Al-Jami' li-Ahkam al-Qur'an (The Compendium of Legal Rulings of the Qur'an)

And the clarifier of what it contains from the Sunnah and the verses of the Furqan (the Criterion/Qur'an)

Written by Abu Abdullah Muhammad ibn Ahmad ibn Abi Bakr al-Qurtubi (d. 671 AH)

Investigation / Editing Dr. Abdullah bin Abdul Mohsen Al-Turki

Participated in the investigation of this part: Muhammad Ridwan Irqasousi - Maher Habboush

Part Eight

Al-Resalah Foundation

अल-जामी' लि-अहकाम अल-कुरआन (कुरआन के कानूनी प्रावधानों का संग्रह)

और सुन्नत और फुरकान की आयतों से इसमें जो कुछ शामिल है उसका स्पष्टीकरण करने वाला

लेखक अबू अब्दुल्ला मुहम्मद इब्न अहमद इब्न अबी बक्र अल-कुर्तुबी (मृत्यु 671 हिजरी)

संपादन / अनुसंधान डॉ. अब्दुल्ला बिन अब्दुल मोहसिन अल-तुर्की

इस खंड के संपादन में भाग लिया: मुहम्मद रिज़वान इरकासूसी - माहेर हबौश

आठवां भाग

मुअस्सस अल-रिसाला (अल-रिसाला फाउंडेशन)

الجامع لأحكام القرآن (قرآن کے احکام کا مجموعہ)

اور سنت اور آیاتِ فرقان میں سے اس میں جو کچھ شامل ہے اس کا واضح بیان

تالیف ابی عبداللہ محمد بن احمد بن ابی بکر القرطبی (وفات 671ھ)

تحقیق ڈاکٹر عبداللہ بن عبدالمحسن الترکی

اس جز کی تحقیق میں شرکت کی: محمد رضوان عرقسوسی - ماہر حبوش

آٹھواں حصہ

مؤسسۃ الرسالۃ

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

Nafse Islam WWW.NAFSEISLAM.COM

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और अत्यंत कृपाशील है।

नफ़्से इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM

بسم الله الرحمن الرحيم (اللہ کے نام سے جو بڑا مہربان نہایت رحم والا ہے)

نفسِ اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

Nafse Islam نفس اسلام (Nafse Islam) WWW.NAFSEISLAM.COM

Al-Jami' li-Ahkam al-Qur'an (The Compendium of Legal Rulings of the Qur'an) And the clarifier of what it contains of the Sunnah and the verses of the Criterion (Qur'an).

नफ़से इस्लाम नफ़से इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM

अल-जामी ली-अहकाम अल-क़ुरान (क़ुरान के कानूनी आदेशों का संग्रह) और सुन्नत और फ़ुरकान (क़ुरान) की आयतों से इसमें जो कुछ शामिल है, उसका स्पष्टीकरण करने वाला।

نفسِ اسلام نفسِ اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

الجامع لأحكام القرآن اور اس میں سنت اور فرقان (قرآن) کی آیات سے جو کچھ شامل ہے اس کو واضح کرنے والی کتاب۔

All rights reserved for the publisher First Edition 1427 AH - 2006 AD

NAFSE ISLAM WWW.NAFSEISLAM.COM

Al-Resalah Foundation for Printing, Publishing and Distribution - Wata El-Musaitbeh - Habib Abi Shahla Street - Al-Maskan Building, Beirut - Lebanon Telefax: 815112 - 319039 Fax: 818615 P.O. Box: 117460

Al-Resalah PUBLISHERS BEIRUT/LEBANON-Telefax: 815112-319039 Fax: 818615- P.O.Box: 117460 Email: Resalah@Cyberia.net.lb

प्रकाशक हेतु सर्वाधिकार सुरक्षित प्रथम संस्करण 1427 हिजरी - 2006 ईस्वी

नफ़्से इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM

मुअस्ससत अर-रिसाला मुद्रण, प्रकाशन और वितरण के लिए - वत् अल-मुसय्तबाह - हबीब अबी शहला स्ट्रीट - अल-मसकन बिल्डिंग, बेरूत - लेबनान टेलीफैक्स: 815112 - 319039 फैक्स: 818615 पी.ओ. बॉक्स: 117460

अल-रिसाला पब्लिशर्स बेरूत/लेबनान - टेलीफैक्स: 815112-319039 फैक्स: 818615 - पी.ओ. बॉक्स: 117460 ईमेल: Resalah@Cyberia.net.lb

تمام حقوق بحق ناشر محفوظ ہیں پہلا ایڈیشن ۱۴۲۷ ھ - ۲۰۰۶ ء

نفس اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

مؤسسۃ الرسالۃ برائے طباعت، اشاعت اور تقسیم - وطی المصیطبہ - شارع حبیب ابی شہلا - بنایۃ المسکن، بیروت - لبنان ٹیلی فیکس: ۸۱۵۱۱۲ - ۳۱۹۰۳۹ فیکس: ۸۱۸۶۱۵ ص.ب: ۱۱۷۴۶۰

الرسالہ پبلشرز بیروت/لبنان - ٹیلی فیکس: 319039-815112 فیکس: 818615 - پی او بکس: 117460 ای میل: Resalah@Cyberia.net.lb

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

The Almighty's saying: {And We ordained for them therein a life for a life, an eye for an eye, a nose for a nose, an ear for an ear, a tooth for a tooth, and for wounds is legal retribution. But whoever gives [up his right as] charity, it is an expiation for him. And whoever does not judge by what Allah has revealed - then it is those who are the wrongdoers.} [Al-Ma'idah: 45]

There are thirty issues in it: First: The Almighty's saying: {And We ordained for them therein a life for a life}. The Almighty explained that He made equality between life and life in the Torah, but they contravened that and went astray. The blood money for a member of Banu al-Nadir was more, and a member of Banu al-Nadir would not be killed in retaliation for a member of Banu Qurayza, while a member of Banu Qurayza would be killed for one from Banu al-Nadir. When Islam came, Banu Qurayza referred the matter to the Messenger of Allah (peace be upon him), and he ruled for equality. Banu al-Nadir said: "You have diminished our status." So this verse was revealed (1). "And We ordained" (katabna) means We prescribed, as previously mentioned (2). And their law was either retaliation or pardon, and blood money was not among them, as its explanation preceded in "Al-Baqarah" (3). Abu Hanifa and others relied on this verse, saying: A Muslim is killed for a Dhimmi (protected non-Muslim), because it is a life for a life (4). This explanation was previously mentioned in "Al-Baqarah" (5). Abu Dawud, Al-Tirmidhi, and Al-Nasa'i narrated from 'Ali (may Allah be pleased with him) that he was asked: Did he [the Prophet] distinguish you...

(1) Recorded by al-Tabari 8/469 - 470 from Ibn Jurayj in a similar manner. (2) 3/64. (3) 3/64, 66. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/622. (5) 3/67.

बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम (अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और बहुत दयावान है)

अल्लाह तआला का फरमान: {और हमने उन पर (तौरात में) ये लिख दिया था कि जान के बदले जान, आँख के बदले आँख, नाक के बदले नाक, कान के बदले कान, दाँत के बदले दाँत और ज़ख्मों का भी बदला है। फिर जो कोई इसे सदका (माफ) कर दे तो ये उसके लिए कफ़्फ़ारा (गुनाहों का प्रायश्चित) होगा। और जो कोई अल्लाह के उतारे हुए के अनुसार फैसला न करे, तो वही लोग अत्याचारी हैं।} [अल-मइदा: 45]

इसमें तीस मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {और हमने उन पर इसमें लिख दिया था कि जान के बदले जान}। अल्लाह तआला ने स्पष्ट किया कि उसने तौरात में जान के बराबर जान का नियम रखा था, लेकिन उन्होंने इसका विरोध किया और भटक गए। बनू नज़ीर के व्यक्ति का खून-बहा (दीयत) अधिक था, और बनू नज़ीर के किसी व्यक्ति को बनू कुरैज़ा के बदले में क़त्ल नहीं किया जाता था, जबकि बनू कुरैज़ा के व्यक्ति को बनू नज़ीर के बदले क़त्ल किया जाता था। जब इस्लाम आया, तो बनू कुरैज़ा ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से इस मामले में सलाह ली, तो आपने बराबरी का फैसला किया। बनू नज़ीर ने कहा: "आपने हमारी स्थिति घटा दी है।" तब यह आयत नाज़िल हुई (1)। "और हमने लिख दिया" (कतबना) का अर्थ है हमने अनिवार्य कर दिया, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (2)। उनका कानून प्रतिशोध (क़िसास) या माफ़ी था, और उनमें दीयत (रक्त-धन) नहीं थी, जैसा कि "अल-बकरा" में इसका विवरण पहले आ चुका है (3)। अबू हनीफा और अन्य लोगों ने इस आयत का सहारा लिया और कहा: एक मुस्लिम को एक ज़िम्मी (संरक्षित गैर-मुस्लिम) के बदले में क़त्ल किया जाएगा; क्योंकि यह जान के बदले जान है (4)। इसका विवरण "अल-बकरा" में पहले आ चुका है (5)। अबू दाऊद, तिर्मिज़ी और नसाई ने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है कि उनसे पूछा गया: क्या अल्लाह के रसूल ने आपको किसी विशेष बात के साथ चुना है...

(1) इसे अल-तबरी (8/469-470) ने इब्न जुरैज के माध्यम से इसी तरह निकाला है। (2) 3/64। (3) 3/64, 66। (4) अहकामुल कुरान इब्न अल-अरबी 2/622। (5) 3/67।

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْأَنفَ بِالْأَنفِ وَالْأُذُنَ بِالْأُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ ۚ فَمَن تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَّهُ ۚ وَمَن لَّمْ يَحْكُم بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ٤٥﴾ (اور ہم نے ان پر تورات میں یہ لکھ دیا تھا کہ جان کے بدلے جان اور آنکھ کے بدلے آنکھ اور ناک کے بدلے ناک اور کان کے بدلے کان اور دانت کے بدلے دانت اور زخموں کا بھی بدلہ ہے۔ پھر جو کوئی اسے بطور صدقہ معاف کر دے تو یہ اس کے لیے کفارہ ہوگا، اور جو اللہ کے نازل کردہ کے مطابق فیصلہ نہ کرے تو وہی لوگ ظالم ہیں)۔

اس میں تیس مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ﴾ اللہ تعالیٰ نے واضح فرمایا کہ اس نے تورات میں جان کے بدلے جان کی برابری رکھی تھی، لیکن انہوں نے اس کی مخالفت کی، پس وہ گمراہ ہو گئے۔ بنو نضیر کی دیت زیادہ تھی، اور بنو نضیر کے کسی شخص کو بنو قریظہ کے بدلے قتل نہیں کیا جاتا تھا، جبکہ بنو قریظہ کے شخص کو بنو نضیر کے بدلے قتل کیا جاتا تھا۔ جب اسلام آیا تو بنو قریظہ اس معاملے میں رسول اللہ ﷺ کے پاس آئے، تو آپ ﷺ نے برابری کا فیصلہ فرمایا۔ اس پر بنو نضیر نے کہا: "آپ نے ہمارا مرتبہ کم کر دیا۔" تب یہ آیت نازل ہوئی (1)۔ اور "کتبنا" کا مطلب ہے ہم نے فرض کیا، اور یہ پہلے بھی گزر چکا ہے (2)۔ ان کی شریعت قصاص یا معافی تھی، اور ان میں دیت نہیں تھی، جیسا کہ "سورہ بقرہ" میں اس کا بیان پہلے گزر چکا ہے (3)۔ امام ابو حنیفہ اور دیگر نے اس آیت سے استدلال کیا اور کہا: مسلمان کو ذمی کے بدلے قتل کیا جائے گا؛ کیونکہ یہ جان کے بدلے جان ہے (4)۔ اور "سورہ بقرہ" میں اس کا بیان گزر چکا ہے (5)۔ امام ابو داؤد، ترمذی اور نسائی نے حضرت علی ؓ سے روایت کیا ہے کہ ان سے پوچھا گیا: کیا آپ کو مخصوص کیا گیا ہے...

(1) اسے طبری (8/469-470) نے ابن جریج سے اسی طرح نقل کیا ہے۔ (2) 3/ 64۔ (3) 3/ 64، 66۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 2/ 622۔ (5) 3/ 67۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 45 6

[Did] the Messenger of Allah (peace be upon him) [say] anything? He said: No, except what is in this. And he took out a document from the scabbard of his sword, and in it was: "The believers are equal in their blood, and they are one hand against others, and no Muslim is to be killed for an infidel, nor any owner of a covenant during his covenant."(1) Also; the verse was only revealed to refute the Jews in their favoritism between tribes, and their taking one man for one man from one tribe, and one man for two men from another tribe. The Shafi'is said(2): This is a report about the laws of those before us. And the law of those before us is not a law for us(3), and what was mentioned in "Al-Baqarah" in response to them is sufficient, so consider it there(4). A fourth aspect: which is that He, the Almighty, said: {And We ordained for them therein a life for a life}, and that was written for the people of the Torah, and they were one nation, and they did not have dhimmi people as the Muslims have dhimmi people; because the jizya is fai' (spoils of war) and booty that Allah bestowed upon the believers, and fai' was not permissible(5) for anyone before this nation, and no prophet in the past was sent except to his own people. So the verse made the ruling obligatory for the Children of Israel; since their blood was equal; so it is like the saying of one of us: regarding blood(6) other than the Muslims, a soul for a soul, as it refers to a specific people, and says: The ruling(7) among these is that a soul from them is for a soul. So what is obligatory by the ruling of this verse for the people of the Qur'an is to be said to them(8)

(1) Sunan Abi Dawud (4530), Sunan al-Tirmidhi (1412), al-Mujtaba 8/19-20, al-Kubra (6910), and it is in Ahmad (959), and his saying: "A Muslim is not killed for an infidel" was narrated by al-Bukhari (111). (2) In (M): And [the school] said. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/622. (4) 3/64. (5) In (D), (Z), and (M): makes, and what is established is from (Zha), which is in accordance with Ahkam al-Qur'an by al-Kiya 3/80, and the speech is from him. (6) In the manuscripts: in my dhimma, and in Ahkam al-Qur'an by al-Kiya: and what is in the world, instead of: in blood. And what is established is from (M). (7) In (M): Indeed the ruling. (8) In Ahkam al-Qur'an by al-Kiya: they, instead of: to them.

सूरह अल-मा'इदाह: आयत 45 6

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कुछ [कहा]? उन्होंने कहा: नहीं, सिवाय इसके जो इसमें है। और उन्होंने अपनी तलवार के म्यान से एक दस्तावेज़ निकाला, और उसमें था: "मोमिनों का खून बराबर है, और वे दूसरों के खिलाफ एक हाथ हैं, और किसी भी मुसलमान को काफिर के बदले में नहीं मारा जाएगा, और न ही किसी अहद (संधि) वाले को उसके अहद के दौरान।" (1) इसके अलावा; यह आयत केवल कबीलों के बीच पक्षपात करने में यहूदियों का खंडन करने के लिए आई थी, कि वे एक कबीले से एक आदमी के बदले एक आदमी लेते थे, और दूसरे कबीले से एक आदमी के बदले दो आदमी। शाफईयों ने कहा(2): यह हमसे पहले वालों की शरीयत के बारे में एक खबर है। और हमसे पहले वालों की शरीयत हमारे लिए शरीयत नहीं है(3), और "अल-बकरा" में उन्हें जवाब देने के लिए जो कुछ बीत चुका है वह काफी है, इसलिए वहां उस पर विचार करें(4)। चौथा पहलू: वह यह है कि अल्लाह तआला ने फरमाया: {और हमने उनमें उनके लिए लिख दिया कि जान के बदले जान}, और यह तौरात वालों के लिए लिखा गया था, और वे एक ही उम्मत थे, और उनके पास वैसे ज़िम्वी लोग नहीं थे जैसे मुसलमानों के पास ज़िम्वी लोग हैं; क्योंकि जजिया फ़य (युद्ध का माल) और गनीमत है जो अल्लाह ने मोमिनों को प्रदान की, और इस उम्मत से पहले किसी के लिए फ़य हलाल नहीं था(5), और अतीत में कोई भी नबी अपनी कौम के अलावा किसी और के लिए नहीं भेजा गया था। अतः आयत ने बनी इसराइल पर हुक्म वाजिब कर दिया; क्योंकि उनका खून बराबर था; तो यह हम में से एक के कहने के समान है: मुसलमानों के अलावा खून(6) के बारे में, जान के बदले जान, क्योंकि यह विशिष्ट लोगों की ओर संकेत करता है, और कहता है: इन लोगों में हुक्म(7) यह है कि उनमें से एक जान के बदले एक जान है। तो इस आयत के हुक्म से कुरान वालों के लिए जो वाजिब है वह यह है कि उनसे कहा जाए(8)

(1) सुनन अबी दाऊद (4530), सुनन अल-तिर्मिज़ी (1412), अल-मुज्तबा 8/19-20, अल-कुबरा (6910), और यह अहमद (959) के पास है, और उनका कहना: "एक मुसलमान को काफिर के बदले नहीं मारा जाता" अल-बुखारी (111) द्वारा निकाला गया है। (2) (म) में: और कहा। (3) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 2/622 द्वारा। (4) 3/64। (5) (द), (ज़) और (म) में: बनाता है, और जो स्थापित है वह (ज़ा) से है, जो अल-किया 3/80 द्वारा अहकाम अल-कुरान के अनुरूप है, और कलाम उन्हीं का है। (6) हस्तलिपियों में: मेरे ज़िम्मे में, और अल-किया द्वारा अहकाम अल-कुरान में: और जो

दुनिया में है, इसके बजाय: खून में। और जो स्थापित है वह (म) से है। (7) (म) में: बेशक हुक्म। (8) अल-किया द्वारा अहकाम अल-कुरान में: वे, इसके बजाय: उनके लिए।

سورہ المائدہ: آیت 45 6

اللہ کے رسول ﷺ نے کچھ فرمایا؟ انہوں نے کہا: نہیں، سوائے اس کے جو اس میں ہے۔ اور آپ ﷺ نے اپنی تلوار کی میان سے ایک تحریر نکالی، جس میں درج تھا: "مومنوں کے خون برابر ہیں، اور وہ دوسروں کے مقابلے میں ایک ہاتھ کی مانند ہیں، اور کسی مسلمان کو کافر کے بدلے قتل نہیں کیا جائے گا، اور نہ ہی کسی عہد والے کو اس کے عہد کی مدت کے دوران۔" (1) نیز؛ یہ آیت یہودیوں کے قبائل کے درمیان فرق کرنے اور ایک قبیلے سے ایک آدمی کے بدلے ایک آدمی لینے اور دوسرے قبیلے سے ایک آدمی کے بدلے دو آدمی لینے کے عمل کی تردید کے لیے نازل ہوئی تھی۔ شافعیہ نے کہا(2): یہ ہم سے پہلے والوں کی شریعت کے بارے میں ایک خبر ہے۔ اور ہم سے پہلے والوں کی شریعت ہمارے لیے شریعت نہیں ہے(3)، اور "البقرہ" میں ان کے جواب میں جو کچھ گزر چکا ہے وہ کافی ہے، لہذا وہاں اس پر غور کریں(4)۔ چوتھا پہلو: وہ یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور ہم نے ان میں ان پر لکھ دیا کہ جان کے بدلے جان}، اور یہ اہل تورات کے لیے لکھا گیا تھا، اور وہ ایک ہی ملت تھے، اور ان کے ہاں ایسے ذمی لوگ نہیں تھے جیسے مسلمانوں کے ہاں ذمی لوگ ہیں؛ کیونکہ جزیہ فئی اور مال غنیمت ہے جو اللہ نے مومنوں کو عطا کیا، اور اس امت سے پہلے کسی کے لیے فئی حلال نہیں تھی(5)، اور ماضی میں کوئی بھی نبی اپنی قوم کے سوا کسی اور کی طرف نہیں بھیجا گیا تھا۔ پس اس آیت نے بنی اسرائیل پر حکم واجب کر دیا؛ کیونکہ ان کے خون برابر تھے؛ تو یہ ہم میں سے کسی کے اس قول کی طرح ہے:
مسلمانوں کے سوا خون(6) کے بارے میں، جان کے بدلے جان، کیونکہ یہ مخصوص لوگوں کی طرف اشارہ کرتا ہے، اور کہتا ہے: ان لوگوں میں حکم(7) یہ ہے کہ ان میں سے ایک جان کے

بدلے ایک جان ہے۔ پس اس آیت کے حکم سے اہل قرآن کے لیے جو واجب ہے وہ یہ ہے کہ ان سے کہا جائے(8)

(1) سنن ابی داؤد (4530)، سنن الترمذی (1412)، اور المجتبیٰ 8/19-20، اور الکبریٰ (6910)، اور یہ احمد (959) کے ہاں ہے، اور آپ کا قول: "مسلمان کو کافر کے بدلے قتل نہیں کیا جائے گا" اسے بخاری (111) نے روایت کیا ہے۔ (2) (م) میں: اور کہا۔ (3) احکام القرآن از ابن العربی 2/622۔ (4) 3/64۔ (5) (د)، (ز) اور (م) میں: بناتا ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، جو الکیا کی احکام القرآن 3/80 کے مطابق ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (6) قلمی نسخوں میں: میرے ذمے میں، اور الکیا کی احکام القرآن میں: اور جو دنیا میں ہے، بجائے: خون میں۔ اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (7) (م) میں: بے شک حکم۔ (8) الکیا کی احکام القرآن میں: وہ، بجائے: ان کے لیے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 45 7 ...between them in this manner: "a life for a life." There is nothing in the Book of Allah that indicates "a life for a life" when there is a difference in religion.

Second: The followers of Ash-Shafi'i and Abu (1) Hanifa said: If one wounds or cuts off an ear or a hand (2), and then kills, the same shall be done to him; because Allah Almighty said: {And We ordained for them therein a life for a life, an eye for an eye}, so what was taken from him is taken, and he is treated as he treated [others].

Our scholars said: If his intention was mutilation (muthla), the same shall be done to him. If it happened during a fight and defense, he is killed by the sword (3). They said it is obligatory in case of mutilation because the Prophet ﷺ gouged out the eyes of the 'Urayniyin, as explained previously in this Surah (4).

Third: His saying Almighty: {and an eye for an eye}. Nafi', 'Asim, Al-A'mash, and Hamza read [the word 'eye'] in the accusative case (mansub) throughout based on conjunction. It is permissible to lighten "anna" [to "an"], and read all in the nominative case (marfu') as subject and conjunction (5). Ibn Kathir, Ibn 'Amir, Abu 'Amr, and Abu Ja'far read all in the accusative except for "wounds" (6). Al-Kisa'i and Abu 'Ubayd used to read: "and the eye [nominative] for the eye, and the nose for the nose, and the ear for the ear, and the tooth for the tooth, and the wounds" all in the nominative case (7).

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) In (D), (Z), and (M): "And Abu," and what is established is from (Zha), which corresponds to "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi 2/624, and the speech is from him. (2) In the copies: "and the hand," and what is established is from (M), which corresponds to "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi 2/624. (3) "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi, similarly. (4) 7/431. (5) None of the ten [readers] read with a lightened "an." Ibn Atiyyah mentioned it in "Al-Muharrar al-Wajiz" 2/197 on the authority of Anas (RA), which is one of two narrations from him. The author will mention the other narration from him. As-Samin al-Halabi mentioned them in "Ad-Durr al-Masun" 4/277, and said regarding the lightened reading: It has two interpretations: First, that "an" is lightened from the heavy [anna]; its noun is the omitted pronoun of matter and situation, and "life for a life" is a subject and predicate in the place of the nominative predicate for the lightened "an," like His saying: "an al-hamdu lillahi rabbi al-'alamin." Thus the meaning would be the same as the heavy [anna]. Second: that it is "an" the explanatory [mufassira]... and the estimation is: i.e., life for a life. (6) "As-Sab'ah" p.

244, "At-Taysir" 99, "An-Nashr" 2/254, and the reading of Al-A'mash was mentioned by Ibn al-Mundhir in "Al-Ishraf" 2/155. (7) "I'rab al-Quran" by An-Nahhas 2/22, and see the sources in the footnote before it.

सूरह अल-मैदाह: आयत 45 7 उनके बीच इस तरह से: "जान के बदले जान," और अल्लाह की किताब में ऐसा कुछ नहीं है जो अलग धर्म होने पर "जान के बदले जान" का संकेत देता हो।

दूसरा: शाफई और अबू हनीफ़ा (1) के अनुयायियों ने कहा: यदि कोई घायल करता है या कान या हाथ (2) काट देता है, और फिर हत्या कर देता है, तो उसके साथ भी वैसा ही किया जाएगा; क्योंकि अल्लाह तआला ने कहा है: {और हमने उन पर इसमें लिख दिया था कि जान के बदले जान और आँख के बदले आँख}, तो उससे वही लिया जाएगा जो उसने लिया था, और उसके साथ वैसा ही किया जाएगा जैसा उसने किया था।

हमारे विद्वानों ने कहा: यदि उसका इरादा अंग-भंग (मुथला) करना था, तो उसके साथ भी वैसा ही किया जाएगा। यदि यह लड़ाई और बचाव के दौरान हुआ, तो उसे तलवार से मार दिया जाएगा (3)। उन्होंने कहा कि अंग-भंग के मामले में यह अनिवार्य है क्योंकि पैगंबर ﷺ ने उरयिनियान की आँखें निकाल दी थीं, जैसा कि इस सूरह (4) में पहले बताया जा चुका है।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {और आँख के बदले आँख}। नाफ़ि, असीम, अल-अमश और हमज़ा ने सभी में 'अतफ़' (संयोजन) के आधार पर 'नस्ब' (accusative case) में पढ़ा है। "अन्ना" को हल्का करके"अन" करना और 'इब्तिदा' और 'अतफ़' (5) के आधार पर सभी को 'रफ़अ' (nominative case) में पढ़ना भी जायज़ है। इब्न कसीर, इब्न आमिर, अबू अम्र और अबू जाफ़र ने "ज़ख्मों" (6) को छोड़कर सभी को 'नस्ब' में पढ़ा है। अल-किसाई और अबू उबैद पढ़ते थे: "और आँख आँख के बदले, और नाक नाक के बदले, और कान कान के बदले, और दाँत दाँत के बदले, और ज़ख्म" इन सभी को 'रफ़अ' के साथ पढ़ा (7)।

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) (द), (ज़) और (म) में: "और अबू," और जो प्रमाणित है वह (ज़) से है, जो इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" 2/624 के अनुरूप है, और यह बात उन्हीं की है। (2) प्रतियों में: "और हाथ," और जो प्रमाणित है वह (म) से है, जो इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" 2/624 के अनुरूप है। (3) इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" में इसी तरह। (4) 7/431। (5) दसों (क़ारियों) में से किसी ने भी हल्के"अन" के साथ नहीं पढ़ा। इब्न अतिय्या ने "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 2/197 में अनस (रज़ि.) के हवाले से इसका उल्लेख किया है, और यह उनसे प्राप्त दो रिवायतों में से एक है। लेखक उनसे दूसरी रिवायत का ज़िक्र आगे करेगा। अस-समीन अल-हलबी ने "अद-दुर्र अल-मसन"

4/277 में इन दोनों का उल्लेख किया है, और हल्के पढ़ने के बारे में कहा है: इसमें दो व्याख्याएँ हैं: पहली यह कि "अन", भारी [अन्ना] से हल्का किया गया है; इसका 'इस्म' (संज्ञा) मामला और स्थिति का हटा हुआ सर्वनाम (ज़मीर) है, और "जान के बदले जान" हल्के"अन" के लिए 'ख़बर' के रूप में 'रफ़अ' के स्थान पर मुब्तदा और ख़बर है, जैसे उनका कथन: "अन अल-हम्दु लिल्लाहि रब्बिल आलमीन"। इस प्रकार अर्थ वही होगा जो भारी [अन्ना] का होता है। दूसरा: यह कि यह "अन" वर्णनात्मक (मुफस्सिरा) है... और अनुमान है: यानी: जान के बदले जान। (6) अस-सबअ पृ. 244, अत-तयसीर 99, अन-नश्र 2/254, और अल-अमश की क़िरात का उल्लेख इब्न अल-मुनज़िर ने "अल-इशराफ़" 2/155 में किया है। (7) अन-नह़्हास द्वारा "इराब अल-कुरान" 2/22, और इससे पहले के हाशिये (फुटनोट) में स्रोत देखें।

سورہ المائدہ: آیت 45 7 ان کے درمیان اس طرح پر کہ: "جان کے بدلے جان"، اور اللہ کی کتاب میں ایسی کوئی چیز نہیں جو اس بات پر دلالت کرے کہ دین کے اختلاف کے باوجود "جان کے بدلے جان" ہے۔

دوسری بات: شافعی کے اصحاب اور ابو (1) حنیفہ نے کہا: اگر کسی نے زخمی کیا یا کان یا ہاتھ (2) کاٹا، پھر قتل کر دیا، تو اس کے ساتھ بھی وہی کیا جائے گا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور ہم نے ان پر اس میں لکھ دیا تھا کہ جان کے بدلے جان اور آنکھ کے بدلے آنکھ}، تو اس سے وہ لیا جائے گا جو اس نے لیا، اور اس کے ساتھ ویسا ہی کیا جائے گا جیسا اس نے کیا۔

اور ہمارے علماء نے کہا: اگر اس کا ارادہ مثلہ (اعضاء کاٹنا) تھا تو اس کے ساتھ ویسا ہی مثلہ کیا جائے گا، اور اگر یہ لڑائی اور دفاع کے دوران ہوا تو اسے تلوار سے قتل کیا جائے گا (3)۔ انہوں نے مثلہ کی صورت میں وجوب کی بات اس لیے کہی کیونکہ نبی ﷺ نے عرنیین کی آنکھیں پھوڑ دی تھیں، جیسا کہ اس سورہ (4) میں پہلے بیان ہو چکا ہے۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور آنکھ کے بدلے آنکھ}؛ نافع، عاصم، الاعمش اور حمزہ نے ان تمام کو عطف کی بنا پر نصب کے ساتھ پڑھا ہے، اور "أنَّ" کی تخفیف [یعنی "أنْ"]، اور ابتدا و عطف (5) کی بنا پر تمام کو رفع کے ساتھ پڑھنا بھی جائز ہے۔ ابن کثیر، ابن عامر، ابو عمرو اور ابو جعفر نے "الجروح" (6) کے علاوہ تمام کو نصب کے ساتھ پڑھا ہے، اور کسائی اور ابو عبید پڑھتے تھے: "اور آنکھ آنکھ کے بدلے، اور ناک ناک کے بدلے، اور کان کان کے بدلے، اور دانت دانت کے بدلے، اور زخم" ان تمام میں رفع کے ساتھ پڑھا (7)۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) (د) اور (ز) اور (م) میں: "وأبو" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، جو ابن العربی کی "احکام القرآن" 624/2 کے موافق ہے، اور یہ کلام انھی کا ہے۔ (2) نسخوں میں: "والید" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، جو ابن العربی کی "احکام القرآن" 624/2 کے موافق ہے۔ (3) ابن العربی کی "احکام القرآن" میں اسی طرح ہے۔ (4) 431/7۔ (5) دس قراء میں سے کسی نے "أن" کی تخفیف کے ساتھ نہیں پڑھا، ابن عطیہ نے "المحرر الوجیز" 197/2 میں حضرت انس رضی اللہ عنہ سے اس کا ذکر کیا ہے، اور یہ ان سے مروی دو روایتوں میں سے ایک ہے، اور مصنف عنقریب ان سے دوسری روایت کا ذکر کریں گے۔ سمین حلبی نے "الدر المصون" 277/4 میں ان دونوں کا ذکر کیا ہے، اور تخفیف کی قراءت کے بارے میں کہا: اس میں دو تاویلیں ہیں: ایک یہ کہ "أن" ثقیلہ [أنَّ] سے مخففہ ہو؛ اور اس کا اسم ضمیر امر و شان محذوف ہو، اور "النفس بالنفس" مبتدا اور خبر ہو کر مخففہ "أن" کی خبر کے محل رفع میں ہو، جیسے اللہ کا فرمان: "أن الحمد للہ رب العالمین"۔ تو معنی وہی ہوگا جو مشددہ [أنَّ] کا ہوتا ہے۔ دوسرا یہ کہ وہ "أن" مفسرہ ہو... اور تقدیر [مراد] یہ ہے: یعنی: جان کے بدلے جان۔ (6) السبعة ص 244، والتیسیر 99، والنشر 254/2، اور اعمش کی قراءت کا ذکر ابن المنذر نے "الاشراف" 155/2 میں کیا ہے۔ (7) اعراب القرآن للنحاس 22/2، اور اس سے پہلے کے حاشیے میں مصادر دیکھیں۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 45

8

Abu 'Ubaid said: Hajjaj narrated to us, from Harun, from 'Abbad ibn Kathir, from 'Uqail, from al-Zuhri, from Anas, that the Messenger of Allah (peace be upon him) recited: "And We ordained for them therein: a life for a life, an eye for an eye, a nose for a nose, an ear for an ear, a tooth for a tooth, and for wounds is legal retribution."(1).

The nominative case (al-raf') is from three(2) aspects: by subject and predicate, and by the meaning based on the position of "that the soul" (inna al-nafsa); because the meaning is: We said to them: a soul for a soul.

The third aspect - stated by al-Zajjaj - is that it is conjoined to the hidden pronoun in "the soul" (al-nafs); because the hidden pronoun(3) in al-nafs is in the position of nominative (raf'); because the estimation is: "Indeed, the soul is taken, it(4), for the soul," so the names are conjoined to "it".

Ibn al-Mundhir(5) said: Whoever recites in the nominative case, makes that the beginning of a ruling for Muslims, and this is the more correct of the two opinions. That is because it is the recitation of the Messenger of Allah (peace be upon him): "And the eye (al-'aynu) for the eye," and likewise for what follows it, and the address is to Muslims who were commanded with this.

Whoever specificies the wounds (al-juruhu) with the nominative case, it is based on cutting it off from what precedes it and starting afresh with it, as if the Muslims were commanded with this specifically, and what preceded it, they were not addressed with(6).

Fourth: This verse indicates the application of retribution in what is mentioned. Ibn Shubrumah relied on the generality of His saying: "And the eye for the eye" that the right eye is gouged out for the left, and vice versa, and he applied that to the right and left hands, and said: the central incisor is taken for the molar.

---

(1) Recorded by al-Nahhas in 'I'rab al-Qur'an 2/22, and al-Farra' recorded in Ma'ani al-Qur'an 1/310 through Aban ibn Abi 'Ayyash from Anas that the Messenger of Allah (peace be upon him) recited: "And the eye (al-'aynu) for the eye" in the nominative case. (2) In the copies: "The nominative there are three," and what is established is from (m), which corresponds to the grammar of the Quran by al-Nahhas 2/22, and

the speech is from him. (3) In (d), (z), and (m): "the pronoun," and what is established is from (z), which corresponds to Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/179. (4) In the copies: "it is taken," and what is established is from Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj. (5) In al-Ishraf 2/155. (6) See al-Hujjah by al-Farisi 3/226, and al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/409-410.

सूरह अल-मैदा: आयत 45

8

अबू उबैद ने कहा: हमसे हज्जाज ने हारून से, उन्होंने अब्बाद इब्न कसीर से, उन्होंने उक़ील से, उन्होंने अल-ज़ुहरी से, उन्होंने अनस से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने पढ़ा: "और हमने उनमें उनके लिए यह अनिवार्य कर दिया था कि जान के बदले जान, आँख के बदले आँख, नाक के बदले नाक, कान के बदले कान, दाँत के बदले दाँत और ज़ख्मों के लिए बराबर का बदला (क़िसास) है।" (1)।

रफ़' (पेश) तीन(2) पहलुओं से है: मुब्तदा (उद्देश्य) और खबर (विधेय) के रूप में, और "अन्नल नफ़सा" (कि जान) के स्थान पर अर्थ के आधार पर; क्योंकि अर्थ यह है कि हमने उनसे कहा: जान के बदले जान।

तीसरा पहलू - अल-ज़ज्जाज ने कहा है -: यह "नफ़्स" में छुपी हुई ज़मीर (सर्वनाम) पर अत्फ़ (संयोजन) है; क्योंकि नफ़्स में छुपी हुई ज़मीर(3) रफ़' की स्थिति में है; क्योंकि अनुमान यह है: "बेशक जान ली जाने वाली है, वह(4), जान के बदले," इसलिए नाम "वह" पर संयोजित हैं।

इब्न अल-मुन्ज़िर(5) ने कहा: जिसने रफ़' के साथ पढ़ा, उसने इसे मुसलमानों के लिए एक नए हुक्म की शुरुआत बना दिया, और यह दो रायों में से अधिक सही है। ऐसा इसलिए है क्योंकि यह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की किरअत (पाठ) है: "अल-'अयनु बिल-'अयनि" (आँख के बदले आँख), और इसी तरह उसके बाद का हिस्सा भी, और संबोधन उन मुसलमानों के लिए है जिन्हें इसका आदेश दिया गया था।

और जिसने "ज़ख्मों" (अल-जुरूह) को रफ़' के साथ विशिष्ट किया, तो वह उसे पिछले हिस्से से अलग करने और उससे नया वाक्य शुरू करने पर आधारित है, मानो मुसलमानों को विशेष रूप से इसका आदेश दिया गया था, और जो उससे पहले था, उन्हें उसके साथ संबोधित नहीं किया गया था(6)।

चौथा: यह आयत उल्लिखित बातों में क़िसास (बदले) के लागू होने पर संकेत देती है। इब्न शुब्रुम ने अल्लाह के इस फरमान की व्यापकता: "और आँख के बदले आँख" का सहारा लिया है कि दाईं आँख बाईं के बदले निकाली जाएगी, और इसके विपरीत भी, और उन्होंने इसे दाएं और बाएं हाथ पर भी लागू किया, और कहा: सामने का दाँत दाढ़ के बदले लिया जाएगा।

(1) इसे अन-नहहास ने 'इराब अल-कुरान 2/22 में निकाला है, और अल-फर्रा ने 'मा'नी अल-कुरान' 1/310 में अबान इब्न अबी अय्याश के माध्यम से अनस से निकाला है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने पढ़ा: "अल-'अयनु बिल-'अयनि" रफ़' के साथ। (2) प्रतियों में है: "रफ़' यहाँ तीन हैं," और जो सिद्ध है वह (म) से है, जो अन-नहहास की 'इराब अल-कुरान' 2/22 के अनुरूप है, और यह बात उन्हीं की है। (3) (द), (ज़) और (म) में है: "ज़मीर", और जो सिद्ध है वह (ज़) से है, जो अल-ज़ज्जाज की 'मा'नी अल-कुरान' 2/179 के अनुरूप है। (4) प्रतियों में है: "वह ली गई है," और जो सिद्ध है वह अल-ज़ज्जाज की 'मा'नी अल-कुरान' से है। (5) अल-इशराफ 2/155 में। (6) अल-फारसी की 'अल-हुज्जाह' 3/226, और 'अल-कशफ अन वुजुह अल-किरअत अल-सब' 1/409-410 देखें।

سورة المائدہ: آیت 45

8

ابو عبید نے کہا: ہمیں حجاج نے ہارون سے، انہوں نے عباد بن کثیر سے، انہوں نے عقیل سے، انہوں نے زہری سے، انہوں نے انس سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے پڑھا: «وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْأَنْفَ بِالْأَنْفِ وَالْأُذُنَ بِالْأُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ» (1)۔

اور رفع (پیش) تین(2) جہتوں سے ہے، مبتدا اور خبر کے طور پر، اور "أَنَّ النَّفْسَ" کے مقام پر معنی کے اعتبار سے؛ کیونکہ معنی یہ ہے کہ ہم نے ان سے کہا: جان کے بدلے جان۔

اور تیسری وجہ - جو زجاج نے کہی -: یہ "نفس" میں پوشیدہ ضمیر پر عطف ہے؛ کیونکہ نفس میں پوشیدہ ضمیر(3) رفع کی جگہ پر ہے؛ کیونکہ تقدیر (پوشیدہ عبارت) یہ ہے: "بیشک جان لی جانے والی ہے، وہ(4)، جان کے بدلے،" پس اسماء کا عطف "ہی" (وہ) پر ہے۔

ابن المنذر(5) نے کہا: جس نے رفع کے ساتھ پڑھا، اس نے اسے مسلمانوں کے لیے ایک نئے حکم کا آغاز قرار دیا، اور یہ دو اقوال میں سے زیادہ صحیح ہے، اور اس کی وجہ یہ ہے کہ یہ رسول اللہ ﷺ کی قرأت ہے: «وَالعَيْنُ بِالعَيْنِ»، اور اسی طرح اس کے بعد بھی، اور یہ خطاب ان مسلمانوں کے لیے ہے جنہیں اس کا حکم دیا گیا ہے۔

اور جس نے "زخموں" (الجروح) کو رفع کے ساتھ خاص کیا، تو وہ اسے ماقبل سے منقطع کرنے اور اس سے نیا جملہ شروع کرنے پر مبنی ہے، گویا مسلمانوں کو خاص طور پر اس کا حکم دیا گیا ہے، اور اس سے پہلے جو ذکر ہوا اس کے ساتھ انہیں مخاطب نہیں کیا گیا تھا(6)۔

چوتھی بات: یہ آیت مذکورہ اشیاء میں قصاص کے جاری ہونے پر دلالت کرتی ہے، اور ابن شبرمہ نے اللہ کے اس ارشاد کے عموم «وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ» سے استدلال کیا ہے کہ دائیں آنکھ بائیں کے بدلے نکالی جائے گی، اور اسی طرح اس کے برعکس بھی، اور انہوں نے اسے دائیں اور بائیں ہاتھ پر بھی جاری کیا، اور کہا: سامنے والا دانت داڑھ کے بدلے لیا جائے گا۔

---

(1) اسے نحاس نے اعراب القرآن 2/22 میں روایت کیا ہے، اور فراء نے معانی القرآن 1/310 میں ابان بن ابی عیاش کے واسطے سے انس سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے «والعينُ بالعين» رفع کے ساتھ پڑھا۔ (2) نسخوں میں ہے: "الرفع هن ثلاث"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، جو نحاس کی اعراب القرآن 2/22 کے موافق ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے۔ (3) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "الضمير"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، جو زجاج کی معانی القرآن 2/179 کے موافق ہے۔ (4) نسخوں میں ہے: "ہی مأخوذة"، اور جو ثابت ہے وہ زجاج کی معانی القرآن سے ہے۔ (5) الاشراف 2/155 میں۔ (6) دیکھیے: الحجة از فارسی 3/226، اور الکشف عن وجوہ القراءات السبع 1/409-410۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 45 9

And the molar for the incisor; due to the generality of the Almighty's saying: {and a tooth for a tooth}. Those who disagreed with him—who are the scholars of the Ummah—said: The right eye is the one taken for the right one when it exists, and that does not exceed to the left even with consent(1). This shows us that what is meant by His saying: {and an eye for an eye} is to exact its equivalent from the offender, so it is not permissible for him to overstep to another, just as one does not overstep from the leg to the hand in all circumstances, and there is no doubt about this. Fifth: The scholars agreed that if both eyes are injured by mistake, then the blood money (Diyah) is due for them, and for one eye, half of the blood money (2). And for the eye of a one-eyed person if it is gouged out: full Diyah; this was narrated from Umar and Uthman, and was said by Abd al-Malik ibn Marwan, al-Zuhri, Qatada, Malik, al-Layth ibn Sa'd, Ahmad, and Ishaq. And it was said: half the Diyah; this was narrated (3) from Abdullah bin al-Mughaffal (4), Masruq, and al-Nakha'i, and this was said by al-Thawri, al-Shafi'i, and al-Nu'man. Ibn al-Mundhir said: This is what we say; because the Hadith says: "For the two eyes is the Diyah." It stands to reason that if it is so, then for one of them is half the Diyah(5).

WWW.NAFSEISLAM.COM (1) Meaning: even with consent. The discussion is in Ahkam al-Qur'an by al-Kiya 3/81. See also Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 2/441, and al-Istidhkar 25/265. (2) Al-Ishraf 2/152 - 153. (3) His saying: that, from (m). (4) Thus in the copies, and similar in al-Muhalla 10/419. What is in al-Ishraf 2/153, and the speech from it: Ibn Ma'qil, and similarly in al-Istidhkar 25/107. Abd al-Razzaq reported his narration in al-Musannaf (17435). Ibn Mughaffal is Ibn Abd Nahm al-Muzani, a companion who lived in Medina then Basra. Umar ibn al-Khattab sent him there with his companions to teach the people Fiqh. He died in the year (60 AH). See al-Siyar 2/483. And Ibn Ma'qil is Abu al-Walid al-Muzani al-Kufi, one of the best of the Tabi'un, his father was a companion, he died in the year (88 AH). Al-Siyar 4/206. (5) Al-Ishraf 2/153. His saying: "For the two eyes is the Diyah" is part of a Hadith from Amr bin Hazm from his father, from his grandfather, reported by al-Nasa'i in al-Mujtaba 8/57-58, and in al-Kubra (7029) in detail, and also reported by Ahmad (7033) from the Hadith of Abdullah bin Amr, may Allah be pleased with them both, in a similar manner.

सूरह अल-माईदाह: आयत 45 9

और दाढ़ के बदले सामने वाला दांत; सर्वशक्तिमान के इस कथन की व्यापकता के कारण: {और दांत के बदले दांत}। और जिन लोगों ने उनका विरोध किया - जो उम्मा के विद्वान हैं - उन्होंने कहा: दाहिनी आंख वह है जो अस्तित्व में होने पर दाहिनी के बदले ली जाती है, और यह सहमति(1) के साथ भी बाईं आंख तक नहीं बढ़ती है। यह हमें दिखाता है कि उनके इस कथन का क्या अर्थ है: {और आंख के बदले आंख} अपराधी से उसके समकक्ष को वसूल करना है, इसलिए उसके लिए दूसरे तक अतिक्रमण करना जायज़ नहीं है, जिस तरह कोई भी परिस्थितियों में पैर से हाथ तक अतिक्रमण नहीं करता है, और इसमें कोई संदेह नहीं है। पांचवां: विद्वान इस बात पर सहमत हुए कि यदि गलती से दोनों आंखें घायल हो जाएं तो उनके लिए दियाह (रक्त का मुआवज़ा) है, और एक आंख के लिए आधा दियाह (2) है। और एक काने व्यक्ति की आंख के लिए यदि वह फोड़ दी जाए: पूर्ण दियाह; यह उमर और उस्मान से वर्णित है, और यह अब्दुल मलिक बिन मरवान, अल-जुहरी, कतादा, मलिक, अल-लैथ बिन साद, अहमद और इसहाक द्वारा कहा गया था। और कहा गया: आधा दियाह; यह (3) अब्दुल्ला बिन अल-मुग़फ़्फ़ल (4), मसरूक और अल-नखई से वर्णित है, और यह अल-थौरी, अल-शफीई और अल-नुमान द्वारा कहा गया था। इब्न अल-मुंधीर ने कहा: हम यही कहते हैं; क्योंकि हदीस में है: "दो आंखों के लिए दियाह है।" यह तर्कसंगत है कि यदि ऐसा है, तो उनमें से एक के लिए आधा दियाह (5) है।

WWW.NAFSEISLAM.COM (1) अर्थात: भले ही सहमति हो। चर्चा अल-किया 3/81 द्वारा अहकाम अल-कुरान में है। अल-जस्साह 2/441 द्वारा अहकाम अल-कुरान और अल-इस्तिधकर 25/265 भी देखें। (2) अल-इशराफ 2/152 - 153। (3) उनका कहना: वह, (एम) से। (4) प्रतियों में ऐसा ही है, और अल-मुहल्ला 10/419 में भी वैसा ही है। अल-इशराफ 2/153 में क्या है, और इससे भाषण: इब्न माक़िल, और इसी तरह अल-इस्तिधकर 25/107 में। अब्दुल रज्जाक ने अल-मुसन्नाफ (17435) में उनका प्रभाव निकाला। इब्न मुग़फ़्फ़ल इब्न अब्द नहम अल-मुज़ानी हैं, एक साथी जो मदीना में रहे फिर बसरा में। उमर इब्न अल-खत्ताब ने उन्हें अपने साथियों के साथ लोगों को धर्मशास्त्र सिखाने के लिए वहाँ भेजा था। उनकी मृत्यु वर्ष (60 हिजरी) में हुई थी। अल-सियार 2/483 देखें। और इब्न माक़िल अबू अल-वलीद अल-मुज़ानी अल-कुफ़ी हैं, जो ताबेईन में सबसे अच्छे लोगों में से एक हैं, उनके पिता एक साथी थे, उनकी मृत्यु वर्ष (88 हिजरी) में हुई। अल-सियार 4/206। (5) अल-इशराफ 2/153, और उनका कहना: "दो आंखों के लिए दियाह है" अम्र बिन हज़म की अपने पिता

से, उनके दादा से एक हदीस का हिस्सा है, जिसे अल-नसाई ने अल-मुजतबा 8/57-58 में, और अल-कुबरा (7029) में विस्तार से निकाला है, और अहमद (7033) ने अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस से भी निकाला है, अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो।

سورہ المائدہ: آیت 45 ۹

اور داڑھ سامنے والے دانت کے بدلے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی عمومیت کی وجہ سے: ﴿وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ﴾ (اور دانت کے بدلے دانت)۔ اور جنہوں نے اس کی مخالفت کی ہے - جو امت کے علماء ہیں - انہوں نے کہا: دائیں آنکھ وہ ہے جو موجودگی کی صورت میں دائیں کے بدلے لی جاتی ہے، اور یہ رضا مندی(1) کے باوجود بائیں آنکھ تک متجاوز نہیں ہوتی۔ اور یہ ہمیں واضح کرتا ہے کہ اللہ کے اس قول سے مراد: ﴿وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ﴾ (اور آنکھ کے بدلے آنکھ) جانی سے اس کے مثل کا بدلہ لینا ہے، لہٰذا اس کے لیے جائز نہیں کہ وہ کسی اور عضو تک تجاوز کرے، جیسا کہ تمام حالات میں پاؤں سے ہاتھ تک تجاوز نہیں کیا جاتا، اور اس میں کوئی شک نہیں ہے۔ پانچویں: علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ اگر دونوں آنکھیں غلطی سے ضائع ہو جائیں تو ان میں دیتِ کاملہ ہے، اور ایک آنکھ میں آدھی دیت (2) ہے۔ اور کانے شخص کی آنکھ کے بارے میں اگر وہ پھوڑ دی جائے: دیتِ کاملہ ہے، یہ عمر اور عثمان رضی اللہ عنہما سے مروی ہے، اور یہی قول عبد الملک بن مروان، زہری، قتادہ، مالک، لیث بن سعد، احمد اور اسحاق کا ہے۔ اور کہا گیا: آدھی دیت ہے؛ یہ (3) عبد اللہ بن مغفل (4)، مسروق اور نخعی سے مروی ہے، اور یہی ثوری، شافعی اور نعمان (امام ابو حنیفہ) کا قول ہے۔ ابن منذر نے کہا: ہم یہی کہتے ہیں؛ کیونکہ حدیث میں ہے: "دونوں آنکھوں میں دیت ہے"۔ اور عقل کا تقاضا ہے کہ جب ایسا ہے تو ان میں سے ایک میں آدھی دیت (5) ہو۔

(1) WWW.NAFSEISLAM.COM یعنی: خواہ رضامندی کے ساتھ ہی کیوں نہ ہو۔ اور کلام الکیا کی احکام القرآن 3/ 81 میں ہے۔ اور دیکھئے احکام القرآن للجصاص 2/ 441، اور الاستذکار 25/ 265۔ (2) الإشراف 2/ 152 - 153۔ (3) ان کا قول: "ذلك" (وہ)، (م) نسخے سے ہے۔ (4)

نسخوں میں اسی طرح ہے، اور اسی طرح المحلی 10/ 419 میں ہے، اور جو الاشراف 2/ 153 میں ہے، اور کلام وہاں سے ہے: ابن معقل، اور اسی طرح الاستذکار 25/ 107 میں ہے۔ اور عبد الرزاق نے المصنف (17435) میں ان کا اثر روایت کیا ہے۔ اور ابن مغفل، ابن عبد نهم المزنی صحابی ہیں، مدینہ میں رہے پھر بصرہ چلے گئے، انہیں عمر بن خطاب نے اپنے ساتھیوں کے ساتھ لوگوں کو دین کی سمجھ بوجھ سکھانے کے لیے وہاں بھیجا تھا، (60ھ) میں وفات پائی۔ دیکھئے السیر 2/ 483۔ اور ابن معقل، ابو الولید المزنی الکوفی ہیں، بہترین تابعین میں سے ہیں، ان کے والد صحابی تھے، (88ھ) میں وفات پائی۔ السیر 4/ 206۔ (5) الإشراف 2/ 153، اور ان کا قول: "دونوں آنکھوں میں دیت ہے" عمرو بن حزم کی اپنے والد سے اور انہوں نے اپنے دادا سے روایت کی گئی حدیث کا ایک ٹکڑا ہے، اسے نسائی نے المجتبیٰ 8/ 57 - 58 میں، اور الکبریٰ (7029) میں تفصیل سے روایت کیا ہے، اور احمد (7033) نے بھی عبد اللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 45 10

Ibn al-Arabi said (1): This is the apparent analogy, but our scholars said: the benefit of a one-eyed person's sight is like the benefit of a healthy person's or close to it, so his blood money (Diyya) must be equal to his.

Sixthly: They differed regarding a one-eyed person who gouges out the eye of a healthy person. It was narrated from Umar, Uthman, and Ali that there is no retaliation (Qisas) against him, and he owes the full blood money. This was also said by Ata, Said ibn al-Musayyib, and Ahmad ibn Hanbal.

Malik said: If [the victim] wishes, he may take retaliation and leave [the offender] blind, or if he wishes, he may take full blood money; the blood money for a one-eyed person's eye.

Al-Nakha'i said: If he wishes, he may take retaliation, and if he wishes, he may take half the blood money (2).

Al-Shafi'i, Abu Hanifa, and al-Thawri said: Retaliation is due upon him. This was also narrated from Ali, and it is the opinion of Masruq, Ibn Sirin, and Ibn Ma'qil. Ibn al-Mundhir and Ibn al-Arabi (3) chose it because Allah Almighty said: {And the eye for the eye}, and the Prophet ﷺ set the blood money for both eyes, so for one eye it is half the blood money, and retaliation between a healthy-eyed person and a one-eyed person is just as it is between other people (4).

The basis for Ahmad ibn Hanbal's view is that retaliation against him would involve taking all of his sight for part of [the victim's], and that is not equal, and because of what was narrated from Umar, Uthman, and Ali regarding that.

Malik's holding is that when the evidences conflicted, the victim was given the choice. Ibn al-Arabi said (5): Taking the general meaning of the Quran is better; for it is safer with Allah Almighty.

Seventhly: They differed regarding the blind eye of a one-eyed person. It was narrated from Zaid ibn Thabit that he said: For it is one hundred dinars. And from Umar ibn al-Khattab that he said: For it is one-third of its blood money. This was also said by Ishaq.

---

(1) In Ahkam al-Quran 2/625. (2) What is in al-Ishraf 2/153: If he wishes, he may take retaliation from him, and [the offender] gives him half the blood money. (3) Al-Ishraf 2/153-154, and Ahkam al-Quran 2/625, and what precedes them is similar, and the

first saying of Ali is not with them. (4) Al-Ishraf 2/154. (5) In Ahkam al-Quran 2/625, and what precedes it, and the saying of Ali is not with him.

सूरह अल-मा'इदा: आयत 45 10

इब्न अल-अरबी ने कहा (1): यह स्पष्ट सादृश्य (कयास) है, लेकिन हमारे विद्वानों ने कहा: एक काने व्यक्ति की दृष्टि का लाभ एक स्वस्थ व्यक्ति के लाभ के समान है या उसके करीब है, इसलिए उसका खून का बदला (दियत) उसके बराबर होना चाहिए।

छठा: वे उस काने व्यक्ति के बारे में असहमत थे जो एक स्वस्थ व्यक्ति की आँख फोड़ देता है। उमर, उस्मान और अली से यह वर्णित है कि उस पर कोई प्रतिशोध (किसास) नहीं है, और उसे पूरी दियत देनी होगी। अता, सईद इब्न अल-मुसय्यिब और अहमद इब्न हंबल ने भी यही कहा।

मालिक ने कहा: यदि [पीड़ित] चाहे तो वह प्रतिशोध ले सकता है और [अपराधी] को अंधा छोड़ सकता है, या यदि चाहे तो वह पूरी दियत ले सकता है; एक काने व्यक्ति की आँख की दियत।

अल-नख़ई ने कहा: यदि वह चाहे तो प्रतिशोध ले सकता है, और यदि वह चाहे तो आधी दियत ले सकता है (2)।

अल-शाफ़ई, अबू हनीफ़ा और अल-थौरी ने कहा: उस पर प्रतिशोध (किसास) लागू होता है। यह अली से भी वर्णित है, और यह मसरूक, इब्न सिरीन और इब्न माकिल का मत है। इब्न अल-मुन्ज़िर और इब्न अल-अरबी (3) ने इसे चुना क्योंकि अल्लाह तआला ने कहा है: {और आँख के बदले आँख}, और पैगंबर ﷺ ने दोनों आँखों के लिए दियत निर्धारित की है, इसलिए एक आँख के लिए आधी दियत है, और एक स्वस्थ आँख वाले व्यक्ति और एक काने व्यक्ति के बीच प्रतिशोध वैसा ही है जैसा अन्य लोगों के बीच होता है (4)।

अहमद इब्न हंबल के मत का आधार यह है कि उससे प्रतिशोध लेने में उसके[पीड़ित के] हिस्से के बदले उसकी पूरी दृष्टि लेना शामिल होगा, और वह समानता नहीं है, और इस बारे में उमर, उस्मान और अली से जो वर्णित है उसके कारण।

मालिक का तर्क यह है कि जब प्रमाणों में विरोध हुआ, तो पीड़ित को विकल्प दिया गया। इब्न अल-अरबी ने कहा (5): कुरान के सामान्य अर्थ को ग्रहण करना बेहतर है; क्योंकि यह अल्लाह तआला के यहाँ अधिक सुरक्षित है।

सातवां: वे एक काने व्यक्ति की उस आँख के बारे में असहमत थे जिससे वह देख नहीं सकता। ज़ैद इब्न साबित से वर्णित है कि उन्होंने कहा: इसमें सौ दीनार हैं। और उमर इब्न अल-ख़त्ताब से वर्णित है कि उन्होंने कहा: इसमें उसकी दियत का एक तिहाई हिस्सा है। इशाक ने भी यही कहा।

---

(1) अहकाम अल-कुरान 2/625 में। (2) जो अल-इशराफ 2/153 में है: यदि वह चाहे तो उससे प्रतिशोध ले सकता है, और [अपराधी] उसे आधी दियत देगा। (3) अल-इशराफ 2/153-154, और अहकाम अल-कुरान 2/625, और उनसे पहले की बातें इसी तरह हैं, और अली का पहला कथन उनमें नहीं है। (4) अल-इशराफ 2/154. (5) अहकाम अल-कुरान 2/625 में, और उससे पहले की बातें, और अली का कथन उनके पास नहीं है।

سورة المائدہ: آیت 45 10

ابن العربی (1) نے کہا: یہ ظاہر قیاس ہے، لیکن ہمارے علماء نے کہا: کانے آدمی کی بصارت کا فائدہ تندرست آدمی کے فائدے کی طرح ہے یا اس کے قریب ہے، چنانچہ اس پر اس کی دیت کے برابر دیت واجب ہوئی۔

چھٹا: انہوں نے اس کانے آدمی کے بارے میں اختلاف کیا جو کسی تندرست آدمی کی آنکھ پھوڑ دے۔ حضرت عمر، عثمان اور علی سے مروی ہے کہ اس پر قصاص نہیں ہے، اور اس پر مکمل دیت واجب ہے، اور یہی عطاء، سعید بن المسیب اور احمد بن حنبل کا قول ہے۔

مالک نے کہا: اگر (مظلوم) چاہے تو قصاص لے لے اور اسے اندھا چھوڑ دے، اور اگر چاہے تو پوری دیت لے لے؛ کانے کی آنکھ کی دیت۔

نخعی نے کہا: اگر چاہے تو قصاص لے لے، اور اگر چاہے تو آدھی دیت لے لے (2)۔

شافعی، ابو حنیفہ اور ثوری نے کہا: اس پر قصاص ہے، اور یہ حضرت علی سے بھی مروی ہے، اور یہی مسروق، ابن سیرین اور ابن معقل کا قول ہے، اور اسے ابن المنذر اور ابن العربی (3) نے اختیار کیا ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: {اور آنکھ کے بدلے آنکھ}، اور نبی کریم ﷺ نے دونوں آنکھوں میں دیت رکھی ہے، چنانچہ ایک آنکھ میں آدھی دیت ہے، اور تندرست آنکھ والے اور کانے کے درمیان قصاص ویسا ہی ہے جیسا دوسرے لوگوں کے درمیان ہوتا ہے (4)۔

احمد بن حنبل کا استدلال یہ ہے کہ اس سے قصاص لینے میں اس کے بعض (حصہ بصارت) کے بدلے اس کی پوری بصارت لینا لازم آئے گا، اور یہ برابری نہیں ہے، اور اس وجہ سے بھی جو اس بارے میں حضرت عمر، عثمان اور علی سے مروی ہے۔

مالک کا موقف یہ ہے کہ جب دلائل میں تعارض ہوا تو مظلوم کو اختیار دیا گیا۔ ابن العربی (5) نے کہا: قرآن کے عموم پر عمل کرنا اولیٰ ہے؛ کیونکہ یہ اللہ تعالیٰ کے نزدیک زیادہ سلامتی والا ہے۔

ساتواں: انہوں نے کانے کی اس آنکھ کے بارے میں اختلاف کیا جس سے وہ دیکھتا نہ ہو، زید بن ثابت سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: اس میں سو دینار ہیں۔ اور عمر بن الخطاب سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: اس میں اس کی دیت کا تہائی حصہ ہے۔ اسحاق کا بھی یہی قول ہے۔

---

(1) احکام القرآن 2/ 625 میں۔ (2) جو الاشراف 2/ 153 میں ہے: اگر چاہے تو اس سے قصاص لے لے، اور وہ اسے آدھی دیت دے۔ (3) الاشراف 2/ 153-154، اور احکام القرآن 2/ 625، اور ان دونوں سے پہلے کی عبارت اسی طرح ہے، اور ان کے پاس علی کا پہلا قول نہیں ہے۔ (4) الاشراف 2/ 154۔ (5) احکام القرآن 2/ 625 میں، اور اس سے پہلے کی عبارت، اور ان کے پاس علی کا قول نہیں ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 45 11

Mujahid said: For it is half its blood money. Masruq, Al-Zuhri, Malik, Al-Shafi'i, Abu Thawr, and Al-Nu'man said: There is a government (compensation decided by a judge). Ibn al-Mundhir said (1): And this is what we say; because it is the least of what has been said. Eighth: In the invalidation of sight from both eyes while the pupils remain, there is full blood money, and the bleary-eyed (a'mash) and the weak-sighted (akhafash) are equal in this. In the invalidation of sight from one of them while it remains, there is half (2). Ibn al-Mundhir said: The best that has been said regarding that is what was said by Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) (3): that he ordered his healthy eye to be covered, and a man was given an egg, and he walked with it while he was looking until his sight ended, then he ordered a line to be drawn there. Then he ordered his other eye to be covered, and the healthy one was opened, and a man was given an egg, and he walked with it while he was looking until his sight ended, then he drew a line there. Then he ordered him to be moved to another place, and he did the same with him and found it equal, so he gave what was missing from his sight from the wealth of the other. This is according to the school of Al-Shafi'i, and it is the opinion of our scholars. And it is: Ninth: There is no disagreement among the people of knowledge that there is no retaliation (qisas) for part of the sight, as it is impossible to reach it. And the method of retaliation in the eye: a mirror is heated, then cotton is placed over the other eye, then the mirror is brought close to his eye until its pupil flows; it was narrated from Ali (may Allah be pleased with him). Mentioned by Al-Mahdawi and Ibn Al-Arabi (4). There was a disagreement regarding the eyelid; Zaid bin Thabit said: For it is a quarter of the blood money, and this is the opinion of Al-Sha'bi.

(1) In Al-Ishraf 2/154, and what precedes it. (2) 'Aqd al-Jawahir al-Thamina 3/266. His saying: Al-A'mash; from al-'amash, which is weakness in the eye with the flowing of tears in most of its times. And his saying: Al-Akhafash; from al-khafash: smallness in the eye and weakness in sight by nature. Al-Sihah (Amsh) (Khafsh). (3) Meaning what he said about the loss of some sight and the remaining of some of it, and the author did not mention that later, and he will mention it at the beginning of the ninth issue. The right place for Ibn al-Mundhir's words is to be mentioned there, as it is in Al-Ishraf 2/156, and the report from Ali (may Allah be pleased with him) was extracted by Al-Bayhaqi 8/87. And Abdul Razzaq extracted it similarly (17412). (4) In Ahkam al-Qur'an 2/625. Ibn al-Mundhir also mentioned it in Al-Ishraf 2/156, and Abdul Razzaq

extracted its like (17414). And his saying: its "insan": it is the image that is seen in the black of the eye. Al-Sihah (Ans).

सूरह अल-माइदा: आयत 45 11

मुजाहिद ने कहा: इसके लिए उसका आधा हर्जाना (दियत) है। मसरूक, अल-ज़ुहरी, मालिक, अल-शाफई, अबू थौर और अल-नुमान ने कहा: इसमें हुकूमत (न्यायाधीश द्वारा निर्धारित मुआवज़ा) है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा (1): और हम यही कहते हैं; क्योंकि जो कुछ कहा गया है उसमें यह सबसे कम है। आठवाँ: पुतलियों के रहते हुए दोनों आँखों की रोशनी चले जाने में पूरा हर्जाना है, और इसमें चोंधी आँखों वाला (अ'मश) और कमज़ोर दृष्टि वाला (अख़फश) बराबर हैं, और उनमें से एक की रोशनी जाने में आधा हर्जाना है (2)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: इस बारे में सबसे अच्छी बात वह है जो अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कही (3): कि उन्होंने उसकी स्वस्थ आँख को ढंकने का आदेश दिया, और एक व्यक्ति को एक अंडा दिया गया, और वह उसे लेकर तब तक चलता रहा जब तक उसकी दृष्टि समाप्त नहीं हो गई, फिर उन्होंने वहाँ एक रेखा खींचने का आदेश दिया। फिर उन्होंने उसकी दूसरी आँख ढंकने और स्वस्थ आँख खोलने का आदेश दिया, और एक व्यक्ति को अंडा दिया गया, और वह उसे लेकर तब तक चलता रहा जब तक उसकी दृष्टि समाप्त नहीं हो गई, फिर वहाँ एक रेखा खींची गई। फिर उन्होंने उसे दूसरी जगह ले जाने का आदेश दिया, और उसके साथ वैसा ही किया और उसे बराबर पाया, तो उन्होंने दूसरे के धन से उसकी दृष्टि में जो कमी आई थी उसे दे दिया। यह शाफई संप्रदाय के अनुसार है, और यह हमारे विद्वानों का मत है। और वह है: नौवाँ: विद्वानों के बीच इस पर कोई मतभेद नहीं है कि दृष्टि के कुछ हिस्से के लिए कोई प्रतिशोध (किसास) नहीं है; क्योंकि उस तक पहुँचना संभव नहीं है। और आँख में प्रतिशोध का तरीका: एक दर्पण गर्म किया जाता है, फिर दूसरी आँख पर रुई रखी जाती है, फिर दर्पण को उसकी आँख के पास तब तक लाया जाता है जब तक कि उसकी पुतली न बह जाए; यह अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत है। इसका उल्लेख अल-महदवी और इब्न अल-अरबी ने किया है (4)। और पलक के बारे में मतभेद था; ज़ैद बिन साबित ने कहा: इसमें हर्जाने का एक चौथाई हिस्सा है, और यही अल-शा'बी का मत है।

(1) अल-इशराफ 154/2 में, और उससे पहले जो कुछ है। (2) 'अक्द अल-जवाहर अल-थमीना 3/266। उनका कहना: अल-अ'मश; 'अमश से, जो कि अधिकांश समय आँसू बहने के साथ आँख में कमजोरी है। और उनका कहना: अल-अख़फश; ख़फ़श से: आँख का छोटा होना और जन्मजात दृष्टि की कमजोरी। अल-सिहाह (अमश) (खफश)। (3) यानी कुछ दृष्टि खो जाने और कुछ के शेष रहने के बारे में उन्होंने जो कहा, और लेखक ने बाद में इसका उल्लेख नहीं किया, और वह इसे नौवीं समस्या

की शुरुआत में उल्लेख करेंगे। इब्न अल-मुन्ज़िर की बात का सही स्थान वहाँ उल्लेख किया जाना है, जैसा कि अल-इशराफ 156/2 में है, और अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से संबंधित प्रभाव को अल-बैहाकी 8/87 ने निकाला है। और अब्दुल रज्जाक ने इसे इसी तरह निकाला (17412)। (4) अहकाम अल-कुरआन 625/2 में। इब्न अल-मुन्ज़िर ने अल-इशराफ 156/2 में भी इसका उल्लेख किया है, और अब्दुल रज्जाक ने इसके जैसा निकाला (17414)। और उनका कहना: उसका "इंसान": वह प्रतिबिंब है जो आँख की पुतली में देखा जाता है। अल-सिहाह (अंस)।

سورہ المائدہ: آیت 45 11

مجاہد نے کہا: اس میں اس کی نصف دیت ہے۔ مسروق، زہری، مالک، شافعی، ابو ثور اور نعمان نے کہا: اس میں حکومت (عدل) ہے۔ ابن المنذر (1) نے کہا: اور ہم یہی کہتے ہیں؛ کیونکہ یہ کہی گئی باتوں میں سب سے کم ہے۔ آٹھویں: دونوں آنکھوں کی پتلیاں برقرار رہتے ہوئے بصارت کے ضائع ہونے میں مکمل دیت ہے، اور اس میں اعمش (جس کی آنکھوں سے پانی بہتا ہو) اور اخفش (جس کی بینائی کمزور ہو) برابر ہیں، اور ان میں سے ایک کے ضائع ہونے میں نصف دیت ہے (2)۔ ابن المنذر نے کہا: اس بارے میں سب سے اچھی بات وہ ہے جو علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ (3) نے کہی: کہ انہوں نے اس کی تندرست آنکھ کو ڈھانپنے کا حکم دیا، اور ایک آدمی کو انڈا دیا گیا، وہ اسے لے کر چلتا رہا یہاں تک کہ اس کی نظر ختم ہو گئی، پھر انہوں نے وہاں لکیر کھینچنے کا حکم دیا۔ پھر دوسری آنکھ کو ڈھانپنے اور تندرست آنکھ کو کھولنے کا حکم دیا، اور ایک آدمی کو انڈا دیا گیا، وہ اسے لے کر چلتا رہا یہاں تک کہ اس کی نظر ختم ہو گئی، پھر وہاں لکیر کھینچی گئی۔ پھر اسے دوسری جگہ منتقل کرنے کا حکم دیا، اور اس کے ساتھ ویسا ہی کیا اور اسے برابر پایا، تو انہوں نے دوسرے کے مال سے اس کی بصارت میں آنے والی کمی کے مطابق دلوا دیا۔ یہ شافعی مسلک کے مطابق ہے، اور یہی ہمارے علماء کا قول ہے۔ اور وہ ہے:

نویں: اہل علم کے درمیان اس بات پر کوئی اختلاف نہیں ہے کہ بصارت کے کچھ حصے کا قصاص نہیں لیا جا سکتا؛ کیونکہ اس تک پہنچنا ممکن نہیں ہے۔ اور آنکھ میں قصاص کا طریقہ یہ ہے کہ: ایک آئینہ گرم کیا جائے، پھر دوسری آنکھ پر روئی رکھی جائے، پھر آئینہ اس کی آنکھ کے قریب لایا جائے یہاں تک کہ اس کی پتلی بہہ جائے؛ یہ علی رضی اللہ عنہ سے مروی ہے۔

اسے مہدوی اور ابن العربی (4) نے ذکر کیا ہے۔ اور آنکھ کے پپوٹے کے بارے میں اختلاف ہوا؛ زید بن ثابت نے کہا: اس میں دیت کا چوتھائی حصہ ہے، اور یہی شعبی کا قول ہے۔

(1) الاشراف 154/2 میں، اور اس سے پہلے جو کچھ ہے۔ (2) عقد الجواهر الثمينہ 266/3۔ ان کا قول: الاعمش؛ عمش سے ہے، جو کہ اکثر اوقات آنکھوں سے پانی بہنے کے ساتھ آنکھ کی کمزوری ہے۔ اور ان کا قول: الاخفش؛ خفش سے ہے: آنکھ کا چھوٹا ہونا اور پیدائشی طور پر بصارت کی کمزوری۔ الصحاح (عمش) (خفش)۔ (3) یعنی بینائی کے کچھ حصے کے چلے جانے اور کچھ کے باقی رہنے کے بارے میں انہوں نے جو کہا، اور مصنف نے بعد میں اس کا ذکر نہیں کیا، اور وہ اسے نویں مسئلہ کے شروع میں ذکر کریں گے۔ ابن المنذر کی بات کا حق یہ ہے کہ وہاں ذکر کیا جائے، جیسا کہ الاشراف 156/2 میں ہے، اور علی رضی اللہ عنہ سے مروی اثر کو بیہقی نے 87/8 میں نکالا ہے۔ اور اسے عبد الرزاق نے اسی طرح نکالا (17412)۔ (4) احکام القرآن 625/2 میں۔ ابن المنذر نے بھی اسے الاشراف 156/2 میں ذکر کیا ہے، اور عبد الرزاق نے اس کی مثل نکالا (17414)۔ اور ان کا قول: انسانها: وہ عکس ہے جو آنکھ کی پتلی میں نظر آتا ہے۔ الصحاح (أنس)۔

Surah Al-Ma'idah, Verse 45 12

...and Al-Hasan, Qatadah, Abu Hashim, Al-Thawri, Al-Shafi'i, and the people of opinion (As-hab al-Ra'y). It was narrated from Al-Sha'bi that he said: For the upper eyelid, one-third of the blood money (diyah) is due, and for the lower eyelid, two-thirds of the blood money is due, and Malik said this (1).

Tenth: His Almighty's saying: {And the nose for the nose}. A Hadith came from the Messenger of Allah ﷺ that he said: "And for the nose, if it is completely cut off (2), the blood money is due." Ibn al-Mundhir said: "All the scholars whose opinions are preserved have agreed on this saying, and retribution (qisas) from the nose if the offense was intentional is like retribution from other organs according to the [apparent] text of the Book of Allah Almighty." And they differed regarding breaking the nose; Malik used to see retribution (qawad) in intentional cases, and independent judgment (ijtihad) in accidental cases (3). It was narrated by Ibn Nafi': There is no blood money for the nose (4) until it is uprooted from its base. Abu Ishaq al-Tunisi (5) said: This is an anomalous (shadh) opinion, and the well-known one is the first. And if we derive from the well-known opinion, then for part of the cartilage (maran), its portion of the blood money for the cartilage is due (6). Ibn al-Mundhir (7) said: Whatever part of the nose is cut off, it is calculated accordingly; this was narrated from Umar ibn Abd al-Aziz and Al-Sha'bi, and Al-Sha'fi'i said it. Abu [Hanifah...]

(1) This is how the author, may Allah have mercy on him, reported from Malik. What is in Al-Muwatta 858/2 and Al-Ishraf 154/2-155 is similar: Malik said: Regarding the drooping of the eye [i.e., its lower eyelid] and the eye socket: there is only ijtihad (discretionary compensation). (2) In the copies: 'jadh'an', and what is established is from (M), which conforms to the sources. The Hadith was narrated by Ahmad (7033) and Abu Dawud (4564) from the Hadith of Umar ibn Hazm, from his father, from his grandfather, and a part of it was mentioned in the fifth issue. (3) Al-Ishraf 157/2, and what is between brackets is from it. (4) In (M): no blood money for the nose. (5) He is Ibrahim ibn al-Hasan ibn Ishaq, he has good explanations and competitive commentaries on the book of Ibn al-Muwaz and Al-Mudawwanah. He died at the beginning of the fitna in Kairouan in the year (443). Al-Dibaj al-Mudhahhab 269/1. (6) 'Aqd al-Jawahir al-Thaminah 2/262. (7) In Al-Ishraf 157/2.

सूरा अल-माईदाह, आयत 45 12

...और अल-हसन, क़तादाह, अबू हाशिम, अल-थौरी, अल-शाफ़िई और राय वाले लोग (असहाब अर-राय)। अल-शाबी से रिवायत है कि उन्होंने कहा: ऊपरी पलक के लिए दीयत (खून का मुआवज़ा) का एक तिहाई हिस्सा है, और निचली पलक के लिए दीयत का दो तिहाई हिस्सा है, और मालिक ने यही कहा है (1)।

दसवीं: अल्लाह तआला का फरमान है: {और नाक के बदले नाक}। अल्लाह के रसूल ﷺ से हदीस आई है कि आपने फरमाया: "और नाक के लिए, अगर इसे पूरी तरह से काट दिया जाए (2), तो दीयत लाज़िम है।" इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: "तमाम विद्वान जिनकी राय संरक्षित है, इस बात पर सहमत हैं, और नाक से बदला (क़िसास) लेना अगर अपराध जानबूझकर किया गया हो, तो अल्लाह तआला की किताब के[ज़ाहिरी] हुक्म के मुताबिक अन्य अंगों से बदला लेने के समान है।" और नाक तोड़ने के मामले में उनका मतभेद है; इमाम मालिक जानबूझकर किए गए मामले में बदला (क़वद) देखते थे, और गलती से होने वाले मामले में इज्तिहाद (3)। इब्न नाफ़ि' ने रिवायत किया: नाक के लिए कोई दीयत नहीं है (4) जब तक कि उसे जड़ से न उखाड़ दिया जाए। अबू इस्हाक अल-तुनसी (5) ने कहा: यह एक असामान्य (शाद) राय है, और पहली वाली ही प्रसिद्ध है। और अगर हम प्रसिद्ध राय पर आधारित हों, तो नरम हड्डी (मारन) के कुछ हिस्से के लिए, पूरी हड्डी की दीयत के हिसाब से उसका हिस्सा होगा (6)। इब्न अल-मुन्ज़िर (7) ने कहा: नाक का जो भी हिस्सा काट दिया जाए, उसका हिसाब उसी के अनुसार होगा; यह उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ और अल-शाबी से रिवायत है, और अल-शाफ़िई ने भी यही कहा है। अबू [हनीफा...]

(1) इसी तरह मुसन्निफ़ (लेखक) रहिमहुल्लाह ने मालिक से नक़ल किया है, और जो अल-मुवत्ता 858/2 और अल-इशराफ़ 154/2-155 में है वह भी इसी तरह है: मालिक ने कहा: आँख के लटकने [यानी इसकी निचली पलक] और आँखों के गड्ढे के मामले में: इसमें केवल इज्तिहाद (विवेकपूर्ण मुआवज़ा) है। (2) प्रतियों में: 'जद'अन' है, और जो स्थापित है वह (एम) से है, जो स्रोतों के अनुरूप है। हदीस को अहमद (7033) और अबू दाऊद (4564) ने उमर बिन हज़म की हदीस से, उनके पिता से, उनके दादा से रिवायत किया है, और इसका एक हिस्सा पांचवें मसले में गुज़र चुका है। (3) अल-इशराफ़ 157/2, और कोष्ठकों के बीच वाला हिस्सा उसी से है। (4) (एम) में: नाक के लिए कोई दीयत नहीं है। (5) वह इब्राहिम बिन अल-हसन बिन इस्हाक हैं, उनकी अच्छी व्याख्याएं और इब्न अल-मुवाज़ की किताब और अल-मुदव्वना पर प्रतिस्पर्धी टिप्पणियां हैं। उनकी मृत्यु वर्ष (443) में कैरुआन

में फितने की शुरुआत में हुई थी। अल-दीबाज अल-मुज़हब 269/1। (6) 'अक्द अल-जवाहर अल-थमीना 2/262। (7) अल-इशराफ़ 157/2 में।

سورہ المائدہ، آیت 45 12

...اور الحسن، قتادہ، ابوہاشم، ثوری، شافعی اور اصحاب الرائے۔ شعبی سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: اوپر کی پلک میں دیت کا ایک تہائی ہے، اور نیچے کی پلک میں دیت کے دو تہائی ہیں، اور امام مالک نے یہی کہا ہے (1)۔

دسویں: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وَالْأَنْفَ بِالْأَنْفِ} (اور ناک کے بدلے ناک)۔ رسول اللہ ﷺ سے حدیث آئی ہے کہ آپ نے فرمایا: "اور ناک میں جب اسے جڑ سے کاٹ دیا جائے (2) تو پوری دیت ہے"۔ ابن المنذر نے کہا: "اور تمام اہل علم جن کے اقوال محفوظ ہیں، اس بات پر متفق ہیں، اور ناک سے قصاص لینا اگر جرم عمداً (جان بوجھ کر) ہو تو اللہ تعالیٰ کی کتاب کے [ظاہر] کے مطابق دیگر اعضاء سے قصاص لینے کی طرح ہے"۔ اور انہوں نے ناک توڑنے کے بارے میں اختلاف کیا؛ امام مالک عمد (جان بوجھ کر) میں قصاص (قود) کے قائل تھے، اور خطا (غلطی) میں اجتہاد کے (3)۔ ابن نافع سے مروی ہے: ناک میں کوئی دیت نہیں ہے (4) یہاں تک کہ اسے اس کی جڑ سے اکھاڑ دیا جائے۔ ابواسحاق التونسی (5) نے کہا: یہ قول شاذ ہے، اور معروف پہلا قول ہی ہے۔ اور اگر ہم معروف قول پر بنا کریں، تو مارن (ناک کا نرم حصہ) کے کچھ حصے میں، پورے مارن کی دیت کے حساب سے اس کا حصہ ہوگا (6)۔ ابن المنذر (7) نے کہا: ناک سے جو کچھ کاٹا جائے گا اس کے حساب سے ہوگا؛ یہ عمر بن عبدالعزیز اور شعبی سے مروی ہے، اور امام شافعی نے بھی یہی کہا ہے۔ ابو [حنیفہ...]

(1) اسی طرح مصنف رحمہ اللہ نے مالک سے نقل کیا ہے، اور جو الموطأ 858/2 اور الإشراف 154/2 - 155 میں ہے اس کا کلام بھی اسی طرح ہے: مالک نے کہا: شتر العین [یعنی اس کی نچلی پلک] اور حجاج العین (آنکھ کا حلقہ) میں: اس میں صرف اجتہاد ہی ہے۔ (2) نسخوں میں:

"جذعاً" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، جو کہ مصادر کے موافق ہے، اور حدیث کو احمد (7033) اور ابوداؤد (4564) نے عمر بن حزم کی حدیث سے، اپنے والد سے، اپنے دادا سے روایت کیا ہے، اور اس کا ایک ٹکڑا پانچویں مسئلے میں گزر چکا ہے۔ (3) الإشراف 157/2، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (4) (م) میں: ناک کے لیے کوئی دیت نہیں ہے۔ (5) وہ ابراہیم بن الحسن بن اسحاق ہیں، ان کی اچھی شرحیں ہیں، اور ابن المواز کی کتاب اور المدونہ پر قابل رشک حواشی ہیں، ان کا انتقال سن (443) میں قیروان میں فتنہ کے آغاز میں ہوا۔ الدیباج المذہب 269/1۔ (6) عقد الجواہر الثمینہ 2/ 262۔ (7) الإشراف 157/2 میں۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 45 13 'Umar (1): They differed regarding the *marin* (the soft part of the nose) if it is cut off but the entire nose is not removed. Malik, Ash-Shafi'i, Abu Hanifa, and their companions held that for this, the full *diyah* (blood money) is due. If anything further is cut from it after that, then *hukumah* (discretionary compensation determined by a judge) is due. Malik said: That which requires the *diyah* from the nose is the cutting of the *marin*, which is below the bone. Ibn al-Qasim said: Whether the *marin* is cut from the bone, or the entire nose is uprooted from the bone below the eyes, the *diyah* is due. It is like the glans of the penis (*al-hashafah*); there is *diyah* for it, and for the uprooting of the entire penis, there is *diyah*. Eleventh: Ibn al-Qasim said: If the nose is pierced (2) or broken, and it heals with a deformity (*'atham*) (3), then there is *ijtihad* (judicial discretion), and there is no specified *diyah*. If it heals without deformity, then there is nothing due. He said: A pierced nose that heals without deformity is not like a *mudihah* (4) which heals without deformity, for which the *diyah* is still due; because that was established by the Sunnah, and there is no trace remaining in the piercing of the nose. He said: The nose is a single bone; it does not have a *mudihah* (5). Malik, Ash-Shafi'i, [Abu Hanifa], and their companions (6) agreed that there is no *ja'ifah* (a wound that reaches a body cavity) in it, and a *ja'ifah* for them is only what reaches the interior cavity. The *marin* is: the soft part of the nose, and Al-Khalil and others said the same. Abu 'Umar (7) said: I think its *rawthah* (tip) is its *marin*, and its *arnabah* (tip) is its end; and it has been said: the *arnabah*, the *rawthah*, and the *artamah* are all parts of the tip of the nose. What the jurists—Malik, Ash-Shafi'i, the Kufans, and those who follow them—agree upon is: regarding the sense of smell, if it is diminished or lost, *hukumah* is due.

---

(1) In *at-Tamhid* 17/362. (2) In *at-Tamhid* 17/362, the word used there is *khuzim*, with the letter 'zay', and likewise in what follows. (3) i.e., it was set unevenly. *As-Sihah* (entry: *'athm*). (4) i.e., a head/face wound that reaches the bone. *As-Sihah* (entry: *wadah*). (5) *at-Tamhid* 17/362-363. (6) In manuscript (m): "both their companions". (7) In *at-Tamhid* 17/364-365, and what precedes it, and what is between brackets is from it.

सूरह अल-माइदा: आयत 45 13 उमर (1): उन्होंने मारिन (नाक का कोमल हिस्सा) के बारे में मतभेद किया जब इसे काट दिया जाए, और नाक को पूरी तरह से न निकाला जाए। मालिक, अल-शाफई, अबू हनीफा और उनके साथियों का मत था कि इसमें पूरा दिया (रक्त-मुआवज़ा) देना होगा। यदि उसके बाद उसमें से कुछ और काटा जाता है, तो उसमें हुकुमा (न्यायाधीश द्वारा निर्धारित विवेकाधीन मुआवज़ा) है। मालिक ने कहा: नाक का वह हिस्सा जिसके लिए दिया अनिवार्य है, मारिन का कटना है; और वह हड्डी के नीचे का हिस्सा है। इब्न अल-कासिम ने कहा: चाहे मारिन को हड्डी से काटा जाए, या आँखों के नीचे से पूरी नाक को हड्डी से उखाड़ दिया जाए, उसमें दिया ही है। यह हशफ़ा (लिंग के अग्रभाग) की तरह है; इसमें दिया है, और पूरे लिंग को उखाड़ने में भी दिया है। ग्यारहवाँ: इब्न अल-कासिम ने कहा: और यदि नाक में छेद (2) हो जाए या वह टूट जाए, और वह विकृति ('असम') (3) के साथ ठीक हो, तो इसमें इज्तिहाद (न्यायिक विवेक) है, और कोई निश्चित दिया नहीं है। और यदि वह बिना किसी विकृति के ठीक हो जाता है, तो उसमें कुछ भी देय नहीं है। उन्होंने कहा: नाक का छेद होना और बिना विकृति के ठीक होना मुदिहा (4) की तरह नहीं है जो बिना विकृति के ठीक हो जाता है, जिसमें दिया देय होता है; क्योंकि वह सुन्नत द्वारा स्थापित है, और नाक के छेद में कोई अवशेष नहीं रहता। उन्होंने कहा: नाक एक अकेली हड्डी है, इसमें मुदिहा (5) नहीं है। मालिक, अल-शाफई, [अबू हनीफा] और उनके साथियों (6) ने इस बात पर सहमति व्यक्त की कि इसमें कोई जाइफ़ा (शरीर के खोखले हिस्से तक पहुँचने वाला घाव) नहीं है, और उनके अनुसार जाइफ़ा केवल वही है जो शरीर के आंतरिक हिस्से में हो। और मारिन है: नाक का कोमल हिस्सा, और अल-खलील और अन्य लोगों ने भी यही कहा है। अबू उमर (7) ने कहा: मेरा मानना है कि इसकी रौसा (नाक की नोक) ही इसका मारिन है, और इसकी अरनबा इसका सिरा है; और कहा गया है: अरनबा, रौसा और अर्तमा नाक के सिरे के हिस्से हैं। और वह बात जिस पर फुक़हा (न्यायविद्)—मालिक, अल-शाफई, कूफी और उनके अनुयायी सहमत हैं: सूंघने की शक्ति के बारे में है, यदि वह कम हो जाए या खो जाए, तो हुकुमा अनिवार्य है।

---

(1) अत-तम्हीद 17/362 में। (2) अत-तम्हीद 17/362 में, और वहां शब्द है: खुज़िम, 'ज़ाय' के साथ, और इसके बाद भी ऐसा ही है। (3) यानी: वह असमान रूप से जुड़ा। अस-सिहाह ('असम')। (4) यानी: वह चोट जो हड्डी तक पहुँच जाए। अस-सिहाह ('वज़ह')। (5) अत-तम्हीद 17/362 - 363। (6) (म) प्रति में: "उन दोनों के साथी"। (7) अत-तम्हीद 17/364 - 365 में, और इससे पहले का हिस्सा, और जो कोष्ठकों के बीच है वह उसी से है।

سورہ المائدہ: آیت 45 13 عمر (1): انہوں نے مارن (ناک کا نرم حصہ) کے بارے میں اختلاف کیا جب اسے کاٹ دیا جائے اور پوری ناک نہ اکھاڑی جائے۔ چنانچہ امام مالک، امام شافعی، امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب کا موقف یہ ہے کہ اس میں مکمل دیت واجب ہے، پھر اگر اس کے بعد اس میں سے کچھ اور کاٹا جائے تو اس میں حکومت (عدالت کے ذریعے طے شدہ معاوضہ) ہے۔ امام مالک نے فرمایا: ناک کا وہ حصہ جس میں دیت واجب ہے، مارن کا کٹ جانا ہے؛ اور وہ ہڈی سے نیچے کا حصہ ہے۔ ابن القاسم نے کہا: برابر ہے کہ مارن کو ہڈی سے کاٹا جائے، یا آنکھوں کے نیچے سے ہڈی سمیت پوری ناک اکھاڑ دی جائے، اس میں دیت ہی ہے، جیسا کہ حشفہ (عضوِ تناسل کا اگلا حصہ) ہے؛ اس میں دیت ہے، اور پورے عضو کے اکھاڑنے میں بھی دیت ہے۔ گیارہویں بات: ابن القاسم نے کہا: اور جب ناک چھید (2) دی جائے یا ٹوٹ جائے، پھر وہ عثم (3) (ٹیڑھے پن) پر درست ہو جائے، تو اس میں اجتہاد ہے، اور اس میں کوئی مقررہ دیت نہیں ہے۔ اور اگر وہ بغیر عثم کے ٹھیک ہو جائے تو اس میں کچھ واجب نہیں۔ انہوں نے کہا: ناک کا چھیدا جانا اور بغیر عثم کے ٹھیک ہو جانا 'موضحہ' (4) کی طرح نہیں ہے جو بغیر عثم کے ٹھیک ہو جائے، تو اس میں اس کی دیت ہوتی ہے؛ کیونکہ وہ سنت سے ثابت ہے، اور ناک کے چھیدنے میں کوئی نشان باقی نہیں رہتا۔ انہوں نے کہا: ناک ایک الگ ہڈی ہے، اس میں 'موضحہ' نہیں ہے (5)۔ اور امام مالک، امام شافعی، [امام ابو حنیفہ] اور ان کے اصحاب (6) نے اس بات پر اتفاق کیا کہ اس میں 'جائفہ' (ایسا زخم جو پیٹ یا سینے تک پہنچ جائے) نہیں ہے، اور ان کے نزدیک جائفہ صرف اسی میں ہوتا ہے جو جوف (اندرونی خلا) میں ہو۔ اور مارن: ناک کا نرم حصہ ہے، اور خلیل وغیرہ نے بھی یہی کہا ہے۔ ابو عمر (7) نے کہا: میرا خیال ہے کہ اس کا 'روثہ' (نوک) ہی اس کا مارن ہے، اور اس کا 'ارنبہ' اس کا کنارہ ہے؛ اور کہا گیا ہے کہ: ارنبہ، روثہ اور عرتمہ ناک کے کنارے کے حصے ہیں۔ اور وہ بات جس پر فقہاء؛ امام مالک، امام شافعی، اہل کوفہ اور ان

کے متبعین متفق ہیں: سونگھنے کی قوت کے بارے میں ہے، اگر وہ کم ہو جائے یا ختم ہو جائے تو اس میں 'حکومت' واجب ہے۔

---

(1) تمہید 17/362 میں۔ (2) تمہید 17/362 میں، اور وہاں لفظ 'خزم' کی جگہ 'خُزم' (ز کے ساتھ) ہے، اور اس کے بعد بھی ایسا ہی ہے۔ (3) یعنی: ٹیڑھا جڑنا۔ الصحاح (عثم)۔ (4) یعنی: وہ زخم جو ہڈی تک پہنچ جائے۔ الصحاح (وضح)۔ (5) تمہید 17/ 362 - 363۔ (6) (م) میں ہے: "ان دونوں کے ساتھی"۔ (7) تمہید 17/ 364 - 365 میں، اور جو اس سے پہلے ہے، اور جو خطوطِ وحدانی (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔

١٤ Surah Al-Ma'idah: Verse 45

The twelfth point: Regarding the saying of the Almighty: "and an ear for an ear", our scholars (may Allah have mercy on them) said about someone who cuts off a man's ears: a verdict (compensation) is due on him, and blood money (diyah) is only due for the loss of hearing. Its deficiency is measured just as eyesight is measured(1).

Destroying hearing in one of them incurs half the blood money, even if he only heard through it, unlike a one-eyed person's eye for which full blood money is due, as previously mentioned(2).

Ashhab said: If regarding hearing, when asked about it, it is said: one of the two hearings hears what both ears hear, then to me it is like eyesight. If there is doubt about hearing, it should be tested by shouting from several positions, [and] that is measured. If they (the measurements) are equal or close(3), he is given according to what was lost of his hearing, and he takes an oath on that.

Ashhab said: That should be calculated based on the average hearing of men like him. If he is tested and his statements conflict, he gets nothing.

Isa bin Dinar said: If his statements conflict, the minimum amount is paid to him along with his oath(4).

The thirteenth point: Regarding the saying of the Almighty: "and a tooth for a tooth". Ibn al-Mundhir said: It is established from the Messenger of Allah (peace be upon him) that he allowed retaliation (qisas) for a tooth, and he said: "The Book of Allah [decrees] retaliation"(5). A hadith from the Messenger of Allah (peace be upon him) states: "For a tooth, five camels"(6).

---

(1) In (D), (Z), and (M): in eyesight. What is confirmed is from (Dh), which matches 'Ahkam al-Quran' by Ibn al-Arabi 2/626-627, and the text is from there. (2) Page 9 of this part. (3) In the manuscripts: 'varied', and what is confirmed is from (M), which matches 'Aqd al-Jawahir al-Thamina', and what is between brackets is from it. (4) 'Aqd al-Jawahir al-Thamina' 3/266. (5) 'Al-Ishraf' 2/159, and the hadith was previously mentioned in 3/78. (6) Part of a hadith from Abdullah bin Amr narrated by Ahmad (7033), Abu Dawood (4563), an-Nasa'i in 'Al-Mujtaba' 8/55, 'Al-Kubra' (7016), and another part of it was mentioned in the fifth issue. It was also narrated by an-Nasa'i in 'Al-Mujtaba' 8/58, 'Al-Kubra' (7029) from a long hadith of Amr bin Hazm, and Ibn

Majah narrated it (2651) from a hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them).

१४ सूरा अल-माएदा: आयत ४५

बारहवीं बात: सर्वशक्तिमान का कथन: "और कान के बदले कान", हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर दया करे) ने कहा है कि जो व्यक्ति किसी व्यक्ति के कान काट देता है: उस पर निर्णय (मुआवजा) वाजिब है, और रक्त-धन (दियत) केवल सुनने की शक्ति खोने पर वाजिब होता है। इसकी कमी को उसी तरह मापा जाता है जैसे दृष्टि को मापा जाता है(१)।

उनमें से एक में सुनने की शक्ति को समाप्त करने पर आधा रक्त-धन देना होता है, भले ही वह केवल उसी से सुनता हो, उस कानी आँख के विपरीत जिसके लिए पूर्ण रक्त-धन देना होता है, जैसा कि पहले बताया गया है(२)।

अशहब ने कहा: यदि सुनने के बारे में, जब इसके बारे में पूछा जाए, तो यह कहा जाए कि दो श्रवणों में से एक वह सुनता है जो दोनों कान सुनते हैं, तो मेरे विचार में यह दृष्टि की तरह है। यदि सुनने के बारे में संदेह हो, तो कई स्थानों से चिल्लाकर इसका परीक्षण किया जाना चाहिए, [और] उसे मापा जाता है। यदि वे (माप) बराबर या निकट हों(३), तो उसे उसकी सुनने की शक्ति में हुई हानि के अनुसार दिया जाता है, और वह इस पर शपथ लेता है।

अशहब ने कहा: इसकी गणना उसके जैसे पुरुषों के औसत सुनने के आधार पर की जानी चाहिए। यदि उसका परीक्षण किया जाता है और उसके बयानों में अंतर होता है, तो उसे कुछ नहीं मिलेगा।

ईसा बिन दीनार ने कहा: यदि उसके बयानों में अंतर होता है, तो उसकी शपथ के साथ उसे न्यूनतम राशि दी जाती है(४)।

तेरहवीं बात: सर्वशक्तिमान का कथन: "और दांत के बदले दांत"। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से यह प्रमाणित है कि उन्होंने दांत के लिए बदला (किसास) दिलाने की अनुमति दी और कहा: "अल्लाह की किताब [का आदेश] किसास (बदला) है"(५)। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से हदीस आई है कि उन्होंने कहा: "एक दांत के लिए पाँच ऊँट"(६)।

---

(१) (द), (ज़) और (म) में: दृष्टि में। जो पुष्ट है वह (ध) से है, जो इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' २/६२६-६२७ के अनुरूप है, और पाठ उसी से है। (२) इस भाग का पृष्ठ ९। (३) प्रतियों में: 'भिन्न-भिन्न', और जो पुष्ट है वह (म) से है, जो 'अक़्द अल-जवाहर अल-थमीना' के अनुरूप है, और

कोष्ठक के बीच का भाग उसी से है। (४) 'अक़्द अल-जवाहर अल-थमीना' ३/२६६। (५) 'अल-इशराफ' २/१५९, और हदीस पहले ३/७८ में आ चुकी है। (६) अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस का एक हिस्सा जिसे अहमद (७०३३), अबू दाऊद (४५६३), अन-नसाई ने 'अल-मुजतबा' ८/५५, 'अल-कुबरा' (७०१६) में उद्धृत किया है, और इसका एक और हिस्सा पांचवें मुद्दे में आ चुका है। इसे अन-नसाई ने 'अल-मुजतबा' ८/५८, 'अल-कुबरा' (७०२९) में अम्र बिन हज़्म की एक लंबी हदीस से और इब्न माजह (२६५१) ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है।

۱۴ سورۃ المائدہ: آیت ۴۵

بارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالأُذُنَ بِالأُذُنِ﴾ (اور کان کے بدلے کان)۔ ہمارے علماء (اللہ ان پر رحم فرمائے) نے اس شخص کے بارے میں کہا ہے جو کسی آدمی کے کان کاٹ دے: اس پر تلافی (حکومت) لازم ہے، اور دیت صرف سماعت (سننے کی قوت) ختم ہونے کی صورت میں لازم ہوتی ہے، اور سماعت میں کمی کا اندازہ اسی طرح لگایا جائے گا جس طرح بینائی میں کمی کا لگایا جاتا ہے(۱)۔

کسی ایک کان کی سماعت ختم کرنے کی صورت میں نصف دیت ہوگی، چاہے وہ صرف اسی سے سنتا ہو، اس کانی آنکھ کے برعکس جس میں پوری دیت ہے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(۲)۔

اشہب نے کہا: اگر سماعت کے بارے میں پوچھا جائے اور یہ کہا جائے کہ دو سماعتوں میں سے ایک سماعت وہ سنتی ہے جو دونوں سنتی ہیں، تو میرے نزدیک یہ بینائی کی طرح ہے۔ اور اگر سماعت میں شک ہو تو مختلف مقامات سے پکار کر اس کا تجربہ کیا جائے گا، اور اسے ناپا جائے گا، پس اگر وہ (پیمائشیں) برابر یا قریب ہوں(۳) تو اس کی سماعت میں ہونے والی کمی کے بقدر اسے دیا جائے گا، اور وہ اس پر قسم کھائے گا۔

اشہب نے کہا: اس کا حساب اس جیسے مردوں کی اوسط سماعت پر کیا جائے گا، پس اگر اسے آزمایا گیا اور اس کے قول میں تضاد پایا گیا تو اسے کچھ نہیں ملے گا۔

عیسیٰ بن دینار نے کہا: اگر اس کے قول میں اختلاف ہو، تو اس کی قسم کے ساتھ کم از کم مقدار اسے دی جائے گی(۴)۔

تیرہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ﴾ (اور دانت کے بدلے دانت)۔ ابن المنذر نے کہا: رسول اللہ ﷺ سے ثابت ہے کہ آپ نے دانت کا قصاص دلایا، اور فرمایا: "اللہ کی کتاب قصاص ہے"(۵)۔ اور رسول اللہ ﷺ سے حدیث آئی ہے کہ آپ نے فرمایا: "دانت میں پانچ اونٹ ہیں"(۶)۔

---

(۱) (د)، (ز) اور (م) میں: بینائی میں، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، جو ابن العربی کی 'احکام القرآن' ۲/۶۲۶-۶۲۷ کے موافق ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔ (۲) اس پارے کا صفحہ ۹۔ (۳) نسخوں میں: 'تفاوتت' (مختلف)، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، جو 'عقد الجواہر الثمینہ' کے موافق ہے، اور خطِ وحدانی میں اسی سے ہے۔ (۴) 'عقد الجواہر الثمینہ' ۳/۲۶۶۔ (۵) 'الاشراف' ۲/۱۵۹، اور حدیث پہلے گزر چکی ہے ۳/۷۸۔ (۶) عبداللہ بن عمرو کی حدیث کا ایک ٹکڑا ہے جسے احمد (۷۰۳۳)، ابو داؤد (۴۵۶۳) اور نسائی نے 'المجتبیٰ' ۸/۵۵ اور 'الکبریٰ' (۷۰۱۶) میں روایت کیا ہے، اور اس کا ایک اور حصہ پانچویں مسئلے میں گزر چکا ہے، اور اسے نسائی نے 'المجتبیٰ' ۸/۵۸ اور 'الکبریٰ' (۷۰۲۹) میں عمرو بن حزم کی طویل حدیث سے بھی روایت کیا ہے، اور ابن ماجہ نے (۲۶۵۱) حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 45

15

Ibn al-Mundhir (1) said: "Based on the literal meaning of this hadith, we say that there is no preference of the incisors over the canines, molars, and lateral incisors (2); because they are all included in the literal meaning of the hadith, and this is what the majority of scholars say."

Among those who held the literal meaning of the hadith and did not prefer any of them over another are: 'Urwah ibn al-Zubayr, Tawus, al-Zuhri, Qatadah, Malik, al-Thawri, al-Shafi'i, Ahmad, Ishaq, al-Nu'man, and Ibn al-Hasan. This was also narrated from 'Ali ibn Abi Talib, Ibn 'Abbas, and Mu'awiyah (3).

In it, there is a second opinion narrated from 'Umar ibn al-Khattab (4): that he ruled for the front part of the mouth five obligations for each five obligations [five camels for each tooth], which is fifty dinars; the value of each obligation is ten dinars. And for the molars, one camel for each.

'Ata used to say: For the tooth (5), lateral incisors, and canines, five [camels] each, and for the rest, two camels each, upper and lower mouth being equal, and molars being equal.

Abu 'Umar said: As for what Malik narrated in his Muwatta (6) from Yahya ibn Sa'id, from Sa'id ibn al-Musayyib: that 'Umar ruled for the molars one camel for each [and that Mu'awiyah ruled for them five camels for each, and that Sa'id ibn al-Musayyib said: If it were me, I would have ruled for the molars two camels for each = thus the blood money would be equal]. The meaning in that is: the molars are twenty teeth, and the [front] teeth are twelve teeth: four incisors, four lateral incisors, and four canines; so according to 'Umar's saying, the blood money becomes eighty camels; for the teeth: five [camels] each, and for the molars: one camel for each.

(1) In Al-Ishraf 2/159. (2) Plural of Ruba'iyyah, like Thamaniyah, and it is the tooth between the incisor and the canine. Al-Qamus (R-B-'). (3) Al-Ishraf 2/159, and it does not mention 'Ali (may Allah be pleased with him). His saying and the saying of Ibn 'Abbas and Mu'awiyah were recorded by Abd al-Razzaq in his Musannaf (17492), (17495), (17503). (4) Recorded by Abd al-Razzaq (17507). (5) In Al-Ishraf: In the two incisors... (6) 2/861.

सूरह अल-मा'इदह: आयत 45

15

इब्न अल-मुन्ज़िर (1) ने कहा: "इस हदीस के प्रत्यक्ष अर्थ के आधार पर, हम कहते हैं कि कृन्तक (incisors) की रदनक (canines), दाढ़ों (molars) और पार्श्व कृन्तक (lateral incisors) (2) पर कोई श्रेष्ठता नहीं है; क्योंकि वे सभी हदीस के प्रत्यक्ष अर्थ में शामिल हैं, और अधिकांश विद्वान यही कहते हैं।"

उन लोगों में से जिन्होंने हदीस के प्रत्यक्ष अर्थ को माना और उनमें से किसी को दूसरे पर वरीयता नहीं दी, वे हैं: 'उर्वा इब्न अल-जुबैर, तावुस, अल-ज़ुहरी, कतादह, मलिक, अल-थौरी, अल-शाफई, अहमद, इशाक, अल-नुअमान और इब्न अल-हसन। यह 'अली इब्न अबी तालिब, इब्न 'अब्बास और मुआविया (3) से भी वर्णित है।

इसमें 'उमर इब्न अल-खत्ताब (4) से वर्णित एक दूसरी राय है: कि उन्होंने मुँह के सामने वाले हिस्से में प्रत्येक पांच दायित्वों के लिए पांच दायित्व (प्रत्येक दाँत के लिए पाँच ऊँट) का फैसला सुनाया, जो कि पचास दीनार है; प्रत्येक दायित्व का मूल्य दस दीनार है। और दाढ़ों के लिए, एक-एक ऊँट।

'अता कहा करते थे: दाँत (5), पार्श्व कृन्तक और रदनक के लिए पाँच-पाँच [ऊँट], और बाकी के लिए दो-दो ऊँट, मुँह का ऊपरी और निचला हिस्सा बराबर है, और दाढ़ें बराबर हैं।

अबू 'उमर ने कहा: जहाँ तक मलिक ने अपनी मुवत्ता (6) में याह्या इब्न सईद से, सईद इब्न अल-मुसय्यिब से वर्णित किया है: कि 'उमर ने दाढ़ों के लिए एक-एक ऊँट का फैसला सुनाया [और मुआविया ने उनके लिए पाँच-पाँच ऊँटों का फैसला सुनाया, और सईद इब्न अल-मुसय्यिब ने कहा: अगर मैं होता, तो मैं दाढ़ों के लिए दो-दो ऊँट तय करता = इस तरह रक्त-धन (दियत) बराबर होता]। इसका अर्थ यह है: दाढ़ें बीस दाँत हैं, और [सामने के] दाँत बारह हैं: चार कृन्तक, चार पार्श्व कृन्तक और चार रदनक; तो 'उमर के कहने के अनुसार, रक्त-धन अस्सी ऊँट हो जाता है; दाँतों के लिए: पाँच-पाँच [ऊँट], और दाढ़ों के लिए: एक-एक ऊँट।

(1) अल-इशराफ 2/159 में। (2) रूबाइय्या का बहुवचन, थमानिया की तरह, और यह वह दाँत है जो कृन्तक और रदनक के बीच होता है। अल-कामूस (R-B-')। (3) अल-इशराफ 2/159, और इसमें 'अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) का ज़िक्र नहीं है। उनकी बात और इब्न 'अब्बास और मुआविया की बात

अब्द अल-रज़्ज़ाक ने अपने मुसन्नफ़ (17492), (17495), (17503) में दर्ज की है। (4) अब्द अल-रज़्ज़ाक (17507) द्वारा वर्णित। (5) अल-इशराफ में: दो कृन्तकों में... (6) 2/861.

سورۃ المائدہ: آیات 45

15

ابن المنذر (1) نے کہا: "اس حدیث کے ظاہر کی بنا پر ہم کہتے ہیں کہ سامنے کے دانتوں (ثنایا) کو کچلچی دانتوں (انیاب)، ڈاڑھوں (اضراس) اور درمیانی دانتوں (رباعیات) (2) پر کوئی فضیلت حاصل نہیں ہے۔ کیونکہ یہ سب حدیث کے ظاہر میں داخل ہیں، اور اہل علم کی اکثریت یہی کہتی ہے۔"

اور جن لوگوں نے حدیث کے ظاہر کو اپنایا اور ان میں سے کسی چیز کو کسی پر فضیلت نہیں دی، ان میں شامل ہیں: عروہ بن الزبیر، طاؤس، زہری، قتادہ، مالک، ثوری، شافعی، احمد، اسحاق، نعمان اور ابن الحسن۔ یہ قول علی بن ابی طالب، ابن عباس اور معاویہ (3) سے بھی مروی ہے۔

اس میں عمر بن الخطاب (4) سے مروی ایک دوسرا قول ہے: کہ انہوں نے منہ کے سامنے والے حصے کے دانتوں میں سے ہر دانت کے لیے پانچ پانچ فرائض (پانچ پانچ اونٹ) کا فیصلہ کیا، اور یہ پچاس دینار بنتے ہیں؛ ہر فریضے کی قیمت دس دینار ہے۔ اور ڈاڑھوں کے لیے ایک ایک اونٹ۔

عطا کہتے تھے: سامنے والے دانتوں (5)، درمیانی دانتوں اور کچلچی دانتوں میں پانچ پانچ اونٹ، اور باقی دانتوں میں دو دو اونٹ، منہ کا اوپر والا اور نیچے والا حصہ برابر ہے، اور تمام ڈاڑھ برابر ہیں۔

ابو عمر نے کہا: جہاں تک اس روایت کا تعلق ہے جو امام مالک نے اپنی موطا (6) میں یحییٰ بن سعید سے، انہوں نے سعید بن المسیب سے نقل کی ہے کہ: عمر نے ڈاڑھوں میں ایک ایک اونٹ کا فیصلہ کیا [اور معاویہ نے ان میں پانچ پانچ اونٹ کا فیصلہ کیا، اور سعید بن المسیب نے کہا: اگر

میں ہوتا تو ڈاڑھوں میں دو دو اونٹ مقرر کرتا = اس طرح دیت برابر ہو جاتی]۔ پس اس کا معنی یہ ہے کہ: ڈاڑھ بیس دانت ہیں، اور (باقی) دانت بارہ ہیں: چار سامنے والے (ثنایا)، چار درمیانی (رباعیات) اور چار کچلچی (انیاب)؛ تو عمر کے قول کے مطابق دیت اسی اونٹ بنتی ہے؛ دانتوں میں پانچ پانچ، اور ڈاڑھوں میں ایک ایک اونٹ۔

(1) الاشراف 2/159 میں۔ (2) رباعیہ کی جمع، جیسے ثمانیہ، اور یہ وہ دانت ہے جو سامنے والے دانت اور کچلچی دانت کے درمیان ہوتا ہے۔ القاموس (ربع)۔ (3) الاشراف 2/159، اور اس میں علی رضی اللہ عنہ کا ذکر نہیں ہے، اور ان کا قول اور ابن عباس اور معاویہ کا قول عبد الرزاق نے اپنی مصنف (17492)، (17495)، (17503) میں نقل کیا ہے۔ (4) عبد الرزاق نے اسے نقل کیا ہے (17507)۔ (5) الاشراف میں: دو سامنے والے دانتوں میں... (6) 2/861.

16 Surah Al-Ma'idah: Verse 45

According to Mu'awiyah's opinion regarding molars and teeth: five camels [per tooth], making the total blood money (diyah) one hundred and sixty camels. According to Sa'id ibn al-Musayyib: two camels for each molar; there are twenty molars, for which forty [camels] are required. For the [front] teeth, it is five camels each, which makes sixty. This completes the one hundred camels, which is the full blood money in camels. The difference between them is only regarding the molars, not the teeth (1).

Abu Umar said: The difference among scholars from the Companions and the Successors regarding the blood money for teeth and preferring some over others is very great. The argument stands for what the jurists Malik, al-Shafi'i, Abu Hanifa, and al-Thawri held, based on the apparent meaning of the Messenger of Allah's ﷺ saying: "For a tooth, five camels." And a molar is a tooth among teeth (2).

Ibn Abbas narrated that the Messenger of Allah ﷺ said: "Fingers are equal, and teeth are equal. The incisor and the molar are equal, this and this are equal." This text was recorded by Abu Dawud (3).

Abu Dawud also narrated from Ibn Abbas, who said: The Messenger of Allah ﷺ made the fingers of the hands and the toes of the feet equal [in blood money] (4).

Abu Umar said: Based on these narrations is the consensus of the jurists of the major cities and the majority of the people of knowledge; that all fingers/toes are equal in blood money, and all teeth are equal in blood money—incisors, molars, and canines. None is preferred over another, as stated in the book of 'Amr ibn Hazm (5).

Al-Thawri mentioned from Azhar ibn Muharib, who said: Two men brought a dispute to Shurayh; [one] struck...

(1) Al-Tamhid 17/373-374, and what preceded in brackets is from it. (2) Al-Tamhid 17/374, and what is between brackets is from it, and the hadith preceded recently. (3) No. (4559), also recorded by Ahmad (2624), and Ibn Majah (2650). (4) Sunan Abi Dawud (4561), also recorded by al-Tirmidhi (1391), and in this chapter from Abu Musa al-Ash'ari in Ahmad (19550), Abu Dawud (4556), al-Nasa'i in al-Mujtaba 8/56, and al-Kubra (7019), and Ibn Majah (2654). (5) Al-Tamhid 17/379-380, and the hadith preceded at the beginning of the issue.

16 सूरह अल-मायदा: आयत 45

दाढ़ और दांतों के संबंध में मुआविया के मत के अनुसार: प्रत्येक के लिए पांच ऊंट, जिससे कुल रक्त धन (दियत) एक सौ साठ ऊंट हो जाता है। सईद इब्न अल-मुसय्यिब के अनुसार: प्रत्येक दाढ़ के लिए दो ऊंट; बीस दाढ़ हैं, जिनके लिए चालीस [ऊंट] आवश्यक हैं। दांतों (सामने वाले) के लिए, यह प्रत्येक के लिए पांच ऊंट है, जो साठ बनाता है। यह सौ ऊंटों को पूरा करता है, जो ऊंटों में पूर्ण रक्त धन है। उनके बीच अंतर केवल दाढ़ के संबंध में है, दांतों के संबंध में नहीं (1)।

अबू उमर ने कहा: दांतों के रक्त धन और कुछ को दूसरों पर वरीयता देने के संबंध में सहाबा और ताबेइन के विद्वानों के बीच मतभेद बहुत अधिक है। दलील उन बातों के लिए है जो न्यायविदों मलिक, अल-शफी, अबू हनीफा और अल-थौरी ने मानी थी, जो अल्लाह के रसूल ﷺ के इस कथन के स्पष्ट अर्थ पर आधारित है: "एक दांत के लिए, पांच ऊंट।" और दाढ़ दांतों में से एक दांत है (2)।

इब्न अब्बास ने रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "उंगलियां बराबर हैं, और दांत बराबर हैं। सामने वाला दांत (इंसाइज़र) और दाढ़ बराबर हैं, यह और यह बराबर हैं।" यह पाठ अबू दाऊद (3) द्वारा उद्धृत किया गया था।

अबू दाऊद ने इब्न अब्बास से यह भी रिवायत की है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने हाथों की उंगलियों और पैरों की उंगलियों को [रक्त धन में] बराबर कर दिया (4)।

अबू उमर ने कहा: इन रिवायतों के आधार पर प्रमुख शहरों के न्यायविदों और ज्ञान के लोगों के बहुमत की सहमति है; कि रक्त धन में सभी उंगलियां बराबर हैं, और रक्त धन में सभी दांत बराबर हैं —सामने वाले दांत, दाढ़ और नुकीले दांत। किसी को दूसरे पर वरीयता नहीं दी जाती है, जैसा कि अम्र इब्न हज़्म (5) की किताब में है।

अल-थौरी ने अजहर इब्न मुहारिब से उल्लेख किया जिन्होंने कहा: दो आदमी शुराह के पास एक विवाद लेकर आए; [एक ने] मारा...

(1) अल-तम्हीद 17/373 - 374, और कोष्ठक में जो कुछ भी है वह उसी से है। (2) अल-तम्हीद 17/374, और जो कोष्ठक के बीच में है वह उसी से है, और हदीस हाल ही में बीत चुकी है। (3) संख्या (4559), अहमद (2624) और इब्न माजाह (2650) द्वारा भी उद्धृत। (4) सुनन अबी दाऊद (4561), अल-तिरमिज़ी (1391) द्वारा भी उद्धृत, और अहमद (19550), अबू दाऊद (4556), अल-

मुज्तबा 8/56 में अल-नसाई, और अल-कुबरा (7019), और इब्न माजाह (2654) में अबू मूसा अल-अशअरी से इस अध्याय में है। (5) अल-तम्हीद 17/379 - 380, और हदीस मसले की शुरुआत में बीत चुकी है।

١٦ سورة المائدہ: آیت ٤٥

داڑھوں اور دانتوں کے بارے میں معاویہ رضی اللہ عنہ کے قول کے مطابق: پانچ پانچ اونٹ، تو دیت ایک سو ساٹھ اونٹ ہو جاتی ہے۔ اور سعید بن المسیب کے قول کے مطابق: داڑھوں میں دو دو اونٹ؛ اور وہ بیس داڑھ ہیں، ان کے لیے چالیس لازم ہیں۔ اور دانتوں میں پانچ پانچ اونٹ، تو یہ ساٹھ ہو گئے، اور یہ سو اونٹ کی تکمیل ہے، جو کہ اونٹوں میں مکمل دیت ہے۔ ان کے درمیان اختلاف صرف داڑھوں میں ہے نہ کہ دانتوں میں (١)۔

ابو عمر نے کہا: صحابہ اور تابعین میں سے اہل علم کا دانتوں کی دیت اور بعض کو بعض پر فضیلت دینے میں اختلاف بہت زیادہ ہے، اور حجت ان فقہاء کے قول کے حق میں قائم ہے جن کی طرف مالک، شافعی، ابو حنیفہ اور ثوری گئے ہیں؛ رسول اللہ ﷺ کے اس ظاہر قول کی وجہ سے: «اور دانت میں پانچ اونٹ ہیں»۔ اور داڑھ دانتوں میں سے ایک دانت ہے (٢)۔

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «انگلیوں کی دیت برابر ہے، اور دانتوں کی دیت برابر ہے، سامنے والا دانت اور داڑھ برابر ہیں، یہ اور یہ برابر ہیں»۔ اور یہ نص ہے جسے ابو داؤد نے روایت کیا ہے (٣)۔

اور ابو داؤد نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے یہ بھی روایت کیا کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے ہاتھوں اور پیروں کی انگلیوں کو برابر قرار دیا (٤)۔

ابو عمر نے کہا: ان آثار پر شہروں کے فقہاء کی جماعت اور جمہور اہل علم کا اتفاق ہے؛ کہ دیت میں تمام انگلیاں برابر ہیں، اور دیت میں تمام دانت برابر ہیں، سامنے والے دانت، داڑھ اور کچلیاں

(انوایب)، ان میں سے کسی کو کسی پر فضیلت نہیں دی جائے گی، جیسا کہ عمرو بن حزم کی کتاب میں ہے (٥)۔

ثوری نے ازہر بن محارب سے ذکر کیا، انہوں نے کہا: دو آدمی شریح کے پاس جھگڑا لے کر آئے؛ [ایک نے] مارا...

(١) التمہید ١٧ / ٣٧٣ - ٣٧٤ ، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (٢) التمہید ١٧ / ٣٧٤ ، اور جو قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور حدیث ابھی گزری ہے۔ (٣) نمبر (٤٥٥٩)، اور اسے احمد (٢٦٢٤)، اور ابن ماجہ (٢٦٥٠) نے بھی روایت کیا ہے۔ (٤) سنن ابی داؤد (٤٥٦١)، اور اسے ترمذی (١٣٩١) نے بھی روایت کیا ہے، اور اس باب میں احمد (١٩٥٥٠)، ابو داؤد (٤٥٥٦)، نسائی مجتبیٰ ٨/٥٦ ، اور کبریٰ (٧٠١٩)، اور ابن ماجہ (٢٦٥٤) میں ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ سے مروی ہے۔ (٥) التمہید ١٧ / ٣٧٩ - ٣٨٠ ، اور حدیث مسئلہ کے شروع میں گزر چکی ہے۔

17

Surah Al-Ma'idah: Verse 45

One of them [hit] the other's incisor, and the other hit his molar, so Shurayh said: "The incisor and its beauty; the molar and its utility; a tooth for a tooth. Stand up (dismissed)."

Abu Umar(1) said: This is how practice is today in all regions. And Allah knows best.

Fourteenth: If one strikes a tooth and it turns black; then its full blood money (diya) is due according to Malik and Al-Layth bin Sa'd, and this was said by Abu Hanifa, and it was narrated from Zaid bin Thabit, and it is the opinion of Sa'id bin al-Musayyib, al-Zuhri, al-Hasan, Ibn Sirin, and Shurayh.

It was narrated from Umar bin al-Khattab (may Allah be pleased with him) that there is a third of its blood money for it, and this was said by Ahmad and Ishaq.

Al-Shafi'i and Abu Thawr said: There is a 'hukuma' (judicial estimation/compensation) for it(2).

Ibn al-Arabi said: In my view, this is a disagreement that leads to agreement; for if its blackness removed its utility, and only its form remained like a paralyzed hand or a blind eye, then there is no disagreement on the obligation of the blood money. Then, if something or all of its utility remained, only the amount by which the utility decreased as 'hukuma' is required. And what was narrated from Umar (may Allah be pleased with him): "it has a third of its blood money," has not been confirmed from him either in terms of chain of narration (isnad) or jurisprudence(3).

Fifteenth: They differed regarding a child's tooth that is pulled out before it is shed/ replaced thughira. Malik, al-Shafi'i, and the people of opinion (ashab al-ra'y) said: If a child's tooth is pulled out and it grows back, then nothing is due from the one who pulled it out, except that Malik and al-Shafi'i said: If it grows back shorter than the one near it(5), a portion of its indemnity (arsh) is taken for him in proportion to its deficiency. A group said: There is a 'hukuma' for it, and this was narrated from al-Sha'bi, and this was said by al-Nu'man.

---

(1) In al-Tamhid 17/381, and what preceded it from it, and the report of Shurayh was extracted by Abd al-Razzaq (17508) from the path of al-Thawri with it. (2) See al-Ishraf 2/160, and the report of Umar was extracted by Abd al-Razzaq (17521). (3) Ahkam al-Qur'an 2/625-626. (4) It is said of a child when his milk teeth fall out: 'thughira'. Al-

Sihah (th-gh-r). (5) In the manuscripts: 'tuqarin uha' (compares with it), and the established version is from (m).

१७

सूरह अल-माईदा: आयत ४५

उनमें से एक ने दूसरे के अगले दांत (incisor) को मारा, और दूसरे ने उसकी दाढ़ (molar) को मारा, तो शुरैह ने कहा: "अगला दांत और उसकी सुंदरता; दाढ़ और उसकी उपयोगिता; दांत के बदले दांत। खड़े हो जाओ (मामला खत्म)।"

अबू उमर(१) ने कहा: आज सभी क्षेत्रों में यही व्यवहार है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

चौदहवीं: यदि कोई किसी के दांत पर मारता है और वह काला पड़ जाता है; तो मालिक और अल-लैथ बिन साद के अनुसार इसमें पूरा खून-खराबा (दिया) है, और यही अबू हनीफा ने कहा है, और यह ज़ैद बिन साबित से वर्णित है, और यह सईद बिन अल-मुसय्यिब, अल-ज़ुहरी, अल-हसन, इब्न सिरीन और शुरैह का मत है।

और उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है कि इसमें उसके दिया का एक तिहाई है, और अहमद और इसहाक ने यही कहा है।

और अल-शाफई और अबू थौर ने कहा: इसमें 'हुकूमा' (न्यायिक हर्जाना) है(२)।

इब्न अल-अरबी ने कहा: मेरे विचार में यह एक ऐसा मतभेद है जो सहमति की ओर ले जाता है; क्योंकि यदि उसके कालेपन ने उसकी उपयोगिता को समाप्त कर दिया है, और केवल उसका रूप एक लकवाग्रस्त हाथ या अंधी आंख की तरह रह गया है, तो दिया की अनिवार्यता पर कोई मतभेद नहीं है। फिर, यदि उसकी उपयोगिता का कुछ हिस्सा या पूरी उपयोगिता बची है, तो केवल 'हुकूमा' के रूप में उपयोगिता में कमी के बराबर राशि ही अनिवार्य होगी। और उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से जो वर्णित है: "इसमें उसके दिया का एक तिहाई है," वह न तो उनकी सनद (प्रमाण) से और न ही फिकह (धर्मशास्त्र) के रूप में सही साबित हुआ है(३)।

पंद्रहवीं: उन्होंने बच्चे के उस दांत के बारे में मतभेद किया जो गिरने थुगिरा से पहले निकाल दिया जाता है। मालिक, अल-शाफई और राय वाले लोगों (अस्हाब अल-राय) ने कहा: यदि बच्चे का दांत निकाल दिया जाता है और वह फिर से उग आता है, तो निकालने वाले पर कुछ भी नहीं है, सिवाय इसके कि मालिक और अल-शाफई ने कहा: यदि वह अपने पास वाले दांत(५) से छोटा उगता है, तो

उसकी कमी के अनुपात में उसके मुआवजे (अर्श) का एक हिस्सा लिया जाएगा। एक समूह ने कहा: इसमें 'हुकूमा' है, और यह अल-शाबी से वर्णित है, और अल-नुमान ने यही कहा है।

---

(१) अल-तमहीद १७/३८१ में, और उससे पहले जो कुछ है, और शुरैह की रिवायत को अब्द अल-रज्ज़ाक (१७५०८) ने अल-थौरी के माध्यम से निकाला है। (२) अल-इशराफ २/१६० देखें, और उमर की रिवायत को अब्द अल-रज्ज़ाक (१७५२१) ने निकाला है। (३) अहकाम अल-कुरआन २/६२५-६२६। (४) बच्चे के लिए तब कहा जाता है जब उसके दूध के दांत गिर जाते हैं: 'थुगिरा'। अल-सिहाह (थ-ग-र)। (५) प्रतियों में: 'तुक़ारिनुहा' है, और (म) से प्रमाणित है।

۱۷

سورہ المائدہ: آیت ۴۵

ان میں سے ایک نے دوسرے کے سامنے کے دانت (ثنیہ) پر مارا، اور دوسرے نے اس کی داڑھ پر چوٹ لگائی، تو شریح نے کہا: "سامنے کا دانت اور اس کا حسن؛ اور داڑھ اور اس کا فائدہ؛ دانت کے بدلے دانت۔ اٹھ جاؤ (معاملہ ختم)۔"

ابو عمر(۱) نے کہا: آج تمام شہروں میں اسی پر عمل ہے۔ واللہ اعلم۔

چودھویں (بات): اگر کسی نے دانت پر ضرب لگائی اور وہ سیاہ ہو گیا؛ تو امام مالک اور لیث بن سعد کے نزدیک اس میں پوری دیت ہے، اور یہی قول ابو حنیفہ کا ہے، اور یہ زید بن ثابت سے مروی ہے، اور یہی سعید بن المسیب، زہری، حسن، ابن سیرین اور شریح کا قول ہے۔

اور عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ اس میں اس کی دیت کا ایک تہائی ہے، اور یہی قول احمد اور اسحاق کا ہے۔

اور شافعی اور ابو ثور نے کہا: اس میں حکومت (عدالتی معاوضہ) ہے(۲)۔

ابن العربی نے کہا: میرے نزدیک یہ ایسا اختلاف ہے جو اتفاق کی طرف لوٹتا ہے؛ کیونکہ اگر اس کی سیاہی نے اس کا فائدہ (منفعت) ختم کر دیا ہے، اور اس کی صورت محض ایک شل (بیکار) ہاتھ یا اندھی آنکھ کی طرح باقی رہ گئی ہے، تو دیت کے وجوب میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ پھر اگر اس کی منفعت میں سے کچھ یا پوری منفعت باقی ہے، تو صرف منفعت میں کمی کی مقدار کے برابر بطور 'حکومت' لازم ہوگا۔ اور جو عمر رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ: "اس میں دیت کا ایک تہائی ہے،" تو یہ ان سے نہ سنداً صحیح ہے اور نہ فقہاً(۳)۔

پندرہویں (بات): انہوں نے بچے کے اس دانت کے بارے میں اختلاف کیا جو گرنے ثُغِر سے پہلے اکھڑ جائے۔ تو مالک، شافعی اور اصحاب رائے کا کہنا ہے: جب بچے کا دانت اکھڑ جائے اور وہ دوبارہ نکل آئے، تو اکھاڑنے والے پر کچھ لازم نہیں، سوائے اس کے کہ مالک اور شافعی نے کہا: اگر وہ اپنے برابر والے دانت(٥) سے لمبائی میں کم نکلے، تو اس کی کمی کے بقدر اس کے ارش (تاوان) میں سے لیا جائے گا۔ اور ایک گروہ نے کہا: اس میں حکومت ہے، اور یہ شعبی سے مروی ہے، اور یہی نعمان کا قول ہے۔

---

(١) التمہید ٣٨١/١٧ میں، اور اس سے پہلے کے حصے میں، اور شریح کے اثر کو عبد الرزاق نے (١٧٥٠٨) ثوری کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (٢) دیکھیے الاشراف ١٦٠/٢، اور عمر کے اثر کو عبد الرزاق نے (١٧٥٢١) نقل کیا ہے۔ (٣) احکام القرآن ٦٢٥/٢ - ٦٢٦۔ (٤) بچے کے بارے میں جب اس کے دودھ کے دانت گر جائیں تو کہا جاتا ہے: ثُغِر۔ الصحاح (ثغر)۔ (٥) نسخوں میں ہے: 'تقارنها' اور ثابت شدہ 'تقارِبها' ہے (م) سے۔

18 Surah Al-Ma'idah, Verse 45

Ibn al-Mundhir said (1): It should be delayed until the time when experts say: it will not grow back. If that happens, its full amount [of compensation] is due according to the literal meaning of the hadith. If it does grow back, the compensation (arsh) is returned. Most of the scholars from whom this is recorded say: it is delayed for a year. This is narrated from Ali, Zaid, Umar ibn Abd al-Aziz, Shurayh, al-Nakha'i, Qatada, Malik, and the people of opinion (ashab al-ra'y). Al-Shafi'i did not specify a set period for this.

Sixteenth: If an adult's tooth is extracted and they take its blood money (diya), then it grows back, Malik said: What was taken is not returned. The Kufans said: It is returned if it grows back. Al-Shafi'i has two opinions: it is returned and it is not returned; because this is a growth that is not customary, and a ruling is not established based on rare occurrences. This is the opinion of our scholars; the Kufans argued that its compensation has grown back, so it should be returned; its origin is the child's tooth (2).

Al-Shafi'i said: If another offender struck it after it grew back healthy, the full compensation (arsh) is due for it. Ibn al-Mundhir said: This is the more correct of the two opinions; because each of them is a tooth-puller, and the Prophet (PBUH) designated five camels for a tooth (3).

Seventeenth: If a man extracts another man's tooth, and the owner puts it back and it fuses, there is nothing [due] according to us. Al-Shafi'i said: He has no right to put it back because it is impure (najis). Ibn al-Musayyib and 'Ata said: If he puts it back, he must repeat every prayer he performed; because it is dead [tissue]. Similarly, if his ear were cut off, and he put it back while the blood was warm and it stuck, it is the same. 'Ata said: The authority should compel him to extract it; because it is dead tissue he attached.

Ibn al-Arabi said: This is an error, and whoever is unaware that putting it back and its return to its original form...

---

(1) In *Al-Ishraf* 2/160-161, and what precedes it. (2) See *Al-Ishraf* 2/161, and *Ahkam al-Qur'an* by Ibn al-Arabi 2/626. (3) *Al-Ishraf* 2/161, and Al-Shafi'i's saying on it, and the precedent for the hadith is in the thirteenth issue. (4) In (d), (z), and (m): "And he said it", and what is established is from (zh), which is in agreement with *Ahkam al-Qur'an* by Ibn al-Arabi, and the speech is from him, and Al-Shafi'i's saying in *Al-Ishraf* 2/162.

18 सूरह अल-मायदाह, आयत 45

इब्न अल-मुन्ज़िर (1) ने कहा: इसे तब तक के लिए टाल दिया जाना चाहिए जब तक कि विशेषज्ञ न कहें: यह दोबारा नहीं उगेगा। यदि ऐसा होता है, तो हदीस के स्पष्ट अर्थ के अनुसार इसका पूरा मुआवजा (अर्श) देय होगा। यदि यह दोबारा उग आता है, तो मुआवजा वापस कर दिया जाता है। अधिकांश विद्वान जिनसे यह सुरक्षित है, कहते हैं: इसे एक वर्ष के लिए टाला जाता है। यह अली, जैद, उमर बिन अब्दुल अज़ीज़, शुराय, अल-नखई, कतादा, मलिक और राय के लोगों (अस्हाब अल-राय) से वर्णित है। अल-शाफ़ई ने इसके लिए कोई निश्चित अवधि निर्धारित नहीं की है।

सोलहवाँ: यदि किसी वयस्क का दांत उखाड़ दिया जाता है और वह उसकी दियत (रक्त धन) ले लेता है, फिर वह दोबारा उग आता है, तो मलिक ने कहा: जो लिया गया है उसे वापस नहीं किया जाएगा। कूफ़ियों ने कहा: यदि वह दोबारा उग आता है तो उसे वापस कर दिया जाएगा। अल-शाफ़ई के दो विचार हैं: इसे वापस किया जाता है और इसे वापस नहीं किया जाता है; क्योंकि यह एक ऐसी वृद्धि है जो प्रथागत नहीं है, और दुर्लभ घटनाओं के आधार पर नियम स्थापित नहीं किया जाता है। यह हमारे विद्वानों का मत है; कूफ़ियों ने तर्क दिया कि उसका विकल्प (मुआवज़ा) उग आया है, इसलिए उसे वापस किया जाना चाहिए; इसका आधार बच्चे का दांत है (2)।

अल-शाफ़ई ने कहा: यदि स्वस्थ होकर दोबारा उगने के बाद किसी अन्य अपराधी ने उस पर प्रहार किया, तो उसके लिए पूरा मुआवजा देय होगा। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: यह दोनों विचारों में से अधिक सही है; क्योंकि उनमें से प्रत्येक दांत उखाड़ने वाला है, और पैगंबर (स.अ.व.) ने एक दांत के लिए पांच ऊंट निर्धारित किए हैं (3)।

सत्रहवाँ: यदि कोई व्यक्ति किसी व्यक्ति का दांत उखाड़ देता है, और मालिक उसे वापस रख देता है और वह जुड़ जाता है, तो हमारे पास इसमें कुछ भी नहीं है। अल-शाफ़ई ने कहा: उसे इसे वापस रखने का अधिकार नहीं है क्योंकि यह अशुद्ध (नजिस) है। इब्न अल-मुसय्यिब और अता ने कहा: यदि वह इसे वापस रख देता है, तो उसे अपनी की हुई हर प्रार्थना (नमाज़) को दोहराना होगा; क्योंकि वह मृत है। इसी तरह यदि उसका कान काट दिया गया हो, और उसने खून की गर्मी के साथ उसे वापस रख दिया हो और वह चिपक गया हो, तो यह वैसा ही है। अता ने कहा: सुल्तान (अधिकारी) उसे इसे उखाड़ने के लिए मजबूर करेगा; क्योंकि यह मृत ऊतक है जिसे उसने चिपकाया है।

इब्न अल-अरबी ने कहा: यह एक गलती है, और जो कोई इस बात से अनजान है कि उसे वापस रखना और उसका अपने मूल रूप में लौटना...

---

(1) अल-इशराफ 2/160-161 में, और उससे पहले जो कुछ है। (2) देखें अल-इशराफ 2/161, और इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/626। (3) अल-इशराफ 2/161, और इसमें अल-शाफ़ई का कथन, और हदीस का पूर्ववृत्त तेरहवें मुद्दे में है। (4) (द), (ज़) और (म) में: 'और उसने इसे कहा', और जो स्थापित है वह (ज़) से है, जो इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान के अनुरूप है, और भाषण उन्हीं का है, और अल-इशराफ 2/162 में अल-शाफ़ई का कथन।

۱۸ سورہ المائدہ، آیت ۴۵

ابن المنذر (۱) نے کہا: اسے اس وقت تک موخر کیا جائے گا جب تک کہ اہل علم یہ نہ کہیں: یہ دوبارہ نہیں اگے گا۔ چنانچہ جب ایسا ہو جائے تو حدیث کے ظاہری مفہوم کے مطابق اس کا پورا ارش (تاوان) واجب ہو جائے گا، اور اگر وہ اگ آئے تو ارش واپس کر دیا جائے گا۔ علمائے کرام جن سے یہ بات منقول ہے، ان میں سے اکثر کہتے ہیں: اسے ایک سال تک موخر کیا جائے گا، یہ بات حضرت علی، زید، عمر بن عبدالعزیز، شریح، نخعی، قتادہ، مالک اور اصحاب الرائے سے روایت کی گئی ہے۔ امام شافعی نے اس کے لیے کوئی متعین مدت مقرر نہیں فرمائی۔

سولہواں مسئلہ: جب کسی بڑے آدمی کا دانت اکھاڑ دیا جائے اور وہ اس کی دیت لے لے، پھر وہ دوبارہ اگ آئے، تو امام مالک نے فرمایا: جو لیا ہے وہ واپس نہیں کیا جائے گا۔ کوفیوں نے کہا: اگر اگ آئے تو واپس کیا جائے گا۔ امام شافعی کے اس میں دو قول ہیں: واپس کیا جائے گا اور واپس نہیں کیا جائے گا؛ اس لیے کہ یہ ایسا اگنا ہے جو عام عادت نہیں ہے، اور نادر (شاذ و نادر) چیز سے حکم ثابت نہیں ہوتا۔ یہ ہمارے علماء کا قول ہے؛ کوفیوں نے اس بات سے استدلال کیا کہ اس کا بدل اگ آیا ہے لہٰذا اسے واپس کیا جائے گا؛ اس کی اصل بچے کا دانت ہے (۲)۔

امام شافعی نے فرمایا: اگر دانت کے تندرست ہو کر دوبارہ اگ آنے کے بعد کوئی دوسرا شخص اس پر حملہ کرے تو اس میں بھی پورا ارش ہوگا۔ ابن المنذر نے کہا: یہ دونوں اقوال میں سے زیادہ صحیح ہے؛ اس لیے کہ ان میں سے ہر ایک دانت اکھاڑنے والا ہے، اور نبی کریم ﷺ نے ایک دانت میں پانچ اونٹ مقرر فرمائے ہیں (۳)۔

سترہواں مسئلہ: اگر کوئی شخص کسی کا دانت اکھاڑ دے اور مالک اسے خود واپس لگا دے اور وہ جڑ جائے تو ہمارے نزدیک اس میں کوئی جرمانہ نہیں۔ امام شافعی نے فرمایا: اسے واپس لگانے کا حق نہیں اس لیے کہ وہ نجس ہے۔ ابن المسیب اور عطا نے فرمایا: اگر وہ اسے واپس لگا لے تو وہ ہر وہ نماز دہرائے گا جو اس نے پڑھی ہو؛ اس لیے کہ وہ مردہ (ٹشو) ہے، اسی طرح اگر اس کا کان کٹ جائے اور وہ خون کی گرمی کے ساتھ اسے واپس لگا لے اور وہ جڑ جائے تو اس کا حکم بھی یہی ہے۔ عطا نے فرمایا: سلطان اسے اکھاڑنے پر مجبور کرے گا کیونکہ اس نے مردہ چیز کو جوڑا ہے۔

ابن العربی نے کہا: یہ غلطی ہے، اور وہ شخص نادان ہے جس پر یہ بات مخفی رہی کہ اس کا لوٹایا جانا اور اس کی اپنی صورت پر واپس آنا...

---

(۱) الاشراف ۱۶۰/۲ - ۱۶۱ میں، اور اس سے پہلے کی عبارت اس میں ہے۔ (۲) دیکھیے الاشراف ۱۶۱/۲، اور احکام القرآن لابن العربی ۶۲۶/۲۔ (۳) الاشراف ۱۶۱/۲، اور اس میں امام شافعی کا قول، اور حدیث کا تذکرہ تیرہویں مسئلے میں گزر چکا ہے۔ (۴) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: 'اور اس نے کہا'، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، جو کہ ابن العربی کی احکام القرآن کے موافق ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے، اور الاشراف ۱۶۲/۲ میں امام شافعی کا قول ہے۔

...necessitating its return to its original ruling (1), because the impurity was due to separation, and it has returned to being attached. The rulings of Shari'a are not inherent attributes of physical objects; rather, they are rulings that return to the word of Allah, Glory be to Him, regarding them and His informing about them.

I say: What Ibn al-Arabi narrated from 'Ata is different from what Ibn al-Mundhir narrated from him. Ibn al-Mundhir said: They differed concerning a tooth that is extracted as retribution (qisas) and then returned to its place and becomes fixed (2). 'Ata al-Khorasani and 'Ata ibn Abi Rabah (3) said: There is no harm in that. Al-Thawri, Ahmad, and Ishaq said: It should be extracted; because qisas is for the disfigurement. Al-Shafi'i said: He has no right to return it because it is impure, and the authority should compel him to extract it (4).

Eighteenth: If he had an extra tooth and it was extracted, then there is 'Hukumah' (compensation determined by a judge), and this was said by the jurists of the major cities. Zaid ibn Thabit said: For it is one-third of the blood money (diyah) (5).

Ibn al-Arabi said: There is no evidence for the estimation, so 'Hukumah' is more just.

Ibn al-Mundhir said: What was narrated from Zaid is not authentic. It was narrated from 'Ali that he said regarding a tooth if part of it is broken: Its owner is given according to what was lost from it. This is the opinion of Malik, Al-Shafi'i, and others (6).

I say: Here ends what Allah Almighty has explicitly mentioned of the body parts, and He did not mention the lips and the tongue, which are:

Nineteenth: The majority said: For the lips is the full blood money, and for each one of them is half.

---

(1) In the manuscripts: "does not necessitate its return to its ruling," and what is established is from "Ahkam al-Qur'an" by Ibn al-Arabi 2/626. (2) In (D), (Z), and (M): "so it grows," and what is established is from (Z), which matches "Al-Ishraf" 2/161. (3) Their saying was recorded by Abd al-Razzaq (17541) (17544). (4) Al-Ishraf 2/161-162. (5) Thus in the manuscripts, and "Ahkam al-Qur'an" by Ibn al-Arabi 2/626, and the speech is from him, meaning by that one-third of the tooth's blood money. It is in "Musannaf Abd al-Razzaq" (17530), and "Al-Ishraf" 2/162, with the wording: "For an

extra tooth is one-third of the tooth [blood money]." (6) Al-Ishraf 2/162, and the report of Ali was recorded by al-Bayhaqi 8/91.

...इसके मूल नियम पर लौटने की आवश्यकता है (1), क्योंकि अशुद्धता अलगाव के कारण थी, और अब यह फिर से जुड़ गया है। शरिया के नियम भौतिक वस्तुओं के आंतरिक गुण नहीं हैं; बल्कि, वे ऐसे नियम हैं जो उनके बारे में अल्लाह के वचन और उनकी सूचना पर आधारित होते हैं।

मैंने कहा: इब्न अल-अरबी ने अता से जो वर्णन किया है वह इब्न अल-मुन्ज़िर द्वारा उनसे वर्णित किए गए के विपरीत है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: वे उस दांत के बारे में असहमत थे जिसे किसास (बदले) के रूप में निकाला गया और फिर उसे उसके स्थान पर वापस रख दिया गया और वह स्थिर हो गया (2)। अता अल-खुरासानी और अता इब्न अबी रबाह (3) ने कहा: इसमें कोई बुराई नहीं है। अल-थौरी, अहमद और इशाक ने कहा: इसे निकाला जाना चाहिए; क्योंकि किसास विरूपता (बदसूरती) के लिए है। अल-शाफई ने कहा: उसे इसे वापस लगाने का कोई अधिकार नहीं है क्योंकि यह अशुद्ध है, और सुल्तान (अधिकारी) उसे निकालने के लिए मजबूर करेगा (4)।

अठारहवां: यदि उसका कोई अतिरिक्त दांत था और वह निकाल दिया गया, तो उसमें 'हुकुमा' (न्यायाधीश द्वारा निर्धारित मुआवजा) है, और यही शहरों के फकीहों ने कहा है। जैद इब्न साबित ने कहा: इसमें दीयत (खून की कीमत) का एक तिहाई हिस्सा है (5)।

इब्न अल-अरबी ने कहा: इस अनुमान के लिए कोई प्रमाण नहीं है, इसलिए 'हुकुमा' अधिक न्यायपूर्ण है।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: जैद से जो वर्णित है वह सही नहीं है। अली से यह वर्णित है कि उन्होंने दांत के बारे में कहा था कि यदि उसका कुछ हिस्सा टूट जाए: तो उसके मालिक को उसके नुकसान के हिसाब से दिया जाता है। यह मलिक, शाफई और अन्य का मत है (6)।

मैंने कहा: यहाँ उन अंगों का अंत होता है जिनका अल्लाह सर्वशक्तिमान ने स्पष्ट रूप से उल्लेख किया है, और उन्होंने होठों और जीभ का उल्लेख नहीं किया है, जो हैं:

उन्नीसवां: बहुसंख्यक (जम्हूर) ने कहा: होठों के लिए पूरी दीयत है, और उनमें से प्रत्येक के लिए आधा है।

---

(1) प्रतियों में: "इसके नियम पर लौटना आवश्यक नहीं है," और जो स्थापित है वह इब्न अल-अरबी द्वारा "अहकाम अल-कुरान" 2/626 से है। (2) (द), (ज़) और (म) में: "तो वह उग आता है," और जो

स्थापित है वह (ज़) से है, जो "अल-इशराफ" 2/161 के अनुरूप है। (3) उनकी बात अब्द अल-रज्जाक (17541) (17544) ने संकलित की है। (4) अल-इशराफ 2/161-162। (5) प्रतियों में इसी तरह है, और इब्न अल-अरबी द्वारा "अहकाम अल-कुरान" 2/626, और यह कथन उन्हीं का है, जिसका अर्थ दांत की दीयत का एक तिहाई है। यह "मुसन्नफ अब्द अल-रज्जाक" (17530) में है, और "अल-इशराफ" 2/162 में इन शब्दों के साथ: "अतिरिक्त दांत में दांत का एक तिहाई हिस्सा है।" (6) अल-इशराफ 2/162, और अली के प्रभाव को अल-बैहाकी 8/91 द्वारा संकलित किया गया है।

سورہ المائدہ: آیت 45 | 19

...اس کے حکم کی طرف واپسی واجب ہے (1)، کیونکہ نجاست اس میں علیحدگی کی وجہ سے تھی، اور اب وہ جڑ کر واپس آ گئی ہے، اور شریعت کے احکام اشیاء کی ذاتی صفات نہیں ہیں، بلکہ وہ ایسے احکام ہیں جو ان کے بارے میں اللہ سبحانہ کے قول اور اس کی خبر کی طرف لوٹتے ہیں۔

میں نے کہا: ابن العربی نے عطا سے جو نقل کیا ہے وہ ابن المنذر کی ان سے نقل کے خلاف ہے۔ ابن المنذر نے کہا: ان کا اختلاف اس دانت کے بارے میں ہے جو بطور قصاص نکالا جائے، پھر اسے اس کی جگہ لوٹا دیا جائے اور وہ جم جائے (2)۔ عطا الخراسانی اور عطا بن ابی رباح (3) نے کہا: اس میں کوئی حرج نہیں ہے۔ ثوری، احمد اور اسحاق نے کہا: اسے نکالا جائے گا؛ کیونکہ قصاص عیب (بدصورتی) دور کرنے کے لیے ہے۔ امام شافعی نے فرمایا: اسے لوٹانے کا حق نہیں ہے کیونکہ وہ نجس ہے، اور سلطان اسے نکالنے پر مجبور کرے گا (4)۔

اٹھارویں بات: اگر کسی کا زائد دانت ہو اور وہ نکالا جائے، تو اس میں 'حکومت' (جج کا مقرر کردہ معاوضہ) ہے، اور یہی شہروں کے فقہاء کا قول ہے۔ زید بن ثابت نے کہا: اس میں دیت کا ایک تہائی ہے (5)۔

ابن العربی نے کہا: اس تخمینے میں کوئی دلیل نہیں ہے، لہذا حکومت زیادہ عدل پر مبنی ہے۔

ابن المنذر نے کہا: زید سے جو مروی ہے وہ صحیح نہیں ہے، اور علی سے مروی ہے کہ انہوں نے دانت کے بارے میں فرمایا جب اس کا کچھ حصہ ٹوٹ جائے: اس کے مالک کو اس میں سے ہونے والی کمی کے حساب سے دیا جائے۔ اور یہی مالک، شافعی اور دیگر کا قول ہے (6)۔

میں نے کہا: یہاں ان اعضاء کا ذکر ختم ہوا جن کی صراحت اللہ عزوجل نے فرمائی ہے، اور انہوں نے ہونٹوں اور زبان کا ذکر نہیں فرمایا، اور وہ یہ ہیں:

انیسویں بات: جمہور نے کہا: دونوں ہونٹوں میں پوری دیت ہے، اور ان میں سے ہر ایک میں آدھی ہے۔

---

(1) نسخوں میں ہے: "اس کے حکم کی طرف واپسی واجب نہیں ہے"، اور ثابت شدہ ابن العربی کی "احکام القرآن" 626/2 سے ہے۔ (2) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "پس وہ اگ آتا ہے"، اور ثابت شدہ (ظ) سے ہے، جو "الاشراف" 161/2 کے موافق ہے۔ (3) ان دونوں کا قول عبد الرزاق نے (17541) (17544) میں نکالا ہے۔ (4) الاشراف 161/2 - 162۔ (5) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور ابن العربی کی "احکام القرآن" 626/2، اور یہ کلام انھی کا ہے، اس سے مراد دانت کی دیت کا تہائی حصہ ہے۔ یہ "مصنف عبد الرزاق" (17530) میں ہے، اور "الاشراف" 162/2 میں ان الفاظ کے ساتھ ہے: "زائد دانت میں دانت کا تہائی حصہ ہے"۔ (6) الاشراف 162/2، اور علی کا اثر بیہقی نے 91/8 میں نکالا ہے۔

Diyah (blood money), there is no superiority for the upper lip over the lower. It was narrated from Zaid bin Thabit, Sa'id bin al-Musayyib, and al-Zuhri: For the upper lip is one-third of the Diyah, and for the lower lip(1) is two-thirds of the Diyah. Ibn al-Mundhir said: I follow the first opinion because of the marfu' hadith (elevated report) from the Messenger of Allah (PBUH) that he said: "And for the two lips is the Diyah," and because for the two hands is the Diyah, while their benefits are different. And whatever is cut from the lips is calculated accordingly(2). As for the tongue, a hadith came from the Prophet (PBUH) that he said: "In the tongue is the Diyah"; and the people of knowledge from Medina, the people of Kufa, the people of Hadith, and the people of opinion (Ahl al-Ray) have consensus on this view. This was stated by Ibn al-Mundhir(3). Issue Twenty: They differed regarding a man who injures another man's tongue, cutting part of it, resulting in the loss of some speech. Most scholars said: one should look at the amount of speech lost out of twenty-eight letters, and he must pay from the Diyah according to how much of his speech is lost. If all speech is lost, the full Diyah is required. This is the view of Malik, al-Shafi'i, Ahmad, Ishaq, and the people of opinion. Malik said: There is no Qawad (retaliation) for the tongue because of the difficulty in ensuring exact retaliation; however, if it were possible, Qawad is the original rule(4). Issue Twenty-One: They differed regarding the tongue of a mute person being cut. Al-Sha'bi, Malik, the people of Medina, al-Thawri, the people of Iraq, al-Shafi'i, Abu Thawr, al-Nu'man, and his two companions said: In it is "hukumah" (compensation determined by a judge). Ibn al-Mundhir said(5): There are two rare opinions on it: one is the saying of al-Nakha'i: that in it is the Diyah.

---

(1) The word: 'al-shafah' (the lip), from (m), and al-Ishraf 2/158. (2) Al-Ishraf 2/158-159, and his saying: "And for the two lips is the Diyah" is a part of the hadith of 'Amr bin Hazm recorded by al-Nasa'i in al-Mujtaba 8/58, and in al-Kubra (7029), and part of it was mentioned previously in the fifth and thirteenth issues. (3) In al-Ishraf 2/163, and his saying: "In the tongue is the Diyah" is a part of the mentioned hadith of 'Amr bin Hazm. (4) Al-Ishraf 2/163, and Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/627. (5) In al-Ishraf 2/163-164, and what precedes it is from there.

दीया (खून का मुआवज़ा), ऊपरी होंठ को निचले होंठ पर कोई प्रधानता नहीं है। ज़ैद बिन साबित, सईद बिन अल-मुसय्यब और अल-ज़ुहरी से रिवायत है: ऊपरी होंठ के लिए दीया का एक-तिहाई हिस्सा है, और निचले होंठ (1) के लिए दीया का दो-तिहाई हिस्सा है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: मैं पहले विचार का समर्थन करता हूँ; क्योंकि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से मरफू हदीस है कि उन्होंने कहा: "और दो होंठों में दीया है," और क्योंकि दो हाथों में दीया है, जबकि उनके लाभ अलग-अलग हैं। और होंठों से जो कुछ भी काटा जाता है, उसकी गणना उसी के अनुसार की जाती है (2)। जहाँ तक ज़बान की बात है, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से हदीस आई है कि उन्होंने कहा: "ज़बान में दीया है"; और मदीना के विद्वानों, कूफ़ा के लोगों, हदीस के लोगों और राय के लोगों (अहल-ए-राय) ने इस मत पर आम सहमति व्यक्त की है। यह इब्न अल-मुन्ज़िर द्वारा कहा गया था (3)। बीसवीं समस्या: वे उस आदमी के बारे में असहमत थे जो दूसरे आदमी की ज़बान पर हमला करता है, जिससे ज़बान का कुछ हिस्सा कट जाता है और कुछ बोलना बंद हो जाता है। अधिकांश विद्वानों ने कहा: यह देखा जाना चाहिए कि अठाईस अक्षरों में से कितना भाषण चला गया है, और उसके भाषण का जितना हिस्सा गया है, उसी के अनुपात में उस पर दीया होगी। यदि पूरा भाषण चला जाता है, तो उसमें पूरा दीया है। यह मलिक, अल-शफी, अहमद, इसहाक और राय के लोगों का मत है। मलिक ने कहा: ज़बान में 'क़वद' (प्रतिशोध) नहीं है, क्योंकि सटीक प्रतिशोध सुनिश्चित करने की कठिनाई है; लेकिन यदि संभव हो, तो 'क़वद' ही मूल नियम है (4)। इक्कीसवीं समस्या: वे गूंगे व्यक्ति की ज़बान काटे जाने के मामले में असहमत थे। अल-शाबी, मलिक, मदीना के लोग, अल-थौरी, इराक के लोग, अल-शफी, अबू थौर, अल-नुमान और उनके दो साथियों ने कहा: इसमें 'हुकूमत' (न्यायाधीश द्वारा निर्धारित मुआवज़ा) है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा (5): इसमें दो दुर्लभ मत हैं: एक अल-नखई का कहना है: कि इसमें दीया है।

---

(1) शब्द: 'अल-शफह' (होंठ), (म) से, और अल-इशराफ़ 2/158। (2) अल-इशराफ़ 2/158-159, और उनका कहना: "और दो होंठों में दीया है" 'अम्र बिन हज़्म की हदीस का एक हिस्सा है जिसे अल-नसाई ने अल-मुज्तबा 8/58 और अल-कुबरा (7029) में दर्ज किया है, और इसका कुछ हिस्सा पहले पाँचवें और तेरहवें मसले में बीत चुका है। (3) अल-इशराफ़ 2/163 में, और उनका कहना: "ज़बान में दीया है" उल्लेखित 'अम्र बिन हज़्म की हदीस का एक हिस्सा है। (4) अल-इशराफ़

2/163, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 2/627। (5) अल-इशराफ़ 2/163-164 में, और इससे पहले की सामग्री वहीं से है।

دیت (خون بہا)، ان میں سے اوپر والے ہونٹ کو نیچے والے پر کوئی فضیلت حاصل نہیں ہے۔ اور زید بن ثابت، سعید بن المسیب اور الزہری سے مروی ہے کہ: اوپر والے ہونٹ میں دیت کا ایک تہائی، اور نیچے والے ہونٹ (1) میں دیت کا دو تہائی حصہ ہے۔ ابن المنذر نے کہا: میں پہلے قول کے مطابق کہتا ہوں؛ کیونکہ رسول اللہ ﷺ سے مروی حدیث ہے کہ آپ نے فرمایا: «اور دونوں ہونٹوں میں دیت ہے»، اور اس لیے کہ دونوں ہاتھوں میں دیت ہے جبکہ ان کے منافع مختلف ہیں۔ اور ہونٹوں سے جو حصہ بھی کاٹا جائے، اس کا حساب اسی اعتبار سے ہوگا (2)۔ جہاں تک زبان کا تعلق ہے تو نبی ﷺ سے حدیث آئی ہے کہ آپ نے فرمایا: «زبان میں دیت ہے»؛ اور اہل مدینہ، اہل کوفہ، اصحاب حدیث اور اہل الرائے کے اہل علم نے اس قول پر اجماع کیا ہے۔ یہ ابن المنذر نے کہا ہے (3)۔ بیسواں مسئلہ: علماء کا اس شخص کے بارے میں اختلاف ہوا جو کسی دوسرے کی زبان پر زیادتی کرے جس سے زبان کا کچھ حصہ کٹ جائے اور کچھ کلام جاتا رہے، تو اکثر اہل علم نے کہا: یہ دیکھا جائے گا کہ اٹھائیس حروف میں سے کتنا کلام ضائع ہوا ہے، تو اس پر اس کے کلام کے ضائع ہونے کے بقدر دیت ہوگی، اور اگر پورا کلام جاتا رہے تو اس میں پوری دیت ہے۔ یہ مالک، شافعی، احمد، اسحاق اور اصحاب الرائے کا قول ہے۔ مالک نے کہا: زبان میں قصاص (قود) نہیں ہے؛ کیونکہ قصاص کی پوری طرح ادائیگی کا احاطہ ممکن نہیں، لیکن اگر ممکن ہو تو قصاص ہی اصل ہے (4)۔ اکیسواں مسئلہ: گونگے کی زبان کاٹے جانے کے بارے میں اختلاف ہوا، تو شعبی، مالک، اہل مدینہ، ثوری، اہل عراق، شافعی، ابو ثور، نعمان اور ان کے دو ساتھیوں نے کہا: اس میں 'حکومت' (جج کا مقرر کردہ معاوضہ) ہے۔ ابن المنذر نے کہا (5): اس میں دو شاذ اقوال ہیں: ان میں سے ایک نخعی کا قول ہے: کہ اس میں دیت ہے۔

(1) لفظ: 'الشفہ' (ہونٹ)، (م) سے، اور الاشراف 158/2۔ (2) الاشراف 158/2 - 159، اور آپ کا قول: «اور دونوں ہونٹوں میں دیت ہے» عمرو بن حزم کی حدیث کا ٹکڑا ہے جسے النسائی نے المجتبیٰ 58/8 اور الکبریٰ (7029) میں نقل کیا ہے، اور اس کا کچھ حصہ پانچویں اور تیرہویں مسئلے میں گزر چکا ہے۔ (3) الاشراف 163/2 میں، اور آپ کا قول: «زبان میں دیت ہے» مذکورہ بالا عمرو بن حزم کی حدیث کا ایک ٹکڑا ہے۔ (4) الاشراف 163/2، اور احکام القرآن لابن العربی 627/2۔ (5) الاشراف 163/2 - 164 میں، اور اس سے پہلے کی عبارت وہیں سے ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 45 21

The other [opinion]: The saying of Qatada: that there is a third of the blood money (diya) for it. Ibn al-Mundhir said: The first saying is more correct, because it is the least of what has been said. Ibn al-Arabi said (1): Allah, Glorified be He, explicitly mentioned the primary organs and left the rest to be deduced by analogy. Every organ is subject to legal retribution (qisas) if possible and if death is not feared for it. Likewise, every organ whose utility is lost while its form remains, there is no retaliation (qawad) for it, but there is blood money (diya), due to the impossibility of retaliation in it. Twenty-second: His Saying, Exalted is He: {and for wounds, legal retribution}; meaning, reciprocal punishment. This has already been discussed in [Surah] "Al-Baqarah" (2). And there is no retribution in every fearful [dangerously injurious] act, nor in that where retribution cannot be achieved except by the striker erring, or exceeding, or falling short. Retaliation is taken for intentional wounds if they are of the type where retaliation is possible. All of this applies to intentional acts (3). As for mistakes, then there is blood money. If blood money is due for accidental killing, then likewise it is due for wounds. In Sahih Muslim, from Anas, that the sister of Ar-Rubayyi', the mother of Harithah (4), wounded a person. They brought the dispute to the Prophet ﷺ, and the Messenger of Allah ﷺ said: "Retribution, retribution." Then Umm Ar-Rubayyi' (5) said: "O Messenger of Allah, will retribution be taken from so-and-so? By Allah, it shall not be taken from her." Then the Prophet ﷺ said:

(1) In Ahkam al-Quran 2/627. (2) 3/63 onwards. (3) See Al-Ishraf 2/180, and 'Uqd al-Jawahir al-Thaminah 3/240. (4) Ar-Rubayyi' bint al-Nadr, sister of Anas bin al-Nadr and paternal aunt of Anas bin Malik, may Allah be pleased with them. She is the mother of Harithah bin Suraqah, who was martyred on the day of Badr. She came to the Messenger of Allah ﷺ and said to him: "Tell me about Harithah; if he is in Paradise, I will be patient..." until the end of the hadith. See Al-Isaba 12/252. (5) An-Nawawi, in his commentary on Sahih Muslim 11/163, specified Umm al-Rubay' in this narration with a fatha on the 'ra', kasra on the 'ba', and a single 'ya'. He specified Ar-Rubayyi' (the sister of the one who inflicted the wound) with a damma on the 'ra', fatha on the 'ba', and a shadda on the 'ya'. It occurred in the hadith of al-Bukhari (2809) that Umm al-Rubayyi' (with light pronunciation, as Al-Hafiz Ibn Hajar specified in Al-Fath 7/305) is the daughter of Al-Bara', and she is the mother of Harithah bin Suraqah, she came to the Prophet ﷺ... the hadith. Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Fath 6/26: His saying (meaning Bukhari's saying): "Umm al-Rubay' bint al-Bara'" is an error, pointed out by

more than one person, the latest being Al-Dimyati, who said: "It is only Ar-Rubayyi' bint al-Nadr, the paternal aunt of Anas." See Al-Isaba 13/206 (biography of Umm al-Rubay' bint al-Bara').

सूरह अल-मा'इदह: आयत 45 21

दूसरा [मत]: कतादाह का कथन: कि इसमें दीयत (रक्त धन) का एक तिहाई हिस्सा है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: पहला कथन अधिक सही है; क्योंकि यह कही गई बातों में सबसे कम है। इब्न अल-अरबी (1) ने कहा: अल्लाह सुभानहु ने मुख्य अंगों का स्पष्ट उल्लेख किया है, और बाकी को उन पर कयास (अनुमान) के लिए छोड़ दिया है। हर वह अंग जिसमें किसास (प्रतिशोध) संभव है और उसमें मृत्यु का डर नहीं है, उसमें किसास होगा। इसी तरह, हर वह अंग जिसकी उपयोगिता खत्म हो गई है लेकिन उसका आकार बना हुआ है, उसमें प्रतिशोध (कवाद) नहीं है, बल्कि उसमें दीयत (रक्त धन) है; क्योंकि उसमें प्रतिशोध संभव नहीं है। बाईसवां: अल्लाह का कहना: {और घावों के लिए किसास}; यानी प्रतिशोध, और यह "अल-बकराह" (2) में पहले आ चुका है। और हर डरावने [खतरनाक] घाव में किसास नहीं है, और न ही उस चीज़ में जहाँ प्रहार करने वाले की गलती, या अधिकता, या कमी के बिना किसास तक पहुँचना संभव नहीं है। जानबूझकर किए गए घावों का बदला लिया जाता है यदि वे ऐसे हों जिनसे बदला लेना संभव हो। यह सब जानबूझकर किए गए कार्यों के बारे में है (3)। जहाँ तक गलती का सवाल है, तो उसमें दीयत (रक्त धन) है। यदि गलती से हत्या में दीयत है, तो घावों में भी वैसा ही है। सहीह मुस्लिम में अनस से रिवायत है कि अर-रुबय्यि' की बहन उम्मे हारिथाह (4) ने एक व्यक्ति को घायल कर दिया। वे मामला नबी ﷺ के पास ले गए, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "किसास, किसास।" फिर उम्मे अर-रुबय्यि' (5) ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, क्या फलां से किसास लिया जाएगा?! अल्लाह की कसम, उससे किसास नहीं लिया जाएगा। तो नबी ﷺ ने फरमाया:

(1) अहकाम अल-क़ुरान 2/627 में। (2) 3/63 और उसके बाद। (3) अल-इशराफ 2/180 और उक़्द अल-जवाहर अल-थमीना 3/240 देखें। (4) अर-रुबय्यि' बिन्त अन-नद्र, अनस बिन अन-नद्र की बहन और अनस बिन मालिक की बुआ, अल्लाह उन सब से प्रसन्न हो। वह हारिथाह बिन सुराक़ह की माँ है जो बद्र के दिन शहीद हुए थे। वह अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आईं और उनसे कहा: मुझे हारिथाह के बारे में बताओ, अगर वह जन्नत में है तो मैं सब्र करूँगी... हदीस। अल-इसाबा 12/252 देखें। (5) अन-नवावी ने सहीह मुस्लिम 11/163 की व्याख्या में इस रिवायत में उम्मे अर-रुबय' को 'रा' पर फतह, 'बा' के नीचे कसरा और 'या' के हल्का उच्चारण के साथ निर्दिष्ट किया है। और अर-रुबय्यि' (घायल करने वाली की बहन) को 'रा' पर दम्मा, 'बा' पर फतह और 'या' पर शद्दा के साथ निर्दिष्ट किया है। और बुखारी (2809) की हदीस में आया है कि उम्मे अर-रुबय्यि' (हल्के उच्चारण के साथ, जैसा कि अल-हाफिज़ इब्न हजर ने अल-फतह 7/305 में निर्दिष्ट किया है) अल-बरा की बेटी है,

और वह हारिथाह बिन सुराक़ह की माँ है, वह नबी ﷺ के पास आईं... हदीस। अल-हाफिज़ इब्न हजर ने अल-फतह 6/26 में कहा: उनका कहना (यानी बुखारी का कहना): "उम्मे अर-रुबय' बिन्त अल-बरा", एक भ्रम है, जिस पर दमायाती सहित कई लोगों ने ध्यान दिलाया है, और कहा: वह केवल अर-रुबय्यि' बिन्त अन-नद्र है, अनस की बुआ। और अल-इसाबा 13/206 (उम्मे अर-रुबय' बिन्त अल-बरा की जीवनी) देखें।

سورہ المائدہ: آیت 45 21

دوسرا [قول]: قتادہ کا قول: کہ اس میں دیت کا ایک تہائی حصہ ہے۔ ابن المنذر نے کہا: پہلا قول زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ یہ کہی گئی باتوں میں سے سب سے کم ہے۔ ابن العربی (1) نے کہا: اللہ سبحانہ نے بنیادی اعضاء کو واضح طور پر بیان کیا ہے، اور باقی کو ان پر قیاس کے لیے چھوڑ دیا ہے۔ ہر وہ عضو جس میں قصاص ممکن ہو اور اس میں موت کا خوف نہ ہو، تو اس میں قصاص ہے، اور اسی طرح ہر وہ عضو جس کا فائدہ ختم ہو گیا ہو لیکن اس کی صورت باقی ہو، تو اس میں قصاص (قود) نہیں ہے، بلکہ اس میں دیت ہے؛ کیونکہ اس میں قصاص ممکن نہیں ہے۔ بائیسواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ}؛ یعنی برابر کا بدلہ، اور یہ "البقرہ" (2) میں پہلے گزر چکا ہے۔ اور ہر خطرناک [زخم] میں قصاص نہیں ہے، اور نہ ہی اس چیز میں جہاں ضرب لگانے والے کی غلطی، یا زیادتی یا کمی کے بغیر قصاص تک پہنچنا ممکن نہ ہو۔ جان بوجھ کر کیے گئے زخموں کا بدلہ لیا جاتا ہے اگر وہ ایسی چیزوں میں سے ہوں جن سے بدلہ لینا ممکن ہو۔ یہ سب جان بوجھ کر کیے گئے افعال میں ہے (3)۔ رہا غلطی کا معاملہ، تو اس میں دیت ہے۔ اور جب غلطی سے قتل میں دیت ہے، تو اسی طرح زخموں میں بھی ہے۔ صحیح مسلم میں انس سے روایت ہے کہ الربیع کی بہن ام حارثہ (4) نے ایک انسان کو زخمی کر دیا۔ وہ جھگڑا لے کر نبی ﷺ کے پاس آئے، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "قصاص، قصاص"۔ تو ام الربیع (5) نے کہا: اے اللہ کے رسول، کیا فلاں سے قصاص لیا جائے گا؟! اللہ کی قسم، اس سے قصاص نہیں لیا جائے گا۔ تو نبی ﷺ نے فرمایا:

(1) احکام القرآن 2/627 میں۔ (2) 3/63 اور اس کے بعد۔ (3) الاشراف 2/180، اور عقد الجواہر الثمینہ 3/240 دیکھیں۔ (4) الربیع بنت النضر، انس بن النضر کی بہن، اور انس بن مالک

کی پھوپھی، اللہ ان سب سے راضی ہو۔ وہ حارثہ بن سراقہ کی والدہ ہیں جو بدر کے دن شہید ہوئے تھے۔ وہ رسول اللہ ﷺ کے پاس آئیں اور ان سے کہا: مجھے حارثہ کے بارے میں بتائیں، اگر وہ جنت میں ہے تو میں صبر کروں گی... حدیث۔ الاصابہ 12/252 دیکھیں۔ (5) نووی نے شرح صحیح مسلم 11/163 میں اس روایت میں ام الربیع کو 'را' پر زبر، 'با' کے نیچے زیر اور 'یا' کی تخفیف کے ساتھ مقید کیا ہے۔ اور الربیع (زخمی کرنے والی کی بہن) کو 'را' پر پیش، 'با' پر زبر اور 'یا' کی تشدید کے ساتھ مقید کیا ہے۔ اور بخاری (2809) کی حدیث میں آیا ہے کہ ام الربیع (تخفیف کے ساتھ، جیسا کہ حافظ ابن حجر نے الفتح 7/305 میں مقید کیا ہے) البراء کی بیٹی ہیں، اور وہ حارثہ بن سراقہ کی والدہ ہیں، وہ نبی ﷺ کے پاس آئیں... حدیث۔ حافظ ابن حجر نے الفتح 6/26 میں کہا: ان کا قول (یعنی بخاری کا قول): "ام الربیع بنت البراء"، وہم ہے، جس پر دمیاطی سمیت کئی لوگوں نے توجہ دلائی ہے، اور کہا: وہ صرف الربیع بنت النضر ہیں، انس کی پھوپھی۔ اور الاصابہ 13/206 (ام الربیع بنت البراء کا تذکرہ) دیکھیں۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 45 22

"Glory be to Allah, O Umm Al-Rubay'; retaliation (Qisas) is the Book of Allah." She said: "No, by Allah, retaliation shall never be taken from her." He said: She continued until they accepted the blood money (Diyya), so the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Indeed, among the servants of Allah are those who, if they were to take an oath by Allah, He would fulfill it for them." (1)

I say: The wounded person in this Hadith is a young girl, and the wound is the breaking of her incisor tooth. Al-Nasa'i also narrated it from Anas: that his paternal aunt broke the incisor of a girl, so the Prophet of Allah (peace be upon him) decreed retaliation. Her brother, Anas bin al-Nadr, said: "Shall so-and-so's incisor be broken? No, by Him Who sent you with the truth, her incisor shall not be broken." He said: Before that, they had asked her family for forgiveness and compensation (Arsh), and when her brother – who was the uncle of Anas and the martyr on the day of Uhud – took the oath, the people agreed to forgive. Then the Prophet (peace be upon him) said: "Indeed, among the servants of Allah are those who, if they were to take an oath by Allah, He would fulfill it for them." (2) Abu Dawood also narrated it (3), and said: I heard Ahmad ibn Hanbal being asked: How is retaliation taken for a tooth? He said: It is filed down.

I say: There is no contradiction between the two Hadiths, for it is possible that each of them took an oath, and Allah fulfilled both of their oaths. In this is evidence for the miracles of the saints (Karamat al-Awliya'), as will be explained in the story of Al-Khidr, if Allah wills. (4)

Twenty-third: The scholars have reached a consensus that His saying, the Almighty: {And a tooth for a tooth}, refers to intentional acts. So, whoever intentionally strikes someone's tooth, retaliation is due according to the Hadith of Anas.

They differed regarding the other bones of the body if they are broken intentionally. Malik said (5): The bones of the body...

---

(1) Sahih Muslim (1675), and also narrated by Ahmad (14028), and Al-Bukhari mentioned it in a brief suspended (mu'allaq) form before Hadith (6886), and previously in 3/78, and see what follows. (2) Al-Mujtaba 8/27-28, and Al-Kubra (6932), and also narrated by Al-Bukhari (4500) and (4611). It mentions that Al-Rubay' (who was Anas's paternal aunt) broke a girl's incisor... meaning it does not contain the word "sister" as in the previous Sahih Muslim Hadith, which states: that the sister of

Al-Rubay'... So Al-Nawawi mentioned in the commentary of Sahih Muslim 11/163 that they are two separate stories, and Ibn Hazm was certain of this in what Al-Hafiz Ibn Hajar quoted from him in Al-Fath 12/215. See Ikmal al-Mu'lim 4/474-475, and Al-Mufhim 5/36. (3) Under number (4595). (4) In the interpretation of verse (65) of Surah Al-Kahf. (5) In Al-Mudawwanah 6/312.

सूरा अल-मायदा: आयत 45 22

"सुभान अल्लाह, ऐ उम्म अल-रुबै; प्रतिशोध (क़िसास) अल्लाह की किताब है।" उसने कहा: "नहीं, अल्लाह की क़सम, उससे कभी भी प्रतिशोध नहीं लिया जाएगा।" उसने कहा: वह तब तक अडिग रही जब तक कि उन्होंने रक्त धन (दियत) स्वीकार नहीं कर लिया, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "बेशक, अल्लाह के बंदों में कुछ ऐसे भी हैं जो अगर अल्लाह की क़सम खा लें, तो अल्लाह उसे पूरा कर देता है।" (१)

मैंने कहा: इस हदीस में घायल व्यक्ति एक छोटी लड़की है, और घाव उसके सामने के दाँत (थनिया) का टूटना है। अनस से अल-नसाई ने भी रिवायत किया है: कि उनकी बुआ ने एक लड़की का सामने वाला दाँत तोड़ दिया था, तो अल्लाह के नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने क़िसास का फ़ैसला दिया। उनके भाई अनस बिन अल-नद्र ने कहा: "क्या फ़लाँ का दाँत तोड़ दिया जाएगा? नहीं, उसकी क़सम जिसने आपको सच्चाई के साथ भेजा है, उसका दाँत नहीं तोड़ा जाएगा।" उन्होंने कहा: उससे पहले उन्होंने उसके परिवार से माफ़ी और मुआवजे (अर्श) के लिए पूछा था, और जब उनके भाई ने - जो अनस के चाचा थे और उहुद के दिन शहीद हुए थे - क़सम खाई, तो लोग माफ़ करने पर सहमत हो गए। तब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "बेशक, अल्लाह के बंदों में कुछ ऐसे भी हैं जो अगर अल्लाह की क़सम खा लें, तो अल्लाह उसे पूरा कर देता है।" (२) अबू दाऊद ने भी इसे रिवायत किया है (३), और कहा: मैंने अहमद बिन हनबल को सुना, उनसे पूछा गया: दाँत का क़िसास कैसे लिया जाता है? उन्होंने कहा: उसे घिसकर (फ़ाइल करके) बराबर किया जाता है।

मैंने कहा: दोनों हदीसों के बीच कोई विरोधाभास नहीं है, क्योंकि यह संभव है कि उनमें से प्रत्येक ने क़सम खाई हो, और अल्लाह ने उनकी क़समों को पूरा किया हो। इसमें औलिया (अल्लाह के नेक बंदों) के करामत (चमत्कारों) का प्रमाण है, जैसा कि इंशाअल्लाह सूरा अल-कहफ़ में अल-खिदिर की कहानी में स्पष्ट किया जाएगा। (४)

तेईसवाँ: विद्वान इस बात पर सहमत हैं कि अल्लाह तआला का यह कहना: {और दाँत के बदले दाँत}, जानबूझकर किए गए कार्यों के बारे में है। इसलिए, जो कोई जानबूझकर किसी का दाँत तोड़ता है, तो अनस की हदीस के अनुसार उसमें क़िसास (बदला) है।

उन्होंने शरीर की अन्य हड्डियों के बारे में मतभेद किया है यदि वे जानबूझकर तोड़ी जाती हैं। मालिक (५) ने कहा: शरीर की हड्डियाँ...

(१) सहीह मुस्लिम (१६७५), और अहमद (१४०२८) द्वारा भी रिवायत किया गया है, और अल-बुखारी ने इसे हदीस (६८८६) से पहले संक्षिप्त रूप में उल्लेख किया है, और पहले ३/७८ में, और इसके बाद देखें। (२) अल-मुज्तबा ८/२७-२८, और अल-कुबरा (६९३२), और अल-बुखारी (४५००) और (४६११) द्वारा भी रिवायत किया गया है। इसमें यह है कि अल-रुबै (जो अनस की बुआ थीं) ने एक लड़की का दाँत तोड़ दिया... मतलब इसमें "बहन" शब्द नहीं है जैसा कि पिछली सहीह मुस्लिम की हदीस में आया है, जिसमें है: कि अल-रुबै की बहन... तो अल-नववी ने सहीह मुस्लिम की व्याख्या ११/१६३ में उल्लेख किया है कि ये दो अलग-अलग कहानियाँ हैं, और इब्न हज़म इस बारे में निश्चित थे जैसा कि हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह १२/२१५ में उनसे उद्धृत किया है। देखें इकमाल अल-मुअल्लिम ४/४७४-४७५, और अल-मुफ़हिम ५/३६। (३) संख्या (४५९५) के तहत। (४) सूरा अल-कहफ़ की आयत (६५) की व्याख्या में। (५) अल-मुदव्वना ६/३१२ में।

سورہ المائدہ: آیت 45 22

«سبحان اللہ اے ام الربیع! قصاص تو اللہ کی کتاب (کا حکم) ہے۔» انہوں نے کہا: نہیں، اللہ کی قسم اس سے ہرگز قصاص نہیں لیا جائے گا۔ راوی کہتے ہیں: وہ برابر اصرار کرتی رہیں یہاں تک کہ انہوں نے دیت قبول کر لی، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «اللہ کے بندوں میں سے کچھ ایسے بھی ہیں کہ اگر وہ اللہ پر قسم کھا لیں تو اللہ ان کی قسم پوری کر دیتا ہے۔» (۱)

میں کہتا ہوں: اس حدیث میں زخمی ہونے والی ایک لونڈی ہے، اور زخم اس کے سامنے والے دانت کا ٹوٹنا ہے۔ نسائی نے بھی انسؓ سے روایت کیا ہے: کہ ان کی پھوپھی نے ایک لونڈی کا سامنے والا دانت توڑ دیا، تو اللہ کے نبی ﷺ نے قصاص کا فیصلہ فرمایا۔ ان کے بھائی انس بن نضرؓ نے کہا: کیا فلاں کا دانت توڑ دیا جائے گا؟ نہیں، اس ذات کی قسم جس نے آپ کو حق کے ساتھ بھیجا ہے، اس کا دانت نہیں توڑا جائے گا۔ راوی کہتے ہیں: اس سے پہلے انہوں نے لڑکی کے گھر والوں سے معافی اور ارش (مالی معاوضہ) کا مطالبہ کیا تھا، تو جب ان کے بھائی نے - جو انس کے چچا تھے اور یومِ احد کے شہید ہیں - قسم کھائی، تو لوگ معافی پر راضی ہو گئے۔ تب نبی ﷺ نے فرمایا: «اللہ کے بندوں میں سے کچھ ایسے بھی ہیں کہ اگر وہ اللہ پر قسم کھا لیں تو اللہ ان کی قسم پوری کر دیتا ہے۔» (۲)۔ اسے ابو داؤد نے بھی روایت کیا ہے (۳)، اور کہا: میں نے احمد بن حنبل سے سنا، ان سے پوچھا گیا: دانت کا قصاص کیسے لیا جاتا ہے؟ انہوں نے کہا: اسے ریتی سے رگڑ کر (برابر کیا جاتا ہے)۔

میں کہتا ہوں: ان دونوں حدیثوں میں کوئی تضاد نہیں ہے، کیونکہ یہ ممکن ہے کہ ان میں سے ہر ایک نے قسم کھائی ہو اور اللہ نے ان دونوں کی قسمیں پوری کر دی ہوں۔ اس میں اولیاء اللہ کی

کرامات کی دلیل ہے جیسا کہ انشاء اللہ سورہ کہف میں حضرت خضر کے قصے میں اس کی وضاحت آئے گی۔ (٤)

تئیسواں مسئلہ: علماء کا اس بات پر اجماع ہے کہ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد: ﴿وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ﴾ (دانت کے بدلے دانت) جان بوجھ کر (توڑنے) کے بارے میں ہے۔ پس جس نے جان بوجھ کر کسی کا دانت توڑا تو حدیثِ انس کی روشنی میں اس پر قصاص لازم ہے۔

اور علماء کا جسم کی باقی ہڈیوں کے بارے میں اختلاف ہے کہ اگر وہ جان بوجھ کر توڑ دی جائیں۔ تو امام مالک (٥) نے فرمایا: جسم کی ہڈیاں...

---

(١) صحیح مسلم (١٦٧٥)، اور اسے احمد (١٤٠٢٨) نے بھی روایت کیا ہے، اور بخاری نے حدیث نمبر (٦٨٨٦) سے پہلے اسے مختصراً معلق ذکر کیا ہے، اور سابقہ ٧٨/٣، اور اس کے بعد دیکھیں۔ (٢) المجتبیٰ ٢٧/٨ - ٢٨، اور الکبریٰ (٦٩٣٢)، اور اسے بخاری (٤٥٠٠) اور (٤٦١١) نے بھی روایت کیا ہے۔ اس میں یہ ہے کہ الربیع (جو انس کی پھوپھی تھیں) نے ایک لونڈی کا دانت توڑ دیا... یعنی اس میں لفظ «بہن» نہیں ہے جیسا کہ گزشتہ صحیح مسلم کی حدیث میں ہے جس میں ہے: کہ الربیع کی بہن... تو نووی نے شرح صحیح مسلم ١٦٣/١١ میں ذکر کیا ہے کہ یہ دو قصے ہیں، اور اسی بات کا جزم ابن حزم نے کیا ہے جیسا کہ حافظ ابن حجر نے الفتح ٢١٥/١٢ میں ان سے نقل کیا ہے۔ دیکھیے اکمال المعلم ٤٧٤/٤ - ٤٧٥، اور المفہم ٣٦/٥۔ (٣) نمبر (٤٥٩٥)۔ (٤) سورہ کہف کی آیت (٦٥) کی تفسیر کے پاس۔ (٥) المدونہ ٣١٢/٦ میں۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 45 | 23

All of them involve retaliation (qisas) except what is dangerous (1) such as the thigh, the spine, the head wound reaching the brain membrane (al-ma'mumah), the head wound that displaces bone (al-munaqqalah), and the head wound that crushes bone (al-hashimah). In these cases, blood money (diyah) is required.

The Kufis said: There is no retaliation for a bone that is broken except for the tooth; because of the Almighty's saying: {And tooth for tooth}, and this is the view of Al-Layth and Al-Shafi'i (2). Al-Shafi'i (3) said: No break is ever exactly like another break, so it is forbidden.

Al-Tahawi (4) said: They agreed that there is no retaliation for a bone of the head; likewise for all other bones. The argument for Malik is the hadith of Anas regarding the tooth, which is a bone; likewise for all other bones except a bone they agreed has no retaliation in it; for fear of losing life because of it.

Ibn al-Mundhir said: Whoever says there is no retaliation for a bone contradicts the hadith, and resorting to analogical reasoning (al-nazar) is not permissible when a reported text (al-khabar) exists (5).

I say: This is also supported by the Almighty's saying: {Then whoever commits aggression against you, respond to him with the like of what he committed against you} [Al-Baqarah: 194] and His saying: {And if you punish [an enemy, O believers], punish with an equivalent of that with which you were harmed} [Al-Nahl: 126], and what they have agreed upon is not included in these verses (6), and success is with Allah.

Twenty-fourth: Abu 'Ubayd (7) said regarding the Prophet's ﷺ hadith about the head wound that exposes bone (al-mudiha) (8), and what...

---

(1) In (Z): hollow. (2) See Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 2/441, and Mukhtasar Ikhtilaf al-'Ulama' by al-Jassas 5/112-113, and al-Mufhim 5/37. (3) In al-Umm 7/303. (4) In Mukhtasar Ikhtilaf al-'Ulama' by al-Jassas 5/113, and see Mukhtasar al-Tahawi p. 237. (5) See al-Ishraf 2/179. (6) See al-Mufhim 5/37. (7) In Gharib al-Hadith 3/74-76. (8) It is his ﷺ saying: "For the mudiha, five camels," reported by al-Nasa'i in al-Mujtaba 8/57-58, and al-Kubra (7016) from a long hadith of 'Amr ibn Hazm, and parts of it have preceded on pp. 9, 12, 14 of this volume, and also reported by al-Tirmidhi

(1390), al-Nasa'i in al-Mujtaba 8/57, and Ibn Majah (2655) from the hadith of 'Abdullah ibn 'Amr, may Allah be pleased with them both.

सूरह अल-मैदा: आयत 45 | 23

उन सभी में प्रतिशोध (किसास) है सिवाय उसके जो खतरनाक हो (1) जैसे कि जांघ, रीढ़ की हड्डी, सिर का वह घाव जो मस्तिष्क की झिल्ली तक पहुँचे (अल-मामूमाह), वह घाव जो हड्डी को विस्थापित कर दे (अल-मुनाक्कलह), और वह घाव जो हड्डी को चूर-चूर कर दे (अल-हाशिमाह)। इन मामलों में रक्त-धन (दिया) देना होगा।

कुफियों ने कहा: दांत के अलावा किसी भी हड्डी के टूटने में कोई प्रतिशोध नहीं है; क्योंकि अल्लाह का कहना है: {और दांत के बदले दांत}। यही अल-लैथ और अल-शफ़ई (2) का मत है। अल-शफ़ई (3) ने कहा: कोई भी टूटना कभी भी दूसरे टूटने के समान नहीं होता, इसलिए यह वर्जित है।

अल-तहावी (4) ने कहा: वे इस बात पर सहमत हुए कि सिर की हड्डी में कोई प्रतिशोध नहीं है; इसी प्रकार अन्य सभी हड्डियों के लिए भी। मलिक के लिए दलील दांत के बारे में अनस की हदीस है, जो कि एक हड्डी है; इसी प्रकार अन्य सभी हड्डियों के लिए भी सिवाय उस हड्डी के जिस पर वे सहमत हुए कि उसमें कोई प्रतिशोध नहीं है; क्योंकि उससे जान जाने का डर रहता है।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: जो कोई कहता है कि हड्डी में कोई प्रतिशोध नहीं है, वह हदीस के विपरीत बोलता है, और जब कोई प्रमाणित हदीस (अल-ख़बर) मौजूद हो तो तर्क(अल-नज़र) का सहारा लेना जायज़ नहीं है (5)।

मैं कहता हूँ: यह अल्लाह के इस कथन से भी प्रमाणित होता है: {फिर जो कोई तुम पर ज़्यादती करे, तुम भी उस पर वैसी ही ज़्यादती करो जैसी उसने तुम पर की है} [अल-बक़रह: 194] और उसका कहना: {और यदि तुम दंड दो, तो उतना ही दंड दो जितना तुम्हें कष्ट दिया गया था} [अल-नह्ल: 126]। जिस पर वे सहमत हुए हैं, वह इन आयतों में शामिल नहीं है (6), और सफलता अल्लाह की ओर से है।

चौबीसवां: अबू उबैद (7) ने पैगंबर ﷺ की उस हदीस के बारे में कहा जो उस घाव (अल-मुदीहा) (8) के बारे में है जो हड्डी को उजागर कर देता है, और जो...

---

(1) (ज़) में: खोखला। (2) जस्सास की अहकाम अल-कुरान 2/441, और जस्सास की मुख़्तसर इख़्तिलाफ़ अल-उलेमा 5/112-113, और अल-मुफ्हिम 5/37 देखें। (3) अल-उम्म 7/303 में। (4) जस्सास की मुख़्तसर इख़्तिलाफ़ अल-उलेमा 5/113 में, और मुख़्तसर अल-तहावी पृ. 237 देखें। (5)

अल-इशराफ़ 2/179 देखें। (6) अल-मुफ्हिम 5/37 देखें। (7) गरीब अल-हदीस 3/74-76 में। (8) यह उनका ﷺ कथन है: "मुदीहा के लिए पाँच ऊँट हैं," इसे अल-नसाई ने अल-मुज्तबा 8/57-58 में उद्धृत किया है, और अल-कुबरा (7016) में अम्र इब्न हज़म की एक लंबी हदीस से, और इसके कुछ हिस्से इस खंड के पृष्ठ 9, 12, 14 पर पहले आ चुके हैं, और इसे अल-तिर्मिज़ी (1390), अल-नसाई ने अल-मुज्तबा 8/57 में, और इब्न माजाह (2655) ने अब्दुल्लाह इब्न अम्र की हदीस से उद्धृत किया है, अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो।

سورة المائدہ: آیت 45 | 23

ان سب میں قصاص ہے سوائے اس کے جو خطرناک ہو (1) جیسے ران، ریڑھ کی ہڈی، وہ زخم جو دماغ کی جھلی تک پہنچے (المأمومہ)، وہ زخم جو ہڈی کو اپنی جگہ سے ہٹا دے (المنقلہ)، اور وہ زخم جو ہڈی کو چورا چورا کر دے (الھاشمہ)۔ ان صورتوں میں دیت واجب ہے۔

کوفیوں نے کہا: دانت کے علاوہ کسی ہڈی کے ٹوٹنے میں قصاص نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور دانت کے بدلے دانت}، اور یہی لیث اور شافعی (2) کا قول ہے۔ امام شافعی (3) نے فرمایا: کوئی ٹوٹنا کبھی دوسرے ٹوٹنے جیسا نہیں ہوتا، اس لیے یہ ممنوع ہے۔

طحاوی (4) نے کہا: اس بات پر اتفاق ہے کہ سر کی ہڈی میں قصاص نہیں ہے؛ اسی طرح باقی تمام ہڈیوں کا حکم بھی یہی ہے۔ امام مالک کی دلیل دانت کے بارے میں حضرت انس کی حدیث ہے، اور دانت ہڈی ہے؛ تو باقی تمام ہڈیاں بھی اسی طرح ہیں سوائے اس ہڈی کے جس پر ان کا اتفاق ہے کہ اس میں قصاص نہیں ہے؛ اس خوف سے کہ کہیں اس کی وجہ سے جان نہ چلی جائے۔

ابن منذر نے کہا: جو شخص کہتا ہے کہ ہڈی میں قصاص نہیں ہے وہ حدیث کی مخالفت کرتا ہے، اور حدیث (خبر) کی موجودگی میں عقل و قیاس (نظر) کی طرف رجوع کرنا جائز نہیں ہے (5)۔

میں کہتا ہوں: اس پر اللہ تعالیٰ کا یہ قول بھی دلالت کرتا ہے: {پھر جو تم پر زیادتی کرے تو تم بھی اس پر ویسی ہی زیادتی کرو جیسی اس نے تم پر کی ہے} [البقرہ: 194] اور اللہ کا فرمان: {اور اگر تم سزا دو تو ویسی ہی سزا دو جیسی تمہیں تکلیف دی گئی تھی} [النحل: 126]۔ اور جس پر ان کا اتفاق ہے وہ ان آیات کے تحت داخل نہیں ہے (6)، اور توفیق اللہ ہی کی طرف سے ہے۔

چوبیسواں: ابو عبید (7) نے نبی کریم ﷺ کی حدیث میں اس زخم (الموضحہ) (8) کے بارے میں فرمایا جس سے ہڈی نظر آنے لگے، اور جو...

---

(1) (ظ) میں: "مجوفاً" (کھوکھلا) ہے۔ (2) دیکھئے احکام القرآن للجصاص 2/441، اور مختصر اختلاف العلماء للجصاص 5/112-113، اور المفہم 5/37۔ (3) الام 7/303 میں۔ (4) مختصر اختلاف العلماء للجصاص 5/113 میں، اور دیکھئے مختصر الطحاوی ص 237۔ (5) دیکھئے الاشراف 2/179۔ (6) دیکھئے المفہم 5/37۔ (7) غریب الحدیث 3/74-76 میں۔ (8) یہ آپ ﷺ کا ارشاد ہے: "موضحہ میں پانچ اونٹ ہیں"، اسے نسائی نے المجتبیٰ 8/57-58 میں، اور الکبریٰ (7016) میں عمرو بن حزم کی طویل حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کے کچھ حصے اس جلد کے صفحہ 9، 12، 14 پر گزر چکے ہیں، اور اسے ترمذی (1390)، نسائی نے المجتبیٰ 8/57 میں، اور ابن ماجہ (2655) نے عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 45 Page 24

It was reported from others regarding head wounds (Ash-Shijaj): Al-Asma'i and others said - their words became intermingled -: The first of the head wounds is Al-Harisah, which grazes the skin - meaning it tears it slightly - and from this it is said: "The fuller tore (harasa) the garment" when he rips it, and it is also called Al-Harisah.

Then comes Al-Badi'ah, which cuts into the flesh; it cleaves it after the skin.

Then Al-Mutalahimah, which has taken hold in the skin(1) but has not reached the Simhaq. The Simhaq is a thin skin or film between the flesh and the bone. Al-Waqidi said: Among us, it is Al-Milti. Others said: It is Al-Miltah, he said(2): It is the one mentioned in the Hadith: "Retaliation in Al-Miltah is decided by its blood [at the time of injury]"(3).

Then Al-Mudihah, which strips away that film, or cuts until the whiteness(4) of the bone appears; that is Al-Mudihah.

Abu Ubaid said: There is no legal retribution (qisas) for any head wound except specifically for Al-Mudihah; because none of them has a [known] limit to which it ends except for it. As for other wounds, their blood money (diyah) is required.

Then Al-Hashimah, which crushes the bone(5).

Then Al-Munaqqilah - with a kasra on the qaf as reported by Al-Jawhari - which displaces the bone, meaning: it breaks it so that small pieces of bone(6) come out with the medicine(7). Then Al-Ammah, also called Al-Ma'mumah.

---

(1) In Gharib al-Hadith: in the flesh. (2) Meaning Abu Ubaid as in Gharib al-Hadith 3/76. (3) Cited by Abu Ubaid in Al-Gharib 4/76, Al-Zamakhshari in Al-Fa'iq 3/388, and Ibn al-Athir in An-Nihayah (mlt). He said in Al-Lisan (mlt): its meaning is that when its owner is wounded, it is measured at that hour, then it is decided by retaliation or indemnity (arsh), and what happens after that of increase or decrease is not considered. (4) In the manuscripts: 'wadih', and what is established is from (m), which is consistent with Gharib al-Hadith, and his saying: 'wadah al-adhm' means its whiteness, see Al-Qamus (wdh). (5) Gharib al-Hadith 4/76, and what is between the brackets is from it. (6) His saying: 'farash al-idham'; it is a layer on the bone beneath the flesh. Al-Lisan (frsh). (7) As-Sihah (nql), see An-Nawadir wal-Ziyadat 13/398.

सूरह अल-मा'इदह: आयत 45 पृष्ठ 24

सिर के घावों (शिजाज) के बारे में दूसरों से बताया गया है: अल-असमी और अन्य ने कहा - उनके शब्द एक-दूसरे में मिल गए हैं -: घावों में पहला 'अल-हारिसाह' है, जो त्वचा को खरोंचता है - जिसका अर्थ है कि यह इसे थोड़ा फाड़ देता है - और इसी से कहा जाता है: "धोबी ने कपड़े को फाड़ दिया (हरसा)", और इसे 'अल-हरिसाह' भी कहा जाता है।

फिर 'अल-बादिआह' आता है, जो मांस को काटता है; यह त्वचा के बाद उसे चीर देता है।

फिर 'अल-मुतलाहिमह', जिसने त्वचा (1) को पकड़ लिया है लेकिन 'सिमह़ाक़' तक नहीं पहुँचा है। 'सिमह़ाक़' मांस और हड्डी के बीच एक पतली त्वचा या झिल्ली होती है। अल-वाक़िदी ने कहा: हमारे यहाँ यह 'अल-मिल्ती' है। दूसरों ने कहा: यह 'अल-मिल्ताह' है, उन्होंने कहा (2): यह वही है जिसके बारे में हदीस में आया है: "अल-मिल्ताह में बदला उसके खून [चोट के समय] के आधार पर तय किया जाता है" (3)।

फिर 'अल-मुदिहाह' है, जो उस झिल्ली को उतार देता है, या तब तक काटता है जब तक कि हड्डी की सफेदी (4) दिखाई न देने लगे; वही 'अल-मुदिहाह' है।

अबू उबैद ने कहा: 'अल-मुदिहाह' को छोड़कर किसी भी सिर के घाव में कोई कानूनी प्रतिशोध (क़िसास) नहीं है; क्योंकि इसके अलावा किसी की भी कोई [ज्ञात] सीमा नहीं है जहाँ वह समाप्त हो। जहाँ तक अन्य घावों का सवाल है, उनमें उनका रक्त-धन (दियत) देय है।

फिर 'अल-हाशिमह' है, जो हड्डी (5) को तोड़ देता है।

फिर 'अल-मुनाक्किलाह' - 'क़ाफ़' पर जेर (कसरा) के साथ जैसा कि अल-जौहरी ने बताया है - जो हड्डी को विस्थापित कर देता है, यानी: इसे इस तरह तोड़ता है कि हड्डी के छोटे टुकड़े (6) दवा (7) के साथ बाहर आ जाते हैं। फिर 'अल-आमः' है, जिसे 'अल-मामूमह' भी कहा जाता है।

---

(1) ग़रीब अल-हदीस में: मांस में। (2) यानी अबू उबैद जैसा कि ग़रीब अल-हदीस 76/3 में है। (3) इसे अबू उबैद ने अल-ग़रीब 76/4 में, अल-ज़मखशरी ने अल-फ़ाइक 388/3 में और इब्न अल-असीर ने अल-निहाया (मल्त) में उद्धृत किया है। लिसान (मल्त) में कहा गया है: इसका अर्थ यह है कि जब उसका मालिक घायल होता है, तो उस समय उसकी मात्रा तय की जाती है, फिर उसमें क़िसास या जुर्माने (अर्श) का फैसला किया जाता है, और उसके बाद होने वाली वृद्धि या कमी पर विचार नहीं

किया जाता है। (4) प्रतियों में: 'वादिह़', और जो स्थापित है वह (म) से है, जो ग़रीब अल-हदीस के अनुरूप है, और उनका कहना है: 'वदह़ अल-अज़्म' का अर्थ है उसकी सफेदी, देखें अल-क़ामूस (वदह़)। (5) ग़रीब अल-हदीस 76/4, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (6) उनका कहना है: 'फ़राश अल-इज़ाम'; यह मांस के नीचे हड्डी पर एक परत होती है। लिसान (फ़रश)। (7) अल-सिह़ाह़ (नक़्ल), देखें अल-नवादिर वल-ज़ियादात 398/13।

سورہ المائدہ: آیت 45 صفحہ 24

سر کے زخموں (شجاج) کے بارے میں دوسروں سے مروی ہے: اصمعی اور دیگر نے کہا - ان میں سے بعض کا کلام بعض میں داخل ہو گیا ہے -: پہلا زخم 'الحارصہ' ہے، جو کھال کو چھیل دیتا ہے - یعنی جو اسے تھوڑا سا پھاڑ دیتا ہے - اسی سے کہا جاتا ہے: "دھوبی نے کپڑا پھاڑ دیا (حرص)"، اور اسے 'الحرصہ' بھی کہا جاتا ہے۔

پھر 'الباضعہ' ہے، جو گوشت کو کاٹتا ہے؛ کھال کے بعد اسے چاک کرتا ہے۔

پھر 'المتلاحمہ' ہے، جس نے کھال (1) میں جگہ بنا لی ہو لیکن 'سمحاق' تک نہ پہنچا ہو۔ 'سمحاق' گوشت اور ہڈی کے درمیان ایک باریک جھلی ہوتی ہے۔ واقدی نے کہا: ہمارے ہاں یہ 'الملطی' ہے۔ دوسروں نے کہا: یہ 'الملطاہ' ہے، انہوں نے کہا (2): یہ وہی ہے جس کے بارے میں حدیث میں آیا ہے: "ملطاہ میں قصاص اس کے خون [زخم کے وقت] کے مطابق کیا جائے گا" (3)۔

پھر 'الموضحہ' ہے، جو اس جھلی کو اکھیڑ دے، یا اتنا کاٹ دے کہ ہڈی کی سفیدی (4) ظاہر ہو جائے، تو وہ 'الموضحہ' ہے۔

ابو عبید نے کہا: 'الموضحہ' کے علاوہ سر کے کسی زخم میں قصاص نہیں ہے؛ کیونکہ اس کے سوا کسی کی کوئی [معلوم] حد نہیں ہے جس پر وہ ختم ہو۔ رہے دوسرے زخم تو ان میں ان کی دیت ہے۔

پھر 'الھاشمہ' ہے، جو ہڈی (5) کو توڑ دے۔

پھر 'المنقلہ' - 'قاف' کے زیر کے ساتھ جیسا کہ جوہری نے بیان کیا ہے - جو ہڈی کو اپنی جگہ سے ہٹا دے، یعنی: اسے توڑ دے یہاں تک کہ ہڈی کے باریک ریزے (6) دوا (7) کے ساتھ نکل آئیں۔ پھر 'الآمہ' ہے، جسے 'الماومہ' بھی کہا جاتا ہے۔

---

(1) غریب الحدیث میں: گوشت میں۔ (2) یعنی ابو عبید جیسا کہ غریب الحدیث 3/76 میں ہے۔ (3) اسے ابو عبید نے الغریب 4/76 میں، زمخشری نے الفائق 3/388 میں، اور ابن الاثیر نے النہایہ (ملط) میں ذکر کیا ہے۔ لسان العرب (ملط) میں کہا گیا ہے: اس کا مطلب یہ ہے کہ جب اس کا مالک زخمی ہو، تو اس وقت اس کی مقدار ناپی جائے گی، پھر اس میں قصاص یا ارش (تاوان) کا فیصلہ کیا جائے گا، اور اس کے بعد ہونے والی کمی بیشی کا اعتبار نہیں ہوگا۔ (4) نسخوں میں: 'واضح'، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، جو غریب الحدیث کے موافق ہے، اور ان کا قول: 'وضح العظم' یعنی اس کی سفیدی، دیکھئے القاموس (وضح)۔ (5) غریب الحدیث 4/76، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے۔ (6) ان کا قول: 'فراش العظام'؛ یہ ہڈی پر ایک جھلی ہوتی ہے جو گوشت کے نیچے ہوتی ہے۔ لسان العرب (فرش)۔ (7) الصحاح (نقل)، دیکھئے النوادر والزیادات 13/398۔

Page 25 Surah Al-Ma'idah: Verse 45

And it is: the one that reaches the membrane of the head, meaning the brain. Abu 'Ubayd said: It is said regarding the saying: "And judgment is passed on the Miltat (1) according to its blood": That if a wounder inflicts a head wound, judgment is passed against him for the victim based on the extent of the wound at the time it was inflicted, and no time is allowed for it. He said: And for all other head wounds, time is allowed (2) for them until it is seen what they become, then judgment is passed on them at that point. Abu 'Ubayd said: The matter for us regarding all head wounds and all injuries is that time should be allowed for them; Hushaym narrated to us, from Husayn, who said: 'Umar ibn 'Abd al-'Aziz said: Whatever is less than the Mawdihah (a wound exposing the bone) is considered scratches, for which there is reconciliation (3). Al-Hasan al-Basri said: There is no retaliation (qisas) for anything less than the Mawdihah. Malik said: Retaliation is applied for what is less than the Mawdihah; the Milty, the Damiyah, the Badi'ah, and similar wounds. The Kufans said the same and added the Simhaq, as narrated by Ibn al-Mundhir (4). Abu 'Ubayd said: The Damiyah is that which bleeds (5) without blood flowing from it. And the Dami'ah (6): is that blood flows from it. And there is no retaliation for what is less than the Mawdihah. Al-Jawhari (7) said: The Damiyah: is the head wound that bleeds but does not flow. Our scholars said: The Damiyah is that which makes blood flow, and there is no retaliation for what comes after the Mawdihah, such as the Hashimah (breaking the bone), the Munaqqilah (displacing the bone) - with specific disagreement regarding it -, and the Ammah, which (8) reaches the...

Footnotes: (1) In (Zha): Al-Malta. (2) In (Mim): Head wounds according to us are allowed time. (3) In (Mim): And in them. (4) In Al-Ishraf 2/145-146. (5) In the copies: tudmil, and what is confirmed is from (Mim), which corresponds to Gharib al-Hadith 4/77. (6) In the copies, and similarly in Gharib al-Hadith 4/77: Al-Damighah, which is an error, and what is confirmed is from (Mim), which corresponds to Tahdhib al-Lughah 2/257. (7) In Al-Sihah (dama). (8) In the copies: she is, and what is confirmed is from 'Aqd al-Jawahir al-Thaminah 3/240, and the speech is from it.

पृष्ठ २५ सूरा अल-मायदा: आयत ४५

और वह है: जो सिर की झिल्ली तक पहुँचती है, यानी मस्तिष्क। अबू उबैद ने कहा: इस कथन के बारे में कहा जाता है: "और मिल्तात (१) का फैसला उसके खून के अनुसार किया जाता है": कि यदि घाव करने वाला सिर पर घाव करता है, तो घायल व्यक्ति के लिए उसके खिलाफ घाव के समय की सीमा के आधार पर फैसला सुनाया जाता है, और उसके लिए समय नहीं दिया जाता है। उन्होंने कहा: और अन्य सभी सिर के घावों के लिए समय दिया जाता है (२) जब तक कि यह न देख लिया जाए कि उनका क्या परिणाम होता है, फिर उस समय उन पर फैसला सुनाया जाता है। अबू उबैद ने कहा: हमारे लिए सभी सिर के घावों और सभी चोटों के बारे में मामला यह है कि उनके लिए समय दिया जाना चाहिए; हुशैम ने हमें हुसैम से सुनाया, जिन्होंने कहा: उमर इब्न अब्द अल-अजीज ने कहा: मौदिहा (हड्डी दिखने वाला घाव) से कम जो कुछ भी है वह खरोंच है, जिसमें सुलह (३) होती है। अल-हसन अल-बसरी ने कहा: मौदिहा से कम किसी भी चीज़ के लिए प्रतिशोध (किसास) नहीं है। मालिक ने कहा: मौदिहा से कम के लिए प्रतिशोध लागू होता है; मिल्ती, दामिया, बादिअह और इसी तरह के घाव। कूफियों ने भी यही कहा और सिमहाक को जोड़ा, जैसा कि इब्न अल-मुंधीर (४) ने वर्णन किया है। अबू उबैद ने कहा: दामिया वह है जो खून बहती है (५) बिना खून के बहे। और दामिअह (६): कि उससे खून बहता है। और मौदिहा से कम के लिए कोई प्रतिशोध नहीं है। अल-जौहरी (७) ने कहा: दामिया: सिर का वह घाव है जो खून निकालता है लेकिन बहता नहीं है। हमारे विद्वानों ने कहा: दामिया वह है जिससे खून बहता है, और मौदिहा के बाद के घावों में कोई प्रतिशोध नहीं है, जैसे हाशिमा (हड्डी टूटना), मुनाक्किलाह (हड्डी खिसकना) - विशेष रूप से इसके संबंध में मतभेद है -, और आम्माह, जो (८) यहाँ तक पहुँचती है...

पादलेख: (१) (ज़): अल-मल्ता में। (२) (मीम) में: हमारे यहाँ सिर के घावों के लिए समय दिया जाता है। (३) (मीम) में: और उनमें। (४) अल-इशराफ २/१४५-१४६ में। (५) प्रतियों में: तुदमिल, और जो पुष्टि की गई है वह (मीम) से है, जो गरीब अल-हदीस ४/७७ के अनुरूप है। (६) प्रतियों में, और इसी तरह गरीब अल-हदीस ४/७७ में: अद-दामिगाह, जो एक त्रुटि है, और जो पुष्टि की गई है वह (मीम) से है, जो तहज़ीब अल-लुगा २/२५७ के अनुरूप है। (७) अल-सिहाह (दमा) में। (८) प्रतियों में: वह है, और जो पुष्टि की गई है वह अक्द अल-जवाहिद अल-थमीना ३/२४० से है, और भाषण उसी से है।

صفحہ ۲۵ سورہ المائدہ: آیت ٤٥

اور یہ وہ ہے: جو دماغ کی جھلی تک پہنچ جائے، یعنی دماغ۔ ابو عبید نے کہا: اس قول کے بارے میں کہا جاتا ہے: "اور الملطاۃ(١) میں اس کے خون کے مطابق فیصلہ کیا جاتا ہے": کہ اگر کوئی زخم لگانے والا سر پر زخم لگائے، تو زخمی شخص کے حق میں اس کے خلاف زخم لگنے کے وقت کی مقدار کے مطابق فیصلہ دیا جاتا ہے، اور اس میں مہلت نہیں دی جاتی۔ انہوں نے کہا: اور باقی تمام سر کے زخموں (الشجاج) میں مہلت (٢) دی جاتی ہے یہاں تک کہ دیکھا جائے کہ ان کا انجام کیا ہوتا ہے، پھر اس وقت ان میں فیصلہ کیا جاتا ہے۔ ابو عبید نے کہا: ہمارے نزدیک تمام سر کے زخموں اور تمام جراحتوں میں معاملہ یہ ہے کہ ان میں مہلت دی جائے گی؛ ہمیں ہشیم نے حصین سے روایت کرتے ہوئے بتایا، انہوں نے کہا: عمر بن عبد العزیز نے کہا: موضحہ (وہ زخم جس سے ہڈی نظر آنے لگے) سے کم جو کچھ ہے وہ محض خراشیں ہیں جن میں صلح (٣) ہے۔ اور حسن بصری نے کہا: موضحہ سے کم میں قصاص نہیں ہے۔ اور مالک نے کہا: موضحہ سے کم میں قصاص ہے؛ جیسے الملطی، الدامیہ، الباضعہ اور ان جیسی دیگر جراحتیں، اور کوفیوں نے بھی یہی کہا اور السمحاق کا اضافہ کیا، جسے ابن المنذر(٤) نے نقل کیا ہے۔ اور ابو عبید نے کہا: الدامیہ وہ ہے جو خون آلود (٥) ہو جائے بغیر اس کے کہ اس سے خون بہے۔ اور الدامعہ(٦): یہ کہ اس سے خون بہنے لگے۔ اور موضحہ سے کم میں قصاص نہیں ہے۔ اور جوہری(٧) نے کہا: الدامیہ: وہ زخم ہے جو خون آلود ہو لیکن خون بہے نہیں۔ اور ہمارے علماء نے کہا: الدامیہ وہ ہے جس سے خون بہے، اور موضحہ کے بعد والی جراحتوں میں قصاص نہیں ہے، جیسے ہاشمہ (ہڈی توڑنے والا زخم)، اور منقلہ (ہڈی ہٹانے والا زخم) جس میں خاص طور پر اختلاف ہے، اور آمہ، جو کہ(٨) دماغ کی جھلی تک پہنچنے والا...

حواشی: (١) (ظ) میں: الملطا ہے۔ (٢) (م) میں: ہمارے نزدیک سر کے زخموں میں مہلت دی جاتی ہے۔ (٣) (م) میں: اور ان میں۔ (٤) الإشراف ٢/١٤٥ - ١٤٦ میں۔ (٥) نسخوں میں: تدمل، اور جو (م) سے ثابت ہے وہی 'غریب الحدیث' ٧٧/٤ کے موافق ہے۔ (٦) نسخوں میں، اور اسی طرح 'غریب الحدیث' ٧٧/٤ میں: الدامغہ ہے، جو کہ غلطی ہے، اور جو (م) سے ثابت ہے وہی 'تہذیب اللغہ' ٢٥٧/٢ کے موافق ہے۔ (٧) الصحاح (دما) میں۔ (٨) نسخوں میں: "ہی" ہے، اور جو 'عقد الجواہر الثمینہ' ٢٤٠/٣ سے ثابت ہے، اور کلام اسی سے ہے۔

26 Surah Al-Ma'idah: Verse 45

...the head, and the 'Damighah' (brain-piercing wound) which penetrates the brain's membrane (1). Retaliation (Qisas) is applicable for bone-shattering wounds (Hashimah) of the body, except for those that are life-threatening, such as the thigh and the like. As for the 'Hashimah' of the head, Ibn al-Qasim said: There is no retaliation for it because it inevitably becomes 'Munaqqilah' (a wound that displaces bone). Ashhab said: Retaliation is applicable unless it shifts (3), in which case it becomes 'Munaqqilah' for which there is no retaliation.

As for the limbs, retaliation is mandatory for all joints except the dangerous ones. Included in the meaning of joints are parts of the soft part of the nose, the ears, the penis, the eyelids, the lips, and [the labia]; because they accept measurement. Regarding the tongue, there are two reports.

Retaliation is applicable for bone fractures, except those that are fatal, such as the bones of the chest, neck, spine, thigh, and the like. For breaking the bones of the upper arm (humerus), there is retaliation (4).

Abu Bakr bin Muhammad bin Amr bin Hazm ruled in the case of a man who broke another man's thigh that his thigh should be broken in return (5). Abdul Aziz bin Abdullah bin Khalid bin Asid (6) did the same in Makkah.

It was narrated from Umar bin Abdul Aziz that he did so, and this is the school of Malik as we mentioned. He said: It is the consensus among them, and the practice in our lands regarding a man who strikes another man, breaking his hand; retaliation is taken from him (7).

(1) In 'Aqd al-Jawahir al-Thamina': The 'Damighah' reaching the membrane. (2) In (Zh): Hollow/cavity (in both places). (3) In (M): Displaced. (4) 'Aqd al-Jawahir al-Thamina' 3 / 240, and what was previously between brackets is from it. (5) Narrated by Malik in Al-Muwatta 2 / 875. Abu Bakr bin Muhammad was the governor and judge of Medina, the most knowledgeable of his time in judgment; he died in the year (120 AH). Al-Siyar 5 / 313. (6) He was the governor of Makkah, appointed by Abd al-Malik bin Marwan; he died in the year (98 AH). Tahdhib al-Tahdhib 2 / 587. (7) Al-Ishraf 2 / 180, see Al-Muwatta 2 / 875.

26 सूरह अल-माइदा: आयत 45

...सिर, और 'दामिगा' (मस्तिष्क भेदी घाव) जो मस्तिष्क की झिल्ली (1) को छेद देता है। शरीर की हड्डियों को तोड़ने वाले घावों (हाशिमा) में प्रतिशोध (क़िसास) लागू होता है, सिवाय उन घावों के जो जानलेवा हों, जैसे कि जांघ और उसके जैसे अन्य। सिर की 'हाशिमा' के बारे में, इब्न अल-कासिम ने कहा: इसमें कोई प्रतिशोध नहीं है क्योंकि यह अनिवार्य रूप से 'मुनाक्किला' (हड्डी को विस्थापित करने वाला घाव) बन जाता है। अश्हब ने कहा: इसमें प्रतिशोध है जब तक कि हड्डी अपनी जगह से न हिले (3), अन्यथा यह 'मुनाक्किला' बन जाता है जिसमें कोई प्रतिशोध नहीं है।

जहाँ तक अंगों का सवाल है, सभी जोड़ों में प्रतिशोध अनिवार्य है, सिवाय उन जोड़ों के जहाँ खतरा हो। जोड़ों के अर्थ में नाक का कोमल भाग, कान, पुरुष जननांग, पलकें, होंठ और [शफरैन] शामिल हैं; क्योंकि उनका माप किया जा सकता है। जीभ के बारे में दो विवरण हैं।

हड्डियों के टूटने पर प्रतिशोध है, सिवाय उन हड्डियों के जिनके टूटने से मृत्यु हो सकती है, जैसे छाती, गर्दन, रीढ़, जांघ की हड्डियाँ और इसी तरह की अन्य। ऊपरी बांह (ह्यूमरस) की हड्डी टूटने पर प्रतिशोध (4) है।

अबू बक्र बिन मुहम्मद बिन अम्र बिन हज़्म ने एक ऐसे व्यक्ति के मामले में फैसला सुनाया जिसने दूसरे व्यक्ति की जांघ तोड़ दी थी कि बदले में उसकी भी जांघ तोड़ दी जाए (5)। अब्दुल अजीज़ बिन अब्दुल्ला बिन खालिद बिन असीद (6) ने मक्का में ऐसा ही किया।

उमर बिन अब्दुल अजीज़ से रिवायत है कि उन्होंने ऐसा किया था, और जैसा कि हमने उल्लेख किया है, यह मलिक का मज़हब है। उन्होंने कहा: यह उनके बीच सर्वसम्मत मामला है, और हमारे शहरों में इस व्यक्ति के बारे में यही प्रचलन है जो दूसरे व्यक्ति को मारता है और उसका हाथ तोड़ देता है; उससे प्रतिशोध लिया जाता है (7)।

(1) 'अक़्द अल-जवाहर अल-थमीना' में: दामिगा झिल्ली तक पहुँचने वाला। (2) (ज़) में: खोखला (दोनों स्थानों पर)। (3) (म) में: विस्थापित। (4) 'अक़्द अल-जवाहर अल-थमीना' 3 / 240, और जो कोष्ठक के बीच है वह इसी से है। (5) इसे मलिक ने अल-मुवत्ता 2 / 875 में उद्धृत किया है। अबू बक्र बिन मुहम्मद मदीना के अमीर और काजी थे, वे अपने समय के न्यायिक मामलों के सबसे बड़े विद्वान थे, उनकी मृत्यु वर्ष (120 हिजरी) में हुई। अल-सियर 5 / 313। (6) वह मक्का के अमीर थे,

उन्हें अब्दुल मलिक बिन मरवान ने नियुक्त किया था, उनकी मृत्यु वर्ष (98 हिजरी) में हुई। तहज़ीब अल-तहज़ीब 2 / 587। (7) अल-इशराफ 2 / 180, देखें अल-मुवत्ता 2 / 875।

26 سورة المائدہ: آیت 45

...سر، اور 'دامیغہ' (دماغ تک پہنچنے والا زخم) جو دماغ کی جھلی (1) کو پھاڑ دیتا ہے۔ بدن کی ہڈی توڑنے والے زخموں (ہاشمہ) میں قصاص ہے، سوائے ان کے جو جان لیوا ہوں جیسے کہ ران اور اس کے مشابہ۔ جہاں تک سر کے 'ہاشمہ' کا تعلق ہے، تو ابن القاسم نے کہا: اس میں کوئی بدلہ (قصاص) نہیں ہے؛ کیونکہ یہ لازمی طور پر 'منقلہ' (ہڈی کو اپنی جگہ سے ہٹا دینے والا زخم) بن جاتا ہے۔ اشہب نے کہا: اس میں قصاص ہے الا یہ کہ وہ منتقل ہو جائے (3)، تو وہ 'منقلہ' بن جائے گا جس میں قصاص نہیں۔

جہاں تک اعضاء کا تعلق ہے، تمام جوڑوں میں قصاص واجب ہے سوائے ان کے جو خطرناک ہوں۔ جوڑوں کے حکم میں ناک کا نرم حصہ، کان، عضوِ تناسل، پلکیں، ہونٹ اور [شفرین] شامل ہیں؛ کیونکہ ان کی پیمائش ممکن ہے۔ زبان کے بارے میں دو روایتیں ہیں۔

ہڈیوں کے ٹوٹنے میں قصاص ہے، سوائے ان کے جو ہلاکت خیز ہوں، جیسے سینے، گردن، ریڑھ، ران کی ہڈیاں اور ان کے مشابہ۔ بازو کی ہڈی (ہیمورس) ٹوٹنے میں قصاص ہے (4)۔

ابو بکر بن محمد بن عمرو بن حزم نے ایک ایسے شخص کے بارے میں فیصلہ دیا جس نے دوسرے کی ران توڑ دی تھی کہ (بدلے میں) اس کی ران توڑ دی جائے (5)، اور عبد العزیز بن عبد اللہ بن خالد بن اسید (6) نے مکہ میں یہی کیا تھا۔

اور عمر بن عبد العزیز سے مروی ہے کہ انہوں نے ایسا کیا، اور جیسا کہ ہم نے ذکر کیا یہ امام مالک کا مذہب ہے، اور انہوں نے کہا: یہ ان کے نزدیک متفقہ معاملہ ہے، اور ہمارے شہروں میں

اس شخص کے بارے میں اسی پر عمل ہے جو کسی کو مارے اور اس کا ہاتھ توڑ دے، تو اس سے بدلہ لیا جائے گا (7)۔

(1) عقد الجواہر الثمینہ میں ہے: الدامیغہ جھلی تک پہنچنے والا۔ (2) (ظ) میں ہے: مجوف (دونوں جگہوں پر)۔ (3) (م) میں ہے: تنقل (منتقل ہونا)۔ (4) عقد الجواہر الثمینہ 3 / 240، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (5) اسے مالک نے الموطأ 2 / 875 میں روایت کیا، اور ابو بکر بن محمد مدینہ کے امیر اور وہاں کے قاضی تھے، وہ اپنے زمانے کے عدالتی معاملات کے سب سے بڑے عالم تھے، ان کی وفات سن (120ھ) میں ہوئی۔ السیر 5 / 313۔ (6) وہ مکہ کے امیر تھے، انہیں عبد الملک بن مروان نے مقرر کیا تھا، ان کی وفات سن (98ھ) میں ہوئی۔ تہذیب التہذیب 2 / 587۔ (7) الإشراف 2 / 180، اور دیکھئے الموطأ 2 / 875۔

Twenty-fifth: Scholars said: *Shijaj* (head wounds) are in the head, and *jirah* (wounds) are in the body. The scholars agreed that for wounds less than *moudihah* (a wound that exposes the bone), there is *arsh* (compensation), as mentioned by Ibn al-Mundhir (1), but they disagreed on that *arsh*. Wounds less than *moudihah* are five types of *shijaj*: *al-damiyah* (bloody), *al-dami'ah* (tearing), *al-badi'ah* (cutting into flesh), *al-mutalahimah* (flesh-clinging), and *al-simhaq* (reaching the thin covering over the bone). Malik, ash-Shafi'i, Ahmad, Ishaq, and the companions of opinion (the Hanafi school) said: for *al-damiyah*, there is a *hukumah* (arbitrated compensation), for *al-badi'ah*, a *hukumah*, and for *al-mutalahimah*, a *hukumah*. Abd ar-Razzaq mentioned from Zaid bin Thabit, who said: for *al-damiyah*, one camel; for *al-badi'ah*, two camels; for *al-mutalahimah*, three camels; for *al-simhaq*, four; for *al-moudihah*, five; for *al-hashimah* (bone-fracturing), ten; for *al-munaqqilah* (bone-shifting), fifteen; for *al-ma'mumah* (reaching the brain membrane), one-third of the *diyah* (blood money); and for a man who is struck until he loses his mind: the full *diyah*; or is struck until his speech becomes nasalized (*yaghun*) and he cannot understand: the full *diyah*; or until he becomes hoarse and cannot understand: the full *diyah*; for the eyelid, one-quarter of the *diyah*; and for the nipple, one-quarter of the *diyah* (3). Ibn al-Mundhir said: It was narrated from 'Ali regarding *al-simhaq* similar to the saying of Zaid. It was narrated from 'Umar and 'Uthman that they both said: it requires half of [the compensation for] *al-moudihah*. Al-Hasan al-Basri, 'Umar bin 'Abd al-'Aziz, and an-Nakha'i said: it requires *hukumah*; and that is also what Malik, ash-Shafi'i, and Ahmad said (4). The scholars do not differ that for *al-moudihah*, there are five camels, based on what is in the hadith of 'Amr bin Hazm, which says: "And for *al-moudihah*, five" (5). The scholars agreed that *al-moudihah* occurs in the head and face. They differed regarding...

(1) Thus in the manuscripts, and in Al-Ishraf 2/142: "arshan". (2) In Al-Ishraf 2/142, and what follows it from it. (3) Musannaf Abd ar-Razzaq (17321), and his saying: "yaghun"; meaning: he speaks through his nasal cavity; see Al-Sihah (gh-n-n). (4) Al-Ishraf 2/145. (5) Preceded at the beginning of the twenty-fourth point.

पच्चीसवाँ: विद्वानों ने कहा: शिजाज (सिर के घाव) सिर में होते हैं, और जीराह (घाव) शरीर में होते हैं। विद्वानों ने सहमति व्यक्त की है कि मौदिहा (हड्डी दिखाने वाला घाव) से कम के घावों के लिए अर्ह (मुआवजा) है (1), जैसा कि इब्न अल-मुन्धीर ने उल्लेख किया है (2), लेकिन वे उस अर्ह पर असहमत थे। मौदिहा से कम के घाव पाँच प्रकार के शिजाज हैं: अल-दामिया, अल-दामिआ, अल-बादिया, अल-मुतालाहिमा, और अल-सिमहाक; मलिक, अश-शफ़ीई, अहमद, इशाक और राय के साथियों (हनफी स्कूल) ने कहा: अल-दामिया के लिए हुकुमा (मध्यस्थता वाला मुआवजा) है, अल-बादिया के लिए हुकुमा, और अल-मुतालाहिमा के लिए हुकुमा है। अब्द अर-रज्जाक ने जैद बिन साबित से उल्लेख किया, जिन्होंने कहा: अल-दामिया के लिए एक ऊंट; अल-बादिया के लिए दो ऊंट; अल-मुतालाहिमा के लिए तीन ऊंट; अल-सिमहाक के लिए चार; अल-मौदिहा के लिए पांच; अल-हाशिमा (हड्डी तोड़ने वाला) के लिए दस; अल-मुनाक्किला (हड्डी हिलाने वाला) के लिए पंद्रह; अल-मामुमा (मस्तिष्क की झिल्ली तक पहुँचने वाला) के लिए दियाह (रक्त धन) का एक तिहाई; और उस व्यक्ति के लिए जिसे तब तक पीटा गया जब तक कि वह अपनी बुद्धि न खो दे: पूर्ण दियाह; या तब तक पीटा गया जब तक कि उसकी बोली नासिका जैसी (यघुन) न हो जाए और वह समझ न सके पूर्ण दियाह; या जब तक वह कर्कश न हो जाए और समझ न सके पूर्ण दियाह; पलक के लिए, दियाह का एक चौथाई; और स्तन की निप्पल के लिए, दियाह का एक चौथाई (3)। इब्न अल-मुन्धीर ने कहा: अली से अल-सिमहाक के संबंध में जैद के कथन के समान ही वर्णित है। उमर और उस्मान से वर्णित है कि उन दोनों ने कहा: इसमें मौदिहा का आधा मुआवजा है। अल-हसन अल-बसरी, उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ और अन-नखाई ने कहा: इसमें हुकुमा है; और मलिक, अश-शफ़ीई और अहमद ने भी यही कहा (4)। विद्वानों में इस बात पर कोई मतभेद नहीं है कि मौदिहा के लिए पाँच ऊंट हैं, जो अम्र बिन हज़्म की हदीस में है, जिसमें कहा गया है: "और मौदिहा के लिए पाँच" (5)। विद्वानों ने सहमति व्यक्त की कि मौदिहा सिर और चेहरे पर होता है। वे इसके बारे में असहमत थे कि...

(1) प्रतियों में ऐसा ही है, और अल-इशराफ 2/142 में: "अर्शन"। (2) अल-इशराफ 2/142 में, और उसके बाद आने वाले हिस्से में। (3) मुसन्नफ अब्द अर-रज्जाक (17321), और उनका कहना: "यघुन"; अर्थात: वह अपने नासिका गुहा से बोलता है; अस-सिहह (घ-न-न) देखें। (4) अल-इशराफ 2/145। (5) चौबीसवें मसले की शुरुआत में पहले ही उल्लेख किया जा चुका है।

پچیسواں: علماء نے کہا: شِجاج (سر کے زخم) سر میں ہوتے ہیں، اور جراح (زخم) بدن میں ہوتے ہیں۔ اہل علم کا اس بات پر اتفاق ہے کہ 'موضحہ' (ایسا زخم جس سے ہڈی نظر آنے لگے) سے کم درجے کے زخموں میں 'ارش' (تاوان) ہے (۱) جیسا کہ ابن المنذر نے ذکر کیا ہے (۲)، لیکن وہ اس ارش میں اختلاف رکھتے ہیں۔ موضحہ سے کم کے زخم شجاج کی پانچ قسمیں ہیں: الدامیہ، الدامعہ، الباضعہ، المتلاحمہ، اور السمحاق؛ چنانچہ مالک، شافعی، احمد، اسحاق اور اصحاب الرائے (احناف) نے کہا: الدامیہ میں 'حکومت' (منصفانہ فیصلہ شدہ تاوان) ہے، الباضعہ میں حکومت ہے، اور المتلاحمہ میں حکومت ہے۔ عبد الرزاق نے زید بن ثابت سے روایت کی، انہوں نے کہا: الدامیہ میں ایک اونٹ، الباضعہ میں دو اونٹ، المتلاحمہ میں تین اونٹ، السمحاق میں چار، اور موضحہ میں پانچ، ہاشمہ (ہڈی توڑنے والا) میں دس، منقلہ (ہڈی ہٹانے والا) میں پندرہ، مامومہ (دماغ کی جھلی تک پہنچنے والا) میں ایک تہائی دیت، اور اس شخص میں جسے مارا گیا یہاں تک کہ اس کی عقل جاتی رہی: پوری دیت؛ یا مارا گیا یہاں تک کہ وہ غنہ کرنے لگے (ناک سے بولنے لگے) اور سمجھ نہ سکے: پوری دیت؛ یا یہاں تک کہ اس کی آواز بیٹھ جائے اور سمجھ نہ سکے: پوری دیت؛ اور آنکھ کے پپوٹے میں چوتھائی دیت؛ اور چھاتی کی گھنڈی (نپل) میں چوتھائی دیت ہے (۳)۔ ابن المنذر نے کہا: علی رضی اللہ عنہ سے السمحاق کے بارے میں زید کے قول کی طرح مروی ہے۔ اور عمر و عثمان رضی اللہ عنہما سے مروی ہے کہ ان دونوں نے فرمایا: اس میں موضحہ کا نصف ہے۔ اور حسن بصری، عمر بن عبد العزیز اور نخعی نے کہا: اس میں حکومت ہے؛ اور یہی بات مالک، شافعی اور احمد نے کہی (۴)۔ علماء اس میں اختلاف نہیں رکھتے کہ موضحہ میں پانچ اونٹ ہیں؛ اس حدیث کی بنا پر جو عمرو بن حزم سے مروی ہے، جس میں ہے:

"اور موضحہ میں پانچ" (۵)۔ اور اہل علم کا اس پر اتفاق ہے کہ موضحہ سر اور چہرے میں ہوتا ہے۔ اور انہوں نے اس میں اختلاف کیا ہے کہ...

(۱) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور الاشراف ۲/۱۴۲ میں: "ارشاً" ہے۔ (۲) الاشراف ۲/۱۴۲ میں، اور اس کے بعد وہیں سے ہے۔ (۳) مصنف عبد الرزاق (۱۷۳۲۱)، اور ان کا قول: "یغن"؛ یعنی: وہ اپنے نتھنوں سے بولتا ہے؛ الصحاح (غ ن ن) دیکھیں۔ (۴) الاشراف ۲/۱۴۵۔ (۵) چوبیسویں مسئلے کے شروع میں گزر چکا ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 45 28

Preferring the *mudiha* (a wound that exposes the bone) of the face over the *mudiha* of the head. It is narrated from Abu Bakr and Umar: They are both (1) equal. A group of the Successors (Tabi'un) said this, and it is the opinion of Al-Shafi'i and Ishaq. It is narrated from Sa'id bin al-Musayyib: The *mudiha* of the face is doubled (2) compared to the *mudiha* of the head. Ahmad said: The *mudiha* of the face is more deserving of an increase in it. Malik said: The *ma'muma* (a head wound reaching the brain membrane), the *muntaqila* (a bone-fracturing wound requiring shifting of bone fragments), and the *mudiha* only occur in the head and face. The *ma'muma* only occurs specifically in the head when it reaches the brain. He said: The *mudiha* is what is in the skull of the head, and anything below that from the neck does not contain a *mudiha*. Malik said: The nose is not part of the head, and it does not contain a (3) *mudiha*, and likewise the lower jaw does not contain a *mudiha*. They differed regarding the *mudiha* in areas other than the head and face. Ashhab and Ibn al-Qasim said: For the *mudiha*, *muntaqila*, and *ma'muma* of the body, there is only *ijtihad* (legal reasoning/discretionary compensation), and there is no known *arsh* (fixed compensation) for it (4). Ibn al-Mundhir said: This is the view of Malik, al-Thawri, al-Shafi'i, Ahmad, and Ishaq, and this is what we say. It is narrated from 'Ata al-Khurasani: If a *mudiha* occurs in a person's body, its compensation is twenty-five dinars (5). Abu 'Umar said (6): Malik, al-Shafi'i, and their companions agreed that whoever inflicts two *ma'mumas*, or two *mudihas*, or three *ma'mumas*, or *mudihas*, or more on a man in one blow: all of them combined—even if they tear through and become one—incur a full *diyah* (blood money). As for the *hashima* (a bone-shattering wound), there is no fixed *diyah* for it according to us, but rather *hukuma* (discretionary indemnity) (7).

---

(1) In (m): they both are. (2) In (z) and (m): doubling, and in (zha): by doubling, and what is established is from (d), which corresponds to Al-Ishraf 2/146, and the text is from it, and it was recorded by Abd al-Razzaq (17338). (3) In the copies: in it, and what is established is from (m), which corresponds to Al-Tamhid 17/367-368. And the text is from it. (4) See Al-Ishraf 2/147, and Al-Tamhid 17/369. (5) Al-Ishraf 2/147. (6) In Al-Tamhid 17/369. (7) 'Aqd al-Jawahir al-Thamina 3/259.

सूरह अल-माएदा: आयत 45 28

चेहरे की 'मुदिहा' (वह घाव जो हड्डी को उजागर कर दे) को सिर की 'मुदिहा' पर वरीयता देना। अबू बक्र और उमर से वर्णित है: वे दोनों (1) समान हैं। ताबिईन के एक समूह ने यही कहा है, और अल-शाफ़ई और इशाक भी यही कहते हैं। सईद बिन अल-मुसय्यिब से वर्णित है: चेहरे की मुदिहा सिर की मुदिहा की तुलना में दोगुनी (2) की जाती है। अहमद ने कहा: चेहरे की मुदिहा इसमें वृद्धि के लिए अधिक योग्य है। मालिक ने कहा: 'मा'मूमा' (मस्तिष्क की झिल्ली तक पहुँचने वाला सिर का घाव), 'मुन्ताकिला' (हड्डी तोड़ने वाला घाव जिसमें हड्डी के टुकड़ों को हिलाना पड़ता है), और 'मुदिहा' केवल सिर और चेहरे में होते हैं। मा'मूमा विशेष रूप से सिर में ही होता है जब वह मस्तिष्क तक पहुँच जाता है। उन्होंने कहा: मुदिहा वह है जो सिर की खोपड़ी में होता है, और गर्दन के नीचे जो कुछ भी है उसमें मुदिहा नहीं होता। मालिक ने कहा: नाक सिर का हिस्सा नहीं है, और इसमें (3) मुदिहा नहीं है, और इसी तरह निचले जबड़े में भी मुदिहा नहीं है। सिर और चेहरे के अलावा अन्य अंगों में मुदिहा के बारे में मतभेद है। अशहब और इब्न अल-कासिम ने कहा: शरीर की मुदिहा, मुन्ताकिला और मा'मूमा में केवल इज्तिहाद (विवेकपूर्ण मुआवजा) है, और इसके लिए कोई ज्ञात 'अर्शा' (निश्चित मुआवजा) नहीं है (4)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: यह मालिक, अल-थौरी, अल-शाफ़ई, अहमद और इशाक का कथन है, और हम भी यही कहते हैं। अता अल-खुरासानी से वर्णित है: यदि किसी व्यक्ति के शरीर में मुदिहा होती है: तो उसमें पच्चीस दीनार (5) हैं। अबू उमर (6) ने कहा: मालिक, अल-शाफ़ई और उनके साथियों ने सहमति व्यक्त की है कि यदि कोई व्यक्ति एक ही प्रहार में किसी व्यक्ति को दो मा'मूमा, या दो मुदिहा, या तीन मा'मूमा, या मुदिहा, या उससे अधिक पहुँचाता है: तो उन सभी के लिए - भले ही वे फटकर एक हो जाएँ- एक पूर्ण 'दिया' (रक्त मूल्य) देना होगा। जहाँ तक 'हाशिमा' (हड्डी चकनाचूर करने वाला घाव) का संबंध है, हमारे पास इसके लिए कोई निश्चित 'दिया' नहीं है, बल्कि 'हुकुमा' (विवेकपूर्ण क्षतिपूर्ति) है (7)।

---

(1) (मीम) में: वे दोनों। (2) (ज़े) और (मीम) में: दोगुना करना, और (ज़ा) में: दोगुना करने के साथ, और (दाल) से जो स्थापित है वह अल-इशराफ 2/146 के अनुरूप है, और बात उसी से है, और इसे अब्द अल-रज्जाक (17338) ने दर्ज किया है। (3) प्रतियों में: उसमें, और (मीम) से जो स्थापित है वह अल-तमहीद 17/367-368 के अनुरूप है। और बात उसी से है। (4) देखें अल-इशराफ 2/147, और अल-तमहीद 17/369। (5) अल-इशराफ 2/147। (6) अल-तमहीद 17/369 में। (7) अकद अल-जवाहर अल-थमीना 3/259।

سورہ المائدہ: آیت 45 28

چہرے کی 'موضحہ' (وہ زخم جو ہڈی ظاہر کر دے) کو سر کے موضحہ پر فضیلت دینا۔ ابوبکر اور عمر سے مروی ہے: وہ دونوں (1) برابر ہیں۔ تابعین کی ایک جماعت نے یہی کہا ہے، اور یہی قول شافعی اور اسحاق کا ہے۔ سعید بن المسیب سے مروی ہے: چہرے کے موضحہ کو سر کے موضحہ کے مقابلے میں دوگنا (2) کیا جاتا ہے۔ احمد نے کہا: چہرے کا موضحہ اس میں اضافے کا زیادہ مستحق ہے۔ مالک نے کہا: 'مامومہ' (سر کا زخم جو دماغ کی جھلی تک پہنچ جائے)، 'منتقلہ' (ہڈی توڑنے والا زخم جس میں ہڈی ہٹانی پڑے)، اور 'موضحہ' صرف سر اور چہرے میں ہوتے ہیں۔ مامومہ خاص طور پر سر ہی میں ہوتا ہے جب وہ دماغ تک پہنچ جائے۔ انہوں نے کہا: موضحہ وہ ہے جو سر کی کھوپڑی میں ہو، اور اس سے نیچے گردن تک کوئی موضحہ نہیں ہوتا۔ مالک نے کہا: ناک سر کا حصہ نہیں ہے، اور اس میں (3) موضحہ نہیں ہے، اور اسی طرح نچلے جبڑے میں بھی موضحہ نہیں ہے۔ سر اور چہرے کے علاوہ دیگر اعضاء میں موضحہ کے بارے میں ان کا اختلاف ہے۔ اشہب اور ابن القاسم نے کہا: جسم کے موضحہ، منتقلہ اور مامومہ میں سوائے اجتہاد (عدالتی صوابدید) کے کچھ نہیں، اور ان کے لیے کوئی معلوم 'ارش' (مقررہ تاوان) نہیں ہے (4)۔ ابن المنذر نے کہا: یہ مالک، ثوری، شافعی، احمد اور اسحاق کا قول ہے، اور ہم بھی یہی کہتے ہیں۔ عطا الخراسانی سے مروی ہے: اگر موضحہ انسان کے جسم میں ہو تو اس میں پچیس دینار (5) ہیں۔ ابو عمر (6) نے کہا: مالک، شافعی اور ان کے اصحاب کا اس بات پر اتفاق ہے کہ جس نے ایک ہی ضرب میں کسی شخص کو دو مامومہ، یا دو موضحہ، یا تین مامومہ، یا موضحہ، یا اس سے زیادہ زخم لگائے: تو ان سب میں - خواہ وہ پھٹ کر ایک ہی کیوں نہ ہو جائیں - ایک مکمل دیت واجب ہے۔ جہاں تک 'ہاشمہ' (ہڈی چورا کر دینے والا زخم) کا

تعلق ہے، ہمارے نزدیک اس میں کوئی مقررہ دیت نہیں بلکہ 'حکومت' (صوابدیدی ہرجانہ) ہے (7)۔

---

(1) (م) میں: وہ دونوں۔ (2) (ز) اور (م) میں: تضعیف (دوگنا کرنا)، اور (ظ) میں: بضعف (دوگنا کرنے کے ساتھ)، اور جو (د) سے ثابت ہے وہ 'الاشراف' 2/146 کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے، اور اسے عبد الرزاق نے نکالا ہے (17338)۔ (3) نسخوں میں: فیہا، اور جو (م) سے ثابت ہے وہ 'التمہید' 17/ 367-368 کے موافق ہے۔ اور کلام اسی سے ہے۔ (4) دیکھیے الاشراف 2/147، اور التمہید 17/ 369۔ (5) الاشراف 2/147۔ (6) التمہید 17/ 369 میں۔ (7) عقد الجواہر الثمینة 3/ 259۔

Ibn al-Mundhir (1) said: I did not find any mention of the 'Hashimah' (bone-breaking wound) in the books of the Medinans; rather, Malik said regarding one who breaks a man's nose: if it was accidental, then it requires ijtihad (judicial discretion). Al-Hasan al-Basri did not set a specific amount for the Hashimah. Abu Thawr said: If they disagree on it, then it requires a 'hukumah' (appraised compensation). Ibn al-Mundhir said: Reason points to this, as there is neither a Sunnah nor a consensus on it.

Judge Abu al-Walid al-Baji said: For it is what is for the 'Mudiha' (wound exposing bone); if it becomes a 'Munaqqilah' (bone-displacing wound), then fifteen [camels]; and if it becomes a 'Ma'muma' (wound reaching the brain membrane), then one-third of the blood money (2).

Ibn al-Mundhir (3) said: We found that most of those we met and those from whom reports reached us among the people of knowledge set ten camels for the Hashimah; we narrated this view from Zaid ibn Thabit, and it was said by Qatadah, Ubaydullah ibn al-Hasan, and al-Shafi'i.

Al-Thawri and the People of Opinion (Ahl al-Ra'y) said: In it is a thousand dirhams, and they mean one-tenth of the blood money.

As for the Munaqqilah; Ibn al-Mundhir said: A hadith came from the Prophet ﷺ that he said: "In the Munaqqilah are fifteen camels" (4). And the people of knowledge reached a consensus on this view.

Ibn al-Mundhir said: Everyone from the people of knowledge whose views are preserved said: The Munaqqilah is that from which bones are displaced.

Malik, al-Shafi'i, Ahmad, and the People of Opinion - and it is the view of [Ata and] Qatadah and Ibn Shubrumah - said: There is no 'qawad' (retaliation) for the Munaqqilah. We narrated from Ibn al-Zubayr - though it is not firmly established from him - that he allowed retaliation for the Munaqqilah. Ibn al-Mundhir (5) said: The first view is more appropriate because I do not know of anyone who disagreed on that.

As for the Ma'muma; Ibn al-Mundhir said: A hadith came from the Prophet ﷺ that he said: "In..."

(1) In Al-Ishraf 2/148. (2) Al-Muntaqa 7/89, and 'Aqd al-Jawahir al-Thamina 3/259, and from it the author quoted. (3) In Al-Ishraf 2/147-148. (4) Part of the hadith of 'Amr ibn Hazm mentioned previously on pages 9, 12, 14, 23 of this volume. (5) In Al-Ishraf 2/148-149, and what is before it, and what is between brackets is from it.

सूरा अल-माइदा: आयत ४५ | पृष्ठ २९

इब्न अल-मुन्ज़िर (१) ने कहा: मुझे मदीना के लोगों की किताबों में 'हाशिमा' (हड्डी तोड़ने वाला घाव) का कोई ज़िक्र नहीं मिला, बल्कि मालिक ने उस व्यक्ति के बारे में कहा जिसने किसी आदमी की नाक तोड़ दी: यदि यह गलती से हुआ है, तो इसमें इज्तिहाद (न्यायिक विवेक) है। हसन अल-बसरि हाशिमा के लिए कुछ भी निश्चित नहीं करते थे। अबू थौर ने कहा: यदि वे इसमें असहमत हों, तो इसमें 'हुकूमत' (न्यायाधीश द्वारा निर्धारित मुआवज़ा) है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: तर्क इसी ओर इशारा करता है; क्योंकि इसमें न तो कोई सुन्नत है और न ही इज्मा (आम सहमति)।

काज़ी अबू अल-वलीद अल-बाजी ने कहा: इसमें वही है जो 'मुदीहा' (हड्डी उजागर करने वाला घाव) में है, फिर यदि वह 'मुनक़्क़िला' (हड्डी विस्थापित करने वाला घाव) बन जाए, तो पंद्रह (ऊँट) हैं, और यदि वह 'मामूमा' (दिमाग की झिल्ली तक पहुँचने वाला घाव) बन जाए, तो रक्त-मुआवज़े का एक-तिहाई हिस्सा है (२)।

इब्न अल-मुन्ज़िर (३) ने कहा: हमने ज्ञान के लोगों में से जिनसे मुलाकात की और जिनकी खबर हम तक पहुँची, उनमें से अधिकांश को पाया कि वे हाशिमा में दस ऊँट निर्धारित करते हैं; हमने यह राय ज़ैद बिन साबित से रिवायत की है, और कतादा, उबैदुल्लाह बिन अल-हसन और शाफ़ई ने भी यही कहा है।

अल-थौरी और असहाब अर-राय (राय वाले लोग) ने कहा: इसमें एक हजार दिरहम हैं, और उनका मतलब रक्त-मुआवज़े का दसवां हिस्सा है।

जहाँ तक मुनक़्क़िला का सवाल है; इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: नबी ﷺ से हदीस आई है कि उन्होंने फरमाया: "मुनक़्क़िला में पंद्रह ऊँट हैं" (४)। और ज्ञान के लोगों ने इस राय पर इज्मा (सहमति) की है।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: ज्ञान के लोगों में से प्रत्येक जिसकी बात सुरक्षित है, ने कहा: मुनक़्क़िला वह है जिससे हड्डियाँ विस्थापित हो जाती हैं।

मालिक, शाफ़ई, अहमद और असहाब अर-राय ने कहा - और यह [अता और] कतादा और इब्न शुबरुमा का कहना है - : मुनक़्क़िला में कोई 'क़वद' (प्रतिशोध/बदला) नहीं है। हमने इब्न अल-ज़ुबैर से रिवायत की है - हालाँकि यह उनसे दृढ़ता से साबित नहीं है - कि उन्होंने मुनक़्क़िला से प्रतिशोध

लिया। इब्न अल-मुन्ज़िर (५) ने कहा: पहली बात अधिक उचित है; क्योंकि मैं किसी ऐसे व्यक्ति को नहीं जानता जिसने इसमें असहमति जताई हो।

जहाँ तक मामूमा का सवाल है; इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: नबी ﷺ से हदीस आई है कि उन्होंने फरमाया: "में..."

---

(१) अल-इशराफ़ १४८/२ में। (२) अल-मुंतका ८९/७, और 'अक्द अल-जवाहिर अल-थमीना २५९/३, और इसी से लेखक ने उद्धृत किया है। (३) अल-इशराफ़ १४७/२ - १४८ में। (४) अम्र बिन हज़्म की हदीस का एक हिस्सा जो इस खंड के पृष्ठ ९, १२, १४, २३ पर पहले आ चुका है। (५) अल-इशराफ़ १४८/२ - १४९ में, और उससे पहले, और कोष्ठक के बीच जो कुछ है वह उसी से है।

ابن المنذر (۱) نے کہا: مجھے مدینہ والوں کی کتابوں میں 'ہاشمہ' (ہڈی توڑنے والا زخم) کا ذکر نہیں ملا، بلکہ مالک نے اس شخص کے بارے میں کہا جس نے کسی آدمی کی ناک توڑ دی: اگر یہ غلطی سے ہوا ہو تو اس میں اجتہاد ہے۔ حسن بصری ہاشمہ میں کوئی مقررہ مقدار متعین نہیں کرتے تھے۔ ابو ثور نے کہا: اگر وہ اس میں اختلاف کریں تو اس میں 'حکومت' (جج کا مقرر کردہ معاوضہ) ہے۔ ابن المنذر نے کہا: نظر (عقل) اسی پر دلالت کرتی ہے؛ کیونکہ اس میں نہ کوئی سنت ہے اور نہ ہی اجماع۔

قاضی ابو الولید الباجی نے کہا: اس میں وہی ہے جو 'موضحہ' (ہڈی ظاہر کرنے والا زخم) میں ہے، پس اگر وہ 'منقلہ' (ہڈی ہٹانے والا زخم) بن جائے تو پندرہ (اونٹ) ہیں، اور اگر وہ 'مامومہ' (دماغ کی جھلی تک پہنچنے والا زخم) بن جائے تو دیت کا تہائی حصہ ہے (۲)۔

ابن المنذر (۳) نے کہا: ہم نے اہل علم میں سے جن سے ملاقات کی اور جن سے ہمیں خبر پہنچی ان میں سے اکثر کو پایا کہ وہ ہاشمہ میں دس اونٹ مقرر کرتے ہیں۔ ہم نے یہ قول زید بن ثابت سے روایت کیا ہے، اور قتادہ، عبید اللہ بن الحسن اور شافعی نے بھی یہی کہا ہے۔

ثوری اور اصحاب الرائے نے کہا: اس میں ایک ہزار درہم ہیں، اور ان کی مراد دیت کا دسواں حصہ ہے۔

جہاں تک منقلہ کا تعلق ہے؛ ابن المنذر نے کہا: نبی کریم ﷺ سے حدیث آئی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "منقلہ میں پندرہ اونٹ ہیں" (۴)۔ اور اہل علم نے اس قول پر اتفاق کیا ہے۔

ابن المنذر نے کہا: اہل علم میں سے ہر وہ شخص جس کا قول محفوظ ہے، نے کہا: منقلہ وہ ہے جس سے ہڈیاں منتقل (اپنی جگہ سے ہٹ) جائیں۔

مالک، شافعی، احمد اور اصحاب الرائے نے کہا - اور یہ [عطاء اور] قتادہ اور ابن شبرمہ کا قول ہے -: منقلہ میں کوئی قصاص (قود) نہیں ہے۔ ہم نے ابن زبیر سے روایت کیا ہے - حالانکہ ان سے یہ ثابت نہیں ہے - کہ انہوں نے منقلہ سے قصاص لیا۔ ابن المنذر (۵) نے کہا: پہلا قول زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ میں کسی ایسے شخص کو نہیں جانتا جس نے اس میں اختلاف کیا ہو۔

جہاں تک مامومہ کا تعلق ہے؛ ابن المنذر نے کہا: نبی کریم ﷺ سے حدیث آئی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "میں..."

---

(۱) الاشراف میں ۱۴۸/۲۔ (۲) المنتقی ۸۹/۷، اور عقد الجواهر الثمینہ ۲۵۹/۳، اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (۳) الاشراف میں ۱۴۷/۲ - ۱۴۸۔ (۴) عمرو بن حزم کی حدیث کا ایک حصہ جو اس جلد کے ص ۹، ۱۲، ۱۴، ۲۳ پر گزر چکا ہے۔ (۵) الاشراف میں ۱۴۸/۲ - ۱۴۹، اور اس سے پہلے، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔

Al-Ma'muma (a head wound reaching the brain membrane) requires one-third of the blood money (diyah) (1). The majority of scholars have agreed on this, and we do not know of anyone who disagreed except Makhul; for he said: if the Ma'muma was intentional, it requires two-thirds of the diyah, and if it was accidental, it requires one-third of the diyah. This is a rare (shadh) opinion, and I follow the first opinion. They differed regarding retaliation (qawad) for Ma'muma. Many scholars said: there is no retaliation for it. It was narrated from Ibn al-Zubayr that he allowed retaliation for Ma'muma, but people denied that. 'Ata said: We did not know anyone who allowed retaliation for it before Ibn al-Zubayr (2). As for Al-Ja'ifa (a wound penetrating a body cavity); it requires one-third of the diyah based on the hadith of 'Amr bin Hazm. There is no disagreement on this except what was narrated from Makhul that he said: if it was intentional, it requires two-thirds of the diyah, and if it was accidental, it requires one-third of the diyah. Ja'ifa is anything that pierces into the cavity, even as small as a needle's entry. If it passes through from two sides, they consider it as two Ja'ifas, and it requires two-thirds of the diyah (3). Ashhab said: Abu Bakr (4) al-Siddiq (may Allah be pleased with him) ruled in the case of a Ja'ifa that pierced through to the other side as requiring the diyah for two Ja'ifas. 'Ata, Malik, Al-Shafi'i, and the people of opinion (Ashab al-Ra'y) all (5) say: there is no qisas (legal retribution) for a Ja'ifa wound. Ibn al-Mundhir (6) said: And this is what we say. Twenty-sixthly: They differed regarding retaliation for a slap and the like. Al-Bukhari mentioned from Abu Bakr, 'Ali, Ibn al-Zubayr, and Suwayd bin Muqarrin (may Allah be pleased with them) that they allowed retaliation for a slap and the like (7).

(1) A part of the hadith of Amr bin Hazm mentioned previously. (2) Al-Ishraf 2/149-150, and the narration of Ibn al-Zubayr was recorded by Abd al-Razzaq (18012). (3) See Al-Ishraf 2/174, Al-Tamhid 17/365-366, and parts of the hadith of Amr bin Hazm were mentioned on pages 9, 12, 14, 23, 29 of this volume. (4) The word: "Abu Bakr" is from (M), and Ashhab's statement is in Al-Nawadir wal-Ziyadat 13/419, and Abu Bakr's judgment was recorded by Abd al-Razzaq (17623). (5) The word: "all of them", from (M). (6) In Al-Ishraf 2/174. (7) Al-Bukhari mentioned it in a hanging comment after hadith (6896), and Ibn Abi Shayba recorded these reports in 9/445-446 except for the report of Suwayd bin Muqarrin, which was recorded by Muslim (1658) (31).

अल-मामुमा (सिर का वह ज़ख्म जो मस्तिष्क की झिल्ली तक पहुँच जाए) में दियत (रक्त धन) का एक तिहाई हिस्सा है (1)। विद्वानों की बहुमत ने इस पर सहमति जताई है, और हम मखुल के अलावा किसी को नहीं जानते जिसने इसका विरोध किया हो; क्योंकि उन्होंने कहा: यदि मामुमा जानबूझकर किया गया था तो इसमें दियत का दो-तिहाई हिस्सा है, और यदि यह गलती से हुआ था तो इसमें दियत का एक तिहाई हिस्सा है। यह एक दुर्लभ (शाज़) मत है, और मैं पहले मत का अनुसरण करता हूँ। और उन्होंने मामुमा के लिए प्रतिशोध (कवाद) के बारे में मतभेद किया, तो कई विद्वानों ने कहा: इसमें कोई प्रतिशोध नहीं है। इब्न अल-जुबैर से रिवायत है कि उन्होंने मामुमा के लिए प्रतिशोध दिलाया, तो लोगों ने इसे नकार दिया। अता ने कहा: हमें इब्न अल-जुबैर से पहले किसी ऐसे व्यक्ति के बारे में पता नहीं है जिसने इससे प्रतिशोध दिलाया हो (2)। रही बात जाइफ़ा (शरीर की गुहा में प्रवेश करने वाला ज़ख्म) की; तो इसमें अम्र बिन हज़्म की हदीस के अनुसार दियत का एक तिहाई हिस्सा है, और इसमें कोई मतभेद नहीं है सिवाय इसके जो मखुल से रिवायत है कि उन्होंने कहा: यदि यह जानबूझकर था तो इसमें दो-तिहाई दियत है, और यदि यह गलती से था तो इसमें एक तिहाई दियत है। जाइफ़ा वह सब है जो गुहा (पेट या छाती) में छेद कर दे, चाहे वह सुई के प्रवेश जितना ही क्यों न हो। यदि यह दो दिशाओं से निकल जाए, तो उनके अनुसार ये दो जाइफ़ा हैं, और इसमें दियत का दो-तिहाई हिस्सा है (3)। अशहब ने कहा: अबू बक्र (4) सिद्दीक (रज़िअल्लाहु अन्हु) ने एक ऐसी जाइफ़ा के मामले में फैसला सुनाया जो दूसरी तरफ से निकल गई थी, जिसमें दो जाइफ़ा की दियत दी गई थी। अता, मालिक, शाफई और असहाब अल-राय; वे सभी (5) कहते हैं: जाइफ़ा में कोई किसास (प्रतिशोध) नहीं है। इब्न अल-मुन्ज़िर (6) ने कहा: और हम यही कहते हैं। छब्बीसवीं बात: उन्होंने थप्पड़ और उसके जैसे अन्य मामलों में प्रतिशोध के बारे में मतभेद किया। अल-बुखारी ने अबू बक्र, अली, इब्न अल-जुबैर और सुवैद बिन मुकर्रिन (रज़िअल्लाहु अन्हुम) से उल्लेख किया है कि उन्होंने थप्पड़ और उसके जैसे मामलों में प्रतिशोध दिलाया था (7)।

(1) पहले उल्लेखित अम्र बिन हज़्म की हदीस का एक हिस्सा। (2) अल-इशराफ 2/149-150, और इब्न अल-जुबैर के प्रभाव को अब्दुल रज्जाक (18012) ने निकाला है। (3) देखें अल-इशराफ 2/174, और अल-तमहीद 17/365 - 366, और अम्र बिन हज़्म की हदीस के हिस्से इस भाग के पृष्ठ 9, 12, 14, 23, 29 पर बीत चुके हैं। (4) शब्द: "अबू बक्र" (म) से है, और नवादिद और ज़ियादात 13/419 में अशहब का कथन, और अबू बक्र का फैसला अब्दुल रज्जाक (17623) ने निकाला है। (5) शब्द:

"वे सभी", (म) से। (6) अल-इशराफ 2/174 में। (7) अल-बुखारी ने हदीस (6896) के बाद एक टिप्पणी में इसका उल्लेख किया है, और इब्न अबी शैबा ने सुवैद बिन मुकर्रिन के प्रभाव को छोड़कर 9/445-446 में इन प्रभावों को निकाला है, जबकि इसे मुस्लिम (1658) (31) ने निकाला है।

سورة المائدہ: آیت 45 | 30

مأموما (وہ زخم جو دماغ کی جھلی تک پہنچ جائے) میں دیت کا ایک تہائی ہے (1)۔ اور اہل علم کی اکثریت نے اس قول پر اتفاق کیا ہے، اور ہم نہیں جانتے کہ مکحول کے علاوہ کسی نے اس کی مخالفت کی ہو؛ کیونکہ انہوں نے کہا: اگر مأموما جان بوجھ کر (عمداً) ہو تو اس میں دیت کے دو تہائی ہیں، اور اگر غلطی (خطأ) سے ہو تو اس میں دیت کا ایک تہائی ہے۔ اور یہ ایک شاذ قول ہے، اور میں پہلے قول کا قائل ہوں۔ اور انہوں نے مأموما میں قصاص (قود) کے بارے میں اختلاف کیا، چنانچہ اہل علم کی ایک بڑی تعداد نے کہا: اس میں کوئی قصاص نہیں، اور ابن زبیر سے مروی ہے: کہ انہوں نے مأموما سے قصاص لیا، تو لوگوں نے اس کا انکار کیا۔ عطا نے کہا: ہم ابن زبیر (2) سے پہلے کسی کو نہیں جانتے جس نے اس میں قصاص لیا ہو۔ جہاں تک جائفہ (وہ زخم جو جسم کے اندرونی حصے میں اتر جائے) کا تعلق ہے؛ تو اس میں عمرو بن حزم کی حدیث کی بنا پر دیت کا ایک تہائی ہے، اور اس میں کوئی اختلاف نہیں سوائے اس کے جو مکحول سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: اگر وہ عمداً ہو تو اس میں دیت کے دو تہائی ہیں، اور اگر خطأ ہو تو اس میں دیت کا ایک تہائی ہے۔ اور جائفہ ہر وہ چیز ہے جو پیٹ یا سینے کے خلا تک پہنچ جائے اگرچہ سوئی کے داخل ہونے کے برابر ہی کیوں نہ ہو، پس اگر وہ دو طرف سے پار ہو جائے تو ان کے نزدیک وہ دو جائفہ ہیں، اور اس میں دیت کے دو تہائی ہیں (3)۔ اشہب نے کہا: اور ابوبکر (4) صدیق رضی اللہ عنہ نے ایک ایسی جائفہ میں جو دوسری طرف سے پار ہو گئی تھی، دو جائفہ کی دیت کا فیصلہ کیا۔ عطا، مالک، شافعی اور اصحاب الرائے؛ وہ سب (5) کہتے ہیں: جائفہ میں کوئی قصاص نہیں۔ ابن منذر (6) نے کہا: اور ہم یہی کہتے ہیں۔ چھبیسواں مسئلہ: اور انہوں نے تھپڑ اور اس جیسی چیزوں میں قصاص کے بارے میں اختلاف کیا، چنانچہ بخاری نے ابوبکر،

علی، ابن زبیر اور سوید بن مقرن رضی اللہ عنہم سے ذکر کیا کہ انہوں نے تھپڑ اور اس جیسی چیزوں میں قصاص لیا (7)۔

(1) عمرو بن حزم کی سابقہ ذکر شدہ حدیث کا ایک ٹکڑا۔ (2) الإشراف 149/2 - 150، اور ابن زبیر کا اثر عبد الرزاق (18012) نے روایت کیا ہے۔ (3) دیکھیے الإشراف 174/2، اور التمهيد 365/17 - 366، اور عمرو بن حزم کی حدیث کے حصے اسی جلد کے صفحات 9، 12، 14، 23، 29 میں گزر چکے ہیں۔ (4) لفظ: "ابوبکر" (م) سے ہے، اور اشہب کا قول النوادر والزيادات 419/13 میں ہے، اور ابوبکر کا فیصلہ عبد الرزاق (17623) نے روایت کیا ہے۔ (5) لفظ: "کلهم" (وہ سب)، (م) سے ہے۔ (6) الإشراف 174/2 میں۔ (7) بخاری نے اسے حدیث (6896) کے بعد بطور تعلیق ذکر کیا ہے، اور ابن ابی شیبہ نے ان آثار کو 445/9 - 446 میں روایت کیا ہے سوائے سوید بن مقرن کے اثر کے، جسے مسلم (1658) (31) نے روایت کیا ہے۔

Surat Al-Ma'idah: Verse 45 31 And it was narrated from 'Uthman and Khalid bin al-Walid similarly, and this is the opinion of al-Sha'bi and a group of the people of Hadith. Al-Layth said: If the slap was on the eye, there is no retaliation (qisas) (1) because of the fear for the eye, and the ruler punishes him. But if it was on the cheek, there is retaliation (qawad). A group said: There is no retaliation for a slap. This was narrated from al-Hasan and Qatadah, and it is the opinion of Malik, the Kufans, and al-Shafi'i (2). Malik argued for this saying: The slap of a weak sick person is not like the slap of a strong person, and a black slave is not slapped like a man of status and appearance; rather, in all of that there is independent reasoning (ijtihad), because of our ignorance of the magnitude of the slap. Twenty-seventh: They differed regarding retaliation for a whip strike. Al-Layth and al-Hasan (3) said: Retaliation is taken from him, and more is added for transgression. Ibn al-Qasim said: Retaliation is taken from him. According to the Kufans and al-Shafi'i, retaliation is not taken unless it causes a wound; al-Shafi'i said: If the whip causes a wound, then there is compensation (hukumah) (4). Ibn al-Mundhir (5) said: Whatever injury is caused by a whip, a stick, or a stone, which is less than fatal, is intentional, and there is retaliation for it. This is the opinion of a group of the people of Hadith. In al-Bukhari: Umar took retaliation for a strike with a switch (durra), and Ali bin Abi Talib took retaliation for three lashes, and Shurayh took retaliation for a whip strike and scratches (6). (1) In (M): No retaliation (qawad). (2) See Al-Ishraf 2/181, and Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 5/126-128. (3) His saying: and al-Hasan, from (M). (4) See Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 5/126. (5) In Al-Ishraf 2/181. (6) Mentioned by al-Bukhari as a comment after Hadith (6896), and the report of Umar and Shurayh was connected by Abd al-Razzaq (18035), (18026), and the report of Ali by Ibn Abi Shaybah 9/447.

सूरह अल-मा'इदाह: आयत 45 31 और उस्मान और खालिद बिन अल-वलीद से भी इसी तरह का वर्णन है, और यही अल-शाबी और हदीस के लोगों के एक समूह की राय है। अल-लैथ ने कहा: यदि थप्पड़ आँख पर मारा गया हो, तो आँख के डर के कारण उसमें प्रतिशोध (क़िसास) (1) नहीं है, और सुल्तान उसे दंडित करेगा। और यदि वह गाल पर था, तो उसमें प्रतिशोध (क़वद) है। एक समूह ने कहा: थप्पड़ के लिए कोई प्रतिशोध नहीं है। यह अल-हसन और क़तादाह से वर्णित है, और यह मलिक, कूफ़ियों और अल-शफी (2) की राय है। मलिक ने इस पर तर्क देते हुए कहा: एक कमज़ोर बीमार व्यक्ति का थप्पड़ एक मज़बूत व्यक्ति के थप्पड़ के समान नहीं होता है, और एक अश्वेत दास को उस व्यक्ति की तरह नहीं थप्पड़ मारा जाता जिसकी अपनी स्थिति और गरिमा होती है; बल्कि इन सबमें विवेक (इतिहाद) है; थप्पड़ की तीव्रता के बारे में हमारी अनभिज्ञता के कारण। सत्ताइसवाँ: उन्होंने कोड़े की मार से प्रतिशोध के बारे में मतभेद किया। अल-लैथ और अल-हसन (3) ने कहा: उससे प्रतिशोध लिया जाएगा, और ज़्यादती के लिए उसे और दंड दिया जाएगा। इब्न अल-कासिम ने कहा: उससे प्रतिशोध लिया जाएगा। कूफ़ियों और अल-शफी के अनुसार कोड़े की मार से तब तक प्रतिशोध नहीं लिया जाएगा जब तक कि वह ज़ख़्मी न कर दे; अल-शफी ने कहा: यदि कोड़े से घाव हो जाता है, तो उसमें हकूमत (मुआवज़ा) (4) है। इब्न अल-मुन्ज़िर (5) ने कहा: कोड़े, लाठी या पत्थर से जो भी चोट पहुँचती है, जो जानलेवा नहीं होती, वह जानबूझकर की गई होती है और उसमें प्रतिशोध है। यह हदीस के लोगों के एक समूह की राय है। अल-बुखारी में है: उमर ने दुर्रा (छड़ी) की एक मार का प्रतिशोध लिया, और अली बिन अबी तालिब ने तीन कोड़ों का प्रतिशोध लिया, और शुराह ने कोड़े की मार और खरोंचों का प्रतिशोध लिया (6)। (1) (म) में: प्रतिशोध (क़वद) नहीं। (2) देखें अल-इशराफ़ 2/181, और मुख़्तसर इख़्तिलाफ़ अल-उलेमा 5/126 - 128। (3) उनके शब्द: और अल-हसन, (म) से। (4) देखें मुख़्तसर इख़्तिलाफ़ अल-उलेमा 5/126। (5) अल-इशराफ़ 2/181 में। (6) अल-बुखारी ने हदीस (6896) के बाद एक टिप्पणी के रूप में इसका उल्लेख किया है, और उमर और शुराह की रिपोर्ट अब्दुल रज्जाक (18035), (18026) द्वारा जोड़ी गई थी, और अली की रिपोर्ट इब्न अबी शैबा 9/447 द्वारा जोड़ी गई थी।

سورۃ المائدہ: آیت 45 31 اور عثمان اور خالد بن ولید سے بھی اسی طرح مروی ہے، اور یہی شعبی اور اہل حدیث کی ایک جماعت کا قول ہے۔ اور لیث نے کہا: اگر تھپڑ آنکھ پر لگا ہو تو آنکھ کے خوف سے اس میں قصاص (1) نہیں ہے، اور حکمران اسے سزا دے گا۔ اور اگر گال پر ہو تو اس میں قصاص (قود) ہے۔ اور ایک گروہ نے کہا: تھپڑ میں قصاص نہیں ہے۔ یہ حسن اور قتادہ سے مروی ہے، اور یہی مالک، کوفیوں اور شافعی (2) کا قول ہے، اور مالک نے اس پر یہ دلیل دی: کمزور بیمار کا تھپڑ طاقتور کے تھپڑ کی طرح نہیں ہوتا، اور کالے غلام کو اس شخص کی طرح تھپڑ نہیں مارا جاتا جو صاحب حیثیت اور پروقار ہو؛ بلکہ ان تمام معاملات میں اجتہاد ہے؛ تھپڑ کی مقدار سے ہماری لاعلمی کی وجہ سے۔ ستائیسویں بات: انہوں نے کوڑے کی مار سے قصاص لینے میں اختلاف کیا۔ لیث اور حسن (3) نے کہا: اس سے قصاص لیا جائے گا، اور زیادتی کی وجہ سے اس پر اضافہ کیا جائے گا۔ ابن القاسم نے کہا: اس سے قصاص لیا جائے گا۔ اور کوفیوں اور شافعی کے نزدیک قصاص نہیں لیا جائے گا جب تک کہ وہ زخمی نہ کر دے؛ شافعی نے کہا: اگر کوڑے نے زخمی کر دیا تو اس میں حکومت (جرمانہ) (4) ہے۔ اور ابن المنذر (5) نے کہا: کوڑے، لاٹھی یا پتھر سے جو بھی چوٹ پہنچے، اور وہ جان لیوا نہ ہو، تو وہ قصد (جان بوجھ کر) ہے، اور اس میں قصاص ہے، اور یہ اصحاب حدیث کی ایک جماعت کا قول ہے۔ اور بخاری میں ہے: حضرت عمر نے درے کی ایک مار کا قصاص لیا، اور حضرت علی بن ابی طالب نے تین کوڑوں کا قصاص لیا، اور شریح نے کوڑے کی مار اور خراشوں کا قصاص لیا (6)۔ (1) (م) میں: قصاص (قود) نہیں۔ (2) دیکھئے الاشراف 2/181، اور مختصر اختلاف العلماء 5/126 - 128۔ (3) ان کا قول: اور الحسن، (م) سے۔ (4) دیکھئے مختصر اختلاف العلماء 5/126۔ (5) الاشراف 2/181 میں۔ (6) امام بخاری نے اسے حدیث (6896) کے بعد بطور تعلیق ذکر کیا ہے،

اور عمر اور شریح کے اثر کو عبدالرزاق (18035)، (18026) نے نقل کیا ہے، اور حضرت علی کے اثر کو ابن ابی شیبہ 9/447 نے نقل کیا ہے۔

Ibn Battal said: The hadith of the Prophet ﷺ being given medicine by his family (1) is a proof for those who advocate for retaliation (Qawad) for every pain, even if it is not a wound (2).

Twenty-eighth: They differed regarding the blood money (Aql) for women's injuries. In Malik's Muwatta, narrated from Yahya bin Said, from Sa'id bin al-Musayyib, that he used to say: A woman's blood money is equal to a man's up to one-third of the full blood money (3). Her finger is like his finger, her tooth is like his tooth, her Moudihah (a head wound exposing bone) is like his Moudihah, and her Munaqqilah (a wound that moves bone) is like his Munaqqilah.

Ibn Bukayr said: Malik said: If it reaches one-third of the man's blood money, it becomes half of the man's blood money (4).

Ibn al-Mundhir said: We have narrated this view from Umar and Zayd bin Thabit, and it was held by Sa'id bin al-Musayyib, Umar bin Abd al-Aziz, Urwa bin al-Zubayr, al-Zuhri, Qatada, Ibn Hurmuz, Malik, Ahmad bin Hanbal, and Abd al-Malik bin al-Majishun.

Another group said: A woman's blood money is half of a man's, whether the amount is small or large. We have narrated this view from Ali bin Abi Talib, and it was held by al-Thawri, al-Shafi'i, Abu Thawr, al-Nu'man and his two companions. They argued that since there is a consensus on the large amount (the full Diyah), the small amount should be proportional to it, and this is what we follow (5).

Twenty-ninth: Judge Abd al-Wahhab said: Everything that possesses beauty separate from functional benefit is subject to "Hukuma" (discretionary compensation), such as the eyebrows, loss of beard hair, head hair, and a man's breast.

---

(1) Reported by Ahmad (24263), al-Bukhari (6886), and Muslim (2213) from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her) who said: We gave the Prophet ﷺ medicine in his mouth during his illness, and he said: "Do not give me medicine." We said: It is a patient's dislike for medicine. When he regained consciousness, he said: "Let no one among you remain except that they are given medicine, except for Al-Abbas, for he did not witness you." The word "Ludd" refers to when medicine is placed in a child's mouth and pulled to one side, and then the medicine is poured... between the tongue and the inner cheek. Lisan al-Arab (L-D-D). (2) See Fath al-Bari 12/229. (3) In

(m): One-third of the man's blood money. (4) Al-Mudawwana 6/318-319, and Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 5/105. (5) Al-Ishraf 2/140, and it does not mention Ibn al-Majishun.

सूरह अल-मा'इदा: आयत 45 | 32

इब्न बत्तल ने कहा: पैगंबर ﷺ को उनके परिवार द्वारा दवा पिलाने की हदीस (1), उन लोगों के लिए प्रमाण है जो प्रत्येक दर्द के लिए प्रतिशोध (क़वाद) के पक्षधर हैं, भले ही वह घाव न हो (2)।

अट्ठाईसवां: महिलाओं के घावों के लिए रक्त-धन (अक्ल) के संबंध में उनमें मतभेद था। मलिक की मुवत्ता में, याह्या बिन सईद से, सईद बिन अल-मुसय्यिब से वर्णित है कि वे कहते थे: एक महिला का रक्त-धन पुरुष के बराबर होता है जब तक कि वह पूर्ण रक्त-धन के एक-तिहाई तक न पहुँच जाए (3)। उसकी उंगली उसकी उंगली की तरह है, उसका दांत उसके दांत की तरह है, उसकी मौदिहा (हड्डी दिखने वाला सिर का घाव) उसकी मौदिहा की तरह है, और उसकी मुनक़्क़िला (हड्डी हिलाने वाला घाव) उसकी मुनक़्क़िला की तरह है।

इब्न बुक़ैर ने कहा: मलिक ने कहा: यदि यह पुरुष के रक्त-धन के एक-तिहाई तक पहुँच जाता है, तो यह पुरुष के रक्त-धन का आधा हो जाता है (4)।

इब्न अल-मुंदिर ने कहा: हमने यह राय उमर और ज़ैद बिन साबित से सुनी है, और यही राय सईद बिन अल-मुसय्यिब, उमर बिन अब्दुल अज़ीज़, उरवा बिन अल-ज़ुबैर, अल-ज़ुहरी, क़तादा, इब्न हुरमुज़, मलिक, अहमद बिन हंबल और अब्दुल मलिक बिन अल-मजीशून की थी।

एक अन्य समूह ने कहा: महिला का रक्त-धन पुरुष के रक्त-धन का आधा होता है, चाहे वह राशि कम हो या अधिक। हमने यह राय अली बिन अबी तालिब से सुनी है, और यही राय अल-थौरी, अल-शाफ़ई, अबू थौर, अल-नुमान और उनके दो साथियों की थी। उन्होंने तर्क दिया कि जब वे बड़ी राशि (पूर्ण दियत) पर सहमत हो गए, तो छोटी राशि भी उसके समान होनी चाहिए, और हम इसी का पालन करते हैं (5)।

उनतीसवां: न्यायाधीश अब्दुल वहाब ने कहा: प्रत्येक चीज़ जिसमें कार्यात्मक लाभ से अलग सुंदरता हो, वह "हुकूमा" (विवेकाधीन मुआवज़ा) के अधीन है, जैसे कि भौहें, दाढ़ी के बालों का झड़ना, सिर के बाल और पुरुष का स्तन।

---

(1) अहमद (24263), अल-बुखारी (6886), और मुस्लिम (2213) द्वारा आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से वर्णित है, जिन्होंने कहा: हमने पैगंबर ﷺ को उनकी बीमारी के दौरान उनके मुँह में दवा दी, तो उन्होंने कहा: "मुझे दवा मत दो।" हमने कहा: यह दवा के प्रति रोगी की नापसंदगी है। जब वे

होश में आए, तो उन्होंने कहा: "तुममें से कोई भी ऐसा न बचे जिसे दवा न दी जाए, सिवाय अल-अब्बास के, क्योंकि उन्होंने तुम्हें नहीं देखा था।" शब्द "लुद्द" का अर्थ है जब बच्चे के मुँह में दवा डाली जाती है और उसे एक तरफ खींचा जाता है, और फिर दवा डाली जाती है... जीभ और अंदरूनी गाल के बीच। लिसान अल-अरब (L-D-D)। (2) देखें फ़तह अल-बारी 12/229। (3) (m) में: पुरुष के रक्त-धन का एक तिहाई। (4) अल-मुदव्वना 6/318-319, और मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलमा 5/105। (5) अल-इशराफ़ 2/140, और इसमें इब्न अल-मजीशून का उल्लेख नहीं है।

ابن بطال نے کہا: نبی کریم ﷺ کو اہل خانہ کی جانب سے دوا پلائے جانے کی حدیث (1) ان لوگوں کے لیے دلیل ہے جو ہر اس درد میں قصاص (قود) کے قائل ہیں اگرچہ وہ زخم نہ ہو (2)۔

اٹھائیسواں مسئلہ: عورتوں کے زخموں کی دیت (عقل) کے بارے میں اختلاف پایا جاتا ہے۔ موطا مالک میں یحییٰ بن سعید سے، انہوں نے سعید بن المسیب سے روایت کی ہے کہ وہ کہا کرتے تھے: عورت کی دیت مرد کے برابر ہے جب تک کہ وہ دیت کے ایک تہائی تک نہ پہنچ جائے (3)۔ اس کی انگلی مرد کی انگلی کی طرح، اس کا دانت اس کے دانت کی طرح، اس کا موضِحہ (ہڈی ظاہر کرنے والا زخم) اس کے موضِحہ کی طرح، اور اس کا منقِّلہ (ہڈی ہٹانے والا زخم) اس کے منقِّلہ کی طرح ہے۔

ابن بکیر نے کہا: امام مالک نے فرمایا: جب وہ مرد کی دیت کے ایک تہائی تک پہنچ جائے تو وہ مرد کی دیت کا نصف ہو جائے گی (4)۔

ابن المنذر نے کہا: ہم نے یہ قول حضرت عمر اور زید بن ثابت رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے، اور یہی قول سعید بن المسیب، عمر بن عبد العزیز، عروہ بن زبیر، زہری، قتادہ، ابن ہرمز، مالک، احمد بن حنبل اور عبد الملک بن الماجشون کا ہے۔

ایک گروہ نے کہا: عورت کی دیت مرد کی دیت کا نصف ہے، چاہے وہ کم ہو یا زیادہ؛ ہم نے یہ قول علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، اور یہی قول ثوری، شافعی، ابو ثور، امام ابو حنیفہ اور ان کے دو ساتھیوں کا ہے۔ انہوں نے یہ دلیل دی کہ جب وہ زیادہ یعنی مکمل دیت پر متفق ہو گئے تو کم بھی اسی طرح ہونی چاہیے، اور یہی ہمارا قول ہے (5)۔

انتیسواں مسئلہ: قاضی عبد الوہاب نے کہا: ہر وہ چیز جس میں محض خوبصورتی ہو اور اس کا کوئی الگ فائدہ نہ ہو تو اس میں "حکومت" (منصفانہ فیصلہ/معاوضہ) ہے، جیسے بھنویں، داڑھی کے بالوں کا گرنا، سر کے بال اور مرد کی چھاتی۔

---

(1) اسے احمد (24263)، بخاری (6886) اور مسلم (2213) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: ہم نے نبی کریم ﷺ کو ان کی بیماری میں لدود (منہ کے ایک طرف سے دوا ڈالنا) دیا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "مجھے لدود نہ دو۔" ہم نے کہا: یہ مریض کی دوا سے ناپسندیدگی ہے۔ جب آپ ﷺ کو ہوش آیا تو فرمایا: "تم میں سے کوئی ایسا نہ بچے جسے لدود نہ دیا جائے سوائے عباس کے، کیونکہ وہ تمہارے پاس موجود نہ تھے۔" لدود کا مطلب ہے کہ بچے کی زبان پکڑ کر اسے ایک طرف جھکایا جائے اور پھر منہ کے کونے اور زبان کے درمیان دوا ڈالی جائے۔ لسان العرب (لدد)۔ (2) دیکھئے فتح الباری 12/229۔ (3) (م) میں: مرد کی دیت کا ایک تہائی۔ (4) المدونہ 6/318-319، اور مختصر اختلاف العلماء 5/105۔ (5) الإشراف 2/140، اور اس میں ابن الماجشون کا ذکر نہیں ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 45 33

...and his buttocks (1). The description of 'Hukumah' (compensation for injuries): The victim is valued as if he were a sound slave, then he is valued with the injury; whatever is deficient from his price is made a portion of his blood money (Diyah), reaching whatever amount it reaches. Ibn al-Mundhir (2) narrated this from everyone he recorded from among the people of knowledge, saying: "The testimony of two trustworthy men from the people of knowledge is accepted for it." It was also said: Rather, the word of one just person is accepted. And Allah - Glorified be He - knows best. These are summaries of the rulings on wounds and limbs contained in this verse; they are sufficient for those who limit themselves to them. Allah is the Granter of success for guidance through His grace and generosity. The thirtieth point: His Almighty's saying: {But whoever foregoes it by way of charity, it shall be an expiation for him} is a condition and its response, meaning: he gave the retribution (Qisas) as charity and pardoned, so it is an expiation for him, i.e., for that person who gave charity. It was also said: It is an expiation for the offender, so he is not taken to account for his crime in the Hereafter; because it stands in place of taking the right from him, and the reward of the donor is upon him. Ibn Abbas mentioned both sayings, and the first is the opinion of most Companions and those after them. The second was narrated from Ibn Abbas and Mujahid, and from Ibrahim al-Nakha'i and al-Sha'bi contrary to what was reported from them. The first is more apparent; because the pronoun in it refers to the mentioned, which is {whoever} (3). On the authority of Abu al-Darda from the Prophet ﷺ: "No Muslim is afflicted with something in his body and gives it away (forgives), but that Allah raises him by a degree for it and removes a sin from him for it" (4). Ibn al-Arabi (5) said: "And he who says: if the injured person pardons him, Allah pardons him, no evidence has been established for it, so it has no meaning."

Footnotes: (1) Similarly in Al-Ma'unah 3/1328-1329. (2) In Al-Ishraf 2/181-182, and see 'Aqd al-Jawahir al-Thaminah 3/261. (3) See Tafsir al-Baghawi 2/41-42, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/198, and al-Tabari recorded the opinions 8/473-477. (4) Recorded by Ahmad (27534), al-Tirmidhi (1393), and Ibn Majah (2693) through Abu al-Safar from him. Al-Tirmidhi said: "This is a strange (Gharib) hadith, we do not know it except from this path, and I do not know of Abu al-Safar hearing from Abu al-Darda." Ended. And on this subject from Ubadah ibn al-Samit in Ahmad (22701), and al-Nasa'i in Al-Kubra (11081). (5) In Ahkam al-Qur'an 2/628.

सूरह अल-मा'इदाह: आयत 45 33

...और उसके कूल्हे (1)। हुकूमत (चोटों के मुआवज़े) का विवरण: पीड़ित का मूल्य इस प्रकार लगाया जाता है जैसे कि वह एक स्वस्थ दास हो, फिर चोट के साथ उसका मूल्य लगाया जाता है; उसकी कीमत में जो कमी आती है, उसे उसकी दियत (रक्त धन) का एक हिस्सा बना दिया जाता है, चाहे वह कितनी भी राशि तक पहुँचे। इब्न अल-मुन्ज़िर (2) ने इसे उन सभी ज्ञानियों से उद्धृत किया है जिनके बारे में उन्होंने लिखा है, उन्होंने कहा: "इसके लिए जानकार लोगों में से दो भरोसेमंद व्यक्तियों की गवाही स्वीकार की जाती है।" और यह भी कहा गया: बल्कि, एक न्यायप्रिय व्यक्ति की बात स्वीकार की जाती है। और अल्लाह - जो महिमावान है - सबसे बेहतर जानता है। ये इस आयत में निहित घावों और अंगों के निर्णयों के सारांश हैं; जो लोग स्वयं को इन्हीं तक सीमित रखते हैं, उनके लिए ये पर्याप्त हैं। अल्लाह अपनी कृपा और उदारता से मार्गदर्शन के लिए सफलता प्रदान करने वाला है। तीसवीं बात: अल्लाह तआला का कहना: {लेकिन जो कोई इसे दान के रूप में छोड़ दे, तो वह उसके लिए कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) होगा} एक शर्त और उसका उत्तर है, अर्थात: उसने क़िसास (बदले) को दान कर दिया और माफ़ कर दिया, तो यह उसके लिए कफ़्फ़ारा है, अर्थात उस दान करने वाले व्यक्ति के लिए। और यह भी कहा गया: यह अपराधी के लिए कफ़्फ़ारा है, इसलिए आख़िरत (परलोक) में उसके अपराध के लिए उसे दंडित नहीं किया जाएगा; क्योंकि यह उससे हक लेने के स्थान पर खड़ा होता है, और दान करने वाले का प्रतिफल उस पर होता है। इब्न अब्बास ने दोनों कथनों का उल्लेख किया है, और पहला अधिकांश सहाबा (साथियों) और उनके बाद आने वालों का मत है। दूसरा इब्न अब्बास और मुजाहिद से, और इब्राहिम अल-नखई और अल-शाबी से उनके बारे में जो बताया गया है उसके विपरीत रिवायत किया गया है। पहला अधिक स्पष्ट है; क्योंकि इसमें सर्वनाम उल्लेखित शब्द की ओर जाता है, जो {जो कोई} (3) है। अबू अल-दरदा से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "जिस किसी मुसलमान के शरीर में कोई चोट लगती है और वह उसे दान कर देता है (माफ़ कर देता है), तो अल्लाह उसके कारण उसका एक दर्जा बढ़ा देता है और उसके कारण उसका एक गुनाह कम कर देता है" (4)। इब्न अल-अरबी (5) ने कहा: "और वह जो कहता है: यदि घायल व्यक्ति उसे माफ़ कर देता है, तो अल्लाह उसे माफ़ कर देता है, इसके लिए कोई सबूत नहीं मिला है, इसलिए इसका कोई अर्थ नहीं है।"

पाद-टिप्पणियाँ: (1) इसी तरह अल-मऊना 3/1328-1329 में। (2) अल-इशराफ 2/181-182 में, और 'अक़द अल-जवाहर अल-थमीना 3/261 देखें। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 2/41-42, और अल-

मुहर्रर अल-वजीज़ 2/198 देखें, और अल-तबरी ने 8/473-477 में इन कथनों को दर्ज किया है। (4) इसे अहमद (27534), तिर्मिज़ी (1393), और इब्न माजाह (2693) ने उनके माध्यम से अबू अल-सफ़र के रास्ते से निकाला है। तिर्मिज़ी ने कहा: "यह एक ग़रीब हदीस है, हम इसे केवल इसी रास्ते से जानते हैं, और मुझे नहीं पता कि अबू अल-सफ़र ने अबू अल-दरदा से सुना है।" समाप्त। और इस विषय पर अहमद (22701) में उबादाह बिन अल-सामित से, और नसाई ने अल-कुबरा (11081) में उल्लेख किया है। (5) अहकाम अल-कुरआन 2/628 में।

سورہ المائدہ: آیت 45 33

...اور اس کے کولہے (1)۔ حکومت (زخموں کے معاوضے) کی صفت: مجروح (زخمی) کی قیمت لگائی جائے کہ اگر وہ ایک تندرست غلام ہوتا، پھر اس کے زخم کے ساتھ اس کی قیمت لگائی جائے؛ پس اس کی قیمت میں جو کمی واقع ہو، اسے اس کی دیت کا ایک حصہ بنا دیا جائے، وہ جتنی بھی رقم بنے۔ ابن المنذر (2) نے اسے ان تمام اہل علم سے نقل کیا ہے جن سے انہوں نے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: "اس میں اہل معرفت میں سے دو ثقہ (قابل اعتماد) آدمیوں کا قول قبول کیا جاتا ہے۔" اور کہا گیا: بلکہ ایک عادل شخص کا قول قبول کیا جاتا ہے۔ اور اللہ سبحانہ و تعالیٰ بہتر جانتا ہے۔ پس یہ اس آیت میں موجود زخموں اور اعضاء کے احکام کے خلاصے ہیں، ان لوگوں کے لیے جو ان پر اکتفا کریں یہ کافی ہیں، اور اللہ ہی اپنی مہربانی اور کرم سے ہدایت کی توفیق دینے والا ہے۔ تیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {پس جو اسے صدقہ کر دے تو وہ اس کے لیے کفارہ ہے} شرط اور اس کا جواب ہے، یعنی: قصاص کو صدقہ کر دیا اور معاف کر دیا، تو وہ اس کے لیے کفارہ ہے، یعنی اسی صدقہ کرنے والے کے لیے۔ اور کہا گیا: یہ زخم لگانے والے (مجرم) کے لیے کفارہ ہے، چنانچہ آخرت میں اس کے جرم پر اس کا مواخذہ نہیں ہوگا؛ کیونکہ یہ اس سے حق لینے کے قائم مقام ہے، اور صدقہ کرنے والے کا اجر اس (اللہ) پر ہے۔ ابن عباس نے دونوں اقوال ذکر کیے ہیں، اور پہلے قول پر اکثر صحابہ اور ان کے بعد آنے والے ہیں، اور دوسرا قول ابن عباس اور مجاہد سے مروی ہے، اور ابراہیم نخعی اور شعبی سے ان کے برعکس مروی ہے، اور پہلا قول زیادہ واضح ہے؛ کیونکہ اس میں ضمیر مذکور کی طرف لوٹ رہی ہے، اور وہ {جو} (3) ہے۔ اور حضرت ابو الدرداء سے مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جس کسی مسلمان کو اس کے جسم میں کوئی تکلیف پہنچتی ہے اور وہ اسے معاف کر دیتا ہے، تو اللہ اس کی

وجہ سے اس کا ایک درجہ بلند فرما دیتا ہے، اور اس کی وجہ سے اس کا ایک گناہ مٹا دیتا ہے"
(4)۔ ابن العربی (5) نے کہا: "اور جو یہ کہتا ہے کہ: جب مجروح (زخمی) اسے معاف کر دیتا ہے تو اللہ اسے معاف کر دیتا ہے، اس پر کوئی دلیل قائم نہیں ہوئی، لہذا اس کا کوئی معنی نہیں۔"

حواشی: (1) اسی طرح المعونہ 1328/3 - 1329 میں۔ (2) الاشراف 181/2 - 182 میں، اور دیکھئے عقد الجواہر الثمینہ 261/3۔ (3) دیکھئے تفسیر البغوی 41/2 - 42، اور المحرر الوجیز 198/2، اور طبری نے اقوال نکالے ہیں 473/8 - 477۔ (4) اسے احمد (27534)، ترمذی (1393)، اور ابن ماجہ (2693) نے ابو السفر کے واسطے سے ان سے روایت کیا ہے، ترمذی نے کہا: یہ حدیث غریب ہے ہم اسے صرف اسی طریقے سے جانتے ہیں، اور میں نہیں جانتا کہ ابو السفر نے ابو الدرداء سے سنا ہو۔ انتہی۔ اور اس باب میں عبادہ بن صامت سے احمد (22701) کے ہاں، اور نسائی نے الکبری (11081) میں روایت کی ہے۔ (5) احکام القرآن 628/2 میں۔

٣٤ Surah Al-Ma'idah: Verses ٤٧ - ٤٦

The words of the Exalted: ﴿And We sent, following in their footsteps, Jesus, the son of Mary, confirming that which came before him in the Torah; and We gave him the Gospel, in which was guidance and light and confirming that which preceded it of the Torah as guidance and instruction for the righteous (٤٦) And let the People of the Gospel judge by what Allah has revealed therein. And whoever does not judge by what Allah has revealed - then it is those who are the defiantly disobedient (٤٧)﴾

His words: ﴿And We sent, following in their footsteps, Jesus, the son of Mary﴾, meaning: We made Jesus follow their footsteps, i.e., the footsteps of the prophets who submitted [to Allah]. ﴿Confirming that which came before him﴾, meaning the Torah, for he saw the Torah as truth, and saw the obligation of acting upon it until an abrogator comes. "Musaddiqan" (confirming) is in the accusative case (Nasb) as a 'hal' (circumstantial adverb) referring to Jesus (١). ﴿In which was guidance﴾ is in the nominative case (Raf') as a subject (Ibtida'). ﴿And light﴾ is conjoined to it. ﴿And confirming﴾ has two possibilities: it could refer to Jesus, conjoining it to the first "confirming," or it could be a 'hal' for the Gospel, and the estimation would be: And We gave him the Gospel, established in it guidance and light and confirming. ﴿As guidance and instruction﴾ is conjoined (٢) to "confirming," meaning: guiding and instructing ﴿for the righteous﴾, and he singled them out because they are the ones who benefit from them (٣). It is also permissible for them to be in the nominative case by conjoining them to His words: ﴿In which was guidance and light﴾. www.nafseislam.com His words: ﴿And let the People of the Gospel judge by what Allah has revealed therein﴾, Al-A'mash and Hamzah recited it with the verb in the accusative (Nasb), taking the 'lam' as 'lam kay' (so that). The rest recited it with the jussive (Jazm) as a command (٤). According to the first, the 'lam' is connected to His words: "And We gave him," so pausing is not allowed, meaning: And We gave him the Gospel; so that its people might judge by what Allah revealed in it. And whoever recited it as a command, it is like His words: ﴿And judge between them﴾ [Al-Ma'idah: ٤٩]. It is a newly initiated obligation, meaning: Let the people of the Gospel judge, meaning: at that time, but as for...

---

(١) See Majma' al-Bayan ١٠٩/٢, and al-Wasit (٢) .١٩٣/٢ See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas (٣) .٢٣/٢ See Ma'ani al-Qur'an by al-Farra ٣١٢/١, and Mushkil I'rab al-Qur'an (٤) .٢٢٨/١ Al-Sab'ah p. ٢٤٤, and al-Taysir p. ٩٩.

३४ सूरह अल-माइदाह: आयतें ४६ - ४७

अल्लाह तआला का फरमान: ﴿ और हमने उनके पदचिह्नों पर मरियम के बेटे ईसा को भेजा, जो अपने से पहले मौजूद तौरात की पुष्टि करने वाले थे; और हमने उन्हें इंजील प्रदान की, जिसमें मार्गदर्शन और प्रकाश था और वह अपने से पहले मौजूद तौरात की पुष्टि करने वाली थी, और परहेजगारों (मुत्तकी लोगों) के लिए मार्गदर्शन और नसीहत थी (४६) और चाहिए कि इंजील वाले उसके अनुसार फैसला करें जो अल्लाह ने उसमें उतारा है। और जो अल्लाह के उतारे हुए के अनुसार फैसला न करें, तो ऐसे ही लोग अवज्ञाकारी हैं (४७) ﴾

अल्लाह का फरमान: ﴿ और हमने उनके पदचिह्नों पर मरियम के बेटे ईसा को भेजा ﴾, यानी: हमने ईसा को उनके पदचिह्नों पर चलने वाला बनाया, यानी: उन नबियों के पदचिह्नों पर जिन्होंने इस्लाम स्वीकार किया (अल्लाह के आज्ञाकारी रहे)। ﴿ जो अपने से पहले मौजूद की पुष्टि करने वाले थे ﴾, यानी तौरात की, क्योंकि उन्होंने तौरात को सत्य माना, और उस पर अमल करना अनिवार्य समझा जब तक कि कोई मंसूख़ (निरस्त करने वाला) न आ जाए। "मुसद्दिक़न" (पुष्टि करने वाला) ईसा (१) के लिए 'हाल' के रूप में 'नसब' (अकर्मक अवस्था) में है। ﴿ जिसमें मार्गदर्शन था ﴾ 'इब्तिदा' (प्रारंभ) के रूप में 'रफ़' (कर्ता अवस्था) के स्थान पर है। ﴿ और प्रकाश ﴾ इस पर 'अतफ़' (संयोजन) है। ﴿ और पुष्टि करने वाली ﴾ में दो पहलू हैं; यह ईसा के लिए हो सकता है, और आप इसे पहले "मुसद्दिक़न" पर 'अतफ़' कर सकते हैं, और यह मुमकिन है कि यह इंजील के लिए 'हाल' हो, और अनुमान यह होगा: और हमने उन्हें इंजील दी जिसमें मार्गदर्शन, प्रकाश और पुष्टि करने की स्थिति स्थिर थी। ﴿ मार्गदर्शन और नसीहत ﴾ "मुसद्दिक़न" पर 'अतफ़' (२) है, यानी: मार्गदर्शन देने वाली और नसीहत देने वाली ﴿ परहेजगारों के लिए ﴾, और उन्हें विशेष रूप से चुना गया क्योंकि वही इनसे लाभ उठाने वाले हैं (३)। और उनके लिए 'रफ़' भी जायज़ है, उनके इस फरमान पर 'अतफ़' के रूप में: ﴿ जिसमें मार्गदर्शन और प्रकाश था ﴾। www.nafseislam.com अल्लाह का फरमान: ﴿ और चाहिए कि इंजील वाले उसके अनुसार फैसला करें जो अल्लाह ने उसमें उतारा है ﴾, अल-आमश और हमज़ाह ने क्रिया को 'नसब' के साथ पढ़ा है, इस आधार पर कि 'लाम', 'लाम-ए-कै (ताकि के अर्थ में) है। और बाकी लोगों ने इसे आदेश (अम्र) के रूप में 'जज़्म' के साथ पढ़ा है (४)। पहले के अनुसार, 'लाम' उनके शब्द "व आतैनाहु" (और हमने उन्हें दी) से संबंधित है, इसलिए रुकना जायज़ नहीं है, यानी: और हमने उन्हें इंजील दी; ताकि उसके मानने वाले उसके अनुसार फैसला करें जो अल्लाह ने उसमें उतारा है। और जिसने इसे आदेश के रूप में पढ़ा, तो यह उनके इस फरमान की तरह है: ﴿ और उनके बीच फैसला

करो﴾ [अल-माइदाह: ४९]। तो यह एक नया शुरू किया गया दायित्व है, यानी: इंजील वालों को चाहिए कि वे फैसला करें, यानी: उस समय, लेकिन जहाँ तक...

---

(१) देखें मजमा अल-बयान १०९/२, और अल-वसीत १९३/२। (२) देखें एराब अल-कुरान लिन-नह़्हास २३/२। (३) देखें मानी अल-कुरान लिल-फर्रा ३१२/१, और मुश्किल एराब अल-कुरान २२८/१। (४) अस-सबअह पृ. २४४, और अत-तयसीर पृ. ९९।

۳۴ سورة المائده: الآیتان ۴۶ - ۴۷

قولہ تعالیٰ: ﴿ وَقَفَّيْنَا عَلَىٰ آثَارِهِم بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَاةِ وَآتَيْنَاهُ الْإِنجِيلَ فِيهِ هُدًى وَنُورٌ وَمُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَاةِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ (٤٦) وَلْيَحْكُمْ أَهْلُ الْإِنجِيلِ بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ فِيهِ وَمَن لَّمْ يَحْكُم بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ (٤٧) ﴾

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿ وَقَفَّيْنَا عَلَىٰ آثَارِهِم بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ ﴾، یعنی: ہم نے عیسیٰ کو ان کے نقش قدم پر چلایا، یعنی: ان انبیاء کے نقش قدم پر جنہوں نے اسلام قبول کیا (جو فرماں بردار تھے)۔ ﴿ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ ﴾، یعنی تورات کی، کیونکہ انہوں نے تورات को حق مانا، اور اس پر عمل کرنا واجب سمجھا جب تک کہ کوئی ناسخ (منسوخ کرنے والا) نہ آجائے۔ "مُصَدِّقًا" حضرت عیسیٰ (۱) سے حال ہونے کی بنا پر نصب میں ہے۔ ﴿ فِيهِ هُدًى ﴾ ابتدا کی وجہ سے محلِ رفع میں ہے۔ ﴿ وَنُورٌ ﴾ اس پر عطف ہے۔ ﴿ وَمُصَدِّقًا ﴾ میں دو پہلو ہیں؛ ہو سکتا ہے کہ یہ حضرت عیسیٰ کے لیے ہو، اور آپ اسے پہلے "مصدقًا" پر عطف کریں، اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ انجیل سے حال ہو، اور تقدیر (مراد) یہ ہوگی: اور ہم نے انہیں انجیل دی اس حال میں کہ اس میں ہدایت اور نور اور تصدیق ثابت تھی۔ ﴿ وَهُدًى وَمَوْعِظَةً ﴾ کا عطف (۲) "مُصَدِّقًا" پر ہے، یعنی: ہدایت دینے والی اور نصیحت کرنے والی ﴿ لِّلْمُتَّقِينَ ﴾ (پرہیزگاروں کے لیے)، اور انہیں خاص کیا؛ کیونکہ وہی ان سے فائدہ اٹھانے والے ہیں (۳)۔ اور ان کا رفع کے ساتھ پڑھنا بھی جائز ہے، ان کے اس قول پر عطف کرتے ہوئے: ﴿ فِيهِ هُدًى وَنُورٌ ﴾۔ www.nafseislam.com ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿ وَلْيَحْكُمْ أَهْلُ الْإِنجِيلِ بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ فِيهِ ﴾ اعمش اور حمزہ نے فعل کو نصب کے ساتھ پڑھا ہے اس بنیاد پر کہ 'لام'، 'لامِ کے' (تاکہ) ہے۔ اور باقیوں نے امر کی وجہ سے جزم کے ساتھ پڑھا ہے (۴)۔ پس پہلے (قراءت) کے مطابق لام کا تعلق ان کے قول "وآتیناہ" سے ہے، اس لیے وقف جائز نہیں، یعنی: اور ہم نے انہیں انجیل

دی؛ تاکہ اس کے ماننے والے اس کے مطابق فیصلہ کریں جو اللہ نے اس میں نازل کیا ہے۔ اور جس نے اسے امر کے طور پر پڑھا تو وہ ان کے اس قول کی طرح ہے: ﴿ وَأَنِ احْكُم بَيْنَهُم ﴾ [المائدہ: ۴۹]۔ پس یہ ایک نئے حکم کا وجوب ہے جس سے ابتدا کی جائے گی، یعنی: انجیل والوں کو چاہیے کہ وہ فیصلہ کریں، یعنی: اس وقت، رہا...

---

(۱) دیکھئے مجمع البیان ۱۰۹/۲، اور الوسیط ۱۹۳/۲۔ (۲) دیکھئے اعراب القرآن للنحاس ۲۳/۲۔ (۳) دیکھئے معانی القرآن للفراء ۳۱۲/۱، اور مشکل اعراب القرآن ۲۲۸/۱۔ (۴) السبعہ ص ۲۴۴، اور التیسیر ص ۹۹۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 46 - 48

35

Now, it is abrogated(1). And it was said: This is a command to the Christians now to believe in Muhammad ﷺ, for indeed in the Gospel there is an obligation to believe in him, and abrogation is only conceivable in secondary matters; not in fundamental principles(2). Makki said(3): The preferred view is certainty; because the majority are on it, and because what follows it of threats and intimidation indicates that it is a binding obligation from Allah Almighty for the people of the Gospel. Al-Nahhas said(4): The correct view in my opinion is that they are two good readings; because Allah Almighty did not send down a book except for its contents to be acted upon, and He commanded acting upon what is in it; so both are correct. His saying, the Almighty: {And We have sent down to you the Book in truth, confirming that which is before it of the Scripture and as a guardian over it. So judge between them by what Allah has revealed and do not follow their inclinations away from the truth that has come to you. To each of you We prescribed a law and a method. Had Allah willed, He would have made you one nation [united in religion], but [He intended] to test you in what He has given you; so race to [all that is] good. To Allah is your return all together, and He will [then] inform you concerning that over which you used to differ} [Verse 48]. His saying, the Almighty: {And We have sent down to you the Book}, the address is to Muhammad ﷺ. And "the Book": is the Quran. {In truth}, meaning: by the true command(5). {Confirming} is a circumstantial expression (hal), {that which is before it of the Scripture}, meaning: from the genre of books(6). {And as a guardian over it}, meaning: high(7) above them and elevated. This indicates the interpretation of those who say...

---

(1) See Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/411. (2) See Al-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 2/294-295, and Tafsir Al-Razi 12/10. (3) In Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/411. (4) In I'rab al-Quran 2/23. (5) In (M): meaning it is by the command. (6) See Tafsir al-Tabari 8/485-486, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/199. (7) In (Zha'): predominantly.

सूरह अल-मायदा: आयतें 46 - 48

35

अब, यह निरस्त (मन्सूख) है(1)। और कहा गया: यह अब ईसाइयों के लिए मुहम्मद ﷺ पर विश्वास करने का आदेश है, क्योंकि वास्तव में इंजील में उन पर विश्वास करने की अनिवार्यता है, और निरसन (नसख) केवल शाखाओं (गौण मामलों) में कल्पना की जा सकती है; मौलिक सिद्धांतों (असूल) में नहीं(2)। मक्की ने कहा(3): पसंदीदा विचार निश्चितता है; क्योंकि बहुसंख्यक इसी पर हैं, और क्योंकि इसके बाद की धमकियाँ और चेतावनी इंगित करती हैं कि यह अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से इंजील वालों के लिए एक अनिवार्य दायित्व है। अल-नह़ास ने कहा(4): मेरी दृष्टि में सही यह है कि वे दो उत्तम पाठ हैं; क्योंकि अल्लाह ने कोई किताब इसलिए नहीं उतारी कि उसमें जो कुछ है उस पर अमल न किया जाए, और उसने उसमें दी गई बातों पर अमल करने का हुक्म दिया; इसलिए दोनों सही हैं। अल्लाह तआला का फरमान: {और हमने आपकी ओर सत्य के साथ यह किताब उतारी है, जो उससे पहले की किताबों की पुष्टि करने वाली है और उन पर संरक्षक है। अतः आप उनके बीच अल्लाह के उतारे हुए विधान के अनुसार निर्णय करें और अपने पास आए हुए सत्य को छोड़कर उनकी इच्छाओं का अनुसरण न करें। हमने तुम में से प्रत्येक के लिए एक शरीयत (कानून) और एक रास्ता निर्धारित कर दिया है। और यदि अल्लाह चाहता, तो वह तुम्हें एक ही समुदाय बना देता, परन्तु (उसने ऐसा नहीं किया) ताकि जो कुछ उसने तुम्हें दिया है उसमें तुम्हारी परीक्षा ले; अतः तुम भलाई के कामों में एक-दूसरे से आगे बढ़ने का प्रयास करो। तुम सबको अल्लाह ही की ओर लौटना है, फिर वह तुम्हें उन बातों के बारे में सूचित कर देगा जिनमें तुम मतभेद करते थे।} [आयत 48] अल्लाह तआला का फरमान: {और हमने आपकी ओर किताब उतारी}, संबोधन मुहम्मद ﷺ के लिए है। और "किताब": कुरान है। {सत्य के साथ}, अर्थात: सत्य आदेश(5) के साथ। {पुष्टि करने वाली} (हाल है) {उससे पहले की किताबों की}, अर्थात: किताबों की श्रेणी से(6)। {और उन पर संरक्षक}, अर्थात: उन पर उच्च(7) और श्रेष्ठ। यह उन लोगों की व्याख्या की ओर संकेत करता है जो कहते हैं...

---

(1) देखें अल-कश्फ अन वुजूह अल-किरात अल-सब 1/411। (2) देखें अल-नाि़सिख वल-मन्सूख अल-नह़ास 2/294-295, और तफसीर अल-राज़ी 12/10। (3) अल-कश्फ अन वुजूह अल-किरात अल-सब 1/411 में। (4) इराब अल-कुरान 2/23 में। (5) (M) में: यानी वह आदेश द्वारा है। (6) देखें तफसीर अल-तबरी 8/485-486, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/199। (7) (ज़ा) में: अक्सर।

سورة المائدہ: آیات 46 - 48

35

اب یہ منسوخ ہے(1)۔ اور کہا گیا: یہ اب عیسائیوں کے لیے محمد ﷺ پر ایمان لانے کا حکم ہے، کیونکہ انجیل میں ان پر ایمان لانے کا وجوب موجود ہے، اور نسخ کا تصور صرف فروعی مسائل میں کیا جا سکتا ہے؛ بنیادی اصولوں میں نہیں(2)۔ مکی رحمہ اللہ نے کہا(3): پسندیدہ قول جزم (یقین) کا ہے؛ کیونکہ جماعت اسی پر ہے، اور اس لیے کہ اس کے بعد کی وعید اور دھمکی اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے اہل انجیل پر ایک لازم حکم ہے۔ النحاس رحمہ اللہ نے کہا(4): میرے نزدیک صحیح بات یہ ہے کہ یہ دونوں عمدہ قراتیں ہیں؛ کیونکہ اللہ عزوجل نے کوئی کتاب نازل نہیں کی مگر اس لیے کہ اس میں موجود احکامات پر عمل کیا جائے، اور اس نے اس پر عمل کا حکم دیا؛ لہذا دونوں ہی درست ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہم نے آپ کی طرف حق کے ساتھ کتاب نازل کی ہے، جو اپنے سے پہلے کی کتابوں کی تصدیق کرنے والی ہے اور ان پر نگہبان ہے۔ پس آپ ان کے درمیان اللہ کے نازل کردہ احکامات کے مطابق فیصلہ کریں اور اپنے پاس آئے ہوئے حق کو چھوڑ کر ان کی خواہشات کی پیروی نہ کریں۔ ہم نے تم میں سے ہر ایک کے لیے ایک شریعت اور راستہ مقرر کیا ہے۔ اور اگر اللہ چاہتا تو تمہیں ایک ہی امت بنا دیتا، لیکن (اس نے ایسا نہیں کیا) تاکہ جو کچھ اس نے تمہیں دیا ہے اس میں تمہیں آزمائے؛ پس تم بھلائی کے کاموں میں ایک دوسرے سے آگے بڑھنے کی کوشش کرو۔ تم سب کو اللہ ہی کی طرف لوٹنا ہے، پھر وہ تمہیں ان باتوں سے آگاہ کر دے گا جن میں تم اختلاف کرتے تھے} [آیت 48] اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہم نے آپ کی طرف کتاب نازل کی}، یہاں خطاب محمد ﷺ سے ہے۔ اور "کتاب": قرآن مجید ہے۔ {حق کے ساتھ}، یعنی: حق حکم(5) کے ساتھ {تصدیق کرنے والی}

حال ہے {اپنے سے پہلے کی کتابوں کی}، یعنی: کتب کی جنس سے(6)۔ {اور ان پر نگہبان}، یعنی: ان پر بلند(7) اور برتر۔ یہ ان لوگوں کی تاویل پر دلالت کرتا ہے جو کہتے ہیں...

---

(1) دیکھئے الکشف عن وجوہ القراءات السبع 411/1۔ (2) دیکھئے الناسخ والمنسوخ للنحاس 294/2 - 295، اور تفسیر الرازی 10/12۔ (3) الکشف عن وجوہ القراءات السبع 411/1 میں۔ (4) اعراب القرآن 23/2 میں۔ (5) (م) میں: یعنی وہ حکم کے ساتھ ہے۔ (6) دیکھئے تفسیر الطبری 485/8 - 486، اور المحرر الوجیز 199/2۔ (7) (ظ) میں: غالباً۔

36 Surah Al-Ma'idah: Verse 48

By preference, meaning: in the abundance of reward, as previously indicated in "Al-Fatihah"(1), which is the choice of Ibn al-Hassar in his book Sharh al-Sunnah. We have mentioned what he stated in our book on the explanation of the Beautiful Names (2), and praise be to Allah.

Qatadah said: "Al-Muhaymin" means the witness(3). It was said: the guardian(4). Al-Hasan said(5): the confirmer; and from this is the poet's saying: Indeed, the Book is a muhaymin for our Prophet, and the truth is recognized by those of understanding(6).

Ibn Abbas said: "and a muhaymin over it", meaning: a trustee over it. Sa'id bin Jubayr said: The Qur'an is a trustee over the books that preceded it. From Ibn Abbas and Al-Hasan as well: Al-Muhaymin: the Trustworthy(7). Al-Mubarrad said: Its origin is mu'aymin(8), where the hamza was replaced by a ha; as it was said for "araqtu al-ma'" (I poured the water): haraqtu. Al-Zajjaj(9) and Abu Ali also said this. It has been inflected, so it is said: haymana yuhayminu haymanah(10).

---

(1) 1 / 168 - 171. (2) We did not find it in the printed edition. (3) Narrated by al-Tabari 8 / 486 - 487 in a similar sense. (4) See Al-Wasit 2 / 195. (5) The word: "and he said", is from (m), and al-Tabari narrated the saying 8 / 489. (6) Mentioned by al-Wahidi in Al-Wasit 2 / 195, al-Baghawi in his Tafsir 2 / 42, al-Razi in his Tafsir 11 / 12, and Abu Hayyan in Al-Bahr al-Muhit 3 / 501. The second hemistich appeared in a verse by Hassan in his Diwan p. 35; lampooning al-Harith bin Hisham, and its wording is: Your mother's sisters, you have known their place, and the truth is understood by those of understanding. (7) Al-Tabari narrated these reports 8 / 487 - 489. (8) In the manuscripts, and similarly in Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2 / 180: "mu'taman" (trusted), and what is established is from (m), which is consistent with Al-Muharrar al-Wajiz 2 / 200, Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2 / 318, Tahdhib al-Lugha 6 / 333, and Zad al-Masir 2 / 370. (9) In Ma'ani al-Qur'an 2 / 180. (10) See Tahdhib al-Lugha 6 / 334.

36 सूरह अल-मायदाह: आयत 48

वरीयता से, यानी: प्रतिफल की प्रचुरता में, जैसा कि पहले "अल-फ़ातिहा"(1) में संकेत दिया गया था, और यह इब्न अल-हस्सार की उनकी पुस्तक शर्ह अल-सुन्ना में पसंद है। हमने वह उल्लेख किया है जो उन्होंने अल्लाह के सुंदर नामों(2) की व्याख्या करने वाली हमारी पुस्तक में उल्लेख किया था, और अल्लाह की प्रशंसा हो।

क़तादा ने कहा: "अल-मुहैमिन" का अर्थ है गवाह(3)। कहा गया: संरक्षक(4)। और अल-हसन ने कहा(5): पुष्टिकर्ता; इसी से कवि का कथन है: वास्तव में, यह पुस्तक हमारे पैगंबर के लिए एक मुहैमिन है, और सत्य को समझदार लोग पहचानते हैं(6)।

इब्न अब्बास ने कहा: "और उस पर एक मुहैमिन", यानी: उस पर एक अमानतदार। सईद बिन जुबैर ने कहा: कुरान उससे पहले की किताबों पर एक अमानतदार है। इब्न अब्बास और अल-हसन से भी: अल-मुहैमिन: भरोसेमंद(7)। अल-मुबर्रद ने कहा: इसका मूल 'मुअयमिन'(8) है, हमज़ा को 'हा' से बदल दिया गया था; जैसा कि "अराक्तु अल-मा'" (मैंने पानी डाला) में कहा गया था: 'ह़राक्तु'। अल-ज़ज्जाज(9) और अबू अली ने भी यही कहा। इसे क्रिया रूप में बदला गया है, इसलिए कहा जाता है: हैमन युहैमिनु हैमनह (उसने प्रभुत्व किया, वह प्रभुत्व करता है, प्रभुत्व)(10)।

---

(1) 1 / 168 - 171. (2) हमें मुद्रित संस्करण में यह नहीं मिला। (3) इसे तबरी ने 8 / 486 - 487 में इसी तरह से उद्धृत किया है। (4) देखिए अल-वासित 2 / 195. (5) शब्द: "और उसने कहा", (म) से है, और तबरी ने इस कथन को 8 / 489 में उद्धृत किया है। (6) वाहिदी ने अल-वासित 2 / 195 में, बगवी ने अपनी तफसीर 2 / 42 में, राजी ने अपनी तफसीर 11 / 12 में, और अबू हयान ने अल-बहर अल-मुहीत 3 / 501 में इसका उल्लेख किया है। दूसरा मिसरा हस्सान के दीवान के पृष्ठ 35 पर एक शेर में आया है; जिसमें उन्होंने हारिस बिन हिशाम की निंदा की है, और इसके शब्द हैं: तुम्हारी माँ की बहनें, तुम उनका स्थान जान चुके हो, और सत्य को समझदार लोग ही समझते हैं। (7) तबरी ने इन विवरणों को 8 / 487 - 489 में उद्धृत किया है। (8) पांडुलिपियों में, और इसी तरह ज़ज्जाज की मा'नी अल-कुरान 2 / 180 में: "मुअतमिन" है, और जो (मूल में) स्थापित है वह (म) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2 / 200, नह़ास की मा'नी अल-कुरान 2 / 318, तहज़ीब अल-लुग़ा 6 / 333, और ज़ाद अल-मसीर 2 / 370 के अनुरूप है। (9) मा'नी अल-कुरान 2 / 180 में। (10) देखिए तहज़ीब अल-लुग़ा 6 / 334.

۳۶ سورۃ المائدہ: آیت ۴۸

فضیلت کے اعتبار سے، یعنی: ثواب کی کثرت میں، جیسا کہ اس سے پہلے "الفاتحہ"(۱) میں اشارہ کیا گیا ہے، اور یہ ابن الحصار کی اپنی کتاب شرح السنہ میں پسندیدہ رائے ہے۔ اور ہم نے وہ ذکر کیا ہے جو انہوں نے اللہ کے اسماء الحسنیٰ(۲) کی شرح میں ہماری کتاب میں ذکر کیا، اور الحمد للہ۔

اور قتادہ نے کہا: "المهيمن" کا معنی گواہ ہے(۳)۔ اور کہا گیا: حفاظت کرنے والا(۴)۔ اور حسن نے کہا(۵): تصدیق کرنے والا؛ اسی سے شاعر کا قول ہے: بے شک یہ کتاب ہمارے نبی کے لیے مهیمن ہے، اور حق کو عقل والے پہچانتے ہیں(۶)۔

اور ابن عباس نے کہا: "وَمُهَيْمِناً عَلَيْهِ"، یعنی: اس پر امانت دار۔ سعید بن جبیر نے کہا: قرآن اس سے پہلے کی کتابوں پر امانت دار ہے۔ ابن عباس اور حسن سے بھی منقول ہے: المهيمن: امانت دار(۷)۔ مبرد نے کہا: اس کی اصل "مؤيمن"(۸) ہے، ہمزہ کو "ہا" سے بدل دیا گیا؛ جیسا کہ "أَرَقْتُ الماءَ" (میں نے پانی بہایا) میں کہا گیا: "هَرَقْتُ"۔ اور یہی بات زجاج(۹) اور ابو علی نے بھی کہی ہے۔ اور اس کی گردان بھی کی گئی ہے، چنانچہ کہا جاتا ہے: هَيْمَنَ يُهَيْمِنُ هَيْمَنَةً(۱۰)۔

---

(۱) ۱ / ۱۶۸ - ۱۷۱۔ (۲) مطبوعہ نسخے میں ہمیں یہ نہیں ملا۔ (۳) اسے طبری نے ۸ / ۴۸۶ - ۴۸۷ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۴) دیکھیے الوسیط ۲ / ۱۹۵۔ (۵) لفظ "وقال"، نسخہ (م) سے ہے، اور طبری نے یہ قول ۸ / ۴۸۹ میں روایت کیا ہے۔ (۶) اسے واحدی نے الوسیط ۲ / ۱۹۵ میں، بغوی نے اپنی تفسیر ۲ / ۴۲ میں، رازی نے اپنی تفسیر ۱۱ / ۱۲ میں، اور ابو حیان نے البحر المحیط ۳ / ۵۰۱ میں ذکر کیا ہے۔ دوسرا مصرع حسان کے دیوان ص ۳۵ میں ایک شعر میں آیا

ہے؛ جس میں انہوں نے حارث بن ہشام کی ہجو کی ہے، اور اس کے الفاظ ہیں: تمہاری ماں کی بہنیں، تم ان کا ٹھکانہ جان چکے ہو، اور حق کو عقل والے ہی سمجھتے ہیں۔ (۷) طبری نے یہ آثار ۸ / ۴۸۷ - ۴۸۹ میں روایت کیے ہیں۔ (۸) قلمی نسخوں میں، اور اسی طرح زجاج کی معانی القرآن ۲ / ۱۸۰ میں: "مؤتمن" ہے، اور جو (متن میں) ثابت ہے وہ (م) سے ہے، جو المحرر الوجیز ۲ / ۲۰۰، نحاس کی معانی القرآن ۲ / ۳۱۸، تہذیب اللغہ ۶ / ۳۳۳، اور زاد المسیر ۲ / ۳۷۰ کے موافق ہے۔ (۹) معانی القرآن ۲ / ۱۸۰ میں۔ (۱۰) دیکھیے تہذیب اللغہ ۶ / ۳۳۴۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 48 37 And He is muhaymin, meaning: He was trustworthy. Al-Jawhari: It is from āmana ghayrahu (protected another) from fear; its origin is ’a’mana, so he is mu’āmin, with two hamzas. The second hamza was changed into a ya due to the dislike of their meeting, becoming mu’aymin. Then the first was changed into a ha, just as they said haraqa al-mā’ (poured the water) and ’arāqahu. It is said of it: haymana ‘alā al-shay’ (he dominated/oversaw the thing) yuhayminu: when he is its guardian, so he is muhaymin; on the authority of Abu ‘Ubayd. Mujahid and Ibn Muhaysin recited: {and a muhaymanan over it} with the opening (fatha) of the mim. Mujahid said: meaning Muhammad ﷺ is entrusted with the Quran. His, the Exalted’s, saying: {So judge between them by what Allah has revealed} makes judgment obligatory. It was said: this is an abrogation of the choice in His saying: {So judge between them or turn away from them} [Al-Ma'idah: 42]. And it was said: this is not an obligation, and the meaning is: judge between them if you wish; since it is not obligatory for us to judge between them if they are not from the people of protection (dhimmis). Regarding the dhimmis, there is hesitation, and the discussion on it has passed. And it was said: He intended: judge between the creation; so this was obligatory for him. His, the Exalted’s, saying: {And do not follow their desires} contains two matters: First: His, the Exalted’s, saying: {And do not follow their desires}; meaning: do not act according to their whims and their intent. "from what has come to you of the truth"; meaning: do not leave judgment by what Allah the Exalted has clarified from the Quran in terms of clarifying the truth and clarifying the rulings.

(1) Al-Sihah (h-m-n), and in it: waharaqahu instead of wa’araqahu. (2) See Ma’ani al-Quran by al-Nahhas 2/318, al-Wasit 2/195, and Tafsir al-Razi 12/11. (3) Al-Qira’at al-Shadhdhah p. 32. (4) Ma’ani al-Quran by al-Nahhas 2/318, and Mujahid’s saying was narrated by al-Tabari 8/490-491, and he said: And this interpretation is far from the understanding in the speech of the Arabs, rather it is an error. (5) See Al-Nasikh wa al-Mansukh by al-Nahhas 2/293-294, and the discussion on it preceded in 7/478. (6) Thus in the copies, and the author mentioned here only one matter. (7) In the manuscript copies and (M): and their intent upon what has come to you, and what is established is from Tafsir Abi al-Layth 1/441, and the speech is from him. (8) In Tafsir Abi al-Layth: in.

सूरह अल-मा'इदाह: आयत 48 37 "और वह 'मुहयमिन' (संरक्षक) है", अर्थ: वह अमानतदार (भरोसेमंद) था। अल-जौहरी: यह 'आमना ग़ैरहु' (दूसरे को सुरक्षित किया) से है, जिसका मूल 'अ'मना' है, इसलिए वह 'मु'आमिन' है, जिसमें दो हमजा हैं। दूसरी हमजा को 'या' में बदल दिया गया क्योंकि उनका एक साथ आना नापसंद था, तो वह 'मु'अयमिन' हो गया। फिर पहले वाले को 'हा' में बदल दिया गया जैसे उन्होंने 'हराक़ अल-मा' और 'अराक़हु' (पानी बहाना) कहा। इसके बारे में कहा जाता है: 'हयमाना अल-शय' (उसने चीज़ पर प्रभुत्व रखा/निगरानी की) 'युहयमिनु': जब वह उसका रक्षक हो, तो वह 'मुहयमिन' है; अबू उबैद से वर्णित है। मुजाहिद और इब्न मुहयसिन ने पढ़ा: {व मुहयमनन अलैहि} 'मीम' पर ज़बर (फत्हा) के साथ। मुजाहिद ने कहा: अर्थात मुहम्मद ﷺ को क़ुरान पर अमानतदार बनाया गया है। अल्लाह तआला का कथन: {तो उनके बीच उस चीज़ के अनुसार फैसला करो जो अल्लाह ने उतारी है} न्याय करना अनिवार्य बनाता है। कहा गया: यह उनके कथन {तो उनके बीच फैसला करो या उनसे मुँह मोड़ लो} [अल-मा'इदाह: 42] में विकल्प का निरसन (मन्सूर) है। और कहा गया: यह अनिवार्यता नहीं है, और अर्थ है: यदि तुम चाहो तो उनके बीच फैसला करो; क्योंकि यदि वे 'अहल-ए-ज़िम्मा' नहीं हैं तो हमारे लिए उनके बीच फैसला करना अनिवार्य नहीं है। 'अहल-ए-ज़िम्मा' के बारे में हिचकिचाहट है, और इस पर चर्चा हो चुकी है। और कहा गया: उनका इरादा था: सृष्टि के बीच फैसला करो; तो यह उन पर अनिवार्य था। अल्लाह तआला का कथन: {और उनकी इच्छाओं का पालन न करो} इसमें दो बातें हैं: पहली: अल्लाह तआला का कथन: {और उनकी इच्छाओं का पालन न करो}; अर्थात: उनकी सनक और उनके इरादे के अनुसार कार्य न करें। "उस सत्य से जो तुम्हारे पास आया है"; अर्थात: उस चीज़ के साथ फैसला करना न छोड़ें जिसे अल्लाह तआला ने क़ुरान के माध्यम से सत्य को स्पष्ट करने और आदेशों को स्पष्ट करने के लिए बताया है।

(1) अल-सिहाह (ह-म-न), और इसमें: 'वहराक़हु' के बजाय 'वअराक़हु'। (2) देखें नह़स की 'मआनी अल-क़ुरान' 2/318, 'अल-वसीत' 2/195, और राजी की 'तफ़सीर' 12/11। (3) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ाह पृष्ठ 32। (4) नह़स की 'मआनी अल-क़ुरान' 2/318, और मुजाहिद का कथन त़बरी द्वारा 8/490-491 में उद्धृत है, और उन्होंने कहा: और यह व्याख्या अरबों की भाषा में समझ से कोसों दूर है, बल्कि यह गलत है। (5) देखें नह़स की 'अल-नासिख़ व अल-मन्सूर' 2/293-294, और इस पर चर्चा 7/478 में हो चुकी है। (6) प्रतियों में ऐसा ही है, और लेखक ने यहाँ केवल एक ही बात का ज़िक्र किया है। (7) हस्तलिखित प्रतियों और (M) में: "और उनका इरादा जो तुम्हारे पास आया है", और जो

स्थापित है वह अबू अल-लैथ की तफ़सीर 1/441 से है, और यह बात उन्हीं की है। (8) अबू अल-लैथ की तफ़सीर में: में।

سورہ المائدہ: آیت ۴۸ ۳۷ اور وہ مُهَيْمِنٌ (نگہبان) ہے، معنی: وہ امانت دار تھا۔ الجوہری: یہ 'آمَنَ غیرہ' (اس نے دوسرے کو خوف سے امن دیا) سے ہے؛ اور اس کی اصل 'أأمن' ہے، پس وہ 'مُؤأمن' ہے، دو ہمزہ کے ساتھ، ان کے ایک جگہ جمع ہونے کی ناپسندیدگی کی وجہ سے دوسرے ہمزہ کو 'یا' سے بدل دیا گیا تو وہ 'مُؤیمن' بن گیا، پھر پہلے کو 'ہا' کر دیا گیا جیسا کہ انہوں نے 'هَرَاقَ الماء' اور 'أَرَاقَه' (پانی بہایا) کہا؛ اس سے کہا جاتا ہے: 'هيمن على الشيء يُهيمن': جب وہ اس کا محافظ ہو، تو وہ 'مہیمن' ہے؛ ابو عبید سے مروی ہے۔ اور مجاہد اور ابن محیصن نے 'میم' کے فتحہ (زبر) کے ساتھ {وَمُهَيْمَنًا عَلَيْهِ} پڑھا؛ مجاہد نے کہا: یعنی محمد ﷺ قرآن پر امانت دار ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {فَاحْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنزَلَ اللهُ} (پس ان کے درمیان اس کے مطابق فیصلہ کریں جو اللہ نے نازل کیا ہے) حکم کو واجب قرار دیتا ہے؛ پس کہا گیا: یہ ان کے اس قول میں اختیار کی منسوخی ہے: {فَاحْكُم بَيْنَهُم أَوْ أَعْرِضْ عَنْهُمْ} [المائدہ: ۴۲]، اور کہا گیا: یہ وجوب نہیں ہے، اور معنی یہ ہے: اگر آپ چاہیں تو ان کے درمیان فیصلہ کریں؛ کیونکہ اگر وہ اہل ذمہ میں سے نہیں ہیں تو ہم پر ان کے درمیان فیصلہ کرنا واجب نہیں ہے۔ اور اہل ذمہ کے بارے میں تردد (ہچکچاہٹ) ہے، اور اس پر گفتگو گزر چکی ہے۔ اور کہا گیا: ان کی مراد تھی: مخلوق کے درمیان فیصلہ کریں؛ پس یہ ان پر واجب تھا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ} (اور ان کی خواہشات کی پیروی نہ کریں) اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ}؛ یعنی: ان کی خواہشات اور ان کی مراد کے مطابق کام نہ کریں۔ "اس حق سے جو آپ کے پاس آیا ہے"؛ یعنی: اس فیصلے کو ترک نہ کریں جسے اللہ تعالیٰ نے قرآن میں حق کی وضاحت اور احکام کی وضاحت کے ذریعے بیان فرمایا ہے۔

(۱) الصحاح (ه م ن)، اور اس میں: 'وہرأقہ' کی جگہ 'وأرأقہ' ہے۔ (۲) دیکھیں النحاس کی معانی القرآن ۲/ ۳۱۸، الوسیط ۲/ ۱۹۵، اور تفسیر الرازی ۱۲/ ۱۱۔ (۳) القراءات الشاذة ص ۳۲۔ (۴) النحاس کی معانی القرآن ۲/ ۳۱۸، اور مجاہد کا قول طبری نے ۸/ ۴۹۰ - ۴۹۱ میں نکالا ہے، اور کہا: اور یہ تاویل عرب کے کلام میں مفہوم سے دور ہے، بلکہ یہ غلط ہے۔ (۵) دیکھیں النحاس کی الناسخ والمنسوخ ۲/ ۲۹۳ - ۲۹۴، اور اس پر گفتگو ۷/ ۴۷۸ میں ہو چکی ہے۔ (۶) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور مصنف نے یہاں صرف ایک مسئلہ ذکر کیا ہے۔ (۷) قلمی نسخوں اور (م) میں ہے: اور ان کی مراد اس پر جو آپ کے پاس آیا ہے، اور ثابت شدہ ابو اللیث کی تفسیر ۱/ ۴۴۱ سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (۸) تفسیر ابو اللیث میں: میں۔

38 Surah Al-Ma'idah: Verse 48

And "al-ahwa'" (desires) is the plural of "hawa" (desire); it is not pluralized as "ahwiyah"; this has been previously mentioned in [Surah] "Al-Baqarah"(1). Thus, He forbade him from following them in what they desire. This indicates the invalidity of the opinion of those who valued(2) wine for the one who destroyed it for them; because it is not property for them so as to be guaranteed by the one who destroys it; for necessitating its guarantee upon the one who destroys it is a ruling based on the desires of the Jews; and we have been commanded to do otherwise(3).

The meaning of {away from what has come to you} is regarding what has come to you. {To each among you We have prescribed a law and a method} indicates the lack of attachment to the laws of the predecessors(4). "Al-shir'ah" and "al-shari'ah": The clear path by which salvation is reached. In the language, "al-shari'ah" is the path through which(5) water is reached. "Al-shari'ah" is what Allah has ordained for His servants of the religion, and He has ordained for them "yashra'u shar'an", meaning: He established. "Al-shari'": The great road. "Al-shir'ah" is also: the string (of a bow), its plural is "shira'" and "shiru'", and "shira'un" is the plural of the plural; according to Abu Ubaid(6); so it is homonymous. And "al-minhaj": The continuous path, and it is "al-nahj" and "al-manhaj", meaning: the clear one(7); the poet (Rajiz) said: Whoever is in doubt, this is Falj(8), copious water and a clear path(9).

Footnotes: (1) 2/245. (2) In (M): those who said "the wine is valued". (3) See Ahkam al-Qur'an by al-Kiya 3/81. (4) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya 3/81. (5) In (Z): through it, and see Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 2/442, and al-Nukat wa al-'Uyun 2/45. (6) Narrated from him by al-Jawhari in al-Sahih (sh-r-'). (7) See Tafsir al-Tabari 8/493. (8) In the copies: yalaj, and what is fixed is from (M), which corresponds to the sources. (9) It is in Majaz al-Qur'an by Abu Ubaidah 1/168, al-Muqtadab 3/359, Tafsir al-Tabari 8/493, and Mu'jam ma Ista'jam 3/1027 without attribution. Sheikh Mahmoud Shaker said in his comments on Tafsir al-Tabari 10/384: It seems he is a Rajiz from Bani al-Anbar bin 'Amr bin Tamim, and he said: Falj: with a fatha then a sukun: water for Bani al-Anbar bin 'Amr bin Tamim... and Ma'un Rawa': with a fatha on the ra': sweet water in which there is satiety for those who come to it.

पृष्ठ संख्या 38, सूरा अल-मायदा: आयत 48

मुख्य पाठ: और "अल-अहवा" (इच्छाएँ) "हवा" (इच्छा) का बहुवचन है; इसे "अहविया" के रूप में बहुवचन नहीं बनाया जाता है; इसका उल्लेख पहले "अल-बक़रह" (1) में किया जा चुका है। अत; उसने उन्हें उस चीज़ में अनुसरण करने से मना किया जो वे चाहते हैं। यह उन लोगों की राय की अमान्यता को इंगित करता है जिन्होंने शराब की कीमत तय की (2) उन लोगों के लिए जिन्होंने इसे उनके लिए नष्ट कर दिया; क्योंकि यह उनके लिए संपत्ति नहीं है ताकि इसे नष्ट करने वाले द्वारा गारंटी दी जा सके क्योंकि इसे नष्ट करने वाले पर इसकी गारंटी की आवश्यकता यहूदियों की इच्छाओं के अनुसार एक फैसला है; और हमें इसके विपरीत करने का आदेश दिया गया है (3)।

{जो आपके पास आया है उससे दूर} का अर्थ है जो आपके पास आया है उसके संबंध में। {तुम में से प्रत्येक के लिए हमने एक विधान और एक मार्ग निर्धारित किया है} पूर्वजों के विधानों के प्रति जुड़ाव की कमी को दर्शाता है (4)। "अल-शिरअह" और "अल-शरीअह": वह स्पष्ट मार्ग जिसके द्वारा मोक्ष प्राप्त किया जाता है। भाषा में, "अल-शरीअह" वह मार्ग है जिसके माध्यम से (5) पानी तक पहुँचा जाता है। "अल-शरीअह" वह है जो अल्लाह ने अपने सेवकों के लिए धर्म का विधान किया है, और उसने उनके लिए "यशराउ शरअन" किया है, जिसका अर्थ है: उसने निर्धारित किया। "अल-शारी'": मुख्य सड़क। "अल-शिरअह" का अर्थ डोरी (धनुष की) भी है, इसका बहुवचन "शिरअ" और "शिरूअ" है, और "शिराउन" बहुवचन का बहुवचन है; अबू उबैद (6) के अनुसार; अतः यह अनेकार्थी है। और "अल-मिन्हाज": निरंतर पथ, और यह "अल-नहज" और "अल-मनहज" है, जिसका अर्थ है: स्पष्ट (7); कवि (राजिज़) ने कहा: जिसे संदेह हो, यह फलज है (8), प्रचुर पानी और एक स्पष्ट मार्ग (9)।

पाद-लेख: (1) 2/245। (2) (म) में: जिसने कहा कि शराब का मूल्यांकन किया गया है। (3) अल-किया द्वारा अहकाम अल-कुरान देखें, 3/81। (4) अल-किया द्वारा अहकाम अल-कुरान, 3/81। (5) (ज़) में: इसके माध्यम से, और अल-जस्सास द्वारा अहकाम अल-कुरान, 2/442, और अल-नुकात व अल-'उयून, 2/45 देखें। (6) अल-जौहरी द्वारा अल-सहीह (sh-r-') में उनसे उद्धृत। (7) तफ़सीर अल-तबरी 8/493 देखें। (8) प्रतियों में: यलज, और जो तय है वह (म) से है, जो स्रोतों के अनुरूप है। (9) यह अबू उबैदा द्वारा मजाल अल-कुरान 1/168, अल-मुक्तादब 3/359, तफ़सीर अल-तबरी 8/493, और मुअजम मा इस्तजम 3/1027 में बिना श्रेय के है। शेख महमूद शाकिर ने तफ़सीर अल-तबरी 10/384 पर अपनी टिप्पणियों में कहा: ऐसा लगता है कि वह बनी अल-अंबर बिन अमर बिन

तमीम का एक राजिज़ है, और उसने कहा: फलज: फतहा फिर सुकुन के साथ: बनी अल-अंबर बिन अमर बिन तमीम के लिए पानी... और माउन रवां: रा पर फतहा के साथ: मीठा पानी जिसमें आने वालों के लिए तृप्ति है।

صفحہ 38، سورۃ المائدہ: آیت 48

متن: اور "الاہواء" (خواہشات) "ہویٰ" (خواہش) کی جمع ہے؛ اس کی جمع "اہویہ" نہیں آتی؛ اس کا تذکرہ پہلے "البقرہ"(1) میں ہو چکا ہے۔ پس اللہ نے اسے ان کی خواہشات کی پیروی کرنے سے منع کیا۔ اور یہ ان لوگوں کے قول کے باطل ہونے پر دلالت کرتا ہے جنہوں نے شراب تلف کرنے والے پر اس کی قیمت (2) لگائی تھی؛ کیونکہ وہ ان کا مال نہیں ہے کہ اسے تلف کرنے والے پر اس کا ضمان (تاوان) ہو؛ اس لیے کہ اسے تلف کرنے والے پر ضمان واجب کرنا یہودیوں کی خواہشات کے مطابق فیصلہ ہے؛ اور ہمیں اس کے خلاف حکم دیا گیا ہے(3)۔

اور {عَمَّا جَاءَكَ} (اس سے جو تمہارے پاس آیا ہے) کا معنی "علی ما جاءک" (اس پر جو تمہارے پاس آیا ہے) کے ہے۔ {لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا} (تم میں سے ہر ایک کے لیے ہم نے ایک دستور اور راستہ بنایا ہے) اگلوں کی شریعتوں سے عدم تعلق پر دلالت کرتا ہے(4)۔ "الشّرعہ" اور "الشریعہ": وہ ظاہر راستہ جس سے نجات تک پہنچا جاتا ہے۔ لغت میں "الشریعہ" وہ راستہ ہے جس کے ذریعے (5) پانی تک پہنچا جاتا ہے۔ "الشریعہ" وہ دین ہے جو اللہ نے اپنے بندوں کے لیے مشروع کیا ہے، اور اس نے ان کے لیے "یشرع شرعا" کیا، یعنی: مقرر کیا۔ "الشارع": بڑی سڑک۔ "الشرعہ" کے معنی (کمان کی) تانت کے بھی ہیں، اس کی جمع "شرع" اور "شروع" ہے، اور "شراع" جمع الجمع ہے؛ ابوعبیدہ(6) سے مروی ہے؛ پس یہ مشترک لفظ ہے۔ اور "المنہاج": مسلسل راستہ، اور یہ "النہج" اور "المنہج" ہے، یعنی: واضح(7)؛ راجز (شاعر) نے کہا: جسے شک ہو، یہ "فلج" ہے(8) خوبصورت پانی اور واضح راستہ(9)۔

حواشی: (1) 245/2۔ (2) (م) میں: جس نے کہا کہ شراب کی قیمت لگائی جائے۔ (3) دیکھئے احکام القرآن للکیا 81/3۔ (4) احکام القرآن للکیا 81/3۔ (5) (ظ) میں: اس کے ساتھ، اور دیکھئے

احکام القرآن للجصاص 442/2، اور النکت والعیون 45/2۔ (6) اسے جوہری نے الصحاح (شرع) میں ان سے نقل کیا ہے۔ (7) دیکھئے تفسیر الطبری 493/8۔ (8) نسخوں میں: یلج، اور (م) سے جو ثابت ہے وہ درست ہے، اور یہی مصادر کے موافق ہے۔ (9) یہ ابوعبیدہ کی مجاز القرآن 168/1، المقتضب 359/3، اور تفسیر الطبری 493/8، اور معجم ما استعجم 1027/3 میں بغیر نسبت کے ہے۔ شیخ محمود شاکر نے تفسیر طبری 384/10 پر اپنے تعلیقات میں کہا ہے: گویا کہ وہ بنی العنبر بن عمرو بن تمیم کا ایک راجز ہے، اور کہا: فَلْج: فاء پر فتحہ اور لام پر سکون کے ساتھ: بنی العنبر بن عمرو بن تمیم کا ایک پانی... اور ماء رواء: را پر فتحہ کے ساتھ: وہ میٹھا پانی جس میں پینے والوں کے لیے سیری ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 48 | 39

Abu al-Abbas Muhammad ibn Yazid said: Ash-Shari'ah is the beginning of the path; and al-Minhaj is the continuous path (1).

It is narrated from Ibn Abbas, al-Hasan, and others: "Shir'atan wa minhajan": a Sunnah and a path (2).

The meaning of the verse: He made the Torah for its people, the Gospel for its people, and the Quran for its people. This is regarding religious laws and acts of worship, but the root is monotheism (tawhid), in which there is no disagreement; the meaning of this was narrated from Qatadah.

Mujahid said: Ash-Shar'ah and al-Minhaj are the religion of Muhammad (peace and blessings be upon him); and everything else has been abrogated by it (3).

The Almighty's saying: {And if Allah had willed, He would have made you one nation}, meaning: He would have made your law one, so you would be on the truth; thus He clarified that by difference (4) He meant the faith of some people and the disbelief of others.

{But [He intended] to test you in what He has given you} - there is an omission in the speech related to the lam of purpose (ki), meaning: but He made your laws different to test you. And al-ibtila' is testing (5).

The Almighty's saying: {So race to [all that is] good}, meaning: hasten to acts of obedience. This indicates that performing obligatory duties earlier is better than delaying them, and there is no disagreement (6) about that in all acts of worship except for prayer at the beginning of its time; for Abu Hanifa sees that it is better to delay it, and the generality of the verse is evidence for it. Al-Kiya said it (7).

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/319, Tahdhib al-Lugha 1/424, and Zad al-Masir 2/372, and in them: Shir'ah instead of Ash-Shari'ah. (2) Tafsir al-Tabari 8/496 - 498. (3) See Zad al-Masir 2/372, and al-Tabari recorded the opinions in 8/493 - 498. (4) In the copies: the difference, and the established one is from (m). (5) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/24. (6) In (m): a difference. (7) In Ahkam al-Qur'an 3/81 - 82, and what follows is from it.

सूरा अल-मायदा: आयत 48 | 39

अबू अल-अब्बास मुहम्मद बिन यज़ीद ने कहा: 'शरीअत' मार्ग का आरंभ है; और 'मिन्हाज' निरंतर मार्ग है (1)।

इब्न अब्बास, अल-हसन और अन्य से वर्णित है: "शिरअतन व मिन्हाजन" [का अर्थ है] एक सुन्नत और एक रास्ता (2)।

आयत का अर्थ: उसने तौरात उसके अनुयायियों के लिए बनाई, इंजील उसके अनुयायियों के लिए, और कुरान इसके अनुयायियों के लिए। यह धार्मिक कानूनों और इबादतों के बारे में है, लेकिन मूल एकेश्वरवाद (तौहीद) है जिसमें कोई मतभेद नहीं है; इसका अर्थ कतादा से वर्णित है।

मुजाहिद ने कहा: 'अश-शरअह' और 'अल-मिन्हाज' मुहम्मद (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) का धर्म है; और इसके द्वारा अन्य सभी को निरस्त कर दिया गया है (3)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और यदि अल्लाह चाहता, तो वह तुम्हें एक ही समुदाय बना देता}, अर्थात: वह तुम्हारे कानून को एक कर देता ताकि तुम सत्य पर होते; इस प्रकार उन्होंने स्पष्ट किया कि मतभेद (4) से उनका तात्पर्य कुछ लोगों के ईमान और कुछ के कुफ्र से था।

{लेकिन [वह चाहता है] कि जो कुछ उसने तुम्हें दिया है, उसमें तुम्हें परखे} - यहाँ वाक्य में एक विलोपन (حذف) है जो प्रयोजन के'लाम' (की) से संबंधित है, अर्थात: लेकिन उसने तुम्हारे कानूनों को अलग बनाया ताकि वह तुम्हारी परीक्षा ले सके। और 'अल-इब्तिला' का अर्थ है परीक्षा (5)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {अतः तुम भलाई के कामों में एक-दूसरे से आगे बढ़ने की कोशिश करो}, अर्थात: आज्ञाकारिता के कार्यों में शीघ्रता करो। यह दर्शाता है कि अनिवार्य कर्तव्यों (वाजिबात) को पहले करना उन्हें विलंबित करने से बेहतर है, और इस पर सभी इबादतों में कोई मतभेद (6) नहीं है सिवाय समय के आरंभ में नमाज़ के, क्योंकि अबू हनीफ़ा का मानना है कि इसे विलंबित करना बेहतर है, और आयत की व्यापकता इसके पक्ष में एक प्रमाण है। अल-किया ने यह कहा है (7)।

---

(1) मआनी अल-कुरान अल-नहहास 2/319, तहज़ीब अल-लुग़ा 1/424 और ज़ाद अल-मसीर 2/372, और उनमें: 'अश-शरीअत' के स्थान पर 'शिरअह' है। (2) तफ़सीर अल-तबरी 8/496 - 498। (3) देखें ज़ाद अल-मसीर 2/372, और अल-तबरी ने 8/493 - 498 में विचार प्रस्तुत किए हैं। (4) प्रतियों में: 'अल-इख्तिलाफ', और प्रमाणित (म) से है। (5) देखें इ'राब अल-कुरान अल-नहहास

2/24। (6) (म) में: 'इख्तिलाफ'। (7) अहकाम अल-कुरान 3/81 - 82 में, और उसके बाद का हिस्सा उसी से है।

سورة المائدہ: آیت 48 | 39

ابو العباس محمد بن یزید نے کہا: شریعت راستے کی ابتدا ہے؛ اور منہاج مسلسل راستہ ہے (1)۔

ابن عباس، الحسن اور دیگر سے مروی ہے: «شِرْعَةً وَمِنْهَاجاً»: یعنی ایک سنت اور ایک راستہ (2)۔

آیت کا مطلب: اس نے تورات اس کے ماننے والوں کے لیے بنائی؛ اور انجیل اس کے ماننے والوں کے لیے، اور قرآن اس کے ماننے والوں کے لیے، اور یہ شریعتوں اور عبادتوں کے بارے میں ہے، اور اصل توحید ہے جس میں کوئی اختلاف نہیں؛ اس کا مفہوم قتادہ سے مروی ہے۔

مجاہد نے کہا: الشَّرْعہ اور المنہاج محمد (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کا دین ہے؛ اور اس کے ذریعے اس کے علاوہ ہر چیز منسوخ کر دی گئی ہے (3)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً﴾، یعنی: وہ تمہاری شریعت کو ایک بنا دیتا تو تم حق پر ہوتے؛ پس اس نے واضح کیا کہ اختلاف (4) سے اس کی مراد ایک قوم کا ایمان لانا اور ایک قوم کا کفر کرنا ہے۔

﴿وَلَكِن لِّيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ﴾ کلام میں ایک حذف ہے جس کا تعلق 'لامِ کے' (کی) سے ہے، یعنی: لیکن اس نے تمہاری شریعتیں مختلف بنائیں تاکہ وہ تمہیں آزمائے۔ اور الابتلاء کے معنی ہیں: آزمائش (5)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ﴾، یعنی: نیکی کے کاموں کی طرف جلدی کرو۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ واجبات کی ادائیگی میں جلدی کرنا انہیں تاخیر سے ادا کرنے سے بہتر ہے، اور اس میں تمام عبادتوں میں کوئی اختلاف (6) نہیں ہے سوائے اول وقت میں نماز کے؛ کیونکہ

ابو حنیفہ کا خیال ہے کہ اس میں تاخیر بہتر ہے، اور آیت کا عموم اس پر دلیل ہے۔ یہ بات الکیا (7) نے کہی ہے۔

---

(1) معانی القرآن للنحاس 2/319، اور تہذیب اللغۃ 1/424 اور زاد المسیر 2/372، اور ان دونوں میں: الشریعہ کی جگہ شرعہ ہے۔ (2) تفسیر الطبری 8/496 - 498۔ (3) زاد المسیر 2/372 دیکھیں، اور طبری نے 8/493 - 498 میں اقوال نقل کیے ہیں۔ (4) نسخوں میں: الاختلاف، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (5) إعراب القرآن للنحاس 2/24 دیکھیں۔ (6) (م) میں: اختلاف۔ (7) أحكام القرآن 3/81 - 82 میں، اور اس کے بعد کا حصہ وہیں سے ہے۔

Page 40 Surah Al-Ma'idah: Verses 48 - 49

And in it is evidence that fasting while traveling is better than breaking the fast, and all of this has been previously mentioned in "Al-Baqarah"(1). {To Allah is your return all together, and He will inform you concerning that over which you used to differ}, meaning: regarding what you disagreed about, and doubts will vanish. The Almighty's saying: {And judge between them by what Allah has revealed and do not follow their inclinations and beware of them, lest they tempt you away from some of what Allah has revealed to you. And if they turn away - then know that Allah only intends to afflict them for some of their sins. And indeed, many among the people are defiantly disobedient 49} The Almighty's saying: {And judge between them by what Allah has revealed} Speech regarding this has preceded, and that it abrogates choice(2). Ibn al-Arabi said(3): "This is a broad claim; for the conditions of abrogation are four; among them is knowing the history by identifying the preceding and the succeeding, and this is unknown for these two verses; thus, it is prevented to claim that one of them abrogates the other, and the matter remains as it was." I say: We have mentioned from Abu Ja'far an-Nahhas(4) that this verse is later in revelation; so it would be abrogating unless it is estimated in the speech: "and judge between them by what Allah has revealed IF YOU WISH"; because the mention of choice for him preceded, so the end of the speech had the choice omitted from it; due to the first's indication of it; because it is conjoined to it, so its ruling in(5) choice is like the ruling of what it is conjoined to, they are partners, and the latter is not disconnected from what preceded it; as there is no meaning to that, nor is it correct, so it must be that His saying: {And judge between them by what Allah has revealed} is conjoined to what preceded it from His saying: {And if you judge, judge between them with justice} [Al-Ma'idah: 42], and from His saying: {So if they come to you, judge between them or turn away from them}.

Footnotes: (1) 2/450 - 454 and 3/134. (2) 7/488 - 493. (3) In Ahkam al-Qur'an 2/629. (4) 7/491, and it is in his 'An-Nasikh wal-Mansukh' 2/294. (5) In (d), (z), and (m): then the ruling of choice, and in (zha): then its ruling is choice, and what is established is from 'Al-Idah linasikh al-Qur'an wa mansukhih' by Makki p. 272, and the speech is from it.

पृष्ठ 40 सूरा अल-मायदाह: आयत 48 - 49

और इसमें यह प्रमाण है कि यात्रा के दौरान रोज़ा रखना इफ्तार (रोज़ा न रखने) से बेहतर है, और यह सब पहले "अल-बक़रह"(1) में बताया जा चुका है। {तुम सबको अल्लाह ही की ओर लौटना है, फिर वह तुम्हें बताएगा जिसके बारे में तुम मतभेद करते थे}, अर्थात्: उस बारे में जिसमें तुम मतभेद करते थे, और संदेह दूर हो जाएँगे। अल्लाह तआला का कथन है: {और उनके बीच उसी के अनुसार निर्णय करें जो अल्लाह ने उतारा है और उनकी इच्छाओं का पालन न करें और उनसे सावधान रहें कि कहीं वे आपको अल्लाह द्वारा आप पर उतारे गए कुछ हिस्से से विचलित न कर दें। फिर यदि वे मुँह फेर लें, तो जान लें कि अल्लाह का इरादा केवल उन्हें उनके कुछ पापों के बदले दंडित करना है। और वास्तव में, लोगों में से बहुत से आज्ञा उल्लंघन करने वाले हैं 49} अल्लाह तआला का कथन: {और उनके बीच उसी के अनुसार निर्णय करें जो अल्लाह ने उतारा है} इस बारे में पहले चर्चा हो चुकी है, और यह कि यह विकल्प (2) को रद्द (मनसूख) करने वाला है। इब्न अल-अरबी (3) ने कहा: "यह एक व्यापक दावा है; क्योंकि निरसन (नस्ख़) की शर्तें चार हैं; उनमें से एक पूर्ववर्ती और बाद वाले की पहचान करके इतिहास को जानना है, और इन दो आयतों के लिए यह अज्ञात है; इस प्रकार, यह दावा करना वर्जित है कि उनमें से एक दूसरे को रद्द करने वाली है, और मामला वैसा ही बना रहता है जैसा वह था।" मैं कहता हूँ: हमने अबू जाफ़र अन-नहहास (4) से उल्लेख किया है कि यह आयत अवतरण में बाद की है; इसलिए यह रद्द करने वाली होगी जब तक कि बात में यह अनुमान न लगाया जाए: "और उनके बीच उसी के अनुसार निर्णय करें जो अल्लाह ने उतारा है यदि आप चाहें"; क्योंकि उसके लिए विकल्प का उल्लेख पहले आ चुका है, इसलिए बात के अंत से विकल्प को हटा दिया गया; पहले वाले के संकेत के कारण; क्योंकि यह उस पर संयोजित (अतफ़) है, इसलिए विकल्प में इसका नियम (5) वैसा ही है जैसा जिस पर इसे संयोजित किया गया है, वे दोनों साझेदार हैं, और बाद वाला अपने से पहले वाले से अलग नहीं है; क्योंकि इसका कोई अर्थ नहीं है, और न ही यह सही है, इसलिए यह आवश्यक है कि उसका कथन: {और उनके बीच उसी के अनुसार निर्णय करें जो अल्लाह ने उतारा है} उसके पहले के कथन पर संयोजित हो: {और यदि आप निर्णय करें, तो उनके बीच न्याय के साथ निर्णय करें} [अल-मायदाह: 42], और उसके कथन से: {तो यदि वे आपके पास आएँ तो उनके बीच निर्णय करें या उनसे मुँह फेर लें}।

पाद टिप्पणियाँ: (1) 2/450 - 454 और 3/134। (2) 7/488 - 493। (3) अहकाम अल-क़ुरआन 2/629 में। (4) 7/491, और यह उनकी 'अन-नासिख़ वल-मनसूख' 2/294 में है। (5) (द), (ज़) और

(म) में: तो विकल्प का नियम, और (ज़्हा) में: तो इसका नियम विकल्प है, और जो स्थापित है वह मक्की की 'अल-ईदाह ली-नासिख़ अल-क़ुरआन व मनसूख़िह' पृष्ठ 272 से है, और बात उन्हीं की है।

صفحہ ٤٠ سورہ المائدہ: آیات ٤٨ - ٤٩

اور اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ سفر میں روزہ رکھنا افطار (روزہ نہ رکھنے) سے بہتر ہے، اور یہ سب کچھ پہلے "البقرہ"(١) میں گزر چکا ہے۔ ﴿اللہ ہی کی طرف تم سب کو پلٹ کر جانا ہے، پھر وہ تمہیں ان باتوں کی خبر دے گا جن میں تم اختلاف کرتے تھے﴾، یعنی: جن میں تم نے اختلاف کیا، اور شکوک دور ہو جائیں گے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور یہ کہ ان کے درمیان اس کے مطابق فیصلہ کریں جو اللہ نے نازل کیا ہے اور ان کی خواہشات کی پیروی نہ کریں اور ان سے بچتے رہیں کہ کہیں وہ آپ کو اللہ کے نازل کردہ بعض احکام سے بہکا نہ دیں، پھر اگر وہ منہ پھیر لیں تو جان لیں کہ اللہ کا ارادہ یہی ہے کہ انہیں ان کے بعض گناہوں کی سزا دے، اور بے شک لوگوں میں سے بہت سے نافرمان ہیں ٤٩﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور یہ کہ ان کے درمیان اس کے مطابق فیصلہ کریں جو اللہ نے نازل کیا ہے﴾ اس کے بارے میں گفتگو پہلے ہو چکی ہے، اور یہ کہ یہ اختیار(٢) کو منسوخ کرنے والی ہے۔ ابن العربی(٣) نے کہا: "یہ ایک بڑا دعویٰ ہے؛ کیونکہ نسخ کی شرائط چار ہیں؛ ان میں سے ایک پہلے اور بعد والے کا علم حاصل کر کے تاریخ کو جاننا ہے، اور ان دو آیتوں کے بارے میں یہ معلوم نہیں ہے؛ چنانچہ یہ دعویٰ کرنا ممنوع ہے کہ ان میں سے ایک دوسری کی ناسخ ہے، اور معاملہ اپنی حالت پر باقی رہا۔" میں کہتا ہوں: ہم ابو جعفر النحاس(٤) کے حوالے سے ذکر کر چکے ہیں کہ یہ آیت نزول میں مؤخر ہے؛ چنانچہ یہ ناسخ ہو گی الّا یہ کہ کلام میں یہ مقدر مانا جائے: "اور ان کے درمیان اس کے مطابق فیصلہ کریں جو اللہ نے نازل کیا ہے اگر آپ چاہیں"؛ کیونکہ ان کے لیے اختیار کا ذکر پہلے آ چکا ہے، چنانچہ کلام کے آخر سے اختیار کو حذف کر دیا گیا؛ پہلے کے اس پر دلالت کرنے کی وجہ سے؛ کیونکہ یہ اس پر معطوف ہے، لہذا اختیار میں اس کا حکم(٥) وہی ہے جو معطوف علیہ کا ہے، پس وہ دونوں

شریک ہیں، اور بعد والا اپنے سے پہلے والے سے کٹا ہوا نہیں ہے؛ کیونکہ اس کا کوئی فائدہ نہیں ہے، اور نہ ہی یہ درست ہے، لہذا ضروری ہے کہ اس کا قول: ﴿اور یہ کہ ان کے درمیان اس کے مطابق فیصلہ کریں جو اللہ نے نازل کیا ہے﴾ اپنے سے پہلے والے اس قول پر معطوف ہو: ﴿اور اگر آپ فیصلہ کریں تو ان کے درمیان انصاف کے ساتھ فیصلہ کریں﴾ [المائدہ: ٤٢]، اور اس قول پر: ﴿پس اگر وہ آپ کے پاس آئیں تو ان کے درمیان فیصلہ کریں یا ان سے اعراض کریں﴾۔

حواشی: (١) ٤٥٠/٢ - ٤٥٤ اور ١٣٤/٣ . (٢) ٤٨٨/٧ - ٤٩٣ . (٣) احکام القرآن میں ٦٢٩/٢ . (٤) ٤٩١/٧ ، اور یہ ان کی 'الناسخ والمنسوخ' میں ہے ٢٩٤/٢ . (٥) (د)، (ز) اور (م) میں: اختیار کا حکم، اور (ظ) میں: اس کا حکم اختیار ہے، اور جو ثابت ہے وہ مکی کی کتاب 'الایضاح لناسخ القرآن ومنسوخہ' ص٢٧٢ سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔

41 Surah Al-Ma'idah: Verse 49

[Al-Ma'idah: 42], so the meaning of {And that you judge between them by what Allah has revealed} means: Judge [between them] with that if you judge and choose the judgment. It is all firm (muhkam) and not abrogated; because the abrogator is not linked to the abrogated [and] conjoined with it. Thus, the choice given to the Prophet ﷺ in that is firm and not abrogated. This was said by Makki, may Allah have mercy on him(1).

{And that you judge} is in the accusative case (nasb) as it is conjoined to "the Book," meaning: And We revealed to you that you judge between them by what Allah has revealed, i.e., by the judgment of Allah that He revealed to you in His Book(2).

{And beware of them, lest they tempt you away}; "that" (an) is a substitute (badal) for the 'h' and 'm' in "beware of them" (wahdharhum), and it is a substitute of inclusion (badal al-ishtiimal)(3), or it is an object of purpose; i.e., for the purpose that they might tempt you.

And from Ibn Ishaq, Ibn Abbas said: A group of rabbis gathered, including Ibn Suriya, Ka'b bin Asad, Ibn Saluba, and Sha's bin Qais(4). They said: "Come let us go to Muhammad, so that perhaps we may tempt him away from his religion, for he is only a human." So they came to him and said: "You know, O Muhammad, that we are the rabbis of the Jews, and if we follow you, none of the Jews will disagree with us. There is a dispute between us and some people, so let us bring the case to you. Rule in our favor against them, so that we may believe in you." But the Messenger of Allah ﷺ refused, and this verse was revealed(5).

The root meaning of fitnah (temptation/trial) is testing, as mentioned previously(6). Then its meaning varies; so His (Exalted be He) saying here(7):

---

(1) Al-Idah li-Nasikh al-Qur'an wa Mansukhih, pp. 272-273, and what is between brackets is from it. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas, 2/24. (3) In (D), (Z), and (M): ishtiimal, and what is fixed is from (Zha), which agrees with Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki, 1/228, and the speech is from him. See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas, 2/25, and al-Bayan by Ibn al-Anbari, 1/295. (4) In the manuscript copies and (M): 'Adi, and what is fixed is from the sources. (5) Narrated by al-Tabari, 7/502, and al-Bayhaqi, 2/536, via Ibn Ishaq from Muhammad Mawla Zaid bin Thabit, from Sa'id bin Jubayr and Ikrima, from Ibn Abbas. It is in Sirat Ibn Hisham, 1/567, and Asbab al-Nuzul by al-Wahidi, p. 191. (6) 3/247. (7) In the copies: "by saying", and what is fixed is from (M).

41 सूरह अल-मा'इदाह: आयत 49

[अल-मा'इदाह: 42], तो {और यह कि तुम उनके बीच उस चीज़ के अनुसार फ़ैसला करो जो अल्लाह ने उतारी है} का अर्थ है: यदि तुम फ़ैसला करो और फ़ैसला चुन लो तो उनके[बीच] उसी के अनुसार फ़ैसला करो। यह पूरा का पूरा 'मुहकम' (दृढ़) है और निरस्त (मनसूख़) नहीं है; क्योंकि निरस्त करने वाला (नासिख़), निरस्त (मनसूख़) से जुड़ा नहीं होता और न ही उस पर आधारित होता है। अतः नबी ﷺ के लिए उस मामले में दिया गया विकल्प 'मुहकम' है, निरस्त नहीं। यह मक्की (रह.) ने कहा है(1)।

{और यह कि तुम फ़ैसला करो} 'नस्ब' की स्थिति में है क्योंकि यह "किताब" के साथ जुड़ा हुआ है, यानी: और हमने तुम्हारी ओर इसे उतारा है कि तुम उनके बीच उस चीज़ के अनुसार फ़ैसला करो जो अल्लाह ने उतारी है, अर्थात अल्लाह के उस फ़ैसले के अनुसार जो उसने अपनी किताब में तुम्हारी ओर उतारा है(2)।

{और उनसे सावधान रहो कि कहीं वे तुम्हें विचलित न कर दें}; "कि (अन)" शब्द "उनसे (हुम)" का बदल (प्रतिस्थापन) है, और यह 'बदल-ए-इशतिमाल' (समावेशी प्रतिस्थापन) है(3), या यह 'मफ़ऊल लहू' (उद्देश्य सूचक) है; यानी इस कारण से कि वे तुम्हें विचलित कर सकें।

इब्न इसहाक़ से रिवायत है कि इब्न अब्बास ने कहा: यहूदियों के विद्वानों (अहबार) का एक समूह इकट्ठा हुआ, जिनमें इब्न सूरिया, का'ब बिन असद, इब्न सलुबा और शा'स बिन क़ैस शामिल थे(4)। उन्होंने कहा: "चलो, हम मुहम्मद के पास चलते हैं, शायद हम उन्हें उनके धर्म से विचलित कर दें, क्योंकि वे भी एक इंसान ही हैं।" तो वे उनके पास आए और कहा: "हे मुहम्मद, आप जानते हैं कि हम यहूदियों के विद्वान हैं, और यदि हम आपका अनुसरण करेंगे, तो यहूदियों में से कोई भी हमारा विरोध नहीं करेगा। हमारे और कुछ लोगों के बीच एक विवाद है, इसलिए हम अपना मामला आपके पास लाते हैं। हमारे पक्ष में उनके विरुद्ध फ़ैसला करें, ताकि हम आप पर विश्वास कर सकें।" लेकिन अल्लाह के रसूल ﷺ ने इनकार कर दिया, और यह आयत उतरी(5)।

फ़ितना (आज़माइश/प्रलोभन) का मूल अर्थ परीक्षण करना है, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है(6), फिर इसके अर्थ बदलते रहते हैं; अतः यहाँ अल्लाह तआला का कहना है(7):

(1) अल-ईदाह ली-नासिख़ अल-कुरआन व मनसूख़िह, पृ. 272-273, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा वहीं से है। (2) इ'राब अल-कुरआन, अन-नह़्हास द्वारा, 2/24। (3) (द), (ज़) और (म) में: इशतिमाल, और जो प्रमाणित है वह (ज़) से है, जो मक्की द्वारा 'मुश्किल इ'राब अल-कुरआन' 1/228 के अनुरूप है, और यह कथन उन्हीं का है। देखें 'इ'राब अल-कुरआन' अन-नह़्हास द्वारा, 2/25, और 'अल-बयान' इब्न अल-अंबारी द्वारा, 1/295। (4) पांडुलिपियों और (म) में: अदी, और जो प्रमाणित है वह स्रोतों से है। (5) इसे अल-तब़री 7/502 और अल-बैहक़ी 2/536 ने इब्न इसहाक़ के माध्यम से मुहम्मद मौला ज़ैद बिन साबित से, सईद बिन जुबैर और इकरिमा के माध्यम से इब्न अब्बास से उद्धृत किया है। यह सीरत इब्न हिशाम 1/567 और असबाब अल-नुज़ूल अल-वाहिदी पृ. 191 में भी है। (6) 3/247। (7) प्रतियों में: "यह कहते हुए", और जो प्रमाणित है वह (म) से है।

41 سورہ المائدہ: آیت 49

[المائدہ: 42]، پس فرمانِ الٰہی {اور یہ کہ آپ ان کے درمیان اس کے مطابق فیصلہ کریں جو اللہ نے نازل کیا ہے} کا مطلب یہ ہے کہ: اگر آپ فیصلہ کریں اور فیصلے کا انتخاب کریں تو ان کے [درمیان] اسی کے ساتھ فیصلہ کریں۔ پس یہ سارا محکم ہے، منسوخ نہیں؛ کیونکہ ناسخ، منسوخ کے ساتھ مربوط اور اس پر معطوف نہیں ہوتا۔ لہٰذا نبی ﷺ کو اس معاملے میں جو اختیار دیا گیا ہے وہ محکم ہے منسوخ نہیں۔ یہ مکی رحمہ اللہ نے کہا ہے(1)۔

{اور یہ کہ آپ فیصلہ کریں} یہ لفظ "الکتاب" پر عطف ہونے کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے، یعنی: اور ہم نے آپ کی طرف یہ کتاب نازل کی ہے تاکہ آپ ان کے درمیان اس کے مطابق فیصلہ کریں جو اللہ نے نازل کیا ہے، یعنی اللہ کے اس حکم کے مطابق جو اس نے اپنی کتاب میں آپ پر نازل کیا ہے(2)۔

{اور ان سے بچ کر رہیں کہ کہیں وہ آپ کو بہکا نہ دیں}؛ لفظ "أن" (کہ) یہاں "واحذرهم" میں موجود ضمیر 'ہم' سے بدل ہے، اور یہ بدلِ اشتمال ہے(3)، یا یہ مفعول لہ ہے؛ یعنی اس وجہ سے کہ وہ آپ کو فتنے میں نہ ڈال دیں۔

ابن اسحاق سے روایت ہے کہ ابن عباس نے کہا: یہودیوں کے کچھ علماء (احبار) جمع ہوئے، جن میں ابن صوریا، کعب بن اسد، ابن صلوبا اور شاس بن قیس شامل تھے(4)۔ انہوں نے کہا: "آؤ ہم محمد کے پاس چلیں، شاید ہم انہیں ان کے دین سے پھیر دیں، کیونکہ وہ ایک انسان ہی ہیں۔" پس وہ آپ ﷺ کے پاس آئے اور کہا: "اے محمد، آپ جانتے ہیں کہ ہم یہودیوں کے علماء ہیں، اور اگر ہم نے آپ کی پیروی کی تو یہودیوں میں سے کوئی ہماری مخالفت نہیں کرے گا۔ ہمارے اور کچھ

لوگوں کے درمیان جھگڑا ہے، ہم وہ مقدمہ آپ کے پاس لاتے ہیں۔ آپ ان کے خلاف ہمارے حق میں فیصلہ کر دیں تاکہ ہم آپ پر ایمان لے آئیں۔" لیکن رسول اللہ ﷺ نے انکار فرما دیا، اور یہ آیت نازل ہوئی(5)۔

فتنہ کی اصل جڑ 'آزمائش' ہے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(6)، پھر اس کے معنی مختلف ہو جاتے ہیں؛ پس اللہ تعالیٰ کا یہاں فرمانا(7):

---

(1) الإيضاح لناسخ القرآن ومنسوخه ص 272 - 273، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے۔ (2) إعراب القرآن للنحاس 2/24۔ (3) (د)، (ز) اور (م) میں: اشتمال، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (ظ) سے ہے، جو مکی کی 'مشكل إعراب القرآن' 1/228 کے موافق ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے، دیکھئے إعراب القرآن للنحاس 2/25، اور البيان لابن الانباری 1/295۔ (4) قلمی نسخوں اور (م) میں: عدی، اور جو ثابت شدہ ہے وہ مصادر سے ہے۔ (5) اسے طبری 7/502 اور بیہقی 2/536 نے ابن اسحاق کے طریق سے محمد مولیٰ زید بن ثابت سے، انہوں نے سعید بن جبیر اور عکرمہ سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ یہ سیرت ابن ہشام 1/567 اور اسباب النزول للواحدی ص 191 میں بھی ہے۔ (6) 3/247۔ (7) نسخوں میں ہے: "بقوله"، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (م) سے ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 49 42

"yaftinuka" (they tempt you) means: they turn you away and repel you. "Fitnah" can also mean Shirk (polytheism); and from this is His saying: {And fitnah is worse than killing} [Al-Baqarah: 217], and His saying: {And fight them until there is no more fitnah} [Al-Baqarah: 193]. And fitnah can be in the sense of a lesson; like His saying: {do not make us a trial for those who disbelieve} [Al-Mumtahanah: 5], and {do not make us a trial for the wrongdoing people} [Yunus: 85]. And fitnah can be blocking from the path, as in this verse (1).

And the repetition of {And judge between them by what Allah has revealed} is for emphasis, or it refers to various situations and rulings; He commanded him to judge in each one according to what Allah revealed.

And in the verse, there is evidence for the possibility of the Prophet ﷺ forgetting; because He said: "lest they tempt you," and that only happens through forgetfulness, not intentionally (2).

And it was said: The address is to him, but the intention is for someone else. The explanation of this will come in "Al-An'am" God willing (3).

And the meaning of {from part of what Allah has revealed to you}: is from all that Allah has revealed to you (4). And "some" is used to mean "all"; the poet said: Or death seizes (5) some [all] souls (6)

And it is narrated: "or binds" (7). He meant: all souls; and based on this, they interpreted His saying: {And I will surely come to you...}

---

(1) See Ta'wil Mushkil al-Qur'an by Ibn Qutaybah, pp. 362-363, and Tafsir Abi al-Layth 1/442. (2) See Tafsir al-Razi 12/14. (3) During the interpretation of verse (53) therein. (4) His saying: "to you," from (M), and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/629. (5) In the manuscripts: "taghtabit", and in Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, the word is: "ya'tabit", and what is established is from (M). (6) The latter half of a verse by Labid, and it is in his Diwan p. 175, and it contains: "ya'taliq" instead of "ya'tabit", and its beginning is: "I leave places if I am not satisfied with them," and his saying: "ya'tabit" comes from when someone throws himself into war unwillingly. See Lisan al-Arab (abat). And it previously appeared in 5/147 with the narration: "or binds." And the discussion on the verse was there. (7) In the manuscripts: "tartabit", and what is established is from (M), and Ibn Jinni mentioned this narration in Al-Khasa'is 1/74.

सूरह अल-मा'इदह: आयत 49 42

«यफ़तिनूका» का अर्थ है: वे तुम्हें रोक दें और तुम्हें वापस लौटा दें। 'फ़ितना' का अर्थ शिर्क (बहुदेववाद) भी हो सकता है; जैसे कि अल्लाह का कथन है: {और फ़ितना हत्या से भी बड़ा है} [अल-बक़रह: 217], और {और उनसे लड़ो यहाँ तक कि फ़ितना न रहे} [अल-बक़रह: 193]। फ़ितना का अर्थ परीक्षा/सबक भी हो सकता है; जैसे कि: {हमें उन लोगों के लिए परीक्षा न बना जो काफ़िर हैं} [अल-मुमतहना: 5], और {हमें ज़ालिम लोगों के लिए परीक्षा न बना} [यूनुस: 85]। और फ़ितना का अर्थ मार्ग से रोकना भी हो सकता है, जैसा कि इस आयत में है (1)।

और {और उनके बीच उसी के अनुसार फ़ैसला करें जो अल्लाह ने उतारा है} का दोहराव जोर देने के लिए है, या ये विभिन्न स्थितियाँ और नियम हैं; उसे आदेश दिया गया कि वह हर एक मामले में उसी के अनुसार फ़ैसला करे जो अल्लाह ने उतारा है।

और आयत में नबी ﷺ द्वारा भूलने की संभावना का प्रमाण है; क्योंकि अल्लाह ने कहा: "कि वे तुम्हें बहकाएँ" और यह केवल भूलने से होता है, जानबूझकर नहीं (2)।

कहा गया है: संबोधन उन्हें है लेकिन अर्थ दूसरों के लिए है। इसका स्पष्टीकरण "अल-अनआम" में आएगा, इंशाअल्लाह (3)।

और {अल्लाह ने जो तुम पर उतारा है, उसके कुछ हिस्से से} का अर्थ है: अल्लाह ने तुम पर जो कुछ भी उतारा है, उस सब से (4)। "कुछ" (Al-Ba'd) शब्द का प्रयोग कभी-कभी "पूर्ण/सब" (Al-Kull) के अर्थ में किया जाता है; एक कवि ने कहा: या उनकी मृत्यु कुछ [सभी] आत्माओं को ले लेती है (5) (6)

और एक वर्णन है: "या बाँध देती है" (7)। उसका अर्थ था: सभी आत्माएँ, और इसी आधार पर उन्होंने अल्लाह के इस कथन को लिया: {और मैं अवश्य तुम्हारे पास आऊंगा...}

---

(1) देखें तावील मुश्किल अल-क़ुरआन इब्न क़ुतैबा द्वारा पृ. 362-363, और तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/442। (2) देखें तफ़सीर अल-राज़ी 12/14। (3) उसी की आयत (53) की व्याख्या के दौरान। (4) उनका कहना: "इलैका" (तुम्हारी ओर), (म) से, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन 2/629। (5) पांडुलिपियों में: 'तग़तबित', और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन में शब्द है: 'य'तबित', और जो स्थापित है वह (म) से है। (6) लबीद के एक शेर का दूसरा भाग, और यह उनके दीवान पृ. 175 में है, और उसमें 'य'तलिक' है 'य'तबित' के बजाय, और इसका पहला भाग है: "मैं

स्थानों को छोड़ देता हूँ यदि मैं उनसे संतुष्ट नहीं हूँ," और उनका कहना: 'य'तबित' उस व्यक्ति के लिए है जो युद्ध में खुद को अनिच्छा से डाल देता है। देखें लिसान अल-अरब (अबत)। और यह पहले 5/147 में वर्णन के साथ आ चुका है: "या बाँध देती है।" और शेर पर चर्चा वहीं हुई थी। (7) पांडुलिपियों में: 'तरतबित', और जो स्थापित है वह (म) से है, और इब्न जिन्नी ने अल-ख़साइस 1/74 में इस वर्णन का उल्लेख किया है।

سورة المائدہ: آیت 49 42

«يَفْتِنُوكَ» کا معنی ہے: وہ آپ کو روک دیں اور آپ کو پھیر دیں۔ فتنہ شرک کے معنی میں بھی ہوتا ہے؛ اسی میں سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَالْفِتْنَةُ أَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ﴾ [البقرہ: 217]، اور قول باری تعالیٰ ہے: ﴿وَقَتِلُوهُمْ حَتَّىٰ لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ﴾ [البقرہ: 193]۔ اور فتنہ عبرت کے معنی میں بھی ہوتا ہے؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿لَا تَجْعَلْنَا فِتْنَةً لِّلَّذِينَ كَفَرُوا﴾ [الممتحنہ: 5]، اور ﴿لَا تَجْعَلْنَا فِتْنَةً لِّلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾ [یونس: 85]۔ اور فتنہ راستے سے روکنے کے معنی میں بھی ہوتا ہے، جیسا کہ اس آیت میں ہے (1)۔

اور ﴿وَأَنِ احْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ﴾ کی تکرار تاکید کے لیے ہے، یا یہ مختلف احوال اور احکام ہیں؛ اللہ نے آپ کو حکم دیا کہ ہر معاملے میں اللہ کے نازل کردہ کے مطابق فیصلہ کریں۔

اور آیت میں نبی ﷺ سے بھول چوک کے امکان پر دلیل ہے؛ کیونکہ اللہ نے فرمایا: «أَنْ يَفْتِنُوكَ» اور یہ بھول چوک سے ہی ہوتا ہے، جان بوجھ کر نہیں (2)۔

اور کہا گیا ہے: خطاب آپ سے ہے اور مراد دوسرے ہیں۔ اس کی وضاحت "الانعام" میں آئے گی، انشاء اللہ (3)۔

اور ﴿عَنْ بَعْضِ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكَ﴾ کا معنی ہے: ان تمام چیزوں سے جو اللہ نے آپ کی طرف نازل فرمائی ہیں (4)۔ اور "بعض" کبھی "کل" کے معنی میں استعمال ہوتا ہے؛ شاعر نے کہا: أو يَعْتَبِطْ (5) بعضَ النُّفوسِ حِمامُها (6) (یا ان کی موت بعض [تمام] جانوں کو اچک لے)

اور مروی ہے: "أو يَرتبِط" (7)۔ مراد ہے: تمام نفوس؛ اور اسی پر انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کو محمول کیا: ﴿وَلَأَتِيَنَّ لَكُم﴾۔

(1) دیکھیے تاویل مشکل القرآن لابن قتیبہ ص 362-363، اور تفسیر ابی اللیث 1/ 442۔ (2) دیکھیے تفسیر الرازی 12/ 14۔ (3) اس کی آیت (53) کی تفسیر کے وقت۔ (4) ان کا قول: الیک، (م) سے، اور احکام القرآن لابن العربی 2/ 629۔ (5) نسخوں میں: "تغتبط" ہے، اور احکام القرآن لابن العربی میں لفظ ہے: "یعتبط"، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔ (6) لبید کے ایک شعر کا دوسرا مصرع ہے، اور یہ ان کے دیوان ص 175 میں ہے، اور اس میں "یعتبط" کی جگہ "یعتلق" ہے، اور پہلا مصرع ہے: "ترأك أمكنة إذا لم أرضها"، اور ان کا قول: "یعتبط" اس شخص کے بارے میں ہے جو جنگ میں خود کو بلا کراہت ڈال دے۔ دیکھیے لسان العرب (عبط)۔ اور یہ پہلے 5/ 147 میں روایت: "او یرتبط" کے ساتھ گزر چکا ہے، اور وہیں اس شعر پر کلام ہوا ہے۔ (7) نسخوں میں: "ترتبط" ہے، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے، اور ابن جنی نے الخصائص 1/ 74 میں اس روایت کا ذکر کیا ہے۔

43 Surah Al-Ma'idah, Verses 49 - 50

"...some of that over which you differ" [Az-Zukhruf: 63]. Ibn al-Arabi said (1): "The correct view is that 'some' remains as it is in this verse, and what is meant by it is stoning, or the ruling they had intended, and they did not intend to tempt him away from everything. And Allah knows best." His saying (the Exalted): {So if they turn away}, meaning: if they refuse your judgement and turn away from it, {then know that Allah only intends to afflict them for some of their sins}, meaning: He punishes them with exile, the jizyah tax, and killing, and so it was. He only said 'for some' because the recompense for some was sufficient to destroy them. {And indeed, many of the people are defiantly disobedient}, meaning the Jews (2). His saying (the Exalted): {Then is it the judgement of [the time of] ignorance they desire? But who is better than Allah in judgement for a people who are certain [in faith]?} [50]. In this, there are three issues: The first: His saying (the Exalted): {Then is it the judgement of [the time of] ignorance they desire?}. "The judgement" (3) is in the accusative case because of "they desire". The meaning is: those of the pre-Islamic ignorance used to make the judgement for the noble different from the judgement for the lowly; as has been mentioned elsewhere (4), and the Jews used to establish the prescribed punishments (hudud) on the weak and poor, but not on the powerful and rich; thus they resembled the pre-Islamic ignorance in this action (5). The second: Sufyan ibn 'Uyaynah narrated from Ibn Abi Najih, from Tawus, who said: whenever they asked him about a man favoring some of his children over others, he would read this verse: {Then is it the judgement of [the time of] ignorance they desire?} (6). Thus, Tawus used to say: it is not for anyone to favor some of his children over others; if he does, it shall not be executed.

---

(1) In Ahkam al-Qur'an 2/629. (2) See Tafsir al-Baghawi 2/43, al-Wasit by al-Wahidi 2/196, and Tafsir al-Razi 12/14. (3) His saying: "The judgement", from (m). (4) 7/476, p. 5 of this volume. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/25. (6) Narrated by Ibn Abi Shaybah 11/220-221, and Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 7/229.

43 सूरह अल-माइदा, आयत 49 - 50

"...उनमें से कुछ जिनके बारे में तुम मतभेद करते हो" [अज़-ज़ुख़रुफ़: 63]। इब्न अल-अरबी ने कहा (1): "सही बात यह है कि इस आयत में 'कुछ' (ba'd) अपने मूल रूप में है, और इससे तात्पर्य संगसारी (stoning), या वह फैसला है जिसका उन्होंने इरादा किया था, और उनका उद्देश्य उसे हर चीज़ से विचलित करना नहीं था। और अल्लाह बेहतर जानता है।" अल्लाह का कथन: {फिर यदि वे मुँह फेर लें}, अर्थात्: यदि वे आपके निर्णय को अस्वीकार कर दें और उससे मुँह मोड़ लें, {तो जान लो कि अल्लाह तो बस यही चाहता है कि उनके कुछ गुनाहों के कारण उन्हें आपदा में डाल दे}, अर्थात्: वह उन्हें निर्वासन, जजिया और हत्या के माध्यम से दंडित करता है, और वैसा ही हुआ। उन्होंने केवल 'कुछ' कहा क्योंकि कुछ का बदला ही उन्हें नष्ट करने के लिए पर्याप्त था। {और वास्तव में लोगों में से बहुत से आज्ञा उल्लंघन करने वाले हैं}, अर्थात् यहूदी (2)। अल्लाह का कथन: {तो क्या वे जाहिलियत (अज्ञानता के समय) का फैसला चाहते हैं? और विश्वास रखने वाले लोगों के लिए अल्लाह से अच्छा फैसला करने वाला और कौन है?} [50]। इसमें तीन मसले (मुद्दे) हैं: पहला: अल्लाह का कथन: {तो क्या वे जाहिलियत का फैसला चाहते हैं?}। "फैसला" (3) 'चाहते हैं' के कारण कर्म कारक (accusative) में है। इसका अर्थ यह है कि अज्ञानता के काल के लोग कुलीनों के लिए फैसला साधारण लोगों के फैसले से अलग रखते थे; जैसा कि पहले अन्य स्थानों पर बताया गया है (4), और यहूदी कमज़ोर और गरीब लोगों पर दंड (हद) लागू करते थे, लेकिन शक्तिशाली और धनवानों पर नहीं; इस प्रकार उन्होंने इस कार्य में जाहिलियत (अज्ञानता) का अनुकरण किया (5)। दूसरा: सुफ़यान इब्न उययना ने इब्न अबी नजीह से, उन्होंने ताऊस से रिवायत की है, उन्होंने कहा: जब भी उनसे किसी ऐसे व्यक्ति के बारे में पूछा जाता जो अपनी कुछ संतानों को दूसरों पर प्राथमिकता देता, तो वे यह आयत पढ़ते: {तो क्या वे जाहिलियत का फैसला चाहते हैं?} (6)। इस प्रकार, ताऊस कहा करते थे: किसी के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह अपनी कुछ संतानों को दूसरों पर प्राथमिकता दे; यदि वह ऐसा करता है, तो इसे लागू नहीं किया जाएगा।

---

(1) अहकाम अल-क़ुरान 2/629 में। (2) देखिए तफ़्सीर अल-बगवी 2/43, अल-वास्त अल-वाहिदी द्वारा 2/196, और तफ़्सीर अल-राज़ी 12/14। (3) उनका कथन: 'फैसला', (म) से। (4) 7/476, इस भाग का पृष्ठ 5। (5) इ'राब अल-क़ुरान अल-नहहास द्वारा 2/25। (6) इसे इब्न अबी शैबा 11/220-221 ने और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 7/229 में उद्धृत किया है।

43 سورہ المائدہ، آیات 49 - 50

"...بعض وہ باتیں جن میں تم اختلاف کرتے ہو" [الزخرف: 63]۔ ابن العربی (1) نے کہا: "درست بات یہ ہے کہ اس آیت میں لفظ 'بعض' اپنی اسی حالت پر ہے، اور اس سے مراد سنگساری ہے، یا وہ حکم جس کا انہوں نے ارادہ کیا تھا، اور ان کا یہ مقصد نہیں تھا کہ وہ اسے ہر چیز سے فتنے میں ڈال دیں۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔" اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {پھر اگر وہ منہ پھیر لیں}، یعنی: اگر وہ آپ کے فیصلے کو ماننے سے انکار کر دیں اور اس سے اعراض کریں، {تو جان لو کہ اللہ کا ارادہ یہی ہے کہ ان کے بعض گناہوں کی وجہ سے انہیں مصیبت میں مبتلا کر دے}، یعنی: انہیں جلاوطنی، جزیہ اور قتل کے ذریعے عذاب دے، اور ایسا ہی ہوا۔ اور 'بعض' اس لیے فرمایا کیونکہ بعض کا بدلہ ہی ان کی تباہی کے لیے کافی تھا۔ {اور بے شک لوگوں میں سے اکثر نافرمان ہیں}، یعنی یہودی (2)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {تو کیا وہ جاہلیت کا فیصلہ چاہتے ہیں؟ اور یقین رکھنے والے لوگوں کے لیے اللہ سے بہتر فیصلہ کرنے والا کون ہے؟} [50]۔ اس میں تین مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تو کیا وہ جاہلیت کا فیصلہ چاہتے ہیں؟}۔ لفظ "أَفَحُكْمَ" (3) "يَبْغُونَ" کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے۔ اور معنی یہ ہے کہ دورِ جاہلیت میں لوگ معزز شخص کے لیے فیصلہ ادنیٰ شخص کے فیصلے سے مختلف رکھتے تھے؛ جیسا کہ پہلے کئی مقامات پر گزر چکا ہے (4)۔ اور یہودی کمزور اور غریب لوگوں پر حدود قائم کرتے تھے، مگر طاقتور اور مالداروں پر قائم نہیں کرتے تھے؛ چنانچہ انہوں نے اس فعل میں جاہلیت کی مشابہت اختیار کی (5)۔ دوسرا مسئلہ: سفیان بن عیینہ نے ابن ابی نجیح سے، انہوں نے طاؤس سے روایت کی، انہوں نے کہا: جب ان سے کسی ایسے شخص کے بارے میں پوچھا جاتا جو اپنی بعض اولاد کو بعض پر ترجیح دیتا ہو، تو وہ یہ آیت پڑھتے: {تو کیا وہ جاہلیت کا فیصلہ چاہتے ہیں؟} (6)۔ چنانچہ طاؤس کہا کرتے

تھے: کسی کے لیے یہ جائز نہیں کہ وہ اپنی بعض اولاد کو بعض پر ترجیح دے، اگر اس نے ایسا کیا تو اسے نافذ نہیں کیا جائے گا۔

---

(1) احکام القرآن 2/629 میں۔ (2) دیکھیے تفسیر البغوی 2/43، والوسیط للواحدی 2/196، وتفسیر الرازی 12/14۔ (3) ان کا قول: 'افحکم'، (م) سے۔ (4) 7/476، اس جلد کا صفحہ 5۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 2/25۔ (6) اسے ابن ابی شیبہ 11/220-221 نے اور ابن عبد البر نے التمہید 7/229 میں روایت کیا ہے۔

44 Surah Al-Ma'idah, Ayah 50

...and it was annulled. This was the view of the people of az-Zahir (Literalists). A similar view was narrated from Ahmad ibn Hanbal. Al-Thawri, Ibn al-Mubarak, and Ishaq disliked it; however, if someone did it, it would be executed and not revoked (1). Malik, Al-Thawri, Al-Layth, Al-Shafi'i, and the people of opinion (Ashab al-Ra'y) permitted it. They cited as evidence the action of Al-Siddiq (Abu Bakr) in giving a gift to 'Aisha to the exclusion of his other children (2), and by his (peace and blessings be upon him) saying: "Return it" (3), and his saying: "Then seek someone other than me as a witness for this" (4). The first group argued using the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him) to Bashir: "Do you have any children other than this one?" He said: Yes. He asked: "Have you given to all of them the same as you have given to this one?" He said: No. He said: "Then do not make me a witness, for I do not witness an injustice" (5), and in another narration: "And I do not witness except to what is right" (6). They said: What is unjust and not right is false and not permissible (7). His saying: "Seek someone other than me as a witness for this" is not permission for witnessing, but rather it is a deterrent from it; because he (peace and blessings be upon him) called it "injustice" and refrained from witnessing to it. Thus, it is not possible for any of the Muslims to witness to it in any way. As for the action of Abu Bakr, it cannot be used to contradict the statement of the Prophet ﷺ. Perhaps he had given his other children gifts that equaled that (8).

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) At-Tamhid 7/227. (2) Reported by Malik 2/752 from the hadith of 'Aisha, may Allah be pleased with her. See At-Tamhid 17/225. (3) Part of the hadith of Nu'man ibn Bashir (RA), reported by Ahmad (18358), Al-Bukhari (2586), and Muslim (1623), and it will appear later with similar wordings. (4) Part of the previous hadith, and Ahmad reported it with this wording (18378), and Muslim (1623): (17). The reason the author used these two hadiths as evidence for those who permit it is that his ﷺ saying: "Return it" is understood as a recommendation (nadb), and his saying: "Then seek someone other than me as a witness for this" indicates the validity of the gift; because he did not command him to return it, but rather commanded him to confirm it by having others witness it. Ibn Abd al-Barr mentioned it in At-Tamhid 7/226 from Malik and Al-Shafi'i, may Allah be pleased with them both, and from him the author took it. (5) Ahmad (18363) and Muslim (1623) (14) reported this narration, and Al-Bukhari (2650) reported something similar. (6) This is in Ahmad (14492) and Muslim

(1624) from the hadith of Jabir (RA). (7) See At-Tamhid 7/225-229, and Al-Istidhkar 22/293-294. (8) Al-Mufhim 4/587.

44 सूरह अल-मैदाह, आयत 50

...और इसे रद्द कर दिया गया। ज़ाहिरी (शाब्दिक) लोगों का यही कहना था। अहमद इब्न हंबल से भी ऐसा ही वर्णन किया गया है। अल-थौरी, इब्न अल-मुबारक और इशाक ने इसे नापसंद किया; यदि कोई ऐसा करता है, तो वह प्रभावी हो जाएगा और वापस नहीं लिया जाएगा (1)। मलिक, अल-थौरी, अल-लैथ, अल-शाफ़ई और राय वालों (असहाब अर-राय) ने इसकी अनुमति दी है। उन्होंने इसके प्रमाण के रूप में अल-सिद्दीक (अबू बक्र) द्वारा अपनी अन्य संतानों को छोड़कर केवल आयशा को उपहार देने के कार्य को उद्धृत किया (2), और उनके(उन पर शांति और आशीर्वाद हो) इस कथन द्वारा: "इसे वापस ले लो" (3), और उनका कथन: "तो इस पर मेरे अलावा किसी और को गवाह बनाओ" (4)। पहले समूह ने बशीर को नबी (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के कथन के साथ तर्क दिया: "क्या तुम्हारे इस बच्चे के अलावा और भी बच्चे हैं?" उन्होंने कहा: हाँ। उन्होंने पूछा: "क्या तुमने उन सभी को वैसा ही उपहार दिया है जैसा इसे दिया है?" उन्होंने कहा: नहीं। उन्होंने कहा: "तो मुझे गवाह न बनाओ, क्योंकि मैं अन्याय का गवाह नहीं बनता" (5), और एक अन्य वर्णन में: "और मैं केवल उसी का गवाह बनता हूँ जो सही है" (6)। उन्होंने कहा: जो अन्यायपूर्ण है और सही नहीं है वह व्यर्थ है और अनुमति योग्य नहीं है (7)। उनका कथन: "मेरे अलावा किसी और को इस पर गवाह बनाओ" गवाही की अनुमति नहीं है, बल्कि यह उससे रोकने के लिए है; क्योंकि उन्होंने (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) इसे "अन्याय" कहा और इसकी गवाही देने से परहेज किया। अत; किसी भी मुसलमान के लिए किसी भी तरह से इसका गवाह बनना संभव नहीं है। जहाँ तक अबू बक्र के कार्य का प्रश्न है, इसे पैगंबर ﷺ के कथन के विरुद्ध तर्क के रूप में उपयोग नहीं किया जा सकता है। संभव है कि उन्होंने अपनी अन्य संतानों को भी इसके समान उपहार दिए हों (8)।

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) अत-तम्हीद 7/227. (2) मलिक 2/752 द्वारा आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से उद्धृत। देखिए अत-तम्हीद 17/225. (3) नुमान इब्न बशीर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस का हिस्सा, जिसे अहमद (18358), अल-बुखारी (2586), और मुस्लिम (1623) ने उद्धृत किया है, और यह बाद में समान शब्दों के साथ आएगा। (4) पिछली हदीस का हिस्सा, और अहमद ने इसे इस शब्द (18378) के साथ उद्धृत किया है, और मुस्लिम (1623): (17)। लेखक ने उन लोगों के लिए इन दो हदीसों को प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया है जो इसकी अनुमति देते हैं; कि उनका ﷺ कथन: "इसे वापस ले लो" को एक अनुशंसा (नदब) के रूप में समझा जाता है, और उनका कथन: "तो इस पर मेरे अलावा

किसी और को गवाह बनाओ" उपहार की वैधता को दर्शाता है; क्योंकि उन्होंने उसे इसे वापस करने का आदेश नहीं दिया, बल्कि दूसरों को गवाह बनाकर इसकी पुष्टि करने का आदेश दिया। इब्न अब्द अल-बर्र ने मलिक और अल-शाफ़ई (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से अत-तम्हीद 7/226 में इसका उल्लेख किया है, और उन्हीं से लेखक ने इसे लिया है। (5) अहमद (18363) and मुस्लिम (1623) (14) ने इस वर्णन को उद्धृत किया, और अल-बुखारी (2650) ने इसी तरह का वर्णन किया है। (6) यह अहमद (14492) और मुस्लिम (1624) में जाबिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से है। (7) देखिए अत-तम्हीद 7/225-229, और अल-इस्तिज़कार 22/293-294. (8) अल-मुफ़हिम 4/587।

٤٤ سورة المائدہ، آیت ٥٠

...اور اسے منسوخ کر دیا گیا۔ اہل ظاہر کا یہی قول تھا۔ احمد بن حنبل سے بھی اسی طرح مروی ہے۔ ثوری، ابن مبارک اور اسحاق نے اسے ناپسند کیا؛ اگر کوئی ایسا کرے گا تو وہ نافذ ہو جائے گا اور واپس نہیں کیا جائے گا (١)۔ مالک، ثوری، لیث، شافعی اور اصحاب رائے نے اسے جائز قرار دیا۔ انہوں نے صدیق (ابوبکر رضی اللہ عنہ) کے اپنی باقی اولاد کو چھوڑ کر صرف عائشہ رضی اللہ عنہا کو عطیہ دینے کے عمل سے استدلال کیا (٢)، اور ان (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کے اس قول سے: "اسے واپس کر دو" (٣)، اور ان کے قول: "تو اس پر میرے سوا کسی اور کو گواہ بنا لو" (٤) سے۔ پہلے گروہ نے بشیر سے نبی ﷺ کے اس قول سے استدلال کیا: "کیا تمہاری اس کے علاوہ بھی کوئی اولاد ہے؟" انہوں نے کہا: جی ہاں۔ آپ نے پوچھا: "کیا تم نے ان سب کو بھی ویسا ہی عطیہ دیا ہے جیسا اسے دیا ہے؟" انہوں نے کہا: نہیں۔ آپ نے فرمایا: "تو پھر مجھے گواہ نہ بناؤ، کیونکہ میں ظلم پر گواہی نہیں دیتا" (٥)، اور ایک روایت میں ہے: "اور میں صرف حق پر ہی گواہی دیتا ہوں" (٦)۔ انہوں نے کہا: جو ظلم ہو اور حق نہ ہو وہ باطل ہے اور جائز نہیں (٧)۔ ان کا قول: "اس پر میرے علاوہ کسی اور کو گواہ بنا لو" گواہی کی اجازت نہیں ہے، بلکہ یہ اس سے زجر (روکنا) ہے؛ کیونکہ آپ ﷺ نے اسے "ظلم" کا نام دیا اور اس میں گواہی دینے سے انکار فرما دیا۔ پس مسلمانوں میں سے کسی کے لیے بھی کسی صورت اس پر گواہی دینا ممکن نہیں ہے۔ رہی بات ابوبکر رضی اللہ عنہ کے عمل کی، تو اسے نبی ﷺ کے قول کے مقابلے میں پیش نہیں کیا جا سکتا۔ شاید انہوں نے اپنی باقی اولاد کو بھی اس کے برابر کوئی عطیہ دیا ہو (٨)۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

(١) التمهيد ٢٢٧/٧۔ (٢) اسے مالک نے ٧٥٢/٢ میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ دیکھیے التمهيد ٢٢٥/١٧۔ (٣) نعمان بن بشیر رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا ہے، جسے احمد (١٨٣٥٨)، بخاری (٢٥٨٦) اور مسلم (١٦٢٣) نے روایت کیا ہے، اور یہ عنقریب ملتے جلتے الفاظ کے ساتھ آئے گی۔ (٤) سابقہ حدیث کا ایک حصہ ہے، اور احمد نے اسے ان الفاظ (١٨٣٧٨) کے ساتھ روایت کیا ہے، اور مسلم (١٦٢٣): (١٧)۔ مصنف کا ان دو حدیثوں سے ان لوگوں کے لیے استدلال کی وجہ جو اسے جائز قرار دیتے ہیں یہ ہے کہ آپ ﷺ کا قول "اسے واپس کر دو" کو استحباب (ندب) پر محمول کیا گیا ہے، اور آپ کا قول "تو اس پر میرے سوا کسی اور کو گواہ بنا لو" ہبہ (تحفہ) کی صحت پر دلالت کرتا ہے؛ کیونکہ آپ نے اسے واپس کرنے کا حکم نہیں دیا، بلکہ دوسروں کو گواہ بنا کر اس کی توثیق کا حکم دیا۔ اسے ابن عبد البر نے التمهيد ٢٢٦/٧ میں مالک اور شافعی رضی اللہ عنہما سے ذکر کیا ہے، اور انہی سے مصنف نے اسے لیا ہے۔ (٥) اس روایت کو احمد (١٨٣٦٣) اور مسلم (١٦٢٣) (١٤) نے روایت کیا ہے، اور بخاری نے (٢٦٥٠) میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (٦) یہ احمد (١٤٤٩٢) اور مسلم (١٦٢٤) کے ہاں حضرت جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے۔ (٧) دیکھیے التمهيد ٢٢٥/٧ - ٢٢٩، اور الاستذكار ٢٩٣/٢٢ - ٢٩٤۔ (٨) المفهم ٥٨٧/٤۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 50 45

If it is said: The general rule is that a person has absolute freedom to dispose of their property. It is said in response: The universal general rule and a specific incident that contradicts that rule [in its ruling] do not conflict, like general and specific. In the principles of jurisprudence (Usul): The correct view is to apply the general based on the specific. Furthermore, this leads to disobedience (to parents), which is one of the greatest major sins, and that is forbidden, and whatever leads to the forbidden is prohibited. That is why the Prophet (ﷺ) said: "Fear Allah and be just among your children." An-Nu'man said: "So my father went back and returned that charity (gift)"(1). It is agreed upon that a father cannot take back (retract) charity(2)(3). His (the Prophet's) saying: "So return it" is interpreted to mean: "give it back," and returning is apparent in annulment, as he (peace and blessings be upon him) said: "Whoever performs a deed that is not in accordance with our matter, it is rejected"(4), meaning: rejected and annulled. All of this is strong and clear, and a manifest preference for prohibition(5).

Third: Ibn Waththab and al-Nakha'i recited: "A-fahukmu" with the nominative case on the 'm', in the sense of 'which they seek'(6). The 'h' (pronoun) was omitted as Abu al-Najm omitted it in his saying(7):

Umm al-Khiyar has begun to claim against me a sin, all of which I did not commit

According to whoever narrated "kulluhu" in the nominative. It is possible that the implied meaning is: Is the judgment of the Age of Ignorance a judgment that they seek? Thus the noun described was omitted(8).

---

(1) Narrated by Al-Bukhari (2587) and Muslim (1623): (13) from the hadith of An-Nu'man (may Allah be pleased with him), and also narrated by Ahmad (18419) in abbreviated form. An-Nu'man is Ibn Bashir, the narrator of the hadith. (2) In the manuscripts: 'yaqtasiruha' (limits it), what is established is from (m), which matches 'Al-Mufhim' 4/587, and the text and what is in brackets are from it, and his saying: 'ya'tasiruha' is from 'i'tisar', which is retracting a gift. 'Al-Istidhkar' 22/297. (3) In the handwritten manuscripts and (m): 'bil-infaq' (by spending), and what is established is from 'Al-Mufhim' 4/587. (4) Previously mentioned 4/393. (5) See 'Al-Mufhim' 4/587. (6) 'Al-Qira'at al-Shadhdhah' p. 32, and 'Al-Muhtasib' 1/210. (7) In his Diwan p. 132, 'Al-Kitab' 1/85, and previously mentioned 7/298. (8) See 'Al-Muhtasib' 1/211, and 'Al-Muharrar al-Wajiz' 2/202 - 203.

सूरह अल-मायदा: आयत 50 45

यदि यह कहा जाए कि मूल नियम यह है कि व्यक्ति को अपनी संपत्ति के निपटान का पूर्ण अधिकार है, तो इसका उत्तर यह है कि सार्वभौमिक मूल नियम और उस मूल नियम के विपरीत [उसके निर्णय में] कोई विशेष घटना, इन दोनों में कोई विरोध नहीं है, जैसे कि सामान्य और विशिष्ट नियम। सिद्धांतों (उसूल) में यह है कि सही बात सामान्य को विशिष्ट पर आधारित करना है। फिर इससे माता-पिता की अवज्ञा पैदा होती है, जो बड़े गुनाहों में से एक है, और वह हराम है। और जो चीज़ हराम की ओर ले जाए, वह भी निषिद्ध है। इसीलिए पैगंबर (ﷺ) ने फरमाया: "अल्लाह से डरो और अपनी संतानों के बीच न्याय करो।" अन-नुमान ने कहा: "तो मेरे पिता वापस गए और उस दान को लौटा दिया"(1)। और पिता सर्वसम्मति से दान को वापस नहीं ले सकता(2)(3)। और उनका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) यह कहना: "तो इसे लौटा दो" का अर्थ है: "इसे वापस कर दो", और लौटाना निरस्तीकरण में स्पष्ट है; जैसा कि उन्होंने (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) फरमाया: "जिसने ऐसा कोई कार्य किया जो हमारे आदेश के अनुसार नहीं है, वह अस्वीकार्य (रद) है"(4), अर्थात: वापस किया गया और निरस्त। यह सब स्पष्ट और मजबूत है, और निषेध के पक्ष में एक स्पष्ट प्राथमिकता है(5)।

तीसरा: इब्न वथ्थाब और अल-नखई ने पढ़ा: "अ-फहुक्मु" मीम पर पेश (रफ़ा) के साथ, जिसका अर्थ है जिसे वे चाहते हैं(6); तो 'ह' (सर्वनाम) को हटा दिया गया जैसा कि अबू अल-नजम ने अपने इस शेर में हटाया है(7):

उम्म अल-खियार मुझ पर एक ऐसे पाप का दावा करने लगी है, जो पूरा का पूरा मैंने नहीं किया

उनके अनुसार जिन्होंने "कुल्लुहु" को रफ़ा के साथ पढ़ा है। यह भी संभव है कि इसका अनुमान यह हो: क्या अज्ञानता का फैसला ऐसा फैसला है जिसे वे चाहते हैं? तो यहाँ वर्णित संज्ञा (मौसूफ़) को हटा दिया गया है(8)।

---

(1) इसे बुखारी (2587) और मुस्लिम (1623): (13) ने अन-नुमान (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है, और इसे अहमद (18419) ने भी संक्षेप में उद्धृत किया है। अन-नुमान इब्न बशीर हैं, जो हदीस के रावी हैं। (2) प्रतियों में: 'यक़्तसिरुहा', और (म) से जो सिद्ध है, वह 'अल-मुफहिम' 4/587 के अनुरूप है, और कोष्ठक के बीच का पाठ उसी से है, और उनका कहना 'य'तसिरुहा' 'एतिसार' से है, जिसका अर्थ उपहार वापस लेना है। 'अल-इस्तिज़कार' 22/297। (3) हस्तलिखित प्रतियों और (म) में: 'बिल-इनफ़ाक़', और जो 'अल-मुफ़हिम' 4/587 से सिद्ध है। (4) पूर्व 4/393। (5)

देखिए 'अल-मुफहिम' 4/587। (6) 'अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा' पृष्ठ 32, और 'अल-मुहतसिब' 1/210। (7) उनके दीवान पृष्ठ 132, 'अल-किताब' 1/85, और पूर्व 7/298 में। (8) देखिए 'अल-मुहतसिब' 1/211, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/202-203।

سورة المائدہ: آیت 50 45

پس اگر کہا جائے: اصل (قاعدہ) یہ ہے کہ انسان اپنے مال میں مطلقاً تصرف کا حق رکھتا ہے۔ تو اسے جواب دیا جائے گا: اصلِ کلی (عام قاعدہ) اور اس اصل کے مخالف کوئی معین واقعہ [اس کے حکم میں] آپس میں متصادم نہیں ہوتے، جیسے عام اور خاص۔ اور اصولِ فقہ میں یہ ہے کہ صحیح بات عام کو خاص پر محمول کرنا ہے۔ پھر اس سے والدین کی نافرمانی پیدا ہوتی ہے جو کہ کبیرہ گناہوں میں سب سے بڑا ہے، اور وہ حرام ہے، اور جو چیز حرام کی طرف لے جائے وہ بھی ممنوع ہے۔ اسی لیے نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اللہ سے ڈرو اور اپنی اولاد کے درمیان عدل کرو"۔ نعمان نے کہا: "چنانچہ میرے والد واپس گئے اور وہ صدقہ (عطیہ) لوٹا دیا"(1)۔ اور والد بالاتفاق صدقہ واپس نہیں لے سکتا(2)(3)۔ اور آپ ﷺ کا قول: "پس اسے واپس کر دو" اس معنی پر محمول ہے کہ اسے لوٹا دو، اور لوٹانا فسخ (منسوخی) میں ظاہر ہے؛ جیسا کہ آپ علیہ السلام نے فرمایا: "جس نے کوئی ایسا عمل کیا جس پر ہمارا حکم نہیں تو وہ مردود ہے"(4)، یعنی: واپس کیا گیا اور منسوخ۔ اور یہ سب واضح اور قوی ہے، اور ممانعت میں صریح ترجیح ہے(5)۔

تیسرا: ابن وثاب اور نخعی نے پڑھا: "أَفَحُكْمُ" میم پر پیش (رفع) کے ساتھ، اس معنی میں کہ جسے وہ چاہتے ہیں(6)؛ پس 'ہ' (ضمیر) کو حذف کر دیا گیا جیسے ابو النجم نے اپنے اس قول میں حذف کیا ہے(7):

ام الخیار مجھ پر ایسے گناہ کا دعویٰ کرنے لگی ہے جو سارا کا سارا میں نے نہیں کیا

ان کے مطابق جنہوں نے "كلُّه" رفع کے ساتھ روایت کیا ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ تقدیر (پوشیدہ عبارت) یوں ہو: کیا جاہلیت کا فیصلہ ایسا فیصلہ ہے جسے وہ چاہتے ہیں، پس موصوف کو حذف کر دیا گیا(8)۔

(1) اسے بخاری (2587) اور مسلم (1623): (13) نے نعمان بن بشیر ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اسے احمد (18419) نے بھی مختصراً روایت کیا ہے۔ نعمان بن بشیر حدیث کے راوی ہیں۔ (2) نسخوں میں "یقتصرها" ہے، اور جو (م) سے ثابت ہے وہ "المفہم" 4/587 کے موافق ہے، اور کلام اور قوسین کے درمیان والی عبارت اسی سے ہے، اور ان کا قول "یعتصرها" اعتصار سے ہے جس کا مطلب ہبہ (تحفہ) واپس لینا ہے۔ الاستذکار 22/297۔ (3) قلمی نسخوں اور (م) میں "بالانفاق" ہے، اور جو "المفہم" 4/587 سے ثابت ہے۔ (4) سابقہ 4/393۔ (5) دیکھیے المفہم 4/587۔ (6) القراءات الشاذة ص 32، اور المحتسب 1/210۔ (7) ان کے دیوان ص 132، الکتاب 1/85، اور سابقہ 7/298 میں۔ (8) دیکھیے المحتسب 1/211، اور المحرر الوجیز 2/202-203۔

Page 46 Surah Al-Ma'idah, Verse 50

Al-Hasan, Qatadah, Al-A'raj, and Al-A'mash read: «أَفَحَكَمَ» (afahakama) with fatha on the Ha, Kaf, and Mim (1); this returns to the meaning of the congregational reading, as the intent is not the 'judge' (al-hakam) itself, but rather the 'judgment' (al-hukm). It is as if he said: "Is it the judgment of the judge of ignorance they seek?" In the language, 'al-hakam' and 'al-hakim' can be the same (2), and it seems they mean the soothsayer and similar judges of the Pre-Islamic period (Jahiliyyah); thus, 'judgment' refers to the commonality and the genus, as no specific judge is intended. It is permissible for the possessed noun (mudaf) to be generic, just as it is in their saying: "Egypt withheld its Irdabb," and the like (4).

Ibn ‘Amir read: «تبغون» (tabghun - you seek) with a 'ta', while the rest read with a 'ya' (5).

His saying, the Exalted: ﴿وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ﴾ (And who is better than Allah in judgment for a people who are certain?); this is a rhetorical question in the sense of denial, meaning: "No one is better." It consists of a subject (mubtada') and a predicate (khabar), and «حكماً» (hukman) is in the accusative case as a specification (7). «لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ»; meaning: in the eyes of a people who are certain.

His saying, the Exalted: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارَىٰ أَوْلِيَاءَ ۘ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ ۚ وَمَن يَتَوَلَّهُم مِّنكُمْ فَإِنَّهُ مِنْهُمْ ۗ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ (٥١)﴾ (O you who have believed, do not take the Jews and the Christians as allies. They are [in fact] allies of one another. And whoever is an ally to them among you - then indeed, he is [one] of them. Indeed, Allah guides not the wrongdoing people.)

There are two issues in this: The first: ﴿الْيَهُودَ وَالنَّصَارَىٰ أَوْلِيَاءَ﴾ are two objects for the verb «تَتَّخِذُوا»(8); and this indicates the severance of...

---

(1) Al-Qira’at al-Shadhdhah p. 32, and al-Muhtasib 1/211. 'Al-Hakam' is a generic noun, as in al-Muharrar al-Wajiz 2/203. (2) In the manuscripts: 'wahid' (one), and the confirmed reading is from (M). (3) In the manuscripts: 'al-shiya'', and the confirmed reading is from (M). (4) See Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/320, and al-Muharrar al-Wajiz 2/203. His saying: 'as a genus', means a generic noun. His saying: "Egypt withheld its Irdabb" is a part of a Hadith from Abu Hurayrah reported by Ahmad (7565) and Muslim (2896). The Irdabb is a measure for the people of Egypt holding twenty-four sa's, and the hamza in it is extra. Al-Nihayah (Ardab). (5) Al-Sab'ah p. 244, and al-Taysir p. 99. (6) In (D), (Z), and (M): 'fahadha' (so this), and the confirmed is

from (Zah). See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/25. (7) Following it in (M): for his saying. (8) His saying: 'li-tattakhidhu', from (M).

पृष्ठ 46 सूरह अल-मायदा, आयत 50

अल-हसन, क़तादा, अल-अराज और अल-अ'मश ने पढ़ा: «أَفَحَكَمَ» (अफ़हकमा) यानी 'हा', 'काफ़' और 'मीम' पर फतहा के साथ (1); यह सामूहिक पाठ के अर्थ की ओर लौटता है, क्योंकि यहाँ उद्देश्य स्वयं 'हकम' (न्यायाधीश) नहीं है, बल्कि 'हुक्म' (निर्णय) है। मानो उन्होंने कहा हो: "क्या वे अज्ञानता काल के न्यायाधीश के निर्णय की तलाश में हैं?" भाषा में 'हकम' और 'हाकिम' एक ही हो सकते हैं (2), और ऐसा लगता है कि उनका तात्पर्य भविष्यवक्ता और अज्ञानता काल के इसी तरह के न्यायाधीशों से है; अतः निर्णय से तात्पर्य व्यापकता और जाति (genus) से है, क्योंकि किसी विशिष्ट न्यायाधीश का इरादा नहीं है। मुज़ाफ़ (सम्बन्धित संज्ञा) का जातिवाचक होना जायज़ है, जैसा कि उनके इस कथन में है: "मिस्र ने अपना इर्दब रोक लिया", और इसी तरह (4)।

इब्न आमिर ने 'त' के साथ «تبغون» (तबगून) पढ़ा, जबकि अन्य ने 'य' के साथ (5)।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿يُوقِنُونَ مِوَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا لِّقَوْمٍ﴾ (और उस व्यक्ति के लिए जो विश्वास रखते हैं, अल्लाह से बेहतर निर्णय देने वाला कौन है?); यह निषेधात्मक प्रश्न है, जिसका अर्थ है: "कोई भी बेहतर नहीं है।" यह मुब्तदा (विषय) और ख़बर (विधेय) है (6), और «حكماً» (हुकमन) स्पष्टीकरण के तौर पर नसब (accusative) की स्थिति में है (7)। «لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ»; यानी: उन लोगों की दृष्टि में जो विश्वास रखते हैं।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارَىٰ أَوْلِيَاءَ ۘ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ ۚ وَمَن يَتَوَلَّهُم مِّنكُمْ فَإِنَّهُ مِنْهُمْ ۗ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ (٥١)﴾ (ऐ ईमान वालो! यहूदियों और ईसाइयों को अपना मित्र न बनाओ। वे एक-दूसरे के मित्र हैं। और तुममें से जो कोई भी उन्हें अपना मित्र बनाएगा, वह उन्हीं में से होगा। निस्संदेह अल्लाह अत्याचारी लोगों को मार्ग नहीं दिखाता।)

इसमें दो विषय हैं: पहला: ﴿الْيَهُودَ وَالنَّصَارَىٰ أَوْلِيَاءَ﴾ क्रिया «تَتَّخِذُوا» के दो कर्म (मफ़ऊल) हैं (8); और यह अलगाव की ओर संकेत करता है...

---

(1) अल-क़िरात अल-शाज़ाह पृ. 32, और अल-मुहतासिब 1/211। 'हकम' एक जातिवाचक संज्ञा है, जैसा कि अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/203 में है। (2) प्रतियों में: 'वाहिद' (एक), और (M) से इसकी पुष्टि होती है। (3) प्रतियों में: 'अश-शिया', और (M) से पुष्टि होती है। (4) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान

2/320, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/203 देखें। उनका कहना: 'जाति के रूप में', यानी जातिवाचक संज्ञा। उनका कहना: "मिस्र ने अपना इर्दब रोक लिया" अबू हुरैरा की एक हदीस का हिस्सा है जिसे अहमद (7565) और मुस्लिम (2896) ने उद्धृत किया है। इर्दब मिस्र के लोगों के लिए एक माप है जिसमें चौबीस साअ आते हैं। अल-निहाया (इर्दब)। (5) अल-सब'ह पृ. 244, और अल-तयसीर पृ. 99। (6) (D), (Z), और (M) में: 'फहाज़ा' (तो यह), और (Zah) से इसकी पुष्टि हुई है। अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान 2/25 देखें। (7) (M) में इसके बाद: उनके कहने के लिए। (8) उनका कहना: 'लि-तत्तख़िज़ू', (M) से।

صفحہ ٤٦ سورہ المائدہ، آیت ٥٠

الحسن، قتادہ، الاعرج اور الاعمش نے اسے «أَفَحَكَمَ» پڑھا ہے، یعنی 'حا'، 'کاف' اور 'میم' پر زبر کے ساتھ (١)؛ یہ جمہور کی قرات کے معنی کی طرف لوٹتا ہے، کیونکہ یہاں مراد خود 'حکم' (منصف) نہیں ہے بلکہ 'حکم' (فیصلہ) مراد ہے، تو گویا انہوں نے کہا: کیا وہ جاہلیت کے منصف کے فیصلے کو چاہتے ہیں۔ زبان میں 'حکم' اور 'حاکم' ایک ہی معنی میں بھی آتے ہیں (٢)، اور ایسا لگتا ہے کہ ان کی مراد کاہن اور اس جیسے جاہلیت کے حکام سے ہے؛ پس حکم سے مراد عمومیت اور جنس ہے؛ کیونکہ اس سے کوئی خاص حاکم مراد نہیں ہے۔ مضاف کا بطور جنس آنا جائز ہے جیسا کہ ان کے اس قول میں جائز ہے: "مصر نے اپنا اردب روک لیا"، اور اس کے مشابہ (٤)۔

ابن عامر نے 'تاء' کے ساتھ «تبغون» پڑھا ہے، جبکہ باقیوں نے 'یاء' کے ساتھ (٥)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ﴾ (اور ان لوگوں کے لیے جو یقین رکھتے ہیں اللہ سے بہتر فیصلہ کرنے والا کون ہے؟)؛ یہ انکاری استفہام ہے، جس کا معنی ہے: کوئی بھی بہتر نہیں ہے، پس یہ (٦) مبتدا اور خبر ہے، اور «حکماً» تمیز (بیان) ہونے کی وجہ سے منصوب ہے (٧)۔ «لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ»؛ یعنی: ان لوگوں کے نزدیک جو یقین رکھتے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارَىٰ أَوْلِيَاءَ ۘ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ ۚ وَمَن يَتَوَلَّهُم مِّنكُمْ فَإِنَّهُ مِنْهُمْ ۗ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ (٥١)﴾ (اے ایمان والو! یہودیوں اور عیسائیوں کو اپنا دوست نہ بناؤ۔ وہ ایک دوسرے کے دوست ہیں۔ اور تم میں سے جو کوئی بھی انہیں اپنا دوست بنائے گا، وہ انہی میں سے ہوگا۔ بے شک اللہ ظالم لوگوں کو ہدایت نہیں دیتا۔)

اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: ﴿الْيَهُودَ وَالنَّصَارَىٰ أَوْلِيَاءَ﴾ فعل «تَتَّخِذُوا» کے دو مفعول ہیں (۸)؛ اور یہ قطع (تعلق) پر دلالت کرتا ہے...

---

(۱) القراءات الشاذة ص ۳۲، اور المحتسب ۱/۲۱۱۔ 'الحكم' اسم جنس ہے، جیسا کہ المحرر الوجیز ۲/۲۰۳ میں ہے۔ (۲) نسخوں میں: 'واحد'، اور (م) سے ثابت شدہ ہے۔ (۳) نسخوں میں: 'الشياع'، اور (م) سے ثابت شدہ ہے۔ (٤) نحاس کی معانی القرآن ۲/۳۲۰، اور المحرر الوجیز ۲/۲۰۳ دیکھیں۔ اور ان کا قول: 'بطور جنس'، یعنی اسم جنس۔ ان کا قول: "مصر نے اپنا اردب روک لیا" حضرت ابوہریرہ کی ایک حدیث کا حصہ ہے جسے احمد (۷٥٦٥) اور مسلم (۲۸۹٦) نے روایت کیا ہے۔ اردب: اہل مصر کا ایک پیمانہ ہے جس میں چوبیس صاع آتے ہیں۔ النهاية (اردب)۔ (٥) السبعة ص ۲٤٤، اور التيسير ص ۹۹۔ (٦) (د)، (ز) اور (م) میں: 'فهٰذا'، اور (ظ) سے ثابت شدہ ہے۔ نحاس کی إعراب القرآن ۲/۲٥ دیکھیں۔ (۷) (م) میں اس کے بعد: ان کے قول کے لیے۔ (۸) ان کا قول: 'لتتخذوا'، (م) سے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 51 / 47

Legally defined alliance (Al-Muwalat)(1), and the explanation of that has already been provided in [Surah] "Al Imran"(2). Then it was said: It refers to the hypocrites; the meaning is: O you who believed outwardly(3), while they used to take the polytheists as allies and inform them of the Muslims' secrets. And it was said: It was revealed concerning Abu Lubabah, narrated by Ikrima(4). Al-Suddi said: It was revealed regarding the story of the Day of Uhud, when the Muslims were afraid, until a group of them intended to ally with the Jews and Christians. And it was said: It was revealed concerning Ubadah ibn al-Samit and Abdullah ibn Ubayy ibn Salul; so Ubadah disassociated himself from allying with the Jews, while Ibn Ubayy held fast to it and said: "I fear that a change of fortune may befall me"(5). {They are allies of one another} is a subject and predicate, and it indicates the legal establishment of alliance among them, such that Jews and Christians inherit from each other(6). Second: His saying, the Almighty: {And whoever is an ally to them among you}, meaning: supports them against the Muslims, {then indeed, he is [one] of them}. The Almighty explained that his ruling is their ruling(7); and this prevents the establishment of inheritance for a Muslim from an apostate(8). And the one who took them as allies was Ibn Ubayy. Then this ruling remains until the Day of Resurrection in cutting off alliance; and the Almighty said: {And do not incline toward those who do wrong, lest you be touched by the Fire} [Hud: 113], and He said in "Al Imran": {Let not believers take disbelievers as allies rather than believers}.

(1) Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya 3/82. (2) 5/272 - 275. (3) In the manuscripts: "bi-zhahirikum" (outwardly yours), and what is established is from (m) [meaning another manuscript/source]. (4) Tafsir al-Tabari 8/506 - 507. (5) These reports were narrated by Al-Tabari 8/504 - 507, and the last report was also narrated by Ibn Abi Shaybah 12/137 in brief, and mentioned by Ibn Hisham in the Sirah 3/49, and Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 191. (6) Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya 3/82 - 83. (7) In (m): "like their ruling". (8) Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya 3/83.

सूरह अल-मा'इदह: आयत 51 / 47

शरई तौर पर गठबंधन (अल-मुवालत)(1), और इसका स्पष्टीकरण "आल इमरान" में दिया जा चुका है(2)। फिर कहा गया: इससे तात्पर्य मुनाफ़िक़ (पाखंडी) हैं; अर्थ है: ऐ वे लोगों जो ज़ाहिरी तौर पर ईमान लाए(3), जबकि वे मुशरिकों (बहुदेववादियों) से दोस्ती करते थे और उन्हें मुसलमानों के रहस्यों की जानकारी देते थे। और कहा गया: यह अबू लुबाबा के बारे में उकरीमा से रिवायत है कि नाज़िल हुई(4)। अल-सुद्दी ने कहा: यह उहुद के दिन की घटना के बारे में नाज़िल हुई, जब मुसलमान डर गए थे, यहाँ तक कि उनमें से कुछ लोगों ने यहूदियों और ईसाइयों से गठबंधन करने का इरादा किया। और कहा गया: यह उबादा बिन अल-सामित और अब्दुल्ला बिन उबै बिन सलूल के बारे में नाज़िल हुई; तो उबादा ने यहूदियों के साथ गठबंधन से खुद को अलग कर लिया, जबकि इब्न उबै इस पर डटा रहा और कहा: "मुझे डर है कि कहीं मुझ पर कोई मुसीबत न आ जाए"(5)। {वे एक-दूसरे के संरक्षक हैं} मुब्तदा (विषय) और खबर (विधेय) है, और यह उनके बीच गठबंधन की कानूनी स्थापना को दर्शाता है, यहाँ तक कि यहूदी और ईसाई एक-दूसरे के उत्तराधिकारी बनते हैं(6)। दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {और तुममें से जो कोई उन्हें अपना दोस्त बनाएगा}, यानी: मुसलमानों के खिलाफ उनकी मदद करेगा, {तो वह वास्तव में उन्हीं में से है}। अल्लाह तआला ने स्पष्ट किया कि उसका हुक्म उन्हीं के हुक्म जैसा है(7); और यह एक मुसलमान के लिए किसी धर्मत्यागी (मुरतद) से विरासत प्राप्त करने से रोकता है(8)। और इब्न उबै वह था जिसने उन्हें अपना दोस्त बनाया था। फिर गठबंधन खत्म करने का यह हुक्म कयामत के दिन तक कायम है; और अल्लाह तआला ने फरमाया है: {और उन लोगों की ओर मत झुको जिन्होंने ज़ुल्म किया, कहीं तुम्हें आग न छू ले} [हूद: 113], और उसने "आल इमरान" में फरमाया: {ईमान वाले काफ़िरों को मोमिनों को छोड़कर अपना दोस्त न बनाएँ}।

(1) अहकाम अल-कुरान, अल-किया 3/82। (2) 5/272 - 275। (3) पांडुलिपियों में: "बि-ज़ाहिरिकुम", और जो स्थापित है वह (म) से है। (4) तफ़सीर अल-तबरी 8/506 - 507। (5) इन रिवायतों को तबरी 8/504 - 507 ने निकाला है, और अंतिम रिवायत को इब्न अबी शैबा 12/137 ने भी संक्षेप में निकाला है, और इब्न हिशाम ने सीरत 3/49 में और अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 191 में इसका उल्लेख किया है। (6) अहकाम अल-कुरान, अल-किया 3/82 - 83। (7) (म) में: "उनके हुक्म की तरह"। (8) अहकाम अल-कुरान, अल-किया 3/83।

سورہ المائدہ: آیت ۵۱ / ۴۷

شرعی طور پر موالات (دوستی/تعلق)(۱)، اور اس کی وضاحت "آل عمران" میں گزر چکی ہے(۲)۔ پھر کہا گیا: اس سے مراد منافقین ہیں؛ معنی یہ ہے کہ: اے وہ لوگو جو بظاہر ایمان لائے(۳)، جبکہ وہ مشرکین سے دوستی کرتے تھے اور انہیں مسلمانوں کے رازوں کی خبر دیتے تھے۔ اور کہا گیا: یہ ابو لبابہ کے بارے میں نازل ہوئی، عکرمہ سے مروی ہے(۴)۔ سُدّی نے کہا: یہ غزوہ احد کے دن کے قصے میں نازل ہوئی، جب مسلمان خوفزدہ ہو گئے تھے، یہاں تک کہ ان میں سے ایک گروہ نے یہودیوں اور عیسائیوں سے دوستی کا ارادہ کیا۔ اور کہا گیا: یہ عبادہ بن صامت اور عبداللہ بن ابی بن سلول کے بارے میں نازل ہوئی؛ چنانچہ عبادہ نے یہودیوں کی دوستی سے برات کا اظہار کیا، جبکہ ابن ابی اس پر قائم رہا اور کہا: "مجھے ڈر ہے کہ کہیں گردشِ زمانہ مجھے نہ آ گھیرے"(۵)۔ ﴿بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ﴾ مبتدا اور خبر ہے، اور یہ ان کے درمیان آپسی موالات کے شرعی ثبوت پر دلالت کرتا ہے، یہاں تک کہ یہودی اور عیسائی ایک دوسرے کے وارث بنتے ہیں(۶)۔ دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَن يَتَوَلَّهُم مِّنكُمْ﴾ یعنی: جو مسلمانوں کے خلاف ان کی مدد کرے گا، ﴿فَإِنَّهُ مِنْهُمْ﴾ تو وہ انہی میں سے ہے۔ اللہ تعالیٰ نے واضح فرمایا کہ اس کا حکم ان کے حکم کی طرح ہے(۷)؛ اور یہ کسی مرتد سے مسلمان کے لیے وراثت کے ثبوت کو روکتا ہے(۸)۔ اور ابن ابی وہی تھا جس نے انہیں دوست بنایا تھا۔ پھر دوستی ختم کرنے کا یہ حکم قیامت تک باقی ہے؛ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ﴾ [ہود: ۱۱۳]، اور اللہ نے سورہ "آل عمران" میں فرمایا: ﴿لَّا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِن دُونِ الْمُؤْمِنِينَ﴾۔

(۱) احکام القرآن للکیا ۳ / ۸۲ ۔ (۲) ۲۷۲/۵ - ۲۷۵ ۔ (۳) نسخوں میں ہے: "بظاہرکم" اور درست وہ ہے جو (م) میں ہے یعنی "بظاہرھم"۔ (۴) تفسیر طبری ۵۰۶/۸ - ۵۰۷ ۔ (۵) ان روایات کو طبری نے ۵۰۴/۸ - ۵۰۷ میں نقل کیا ہے، اور آخری روایت کو ابن ابی شیبہ نے بھی ۱۲/۱۳۷ میں مختصراً نقل کیا ہے، اور ابن ہشام نے السیرۃ ۳/۴۹ میں اور الواحدی نے اسباب النزول ص ۱۹۱ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۶) احکام القرآن للکیا ۳/ ۸۲ - ۸۳ ۔ (۷) (م) میں ہے: "کحکمھم"۔ (۸) احکام القرآن للکیا ۳ / ۸۳ ۔

[Verse: 28], and the Almighty said: {Take not into your intimacy those outside your ranks} [Al-Imran: 118]. The discussion regarding it has passed(1). It is said that the meaning of {they are allies of one another} is: in terms of support(2).

{And whoever among you takes them as allies, then indeed he is [one] of them} is a condition and its response; meaning: because he has disobeyed Allah Almighty and His Messenger just as they have disobeyed, and enmity towards him has become mandatory just as enmity towards them is mandatory, and the Fire has become mandatory for him just as it became mandatory for them, so he became one of them, i.e., of their companions(3).

The Almighty's saying: {So you see those in whose hearts is disease hastening into [association with] them, saying, "We fear lest a misfortune should strike us." But perhaps Allah will bring conquest or a decision from Him, and they will become, over what they have been concealing within themselves, regretful. (52) And those who believe will say, "Are these the ones who swore by Allah their strongest oaths that they were indeed with you?" Their deeds have become worthless, and they have become losers. (53)}

The Almighty's saying: {So you see those in whose hearts is disease} doubt and hypocrisy, and this has been previously mentioned in "Al-Baqarah"(4). What is meant is Ibn Ubayy and his companions. {hastening into [association with] them}, meaning: in their alliance and assistance. {saying, "We fear lest a misfortune should strike us."}, meaning: time turns against us, either with a famine so they would not provide us with food(5), nor show us favor, or that the Jews would prevail over the Muslims, so matters would not remain stable for Muhammad (6)ﷺ. This saying is more similar to the literal meaning; as if it's from "darat tadur" (it turned, it turns), meaning: we fear that the situation might turn. This is supported by the words of the Almighty: {But perhaps Allah will bring conquest}(7); and the poet said: It wards off from you the destined fate, and the turns of time from turning(8).

(1) 5/272 - 275. (2) Tafsir al-Baghawi 2/44. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/25. (4) 1/299 - 300. (5) His saying: "la yamirunana", meaning: they do not bring food for us, and the "mayyar" is the one who brings provisions. See Al-Qamus (m-y-r). (6) See Tafsir al-Baghawi 2/44. (7) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/322. (8) Its speaker is Humayd al-Arqat, and it is in Majaz al-Qur'an by Abu Ubaydah 1/169, Tafsir al-Tabari

8/513, Al-Nukat wa al-'Uyun 2/47, Majma' al-Bayan 6/118, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/205.

सूरा अल-मायदा, आयत 51 - 53 | 48

[आयत: 28], और अल्लाह तआला ने फरमाया: {अपने सिवा दूसरों को अपना राज़दार न बनाओ} [आल-इमरान: 118]। इसके बारे में पहले बात हो चुकी है (1)। कहा गया है कि: {वे एक-दूसरे के संरक्षक हैं} का अर्थ है: सहायता में (2)।

{और तुम में से जो कोई उन्हें अपना संरक्षक बनाएगा, तो वह वास्तव में उन्हीं में से है} यह एक शर्त और उसका जवाब है; यानी: क्योंकि उसने अल्लाह तआला और उसके रसूल की अवज्ञा की है जैसा कि उन्होंने अवज्ञा की है, और उसकी दुश्मनी अनिवार्य हो गई है जैसे उनकी दुश्मनी अनिवार्य है, और उसके लिए आग (जहन्नुम) अनिवार्य हो गई है जैसे उनके लिए अनिवार्य हुई है, इसलिए वह उन्हीं में से हो गया, यानी उनके साथियों में से (3)।

अल्लाह तआला का कथन: {तो तुम उन लोगों को देखोगे जिनके दिलों में रोग है, वे उनके बीच दौड़ते हैं, कहते हैं, "हमें डर है कि कोई मुसीबत हम पर न आ जाए।" लेकिन शायद अल्लाह विजय या अपनी ओर से कोई फैसला ले आए, फिर वे उस पर शर्मिंदा हो जाएं जो उन्होंने अपने मन में छुपा रखा था। (52) और जो लोग विश्वास लाए हैं वे कहेंगे, "क्या ये वही लोग हैं जिन्होंने अल्लाह की कसम खाकर बड़े ज़ोर से कहा था कि वे तुम्हारे साथ हैं?" उनके कर्म व्यर्थ हो गए, और वे घाटे में रहने वाले बन गए। (53)}

अल्लाह तआला का कथन: {तो तुम उन लोगों को देखोगे जिनके दिलों में रोग है} संदेह और पाखंड, और यह "अल-बकराह" (4) में पहले भी आ चुका है। इसका अर्थ इब्न उबैय और उसके साथी हैं। {वे उनके बीच दौड़ते हैं}, यानी: उनकी दोस्ती और सहायता में। {कहते हैं, "हमें डर है कि कोई मुसीबत हम पर न आ जाए।"}, यानी: समय का पहिया हमारे खिलाफ घूम जाए, या तो अकाल पड़ जाए जिससे वे हमें अनाज न दें (5), और न ही हम पर कृपा करें, या यह कि यहूदी मुसलमानों पर विजय प्राप्त कर लें, तो मुहम्मद ﷺ के लिए मामला स्थिर न रहे (6)। यह कहना अर्थ के अधिक निकट है; जैसे कि यह "दारत तदूर" (घूमा, घूमता है) से हो, यानी: हमें डर है कि मामला पलट जाए। और इस पर अल्लाह तआला का यह कथन प्रमाण है: {लेकिन शायद अल्लाह विजय ले आए}(7); और कवि ने कहा: वह तुमसे टाल देता है उस तकदीर को जो तय है, और समय के फेरों को घूमने से (8)।

(1) 5/272 - 275. (2) तफ़सीर अल-बगवी 2/44. (3) इराब अल-कुरान लिन-नहस 2/25. (4) 1/299 - 300. (5) उसका कहना: "ला यमीरूनाना", यानी: वे हमारे लिए भोजन नहीं लाते हैं, और

"मय्यार" वह है जो रसद लाता है। अल-कामूस (म-य-र) देखें। (6) तफ़सीर अल-बगवी 2/44 देखें। (7) मानी अल-कुरान लिन-नहस 2/322. (8) इसके कहने वाले हुमैद अल-अरक़त हैं, और यह अबू उबैदा की मजाज़ अल-कुरान 1/169, तफ़सीर अल-तबरी 8/513, अल-नुकत वल-उयून 2/47, मजमा अल-बयान 6/118 और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/205 में है।

[آیت: ۲۸]، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿لَا تَتَّخِذُوا بِطَانَةً مِّن دُونِكُمْ﴾ [آل عمران: ۱۱۸]۔ اس پر گفتگو گزر چکی ہے(۱)۔ اور کہا گیا ہے کہ: ﴿بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ﴾ کا معنی ہے: نصرت اور مدد میں(۲)۔

﴿وَمَن يَتَوَلَّهُم مِّنكُمْ فَإِنَّهُ مِنْهُمْ﴾ یہ شرط اور اس کا جواب ہے؛ یعنی: اس لیے کہ اس نے اللہ تعالیٰ اور اس کے رسول کی مخالفت کی ہے جیسا کہ انہوں نے مخالفت کی، اور اس کی دشمنی واجب ہو گئی جیسا کہ ان کی دشمنی واجب ہے، اور اس کے لیے آگ واجب ہو گئی جیسا کہ ان کے لیے واجب ہوئی، پس وہ ان میں سے ہو گیا، یعنی ان کے ساتھیوں میں سے(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَتَرَى الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم مَّرَضٌ يُسَارِعُونَ فِيهِمْ يَقُولُونَ نَخْشَىٰ أَن تُصِيبَنَا دَائِرَةٌ ۚ فَعَسَى اللَّهُ أَن يَأْتِيَ بِالْفَتْحِ أَوْ أَمْرٍ مِّنْ عِندِهِ فَيُصْبِحُوا عَلَىٰ مَا أَسَرُّوا فِي أَنفُسِهِمْ نَادِمِينَ ۵۲ وَيَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا أَهَٰؤُلَاءِ الَّذِينَ أَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ ۙ إِنَّهُمْ لَمَعَكُمْ ۚ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فَأَصْبَحُوا خَاسِرِينَ ۵۳﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَتَرَى الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم مَّرَضٌ﴾ یعنی شک اور نفاق، اور یہ پہلے «البقرة»(۴) میں گزر چکا ہے۔ اور مراد ابن ابی اور اس کے ساتھی ہیں۔ ﴿يُسَارِعُونَ فِيهِمْ﴾، یعنی: ان کی دوستی اور مدد میں۔ ﴿يَقُولُونَ نَخْشَىٰ أَن تُصِيبَنَا دَائِرَةٌ﴾، یعنی: زمانہ ہم پر پلٹ جائے، یا تو قحط کے ذریعے کہ وہ ہمیں غلہ نہ دیں(۵)، اور نہ ہی ہم پر فضل کریں، یا یہ کہ یہودی مسلمانوں پر غالب آ جائیں، تو محمد ﷺ کے لیے معاملہ برقرار نہ رہے(۶)۔ اور یہ بات معنی کے زیادہ قریب ہے؛ جیسے یہ "دارت تدور" سے ہو، یعنی: ہمیں ڈر ہے کہ معاملہ پلٹ جائے، اور اس پر اللہ عزوجل کا یہ قول دلالت کرتا ہے: ﴿فَعَسَى اللَّهُ أَن يَأْتِيَ بِالْفَتْحِ﴾(۷)؛ اور شاعر نے کہا: وہ تم سے مقدر شدہ قضا کو ٹال دیتا ہے، اور زمانے کے گردش کرنے والے پھیروں کو(۸)۔

(۱) ۵/۲۷۲ - ۲۷۵۔ (۲) تفسیر البغوی ۴۴/۲۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲۵/۲۔ (۴) ۱/۲۹۹ - ۳۰۰۔ (۵) اس کا قول: "لا یمیروننا"، یعنی: وہ ہمارے لیے غلہ نہیں لاتے، اور "میار" وہ ہے جو غلہ لاتا ہے۔ القاموس (م-ي-ر) دیکھیں۔ (۶) تفسیر البغوی ۴۴/۲ دیکھیں۔ (۷) معانی القرآن للنحاس ۳۲۲/۲۔ (۸) اس کے کہنے والے حمید الارقط ہیں، اور یہ ابو عبیدہ کی مجاز القرآن ۱۶۹/۱، تفسیر الطبری ۵۱۳/۸، النکت والعیون ۴۷/۲، مجمع البیان ۱۱۸/۶ اور المحرر الوجیز ۲۰۵/۲ میں ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 52 - 53 49

Meaning the turns of time circulating from one people to another. There is a difference of opinion regarding the meaning of "al-Fath" (the victory/conquest); it was said: Al-Fath means decision (1) and judgment. This is from Qatadah and others. Ibn Abbas said: Allah brought victory, so the fighters of Banu Qurayza were killed, their children were taken captive, and Banu Nadir were expelled. Abu Ali said: It is the conquest of the lands of the polytheists by the Muslims. Al-Suddi said: By Al-Fath, he means the conquest of Mecca (2).

"OR A DECREE FROM HIM"; Al-Suddi said: It is the Jizya (tribute). Al-Hasan said: The manifestation of the affairs of the hypocrites, the revelation of their names, and the command to kill them. It was also said: It means fertility and abundance for the Muslims (3).

"SO THEY WILL BECOME REGRETFUL OVER WHAT THEY CONCEALED WITHIN THEMSELVES", i.e., they will become regretful for their alliance with the disbelievers when they see Allah's victory for the believers (4), and when they witness death and are given tidings of punishment (5).

Allah Almighty's saying: "AND THOSE WHO BELIEVE WILL SAY"; the people of Medina and the people of Sham read it: "Say" (yaqulu) without the 'waw' (and) (6). Abu Amr and Ibn Abi Ishaq read it: "And [they] say" (wa yaqula) with the 'waw' and the accusative case (nasb), as a conjunction to "that He brings" according to most grammarians (7); the estimation is: Perhaps Allah will bring victory and that they will say. It was also said: It is a conjunction based on the meaning; because the meaning of "Perhaps Allah will bring victory" is: And perhaps Allah will bring victory; since it is not permissible [to say]: Perhaps Zaid comes and Amr stands; because the meaning is not correct if you say: And perhaps Zaid stands for Amr, but if you said: Perhaps Zaid stands and Amr comes; it would be...

(1) In the copies: "al-fasl al-fath" (the separation, the victory), and what is confirmed is from (M). (2) The reports of Qatadah and al-Suddi were narrated by al-Tabari 8/513-514, and the saying of Ibn Abbas and Abu Ali - who is al-Jubba'i - in Majma' al-Bayan 6/120, and see al-Nukat wa al-'Uyun 2/47, and Zad al-Masir 2/379. (3) Al-Suddi's saying was narrated by al-Tabari 8/514, and al-Hasan's saying was cited by al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 6/120, and see al-Wasit by al-Wahidi 2/198, and Zad al-Masir 2/379. (4) In (M): "for the believers". (5) See Majma' al-Bayan 6/120. (6) This is the recitation of Nafi' and Ibn Amir, and Ibn Kathir al-Makki agreed with them. Al-Sab'ah

p. 245, and al-Taysir p. 99. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/26, and the recitation of Abu Amr is from the Seven.

सूरह अल-मैदा: आयत 52 - 53 पृष्ठ 49

अर्थात समय के चक्र जो एक जाति से दूसरी जाति की ओर घूमते रहते हैं। "अल-फ़तह" (विजय/सफलता) के अर्थ के बारे में मतभेद है; कहा गया है: अल-फ़तह का अर्थ निर्णय (1) और न्याय है। यह कतादा और अन्य से वर्णित है। इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह विजय लाया, तो बनू कुरैज़ा के लड़ाके मारे गए, उनके बच्चों को बंदी बना लिया गया, और बनू नादिर को निष्कासित कर दिया गया। अबू अली ने कहा: यह मुसलमानों द्वारा बहुदेववादियों के देशों की विजय है। अल-सुद्दी ने कहा: अल-फ़तह से उनका तात्पर्य मक्का की विजय है (2)।

"या उसकी ओर से कोई अन्य आदेश" (أَوْ أَمْرٍ مِنْ عِنْدِهِ); अल-सुद्दी ने कहा: यह जजिया है। अल-हसन ने कहा: पाखंडियों के मामलों का प्रकटीकरण, उनके नामों की सूचना, और उन्हें मारने का आदेश। और यह भी कहा गया: इसका अर्थ मुसलमानों के लिए उर्वरता और प्रचुरता है (3)।

"ताकि वे उस पर पछताएं जो उन्होंने अपने मन में छिपा रखा था" (فَيُصْبِحُوا عَلَى مَا أَسَرُّوا فِي أَنْفُسِهِمْ نَادِمِينَ), अर्थात: वे अविश्वासियों के साथ अपनी मित्रता पर पछताएंगे जब वे विश्वासियों के लिए अल्लाह की सहायता देखेंगे (4), और जब वे मृत्यु के समय दंड का समाचार देखेंगे (5)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: "और जो विश्वास करते हैं वे कहेंगे" (وَيَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا); मदीना और शाम के लोगों ने इसे 'वाव' के बिना "यक़ूलु" पढ़ा है (6)। अबू अम्र और इब्न अबी इशाक ने इसे 'वाव' और 'नस्ब' (accusative) के साथ "व यक़ूला" पढ़ा है, जो अधिकांश व्याकरणविदों के अनुसार "अन यातिया" के साथ जुड़ा है (7); इसका भाव यह है: "संभव है कि अल्लाह विजय लाए और वे कहें"। यह भी कहा गया है कि यह अर्थ के आधार पर संयोजन है; क्योंकि "संभव है कि अल्लाह विजय लाए" का अर्थ है: "और संभव है कि अल्लाह विजय लाए"; क्योंकि यह अनुमति नहीं है [कहना]: "संभव है कि ज़ैद आए और अम्र खड़ा हो"; क्योंकि अर्थ सही नहीं रहता यदि आप कहें: "और शायद ज़ैद अम्र के लिए खड़ा हो", लेकिन यदि आप कहें: "संभव है कि ज़ैद खड़ा हो और अम्र आए"; तो यह...

(1) प्रतियों में: "अल-फस्ल अल-फ़तह" है, और जो पुष्ट है वह (म) से है। (2) कतादा और अल-सुद्दी के विवरण अल-तबरी 8/513-514 द्वारा दिए गए हैं, और इब्न अब्बास और अबू अली (जो अल-जुब्बाई हैं) का कथन मजमा अल-बयान 6/120 में है, और देखें अल-नुकत वल-उयून 2/47, और ज़ाद अल-मसीर 2/379। (3) अल-सुद्दी का कथन अल-तबरी 8/514 द्वारा दिया गया है, और अल-

हसन का कथन अल-तबरसी ने मजमा अल-बयान 6/120 में उद्धृत किया है, और देखें अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 2/198, और ज़ाद अल-मसीर 2/379। (4) (म) में: "विश्वासियो के लिए"। (5) देखें मजमा अल-बयान 6/120। (6) यह नाफ़ि' और इब्न आमिर का पाठ है और इब्न कसीर अल-मक्की ने उनसे सहमति व्यक्त की है। अल-सबअह पृ. 245, और अल-तयसीर पृ. 99। (7) अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान 2/26, और अबू अम्र का पाठ 'सात' (Recitations) से है।

سورہ المائدہ: آیات ۵۲ - ۵۳ صفحہ ٤٩

یعنی زمانے کی وہ گردشیں جو ایک قوم سے دوسری قوم کی طرف پھرتی رہتی ہیں۔ لفظ "الفتح" (فتح یا کامیابی) کے معنی میں اختلاف کیا گیا ہے؛ کہا گیا ہے: الفتح کا مطلب فیصلہ (1) اور حکم ہے۔ یہ قتادہ اور دیگر سے مروی ہے۔ ابن عباس نے کہا: اللہ تعالیٰ فتح لے آیا، چنانچہ بنو قریظہ کے جنگجو مارے گئے، ان کی اولادوں کو قیدی بنا لیا گیا، اور بنو نضیر کو جلاوطن کر دیا گیا۔ ابو علی نے کہا: یہ مسلمانوں کے ہاتھوں مشرکین کے شہروں کی فتح ہے۔ السدی نے کہا: الفتح سے مراد فتح مکہ ہے (2)۔

﴿أَوْ أَمْرٍ مِنْ عِنْدِهِ﴾ (یا اس کی طرف سے کوئی اور حکم)؛ السدی نے کہا: یہ جزیہ ہے۔ حسن بصری نے کہا: منافقین کے معاملے کا ظاہر ہونا، ان کے ناموں کی خبر دینا اور ان کے قتل کا حکم دینا ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا: اس سے مراد مسلمانوں کے لیے خوشحالی اور کشادگی ہے (3)۔

﴿فَيُصْبِحُوا عَلَى مَا أَسَرُّوا فِي أَنْفُسِهِمْ نَادِمِينَ﴾ (پھر وہ اس پر جو انہوں نے اپنے دلوں میں چھپا رکھا تھا، نادم ہوں گے)، یعنی: وہ کافروں کے ساتھ اپنی دوستی پر نادم ہوں گے جب وہ مسلمانوں کے لیے اللہ کی نصرت دیکھیں گے (4)، اور جب وہ موت کے وقت عذاب کی بشارت پائیں گے (5)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَيَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا﴾ (اور ایمان والے کہیں گے)؛ اہل مدینہ اور اہل شام نے اسے واؤ کے بغیر "یقول" پڑھا ہے (6)۔ ابو عمرو اور ابن ابی اسحاق نے اسے واؤ اور نصب کے ساتھ "وَيَقُولَ" پڑھا ہے، اکثر نحویوں کے نزدیک اس کا عطف "أَن يَأْتِيَ" پر ہے (7)؛ اس کی تقدیر یوں ہوگی: "پس قریب ہے کہ اللہ فتح لائے اور وہ کہیں"۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ یہ معنوی طور پر عطف ہے؛ کیونکہ "عَسَى اللَّهُ أَنْ يَأْتِيَ بِالْفَتْحِ" کا مطلب ہے: "اور قریب ہے کہ اللہ فتح لائے"؛ کیونکہ یہ جائز نہیں ہے کہ: "عسى زيد أن يأتي ويقوم عمرو"؛ اس لیے کہ معنی درست نہیں رہتا

جب آپ کہیں: "وعسى زيد أن يقوم عمرو" (اور شاید زید، عمرو کے لیے کھڑا ہو)، لیکن اگر آپ کہیں: "عسى أن يقوم زيد ويأتي عمرو" (شاید کہ زید کھڑا ہو اور عمرو آئے)؛ تو یہ...

(1) نسخوں میں: الفصل الفتح ہے، اور جو یہاں ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (2) قتادہ اور السدی کے اثر کو الطبری نے 514-513/8 میں روایت کیا ہے، اور ابن عباس اور ابو علی (جو الجبائی ہیں) کا قول مجمع البیان 120/6 میں ہے، اور دیکھئے النکت والعیون 47/2، اور زاد المسیر 379/2۔ (3) السدی کا قول الطبری نے 514/8 میں نکالا ہے، اور حسن کا قول الطبرسی نے مجمع البیان 120/6 میں پیش کیا ہے، اور دیکھئے الواحدی کی الوسیط 198/2، اور زاد المسیر 379/2۔ (4) نسخہ (م) میں: "مومنوں کے لیے" ہے۔ (5) دیکھئے مجمع البیان 120/6۔ (6) یہ نافع اور ابن عامر کی قرات ہے اور ابن کثیر المکی نے ان سے اتفاق کیا ہے۔ السبعہ ص 245، اور التیسیر ص 99۔ (7) النحاس کی اعراب القرآن 26/2، اور ابو عمرو کی قرات السبعہ سے ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 52 - 53 50

It is good (1). If you estimate the advancement of "that He brings" next to "perhaps" (asa), it becomes good; because the estimation becomes: perhaps He brings and perhaps He says (2), and it is from the same category as his saying: And I saw your husband in battle, girt with a sword and a spear (3) There is a third opinion: which is to connect it to "the victory" (al-fath); as the poet said: Wearing a cloak and my eye finds comfort (4) And it is permissible for "that He brings" to be a substitute for the name of Allah, may He be glorified; thus the estimation becomes: perhaps Allah will bring, and those who believe will say (5). The Kufans recited: "And those who believe say" with the nominative case (raf') as a break from the first part (6). {Are these} refers to the hypocrites. {They swore by Allah}: they took oaths and exerted effort in their swearing (7). {That they are with you}, meaning: they said: they are, and it is permissible for it to be "that they" in the accusative case (nasb) (8) by "they swore" (9), meaning: the believers said to the Jews by way of reprimand: are these the ones who swore by Allah their most solemn oaths that they are helping you against Muhammad? It is possible that it is from some believers to others; meaning: these are the ones who used to swear...

(1) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/26, and Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 1/228-229. (2) In (d), (z), and (m): "yaqum" (stands), and what is fixed is from (zha), which corresponds to Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/412. (3) Preceded 1/291. (4) The first part of a verse by Maysun bint Bahdal al-Kalbiyah, and its second half is: "is dearer to me than wearing translucent clothes." It is in Al-Kitab 3/45, Al-Muqtadab 2/27, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/27, and Al-Khazanah 8/503. He said in Al-Khazanah: on the basis that "taqurra" is accusative by a hidden "an" after the "waw". (5) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/412, and see Imla' ma manna bihi al-Rahman by al-'Ukbari 2/434 on the margin of al-Futuhat al-Ilahiyyah. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/27, and see Al-Sab'ah p. 245 and Al-Taysir p. 99. (7) See Al-Wasit by Al-Wahidi 2/198. (8) His saying: nasb, from (m). (9) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/27.

सूरह अल-मायदा: आयत 52 - 53 50

यह अच्छा है (1)। यदि आप "कि वह लाए" के"शायद" (असा) के साथ होने का अनुमान लगाते हैं, तो यह अच्छा है; क्योंकि अनुमान यह हो जाता है: शायद वह लाए और शायद वह कहे (2), और यह उनके इस कथन की श्रेणी में आता है: और मैंने तुम्हारे पति को युद्ध में देखा, तलवार और भाला धारण किए हुए (3) इसमें एक तीसरा मत भी है: और वह यह है कि इसे "विजय" (अल-फ़तह) पर जोड़ा जाए; जैसा कि कवि ने कहा: एक लबादा पहनना और मेरी आँखों का ठंडा होना (4) और यह भी जायज़ है कि "कि वह लाए" को अल्लाह के नाम का विकल्प बना दिया जाए, उनका उल्लेख गौरवशाली हो; तो अनुमान यह हो जाता है: शायद अल्लाह ले आए और ईमान लाने वाले कहेंगे (5)। कूफ़ा के पाठकों ने पढ़ा: "और जो ईमान लाए वे कहते हैं" पहले से अलग करके रफ़ (पेश) के साथ (6)। {क्या ये} मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) की ओर इशारा है। {उन्होंने अल्लाह की कसम खाई}: उन्होंने शपथ ली और अपनी शपथों में बहुत प्रयास किया (7)। {कि वे तुम्हारे साथ हैं}, यानी: उन्होंने कहा: वे हैं, और "कि वे" को "उन्होंने कसम खाई" (9) द्वारा नसब (ज़बर) (8) में रखना जायज़ है, यानी: मोमिनों (ईमान वालों) ने यहूदियों से फटकार के तौर पर कहा: क्या ये वही लोग हैं जिन्होंने अल्लाह की कड़ी कसम खाई थी कि वे मुहम्मद के खिलाफ तुम्हारी मदद कर रहे हैं। और यह भी संभावना है कि यह कुछ मोमिनों का दूसरों के लिए हो; यानी: ये वे लोग हैं जो कसम खाते थे...

(1) नहस द्वारा एराब अल-कुरान 2/26, और मक्की द्वारा मुशकिल एराब अल-कुरान 1/228-229 देखें। (2) (द), (ज़) और (म) में: "यकुम", और जो तय है वह (ज़) से है, जो अल-कश्फ़ 'अन वुजूह अल-क़िरात अल-सब' 1/412 के अनुरूप है। (3) पिछला 1/291। (4) मयसून बिन्त बहदल अल-कल्बिया द्वारा एक शेर का पहला हिस्सा, और इसका दूसरा हिस्सा है: "महीन कपड़े पहनने से मुझे ज़्यादा प्रिय है।" यह अल-किताब 3/45, अल-मुक़्तदब 2/27, नहस द्वारा एराब अल-कुरान 2/27, और अल-ख़ज़ाना 8/503 में है। उन्होंने अल-ख़ज़ाना में कहा: इस आधार पर कि "तक़ुर्रा" वाव के बाद एक छिपे हुए "अन" के कारण नसब में है। (5) अल-कश्फ़ 'अन वुजूह अल-क़िरात अल-सब' 1/412, और अल-फ़ुतूहात अल-इलाहिया के हाशिये पर अल-उकबारी द्वारा इमला मा मन्ना बिही अल-रहमान 2/434 देखें। (6) नहस द्वारा एराब अल-कुरान 2/27, और अल-सबआ पृ. 245 और अल-तयसीर पृ. 99 देखें। (7) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 2/198 देखें। (8) उनका कहना: नसब, (म) से है। (9) नहस द्वारा एराब अल-कुरान 2/27।

سورہ المائدہ: آیات 52 - 53 50

یہ اچھا ہے (1)۔ پس جب آپ "کہ وہ لائے" کو "عسیٰ" (شاید) کے پہلو میں مقدم مانیں گے تو یہ بہتر ہوگا؛ کیونکہ تقدیر (عبارت) یہ ہو جائے گی: شاید کہ وہ لائے اور شاید کہ وہ کہے (2)، اور یہ ان کے اس قول کے باب سے ہے: اور میں نے تمہارے شوہر کو لڑائی کے میدان میں دیکھا، تلوار اور نیزہ لگائے ہوئے (3) اور اس میں ایک تیسرا قول بھی ہے: اور وہ یہ ہے کہ اس کا عطف "الفتح" (فتح) پر کیا جائے؛ جیسا کہ شاعر نے کہا: کملی پہننا اور میری آنکھ کا ٹھنڈا ہونا (4) اور یہ بھی جائز ہے کہ "کہ وہ لائے" کو اللہ کے نام کا بدل قرار دیا جائے، جل ذکرہ؛ تو تقدیر یہ ہو جائے گی: شاید کہ اللہ لائے اور وہ لوگ کہیں جو ایمان لائے (5)۔ اور کوفیوں نے "ویقولُ الذین آمنوا" پہلے سے منقطع کر کے رفع (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے (6)۔ ﴿أَهَؤُلَاءِ﴾ (کیا یہ) منافقین کی طرف اشارہ ہے۔ ﴿أَقْسَمُوا بِاللَّهِ﴾ (انہوں نے اللہ کی قسم کھائی): یعنی انہوں نے قسمیں کھائیں اور قسم کھانے میں مبالغہ کیا (7)۔ ﴿إِنَّهُمْ لَمَعَكُمْ﴾ (کہ وہ تمہارے ساتھ ہیں)، یعنی: انہوں نے کہا: وہ (تمہارے ساتھ) ہیں، اور "أنهم" کو "أقسموا" (9) کی وجہ سے نصب (8) دینا جائز ہے، یعنی: مومنوں نے یہودیوں سے بطور ملامت کہا: کیا یہ وہی لوگ ہیں جنہوں نے اللہ کی پکی قسمیں کھائی تھیں کہ وہ محمد (ﷺ) کے خلاف تمہاری مدد کریں گے۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ یہ مومنوں کا ایک دوسرے کے لیے ہو؛ یعنی: یہ وہ لوگ ہیں جو قسمیں کھاتے تھے...

(1) دیکھئے اعراب القرآن للنحاس 26/2، اور مشکل اعراب القرآن لمکی 228/1 - 229۔ (2) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "یقوم"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، اور وہ الکشف عن وجوہ القراءات السبع 412/1 کے مطابق ہے۔ (3) گزشتہ 291/1۔ (4) میسون بنت بحدل الکلبیہ کے ایک شعر کا پہلا مصرع ہے، اور اس کا دوسرا مصرع یہ ہے: "مجھے باریک کپڑے پہننے سے زیادہ

پسند ہے"۔ یہ الکتاب 45/3، المقتضب 27/2، اعراب القرآن للنحاس 27/2، اور الخزانہ 503/8 میں ہے۔ الخزانہ میں کہا ہے: اس بنیاد پر کہ "تقرَّ" واؤ کے بعد "أن" مقدرہ کی وجہ سے منصوب ہے۔ (5) الکشف عن وجوہ القراءات السبع 412/1، اور دیکھئے املاء ما منَّ بہ الرحمن للعکبری 434/2 الفتوحات الالہیہ کے حاشیہ پر۔ (6) اعراب القرآن للنحاس 27/2، اور دیکھئے السبعہ ص 245 اور التیسیر ص 99۔ (7) دیکھئے الوسیط للواحدی 198/2۔ (8) ان کا قول: نصب، (م) سے ہے۔ (9) اعراب القرآن للنحاس 27/2۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 52 - 54 51

...that they are believers, for today their veil (1) has been torn (2). {Their deeds became worthless}: invalidated (3) by their hypocrisy. {And they became losers}, meaning: losers of the reward. It is also said: they lost out in their alliance with the Jews, as no fruit was obtained for them after the killing and expulsion of the Jews (4).

The Almighty says: {O you who have believed, whoever of you should revert from his religion - Allah will bring forth [in place of them] a people He will love and who will love Him [who are] humble toward the believers, powerful against the disbelievers; they strive in the cause of Allah and do not fear the blame of a critic. That is the favor of Allah; He bestows it upon whom He wills. And Allah is all-Encompassing and Knowing.}

There are four issues regarding it: First: His saying: {Whoever of you reverts from his religion} is a condition, and its answer is: "Allah will bring...". The recitation of the people of Medina and Sham is: "man yartadid" with two 'dal's. The rest read it: "man yartadda" (5). This is among the miracles of the Quran and the Prophet (PBUH); for he foretold their apostasy, which had not happened during his time. It was a matter of the unseen, and it occurred exactly as he foretold after a while. The people of apostasy (Ridda) emerged after his death (PBUH) (6). Ibn Ishaq said: When the Messenger of Allah (PBUH) passed away, the Arabs apostatized except for three mosques: the Mosque of Medina, the Mosque of Mecca, and the Mosque of Juwatha (7). They were in their apostasy divided into two groups:

---

(1) In (m): For God has today torn... (2) See Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 2/181-182, and al-Muharrar al-Wajiz 2/206-207. (3) After it in copies: i.e., and the established one is from (m). (4) See Tafsir al-Razi 12/18. (5) Ibn Kathir, 'Asim, Abu 'Amr, Hamza, and al-Kisa'i read: "yartadda" with one doubled 'dal', while Nafi' and Ibn 'Amir read: "yartadid" with two 'dal's, the second being silent. Al-Sab'ah p. 245, and al-Taysir p. 99. (6) See Tafsir al-Razi 12/19. (7) In the copies "Juwatha", and the established one is from (m), both are correct as in al-Lisan (J-'-Th) and (J-W-Th). It is the name of a fortress for 'Abd al-Qays in Bahrain, conquered by al-'Ala bin al-Hadrami during the days of Abu Bakr al-Siddiq (RA) in the year (12 AH) by force. It is the first place where Friday prayers were held after Medina. Mu'jam al-Buldan 2/174.

सूरह अल-मैदाह: आयतें 52 - 54 51

...कि वे विश्वासी हैं, क्योंकि आज उनका पर्दा (1) फाड़ दिया गया है (2)। {उनके कर्म व्यर्थ हो गए}: उनके पाखंड के कारण अमान्य (3) हो गए। {और वे घाटे में रहने वाले बन गए}, अर्थात: प्रतिफल (सवाब) खोने वाले। यह भी कहा गया है: वे यहूदियों के साथ अपनी मित्रता में हार गए, क्योंकि यहूदियों की हत्या और निष्कासन के बाद उन्हें कोई फल प्राप्त नहीं हुआ (4)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {हे ईमान वालो! तुममें से जो कोई अपने दीन (धर्म) से फिर जाएगा, तो अल्लाह ऐसे लोगों को लाएगा जिनसे वह प्रेम करता होगा और वे उससे प्रेम करते होंगे, जो ईमान वालों के प्रति विनम्र और काफिरों के प्रति कठोर होंगे; वे अल्लाह के मार्ग में जिहाद करेंगे और किसी निंदा करने वाले की निंदा से नहीं डरेंगे। यह अल्लाह का अनुग्रह है, जिसे वह चाहता है प्रदान करता है। और अल्लाह बहुत समाई वाला, सर्वज्ञ है।}

इसमें चार मसले हैं: पहला: अल्लाह का कथन: {तुममें से जो कोई अपने दीन से फिर जाएगा} एक शर्त है, और उसका उत्तर है: "तो अल्लाह लाएगा..."। मदीना और शाम के लोगों का पाठ (किरात) है: "मं यर्तदिद" दो 'दाल' के साथ। बाकी लोग "मं यर्तद्दा" पढ़ते हैं (5)। यह कुरान और नबी ﷺ के चमत्कारों (एजाज) में से है; क्योंकि उन्होंने उनके धर्मत्याग (इरतिदाद) के बारे में बताया था, जबकि उनके समय में ऐसा नहीं हुआ था। यह परोक्ष (ग़ैब) की बात थी, और कुछ समय बाद वैसा ही हुआ जैसा उन्होंने बताया था। धर्मत्यागी (अहले रिद्दा) उनकी मृत्यु ﷺ के बाद हुए (6)। इब्न इशाक ने कहा: जब अल्लाह के रसूल ﷺ का निधन हुआ, तो तीन मस्जिदों को छोड़कर अरब धर्मत्यागी हो गए: मदीना की मस्जिद, मक्का की मस्जिद और जुवाथा की मस्जिद (7)। वे अपने धर्मत्याग में दो वर्गों में विभाजित थे:

---

(1) (म) में: आज अल्लाह ने पर्दा फाड़ दिया। (2) देखें अज़-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 2/181-182, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/206-207। (3) इसके बाद प्रतियों में: यानी: और (म) से प्रमाणित है। (4) देखें तफ़सीर अल-राज़ी 12/18। (5) इब्न कसीर, आसिम, अबू अम्र, हमज़ा और अल-किसाई ने "यर्तद्द" एक तशदीद वाले 'दाल' के साथ पढ़ा है, और नाफ़े और इब्न आमिर ने "यर्तदिद" दो 'दाल' के साथ पढ़ा है; दूसरा साकिन है। अस-सबअह पृ. 245, और अत-तयसीर पृ. 99। (6) देखें तफ़सीर अल-राज़ी 12/19। (7) प्रतियों में "जुवाथा" है, और (म) से प्रमाणित है, और दोनों सही हैं, जैसा कि अल-लिसान (ज-अ-थ) और (ज-व-थ) में है। यह बहरीन में अब्द अल-क़ैस का

एक किला है जिसे अबू बक्र सिद्दीक़ ﷺ के समय में अला बिन अल-हदरमी ने वर्ष (12 हिजरी) में बलपूर्वक जीता था। यह मदीना के बाद पहला स्थान है जहाँ जुमे की नमाज़ अदा की गई थी। मुअजम अल-बुल्दान 2/174।

سورة المائدہ: آیات ۵۲ - ۵۴ ۵۱

کہ وہ مومن ہیں، آج ان کا پردہ (۱) فاش ہو گیا (۲)۔ ﴿حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ﴾: ان کے نفاق کی وجہ سے باطل ہو گئے (۳)۔ ﴿فَأَصْبَحُوا خَاسِرِينَ﴾، یعنی: ثواب کے حوالے سے خسارے میں رہنے والے۔ اور کہا گیا: وہ یہودیوں سے دوستی میں خسارے میں رہے، کیونکہ یہودیوں کے قتل اور جلاوطنی کے بعد ان کے لیے کوئی ثمر حاصل نہ ہوا (٤)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا مَن يَرْتَدَّ مِنكُمْ عَن دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٍ عَلَى الْكَفِرِينَ يُجَهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَابِمٍ ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَن يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مَن يَرْتَدَّ مِنكُمْ عَن دِينِهِ﴾ شرط ہے، اور اس کا جواب ہے: «فَسَوْفَ»۔ اہل مدینہ اور شام کی قرات «مَنْ يَرْتَدِدْ» دو 'دال' کے ساتھ ہے۔ باقی حضرات «مَنْ يَرْتَدَّ» پڑھتے ہیں (٥)۔ یہ قرآن اور نبی ﷺ کے اعجاز میں سے ہے؛ کیونکہ آپ نے ان کے ارتداد کے بارے میں خبر دی تھی، جبکہ یہ آپ کے عہد میں نہیں ہوا تھا، اور یہ غیب کی بات تھی، چنانچہ کچھ مدت بعد ویسا ہی ہوا جیسا آپ نے خبر دی تھی، اور اہل ردہ آپ ﷺ کی وفات کے بعد ہوئے (٦)۔ ابن اسحاق نے کہا: جب رسول اللہ ﷺ کی وفات ہوئی تو تین مسجدوں کے علاوہ تمام عرب مرتد ہو گئے؛ مسجد مدینہ، مسجد مکہ، اور مسجد جُواثی (٧)۔ وہ اپنے ارتداد میں دو گروہوں پر منقسم تھے:

---

(۱) (م) میں: آج اللہ نے پردہ فاش کر دیا۔ (۲) دیکھیے معانی القرآن للزجاج ۱۸۱/۲ - ۱۸۲، اور المحرر الوجیز ۲۰٦/۲ - ۲۰۷۔ (۳) اس کے بعد نسخوں میں ہے: یعنی: اور (م) سے ثابت ہے۔ (٤)

دیکھیے تفسیر الرازی ۱۸/۱۲۔ (۵) ابن کثیر، عاصم، ابو عمرو، حمزہ اور کسائی نے «یرتد» ایک مشدد دال کے ساتھ پڑھا ہے، اور نافع اور ابن عامر نے «یرتدد» دو دالوں کے ساتھ پڑھا ہے؛ دوسری ساکن ہے۔ السبعہ ص ۲۴۵، اور التیسیر ص ۹۹۔ (٦) دیکھیے تفسیر الرازی ۱۹/۱۲۔ (۷) نسخوں میں جُواثی ہے، اور (م) سے ثابت ہے، اور دونوں صحیح ہیں، جیسا کہ اللسان (جأث) اور (جوث) میں ہے۔ یہ بحرین میں عبد القیس کے ایک قلعے کا نام ہے جسے علاء بن الحضرمی نے حضرت ابوبکر صدیق ﷺ کے دور میں سن (۱۲ھ) میں بزورِ شمشیر فتح کیا تھا، اور یہ مدینہ کے بعد پہلا مقام ہے جہاں جمعہ قائم کیا گیا۔ معجم البلدان ۱۷٤/۲۔

Surat Al-Ma'idah: Verse 54 52 A group rejected the entire Shari'ah and left it, and another group rejected the obligation of Zakat while acknowledging the obligation of other [acts of worship]; they said: "We fast and pray, but we do not give Zakat." So Al-Siddiq (Abu Bakr) fought all of them and sent Khalid bin Al-Walid to them with armies, so he fought them and took them as captives, as is well known from their history (1). Second: His (the Exalted) saying: {Allah will bring forth a people whom He loves and who love Him} is in the position of an adjective. Al-Hasan, Qatadah, and others said: It was revealed concerning Abu Bakr Al-Siddiq and his companions. Al-Suddi said: It was revealed concerning the Ansar (2). It was also said: It (3) is an indication of people who were not present at that time, and that Abu Bakr fought the people of apostasy (Riddah) with people who were not present at the time of the verse's revelation, and they were living tribes from Yemen; from Kindah, Bajilah, and from Ashja' (4). And it was said: It was revealed regarding the Ash'aris; for in the report: when it was revealed, shortly after that, ships of the Ash'aris and tribes of Yemen arrived by sea, and they had a great trial (contribution) in Islam during the time of the Messenger of Allah (peace be upon him), and most of the conquests of Iraq during the time of Umar (may Allah be pleased with him) were at the hands of the tribes of Yemen (5). This is the most correct of what has been said regarding its revelation (6). And Allah knows best. Al-Hakim Abu Abdullah narrated in "Al-Mustadrak" with his chain of narration: that the Prophet (peace be upon him) pointed to Abu Musa Al-Ash'ari when this verse was revealed and said: "They are the people of this one" (7). Al-Qushayri said: So the followers of Abu Al-Hasan (8) are from his people; because every place where a people is attributed to...

(1) Narrated by Al-Tabari 8/520, and Al-Bayhaqi 8/177-178 on the authority of Qatadah similarly. (2) These narrations were narrated by Al-Tabari 8/518-521, and 524. (3) In the copies: "he", and what is established is from (m). (4) See Tafsir al-Baghawi 2/46, and Tafsir al-Tabari 8/525-526. (5) Nawadir al-Usul p. 253, and see Al-Wasit 2/200. (6) See Tafsir al-Tabari 8/525. (7) Al-Mustadrak 2/313, and it is from the hadith of Iyad al-Ash'ari. Al-Mizzi said in Tahdhib al-Kamal 22/571 regarding Iyad: There is disagreement about his companionship. Abu Hatim said, as in Al-Marasil p. 125: He is a Tabi'i. (8) He is Abu Al-Hasan Al-Ash'ari.

सूरह अल-मा'इदाह: आयत 54 52 एक समूह ने पूरी शरीयत को त्याग दिया और उससे बाहर निकल गया, और दूसरे समूह ने ज़कात की अनिवार्यता को नकार दिया, जबकि अन्य इबादतों की अनिवार्यता को स्वीकार किया; उन्होंने कहा: "हम रोज़ा रखते हैं और नमाज़ पढ़ते हैं, लेकिन हम ज़कात नहीं देंगे।" तो सिद्दीक़ (अबू बक्र) ने उन सभी से युद्ध किया और खालिद बिन अल-वलीद को सेनाओं के साथ उनके पास भेजा, तो उन्होंने उनसे युद्ध किया और उन्हें बंदी बना लिया, जैसा कि उनके इतिहास से प्रसिद्ध है (1)। दूसरा: अल्लाह तआला का यह कथन: {अल्लाह ऐसे लोगों को लाएगा जिनसे वह प्रेम करता है और वे उससे प्रेम करते हैं} विशेषण के स्थान पर है। अल-हसन, क़तादाह और अन्य लोगों ने कहा: यह अबू बक्र सिद्दीक़ और उनके साथियों के बारे में अवतरित हुई थी। अल-सुद्दी ने कहा: यह अंसार के बारे में अवतरित हुई थी (2)। और यह भी कहा गया: यह (3) उन लोगों की ओर इशारा है जो उस समय मौजूद नहीं थे, और यह कि अबू बक्र ने धर्मत्यागियों (रैदाह) से उन लोगों के साथ युद्ध किया जो आयत के अवतरण के समय मौजूद नहीं थे, और वे यमन के जीवित कबीले थे; किंदा, बजीला और अश्जा से (4)। और यह कहा गया: यह अश्अरी लोगों के बारे में अवतरित हुई थी; क्योंकि रिवायत में है: जब यह अवतरित हुई, तो उसके कुछ समय बाद समुद्र के रास्ते अश्अरी लोगों और यमन के कबीलों के जहाज़ आए, और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में इस्लाम में उनकी बड़ी परीक्षा (योगदान) रही, और उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) के समय में इराक की अधिकांश विजय यमन के कबीलों के हाथों हुई थी (5)। इसके अवतरण के बारे में जो कहा गया है उसमें यह सबसे सही है (6)। और अल्लाह बेहतर जानता है। अल-हाकिम अबू अब्दुल्ला ने "अल-मुस्तदरक" में अपनी सनद के साथ रिवायत किया है: कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अबू मूसा अल-अश्अरी की ओर इशारा किया जब यह आयत अवतरित हुई और कहा: "वे इस व्यक्ति के लोग हैं" (7)। अल-कुशैरी ने कहा: तो अबू अल-हसन (8) के अनुयायी उनके लोगों में से हैं; क्योंकि हर वह स्थान जहाँ किसी कौम का संबंध किसी से जोड़ा गया हो...

(1) अल-तबरी 8/520 द्वारा उद्धृत, और अल-बैहकी 8/177-178 द्वारा क़तादाह के अधिकार पर इसी तरह। (2) ये रिवायतें अल-तबरी 8/518-521, और 524 द्वारा उद्धृत की गई हैं। (3) प्रतियों में: "वह" है, और जो स्थापित है वह (m) से है। (4) देखें तफ़्सीर अल-बगवी 2/46, और तफ़्सीर अल-तबरी 8/525-526। (5) नवादिर अल-उसूल पृ. 253, और देखें अल-वसीत 2/200। (6) देखें तफ़्सीर अल-तबरी 8/525। (7) अल-मुस्तदरक 2/313, और यह इयाद अल-अश्अरी की हदीस से है। अल-

मिज़ी ने तहज़ीब अल-कमाल 22/571 में इयाद के बारे में कहा: उनकी सहाबियत में मतभेद है। अबू हातिम ने कहा, जैसा कि अल-मरासील पृ. 125 में है: वह एक ताबिई हैं। (8) वह अबू अल-हसन अल-अश्अरी हैं।

سورہ المائدہ: آیت 54 52 ایک گروہ نے پوری شریعت کو ترک کر دیا اور اس سے نکل گیا، اور ایک گروہ نے زکوٰۃ کی فرضیت کا انکار کیا، جبکہ دیگر [عبادات] کی فرضیت کا اعتراف کیا؛ انہوں نے کہا: "ہم روزہ رکھتے ہیں اور نماز پڑھتے ہیں، لیکن ہم زکوٰۃ نہیں دیں گے۔" چنانچہ صدیق (ابوبکر) نے ان سب سے جنگ کی اور خالد بن ولید کو لشکروں کے ساتھ ان کی طرف بھیجا، تو انہوں نے ان سے جنگ کی اور انہیں قیدی بنایا، جیسا کہ ان کی خبروں سے مشہور ہے (1)۔ دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {عنقریب اللہ ایسی قوم لائے گا جن سے وہ محبت کرتا ہے اور وہ اس سے محبت کرتے ہیں} صفت کے مقام پر ہے۔ حسن، قتادہ اور دیگر نے کہا: یہ ابوبکر صدیق اور ان کے ساتھیوں کے بارے میں نازل ہوئی۔ اور سدی نے کہا: یہ انصار کے بارے میں نازل ہوئی (2)۔ اور کہا گیا: یہ (3) ان لوگوں کی طرف اشارہ ہے جو اس وقت موجود نہیں تھے، اور یہ کہ ابوبکر نے اہل ارتداد سے ان لوگوں کے ساتھ جنگ کی جو آیت کے نزول کے وقت موجود نہیں تھے، اور وہ یمن کے زندہ قبائل تھے؛ کندہ، بجیلہ اور اشجع میں سے (4)۔ اور کہا گیا: یہ اشعریوں کے بارے میں نازل ہوئی؛ پس روایت میں ہے: جب یہ نازل ہوئی تو اس کے کچھ ہی عرصہ بعد سمندر کے راستے اشعریوں کے جہاز اور یمن کے قبائل پہنچے، تو رسول اللہ ﷺ کے زمانے میں اسلام میں ان کا بڑا امتحان (کارنامہ) تھا، اور عمر رضی اللہ عنہ کے زمانے میں عراق کی زیادہ تر فتوحات یمن کے قبائل کے ہاتھوں ہوئیں (5)۔ اس کے نزول کے بارے میں جو کچھ کہا گیا ہے یہ اس میں سب سے زیادہ صحیح ہے (6)۔ واللہ اعلم۔ اور حاکم ابو عبداللہ نے "المستدرک" میں اپنی سند کے ساتھ روایت کیا ہے: کہ نبی ﷺ نے ابو موسیٰ اشعری کی طرف اشارہ کیا جب یہ آیت نازل ہوئی تو فرمایا: "وہ اس شخص کی قوم ہیں" (7)۔ قشیری نے کہا: پس ابو الحسن (8) کے پیروکار ان کی قوم میں سے ہیں؛ اس لیے کہ ہر وہ مقام جہاں کسی قوم کو کسی کی طرف منسوب کیا گیا ہو...

(1) اسے طبری نے 8/ 520 اور بیہقی نے 8/ 177-178 میں قتادہ سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (2) ان آثار کو طبری نے 8/ 518-521 اور 524 میں روایت کیا ہے۔ (3) نسخوں میں: "وہ" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (4) دیکھیے تفسیر بغوی 2/ 46 اور تفسیر طبری 8/ 525-526۔ (5) نوادر الاصول ص 253، اور دیکھیے الوسیط 2/ 200۔ (6) دیکھیے تفسیر طبری 8/ 525۔ (7) المستدرک 2/ 313، اور یہ عیاض اشعری کی حدیث سے ہے۔ مزی نے تہذیب الکمال 22/ 571 میں عیاض کے بارے میں کہا: ان کی صحابیت میں اختلاف ہے۔ اور ابو حاتم نے کہا جیسا کہ المراسیل ص 125 میں ہے: وہ تابعی ہیں۔ (8) وہ ابو الحسن اشعری ہیں۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 54 53

...a Prophet, meaning the followers are intended by it.

Third: The words of the Almighty: ﴿humble toward the believers﴾; "humble" is an adjective for a people, and so is ﴿mighty against the disbelievers﴾. Meaning: they are compassionate towards the believers, merciful to them, and gentle with them; from their saying: a submissive beast (dābbah dhalūl), meaning: it is easily led, and it has nothing to do with humiliation (dhull). And they are stern with the disbelievers and hostile towards them(1).

Ibn Abbas said: To the believers, they are like a father to a child, and a master to a slave, and in their sternness against the disbelievers, they are like a predator towards its prey; Allah Almighty said: ﴿stern against the disbelievers, merciful among themselves﴾(2) [Al-Fath: 29].

It is permissible: "humble" (adhillatan)(3) in the accusative case (naṣb) as a circumstantial clause (ḥāl); meaning: He loves them and they love Him in this state. The meaning of Allah Almighty's love for His servants and their love for Him has been mentioned before(4).

Fourth: The words of the Almighty: ﴿striving in the way of Allah﴾ is also in the position of an adjective. ﴿and not fearing the blame of a critic﴾ unlike the hypocrites who fear the turns of fortune; this indicated the establishment of the imamate of Abu Bakr, Umar, Uthman, and Ali; because they struggled for the sake of Allah, the Mighty and Sublime, during the life of the Messenger of Allah ﷺ, and fought the apostates after him(5); and it is known that whoever possesses these attributes is a friend (wali) of Allah Almighty.

It was said: The verse is general for everyone who struggles against the disbelievers until the Day of Judgment. And Allah knows best(6). ﴿That is the favor of Allah; He bestows it upon whom He wills.﴾ Subject and predicate. ﴿And Allah is all-Encompassing and Knowing.﴾ Meaning: wide in favor, knowing the interests of His creation(7).

---

(1) See: I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/27, Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/183, and al-Wasit 2/200. (2) Narrated by al-Wahidi in al-Wasit 2/200, and mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 2/47 on the authority of 'Ata. (3) Meaning in language, not in recitation (qira'ah), and see I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/27. (4) 5/92 - 93. (5) I'rab al-

Qur'an by al-Nahhas 2/27. (6) See al-Muharrar al-Wajiz 2/207. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/27.

सूरह अल-मा'इदह: आयत 54 53

...एक पैगंबर, जिससे मुराद उनके अनुयायी हैं।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: ﴿मोमिनों के प्रति विनम्र﴾; "विनम्र" एक कौम का गुण है, और इसी तरह ﴿काफिरों के प्रति कठोर﴾ भी। यानी: वे मोमिनों के साथ दयालु और मेहरबान होते हैं और उनके प्रति कोमल होते हैं; जैसा कि कहा जाता है: 'दाब्बतुन ज़लूल' (दब्बू जानवर), यानी: जो आसानी से वश में आ जाए, और इसका ज़िल्लत (अपमान) से कोई लेना-देना नहीं है। और वे काफ़िरों पर सख्त और उनके दुश्मन होते हैं(1)।

इब्न अब्बास ने कहा: वे मोमिनों के लिए ऐसे हैं जैसे बच्चे के लिए पिता और गुलाम के लिए स्वामी, और काफिरों पर सख्ती में वे ऐसे हैं जैसे अपने शिकार पर शिकारी जानवर; अल्लाह तआला ने फरमाया: ﴿काफिरों पर सख्त, आपस में दयालु﴾(2) [अल-फ़त्ह: 29]।

यह भी जायज़ है: "अज़िल्लतन"(3) 'हाल' के तौर पर नसब (accusative) में; यानी: अल्लाह उनसे प्यार करता है और वे इस हालत में उससे प्यार करते हैं। अल्लाह तआला का अपने बंदों से प्यार और उनका अल्लाह से प्यार का अर्थ पहले बताया जा चुका है(4)।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: ﴿अल्लाह की राह में जिहाद करते हैं﴾ यह भी सिफत (गुण) के स्थान पर है। ﴿और किसी मलामत करने वाले की मलामत से नहीं डरते﴾ उन मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) के विपरीत जो हालात के पलटने से डरते हैं; इससे अबू बक्र, उमर, उस्मान और अली की इमामत की पुष्टि होती है; क्योंकि उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ के जीवन काल में अल्लाह के मार्ग में जिहाद किया और उनके बाद मुर्तदों (धर्मत्यागियों) से लड़ाई लड़ी(5); और यह ज्ञात है कि जिसके पास ये गुण हों वह अल्लाह तआला का वली (मित्र) है।

और कहा गया: यह आयत कयामत तक काफिरों के खिलाफ जिहाद करने वाले हर व्यक्ति के लिए आम है। और अल्लाह बेहतर जानता है(6)। ﴿यह अल्लाह का फज़्ल (अनुग्रह) है जिसे वह चाहता है देता है।﴾ मुब्तदा और खबर। ﴿और अल्लाह बड़ी गुंजाइश वाला और सब कुछ जानने वाला है।﴾ यानी: व्यापक कृपा वाला, अपनी सृष्टि के हितों को जानने वाला(7)।

---

(1) देखें: इ'राब अल-कुरान लिन-नहस 2/27, मा'नी अल-कुरान लिज़-ज़ज्जाज 2/183, और अल-वसीत 2/200। (2) वाहिदी ने अल-वसीत 2/200 में इसका उल्लेख किया है, और बगवी ने अपनी

तफ़सीर 2/47 में अता के हवाले से इसका उल्लेख किया है। (3) यानी भाषा में, किराअत (पठन) में नहीं, और देखें इ'राब अल-कुरान लिन-नहस 2/27। (4) 5/92 - 93। (5) इ'राब अल-कुरान लिन-नहस 2/27। (6) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/207। (7) इ'राब अल-कुरान लिन-नहस 2/27।

سورة المائدہ: آیت 54 53

...نبی، جس سے مراد ان کے پیروکار ہیں۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَذِلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ﴾ (ایمان والوں کے لیے نرم)؛ "أذلة" ایک قوم کی صفت ہے، اور اسی طرح ﴿أَعِزَّةٍ﴾ (کافروں پر سخت) بھی۔ یعنی: وہ مومنوں پر مہربان اور رحم دل ہوتے ہیں اور ان کے ساتھ نرمی برتتے ہیں؛ ان کے اس قول سے کہ: "دابَّةٌ ذلول" (سدھایا ہوا جانور)، یعنی: جو آسانی سے قابو میں آ جائے، اور اس کا ذلت و خواری سے کوئی تعلق نہیں ہے، اور وہ کافروں پر سخت ہوتے ہیں اور ان سے دشمنی رکھتے ہیں(1)۔

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: وہ مومنوں کے لیے ایسے ہیں جیسے اولاد کے لیے باپ، اور غلام کے لیے آقا، اور کافروں پر سختی میں وہ ایسے ہیں جیسے اپنے شکار پر درندہ؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ﴾ (کافروں پر سخت، آپس میں رحمدل)(2) [الفتح: 29]۔

اور یہ بھی جائز ہے: "أذلة"(3) کو 'حال' ہونے کی بنا پر نصب کے ساتھ پڑھا جائے؛ یعنی: اللہ ان سے محبت کرتا ہے اور وہ اس حالت میں اللہ سے محبت کرتے ہیں۔ اللہ تعالیٰ کی اپنے بندوں سے محبت اور ان کی اللہ سے محبت کا معنی پہلے گزر چکا ہے(4)۔

چوتھا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿يُجَهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ﴾ (اللہ کی راہ میں جہاد کرتے ہیں) یہ بھی صفت کے مقام پر ہے۔ ﴿وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ﴾ (اور کسی ملامت کرنے والے کی ملامت سے نہیں ڈرتے) بخلاف منافقین کے جو حالات کے بدلنے سے ڈرتے ہیں؛ اس سے ابوبکر، عمر، عثمان اور علی رضی اللہ عنہم کی امامت کے ثبوت پر استدلال کیا گیا ہے؛ کیونکہ انہوں نے اللہ کے رسول ﷺ کی

زندگی میں اللہ کی راہ میں جہاد کیا، اور آپ ﷺ کے بعد مرتدین سے قتال کیا(5)؛ اور یہ معلوم ہے کہ جس میں یہ صفات ہوں وہ اللہ تعالیٰ کا ولی ہے۔

اور کہا گیا: یہ آیت قیامت تک کافروں سے جہاد کرنے والے ہر شخص کے لیے عام ہے۔ واللہ اعلم (اور اللہ بہتر جانتا ہے)(6)۔ ﴿ذَٰلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَن يَشَاءُ﴾ (یہ اللہ کا فضل ہے، وہ جسے چاہتا ہے عطا فرماتا ہے)۔ مبتدا اور خبر۔ ﴿وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾ (اور اللہ وسعت والا، علم والا ہے)۔ یعنی: وسیع فضل والا، اپنی مخلوق کے مصالح کو جاننے والا ہے(7)۔

---

(1) دیکھیے: اعراب القرآن للنحاس 27/2 ، ومعانی القرآن للزجاج 183/2 ، والوسیط 200/2 ۔

(2) اسے الواحدی نے الوسیط 200/2 میں روایت کیا ہے، اور البغوی نے اپنی تفسیر 47/2 میں عطاء سے ذکر کیا ہے۔ (3) یعنی لغت میں، قراءت میں نہیں، اور دیکھیے اعراب القرآن للنحاس 27/2 ۔ (4) 92/5 - 93 ۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 27/2 ۔ (6) دیکھیے المحرر الوجیز 207/2 ۔ (7) اعراب القرآن للنحاس 27/2 ۔

54 Surah Al-Ma'idah: Verse 55

The Almighty says: {Your ally is none but Allah and [therefore] His Messenger and those who have believed - those who establish prayer and give zakah, and they bow [in worship]. 55}

It contains two issues: The first: The Almighty's saying: {Your ally is none but Allah and His Messenger}; Jabir ibn Abdullah said: Abdullah ibn Salam said to the Prophet (peace and blessings be upon him): "A group (1) from [the tribes of] Qurayzah and al-Nadir have deserted us, and sworn that they will not sit with us, and we cannot sit with your companions because of the distance of the houses." So this verse was revealed, and he said: "We are pleased with Allah, His Messenger, and the believers as allies." (2)

"And those who [have believed]" is general for all believers; Abu Ja'far Muhammad ibn Ali ibn al-Husayn ibn Ali ibn Abi Talib (3) (may Allah be pleased with him) was asked about the meaning of: {Your ally is none but Allah and His Messenger and those who have believed}: "Is it Ali ibn Abi Talib?" He replied: "Ali is among the believers," meaning that this refers to all believers. Al-Nahhas (4) said: "This is a clear statement; because 'those who' (al-ladhina) is for a group."

Ibn Abbas said: "It was revealed concerning Abu Bakr (may Allah be pleased with him) (5)." And he said in another narration: "It was revealed concerning Ali ibn Abi Talib (may Allah be pleased with him) (6)." Mujahid and al-Suddi (8) also said this (7). Their interpretation was based on the Almighty's saying: ...

(1) In (m): our people. (2) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi, p. 192, and Tafsir al-Baghawi 2/47. (3) In (d) and (z): Muhammad ibn Ali ibn Abi Talib, which is an error; and in (z): Muhammad ibn Ali. (4) I'rab al-Qur'an 2/28 and before it from it, and al-Tabari narrated the saying of Abu Ja'far in the Tafsir 8/531. (5) Al-Razi mentioned this opinion in his Tafsir 12/26, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 2/383, and they attributed it to Ikrimah. (6) Narrated by al-Wahidi in Asbab al-Nuzul pp. 192-193, and in it is that the verse revealed concerning that is the Almighty's saying: {And whoever is an ally of Allah and His Messenger and those who have believed...}, and al-Suyuti attributed it in al-Durr al-Manthur 2/293 to Abd al-Razzaq and al-Khatib in al-Muttafiq. Al-Hafiz Ibn Kathir said in al-Bidayah wa al-Nihayah 11/94: "Nothing of the Quran was revealed specifically about Ali, and all the verses and hadiths they bring as having been revealed about Ali, none of them are authentic; this is rather from the

extremism of the Rafidah." (7) In the copies: "And he said", and what is established is from (m). (8) Narrated by al-Tabari 8/530-531.

54 सूरह अल-मायदा: आयत 55

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {तुम्हारा मित्र केवल अल्लाह और उसका रसूल और वे ईमान वाले ही हैं जो नमाज़ क़ायम करते हैं और ज़कात देते हैं और वे रुकू करने वाले (विनम्र) हैं। 55}

इसमें दो मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना: {तुम्हारा मित्र केवल अल्लाह और उसका रसूल है}; जाबिर इब्न अब्दुल्लाह ने कहा: अब्दुल्लाह इब्न सलाम ने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से कहा: "क़ुरैज़ा और नज़ीर के कुछ लोगों (1) ने हमें छोड़ दिया है, और कसम खाई है कि वे हमारे साथ नहीं बैठेंगे, और घरों की दूरी के कारण हम आपके साथियों के साथ नहीं बैठ सकते।" तो यह आयत नाज़िल हुई, और उन्होंने कहा: "हम अल्लाह, उसके रसूल और ईमान वालों को अपने मित्रों के रूप में पाकर संतुष्ट हैं।" (2)

"और वे जो [ईमान लाए]" सभी ईमान वालों के लिए सामान्य है; अबू जाफ़र मुहम्मद इब्न अली इब्न अल-हुसैन इब्न अली इब्न अबी तालिब (3) (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से इसके अर्थ के बारे में पूछा गया: {तुम्हारा मित्र केवल अल्लाह और उसका रसूल और वे ईमान वाले हैं}: "क्या यह अली इब्न अबी तालिब हैं?" उन्होंने उत्तर दिया: "अली ईमान वालों में से हैं," यानी उनका मानना था कि यह सभी ईमान वालों के लिए है। अल-नहस (4) ने कहा: "यह एक स्पष्ट कथन है; क्योंकि 'वे जो' (अल-लज़ीना) एक समूह के लिए है।"

इब्न अब्बास ने कहा: "यह अबू बक्र (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) (5) के बारे में नाज़िल हुई थी।" और उन्होंने एक अन्य विवरण में कहा: "यह अली इब्न अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) (6) के बारे में नाज़िल हुई थी।" मुजाहिद और अल-सुद्दी (8) ने भी यही कहा (7)। उनका यह विचार अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन पर आधारित था: ...

(1) (m) में: हमारे लोग। (2) असबाब अल-नुज़ूल, अल-वाहिदी द्वारा, पृष्ठ 192, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/47। (3) (d) और (z) में: मुहम्मद इब्न अली इब्न अबी तालिब, जो एक त्रुटि है; और (z) में: मुहम्मद इब्न अली। (4) इराब अल-कुरान 2/28 और उससे पहले, और अल-तबरी ने तफ़सीर 8/531 में अबू जाफ़र के कथन को उद्धृत किया। (5) अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 12/26 में इस राय का उल्लेख किया है, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 2/383 में, और उन्होंने इसे इकरीमा से जोड़ा है। (6) अल-वाहिदी द्वारा असबाब अल-नुज़ूल पृष्ठ 192-193 में उद्धृत, और इसमें वह आयत जो उस बारे में नाज़िल हुई वह अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और जो कोई अल्लाह और

उसके रसूल और ईमान वालों को अपना मित्र बनाता है...}, और अल-सुयुती ने इसे अल-दुर अल-मंसूर 2/293 में अब्द अल-रज्जाक और अल-खतीब अल-मुत्तफिक को श्रेय दिया। अल-हाफिज़ इब्न कसीर ने अल-बिदाया वा अल-निहाया 11/94 में कहा: "कुरान का कुछ भी विशेष रूप से अली के बारे में नाज़िल नहीं हुआ, और वे सभी आयतें और हदीसें जो वे लाते हैं कि वे अली के बारे में नाज़िल हुई थीं, उनमें से कोई भी सही नहीं है; बल्कि यह राफिदा के अतिवाद से है।" (7) प्रतियों में: "और उन्होंने कहा", और जो स्थापित है वह (m) से है। (8) अल-तबरी 8/530-531 द्वारा उद्धृत।

۵۴ سورۃ المائدہ: آیت ۵۵

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿تمہارا دوست تو اللہ اور اس کا رسول اور وہ ایمان والے ہی ہیں جو نماز قائم کرتے ہیں اور زکوٰۃ دیتے ہیں اور وہ رکوع کرنے والے ہوتے ہیں۔ ۵۵﴾

اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿تمہارا دوست تو اللہ اور اس کا رسول ہی ہے﴾؛ جابر بن عبداللہ کہتے ہیں: عبداللہ بن سلام نے نبی ﷺ سے عرض کیا: "قریظہ اور نضیر کی ایک قوم (۱) نے ہمیں چھوڑ دیا ہے، اور قسم کھائی ہے کہ وہ ہمارے ساتھ نہیں بیٹھیں گے، اور گھروں کی دوری کی وجہ سے ہم آپ کے صحابہ کے پاس بیٹھنے کی استطاعت نہیں رکھتے۔" تو یہ آیت نازل ہوئی، تو انہوں نے کہا: "ہم اللہ، اس کے رسول اور مومنوں کے بطور دوست راضی ہو گئے۔" (۲)

"والَّذِينَ" تمام مومنوں کے لیے عام ہے؛ اور ابو جعفر محمد بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب (۳) رضی اللہ عنہ سے ﴿تمہارا دوست تو اللہ اور اس کا رسول اور وہ ایمان والے ہیں﴾ کے معنی کے بارے میں پوچھا گیا: "کیا اس سے مراد علی بن ابی طالب ہیں؟" تو انہوں نے فرمایا: "علی مومنوں میں سے ہیں"؛ ان کا موقف یہ ہے کہ یہ تمام مومنوں کے لیے ہے۔ النحاس (۴) نے کہا: "یہ ایک واضح بات ہے؛ کیونکہ 'الذین' جمع کے لیے ہے۔"

ابن عباس نے کہا: "یہ ابوبکر رضی اللہ عنہ (۵) کے بارے میں نازل ہوئی۔" اور ایک دوسری روایت میں کہا: "یہ علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ (۶) کے بارے میں نازل ہوئی۔" اور یہی بات (۷) مجاہد اور السدی (۸) نے کہی ہے۔ اور انہیں اس پر اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد نے ابھارا: ...

(۱) (م) میں: قومنا (ہماری قوم)۔ (۲) اسباب النزول للواحدی ص ۱۹۲، اور تفسیر البغوی ۲/۴۷۔

(۳) (د) اور (ز) میں: محمد بن علی بن ابی طالب، اور یہ غلط ہے، اور (ظ) میں: محمد بن علی۔

(۴) اعراب القرآن ۲/۲۸ اور اس سے پہلے، اور ابو جعفر کا قول طبری نے تفسیر ۸/۵۳۱ میں نقل کیا ہے۔ (۵) اس قول کا ذکر رازی نے اپنی تفسیر ۱۲/۲۶ میں اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۲/۳۸۳ میں کیا ہے اور اسے عکرمہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۶) اسے واحدی نے اسباب النزول ص ۱۹۲-۱۹۳ میں روایت کیا ہے، اور اس میں ہے کہ جو آیت اس بارے میں نازل ہوئی وہ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿اور جو اللہ اور اس کے رسول اور ایمان والوں کو دوست بنائے...﴾، اور سیوطی نے اسے الدر المنثور ۲/۲۹۳ میں عبد الرزاق اور خطیب کی طرف المتفق میں منسوب کیا، حافظ ابن کثیر نے البدایہ والنہایہ ۱۱/۹۴ میں کہا: "قرآن میں سے کوئی چیز خاص طور پر علی کے بارے میں نازل نہیں ہوئی، اور وہ تمام آیات اور احادیث جو وہ پیش کرتے ہیں کہ وہ علی کے بارے میں نازل ہوئیں ان میں سے کوئی بھی صحیح نہیں ہے، بلکہ یہ رافضہ کے غلو میں سے ہے۔" (۷) نسخوں میں ہے: "وقال" (اور کہا)، اور (م) سے ثابت شدہ ہے۔ (۸) اسے طبری نے ۸/۵۳۰ - ۵۳۱ پر روایت کیا ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 55 55

"[Those] who establish prayer and give zakah while they are bowing [in prayer]." And it is:

The second issue: That is because a beggar asked in the mosque of the Messenger of Allah (peace be upon him), and no one gave him anything. Ali was in prayer, in the bowing position (ruku'), and on his right hand was a ring. He signaled to the beggar with it (1) until he took it (2).

Al-Kiya al-Tabari said: This indicates that a small action does not invalidate the prayer, for giving charity with the ring (3) during bowing is an action performed within prayer, and the prayer was not invalidated by it.

And His saying: "and they give zakah while they are bowing" indicates that voluntary charity is called zakah. Ali gave his ring as charity [voluntarily] during bowing, which is similar to Allah's saying: "And what you give in zakah, desiring the countenance of Allah - those are the multipliers." [Ar-Rum: 39]. It includes both obligatory and supererogatory acts, so the name 'zakah' became inclusive of both, just like the names 'sadaqah' and 'salah' include both (4).

I say: Accordingly, what is meant by zakah here is giving charity with the ring. Interpreting the term 'zakah' as giving the ring is far-fetched, because 'zakah' usually refers specifically to the obligatory zakah, as explained previously at the beginning of Surah Al-Baqarah (5). Also, before it is "establish prayer," and the meaning of establishing prayer is performing it at its proper times with all its rights (6), meaning the obligatory prayer. Then He said: "while they are bowing," meaning: supererogatory. It was said: bowing was mentioned specifically as an honor. It was also said: the believers at the time the verse was revealed were between those who had completed their prayer and those bowing (7).

(1) In (m): with his hand. See Tafsir Abi al-Layth 1/445. (2) Narrated by al-Tabarani in al-Awsat (6228) from the hadith of Ammar bin Yasir similarly. Al-Haythami said in al-Majma' 7/17: It contains those I do not know. Al-Wahidi narrated it in Asbab al-Nuzul p. 192 from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) in detail. (3) In Ahkam al-Qur'an by al-Kiya: for the disposal of the ring. (4) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya 3/84, and what is between brackets is from it. (5) 1/272 - 274. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/27. (7) See Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 2/446.

सूरह अल-मा'इदा: आयत 55 55

"[जो] नमाज़ कायम करते हैं और ज़कात देते हैं जबकि वे (नमाज़ में) झुक रहे होते हैं।" और यह है:

दूसरा मसला: वह यह कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की मस्जिद में एक मांगने वाले ने माँगा, तो उसे किसी ने कुछ नहीं दिया। अली नमाज़ में रुकू(झुकने) की हालत में थे, और उनके दाहिने हाथ में एक अंगूठी थी। उन्होंने इसकी ओर मांगने वाले को इशारा किया (1) यहाँ तक कि उसने इसे ले लिया (2)।

अल-किया अल-तबरी ने कहा: यह इस बात का प्रमाण है कि थोड़ा सा कार्य नमाज़ को अमान्य नहीं करता है, क्योंकि रुकू में अंगूठी (3) का दान करना नमाज़ में किया गया एक कार्य है, और इससे नमाज़ अमान्य नहीं हुई।

और उनका कहना: "और वे ज़कात देते हैं जबकि वे झुक रहे होते हैं" यह दर्शाता है कि स्वैच्छिक दान को भी ज़कात कहा जाता है। अली ने रुकू में अपनी अंगूठी [स्वेच्छा से] दान कर दी थी, जो अल्लाह के इस कथन के समान है: "और तुम जो कुछ ज़कात देते हो, अल्लाह की रज़ा चाहते हुए, तो वही लोग हैं जो (अपना माल) बढ़ाने वाले हैं।" [अर-रूम: 39]। इसमें फ़र्ज़ (अनिवार्य) और नफ़्ल (स्वैच्छिक) दोनों शामिल हैं, इसलिए ज़कात का नाम फ़र्ज़ और नफ़्ल दोनों के लिए व्यापक हो गया, जैसे 'सदका' और 'सलात' (नमाज़) का नाम दोनों को शामिल करता है (4)।

मैं कहता हूँ: इस आधार पर यहाँ ज़कात का अर्थ अंगूठी का दान करना है। ज़कात शब्द को अंगूठी के दान पर ले जाना दूर की बात है; क्योंकि ज़कात अपने विशिष्ट शब्द के अलावा नहीं आती है, और वह फ़र्ज़ ज़कात है, जैसा कि सूरह अल-बक़रह (5) की शुरुआत में स्पष्ट किया जा चुका है। साथ ही, इससे पहले है: "नमाज़ कायम करते हैं," और नमाज़ कायम करने का अर्थ है: इसे इसके सभी अधिकारों (6) के साथ इसके समय पर अदा करना, और इसका अर्थ फ़र्ज़ नमाज़ है। फिर उन्होंने कहा: "और वे झुक रहे होते हैं," यानी: नफ़्ल। यह कहा गया: सम्मान के रूप में रुकू का विशेष उल्लेख किया गया है। यह भी कहा गया: जिस समय आयत नाजिल हुई, उस समय मोमिन नमाज़ पूरी करने वालों और रुकू करने वालों के बीच थे (7)।

(1) (म) में: अपने हाथ से। देखें तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/445। (2) इसे अल-तबरानी ने अल-अवसत (6228) में अम्मार बिन यासिर की हदीस से इसी तरह रिवायत किया है। अल-हैथमी ने अल-मजमा 7/17 में कहा: इसमें वे हैं जिन्हें मैं नहीं जानता। अल-वाहिदी ने इसे असबाब अल-नुज़ूल पृ. 192 में

इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से विस्तार से रिवायत किया है। (3) अल-किया की अहकाम अल-कुरान में: तो अंगूठी का निपटान। (4) अल-किया की अहकाम अल-कुरान 3/84, और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। (5) 1 / 272 - 274। (6) अल-नहहास की एराब अल-कुरान 2/27। (7) देखें अल-जस्सास की अहकाम अल-कुरान 2/446।

سورة المائدہ: آیت ۵۵ ۵۵

﴿الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ﴾ اور یہ ہے:

دوسرا مسئلہ: وہ یہ کہ اللہ کے رسول ﷺ کی مسجد میں ایک سائل نے سوال کیا، تو اسے کسی نے کچھ نہ دیا، اور علی نماز میں رکوع کی حالت میں تھے، اور ان کے دائیں ہاتھ میں ایک انگوٹھی تھی، تو انہوں نے اس کی طرف سائل کو اشارہ کیا (۱) یہاں تک کہ اس نے اسے لے لیا (۲)۔

الکیا الطبری نے کہا: یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ تھوڑا سا عمل نماز کو باطل نہیں کرتا، کیونکہ رکوع میں انگوٹھی (۳) کا صدقہ کرنا نماز میں کیا گیا ایک عمل ہے، اور اس سے نماز باطل نہیں ہوئی۔

اور ان کا فرمان: ﴿وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ﴾ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ نفلی صدقہ کو بھی زکوٰۃ کہا جاتا ہے، کیونکہ علی نے رکوع میں اپنی انگوٹھی [نفلی طور پر] صدقہ کی تھی، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کے مشابہ ہے: ﴿وَمَا آتَيْتُم مِّن زَكَاةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُوْلَئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ﴾ [الروم: ۳۹]۔ اس میں فرض اور نفل دونوں شامل ہیں، لہذا زکوٰۃ کا نام فرض اور نفل دونوں کے لیے عام ہو گیا، جیسے 'صدقہ' اور 'نماز' کا نام دونوں کو شامل ہوتا ہے (۴)۔

میں کہتا ہوں: اس بنیاد پر یہاں زکوٰۃ سے مراد انگوٹھی کا صدقہ کرنا ہے۔ لفظِ زکوٰۃ کو انگوٹھی کے صدقہ پر محمول کرنا بعید ہے؛ کیونکہ زکوٰۃ صرف اپنے مخصوص معنی میں آتی ہے، اور وہ فرض زکوٰۃ ہے، جیسا کہ سورۃ البقرہ (۵) کے شروع میں اس کی وضاحت گزر چکی ہے۔ نیز، اس سے پہلے ہے: ﴿يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ﴾، اور نماز قائم کرنے کا معنی ہے: اسے اس کے تمام حقوق (۶) کے ساتھ اس کے اوقات میں ادا کرنا، اور اس سے مراد فرض نماز ہے۔ پھر فرمایا: ﴿وَهُمْ رَاكِعُونَ﴾،

یعنی: نفل۔ کہا گیا: رکوع کا ذکر بطورِ اعزاز و شرف کیا گیا ہے۔ اور کہا گیا: آیت کے نزول کے وقت مومنین نماز مکمل کرنے والوں اور رکوع کرنے والوں کے درمیان تھے (۷)۔

(۱) (م) میں: اپنے ہاتھ سے۔ دیکھئے تفسیر ابی اللیث ۱/۴۴۵۔ (۲) اسے الطبرانی نے الاوسط (۶۲۲۸) میں عمار بن یاسر کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ الہیثمی نے المجمع ۱۷/۷ میں کہا: اس میں وہ لوگ ہیں جنہیں میں نہیں جانتا۔ اور الواحدی نے اسباب النزول ص ۱۹۲ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے تفصیل کے ساتھ روایت کیا ہے۔ (۳) الکیا کی احکام القرآن میں: تو انگوٹھی کا تصرف۔ (۴) احکام القرآن للکیا ۳ / ۸۴، اور جو قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (۵) ۱ / ۲۷۲ - ۲۷۴ ۔ (۶) اعراب القرآن للنحاس ۲ / ۲۷ ۔ (۷) دیکھئے احکام القرآن للجصاص ۲ / ۴۴۶ ۔

56

Surat Al-Ma'idah: Verses 55 - 56

Ibn Khuwayz Mindad said: The Almighty's saying: {and give zakat while they are bowing} implies the permissibility of minor actions during prayer. This is because this was expressed as praise, and the minimum level of praise is that it be permissible (1). It has been narrated that Ali ibn Abi Talib (may Allah be pleased with him) gave something to a beggar while he was in prayer. It is possible that this was a voluntary prayer, because it is disliked in obligatory prayer (2). It is also possible that the praise is directed towards the combination of two states, as if describing one who believes in the obligation of prayer and zakat. He expressed prayer with "bowing," and the belief in the obligation with the action; just as you say: "Muslims are the praying ones," you do not mean that they are praying at that exact moment, nor is the praise directed at the state of prayer itself; rather, you mean those who perform this action and believe in it.

The Almighty's saying: {And whoever takes Allah and His Messenger and those who have believed as allies - then indeed, the party of Allah - they are the victorious. 56}

The Almighty's saying: {And whoever takes Allah and His Messenger and those who have believed as allies}, meaning: whoever entrusts his affairs to Allah, follows the command of His Messenger, and allies with the Muslims, is from the party of Allah.

It was said: Meaning, whoever undertakes obedience to Allah and support for His Messenger and the believers, {then indeed, the party of Allah - they are the victorious}. Al-Hasan said: The party of Allah: the army of Allah. Others said: The supporters of Allah (4). The poet said:

"And how can I be weak when Bilal is my party?" (5)

---

(1) See Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 2/446. (2) See Ikmal al-Mu'allim 2/474-475, and al-Mufhim 2/152-153. (3) In (D): "exists," in (M): "is directed," and what is established is from (Z). (4) See Majaz al-Qur'an by Abu Ubaydah 1/169, and Tafsir al-Baghawi 2/47, and Al-Hasan's saying was mentioned by al-Wahidi in al-Wasit 2/202. (5) Its speaker is Ru'bah ibn al-Ajjaj, and it is in his Diwan p. 16 with the narration: "And I am not weak." Abu Ubaydah mentioned it with the author's narration in Majaz al-Qur'an 1/169, and said: His saying: "adhwa," meaning: I am diminished and weakened; from "dhawa." And Bilal mentioned in the verse is the son of Abu Burda as mentioned by

scholar Mahmoud Shakir in his commentary on Tafsir al-Tabari 10/428, and he mentioned that the narration: "And how can I be weak," is a mis-transcription.

56

सूरा अल-मायदाह: आयतें 55 - 56

इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और वे नमाज़ में झुकते हुए ज़कात देते हैं} नमाज़ के दौरान मामूली कार्यों की अनुमति का संकेत देता है। इसका कारण यह है कि इसे प्रशंसा के रूप में व्यक्त किया गया था, और प्रशंसा का न्यूनतम स्तर यह है कि वह अनुमेय हो (1)। यह वर्णित किया गया है कि अली इब्न अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने नमाज़ के दौरान एक भिखारी को कुछ दिया था। यह संभव है कि यह एक नफ़्ल (स्वैच्छिक) नमाज़ थी, क्योंकि फ़र्ज़ (अनिवार्य) नमाज़ में यह नापसंद है (2)। यह भी संभव है कि प्रशंसा दो स्थितियों के मेल की ओर निर्देशित हो, जैसे कि उस व्यक्ति का वर्णन किया जा रहा हो जो नमाज़ और ज़कात की अनिवार्यता में विश्वास करता है। उन्होंने "झुकने" (रुकू) के साथ नमाज़ को व्यक्त किया, और कार्य के साथ अनिवार्यता में विश्वास को व्यक्त किया; जैसे आप कहते हैं: "मुसलमान वे हैं जो नमाज़ पढ़ते हैं," आपका मतलब यह नहीं है कि वे उसी क्षण नमाज़ पढ़ रहे हैं, और न ही प्रशंसा नमाज़ की स्थिति की ओर निर्देशित है; बल्कि आपका तात्पर्य उन लोगों से है जो इस कार्य को करते हैं और इसमें विश्वास रखते हैं।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और जो कोई अल्लाह और उसके रसूल और उन लोगों को अपना मित्र बनाता है जो ईमान लाए हैं - तो वास्तव में, अल्लाह का दल - वे ही विजयी हैं। 56}

सर्वशक्तिमान का कथन: {और जो कोई अल्लाह और उसके रसूल और उन लोगों को अपना मित्र बनाता है जो ईमान लाए हैं}, अर्थात: जो कोई अपने मामलों को अल्लाह को सौंप देता है, उसके रसूल की आज्ञा का पालन करता है, और मुसलमानों के साथ मित्रता करता है, वह अल्लाह के दल में से है।

कहा गया: अर्थात, जो कोई अल्लाह की आज्ञाकारिता और उसके रसूल और विश्वासियों के समर्थन का कार्यभार संभालता है, {तो वास्तव में, अल्लाह का दल - वे ही विजयी हैं}। अल-हसन ने कहा: अल्लाह का दल: अल्लाह की सेना। अन्य लोगों ने कहा: अल्लाह के सहायक (4), कवि ने कहा:

"और मैं कैसे कमज़ोर हो सकता हूँ जब बिलाल मेरा दल है?" (5)

---

(1) अल-जस्साज़ द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/446 देखें। (2) इकमाल अल-मुअल्लिम 2/474-475, और अल-मुफ्हिम 2/152-153 देखें। (3) (द) में: "मौजूद है", (म) में: "निर्देशित है", और जो स्थापित

है वह (ज़) से है। (4) अबू उबैदाह द्वारा मजाज़ अल-कुरान 1/169, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/47 देखें, और अल-हसन का कथन अल-वाहिदी द्वारा अल-वासित 2/202 में उद्धृत किया गया है। (5) इसके वक्ता रुबाह इब्न अल-अज्जाज हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 16 में इस वर्णन के साथ है: "और मैं कमज़ोर नहीं हूँ।" अबू उबैदाह ने इसे मजाज़ अल-कुरान 1/169 में लेखक के वर्णन के साथ उल्लेख किया है, और कहा: उनका कथन: "अधवा", अर्थात: मैं कम हो गया और कमज़ोर हो गया; "धवा" से। और शेर में उल्लिखित बिलाल अबू बुर्दा का पुत्र है जैसा कि विद्वान महमूद शाकिर ने तफ़सीर अल-तबरी 10/428 पर अपनी टिप्पणी में उल्लेख किया है, और उन्होंने उल्लेख किया कि वर्णन: "और मैं कैसे कमज़ोर हो सकता हूँ", एक लिपिक त्रुटि (तस्फीह) है।

56

سورة المائدہ: آیات 55 - 56

ابن خویز منداد کہتے ہیں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور وہ زکوۃ دیتے ہیں اس حال میں کہ وہ رکوع کرنے والے ہوتے ہیں} اس میں نماز کے دوران معمولی کام کرنے کے جواز کا پہلو موجود ہے، اس لیے کہ یہ تعریف کے پیرائے میں وارد ہوا ہے، اور تعریف کے باب میں کم از کم درجہ یہ ہے کہ وہ کام مباح ہو (1)۔ اور یہ روایت بھی ہے کہ حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے نماز کی حالت میں ایک سائل کو کوئی چیز عطا کی تھی۔ یہ بھی ممکن ہے کہ یہ نفل نماز ہو، کیونکہ فرض نماز میں ایسا کرنا مکروہ ہے (2)۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ یہ تعریف دو حالتوں کے جمع ہونے پر ہو، گویا کہ اس شخص کی صفت بیان کی گئی ہو جو نماز اور زکوۃ کے واجب ہونے کا عقیدہ رکھتا ہو، چنانچہ نماز کو رکوع سے تعبیر کیا، اور وجوب کے اعتقاد کو عمل سے؛ جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "مسلمان نماز پڑھنے والے ہیں"، اور آپ کی مراد یہ نہیں ہوتی کہ وہ اس وقت نماز پڑھ رہے ہیں، اور نہ ہی تعریف نماز کی حالت کی طرف متوجہ ہوتی ہے؛ بلکہ آپ کی مراد وہ شخص ہوتا ہے جو یہ کام کرتا ہے اور اس کا عقیدہ رکھتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جو اللہ اور اس کے رسول اور ایمان والوں کو اپنا دوست بنائے گا، تو یقیناً اللہ ہی کا گروہ غالب آنے والا ہے 56}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جو اللہ اور اس کے رسول اور ایمان والوں کو اپنا دوست بنائے گا} یعنی: جس نے اپنا معاملہ اللہ کے سپرد کر دیا، اس کے رسول کے حکم کی تعمیل کی، اور مسلمانوں سے دوستی کی، تو وہ اللہ کے گروہ (حزب اللہ) میں سے ہے۔

اور کہا گیا ہے: یعنی: جو اللہ کی اطاعت اور اس کے رسول اور مومنین کی نصرت کے لیے کھڑا ہو، {تو یقیناً اللہ ہی کا گروہ غالب آنے والا ہے}۔ حسن بصری نے کہا: حزب اللہ سے مراد اللہ کا لشکر ہے۔ دوسروں نے کہا: اللہ کے مددگار (4)۔ شاعر نے کہا:

"اور میں کیسے کمزور ہو سکتا ہوں جب کہ بلال میرا گروہ ہے؟" (5)

---

(1) دیکھئے احکام القرآن للجصاص 2/ 446۔ (2) دیکھئے اکمال المعلم 2/ 474-475، اور المفہم 2/ 152-153۔ (3) نسخہ (د) میں: "یوجد" ہے، اور (م) میں: "یوجہ" ہے، اور جو متن میں ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (4) دیکھئے مجاز القرآن لأبی عبیدة 1/ 169، اور تفسیر البغوی 2/ 47، اور حسن بصری کا قول الواحدی نے الوسیط 2/ 202 میں نقل کیا ہے۔ (5) اس کا کہنے والا رؤبہ بن العجاج ہے، اور یہ اس کے دیوان ص 16 میں اس روایت کے ساتھ ہے: "ولست أضوی"۔ اور ابو عبیدہ نے اسے مجاز القرآن 1/ 169 میں مصنف کی روایت کی طرح ذکر کیا ہے، اور کہا: اس کا قول: "أضوی" یعنی: میں گھٹ گیا اور کمزور ہو گیا؛ "الضوی" سے ماخوذ ہے۔ اور شعر میں مذکور بلال سے مراد ابن ابی بردہ ہے جیسا کہ علامہ محمود شاکر نے تفسیر طبری 10/ 428 پر اپنے حاشیہ میں ذکر کیا ہے، اور انہوں نے ذکر کیا ہے کہ روایت "وکیف أضوی" تصحیف (لکھنے کی غلطی) ہے۔

٥٧ Surah Al-Ma'idah: Verses ٥٧ - ٥٦

That is: my helpers. And the believers are the party of Allah, so it is no wonder they defeated the Jews through captivity, killing, expulsion, and imposing the jizya (1).

The party (Al-Hizb): A class of people, and its origin is from misfortune (nā'iba); from their saying: such and such distressed (hazaba) him, i.e., befell (nāba) him, as if those who form a party are gathered as people gather over a misfortune. And a man's 'hizb' is his companions. Hizb also means a regular portion of prayer or recitation (wird); from it the Hadith: «Whoever missed his hizb at night» (2). And I have divided the Quran into hizbs. Hizb: a group. They 'tahazzabu': they gathered. 'Al-Ahzab': the groups that gather to fight prophets. An affair 'hazaba' him, i.e., afflicted him (3).

The Almighty's saying: ﴿O you who have believed, take not those who have taken your religion in ridicule and amusement from among those who were given the Scripture before you and the disbelievers as allies. And fear Allah, if you should be believers. ٥٧﴾

In it are two issues:

First: It was narrated from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) that a group of Jews and polytheists laughed at the Muslims while they were prostrating. So Allah Almighty revealed: ﴿O you who have believed, take not those who have taken your religion in ridicule and amusement...﴾ to the end of the verses (4). The meaning of 'huzu' (ridicule) was previously discussed in «Al-Baqarah» (5).

﴿...from among those who were given the Scripture before you and the disbelievers as allies﴾; recited by Abu 'Amr and Al-Kisa'i.

---

(1) See Al-Waseet 2/202. (2) This exact phrasing is part of a hadith from Umar ibn al-Khattab, mawquf (traced back to a companion); narrated by al-Nasa'i in al-Kubra (1469), and narrated by Muslim (747), Abu Dawood (1313), al-Tirmidhi (581), al-Nasa'i in al-Kubra (1466), and Ibn Majah (1343) from a hadith of Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) marfu' (traced back to the Prophet) with the wording: «Whoever sleeps through his hizb, or a part of it, and recites it between the Fajr prayer and the Dhuhr prayer, it will be written for him as if he had recited it during the night». (3) See Al-Sahah (h-z-b), and Tahdhib al-Lugha 4/373 - 375. (4) Thus the author quoted from Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 2/226. What others mentioned regarding its cause of revelation is that Ibn Abbas (may Allah be pleased with them)

said: Rifa'a ibn Zaid ibn al-Tabut and Suwayd ibn al-Harith had manifested Islam and then acted hypocritically, and some Muslim men used to befriend them, so Allah revealed this verse; narrated by al-Tabari 8/533-534, mentioned by Abu al-Layth in his Tafsir 1/445, al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 193, al-Baghawi in his Tafsir 2/48, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 2/385. (5) 2/179.

५७ सूरह अल-मैदाह: आयत ५६ - ५७

अर्थात: मेरे सहायक। और मोमिन अल्लाह के गिरोह (हिज़्ब) हैं, तो इसमें कोई आश्चर्य नहीं कि उन्होंने यहूदियों पर बंधक बनाने, मारने, निकालने और जिज़िया थोपने के द्वारा विजय प्राप्त की (१)।

हिज़्ब (गिरोह): लोगों का एक वर्ग, और इसका मूल 'नाइबा' (मुसीबत) से है; उनके इस कथन से: 'हज़बाहु कज़ा', यानी उस पर (मुसीबत) आ पड़ी, जैसे कि गिरोह बनाने वाले वैसे ही इकट्ठा होते हैं जैसे मुसीबत के समय लोग इकट्ठा होते हैं। और आदमी का 'हिज़्ब' उसके साथी होते हैं। हिज़्ब का अर्थ 'विर्द' (नियमित पाठ या इबादत का हिस्सा) भी है; इसी से हदीस है: «जिसका रात का हिज़्ब छूट गया» (२)। और मैंने कुरान के हिज़्ब बना दिए हैं। हिज़्ब: एक समूह। 'तहज़्ज़बू': वे इकट्ठा हुए। 'अल-अहज़ाब': वे समूह जो पैगंबरों से लड़ने के लिए इकट्ठा होते हैं। 'हज़बाहु अम्रुन': यानी एक मामला उस पर आ पड़ा (३)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: ﴿ऐ ईमान वालो! तुम उन लोगों को अपना मित्र न बनाओ जिन्होंने तुम्हारे धर्म को मज़ाक और खेल बना लिया है, उन लोगों में से जिन्हें तुमसे पहले किताब दी गई थी और काफ़िरों को भी। और अल्लाह से डरो यदि तुम मोमिन हो ५७﴾

इसमें दो मामले हैं:

पहला: इब्न अब्बास (रज़ि.) से रिवायत है कि यहूदियों और मुशरिकों के एक समूह ने मुसलमानों के सजदे के समय उनका मज़ाक उड़ाया, तो अल्लाह तआला ने नाज़िल किया: ﴿ऐ ईमान वालो! तुम उन लोगों को अपना मित्र न बनाओ जिन्होंने तुम्हारे धर्म को मज़ाक और खेल बना लिया है...﴾ आयतों के अंत तक (४)। मज़ाक (हुज़ू) का अर्थ पहले «बकराह» में बीत चुका है (५)।

﴿...उन लोगों में से जिन्हें तुमसे पहले किताब दी गई थी और काफ़िरों को भी अपना मित्र [न बनाओ]﴾; इसे अबू अम्र और अल-किसाई ने पढ़ा है।

---

(१) अल-वसीत २/२०२ देखें। (२) इन शब्दों के साथ यह उमर बिन अल-खत्ताब की हदीस का एक हिस्सा है जो मौकूफ़ है; इसे अल-नसाई ने अल-कुबरा (१४६९) में निकाला है, और इसे मुस्लिम (७४७), अबू दाऊद (१३१३), अल-तिर्मिज़ी (५८१), अल-नसाई ने अल-कुबरा (१४६६) और इब्न माजाह (१३४३) ने उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ि.) की हदीस से मरफ़ूअ रूप में निकाला है, जिसके शब्द हैं: «जो अपने हिज़्ब से सो गया, या उसके किसी हिस्से से, फिर उसने उसे फज्र की नमाज़ और ज़ुहर

की नमाज़ के बीच पढ़ लिया, तो उसके लिए ऐसे ही लिखा जाएगा जैसे उसने उसे रात में पढ़ा हो»। (३) अस-सिहाह (ह-ज़-ब) और तहज़ीब अल-लुग़ा ४/३७३ - ३७५ देखें। (४) लेखक ने इसे अन-नहहास की 'मआनी अल-कुरान' २/२२६ से उद्धृत किया है। इसके अवतरण (नुज़ूल) के कारण के बारे में दूसरों ने जो उल्लेख किया है वह यह है कि इब्न अब्बास (रज़ि.) ने कहा: रिफ़ाआ बिन ज़ैद बिन अल-ताबूत और सुवैद बिन अल-हारिस ने इस्लाम प्रकट किया था फिर वे मुनाफ़िक़ हो गए, और मुसलमानों में से कुछ लोग उनसे मित्रता रखते थे, तो अल्लाह ने यह आयत नाज़िल की; इसे अल-तबरी ८/५३३-५३४ ने निकाला है, और अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर १/४४५ में, अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. १९३ में, अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर २/४८ में और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर २/३८५ में इसका उल्लेख किया है। (५) २/१७९।

۵۷ سورة المائدہ: آیات ۵۶ - ۵۷

یعنی: میرے مددگار۔ اور مومن اللہ کا گروہ (حزب) ہیں، پس کوئی تعجب نہیں کہ انہوں نے یہودیوں پر قیدی بنانے، قتل کرنے، جلاوطنی اور جزیہ عائد کرنے کے ذریعے غلبہ پایا (۱)۔

اور حزب: لوگوں کی ایک قسم یا گروہ، اور اس کی اصل 'نائبہ' (مصیبت) سے ہے؛ ان کے قول سے: 'حزبہ کذا'، یعنی اسے (مصیبت) پہنچی، گویا حزب والے ایسے ہی جمع ہوتے ہیں جیسے کسی مصیبت پر لوگ اکٹھے ہوتے ہیں۔ اور آدمی کا حزب اس کے ساتھی ہوتے ہیں۔ حزب: ورد (روزانہ کا معمول کا وظیفہ)؛ اسی سے حدیث ہے: «جس کا رات کا حزب چھوٹ گیا» (۲)۔ اور میں نے قرآن کے حزب (منزلیں) بنا دی ہیں۔ حزب: گروہ۔ اور 'تحزبوا': وہ اکٹھے ہوئے یا گروہ بندی کی۔ اور 'الاحزاب': وہ گروہ جو انبیاء سے لڑنے کے لیے اکٹھے ہوتے ہیں۔ اور 'حزبہ امر': یعنی ایک معاملے نے اسے پریشان کیا یا اسے آ پہنچا (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تَتَّخِذُواْ ٱلَّذِينَ ٱتَّخَذُواْ دِينَكُمْ هُزُوًا وَلَعِبًا مِّنَ ٱلَّذِينَ أُوتُواْ ٱلْكِتَٰبَ مِن قَبْلِكُمْ وَٱلْكُفَّارَ أَوْلِيَآءَ وَٱتَّقُواْ ٱللَّهَ إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ ٥٧﴾

اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے کہ یہودیوں اور مشرکوں کی ایک جماعت مسلمانوں کے سجدے کے وقت ان پر ہنستی تھی، تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تَتَّخِذُواْ ٱلَّذِينَ ٱتَّخَذُواْ دِينَكُمْ هُزُوًا وَلَعِبًا﴾ آیت کے آخر تک (۴)۔ مذاق (ہزو) کے معنی پہلے «البقرة» میں گزر چکے ہیں (۵)۔

﴿مِّنَ ٱلَّذِينَ أُوتُواْ ٱلْكِتَٰبَ مِن قَبْلِكُمْ وَٱلْكُفَّارَ أَوْلِيَآءَ﴾؛ اسے ابو عمرو اور کسائی نے پڑھا ہے۔

(۱) دیکھیے الوسیط ۲/ ۲۰۲۔ (۲) ان الفاظ کے ساتھ یہ عمر بن الخطاب کی حدیث کا ایک حصہ ہے جو موقوف ہے؛ اسے نسائی نے الکبریٰ (۱۴۶۹) میں نکالا ہے، اور اسے مسلم (۷۴۷)، ابو داؤد (۱۳۱۳)، ترمذی (۵۸۱)، نسائی نے الکبریٰ (۱۴۶۶) اور ابن ماجہ (۱۳۴۳) نے عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مرفوعاً نکالا ہے، جس کے الفاظ ہیں: «جو اپنے حزب سے سو گیا، یا اس کے کسی حصے سے، پھر اس نے اسے نماز فجر اور نماز ظہر کے درمیان پڑھ لیا، تو اس کے لیے ویسے ہی لکھا جائے گا جیسے اس نے رات میں اسے پڑھا ہو»۔ (۳) دیکھیے الصحاح (حزب)، اور تہذیب اللغۃ ۴/ ۳۷۳ - ۳۷۵۔ (۴) اسی طرح مصنف نے نحاس کی 'معانی القرآن' ۲/ ۲۲۶ سے نقل کیا ہے، اور دوسروں نے اس کے شانِ نزول کے بارے میں جو ذکر کیا ہے وہ یہ ہے کہ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: رفاعہ بن زید بن التابوت اور سوید بن الحارث نے اسلام ظاہر کیا تھا پھر وہ منافق ہو گئے، اور مسلمانوں کے کچھ لوگ ان سے دوستی رکھتے تھے تو اللہ نے یہ آیت نازل فرمائی؛ اسے طبری ۸/ ۵۳۳ - ۵۳۴ نے نکالا ہے، اور ابو اللیث نے اپنی تفسیر ۱/ ۴۴۵ میں، واحدی نے اسباب النزول ص ۱۹۳ میں، بغوی نے اپنی تفسیر ۲/ ۴۸ میں اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۲/ ۳۸۵ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۵) ۲/ ۱۷۹۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 57 | 58

In the genitive case(1), meaning: "and of the disbelievers." Al-Kisa'i said: In the recitation of Ubayy, may Allah have mercy on him: "and from the disbelievers." And "min" (from/of) here is to clarify the genus (type), and the accusative case is clearer and more apparent. This was stated by Al-Nahhas(2).

It was also said: It is conjoined to the nearest governing agent, which is His saying: {from those who were given the Scripture}; so Allah forbade them from taking the Jews and the polytheists as allies, and informed them that both groups took the believers' religion as mockery and play.

Whoever uses the accusative case conjoins it to the first "alladhina" (those who) in His saying: {do not take those who have taken your religion as mockery and play... and the disbelievers as allies}, meaning: do not take these and those as allies. Thus, in this reading, the ones described as mocking and playing are the Jews only, while those forbidden from being taken(3) as allies are both the Jews and the polytheists. In the genitive reading, both are described as mocking and playing.

Makki said(4): Were it not for the consensus of the group on the accusative, I would have chosen the genitive; because of its strength in grammar, meaning, interpretation, and proximity to what it is conjoined with.

It was also said: The meaning is: do not take the polytheists and hypocrites as allies; evidenced by their saying: {we were only mocking} [Al-Baqarah: 14], and all polytheists are disbelievers, but the term "disbelievers" is often applied to polytheists; therefore, He separated the mention of the People of the Scripture from the disbelievers(5).

Second: Ibn Khuwayzmandad said: This verse is like the saying of the Almighty: {O you who have believed, do not take the Jews and the Christians as allies. They are [in fact] allies of one another} [Al-Ma'idah: 51], and {do not take as intimates those other than yourselves} [Aal 'Imran: 118].

---

(1) Al-Sab'ah p. 245, and Al-Taysir p. 100. (2) In Ma'ani al-Qur'an 2/226, I'rab al-Qur'an 2/29, Ubayy's reading in Al-Qira'at al-Shadhah p. 33, and Tafsir al-Tabari 8/535. (3) In the manuscripts: "taking him", what is established is from (m), which is consistent with Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/413-414, and the speech is from it. (4) In

Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/414. (5) See Al-Kashshaf 1/624 and Al-Muharrar al-Wajiz 2/209.

सूरह अल-मा'इदा: आयत 57 | 58

कसर (जेर) के साथ(1) अर्थ है: "और काफिरों में से"। अल-किसाई ने कहा: और उबय (अल्लाह उन पर रहम करे) के पाठ में है: "और काफिरों से"। और यहाँ "मिन" (से) प्रकार स्पष्ट करने के लिए है, और नसब (जबर) अधिक स्पष्ट और जाहिर है। यह अल-नहहास ने कहा है(2)।

और कहा गया है: यह निकटतम कारक से जुड़ा हुआ है, जो उनका कहना है: {उन लोगों में से जिन्हें किताब दी गई थी}; इसलिए अल्लाह ने उन्हें यहूदियों और मुशरिकों को वली (मित्र) बनाने से मना किया, और उन्हें सूचित किया कि दोनों समूहों ने मोमिनों के धर्म को मजाक और खेल बना लिया है।

और जिसने नसब पढ़ा, उसने इसे पहले "अल्लाज़ीना" (वे जो) से जोड़ा, जैसा कि उनके वचन में है: {उन लोगों को वली न बनाओ जिन्होंने तुम्हारे धर्म को उपहास और खेल बना लिया है... और काफिरों को वली}, यानी: इन और उन दोनों को वली न बनाओ। इस पाठ में, मजाक और खेल करने वालों के रूप में वर्णित केवल यहूदी हैं, जबकि जिन्हें वली बनाने से मना किया गया है(3) वे यहूदी और मुशरिक दोनों हैं। जेर (जर) वाले पाठ में, दोनों को मजाक और खेल करने वाला बताया गया है।

मक्की ने कहा(4): यदि नसब पर विद्वानों की सहमति न होती, तो मैंने इसकी व्याकरण, अर्थ, व्याख्या और जिससे यह जुड़ा है उसकी निकटता के कारण जेर (जर) को ही चुना होता।

और यह भी कहा गया है: अर्थ यह है कि: मुशरिकों और मुनाफ़िक़ों को वली न बनाओ; उनके इस कथन के प्रमाण के साथ: {हम तो केवल मज़ाक कर रहे थे} [अल-बकराह: 14], और सभी मुशरिक काफ़िर हैं, लेकिन काफ़िर शब्द मुशरिकों के लिए भी बोला जाता है; इसीलिए उन्होंने किताब वालों का ज़िक्र काफ़िरों से अलग किया(5)।

दूसरा: इब्न खुवेज़मंदाद ने कहा: यह आयत अल्लाह तआला के इस कथन की तरह है: {यहूदियों और ईसाइयों को वली न बनाओ, वे एक-दूसरे के वली हैं} [अल-मा'इदा: 51], और {अपनों के सिवा दूसरों को अपना राज़दार न बनाओ} [आल इमरान: 118]।

---

(1) अल-सबआ पृष्ठ 245, और अल-तयसीर पृष्ठ 100। (2) मानी अल-कुरान 2/226 में, इ'राब अल-कुरान 2/29, अल-किराअत अल-शाद्दाह पृष्ठ 33 में उबय का पाठ, और तफ़सीर अल-तबरी 8/535। (3) पांडुलिपियों में: "उसका लेना", जो स्थापित है वह (म) से है, जो अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-किराअत अल-सब' 1/413-414 के अनुकूल है, और बात उसी से है। (4) अल-कश्फ़ अन वुजूह

अल-किराअत अल-सब' 1/414 में। (5) अल-कश्शाफ 1/624 और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/209 देखें।

سورة المائدہ: آیت 57 | 58

بالخفض(1) (زیر کے ساتھ) بمعنی: "اور کافروں میں سے"۔ الکسائی نے کہا: اور ابی (رحمہ اللہ) کی قرات میں ہے: «ومِنَ الكفارِ» (اور کافروں سے)۔ اور یہاں «مِنْ» بیان جنس کے لیے ہے، اور نصب (زبر) زیادہ واضح اور ظاہر ہے۔ یہ بات النحاس نے کہی ہے(2)۔

اور کہا گیا ہے: یہ اپنے قریب ترین عامل پر معطوف ہے، جو اللہ کا یہ فرمان ہے: {ان لوگوں میں سے جنہیں کتاب دی گئی}؛ چنانچہ اللہ نے انہیں یہودیوں اور مشرکوں کو دوست بنانے سے منع فرمایا، اور انہیں آگاہ کیا کہ ان دونوں گروہوں نے مومنوں کے دین کو مذاق اور کھیل بنا لیا ہے۔

اور جس نے نصب پڑھا، اس نے اسے پہلے «الذين» پر عطف کیا جیسا کہ اللہ کے فرمان میں ہے: {ان لوگوں کو دوست نہ بناؤ جنہوں نے تمہارے دین کو مذاق اور کھیل بنا لیا ہے... اور کافروں کو (دوست نہ بناؤ)}، یعنی: ان کو اور ان کو دونوں کو دوست نہ بناؤ۔ تو اس قرات میں مذاق اور کھیل کے ساتھ موصوف صرف یہودی ہیں، جبکہ جنہیں دوست بنانے سے منع کیا گیا ہے(3) وہ یہودی اور مشرک دونوں ہیں، اور خفض (زیر) والی قرات میں دونوں ہی مذاق اور کھیل کے ساتھ موصوف ہیں۔

مکی نے کہا(4): اگر نصب پر جماعت کا اتفاق نہ ہوتا تو میں اس کے اعراب، معنی، تفسیر اور معطوف علیہ سے قربت کی قوت کی وجہ سے خفض (زیر) ہی کو اختیار کرتا۔

اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: مشرکوں اور منافقوں کو دوست نہ بناؤ؛ ان کے اس قول کی دلیل سے: {ہم تو محض مذاق کر رہے تھے} [البقرہ: 14]، اور تمام مشرک کافر ہیں، لیکن کافر کا لفظ اکثر مشرکوں پر بولا جاتا ہے؛ اسی لیے اہل کتاب کے ذکر کو کافروں کے ذکر سے الگ کیا(5)۔

دوسری بات: ابن خویز منداد نے کہا: یہ آیت اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کی طرح ہے: {یہودیوں اور عیسائیوں کو دوست نہ بناؤ، وہ ایک دوسرے کے دوست ہیں} [المائدہ: 51]، اور {اپنوں کے سوا دوسروں کو بھیدی نہ بناؤ} [آل عمران: 118]۔

---

(1) السبعہ ص 245، اور التیسیر ص 100۔ (2) معانی القرآن 2/226 میں، اور اعراب القرآن 2/29، اور القراءات الشاذہ ص 33 میں ابی کی قرات، اور تفسیر الطبری 8/535۔ (3) نسخوں میں ہے: "اتخاذہ"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، جو الکشف عن وجوہ القراءات السبع 1/413-414 کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (4) الکشف عن وجوہ القراءات السبع 1/414 میں۔ (5) الکشاف 1/624 اور المحرر الوجیز 2/209 ملاحظہ فرمائیں۔

59 Surah Al-Ma'idah: Verses 57 - 58

It included the prohibition of seeking support (1) and victory through the polytheists and the like (2). Jabir narrated that when the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) intended to set out for Uhud, a group of Jews came to him and said: "We will march with you." He (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Indeed, we do not seek help in our matter from the polytheists" (3). This is the correct view in the Shafi'i school. Abu Hanifa permitted seeking their victory over the polytheists for the Muslims. However, the Book of Allah Almighty indicates the opposite of what they said, along with what has been reported in the Sunnah regarding that. And Allah knows best (4).

The Almighty's saying: {And when you call to prayer, they take it in ridicule and amusement. That is because they are a people who do not understand.} [58]

In it are twelve issues: The first: Al-Kalbi said: Whenever the Mu'adhin called the Adhan and the Muslims stood for prayer, the Jews would say: "They have stood up, may they not stand up," and they would laugh when the Muslims bowed and prostrated. They said regarding the Adhan: "You have innovated something we have never heard of in previous nations. Where did you get a braying like the braying (5) of a donkey? How ugly a sound it is, and how loathsome a matter" (6).

(1) In (m): Al-Ta'yeed (Support). (2) See Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya 3/84. (3) We did not find it from the hadith of Jabir (may Allah be pleased with him). It was narrated by Ibn Sa'd 2/48, Al-Tahawi in Sharh Mushkil al-Athar (2580), and Al-Hakim 2/122 from the hadith of Abu Humayd al-Sa'idi (may Allah be pleased with him) with the wording: "Indeed, we do not seek help from the polytheists against the polytheists." Ahmad (25158) and Muslim (1817) narrated from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her) that she said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) went out towards Badr. When he was at Harrah al-Wabrah, a man caught up with him... He said to the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him): "I have come to follow you..." The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said to him: "Do you believe in Allah and His Messenger?" He said: "No." He said: "Then go back, for I will not seek help from a polytheist." (4) Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya Al-Tabari 3/85. (5) In (m): Like the braying, and what is established is from (d), (z), and (zha), which matches what is in the sources. (6) Al-Wahidi mentioned it in Asbab al-Nuzul pp. 193-194, and Al-Baghawi in his Tafsir 2/48 in a similar dispersed manner.

59 सूरा अल-मायदा: आयत 57 - 58

इसमें बहुदेववादियों (मुशरिकों) के माध्यम से समर्थन (1) और विजय प्राप्त करने की मनाही और इसी तरह की बातें शामिल हैं (2)। जाबिर ने रिवायत किया कि जब पैगंबर ﷺ ने उहुद के लिए निकलने का इरादा किया, तो यहूदियों का एक समूह उनके पास आया और कहा: "हम आपके साथ चलेंगे।" उन्होंने (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) कहा: "वास्तव में, हम अपने काम में बहुदेववादियों से मदद नहीं लेते" (3)। शाफई मज़हब में यही सही विचार है। अबू हनीफा ने मुसलमानों के लिए बहुदेववादियों के खिलाफ उनकी मदद लेने की अनुमति दी। लेकिन अल्लाह सर्वशक्तिमान की किताब उनके कहे के विपरीत संकेत देती है, साथ ही उस बारे में सुन्नत में जो आया है। और अल्लाह बेहतर जानता है (4)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और जब तुम नमाज़ के लिए बुलाते हो, तो वे इसे उपहास और खेल बना लेते हैं। यह इसलिए है क्योंकि वे ऐसे लोग हैं जो समझ नहीं रखते।} [58]

इसमें बारह मसले हैं: पहला: अल-कल्बी ने कहा: जब मुअज़्ज़िन अज़ान देता और मुसलमान नमाज़ के लिए खड़े होते, तो यहूदी कहते: "वे खड़े हो गए, काश वे न खड़े होते," और जब मुसलमान रुकू और सजदा करते तो वे हंसते थे। उन्होंने अज़ान के बारे में कहा: "तुमने कुछ ऐसा ईजाद किया है जो हमने पिछली कौमों में कभी नहीं सुना। तुम्हें गधे की रेंकने जैसी रेंक (5) कहाँ से मिली? यह कितनी भद्दी आवाज़ है, और यह मामला कितना घृणित है" (6)।

(1) (म) में: अल-तायीद (समर्थन)। (2) अल-किया द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/84 देखें। (3) हमें यह जाबिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से नहीं मिला। इसे इब्न साद 2/48, अल-तहावी ने शरह मुश्किल अल-आसार (2580) में, और अल-हाकिम 2/122 ने अबू हुमैद अल-सादी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इन शब्दों के साथ रिवायत किया है: "वास्तव में, हम मुशरिकों के खिलाफ मुशरिकों से मदद नहीं लेते।" अहमद (25158) और मुस्लिम (1817) ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ बद्र की ओर निकले। जब वह हर्रा अल-वबरा में थे, तो एक आदमी उनके पास पहुँचा... उसने अल्लाह के रसूल ﷺ से कहा: "मैं आपका अनुसरण करने आया हूँ..." अल्लाह के रसूल ﷺ ने उससे कहा: "क्या तुम अल्लाह और उसके रसूल पर विश्वास करते हो?" उसने कहा: "नहीं।" उन्होंने कहा: "तो वापस लौट जाओ, क्योंकि मैं किसी मुशरिक से मदद नहीं लूंगा।" (4) अल-किया अल-तबरी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/85। (5) (म)

में: रेंक की तरह, और जो स्थापित है वह (द), (ज़), और (ज़) से है, जो स्रोतों में मौजूद चीज़ों से मेल खाता है। (6) अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 193-194 में इसका उल्लेख किया है, और अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 2/48 में इसी तरह अलग-अलग स्थानों पर इसका उल्लेख किया है।

۵۹ سورۃ المائدہ: آیات ۵۷ ۔ ۵۸

اس میں مشرکین کے ذریعے تائید (۱) اور نصرت حاصل کرنے کی ممانعت اور اس جیسی دیگر باتوں کا تذکرہ ہے (۲)۔ حضرت جابر سے مروی ہے کہ جب نبی اکرم ﷺ نے احد کی طرف نکلنے کا ارادہ فرمایا تو یہودیوں کی ایک جماعت آپ کے پاس آئی اور کہا: ہم آپ کے ساتھ چلیں گے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: ”بلاشبہ ہم اپنے معاملے میں مشرکین سے مدد نہیں لیتے“ (۳)۔ امام شافعی کے مذہب میں یہی صحیح قول ہے۔ جبکہ امام ابو حنیفہ نے مسلمانوں کے لیے مشرکین کے خلاف ان سے نصرت حاصل کرنے کی اجازت دی ہے۔ لیکن اللہ تعالیٰ کی کتاب ان کے قول کے خلاف دلالت کرتی ہے، اس کے ساتھ ساتھ جو اس بارے میں سنت میں وارد ہوا ہے۔ واللہ اعلم (٤)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور جب تم نماز کے لیے پکارتے ہو تو وہ اسے مذاق اور کھیل بنا لیتے ہیں، یہ اس لیے کہ وہ عقل نہ رکھنے والے لوگ ہیں ۵۸﴾

اس میں بارہ مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: الکلبی کہتے ہیں کہ جب مؤذن اذان دیتا اور مسلمان نماز کے لیے کھڑے ہوتے تو یہودی کہتے: یہ کھڑے ہو گئے، اللہ کرے کھڑے نہ ہوتے، اور جب مسلمان رکوع اور سجدہ کرتے تو وہ ہنستے۔ انہوں نے اذان کے بارے میں کہا: تم نے ایسی چیز ایجاد کی ہے جو ہم نے پچھلی امتوں میں کبھی نہیں سنی، تمہیں گدھے کے بولنے (٥) جیسی یہ آواز کہاں سے ملی؟ یہ کتنی بدصورت آواز ہے اور کیسا برا کام ہے (٦)۔

(۱) (م) میں: التأیید ہے۔ (۲) دیکھئے احکام القرآن للکیا ۳ / ۸٤۔ (۳) ہمیں یہ حدیث جابر رضی اللہ عنہ سے نہیں ملی۔ اسے ابن سعد ۲ / ٤۸، الطحاوی نے شرح مشکل الآثار (۲۵۸۰) میں اور الحاکم نے ۲ / ۱۲۲ پر حضرت ابوحمید الساعدی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ نقل کیا ہے: ”بلاشبہ ہم مشرکین کے خلاف مشرکین سے مدد نہیں لیتے۔“ اور احمد (۲۵۱۵۸) اور مسلم

(۱۸۱۷) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ بدر کی جانب نکلے، جب آپ مقام حرۃ الوبرہ پر پہنچے تو ایک شخص آپ سے ملا... اس نے رسول اللہ ﷺ سے کہا: میں آپ کے ساتھ چلنے آیا ہوں... رسول اللہ ﷺ نے اس سے پوچھا: کیا تم اللہ اور اس کے رسول پر ایمان رکھتے ہو؟ اس نے کہا: نہیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "تو واپس چلے جاؤ، میں کسی مشرک سے ہرگز مدد نہیں لوں گا۔" (٤) احکام القرآن للکیا الطبری ۳ / ۸۵۔ (٥) (م) میں: مثل صیاح، اور جو متن میں ثابت ہے وہ (د)، (ز) اور (ظ) سے ہے جو کہ مصادر کے موافق ہے۔ (٦) اسے الواحدی نے اسباب النزول ص ۱۹۳ - ۱۹٤ میں اور البغوی نے اپنی تفسیر ۲ / ٤٨ میں اسی طرح مختلف مقامات پر ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 58 60

It was said: When the Muezzin called to prayer, they would laugh among themselves and wink at each other in a foolish and frivolous manner; out of ignorance towards its people and to alienate people from it and the one calling to it (1). It was also said: They used to see the one calling to it as an insignificant player mocking it, due to their ignorance of its status; so this verse was revealed, and the saying of the Exalted was revealed: "And who is better in speech than one who invites to Allah and does righteousness" (2) [Fussilat: 33]. An-Nida' (The Call): It is a call by raising the voice (3). It can sometimes be used like the word 'Du'a' (supplication) and 'Rugha' (braying/ calling out). 'Nadahu' (he called him) is 'Munadatan' and 'Nida'an', meaning he shouted at him. 'Tanadaw' (they called one another) means they called each other. 'Tanadaw' can also mean they sat in a club (nadi), and 'Nadahu' can mean he sat with him in the club. There is no mention of 'Adhan' (the formal call to prayer) in the Book of Allah the Exalted except in this verse. However, it is mentioned specifically regarding Friday (Jumu'ah) (4). Second: The scholars said: There was no Adhan in Makkah before the Hijrah (migration). They used to call out: "As-salatu jami'ah" (Prayer is about to begin in congregation). When the Prophet (peace be upon him) migrated and the Qibla was turned towards the Kaaba, he commanded the Adhan, while "As-salatu jami'ah" remained for specific occurrences (5). The Prophet (peace be upon him) was concerned about the matter of the Adhan until it was shown in a dream to Abdullah bin Zaid, Umar bin Al-Khattab, and Abu Bakr As-Siddiq (may Allah be pleased with them). And the Prophet (peace be upon him) had heard the Adhan in the heavens on the night of Al-Isra (the Night Journey) (6).

(1) Al-Wasit 2/203. (2) Majma' al-Bayan 6/133, and Asbab al-Nuzul by al-Wahidi pp. 193-194. (3) In Al-Sahah (n-d-w): An-Nida is the sound. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/630, and in it: Friday was mentioned instead of: mentioned in Friday. (5) See Al-Awsat 3/11. (6) Narrated by Al-Tabarani in Al-Awsat (9243) from the hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them). Al-Hafiz said in Al-Fath 2/78: In its chain is Talhah bin Zaid, and he is abandoned (matruk). It was also narrated by Al-Bazzar (352 Kashf al-Astar) from the hadith of Ali (may Allah be pleased with him) in detail. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 1/329: It contains Ziyad bin al-Mundhir, who is unanimously considered weak. Al-Hafiz said in Al-Fath 2/78 after presenting these two hadiths and weakening them: The truth is that nothing of these hadiths is authentic.

सूरह अल-मैदा: आयत 58 60

कहा गया है कि: जब मुअज़्ज़िन नमाज़ के लिए अज़ान देता था, तो वे आपस में हँसते थे और मूर्खता और ओछेपन के तौर पर एक-दूसरे को इशारे करते थे; इसके मानने वालों के प्रति अज्ञानता के कारण और लोगों को इससे और बुलाने वाले से दूर करने के लिए (1)। यह भी कहा गया है: वे इसके लिए बुलाने वाले को एक तुच्छ खिलाड़ी के रूप में देखते थे जो इसकी हंसी उड़ाता है, क्योंकि वे इसके पद से अनभिज्ञ थे; इसलिए यह आयत नाज़िल हुई, और अल्लाह का यह फरमान नाज़िल हुआ: "और उस व्यक्ति से बेहतर किसकी बात हो सकती है जिसने अल्लाह की ओर बुलाया और नेक काम किया" (2) [फुस्सिलत: 33]। 'अन्-निदा' (पुकार): आवाज़ बुलंद करके बुलाना है (3)। कभी-कभी इसे 'दुआ' (प्रार्थना) और 'रुग़ा' (चिल्लाना) की तरह इस्तेमाल किया जाता है। 'नादाहु' (उसने उसे पुकारा) 'मुनादतन' और 'निदअन' है, जिसका अर्थ है उसने उसे पुकारा। 'तनादौ' (उन्होंने एक-दूसरे को पुकारा) का अर्थ है उन्होंने एक-दूसरे को आवाज़ दी। 'तनादौ' का अर्थ यह भी हो सकता है कि वे किसी सभा (नदी) में बैठे, और 'नादाहु' का अर्थ हो सकता है कि वह उसके साथ सभा में बैठा। अल्लाह तआला की किताब में अज़ान का उल्लेख केवल इसी आयत में है। हालाँकि, जुमे (शुक्रवार) के संबंध में इसका विशेष रूप से उल्लेख किया गया है (4)। दूसरा: विद्वानों ने कहा: हिजरत से पहले मक्का में अज़ान नहीं थी। वे पुकारते थे: "अस-सलातु जामिअह" (नमाज़ जमात के साथ शुरू होने वाली है)। जब नबी ﷺ ने हिजरत की और किबला काबा की तरफ बदल दिया गया, तो आपने अज़ान का हुक्म दिया, और "अस-सलातु जामिअह" किसी विशेष कारण के उत्पन्न होने पर जारी रही (5)। नबी ﷺ अज़ान के मामले को लेकर चिंतित थे, यहाँ तक कि यह अब्दुल्ला बिन ज़ैद, उमर बिन अल-खत्ताब और अबू बक्र अस-सिद्दीक़ (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) को सपने में दिखाया गया। और नबी ﷺ ने इसरा (मेराज) की रात आसमान में अज़ान सुनी थी (6)।

(1) अल-वसीत 2/203। (2) मजमा अल-बयान 6/133, और अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 193-194। (3) अल-सिहाह (न-दा-वा) में: अन्-निदा आवाज़ है। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/630, और इसमें: जुमे का उल्लेख किया गया है बजाय: जुमे में उल्लेखित। (5) अल-औसत 3/11 देखें। (6) इसे अल-तबरानी ने अल-औसत (9243) में इब्न उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है। अल-हाफ़िज़ ने अल-फ़तह 2/78 में कहा: इसकी श्रृंखला में तल्हा बिन ज़ैद है, और वह परित्यक्त (मतरूक) है। इसे अल-बज़ार (352 कशफ अल-अस्तार) ने भी अली (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से विस्तार से उद्धृत किया है। अल-हैथमी ने मजमा अल-

ज़वाइद 1/329 में कहा: इसमें ज़ियाद बिन अल-मुन्ज़िर है, और उसकी कमज़ोरी पर आम सहमति है। अल-हाफ़िज़ ने अल-फ़तह 2/78 में इन दोनों हदीसों को पेश करने और उन्हें कमज़ोर बताने के बाद कहा: सच तो यह है कि इन हदीसों में से कुछ भी सही नहीं है।

سورہ المائدہ: آیت 58 60

اور کہا گیا: وہ لوگ جب مؤذن نماز کے لیے اذان دیتا، تو آپس میں ہنستے اور حماقت و مسخرے پن کے طور پر ایک دوسرے کو اشارے کرتے تھے؛ اس کے اہل سے جہالت کی بنا پر اور لوگوں کو اس سے اور بلانے والے سے متنفر کرنے کے لیے (1)۔ اور کہا گیا: وہ پکارنے والے کو ایک ہنسی مذاق کرنے والے کھلاڑی کے درجے میں سمجھتے تھے، اس کی قدر و منزلت سے اپنی جہالت کی وجہ سے؛ پس یہ آیت نازل ہوئی، اور اللہ سبحانہ کا یہ قول نازل ہوا: ﴿ وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا ﴾ (2) [فصلت: 33]۔ اور 'النداء': بلند آواز سے پکارنا ہے (3) ، اور کبھی اس پر ضمہ آتا ہے جیسے: الدُّعاء اور الرُّغاء۔ اور 'ناداه مناداة و نداءً' یعنی اس نے اسے آواز دی۔ 'تنادوا' یعنی ایک دوسرے کو آواز دی۔ 'تَنَادَوْا' کا ایک مطلب یہ بھی ہے کہ وہ 'نادی' (مجلس) میں بیٹھے، اور 'ناداه' یعنی اس کے ساتھ مجلس میں بیٹھا۔ اللہ تعالیٰ کی کتاب میں اذان کا ذکر سوائے اس آیت کے کہیں نہیں ہے، البتہ جمعہ کے بارے میں اس کا ذکر بطور خاص آیا ہے (4)۔

دوسری بات: علماء نے کہا: ہجرت سے پہلے مکہ میں اذان نہیں تھی، بلکہ وہ پکارتے تھے: "الصلاة جامعة"، پھر جب نبی ﷺ نے ہجرت کی اور قبلہ کعبہ کی طرف پھیر دیا گیا، تو اذان کا حکم دیا گیا، اور "الصلاة جامعة" کسی پیش آنے والے معاملے کے لیے باقی رہی (5)۔ اور نبی ﷺ کو اذان کے معاملے نے فکر مند کر رکھا تھا یہاں تک کہ وہ خواب میں عبداللہ بن زید، عمر بن الخطاب اور ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہم کو دکھائی گئی۔ اور نبی ﷺ نے شبِ اسراء آسمان میں اذان سنی تھی (6)۔

(1) الوسیط 203/2۔ (2) مجمع البیان 133/6، اور اسباب النزول للواحدي ص 193 - 194۔ (3) الصحاح (ندا) میں ہے: النداء آواز ہے۔ (4) أحكام القرآن لابن العربي 2 / 630، اور اس میں ہے:

جمعہ کا ذکر کیا گیا ہے بجائے: جمعہ میں ذکر کیا گیا۔ (5) دیکھیے الاوسط 11/3۔ (6) اسے طبرانی نے الاوسط (9243) میں ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، حافظ نے الفتح 78/2 میں کہا: اس کی سند میں طلحہ بن زید ہے، اور وہ متروک ہے۔ اور اسے بزار نے بھی (352 کشف الاستار) حضرت علی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے طویل ذکر کیا ہے، ہیثمی نے مجمع الزوائد 329/1 میں کہا: اس میں زیاد بن منذر ہے، اور وہ اپنے ضعف پر متفق علیہ ہے۔ اور حافظ نے الفتح 78/2 میں ان دونوں حدیثوں کو ذکر کرنے اور ان کے ضعف کے بعد کہا: اور حق یہ ہے کہ ان احادیث میں سے کچھ بھی صحیح نہیں ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 58 Page 61

As for the vision of Abdullah bin Zaid al-Khazraji al-Ansari and Umar bin al-Khattab (may Allah be pleased with them both), it is famous. Abdullah bin Zaid informed the Prophet ﷺ about it at night when he came to him, and Umar ؓ said: "When morning comes, I will inform the Prophet ﷺ." So the Prophet ﷺ ordered Bilal, and he called for prayer with the Adhan people use today. Bilal added in the morning prayer: "Prayer is better than sleep," and the Messenger of Allah ﷺ approved it, though it was not in what the Ansari was shown. Ibn Sa'd mentioned it from Ibn Umar (1).

Ad-Daraqutni (may Allah have mercy on him) mentioned that as-Siddiq ؓ was shown the Adhan, and that he informed the Prophet ﷺ of that, and that the Prophet ﷺ ordered Bilal to call the Adhan before the Ansari informed him; he mentioned it in his book "Al-Mudabbaj" in the Hadith of the Prophet ﷺ from Abu Bakr as-Siddiq and the Hadith of Abu Bakr from him (2).

Third: Scholars differed regarding the obligation of the Adhan and the Iqamah. As for Malik and his companions: the Adhan for them is only obligatory in mosques for congregations where people gather, and he explicitly stated this in his Muwatta (3).

Later companions of his differed on two opinions: one of them is that it (4) is a confirmed Sunnah (Sunnah Mu'akkadah) obligatory as a communal duty (Kifayah) in cities, and in villages that are like cities. Some said: it is a communal obligation (Fard Kifayah). Similarly, the companions of Ash-Shafi'i differed.

At-Tabari narrated from Malik that he said: If the people of a city intentionally leave out the Adhan, they should repeat the prayer.

---

(1) In At-Tabaqat al-Kubra 1/247-248, and also narrated by Ibn Majah (707). Al-Hafiz said in At-Talkhis 1/201: The chain of narration for Ibn Majah is very weak. And Ahmad (16478), Abu Dawood (499), At-Tirmidhi (189), and Ibn Majah (706) narrated it from the Hadith of Abdullah bin Zaid al-Ansari ؓ similarly. The report of the Prophet ﷺ ordering Bilal to call the Adhan was narrated by Ahmad (6357), Al-Bukhari (604), and Muslim (377) from the Hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them both), and it does not contain the report of the vision. (2) And At-Tabarani narrated it in Al-Awsat (2041) from the Hadith of Buraydah bin Al-Husaib similarly, and it mentions that the Prophet ﷺ ordered Bilal to call the Adhan after the Ansari ؓ informed him. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 1/329: In its chain is someone who was spoken

about, but he is trustworthy. (3) 1/71. (4) The word "it" is from (Z) and (Zha), and it matches Al-Istidhkhar 4/17, and the text is from it.

सूरा अल-माइदा: आयत 58 पृष्ठ 61

जहाँ तक अब्दुल्लाह बिन ज़ैद अल-ख़ज़रजी अल-अंसारी और उमर बिन अल-ख़त्ताब (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के सपने का सवाल है, तो वह प्रसिद्ध है। अब्दुल्लाह बिन ज़ैद ने पैगंबर ﷺ को रात में इसके बारे में सूचित किया था जब वह उनके पास आए थे, और उमर ؓ ने कहा था: "जब सुबह होगी, मैं पैगंबर ﷺ को सूचित करूँगा।" तो पैगंबर ﷺ ने बिलाल को आदेश दिया, और उन्होंने नमाज़ के लिए वह अज़ान दी जो आज लोग इस्तेमाल करते हैं। बिलाल ने सुबह की अज़ान में जोड़ा: "नींद से बेहतर नमाज़ है," और अल्लाह के रसूल ﷺ ने इसे स्वीकार कर लिया, हालाँकि यह अंसारी को दिखाए गए सपने में नहीं था। इब्न साद ने इसे इब्न उमर (1) से वर्णित किया है।

अद-दाराक़ुत्नी (अल्लाह उन पर दया करे) ने उल्लेख किया है कि अस-सिद्दीक ؓ को अज़ान दिखाई गई थी, और उन्होंने पैगंबर ﷺ को इसके बारे में सूचित किया था, और पैगंबर ﷺ ने बिलाल को अंसारी के सूचित करने से पहले अज़ान देने का आदेश दिया था; उन्होंने इसे अपनी पुस्तक "अल-मुदब्बज" में अबू बक्र अस-सिद्दीक से पैगंबर ﷺ की हदीस में और उनसे अबू बक्र की हदीस में वर्णित किया है (2)।

तीसरा: अज़ान और इकामत की अनिवार्यता के संबंध में विद्वानों में मतभेद है। जहाँ तक मालिक और उनके साथियों का सवाल है: उनके अनुसार अज़ान केवल मस्जिदों में उन जमातों के लिए अनिवार्य है जहाँ लोग इकट्ठा होते हैं, और उन्होंने अपनी मुवत्ता (3) में स्पष्ट रूप से इसका उल्लेख किया है।

उनके बाद के साथियों में दो मतों पर मतभेद हुआ: उनमें से एक यह है कि यह (4) शहरों में, और शहरों जैसे गांवों में सुन्नत-ए-मुअक्कदा (पुष्टि की गई सुन्नत) है जो किफ़ाया (सामूहिक कर्तव्य) के रूप में अनिवार्य है। कुछ ने कहा: यह फर्ज़-ए-किफ़ाया (सामूहिक अनिवार्यता) है। इसी तरह, अल-शाफई के साथियों में भी मतभेद हुआ।

अल-तबरी ने मालिक से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: यदि किसी शहर के लोग जानबूझकर अज़ान छोड़ देते हैं, तो उन्हें नमाज़ दोहरानी चाहिए।

---

(1) अल-तबाक़त अल-कुबरा 1/247-248 में, और इब्न माजाह (707) द्वारा भी वर्णित। अल-हाफ़िज़ ने अल-तल्ख़ीस 1/201 में कहा: इब्न माजाह की वर्णन श्रृंखला बहुत कमज़ोर है। और अहमद (16478), अबू दाऊद (499), अत-तिर्मिज़ी (189), और इब्न माजाह (706) ने इसे अब्दुल्लाह बिन

ज़ैद अल-अंसारी ؓ की हदीस से इसी तरह वर्णित किया है। पैगंबर ﷺ द्वारा बिलाल को अज़ान देने का आदेश देने की रिपोर्ट अहमद (6357), अल-बुखारी (604), और मुस्लिम (377) ने इब्न उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से वर्णित की है, और इसमें सपने की रिपोर्ट नहीं है। (2) और अत-तबरानी ने अल-अवसत (2041) में बुरैदाह बिन अल-हुसैब की हदीस से इसी तरह वर्णित किया है, और इसमें उल्लेख है कि पैगंबर ﷺ ने अंसारी ؓ के सूचित करने के बाद बिलाल को अज़ान देने का आदेश दिया था। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 1/329 में कहा: इसकी श्रृंखला में एक ऐसा व्यक्ति है जिसके बारे में बात की गई है, लेकिन वह विश्वसनीय है। (3) 1/71. (4) शब्द "कि यह" (ज़) और (ज़) से है, और यह अल-इस्तिदख़ार 4/17 से मेल खाता है, और पाठ उसी से है।

سورۃ المائدہ: آیت ۵۸ صفحہ ٦١

رہی بات عبد اللہ بن زید الخزرجی الانصاری اور عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہما کے خواب کی، تو وہ مشہور ہے، اور یہ کہ عبد اللہ بن زید نے نبی ﷺ کو رات کے وقت اس کی خبر دی جب وہ آپ کے پاس آئے، اور حضرت عمر ؓ نے کہا: جب صبح ہوگی تو میں نبی ﷺ کو بتاؤں گا۔ تو نبی ﷺ نے بلال کو حکم دیا اور انہوں نے نماز کے لیے وہ اذان دی جو لوگ آج دیتے ہیں۔ اور بلال نے صبح کی اذان میں اضافہ کیا: "الصلاۃ خیر من النوم" (نماز نیند سے بہتر ہے)، تو رسول اللہ ﷺ نے اسے برقرار رکھا، اور یہ اس میں نہیں تھا جو انصاری کو دکھایا گیا تھا۔ اسے ابن سعد نے ابن عمر (١) سے ذکر کیا ہے۔

اور دارقطنی رحمہ اللہ نے ذکر کیا ہے کہ صدیق ؓ کو اذان دکھائی گئی تھی، اور انہوں نے نبی ﷺ کو اس کی اطلاع دی، اور یہ کہ نبی ﷺ نے انصاری کے بتانے سے پہلے بلال کو اذان کا حکم دیا؛ انہوں نے اسے اپنی کتاب "المدبج" میں ابوبکر صدیق سے نبی ﷺ کی حدیث اور ان سے ابوبکر کی حدیث میں ذکر کیا ہے (٢)۔

تیسری بات: اذان اور اقامت کے واجب ہونے کے بارے میں علماء کا اختلاف ہے؛ جہاں تک امام مالک اور ان کے اصحاب کا تعلق ہے، ان کے نزدیک اذان صرف مساجد میں ان جماعتوں کے لیے واجب ہے جہاں لوگ جمع ہوتے ہیں، اور انہوں نے اپنی موطا (٣) میں اس کی صراحت کی ہے۔

اور ان کے بعد کے اصحاب میں دو اقوال پر اختلاف ہوا: ان میں سے ایک یہ ہے کہ یہ (٤) شہروں اور شہروں کی مانند دیہاتوں میں سنت مؤکدہ ہے جو علی الکفایہ واجب ہے۔ اور بعض نے کہا: یہ فرضِ کفایہ ہے۔ اسی طرح شافعی کے اصحاب میں بھی اختلاف ہوا۔

اور طبری نے مالک سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: اگر کسی شہر کے لوگ جان بوجھ کر اذان چھوڑ دیں تو وہ نماز لوٹائیں۔

---

(١) الطبقات الکبری ١/٢٤٧-٢٤٨ میں، اور اسے ابن ماجہ (٧٠٧) نے بھی روایت کیا ہے، حافظ نے التلخیص ١/٢٠١ میں کہا: ابن ماجہ کی اسناد بہت ضعیف ہیں۔ اور اسے احمد (١٦٤٧٨)، ابوداؤد (٤٩٩)، ترمذی (١٨٩)، اور ابن ماجہ (٧٠٦) نے عبد اللہ بن زید الانصاری ؓ کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ اور نبی ﷺ کے بلال کو اذان کا حکم دینے کی خبر کو احمد (٦٣٥٧)، بخاری (٦٠٤)، اور مسلم (٣٧٧) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس میں خواب کی خبر نہیں ہے۔ (٢) اور طبرانی نے الاوسط (٢٠٤١) میں بریدہ بن الحصیب کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے، اور اس میں ہے کہ نبی ﷺ نے انصاری ؓ کے بتانے کے بعد بلال کو اذان کا حکم دیا۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ١/٣٢٩ میں کہا: اس کی سند میں وہ شخص ہے جس پر کلام کیا گیا ہے، اور وہ ثقہ ہے۔ (٣) ١/٧١۔ (٤) لفظ "أنه" (کہ وہ) نسخہ (ز) اور (ظ) سے ہے، اور یہ الاستذکار ٤/١٧ کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔

Surah Al-Ma'idah, Verse 58 62

Abu Umar (1) said: I do not know of any disagreement (2) regarding the obligation of the Adhan (call to prayer) collectively upon the people of a city; because the Adhan is the sign that distinguishes between the land of Islam and the land of disbelief. When the Messenger of Allah (PBUH) sent a military expedition, he would tell them: "If you hear the Adhan, then restrain yourselves and hold back, and if you do not hear the Adhan, then attack" (3). Or he said: "Launch the raid" (4). In Sahih Muslim, it is mentioned: The Messenger of Allah (PBUH) would raid at dawn; if he heard the Adhan, he would refrain, otherwise, he would raid. The Hadith (5).

And Ata, Mujahid, Al-Awza'i, and Dawud said: The Adhan is an obligation (Fard), but they did not say it is a collective obligation (Kifayah).

Al-Tabari said: The Adhan is a Sunnah and not obligatory (Wajib). It is mentioned from Ashhab from Malik: If a traveler intentionally leaves out the Adhan, he must repeat the prayer.

The Kufans disliked for a traveler to pray without the Adhan and Iqamah. They said: As for the city (6), it is recommended for him to call the Adhan and Iqamah, but if he finds the Adhan and Iqamah of the people sufficient, it is enough for him.

Al-Thawri said: The Iqamah is sufficient for him instead of the Adhan during travel, and if you wish, you can call both Adhan and Iqamah.

Ahmad ibn Hanbal said: A traveler calls the Adhan based on the Hadith of Malik ibn al-Huwayrith (7).

Dawud said: The Adhan and Iqamah are obligatory for every traveler for himself; because of the saying of the Messenger of Allah (PBUH) to Malik ibn al-Huwayrith and his companion: "When the two of you are on a journey, call the Adhan and the Iqamah, and let the older of you lead the prayer."

---

(1) In Al-Istidhkar 4/17 - 19, and what precedes it, see Al-Tamhid 13/277 - 278. (2) In (Z), (Za), and (M): "a disagreement," and what is established from (D) is consistent with Al-Istidhkar. (3) In the copies: "then attack," and what is established is from (M). (4) We did not find it with this wording except with Ibn Abd al-Barr in Al-Istidhkar, and it is similar in the Sahihayn as in the following Hadith. (5) Sahih Muslim (382) from the Hadith of Anas (may Allah be pleased with him), and also narrated by Ahmad (12351), and Al-Bukhari (2943). (6) In (M): "As for the resident of the city," and in (D) and (Z), "As

for the city," and what is established is from (Za), which is consistent with Al-Tamhid 13/278, and the speech is from it, and from Al-Istidhkar 4/18, and 79-80 similarly. (7) Al-Istidhkar 4/80, and the Hadith of Malik ibn al-Huwayrith will follow.

सूरह अल-मा'इदाह, आयत 58 62

अबू उमर (1) ने कहा: मुझे शहर के लोगों पर सामूहिक रूप से अज़ान की अनिवार्यता के संबंध में किसी मतभेद (2) का पता नहीं है; क्योंकि अज़ान वह संकेत है जो इस्लाम के घर और कुफ्र (अविश्वास) के घर के बीच अंतर करता है। जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) किसी सैन्य अभियान को भेजते, तो उनसे कहते: "यदि तुम अज़ान सुनो, तो रुक जाओ और हाथ रोक लो, और यदि तुम अज़ान न सुनो, तो हमला कर दो" (3)। या उन्होंने कहा: "धावा बोल दो" (4)। सहीह मुस्लिम में है: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) भोर होने पर हमला करते थे; यदि वह अज़ान सुनते तो रुक जाते, अन्यथा हमला कर देते। हदीस (5)।

अता, मुजाहिद, अल-औज़ाई और दाऊद ने कहा: अज़ान फ़र्ज़ है, लेकिन उन्होंने यह नहीं कहा: कि यह किफ़ाया (सामूहिक दायित्व) है।

अल-तबरी ने कहा: अज़ान सुन्नत है और वाजिब नहीं है। अश्हब से मालिक के हवाले से ज़िक्र किया गया है: यदि कोई यात्री जानबूझकर अज़ान छोड़ देता है, तो उसे नमाज़ दोहरानी होगी।

कूफ़ियों ने एक यात्री के लिए अज़ान और इक़ामत के बिना नमाज़ पढ़ने को नापसंद किया है। उन्होंने कहा: जहाँ तक शहर (6) का सवाल है, तो उसके लिए अज़ान देना और इक़ामत कहना मुस्तहब है, लेकिन अगर वह लोगों की अज़ान और इक़ामत को पर्याप्त मानता है, तो यह उसके लिए काफी है।

अस-सौरी ने कहा: यात्रा में अज़ान के बजाय इक़ामत उसके लिए काफी है, और यदि तुम चाहो तो अज़ान भी दो और इक़ामत भी कहो।

अहमद बिन हंबल ने कहा: यात्री मालिक बिन अल-हुवैरिथ की हदीस (7) के आधार पर अज़ान देता है।

दाऊद ने कहा: हर यात्री पर विशेष रूप से अज़ान और इक़ामत वाजिब है; क्योंकि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने मालिक बिन अल-हुवैरिथ और उनके साथी से कहा था: "जब तुम दोनों यात्रा पर हो, तो अज़ान दो और इक़ामत कहो, और तुम में से जो बड़ा हो वह इमामत करे।"

---

(1) अल-इस्तिज़कार 4/17 - 19 में, और जो उससे पहले है, देखें अल-तमहीद 13/277 - 278। (2) (ज़), (ज़ा) और (म) में: "एक मतभेद", और (द) से जो स्थापित है वह अल-इस्तिज़कार के अनुरूप है। (3) प्रतियों में: "हमला कर दो", और जो स्थापित है वह (म) से है। (4) हमें इब्न अब्दुल बर्र के अलावा

अल-इस्तिज़कार में इन शब्दों के साथ यह नहीं मिला, और यह सहीहैन में इसी तरह है जैसा कि अगली हदीस में है। (5) सहीह मुस्लिम (382) अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से, और इसे अहमद (12351) और बुखारी (2943) ने भी निकाला है। (6) (म) में: "जहाँ तक शहर के निवासी का संबंध है", और (द) और (ज़) में, "जहाँ तक शहर का संबंध है", और जो स्थापित है वह (ज़ा) से है, जो अल-तमहीद 13/278 के अनुरूप है, और बात उसी से है, और अल-इस्तिज़कार 4/18, और 79-80 से इसी तरह है। (7) अल-इस्तिज़कार 4/80, और मालिक बिन अल-हुवैरिथ की हदीस आगे आएगी।

سورہ المائدہ، آیت 58 62

ابو عمر (1) نے فرمایا: میں اہل شہر پر مجموعی طور پر اذان کے وجوب کے بارے میں کسی اختلاف (2) کو نہیں جانتا؛ اس لیے کہ اذان وہ علامت ہے جو دار الاسلام اور دار کفر کے درمیان فرق کرتی ہے، اور رسول اللہ ﷺ جب کسی لشکر کو بھیجتے تو ان سے فرماتے: "اگر تم اذان سنو تو رک جاؤ اور باز رہو، اور اگر تم اذان نہ سنو تو حملہ کر دو" (3)۔ یا فرمایا: "غارت گری کرو" (4)۔ اور صحیح مسلم میں ہے: رسول اللہ ﷺ صبح کے وقت حملہ کرتے تھے، اگر اذان سنتے تو رک جاتے، ورنہ حملہ فرما دیتے۔ الحدیث (5)۔

اور عطاء، مجاہد، اوزاعی اور داؤد نے کہا: اذان فرض ہے، لیکن انہوں نے یہ نہیں کہا: کفایہ پر۔

اور طبری نے کہا: اذان سنت ہے واجب نہیں۔ اور اشہب سے مالک کے حوالے سے ذکر کیا گیا ہے: اگر مسافر جان بوجھ کر اذان چھوڑ دے، تو اس پر نماز کا اعادہ لازم ہے۔

اہل کوفہ نے ناپسند کیا ہے کہ مسافر اذان اور اقامت کے بغیر نماز پڑھے، انہوں نے کہا: اور رہا شہر (6) میں، تو اس کے لیے اذان دینا اور اقامت کہنا مستحب ہے، پس اگر وہ لوگوں کی اذان اور اقامت پر اکتفا کرے تو اسے کافی ہے۔

اور ثوری نے کہا: سفر میں اذان کی جگہ اقامت اسے کافی ہو جاتی ہے، اور اگر چاہو تو اذان بھی دو اور اقامت بھی کہو۔

اور احمد بن حنبل نے کہا: مسافر مالک بن حویرث کی حدیث (7) پر اذان دیتا ہے۔

اور داؤد نے کہا: اذان اور اقامت ہر مسافر پر خاص طور پر واجب ہے؛ رسول اللہ ﷺ کے مالک بن حویرث اور ان کے ساتھی سے اس قول کی وجہ سے: "جب تم دونوں سفر میں ہو تو اذان دو اور اقامت کہو، اور تم میں سے بڑا تمہاری امامت کرے۔"

---

(1) الاستذکار 17/4 - 19 میں، اور اس سے پہلے والے حصے میں، اور التمہید 277/13 - 278 ملاحظہ فرمائیں۔ (2) (ز)، (ظ) اور (م) میں: "اختلافاً"، اور (د) سے جو ثابت ہے وہ الاستذکار کے موافق ہے۔ (3) نسخوں میں: "فغیروا"، اور (م) سے جو ثابت ہے۔ (4) ہمیں ابن عبد البر کے علاوہ الاستذکار میں ان الفاظ کے ساتھ نہیں ملی، اور یہ صحیحین میں اسی طرح ہے جیسے آنے والی حدیث میں ہے۔ (5) صحیح مسلم (382) حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور اسے احمد (12351) اور بخاری (2943) نے بھی روایت کیا ہے۔ (6) (م) میں: "اور رہا شہر کا رہنے والا"، اور (د) اور (ز) میں، "اور رہا شہر"، اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ التمہید 278/13 کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے، اور الاستذکار 18/4، اور 79-80 سے اسی طرح ہے۔ (7) الاستذکار 80/4، اور مالک بن حویرث کی حدیث آگے آئے گی۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 58 63

...it was narrated by Al-Bukhari, and it is the opinion of the people of Zahir (1). Ibn al-Mundhir (2) said: It is established that the Messenger of Allah ﷺ said to Malik bin al-Huwayrith and a cousin of his: "When the two of you travel, call the Adhan and the Iqamah, and let the older of you lead the prayer." Ibn al-Mundhir said: So the Adhan and the Iqamah are obligatory for every group in residence and in travel; because the Prophet ﷺ commanded the Adhan, and his command implies obligation (3). Abu 'Umar (4) said: Al-Shafi'i, Abu Hanifa and his companions, al-Thawri, Ahmad, Ishaq, Abu Thawr, and al-Tabari agreed that if a traveler omits the Adhan intentionally or forgetfully, his prayer is valid, and likewise if he omits the Iqamah according to them, although they dislike omitting the Iqamah more strongly. Al-Shafi'i argued that the Adhan is not an obligatory duty (5) among the duties of prayer because the Adhan is dropped for an individual according to everyone (6) at Arafah and Muzdalifah. The summary of Malik's school regarding the Adhan in travel is exactly like Al-Shafi'i's. Fourth: Malik, Al-Shafi'i, and their companions agreed that the Adhan is twice [twice], and the Iqamah is once once, except that Al-Shafi'i makes the first Takbir four times, and that is preserved from the narrations of trustworthy sources in the Hadith of Abu Mahdhura (7), and in the Hadith of Abdullah bin Zaid, he said: and it is an addition.

Footnotes: (1) Al-Istidhkar 4/80, and Al-Tamhid 13/279, and the Hadith is in Sahih Al-Bukhari (630), and also narrated by Ahmad (15601), and Muslim (674): (293), and Malik bin Al-Huwayrith, and it is said: Ibn Al-Huwayrith, his kunya is Abu Sulayman, Al-Laythi, he lived in Basra and died there in the year (64 AH). Al-Isabah 9/43 - 44. (2) In Al-Awsat 3/24. (3) In (D), (Z), and (M): "obligation", and what is established is from (Zha), and it matches Al-Awsat. (4) In Al-Istidhkar 4/81-82. (5) In (M): "obligatory and not a duty". (6) In (Zha) and (M): "the gathering", and what is established is from (D) and (Z), which matches Al-Istidhkar. (7) The author will mention it in full in the eleventh issue.

सूरह अल-मा'इदा: आयत 58 63

...इसे अल-बुखारी ने उद्धृत किया है, और यही अहले ज़ाहिर का मत है (1)। इब्न अल-मुन्ज़िर (2) ने कहा: यह साबित है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने मालिक बिन अल-हुवैरिस और उनके एक चचेरे भाई से कहा: "जब तुम दोनों यात्रा करो, तो अज़ान दो और इकामत कहो, और तुममें से जो बड़ा हो वह नमाज़ की इमामत करे।" इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: इसलिए अज़ान और इकामत हर जमात के लिए निवास और यात्रा दोनों में अनिवार्य हैं; क्योंकि नबी ﷺ ने अज़ान का आदेश दिया, और उनका आदेश फ़र्ज़ (अनिवार्यता) पर आधारित है (3)। अबू उमर (4) ने कहा: अल-शाफ़ई, अबू हनीफ़ा और उनके साथी, अल-थौरी, अहमद, इसहाक़, अबू थौर और अल-तबरी इस बात पर सहमत हैं कि यदि कोई यात्री जानबूझकर या भूलकर अज़ान छोड़ देता है, तो उसकी नमाज़ मान्य है, और इसी तरह यदि वह उनके अनुसार इकामत छोड़ देता है, हालाँकि वे इकामत छोड़ने को अधिक नापसंद करते हैं। अल-शाफ़ई ने यह दलील दी कि अज़ान नमाज़ के फ़र्ज़ों में से एक अनिवार्य फ़र्ज़ (5) नहीं है क्योंकि अराफ़ा और मुज़दलिफ़ा में सभी के अनुसार (6) अकेले व्यक्ति के लिए अज़ान गिर जाती है (अनिवार्य नहीं रहती)। यात्रा में अज़ान के संबंध में मालिक के मज़हब का निष्कर्ष बिल्कुल अल-शाफ़ई के समान है। चौथी बात: मालिक, अल-शाफ़ई और उनके साथी इस बात पर सहमत हुए कि अज़ान [दो-दो बार] है, और इकामत एक-एक बार है, सिवाय इसके कि अल-शाफ़ई पहली तकबीर को चार बार कहते हैं, और यह अबू महज़ूरा की हदीस (7) में विश्वसनीय रावीयों के वर्णनों से सुरक्षित है, और अब्दुल्ला बिन ज़ैद की हदीस में, उन्होंने कहा: और यह एक इज़ाफ़ा (वृद्धि) है।

पाद टिप्पणियाँ: (1) अल-इस्तिज़कार 4/80, और अल-तम्हीद 13/279, और हदीस सहीह अल-बुखारी (630) में है, और इसे अहमद (15601), और मुस्लिम (674): (293) ने भी उद्धृत किया है, और मालिक बिन अल-हुवैरिस, और कहा जाता है: इब्न अल-हुवैरिस, उनकी कुन्नियत अबू सुलेमान है, लैथी, बसरा में रहते थे, और वहां वर्ष (64 हिजरी) में उनकी मृत्यु हुई। अल-इसाबा 9/43 - 44। (2) अल-औसत 3/24 में। (3) (द), (ज़) और (म) में: "अनिवार्यता", और जो स्थापित है वह (ज़्हा) से है, और वह अल-औसत के अनुरूप है। (4) अल-इस्तिज़कार 4/81-82 में। (5) (म) में: "वाजिब है और फ़र्ज़ नहीं है"। (6) (ज़्हा) और (म) में: "जमा होना", और जो स्थापित है वह (द) और (ज़) से है, और वह अल-इस्तिज़कार के अनुरूप है। (7) लेखक इसे ग्यारहवें मसले में पूरी तरह से पेश करेंगे।

سورہ المائدہ: آیت 58 63

اسے بخاری نے روایت کیا ہے، اور یہی اہل ظاہر کا قول ہے (۱)۔ ابن المنذر (۲) نے کہا: یہ ثابت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے مالک بن الحویرث اور ان کے ایک چچازاد بھائی سے فرمایا: «جب تم دونوں سفر کرو تو اذان دو اور اقامت کہو، اور تم میں سے جو بڑا ہو وہ تمہاری امامت کرائے»۔ ابن المنذر نے کہا: پس اذان اور اقامت ہر جماعت پر حضر اور سفر میں واجب ہیں؛ کیونکہ نبی ﷺ نے اذان کا حکم دیا، اور آپ کا حکم فرض (۳) پر محمول ہے۔ ابو عمر (۴) نے کہا: شافعی، ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب، ثوری، احمد، اسحاق، ابو ثور اور طبری اس بات پر متفق ہیں کہ اگر مسافر جان بوجھ کر یا بھول کر اذان چھوڑ دے تو اس کی نماز ہو جائے گی، اور اسی طرح اگر وہ ان کے نزدیک اقامت چھوڑ دے، حالانکہ وہ اقامت چھوڑنے کو زیادہ ناپسندیدہ سمجھتے ہیں۔ شافعی نے اس بات پر دلیل دی کہ اذان نماز کے فرائض میں سے کوئی فرض واجب (۵) نہیں ہے کیونکہ عرفہ اور مزدلفہ میں سب کے نزدیک (۶) تنہا شخص کے لیے اذان ساقط ہو جاتی ہے۔ سفر میں اذان کے بارے میں امام مالک کا مذہب بعینہ شافعی کی طرح ہے۔ چوتھی بات: مالک، شافعی اور ان کے اصحاب اس پر متفق ہیں کہ اذان کے کلمات دو دو بار ہیں، اور اقامت ایک ایک بار، سوائے اس کے کہ شافعی پہلی تکبیر کو چار بار کہتے ہیں، اور یہ ابو محذورہ کی حدیث (۷) میں ثقہ راویوں کی روایات سے محفوظ ہے، اور عبداللہ بن زید کی حدیث میں ہے، انہوں نے کہا: اور یہ ایک زیادتی ہے۔

حواشی: (۱) الاستذکار ۴ / ۸۰ ، والتمہید ۱۳ / ۲۷۹ ، اور حدیث صحیح بخاری (۶۳۰) میں ہے، اور اسے احمد (۱۵۶۰۱)، اور مسلم (۶۷۴): (۲۹۳) نے بھی روایت کیا ہے، اور مالک بن الحویرث، اور کہا جاتا ہے: ابن الحویرث، ان کی کنیت ابو سلیمان ہے، لیثی، بصرہ میں مقیم ہوئے،

اور وہاں سنہ (۶۴ھ) میں وفات پائی۔ الاصابہ ۹ / ۴۳ - ۴۴ ۔ (۲) الاوسط ۳/ ۲۴ میں۔ (۳) (د)، (ز) اور (م) میں: "الوجوب"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، جو الاوسط کے موافق ہے۔ (۴) الاستذکار ۴/ ۸۱ - ۸۲ میں۔ (۵) (م) میں: "واجب ہے اور فرض نہیں ہے"۔ (۶) (ظ) اور (م) میں: "الجمع"، اور جو ثابت ہے وہ (د) اور (ز) سے ہے، جو الاستذکار کے موافق ہے۔ (۷) مصنف اسے گیارہویں مسئلے میں مکمل طور پر ذکر کریں گے۔

64

Surah Al-Ma'idah: Verse 58

...must be accepted(1).

Al-Shafi'i claimed that the Adhan of the people of Mecca continued in the family of Abu Mahdhura in that way until his time and era. His companions said: It is also the same now with them. What Malik followed is also found in authentic Hadiths regarding the Adhan of Abu Mahdhura(2), and the Adhan of Abdullah bin Zaid(3), and the practice with them in Medina is based on that in the family of Sa'd al-Qaraz(4) until their time.

Malik and Al-Shafi'i agreed on the *Tarji'* (repetition) in the Adhan; which is the return of the Mu'adhin after saying: "I bear witness that there is no god but Allah" twice, and "I bear witness that Muhammad is the Messenger of Allah" twice; he repeats them, extending his voice as much as possible(5) [with the two Shahadas twice].

There is no disagreement between Malik and Al-Shafi'i regarding the *Iqamah* except [in] the saying: "Prayer has started" (Qad qamat al-salat), for Malik says it once, and Al-Shafi'i twice, and most scholars agree with what Al-Shafi'i said, and this is what the traditions (Athar) state(6).

Abu Hanifa, his companions, Al-Thawri, and Al-Hasan bin Hayy said: Both the Adhan and the Iqamah are in pairs, and the Takbir for them at the beginning of the Adhan and the beginning of the Iqamah is: "Allahu Akbar", four times, and not...

---

(1) Al-Istidhkar 4/12, and what is between brackets is from it. The Hadith of Abdullah bin Zaid was narrated by Ahmad (16477, 16478), Abu Dawood (499), Al-Tirmidhi (189), and Ibn Majah (706). Al-Bayhaqi reported in 'Ma'rifat al-Sunan wa al-Athar' 2/260 from Al-Bukhari his saying: It is, to me, an authentic Hadith. (2) This is the narration of Ahmad (15379, 15381), and Muslim (379), and it will be mentioned in full in the eleventh issue with the narration of four Takbirs. (3) Narrated by Abd al-Razzaq in 'Al-Musannaf' (1774), and Al-Bayhaqi 1/414 from Sa'id bin al-Musayyib as a *Mursal* report. (4) In (d) and (m): Al-Qaradhi. What is established from (z) and (zha) is the correct one as per sources. He is Ibn 'A'idh the Mu'adhin, a freed slave of Ammar bin Yasir. He used to trade in *Qaraz*, so he was called: Sa'd al-Qaraz. Abu Bakr moved him from Quba to the Prophet's Mosque, so he gave the Adhan there after Bilal, and his sons inherited the calling of Adhan from him. Al-Isabah 4/151. And his saying: *Al-*

Qaraz: trees used for tanning, and it is said: the leaves of the acacia tree with which leather is tanned. Al-Lisan (qaraz). (5) In Al-Istidhkar 4/13: loudly. (6) Al-Istidhkar 4/12, and what is between brackets is from it. See Al-Tamhid 24/28, and these traditions will follow soon.

६४

सूरा अल-मायदा: आयत ५८

...इसे स्वीकार किया जाना चाहिए(१)।

अल-शफी का दावा था कि मक्का के लोगों की अज़ान अबू महज़ूरा के परिवार में उनके समय और युग तक उसी तरह रही। उनके साथियों ने कहा: अब भी उनके यहाँ वैसा ही है। मलिक ने जो विचार अपनाया है वह अबू महज़ूरा की अज़ान (२) और अब्दुल्ला बिन ज़ैद की अज़ान (३) के बारे में प्रामाणिक हदीसों में भी पाया जाता है, और मदीना में साद अल-क़रज़ (४) के परिवार में उनके समय तक इसी पर अमल रहा है।

मलिक और अल-शफी अज़ान में 'तरजी' (दोहराने) पर सहमत हुए; और वह मुअज़्ज़िन का वापस लौटना है जब वह कहता है: "मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह के अलावा कोई इबादत के लायक नहीं" दो बार, और "मैं गवाही देता हूँ कि मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं" दो बार; वह उन्हें दोहराता है, अपनी आवाज़ को पूरी शक्ति (५) के साथ [दो गवाहियों के साथ दो बार] खींचता है।

मलिक और अल-शफी के बीच इक़ामत में कोई मतभेद नहीं है सिवाय [इस] कथन के "नमाज़ खड़ी हो गई" (क़द क़ामत अल-सलात), क्योंकि मलिक इसे एक बार कहते हैं, और अल-शफी दो बार, और अधिकांश विद्वान उसी पर हैं जो अल-शफी ने कहा, और इसी पर आसार (विवरण) (६) आए हैं।

अबू हनीफा, उनके साथियों, अल-थौरी और अल-हसन बिन हय्य ने कहा: अज़ान और इक़ामत दोनों दो-दो बार हैं, और उनके पास अज़ान की शुरुआत और इक़ामत की शुरुआत में तकबीर है: "अल्लाहु अकबर", चार बार, और नहीं...

---

(१) अल-इस्तिज़कार ४/१२, और इसके बीच कोष्ठक में जो है। अब्दुल्ला बिन ज़ैद की हदीस अहमद (१६४७७, १६४७८), अबू दाऊद (४९९), अल-तिरमिज़ी (१८९), और इब्न माजा (७०६) द्वारा वर्णित की गई है। अल-बैहकी ने 'मआरिफ़त अल-सुनन व अल-आसार' २/२६० में अल-बुखारी से उनका कथन उद्धृत किया: यह मेरे पास एक प्रामाणिक हदीस है। (२) यह अहमद (१५३७९, १५३८१) और मुस्लिम (३७९) का वर्णन है, और इसे ग्यारहवें मसले में चार तकबीरों के वर्णन के साथ विस्तार से बताया जाएगा। (३) इसे अब्द अल-रज़्ज़ाक ने 'अल-मुसन्नफ़' (१७७४) में और अल-बैहकी ने १/४१४ में सईद बिन अल-मुसय्यब से मुरसल के रूप में उद्धृत किया है। (४) (द) और (म) में: अल-क़रज़ी। (ज़) और

(ज़ॉ) से जो स्थापित है वह सही है जैसा कि स्रोतों के अनुसार है। वह इब्न आइज़ मुअज़्ज़िन हैं, अम्मार बिन यासिर के आज़ाद किए हुए गुलाम। वह 'क़रज़' का व्यापार करते थे, इसलिए उन्हें कहा गया: साद अल-क़रज़। अबू बक्र ने उन्हें क़ुबा से मस्जिद-ए-नबवी में स्थानांतरित किया, इसलिए उन्होंने बिलाल के बाद वहाँ अज़ान दी, और उनके बेटों को उनसे अज़ान विरासत में मिली। अल-इसाबा ४/१५१। और उनका कहना: अल-क़रज़: वे पेड़ जिनसे खाल कमाई जाती है, और कहा जाता है: बबूल के पत्ते जिनसे चमड़ा कमाया जाता है। अल-लिसान (क़रज़)। (५) अल-इस्तिज़कार ४/१३ में: ज़ोर से। (६) अल-इस्तिज़कार ४/१२, और कोष्ठक में जो है। अल-तमहीद २४/२८ देखें, और ये आसार जल्द ही आएंगे।

٦٤

سورة المائدہ: آیت ٥٨

...اسے قبول کرنا واجب ہے(١)۔

امام شافعی کا دعویٰ ہے کہ اہل مکہ کی اذان آل ابی محذورہ میں ان کے وقت اور زمانے تک اسی طرح رہی۔ ان کے اصحاب نے کہا: اب بھی ان کے ہاں یہی حال ہے۔ امام مالک کا موقف بھی ابی محذورہ کی اذان(٢) اور عبداللہ بن زید کی اذان(٣) سے متعلق صحیح احادیث میں موجود ہے، اور اہل مدینہ کا عمل بھی آل سعد القرظ(٤) میں ان کے زمانے تک اسی پر رہا ہے۔

امام مالک اور امام شافعی اذان میں 'ترجیع' پر متفق ہیں؛ اور وہ مؤذن کا لوٹنا ہے جب وہ کہتا ہے: "میں گواہی دیتا ہوں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں" دو بار، اور "میں گواہی دیتا ہوں کہ محمد اللہ کے رسول ہیں" دو بار؛ تو وہ انہیں دوبارہ کہتا ہے اور اپنی پوری آواز (٥) کے ساتھ [دو بار شہادتین] پکارتا ہے۔

اقامت میں امام مالک اور امام شافعی کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے سوائے اس قول [میں]: "قد قامت الصلوۃ"، امام مالک اسے ایک بار کہتے ہیں اور امام شافعی دو بار، اور اکثر علماء اسی پر ہیں جو امام شافعی نے کہا، اور آثار(٦) میں بھی یہی آیا ہے۔

امام ابوحنیفہ، ان کے اصحاب، ثوری اور حسن بن حی نے کہا: اذان اور اقامت دونوں دو دو بار ہیں، اور ان کے ہاں اذان اور اقامت کے شروع میں تکبیر: "اللہ اکبر" چار بار ہے، اور نہیں...

---

(١) الاستذکار ٤ / ١٢، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ عبداللہ بن زید کی حدیث کو احمد (١٦٤٧٧، ١٦٤٧٨)، ابو داؤد (٤٩٩)، ترمذی (١٨٩) اور ابن ماجہ (٧٠٦) نے روایت کیا

ہے۔ بیہقی نے 'معرفۃ السنن والآثار' ۲/۲٦۰ میں بخاری سے ان کا قول نقل کیا ہے: یہ میرے نزدیک صحیح حدیث ہے۔ (۲) یہ احمد (۱۵۳۷۹، ۱۵۳۸۱) اور مسلم (۳۷۹) کی روایت ہے، اور گیارہویں مسئلے میں چار تکبیروں کی روایت کے ساتھ اسے مکمل بیان کیا جائے گا۔ (۳) اسے عبدالرزاق نے 'المصنف' (۱۷۷٤) میں اور بیہقی نے ۱/٤۱٤ میں سعید بن المسیب سے مرسل روایت کیا ہے۔ (٤) نسخہ (د) اور (م) میں: القرظی، اور جو نسخہ (ز) اور (ظ) سے ثابت ہے وہ درست ہے جو مصادر کے مطابق ہے، اور وہ ابن عائذ المؤذن ہیں، جو عمار بن یاسر کے آزاد کردہ غلام تھے، وہ 'قرظ' کی تجارت کرتے تھے، اس لیے انہیں کہا گیا: سعد القرظ| ابوبکر نے انہیں قباء سے مسجد نبوی منتقل کیا، تو انہوں نے بلال کے بعد وہاں اذان دی، اور ان کے بیٹوں کو ان سے اذان وراثت میں ملی۔ الاصابۃ ٤/۱۵۱۔ اور ان کا قول: 'القرظ': وہ درخت جس سے چمڑا رنگا جاتا ہے، اور کہا گیا: یہ کیکر کے پتے ہیں جن سے چمڑا رنگا جاتا ہے۔ اللسان (قرظ)۔ (٥) الاستذکار ٤/۱۳ میں ہے: جھرۃ (بلند آواز سے)۔ (٦) الاستذکار ٤ / ۱۲، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے، اور 'التمہید' ۲٤/ ۲۸ دیکھئے، یہ آثار جلد ہی آئیں گے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 58 (Page 65)

They have *tarji'* (repetition) in the Adhan, and their evidence for that is the Hadith of Abd al-Rahman ibn Abi Layla; he said: The companions of Muhammad ﷺ narrated to us that Abdullah ibn Zayd came to the Prophet ﷺ and said: O Messenger of Allah, I saw in a dream as if a man stood wearing two green garments on the remains of a wall, then he gave the Adhan twice (two by two); and he gave the Iqama twice; and he sat a sitting between them. Bilal heard of that, so he stood up and gave the Adhan twice, sat a sitting, and gave the Iqama twice. It was narrated by al-A'mash and others from Amr ibn Murrah from Ibn Abi Layla, and this is the opinion of a group of Tabi'un and jurists in Iraq(1).

Abu Ishaq al-Sabi'i said: The companions of Ali and Abdullah used to double (make even) the Adhan and the Iqama(2). This is the Adhan of the Kufans, inherited among them through practice generation after generation, just as the Hijazis inherited. Their Adhan(3) is *tarbi'* (fourfold) of the Takbir like the Meccans. Then the testimony that there is no god but Allah, once, and I bear witness that Muhammad is the Messenger of Allah, once, then "hasten to prayer", once, then "hasten to success", once, then the Mu'adhin returns, extends his voice, and says: I bear witness that there is no god but Allah - the entire Adhan - twice each until the end.

Abu Omar said: Ahmad ibn Hanbal, Ishaq ibn Rahawayh, Dawud ibn Ali, and Muhammad ibn Jarir al-Tabari went to the permissibility of saying everything that has been narrated from the Messenger of Allah ﷺ, and they interpreted it as permissibility and choice. They said: All of that is permissible; because all of that has been proven from the Messenger of Allah ﷺ, and his companions acted upon it. So whoever wishes says: Allahu Akbar [Allahu Akbar] twice at the beginning of the Adhan, and whoever...

---

(1) Al-Istidhkar 13/4 - 14, and see al-Tamhid 29/24, and the Hadith of Ibn Abi Layla was narrated by Ibn Hazm in al-Muhalla 157/3 - 158 in brief, and al-Bayhaqi 420/1 through al-A'mash. Ibn Hazm said: This chain of narration is in the utmost health. And Ibn al-Turkumani said in al-Jawhar al-Naqi: Its men are according to the condition of Sahih, and Ibn Abi Layla stated in it that the companions of Muhammad ﷺ told him. And Ahmad (22027) and al-Daraqutni (937) narrated it through Amr ibn Murrah from Ibn Abi Layla from Mu'adh ibn Jabal. His saying: "jidhm ha'it"; al-jidhm means the origin/foundation; he meant the remains of a wall or a piece of it. Al-Nihaya (jidhm). (2) Narrated by Ibn Abi Shaybah 206/1. (3) In al-Istidhkar 14/4 (and the words

are from him): Just as the Hijazis inherited in the Adhan time after time according to what we described, and as for the Basrans, their Adhan...

सूरह अल-मा'इदह: आयत 58 (पृष्ठ 65)

उनके पास अज़ान में 'तरजी' (दोहराव) है, और उस पर उनका प्रमाण अब्द अल-रहमान इब्न अबी लैला की हदीस है; उन्होंने कहा: मुहम्मद ﷺ के साथियों ने हमें बताया कि अब्दुल्ला इब्न ज़ैद नबी ﷺ के पास आए और कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, मैंने सपने में देखा जैसे कोई आदमी दीवार के अवशेष पर दो हरे कपड़े पहने खड़ा है, फिर उसने दो-दो बार अज़ान दी; और दो-दो बार इक़ामत दी; और उन दोनों के बीच एक बार बैठा। बिलाल ने इसके बारे में सुना, तो वे उठे और दो-दो बार अज़ान दी, एक बार बैठे, और दो-दो बार इक़ामत दी। इसे अल-अमाश और अन्य लोगों ने अम्र इब्न मुर्रा से, उन्होंने इब्न अबी लैला से रिवायत किया है, और यह इराक के ताबेईन और फकीहों के एक समूह का मत है(1)।

अबू इसहाक अल-सबीई ने कहा: अली और अब्दुल्ला के साथी अज़ान और इक़ामत को सम (दोहरा) करते थे(2)। यह कूफ़ा वालों की अज़ान है जो उनके बीच पीढ़ी दर पीढ़ी विरासत में मिली है, ठीक वैसे ही जैसे हिजाज़ियों ने विरासत में पाई। उनकी अज़ान(3) मक्का वालों की तरह तकबीर का 'तरबी' (चार बार कहना) है। फिर गवाही कि अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं, एक बार, और मैं गवाही देता हूँ कि मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं, एक बार, फिर 'नमाज़ की तरफ आओ', एक बार, फिर 'सफलता की तरफ आओ', एक बार, फिर मुअज़्ज़िन वापस लौटता है, अपनी आवाज़ को खींचता है, और कहता है: मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं - पूरी अज़ान - दो-दो बार अंत तक।

अबू उमर ने कहा: अहमद इब्न हंबल, इसहाक इब्न राहवैय, दाऊद इब्न अली और मुहम्मद इब्न जरीर अल-तबरी ने रसूलुल्लाह ﷺ से रिवायत की गई हर बात को कहने की अनुमति दी है, और उन्होंने इसे अनुमति और विकल्प पर आधारित माना है; उन्होंने कहा: यह सब जायज़ है; क्योंकि यह सब रसूलुल्लाह ﷺ से साबित है, और उनके साथियों ने इस पर अमल किया है। तो जो चाहे कहे: अल्लाहू अकबर [अल्लाहू अकबर] अज़ान की शुरुआत में दो बार, और जो...

---

(1) अल-इस्तिज़कार 13/4 - 14, और अल-तम्हीद 24/29 देखें, और इब्न अबी लैला की हदीस इब्न हज़्म द्वारा अल-मुहल्ला 3/157 - 158 में संक्षेप में, और अल-बयहकी द्वारा 1/420 में अल-अमाश के माध्यम से उद्धृत की गई है। इब्न हज़्म ने कहा: यह सनद अत्यंत विश्वसनीय है। और इब्न अल-तुर्कुमानी ने अल-जौहर अल-नकी में कहा: इसके रावी सहीह की शर्त पर हैं, और इसमें इब्न अबी

लैला ने स्पष्ट किया है कि मुहम्मद ﷺ के साथियों ने उन्हें यह बताया था। और अहमद (22027) और अल-दाराकुतनी (937) ने इसे अम्र इब्न मुर्रा के माध्यम से इब्न अबी लैला से, उन्होंने मुअज़ इब्न जबल से रिवायत किया है। और उनका कहना: "जिज़्म हइत"; अल-जिज़्म का अर्थ है: मूल; उनका मतलब दीवार का अवशेष या उसका एक हिस्सा था। अल-निहाया (जिज़्म)। (2) इब्न अबी शयबा 1/206 द्वारा उद्धृत। (3) अल-इस्तिज़कार 4/14 में (और शब्द उन्हीं के हैं): जैसे हिजाज़ियों ने समय-दर-समय अज़ान में विरासत में पाया जैसा कि हमने वर्णन किया, और जहाँ तक बसरा वालों का सवाल है, उनकी अज़ान...

سورة المائدہ: آیت 58 (صفحہ 65)

ان کے ہاں اذان میں ترجیع (دوہرانا) ہے، اور اس پر ان کی دلیل عبد الرحمن بن ابی لیلیٰ کی حدیث ہے؛ انہوں نے کہا: ہمیں اصحابِ محمد ﷺ نے بتایا کہ عبد اللہ بن زید نبی ﷺ کے پاس آئے اور کہا: یا رسول اللہ، میں نے خواب میں دیکھا گویا ایک شخص دیوار کے بقایا حصے پر دو سبز چادریں اوڑھے کھڑا ہے، پھر اس نے دو دو مرتبہ اذان دی؛ اور دو دو مرتبہ اقامت کہی؛ اور ان کے درمیان ایک مرتبہ بیٹھا۔ بلالؓ نے یہ سنا تو وہ کھڑے ہوئے اور دو دو بار اذان دی، ایک بار بیٹھے، اور دو دو بار اقامت کہی۔ اسے اعمش اور دیگر نے عمرو بن مرہ سے، انہوں نے ابن ابی لیلیٰ سے روایت کیا، اور یہ عراق کے تابعین اور فقہاء کی ایک جماعت کا قول ہے(1)۔

ابو اسحاق سبیعی نے کہا: علیؓ اور عبد اللہ (ابن مسعود)ؓ کے اصحاب اذان اور اقامت کو جفت (دوہرا) ادا کرتے تھے(2)۔ پس یہ کوفیوں کی اذان ہے جو ان کے ہاں نسل در نسل عمل میں رہی ہے جیسے حجازیوں کے ہاں متوارث رہی، پس ان کی اذان(3) مکہ والوں کی طرح تکبیر کی تربیع (چار بار کہنا) ہے۔ پھر یہ گواہی کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، ایک بار، اور میں گواہی دیتا ہوں کہ محمد اللہ کے رسول ہیں، ایک بار، پھر حی علی الصلاۃ، ایک بار، پھر حی علی الفلاح، ایک بار، پھر موذن لوٹتا ہے، اپنی آواز لمبی کرتا ہے اور کہتا ہے: اشہد ان لا الہ الا اللہ - پوری اذان - دو دو بار آخر تک۔

ابو عمر نے کہا: احمد بن حنبل، اسحاق بن راہویہ، داود بن علی اور محمد بن جریر طبری اس بات کی طرف گئے ہیں کہ رسول اللہ ﷺ سے جو کچھ مروی ہے اسے کہنا جائز ہے، اور انہوں نے اسے اباحت اور اختیار پر محمول کیا ہے؛ انہوں نے کہا: یہ سب جائز ہے؛ کیونکہ رسول اللہ ﷺ

سے یہ سب ثابت ہے، اور ان کے صحابہ نے اس پر عمل کیا ہے، پس جو چاہے کہے: اللہ اکبر [اللہ اکبر] اذان کے شروع میں دو بار، اور جو...

---

(1) الاستذکار 13/4 - 14، اور التمہید 29/24 دیکھیں، اور ابن ابی لیلیٰ کی حدیث ابن حزم نے المحلی 3/157 - 158 میں مختصراً تخریج کی ہے، اور بیہقی نے 420/1 میں اعمش کے طریق سے۔ ابن حزم نے کہا: یہ اسناد نہایت صحیح ہے۔ اور ابن الترکمانی نے الجوہر النقی میں کہا: اس کے رجال صحیح کی شرط پر ہیں، اور اس میں ابن ابی لیلیٰ نے صراحت کی ہے کہ اصحابِ محمد ﷺ نے ان سے یہ حدیث بیان کی۔ اور اسے احمد (22027) اور دارقطنی (937) نے عمرو بن مرہ کے طریق سے ابن ابی لیلیٰ سے، انہوں نے معاذ بن جبل سے روایت کیا ہے۔ اور ان کا قول: "جِذم حائط"؛ الجذم: اصل/بنیاد؛ ان کی مراد دیوار کا بقیہ حصہ یا اس کا ٹکڑا تھا۔ النہایۃ (جذم)۔ (2) اسے ابن ابی شیبہ 1/206 نے نکالا ہے۔ (3) الاستذکار 4/14 میں (اور کلام انہی کا ہے): جیسا کہ حجازیوں نے اذان میں وقت بہ وقت اسے وراثت میں پایا اس کے مطابق جو ہم نے بیان کیا، اور رہے بصری تو ان کی اذان...

Surah Al-Ma'idah: Verse 58 66 If he wishes, he says that four times, and if he wishes, he repeats (tarji') in his Adhan, and if he wishes, he does not repeat. If he wishes, he doubles the Iqama, and if he wishes, he says it singly, except for his saying: "The prayer has started" (Qad qamat al-salat), for that is twice, twice in any case(1). Fifth: They differed regarding the Tat-hwib for the Fajr prayer—which is the Muadhin saying: "Prayer is better than sleep"—Malik, Al-Thawri, and Al-Layth said: The Muadhin says in the Fajr prayer after saying: "Come to success" twice: "Prayer is better than sleep" twice. This is the opinion of Al-Shafi'i in Iraq, while in Egypt he said: He does not say that. Abu Hanifa and his companions said: He says it after finishing the Adhan if he wishes, and it has been narrated from them that this is [permissible] during the Adhan itself, and this is what people do in the Fajr prayer(2). Abu Omar(3) said: It was narrated from the Prophet ﷺ from the hadith of Abu Mahdhura that he commanded him to say in the Fajr Adhan: "Prayer is better than sleep." It was also narrated from him from the hadith of Abdullah bin Zaid(4). And it was narrated from Anas that he said: It is of the Sunnah to say in Fajr: "Prayer is better than sleep." And it was narrated from Ibn Umar that he used to say it(5). As for Malik's statement in "Al-Muwatta": It reached him that the Muadhin came to Umar ibn al-Khattab to inform him of the Fajr prayer and found him sleeping, so he said: "Prayer is better than sleep," so [Umar] commanded him to place it in...

(1) Al-Istidhkar 4/16, and what is between brackets is from it, and Al-Tamhid 24/31. (2) Al-Tamhid 24/29, and what is between brackets is from it. (3) In Al-Tamhid 24/30. (4) The hadith of Abu Mahdhura was narrated by Ahmad (15378), Abu Dawood (500), An-Nasa'i in Al-Mujtaba 2/14 and in Al-Kubra (1623), and authenticated by Ibn Hazm as in Al-Talkhis al-Habir 1/202, and it will be mentioned in full in the eleventh issue, and it does not contain the mention of Tat-hwib. The hadith of Abdullah bin Zaid was mentioned in the previous issue. (5) Narrated from Anas by Ibn Khuzaymah in his Sahih (386), Al-Daraqutni (944), and Al-Bayhaqi 1/423 said: Its chain of narration is authentic. And narrated from Ibn Umar by Abd al-Razzaq 1/473, Al-Bayhaqi 1/423, and Al-Daraqutni 1/243, Al-Hafiz said in Al-Talkhis al-Habir 1/112: Its chain is good.

सूरह अल-मैदाह: आयत 58 66 यदि वह चाहे, तो वह इसे चार बार कह सकता है, और यदि वह चाहे, तो वह अपनी अज़ान में तरजी (दोहराव) कर सकता है, और यदि वह चाहे, तो वह नहीं कर सकता। यदि वह चाहे, तो इकामा को दोगुना कर सकता है, और यदि वह चाहे, तो इसे एकल कह सकता है, सिवाय उसके कहने के "नमाज़ खड़ी हो गई है" (क़द क़ामत अस-सलात), क्योंकि वह हर स्थिति में दो-दो बार है(1)। पाँचवाँ: उन्होंने सुबह की नमाज़ के लिए तत-ह्वीब के बारे में मतभेद किया —जो कि मुअज्ज़िन का कहना है: "नींद से नमाज़ बेहतर है"—मलिक, अल-थौरी और अल-लैथ ने कहा: मुअज्ज़िन सुबह की नमाज़ में दो बार "कल्याण की ओर आओ" कहने के बाद कहता है: "नींद से नमाज़ बेहतर है" दो बार। यह इराक में अल-शफीई का मत है, जबकि मिस्र में उन्होंने कहा: वह ऐसा नहीं कहता है। अबू हनीफा और उनके साथियों ने कहा: यदि वह चाहे तो अज़ान समाप्त करने के बाद इसे कहता है, और उनसे यह भी वर्णित है कि अज़ान के दौरान ही यह [जायज़] है, और फज्र की नमाज़ में लोग यही करते हैं(2)। अबू उमर(3) ने कहा: नबी ﷺ से अबू महज़ुरा की हदीस से वर्णित है कि उन्होंने उन्हें फज्र की अज़ान में कहने का आदेश दिया: "नींद से नमाज़ बेहतर है।" यह उनसे अब्दुल्ला बिन ज़ैद(4) की हदीस से भी वर्णित है। और अनस से वर्णित है कि उन्होंने कहा: फज्र में यह कहना सुन्नत है: "नींद से नमाज़ बेहतर है।" और इब्न उमर से वर्णित है कि वह इसे कहते थे(5)। जहाँ तक "अल-मुवत्ता" में मलिक के कथन का प्रश्न है: उन तक यह खबर पहुँची कि मुअज्ज़िन उमर इब्न अल-खत्ताब के पास उन्हें सुबह की नमाज़ की सूचना देने आए और उन्हें सोता हुआ पाया, तो उन्होंने कहा: "नींद से नमाज़ बेहतर है," इसलिए [उमर] ने उन्हें इसे... में रखने का आदेश दिया।

(1) अल-इस्तिज़कार 4/16, और इसके बीच कोष्ठक में जो है वह उसी से है, और अल-तमहीद 24/31। (2) अल-तमहीद 24/29, और इसके बीच कोष्ठक में जो है वह उसी से है। (3) अल-तमहीद 24/30 में। (4) अबू महज़ुरा की हदीस अहमद (15378), अबू दाऊद (500), अन-नसाई ने अल-मुज्तबा 2/14 में और अल-कुबरा (1623) में उद्धृत की है, और इब्न हज़म ने इसे सही माना है जैसा कि अल-तलखीस अल-हबीर 1/202 में है, और इसे ग्यारहवें मुद्दे में पूर्ण रूप से दिया जाएगा, और इसमें तत-ह्वीब का उल्लेख नहीं है। अब्दुल्ला बिन ज़ैद की हदीस पिछले मुद्दे में बीत चुकी है। (5) अनस से इसे इब्न खुज़ैमा ने अपनी सहीह (386) में, अल-दारकुतनी (944), और अल-बैहकी 1/423 ने उद्धृत किया है और कहा: इसकी इसनाद सही है। और इब्न उमर से अब्द अल-रज्जाक 1/473,

अल-बैहकी 1/423, और अल-दारकुतनी 1/243 ने उद्धृत किया है, अल-हाफिज़ ने अल-तलखीस अल-हबीर 1/112 में कहा: इसकी सनद हसन (अच्छी) है।

سورہ المائدہ: آیت 58 66 اگر وہ چاہے تو یہ چار بار کہے، اور اگر چاہے تو اپنی اذان میں ترجیع (دوہرائے) کرے، اور اگر چاہے تو نہ کرے۔ اور اگر چاہے تو اقامت کو دوہرا (تثنیہ) کہے، اور اگر چاہے تو ایک ایک بار کہے، سوائے اس کے قول 'قد قامت الصلاۃ' کے، کیونکہ وہ ہر حال میں دو دو بار ہے(1)۔ پانچویں بات: صبح کی نماز کے لیے تثویب کے بارے میں ان کا اختلاف ہوا— اور وہ مؤذن کا یہ کہنا ہے: 'الصلاۃ خیر من النوم' (نماز نیند سے بہتر ہے)—مالک، ثوری اور لیث نے کہا: مؤذن صبح کی نماز میں 'حی علی الفلاح' دو بار کہنے کے بعد کہتا ہے: 'الصلاۃ خیر من النوم' دو بار؛ اور عراق میں یہی امام شافعی کا قول ہے، جبکہ مصر میں انہوں نے کہا: وہ ایسا نہیں کہتا۔ اور ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب نے کہا: وہ اذان سے فارغ ہونے کے بعد کہتا ہے اگر چاہے، اور ان سے یہ بھی مروی ہے کہ اذان کے اندر ہی یہ [جائز] ہے، اور نماز فجر میں لوگوں کا اسی پر عمل ہے(2)۔ ابو عمر(3) نے کہا: نبی ﷺ سے ابو محذورہ کی حدیث سے مروی ہے کہ آپ نے انہیں فجر کی اذان میں 'الصلاۃ خیر من النوم' کہنے کا حکم دیا۔ اور یہ ان سے عبداللہ بن زید(4) کی حدیث سے بھی مروی ہے۔ اور انس سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: یہ سنت ہے کہ فجر میں کہا جائے: 'الصلاۃ خیر من النوم'۔ اور ابن عمر سے مروی ہے کہ وہ اسے کہتے تھے(5)۔ اور رہا امام مالک کا قول 'المؤطا' میں کہ: انہیں یہ اطلاع ملی کہ مؤذن عمر بن الخطاب کے پاس آیا تاکہ انہیں صبح کی نماز کی اطلاع دے، تو انہیں سوتا ہوا پایا، تو اس نے کہا: 'الصلاۃ خیر من النوم'؛ تو [عمر] نے اسے حکم دیا کہ وہ اسے... میں رکھے۔

(1) الاستذکار 4/16، اور اس کے درمیان جو بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے، اور التمہید 24/31۔ (2) التمہید 24/29، اور اس کے درمیان جو بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (3) التمہید 24/30 میں۔ (4) ابو محذورہ کی حدیث احمد (15378)، ابو داؤد (500)، نسائی نے المجتبیٰ

2/14 میں اور الکبریٰ (1623) میں تخریج کی ہے، اور ابن حزم نے اسے صحیح قرار دیا ہے جیسا کہ التلخیص الحبیر 1/202 میں ہے، اور یہ مسئلہ نمبر گیارہ میں مکمل طور پر آئے گی، اور اس میں تثویب کا ذکر نہیں ہے۔ اور عبداللہ بن زید کی حدیث پچھلے مسئلے میں گزر چکی ہے۔ (5) اسے انس سے ابن خزیمہ نے اپنی صحیح (386)، دارقطنی (944) اور بیہقی 1/423 میں تخریج کی ہے اور کہا: اس کی اسناد صحیح ہے۔ اور اسے ابن عمر سے عبد الرزاق 1/473، بیہقی 1/423 اور دارقطنی 1/243 نے تخریج کی ہے، حافظ نے التلخیص الحبیر 1/112 میں کہا: اس کی سند حسن ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 58 67

The call to morning prayer (1), I do not know that this (2) was narrated from Umar from a source that can be argued with and whose authenticity is known. Rather, it contains the hadith of Hisham bin Urwah, on the authority of a man called Ismail; I do not know him (3). Ibn Abi Shaybah (4) mentioned: 'Abdah bin Sulayman told us, from Hisham bin Urwah, from a man called Ismail, who said: The mu'adhin (caller to prayer) came to inform Umar of the morning prayer, and said: "Prayer is better than sleep." Umar liked it and said to the mu'adhin: "Keep it in your adhan (call to prayer)."

Abu Umar said (5): "The meaning of it in my view is that he said to him: The morning call is the place for saying it, not here, as if he disliked there being another call at the door of the leader as the leaders after him introduced (6)."

Abu Umar said: "What led me to this interpretation, even if the apparent meaning of the report is contrary to it, is because the tathweeb (saying 'prayer is better than sleep') in the morning prayer is better known among scholars and the general public than to think that Umar (may Allah be pleased with him) was ignorant of what (7) the Messenger of Allah (peace be upon him) established and commanded his callers to prayer: Bilal in Medina, and Abu Mahdhura in Mecca. For it is preserved and known in the call of Bilal (8), and the call of Abu Mahdhura in the morning prayer for the Prophet (peace be upon him) (9) is famous among scholars."

Islamic Council

(1) In Al-Muwatta 1/72, and Al-Istidhkar 4/74, and from it the author quoted, and what is in brackets is from it. (2) In (m): that this was narrated, and what is fixed from (d), (z), and (z) is what agrees with what is in Al-Istidhkar 4/74. (3) In (d), (z), and (m): I know him, and it was omitted in (z), from his words: Ismail, to his words: He said the caller to prayer came to call, and what is fixed from Al-Istidhkar 4/74, and Tanwir al-Hawalik by Al-Suyuti 1/93. (4) In Al-Musannaf 1/208. (5) In Al-Istidhkar 4/75-76. (6) In (z) and (m): after, and what is fixed from (d) and (z), which agrees with Al-Istidhkar. (7) In (m): ignorant of something, and what is fixed from (d), (z), and (z), which agrees with Al-Istidhkar. (8) In what Ahmad (16477) narrated from Abdullah bin Zaid, and in it: Bilal, the freed slave of Abu Bakr, would call with that, and call the Messenger of Allah (peace be upon him) to prayer. He said: He came to him and called him one morning to dawn, and it was said to him: The Messenger of Allah (peace be upon him) is sleeping. He said: So Bilal shouted at the top of his voice: Prayer is better than sleep. Saeed bin Al-Musayyib said: So this word was introduced into the call for the

dawn prayer. The graduation of the hadith was mentioned earlier at the beginning of the fourth issue, and in the chapter on the authority of Bilal (may Allah be pleased with him) in Ahmad (23912). (9) Its graduation was mentioned recently in this issue.

सूरह अल-मैदा: आयत 58 67

सुबह की अज़ान (1), मुझे नहीं पता कि यह (2) उमर से ऐसे स्रोत से वर्णित है जिसे प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया जा सके और जिसकी प्रामाणिकता ज्ञात हो। बल्कि, इसमें हिशाम बिन उरवाह की हदीस है, एक आदमी के अधिकार पर जिसे इस्माइल कहा जाता है; मैं उसे नहीं जानता (3)। इब्न अबी शयबा (4) ने उल्लेख किया: अब्दह बिन सुलेमान ने हमें हिशाम बिन उरवाह से, इस्माइल नामक एक व्यक्ति से बताया, जिसने कहा: मुअज़िन (अज़ान देने वाला) उमर को सुबह की नमाज़ की सूचना देने आया, और कहा: "नींद से बेहतर नमाज़ है।" उमर को यह पसंद आया और मुअज़िन से कहा: "इसे अपनी अज़ान में शामिल रखो।"

अबू उमर ने कहा (5): "मेरे विचार में इसका अर्थ यह है कि उन्होंने उससे कहा: सुबह की अज़ान इसे कहने की जगह है, यहाँ नहीं, जैसे कि उन्हें यह पसंद नहीं था कि शासक के दरवाज़े पर कोई दूसरी अज़ान हो जैसा कि उनके बाद के शासकों ने शुरू किया (6)।"

अबू उमर ने कहा: "मुझे इस व्याख्या के लिए जिस चीज़ ने प्रेरित किया, भले ही रिपोर्ट का प्रत्यक्ष अर्थ इसके विपरीत हो, वह यह है कि सुबह की नमाज़ में तस्बीब ('नींद से बेहतर नमाज़ है' कहना) विद्वानों और आम जनता के बीच इतना प्रसिद्ध है कि यह सोचना संभव नहीं कि उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) उस चीज़ से अनभिज्ञ थे (7) जिसे अल्लाह के रसूल (शांति उन पर हो) ने स्थापित किया था और अपने मुअज़िनों को आदेश दिया था: मदीना में बिलाल को, और मक्का में अबू महज़ूरा को। क्योंकि यह बिलाल की अज़ान (8) में संरक्षित और ज्ञात है, और पैगंबर (शांति उन पर हो) के लिए सुबह की नमाज़ में अबू महज़ूरा की अज़ान (9) विद्वानों के बीच प्रसिद्ध है।"

इस्लामिक काउंसिल

(1) अल-मुवत्ता 1/72 में, और अल-इस्तिधकार 4/74 में, और उससे लेखक ने उद्धृत किया, और जो कोष्ठक में है वह उसी से है। (2) (m) में: कि यह वर्णित है, और (d), (z), और (z) से जो निश्चित है वह अल-इस्तिधकार 4/74 के अनुरूप है। (3) (d), (z), और (m) में: मैं उसे जानता हूँ, और (z) में छोड़ दिया गया था, उनके शब्दों से: इस्माइल, उनके शब्दों तक: उन्होंने कहा कि मुअज़िन अज़ान देने आया, और जो अल-इस्तिधकार 4/74 से निश्चित है, और अल-सुयुति द्वारा तनवीर अल-हवालिक 1/93 से। (4) अल-मुसन्नफ 1/208 में। (5) अल-इस्तिधकार 4/75-76 में। (6) (z) और (m) में: बाद में, और (d) और (z) से जो निश्चित है, वह अल-इस्तिधकार के अनुरूप है। (7) (m) में: किसी चीज़ से

अनभिज्ञ, और (d), (z), और (z) से जो निश्चित है, वह अल-इस्तिधकार के अनुरूप है। (8) जिसे अहमद (16477) ने अब्दुल्ला बिन ज़ैद से वर्णित किया है, और उसमें: बिलाल, अबू बक्र के आज़ाद गुलाम, इसके साथ अज़ान देते थे, और अल्लाह के रसूल (शांति उन पर हो) को नमाज़ के लिए बुलाते थे। उन्होंने कहा: वह एक सुबह उनके पास आए और उन्हें फज्र के लिए बुलाया, और उनसे कहा गया: अल्लाह के रसूल (शांति उन पर हो) सो रहे हैं। उन्होंने कहा: तो बिलाल अपनी पूरी आवाज़ में चिल्लाए: नींद से बेहतर नमाज़ है। सईद बिन अल-मुसय्यब ने कहा: तो यह शब्द फज्र की नमाज़ की अज़ान में शामिल किया गया था। हदीस का उल्लेख पहले चौथे मुद्दे की शुरुआत में किया गया था, और अहमद (23912) में बिलाल (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के अधिकार पर अध्याय में। (9) इसका उल्लेख हाल ही में इस मुद्दे में किया गया था।

سورۃ المائدہ: آیت 58 67

صبح کی ندا (اذان) (1)، پس مجھے علم نہیں کہ یہ (2) عمر رضی اللہ عنہ سے کسی ایسی جہت سے مروی ہو جس سے استدلال کیا جا سکے اور اس کی صحت معلوم ہو۔ بلکہ اس میں ہشام بن عروہ کی حدیث ہے، ایک شخص سے جسے اسماعیل کہا جاتا ہے؛ میں اسے نہیں جانتا (3)۔ ابن ابی شیبہ (4) نے ذکر کیا: ہم سے عبدہ بن سلیمان نے ہشام بن عروہ سے، ایک شخص سے جسے اسماعیل کہا جاتا ہے، بیان کیا کہ: مؤذن عمر رضی اللہ عنہ کو صبح کی نماز کی اطلاع دینے آیا اور کہا: "الصلاۃ خیر من النوم" (نماز نیند سے بہتر ہے)۔ عمر رضی اللہ عنہ کو یہ پسند آیا اور انہوں نے مؤذن سے کہا: "اسے اپنی اذان میں برقرار رکھو"۔

ابو عمر (5) نے کہا: "میرے نزدیک اس کا مفہوم یہ ہے کہ انہوں نے اس سے کہا: صبح کی اذان ہی اسے کہنے کا مقام ہے نہ کہ یہاں، گویا انہوں نے ناپسند کیا کہ امیر کے دروازے پر ایک اور پکار (اذان) ہو جیسا کہ ان کے بعد کے امراء نے ایجاد کیا (6)۔"

ابو عمر نے کہا: "مجھے اس تاویل پر اس بات نے ابھارا اگرچہ خبر کا ظاہر اس کے خلاف ہے؛ کیونکہ صبح کی نماز میں تثویب (الصلاۃ خیر من النوم کہنا) علماء اور عوام کے نزدیک اس سے زیادہ مشہور ہے کہ عمر رضی اللہ عنہ کے بارے میں یہ گمان کیا جائے کہ وہ اس بات سے ناواقف تھے (7) جسے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے سنت قرار دیا تھا اور اپنے مؤذنوں کو اس کا حکم دیا تھا: مدینہ میں بلال کو اور مکہ میں ابو محذورہ کو۔ پس یہ بلال کی اذان (8) میں محفوظ و معروف ہے، اور نبی صلی اللہ علیہ وسلم کے لئے صبح کی نماز میں ابو محذورہ کی اذان (9) علماء کے ہاں مشہور ہے۔"

(1) الموطأ 1/72، اور الاستذکار 4/74 میں، اور مصنف نے اسی سے نقل کیا، اور بریکٹ میں جو کچھ ہے وہ اسی سے ہے۔ (2) (م) میں: کہ یہ روایت کیا گیا ہے، اور (د)، (ز) اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ الاستذکار 4/74 کے مطابق ہے۔ (3) (د)، (ز) اور (م) میں: میں اسے جانتا ہوں، اور (ظ) میں ان کے قول "اسماعیل" سے ان کے قول "اس نے کہا مؤذن اذان دینے آیا" تک ساقط ہے، اور الاستذکار 4/74 اور سیوطی کی تنویر الحوالک 1/93 سے ثابت ہے۔ (4) المصنف 1/208 میں۔ (5) الاستذکار 4/75 - 76 میں۔ (6) (ظ) اور (م) میں: "بعد"، اور (د) اور (ز) سے جو ثابت ہے وہ الاستذکار کے مطابق ہے۔ (7) (م) میں: "کچھ جاہل"، اور (د)، (ز) اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ الاستذکار کے مطابق ہے۔ (8) جسے احمد (16477) نے عبداللہ بن زید سے روایت کیا ہے، اور اس میں ہے: پس ابوبکر کے آزاد کردہ غلام بلال اس کے ساتھ اذان دیتے تھے، اور رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کو نماز کی طرف بلاتے تھے۔ انہوں نے کہا: وہ ایک صبح فجر کے وقت آپ کے پاس آئے اور آپ کو بلایا، تو ان سے کہا گیا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سو رہے ہیں۔ انہوں نے کہا: پس بلال نے اپنی بلند ترین آواز سے پکارا: نماز نیند سے بہتر ہے۔ سعید بن مسیب نے کہا: پس یہ کلمہ فجر کی نماز کی اذان میں شامل کر دیا گیا۔ اس حدیث کی تخریج چوتھے مسئلے کے شروع میں گزر چکی ہے، اور احمد (23912) کے ہاں بلال رضی اللہ عنہ سے اس باب میں مروی ہے۔ (9) اس مسئلے میں حال ہی میں اس کی تخریج گزر چکی ہے۔

Surah Al-Ma'idah, Verse 58 / 68

Waki' narrated from Sufyan, from 'Imran bin Muslim, from Suwayd bin Ghafalat that he sent word to his mu'adhin: "When you reach 'Hayya 'ala al-falah' (Come to success), say: 'As-salatu khayrum-minan-nawm' (Prayer is better than sleep), for that is the Adhan of Bilal"(1). It is known that Bilal never called the Adhan for 'Umar, nor was he heard after the Messenger of Allah (peace be upon him) except once in Ash-Sham when he entered it(2).

Sixth: The people of knowledge agreed that it is from the Sunnah not to call the Adhan for prayer until after its time has entered, except for Fajr(3). For the Adhan is called for it before the break of dawn according to the opinion of Malik, Al-Shafi'i, Ahmad, Ishaq, and Abu Thawr. Their evidence is the saying of the Messenger of Allah (peace be upon him): "Bilal calls the Adhan during the night, so eat and drink until Ibn Umm Maktum calls the Adhan"(4).

Abu Hanifa, Ath-Thawri, and Muhammad bin Al-Hasan said: The Adhan for the morning prayer should not be called until its time has entered; due to the saying of the Messenger of Allah (peace be upon him) to Malik bin Al-Huwayrith and his companion: "When the time for prayer comes, call the Adhan, then the Iqamah, and let the eldest of you lead the prayer"(5), and by analogy with the rest of the prayers.

A group of the people of Hadith said: If a mosque has two mu'adhins, one of them calls the Adhan before the break of dawn, and the other after the break of dawn(6).

Seventh: They differed regarding the mu'adhin calling the Adhan and someone else performing the Iqamah. Malik, Abu Hanifa, and their companions held that there is no harm in that; due to the Hadith of Muhammad bin 'Abdullah bin Zayd, from his father, that the Messenger of Allah (peace be upon him) commanded him, when he saw the call in a dream, to convey it to Bilal, so Bilal called the Adhan, then he commanded...

(1) Reported by Ibn Abi Shaybah 1/208, and Ibn Hazm in Al-Muhalla 3/151. (2) Al-Istidhkar 4/75-76. (3) Al-Awsat 3/29. (4) Reported by Ahmad (4551), Al-Bukhari (617), and Muslim (1092): (36) (37) from the Hadith of Ibn 'Umar (may Allah be pleased with them). And Al-Bukhari (622) and (623), and Muslim (1092): (38) from the Hadith of 'Aisha (may Allah be pleased with her). (5) Mentioned previously in the third issue. (6) See Al-Awsat 3/30, At-Tamhid 10/58-59, and Al-Istidhkar 4/71.

सूरह अल-माईदाह, आयत 58 / 68

वकी' ने सुफ़यान से, उन्होंने इमरान बिन मुस्लिम से, उन्होंने सुवैद बिन गफ़लाह से रिवायत की है कि उन्होंने अपने मुअज़्ज़िन को संदेश भेजा: "जब तुम 'हय्या अलल फ़लाह' पर पहुँचो, तो कहो: 'अस-सलातु खैरुम-मिनन-नौम' (नींद से नमाज़ बेहतर है), क्योंकि यही बिलाल की अज़ान है"(1)। और यह ज्ञात है कि बिलाल ने कभी भी उमर के लिए अज़ान नहीं दी, और न ही अल्लाह के रसूल ﷺ के बाद उन्हें सुना गया सिवाय एक बार शाम में जब वह वहाँ दाखिल हुए थे(2)।

छठा: विद्वानों ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि सुन्नत यह है कि नमाज़ के लिए अज़ान उसके समय के प्रवेश के बाद ही दी जाए, सिवाय फज्र के(3)। क्योंकि फज्र की अज़ान भोर होने से पहले दी जाती है, यह मलिक, अल-शफीई, अहमद, इसहाक और अबू थौर का मत है। उनका प्रमाण अल्लाह के रसूल ﷺ का यह कथन है: "बिलाल रात के समय अज़ान देते हैं, इसलिए खाते-पीते रहो जब तक कि इब्न उम्म मक्तूम अज़ान न दें"(4)।

अबू हनीफ़ा, अल-थौरी और मुहम्मद बिन अल-हसन ने कहा: सुबह की नमाज़ के लिए अज़ान तब तक नहीं दी जानी चाहिए जब तक कि उसका समय न हो जाए; क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ ने मलिक बिन अल-हुवैरथ और उनके साथी से कहा था: "जब नमाज़ का समय हो जाए, तो अज़ान दो, फिर इक़ामत कहो, और तुम में जो सबसे बड़ा हो वह नमाज़ का नेतृत्व करे"(5), और अन्य नमाज़ों के साथ सादृश्य (क़यास) द्वारा।

हदीस के विद्वानों के एक समूह ने कहा: यदि एक मस्जिद में दो मुअज़्ज़िन हों; तो उनमें से एक भोर होने से पहले अज़ान दे, और दूसरा भोर होने के बाद(6)।

सातवां: मुअज़्ज़िन के अज़ान देने और किसी और के इक़ामत कहने के बारे में उनमें मतभेद है; मलिक, अबू हनीफ़ा और उनके साथियों का मत है कि इसमें कोई हर्ज नहीं है; मुहम्मद बिन अब्दुल्ला बिन ज़ैद की हदीस के कारण, जो अपने पिता से रिवायत करते हैं कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें आदेश दिया था, जब उन्होंने सपने में पुकार (अज़ान) देखी थी, कि वह इसे बिलाल को सिखा दें, तो बिलाल ने अज़ान दी, फिर उन्होंने आदेश दिया...

(1) इब्न अबी शयबा 1/208 और इब्न हज़म ने अल-मुहल्ला 3/151 में संकलित किया। (2) अल-इस्तिज़कार 4/75-76। (3) अल-औसत 3/29। (4) अहमद (4551), अल-बुखारी (617), और मुस्लिम (1092): (36) (37) ने इब्न उमर के हदीस से संकलित किया। और अल-बुखारी (622) और

(623), और मुस्लिम (1092): (38) ने आयशा के हदीस से संकलित किया। (5) तीसरे मसले में पहले आ चुका है। (6) देखें अल-औसत 3/30, अल-तमहीद 10/58-59, और अल-इस्तिज़कार 4/71।

سورة المائدہ، آیت ۵۸ / ۶۸

وکیع نے سفیان سے، انہوں نے عمران بن مسلم سے، انہوں نے سوید بن غفلہ سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے اپنے موذن کو پیغام بھیجا: "جب تم 'حی علی الفلاح' پر پہنچو تو کہو: 'الصلوٰۃ خیر من النوم' (نماز نیند سے بہتر ہے)، کیونکہ یہی بلال کی اذان ہے"(۱)۔ اور یہ معلوم ہے کہ بلال نے عمر کے لیے کبھی اذان نہیں دی، اور نہ ہی رسول اللہ ﷺ کے بعد انہیں سنا گیا سوائے ایک مرتبہ شام میں جب وہ وہاں داخل ہوئے(۲)۔

چھٹا: اہل علم کا اس پر اتفاق ہے کہ سنت یہ ہے کہ نماز کے لیے اذان وقت داخل ہونے کے بعد ہی دی جائے سوائے فجر کے(۳)۔ کیونکہ فجر کے لیے اذان طلوع فجر سے پہلے دی جاتی ہے، یہ امام مالک، شافعی، احمد، اسحاق اور ابو ثور کا قول ہے۔ ان کی دلیل رسول اللہ ﷺ کا یہ فرمان ہے: "بلال رات میں اذان دیتے ہیں، پس تم کھاؤ اور پیو یہاں تک کہ ابن ام مکتوم اذان پکاریں"(۴)۔

اور ابوحنیفہ، ثوری اور محمد بن الحسن نے کہا: صبح کی نماز کے لیے اذان نہ دی جائے جب تک کہ اس کا وقت داخل نہ ہو جائے؛ کیونکہ رسول اللہ ﷺ نے مالک بن حویرث اور ان کے ساتھی سے فرمایا تھا: "جب نماز کا وقت آ جائے تو اذان دو، پھر اقامت کہو، اور تم میں سے جو بڑا ہو وہ امامت کرائے"(۵)، اور باقی نمازوں پر قیاس کرتے ہوئے۔

اور اہل حدیث کی ایک جماعت نے کہا: اگر مسجد کے دو موذن ہوں تو ایک طلوع فجر سے پہلے اذان دے اور دوسرا طلوع فجر کے بعد(۶)۔

ساتواں: وہ اس بارے میں اختلاف کرتے ہیں کہ ایک موذن اذان دے اور دوسرا اقامت کہے؛ پس مالک اور ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب کا مذہب یہ ہے کہ اس میں کوئی حرج نہیں؛ محمد بن

عبداللہ بن زید کی حدیث کی وجہ سے، اپنے والد سے، کہ رسول اللہ ﷺ نے انہیں حکم دیا تھا جب انہوں نے خواب میں اذان دیکھی تھی کہ وہ اسے بلال پر ڈال دیں (سکھا دیں)، تو بلال نے اذان دی، پھر آپ نے حکم دیا...

(۱) اسے ابن ابی شیبہ ۲۰۸/۱ اور ابن حزم نے المحلی ۱۵۱/۳ میں نکالا ہے۔ (۲) الاستذکار ۷۵/۴ - ۷۶۔ (۳) الاوسط ۲۹/۳۔ (۴) اسے احمد (۴۵۵۱)، بخاری (۶۱۷) اور مسلم (۱۰۹۲): (۳۶) (۳۷) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے نکالا ہے۔ اور بخاری (۶۲۲) و (۶۲۳) اور مسلم (۱۰۹۲): (۳۸) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے نکالا ہے۔ (۵) مسئلہ ثالثہ میں گزر چکا ہے۔ (۶) دیکھئے الاوسط ۳۰/۳، التمہید ۵۸/۱۰ - ۵۹، اور الاستذکار ۷۱/۴۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 58 69

Abdullah bin Zaid, so he performed the Iqamah (1).

Al-Thawri, Al-Layth, and Al-Shafi'i said: Whoever calls the Adhan should perform the Iqamah; because of the hadith of Abd al-Rahman bin Ziad bin An'um, from Ziad bin Nu'aym, from Ziad (2) bin al-Harith al-Suda'i, who said: I came to the Messenger of Allah (peace be upon him). At the start of dawn, he commanded me and I called the Adhan. Then he stood for prayer, and Bilal came to perform the Iqamah. The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The brother from Suda' has called the Adhan, and whoever calls the Adhan should perform the Iqamah" (3).

Abu Umar (4) said: Abd al-Rahman bin Ziad is Al-Afriqi, and most of them weaken him (as a narrator), and no one else narrates this hadith but him. The first [narrative] has a better chain of transmission, God willing. If Al-Afriqi's hadith is sound - for some people of knowledge authenticate and praise him - then following it is preferable; because it is a text regarding a point of disagreement, and it is later than the story of Abdullah bin Zaid with Bilal and the other. The latter of the commands of the Messenger of Allah (peace be upon him) is more worthy of being followed. Despite this, I prefer that if the regular Muezzin is one person, he should undertake the Iqamah. If someone else performs it, the prayer is valid by consensus, and praise be to Allah.

Eighth: The ruling for the Muezzin is to be deliberate in his Adhan, and not to sing or trill (5) with it as many ignorant people do today. Indeed, many of the lowlife (6) and common people have taken it beyond the limit of trilling; they repeat parts of it and cut it off so much that what he says is not understood, nor what he aims for.

Ad-Daraqutni (7) narrated from the hadith of Ibn Jurayj from Ata from Ibn Abbas who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) had a Muezzin who used to sing/ trill, so the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The Adhan is easy and lenient, so if it is..."

(1) Recorded by Al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 1/142, and Al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 1/399, and it was previously mentioned in the fourth issue. It does not state that he commanded Abdullah bin Zaid to perform the Iqamah. (2) In (d), (z), and (z): Abdullah; what is established is from the sources. (3) Recorded by Ahmad (17537), Abu Dawud (514), Al-Tirmidhi (199), and Ibn Majah (717). (4) In Al-Tamhid 24/32. And what precedes it is from him. (5) His saying: "yutarrib" (sings/trills); from "al-tatreeb",

which is prolonging the voice and beautifying it. See Al-Sihah (tarab). (6) They are the lowest of people. Al-Qamus (tagham). (7) In his Sunan (917) and previously 1/31.

सूरह अल-मा'इदा: आयत 58 69

अब्दुल्लाह बिन ज़ैद, तो उन्होंने इकामत कही (1)।

अल-थौरी, अल-लैथ और अल-शफ़ीई ने कहा: जो अज़ान देता है वही इकामत देगा; अब्द अल-रहमान बिन ज़ियाद बिन अनउम की हदीस के कारण, ज़ियाद बिन नुऐम से, ज़ियाद (2) बिन अल-हरिस अल-सुदाई से, जिन्होंने कहा: मैं अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आया। जब सुबह का पहला वक्त हुआ, तो आपने मुझे आदेश दिया और मैंने अज़ान दी। फिर आप नमाज़ के लिए खड़े हुए, और बिलाल इकामत देने के लिए आए। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "सुदाअ के भाई ने अज़ान दी है, और जो अज़ान देता है वही इकामत देता है" (3)।

अबू उमर (4) ने कहा: अब्द अल-रहमान बिन ज़ियाद अल-अफ़्रीकी है, और उनमें से अधिकांश उसे कमज़ोर (रावियों में) मानते हैं, और उसके अलावा कोई और इस हदीस को बयान नहीं करता है। पहली रिवायत की इसनाद (श्रृंखला) बेहतर है, इंशा अल्लाह। यदि अल-अफ़्रीकी की हदीस सही है - क्योंकि ज्ञान के कुछ लोग उसे विश्वसनीय मानते हैं और उसकी प्रशंसा करते हैं - तो उसका पालन करना बेहतर है; क्योंकि यह मतभेद के स्थान पर एक स्पष्ट पाठ है, और यह बिलाल और अन्य के साथ अब्दुल्लाह बिन ज़ैद की कहानी के बाद की बात है। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के आदेशों में से बाद वाला पालन करने के लिए अधिक योग्य है। इसके बावजूद, मैं पसंद करता हूँ कि यदि मुअज्जिन एक ही नियमित व्यक्ति है, तो वही इकामत संभाले। यदि कोई और इसे देता है, तो सर्वसम्मति (इज्मा) से नमाज़ जायज़ है, और अल्लाह की स्तुति हो।

आठवां: मुअज्जिन के लिए नियम यह है कि वह अपनी अज़ान में संयमित (धीमा) रहे, और उसमें गायन या लहर (5) न लाए जैसा कि आज बहुत से अज्ञानी लोग करते हैं। वास्तव में, बहुत से नीच (6) और आम लोगों ने इसे गायन की सीमा से बाहर निकाल दिया है; वे इसमें शब्दों को दोहराते हैं और काटते हैं इतना कि जो वह कह रहा है वह समझ में नहीं आता, न ही उसका उद्देश्य स्पष्ट होता है।

अद-दाराकुतनी (7) ने इब्न जुरैज की हदीस से अता के माध्यम से इब्न अब्बास से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का एक मुअज्जिन था जो अज़ान को गाकर कहता था, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "अज़ान आसान और सरल है, इसलिए यदि वह..."

(1) अल-तहावी ने शरह मानी अल-असर 1/142 में, और अल-बैहकी ने अल-सुनन अल-कुबरा 1/399 में इसे निकाला है, और यह चौथे मुद्दे में पहले आ चुका है। इसमें यह नहीं है कि उन्होंने अब्दुल्लाह बिन ज़ैद को इकामत का आदेश दिया था। (2) (द), (ज़), और (ज़) में: अब्दुल्लाह; जो प्रमाणित है वह स्रोतों से है। (3) अहमद (17537), अबू दाऊद (514), अल-तिर्मिज़ी (199), और इब्न माजाह (717) द्वारा निकाला गया। (4) अल-तम्हीद 24/32 में। और उससे पहले का हिस्सा उन्हीं का है। (5) उनका कहना: "यतर्रिब" (गाना); "अल-ततरीब" से, जिसका अर्थ है आवाज़ को खींचना और उसे सुशोभित करना। अल-सिहाह (तरब) देखें। (6) वे लोगों में सबसे नीच हैं। अल-कामूस (तगम)। (7) उनके सुनन (917) में और पहले 1/31 में।

سورہ المائدہ: آیت 58 69

عبداللہ بن زید، تو انہوں نے اقامت کہی (1)۔

ثوری، لیث اور شافعی نے کہا: جس نے اذان دی وہی اقامت کہے گا؛ عبدالرحمن بن زیاد بن انعم کی حدیث کی وجہ سے، زیاد بن نعیم سے، زیاد (2) بن الحارث الصدائی سے، انہوں نے کہا: میں رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا۔ جب صبح کا پہلا وقت ہوا تو آپ نے مجھے حکم دیا اور میں نے اذان دی۔ پھر آپ نماز کے لیے کھڑے ہوئے تو بلال اقامت کہنے کے لیے آئے۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "صدائ کے بھائی نے اذان دی ہے، اور جس نے اذان دی وہی اقامت کہے گا" (3)۔

ابو عمر (4) نے کہا: عبدالرحمن بن زیاد الافریقی ہے، اور ان میں سے اکثر اسے ضعیف قرار دیتے ہیں، اور اس کے علاوہ کوئی اس حدیث کو روایت نہیں کرتا، اور پہلی کی سند انشاء اللہ زیادہ بہتر ہے۔ اور اگر افریقی کی حدیث صحیح ہو - کیونکہ اہل علم میں سے کچھ اسے ثقہ قرار دیتے ہیں اور اس کی تعریف کرتے ہیں - تو اس پر عمل کرنا زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ یہ اختلاف کی جگہ پر نص ہے، اور یہ بلال اور دوسرے کے ساتھ عبداللہ بن زید کے قصے کے بعد کی بات ہے؛ پس رسول اللہ ﷺ کا آخری حکم اتباع کا زیادہ مستحق ہے۔ اس کے باوجود، میں یہ پسند کرتا ہوں کہ اگر باقاعدہ مؤذن ایک ہی ہو تو وہی اقامت کہے؛ لیکن اگر اس کے علاوہ کسی اور نے اقامت کہی تو بالاتفاق نماز درست ہے، والحمد للہ۔

آٹھواں: مؤذن کا حکم یہ ہے کہ وہ اپنی اذان میں ٹھہراؤ پیدا کرے، اور اسے گانا نہ بنائے (5) جیسا کہ آج کل بہت سے جاہل کرتے ہیں، بلکہ بہت سے کمینوں (6) اور عام لوگوں نے تو اسے خوش

الحانی کی حد سے بھی باہر نکال دیا ہے؛ پس وہ اس میں آوازوں کو اس طرح لوٹاتے اور کاٹتے ہیں کہ جو وہ کہہ رہا ہے وہ سمجھ نہیں آتا، اور نہ ہی اس کا مقصد واضح ہوتا ہے۔

دارقطنی (7) نے ابن جریج کی حدیث سے، عطا کے واسطے سے ابن عباس سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ کا ایک مؤذن تھا جو اذان میں گانے کا رنگ پیدا کرتا تھا، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اذان تو آسان اور سادہ ہے، پس اگر وہ..."

(1) اسے طحاوی نے شرح معانی الآثار 1/142 میں اور بیہقی نے السنن الکبری 1/399 میں روایت کیا ہے، اور چوتھے مسئلے میں گزر چکا ہے، اور اس میں یہ نہیں ہے کہ آپ نے عبداللہ بن زید کو اقامت کا حکم دیا تھا۔ (2) نسخوں (د)، (ز) اور (ظ) میں "عبد اللہ" ہے، اور جو یہاں درج ہے وہ دیگر مآخذ سے ثابت ہے۔ (3) اسے احمد (17537)، ابوداؤد (514)، ترمذی (199) اور ابن ماجہ (717) نے روایت کیا ہے۔ (4) التمہید 24/32 میں، اور اس سے پہلے والا حصہ انہی کا ہے۔ (5) ان کا قول "يُطَرِّب": "تطریب" سے ہے، جس کا مطلب آواز کو کھینچنا اور اسے سنوارنا ہے۔ الصِحاح (طرب) دیکھیں۔ (6) یہ لوگوں کے کمینے طبقے ہیں۔ القاموس (طغم)۔ (7) اپنی سنن (917) میں اور پہلے 1/31 میں۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 58 70

"...your Adhan lenient and easy(1), otherwise do not call to prayer." And he faces the Qiblah during his Adhan according to a group of(2) scholars, and turns his head right and left at "Hayya 'ala as-Salah" (Come to prayer) and "Hayya 'ala al-Falah" (Come to success) according to many people of knowledge. Ahmad said: He should not turn around unless he is in a minaret wanting to make the people hear, and this was also said by Ishaq, and it is preferable for him to be in a state of purity(3). Ninth: It is recommended for the listener of the Adhan to repeat it until the end of the two testimonies (Tashahhud), and if he completes it, it is permissible; due to the Hadith of Abu Sa'id(4). In Sahih Muslim(5) on the authority of Umar bin Al-Khattab, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "When the Mu'adhin says: Allah is the Greatest, Allah is the Greatest (Allahu Akbar, Allahu Akbar), and one of you says: Allah is the Greatest, Allah is the Greatest; then he says: I bear witness that there is no god but Allah, and he says: I bear witness that there is no god but Allah; then he says: I bear witness that Muhammad is the Messenger of Allah, and he says: I bear witness that Muhammad is the Messenger of Allah; then he says: Come to prayer, and he says: There is no might nor power except with Allah; then he says: Come to success, and he says: There is no might nor power except with Allah; then he says: Allah is the Greatest, Allah is the Greatest, and he says: Allah is the Greatest, Allah is the Greatest; then he says: There is no god but Allah, and he says: There is no god but Allah, from his heart, he will enter Paradise." And in it (Sahih Muslim), on the authority of Sa'd bin Abi Waqqas, from the Messenger of Allah ﷺ that he said: "He who says upon hearing the Mu'adhin: I bear witness that there is no god but Allah alone, without partner, and that Muhammad is His servant and Messenger; I am pleased with Allah as my Lord, with Muhammad as my Messenger, and with Islam as my religion, his past sins will be forgiven"(6).

---

(1) In (m): easy and lenient, and what is fixed from (d), (z), and (zha) is in accordance with Sunan ad-Daraqutni. (2) The word: 'min' (from), from (m). (3) See Al-Awsat 3/26-28, 37. (4) See Al-Istidhkar 4/19, and At-Tamheed 10/135. The Hadith of Abu Sa'id was narrated by Ahmad (11020), Al-Bukhari (611), and Muslim (383). (5) Number (385). (6) Sahih Muslim (386), and it is in Musnad Ahmad (1565).

सूरह अल-मा'इदा: आयत 58 70

"...तुम्हारी अज़ान नरम और आसान(1) होनी चाहिए, अन्यथा अज़ान न दें।" और विद्वानों(2) के एक समूह के अनुसार अज़ान के दौरान क़िबला की ओर मुख करना चाहिए, और ज्ञान के कई लोगों के अनुसार "हय्या अलस-सलाह" (नमाज़ के लिए आओ) और "हय्या अलल-फ़लाह" (सफलता के लिए आओ) पर अपना सिर दाएं और बाएं मोड़ना चाहिए। अहमद ने कहा: उसे घूमना नहीं चाहिए जब तक कि वह मीनार में न हो और लोगों को सुनाना चाहता हो, और यही बात इसहाक़ ने भी कही, और उसके लिए पाकी (शुद्धता) की स्थिति में होना बेहतर है(3)। नौवां: अज़ान सुनने वाले के लिए यह मुस्तहब (पसंदीदा) है कि वह दो गवाहियों (तशहुद) के अंत तक उसे दोहराए, और यदि वह इसे पूरा करता है, तो यह जायज़ है; अबू सईद की हदीस के कारण(4)। और सहीह मुस्लिम(5) में उमर बिन अल-खत्ताब से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जब मुअज़्ज़िन कहे: अल्लाहू अकबर अल्लाहू अकबर (अल्लाह सबसे बड़ा है), और तुम में से कोई कहे: अल्लाहू अकबर अल्लाहू अकबर; फिर वह कहे: अशहदु अल्ला इलाहा इल्लल्लाह (मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं), और वह कहे: अशहदु अल्ला इलाहा इल्लल्लाह; फिर वह कहे: अशहदु अन्ना मुहम्मदन रसूलुल्लाह (मैं गवाही देता हूँ कि मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं), और वह कहे: अशहदु अन्ना मुहम्मदन रसूलुल्लाह; फिर वह कहे: हय्या अलस-सलाह, और वह कहे: ला हौला वला.क़ुव्वता इल्ला बिल्लाह (अल्लाह की मदद के बिना न कोई शक्ति है न ताकत); फिर वह कहे: हय्या अलल-फ़लाह, और वह कहे: ला हौला वला.क़ुव्वता इल्ला बिल्लाह; फिर वह कहे: अल्लाहू अकबर अल्लाहू अकबर, और वह कहे: अल्लाहू अकबर अल्लाहू अकबर; फिर वह कहे: ला इलाहा इल्लल्लाह, और वह कहे: ला इलाहा इल्लल्लाह, अपने दिल से, तो वह जन्नत में दाखिल होगा।" और इसी में (सहीह मुस्लिम), साद बिन अबी वक़्क़ास से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जो मुअज़्ज़िन को सुनते समय कहे: मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं, वह अकेला है, उसका कोई शरीक (साझेदार) नहीं, और यह कि मुहम्मद उसके बंदे और रसूल हैं; मैं अल्लाह को रब, मुहम्मद को रसूल और इस्लाम को दीन (धर्म) के रूप में स्वीकार करके प्रसन्न हूँ, उसके पिछले गुनाह माफ कर दिए जाएंगे"(6)।

---

(1) (म) में: आसान और नरम, और (द), (ज़) और (ज़ौ) से जो साबित है, वह सुनन अद-दारकुतनी के अनुरूप है। (2) शब्द: 'मिन' (से), (म) से। (3) देखें अल-अवसत 3/26-28, 37। (4) देखें अल-इस्तिज़कार 4/19, और अत-तमहीद 10/135। अबू सईद की हदीस को अहमद (11020), बुखारी

(611), और मुस्लिम (383) ने रिवायत किया है। (5) नंबर (385)। (6) सहीह मुस्लिम (386), और यह मसनद अहमद (1565) में है।

سورہ المائدہ: آیت 58 70

"...تمہاری اذان نرم اور آسان(1) ہونی چاہیے، ورنہ اذان نہ دو۔" اور علماء(2) کی ایک جماعت کے نزدیک اذان کے دوران قبلہ رو ہونا چاہیے، اور اہل علم کی ایک بڑی تعداد کے مطابق "حی علی الصلاۃ" اور "حی علی الفلاح" پر اپنا سر دائیں اور بائیں موڑنا چاہیے۔ احمد نے کہا: وہ نہ مڑے سوائے اس کے کہ وہ مینار میں ہو اور لوگوں کو سنانا چاہتا ہو، اور یہی بات اسحاق نے بھی کہی، اور بہتر یہ ہے کہ وہ باوضو (پاک) ہو(3)۔ نویں بات: اذان سننے والے کے لیے مستحب ہے کہ وہ دونوں شہادتوں کے آخر تک اذان کو دہرائے، اور اگر وہ اسے مکمل کر لے تو جائز ہے؛ ابو سعید رضی اللہ عنہ کی حدیث کی وجہ سے(4)۔ اور صحیح مسلم(5) میں عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب مؤذن کہے: اللہ اکبر اللہ اکبر، تو تم میں سے کوئی کہے: اللہ اکبر اللہ اکبر؛ پھر وہ کہے: اشہد ان لا الہ الا اللہ، تو وہ کہے: اشہد ان لا الہ الا اللہ؛ پھر وہ کہے: اشہد ان محمد رسول اللہ، تو وہ کہے: اشہد ان محمد رسول اللہ؛ پھر وہ کہے: حی علی الصلاۃ، تو وہ کہے: لا حول ولا قوۃ الا باللہ؛ پھر وہ کہے: حی علی الفلاح، تو وہ کہے: لا حول ولا قوۃ الا باللہ؛ پھر وہ کہے: اللہ اکبر اللہ اکبر، تو وہ کہے: اللہ اکبر اللہ اکبر؛ پھر وہ کہے: لا الہ الا اللہ، اور وہ سچے دل سے کہے: لا الہ الا اللہ، تو وہ جنت میں داخل ہو گا"۔ اور اسی (صحیح مسلم) میں سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جو شخص مؤذن کی آواز سن کر کہے: میں گواہی دیتا ہوں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں وہ اکیلا ہے اس کا کوئی شریک نہیں، اور یہ کہ محمد اس کے بندے اور رسول ہیں؛ میں اللہ کے رب ہونے، محمد کے رسول ہونے اور اسلام کے دین ہونے پر راضی ہوں، تو اس کے پچھلے گناہ معاف کر دیے جائیں گے"(6)۔

(1) نسخہ (م) میں: سہلاً سمحاً، اور (د)، (ز) اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہی سنن دارقطنی کے موافق ہے۔ (2) لفظ: 'من'، نسخہ (م) سے۔ (3) دیکھئے الاوسط 26/3 - 28 ، 37 ۔ (4) دیکھئے الاستذکار 19/4 ، اور التمہید 135/10 اور حدیث ابو سعید کو احمد (11020)، بخاری (611)، اور مسلم (383) نے روایت کیا ہے۔ (5) نمبر (385)۔ (6) صحیح مسلم (386)، اور یہ مسند احمد (1565) میں بھی ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 58 71

Tenth: Regarding the merit of the Adhan (call to prayer) and the Mu'adhin (the caller); authentic narrations have also been recorded about it. Among them is what Muslim narrated from Abu Hurairah that the Prophet ﷺ said: "When the call to prayer is made, the devil turns back and breaks wind so as not to hear the Adhan"(1) - the Hadith. It is sufficient for you that it is the emblem of Islam and a sign of faith, as previously mentioned. As for the Mu'adhin; Muslim narrated from Mu'awiyah who said: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "The Mu'adhins will have the longest necks on the Day of Resurrection"(2). This is an indication of safety from the horror of that day, and Allah knows best. The Arabs use 'length of neck' as a metaphor for the nobility and leadership of a people, as their poet said: Long of neck and locks of hair(3) In Al-Muwatta, from Abu Sa'id al-Khudri; he heard the Messenger of Allah ﷺ say: "No jinn, human, or anything else hears the reach of the Mu'adhin's voice but will testify for him on the Day of Resurrection"(4). In Sunan Ibn Majah, from Ibn Abbas who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever calls the Adhan seeking reward for seven years, freedom from the Fire will be recorded for him"(5). And in it, from Ibn Umar that the Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever calls the Adhan for twelve years, it becomes mandatory for him [Paradise]..."

(1) Sahih Muslim (389): (19), also recorded by Ahmad (8139) and Al-Bukhari (608). (2) Sahih Muslim (387), and it is in Musnad Ahmad (16861). (3) See Al-Mufhim 15/2, the verse is by Layla al-Akhyaliyyah, in her Diwan p. 118. In it and other sources: 'tawl' instead of 'tiwal', and its beginning: 'They resemble kings in their appearance'. Al-Jahiz attributed it in 'Kitab al-Hayawan' 3/92 to Ash-Shamardhal, using 'Al-Umam' instead of 'Al-Lumam'. His words 'andiya' is plural of 'nadi', which is the neck, its top, its bone, or the area between the shoulder and the ear. His words 'Al-Lumam' is plural of 'limmah', which is hair that passes the earlobe. Al-Qamus (nadi, limam). (4) Al-Muwatta 69/1, also recorded by Ahmad (11305) and Al-Bukhari (609). (5) Sunan Ibn Majah (727). Also recorded by At-Tirmidhi (206) who said: a strange (gharib) Hadith, and in it is Jabir bin Yazid al-Ju'fi whom they weakened. Al-Nawawi weakened it in Khulasat al-Ahkam 277/1.

सूरा अल-मायदा: आयत 58 71

दसवां: अज़ान और मुअज़्ज़िन की फ़ज़ीलत के बारे में भी सहीह हदीसें आई हैं; उनमें से एक वह है जिसे मुस्लिम ने अबू हुरैरा से रिवायत किया है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "जब नमाज़ के लिए अज़ान दी जाती है, तो शैतान पीठ फेर कर भागता है और हवा छोड़ता है ताकि अज़ान की आवाज़ न सुन सके"(1) - हदीस का अंत। आपके लिए इतना ही काफी है कि यह इस्लाम का प्रतीक और ईमान की निशानी है जैसा कि पहले बताया जा चुका है। जहाँ तक मुअज़्ज़िन का सवाल है; मुस्लिम ने मुआविया से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को फरमाते हुए सुना: "कयामत के दिन मुअज़्ज़िनों की गर्दनें सबसे लंबी होंगी"(2)। यह उस दिन की दहशत से सुरक्षा का संकेत है, और अल्लाह बेहतर जानता है। अरब लोग 'लंबी गर्दन' का प्रयोग कौम के शरीफों और सरदारों के लिए उपमा के तौर पर करते हैं, जैसा कि उनके शायर ने कहा: लंबी गर्दनों वाले और कानों के नीचे तक झूलते बालों वाले(3) अल-मुवत्ता में अबू सईद अल-खुदरी से रिवायत है कि उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ को फरमाते हुए सुना: "मुअज़्ज़िन की आवाज़ की पहुँच तक कोई जिन्न, इंसान या कोई भी चीज़ ऐसी नहीं जो उसे सुने और कयामत के दिन उसके लिए गवाही न दे"(4)। सुनन इब्न माजाह में इब्न अब्बास से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिसने सात साल तक सवाब की नीयत से अज़ान दी, उसके लिए जहन्नुम की आग से आज़ादी लिख दी जाती है"(5)। उसी में इब्न उमर से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिसने बारह साल तक अज़ान दी, उसके लिए [जन्नत] वाजिब हो गई..."

(1) सहीह मुस्लिम (389): (19), और इसे अहमद (8139) और बुखारी (608) ने भी रिवायत किया है। (2) सहीह मुस्लिम (387), और यह मसनद अहमद (16861) में है। (3) अल-मुफ्हिम 15/2 देखें, यह शेर लैला अल-अखयलीया का है, जो उनके दीवान के पेज 118 पर है... (भाषाई अर्थों की व्याख्या)। (4) अल-मुवत्ता 69/1, और इसे अहमद (11305) और बुखारी (609) ने भी रिवायत किया है। (5) सुनन इब्न माजाह (727)। इसे तिर्मिज़ी (206) ने भी रिवायत किया और कहा: यह गरीब हदीस है, और इसमें जाबिर बिन यज़ीद अल-जुअफ़ी हैं जिन्हें कमज़ोर कहा गया है। नववी ने 'खुलासत अल-अहकाम' 277/1 में इसे कमज़ोर माना है।

سورہ المائدہ: آیت ۵۸ ۷۱

دسویں: جہاں تک اذان اور موذن کی فضیلت کا تعلق ہے؛ تو اس بارے میں بھی صحیح احادیث وارد ہوئی ہیں؛ ان میں سے وہ ہے جسے مسلم نے ابوہریرہ سے روایت کیا ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جب نماز کے لیے اذان دی جاتی ہے، تو شیطان پیٹھ پھیر کر بھاگتا ہے اور ہوا خارج کرتا ہے تاکہ اذان کی آواز نہ سن سکے"(۱) پوری حدیث۔ اور آپ کے لیے یہی کافی ہے کہ یہ اسلام کا شعار اور ایمان کی علامت ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ رہی بات موذن کی؛ تو مسلم نے معاویہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "قیامت کے دن موذنوں کی گردنیں تمام لوگوں سے زیادہ لمبی ہوں گی"(۲)۔ یہ اس دن کی ہولناکی سے مامون ہونے کا اشارہ ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ عرب لمبی گردن کو قوم کے شرفاء اور سرداروں کے لیے بطور کنایہ استعمال کرتے ہیں، جیسا کہ ان کے شاعر نے کہا: لمبی گردنوں والے اور کانوں کے نیچے تک لٹکنے والے بالوں والے(۳) اور موطا میں ابوسعید خدری سے مروی ہے؛ انہوں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: "موذن کی آواز کی حد تک جو بھی جن، انسان یا کوئی اور چیز اسے سنتی ہے وہ قیامت کے دن اس کے حق میں گواہی دے گی"(۴)۔ اور سنن ابن ماجہ میں ابن عباس سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے سات سال تک ثواب کی نیت سے اذان دی، اس کے لیے آگ سے براءت لکھ دی جاتی ہے"(۵)۔ اور اسی میں ابن عمر سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے بارہ سال تک اذان دی، اس کے لیے [جنت] واجب ہوگئی..."

(۱) صحیح مسلم (۳۸۹): (۱۹)، اور اسے احمد (۸۱۳۹) اور بخاری (۶۰۸) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۲) صحیح مسلم (۳۸۷)، اور یہ مسند احمد (۱۶۸۶۱) میں ہے۔ (۳) دیکھیے المفہم ۲/۱۵، اور یہ شعر لیلیٰ الاخیلیہ کا ہے جو ان کے دیوان ص ۱۱۸ پر موجود ہے... (لسانی تشریحات)۔ (۴)

الموطا ۱/۶۹، اور اسے احمد (۱۱۳۰۵) اور بخاری (۶۰۹) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۵) سنن ابن ماجہ (۷۲۷)۔ اور اسے ترمذی (۲۰۶) نے بھی روایت کیا اور کہا: یہ حدیث غریب ہے، اور اس میں جابر بن یزید الجعفی ہیں جنہیں محدثین نے ضعیف قرار دیا ہے۔ اور نووی نے خلاصۃ الاحکام ۱/۲۷۷ میں اسے ضعیف کہا ہے۔

Surah Al-Ma'idah, Verse 58 | 72

...Paradise, and sixty good deeds are written for him every day for his Adhan, and thirty good deeds for every Iqamah (1). Abu Hatim said: This chain of transmission is rejected (Munkar). But the Hadith is authentic (2).

From Uthman bin Abi al-Aas, he said: The last thing the Prophet ﷺ instructed me was: "Do not take a Mu'adhin who takes wages for his Adhan" (3). A firm (established) Hadith.

Eleventh point: They differed regarding taking (4) wages for the Adhan; Al-Qasim bin Abdurrahman and the people of opinion (Ashab al-Ray) disliked it, while Malik permitted it and said (5): There is no harm in it.

Al-Awza'i said: That is disliked, but there is no harm in taking provision for that from the public treasury (Bayt al-Mal).

Al-Shafi'i said (6): The Mu'adhin should not be provided for except from the fifth of the fifth, the portion of the Prophet ﷺ.

Ibn al-Mundhir said (7): It is not permissible to take wages for the Adhan.

Our scholars argued for taking wages using the Hadith of Abu Mahdhura, but there is some scrutiny regarding it; it was recorded by Al-Nasa'i, Ibn Majah, and others. He said: I went out with a group, and we were on part of the road, then a Mu'adhin called...

(1) Sunan Ibn Majah (728), through the route of Abdullah bin Salih, from Yahya bin Ayyub, from Ibn Jurayj, from Nafi', from Ibn Umar. Al-Hafiz said in 'Al-Talkhis al-Habir' (1/208): This Hadith is one of those for which Abdullah bin Salih was criticized. He said: Al-Bukhari narrated it in 'Al-Tarikh' from the Hadith of Yahya bin al-Mutawakkil, from Ibn Jurayj, from Sadaqah, from Nafi', and said: This is more likely. (2) 'Ilal Ibn Abi Hatim following the Hadith (366), and in it: This is very much rejected (Munkar), and it does not contain his saying: "And the Hadith is authentic." Perhaps it is from the author's words; see the comment before it. (3) Sunan Ibn Majah (714). It was also recorded by Al-Tirmidhi (209), and in its chain is Ash'ath bin Sawwar, whom Al-Hafiz weakened in 'Al-Taqrib'. It has another route whose narrators are trustworthy, recorded by Ahmad (16270), Abu Dawood (531), and Al-Nasa'i (2/23) similarly, with an addition. (4) The word "taking" is from (M), and Al-Awsat (3/63), and the speech from

it is similar. (5) In Al-Mudawwanah (1/26). (6) In Al-Umm (1/72). (7) In Al-Awsat (3/63-64) and what precedes it.

सूरा अल-मायदाह, आयत 58 | 72

...जन्नत, और उसके लिए उसके अज़ान के कारण हर दिन साठ नेकियाँ लिखी जाती हैं, और हर इक़ामत के लिए तीस नेकियाँ (1)। अबू हातिम ने कहा: यह सनद मुनकर (अस्वीकार्य) है। और हदीस सही है (2)।

उस्मान बिन अबी अल-आस से रिवायत है, उन्होंने कहा: नबी ﷺ ने मुझसे जो आखिरी बात कही थी वह यह थी: "ऐसे मोअज़्ज़िन को मत रखना जो अपनी अज़ान पर उजरत (मज़दूरी) लेता हो" (3)। यह साबित हदीस है।

ग्यारहवीं बात: अज़ान पर उजरत (4) लेने के बारे में विद्वानों में मतभेद है; अल-कासिम बिन अब्दुर्रहमान और असहाब-ए-राय (राय वाले लोग) ने इसे नापसंद किया है, जबकि मालिक ने इसकी अनुमति दी और कहा (5): इसमें कोई बुराई नहीं है।

अल-औज़ाई ने कहा: वह नापसंद (मक़रूह) है, लेकिन बैतुल माल से इसके लिए रिज़्क़ (वज़ीफ़ा) लेने में कोई बुराई नहीं है।

अल-शाफ़ई ने कहा (6): मोअज़्ज़िन को केवल खुमुसुल खुमुस (पाँचवें के पाँचवें हिस्से) से दिया जाना चाहिए, जो नबी ﷺ का हिस्सा है।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा (7): अज़ान पर उजरत लेना जायज़ नहीं है।

हमारे विद्वानों ने अबू महज़ूरा की हदीस से उजरत लेने के लिए दलील दी है, लेकिन इसमें कुछ विचार करने की बात है; इसे अल-नसाई, इब्न माजह और अन्य लोगों ने निकाला है, उन्होंने कहा: मैं एक दल के साथ निकला, हम रास्ते के किसी हिस्से में थे, फिर एक मोअज़्ज़िन ने अज़ान दी...

(1) सुनन इब्न माजह (728), और यह अब्दुल्लाह बिन सालेह के माध्यम से है, याह्या बिन अय्यूब से, इब्न जुरैज से, नाफ़े से, इब्न उमर से। हाफ़िज़ ने 'अल-तलख़ीस अल-हबीर' 208/1 में कहा: यह हदीस उन चीज़ों में से एक है जिनके लिए अब्दुल्लाह इब्न सालेह की आलोचना की गई थी। उन्होंने कहा: बुखारी ने इसे 'अल-तारीख़' में याह्या बिन अल-मुतवक्किल की हदीस से, इब्न जुरैज से, सदक़ा से, नाफ़े से रिवायत किया है, और कहा: यह अधिक संभावना है। (2) 'इलल इब्न अबी हातिम' हदीस (366) के बाद, और इसमें है: यह बहुत अधिक मुनकर है, और इसमें उनका यह कहना नहीं है: "और हदीस सही है।" शायद यह मुसन्निफ़ (लेखक) के शब्दों में से है, और इससे पहले की टिप्पणी

देखें। (3) सुनन इब्न माजह (714)। इसे तिर्मिज़ी (209) ने भी निकाला है, और इसकी सनद में अशअथ बिन सुवार है जिसे हाफ़िज़ ने 'अल-तक़रीब' में कमज़ोर बताया है। इसका एक और मार्ग है जिसके रावी विश्वसनीय हैं, जिसे अहमद (16270), अबू दाऊद (531), और अल-नसाई 23/2 ने इसी तरह निकाला है, और इसमें इज़ाफ़ा (वृद्धि) है। (4) शब्द "अख़्ज़" (लेना), (म) से, और अल-औसत 63/3, और उससे जुड़ी बात इसी तरह है। (5) अल-मुदव्वनाह 26/1 में। (6) अल-उम्म 72/1 में। (7) अल-औसत 63/3 - 64 और उससे पहले की बातों में।

...جنت، اور اس کے لیے اس کی اذان کے بدلے ہر دن ساٹھ نیکیاں لکھی جاتی ہیں، اور ہر اقامت کے بدلے تیس نیکیاں (۱)۔ ابو حاتم نے کہا: یہ اسناد منکر ہے۔ اور حدیث صحیح ہے (۲)۔

اور عثمان بن ابی العاص سے روایت ہے، انہوں نے کہا: نبی ﷺ نے مجھ سے آخری عہد جو کیا تھا وہ یہ تھا: "ایسا مؤذن نہ بنانا جو اپنی اذان پر اجرت لیتا ہو" (۳)۔ یہ ثابت حدیث ہے۔

گیارہویں بات: اذان پر اجرت (۴) لینے کے بارے میں اختلاف ہے؛ القاسم بن عبدالرحمن اور اصحاب الرائے نے اسے ناپسند کیا، جبکہ مالک نے اس کی رخصت دی اور کہا (۵): اس میں کوئی حرج نہیں۔

اور اوزاعی نے کہا: یہ مکروہ ہے، لیکن بیت المال سے اس پر رزق لینے میں کوئی حرج نہیں۔

اور شافعی نے کہا (۶): مؤذن کو صرف خمس الخمس (پانچویں کے پانچویں حصے) سے رزق دیا جائے گا جو کہ نبی ﷺ کا حصہ ہے۔

ابن المنذر نے کہا (۷): اذان پر اجرت لینا جائز نہیں۔

ہمارے علماء نے اجرت لینے پر ابو محذورہ کی حدیث سے استدلال کیا ہے، اور اس میں نظر (بحث کی گنجائش) ہے؛ اسے نسائی اور ابن ماجہ وغیرہ نے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں ایک گروہ کے ساتھ نکلا، ہم راستے کے کسی حصے میں تھے، تو ایک مؤذن نے اذان دی...

(۱) سنن ابن ماجہ (۷۲۸)، اور یہ عبداللہ بن صالح کے طریق سے ہے، یحییٰ بن ایوب سے، ابن جریج سے، نافع سے، ابن عمر سے۔ حافظ نے التلخیص الحبیر ۲۰۸/۱ میں کہا: یہ حدیث ان میں سے ایک ہے جس پر عبداللہ بن صالح پر اعتراض کیا گیا، انہوں نے کہا: اور اسے بخاری نے

تاریخ میں یحییٰ بن المتوکل کی حدیث سے، ابن جریج سے، صدقہ سے، نافع سے روایت کیا ہے، اور کہا: یہ زیادہ مشابہ ہے۔ (۲) علل ابن ابی حاتم حدیث کے بعد (۳۶۶) اور اس میں ہے: یہ بہت زیادہ منکر ہے، اور اس میں ان کا یہ قول نہیں ہے: "اور حدیث صحیح ہے۔" شاید یہ مصنف کا کلام ہے، اور اس سے پہلے کا تبصرہ دیکھیں۔ (۳) سنن ابن ماجہ (۷۱۴)۔ اور اسے ترمذی (۲۰۹) نے بھی نکالا ہے، اور اس کی اسناد میں اشعث بن سوار ہے جسے حافظ نے التقریب میں ضعیف قرار دیا ہے۔ اور اس کا ایک اور راستہ ہے جس کے راوی ثقہ ہیں، جسے احمد (۱۶۲۷۰)، ابو داؤد (۵۳۱)، اور نسائی ۲۳/۲ نے اسی طرح نکالا ہے، اور اس میں اضافہ ہے۔ (۴) لفظ: أخذ (لینا)، (م) سے، اور الاوسط ۶۳/۳، اور کلام اسی طرح ہے۔ (۵) المدونہ ۲۶/۱ میں۔ (۶) الام ۷۲/۱ میں۔ (۷) الاوسط ۶۳/۳ - ۶۴ اور جو اس سے پہلے ہے۔

Surah Al-Ma'idah, Verse 58 73

The Messenger of Allah ﷺ [was] for prayer near the Messenger of Allah ﷺ. We heard the voice of the Mu'adhin (caller to prayer) while we were turning away from him. We shouted, mimicking him and mocking him. The Messenger of Allah ﷺ heard this, and he sent some people to us, who made us sit before him. He said: "Which of you was the one whose voice I heard raised?" All the people pointed at me, and they were telling the truth. He sent them all away and kept me. He said to me: "Stand up and call the Adhan." I stood up, and nothing was more hateful to me than the Messenger of Allah (1) ﷺ or what he was commanding me to do. I stood before the Messenger of Allah ﷺ, and the Messenger of Allah ﷺ taught me the Adhan himself. He said: "Say: Allahu Akbar, Allahu Akbar, Allahu Akbar, Allahu Akbar (Allah is the Greatest). I bear witness that there is no god but Allah, I bear witness that there is no god but Allah. I bear witness that Muhammad is the Messenger of Allah, I bear witness that Muhammad is the Messenger of Allah." Then he said to me: "Raise and prolong your voice: I bear witness that there is no god but Allah, I bear witness that there is no god but Allah. I bear witness that Muhammad is the Messenger of Allah, I bear witness that Muhammad is the Messenger of Allah. Come to prayer, come to prayer. Come to success, come to success. Allah is the Greatest, Allah is the Greatest. There is no god but Allah." Then, when I finished the Adhan, he called me and gave me a pouch containing some silver. Then he placed his hand on the forehead of Abu Mahdhura, then he passed it over his face, then over his chest (2), then over his liver, until the hand of the Messenger of Allah ﷺ reached Abu Mahdhura's navel. Then the Messenger of Allah ﷺ said: "May Allah bless you and bestow blessings upon you." I said: "O Messenger of Allah, command me to call the Adhan in Makkah." He said: "I have already commanded you." All the hatred I felt for the Messenger of Allah ﷺ vanished and was replaced by love for the Messenger of Allah ﷺ. So I went to Attab bin Asid, the governor for the Messenger of Allah ﷺ in Makkah, and I called the Adhan with him for prayer by order of the Messenger of Allah ﷺ. This is the wording of Ibn Majah (3).

(1) In the manuscripts: "of the command of the Messenger of Allah," but what is established is from the sources. (2) In [manuscripts] (D), (Z), and (Zha): "between," and in Ahmad (15380): "between his hands." (3) Number (708), and Sunan an-Nasa'i 5/2. It was also narrated by Abu Dawud (500), (503), and at-Tirmidhi (191) in an abridged form, and they do not mention that the Prophet ﷺ gave him a pouch of silver. It is in Ahmad (15380) at length. It was mentioned before in the fourth and fifth

issues. His saying: "Mutankibun" (turning away); it is said: "nakaba" from the road or from something: if he turned away from it. "So-and-so turned away from us," meaning: he inclined away from us. See Al-Lisan (N-K-B).

सूरह अल-माइदा, आयत 58 73

अल्लाह के रसूल ﷺ के पास नमाज़ के लिए... हमने मुअज़्ज़िन (अज़ान देने वाले) की आवाज़ सुनी और हम उससे कतरा रहे थे। हमने चिल्लाकर उसकी नकल उतारी और उसका मज़ाक उड़ाया। अल्लाह के रसूल ﷺ ने यह सुना और हमारे पास कुछ लोगों को भेजा जिन्होंने हमें उनके सामने बिठा दिया। उन्होंने पूछा: "तुम में से वह कौन है जिसकी आवाज़ मैंने ऊँची सुनी थी?" सब लोगों ने मेरी तरफ इशारा किया और वे सच कह रहे थे। उन्होंने उन सबको भेज दिया और मुझे रोक लिया। उन्होंने मुझसे कहा: "खड़े हो जाओ और अज़ान दो।" मैं खड़ा हो गया और मुझे अल्लाह के रसूल ﷺ (१) या उनके हुक्म से ज़्यादा नफरत किसी चीज़ से नहीं थी। मैं अल्लाह के रसूल ﷺ के सामने खड़ा हुआ और अल्लाह के रसूल ﷺ ने खुद मुझे अज़ान सिखाई। उन्होंने कहा: "कहो: अल्लाह सबसे बड़ा है, अल्लाह सबसे बड़ा है, अल्लाह सबसे बड़ा है, अल्लाह सबसे बड़ा है। मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह के सिवा कोई माबूद (इबादत के लायक) नहीं, मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं। मैं गवाही देता हूँ कि मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं, मैं गवाही देता हूँ कि मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं।" फिर उन्होंने मुझसे कहा: "अपनी आवाज़ उठाओ और उसे लंबा करो: मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं, मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं। मैं गवाही देता हूँ कि मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं, मैं गवाही देता हूँ कि मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं। नमाज़ की तरफ आओ, नमाज़ की तरफ आओ। सफलता की तरफ आओ, सफलता की तरफ आओ। अल्लाह सबसे बड़ा है, अल्लाह सबसे बड़ा है। अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं।" फिर जब मैंने अज़ान पूरी कर ली, तो उन्होंने मुझे बुलाया और मुझे चाँदी के कुछ सिक्कों वाली एक थैली दी। फिर उन्होंने अपना हाथ अबू महज़ूरा के माथे पर रखा, फिर उसे उनके चेहरे पर फेरा, फिर उनके सीने (२) पर, फिर उनके जिगर पर, यहाँ तक कि अल्लाह के रसूल ﷺ का हाथ अबू महज़ूरा की नाभि तक पहुँच गया। फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अल्लाह तुम्हें बरकत दे और तुम पर अपनी बरकतें नाज़िल फरमाए।" मैंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, मुझे मक्का में अज़ान देने का हुक्म दीजिए।" उन्होंने फरमाया: "मैंने तुम्हें पहले ही हुक्म दे दिया है।" अल्लाह के रसूल ﷺ के लिए जो भी नफरत मेरे दिल में थी, वह सब खत्म हो गई और अल्लाह के रसूल ﷺ के लिए मुहब्बत में बदल गई। फिर मैं मक्का में अल्लाह के रसूल ﷺ के गवर्नर अत्ताब बिन असीद के पास गया और अल्लाह के रसूल ﷺ के हुक्म से उनके साथ नमाज़ के लिए अज़ान देने लगा। यह इब्न माजाह (३) के शब्द हैं।

(१) प्रतियों में: "अल्लाह के रसूल के हुक्म से," लेकिन जो स्थापित है वह स्रोतों से है। (२) (द), (ज़) और (ज़) प्रतियों में: "बीच में," और अहमद (१५३८०) में: "उनके हाथों के बीच।" (३) संख्या (७०८), और सुनन अन-नसाई ५/२। इसे अबू दाऊद (५००), (५०३) और तिरमिज़ी (१९१) ने भी संक्षेप में वर्णित किया है, और उनके पास यह ज़िक्र नहीं है कि नबी ﷺ ने उन्हें चाँदी की थैली दी थी। यह अहमद (१५३८०) में विस्तार से है। इसका उल्लेख चौथे और पाँचवें मसले में पहले ही किया जा चुका है। उनका कहना है: "मुतंकिबून" (कतराना); कहा जाता है: "नकबा" रास्ते से या किसी चीज़ से: यदि वह उससे मुड़ गया। "फलां हमसे मुड़ गया," यानी: वह हमसे दूर झुक गया। अल-लिसान (न-क-ब) देखें।

سورہ المائدہ، آیت 58 73

رسول اللہ ﷺ کے پاس نماز کے لیے... ہم نے مؤذن کی آواز سنی جبکہ ہم اس سے کنارہ کش تھے۔ ہم نے چلا کر اس کی نقل اتاری اور اس کا مذاق اڑایا۔ رسول اللہ ﷺ نے یہ سنا تو ہماری طرف کچھ لوگوں کو بھیجا جنہوں نے ہمیں آپ ﷺ کے سامنے بٹھا دیا۔ آپ ﷺ نے پوچھا: "تم میں سے وہ کون ہے جس کی آواز میں نے بلند سنی تھی؟" سب لوگوں نے میری طرف اشارہ کیا اور انہوں نے سچ کہا۔ آپ ﷺ نے ان سب کو رخصت کر دیا اور مجھے روک لیا۔ مجھ سے فرمایا: "کھڑے ہو جاؤ اور اذان دو۔" میں کھڑا ہو گیا اور میرے نزدیک رسول اللہ ﷺ (۱) یا آپ کے حکم سے زیادہ ناپسندیدہ کوئی چیز نہیں تھی۔ میں رسول اللہ ﷺ کے سامنے کھڑا ہوا اور رسول اللہ ﷺ نے خود مجھے اذان سکھائی۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "کہو: اللہ سب سے بڑا ہے، اللہ سب سے بڑا ہے، اللہ سب سے بڑا ہے، اللہ سب سے بڑا ہے۔ میں گواہی دیتا ہوں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، میں گواہی دیتا ہوں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، میں گواہی دیتا ہوں کہ محمد اللہ کے رسول ہیں، میں گواہی دیتا ہوں کہ محمد اللہ کے رسول ہیں۔" پھر مجھ سے فرمایا: "اپنی آواز بلند کرو اور اسے کہو: میں گواہی دیتا ہوں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، میں گواہی دیتا ہوں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، میں گواہی دیتا ہوں کہ محمد اللہ کے رسول ہیں، میں گواہی دیتا ہوں کہ محمد اللہ کے رسول ہیں۔ نماز کی طرف آؤ، نماز کی طرف آؤ۔ کامیابی کی طرف آؤ، کامیابی کی طرف آؤ۔ اللہ سب سے بڑا ہے، اللہ سب سے بڑا ہے۔ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں"۔ پھر جب میں نے اذان مکمل کر لی تو آپ ﷺ نے مجھے بلایا اور مجھے چاندی کے سکوں کی ایک تھیلی عطا فرمائی۔ پھر آپ ﷺ نے اپنا ہاتھ ابومحذورہ کی پیشانی پر رکھا، پھر اسے ان کے چہرے پر پھیرا، پھر سینے (۲) پر، پھر جگر پر یہاں تک کہ رسول اللہ ﷺ کا ہاتھ ابومحذورہ کی ناف تک پہنچ گیا۔ پھر رسول

اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ تمہیں برکت دے اور تم پر برکت نازل فرمائے"۔ میں نے عرض کیا: "یا رسول اللہ، مجھے مکہ میں اذان دینے کا حکم دیجئے"۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "میں نے تمہیں حکم دے دیا ہے"۔ پس رسول اللہ ﷺ کے لیے میرے دل میں جو کراہت تھی وہ ختم ہو گئی اور وہ سب رسول اللہ ﷺ کی محبت میں بدل گئی۔ پھر میں مکہ میں رسول اللہ ﷺ کے عامل عتاب بن اسید کے پاس پہنچا اور رسول اللہ ﷺ کے حکم سے ان کے ساتھ نماز کی اذان دینے لگا۔ یہ ابن ماجہ (۳) کے الفاظ ہیں۔

(۱) نسخوں میں: "رسول اللہ کے حکم سے"، اور جو ثابت ہے وہ مصادر سے ہے۔ (۲) (د)، (ز) اور (ظ) کے نسخوں میں: "درمیان"، اور احمد (۱۵۳۸۰) کے ہاں: "اپنے دونوں ہاتھوں کے درمیان"۔ (۳) نمبر (۷۰۸)، اور سنن نسائی ۵/۲، اور اسے ابوداؤد (۵۰۰)، (۵۰۳)، اور ترمذی (۱۹۱) نے بھی مختصراً روایت کیا ہے اور ان کے ہاں یہ نہیں ہے کہ نبی ﷺ نے انہیں چاندی کی تھیلی دی تھی، یہ احمد (۱۵۳۸۰) کے ہاں مفصل ہے۔ اس کا اشارہ چوتھے اور پانچویں مسئلہ میں گزر چکا ہے۔ اور ان کا قول ہے: "متنکبون"؛ کہا جاتا ہے: "نکب عن الطریق" یعنی راستے یا کسی چیز سے کنارہ کش ہونا: جب اس سے مڑ جائے۔ "تنکب فلان عنا" یعنی وہ ہم سے مڑ گیا۔ دیکھئے لسان العرب (ن ک ب)۔

74 Surah Al-Ma'idah, Verses 58 - 60

Twelfth: His, Exalted be He, saying: {That is because they are a people who do not understand} [Al-Ma'idah: 58], meaning: they are in the position of one who has no reason to prevent him from foul deeds(1). It is narrated that a Christian man was in Medina, and when he heard the Mu'azzin saying: "I bear witness that Muhammad is the Messenger of Allah," he said: "May the liar be burned." Then a spark(2) of fire fell in his house while he was sleeping, and [the fire] caught onto the house and burned it, and burned that disbeliever with it; so it became a lesson for mankind, and affliction is tied to speech. They used to be granted respite with the Prophet (peace and blessings be upon him) until they sought a judgment, then they were not delayed after that. Ibn al-Arabi mentioned it(3).

His, Exalted be He, saying: {Say, "O People of the Scripture, do you resent us except [for the fact] that we have believed in Allah and what was revealed to us and what was revealed before and because most of you are defiantly disobedient?" (59) Say, "Shall I inform you of [what is] worse than that as retaliation from Allah? [It is that of] those whom Allah has cursed and with whom He became angry and made of them apes and pigs and slaves of Taghut. Those are worse in position and further astray from the sound way" (60)} [Al-Ma'idah: 59-60].

His, Exalted be He, saying: {Say, "O People of the Scripture, do you resent us..."} Ibn Abbas (may Allah be pleased with him and his father) said: A group of Jews - among them Abu Yasir ibn Akhtab and Rafi' ibn Abi Rafi' - came to the Prophet (peace and blessings be upon him), and asked him about which messengers (peace be upon them) he believed in. He said: "We believe in Allah and what has been revealed to us and what was revealed to Abraham and Ishmael..." up to his saying: "and we are Muslims [in submission] to Him"(4). When he mentioned Jesus (peace be upon him), they denied his prophethood and said: "By Allah, we do not know of any followers of a religion with less fortune in this world and the hereafter than you, nor a religion worse than your religion." So this verse and those after it were revealed(5), and it is connected to what preceded it of...

(1) Majma' al-Bayan 6/133. (2) In (m): a flame (shararah). (3) In his Ahkam al-Quran 2/630-631, and what is between brackets is from him. (4) Meaning from verse (136) of Surah Al-Baqarah, and its beginning is: Say, "We believe in Allah..." (5) Narrated by al-Tabari 8/537-538 similarly, and mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 2/48, and al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 194.

74 सूरह अल-मा'इदाह, आयतें 58 - 60

बारहवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {यह इसलिए कि वे ऐसे लोग हैं जो समझ नहीं रखते} [अल-मा'इदाह: 58], अर्थात: वे उस व्यक्ति की स्थिति में हैं जिसके पास कोई बुद्धि नहीं है जो उसे बुरे कार्यों से रोके(1)। वर्णित है कि मदीना में एक ईसाई व्यक्ति था, जब भी वह मुअज़्ज़िन को कहते सुनता: "मैं गवाही देता हूँ कि मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं", तो वह कहता: "झूठा जल जाए।" फिर जब वह सो रहा था तो उसके घर में आग की एक चिंगारी(2) गिरी, और [आग] ने घर को पकड़ लिया और उसे जला दिया, और उस काफिर को भी उसके साथ जला दिया; तो यह लोगों के लिए एक सबक बन गया, और विपत्ति वाणी से जुड़ी होती है। वे नबी ﷺ के साथ मोहलत दिए जाते थे जब तक कि वे फैसला न माँगें, फिर उसके बाद उन्हें देरी नहीं की गई। इब्न अल-अरबी ने इसका उल्लेख किया है(3)।

अल्लाह तआला का कथन: {कह दो, "हे अहल-ए-किताब (ग्रंथ वालों)! क्या तुम हमसे केवल इस बात का बदला ले रहे हो कि हम अल्लाह पर और जो हमारी ओर उतारा गया और जो पहले उतारा गया था, उस पर ईमान लाए हैं और इसलिए कि तुममें से अधिकतर अवज्ञाकारी हैं?" (59) कह दो, "क्या मैं तुम्हें बताऊँ कि अल्लाह के पास इससे भी बुरा बदला क्या है? वे लोग जिन पर अल्लाह ने लानत की और उन पर क्रोधित हुआ और उनमें से बंदर और सूअर बनाए और जिन्होंने ताग़ूत (शैतान) की पूजा की। यही लोग स्थान में सबसे बुरे हैं और सीधे मार्ग से सबसे अधिक भटके हुए हैं" (60)} [अल-मा'इदाह: 59-60]।

अल्लाह तआला का कथन: {कह दो, "हे अहल-ए-किताब! क्या तुम हमसे बदला लेते हो..."} इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने कहा: यहूदियों का एक समूह - जिनमें अबू यासिर बिन अख़तब और राफ़े बिन अबी राफ़े शामिल थे - नबी ﷺ के पास आए, और उनसे पूछा कि वे किन रसूलों (उन पर शांति हो) पर ईमान रखते हैं। उन्होंने कहा: "हम अल्लाह पर और जो हमारी ओर उतारा गया और जो इब्राहीम और इसमाईल की ओर उतारा गया..." उनके कथन तक: "और हम उसी के आज्ञाकारी हैं"(4)। जब उन्होंने ईसा (उन पर शांति हो) का उल्लेख किया, तो उन्होंने उनकी नबूवत का खंडन किया और कहा: "अल्लाह की कसम, हम दुनिया और आख़िरत में आपसे कम भाग्यशाली किसी धर्म वाले को नहीं जानते, और न ही आपके धर्म से बुरा कोई धर्म।" तो यह आयत और उसके बाद वाली आयतें उतरीं(5), और यह उससे जुड़ी हुई है जो इससे पहले...

(1) मजमा अल-बयान 6/133। (2) (म) में: शरारा (आग की लपट)। (3) उनकी 'अहकाम अल-क़ुरान' 2/630-631 में, और कोष्ठक के बीच की सामग्री उन्हीं की है। (4) यानी सूरह अल-बकरा की आयत (136) से, और इसकी शुरुआत है: कहो, "हम ईमान लाए अल्लाह पर..." (5) इसे अल-तबरी 8/537-538 ने इसी तरह निकाला है, और अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 2/48 में और अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 194 में इसका उल्लेख किया है।

۷۴ سورة المائدہ، آیات ۵۸ - ۶۰

بارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَ﴾ "یہ اس لیے کہ وہ ایسے لوگ ہیں جو عقل نہیں رکھتے" [المائدہ: ۵۸]، یعنی: وہ اس شخص کے درجے میں ہیں جس کے پاس ایسی عقل نہیں جو اسے برائیوں سے روکے(۱)۔ روایت ہے کہ مدینہ میں ایک عیسائی آدمی تھا، جب بھی وہ مؤذن کو یہ کہتے سنتا: "أشهد أن محمداً رسول الله" (میں گواہی دیتا ہوں کہ محمد اللہ کے رسول ہیں)، تو وہ کہتا: "جھوٹا جل جائے"۔ پھر جب وہ سو رہا تھا تو اس کے گھر میں آگ کی ایک چنگاری(۲) گری، پس [آگ] گھر کو لگ گئی اور اسے جلا دیا، اور اس کافر کو بھی اس کے ساتھ جلا دیا؛ تو یہ لوگوں کے لیے ایک عبرت بن گیا، اور بلا گفتگو سے وابستہ ہوتی ہے۔ وہ نبی ﷺ کے ساتھ مہلت دیے جاتے تھے یہاں تک کہ وہ فیصلہ طلب کریں، پھر اس کے بعد انہیں تاخیر نہیں دی جاتی تھی۔ ابن العربی نے اس کا ذکر کیا ہے(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ هَلْ تَنْقِمُونَ مِنَّا إِلَّا أَنْ آمَنَّا بِاللَّهِ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْنَا وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلُ وَأَنَّ أَكْثَرَكُمْ فَاسِقُونَ ۝ قُلْ هَلْ أُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِنْ ذَلِكَ مَثُوبَةً عِنْدَ اللَّهِ مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ وَجَعَلَ مِنْهُمُ الْقِرَدَةَ وَالْخَنَازِيرَ وَعَبَدَ الطَّاغُوتَ أُولَئِكَ شَرٌّ مَكَانًا وَأَضَلُّ عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ ۝﴾ ترجمہ: "آپ کہہ دیجئے: اے اہل کتاب! کیا تم ہم سے صرف اس وجہ سے دشمنی رکھتے ہو کہ ہم اللہ پر اور جو کچھ ہماری طرف اتارا گیا اور جو کچھ پہلے اتارا گیا اس پر ایمان لائے ہیں اور اس لیے کہ تمہارے اکثر لوگ نافرمان ہیں؟ (۵۹) آپ کہہ دیجئے: کیا میں تمہیں بتاؤں کہ اللہ کے ہاں اس سے بھی بدتر بدلہ پانے والا کون ہے؟ وہ لوگ جن پر اللہ نے لعنت کی اور ان پر غضب ناک ہوا اور ان میں سے بندر اور سور بنا دیے اور جنہوں نے طاغوت کی پوجا کی، یہی لوگ ٹھکانے کے اعتبار سے بدتر ہیں اور سیدھے راستے سے بہت زیادہ بھٹکے ہوئے ہیں (۶۰)" [المائدہ: ۵۹-۶۰]۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ هَلْ تَنْقِمُونَ مِنَّا﴾ "آپ کہہ دیجئے: اے اہل کتاب! کیا تم ہم سے دشمنی رکھتے ہو..." ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: یہودیوں کی ایک جماعت - جن میں ابو یاسر بن اخطب اور رافع بن ابی رافع شامل تھے - نبی ﷺ کے پاس آئے، اور آپ سے ان رسولوں (علیہم السلام) کے بارے میں پوچھا جن پر آپ ایمان رکھتے ہیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہم اللہ پر اور جو ہماری طرف اتارا گیا اور جو ابراہیم اور اسماعیل کی طرف اتارا گیا..." آپ کے اس قول تک: "اور ہم اسی کے فرمانبردار ہیں"(۴)۔ جب آپ نے عیسیٰ علیہ السلام کا ذکر کیا، تو انہوں نے ان کی نبوت کا انکار کر دیا اور کہا: "اللہ کی قسم، ہم دنیا اور آخرت میں آپ سے کم نصیب کسی دین والے کو نہیں جانتے، اور نہ ہی آپ کے دین سے برا کوئی دین جانتے ہیں"۔ تو یہ آیت اور اس کے بعد والی آیات نازل ہوئیں(۵)، اور یہ اپنے سے پہلی بات سے جڑی ہوئی ہے جو کہ...

(۱) مجمع البیان ۱۳۳/۶۔ (۲) (م) میں: شرارہ (آگ کی لپٹ)۔ (۳) ان کی کتاب احکام القرآن ۲/ ۶۳۰ - ۶۳۱ میں، اور قوسین کے درمیان والی عبارت ان کی طرف سے ہے۔ (۴) یعنی سورۃ البقرہ کی آیت (۱۳۶) سے، اور اس کی ابتدا ہے: "قولوا آمنا باللہ..." (کہہ دو کہ ہم اللہ پر ایمان لائے...)۔ (۵) اسے طبری ۵۳۷/۸ - ۵۳۸ نے اسی طرح روایت کیا ہے، اور بغوی نے اپنی تفسیر ۴۸/۲ میں اور واحدی نے اسباب النزول ص ۱۹۴ میں اسے ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Ma'idah, Verses 59 - 60 75

Their rejection of the Call to Prayer (Adhan), for it is a comprehensive testimony to God's Oneness (Tawhid) and to Muhammad's prophethood. The contradictory religion is that of one who differentiates between God's prophets, not the religion of one who believes in all of them (2).

It is permissible to assimilate (idgham) the letter 'Lam' into 'Ta' due to their proximity (3).

And "tanqimuna" means: you resent. It was also said: you dislike. It was said: you deny. The meanings are close. It is said: 'naqama' from such-and-such 'yanqimu', and 'naqima yanqamu', the first is more frequent (4); Abdullah bin Qays (5) al-Ruqayyat said: "They did not resent the Umayyads except... that they act with forbearance if they are angered (6)"

In the revelation: {And they resented them not} [Al-Buruj: 8], and it is said: 'naqamtu' against the man [anqimu] with the kasra, so I am 'naqim': when you are angry with him; it is said: 'I did not resent his kindness' (7). Al-Kisa'i said: 'naqimtu' with the kasra is a dialectal variation, and 'naqamtu' an affair also, and 'naqimtuhu' if I disliked it. God took vengeance on him, i.e., He punished him. The noun from it is 'al-naqimah', and the plural is 'naqimat' and 'niqam' (8); like 'kalimah', 'kalimat', and 'kilim'. If you wish, you can make the 'qaf' silent (sukun) and transfer its vowel to the 'nun', saying 'niqmah', plural 'niqam', like 'ni'mah' and 'ni'am'.

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) In the manuscripts: with testimony, and what is established is from (m). (2) See Tafsir al-Razi 12/34. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/29. And Hisham, Hamza, and al-Kisa'i read with idgham, Al-Sab'ah p. 122 - 124, and Al-Taysir p. 43. (4) See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/186, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/210. (5) The word: Qais, from (m). (6) His Diwan p. 4 and Sheikh Mahmoud Shaker, may God have mercy on him, mentioned in his commentary on Tabaqat Fuhul al-Shu'ara' 2/647 that the consensus of the genealogists of Quraysh and the books of genealogy is that his name is: Ubaydullah. (7) In Al-Sihah (nqm), and the text between brackets is from it: I did not resent anything from him except kindness. (8) The word: and niqam, from (m), and Al-Sihah.

सूरत अल-माइदा, आयत 59 - 60 75

उनका अज़ान का खंडन करना, क्योंकि यह अल्लाह की एकता (तौहीद) और मुहम्मद की नबूवत की गवाही को समेटे हुए है (1)। विरोधाभासी धर्म उसका है जो ईश्वर के नबियों के बीच अंतर करता है, न कि उसका जो सभी पर विश्वास करता है (2)।

'लाम' को 'ता' में मिलाना (इदगाम) उनके उच्चारण स्थान के निकट होने के कारण जायज़ है (3)।

और "तन्किमून" (tanqimuna) का अर्थ है: तुम क्रोधित होते हो। कहा गया: तुम नापसंद करते हो। कहा गया: तुम इनकार करते हो। और अर्थ एक-दूसरे के निकट हैं। कहा जाता है: 'नक़मा' (naqama) अमुक चीज़ से 'यन्किम' (yanqimu), और 'नक़िमा' (naqima) 'यन्क़म' (yanqamu), और पहला अधिक प्रचलित है (4); अब्दुल्ला बिन क़ैस (5) अल-रुक़य्यात ने कहा: "उन्होंने उमय्यदों से कोई बदला नहीं लिया सिवाय... इसके कि वे क्रोधित होने पर भी सहनशीलता दिखाते हैं (6)"

और पवित्र कुरान (तन्ज़ील) में है: {और उन्होंने उनसे बदला नहीं लिया} [अल-बुरूज: 8], और कहा जाता है: 'नक़मतु' (naqamtu) आदमी पर [अन्क़िमू] कसरा के साथ, तो मैं 'नाक़िम' हूँ: जब तुम उस पर नाराज़ हो; कहा जाता है: 'मैंने उसके एहसान पर कोई बुराई नहीं की' (7)। अल-किसाई ने कहा: 'नक़िमतु' कसरा के साथ एक बोली है, और 'नक़मतु' उस मामले को भी, और 'नक़िमतुहू' जब मैंने उसे नापसंद किया, और अल्लाह ने उससे बदला लिया, यानी: उसे सज़ा दी, और इससे संज्ञा 'अल-नक़िमा' है, और बहुवचन 'नक़िमात' और 'निक्म' है (8); जैसे: 'कलिमा', 'कलिमात' और 'किलिम', और यदि तुम चाहो तो 'क़ाफ़' को साकिन (मौन) कर सकते हो, और उसका स्वर 'नून' पर स्थानांतरित कर सकते हो, तो मैंने कहा: 'निक्मा', और बहुवचन 'निक्म', जैसे: 'निअमा' और 'निअम'।

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) प्रतियों में: गवाही के साथ, और जो सिद्ध है वह (म) से है। (2) देखें तफ़्सीर अल-राज़ी 12/34 । (3) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/29। और हिशाम, हमजा और अल-किसाई ने इदगाम के साथ पढ़ा, अल-सबआ पृ. 122 - 124, और अल-तयसीर पृ. 43। (4) देखें अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 2/186, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/210। (5) शब्द: क़ैस, (म) से। (6) उनका दीवान पृ. 4 और शेख महमूद शाकिर (ईश्वर उन पर दया करे) ने तबक़ात फुहुल अल-शुअरा 2/647 पर अपनी टिप्पणी में उल्लेख किया कि कुरैश के वंशशास्त्रियों और वंश की पुस्तकों की सहमति है कि

उनका नाम है: उबैदुल्लाह। (7) अल-सिहाह (nqm) में, और कोष्ठक के बीच की बात उससे है: मैंने एहसान के अलावा उससे कुछ भी बुरा नहीं माना। (8) शब्द: और निक्म, (म) और अल-सिहाह से।

سورہ المائدہ، آیات 59 - 60 75

ان کا اذان کا انکار کرنا، کیونکہ یہ اللہ کی توحید اور محمد کی نبوت کی گواہی کا مجموعہ ہے(1)۔ متضاد دین اس کا ہے جو اللہ کے انبیاء کے درمیان فرق کرے، نہ کہ اس کا جو سب پر ایمان لائے(2)۔

اور 'لام' کا 'تا' میں ادغام جائز ہے کیونکہ مخرجی اعتبار سے یہ اس کے قریب ہے(3)۔

اور «تَنقِمُونَ» کا معنی ہے: تم ناراض ہوتے ہو۔ کہا گیا: تم ناپسند کرتے ہو۔ کہا گیا: تم انکار کرتے ہو۔ اور معنی قریب قریب ہیں، کہا جاتا ہے: 'نَقَم' فلاں چیز سے 'يَنقِم'، اور 'نَقِم' 'يَنقَم'، اور پہلا زیادہ عام ہے(4)؛ عبد اللہ بن قیس(5) الرقیات نے کہا: "انہوں نے بنو امیہ سے کوئی بدلہ نہیں لیا سوائے اس کے... کہ وہ غصے کی حالت میں بھی بردباری سے کام لیتے ہیں(6)"

اور وحی میں ہے: ﴿وَمَا نَقَمُوا مِنْهُمْ﴾ [البروج: 8]، اور کہا جاتا ہے: 'نَقَمْتُ' اس آدمی پر [أنقم] کسرہ کے ساتھ، تو میں 'ناقِم' ہوں: جب تم اس پر عتاب کرو؛ کہا جاتا ہے: 'ما نَقَمْتُ عَلَيْه الإحسان'(7) (میں نے اس کے احسان کا برا نہیں مانا)۔ الکسائی نے کہا: 'نَقِمت' کسرہ کے ساتھ ایک لغت (بولی) ہے، اور 'نَقَمْتُ' معاملے کو بھی، اور 'نَقِمتُہ' جب میں نے اسے ناپسند کیا، اور اللہ نے اس سے انتقام لیا، یعنی: اسے سزا دی، اور اس سے اسم 'النَّقِمة' ہے، اور جمع 'نَقِمات' اور 'نِقَم' ہے(8)؛ جیسے: 'كلمة'، 'كلمات' اور 'كِلِم'، اور اگر تم چاہو تو 'قاف' کو ساکن کر سکتے ہو، اور اس کی حرکت کو 'نون' کی طرف منتقل کر سکتے ہو، پس میں نے کہا: 'نِقْمة'، اور جمع 'نِقَم'، جیسے: 'نِعْمة' اور 'نِعَم'۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) نسخوں میں: بالشهادة (گواہی کے ساتھ)، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔ (2) دیکھئے تفسیر الرازی 12/34۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 2/29۔ اور ہشام، حمزہ اور الکسائی نے ادغام کے ساتھ پڑھا، السبعة ص 122 - 124، اور التیسیر ص 43۔ (4) دیکھئے معانی القرآن للزجاج 2/186، اور المحرر الوجیز 2/210۔ (5) لفظ: قیس، (م) سے۔ (6) ان کا دیوان ص 4 اور شیخ محمود شاکر رحمہ اللہ نے طبقات فحول الشعراء 2/647 پر اپنے تعلیق میں ذکر کیا ہے کہ قریش کے ماہرینِ انساب اور کتبِ نسب کا اس پر اجماع ہے کہ ان کا نام عُبید اللہ ہے۔ (7) الصحاح (نقم) میں، اور کلام اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے: میں نے اس سے سوائے احسان کے کچھ بھی برا نہیں مانا۔ (8) لفظ: ونقم، (م) اور الصحاح سے۔

Surah Al-Ma'idah, Verses 59-60 76

“...except that we believe in Allah” [is] in the accusative case (mansub) due to “tanqimun” (you resent), and “tanqimun” means you find fault with, i.e., do you resent anything in us except our belief in Allah, while you have known that we are on the truth(1). “And that most of you are defiantly disobedient,” i.e., in your abandonment of faith, and your departure from complying with Allah's command; so it was said: It is like the saying of a speaker: Do you resent anything from me except that I am chaste and you are a profligate. And it was said: Because most of you are defiantly disobedient, you resent that from us(2). The Almighty's saying: “Say, 'Shall I inform you of [what is] worse than that...'”, i.e., worse than your resentment towards us. And it was said: worse than what(3) you intend for us of harm, and this is an answer to their saying: We do not know a religion worse than yours. “Mathubatan” (as a reward) is in the accusative case for clarification (bayan), and its origin is “maf'ulah,” so the vowel of the 'waw' was transferred to the 'tha', thus the 'waw' became sukun (quiescent) and after it was another quiescent 'waw', so one of them was deleted for that reason(4), and similar to it are: “maqulah,” “majuzah,” and “madufah” in the sense of a verbal noun (masdar)(5), as the poet said: “And I was, whenever my neighbor called for a 'madufah' (hardship/fear), I would tuck up my garment until it reached halfway up my shin”(6) And it was said: it is “maf'ulah” like your saying(7): “makrumah” and “ma'qulah.” “Whomever Allah has cursed” - “man” (whoever) is in the nominative case (marfu'); as He said: “[Is] worse than that, the Fire” [Al-Hajj: 72], and the estimation is: It is the curse of whomever Allah has cursed, and it is permissible for it to be in the accusative case; meaning: Say, shall I inform you of worse than that: those whom Allah has cursed(8), and it is permissible for it to be in the position...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/29, and see Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 1/313. (2) See Tafsir al-Razi 12/34-35, and al-Muharrar al-Wajiz 2/210. (3) In (D), (Z), and (M): “ma” (what). (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/29. (5) See Majaz al-Qur'an by Abu Ubaydah 1/170, Tafsir al-Tabari 8/538, and Tafsir al-Razi 12/36. (6) Its author is Abu Jundub bin Murrah, and the verse is in the Diwan of the Hudhaylis 3/92, and al-Ma'ani al-Kabir 2/700; and his saying: “li-madufatin”, meaning: the matter that is cautioned against and feared. Lisan [al-Arab]: (dayf). (7) In the copies: “ka-qawlihi”, and the established text is from (M), and see al-Muhtasib 1/213-214. (8) In I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/29. Al-Tabari said 8/540: “unabbi'ukum” acts upon “man”.

सूरह अल-माईदाह, आयतें ५९ - ६० ७६

“...सिवाय इसके कि हम अल्लाह पर ईमान लाए हैं” (इल्ला अन आमन्ना बिल्लाह) ‘तनक़िमून’ (तुम बुरा मानते हो) के कारण नसब (अक्यूज़ेटिव) की स्थिति में है, और ‘तनक़िमून’ का अर्थ है तुम दोष निकालते हो, यानी: क्या तुम हमसे केवल अल्लाह पर हमारे ईमान के कारण बदला ले रहे हो, जबकि तुम्हें पता चल गया है कि हम सच्चाई पर हैं(१)। “और यह कि तुममें से अधिकांश अवज्ञाकारी हैं” (व अन्ना अक्सरकुम फ़ासिक़ून), यानी: तुम्हारे ईमान छोड़ने और अल्लाह के आदेश के अनुपालन से बाहर निकलने के कारण; तो यह कहा गया: यह एक कहने वाले के उस कथन के समान है: क्या तुम मुझसे केवल इसलिए बदला लेते हो क्योंकि मैं पवित्र हूँ और तुम दुराचारी हो। और कहा गया: क्योंकि तुममें से अधिकांश अवज्ञाकारी हो, इसलिए तुम हमसे इसका बदला लेते हो(२)। अल्लाह तआला का कथन: “कह दो, क्या मैं तुम्हें इससे भी बदतर चीज़ के बारे में बताऊँ..”, यानी: तुम्हारे हमसे बदला लेने से भी बुरा। और कहा गया: उस बुराई से भी बुरा(३) जो तुम हमारे लिए चाहते हो, और यह उनके इस कथन का उत्तर है: हम तुम्हारे धर्म से बुरा कोई धर्म नहीं जानते। ‘मथुबतन’ (प्रतिफल के रूप में) स्पष्टीकरण (बयान) के लिए नसब में है, और इसका मूल ‘मफ़ऊला’ है, तो ‘वाओ’ की हरकत को ‘था’ पर डाल दिया गया, जिससे ‘वाओ’ साकिन (मौन) हो गया और उसके बाद दूसरा साकिन ‘वाओ’ आया, इसलिए उनमें से एक को हटा दिया गया(४), और इसके उदाहरण हैं: ‘मक़ूला’, ‘मजूज़ा’ और ‘मदूफ़ा’ जो मस्तर (क्रियावाचक संज्ञा) के अर्थ में हैं(५), जैसा कि कवि ने कहा: “और मैं था, जब भी मेरे पड़ोसी ने किसी मुसीबत (मदूफ़ा) के लिए पुकारा, मैंने अपना परिधान सिकोड़ लिया यहाँ तक कि वह मेरी पिंडली के आधे तक पहुँच गया”(६) और कहा गया: यह ‘मफ़उला’ के वज़्न पर है जैसे तुम्हारा कहना(७): ‘मकरुमा’ और ‘मअ़क़ुला’। “जिसे अल्लाह ने लानत दी है” (मन लअनहुल्लाह) - ‘मन’ रफ़ा (नॉमिनेटिव) की स्थिति में है; जैसा कि उसने कहा: “[उससे] भी बुरा, आग है” [अल-हज्ज: ७२], और अनुमान यह है: वह उस व्यक्ति का श्राप है जिसे अल्लाह ने श्राप दिया है, और यह नसब की स्थिति में भी हो सकता है; यानी: कहो, क्या मैं तुम्हें इससे भी बदतर बताऊँ जिसे अल्लाह ने शाप दिया है(८), और यह इस स्थिति में भी हो सकता है...

(१) इराब अल-क़ुरान, अल-नहहास २९/२, और देखें मा'नी अल-क़ुरान, अल-फर्रा ३१३/१। (२) देखें तफ़्सीर अल-राज़ी ३४/१२-३५, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २१०/२। (३) (द), (ज़) और (म) में: ‘मा’। (४) इराब अल-क़ुरान, अल-नहहास २९/२। (५) देखें मजाज़ अल-क़ुरान, अबू उबैदा १७०/१, तफ़्सीर अल-तबरी ५३८/८, और तफ़्सीर अल-राज़ी ३६/१२। (६) इसके रचयिता अबू जुंदुब बिन मुर्रा हैं, और

यह शेर दीवान अल-हुदलिय्यीन ९२/३, और अल-मानी अल-कबीर ७००/२ में है; और उनका कहना: 'लि-मदूफ़तिन', अर्थात: वह मामला जिससे सावधान किया जाए और डरा जाए। लिसान [अल-अरब]: (दैफ)। (७) प्रतियों में: 'क-क़ौलिही', और स्थापित पाठ (म) से है, और देखें अल-मुहतसिब २१३/१ - २१४। (८) इराब अल-क़ुरान, अल-नहहास २९/२। तबरी ने ५४०/८ में कहा: 'अनबबिउकुम' को 'मन' पर प्रभावी बनाया गया है।

سورة المائدہ، آیات ۵۹ - ٦٠ ٧٦

﴿إِلَّا أَنْ ءَامَنَّا بِاللَّهِ﴾ «تنقمون» کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے، اور «تَنْقِمُونَ» کا مطلب ہے تم عیب نکالتے ہو، یعنی: کیا تم ہم سے صرف اللہ پر ہمارے ایمان کی وجہ سے بدلہ لیتے ہو، حالانکہ تم جان چکے ہو کہ ہم حق پر ہیں(١)۔ ﴿وَأَنَّ أَكْثَرَكُمْ فَسِقُونَ﴾، یعنی: تمہارے ایمان چھوڑنے اور اللہ کے حکم کی اطاعت سے نکل جانے میں؛ تو کہا گیا: یہ کہنے والے کے اس قول کی طرح ہے: کیا تم مجھ سے صرف اس لیے بدلہ لیتے ہو کہ میں پاکدامن ہوں اور تم بدکار ہو۔ اور کہا گیا: اس لیے کہ تم میں سے اکثر نافرمان ہو، تم ہم سے اس کا بدلہ لیتے ہو(٢)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ هَلْ أُنَبِّئُكُم بِشَرٍّ مِّن ذَٰلِكَ﴾، یعنی: اس سے زیادہ برا جو تم ہم سے بدلہ لیتے ہو۔ اور کہا گیا: اس برائی سے زیادہ برا جو تم ہمارے لیے چاہتے ہو(٣)، اور یہ ان کے اس قول کا جواب ہے: ہم تمہارے دین سے برا کوئی دین نہیں جانتے۔ ﴿مَثُوبَةً﴾ بیان کی بنا پر نصب میں ہے، اور اس کی اصل «مفعولة» ہے، تو واؤ کی حرکت کو ثاء پر ڈال دیا گیا، جس سے واؤ ساکن ہو گیا اور اس کے بعد دوسرا واؤ ساکن تھا، اس لیے ان میں سے ایک کو حذف کر دیا گیا(٤)، اور اسی طرح: «مَقُولة» اور «مَجُوزة» اور «مَضُوفة» مصدر کے معنی میں ہیں(٥)، جیسا کہ شاعر نے کہا: "اور میں تھا، جب بھی میرے پڑوسی نے کسی مصیبت (مضوفہ) کے لیے پکارا، میں نے اپنا تہبند سکیڑ لیا یہاں تک کہ وہ میری پنڈلی کے نصف تک پہنچ گیا"(٦) اور کہا گیا: یہ «مَفْعُلَة» کے وزن پر ہے جیسے تمہارا قول(٧): «مَكْرُمَة» اور «مَعْقُلة»۔ ﴿مَن لَّعَنَهُ اللَّهُ﴾ «مَنْ» محلِ رفع میں ہے؛ جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿بِشَرٍّ مِّن ذَٰلِكَ النَّارُ﴾ [الحج: ٧٢]، اور تقدیر یہ ہے: وہ اس شخص کی لعنت ہے جسے اللہ نے لعنت کی، اور یہ محلِ نصب میں بھی ہو سکتا ہے؛ یعنی: کہو کیا میں تمہیں اس سے زیادہ برا بتاؤں: جسے اللہ نے لعنت کی ہے(٨)، اور یہ اس مقام میں بھی ہو سکتا ہے...

(١) إعراب القرآن للنحاس ٢٩/٢ ، اور دیکھیے معاني القرآن للفراء ٣١٣/١ ۔ (٢) دیکھیے تفسير الرازي ٣٤/١٢ - ٣٥ ، اور المحرر الوجيز ٢١٠/٢ ۔ (٣) (د) اور (ز) اور (م) میں: «ما»۔ (٤) إعراب القرآن للنحاس ٢٩/٢ ۔ (٥) دیکھیے مجاز القرآن لأبي عبيدة ١٧٠/١ ، اور تفسير الطبري ٥٣٨/٨ ، اور تفسير الرازي ٣٦/١٢ ۔ (٦) اس کے کہنے والے ابو جندب بن مرہ ہیں، اور یہ شعر دیوان الهذليين ٩٢/٣ ، اور المعاني الكبير ٧٠٠/٢ میں ہے؛ اور ان کا قول: «لمضوفة»، یعنی: وہ معاملہ جس سے ڈرایا جائے اور خوف کھایا جائے۔ لسان [العرب]: (ضيف)۔ (٧) نسخوں میں: «كقوله»، اور متن (م) سے ثابت ہے، اور دیکھیے المحتسب ٢١٣/١ - ٢١٤ ۔ (٨) إعراب القرآن للنحاس ٢٩/٢ میں۔ طبری نے کہا ٥٤٠/٨: «أنبئكم» کو «من» میں عامل قرار دیا جائے گا۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 59 - 60 77

...genitive case (khafḍ) as a substitute (badal) for 'sharr' (evil), and the estimation is: Shall I inform you of those whom Allah has cursed? And the intended ones are the Jews (1). The discussion on 'at-Taghut' (2) has already been mentioned, meaning: and He made some of them worshipers of Taghut. The relative pronoun is omitted according to al-Farra' (3).

The Basrans said: It is not permissible to omit the relative pronoun, and the meaning is: those whom Allah has cursed and who worshipped Taghut (4).

Ibn Waththab and al-Nakha'i recited: «أُنَبِّئُكُمْ» (unabbi'ukum - I will inform you) with lightening (takhfīf) (5).

Hamza recited: «عَبُدَ الطَّاغوت» (abuda at-taghuti) with a damma on the ba' and a kasra on the ta'; he made it a noun on the pattern of 'fa'ul', like 'adud' (arm), so it is a structure for hyperbole and abundance, like 'yaquz' (vigilant), 'nadus' (sagacious) (6), and 'hadhur' (cautious), and its origin is an adjective (7). From this is the saying of al-Nabighah:

From the wild animals of Wajrah, with patterned legs, lean-bellied like the sword of a solitary polisher (8).

...with a damma on the ra'.

And he [Hamza] put it in the accusative case (nasb) by 'ja'ala' (He made), meaning: He made some of them slaves to Taghut, and he annexed 'abud' to 'at-Taghut', thus putting it in the genitive (khafḍ). And 'ja'ala' is in the sense of 'khalaqa' (He created), and the meaning is: He made among them those who exaggerate in the worship of Taghut (9).

(1) Tafsir al-Baghawi 2/49. (2) 4/283 - 284. (3) In his Ma'ani al-Qur'an 1/314. (4) See al-Bayan fi Gharib I'rab al-Qur'an 1/299 by Abu al-Barakat ibn al-Anbari, and Majma' al-Bayan 6/138. (5) Al-Qira'at al-Shadhah p. 33, al-Muharrar al-Wajiz 2/210, and al-Bahr al-Muhit 3/518. (6) His saying: 'nadus'; it is said: a man who is 'nadas', 'nadis', and 'nadus'; meaning: one who understands quickly, hearing and intelligent. Al-Lisan (n-d-s). (7) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/414, and Hamza's recitation in al-Sab'ah p. 246, and al-Taysir p. 100. (8) Diwan al-Nabighah al-Dhubyani p. 31, in which the poet likens his she-camel to a wild bull described with the following qualities: he specified the wild animals of Wajrah because it is a desert between Marran and Dhat

'Irq, and wild animals are abundant there. 'Mawshi akari'uhu' means there are black spots on its legs, and on its face is a dark reddish-black hue. 'Tawi al-masir' means lean, and 'al-masir' is the intestine, plural is 'musran'. 'Ka-sayf al-sayqal' means it shines. 'Al-farad', with kasra, fatha, or sukun on the 'ra', means the bull that is solitary from its female. We have not come across its vocalization with damma on the 'ra' as the author will mention; see Khizanat al-Adab 3/188. (9) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' by Makki 1/414.

सूरह अल-मैदाह: आयतें 59 - 60 77

... 'शर' (बुराई) के बदले (बदल) के रूप में जर (खफ्द) है, और अनुमान यह है: क्या मैं तुम्हें उनके बारे में बताऊं जिन्हें अल्लाह ने लानत (श्राप) दी है; और इससे मुराद यहूदी हैं (1)। 'तागूत' (2) के बारे में बात पहले ही की जा चुकी है, यानी: और उसने उनमें से कुछ को तागूत की पूजा करने वाला बनाया। अल-फर्रा' (3) के अनुसार सम्बन्धवाचक सर्वनाम (मूसुल) लुप्त है।

बसरियों ने कहा: सम्बन्धवाचक सर्वनाम को हटाना जायज़ नहीं है, और अर्थ है: जिन्हें अल्लाह ने लानत दी और जिन्होंने तागूत की इबादत की (4)।

इब्न वस्साब और अल-नखई ने «أُنَبِّئُكُمْ» (अुनब्बिउकुम - मैं तुम्हें बताऊंगा) को हल्का (तखफीफ) करके पढ़ा (5)।

हमज़ा ने «الطَّاغوت। عَبُدَ» (अबुद अत्-तागूती) पढ़ा, जिसमें 'बा' पर दम्मा और 'ता' के नीचे कसरा है; उन्होंने इसे 'फ़ुउल' के वजन पर एक संज्ञा बना दिया, जैसे 'अदुद' (बाजू), इसलिए यह अतिशयोक्ति और बहुतायत के लिए एक संरचना है, जैसे 'यकुज़' (सतर्क), 'नदुस' (कुशाग्रबुद्धि) (6) और 'हज़ुर' (सावधान), और इसका मूल एक विशेषण है (7)। इसी से अल-नाबिगा का कथन है:

वजराह के जंगली जानवरों में से, चितकबरे पैरों वाला, दुबले पेट वाला जैसे किसी अकेले पालिश करने वाले की तलवार (8)।

... 'रा' पर दम्मा के साथ।

और उन्होंने इसे 'जआला' (उसने बनाया) के कारण नसब (कर्म कारक) में रखा, यानी: उसने उनमें से तागूत के लिए 'अबुद' (गुलाम) बनाया, और 'अबुद' को 'अत्-तागूत' के साथ जोड़ दिया, जिससे यह खफ्द (जर) में हो गया। और 'जआला' का अर्थ यहाँ 'खलका' (पैदा किया) है, और अर्थ यह है: उसने उनमें से उन लोगों को बनाया जो तागूत की इबादत में हद से बढ़ जाते हैं (9)।

(1) तफ़्सीर अल-बग़वी 2/49. (2) 4/283 - 284. (3) उनकी किताब 'मआनी अल-कुरआन' 1/314 में। (4) अबू अल-बकात इब्न अल-अंबारी की 'अल-बयान फी गरीब इ'राब अल-कुरआन' 1/299 और 'मजमा अल-बयान' 6/138 देखें। (5) अल-किरात अल-शाज़ा पृष्ठ 33, अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/210, और अल-बहर अल-मुहीत 3/518. (6) उनका कथन: 'नदुस'; कहा जाता है: एक आदमी जो 'नदस', 'नदीस' और 'नदुस' है; यानी: जल्दी समझने वाला, सुनने में तेज़ और समझदार। अल-लिसान

(न-द-स)। (7) अल-कशफ अन वुजूह अल-किरात अल-सबअ 1/414, और हमज़ा की किरात अल-सबअ पृष्ठ 246 में, और अल-तयसीर पृष्ठ 100. (8) दीवान अल-नाबिगा अल-दुब्यानी पृष्ठ 31, जिसमें कवि अपनी ऊंटनी की तुलना एक जंगली सांड से करता है जिसमें निम्नलिखित गुण हैं: उसने वजराह के जंगली जानवरों को इसलिए चुना क्योंकि यह मर्रान और जात इर्क के बीच एक रेगिस्तान है, और वहां जंगली जानवर बहुत होते हैं। 'मौशी अकारिउहु' का अर्थ है उसके पैरों पर काले धब्बे हैं, और उसके चेहरे पर कालापन लिए हुए सुर्खी है। 'तावी अल-मसीर' का अर्थ है दुबला-पतला, और 'अल-मसीर' आंत है, जिसका बहुवचन 'मुसरान' है। 'क-सैफ अल-सैक़ल' का अर्थ है वह चमकता है। 'अल-फ़रद', 'रा' पर कसरा, फत्हा या सुकून के साथ: वह सांड जो अपनी मादा से अलग अकेला हो। हमें 'रा' पर दम्मा के साथ इसका उच्चारण नहीं मिला जैसा कि लेखक उल्लेख करेंगे; खिजानत अल-अदब 3/188 देखें। (9) मक्की की 'अल-कशफ अन वुजूह अल-किरात अल-सबअ' 1/414.

سورہ المائدہ: الآیتان 59 - 60 77

«شر» سے بدل ہونے کی وجہ سے حالتِ جر (خفض) میں ہے، اور تقدیری عبارت یہ ہے: کیا میں تمہیں ان لوگوں کے بارے میں بتاؤں جن پر اللہ نے لعنت کی ہے؛ اور اس سے مراد یہودی ہیں (1)۔ اور «طاغوت» (2) کے بارے میں بات پہلے گزر چکی ہے، یعنی: اور اس نے ان میں سے بعض کو طاغوت کا پجاری بنایا۔ اور الفراء (3) کے نزدیک اسم موصول محذوف ہے۔

اور بصریوں نے کہا: اسم موصول کا حذف کرنا جائز نہیں ہے، اور معنی یہ ہے: وہ جس پر اللہ نے لعنت کی اور جس نے طاغوت کی عبادت کی (4)۔

اور ابن وثاب اور النخعی نے «أُنَبِّئُكُمْ» (unabbi'ukum) تخفیف کے ساتھ پڑھا ہے (5)۔

اور حمزہ نے «عَبُدَ الطَّاغوت» باء کے ضمہ اور تاء کے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے؛ انہوں نے اسے «فَعُل» کے وزن پر اسم قرار دیا ہے، جیسے «عَضُد» (بازو)، پس یہ مبالغہ اور کثرت کے لیے ایک صیغہ ہے، جیسے «يَقُظ» (بیدار)، «نَدُس» (ذہین) (6) اور «حَذُر» (ہوشیار)، اور اس کی اصل صفت ہے (7)۔ اور اسی سے نابغہ کا قول ہے:

وُجرہ کے وحشی جانوروں میں سے، جس کے پاؤں نقش و نگار والے ہیں، دبلا پتلا جیسے کسی تنہا صیقل کرنے والے کی تلوار (8)۔

راء کے ضمہ کے ساتھ۔

اور اسے «جعل» کی وجہ سے نصب دیا، یعنی: اس نے ان میں سے طاغوت کے لیے «عَبُد» (غلام) بنایا، اور «عَبُد» کی اضافت «الطاغوت» کی طرف کی، پس اسے جر دیا۔ اور «جَعَلَ» یہاں

«خَلَقَ» (پیدا کیا) کے معنی میں ہے، اور معنی یہ ہے: اور اس نے ان میں سے وہ لوگ بنائے جو طاغوت کی عبادت میں مبالغہ کرتے ہیں (9)۔

(١) تفسیر البغوی ٤٩/٢ . (٢) ٢٨٣/٤ - ٢٨٤ . (٣) ان کی کتاب معانی القرآن میں ٣١٤/١ . (٤) دیکھئے ابوالبرکات ابن الانباری کی البیان فی غریب اعراب القرآن ٢٩٩/١ ، اور مجمع البیان ١٣٨/٦ . (٥) القراءات الشاذہ ص ٣٣ ، والمحرر الوجیز ٢١٠/٢ ، والبحر المحیط ٥١٨/٣ . (٦) ان کا قول: نَدُس؛ کہا جاتا ہے: رجل نَدَس وندیس وندُس؛ یعنی: جلد سمجھنے والا، سننے میں تیز اور فہیم۔ اللسان (ندس) . (٧) الکشف عن وجوہ القراءات السبع ٤١٤/١ ، اور حمزہ کی قراءت السبعہ ص ٢٤٦ میں، اور التیسیر ص ١٠٠ . (٨) دیوان النابغہ الذبیانی ص ٣١ ، اس میں شاعر نے اپنی اونٹنی کو ایک جنگلی بیل سے تشبیہ دی ہے جو ان درج ذیل صفات سے متصف ہے: اور وُجرہ کے وحشی جانوروں کی تخصیص اس لیے کی کہ وہ مران اور ذات عرق کے درمیان ایک صحرا ہے، اور وہاں وحشی جانور کثرت سے ہوتے ہیں۔ «موشی أکارعہ»: یعنی اس کے پاؤں میں سیاہ دھبے ہیں، اور اس کے چہرے پر سرخی مائل سیاہی ہے۔ «طاوی المصیر»: یعنی دبلا پتلا، اور «المصیر» آنت کو کہتے ہیں، اس کی جمع «مصران» ہے۔ «کصیف الصیقل» یعنی: وہ چمکتا ہے۔ «الفرد»، راء کے کسرہ، فتحہ اور سکون کے ساتھ: وہ بیل جو اپنی مادہ سے الگ تنہا ہو۔ اور ہمیں اس کے راء کے ضمہ کے ساتھ ہونے پر واقفیت نہیں ہوئی جیسا کہ مصنف ذکر کریں گے، دیکھئے خزانہ الادب ١٨٨/٣ . (٩) مکی کی الکشف عن وجوہ القراءات السبع ٤١٤/١ .

Surah Al-Ma'idah: Verses 59 - 60, Page 78

The rest [of the reciters] read with the 'ba' and 'ta' marked with fatha; they made it a past tense verb, and coordinated it (1) with a past tense verb, which is 'ghadiba' (He was angry) and 'la'ana' (He cursed). The meaning for them is: "Those whom Allah cursed and who worshipped (abada) the Taghut," or it is in the accusative case (mansub) because of "ja'ala" (He made), i.e., He made among them apes and pigs and the worshipper (abada) of Taghut. The pronoun in "abada" is singular, based on the literal wording of "man" (whoever) rather than its plural meaning (2).

Ubayy and Ibn Mas'ud read: "and they worshipped (abadu) the Taghut" according to the meaning (3).

Ibn Abbas: "and the servants (ubudu) of Taghut" (4); it is possible it is the plural of 'abd' (slave), like 'rahn' and 'ruhun' (pledge/pledges), 'saqf' and 'suquf' (ceiling/ceilings). It could also be the plural of 'ibad' (servants), like 'mithal' and 'muthul' (example/examples). It could also be the plural of 'abeed' (slaves), like 'ragheef' and 'rughuf' (loaf/loaves). It could also be the plural of 'abid' (worshipper), like 'bazil' and 'buzul' (mature camel/camels). The meaning is: and served the Taghut (5).

Also from Ibn Abbas: "and the worshippers (ubbad) of Taghut"; he made it the plural of 'abid' (worshipper), like 'shahid' and 'shuhhad' (witness/witnesses), 'gha'ib' and 'ghuyyab' (absent person/persons) (6).

From Abu Waqid: "and the worshippers (ubbad) of Taghut" for intensification (mubalagha), also the plural of 'abid'; like 'amil' and 'ummal' (worker/workers), 'darib' and 'durrab' (striker/strikers) (7).

Mahbub (8) mentioned that the Basrans read: "and the servants (ibad) of Taghut", also the plural of 'abid' (worshipper), like 'qa'im' and 'qiyam' (one who stands/those who stand), and it could be the plural of 'abd' (9).

---

(1) In the manuscripts: "atfahu", what is established is from (m). (2) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/414 - 415, similarly. (3) Al-Qira'at al-Shadhah pp. 33 - 34, and Al-Muhtasib p. 215. (4) Al-Muhtasib 1/214. (5) See Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 2/230 - 231, Al-Muhtasib 1/214 - 215, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/213. (6) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 2/330, and the recitation of Ibn Abbas in Al-Muhtasib 1/214, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/213. (7) Al-Qira'at al-Shadhah 33, Al-Muhtasib 1/215, and Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 2/231, and see Al-Muharrar al-Wajiz 2/312. (8) He is

Muhammad ibn al-Hasan, the famous grammarian. (9) Al-Muhtasib 1/215, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/212.

सूरह अल-मा'इदाह: आयत 59 - 60, पृष्ठ 78

बाकी [क़ारियों] ने 'बा' और 'ता' पर फ़त्हा के साथ पढ़ा; उन्होंने इसे एक भूतकाल की क्रिया बनाया, और इसे (1) एक भूतकाल की क्रिया के साथ जोड़ा, जो 'ग़ज़िबा' (वह क्रोधित हुआ) और 'ला'ना' (उसने शाप दिया) है। उनके अनुसार अर्थ है: "वे लोग जिन्हें अल्लाह ने शाप दिया और जिन्होंने तागूत की इबादत (आबादा) की," या यह "ज'अला" (उसने बनाया) के कारण कर्म कारक (मंसूब) में है, यानी: उसने उनमें से बंदरों और सूअरों को बनाया और तागूत के उपासक (आबादा) को। "आबादा" में सर्वनाम एकवचन है, जो इसके बहुवचन अर्थ के बजाय "मन" (जो कोई भी) के शाब्दिक शब्द पर आधारित है (2)।

उबय्य और इब्न मसूद ने अर्थ के अनुसार पढ़ा: "और उन्होंने तागूत की पूजा की (आबादा)" (3)।

इब्न अब्बास: "और तागूत के दास (उबुद)" (4); यह संभव है कि यह 'अब्द' (गुलाम) का बहुवचन हो; जैसा कि कहा जाता है: 'रह्न' और 'रूहून' (बंधक/बंधक), 'सक़्फ़' और 'सुक़ुफ़' (छत/छतें)। यह भी संभव है कि यह 'इबाद' (दास) का बहुवचन हो; जैसा कि कहा जाता है: 'मिसाल' और 'मुसुल' (उदाहरण/उदाहरण)। यह 'अबीद' (दास) का बहुवचन भी हो सकता है; जैसे 'रग़ीफ़' और 'रुग़ुफ़' (रोटी/रोटियाँ)। यह 'आबिद' (उपासक) का बहुवचन भी हो सकता है, जैसे 'बाज़िल' और 'बुज़ुल' (परिपक्व ऊंट)। अर्थ है: और तागूत की सेवा की (5)।

इब्न अब्बास से यह भी है: "और तागूत के उपासक (उब्बाद)"; उन्होंने इसे 'आबिद' (उपासक) का बहुवचन बनाया; जैसा कि कहा जाता है: 'शाहिद' और 'शुह्हाद' (गवाह/गवाहों), 'ग़ाइब' और 'ग़ुय्याब' (अनुपस्थित व्यक्ति/व्यक्तियों) (6)।

अबू वाक़िद से: "और तागूत के उपासक (उब्बाद)" अतिशयोक्ति (मुबालगा) के लिए, यह भी 'आबिद' का बहुवचन है; जैसे 'आमिल' और 'उम्माल' (कार्यकर्ता/कार्यकर्ताओं), 'ज़ारिब' और 'ज़ुर्राब' (प्रहारक/प्रहारकों) (7)।

महबूब (8) ने उल्लेख किया कि बसरा के लोगों ने पढ़ा: "और तागूत के सेवक (इबाद)", यह भी 'आबिद' (उपासक) का बहुवचन है, जैसे 'क़ा'इम' और 'क़ियाम' (खड़ा रहने वाला/खड़े रहने वाले), और यह 'अब्द' का बहुवचन भी हो सकता है (9)।

(1) प्रतियों में: "अतफ़ुहू", जो स्थापित है वह (म) से है। (2) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात अल-सब' 1/414 - 415, इसी तरह। (3) अल-क़िरात अल-शाज़ह पृ. 33 - 34, और अल-मुहतासिब पृ. 215। (4) अल-मुहतासिब 1/214। (5) देखें मआनी अल-क़ुरआन अन-नह्हास द्वारा 2/230 - 231, अल-मुहतासिब 1/214 - 215, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/213। (6) मआनी अल-क़ुरआन अन-नह्हास द्वारा 2/330, और अल-मुहतासिब 1/214 में इब्न अब्बास का पाठ, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/213। (7) अल-क़िरात अल-शाज़ह 33, अल-मुहतासिब 1/215, और मआनी अल-क़ुरआन अन-नह्हास द्वारा 2/231, और देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/312। (8) वह प्रसिद्ध वैयाकरण मुहम्मद बिन अल-हसन हैं। (9) अल-मुहतासिब 1/215, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/212।

سورہ المائدہ: آیات 59 - 60، صفحہ 78

باقی قرآء نے 'ب' اور 'ت' کے فتحہ کے ساتھ پڑھا؛ انہوں نے اسے فعل ماضی بنایا، اور اس کا عطف (1) فعل ماضی پر کیا، جو کہ 'غَضِب' اور 'لَعَن' ہے۔ ان کے نزدیک معنی یہ ہے: "جس پر اللہ نے لعنت کی اور جس نے طاغوت کی عبادت (عَبَد) کی،" یا یہ "جَعَل" کی وجہ سے منصوب ہے، یعنی: اس نے ان میں سے بندر اور سور بنائے اور طاغوت کا پوجنے والا (عَبَد) بنایا۔ "عَبَد" میں ضمیر واحد ہے، جو اس کے جمع معنی کے بجائے "مَنْ" کے لفظ پر محمول ہے (2)۔

ابی اور ابن مسعود نے معنی کے اعتبار سے پڑھا: "اور انہوں نے طاغوت کی عبادت کی (عَبَدُوا)" (3)۔

ابن عباس: "اور طاغوت کے بندے (عُبُد)" (4)؛ تو جائز ہے کہ یہ 'عَبْد' کی جمع ہو؛ جیسے کہا جاتا ہے: 'رَهْن' اور 'رُهُن'، 'سَقْف' اور 'سُقُف'۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ 'عِباد' کی جمع ہو؛ جیسے کہا جاتا ہے: 'مِثال' اور 'مُثُل'۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ 'عَبِید' کی جمع ہو؛ جیسے 'رَغِیف' اور 'رُغُف'۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ 'عابد' کی جمع ہو، جیسے 'بازل' اور 'بُزُل'۔ اور معنی یہ ہے: اور طاغوت کی خدمت کی (5)۔

ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے: "اور طاغوت کے پوجنے والے (عُبَّد)"؛ انہوں نے اسے 'عابد' کی جمع بنایا؛ جیسے کہا جاتا ہے: 'شاهد' اور 'شُهَّد'، 'غائب' اور 'غُیَّب' (6)۔

ابو واقد سے مروی ہے: مبالغہ کے لیے "اور طاغوت کے پوجنے والے (عُبَّاد)"، یہ بھی 'عابد' کی جمع ہے؛ جیسے 'عامل' اور 'عُمَّال'، 'ضارب' اور 'ضُرَّاب' (7)۔

محبوب (8) نے ذکر کیا کہ بصریوں نے پڑھا: "اور طاغوت کے بندے (عِباد)"، یہ بھی 'عابد' کی جمع ہے، جیسے 'قائم' اور 'قیام'، اور یہ 'عَبْد' کی جمع بھی ہو سکتا ہے (9)۔

---

(1) نسخوں میں: "عطفه" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (2) الکشف عن وجوہ القراءات السبع 1/414 - 415، اسی طرح۔ (3) القراءات الشاذة ص 33 - 34، اور المحتسب ص 215۔ (4) المحتسب 1/214۔ (5) دیکھیے معانی القرآن للنحاس 2/230 - 231، المحتسب 1/214 - 215، اور المحرر الوجیز 2/213۔ (6) معانی القرآن للنحاس 2/330، اور المحتسب 1/214 میں ابن عباس کی قرات، اور المحرر الوجیز 2/213۔ (7) القراءات الشاذة 33، المحتسب 1/215، اور معانی القرآن للنحاس 2/231، اور دیکھیے المحرر الوجیز 2/312۔ (8) وہ مشہور نحوی محمد بن الحسن ہیں۔ (9) المحتسب 1/215، اور المحرر الوجیز 2/212۔

Surah Al-Ma'idah, Verses 59 - 60 79

Abu Ja'far al-Ru'asi recited: «(1) «وعُبِد الطاغوتُ in the passive voice, and the interpretation is: the idol (Taghut) was worshipped among them. Awn al-Uqayli and Ibn Buraydah recited: «(2) «وعابِدَ الطَّاغُوتِ in the singular form, though it signifies a group. Ibn Mas'ud also recited: «(3) «وعُبُدَ الطَّاغُوتِ. Also reported from him and Ubayy: «وعُبِدَتِ الطَّاغُوتُ»; using the feminine form for the collective noun, as the Almighty said: {The Bedouins say} (4) [Al-Hujurat: 14]. Ubayd bin Umayr recited: «وأَعْبُدَ الطَّاغوتِ» like the plural pattern of 'kalb' (dog) and 'akalib' (5). Thus, there are twelve variant readings.

His saying, the Almighty: {Those are in a worse place} because their place is the Fire, whereas for the believers, there is no evil in their place. Al-Zajjaj said: "Those are in a worse place" based on your own words. Al-Nahas (6): One of the best interpretations given for it is: Those whom Allah has cursed are in a worse place in the Hereafter than your place in this world, due to the evil that has afflicted you. It was also said: Those whom Allah has cursed are in a worse place than those who resented you. It was also said: Those who resented you are in a worse place than those whom Allah has cursed. When this verse was revealed, the Muslims said to them: "O brothers of apes and swine," so they bowed their heads in disgrace (7), and about them a poet says: WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) Mentioned by al-Tabari 8/543, and attributed by Ibn Khalawayh in 'Al-Qira'at al-Shadhdhah' p. 33 to al-Nakha'i. Ibn Jinni mentioned it in 'Al-Muhtasib' 1/215 without attribution. Ibn Atiyyah attributed it in 'Al-Muharrar al-Wajiz' 2/213, and Abu Hayyan in 'Al-Bahr al-Muhit' 3/519 to Abu Ja'far and al-A'mash. The famous recitation of Abu Ja'far is like that of the majority. (2) 'Al-Muhtasib' 1/215, found in 'Al-Qira'at al-Shadhdhah' p. 34, 'Ma'ani al-Quran' by al-Nahas 2/230, and 'Tafsir al-Tabari' 8/543: Buraydah instead of Ibn Buraydah. Awn al-Uqayli had a preference in recitation, taking it from Nasr bin Asim, and al-Mu'alla bin Isa narrated it from him. 'Tabaqat al-Qurra' 1/606. (3) 'Al-Qira'at al-Shadhdhah' p. 34, and 'Al-Muhtasib' 1/215. (4) 'Ma'ani al-Quran' by al-Nahas 2/230, and the recitation of Ibn Mas'ud is also mentioned in 'Al-Muharrar al-Wajiz' 2/213, and Abu Hayyan in 'Al-Bahr al-Muhit' 3/519. (5) 'Tafsir al-Razi' 12/36, and 'Al-Bahr al-Muhit' 3/519. (6) In 'I'rab al-Quran' 2/30 and the saying of al-Zajjaj from it. (7) See 'Tafsir Abi al-Layth' 1/446, and 'Al-Kashshaf' 1/626.

सूरह अल-मा'इदह, आयत 59 - 60 79

अबू जाफ़र अल-रुअसी ने पढ़ा: «(1) «الطاغوتُ। وعُبِد कर्मवाच्य (passive) में, और अनुमान यह है: उनके बीच तागूत की इबादत की गई। औन अल-उकैली और इब्न बुरैदह ने पढ़ा: «وعابِدَ (2) «الطَّاغُوتِ। एकवचन पर, और यह एक समूह का प्रतिनिधित्व करता है। इब्न मसूद ने भी पढ़ा: «(3) «الطَّاغُوتِ। وعُبُدَ। उनसे और उबैय से यह भी वर्णित है: «الطَّاغُوتُ। وعُبِدَتِ»; समूह के लिए स्त्रीलिंग का प्रयोग करते हुए, जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा है: {बद्दू कहते हैं} (4) [अल-हुजुरात: 14]। उबैद बिन उमैर ने पढ़ा: «الطَّاغوتِ। وأَعْبُدَ», जैसे: 'कल्ब' (कुत्ता) और उसका बहुवचन 'अकालिब' (5)। अतः ये बारह विभिन्न पाठ हैं।

अल्लाह तआला का कथन: {वे स्थान की दृष्टि से सबसे बुरे हैं} क्योंकि उनका स्थान आग (नरक) है, जबकि मोमिनों के लिए उनके स्थान में कोई बुराई नहीं है। अल-ज़ज्जाज ने कहा: "वे स्थान की दृष्टि से सबसे बुरे हैं" तुम्हारी अपनी बातों के आधार पर। अल-नह़्हास (6): इसके बारे में सबसे अच्छी व्याख्या यह है: वे लोग जिन पर अल्लाह ने लानत की है, वे परलोक में तुम्हारे दुनिया के स्थान से अधिक बुरे स्थान पर हैं; उस बुराई के कारण जो तुम्हें पहुँची है। यह भी कहा गया है: जिन पर अल्लाह ने लानत की है, वे उन लोगों से बुरे स्थान पर हैं जिन्होंने तुमसे बदला लिया। यह भी कहा गया है: जिन लोगों ने तुमसे बदला लिया, वे उन लोगों से बुरे स्थान पर हैं जिन पर अल्लाह ने लानत की है। जब यह आयत उतरी, तो मुसलमानों ने उनसे कहा: "ऐ बंदरों और सूअरों के भाइयों," तो उन्होंने शर्मिंदगी (7) से अपने सिर झुका लिए, और उनके बारे में कवि कहता है:
WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) इसे अल-तबरी 8/543 द्वारा उल्लेख किया गया है, और इब्न खालौय ने 'अल-किराअत अल-शद्धाह' पृष्ठ 33 में इसे अल-नख़ई से जोड़ा है। इब्न जिन्नी ने 'अल-मुह़तसब' 1/215 में बिना किसी श्रेय के इसका उल्लेख किया है। इब्न अतिय्या ने 'अल-मुह़र्रर अल-वजीज़' 2/213 में और अबू ह़य्यान ने 'अल-बह्र अल-मुह़ीत' 3/519 में इसे अबू जाफ़र और अल-अ'मश से जोड़ा है। अबू जाफ़र का प्रसिद्ध पाठ अधिकांश के पाठ जैसा ही है। (2) 'अल-मुह़तसब' 1/215, 'अल-किराअत अल-शद्धाह' पृष्ठ 34 में पाया गया, अल-नह़्हास की 'मा'आनी अल-कुरान' 2/230, और 'तफ़सीर अल-तबरी' 8/543: इब्न बुरैदह के बजाय बुरैदह। औन अल-उकैली की पाठ में अपनी पसंद थी, उन्होंने नस्र बिन आसिम से पाठ लिया था, और अल-मुअल्ला बिन ईसा ने उनसे इसे सुनाया। 'तबाक़ात अल-क़ुर्रा' 1/606। (3) 'अल-किराअत अल-शद्धाह' पृष्ठ 34, और 'अल-मुह़तसब' 1/215। (4) अल-नह़्हास

द्वारा 'मा'आनी अल-कुरान' 2/230, और इब्न मसूद का पाठ 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/213 और अबू ह़य्यान द्वारा 'अल-बह्र अल-मुहीत' 3/519 में भी वर्णित है। (5) 'तफ़सीर अल-राज़ी' 12/36, और 'अल-बह्र अल-मुहीत' 3/519। (6) 'इ'राब अल-कुरान' 2/30 में और अल-ज़ज्जाज का कथन उससे। (7) देखिए 'तफ़सीर अबी अल-लैथ' 1/446, और 'अल-कश्शाफ' 1/626।

سورة المائدہ، آیات ۵۹ - ۶۰ ۷۹

ابوجعفر الرؤاسی نے پڑھا: «وعُبِد الطاغوتُ» (۱) مفعول کے صیغے پر، اور مطلب یہ ہے کہ: ان میں طاغوت کی عبادت کی گئی۔ عون العقیلی اور ابن بریدہ نے پڑھا: «وعابِدَ الطَّاغُوتِ» (۲) واحد کے صیغے پر، جو ایک جماعت کی نمائندگی کرتا ہے۔ ابن مسعود نے بھی پڑھا: «وعُبُدَ الطَّاغُوتِ» (۳)۔ ان سے اور ابی سے یہ بھی مروی ہے: «وعُبِدَتِ الطَّاغُوتُ»؛ جماعت کی تانیث پر، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿قَالَتِ الْأَعْرَابُ﴾ (٤) [الحجرات: ١٤]۔ عبید بن عمیر نے پڑھا: «وأَعْبُدَ الطَّاغوتِ» جیسے: 'کلب' اور اس کی جمع 'أکلب' (۵)۔ پس یہ بارہ مختلف وجوہ (قراءات) ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أُوْلَئِكَ شَرٌّ مَّكَانًا﴾ کیونکہ ان کا ٹھکانہ آگ ہے، جبکہ مومنوں کے لیے ان کے ٹھکانے میں کوئی برائی نہیں۔ زجاج نے کہا: "تمہارے قول کے مطابق وہ ٹھکانے کے لحاظ سے بدتر ہیں۔" النحاس (٦): اس بارے میں جو سب سے بہترین بات کہی گئی وہ یہ ہے: وہ لوگ جن پر اللہ نے لعنت کی، وہ آخرت میں تمہارے دنیاوی مقام سے زیادہ برے مقام پر ہیں؛ اس برائی کی وجہ سے جو تمہیں پہنچی۔ ایک قول یہ ہے: جن پر اللہ نے لعنت کی وہ ان سے بدتر ٹھکانے والے ہیں جنہوں نے تم سے انتقام لیا۔ ایک قول یہ ہے: جنہوں نے تم سے انتقام لیا وہ ان سے بدتر ٹھکانے والے ہیں جن پر اللہ نے لعنت کی۔ جب یہ آیت نازل ہوئی تو مسلمانوں نے ان سے کہا: "اے بندروں اور خنزیروں کے بھائیو!" تو انہوں نے شرمندگی (۷) سے اپنے سر جھکا لیے، اور ان کے بارے میں شاعر کہتا ہے: WWW.NAFSEISLAM.COM

(۱) اسے طبری نے ۸/۵۴۳ میں ذکر کیا ہے، اور ابن خالویہ نے 'القراءات الشاذة' ص ۳۳ میں اسے نخعی سے منسوب کیا ہے۔ ابن جنی نے 'المحتسب' ۱/۲۱۵ میں بغیر نسبت کے اسے ذکر کیا

ہے۔ ابن عطیہ نے 'المحرر الوجیز' ۲/۲۱۳ میں اور ابو حیان نے 'البحر المحیط' ۳/۵۱۹ میں اسے ابوجعفر اور اعمش سے منسوب کیا ہے۔ ابوجعفر کی مشہور قراءت جمہور کی قراءت کی طرح ہے۔ (۲) 'المحتسب' ۱/۲۱۵، 'القراءات الشاذة' ص ۳٤، النحاس کی 'معانی القرآن' ۲/۲۳۰، اور 'تفسیر طبری' ۸/۵٤۳: ابن بریدہ کے بجائے بریدہ۔ عون العقیلی کی قراءت میں اپنی پسند تھی، انہوں نے نصر بن عاصم سے قراءت لی تھی، اور معلی بن عیسیٰ نے ان سے اسے روایت کیا۔ 'طبقات القراء' ۱/٦۰٦۔ (۳) 'القراءات الشاذة' ص ۳٤، اور 'المحتسب' ۱/۲۱۵۔ (٤) النحاس کی 'معانی القرآن' ۲/۲۳۰، اور ابن مسعود کی قراءت 'المحرر الوجیز' ۲/۲۱۳ اور ابو حیان نے 'البحر المحیط' ۳/۵۱۹ میں بھی ذکر کی ہے۔ (۵) 'تفسیر رازی' ۱۲/۳٦، اور 'البحر المحیط' ۳/۵۱۹۔ (٦) 'اعراب القرآن' ۲/۳۰ میں اور اس میں زجاج کا قول۔ (۷) دیکھیے 'تفسیر ابی اللیث' ۱/٤٤٦، اور 'الکشاف' ۱/٦۲٦۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 59 - 63 80

May Allah's curse be upon the Jews; indeed, the Jews are the brothers of apes (1).

Allah's saying: {And when they come to you, they say, "We believe," but they have entered with disbelief and they have certainly left with it. And Allah is most knowing of what they were concealing. (61) And you see many of them hastening into sin and aggression and their consuming of unlawful [wealth]. How wretched is what they have been doing. (62) Why do the rabbis and scholars not forbid them from their saying of sin and their consuming of unlawful [wealth]? How wretched is what they have been practicing. (63)}

Allah's saying: {And when they come to you, they say, "We believe"} the verse; this is a description of the hypocrites, and the meaning is: that they did not benefit from anything they heard; rather, they entered as disbelievers and left as disbelievers (2).

{And Allah is most knowing of what they were concealing}, meaning: of their hypocrisy. And it was said: what is meant are the Jews who said: believe in what was revealed to those who believe at the beginning of the day when you enter Medina, and disbelieve at its end when you return to your homes (3), this is indicated by the preceding mention of them and what follows.

Allah's saying: {And you see many of them} meaning from the Jews. {hastening into sin and aggression} i.e., racing in disobedience and injustice (4) {and their consuming of unlawful [wealth]. How wretched is what they have been doing.}

Allah's saying: {Why do the rabbis and scholars not forbid them} "Why" (lawla) means "why not". "Forbid them": deter them. "The Rabbis": Christian scholars. "And the scholars" (al-Ahbar): Jewish scholars. Al-Hasan said this (5). And it was said: all are among the Jews; because these verses are about them (6). Then He rebuked their scholars for not forbidding them, saying: {How wretched is what they have been practicing}, just as He rebuked those who hasten into sin by His saying: {How wretched is what they have been doing}.

---

(1) We did not come across its source. (2) See Al-Muharrar al-Wajiz 2/214. (3) See Tafsir al-Baghawi 2/49. (4) See Tafsir Abi al-Layth 1/447, and Tafsir al-Baghawi 2/49. (5) Ibn Atiyyah mentioned it in Al-Muharrar al-Wajiz 2/214 in a similar manner, and see Tafsir al-Baghawi 2/49. (6) See Tafsir al-Fakhr al-Razi 12/39.

सूरह अल-माइदाह: आयतें 59 - 63 80

यहूदियों पर अल्लाह की लानत हो; वास्तव में यहूदी बंदरों के भाई हैं (1)।

अल्लाह का कथन: {और जब वे तुम्हारे पास आते हैं, तो वे कहते हैं, "हम विश्वास करते हैं," लेकिन वे कुफ्र (अविश्वास) के साथ दाखिल हुए और वे निश्चित रूप से उसी के साथ बाहर निकले। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है जो वे छिपा रहे थे। (61) और आप उनमें से बहुतों को पाप और आक्रामकता और हराम (अवैध धन) खाने में जल्दबाजी करते हुए देखते हैं। कितना बुरा है जो वे कर रहे थे। (62) रब्बानी (रब्बी) और विद्वान उन्हें उनके पाप के बोल और उनके हराम खाने से क्यों नहीं रोकते? कितना बुरा है जो वे कर रहे थे। (63)}

अल्लाह का कथन: {और जब वे तुम्हारे पास आते हैं, तो वे कहते हैं, "हम विश्वास करते हैं"} आयत; यह पाखंडियों का वर्णन है, और इसका अर्थ है: कि उन्होंने जो कुछ सुना उससे उन्हें कोई लाभ नहीं हुआ; बल्कि, वे काफिरों के रूप में दाखिल हुए और काफिरों के रूप में बाहर निकले (2)।

{और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है जो वे छिपा रहे थे}, अर्थात: उनके पाखंड के बारे में। और कहा गया है: इसका तात्पर्य उन यहूदियों से है जिन्होंने कहा: उस पर विश्वास करो जो उन लोगों पर उतारा गया है जो दिन के शुरू में विश्वास करते हैं जब तुम मदीना में दाखिल हो, और उसके अंत में कुफ्र करो जब तुम अपने घरों को वापस जाओ (3), यह उनके पूर्व उल्लेख और आगे आने वाली बातों से संकेतित होता है।

अल्लाह का कथन: {और आप उनमें से बहुतों को देखते हैं} अर्थात यहूदियों में से। {पाप और आक्रामकता में जल्दबाजी करते हुए} यानी: अवज्ञा और अन्याय में रेस लगाते हुए (4) {और उनका हराम खाना। कितना बुरा है जो वे कर रहे थे।}

अल्लाह का कथन: {क्यों नहीं रब्बानी और विद्वान उन्हें रोकते} यहाँ "क्यों नहीं" (लौला) का अर्थ "क्या नहीं" है। "उन्हें रोकना": उन्हें मना करना। "रब्बानी": ईसाइयों के विद्वान। "और विद्वान" (अल-अहबार): यहूदियों के विद्वान। अल-हसन ने यह कहा है (5)। और कहा गया है: सभी यहूदियों में से हैं; क्योंकि ये आयतें उनके बारे में हैं (6)। फिर उन्होंने उनके विद्वानों को उन्हें न रोकने के लिए फटकार लगाई, कहा: {कितना बुरा है जो वे कर रहे थे}, जैसे उन्होंने पाप में जल्दबाजी करने वालों को अपने इस कथन से फटकार लगाई: {कितना बुरा है जो वे कर रहे थे}।

(1) हमें इसका स्रोत नहीं मिला। (2) देखें अल-मुहर्रर अल-वाजीज 2/214। (3) देखें तफ़सीर अल-बग़वी 2/49। (4) देखें तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/447, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/49। (5) इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वाजीज 2/214 में इसी तरह का उल्लेख किया है, और देखें तफ़सीर अल-बग़वी 2/49। (6) देखें तफ़सीर अल-फ़ख़्र अल-राज़ी 12/39।

سورہ المائدہ: آیات ۵۹ - ۶۳ ۸۰

یہودیوں پر اللہ کی لعنت ہو؛ بے شک یہودی بندروں کے بھائی ہیں (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وَإِذَا جَاءُوكُمْ قَالُوا آمَنَّا وَقَدْ دَخَلُوا بِالْكُفْرِ وَهُمْ قَدْ خَرَجُوا بِهِ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا كَانُوا يَكْتُمُونَ (٦١) وَتَرَى كَثِيراً مِنْهُمْ يُسَارِعُونَ فِي الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَأَكْلِهِمُ السُّحْتَ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَعملُونَ (٦٢) لَوْلَا يَنْهَاهُمُ الرَّبَّانِيُّونَ وَالْأَحْبَارُ عَنْ قَوْلِهِمُ الْإِثْمَ وَأَكْلِهِمُ السُّحْتَ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَصْنَعُونَ (٦٣) ﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وَإِذَا جَاءُوكُمْ قَالُوا آمَنَّا ﴾ آیت؛ یہ منافقوں کی صفت ہے، اور معنی یہ ہے کہ: انہوں نے جو کچھ سنا اس سے کوئی فائدہ نہیں اٹھایا، بلکہ وہ کافر بن کر داخل ہوئے اور کافر ہی ہو کر نکلے (۲)۔

﴿ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا كَانُوا يَكْتُمُونَ ﴾ ، یعنی: اپنے نفاق سے۔ اور کہا گیا: اس سے مراد وہ یہودی ہیں جنہوں نے کہا: اس پر ایمان لاؤ جو ایمان والوں پر دن کے آغاز میں نازل ہوا جب تم مدینہ میں داخل ہو، اور اس کے آخر میں کفر کرو جب تم اپنے گھروں کو واپس جاؤ (۳) ، اس پر ان کا سابقہ ذکر اور آنے والا کلام دلالت کرتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وَتَرَى كَثِيراً مِنْهُمْ ﴾ یعنی یہودیوں میں سے۔ ﴿ يُسَارِعُونَ فِي الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ ﴾ یعنی: گناہوں اور ظلم میں ایک دوسرے سے سبقت لے جاتے ہیں (٤) ﴿ وَأَكْلِهِمُ السُّحْتَ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ لَوْلَا يَنْهَاهُمُ الرَّبَّانِيُّونَ وَالْأَحْبَارُ ﴾ «لولا» بمعنی «افلا» (کیوں نہیں)۔ «ینھاہم»: انہیں روکتے۔ «الرَّبَّانِيُّونَ»: نصاریٰ کے علماء۔ «والأحبار»: یہودیوں کے علماء۔ یہ حسن بصری نے کہا ہے (۵)۔ اور کہا گیا: سب یہودیوں میں سے ہیں؛ کیونکہ یہ آیات ان ہی کے بارے میں ہیں

(٦)۔ پھر ان کے علماء کو ان کی ممانعت نہ کرنے پر زجر و توبیخ کی، تو فرمایا: ﴿ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَصْنَعُونَ ﴾، جیسا کہ گناہ میں جلدی کرنے والوں کو اپنے اس قول سے ڈانٹا: ﴿ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴾۔

---

(١) ہمیں یہ (روایت) نہیں ملی۔ (٢) دیکھئے المحرر الوجیز ٢/ ٢١٤۔ (٣) دیکھئے تفسیر البغوی ٢/ ٤٩۔ (٤) دیکھئے تفسیر ابی اللیث ١/ ٤٤٧، اور تفسیر البغوی ٢/ ٤٩۔ (٥) ابن عطیہ نے اسے المحرر الوجیز ٢/ ٢١٤ میں اسی طرح ذکر کیا ہے، اور دیکھئے تفسیر البغوی ٢/ ٤٩۔ (٦) دیکھئے تفسیر الفخر الرازی ١٢/ ٣٩۔

سورة المائدة: الآيات ٦١ - ٦٤ (Surah Al-Ma'idah: Verses 61 - 64) ٨١ (81)

The verse indicates that the one who refrains from forbidding evil is like the one who commits it. Thus, the verse is a reprimand for scholars for abandoning the command of good and the prohibition of evil. Discussion on this meaning has already passed in "Al-Baqarah" and "Al-Imran"(1).

Sufyan ibn 'Uyaynah narrated: Sufyan ibn Sa'id told me, from Mis'ar, who said: It reached me that an angel was commanded to cause a village to be swallowed by the earth. He said: "O Lord, in it is so-and-so, the worshiper." Then Allah Almighty revealed to him: "Begin with him, for his face never changed [in anger] for My sake for even a single hour"(2).

And in Sahih al-Tirmidhi: "Indeed, when people see an oppressor and do not take him by his hands [to stop him], Allah is about to encompass them all with a punishment from Him." And it will follow (3).

And 'As-Sun'' (making/crafting) is in the sense of 'Al-'Amal' (action/work); however, it implies quality. It is said: "A crafted sword" (Saif Sani'): when its making is perfected.

The Almighty said: {And the Jews say: "The hand of Allah is chained." Chained are their hands, and cursed are they for what they said. Nay, both His hands are widely outstretched; He spends as He wills. And that which has been revealed to thee from thy Lord will surely increase many of them in rebellion and disbelief. And We have cast among them enmity and hatred until the Day of Resurrection. Whenever they kindle a fire for war, Allah extinguishes it. And they strive for corruption in the land. And Allah loves not the corrupters. (64)}

His (the Almighty's) saying: {And the Jews say: "The hand of Allah is chained."} Ikrimah said: This was said only by Phinehas ibn Azura - may Allah curse him - and his companions. They had wealth, but when they disbelieved in Muhammad ﷺ, their wealth decreased. So they said: "Indeed, Allah is stingy, and Allah's hand is withheld from us in giving"(4). So the verse is specific to some of them.

And it was said: When a group of them said this, and the others did not object, it became as if they all had said it(5).

---

(1) 2/56, and 5/73. (2) Reported by Ibn Abi al-Dunya in 'Al-Uqubat' (16). And narrated by Al-Tabarani in 'Al-Awsat' (7657) from the hadith of Jabir, may Allah be pleased with him, and its chain of narration is weak. Al-Iraqi said in 'Takhrij Ahadith al-Ihya' 2/310:

The preserved version is from the saying of Malik ibn Dinar. (3) Sunan al-Tirmidhi (2168) and (3057) from the hadith of Abu Bakr al-Siddiq, may Allah be pleased with him, and it is in Musnad Ahmad (30), and its graduation was previously given in 3/17, and will come under the interpretation of verse (25) of Al-Anfal. (4) Reported by Al-Tabari 8/555 summarized. (5) See Tafsir al-Baghawi 2/50, and Zad al-Masir 2/392.

सूरह अल-मा'इदा: आयतें ६१ - ६४ ८१

यह आयत इंगित करती है कि जो बुराई से नहीं रोकता वह बुराई करने वाले के समान है। इस प्रकार, यह आयत विद्वानों के लिए भलाई का आदेश देने और बुराई से रोकने को छोड़ने के लिए एक फटकार है। इस अर्थ पर चर्चा "अल-बकरा" और "आल-इमरान" (१) में पहले ही हो चुकी है।

सुफ़ियान इब्न उययना ने रिवायत की: सुफ़ियान इब्न सईद ने मुझे मिसआर से बताया, जिन्होंने कहा: मुझे खबर मिली कि एक फ़रिश्ते को एक बस्ती को ज़मीन में धँसा देने का आदेश दिया गया था। उसने कहा: "हे प्रभु, इसमें फलां इबादत गुज़ार है।" तब अल्लाह तआला ने उस पर वही (संदेश) भेजा: "उसी से शुरू करो, क्योंकि उसका चेहरा मेरे लिए एक पल के लिए भी कभी क्रोधित नहीं हुआ" (२)।

और सहीह अल-तिर्मिज़ी में है: "निस्संदेह, जब लोग ज़ालिम को देखते हैं और उसके हाथों को नहीं पकड़ते (उसे रोकते नहीं), तो अल्लाह जल्द ही उन सभी को अपने पास से अज़ाब (दंड) में घेर लेगा।" और यह आगे आएगा (३)।

और 'अस-सुन्न' (बनाना/निर्माण करना) 'अल-अमल' (कार्य) के अर्थ में है; हालाँकि, इसका तात्पर्य गुणवत्ता से है। कहा जाता है: "एक निर्मित तलवार" (सैफ सनी'): जब उसका निर्माण पूर्णता के साथ किया गया हो।

अल्लाह तआला ने फरमाया: {और यहूदी कहते हैं: "अल्लाह का हाथ बंधा हुआ है।" उनके अपने हाथ बंधे हुए हैं, और उन पर उनके कहने के कारण लानत है। बल्कि, उसके दोनों हाथ खुले हुए हैं; वह जैसे चाहता है खर्च करता है। और जो कुछ तुम्हारे प्रभु की ओर से तुम्हारी ओर उतारा गया है, वह उनमें से बहुतों की सरकशी और कुफ्र (अविश्वास) को बढ़ा देगा। और हमने उनके बीच क़यामत के दिन तक शत्रुता और द्वेष डाल दिया है। जब कभी वे युद्ध के लिए आग भड़काते हैं, अल्लाह उसे बुझा देता है। और वे धरती में भ्रष्टाचार फैलाने के लिए दौड़-धूप करते हैं। और अल्लाह भ्रष्टाचार करने वालों को पसंद नहीं करता। (६४)}

अल्लाह तआला का कथन: {और यहूदी कहते हैं: "अल्लाह का हाथ बंधा हुआ है।" } इकरिमा ने कहा: यह केवल फिनहास इब्न अज़ूरा - अल्लाह उस पर लानत करे - और उसके साथियों द्वारा कहा गया था। उनके पास धन था, लेकिन जब उन्होंने मुहम्मद ﷺ का इनकार किया, तो उनका धन कम

हो गया। तो उन्होंने कहा: "निस्संदेह अल्लाह कंजूस है, और अल्लाह का हाथ हमें देने से रोक लिया गया है" (४)। तो यह आयत उनमें से कुछ के बारे में विशिष्ट है।

और यह कहा गया: जब उनमें से एक समूह ने यह कहा, और बाकियों ने इसका विरोध नहीं किया, तो ऐसा हो गया मानो उन सभी ने यह कहा हो (५)।

---

(१) २/५६, और ५/७३। (२) इब्न अबी अल-दुनिया ने 'अल-उक़ुबात' (१६) में इसे निकाला है। और अल-तबरानी ने 'अल-औसत' (७६५७) में जाबिर (रज़ि.) की हदीस से इसे रिवायत किया है, और इसकी सनद कमज़ोर है। अल-इराकी ने 'तख़रीज अहादीस अल-इहया' २/३१० में कहा: महफ़ूज़ रिवायत मलिक इब्न दीनार के कौल से है। (३) सुनन अल-तिर्मिज़ी (२१६८) और (३०५७) अबू बक्र अल-सिद्दीक (रज़ि.) की हदीस से, और यह मुस्नद अहमद (३०) में है, और इसका तख़रीज पहले ३/१७ में बीत चुका है, और अल-अनफाल की आयत (२५) की व्याख्या में आएगा। (४) अल-तबरी ८/५५५ ने इसे संक्षेप में निकाला है। (५) तफ़सीर अल-बग़वी २/५०, और ज़ाद अल-मसीर २/३९२ देखें।

سورہ المائدہ: آیات ٦١ - ٦٤ ٨١

آیت اس بات کی طرف اشارہ کرتی ہے کہ برائی سے نہ روکنے والا برائی کرنے والے کی طرح ہے۔ چنانچہ یہ آیت علماء کے لیے نیکی کا حکم دینے اور برائی سے روکنے کو چھوڑنے پر ایک سرزنش ہے۔ اس معنی پر بحث "البقرہ" اور "آل عمران" (1) میں پہلے ہی گزر چکی ہے۔

سفیان بن عیینہ نے روایت کی: مجھے سفیان بن سعید نے مسعر سے بیان کیا، انہوں نے کہا: مجھے یہ خبر پہنچی ہے کہ ایک فرشتے کو ایک بستی کو زمین میں دھنسانے کا حکم دیا گیا۔ اس نے کہا: "اے پروردگار، اس میں فلاں عبادت گزار بندہ بھی ہے۔" تو اللہ تعالیٰ نے اس پر وحی بھیجی: "اسی سے شروع کرو، کیونکہ اس کا چہرہ میری خاطر کبھی ایک لمحے کے لیے بھی (غصے سے) متغیر نہیں ہوا" (2)۔

اور صحیح ترمذی میں ہے: "بے شک لوگ جب ظالم کو دیکھیں اور اس کے ہاتھ نہ پکڑیں (اسے روکیں نہیں)، تو قریب ہے کہ اللہ ان سب کو اپنی طرف سے عذاب میں گھیر لے۔" اور یہ آگے آئے گا (3)۔

اور 'الصنع' سے مراد عمل ہے؛ سوائے اس کے کہ یہ معیار (کوالٹی) کا تقاضا کرتا ہے۔ کہا جاتا ہے: "تیار کردہ تلوار" (سیف صنیع): جب اس کی تیاری میں مہارت دکھائی گئی ہو۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور یہودیوں نے کہا: "اللہ کا ہاتھ بندھا ہوا ہے۔" ان ہی کے ہاتھ بندھے ہوئے ہیں اور ان پر ان کے قول کی وجہ سے لعنت کی گئی ہے۔ بلکہ اس کے دونوں ہاتھ کھلے ہوئے ہیں؛ وہ جیسے چاہتا ہے خرچ کرتا ہے۔ اور جو کچھ تمہارے رب کی طرف سے تمہاری طرف نازل کیا گیا ہے وہ ان میں سے بہت سے لوگوں کی سرکشی اور کفر میں اضافے کا باعث

بنے گا۔ اور ہم نے ان کے درمیان قیامت تک کے لیے دشمنی اور بغض ڈال دیا ہے۔ جب بھی وہ جنگ کی آگ بھڑکاتے ہیں، اللہ اسے بجھا دیتا ہے۔ اور وہ زمین میں فساد پھیلانے کی کوشش کرتے ہیں۔ اور اللہ فساد کرنے والوں کو پسند نہیں کرتا۔ (64)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور یہودیوں نے کہا: "اللہ کا ہاتھ بندھا ہوا ہے۔" } عکرمہ نے کہا: یہ بات صرف فنحاص بن عازوراء - اللہ اس پر لعنت کرے - اور اس کے ساتھیوں نے کہی تھی۔ ان کے پاس مال و دولت تھی، لیکن جب انہوں نے محمد ﷺ کا انکار کیا تو ان کا مال کم ہو گیا۔ تو انہوں نے کہا: "بے شک اللہ بخیل ہے، اور اللہ کا ہاتھ ہمیں دینے سے روک لیا گیا ہے" (4)۔ پس یہ آیت ان میں سے بعض کے بارے میں خاص ہے۔

اور کہا گیا: جب ان میں سے ایک گروہ نے یہ بات کہی اور باقیوں نے اس پر اعتراض نہیں کیا، تو وہ ایسے ہو گئے گویا ان سب نے یہ بات کہی ہو (5)۔

---

(1) 2/56، اور 5/73۔ (2) اسے ابن ابی الدنیا نے 'العقوبات' (16) میں نکالا ہے۔ اور اسے طبرانی نے 'الاوسط' (7657) میں جابر ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند ضعیف ہے۔ عراقی نے 'تخریج احادیث الاحیاء' 2/310 میں کہا: محفوظ روایت مالک بن دینار کے قول سے ہے۔ (3) سنن ترمذی (2168) اور (3057) ابوبکر صدیق ؓ کی حدیث سے، اور یہ مسند احمد (30) میں ہے، اور اس کی تخریج پہلے 3/17 میں گزر چکی ہے، اور الانفال کی آیت (25) کی تفسیر میں آئے گی۔ (4) اسے طبری 8/555 نے مختصراً نکالا ہے۔ (5) تفسیر بغوی 2/50، اور زاد المسیر 2/392 دیکھیں۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 64 82

Al-Hasan said: The meaning is: God's hand is withheld from punishing us (1). It was also said: When they saw the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) in poverty and with little money, and they heard: "Who is it that will lend Allah a goodly loan" [Al-Baqarah: 245], and they saw that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) used to seek their help in paying blood money (diyah), they said: The God of Muhammad is poor, and sometimes they said: He is stingy. This is the meaning of their saying: "God's hand is tied" [Surah Al-Ma'ida: 64]. It is a metaphor, like His saying: "And do not make your hand [as] chained to your neck" (2) [Al-Isra: 29]. A stingy person is described as having "curled fingertips," "clenched palm," "tight fingers," and "shackled hand" (3); the poet said: Khorasan was a land when Yazid was in it, and every door of goodness was open. After him, it was replaced by one with curled fingertips, as if his face were sprayed with vinegar (4). The word "hand" (Yad) in the Arabic language can mean the physical limb, as in the Almighty's saying: "And take in your hand a bunch [of grass]" [Sad: 44], and this is impossible for God Almighty. It can also mean "favor" or "blessing." The Arabs say: "How many hands (favors) do I have with so-and-so," meaning: How many blessings have I bestowed upon him. It can also mean "strength." God Almighty said: "And remember Our servant David, the possessor of strength (hands)" [Sad: 17], meaning: the possessor of power. And it can mean "dominion" (5) and "power." God Almighty said: "Say, [O Muhammad], 'Indeed, [all] bounty is in the hand of Allah - He grants it to whom He wills'" [Al Imran: 73].

---

(1) Reported by Al-Mawardi in 'An-Nukat wal-'Uyun' 2/51, Al-Baghawi in his Tafsir 2/50, and Ibn Atiyyah in 'Al-Muharrar al-Wajiz' 2/215. (2) 'Zad al-Masir' 2/392, and 'Al-Muharrar al-Wajiz' 2/214. (3) 'Tafsir al-Razi' 12/41. (4) Al-Baladhuri attributed them in 'Futuh al-Buldan' p. 402 to Malik ibn al-Rayb, and it was said: they are by Nahar ibn Tawsi'ah. Ibn Qutaybah attributed them in 'Ash-Shi'r wash-Shu'ara' 1/537, 'Uyun al-Akhbar' 3/155, and Al-Maydani in 'Majma' al-Amthal' to Nahar ibn Tawsi'ah. The narration of the first half of the second verse there is: "So after him he was replaced by a monkey that we play with." (5) In (M): for dominion. Likewise, it occurred before it: it is for the limb.. for the favor.. for the power.

सूरह अल-माइदा: आयत 64 82

अल-हसन ने कहा: इसका अर्थ है: अल्लाह का हाथ हमें दंड देने से रोका हुआ है (1)। और यह भी कहा गया है: जब उन्होंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को गरीबी और धन की कमी में देखा, और सुना: "कौन है जो अल्लाह को अच्छा कर्ज दे" [अल-बक़रह: 245], और उन्होंने देखा कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) दियत (रक्त धन) में उनकी मदद माँगते थे, तो उन्होंने कहा: मुहम्मद का ईश्वर गरीब है, और कभी-कभी उन्होंने कहा: वह कंजूस है। यही उनके इस कथन का अर्थ है: "अल्लाह का हाथ बंधा हुआ है"। यह एक रूपक (मेटाफ़र) है, जैसे उसका कथन है: "और अपने हाथ को अपनी गर्दन से बंधा हुआ न बनाओ" (2) [अल-इसरा: 29]। कंजूस व्यक्ति के लिए कहा जाता है: "मुड़ी हुई उंगलियों वाला," "बंद मुट्ठी वाला," "कठोर उंगलियों वाला," और "बंधे हुए हाथ वाला" (3); कवि ने कहा: जब यज़ीद वहाँ था तो खुरासान एक ऐसी भूमि थी जहाँ भलाई का हर द्वार खुला था। उसके बाद उसके स्थान पर एक मुड़ी हुई उंगलियों वाला व्यक्ति आ गया, मानो उसके चेहरे पर सिरका छिड़का गया हो (4)। अरबी भाषा में 'हाथ' (यद) का अर्थ 'अंग' (शारीरिक अंग) भी होता है; जैसा कि अल्लाह का कथन है: "और अपने हाथ में घास का एक गुच्छा ले लो" [साद: 44], और यह अल्लाह तआला के लिए असंभव है। इसका अर्थ 'अनुग्रह' या 'नेमत' भी होता है, अरब कहते हैं: "फलां पर मेरे कितने हाथ (एहसान) हैं"; अर्थात: मैंने उस पर कितनी नेमतें और एहसान किए हैं। इसका अर्थ 'शक्ति' भी होता है; अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने फरमाया: "और हमारे बंदे दाऊद को याद करो, जो हाथों (शक्ति) वाले थे" [साद: 17], अर्थात: शक्ति वाले। और इसका अर्थ 'स्वामित्व' (5) और 'सामर्थ्य' भी होता है; अल्लाह तआला ने फरमाया: "कह दो कि फज़्ल (अनुग्रह) अल्लाह के हाथ में है, वह जिसे चाहता है उसे प्रदान करता है" [आल-इमरान: 73]।

---

(1) इसे अल-मावर्दी ने 'अन-नुकात वल-उयून' 2/51 में, अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 2/50 में, और इब्न अतिया ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/215 में उल्लेख किया है। (2) 'ज़ाद अल-मसीर' 2/392, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/214। (3) 'तफ़सीर अल-राज़ी' 12/41। (4) अल-बलाधुरी ने 'फ़ुतुह अल-बुलदान' पृष्ठ 402 में इन्हें मालिक इब्न अल-रैब से जोड़ा है, और कहा गया है: वे नहार इब्न तौसिया के हैं। इब्न कुतैबा ने इन्हें 'अश-शेर वश-शुअरा' 1/537, 'उयून अल-अखबर' 3/155 में, और अल-मैदानी ने 'मजमा अल-अमशाल' में नहार इब्न तौसिया से जोड़ा है। वहाँ दूसरी आयत के पहले हिस्से का पाठ है: "तो उसके बाद उसे एक बंदर से बदल दिया गया जिसके साथ हम खेलते हैं।" (5)

(एम) में: स्वामित्व के लिए। इसी तरह इससे पहले भी आया है: वह अंग के लिए है.. नेमत के लिए है.. शक्ति के लिए है।

سورة المائدہ: آیت ۶۴ ۸۲

اور حسن بصریؒ نے کہا: معنی یہ ہے کہ اللہ کا ہاتھ ہمارے عذاب سے رکا ہوا ہے(۱)۔ اور کہا گیا ہے: انہوں نے جب نبی ﷺ کو فقر اور مال کی کمی میں دیکھا، اور سنا: ﴿مَن ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا﴾ [البقرہ: ۲۴۵]، اور دیکھا کہ نبی ﷺ دیت (خون بہا) کی ادائیگی میں ان سے مدد طلب کرتے تھے، تو انہوں نے کہا: محمد کا خدا فقیر ہے، اور بسا اوقات انہوں نے کہا: وہ بخیل ہے، اور یہی ان کے اس قول کا معنی ہے: ﴿يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ﴾ (اللہ کا ہاتھ بندھا ہوا ہے)۔ تو یہ بطور تمثیل ہے جیسے اللہ کا فرمان ہے: ﴿وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَى عُنُقِكَ﴾(۲) (اور اپنا ہاتھ اپنی گردن سے بندھا ہوا نہ بناؤ) [الاسراء: ۲۹]۔ اور بخیل کے لیے کہا جاتا ہے: "جعد الانامل" (سکڑی ہوئی انگلیوں والا)، "مقبوض الکف" (بند مٹھی والا)، "کز الاصابع" (سخت انگلیوں والا)، اور "مغلول الید" (بندھے ہوئے ہاتھ والا)(۳)؛ شاعر نے کہا ہے: خراسان ایک ایسی سرزمین تھی جب یزید وہاں (گورنر) تھا، اور خیر و بھلائی کا ہر دروازہ کھلا تھا۔ پھر اس کے بعد ایک سکڑی ہوئی انگلیوں والے (بخیل) سے بدل دی گئی، گویا اس کا چہرہ سرکے سے چھڑکا ہوا ہے(۴)۔ اور عربوں کے کلام میں "ید" (ہاتھ) کے معنی عضو (جسمانی حصہ) کے ہوتے ہیں؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَخُذْ بِيَدِكَ ضِغْثًا﴾ [ص: ۴۴]، اور یہ اللہ تعالیٰ کے حق میں محال ہے۔ اور یہ "نعمت" کے معنی میں بھی ہوتا ہے، عرب کہتے ہیں: "کم ید لی عند فلان" (فلاں کے پاس میرے کتنے ہاتھ ہیں)؛ یعنی: کتنی ہی نعمتیں اور احسانات ہیں جو میں نے اس پر کیے ہیں۔ اور یہ "قوت" کے معنی میں بھی ہوتا ہے؛ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿وَاذْكُرْ عَبْدَنَا دَاوُودَ ذَا الْأَيْدِ﴾ [ص: ۱۷]، یعنی: قوت والے۔ اور یہ "ملک" (بادشاہی/ملکیت)(۵) اور "قدرت" کے معنی میں بھی ہوتا ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿قُلْ إِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَن يَشَاءُ﴾ [آل عمران: ۷۳]۔

(۱) اسے الماوردی نے النکت والعیون ۲/ ۵۱ میں، البغوی نے اپنی تفسیر ۲/ ۵۰ میں، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲/ ۲۱۵ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) زاد المسیر ۲/ ۳۹۲، اور المحرر الوجیز ۲/ ۲۱۴۔ (۳) تفسیر الرازی ۱۲/ ۴۱۔ (۴) البلاذری نے فتوح البلدان ص ۴۰۲ میں ان کا انتساب مالک بن الریب کی طرف کیا ہے، اور کہا گیا ہے کہ یہ نہار بن توسعہ کے ہیں، اور ابن قتیبہ نے الشعر والشعراء ۱/ ۵۳۷، عیون الاخبار ۳/ ۱۵۵، اور المیدانی نے مجمع الامثال میں اسے نہار بن توسعہ کی طرف منسوب کیا ہے، اور دوسرے شعر کے پہلے مصرعے کی روایت وہاں یہ ہے: "فبُدِّلت بعده قرداً نُطیفُ بہ" (پس اسے اس کے بعد ایک بندر سے بدل دیا گیا جس کے گرد ہم گھومتے/ کھیلتے ہیں)۔ (۵) نسخہ (م) میں: "للملک" ہے، اور اسی طرح اس سے پہلے بھی یوں ہی واقع ہوا ہے: "تکون للجارحة.. للنعمة.. للقوة"۔

Page 83 Surah Al-Ma'idah: Verse 64

And it comes with the meaning of "connection" (silah); Allah the Almighty said: {from what Our hands have made for them cattle} [Ya-Sin: 71], meaning: from what We Ourselves have made. And He said: {or he in whose hand is the marriage tie remits} [Al-Baqarah: 237], meaning: the one who holds the marriage contract (1).

And it comes with the meaning of support and victory, including the saying of the Prophet, peace and blessings be upon him: "Allah's hand is with the judge until he decides, and with the distributor until he distributes." (2).

And it comes to attribute the action to the subject as an honor and veneration for him. Allah the Almighty said: {O Iblees, what prevented you from prostrating to that which I created with My hands?} [Sad: 75]. It is not permissible to interpret it as a physical limb, because the Creator, Exalted and Transcendent is He, is One, and divisibility is impossible for Him. Nor can it be interpreted as power, sovereignty, blessing, or connection, because then a shared status would occur between His ally Adam and His enemy Iblees, and what was mentioned of Adam's preference over him would be invalidated due to the invalidation of the meaning of specification. Therefore, nothing remains except that they [the two hands] are understood as two attributes related to the creation of Adam as an honor for him, unlike the creation of Iblees, in the manner of the relation of power to the predetermined, not by way of direct physical contact or touching. Similar to this is what is narrated that He—Mighty is His Name and Exalted is His Majesty and Grandeur (4)—wrote the Torah with His hand, and planted the Abode of Honor (5) for the people of Paradise (6), and other than that, the attachment of the attribute to its implication (7).

Footnotes: (1) Al-Asma wa Al-Sifat by Al-Bayhaqi 2/127, and what is between the brackets is from it. (2) Reported by Ahmad (23511) from the Hadith of Abu Ayyub al-Ansari (may Allah be pleased with him), and it contains: "when he decides... when he distributes." In its chain of narration is Abdullah ibn Lahi'ah; Al-Haythami said in Al-Majma' 4/193: His Hadith is Hasan (good), but there is weakness in him. (3) In manuscript (D): "yuhmal" (singular), and in (Z) and (M): "tuhmal", and the established text is from (Th), which corresponds to Al-Asma wa Al-Sifat by Al-Bayhaqi 2/127, and the text is from it. (4) His saying: "that He, Mighty is His Name and Exalted is His Majesty and Grandeur", is from manuscript (M). (5) After it in manuscript (M): "with His hand". (6) Reported by Al-Daraqutni in Al-Sifat (28), Abu Nu'aym in Sifat al-Jannah (23), and Al-Bayhaqi in Al-Asma wa Al-Sifat (692) from the Hadith of Abdullah ibn al-

Harith; Al-Bayhaqi said: a Mursal Hadith. (7) Al-Asma wa Al-Sifat 2/127. The Salaf (pious predecessors) affirm the attribute of the Hand for Allah the Almighty in reality, without distortion (tahrif), negation (ta'til), conditioning (takyif), or anthropomorphism (tamthil).

पृष्ठ 83 सूरह अल-माइदह: आयत 64

और यह (यद) 'सिला' (सम्बन्ध/संयोजक) के अर्थ में होता है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {मम्मा अमिलत अयदीना अन'आमन} [या-सीन: 71], अर्थात: जो कुछ हमने स्वयं बनाया, और फरमाया: {औ य'फ़ुल्लज़ी बियदिही उक़्दतुल निकाह} [अल-बक़रह: 237], अर्थात: वह जिसके पास निकाह का अधिकार/बंधन है (1)।

और यह समर्थन और सहायता के अर्थ में होता है, और इसी में से नबी अलैहिस्सलाम का यह कथन है: "अल्लाह का हाथ काज़ी (न्यायाधीश) के साथ होता है जब तक कि वह फैसला न कर दे, और बांटने वाले के साथ जब तक कि वह बांट न दे।" (2)।

और यह क्रिया को उस इकाई से जोड़ने के लिए आता है जिसके बारे में बताया जा रहा है, उसके सम्मान और गौरव के रूप में। अल्लाह तआला ने फरमाया: {हे इब्लीस, तुझे उस चीज़ को सज्दा करने से किस चीज़ ने रोका जिसे मैंने अपने दोनों हाथों से बनाया?} [साद: 75], इसलिए इसे शारीरिक अंग (अवयव) पर महमूल (लागू) करना जायज़ नहीं है; क्योंकि ईश्वर (बारी तआला) एक है, उसके लिए खंडित होना (टुकड़े होना) असंभव है, और न ही इसे शक्ति, साम्राज्य, नियामत (आशीर्वाद) या सिला पर महमूल किया जा सकता है, क्योंकि तब उसके प्रिय आदम और उसके शत्रु इब्लीस के बीच समानता स्थापित हो जाएगी, और आदम की इब्लीस पर जो श्रेष्ठता बताई गई है वह अमान्य हो जाएगी क्योंकि विशिष्टता का अर्थ ही समाप्त हो जाएगा। इसलिए, अब कोई विकल्प नहीं बचता सिवाय इसके कि उन्हें (दोनों हाथों को) दो ऐसे गुणों (सिफ़ात) पर महमूल किया जाए जो आदम की रचना से संबंधित हैं उनके सम्मान के लिए, न कि इब्लीस की रचना से, जैसे क्षमता (क़ुदरत) का संबंध क्षमता के विषय (मक़दूर) से होता है, न कि सीधे स्पर्श या भौतिक संपर्क के माध्यम से। और इसी के समान वह रिवायत (कथन) है कि उन्होंने—जिनका नाम महिमामय है और जिनकी महिमा और महानता सर्वोच्च है (4)—अपने हाथ से तौरात लिखी, और स्वर्गवासियों (6) के लिए दार-अल-करामत (सम्मान का घर) (5) लगाया (बोया), और इसके अलावा, गुण का अपने प्रभाव से जुड़ना (7)।

पाद टिप्पणियाँ (Footnotes): (1) अल-अस्मा व अस-सिफ़ात, अल-बैहक़ी 2/127, और कोष्ठक के बीच का भाग उसी से है। (2) इसे अहमद (23511) ने अबू अय्यूब अल-अंसारी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है और इसमें है: "जब वह निर्णय करता है... जब वह बांटता है।" और

इसकी श्रृंखला (सनद) में अब्दुल्ला इब्न लहीअह हैं; अल-हैथमी ने अल-मजमा 4/193 में कहा: उनकी हदीस हसन (अच्छी) है, और उसमें कुछ कमज़ोरी है। (3) पांडुलिपि (द) में: "युहमाल" (एकवचन), और (ज़) और (म) में: "तुहमाल", और जो प्रमाणित है वह (ज़) से है, और यही अल-बैहक़ी की अल-अस्मा व अस-सिफ़ात 2/127 के अनुकूल है, और यह पाठ उसी से है। (4) उनका यह कथन: "कि वे, जिनका नाम महिमामय है और जिनकी महिमा सर्वोच्च है", पांडुलिपि (म) से है। (5) इसके बाद पांडुलिपि (म) में है: "अपने हाथ से"। (6) इसे अल-दारक़ुतनी ने अस-सिफ़ात (28) में, अबू नुऐम ने सिफ़त अल-जन्नत (23) में, और अल-बैहक़ी ने अल-अस्मा व अस-सिफ़ात (692) में अब्दुल्ला इब्न अल-हारिस की हदीस से उद्धृत किया है; अल-बैहक़ी ने कहा: यह एक मुरसल हदीस है। (7) अल-अस्मा व अस-सिफ़ात 2/127। और सलफ़ (पूर्वज) रज़ियल्लाहु अन्हुम अल्लाह तआला के लिए हाथ के गुण को वास्तविकता में स्वीकार करते हैं, बिना किसी तोड़-मरोड़ (तहरीफ़), इनकार (तातील), रूप-निर्धारण (तकीयफ़) या समानता (तमसील) के।

صفحہ 83 سورہ المائدہ: آیت 64

اور یہ (يد) صلہ (زائدہ/ربط)के معنی में होता है; अल्लाह तआला ने फरमाया: ﴿مِمَّا عَمِلَتْ أَيْدِينَا أَنْعَامًا﴾ [يس: 71]، يعنى: जो कुछ हमने स्वयं बनाया، और फरमाया: ﴿أَوْ يَعْفُوا الَّذِي بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ﴾ [البقرة: 237]، يعنى: वह जिसके पास निक ।ाح का अधिकार/बंधन है (1)।

اور یہ समर्थन और सहायता के अर्थ में होता है, और इसी में से नबी अलैहिस्सलाम का यह कथन है: "अल्लाह का हाथ काज़ी (न्यायाधीश) के साथ होता है जब तक कि वह फैसला न कर दे, और बांटने वाले के साथ जब तक कि वह बांट न दे।" (2)।

اور یہ क्रिया को उस इकाई से जोड़ने के लिए आता है जिसके बारे में बताया जा रहा है, उसके सम्मान और गौरव के रूप में। अल्लाह तआला ने फरमाया: ﴿يٰٓبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَن تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَيَّ﴾ [ص: 75]، इसलिए इसे शारीरिक अंग (अवयव) पर महमूल (लागू) करना जायज़ नहीं है; क्योंकि ईश्वर (बारी तआला) एक है, उसके लिए खंडित होना असंभव है, और न ही इसे शक्ति, साम्राज्य, नियामत (आशीर्वाद) या सिला (टुकड़े होना) पर महमूल किया जा सकता है, क्योंकि तब उसके प्रिय आदम और उसके शत्रु इब्लीस के बीच समानता स्थापित हो जाएगी, और आदम की इब्लीस पर जो श्रेष्ठता बताई गई है वह अमान्य हो जाएगी क्योंकि विशिष्टता का अर्थ ही समाप्त हो जाएगा। इसलिए, अब कोई विकल्प नहीं बचता सिवाय इसके कि उन्हें (दोनों हाथों को) दो ऐसे गुणों (सिफ़ात) पर महमूल किया जाए जो आदम की रचना से संबंधित हैं उनके सम्मान के लिए, न कि इब्लीस की रचना से, जैसे क्षमता (क़ुदरत) का संबंध क्षमता के विषय (मक़दूर) से होता है, न कि सीधे स्पर्श या भौतिक संपर्क के माध्यम से। और इसी के समान वह रिवायत

है कि उन्होंने—जिनका नाम महिमामय है और जिनकी महिमा और महानता (कथन) -सर्वोच्च है (4)—अपने हाथ से तौरात लिखी, और स्वर्गवासियों (6) के लिए दार-अल करामत (सम्मान का घर) (5) लगाया (बोया), और इसके अलावा, गुण का अपने प्रभाव से जुड़ना (7)।

पाद टिप्पणियाँ (Footnotes): (1) الاسماء والصفات للبيهقي 2/127، اور بریکٹ کے درمیان से है। (2) इसे अहमद (23511) ने अबू अय्यूब अल-अंसारी (रज़ियल्लाहु والا حصہ اسی अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है और इसमें है: "जब वह निर्णय करता है... जब वह -में अब्दुल्ला इब्न लहीअह हैं; अल-हैथमी ने अल (د)सन) बांटता है।" और इसकी श्रृंखला मजमा 4/193 में कहा: उनकी हदीस हसन (अच्छी) है, और उसमें कुछ कमज़ोरी है। में: "तुहमाल", और जो (م) और (ز) में: "युहमाल" (एकवचन), और (د) पांडुलिपि (3) से है, और यही अल-बैहक़ी की अल-अस्मा व अस-सिफ़ात 2/127 (ظ) प्रमाणित है वह के अनुकूल है, और यह पाठ उसी से है। (4) उनका यह कथन: "कि वे, जिनका नाम से है। (5) इसके बाद (م) महिमामय है और जिनकी महिमा सर्वोच्च है", पांडुलिपि ,में है: "अपने हाथ से"। (6) इसे अल-दारक़ुतनी ने अस-सिफ़ात (28) में (م) पांडुलिपि अबू नुऐम ने सिफ़त अल-जन्नत (23) में, और अल-बैहक़ी ने अल-अस्मा व अस-सिफ़ात :में अब्दुल्ला इब्न अल-हारिस की हदीस से उद्धृत किया है; अल-बैहक़ी ने कहा (692) व अस-सिफ़ात 2/127। और सलफ़ (पूर्वज) ؎यह एक मुरसल हदीस है। (7) अल-अस् रज़ियल्लाहु अन्हुम अल्लाह तआला के लिए हाथ के गुण को वास्तविकता में स्वीकार करते हैं, बिना किसी तोड़-मरोड़ (तहरीफ़), इनकार (तातील), रूप-निर्धारण (तकीयफ़) या समानता (तमसील) के।

Surah Al-Ma'idah: Verse 64 ... 84

His saying (Exalted is He): {Their hands are shackled and they are cursed for what they said}. The dammah was omitted from the 'ya' because of its phonological weight, i.e., shackled in the Hereafter. It is also permissible for it to be a supplication (invoking a curse) upon them, and similarly: {and they are cursed for what they said} (1). The purpose is to teach us; as He said: {You will certainly enter the Sacred Mosque, if Allah wills} [Al-Fath: 27]; He taught us the exception (saying 'if Allah wills'). And as He taught us the supplication against Abu Lahab with His saying: {May the hands of Abu Lahab perish} [Al-Masad: 1].

It was said: The meaning is that they are the stingiest of creation; for you will not find a Jew except that he is mean. According to this view, there is an implicit 'waw' (and) in the speech, i.e., they said: "Allah's hand is shackled," and their hands were shackled(2). Cursing (La'n) means distancing, as previously mentioned(3).

His saying (Exalted is He): {Nay, both His hands are widely outstretched} is a subject and predicate, meaning: rather His grace is outstretched, so "hand" here means grace/blessing (ni'mah). Some said: This is an error because of His saying: {both His hands are widely outstretched}; for Allah's blessings are too numerous to be counted, so how could it be: "nay, His two blessings are outstretched"(4)? The answer is: It is permissible for this to be a dual form of a category (genus), not a dual of a single individual entity, so it is like the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "The likeness of a hypocrite is like a sheep wandering between two flocks"(5). Thus, one of the two categories is the blessing of this world, and the second is the blessing of the Hereafter. It is also said: The blessing(6) of this world consists of the outward blessing and the inward blessing, as He said: {And He showered upon you His blessings, outward and inward}(7) [Luqman: 20].

Ibn Abbas narrated that the Prophet ﷺ said regarding it: "The outward blessing is what He made good of your physical appearance, and the inward is what He concealed of your bad deeds"(8).

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas, 2/30. (2) See Tafsir al-Razi, 11/41-42, and Zad al-Masir, 2/392. (3) 2/247. (4) See Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas, 2/334. (5) Part of a hadith narrated by Ibn Umar (may Allah be pleased with them), previously cited 5/424. (6) In (m): "two blessings", see Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas, 2/235. (7) See Tafsir al-Razi, 12/43-44, and al-Muharrar al-Wajiz, 2/215. (8) Mentioned by al-Daylami in Musnad al-

Firdaws (7167), and recorded by al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (4504) in a similar manner.

सूरह अल-मायदाह: आयत 64 ... 84

अल्लाह तआला का फ़रमान: {उनके हाथ जकड़ दिए गए और उन पर उनके कथन के कारण लानत की गई}। भारीपन की वजह से 'या' से दम्मा हटा दिया गया है, यानी: परलोक में उनके हाथ जकड़े हुए होंगे। यह भी मुमकिन है कि यह उनके ख़िलाफ़ एक बद्दुआ हो, और इसी तरह: {और उन पर उनके कथन के कारण लानत की गई}(1)। इसका मक़सद हमें तालीम देना है; जैसा कि फ़रमाया: {तुम निश्चित रूप से मस्जिद अल-हराम में दाख़िल होगे, अगर अल्लाह ने चाहा} [अल-फ़तह: 27]; इसमें हमें 'इनशाअल्लाह' (अपवाद) कहना सिखाया। और जैसे हमें अबू लहब के ख़िलाफ़ बद्दुआ सिखाई अपने इस फ़रमान से: {अबू लहब के दोनों हाथ बर्बाद हो जाएँ} [अल-मसद: 1]।

कहा गया है कि: इससे मुराद यह है कि वे पूरी मख़्लूक़ में सबसे ज़्यादा कंजूस हैं, आप किसी यहूदी को नहीं देखेंगे मगर वह कमबख़्त (नीच) होगा। इस राय के मुताबिक़ कलाम में 'वाव' (और) छुपा हुआ है, यानी: उन्होंने कहा: "अल्लाह का हाथ जकड़ा हुआ है," और उनके हाथ जकड़ दिए गए(2)। लानत का मतलब है अल्लाह की रहमत से दूर कर देना, और यह बात पहले ज़िक्र हो चुकी है(3)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {बल्कि उसके दोनों हाथ फैले हुए हैं} यह मुब्तदा (विषय) और ख़बर (विधेय) है, यानी: बल्कि उसकी नेमत (कृपा) फैली हुई है, यहाँ 'हाथ' का मतलब नेमत है। कुछ ने कहा: यह ग़लत है; क्योंकि अल्लाह तआला के इस इरशाद {बल्कि उसके दोनों हाथ फैले हुए हैं} के मुताबिक़ अल्लाह की नेमतें तो अनगिनत हैं, तो यह कैसे हो सकता है कि 'बल्कि उसकी दो नेमतें फैली हुई हैं'(4)? इसका जवाब यह दिया गया है कि: यह जायज़ है कि यह जिंस (प्रकार) का तस्निया (द्विवचन) हो न कि किसी एक चीज़ का, तो यह नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के इस फ़रमान की तरह होगा: "मुनाफ़िक़ की मिसाल उस भेड़ की तरह है जो दो रेवड़ों के बीच मारी-मारी फिरती है"(5)। तो इन दो श्रेणियों में से एक दुनिया की नेमत है, और दूसरी आख़िरत (परलोक) की नेमत। और कहा गया है कि: दुनिया की नेमत(6) में ज़ाहिरी नेमत और बातिनी (छिपी हुई) नेमत शामिल है, जैसा कि फ़रमाया: {और उसने तुम पर अपनी नेमतें पूरी कर दीं, ज़ाहिर और बातिन दोनों}(7) [लुक़मान: 20]।

इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा ने नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से रिवायत की है कि आपने इसके बारे में फ़रमाया: "ज़ाहिरी नेमत वह है जिसे उसने तुम्हारी सूरत को अच्छा बनाया, और बातिनी वह है जो उसने तुम्हारे बुरे अमल को लोगों से छुपा लिया"(8)।

(1) एराब अल-क़ुरआन - अल-नहहास 2/30। (2) देखें तफ़्सीर अल-राज़ी 11/41-42, और ज़ाद अल-मसीर 2/392। (3) 2/247। (4) देखें मआनी अल-क़ुरआन - अल-नहहास 2/334। (5) इब्न उमर रज़ियल्लाहु अन्हुमा की हदीस का हिस्सा है जो पहले 5/424 पर आ चुका है। (6) नुस्ख़ा (म) में है: 'नेमतें', और देखें मआनी अल-क़ुरआन - अल-नहहास 2/235। (7) देखें तफ़्सीर अल-राज़ी 12/43-44, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/215। (8) इसे दैलमी ने मुसनद अल-फिरदौस (7167) में ज़िक्र किया है, और बैहक़ी ने शेअब अल-ईमान (4504) में इसी तरह निकाला है।

سورة المائدہ: آیت ۶۴ ۸٤

قولہ تعالیٰ : ﴿ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ وَلُعِنُوا بِمَا قَالُوا ﴾ یہاں ثقاہت کی وجہ سے 'یاء' سے ضمہ حذف کر دیا گیا ہے، یعنی: آخرت میں ان کے ہاتھ جکڑے ہوئے ہوں گے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ یہ ان کے خلاف ایک بددعا ہو، اور اسی طرح: ﴿ وَلُعِنُوا بِمَا قَالُوا ﴾ (۱)۔ اور اس کا مقصد ہمیں تعلیم دینا ہے؛ جیسا کہ فرمایا: ﴿ لَتَدْخُلُنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِن شَاءَ اللَّهُ ﴾ [الفتح: ۲۷]؛ جس میں ہمیں ان شاء اللہ (استثناء) کہنے کی تعلیم دی، اور جیسا کہ ہمیں ابو لہب کے لیے بددعا سکھائی اپنے اس قول سے: ﴿ تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ ﴾ [المسد: ۱]۔

اور کہا گیا ہے کہ: اس سے مراد یہ ہے کہ وہ مخلوق میں سب سے زیادہ بخیل ہیں، آپ کسی یہودی کو نہیں دیکھیں گے مگر وہ کمینہ (بخیل) ہوگا۔ اور اس قول کی بنا پر کلام میں 'واؤ' پوشیدہ ہے، یعنی: انہوں نے کہا: اللہ کا ہاتھ بندھا ہوا ہے، اور ان کے ہاتھ جکڑ دیے گئے (۲)۔ اور لعنت کا مطلب ہے رحمت سے دور کر دینا، اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے (۳)۔

قولہ تعالیٰ: ﴿ بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ ﴾ یہ مبتدا اور خبر ہے، یعنی: بلکہ اس کی نعمت پھیلی ہوئی ہے، یہاں 'ید' (ہاتھ) نعمت کے معنی میں ہے۔ بعض نے کہا: یہ غلط ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد ﴿ بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ ﴾ کے مطابق اللہ کی نعمتیں تو ان گنت ہیں، تو یہ کیسے ہو سکتا ہے کہ 'بلکہ اس کی دو نعمتیں پھیلی ہوئی ہیں' (۴)؟ اس کا جواب یہ دیا گیا ہے کہ: یہ جائز ہے کہ یہ جنس کا تثنیہ ہو نہ کہ کسی ایک چیز کا، تو یہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول کی طرح ہوگا: "منافق کی مثال اس بکری کی طرح ہے جو دو ریوڑوں کے درمیان ماری ماری پھرتی ہے" (۵)۔ پس ان دو اصناف میں سے ایک دنیا کی نعمت ہے، اور دوسری آخرت کی نعمت۔ اور کہا گیا ہے کہ: دنیا

کی نعمت (۶) ظاہری نعمت اور باطنی نعمت ہے، جیسا کہ فرمایا: ﴿ وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً ﴾ (۷) [لقمان: ۲۰]۔

اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم سے روایت کی ہے کہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے اس کے بارے میں فرمایا: "ظاہری نعمت وہ ہے جو تمہاری صورت و سیرت کو اچھا بنا دے، اور باطنی وہ ہے جو تمہارے برے عمل کو تم پر چھپا لے" (۸)۔

---

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۳۰۔ (۲) دیکھیے تفسیر الرازی ۱۱/ ۴۱-۴۲، اور زاد المسیر ۳۹۲/۲۔ (۳) ۲/ ۲۴۷۔ (۴) دیکھیے معانی القرآن للنحاس ۲/ ۳۳۴۔ (۵) ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث کا ٹکڑا ہے جو پیچھے گزر چکا ۵/ ۴۲۴۔ (۶) (م) میں ہے: نعمتا، اور دیکھیے معانی القرآن للنحاس ۲/ ۲۳۵۔ (۷) دیکھیے تفسیر الرازی ۱۲/ ۴۳-۴۴، اور المحرر الوجیز ۲/ ۲۱۵۔ (۸) اسے دیلمی نے مسند الفردوس (۷۱۶۷) میں ذکر کیا ہے، اور بیہقی نے شعب الایمان (۴۵۰۴) میں اسی طرح نکالا ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 64 85

It is said: His two blessings (Na'matahu) are rain and vegetation, through which and from which blessing comes. It is also said: The dual form is for emphasis, like the Arabs say: "Labbayka wa Sa'dayka" (at Your service and Your happiness), not intending to limit it to exactly twice. A person might say: "I have no hand in this matter," meaning: no power (1). Al-Suddi said: The meaning of "His two hands" is: His two powers for reward and punishment (2), contrary to what the Jews said: "Indeed, His hand is withheld from punishing them."

In Sahih Muslim, narrated from Abu Huraira, may Allah be pleased with him, from the Prophet, peace and blessings be upon him, who said: "Indeed, Allah Almighty said to me: 'Spend, and I will spend on you'" (3).

The Messenger of Allah, peace and blessings be upon him, said: "Allah's Right Hand is full, not diminished by continuous spending night and day. Have you seen what He has spent since He created the Heavens (4) and the Earth? Verily, it has not diminished what is in His Right Hand. - He said: - And His Throne is over the water, and in His other hand is the power to contract (5), He raises and lowers (6)." 'Al-Sahh' means heavy pouring, and 'Yagidu' means to decrease. A parallel to this Hadith is the saying of the Exalted: "And Allah contracts and expands" (7) [Al-Baqarah: 245].

As for this verse, in the recitation of Ibn Mas'ud, it is: "Rather, His hands are spread wide (Bustan)," as narrated by Al-Akhfash, who said it is said: "Yad Bustun" (8), meaning: released and extended (9).

---

(1) See Al-Nukat wal-'Uyun 2/51, Tafsir al-Razi 12/43-44, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/215. (2) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wal-'Uyun 2/51 without attribution. (3) Sahih Muslim (993): (37), which is a part of the following Hadith. (4) In (D), (Z), and (M): 'the Heavens', and what is fixed from (Th) is 'the Heaven', which matches the sources. (5) In (D) and (Z): 'Al-Faydh' (abundance), which is one of the narrations of Al-Bukhari (7419): "And in His other hand is abundance or contraction", and the text was missing at this point in (Kh), and a blank space appeared in (Th), and what is fixed is from (M), which matches other sources. (6) Narrated by Ahmad (8140) (8153), Al-Bukhari (4684), and Muslim (993): (37) from the Hadith of Abu Huraira, may Allah be pleased with him, and was previously shortened in 1/380. (7) See Al-Mufhim 3/38-39. (8) With damma on the Seen and its sukun, as in Al-Qamus (Bast). (9) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/30, and the saying of Al-Akhfash is from it, and we did not find it in his

'Ma'ani al-Qur'an'. Ibn Mas'ud's recitation is in 'Al-Qira'at al-Shadhah' p. 34, and 'Ma'ani al-Qur'an' by Al-Farra 1/315. Al-Samin al-Halabi restricted this recitation in 'Al-Durr al-Masun' 4/344 with damma on the Ba and Seen, and the author of 'Al-Qamus' (Bast) mentioned it as being with damma on the Ba and its kasra.

सूरा अल-मायदाह: आयत 64 85

कहा गया है: उनकी दो कृपाएँ(नअमताहु) बारिश और वनस्पति हैं, जिनके माध्यम से और जिनसे कृपा आती है। यह भी कहा गया है कि द्विवचन रूप ज़ोर देने के लिए है, जैसे अरब कहते हैं: "लब्बैक व सादैक" (आपकी सेवा में और आपकी प्रसन्नता में), इसका उद्देश्य इसे ठीक दो बार तक सीमित करना नहीं है। कोई व्यक्ति कह सकता है: "इस मामले में मेरा कोई हाथ नहीं है," जिसका अर्थ है: कोई शक्ति नहीं (1)। अल-सुद्दी ने कहा: "उनके दो हाथों" का अर्थ है: पुरस्कार और दंड के लिए उनकी दो शक्तियाँ (2), इसके विपरीत जो यहूदियों ने कहा था: "वास्तव में, उनका हाथ उन्हें दंड देने से रोक दिया गया है।"

सहीह मुस्लिम में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "बेशक, अल्लाह तआला ने मुझसे कहा: 'खर्च करो, और मैं तुम पर खर्च करूँगा'" (3)।

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "अल्लाह का दायां हाथ भरा हुआ है, रात और दिन निरंतर खर्च करने से उसमें कोई कमी नहीं आती। क्या आपने देखा है कि जब से उसने स्वर्ग (4) और पृथ्वी को बनाया है, उसने कितना खर्च किया है? सचमुच, उसके दाहिने हाथ में जो कुछ है, उसमें कोई कमी नहीं आई है। - उन्होंने कहा: - और उसका अर्श पानी पर है, और उसके दूसरे हाथ में संकुचित करने (5) की शक्ति है, वह ऊपर उठाता है और नीचे झुकाता है (6)।" 'अल-सह' का अर्थ है भारी बारिश, और 'यागीदु' का अर्थ है कम होना। इस हदीस के समांतर महान का वचन है: "और अल्लाह संकुचित और विस्तृत करता है" (7) [अल-बकराह: 245]।

जहाँ तक इस आयत का सवाल है, इब्न मसूद के पाठ (क़िरात) में यह है: "बल्कि, उसके हाथ खुले (बुस्तान) हैं," जैसा कि अल-अखफ़श द्वारा वर्णित है, जिन्होंने कहा कि यह कहा जाता है: "यद बुस्तुन" (8), जिसका अर्थ है: खुला और विस्तृत (9)।

---

(1) देखें अन-नुकात वल-उयून 2/51, तफ़सीर अल-राज़ी 12/43-44, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/215। (2) अल-मावर्दी ने अन-नुकात वल-उयून 2/51 में बिना संदर्भ के इसका उल्लेख किया है। (3) सहीह मुस्लिम (993): (37), जो अगली हदीस का एक हिस्सा है। (4) (द), (ज़), और (म) में: 'आसमानों', और (थ) से जो तय किया गया है वह 'आसमान' है, जो स्रोतों से मेल खाता है। (5) (द) और (ज़) में: 'अल-फ़ैद' (प्रचुरता), जो अल-बुखारी (7419) की रिवायतों में से एक है: "और उसके दूसरे हाथ में प्रचुरता या संकुचन है", और (ख) में इस बिंदु पर पाठ गायब था, और (थ) में एक खाली

जगह दिखाई दी, और जो तय किया गया है वह (म) से है, जो अन्य स्रोतों से मेल खाता है। (6) अहमद (8140) (8153), अल-बुखारी (4684), और मुस्लिम (993): (37) द्वारा अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से वर्णित, और पहले 1/380 में संक्षिप्त किया गया था। (7) देखें अल-मुफिम 3/38-39। (8) 'सीन' पर ज़म्मा और उसके सुकूँ के साथ, जैसा कि अल-कामूस (बस्त) में है। (9) अन-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/30, और अल-अखफ़श का कथन उसी से है, और हमें उनके'मआनी अल-कुरान' में यह नहीं मिला। इब्न मसूद का पाठ 'अल-क़िरात अल-शाज़ा' पृष्ठ 34 में है, और अल-फ़र्रा द्वारा 'मआनी अल-कुरान' 1/315 में है। अस-समीन अल-हलबी ने 'अद-दुर्र अल-मसून' 4/344 में 'बा' और 'सीन' पर ज़म्मा के साथ इस पाठ को सीमित किया, और 'अल-कामूस' (बस्त) के लेखक ने इसे 'बा' पर ज़म्मा और उसके कसरा के साथ होने का उल्लेख किया।

سورۃ المائدہ: آیت ۶۴ ۸۵

کہا گیا ہے: اس کی دو نعمتیں (نعمتاہ) بارش اور نباتات ہیں، جن کے ذریعے اور جن سے نعمت حاصل ہوتی ہے۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ مبالغے کے لیے تثنیہ کا صیغہ استعمال ہوا ہے، جیسے عرب کہتے ہیں: "لبیک وسعدیک" (حاضر ہوں اور آپ کی خوشی کے لیے)، اور اس کا مقصد صرف دو بار تک محدود کرنا نہیں ہے۔ کوئی شخص کہہ سکتا ہے: "اس معاملے میں میرا کوئی ہاتھ نہیں،" یعنی: کوئی قوت نہیں (۱)۔ سدی نے کہا: اس کے قول "یداہ" (اس کے دونوں ہاتھ) کا مطلب ہے: ثواب اور عذاب کے لیے اس کی دو قوتیں (۲)، برخلاف اس کے جو یہودیوں نے کہا تھا: "بے شک اس کا ہاتھ ان کے عذاب سے رکا ہوا ہے۔"

صحیح مسلم میں ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "اللہ تعالیٰ نے مجھ سے فرمایا: 'خرچ کرو، میں تم پر خرچ کروں گا'" (۳)۔

رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "اللہ کا دایاں ہاتھ بھرا ہوا ہے، رات اور دن کا لگاتار خرچ کرنا اسے کم نہیں کرتا۔ کیا تم نے دیکھا کہ جب سے اس نے آسمان (۴) اور زمین کو پیدا کیا ہے اس نے کتنا خرچ کیا؟ بے شک اس کے دائیں ہاتھ میں جو کچھ ہے اس میں کوئی کمی نہیں آئی۔ - آپ نے فرمایا: - اور اس کا عرش پانی پر ہے، اور اس کے دوسرے ہاتھ میں قبض (تنگی) (۵) ہے، وہ بلند کرتا ہے اور پست کرتا ہے (۶)۔" 'السخ' کا مطلب ہے کثرت سے بہنا۔ اور 'یغیض' کا مطلب ہے کم ہونا۔ اس حدیث کی نظیر اللہ تعالیٰ کا قول ہے: "اور اللہ ہی تنگی اور فراخی کرتا ہے" (۷) [البقرہ: ۲۴۵]۔

جہاں تک اس آیت کا تعلق ہے، ابن مسعود کی قرات میں ہے: "بلکہ اس کے دونوں ہاتھ کھلے (بُسطان) ہیں،" جسے اخفش نے نقل کیا ہے، اور انہوں نے کہا کہ کہا جاتا ہے: "يد بُسُطہ" (۸)، یعنی: کھلے ہوئے اور پھیلے ہوئے (۹)۔

---

(۱) دیکھئے النکت والعیون ۲/۵۱، تفسیر الرازی ۱۲/۴۳-۴۴، اور المحرر الوجیز ۲/۲۱۵۔ (۲) اسے ماوردی نے النکت والعیون ۲/۵۱ میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (۳) صحیح مسلم (۹۹۳): (۳۷)، جو کہ آنے والی حدیث کا ایک ٹکڑا ہے۔ (۴) (د)، (ز) اور (م) میں: 'السموات' (آسمانوں)، اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ 'السماء' (آسمان) ہے، جو کہ دیگر ذرائع کے مطابق ہے۔ (۵) (د) اور (ز) میں: 'الفیض' (بہاؤ/کثرت)، جو کہ بخاری (۷۴۱۹) کی روایات میں سے ایک ہے: "اور اس کے دوسرے ہاتھ میں فیض یا قبض ہے"، اور (خ) میں اس مقام سے کلام ساقط تھا، اور (ظ) میں سفید جگہ چھوڑی گئی تھی، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، جو کہ دیگر تمام ذرائع کے مطابق ہے۔ (۶) اسے احمد (۸۱۴۰) (۸۱۵۳)، بخاری (۴۶۸۴)، اور مسلم (۹۹۳): (۳۷) نے ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کا اختصار ۱/۳۸۰ پر گزر چکا ہے۔ (۷) دیکھئے المفہم ۳/۳۸-۳۹۔ (۸) سین کے ضمہ اور اس کے سکون کے ساتھ، جیسا کہ القاموس (بسط) میں ہے۔ (۹) اعراب القرآن للنحاس ۲/۳۰، اور اخفش کا قول اسی سے ہے، اور ہم ان کی کتاب 'معانی القرآن' میں اس پر مطلع نہیں ہو سکے۔ ابن مسعود کی قرات القراءات الشاذہ ص ۳۴ میں ہے، اور معانی القرآن للفراء ۱/۳۱۵ میں ہے۔ سمین حلبی نے الدر المصون ۴/۳۴۴ میں اس قرات کو با اور سین کے ضمہ کے ساتھ مقید کیا ہے، اور صاحب القاموس (بسط) نے ذکر کیا ہے کہ یہ با کے ضمہ اور اس کے کسرہ کے ساتھ ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 64 | 86

"(He spends however He wills)", meaning: He provides sustenance as He desires. It is permissible for "the hand" in this verse to mean power; i.e., His power is comprehensive, if He wills He expands, and if He wills He restricts (1).

"(And it will certainly increase many of them)"; The 'Lam' (2) is for oath. "(in that which was revealed to you from your Lord)", meaning: by what was revealed to you. "(in transgression and disbelief)", meaning: whenever something from the Quran was revealed and they disbelieved, their disbelief increased (3).

"(And We have cast among them)"; Mujahid said: meaning between the Jews and Christians (4); because He said before this: "(Do not take the Jews and Christians as allies)".

It was said: meaning We cast between the sects of the Jews, as He said: "(You think they are together, but their hearts are diverse)"; so they hate each other and are not in agreement, and they are the most hated of God's creation to the people (5).

"(Whenever they kindled a fire for war)"; it means: the Jews. And "whenever" is an adverb, meaning: whenever they gathered and prepared, God dispersed their gathering (6).

And it was said: Indeed, the Jews, when they corrupted and opposed God's book - the Torah -, God sent Nebuchadnezzar against them, then they corrupted, so He sent Peter the Roman against them, then they corrupted, so God (7) sent the Magi against them, then they corrupted, so God sent the Muslims against them; so whenever their affairs became organized, God dispersed them. So whenever they kindled a fire, meaning: they incited evil, and united their command to wage war against the Prophet ﷺ, "(God extinguished it)", and He conquered them and weakened their command; the mention of "fire" is metaphorical (8).

---

(1) See Tafsir al-Razi 12/45. (2) The word: 'The Lam', from (ظ). (3) See Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 2/190. (4) Narrated by al-Tabari 8/558. (5) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 2/235. (6) See I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/30. (7) The word: 'Allah', is not in (م). (8) See Tafsir al-Baghawi 2/50, al-Kashshaf 1/629, and al-Muharrar al-Wajiz 2/216.

सूरह अल-मा'इदाह: आयत 64 | 86

"(वह जैसे चाहता है खर्च करता है)", अर्थात: वह वैसे ही रोज़ी देता है जैसे वह चाहता है। यह संभव है कि इस आयत में 'हाथ' का अर्थ शक्ति हो; अर्थात: उसकी शक्ति व्यापक है, यदि वह चाहे तो विस्तार कर दे और यदि वह चाहे तो तंग कर दे (1)।

"(और उनमें से बहुतों के लिए निश्चित रूप से बढ़ जाएगा)"; यहाँ 'लाम' (2) कसम के लिए है। "(उस चीज़ में जो आपके रब की ओर से आप पर उतारी गई है)", अर्थात: जो कुछ आप पर उतारा गया है उसके कारण। "(सरकशी और कुफ़्र में)", अर्थात: जब कुरान का कोई हिस्सा उतरा और उन्होंने इनकार किया, तो उनका कुफ़्र बढ़ गया (3)।

"(और हमने उनके बीच डाल दिया)"; मुजाहिद ने कहा: अर्थात यहूदियों और ईसाइयों के बीच (4); क्योंकि उन्होंने इससे पहले कहा था: "(यहूदियों और ईसाइयों को अपना मित्र न बनाओ)"।

कहा गया है: अर्थात हमने यहूदियों के गुटों के बीच डाल दिया, जैसा कि उन्होंने कहा: "(तुम उन्हें एक साथ समझते हो, लेकिन उनके दिल फटे हुए हैं)"; इसलिए वे एक-दूसरे से नफरत करते हैं और सहमत नहीं हैं, वे लोगों के लिए अल्लाह की सबसे अधिक नफरत वाली मखलूक (सृष्टि) हैं (5)।

"(जब भी उन्होंने युद्ध के लिए आग भड़काई)"; इसका अर्थ है: यहूदी। और "जब भी" एक कालवाचक अव्यय है, अर्थात: जब भी उन्होंने इकट्ठा होकर तैयारी की, अल्लाह ने उनके जमावड़े को तितर-बितर कर दिया (6)।

और कहा गया है: वास्तव में जब यहूदियों ने बिगाड़ पैदा किया और अल्लाह की किताब - तौरात - का विरोध किया, तो अल्लाह ने उनके खिलाफ बुख्तनसर (नेबूकदनेज़र) को भेजा, फिर उन्होंने बिगाड़ पैदा किया, तो उसने उनके खिलाफ पतरस रूमी को भेजा, फिर उन्होंने बिगाड़ पैदा किया, तो अल्लाह ने (7) उनके खिलाफ मजूसी (अग्निपूजक) भेजे, फिर उन्होंने बिगाड़ पैदा किया, तो अल्लाह ने उनके खिलाफ मुसलमानों को भेजा; इसलिए जब भी उनका मामला ठीक होता, अल्लाह उन्हें तितर-बितर कर देता। तो जब भी उन्होंने आग सुलगाई, अर्थात: बुराई भड़काई, और नबी ﷺ के खिलाफ युद्ध करने के लिए एकजुट हुए, "(अल्लाह ने उसे बुझा दिया)", और उसने उन पर विजय प्राप्त की और उनके इरादों को कमजोर कर दिया; यहाँ "आग" का उल्लेख रूपक के रूप में है (8)।

(1) देखें तफ़सीर अल-राज़ी 12/45. (2) शब्द: 'अल-लाम', (ظ) से। (3) देखें मआनी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज 2/190. (4) अल-तबरी 8/558 द्वारा उद्धृत। (5) मआनी अल-कुरान अल-नहहास 2/235. (6) देखें इराब अल-कुरान अल-नहहास 2/30. (7) शब्द: 'अल्लाह', (م) में नहीं है। (8) देखें तफ़सीर अल-बग़वी 2/50, अल-कश्शाफ़ 1/629, और अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 2/216।

سورہ المائدہ: آیت ٦٤ | ٨٦

﴿يُنفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ﴾، یعنی: وہ جس طرح چاہتا ہے رزق دیتا ہے۔ اور جائز ہے کہ اس آیت میں "ہاتھ" قدرت کے معنی میں ہو؛ یعنی: اس کی قدرت کامل ہے، پس اگر وہ چاہے تو کشادگی فرما دے اور اگر چاہے تو تنگی کر دے (١)۔

﴿وَلَيَزِيدَنَّ كَثِيرًا مِّنْهُم﴾؛ لام (٢) لامِ قسم ہے۔ ﴿مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِن رَّبِّكَ﴾، یعنی: اس چیز کی وجہ سے جو آپ کی طرف نازل کی گئی۔ ﴿طُغْيَانًا وَكُفْرًا﴾، یعنی: جب قرآن میں سے کوئی چیز نازل ہوئی اور انہوں نے کفر کیا، تو ان کے کفر میں اضافہ ہو گیا (٣)۔

﴿وَأَلْقَيْنَا بَيْنَهُمُ﴾؛ مجاہد نے کہا: یعنی یہودیوں اور عیسائیوں کے درمیان (٤)؛ کیونکہ اس سے پہلے اللہ نے فرمایا: ﴿لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارَى أَوْلِيَاءَ﴾۔

اور کہا گیا: یعنی ہم نے یہودیوں کے گروہوں کے درمیان (دشمنی) ڈال دی، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿تَحْسَبُهُمْ جَمِيعًا وَقُلُوبُهُمْ شَتَّى﴾؛ پس وہ ایک دوسرے سے بغض رکھنے والے ہیں اور متفق نہیں ہیں، پس وہ لوگوں میں اللہ کی سب سے ناپسندیدہ مخلوق ہیں (٥)۔

﴿كُلَّمَا أَوْقَدُوا نَارًا لِّلْحَرْبِ﴾ سے مراد یہودی ہیں۔ اور "کلما" ظرف ہے، یعنی: جب کبھی انہوں نے اجتماع کیا اور تیاری کی، اللہ نے ان کی جمعیت کو منتشر کر دیا (٦)۔

اور کہا گیا: بے شک یہودیوں نے جب فساد برپا کیا اور اللہ کی کتاب - تورات - کی مخالفت کی، تو اللہ نے ان پر بخت نصر کو مسلط کر دیا، پھر انہوں نے فساد کیا تو ان پر بطرس رومی کو بھیجا، پھر انہوں نے فساد کیا تو اللہ نے (٧) ان پر مجوسیوں کو مسلط کر دیا، پھر انہوں نے فساد کیا تو اللہ نے ان پر مسلمانوں کو بھیجا؛ پس جب کبھی ان کا معاملہ درست ہوتا اللہ انہیں تتر بتر کر دیتا۔ تو

جب کبھی انہوں نے آگ بھڑکائی، یعنی: شر و فساد پھیلایا، اور نبی ﷺ کے خلاف جنگ پر اکٹھے ہوئے، ﴿أَطْفَأَهَا اللَّهُ﴾ (اللہ نے اسے بجھا دیا)، اور انہیں مغلوب کر دیا اور ان کے معاملے کو کمزور کر دیا؛ یہاں "آگ" کا ذکر استعارہ ہے (۸)۔

---

(۱) دیکھئے تفسیر الرازی ۱۲/٤٥۔ (۲) لفظ: اللام، (ظ) سے ہے۔ (۳) دیکھئے معانی القرآن للزجاج ۲/۱۹۰۔ (٤) اسے طبری نے ۸/٥٥٨ میں روایت کیا ہے۔ (٥) معانی القرآن للنحاس ۲/۲۳٥۔ (٦) دیکھئے اعراب القرآن للنحاس ۲/۳۰۔ (۷) لفظ: اللہ، (م) میں نہیں ہے۔ (۸) دیکھئے تفسیر البغوی ۲/٥۰، الکشاف ۱/٦۲۹، اور المحرر الوجیز ۲/۲۱٦۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 64 - 66 87

Qatada said: Allah, the Mighty and Majestic, humiliated them; for Allah sent the Prophet ﷺ while they were under the authority of the Magians(1). Then He, the Mighty and Majestic, said: {And they strive to spread corruption in the land}, meaning: they strive to invalidate Islam, and that is among the greatest forms of corruption, and Allah knows best. It was said: What is meant by fire here is the fire of anger, meaning: whenever they lit the fire of anger in themselves, and gathered with their bodies and the strength of their souls through the intensity of the fire of anger, Allah extinguished it so that they would weaken, and that was through the terror He placed as a victory before His Prophet (2)ﷺ. The Almighty's saying: {And if only the People of the Scripture had believed and feared Allah, We would have surely removed from them their misdeeds and admitted them to Gardens of Pleasure (65). And if only they had upheld [the law of] the Torah, the Gospel, and what was revealed to them from their Lord, they would have consumed [provision] from above them and from beneath their feet. Among them is a moderate community, but many of them - evil is that which they do (66)}. The Almighty's saying: {And if only the People of the Scripture}; "ann" is in the nominative position, and likewise: {And if only they had upheld the Torah}(3). {Believed}: they affirmed the truth. {And feared Allah}, meaning: from polytheism and sins(4). {We would have surely removed from them}; the "lam" is the answer to "law" (if). And "kaffarna" (removed/covered): we covered, and it has been mentioned before(5). Upholding the Torah and the Gospel means acting according to their requirements and not distorting them, and this meaning has been fully covered previously in [the commentary on Surah] Al-Baqarah(6). {And what was revealed to them from their Lord}, meaning: the Quran. And it was said: the books of their prophets(7). {They would have consumed [provision] from above them and from beneath their feet} Ibn Abbas and others said: meaning the rain...

(1) Narrated by Al-Tabari 5 / 560. (2) See Tafsir al-Tabari 5 / 561. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2 / 31. (4) Tafsir Abi al-Layth 2 / 448. (5) 1 / 280. (6) 2 / 165. (7) See Tafsir al-Baghawi 2 / 51.

सूरा अल-मायदा: आयतें 64 - 66 87

क़तादा ने कहा: अल्लाह, जो सर्वशक्तिमान और प्रतापी है, ने उन्हें अपमानित किया; क्योंकि अल्लाह ने पैगंबर ﷺ को तब भेजा था जब वे मजूसी (अग्निपूजकों) के अधीन थे(1)। फिर उसने, जो सर्वशक्तिमान और प्रतापी है, कहा: {और वे धरती में फसाद (बिगाड़) फैलाने की कोशिश करते हैं}, अर्थात: वे इस्लाम को अमान्य करने की कोशिश करते हैं, और यह सबसे बड़े फसादों में से एक है, और अल्लाह ही बेहतर जानता है। कहा गया है: यहाँ अग्नि से तात्पर्य क्रोध की अग्नि है, अर्थात: जब भी उन्होंने अपने भीतर क्रोध की अग्नि जलाई, और क्रोध की अग्नि की तीव्रता के माध्यम से अपने शरीर और अपनी आत्माओं की शक्ति के साथ एकत्र हुए, तो अल्लाह ने उसे बुझा दिया ताकि वे कमजोर हो जाएं, और यह उस आतंक के माध्यम से था जिसे उसने अपने पैगंबर ﷺ की सहायता के रूप में उनके सामने रखा था(2)। सर्वशक्तिमान का कथन: {और यदि अह्ले किताब (ग्रंथ वाले) ईमान लाते और डरते, तो हम उनके पापों को उनसे दूर कर देते और उन्हें सुख के बागों में प्रवेश देते (65)। और यदि वे तौरात और इंजील को और जो कुछ उनके पालनहार की ओर से उनकी ओर उतारा गया है, उसे स्थापित करते, तो वे अपने ऊपर से और अपने पैरों के नीचे से (आजीविका) खाते। उनमें एक संतुलित समुदाय है, लेकिन उनमें से बहुत से - बुरा है जो वे करते हैं (66)}। सर्वशक्तिमान का कथन: {और यदि अह्ले किताब}; 'अन्न' यहाँ रफ़ (कर्ता कारक) की स्थिति में है, और इसी तरह: {और यदि वे तौरात को स्थापित करते}(3)। {ईमान लाए}: उन्होंने सच्चाई की पुष्टि की। {और डरते}, अर्थात: शिर्क (बहुदेववाद) और पापों से(4)। {तो हम उनसे दूर कर देते}; 'लाम' यहाँ 'लौ' (यदि) का जवाब है। और 'कफ़्फ़रना' (दूर कर दिया/ढक दिया): हमने ढक दिया, और यह पहले बताया जा चुका है(5)। तौरात और इंजील को स्थापित करने का अर्थ है उनकी आवश्यकताओं के अनुसार कार्य करना और उन्हें विकृत न करना, और यह अर्थ पहले 'अल-बक़रह' की व्याख्या में विस्तार से बताया जा चुका है(6)। {और जो कुछ उनके पालनहार की ओर से उनकी ओर उतारा गया है}, अर्थात: कुरान। और कहा गया: उनके नबियों की किताबें(7)। {वे अपने ऊपर से और अपने पैरों के नीचे से खाते} इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने कहा: यानी बारिश...

(1) अल-तबरी द्वारा वर्णित 5 / 560। (2) देखें तफ़सीर अल-तबरी 5 / 561। (3) इ'राब अल-कुरान, अन-नहहास द्वारा 2 / 31। (4) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2 / 448। (5) 1 / 280। (6) 2 / 165। (7) देखें तफ़सीर अल-बग़वी 2 / 51।

سورة المائدہ: آیات ۶۴ - ۶۶ ۸۷

قتادہ نے کہا: اللہ عزوجل نے انہیں ذلیل کیا؛ کیونکہ اللہ نے نبی ﷺ کو مبعوث فرمایا جبکہ وہ مجوسیوں کے ماتحت تھے(۱)۔ پھر اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا﴾، یعنی: وہ اسلام کو مٹانے کی کوشش کرتے ہیں، اور یہ سب سے بڑا فساد ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہاں آگ سے مراد غصے کی آگ ہے، یعنی: جب بھی انہوں نے اپنے اندر غصے کی آگ بھڑکائی، اور غصے کی آگ کی شدت کے ساتھ اپنے بدنوں اور اپنی روحوں کی قوت کے ساتھ جمع ہوئے، اللہ نے اسے بجھا دیا تاکہ وہ کمزور ہو جائیں، اور یہ اس رعب کے ذریعے تھا جسے اللہ نے اپنے نبی ﷺ کی نصرت کے طور پر ان کے سامنے رکھ دیا تھا(۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْكِتَٰبِ ءَامَنُواْ وَاتَّقَوْاْ لَكَفَّرْنَا عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلَأَدْخَلْنَٰهُمْ جَنَّٰتِ النَّعِيمِ (٦٥) وَلَوْ أَنَّهُمْ أَقَامُواْ التَّوْرَىٰةَ وَالْإِنجِيلَ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْهِم مِّن رَّبِّهِمْ لَأَكَلُواْ مِن فَوْقِهِمْ وَمِن تَحْتِ أَرْجُلِهِم مِّنْهُمْ أُمَّةٌ مُّقْتَصِدَةٌ وَكَثِيرٌ مِّنْهُمْ سَاءَ مَا يَعْمَلُونَ (٦٦)﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْكِتَٰبِ﴾؛ «أنَّ» یہاں رفع کی جگہ پر ہے، اور اسی طرح: ﴿وَلَوْ أَنَّهُمْ أَقَامُواْ التَّوْرَىٰةَ﴾(۳)۔ ﴿ءَامَنُواْ﴾: یعنی تصدیق کی۔ ﴿وَاتَّقَوْاْ﴾، یعنی: شرک اور گناہوں سے(۴)۔ ﴿لَكَفَّرْنَا عَنْهُمْ﴾؛ یہاں 'لام' لفظِ «لو» کا جواب ہے۔ اور کفرنا کا مطلب ہے: ہم نے ڈھانپ لیا، اور یہ پہلے گزر چکا ہے(۵)۔ اور تورات و انجیل کو قائم کرنے کا مطلب ان کے تقاضوں کے مطابق عمل کرنا اور ان میں تحریف نہ کرنا ہے، اور یہ معنی سورہ 'بقرہ' میں تفصیل سے گزر چکا ہے(۶)۔ ﴿وَمَا أُنزِلَ إِلَيْهِم مِّن رَّبِّهِمْ﴾، یعنی: قرآن۔ اور کہا گیا: ان کے انبیاء کی کتابیں(۷)۔ ﴿لَأَكَلُواْ مِن فَوْقِهِمْ وَمِن تَحْتِ أَرْجُلِهِم﴾ ابن عباس اور دیگر مفسرین نے کہا: یعنی بارش...

(۱) اسے طبری نے ۵ / ۵۶۰ میں نکالا ہے۔ (۲) دیکھیے تفسیر طبری ۵ / ۵۶۱۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲ / ۳۱۔ (۴) تفسیر ابی اللیث ۲ / ۴۴۸۔ (۵) ۱ / ۲۸۰۔ (۶) ۲ / ۱۶۵۔ (۷) دیکھیے تفسیر بغوی ۲ / ۵۱۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 65 - 66 88

...and vegetation, and this indicates that they were in a state of drought. And it was said: the meaning is: We would have expanded their provisions for them, and they would have eaten continuously (1), and the mention of "above" and "beneath" is for emphasis on what is opened for them of the worldly life; a parallel to this verse is: "And whoever fears Allah - He will make for him a way out and will provide for him from where he does not expect" [At-Talaq: 2-3], "And [Allah revealed] that if they had remained straight on the way, We would have given them abundant water" [Al-Jinn: 16], "And if only the people of the cities had believed and feared Allah, We would have opened upon them blessings from the heaven and the earth" [Al-A'raf: 96], so the Almighty made piety one of the causes (2) of provision as in these verses, and promised more for whoever is grateful, saying: "If you are grateful, I will surely increase you [in favor]" [Ibrahim: 7]. Then the Almighty informed that among them is a moderate group - and they are the believers among them, such as An-Najashi, Salman, and Abdullah bin Salam - they were moderate, so they did not say about Jesus and Muhammad, peace and blessings be upon them, except what is befitting of them (4). And it was said: He meant by moderation a people who did not believe, but they were not among the harmful mockers, and Allah knows best (5). Moderation is balance in action (6), and it is from 'qasd' (intent), and 'qasd' is to approach a thing; you say: 'qasad-tuhu', 'qasad-tu lahu', and 'qasad-tu ilayhi', meaning (7). "Evil is that which they do", i.e., what an evil thing they did (8), they denied the messengers, distorted the scriptures, and consumed ill-gotten wealth.

(1) See Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/337 and al-Kashshaf 1/631, and al-Tabari narrated the report of Ibn Abbas 8/563 similarly. (2) In (Zh): doors. (3) See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/191, Tafsir al-Razi 12/47, and Zad al-Masir 2/395. (4) See Tafsir al-Baghawi 2/51, and Tafsir al-Razi 12/47. (5) Al-Zajjaj rejected this view in his Ma'ani al-Qur'an 2/192, and said: What I think is that Allah would not call anyone who is upon something of disbelief "moderate". (6) See al-Wasit 2/208, and Tafsir al-Baghawi 2/51. (7) Al-Sihah (q-s-d). (8) In (Zh): their work; see al-Wasit 2/208, and Tafsir al-Baghawi 2/51.

सूरा अल-माईदाह: आयतें 65 - 66 88

...और वनस्पति, और यह दर्शाता है कि वे सूखे की स्थिति में थे। और यह कहा गया: इसका अर्थ है: हम उनके लिए उनके प्रावधानों (रोजी) का विस्तार कर देते, और वे निरंतर खाते (1), और "ऊपर" और "नीचे" का उल्लेख दुनिया की जो चीजें उनके लिए खोली जाती हैं, उन पर जोर देने के लिए है; इस आयत के समान है: "और जो कोई अल्लाह से डरता है - वह उसके लिए निकलने का रास्ता बना देगा और उसे वहां से रोजी देगा जहां से उसे उम्मीद भी न हो" [अत-तलाक: 2-3], "और [अल्लाह ने खुलासा किया] कि यदि वे सीधे रास्ते पर रहते, तो हम उन्हें प्रचुर मात्रा में पानी देते" [अल-जिन: 16], "और यदि बस्तियों के लोग ईमान लाते और अल्लाह से डरते, तो हम उन पर आसमान और ज़मीन से बरकतों के दरवाज़े खोल देते" [अल-अराफ़: 96], इसलिए सर्वशक्तिमान ने परहेज़गारी को प्रावधान के कारणों (2) में से एक बना दिया जैसा कि इन आयतों में है, और जो शुक्रगुज़ार है उसके लिए और अधिक का वादा किया, कहा: "यदि तुम कृतज्ञ होगे, तो मैं तुम्हें निश्चित रूप से और अधिक दूंगा" [इब्राहिम: 7]। फिर सर्वशक्तिमान ने सूचित किया कि उनमें से एक मध्यम (संतुलित) समूह है - और वे उनमें से ईमान वाले हैं, जैसे अन-नजाशी, सलमान और अब्दुल्ला बिन सलाम - वे संतुलित थे, इसलिए उन्होंने ईसा और मुहम्मद (उन दोनों पर शांति और आशीर्वाद हो) के बारे में वही कहा जो उनके लिए उचित था (4)। और यह कहा गया: उन्होंने 'इक़्तेसाद' (मितव्ययिता/मध्यम मार्ग) से उन लोगों को मुराद लिया जो ईमान नहीं लाए थे, लेकिन वे नुकसान पहुँचाने वाले मज़ाक उड़ाने वालों में से नहीं थे, और अल्लाह बेहतर जानता है (5)। और 'इक़्तेसाद' का अर्थ है कर्म में संतुलन (6), और यह 'क़स्द' (इरादा) से है, और 'क़स्द' किसी चीज़ की ओर जाना है; आप कहते हैं: 'क़सद-तुहू', 'क़सद-तु लहू', और 'क़सद-तु इलैही', जिसका अर्थ है (7)। "बुरा है वह जो वे कर रहे हैं", यानी, उन्होंने कितना बुरा काम किया (8), उन्होंने रसूलों को झुठलाया, किताबों में हेरफेर किया और हराम की कमाई खाई।

(1) देखें अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 2/337 और अल-कश्शाफ 1/631, और अल-तबरी ने इब्न अब्बास की रिवायत 8/563 इसी तरह निकाली है। (2) (ज़) में: द्वार। (3) देखें अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 2/191, तफ़्सीर अल-राज़ी 12/47, और ज़ाद अल-मसीर 2/395। (4) देखें तफ़्सीर अल-बगवी 2/51, और तफ़्सीर अल-राज़ी 12/47। (5) अल-ज़ज्जाज ने अपनी किताब मानी अल-कुरान 2/192 में इस बात का खंडन किया और कहा: मेरा मानना है कि अल्लाह उसे 'मुक़्तसिद' (मध्यममार्गी) नहीं कहेगा जो कुफ्र की किसी भी चीज़ पर हो। (6) देखें अल-वसीत 2/208, और

तफ़्सीर अल-बगवी 2/51। (7) अल-सिहाह (क़-स-द)। (8) (ज़) में: उनका काम; देखें अल-वसीत 2/208, और तफ़्सीर अल-बगवी 2/51।

سورة المائدہ: آیات ۶۵ - ۶۶ ۸۸

اور نباتات، اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ وہ قحط میں تھے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: ہم ان کے رزق میں وسعت پیدا کر دیتے، اور وہ مسلسل کھاتے (۱)، اور "فوق" (اوپر) اور "تحت" (نیچے) کا ذکر ان پر دنیا کی جو چیزیں کھولی جاتیں اس میں مبالغہ (تاکید) کے لیے ہے؛ اور اس آیت کی نظیر یہ ہے: ﴿وَمَن يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَل لَّهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ﴾ [الطلاق: ۲-۳]، ﴿وَأَلَّوِ اسْتَقَمُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ لَأَسْقَيْنَهُم مَّاءً غَدَقًا﴾ [الجن: ۱۶]، ﴿وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ ءَامَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ﴾ [الأعراف: ۹۶]، تو اللہ تعالیٰ نے تقویٰ کو رزق کے اسباب (۲) میں سے قرار دیا جیسا کہ ان آیات میں ہے، اور شکر کرنے والے کے لیے زیادتی کا وعدہ کیا، پس فرمایا: ﴿لَئِن شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ﴾ [إبراهيم: ۷]. پھر اللہ تعالیٰ نے خبر دی کہ ان میں سے ایک گروہ مقتصد (میانہ رو) ہے - اور وہ ان میں سے اہل ایمان ہیں؛ جیسے نجاشی، سلمان اور عبداللہ بن سلام - انہوں نے میانہ روی اختیار کی، تو انہوں نے عیسیٰ اور محمد علیہما الصلاۃ والسلام کے بارے میں صرف وہی کہا جو ان کے شایان شان تھا (۴)۔ اور کہا گیا: اقتصاد (میانہ روی) سے مراد وہ لوگ ہیں جو ایمان نہیں لائے تھے، لیکن وہ اذیت دینے والے مذاق اڑانے والوں میں سے نہیں تھے، واللہ اعلم (۵)۔ اور اقتصاد، عمل میں اعتدال ہے (۶)، اور یہ 'قصد' سے ہے، اور 'قصد' کسی چیز کی طرف آنا ہے، آپ کہتے ہیں: 'قصدتہ'، 'قصدت لہ'، اور 'قصدت الیہ'، بمعنی (۷)۔ ﴿سَاءَ مَا يَعْمَلُونَ﴾، یعنی: کتنا برا ہے وہ جو وہ کر رہے ہیں (۸)، انہوں نے رسولوں کو جھٹلایا، کتابوں میں تحریف کی، اور حرام (سحت) کھایا۔

(۱) دیکھیے معانی القرآن للنحاس ۳۳۷/۲ اور الکشاف ۶۳۱/۱، اور ابن عباس کا اثر طبری نے ۵۶۳/۸ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۲) (ظ) میں: ابواب (دروازے)۔ (۳) دیکھیے معانی القرآن

للزجاج ۱۹۱/۲، اور تفسیر الرازی ۴۷/۱۲، اور زاد المسیر ۳۹۵/۲۔ (۴) دیکھیے تفسیر البغوی ۵۱/۲، اور تفسیر الرازی ۴۷/۱۲۔ (۵) اس قول کو زجاج نے اپنی کتاب معانی القرآن ۱۹۲/۲ میں رد کیا ہے، اور کہا: میرا گمان یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ اسے مقتصد نہیں کہے گا جو کفر کی کسی چیز پر ہو۔ (۶) دیکھیے الوسیط ۲۰۸/۲، اور تفسیر البغوی ۵۱/۲۔ (۷) الصحاح (قصد)۔ (۸) (ظ) میں: عملہم (ان کا عمل)، اور دیکھیے الوسیط ۲۰۸/۲، اور تفسیر البغوی | ۵۱/۲

Surah Al-Ma'idah: Verse 67 89 The Almighty's saying: {O Messenger, announce that which has been revealed to you from your Lord, and if you do not, then you have not conveyed His message. And Allah will protect you from the people. Indeed, Allah does not guide the disbelieving people.} There are two issues regarding it: First: The Almighty's saying: {O Messenger, announce that which has been revealed to you from your Lord}. It was said: it means: make the proclamation manifest; because at the beginning of Islam he used to hide it for fear of the polytheists, then he was commanded to manifest it in this verse, and Allah informed him that He would protect him from the people (1). And Umar (may Allah be pleased with him) was the first to manifest his Islam, and he said: We shall not worship (2) Allah secretly, and regarding that was revealed: {O Prophet, sufficient for you is Allah and for whoever follows you of the believers} (3) [Al-Anfal: 64]. So the verse indicated the rejection of the statement of whoever said: that the Prophet ﷺ concealed something of the matter of religion out of taqiyyah (precautionary concealment), and its (4) invalidity, and they are the Rafidah, and it indicated that he ﷺ did not entrust anyone with anything of the matter of religion in secret; because the meaning is: announce all that was revealed to you openly, and were it not for this, there would be no benefit in the saying of the Mighty and Sublime: {and if you do not, then you have not conveyed His message} (5). It was said: announce what was revealed to you from your Lord concerning the matter of Zaynab bint Jahsh al-Asadiyyah (may Allah be pleased with her) (6). And other than this was said, and the correct opinion is that it is general. Ibn Abbas said: The meaning is: announce all that was revealed to you from your Lord, for if you conceal anything of it, then you have not conveyed His message (7). And this is a discipline for the Prophet ﷺ, and a discipline for the bearers of knowledge from his Ummah so that they do not conceal [knowledge].

(1) See Al-Baghawi 2/52. (2) In the copies: "ya'budu" (he worships), and what is established is from (m). (3) We did not find it. (4) The word: "ala" (on/against), from (m). (5) See I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/31. (6) Tafsir Al-Baghawi 2/51-52, and Tafsir Al-Razi 12/49. (7) Narrated by Al-Tabari 8/568.

सूरा अल-मायदाह: आयत 67 89 अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ रसूल, जो कुछ आपके रब की ओर से आप पर उतारा गया है, उसे पहुँचा दीजिये, और यदि आपने ऐसा न किया, तो आपने उसका संदेश नहीं पहुँचाया। और अल्लाह लोगों से आपकी रक्षा करेगा। वास्तव में, अल्लाह काफ़िरों को मार्ग नहीं दिखाता।} इसमें दो मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ रसूल, जो कुछ आपके रब की ओर से आप पर उतारा गया है, उसे पहुँचा दीजिये}। कहा गया: इसका अर्थ है: प्रचार को प्रकट करें; क्योंकि इस्लाम के शुरू में आप मुशरिकों के डर से इसे गुप्त रखते थे, फिर इस आयत में उसे प्रकट करने का आदेश दिया गया, और अल्लाह ने उन्हें सूचित किया कि वह लोगों से उनकी रक्षा करेगा (1)। और उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) पहले व्यक्ति थे जिन्होंने अपना इस्लाम प्रकट किया, और कहा: हम छुपकर अल्लाह की इबादत (2) नहीं करेंगे, और उसी के बारे में यह उतरा: {ऐ नबी, आपके लिए अल्लाह और उन मोमिनों में से जो आपके पीछे चले, पर्याप्त हैं} (3) [अल-अनफ़ाल: 64]। तो आयत ने उस व्यक्ति की बात के खंडन की ओर संकेत किया जिसने कहा: कि नबी ﷺ ने तक़िया (डर के कारण छुपाना) के तौर पर दीन के मामले में कुछ छुपाया, और उसकी (4) अमान्यता पर, और वे राफ़िदा हैं, और इसने इस बात की ओर संकेत किया कि उन्होंने ﷺ दीन के किसी भी मामले को गुप्त रूप से किसी को नहीं बताया; क्योंकि अर्थ यह है: जो कुछ आप पर उतारा गया है, उस सबको खुले तौर पर पहुँचा दें, और यदि ऐसा न होता, तो अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल के इस कथन में कोई लाभ न होता: {और यदि आपने ऐसा न किया, तो आपने उसका संदेश नहीं पहुँचाया} (5)। कहा गया: आपके रब की ओर से ज़ैनब बिंत जहश अल-असदिया (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के मामले में जो आप पर उतारा गया है, उसे पहुँचा दें (6)। और इसके अलावा भी कहा गया है, और सही बात सामान्य अर्थ लेने की है। इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ है: जो कुछ आपके रब की ओर से आप पर उतारा गया है, उस सबको पहुँचा दें, क्योंकि यदि आपने उसमें से कुछ भी छुपाया, तो आपने उसका संदेश नहीं पहुँचाया (7)। और यह नबी ﷺ के लिए एक शिष्टाचार है, और उनकी उम्मत के इल्म (ज्ञान) के धारकों के लिए एक शिष्टाचार है कि वे [इल्म] न छुपाएँ।

(1) देखें अल-बग़वी 52/2। (2) प्रतियों में: "यअ्बुदु" (वह इबादत करता है), और जो स्थापित है वह (म) से है। (3) हमें यह नहीं मिला। (4) शब्द: "अला" (पर), (म) से है। (5) देखें इ'राब अल-क़ुरआन अल-नहहास 31/2। (6) तफ़्सीर अल-बग़वी 51/2 - 52, और तफ़्सीर अल-राज़ी 49/12। (7) इसे अल-तबरी 568/8 ने निकाला है।

سورۃ المائدہ: آیت 67 89 اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اے رسول! جو کچھ آپ کے رب کی طرف سے آپ پر نازل کیا گیا ہے اسے پہنچا دیجیے، اور اگر آپ نے ایسا نہ کیا تو گویا آپ نے اس کا پیغام نہیں پہنچایا۔ اور اللہ لوگوں سے آپ کی حفاظت فرمائے گا۔ یقیناً اللہ کافر لوگوں کو ہدایت نہیں دیتا۔} اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے رسول! جو کچھ آپ کے رب کی طرف سے آپ پر نازل کیا گیا ہے اسے پہنچا دیجیے}۔ کہا گیا ہے کہ اس کا مطلب ہے: تبلیغ کو ظاہر کریں؛ کیونکہ اسلام کے آغاز میں آپ مشرکین کے خوف سے اسے چھپاتے تھے، پھر اس آیت میں اسے ظاہر کرنے کا حکم دیا گیا، اور اللہ نے آپ کو آگاہ کیا کہ وہ آپ کو لوگوں سے بچائے گا (1)۔ اور عمر رضی اللہ عنہ پہلے شخص تھے جنہوں نے اپنے اسلام کا اظہار کیا، اور فرمایا: ہم چھپ کر اللہ کی عبادت (2) نہیں کریں گے، اور اس بارے میں یہ نازل ہوا: {اے نبی! آپ کے لیے اللہ اور وہ مومن کافی ہیں جنہوں نے آپ کی پیروی کی} (3) [الانفال: 64]۔ پس آیت نے اس شخص کے قول کی تردید پر دلالت کی جس نے کہا: کہ نبی ﷺ نے تقیہ (خوف کی وجہ سے چھپانے) کے طور پر دین کے معاملے میں کوئی چیز چھپائی، اور اس کے (4) باطل ہونے پر، اور وہ رافضہ ہیں، اور اس نے اس بات پر دلالت کی کہ آپ ﷺ نے دین کے معاملے میں کسی سے کوئی چیز خفیہ نہیں رکھی؛ کیونکہ معنی یہ ہے: جو کچھ آپ پر نازل کیا گیا ہے وہ سب اعلانیہ پہنچا دیں، اور اگر یہ بات نہ ہوتی تو اللہ عزوجل کے اس قول میں کوئی فائدہ نہ ہوتا: {اور اگر آپ نے ایسا نہ کیا تو گویا آپ نے اس کا پیغام نہیں پہنچایا} (5)۔ اور کہا گیا: جو کچھ آپ کے رب کی طرف سے حضرت زینب بنت جحش الاسدیہ رضی اللہ عنہا کے معاملے میں نازل ہوا ہے اسے پہنچا دیں (6)۔ اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے، اور صحیح بات عموم کی ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: معنی یہ ہے: جو کچھ آپ کے رب کی طرف سے آپ پر نازل ہوا ہے وہ سب پہنچا دیں، پس اگر آپ نے اس

میں سے کچھ بھی چھپایا تو آپ نے اس کا پیغام نہیں پہنچایا (7)۔ اور یہ نبی ﷺ کے لیے ایک ادب (تربیت) ہے، اور آپ کی امت کے حاملینِ علم کے لیے ایک ادب ہے کہ وہ [علم] نہ چھپائیں۔

(1) دیکھئے البغوی 52/2۔ (2) نسخوں میں: "یعبد" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (3) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (4) لفظ: "علی"، (م) سے ہے۔ (5) دیکھئے اعراب القرآن للنحاس 31/2۔ (6) تفسیر البغوی 51/2 - 52، اور تفسیر الرازی 49/12۔ (7) اسے الطبری نے 568/8 میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 67 90

...anything from the matter of his Sharia (1), and God Almighty knew from the matter of His Prophet (2) that he does not conceal anything from His revelation. In Sahih Muslim, on the authority of Masruq, on the authority of Aisha, she said: Whoever tells you that Muhammad ﷺ concealed anything from the revelation, he has lied, and God Almighty says: {O Messenger, announce that which has been revealed to you from your Lord, and if you do not, then you have not conveyed His message.} (3). And God condemned the Rafidah (dissenters) when they said: He ﷺ concealed something from what God revealed to him that people needed (4).

Second: His (Almighty) saying: {And Allah will protect you from the people.} is evidence of his prophethood; Because God, the Mighty and Sublime, informed that he is infallible, and whoever the Almighty guarantees protection for, it is not permissible for him to have left anything of what God commanded him (5).

The reason for the revelation of this verse is that the Prophet ﷺ was staying under a tree, and a Bedouin came, drew his sword, and said to the Prophet ﷺ: "Who will prevent you from me?" He said: "Allah," and the Bedouin's hand was terrified, and the sword fell from his hand, and his head hit the tree until his brain was scattered, Al-Mahdawi mentioned it (6).

And Al-Qadi 'Iyad mentioned it in the book 'Ash-Shifa' (7), he said: And this story has been narrated in the Sahih (authentic collection), and that Ghawrath bin al-Harith was the owner of the story, and that the Prophet ﷺ forgave him, so he returned to his people and said: I have come to you from the best of people. The discussion on this meaning has already been presented in this Surah at His saying: {When a people intended to stretch out their hands against you} [Al-Ma'idah: 11] in full (8).

---

(1) In (Z): The matter of Sharia. (2) In (Z): From his Prophet. (3) Sahih Muslim (177): (287), and it was also extracted by Ahmad (24227) at length, and Al-Bukhari (4612). (4) See Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 3/85. (5) See Ahkam al-Qur'an by al-Kiya 3/85. (6) Al-Tabari extracted it in his Tafsir 8/570 on the authority of Muhammad ibn Ka'b al-Qurazi, and Al-Baghawi mentioned it in his Tafsir 2/52 on the authority of Muhammad ibn Ka'b on the authority of Abu Hurairah, and the authentic Hadith that the author will mention soon suffices for it, and his saying: "He drew his sword"; That is: he pulled it out of its scabbard. Al-Nihayah (Khart). (7) 1/347. (8) 7/374.

सूरह अल-मा'इदा: आयत 67 90

...उनकी शरीयत के मामले में से कुछ भी (1), और अल्लाह तआला ने अपने नबी के मामले में जान लिया था (2) कि वे अपनी वह्य (प्रकाशना) से कुछ भी नहीं छुपाते। और सहीह मुस्लिम में मसरूक से रिवायत है, आयशा रज़ियल्लाहु अन्हा से कि उन्होंने कहा: जिसने तुमसे कहा कि मुहम्मद ﷺ ने वह्य में से कुछ छुपाया, तो उसने झूठ बोला, और अल्लाह तआला फरमाता है: {ऐ रसूल! जो कुछ आपके रब की तरफ़ से आप पर उतारा गया है उसे पहुँचा दीजिए, और अगर आपने ऐसा न किया तो आपने उसका पैग़ाम नहीं पहुँचाया।} (3)। और अल्लाह ने राफ़िदा को बुरा कहा जब उन्होंने कहा: उन्होंने ﷺ अल्लाह की तरफ से उन पर वही की गई चीज़ों में से कुछ छुपा लिया जिसकी लोगों को ज़रूरत थी (4)।

दूसरा: अल्लाह का कहना: {और अल्लाह लोगों से आपकी हिफ़ाज़त करेगा।} उनकी नबूवत की दलील है; क्योंकि अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने ख़बर दी कि वे मासूम (निष्पाप/सुरक्षित) हैं, और जिसकी ज़मानत अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने ली हो, तो यह मुमकिन नहीं है कि उन्होंने उन चीज़ों में से कुछ छोड़ दिया हो जिसका अल्लाह ने उन्हें हुक्म दिया था (5)।

और इस आयत के नाज़िल होने का कारण यह है कि नबी ﷺ एक पेड़ के नीचे ठहरे हुए थे, तो एक देहाती आया, अपनी तलवार खींच ली और नबी ﷺ से कहा: "कौन है जो तुम्हें मुझसे बचाएगा?" आपने फरमाया: "अल्लाह", तो देहाती का हाथ कांप गया और तलवार उसके हाथ से गिर गई, और उसका सिर पेड़ से जा टकराया यहाँ तक कि उसका दिमाग़ बिखर गया, अल-महदवी ने इसका ज़िक्र किया है (6)।

और काज़ी अयाज़ ने 'अश-शिफ़ा' किताब में इसका ज़िक्र किया है (7), उन्होंने कहा: और यह क़िस्सा सहीह (बुख़ारी/मुस्लिम) में रिवायत किया गया है, और यह कि ग़ौरथ बिन अल-हारिस इस क़िस्से का मुख्य पात्र था, और यह कि नबी ﷺ ने उसे माफ़ कर दिया, तो वह अपनी क़ौम के पास वापस गया और कहा: मैं तुम्हारे पास सबसे बेहतरीन इंसान के पास से आया हूँ। और इस मायने में बातचीत इस सूरह में पहले आ चुकी है अल्लाह के इस कौल पर: {जब एक गिरोह ने इरादा किया कि तुम्हारी तरफ़ अपने हाथ बढ़ाएं} [अल-मा'इदा: 11] विस्तार से (8)।

---

(1) (ज़) में: शरीयत का मामला। (2) (ज़) में: अपने नबी से। (3) सहीह मुस्लिम (177): (287), और इसे अहमद (24227) ने विस्तार से और बुखारी (4612) ने भी निकाला है। (4) अहकाम अल-कुरान

लिल-किया अल-तबरी 3/85 देखें। (5) अहकाम अल-कुरान लिल-किया 3/85 देखें। (6) और अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 8/570 में मुहम्मद बिन काब अल-क़ुरज़ी से इसे निकाला है और अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 2/52 में मुहम्मद बिन काब से अबू हुरैरा के हवाले से इसका ज़िक्र किया है, और वह सहीह हदीस जिसे मुसन्निफ़ (लेखक) जल्द ही ज़िक्र करेंगे, इसके लिए काफ़ी है, और उनका कहना: 'अपनी तलवार खींच ली'; यानी: इसे म्यान से बाहर निकाल लिया। अल-निहाया (खर्त)। (7) 1/347। (8) 7/374।

سورہ المائدہ: آیت 67 90

...اپنی شریعت کے معاملے میں سے کچھ بھی (1)، اور اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی کے معاملے میں جان لیا تھا (2) کہ وہ اپنی وحی میں سے کچھ بھی نہیں چھپاتے۔ اور صحیح مسلم میں مسروق سے مروی ہے کہ عائشہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: جس نے تم سے کہا کہ محمد ﷺ نے وحی میں سے کچھ چھپایا، تو اس نے جھوٹ بولا، اور اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {اے رسول! جو کچھ آپ کے رب کی طرف سے آپ پر نازل کیا گیا ہے اسے پہنچا دیجیے، اور اگر آپ نے ایسا نہ کیا تو آپ نے اس کا پیغام نہیں پہنچایا۔} (3)۔ اور اللہ نے رافضیوں کو برا کہا جب انہوں نے کہا: آپ ﷺ نے اللہ کی طرف سے وحی کردہ چیزوں میں سے کچھ چھپا لیا جس کی لوگوں کو ضرورت تھی (4)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اللہ لوگوں سے آپ کی حفاظت فرمائے گا۔} آپ کی نبوت کی دلیل ہے؛ کیونکہ اللہ عزوجل نے خبر دی کہ آپ معصوم ہیں، اور جس کی حفاظت کی ضمانت اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے لی ہو، تو یہ ممکن ہی نہیں کہ آپ نے اللہ کے حکم کردہ امور میں سے کچھ چھوڑ دیا ہو (5)۔

اور اس آیت کے نزول کا سبب یہ ہے کہ نبی ﷺ ایک درخت کے نیچے تشریف فرما تھے، تو ایک دیہاتی آیا، اپنی تلوار سونتی اور نبی ﷺ سے کہا: "کون ہے جو آپ کو مجھ سے بچائے گا؟" آپ نے فرمایا: "اللہ"، تو دیہاتی کا ہاتھ لرز گیا اور تلوار اس کے ہاتھ سے گر گئی، اور اس کا سر درخت سے جا ٹکرایا یہاں تک کہ اس کا دماغ بکھر گیا، المہدوی نے اس کا ذکر کیا ہے (6)۔

اور قاضی عیاض نے کتاب 'الشفاء' میں اس کا ذکر کیا ہے (7)، فرمایا: اور یہ قصہ صحیح (بخاری/مسلم) میں مروی ہے، اور یہ کہ غورث بن الحارث اس قصے کا صاحب (کردار) تھا، اور یہ کہ نبی ﷺ نے اسے معاف کر دیا، تو وہ اپنی قوم کی طرف واپس گیا اور کہا: میں تمہارے پاس

سب سے بہترین انسان کے پاس سے آیا ہوں۔ اور اس معنی میں کلام اس سورہ میں پہلے گزر چکا ہے اللہ کے اس قول پر: {جب ایک قوم نے ارادہ کیا کہ تمہاری طرف اپنے ہاتھ دراز کریں} [المائدہ: 11] مکمل طور پر (8)۔

---

(1) (ظ) میں ہے: شریعت کا معاملہ۔ (2) (ظ) میں ہے: اپنے نبی سے۔ (3) صحیح مسلم (177): (287)، اور اسے احمد نے (24227) تفصیل سے اور بخاری نے (4612) روایت کیا ہے۔ (4) دیکھیے احکام القرآن للکیا الطبری 3/ 85۔ (5) دیکھیے احکام القرآن للکیا 3/ 85۔ (6) اور طبری نے اپنی تفسیر 8/ 570 میں محمد بن کعب القرظی سے اسے روایت کیا ہے اور بغوی نے اپنی تفسیر 2/ 52 میں محمد بن کعب سے ابوہریرہ کے حوالے سے ذکر کیا ہے، اور وہ صحیح حدیث جسے مصنف عنقریب ذکر کریں گے اس کے لیے کافی ہے، اور ان کا قول: 'اپنی تلوار سونتی'؛ یعنی: اسے نیام سے باہر نکالا۔ النہایہ (خرط)۔ (7) 1/ 347۔ (8) 7/ 374۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 67 91

And in [Surah] "An-Nisa" also in the mention of the Prayer of Fear (1). In Sahih Muslim, Jabir bin Abdullah narrated: We went on an expedition with the Messenger of Allah (ﷺ) towards Najd. The Messenger of Allah (ﷺ) caught up with us in a valley full of thorny trees (Al-Idah). The Messenger of Allah (ﷺ) alighted under a tree and hung his sword on one of its branches. He said: The people dispersed in the valley, seeking shade under the trees. The Messenger of Allah (ﷺ) said: "A man came to me while I was sleeping and took the sword. I woke up while he was standing over my head, and I did not realize it until the unsheathed sword was in his hand. He said to me: 'Who will protect you from me?' I said: 'Allah.' Then he said a second time: 'Who will protect you from me?' I said: 'Allah.' Then he sheathed the sword, and here (2) he is sitting." Then the Messenger of Allah (ﷺ) did not bother him (3). Ibn Abbas said: The Prophet (ﷺ) said: "When Allah sent me with His message, I was distressed by it, knowing that some people would deny me, so Allah revealed this verse" (4). Abu Talib used to send men from Banu Hashim every day with the Messenger of Allah (ﷺ) to guard him until the verse: "And Allah will protect you from the people" was revealed. Then the Prophet (ﷺ) said: "O uncle, indeed Allah has protected me from jinn and humans, so I no longer need anyone to guard me" (5).

(1) 7/108 - 109. (2) In the copies: 'ha', and what is established is from (m), and sources. (3) Sahih Muslim 2/1786 (843) (13), and also recorded by Ahmad (14335), Al-Bukhari (4135), and previously summarized 7/108-109, 374. His saying: Al-Idah: every large tree with thorns. His saying: "except that the sword was 'saltan'", meaning: unsheathed. It is said: 'aslata al-sayf' when he draws it from its scabbard. His saying: 'fashama al-sayf', meaning: he sheathed it. 'Ash-shyam' is one of the contraries (words with opposite meanings), it can mean unsheathing or sheathing. Al-Nihaya (Adhah, Salt, Shiyam). (4) We did not find it from the saying of Ibn Abbas (may Allah be pleased with him), but Al-Wahidi mentioned it in Asbab al-Nuzul pp. 194-195, and Al-Waseet 2/208, and Al-Baghawi in his Tafsir 2/51, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 2/396 from Al-Hasan as a Mursal (disconnected) narration. Abu Nu'aym recorded something similar in Al-Hilya 5/502 from the Hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) without mentioning the verse. (5) Recorded by Al-Tabarani in Al-Kabir (11663) and Al-Wahidi in Al-Waseet 2/209 from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). Al-Haythami said in Al-Majma' 7/17: In its chain is Al-Nadr bin Abd al-Rahman, and he is weak. Al-Hafiz Ibn Kathir said in the commentary of this verse: This is a strange (Gharib) hadith, and the correct view is that this verse is Medinan.

सूरह अल-मैदा: आयत 67 91

और 'अन-निसा' [सूरह] में भी खौफ की नमाज़ (सालात अल-खौफ) के उल्लेख में (1)। सहीह मुस्लिम में जाबिर बिन अब्दुल्ला से रिवायत है, उन्होंने कहा: हम अल्लाह के रसूल (ﷺ) के साथ नजद की ओर एक युद्ध में गए। अल्लाह के रसूल (ﷺ) एक ऐसी घाटी में हमारे पास पहुंचे जहाँ बहुत सारे कँटीले पेड़ (अल-इदाह) थे। अल्लाह के रसूल (ﷺ) एक पेड़ के नीचे उतरे और अपनी तलवार उसकी एक शाखा पर लटका दी। उन्होंने कहा: लोग घाटी में पेड़ों के नीचे छाया की तलाश में बिखर गए। अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने कहा: "जब मैं सो रहा था तो एक आदमी मेरे पास आया और उसने तलवार ले ली। जब मैं जागा तो वह मेरे सिर के पास खड़ा था, और मुझे तब तक पता नहीं चला जब तक कि उसके हाथ में नंगी तलवार नहीं थी। उसने मुझसे कहा: 'तुम्हें मुझसे कौन बचाएगा?' मैंने कहा: 'अल्लाह।' फिर उसने दूसरी बार कहा: 'तुम्हें मुझसे कौन बचाएगा?' मैंने कहा: 'अल्लाह।' फिर उसने तलवार म्यान में डाल दी, और अब (2) वह यहाँ बैठा है।" फिर अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने उसे कुछ नहीं कहा (3)। इब्न अब्बास ने कहा: नबी (ﷺ) ने फरमाया: "जब अल्लाह ने मुझे अपने संदेश के साथ भेजा, तो मैं इससे परेशान था, क्योंकि मैं जानता था कि कुछ लोग मुझे झुठलाएंगे, तो अल्लाह ने यह आयत नाजिल की" (4)। अबू तालिब हर दिन बनू हाशिम के कुछ लोगों को अल्लाह के रसूल (ﷺ) की सुरक्षा के लिए भेजा करते थे, यहाँ तक कि यह आयत नाजिल हुई: "और अल्लाह लोगों से तुम्हारी रक्षा करेगा", तब नबी (ﷺ) ने फरमाया: "ऐ चाचा, अल्लाह ने जिन्नों और इंसानों से मेरी रक्षा की है, इसलिए अब मुझे किसी पहरेदार की ज़रूरत नहीं है" (5)।

(1) 7/108 - 109। (2) प्रतियों में: 'हा', और जो पुख्ता है वह (म) और स्रोतों से है। (3) सहीह मुस्लिम 2/1786 (843) (13), और इसे अहमद (14335), अल-बुखारी (4135) ने भी उद्धृत किया है, और पहले संक्षेप में 7/108-109, 374 पर। उनका कहना: 'अल-इदाह': हर वह बड़ा पेड़ जिसमें कांटे हों। उनका कहना: 'इल्ला वस-सैफ सल्तान', यानी: नंगी तलवार। कहा जाता है: 'असलता अस-सैफ' जब वह उसे म्यान से बाहर निकालता है। उनका कहना: 'फशामा अस-सैफ', यानी: उसे म्यान में डाल दिया। 'अश-शयम' विपरीतार्थक शब्दों (एक ही शब्द के दो विपरीत अर्थ) में से है, इसका अर्थ तलवार म्यान से निकालना या म्यान में डालना दोनों हो सकता है। अल-निहाया (अदाह, साल्त, शियाम)। (4) हमें यह इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हु) के कथन के रूप में नहीं मिला, और अल-वाहिदी ने इसे असबाब अल-नुज़ूल पृ. 194-195 में, और अल-वसीत 2/208 में, और अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 2/51 में, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 2/396 में अल-हसन से मुरसल

(टूटी हुई कड़ी वाली हदीस) के रूप में उद्धृत किया है। अबू नुअैम ने अल-हिलिया 5/502 में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इसी तरह की बात आयत का उल्लेख किए बिना उद्धृत की है। (5) इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर (11663) में और अल-वाहिदी ने अल-वसीत 2/209 में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से उद्धृत किया है। अल-हैथमी ने अल-मजमा' 7/17 में कहा: इसके सिलसिले में नदर बिन अब्द अल-रहमान है, और वह कमज़ोर है। हाफिज़ इब्न कसीर ने इस आयत की व्याख्या में कहा: यह एक अजीब (गरीब) हदीस है, और सही बात यह है कि यह आयत मदनी है।

سورة المائدہ: آیت 67 91

اور [سورہ] «النساء» میں بھی نمازِ خوف کے ذکر میں (1)۔ اور صحیح مسلم میں جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: ہم نے رسول اللہ ﷺ کے ساتھ نجد کی طرف ایک غزوہ کیا۔ رسول اللہ ﷺ نے ہمیں ایک ایسی وادی میں پایا جہاں ببول (خاردار درختوں) کی کثرت تھی۔ رسول اللہ ﷺ ایک درخت کے نیچے اترے اور اپنی تلوار اس کی ایک ٹہنی پر لٹکا دی۔ انہوں نے کہا: لوگ وادی میں درختوں کے سائے تلے متفرق ہو گئے۔ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میں سو رہا تھا کہ ایک شخص میرے پاس آیا، اس نے تلوار پکڑ لی۔ میری آنکھ کھلی تو وہ میرے سر پر کھڑا تھا، اور مجھے خبر تک نہ ہوئی یہاں تک کہ ننگی تلوار اس کے ہاتھ میں تھی۔ اس نے مجھ سے کہا: 'تمہیں مجھ سے کون بچائے گا؟' میں نے کہا: 'اللہ'۔ پھر اس نے دوسری بار کہا: 'تمہیں مجھ سے کون بچائے گا؟' میں نے کہا: 'اللہ'۔ اس نے تلوار نیام میں ڈال دی، تو اب (2) وہ یہ بیٹھا ہے"۔ پھر رسول اللہ ﷺ نے اس سے کوئی تعرض نہ فرمایا (3)۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے کہا: نبی ﷺ نے فرمایا: "جب اللہ نے مجھے اپنا پیغام دے کر بھیجا تو میرا سینہ تنگ ہونے لگا، اور میں جانتا تھا کہ لوگوں میں سے وہ بھی ہوں گے جو مجھے جھٹلائیں گے، تو اللہ نے یہ آیت نازل فرمائی" (4)۔ اور ابوطالب ہر روز رسول اللہ ﷺ کے ساتھ بنو ہاشم کے کچھ آدمی بھیجتے تھے جو آپ کی حفاظت کرتے تھے یہاں تک کہ یہ آیت نازل ہوئی: ﴿وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ﴾ (اور اللہ لوگوں سے آپ کی حفاظت فرمائے گا)، تو نبی ﷺ نے فرمایا: "اے چچا، بے شک اللہ نے جنوں اور انسانوں سے میری حفاظت فرما لی ہے، اب مجھے کسی پہرے دار کی حاجت نہیں" (5)۔

(1) 108/7 - 109۔ (2) نسخوں میں: «ها»، اور جو (م) اور مصادر میں ثابت ہے وہ «فها» ہے۔ (3) صحیح مسلم 1786/2 (843) (13)، اور اسے احمد (14335) اور بخاری (4135) نے بھی روایت کیا ہے، اور اس سے پہلے مختصراً 108/7 - 109، 374 میں گزر چکا ہے۔

«العِضاه»: ہر وہ بڑا درخت جس میں کانٹے ہوں۔ اور ان کا قول: «إلا والسيف صلتاً»، یعنی: ننگی تلوار، کہا جاتا ہے: «أصلت السيف» جب اسے نیام سے نکالا جائے۔ اور ان کا قول: «فشام السيف»، یعنی: اسے نیام میں ڈال دیا، اور «الشيم» اضداد میں سے ہے، یہ تلوار نکالنے اور نیام میں ڈالنے دونوں کے لیے استعمال ہوتا ہے۔ النہایہ (عضه، صلت، شيم)۔ (4) یہ ہمیں ابن عباس رضی اللہ عنہما کے قول سے نہیں ملا، اور اسے الواحدی نے اسباب النزول ص 194-195، الوسیط 208/2، البغوی نے اپنی تفسیر 51/2، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر 396/2 में حسن से نقل किया है। اور ابو نعیم نے الحلیہ 502/5 میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے اس کے مانند نقل کیا ہے بغیر آیت کے ذکر کے۔ (5) اسے طبرانی نے الکبیر (11663) میں اور الواحدی نے الوسیط 209/2 میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے، ہیثمی نے المجمع 17/7 میں کہا: اس کی سند میں نضر بن عبد الرحمن ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ اور حافظ ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں کہا: یہ حدیث غریب ہے، اور صحیح یہ ہے کہ یہ آیت مدنی ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 67 92

I said: This implies that it was in Mecca, and that the verse is Meccan, but it is not so. It has already been stated that this Surah is Medinan by consensus (1). Among the evidence indicating that this verse is Medinan is what Muslim narrated in the Sahih on the authority of Aisha, who said: The Messenger of Allah ﷺ stayed awake on the night of his arrival in Medina and said: "I wish a righteous man from my companions would guard me tonight." She said: While we were like that, we heard the clanking of weapons. He said: "Who is this?" He replied: Sa'd ibn Abi Waqqas. The Messenger of Allah ﷺ said to him: "What brought you?" He said: Fear for the Messenger of Allah ﷺ entered my heart, so I came to guard him. Then the Messenger of Allah ﷺ prayed for him and then slept (2).

In other than the Sahih, she said: While we were like that, I heard the sound of weapons. He said: "Who is this?" They said: Sa'd and Hudhayfah, we have come to guard you. So he ﷺ slept until I heard his snoring, and this verse was revealed. Then the Messenger of Allah ﷺ put his head out of a leather tent and said: "O people, go away, for Allah has protected me" (3).

The people of Medina read: "risalatihi" (His messages) in the plural. Abu 'Amr and the people of Kufa read: "risalatahu" (His message) in the singular (4). An-Nahhas said: Both recitations are good, but the plural is clearer; because the Messenger of Allah ﷺ used to receive revelation bit by bit, and then he would clarify it (5).

The singular indicates plurality, for it is like an infinitive (masdar); and the infinitive in most speech is not made plural or dual, because it indicates its kind by its form, as in His saying: {And if you should count the favor of Allah, you could not enumerate them} (6).

(1) 7/243. (2) Sahih Muslim No. (2410): (40), and it was also narrated by Ahmad (25093), and Al-Bukhari (2885), and his saying: "khashkhashat silah" (clanking of weapons) means the sound of them hitting each other. Al-Mufhim 6/280. (3) Narrated by At-Tirmidhi (3046), and its chain of narration was graded as good by Al-Hafiz in Al-Fath 6/82, and Al-Wahidi mentioned it in "Asbab al-Nuzul" (Reasons for Revelation) pp. 197-198. His saying: "ghatituhu" (his snoring); 'ghatit' is the sound that comes out with the sleeper's breath. Al-Nihayah (gh-t-t). (4) Nafi', Ibn 'Amir, and 'Asim in the narration of Abu Bakr read: "risalatihi" in the plural with a kasrah on the 'ta'. The rest of the Seven read: "risalatahu" in the singular with a fathah on the 'ta'. Al-Sab'ah p.

246, and Al-Taysir p. 100. (5) I'rab al-Qur'an 2/31. (6) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/415.

सूरह अल-मा'इदा: आयत 67 92

मैंने कहा: इससे यह संकेत मिलता है कि यह मक्का में था, और यह आयत मक्की है, लेकिन ऐसा नहीं है। यह पहले ही बताया जा चुका है कि यह सूरह सर्वसम्मति से मदनी है (1)। इस आयत के मदनी होने का प्रमाण वह है जो मुस्लिम ने सहीह में आयशा से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ मदीना आने की रात जाग रहे थे और उन्होंने कहा: "काश मेरे साथियों में से कोई नेक आदमी आज रात मेरी पहरेदारी करता।" उन्होंने कहा: जब हम इसी तरह थे, हमने हथियारों की खड़खड़ाहट सुनी। उन्होंने पूछा: "यह कौन है?" उन्होंने उत्तर दिया: साद बिन अबी वक़्क़ास। अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे पूछा: "तुम्हें क्या चीज़ लाई है?" उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ के लिए मेरे दिल में डर पैदा हुआ, इसलिए मैं उनकी पहरेदारी करने आया हूँ। फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनके लिए दुआ की और सो गए (2)।

सहीह के अलावा अन्य रिवायतों में उन्होंने कहा: जब हम इसी तरह थे, मैंने हथियारों की आवाज़ सुनी। उन्होंने पूछा: "यह कौन है?" उन्होंने कहा: साद और हुज़ैफ़ा, हम आपकी पहरेदारी करने आए हैं। तो वह ﷺ सो गए यहाँ तक कि मैंने उनके खर्राटों की आवाज़ सुनी, और यह आयत नाज़िल हुई। फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने चमड़े के तम्बू से अपना सिर निकाला और कहा: "ऐ लोगों, वापस चले जाओ, क्योंकि अल्लाह ने मेरी रक्षा की है" (3)।

मदीना वालों ने "रिसालातिही" (उसके संदेशों) को बहुवचन में पढ़ा। अबू अम्र और कूफ़ा वालों ने "रिसालातहु" (उसका संदेश) को एकवचन में पढ़ा (4)। अन-नहहास ने कहा: दोनों क़िरातें अच्छी हैं, लेकिन बहुवचन अधिक स्पष्ट है; क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ पर वह्य (प्रकाशना) धीरे-धीरे उतरती थी, और फिर वह इसे स्पष्ट करते थे (5)।

एकवचन बहुलता को दर्शाता है, क्योंकि यह एक संज्ञा (मस्दर) की तरह है; और अधिकांश बोलचाल में संज्ञा का बहुवचन या द्विवचन नहीं बनाया जाता है; क्योंकि यह अपने शब्द से अपनी प्रकार को दर्शाता है, जैसा कि उनके कथन में है: {और यदि तुम अल्लाह के एहसान को गिनना चाहो, तो तुम उसे नहीं गिन सकते} (6)।

(1) 7/243। (2) सहीह मुस्लिम संख्या (2410): (40), और इसे अहमद (25093), और बुखारी (2885) ने भी उद्धृत किया है, और उनका कहना है: हथियारों की खड़खड़ाहट: उनके एक-दूसरे से टकराने की आवाज़। अल-मुफ़हिम 6/280। (3) इसे तिरमिज़ी (3046) ने उद्धृत किया है, और

हाफ़िज़ ने अल-फतह 6/82 में इसके इसनाद को हसन (अच्छा) बताया है, और अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 197-198 में इसका उल्लेख किया है। उनका कहना है: उनके खर्राटे; 'ग़तीत' वह आवाज़ है जो सोने वाले की सांस के साथ निकलती है। अल-निहाया (ग़-त-त)। (4) नाफ़े इब्न आमिर और आसिम ने अबू बक्र की रिवायत में "रिसालातिही" को बहुवचन में 'ता' के नीचे कसरह के साथ पढ़ा। बाकी सातों ने "रिसालातहु" को एकवचन में 'ता' के ऊपर फ़तह के साथ पढ़ा। अल-सबआ पृ. 246, और अल-तयसीर पृ. 100। (5) इ'राब अल-क़ुरआन 2/31। (6) अल-कश्फ 'अन वुजूह अल-क़िरात अल-सब' 1/415।

سورۃ المائدہ: آیت 67 92

میں نے کہا: اس سے مراد یہ ہے کہ یہ مکہ میں ہوا تھا، اور یہ آیت مکی ہے، لیکن ایسا نہیں ہے۔ پہلے یہ بیان ہو چکا ہے کہ یہ سورہ بالاتفاق مدنی ہے(1)۔ اس آیت کے مدنی ہونے پر دلالت کرنے والی چیزوں میں سے وہ روایت ہے جو امام مسلم نے صحیح میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے بیان کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ مدینہ تشریف لانے کی رات جاگ رہے تھے، آپ نے فرمایا: "کاش میرے صحابہ میں سے کوئی نیک آدمی آج رات میرا پہرہ دیتا۔" انہوں نے کہا: اسی دوران ہم نے ہتھیاروں کی کھڑکھڑاہٹ سنی، آپ ﷺ نے پوچھا: "یہ کون ہے؟" انہوں نے کہا: سعد بن ابی وقاص۔ رسول اللہ ﷺ نے ان سے پوچھا: "تمہیں کیا چیز لائی ہے؟" انہوں نے کہا: میرے دل میں رسول اللہ ﷺ کے بارے میں خوف پیدا ہوا، تو میں آپ کا پہرہ دینے آ گیا۔ تو رسول اللہ ﷺ نے ان کے لیے دعا فرمائی، پھر آپ سو گئے(2)۔

اور صحیح کے علاوہ دوسری روایت میں ہے، انہوں نے کہا: اسی دوران میں نے ہتھیاروں کی آواز سنی، آپ ﷺ نے پوچھا: "یہ کون ہے؟" انہوں نے کہا: سعد اور حذیفہ، ہم آپ کا پہرہ دینے آئے ہیں۔ تو آپ ﷺ سو گئے یہاں تک کہ میں نے آپ کے خراٹوں کی آواز سنی، اور یہ آیت نازل ہوئی۔ پھر رسول اللہ ﷺ نے چمڑے کے خیمے سے اپنا سر نکالا اور فرمایا: "اے لوگو، واپس چلے جاؤ، اللہ نے میری حفاظت فرما لی ہے"(3)۔

اہل مدینہ نے "رِسَالَاتِهِ" (اس کے پیغامات) جمع کے ساتھ پڑھا۔ اور ابو عمرو اور اہل کوفہ نے "رِسَالَتَهُ" (اس کا پیغام) واحد کے ساتھ پڑھا(4)؛ نحاس نے کہا: دونوں قرأتیں اچھی ہیں، اور جمع زیادہ واضح ہے؛ کیونکہ رسول اللہ ﷺ پر وحی تھوڑی تھوڑی کر کے نازل ہوتی تھی، پھر آپ اس کی وضاحت فرماتے تھے(5)۔

اور واحد کثرت پر دلالت کرتا ہے، کیونکہ یہ مصدر کی طرح ہے؛ اور اکثر کلام میں مصدر کی تثنیہ اور جمع نہیں لائی جاتی؛ اس لیے کہ وہ اپنے لفظ سے ہی اپنی نوع پر دلالت کرتا ہے، جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور اگر تم اللہ کی نعمتوں کو شمار کرنا چاہو تو تم انہیں شمار نہیں کر سکو گے}(6)۔

(1) 7/243۔ (2) صحیح مسلم نمبر (2410): (40)، اور اسے احمد (25093)، اور بخاری (2885) نے بھی روایت کیا ہے، اور آپ کا قول: "خشخشة سلاح": ان کے آپس میں ٹکرانے کی آواز۔ المفہم 6/280۔ (3) اسے ترمذی (3046) نے روایت کیا ہے، اور حافظ نے الفتح 6/82 میں اس کی سند کو حسن قرار دیا ہے، اور واحدی نے اسباب النزول ص 197-198 میں اس کا ذکر کیا ہے، اور آپ کا قول: "غطیطہ"؛ غطیط وہ آواز ہے جو سونے والے کی سانس کے ساتھ نکلتی ہے۔ النہایۃ (غطط)۔ (4) نافع، ابن عامر اور عاصم نے ابوبکر کی روایت میں "رسالاتہ" جمع کے ساتھ 'تا' کے زیر کے ساتھ پڑھا، اور باقی سات قراء نے "رسالتہ" واحد کے ساتھ 'تا' کی زبر کے ساتھ پڑھا۔ السبعة ص 246، اور التیسیر ص 100۔ (5) اعراب القرآن 2/31۔ (6) الکشف عن وجوہ القراءات السبع 1/415۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 67 - 68 93

[An-Nahl: 18].

"Indeed, Allah does not guide the disbelieving people," meaning: He does not lead them aright, and this has been mentioned before(1). It was said: You deliver the message, and as for guidance, it is up to Us; its parallel is: "The Messenger's duty is but to deliver the message" [Al-Ma'idah: 99], and Allah knows best.

His words, Exalted be He: "Say, 'O People of the Scripture, you are [standing] on nothing until you uphold [the law of] the Torah, the Gospel, and what has been revealed to you from your Lord.' And that which has been revealed to you from your Lord will surely increase many of them in transgression and disbelief. So do not grieve over the disbelieving people (68)."

In it are three issues:

The first: Ibn Abbas said: A group of Jews came to the Prophet ﷺ and said: "Do you not acknowledge that the Torah is truth from Allah?" He said: "Yes." They said: "Then we believe in it, and we do not believe in anything else." So the verse was revealed, meaning: You are not on anything of religion until you act upon what is in the two books regarding belief in Muhammad, peace and blessings be upon him, and acting upon what that requires from them(2).

Abu Ali(3) said: It is possible that this was before they were abrogated.

The second: His words, Exalted be He: "And that which has been revealed to you from your Lord will surely increase many of them in transgression and disbelief," meaning: they disbelieve in it, thus increasing in disbelief upon their disbelief.

And transgression (tughyan): exceeding the limit in injustice and excessiveness in it(4); that is because injustice consists of minor and major forms, so whoever exceeds the level of the minor has transgressed, and from it is His words: "No! [But] indeed, man transgresses" [Al-'Alaq: 6], meaning: he exceeds the limit in departing from the truth.

The third: His words, Exalted be He: "So do not grieve over the disbelieving people," meaning: do not be sad for them. Asiya...

. . . . . .

(1) 7/182. (2) See Al-Wasit 2/210, and the report was narrated by Al-Tabari 8/573, and it is in the Prophetic Biography of Ibn Hisham 1/567-568. (3) He is Al-Jubba'i, and Al-Tabarsi quoted him in Majma' al-Bayan 6/154. (4) See Ma'ani al-Quran by Az-Zajjaj 2/190.

सूरह अल-मा'इदाह: आयतें 67 - 68 93

[अन-नहल: 18].

"निश्चय ही अल्लाह काफ़िरों को मार्ग नहीं दिखाता," अर्थात्: वह उन्हें मार्गदर्शन नहीं देता, और यह पहले उल्लेख किया जा चुका है(1)। कहा गया है: आप संदेश पहुँचा दें, और मार्गदर्शन देना हमारे ऊपर है; इसका उदाहरण है: "रसूल का दायित्व केवल स्पष्ट रूप से संदेश पहुँचा देना है" [अल-मा'इदाह: 99], और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन: "कहो, 'हे किताब वालो! तुम किसी चीज़ पर नहीं हो जब तक कि तुम तौरात और इंजील को और जो कुछ तुम्हारे पालनहार की ओर से तुम्हारी ओर उतारा गया है, उसे स्थापित न करो।' और जो कुछ तुम्हारे पालनहार की ओर से तुम्हारी ओर उतारा गया है, वह उनमें से बहुतों की सरकशी और कुफ़्र (अविश्वास) को बढ़ा देगा। अतः काफ़िरों पर शोक न करो (68)।"

इसमें तीन विषय हैं:

पहला: इब्न अब्बास ने कहा: यहूदियों का एक समूह नबी ﷺ के पास आया और कहा: "क्या आप स्वीकार नहीं करते कि तौरात अल्लाह की ओर से सत्य है?" उन्होंने कहा: "हाँ।" उन्होंने कहा: "तो हम उस पर विश्वास करते हैं, और उसके अलावा किसी और चीज़ पर विश्वास नहीं करते।" तब यह आयत उतरी, अर्थात्: तुम दीन (धर्म) की किसी भी चीज़ पर नहीं हो जब तक कि तुम इन दोनों किताबों में जो कुछ है, उस पर अमल न करो, जैसे मुहम्मद ﷺ पर विश्वास करना और उन दोनों में जो आवश्यक है उस पर कार्य करना(2)।

अबू अली(3) ने कहा: यह संभव है कि यह उनके मंसूख (निरस्त) होने से पहले का हो।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: "और जो कुछ तुम्हारे पालनहार की ओर से तुम्हारी ओर उतारा गया है, वह उनमें से बहुतों की सरकशी और कुफ़्र को बढ़ा देगा," अर्थात्: वे इसका इनकार करते हैं, जिससे उनके कुफ़्र पर कुफ़्र बढ़ जाता है।

और तुग़्यान (सरकशी): ज़ुल्म (अन्याय) में सीमा लांघना और उसमें अति करना(4); इसका कारण यह है कि ज़ुल्म छोटा भी होता है और बड़ा भी, तो जिसने छोटे दर्जे को लांघ दिया उसने सरकशी की, और इसी से अल्लाह का कथन है: "कदापि नहीं! मनुष्य निश्चय ही सरकशी करता है" [अल-अलक़: 6], अर्थात्: वह सत्य से बाहर निकलने में सीमा लांघ जाता है।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: "अतः काफ़िरों पर शोक न करो," अर्थात्: उनके लिए दुखी न हों। असिया (दुखी होना)...

. . . . . .

(1) 7/182। (2) देखें अल-वसीत 2/210, और इस ख़बर को अल-तबरी 8/573 ने उद्धृत किया है, और यह इब्न हिशाम की सीरत नबविया 1/567-568 में है। (3) वह अल-जुबाई हैं, और अल-तबरसी ने मजमा' अल-बयान 6/154 में उनसे उद्धृत किया है। (4) देखें ज़ज्जाज की मा'आनी अल-कुरान 2/190।

سورہ المائدہ: آیات 67 - 68 93

[النحل: 18]۔

﴿ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ ﴾، یعنی: وہ انہیں ہدایت نہیں دیتا، اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے(1)۔ کہا گیا ہے: آپ پیغام پہنچا دیں، ہدایت دینا ہمارا کام ہے؛ اس کی مثال یہ آیت ہے: ﴿ مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ ﴾ [المائدہ: 99]، اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَسْتُمْ عَلَى شَيْءٍ حَتَّى تُقِيمُوا التَّوْرَاةَ وَالْإِنجِيلَ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْكُم مِّن رَّبِّكُمْ وَلَيَزِيدَنَّ كَثِيرًا مِّنْهُم مَّا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِن رَّبِّكَ طُغْيَانًا وَكُفْرًا فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ ٦٨ ﴾

اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا: ابن عباس نے فرمایا: یہودیوں کی ایک جماعت نبی کریم ﷺ کے پاس آئی اور کہا: "کیا آپ اس بات کا اقرار نہیں کرتے کہ تورات اللہ کی طرف سے حق ہے؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں"۔ انہوں نے کہا: "تو ہم اس پر ایمان لاتے ہیں اور اس کے علاوہ کسی چیز پر ایمان نہیں لاتے"۔ تب یہ آیت نازل ہوئی، یعنی: تم دین کی کسی بھی چیز پر نہیں ہو جب تک کہ تم ان دونوں کتابوں میں موجود باتوں پر عمل نہ کرو، یعنی محمد ﷺ پر ایمان لانا اور ان دونوں کتابوں میں جو واجب کیا گیا ہے اس پر عمل کرنا(2)۔

اور ابو علی(3) نے کہا: ممکن ہے کہ یہ ان کے منسوخ ہونے سے پہلے کی بات ہو۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَلَيَزِيدَنَّ كَثِيرًا مِّنْهُم مَّا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِن رَّبِّكَ طُغْيَانًا وَكُفْرًا ﴾، یعنی: وہ اس کا انکار کرتے ہیں، جس سے ان کے کفر پر کفر بڑھ جاتا ہے۔

اور طغیان: ظلم میں حد سے تجاوز کرنا اور اس میں غلو کرنا ہے(4)؛ اس کی وجہ یہ ہے کہ ظلم کی کچھ اقسام صغیرہ (چھوٹی) ہوتی ہیں اور کچھ کبیرہ (بڑی)، تو جس نے صغیرہ کے درجے سے تجاوز کیا اس نے سرکشی کی، اور اسی سے اللہ کا ارشاد ہے: ﴿ كَلَّا إِنَّ الْإِنسَانَ لَيَطْغَى ﴾ [العلق: 6]، یعنی: وہ حق سے نکلنے میں حد سے تجاوز کر جاتا ہے۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ ﴾، یعنی: ان پر غم نہ کھائیں۔ اَسِیَ...

. . . . . .

(1) 182/7۔ (2) دیکھئے الوسیط 2/ 210، اور اس روایت کو طبری نے 573/8 میں نکالا ہے، اور یہ ابن ہشام کی سیرت نبویہ 1/ 567-568 میں ہے۔ (3) یہ الجبائی ہیں، اور طبرسی نے مجمع البیان 154/6 میں ان سے نقل کیا ہے۔ (4) دیکھئے معانی القرآن للزجاج 2 / 190۔

Surat Al-Ma'idah: Verses 68-69 94

Y'asa (he grieves) *asan* (grief) when he is sad. It was said: "And his eyes overflowed from excessive grief."(1) This is a consolation for the Prophet (2)ﷺ, and it is not a prohibition of grief; because he cannot control it, but it is a consolation and a prohibition from exposing oneself to grief. This meaning has already been discussed in full at the end of 'Al-Imran'(3). Allah Almighty's saying: {Indeed, those who believed and those who were Jews or Sabeans or Christians - those [among them] who believed in Allah and the Last Day and did righteousness - no fear will there be concerning them, nor will they grieve.} (69). The discussion on all of that has preceded(4), so there is no point in repeating it. {And those who were Jews} is a conjunction, and likewise {and the Sabeans} is conjoined to the pronoun in "hadu" (became Jews) according to the opinion of al-Kisa'i and al-Akhfash. An-Nahhas(5) said: I heard az-Zajjaj saying(6) - after the opinion of al-Akhfash and al-Kisa'i was mentioned to him: "This is a mistake from two perspectives; one of them: that a nominative pronoun is ugly to be conjoined to unless it is emphasized. The other perspective: that the conjoined is a partner of the one it is conjoined to, so the meaning becomes that the Sabeans had entered into Judaism, and this is impossible." Al-Farra(7) said: The raising (nominative case) of {and the Sabeans}(8) was only permissible because "Inna" is weak, so it only affects...

(1) Its author is Al-Ajjaj, and it is in his Diwan p. 156. His saying "inhalabat" means flowed, Lisan (Halab), and his saying "fart al-asa"; "al-fart" is what preceded from something. Explanation of the Diwan, see also Tafsir al-Tabari 8/574. (2) Al-Waseet by Al-Wahidi 2/110. (3) 5/429. (4) 2/158. (5) In I'rab al-Quran 2/32, and what precedes it is from him, and Az-Zajjaj also mentioned Al-Kisa'i's opinion in Ma'ani al-Quran 2/194, and Ibn Atiyya in Al-Muharrar Al-Wajiz 2/219. (6) In Ma'ani al-Quran 2/194. (7) In Ma'ani al-Quran for him 1/310-311, see I'rab al-Quran by An-Nahhas 2/32. (8) In (m): the nominative case was permissible in "wal-Sabi'un".

सूरा अल-माएदा: आयतें 68-69 94

यअसा (Y'asa) असन (asan) जब वह दुखी होता है। कहा गया है: "और उसकी आँखें अत्यधिक शोक से छलक पड़ीं।" (१) यह पैगंबर ﷺ(२) के लिए सांत्वना है, और यह दुख की मनाही नहीं है; क्योंकि वह इस पर नियंत्रण नहीं रख सकता, बल्कि यह सांत्वना है और दुख के प्रति खुद को उजागर करने से मनाही है। यह अर्थ 'आल इमरान' (३) के अंत में पूरी तरह से स्पष्ट किया जा चुका है। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {निस्संदेह वे जो ईमान लाए, और जो यहूदी हुए और साबी और ईसाई, जो भी अल्लाह और परलोक के दिन पर ईमान लाया और अच्छे कर्म किए, तो न उन्हें कोई डर होगा और न वे दुखी होंगे।} (६९) इस सब पर चर्चा पहले ही हो चुकी है(४), इसलिए इसे दोहराने का कोई मतलब नहीं है। {और जो यहूदी हुए} संयोजी (conjunction) है, और इसी तरह {और साबी} अल-किसाई और अल-अखफश की राय के अनुसार "हादू" में निहित सर्वनाम पर संयोजित है। अन-नहहास(५) ने कहा: मैंने अज-जज्जाज को यह कहते हुए सुना(६) - जब उनके सामने अल-अखफश और अल-किसाई की राय का उल्लेख किया गया -: "यह दो पहलुओं से गलत है; उनमें से एक: कि कर्ता कारक सर्वनाम पर तब तक संयोजन करना बुरा है जब तक कि उस पर जोर न दिया जाए। दूसरा पहलू: कि संयोजित किया जाने वाला शब्द उस शब्द का भागीदार होता है जिस पर उसे संयोजित किया गया है, इसलिए अर्थ यह हो जाएगा कि साबी यहूदी धर्म में प्रवेश कर चुके थे, और यह असंभव है।" अल-फर्रा(७) ने कहा: {और साबी}(८) का कर्ता कारक (nominative case) में होना केवल इसलिए अनुमत था क्योंकि "इन्ना" कमजोर है, इसलिए यह केवल...

(१) इसके रचयिता अल-अज्जाज हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ १५६ में है। उनका कहना "इनहलबत" का अर्थ बहना है, लिसान (हलब), और उनका कहना "फर्त अल-असा"; "अल-फर्त" वह है जो किसी चीज़ से पहले आता है। दीवान की व्याख्या, तबरी की तफसीर ८/५७४ भी देखें। (२) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत २/११०। (३) ५/४२९। (४) २/१५८। (५) एराब अल-कुरान २/३२ में, और इससे पहले का भी उन्हीं से है, और अज-जज्जाज ने मानी अल-कुरान २/१९४ में अल-किसाई की राय का भी उल्लेख किया है, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज २/२१९ में। (६) मानी अल-कुरान २/१९४ में। (७) उनके लिए मानी अल-कुरान १/३१०-३११ में, अन-नहहास द्वारा एराब अल-कुरान २/३२ देखें। (८) (m) में: "व-असबि'उन" में कर्ता कारक अनुमत था।

سورة المائدہ: آیات ۶۸ - ۶۹ ۹۴

يأْسَى أَسَى جب وہ غمگین ہو۔ کہا گیا: "اور اس کی آنکھیں غم کی کثرت سے بہہ پڑیں"(۱) اور یہ نبی ﷺ کے لیے تسلی ہے(۲)، اور یہ غم سے ممانعت نہیں ہے؛ کیونکہ وہ اس پر قادر نہیں ہیں، بلکہ یہ تسلی اور غم کا سامنا کرنے سے ممانعت ہے۔ اور یہ معنی 'آل عمران' کے آخر میں مکمل طور پر گزر چکا ہے(۳)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {بے شک جو لوگ ایمان لائے اور جو یہودی ہوئے اور صابی اور نصاریٰ، جو بھی اللہ اور آخرت کے دن پر ایمان لایا اور نیک عمل کیے، تو ان پر نہ کوئی خوف ہوگا اور نہ وہ غمگین ہوں گے (۶۹)}۔ ان سب کے بارے میں کلام پہلے گزر چکا ہے(۴)، اس لیے اسے دہرانے کا کوئی فائدہ نہیں۔ {اور جو یہودی ہوئے} معطوف ہے، اور اسی طرح {اور صابی} کسائی اور اخفش کے قول کے مطابق "ہادوا" میں ضمیر پر معطوف ہے۔ النحاس(۵) نے کہا: میں نے الزجاج کو کہتے ہوئے سنا(۶) - جب ان کے سامنے الاخفش اور الکسائی کا قول ذکر کیا گیا -: "یہ دو جہتوں سے غلط ہے؛ ان میں سے ایک یہ کہ ضمیر مرفوع پر عطف کرنا برا ہے جب تک کہ اس کی تاکید نہ کی جائے۔ اور دوسری جہت یہ کہ معطوف معطوف علیہ کا شریک ہوتا ہے، تو معنی یہ ہو جائے گا کہ صابی یہودیت میں داخل ہو چکے تھے، اور یہ ناممکن ہے۔" اور الفراء(۷) نے کہا: {اور صابی}(۸) کا رفع (پیش کے ساتھ ہونا) صرف اس لیے جائز ہوا کہ "انّ" کمزور ہے، اس لیے وہ صرف... پر اثر کرتی ہے۔

(۱) اس کے قائل العجاج ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص۱۵۶ میں ہے، اور ان کا قول: انحلبت: بہہ پڑیں، اللسان (حلب)، اور ان کا قول: فَرْط الأَسَى؛ الفرط وہ ہے جو کسی چیز سے بڑھ جائے۔ شرح الدیوان اور تفسیر الطبری ۸/۵۷۴ ملاحظہ کریں۔ (۲) الوسیط للواحدي ۲/۱۱۰۔ (۳) ۵/۴۲۹۔ (۴) ۲/۱۵۸۔ (۵) إعراب القرآن ۲/۳۲ میں، اور اس سے پہلے کا کلام انہی سے ہے، اور الزجاج نے

معانی القرآن ۲/۱۹۴ میں الکسائی کا قول بھی ذکر کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲/۲۱۹ میں۔ (۶) معانی القرآن ۲/۱۹۴ میں۔ (۷) ان کی کتاب معانی القرآن ۱/۳۱۰-۳۱۱ میں، اور النحاس کی إعراب القرآن ۲/۳۲ ملاحظہ کریں۔ (۸) (م) میں: "والصابئون" میں رفع جائز ہے۔

...in the noun without the predicate, and "those who" (al-ladhina) here does not show grammatical inflection, so both matters proceeded in one direction; thus, the raising (raf') of "the Sabians" (al-sabi'un) was permissible, returning to the origin of the speech. Al-Zajjaj said (1): The way of what shows inflection and what does not show inflection is one. Al-Khalil and Sibawayh said (2): The raising (raf') is based on advancement and delay, and the estimation is: Indeed, those who believed and those who were Jews, whoever believed in Allah and the Last Day, and did righteousness, then no fear shall be upon them nor shall they grieve, and the Sabians and the Christians likewise. Sibawayh recited its equivalent: "Otherwise, know that we and you are seekers as long as we remain in discord." (3) And Dab'i al-Burjumi said: "Whoever finds his dwelling in the city, then I and Qayyar are strangers therein." (4) It was said: "Inna" is in the sense of "Na'am" (yes); so "the Sabians" is raised (marfu') by being the subject (mubtada'), and the predicate (khabar) is omitted because the second indicates it. Thus, the conjunction on this estimation is after the completion of the speech and the passing of the noun and the predicate (5). [Ubayd Allah ibn] Qays al-Ruqayyat said (6): "The censurers rose early in the morning, blaming me and I blame them."

(1) Quoted from him by al-Nahhas in "I'rab al-Qur'an" 2/32. (2) In "al-Kitab" 2/155-156, and see "Mushkil I'rab al-Qur'an" by Makki 1/233, "Tafsir al-Razi" 12/51, and "al-Muharrar al-Wajiz" 2/219. (3) Its speaker is Bishr bin Khazim, and it preceded 2/419. (4) It preceded 2/69 without attribution, and this verse was said by Dab'i bin al-Harith lampooning Banu Jarwal, and there was a feud between him and them, so they sought help against him from Uthman bin Affan, who imprisoned him until he died. "al-Shi'r wa al-Shu'ara" 1/350. (5) See "Mushkil I'rab al-Qur'an" 1/232, and "al-Muharrar al-Wajiz" 2/219. Al-Samin al-Halabi rejected this view in "al-Durr al-Masun" 4/355, saying: Its being in the sense of "yes" is a weak opinion. (6) In the copies: Qays al-Ruqayyat, and what is between brackets is from the sources.

सूरह अल-मा'इदह, आयत 69 | 95

...संज्ञा में बिना विधेय के, और "वे जो" (अल्लज़ीना) यहाँ व्याकरणिक विभक्ति नहीं दर्शाता है, इसलिए दोनों मामले एक ही दिशा में चले; इस प्रकार, "साबियों" (अल-साबीयून) का उत्थान (रफ़अ) अनुमत था, जो भाषण के मूल की ओर लौटता है। अल-ज़ज्जाज ने कहा (1): जिसमें विभक्ति दिखाई देती है और जिसमें विभक्ति नहीं दिखाई देती है, उनका तरीका एक ही है। अल-ख़लील और सिबवैय ने कहा (2): उत्थान (रफ़अ) उन्नति और विलंब पर आधारित है, और अनुमान यह है: वास्तव में, जो लोग विश्वास लाए और जो यहूदी हुए, जिसने भी अल्लाह और अंतिम दिन पर विश्वास किया, और नेक काम किए, तो उन पर न कोई डर होगा और न वे दुखी होंगे, और साबी और ईसाई भी इसी तरह। सिबवैय ने इसके समकक्ष पाठ किया: "अन्यथा, जान लो कि जब तक हम कलह में रहते हैं, हम और तुम चाहने वाले हैं।" (3) और दाबी अल-बुर्जुमी ने कहा: "जो कोई शहर में अपना निवास पाता है, तो मैं और क़य्यार वहाँ अजनबी हैं।" (4) कहा गया: "इन्ना" "नाम" (हाँ) के अर्थ में है; इसलिए "साबी" कर्ता (मुबतदा) होने के कारण उठाया (मरफ़ू) गया है, और विधेय (ख़बर) को छोड़ दिया गया है क्योंकि दूसरा इसे इंगित करता है। इस प्रकार, इस अनुमान पर संयोजन भाषण के पूरा होने और संज्ञा और विधेय के बीतने के बाद है (5)। [उबैदुल्लाह इब्न] क़ैस अल-रुक़य्यात ने कहा (6): "निंदा करने वाले सुबह जल्दी उठे, मुझे दोष दे रहे थे और मैं उन्हें दोष दे रहा था।"

(1) इसे अल-नहस ने "इ'राब अल-क़ुरआन" 2/32 में उनसे उद्धृत किया है। (2) "अल-किताब" 2/155-156 में, और मक्की की "मुश्किल इ'राब अल-क़ुरआन" 1/233, "तफ़सीर अल-राज़ी" 12/51, और "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 2/219 देखें। (3) इसके वक्ता बिश्र बिन ख़ाज़िम हैं, और यह 2/419 से पहले आया है। (4) यह बिना श्रेय के2/69 से पहले आया था, और यह श्लोक दाबी बिन अल-हारिस ने बनू जरवाल का उपहास करते हुए कहा था, और उनके और उनके बीच झगड़ा था, इसलिए उन्होंने उस्मान बिन अफ़ान से उनके खिलाफ मदद मांगी, जिन्होंने उन्हें मरने तक जेल में रखा। "अल-शि'र व अल-शुअरा" 1/350। (5) "मुश्किल इ'राब अल-क़ुरआन" 1/232, और "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 2/219 देखें। अल-समीन अल-हलबी ने "अल-दुर्र अल-मसून" 4/355 में इस विचार को खारिज कर दिया, और कहा: इसका "हाँ" के अर्थ में होना एक कमजोर राय है। (6) प्रतियों में: क़ैस अल-रुक़य्यात, और कोष्ठक के बीच जो है वह स्रोतों से है।

...اسم میں خبر کے بغیر، اور «الذین» یہاں اعراب ظاہر نہیں کرتا، اس لیے دونوں معاملے ایک ہی رخ پر چلے؛ چنانچہ صابئین کا رفع (پیش) جائز قرار پایا، کلام کی اصل کی طرف رجوع کرتے ہوئے۔ زجاج نے کہا (1): جس میں اعراب ظاہر ہوتا ہے اور جس میں نہیں ہوتا، دونوں کا طریقہ کار ایک ہی ہے۔ خلیل اور سیبویہ نے کہا (2): رفع (پیش) تقدیم و تاخیر پر محمول ہے، اور تقدیر (مراد) یہ ہے: بیشک جو لوگ ایمان لائے اور جو یہودی ہوئے، جس نے اللہ اور یومِ آخرت پر ایمان لایا، اور نیک عمل کیے، تو ان پر نہ کوئی خوف ہوگا اور نہ وہ غمگین ہوں گے، اور صابئین اور نصاریٰ بھی اسی طرح۔ سیبویہ نے اس کی مثال پیش کی: "ورنہ جان لو کہ ہم اور تم جب تک اختلاف میں رہیں گے، متلاشی ہی رہیں گے۔" (3) اور ضابئ البرجمی نے کہا: "جو بھی شہر میں مقیم ہوا، تو میں اور قَیار وہاں اجنبی ہیں۔" (4) اور کہا گیا: «إنّ» یہاں «نعم» (ہاں) کے معنی میں ہے؛ اس لیے «الصابئون» ابتدا کی وجہ سے مرفوع ہے، اور خبر کو حذف کر دیا گیا ہے کیونکہ دوسرا اس پر دلالت کرتا ہے، تو اس تقدیر پر عطف کلام کے مکمل ہونے اور اسم و خبر کے گزر جانے کے بعد ہوگا (5)۔ اور [عبید اللہ بن] قیس الرقیات نے کہا (6): "صبح سویرے ملامت کرنے والیاں اٹھیں، وہ مجھے ملامت کر رہی تھیں اور میں انہیں ملامت کر رہا تھا۔"

(1) اسے نحاس نے "اعراب القرآن" 2/32 میں ان سے نقل کیا ہے۔ (2) "الکتاب" 2/ 155 - 156 میں، اور دیکھئے "مشکل اعراب القرآن" از مکی 1/ 233، "تفسیر الرازی" 12/ 51، اور "المحرر الوجیز" 2/ 219۔ (3) اس کے کہنے والے بشر بن خازم ہیں، اور یہ 2/ 419 پر گزر چکا ہے۔ (4) یہ بغیر نسبت کے 2/ 69 پر گزر چکا ہے، اور یہ شعر ضابی بن الحارث نے بنو جرویل کی ہجو میں کہا تھا، ان کے درمیان دشمنی تھی، تو انہوں نے عثمان بن عفان سے ان کے

خلاف مدد مانگی جنہوں نے انہیں مرنے تک قید میں رکھا۔ "الشعر والشعراء" 1/ 350۔ (5) دیکھئے "مشکل اعراب القرآن" 1/ 232، اور "المحرر الوجیز" 2/ 219۔ اور سمین حلبی نے "الدر المصون" 4/ 355 میں اس قول کو رد کیا ہے، اور کہا ہے کہ اس کا "ہاں" کے معنی میں ہونا ایک مرجوح (کمزور) قول ہے۔ (6) نسخوں میں: قیس الرقیات، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ مآخذ سے ہے۔

And they say: "Gray hair has overcome you, and you have grown old." So I said: "Indeed it is (Innah)."(1) Al-Akhfash(2) said: "'Innah' means 'Yes', and this 'ha' was added for silence (sakt)."

God Almighty's saying: {We had already taken the covenant of the Children of Israel and had sent to them messengers. Whenever there came to them a messenger with what their souls did not desire, a party [of messengers] they denied, and another party they killed. (70)}

God Almighty's saying: {We had already taken the covenant of the Children of Israel and had sent to them messengers}. The meaning of 'covenant' has already been mentioned in "Al-Baqarah"(3), which is that they should worship none but Allah, and what relates to that.

And the meaning in this verse: Do not grieve for the disbelieving people, for We have provided excuses to them and sent messengers, but they broke the covenants. All of this refers back to how the Surah opened, which is His saying: {Fulfill the contracts}.

{Whenever there came to them}, meaning: the Jews {a messenger with what their souls did not desire}: what does not match their whims.

{a party they denied, and another party they killed}, meaning: they denied one party and killed another party; among those they denied were Jesus and others like him from the prophets, and they killed Zechariah, John, and others from the prophets(5).

He only said: "yaktuloon" (they kill - present tense) to maintain the verse endings (rhyme scheme)(6).

It was said: He meant a party they denied, and a party they killed, and a party they [now] deny, and a party they [now] kill. So this...

---

(1) Diwan Ibn Qays Al-Ruqayyat p. 66, and Amali Ibn Al-Shajari 2/65 with the narration: "My censurers came to me early in the morning, blaming me..." And Abu Al-Faraj mentioned it like the author's narration in Al-Aghani 4/294, and Al-Nahhas in I'rab Al-Qur'an 3/45. (2) He is the younger one, Abu Al-Hasan Ali bin Suleiman. Al-Nahhas mentioned this statement of his in I'rab Al-Qur'an 3/44 in the interpretation of verse (69) of Surah Taha, and Al-Jawhari in Al-Sihah (anan). See also Ma'ani Al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/363, and Amali Ibn Al-Shajari 2/65. (3) 1/370. (4) In (z), (dh), and

(m): "faman" (who), and what is established is from (d). (5) See Tafsir Abu Al-Layth 1/350. (6) See Majma' Al-Bayan 6/160.

सूरा अल-मायदा: आयत 69 - 70 | 96

और वे कहती हैं: "सफ़ेद बाल तुम पर छा गए हैं और तुम बूढ़े हो गए हो।" तो मैंने कहा: "निश्चित रूप से ऐसा ही है (इन्नाह)।"(1) अल-अखफ़श(2) ने कहा: "'इन्नाह' का अर्थ है 'हाँ', और यह 'हा' सक्त (चुप्पी) के लिए जोड़ा गया है।"

अल्लाह तआला का कथन: {हमने इस्राईल की संतान से वचन लिया था और उनकी ओर रसूल भेजे थे। जब भी उनके पास कोई रसूल वह चीज़ लेकर आया जिसे उनके जी नहीं चाहते थे, तो एक गिरोह को उन्होंने झुठलाया और एक गिरोह को वे मार डालते थे। (70)}

अल्लाह तआला का कथन: {हमने इस्राईल की संतान से वचन लिया था और उनकी ओर रसूल भेजे थे}। 'वचन' (मीसाक) का अर्थ पहले ही "अल-बक़रा"(3) में बताया जा चुका है, कि वे अल्लाह के सिवा किसी की इबादत न करें, और जो इससे संबंधित है।

और इस आयत का अर्थ है: काफ़िर लोगों के लिए दुखी न हों, क्योंकि हमने उनके पास हुज्जत (बहाने) पहुँचा दिए थे और रसूल भेजे थे, लेकिन उन्होंने वादों को तोड़ दिया। यह सब उसी की ओर वापस जाता है जिससे सूरा की शुरुआत हुई थी, यानी उनका कथन: {अनुबंधों को पूरा करो}।

{जब भी उनके पास आया}, यानी: यहूदियों के पास {कोई रसूल वह चीज़ लेकर आया जिसे उनके जी नहीं चाहते थे}: जो उनकी इच्छाओं के अनुकूल नहीं था।

{एक गिरोह को उन्होंने झुठलाया और एक गिरोह को वे मार डालते हैं}, यानी: उन्होंने एक गिरोह को झुठलाया और एक गिरोह को मार डाला; जिन्हें उन्होंने झुठलाया उनमें ईसा और उनके जैसे अन्य नबी शामिल थे, और उन्होंने ज़करिया, यह्या और अन्य नबियों को मार डाला(5)।

उन्होंने "यक्तुलून" (वे मार डालते हैं) केवल आयत के अंत (अंत्यानुप्रास) को बनाए रखने के लिए कहा(6)।

कहा गया है: उनका तात्पर्य था एक गिरोह जिसे उन्होंने झुठलाया, और एक गिरोह जिसे उन्होंने मार डाला, और एक गिरोह जिसे वे [अब] झुठलाते हैं, और एक गिरोह जिसे वे [अब] मार डालते हैं, तो यह...

(1) दीवान इब्न क़ैस अल-रुक़य्यात पृष्ठ 66, और अमाली इब्न अल-शजरी 2/65 इस रिवायत के साथ: "सवेरे मेरी निंदा करने वालियाँ मेरे पास आईं..." और अबू अल-फ़रज ने इसे अल-अघानी 4/294 में लेखक के वर्णन की तरह उल्लेख किया है, और अल-नहस ने इराब अल-क़ुरआन 3/45 में। (2) वह छोटा अबू अल-हसन अली बिन सुलेमान है, और अल-नहस ने इराब अल-क़ुरआन 3/44 में सूरा ता-हा की आयत (69) की व्याख्या में उनके इस कथन का उल्लेख किया है, और अल-जौहरी ने अल-सिहाह (अनन) में। देखें मा'नी अल-क़ुरआन अल-ज़ज्जाज 3/363 द्वारा, और अमाली इब्न अल-शजरी 2/65। (3) 1/370। (4) (ज़), (ज़), और (म) में: "फ़मन", और (द) से जो स्थापित है। (5) देखें तफ़सीर अबू अल-लैथ 1/350। (6) देखें मजमा' अल-बयान 6/160।

سورة المائدہ: آیات 69 - 70 | 96

اور وہ کہتی ہیں: "بڑھاپا تم پر غالب آ گیا ہے اور تم بوڑھے ہو گئے ہو۔" تو میں نے کہا: "بے شک ایسا ہی ہے (انہہ)۔"(1) الاخفش(2) نے کہا: ""انہہ' کا مطلب ہے 'ہاں'، اور یہ 'ہا' سکت (خاموشی) کے لیے لائی گئی ہے۔"

اللہ تعالیٰ کا قول: {بے شک ہم نے بنی اسرائیل سے عہد لیا تھا اور ان کی طرف رسول بھیجے تھے۔ جب کبھی ان کے پاس کوئی رسول وہ چیز لے کر آیا جسے ان کے جی نہیں چاہتے تھے، تو ایک گروہ کو انہوں نے جھٹلایا اور ایک گروہ کو وہ قتل کرتے تھے۔ (70)}

اللہ تعالیٰ کا قول: {بے شک ہم نے بنی اسرائیل سے عہد لیا تھا اور ان کی طرف رسول بھیجے تھے}۔ عہد (میثاق) کے معنی "البقرہ"(3) میں گزر چکے ہیں، اور وہ یہ ہے کہ وہ اللہ کے سوا کسی کی عبادت نہ کریں، اور اس سے متعلقہ امور۔

اور اس آیت کا معنی یہ ہے: کافر قوم پر غم نہ کھائیں، کیونکہ ہم نے ان پر حجت تمام کر دی تھی اور رسول بھیجے تھے، لیکن انہوں نے عہد و پیمان توڑ دیے۔ یہ سب کچھ اسی طرف لوٹتا ہے جس سے سورت کا آغاز ہوا تھا، یعنی اللہ کا قول: {عہدوں کو پورا کرو}۔

{جب کبھی ان کے پاس آیا}، یعنی: یہودیوں کے پاس {کوئی رسول وہ چیز لے کر جسے ان کے جی نہیں چاہتے تھے}: جو ان کی خواہشات کے مطابق نہ ہو۔

{ایک گروہ کو انہوں نے جھٹلایا اور ایک گروہ کو وہ قتل کرتے ہیں}، یعنی: انہوں نے ایک گروہ کو جھٹلایا اور ایک گروہ کو قتل کیا؛ جنہیں انہوں نے جھٹلایا ان میں عیسیٰ اور ان جیسے دیگر انبیاء شامل تھے، اور انہوں نے زکریا، یحییٰ اور ان کے علاوہ دیگر انبیاء کو قتل کیا(5)۔

انہوں نے "یقتلون" (وہ قتل کرتے ہیں) صرف آیت کے اختتام (قافیہ) کی رعایت کے لیے کہا(6)۔

اور کہا گیا: ان کی مراد تھی ایک گروہ جسے انہوں نے جھٹلایا، اور ایک گروہ جسے انہوں نے قتل کیا، اور ایک گروہ جسے وہ [اب] جھٹلاتے ہیں، اور ایک گروہ جسے وہ [اب] قتل کرتے ہیں، تو یہ...

---

(1) دیوان ابن قیس الرقیات صفحہ 66، اور امالی ابن الشجری 2/65 اس روایت کے ساتھ: "صبح سویرے مجھ پر ملامت کرنے والیاں آئیں..." اور ابو الفرج نے اسے الاغانی 4/294 میں مصنف کی روایت کی طرح ذکر کیا ہے، اور النحاس نے اعراب القرآن 3/45 میں۔ (2) وہ چھوٹے ابو الحسن علی بن سلیمان ہیں، اور النحاس نے ان کا یہ قول اعراب القرآن 3/44 میں سورہ طہ کی آیت (69) کی تفسیر میں ذکر کیا ہے، اور الجوہری نے الصحاح (انن) میں۔ دیکھئے معانی القرآن للزجاج 3/363، اور امالی ابن الشجری 2/65۔ (3) 1/370۔ (4) (ز)، (ظ) اور (م) میں: "فمن"، اور (د) سے جو ثابت ہے۔ (5) دیکھئے تفسیر ابو اللیث 1/350۔ (6) دیکھئے مجمع البیان 6/160۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 70 - 71 97

...their habit and custom, so it was abbreviated. It was also said: a group they belied but did not kill, and a group they killed and then belied. And "they kill" (yaqtulun) is an adjective for "group". And Allah knows best. His Almighty's saying: {And they thought there would be no trial, so they became blind and deaf. Then Allah turned to them in forgiveness, then again many of them became blind and deaf. And Allah is Seeing of what they do.} [71] His Almighty's saying: {And they thought there would be no trial}; Meaning: those with whom the covenant was taken thought that no affliction or test through hardships would befall them from Allah, Mighty and Sublime, being deceived (1) by their saying: "We are the children of Allah and His beloved ones" (2), and they were only deceived by the length of the respite. Abu 'Amr, Hamza, and Al-Kisa'i read: "takunu" with raf' (indicative case) (3), while the rest recited it with nasb (subjunctive case). The raf' indicates that "hasiba" means: knew and was certain, and "an" is the lightened version of the heavy "anna" (the thaqila), and the entry of "la" is a compensation for the lightening and the deletion of the pronoun (4); because they disliked having the verb follow it directly, and it is not its rule to enter upon it; so they separated them with "la". Whoever used the nasb case made "an" a particle that makes the verb subjunctive, and "hasiba" remained in its usual sense of doubt etc. (5). Sibawayh said: I thought he would not say that; meaning: I thought that he (would). He said (6): and if you wish, you can use nasb. Al-Nahhas said: Raf' is better according to grammarians regarding "hasiba" and its sister verbs, as he said (7):

(1) In the manuscripts: "ightirar" (deception), and what is established is from (m). (2) See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/195, and Tafsir al-Tabari 8/576. (3) Al-Sab'ah p. 247, and al-Taysir p. 100. (4) In al-Muharrar al-Wajiz 2/220: its entry is good because "la" paved the way for the verb to follow "an", and it stood in place of the deleted pronoun as a compensation for it. (5) See Mushkil I'rab al-Qur'an 1/233, and al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/416. (6) In the manuscripts: "I thought he said that", and what is established is from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/32, and from it the author quoted, and Sibawayh's speech is in al-Kitab 3/166. (7) He is Imru' al-Qays, and the verse is in his Diwan p. 28, and in it: "yuhsin" (improves) instead of "yashhad" (witnesses). And it has preceded in 4/149.

सूरा अल-माएदा: आयत 70 - 71 97

...उनकी आदत और तरीका, इसलिए संक्षिप्त किया गया। और कहा गया: एक समूह जिसे उन्होंने झुठलाया लेकिन मारा नहीं, और एक समूह जिसे उन्होंने मारा और फिर झुठलाया। और "वे मारते हैं" (यक़्तुलून) "समूह" (फ़रीक़) का विशेषण है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। अल्लाह तआला का फरमान: {और उन्होंने गुमान किया कि कोई फ़ितना (आज़माइश) न होगी, तो वे अंधे और बहरे हो गए। फिर अल्लाह ने उनकी तौबा क़बूल की, फिर उनमें से बहुत से अंधे और बहरे हो गए। और अल्लाह देख रहा है जो कुछ वे करते हैं।} (71) अल्लाह तआला का फरमान: {और उन्होंने गुमान किया कि कोई फ़ितना न होगा}; अर्थ: उन लोगों ने जिनसे वाचा (मीसाक़) लिया गया था, यह सोचा कि अल्लाह की ओर से मुश्किलों के ज़रिए कोई आज़माइश और इम्तिहान नहीं होगा, वे अपने इस कथन से धोखे में थे (1): "हम अल्लाह के बेटे और उसके प्रिय हैं" (2), और वे केवल ढील की लंबी अवधि के कारण धोखे में पड़े रहे। अबू अम्र, हमज़ा और अल-किसाई ने "तकूनु" (takunu) को 'रफ़' (पेश के साथ) पढ़ा है (3), और बाकियों ने 'नस्ब' (ज़बर के साथ) पढ़ा है। 'रफ़' इस आधार पर है कि "हसिब" (hasiba) का अर्थ 'जानना' और 'यकीन करना' है, और "अन" (an) भारी "अन्न" (anna) का हल्का रूप है, और "ला" का प्रवेश उसके हल्का होने और ज़मीर (सर्वनाम) के लोप का मुआवज़ा है (4); क्योंकि उन्होंने इसके तुरंत बाद क्रिया का आना नापसंद किया, और उस पर प्रवेश करना इसका नियम नहीं है; इसलिए उन्होंने "ला" के साथ दोनों के बीच अंतर किया। और जिसने 'नस्ब' किया, उसने "अन" को क्रिया को नस्ब देने वाला अव्यय बना दिया, और "हसिब" अपने संदेह आदि के मूल अर्थ में रहा (5)। सीबवैह ने कहा: मैंने गुमान किया कि वह ऐसा नहीं कहेगा; अर्थात: मैंने गुमान किया कि वह। उसने कहा (6): और यदि तुम चाहो तो 'नस्ब' कर सकते हो। अन-नह़्हास ने कहा: वैयाकरणों के निकट "हसिब" और उसकी समानार्थक क्रियाओं में 'रफ़' अधिक बेहतर है जैसा कि उसने कहा (7):

(1) प्रतियों में: "इ़ितिरान", और जो प्रमाणित है वह (म) से है। (2) देखें अज़-ज़ज्जाज की 'मआनी अल-कुरआन' 2/195, और 'तफ़सीर अत-तबरी' 8/576। (3) अस-सबअह पृ. 247, और अत-तयसीर पृ. 100। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/220 में: इसका प्रवेश अच्छा है क्योंकि "ला" ने "अन" के बाद क्रिया आने का मार्ग प्रशस्त किया, और इसने लुप्त ज़मीर के स्थान पर उसके मुआवज़े के रूप में कार्य किया। (5) देखें 'मुश्किल ए'राब अल-कुरआन' 1/233, और 'अल-कशफ़ अन वुजूह अल-किराअत अस-सबअ' 1/416। (6) प्रतियों में: "मैंने गुमान किया कि उसने वह कहा", और जो

प्रमाणित है वह अन-नह़्हास की 'ए'राब अल-कुरआन' 2/32 से है, और उसी से लेखक ने उद्धृत किया है, और सीबवैह का कथन 'अल-किताब' 3/166 में है। (7) वह इमरुल क़ैस है, और यह शेर उसके दीवान पृ. 28 में है, और उसमें "यशहद" के स्थान पर "युहसिन" है। और यह पहले 4/149 में आ चुका है।

سورة المائدہ: الآیتان ۷۰ - ۷۱ ۹۷

...ان کا شیوہ اور عادت، پس اختصار کیا گیا۔ اور کہا گیا: ایک گروہ جس کو انہوں نے جھٹلایا مگر قتل نہیں کیا، اور ایک گروہ جس کو انہوں نے قتل کیا اور پھر جھٹلایا۔ اور «یقتلون» (وہ قتل کرتے ہیں) لفظ 'فریق' کی صفت ہے۔ واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {وَحَسِبُوا أَلَّا تَكُونَ فِتْنَةٌ فَعَمُوا وَصَمُّوا ثُمَّ تَابَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ ثُمَّ عَمُوا وَصَمُّوا كَثِيرٌ مِنْهُمْ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ (۷۱)} اللہ تعالیٰ کا قول: {وَحَسِبُوا أَلَّا تَكُونَ فِتْنَةٌ}؛ یعنی: ان لوگوں نے جن سے میثاق لیا گیا تھا، یہ گمان کیا کہ اللہ عزوجل کی طرف سے سختیوں کے ذریعے کوئی آزمائش اور امتحان نہیں ہوگا، وہ اپنے اس قول سے دھوکے میں تھے(۱): "ہم اللہ کے بیٹے اور اس کے محبوب ہیں"(۲)، اور وہ صرف مہلت کی طوالت کی وجہ سے دھوکے میں پڑ گئے۔ اور ابو عمرو، حمزہ اور کسائی نے «تَكُونُ» رفع کے ساتھ پڑھا ہے(۳)، جبکہ باقیوں نے نصب پڑھا ہے۔ رفع اس بات پر دال ہے کہ «حَسِب» یہاں 'جانا' اور 'یقین کیا' کے معنی میں ہے، اور «أن» مخففہ من الثقیلہ ہے، اور «لا» کا داخل ہونا تخفیف اور ضمیر کے حذف کا بدل ہے(۴)؛ کیونکہ انہوں نے ناپسند کیا کہ اس کے فوراً بعد فعل آئے، اور اس پر داخل ہونا اس کا قاعدہ نہیں ہے؛ چنانچہ انہوں نے ان دونوں کے درمیان «لا» کے ذریعے فاصلہ پیدا کر دیا۔ اور جس نے نصب پڑھا اس نے «أن» کو فعل کو نصب دینے والا حرف قرار دیا، اور «حَسِب» اپنے شک وغیرہ کے اصلی معنی پر باقی رہا(۵)۔ سیبویہ نے کہا: میں نے گمان کیا کہ وہ ایسا نہیں کہے گا؛ یعنی: میں نے گمان کیا کہ وہ۔ اس نے کہا(۶): اور اگر تم چاہو تو نصب پڑھ لو۔ النحاس نے کہا: نحویوں کے نزدیک «حَسِب» اور اس کے ہم معنی افعال میں رفع زیادہ بہتر ہے جیسا کہ اس نے کہا(۷):

(١) نسخوں میں: اغترار، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (٢) دیکھئے معانی القرآن للزجاج ٢/ ١٩٥، اور تفسیر الطبری ٨/ ٥٧٦۔ (٣) السبعة ص٢٤٧، والتیسیر ص١٠٠۔ (٤) المحرر الوجیز ٢/ ٢٢٠ میں ہے: اس کا داخل ہونا اچھا ہے کیونکہ «لا» نے «أن» کے بعد فعل آنے کے لیے راہ ہموار کی، اور یہ حذف شدہ ضمیر کے قائم مقام بطور عوض آگئی۔ (٥) دیکھئے مشکل إعراب القرآن ١/ ٢٣٣، اور الکشف عن وجوہ القراءات السبع ١/ ٤١٦۔ (٦) نسخوں میں ہے: میں نے گمان کیا کہ اس نے وہ کہا، اور جو ثابت ہے وہ اعراب القرآن للنحاس ٢/ ٣٢ سے ہے، اور اسی سے مصنف نے نقل کیا، اور سیبویہ کا کلام الکتاب ٣/ ١٦٦ میں ہے۔ (٧) وہ امرؤ القیس ہے، اور شعر اس کے دیوان ص٢٨ میں ہے، اور اس میں «یشهد» کی جگہ «یُحسن» ہے۔ اور یہ پہلے ٤/ ١٤٩ میں گزر چکا ہے۔

98 Surat Al-Ma'idah: Verse 71

"Has Basbasah claimed today that I have grown old, and that those like me should not witness amusement?"

Lifting (the case ending) became better because "hasiba" (to think/suppose) and its sisters are like knowledge in that it (1) is a fixed thing.

His word, the Exalted: {Then they became blind}, meaning: from guidance. {And deaf}, meaning: from hearing the truth; because they did not benefit from what they saw or heard. {Then Allah turned to them in mercy}. In the speech there is an omission, meaning: a trial befell (2) them, so they repented, then Allah turned to them in mercy by removing the drought, or by sending Muhammad ﷺ informing them that Allah turns to them in mercy if they believe. So this is an explanation of "Allah turned to them in mercy," meaning: He turns to them if they believe and speak the truth, not that they repented in reality (3).

{Then many of them became blind and deaf}, meaning: many of them became blind and deaf after the truth was made clear to them through Muhammad, peace and blessings be upon him. So "many" (kathirun) is in the nominative case as an appositive (badal) of the "waw" (the plural pronoun), and Al-Akhfash Sa'id said: as you say, "I saw your people, two-thirds of them" (4).

And if you wish, it can be based on an omitted subject, meaning: "The blind and deaf are many of them." And if you wish, the estimation could be: "The blind and deaf among them are many."

A fourth answer: that it follows the language of those who say: "The fleas ate me" (Akaluni al-baraghith), and based on this is the poet's saying:

"But a Diyafi whose father and mother are in Hawran, his relatives press (5) the oil (salit) (6)."

(1) In (D), (Z), and (M): "Knowledge because", and the established from (Za), which is consistent with the parsing of the Qur'an by Al-Nahhas 2/33. (2) In (Z), (Za), and (M): "Befell." (3) See Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 2/195, and Zad al-Masir 2/401. (4) In the copies: "three of them", and the established from (M), which is consistent with Ma'ani al-Qur'an by Al-Akhfash 2/474, and the parsing of the Qur'an by Al-Nahhas 2/33, and from him the author quoted. (5) In the copies: "they disobey" (ya'sun), and the established from (M), which is consistent with the sources. (6) Its speaker is Al-

Farazdaq, and it is in his Diwan p. 46, and his saying: Diyafi, a relation to Diyaf; a village from the villages of Levant (Sham), attributed to it are camels and swords, and if they were presented with a man they attributed him to it, and his saying: Al-Salit: oil, and it is said: sesame oil. And he only said: "his relatives press the oil" because he likened them to women; because they have no courage, and the reason for this =

९८ सूरा अल-माएदा: आयत ७१

"क्या आज बसबासा ने दावा किया है कि मैं बूढ़ा हो गया हूँ, और मेरे जैसे लोगों को मनोरंजन में शामिल नहीं होना चाहिए?"

(व्याकरणिक रूप से) उठाना बेहतर हो गया क्योंकि 'हसिबा' और उसकी बहनें (समान शब्द) ज्ञान के समान हैं कि वह (१) एक निश्चित वस्तु है।

अल्लाह तआला का कथन: {फिर वे अंधे हो गए}, अर्थात: मार्गदर्शन से। {और बहरे हो गए}, अर्थात: सत्य सुनने से; क्योंकि उन्होंने जो देखा या सुना उससे लाभ नहीं उठाया। {फिर अल्लाह ने उन पर दया की}। इस कथन में कुछ छिपा हुआ है, अर्थात: उन पर एक परीक्षा (२) आई तो उन्होंने तौबा की, फिर अल्लाह ने अकाल को दूर करके उन पर दया की, या मुहम्मद ﷺ को भेजकर उन्हें सूचित किया कि यदि वे ईमान लाएँ तो अल्लाह उन पर दया करता है। तो यह "अल्लाह ने उन पर दया की" का स्पष्टीकरण है, अर्थात: यदि वे ईमान लाएँ और सच्चाई का पालन करें तो वह उन पर दया करता है, न कि वास्तव में उन्होंने तौबा की थी (३)।

{फिर उनमें से बहुत से अंधे और बहरे हो गए}, अर्थात: मुहम्मद ﷺ के माध्यम से उनके सामने सत्य स्पष्ट हो जाने के बाद उनमें से बहुत से अंधे और बहरे हो गए। तो "बहुत से" (कसीरुन) शब्द 'वाव' (बहुवचन सर्वनाम) के बदले (बदल) के रूप में है, और अल-अखफश सईद ने कहा: जैसे आप कहते हैं, "मैंने तुम्हारे लोगों को देखा, उनमें से दो-तिहाई" (४)।

और यदि आप चाहें, तो यह एक लुप्त विषय (मुब्तदा) पर आधारित हो सकता है, अर्थात: "अंधे और बहरे उनमें से बहुत से हैं।" और यदि आप चाहें, तो अनुमान यह हो सकता है: "उनमें से अंधे और बहरे बहुत हैं।"

चौथा उत्तर: यह उन लोगों की भाषा पर आधारित हो सकता है जो कहते हैं: "मुझे पिस्सुओं ने खा लिया" (अकलुनी अल-बरागीस), और इस पर कवि का कथन है:

"लेकिन एक दियाफी जिसके पिता और माँ हौरान में हैं, उसके रिश्तेदार तेल (सलीत) पेरते (५) हैं (६)।"

(१) (द), (ज़) और (म) में: "ज्ञान क्योंकि", और (ज़ॉ) से जो स्थापित है, वह अल-नहस २/३३ द्वारा कुरान के व्याकरण विश्लेषण के अनुरूप है। (२) (ज़), (ज़ॉ) और (म) में: "आई।" (३) अल-ज़ज्जाज द्वारा

मा'नी अल-कुरान २/१९५ और ज़ाद अल-मसीर २/४०१ देखें। (४) प्रतियों में: "उन तीनों को", और (म) से जो स्थापित है, वह अल-अखफश २/४७४ द्वारा मा'नी अल-कुरान और अल-नहस २/३३ द्वारा कुरान के व्याकरण विश्लेषण के अनुरूप है, और लेखक ने उससे उद्धृत किया है। (५) प्रतियों में: "वे अवज्ञा करते हैं" (य'सून), और (म) से जो स्थापित है, वह स्रोतों के अनुरूप है। (६) इसके वक्ता अल-फरज़दक हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ ४६ में है, और उनका कहना: दियाफी, दियाफ का संबंध; शाम (सीरिया) के गांवों में से एक गांव, ऊंट और तलवारें इससे संबंधित हैं, और यदि उनके सामने कोई व्यक्ति आता तो वे उसे उससे जोड़ते थे, और उनका कहना: अल-सलीत: जैतून का तेल, और कहा जाता है: तिल का तेल। और उन्होंने केवल यह कहा: "उसके रिश्तेदार तेल पेरते हैं" क्योंकि उन्होंने उनकी तुलना महिलाओं से की; क्योंकि उनमें कोई साहस नहीं है, और इसका कारण =

۹۸ سورة المائدہ: آیت ۷۱

"کیا آج بسباسہ نے یہ دعویٰ کیا ہے کہ میں بوڑھا ہو گیا ہوں، اور یہ کہ مجھ جیسے لوگوں کو کھیل تماشے میں شریک نہیں ہونا چاہیے؟"

اور رفع (پیش) بہتر ہو گیا؛ کیونکہ «حسب» اور اس کے ہم معنی الفاظ علم کے مرتبے میں ہیں کہ وہ (۱) ایک ثابت چیز ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ فَعَمُوا ﴾ یعنی: ہدایت سے۔ ﴿ وَصَمُّوا ﴾ یعنی: حق سننے سے؛ کیونکہ انہوں نے جو دیکھا یا سنا اس سے فائدہ نہیں اٹھایا۔ ﴿ ثُمَّ تَابَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ ﴾ اس کلام میں کچھ پوشیدہ ہے، یعنی: ان پر فتنہ (آزمائش) واقع (۲) ہوا تو انہوں نے توبہ کی، پھر اللہ نے قحط دور کر کے ان کی توبہ قبول کی، یا محمد ﷺ کو بھیج کر انہیں خبر دی کہ اگر وہ ایمان لائیں تو اللہ ان کی توبہ قبول فرماتا ہے۔ تو یہ «تَابَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ» کا بیان ہے، یعنی: اگر وہ ایمان لائیں اور سچائی اختیار کریں تو وہ ان پر رجوع فرماتا ہے، نہ یہ کہ انہوں نے حقیقت میں توبہ کی تھی (۳)۔

﴿ ثُمَّ عَمُوا وَصَمُّوا كَثِيرٌ مِّنْهُمْ ﴾ یعنی: ان میں سے بہت سے لوگ محمد ﷺ کے ذریعے حق واضح ہو جانے کے بعد اندھے اور بہرے ہو گئے۔ چنانچہ «کثیر» (بہت سے) واؤ (ضمیر جمع) سے بدل ہونے کی بنا پر مرفوع ہے، اور الاخفش سعید نے کہا: جیسا کہ آپ کہتے ہیں "میں نے تمہاری قوم کے دو تہائی کو دیکھا" (۴)۔

اور اگر آپ چاہیں تو یہ ایک پوشیدہ مبتدا کی خبر ہو سکتی ہے، یعنی: اندھے اور بہرے ان میں سے بہت سے ہیں۔ اور اگر آپ چاہیں تو تقدیر (عبارت) یوں ہو سکتی ہے: ان میں سے اندھے اور بہرے بہت ہیں۔

اور چوتھا جواب: یہ اس لغت پر مبنی ہو سکتا ہے جس میں «أكلوني البراغيث» (مجھے پسوؤں نے کھا لیا) کہا جاتا ہے، اور اسی پر شاعر کا قول ہے:

"لیکن وہ ایک دیافی ہے جس کا باپ اور ماں حوران میں ہیں، اس کے رشتہ دار زیتون کا تیل (۵) نچوڑتے ہیں (۶)۔"

(۱) (د)، (ز) اور (م) میں: "علم کیونکہ"، اور (ظ) سے جو ثابت ہے، وہ نحاس ۳۳/۲ کے اعراب القرآن کے موافق ہے۔ (۲) (ز)، (ظ) اور (م) میں: "واقع ہوا۔" (۳) ملاحظہ کریں معانی القرآن للزجاج ۲/ ۱۹۵، اور زاد المسیر ۲/ ٤٠١۔ (۴) نسخوں میں: "ان تینوں کو"، اور (م) سے جو ثابت ہے وہ الاخفش ۲/ ۴۷۴ کی معانی القرآن اور نحاس ۳۳/۲ کے اعراب القرآن کے موافق ہے، اور مصنف نے اسی سے نقل کیا ہے۔ (۵) نسخوں میں: «يعصون» (نافرمانی کرتے ہیں)، اور (م) سے جو ثابت ہے وہ مصادر کے موافق ہے۔ (۶) اس کے کہنے والے فرزدق ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ۴۶ میں ہے، اور ان کا قول: دیافی، دیاف کی طرف نسبت ہے؛ شام کے دیہاتوں میں سے ایک گاؤں ہے، اونٹ اور تلواریں اسی کی طرف منسوب کی جاتی ہیں، اور جب وہ کسی آدمی کو پیش کرتے تو اسے اسی کی طرف منسوب کرتے، اور ان کا قول: السلیط: زیتون کا تیل، اور کہا گیا: تل کا تیل۔ اور انہوں نے صرف اس لیے کہا کہ "اس کے رشتہ دار تیل نچوڑتے ہیں" کیونکہ انہوں نے انہیں عورتوں سے تشبیہ دی؛ اس لیے کہ ان میں بہادری نہیں ہے، اور اس کی وجہ =

Page 99 Surah Al-Ma'idah: Verses 71 - 74

And from this meaning is His saying: {And those who did wrong kept their talk secret} [Al-Anbiya: 3]. In non-Quranic Arabic, it is permissible to say "kathiran" (much) in the accusative case (mansub); it would be an adjective for an omitted absolute object (1).

Allah Almighty says: {They have certainly disbelieved who say, "Allah is the Messiah, the son of Mary" while the Messiah has said, "O Children of Israel, worship Allah, my Lord and your Lord." Indeed, he who associates others with Allah - Allah has forbidden him Paradise, and his refuge is the Fire. And there are not for the wrongdoers any helpers. (72)}

Allah Almighty says: {They have certainly disbelieved who say, "Allah is the Messiah, the son of Mary"}. This is the saying of the Jacobites. So Allah refuted them with a conclusive argument from what they themselves acknowledge, saying: {And the Messiah said, "O Children of Israel, worship Allah, my Lord and your Lord"}, meaning: If the Messiah says: "O Lord," and "O Allah," how could he be calling himself, or how could he be asking himself? This is impossible (2).

{Indeed, he who associates others with Allah}; it was said: this is part of the speech of Jesus. And it was said: it is the beginning of speech from Allah Almighty (3). Shirk (associating partners) is to believe in another creator along with Him. The discussion regarding the derivation of the name "Messiah" has already been presented in Surah Al-Imran (4), so there is no point in repeating it. {And there are not for the wrongdoers any helpers}.

Allah Almighty says: {They have certainly disbelieved who say, "Allah is the third of three." And there is no deity except one God. And if they do not desist from what they are saying, there will surely afflict the disbelievers among them a painful punishment. (73) Will they not repent to Allah and seek His forgiveness? And Allah is Forgiving and Merciful. (74)}

Allah Almighty says: {They have certainly disbelieved who say, "Allah is the third of three"}; meaning: one of three. Nunation (tanween) is not permissible here, according to Al-Zajjaj and others (5).

Footnotes: = The verse is that Al-Farazdaq praised Amr ibn Muslim, who ordered a gift for him. Amr ibn Afra considered it too much. When this reached Al-Farazdaq, he satirized him with this verse. See Khizanat al-Adab 5/334 - 339. (1) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/33, and Ma'ani al-Qur'an by al-Akhfash 2/474 - 475. (2) I'rab al-Qur'an

by al-Nahhas 2/34, and the Jacobites are a sect of Christians mentioned previously 5/154. (3) See Al-Muharrar al-Wajiz 2/221. (4) 5/135. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/196, and it was also mentioned by al-Farra' in his Ma'ani al-Qur'an 1/317, and al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/34.

पृष्ठ 99 सूरह अल-मैदा: आयत 71 - 74

और इसी अर्थ से उनका कहना है: {और उन लोगों ने गुप्त परामर्श किया जिन्होंने ज़ुल्म किया} [अल-अंबिया: 3]। कुरान के अलावा अन्य स्थानों पर 'कसीरन' (बहुत) को कर्मकारक (नसब) में प्रयोग करना अनुमत है; यह एक लुप्त भाववाचक संज्ञा (मस्दर) के विशेषण के रूप में होगा (1)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {वे लोग निश्चित रूप से काफिर हो गए जिन्होंने कहा, "अल्लाह ही मसीह इब्न मरियम है," जबकि मसीह ने कहा था, "ऐ इसराईल की संतान! अल्लाह की इबादत करो जो मेरा रब और तुम्हारा रब है।" बेशक जो अल्लाह के साथ किसी को शरीक (साझीदार) ठहराता है, अल्लाह ने उस पर जन्नत हराम कर दी है और उसका ठिकाना जहन्नम है। और ज़ालिमों का कोई मददगार नहीं होगा। (72)}

अल्लाह तआला का फरमान है: {वे लोग निश्चित रूप से काफिर हो गए जिन्होंने कहा, "अल्लाह ही मसीह इब्न मरियम है"}। यह याकूबियों का कथन है। अल्लाह ने उनके उस कथन का खंडन एक ऐसी अकाट्य दलील से किया जिसे वे स्वयं स्वीकार करते हैं, चुनांचे फरमाया: {और मसीह ने कहा, "ऐ इसराईल की संतान! अल्लाह की इबादत करो जो मेरा रब और तुम्हारा रब है"}, अर्थात: यदि मसीह कहते हैं: "ऐ रब," और "ऐ अल्लाह," तो वह स्वयं को कैसे पुकार सकते हैं, या स्वयं से कैसे मांग सकते हैं? यह असंभव है (2)।

{बेशक जो अल्लाह के साथ किसी को शरीक ठहराता है}; कहा गया है: यह ईसा अलैहिस्सलाम के कथन का हिस्सा है। और कहा गया है: यह अल्लाह तआला की ओर से नए कलाम की शुरुआत है (3)। शिर्क यह है कि उसके साथ किसी और को अस्तित्व प्रदान करने वाला (मोजिद) माना जाए। "मसीह" शब्द की व्युत्पत्ति के बारे में चर्चा 'आल-इमरान' में पहले ही हो चुकी है (4), इसलिए उसे दोहराने का कोई तुक नहीं है। {और ज़ालिमों का कोई मददगार नहीं होगा}।

अल्लाह तआला का फरमान है: {वे लोग निश्चित रूप से काफिर हो गए जिन्होंने कहा, "अल्लाह तीन में का तीसरा है।" जबकि एक अल्लाह के सिवा कोई माबूद (पूज्य) नहीं है। और यदि वे अपनी इन बातों से बाज़ न आए, तो उनमें से जिन लोगों ने कुफ्र (इन्कार) किया है उन्हें दुखद दंड अवश्य मिलेगा। (73) क्या वे अल्लाह के सामने तौबा नहीं करते और उससे क्षमा नहीं मांगते? और अल्लाह बहुत क्षमाशील और अत्यंत दयालु है। (74)}

अल्लाह तआला का फरमान है: {वे लोग निश्चित रूप से काफिर हो गए जिन्होंने कहा, "अल्लाह तीन में का तीसरा है"}; अर्थात: तीन में से एक। अल-ज़ज्जाज और अन्य के अनुसार इसमें तनवीन (दो पेश) की अनुमति नहीं है (5)।

पाद-टिप्पणियाँ: = शेर यह है कि अल-फरज़दक़ ने अम्र बिन मुस्लिम की प्रशंसा की, तो उसने उसे पुरस्कार देने का आदेश दिया। अम्र बिन अफ़रा ने उसे बहुत अधिक समझा, यह बात अल-फरज़दक़ तक पहुँची तो उसने इस शेर के ज़रिए उसकी निंदा की। देखें ख़ज़ानतुल अदब 5/334 - 339। (1) देखें इराबुल कुरान - अल-नहहास 2/33, और मानी अल-कुरान - अल-अख़फ़श 2/474 - 475। (2) इराबुल कुरान - अल-नहहास 2/34, और याकूबी ईसाइयों का एक संप्रदाय है जिसका उल्लेख पहले 5/154 में हो चुका है। (3) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/221। (4) 5/135। (5) मानी अल-कुरान - अल-ज़ज्जाज 2/196, और अल-फर्रा ने भी अपनी मानी अल-कुरान 1/317 में इसका उल्लेख किया है, और अल-नहहास ने इराबुल कुरान 2/34 में।

صفحہ 99 سورۃ المائدہ: آیات 71 - 74

اور اسی معنی سے ان کا یہ قول ہے: ﴿وَأَسَرُّواْ ٱلنَّجۡوَى ٱلَّذِينَ ظَلَمُواْ﴾ [الانبياء: 3] (اور ان ظالموں نے خفیہ مشورے کیے)۔ قرآن کے علاوہ میں "كثيراً" کو نصب کے ساتھ پڑھنا جائز ہے؛ یہ ایک محذوف مصدر کی صفت ہوگا (1)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لَّقَدۡ كَفَرَ ٱلَّذِينَ قَالُوٓاْ إِنَّ ٱللَّهَ هُوَ ٱلۡمَسِيحُ ٱبۡنُ مَرۡيَمَۖ وَقَالَ ٱلۡمَسِيحُ يَٰبَنِيٓ إِسۡرَٰٓءِيلَ ٱعۡبُدُواْ ٱللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمۡۖ إِنَّهُۥ مَن يُشۡرِكۡ بِٱللَّهِ فَقَدۡ حَرَّمَ ٱللَّهُ عَلَيۡهِ ٱلۡجَنَّةَ وَمَأۡوَىٰهُ ٱلنَّارُۖ وَمَا لِلظَّٰلِمِينَ مِنۡ أَنصَارٖ 72﴾ (بے شک وہ لوگ کافر ہو گئے جنہوں نے کہا کہ اللہ ہی مسیح ابن مریم ہے، حالانکہ مسیح نے کہا تھا: اے بنی اسرائیل! اس اللہ کی عبادت کرو جو میرا بھی رب ہے اور تمہارا بھی رب ہے۔ یقیناً جو اللہ کے ساتھ شریک ٹھہراتا ہے، اللہ نے اس پر جنت حرام کر دی ہے اور اس کا ٹھکانا دوزخ ہے، اور ظالموں کا کوئی مددگار نہیں ہو گا۔)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لَّقَدۡ كَفَرَ ٱلَّذِينَ قَالُوٓاْ إِنَّ ٱللَّهَ هُوَ ٱلۡمَسِيحُ ٱبۡنُ مَرۡيَمَ﴾۔ یہ یعقوبیہ کا قول ہے، تو اللہ نے ان کی اس بات کی تردید ایک ایسی قاطع دلیل سے کی جس کا وہ خود اقرار کرتے ہیں، چنانچہ فرمایا: ﴿وَقَالَ ٱلۡمَسِيحُ يَٰبَنِيٓ إِسۡرَٰٓءِيلَ ٱعۡبُدُواْ ٱللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمۡ﴾، یعنی: جب مسیح کہہ رہے ہیں: اے رب، اور اے اللہ، تو وہ خود کو کیسے پکار سکتے ہیں، یا خود سے کیسے مانگ سکتے ہیں؟ یہ محال ہے (2)۔

﴿إِنَّهُۥ مَن يُشۡرِكۡ بِٱللَّهِ﴾؛ کہا گیا: یہ عیسیٰ علیہ السلام کے قول میں سے ہے۔ اور کہا گیا: یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے کلام کی ابتدا ہے (3)۔ اور شرک یہ ہے کہ اس کے ساتھ کسی اور کو موجود (خالق) مانا جائے۔ اور "مسیح" کے اشتقاق کے بارے میں بحث 'آلِ عمران' میں گزر چکی ہے (4)، لہٰذا اس کے اعادے کا کوئی فائدہ نہیں۔ ﴿وَمَا لِلظَّٰلِمِينَ مِنۡ أَنصَارٖ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لَّقَدۡ كَفَرَ ٱلَّذِينَ قَالُوٓاْ إِنَّ ٱللَّهَ ثَالِثُ ثَلَٰثَةٖۘ وَمَا مِنۡ إِلَٰهٍ إِلَّآ إِلَٰهٞ وَٰحِدٞۚ وَإِن لَّمۡ يَنتَهُواْ عَمَّا يَقُولُونَ لَيَمَسَّنَّ ٱلَّذِينَ كَفَرُواْ مِنۡهُمۡ عَذَابٌ أَلِيمٌ 73 أَفَلَا يَتُوبُونَ إِلَى ٱللَّهِ وَيَسۡتَغۡفِرُونَهُۥۚ وَٱللَّهُ غَفُورٞ رَّحِيمٞ 74﴾ (بے شک وہ لوگ کافر ہو گئے جنہوں نے کہا کہ اللہ تین میں سے تیسرا ہے، حالانکہ ایک معبود کے سوا کوئی معبود نہیں۔ اور اگر وہ اپنی ان باتوں سے باز نہ آئے، تو ان میں سے کفر کرنے والوں کو دردناک عذاب ضرور پہنچے گا۔ کیا وہ اللہ کی طرف توبہ نہیں کرتے اور اس سے بخشش نہیں مانگتے؟ اور اللہ بہت بخشنے والا، نہایت رحم والا ہے۔)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لَّقَدۡ كَفَرَ ٱلَّذِينَ قَالُوٓاْ إِنَّ ٱللَّهَ ثَالِثُ ثَلَٰثَةٖ﴾؛ یعنی: تین میں سے ایک۔ اور اس میں تنوین جائز نہیں ہے؛ زجاج وغیرہ سے یہی منقول ہے (5)۔

حواشی: = شعر یہ ہے کہ فرزدق نے عمرو بن مسلم کی مدح کی، تو اس نے اس کے لیے عطیے کا حکم دیا، لیکن عمرو بن عفراء نے اسے زیادہ سمجھا، جب یہ بات فرزدق تک پہنچی تو اس نے اس شعر میں اس کی ہجو کی۔ دیکھیے خزانہ الادب 5/ 334 - 339۔ (1) دیکھیے اعراب القرآن از نحاس 2/ 33، اور معانی القرآن از اخفش 2/ 474 - 475۔ (2) اعراب القرآن از نحاس 2/ 34، اور یعقوبیہ عیسائیوں کا ایک فرقہ ہے جس کا ذکر پہلے گزر چکا ہے 5/ 154۔ (3) دیکھیے المحرر الوجیز 2/ 221۔ (4) 5/ 135۔ (5) معانی القرآن از زجاج 2/ 196، اور اسے فراء نے بھی اپنی معانی القرآن 1/ 317 میں ذکر کیا ہے، اور نحاس نے اعراب القرآن 2/ 34 میں۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 73 - 74 100

And there is another school of thought for the Arabs; they say: "The fourth of three," so accordingly, both the genitive (al-jarr) and accusative (al-nasb) cases are permissible; because its meaning is: the one who made the three into four by being one of them (1). Similarly, if you say: "the third of two," nunation (tanwin) is permissible (2).

And this is the saying of the Christian sects: the Melkites, the Nestorians, and the Jacobites (3); because they say: Father, Son, and Holy Spirit (4) are one God; and they do not say: three gods, which is the meaning of their doctrine. They only refrain from the expression, which is binding upon them. Whatever is like this, it is correct to be narrated with the binding expression. This is because they say: the Son is God, the Father is God, and the Holy Spirit is God (5). This statement was previously discussed in [Surah] "An-Nisa" (6), so Allah declared them disbelievers for this saying of theirs, and said: {And there is no god but one God}, meaning: the Deity is not multiple, and they are bound to the saying of three gods – as previously mentioned (7) – even if they did not state it explicitly. The meaning of "One" was already discussed in [Surah] "Al-Baqarah" (8).

And "min" (from) is extra. In other than the Quran, "one God" (ilahan wahidan) is permissible as an exception (istithna'). Al-Kisa'i allowed the genitive case based on apposition (badal) (9).

His saying, the Exalted: {And if they do not desist}, meaning: stop saying the Trinity, {a painful punishment will surely touch them} in this world and the Hereafter. {Will they not repent?} is a confirmation and a rebuke; meaning: they should repent to Him and ask Him...

---

(1) See Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 1/317, and Tafsir al-Razi 12/59. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/34. (3) These sects were previously mentioned in 7/211. (4) In the copies: "and a holy spirit", what is established is from (m). (5) See Tafsir al-Tabari 8/580, and Majma' al-Bayan 6/164. (6) 7/233. (7) Soon. (8) 2/488. (9) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/34, and Al-Farra's rebuttal of Al-Kisa'i's saying in Ma'ani al-Qur'an 1/317, and Makki in Mushkil I'rab al-Qur'an 1/234-235.

सूरा अल-मायदा: आयत 73 - 74 100

और अरबों के लिए एक और विचार है; वे कहते हैं: "तीन का चौथा," इसलिए इस आधार पर, जेर (genitive) और नसब (accusative) दोनों जायज़ हैं; क्योंकि इसका अर्थ है: वह जिसने उनमें से एक होकर तीन को चार बना दिया (1)। इसी प्रकार यदि आप कहें: "दो का तीसरा," तो तनवीन जायज़ है (2)।

और यह ईसाइयों के फिरकों: मल्कीया, नेस्तूरी और याकूबिया का कथन है (3); क्योंकि वे कहते हैं: पिता, पुत्र और पवित्र आत्मा (4) एक ईश्वर है; और वे यह नहीं कहते: तीन ईश्वर, जो उनके पंथ का अर्थ है। वे केवल इस अभिव्यक्ति से बचते हैं, जो उन पर बाध्यकारी है। जो कुछ ऐसा हो, उसे बाध्यकारी अभिव्यक्ति के साथ वर्णित करना सही है। ऐसा इसलिए है क्योंकि वे कहते हैं: पुत्र ईश्वर है, पिता ईश्वर है, और पवित्र आत्मा ईश्वर है (5)। इस पर पहले "अन-निसा" (6) में चर्चा की जा चुकी है, अतः अल्लाह ने उनके इस कथन के कारण उन्हें काफिर घोषित कर दिया, और कहा: {और एक ईश्वर के सिवा कोई ईश्वर नहीं}, अर्थात: ईश्वर अनेक नहीं है, और वे तीन ईश्वरों के कथन के लिए बाध्य हैं - जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (7) - भले ही उन्होंने इसे स्पष्ट रूप से न कहा हो। "एक" का अर्थ पहले "अल-बकरा" (8) में बताया जा चुका है।

और "मिन" (से) अतिरिक्त है। कुरान के अलावा, "एक ईश्वर" (इलाहन वाहिदन) अपवाद (इस्तिथना) के रूप में जायज़ है। अल-किसाई ने बदल (badal) के आधार पर जेर (genitive) की अनुमति दी (9)।

उनका कथन, जो सर्वोच्च है: {और यदि वे बाज न आए}, अर्थात: त्रित्ववाद (trinity) कहना बंद न करें, {तो उनमें से जिन्होंने इनकार किया, उन्हें दुखद दंड अवश्य पहुंचेगा} दुनिया और आख़िरत में। {क्या वे तौबा नहीं करते?} यह एक पुष्टि और फटकार है; अर्थात: उन्हें उसकी ओर तौबा करनी चाहिए और उससे मांगना चाहिए...

---

(1) देखें अल-फर्रा की माआनी अल-कुरान 1/317, और तफ़सीर अल-राज़ी 12/59। (2) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 2/34। (3) इन फिरकों का उल्लेख पहले 7/211 में किया गया है। (4) प्रतियों में: "और एक पवित्र आत्मा", जो स्थापित है वह (m) से है। (5) देखें तफ़सीर अल-तबरी 8/580, और मजमा अल-बयान 6/164। (6) 7/233। (7) जल्द ही। (8) 2/488। (9) अल-नहस द्वारा इराब अल-

कुरान 2/34, और माआनी अल-कुरान 1/317 में अल-किसाई के कथन का अल-फर्रा द्वारा खंडन, और मक्की द्वारा मुश्किल इराब अल-कुरान 1/234-235 में।

سورة المائدہ: آیات 73 - 74 100

اور اس میں عربوں کے لیے ایک دوسرا مذہب (طریقہ) ہے؛ وہ کہتے ہیں: "تین کا چوتھا"، تو اس بنا پر جر اور نصب دونوں جائز ہیں؛ کیونکہ اس کا معنی ہے: وہ جس نے ان میں سے ہو کر تین کو چار کر دیا (1)۔ اسی طرح جب آپ کہیں: "دو کا تیسرا"؛ تو تنوین جائز ہے (2)۔

اور یہ عیسائیوں کے فرقوں: ملکیہ، نسطوریہ اور یعقوبیہ کا قول ہے (3)؛ کیونکہ وہ کہتے ہیں: باپ، بیٹا اور روح القدس (4) ایک الٰہ ہیں؛ اور وہ یہ نہیں کہتے: تین الٰہ، جو کہ ان کے مذہب کا معنی ہے، اور وہ صرف اس تعبیر سے بچتے ہیں، حالانکہ یہ ان پر لازم آتی ہے؛ اور جو بات ایسی ہو اسے لازم تعبیر کے ساتھ بیان کرنا صحیح ہوتا ہے؛ اور وہ اس لیے کہ وہ کہتے ہیں: بیٹا الٰہ ہے، باپ الٰہ ہے، اور روح القدس الٰہ ہے (5)۔ اور اس بارے میں بات "النساء" (6) میں گزر چکی ہے، تو اللہ نے ان کے اس قول کی وجہ سے انہیں کافر قرار دیا، اور فرمایا: ﴿وَمَا مِنْ إِلَٰهٍ إِلَّا إِلَٰهٌ وَاحِدٌ﴾، یعنی: الٰہ متعدد نہیں ہوتا، اور ان پر تین الٰہ کا قول لازم آتا ہے ۔ جیسا کہ پہلے گزرا (7) ۔ اگرچہ انہوں نے صراحتاً ایسا لفظوں میں نہیں کہا؛ اور "البقرہ" میں "واحد" کا معنی گزر چکا ہے (8)۔

اور "من" زائدہ ہے۔ اور قرآن کے علاوہ میں: "إلهاً واحداً" استثناء کی بنا پر جائز ہے۔ اور الکسائی نے بدل کی بنا پر جر کو جائز قرار دیا ہے (9)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِن لَّمْ يَنْتَهُوا﴾، یعنی: اگر وہ تثلیث کے قول سے باز نہ آئے، ﴿لَيَمَسَّنَّهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ دنیا اور آخرت میں دردناک عذاب پہنچے گا۔ ﴿أَفَلَا يَتُوبُونَ﴾ یہ اقرار اور توبیخ (ڈانٹ) ہے؛ یعنی: انہیں چاہیے کہ وہ اس کی طرف توبہ کریں اور اس سے مانگیں...

(1) دیکھئے معانی القرآن للفراء 317/1، اور تفسیر الرازی 59/12۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 34/2۔ (3) ان فرقوں کا تذکرہ 211/7 میں گزر چکا ہے۔ (4) نسخوں میں ہے: "اور روح قدس"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (5) دیکھئے تفسیر الطبری 580/8، اور مجمع البیان 164/6۔ (6) 233/7۔ (7) جلد ہی۔ (8) 488/2۔ (9) اعراب القرآن للنحاس 34/2، اور الکسائی کے قول کا رد الفراء کی معانی القرآن 317/1 میں، اور مکی کی مشکل اعراب القرآن 234/1 - 235 میں۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 75 101

...covering their sins, and the intended ones are the disbelievers among them. The disbelievers were specifically mentioned because they are the ones who say that, not the believers.

Allah Almighty's saying: {The Messiah, son of Mary, was not but a messenger; [other] messengers have passed on before him. And his mother was a supporter of truth. They both used to eat food. Look how We make clear to them the signs; then look how they are deluded.} (75)

Allah Almighty's saying: {The Messiah, son of Mary, was not but a messenger; [other] messengers have passed on before him} is a subject and predicate, meaning: Messiah, even if signs appeared at his hands, he only brought them as the messengers brought them; so if he were a god, then every messenger should be a god. This is a rebuttal of their claim and an argument against them. Then He went further in the argument, saying: {And his mother was a supporter of truth} subject and predicate {They both used to eat food}, meaning: he is a born created being, and whoever is born of women and used to eat food is a created, originated being like all other creatures(1); and none of them denied this. So when does a created being become fit to be a Lord?! And their saying: "He used to eat in his humanity, not in his divinity," this from them is a move towards [the idea of] mixing, and the mixing of a god with a non-god is inconceivable. If the mixing of the Eternal with the originated were permissible, it would be permissible for the Eternal to become originated. If this were true for Jesus, it would be true for others as well, until it is said: Divinity is mixed with every originated thing.

Some commentators said regarding His saying: {They both used to eat food}: It is a metaphor for feces and urine; and in this is a proof that they were humans(2). And those who said that Mary, peace be upon her, was not a prophet, used Allah Almighty's saying: {And his mother was a supporter of truth}(3) as evidence.

(1) See Ma'ani al-Zajjaj 2/196-197, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/34. (2) See Tafsir Gharib al-Qur'an p. 145, and I'rab al-Qur'an 2/34. Ibn Atiyyah refuted this view in al-Muharrar al-Wajiz 2/222, and al-Razi in his Tafsir 12/61. (3) See al-Muharrar al-Wajiz 2/222.

सूरह अल-मा'इदा: आयत 75 101

...उनके पापों को ढकना, और इसका अर्थ उनमें से काफिर (अविश्वासी) हैं। काफिरों का विशेष रूप से उल्लेख किया गया है क्योंकि वे ही ऐसा कहते हैं, न कि आस्तिक।

अल्लाह तआला का कथन: {मसीह इब्न मरियम एक रसूल (पैग़म्बर) के सिवा कुछ नहीं थे, उनसे पहले बहुत से रसूल गुज़र चुके हैं। उनकी माँ एक सिद्दीका (सत्यनिष्ठ महिला) थीं। वे दोनों खाना खाया करते थे। देखो, हम उनके लिए निशानियाँ कैसे स्पष्ट करते हैं, फिर देखो वे किधर भटक रहे हैं।} (75)

अल्लाह तआला का कथन: {मसीह इब्न मरियम एक रसूल के सिवा कुछ नहीं थे, उनसे पहले बहुत से रसूल गुज़र चुके हैं} यह 'मुब्तदा' (विषय) और 'ख़बर' (विधेय) है, अर्थात: मसीह, भले ही उनके हाथों से चमत्कार प्रकट हुए हों, वे उन्हें उसी तरह लाए जैसे रसूल लाए थे; यदि वे ईश्वर होते, तो प्रत्येक रसूल को ईश्वर होना चाहिए था। यह उनके दावे का खंडन और उनके विरुद्ध एक तर्क है। फिर तर्क को और दृढ़ करते हुए कहा: {और उनकी माँ एक सिद्दीका थीं} मुब्तदा और ख़बर {वे दोनों खाना खाया करते थे}, अर्थात: वे एक जन्म लेने वाले सृजित प्राणी थे, और जो स्त्रियों से जन्म ले और खाना खाए, वह अन्य सभी प्राणियों की तरह एक रचित और नश्वर प्राणी(1) है; और उनमें से किसी ने भी इसका खंडन नहीं किया। तो एक सृजित प्राणी कब ईश्वर होने के योग्य हो जाता है?! और उनका यह कहना कि: "वे अपनी मानवता में खाते थे, अपनी दिव्यता में नहीं," तो यह उनकी ओर से 'मिश्रण' के विचार की ओर बढ़ना है, और एक ईश्वर का गैर-ईश्वर के साथ मिश्रण अकल्पनीय है। यदि नित्य (अनादि) का नश्वर के साथ मिश्रण जायज़ होता, तो नित्य का नश्वर होना भी जायज़ होता। यदि यह ईसा के बारे में सही होता, तो दूसरों के बारे में भी सही होता, यहाँ तक कि यह कहा जाता: दिव्यता प्रत्येक नश्वर चीज़ के साथ मिश्रित है।

कुछ टीकाकारों ने उनके कथन: {वे दोनों खाना खाया करते थे} के बारे में कहा: यह मल-मूत्र के लिए एक रूपक है; और इसमें इस बात का प्रमाण है कि वे दोनों मनुष्य थे(2)। और जिन्होंने कहा कि मरियम (अलैहिस सलाम) पैग़म्बर नहीं थीं, उन्होंने अल्लाह तआला के इस कथन से तर्क दिया है: {और उनकी माँ एक सिद्दीका थीं}(3)।

(1) देखिए 'मानी अल-ज़ज्जाज' 2/196-197, और नहहास द्वारा 'इ'राब अल-कुरान' 2/34। (2) देखिए 'तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरान' पृष्ठ 145, और 'इ'राब अल-क़ुरान' 2/34। इब्न अतिया ने 'अल-

मुहर्रर अल-वजीज़' 2/222 में और अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 12/61 में इस विचार का खंडन किया है। (3) देखिए 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/222।

سورة المائدہ: آیت 75 101

...ان کے گناہوں کی پردہ پوشی، اور اس سے مراد ان میں سے کفار ہیں، اور کافروں کو خاص طور پر ذکر کیا گیا کیونکہ وہ یہ کہنے والے ہیں نہ کہ مومنین۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {مسیح بن مریم بجز رسول کے کچھ نہیں ہیں، ان سے پہلے بہت سے رسول گزر چکے ہیں، اور ان کی ماں ایک سچی (عورت) تھیں، وہ دونوں کھانا کھایا کرتے تھے، دیکھو ہم کس طرح ان کے لیے نشانیاں صاف صاف بیان کرتے ہیں، پھر دیکھو وہ کدھر الٹے جا رہے ہیں۔} (75)

اللہ تعالیٰ کا قول: {مسیح بن مریم بجز رسول کے کچھ نہیں ہیں، ان سے پہلے بہت سے رسول گزر چکے ہیں} یہ مبتدا اور خبر ہے، یعنی: مسیح، خواہ ان کے ہاتھوں پر معجزات ظاہر ہوئے، وہ انہیں اسی طرح لائے جیسے رسول لائے تھے۔ اگر وہ الٰہ ہوتے تو ہر رسول کو الٰہ ہونا چاہیے تھا۔ یہ ان کے قول کی تردید اور ان پر حجت ہے۔ پھر حجت میں مبالغہ کرتے ہوئے فرمایا: {اور ان کی ماں صدیقہ تھیں} مبتدا اور خبر {وہ دونوں کھانا کھایا کرتے تھے}، یعنی: وہ پیدا کیے ہوئے اور مخلوق تھے، اور جو عورتوں سے پیدا ہو اور کھانا کھائے وہ دیگر تمام مخلوقات کی طرح ایک مخلوق اور حادث(1) ہے؛ اور ان میں سے کسی نے بھی اس کا انکار نہیں کیا۔ تو ایک مخلوق کب رب ہونے کے لائق ہو سکتی ہے؟! اور ان کا یہ قول کہ: "وہ اپنی ناسیوت (انسانیت) کے ساتھ کھاتے تھے نہ کہ اپنی لاہوت (الوہیت) کے ساتھ،" تو یہ ان کی طرف سے اختلاط کی طرف جانا ہے، اور الٰہ کا غیر الٰہ کے ساتھ اختلاط تصور نہیں کیا جا سکتا۔ اگر قدیم کا حادث کے ساتھ اختلاط جائز ہوتا تو یہ بھی جائز ہوتا کہ قدیم حادث بن جائے، اور اگر یہ عیسیٰ کے حق میں صحیح ہوتا تو

دوسروں کے حق میں بھی صحیح ہوتا یہاں تک کہ یہ کہا جاتا: لاہوت ہر حادث کے ساتھ ملا ہوا ہے۔

بعض مفسرین نے اللہ کے قول {وہ دونوں کھانا کھایا کرتے تھے} کے بارے میں کہا: یہ پاخانے اور پیشاب سے کنایہ ہے؛ اور اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ وہ دونوں انسان تھے(2)۔ اور جنہوں نے یہ کہا کہ مریم علیہا السلام نبی نہیں تھیں، انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا ہے: {اور ان کی ماں صدیقہ تھیں}(3)۔

(1) دیکھیے معانی الزجاج 2/196-197، اور إعراب القرآن للنحاس 2/34۔ (2) دیکھیے تفسیر غریب القرآن ص 145، اور إعراب القرآن 2/34، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 2/222 میں اس قول کی تردید کی ہے، اور رازی نے اپنی تفسیر 12/61 میں۔ (3) دیکھیے المحرر الوجیز 2/222۔

102 Surah Al-Ma'idah: Verses 75 - 76

I said(1): This is subject to consideration, as it is possible for her to be a "Siddiqah" (truthful/saintly woman) while also being a prophet, like Idris, peace be upon him(2). What indicates this has already been mentioned in "Al Imran"(3), and Allah knows best.

She was only called "Siddiqah" because of her frequent confirmation of the signs of her Lord and her confirmation of her son in what he informed her, as narrated from Al-Hasan(4) and others. And Allah knows best.

Allah Almighty's saying: {See how We make the signs clear to them} meaning: the evidences. {Then see how they are turned away}, meaning: how they are diverted from the truth after this clarification. It is said: "afakahu ya'fikuhu" when he turns him away(5). In this, there is a refutation of the Qadariyyah and the Mu'tazilah.

Allah Almighty's saying: {Say, "Do you worship besides Allah that which possesses for you neither harm nor benefit? And Allah is the Hearing, the Knowing." 76}

Allah Almighty's saying: {Say, "Do you worship besides Allah that which possesses for you neither harm nor benefit?"} is an addition to the clarification and establishing proof against them; meaning: you admit that Jesus was a fetus in his mother's womb, possessing neither harm nor benefit for anyone. Since you have admitted(6) that Jesus was in a state where he could not hear, see, know, benefit, or harm, how then did you take him as a god? {And Allah is the Hearing, the Knowing}, meaning: He has always been All-Hearing, All-Knowing, possessing harm and benefit(7); and whoever has these attributes is the true God. And Allah knows best.

(1) The word "I said": substituted in (D) with "the author Sheikh said", and it is not in (Z) and (Th), and what is established is from (M). (2) See Al-Mufhim 6/315 and 332. (3) 5/127. (4) Reported by Al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 6/167, and Al-Mawardi in An-Nukat wal-'Uyun 2/56. (5) See I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/34-35, Tafsir al-Tabari 8/583, and Al-Wasit 2/214. (6) In (D): "And you have admitted", and in (Z) and (M): "And when you admitted", and what is established is from (Th). (7) See I'rab al-Qur'an 2/35.

१०२ सूरह अल-मायदा: आयत ७५ - ७६

मैंने कहा(१): इसमें विचार की गुंजाइश है, क्योंकि यह संभव है कि वह एक "सिद्दीका" (सत्यनिष्ठ महिला) होने के साथ-साथ एक नबी (पैगंबर) भी हों; जैसे इदरीस अलैहिस्सलाम(२); और "आल इमरान" में जो इस पर संकेत करता है वह पहले बीत चुका है(३), और अल्लाह बेहतर जानता है।

उन्हें "सिद्दीका" केवल इसलिए कहा गया क्योंकि उन्होंने अपने रब की आयतों की बहुत अधिक पुष्टि की और अपने बेटे की उस बात में पुष्टि की जो उन्होंने उन्हें बताई थी, जैसा कि अल-हसन(४) और अन्य से वर्णित है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन: {देखो कैसे हम उनके लिए आयतें स्पष्ट करते हैं} अर्थात्: प्रमाण। {फिर देखो वे कैसे फेरे जाते हैं}, अर्थात्: इस स्पष्टीकरण के बाद उन्हें सत्य से कैसे हटा दिया जाता है; कहा जाता है: "अफ़काहु याफ़िकुहू" जब वह उसे हटा देता है(५)। इसमें कादरिया और मोतज़िला का खंडन है।

अल्लाह तआला का कथन: {कह दीजिए, "क्या तुम अल्लाह के सिवा उसकी पूजा करते हो जो तुम्हारे लिए न हानि का अधिकार रखता है और न लाभ का? और अल्लाह ही सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ जानने वाला है।" ७६}

अल्लाह तआला का कथन: {कह दीजिए, "क्या तुम अल्लाह के सिवा उसकी पूजा करते हो जो तुम्हारे लिए न हानि का अधिकार रखता है और न लाभ का?"} स्पष्टीकरण में वृद्धि और उनके विरुद्ध तर्क स्थापित करना है; अर्थात्: तुम स्वीकार करते हो कि ईसा अपनी माँ के पेट में एक भ्रूण थे, जो किसी के लिए न हानि का अधिकार रखते थे और न लाभ का। जब तुमने स्वीकार कर लिया है(६) कि ईसा एक ऐसी स्थिति में थे जहाँ वे न सुन सकते थे, न देख सकते थे, न जान सकते थे, न लाभ पहुँचा सकते थे और न हानि, तो तुमने उन्हें भगवान कैसे मान लिया? {और अल्लाह ही सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ जानने वाला है}, अर्थात्: वह हमेशा से सुनने वाला, जानने वाला रहा है, हानि और लाभ का स्वामी है(७); और जिसकी ये विशेषताएँ हों, वही वास्तव में ईश्वर है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

(१) शब्द "मैंने कहा": (D) में इसके स्थान पर "लेखक शेख ने कहा" है, और यह (Z) और (Th) में नहीं है, और जो स्थापित है वह (M) से है। (२) अल-मुफ्हिम ६/३१५ और ३३२ देखें। (३) ५/१२७। (४) अल-तबरसी द्वारा मजमा अल-बयान ६/१६७ में, और अल-मावर्दी द्वारा अन-नुकात वल-उयून २/५६ में उद्धृत। (५) अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान २/३४-३५, तफ़सीर अल-तबरी ८/५८३, और अल-

वासित २/२१४ देखें। (६) (D) में: "और तुमने स्वीकार कर लिया है", और (Z) और (M) में: "और जब तुमने स्वीकार किया", और जो स्थापित है वह (Th) से है। (७) एराब अल-कुरान २/३५ देखें।

۱۰۲ سورہ المائدہ: آیات ۷۵ - ۷۶

میں نے کہا(۱): اس میں غور کی ضرورت ہے، کیونکہ ان کا "صدیقہ" ہونا ان کے نبی ہونے کے منافی نہیں ہے؛ جیسا کہ ادریس علیہ السلام(۲) کے معاملے میں ہے؛ اور "آل عمران" میں وہ بات گزر چکی ہے جو اس پر دلالت کرتی ہے(۳)، واللہ اعلم۔

انہیں صدیقہ صرف اس لیے کہا گیا کیونکہ وہ اپنے رب کی آیات کی بہت زیادہ تصدیق کرنے والی تھیں اور اپنے بیٹے کی اس بات میں تصدیق کرنے والی تھیں جو انہوں نے انہیں بتائی تھی، جیسا کہ حسن بصری(۴) وغیرہ سے مروی ہے۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {دیکھو ہم کس طرح ان کے لیے آیات کھول کر بیان کرتے ہیں} یعنی: دلائل۔ {پھر دیکھو وہ کدھر الٹے جا رہے ہیں}، یعنی: اس وضاحت کے بعد انہیں حق سے کیسے پھیرا جا رہا ہے؛ کہا جاتا ہے: "أَفَكَهُ يأفِكُهُ" جب وہ اسے پھیر دے(۵)۔ اس میں قدریہ اور معتزلہ کا رد ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کہہ دیجیے کہ کیا تم اللہ کے سوا ان کی عبادت کرتے ہو جو تمہارے لیے نہ کسی نقصان کے مالک ہیں اور نہ کسی نفع کے؟ اور اللہ ہی خوب سننے والا، خوب جاننے والا ہے ۷۶}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کہہ دیجیے کہ کیا تم اللہ کے سوا ان کی عبادت کرتے ہو جو تمہارے لیے نہ کسی نقصان کے مالک ہیں اور نہ کسی نفع کے؟} یہ بیان میں زیادتی اور ان پر حجت قائم کرنا ہے؛ یعنی: تم تسلیم کرتے ہو کہ عیسیٰ علیہ السلام اپنی ماں کے پیٹ میں ایک جنین (بچہ) تھے، جو کسی کے لیے نفع و نقصان کا اختیار نہیں رکھتے تھے، اور جب تم نے اقرار کر لیا(۶) کہ عیسیٰ علیہ السلام ایک ایسی حالت میں تھے کہ نہ سنتے تھے، نہ دیکھتے تھے، نہ جانتے تھے

اور نہ نفع و نقصان پہنچا سکتے تھے، تو تم نے انہیں معبود کیسے بنا لیا؟ {اور اللہ ہی خوب سننے والا، خوب جاننے والا ہے}، یعنی: وہ ہمیشہ سے سننے والا اور جاننے والا ہے، نفع و نقصان کا مالک ہے(۷)؛ اور جس کی یہ صفات ہوں وہی حقیقت میں معبود ہے۔ واللہ اعلم۔

(۱) لفظ "قلت" (میں نے کہا): (د) میں اس کی جگہ "قال الشيخ المؤلف" (شیخ مؤلف نے کہا) ہے، اور یہ (ز) اور (ظ) میں نہیں ہے، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔ (۲) دیکھیے المفہم ۶/۳۱۵ اور ۳۳۲۔ (۳) ۵/۱۲۷۔ (۴) اسے طبرسی نے مجمع البیان ۶/۱۶۷ میں اور ماوردی نے النکت والعیون ۲/۵۶ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) دیکھیے اعراب القرآن للنحاس ۲/۳۴ - ۳۵، تفسیر طبری ۸/۵۸۳، اور الوسیط ۲/۲۱۴۔ (۶) (د) میں ہے: "وقد أقررتم"، اور (ز) و (م) میں ہے: "وإذ أقررتم"، اور جو متن میں ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (۷) دیکھیے اعراب القرآن ۲/۳۵۔

103 Surah Al-Ma'idah, Verses 77 - 78

His Almighty Word: ﴿قُلْ يَاأَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعُوا أَهْوَاءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَأَضَلُّوا كَثِيرًا وَضَلُّوا عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ ٧٧﴾ "Say, 'O People of the Scripture, do not exceed limits in your religion other than the truth and do not follow the inclinations of a people who had gone astray before and misled many and have strayed from the soundness of the way.'" (77)

His Almighty Word: ﴿قُلْ يَاأَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ﴾, meaning: do not be excessive as the Jews and Christians were excessive concerning Jesus; the excess of the Jews was their saying about Jesus: "He is not born of a lawful marriage" (1), and the excess of the Christians was their saying: "He is God" (2). "Ghuluw" (excess/ extremism) means exceeding the limit, and its explanation has preceded in [the commentary on] Surah Al-Nisa' (3).

His Almighty Word: ﴿وَلَا تَتَّبِعُوا أَهْوَاءَ قَوْمٍ﴾, "Al-ahwa'" (inclinations) is the plural of "hawa" (inclination), and it has preceded in [the commentary on] Surah Al-Baqarah (4). It was called "hawa" because it makes its owner fall (yahwi) into the Fire (5). ﴿قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ﴾ Mujahid (6) and Al-Hasan said: meaning the Jews. ﴿وَأَضَلُّوا كَثِيراً﴾, i.e., they misled many people. ﴿وَضَلُّوا عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ﴾, i.e., from the intended path of Muhammad ﷺ. The repetition of "strayed" is to mean they strayed before and they strayed after; and what is meant is the ancestors who established misguidance and practiced it from the leaders of the Jews and Christians (7).

His Almighty Word: ﴿لُعِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى لِسَانِ دَاوُودَ وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ ٧٨﴾ "Cursed were those who disbelieved among the Children of Israel by the tongue of David and of Jesus, the son of Mary. That was because they disobeyed and [habitually] transgressed." (78)

His Almighty Word: ﴿لُعِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى لِسَانِ دَاوُودَ وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ﴾ "Cursed were those who disbelieved among the Children of Israel by the tongue of David and of Jesus, the son of Mary"

---

(1) It is said: "This is a child of rushdah" (walad rushdah) if it was from a valid marriage, just as it is said for its opposite: "a child of zinyah" (walad zinyah), with kasra for both, though fatha is the more eloquent of the two linguistic forms. Al-Nihayah (R-Sh-D). (2) See: I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/35, and Tafsir al-Tabari 8/585. (3) 7/229. (4) 2/245. (5) Tafsir al-Razi 12/63. (6) Narrated by al-Tabari 8/585. (7) See: al-Waseet 2/214, and Tafsir al-Razi 12/63.

१०३ सूरह अल-मा'इदाह, आयतें ७७ - ७८

अल्लाह का फरमान है: ﴿قُلْ يَاأَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعُوا أَهْوَاءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَأَضَلُّوا كَثِيرًا وَضَلُّوا عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ ٧٧﴾ "कह दो, 'ऐ किताब वालो! अपने दीन में नाहक ज़्यादती न करो और उन लोगों की इच्छाओं का पालन न करो जो पहले गुमराह हो चुके और जिन्होंने बहुतों को गुमराह किया और सीधे रास्ते से भटक गए।'" (७७)

अल्लाह का फरमान: ﴿قُلْ يَاأَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ﴾, यानी: उतनी अधिकता (अति) न करो जितनी यहूदियों और ईसाइयों ने ईसा (अलैहिस्सलाम) के बारे में की; यहूदियों की ज़्यादती ईसा के बारे में उनका यह कहना था कि वह जायज़ औलाद नहीं हैं (१), और ईसाइयों की ज़्यादती उनका यह कहना था कि वह ईश्वर हैं (२)। 'गुलुव' का अर्थ है सीमा पार करना, और इसका स्पष्टीकरण सूरह अन-निसा में पहले आ चुका है (३)।

अल्लाह का फरमान: ﴿وَلَا تَتَّبِعُوا أَهْوَاءَ قَوْمٍ﴾, 'अहवा' (इच्छाएं) 'हवा' का बहुवचन है, और यह सूरह अल-बकराह में पहले आ चुका है (४)। इसे 'हवा' इसलिए कहा जाता है क्योंकि यह अपने मालिक को आग में गिरा देता है (५)। ﴿قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ﴾ मुजाहिद (६) और अल-हसन ने कहा: यानी यहूदी। ﴿وَأَضَلُّوا كَثِيرًا﴾, यानी कई लोगों को गुमराह किया। ﴿وَضَلُّوا عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ﴾, यानी मुहम्मद ﷺ के सीधे मार्ग से। "भटक गए" शब्द की पुनरावृत्ति का अर्थ है कि वे पहले भी गुमराह हुए और बाद में भी; और इसका तात्पर्य उन पूर्वजों से है जिन्होंने गुमराह करने की प्रथा डाली और यहूदियों और ईसाइयों के प्रमुखों में से इस पर अमल किया (७)।

अल्लाह का फरमान: ﴿لُعِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى لِسَانِ دَاوُودَ وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ ٧٨﴾ "बनी इसराईल के उन लोगों पर लानत की गई जिन्होंने दाऊद और मरयम के बेटे ईसा की ज़ुबान से कुफ़्र किया। यह इसलिए हुआ क्योंकि उन्होंने नाफरमानी की और वे सीमा का उल्लंघन करते थे।" (७८)

अल्लाह का फरमान: ﴿لُعِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى لِسَانِ دَاوُودَ وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ﴾ "बनी इसराईल के उन लोगों पर लानत की गई जिन्होंने दाऊद और मरयम के बेटे ईसा की ज़ुबान से कुफ़्र किया"

(१) कहा जाता है: "यह रश्दाह (rushdah) की औलाद है"; यदि निकाह सही हो, जैसा कि इसके विपरीत के लिए कहा जाता है: 'ज़िन्याह' (zinyah) की औलाद (दोनों में कसरा के साथ, और फतहा अधिक सटीक है)। अन-निहाया (रशद)। (२) देखें: इराब अल-कुरान लिन-नहस २/३५, और तफ़्सीर अल-तबरी ८/५८५। (३) ७/२२९। (४) २/२४५। (५) तफ़्सीर अल-राज़ी १२/६३। (६) अल-तबरी द्वारा वर्णित ८/५८५। (७) देखें: अल-वसीत २/२१४, और तफ़्सीर अल-राज़ी १२/६३।

۱۰۳ سورة المائدہ، آیات ۷۷ - ۷۸

ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿قُلْ يَاأَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعُوا أَهْوَاءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَأَضَلُّوا كَثِيرًا وَضَلُّوا عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ ۷۷﴾ "فرما دیجئے، 'اے اہل کتاب! اپنے دین میں ناحق غلو نہ کرو اور ان لوگوں کی خواہشات کی پیروی نہ کرو جو پہلے گمراہ ہو چکے اور بہتوں کو گمراہ کیا اور سیدھے راستے سے بھٹک گئے۔'" (۷۷)

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿قُلْ يَاأَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ﴾ ، یعنی: حد سے تجاوز نہ کرو جیسا کہ یہودیوں اور عیسائیوں نے عیسیٰ علیہ السلام کے معاملے میں تجاوز کیا؛ یہودیوں کا غلو عیسیٰ علیہ السلام کے بارے میں یہ کہنا تھا کہ وہ ولدِ رشدہ (حلال زادہ) نہیں ہیں (۱)، اور عیسائیوں کا غلو ان کا یہ کہنا تھا کہ وہ خدا ہیں (۲)۔ غلو کے معنی حد سے تجاوز کرنے کے ہیں، اور اس کی وضاحت پہلے "النساء" میں گزر چکی ہے (۳)۔

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿وَلَا تَتَّبِعُوا أَهْوَاءَ قَوْمٍ﴾ ، اہواء ہوا کی جمع ہے، اور یہ پہلے "البقرہ" میں گزر چکا ہے (۴)۔ ہوا کو ہوا اس لیے کہا جاتا ہے کیونکہ یہ اپنے صاحب کو آگ میں گرا دیتی ہے (۵)۔ ﴿قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ﴾ مجاہد (۶) اور حسن نے کہا: یعنی یہودی۔ ﴿وَأَضَلُّوا كَثِيراً﴾ یعنی بہت سے لوگوں کو گمراہ کیا۔ ﴿وَضَلُّوا عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ﴾ یعنی محمد ﷺ کے سیدھے راستے سے۔ "ضلوا" (وہ گمراہ ہوئے) کی تکرار اس معنی میں ہے کہ وہ پہلے بھی گمراہ ہوئے اور بعد میں بھی؛ اور اس سے مراد وہ اسلاف (بڑے) ہیں جنہوں نے گمراہی کی بنیاد ڈالی اور یہودیوں اور عیسائیوں کے سرداروں میں سے اس پر عمل کیا (۷)۔

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿لُعِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى لِسَانِ دَاوُودَ وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ ٧٨﴾ "بنی اسرائیل کے کافروں پر داؤد اور عیسیٰ بن مریم کی زبان سے لعنت کی گئی۔ یہ اس لیے کہ انہوں نے نافرمانی کی اور وہ حد سے بڑھ جاتے تھے۔" (٧٨)

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿لُعِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى لِسَانِ دَاوُودَ وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ﴾ "بنی اسرائیل کے کافروں پر داؤد اور عیسیٰ بن مریم کی زبان سے لعنت کی گئی"

---

(١) کہا جاتا ہے: "ہذا ولد رِشدة"؛ اگر نکاح صحیح سے ہو، جیسا کہ اس کی ضد کے لیے کہا جاتا ہے: "ولد زِنية" (دونوں میں کسرہ کے ساتھ، اور فتحہ زیادہ فصیح ہے)۔ النہایہ (رشد)۔ (٢) دیکھیے اعراب القرآن للنحاس ٢/ ٣٥، اور تفسیر الطبری ٨/ ٥٨٥۔ (٣) ٧/ ٢٢٩۔ (٤) ٢/ ٢٤٥۔ (٥) تفسیر الرازی ١٢/ ٦٣۔ (٦) اسے طبری نے روایت کیا ہے ٨/ ٥٨٥۔ (٧) دیکھیے الوسیط ٢/ ٢١٤، اور تفسیر الرازی ١٢/ ٦٣۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 78 [Page] 104

[The mention of] Mary contains one issue: which is the permissibility of cursing the disbelievers even if they were from the children of the prophets, and that the honor of lineage does not prevent the invocation of the curse against them (1).

The meaning of "by the tongue of David and Jesus, the son of Mary," is: they were cursed in the Psalms and the Gospel; for the Psalms are the tongue of David, and the Gospel is the tongue of Jesus, meaning: Allah cursed them in both books (2). Their derivation has been mentioned previously (3).

Mujahid, Qatadah, and others said: "cursed them" means: He transformed them into monkeys and pigs.

Abu Malik said: Those who were cursed by the tongue of David were transformed into monkeys, and those who were cursed by the tongue of Jesus were transformed into pigs (4).

Ibn Abbas said: Those who were cursed by the tongue of David were the people of the Sabbath, and those who were cursed by the tongue of Jesus were those who disbelieved in the [heavenly] Table after its descent (5). Something similar was narrated from the Prophet (6) ﷺ.

It was also said: the ancestors and descendants among those who disbelieved in Muhammad ﷺ were cursed by the tongues of David and Jesus; because they both made it known that Muhammad ﷺ is a sent prophet, so they both cursed whoever disbelieves in him (7).

His saying, Exalted is He: "That was because they disobeyed." "That" is in a nominative position as a subject (mubtada'), meaning: that curse was because they disobeyed, i.e., by their disobedience. It is also permissible for it to be on an implied subject, meaning: the matter is that. And it is permissible for it to be in an accusative position, meaning: We did that to them because of their disobedience (8) and their transgression (9).

(1) Ahkam al-Quran by al-Kiya 3/86. (2) See Tafsir al-Tabari 8/586. (3) 5/11-13. (4) Al-Tabari cited these sayings 8/587-589. (5) Ibn Atiyyah cited it in Al-Muharrar al-Wajiz 2/224, and Al-Wahidi cited it in Al-Wasit 2/215-216 from the words of al-Hasan, Qatadah, and Mujahid. (6) We did not find it. (7) See Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 2/198, and Tafsir al-Razi 12/64. (8) In (M): for their disobedience. (9) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/35.

सूरह अल-मायदा: आयत 78 [पृष्ठ] 104

मरियम [के उल्लेख] में एक मुद्दा है: और वह है काफ़िरों पर लानत (धिक्कार) भेजने की अनुमति, भले ही वे नबियों की संतान हों, और वंश का सम्मान उनके विरुद्ध लानत के प्रयोग को नहीं रोकता (1)।

"दाऊद और मरियम के बेटे ईसा की ज़बान से" का अर्थ है: ज़बूर और इंजील में उन पर लानत की गई; क्योंकि ज़बूर दाऊद की ज़बान है, और इंजील ईसा की ज़बान है, अर्थात: अल्लाह ने उन दोनों किताबों में उन पर लानत की (2)। उनकी व्युत्पत्ति पहले बताई जा चुकी है (3)।

मुजाहिद, कतादा और अन्य ने कहा: उन पर लानत का अर्थ है: उसने उन्हें बंदरों और सूअरों में बदल दिया।

अबू मलिक ने कहा: जिन पर दाऊद की ज़बान से लानत की गई थी, उन्हें बंदरों में बदल दिया गया था, और जिन पर ईसा की ज़बान से लानत की गई थी, उन्हें सूअरों में बदल दिया गया था (4)।

इब्न अब्बास ने कहा: जिन पर दाऊद की ज़बान से लानत की गई थी, वे सब्त (शनिवार) वाले थे, और जिन पर ईसा की ज़बान से लानत की गई थी, वे वे थे जिन्होंने दस्तरख्वान (मायदा) के उतरने के बाद कुफ़्र किया था (5)। नबी ﷺ से भी इसी तरह की रिवायत है (6)।

कहा गया है: मुहम्मद ﷺ का इनकार करने वाले पूर्वजों और वंशजों पर दाऊद और ईसा की ज़बान से लानत की गई; क्योंकि उन दोनों ने यह बताया था कि मुहम्मद ﷺ भेजे गए नबी हैं, इसलिए उन दोनों ने उस पर लानत की जो उनका इनकार करे (7)।

अल्लाह तआला का यह कहना: "यह इसलिए हुआ क्योंकि उन्होंने अवज्ञा की"। "यह" (ज़ालिका) मुब्तदा (विषय) के रूप में रफ़अ (कर्ता कारक) की स्थिति में है, अर्थात: वह लानत उनकी अवज्ञा के कारण थी। यह एक छिपे हुए मुब्तदा पर भी आधारित हो सकता है, अर्थात: मामला यह है। और यह नसब (कर्म कारक) की स्थिति में भी हो सकता है, अर्थात: हमने उनकी अवज्ञा (8) और ज़्यादती (9) के कारण उनके साथ ऐसा किया।

(1) अहकामुल कुरान लिल-किया 3/86। (2) तफ़्सीर अल-तबरी 8/586 देखें। (3) 5/11 - 13। (4) तबरी ने ये बातें 8/587 - 589 में उद्धृत की हैं। (5) इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/224 में इसे उद्धृत किया है, और वाहिदी ने अल-वसीत 2/215 - 216 में हसन, कतादा और मुजाहिद के कथन से इसे उद्धृत किया है। (6) हमें यह नहीं मिला। (7) ज़ज्जाज की मा'आनी अल-कुरान 2/198 और राज़ी की तफ़्सीर 12/64 देखें। (8) (म) में: उनकी नाफ़रमानी के कारण। (9) नहहास की इ'राब अल-कुरान 2/35।

سورہ المائدہ: آیت ۷۸ [صفحہ] ۱۰۴

مریم [کے تذکرے] میں ایک مسئلہ ہے: اور وہ ہے کافروں پر لعنت کرنے کا جواز، اگرچہ وہ انبیاء کی اولاد سے ہوں، اور نسب کا شرف ان کے حق میں لعنت کے اطلاق کو نہیں روکتا (۱)۔

اور "داؤد اور عیسیٰ ابن مریم کی زبان سے" کا معنی ہے: زبور اور انجیل میں ان پر لعنت کی گئی؛ کیونکہ زبور داؤد کی زبان ہے، اور انجیل عیسیٰ کی زبان ہے، یعنی: اللہ نے دونوں کتابوں میں ان پر لعنت کی (۲)۔ ان کا اشتقاق پہلے گزر چکا ہے (۳)۔

مجاہد، قتادہ اور دیگر نے کہا: ان پر لعنت کا مطلب ہے: انہیں بندروں اور خنزیروں میں مسخ کر دیا۔

ابو مالک نے کہا: جن پر داؤد کی زبان سے لعنت کی گئی وہ بندروں میں مسخ ہوئے، اور جن پر عیسیٰ کی زبان سے لعنت کی گئی وہ خنزیروں میں مسخ ہوئے (۴)۔

اور ابن عباس نے کہا: جن پر داؤد کی زبان سے لعنت کی گئی وہ اصحابِ سبت (ہفتے والے) تھے، اور جن پر عیسیٰ کی زبان سے لعنت کی گئی وہ لوگ تھے جنہوں نے مائدہ (خوان) کے نازل ہونے کے بعد کفر کیا (۵)۔ اور اسی طرح کی روایت نبی ﷺ سے بھی مروی ہے (۶)۔

اور کہا گیا ہے: حضرت محمد ﷺ کا انکار کرنے والے اسلاف (اگلوں) اور اخلاف (پچھلوں) پر داؤد اور عیسیٰ کی زبان سے لعنت کی گئی؛ کیونکہ ان دونوں نے یہ بتایا تھا کہ محمد ﷺ مبعوث ہونے والے نبی ہیں، چنانچہ ان دونوں نے اس پر لعنت کی جو آپ ﷺ کا انکار کرے (۷)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ذَٰلِكَ بِمَا عَصَوا﴾ (یہ اس وجہ سے ہوا کہ انہوں نے نافرمانی کی)۔ اس میں "ذلک" مبتدا ہونے کی وجہ سے محلِ رفع میں ہے، یعنی: وہ لعنت ان کی نافرمانی کی وجہ سے تھی۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ مبتدا محذوف پر ہو، یعنی: معاملہ یہ ہے۔ اور یہ محلِ نصب میں بھی ہو سکتا ہے، یعنی: ہم نے ان کی نافرمانی (۸) اور سرکشی (۹) کی وجہ سے ان کے ساتھ ایسا کیا۔

(۱) احکام القرآن للکیا ۸۶/۳۔ (۲) دیکھیے تفسیر طبری ۵۸۶/۸۔ (۳) ۱۱/۵ - ۱۳۔ (۴) طبری نے ان اقوال کی تخریج کی ہے ۵۸۷/۸ - ۵۸۹۔ (۵) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲۲۴/۲ میں، اور واحدی نے الوسیط ۲۱۵/۲ - ۲۱۶ میں حسن، قتادہ اور مجاہد کے قول سے اسے ذکر کیا ہے۔ (۶) ہمیں یہ نہیں ملی۔ (۷) دیکھیے معانی القرآن للزجاج ۲/ ۱۹۸، اور تفسیر رازی ۱۲/ ۶۴۔ (۸) (م) میں: ان کی نافرمانی کی وجہ سے۔ (۹) اعراب القرآن للنحاس ۳۵/۲۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 79

105

His Almighty Word: {They used not to forbid one another from the wrong they committed. Evil indeed was what they were doing.}

His Almighty Word: {They used not to forbid one another from the wrong they committed} contains two matters:

The first: His Almighty Word: {They used not to forbid one another}, meaning: they did not forbid each other.

{Evil indeed was what they were doing} is a condemnation for their abandonment of forbidding [wrong], and likewise, those after them who act as they did will be condemned. Abu Dawood (1) narrated from Abdullah bin Mas'ud, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The first deficiency that entered the Children of Israel was that a man would meet another man and say: 'O so-and-so, fear Allah and leave what you are doing, for it is not lawful for you.' Then he would meet him the next day, and that would not prevent him from being his eating companion, drinking companion, and sitting companion. When they did that, Allah struck their hearts against each other." Then he recited: {Cursed were those who disbelieved among the Children of Israel by the tongue of David and of Jesus, the son of Mary. That was because they disobeyed and [habitually] transgressed.} up to the verse: {[most of them are] defiantly disobedient}. Then he said: "Nay, by Allah, you must enjoin what is good and forbid what is evil, and you must seize the hand of the wrongdoer and incline him towards the truth (3), and restrict him to the truth, or else Allah will strike your hearts against each other and curse you as He cursed them." At-Tirmidhi also narrated it (4). The meaning of "to incline him" (to'tirunnahu) is "to bring him back."

The second: Ibn Atiyah said (5): "The consensus is established that forbidding evil is an obligation for whoever is capable of it [and forbids with kindness] and is safe from harm to himself and to the Muslims; but if he fears, then he should denounce [it in his heart]..."

---

(1) In his Sunan (4336) (4337). (2) In (M): The man first met. (3) The word: 'atran (inclining), from (Zha), and Sunan Abu Dawood. (4) Number (3037) similarly, without his saying: "and restrict him to the truth...", and it was also narrated by Ibn Majah

after hadith (4006), and it is with Ahmad (3713). In its chain is Abu Ubaydah bin Abdullah bin Mas'ud, and he did not hear from his father as stated in Al-Marasil by Ibn Abi Hatim, p. 196. It has a supporting narration from the hadith of Abu Musa al-Ash'ari mentioned by al-Haythami in Majma' al-Zawa'id 7/269, and he said: Narrated by al-Tabarani, and its narrators are the narrators of the Sahih. (5) In Al-Muharrar al-Wajiz 2/224, and what will come in brackets is from it.

सूरा अल-माइदा: आयत 79

105

अल्लाह तआला का फ़रमान: {वे एक-दूसरे को उस बुराई से नहीं रोकते थे जो उन्होंने की थी। जो कुछ वे करते थे वह बुरा था।}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {वे एक-दूसरे को उस बुराई से नहीं रोकते थे जो उन्होंने की थी} इसमें दो बातें हैं:

पहली: अल्लाह तआला का फ़रमान: {वे एक-दूसरे को नहीं रोकते थे}, यानी: वे एक-दूसरे को मना नहीं करते थे।

{जो कुछ वे करते थे वह बुरा था} उनके बुराई से न रोकने के लिए निंदा है, और इसी तरह, उनके बाद जो लोग उनके जैसा व्यवहार करेंगे, उनकी भी निंदा की जाएगी। अबू दाऊद (1) ने अब्दुल्ला बिन मसूद से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "बनी इसराइल में सबसे पहली कमी यह आई कि एक व्यक्ति दूसरे व्यक्ति से मिलता और कहता: 'ऐ भाई, अल्लाह से डरो और जो तुम कर रहे हो उसे छोड़ दो, क्योंकि यह तुम्हारे लिए जायज़ नहीं है।' फिर वह अगले दिन उससे मिलता, और यह बात उसे उसके साथ खाने-पीने और बैठने से नहीं रोकती थी। जब उन्होंने ऐसा किया, तो अल्लाह ने उनके दिलों को एक-दूसरे के खिलाफ कर दिया।" फिर उन्होंने यह आयत पढ़ी: {बनी इसराइल में से काफ़िर होने वालों पर दाऊद और मरियम के बेटे ईसा की ज़ुबान से लानत की गई। यह इसलिए था क्योंकि उन्होंने नाफ़रमानी की और वे हद से आगे बढ़ जाते थे} आयत के अंत तक: {[उनमें से अधिकांश] नाफ़रमान हैं}। फिर उन्होंने फ़रमाया: "नहीं, अल्लाह की क़सम, तुम्हें ज़रूर भलाई का हुक्म देना होगा और बुराई से रोकना होगा, और तुम्हें ज़ालिम का हाथ पकड़ना होगा और उसे हक़ की तरफ़ मोड़ना होगा (3), और उसे हक़ पर मजबूर करना होगा, वर्ना अल्लाह तुम्हारे दिलों को एक-दूसरे के खिलाफ कर देगा और तुम पर लानत करेगा जैसे उन पर लानत की थी।" इसे तिर्मिज़ी ने भी रिवायत किया है (4)। "अतर" (لتأطرنَّه) का अर्थ है: उसे वापस लाना।

दूसरी: इब्न अतिया ने कहा (5): "इस बात पर आम सहमति है कि बुराई से रोकना उस व्यक्ति के लिए फ़र्ज़ है जो इसका सामर्थ्य रखता हो [और भलाई के साथ रोके] और उसे अपनी जान और मुसलमानों के लिए किसी नुकसान का डर न हो; लेकिन अगर उसे डर हो, तो वह इनकार करे..."

(1) उनकी सुनन (4336) (4337) में। (2) (M) में: व्यक्ति पहली बार मिला। (3) शब्द: 'अत्रन' (मोड़ना), (ज़) से, और सुनन अबू दाऊद से। (4) नंबर (3037) पर इसी तरह, उनके इस कथन के बिना: "और उसे हक़ पर मजबूर करना...", और इसे इब्न माजाह ने हदीस (4006) के बाद भी रिवायत किया है, और यह अहमद (3713) के पास है। इसके इसनाद में अबू उबैदा बिन अब्दुल्ला बिन मसूद हैं, और उन्होंने अपने पिता से नहीं सुना जैसा कि इब्न अबी हातिम की 'अल-मरासील' पृष्ठ 196 में है। अबू मूसा अल-अशअरी की हदीस से इसका एक गवाह है जिसे अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 7/269 में उल्लेख किया है, और उन्होंने कहा: इसे अल-तबरानी ने रिवायत किया है, और इसके रावी सहीह के रावी हैं। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/224 में, और कोष्ठक में जो आएगा वह उसी से है।

سورة المائدہ: آیت 79

105

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ ایک دوسرے کو اس برائی سے نہیں روکتے تھے جو انہوں نے کی تھی، یقیناً برا تھا جو وہ کر رہے تھے۔}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ ایک دوسرے کو اس برائی سے نہیں روکتے تھے جو انہوں نے کی تھی} اس میں دو مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ ایک دوسرے کو نہیں روکتے تھے}، یعنی: وہ ایک دوسرے کو منع نہیں کرتے تھے۔

{یقیناً برا تھا جو وہ کر رہے تھے} برائی سے نہ روکنے پر مذمت ہے، اور اسی طرح ان کے بعد والوں میں سے جو ان جیسا عمل کرے گا اس کی مذمت کی جائے گی۔ ابو داؤد (1) نے عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "بنی اسرائیل میں سب سے پہلے جو نقص داخل ہوا وہ یہ تھا کہ ایک شخص دوسرے سے ملتا تو کہتا: اے شخص، اللہ سے ڈر اور جو تو کر رہا ہے اسے چھوڑ دے، کیونکہ یہ تیرے لیے حلال نہیں ہے۔ پھر وہ اس سے اگلے دن ملتا تو یہ بات اسے اس کا ہم نوالہ، ہم پیالہ اور ہم نشین بننے سے نہ روکتی۔ جب انہوں نے ایسا کیا تو اللہ نے ان کے دلوں کو ایک دوسرے پر مار دیا"۔ پھر آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے یہ آیت پڑھی: {بنی اسرائیل میں سے کفر کرنے والوں پر داؤد اور عیسیٰ بن مریم کی زبان سے لعنت کی گئی۔ یہ اس لیے کہ انہوں نے نافرمانی کی اور وہ حد سے بڑھ جاتے تھے}، آیت {فَسِقُونَ} تک۔ پھر فرمایا: "ہرگز نہیں، اللہ کی قسم، تمہیں ضرور بالضرور نیکی کا حکم دینا ہوگا

اور برائی سے روکنا ہوگا، اور تمہیں ظالم کا ہاتھ پکڑنا ہوگا، اور اسے حق پر جھکانا ہوگا (3)، اور اسے حق پر مجبور کرنا ہوگا، ورنہ اللہ تمہارے دلوں کو ایک دوسرے پر مار دے گا، اور تم پر لعنت کرے گا جس طرح ان پر لعنت کی تھی"۔ اسے ترمذی نے بھی روایت کیا ہے (4)۔ اور "لتأطرنَّه" کا معنی ہے: اسے واپس لانا۔

دوسرا: ابن عطیہ (5) نے کہا: "اور اس پر اجماع ہے کہ برائی سے روکنا اس شخص پر فرض ہے جو اس کی طاقت رکھتا ہو [اور بھلے طریقے سے روکے] اور اسے اپنی جان اور مسلمانوں پر کسی نقصان کا خوف نہ ہو؛ پس اگر وہ ڈرے، تو وہ انکار کرے..."

---

(1) اپنی سنن (4336) (4337) میں۔ (2) (م) میں: الرجل أول ما يلقى۔ (3) لفظ: "أطراً"، (ظ) سے، اور سنن ابی داؤد۔ (4) نمبر (3037) کے تحت اسی طرح، سوائے اس قول کے: "اور اسے حق پر مجبور کرنا..."، اور اسے ابن ماجہ نے بھی حدیث (4006) کے بعد روایت کیا ہے، اور یہ احمد (3713) کے ہاں ہے، اور اس کی سند میں ابو عبیدہ بن عبداللہ بن مسعود ہیں، اور انہوں نے اپنے والد سے نہیں سنا جیسا کہ ابن ابی حاتم کی "المراسیل" ص 196 میں ہے۔ اور اس کا ایک شاہد ابو موسیٰ اشعری کی حدیث سے ہے جسے ہیثمی نے "مجمع الزوائد" 7/269 میں ذکر کیا ہے، اور کہا: اسے طبرانی نے روایت کیا ہے، اور اس کے رجال صحیح کے رجال ہیں۔ (5) "المحرر الوجیز" 2/ 224 میں، اور جو کچھ قوسین میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔

Surah Al-Ma'idah, Verses 79 - 80 106

...with his heart, and shun the perpetrator of evil, and not mix with him. The skilled scholars said: It is not a condition for the forbidder of evil to be free from sin(1), rather, the sinners should forbid one another. Some scholars of principles (Usuliyyun) said: It is an obligation upon those who consume alcohol (literally 'pass around the cups') to forbid one another; and he (2) cited this verse as evidence; he (3) said: Because His saying: {They used not to forbid one another from the wrong they committed} implies their shared participation in the act, and blames them for abandoning mutual forbidding (4). The verse contains evidence for the prohibition of sitting with criminals and a command to leave and shun them. He emphasized this with His saying in denouncing the Jews: {You see many of them allying with those who disbelieved} (5). "Ma" in His saying: "Ma kanu" (what they used to do) can be in the position of accusative (nasb), and what follows it is an adjective for it; the estimation being: evil is the thing they used to do. Or it can be in the position of nominative (raf'), meaning "that which" (6). The Almighty's saying: {You see many of them allying with those who disbelieve. Wretched is that which they have sent forth for themselves - that Allah has become angry with them, and in the punishment they will abide eternally. (80)} The Almighty's saying: {You see many of them}, meaning: of the Jews; it was said: Ka'b ibn al-Ashraf and his companions. Mujahid said: He means the hypocrites {allying with those who disbelieve} meaning: the polytheists; and they are not on their religion. {Wretched is that which they have sent forth for themselves}, meaning: [their souls] enticed and adorned for them. And it was said: the meaning is: wretched is what they have sent forward for themselves and their return (hereafter)(7).

---

(1) In al-Muharrar al-Wajiz: free from disobedience. (2) In (d), (z), and (m): "they cited as evidence", and what is established is from (z), which matches al-Muharrar al-Wajiz. (3) In (d), (z), and (m): "they said", and what is established is from (z). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/24 similarly. (5) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya 3/87. (6) See Mushkil I'rab al-Qur'an 1/235. (7) See Tafsir al-Baghawi 2/56, and Tafsir al-Razi 12/65, and Zad al-Masir 2/407.

सूरह अल-माएदाह, आयतें 79 - 80 106

...अपने दिल से, और बुराई करने वाले का त्याग करे, और उससे मेल-मिलाप न रखे। विद्वानों (विशेषज्ञों) ने कहा है: बुराई से रोकने वाले के लिए यह शर्त नहीं है कि वह स्वयं पाप से मुक्त हो (1), बल्कि पापियों को भी एक-दूसरे को (बुराई से) रोकना चाहिए। कुछ उसूलियों (सिद्धांतकारों) ने कहा: जो लोग शराब (प्यालों) का सेवन करते हैं, उन पर यह फर्ज़ है कि वे एक-दूसरे को रोकें, और उन्होंने (2) इस आयत से प्रमाण दिया; उन्होंने कहा (3): क्योंकि अल्लाह का यह कथन: {वे एक-दूसरे को उस बुराई से नहीं रोकते थे जो वे करते थे} इस बात का संकेत देता है कि वे उस कार्य में सम्मिलित थे, और एक-दूसरे को न रोकने के लिए उनकी निंदा करता है (4)। इस आयत में अपराधियों के साथ बैठने की मनाही और उन्हें छोड़ने और उनका बहिष्कार करने का आदेश है। और यह बात यहूदियों के विरोध में अल्लाह के इस कथन से पुख्ता होती है: {तुम उनमें से बहुतों को देखोगे कि वे उन लोगों से मित्रता करते हैं जिन्होंने कुफ्र किया} (5)। "मा" उनके कथन "मा कानू" में 'नस्ब' (accusative) के स्थान पर हो सकता है, और उसके बाद वाला हिस्सा उसका विशेषण है; अर्थ होगा: कितनी बुरी चीज़ है जो वे करते थे। या यह 'रफ' (nominative) के स्थान पर हो सकता है, जिसका अर्थ "जो" (that which) के रूप में होगा (6)। अल्लाह का कथन: {तुम उनमें से बहुतों को देखोगे कि वे उन लोगों से मित्रता करते हैं जिन्होंने कुफ्र किया। कितनी बुरी बात है जो उन्होंने अपने लिए आगे भेजी कि अल्लाह उन पर क्रोधित हुआ और वे सदैव यातना में रहेंगे (80)} अल्लाह का कथन: {तुम उनमें से बहुतों को देखोगे}, अर्थात: यहूदियों में से; कहा गया है: काब बिन अल-अशरफ और उसके साथी। मुजाहिद ने कहा: इसका अर्थ मुनाफिक (पाखंडी) हैं {जो उन लोगों से मित्रता करते हैं जिन्होंने कुफ्र किया} अर्थात: मुशरिक (मूर्तिपूजक); जबकि वे उनके धर्म पर नहीं हैं। {कितनी बुरी बात है जो उन्होंने अपने लिए आगे भेजी}, अर्थात: उनके नफ्स (मन) ने उनके लिए इसे आकर्षक और सुंदर बना दिया। और कहा गया है: इसका अर्थ है: बुरा है वह जो उन्होंने अपने प्राणों और अपने भविष्य (परलोक) के लिए आगे भेजा (7)।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में: पाप से मुक्त। (2) (द), (ज़) और (म) में: "उन्होंने प्रमाण दिया", और जो स्थापित है वह (ज़) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ के अनुरूप है। (3) (द), (ज़) और (म) में: "उन्होंने कहा", और जो स्थापित है वह (ज़) से है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/24 के समान। (5) अहकाम अल-कुरआन लिल्किया 3/87। (6) देखें मुश्किल एराब अल-कुरआन 1/235। (7) देखें तफ़्सीर अल-बग़वी 2/56, और तफ़्सीर अर-राज़ी 12/65, और ज़ाद अल-मसीर 2/407।

سورہ المائدہ، آیت 79 - 80 106

...اپنے دل سے، اور برائی کرنے والے سے الگ رہے، اور اس سے میل جول نہ رکھے۔ اور علمائے ماہرین نے کہا: برائی سے روکنے والے کے لیے یہ شرط نہیں ہے کہ وہ گناہ سے پاک ہو (۱)، بلکہ گناہ گاروں کو ایک دوسرے کو (برائی سے) روکنا چاہیے۔ اور بعض اصولیین نے کہا: جو لوگ شراب نوشی کرتے ہیں (پیالوں کا تبادلہ کرتے ہیں) ان پر فرض ہے کہ وہ ایک دوسرے کو روکیں؛ اور انہوں نے (۲) اس آیت سے استدلال کیا؛ انہوں نے کہا (۳): کیونکہ اللہ کا یہ فرمان: {وہ ایک دوسرے کو اس برائی سے نہیں روکتے تھے جو وہ کرتے تھے} ان کے اس فعل میں مشترک ہونے کا تقاضا کرتا ہے، اور آپس میں نہ روکنے پر ان کی مذمت کرتا ہے (۴)۔ اور آیت میں مجرموں کے پاس بیٹھنے کی ممانعت اور انہیں چھوڑنے اور ان سے بائیکاٹ کرنے کا حکم ہے۔ اور اس کی تاکید یہودیوں پر انکار کے سلسلے میں اللہ کے اس فرمان سے کی: {تم ان میں سے بہت سے لوگوں کو دیکھو گے کہ وہ ان لوگوں سے دوستی کرتے ہیں جنہوں نے کفر کیا} (۵)۔ لفظ "ما" ان کے قول "ما کانو" میں نصب کی جگہ پر ہو سکتا ہے، اور اس کے بعد والا جملہ اس کی صفت ہے؛ تقدیر یوں ہوگی: کتنا برا وہ کام ہے جو وہ کرتے تھے۔ یا یہ رفع کی جگہ پر ہو سکتا ہے، اور اس کا معنی "الذی" (وہ جو) کے ہے (۶)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تم ان میں سے بہت سے لوگوں کو دیکھو گے کہ وہ ان لوگوں سے دوستی کرتے ہیں جنہوں نے کفر کیا، کتنا برا ہے وہ جو انہوں نے اپنے لیے آگے بھیجا کہ اللہ ان پر غضبناک ہوا اور وہ عذاب میں ہمیشہ رہیں گے (80)} اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تم ان میں سے بہت سے لوگوں کو دیکھو گے}، یعنی: یہودیوں میں سے؛ کہا گیا ہے: کعب بن اشرف اور اس کے ساتھی۔ اور مجاہد نے کہا: اس سے مراد منافقین ہیں {وہ ان لوگوں سے دوستی کرتے ہیں جنہوں نے کفر کیا} یعنی: مشرکین؛ حالانکہ وہ ان کے دین پر

نہیں ہیں۔ {کتنا برا ہے وہ جو انہوں نے اپنے لیے آگے بھیجا}، یعنی: ان کے نفسوں نے ان کے لیے اسے خوشنما بنا دیا اور مزین کر دیا۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: برا ہے وہ جو انہوں نے اپنی جانوں اور اپنی آخرت کے لیے آگے بھیجا (۷)۔

---

(۱) المحرر الوجیز میں: معصیت سے پاک۔ (۲) نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں: "انہوں نے استدلال کیا"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، جو المحرر الوجیز کے موافق ہے۔ (۳) نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں: "انہوں نے کہا"، اور ثابت شدہ (ظ) سے ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۲/۲۴ اسی طرح۔ (۵) احکام القرآن للکیا ۳/۸۷۔ (۶) دیکھئے مشکل اعراب القرآن ۱/۲۳۵۔ (۷) دیکھئے تفسیر البغوی ۲/۵۶، اور تفسیر الرازی ۱۲/۶۵، اور زاد المسیر ۲/۴۰۷۔

{That Allah's wrath fell upon them} "An" is in the nominative case (raf') based on a hidden subject (mubtada), like saying: "Zayd is a wretched man." It was also said to be a substitute for "ma" in (1) "labi'sa [ma]" assuming "ma" is indefinite, thus also making it nominative. It is also permissible for it to be in the accusative case (nasb), meaning: because Allah's wrath fell upon them. {And in the punishment they will abide forever} is a subject and predicate (2).

Almighty Allah's saying: {And if they had believed in Allah and the Prophet and what was revealed to him, they would not have taken them as allies. But many of them are defiantly disobedient (81)}.

Almighty Allah's saying: {And if they had believed in Allah and the Prophet and what was revealed to him, they would not have taken them as allies} this indicates that whoever takes a disbeliever as an ally is not a believer (3) if he adopts their beliefs and is pleased with their actions. {But many of them are defiantly disobedient}, meaning: they have strayed from the faith in their Prophet due to their distortions, or from faith in Muhammad (peace be upon him) due to their hypocrisy.

Almighty Allah's saying: {You will surely find the most intense of the people in animosity toward the believers [to be] the Jews and those who associate others with Allah; and you will find the nearest of them in affection to the believers those who say, "We are Christians." That is because among them are priests and monks and because they are not arrogant (82)}

Almighty Allah's saying: {You will surely find the most intense of the people in animosity toward the believers [to be] the Jews} The 'lam' is the 'lam' of an oath, and the 'nun' was added according to the opinion of Al-Khalil and Sibawayh to distinguish between the present and future tense. "Animosity" (adawatan) is in the accusative case (nasb) as a specification (bayan), and likewise: {and you will find the nearest of them in affection to the believers those who say, "We are Christians"} (4).

This verse was revealed concerning the Negus (Najashi) and his companions when the Muslims came to them during the migration (Hijrah).

---

(1) After it in (M): His saying. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/36 similarly, and what is between brackets is from it; see also Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/199, Mushkil

I'rab al-Qur'an by Makki 1/235, and al-Muharrar al-Wajiz 2/225. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/36, see also al-Kashshaf 1/637. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/36.

सूरह अल-माएदाह, आयत 80 - 82 | 107

{कि अल्लाह उन पर क्रोधित हुआ} 'अन' यहाँ एक गुप्त कर्ता (मुब्तदा) के आधार पर 'रफ़' (प्रथमा विभक्ति) की स्थिति में है, जैसे कोई कहे: "ज़ैद एक बुरा आदमी है।" यह भी कहा गया है कि यह (1) "लबइसा [मा]" में 'मा' का स्थानापन्न (बदल) है, इस आधार पर कि 'मा' अनिश्चित (नकिरा) है, इसलिए यह भी रफ़ में होगा। यह 'नस्ब' (द्वितीया विभक्ति) की स्थिति में भी हो सकता है; जिसका अर्थ है: क्योंकि अल्लाह उन पर क्रोधित हुआ। {और वे अज़ाब में हमेशा रहेंगे} उद्देश्य (मुब्तदा) और विधेय (ख़बर) है (2)।

अल्लाह तआला का कथन: {और यदि वे अल्लाह, नबी और जो उन पर उतारा गया, उस पर ईमान लाते, तो उन्हें अपना मित्र न बनाते; किन्तु उनमें से बहुत से अवज्ञाकारी हैं (81)}।

अल्लाह तआला का कथन: {और यदि वे अल्लाह, नबी और जो उन पर उतारा गया, उस पर ईमान लाते, तो उन्हें अपना मित्र न बनाते} यह इस बात का संकेत है कि जो किसी काफ़िर को अपना वली (संरक्षक/मित्र) बनाता है, वह मोमिन नहीं है (3) यदि वह उनके विश्वास को अपनाता है और उनके कार्यों से प्रसन्न होता है। {किन्तु उनमें से बहुत से अवज्ञाकारी हैं}, यानी: वे अपने नबी के प्रति ईमान से बाहर निकल गए हैं; उनके हेरफेर के कारण, या मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के प्रति ईमान से बाहर निकल गए हैं; उनके पाखंड के कारण।

अल्लाह तआला का कथन: {तुम अवश्य ही ईमान वालों के प्रति शत्रुता में सब लोगों से बढ़कर यहूदियों और उन लोगों को पाओगे जिन्होंने शिर्क किया; और तुम अवश्य ही ईमान वालों के प्रति प्रेम में सबसे निकट उन लोगों को पाओगे जिन्होंने कहा, "हम ईसाई हैं।" यह इसलिए है कि उनमें बहुत से पादरी और संन्यासी हैं और वे अहंकार नहीं करते (82)}

अल्लाह तआला का कथन: {तुम अवश्य ही ईमान वालों के प्रति शत्रुता में सब लोगों से बढ़कर यहूदियों को पाओगे} यहाँ 'लाम' शपथ (क़सम) का लाम है, और अल-खलील और सिबवैह के अनुसार, 'नून' वर्तमान और भविष्य के बीच अंतर करने के लिए आया है। "शत्रुता" (अदावतन) स्पष्टीकरण (बयान) के रूप में नस्ब में है, और इसी प्रकार: {और तुम अवश्य ही ईमान वालों के प्रति प्रेम में सबसे निकट उन लोगों को पाओगे जिन्होंने कहा, "हम ईसाई हैं"} (4)।

यह आयत नज्जाशी और उनके साथियों के बारे में उतरी; जब हिजरत के समय मुसलमान उनके पास पहुँचे थे।

(1) इसके बाद (म) में है: उनका कथन। (2) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 2/36 के अनुसार, और कोष्ठक के बीच का अंश उसी से है; देखें म'आनी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज 2/199, मुश्किल इ'राब अल-कुरान, मक्की 1/235, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/225। (3) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 2/36, देखें अल-कशशाफ़ 1/637। (4) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 2/36।

﴿أَن سَخِطَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ﴾ «أن» یہاں ایک پوشیدہ مبتدا کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، جیسے آپ کہیں: بئس رجلاً زیدٌ۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ (1) «لبئس [ما]» میں «ما» کا بدل ہے اس بنیاد پر کہ «ما» نکرہ ہے، تو یہ بھی حالتِ رفع میں ہوگا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ حالتِ نصب میں ہو؛ بمعنیٰ: کیونکہ اللہ ان پر ناراض ہوا، ﴿وَفِي الْعَذَابِ هُمْ خَالِدُونَ﴾ مبتدا اور خبر ہے(2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَوْ كَانُوا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالنَّبِيِّ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مَا اتَّخَذُوهُمْ أَوْلِيَاءَ وَلَكِنَّ كَثِيرًا مِّنْهُمْ فَاسِقُونَ (81)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَوْ كَانُوا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالنَّبِيِّ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مَا اتَّخَذُوهُمْ أَوْلِيَاءَ﴾ اس سے یہ ثابت ہوتا ہے کہ جس نے کسی کافر کو اپنا دوست بنایا وہ مومن نہیں ہے(3) بشرطیکہ وہ اس کے عقیدے کو اپنائے اور اس کے افعال پر راضی ہو۔ ﴿وَلَكِنَّ كَثِيرًا مِّنْهُمْ فَاسِقُونَ﴾، یعنی: وہ اپنے نبی پر ایمان لانے سے خارج ہیں؛ اپنی تحریف کی وجہ سے، یا وہ محمد ﷺ پر ایمان لانے سے خارج ہیں؛ اپنے نفاق کی وجہ سے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِّلَّذِينَ آمَنُوا الْيَهُودَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا وَلَتَجِدَنَّ أَقْرَبَهُم مَّوَدَّةً لِّلَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصَارَى ذَلِكَ بِأَنَّ مِنْهُمْ قِسِّيسِينَ وَرُهْبَانًا وَأَنَّهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ (82)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِّلَّذِينَ آمَنُوا الْيَهُودَ﴾ لام لامِ قسم ہے، اور نون [ثقیلہ] خلیل اور سیبویہ کے قول کے مطابق حال اور مستقبل کے درمیان فرق کرنے کے لیے داخل ہوا ہے۔ «عَدَاوَةً» بیان کے طور پر حالتِ نصب میں ہے، اور اسی طرح: ﴿وَلَتَجِدَنَّ أَقْرَبَهُم مَّوَدَّةً لِّلَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصَارَى﴾(4)۔

یہ آیت نجاشی اور ان کے ساتھیوں کے بارے میں نازل ہوئی؛ جب مسلمان ہجرت کر کے ان کے پاس پہنچے تھے۔

---

(1) اس کے بعد (م) میں ہے: قولہ۔ (2) إعراب القرآن للنحاس 36/2 بنحوہ، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے، اور دیکھیے معاني القرآن للزجاج 199/2، اور مشكل إعراب القرآن لمكي 235/1، اور المحرر الوجيز 225/2۔ (3) إعراب القرآن للنحاس 36/2، اور دیکھیے الكشاف 637/1۔ (4) إعراب القرآن للنحاس 36/2۔

Firstly - according to what is famous in the biography (Sirah) of Ibn Ishaq and others(1) - [they emigrated] out of fear of the polytheists and their persecution. They were significant in number. Then, the Messenger of Allah (PBUH) emigrated to Medina after that, so they (the polytheists) were unable to reach him; war had stood between them and the Messenger of Allah (PBUH). When the Battle of Badr occurred and Allah killed the chiefs of the infidels therein, the infidels of Quraysh said: "Your revenge is in the land of Abyssinia. So, send gifts to the Negus, and send to him two men of your counsel; perhaps he will give you those who are with him, so you may kill them(2) in exchange for those of yours killed at Badr."

So the infidels of Quraysh sent Amr ibn al-As and Abdullah ibn Abi Rabi'ah with gifts. The Prophet (PBUH) heard about this, so the Messenger of Allah (PBUH) sent Amr ibn Umayyah al-Damri and wrote with him to the Negus. He arrived to the Negus, who read the letter of the Messenger of Allah (PBUH). Then he called for Ja'far ibn Abi Talib and the migrants and sent for the monks and priests and gathered them. Then he ordered Ja'far to recite the Quran to them. He recited Surah Maryam, and they stood with their eyes overflowing with tears. They are the ones concerning whom Allah revealed: {And you will find the nearest of them in affection to the believers those who say, "We are Christians."} and he read until: {the witnesses} [Al-Ma'idah: 83]. It was narrated by Abu Dawood, who said: Muhammad ibn Salama al-Muradi narrated to us, who said: Ibn Wahb narrated to us, who said: Yunus informed me, on the authority of Ibn Shihab, from Abu Bakr ibn Abd al-Rahman ibn al-Harith ibn Hisham, and from Sa'id ibn al-Musayyib, and from Urwah ibn al-Zubayr, that the first migration was the migration of Muslims to the land of Abyssinia, and he related the long hadith(3).

Al-Bayhaqi mentioned on the authority of Ibn Ishaq(4) said: Twenty men came to the Prophet (PBUH) while he was in Mecca...

(1) See Al-Siyar wa al-Maghazi by Ibn Ishaq p. 218, Tafsir al-Tabari 8/595, and Asbab al-Nuzul by al-Wahidi pp. 196-197. (2) In (Zh): "so we kill them". (3) Reported by Ibn Abd al-Barr in Al-Durar fi Ikhtisar al-Maghazi wa al-Siyar p. 134 via Abu Dawood, through him, and it is not in Sunan Abi Dawood as the author's words might imply. It was also reported similarly by Ibn Abi Hatim (6678), and al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 197 via al-Zuhri, through him. (4) Dala'il al-Nubuwwah 2/306, and it is in Al-Siyar wa

al-Maghazi by Ibn Ishaq p. 218, and Ibn Kathir mentioned it in Al-Bidayah wa al-Nihayah 4/203.

१०८ सूरा अल-मायदा, आयत ८२

पहला - जैसा कि इब्न इसहाक और अन्य की जीवनी (सीरत) में प्रसिद्ध है(१) - मुशरिकों और उनके अत्याचारों के डर से [वे हिजरत कर गए]। उनकी संख्या काफी थी। फिर, अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने उसके बाद मदीना की ओर हिजरत की, तो वे (मुशरिक) उन तक पहुँचने में असमर्थ रहे; उनके और अल्लाह के रसूल (ﷺ) के बीच युद्ध की स्थिति आ गई थी। जब बद्र की लड़ाई हुई और अल्लाह ने उसमें काफिरों के सरदारों को मार डाला, तो कुरैश के काफिरों ने कहा: "तुम्हारा बदला हबशा (एबिसिनिया) की धरती पर है। इसलिए, नजाशी (राजा) को उपहार भेजें, और अपनी सलाह के दो लोगों को उसके पास भेजें; शायद वह तुम्हें अपने पास वालों को सौंप दे, ताकि तुम उन्हें बद्र में मारे गए अपने लोगों के बदले में मार सको(२)।"

तो कुरैश के काफिरों ने अम्र इब्न अल-आस और अब्दुल्ला इब्न अबी रबीआ को उपहारों के साथ भेजा। पैगंबर (ﷺ) को इस बारे में पता चला, तो अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने अम्र इब्न उमय्या अल-दमरी को भेजा और उनके साथ नजाशी के लिए एक पत्र लिखा। वह नजाशी के पास पहुँचे, जिन्होंने अल्लाह के रसूल (ﷺ) का पत्र पढ़ा। फिर उन्होंने जाफ़र इब्न अबी तालिब और मुहाजिरों (प्रवासियों) को बुलाया और भिक्षुओं और पादरियों को बुलवाकर उन्हें इकट्ठा किया। फिर उन्होंने जाफ़र को उन्हें कुरान सुनाने का आदेश दिया। उन्होंने सूरा मरयम पढ़ी, और वे खड़े हो गए और उनकी आँखों से आँसू बहने लगे। ये वे लोग हैं जिनके बारे में अल्लाह ने नाजिल किया: {और तुम पाओगे कि ईमान वालों के लिए मुहब्बत में सबसे करीब वे लोग हैं जो कहते हैं, "हम ईसाई हैं।" } और उन्होंने पढ़ा: {गवाही देने वालों} [अल-मायदा: ८३] तक। इसे अबू दाऊद ने रिवायत किया है, उन्होंने कहा: हमें मुहम्मद बिन सलमा अल-मुरादी ने बताया, उन्होंने कहा: हमें इब्न वहाब ने बताया, उन्होंने कहा: मुझे यूनुस ने इब्न शिहाब से, अबू बक्र बिन अब्द अल-रहमान बिन अल-हारिस बिन हिशाम से, और सईद बिन अल-मुसय्यिब से, और उर्वा बिन अल-जुबैर से बताया कि पहली हिजरत मुसलमानों की हबशा की धरती पर हिजरत थी, और उन्होंने पूरी लंबी हदीस बयान की(३)।

अल-बैहकी ने इब्न इसहाक(४) के हवाले से उल्लेख किया है: "बीस आदमी पैगंबर (ﷺ) के पास आए जब वह मक्का में थे..."

(१) देखें अल-सियर व अल-मगाज़ी इब्न इसहाक द्वारा पृ. २१८, तफ़सीर अल-तबरी ८/५९५, और अस्बाब अल-नुज़ूल अल-वाहिदी द्वारा पृ. १९६-१९७। (२) (ज़): "ताकि हम उन्हें मार सकें। (३) इब्न

अब्द अल-बर्र द्वारा अल-दुरर फ़ी इख़्तिसार अल-मगाज़ी व अल-सियर पृ. १३४ में अबू दाऊद के माध्यम से रिपोर्ट किया गया है, और यह सुनन अबी दाऊद में नहीं है जैसा कि लेखक के शब्दों से संकेत मिल सकता है। इसे इब्न अबी हातिम (६६७८) और अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. १९७ में अल-ज़ुहरी के माध्यम से समान रूप से रिपोर्ट किया है। (४) दलाइल अल-नुबुव्वह २/३०६, और यह इब्न इसहाक की अल-सियर व अल-मगाज़ी पृ. २१८ में है, और इब्न कसीर ने अल-बिदाया व अल-निहाया ४/२०३ में इसका उल्लेख किया है।

۱۰۸ سورة المائدہ، آیت ۸۲

پہلی بات - جیسا کہ ابن اسحاق وغیرہ کی سیرت میں مشہور ہے(۱) - مشرکین اور ان کے فتنے کے خوف سے [انہوں نے ہجرت کی]۔ ان کی تعداد کافی تھی، پھر اس کے بعد رسول اللہ ﷺ نے مدینہ کی طرف ہجرت کی، تو وہ (کفار) آپ تک پہنچنے پر قادر نہ ہو سکے؛ ان کے اور رسول اللہ ﷺ کے درمیان جنگ حائل ہو گئی۔ پھر جب غزوۂ بدر پیش آیا اور اللہ نے اس میں کافروں کے سرداروں کو قتل کر دیا؛ تو کفارِ قریش نے کہا: تمہارا انتقام سرزمینِ حبشہ میں ہے، لہٰذا نجاشی کو تحائف بھیجو، اور اپنے صاحبِ الرائے لوگوں میں سے دو آدمی اس کے پاس بھیجو تاکہ وہ شاید تمہیں اپنے پاس والوں کو دے دے اور تم انہیں بدر میں اپنے مقتولین کے بدلے قتل کر سکو(۲)۔

چنانچہ کفارِ قریش نے عمرو بن العاص اور عبداللہ بن ابی ربیعہ کو تحائف دے کر بھیجا۔ نبی کریم ﷺ کو اس کی اطلاع ملی، تو رسول اللہ ﷺ نے عمرو بن امیہ الضمری کو بھیجا اور ان کے ساتھ نجاشی کے نام خط لکھا۔ وہ نجاشی کے پاس پہنچے، اس نے رسول اللہ ﷺ کا خط پڑھا، پھر جعفر بن ابی طالب اور مہاجرین کو بلایا، اور راہبوں اور پادریوں کو پیغام بھیج کر انہیں جمع کیا۔ پھر جعفر کو حکم دیا کہ انہیں قرآن پڑھ کر سنائیں، تو انہوں نے سورہ مریم پڑھی، اور وہ (پادری) کھڑے ہو گئے جبکہ ان کی آنکھوں سے آنسو بہہ رہے تھے، پس یہ وہی لوگ ہیں جن کے بارے میں اللہ نے نازل فرمایا: ﴿اور تم ضرور پاؤ گے کہ ایمان والوں کے لیے محبت میں سب سے قریب وہ لوگ ہیں جو کہتے ہیں: "ہم نصاریٰ ہیں۔"﴾ اور آیت ﴿گواہی دینے والوں﴾ [المائدہ: ۸۳] تک پڑھی۔ اسے ابو داؤد نے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: ہمیں محمد بن سلمہ المرادی نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں ابن وہب نے بیان کیا، انہوں نے کہا: مجھے یونس نے ابن شہاب سے، انہوں نے ابوبکر بن عبدالرحمن بن الحارث بن ہشام سے، اور سعید بن المسیب سے، اور عروہ بن زبیر

سے خبر دی کہ پہلی ہجرت مسلمانوں کی سرزمینِ حبشہ کی طرف ہجرت تھی، اور انہوں نے لمبی حدیث بیان کی(۳)۔

اور بیہقی نے ابن اسحاق(۴) سے ذکر کیا ہے کہ: "بیس آدمی نبی کریم ﷺ کے پاس آئے جب آپ مکہ میں تھے..."

(۱) ملاحظہ فرمائیں: السیر والمغازی لابن اسحاق ص ۲۱۸، اور تفسیر الطبری ۸ / ۵۹۵، اور اسباب النزول للواحدی ص ۱۹۶ - ۱۹۷۔ (۲) (ظ) میں: "تاکہ ہم اسے قتل کریں"۔ (۳) اسے ابن عبدالبر نے الدرر فی اختصار المغازی والسیر ص ۱۳۴ میں ابوداؤد کے واسطے سے روایت کیا ہے، اور یہ سنن ابی داؤد میں اس طرح نہیں ہے جیسا کہ مصنف کی عبارت سے وہم ہوتا ہے۔ اور اسے اسی طرح ابن ابی حاتم (۶۶۷۸) نے اور الواحدی نے اسباب النزول ص ۱۹۷ میں زہری کے واسطے سے روایت کیا ہے۔ (۴) دلائل النبوۃ ۲ / ۳۰۶، اور یہ ابن اسحاق کی السیر والمغازی ص ۲۱۸ میں ہے، اور ابن کثیر نے البدایہ والنہایہ ۴ / ۲۰۳ میں اسے ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Ma'idah, Ayah 82 109

- Or close to that - from the Christians - when news of him appeared - from Abyssinia, so they found him in the assembly(1), and they spoke to him and questioned him(2), while men of the Quraysh were in their clubs around the Kaaba. When they finished asking the Messenger of Allah ﷺ about what they wanted, the Messenger of Allah ﷺ called them to Allah, Mighty and Majestic, and recited the Quran to them. When they heard it, their eyes overflowed with tears, then they responded to him, believed in him, and affirmed his truth. They recognized in him what had been described to them in their scripture about his matter. When they stood up from him, Abu Jahl, along with a group of Quraysh, intercepted them and said: "May Allah disappoint you as riders! Those behind you from the people of your religion sent you to investigate for them, so you come to them with news of the man, yet your gatherings(3) were not settled with him until you left your religion and believed him in what he said to you! We do not know of any group of riders more foolish than you." Or as they said(4) to them. They replied: "Peace be upon you, we do not act ignorantly towards you; for us are our deeds, and for you are your deeds. We do not spare ourselves any good." It is said: The group of Christians were from the people of Najran. And it is said: These verses were revealed concerning them: {Those to whom We gave the Scripture before it - they believe in it} up to His saying: {we do not seek the ignorant} [Al-Qasas: 52-55].

It was also said: Ja'far and his companions came to the Prophet ﷺ with seventy men wearing woolen clothes. Among them were sixty-two from Abyssinia and eight from the people of Sham (Levant). They were: Bahira(5) the monk, Idris, Ashraf, Abraha, Tamam, Qutaym(6), Dhurayd, and Ayman. The Messenger of Allah ﷺ recited Surah Ya-Sin to them until its end, so they wept when they heard the Quran, believed, and said: "What...

---

(1) In (D) and (M) and Al-Siyar wal-Maghazi: "the mosque", and what is established is from (Za) and (Z), which is consistent with what is in Dala'il al-Nubuwwah and Al-Bidayah wan-Nihayah. (2) In (M): "and they asked him". (3) In the manuscripts: "your sitting together did not appear", and what is established is from the sources. (4) In the manuscripts: "he said", and what is established is from the sources. (5) The author of Tuhfat al-Ahwadhi 10/90 said: "Bahira; with a damma on the 'Ba' and a fatha on the 'Ha' elongated, as is common. Sheikh Al-Jazari recorded it with a fatha on

the 'Ba' and a kasra on the 'Ha' and an alif maqsurah." (6) In the handwritten manuscripts: "Tamam, Thumam, and Nasim" instead of: "Abraha, Tamam, and Qutaym". In (M): "Thumamah and Qutham" instead of "Tamam and Qutaym", and what is established is from Asbab al-Nuzul by Al-Wahidi p. 197, and the speech is from it.

सूरा अल-मायदा, आयत 82 109

- या उसके करीब - ईसाइयों में से - जब उनकी खबर मिली - हबशा (इथियोपिया) से, तो उन्होंने उन्हें मजलिस (सभा)(1) में पाया, और उनसे बात की और सवाल किए(2), जबकि कुरैश के लोग काबा के आसपास अपनी सभाओं में थे। जब वे अल्लाह के रसूल ﷺ से वह सब पूछ चुके जो वे चाहते थे, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें अल्लाह अज़-व-जल्ल की ओर बुलाया और उनके सामने कुरान का पाठ किया। जब उन्होंने उसे सुना, तो उनकी आँखों से आँसू छलक पड़े, फिर उन्होंने उनकी बात मानी, उन पर ईमान लाए और उनकी पुष्टि की। उन्होंने उनमें वह सब पहचान लिया जो उनकी किताब में उनके मामले के बारे में बताया गया था। जब वे उनके पास से उठे, तो अबू जहल कुरैश के कुछ लोगों के साथ उनके रास्ते में आया और कहा: "अल्लाह तुम्हें सवारों के रूप में निराश करे! तुम्हारे पीछे तुम्हारे धर्म के लोगों ने तुम्हें उनके लिए जांच-पड़ताल करने भेजा था, ताकि तुम उन्हें उस आदमी की खबर ला सको, लेकिन तुम्हारी बैठकें(3) उनके पास तब तक चैन से नहीं बैठीं जब तक कि तुमने अपना धर्म नहीं छोड़ दिया और उन्होंने जो तुमसे कहा उसमें तुमने उन्हें सच नहीं मान लिया! हम तुम लोगों से ज़्यादा मूर्ख सवारों के किसी समूह को नहीं जानते।" या जैसा कि उन्होंने उनसे कहा(4)। उन्होंने जवाब दिया: "तुम पर शांति हो, हम तुम्हारे साथ अज्ञानतापूर्ण व्यवहार नहीं करेंगे; हमारे लिए हमारे कर्म हैं और तुम्हारे लिए तुम्हारे कर्म। हम खुद को किसी भी भलाई से वंचित नहीं रखते।" यह कहा जाता है कि: ईसाइयों का वह समूह नजरान के लोगों में से था। और यह भी कहा जाता है कि: उनके बारे में ये आयतें उतरीं: {जिन लोगों को हमने इससे पहले किताब दी थी, वे इस पर ईमान लाते हैं} उनके इस कथन तक: {हम अज्ञानियों को नहीं चाहते} [अल-क़सस: 52-55]।

और कहा गया है कि: जाफ़र और उनके साथी पैगंबर ﷺ के पास सत्तर आदमियों के साथ आए, जिन्होंने ऊनी कपड़े पहने हुए थे। उनमें से बासठ हबशा से थे और आठ शाम (लेवंत) के लोगों में से थे। वे थे: बहीरा(5) भिक्षु, इदरीस, अशरफ, अब्रहा, तमाम, क़ुतेम(6), दुरैद और ऐमन। अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनके सामने सूरा या-सीन का आखिर तक पाठ किया, तो कुरान सुनकर वे रो पड़े, ईमान लाए और कहा: "क्या...

---

(1) (द) और (म) और अस-सियार वल-मगाज़ी में: "मस्जिद", और जो स्थापित है वह (ज़) और (ज़) से है, जो दलाईल अल-नुबुव्वा और अल-बिदाया वन-निहाया में जो है उसके अनुकूल है। (2) (म) में:

"और उन्होंने उनसे पूछा"। (3) पांडुलिपियों में: "तुम्हारी मजलिसें ज़ाहिर नहीं हुईं", और जो स्थापित है वह स्रोतों से है। (4) पांडुलिपियों में: "उसने कहा", और जो स्थापित है वह स्रोतों से है। (5) तोहफत अल-अहवज़ी 10/90 के लेखक ने कहा: बहीरा; 'बा' पर दम्मा और 'हा' पर फतहा के साथ खींचा हुआ, जैसा कि प्रसिद्ध है। शेख अल-जज़री ने इसे 'बा' पर फतहा और 'हा' पर कसरा और अलिफ मकसूरा के साथ दर्ज किया है। (6) हस्तलिखित पांडुलिपियों में: "अब्रहा, तमाम और क़ुतेम" के स्थान पर "तमाम, थुमाम और नसीम"। और (म) में: "तमाम और क़ुतेम" के स्थान पर "थुमामा और क़ुथम", और जो स्थापित है वह अल-वाहिदी की असबाब अल-नुज़ूल पृ. 197 से है, और शब्द वहीं से हैं।

سورة المائدہ، آیت 82 109

• یا اس کے قریب - عیسائیوں میں سے - جب ان کی خبر ظاہر ہوئی - حبشہ سے، تو انہوں نے انہیں مجلس[1] میں پایا، پھر انہوں نے ان سے کلام کیا اور ان سے سوالات کیے[2]، جبکہ قریش کے لوگ کعبہ کے گرد اپنی محفلوں میں بیٹھے تھے۔ پس جب وہ رسول اللہ ﷺ سے اپنی مراد کے بارے میں سوالات کر چکے؛ تو رسول اللہ ﷺ نے انہیں اللہ عزوجل کی طرف بلایا، اور ان کے سامنے قرآن کی تلاوت فرمائی، پس جب انہوں نے اسے سنا تو ان کی آنکھوں سے آنسو بہہ نکلے، پھر انہوں نے آپ ﷺ کی دعوت قبول کی، آپ پر ایمان لائے اور آپ کی تصدیق کی، اور آپ میں وہ صفات پہچان لیں جو ان کی کتاب میں آپ کے معاملے میں بیان کی گئی تھیں۔ پس جب وہ آپ کے پاس سے اٹھے؛ تو ابو جہل قریش کے ایک گروہ کے ساتھ ان کے سامنے آ گیا اور کہنے لگا: اللہ تمہیں سواروں کے طور پر نامراد کرے! تمہارے پیچھے تمہارے ہم مذہب لوگوں نے تمہیں اس لیے بھیجا تھا کہ تم ان کے لیے تحقیق کرو اور اس آدمی کی خبر لاؤ، مگر تمہاری مجلسوں[3] کو اس کے پاس قرار نہ آیا یہاں تک کہ تم نے اپنا دین چھوڑ دیا اور اس کی باتوں کی تصدیق کر دی! ہم تم سے زیادہ احمق سواروں کے کسی گروہ کو نہیں جانتے۔ یا جیسا انہوں نے ان سے کہا[4]۔ تو انہوں نے جواب دیا: تم پر سلامتی ہو، ہم تمہارے ساتھ جہالت والا سلوک نہیں کریں گے، ہمارے لیے ہمارے اعمال ہیں اور تمہارے لیے تمہارے اعمال، ہم اپنے آپ کو کسی خیر سے محروم نہیں رکھتے۔ پس کہا جاتا ہے: وہ عیسائی گروہ اہل نجران میں سے تھا۔ اور کہا جاتا ہے: ان کے بارے میں یہ آیات نازل ہوئیں: ﴿الَّذِينَ ءَاتَيْنَٰهُمُ الْكِتَٰبَ مِن قَبْلِهِ هُم بِهِۦ يُؤْمِنُونَ﴾ اس قول تک: ﴿لَا نَبْتَغِي الْجَٰهِلِينَ﴾ [القصص: 52-55]۔

اور کہا گیا ہے کہ: جعفر اور ان کے ساتھی نبی ﷺ کی خدمت میں ستر آدمیوں کے ساتھ حاضر ہوئے جنہوں نے صوف (اون) کے کپڑے پہن رکھے تھے، ان میں باسٹھ حبشہ سے تھے، اور آٹھ اہل شام میں سے، اور وہ یہ تھے: بُحَیراء(٥) راہب، ادریس، اشرف، ابرہہ، تمام، اور قتیم(٦)، اور ذرید، اور ایمن۔ پس رسول اللہ ﷺ نے ان کے سامنے سورہ یٰسین آخر تک تلاوت فرمائی، تو وہ قرآن سن کر رو پڑے اور ایمان لائے، اور کہا: کیا...

---

(1) (د) اور (م) اور السیر والمغازی میں: "المسجد" (مسجد)، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور (ز) سے ہے اور یہی دلائل النبوۃ اور البدایہ والنہایہ کے موافق ہے۔ (2) (م) میں ہے: "وسألوہ" (اور انہوں نے اس سے پوچھا)۔ (3) نسخوں میں ہے: "تمہاری ہم نشینی ظاہر نہیں ہوئی"، اور جو ثابت ہے وہ مآخذ سے ہے۔ (4) نسخوں میں ہے: "قال" (اس نے کہا)، اور جو ثابت ہے وہ مآخذ سے ہے۔ (5) تحفۃ الاحوذی 10/90 کے مصنف نے کہا: بَحَیراء؛ با پر پیش اور حا پر زبر کے ساتھ مشہور کے مطابق کھینچ کر، اور شیخ جزری نے اسے با پر زبر اور حا پر زیر اور الف مقصورہ کے ساتھ ضبط کیا ہے۔ (6) قلمی نسخوں میں: "ابرہہ، تمام اور قتیم" کی جگہ "تمام، ثامام اور نسیم" ہے۔ اور (م) میں: "تمام اور قتیم" کی جگہ "ثمامہ اور قثم" ہے، اور جو ثابت ہے وہ الواحدی کی اسباب النزول ص 197 سے ہے، اور کلام اسی سے ماخوذ ہے۔

Page 110

Surah Al-Ma'idah: Verse 82

This resembles what used to be revealed to Jesus, so it was revealed regarding them: {You will surely find the strongest of people in enmity toward those who believe [to be] the Jews and those who associate others with Allah; and you will surely find the nearest of them in affection to the believers those who say, "We are Christians."} meaning the delegation of the Negus (Najashi), and they were people of the hermitages.

Sa'id bin Jubayr said: And Allah also revealed regarding them: {Those to whom We gave the Scripture before it - they in it believe} up to His saying: {Those will be given their reward twice} [Al-Qasas: 52-54] to the end of the verse (1).

Muqatil and Al-Kalbi said: They were forty men from the people of Najran from the tribe of Al-Harith bin Ka'b; thirty-two from Abyssinia, and eight Romans (2) from the people of Sham (Levant).

Qatadah said: It was revealed regarding some of the People of the Book who were following a true law from what Jesus brought; when Allah sent Muhammad (peace be upon him), they believed in him, so Allah praised them (3).

The saying of the Almighty: {That is because among them are priests and monks}: The singular of "Qissiseen" (priests) is "Qiss" and "Qissees". Qutrub (4) said: The "Qissees" is the scholar [in the language of the Romans], and its origin is from "Qassa": if he followed something and sought it; the Rajiz (poet) (5) said: "They wake up heedless of following (Qassa) harm"

And "Taqassastu" their voices at night means I listened to them. And "Al-Qass" is slander (Namimah). And "Al-Qass" is also a chief among the chiefs of the Christians in religion and knowledge (6), and its plural is "Qusoos", and likewise "Al-Qissees", like "Al-Sharr" (evil).

---

(1) Reported by Al-Tabari 8/600, and Ibn Abi Hatim (16977). (2) In the manuscripts: "and sixty-eight", and what is established is from the Tafsir of Al-Baghawi 2/8, and Majma' al-Bayan by Al-Tabarsi 6/175, where they mentioned this report from Qatadah. As for the report of Muqatil and Al-Kalbi, it occurred with them as: They were forty men: thirty-two from Abyssinia, and eight from the people of Sham. Al-Hafiz Ibn Kathir said when explaining this verse: There was a difference of opinion

regarding the number of this delegation; it was said: twelve, and it was said: fifty, and it was said: sixty-odd, and it was said: seventy men, and Allah knows best. (3) Tafsir Al-Baghawi 2/58, and reported by Al-Tabari 8/597. (4) In the manuscripts: Qutrub said it, and what we have established is correct, and this saying of his appeared in Tafsir Al-Baghawi 2/58, Al-Waseet by Al-Wahidi 2/217, Zad al-Masir 2/4-8, and Tafsir Al-Razi 12/67, and what is between the brackets is from them. (5) He is Ru'bah ibn al-Ajjaj, and the verse is in his Diwan p. 121, Tahdhib al-Lughah 8/258, and Al-Sihah (q-s-s). (6) Al-Sihah (q-s-s).

पृष्ठ ११०

सूरह अल-मा'इदाह: आयत ८२

यह ईसा पर जो नाजिल होता था उसके समान है, तो उनके बारे में यह आयत नाजिल हुई: {बेशक तुम ईमान वालों के लिए सबसे कड़ा दुश्मन यहूदियों और उन लोगों को पाओगे जिन्होंने शिर्क किया; और तुम ईमान वालों के लिए मुहब्बत में सबसे करीब उन लोगों को पाओगे जो कहते हैं, "हम ईसाई हैं।"} यानी नज्जाशी का प्रतिनिधिमंडल, और वे मठों (hermitages) के रहने वाले थे।

सईद बिन जुबैर ने कहा: और अल्लाह ने उनके बारे में यह भी नाजिल फरमाया: {जिन लोगों को हमने इससे पहले किताब दी थी, वे इस पर ईमान रखते हैं} अल्लाह के इस फरमान तक: {उन्हें उनका अज्र (प्रतिफल) दो बार दिया जाएगा} [अल-क़सस: ५२-५४] आयत के अंत तक (१)।

मुक़ातिल और अल-कल्बी ने कहा: वे नज़रान के लोगों में से चालीस आदमी थे जो बनू अल-हारिस बिन कअब से थे; बत्तीस हबशा (एबिसिनिया) से थे, और आठ रूमी (२) शाम (लेवेंट) के लोगों में से थे।

क़तादा ने कहा: यह अहल-ए-किताब (किताब वाले) के कुछ लोगों के बारे में नाजिल हुई जो ईसा द्वारा लाए गए सत्य के शरीयत पर थे; जब अल्लाह ने मुहम्मद ﷺ को भेजा, तो वे उन पर ईमान ले आए, इसलिए अल्लाह ने उनकी प्रशंसा की (३)।

अल्लाह तआला का फरमान: {यह इसलिए है कि उनमें से कुछ क़िस्सीसीन (पादरी) और रुहबान (भिक्षु) हैं}: "क़िस्सीसीन" का एकवचन "क़िस" और "क़िस्सीस" है। कुत्रुब (४) ने कहा: "क़िस्सीस" [रोमियों की भाषा में] विद्वान को कहते हैं, और इसका मूल "क़स्सा" से है: जब वह किसी चीज़ का पीछा करे और उसे खोजे; राजीज़ (कवि) (५) ने कहा: "वे नुकसान का पीछा करने (क़स्सा) से बेखबर सुबह करते हैं"

और "तक़स्स्तु" रात में उनकी आवाजों को सुनने का मतलब है मैंने उन्हें सुना। और "अल-क़स्स" का अर्थ चुगली (नमीमाह) है। और "अल-क़स्स" ईसाइयों के धर्म और ज्ञान के प्रमुखों में से एक प्रमुख भी है (६), और इसका बहुवचन "क़ुसूस" है, और इसी तरह "अल-क़िस्सीस" भी है, जैसे "अल-शर" (बुराई)।

(१) इसे अल-तबरी ८/६०० और इब्न अबी हातिम (१६९७७) ने उद्धृत किया है। (२) प्रतियों में: "और अड़सठ", और जो प्रमाणित है वह अल-बग़वी की तफ़सीर २/८ और अल-तबरसी की मजमा अल-बयान ६/१७५ से है, जहाँ उन्होंने क़तादा से इस रिपोर्ट का उल्लेख किया है। जहाँ तक मुक़ातिल और अल-कल्बी की रिपोर्ट का सवाल है, वह उनके पास इस शब्द में आई है: वे चालीस आदमी थे: बत्तीस हबशा से और आठ शाम के लोगों में से। हाफ़िज़ इब्न कसीर ने इस आयत की व्याख्या करते समय कहा: इस प्रतिनिधिमंडल की संख्या के बारे में मतभेद है; कहा गया: बारह, और कहा गया: पचास, और कहा गया: साठ से कुछ अधिक, और कहा गया: सत्तर आदमी, और अल्लाह ही बेहतर जानता है। (३) तफ़सीर अल-बग़वी २/५८, और इसे अल-तबरी ८/५९७ ने उद्धृत किया है। (४) प्रतियों में: "कुत्रुब ने इसे कहा", और सही वह है जो हमने प्रमाणित किया है, और उनका यह कथन तफ़सीर अल-बग़वी २/५८, अल-वाहिदी की अल-वसीत २/२१७, ज़ाद अल-मसीर २/४-८, और तफ़सीर अल-राज़ी १२/६७ में आया है, और कोष्ठक के बीच जो है वह उन्हीं से है। (५) वह रुअबा इब्न अल-अज्जाज है, और कविता उनके दीवान पृष्ठ १२१, तहज़ीब अल-लुग़ह ८/२५८, और अल-सिहाह (क़-स-स) में है। (६) अल-सिहाह (क़-स-स)।

صفحہ ۱۱۰

سورۃ المائدہ: آیت ۸۲

یہ اس کے مشابہ ہے جو عیسیٰ علیہ السلام پر نازل ہوتا تھا، چنانچہ ان کے بارے میں یہ آیت نازل ہوئی: {تم یقیناً ایمان والوں کے لیے دشمنی میں سب سے سخت یہودیوں اور ان لوگوں کو پاؤ گے جنہوں نے شرک کیا؛ اور تم ایمان والوں کے لیے محبت میں سب سے زیادہ قریب ان لوگوں کو پاؤ گے جنہوں نے کہا، "ہم نصاریٰ ہیں۔"} یعنی نجاشی کا وفد، اور وہ خانقاہوں والے تھے۔

سعید بن جبیر نے کہا: اور اللہ نے ان کے بارے میں یہ بھی نازل فرمایا: {جن لوگوں کو ہم نے اس سے پہلے کتاب دی تھی، وہ اس پر ایمان رکھتے ہیں} اللہ کے اس ارشاد تک: {انہی لوگوں کو ان کا اجر دو بار دیا جائے گا} [القصص: ۵۲-۵۴] آیت کے آخر تک (۱)۔

مقاتل اور کلبی نے کہا: وہ نجران کے لوگوں میں سے چالیس آدمی تھے جو بنو الحارث بن کعب سے تھے؛ بتیس حبشہ سے تھے، اور آٹھ رومی (۲) اہل شام میں سے تھے۔

قتادہ نے کہا: یہ اہل کتاب کے کچھ لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی جو عیسیٰ علیہ السلام کی لائی ہوئی برحق شریعت پر تھے؛ جب اللہ نے محمد ﷺ کو مبعوث فرمایا تو وہ ان پر ایمان لے آئے، چنانچہ اللہ نے ان کی تعریف فرمائی (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {یہ اس لیے ہے کہ ان میں قسیسین (علماء/پادری) اور رہبان (صوفی/راہب) ہیں}: "القسیسین" کا واحد "قس" اور "قسیس" ہے۔ قطرب (۴) نے کہا: "القسیس" [رومی زبان میں] عالم کو کہتے ہیں، اور اس کی اصل "قس" سے ہے: جب وہ کسی چیز کا پیچھا کرے اور

اسے تلاش کرے؛ راجز (شاعر) (۵) نے کہا: "وہ تکلیف کا پیچھا کرنے (قس) سے غافل صبح کرتے ہیں"

اور "تقسست" ان کی آوازوں کو رات کے وقت سننے کا مطلب ہے میں نے انہیں سنا۔ اور "القس" کا مطلب چغل خوری (نمیمہ) ہے۔ اور "القس" عیسائیوں کے دین اور علم کے سربراہوں میں سے ایک سربراہ بھی ہے (۶)، اور اس کی جمع "قسوس" ہے، اور اسی طرح "القسیس" بھی ہے، جیسے "الشر"۔

---

(۱) اسے الطبری ۶۰۰/۸ اور ابن ابی حاتم (۱۶۹۷۷) نے روایت کیا ہے۔ (۲) نسخوں میں ہے: "اور اڑسٹھ"، اور جو ثابت ہے وہ تفسیر البغوی ۸/۲ اور مجمع البیان للطبرسی ۱۷۵/۶ سے ہے جہاں انہوں نے قتادہ سے یہ روایت ذکر کی ہے۔ جہاں تک مقاتل اور کلبی کی روایت کا تعلق ہے، تو وہ ان کے ہاں ان الفاظ میں آئی ہے: وہ چالیس آدمی تھے: بتیس حبشہ سے، اور آٹھ اہل شام میں سے۔ حافظ ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں کہا: اس وفد کی تعداد میں اختلاف ہے؛ کہا گیا: بارہ، اور کہا گیا: پچاس، اور کہا گیا: ساٹھ سے کچھ اوپر، اور کہا گیا: ستر آدمی، اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔ (۳) تفسیر البغوی ۵۸/۲ ، اور اسے الطبری ۵۹۷/۸ نے روایت کیا ہے۔ (۴) نسخوں میں ہے: اسے قطرب نے کہا، اور صحیح وہ ہے جو ہم نے ثابت کیا ہے، اور ان کا یہ قول تفسیر البغوی ۲/۵۸ ، والوسیط للواحدی ۲/۲۱۷ ، زاد المسیر ۸/۲-۴، اور تفسیر الرازی ۶۷/۱۲ میں آیا ہے، اور بریکٹ کے درمیان جو ہے وہ انہی سے ہے۔ (۵) وہ رؤبہ بن العجاج ہے، اور شعر ان کے دیوان ص ۱۲۱، تہذیب اللغہ ۲۵۸/۸، اور الصحاح (قسس) میں ہے۔ (۶) الصحاح (قسس)۔

Surah Al-Ma'idah, Verse 82 111

And the evil one, the priests (al-qissisun) are those who are followed; the scholars and the worshipers. It is said in the broken plural of priest (qissis): 'qasawusa', where one of the two 'sins' was replaced by a 'waw' (1), and 'qasawusa' also like 'mahaliba'. The original is 'qasasisa', so they replaced one of the 'sins' with a 'waw' due to its frequency (2).

The word 'priest' (al-qissis) is either Arabic, or it could be in the language of the Romans, but the Arabs mixed it with their speech, so it became part of their language, as there is nothing in the Book (Quran) that is not from the language of the Arabs as previously mentioned (3).

Abu Bakr al-Anbari said: My father narrated to us, Nasr bin Dawud narrated to us, Abu Ubayd narrated to us, saying: I was narrated from Muawiyah bin Hisham, from Nusair al-Ta'i, from al-Salt, from Hamiyah bin Ruthab (4) who said: I said to Salman: {Because there are among them priests and monks}, and he said: Leave the priests (5) in the cells and ruins (6). The Messenger of Allah (peace be upon him) recited it to me as: "Because there are among them truthful ones and monks." (7)

Urwa bin al-Zubayr said: The Christians lost the Gospel and introduced into it what was not part of it. There were four individuals who changed it: Luke, Mark, John (8), and Matthew. A priest remained on the truth and on the straight path; so whoever follows his religion and guidance is a priest.

The Almighty's saying: {And monks}: 'Al-ruhban' is the plural of 'rahib' (monk), like 'rukban' is the plural of 'rakib' (rider). Al-Nabigha said:

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/37. (2) Tahdhib al-Lugha 8/260. (3) 1/110, and Ibn Atiyyah said in al-Muharrar al-Wajiz 2/226: It is a non-Arabic name that was Arabicized. (4) In (M): Rubab, and in (Z): Diyat. The established version is from the rest of the copies; see al-Ikmal 4/3, 5. (5) In the manuscript copies: the priest (al-qissis), and what is established from (M) is what matches the sources of extraction. (6) In (M): and the mihrab, and in (Z): and al-Harith. (7) Narrated by al-Bukhari in al-Tarikh al-Kabir 8/116, Ibn Abi Hatim (6671) and (6672), and al-Tabarani in al-Kabir (6175) through Nusair bin Ziyad al-Ta'i. Regarding Nusair bin Ziyad, al-Azdi said: He is rejected in hadith (munkar al-hadith). Al-Mizan 4/264. Al-Dhahabi mentioned him as 'Nudair', with the letter 'dad', and Ibn Makula said in al-Ikmal 1/327-328: Al-Bukhari

mentioned him with a 'sad' and was mistaken in it; so said al-Daraqutni. See Tawdih al-Mushtabih 9/87-89. (8) In (Z): Mukhlis.

सूरह अल-मा'इदह, आयत 82 111

और दुष्ट, पादरी (अल-क़िस्सीसून) वे हैं जिनका अनुसरण किया जाता है; विद्वान और उपासक। 'क़िस्सीस' (पादरी) के बहुवचन (मुकस्सर) में कहा जाता है: 'क़सावसा', जहाँ दो 'सीन' में से एक को 'वाव' (1) से बदल दिया गया, और 'क़सावसा' भी 'महालिबा' की तरह। मूल 'क़सासिसा' है, इसलिए उन्होंने इसकी अधिकता के कारण एक 'सीन' को 'वाव' से बदल दिया (2)।

'क़िस्सीस' शब्द या तो अरबी है, या यह रोमियों की भाषा में हो सकता है, लेकिन अरबों ने इसे अपनी बोली में मिला लिया, इसलिए यह उनकी भाषा का हिस्सा बन गया, क्योंकि कुरान में ऐसा कुछ भी नहीं है जो अरबों की भाषा से न हो जैसा कि पहले बताया गया है (3)।

अबू बक्र अल-अंबारी ने कहा: हमें मेरे पिता ने बताया, हमें नस्र बिन दाऊद ने बताया, हमें अबू उबैद ने बताया, उन्होंने कहा: मुझे मुआविया बिन हिशाम से, नुसैर अल-ताई से, अल-सल्त से, हामिया बिन रुथाब (4) से बताया गया कि उन्होंने कहा: मैंने सलमान से कहा: {क्योंकि उनके बीच पादरी और संन्यासी हैं}, तो उन्होंने कहा: पादरियों (5) को मठों और खंडहरों (6) में छोड़ दो। अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुझे इसे इस तरह पढ़ाया: "क्योंकि उनके बीच सच्चे लोग और संन्यासी हैं।" (7)

उर्वा बिन अल-जुबैर ने कहा: ईसाइयों ने सुसमाचार (इंजील) को खो दिया, और उसमें वह सब डाल दिया जो उसका हिस्सा नहीं था। इसे बदलने वाले चार व्यक्ति थे: ल्यूक, मार्क, जॉन (8) और मैथ्यू। एक पादरी सच्चाई और सीधे रास्ते पर रहा; तो जो कोई उसके धर्म और मार्गदर्शन पर है, वह पादरी है।

अल्लाह का फरमान: {और संन्यासी}: 'अल-रुहबान', 'राहिब' (संन्यासी) का बहुवचन है, जैसे 'रुकबान', 'राकिब' (सवार) का बहुवचन है। अल-नाबिगा ने कहा:

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 2/37। (2) तहज़ीब अल-लुग़ा 8/260। (3) 1/110, और इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/226 में कहा: यह एक गैर-अरबी नाम है जिसे अरबी रूप दिया गया है। (4) (M) में: रबाब, और (Z) में: दियात। अन्य प्रतियों से स्थापित पाठ है; अल-इकमल 3/4, 5 देखें। (5) हस्तलिखित प्रतियों में: अल-क़िस्सीस (पादरी), और (M) से जो स्थापित है वह स्रोत के अनुरूप है। (6) (M) में: और मिहराब, और (Z) में: और अल-हारिस। (7) इसे अल-बुखारी ने अल-तारीख अल-कबीर 8/116 में, इब्न अबी हातिम (6671) और (6672) में, और अल-तबरानी ने अल-कबीर (6175) में नुसैर बिन ज़ियाद अल-ताई के माध्यम से उद्धृत किया है। नुसैर बिन ज़ियाद के

बारे में, अल-अज़दी ने कहा: वह हदीस में अस्वीकार्य (मुनकर अल-हदीस) है। अल-मीज़ान 4/264। अल-ज़हबी ने उसे 'नुज़ैर' (ज़वाद के साथ) के रूप में उल्लेख किया है, और इब्न माकुला ने अल-इकमल 1/327-328 में कहा: अल-बुखारी ने उसे 'साद' के साथ उल्लेख किया और उसमें गलती की; ऐसा अल-दारकुतनी ने कहा। तौदीह अल-मुशतबिह 9/87-89 देखें। (8) (Z) में: मुखलिस।

سورة المائدہ، آیت 82 111

اور شریر، پس قسیس وہ ہیں جن کی پیروی کی جاتی ہے؛ علماء اور عبادت گزار۔ اور قسیس کی جمع مکسر میں کہا جاتا ہے: قساوسہ، دو سین میں سے ایک کو واؤ سے بدل دیا گیا (1)، اور قساوسہ بھی مہالبہ کی طرح۔ اور اصل قساسسہ ہے، پس انہوں نے کثرت کی وجہ سے ایک سین کو واؤ سے بدل دیا (2)۔

اور لفظ القسیس یا تو عربی ہے، یا یہ اہل روم کی زبان سے ہو سکتا ہے، لیکن عربوں نے اسے اپنی کلام میں ملا لیا، تو یہ ان کی زبان کا حصہ بن گیا، کیونکہ کتاب (قرآن) میں ایسا کچھ نہیں جو عربوں کی زبان سے نہ ہو جیسا کہ پہلے گزر چکا (3)۔

اور ابو بکر الانباری نے کہا: ہمیں میرے والد نے بتایا، ہمیں نصر بن داؤد نے بتایا، ہمیں ابو عبید نے بتایا، انہوں نے کہا: مجھے معاویہ بن ہشام سے، نصیر الطائی سے، الصلت سے، حامیہ بن رثاب (4) سے بتایا گیا، انہوں نے کہا: میں نے سلمان سے کہا: {بِأَنَّ مِنْهُمْ قِسِّيسِينَ وَرُهْبَانًا} (کیونکہ ان میں عبادت گزار اور درویش ہیں)، تو انہوں نے کہا: قسیسوں (5) کو گرجوں اور ویرانوں (6) میں رہنے دو، مجھے رسول اللہ ﷺ نے یوں پڑھایا: "بأنَّ منهم صِدِّيقِينَ ورُهبانًا" (7)۔

اور عروہ بن زبیر نے کہا: عیسائیوں نے انجیل کو ضائع کر دیا، اور اس میں وہ کچھ داخل کر دیا جو اس میں سے نہیں تھا، اور وہ چار افراد تھے جنہوں نے اسے بدلا: لوقاس، مرقوس، یوحنس (8) اور مقبوس، اور ایک قسیس حق اور استقامت پر باقی رہا، تو جو کوئی اس کے دین اور ہدایت پر ہے وہ قسیس ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَرُهْبَانًا}: الرهبان، راہب کی جمع ہے، جیسے رکبان، راکب کی جمع ہے۔ نابغہ نے کہا:

(1) إعراب القرآن للنحاس 37/2۔ (2) تهذيب اللغة 260/8۔ (3) 110/1، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجيز 226/2 میں کہا: یہ ایک عجمی نام ہے جسے عربی بنا لیا گیا (معرب)۔ (4) (م) میں: رباب، اور (ظ) میں: دیات۔ اور باقی نسخوں سے ثابت شدہ وہی ہے جو متن میں ہے، دیکھیے الإكمال 3/4، 5۔ (5) قلمی نسخوں میں: القسیس، اور (م) سے جو ثابت ہے وہی تخریج کے مصادر کے موافق ہے۔ (6) (م) میں: اور محراب، اور (ز) میں: اور الحارث۔ (7) اسے بخاری نے التاريخ الكبير 116/8 اور ابن ابی حاتم (6671) اور (6672) نے، اور طبرانی نے الكبير (6175) میں نصیر بن زیاد الطائی کے واسطے سے روایت کیا ہے۔ اور نصیر بن زیاد کے بارے میں ازدی نے کہا: وہ منكر الحديث ہے۔ الميزان 264/4۔ اور ذہبی نے اسے نُضیر (ضاد کے ساتھ) ذکر کیا ہے، اور ابن ماکولا نے الإكمال 327/1 - 328 میں کہا: بخاری نے اسے صاد کے ساتھ ذکر کیا اور اس میں وہم کا شکار ہوئے؛ یہ دارقطنی کا قول ہے۔ دیکھیے توضیح المشتبہ 87/9 - 89۔ (8) (ظ) میں: مخلیس۔

112 Surah Al-Ma'idah, Verse 82

If she had presented herself to a gray-haired monk, who worshipped God, a celibate ascetic, He would have leaned toward seeing her and the beauty of her speech, and would have deemed it guidance even if he were not guided. (3) The verb from it is: "rahiba Allahu yarhabuhu," meaning: he feared Him, "ruhban," (4) "rahaban," and "rahbah." Monasticism (rahbaniyya) and becoming a monk (tarahhub) mean worshipping in a monastery; Abu Ubaid said: "ruhbān" can be singular or plural; Al-Farra' said: "ruhbān" is pluralized as "rahābinah" and "rahābīn" (5) if it is singular, like "qurbān" and "qarābīn"; Jarir said in the plural: The monks of Madyan, if they saw you, they would descend, and the "as'm" from the peaks of the high mountains, "al-fādir." (6) "Al-fādir" refers to old mountain goats. It is also said: the great one, and similarly "al-fudūr," and the plural is "fuddir" and "fudur" (7), and its location is "al-mafdarah"; Al-Jawhari said this (8). Another said regarding Oneness: If the monks of a monastery in the mountain saw her, the monks would descend running and praying. (9) Meaning from prayer. "Al-rahāba" on the pattern of "al-sahāba" is a bone in the chest overlooking the abdomen, like a tongue (10).

(1) In (Zha): ladana. (2) In (Zha): wayakhāluhu. (3) Diwan of Al-Nabigha Al-Dhubyani p. 20, and in it: "larana libahjatiha...", and "al-shammat" in a man is grayness in the beard. Tahdhib al-Lugha 11/319. "Al-Sarura" is he who has not approached women, as if he insisted on leaving them. Lisan al-Arab (srr). (4) It occurred in "I'rab al-Qur'an" by Al-Nahhas 2/37 (and the speech is from him): "ruhbānan" instead of "ruhban," and both are correct. See "Mufradat al-Raghib" (rahb) and "Matn al-Lugha" (rahb). (5) "I'rab al-Qur'an" 2/37, and from him the author quoted the saying of Abu Ubaid and Al-Farra'. See "Tahdhib al-Lugha" 6/290-291. (6) Diwan Jarir 1/308. Muhammad bin Habib, the commentator of the Diwan, said: "al-usm" are mountain goats, named so because of whiteness on their legs. "Al-uqul" are those that take refuge in the peaks of the mountains, and "sha'af" of anything is its top. (7) In (Mim): "fudur," which is also correct as in Lisan and Al-Qamous (fdr), and it was dropped from (Zha). What is confirmed is from (Dal) and (Zay), which matches what is in Al-Sihah (fdr). (8) Al-Sihah (fdr). (9) Narrated by Tha'lab as in "Gharib al-Hadith" by Al-Khattabi 1/498, and mentioned by Al-Tabari 8/598-599, and Al-Azhari in "Tahdhib al-Lugha" 6/290 with the narration: "If you observed the monks of a monastery in the peaks..." (10) Al-Sihah (rahb).

112 सूरा अल-मायदा, आयत 82

यदि वह अपने आप को एक सफेद दाढ़ी वाले भिक्षु के सामने प्रस्तुत करती, जो ईश्वर की पूजा करता था, एक ब्रह्मचारी तपस्वी, तो वह उसे देखने और उसकी वाणी की सुंदरता की ओर झुक जाता, और उसे मार्गदर्शन समझता भले ही वह मार्गदर्शन न पाता। (3) इससे क्रिया है: "रहिब अल्लाहु यरहबुहु", जिसका अर्थ है: वह उससे डरा, "रुहबन," (4) "रहनन," और "रहबत।" वैराग्य (रहानिय्या) और भिक्षु बनना (तरहहुब) का अर्थ है मठ में पूजा करना; अबू उबैद ने कहा: "रुहबान" एकवचन और बहुवचन दोनों हो सकता है; अल-फर्रा ने कहा: "रुहबान" का बहुवचन "रहाबिना" और "रहाबीन" (5) होता है यदि यह एकवचन हो, जैसे "कुर्बान" और "कराबीन"; जरीर ने बहुवचन में कहा: मदयन के भिक्षु, यदि वे तुम्हें देखते, तो वे नीचे उतर आते, और ऊंचे पहाड़ों की चोटियों से "अल-उस्म", "अल-फादिर"। (6) "अल-फादिर" का अर्थ है बूढ़े जंगली बकरे। यह भी कहा जाता है: महान, और इसी तरह "अल-फुदुर", और बहुवचन "फुदिर" और "फुदुर" (7) है, और इसका स्थान "अल-मफदरा" है; अल-जौहरी ने यह कहा (8)। एक अन्य ने एकेश्वरवाद के संबंध में कहा: यदि पहाड़ के एक मठ के भिक्षुओं ने उसे देखा होता, तो भिक्षु दौड़ते और प्रार्थना करते हुए नीचे उतर आते। (9) प्रार्थना से। "अल-रहाबा", "अल-सहाबा" के वजन पर, छाती की एक हड्डी है जो पेट के ऊपर होती है, जो जीभ की तरह होती है (10)।

(1) (ज़) में: लदना। (2) (ज़) में: वयखालुहु। (3) दीवान अल-नाबिगा अल-दुब्यानी पृ. 20, और इसमें है: "लरना लिबहजतिहा...", और पुरुषों में "अल-शम्मट" दाढ़ी का सफेद होना है। तहजीब अल-लुगा 11/319। "अल-सरूरा" वह है जो महिलाओं के पास नहीं गया, मानो उसने उन्हें छोड़ने पर जोर दिया हो। लिसान अल-अरब (सरर)। (4) यह अल-नहस द्वारा "इराब अल-कुरान" 2/37 में आया है (और भाषण उन्हीं का है): "रुहबानन" के बजाय "रुहबन", और दोनों सही हैं। देखें "मुफ्रदात अल-रागिब" (रहब) और "मतन अल-लुगा" (रहब)। (5) "इराब अल-कुरान" 2/37, और उनसे लेखक ने अबू उबैद और अल-फर्रा के कथन को उद्धृत किया। देखें "तहजीब अल-लुगा" 6/290-291। (6) दीवान जरीर 1/308। दीवान के टिप्पणीकार मुहम्मद बिन हबीब ने कहा: "अल-उस्म" जंगली बकरे हैं, जिन्हें उनके पैरों पर सफेदी के कारण ऐसा नाम दिया गया है। "अल-उकुल" वे हैं जो पहाड़ों की चोटियों में शरण लेते हैं, और किसी भी चीज़ का "शाफ" उसका ऊपरी भाग होता है। (7) (मीम) में: "फुदुर", जो लिसान और अल-कामूस (फदर) की तरह सही भी है, और इसे (ज़) से हटा दिया गया था। जो पुष्ट है वह (दाल) और (ज़े) से है, जो अल-सिहाह (फदर) में जो है उससे मेल खाता है। (8)

अल-सिहाह (फदर)। (9) अल-खत्ताबी द्वारा "गरीब अल-हदीस" 1/498 में थालब द्वारा उद्धरत, और अल-तबरी 8/598-599 द्वारा उल्लेखित, और अल-अज़हरी ने "तहजीब अल-लुगा" 6/290 में इस वर्णन के साथ: "यदि तुमने चोटियों में एक मठ के भिक्षुओं को देखा होता..." (10) अल-सिहाह (रहब)।

۱۱۲ سورة المائدہ، آیت ۸۲

اگر وہ (عورت) کسی سفید داڑھی والے راہب کے سامنے آتی، جو اللہ کی عبادت کرنے والا اور گوشہ نشین زاہد ہوتا، تو وہ اسے دیکھنے اور اس کی گفتگو کی خوبصورتی کی طرف مائل ہو جاتا، اور اسے ہدایت سمجھتا اگرچہ وہ راہ راست پر نہ ہوتا۔ (۳) اور اس سے فعل ہے: "رَهَبَ اللهَ يَرْهَبُهُ"، یعنی: وہ اس سے ڈرا، "رُهباً" (۴) اور "رَهباً" اور "رَهْبَةً"۔ اور "الرَّهبانِيَّةُ" اور "الترَهُّبُ" کا مطلب ہے خانقاہ میں عبادت کرنا؛ ابو عبید نے کہا: "رُهبان" واحد اور جمع دونوں کے لیے ہو سکتا ہے؛ الفراء نے کہا: "رُهبان" کی جمع "رَهَابِنَة" اور "رَهَابِين" (۵) آتی ہے اگر وہ واحد ہو، جیسے "قُرْبَان" کی جمع "قَرَابِين"؛ جریر نے جمع کے صیغے میں کہا: مدین کے راہب، اگر وہ تمہیں دیکھ لیتے تو (پہاڑ سے) اتر آتے، اور پہاڑوں کی چوٹیوں کے وحشی بکرے (بھی)۔ (۶) "الفَادِرُ": عمر رسیدہ پہاڑی بکرے۔ اور کہا گیا ہے: عظیم الجثہ، اور اسی طرح "الفُدُور"، اور جمع "فُدَّر" اور "فُدُر" (۷) ہے، اور اس کے ٹھکانے کو "المَفْدَرَة" کہتے ہیں؛ یہ جوہری نے کہا (۸)۔ ایک اور شاعر نے توحید کے بارے میں کہا: اگر وہ پہاڑ کی کسی خانقاہ کے راہبوں کو دیکھ لیتی، تو وہ راہب دوڑتے اور نماز پڑھتے ہوئے نیچے اتر آتے۔ (۹) یعنی نماز سے۔ اور "الرَّهابة" (سحابہ کے وزن پر): سینے کی ایک ہڈی ہے جو پیٹ پر جھکی ہوتی ہے جیسے زبان (۱۰)۔

(۱) (ظ) میں: "لدنا" ہے۔ (۲) (ظ) میں: "ويخاله" ہے۔ (۳) دیوان النابغہ الذبیانی ص ۲۰، اور اس میں ہے: "لرنا لبهجتها..."، اور "الشَّمَط" مرد کے حق میں داڑھی کا سفید ہونا ہے۔ تہذیب اللغہ ۳۱۹/۱۱۔ اور "الصَّرُورة" وہ ہے جو عورتوں کے پاس نہ آیا ہو، گویا اس نے انہیں چھوڑنے پر اصرار کیا ہو۔ اللسان (صرر)۔ (۴) النحاس کی "اعراب القرآن" ۳۷/۲ میں (کلام اسی سے ہے) "رُهباناً" واقع ہوا ہے "رُهباً" کے بجائے، اور دونوں صحیح ہیں۔ دیکھیے مفردات الراغب (رہب)

اور متن اللغہ (رہب)۔ (۵) اعراب القرآن ۳۷/۲، اور اسی سے مصنف نے ابو عبید اور الفراء کا قول نقل کیا ہے، دیکھیے تہذیب اللغہ ۲۹۰/۶ - ۲۹۱۔ (۶) دیوان جریر ۳۰۸/۱۔ دیوان کے شارح محمد بن حبیب نے کہا: "العصم" پہاڑی بکرے ہیں، اور انہیں ان کے ہاتھوں (اگلی ٹانگوں) میں سفیدی کی وجہ سے "عُصْم" کہا جاتا ہے۔ اور "العقول" وہ ہیں جو پہاڑوں کی چوٹیوں میں پناہ لیتے ہیں، اور ہر چیز کا "شَعَف" اس کا اوپر والا حصہ ہوتا ہے۔ (۷) (م) میں: "فدور" ہے، اور یہ بھی صحیح ہے، جیسا کہ اللسان اور القاموس (فدر) میں ہے اور (ظ) سے ساقط ہو گیا تھا، اور جو ثابت ہے وہ (د) اور (ز) سے ہے، اور یہی "الصحاح" (فدر) کے موافق ہے۔ (۸) الصحاح (فدر)۔ (۹) ثعلب نے اسے نقل کیا ہے جیسا کہ الخطابی کی "غریب الحدیث" ۴۹۸/۱ میں ہے، اور اسے طبری نے ۵۹۸/۸ - ۵۹۹ میں ذکر کیا ہے، اور الازہری نے "تہذیب اللغہ" ۲۹۰/۶ میں ان الفاظ کے ساتھ: "لو عاينت رهبان دير في القلل..." (۱۰) الصحاح (رہب)۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 82 - 83 113

This praise is for those among them who believed in Muhammad ﷺ, excluding those who persisted in their disbelief (1). Therefore, He said: "And that they are not arrogant," meaning: they do not refrain from submitting to the truth. The Almighty's saying: "And when they hear what has been revealed to the Messenger, you see their eyes overflowing with tears because of what they have recognized of the truth. They say, 'Our Lord, we have believed, so register us among the witnesses.'" [83] The Almighty's saying: "And when they hear what has been revealed to the Messenger, you see their eyes overflowing with tears," meaning: with tears. This phrase is in the state (hal) position, and likewise is "They say" (2). Imru' al-Qais said: "The tears of my eyes overflowed out of longing / onto my chest until my tears soaked my sword-belt." (3) A "mustafid" (overflowing/widespread) report is one that is abundant and widespread, like the overflowing of water due to abundance. These are the states of the scholars: they weep but do not faint, they ask but do not scream, they grieve but do not act as if dead, as the Almighty said: "Allah has sent down the best statement: a consistent Book wherein is reiteration. The skins of those who fear their Lord shiver therefrom, then their skins and their hearts relax at the remembrance of Allah." [Az-Zumar: 23]. And He said: "The believers are only those who, when Allah is mentioned, their hearts become fearful." [Al-Anfal: 2]. In Surah "Al-Anfal," the explanation of this meaning will follow, if Allah Almighty wills. And Allah, Glorified be He, clarified in these verses that the most rebellious, defiant, and hostile of the disbelievers towards the Muslims are the Jews, and the polytheists resemble them. He also clarified that the nearest of them in affection are the Christians. And Allah knows best. The Almighty's saying: "so register us among the witnesses," meaning: with the Ummah (nation) of Muhammad ﷺ who testify to the truth, based on (4) the saying of the Mighty and Majestic: "And thus we have made you a median nation that you will be witnesses over the people." [Al-Baqarah: 143]

(1) Al-Baghawi also said (2/56): He did not mean all Christians, because in their enmity towards Muslims, they are like Jews in killing Muslims, taking them captive, destroying their lands, demolishing their mosques, and burning their Mushafs (copies of the Quran). Rather, the verse is about those who embraced Islam, like the Negus (Najashi) and his companions. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas (2/37). (3) Diwan Imru' al-Qais, p. 9. "Al-Mihmal" is the sword's sling. Al-Lisan (Hamal). (4) In (Zh): "in".

सूरह अल-माएदा: आयतें 82 - 83 113

यह प्रशंसा उन लोगों के लिए है जो मुहम्मद ﷺ पर ईमान लाए, न कि उन लोगों के लिए जो अपने कुफ़्र (अविश्वास) पर अड़े रहे (1)। इसीलिए उन्होंने कहा: "और वे अहंकार नहीं करते," यानी: सच्चाई के सामने झुकने से गुरेज़ नहीं करते। अल्लाह तआला का फ़रमान: "और जब वे उस चीज़ को सुनते हैं जो रसूल पर उतारी गई है, तो तुम देखते हो कि उनकी आँखें आँसुओं से छलछला उठती हैं, क्योंकि उन्होंने सच्चाई को पहचान लिया है। वे कहते हैं, 'ऐ हमारे रब! हम ईमान लाए, सो हमें गवाही देने वालों के साथ लिख ले।'" [83] अल्लाह तआला का फ़रमान: "और जब वे उस चीज़ को सुनते हैं जो रसूल पर उतारी गई है, तो तुम देखते हो कि उनकी आँखें आँसुओं से छलछला उठती हैं," यानी: आँसुओं से भर जाती हैं। यह 'हाल' (अवस्था) के स्थान पर है, और "वे कहते हैं" भी इसी तरह है (2)। इमरुल क़ैस ने कहा: "शौक़ की वजह से मेरी आँखों के आँसू बह निकले / मेरे सीने पर यहाँ तक कि मेरे आँसुओं ने मेरी तलवार की पेटी को भिगो दिया।" (3) "मुस्तफ़ीद" (व्यापक) समाचार वह है जो बहुत अधिक और फैला हुआ हो; जैसे पानी का अधिकता के कारण छलकना। विद्वानों की ये स्थितियाँ हैं: वे रोते हैं पर बेहोश नहीं होते, वे माँगते हैं पर चिल्लाते नहीं, वे दुखी होते हैं पर मुर्दा जैसे नहीं बनते, जैसा कि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "अल्लाह ने बेहतरीन बात उतारी है, एक ऐसी किताब जिसके हिस्से एक-दूसरे से मिलते-जुलते हैं और बार-बार दोहराए जाने वाले हैं। उससे उन लोगों के रोंगटे खड़े हो जाते हैं जो अपने रब से डरते हैं, फिर उनकी खालें और उनके दिल अल्लाह की याद की ओर नरम हो जाते हैं।" [अज़-जुमर: 23]। और उन्होंने फ़रमाया: "ईमान वाले तो वही हैं कि जब अल्लाह का ज़िक्र किया जाता है, तो उनके दिल दहल जाते हैं।" [अल-अनफ़ाल: 2]। "अल-अनफ़ाल" में इंशाअल्लाह इस अर्थ का विवरण आएगा। और अल्लाह सुभानहु व तआला ने इन आयतों में स्पष्ट किया है कि मुसलमानों के प्रति काफ़िरों में सबसे अधिक विद्रोही, उद्दंड और शत्रुता रखने वाले यहूदी हैं, और मुशरिक (मूर्तिपूजक) उनके समान हैं। और उन्होंने यह भी स्पष्ट किया कि उनमें दोस्ती में सबसे करीब ईसाई हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है। अल्लाह तआला का फ़रमान: "सो हमें गवाही देने वालों के साथ लिख ले," यानी: मुहम्मद ﷺ की उम्मत के साथ जो हक की गवाही देते हैं, (4) अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के इस फ़रमान के अनुसार: "और इसी तरह हमने तुम्हें एक बीच की (सर्वश्रेष्ठ) उम्मत बनाया है ताकि तुम लोगों पर गवाह बनो।" [अल-बक़रह: 143]

(1) अल-बग़वी (2/56) ने यह भी कहा: उनका मतलब सभी ईसाई नहीं था; क्योंकि मुसलमानों के प्रति अपनी दुश्मनी में, वे यहूदियों की तरह हैं जो मुसलमानों को मारने, उन्हें बंदी बनाने, उनके देशों

को तबाह करने, उनकी मस्जिदों को गिराने और उनके मुसहफ़ों (क़ुरआन की प्रतियों) को जलाने में लिप्त रहे हैं। बल्कि यह आयत उन लोगों के बारे में है जो इस्लाम लाए, जैसे नजाशी और उनके साथी। (2) इ'राब अल-कुरआन, अन-नह़्ह़ास (2/37)। (3) दीवान इमरुल क़ैस पृ. 9, और अल-मिहमल: तलवार की पेटी। अल-लिसान (ह़मल)। (4) (ज़) में: "में"।

سورہ المائدہ: آیات ۸۲ - ۸۳ ۱۱۳

یہ تعریف ان کے لیے ہے جو محمد ﷺ پر ایمان لائے، نہ کہ ان کے لیے جو اپنے کفر پر اڑے رہے (۱)۔ اسی لیے اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ وَأَنَّهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ ﴾ یعنی: حق کی پیروی کرنے سے تکبر نہیں کرتے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَإِذَا سَمِعُوا مَا أُنزِلَ إِلَى الرَّسُولِ تَرَىٰ أَعْيُنَهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ ۖ يَقُولُونَ رَبَّنَا آمَنَّا فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ ﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَإِذَا سَمِعُوا مَا أُنزِلَ إِلَى الرَّسُولِ تَرَىٰ أَعْيُنَهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ ﴾ یعنی: آنسوؤں کے ساتھ، اور یہ حالت (حال) کے مقام پر ہے، اور اسی طرح ﴿ يَقُولُونَ ﴾ بھی (۲)۔ اور امرؤ القیس نے کہا: ففاضت دموع العين منّی صبابة / على النَّحْرِ حتى بَلَّ دَمْعِي مِحْمَلِي (۳) (ترجمہ: شوق کی وجہ سے میری آنکھ سے آنسو بہ نکلے / سینے پر یہاں تک کہ میرے آنسوؤں نے میری تلوار کے پرتلے کو بھگو دیا۔) اور "خبرِ مستفیض" وہ ہوتی ہے جو بکثرت ہو اور پھیل جائے؛ جیسے کثرت کی وجہ سے پانی کا ابلنا یا بہہ نکلنا۔ اور یہ علماء کے احوال ہیں کہ وہ روتے ہیں لیکن بے ہوش نہیں ہوتے، وہ مانگتے ہیں لیکن چلاتے نہیں، وہ غمگین ہوتے ہیں لیکن مردہ جیسے نہیں بنتے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُّتَشَابِهًا مَّثَانِيَ تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ ﴾ [الزمر: ۲۳]، اور فرمایا: ﴿ إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ ﴾ [الأنفال: ۲]۔ اور "الأنفال" میں ان شاء اللہ تعالیٰ اس معنی کی وضاحت آئے گی۔ اور اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے ان آیات میں واضح کیا ہے کہ مسلمانوں کے ساتھ دشمنی، سرکشی اور تکبر میں سب سے سخت کافر یہودی ہیں، اور مشرکین ان کے مشابہ ہیں، اور یہ واضح کیا کہ ان میں سے دوستی میں سب سے قریب نصاریٰ (عیسائی) ہیں۔ واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ ﴾ یعنی: امت محمد

ﷺ کے ساتھ جو حق کی گواہی دیتے ہیں، جیسا کہ (۴) اللہ عزوجل کا ارشاد ہے: ﴿ وَكَذَٰلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِّتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ ﴾۔

(۱) بغوی (۲/۵۶) نے یہ بھی کہا: اس سے تمام عیسائی مراد نہیں ہیں؛ کیونکہ وہ مسلمانوں کی دشمنی میں یہودیوں کی طرح ہیں، مسلمانوں کو قتل کرنے، انہیں قید کرنے، ان کے شہروں کو تباہ کرنے، ان کی مسجدیں گرانے اور ان کے مصاحف جلانے میں، بلکہ یہ آیت ان کے بارے میں ہے جو اسلام لائے جیسے نجاشی اور ان کے ساتھی۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۳۷/۲۔ (۳) دیوان امرؤ القیس ص ۹، اور "المحمل": تلوار کا پرتلہ۔ اللسان (حمل)۔ (۴) نسخہ (ظ) میں: "فی" ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 83 - 84, Page 114

[Al-Baqarah: 143] on the authority of Ibn Abbas and Ibn Jurayj (1). Al-Hasan said: Those who bear witness to faith (2). And Abu Ali said: Those who bear witness to the truthfulness of Your Prophet and Your Book. The meaning of {write us down} is: Make us, so it would be in the status of what has been written and recorded (3).

The words of the Almighty: {And why should we not believe in Allah and the truth that has come to us? And we long for our Lord to admit us among the righteous people. 84}

His words: {And why should we not believe in Allah and the truth that has come to us?} explained their insight into religion. That is, they say: Why should we not believe? Meaning: Why should we leave faith? So, "believe" is in the accusative position as a circumstantial phrase (hal) (4).

{And we long for our Lord to admit us among the righteous people} meaning: among the nation of Muhammad (5) ﷺ, proven by His words: {that the earth is inherited by My righteous servants} [Al-Anbiya: 105], referring to the nation of Muhammad ﷺ.

There is an ellipsis in the speech, meaning: we long for our Lord to admit us into Paradise. It was said: "with" (ma'a) means "in" (fi) (6) just as "in" is mentioned meaning "with"; you say: I was among those who met the prince; meaning: with those who met the prince.

"Tama'" (longing/greed) can be with or without doubling of consonants (7); it is said: "tama'a fihi tama'an, wa tama'atan, wa tama'iyatan" with lightening, so he is "tami'" (8).

---

(1) Reported from them by At-Tabari 8/603, and also reported from Ibn Abbas by Al-Hakim 2/313 and he authenticated it. (2) An-Nukat wal-'Uyun 2/58. (3) Majma' al-Bayan 6/176, and Abu Ali is al-Jubba'i. (4) Ma'ani al-Quran by Az-Zajjaj 2/200. (5) Al-Wasit by Al-Wahidi 2/219, and Tafsir Al-Baghawi 2/58. (6) Al-Samin said in Al-Durr Al-Masun 4/402: There is no need for it; because the meaning stands independently while keeping the word in its original sense. (7) In (D): "mukhaffafan" and "ghayr muhaqqaq" (lightened and not verified). (8) Al-Sihah (T-M-'). The author of Al-Lisan mentioned (T-M-'): "tama'iyah" (with shadda), he said: Some of them denied the doubling.

सूरा अल-मायदा: आयत 83 - 84, पृष्ठ 114

[अल-बक़रह: 143] इब्न अब्बास और इब्न जुरैज से (1)। हसन ने कहा: वे जो ईमान की गवाही देते हैं (2)। अबू अली ने कहा: वे जो आपके पैगंबर और आपकी पुस्तक की सच्चाई की गवाही देते हैं। और {हमें लिख लें} का अर्थ है: हमें बना दें, तो यह उस स्थिति में होगा जो लिखा और दर्ज किया गया है (3)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और हमें क्या हुआ है कि हम अल्लाह और उस सच्चाई पर जो हमारे पास आई है ईमान न लाएँ जबकि हम उम्मीद रखते हैं कि हमारा रब हमें नेक लोगों के साथ दाखिल करेगा। 84}

उनका यह कथन: {और हमें क्या हुआ है कि हम अल्लाह और उस सच्चाई पर जो हमारे पास आई है ईमान न लाएँ} धर्म में उनकी अंतर्दृष्टि को स्पष्ट करता है, यानी वे कहते हैं: हमें क्या हुआ है कि हम ईमान न लाएँ यानी: हमें क्या हुआ है कि हम ईमान छोड़ दें? तो "नू'मिनु" (हम ईमान लाते हैं) व्याकरण की दृष्टि से 'हाल' (परिस्थिति) के रूप में 'नसब' (द्वितीया विभक्ति) की स्थिति में है (4)।

{और हम उम्मीद रखते हैं कि हमारा रब हमें नेक लोगों के साथ दाखिल करेगा} यानी: मुहम्मद ﷺ की उम्मत के साथ (5), जिसका प्रमाण अल्लाह का यह कथन है: {कि धरती के वारिस मेरे नेक बंदे होंगे} [अल-अंबिया: 105] इससे मुहम्मद ﷺ की उम्मत मुराद है।

और कलाम में एक छिपा हुआ अर्थ है, यानी: हम उम्मीद करते हैं कि हमारा रब हमें जन्नत में दाखिल करेगा। और कहा गया है कि: "मा'आ" (साथ) यहाँ "फी" (में) के अर्थ में है (6) जैसे "फी" कभी "मा'आ" के अर्थ में आता है; आप कहते हैं: मैं उन लोगों में (फी) था जो अमीर से मिले; यानी: उन लोगों के साथ (मा'आ) जो अमीर से मिले।

'तमअ' (लालसा) लफ्ज़ हल्का (मुख़फ़्फ़) और गैर-हल्का दोनों तरह से आता है (7); कहा जाता है: 'तमआ फ़ीहि तमअन' और 'तमाअतन' और 'तमाइयतन' हल्के रूप में, तो वह 'तमिअ' है (8)।

---

(1) इसे अल-तबरी 8/603 ने उन दोनों से रिवायत किया है, और अल-हाकिम 2/313 ने भी इब्न अब्बास से इसे रिवायत किया है और इसे सहीह कहा है। (2) अल-नुकत वल-उयून 2/58। (3) मज्म उल-बयान 6/176, और अबू अली अल-जुब्बाई हैं। (4) मआनी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज 2/200। (5) अल-वसीत अल-वाहिदी 2/219, और तफ़्सीर अल-बगवी 2/58। (6) अल-समीन ने अद-दुर

अल-मसून 4/402 में कहा: इसकी कोई आवश्यकता नहीं है; क्योंकि शब्द को उसके मूल अर्थ पर रखते हुए भी अर्थ स्वतंत्र रूप से स्पष्ट है। (7) (द) पांडुलिपि में: "मुख़फ़फ़न व ग़ैर मुहाक़क़न"। (8) अल-सिहाह (त-म-अ)। और अल-लिसान के लेखक ने उल्लेख किया (त-म-अ): 'तमाइयह' (तशदीद के साथ), उन्होंने कहा: कुछ ने तशदीद से इनकार किया है।

سورہ المائدہ: آیات 83 - 84، صفحہ 114

[البقرہ: 143] ابن عباس اور ابن جریج سے مروی ہے (1)۔ اور حسن نے کہا: وہ جو ایمان کی گواہی دیتے ہیں (2)۔ اور ابو علی نے کہا: وہ جو تمہارے نبی اور تمہاری کتاب کی تصدیق کی گواہی دیتے ہیں۔ اور {فاکتبنا} (پس ہمیں لکھ لے) کا معنی ہے: ہمیں بنا دے، تو یہ اس چیز کے درجے میں ہوگا جو لکھی اور درج کی جا چکی ہو (3)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور ہمیں کیا ہوا ہے کہ ہم اللہ پر اور اس حق پر جو ہمارے پاس آیا ہے ایمان نہ لائیں؟ حالانکہ ہم امید رکھتے ہیں کہ ہمارا رب ہمیں نیک لوگوں کے ساتھ داخل کرے گا۔ {84

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور ہمیں کیا ہوا ہے کہ ہم اللہ پر اور اس حق پر جو ہمارے پاس آیا ہے ایمان نہ لائیں؟} دین میں ان کی بصیرت کو واضح کرتا ہے، یعنی وہ کہتے ہیں: ہمیں کیا ہوا ہے کہ ہم ایمان نہ لائیں؟ یعنی: ہمیں کیا ہوا ہے کہ ہم ایمان کو چھوڑنے والے بنیں؟ پس "نؤمن" (ہم ایمان لائیں) حال کی بنا پر محل نصب میں ہے (4)۔

{اور ہم امید رکھتے ہیں کہ ہمارا رب ہمیں نیک لوگوں کے ساتھ داخل کرے گا} یعنی: امت محمد ﷺ کے ساتھ (5)، جس کی دلیل اللہ کا یہ قول ہے: {کہ زمین کے وارث میرے نیک بندے ہوں گے} [الانبیاء: 105] اس سے امت محمد ﷺ مراد ہے۔

اور کلام میں ایک پوشیدہ لفظ (اضمار) ہے، یعنی: ہم امید رکھتے ہیں کہ ہمارا رب ہمیں جنت میں داخل کرے۔ اور کہا گیا ہے کہ: "مع" (ساتھ) یہاں "فی" (میں) کے معنی میں ہے (6) جیسا کہ

"فی" کبھی "مع" کے معنی میں آتا ہے؛ آپ کہتے ہیں: میں ان لوگوں میں (فی) تھا جو امیر سے ملے؛ یعنی: ان لوگوں کے ساتھ (مع) جو امیر سے ملے۔

"طمع" مخفف اور غیر مخفف دونوں طرح استعمال ہوتا ہے (7)؛ کہا جاتا ہے: "طمع فیہ طمعاً" اور "طماعۃً" اور "طماعیۃً" تخفیف کے ساتھ، پس وہ "طمع" ہے (8)۔

---

(1) اسے طبری 8/603 نے ان دونوں سے روایت کیا ہے، اور حاکم 2/313 نے بھی ابن عباس سے اسے روایت کیا ہے اور اسے صحیح قرار دیا ہے۔ (2) النکت والعیون 2/58۔ (3) مجمع البیان 6/176، اور ابو علی الجبائی ہیں۔ (4) معانی القرآن للزجاج 2/200۔ (5) الوسیط للواحدی 2/219، اور تفسیر البغوی 2/58۔ (6) السمین نے الدر المصون 4/402 میں کہا: اس کی ضرورت نہیں ہے؛ کیونکہ لفظ کو اس کے اصلی معنی پر برقرار رکھتے ہوئے بھی معنی واضح ہے۔ (7) (د) میں ہے: مخففاً و غیر محقق۔ (8) الصحاح (طمع)۔ اور لسان العرب کے مصنف نے ذکر کیا (طمع): طماعیۃ (تشدید کے ساتھ)، انہوں نے کہا: بعض نے تشدید کا انکار کیا ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 85 - 87 115

Allah says: {So Allah rewarded them for what they said with gardens beneath which rivers flow, wherein they abide eternally. And that is the reward of the doers of good. [85] But those who disbelieve and deny Our signs - those are the companions of Hellfire. [86]}

Allah's saying: {So Allah rewarded them for what they said with gardens} is evidence of the sincerity of their faith and the truthfulness of their words. So Allah answered their request and fulfilled their hope. And thus, whoever's faith is sincere and whose certainty is true, their reward shall be Paradise.

Then He said: {But those who disbelieve} from among the Jews, the Christians, and the polytheists {and deny Our signs - those are the companions of Hellfire.} Al-Jahim (Hellfire) is a fire that burns intensely. It is said: "A person stoked (jahhama) the fire" when they intensified its burning. It is also said of a lion's eye: jahmah, due to the intensity of its burning glare (1). It is also said of war (2). A poet said:

And war, its burning fury does not leave room for conceit or vanity, Except for the youth who is steadfast in calamities, and the horse that is hardy. (3)

Allah's saying: {O you who have believed, do not prohibit the good things which Allah has made lawful to you and do not transgress. Indeed, Allah does not like transgressors. [87]}

Allah's saying: {O you who have believed, do not prohibit the good things which Allah has made lawful to you and do not transgress.} There are five issues regarding this:

---

(1) In the manuscript copies: "its lighting". In Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/200 (and the wording is from him): "its burning", and what is confirmed is from (M). (2) In Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj and others, it is said for the fuel of war, which is the intensity of fighting in it: jahim. (3) The two verses are by Sa'd ibn Malik ibn Dubay'ah ibn Tha'labah, one of the leaders of Bakr ibn Wa'il, as in al-Aghani 5/46, al-Mu'talif wal-Mukhtalif by al-Amidi p. 198, al-Hulal by al-Batalyusi p. 246, and al-Khizanah 1/468. Sibawayh attributed them in al-Kitab 2/324 to al-Harith ibn 'Abbad, and they are in Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/201 without attribution. Al-Baghdadi said: Al-takhayyul: arrogance; al-mirah with a kasra on the mim: activity; al-najdah: strength and prowess in war. Al-waqah with a fatha on the waw: a horse whose hoof is hard and strong, and from it comes the word waqahah (boldness/shamelessness).

सूरह अल-माइदाह: आयतें 85 - 87 115

अल्लाह तआला का फरमान है: {तो अल्लाह ने उन्हें उनके कहने के बदले ऐसे बाग दिए जिनके नीचे नदियाँ बहती हैं, जिनमें वे हमेशा रहेंगे। और यह नेकी करने वालों का बदला है। [85] और जिन लोगों ने कुफ्र किया और हमारी आयतों को झुठलाया, वही जहन्नम वाले हैं। [86]}

अल्लाह का फरमान: {तो अल्लाह ने उन्हें उनके कहने के बदले बाग दिए} उनके ईमान के इखलास और उनकी बात की सच्चाई की दलील है। तो अल्लाह ने उनकी दुआ कबूल की और उनकी उम्मीद पूरी की। और इसी तरह, जिसका ईमान खालिस हो और जिसका यकीन सच्चा हो; उसका बदला जन्नत होगा।

फिर फरमाया: {और जिन लोगों ने कुफ्र किया} यहूदियों, ईसाइयों और मुशरिकों में से {और हमारी आयतों को झुठलाया, वही जहन्नम वाले हैं।} 'जहीम' का अर्थ है बहुत तेज दहकती आग। कहा जाता है: 'फलां ने आग को दहकाया' जब उसने उसे और तेज जलाया। शेर की आँखों के लिए भी 'जहमा' कहा जाता है; उसकी तेज चमक के कारण (1)। यह युद्ध के लिए भी कहा जाता है (2), शायर कहता है:

और युद्ध, उसकी दहकती आग के सामने अहंकार और घमंड नहीं टिकता, सिवाय उस नौजवान के जो विपत्तियों में सब्र करने वाला हो, और वह घोड़ा जो सख्त हो। (3)

अल्लाह का फरमान: {ऐ ईमान वालो! उन पाकीज़ा चीज़ों को हराम न करो जो अल्लाह ने तुम्हारे लिए हलाल की हैं और हद से न बढ़ो। बेशक अल्लाह हद से बढ़ने वालों को पसंद नहीं करता। [87]}

अल्लाह का फरमान: {ऐ ईमान वालो! उन पाकीज़ा चीज़ों को हराम न करो जो अल्लाह ने तुम्हारे लिए हलाल की हैं और हद से न बढ़ो।} इसमें पाँच मसले हैं:

---

(1) हस्तलिखित प्रतियों में: "उसे जलाना"। ज़ज्ज़ाज की 'मआनी अल-क़ुरआन' 2/200 में (और शब्द उन्हीं के हैं): "उसका दहकना", और (M) से जो पुष्ट है वही है। (2) ज़ज्ज़ाज और अन्य लोगों की 'मआनी अल-क़ुरआन' में है कि युद्ध के ईंधन के लिए 'जाहिम' कहा जाता है, जिसका अर्थ युद्ध की तीव्रता है। (3) ये दो शेर साद बिन मलिक बिन दुबयआ बिन सालबा के हैं, जो बक्र बिन वाइल के सरदारों में से एक थे, जैसा कि अल-अघानी 5/46, अल-मुतलिफ वल-मुख्तलिफ (आमिदी) पृ. 198, अल-हुलाल (बतल्युसी) पृ. 246 और अल-खिजाना 1/468 में है। सिबावैह ने 'अल-किताब' 2/324 में

इन्हें हारिस बिन अब्बाद से जोड़ा है, और ज़ज्ज़ाज की 'मआनी अल-क़ुरआन' 2/201 में ये बिना किसी श्रेय के हैं। बगदादी ने कहा: 'अल-तखय्युल' का अर्थ है घमंड; 'अल-मिराह' (मीम के नीचे ज़ेर के साथ) का अर्थ है फुर्ती; 'अल-नजदा' का अर्थ है युद्ध में ताकत और वीरता। 'अल-वक़ाह' (वाव पर जबर के साथ) वह घोड़ा है जिसके खुर बहुत सख्त और मजबूत हों, और इसी से 'वकाहत' (ढिठाई/बेशर्मी) शब्द बना है।

سورہ المائدہ: آیات ۸۵ - ۸۷ ۱۱۵

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿پس اللہ نے انہیں ان کے اس قول کے بدلے وہ باغات عطا فرمائے جن کے نیچے نہریں بہہ رہی ہیں، وہ ان میں ہمیشہ رہیں گے۔ اور یہی محسنوں (نیکوکاروں) کا صلہ ہے ﴿۸۵﴾ اور جن لوگوں نے کفر کیا اور ہماری آیتوں کو جھٹلایا، وہی دوزخ والے ہیں ﴿۸۶﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿پس اللہ نے انہیں ان کے اس قول کے بدلے باغات عطا فرمائے﴾ ان کے ایمان کے اخلاص اور ان کے قول کی سچائی پر دلیل ہے۔ پس اللہ نے ان کے سوال کا جواب دیا اور ان کی امید پوری فرمائی، اور اسی طرح جس کا ایمان خالص ہو اور جس کا یقین سچا ہو؛ اس کا بدلہ جنت ہے۔

پھر فرمایا: ﴿اور جن لوگوں نے کفر کیا﴾ یہودیوں، عیسائیوں اور مشرکین میں سے ﴿اور ہماری آیتوں کو جھٹلایا، وہی دوزخ والے ہیں﴾۔ 'جحیم' سے مراد نہایت تیز بھڑکتی ہوئی آگ ہے۔ کہا جاتا ہے: 'فلاں نے آگ کو بھڑکایا' جب اس نے اس کے جلنے کو تیز کر دیا۔ اور شیر کی آنکھ کے لیے بھی 'جحمہ' کا لفظ استعمال ہوتا ہے، اس کی شدید چمک کی وجہ سے (۱)۔ اور یہ لفظ جنگ کے لیے بھی استعمال ہوتا ہے (۲)، شاعر کہتا ہے:

والحربُ لا يبقى لجا ـ جمها التَّخَيُّلُ والمِراحُ إلا الفتى الصَّبَّارُ في النَّـ ـجدات والفرسُ الوقَاحُ (۳)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اے ایمان والو! ان پاکیزہ چیزوں کو حرام نہ کرو جو اللہ نے تمہارے لیے حلال کی ہیں اور حد سے نہ بڑھو، بے شک اللہ حد سے بڑھنے والوں کو پسند نہیں کرتا ﴿۸۷﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اے ایمان والو! ان پاکیزہ چیزوں کو حرام نہ کرو جو اللہ نے تمہارے لیے حلال کی ہیں اور حد سے نہ بڑھو﴾۔ اس میں پانچ مسائل ہیں:

---

(۱) قلمی نسخوں میں 'ایقادها' (اسے جلانا) ہے، اور زجاج کی 'معانی القرآن' ۲/ ۲۰۰ میں (اور یہ الفاظ ان کے ہیں) 'توقدها' (اس کا دہکنا) ہے، اور (م) سے ثابت شدہ وہی ہے۔ (۲) زجاج وغیرہ کی 'معانی القرآن' میں ہے کہ جنگ کے ایندھن یعنی جنگ کی شدت کے لیے 'جاحم' کہا جاتا ہے۔ (۳) یہ دونوں اشعار سعد بن مالک بن ضبیعہ بن ثعلبہ کے ہیں، جو بکر بن وائل کے سرداروں میں سے ایک تھے، جیسا کہ الاغانی ۵/ ۴۶، الموتلف والمختلف (آمدی) ص ۱۹۸، الحلل (بطلیوسی) ص ۲۴۶، اور الخزانہ ۱/ ۴۶۸ میں ہے۔ سیبویہ نے 'الکتاب' ۲/ ۳۲۴ میں ان کی نسبت حارث بن عباد کی طرف کی ہے، اور زجاج کی 'معانی القرآن' ۲/ ۲۰۱ میں یہ بغیر نسبت کے ہیں۔ بغدادی نے کہا: 'التخیل' کا معنی تکبر ہے، اور 'المراح' (میم کے کسرہ کے ساتھ) کا معنی چستی و نشاط ہے، اور 'النجدہ' کا معنی جنگ میں شدت اور دلیری ہے۔ 'الوقاح' (واؤ کے فتحہ کے ساتھ) وہ گھوڑا ہے جس کے سم سخت اور مضبوط ہوں، اور اسی سے 'وقاحت' (گستاخی/بے شرمی) کا لفظ نکلا ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 87 [Page] 116

First: Al-Tabari narrated from Ibn Abbas that the verse was revealed concerning a man who came to the Prophet (ﷺ) and said: "O Messenger of Allah, when I eat meat, I become aroused and my desire overtakes me, so I have forbidden meat for myself." Then Allah revealed this verse (1).

It was also said: It was revealed concerning a group of the companions of the Messenger of Allah (ﷺ) - including Abu Bakr, Ali, Abdullah bin Masud, Abdullah bin Amr (2), Abu Dharr Al-Ghifari, Salim the freed slave of Abu Hudhayfah, Al-Miqdad bin Al-Aswad, Salman Al-Farsi, and Ma'qal bin Muqarrin - who gathered at the house of Uthman bin Maz'un and agreed to fast by day, stand in prayer at night, not sleep on beds, not eat meat or fat (3), not approach women or perfume, wear hairshirts (4), renounce the world, wander the earth, become monks, and castrate themselves. Then Allah the Almighty revealed this verse.

There are many reports with this meaning, even if they do not mention the revelation, including:

Second: Muslim narrated (5) from Anas that a group of the Prophet's (ﷺ) companions asked the wives of the Prophet (ﷺ) about his private deeds. Some said: "I will not marry women," some said: "I will not eat meat," and others said: "I will not sleep on a bed." So the Prophet praised and thanked Allah and said: "What is the matter with people who say such and such? I pray and I sleep, I fast and I break my fast, and I marry women. Whoever turns away from my Sunnah is not of me."

Al-Bukhari (6) also narrated it from Anas, with the wording: Three groups of people came to the houses of the wives...

---

(1) Tafsir al-Tabari 8/613, and also narrated by al-Tirmidhi (3054) who said: Hasan Gharib. (2) In (m): Umar, and what is confirmed is from the rest of the copies, which matches what is in Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 199. The text is from it, and al-Baghawi mentioned the report 2/59, and it occurred as: Abdullah bin Umar. (3) Meaning: fat. Lisan [al-Arab] (wadk). (4) Plural of mis'h, which is a garment made of hair. The small plural is amsah, and the large plural is musuh. Lisan [al-Arab] (mas'h). (5) In his Sahih (1401), and it is with Ahmad (13534). (6) In his Sahih (5063).

सूरह अल-मैदाह: आयत 87 [पृष्ठ] 116

पहला: अल-तबरी ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि यह आयत एक व्यक्ति के बारे में उतरी थी जो पैगंबर (ﷺ) के पास आया और कहा: "हे अल्लाह के रसूल, जब मैं मांस खाता हूं, तो मैं उत्तेजित हो जाता हूं और मेरी इच्छा मुझ पर हावी हो जाती है, इसलिए मैंने अपने ऊपर मांस हराम कर लिया है।" तब अल्लाह ने यह आयत नाजिल फरमाई (1)।

कहा गया है: यह पैगंबर (ﷺ) के साथियों के एक समूह के बारे में उतरी थी - जिसमें अबू बक्र, अली, अब्दुल्ला बिन मसूद, अब्दुल्ला बिन अम्र (2), अबू ज़र अल-ग़िफ़ारी, अबू हुज़ैफ़ा के आज़ाद किए हुए गुलाम सालिम, अल-मिक़दाद बिन अल-असवद, सलमान अल-फ़ारसी और मअक़िल बिन मुक़र्रिन शामिल थे - जो उस्मान बिन मज़ऊन के घर पर इकट्ठा हुए और इस बात पर सहमत हुए कि वे दिन में रोज़ा रखेंगे, रात को नमाज़ में खड़े रहेंगे, बिस्तरों पर नहीं सोएंगे, मांस या चर्बी (3) नहीं खाएंगे, औरतों या इत्र के पास नहीं जाएंगे, बालों से बने कपड़े (मसुह) (4) पहनेंगे, दुनिया को त्याग देंगे, धरती पर घूमेंगे, संन्यासी बन जाएंगे और खुद को नपुंसक बना लेंगे। तब अल्लाह तआला ने यह आयत नाजिल फरमाई।

इस अर्थ में बहुत सी खबरें हैं, भले ही उनमें नुज़ूल (अवतरण) का ज़िक्र न हो, वे हैं:

दूसरा: मुस्लिम ने अनस से रिवायत की है (5) कि पैगंबर (ﷺ) के साथियों के एक समूह ने पैगंबर (ﷺ) की पत्नियों से उनके निजी कार्यों के बारे में पूछा। उनमें से कुछ ने कहा: "मैं महिलाओं से विवाह नहीं करूँगा," कुछ ने कहा: "मैं मांस नहीं खाऊँगा," और अन्य ने कहा: "मैं बिस्तर पर नहीं सोऊँगा।" तो पैगंबर ने अल्लाह की प्रशंसा और स्तुति की और कहा: "उन लोगों का क्या हाल है जो ऐसा-वैसा कहते हैं? मैं नमाज़ भी पढ़ता हूँ और सोता भी हूँ, रोज़ा भी रखता हूँ और इफ़्तार भी करता हूँ, और महिलाओं से निकाह भी करता हूँ। जो मेरी सुन्नत से मुँह मोड़ ले, वह मुझसे नहीं है।"

अल-बुखारी ने भी (6) अनस से इसे रिवायत किया है, जिसके शब्द हैं: तीन लोगों का एक समूह पैगंबर की पत्नियों के घरों में आया...

---

(1) तफ़्सीर अल-तबरी 8/613, और इसे अल-तिर्मिज़ी (3054) ने भी रिवायत किया है और कहा: हसन ग़रीब। (2) (म) में: उमर, और बाकी प्रतियों से जो पुष्ट है वह वाहिदी की असबाब अल-नुज़ूल पृ. 199 में जो है उसके अनुरूप है। और कथन उसी से है, और अल-बगवी ने खबर 2/59 का उल्लेख

किया है, और उसमें यह: अब्दुल्ला बिन उमर के रूप में आया है। (3) यानी: चिकनाई/चर्बी। लिसान (वदक)। (4) मिस्ह का बहुवचन, जो बालों से बना कपड़ा है, और अल्प बहुवचन: अम्साह है, और अधिक बहुवचन: मसूह है। लिसान (मसह)। (5) उनके सहीह (1401) में, और यह अहमद (13534) के पास है। (6) उनके सहीह (5063) में।

سورة المائدہ: آیت 87 [صفحہ] 116

پہلی: الطبری نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ یہ آیت ایک ایسے شخص کے بارے میں نازل ہوئی جو نبی اکرم ﷺ کے پاس آیا اور عرض کیا: "یا رسول اللہ، جب میں گوشت کھاتا ہوں تو مجھ میں شہوت پیدا ہو جاتی ہے اور میری خواہش مجھ پر غالب آ جاتی ہے، اس لیے میں نے گوشت کو اپنے اوپر حرام کر لیا ہے۔" تب اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی (1)۔

اور کہا گیا ہے کہ: یہ رسول اللہ ﷺ کے صحابہ کی ایک جماعت کے بارے میں نازل ہوئی - جن میں ابوبکر، علی، عبداللہ بن مسعود، عبداللہ بن عمرو (2)، ابوذر غفاری، سالم مولیٰ ابی حذیفہ، مقداد بن اسود، سلمان فارسی اور معقل بن مقرن شامل تھے - جنہوں نے عثمان بن مظعون کے گھر میں اجتماع کیا اور اس بات پر اتفاق کیا کہ وہ دن میں روزہ رکھیں گے، رات بھر قیام کریں گے، بستروں پر نہیں سوئیں گے، گوشت اور چکنائی (3) نہیں کھائیں گے، عورتوں اور خوشبو کے قریب نہیں جائیں گے، ٹاٹ کے لباس (4) پہنیں گے، دنیا کو ترک کر دیں گے، زمین میں سیاحت کریں گے، رہبانیت اختیار کریں گے اور اپنے آپ کو نامرد بنا لیں گے۔ تب اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی۔

اس معنی کی خبریں بہت سی ہیں اگرچہ ان میں نزول کا ذکر نہیں ہے، اور وہ یہ ہیں:

دوسری: مسلم نے (5) انس سے روایت کی ہے کہ نبی اکرم ﷺ کے صحابہ میں سے کچھ لوگوں نے نبی اکرم ﷺ کی ازواج مطہرات سے آپ کے پوشیدہ اعمال کے بارے میں دریافت کیا۔ تو ان میں سے بعض نے کہا: میں عورتوں سے نکاح نہیں کروں گا، بعض نے کہا: میں گوشت نہیں کھاؤں گا، اور بعض نے کہا: میں بستر پر نہیں سوؤں گا۔ تو آپ ﷺ نے اللہ کی حمد و ثناء بیان

فرمائی اور فرمایا: "ان لوگوں کا کیا حال ہے جو ایسی ایسی باتیں کرتے ہیں؟ میں تو نماز بھی پڑھتا ہوں اور سوتا بھی ہوں، روزہ بھی رکھتا ہوں اور افطار بھی کرتا ہوں، اور عورتوں سے نکاح بھی کرتا ہوں، تو جس نے میری سنت سے اعراض کیا وہ مجھ سے نہیں ہے۔"

اور اسے بخاری نے (6) بھی انس سے روایت کیا ہے، ان کے الفاظ یہ ہیں کہ: تین افراد کی ایک جماعت ازواج مطہرات کے گھروں میں آئی...

---

(1) تفسیر الطبری 8/613، اور اسے ترمذی (3054) نے بھی روایت کیا ہے اور کہا: حسن غریب۔ (2) نسخہ (م) میں: عمر، اور باقی نسخوں سے جو ثابت ہے وہی ہے، اور یہ واحدی کی اسباب النزول ص 199 کے موافق ہے۔ اور عبارت اسی سے ہے، اور بغوی نے خبر 2/59 کا ذکر کیا ہے، اور اس میں "عبداللہ بن عمر" واقع ہوا ہے۔ (3) یعنی: چکنائی۔ اللسان (ودک)۔ (4) مسح کی جمع، جو بالوں کا لباس ہے، اور جمع قلت: امساح، اور جمع کثرت: مسوح ہے۔ اللسان (مسح)۔ (5) اپنی صحیح (1401) میں، اور یہ احمد (13534) کے ہاں ہے۔ (6) اپنی صحیح (5063) میں۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 87 | 117

The Prophet (ﷺ) [people] used to ask about his worship. When they were informed about it, it was as if they considered it too little. They said, "Where are we compared to the Prophet (ﷺ)? Allah has forgiven his past and future sins?!" One of them said, "As for me, I will pray all night forever." Another said(1), "As for me, I will fast every day(2) and never break my fast." Another said, "And I will isolate(3) myself from women and never marry." Then the Messenger of Allah (ﷺ) came and said, "Are you the ones who said(4) such and such? By Allah, I am the most fearful of Allah among you and the most conscious of Him, but I fast and break my fast, I pray and I sleep, and I marry women. So whoever turns away from my Sunnah is not of me." And they both (Bukhari and Muslim) recorded(5) from Sa'd bin Abi Waqqas that he said: Uthman bin Maz'oon wanted to practice celibacy, but the Prophet (ﷺ) forbade him. Had he allowed him, we would have castrated ourselves. Imam Ahmad bin Hanbal (may Allah be pleased with him) recorded in his "Musnad": Abu al-Mughira told us: Mu'an bin Rifa'a told us: Ali bin Yazid told me, from Al-Qasim, from Abu Umama al-Bahili (may Allah be pleased with him), who said: We went out with the Messenger of Allah (ﷺ) in one of his military expeditions. A man passed by a cave that had some water in it. He said to himself that he should stay in that cave, sustaining himself with the water in it and eating the greens around it, and detach himself from(6) the world. He said: "If only I could go to the Prophet (ﷺ) and mention that to him. If he permits me, I will do it; otherwise, I will not." So he went to him and said: "O Prophet of Allah, I passed by a cave containing what sustains me of water and greens, and I told myself that I should stay in it and detach myself from(7) the world." The Prophet (ﷺ) said(8): "I was not sent with Judaism or Christianity, but I was sent with the easy, natural monotheism (Al-Hanifiyya)..."

(1) In the manuscripts: "the other," and what is established is from (M), which corresponds to what is in Sahih al-Bukhari. (2) His saying: "Ad-Dahr" (the era/forever), from (M), which corresponds to what is in Sahih al-Bukhari. (3) In (M): "As for me, I isolate," and in Bukhari: "I isolate." (4) In the manuscripts: "You are the ones saying," and what is established is from (M), which corresponds to what is in Sahih al-Bukhari. (5) Sahih al-Bukhari (5073), and Sahih Muslim (1402). (6) In (M): "from." (7) In the Musnad: "from." (8) In (M): "The Prophet said to him."

सूरह अल-मा'इदा: आयत 87 | 117

नबी (ﷺ) की इबादत के बारे में लोग पूछते थे। जब उन्हें इसके बारे में बताया गया, तो ऐसा लगा जैसे उन्होंने इसे कम समझा। उन्होंने कहा, "नबी (ﷺ) के मुकाबले हम कहाँ हैं? अल्लाह ने उनके पिछले और अगले गुनाह माफ़ कर दिए हैं?!" उनमें से एक ने कहा, "जहाँ तक मेरी बात है, मैं हमेशा पूरी रात नमाज़ पढ़ूँगा।" दूसरे ने कहा(1), "जहाँ तक मेरी बात है, मैं हमेशा रोज़ा रखूँगा(2) और कभी इफ़्तार नहीं करूँगा।" एक और ने कहा, "और मैं औरतों से अलग(3) रहूँगी और कभी शादी नहीं करूँगा।" फिर अल्लाह के रसूल (ﷺ) आए और फ़रमाया: "क्या तुम वही लोग हो जिन्होंने ऐसा-ऐसा कहा है(4)? अल्लाह की क़सम, मैं तुम सब में अल्लाह से सबसे ज़्यादा डरने वाला और उसका सबसे ज़्यादा तक़वा रखने वाला हूँ, लेकिन मैं रोज़ा भी रखता हूँ और इफ़्तार भी करता हूँ, नमाज़ भी पढ़ता हूँ और सोता भी हूँ, और औरतों से शादी भी करता हूँ। तो जो मेरी सुन्नत से मुँह मोड़ेगा, वह मुझमें से नहीं है।" और उन दोनों (बुखारी और मुस्लिम) ने इसे रिवायत किया है(5) साद बिन अबी वक़्क़ास से, उन्होंने कहा: उस्मान बिन मज़ून ने दुनिया छोड़ने (ब्रह्मचर्य) का इरादा किया, तो नबी (ﷺ) ने उन्हें इससे मना कर दिया। अगर वह उन्हें इसकी इजाज़त दे देते, तो हम खुद को नामर्द (खस्सी) बना लेते। इमाम अहमद बिन हंबल (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने अपनी "मुसनद" में रिवायत किया है: हमें अबू अल-मुग़ीरा ने बताया: मुआन बिन रिफ़ा'आ ने हमें बताया: अली बिन यज़ीद ने मुझसे बयान किया, अल-कासिम से, उन्होंने अबू उमामा अल-बाहीली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से, उन्होंने कहा: हम अल्लाह के रसूल (ﷺ) के साथ उनकी एक मुहिम पर निकले। एक आदमी एक ऐसी गुफा के पास से गुज़रा जिसमें थोड़ा पानी था। उसने अपने मन में सोचा कि वह उस गुफा में ठहर जाए, वहीं के पानी से गुज़ारा करे और आस-पास की घास-फूस खाए, और दुनिया से अलग(6) हो जाए। उसने कहा: "काश मैं नबी (ﷺ) के पास जाऊँ और उनसे इसका ज़िक्र करूँ। अगर वह मुझे इजाज़त दे दें तो मैं ऐसा करूँवरना नहीं।" तो वह उनके पास आया और कहा: "ऐ अल्लाह के नबी, मैं एक ऐसी गुफा के पास से गुज़रा जिसमें मेरे गुज़ारे के लायक पानी और सब्ज़ी है, तो मैंने अपने दिल में सोचा कि मैं उसमें ठहर जाऊँ और दुनिया से अलग(7) हो जाऊँ।" नबी (ﷺ) ने फ़रमाया(8): "मुझे यहूदियत या ईसाइयत देकर नहीं भेजा गया, बल्कि मुझे आसान तौहीद (अल-हनीफ़िया) के साथ भेजा गया है..."

(1) हस्तलिखित प्रतियों में: "दूसरा," और जो स्थापित है वह (M) से है, जो सहीह अल-बुखारी में मौजूद पाठ के अनुरूप है। (2) उनका कहना: "अद-दह्र" (हमेशा), (M) से है, जो सहीह अल-बुखारी में मौजूद पाठ के अनुरूप है। (3) (M) में: "जहाँ तक मेरी बात है, मैं अलग रहता हूँ," और बुखारी में:

"मैं अलग रहता हूँ।" (4) हस्तलिखित प्रतियों में: "तुम वे हो जो कहने वाले हो," और जो स्थापित है वह (M) से है, जो सहीह अल-बुखारी में मौजूद पाठ के अनुरूप है। (5) सहीह अल-बुखारी (5073), और सहीह मुस्लिम (1402)। (6) (M) में: "से।" (7) मुसनद में: "से।" (8) (M) में: "तो नबी ने उनसे कहा।"

نبی ﷺ کی عبادت کے بارے میں لوگ سوال کرتے تھے۔ جب انہیں اس بارے میں بتایا گیا تو گویا انہوں نے اسے کم سمجھا۔ انہوں نے کہا: "نبی ﷺ کے مقابلے میں ہم کہاں ہیں؟ اللہ نے ان کے اگلے پچھلے تمام گناہ معاف فرما دیے ہیں؟!" ان میں سے ایک نے کہا: "میں تو ہمیشہ ساری رات نماز پڑھوں گا۔" دوسرے نے کہا(۱): "میں تو ہمیشہ روزہ رکھوں گا(۲) اور کبھی ناغہ نہیں کروں گا۔" ایک اور نے کہا: "اور میں عورتوں سے الگ تھلگ(۳) رہوں گا اور کبھی شادی نہیں کروں گا۔" پھر رسول اللہ ﷺ تشریف لائے اور فرمایا: "کیا تم وہی لوگ ہو جنہوں نے ایسا ایسا کہا ہے(۴)؟ اللہ کی قسم! میں تم سب سے زیادہ اللہ سے ڈرنے والا اور اس کا تقویٰ رکھنے والا ہوں، لیکن میں روزہ بھی رکھتا ہوں اور افطار بھی کرتا ہوں، نماز بھی پڑھتا ہوں اور سوتا بھی ہوں، اور عورتوں سے نکاح بھی کرتا ہوں۔ تو جس نے میری سنت سے اعراض کیا وہ مجھ میں سے نہیں ہے۔" اور اسے (بخاری و مسلم) دونوں نے(۵) سعد بن ابی وقاصؓ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: عثمان بن مظعونؓ نے ترکِ دنیا (رہبانیت) کا ارادہ کیا تو نبی ﷺ نے انہیں اس سے منع فرما دیا۔ اگر آپ ﷺ انہیں اس کی اجازت دے دیتے تو ہم اپنے آپ کو خصی کر لیتے۔ اور امام احمد بن حنبلؒ نے اپنی "مسند" میں روایت کیا ہے، وہ فرماتے ہیں: ہمیں ابو المغیرہ نے بتایا، وہ کہتے ہیں: ہمیں معان بن رفاعہ نے بتایا، وہ کہتے ہیں: مجھ سے علی بن یزید نے بیان کیا، انہوں نے القاسم سے، انہوں نے ابوامامہ باہلیؓ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: ہم رسول اللہ ﷺ کے ساتھ ایک مہم پر نکلے۔ ایک شخص کا گزر ایک ایسی غار سے ہوا جس میں تھوڑا پانی تھا۔ اس نے اپنے جی میں سوچا کہ وہ اسی غار میں ٹھہر جائے، وہاں کے پانی پر گزارا کرے اور آس پاس کی سبزیوں (گھاس پھوس) پر قناعت کرے، اور دنیا سے کنارہ کش(۶) ہو جائے۔ اس نے کہا: "کاش میں نبی ﷺ کی خدمت میں

حاضر ہو کر اس کا ذکر کروں۔ اگر آپ ﷺ نے اجازت دے دی تو میں ایسا کر لوں گا ورنہ نہیں۔"
چنانچہ وہ آپ ﷺ کے پاس حاضر ہوا اور عرض کیا: "اے اللہ کے نبی! میں ایک ایسی غار سے گزرا جہاں میرے گزارے کے لائق پانی اور سبزیاں موجود ہیں، تو میرے جی میں آیا کہ میں وہیں ٹھہر جاؤں اور دنیا سے کنارہ کش(۷) ہو جاؤں۔" نبی ﷺ نے فرمایا(۸): "میں یہودیت یا عیسائیت دے کر نہیں بھیجا گیا بلکہ مجھے آسان اور سیدھے دینِ حنیف کے ساتھ بھیجا گیا ہے..."

(۱) قلمی نسخوں میں ہے: "دوسرا"، اور متن میں (م) سے ثابت شدہ لکھا گیا ہے، جو صحیح بخاری کے مطابق ہے۔ (۲) ان کا قول: "الدھر"، (م) سے ہے، جو صحیح بخاری کے مطابق ہے۔ (۳) (م) میں ہے: "میں تو الگ تھلگ رہوں گا"، اور بخاری میں ہے: "میں الگ تھلگ رہوں گا"۔ (۴) قلمی نسخوں میں ہے: "تم وہ کہنے والے ہو"، اور متن میں (م) سے ثابت شدہ لکھا گیا ہے، جو صحیح بخاری کے مطابق ہے۔ (۵) صحیح بخاری (۵۰۷۳)، اور صحیح مسلم (۱۴۰۲)۔ (۶) (م) میں ہے: "سے"۔ (۷) مسند میں ہے: "سے"۔ (۸) (م) میں ہے: "تو نبی نے اس سے کہا"۔

...the tolerant [religion]. By Him in whose hand is Muhammad's soul, a morning or an evening outing in the cause of Allah is better than the world and everything in it. And a man's standing in the ranks [for battle/prayer] is better than his prayer for sixty years(1).

Third: Our scholars - may Allah have mercy on them - said: This verse and its likes, and the hadiths reported regarding its meaning, are a refutation of the extremist ascetics and the idle among the Sufis; since each group has deviated from its path and strayed from its realization(2).

Al-Tabari said: It is not permissible for any Muslim to forbid upon himself any of the good foods, clothes, or marriages that Allah has made lawful for His believing servants, even if he fears for himself by allowing them(3) some hardship and distress. Therefore, the Prophet (peace be upon him) rejected celibacy for Ibn Maz'un. Thus, it is established that there is no merit in abandoning anything that Allah has made lawful for His servants, and that merit and righteousness lie only in doing what He has urged His servants towards, what the Messenger of Allah (peace be upon him) practiced and prescribed for his Ummah, and what the Rightly Guided Imams followed after him on his path. Since the best guidance was the guidance of our Prophet Muhammad (peace be upon him), if that is the case, then the error of those who preferred wearing haircloth and wool over cotton and linen - if they were able to wear such from lawful means - and preferred eating coarse food and avoiding meat and other things for fear of the sudden need for women, becomes clear.

Al-Tabari said: If anyone thinks that merit(4) lies in something other than what we have said - because of the hardship to the soul in wearing and eating coarse things, and spending the difference in value on the needy - then he has thought wrongly. This is because it is more primary for a person to rectify himself and aid it in obeying its Lord.

---

(1) Musnad Ahmad (22291). Ali bin Yazid is Al-Alhani; Al-Hafiz said in At-Taqrib: Weak. And Abu Al-Mughirah is Abd Al-Quddus bin Al-Hajjaj Al-Khawlani. In the same chapter from Abu Huraira, reported by Ahmad (9762). (2) Al-Mufhim 4/87. (3) In (Z) and (M): "with it," not in (D), and what is established is from (Zha). (4) In (M) "the good." What is established is from the rest of the manuscripts, which matches what is in Fath Al-Qadir 2/69-70, where Al-Tabari's saying is found.

सूरह अल-माईदाह, आयत 87 | 118

...उदार [धर्म]। उस सत्ता की सौगंध जिसके हाथ में मुहम्मद की जान है, अल्लाह के मार्ग में एक सुबह या शाम बिताना दुनिया और उसमें जो कुछ भी है उससे बेहतर है। और कतार में खड़े होने का एक पल साठ साल की नमाज़ से बेहतर है(1)।

तीसरा: हमारे विद्वानों - अल्लाह उन पर रहम करे - ने कहा: यह आयत और इसके जैसी अन्य आयतें, और इसके अर्थ में वर्णित हदीसें, चरमपंथी तपस्वियों और सूफियों के बीच के आलसी लोगों का खंडन हैं; क्योंकि इनमें से प्रत्येक समूह अपने मार्ग से भटक गया है और उसकी सच्चाई से दूर हो गया है(2)।

अल-तबारी ने कहा: किसी भी मुसलमान के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह अपने आप पर अल्लाह द्वारा अपने ईमानवाले बंदों के लिए हलाल (वैध) की गई अच्छी चीज़ों - जैसे भोजन, कपड़े और विवाह - को हराम (वर्जित) कर ले; भले ही उसे इनके उपयोग से(3) कुछ कष्ट या कठिनाई का डर हो। इसीलिए पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने इब्न मजून के लिए वैराग्य (ब्रह्मचर्य) को खारिज कर दिया था। अतः यह सिद्ध हो गया कि अल्लाह ने अपने बंदों के लिए जो कुछ हलाल किया है, उसे छोड़ने में कोई श्रेष्ठता नहीं है, और श्रेष्ठता और नेकी केवल उन्हीं कार्यों को करने में है जिनके लिए अल्लाह ने अपने बंदों को प्रेरित किया है, जिन्हें अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने स्वयं किया और अपनी उम्मत के लिए सुन्नत बनाया, और जिनका अनुसरण उनके मार्ग पर चलने वाले खुलफा-ए-राशीदीन (सत्यनिष्ठ इमामों) ने किया। चूँकि सबसे अच्छा मार्गदर्शन हमारे नबी मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का मार्गदर्शन था, इसलिए यदि ऐसा है, तो उन लोगों की गलती स्पष्ट हो जाती है जिन्होंने सूती और लिनेन के कपड़ों के बजाय बालों और ऊन के कपड़ों को प्राथमिकता दी - यदि वे उन्हें वैध तरीके से पहनने में सक्षम थे - और मोटे भोजन खाने को प्राथमिकता दी, और महिलाओं की आवश्यकता के डर से मांस और अन्य चीज़ों को छोड़ दिया।

अल-तबारी ने कहा: यदि कोई यह सोचता है कि श्रेष्ठता(4) उस चीज़ के अलावा किसी और चीज़ में है जिसे हमने कहा है - क्योंकि मोटे कपड़े पहनने और भोजन करने में आत्मा को कष्ट होता है, और उनके मूल्य के अंतर को ज़रूरतमंदों पर खर्च करना होता है - तो उसने गलत सोचा है। ऐसा इसलिए है क्योंकि इंसान के लिए यह अधिक प्राथमिक है कि वह स्वयं को सुधारे और अपने रब की आज्ञाकारिता में स्वयं की सहायता करे।

(1) मुसनद अहमद (22291)। अली बिन यजीद अल-अल्हानी है; अल-हाफ़िज़ ने अत-तक़रीब में कहा है: कमज़ोर। और अबू अल-मुग़ीरा अब्द अल-कुद्दूस बिन अल-हज्जाज अल-खौलानी है। इसी विषय पर अबू हुरैरा से अहमद ने रिवायत की है (9762)। (2) अल-मुफहिम 4/87। (3) (ज़ै) और (मीम) में: "उसके साथ", (दाल) में नहीं है, और जो स्थापित है वह (ज़ा) से है। (4) (मीम) में "भलाई"। बाकी पांडुलिपियों से जो स्थापित है, वह फतह अल-कादिर 2/69-70 में दी गई बातों से मेल खाता है, जिसमें अल-तबारी का कथन है।

...سچی اور روادار (دین)۔ اس ذات کی قسم جس کے قبضے میں محمد کی جان ہے، اللہ کی راہ میں ایک صبح یا ایک شام گزارنا دنیا اور جو کچھ اس میں ہے اس سے بہتر ہے، اور تم میں سے کسی کا (جہاد یا نماز کی) صف میں کھڑا ہونا اس کی ساٹھ سال کی نماز سے بہتر ہے(۱)۔

تیسری بات: ہمارے علماء رحمۃ اللہ علیہم نے کہا: اس آیت اور اس جیسی دیگر آیات، اور اس کے معنی میں وارد احادیث، غلو کرنے والے زاہدوں اور صوفیاء کے بے عمل لوگوں کی تردید ہیں؛ کیونکہ ان میں سے ہر گروہ اپنے راستے سے ہٹ گیا ہے اور اس کی حقیقت سے منحرف ہو گیا ہے(۲)۔

امام طبری فرماتے ہیں: کسی مسلمان کے لیے یہ جائز نہیں کہ وہ اللہ کی اپنے مومن بندوں کے لیے حلال کردہ پاکیزہ چیزوں جیسے کھانے، لباس اور نکاح کو اپنے اوپر حرام کر لے؛ چاہے اسے ان کے استعمال سے(۳) اپنی جان پر کچھ مشقت اور تنگی کا اندیشہ ہو۔ اسی لیے نبی کریم ﷺ نے ابن مظعون کے ترکِ دنیا (رہبانیت) کو رد فرما دیا تھا۔ پس یہ ثابت ہوا کہ اللہ نے اپنے بندوں کے لیے جو کچھ حلال کیا ہے اسے چھوڑنے میں کوئی فضیلت نہیں، بلکہ فضیلت اور نیکی صرف ان کاموں کو کرنے میں ہے جن کی طرف اللہ نے اپنے بندوں کو رغبت دلائی ہے، جن پر اللہ کے رسول ﷺ نے عمل کیا اور اپنی امت کے لیے اسے سنت قرار دیا، اور جن کے طریقے پر ائمہ راشدین چلے؛ کیونکہ بہترین طریقہ ہمارے نبی محمد ﷺ کا طریقہ تھا۔ پس جب یہ طے ہو گیا تو ان لوگوں کی غلطی واضح ہو گئی جنہوں نے سوتی اور کتان کے لباس پر - بشرطیکہ وہ اسے حلال طریقے سے پہننے کی قدرت رکھتے ہوں - بالوں اور اون کے لباس کو ترجیح دی، اور موٹا

جھوٹا کھانے کو پسند کیا اور عورتوں کی ضرورت پڑنے کے ڈر سے گوشت وغیرہ کو ترک کر دیا (تاکہ شہوت نہ بڑھے)۔

امام طبری فرماتے ہیں: اگر کوئی یہ گمان کرے کہ فضیلت(٤) اس کے علاوہ کسی اور چیز میں ہے جو ہم نے کہی ہے - اس وجہ سے کہ کھردرا لباس پہننے اور موٹا کھانے میں نفس پر مشقت ہوتی ہے، اور ان دونوں کی قیمت کے فرق کو ضرورت مندوں پر خرچ کرنا بہتر ہے - تو اس نے غلط گمان کیا؛ اس لیے کہ انسان کے لیے سب سے مقدم اپنی ذات کی اصلاح ہے اور اپنے رب کی اطاعت پر اس کی مدد کرنا ہے۔

---

(١) مسند احمد (٢٢٢٩١)۔ علی بن یزید الا لھانی ہے؛ حافظ نے التقریب میں کہا ہے: ضعیف ہے۔ اور ابو المغیرہ عبد القدوس بن الحجاج الخولانی ہے۔ اس باب میں ابو ہریرہ سے بھی روایت ہے جسے احمد نے نکالا ہے (٩٧٦٢)۔ (٢) المفہم ٤/ ٨٧۔ (٣) (ز) اور (م) میں: "بہا"، (د) میں نہیں ہے، اور (ظ) سے ثابت شدہ ہے۔ (٤) (م) میں "الخیر"۔ باقی نسخوں سے ثابت شدہ وہی ہے جو "فتح القدیر" ٢/ ٦٩-٧٠ کے موافق ہے، جس میں طبری کا قول مذکور ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 87

119

Nothing is more harmful to the body than bad food; because it ruins the mind and weakens the tools that Allah has made as a means to His obedience.

A man came to Al-Hasan al-Basri and said: "I have a neighbor who does not eat Faludhaj (a sweet dish)!" Al-Hasan asked: "Why?" He said: "He says: He cannot fulfill its gratitude (give proper thanks for it)." Al-Hasan said: "Does he drink cold water?" He replied: "Yes." Al-Hasan said: "Your neighbor is ignorant, for Allah's blessing upon him in cold water is greater than His blessing upon him in Faludhaj."(1)

Ibn al-Arabi said (2): Our scholars said: This is when religion is the mainstay, and the money is not forbidden. However, if religion becomes corrupt among people and forbidden wealth becomes widespread, then asceticism (tabattul) is better, and leaving pleasures is more appropriate. But when Halal (lawful) is found, the state of the Prophet ﷺ is better and higher.

Al-Muhallab said: The Prophet ﷺ only forbade asceticism and monkery because he will vie in numbers with his Ummah against other nations on the Day of Resurrection, and in this world, he fights disbelieving groups with them, and at the end of time, they will fight the Dajjal. So the Prophet ﷺ wanted to increase the offspring.

Fourthly: Allah Almighty's saying: {And do not transgress}. It was said: The meaning is: Do not transgress and thus permit what Allah has forbidden. According to this, the two prohibitions include both ends, i.e., do not be too strict and thus forbid what is lawful, and do not be too lenient and thus permit what is forbidden. This was said by Al-Hasan al-Basri (3).

It was also said: Its meaning is: Emphasis for His saying: {do not prohibit}; this was said by Al-Suddi, Ikrima (4), and others, i.e.: Do not prohibit what Allah has made lawful and prescribed. And the first is more appropriate. And Allah knows best.

Fifthly: Whoever forbids himself food, drink, a slave girl, or anything that Allah has made lawful, nothing is required of him, and there is no expiation for any of that according to Malik, except if he intended by the prohibition of the slave girl...

---

(1) Narrated by Ibn Abi al-Dunya in 'Ash-Shukr' (71), and Al-Bayhaqi in 'Ash-Shu'ab' (4583). Al-Faludhaj: a sweet made from wheat flour, Arabized from: 'Baluza', and it is called: 'Faludhaq' and 'Faludh', its plural: 'Fawalidh'. Dictionary 'Matn al-Lugha' (F-L-

Dh). (2) In 'Ahkam al-Qur'an' for him 2/634. (3) 'Al-Muharrir al-Wajiz' 2/228, and the saying of Al-Hasan was narrated by Al-Tabari 8/614 - 615. (4) Al-Tabari narrated their saying 8/613 - 614.

सूरह अल-माइदा: आयत 87

119

शरीर के लिए खराब भोजन से अधिक हानिकारक कुछ भी नहीं है; क्योंकि यह मन को खराब करता है और उन उपकरणों को कमजोर करता है जिन्हें अल्लाह ने अपनी आज्ञाकारिता का साधन बनाया है।

एक व्यक्ति अल-हसन अल-बसरी के पास आया और कहा: "मेरा एक पड़ोसी है जो फालूदाज (एक मिठाई) नहीं खाता!" अल-हसन ने पूछा: "क्यों?" उसने कहा: "वह कहता है: वह इसका आभार (शुक्रिया) अदा नहीं कर सकता।" अल-हसन ने पूछा: "क्या वह ठंडा पानी पीता है?" उसने उत्तर दिया: "हाँ।" अल-हसन ने कहा: "तुम्हारा पड़ोसी अज्ञानी है, क्योंकि ठंडे पानी में उस पर अल्लाह का आशीर्वाद फालूदाज में उसके आशीर्वाद से कहीं अधिक है।"(1)

इब्न अल-अरबी ने कहा (2): हमारे विद्वानों ने कहा है: यह तब है जब धर्म मुख्य आधार हो और धन हराम न हो। लेकिन, यदि लोगों के बीच धर्म भ्रष्ट हो जाए और हराम (वर्जित धन) व्यापक हो जाए, तो वैराग्य (तबत्तुल) बेहतर है, और सुखों को छोड़ना अधिक उचित है। लेकिन जब हलाल (वैध) उपलब्ध हो, तो पैगंबर ﷺ की स्थिति सबसे अच्छी और उच्च है।

अल-मुहल्लब ने कहा: पैगंबर ﷺ ने केवल वैराग्य और संन्यास से इसलिए मना किया क्योंकि वह कयामत के दिन अपनी उम्मत के साथ अन्य देशों पर संख्या में गर्व करेंगे, और इस दुनिया में वह उनके साथ काफिरों के समूहों से लड़ते हैं, और समय के अंत में वे दज्जाल से लड़ेंगे। इसलिए पैगंबर ﷺ वंश बढ़ाना चाहते थे।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {और उल्लंघन न करो}। कहा गया है: इसका अर्थ है: उल्लंघन न करो और इस तरह अल्लाह ने जो हराम किया है उसे हलाल न करो। इसके अनुसार, दो निषेधों में दोनों पक्ष शामिल हैं, यानी: इतने सख्त न बनो कि हलाल को हराम कर दो, और इतने ढीले न बनो कि हराम को हलाल कर दो। यह अल-हसन अल-बसरी ने कहा था (3)।

यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है: उनके इस कथन पर जोर देना: {वर्जित न करो}; यह अल-सुद्दी, इकरीमा (4) और अन्य लोगों द्वारा कहा गया था, यानी: अल्लाह ने जो हलाल और निर्धारित किया है उसे वर्जित न करें। और पहला अधिक उचित है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

पाँचवाँ: जो कोई अपने आप पर भोजन, पेय, दासी, या ऐसी किसी भी चीज़ को वर्जित करता है जिसे अल्लाह ने हलाल किया है, उस पर कुछ भी वाजिब नहीं है, और मालिक के अनुसार इनमें से किसी भी चीज़ के लिए कोई कफारा (प्रायश्चित) नहीं है, सिवाय इसके कि यदि उसने दासी की पाबंदी से इरादा किया हो...

---

(1) इसे इब्न अबी अल-दुनिया ने 'अश-शुक्र' (71) में और अल-बैहकी ने 'अश-शुअब' (4583) में उद्धृत किया है। अल-फालूदाज: गेहूं के आटे से बनी मिठाई, अरबी रूप: 'बालुज़ा', और इसे 'फालूदाक़' और 'फालूज़' भी कहा जाता है, बहुवचन: 'फवालिज़'। शब्दकोश 'मतन अल-लुग़ा' (F-L-Dh)। (2) उनके लिए 'अहकाम अल-कुरान' में 2/634। (3) 'अल-मुहर्रिर अल-वजीज़' 2/228, और अल-हसन का कथन अल-तबरी 8/614 - 615 द्वारा उद्धृत किया गया है। (4) अल-तबरी ने उनके कथन को 8/613 - 614 में उद्धृत किया है।

سورة المائدہ: آیت 87

119

جسم کے لیے خراب کھانوں سے بڑھ کر کوئی چیز نقصان دہ نہیں ہے؛ کیونکہ یہ عقل کو فاسد کرنے والے اور ان آلات کو کمزور کرنے والے ہیں جنہیں اللہ نے اپنی اطاعت کا سبب بنایا ہے۔

ایک شخص حسن بصری کے پاس آیا اور کہنے لگا: میرا ایک پڑوسی ہے جو فالوذج (ایک میٹھا پکوان) نہیں کھاتا! حسن بصری نے پوچھا: کیوں؟ اس نے کہا: وہ کہتا ہے کہ میں اس کا شکر ادا نہیں کر پاؤں گا۔ حسن بصری نے پوچھا: کیا وہ ٹھنڈا پانی پیتا ہے؟ اس نے کہا: ہاں۔ حسن بصری نے فرمایا: تمہارا پڑوسی جاہل ہے، بے شک ٹھنڈے پانی میں اس پر اللہ کی نعمت، فالوذج میں اس پر اللہ کی نعمت سے زیادہ ہے۔(1)

ابن العربی نے کہا (2): ہمارے علماء نے کہا ہے: یہ اس وقت ہے جب دین کی حالت ٹھیک ہو اور مال حرام نہ ہو۔ لیکن اگر لوگوں کے ہاں دین بگڑ جائے اور حرام عام ہو جائے تو پھر گوشہ نشینی (تبتل) افضل ہے اور لذتوں کا چھوڑنا بہتر ہے۔ اور جب حلال میسر ہو تو نبی ﷺ کا حال افضل اور اعلیٰ ہے۔

مہلب نے کہا: نبی ﷺ نے تبتل (ترکِ دنیا) اور رہبانیت سے اس لیے منع فرمایا کیونکہ وہ قیامت کے دن اپنی امت کے ذریعے دوسری امتوں پر فخر کریں گے، اور دنیا میں ان کے ساتھ کافروں کے گروہوں سے لڑتے ہیں، اور آخری زمانے میں وہ دجال سے لڑیں گے۔ پس نبی ﷺ نے چاہا کہ نسل زیادہ ہو۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور حد سے نہ بڑھو}۔ کہا گیا ہے: اس کا معنی ہے: حد سے نہ بڑھو کہ جو اللہ نے حرام کیا ہے اسے حلال کر لو۔ اس بنا پر دونوں ممانعتیں دونوں طرفوں کو شامل ہیں، یعنی: نہ اتنی سختی کرو کہ حلال کو حرام کر دو، اور نہ اتنی رخصت سے کام لو کہ حرام کو حلال کر لو۔ یہ حسن بصری نے کہا ہے (3)۔

اور کہا گیا ہے: اس کا معنی ان کے اس قول کی تاکید ہے: {تم حرام نہ کرو}؛ یہ سدی اور عکرمہ (4) وغیرہ نے کہا ہے، یعنی: اللہ نے جو حلال کیا اور مشروع کیا ہے اسے حرام نہ کرو۔ اور پہلی بات زیادہ بہتر ہے۔ اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔

پانچویں بات: جس نے اپنے اوپر کھانا یا پینا، یا اپنی لونڈی، یا اللہ کی حلال کردہ چیزوں میں سے کوئی چیز حرام کر لی، تو اس پر کچھ لازم نہیں، اور امام مالک کے نزدیک ان میں سے کسی چیز پر کوئی کفارہ نہیں ہے، سوائے اس کے کہ اگر اس نے لونڈی کی تحریم سے نیت کی ہو...

---

(1) اسے ابن ابی الدنیا نے 'الشکر' (71) میں اور بیہقی نے 'الشعب' (4583) میں روایت کیا ہے۔ فالوذج: گندم کے نشاستے سے بننے والا حلوہ ہے، معرب: بالوزہ، اور اسے فالوذق اور فالوذ بھی کہا جاتا ہے، اس کی جمع فوالذ ہے۔ معجم متن اللغہ (فلذ)۔ (2) ان کی کتاب 'احکام القرآن' میں 2 / 634۔ (3) المحرر الوجیز 2 / 228، اور حسن بصری کا قول طبری نے 8 / 614 - 615 میں نقل کیا ہے۔ (4) ان دونوں کے قول کو طبری نے 8 / 613 - 614 میں نقل کیا ہے۔

120 Surah Al-Ma'idah: Verses 87 - 88

... her manumission, she becomes a free woman, and intercourse with her becomes forbidden for him except with a new marriage contract after her manumission. Likewise, if he says to his wife: "You are forbidden to me (haram)," she is divorced from him three times. This is because Allah Almighty has permitted him to make his wife forbidden to himself through explicit divorce and through allusions (metaphors). "Haram" is one of the allusions for divorce (1). What the scholars have to say about this will follow in Surah "At-Tahrim" (2), if Allah Almighty wills.

Abu Hanifa said: Whoever forbids something, it becomes forbidden to him, and if he partakes of it, he must pay an expiation. This is far-fetched (3), and the verse refutes it.

Said bin Jubayr said: Vain talk in oaths is the forbidding of what is lawful (4). This is the meaning of Al-Shafi'i's saying as it will follow (5).

His saying (Allah's): ﴿And eat of what Allah has provided for you [which is] lawful and good. And fear Allah, in whom you are believers.﴾ (88)

His saying (Allah's): ﴿And eat of what Allah has provided for you [which is] lawful and good.﴾ contains one point: Eating in this verse is an expression of enjoyment (6) through food, drink, clothing, riding, and the like. Eating was specifically mentioned because it is the greatest purpose and the most specific of benefits for human beings. The explanation of the ruling on eating, drinking, and clothing will follow in "Al-A'raf" (7), if Allah Almighty wills.

As for the desire for pleasurable things (8), and the soul's contention in seeking appetizing types...

---

(1) See Ikmal al-Mu'lim 5/26-27, al-Mufhim 4/250, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/634. (2) When interpreting the first verse of it. (3) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 3/87. (4) Narrated similarly by Ibn Abi Hatim (6711). (5) Page 122 of this part. (6) In the manuscripts: "enjoy yourselves" (tamatta'u), and what is fixed is from (m). The phrase occurred in al-Muharrar al-Wajiz 2/229 (the text is from it): "Eat" in this verse is an expression of "enjoy yourselves"... (7) When interpreting verse 31 of it. (8) In (d), (z), and (m): the pleasurable.

120 सूरह अल-मा'इदह: आयतें 87 - 88

... उसकी मुक्ति, वह एक स्वतंत्र महिला बन जाती है, और उसकी मुक्ति के बाद एक नए निकाह (विवाह) के बिना उसके साथ संभोग उसके लिए वर्जित हो जाता है। इसी तरह, यदि वह अपनी पत्नी से कहता है: "तुम मुझ पर हराम (वर्जित) हो," तो वह उससे तीन बार तलाकशुदा हो जाती है। ऐसा इसलिए है क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उसे अपनी पत्नी को स्पष्ट तलाक और इशारों (रूपकों) के माध्यम से अपने लिए वर्जित करने की अनुमति दी है। "हराम" तलाक के इशारों में से एक है (1)। इस बारे में विद्वानों का क्या कहना है, वह सूरह "अत-तहरीम" (2) में आएगा, यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा।

अबू हनीफा ने कहा: जो कोई किसी चीज़ को वर्जित करता है, वह उसके लिए वर्जित हो जाती है, और यदि वह उसका सेवन करता है, तो उसे कफ़ारा (प्रायश्चित) देना होगा। यह दूर की बात है (3), और आयत इसका खंडन करती है।

सईद बिन जुबैर ने कहा: कसमों में व्यर्थ की बातें हलाल को हराम करना है (4)। जैसा कि आगे आएगा (5), यही शाफई के कथन का अर्थ है।

अल्लाह का कथन: ﴿और जो कुछ अल्लाह ने तुम्हें रोज़ी दी है, उसमें से हलाल और पाक चीज़ें खाओ। और अल्लाह से डरो जिस पर तुम ईमान रखते हो।﴾ (88)

अल्लाह का कथन: ﴿और जो कुछ अल्लाह ने तुम्हें रोज़ी दी है, उसमें से हलाल और पाक चीज़ें खाओ﴾ में एक मसला है: इस आयत में खाने का अर्थ खाने, पीने, कपड़े पहनने, सवारी करने और इसी तरह के आनंद (6) लेने से है। खाने का विशेष रूप से उल्लेख किया गया है क्योंकि यह सबसे बड़ा उद्देश्य है और मनुष्यों के लिए सबसे विशिष्ट लाभ है। खाने, पीने और कपड़े पहनने के हुक्म का विवरण "अल-अराफ़" (7) में आएगा, यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा।

जहाँ तक स्वादिष्ट चीज़ों की चाहत (8), और मनपसंद चीज़ों को पाने के लिए आत्मा का संघर्ष...

---

(1) देखें इकमाल अल-मुअल्लिम 5/26-27, अल-मुफ्हिम 4/250, और इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 2/634। (2) इसकी पहली आयत की व्याख्या करते समय। (3) अल-किया अल-तबरी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/87। (4) इसे इब्न अबी हातिम (6711) ने इसी तरह वर्णित किया है। (5) इस भाग का पृष्ठ 122। (6) पांडुलिपियों में: "आनंद लें" (तमत्ता'उ), और जो तय है वह

(म) से है। यह वाक्यांश अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/229 में आया (कथन उसी से है): इस आयत में "खाओ" का अर्थ "आनंद लें" है... (7) इसकी आयत 31 की व्याख्या करते समय। (8) (द), (ज़) और (म) में: स्वादिष्ट।

۱۲۰ سورہ المائدہ: آیات ۸۷ - ۸۸

... اس کی آزادی، وہ ایک آزاد عورت بن جاتی ہے، اور اس کی آزادی کے بعد نئے نکاح کے بغیر اس کے ساتھ ہمبستری اس پر حرام ہو جاتی ہے۔ اسی طرح اگر وہ اپنی بیوی سے کہے: "تو مجھ پر حرام ہے،" تو اس پر تین طلاقیں واقع ہو جائیں گی۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے اسے اپنی بیوی کو صریح طلاق اور کنایہ کے ذریعے اپنے اوپر حرام کرنے کی اجازت دی ہے۔ "حرام" طلاق کے کنایات میں سے ایک ہے (۱)۔ اس سلسلے میں علماء کی جو رائے ہے وہ سورہ "التحریم" (۲) میں آئے گی، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

امام ابو حنیفہ رحمہ اللہ نے فرمایا: جس نے کسی چیز کو حرام کیا وہ اس پر حرام ہو گئی، اور اگر اس نے اسے کھایا یا پیا تو اس پر کفارہ لازم آئے گا۔ یہ قول بعید ہے (۳)، اور آیت اس کا رد کرتی ہے۔

سعید بن جبیر نے کہا: قسموں میں لغو بات حلال کو حرام کرنا ہے (۴)۔ امام شافعی کے قول کا بھی یہی مطلب ہے جیسا کہ آگے آئے گا (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي أَنتُم بِهِ مُؤْمِنُونَ﴾ (۸۸)

اللہ تعالیٰ کے ارشاد: ﴿وَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا﴾ میں ایک مسئلہ ہے: اس آیت میں کھانا، کھانے، پینے، لباس، سواری اور اسی طرح کے دیگر تمتع (۶) (فائدہ اٹھانے) سے عبارت ہے۔ کھانے کو خصوصاً ذکر کیا کیونکہ یہ سب سے بڑا مقصد اور انسان کے لیے سب سے خاص فائدہ ہے۔ کھانے، پینے اور لباس کے حکم کا بیان سورہ "الاعراف" (۷) میں آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

رہا لذیذ چیزوں کی خواہش کا معاملہ (۸)، اور نفس کا لذیذ اقسام کی طلب میں جھگڑنا...

(۱) ملاحظہ کریں اکمال المعلم ۵/ ۲۶-۲۷، اور المفہم ۴/ ۲۵۰، اور احکام القرآن از ابن العربی ۲/ ۶۳۴۔ (۲) اس کی پہلی آیت کی تفسیر کے وقت۔ (۳) احکام القرآن از الکیا الطبری ۳/ ۸۷۔ (۴) اسے اسی طرح ابن ابی حاتم (۶۷۱۱) نے روایت کیا ہے۔ (۵) اس جز کا ص ۱۲۲۔ (۶) خطی نسخوں میں ہے: "تمتعوا" (فائدہ اٹھاؤ)، اور ثابت شدہ (م) سے ہے، اور یہ عبارت المحرر الوجیز ۲/ ۲۲۹ میں آئی ہے (اور کلام اسی سے ہے): اس آیت میں "کلوا" (کھاؤ) سے مراد "تمتعوا" (فائدہ اٹھاؤ) ہے... (۷) اس کی آیت ۳۱ کی تفسیر کے وقت۔ (۸) (د)، (ز) اور (م) میں: "الملذہ" (لذیذ)۔

Page 121 Surah Al-Ma'idah, Verses 88 - 89

The ways of people regarding enabling the soul with it (worldly pleasures) are different. Some believe in diverting the soul from it and suppressing it from following its desires at other times, so that its lead becomes submissive to them and its stubbornness becomes easy for them; for if one gives it what it wants, one becomes a prisoner of its desires and led by its leading. It is narrated that Abu Hazim used to pass by fruit and desire it, then say: "Your appointment is in Paradise" (1). Others said: Enabling the soul of its pleasures is better, because of the relief and energy it gains by achieving its will. Others said: Rather, moderation in that is better; because giving it that once and denying it another time is a combination of the two matters, and that is fairness without disgrace. The meaning of transgression and provision has been mentioned before in 'Al-Baqara' (3), and praise be to Allah. The Almighty's saying: {Allah will not impose blame upon you for what is meaningless in your oaths, but He will impose blame upon you for [breaking] what you intended of oaths. So its expiation is the feeding of ten needy people from the average of that which you feed your [own] families or their clothing or the freeing of a slave. But whoever cannot find [the means] - then a fast of three days [is required]. That is the expiation for your oaths when you have sworn. But guard your oaths. Thus does Allah make clear to you His verses that you may be grateful.} In it are forty-seven issues: The first: The Almighty's saying: {Allah will not impose blame upon you for what is meaningless in your oaths}. The meaning of 'meaningless' (Laghu) has been mentioned before in 'Al-Baqara' (4). And the meaning of {in your oaths} i.e.: from your oaths (5), and 'Ayman' is the plural of 'Yamin' (oath). And it is said: Yamin...

Footnotes: (1) Al-Iqd al-Farid 3/168. Abu Hazim is Salamah ibn Dinar al-Makhzumi, their client, the sheikh of Medina, the date merchant, the preacher, the ascetic. He was born in the days of Ibn al-Zubayr and Ibn Umar, and died in the year 140 AH. It is also said otherwise. As-Siyar 6/96. (2) In (d), (z), and (m): because in giving it. (3) 1/272 and 2/158. (4) 4/17. (5) Ahkam al-Quran by Al-Kiya al-Tabari 3/89. Al-Kiya said: It is as if oaths are divided into those which involve accountability and those which do not.

पृष्ठ 121 सूरा अल-मायदाह, आयतें 88 - 89

आत्मा को सांसारिक सुखों में सक्षम बनाने के बारे में लोगों के तरीके अलग-अलग हैं। उनमें से कुछ का मानना है कि आत्मा को उनसे हटाना चाहिए और उसे अपनी इच्छाओं का पालन करने से दबाना चाहिए; ताकि उसकी बागडोर उनके लिए सुगम हो जाए और उसकी हठ उनके लिए आसान हो जाए; क्योंकि यदि कोई उसे वह देता है जो वह चाहती है, तो वह उसकी इच्छाओं का बंदी बन जाता है और उसके नेतृत्व में चलने लगता है। वर्णित है कि अबू हाज़िम फलों के पास से गुजरते थे और उन्हें खाने की इच्छा करते थे, फिर कहते थे: "तुम्हारा वादा जन्नत में है" (1)। दूसरों ने कहा: आत्मा को उसके सुखों का आनंद लेने देना बेहतर है, क्योंकि अपनी इच्छा पूरी करने से उसे राहत और ऊर्जा मिलती है। दूसरों ने कहा: बल्कि इसमें मध्य मार्ग बेहतर है; क्योंकि इसे एक बार देना और दूसरी बार मना करना, दोनों बातों का मेल है, और यह बिना किसी दोष के न्याय है। 'अल-बक़रा' (3) में ज़्यादती और रोज़ी का अर्थ पहले बताया जा चुका है, और अल्लाह की स्तुति हो। अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह तुम्हारी व्यर्थ की कसमों पर तुम्हारी पकड़ नहीं करेगा, परन्तु उन कसमों पर तुम्हारी पकड़ करेगा जिन्हें तुमने पक्का किया है। तो उसका प्रायश्चित (कफ़्फ़ारा) दस निर्धनों को औसत दर्जे का भोजन कराना है जो तुम अपने परिवार को खिलाते हो, या उन्हें वस्त्र देना, या एक दास को मुक्त करना है। फिर जिसे ये उपलब्ध न हो, तो तीन दिन के रोज़े हैं। यह तुम्हारी कसमों का प्रायश्चित है जब तुम कसम खा लो। और अपनी कसमों की रक्षा करो। इसी प्रकार अल्लाह तुम्हारे लिए अपनी आयतें स्पष्ट करता है ताकि तुम शुक्रगुज़ार बनो।} इसमें सैंतालीस मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह तुम्हारी व्यर्थ की कसमों पर तुम्हारी पकड़ नहीं करेगा}। 'व्यर्थ' (लग़्व) का अर्थ 'अल-बक़रा' (4) में पहले बताया जा चुका है। और {तुम्हारी कसमों में} का अर्थ है: तुम्हारी कसमों में से (5), और 'ऐमान' 'यमीन' (कसम) का बहुवचन है। और कहा गया है: यमीन...

फ़ुटनोट्स: (1) अल-इक्द अल-फ़रीद 168/3। अबू हाज़िम सलामा बिन दीनार अल-मख़ज़ूमी हैं, जो उनके मौला हैं, मदीना के शेख़, खजूर बेचने वाले, उपदेशक और तपस्वी थे। वे इब्न अल-ज़ुबैर और इब्न उमर के दिनों में पैदा हुए थे, और वर्ष (140 हिजरी) में उनकी मृत्यु हुई थी। कुछ और भी कहा गया है। अस-सियर 96/6। (2) (द), (ज़) और (म) में: क्योंकि इसे देने में। (3) 272/1 और 158/2। (4) 17/4। (5) अहकाम अल-क़ुरआन - अल-किया अल-तब़री 89/3। अल-किया ने कहा: ऐसा लगता है कि कसमें उन चीज़ों में विभाजित हैं जिनमें जवाबदेही होती है और जिनमें जवाबदेही नहीं होती।

صفحہ 121 سورہ المائدہ، آیات 88 - 89

نفس کو لذتوں میں تمکین (مہلت) دینے کے بارے میں لوگوں کے طریقے مختلف ہیں۔ ان میں سے بعض کا خیال ہے کہ نفس کو ان سے موڑ دیا جائے اور خواہشات کی پیروی سے اسے مغلوب کیا جائے؛ تاکہ اس کی لگام ان کے لیے نرم ہو جائے اور اس کی سرکشی ان کے لیے آسان ہو جائے؛ کیونکہ اگر وہ اسے اس کی مراد دے دیتا ہے تو وہ اپنی خواہشات کا اسیر بن جاتا ہے اور اس کی قیادت میں چلنے لگتا ہے۔ روایت ہے کہ ابو حازم پھلوں کے پاس سے گزرتے اور ان کی خواہش کرتے، پھر فرماتے: "تمہارا وعدہ جنت میں ہے" (1)۔ دوسروں نے کہا: نفس کو اس کی لذتوں پر قدرت دینا بہتر ہے؛ کیونکہ اپنی مراد پانے سے اسے راحت اور نشاط ملتا ہے۔ دوسروں نے کہا: بلکہ اس میں اعتدال بہتر ہے؛ کیونکہ اسے ایک بار دینا اور دوسری بار منع کرنا، دونوں باتوں کا مجموعہ ہے، اور یہ بغیر کسی عیب کے انصاف ہے۔ اور 'البقرہ' (3) میں زیادتی اور رزق کے معنی پہلے گزر چکے ہیں، اور اللہ ہی کے لیے تمام تعریفیں ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اللہ تمہاری بے مقصد قسموں پر تمہارا مواخذہ نہیں کرے گا، لیکن تمہارا مواخذہ ان قسموں پر کرے گا جنہیں تم نے پختہ کیا ہو۔ تو اس کا کفارہ دس مسکینوں کو اوسط درجے کا کھانا کھلانا ہے جو تم اپنے گھر والوں کو کھلاتے ہو، یا انہیں کپڑے پہنانا، یا ایک غلام آزاد کرنا ہے۔ پھر جسے میسر نہ ہو تو تین دن کے روزے ہیں۔ یہ تمہاری قسموں کا کفارہ ہے جب تم قسم کھا لو۔ اور اپنی قسموں کی حفاظت کرو۔ اسی طرح اللہ تمہارے لیے اپنی آیات بیان فرماتا ہے تاکہ تم شکر گزار بنو۔} اس میں سینتالیس مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اللہ تمہاری بے مقصد قسموں پر تمہارا مواخذہ نہیں کرے گا}۔ 'لغو' کے معنی 'البقرہ' (4) میں پہلے گزر چکے ہیں۔ اور {تمہاری قسموں میں} کے

معنی ہیں: تمہاری قسموں میں سے (5)، اور 'ایمان' یمین کی جمع ہے (قسم)۔ اور کہا گیا ہے: یمین...

حواشی: (1) العقد الفرید 168/3۔ اور ابو حازم سلمہ بن دینار المخزومی ہیں، مدینہ منورہ کے شیخ، کھجور فروش، واعظ اور زاہد تھے۔ وہ ابن الزبیر اور ابن عمر کے دنوں میں پیدا ہوئے اور سن (140ھ) میں وفات پائی۔ اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔ السیر 96/6۔ (2) (د)، (ز) اور (م) میں: کیونکہ اس کے دینے میں۔ (3) 272/1 اور 158/2۔ (4) 17/4۔ (5) احکام القرآن للکیا الطبری 89/3۔ الکیا نے کہا: گویا قسمیں ان میں منقسم ہیں جن پر مواخذہ ہے اور ان میں جن پر مواخذہ نہیں۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 89 122

[Fa'eel], from [Al-Yumn]: which is blessing, Allah the Almighty named it so; because it preserves rights(1). [Yameen] (oath) can be masculine or feminine, and its plural is [Ayman] and [Aymun]; Zuhayr said: "So, oaths [aymun] are gathered from us and from you"(2)

Second: There is a difference of opinion regarding the reason for the revelation of this verse; Ibn Abbas said: The reason for its revelation was a group of people who forbade themselves the good foods, clothing, and marriages, and they swore an oath to that effect. When the verse: {Do not forbid the good things which Allah has made lawful for you} [Al-Ma'idah: 87] was revealed, they asked: "What shall we do about our oaths?" Then this verse was revealed(3).

According to this saying, the meaning is: If you take an oath and then cancel it—meaning, you drop its ruling by making an expiation—Allah will not hold you accountable for that. Rather, He holds you accountable for what you maintain and do not cancel, i.e., what you do not expiate for(4). It became clear through this that an oath does not make anything forbidden. This is Ash-Shafi'i's evidence that an oath does not result in the prohibition of what is lawful, and that prohibiting what is lawful is "laghw" (unintentional/vain), just as making what is forbidden lawful is vain, such as someone saying: "I have made the drinking of wine lawful." Thus, according to this view, the verse implies that Allah Almighty made the prohibition of the lawful vain in that it does not actually prohibit it, saying: {Allah does not impose blame upon you for what is unintentional [laghw] in your oaths}, meaning: for prohibiting what is lawful(5).

It is narrated that Abdullah bin Rawahah had orphans and a guest. He returned from his work after an hour of the night and asked: "Have you given my guest dinner?" They said: "We were waiting for you." He said: "No, by Allah, I will not eat it tonight." His guest said: "And I am not one who will eat," and his orphans said: "And we will not eat." When he saw that, he ate.

---

(1) Al-Jawhari said in Al-Sihah (Yumn): It was named so because when they made a pact, each of them would strike his right hand (yameen) against his companion's right hand. Al-Azhari said in Tahdhib al-Lugha 15/526: It was said for an oath: 'yameen', after the name of the hand, and they used to extend their right hands when they swore, or made a pact, contract, or trade. (2) Diwan Zuhayr with Th'alab's

commentary, p. 78, and it was previously mentioned in 4/21. (3) Narrated by al-Tabari 8/616. (4) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/301, and Ibn Atiyyah mentioned this saying on the authority of Ibn Abbas and Al-Dahhak, and it was previously mentioned in 4/19. (5) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 3/89.

सूरह अल-मा'इदाह: आयत 89 122

[फईल], 'यमन' से: जिसका अर्थ है बरकत (आशीर्वाद), अल्लाह तआला ने इसे इसी नाम से पुकारा क्योंकि यह अधिकारों की रक्षा करता है(1)। 'यमीन' (शपथ) पुल्लिंग और स्त्रीलिंग दोनों हो सकता है, और इसके बहुवचन 'अमान' और 'अयमुन' हैं; ज़ुहैर ने कहा: "तो, हम और आपसे शपथें [अयमुन] इकट्ठी की जाती हैं"(2)

दूसरा: इस आयत के अवतरण (नुज़ूल) के कारण पर मतभेद है; इब्न अब्बास ने कहा: इसके अवतरण का कारण वे लोग थे जिन्होंने खुद पर अच्छी चीज़ें, भोजन, वस्त्र और विवाह वर्जित (हराम) कर लिए थे, और उन्होंने इस पर शपथ ली थी। जब यह आयत उतरी: {उन अच्छी चीज़ों को हराम न करो जो अल्लाह ने तुम्हारे लिए हलाल की हैं} [अल-मा'इदाह: 87], तो उन्होंने पूछा: "हम अपनी शपथों का क्या करें?" तब यह आयत उतरी(3)।

इस कथन के अनुसार अर्थ यह है: यदि आपने शपथ ली और फिर उसे रद्द कर दिया - अर्थात, आपने कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) देकर उसके हुक्म को समाप्त कर दिया - तो अल्लाह इसके लिए आपको नहीं पकड़ेगा। वह आपको केवल उसी के लिए पकड़ेगा जिस पर आप कायम रहे और उसे रद्द नहीं किया, यानी जिसका कफ़्फ़ारा नहीं दिया(4)। इससे यह स्पष्ट हो गया कि शपथ किसी चीज़ को हराम नहीं बनाती। यह इमाम शाफ़ई का प्रमाण है कि शपथ से हलाल चीज़ हराम नहीं होती, और हलाल को हराम करना 'लग़्व' (व्यर्थ) है, ठीक वैसे ही जैसे हराम को हलाल करना व्यर्थ है, जैसे कोई कहे: "मैंने शराब पीना हलाल कर लिया है।" अतः, इस विचार के अनुसार आयत का अर्थ है कि अल्लाह तआला ने हलाल को हराम करने को व्यर्थ करार दिया है कि वह हराम नहीं होता, और फरमाया: {अल्लाह तुम्हारी शपथों में 'लग़्व' (बेइरादा बात) पर तुम्हारी पकड़ नहीं करेगा}, अर्थात: हलाल को हराम करने पर(5)।

वर्णित है कि अब्दुल्लाह बिन रवाहा के पास कुछ यतीम और एक मेहमान था। वह रात के एक पहर बाद अपने काम से लौटे और पूछा: "क्या तुमने मेरे मेहमान को खाना खिलाया?" उन्होंने कहा: "हम आपका इंतज़ार कर रहे थे।" उन्होंने कहा: "नहीं, अल्लाह की कसम, मैं आज रात इसे नहीं खाऊंगा।" उनके मेहमान ने कहा: "और मैं भी नहीं खाऊंगा," और उनके यतीमों ने कहा: "और हम भी नहीं खाएंगे।" जब उन्होंने यह देखा, तो उन्होंने खा लिया।

(1) अल-जौहरी ने 'अल-सिहाह' (यमन) में कहा: इसका यह नाम इसलिए पड़ा क्योंकि जब वे आपस में समझौता करते थे, तो उनमें से प्रत्येक अपना दाहिना हाथ (यमीन) अपने साथी के दाहिने हाथ पर मारता था। अल-अज़हरी ने 'तहज़ीब अल-लुग़ा' 15/526 में कहा: शपथ के लिए 'यमीन' शब्द हाथ के नाम पर रखा गया है, और जब वे शपथ लेते, समझौता करते या व्यापार करते थे, तो अपने दाहिने हाथ फैलाते थे। (2) दीवान ज़ुहैर, सालब की व्याख्या के साथ पृष्ठ 78, और यह पहले 4/21 में आ चुका है। (3) इसे तबरी 8/616 ने उद्धृत किया है। (4) देखें 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/301, और इब्न अतिया ने इब्न अब्बास और अद-दह्हाक के हवाले से इस बात का ज़िक्र किया है, और यह पहले 4/19 में गुज़र चुका है। (5) अहकाम अल-क़ुरान, अल-किया तबरी 3/89।

سورہ المائدہ: آیت 89 122

[فعیل]، الیُمن سے: جس کا مطلب ہے برکت، اللہ تعالیٰ نے اسے اس نام سے پکارا؛ کیونکہ یہ حقوق کی حفاظت کرتی ہے(1)۔ 'یمین' (قسم) مذکر اور مؤنث دونوں استعمال ہوتی ہے، اور اس کی جمع 'ایمان' اور 'ایمُن' ہے؛ زہیر نے کہا: "تو ہم سے اور تم سے قسمیں [ایمن] اکٹھی کی جاتی ہیں"(2)

دوسرا: اس آیت کے سببِ نزول میں اختلاف ہے؛ ابن عباس نے کہا: اس کے نزول کا سبب وہ لوگ تھے جنہوں نے خود پر پاکیزہ کھانے، لباس اور نکاح حرام کر لیے تھے، اور اس پر قسم کھائی تھی۔ پس جب یہ آیت نازل ہوئی: ﴿لَا تُحَرِّمُوا طَيِّبَاتِ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكُمْ﴾ [المائدہ: 87] تو انہوں نے کہا: "ہم اپنی قسموں کا کیا کریں؟" تب یہ آیت نازل ہوئی(3)۔

اس قول کے مطابق معنی یہ ہے: اگر تم نے قسم کھائی اور پھر اسے منسوخ کر دیا - یعنی، تم نے کفارہ دے کر اس کے حکم کو ختم کر دیا - تو اللہ اس پر تمہارا مؤاخذہ نہیں فرمائے گا۔ وہ تو صرف اسی پر مؤاخذہ فرمائے گا جس پر تم قائم رہے اور اسے منسوخ نہیں کیا، یعنی جس کا کفارہ نہیں دیا(4)۔ اس سے یہ واضح ہو گیا کہ قسم کسی چیز کو حرام نہیں کرتی۔ یہ امام شافعی کی دلیل ہے کہ قسم سے حلال چیز حرام نہیں ہوتی، اور حلال کو حرام قرار دینا 'لغو' (بے کار) ہے، جیسے حرام کو حلال قرار دینا لغو ہے، مثلاً کوئی کہے: "میں نے شراب پینا حلال کر لیا"، پس اس قول کے مطابق آیت کا تقاضا یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے حلال کو حرام قرار دینے کو لغو قرار دیا ہے کہ وہ حرام نہیں ہوتا، چنانچہ فرمایا: ﴿لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ﴾ یعنی: حلال کو حرام قرار دینے پر(5)۔

اور روایت ہے کہ عبداللہ بن رواحہ کے ہاں کچھ یتیم اور ایک مہمان تھا، وہ رات کے ایک پہر بعد اپنے کام سے لوٹے تو پوچھا: "کیا تم نے میرے مہمان کو کھانا کھلایا؟" انہوں نے کہا: "ہم آپ کا انتظار کر رہے تھے"، انہوں نے کہا: "اللہ کی قسم، میں آج رات یہ نہیں کھاؤں گا"، ان کے مہمان نے کہا: "اور میں بھی نہیں کھاؤں گا"، ان کے یتیموں نے کہا: "اور ہم بھی نہیں کھائیں گے"۔ جب انہوں نے یہ دیکھا تو کھانا کھا لیا۔

حواشی: (1) جوہری نے الصحاح (یمن) میں کہا: اسے یہ نام اس لیے دیا گیا کیونکہ جب وہ آپس میں عہد و پیمان کرتے تھے تو ان میں سے ہر ایک اپنا دایاں ہاتھ (یمین) اپنے ساتھی کے دائیں ہاتھ پر مارتا تھا۔ ازہری نے تہذیب اللغہ 15/526 میں کہا: قسم کو ہاتھ کے نام پر 'یمین' کہا گیا، اور وہ اپنی دائیں ہتھیلیاں پھیلاتے تھے جب وہ قسم کھاتے، یا عہد و پیمان کرتے اور خرید و فروخت کرتے تھے۔ (2) دیوان زہیر بشرح ثعلب ص 78، اور یہ پہلے 21/4 میں گزر چکا ہے۔ (3) اسے طبری نے 616/8 میں روایت کیا ہے۔ (4) دیکھیے المحرر الوجیز 301/1، اور ابن عطیہ نے ابن عباس اور ضحاک سے یہ قول نقل کیا ہے، اور یہ پہلے 19/4 میں گزر چکا ہے۔ (5) احکام القرآن للکیا الطبری 89/3۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 89 123

...and they ate. Then he came to the Prophet ﷺ and informed him, so he said to him: "You have obeyed the Merciful and disobeyed the Devil," and then the verse was revealed(1).

Thirdly: Oaths in Sharia are of four types: two types for which there is expiation (kaffarah), and two types for which there is no expiation. Al-Daraqutni recorded in his "Sunan"(2): Abdullah bin Muhammad bin Abdul Aziz narrated to us, Khalaf bin Hisham narrated to us, 'Abthar narrated to us, from Layth, from Hammad, from Ibrahim, from 'Alqamah, from Abdullah who said: Oaths are four: two oaths are expiated, and two oaths are not expiated. As for the two oaths that are expiated(3): a man swears(4): "By Allah, I will not do such and such," then he does it; and a man says: "By Allah, I will surely do such and such," and then he does not do it. As for the two oaths that are not expiated: a man swears: "I did not do"(5) such and such, when he has actually done it; and a man swears: "I have indeed done such and such," and he has not done it(6).

Ibn Abd al-Barr(7) said: Sufyan al-Thawri mentioned in his "Jami'" - and it was also mentioned by Al-Marwazi(8) from him - Sufyan said: Oaths are four: two oaths are expiated: which is when a man says: "By Allah, I will not do," and then he does it, or he says: "By Allah, I will surely do," then he does not do it. And two oaths are not expiated: which is when a man says: "By Allah, I did not do," when he has done it, or he says: "By Allah, I have indeed done," but he did not do it.

(1) Reported by al-Tabari (8/613) from Zayd bin Aslam, and it is Mursal. And reported by Abd al-Razzaq (16045) from Mujahid, who said: A man stayed with a man from the Ansar..., and mentioned the story. (2) No. (4328), and through his chain, al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra (10/38). (3) His saying: "As for the two oaths that are expiated," is not in Sunan al-Daraqutni and al-Bayhaqi. (4) In (M): "So the man who swears." (5) In (M): "By Allah, I did not do." (6) Al-Bayhaqi said (10/38): This is how 'Abthar bin al-Qasim narrated it from Layth bin Abi Sulaim, and Sufyan al-Thawri contradicted him, narrating it from Layth, from Ziyad bin Kulayb Abi Ma'shar, from Ibrahim as his own saying, and it is more likely. End quote. Then he reported it through the aforementioned chain of Sufyan. (7) In al-Tamheed (21/250). (8) He is Muhammad bin Nasr, and the speech is in his book "Ikhtilaf al-Ulama", p. 211.

सूरह अल-माईदा: आयत 89 123

...और उन्होंने खाया। फिर वह नबी ﷺ के पास आए और उन्हें सूचित किया, तो उन्होंने उनसे कहा: "तुमने रहमान की आज्ञा मानी और शैतान की अवज्ञा की," और फिर आयत अवतरित हुई(1)।

तीसरा: शरीयत में कसमें चार प्रकार की होती हैं: दो प्रकार की जिनमें कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) है, और दो प्रकार की जिनमें कोई कफ़्फ़ारा नहीं है। अल-दारकुतनी ने अपनी "सुनन"(2) में उल्लेख किया है: हमसे अब्दुल्ला बिन मुहम्मद बिन अब्दुल अजीज ने बयान किया, हमसे खलफ बिन हिशाम ने बयान किया, हमसे अब्तर ने बयान किया, लैथ से, हम्माद से, इब्राहिम से, अलकामा से, अब्दुल्ला से, उन्होंने कहा: कसमें चार हैं: दो कसमें जिनका कफ़्फ़ारा दिया जाता है, और दो कसमें जिनका कफ़्फ़ारा नहीं दिया जाता। वह दो कसमें जिनका कफ़्फ़ारा दिया जाता है(3): एक आदमी कसम खाता है(4): "अल्लाह की कसम, मैं ऐसा और वैसा नहीं करूँगा," फिर वह उसे कर देता है; और एक आदमी कहता है: "अल्लाह की कसम, मैं निश्चित रूप से ऐसा और वैसा करूँगा," और फिर वह उसे नहीं करता है। वह दो कसमें जिनका कफ़्फ़ारा नहीं दिया जाता: एक आदमी कसम खाता है: "मैंने ऐसा और वैसा नहीं किया"(5), जबकि उसने वास्तव में वह किया होता है; और एक आदमी कसम खाता है: "मैंने वास्तव में ऐसा और वैसा किया है," जबकि उसने वह नहीं किया होता(6)।

इब्न अब्द अल-बर्र(7) ने कहा: सुफियान अल-थौरी ने अपनी "जामे" में उल्लेख किया है - और अल-मरवाज़ी(8) ने भी उनसे इसका उल्लेख किया है - सुफियान ने कहा: कसमें चार हैं: दो कसमें जिनका कफ़्फ़ारा दिया जाता है: वह यह कि आदमी कहे: "अल्लाह की कसम, मैं नहीं करूँगा," और फिर वह उसे कर दे, या कहे: "अल्लाह की कसम, मैं निश्चित रूप से करूँगा," फिर वह उसे न करे। और दो कसमें जिनका कफ़्फ़ारा नहीं दिया जाता: वह यह कि आदमी कहे: "अल्लाह की कसम, मैंने नहीं किया," जबकि उसने किया हो, या कहे: "अल्लाह की कसम, मैंने वास्तव में किया है," लेकिन उसने वह न किया हो।

(1) इसे अल-तबरी (8/613) ने ज़ैद बिन असलम से उद्धृत किया है, और यह मुरसल है। और इसे अब्द अल-रज्जाक (16045) ने मुजाहिद से उद्धृत किया है, जिन्होंने कहा: एक आदमी अंसार के एक व्यक्ति के पास ठहरा..., और कहानी का उल्लेख किया। (2) संख्या (4328), और उनके मार्ग से, अल-बैहकी ने अल-सुनन अल-कुबरा (10/38) में। (3) उनका कहना: "वह दो कसमें जिनका कफ़्फ़ारा दिया जाता है," सुनन अल-दारकुतनी और अल-बैहकी में नहीं है। (4) (म) में: "तो वह

आदमी जो कसम खाता है।" (5) (म) में: "अल्लाह की कसम, मैंने नहीं किया।" (6) अल-बैहकी (10/38) ने कहा: इस तरह अब्तर बिन अल-कासिम ने इसे लैथ बिन अबी सुलैत से रिवायत किया है, और सुफियान अल-थौरी ने उनका विरोध किया, उन्होंने इसे लैथ से, जियाद बिन कुलैब अबी माशर से, इब्राहिम से उनके अपने कथन के रूप में रिवायत किया है, और यह अधिक उपयुक्त है। समाप्त। फिर उन्होंने इसे उपर्युक्त सुफियान के मार्ग से उद्धृत किया। (7) अल-तम्हीद (21/250) में। (8) वह मुहम्मद बिन नसर हैं, और यह बात उनकी पुस्तक "इख्तिलाफ अल-उलेमा" पृष्ठ 211 में है।

سورہ المائدہ: آیت ۸۹ ۱۲۳

...اور انہوں نے کھایا۔ پھر وہ نبی ﷺ کے پاس آئے اور آپ کو خبر دی، تو آپ نے ان سے فرمایا: "تم نے رحمان کی اطاعت کی اور شیطان کی نافرمانی کی،" پھر آیت نازل ہوئی(۱)۔

تیسری بات: شریعت میں قسمیں چار قسم کی ہیں: دو قسمیں وہ ہیں جن میں کفارہ ہے، اور دو قسمیں وہ ہیں جن میں کفارہ نہیں ہے۔ دارقطنی نے اپنی "سنن"(۲) میں روایت کیا ہے: ہمیں عبداللہ بن محمد بن عبدالعزیز نے حدیث بیان کی، ہمیں خلف بن ہشام نے حدیث بیان کی، ہمیں عبثر نے حدیث بیان کی، انہوں نے لیث سے، انہوں نے حماد سے، انہوں نے ابراہیم سے، انہوں نے علقمہ سے، انہوں نے عبداللہ سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: قسمیں چار ہیں: دو قسمیں وہ جن کا کفارہ دیا جاتا ہے، اور دو قسمیں وہ جن کا کفارہ نہیں دیا جاتا۔ وہ دو قسمیں جن کا کفارہ دیا جاتا ہے(۳): ایک آدمی قسم کھاتا ہے(۴): "اللہ کی قسم، میں ایسا اور ایسا نہیں کروں گا،" پھر وہ کر لیتا ہے؛ اور ایک آدمی کہتا ہے: "اللہ کی قسم، میں ضرور ایسا اور ایسا کروں گا،" اور پھر وہ نہیں کرتا۔ اور وہ دو قسمیں جن کا کفارہ نہیں دیا جاتا: ایک آدمی قسم کھاتا ہے: "میں نے ایسا اور ایسا نہیں کیا"(۵)، حالانکہ اس نے کیا ہوتا ہے؛ اور ایک آدمی قسم کھاتا ہے: "میں نے ضرور ایسا اور ایسا کیا ہے،" حالانکہ اس نے نہیں کیا ہوتا(۶)۔

ابن عبدالبر(۷) نے کہا: سفیان ثوری نے اپنی "جامع" میں ذکر کیا ہے - اور مروزی(۸) نے بھی ان سے یہی ذکر کیا ہے - سفیان نے کہا: قسمیں چار ہیں: دو قسمیں جن کا کفارہ دیا جاتا ہے: وہ یہ کہ آدمی کہے: "اللہ کی قسم، میں نہیں کروں گا،" پھر وہ کر لے، یا کہے: "اللہ کی قسم، میں ضرور کروں گا،" پھر وہ نہ کرے۔ اور دو قسمیں جن کا کفارہ نہیں دیا جاتا: وہ یہ کہ آدمی کہے: "اللہ کی

قسم، میں نے نہیں کیا،" حالانکہ اس نے کیا ہو، یا کہے: "اللہ کی قسم، میں نے ضرور کیا ہے،" لیکن اس نے نہ کیا ہو۔

(۱) اسے طبری (۸/۶۱۳) نے زید بن اسلم سے روایت کیا ہے، اور یہ مرسل ہے۔ اور اسے عبدالرزاق (۱۶۰۴۵) نے مجاہد سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: ایک شخص انصار کے ایک شخص کے پاس ٹھہرا...، اور قصہ ذکر کیا۔ (۲) نمبر (۴۳۲۸)، اور ان کے واسطے سے بیہقی نے السنن الکبری (۱۰/۳۸) میں۔ (۳) ان کا قول: "وہ دو قسمیں جن کا کفارہ دیا جاتا ہے،" سنن دارقطنی اور بیہقی میں نہیں ہے۔ (۴) (م) میں: "پس وہ آدمی جو قسم کھاتا ہے۔" (۵) (م) میں: "اللہ کی قسم، میں نے نہیں کیا۔" (۶) بیہقی (۱۰/۳۸) نے کہا: اسی طرح عبثر بن القاسم نے اسے لیث بن ابی سلیم سے روایت کیا ہے، اور سفیان ثوری نے ان کی مخالفت کی ہے، انہوں نے اسے لیث سے، زیاد بن کلیب ابی معشر سے، ابراہیم سے ان کے قول کے طور پر روایت کیا ہے، اور یہ زیادہ قرین قیاس ہے۔ اھـ پھر اسے مذکورہ سفیان کے واسطے سے روایت کیا۔ (۷) التمہید (۲۱/۲۵۰) میں۔ (۸) وہ محمد بن نصر ہیں، اور یہ گفتگو ان کی کتاب "اختلاف العلماء" صفحہ ۲۱۱ میں ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 89 124 Al-Marwazi said (1): As for the first two types of oaths, there is no disagreement among scholars [that it is] as Sufyan said. As for the last two types of oaths, the scholars have differed regarding them. If the one swearing the oath (2) believes himself to be truthful in saying he did not do such and such - or that he did such and such - and thinks he is adhering to what he swore, then there is no sin upon him nor is there any expiation (kaffarah) (3) according to the view of Malik, Sufyan al-Thawri, and the people of legal opinion (Ashab al-Ra'y), and similarly said by Ahmad and Abu Ubaid [and Abu Thawr]. Ash-Shafi'i said: There is no sin on him, but he must pay expiation. Al-Marwazi said: Ash-Shafi'i's view on this is not strong. He said: If the person swearing the oath intentionally lies, saying he didn't do something when he did, he is sinful, but there is no expiation according to the majority of scholars: Malik, Sufyan al-Thawri, Ashab al-Ra'y, Ahmad ibn Hanbal, Abu Thawr, and Abu Ubaid. Ash-Shafi'i used to say: He must pay expiation. He said: A similar view to Ash-Shafi'i's has been narrated from some of the Successors (Tabi'in). Al-Marwazi said: I lean towards the view of Malik and Ahmad (4). He said: As for the idle oath (yamin al-laghw) which the majority of scholars agree is "laghw" (vain/idle); it is a person's saying: "No, by Allah" and "Yes, by Allah" in his regular conversation and speech, without intending (5) an oath or wanting it. Ash-Shafi'i said (6): That occurs during persistence, anger, and haste. Fourth: The Almighty's saying: {But He will call you to account for the oaths you have made binding} with a lightened pronunciation of the letter 'Qaf' (7);

(1) In 'Ikhtilaf al-Ulama' p. 211, quoted by the author through Ibn Abd al-Barr in 'al-Tamhid' 21/250, and what appears in brackets is from them. (2) After it in (d), (z), and (m): 'swore', and what is fixed is from (zh), which matches the two mentioned sources. (3) His saying: 'and there is no expiation for him' is not in (zh) nor in 'al-Tamhid'. (4) In 'Ikhtilaf al-Ulama': I lean towards the view of Sufyan and Ahmad, and in 'al-Tamhid': I lean towards the view of Malik, Sufyan, and Ahmad. (5) In (m): 'binding' (muna'qid). (6) In 'al-Umm' 7/57. (7) This is the recitation of Hamzah, al-Kisa'i, and Asim in the narration of Abu Bakr. 'al-Sab'ah' p. 247, and 'al-Taysir' p. 100.

सूरह अल-माएदा: आयत 89 124 अल-मरवज़ी ने कहा (1): जहाँ तक पहले दो प्रकार की कसमों की बात है, विद्वानों के बीच इसमें कोई मतभेद नहीं है [कि वह] वैसे ही हैं जैसा सुफियान ने कहा। जहाँ तक बाद की दो प्रकार की कसमों की बात है, विद्वानों ने उनके बारे में मतभेद किया है। यदि कसम खाने वाला (2) स्वयं को सच्चा मानते हुए कसम खाता है कि उसने ऐसा-ऐसा नहीं किया - या कि उसने ऐसा-ऐसा किया है - और वह समझता है कि वह उसी पर है जिसकी उसने कसम खाई है, तो उस पर कोई गुनाह नहीं है और न ही उस पर कोई कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) है (3), मालिक, सुफ़ियान अल-थौरी और असहाब अल-राए के कथन के अनुसार, और अहमद और अबू उबैद [और अबू थौर] ने भी यही कहा है। अल-शाफ़ई ने कहा: उस पर कोई गुनाह नहीं है लेकिन उसे कफ़्फ़ारा देना होगा। अल-मरवज़ी ने कहा: इस बारे में अल-शाफ़ई का कथन मज़बूत नहीं है। उन्होंने कहा: और यदि कसम खाने वाला जानबूझकर झूठ बोलता है कि उसने ऐसा नहीं किया - जबकि उसने किया था - तो वह पापी है, लेकिन अधिकांश विद्वानों के अनुसार उस पर कोई कफ़्फ़ारा नहीं है: मालिक, सुफ़ियान अल-थौरी, असहाब अल-राए, अहमद बिन हंबल, अबू थौर और अबू उबैद। अल-शाफ़ई कहते थे: उसे कफ़्फ़ारा देना होगा। उन्होंने कहा: कुछ ताबेईन से अल-शाफ़ई के कथन के समान बातें वर्णित हैं। अल-मरवज़ी ने कहा: मैं मालिक और अहमद (4) के कथन की ओर झुकाव रखता हूँ। उन्होंने कहा: जहाँ तक बेकार की कसम (यमीन अल-लग़्व) की बात है जिस पर अधिकांश विद्वानों ने सहमति व्यक्त की है कि वह 'लग़्व' है; तो वह व्यक्ति की अपनी बातचीत और भाषण में यह कहना है: "नहीं, अल्लाह की कसम" और "हाँ, अल्लाह की कसम"; कसम का इरादा किए बिना (5) और न ही उसे चाहने के। अल-शाफ़ई ने कहा (6): और वह हठ, क्रोध और जल्दबाजी के समय होता है। चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {लेकिन वह तुम्हें उन कसमों पर पकड़ेगा जिन्हें तुमने पक्का किया है} 'क़ाफ़' के हल्के उच्चारण के साथ (7);

(1) इख्तिलाफ़ अल-उलेमा पृष्ठ 211 में, और लेखक ने इसे 'अल-तमहीद' 21/250 में इब्न अब्द अल-बर्र के माध्यम से उद्धृत किया है, और कोष्ठक में जो कुछ भी आएगा वह उन्हीं से है। (2) इसके बाद (द), (ज़) और (म) में: 'कसम खाई', और जो सिद्ध है वह (ज़ह) से है, जो उल्लिखित दो स्रोतों के अनुरूप है। (3) उनका कथन: 'और उस पर कोई कफ़्फ़ारा नहीं है', न तो (ज़ह) में है और न ही 'अल-तमहीद' में। (4) इख्तिलाफ़ अल-उलेमा में: मैं सुफ़ियान और अहमद के कथन की ओर झुकाव रखता हूँ, और 'अल-तमहीद' में: मैं मालिक, सुफ़ियान और अहमद के कथन की ओर झुकाव रखता

हूँ। (5) (म) में: 'दृढ़/निश्चित' (मुना'किद)। (6) अल-उम्म 7/57 में। (7) यह अबू बक्र की रिवायत में हमज़ा, अल-किसई और आसिम का पाठ है। अल-सबआ पृष्ठ 247, और अल-तयसीर पृष्ठ 100।

سورہ المائدہ: آیت 89 124 المروزی نے کہا (1): جہاں تک پہلی دو قسموں کا تعلق ہے، تو ان کے بارے میں علماء کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے [کہ وہ] اسی طرح ہیں جیسا کہ سفیان نے کہا۔ رہی بات آخری دو قسموں کی، تو ان کے بارے میں اہل علم نے اختلاف کیا ہے۔ پس اگر قسم کھانے والا (2) اپنے نزدیک سچا ہو کہ اس نے ایسا ایسا نہیں کیا - یا یہ کہ اس نے ایسا ایسا کیا ہے - اور وہ یہ سمجھتا ہو کہ وہ اس پر ہے جس پر اس نے قسم کھائی ہے، تو اس پر نہ کوئی گناہ ہے اور نہ ہی اس پر کفارہ ہے (3)، مالک، سفیان الثوری اور اصحاب الرائے کے قول کے مطابق، اور اسی طرح احمد اور ابو عبید [اور ابو ثور] نے کہا ہے۔ اور شافعی نے کہا: اس پر گناہ نہیں ہے لیکن اس پر کفارہ واجب ہے۔ المروزی نے کہا: اس بارے میں شافعی کا قول مضبوط نہیں ہے۔ انہوں نے کہا: اور اگر قسم کھانے والا جان بوجھ کر جھوٹ بول رہا ہو کہ اس نے ایسا نہیں کیا - حالانکہ اس نے کیا ہو - تو وہ گنہگار ہے، لیکن عامۃ العلماء کے نزدیک اس پر کوئی کفارہ نہیں ہے: مالک، سفیان الثوری، اصحاب الرائے، احمد بن حنبل، ابو ثور اور ابو عبید۔ اور شافعی فرماتے تھے: وہ کفارہ دے گا۔ انہوں نے کہا: بعض تابعین سے بھی امام شافعی کے قول کی طرح مروی ہے۔ المروزی نے کہا: میں مالک اور احمد (4) کے قول کی طرف مائل ہوں۔ انہوں نے کہا: رہی بات لغو قسم کی جس پر عامۃ العلماء کا اتفاق ہے کہ وہ لغو ہے؛ تو وہ آدمی کا اپنی گفتگو اور کلام میں یہ کہنا ہے: "نہیں، اللہ کی قسم" اور "ہاں، اللہ کی قسم"؛ بغیر قسم کی نیت (5) یا ارادے کے۔ شافعی نے کہا (6): اور وہ جھگڑے، غصے اور جلد بازی کے وقت ہوتا ہے۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {لیکن وہ تمہارا مؤاخذہ ان قسموں پر کرے گا جنہیں تم نے پختہ کیا} قاف کی تخفیف کے ساتھ (7)؛

(1) اختلاف العلماء ص 211 میں، اور مصنف نے اسے ابن عبد البر کے واسطے سے التمہید 21/250 میں نقل کیا ہے، اور جو کچھ بریکٹ میں آئے گا وہ انہی سے ہے۔ (2) اس کے بعد (د)، (ز) اور (م) میں: 'حلف'، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، جو مذکورہ دو مصادر کے موافق ہے۔ (3) ان کا قول: 'اور اس پر کوئی کفارہ نہیں ہے'، نہ تو (ظ) میں ہے اور نہ ہی التمہید میں۔ (4) اختلاف العلماء میں: میں سفیان اور احمد کے قول کی طرف مائل ہوں، اور التمہید میں: میں مالک، سفیان اور احمد کے قول کی طرف مائل ہوں۔ (5) (م) میں: 'منعقد'۔ (6) الام 7/57 میں۔ (7) اور یہ ابوبکر کی روایت میں حمزہ، کسائی اور عاصم کی قرات ہے۔ السبعۃ ص 247، اور التیسیر ص 100۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 89 | Page 125

...from the contract (al-aqd), and 'al-aqd' is of two types: physical, like tying a rope, and legal/judgmental, like a sales contract (1); the poet (2) said:

'A people (3) who, if they tie a knot for their neighbor, they tighten the rope and tighten the cross-piece over it.'

So the solemn oath (al-yamin al-muna'qidah) is derived from 'al-aqd' (4), and it is the heart's resolve regarding the future not to do something, yet he does it; or to do something, yet he does not, as previously mentioned. This is what exception and expiation can resolve, according to what follows (5).

And it was recited as: «عاقَدْتُمْ» (āqadtum) with an Alif after the 'Ayn on the morphological weight of 'fā'ala' (6), and that usually only occurs between two parties. The second may be the one for whom the oath was taken in speech that occurred with him (7).

Or the meaning might be: in what you have contracted the oaths upon; because 'āqada' is close in meaning to 'āhada' (covenanted). Thus, it was made transitive with a preposition when it took the meaning of 'āhada', and 'āhada' is transitive to two objects, the second of which is via a preposition; Allah Almighty said: {And whoever fulfills what he has covenanted with Allah} [Al-Fath: 10]. This is like how you made it transitive in: {When you call to prayer} [Al-Ma'idah: 58] with 'ilā' (to), while its standard rule is to say: 'I called Zayd' and {We called him from the right side of the mount} [Maryam: 52]. However, since it was in the sense of 'inviting', it was made transitive with 'ilā'; Allah Almighty said: {And who is better in speech than one who invites to Allah} [Fussilat: 33]. Then it expanded in the Almighty's saying: «(8) عاقَدْتُمُ الأيمان» (you contracted the oaths), so the preposition was omitted, and the verb reached the object directly, becoming: 'you contracted it [the oaths]', then the 'H' was omitted just as it was omitted from the Almighty's saying: {Then proclaim what you are commanded} [Al-Hijr: 94].

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/635. (2) He is al-Hutay'ah, and the verse is in his Diwan p. 128, and it was previously mentioned 7/246. (3) His saying: 'A people', from (m), and it is not in the remaining copies, and it matches what is in the Diwan. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/635. (5) In the sixteenth issue. (6) This is the recitation of Ibn 'Amir in the narration of Ibn Dhakwan. Al-Sab'ah p. 247, and al-Taysir

p. 100. (7) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/639. (8) Following it in (d), (z), and (m): 'alayhi' (upon it).

सूरह अल-मा'इदाह: आयत 89 | पृष्ठ 125

...अनुबंध (अल-अक़्द) से, और 'अल-अक़्द' दो प्रकार का होता है: शारीरिक, जैसे रस्सी बांधना, और कानूनी/निर्णयात्मक, जैसे बिक्री का अनुबंध (1); कवि (2) ने कहा:

'वे लोग (3) जो, यदि अपने पड़ोसी के लिए कोई गांठ बांधते हैं, तो वे रस्सी को कस देते हैं और उसके ऊपर लकड़ी के क्रॉस-पीस को भी कस देते हैं।'

अतः 'सचेत शपथ' (अल-यमीन अल-मुना'क़िदाह) 'अल-अक़्द' (4) से लिया गया है, और यह भविष्य के बारे में दिल का संकल्प है कि कोई काम नहीं करना है, फिर भी वह उसे करता है; या कुछ करना है, फिर भी वह नहीं करता, जैसा कि पहले बताया गया है। यह वही है जिसे अपवाद और प्रायश्चित द्वारा हल किया जा सकता है, जो आगे बताया जाएगा (5)।

और इसे इस प्रकार पढ़ा गया: «عاقَدْتُمْ» (आक़दतुम) 'ऐन' के बाद 'अलिफ़' के साथ 'फ़ा'अला' (6) के वज़न पर, और यह आमतौर पर केवल दो पक्षों के बीच होता है। दूसरा वह हो सकता है जिसके लिए वह शपथ ली गई थी उस बातचीत में जो उसके साथ हुई थी (7)।

या इसका अर्थ यह हो सकता है: जिसके बारे में तुमने शपथ ली है; क्योंकि 'आक़दा' का अर्थ 'आहदा' (वचन देना) के करीब है। इसलिए, जब इसने 'आहदा' का अर्थ लिया, तो इसे पूर्वसर्ग (preposition) के साथ सकर्मक बनाया गया, और 'आहदा' दो कर्मों के लिए सकर्मक होता है, जिनमें से दूसरा पूर्वसर्ग के माध्यम से होता है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {और जो कोई उस बात को पूरा करे जिसका उसने अल्लाह से वादा किया है} [अल-फ़तह: 10]। यह वैसा ही है जैसा आपने इसमें सकर्मक बनाया: {जब तुम नमाज़ के लिए बुलाते हो} [अल-मा'इदाह: 58] 'इला' (को) के साथ, जबकि इसका मानक नियम यह कहना है: 'मैंने ज़ैद को बुलाया' और {हमने उसे तूर पर्वत के दाहिने किनारे से पुकारा} [मरयम: 52]। हालाँकि, चूंकि यह 'आमंत्रित करने' के अर्थ में था, इसलिए इसे 'इला' के साथ सकर्मक बनाया गया; अल्लाह तआला ने फरमाया: {और उस व्यक्ति से बेहतर बात किसकी हो सकती है जो अल्लाह की ओर बुलाए} [फ़ुस्सीलत: 33]। फिर अल्लाह के इस कथन में विस्तार हुआ: «الأيمان। (8) عاقَدْتُمُ» (तुमने शपथ ली), तो पूर्वसर्ग को हटा दिया गया, और क्रिया सीधे कर्म तक पहुँच गई, और यह बन गया: 'तुमने इसे [शपथ] अनुबंधित किया', फिर 'ह' को हटा दिया गया जैसे अल्लाह के इस कथन से हटा दिया गया था: {तो वह बात साफ़-साफ़ सुना दो जिसका तुम्हें आदेश दिया गया है} [अल-हिज्र: 94]।

(1) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी 2/635। (2) वह अल-हुतैय्या है, और शेर उसके दीवान पृष्ठ 128 में है, और इसका उल्लेख पहले 7/246 में किया गया है। (3) उनका कहना: 'एक कौम', (म) से, और यह शेष प्रतियों में नहीं है, और यह दीवान में जो है उसके अनुरूप है। (4) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी 2/635। (5) सोलहवें मसले में। (6) यह इब्न ज़कवान के वर्णन में इब्न आमिर का पाठ है। अस-सबअ पृष्ठ 247, और अत-तयसीर पृष्ठ 100। (7) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी 2/639। (8) (द), (ज़), और (म) में इसके बाद: 'अलैहि' (उस पर)।

سورہ المائدہ: آیت 89 | صفحہ 125

...عقد (گرہ) سے، اور عقد دو طرح کا ہوتا ہے: حسی، جیسے رسی کی گرہ، اور حکمی، جیسے بیع کا عقد (1)؛ شاعر (2) نے کہا:

'وہ قوم (3) جو، جب اپنے پڑوسی کے لیے کوئی عہد باندھتی ہے، تو وہ رسی کو مضبوطی سے کھینچتی ہے اور اس کے اوپر لکڑی کی کراس بار کو بھی مضبوط کر دیتی ہے۔'

چنانچہ یمینِ منعقدہ (پختہ قسم) 'عقد' (4) سے نکلا ہے، اور یہ مستقبل کے بارے میں دل کا پختہ ارادہ ہے کہ وہ کوئی کام نہیں کرے گا، پھر وہ اسے کر لیتا ہے؛ یا وہ کام کرے گا، پھر وہ اسے نہیں کرتا، جیسا کہ پہلے ذکر ہوا۔ یہ وہ قسم ہے جسے استثناء اور کفارہ حل کر دیتا ہے، جیسا کہ آگے آئے گا (5)۔

اور اسے «عاقَدْتُمْ» بھی پڑھا گیا ہے، عین کے بعد الف کے ساتھ 'فاعَلَ' (6) کے وزن پر، اور یہ اکثر دو افراد کے درمیان ہوتا ہے۔ دوسرا وہ شخص ہو سکتا ہے جس کے لیے وہ قسم اٹھائی گئی تھی اس کلام میں جو اس کے ساتھ ہوا (7)۔

یا اس کا مطلب یہ ہو سکتا ہے: جن چیزوں پر تم نے قسمیں کھائیں؛ کیونکہ 'عاقَدَ' کے معنی 'عاہَدَ' (عہد کیا) کے قریب ہیں۔ چنانچہ جب یہ 'عاہَدَ' کے معنی میں آیا تو اسے حرفِ جر کے ذریعے متعدی کیا گیا، اور 'عاہَدَ' دو مفعولوں کی طرف متعدی ہوتا ہے جن میں سے دوسرا حرفِ جر کے ذریعے ہوتا ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور جس نے اس عہد کو پورا کیا جو اس نے اللہ سے کیا تھا} [الفتح: 10]۔ یہ بالکل ویسا ہی ہے جیسا کہ آپ نے متعدی کیا: {جب تم نماز کے لیے پکارتے ہو} [المائدہ: 58] 'إلى' کے ذریعے، جبکہ اس کا قاعدہ یہ ہے کہ کہا جائے: 'میں نے زید کو پکارا'

اور {ہم نے اسے طور کے دائیں جانب سے پکارا} [مریم: 52]۔ لیکن چونکہ یہ 'دعوت' (بلانے) کے معنی میں تھا، اس لیے اسے 'إلى' کے ذریعے متعدی کیا گیا؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور اس شخص سے بہتر کس کی بات ہو گی جس نے اللہ کی طرف بلایا} [فصلت: 33]۔ پھر اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد میں وسعت دی گئی: «عاقَدْتُمُ (8) الأيمان»، تو حرفِ جر کو حذف کر دیا گیا، اور فعل مفعول تک پہنچ گیا اور یہ ہو گیا: 'عاقدتموه [الايمان]' (تم نے اسے [قسموں کو] پختہ کیا)، پھر 'ہ' کو حذف کر دیا گیا جیسے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے حذف کیا گیا: {پس جو حکم آپ کو دیا گیا ہے اسے صاف صاف سنا دیں} [الحجر: 94]۔

---

(1) احکام القرآن لابن العربی 2/635۔ (2) وہ الحطیئة ہے، اور شعر اس کے دیوان صفحہ 128 میں ہے، اور اس کا تذکرہ پہلے 7/246 میں ہو چکا ہے۔ (3) ان کا قول: 'قوم'، نسخہ (م) سے ہے، اور باقی نسخوں میں نہیں ہے، اور یہی دیوان کے موافق ہے۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 2/635۔ (5) سولہویں مسئلے میں۔ (6) یہ ابن ذکوان کی روایت میں ابن عامر کی قرأت ہے۔ السبعہ صفحہ 247، اور التیسیر صفحہ 100۔ (7) احکام القرآن لابن العربی 2/639۔ (8) نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں اس کے بعد ہے: 'علیہ' (اس پر)۔

Or the form "fā'ala" can be in the meaning of "fa'ala", as the Almighty said: {Allah kill them} [At-Tawbah: 30], meaning: He killed them. In the Arabic language, the form of mutual action (mufā'alah) can sometimes come from one person without the meaning of mutual interaction (fā'altu), like their saying: "sāfartu" (I traveled) and "zāhartu" (I supported) (1).

And it was recited: {'aqqadtum} (you have made firm) with a shaddah on the Qaf (2). Mujahid said: Its meaning is: you intended (3), that is, you aimed. It was narrated from Ibn Umar that the shaddah implies repetition, so expiation (kaffārah) is not mandatory for him unless he repeats (4). This is refuted by what was narrated that the Prophet (PBUH) said: "By Allah - if Allah wills - I do not swear an oath and then see something else better than it, except that I do that which is better and expiate for my oath." So he mentioned the obligation of expiation for an oath that was not repeated (5).

Abu Ubaid said: The shaddah implies repetition (6) time after time, and I am not safe that whoever recites with that reading would not find it mandatory (7) for him to pay expiation for a single oath until he repeats it several times, and this is a statement contrary to consensus (8).

Nafi' narrated that if Ibn Umar broke an oath without having emphasized it, he would feed ten poor people, and if he emphasized the oath, he would free a slave. It was said to Nafi': What is the meaning of emphasizing the oath? He said: That...

(1) See Al-Hujjah for Al-Farisi 3/252-253, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/229, and what is between brackets in it, and see what preceded in 1/28 and 6/373. (2) This is the reading of Ibn Kathir, Nafi', Abu Amr, and Ibn Amir in the narration of Hisham, and Asim in the narration of Hafs. Al-Sab'ah p. 247, and Al-Taysir p. 100. (3) Reported by Abd al-Razzaq (15953), and al-Tabari 8/617-618. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/639. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/639, and reported by Ahmad (19558), al-Bukhari (6623), and Muslim (1649) from the hadith of Abu Musa al-Ash'ari, may Allah be pleased with him, and see what will come on page 139 of this volume. (6) In the manuscripts: repetition (takrīr). What is confirmed is from (M). (7) In (M): tujibu (is mandatory), and the speech is in I'rab al-Quran by Al-Nahhas 2/38. (8) In I'rab al-Quran by Al-Nahhas: "And this is outside the consensus of the people."

सूरह अल-मैदाह: आयत 89 | पृष्ठ 126

या "फ़ाअला" रूप "फ़अला" के अर्थ में हो सकता है, जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा है: {अल्लाह उन्हें मारे} [अत-तौबाह: 30], यानी: उसने उन्हें मारा। अरबी भाषा में, 'मुफ़ाअलाह' (पारस्परिक क्रिया) का रूप कभी-कभी किसी एक से बिना 'फ़ाअल्तु' (पारस्परिक अंतःक्रिया) के अर्थ के आता है, जैसे उनका कहना: "साफ़रतु" (मैंने यात्रा की) और "ज़ाहरतु" (मैंने समर्थन किया) (1)।

और इसे पढ़ा गया: {अक़्क़दतुम} (तुमने पक्का किया) 'क़ाफ़' पर शद्दह के साथ (2)। मुजाहिद ने कहा: इसका अर्थ है: तुमने इरादा किया (3), यानी तुमने लक्ष्य बनाया। इब्न उमर से वर्णित है कि शद्दह दोहराव का अर्थ देता है, इसलिए जब तक वह दोहराता नहीं है तब तक उस पर कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) अनिवार्य नहीं है (4)। इसका खंडन उस बात से होता है जो वर्णित है कि नबी (स.अ.व.) ने फ़रमाया: "अल्लाह की कसम - अगर अल्लाह चाहे - मैं कोई कसम नहीं खाता और फिर उसके अलावा किसी और चीज़ को उससे बेहतर पाता हूँ, तो मैं वही करता हूँ जो बेहतर होता है और अपनी कसम का कफ़्फ़ारा अदा करता हूँ।" तो उन्होंने उस कसम के लिए कफ़्फ़ारा की अनिवार्यता का उल्लेख किया जिसे दोहराया नहीं गया था (5)।

अबू उबैद ने कहा: शद्दह बार-बार दोहराने (6) का अर्थ देता है, और मुझे डर है कि जो कोई उस क़िरात (पठन) के साथ पढ़ता है, वह एक ही कसम के लिए कफ़्फ़ारा अनिवार्य न समझे (7) जब तक कि वह उसे कई बार न दोहराए, और यह कथन इज्मा (आम सहमति) के विरुद्ध है (8)।

नाफ़े ने रिवायत की है कि इब्न उमर जब बिना ताकीद (ज़ोर दिए) कसम तोड़ते थे, तो दस मिस्कीनों (गरीबों) को खाना खिलाते थे, और अगर वे कसम की ताकीद करते थे, तो एक गुलाम आज़ाद करते थे। नाफ़े से पूछा गया: कसम की ताकीद का क्या मतलब है? उन्होंने कहा: यह कि...

(1) देखें अल-हुज्जाह अल-फ़ारिसी 3/252-253, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/229, और इसमें कोष्ठक के बीच क्या है, और देखें कि 1/28 और 6/373 में क्या पहले आया है। (2) यह हिशाम की रिवायत में इब्न कथीर, नाफ़े, अबू अम्र और इब्न अमीर की क़िरात है, और हफ़्स की रिवायत में असीम की। अस-सबह पृ. 247, और अत-तयसीर पृ. 100। (3) इसे अब्द अल-रज्जाक (15953) और अल-तबरी 8/617-618 ने निकाला है। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/639। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/639, और अहमद (19558), बुखारी (6623), और मुस्लिम (1649) द्वारा अबू मूसा अल-अशअरी (रज़ी.) की हदीस से निकाला गया है, और देखें कि इस

खंड के पृष्ठ 139 पर क्या आएगा। (6) पांडुलिपियों में: तकरार (तक़रीर)। जो पुष्टि की गई है वह (एम) से है। (7) (एम) में: तुजीबू (अनिवार्य है), और बात अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/38 में है। (8) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान में: "और यह लोगों की सहमति (इज्मा) से बाहर है।"

یا یہ کہ "فاعل" کا وزن "فعل" کے معنی میں ہو، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿قَتَلَهُمُ اللَّهُ﴾ [التوبہ: ۳۰] یعنی: اللہ نے انہیں مار ڈالا۔ عربوں کے کلام میں کبھی 'مفاعلہ' کا وزن 'فاعلتُ' (باہمی عمل) کے معنی کے بغیر بھی کسی ایک شخص کے لیے آتا ہے، جیسے ان کا کہنا ہے: "سافرتُ" (میں نے سفر کیا) اور "ظاهرتُ" (میں نے پشت پناہی کی) (۱)۔

اور اسے ﴿عَقَّدْتُمُ﴾ (تم نے پختہ کیا) قاف کی تشدید کے ساتھ پڑھا گیا ہے (۲)۔ مجاہد نے کہا: اس کا معنی ہے: تم نے پختہ ارادہ کیا (۳)، یعنی تم نے قصد کیا۔ ابن عمر سے مروی ہے کہ تشدید تکرار کا تقاضا کرتی ہے، لہٰذا اس پر کفارہ واجب نہیں ہوگا جب تک کہ وہ اسے بار بار نہ کرے (۴)۔ اس کا رد اس روایت سے ہوتا ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اللہ کی قسم - اگر اللہ چاہے - میں کوئی قسم نہیں کھاتا اور پھر اس کے علاوہ کسی اور چیز کو اس سے بہتر پاتا ہوں، تو میں وہی کرتا ہوں جو بہتر ہوتا ہے اور اپنی قسم کا کفارہ ادا کرتا ہوں"۔ چنانچہ آپ ﷺ نے ایسی قسم میں کفارہ کے وجوب کا ذکر فرمایا جو مکرر (دہرائی گئی) نہ تھی (۵)۔

ابو عبید نے کہا: تشدید بار بار تکرار (۶) کا تقاضا کرتی ہے، اور مجھے اندیشہ ہے کہ جو اس قرات کے مطابق پڑھے گا وہ ایک ہی قسم پر کفارہ واجب نہیں سمجھے گا (۷) جب تک کہ اسے بار بار نہ دہرائے، اور یہ قول اجماع کے خلاف ہے (۸)۔

نافع نے روایت کی ہے کہ ابن عمر جب قسم کی تاکید کیے بغیر اسے توڑ دیتے تو دس مسکینوں کو کھانا کھلاتے تھے، اور جب قسم کی تاکید فرماتے تو ایک گردن (غلام) آزاد کرتے تھے۔ نافع سے پوچھا گیا: تاکیدِ قسم کا کیا مطلب ہے؟ انہوں نے کہا: یہ کہ...

(۱) دیکھئے الحجۃ الفارسی ۳/ ۲۵۲-۲۵۳، اور المحرر الوجیز ۲/ ۲۲۹، اور اس میں قوسین کے درمیان کیا ہے، اور دیکھئے کہ ۱/ ۲۸ اور ۶/ ۳۷۳ میں کیا پہلے گزرا ہے۔ (۲) یہ ہشام کی روایت میں ابن کثیر، نافع، ابو عمرو اور ابن عامر کی قرات ہے، اور حفص کی روایت میں عاصم کی۔ السبعہ ص ۲۴۷، اور التیسیر ص ۱۰۰۔ (۳) اسے عبد الرزاق (۱۵۹۵۳) اور الطبری ۸/ ۶۱۷-۶۱۸ نے روایت کیا ہے۔ (۴) ابن العربی کی احکام القرآن ۲/ ۶۳۹۔ (۵) ابن العربی کی احکام القرآن ۲/ ۶۳۹، اور اسے احمد (۱۹۵۵۸)، بخاری (۶۶۲۳)، اور مسلم (۱۶۴۹) نے حضرت ابو موسیٰ اشعری ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور دیکھئے کہ اس جلد کے صفحہ ۱۳۹ پر کیا آئے گا۔ (۶) نسخوں میں: تکرار۔ اور متن میں وہی ہے جو (م) سے ثابت ہے۔ (۷) (م) میں: توجب، اور کلام النحاس کی اعراب القرآن ۲/ ۳۸ میں ہے۔ (۸) النحاس کی اعراب القرآن میں ہے: "اور یہ لوگوں کے اجماع سے خارج ہے۔"

Surah Al-Ma'idah: Verse 89 [page] 127

...swearing about something repeatedly(1). Fifthly: There is a difference of opinion regarding the "Ghamus" oath (a false oath taken intentionally); is it a binding oath or not? The majority of scholars hold that it is an oath of deception, trickery, and lying, so it is not considered binding and there is no expiation (kaffara) for it. Al-Shafi'i said: It is a binding oath because it is acquired by the heart, tied to a report, and associated with the name of Allah Almighty, and it requires expiation. The first view is the correct one(2). Ibn al-Mundhir(3) said: This is the view of Malik ibn Anas and his followers among the people of Medina. This was also held by al-Awza'i and those who agreed with him from the people of Sham. It is also the view of al-Thawri and the people of Iraq, and it was held by Ahmad, Ishaq, Abu Thawr, Abu 'Ubayd, the people of Hadith, and the people of opinion (Ashab al-Ra'y) from the people of Kufa. Abu Bakr said: The saying of the Prophet ﷺ: "Whoever takes an oath and then sees something else as better than it, let him do what is better and expiate for his oath," and his saying: "Let him expiate for his oath and do what is better"(4) indicates that expiation is only obligatory for one who swears to do an action in the future and then does not do it, or swears not to do an action in the future and then does it. There is a second view on the matter: that one must expiate even if he sinned and intentionally swore by Allah falsely. This is the view of Al-Shafi'i. Abu Bakr said: We do not know of any report indicating this view, while the Book (Quran) and the Sunnah both point to the first view. Allah Almighty said: {And do not make Allah’s [Name] an excuse in your oaths against being righteous and fearing Allah and making peace between people.} [Al-Baqarah: 224]. Ibn Abbas said: It refers to a man who swears not to visit his relatives, so Allah made a way out for him through expiation, and commanded him not to use Allah as an excuse, but to expiate for his oath [and fulfill the duty].

---

(1) Reported by Malik in Al-Muwatta 2/479, mentioned by Al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 2/352, and Ibn al-Arabi in Ahkam al-Qur'an 2/641. (2) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/637. (3) In Al-Ishraf 1/422. Abu Bakr mentioned hereafter is Ibn al-Mundhir. (4) Reported by Muslim (1650): (13) and (14) from the Hadith of Abu Hurayrah (RA), see the Hadiths of the chapter pp. 139-140 of this volume. (5) In the copies: "mimma" (from what), what is established is from Al-Ishraf.

सूरह अल-मा'इदह: आयत 89 [पृष्ठ] 127

...किसी चीज़ के बारे में बार-बार कसम खाना (1)। पांचवां: "यमीन-ए-गमूस" (जानबूझकर ली गई झूठी कसम) के बारे में मतभेद है; क्या यह एक बंधनकारी कसम है या नहीं? अधिकांश विद्वानों का मत है कि यह धोखे, छल और झूठ की कसम है, इसलिए यह बंधनकारी नहीं है और इसमें कोई कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) नहीं है। अल-शाफ़ई ने कहा: यह एक बंधनकारी कसम है; क्योंकि यह दिल से ली गई है, एक समाचार से जुड़ी है, और अल्लाह सर्वशक्तिमान के नाम के साथ है, और इसमें कफ़्फ़ारा है। पहला विचार सही है (2); इब्न अल-मुन्ज़िर (3) ने कहा: यह मलिक इब्न अनस और मदीना के लोगों में उनके अनुयायियों का विचार है। अल-औज़ाई और शाम के लोगों में उनके सहयोगियों ने भी यही कहा। यह अल-थौरी और इराक के लोगों का भी विचार है, और इसे अहमद, इशाक, अबू थौर, अबू उबैद, हदीस के विद्वानों और कूफ़ा के राय वालों (अस्हाब अल-रा'य) ने माना है। अबू बक्र ने कहा: पैगंबर ﷺ का कथन है: "जो कोई कसम खाता है और फिर उससे बेहतर कुछ देखता है, तो उसे वही करना चाहिए जो बेहतर है और अपनी कसम का कफ़्फ़ारा देना चाहिए," और उनका कथन: "उसे अपनी कसम का कफ़्फ़ारा देना चाहिए और वह करना चाहिए जो बेहतर है" (4) यह दर्शाता है कि कफ़्फ़ारा केवल उस व्यक्ति पर अनिवार्य है जो भविष्य में कोई कार्य करने की कसम खाता है और फिर उसे नहीं करता है, या भविष्य में कोई कार्य न करने की कसम खाता है और फिर उसे कर देता है। इस मामले में एक दूसरा विचार भी है: कि उसे कफ़्फ़ारा देना चाहिए भले ही उसने पाप किया हो और जानबूझकर अल्लाह की झूठी कसम खाई हो; यह अल-शाफ़ई का विचार है। अबू बक्र ने कहा: हम इस विचार की पुष्टि करने वाली कोई रिपोर्ट नहीं जानते, जबकि किताब (कुरान) और सुन्नत दोनों पहले विचार की ओर इशारा करते हैं। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और अल्लाह (के नाम) को अपनी उन कसमों के लिए निशाना न बनाओ कि तुम नेकी न करो और परहेज़गारी न करो और लोगों के बीच सुधार न करो।} [अल-बक़रह: 224]। इब्न अब्बास ने कहा: यह उस व्यक्ति के बारे में है जो अपने रिश्तेदारों से न मिलने की कसम खाता है, तो अल्लाह ने कफ़्फ़ारा के माध्यम से उसके लिए एक रास्ता निकाला, और उसे आदेश दिया कि वह अल्लाह को बहाना न बनाए, और अपनी कसम का कफ़्फ़ारा दे [और नेक काम करे]।

---

(1) अल-मुवत्ता 2/479 में मलिक द्वारा उद्धृत, अल-नहहास द्वारा मा'नी अल-कुरान 2/352 में उल्लेख किया गया, और इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/641 में। (2) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/637 देखें। (3) अल-इशराफ 1/422 में। इसके बाद जिस अबू बक्र का

उल्लेख किया जाएगा वह इब्न अल-मुन्ज़िर हैं। (4) मुस्लिम (1650) द्वारा रिपोर्ट किया गया: (13) और (14) अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से, इस खंड के पृष्ठ 139-140 पर अध्याय की हदीसें देखें। (5) प्रतियों में: "मिम्मा" (जिससे), जो स्थापित है वह अल-इशराफ से है।

...کسی چیز پر بار بار قسم کھانا (۱)۔ پانچویں بات: یمینِ غموس (دانستہ جھوٹی قسم) کے بارے میں اختلاف ہے کہ کیا یہ منعقد ہونے والی قسم ہے یا نہیں؟ جمہور کا موقف یہ ہے کہ یہ مکر، دھوکہ اور جھوٹ کی قسم ہے، لہذا یہ منعقد نہیں ہوتی اور اس میں کوئی کفارہ نہیں ہے۔ امام شافعی رحمہ اللہ نے فرمایا: یہ منعقد ہونے والی قسم ہے؛ کیونکہ یہ دل سے حاصل کی گئی ہے، ایک خبر کے ساتھ مربوط ہے، اللہ تعالیٰ کے نام کے ساتھ ملی ہوئی ہے، اور اس میں کفارہ واجب ہے۔ پہلا قول ہی صحیح ہے (۲)؛ ابن المنذر (۳) نے کہا: یہ امام مالک بن انس اور اہل مدینہ میں سے ان کے متبعین کا قول ہے۔ یہی بات امام اوزاعی اور اہل شام میں سے ان کے موافقین نے کہی، اور یہی امام ثوری اور اہل عراق کا قول ہے۔ امام احمد، اسحاق، ابو ثور، ابو عبید، اصحاب الحدیث اور اہل کوفہ میں سے اصحاب الرائے نے بھی یہی کہا ہے۔ ابو بکر نے کہا: اور نبی کریم ﷺ کا فرمان ہے: "جس نے کسی بات پر قسم کھائی، پھر اس کے علاوہ کسی اور چیز کو اس سے بہتر پایا، تو اسے چاہیے کہ وہی کرے جو بہتر ہو اور اپنی قسم کا کفارہ دے،" اور آپ ﷺ کا قول: "پس اسے چاہیے کہ اپنی قسم کا کفارہ دے اور وہ کام کرے جو بہتر ہو" (۴) یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ کفارہ صرف اس شخص پر واجب ہوتا ہے جس نے مستقبل میں کسی کام کو کرنے کی قسم کھائی اور پھر اسے نہ کیا، یا مستقبل میں کسی کام کو نہ کرنے کی قسم کھائی اور پھر اسے کر لیا۔ اس مسئلے میں ایک دوسرا قول بھی ہے: وہ یہ کہ وہ کفارہ دے اگرچہ اس نے گناہ کیا ہو اور جان بوجھ کر اللہ کی جھوٹی قسم کھائی ہو؛ یہ امام شافعی کا قول ہے۔ ابوبکر نے کہا: ہم اس قول پر دلالت کرنے والی کوئی روایت نہیں جانتے، جبکہ کتاب (قرآن) اور سنت پہلے قول پر دلالت کرتے ہیں۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لِّأَيْمَانِكُمْ أَن تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا وَتُصْلِحُوا بَيْنَ النَّاسِ﴾ [البقرة:

۲۲۴]۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: یہ اس شخص کے بارے میں ہے جو قسم کھاتا ہے کہ وہ اپنے رشتہ داروں سے صلہ رحمی نہیں کرے گا، تو اللہ نے کفارہ کے ذریعے اس کے لیے راستہ نکالا، اور اسے حکم دیا کہ وہ اللہ (کے نام) کو بہانہ نہ بنائے، اور اپنی قسم کا کفارہ دے [اور نیکی کرے]۔

---

(۱) اسے امام مالک نے الموطأ ۴۷۹/۲ میں روایت کیا، اور نحاس نے معانی القرآن ۳۵۲/۲ میں اور ابن العربی نے احکام القرآن ۶۴۱/۲ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۲) دیکھیے ابن العربی کی احکام القرآن ۶۳۷/۲۔ (۳) الإشراف ۱/۴۲۲ میں۔ اور جس ابو بکر کا آگے ذکر آئے گا وہ ابن المنذر ہیں۔ (۴) اسے امام مسلم نے (۱۶۵۰): (۱۳) اور (۱۴) میں حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا، اور اس جلد کے ص ۱۳۹-۱۴۰ پر باب کی احادیث دیکھیں۔ (۵) نسخوں میں: "مما" ہے، اور متن میں جو ثابت ہے وہ الإشراف سے ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 89 | 128

Reports indicate that the oath by which a man swears to unjustly take forbidden wealth is too grave to be expiated by the standard penance for oaths (1).

Ibn al-Arabi said (2): The verse mentions two types: idle (unintentional) oaths and binding oaths. It addresses the common types of oaths people take. So, leave aside whatever follows, even if there are a hundred types; for no expiation is attached to them.

I say: Al-Bukhari narrated from Abdullah bin Amr who said: A Bedouin came to the Prophet ﷺ and asked: O Messenger of Allah, what are the major sins? He said: "Associating partners with Allah." He asked: Then what? He said: "Disobedience to parents." He asked: Then what? He said: "The engulfing oath (al-yamin al-ghamus)." I asked: And what is the engulfing oath? He said: "That by which the wealth of a Muslim is unjustly taken while the one swearing is lying" (4).

Muslim narrated from Abu Umama that the Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever takes the right of a Muslim by his oath, Allah has made Hellfire obligatory for him and forbidden Paradise for him." A man asked: Even if it is something small, O Messenger of Allah? He said: "Even if it is a twig of an Arak tree" (5).

From the hadith of Abdullah bin Mas'ud, the Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever swears a compulsory oath (yamin sabr) to unjustly take the property of a Muslim while he is wicked in doing so, will meet Allah while He is angry with him." Then the verse was revealed: "Indeed, those who exchange the covenant of Allah and their [own] oaths for a small price..." [Al Imran: 77] to the end of the verse (6), and he did not mention...

(1) Al-Ishraf 1/423, and what is between brackets is from it; and Al-Tabari 4/6 narrated the saying of Ibn Abbas. (2) In Ahkam al-Quran 2/637. (3) In (D) and (M): by which wealth is taken; and in (Zh) and (Z): that which... and the confirmed text is from Sahih al-Bukhari. (4) Sahih al-Bukhari (6920), narrated via Firas bin Yahya al-Hamdani, from Amir al-Sha'bi, from Abdullah bin Amr. The speaker who says "I asked" is Firas, and the one questioned is al-Sha'bi, as in the narration of Ibn Hibban (562). Al-Hafiz Ibn Hajar (may Allah have mercy on him) mentioned this in Fath al-Bari 11/556. (5) In (Zh) and (M): even if it were a twig of an Arak tree. The hadith is in Sahih Muslim (137) and previously on 5/182. (6) Sahih Muslim (138), and it is with Ahmad (4212), and Al-Bukhari (6676). His saying: "upon a compulsory oath (yamin sabr)," Qadi Iyad said in

Ikmal al-Mu'lim 1/392: The oath of patience is that which the swearer is compelled into, meaning: he is detained and forced until he swears it. It may also mean boldness and daring to take it. Al-Nawawi said in the commentary on Muslim 2/160: It is that which the swearer binds himself to.

सूरा अल-मायदा: आयत 89 | 128

रिपोर्टें संकेत देती हैं कि वह शपथ जिसके द्वारा एक व्यक्ति किसी अन्य की संपत्ति को अन्यायपूर्ण रूप से हड़पने के लिए खाता है, वह इतनी गंभीर है कि उसे सामान्य प्रायश्चित (कफ़्फ़ारा) द्वारा समाप्त नहीं किया जा सकता (1)।

इब्न अल-अरबी ने कहा (2): आयत में दो प्रकार की शपथों का उल्लेख है: निरर्थक (लघ्व) और दृढ़ (मुनअक़िदा)। यह लोगों की शपथों के सामान्य स्वरूप पर आधारित है। इसलिए इसके बाद की चीजों को छोड़ दें, चाहे वे सौ प्रकार की ही क्यों न हों; क्योंकि उनके साथ कोई कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) नहीं जुड़ा है।

मैं कहता हूँ: अल-बुखारी ने अब्दुल्ला बिन अम्र से रिवायत किया कि एक ग्रामीण पैगंबर ﷺ के पास आया और पूछा: ऐ अल्लाह के रसूल, बड़े पाप (कबायेर) क्या हैं? उन्होंने कहा: "अल्लाह के साथ किसी को शरीक ठहराना।" उसने पूछा: फिर क्या? उन्होंने कहा: "माता-पिता की अवज्ञा करना।" उसने पूछा: फिर क्या? उन्होंने कहा: "यमीन अल-ग़मूस" (डूबने वाली शपथ)। मैंने पूछा: यमीन अल-ग़मूस क्या है? उन्होंने कहा: "वह शपथ जिसके द्वारा किसी मुस्लिम की संपत्ति को झूठ बोलकर हड़प लिया जाता है" (4)।

मुस्लिम ने अबू उमामा से रिवायत किया कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिसने अपनी शपथ से किसी मुस्लिम का हक छीन लिया, अल्लाह ने उसके लिए नरक की आग अनिवार्य कर दी और उसके लिए स्वर्ग हराम कर दिया।" एक आदमी ने पूछा: चाहे वह कोई मामूली चीज़ ही क्यों न हो, ऐ अल्लाह के रसूल? उन्होंने फरमाया: "चाहे वह अराक के पेड़ की एक टहनी ही क्यों न हो" (5)।

अब्दुल्लाह बिन मसूद की हदीस से, अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिसने किसी मुस्लिम की संपत्ति को हड़पने के लिए मजबूरन शपथ (यमीन सब्र) ली जबकि वह उसमें झूठा है, वह अल्लाह से इस हाल में मिलेगा कि अल्लाह उस पर क्रोधित होगा।" तब यह आयत नाजिल हुई: "बेशक जो लोग अल्लाह के वादे और अपनी कसमों को थोड़े से मूल्य के बदले बेच देते हैं..." [आल इमरान: 77] आयत के अंत तक (6), और उन्होंने उल्लेख नहीं किया...

(1) अल-इशराफ 1/423, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है; और अल-तबरी 4/6 ने इब्न अब्बास के कथन को उद्धृत किया है। (2) अहकाम अल-कुरान 2/637 में। (3) (द) और (म) में: "जिसके द्वारा संपत्ति हड़पी जाती है"; और (ज़) और (ज़) में: "जो कि..." और पुष्ट पाठ सहीह अल-

बुखारी से है। (4) सहीह अल-बुखारी (6920), जो फिरास बिन याह्या अल-हमदानी के माध्यम से, आमिर अल-शअबी से, अब्दुल्ला बिन अम्र से है। "मैंने पूछा" कहने वाला फिरास है, और जिससे पूछा गया वह अल-शअबी है, जैसा कि इब्न हिब्बान (562) की रिवायत में है। हाफ़िज़ इब्न हजर (अल्लाह उन पर रहम करे) ने फतह अल-बारी 11/556 में इसका उल्लेख किया है। (5) (ज़) और (म) में: "चाहे वह अराक के पेड़ की एक टहनी ही क्यों न हो"। हदीस सहीह मुस्लिम (137) में है, और पहले 5/182 पर आ चुकी है। (6) सहीह मुस्लिम (138), और यह अहमद (4212) और अल-बुखारी (6676) के पास है। उनका कथन: "मजबूरन शपथ (यमीन सब्र) पर", काजी अयाज़ ने इकमाल अल-मुअल्लिम 1/392 में कहा: यमीन सब्र वह है जिस पर शपथ लेने वाले को मजबूर किया जाता है, यानी: उसे तब तक रोका या मजबूर किया जाता है जब तक कि वह शपथ न ले ले। इसका अर्थ साहस और इसे लेने का दुस्साहस भी हो सकता है। अल-नववी ने शरह मुस्लिम 2/160 में कहा: यह वह शपथ है जिसके लिए शपथ लेने वाला खुद को बांध लेता है।

اور احادیث اس بات پر دلالت کرتی ہیں کہ وہ قسم جس کے ذریعے کوئی شخص ناحق حرام مال حاصل کرتا ہے؛ وہ اس سے کہیں زیادہ بڑی ہے کہ اس کا کفارہ وہی ہو جو عام قسم کا ہوتا ہے (۱)۔

ابن العربی (۲) نے کہا: آیت دو قسموں کے ساتھ آئی ہے: لغو اور منعقدہ، اور یہ لوگوں کی اکثر قسموں پر مبنی ہے۔ پس اس کے بعد جو کچھ ہے اسے چھوڑ دیں خواہ وہ سو قسمیں ہی کیوں نہ ہوں؛ کیونکہ ان پر کوئی کفارہ مرتب نہیں ہوتا۔

میں کہتا ہوں: بخاری نے عبداللہ بن عمرو سے روایت کیا، انہوں نے کہا: ایک دیہاتی نبی کریم ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا اور عرض کیا: اے اللہ کے رسول، کبیرہ گناہ کیا ہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ کے ساتھ شریک ٹھہرانا۔" اس نے پوچھا: پھر کیا؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "والدین کی نافرمانی۔" اس نے پوچھا: پھر کیا؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "یمینِ غموس" (ڈبو دینے والی قسم)۔ میں نے پوچھا: یمینِ غموس کیا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ جس کے ذریعے کسی مسلمان کا مال جھوٹ بول کر مار لیا جائے" (٤)۔

اور مسلم نے ابو امامہ سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے اپنی قسم کے ذریعے کسی مسلمان کا حق مارا، اللہ نے اس کے لیے آگ واجب کر دی اور اس پر جنت حرام کر دی"۔ ایک شخص نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، اگرچہ وہ معمولی چیز ہو؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "اگرچہ وہ اراک (پیلو) کے درخت کی ایک ٹہنی ہی کیوں نہ ہو" (٥)۔

اور عبداللہ بن مسعود کی حدیث سے ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے کسی مسلمان کا مال مارنے کے لیے جان بوجھ کر جھوٹی قسم (یمینِ صبر) کھائی، وہ اللہ سے اس حال میں ملے گا کہ اللہ اس پر سخت غضبناک ہوگا"۔ چنانچہ یہ آیت نازل ہوئی: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا﴾ [آل عمران: ۷۷] آیت کے آخر تک (٦)، اور ذکر نہیں کیا...

(١) الإشراف ٤٢٣/١، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے، اور طبری ٦/٤ نے ابن عباس کا قول روایت کیا ہے۔ (٢) أحكام القرآن ٦٣٧/٢ میں۔ (٣) (د) اور (م) میں: جس کے ذریعے مال مارا جائے، اور (ظ) اور (ز) میں: جو کہ... اور جو متن میں ہے وہ صحیح بخاری سے ہے۔ (٤) صحیح بخاری (٦٩٢٠) اور یہ فراس بن یحییٰ ہمدانی کے طریق سے ہے، عامر شعبی سے، وہ عبداللہ بن عمرو سے۔ اور "میں نے کہا" کہنے والے فراس ہیں، اور جن سے سوال کیا گیا وہ شعبی ہیں، جیسا کہ ابن حبان (٥٦٢) کی روایت میں ہے۔ حافظ ابن حجر رحمہ اللہ نے فتح الباری ٥٥٦/١١ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (٥) (ظ) اور (م) میں: "اگرچہ وہ اراک کی ایک ٹہنی ہی ہو"، اور حدیث صحیح مسلم (١٣٧) میں ہے، اور پہلے ١٨٢/٥ پر گزر چکی ہے۔ (٦) صحیح مسلم (١٣٨)، اور یہ احمد (٤٢١٢) اور بخاری (٦٦٧٦) کے ہاں ہے۔ آپ کا قول: "یمینِ صبر پر"، قاضی عیاض نے اکمال المعلم ٣٩٢/١ میں کہا: یمینِ صبر وہ ہے جس پر قسم کھانے والے کو مجبور کیا جائے، یعنی: اسے روک لیا جائے اور مجبور کیا جائے یہاں تک کہ وہ قسم کھا لے۔ اس کا ایک معنی جرات اور اقدام بھی ہو سکتا ہے، اور نووی نے شرح مسلم ١٦٠/٢ میں کہا: یہ وہ ہے جس پر قسم کھانے والا خود کو روک لے۔

expiation, for if we were to mandate an expiation for him, his crime would be dropped, and he would meet Allah with Him being pleased with him, and he would not deserve the promised threat. And how can it not be so, when this swearer has combined lying, making lawful the property of others, belittling the oath by Allah the Almighty, treating it lightly, and magnifying the world? Thus, he humiliated what Allah has magnified, and magnified what Allah has belittled, and that is enough for you. For this reason, it was said: The "Ghamus" (engulfing) oath is only named so because it engulfs its owner in the Fire(1).

Sixth: The one who swears not to do something is in a state of fulfillment (birr) as long as he does not do it. If he does it, he has broken the oath (hanatha) and must pay the expiation due to the occurrence of the violation from him. Similarly, if he says: "If I do." And if he swears that he will surely do, then he is immediately in a state of breaking the oath due to the presence of violation. If he does it, he fulfills the oath. Similarly, if(2) he says: "If I do not do"(3).

Seventh: The swearer's saying: "I will surely do," and "If I do not do," is like a command. And his saying: "I will not do," and "If I do," is like a prohibition. In the first case, he does not fulfill the oath until he does everything sworn upon. For example: "I will surely eat this loaf of bread," and he eats some of it; he does not fulfill it until he eats all of it, because every part of it is sworn upon. If he says: "By Allah, I will surely eat" - absolutely - then he fulfills the oath with the minimum amount to which the name [eating] applies, to bring the essence of eating into existence.

As for prohibition, he breaks the oath with the minimum amount to which the name applies; because its requirement is that no individual instance of the prohibited thing should come into existence. So, if(5) he swore not to enter a house, and he put in one of his feet, he has broken the oath. The evidence for it is: that we found the Lawgiver emphasized the aspect of prohibition with the beginning of the name in His saying: "And do not marry those [women] whom your fathers married" [An-Nisa: 22]. So, whoever contracts marriage with a woman and does not consummate it, she becomes forbidden to his father and his son. And He did not suffice in the aspect of permissibility with the beginning of the name, saying: "No,

---

(1) Tahdhib al-Asma' wa al-Lughat 4/63. (2) In (M): "If". (3) Al-Ma'unah 1/634, Judge Abd al-Wahhab said: Because if he says: "If I do not hit my servant," then he is

currently not hitting him, so this is breaking the oath; since breaking the oath is nothing more than violation, and fulfillment is expected afterwards. (4) In the manuscripts: "what", and what is established is from (M). (5) In (M): "For if".

सूरा अल-माएदा: आयत 89 [पृष्ठ] 129

प्रायश्चित (कफ्फारा), क्योंकि यदि हम उस पर प्रायश्चित अनिवार्य कर देते, तो उसका अपराध समाप्त हो जाता, और वह अल्लाह से इस हाल में मिलता कि वह उससे प्रसन्न होता, और वह उस दंड का पात्र नहीं होता जिसकी धमकी दी गई है। और ऐसा क्यों न हो, जबकि इस शपथ लेने वाले ने झूठ, दूसरों की संपत्ति को वैध बनाना, अल्लाह सर्वशक्तिमान की शपथ का अपमान करना, उसे हल्का समझना और दुनिया को बड़ा समझना, इन सबको इकट्ठा कर लिया है? उसने उस चीज़ का अपमान किया जिसे अल्लाह ने महान बनाया है, और उस चीज़ को महान बनाया जिसे अल्लाह ने तुच्छ बताया है, और आपके लिए इतना ही पर्याप्त है। इसी कारण कहा गया है: "यमीन-ए-ग़मूस" (डूबो देने वाली कसम) को "ग़मूस" केवल इसलिए कहा जाता है क्योंकि वह अपने मालिक को आग (नर्क) में डुबो देती है(1)।

छठी: जो व्यक्ति कुछ न करने की शपथ लेता है, वह तब तक नेक (बिर्र) रहता है जब तक वह उसे नहीं करता। यदि उसने वह कर लिया, तो उसने शपथ तोड़ दी (हनसा) और उस पर प्रायश्चित अनिवार्य हो गया, क्योंकि उसने उल्लंघन किया है। इसी प्रकार यदि वह कहे: "यदि मैंने किया।" और यदि वह शपथ ले कि वह निश्चित रूप से करेगा, तो वह तुरंत शपथ तोड़ने की स्थिति में है क्योंकि उल्लंघन मौजूद है। यदि वह उसे कर लेता है, तो वह नेक हो जाता है। इसी प्रकार यदि(2) वह कहे: "यदि मैंने नहीं किया"(3)।

सातवीं: शपथ लेने वाले का कहना: "मैं अवश्य करूँगा," और "यदि मैंने नहीं किया," एक आदेश की तरह है। और उसका कहना: "मैं नहीं करूँगा," और "यदि मैंने किया," एक निषेध (मनाही) की तरह है। पहली स्थिति में, वह तब तक शपथ पूरी नहीं करता जब तक कि वह वह सब कुछ नहीं कर लेता जिसकी शपथ ली गई है। उदाहरण के लिए: "मैं इस रोटी को अवश्य खाऊँगा," और उसने उसका कुछ हिस्सा खाया, तो वह शपथ पूरी करने वाला नहीं माना जाएगा जब तक कि वह पूरी रोटी न खा ले; क्योंकि इसके हर हिस्से की शपथ ली गई है। यदि वह कहे: "अल्लाह की कसम, मैं अवश्य खाऊँगा" - बिना किसी शर्त के- तो वह उस न्यूनतम मात्रा से शपथ पूरी कर लेता है जिस पर "खाना" शब्द लागू होता है; ताकि खाने की क्रिया अस्तित्व में आ जाए।

जहाँ तक निषेध का प्रश्न है, वह उस न्यूनतम मात्रा से शपथ तोड़ देता है जिस पर वह नाम लागू होता है; क्योंकि इसकी आवश्यकता यह है कि निषिद्ध चीज़ का कोई भी अंश अस्तित्व में न आए। अतः

यदि(5) उसने किसी घर में न घुसने की शपथ ली, और उसने अपना एक पैर अंदर रखा, तो उसने शपथ तोड़ दी। इसका प्रमाण यह है: हमने पाया कि शरीयत बनाने वाले (अल्लाह) ने शब्द के प्रारंभिक अर्थ से ही निषेध के पहलू को सख्त किया है, जैसा कि उनके कथन में है: "और उन स्त्रियों से विवाह न करो जिनसे तुम्हारे पिताओं ने विवाह किया था" [अन-निसा: 22]। अतः, जिसने किसी महिला से निकाह किया और उसके पास नहीं गया (सहवास नहीं किया), वह फिर भी उसके पिता और उसके पुत्र के लिए हराम (वर्जित) हो जाती है। और उसने हलाल (वैधता) के पहलू में नाम की शुरुआत से संतोष नहीं किया, बल्कि कहा: "नहीं,

---

(1) तहज़ीब अल-अस्मा व अल-लुगात 4/63. (2) (M) में: "यदि"। (3) अल-मऊना 1/634, काज़ी अब्दुल वहाब ने कहा: क्योंकि यदि वह कहता है: "यदि मैंने अपने गुलाम को नहीं मारा," तो वह वर्तमान में उसे नहीं मार रहा है, इसलिए यह शपथ तोड़ना है; क्योंकि शपथ तोड़ना उल्लंघन से बढ़कर कुछ नहीं है, और शपथ पूरी होने की प्रतीक्षा बाद में की जाती है। (4) हस्तलिखित प्रतियों में: "जो", और जो स्थापित है वह (M) से है। (5) (M) में: "तो यदि"।

سورة المائدہ: آیت ۸۹ ۱۲۹

کفارہ، پس اگر ہم اس پر کفارہ واجب کر دیتے تو اس کا گناہ ساقط ہو جاتا، اور وہ اللہ سے اس حال میں ملتا کہ وہ اس سے راضی ہوتا، اور وہ اس وعید (سزا) کا مستحق نہ ہوتا جس کی دھمکی دی گئی ہے۔ اور ایسا کیوں نہ ہو جبکہ اس قسم کھانے والے نے جھوٹ، دوسروں کے مال کو حلال سمجھنے، اللہ تعالیٰ کی قسم کی توہین، اسے ہلکا جاننے اور دنیا کی تعظیم کو جمع کر لیا ہے؟ پس اس نے اس چیز کی توہین کی جسے اللہ نے عظمت دی، اور اس چیز کی تعظیم کی جسے اللہ نے حقیر جانا، اور تمہارے لیے یہی کافی ہے۔ اسی لیے کہا گیا ہے: "یمینِ غموس" (ڈبو دینے والی قسم) کو "غموس" صرف اس لیے کہا جاتا ہے کیونکہ وہ اپنے صاحب کو آگ میں ڈبو دیتی ہے(۱)۔

چھٹی: نہ کرنے پر قسم کھانے والا اس وقت تک نیکی (برّ) پر ہے جب تک وہ اسے نہ کرے۔ پس اگر اس نے کر لیا تو اس نے قسم توڑ دی (حنث) اور اس پر کفارہ لازم ہو گیا؛ کیونکہ اس کی طرف سے مخالفت پائی گئی۔ اور اسی طرح جب وہ کہے: "اگر میں نے کیا۔" اور اگر اس نے قسم کھائی کہ وہ ضرور کرے گا، تو وہ فی الحال حنث (قسم توڑنے کی حالت) پر ہے کیونکہ مخالفت موجود ہے۔ پس اگر اس نے کر لیا تو وہ نیکی پر ہے، اور اسی طرح جب(۲) وہ کہے: "اگر میں نے نہ کیا"(۳)۔

ساتویں: قسم کھانے والے کا قول: "میں ضرور کروں گا،" اور: "اگر میں نے نہ کیا،" امر (حکم) کے درجے میں ہے۔ اور اس کا قول: "میں نہیں کروں گا،" اور: "اگر میں نے کیا،" نہی (ممانعت) کے درجے میں ہے۔ پس پہلی صورت میں وہ اس وقت تک نیکی (قسم کی تکمیل) پر نہیں ہوتا جب تک کہ وہ تمام محلوف علیہ (جس پر قسم کھائی گئی) کو نہ کر لے۔ اس کی مثال: "میں یہ روٹی

ضرور کھاؤں گا،" پس اس نے اس کا کچھ حصہ کھایا، تو وہ قسم پوری کرنے والا نہیں ہوگا جب تک کہ وہ اسے پورا نہ کھا لے؛ کیونکہ اس کا ہر حصہ محلوف علیہ ہے۔ پس اگر اس نے کہا: "اللہ کی قسم میں ضرور کھاؤں گا" - مطلق طور پر - تو وہ اس کم سے کم حصے سے بھی نیکی پر ہوگا جس پر کھانے کا نام صادق آتا ہے؛ تاکہ کھانے کی حقیقت کو وجود میں لایا جا سکے۔

اور رہا ممانعت میں، تو وہ اس کم سے کم چیز سے قسم توڑنے والا (حنث) ہو جاتا ہے جس پر اس کا نام بولا جائے؛ کیونکہ اس کا تقاضا یہ ہے کہ ممنوعہ چیز کا کوئی بھی فرد وجود میں نہ آئے۔ پس اگر(۵) اس نے قسم کھائی کہ وہ کسی گھر میں داخل نہیں ہوگا، اور اس نے اپنا ایک پاؤں داخل کر دیا، تو اس نے قسم توڑ دی۔ اور اس پر دلیل یہ ہے کہ: ہم نے پایا کہ شارع (اللہ تعالیٰ) نے نام کے پہلے حصے سے ہی تحریم (حرام ہونے) کی جہت کو سخت کر دیا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے اس قول میں ہے: "اور ان عورتوں سے نکاح نہ کرو جن سے تمہارے باپوں نے نکاح کیا ہو" [النساء: ۲۲]، پس جس نے کسی عورت سے عقد (نکاح) کیا اور اس سے ہم بستری نہیں کی، تو وہ اس کے باپ اور بیٹے پر حرام ہو گئی۔ اور اس نے حلال ہونے کی جہت میں نام کی ابتدا پر اکتفا نہیں کیا بلکہ فرمایا: "نہیں۔

---

(۱) تہذیب الاسماء واللغات ٤/٦٣۔ (۲) (م) میں: "إن" (اگر)۔ (۳) المعونۃ ١/٦٣٤، قاضی عبد الوہاب نے کہا: اس لیے کہ جب وہ کہتا ہے: "اگر میں نے اپنے غلام کو نہ مارا،" تو وہ فی الحال نہ مارنے والا ہے، پس یہ حنث ہے؛ کیونکہ حنث مخالفت سے زیادہ کچھ نہیں ہے، اور برّ (وفا) کا انتظار بعد میں ہوتا ہے۔ (۴) قلمی نسخوں میں: "ما"، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (۵) (م) میں: "فإن" (پس اگر)۔

...until you taste his sweetness"(1).

Eighth: The one sworn by is Allah, Glory be to Him, and His Most Beautiful Names, such as Ar-Rahman (The Most Merciful), Ar-Rahim (The Most Compassionate), As-Sami' (The All-Hearing), Al-Alim (The All-Knowing), Al-Halim (The Forbearing), and similar names and His exalted attributes, such as His might, His power, His knowledge, His will, His pride, His greatness, His covenant, His compact, and all attributes of His essence; because it is an oath by something eternal and uncreated, so the one swearing by them is like the one swearing by the Essence (2).

At-Tirmidhi, An-Nasa'i, and others narrated that: When Gabriel, peace be upon him, looked at Paradise and returned to Allah Almighty, he said: "By Your might, no one hears of it except that they enter it." And likewise, he said regarding Hell: "By Your might, no one hears of it and enters it" (3).

They also recorded, along with others, from Ibn Umar who said: The oath of the Prophet (peace be upon him) was: "No, by the Turner of hearts"(4) and in another narration: "No, by the Directer of hearts"(5).

The people of knowledge have reached a consensus that whoever swears by saying: "By Allah" (Wallahi, or Billahi, or Tallahi), then breaks it, must perform expiation. Ibn al-Mundhir (6) said: "Malik, ash-Shafi'i, Abu Ubayd, Abu Thawr, Ishaq, and the companions of opinion (Ashab al-Ra'y) said: Whoever swears by one of the names of Allah, then breaks it, must perform expiation. We say this as well, and I do not know of any disagreement on this."

I said: It has been reported in the section mentioning swearing by the Quran: Ya'qub said: Whoever swears by Ar-Rahman (The Most Merciful)...

---

(1) Mentioned previously 2/476. The author of An-Nihayah (Honey) said: He likened the pleasure of intercourse to the taste of honey. (2) Al-Ma'unah 1/630, see also Al-Kafi 1/447, and Al-Mufhim 4/623. (3) Sunan At-Tirmidhi (2560), Sunan An-Nasa'i (Al-Mujtaba) 7/3-4, and it is in Ahmad (8398). At-Tirmidhi said: Hasan Sahih (Good and Authentic). (4) Sunan At-Tirmidhi (1540), Sunan An-Nasa'i (Al-Mujtaba) 7/2, and it is in Ahmad (4788), and Al-Bukhari (6628). Al-Hafiz said in Al-Fath 11/527: His saying: "No" is a negation of what preceded, and the "Turner of hearts" is the one sworn by, and what is meant by turning the hearts is turning their states and conditions, not

turning the essence of the heart. (5) Reported by An-Nasa'i in Al-Mujtaba 7/2, and Ibn Majah (2092). (6) In Al-Ishraf 1/409, and what precedes it is from it.

सूरह अल-मा'इदह: आयत 89 | 130

...जब तक कि तुम उसकी मिठास (उसका शहद) न चख लो"(1)।

आठवां: जिसकी कसम खाई जाती है वह अल्लाह सुब्हानहू व तआला है, और उसके सुंदर नाम, जैसे अर-रहमान, अर-रहीम, अस-समी, अल-अलीम, अल-हलीम, और इसी तरह उसके उच्च नाम और गुण, जैसे उसकी गरिमा, उसकी शक्ति, उसका ज्ञान, उसकी इच्छा, उसका गौरव, उसकी महानता, उसकी प्रतिज्ञा, उसका अनुबंध, और उसकी सत्ता के अन्य सभी गुण; क्योंकि यह एक शाश्वत, गैर-निर्मित (अनादि) वस्तु की कसम है, इसलिए उनके द्वारा शपथ लेने वाला स्वयं सत्ता द्वारा शपथ लेने वाले के समान है (2)।

तिर्मिज़ी और नसाई आदि ने रिवायत किया है कि: जब जिब्रील (उन पर शांति हो) ने जन्नत की ओर देखा और अल्लाह तआला की ओर लौटे, तो उन्होंने कहा: "तेरी इज़्ज़त की कसम, कोई भी इसके बारे में नहीं सुनेगा मगर इसमें प्रवेश करेगा।" और इसी तरह उन्होंने नरक के बारे में कहा: "तेरी इज़्ज़त की कसम, कोई भी इसके बारे में नहीं सुनेगा और फिर उसमें प्रवेश करेगा" (3)।

उन्होंने और अन्य लोगों ने इब्न उमर से भी रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की शपथ थी: "नहीं, दिलों को पलटने वाले की कसम"(4) और एक रिवायत में है: "नहीं, दिलों को फेरने वाले की कसम"(5)।

विद्वानों ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि जिसने यह कहकर शपथ ली: "अल्लाह की कसम", या "अल्लाह के साथ", या "अल्लाह की कसम", और फिर उसे तोड़ दिया, तो उस पर कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) अनिवार्य है। इब्न अल-मुनज़िर (6) ने कहा: मलिक, शाफ़ई, अबू उबैद, अबू थौर, इशाक और असहाब अर-राय कहते थे: "जिसने अल्लाह के नामों में से किसी नाम की कसम खाई, और उसे तोड़ दिया, तो उस पर कफ़्फ़ारा है। हम भी यही कहते हैं, और मुझे इसमें किसी मतभेद का पता नहीं है।"

मैंने कहा: कुरान की कसम खाने के अध्याय में उल्लेख किया गया है: याकूब ने कहा: जिसने अर-रहमान की कसम खाई...

---

(1) पहले आ चुका है 2/476। 'अन-निहाया' (हनी) के लेखक ने कहा: संभोग के आनंद की तुलना शहद के स्वाद से की गई है। (2) अल-म'उनाह 1/630, अल-काफी 1/447 और अल-मुफ्हिम

4/623 देखें। (3) सुनन अत-तिर्मिज़ी (2560), सुनन अन-नसाई (अल-मुज्तबा) 3/7-4, और यह अहमद (8398) के पास है। तिर्मिज़ी ने कहा: हसन सहीह। (4) सुनन अत-तिर्मिज़ी (1540), सुनन अन-नसाई (अल-मुज्तबा) 2/7, और यह अहमद (4788) और अल-बुखारी (6628) के पास है। अल-हाफ़िज़ ने अल-फतह 11/527 में कहा: उनका कहना: "नहीं" पिछली बात का खंडन है, और "दिलों को पलटने वाला" वह है जिसकी कसम खाई गई है, और दिलों को पलटने से तात्पर्य उनके लक्षणों और स्थितियों को बदलना है, न कि हृदय की सत्ता को बदलना। (5) इसे अल-मुज्तबा 2/7 में अन-नसाई और इब्न माजाह (2092) ने निकाला है। (6) अल-इशराफ 1/409 में, और जो उससे पहले है वह उसी से है।

... یہاں تک کہ تو اس کی مٹھاس چکھ لے"(۱)۔

آٹھویں بات: جس کی قسم کھائی جائے وہ اللہ سبحانہ وتعالیٰ ہے، اور اس کے اسمائے حسنیٰ، جیسے الرحمن، الرحیم، السمیع، العلیم، الحلیم، اور اس کے اسی طرح کے بلند پایہ نام اور صفات، جیسے اس کی عزت، اس کی قدرت، اس کا علم، اس کا ارادہ، اس کی کبریائی، اس کی عظمت، اس کا عہد، اس کا میثاق، اور اس کی ذات کی دیگر تمام صفات؛ کیونکہ یہ ایک قدیم غیر مخلوق چیز کی قسم ہے، لہذا ان کی قسم کھانے والا گویا ذات باری تعالیٰ کی قسم کھانے والے کی طرح ہے (۲)۔

ترمذی اور نسائی وغیرہ نے روایت کیا ہے کہ: جب جبرائیل علیہ السلام نے جنت کی طرف دیکھا اور اللہ تعالیٰ کی طرف واپس لوٹے تو کہا: تیری عزت کی قسم، کوئی اس کے بارے میں سنے گا تو ضرور اس میں داخل ہوگا۔ اور اسی طرح انہوں نے آگ کے بارے میں کہا: تیری عزت کی قسم، کوئی اس کے بارے میں سنے گا تو اس میں داخل ہو جائے گا (۳)۔

انہوں نے اور دیگر نے ابن عمر سے یہ بھی روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: نبی اکرم ﷺ کی قسم یہ ہوتی تھی: "نہیں، دلوں کو پھیرنے والے کی قسم"(۴) اور ایک روایت میں ہے: "نہیں، دلوں کو تصرف کرنے والے کی قسم"(۵)۔

اور اہل علم کا اس پر اتفاق ہے کہ جس نے یہ کہہ کر قسم کھائی: "اللہ کی قسم"، یا "باللہ"، یا "تاللہ"، پھر اسے توڑ دیا، تو اس پر کفارہ واجب ہے۔ ابن المنذر (۶) نے کہا: امام مالک، شافعی، ابو عبید، ابو ثور، اسحاق اور اصحاب الرائے کہتے تھے: "جس نے اللہ کے ناموں میں سے کسی نام

کی قسم کھائی، پھر اسے توڑ دیا، تو اس پر کفارہ ہے۔ ہم بھی یہی کہتے ہیں، اور میں اس میں کسی اختلاف کو نہیں جانتا۔"

میں نے کہا: قرآن کی قسم کھانے کے باب میں یہ نقل کیا گیا ہے: یعقوب نے کہا: جس نے رحمن کی قسم کھائی...

---

(۱) پہلے گزر چکا ۲/ ۴۷۶۔ صاحب النہایہ (عسل) نے کہا: جماع کی لذت کو شہد کے ذائقے سے تشبیہ دی ہے۔ (۲) المعونہ ۱/ ۶۳۰، اور دیکھیں الکافی ۱/ ۴۴۷، اور المفہم ۴/ ۶۲۳۔ (۳) سنن ترمذی (۲۵۶۰)، سنن نسائی (المجتبیٰ) ۳/ ۷ - ۴، اور یہ احمد (۸۳۹۸) کے ہاں ہے۔ ترمذی نے کہا: حسن صحیح۔ (۴) سنن ترمذی (۱۵۴۰)، سنن نسائی (المجتبیٰ) ۲/ ۷، اور یہ احمد (۴۷۸۸)، اور بخاری (۶۶۲۸) کے ہاں ہے۔ الحافظ نے الفتح ۱۱/ ۵۲۷ میں کہا: ان کا قول: "لا" (نہیں) پچھلی بات کی نفی ہے، اور "مقلب القلوب" وہ ہے جس کی قسم کھائی گئی ہے، اور دلوں کے پلٹنے سے مراد ان کے حالات اور کیفیات کا بدلنا ہے، نہ کہ دل کی ذات کا پلٹنا۔ (۵) اسے نسائی نے المجتبیٰ ۲/ ۷ اور ابن ماجہ (۲۰۹۲) نے روایت کیا ہے۔ (۶) الاشراف ۱/ ۴۰۹ میں، اور جو اس سے پہلے ہے وہ اسی سے ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 89 131

[If he broke the oath; if by 'Al-Rahman' (The Most Merciful) he meant Allah Almighty, then he owes an expiation for the oath. But if he meant Surah Al-Rahman] and broke the oath, then no expiation is required from him. I say: 'Al-Rahman' is one of His names, Glory be to Him, as agreed upon, and there is no disagreement regarding it (1).

Ninth: They differed regarding: "By the right of Allah," "By the greatness of Allah," "By the power of Allah," "By the knowledge of Allah," "By the life of Allah (La'amru-llah)," and "By the oath of Allah (Aymu-llah)"; Malik said: All of these are oaths for which expiation is mandatory. Ash-Shafi'i said regarding "By the right of Allah," "By the glory of Allah," "By the greatness of Allah," and "By the power of Allah": It is an oath if he intended it as an oath; but if he did not intend it as an oath, then it is not an oath, because it could mean: "The right of Allah is obligatory" or "His power is absolute." Regarding "By the trust of Allah (Amanat-illah)," he said: It is not an oath. And "By the life of Allah" and "By the oath of Allah": If he did not intend an oath with them, they are not oaths (2).

The followers of opinion (Ashab al-Ra'y) said: If he says: "By the greatness of Allah," "By the might of Allah," "By the glory of Allah," "By the pride of Allah," and "By the trust of Allah," and then breaks it, he owes expiation (3).

[Muhammad bin] Al-Hasan said regarding "By the right of Allah": It is not an oath, and there is no expiation for it. This is the view of Abu Hanifa, as reported from him by Al-Razi. Similarly, "By the covenant of Allah," "By His pact," and "By His trust" are not oaths. [Abu Hanifa said regarding Allah's statement: "Indeed, We offered the Trust..." (Al-Ahzab: 72): It refers to faith and the religious laws]. Some of his companions said: It is an oath (4). Al-Tahawi said: It is not an oath (5).

Similarly, if he says: "By the knowledge of Allah," it was not an oath in the view of Abu Hanifa. His companion Abu Yusuf disagreed with him and said: It is an oath. Ibn al-Arabi said (6): What led him (7) to that is that knowledge...

(1) The words of Ibn al-Mundhir in Al-Ishraf 1/411, and what is in brackets is from him. Thus, his speech is consistent and harmonious, and the author, may Allah have mercy on him, erred in his correction of him. (2) Al-Tamhid 4/372. (3) Al-Ishraf 1/410. (4) Meaning his statement: "By the trust of Allah," see the next comment. (5) Al-Tamhid 14/372, and what preceded in brackets is from it. Al-Tahawi said, as in

Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 3/240: They do not differ regarding his statement "By the covenant of Allah and His pact" that it is an oath. See Mukhtasar al-Tahawi pp. 305-306, Ikhtilaf al-Ulama by Al-Marwazi p. 217, Al-Mabsut by Al-Sarakhsi 8/133, and Bada'i al-Sana'i 4/16-18. (6) In his Ahkam al-Qur'an 2/638. (7) Meaning Abu Hanifa, may Allah have mercy on him.

सूरत अल-माइदा: आयत 89 131

[यदि उसने कसम तोड़ी; यदि 'अर-रहमान' से उसका तात्पर्य अल्लाह तआला था, तो उसे कसम का कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) देना होगा। और यदि उसका तात्पर्य 'सूरत अर-रहमान' था] और उसने कसम तोड़ी, तो उस पर कोई कफ़्फ़ारा नहीं है। मैं कहता हूँ: 'अर-रहमान' अल्लाह तआला के नामों में से एक है जिस पर आम सहमति है, और इसमें कोई मतभेद नहीं है (1)।

नौवाँ: उन्होंने इस बारे में मतभेद किया है: "अल्लाह के अधिकार की कसम," "अल्लाह की महानता की कसम," "अल्लाह की शक्ति की कसम," "अल्लाह के ज्ञान की कसम," "अल्लाह के जीवन की कसम (लाअमरु-ल्लाह)," और "अल्लाह की कसम (आयमु-ल्लाह)"; इमाम मालिक ने कहा: ये सभी कसमें हैं जिनमें कफ़्फ़ारा अनिवार्य है। इमाम शाफ़ई ने "अल्लाह के अधिकार," "अल्लाह की महिमा," "अल्लाह की महानता," और "अल्लाह की शक्ति" के बारे में कहा: यह एक कसम है यदि उसने कसम की नीयत की हो, और यदि उसने कसम का इरादा नहीं किया तो यह कसम नहीं है; क्योंकि इसका अर्थ यह भी हो सकता है: "अल्लाह का अधिकार अनिवार्य है," और "उसकी शक्ति प्रभावी है।" और उन्होंने "अल्लाह की अमानत" के बारे में कहा: यह कसम नहीं है। और "अल्लाह के जीवन की कसम" तथा "अल्लाह की कसम" के बारे में: यदि उसने इनसे कसम का इरादा नहीं किया तो वे कसम नहीं हैं (2)।

'असह़ाब अल-राय' ने कहा: यदि वह कहता है: "अल्लाह की महानता की कसम," "अल्लाह की इज़्ज़त की कसम," "अल्लाह के जलाल की कसम," "अल्लाह की किब्रियाई की कसम," और "अल्लाह की अमानत की कसम," और फिर उसे तोड़ देता है, तो उसे कफ़्फ़ारा देना होगा (3)।

[मुहम्मद बिन] अल-हसन ने "अल्लाह के अधिकार" के बारे में कहा: यह कसम नहीं है, और इसमें कोई कफ़्फ़ारा नहीं है। यह अबू हनीफ़ा का विचार है; जैसा कि अल-राज़ी ने उनसे उद्धृत किया है। इसी तरह: "अल्लाह का अहद (प्रतिज्ञा)," "उसका मीसाक़ (अनुबंध)," और "उसकी अमानत"; ये कसमें नहीं हैं। [अबू हनीफ़ा ने अल्लाह के कथन के बारे में कहा: "बेशक हमने अमानत पेश की..." (अल-अहज़ाब: 72): यह ईमान और शरीयत के नियम हैं]। उनके कुछ साथियों ने कहा: यह कसम है (4)। अल-तहावी ने कहा: यह कसम नहीं है (5)।

इसी तरह यदि वह कहे: "अल्लाह के इल्म (ज्ञान) की कसम," तो अबू हनीफ़ा के विचार में यह कसम नहीं थी। उनके साथी अबू यूसुफ़ ने उनसे असहमति जताई और कहा: यह कसम होगी। इब्न अल-अरबी ने कहा (6): जिसने उन्हें (7) इस बात के लिए प्रेरित किया वह यह है कि इल्म...

(1) 'अल-इशराफ़' 1/411 में इब्न अल-मुनज़िर का कथन, और कोष्ठक के बीच की सामग्री उन्हीं की है। इस आधार पर, उनकी बात सुसंगत और सामंजस्यपूर्ण है, और लेखक (रह.) से उनके सुधार में त्रुटि हुई है। (2) अल-तमहीद 4/372। (3) अल-इशराफ़ 1/410। (4) अर्थात उनके कथन: "अल्लाह की अमानत," अगली टिप्पणी देखें। (5) अल-तमहीद 14/372, और कोष्ठक में जो पहले आया है वह उसी से है। अल-तहावी ने कहा, जैसा कि 'मुख्तसर इख्तिलाफ़ अल-उलेमा' 3/240 में है: उनके इस कथन में कोई मतभेद नहीं है: "अल्लाह का अहद और उसका मीसाक़" कि यह कसम है। देखिए मुख्तसर अल-तहावी पृष्ठ 305-306, इख्तिलाफ़ अल-उलेमा लिल-मरवज़ी पृष्ठ 217, अल-मब्सूत लिस-सरखसी 8/133, और बदाइ अल-सनाइ 4/16-18। (6) उनकी पुस्तक 'अहकाम अल-क़ुरआन' 2/638 में। (7) अर्थात अबू हनीफ़ा (रह.)।

سورة المائدہ: آیت ۸۹ ۱۳۱

[پس حنث ہوا؛ اگر اس نے 'الرحمن' سے اللہ تعالیٰ مراد لیا ہو، تو اس پر قسم کا کفارہ لازم ہے، اور اگر اس نے 'سورۃ الرحمن' مراد لی ہو] اور قسم توڑ دی، تو اس پر کوئی کفارہ نہیں۔ میں کہتا ہوں: 'الرحمن' اللہ سبحانہ کے ناموں میں سے ہے جس پر اتفاق ہے، اور اس میں کوئی اختلاف نہیں (۱)۔

نویں بات: اور انہوں نے اس میں اختلاف کیا ہے: "حقِ خدا کی قسم،" "عظمتِ الٰہی کی قسم،" "قدرتِ الٰہی کی قسم،" "علمِ الٰہی کی قسم،" "خدا کی عمر کی قسم (لعمرُ اللہ)،" اور "خدا کی قسم (و ایمُ اللہ)؛" پس امام مالک نے کہا: یہ سب قسمیں ہیں جن میں کفارہ واجب ہوتا ہے۔ اور امام شافعی نے "حقِ خدا،" "جلالِ الٰہی،" "عظمتِ الٰہی" اور "قدرتِ الٰہی" کے بارے میں کہا: یہ قسم ہے اگر اس نے اس سے قسم کی نیت کی ہو، اور اگر اس نے قسم کا ارادہ نہ کیا ہو تو یہ قسم نہیں ہے؛ کیونکہ اس کا احتمال ہے: "اللہ کا حق واجب ہے،" اور "اس کی قدرت نافذ ہونے والی ہے۔" اور انہوں نے "امانتِ الٰہی" کے بارے میں کہا: یہ قسم نہیں ہے، اور "لعمرُ اللہ" اور "و ایمُ اللہ" کے بارے میں: اگر اس نے ان سے قسم کا ارادہ نہیں کیا تو وہ قسم نہیں ہیں (۲)۔

اور اصحابِ رائے نے کہا: جب وہ کہے: "اللہ کی عظمت، اللہ کی عزت، اللہ کا جلال، اللہ کی کبریائی اور اللہ کی امانت کی قسم،" پھر قسم توڑ دے، تو اس پر کفارہ ہے (۳)۔

اور [محمد بن] الحسن نے "حقِ خدا" کے بارے میں کہا: یہ قسم نہیں ہے، اور اس میں کوئی کفارہ نہیں۔ اور یہی امام ابو حنیفہ کا قول ہے؛ اسے ان سے رازی نے حکایت کیا ہے، اور اسی طرح: "اللہ کا عہد، اس کا میثاق اور اس کی امانت؛" یہ قسم نہیں ہے۔ [اور امام ابو حنیفہ نے اللہ تعالیٰ کے ارشاد: ﴿إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ﴾ [الاحزاب: ۷۲] کے بارے میں کہا کہ اس سے مراد ایمان اور شرائع

ہیں]۔ اور ان کے بعض اصحاب نے کہا: یہ قسم ہے (۴)۔ اور امام طحاوی نے کہا: یہ قسم نہیں ہے (۵)۔

اور اسی طرح جب وہ کہے: "اللہ کے علم کی قسم،" تو یہ امام ابو حنیفہ کے قول میں قسم نہ تھی۔ اور ان کے صاحب (شاگرد) ابو یوسف نے ان سے اختلاف کیا اور کہا: یہ قسم ہوگی۔ ابن العربی نے کہا (۶): جس چیز نے انہیں (۷) اس میں ڈالا وہ یہ ہے کہ علم...

(۱) 'الاشراف' ۱/ ۴۱۱ میں ابن المنذر کا کلام، اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت انھی کی ہے، اور اس بنیاد پر ان کا کلام مربوط اور ہم آہنگ ہے، اور مصنف رحمہ اللہ سے ان پر استدراک (تصحیح) میں غلطی ہوئی۔ (۲) التمهيد ٤ / ٣٧٢ ۔ (٣) الإشراف ١/ ٤١٠ ۔ (٤) یعنی ان کے قول: "اللہ کی امانت" میں، اگلا حاشیہ ملاحظہ فرمائیں۔ (٥) التمهيد ١٤ / ٣٧٢ ، اور جو پہلے بریکٹ میں گزر چکا وہ وہیں سے ہے، امام طحاوی نے کہا جیسا کہ 'مختصر اختلاف العلماء' ٣ / ٢٤٠ میں ہے: ان کے اس قول میں اختلاف نہیں ہے: "اللہ کا عہد اور اس کا میثاق" کہ یہ قسم ہے۔ اور ملاحظہ ہو 'مختصر الطحاوی' ص ٣٠٥ - ٣٠٦ ، اور 'اختلاف العلماء' للمروزی ص ٢١٧ ، اور 'المبسوط' للسرخسی ١٣٣/٨ ، اور 'بدائع الصنائع' ٤ / ١٦ - ١٨ ۔ (٦) ان کی کتاب 'احکام القرآن' میں ٢/ ٦٣٨ ۔ (٧) یعنی امام ابو حنیفہ رحمہ اللہ۔

...applies to what is known, which is created, so it is not an oath. He overlooked that power applies to the decreed, so every statement regarding the decreed is our argument concerning the known. Ibn al-Mundhir (1) said: It is established that the Messenger of Allah ﷺ said: "By Allah, he was indeed worthy of leadership" regarding the story of Usama bin Zaid and his father Zaid (2). Ibn Abbas used to say: "By Allah." Ibn Umar said the same (3). Ishaq said: If he intends "By Allah" as an oath, it is an oath by intention and heart's resolve. Tenth: They differed regarding swearing by the Quran; Ibn Mas'ud said: For every verse, there is an oath penalty. Al-Hasan al-Basri (4) and Ibn al-Mubarak said the same. Ahmad said: I know of nothing to refute it. Abu Ubayd said: It counts as a single oath. Abu Hanifa said: There is no expiation for it. Qatadah [disliked] swearing by the Mushaf. Ahmad and Ishaq said: We do not dislike that (5). Eleventh: An oath is not valid except by Allah the Almighty, His names, and His attributes. Ahmad ibn Hanbal said: If one swears by the Prophet ﷺ, his oath is valid because he swore by that without which faith is incomplete, so expiation is mandatory just as if he swore by Allah (6). This is refuted by what is established in "As-Sahihayn" and others from the Messenger of Allah ﷺ, that he caught up with Umar ibn al-Khattab in a group while Umar was swearing by his father, so the Messenger of Allah ﷺ called out to them: "Indeed, Allah forbids you from swearing by your fathers. Whoever is to swear, let him swear by Allah or remain silent" (7). This is a restriction against swearing by anything other than Allah.

(1) In Al-Ishraf 1/410. (2) In (D), (Z), and (M): In the story of Zaid and his son Usama; the hadith was recorded by Ahmad (5888), Al-Bukhari (6627), and Muslim (2426) on the authority of Ibn Umar (may Allah be pleased with them). (3) Recorded by Abdul-Razzaq (15941) and (15942). (4) Recorded by Abdul-Razzaq (15946), (15947), and (15949). (5) Al-Ishraf 1/411, and what was between brackets is from it; Qatadah's report was recorded by Abdul-Razzaq (15932) and mentioned by Ibn Abd al-Barr in Al-Istidhkar 5/96. (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/638. (7) Sahih al-Bukhari (6646) and Sahih Muslim (1646), and it is with Ahmad (112).

१३२ सूरह अल-मा'इदह: आयत ८९

...ज्ञात पर लागू होता है, जो निर्मित है, इसलिए यह शपथ नहीं है। वह इस बात से बेखबर रहे कि शक्ति पूर्वनियत पर लागू होती है, इसलिए पूर्वनियत के संबंध में उनका हर कथन ज्ञात के विषय में हमारा तर्क है। इब्न अल-मुन्ज़िर (१) ने कहा: यह सिद्ध है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने उसामा बिन ज़ैद और उनके पिता ज़ैद (२) की कहानी के संबंध में कहा: "अल्लाह की कसम, वह नेतृत्व के योग्य थे।" इब्न अब्बास "अल्लाह की कसम" कहा करते थे। इब्न उमर (३) ने भी यही कहा। इसहाक ने कहा: यदि वह "अल्लाह की कसम" से शपथ का इरादा रखता है, तो यह इरादे और दिल के संकल्प से एक शपथ है। दसवाँ: कुरान की शपथ लेने के बारे में उनमें मतभेद था; इब्न मसूद ने कहा: हर आयत पर एक शपथ (का प्रायश्चित) है, और अल-हसन अल-बसरी (४) और इब्न अल-मुबारक ने भी यही कहा। अहमद ने कहा: मुझे इसे नकारने वाली कोई बात नहीं पता। अबू उबैद ने कहा: यह एक ही शपथ मानी जाएगी। अबू हनीफा ने कहा: इस पर कोई कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) नहीं है। कतादह मुसहफ़ (कुरान की प्रति) की कसम खाना [नापसंद करते] थे। अहमद और इसहाक ने कहा: हम इसे नापसंद नहीं करते (५)। ग्यारहवाँ: अल्लाह तआला, उसके नामों और उसके गुणों के अलावा किसी और की शपथ मान्य नहीं है। अहमद बिन हंबल ने कहा: यदि कोई पैगंबर ﷺ की कसम खाता है, तो उसकी शपथ मान्य हो जाती है; क्योंकि उसने उसकी कसम खाई है जिसके बिना ईमान पूरा नहीं होता, इसलिए कफ़्फ़ारा अनिवार्य है जैसे कि उसने अल्लाह की कसम खाई हो (६)। इसे "सहीहैन" (बुखारी और मुस्लिम) और अन्य में अल्लाह के रसूल ﷺ से सिद्ध बात द्वारा नकारा गया है कि उन्होंने उमर बिन अल-खत्ताब को एक काफिले में पाया जबकि उमर अपने पिता की कसम खा रहे थे, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें पुकारा: "सुनो! अल्लाह तुम्हें अपने पूर्वजों की कसम खाने से रोकता है। जिसे कसम खानी हो, वह अल्लाह की कसम खाए या चुप रहे" (७)। यह अल्लाह के अलावा किसी भी चीज़ की शपथ न लेने का प्रतिबंध है।

(१) अल-इशराफ १/४१० में। (२) (द), (ज़) और (म) में: ज़ैद और उनके बेटे उसामा की कहानी में; हदीस को अहमद (५८८८), अल-बुखारी (६६२७) और मुस्लिम (२४२६) ने इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से उद्धृत किया है। (३) इसे अब्दुल-रज्जाक (१५९४१) और (१५९४२) ने उद्धृत किया है। (४) इसे अब्दुल-रज्जाक (१५९४६), (१५९४७) और (१५९४९) ने उद्धृत किया है। (५) अल-इशराफ १/४११, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है; कतादह की रिपोर्ट अब्दुल-रज्जाक (१५९३२) द्वारा उद्धृत की गई है और इब्न अब्दुल बर्र द्वारा अल-इस्तिज़कार ५/९६ में इसका उल्लेख किया गया है।

(६) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान २/६३८। (७) सहीह अल-बुखारी (६६४६) और सहीह मुस्लिम (१६४६), और यह अहमद (११२) के पास है।

۱۳۲ سورہ المائدہ: آیت ۸۹

... معلوم پر منطبق ہوتا ہے، جو کہ حادث (تخلیق شدہ) ہے، لہذا یہ قسم نہیں ہوگی۔ وہ اس بات سے غافل رہے کہ قدرت مقدور پر منطبق ہوتی ہے، چنانچہ مقدور کے بارے میں ان کی ہر گفتگو معلوم کے بارے میں ہماری دلیل ہے۔ ابن منذر (۱) نے کہا: یہ ثابت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے اسامہ بن زید اور ان کے والد زید (۲) کے قصے میں فرمایا: "خدا کی قسم، وہ امارت کے لیے موزوں تھے"۔ ابن عباس کہا کرتے تھے: "خدا کی قسم"۔ اسی طرح ابن عمر (۳) نے بھی کہا۔ اسحاق نے کہا: اگر اس نے "ایم اللہ" (خدا کی قسم) سے قسم کا ارادہ کیا، تو ارادے اور دل کے پختہ عزم کی وجہ سے یہ قسم شمار ہوگی۔ دسویں بات: قرآن کی قسم کھانے کے بارے میں ان کا اختلاف ہوا؛ ابن مسعود نے کہا: ہر آیت پر ایک قسم کا کفارہ ہے، اور یہی بات حسن بصری (۴) اور ابن مبارک نے بھی کہی۔ احمد نے کہا: میں ایسی کوئی چیز نہیں جانتا جو اس کی تردید کرے۔ ابو عبید نے کہا: یہ ایک ہی قسم ہوگی۔ ابو حنیفہ نے کہا: اس پر کوئی کفارہ نہیں ہے۔ قتادہ مصحف (قرآن) کی قسم کھانے کو [ناپسند کرتے] تھے۔ احمد اور اسحاق نے کہا: ہم اسے ناپسند نہیں کرتے (۵)۔ گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ، اس کے ناموں اور اس کی صفات کے علاوہ کسی اور کی قسم منعقد نہیں ہوتی۔ احمد بن حنبل نے کہا: اگر کسی نے نبی ﷺ کی قسم کھائی تو اس کی قسم منعقد ہو جائے گی؛ کیونکہ اس نے اس کی قسم کھائی جس کے بغیر ایمان مکمل نہیں ہوتا، لہذا اس پر کفارہ اسی طرح لازم آئے گا جیسے اس نے اللہ کی قسم کھائی ہو (۶)۔ اسے "صحیحین" اور دیگر کتب میں رسول اللہ ﷺ سے ثابت شدہ اس روایت سے رد کیا جاتا ہے کہ آپ ﷺ نے عمر بن الخطاب کو ایک قافلے میں پایا اور عمر اپنے باپ کی قسم کھا رہے تھے، تو رسول اللہ ﷺ نے انہیں پکارا: "خبردار! اللہ تمہیں تمہارے

آباء کی قسم کھانے سے روکتا ہے، لہذا جسے قسم کھانی ہو وہ اللہ کی قسم کھائے یا خاموش رہے"
(۷)۔ یہ اللہ کے سوا ہر چیز کی قسم کھانے کی نفی میں حصر ہے۔

(۱) الاشراف ۱/ ۴۱۰ میں۔ (۲) (د)، (ز) اور (م) میں: زید اور ان کے بیٹے اسامہ کے قصے میں؛ اور اس حدیث کو احمد (۵۸۸۸)، بخاری (۶۶۲۷) اور مسلم (۲۴۲۶) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (۳) اسے عبدالرزاق (۱۵۹۴۱) اور (۱۵۹۴۲) نے روایت کیا ہے۔ (۴) اسے عبدالرزاق (۱۵۹۴۶)، (۱۵۹۴۷) اور (۱۵۹۴۹) نے روایت کیا ہے۔ (۵) الاشراف ۱/ ۴۱۱، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے؛ اور قتادہ کی خبر عبدالرزاق (۱۵۹۳۲) نے نکالی ہے، اور ابن عبدالبر نے الاستذکار ۵/ ۹۶ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۶) ابن العربی کی احکام القرآن ۲/ ۶۳۸۔ (۷) صحیح بخاری (۶۶۴۶)، اور صحیح مسلم (۱۶۴۶)، اور یہ احمد (۱۱۲) کے پاس ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 89 (Page 133)

... Almighty, His names and His attributes as we have mentioned. Confirming this is what was narrated by Abu Dawood, An-Nasa'i, and others (1), on the authority of Abu Hurairah, who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "Do not swear by your fathers, nor by your mothers, nor by rivals (idols), and do not swear except by Allah, and do not swear by Allah unless you are truthful." Then, an objection is raised against him regarding the one who says: "And [I swear by] Adam, and Ibrahim"; for there is no expiation (kaffarah) required of him, even though he has sworn by that without which faith is not complete (2). Twelfth: The Imams narrated - and the wording is Muslim's - on the authority of Abu Hurairah, who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "Whoever among you swears and says in his oath: 'By Al-Lat,' let him say: 'There is no god but Allah.' And whoever says to his companion: 'Come, let me gamble with you,' let him give something in charity" (3). An-Nasa'i narrated from Mus'ab bin Sa'd, from his father, who said: We were mentioning some matters while I was recently converted from the period of ignorance (Jahiliyyah), so I swore by Al-Lat and Al-Uzza. Some of the companions of the Messenger of Allah (PBUH) said to me: "Evil is what you have said," and in another narration: "You have uttered nonsense." So I went to the Messenger of Allah (PBUH) and mentioned that to him. He said: "Say: 'There is no god but Allah alone, without partner; to Him belongs dominion and to Him belongs praise, and He is over all things powerful,' and spit three times to your left, and seek refuge in Allah from the Shaitan (Satan), then do not repeat it" (4). The scholars said: The Messenger of Allah (PBUH) commanded whoever utters that to say after it: "There is no god but Allah," as an expiation for that word, a reminder from heedlessness, and to complete the blessing. Al-Lat was specifically mentioned because it was the most common on their tongues, and the ruling for other names of their gods is the same; there is no difference between them (5). Likewise: "Whoever says to his companion: 'Come, let me gamble with you,' let him give charity," the ruling on it is like the previous one.

(1) Sunan Abi Dawood (3248), Sunan An-Nasa'i (Al-Mujtaba) 5/7. Also recorded by Ibn Hibban (4357). (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/638. (3) Recorded by Ahmad (8087), Al-Bukhari (6107), and Muslim (1647). (4) Sunan An-Nasa'i (Al-Mujtaba) 7/7-8. Ibn al-Arabi said as in Al-Fath 8/612: Whoever swears by them seriously is a disbeliever, and whoever says it ignorantly or out of heedlessness should say: "There is no god but Allah," Allah will forgive him and return his heart from heedlessness to remembrance. (5) In the manuscripts: "between them," and what is established is

from (m), which is consistent with what is in Al-Mufhim 4/625, and the speech is from it.

सूरह अल-माएदा: आयत 89 (पृष्ठ 133)

... सर्वशक्तिमान, उनके नाम और उनके गुण जैसा कि हमने उल्लेख किया है। इसकी पुष्टि वह है जो अबू दाऊद, अन-नसाई और अन्य (1) द्वारा अबू हुरैरा के अधिकार पर वर्णित किया गया है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "अपने पिताओं की शपथ मत लो, न ही अपनी माताओं की, न ही प्रतिद्वंद्वियों (मूर्तियों) की, और अल्लाह के सिवा किसी की शपथ मत लो, और अल्लाह की शपथ तभी लो जब तुम सच्चे हो।" फिर, उस व्यक्ति पर आपत्ति उठाई जाती है जो कहता है: "और [मैं शपथ लेता हूँ] आदम की, और इब्राहिम की"; क्योंकि उस पर कोई प्रायश्चित (कफ़्फ़ारा) नहीं है, भले ही उसने उस चीज़ की शपथ ली हो जिसके बिना ईमान पूरा नहीं होता (2)। बारहवां: इमामों ने वर्णन किया है - और शब्द मुस्लिम के हैं - अबू हुरैरा के अधिकार पर, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "तुममें से जो कोई शपथ ले और अपनी शपथ में कहे: 'अल-लात की कसम', तो उसे कहना चाहिए: 'अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं है।' और जो कोई अपने साथी से कहे: 'आओ, मैं तुम्हारे साथ जुआ खेलूँ', तो उसे दान देना चाहिए" (3)। अन-नसाई ने मुसाब बिन साद से, उनके पिता के माध्यम से वर्णन किया है, जिन्होंने कहा: हम कुछ मामलों का उल्लेख कर रहे थे जबकि मैं अज्ञानता के काल (जाहिलियत) से हाल ही में धर्म परिवर्तन कर चुका था, इसलिए मैंने अल-लात और अल-उज़्ज़ा की शपथ ली। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के कुछ साथियों ने मुझसे कहा: "तुमने जो कहा वह बुरा है," और एक अन्य वर्णन में: "तुमने बकवास की है।" तो मैं अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास आया और उनसे इसका उल्लेख किया। उन्होंने कहा: "कहो: 'अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है, वह अकेला है, उसका कोई साथी नहीं है; उसी का राज्य है और उसी की प्रशंसा है, और वह हर चीज़ पर शक्तिशाली है', और अपनी बाईं ओर तीन बार थूकें और शैतान से अल्लाह की शरण मांगें, फिर इसे दोबारा न दोहराएं' (4)। विद्वानों ने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उस शब्द के प्रायश्चित के रूप में, लापरवाही से याद दिलाने के लिए, और आशीर्वाद को पूरा करने के लिए उस व्यक्ति को इसके बाद "अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं है" कहने का आदेश दिया। अल-लात का विशेष रूप से उल्लेख किया गया था क्योंकि यह उनकी जुबान पर सबसे आम था, और उनके देवताओं के अन्य नामों का नियम वही है; उनके बीच कोई अंतर नहीं है (5)। इसी तरह: "जो कोई अपने साथी से कहे: 'आओ, मैं तुम्हारे साथ जुआ खेलूँ', उसे दान देना चाहिए," इसके बारे में भी वही बात है।

(1) सुनन अबी दाऊद (3248), सुनन अन-नसाई (अल-मुज्तबा) 5/7। इब्न हिब्बान (4357) द्वारा भी दर्ज किया गया। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/638। (3) अहमद (8087), अल-बुखारी (6107), और मुस्लिम (1647) द्वारा दर्ज किया गया। (4) सुनन अन-नसाई (अल-मुज्तबा) 7/7-8। इब्न अल-अरबी ने अल-फतह 8/612 में कहा है: जो कोई गंभीरता से उनकी कसम खाता है वह काफिर है, और जो कोई अज्ञानता या लापरवाही में कहता है, उसे कहना चाहिए: "अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है," अल्लाह उसे माफ कर देगा और उसके दिल को लापरवाही से याद की ओर लौटा देगा। (5) पांडुलिपियों में: "उनके बीच", और जो स्थापित है वह (एम) से है, जो अल-मुफिम 625/4 में है, और बात उसी से है।

سورة المائدہ: آیت 89 (صفحہ 133)

تعالیٰ، اس کے اسماء اور صفات جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔ اور اس کی تصدیق وہ روایت کرتی ہے جسے ابو داؤد، نسائی اور دیگر (1) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "اپنے باپوں کی قسم نہ کھاؤ، نہ اپنی ماؤں کی، نہ شریکوں (بتوں) کی، اور اللہ کے سوا کسی کی قسم نہ کھاؤ، اور اللہ کی قسم نہ کھاؤ مگر سچے ہو کر۔" پھر اس شخص پر اعتراض ہوتا ہے جو کہتا ہے: "اور آدم کی، اور ابراہیم کی"؛ کیونکہ اس پر کوئی کفارہ نہیں ہے، حالانکہ اس نے ایسی چیز کی قسم کھائی ہے جس کے بغیر ایمان مکمل نہیں ہوتا (2)۔ بارہویں بات: ائمہ نے روایت کی - اور الفاظ مسلم کے ہیں - حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "تم میں سے جو کوئی قسم کھائے اور اپنی قسم میں کہے: 'لات کی قسم'، تو اسے چاہیے کہ کہے: 'لا الہ الا اللہ' (اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں)۔ اور جو اپنے ساتھی سے کہے: 'آؤ، میں تمہارے ساتھ جوا کھیلوں'، تو اسے چاہیے کہ صدقہ کرے" (3)۔ نسائی نے مصعب بن سعد سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کیا، انہوں نے کہا: ہم کسی معاملے کا ذکر کر رہے تھے اور میں ابھی جاہلیت کے دور سے نیا نیا نکلا تھا، تو میں نے لات اور عزیٰ کی قسم کھائی۔ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے بعض صحابہ نے مجھ سے کہا: تم نے برا کہا، اور ایک روایت میں ہے: تم نے لغو بات کہی۔ چنانچہ میں رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی خدمت میں حاضر ہوا اور آپ سے اس کا ذکر کیا، تو آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "کہو: 'لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ، لہ الملک ولہ الحمد وھو علیٰ کل شیء قدیر' (اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، وہ تنہا ہے، اس کا کوئی شریک نہیں، اسی کی بادشاہی ہے اور اسی کے لیے تمام تعریفیں ہیں اور وہ ہر چیز پر قادر ہے)، اور اپنی بائیں جانب تین بار تھوک دو، اور شیطان سے اللہ

کی پناہ مانگو، پھر ایسا نہ کرنا“ (4)۔ علماء نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے اس شخص کو جو ایسی بات کہے، حکم دیا کہ وہ اس کے بعد ”لا الہ الا اللہ“ کہے، اس کلمے کے کفارے کے طور پر، غفلت سے بیدار کرنے کے لیے، اور نعمت کی تکمیل کے لیے۔ لات کا ذکر خاص طور پر اس لیے کیا گیا کیونکہ یہ ان کی زبانوں پر سب سے زیادہ جاری تھا، اور ان کے دیگر معبودوں کے ناموں کا حکم بھی وہی ہے؛ کیونکہ ان کے درمیان کوئی فرق نہیں (5)۔ اسی طرح: ”جس نے اپنے ساتھی سے کہا: آؤ میں تمہارے ساتھ جوا کھیلوں، تو وہ صدقہ کرے“ اس کے بارے میں بھی وہی قول ہے جو پہلے گزر چکا۔

(1) سنن ابی داؤد (3248)، اور سنن نسائی (المجتبیٰ) 5/7۔ اسے ابن حبان (4357) نے بھی روایت کیا ہے۔ (2) احکام القرآن از ابن العربی 638/2۔ (3) اسے احمد (8087)، بخاری (6107)، اور مسلم (1647) نے روایت کیا ہے۔ (4) سنن نسائی (المجتبیٰ) 7/7-8۔ ابن العربی نے جیسا کہ الفتح 612/8 میں ہے، کہا: جس نے جان بوجھ کر ان کی قسم کھائی وہ کافر ہے، اور جس نے نادانی یا غفلت میں کہا، وہ کہے: لا الہ الا اللہ، اللہ اس کا کفارہ فرما دے گا، اور اس کے دل کو غفلت سے ذکر کی طرف لوٹا دے گا۔ (5) خطی نسخوں میں ہے: ”بینما“ (ان دونوں کے درمیان)، اور جو (م) سے ثابت ہے وہی ہے جو المفہم 625/4 کے موافق ہے، اور یہ کلام اسی سے ہے۔

Page 134 Surah Al-Ma'idah: Verse 89

...in Al-Lat; because they were accustomed to gambling, which is one of the forms of consuming wealth unjustly.

Thirteenth: Abu Hanifa said regarding a man who says: "He is a Jew, or a Christian, or free from Islam, or from the Prophet, or from the Quran, or has associated partners with Allah, or disbelieved (1) in Allah": this is an oath for which expiation (kaffara) is required. It is not required if he says: "By Judaism, and Christianity, and the Prophet, and the Kaaba," even if it is in the form of oaths (2). His basis for this is what was narrated by Al-Daraqutni (3) from Abu Rafi'; that his female master wanted to separate him and his wife, so she said: "She is a Jew for a day, and a Christian for a day, and every slave she owns is free, and all her wealth is in the way of Allah, and she must walk (4) to the House of Allah, if she does not separate them." So she asked Aisha, Hafsa, Ibn Umar, Ibn Abbas, and Umm Salama, and all of them said to her: "Do you want to be like Harut and Marut?" And they commanded her to expiate for her oath (5) and to let them be.

He also narrated from him (6) that he said: My female master said: "I will surely separate you and your wife, and all wealth for her is for the gate of the Kaaba, and she is a Jew for a day, a Christian for a day, and a Magian for a day, if there is no separation (7) between you and your wife." He said: So I went to the Mother of the Believers, Umm Salama, and said: "My master wants to separate me and my wife!" She said: "Go to your master and tell her: This is not permissible for you." He said: So I returned to her. He said: Then I came to Ibn Umar and informed him, so he came until he reached the door and said: "Are Harut and Marut here?" She said: "I have dedicated all my wealth to the gate of the Kaaba." He said: "What (8) will you eat?" She said: "I am a Jew for a day, a Christian for a day, and a day..."

(1) In (M): "I disbelieve." (2) Al-Mufhim 4/624-625, and see Al-Ishraf 1/424, and Al-Istidhkar 15/72. (3) In his Sunan (4331), and through him Al-Bayhaqi 10/66. (4) In the copies: "walking," and the confirmed text is from Sunan Al-Daraqutni and Sunan Al-Bayhaqi. (5) In (M): "for her oath." (6) Sunan Al-Daraqutni (4332), and through him Al-Bayhaqi 10/66. (7) In the manuscript copies: "separate (tafarruq)," and in (M): "I separate," and the confirmed text is from Sunan Al-Daraqutni. (8) In (M): "From what."

पृष्ठ १३४ सूरह अल-मैदा: आयत ८९

... अल-लात में; क्योंकि वे जुए के अभ्यस्त थे, जो कि गलत तरीके से धन हड़पना है।

तेरहवां: अबू हनीफा ने उस व्यक्ति के बारे में कहा जो कहता है: "वह यहूदी है, या ईसाई है, या इस्लाम से मुक्त है, या पैगंबर से, या कुरान से, या अल्लाह के साथ किसी को शरीक किया है, या अल्लाह में अविश्वास (१) किया है": यह एक शपथ है जिसके लिए प्रायश्चित (कफ़्फ़ारा) आवश्यक है। यह तब आवश्यक नहीं है जब वह कहे: "यहूदी धर्म की कसम, और ईसाई धर्म की, और पैगंबर की, और काबा की," भले ही वह शपथ के रूप में हो (२)। उनका आधार अल-दराकूतनी (३) द्वारा अबू राफी से वर्णित है; कि उसकी मालकिन उसे और उसकी पत्नी को अलग करना चाहती थी, इसलिए उसने कहा: "वह एक दिन के लिए यहूदी है, और एक दिन के लिए ईसाई है, और उसका हर गुलाम आजाद है, और उसकी सारी संपत्ति अल्लाह की राह में है, और उसे अल्लाह के घर (काबा) तक पैदल चलना (४) होगा, यदि वह उन्हें अलग नहीं करती।" तो उसने आयशा, हफ्सा, इब्न उमर, इब्न अब्बास और उम्म सलमा से पूछा, और उन सभी ने उससे कहा: "क्या तुम हारूत और मारूत की तरह बनना चाहती हो?" और उन्होंने उसे अपनी शपथ का प्रायश्चित (५) करने और उन्हें साथ रहने देने का आदेश दिया।

उन्होंने उनसे (६) यह भी उल्लेख किया कि उन्होंने कहा: मेरी मालकिन ने कहा: "मैं निश्चित रूप से तुम्हारे और तुम्हारी पत्नी के बीच अलगाव कर दूँगी, और उसका सारा धन काबा के द्वार के लिए है, और वह एक दिन यहूदी, एक दिन ईसाई, और एक दिन पारसी है, यदि तुम्हारे और तुम्हारी पत्नी के बीच अलगाव (७) नहीं होता।" उन्होंने कहा: तो मैं मोमिनों की माँ उम्म सलमा के पास गया और कहा: "मेरी मालकिन मेरे और मेरी पत्नी के बीच अलगाव करना चाहती है!" उन्होंने कहा: "अपनी मालकिन के पास जाओ और उनसे कहो: यह तुम्हारे लिए जायज़ नहीं है।" उन्होंने कहा: तो मैं उनके पास वापस आया। उन्होंने कहा: फिर मैं इब्न उमर के पास आया और उन्हें सूचित किया, तो वे आए और दरवाजे पर रुककर बोले: "क्या यहाँ हारूत और मारूत हैं?" उन्होंने कहा: "मैंने अपनी सारी संपत्ति काबा के द्वार को समर्पित कर दी है।" उन्होंने कहा: "तो तुम (८) क्या खाओगी?" उन्होंने कहा: "मैं एक दिन यहूदी हूँ, एक दिन ईसाई हूँ, और एक दिन..."

(१) (M) में: "मैं कुफ्र करता हूँ।" (२) अल-मुफिम ४/६२४-६२५, और देखें अल-इशराफ १/४२४, और अल-इस्तिधकार १५/७२। (३) उनकी सुनन (४३३१) में, और उनके माध्यम से अल-बैहकी १०/६६।

(४) प्रतियों में: "चलना (मशी)", और प्रमाणित पाठ अल-दराकूतनी और अल-बैहकी की सुनन से है। (५) (M) में: "अपनी शपथ के लिए।" (६) सुनन अल-दराकूतनी (४३३२), और उनके माध्यम से अल-बैहकी १०/६६। (७) पांडुलिपियों में: "तफर्रुक (अलग होना)", और (M) में: "अफ़र्रिक (मैं अलग करती हूँ)", और प्रमाणित पाठ सुनन अल-दराकूतनी से है। (८) (M) में: "किस चीज़ से।"

صفحہ ۱۳۴ سورۃ المائدہ: آیت ۸۹

--- لات میں؛ کیونکہ وہ جوئے کے عادی تھے، اور یہ باطل طریقے سے مال کھانے میں سے ہے۔

تیرہویں بات: ابوحنیفہ نے اس شخص کے بارے میں فرمایا جو کہتا ہے: "وہ یہودی ہے، یا نصرانی ہے، یا اسلام سے بیزار ہے، یا نبی سے، یا قرآن سے، یا اس نے اللہ کے ساتھ شرک کیا، یا اللہ کے ساتھ کفر(۱) کیا": یہ ایسی قسم ہے جس میں کفارہ لازم ہے، اور یہ اس صورت میں لازم نہیں جب وہ کہے: "یہودیت، اور نصرانیت، اور نبی، اور کعبہ کی قسم،" اگرچہ یہ قسم کے صیغے (۲) پر ہی کیوں نہ ہو۔ ان کا استدلال اس روایت سے ہے جو دارقطنی(۳) نے ابورافع سے نقل کی ہے؛ کہ ان کی مالکہ نے ان کے اور ان کی بیوی کے درمیان جدائی کرنی چاہی، تو اس نے کہا: "وہ ایک دن یہودی ہے، اور ایک دن نصرانی، اور اس کا ہر غلام آزاد ہے، اور اس کا سارا مال اللہ کی راہ میں ہے، اور اس پر اللہ کے گھر تک پیدل چلنا(۴) لازم ہے، اگر اس نے ان دونوں کے درمیان جدائی نہ کی۔" تو اس نے عائشہ، حفصہ، ابن عمر، ابن عباس اور ام سلمہ رضی اللہ عنہم سے پوچھا، تو ان سب نے اس سے کہا: "کیا تم ہاروت اور ماروت کی طرح بننا چاہتی ہو؟" اور انہوں نے اسے اپنی قسم کا کفارہ ادا کرنے(۵) اور ان دونوں کو چھوڑ دینے کا حکم دیا۔

اور انہوں نے ان سے(۶) یہ بھی روایت کیا کہ انہوں نے کہا: میری مالکہ نے کہا: "میں تمہارے اور تمہاری بیوی کے درمیان ضرور جدائی کر دوں گی، اور اس کا سارا مال کعبہ کے غلاف کے لیے ہے، اور وہ ایک دن یہودی ہے، اور ایک دن نصرانی، اور ایک دن مجوسی، اگر تمہارے اور تمہاری بیوی کے درمیان جدائی(۷) نہ ہوئی۔" انہوں نے کہا: تو میں ام المومنین ام سلمہ کے پاس گیا اور کہا: "میری مالکہ میرے اور میری بیوی کے درمیان جدائی کرنا چاہتی ہے!" انہوں نے کہا: "اپنی مالکہ کے پاس جاؤ اور اس سے کہو: یہ تمہارے لیے حلال نہیں ہے۔" انہوں نے کہا: تو

میں ان کے پاس واپس آیا۔ انہوں نے کہا: پھر میں ابن عمر کے پاس آیا اور انہیں بتایا، تو وہ آئے یہاں تک کہ دروازے پر پہنچے اور کہا: "کیا یہاں ہاروت اور ماروت ہیں؟" اس نے کہا: "میں نے اپنا سارا مال کعبہ کے غلاف میں دے دیا ہے۔" انہوں نے کہا: "تو تم(۸) کیا کھاؤ گی؟" اس نے کہا: "میں ایک دن یہودی ہوں، ایک دن نصرانی ہوں، اور ایک دن۔۔۔"

(۱) (م) میں: "اکفر" (میں کفر کرتا ہوں)۔ (۲) المفہم ۴/ ۶۲۴ - ۶۲۵، اور دیکھئے الإشراف ۱ / ۴۲۴، والاستذکار ۱۵/ ۷۲۔ (۳) اپنی سنن (۴۳۳۱) میں، اور ان کے واسطے سے بیہقی ۱۰/ ۶۶ میں۔ (۴) نسخوں میں: "مشی" (پیدل چلنا)، اور ثابت شدہ متن سنن دارقطنی اور سنن بیہقی سے ہے۔ (۵) (م) میں: "اپنی قسم کے لیے"۔ (۶) سنن دارقطنی (۴۳۳۲)، اور ان کے واسطے سے بیہقی ۱۰/ ۶۶ میں۔ (۷) خطی نسخوں میں: "تفرق"، اور (م) میں: "افرق"، اور ثابت شدہ متن سنن دارقطنی سے ہے۔ (۸) (م) میں: "فمم" (پس کس چیز سے)۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 89 135

...Magi (Zoroastrian). He said: If you become a Jew, you will be killed; if you become a Christian, you will be killed; and if you become a Magi, you will be killed. She asked: What do you command me to do? He said: Expiate for your oath (1), and bring your young man and young woman together. The scholars have reached a consensus that if a person taking an oath says: "I swear by Allah," it is an oath. They differed if he said: "I swear" or "I testify that such and such will happen," and did not say: "by Allah." In Malik's view, these are considered oaths if he intended by Allah; if he did not intend by Allah, they are not oaths requiring expiation. Abu Hanifa, Al-Awza'i, Al-Hasan, and Al-Nakha'i said: They are oaths in both cases. Al-Shafi'i said: They are not oaths until the name of Allah Almighty is mentioned. This is the narration of Al-Muzani from him. Al-Rabi' narrated from him something similar to Malik's view (2). Fourteenth: If he says: "I adjure you to do so-and-so." If he meant a request, there is no expiation for it, and it is not an oath. But if he intended an oath, it is as we mentioned previously. Fifteenth: Whoever swears by something attributed to Allah Almighty that is not an attribute, such as saying: "By Allah's creation, His provision, or His house," nothing is required of him; because these are impermissible oaths, and they are swearing by other than Allah Almighty (3). Sixteenth: If an oath is contracted, it is dissolved by expiation or an exception (saying 'If Allah wills'). Ibn Al-Majishun said: The exception is a substitute for the expiation, and not a dissolution of the oath. Ibn Al-Qasim said: It is a dissolution of the oath. Ibn Al-Arabi said (4): This is the view of the jurists of the major cities, and it is the correct one. Its condition is that it must be connected (to the oath) and spoken aloud. This is due to what Al-Nasa'i and Abu Dawud (5) narrated from Ibn Umar, from the Prophet ﷺ, who said: "Whoever swears an oath and then makes an exception (says 'If Allah wills'), if he wishes, he may proceed, and if he wishes, he may refrain without breaking his oath (6)."

(1) In the manuscripts: "Expiate (feminine singular imperative) for your oath," but the correct form is what we have established ("you expiate," feminine singular present). In Sunan al-Daraqutni: "You expiate your oath." (2) Al-Tamhid 14/371; see Al-Ishraf 1/412, and Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 3/237-239. (3) Al-Mufhim 4/623. (4) Ibn Shas cited this from him in 'Aqd al-Jawahir al-Thamina' 1/519. The two views of Ibn al-Majishun and Ibn al-Qasim mentioned above occurred in reverse order from what the author cited from them. (5) Sunan al-Nasa'i (Al-Mujtaba) 7/12, and Sunan Abi Dawud (3262), and it is in Ahmad (5362). (6) In (M): Refrained without breaking.

सूरह अल-माइदा: आयत 89 135

...मजूसी (पारसी)। उन्होंने कहा: यदि तुम यहूदी बन जाओगी तो मारी जाओगी, यदि तुम ईसाई बन जाओगी तो मारी जाओगी, और यदि तुम मजूसी बन जाओगी तो मारी जाओगी। उसने पूछा: फिर आप मुझे क्या आदेश देते हैं? उन्होंने कहा: तुम अपनी शपथ का प्रायश्चित करो (1), और अपने जवान बेटे और बेटी को एक साथ लाओ। विद्वानों का इस बात पर आम सहमति है कि यदि शपथ लेने वाला कहे: "मैं अल्लाह की कसम खाता हूँ," तो यह एक शपथ है। लेकिन उनमें मतभेद है कि यदि वह कहे: "मैं शपथ लेता हूँ" या "मैं गवाही देता हूँ कि ऐसा और वैसा होगा," और "अल्लाह की" न कहे। मलिक के अनुसार, ये शपथ मानी जाएंगी यदि उनका इरादा अल्लाह से था; और यदि उनका इरादा अल्लाह से नहीं था, तो वे प्रायश्चित के योग्य शपथ नहीं हैं। अबू हनीफा, अल-औज़ाई, अल-हसन और अल-नखई ने कहा: वे दोनों स्थितियों में शपथ हैं। अल-शाफी ने कहा: वे तब तक शपथ नहीं हैं जब तक कि अल्लाह तआला का नाम न लिया जाए। यह उनके बारे में अल-मुज़नी का वर्णन है। अल-रबी ने उनसे मलिक के कथन जैसा ही वर्णन किया है (2)। चौदहवीं: यदि वह कहे: "मैं तुम्हें ऐसा करने के लिए बाध्य करता हूँ।" यदि उसका इरादा केवल अनुरोध था, तो इसमें कोई प्रायश्चित नहीं है और यह शपथ नहीं है। और यदि उसका इरादा शपथ का था, तो वही होगा जो हमने पहले उल्लेख किया है। पंद्रहवीं: जो कोई अल्लाह तआला की ओर संकेत करने वाली किसी ऐसी चीज़ की कसम खाता है जो उसका गुण (सिफ़त) नहीं है, जैसे कहना: "अल्लाह की रचना, उसकी आजीविका, या उसके घर की कसम," तो उस पर कुछ भी वाजिब नहीं है; क्योंकि ये अवैध शपथ हैं, और अल्लाह तआला के अलावा किसी और की शपथ है (3)। सोलहवीं: यदि शपथ पक्की हो जाए, तो वह प्रायश्चित या अपवाद (इन्शाअल्लाह कहना) से टूट जाती है। इब्न अल-माजीशून ने कहा: अपवाद प्रायश्चित का विकल्प है, शपथ का समाधान नहीं। इब्न अल-कासिम ने कहा: यह शपथ का समाधान है। इब्न अल-अरबी (4) ने कहा: और यही शहरों के फकीहों का मत है, और यही सही है; और इसकी शर्त यह है कि यह (शपथ से) जुड़ा हुआ हो और ज़ोर से बोला जाए; क्योंकि अल-नसाई और अबू दाऊद (5) ने इब्न उमर के माध्यम से पैगंबर ﷺ से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: "जिसने शपथ ली और फिर अपवाद किया (इन्शाअल्लाह कहा), तो यदि वह चाहे तो उसे पूरा करे, और यदि चाहे तो उसे छोड़ दे बिना शपथ तोड़े (6)।"

(1) पांडुलिपियों में: "अपनी शपथ का प्रायश्चित करो (स्त्रीलिंग एकवचन आज्ञावाचक)," लेकिन सही रूप वह है जो हमने स्थापित किया है ("तुम प्रायश्चित करो," स्त्रीलिंग एकवचन वर्तमान काल)। सुनन

अल-दाराकुतनी में है: "तुम अपनी शपथ का प्रायश्चित करो।" (2) अल-तमहीद 14/371, और देखें अल-इशराफ 1/412, और मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा 3/237 - 239। (3) अल-मुफ़हिम 4/623। (4) इब्न शास ने इसे उनके हवाले से 'अक़द अल-जवाहिर अल-थमीना' 1/519 में उद्धृत किया है। इब्न अल-माजीशून और इब्न अल-कासिम के पूर्वोक्त दो कथन लेखक द्वारा उनके बारे में उद्धृत किए गए कथनों के विपरीत क्रम में घटित हुए। (5) सुनन अल-नसाई (अल-मुज्तबा) 7/12, और सुनन अबी दाऊद (3262), और यह अहमद (5362) के पास है। (6) (एम) में: बिना तोड़े छोड़ दिया।

سورۃ المائدہ: آیت 89 135

مجوسیہ۔ تو انہوں نے کہا: اگر تم یہودی بنو گی تو قتل کر دی جاؤ گی، اور اگر تم نصرانی بنو گی تو قتل کر دی جاؤ گی، اور اگر تم مجوسی بنو گی تو قتل کر دی جاؤ گی، اس نے پوچھا: تو آپ مجھے کیا حکم دیتے ہیں؟ انہوں نے کہا: تم اپنی قسم کا کفارہ ادا کرو (1)، اور اپنے نوجوان لڑکے اور لڑکی کو اکٹھا کرو۔ اور علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ اگر قسم کھانے والا کہے: "میں اللہ کی قسم کھاتا ہوں،" تو وہ قسم ہے۔ اور ان کا اس میں اختلاف ہے جب وہ کہے: "میں قسم کھاتا ہوں" یا "میں گواہی دیتا ہوں کہ ایسا ایسا ہوگا،" اور اس نے "اللہ کی" نہیں کہا، تو امام مالک کے نزدیک وہ قسمیں ہوں گی اگر اس کی مراد اللہ سے ہو، اور اگر اس کی مراد اللہ سے نہ ہو تو وہ ایسی قسمیں نہیں جن کا کفارہ دیا جائے۔ اور امام ابو حنیفہ، اوزاعی، حسن اور نخعی نے کہا: وہ دونوں صورتوں میں قسمیں ہیں۔ اور امام شافعی نے کہا: وہ قسمیں نہیں ہوتیں جب تک کہ اللہ تعالیٰ کا نام ذکر نہ کیا جائے۔ یہ ان سے مزنی کی روایت ہے۔ اور ربیع نے ان سے امام مالک کے قول جیسی ہی روایت کی ہے (2)۔ چودھویں: جب وہ کہے: "میں تمہیں قسم دیتا ہوں کہ تم ضرور ایسا کرو۔" پس اگر اس کی مراد اس سے سوال کرنا ہو تو اس میں کوئی کفارہ نہیں، اور وہ قسم نہیں ہے، اور اگر اس کی مراد قسم ہو تو وہ ویسا ہی ہے جیسا ہم نے ابھی ذکر کیا۔ پندرہویں: جس نے ایسی چیز کی قسم کھائی جو اللہ تعالیٰ کی طرف منسوب ہو لیکن وہ صفت نہ ہو، جیسے اس کا کہنا: "اللہ کی مخلوق، اس کے رزق، اور اس کے گھر کی قسم،" تو اس پر کچھ بھی واجب نہیں؛ کیونکہ یہ ناجائز قسمیں ہیں، اور غیر اللہ کی قسم ہے (3)۔ سولہویں: جب قسم منعقد ہو جائے تو اسے کفارہ یا استثناء (ان شاء اللہ کہنا) حل کر دیتا ہے۔ اور ابن الماجشون نے کہا: استثناء کفارہ کا بدل ہے، اور قسم کا حل (ختم کرنا) نہیں ہے۔ ابن القاسم نے کہا: یہ قسم کا حل ہے؛ اور ابن العربی (4) نے کہا:

اور یہی شہروں کے فقہاء کا مذہب ہے، اور یہی صحیح ہے؛ اور اس کی شرط یہ ہے کہ وہ (قسم سے) متصل ہو اور لفظاً بولا گیا ہو؛ اس وجہ سے جو نسائی اور ابو داؤد (5) نے ابن عمر سے نبی کریم ﷺ سے روایت کیا، آپ ﷺ نے فرمایا: "جس نے قسم کھائی اور پھر استثناء کیا (ان شاء اللہ کہا)، تو اگر چاہے تو اسے پورا کرے، اور اگر چاہے تو اسے چھوڑ دے بغیر حنث (قسم توڑنے) کے (6)۔"

(1) نسخوں میں ہے: "تکفری عن یمینک" (تم اپنی قسم کا کفارہ دو - صیغہ امر)، اور صحیح وہ ہے جو ہم نے ثابت کیا ("تکفرین" - صیغہ مضارع)، اور سنن دارقطنی میں ہے: "تکفرین یمینک"۔ (2) التمہید 14 / 371، اور دیکھئے الإشراف 1 / 412، اور مختصر اختلاف العلماء 3 / 237 - 239۔ (3) المفہم 4 / 623۔ (4) اسے ان سے ابن شاس نے عقد الجواہر الثمینہ 1 / 519 میں نقل کیا ہے، اور اس میں ابن الماجشون اور ابن القاسم کے مذکورہ بالا دو اقوال اس کے برعکس واقع ہوئے ہیں جو مصنف نے ان سے نقل کیے ہیں۔ (5) سنن نسائی (المجتبیٰ) 7/12، اور سنن ابی داؤد (3262)، اور یہ احمد (5362) کے ہاں ہے۔ (6) (م) میں ہے: ترک عن غیر۔

If he intended it without speaking, or broke it off without an excuse, it would not benefit him. Muhammad ibn al-Mawwaz said (1): The exception (Istithna) must be associated with the oath in belief, even if at the last (2) letter. He said: If he finishes it and then makes an exception, that will not benefit him; because the oath ended void of the exception, so its occurrence after it has no effect, like a delay. This is refuted by the Hadith: "Whoever swears an oath and then makes an exception," and the letter 'fa' (in the word 'fa-stathna') denotes immediate sequence, and this is the view of the majority of scholars. Also, because that would lead to an oath whose contract has begun not being dissolved, and that is invalid. Ibn Khuwayz Mandad said: Our companions differed as to when he makes an exception in his mind to specify what he swore upon. Some of our companions said: His exception is valid, though he has wronged the one sworn to. Some said: It is not valid until the one sworn to hears it. Others said: It is valid if he moves his tongue and lips with it, even if the one sworn to does not hear it. Ibn Khuwayz Mandad said: We only said his exception is valid in himself because oaths are judged by intentions. And we only said that it is not valid until he moves his tongue and lips; because whoever does not move his tongue and lips (3) is not a speaker, and an exception is a form of speech and occurs through speech and nothing else. And we only said it is not valid at all because that is a right of the one sworn to, and it only occurs according to what the judge satisfies for him. Since the oath was not by the swearer's choice, but was satisfied from him, it was necessary that he should have no say in it (4). Ibn Abbas said: The exception can reach the oath even after a year (5), and Abu al-Aliyah followed him in that.

(1) His statement is in Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/641, and 'Aqd al-Jawahir al-Thaminah 1/519. (2) In the manuscripts and 'Aqd al-Jawahir: "to the last", and what is established is from (M) and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi. (3) His words: "and his lips," from (M). (4) Abu al-Abbas mentioned in Al-Mufhim 4/641: that the saying of all scholars and leaders of fatwa is that the exception is not valid except by speech, and is not valid by mere intention. He said: Some later ones among our sheikhs said: It is valid by intention. (5) Narrated by al-Tabari 15/225, al-Baghawi in al-Ja'diyyat (813), and al-Tabarani in al-Kabir (11069). Through al-A'mash, from Mujahid, from Ibn Abbas. In the narration of al-Baghawi, it occurred as "two years" instead of a year. Abu al-Abbas said in Al-Mufhim: This narration has been rejected and weakened, and some interpreted it as: he may make an exception in compliance with God's

command: "And never say of anything, 'I will do that tomorrow,' Except [if adding], 'If Allah wills.'" [Al-Kahf: 23-24], not to dissolve the oath.

136 सूरह अल-मायदाह, आयत 89

यदि उसने बिना बोले इसका इरादा किया, या बिना किसी बहाने के इसे तोड़ दिया, तो उसे इसका लाभ नहीं होगा। मुहम्मद इब्न अल-मव्वाज़ (1) ने कहा: अपवाद (इस्तिथना) विश्वास में शपथ के साथ जुड़ा होना चाहिए, भले ही अंतिम (2) अक्षर के साथ हो। उन्होंने कहा: यदि वह इसे समाप्त कर देता है और फिर अपवाद करता है, तो उसे इसका लाभ नहीं होगा; क्योंकि शपथ बिना अपवाद के समाप्त हो गई, इसलिए इसके बाद इसका आना कोई प्रभाव नहीं डालता, जैसे कि विलंब। यह हदीस द्वारा खंडित है: "जिसने शपथ ली और फिर अपवाद किया," और 'फ़ा' (अरबी व्याकरण में) तत्काल अनुक्रम को दर्शाता है, और विद्वानों के बहुमत का यही मत है। साथ ही, क्योंकि इससे शपथ जिसका अनुबंध शुरू हो चुका है, भंग नहीं हो पाएगी, और यह अमान्य है। इब्न खुवेज़ मंदाद ने कहा: हमारे साथियों में मतभेद था कि वह अपने मन में कब अपवाद करता है ताकि वह उस बात को निर्दिष्ट कर सके जिसकी उसने शपथ ली थी। हमारे कुछ साथियों ने कहा: उसका अपवाद मान्य है, हालांकि उसने उस व्यक्ति के साथ अन्याय किया है जिसके सामने शपथ ली गई है। कुछ ने कहा: यह तब तक मान्य नहीं है जब तक कि जिसके सामने शपथ ली गई है वह उसे सुन न ले। दूसरों ने कहा: यह तब मान्य है जब वह इसके साथ अपनी जीभ और होंठ हिलाता है, भले ही जिसके सामने शपथ ली गई है वह इसे न सुने। इब्न खुवेज़ मंदाद ने कहा: हमने केवल इसलिए कहा कि उसका अपवाद स्वयं में मान्य है क्योंकि शपथ इरादों पर निर्भर करती है। और हमने केवल इसलिए कहा कि यह तब तक मान्य नहीं है जब तक वह अपनी जीभ और होंठ नहीं हिलाता; क्योंकि जो अपनी जीभ और होंठ (3) नहीं हिलाता वह बोलने वाला नहीं है, और अपवाद भाषण का हिस्सा है और भाषण के माध्यम से ही होता है, किसी और चीज़ से नहीं। और हमने केवल इसलिए कहा कि यह किसी भी स्थिति में मान्य नहीं है क्योंकि यह उस व्यक्ति का अधिकार है जिसके सामने शपथ ली गई है, और यह न्यायाधीश द्वारा उसके लिए पूर्ण की गई बात पर आधारित है। चूंकि शपथ शपथ लेने वाले की पसंद से नहीं थी, बल्कि उससे पूरी कराई गई थी, इसलिए यह आवश्यक था कि इसमें उसका कोई कहना न हो (4)। इब्न अब्बास ने कहा: अपवाद एक वर्ष बाद भी शपथ को पा सकता है (5), और अबू अल-आलिया ने इस पर उनका अनुसरण किया।

(1) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/641, और अक़द अल-जवाहिर अल-थमिना 1/519 में उनका कथन। (2) पांडुलिपियों और अक़द अल-जवाहिर में: "अंतिम के लिए", और जो प्रमाणित है वह (एम) और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान से है। (3) उनके शब्द: "और उनके होंठ,"

(एम) से। (4) अबू अल-अब्बास ने अल-मुफ़हिम 4/641 में उल्लेख किया है: कि सभी विद्वानों और फतवा के नेताओं का कहना है कि अपवाद भाषण के बिना मान्य नहीं है, और केवल इरादे से मान्य नहीं है। उन्होंने कहा: हमारे कुछ बाद के शिक्षकों ने कहा: यह इरादे से मान्य है। (5) अल-तबारी 15/225, अल-जदियत (813) में अल-बग़वी, और अल-कबीर (11069) में अल-तबरानी द्वारा वर्णित। अल-आ'माश के माध्यम से, मुजाहिद से, इब्न अब्बास से। अल-बग़वी के वर्णन में एक वर्ष के बजाय "दो वर्ष" आया है। अबू अल-अब्बास ने अल-मुफ़हिम में कहा: इस कथन को नकारा और कमजोर किया गया है, और कुछ ने इसकी व्याख्या इस प्रकार की है: वह अल्लाह के आदेश के अनुपालन में अपवाद कर सकता है: "और कभी किसी चीज़ के बारे में यह न कहें, 'मैं कल वह करूँगा,' सिवाय इसके कि [जोड़ें], 'यदि अल्लाह चाहे'।" [अल-कहफ़: 23-24], शपथ भंग करने के लिए नहीं।

136 سورہ المائدہ، آیت 89

پس اگر اس نے بولے بغیر اس کی نیت کی، یا اسے کسی عذر کے بغیر منقطع کر دیا، تو اسے فائدہ نہ دے گا۔ محمد بن المواز (1) نے کہا: استثناء اعتقادی طور پر قسم کے ساتھ جڑا ہونا چاہیے، اگرچہ آخری (2) حرف کے ساتھ ہی کیوں نہ ہو۔ انہوں نے کہا: پس اگر وہ اس سے فارغ ہوا اور پھر استثناء کیا تو اسے فائدہ نہ دے گا؛ اس لیے کہ قسم استثناء سے خالی ختم ہو گئی، لہٰذا اس کے بعد اس کا آنا اثر انداز نہیں ہوتا، جیسے تاخیر۔ اور اس کی تردید حدیث سے ہوتی ہے: «جس نے قسم کھائی پھر استثناء کیا» اور (عربی میں) 'فا' تعقیب (فوراً بعد) کے لیے ہے، اور جمہور اہل علم کا یہی مسلک ہے۔ نیز اس لیے کہ یہ اس طرف لے جائے گا کہ جس قسم کا عقد شروع ہو گیا وہ ٹوٹے ہی نہ، اور یہ باطل ہے۔ ابن خویز منداد نے کہا: ہمارے اصحاب میں اس بارے میں اختلاف ہوا کہ وہ اپنے دل میں کب اس چیز کی تخصیص کا استثناء کرتا ہے جس پر اس نے قسم کھائی ہے، تو ہمارے بعض اصحاب نے کہا: اس کا استثناء صحیح ہے اگرچہ اس نے اس کے ساتھ زیادتی کی جس کے لیے قسم کھائی گئی تھی۔ اور بعض نے کہا: یہ صحیح نہیں جب تک وہ شخص نہ سن لے جس کے لیے قسم کھائی گئی ہے۔ اور بعض نے کہا: یہ صحیح ہے جب وہ اس کے ساتھ اپنی زبان اور ہونٹوں کو حرکت دے، چاہے اس نے نہ سنا ہو جس کے لیے قسم کھائی گئی تھی۔ ابن خویز منداد نے کہا: ہم نے صرف اس لیے کہا کہ اس کا اپنے نفس میں استثناء صحیح ہے کیونکہ قسموں کا اعتبار نیتوں پر ہے۔ اور ہم نے صرف اس لیے کہا کہ یہ صحیح نہیں جب تک وہ اپنی زبان اور ہونٹوں کو حرکت نہ دے؛ کیونکہ جس نے اپنی زبان اور ہونٹوں (3) کو حرکت نہ دی، وہ متکلم نہیں ہے، اور استثناء کلام کا حصہ ہے اور کلام کے ذریعے ہی واقع ہوتا ہے نہ کہ کسی اور چیز سے۔ اور ہم نے صرف اس لیے کہا کہ یہ کسی حال میں صحیح نہیں کیونکہ یہ اس

کا حق ہے جس کے لیے قسم کھائی گئی ہے، اور یہ اس کے مطابق واقع ہوتا ہے جو حاکم اس کے لیے پورا کرواتا ہے۔ چنانچہ جب قسم حلف اٹھانے والے کے اختیار پر نہ تھی، بلکہ اس سے پوری کروائی گئی تھی، تو واجب ہوا کہ اس میں اس کا کوئی حکم (عمل دخل) نہ ہو (4)۔ اور ابن عباس نے کہا: استثناء ایک سال کے بعد بھی قسم کو پا لیتا ہے (5)، اور ابو العالیہ نے اس میں ان کی پیروی کی۔

(1) ان کا قول ابن العربی کی احکام القرآن 2/641، اور عقد الجواہر الثمینہ 1/519 میں ہے۔ (2) قلمی نسخوں اور عقد الجواہر میں: «لآخر»، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور ابن العربی کی احکام القرآن سے ہے۔ (3) ان کے الفاظ: «وشفتيه»، (م) سے۔ (4) ابو العباس نے المفہم 4/641 میں ذکر کیا ہے: کہ تمام علماء اور ائمہ فتویٰ کا قول یہ ہے کہ استثناء کلام کے بغیر صحیح نہیں ہوتا، اور محض نیت سے صحیح نہیں ہوتا۔ انہوں نے کہا: اور ہمارے بعض متاخرین شیوخ نے کہا ہے کہ یہ نیت سے صحیح ہو جاتا ہے۔ (5) اسے طبری 15/225، بغوی نے الجعدیات (813) میں، اور طبرانی نے الکبیر (11069) میں روایت کیا ہے۔ اعمش کے طریق سے، مجاہد سے، ابن عباس سے۔ اور بغوی کی روایت میں سال کی جگہ «دو سال» آیا ہے۔ ابو العباس نے المفہم میں کہا: یہ روایت منکر اور ضعیف قرار دی گئی ہے، اور بعض نے اس کی تاویل یوں کی ہے: کہ اسے اللہ کے حکم کی تعمیل میں استثناء کا حق ہے: ﴿وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَٰلِكَ غَدًا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ﴾ [الکھف: 23-24]، نہ کہ قسم توڑنے کے لیے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 89 137

And Al-Hasan(1) related it to the saying of the Almighty: "And those who do not invoke with Allah another deity" [Al-Furqan: 68] until the end of the verse. Then, after a year, "Except him who repents"(2) [Al-Furqan: 70] was revealed.

Mujahid said: Whoever says "If Allah wills" (Insha'Allah) after two years, it suffices him. Sa'id bin Jubayr said: If he makes an exception after four months, it suffices him. Tawus said: He may make an exception as long as he remains in his gathering. Qatadah said: If he makes an exception before he stands up or speaks, then his exception (thunya) is valid. Ahmad bin Hanbal and Ishaq said: He may make an exception as long as he is still engaged in that matter. Ata said: He has that for the duration of milking a prolific she-camel(3).

Seventeenth: Ibn al-Arabi said(4): As for what Ibn Abbas related to from the verse, there is no basis for him in it; because the two verses were connected in the knowledge of Allah Almighty and on His Tablet, and their revelation was only delayed for a wisdom known to Allah. However, a good derivative point can be built upon it, which is that if the swearer says: "By Allah, I will not enter the house," or "You(5) are divorced if you enter the house," and he made an exception in his first oath: "If Allah wills" in his heart, and he also made an exception in the second oath in his heart that which is suitable for an exception that removes the oath for a period, a reason, or the will of someone, but he did not manifest any of the exception to intimidate the one sworn to [for him], then that benefits him, and the two oaths are not binding upon him. This is in divorce as long as evidence (witnesses) is not present; for if evidence is present, his claim of an exception is not accepted from him, and it is only beneficial for him if he comes seeking a fatwa.

I say: The aspect of the exception is that Allah Almighty made the first verse manifest and concealed the second, and similarly the swearer if he swears to intimidate and conceals the exception. And Allah knows best.

(1) At-Tabari narrated their two statements 25 / 225 - 226. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/ 641. (3) Al-Ishraf 1/426 - 427, and see Al-Istidhkar 15/71, and Al-Mufhim 4/ 639. Ibn al-Mundhir said: If the oath is concluded and a separation occurs between it and the exception, then that (meaning the exception) does not benefit. If what was said by whoever opposed this view were permissible, no expiation (kaffarah) would ever be mandatory upon a swearer, because he would make an exception whenever he remembered it, and thus the expiation would be dropped from him. (4) In Ahkam

al-Quran 2/ 641 - 642, and what follows between brackets is from it. (5) In (m): And you.

सूरा अल-मायदा: आयत 89 137

और अल-हसन(1) ने इसे सर्वशक्तिमान के इस कथन से जोड़ा: "और वे जो अल्लाह के साथ किसी अन्य देवता को नहीं पुकारते" [अल-फ़ुरक़ान: 68] आयत के अंत तक। फिर एक साल बाद, "सिवाय उसके जो तौबा करे"(2) [अल-फ़ुरक़ान: 70] नाज़िल हुआ।

मुजाहिद ने कहा: जो दो साल बाद भी "इंशाअल्लाह" (यदि अल्लाह ने चाहा) कह दे, तो यह उसके लिए काफी है। सईद बिन जुबैर ने कहा: यदि वह चार महीने बाद अपवाद (इस्तिसना) करता है, तो वह काफी है। ताऊस ने कहा: उसे तब तक अपवाद करने का अधिकार है जब तक वह अपनी मजलिस (बैठक) में है। क़तादा ने कहा: यदि वह खड़े होने या बोलने से पहले अपवाद कर लेता है, तो उसका अपवाद मान्य है। अहमद बिन हंबल और इसहाक ने कहा: वह तब तक अपवाद कर सकता है जब तक वह उसी मामले में लगा हुआ है। अता ने कहा: उसके पास एक दुधारू ऊँटनी दुहने के समय के बराबर की मोहलत है(3)।

सत्रहवाँ: इब्न अल-अरबी(4) ने कहा: जहाँ तक उस बात का संबंध है जिससे इब्न अब्बास ने आयत का सहारा लिया है, तो इसमें उनके लिए कोई आधार नहीं है; क्योंकि दोनों आयतें अल्लाह सर्वशक्तिमान के ज्ञान और उनकी लौह (तख्ती) में आपस में जुड़ी हुई थीं, और उनका उतरना केवल एक हिकमत (बुद्धिमत्ता) के कारण विलंबित हुआ था जिसे अल्लाह ही जानता था। हालाँकि, इस पर एक अच्छी उप-बात बनाई जा सकती है, वह यह कि यदि शपथ लेने वाला कहे: "अल्लाह की कसम, मैं घर में प्रवेश नहीं करूँगा," या "तुम्हें(5) तलाक है यदि तुम घर में प्रवेश करो," और उसने अपनी पहली कसम में अपने दिल में "इंशाअल्लाह" का अपवाद रखा, और दूसरी कसम में भी अपने दिल में ऐसा अपवाद रखा जो कसम को किसी समय, कारण या किसी की इच्छा के लिए हटाने के योग्य हो, लेकिन उसने शपथ दिलाए गए व्यक्ति को डराने के लिए अपवाद का कोई हिस्सा प्रकट नहीं किया, तो यह उसे लाभ पहुँचाता है, और दोनों कसमें उस पर लागू नहीं होती हैं। यह तलाक के मामले में तब तक है जब तक गवाह मौजूद न हों; क्योंकि यदि गवाह मौजूद हों, तो उसका अपवाद का दावा स्वीकार नहीं किया जाएगा, और यह उसके लिए केवल तभी फायदेमंद है जब वह फतवा लेने आए।

मैं कहता हूँ: अपवाद का पहलू यह है कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने पहली आयत को प्रकट किया और दूसरी को गुप्त रखा, और इसी तरह शपथ लेने वाला भी यदि डराने के लिए शपथ लेता है और अपवाद को गुप्त रखता है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

(1) अत-तबरी ने उन दोनों के कथनों को उद्धृत किया है 25 / 225 - 226। (2) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 2/ 641। (3) अल-इशराफ 1/426 - 427, और अल-इस्तिज़कार 15/71, और अल-मुफ्हिम 4/ 639 देखें। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: यदि शपथ पूरी हो जाए और उसके और अपवाद के बीच अंतराल आ जाए, तो वह (अर्थात अपवाद) लाभ नहीं देता। यदि इस मत का विरोध करने वाले की बात जायज़ होती, तो किसी शपथ लेने वाले पर कभी कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) अनिवार्य नहीं होता, क्योंकि जब भी उसे याद आता वह अपवाद कर लेता, और इस प्रकार कफ़्फ़ारा उससे हट जाता। (4) अहकाम अल-क़ुरान 2/ 641 - 642 में, और जो कुछ कोष्ठक में आएगा वह उसी से है। (5) (म) में: और तुम।

سورة المائدہ: آیت ۸۹ ۱۳۷

اور حسن(۱) نے، اور اسے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے مربوط کیا: ﴿اور وہ جو اللہ کے ساتھ کسی دوسرے معبود کو نہیں پکارتے﴾ [الفرقان: ٦٨] آیت، پھر جب ایک سال گزر گیا تو نازل ہوا ﴿مگر جس نے توبہ کی﴾(۲) [الفرقان: ۷۰]۔

اور مجاہد نے کہا: جس نے دو سال بعد کہا: ان شاء اللہ، تو اسے کفایت کر گیا۔ اور سعید بن جبیر نے کہا: اگر چار ماہ بعد استثناء کیا تو اسے کفایت کر گیا۔ اور طاؤس نے کہا: اسے استثناء کا حق ہے جب تک وہ اپنی مجلس میں رہے۔ اور قتادہ نے کہا: اگر کھڑے ہونے یا کلام کرنے سے پہلے استثناء کر لیا؛ تو اس کا استثناء (ثُنیا) صحیح ہے۔ اور احمد بن حنبل اور اسحاق نے کہا: استثناء کر سکتا ہے جب تک اس معاملے میں رہے۔ اور عطاء نے کہا: اسے کثیر دودھ والی اونٹنی کے دوہنے کی مقدار تک استثناء کا حق ہے(۳)۔

سترہویں بات: ابن العربی(٤) نے کہا: رہا وہ معاملہ جس کے ساتھ ابن عباس نے آیت سے استدلال کیا ہے؛ تو اس میں ان کے لیے کوئی دلیل نہیں ہے؛ کیونکہ دونوں آیتیں اللہ تعالیٰ کے علم میں اور اس کی لوح میں متصل (جڑی ہوئی) تھیں، اور ان کے نزول میں تاخیر صرف ایک حکمت کی بنا پر تھی جسے اللہ نے اس میں جانا تھا، البتہ اس پر ایک اچھا ذیلی مسئلہ مرتب ہوتا ہے، اور وہ یہ کہ قسم کھانے والا جب کہے: اللہ کی قسم میں گھر میں داخل نہیں ہوں گا، یا تمہیں(٥) طلاق ہے اگر تم گھر میں داخل ہوئی، اور اس نے اپنی پہلی قسم میں اپنے دل میں 'ان شاء اللہ' کا استثناء کیا، اور دوسری قسم میں بھی اپنے دل میں وہی استثناء کیا جو مدت، سبب یا کسی کی مشیت کے لیے قسم اٹھانے کے لیے موزوں ہے، اور استثناء میں سے کچھ بھی ظاہر نہ کیا تاکہ جس کے سامنے قسم کھائی گئی ہے اس پر رعب رہے، تو یہ اسے نفع دے گا، اور اس پر دونوں قسمیں منعقد نہیں

ہوں گی، اور یہ طلاق کے معاملے میں اس وقت تک ہے جب تک گواہ موجود نہ ہوں؛ کیونکہ اگر گواہ موجود ہوں تو اس کا استثناء کا دعویٰ قبول نہیں کیا جائے گا، اور یہ اس کے لیے اسی صورت میں نفع بخش ہو گا جب وہ بطور مستفتی (فتویٰ لینے والا) آئے۔

میں کہتا ہوں: استثناء کی صورت یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے پہلی آیت کو ظاہر کیا اور دوسری کو پوشیدہ رکھا، اور اسی طرح قسم کھانے والا بھی جب رعب ڈالنے کے لیے قسم کھائے اور استثناء کو پوشیدہ رکھے۔ واللہ اعلم۔

(١) طبری نے ان دونوں کے اقوال کو ٢٥/ ٢٢٥ - ٢٢٦ میں نقل کیا ہے۔ (٢) احکام القرآن لابن العربی ٢/ ٦٤١۔ (٣) الإشراف ١/ ٤٢٦ - ٤٢٧، اور دیکھیے الاستذکار ١٥/ ٧١، اور المفہم ٤/ ٦٣٩۔ اور ابن المنذر نے کہا: اگر قسم مکمل ہو جائے اور اس کے اور استثناء کے درمیان فصل (وقفہ) آ جائے، تو وہ (یعنی استثناء) نفع نہیں دیتا، اور اگر اس قول کی مخالفت کرنے والے کی بات جائز ہوتی، تو کبھی کسی قسم کھانے والے پر کفارہ واجب نہ ہوتا کیونکہ جب بھی اسے یاد آتا وہ استثناء کر لیتا، پس کفارہ اس سے ساقط ہو جاتا۔ (٤) احکام القرآن ٢/ ٦٤١ - ٦٤٢ میں، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (٥) (م) میں: اور تم۔

Page 138 Surat al-Ma'idah: Verse 89

Ibn al-Arabi (1) said: Abu al-Fadl al-Maraghi (2) used to study in the City of Peace (Baghdad) (3). Books would come to him from his hometown, and he would put them in a chest without reading a single one, fearing he might find something in them that would disturb him and distract (4) him from his pursuit of knowledge. After five years, having achieved his goal in seeking knowledge and deciding to depart, he packed his belongings, brought out his books, and opened those letters. He read in them things such that, had he read even one of them at the time of its arrival (5), he would not have been able to acquire a single letter of knowledge afterwards. So he praised God and set out on a beast carrying his belongings (6). He went out to the Bab al-Halba (7) on the road to Khorasan. The carrier (8) had gone ahead with the animal, while he stayed with a grain-seller (9) to buy travel provisions (10). While he was doing so, he heard him say to another grain-seller: "Have you not heard the scholar – meaning the preacher – say that Ibn Abbas allows making an exception [saying 'if God wills'] even after a year? My mind has been occupied with this since I heard it, and I have remained contemplating it. If that were true, God Almighty would not have said to Job: 'And take in your hand a bundle [of grass] and strike with it and do not break your oath' [Sad: 44]. What would have prevented him from saying: 'Say, if God wills'?!" When he (al-Maraghi) heard him say that, he said: "I will never leave a land where even the grain-sellers have this much share of knowledge and this level of understanding to return to Maragha." So he followed the trail of the carrier and released him from the rental contract.

Footnotes: (1) In Ahkam al-Qur'an 2/642. (2) Perhaps he is the one mentioned by Ibn Makula in al-Ikmal 7/199, saying: Abu al-Fadl Kanaz al-Maraghi. Al-Maraghi refers to Maragha, a great and famous city, the greatest and most famous in the lands of Azerbaijan. Mu'jam al-Buldan 5/93. (3) The City of Peace is Baghdad, and the Abode of Peace is Paradise. It may have been named thus by way of comparison or optimism. It is also said it was named so due to its proximity to the Tigris, which was called the River of Peace. Mu'jam al-Buldan 3/234. (4) In Ahkam al-Qur'an: "or cut off". (5) In the manuscripts: "had he read even one of them after its arrival", and what is established is from Ahkam al-Qur'an. (6) Meaning his belongings; "qumash al-bayt" means his belongings. See al-Sihah (qumash). (7) Al-Halba: A large, expansive neighborhood in eastern Baghdad. Mu'jam al-Buldan 2/290. (8) Al-Kari, on the weight of 'al-sabi': The one who rents out his beast. Al-Lisan (kara). (9) Al-Fami: A seller of

'fum'. 'Fum' is wheat and other grains used for baking. Mu'jam Matn al-Lugha (fum). (10) Al-Sufra: Food prepared for a traveler. Al-Lisan (safar).

पृष्ठ १३८ सूरह अल-मा'इदा: आयत ८९

इब्न अल-अरबी (१) ने कहा: अबू अल-फ़ज़ल अल-मरागी (२) 'मदीनत अस-सलाम' (बगदाद) (३) में पढ़ते थे। उनके शहर से उनके पास किताबें आती थीं, और वे उन्हें एक संदूक में रख देते थे और उनमें से एक भी नहीं पढ़ते थे, इस डर से कि उनमें उन्हें कुछ ऐसा न मिल जाए जो उन्हें परेशान कर दे और उनकी पढ़ाई में बाधा (४) डाले। जब पाँच साल बीत गए और उन्होंने अपनी पढ़ाई का उद्देश्य पूरा कर लिया और जाने का फैसला किया, तो उन्होंने अपना सामान बाँधा, अपनी किताबें निकालीं और उन पत्रों को बाहर निकाला। उन्होंने उनमें ऐसी बातें पढ़ीं कि यदि उन्होंने उनमें से एक भी उसके पहुँचने के समय (५) पढ़ी होती, तो वे उसके बाद ज्ञान का एक अक्षर भी प्राप्त नहीं कर पाते। अतः उन्होंने ईश्वर की स्तुति की और अपने सामान (६) के साथ एक जानवर पर सवार होकर चल दिए। वे खुरासान के रास्ते पर 'बाब अल-हल्बा' (७) की ओर निकले। किरयादार (८) जानवर के साथ आगे निकल गया था, जबकि वे एक अनाज बेचने वाले (९) के पास अपना सफ़र का भोजन (१०) खरीदने के लिए रुके थे। जब वे उसके साथ ऐसा कर रहे थे, तो उन्होंने उसे दूसरे अनाज बेचने वाले से कहते सुना: "क्या तुमने विद्वान – यानी उपदेशक – को यह कहते नहीं सुना कि इब्न अब्बास एक साल बाद भी अपवाद (यानी 'इंशाअल्लाह' कहना) की अनुमति देते हैं? जब से मैंने यह सुना है, मेरा मन इसी में लगा हुआ है, और मैं इस पर विचार करता रहा हूँ। यदि यह सही होता, तो ईश्वर सर्वशक्तिमान अय्यूब से यह न कहते: 'और अपने हाथ में (घास का) एक मुट्ठा लो और उससे मारो और अपनी कसम न तोड़ो' [साद: ४४]। उन्हें यह कहने से क्या रोकता था कि: 'कहो, यदि ईश्वर चाहे'?!" जब उन्होंने (अल-मरागी ने) उसे ऐसा कहते सुना, तो उन्होंने कहा: "जिस देश में अनाज बेचने वालों के पास भी ज्ञान का इतना हिस्सा और यह स्तर हो, मैं उसे छोड़कर कभी भी मरागा नहीं जाऊँगा।" अतः उन्होंने उस किरयादार के पदचिन्हों का पीछा किया और उसे किराए के अनुबंध से मुक्त कर दिया।

पादलेख: (१) अहकाम अल-कुरआन २/६४२ में। (२) शायद वह वही है जिसका उल्लेख इब्न माकुला ने 'अल-इकमल' ७/१९९ में किया है और कहा है: अबू अल-फ़ज़ल कनाज़ अल-मरागी। 'अल-मरागी' का संबंध मरागा से है, जो अज़रबैजान के देशों में एक महान और प्रसिद्ध शहर है। मुअजम अल-बुलदान ५/९३। (३) 'मदीनत अस-सलाम' बगदाद है, और 'दार अस-सलाम' स्वर्ग है। संभव है कि इसका नाम तुलना या आशावाद के आधार पर रखा गया हो। यह भी कहा जाता है कि इसका नाम दजला के करीब होने के कारण रखा गया था, जिसे 'नहर अस-सलाम' कहा जाता था। मुअजम अल-

बुलदान ३/२३४। (४) अहकाम अल-कुरआन में: "या काट दे"। (५) पांडुलिपियों में: "यदि उनमें से कोई एक पहुँचने के बाद पढ़ता", और जो पुष्ट है वह अहकाम अल-कुरआन से है। (६) अर्थात उसका सामान; "कुमाश अल-बैत" का अर्थ है उसका सामान। अस-सिहाह (कुमाश) देखें। (७) अल-हल्बा: पूर्वी बगदाद में एक बड़ा, विस्तृत इलाका। मुअजम अल-बुलदान २/२९०। (८) अल-करी: वह जो अपना जानवर किराए पर देता है। अल-लिसान (करा)। (९) अल-फामी: फूम बेचने वाला। फूम गेहूं और अन्य अनाज हैं जिनसे रोटियां बनाई जाती हैं। मुअजम मतन अल-लुगा (फूम)। (१०) अस-सुफ़रा: यात्री के लिए तैयार किया गया भोजन। अल-लिसान (सफर)।

صفحہ ۱۳۸ سورۃ المائدہ: آیت ۸۹

ابن العربی (۱) نے کہا: ابو الفضل المَرَاغِی (۲) مدینۃ السلام (بغداد) (۳) میں پڑھتے تھے، ان کے شہر سے ان کے پاس کتابیں آتی تھیں، وہ انہیں ایک صندوق میں رکھ دیتے تھے اور ان میں سے ایک بھی نہیں پڑھتے تھے، اس ڈر سے کہ کہیں ان میں کوئی ایسی بات نہ دیکھ لیں جو انہیں پریشان کر دے اور ان کی پڑھائی میں مخل (۴) ہو جائے۔ جب پانچ سال گزر گئے اور انہوں نے حصولِ علم کا اپنا مقصد پورا کر لیا اور کوچ کا ارادہ کیا، تو اپنا رختِ سفر باندھا، اپنی کتابیں نکالیں اور ان خطوط کو باہر نکالا۔ انہوں نے ان میں ایسی باتیں پڑھیں کہ اگر وہ ان میں سے ایک بھی اس کے پہنچنے کے وقت (۵) پڑھ لیتے تو اس کے بعد علم کا ایک حرف بھی حاصل نہ کر پاتے۔ چنانچہ انہوں نے اللہ کا شکر ادا کیا اور ایک جانور پر اپنا سامان (۶) لاد کر روانہ ہوئے۔ وہ خراسان کے راستے باب الحلبہ (۷) کی طرف نکلے، کرایہ دار (۸) جانور لے کر آگے بڑھ گیا تھا، اور وہ خود ایک غلہ فروش (۹) کے پاس اپنا زادِ راہ (۱۰) خریدنے کے لیے ٹھہر گئے۔ جب وہ اس کے ساتھ اسی معاملے میں مشغول تھے تو انہوں نے اسے دوسرے غلہ فروش سے کہتے سنا: "کیا تم نے عالم – یعنی واعظ – کو یہ کہتے نہیں سنا کہ ابن عباس ایک سال بعد بھی استثناء (یعنی ان شاء اللہ کہنا) جائز قرار دیتے ہیں؟ جب سے میں نے یہ سنا ہے میرا ذہن اسی میں الجھا ہوا ہے، اور میں اس پر غور و فکر کرتا رہا ہوں۔ اگر یہ بات صحیح ہوتی تو اللہ تعالیٰ ایوب علیہ السلام سے یہ نہ فرماتا: ﴿وَخُذْ بِيَدِكَ ضِغْثًا فَاضْرِبْ بِهِ وَلَا تَحْنَثْ﴾ [ص: ۴۴]۔ انہیں یہ کہنے سے کیا چیز روکتی تھی کہ: 'کہو، اگر اللہ چاہے'؟!" جب انہوں نے (المراغی نے) اسے یہ کہتے سنا تو کہا: "جس شہر میں غلہ فروشوں کے علم کا یہ حصہ اور یہ مرتبہ ہو، اسے چھوڑ کر میں کبھی

مراغہ نہیں جاؤں گا۔" چنانچہ انہوں نے کرایہ دار کا پیچھا کیا اور اسے کرایے کے معاہدے سے سبکدوش کر دیا۔

حواشی: (۱) احکام القرآن ۲/۶۴۲ میں۔ (۲) غالباً یہ وہی ہیں جن کا ذکر ابن ماکولہ نے الاکمال ۷/۱۹۹ میں کیا ہے اور کہا ہے: ابو الفضل کناز المراغی۔ المراغی کی نسبت مراغہ سے ہے، جو آذربائیجان کے شہروں میں ایک عظیم اور مشہور شہر ہے۔ معجم البلدان ۵/۹۳۔ (۳) مدینۃ السلام بغداد ہے، اور دار السلام جنت ہے، اور یہ بھی ممکن ہے کہ اس کا نام تشبیہ یا نیک شگون کے طور پر رکھا گیا ہو، اور کہا گیا ہے کہ اس کا نام دجلہ کی قربت کی وجہ سے رکھا گیا، اور دجلہ کو نہر السلام کہا جاتا تھا۔ معجم البلدان ۳/۲۳۴۔ (۴) احکام القرآن میں ہے: "یا کاٹ دے"۔ (۵) نسخوں میں ہے: "اگر وہ ان میں سے ایک کو اس کے پہنچنے کے بعد پڑھتا"، اور جو ثابت ہے وہ احکام القرآن سے ہے۔ (۶) یعنی اس کا سامان، قماش البیت سے مراد گھر کا سامان ہے۔ الصحاح (قمش) دیکھیں۔ (۷) الحلبہ: مشرقی بغداد کا ایک بڑا اور وسیع محلہ۔ معجم البلدان ۲/۲۹۰۔ (۸) الگِری: وہ جو اپنا جانور کرائے پر دیتا ہے۔ اللسان (کرا)۔ (۹) الفامی: فوم بیچنے والا۔ فوم گندم اور دیگر اناج کو کہتے ہیں جن کی روٹی پکائی جاتی ہے۔ معجم متن اللغہ (فوم)۔ (۱۰) السفرۃ: وہ کھانا جو مسافر کے لیے تیار کیا جائے۔ اللسان (سفر)۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 89. Page 139.

... and he remained there until he died.

Eighteenth: The "exception" (saying 'if Allah wills') only lifts an oath sworn by Allah Almighty; as it is a concession from Allah Almighty, and there is no dispute about this. They differed regarding the exception in oaths sworn by other than Allah. Al-Shafi'i and Abu Hanifa said: The exception applies to every oath, such as divorce, manumission, and others, just like an oath by Allah Almighty (1).

Abu Umar (2) said: What they agreed upon is the truth, and the divine instruction regarding the exception was only reported in an oath by Allah, the Mighty and Sublime, and not in anything else.

Nineteenth: His saying, the Almighty: {So its expiation...} Scholars differed regarding performing the expiation before breaking the oath (hanth); is it sufficient or not? — after their consensus that breaking the oath before expiation is permissible and good, and it is preferable to them (3) — there are three opinions:

First: It is absolutely sufficient, which is the school of fourteen of the Companions and the majority of jurists, and it is the famous position of Malik's school. Abu Hanifa and his companions said: It is not sufficient in any way, and this is a narration from Ashhab from Malik (4).

The reason for permissibility: What was narrated by Abu Musa al-Ash'ari who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "By Allah, if Allah wills, I do not swear an oath and then see something else better than it, except that I expiate for my oath and do that which is better." Reported by Abu Dawud (5).

(1) Al-Ishraf 1/427, and Al-Mufhim 4/640. (2) In Al-Tamheed 14/373. (3) Al-Tamheed 21/244. (4) Al-Mufhim 4/629, see Al-Ishraf 1/455. (5) In his Sunan (3276), and it came with doubt from the narrator, mentioning: "...except that I expiated for my oath and did that which is better" or he said: "except that I did that which is better, and expiated for my oath." It was also reported like this with hesitation on whether expiation comes first or last by Ahmad (19558), and Al-Bukhari (6623). And Muslim reported it (1649): (7) by putting the expiation first without hesitation. And it occurred in the narration of Al-Bukhari (6718): "except that I expiated for my oath, and did that which is better, and I expiated" he said =

सूरह अल-माहिदा: आयत 89। पृष्ठ 139।

...और वह वहाँ मरने तक रहे।

अठारहवां: "अपवाद" (इंशाअल्लाह कहना) केवल अल्लाह तआला की शपथ को उठाता है; क्योंकि यह अल्लाह तआला की ओर से एक रियायत है, और इसमें कोई मतभेद नहीं है। उन्होंने अल्लाह के अलावा किसी और की शपथ में अपवाद के संबंध में मतभेद किया है। अल-शफीई और अबू हनीफा ने कहा: अपवाद हर शपथ में लागू होता है, जैसे तलाक, दासमुक्ति और अन्य, ठीक वैसे ही जैसे अल्लाह तआला की शपथ में (1)।

अबू उमर (2) ने कहा: जिस पर वे सहमत हुए वह सत्य है, और अपवाद के संबंध में ईश्वरीय निर्देश केवल अल्लाह, शक्तिशाली और उदात्त की शपथ में रिपोर्ट किया गया था, न कि किसी और चीज़ में।

उन्नीसवां: उनका कथन, सर्वशक्तिमान: {तो इसका प्रायश्चित...} शपथ तोड़ने (हंथ) से पहले प्रायश्चित करने के संबंध में विद्वानों में मतभेद है; क्या यह पर्याप्त है या नहीं? — उनके आम सहमति के बाद कि प्रायश्चित से पहले शपथ तोड़ना अनुमेय और अच्छा है, और यह उनके लिए बेहतर है (3) — इसके तीन मत हैं:

पहला: यह पूरी तरह से पर्याप्त है, जो चौदह सहाबाओं और अधिकांश न्यायविदों का मत है, और यह मलिक के पंथ का प्रसिद्ध मत है। अबू हनीफा और उनके साथियों ने कहा: यह किसी भी तरह से पर्याप्त नहीं है, और यह मलिक से अशहब की एक रिवायत है (4)।

अनुमेयता का कारण: जो अबू मूसा अल-अशअरी द्वारा वर्णित है जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने कहा: "अल्लाह की कसम, इंशाअल्लाह, मैं किसी बात की शपथ नहीं लेता और फिर उसके अलावा किसी और चीज़ को उससे बेहतर नहीं पाता, सिवाय इसके कि मैं अपनी शपथ का प्रायश्चित करता हूँ और वह करता हूँ जो बेहतर है।" अबू दाऊद द्वारा रिपोर्ट किया गया (5)।

(1) अल-इशराफ 1/427, और अल-मुफिम 4/640। (2) अल-तमहीद 14/373 में। (3) अल-तमहीद 21/244। (4) अल-मुफिम 4/629, अल-इशराफ 1/455 देखें। (5) उनकी सुनन (3276) में, और यह वर्णनकर्ता के संदेह के साथ आया, जिसमें उल्लेख किया गया है: "...सिवाय इसके कि मैंने अपनी शपथ का प्रायश्चित किया और वह किया जो बेहतर है" या उन्होंने कहा: "सिवाय इसके कि मैंने वह किया जो बेहतर है, और अपनी शपथ का प्रायश्चित किया।" इसे अहमद (19558) और अल-बुखारी

(6623) द्वारा प्रायश्चित को पहले या बाद में करने पर हिचकिचाहट के साथ इसी तरह रिपोर्ट किया गया था। और मुस्लिम ने इसे रिपोर्ट किया (1649): (7) बिना किसी हिचकिचाहट के प्रायश्चित को पहले रखकर। और यह अल-बुखारी की रिवायत (6718) में हुआ: "सिवाय इसके कि मैंने अपनी शपथ का प्रायश्चित किया, और वह किया जो बेहतर है, और मैंने प्रायश्चित किया" उन्होंने कहा =

سورہ المائدہ: آیت 89۔ صفحہ 139۔

...اور وہ وہاں مرنے تک رہے۔

اٹھارواں: "استثناء" (ان شاء اللہ کہنا) صرف اللہ تعالیٰ کی قسم کو اٹھاتا ہے؛ کیونکہ یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے ایک رخصت ہے، اور اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ انہوں نے اللہ کے علاوہ کسی اور کی قسم میں استثناء کے بارے میں اختلاف کیا ہے۔ شافعی اور ابو حنیفہ نے کہا: استثناء ہر قسم میں واقع ہوتا ہے، جیسے طلاق، عتاق (غلام آزاد کرنا) اور دیگر، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کی قسم میں (1)۔

ابو عمر (2) نے کہا: جس پر وہ متفق ہوئے وہ حق ہے، اور استثناء کے بارے میں توقیف (شرعی حکم) صرف اللہ عزوجل کی قسم میں وارد ہوا ہے نہ کہ اس کے علاوہ کسی اور چیز میں۔

انیسواں: اللہ تعالیٰ کا قول: {پس اس کا کفارہ...} علماء نے حنث (قسم توڑنے) سے پہلے کفارہ ادا کرنے کے بارے میں اختلاف کیا ہے؛ کیا یہ کافی ہے یا نہیں؟ — ان کے اس اتفاق کے بعد کہ کفارہ سے پہلے حنث مباح اور مستحسن ہے، اور یہ ان کے نزدیک بہتر ہے (3) — اس میں تین اقوال ہیں:

پہلا: یہ مطلقاً کافی ہے، اور یہ چودہ صحابہ کرام اور جمہور فقہاء کا مذہب ہے، اور یہ امام مالک کے مذہب میں مشہور قول ہے۔ ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب نے کہا: یہ کسی صورت کافی نہیں ہے، اور یہ امام مالک سے اشہب کی روایت ہے (4)۔

جواز کی وجہ: جو ابو موسیٰ الاشعری رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ کی قسم، ان شاء اللہ، میں کسی قسم پر حلف نہیں اٹھاتا پھر میں اس کے علاوہ کسی

اور چیز کو اس سے بہتر دیکھتا ہوں، مگر یہ کہ میں اپنی قسم کا کفارہ ادا کرتا ہوں، اور وہ کرتا ہوں جو بہتر ہے"۔ اسے ابو داؤد نے روایت کیا ہے (5)۔

(1) الإشراف 1/427، اور المفہم 4/640۔ (2) التمہید 14/373 میں۔ (3) التمہید 21/244۔ (4) المفہم 4/629، اور دیکھئے الإشراف 1/455۔ (5) اپنی سنن (3276) میں، اور اس میں راوی کے شک کے ساتھ آیا ہے، پس ذکر کیا: "...مگر یہ کہ میں نے اپنی قسم کا کفارہ ادا کیا اور وہ کیا جو بہتر ہے" یا انہوں نے کہا: "مگر یہ کہ میں نے وہ کیا جو بہتر ہے، اور اپنی قسم کا کفارہ ادا کیا"۔ اسے احمد (19558)، اور بخاری (6623) نے بھی کفارہ کی تقدیم و تاخیر میں تردد کے ساتھ اسی طرح روایت کیا ہے۔ اور اسے مسلم (1649): (7) نے بغیر تردد کے کفارہ کی تقدیم کے ساتھ روایت کیا ہے۔ اور بخاری کی روایت (6718) میں آیا ہے: "مگر یہ کہ میں نے اپنی قسم کا کفارہ ادا کیا، اور وہ کیا جو بہتر ہے، اور میں نے کفارہ ادا کیا" انہوں نے کہا =

Surah Al-Ma'idah, Verse 89 140

From the perspective of meaning: An oath is the cause for expiation (kaffarah); because of the words of the Almighty: "That is the expiation for your oaths when you have sworn." So He attributed the expiation to the oath, and meanings are attributed to their causes (1). Also, expiation is a substitute for piety, so it is permissible to offer it before breaking the oath (2).

The reason for prohibition: What Muslim narrated from Adi bin Hatim, who said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) saying: "Whoever takes an oath and then sees something better than it, let him do what is better" (3). Al-Nasa'i added: "And let him expiate for his oath" (4).

From the perspective of meaning: Expiation is only for lifting the sin, and as long as one hasn't broken the oath, there is nothing to be lifted, so there's no meaning in doing it. The meaning of the Almighty's words: "when you have sworn" means: when you have sworn and broken the oath (5). Also, every act of worship performed before it becomes obligatory is invalid, analogous to prayers and other acts of worship.

Al-Shafi'i said: It is valid by feeding, freeing a slave, and clothing, but it is not valid by fasting (6); because bodily action is not advanced before its time, while in other than that, advancing the expiation is valid, and that is the third opinion.

The twentieth point: Allah, Glorified be He, mentioned the three options for expiation, giving a choice among them, and followed them with fasting in case of unavailability. He started with feeding because it was better in the Hijaz region; due to the prevalence of need.

= Al-Hafiz in Al-Fath 11/605: This is how the word "and I expiated" appeared repeatedly in the narration of Al-Sarkhasi. It was narrated by Ahmad (19591), Al-Bukhari (3133), and Muslim (1649): (9) with the wording: "...except that I did what was better and released myself from it." Advancing breaking the oath over expiation has been reported in the hadith of Adi bin Hatim in Muslim (1651): (17), and from the hadith of Abdur-Rahman bin Samurah in Al-Bukhari (6622), and Muslim (1652), and it was previously mentioned from the hadith of Abu Hurairah on p. 127 of this volume. (1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/643. (2) Al-Qabas 2/671. (3) Sahih Muslim (1651): (18). (4) Sunan al-Nasa'i (Al-Mujtaba) 7/10 - 11. And Muslim (1650): (13) narrated the advancement of breaking the oath over expiation from the hadith of

Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). See At-Tamhid 21/244. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/643. (6) Al-Mufhim 4/629.

सूरह अल-मैदाह, आयत 89 140

अर्थ के दृष्टिकोण से: शपथ प्रायश्चित (कफ़्फ़ारा) का कारण है; क्योंकि सर्वशक्तिमान का वचन है: "यह तुम्हारी शपथों का प्रायश्चित है जब तुम शपथ लो।" तो उसने प्रायश्चित को शपथ से जोड़ा है, और अर्थ उनके कारणों से जुड़े होते हैं (1)। इसके अलावा, प्रायश्चित धर्मपरायणता का विकल्प है, इसलिए शपथ तोड़ने से पहले इसे करना अनुमत है (2)।

निषेध का कारण: मुस्लिम ने अदी बिन हातिम से जो रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को कहते सुना: "जिसने शपथ ली और फिर उससे बेहतर कुछ देखा, तो वह वही करे जो बेहतर है" (3)। अल-नसाई ने जोड़ा: "और वह अपनी शपथ का प्रायश्चित करे" (4)।

अर्थ के दृष्टिकोण से: प्रायश्चित केवल पाप को दूर करने के लिए है, और जब तक शपथ नहीं तोड़ी गई, तब तक दूर करने के लिए कुछ भी नहीं है, इसलिए इसे करने का कोई अर्थ नहीं है। सर्वशक्तिमान के शब्दों का अर्थ "जब तुम शपथ लो" का अर्थ है: जब तुम शपथ लो और उसे तोड़ दो (5)। इसके अलावा, हर वह इबादत जो अनिवार्य होने से पहले की जाए, अमान्य है, नमाज़ और अन्य इबादतों की तरह।

अल-शाफ़ई ने कहा: यह खाना खिलाने, गुलाम को आज़ाद करने और कपड़े पहनाने से मान्य है, लेकिन रोज़ा रखने से मान्य नहीं है (6); क्योंकि शारीरिक कार्य समय से पहले नहीं किया जाता है, जबकि अन्य में प्रायश्चित को पहले करना मान्य है, और यह तीसरी राय है।

बीसवाँ बिंदु: अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने प्रायश्चित में तीन विकल्पों का उल्लेख किया है, उनमें से चुनने का विकल्प दिया है, और उनकी अनुपलब्धता की स्थिति में रोज़ा रखने की बात कही है। उन्होंने खाना खिलाने से शुरुआत की क्योंकि यह हिजाज़ के क्षेत्रों में बेहतर था; ज़रूरत की अधिकता के कारण।

= अल-हाफिज़ ने अल-फत्ह 11/605 में कहा: सरखसी की रिवायत में "और मैंने कफ़्फ़ारा दिया" शब्द इसी तरह दोहराया गया है। इसे अहमद (19591), अल-बुखारी (3133), और मुस्लिम (1649): (9) ने इन शब्दों के साथ रिवायत किया है: "...मगर मैं वही लाया जो बेहतर था और मैंने उसे हलाल कर लिया (शपथ से मुक्त हो गया)।" मुस्लिम (1651): (17) में अदी बिन हातिम की हदीस में, और

अल-बुखारी (6622), और मुस्लिम (1652) में अब्दुर-रहमान बिन समुरा की हदीस में शपथ तोड़ने को प्रायश्चित पर वरीयता देने की बात आई है, और यह इस भाग के पृष्ठ 127 पर अबू हुरैरा की हदीस से पहले ही बताया जा चुका है। (1) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी 2/643। (2) अल-क़बस 2/671। (3) सहीह मुस्लिम (1651): (18)। (4) सुनन अल-नसाई (अल-मुज्तबा) 7/10 - 11। और मुस्लिम (1650): (13) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से प्रायश्चित से पहले शपथ तोड़ने की बात रिवायत की है। देखें अत-तमहीद 21/244। (5) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी 2/643। (6) अल-मुफ्हिम 4/629।

سورہ المائدہ، آیت 89 140

معنی کے لحاظ سے: قسم کفارے کا سبب ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ذَٰلِكَ كَفَّٰرَةُ أَيْمَٰنِكُمْ إِذَا حَلَفْتُمْ﴾ "یہ تمہاری قسموں کا کفارہ ہے جب تم قسمیں کھا لو"۔ پس اس نے کفارے کی نسبت قسم کی طرف کی ہے، اور معانی ان کے اسباب کی طرف منسوب ہوتے ہیں (1)۔ نیز کفارہ نیکی کا بدلہ ہے، لہذا حنث (قسم توڑنے) سے پہلے اسے پیش کرنا جائز ہے (2)۔

ممانعت کی وجہ: وہ ہے جو مسلم نے عدی بن حاتم سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "جس نے کسی بات پر قسم کھائی، پھر اس کے علاوہ کسی دوسری چیز کو اس سے بہتر پایا، تو اسے چاہیے کہ وہ کام کرے جو بہتر ہے" (3)۔ نسائی نے یہ اضافہ کیا ہے: "اور اپنی قسم کا کفارہ ادا کرے" (4)۔

معنی کے لحاظ سے: کفارہ محض گناہ کو ختم کرنے کے لیے ہے، اور جب تک قسم نہیں ٹوٹتی اس وقت تک ختم کرنے کے لیے کچھ نہیں ہے، لہذا اسے کرنے کا کوئی مطلب نہیں۔ اور اللہ تعالیٰ کے فرمان ﴿إِذَا حَلَفْتُمْ﴾ کا معنی ہے: جب تم قسم کھاؤ اور اسے توڑ دو (5)۔ نیز ہر وہ عبادت جو واجب ہونے سے پہلے کی جائے صحیح نہیں ہوتی، جیسا کہ نماز اور دیگر عبادات۔

امام شافعی نے فرمایا: کھانا کھلانے، غلام آزاد کرنے اور کپڑے پہنانے سے کفارہ ادا ہو جاتا ہے، لیکن روزے سے نہیں (6)؛ کیونکہ بدنی عمل اپنے وقت سے پہلے ادا نہیں کیا جاتا، جبکہ ان کے علاوہ دیگر صورتوں میں کفارہ پہلے ادا کرنا درست ہے، اور یہ تیسرا قول ہے۔

بیسویں بات: اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے کفارے میں تین خصلتوں کا ذکر کیا، اور ان میں اختیار دیا، اور ان کی عدم موجودگی میں روزے کا ذکر کیا۔ کھانے سے ابتدا کی کیونکہ حجاز کے شہروں میں ضرورت کی کثرت کی وجہ سے یہ افضل تھا۔

= الحافظ نے الفتح 11/605 میں کہا: سرخسی کی روایت میں "وکفرت" (اور میں نے کفارہ ادا کیا) کے الفاظ اسی طرح مکرر آئے ہیں۔ اور اسے احمد (19591)، بخاری (3133) اور مسلم (1649): (9) نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: "...مگر میں نے وہ کام کیا جو بہتر تھا اور اس (قسم) کو حلال کر لیا (یعنی توڑ دیا)۔" اور مسلم (1651): (17) میں عدی بن حاتم کی حدیث میں، اور بخاری (6622) اور مسلم (1652) میں عبد الرحمن بن سمرہ کی حدیث میں کفارے پر حنث (قسم توڑنے) کو مقدم کرنے کا ذکر آیا ہے، اور اس جلد کے ص 127 پر حضرت ابوہریرہ کی حدیث سے یہ بات گزر چکی ہے۔ (1) احکام القرآن لابن العربی 2/643۔ (2) القبس 2/671۔ (3) صحیح مسلم (1651): (18)۔ (4) سنن نسائی (المجتبیٰ) 7/10 - 11۔ اور مسلم (1650): (13) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے کفارے پر حنث کو مقدم کرنے کی روایت کی ہے۔ دیکھیے التمہید 21/244۔ (5) احکام القرآن لابن العربی 2/643۔ (6) المفہم 4/629۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 89 141

...to it and their not being satiated. There is no disagreement that the expiation for an oath is based on choice; Ibn al-Arabi said (1): In my view, it depends on the situation. If you know someone is in need, then food is better; because if you manumit a slave, you have not removed their need, and you have added an eleventh needy person to them. Likewise, clothing follows this. When God knew the need, He began with the primary importance.

Twenty-first: His words, the Almighty: {to feed ten poor people}. According to us and Ash-Shafi'i, it is necessary to transfer ownership of what is given to the poor, handing it over so they own and can dispose of it. This is based on His saying: {while it is He who feeds and is not fed} [Al-An'am: 14]. In the Hadith: The Messenger of Allah (peace be upon him) gave the grandmother (3) a sixth. Because it is one of two types of expiation, only transfer of ownership is permissible, its origin being clothing.

Abu Hanifa said: If he provides them lunch and dinner, it is permissible. This is the choice of Ibn al-Majishun among our scholars. Ibn al-Majishun said: Enabling access to food is feeding; Allah the Almighty said: {And they give food in spite of love for it to the needy, the orphan, and the captive} [Al-Insaan: 8]. In whatever way he feeds them, it falls under the verse.

Twenty-second: His words, the Almighty: {from the average of what you feed your families}. It was mentioned previously in 'Al-Baqarah' (4) that 'average' means the highest and best, and here it is a level between two levels, a midpoint (5) between two extremes. From this is the Hadith: "The best of matters are the moderate ones" (6). Ibn Majah recorded (7): Muhammad ibn Yahya told us, Abd al-Rahman ibn Mahdi told us, Sufyan ibn Uyaynah told us, from Sulayman ibn Abi al-Mughirah, from Sa'id ibn Jubayr, from Ibn Abbas who said: A man used to sustain his family with a sustenance...

(1) In Ahkam al-Quran 2/644, and what precedes it. (2) In copies (Zha) and (Meem): "tadfa'" (repels), omitted in (Kha) and (Zay), and the established version is from (Dal), which matches Ahkam al-Quran. (3) In copies: "al-Jadd" (grandfather), the established is from Ibn al-Arabi's Ahkam al-Quran 2/646, and the speech is from him, narrated by al-Nasa'i in al-Kubra (6304) from the Hadith of Buraidah (may Allah be pleased with him). (4) 2/433. (5) In copies: "nisfan", and the correct version is what we established. (6) In (Dal) and (Zay): "awsataha", and it was mentioned previously 2/434. (7) In his Sunan (2113).

सूरह अल-मा'इदा: आयत 89 141

...उसकी ओर और उनका तृप्त न होना। इस बात में कोई विवाद नहीं है कि कसम का कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) विकल्प पर आधारित है; इब्न अल-अरबी ने कहा (1): मेरे विचार में यह स्थिति के अनुसार होता है, यदि आप जानते हैं कि कोई जरूरतमंद है, तो भोजन देना बेहतर है; क्योंकि यदि आप किसी को गुलामी से मुक्त करते हैं, तो आपने उनकी आवश्यकता को दूर नहीं किया है, बल्कि उनमें एक ग्यारहवाँ जरूरतमंद व्यक्ति जोड़ दिया है, और इसी तरह वस्त्र इसके बाद आता है। जब अल्लाह को आवश्यकता का ज्ञान हुआ, तो उसने महत्वपूर्ण प्राथमिकता से शुरुआत की।

इक्कीसवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {दस गरीबों को खाना खिलाना}। हमारे और शाफ़ई के अनुसार, गरीबों को जो दिया जाता है उसका स्वामित्व उन्हें सौंपना आवश्यक है, उन्हें वह देना चाहिए ताकि वे उसके मालिक बनें और उसका उपयोग कर सकें; क्योंकि अल्लाह का कथन है: {जबकि वह स्वयं खिलाता है और उसे खिलाया नहीं जाता} [अल-अनआम: 14]। हदीस में है: अल्लाह के रसूल ﷺ ने दादी को (3) छठा हिस्सा खिलाया। और क्योंकि यह कफ़्फ़ारा के दो प्रकारों में से एक है, इसलिए इसमें स्वामित्व हस्तांतरण के बिना अनुमति नहीं है, इसका मूल वस्त्र है।

अबू हनीफ़ा ने कहा: यदि वह उन्हें दोपहर और रात का भोजन करा दे, तो यह जायज़ है। हमारे विद्वानों में से इब्न अल-मजीशून का यही विचार है; इब्न अल-मजीशून ने कहा: भोजन उपलब्ध कराना ही खाना खिलाना है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {और वे उसकी मुहब्बत में मिस्कीन (निर्धन), यतीम (अनाथ) और क़ैदी को खाना खिलाते हैं} [अल-इन्सान: 8], तो जिस तरह से भी उसने उन्हें खिलाया, वह आयत के अंतर्गत आता है।

बाईसवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {अपने परिवार को खिलाए जाने वाले औसत दर्जे के भोजन में से}। यह पहले 'अल-बक़रह' (4) में आ चुका है कि 'औसत' का अर्थ उच्चतम और उत्तम है, और यहाँ यह दो स्थितियों के बीच का स्तर है, और दो सिरों के बीच का आधा हिस्सा (5) है। इसी से हदीस है: "सर्वोत्तम कार्य मध्यम मार्ग वाले होते हैं" (6)। इब्न माजह (7) ने उल्लेख किया है: हमें मुहम्मद बिन यह्या ने बताया, हमें अब्दुर रहमान बिन महदी ने बताया, हमें सुफ़यान बिन उयैना ने सुलैमान बिन अबी अल-मुग़ीरा से, उन्होंने सईद बिन जुबैर से, उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत किया कि: एक आदमी अपने परिवार का भरण-पोषण करता था...

(1) अहकाम अल-क़ुरआन 2/644 में, और उससे पहले का हिस्सा। (2) (ज़ौ) और (मीम) प्रतियों में: "तदफ़ा" (हटाना), और (ख़ा) तथा (ज़ै) से हटा दिया गया है, और (दाल) से जो स्थापित है वह अहकाम अल-क़ुरआन के अनुरूप है। (3) प्रतियों में: "अल-जद्द" (दादा), और स्थापित इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन 2/646 से है, और यह उन्हीं का कथन है, और इसे अन-नसाई ने 'अल-कुबरा' (6304) में बुरैदा की हदीस से उद्धृत किया है। (4) 2/433. (5) प्रतियों में: "निसफ़न", और सही वही है जो हमने स्थापित किया है। (6) (दाल) और (ज़ै) में: "औसतहा", और यह पहले 2/434 में आ चुका है। (7) अपनी सुनन (2113) में।

سورہ المائدہ: آیت 89 141

...ان کی طرف اور ان کا سیر نہ ہونا۔ اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ قسم کا کفارہ اختیار پر مبنی ہے؛ ابن العربی نے کہا (1): میرے نزدیک یہ حال کے مطابق ہوتا ہے، اگر تمہیں معلوم ہو کہ کوئی حاجت مند ہے تو کھانا کھلانا زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ جب تم نے آزاد کیا تو تم نے ان کی حاجت دور نہیں کی، بلکہ تم نے ان میں ایک گیارھواں حاجت مند بڑھا دیا، اور اسی طرح لباس اس کے بعد آتا ہے۔ جب اللہ نے حاجت کو جانا تو اہم مقدم سے آغاز فرمایا۔

اکیسواں مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا قول: {دس مسکینوں کو کھانا کھلانا}۔ ہمارے ہاں اور امام شافعی کے نزدیک مساکین کو دی جانے والی چیز کا انہیں مالک بنانا ضروری ہے، اور انہیں اس طرح دینا کہ وہ اس کے مالک بن جائیں اور اس میں تصرف کر سکیں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور وہ کھلاتا ہے اور اسے کھلایا نہیں جاتا} [الانعام: 14]۔ اور حدیث میں ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے دادی کو (3) چھٹا حصہ کھلایا۔ اور اس لیے کہ یہ کفارے کی دو قسموں میں سے ایک ہے، لہذا اس میں تملیک (مالک بنانا) کے بغیر جائز نہیں، اس کی اصل لباس ہے۔

ابو حنیفہ نے کہا: اگر ان کو صبح اور شام کا کھانا کھلا دیا تو جائز ہے۔ اور ہمارے علماء میں سے ابن الماجشون کا یہی اختیار ہے؛ ابن الماجشون نے کہا: کھانے پر قادر کر دینا ہی کھلانا ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور وہ کھانا کھلاتے ہیں اس کی محبت پر مسکین، یتیم اور قیدی کو} [الانسان: 8]، پس جس طریقے سے بھی اس نے انہیں کھلایا، وہ آیت میں داخل ہے۔

بائیسواں مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا قول: {اپنے گھر والوں کو کھلائے جانے والے اوسط درجے کے کھانے میں سے}۔ سورہ بقرہ (4) میں پہلے گزر چکا ہے کہ 'وسط' کا معنی اعلیٰ اور بہترین ہے، اور یہاں یہ دو مرتبوں کے درمیان ایک مرتبہ ہے، اور دو کناروں کے درمیان نصف (5) ہے۔ اسی

سے یہ حدیث ہے: "بہترین کام درمیانے درجے کے ہوتے ہیں" (6)۔ اور ابن ماجہ نے روایت کیا (7): ہمیں محمد بن یحییٰ نے بتایا، ہمیں عبدالرحمن بن مہدی نے بتایا، ہمیں سفیان بن عیینہ نے سلیمان بن ابی المغیرہ سے، انہوں نے سعید بن جبیر سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی کہ: ایک آدمی اپنے اہل وعیال کی قوت فراہم کرتا تھا...

(1) احکام القرآن 2/644 میں، اور اس سے پہلے والا حصہ اس سے ہے۔ (2) نسخہ (ظ) اور (م) میں: 'تدفع'، اور (خ) و (ز) سے ساقط ہے، اور (د) سے جو ثابت ہے وہی احکام القرآن کے موافق ہے۔ (3) نسخوں میں: 'الجد' (دادا)، اور جو ثابت ہے وہ ابن العربی کی احکام القرآن 2/646 سے ہے، اور کلام انہی کا ہے، اور اسے نسائی نے الکبریٰ (6304) میں بریدہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (4) 2/433۔ (5) نسخوں میں: 'نصفاً'، اور عام قاعدہ وہی ہے جو ہم نے ثابت کیا۔ (6) (د) اور (ز) میں: 'اوسطہا'، اور یہ پہلے 2/434 میں گزر چکا ہے۔ (7) اپنی سنن (2113) میں۔

142 | Surah Al-Ma'idah, Verse 89

[Text continues from previous page] ... there is abundance, and a man used to feed his family with food that had some hardship, so it was revealed: {of the average of that which you feed your families}. This indicates that the "average" is what we mentioned, which is what is between two things.

Twenty-third [point]: Feeding, according to Malik, is one mudd for each of the ten poor persons, if it is in the city of the Prophet (1) ﷺ, and this was said by Al-Shafi'i and the people of Medina. Sulayman ibn Yasar said: I reached the people when they, if they gave for the expiation of an oath, they gave a mudd of wheat using the smaller mudd, and they saw that as sufficient for them. This is the saying of Ibn Umar, Ibn Abbas, and Zayd ibn Thabit, and it was said by Ata ibn Abi Rabah (2).

There was a difference of opinion if it was elsewhere; Ibn al-Qasim said: The mudd is sufficient in every place. Said Ibn al-Mawwaz: Ibn Wahb gave a fatwa in Egypt for one and a half mudd, and Ashhab for one and a third mudd; he said: Indeed, one and a third mudd is the average of the living in the regions for lunch and dinner (3).

Abu Hanifa said: Half a sa' of wheat is given out, and a sa' of dates and barley; based on the hadith of Abdullah ibn Tha'labah ibn Sughayr, from his father (4) who said: The Messenger of Allah ﷺ stood up to give a sermon, and he ordered the charity of Fitr; a sa' of dates, or a sa' of barley (5) for every person, or a sa' of wheat between two. Sufyan and Ibn al-Mubarak took this (6), and it was narrated from Ali, Umar, Ibn Umar, and Aisha, may Allah be pleased with them, and by it said...

(1) Al-Ma'unah 1/641, and 'Aqd al-Jawahir al-Thaminah 1/522. (2) Al-Istidhkar 15/88, and see Al-Ishraf 1/432. The report of Sulayman ibn Yasar was recorded by Malik in Al-Muwatta 2/479-480, and all the reports were recorded by Ibn Abi Shaybah (Al-Amrawi edition) 4/8-9, and Al-Tabari 8/631-633. His saying: with the smaller mudd, Al-Baji said in Al-Muntaqa 3/256: They have two mudds in the Hijaz; the mudd of the Prophet ﷺ which is the smaller of them, and the mudd of Hisham which is the larger of them; our companions differed regarding its measure in terms of the mudd of the Prophet ﷺ, and the correct view is that it is two mudds. (3) Al-Nawadir wal-Ziyadat 4/20, and 'Aqd al-Jawahir al-Thaminah 1/522. (4) He is Tha'labah ibn Sughayr al-Quda'i al-Udhri, an ally of Banu Zuhrah, Al-Daraqutni said: He is a companion, and his son Abdullah has a vision. Al-Isaba 2/22. (5) In (m): A sa' of dates or a sa' of barley. (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/645, and the hadith was recorded by Abu Dawud (1620).

१४२ | सूरह अल-मा'इदाह, आयत ८९

[पिछले पृष्ठ से जारी] ... वहाँ प्रचुरता है, और एक व्यक्ति अपने परिवार को उस भोजन से खिलाता था जिसमें कुछ कठिनाई होती थी, तो यह अवतरित हुआ: {अपने परिवार को जो तुम खिलाते हो उसके औसत में से}। यह इंगित करता है कि "औसत" वह है जिसका हमने उल्लेख किया है, जो दो चीजों के बीच होता है।

तेईसवाँ [बिंदु]: मालिक के अनुसार खिलाना दस गरीबों में से प्रत्येक के लिए एक 'मुद्द' है, यदि वह पैगंबर ﷺ के शहर (मदीना) में हो (१), और यही बात अल-शाफई और मदीना के लोगों ने कही थी। सुलेमान इब्न यासर ने कहा: मैं उन लोगों तक पहुँचा जब वे, यदि वे शपथ के प्रायश्चित के लिए देते थे, तो वे छोटे मुद्द का उपयोग करके गेहूं का एक मुद्द देते थे, और वे इसे उनके लिए पर्याप्त मानते थे। यह इब्न उमर, इब्न अब्बास और ज़ैद इब्न साबित का कहना है, और यह अता इब्न अबी रबाह द्वारा कहा गया था (२)।

इस बात पर मतभेद था कि यदि यह कहीं और हो; इब्न अल-कासिम ने कहा: मुद्द हर जगह पर्याप्त है। इब्न अल-मव्वाज़ ने कहा: इब्न वहब ने मिस्र में डेढ़ मुद्द के लिए फतवा दिया, और अशहब ने एक और एक तिहाई मुद्द के लिए; उन्होंने कहा: वास्तव में, दोपहर और रात के खाने के लिए क्षेत्रों में रहने वाले लोगों के लिए एक और एक तिहाई मुद्द औसत है (३)।

अबू हनीफा ने कहा: गेहूं का आधा सा' निकाला जाता है, और खजूर और जौ का एक सा'; अब्दुल्ला इब्न थलबा इब्न सुग़ैर की हदीस के आधार पर, उनके पिता (४) से, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ एक खुत्बा देने के लिए खड़े हुए, और उन्होंने सदक़ा अल-फ़ितर का आदेश दिया; प्रत्येक व्यक्ति के लिए एक सा' खजूर, या एक सा' जौ (५), या दो लोगों के बीच एक सा' गेहूं। सुफियान और इब्न अल-मुबारक ने इसे अपनाया (६), और यह अली, उमर, इब्न उमर और आयशा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से वर्णित है, और इसके द्वारा कहा गया...

(१) अल-मौनाह १/६४१, और अक़द अल-जवाहिर अल-थमीनाह १/५२२। (२) अल-इस्तिधकार १५/८८, और अल-इशराफ १/४३२ देखें। सुलेमान इब्न यासर की रिपोर्ट मलिक द्वारा अल-मुवत्ता २/४७९-४८० में दर्ज की गई थी, और सभी रिपोर्ट इब्न अबी शयबा (अल-अमरावी संस्करण) ४/८-९, और अल-तबरी ८/६३१-६३३ द्वारा दर्ज की गई थी। उनका कथन: छोटे मुद्द के साथ, अल-बाजी ने अल-मुंतक़ा ३/२५६ में कहा: उनके पास हिजाज़ में दो मुद्द हैं; पैगंबर ﷺ का मुद्द जो उनमें से छोटा

है, और हिशाम का मुद्द जो उनमें से बड़ा है; हमारे साथियों ने पैगंबर ﷺ के मुद्द के संदर्भ में इसके माप के संबंध में मतभेद किया है, और सही विचार यह है कि यह दो मुद्द है। (३) अल-नवादिर वल-ज़ियादात ४/२०, और अक़द अल-जवाहिर अल-थमीनाह १/५२२। (४) वह थलबा इब्न सुग़ैर अल-कुदा'ई अल-उधरी हैं, जो बनू ज़ुहरा के सहयोगी हैं, अल-दारकुतनी ने कहा: वह एक साथी हैं, और उनके बेटे अब्दुल्ला के पास एक दृष्टि है। अल-इसाबा २/२२। (५) (m) में: खजूर का एक सा' या जौ का एक सा' । (६) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान २/६४५, और हदीस अबू दाऊद (१६२०) द्वारा दर्ज की गई थी।

[پچھلے صفحے سے جاری] ... اس میں فراخی ہے، اور آدمی اپنے گھر والوں کو ایسی خوراک کھلاتا تھا جس میں تنگی ہوتی تھی، تو یہ نازل ہوئی: {مِنْ أَوْسَطِ مَا تُطْعِمُونَ أَهْلِيكُمْ} (اوسط درجے کا وہ کھانا جو تم اپنے گھر والوں کو کھلاتے ہو)۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اوسط وہی ہے جس کا ہم نے ذکر کیا، اور وہ وہ ہے جو دو چیزوں کے درمیان ہو۔

تیئیسواں [نکتہ]: امام مالک کے نزدیک کھانا کھلانا دس مسکینوں میں سے ہر ایک کے لیے ایک 'مد' ہے، اگر وہ نبی کریم ﷺ کے شہر (مدینہ) میں ہو (۱)، اور یہی بات امام شافعی اور اہل مدینہ نے کہی۔ سلیمان بن یسار نے کہا: میں نے لوگوں کو پایا کہ جب وہ قسم کے کفارہ میں دیتے تو چھوٹے مد کے حساب سے گندم کا ایک مد دیتے، اور وہ اسے اپنے لیے کافی سمجھتے تھے۔ یہی قول ابن عمر، ابن عباس اور زید بن ثابت کا ہے، اور یہی عطاء بن ابی رباح نے کہا (۲)۔

اور اس میں اختلاف کیا گیا ہے کہ اگر مدینہ کے علاوہ کہیں اور ہو؛ پس ابن القاسم نے کہا: مد ہر جگہ کافی ہے۔ اور ابن المواز نے کہا: ابن وہب نے مصر میں ڈیڑھ مد کا فتویٰ دیا، اور اشہب نے ایک اور تہائی مد کا؛ انہوں نے کہا: بے شک ایک اور تہائی مد دوپہر اور رات کے کھانے میں شہروں کی زندگی کا اوسط ہے (۳)۔

اور امام ابو حنیفہ نے فرمایا: گندم کا نصف صاع نکالا جائے گا، اور کھجور اور جو کا ایک صاع؛ عبداللہ بن ثعلبہ بن صغیر کی اپنے والد (۴) سے روایت کردہ حدیث کی بنیاد پر، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ خطبہ دینے کے لیے کھڑے ہوئے، تو آپ ﷺ نے صدقہ فطر کا حکم دیا؛ ہر شخص کی طرف سے ایک صاع کھجور، یا ایک صاع جو (۵)، یا دو افراد کے درمیان ایک صاع گندم۔ اسی

کو سفیان اور ابن المبارک نے اختیار کیا (۶)، اور یہ حضرت علی، عمر، ابن عمر اور عائشہ رضی اللہ عنہم سے مروی ہے، اور اسی کے قائل ہیں...

(۱) المعونة ۱/۶۴۱، اور عقد الجواهر الثمينة ۱/۵۲۲۔ (۲) الاستذكار ۱۵/۸۸، اور دیکھیے الإشراف ۱/۴۳۲۔ سلیمان بن یسار کی روایت امام مالک نے موطا ۲/۴۷۹-۴۸۰ میں بیان کی ہے، اور تمام آثار ابن ابی شیبہ (نشرة العمروي) ۸/۴-۹، اور طبری ۸/۶۳۱-۶۳۳ نے روایت کیے ہیں۔ ان کا قول: 'مد اصغر' کے ساتھ، باجی نے المنتقی ۳/۲۵۶ میں کہا: ان کے ہاں حجاز میں دو مد ہیں؛ نبی ﷺ کا مد جو کہ ان میں چھوٹا ہے، اور ہشام کا مد جو کہ ان میں بڑا ہے؛ اور ہمارے اصحاب نے نبی ﷺ کے مد کے مقابلے میں اس کی مقدار میں اختلاف کیا ہے، اور صحیح یہ ہے کہ وہ دو مد ہیں۔ (۳) النوادر والزيادات ۴/۲۰، اور عقد الجواهر الثمينة ۱/۵۲۲۔ (۴) وہ ثعلبہ بن صغیر القضاعی العذری ہیں، بنو زہرہ کے حلیف، دارقطنی نے کہا: انہیں شرف صحابیت حاصل ہے، اور ان کے بیٹے عبداللہ کو رؤیت حاصل ہے۔ الإصابة ۲/۲۲۔ (۵) (م) میں ہے: کھجور کا ایک صاع یا جو کا ایک صاع۔ (۶) احكام القرآن لابن العربی ۲/۶۴۵، اور حدیث ابوداؤد (۱۶۲۰) نے روایت کی ہے۔

...Sa'id bin al-Musayyib, which is the opinion of the general jurists of Iraq (1); due to what was narrated by Ibn Abbas, who said: The Messenger of Allah (PBUH) performed expiation with a sa' of dates, and commanded people to do so. Whoever did not find that, then half a sa' of wheat from the average of what you feed your families. Ibn Majah recorded it in his "Sunan" (2).

Twenty-fourth: It is not permissible to feed a wealthy person, nor a relative whose maintenance is obligatory upon him. If he is among those whose maintenance is not obligatory, Malik said: I do not like for him to feed him, but if he does and he was poor, it suffices him. If he feeds a wealthy person, ignorant of his wealth, then in "Al-Mudawwanah" and other books: it does not suffice, and in "Al-Asadiyyah": it does suffice (3).

Twenty-fifth: A man gives out from what he eats. Ibn al-Arabi said (4): A group of scholars have slipped here, saying: if he eats barley while people eat wheat, he should give from what people eat. This is a clear oversight, for if the one expiating can only afford barley for himself, he is not tasked with giving others anything else. The Prophet (PBUH) said: "A sa' of food, a sa' of barley," mentioning them separately so each person gives his obligation from what he eats, and this is something that is not hidden.

Twenty-sixth: Malik said: If he gives lunch and dinner to ten poor people, it suffices him. Al-Shafi'i said: It is not permissible to feed them all at once; because they vary in eating, but he should give each poor person a mudd. It was narrated from Ali bin Abi Talib (RA): Feeding the ten a single meal—meaning lunch without dinner, or dinner without lunch—is not sufficient until he feeds them both lunch and dinner. He said.

(1) Al-Istidhkar 89/15, and see Al-Ishraf 432/1, and Al-Muhalla 73/8, and there is no mention of Ibn Umar (RA) in these sources, and his mention preceded shortly among those who gave a mudd. The mentioned opinions, except for the opinion of Ibn Umar, were recorded by Ibn Abi Shaybah (Al-Amrawi edition) 7/4, and the opinion of Umar and Ali was recorded by Abd al-Razzaq (16075) and (16077), and Al-Tabari 628/8. (2) No. (2112), and it is in Al-Kamil by Ibn Adi 1692/5, and in its chain of narration is Umar bin Abdullah bin Ya'la al-Thaqafi. Ibn Kathir said in the interpretation of this verse: This hadith is not authentic due to the condition of this Umar bin Abdullah; for he is unanimously considered weak, and Al-Daraqutni said:

Abandoned (matruk). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 230/2, and see Al-Mudawwanah 120/2. (4) In Ahkam al-Qur'an 645/2.

...सईद बिन अल-मुसय्यिब, और यह इराक के आम फकीहों का मत है (1); जैसा कि इब्न अब्बास ने रिवायत किया है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (स.) ने खजूर के एक 'सा' (मात्रा) के साथ कफ्फारा अदा किया, और लोगों को इसका आदेश दिया, तो जिसे वह न मिले, वह उस औसत दर्जे के गेहूं का आधा 'सा' दे जिससे तुम अपने परिवार को खिलाते हो। इब्न माजह ने इसे अपनी 'सुनन' में दर्ज किया है (2)।

चौबीसवां: किसी धनी व्यक्ति को खिलाना जायज़ नहीं है, और न ही उस रिश्तेदार को जिसका खर्च उठाना उस पर अनिवार्य हो। और यदि वह उन लोगों में से है जिनका खर्च उस पर अनिवार्य नहीं है, तो मालिक ने कहा: मुझे यह पसंद नहीं है कि वह उसे खिलाए, लेकिन अगर उसने ऐसा किया और वह गरीब था, तो यह काफी है। यदि वह किसी धनी को उसकी अमीरी से अनभिज्ञ होकर खिलाता है, तो 'अल-मुदव्वनाह' और अन्य पुस्तकों में है: यह काफी नहीं है, और 'अल-असदियाह' में है: यह काफी है (3)।

पच्चीसवां: मनुष्य उसी में से दे जो वह स्वयं खाता है; इब्न अल-अरबी ने कहा (4): विद्वानों के एक समूह से यहाँ चूक हुई है जिन्होंने कहा: यदि वह जौ खाता है जबकि लोग गेहूं खाते हैं, तो उसे वही देना चाहिए जो लोग खाते हैं। यह एक स्पष्ट भूल है, क्योंकि यदि कफ्फारा देने वाला स्वयं के लिए केवल जौ की सामर्थ्य रखता है, तो उसे दूसरों को उसके अलावा कुछ देने के लिए बाध्य नहीं किया जाएगा। पैगंबर (स.) ने कहा: "भोजन का एक सा, जौ का एक सा," उन्होंने दोनों का अलग-अलग उल्लेख किया ताकि प्रत्येक व्यक्ति जो वह खाता है उसी में से अपना दायित्व पूरा करे, और यह ऐसी बात है जिसमें कोई अस्पष्टता नहीं है।

छब्बीसवां: मालिक ने कहा: यदि वह दस गरीबों को दोपहर और रात का भोजन करा दे, तो यह उसके लिए काफी है। अल-शाफिई ने कहा: उन्हें एक ही बार में खिलाना जायज़ नहीं है; क्योंकि वे खाने में भिन्न होते हैं, बल्कि उसे प्रत्येक गरीब को एक 'मुद्द' देना चाहिए। अली बिन अबी तालिब (रजि.) से वर्णित है: दसों को केवल एक समय का भोजन कराना—यानी रात के खाने के बिना दोपहर का भोजन, या दोपहर के खाने के बिना रात का भोजन—तब तक पर्याप्त नहीं है जब तक कि वह उन्हें दोपहर और रात दोनों का भोजन न करा दे। उन्होंने कहा।

(1) अल-इस्तिधकार 15/89, और देखें अल-इशराफ 1/432, और अल-मुहल्ला 8/73, और इन स्रोतों में इब्न उमर (रजि.) का उल्लेख नहीं है, और उनका उल्लेख पहले ही उन लोगों के बीच हो चुका है जिन्होंने एक मुद्द दिया था। इब्न उमर के मत को छोड़कर उल्लिखित मतों को इब्न अबी शैबा (अल-अमरावी संस्करण) 4/7 ने निकाला है, और उमर और अली के मत को अब्द अल-रज्जाक (16075) और (16077), और अल-तबरी 8/628 ने निकाला है। (2) संख्या (2112), और यह इब्न अदी की अल-कामिल 5/1692 में है, और इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में उमर बिन अब्दुल्ला बिन यला अल-थकाफी है। इब्न कसीर ने इस आयत की व्याख्या में कहा: इस उमर बिन अब्दुल्ला की स्थिति के कारण यह हदीस सही नहीं है; क्योंकि वह सर्वसम्मति से कमजोर माना जाता है, और अल-दाराकुतनी ने कहा: परित्यक्त (मतरूक)। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/230, और देखें अल-मुदव्वनाह 2/120। (4) अहकाम अल-कुरान 2/645 में।

...سعید بن المسیب، اور یہی عراق کے عام فقہاء کا قول ہے (1)؛ اس کی وجہ وہ روایت ہے جو ابن عباس نے بیان کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے کھجور کے ایک صاع کے ساتھ کفارہ ادا کیا، اور لوگوں کو اس کا حکم دیا، پس جسے وہ نہ ملے تو اس اوسط درجے کے گیہوں کا آدھا صاع دے جو تم اپنے اہل و عیال کو کھلاتے ہو۔ اسے ابن ماجہ نے اپنی "سنن" میں نکالا ہے (2)۔

چوبیسواں: کسی غنی (امیر) کو کھلانا جائز نہیں ہے، اور نہ ہی اس قریبی رشتہ دار کو جس کا نفقہ اس پر لازم ہو۔ اور اگر وہ ان لوگوں میں سے ہو جن کا نفقہ اس پر لازم نہیں، تو امام مالک نے فرمایا: مجھے یہ پسند نہیں کہ وہ اسے کھلائے، لیکن اگر اس نے ایسا کیا اور وہ فقیر تھا، تو یہ کافی ہو جائے گا۔ اگر اس نے کسی غنی کو اس کی غنا سے ناواقف ہو کر کھلایا، تو "المدونہ" اور دیگر کتابوں میں ہے: یہ کافی نہیں ہے، اور "الاسدیہ" میں ہے: یہ کافی ہے (3)۔

پچیسواں: آدمی اسی میں سے دے جو وہ خود کھاتا ہے؛ ابن العربی نے کہا (4): علماء کی ایک جماعت سے یہاں چوک ہوئی جنہوں نے کہا: اگر وہ جو کھاتا ہے جبکہ لوگ گیہوں کھاتے ہیں، تو اسے وہ دینا چاہیے جو لوگ کھاتے ہیں۔ یہ ایک واضح سہو ہے، کیونکہ اگر کفارہ دینے والا اپنی ذات کے لیے صرف جو کی استطاعت رکھتا ہے، تو اسے دوسروں کو اس کے علاوہ کچھ دینے کا مکلف نہیں کیا جائے گا۔ نبی ﷺ نے فرمایا: "کھانے کا ایک صاع، جو کا ایک صاع،" آپ ﷺ نے دونوں کا الگ الگ ذکر فرمایا تاکہ ہر کوئی اپنا فرض اسی میں سے ادا کرے جو وہ کھاتا ہے، اور یہ ایسی بات ہے جس میں کوئی پوشیدگی نہیں ہے۔

چھبیسواں: امام مالک نے فرمایا: اگر اس نے دس مسکینوں کو دوپہر اور رات کا کھانا کھلا دیا تو یہ کافی ہے۔ امام شافعی نے فرمایا: ان سب کو ایک ہی بار میں کھلانا جائز نہیں؛ کیونکہ وہ کھانے میں مختلف ہوتے ہیں، بلکہ اسے ہر مسکین کو ایک مد دینا چاہیے۔ حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے مروی ہے: دس افراد کو صرف ایک وقت کا کھانا کھلانا—یعنی رات کے کھانے کے بغیر دوپہر کا کھانا، یا دوپہر کے کھانے کے بغیر رات کا کھانا—کافی نہیں ہے جب تک کہ وہ انہیں دوپہر اور رات دونوں وقت کا کھانا نہ کھلائے۔ انہوں نے کہا۔

(1) الاستذکار 89/15، اور دیکھئے الاشراف 432/1، اور المحلی 73/8، اور ان مآخذ میں ابن عمر رضی اللہ عنہما کا ذکر نہیں ہے، اور ان کا ذکر پہلے گزر چکا ہے ان لوگوں میں جنہوں نے ایک مد دیا۔ مذکورہ اقوال سوائے ابن عمر کے قول کے، ابن ابی شیبہ (نشرہ العمروی) 7/4 نے نکالے ہیں، اور عمر اور علی کا قول عبد الرزاق (16075) اور (16077)، اور الطبری 628/8 نے نکالا ہے۔ (2) نمبر (2112)، اور یہ ابن عدی کی الکامل 1692/5 میں ہے، اور اس کی سند میں عمر بن عبد اللہ بن یعلی الثقفی ہے۔ ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں کہا: اس عمر بن عبد اللہ کے حال کی وجہ سے یہ حدیث صحیح نہیں ہے؛ کیونکہ وہ بالاتفاق ضعیف ہے، اور دارقطنی نے کہا: متروک ہے۔ (3) المحرر الوجیز 230/2، اور دیکھئے المدونہ 120/2۔ (4) احکام القرآن 645/2 میں۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 89 / 144

Abu Umar(1): And this is the opinion of the leading jurists in the metropolitan centers. Twenty-seventh: Ibn Habib said(2): Serving bread alone (without condiments) is not sufficient; rather, it should be given with its accompaniment like oil, or kishk (a dish made of wheat), or kamakh (a type of condiment), or whatever is available. Ibn al-Arabi said(3): I do not see this addition as obligatory. While it is recommended to feed them bread with sugar, yes, and meat, there is no way to specify the accompaniment for the food because the literal wording [of the verse] does not include it. I say: The revelation of the verse regarding "the average" [food] implies bread and oil or vinegar, and things in that category like cheese and kishk as Ibn Habib said, and Allah knows best. The Messenger of Allah ﷺ said: "What an excellent condiment vinegar is"(4). Al-Hasan al-Basri said: If he feeds them bread and meat, or bread and oil, once in a day until they are satisfied, it suffices him. This is the opinion of Ibn Sirin, Jabir bin Zayd, and Makhuul, and it was narrated from Anas bin Malik(5). Twenty-eighth: In our view, it is not permissible to give the expiation (kaffara) to a single needy person, and Al-Shafi'i held this view(6). The companions of Abu Hanifa prohibit giving the entire amount to one person at once, and they differ regarding whether it is permissible to give the entire amount to one person in one day in separate installments; some of them allowed it...

(1) In Al-Istidhkhar 15/90, and what preceded it, and the report of Ali (may Allah be pleased with him) was narrated by Sa'id bin Mansur (795 - Tafsir), and Al-Tabari 8/626 and 634. (2) His statement in Al-Nawadir wal-Ziyadat 4/21. (3) In Ahkam al-Quran 2/649. "Qafar": food without accompaniment. Al-Qamus (qfr). "Kishk": something made from wheat, and sometimes from barley. Al-Mutarrizi said: It is an Arabized Persian word. Al-Misbah al-Munir (kshk). "Kamakh" (and with fatha on the 'k' is most famous): Arabized from 'kamah', which is a condiment, or specifically for appetite-stimulating pickles, plural: 'kawamikh'. Mu'jam Matn al-Lughah (kmkh). (4) Narrated by Ahmad (14225) and Muslim (2052) from the hadith of Jabir (may Allah be pleased with him), and narrated by Muslim (2051) from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her). (5) Al-Istidhkhar 15/90, and the mentioned reports were narrated by Ibn Abi Shaybah (Al-Amrawi edition) 4/9-10, and Al-Hasan's statement was also narrated by Abd al-Razzaq (16078). (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/646.

सूरह अल-मा'इदाह: आयत 89 / 144

अबू उमर(1): और यह प्रमुख शहरों के फतवा देने वाले इमामों का कथन है। सत्ताईसवाँ: इब्न हबीब ने कहा(2): केवल सूखी रोटी देना पर्याप्त नहीं है, बल्कि उसके साथ उसका सालन (इदाम) जैसे तेल, या किश्क, या कामख़, या जो भी उपलब्ध हो, देना चाहिए। इब्न अल-अरबी ने कहा(3): यह एक ऐसी वृद्धि है जिसे मैं अनिवार्य नहीं मानता। जहाँ तक रोटी के साथ चीनी खिलाने को मुस्तहब (पसंदीदा) मानने की बात है, हाँ, और मांस भी, लेकिन भोजन के लिए सालन को विशेष रूप से निर्धारित करने का कोई रास्ता नहीं है; क्योंकि आयत के शब्द इसमें शामिल नहीं हैं। मैं कहता हूँ: आयत का "औसत" (वसत) के बारे में उतरना रोटी और तेल या सिरका की आवश्यकता को दर्शाता है, और जो उनके अर्थ में है जैसे पनीर और किश्क जैसा कि इब्न हबीब ने कहा, और अल्लाह बेहतर जानता है। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "सिरका कितना बेहतरीन सालन है"(4)। अल-हसन अल-बसरी ने कहा: यदि वह उन्हें दिन में एक बार रोटी और मांस, या रोटी और तेल खिलाता है जब तक कि वे तृप्त न हो जाएं तो यह उसके लिए पर्याप्त है; और यही इब्न सिरीन, जाबिर बिन ज़ैद और मखुल का कथन है, और यह अनस बिन मलिक(5) से वर्णित है। अट्ठाईसवाँ: हमारे यहाँ एक ही गरीब व्यक्ति को पूरा कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) देना जायज़ नहीं है, और यही शाफ़ई(6) ने कहा है। अबू हनीफ़ा के अनुयायी एक ही बार में सब कुछ एक ही व्यक्ति को देने से रोकते हैं, और वे इस बात पर मतभेद रखते हैं कि यदि कोई एक ही दिन में अलग-अलग किस्तों में एक ही व्यक्ति को सब कुछ दे देता है; तो उनमें से कुछ ने इसकी अनुमति दी है...

(1) अल-इस्तिज़कार 15/90 में, और उससे पहले का हिस्सा, और अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस को सईद बिन मंसूर (795 - तफ़्सीर) और अल-तबरी 8/626 और 634 ने निकाला है। (2) अल-नवाद़िर वल-ज़ियादात 4/21 में उनका कथन। (3) अहकाम अल-क़ुरान 2/649 में। 'क़फ़ार': बिना सालन के। अल-क़ामूस (क़फ़र)। 'किश्क': जो गेहूँ से बनाया जाता है, और कभी-कभी जौ से भी। अल-मुत्तरिज़ी ने कहा: यह अरबी बनाया गया फारसी शब्द है। अल-मिस्बाह अल-मुनीर (किश्क)। 'कामख़' (और फतहा के साथ सबसे प्रसिद्ध है): 'कामेह' का अरबी रूप है, और यह एक सालन है, या विशेष रूप से भूख बढ़ाने वाले अचारों के लिए है, बहुवचन: 'कवामिख'। मुअजम मत्न अल-लुग़ह (कमख़)। (4) इसे अहमद (14225) और मुस्लिम (2052) ने जाबिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से, और मुस्लिम (2051) ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से निकाला है। (5) अल-इस्तिज़कार 15/90, और वर्णित विवरण इब्न अबी शैबा (अल-अमरावी संस्करण) 4/9-10 द्वारा निकाले गए हैं,

और हसन के कथन को अब्द अल-रज्जाक (16078) ने भी निकाला है। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 2/646।

سورة المائدہ: آیت 89 / 144

ابو عمر(1): اور یہ شہروں کے ائمہ فتویٰ کا قول ہے۔ ستائیسواں: ابن حبیب نے کہا(2): تنہا سوکھی روٹی دینا کافی نہیں ہے، بلکہ اس کے ساتھ سالن (ادام) دیا جائے جیسے تیل، یا کشک، یا کامخ، یا جو میسر ہو؛ ابن العربی نے کہا(3): یہ ایسی زیادتی ہے جسے میں واجب نہیں سمجھتا، جہاں تک اس بات کا تعلق ہے کہ روٹی کے ساتھ شکر کھلانا مستحب ہے، جی ہاں اور گوشت بھی، لیکن کھانے کے لیے سالن کا تعین کرنے کی کوئی راہ نہیں ہے؛ کیونکہ لفظ (آیت کا) اس پر مشتمل نہیں ہے۔ میں کہتا ہوں: آیت کا "اوسط" (درمیان) کے بارے میں نازل ہونا روٹی اور تیل یا سرکہ کا تقاضا کرتا ہے، اور جو ان کے معنی میں ہے جیسے پنیر اور کشک جیسا کہ ابن حبیب نے کہا، واللہ اعلم۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "سرکہ کتنا بہترین سالن ہے"(4)۔ حسن بصری نے کہا: اگر وہ انہیں دن میں ایک مرتبہ روٹی اور گوشت، یا روٹی اور تیل کھلائے یہاں تک کہ وہ سیر ہو جائیں تو یہ اسے کفایت کر جائے گا؛ اور یہی ابن سیرین، جابر بن زید اور مکحول کا قول ہے، اور یہ انس بن مالک(5) سے مروی ہے۔ اٹھائیسواں: ہمارے نزدیک ایک ہی مسکین کو پورا کفارہ دینا جائز نہیں ہے، اور یہی شافعی(6) نے کہا ہے۔ ابو حنیفہ کے اصحاب ایک ہی وقت میں سب کچھ ایک ہی شخص کو دینے سے منع کرتے ہیں، اور وہ اس بارے میں اختلاف کرتے ہیں کہ اگر کوئی ایک ہی دن میں مختلف قسطوں میں ایک شخص کو سب کچھ دے دے؛ تو ان میں سے بعض نے اسے جائز قرار دیا ہے...

(1) الاستذکار 15/90 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ، اور علی رضی اللہ عنہ کی خبر کو سعید بن منصور (795 - تفسیر) اور الطبری 8/626 اور 634 نے روایت کیا ہے۔ (2) ان کا قول "النوادر والزیادات" 4/21 میں۔ (3) احکام القرآن 2/649 میں۔ القفار: بغیر سالن کے۔ القاموس

(قفر)۔ اور کشک: وہ جو گندم سے بنایا جاتا ہے، المطرزي نے کہا: یہ معرب فارسی ہے۔ المصباح المنیر (کشک)۔ اور کامیخ (اور فتحہ زیادہ مشہور ہے): معرب کامہ ہے، اور یہ سالن ہے، یا خاص طور پر اشتہا انگیز اچاروں کے لیے ہے، اس کی جمع: کوامخ ہے۔ معجم متن اللغہ (کمخ)۔ (4) اسے احمد (14225) اور مسلم (2052) نے جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا، اور مسلم (2051) نے عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (5) الاستذکار 15/90، اور مذکورہ آثار کو ابن ابی شیبہ (نشرة العمروی) 9/4-10 نے روایت کیا ہے، اور حسن کا قول عبد الرزاق (16078) نے بھی روایت کیا ہے۔ (6) احکام القرآن لابن العربی 2/646۔

...that, and if the action is repeated, it is good to say about the second action: It does not prevent from the one to whom it was first given; for the term 'needy person' (miskeen) applies to him. Others said: It is permissible to give it to him over several days, and the multiplicity of days stands in place of the number of needy persons (1). Abu Hanifa said: That suffices him (2); because the purpose of the verse is to define the amount of food to be given, so if he gave that amount to one person, it would suffice him. Our evidence is the text of God Almighty mentioning 'ten', so it is not permissible to deviate from them. Also, in doing so, there is the sustenance of a group of Muslims and providing for them for one day, so they can devote themselves to the worship of God, Blessed and Exalted be He, and to praying for Him, and so the one performing the expiation (mukaffir) is forgiven because of that. And God knows best. Twenty-ninth: His Almighty's saying: {the expiation thereof}. The pronoun, according to grammatical convention, refers to "what", and in this position, it is possible for it to mean "that which", and it is possible for it to be infinitival (masdariyya). Or it refers to the sin of breaking the oath, even if it was not explicitly mentioned, but the meaning necessitates it (3). Completing thirty: His Almighty's saying: {your families}. It is the sound plural of 'ahl' (family). Ja'far bin Muhammad al-Sadiq read it as: 'ahalikum', and this is a broken plural; Abu al-Fath said (4): 'ahalin' is like 'layalin', its singular being 'ahlat' and 'laylat', and the Arabs say: 'ahl' and 'ahlah'. The poet said: And many families of affection whose love I have sought, and I have exerted my effort and giving for them in praise (5).

---

(1) Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 3/97. (2) See Ikhtilaf al-Ulama by al-Marwazi p. 215, and al-Ma'una 1/644. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/229. (4) In al-Muhtasib 1/217-218, which contains the reading of Ja'far ibn Muhammad, and the author quoted it from him via Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 2/230. (5) In (Z) and (M): "and I exerted for them in effort my praise and giving", and in (D): "and I joined them in praise with my effort and giving", and the sayer of the verse is Abu al-Tamhan al-Qayni Hanzala bin al-Sharqi, as in al-Khizana 8/92, and al-Lisan (ahl), and it is without attribution in Islah al-Mantiq p. 174, al-Muhtasib 1/217, and al-Sihah (ahl). His saying: 'ablaytuhum', al-Baghdadi said: I reached them and gave to them, i.e.: many people of affection I have sought to let them know that I love them, and I spent my money on them in hardship and ease, describing himself with loyalty and generosity.

सूरह अल-मा'इदाह, आयत 89 | 145

...कि, और यदि क्रिया दोहराई जाती है, तो दूसरी क्रिया के बारे में कहना अच्छा है: यह उस व्यक्ति से नहीं रोकता जिसे इसे पहली बार दिया गया था; क्योंकि 'मिस्कीन' (ज़रूरतमंद व्यक्ति) शब्द उस पर लागू होता है। दूसरों ने कहा: उसे कई दिनों तक देना जायज़ है, और दिनों की बहुलता ज़रूरतमंद व्यक्तियों की संख्या के स्थान पर खड़ी होती है (1)। अबू हनीफा ने कहा: यह उसके लिए पर्याप्त है (2); क्योंकि आयत का उद्देश्य दिए जाने वाले भोजन की मात्रा को परिभाषित करना है, इसलिए यदि वह उस मात्रा को एक व्यक्ति को देता है, तो यह उसके लिए पर्याप्त होगा। हमारा प्रमाण सर्वशक्तिमान ईश्वर का 'दस' का उल्लेख करने वाला पाठ है, इसलिए उनसे हटना जायज़ नहीं है। साथ ही, ऐसा करने में मुसलमानों के एक समूह का भरण-पोषण और एक दिन के लिए उनके लिए व्यवस्था करना है, ताकि वे खुद को ईश्वर, धन्य और महान की इबादत के लिए और उनके लिए प्रार्थना करने के लिए समर्पित कर सकें, और इसलिए प्रायश्चित करने वाले (मुकफ्फिर) को उस कारण से क्षमा कर दिया जाता है। और ईश्वर बेहतर जानता है। उनतीसवाँ: सर्वशक्तिमान का कथन: {उसका कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित)}। व्याकरणिक परंपरा के अनुसार सर्वनाम, "जो" (मा) को संदर्भित करता है, और इस स्थिति में, यह संभव है कि इसका अर्थ "वह जो" हो, और यह भी संभव है कि यह भाववाचक संज्ञा (मस्दरिया) हो। या यह शपथ तोड़ने के पाप को संदर्भित करता है, भले ही इसका स्पष्ट रूप से उल्लेख नहीं किया गया हो, लेकिन अर्थ इसकी आवश्यकता रखता है (3)। तीसवाँ पूर्ण करना: सर्वशक्तिमान का कथन: {अपने घरवालों}। यह 'अहल' (परिवार) का बहुवचन (जमा सालिम) है। जाफर बिन मुहम्मद अल-सादिक ने इसे पढ़ा: 'अहालीकुम', और यह एक टूटा हुआ बहुवचन (जमा मुकस्सर) है; अबू अल-फतह ने कहा (4): 'अहालिन' 'लायालिन' की तरह है, इसका एकवचन 'अहलात' और 'लैलात' है, और अरब कहते हैं: 'अहल' और 'अहलाह'। कवि ने कहा: और स्नेह के कई परिवार जिनका प्रेम मैंने मांगा है, और मैंने प्रशंसा में उनके लिए अपना प्रयास और दान लगा दिया है (5)।

---

(1) अहकाम अल-कुरान अल-किया अल-तबरी 3/97 द्वारा। (2) अल-मारवाज़ी द्वारा इख़्तिलाफ़ अल-उलेमा पृष्ठ 215, और अल-मउना 1/644 देखें। (3) अल-मुहर्रार अल-वजीज़ 2/229। (4) अल-मुहतासिब 1/217-218 में, जिसमें जाफ़र इब्न मुहम्मद का पाठ है, और लेखक ने इसे इब्न अतिया के माध्यम से अल-मुहर्रार अल-वजीज़ 2/230 में उद्धृत किया है। (5) (ज़) और (म) में: "और मैंने उनके लिए प्रयास में अपनी प्रशंसा और दान लगा दिया", और (द) में: "और मैंने उन्हें अपनी मेहनत और

दान के साथ प्रशंसा में शामिल किया", और शेर कहने वाले अबू अल-तमहान अल-कैनी हनज़ला बिन अल-शरकी हैं, जैसा कि अल-खिज़ाना 8/92, और अल-लिसान (अहल) में है, और यह इस्लाह अल-मन्तिक पृष्ठ 174, अल-मुहतासिब 1/217, और अल-सिहाह (अहल) में बिना किसी श्रेय के है। उनका कहना: 'अब्लयतुहुम', अल-बगदादी ने कहा: मैं उन तक पहुँचा और उन्हें दिया, यानी: स्नेह रखने वाले बहुत से लोग जिन्हें मैंने यह जताने की कोशिश की कि मैं उनसे प्यार करता हूँ, और मैंने उन पर तंगी और आसानी में अपना पैसा खर्च किया, खुद को वफादारी और उदारता के साथ वर्णित किया।

...وہ، اور یہ کہ جب فعل متعدد ہو تو دوسرے فعل کے بارے میں یہ کہنا بہتر ہے: یہ اس شخص سے نہیں روکتا جسے پہلے دیا گیا تھا؛ کیونکہ 'مسکین' کا لفظ اس پر صادق آتا ہے۔ دوسروں نے کہا: کئی دنوں میں اسے دینا جائز ہے، اور دنوں کا تعدد مسکینوں کی تعداد کے قائم مقام ہے (1)۔ امام ابوحنیفہ نے فرمایا: یہ اسے کافی ہے (2)؛ کیونکہ آیت کا مقصد کھانے کی مقدار کی تعریف کرنا ہے، پس اگر وہ اتنی مقدار ایک کو دے دے تو اسے کافی ہو گی۔ ہماری دلیل اللہ تعالیٰ کی 'دس' پر نص ہے، پس ان سے ہٹنا جائز نہیں ہے، اور اس میں مسلمانوں کی ایک جماعت کا احیاء اور ایک دن کے لیے ان کی کفایت بھی ہے، پس وہ اس میں اللہ تبارک و تعالیٰ کی عبادت اور اس کی دعا کے لیے فارغ ہو جائیں گے، تو اس کی وجہ سے کفارہ ادا کرنے والے (مکفر) کی مغفرت ہو جاتی ہے۔ اور اللہ بہتر جاننے والا ہے۔ انتیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَكَفَّرَتُهُۥ﴾ ضمیر نحوی صنعت کے اعتبار سے «ما» کی طرف لوٹ رہی ہے، اور اس مقام پر یہ احتمال ہے کہ یہ 'الذی' کے معنی میں ہو، اور یہ بھی احتمال ہے کہ یہ مصدریہ ہو۔ یا یہ حنث (قسم توڑنے) کے گناہ کی طرف لوٹتی ہے اگرچہ اس کا صریح ذکر نہیں ہوا، لیکن معنی اس کا تقاضا کرتا ہے (3)۔ تیسویں کو پورا کرنے والی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَهۡلِيكُمۡ﴾ یہ 'اہل' کی جمع سالم ہے۔ جعفر بن محمد الصادق نے اسے «أهاليكُم» پڑھا ہے اور یہ جمع مکسر ہے؛ ابو الفتح نے کہا (4): 'أهالٍ' 'ليالٍ' کے وزن پر ہے، جس کا واحد 'أهلات' اور 'ليلات' ہے، اور عرب کہتے ہیں: 'أَهْلٌ' اور 'أَهْلَةٌ'۔ شاعر نے کہا: اور بہت سے محبت والے خاندان جن کی محبت میں نے چاہی، اور میں نے ان کے لیے اپنی پوری کوشش اور سخاوت کے ساتھ تعریف کی (5)۔

(1) أحكام القرآن للكيا الطبري 3/97. (2) ينظر اختلاف العلماء للمروزي ص215 ، والمعونة 644/1 . (3) المحرر الوجيز 2/229 . (4) المحتسب 1/217-218 میں اور اس میں جعفر بن محمد کی قرات ہے، اور مصنف نے اسے ان سے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز 2/230 میں نقل کیا ہے۔ (5) (ظ) اور (م) میں ہے: "اور میں نے ان کے لیے اپنی کوشش میں اپنی تعریف اور سخاوت دی"، اور (د) میں ہے: "اور میں نے انہیں اپنی کوشش اور سخاوت کے ساتھ تعریف میں شامل کیا"، اور شعر کہنے والے ابو الطمحان القینی حنظلہ بن الشرقی ہیں، جیسا کہ الخزانہ 8/92 اور اللسان (اہل) میں ہے، اور یہ اصلاح المنطق ص174، المحتسب 1/217 اور الصحاح (اہل) میں بلا نسبت ہے۔ ان کا قول: 'أبليتهم'، البغدادی نے کہا: میں ان تک پہنچا اور انہیں نوازا، یعنی: بہت سے محبت والے خاندان جنہیں میں نے یہ بتانے کی کوشش کی کہ میں ان سے محبت کرتا ہوں، اور میں نے ان پر تنگی اور آسانی میں اپنا مال خرچ کیا، وہ اپنے آپ کو وفاداری اور سخاوت سے متصف کر رہا ہے۔

146 Surah Al-Ma'idah, Verse 89

He says: I presented myself for their love; said by Ibn al-Sikkit (1). Thirty-first: His Almighty's saying: {or clothing them} it was read with a kasra on the Kaf and with a damma, and they are two dialects, like: 'iswah and 'uswah (2). Sa'id bin Jubayr and Muhammad bin al-Samaifa' al-Yamani read: "or like their clothing (ki-iswatihim)" meaning like the clothing of your family (3). Clothing for men is a single garment that covers the entire body. As for women, the minimum that suffices them for prayer is the shift (dir') and the headscarf (khimar). The same ruling applies to children (4); Ibn al-Qasim said in "Al-Utbiyyah": a small girl is clothed in large clothing, and a small boy in large clothing (5); by analogy with food. Al-Shafi'i, Abu Hanifa, al-Thawri, and al-Awza'i said: the minimum that the name applies to, which is one garment (6). In a narration from Abu al-Faraj from Malik, which Ibrahim al-Nakha'i and others also said: what covers the entire body, based on the fact that prayer is not valid in less than that (7). It was narrated from Salman (may Allah be pleased with him) that he said: What a good garment is the tubban; as recorded by al-Tabari (8).

---

(1) In Islah al-Mantiq, p. 174. WWW.NAFSEISLAM.COM (2) The majority read with a kasra on the Kaf. The reading with a damma was attributed by Ibn Khalawayh in "Shadh (Irregular) Readings" p. 34 to Abu Abd al-Rahman al-Sulami and Yahya, and Ibn Atiyyah attributed it in "Al-Muharrar al-Wajiz" 2/230 to Sa'id bin al-Musayyib, al-Sulami, and al-Nakha'i. (3) Al-Muhtasab 1/218, Al-Muharrar al-Wajiz 2/230, Al-Bahr al-Muhit 4/11. Ibn Khalawayh attributed in "Shadh Readings" p. 34 to Sa'id bin al-Musayyib and al-Yamani their reading with fat-ha on the hamza and with kasra, i.e., "ki-iswatihim" and "ka-iswatihim". (4) Iqd al-Jawahir al-Thaminah 1/522. (5) Al-Bayan wa al-Tahsil 3/167, and Al-Nawadir wa al-Ziyadat 4/21. (6) Al-Ishraf 1/436, and Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/647. (7) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/647. (8) In his Tafsir 8/645, and the author quoted it from him via Ibn Atiyyah in "Al-Muharrar al-Wajiz" 2/231, and it is in Ibn Abi Shaybah 8/402. The tubban: small trousers that cover only the private parts (awrah al-mughallazah), and sailors wear it often. Al-Nihayah (taban).

146 सूरह अल-माईदाह, आयत 89

वह कहता है: मैंने खुद को उनके प्यार के लिए प्रस्तुत किया; यह इब्न अल-सिक्किट (1) द्वारा कहा गया है। इकतीसवाँ: सर्वशक्तिमान का कथन: {या उन्हें वस्त्र देना} इसे 'काफ़' पर 'कसरा' (इ) और 'धम्मा' (उ) के साथ पढ़ा गया है, और ये दो बोलियाँ हैं, जैसे: 'इस्वाह' और 'उस्वाह' (2)। सईद बिन जुबैर और मुहम्मद बिन अल-समैफा अल-यामानी ने पढ़ा: "या उनके वस्त्र के समान (कि-इस्वतहूम)" यानी तुम्हारे परिवार के वस्त्र के समान (3)। पुरुषों के लिए वस्त्र एक एकल कपड़ा है जो पूरे शरीर को ढकता है। जहाँ तक महिलाओं का सवाल है, प्रार्थना के लिए जो न्यूनतम पर्याप्त है वह 'दिरा' (कमीज़) और 'खिमार' (दुपट्टा) है। बच्चों के लिए भी यही नियम है (4); इब्न अल-कासिम ने "अल-उत्बिय्याह" में कहा: एक छोटी लड़की को बड़े कपड़े पहनाए जाते हैं, और एक छोटे लड़के को बड़े कपड़े (5); भोजन के साथ सादृश्य द्वारा। अल-शफी, अबू हनीफा, अल-थौरी और अल-अवज़ाई ने कहा: न्यूनतम जिस पर नाम लागू होता है, और वह एक कपड़ा है (6)। मलिक से अबू अल-फ़रज के एक वर्णन में, और इब्राहिम अल-नखई और अन्य लोगों ने भी यही कहा: वह जो पूरे शरीर को ढकता है, इस आधार पर कि प्रार्थना उससे कम में मान्य नहीं है (7)। सलमान (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: 'तुब्बान' कितना अच्छा वस्त्र है; अल-तबरी (8) द्वारा प्रमाणित।

---

(1) 'इस्लाह अल-मन्तिक' पृष्ठ 174 में। WWW.NAFSEISLAM.COM (2) बहुमत ने 'काफ़' पर 'कसरा' के साथ पढ़ा। 'धम्मा' के साथ पढ़ने का श्रेय इब्न खालवेह ने "शाद (अनियमित) रीडिंग" पृष्ठ 34 में अबू अब्द अल-रहमान अल-सुलमी और यहया को दिया, और इब्न अतियाह ने "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 2/230 में इसे सईद बिन अल-मुसय्यिब, अल-सुलमी और अल-नखई के लिए जिम्मेदार ठहराया। (3) अल-मुह्तसब 1/218, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/230, अल-बहर अल-मुहीत 4/11। इब्न खालवेह ने "शाद रीडिंग" पृष्ठ 34 में सईद बिन अल-मुसय्यिब और अल-यामानी को हमज़ा पर 'फ़त्हा' और 'कसरा' के साथ उनके पढ़ने का श्रेय दिया, यानी: "कि-इस्वतहूम" और "क-इस्वतहूम"। (4) 'इक्द अल-जवाहिर अल-थमीना' 1/522। (5) 'अल-बयान वा अल-तहसील' 3/167, और 'अल-नवादिर वा अल-ज़ियादत' 4/21। (6) 'अल-इशराफ़' 1/436, और इब्न अल-अरबी द्वारा 'अहकाम अल-क़ुरआन' 2/647। (7) इब्न अल-अरबी द्वारा 'अहकाम अल-क़ुरआन' 2/647। (8) उनके तफ़्सीर 8/645 में, और लेखक ने इब्न अतियाह के माध्यम से "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 2/231 में उनसे इसे उद्धृत किया, और यह इब्न अबी शयबा 8/402 में है। तुब्बान: छोटे पतलून जो केवल गुप्तांगों (औरह अल-मुग़ल्लज़ाह) को ढकते हैं, और नाविक इसे अक्सर पहनते हैं। अल-निहाया (तबन)।

146 سورہ المائدہ، آیت 89

وہ کہتا ہے: میں نے خود کو ان کی محبت کے لیے پیش کیا؛ یہ ابن السکیت (1) نے کہا ہے۔

اکتیسواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یا انہیں لباس پہنانا} اسے کاف کے کسرہ (زیر) اور ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا گیا ہے، اور یہ دو لغتیں ہیں، جیسے: اِسوہ اور اُسوہ (2)۔ سعید بن جبیر اور محمد بن السمیفع الیمانی نے پڑھا: «أَوْ كِإِسْوَتِهِم» یعنی تمہارے اہل و عیال کے لباس کی طرح (3)۔ مردوں کے حق میں لباس سے مراد وہ ایک کپڑا ہے جو پورے جسم کو ڈھانپ لے، جبکہ عورتوں کے حق میں کم از کم وہ مقدار ہے جو نماز میں کافی ہو، اور وہ قمیص (درع) اور اوڑھنی (خمار) ہے۔ بچوں کا حکم بھی یہی ہے (4)؛ ابن القاسم نے "العتبية" میں کہا: چھوٹی بچی کو بڑا لباس پہنایا جائے گا، اور چھوٹے بچے کو بڑا لباس (5)؛ کھانے پر قیاس کرتے ہوئے۔ امام شافعی، ابو حنیفہ، ثوری اور اوزاعی نے کہا: وہ کم سے کم مقدار جس پر یہ نام صادق آئے، اور وہ ایک کپڑا ہے (6)۔ ابو الفرج کی مالک سے ایک روایت میں، اور یہی قول ابراہیم نخعی وغیرہ کا ہے: وہ جو پورے بدن کو ڈھانپ لے، اس بنیاد پر کہ نماز اس سے کم میں جائز نہیں (7)۔ سلمانؓ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: 'تبان' کیا ہی اچھا لباس ہے؛ اسے طبری (8) نے نقل کیا ہے۔

---

(1) اصلاح المنطق، ص 174 میں۔ (2) WWW.NAFSEISLAM.COM جمہور نے کاف کے کسرہ کے ساتھ پڑھا، اور ضمہ کے ساتھ قرات کو ابن خالویہ نے "القراءات الشاذة" ص 34 میں ابو عبد الرحمن السلمی اور یحییٰ کی طرف منسوب کیا، اور ابن عطیہ نے "المحرر الوجيز" 2/230 میں اسے سعید بن المسیب، السلمی اور النخعی کی طرف منسوب کیا۔ (3) المحتسب 1/218، المحرر الوجيز 2/230، البحر المحيط 11/4، اور ابن خالویہ نے "القراءات الشاذة" ص 34 میں سعید بن المسیب اور الیمانی کی طرف ان کی قرات کو ہمزہ کے فتحہ اور کسرہ کے ساتھ

منسوب کیا، یعنی: «كإسوتهم» اور «كأسوتهم»۔ (4) عقد الجواهر الثمينة 1/522۔ (5) البيان والتحصيل 3/ 167، اور النوادر والزيادات 4/ 21۔ (6) الإشراف 1/436، اور أحكام القرآن لابن العربي 2/647۔ (7) أحكام القرآن لابن العربي 2/647۔ (8) ان کی تفسیر 8/645 میں، اور مصنف نے اسے ان سے ابن عطیہ کے واسطے سے "المحرر الوجيز" 2/231 میں نقل کیا ہے، اور یہ ابن ابی شیبہ 8/402 میں ہے۔ التبان: چھوٹے پاجامے جو صرف ستر (عورہ مغلظہ) کو ڈھانپتے ہیں، اور ملاح اسے کثرت سے پہنتے ہیں۔ النہایۃ (تبن)۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 89 147

Al-Hakam bin Utaybah said: A turban wrapped around the head is sufficient (1), and this is also the opinion of Al-Thawri (2). Ibn al-Arabi (3) said: I was most keen for it to be said: nothing is sufficient except clothing that protects from (4) the harm of heat and cold, just as he must be given food that satiates his hunger, and I would hold that opinion. As for saying they are of the same status, I do not know. May Allah open the doors of knowledge for me and for you by His help. I say: Some people have considered the customary attire and common clothing. Some said: A single garment is not sufficient unless it is a comprehensive one that can be used for dressing (5), like a cloak or a wrap. Abu Hanifa and his companions said: The clothing for the expiation of an oath for each poor person is one garment: a lower wrap (6), or an upper cloak, or a shirt, or a tunic (7), or a mantle. It was narrated from Abu Musa al-Ash'ari: That he ordered that two garments be given for it, and this was also stated by Al-Hasan and Ibn Sirin (8), and this is the meaning of what Ibn al-Arabi chose. And Allah knows best. Thirty-second: Value is not sufficient in place of food and clothing, and this is the opinion of Al-Shafi'i. Abu Hanifa said: It is sufficient, and he says: If value is sufficient in Zakat, then why not in expiation?! Ibn al-Arabi (9) said: His basis is that the purpose is to satisfy the need and remove the hardship, so the value is sufficient in it. We said: If you look at satisfying the need, then where is the worship? And [where is] the Quranic text specifying the three items?

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/230, and narrated by al-Tabari 8/645. (2) Mentioned by Ibn Abd al-Barr in Al-Istidhkar 15/91. (3) In his Ahkam al-Quran 2/247. (4) In (ظ): "at", instead of: "from". (5) In (د) and (ز): "to wear as a lower garment", and in (ظ) and (خ): "to wear as an upper garment", and what is established from (م) is what matches Al-Muharrar al-Wajiz 2/231. The words are from him. (6) In the manuscripts: a garment and a lower wrap, and what is established from Al-Istidhkar 15/91, and the words are from him, and Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 3/246. (7) Al-Qaba': is pronounced with a long or short 'a' and is masculine: a garment worn over other clothes or a shirt. See Mu'jam Matn al-Lugha and al-Wasit (qaba). (8) Al-Ishraf 1/437, and the mentioned narrations were recorded by Abd al-Razzaq (16091-16094) and al-Tabari 8/641-642. (9) In Ahkam al-Quran 2/647, and what precedes it and what will follow between brackets are from him.

सूरह अल-मा'इदा: आयत 89 147

अल-हकम बिन उतैबा ने कहा: सिर पर लपेटी गई एक पगड़ी पर्याप्त है (1), और यही अल-थौरी का भी विचार है (2)। इब्न अल-अरबी (3) ने कहा: मैं बहुत उत्सुक था कि यह कहा जाए: गर्मी और ठंड के नुकसान (4) से बचाने वाले कपड़ों के अलावा कुछ भी पर्याप्त नहीं है, जिस तरह उसे ऐसा भोजन दिया जाना चाहिए जो उसकी भूख मिटा सके, और मैं उस राय को मानता। जहाँ तक उन्हें एक ही स्तर का कहने का सवाल है, मुझे नहीं पता। अल्लाह अपनी मदद से मेरे और आपके लिए ज्ञान के द्वार खोल दे। मैं कहता हूँ: कुछ लोगों ने प्रथागत पोशाक और सामान्य कपड़ों पर विचार किया है। कुछ ने कहा: एक अकेला कपड़ा पर्याप्त नहीं है जब तक कि वह ऐसा व्यापक न हो जिससे सजा-धजा (5) जा सके, जैसे कि लबादा या चादर। अबू हनीफा और उनके साथियों ने कहा: शपथ के कफ़ारे (प्रायश्चित) में प्रत्येक गरीब के लिए कपड़े का मतलब एक कपड़ा है: एक तहबंद (6), या एक दुपट्टा, या एक कमीज, या एक कबा (तंग आस्तीन वाला अंगरखा) (7), या एक कंबल। अबू मूसा अल-अशअरी से रिवायत है: कि उन्होंने आदेश दिया कि इसके लिए दो-दो कपड़े दिए जाएँ, और यही अल-हसन और इब्न सीरीन (8) ने भी कहा, और इब्न अल-अरबी ने इसी अर्थ को चुना। और अल्लाह बेहतर जानता है। बत्तीसवीं: भोजन और कपड़े के स्थान पर कीमत पर्याप्त नहीं है, और यही अल-शाफई की राय है। अबू हनीफा ने कहा: यह पर्याप्त है, और वे कहते हैं: यदि ज़कात में कीमत पर्याप्त है, तो कफ़ारे में क्यों नहीं?! इब्न अल-अरबी (9) ने कहा: उनका आधार यह है कि उद्देश्य ज़रूरत को पूरा करना और कठिनाई को दूर करना है, इसलिए इसमें कीमत पर्याप्त है। हमने कहा: यदि आप ज़रूरत को पूरा करने को देखते हैं, तो इबादत (पूजा) कहाँ है? और [कहाँ है] उन तीन विशिष्ट वस्तुओं पर कुरान का पाठ?

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/230, और अल-तबारी 8/645 द्वारा वर्णित। (2) अल-इस्तिधकर 15/91 में इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा इसका उल्लेख किया गया। (3) उनकी किताब अहकाम अल-कुरान 2/247 में। (4) पांडुलिपि (ظ) में: 'उसके पास', 'से' के बजाय। (5) पांडुलिपि (د) और (ज़ेड) में: 'तहबंद बाँधना', और (ظ) और (ख) में: 'चादर ओढ़ना', और जो (म) से पुष्ट है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/231 के अनुरूप है। और शब्द उन्हीं के हैं। (6) हस्तलिखित प्रतियों में: एक कपड़ा और तहबंद, और जो अल-इस्तिधकर 15/91 से पुष्ट है, और शब्द उन्हीं के हैं, और मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा 3/246। (7) अल-कबा: इसे खींचकर या छोटा करके पढ़ा जाता है और यह पुल्लिंग है: कपड़ों या कमीज के ऊपर पहना जाने वाला वस्त्र। देखें मुअजम मत्न अल-लुगह और अल-वसीत

(कबा)। (8) अल-इशराफ 1/437, और उल्लिखित रिवायतें अब्द अल-रज्ज़ाक (16091-16094) और अल-तबारी 8/641-642 द्वारा संकलित हैं। (9) अहकाम अल-कुरान 2/647 में, और इससे पहले का और जो इसके बाद कोष्ठकों में आएगा वह उन्हीं का है।

سورہ المائدہ: آیت ۸۹ ۱۴۷

اور الحکم بن عتیبہ نے کہا: ایک عمامہ جسے سر پر لپیٹا جائے کافی ہے (۱)، اور یہی ثوری (۲) کا قول ہے۔ ابن العربی (۳) نے کہا: اور میں کتنا حریص تھا کہ یہ کہا جائے: کہ صرف ایسا لباس ہی کافی ہے جو گرمی اور سردی کی (۴) تکلیف سے بچائے، جس طرح اس پر ایسا کھانا کھلانا لازم ہے جو اسے بھوک سے سیر کر دے، تو میں یہی کہتا، لیکن جہاں تک ایک ہی درجے کے قول کا تعلق ہے تو میں اسے نہیں جانتا، اور اللہ اپنے تعاون سے میرے اور تمہارے لیے معرفت کے دروازے کھول دے۔ میں نے کہا: ایک گروہ نے معروف لباس اور مروجہ کپڑوں کا لحاظ رکھا ہے، چنانچہ ان میں سے بعض نے کہا: ایک کپڑا کافی نہیں ہے الا یہ کہ وہ ان چیزوں میں سے ہو جن سے زینت (۵) اختیار کی جا سکے، جیسے چادر اور لحاف۔ اور ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب نے کہا: قسم کے کفارے میں ہر مسکین کے لیے ایک کپڑا ہے: تہبند (۶)، یا ردا (اوپر اوڑھنے کی چادر)، یا قمیص، یا قباء (۷)، یا کمبل۔ اور ابو موسیٰ اشعری سے روایت ہے: کہ انہوں نے حکم دیا کہ اس کی طرف سے دو دو کپڑے پہنائے جائیں، اور یہی حسن اور ابن سیرین (۸) نے کہا، اور ابن العربی نے جو اختیار کیا اس کا معنی یہی ہے۔ واللہ اعلم۔ بتیسویں (بات): کھانے اور کپڑوں کی جگہ ان کی قیمت کافی نہیں ہے، اور یہی امام شافعی کا قول ہے۔ اور ابو حنیفہ نے کہا: کافی ہے، اور وہ کہتے ہیں: زکوٰۃ میں قیمت کافی ہے، تو پھر کفارے میں کیسے (کافی نہیں ہوگی)؟! ابن العربی (۹) نے کہا: اور ان کا سہارا یہ ہے: کہ مقصد ضرورت پوری کرنا اور حاجت دور کرنا ہے، چنانچہ اس میں قیمت کافی ہے۔ ہم نے کہا: اگر آپ کا رخ ضرورت پوری کرنے کی طرف ہے، تو پھر عبادت کہاں ہے؟ اور [کاہاں ہے] قرآن کی نص ان تین متعین چیزوں پر؟

(١) المحرر الوجيز ٢/٢٣٠، اور اسے طبری نے ٦٤٥/٨ میں روایت کیا ہے۔ (٢) اسے ابن عبد البر نے الاستذکار ٩١/١٥ میں ذکر کیا ہے۔ (٣) ان کی کتاب احکام القرآن ٢/٢٤٧ میں۔ (٤) نسخہ (ظ) میں: "عنده" (اس کے پاس) ہے، بجائے: "عن" (سے)۔ (٥) نسخہ (د) اور (ز) میں: "يتزر" (تہبند باندھنا)، اور (ظ) اور (خ) میں: "يتردى" (چادر اوڑھنا)، اور جو (م) سے ثابت ہے وہ المحرر الوجيز ٢٣١/٢ کے موافق ہے۔ اور کلام اسی سے ہے۔ (٦) خطی نسخوں میں: "ثوب وإزار" (ایک کپڑا اور تہبند)، اور جو الاستذکار ٩١/١٥ سے ثابت ہے، اور کلام اسی سے ہے، اور مختصر اختلاف العلماء ٢٤٦/٣۔ (٧) القباء: اسے کھینچ کر اور چھوٹا کر کے پڑھا جاتا ہے اور یہ مذکر ہے: وہ کپڑا جو کپڑوں یا قمیص کے اوپر پہنا جائے۔ دیکھئے معجم متن اللغۃ اور الوسیط (قبا)۔ (٨) الإشراف ٤٣٧/١ ، اور مذکورہ روایات کو عبد الرزاق (١٦٠٩١-١٦٠٩٤) اور طبری ٦٤١/٨-٦٤٢ نے روایت کیا ہے۔ (٩) احکام القرآن ٦٤٧/٢ میں، اور جو اس سے پہلے ہے اور جو ان کے درمیان قوسین میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 89, Page 148

And the transition by explanation from one type to another?

Thirty-third: If one gives clothing or food to a dhimmi (a non-Muslim living under Islamic protection), it does not suffice. Abu Hanifa said: It suffices; because he is a 'miskeen' (poor person), a term that covers him, and he is included in the general meaning of the verse.

We say: This is specified by saying: It is a portion of wealth that must be given to the poor (masaakeen), so it is not permissible to give it to a disbeliever. Its basis is Zakat, and we have agreed [with him] that it is not permissible to give it to an apostate. Therefore, every evidence that specifies the apostate is our evidence regarding the dhimmi.

A slave is not considered 'miskeen' because his needs are provided for by his master's maintenance, so it is not given to him, just like the wealthy person.

Thirty-fourth: The Almighty's saying: {or freeing a slave} (aw tahriru raqabah). 'Tahrir' means release from slavery, and it is used in the context of captivity, hardships, worldly fatigue, and the like. From this is the saying of Maryam's mother: {Indeed, I have vowed to You what is in my womb, dedicated [to Your service]} [Al-Imran: 35], i.e., from the worldly distractions and the like. Among examples is the saying of Al-Farazdaq bin Ghalib:

O sons of Ghudanah, I have freed you ... so I gave you to Atiyyah ibn Jaa'al.

Meaning: I freed you from satire.

The term 'neck' (raqabah) was specifically chosen for humans because it is the part where the shackle and restraint are usually placed in animals; it is the locus of ownership, so 'freeing' was attributed to it.

Thirty-fifth: In our view, it is only permissible to free a complete believing slave, in whom there is no shared ownership.

---

(1) In (M): to a dhimmi or a slave; and in the other manuscripts: to a dhimmi or a slave (without mentioning food). The established text is from 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 647/2, and the words are from him, as well as what follows between brackets. (2) In the manuscripts: 'he says', and the established text is from 'Ahkam al-Qur'an'. (3) In the handwritten manuscripts: 'evidence', and the established text is

from (M) and 'Ahkam al-Qur'an'. (4) This is the opinion of Malik, Al-Shafi'i, Abu Thawr, and others; they said: a slave is not given from the expiation. 'Al-Ishraf' 435/1. (5) 'Tabaqat Fuhul al-Shu'ara' 492/1, 'Al-Aghani' 295/8, 'Al-Muharrar al-Wajiz' 231/2, and the words are from it. (6) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 231/2.

सूरह अल-मैदा: आयत 89, पृष्ठ 148

और स्पष्टीकरण के माध्यम से एक प्रकार से दूसरे प्रकार में संक्रमण?

तैंतीसवाँ: यदि कोई धिम्मी (इस्लामी संरक्षण में रहने वाला गैर-मुस्लिम) को वस्त्र या भोजन देता है, तो यह पर्याप्त नहीं है। अबू हनीफ़ा ने कहा: यह पर्याप्त है; क्योंकि वह 'मिस्कीन' (गरीब) है, यह शब्द उसे कवर करता है, और वह आयत के सामान्य अर्थ में शामिल है।

हम कहते हैं: यह इस तरह विशिष्ट है कि हम कहें: यह धन का एक हिस्सा है जिसे गरीबों (मसाकीन) को दिया जाना चाहिए, इसलिए इसे काफ़िर को देना जायज़ नहीं है। इसका आधार ज़कात है, और हम [उनके साथ] सहमत हैं कि इसे धर्मत्यागी (मुर्तद) को देना जायज़ नहीं है। इसलिए, हर वह प्रमाण जो धर्मत्यागी के लिए विशिष्ट है, धिम्मी के संबंध में हमारा प्रमाण है।

गुलाम 'मिस्कीन' नहीं है क्योंकि उसका भरण-पोषण उसके मालिक द्वारा किया जाता है, इसलिए उसे नहीं दिया जाता; जैसे धनी व्यक्ति को।

चौंतीसवाँ: सर्वशक्तिमान का कथन: {या एक गर्दन (गुलाम) को आज़ाद करना}। 'तहरीर' का अर्थ है गुलामी से मुक्ति, और इसका उपयोग कैद, कठिनाइयों, दुनिया की थकान आदि के संदर्भ में किया जाता है। इसी से मरियम की माँ का कथन है: {बेशक, मैंने तेरे लिए मन्नत मानी है जो मेरे पेट में है, आज़ाद किया हुआ} [आल-इमरान: 35] अर्थात: दुनिया की व्यस्तताओं आदि से। इसी तरह अल-फरज़दक बिन ग़ालिब का कथन है:

ऐ ग़ुदाना के बेटों, मैंने तुम्हें आज़ाद कर दिया... और मैंने तुम्हें अतिय्या इब्न जाल को सौंप दिया।

अर्थात्: मैंने तुम्हें व्यंग्य से मुक्त कर दिया।

इंसान के लिए 'गर्दन' शब्द का विशेष रूप से चयन किया गया है; क्योंकि यह वह अंग है जिस पर जानवरों में आमतौर पर बेड़ियाँ और बंधन लगाए जाते हैं, यह स्वामित्व का स्थान है, इसलिए 'आज़ाद करने' को इससे जोड़ा गया।

पैंतीसवाँ: हमारे यहाँ एक पूर्ण आस्तिक गर्दन (गुलाम) को आज़ाद करने के अलावा कुछ भी जायज़ नहीं है, जिसमें कोई साझेदारी न हो।

(1) (म) में: धिम्मी या गुलाम को, और अन्य प्रतियों में: धिम्मी या गुलाम को (भोजन का उल्लेख किए बिना)। इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' 2/647 से स्थापित पाठ है, और शब्द उन्हीं के हैं, और कोष्ठक के बीच जो कुछ आता है वह भी उन्हीं का है। (2) प्रतियों में: 'वे कहते हैं', और स्थापित पाठ 'अहकाम अल-कुरान' से है। (3) हस्तलिखित प्रतियों में: 'प्रमाण', और स्थापित पाठ (म) और 'अहकाम अल-कुरान' से है। (4) यह मलिक, अल-शफी, अबू थौर और अन्यों की राय है; उन्होंने कहा: कफ़्फ़ारे से गुलाम को कुछ नहीं दिया जाएगा। 'अल-इशराफ़' 1/435। (5) 'तबाक़ात फुहूल अल-शुआरा' 1/492, 'अल-अग़ानी' 8/295, 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/231, और शब्द इसी से हैं। (6) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/231।

سورۃ المائدہ: آیت 89، صفحہ 148

اور بیان کے ذریعے ایک نوع سے دوسری نوع کی طرف منتقلی؟

تینتیسواں مسئلہ: اگر کسی ذمی کو کپڑے یا کھانا دیا جائے تو یہ کفایت نہیں کرے گا۔ امام ابو حنیفہ فرماتے ہیں: یہ کافی ہے؛ کیونکہ وہ مسکین ہے، مسکنت کا لفظ اسے شامل ہے، اور آیت کا عموم اسے محیط ہے۔

ہم کہتے ہیں: اسے اس بات سے خاص کیا جائے گا کہ ہم کہیں: یہ مال کا ایک حصہ ہے جسے مساکین کے لیے نکالنا واجب ہے، لہذا اسے کافر کو دینا جائز نہیں، اس کی اصل زکوۃ ہے، اور ہمارا [ان کے ساتھ] اس بات پر اتفاق ہے کہ اسے مرتد کو دینا جائز نہیں، تو ہر وہ دلیل جو مرتد کے ساتھ خاص ہے وہی ذمی کے بارے میں ہماری دلیل ہے۔

غلام مسکین نہیں ہے کیونکہ وہ اپنے آقا کے نفقہ سے مستغنی ہے، لہذا اسے نہیں دیا جائے گا؛ جیسے مالدار کو۔

چونتیسواں مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یا ایک گردن آزاد کرنا}۔ تحریر کا مطلب ہے غلامی سے نکالنا، اور یہ قید، مشقتوں اور دنیا کی تھکاوٹ وغیرہ میں استعمال ہوتا ہے۔ اسی سے مریم کی والدہ کا قول ہے: {بیشک میں نے تیرے لیے منت مانی ہے جو میرے پیٹ میں ہے، آزاد کیا ہوا} [آل عمران: 35] یعنی: دنیا کی مشغولیتوں وغیرہ سے۔ اسی طرح فرزدق بن غالب کا قول ہے:

اے بنو غدانہ! میں نے تمہیں آزاد کر دیا... اور تمہیں عطیہ بن جعال کو ہبہ کر دیا۔

یعنی: تمہیں ہجو (برائی بیان کرنے) سے آزاد کر دیا۔

انسان کے لیے 'گردن' کا لفظ خاص کیا گیا؛ کیونکہ یہ وہ عضو ہے جس میں حیوانوں میں اکثر طوق اور بندھن ہوتا ہے، یہ ملکیت کا مقام ہے، چنانچہ تحریر کی نسبت اسی کی طرف کی گئی۔

پینتیسواں مسئلہ: ہمارے نزدیک صرف ایک مکمل مومن گردن کو آزاد کرنا ہی جائز ہے، جس میں کسی کی شرکت نہ ہو۔

---

(1) (م) میں: ذمی یا غلام کی طرف، اور باقی نسخوں میں: ذمی یا غلام کی طرف (کھانے کا ذکر کیے بغیر)۔ ابن العربی کی 'احکام القرآن' 647/2 سے ثابت شدہ متن ہے، اور کلام انہی کا ہے، اور جو کچھ بریکٹ میں آئے گا وہ بھی انہی کا ہے۔ (2) نسخوں میں: 'یقول' (وہ کہتا ہے)، اور ثابت شدہ متن 'احکام القرآن' سے ہے۔ (3) قلمی نسخوں میں: 'دلیل'، اور ثابت شدہ متن (م) اور 'احکام القرآن' سے ہے۔ (4) یہی امام مالک، شافعی، ابو ثور وغیرہ کا قول ہے؛ انہوں نے کہا: غلام کو کفارہ میں سے نہیں دیا جائے گا۔ الإشراف 435/1۔ (5) طبقات فحول الشعراء 492/1، الأغاني 295/8، المحرر الوجیز 231/2، اور کلام اسی سے ہے۔ (6) المحرر الوجیز 231/2۔

Surah Al-Ma'idah: Ayah 89 [Page] 149

...to another, nor the manumission of part of it, nor manumission to a term, nor a contract of manumission (kitaba), nor a will of manumission (tadbir), nor shall she be a mother of a child (umm walad), nor someone who becomes free upon ownership, and it shall not have such senility or chronic illness that harms its ability to earn (1), sound and without defect; contrary to Dawud in his permitting the manumission of a defective one (2).

Abu Hanifa said: It is permissible to manumit a disbelieving slave-woman; because the absolute wording implies it (3). Our evidence is: it is an obligatory act of worship, so a disbeliever cannot be its object, like Zakat. Also, every absolute mention of this in the Quran refers back to the restricted mention regarding the manumission of a neck (slave) in accidental killing.

And we said: there should be no partnership in it; because of the Almighty's saying: {the freeing of a neck}, and part of a neck is not a neck.

And we said: there should be no prior contract of manumission in it (4); because liberation requires the initiation of manumission without the fulfillment of a prior manumission.

And we said: sound; because of the Almighty's saying: {the freeing of a neck} and absolute terms imply the freeing of a complete neck, and [the one with severed limbs] and the blind are deficient (5). In the Sahih from the Prophet ﷺ: "No Muslim manumits a Muslim man, but it will be his ransom (6) from the Fire, member for member of it, even private parts for private parts" (7) and this is a definitive text.

Two opinions have been narrated in the school regarding the one-eyed, and likewise regarding the deaf and the castrated (8).

---

(1) Al-Kafi 1/453. (2) Al-Ma'unah 1/645. (3) This was also said by 'Ata' and Abu Thawr. See Al-Ishraf 1/438. (4) Meaning: it should not include a contract of manumission from tadbir, kitaba, istilad, manumission to a term, or from relatives and everyone who deserves manumission without expiation. Al-Ma'unah 1/642. (5) Al-Ma'unah 1/645, and what is between brackets is from it. (6) In (Z): "but it would contain his ransom". (7) Narrated similarly by Ahmad (9441), Al-Bukhari (6715), and Muslim (1509) from the Hadith of Abu Hurayrah. Narrated similarly also by Al-Tirmidhi (1547)

from the Hadith of Abu Umamah, and he said: a hasan sahih hadith. (8) See the detail of these opinions in Al-Muntaqa by Al-Baji 3/355.

सूरह अल-माइदा: आयत 89 [पृष्ठ] 149

...किसी अन्य के लिए, न ही उसके किसी हिस्से की मुक्ति, न ही एक निश्चित अवधि तक की मुक्ति, न ही मुक्ति का अनुबंध (किताबा), न ही मुक्ति की वसीयत (तदबीर), न ही वह उम्म वलद (संतान की माता) होनी चाहिए, न ही वह व्यक्ति जो स्वामित्व प्राप्त करते ही मुक्त हो जाता है, और उसमें बुढ़ापे या पुरानी बीमारी के कारण ऐसी कोई कमी नहीं होनी चाहिए जो उसकी कमाई की क्षमता को नुकसान पहुँचाए (1), वह स्वस्थ और दोषरहित होनी चाहिए; दाऊद के विपरीत जिन्होंने दोषपूर्ण की मुक्ति की अनुमति दी है (2)।

अबू हनीफा ने कहा: एक काफिर दासी को मुक्त करना जायज़ है; क्योंकि शब्द का सामान्य प्रयोग यही अर्थ देता है (3)। हमारा प्रमाण यह है: यह एक अनिवार्य इबादत (पुण्य कार्य) है, इसलिए काफिर इसका पात्र नहीं हो सकता, जैसे कि ज़कात। साथ ही, कुरान में इस संदर्भ में जहाँ भी सामान्य शब्द आया है, वह अनजाने में हत्या के मामले में गर्दन (गुलाम) की मुक्ति के प्रतिबंधित शब्द की ओर वापस जाता है।

और हमने कहा: इसमें कोई साझेदारी नहीं होनी चाहिए; अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: {एक गर्दन को आज़ाद करना}, और गर्दन का एक हिस्सा पूरी गर्दन नहीं है।

और हमने कहा: इसमें मुक्ति का कोई पिछला अनुबंध नहीं होना चाहिए (4); क्योंकि आज़ाद करने का मतलब एक नई मुक्ति की शुरुआत है न कि किसी पिछली मुक्ति की तामील।

और हमने कहा: स्वस्थ; क्योंकि अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: {एक गर्दन को आज़ाद करना} और सामान्य शब्द का अर्थ एक पूर्ण गर्दन को आज़ाद करना है, और [कटे हुए अंगों वाला] और अंधा दोषपूर्ण हैं (5)। नबी ﷺ से सहीह हदीस में है: "कोई भी मुसलमान किसी मुसलमान व्यक्ति को आज़ाद नहीं करता, मगर वह उसके लिए आग से मुक्ति का ज़रिया होता है (6), उसके हर अंग के बदले एक अंग, यहाँ तक कि गुप्तांग के बदले गुप्तांग" (7) और यह एक स्पष्ट प्रमाण है।

मज़हब (विचारधारा) में काने व्यक्ति के बारे में दो राय वर्णित हैं, और इसी तरह बहरे और नपुंसक के बारे में भी (8)।

---

(1) अल-काफी 1/453। (2) अल-मऊना 1/645। (3) अता और अबू थौर ने भी यही कहा है। देखें अल-इशराफ 1/438। (4) अर्थ: इसमें तदबीर, किताबा, इस्तिलाद, समयबद्ध मुक्ति, या रिश्तेदारों

और उन सभी से मुक्ति का अनुबंध नहीं होना चाहिए जो कफ़ारा (प्रायश्चित) के बिना मुक्ति के हकदार हैं। अल-मऊना 1/642। (5) अल-मऊना 1/645, और कोष्ठक के बीच का भाग उसी से है। (6) (ज़) में: "मगर उसमें उसकी मुक्ति होगी"। (7) इसे अहमद (9441), बुखारी (6715), और मुस्लिम (1509) ने अबू हुरैरा ؓ की हदीस से उद्धृत किया है। इसे तिरमिज़ी (1547) ने भी अबू उमामा ؓ की हदीस से उद्धृत किया है और कहा है: यह हदीस हसन सहीह है। (8) इन मतों का विवरण अल-बाजी की अल-मुन्तक़ा 3/355 में देखें।

سورہ المائدہ: آیت 89 [صفحہ] 149

...کسی دوسرے کے لیے، نہ اس کے کسی حصے کی آزادی، نہ ایک معینہ مدت تک کے لیے آزادی، نہ مکاتبت (کتابہ)، نہ تدبیر، نہ وہ ام ولد ہو، اور نہ ہی وہ شخص جو ملکیت میں آتے ہی آزاد ہو جاتا ہے، اور اس میں بڑھاپے یا دائمی بیماری کی وجہ سے ایسی کوئی کمی نہ ہو جو اس کے کمانے کی صلاحیت کو نقصان پہنچائے (1)، وہ تندرست اور عیب سے پاک ہونی چاہیے؛ برخلاف داؤد کے جنہوں نے عیب دار کو آزاد کرنے کی اجازت دی ہے (2)۔

ابوحنیفہ نے فرمایا: کافرہ لونڈی کو آزاد کرنا جائز ہے؛ کیونکہ لفظ کا مطلق ہونا اسی کا تقاضا کرتا ہے (3)۔ ہماری دلیل یہ ہے: یہ ایک واجب عبادت ہے، لہذا کافر اس کا محل نہیں ہو سکتا، جیسے زکوٰۃ۔ نیز قرآن میں اس طرح کا ہر مطلق لفظ، قتل خطا میں گردن (غلام) کی آزادی کے مقید لفظ کی طرف لوٹتا ہے۔

اور ہم نے جو یہ کہا کہ: اس میں کوئی شراکت نہیں ہونی چاہیے؛ تو وہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے ہے: {ایک گردن کو آزاد کرنا}، اور گردن کا کچھ حصہ پوری گردن نہیں ہوتا۔

اور ہم نے جو یہ کہا کہ: اس میں آزادی کا کوئی عقد نہیں ہونا چاہیے (4)؛ تو اس لیے کہ تحریر (آزاد کرنا) ایک نئی آزادی کی ابتدا کا تقاضا کرتا ہے نہ کہ کسی پہلی آزادی کی تکمیل کا۔

اور ہم نے جو تندرست ہونے کی شرط لگائی؛ تو وہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے ہے: {ایک گردن کو آزاد کرنا} اور مطلق لفظ مکمل گردن کی آزادی کا تقاضا کرتا ہے، اور [کٹے ہوئے اعضاء والا] اور اندھا ناقص ہیں (5)۔ نبی ﷺ سے صحیح حدیث مروی ہے: "کوئی بھی مسلمان کسی مسلمان شخص کو آزاد نہیں کرتا، مگر وہ اس کے لیے آگ سے نجات کا ذریعہ بن جاتا ہے

(6)، اس کے ہر عضو کے بدلے اس کا ایک عضو، یہاں تک کہ شرمگاہ کے بدلے شرمگاہ" (7) اور یہ ایک واضح نص ہے۔

مذہب میں کانے شخص کے بارے میں دو اقوال مروی ہیں، اور اسی طرح بہرے اور خصی (خصی کیے ہوئے) کے بارے میں بھی (8)۔

---

(1) الکافی 1/453۔ (2) المعونہ 1/645۔ (3) یہی بات عطا اور ابوثور نے بھی کہی ہے۔ دیکھیے الاشراف 1/438۔ (4) یعنی: اس میں تدبیر، کتابت، استیلاد، معینہ مدت تک کی آزادی، یا رشتہ داروں اور ان تمام لوگوں سے آزادی کا عقد نہیں ہونا چاہیے جو کفارہ کے بغیر آزادی کے مستحق ہیں۔ المعونہ 1/642۔ (5) المعونہ 1/645، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ اسی سے لیا گیا ہے۔ (6) (ظ) میں: "مگر اس میں اس کا چھٹکارا ہوگا"۔ (7) اسے احمد (9441)، بخاری (6715)، اور مسلم (1509) نے حضرت ابوہریرہ ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اسے ترمذی (1547) نے بھی حضرت ابوامامہ ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے اور کہا کہ: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ (8) ان اقوال کی تفصیل الباجی کی المنتقیٰ 3/355 میں دیکھیے۔

Thirty-sixth: Whoever sets aside money to free a slave as an expiation (kaffarah) and it is lost, the expiation remains due from him. This is contrary to one who sets aside money for Zakat to give to the poor, or to buy a slave, and it is lost; in that case, nothing further is due from him, because he complied with the command.

Thirty-seventh: They differed regarding the expiation if the one who swore the oath dies. Al-Shafi'i and Abu Thawr said: Expiations for oaths are taken from the deceased's main estate. Abu Hanifa said: It is taken from the one-third (available for bequests). Likewise, Malik said if he bequeathed it(1).

Thirty-eighth: Whoever breaks an oath (hanitha)(2) while wealthy but does not perform expiation until he becomes poor, or breaks it while poor but does not perform expiation until he becomes wealthy, or breaks it while a slave and does not perform expiation until he is freed; in all these cases, the consideration is given to the time of expiation, not the time of breaking the oath(3).

Thirty-ninth: Muslim(4) narrated from Abu Hurayrah who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "By Allah, for one of you to persist in his oath regarding his family is more sinful for him in the sight of Allah than to pay the expiation which Allah has ordained." Persistence (lajaj) in an oath means continuing with its requirements even if(5) that entails hardship and difficulty, or abandoning(6) what contains an immediate or future benefit. If such is the case, it is better for him to break his oath and perform the expiation, and not to use the oath as an excuse, as we mentioned regarding the words of the Almighty: {And do not make Allah an excuse for your oaths}, and the Prophet (peace and blessings be upon him) said: "Whoever swears an oath then sees something else better than it, let him perform expiation for his oath and do that which is better"(7), meaning: that which is more beneficial.

(1) Al-Tamhid 21/252. (2) In the manuscripts: "whoever swears an oath," and what is established is from Al-Kafi 1/454, and the text is from it. (3) In (d), (z), and (m): at the time of expiation, not the time of breaking the oath, and what is established is from (kh) and (zh), which corresponds to what is in Al-Kafi. (4) In his Sahih (1655), and it is with Ahmad (7743), and Al-Bukhari (6625). (5) In (zh): it became necessary. (6) In the manuscripts: "and abandoned," and what is established is from Al-Mufhim 4/643, and the text is from it. (7) Mentioned previously on pp. 127 and 140.

सूरा अल-मायदा, आयत 89 150

छत्तीसवां: जिसने कफ़ारे के रूप में किसी गुलाम को आज़ाद करने के लिए धन निकाला और वह नष्ट हो गया, तो कफ़ारा उस पर बकाया रहेगा। इसके विपरीत वह व्यक्ति है जो गरीबों को देने के लिए या गुलाम खरीदने के लिए ज़कात का धन निकालता है और वह नष्ट हो जाता है, तो उस पर और कुछ बकाया नहीं रहता; क्योंकि उसने आदेश का पालन कर दिया था।

सैंतीसवां: उन्होंने कफ़ारे के बारे में मतभेद किया है यदि कसम खाने वाला मर जाए; तो शाफ़ई और अबू थौर ने कहा: कसमों का कफ़ारा मृतक की मूल संपत्ति (तरका) से निकाला जाएगा। अबू हनीफ़ा ने कहा: यह एक तिहाई (तिहाई वसीयत) में से होगा। और इसी तरह मालिक ने कहा यदि उसने इसकी वसीयत की हो(1)।

अड़तीसवां: जिसने कसम तोड़ी (हनिसा)(2) जब वह संपन्न था लेकिन उसने कफ़ारा नहीं दिया यहाँ तक कि वह निर्धन हो गया, या कसम तोड़ी जब वह निर्धन था लेकिन उसने कफ़ारा नहीं दिया यहाँ तक कि वह संपन्न हो गया, या कसम तोड़ी जब वह गुलाम था और उसने कफ़ारा नहीं दिया यहाँ तक कि वह आज़ाद हो गया; तो इन सब स्थितियों में विचार कफ़ारा देने के समय का किया जाएगा न कि कसम तोड़ने के समय का(3)।

उनतालीसवां: मुस्लिम(4) ने अबू हुरैरा से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अल्लाह की कसम, तुम में से किसी का अपने परिवार के बारे में अपनी कसम पर अड़े रहना, अल्लाह के नज़दीक उसके लिए उससे अधिक पापपूर्ण है कि वह अपना वह कफ़ारा अदा कर दे जो अल्लाह ने अनिवार्य किया है।" कसम में अड़े रहने (लजाज) का अर्थ है: उसके तकाजे पर कायम रहना चाहे(5) उसमें कठिनाई और परेशानी हो, या उस चीज़ को छोड़ना(6) जिसमें वर्तमान या भविष्य का लाभ हो; यदि ऐसी कोई बात हो, तो उसके लिए बेहतर यही है कि वह अपनी कसम तोड़ दे और कफ़ारा अदा करे, और कसम को बहाना न बनाए जैसा कि हमने अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में उल्लेख किया है: {व ला तजअलुल्लाहा उरज़तन लि-ऐमानिकुम} (और अल्लाह को अपनी कसमों के लिए आड़ न बनाओ), और आप ﷺ ने फरमाया: "जिसने किसी चीज़ की कसम खाई फिर उसने उसके अलावा किसी दूसरी चीज़ को उससे बेहतर देखा, तो वह अपनी कसम का कफ़ारा अदा करे और वही करे जो बेहतर हो"(7) अर्थात: जो अधिक कल्याणकारी हो।

(1) अल-तमहीद 21/252। (2) प्रतियों में: "जिसने कसम खाई", और प्रमाणित पाठ अल-काफी 1/454 से है, और विवरण भी वहीं से है। (3) (द), (ज़) और (म) प्रतियों में: कफ़ारे के समय, न कि कसम तोड़ने के समय, और (ख़) और (ज़) प्रतियों से प्रमाणित पाठ वही है जो अल-काफी में है। (4) उनकी सहीह (1655) में, और यह अहमद (7743) और बुखारी (6625) के पास भी है। (5) (ज़) प्रति में: "लाज़िम हुआ"। (6) प्रतियों में: "और छोड़ा", और अल-मुफ्हिम 4/643 से प्रमाणित पाठ है, और विवरण वहीं से है। (7) पृष्ठ 127 और 140 पर पहले आ चुका है।

سورۃ المائدہ، آیت 89 150

چھتیسواں: جس نے کفارے میں گردن آزاد کرنے کے لیے مال نکالا اور وہ ضائع ہو گیا، تو کفارہ اس کے ذمہ باقی رہے گا، برخلاف اس شخص کے جس نے زکوٰۃ کا مال فقراء کو دینے کے لیے یا گردن خریدنے کے لیے نکالا اور وہ ضائع ہو گیا، تو اس پر مزید کچھ واجب نہیں؛ کیونکہ اس نے حکم کی تعمیل کر دی تھی۔

سینتیسواں: انہوں نے اس کفارے کے بارے میں اختلاف کیا ہے جب قسم کھانے والا مر جائے؛ امام شافعی اور ابو ثور نے کہا: قسموں کے کفارے میت کے اصل مال (ترکہ) سے نکالے جائیں گے۔ اور امام ابو حنیفہ نے کہا: یہ تہائی مال میں سے ہوں گے۔ اور اسی طرح امام مالک نے کہا اگر اس نے اس کی وصیت کی ہو(1)۔

اڑتیسواں: جس نے قسم توڑی(2) درآنحالیکہ وہ مالدار تھا اور اس نے کفارہ نہیں دیا یہاں تک کہ وہ تنگ دست ہو گیا، یا قسم توڑی جب وہ تنگ دست تھا اور کفارہ نہیں دیا یہاں تک کہ وہ مالدار ہو گیا، یا قسم توڑی جب وہ غلام تھا اور اس نے کفارہ نہیں دیا یہاں تک کہ وہ آزاد ہو گیا؛ تو ان تمام صورتوں میں اعتبار کفارہ ادا کرنے کے وقت کا ہوگا نہ کہ قسم توڑنے کے وقت کا(3)۔

انتالیسواں: مسلم(4) نے ابوہریرہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ کی قسم، تم میں سے کسی کا اپنے گھر والوں کے بارے میں اپنی قسم پر اڑے رہنا، اللہ کے نزدیک اس کے لیے اس سے زیادہ گناہ کا باعث ہے کہ وہ اپنا وہ کفارہ ادا کر دے جو اللہ نے فرض کیا ہے"۔ قسم میں "لجاج" (ہٹ دھرمی) کا مطلب ہے: اس کے تقاضے پر جمے رہنا چاہے(5) اس سے تنگی اور مشقت لازم آئے، یا ایسی چیز کو چھوڑنا(6) جس میں فوری یا تاخیری فائدہ ہو؛ پس اگر ایسی

کوئی بات ہو، تو اس کے لیے بہتر یہی ہے کہ اپنی قسم توڑ دے اور کفارہ ادا کرے، اور قسم کو بہانہ نہ بنائے جیسا کہ ہم نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں ذکر کیا ہے: {وَلَا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لِأَيْمَانِكُمْ} (اور اللہ کو اپنی قسموں کے لیے آڑ نہ بناؤ)، اور آپ ﷺ نے فرمایا: "جس نے کسی بات پر قسم کھائی پھر اس نے اس کے علاوہ کسی اور چیز کو اس سے بہتر پایا، تو وہ اپنی قسم کا کفارہ ادا کرے اور وہی کرے جو بہتر ہو"(7) یعنی: جو زیادہ خیر والی ہو۔

(1) التمهيد ٢١ / ٢٥٢۔ (2) نسخوں میں ہے: "جس نے قسم کھائی"، اور "الكافي" 454/1 سے ثابت شدہ یہی ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔ (3) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "کفارہ کے وقت، نہ کہ حنث (قسم توڑنے) کے وقت"، اور (خ) اور (ظ) سے ثابت شدہ یہی ہے جو "الكافي" میں موجود عبارت کے موافق ہے۔ (4) اپنی صحیح (1655) میں، اور یہ احمد (7743) اور بخاری (6625) کے ہاں بھی ہے۔ (5) (ظ) میں ہے: "لزمہ" (اس پر لازم ہوا)۔ (6) نسخوں میں ہے: "وترک" (اور چھوڑ دیا)، اور "المفهم" 643/4 سے ثابت شدہ یہی ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔ (7) سابقہ ص 127 اور 140۔

Point 40: Muslim (1) narrated from Abu Hurairah that the Messenger of Allah (ﷺ) said: "The oath is according to the intention of the one who asks for the oath." Scholars said: This means that if an oath is obligatory for someone regarding a right claimed against him (2), and he takes the oath while intending something else, his intention will not benefit him, nor will it relieve him of the sin of that oath. This is the meaning of his saying in another Hadith: "Your oath is according to what your companion believes you to be true in," and it was narrated: "what your companion believes you in," also recorded by Muslim (3). Malik said: Whoever takes an oath for a claimant regarding a right he has over him, and makes an internal exception (4), or moves his tongue or lips, or speaks it, his exception will not benefit him; because the intention is the intention of the one for whom the oath is taken; for the oath is his right, and it is only taken according to what the judge satisfies for him, not according to the choice of the swearer; because it is being exacted from him. This is the gist of his school and saying. Point 41: The Almighty's saying: {Then whosoever finds not} means: he does not have in his possession any of these three: feeding, clothing, or freeing a slave, by consensus (5). So if he lacks these three things, he fasts. Lack occurs in two ways: either by the absence of wealth from him, or its non-existence. The first: that he is in a land other than his own. If he finds someone to lend to him, fasting is not sufficient for him. If he does not find someone to lend to him, there is a difference of opinion; it was said: he waits until he reaches his land. Ibn al-Arabi said (6): That is not mandatory for him, but rather he should expiate by fasting; because the obligation has already been established in his liability, and [the condition of] lack has been fulfilled, so there is no reason to delay the matter; thus let him expiate on the spot due to his inability to perform the three types; because of the Almighty's saying: {Then whosoever finds not}. It was said: whoever does not have any surplus beyond the capital he lives on is the one who "finds not".

(1) In his Sahih (1653): (21). (2) In Al-Mufhim 4/634 (and the text is from it): regarding a right claimed against him. (3) In his Sahih (1653): (20), and Ahmad narrated the second narration (7119). (4) In the copies: "in his oath", and what is established is from Al-Kafi 1/449, and the text is from it. (5) Al-Ishraf 1/442, and Al-Muharrar Al-Wajiz 2/232. (6) In Ahkam al-Qur'an 2/648, and what precedes it, and what will appear between brackets is from it.

बिंदु 40: मुस्लिम (1) ने अबू हुरैराह से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने फरमाया: "शपथ (कसम) उसके इरादे के अनुसार है जो शपथ मांगता है।" विद्वानों ने कहा: इसका अर्थ यह है कि यदि किसी पर उसके विरुद्ध दावा किए गए अधिकार के संबंध में शपथ लेना अनिवार्य है (2), और वह कुछ और इरादा रखते हुए शपथ लेता है, तो उसका इरादा उसे लाभ नहीं पहुँचाएगा, और न ही उसे उस शपथ के पाप से मुक्त करेगा। यही उनके दूसरे हदीस में कहे गए शब्दों का अर्थ है: "आपकी शपथ उसी पर है जिस पर आपका साथी आपको सच्चा मानता है," और रिवायत है: "जिस पर आपका साथी आपको सच मानता है," इसे मुस्लिम ने भी दर्ज किया है (3)। मलिक ने कहा: जो कोई दावेदार के लिए उसके प्रति अपने अधिकार के संबंध में शपथ लेता है, और अपने मन में कोई अपवाद रखता है (4), या अपनी जीभ या होंठ हिलाता है, या उसे बोलता है, तो उसका वह अपवाद उसे लाभ नहीं देगा; क्योंकि इरादा उस व्यक्ति का इरादा है जिसके लिए शपथ ली जाती है; क्योंकि शपथ उसका अधिकार है, और यह केवल उसी के अनुसार होती है जो न्यायाधीश उसके लिए संतुष्ट करता है, न कि कसम खाने वाले की पसंद के अनुसार; क्योंकि यह उससे वसूल की जा रही है। यह उनके मत और कथन का निचोड़ है। बिंदु 41: सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर जिसे न मिले} का अर्थ है: उसके पास सर्वसम्मति (5) से इन तीनों में से कोई भी नहीं है: भोजन कराना, कपड़े पहनाना, या दास को मुक्त करना। इसलिए यदि उसके पास ये तीन चीजें नहीं हैं, तो वह उपवास (रोज़ा) रखे। कमी दो तरह से होती है; या तो: धन की उससे अनुपस्थिति से, या उसके अस्तित्वहीन होने से। पहला: यह कि वह अपने देश के अलावा किसी और देश में हो। यदि उसे कोई उधार देने वाला मिल जाता है, तो उसके लिए उपवास पर्याप्त नहीं है। यदि उसे उधार देने वाला नहीं मिलता है, तो इसमें मतभेद है; कहा गया: वह अपने देश पहुँचने तक प्रतीक्षा करे। इब्न अल-अरबी (6) ने कहा: यह उसके लिए अनिवार्य नहीं है, बल्कि वह उपवास के माध्यम से प्रायश्चित (कफ़्फ़ारा) करे; क्योंकि दायित्व पहले ही उसकी जिम्मेदारी में तय हो चुका है, और कमी [की शर्त] पूरी हो चुकी है, इसलिए मामले में देरी करने का कोई कारण नहीं है; अतः वह तीनों प्रकारों में असमर्थता के कारण उसी स्थान पर प्रायश्चित करे; क्योंकि सर्वशक्तिमान का कथन है: {फिर जिसे न मिले}। कहा गया: जिसके पास उस पूंजी के अलावा कोई अतिरिक्त धन नहीं है जिस पर वह जीवित रहता है, वही वह है जिसे "नहीं मिला"।

(1) उनके सहीह (1653): (21) में। (2) अल-मुफहिम 4/634 में (और पाठ उसी से है): उस अधिकार के संबंध में जिसका उस पर दावा किया गया है। (3) उनके सहीह (1653): (20) में, और अहमद ने दूसरी रिवायत (7119) पेश की। (4) प्रतियों में: "अपनी शपथ में", और जो स्थापित है वह अल-काफी 1/449 से है, और पाठ उसी से है। (5) अल-इशराफ 1/442, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/232। (6) अहकाम अल-कुरान 2/648 में, और उससे पहले जो है, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उसी से है।

نکتہ ۴۰: مسلم (۱) نے ابوہریرہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "قسم اس کی نیت پر ہے جو قسم لے رہا ہے"۔ علماء نے کہا: اس کا مطلب یہ ہے کہ جس پر کسی حق کے سلسلے میں قسم واجب ہو گئی ہو جس کا اس پر دعویٰ کیا گیا ہو (۲)، اور وہ کچھ اور نیت کر کے قسم کھائے، تو اس کی نیت اسے فائدہ نہیں دے گی، اور نہ ہی اسے اس قسم کے گناہ سے باہر نکالے گی۔ یہی ان کے دوسری حدیث میں کہے گئے اس قول کا مطلب ہے: "تمہاری قسم اس بات پر ہے جس پر تمہارا ساتھی تمہیں سچا سمجھتا ہے"، اور روایت ہے: "جس پر تمہارا ساتھی تمہیں سچ مانتا ہے"، اسے مسلم نے بھی نقل کیا ہے (۳)۔ امام مالک نے فرمایا: جو شخص اپنے مطالبہ کرنے والے کے حق میں قسم کھائے جو اس پر واجب ہے، اور اپنے دل میں کوئی استثنیٰ (۴) کر لے، یا اپنی زبان یا ہونٹ ہلائے، یا اسے بولے، تو اسے اس کا یہ استثنیٰ فائدہ نہیں دے گا؛ کیونکہ نیت اس کی نیت ہے جس کے لیے قسم کھائی جا رہی ہے؛ کیونکہ قسم اس کا حق ہے، اور یہ صرف اسی کے مطابق ہوتی ہے جو قاضی اس کے لیے پورا کرتا ہے، نہ کہ قسم کھانے والے کے اختیار پر؛ کیونکہ یہ اس سے وصول کی جا رہی ہے۔ یہ ان کے مذہب اور قول کا خلاصہ ہے۔ نکتہ ۴۱: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَمَن لَّمْ يَجِدْ﴾ (پھر جسے نہ ملے) اس کا مطلب ہے: اجماع (۵) کے مطابق اسے اپنی ملکیت میں ان تینوں میں سے کوئی چیز نہ ملے؛ یعنی کھانا کھلانا، کپڑے پہنانا یا غلام آزاد کرنا۔ پس جب یہ تینوں چیزیں نہ ہوں تو وہ روزہ رکھے۔ عدم (نہ ہونا) دو طرح سے ہوتا ہے؛ یا تو: مال کی اس سے غیبت (موجود نہ ہونے) کی وجہ سے، یا اس کے بالکل نہ ہونے کی وجہ سے۔ پہلی صورت: یہ کہ وہ اپنے شہر کے علاوہ کسی اور شہر میں ہو، اگر اسے کوئی قرض دینے والا مل جائے تو اس کے لیے روزہ کافی نہیں ہوگا، اور اگر اسے قرض دینے والا نہ ملے تو اس میں

اختلاف ہے؛ کہا گیا ہے: وہ اپنے شہر تک انتظار کرے؛ ابن العربی (۶) نے کہا: یہ اس پر لازم نہیں ہے بلکہ وہ روزے کے ذریعے کفارہ ادا کرے؛ کیونکہ وجوب اس کے ذمہ میں طے ہو چکا ہے، اور [عدم کی شرط] پوری ہو چکی ہے، لہٰذا معاملے میں تاخیر کی کوئی وجہ نہیں، پس وہ تینوں اقسام سے عاجزی کی وجہ سے اسی جگہ کفارہ ادا کرے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿فَمَن لَّمْ يَجِدْ﴾۔ اور کہا گیا: جس کے پاس اس اصل مال سے زائد کچھ نہ ہو جس پر وہ زندگی بسر کرتا ہے، تو وہی ہے جسے "نہیں ملا"۔

(۱) اپنی صحیح (۱۶۵۳) میں: (۲۱)۔ (۲) المفہم ۴/ ۶۳۴ میں (اور عبارت اسی کی ہے): اس حق میں جس کا اس پر دعویٰ کیا گیا ہو۔ (۳) اپنی صحیح (۱۶۵۳) میں: (۲۰)، اور احمد نے دوسری روایت (۷۱۱۹) نکالی۔ (۴) نسخوں میں ہے: "اپنی قسم میں"، اور ثابت شدہ الکافی ۱/ ۴۴۹ سے ہے، اور عبارت اسی کی ہے۔ (۵) الإشراف ۱/ ۴۴۲، اور المحرر الوجیز ۲/ ۲۳۲۔ (۶) أحکام القرآن ۲/ ۶۴۸ میں، اور جو اس سے پہلے ہے، اور جو بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 89 152

It was said: He is the one who has nothing but his daily food for the day and night, and has no surplus to feed others. This was the view of Al-Shafi'i, and Al-Tabari chose it (1), and it is the school of Malik and his companions. It was narrated from Ibn al-Qasim: Whoever has a surplus from his daily expenses should not fast; Ibn al-Qasim said in the book of Ibn Mizyan (2): If the person who broke the oath has a surplus from his daily food, he should feed (others), unless he fears hunger, or is in a land where no one shows compassion to him (3). Abu Hanifa said: If he does not possess the minimum amount (nisab), then he is considered not to have found [the means]. Ahmad and Ishaq said: If he has his daily food for the day and night (4), he should feed from what is surplus to it. Abu Ubayd said: If he has his daily food for the day and night [for himself] and his family, and clothing sufficient for them, and then after that possesses wealth equal to the amount of the expiation, then in our view, he has found [the means]. Ibn al-Mundhir said (5): Abu Ubayd's statement is good. The forty-second point: His saying, Exalted is He: {so fasting for three days}. Ibn Mas'ud read it: {consecutively} (6), so the absolute is restricted by it. This was the view of Abu Hanifa and al-Thawri (7), and it is one of the two views of al-Shafi'i. Al-Muzani chose it by analogy to the fasting for the expiation of zihar, and in consideration of the reading of Abdullah (8).

(1) In his Tafsir 8/651, and the author quoted it from him via Ibn al-Arabi in Ahkam al-Qur'an 2/648. (2) Yahya bin Zakariya bin Ibrahim bin Mizyan, originally from Toledo, moved to Cordoba, traveled to the East, and narrated Al-Muwatta from Mutarrif bin Abdullah and from Habib, the scribe of Malik. He died in the year (259 AH). Al-Dibaj al-Mudhahhab 2/361. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/232. (4) In (D), (Z), and (M): food of a day and a night, and what is established is from (Kh) and (Zha), which is consistent with what is in Al-Ishraf 1/442, and the speech is from him, and what will come between brackets is from him. (5) In Al-Ishraf 1/443. (6) Narrated by Al-Tabari 8/652-653 from Ibn Mas'ud and Ubay (may Allah be pleased with them). (7) Ahmad, Ishaq, Abu Ubayd, and Abu Thawr also said it, and it was narrated from Ata, Mujahid, Ikrima, and al-Nakha'i. Al-Ishraf 1/444. (8) Mukhtasar al-Muzani on the margin of al-Umm 5/229-230, except that al-Muzani, may Allah have mercy on him, limited his choice of succession to analogy with the expiation of zihar, and did not mention the reading of Abdullah.

सूरह अल-माएदा: आयत 89 152

कहा गया है: वह वह है जिसके पास अपने दिन और रात के भोजन के अलावा कुछ नहीं है, और उसके पास खिलाने के लिए कोई अतिरिक्त नहीं है। अल-शाफ़ई ने यही कहा है, और अल-तबरी ने इसे चुना है (1), और यह मालिक और उनके साथियों का मत है। इब्न अल-क़ासिम से रिवायत है: जिसके पास अपने दैनिक खर्च से अधिक हो, उसे उपवास (रोज़ा) नहीं रखना चाहिए; इब्न अल-क़ासिम ने इब्न मिज़्यान की किताब (2) में कहा: यदि शपथ तोड़ने वाले के पास अपने दिन के भोजन से अधिक है, तो उसे (दूसरों को) खिलाना चाहिए, सिवाय इसके कि उसे भूख का डर हो, या वह किसी ऐसे देश में हो जहाँ उसके प्रति कोई दया न दिखाई जाती हो (3)। अबू हनीफा ने कहा: यदि उसके पास निसाब (न्यूनतम राशि) नहीं है; तो वह इसे पाने वाला नहीं माना जाएगा। अहमद और इसहाक ने कहा: यदि उसके पास अपने दिन और रात का भोजन है (4), तो वह उससे जो अतिरिक्त है, उसे खिलाए। अबू उबैद ने कहा: यदि उसके पास अपने और अपने परिवार के लिए दिन और रात का भोजन है, और उनके लिए पर्याप्त कपड़े हैं, और उसके बाद वह कफ़्फ़ारे (प्रायश्चित) की मात्रा के बराबर धन का मालिक है, तो हमारे विचार में वह इसे पाने वाला है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा (5): अबू उबैद का कथन उत्तम है। बयालीसवाँ बिंदु: अल्लाह तआला का कथन: {तो तीन दिन के उपवास (रोजे)}। इब्न मसूद ने इसे {लगातार} (6) पढ़ा है, इसलिए इसे मुतलक़ (सामान्य) को प्रतिबंधित किया जाएगा, और यही अबू हनीफा और अल-थौरी का मत है (7), और यह अल-शाफ़ई के दो कथनों में से एक है। अल-मुज़नी ने इसे ज़िहार के कफ़्फ़ारे में उपवास पर कयास (अनुमान) करते हुए चुना, और अब्दुल्ला की क़िरात (पढ़ने के तरीके) को ध्यान में रखते हुए (8)।

(1) उनकी तफ़सीर 8/651 में, और लेखक ने इसे इब्न अल-अरबी के माध्यम से अहकाम अल-क़ुरआन 2/648 में उनसे उद्धृत किया है। (2) याह्या बिन ज़कारिया बिन इब्राहिम बिन मिज़्यान, मूल रूप से टोलेडो से थे, कोर्डोबा चले गए, पूर्व की यात्रा की, और मुतर्रिफ बिन अब्दुल्ला और मालिक के लेखक हबीब से अल-मुवत्ता की रिवायत की। उनकी मृत्यु वर्ष (259 हिजरी) में हुई। अल-दीबाज अल-मुज़हब 2/361। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/232। (4) (द), (ज़) और (म) में: एक दिन और एक रात का भोजन, और (ख़) और (ज़ा) से जो सिद्ध है, वह अल-इशराफ़ 1/442 में जो है उसके अनुरूप है, और भाषण उन्हीं का है, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उन्हीं का है। (5) अल-इशराफ़ 1/443 में। (6) अल-तबरी 8/652-653 ने इब्न मसूद और उबय (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से इसे उद्धृत किया है। (7) अहमद, इसहाक, अबू उबैद और अबू थौर ने भी यही कहा है, और

अता, मुजाहिद, इक्रमा और अल-नखई से रिवायत है। अल-इशराफ़ 1/444। (8) मुख़्तसर अल-मुज़नी, अल-उम्म 5/229-230 के हाशिए पर, सिवाय इसके कि अल-मुज़नी (अल्लाह उन पर दया करे) ने उत्तराधिकार के अपने चुनाव को ज़िहार के कफ़्फ़ारे पर कयास तक ही सीमित रखा, और अब्दुल्ला की क़िरात का उल्लेख नहीं किया।

سورة المائدہ: آیت ۸۹ ۱۵۲

اور کہا گیا: وہ وہ ہے جس کے پاس اپنے دن اور رات کی خوراک کے سوا کچھ نہ ہو، اور اس کے پاس کھلانے کے لیے کوئی زائد شے نہ ہو۔ امام شافعی نے یہی فرمایا ہے، اور طبری نے اسے اختیار کیا ہے (۱)، اور یہی امام مالک اور ان کے اصحاب کا مسلک ہے۔ اور ابن القاسم سے مروی ہے: کہ جس کے پاس اپنے دن کے اخراجات سے زائد بچ جائے تو وہ روزہ نہ رکھے؛ ابن القاسم نے ابن مزین کی کتاب (۲) میں کہا ہے: کہ اگر قسم توڑنے والے کے پاس اپنے دن کی خوراک سے زائد ہو تو وہ کھلائے، سوائے اس کے کہ اسے بھوک کا ڈر ہو، یا وہ ایسے شہر میں ہو جہاں اس پر کوئی مہربانی نہ کی جاتی ہو (۳)۔ اور امام ابو حنیفہ نے فرمایا: جب اس کے پاس نصاب نہ ہو؛ تو وہ پانے والا نہیں ہے۔ اور احمد اور اسحاق نے فرمایا: جب اس کے پاس اپنے دن اور رات کی خوراک ہو (۴)، تو جو اس سے زائد ہو وہ کھلائے۔ اور ابو عبید نے فرمایا: جب اس کے پاس اپنے اور اپنے اہل و عیال کے لیے دن اور رات کی خوراک ہو، اور ان کے لیے کافی لباس ہو، پھر اس کے بعد وہ کفارے کی مقدار کے برابر مال کا مالک ہو، تو وہ ہمارے نزدیک پانے والا ہے۔ ابن المنذر نے کہا (۵): ابو عبید کی بات اچھی ہے۔ بیالیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ﴾ (پس تین دن کے روزے)۔ اسے ابن مسعود نے ﴿متتابعات﴾ (پیہم) (۶) پڑھا ہے، پس اس سے مطلق کو مقید کیا جائے گا، اور امام ابو حنیفہ اور ثوری نے یہی فرمایا ہے (۷)، اور یہ امام شافعی کے دو اقوال میں سے ایک ہے، اور اسے مزنی نے کفارہ ظہار میں روزے پر قیاس کرتے ہوئے اختیار کیا ہے، اور عبداللہ (بن مسعود) کی قرات کا اعتبار کرتے ہوئے (۸)۔

(۱) اپنی تفسیر ۸/۶۵۱ میں، اور مصنف نے اسے ابن العربی کے واسطے سے احکام القرآن ۲/۶۴۸ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۲) یحییٰ بن زکریا بن ابراہیم بن مزین، ان کی اصل طلیطلہ سے

ہے، قرطبہ منتقل ہوئے، مشرق کا سفر کیا، اور مطرف بن عبداللہ اور مالک کے کاتب حبیب سے موطا کی روایت کی، ۲۵۹ھ میں وفات پائی۔ الدیباج المذہب ۲/۳۶۱۔ (۳) المحرر الوجیز ۲/۲۳۲۔ (۴) (د)، (ز) اور (م) میں: ایک دن اور رات کی خوراک، اور (خ) اور (ظ) سے جو ثابت ہے، وہ الاشراف ۱/۴۴۲ کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۵) الاشراف ۱/۴۴۳ میں۔ (۶) اسے طبری ۸/۶۵۲-۶۵۳ نے ابن مسعود اور ابی رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (۷) اور اسے احمد، اسحاق، ابو عبید اور ابو ثور نے بھی کہا ہے، اور عطا، مجاہد، عکرمہ اور نخعی سے مروی ہے۔ الاشراف ۱/۴۴۴۔ (۸) مختصر المزنی، الام ۵/۲۲۹-۲۳۰ کے حاشیہ پر، سوائے اس کے کہ مزنی رحمہ اللہ نے پے در پے ہونے کے اپنے اختیار میں کفارہ ظہار پر قیاس کرنے پر اکتفا کیا، اور عبداللہ کی قرات کا ذکر نہیں کیا۔

Malik and Al-Shafi'i, in his other opinion, said: separation (not consecutive days) is sufficient; because sequence is a characteristic that is not mandatory except by an explicit text (nass) or an analogy to an explicit text, and both are absent (1). The forty-third: Whoever breaks their fast on a day of fasting out of forgetfulness; Malik said: they must make it up (qada'). Al-Shafi'i said: they do not have to make it up (2). Based on what was previously explained regarding fasting in Surah "Al-Baqarah" (3). The forty-fourth: This expiation (kaffarah) that Allah has stipulated is mandatory for a free Muslim by consensus. They differed regarding what is mandatory for a slave if they break an oath (hanath), so Sufyan al-Thawri, al-Shafi'i, and the people of opinion (Ashab al-Ra'y) said: he only has to fast, and nothing else is sufficient for him. And opinions differed from Malik (4); Ibn Nafi' reported from him that he said: The slave does not expiate by manumission (freeing a slave); because he does not have loyalty (wala'), but he expiates by charity if his master permits him. The most correct view is that he should fast. Ibn al-Qasim reported from him that he said: If he feeds or clothes with the permission of the master, it is not clear, and there is something in my heart about it (5). The forty-fifth: Allah's saying: {That is the expiation for your oaths} means: covering your oaths. "I expiated the thing" means: I covered and hid it, and it was mentioned previously (6). There is no dispute that this expiation is for an oath taken in the name of Allah the Almighty. Some of the Tabi'un went so far as to say that the expiation of an oath is to do the good deed that one swore not to do. Ibn Majah titled a chapter in his Sunan: "Whoever said: Its expiation is leaving it": Ali bin Muhammad narrated to us, Abdullah bin Numayr narrated to us, from Harithah bin Abi al-Rijal, from Amrah, from Aisha, she said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "Whoever swore in..." (7)

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 649/2. (2) It was also said by Abu Thawr, the people of opinion, and Ibn al-Mundhir. Al-Ishraf 445/1. (3) 199/3. (4) In (M): And Malik's opinion on it differed. (5) Al-Ishraf 1/446-447, and the narration of Ibn al-Qasim from Malik in Al-Mudawwanah 118/2. (6) 280/1. (7) In the manuscripts: "ala" (on), and what is established is from (M), which corresponds to what is in Sunan Ibn Majah.

१५३ सूरह अल-माईदाह, आयत ८९

मलिक और शाफ़ी ने अपनी दूसरी राय में कहा: अंतराल (लगातार न होना) पर्याप्त है; क्योंकि निरंतरता एक ऐसा गुण है जो केवल स्पष्ट पाठ (नस) या स्पष्ट पाठ के सादृश्य (क़ियास) के बिना अनिवार्य नहीं है, और दोनों ही अनुपस्थित हैं (१)। तैंतालीसवाँ: जो कोई उपवास के दिनों में भूलवश अपना उपवास तोड़ देता है; मलिक ने कहा: उसे इसकी कज़ा करनी होगी। शाफ़ी ने कहा: उसे कज़ा करने की ज़रूरत नहीं है (२)। जैसा कि "अल-बक़रह" (३) में उपवास के संबंध में पहले बताया जा चुका है। चवालीसवाँ: यह कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) जिसे अल्लाह ने निर्धारित किया है, आम सहमति से एक स्वतंत्र मुसलमान के लिए अनिवार्य है। वे इस बात पर असहमत थे कि यदि कोई गुलाम अपनी कसम तोड़ दे तो उस पर क्या अनिवार्य है। सुफियान अल-थौरी, शाफ़ी और अहल-ए-राय (राय वाले लोग) का कहना था: उसे केवल रोज़ा रखना है, और इसके अलावा कुछ भी पर्याप्त नहीं है। और मलिक (४) से अलग-अलग राय मिली हैं; इब्न नाफ़े ने उनसे उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: गुलाम दासमुक्ति (गर्दन आज़ाद करने) द्वारा कफ़्फ़ारा नहीं देता; क्योंकि उसके पास वला (वफादारी/संरक्षण) नहीं होता, लेकिन यदि उसका मालिक अनुमति दे तो वह दान (सदक़ा) द्वारा कफ़्फ़ारा दे सकता है। सबसे सही राय यह है कि वह रोज़ा रखे। इब्न अल-क़ासिम ने उनसे उल्लेख किया कि उन्होंने कहा: यदि वह मालिक की अनुमति से खाना खिलाता है या कपड़े पहनाता है, तो यह स्पष्ट नहीं है, और मेरे मन में इसके बारे में कुछ संदेह है (५)। पैंतालीसवाँ: अल्लाह का कथन: {यह तुम्हारी कसमों का कफ़्फ़ारा है} यानी: तुम्हारी कसमों को ढंकना। "मैंने चीज़ का कफ़्फ़ारा दिया" का अर्थ है: मैंने इसे ढंक दिया और छुपा दिया, और यह पहले उल्लेख किया गया है (६)। इस बात में कोई विवाद नहीं है कि यह कफ़्फ़ारा अल्लाह तआला के नाम पर ली गई कसम के लिए है। कुछ ताबिईन की राय थी कि कसम का कफ़्फ़ारा वह अच्छा काम करना है जिसे न करने की कसम खाई गई थी। इब्न माजा ने अपनी सुनन में एक अध्याय बनाया: "जिसने कहा: इसका कफ़्फ़ारा इसे छोड़ देना है": हमसे अली बिन मुहम्मद ने बयान किया, हमसे अब्दुल्ला बिन नुमैर ने बयान किया, हारिसा बिन अबी अल-रिजाल से, अमरा से, आयशा से, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिसने कसम खाई..." (७)

---

(१) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी २/६४९ द्वारा। (२) इसे अबू थौर, अहल-ए-राय और इब्न अल-मुन्ज़िर ने भी कहा है। अल-इशराफ़ १/४४५। (३) ३/१९९। (४) (म) में: और इसमें मलिक की राय अलग-अलग थी। (५) अल-इशराफ़ १/४४६-४४७, और अल-मुदव्वनाह २/११८ में मलिक से इब्न अल-

क़ासिम का विवरण। (६) १/२८०। (७) पांडुलिपियों में: "अला" (पर), और जो स्थापित है वह (म) से है, जो सुनन इब्न माजा में है।

۱۵۳ سورہ المائدہ، آیت ۸۹

اور امام مالک اور امام شافعی نے اپنے دوسرے قول میں فرمایا: (روزوں میں) تفریق (جدا جدا رکھنا) جائز ہے؛ اس لیے کہ تسلسل (پہ در پہ ہونا) ایک ایسی صفت ہے جو نص (واضح حکم) یا منصوص علیہ پر قیاس کے بغیر واجب نہیں ہوتی، اور یہ دونوں مفقود ہیں (۱)۔ تینتالیسویں بات: جس نے روزوں کے دنوں میں سے کسی دن بھول کر روزہ افطار کر لیا؛ تو امام مالک نے فرمایا: اس پر قضا لازم ہے۔ اور امام شافعی نے فرمایا: اس پر قضا نہیں ہے (۲)۔ جیسا کہ سورہ "بقرہ" (۳) میں روزے کے بیان میں گزر چکا ہے۔ چوالیسویں بات: یہ کفارہ جس کی اللہ تعالیٰ نے صراحت فرمائی ہے، اتفاقِ رائے سے آزاد مسلمان پر لازم ہے، اور انہوں نے اس بات میں اختلاف کیا ہے کہ اگر کوئی غلام اپنی قسم توڑ دے (حنث کر لے) تو اس پر کیا واجب ہے، چنانچہ سفیان ثوری، امام شافعی اور اصحابِ رائے کہتے تھے: اس پر سوائے روزے کے اور کچھ نہیں ہے، اس کے علاوہ کچھ بھی اسے کفایت نہیں کرے گا۔ اور اس بارے میں امام مالک (۴) سے اختلاف منقول ہے؛ ابن نافع نے ان سے حکایت کی ہے کہ انہوں نے فرمایا: غلام گردن آزاد کرنے کے ذریعے کفارہ نہیں دے گا؛ کیونکہ اس کے لیے "ولاء" نہیں ہوتا، لیکن اگر اس کا آقا اسے اجازت دے دے تو وہ صدقہ کے ذریعے کفارہ دے سکتا ہے؛ اور زیادہ درست بات یہ ہے کہ وہ روزہ رکھے۔ اور ابن القاسم نے ان سے حکایت کی ہے کہ انہوں نے فرمایا: اگر اس نے آقا کی اجازت سے کھلایا یا پہنایا تو یہ واضح نہیں ہے، اور میرے دل میں اس کے بارے میں کچھ (تردد) ہے (۵)۔ پینتالیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ذَٰلِكَ كَفَّارَةُ أَيْمَانِكُمْ﴾ یعنی: تمہاری قسموں کا چھپانا؛ اور میں نے چیز کو "کفرت" کیا، یعنی اسے ڈھانپ دیا اور چھپا دیا، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۶)۔ اور اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ یہ کفارہ اللہ تعالیٰ کی قسم کھانے کی صورت میں ہے، اور بعض

تابعین اس طرف گئے ہیں کہ قسم کا کفارہ اس نیک کام کا کرنا ہے جس کے نہ کرنے پر قسم کھائی گئی ہو۔ اور ابن ماجہ نے اپنی سنن میں یہ باب باندھا ہے: "جس نے کہا: اس کا کفارہ اسے چھوڑ دینا ہے": ہمیں علی بن محمد نے بیان کیا، ہمیں عبداللہ بن نمیر نے حارثہ بن ابی الرجال سے، انہوں نے عمرہ سے، انہوں نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی، انہوں نے فرمایا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے (کسی گناہ کی) قسم کھائی..." (۷)

---

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۶۴۹/۲۔ (۲) اور یہی قول ابو ثور، اصحابِ رائے اور ابن المنذر کا بھی ہے۔ الاشراف ۴۴۵/۱۔ (۳) ۱۹۹/۳۔ (۴) (م) نسخے میں ہے: اور اس میں امام مالک کا قول مختلف ہے۔ (۵) الاشراف ۴۴۶/۱ - ۴۴۷، اور المدونہ ۱۱۸/۲ میں ابن القاسم کی امام مالک سے روایت۔ (۶) ۲۸۰/۱۔ (۷) خطی نسخوں میں ہے: "علی"، اور جو (م) میں ثابت ہے وہی سنن ابن ماجہ کے مطابق ہے۔

...severing of kinship ties, or in matters that are not proper, then his piety consists in not fulfilling it (1). And it is narrated on the authority of Amr ibn Shu'ayb, from his father, from his grandfather: That the Prophet ﷺ said: "Whoever takes an oath and then sees something else to be better than it, let him abandon it; for abandoning it is its expiation" (2). I say: This is supported by the story of Al-Siddiq (may Allah be pleased with him) when he swore not to eat food, and his wife swore not to eat until he ate, and the guest - or guests - swore not to eat - or they would not eat - until he ate. Abu Bakr said: "This was from Satan," so he called for food and ate, and they ate. Al-Bukhari recorded it (3). Muslim added: He said: "When morning came, he went to the Prophet ﷺ and said: 'O Messenger of Allah, they were righteous and I broke my oath.' He said: So he informed him; he said: 'Rather, you are the most righteous and the best of them.' He said: And no expiation was reported to me" (4). Forty-sixth: They differed regarding the expiation for an oath other than one sworn by Allah, Almighty and Majestic. Malik said: Whoever swears by the charity of his wealth, he should give out a third of it. Al-Shafi'i said: He must perform the expiation for an oath. This was also said by Ishaq and Abu Thawr, and it is narrated from Umar and Aisha (may Allah be pleased with them both). Al-Sha'bi, 'Ata', and Tawus said: There is nothing due from him (5).

---

(1) Sunan Ibn Majah (2110). Al-Busayri said in Misbah al-Zujajah 1/361: "This is a weak chain of narration due to the weakness of Harithah ibn Abi al-Rijal, whose weakness is agreed upon. Al-Dhahabi said in Al-Mizan 1/446: 'Ahmad and Ibn Ma'in weakened him.' Al-Nasa'i said: 'Discarded (Matruk).' Al-Bukhari said: 'A rejected (Munkar) narrator of Hadith; no one relied on him.'" (2) Sunan Ibn Majah (2111). It is also recorded by Ahmad (6736), Abu Dawood (3274), and Al-Bayhaqi 10/33. Al-Bayhaqi mentioned that the phrase "for abandoning it is its expiation" is an addition that contradicts authentic narrations. Al-Hafiz said in Al-Fath 11/617: "Abu Dawood pointed out its weakness and said: 'All the Hadiths say: Let him expiate for his oath, except for something insignificant...' See the rest of Al-Hafiz's words there. Al-Khattabi said in Ma'alim al-Sunan 4/49: 'Authentic reports from the Messenger of Allah ﷺ have stated that expiation is mandatory for whoever breaks his oath, which is the Hadith of Abd al-Rahman ibn Samurah, the Hadith of Abu Musa al-Ash'ari, and the Hadith of Abu Hurayrah.'" (3) In his Sahih (6140), and it is with Ahmad (1702) and Muslim (2057). (4) Sahih Muslim (2057): (177). Al-Nawawi said in his commentary on Sahih Muslim 14/22: "His saying: 'And no expiation was reported to me' means: It did

not reach me that he expiated before breaking the oath. As for the obligation of expiation, there is no disagreement about it." (5) See the elaboration of this issue and the sayings of the Imams regarding it in Al-Ishraf 1/412-415, and Al-Istidhkhar 15/103.

१५४ सूरह अल-मायदा: आयत ८९

...रिश्तेदारी तोड़ना, या उन बातों में जो उचित नहीं हैं, तो उसकी नेकी इसी में है कि वह उसे पूरा न करे(1)। और अम्र इब्न शुऐब से उनके पिता के माध्यम से उनके दादा से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "जिसने किसी बात की कसम खाई, फिर उसके अलावा किसी दूसरी बात को उससे बेहतर पाया, तो उसे छोड़ दे; क्योंकि उसे छोड़ देना ही उसका कफ्फारा (प्रायश्चित) है" (2)। मैं कहता हूँ: इसका समर्थन सिद्दीक़ (अबू बक्र) के किस्से से होता है जब उन्होंने खाना न खाने की कसम खाई थी, और उनकी पत्नी ने कसम खाई थी कि जब तक वह नहीं खाएंगे वह भी नहीं खाएंगी, और मेहमान - या मेहमानों - ने कसम खाई कि वे तब तक नहीं खाएंगे जब तक वह नहीं खाएंगे। अबू बक्र ने कहा: "यह शैतान की तरफ से था," फिर उन्होंने खाना मँगवाया और खाया, और उन सबने भी खाया। इसे बुखारी ने उद्धृत किया है (3)। मुस्लिम ने आगे कहा: उन्होंने कहा: जब सुबह हुई, तो वह नबी ﷺ के पास गए और कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, वे लोग तो नेक रहे और मैंने अपनी कसम तोड़ दी। उन्होंने कहा: तो उन्होंने उन्हें बताया; उन्होंने फरमाया: "बल्कि तुम उनमें सबसे ज्यादा नेक और सबसे बेहतर हो।" उन्होंने कहा: और मुझे किसी कफ्फारे की खबर नहीं मिली (4)। छियालीसवां मसला: अल्लाह के अलावा किसी और चीज़ की कसम खाने के कफ्फारे के बारे में मतभेद है। मालिक ने कहा: जिसने अपनी संपत्ति के दान (सदका) की कसम खाई, वह उसका एक तिहाई हिस्सा निकाल दे। शाफ़ई ने कहा: उस पर कसम का कफ्फारा है। यही बात इसहाक और अबू थौर ने भी कही है, और यह उमर और आयशा (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से भी वर्णित है। शा'बी, अता और ताऊस ने कहा: उस पर कुछ भी अनिवार्य नहीं है (5)।

---

(1) सुनन इब्न माजह (2110), अल-बुसैरी ने मिस्बाह अल-जुजाजह 361/1 में कहा: यह सनद (रिवायत की श्रृंखला) हारिथह इब्न अबी अल-रिजाल की कमजोरी के कारण कमजोर है, जिसकी कमजोरी पर सहमति है। अल-धहाबी ने अल-मीज़ान 446/1 में कहा: अहमद और इब्न मुईन ने उसे कमजोर बताया। अल-नसाई ने कहा: परित्यक्त (मतरूक)। अल-बुखारी ने कहा: मुनकर अल-हदीस (अस्वीकार्य हदीस वाला), किसी ने उस पर भरोसा नहीं किया। (2) सुनन इब्न माजह (2111)। यह अहमद (6736), अबू दाऊद (3274) और अल-बैहकी 10/33 के पास भी है। अल-बैहकी ने उल्लेख किया कि उनका यह कहना: "उसे छोड़ देना ही उसका कफ्फारा है" एक ऐसी वृद्धि है जो सही रिवायतों के विपरीत है। अल-हाफिज़ ने अल-फतह 611/11 में कहा: अबू दाऊद ने इसकी कमजोरी की ओर इशारा किया और कहा: सभी हदीसें "उसे अपनी कसम का कफ्फारा देना चाहिए" कहती

हैं, सिवाय कुछ महत्वहीन बातों के.. वहाँ अल-हाफिज़ की पूरी बात देखें। अल-खत्ताबी ने मआलिम अल-सुनन 49/4 में कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ से साबित रिवायतें बताती हैं कि जो अपनी कसम तोड़ता है उस पर कफ्फारा अनिवार्य है, और वह अब्दुर्रहमान इब्न समुरा की हदीस, अबू मूसा अल-अशअरी की हदीस और अबू हुरैरा की हदीस है। (3) अपनी सहीह (6140) में, और यह अहमद (1702) और मुस्लिम (2057) के पास है। (4) सहीह मुस्लिम (2057): (177)। अल-नवावी ने सहीह मुस्लिम की अपनी व्याख्या 22/14 में कहा: उनका कहना: "और मुझे किसी कफ्फारे की खबर नहीं मिली" का अर्थ है: मुझे यह नहीं पहुँचा कि उन्होंने कसम तोड़ने से पहले कफ्फारा दिया था। जहाँ तक कफ्फारे की अनिवार्यता का सवाल है, इसमें कोई मतभेद नहीं है। (5) इस मसले के विस्तार और इसमें इमामों के कथनों के लिए देखें अल-इशराफ 1/412-415, और अल-इस्तिदकार 15/103।

١٥٤ سورة المائدہ: آیت ٨٩

...قطع رحمی، یا ان امور میں جو مناسب نہ ہوں، تو اس کی نیکی یہی ہے کہ اسے پورا نہ کرے (1)۔ اور عمرو بن شعیب سے، اپنے والد سے، اپنے دادا سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جس نے کسی بات پر قسم کھائی، پھر اس کے علاوہ کسی اور چیز کو اس سے بہتر پایا، تو اسے چھوڑ دے؛ کیونکہ اس کا چھوڑ دینا ہی اس کا کفارہ ہے" (2)۔ میں کہتا ہوں: اس کی تائید صدیقؓ کے قصے سے ہوتی ہے جب انہوں نے کھانا نہ کھانے کی قسم کھائی تھی، اور ان کی بیوی نے قسم کھائی کہ وہ تب تک نہیں کھائیں گی جب تک وہ نہ کھائیں، اور مہمان - یا مہمانوں - نے قسم کھائی کہ وہ تب تک نہیں کھائیں گے جب تک وہ نہ کھائیں۔ تو ابوبکر نے کہا: "یہ شیطان کی طرف سے تھا،" پھر کھانا منگوایا اور کھایا، اور ان سب نے بھی کھایا۔ اسے بخاری نے روایت کیا ہے (3)۔ اور مسلم نے اضافہ کیا: انہوں نے کہا: جب صبح ہوئی تو وہ نبی ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور عرض کی: اے اللہ کے رسول، وہ لوگ تو نیک رہے اور میں نے اپنی قسم توڑ دی۔ آپ ﷺ نے فرمایا: تو انہوں نے آپ کو بتایا؛ آپ ﷺ نے فرمایا: "بلکہ تم ان میں سب سے زیادہ نیک اور سب سے بہتر ہو۔" انہوں نے کہا: اور مجھے کسی کفارہ کی اطلاع نہیں ملی (4)۔

چھیاسواں مسئلہ: اللہ عزوجل کے علاوہ کسی اور چیز کی قسم کھانے کے کفارہ کے بارے میں اختلاف پایا جاتا ہے۔ امام مالک نے فرمایا: جس نے اپنے مال کے صدقہ کی قسم کھائی، وہ اس کا تہائی حصہ نکال دے۔ امام شافعی نے فرمایا: اس پر قسم کا کفارہ ہے۔ یہی بات اسحاق اور ابوثور نے بھی کہی ہے، اور یہ حضرت عمر اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہما سے مروی ہے۔ شعبی، عطا اور طاوس نے فرمایا: اس پر کچھ بھی واجب نہیں ہے (5)۔

(1) سنن ابن ماجہ (2110)، بوصیری نے مصباح الزجاجہ 361/1 میں کہا: یہ سند حارثہ بن ابی الرجال کی کمزوری کی وجہ سے ضعیف ہے، جس کے ضعیف ہونے پر اتفاق ہے۔ ذہبی نے المیزان 446/1 میں کہا: احمد اور ابن معین نے اسے ضعیف قرار دیا۔ نسائی نے کہا: متروک۔ بخاری نے کہا: منکر الحدیث، کسی نے اس پر اعتماد نہیں کیا۔ (2) سنن ابن ماجہ (2111)۔ یہ احمد (6736)، ابوداؤد (3274) اور بیہقی 10/33 کے ہاں بھی ہے۔ بیہقی نے ذکر کیا کہ ان کا قول: "پس اس کا چھوڑ دینا اس کا کفارہ ہے" ایک ایسا اضافہ ہے جو صحیح روایات کے خلاف ہے۔ حافظ نے الفتح 617/11 میں کہا: ابوداؤد نے اس کے ضعف کی طرف اشارہ کیا اور فرمایا: تمام احادیث میں ہے کہ "وہ اپنی قسم کا کفارہ دے" سوائے چند غیر اہم باتوں کے... وہاں حافظ کی پوری کلام ملاحظہ کریں۔ خطابی نے معالم السنن 49/4 میں فرمایا: رسول اللہ ﷺ سے ثابت شدہ اخبار نے یہ واضح کیا ہے کہ جو اپنی قسم میں حانث ہو (قسم توڑ دے) اس پر کفارہ لازم ہے، اور یہ عبدالرحمن بن سمرہ، ابوموسیٰ اشعری اور ابوہریرہ کی احادیث ہیں۔ (3) اپنی صحیح (6140) میں، اور یہ احمد (1702) اور مسلم (2057) کے ہاں ہے۔ (4) صحیح مسلم (2057): (177)۔ نووی نے صحیح مسلم کی شرح 22/14 میں کہا: ان کا قول: "اور مجھے کسی کفارہ کی اطلاع نہیں ملی" کا مطلب ہے: مجھ تک یہ بات نہیں پہنچی کہ انہوں نے حنث (قسم توڑنے) سے پہلے کفارہ دیا تھا۔ جہاں تک کفارہ کے وجوب کا تعلق ہے، اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ (5) اس مسئلے کی تفصیل اور اس میں ائمہ کے اقوال کے لیے دیکھیے الإشراف 1/412-415، اور الاستذکار 15/103۔

Surat Al-Ma'idah: Verse 89 155

As for the oath to walk to Mecca, he must fulfill it according to Malik and Abu Hanifa. An expiation for an oath (kaffarah) suffices for him according to Ash-Shafi'i, Ahmad ibn Hanbal, and Abu Thawr. Ibn al-Musayyib and al-Qasim ibn Muhammad said: There is nothing due from him (1).

Ibn Abd al-Barr (2) said: Most of the people of knowledge in Medina and elsewhere require, for an oath to walk to Mecca, an expiation like the expiation for an oath by Allah, Mighty and Majestic is He. This is the opinion of a group of the Companions and the Successors and the majority of Muslim jurists; Ibn al-Qasim gave a fatwa to his son Abd al-Samad to this effect, and mentioned to him that it was the opinion of Layth ibn Sa'd. The famous view from Ibn al-Qasim is: there is no expiation according to him for walking to Mecca except by walking for whoever is able to do so; and this is the opinion of Malik.

As for one who swears by manumission (freeing a slave); he must free the one he swore to free according to Malik, Ash-Shafi'i, and others. It is narrated from Ibn Umar, Ibn Abbas, and Aisha that he pays an expiation for an oath, and manumission is not obligatory for him (3). Ata said: He should give something in charity.

Al-Mahdawi said: Those scholars whose words are relied upon have reached a consensus that divorce is binding on whoever swears by it and breaks his oath (4).

The forty-seventh [point]: His words, Exalted is He: {And guard your oaths} [5:89], meaning: by rushing to fulfill what is required of you in terms of expiation if you break your oaths. It was said: meaning by avoiding swearing; for if you do not swear, these obligations will not be directed at you. {That you may be grateful} [5:89]. The meanings of 'gratitude' and 'perhaps' (la'alla) have preceded in [Surat] al-Baqarah, and praise be to Allah (5).

---

(1) Al-Ishraf 1/415. (2) In al-Kafi 1/456-457. (3) Al-Ishraf 1/420, and the opinion of the mentioned Companions and others is preceded in the Hadith of Abu Rafi' 6/271-272, and see al-Istidhkar 15/110-111. (4) See al-Ijma' p. 126, and al-Ishraf 1/421, both by Ibn al-Mundhir. (5) 1/342 on the meaning of 'la'alla', and 2/104 on the meaning of gratitude.

सूरा अल-मायदा: आयत 89 155

मक्का पैदल चलने की कसम के संबंध में, मालिक और अबू हनीफा के अनुसार उसे इसे पूरा करना होगा। अल-शफी'ई, अहमद इब्न हंबल और अबू थौर के अनुसार उसके लिए कसम का कफ़ारा (प्रायश्चित) पर्याप्त है। इब्न अल-मुसय्यिब और अल-कासिम इब्न मुहम्मद ने कहा: उस पर कुछ भी अनिवार्य नहीं है (1)।

इब्न अब्द अल-बर्र (2) ने कहा: मदीना और अन्य जगहों के अधिकांश विद्वान मक्का पैदल चलने की कसम के लिए अल्लाह की कसम के कफ़ारे जैसा कफ़ारा अनिवार्य मानते हैं, और यह सहाबाओं, ताबेईनों और मुस्लिम न्यायविदों के बहुमत की राय है। इब्न अल-कासिम ने अपने बेटे अब्द अल-समद को यही फतवा दिया था, और उल्लेख किया कि यह लैथ इब्न साद की राय थी। इब्न अल-कासिम का प्रसिद्ध विचार यह है कि: जो मक्का पैदल चलने में सक्षम है उसके लिए पैदल चलने के अलावा कोई कफ़ारा नहीं है; और यही मालिक की राय है।

रही बात उस व्यक्ति की जो गुलामी से मुक्ति (गुलाम को आज़ाद करने) की कसम खाता है; तो इमाम मालिक, अल-शफी'ई और अन्य के अनुसार उसे उस व्यक्ति को आज़ाद करना होगा जिसकी उसने कसम खाई थी। इब्न उमर, इब्न अब्बास और आयशा से वर्णित है कि वह कसम का कफ़ारा देता है, और गुलामी से मुक्ति उस पर अनिवार्य नहीं है (3)। अता ने कहा: वह कुछ दान (सदका) दे।

अल-महदवी ने कहा: जिन विद्वानों की बातों पर भरोसा किया जाता है, उन्होंने इस पर आम सहमति (इज्मा) व्यक्त की है कि जो कोई तलाक की कसम खाता है और उसे तोड़ देता है, तो तलाक प्रभावी हो जाता है (4)।

सैंतालीसवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {और अपनी कसमों की हिफाज़त करो} [5:89], यानी: अगर तुम अपनी कसम तोड़ दो, तो जो कफ़ारा तुम पर लाज़िम होता है, उसे अदा करने में जल्दी करो। और कहा गया है: यानी कसम खाने से बचकर; क्योंकि अगर तुम कसम नहीं खाओगे, तो ये जिम्मेदारियाँ तुम पर नहीं आएंगी। {ताकि तुम शुक्रगुज़ार बनो} [5:89]। 'शुक्र' (कृतज्ञता) और 'लअल्ला' (ताकि/शायद) के अर्थ 'अल-बकराह' में पहले आ चुके हैं, और अल्लाह का शुक्र है (5)।

---

(1) अल-इशराफ 1/415. (2) अल-काफी 1/456 - 457 में। (3) अल-इशराफ 1/420, और उल्लिखित सहाबा और अन्य की राय अबू राफी की हदीस 6/271 - 272 में पहले आ चुकी है, और

अल-इस्तिधकार 15/110 - 111 देखें। (4) अल-इज्मा' पृष्ठ 126 और अल-इशराफ 1/421 देखें, दोनों इब्न अल-मुन्ज़िर की कृतियां हैं। (5) 'लअल्ला' के अर्थ में 1/342, और शुक्र के अर्थ में 2/104।

سورة المائدہ: آیت 89 155

جہاں تک مکہ تک پیدل چلنے کی قسم کا تعلق ہے، تو امام مالک اور امام ابو حنیفہ کے نزدیک اسے پورا کرنا لازم ہے۔ امام شافعی، احمد بن حنبل اور ابو ثور کے نزدیک اس کے لیے قسم کا کفارہ کافی ہے۔ ابن مسیب اور قاسم بن محمد نے کہا: اس پر کچھ واجب نہیں ہے (1)۔

ابن عبد البر (2) نے کہا: مدینہ اور دیگر مقامات کے اکثر اہل علم مکہ پیدل چلنے کی قسم میں ویسا ہی کفارہ واجب قرار دیتے ہیں جیسا کہ اللہ عزوجل کی قسم کا کفارہ ہوتا ہے، اور یہی صحابہ، تابعین اور جمہور فقہائے مسلمین کا قول ہے۔ ابن القاسم نے اپنے بیٹے عبد الصمد کو یہی فتویٰ دیا تھا، اور ذکر کیا کہ یہ لیث بن سعد کا قول ہے۔ ابن القاسم کا مشہور قول یہ ہے کہ: جو شخص مکہ پیدل چلنے کی قدرت رکھتا ہو، اس کے حق میں پیدل چلنے کے سوا کوئی کفارہ نہیں ہے؛ اور یہی امام مالک کا قول ہے۔

رہی بات غلام آزاد کرنے کی قسم کھانے والے کی؛ تو امام مالک، امام شافعی اور دیگر کے نزدیک اسے وہی غلام آزاد کرنا ہوگا جس کی اس نے قسم کھائی تھی۔ ابن عمر، ابن عباس اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہم سے مروی ہے کہ وہ قسم کا کفارہ ادا کرے گا، اور اس پر غلام آزاد کرنا لازم نہیں (3)۔ عطاء نے کہا: وہ کچھ صدقہ کرے۔

المهدوی نے کہا: ان علماء نے جن کے قول پر اعتماد کیا جاتا ہے، اس بات پر اجماع کیا ہے کہ جو کوئی طلاق کی قسم کھائے اور اسے توڑ دے تو طلاق واقع ہو جاتی ہے (4)۔

سینتالیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَاحْفَظُوا أَيْمَانَكُمْ﴾ یعنی: جب تم قسم توڑ دو تو جو کفارہ تم پر لازم ہے اسے ادا کرنے میں جلدی کرو۔ اور کہا گیا: یعنی قسم کھانے سے بچو؛ کیونکہ اگر تم

قسم نہیں کھاؤ گے تو یہ احکامات تم پر لاگو نہیں ہوں گے۔ ﴿لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ 'شکر' اور لفظ 'لعل' کے معانی سورۃ البقرہ میں گزر چکے ہیں، والحمد للہ (5)۔

---

(1) الإشراف 1/415۔ (2) الکافی میں 1/456 - 457۔ (3) الإشراف 1/420، اور مذکورہ صحابہ وغیرہ کا قول ابو رافع کی حدیث 6/271 - 272 میں گزر چکا ہے، اور الاستذکار 15/110 - 111 دیکھیں۔ (4) الإجماع ص 126، اور الإشراف 1/421 دیکھیں، یہ دونوں ابن منذر کی تصنیفات ہیں۔ (5) 1/342 لفظ 'لعل' کے معنی میں، اور 2/104 شکر کے معنی میں۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 90 - 92 156 The words of the Almighty: "O you who have believed, indeed, intoxicants, gambling, [sacrificing on] stone alters, and divining arrows are but defilement from the work of Satan, so avoid it that you may be successful. (90) Satan only wants to cause between you animosity and hatred through intoxicants and gambling and to avert you from the remembrance of Allah and from prayer. So will you not desist? (91) And obey Allah and obey the Messenger and beware. And if you turn away - then know that upon Our Messenger is only [the responsibility for] clear notification. (92)" In it are seventeen issues: The first: His saying, "O you who have believed," is an address to all believers to abandon these things; as they were desires and habits they were involved in during the pre-Islamic period of ignorance (Jahiliyyah), and they had overcome the souls, so some of them remained(1) in the souls of many believers. Ibn Atiyyah(2) said: And of this type is the passion for omens from birds, and taking good fortune from books, and similar things that people do today. As for intoxicants (khamr), they were not yet forbidden, but their prohibition was revealed in the third year after the Battle of Uhud, and the Battle of Uhud was in Shawwal of the third year of the Hijra(3). Its derivation was mentioned previously(4). As for gambling (maysir), the discussion about it has already passed in [Surah] Al-Baqarah(5). As for stone altars (ansab), it is said: they are idols. And it is said: they are backgammon and chess; their explanation will come in Surah Yunus [Verse: 32] at His saying: "So what can be beyond truth except error?"

(1) In (M): remained. (2) In Al-Muharrar al-Wajiz 2/233, and what precedes it from him. (3) Al-Bukhari (4618) narrated from the hadith of Jabir, who said: "Some people drank wine on the morning of Uhud, and they were all killed as martyrs that same day, and that was before its prohibition." Ibn Hajar said in Fath al-Bari 8/278: It is inferred from this that it was permissible before the prohibition. He also said 8/279: And what appears is that its prohibition was in the year of the Conquest, year eight. He also said 10/31: Then I saw ad-Dimyati in his biography assert that the prohibition of wine was in the year of Hudaybiyyah, and Hudaybiyyah was in year six. Ibn Ishaq mentioned that it was during the event of Bani al-Nadir, which was after the Battle of Uhud, in the year four according to the most correct opinion, but there is some scrutiny regarding this. (4) 3/433. (5) 3/435 - 437.

सूरह अल-मायदा: आयतें 90 - 92 156 अल्लाह तआला का फरमान है: "हे ईमान वालो! शराब, जुआ, थान (बलि की वेदियाँ) और पांसे घृणित शैतानी काम हैं, अतः इनसे बचो ताकि तुम सफल हो जाओ। (90) शैतान तो यही चाहता है कि शराब और जुए के माध्यम से तुम्हारे बीच शत्रुता और द्वेष पैदा कर दे और तुम्हें अल्लाह की याद और नमाज़ से रोक दे। तो क्या तुम बाज़ आओगे? (91) और अल्लाह की आज्ञा का पालन करो और रसूल का हुक्म मानो और डरते रहो। फिर यदि तुम मुँह फेर लो तो जान लो कि हमारे रसूल की ज़िम्मेदारी केवल स्पष्ट रूप से संदेश पहुँचा देना है। (92)" इसमें सत्रह मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: "हे ईमान वालो", सभी ईमान वालों को इन चीज़ों को छोड़ने का संबोधन है; क्योंकि ये वे इच्छाएं और आदतें थीं जिनमें वे जाहिलियत (अज्ञानता) के काल में लिप्त थे, और वे दिलों पर हावी थीं, तो उनमें से कुछ(1) बहुत से ईमान वालों के दिलों में शेष रह गई थीं। इब्न अतिय्या(2) ने कहा: और इसी श्रेणी में पक्षियों के उड़ने से शकुन लेना, और किताबों से फाल निकालना (भविष्यवाणी करना), और इसी तरह की अन्य चीज़ें शामिल हैं जो लोग आज करते हैं। जहाँ तक शराब (खम्र) का सवाल है, तो वह उस समय तक हराम नहीं हुई थी, बल्कि इसकी हरामियत (निषेध) उहुद के युद्ध के बाद तीसरे साल में नाज़िल हुई थी, और उहुद का युद्ध हिजरत के तीसरे साल शव्वाल के महीने में हुआ था(3)। इसकी व्युत्पत्ति का वर्णन पहले आ चुका है(4)। रही बात जुए (मैसिर) की, तो इसके बारे में चर्चा सूरह 'अल-बक़रह' में गुज़र चुकी है(5)। जहाँ तक थानों (अंसाब) का सवाल है, तो कहा गया है कि: वे बुत (मूर्तियाँ) हैं। और यह भी कहा गया है कि: वे पांसे (नर्द) और शतरंज हैं; और उनका स्पष्टीकरण सूरह यूनुस [आयत: 32] में आएगा जहाँ अल्लाह तआला का फरमान है: "तो सच्चाई के बाद गुमराही के सिवा और क्या रह जाता है?"

(1) (म) में: शेष रहा। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/233 में, और उससे पहले वाला हिस्सा वहीं से है। (3) अल-बुखारी (4618) ने जाबिर की हदीस से रिवायत की है, उन्होंने कहा: "उहुद की सुबह कुछ लोगों ने शराब पी थी, और वे उसी दिन शहीद हो गए, और यह इसकी हरामियत से पहले की बात है।" इब्न हजर ने फतह अल-बारी 8/278 में कहा: इससे यह पता चलता है कि हराम होने से पहले यह मुबाह (वैध) थी। उन्होंने यह भी कहा 8/279: और ज़ाहिर यह है कि इसकी हरामियत सन आठ हिजरी, फतह-ए-मक्का के साल हुई थी। उन्होंने यह भी कहा 10/31: फिर मैंने दमिश्ती को उनकी सीरत में देखा जिन्होंने दावे के साथ कहा कि शराब की हरामियत हुदैबिया के साल हुई थी, और हुदैबिया सन छह हिजरी में थी। इब्न इस्हाक ने ज़िक्र किया कि यह बनू नज़ीर की घटना में हुआ

था, जो उहुद के युद्ध के बाद सन चार हिजरी में थी, और यही सही है, हालांकि इस पर बहस की गुंजाइश है। (4) 3/433. (5) 3/435 - 437.

سورہ المائدہ: آیات 90 - 92 156 اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اے ایمان والو! شراب، جوا، بتوں کے تھان اور پانسے گندے شیطانی کام ہیں، سو ان سے بچو تاکہ تم کامیاب ہو جاؤ۔ (90) شیطان تو یہی چاہتا ہے کہ شراب اور جوئے کے ذریعے تمہارے درمیان دشمنی اور بغض ڈال دے اور تمہیں اللہ کی یاد اور نماز سے روک دے۔ تو کیا تم باز آنے والے ہو؟ (91) اور اللہ کی اطاعت کرو اور رسول کی اطاعت کرو اور ڈرتے رہو۔ پس اگر تم منہ پھیر لو تو جان لو کہ ہمارے رسول پر صرف واضح طور پر پیغام پہنچا دینا ہے۔ (92)﴾ اس میں سترہ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اے ایمان والو﴾ تمام مومنوں کے لیے ان چیزوں کو چھوڑنے کا خطاب ہے؛ کیونکہ یہ وہ خواہشات اور عادات تھیں جن میں وہ جاہلیت کے دور میں مبتلا تھے، اور وہ نفسوں پر غالب تھیں، تو ان میں سے کچھ(1) بہت سے مومنوں کے دلوں میں باقی رہ گئی تھیں۔ ابن عطیہ(2) نے کہا: اور اسی قبیل سے پرندوں سے شگون لینا، اور کتابوں سے فال نکالنا، اور اسی طرح کی دوسری چیزیں ہیں جو آج کل لوگ کرتے ہیں۔ جہاں تک شراب کا تعلق ہے؛ تو وہ ابھی تک حرام نہیں ہوئی تھی، بلکہ اس کی حرمت جنگِ احد کے بعد سن تین ہجری میں نازل ہوئی، اور جنگِ احد شوال سن تین ہجری میں ہوئی تھی(3)۔ اور اس کا اشتقاق پہلے گزر چکا ہے(4)۔ جہاں تک جوئے (میسر) کا تعلق ہے؛ تو سورہ 'البقرہ' میں اس کے بارے میں گفتگو گزر چکی ہے(5)۔ جہاں تک تھانوں (انصاب) کا تعلق ہے؛ تو کہا گیا ہے: یہ بت ہیں۔ اور کہا گیا ہے: یہ نرد (جوئے کا ایک کھیل) اور شطرنج ہیں؛ اور ان کا بیان سورہ یونس [آیت: 32] میں آئے گا جہاں اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿پس حق کے بعد سوائے گمراہی کے اور کیا ہے؟﴾۔

(1) (م) میں: باقی رہا۔ (2) المحرر الوجیز 2/ 233 میں، اور اس سے پہلے والا حصہ وہیں سے ہے۔ (3) بخاری (4618) نے حضرت جابر کی حدیث سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: "احد کی

صبح کچھ لوگوں نے شراب پی تھی، اور وہ اسی دن سب کے سب شہید ہو گئے، اور یہ اس کی حرمت سے پہلے کی بات ہے۔" ابن حجر نے فتح الباری 8/ 278 میں کہا: اس سے یہ فائدہ حاصل ہوتا ہے کہ حرمت سے پہلے یہ مباح تھی۔ اور انہوں نے یہ بھی کہا 8/ 279: اور ظاہر یہی ہوتا ہے کہ اس کی حرمت سن آٹھ ہجری میں فتحِ مکہ کے سال ہوئی تھی۔ اور انہوں نے یہ بھی کہا 10/ 31: پھر میں نے دمیاطی کو ان کی سیرت میں دیکھا کہ انہوں نے جزم کے ساتھ کہا کہ شراب کی حرمت سن حدیبیہ میں ہوئی تھی، اور حدیبیہ سن چھ ہجری میں تھی۔ اور ابن اسحاق نے ذکر کیا کہ یہ واقعہ بنی نضیر کے موقع پر ہوا تھا، جو کہ جنگِ احد کے بعد سن چار ہجری میں ہے، اور راجح یہی ہے، لیکن اس میں نظر (بحث کی گنجائش) ہے۔ (4) 3/ 433۔ (5) 3/ 435 - 437۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 90 - 92 157

As for al-azlam (divining arrows); they are the arrows, and the discussion regarding them has already passed at the beginning of the Surah(1). It is said: they were in the Kaaba with the custodians of the House and the servants of the idols. A man would come when he wanted something and take one of them; if it had on it: "My Lord commanded me," he would go forth for his need(2) whether he liked it or disliked it.

Second: The prohibition of wine (khamr) was gradual and through many occasions; because they(3) were fond of drinking it. The first thing that was revealed concerning it was: {They ask you about wine and gambling. Say, "In them is great sin and [yet, some] benefit for people."} [Al-Baqarah: 219], meaning: in their trade. When this verse was revealed, some people left it(4) saying: "We have no need for something in which there is great sin." Some people did not leave it, saying: "We will take its benefit and leave its sin." Then this verse was revealed: {Do not approach prayer while you are intoxicated} [An-Nisa: 43]. So some people left it, saying: "We have no need for something that distracts us from prayer," while some people drank it at times other than prayer times until {O you who have believed, indeed, intoxicants, gambling, [sacrificing on] stone altars, and divining arrows are but defilement...} the verse was revealed, and it became forbidden for them, until some of them would say(5): "God has not forbidden anything more severe than wine."

Abu Maisarah said: It was revealed because of Umar ibn al-Khattab; for he mentioned to the Prophet ﷺ the faults of wine and what happens to people because of it, and he prayed to God for its prohibition, saying: "O God, give us a clear and satisfying explanation regarding wine." So these verses were revealed, and Umar said: "We have finished, we have finished"(6). This has already been discussed in "Al-Baqarah" and "An-Nisa"(7).

---

(1) 7/ 286 - 287. (2) In (m): to his need. (3) In (kh), (d), (z), and (m): for they. The established text is from (zh). (4) In the manuscript copies: left. The established text is from (m). (5) In (m): became. (6) Narrated by Ahmad (378), Abu Dawood (3670), Al-Tirmidhi (3049), and Al-Nasa'i in Al-Mujtaba 8/ 286-287, and in Al-Kubra (5031). Abu Maisarah is Amr ibn Sharahbil al-Hamdani. (7) Al-Baqarah: 3/ 435, and An-Nisa: 6/ 329.

सूरह अल-मा'इदाह: आयतें 90 - 92 157

जहाँ तक अल-अज़लाम (पासा या तीर) का सवाल है; वे वे तीर हैं जिनका उल्लेख सूरह के आरम्भ में हो चुका है(1)। कहा जाता है कि: वे काबा में सदन (घर के संरक्षकों) और मूर्तियों के सेवकों के पास होते थे। जब किसी व्यक्ति को कोई आवश्यकता होती, तो वह उनमें से एक लेता; यदि उस पर लिखा होता: "मेरे रब ने मुझे आदेश दिया है," तो वह अपनी आवश्यकता के लिए निकल जाता(2), चाहे वह उसे पसंद हो या न हो।

दूसरा: शराब (खम्र) का निषेध धीरे-धीरे और कई घटनाओं के माध्यम से हुआ; क्योंकि वे(3) इसके पीने के शौकीन थे। इसके बारे में जो सबसे पहले अवतरित हुआ वह था: {वे आपसे शराब और जुए के बारे में पूछते हैं। कह दीजिए, "उन दोनों में बड़ा पाप है और लोगों के लिए कुछ लाभ [भी] हैं।"} [अल-बक़रह: 219] अर्थात्: उनके व्यापार में। जब यह आयत उतरी, तो कुछ लोगों ने इसे छोड़ दिया(4) और कहा: "हमें उस चीज़ की कोई ज़रूरत नहीं जिसमें बड़ा पाप हो।" और कुछ लोगों ने इसे नहीं छोड़ा और कहा: "हम इसका लाभ उठाएंगे और इसके पाप को छोड़ देंगे।" फिर यह आयत उतरी: {नशे की हालत में नमाज़ के करीब न जाओ} [अन-निसा: 43]। तो कुछ लोगों ने इसे छोड़ दिया और कहा: "हमें उस चीज़ की ज़रूरत नहीं जो हमें नमाज़ से विमुख कर दे," जबकि कुछ लोग नमाज़ के समय के अलावा अन्य समय में शराब पीते रहे, जब तक कि: {ऐ ईमान वालो! शराब, जुआ, थान (वेदियां) और पासे (तीर) तो गंदी बातें हैं...} आयत उतरी, और यह उनके लिए हराम (वर्जित) हो गई, यहाँ तक कि उनमें से कुछ कहने लगे(5): "ईश्वर ने शराब से बढ़कर किसी चीज़ को वर्जित नहीं किया है।"

अबू मैसरह ने कहा: यह उमर इब्न अल-खत्ताब के कारण उतरी; क्योंकि उन्होंने नबी ﷺ से शराब के दोषों और इसके कारण लोगों पर होने वाली विपत्तियों का उल्लेख किया था, और शराब के निषेध के लिए ईश्वर से प्रार्थना की थी और कहा था: "हे अल्लाह, हमें शराब के बारे में एक स्पष्ट और संतोषजनक विवरण दे।" तब ये आयतें उतरीं, और उमर ने कहा: "हम रुक गए, हम रुक गए"(6)। यह "अल-बक़रह" और "अन-निसा"(7) में पहले ही गुज़र चुका है।

---

(1) 7/ 286 - 287. (2) (म) में: अपनी आवश्यकता की ओर। (3) (ख), (द), (ज़) और (म) में: क्योंकि वे। (ज़) से पुष्ट। (4) हस्तलिखित प्रतियों में: छोड़ दिया। (म) से पुष्ट। (5) (म) में: हो गया। (6) अहमद (378), अबू दाऊद (3670), तिर्मिज़ी (3049), और नसाई ने अल-मुज्तबा 8/ 286-287 में, और

अल-कुबरा (5031) में इसे उद्धृत किया है। अबू मैसरह, अम्र इब्न शराहबील अल-हमदानी हैं। (7) अल-बक़रह: 3/ 435, और अन-निसा: 6/ 329।

سورۃ المائدہ: آیات 90 - 92 157

جہاں تک الازلام (فال نکالنے کے تیروں) کا تعلق ہے؛ تو وہ تیر ہیں، اور ان کے بارے میں سورہ کے شروع میں بات گزر چکی ہے(1)۔ کہا جاتا ہے: وہ کعبہ میں خانہ کعبہ کے منتظمین اور بتوں کے خادموں کے پاس ہوتے تھے، جب کوئی آدمی کسی ضرورت کا ارادہ کرتا تو آتا اور ان میں سے کچھ پکڑ لیتا، اگر اس پر ہوتا: "میرے رب نے مجھے حکم دیا ہے"؛ تو وہ اپنی ضرورت کے لیے نکل جاتا(2) چاہے وہ اسے پسند ہو یا ناپسند۔

دوسری بات: شراب (خمر) کی حرمت بتدریج اور کئی واقعات کے ذریعے ہوئی؛ کیونکہ وہ(3) اسے پینے کے بہت شوقین تھے۔ اس کے بارے میں سب سے پہلے جو نازل ہوا وہ یہ تھا: {وہ آپ سے شراب اور جوئے کے بارے میں پوچھتے ہیں۔ کہہ دیجئے، "ان دونوں میں بڑا گناہ ہے اور لوگوں کے لیے کچھ فائدے [بھی] ہیں۔"}[البقرہ: 219] یعنی: ان کی تجارت میں۔ چنانچہ جب یہ آیت نازل ہوئی تو کچھ لوگوں نے اسے چھوڑ دیا(4) اور کہا: "ہمیں اس چیز کی کوئی ضرورت نہیں جس میں بڑا گناہ ہو،" اور کچھ لوگوں نے اسے نہیں چھوڑا اور کہا: "ہم اس کا نفع حاصل کریں گے اور اس کا گناہ چھوڑ دیں گے۔" پھر یہ آیت نازل ہوئی: {جب تم نشے میں ہو تو نماز کے قریب نہ جاؤ} [النساء: 43]۔ تو کچھ لوگوں نے اسے چھوڑ دیا اور کہا: "ہمیں اس چیز کی ضرورت نہیں جو ہمیں نماز سے غافل کر دے،" جبکہ کچھ لوگ نماز کے اوقات کے علاوہ شراب پیتے رہے یہاں تک کہ نازل ہوئی: {اے ایمان والو! شراب، جوا، بتوں کے تھان اور فال کے تیر تو گندی باتیں ہیں...} آیت، تو وہ ان پر حرام ہوگئی، یہاں تک کہ ان میں سے کچھ کہتے تھے(5): "اللہ نے شراب سے زیادہ سخت کوئی چیز حرام نہیں کی۔"

ابو میسرہ نے کہا: یہ عمر بن الخطاب کی وجہ سے نازل ہوئی؛ کیونکہ انہوں نے نبی ﷺ سے شراب کے عیوب اور اس کی وجہ سے لوگوں پر نازل ہونے والی مصیبتوں کا تذکرہ کیا تھا، اور اس کی حرمت کے بارے میں اللہ سے دعا کی تھی اور کہا تھا: "اے اللہ، شراب کے بارے میں ہمیں واضح اور شافی بیان عطا فرما۔" چنانچہ یہ آیات نازل ہوئیں، تو عمر نے کہا: "ہم باز آگئے، ہم باز آگئے"(6)۔ اور یہ "البقرہ" اور "النساء"(7) میں پہلے گزر چکا ہے۔

---

(1) 7/ 286 - 287۔ (2) (م) میں ہے: اپنی ضرورت کی طرف۔ (3) (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں ہے: کیونکہ وہ۔ اور (ظ) سے ثابت شدہ ہے۔ (4) خطی نسخوں میں ہے: چھوڑ دیا۔ اور (م) سے ثابت شدہ ہے۔ (5) (م) میں ہے: ہو گیا۔ (6) اسے احمد (378)، ابوداؤد (3670)، ترمذی (3049) اور نسائی نے المجتبیٰ 8/ 286-287 میں، اور الکبریٰ (5031) میں روایت کیا ہے۔ اور ابو میسرہ عمرو بن شرحبیل الہمدانی ہیں۔ (7) البقرہ: 3/ 435، اور النساء: 6/ 329۔

Page 158 Surat Al-Ma'idah, Verses 90 - 92

Abu Dawud narrated from Ibn Abbas, who said: "O you who have believed, do not approach prayer while you are intoxicated" and "They ask you about wine and gambling. Say, 'In them is great sin and [yet, some] benefit for people.'" These were abrogated (1) by the verse in Al-Ma'idah: "Indeed, intoxicants, gambling, [sacrificing on] stone alters..." (2).

In Sahih Muslim, from Sa'd bin Abi Waqqas, he said: "Verses of the Quran were revealed regarding me." He said: "I came upon a group of the Ansar [and the Muhajirun], and they said, 'Come, let us feed you and give you wine to drink,' and that was before wine was forbidden. He said: 'So I came to them in a *hash* - and a *hash* is a garden - and there was a roasted head of a camel [with them], and a skin of wine.' He said: 'So I ate and drank with them.' He said: 'Then the Ansar and the Muhajirun (3) were mentioned among them. I said: "The Muhajirun are better than the Ansar." He said: 'Then a man took [one of] the jawbones of a camel (4) and struck me with it, wounding my nose - and in a narration: "he split it," and Sa'd's nose was split - so I went to the Messenger of Allah ﷺ and informed him. Then Allah the Almighty revealed regarding me - meaning himself - concerning wine: "Indeed, intoxicants, gambling, [sacrificing on] stone alters, and divining arrows are but defilement from the work of Satan, so avoid it..." (5).

Third: These hadiths indicate that drinking wine was permissible then, practiced, and known among them, in a way that was neither condemned nor changed. The Prophet ﷺ approved of it, and there is no disagreement about this. This is indicated by the verse in Surat An-Nisa: "Do not approach prayer while you are intoxicated" [Verse 43], as mentioned previously. Was it permissible for them to drink an amount that intoxicates? The hadith of Hamza (6) is clear on this, when he disemboweled...

Footnotes: (1) In Sunan Abu Dawud: "abrogated both of them". (2) Sunan Abu Dawud (3672). Al-Bayhaqi also narrated it through his chain 8/285. Al-Shawkani said in "Nayl al-Awtar" 8/178: Its chain includes Ali bin Al-Hussein bin Waqid, and there is some speech about him. Abu Ubaid narrated it in "Al-Nasikh wal-Mansukh" (450) through Ata Al-Khorasani from Ibn Abbas. (3) In (m): "and the Muhajirin". (4) In Sahih Muslim: "the head". (5) Sahih Muslim (1748): (43) and (44) 4/1877 - 1878, and what is between brackets is from it. It is in Musnad Ahmad (1567). His saying: "fazara-hu" means: he split it. "Al-Nihayah" (f-z-r). The "ziqq" is a water-skin, or skin that is sheared and not

plucked, for drink and other things. "Al-Qamus" (z-q-q). (6) Narrated by Ahmad (1201), Al-Bukhari (2375), and Muslim (1979) from the hadith of Ali.

पृष्ठ १५८ सूरह अल-माईदाह, आयत ९० - ९२

अबू दाऊद ने इब्न अब्बास से रिवायत की है, उन्होंने कहा: "हे ईमान वालो! तुम नशे की हालत में नमाज़ के पास न जाओ" और "वे आपसे शराब और जुए के बारे में पूछते हैं। कहिए, 'उन दोनों में बड़ा पाप है और लोगों के लिए कुछ लाभ भी हैं।'" इन्हें अल-माईदाह की इस आयत ने निरस्त कर दिया (१): "निश्चित रूप से शराब, जुआ, थान (बलि की जगह)..." (२)।

स़हीह़ मुस्लिम में साद बिन अबी वक़्क़ास से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "मेरे बारे में कुरान की कुछ आयतें उतरीं।" उन्होंने कहा: "मैं अंसार [और मुहाजिरून] के कुछ लोगों के पास आया, तो उन्होंने कहा: 'आओ, हम तुम्हें खाना खिलाते हैं और शराब पिलाते हैं,' और यह शराब हराम होने से पहले की बात है। उन्होंने कहा: 'तो मैं उनके पास एक हश (बगीचे) में आया, तो वहां उनके पास एक भुना हुआ ऊंट का सिर और शराब की मशक थी।' उन्होंने कहा: 'मैंने उनके साथ खाया और पिया।' उन्होंने कहा: 'फिर उनके बीच अंसार और मुहाजिरून (३) का ज़िक्र हुआ। मैंने कहा: "मुहाजिरून अंसार से बेहतर हैं।" उन्होंने कहा: 'तब एक आदमी ने ऊंट के जबड़े की हड्डी (४) ली और उससे मुझे मारा, जिससे मेरी नाक ज़ख्मी हो गई - और एक रिवायत में है: "उसे फाड़ दिया," और साद की नाक फटी हुई थी - तो मैं अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आया और उन्हें बताया। तब अल्लाह तआला ने मेरे बारे में - यानी अपने बारे में - शराब के मामले में आयत नाज़िल की: "निश्चित रूप से शराब, जुआ, थान और पांसे शैतान के काम की गंदगी हैं, अतः उनसे बचो..." (५)।

तीसरा: ये हदीसें इस बात की दलील हैं कि शराब पीना उस समय जायज़ था, प्रचलित था और उनके बीच जाना-पहचाना था; इस हद तक कि न तो इसे बुरा माना जाता था और न ही बदला जाता था, और नबी ﷺ ने इसे बरकरार रखा, और इस पर कोई विवाद नहीं है। इस पर सूरह अन-निसा की आयत दलालत करती है: "जब तुम नशे में हो तो नमाज़ के पास न जाओ" [आयत: ४३], जैसा कि पहले गुज़र चुका है। क्या उनके लिए उस मात्रा में पीना जायज़ था जिससे नशा हो जाए? हमज़ा की हदीस (६) इसमें स्पष्ट है जब उन्होंने पेट चीर दिया...

पाद-टिप्पणियाँ: (१) सुनन अबू दाऊद में: "उन दोनों को निरस्त कर दिया"। (२) सुनन अबू दाऊद (३६७२)। अल-बैह़क़ी ने इसे अपने मार्ग ८/२८५ से उद्धृत किया है। अल-शौकानी ने 'नैल अल-औतार' ८/१७८ में कहा है: इसके इसनाद में अली बिन अल-हुसैन बिन वाक़िद हैं, और उनके बारे में कुछ बातें हैं। अबू उबैद ने 'अल-नासिख वल-मंसूख़' (४५०) में अता अल-ख़ुरासानी के मार्ग से इब्न

अब्बास से इसे उद्धृत किया है। (३) (म) में: "और मुहाजिरीन"। (४) स़हीह़ मुस्लिम में: "सिर"। (५) स़हीह़ मुस्लिम (१७४८): (४३) और (४४) ४/ १८७७ - १८७८, और जो कुछ कोष्ठक में है वह इसी से है। यह मुसनद अहमद (१५६७) में है। उनका कहना: 'फ़ज़रहु'; यानी: उसने इसे चीर दिया। 'अल-निहाया' (फ़-ज़-र)। 'ज़िक़्क़': मशक, या वह खाल जिसे काटा गया हो और उखाड़ा न गया हो, पीने और अन्य चीज़ों के लिए। 'अल-क़ामूस' (ज़-क़-क़)। (६) अहमद (१२०१), बुखारी (२३७५), और मुस्लिम (१९७९) ने अली की हदीस से इसे उद्धृत किया है।

صفحہ ۱۵۸ سورہ المائدہ، آیات ۹۰ - ۹۲

ابو داؤد نے ابن عباس سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: ﴿يَاأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنتُمْ سُكَارَىٰ﴾ (اے ایمان والو! نشے کی حالت میں نماز کے قریب نہ جاؤ) اور ﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ﴾ (وہ آپ سے شراب اور جوئے کے بارے میں پوچھتے ہیں۔ کہہ دیجئے کہ ان دونوں میں بڑا گناہ ہے اور لوگوں کے لیے کچھ فائدے بھی ہیں)۔ ان دونوں کو مائدہ کی اس آیت نے منسوخ کر دیا (۱): ﴿إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنصَابُ﴾ (بیشک شراب، جوا اور تھان...) (۲)۔

اور صحیح مسلم میں سعد بن ابی وقاص سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: میرے بارے میں قرآن کی کچھ آیات نازل ہوئیں؛ اور اس میں انہوں نے کہا: میں انصار [اور مہاجرین] کی ایک جماعت کے پاس آیا، تو انہوں نے کہا: آؤ ہم تمہیں کھانا کھلائیں اور شراب پلائیں، اور یہ شراب حرام ہونے سے پہلے کی بات ہے۔ انہوں نے کہا: تو میں ان کے پاس ایک حش (باغ) میں آیا، تو وہاں [ان کے پاس] ایک اونٹ کا بھنا ہوا سر اور شراب کا ایک مشکیزہ تھا۔ انہوں نے کہا: پس میں نے ان کے ساتھ کھایا اور پیا۔ انہوں نے کہا: پھر ان کے پاس انصار اور مہاجرین (۳) کا ذکر ہوا۔ میں نے کہا: مہاجرین انصار سے بہتر ہیں۔ انہوں نے کہا: تب ایک آدمی نے اونٹ کے جبڑے کی ایک ہڈی (۴) لی اور اس سے مجھے مارا، جس سے میری ناک زخمی ہو گئی - اور ایک روایت میں ہے: "اسے چیر دیا،" اور سعد کی ناک پھٹی ہوئی تھی - تو میں رسول اللہ ﷺ کے پاس آیا اور انہیں بتایا، تو اللہ تعالیٰ نے میرے بارے میں - یعنی خود ان کے بارے میں - شراب کا معاملہ نازل فرمایا: ﴿إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ﴾ (بیشک شراب، جوا، تھان اور فال کے تیر شیطان کے کام کی گندگی ہیں، پس اس سے بچو...) (۵)۔

تیسرا: یہ احادیث اس بات پر دلالت کرتی ہیں کہ شراب پینا اس وقت مباح (جائز) تھا، رائج تھا اور ان کے درمیان معروف تھا؛ اس حد تک کہ نہ تو اسے برا مانا جاتا تھا اور نہ ہی بدلا جاتا تھا، اور نبی ﷺ نے اسے برقرار رکھا، اور اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ اس پر سورہ نساء کی آیت دلالت کرتی ہے: ﴿لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنتُمْ سُكَارَىٰ﴾ (نشے کی حالت میں نماز کے قریب نہ جاؤ) [آیت: ۴۳] جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ کیا ان کے لیے اس مقدار میں پینا مباح تھا جو نشہ آور ہو؟ حمزہ کی حدیث (۶) اس میں واضح ہے جب انہوں نے پیٹ چاک کر دیا...

حواشی: (۱) سنن ابو داؤد میں ہے: ان دونوں کو منسوخ کر دیا۔ (۲) سنن ابو داؤد (۳۶۷۲)۔ اور بیہقی نے اسے اپنے طریقے سے ۸/ ۲۸۵ پر روایت کیا ہے۔ شوکانی نے 'نیل الاوطار' ۸/ ۱۷۸ میں کہا: اس کی سند میں علی بن الحسین بن واقد ہے، اور اس کے بارے میں کچھ کلام ہے۔ ابو عبید نے 'الناسخ والمنسوخ' (۴۵۰) میں عطاء الخراسانی کے طریقے سے ابن عباس سے اسے روایت کیا ہے۔ (۳) (م) میں ہے: اور مہاجرین۔ (۴) صحیح مسلم میں ہے: سر۔ (۵) صحیح مسلم (۱۷۴۸): (۴۳) اور (۴۴) ۴/ ۱۸۷۷ - ۱۸۷۸، اور بریکٹ میں دیا گیا حصہ اسی سے ہے۔ یہ مسند احمد (۱۵۶۷) میں بھی ہے۔ ان کا قول: 'فزرہ'؛ یعنی: اسے چاک کر دیا۔ 'النہایہ' (فزر)۔ 'الزق': مشکیزہ، یا وہ کھال جسے کاٹا گیا ہو اور اکھاڑا نہ گیا ہو، پینے اور دیگر چیزوں کے لیے۔ 'القاموس' (زقق)۔ (۶) اسے احمد (۱۲۰۱)، بخاری (۲۳۷۵) اور مسلم (۱۹۷۹) نے حضرت علی کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Page 159 Surat Al-Ma'idah: Verses 90 - 92

The flanks of the two she-camels of Ali (may Allah be pleased with them both) were cut, and their humps were sliced off(1). Ali informed the Prophet (peace be upon him) of this. So the Prophet came to Hamza, and Hamza uttered harsh words to the Prophet (peace be upon him) that contradicted the respect, veneration, and honoring(2) due to the Prophet (peace be upon him), indicating that Hamza had lost his mind due to an intoxicant. Therefore, the narrator said: The Messenger of Allah (peace be upon him) knew that he was drunk(3). Furthermore, the Prophet (peace be upon him) did not rebuke Hamza or reprimand him, neither while he was drunk nor after that. Instead, when Hamza said: "Are you not but slaves of my father?", the Prophet turned back walking backwards(4) and left him.

This contradicts what the legal theorists (Usuliyun) said and related; for they said: Drunkenness is prohibited in every law, because laws are for the benefit of servants, not their harm, and the basis of benefits is the intellect, just as the basis of harm is its loss. Thus, everything that removes it or clouds it must be prohibited. However, Hamza's hadith may be interpreted as him not intending to get drunk by drinking, but it overtook him quickly. And Allah knows best(5).

Fourth: His words (Exalted is He): {an abomination (rijs)}. Ibn Abbas said regarding this verse: "Rijs" means wrath(6). It is also said that filth, excrement, and impurities are called "rijs". While "rijz" (with 'z') means torment, and nothing else. "Riks" means excrement, and nothing else. "Rijs" is used for both matters(7).

The meaning of {from the work of Satan} is: that he prompts him(8) towards it and beautifies it(9) for him. It was also said: He is the one who initiated these matters himself until he was followed in them.

Footnotes: (1) In (d): "and wajib". In (z): "and it was wajib". What is confirmed is from (z) and (m). Al-Jabb: cutting. Al-Nihayah (j-b-b). (2) Al-Ta'zir: assistance, veneration, and support time after time. Al-Nihayah (a-z-r). (3) Al-Thamil: the one whom drink and intoxication have taken hold of. Al-Nihayah (th-m-l). (4) Al-Qahqara: walking backwards without turning one's face towards the direction of movement. Al-Nihayah (q-h-q-r). (5) Al-Mufhim 5/249. And what precedes it is from it. (6) Narrated by al-Tabari 8/656, and Ibn Abi Hatim 4/1198. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 2/233. (8) In (m): "by carrying him". (9) In (z), (z), and (m): "and beautifying it". What is confirmed is from (d), which corresponds to Al-Mufhim 5/255, and the author quoted from it.

पृष्ठ १५९ सूरा अल-मायदा: आयत ९० - ९२

अली (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की दो ऊँटनियों की कोखें काट दी गईं और उनके कूबड़ काट दिए गए (१)। अली ने नबी ﷺ को इस बारे में सूचित किया। नबी ﷺ हमज़ा के पास आए, तो हमज़ा ने नबी ﷺ के प्रति ऐसी कठोर बातें कहीं जो नबी ﷺ के सम्मान, आदर और प्रतिष्ठा (२) के विरुद्ध थीं, जिससे पता चलता है कि हमज़ा नशे के कारण अपनी बुद्धि खो चुके थे। इसलिए रावी (वर्णनकर्ता) ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ समझ गए कि वह नशे में (३) थे। फिर नबी ﷺ ने नशें की हालत में और न ही उसके बाद हमज़ा को न तो टोका और न ही उन्हें डांटा; बल्कि जब हमज़ा ने कहा: "क्या तुम मेरे पिता के गुलाम नहीं हो?", तो नबी ﷺ पीछे की ओर मुड़ते हुए (४) वहाँ से निकल गए।

यह उन बातों के विपरीत है जो 'उसूलियों' (सिद्धांतवादियों) ने कही और वर्णित की हैं; उन्होंने कहा है: नशा हर शरीयत (कानून) में हराम (वर्जित) है; क्योंकि शरीयत बंदों के लाभ के लिए है, न कि उनके नुकसान के लिए, और लाभों का आधार बुद्धि है, जैसे नुकसानों का आधार उसका जाना है। अतः हर उस चीज़ को रोकना अनिवार्य है जो बुद्धि को खत्म करती है या उसे भ्रमित करती है। हालांकि, हमज़ा की हदीस के बारे में यह संभावना है कि उनका इरादा शराब पीकर मदहोश होने का नहीं था, लेकिन उसने उन पर जल्दी प्रभाव डाल दिया। और अल्लाह ही बेहतर जानता है (५)।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {एक अपवित्रता (रिज़्स)}। इब्न अब्बास ने इस आयत के बारे में कहा: 'रिज़्स' का अर्थ है क्रोध (६)। यह भी कहा जाता है कि दुर्गंध, मल और गंदगी को 'रिज़्स' कहा जाता है। जबकि 'रिज़्र' (ज़ के साथ) का अर्थ है केवल दंड। 'रिक्स' का अर्थ है केवल मल। 'रिज़्स' दोनों चीज़ों के लिए बोला जाता है (७)।

{शैतान के काम में से} का अर्थ है: वह उसे उस पर उकसाता है (८) और उसे उसके लिए सुशोभित (९) करता है। और कहा गया है: वह वह है जिसने स्वयं इन कार्यों की शुरुआत की थी, यहाँ तक कि इसमें उसका अनुसरण किया जाने लगा।

पाद-टिप्पणियाँ: (१) (द) में: 'व-अजब'। और (ज़) में: 'व-जबत'। जो पुष्ट है वह (ज़) और (म) से है। 'अल-जब्ब': काटना। 'अन-निहाया' (ज-ब-ब)। (२) 'अत-तअज़ीर': बार-बार सहायता करना, सम्मान और समर्थन देना। 'अन-निहाया' (अ-ज़-र)। (३) 'अथ-थमिल': जिस पर पेय और नशे ने कब्ज़ा कर लिया हो। 'अन-निहाया' (थ-म-ल)। (४) 'अल-क़हक़रा': अपने चलने की दिशा की ओर चेहरा किए बिना पीछे की ओर चलना। 'अन-निहाया' (क़-ह-क़-र)। (५) 'अल-मुफ़हिम' ५/२४९। और इससे पहले

वाला हिस्सा उसी से है। (६) इसे अल-तबरी (८/६५६) और इब्न अबी हातिम (४/११९८) ने संकलित किया है। (७) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' २/२३३। (८) (म) में: 'उसे ले जाने के द्वारा'। (९) (ज़), (ज़) और (म) में: 'और उसे सुशोभित करना'। जो पुष्ट है वह (द) से है, जो 'अल-मुफ़हिम' ५/२५५ के अनुरूप है, और लेखक ने उसी से उद्धृत किया है।

صفحہ ۱۵۹ سورۃ المائدہ: آیات ۹۰ - ۹۲

علی رضی اللہ عنہما کی دو اونٹنیوں کی کوکھیں چیر دی گئیں اور ان کے کوہان کاٹ دیے گئے(۱)۔ علی نے نبی ﷺ کو اس کی اطلاع دی، تو نبی ﷺ حمزہ کے پاس تشریف لائے۔ حمزہ نے نبی ﷺ کے بارے میں ایسی سخت کلامی کی جو نبی ﷺ کے احترام، توقیر اور تعزیر(۲) (عزت افزائی) کے منافی تھی، جس سے معلوم ہوتا ہے کہ حمزہ نشے کی وجہ سے عقل کھو بیٹھے تھے۔ اسی لیے راوی نے کہا: رسول اللہ ﷺ جان گئے کہ وہ نشے میں(۳) ہیں۔ پھر نبی ﷺ نے نہ تو حمزہ کے نشے کی حالت میں اور نہ ہی اس کے بعد ان پر کوئی اعتراض کیا اور نہ ہی انہیں ڈانٹا؛ بلکہ جب حمزہ نے کہا: "کیا تم میرے باپ کے غلاموں کے سوا کچھ ہو؟" تو آپ ﷺ الٹے پاؤں(۴) واپس مڑ گئے اور وہاں سے نکل آئے۔

یہ ان باتوں کے خلاف ہے جو اصولیین نے کہی اور نقل کی ہیں؛ کیونکہ انہوں نے کہا ہے: نشہ ہر شریعت میں حرام ہے؛ اس لیے کہ شرائع بندوں کے مصالح کے لیے ہیں، نہ کہ ان کے مفاسد کے لیے، اور مصالح کی بنیاد عقل ہے، جس طرح مفاسد کی بنیاد اس کا زائل ہونا ہے۔ پس ہر اس چیز سے روکنا واجب ہے جو عقل کو ختم کرے یا اسے پریشان کرے، سوائے اس کے کہ حمزہ کی حدیث کا یہ احتمال ہے کہ پینے سے ان کا مقصد نشہ نہیں تھا، لیکن نشہ ان پر جلد غالب آ گیا۔ واللہ اعلم(۵)۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {رجس}۔ ابن عباس نے اس آیت کے بارے میں کہا: "رجس": غصہ(۶)۔ اور بدبو، پاخانہ اور گندگی کو بھی رجس کہا جاتا ہے۔ اور "رجز"؛ 'زا' کے ساتھ: عذاب، اس کے علاوہ کچھ نہیں۔ اور "رکس": صرف پاخانہ۔ اور "رجس" دونوں باتوں کے لیے بولا جاتا ہے(۷)۔

اور {من عمل الشیطان} کا مطلب ہے: یعنی وہ اسے اس پر ابھارتا ہے(۸) اور اسے اس کے لیے خوبصورت بنا کر پیش کرتا ہے(۹)۔ اور کہا گیا ہے: وہ وہ ہے جس نے خود ان کاموں کی بنیاد ڈالی یہاں تک کہ ان میں اس کی پیروی کی جانے لگی۔

حواشی: (۱) (د) میں: 'وأجب'۔ اور (ظ) میں: 'وجبت'۔ اور جو ثابت ہے وہ (ز) اور (م) سے ہے۔ 'الجب': کاٹنا۔ 'النهایہ' (جبب)۔ (۲) 'التعزیر': بار بار مدد کرنا، توقیر کرنا اور نصرت کرنا۔ 'النهایہ' (عزر)۔ (۳) 'الثمل': جسے پینے اور نشے نے اپنی گرفت میں لے لیا ہو۔ 'النهایہ' (ثمل)۔ (۴) 'القہقری': پیچھے کی طرف چلنا بغیر اس کے کہ اپنا رخ چلنے کی سمت سے موڑا جائے۔ 'النهایہ' (قہقر)۔ (۵) 'المفہم' ۲۴۹/۵۔ اور اس سے پہلے والا حصہ بھی وہیں سے ہے۔ (۶) اسے طبری نے ۶۵۶/۸ اور ابن ابی حاتم نے ۱۱۹۸/۴ میں روایت کیا ہے۔ (۷) 'المحرر الوجیز' ۲۳۳/۲۔ (۸) (م) میں: 'بحملہ'۔ (۹) (ز)، (ظ) اور (م) میں: 'وتزینه'۔ اور جو ثابت ہے وہ (د) سے ہے، اور یہی 'المفہم' ۲۵۵/۵ کے موافق ہے، اور مصنف نے اسی سے نقل کیا ہے۔

160 Surah Al-Ma'idah: Verses 90 - 92

Fifth: His Almighty's saying: {So avoid it}. It means: keep it away and put it aside. So Allah Almighty commanded to avoid these matters, and it was coupled with the imperative form along with the texts of the Hadiths and the consensus of the Ummah. Thus, avoidance was achieved in the direction of prohibition, and so wine (Khamr) was forbidden (1). There is no disagreement among Muslim scholars that Surah Al-Ma'idah was revealed prohibiting wine. It is a Medinan Surah from the last of what was revealed. Prohibition was mentioned regarding dead meat, blood, and pig flesh in His Almighty's saying: {Say, "I do not find..."} [Al-An'am: 145] and other verses as a report, while in wine it was a prohibition and a reprimand, which is the strongest and most emphasized prohibition. Ibn Abbas narrated, saying: "When the prohibition of wine was revealed, the companions of the Messenger of Allah (peace be upon him) walked to each other and said: 'Wine has been forbidden, and it has been made equal (2) to polytheism (Shirk).'" Meaning that He coupled it with sacrificing to idols, and that is Shirk (3). Then He followed it with {that you may succeed}, so He linked success to the command, and that indicates the emphasis of obligation. And Allah knows best. Sixth: The majority understood from the prohibition of wine, the Sharia's considering it foul, the labeling of it as 'rijs' (filth), and the command to avoid it; the ruling of its ritual impurity (najasah). Rabi'ah, Al-Layth ibn Sa'd, Al-Muzani (the companion of Ash-Shafi'i), and some later Baghdadi and Qayrawani scholars disagreed with them. They saw it as pure (tahir), and that what is forbidden is only drinking it. Sa'id ibn al-Haddad al-Qayrawani argued for its purity by its pouring in the streets of Medina; he said: "If it were impure, the companions (may Allah be pleased with them) would not have done that, and the Messenger of Allah (peace be upon him) would have forbidden it; as he forbade relieving oneself in the streets (4)." The answer is: the companions did that because they had no sewers (5) or wells to pour it into.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/233. (2) Al-'Idl: the equivalent. Mukhtar al-Sihah (adl). (3) See al-Tamhid 1/246-247. It was also narrated by al-Tabarani in al-Mu'jam al-Kabir (12/12399), and al-Hakim 4/144, and he said: Sahih according to the conditions of the two Sheikhs, and they did not narrate it. And al-Haythami mentioned it in Majma' al-Zawa'id 5/52 and said: Narrated by al-Tabarani, and its men are men of Sahih. (4) In his saying: "Beware of the two cursers." They said: "What are the two cursers, O Messenger of Allah?" He said: "He who relieves himself in the path of people, or in their shade." Narrated by Ahmad (8853) and Muslim (269) from the Hadith of Abu

Hurayrah (may Allah be pleased with him). (5) Plural of sarab, which is an underground excavation. Lisan al-Arab (sarab).

१६० सूरह अल-मा'इदह: आयतें ९० - ९२

पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {अतः इससे बचो}। इसका अर्थ है: इसे दूर रखो और एक किनारे कर दो। अल्लाह तआला ने इन चीजों से बचने का आदेश दिया, और इसे आदेश के रूप में हदीसों के ग्रंथों और उम्मा की सहमति के साथ जोड़ा गया है। इस प्रकार, निषेध की दिशा में बचाव हुआ, और इसी से शराब (खम्र) को हराम कर दिया गया (१)। मुस्लिम विद्वानों के बीच इस बात पर कोई मतभेद नहीं है कि सूरह अल-मा'इदह शराब की मनाही के साथ उतरी थी। यह मदनी सूरह है और अंत में उतरने वाली सूरह में से है। मृत मांस, रक्त और सूअर के मांस के निषेध का उल्लेख अल्लाह के इस कथन में है: {कहो, "मैं नहीं पाता..."} [अल-अनअम: १४५] और अन्य आयतों में एक सूचना के रूप में, जबकि शराब के मामले में यह एक निषेध और चेतावनी के रूप में है, जो सबसे मजबूत और सबसे पुख्ता निषेध है। इब्ने अब्बास ने रिवायत किया कि: "जब शराब के निषेध की आयत उतरी, तो रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के सहाबा एक-दूसरे के पास गए और कहा: 'शराब हराम कर दी गई है, और इसे शिर्क के बराबर (२) बना दिया गया है।'" इसका मतलब है कि उन्होंने इसे बुतों के लिए बलि देने के साथ जोड़ा, और वह शिर्क है (३)। फिर उन्होंने {ताकि तुम सफल हो जाओ} कहकर इसे समाप्त किया, तो उन्होंने सफलता को आदेश से जोड़ दिया, और यह अनिवार्यता की पुष्टि करता है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। छठा: बहुमत (जमहूर) ने शराब के निषेध, शरीयत द्वारा इसे अपवित्र मानने, इसे 'रिज्स' (गंदगी) कहने और इससे बचने के आदेश से यह समझा है कि यह नजिस (अशुद्ध) है। रबीआह, अल-लैथ बिन साद, अल-मुज़ानी (इमाम शाफ़ई के साथी), और कुछ बाद के बगदादी और क़ैरवानी विद्वानों ने उनसे असहमति जताई। उनका मानना था कि यह ताहिर (शुद्ध) है, और जो हराम है वह केवल इसका पीना है। सईद बिन अल-हद्दाद अल-क़ैरवानी ने मदीना की गलियों में इसे बहाए जाने के आधार पर इसकी पवित्रता का तर्क दिया है; उन्होंने कहा: "यदि यह नजिस होती, तो सहाबा (रज़ियल्लाहु अन्हुम) ऐसा नहीं करते, और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने इससे मना किया होता; जैसा कि उन्होंने गलियों में मल-मूत्र त्यागने से मना किया है (४)।" इसका उत्तर यह है कि: सहाबा ने ऐसा इसलिए किया क्योंकि उनके पास इसे बहाने के लिए कोई भूमिगत नालियाँ (५) या कुएँ नहीं थे।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२३३। (२) अल-इदल: समान। मुख्तार अल-सिहाह (अदल)। (३) देखें अल-तमहीद १/२४६-२४७। इसे अल-तबरानी ने अल-मुअजम अल-कबीर (१२/१२३९९) में और अल-हाकिम ४/१४४ में भी उद्धृत किया है, और उन्होंने कहा: यह दो शेखों (बुखारी और मुस्लिम) की

शर्तों पर सही है, लेकिन उन्होंने इसे उद्धृत नहीं किया। और अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद ५/५२ में इसका उल्लेख किया और कहा: इसे अल-तबरानी ने रिवायत किया है, और इसके रावी सहीह के रावी हैं। (४) उनके इस कथन के माध्यम से: "दो लानत दिलाने वाले कामों से बचो।" उन्होंने पूछा: "ऐ अल्लाह के रसूल, दो लानत दिलाने वाले काम क्या हैं?" उन्होंने कहा: "वह जो लोगों के रास्ते में या उनकी छाँव में मल-मूत्र त्यागता है।" अहमद (८८५३) और मुस्लिम (२६९) ने इसे अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से रिवायत किया है। (५) सरब का बहुवचन, जो ज़मीन के नीचे खोदा गया गड्ढा है। लिसान अल-अरब (सरब)।

۱۶۰ سورة المائدہ: آیات ۹۰ - ۹۲

پانچویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ فَاجْتَنِبُوهُ ﴾ یعنی: اس سے دور رہو اور اسے ایک طرف کر دو، اللہ تعالیٰ نے ان چیزوں سے بچنے کا حکم دیا، اور اسے احادیث کی نصوص اور امت کے اجماع کے ساتھ صیغہ امر (حکم) کے ساتھ جوڑا گیا ہے، چنانچہ حرمت کی جہت سے اجتناب حاصل ہوا، پس اسی وجہ سے شراب حرام ہوئی (۱)۔ اور مسلمان علماء کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ سورہ مائدہ شراب کی حرمت کے بارے میں نازل ہوئی، اور یہ مدنی ہے جو آخر میں نازل ہونے والی سورتوں میں سے ہے، اور مردار، خون اور سور کے گوشت کی حرمت اللہ تعالیٰ کے اس قول میں آئی ہے: ﴿ قُل لَّا أَجِدُ ﴾ [الأنعام: ۱٤٥] اور اس کے علاوہ دیگر آیات میں بطور خبر آئی ہے، جبکہ شراب کے بارے میں بطور نہی اور زجر (روکنے اور ڈانٹنے) کے آئی ہے، جو کہ حرمت کی سب سے زیادہ قوی اور تاکید والی صورت ہے۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت ہے، انہوں نے کہا: جب شراب کی حرمت نازل ہوئی، تو رسول اللہ ﷺ کے صحابہ ایک دوسرے کی طرف چل پڑے اور کہنے لگے: شراب حرام کر دی گئی ہے، اور اسے شرک کے برابر (۲) قرار دیا گیا ہے۔ یعنی اس نے اسے بتوں کے لیے ذبح کرنے کے ساتھ جوڑ دیا، اور وہ شرک ہے (۳)۔ پھر اس نے ﴿ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴾ فرما کر اسے ختم کیا، تو اس نے کامیابی کو حکم کے ساتھ جوڑ دیا، اور یہ وجوب کی تاکید پر دلالت کرتا ہے۔ واللہ اعلم۔ چھٹی: جمہور نے شراب کی حرمت، شریعت کا اس کو ناپاک سمجھنا، اس پر رجس (گندگی) کا اطلاق اور اس سے بچنے کے حکم سے اس کی نجاست کا حکم سمجھا ہے۔ اور ربیعہ، لیث بن سعد، امام شافعی کے شاگرد مزنی، اور بعض متاخرین بغدادیوں اور قیروانیوں نے ان سے اختلاف کیا ہے، ان کا خیال ہے کہ یہ طاہر (پاک) ہے، اور جو حرام ہے وہ صرف اس کا پینا ہے۔ سعید بن الحداد القیروانی نے اس کی طہارت پر

مدینہ کی گلیوں میں اسے بہا دینے سے استدلال کیا ہے؛ انہوں نے کہا: اگر یہ نجس ہوتی تو صحابہ کرام رضی اللہ عنہم ایسا نہ کرتے، اور رسول اللہ ﷺ اس سے منع فرماتے؛ جیسا کہ آپ ﷺ نے راستوں میں رفع حاجت کرنے سے منع فرمایا ہے (۴)۔ اور جواب یہ ہے کہ: صحابہ نے ایسا اس لیے کیا کیونکہ ان کے پاس اسے بہانے کے لیے نالیاں (۵) یا کنویں نہیں تھے۔

(۱) المحرر الوجیز ۲/۲۳۳۔ (۲) العِدْل: برابر، مثال۔ مختار الصحاح (عدل)۔ (۳) دیکھیے التمہید ۱/۲۴۶ - ۲۴۷۔ اور اسے طبرانی نے المعجم الکبیر (۱۲/۱۲۳۹۹) میں اور حاکم نے ۴/۱۴۴ میں بھی روایت کیا ہے، اور کہا: یہ شیخین (بخاری و مسلم) کی شرط پر صحیح ہے، لیکن انہوں نے اسے روایت نہیں کیا۔ اور ہیثمی نے مجمع الزوائد ۵/۵۲ میں اس کا ذکر کیا اور کہا: اسے طبرانی نے روایت کیا ہے، اور اس کے رجال صحیح کے رجال ہیں۔ (۴) آپ ﷺ کے اس قول کی وجہ سے: «دو لعنت دلانے والی چیزوں سے بچو» انہوں نے پوچھا: اے اللہ کے رسول! وہ دو لعنت دلانے والی چیزیں کیا ہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: «وہ جو لوگوں کے راستے میں، یا ان کے سائے میں رفع حاجت کرتا ہے»۔ اسے احمد (۸۸۵۳) اور مسلم (۲۶۹) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۵) سَرَب کی جمع، جو زمین کے نیچے کھودا ہوا گڑھا ہے۔ لسان العرب (سرب)۔

Surah Al-Ma'idah, Verses 90 - 92 161

...in it, as the prevailing state of their affairs was that they did not have latrines (1) in their houses. Aisha (may Allah be pleased with her) said: They used to feel disgusted by making latrines in the houses; and moving it outside the city involves effort and hardship, and it requires delaying what was obligatory immediately. Furthermore, it was possible to avoid it; for the roads of the city were wide, and wine was not so abundant that it would become a river covering all the roads, but rather it flowed in a few places that could be avoided. This is in addition to the benefit obtained from the publicity of its spilling in the streets of the city, so that the action according to the requirement of its prohibition—from its destruction and that it is of no use—becomes widespread, and people follow one another and agree (2) on that. And Allah knows best.

If it is said: Declaring something impure (tanjis) is a legal (sharia) ruling; and there is no explicit text (nas) regarding it. Being prohibited (haram) does not necessarily mean being impure (najis); for how many things are prohibited in the Sharia but are not impure.

We say: The words of the Almighty: "an abomination (rijs)" indicate its impurity, for "rijs" in the language means impurity. Moreover, if we committed ourselves not to judge by any ruling unless we found an explicit text for it, the Sharia would be paralyzed; for the explicit texts in it are few. What explicit text exists regarding the impurity of urine, excrement, blood, carrion, and the like? It is only through appearances, generalities, and analogies. What clarifies this meaning will come in Surah Al-Hajj [Verse: 30], if Allah the Almighty wills.

Seventh: His saying: "So avoid it" necessitates absolute avoidance whereby nothing is benefited from in any way; neither by drinking, nor selling, nor turning into vinegar, nor medication, nor anything else. This is what the hadiths mentioned in this chapter indicate.

Muslim narrated from Ibn Abbas: That a man gave the Messenger of Allah ﷺ a container of wine as a gift. The Messenger of Allah ﷺ said to him: "Did you know that Allah has forbidden it?" He said: No. He (the man) then whispered to someone (3), and he (the Prophet) said to him...

---

(1) Plural of kunayf, which is a latrine. Lisan al-Arab (k-n-f). (2) In (m): and they followed... and agreed. (3) In (m): a man.

सूरह अल-माइदाह, आयतें 90 - 92 161

...इसमें, जैसा कि उनके मामलों की प्रचलित स्थिति यह थी कि उनके घरों में शौचालय (1) नहीं थे। आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कहा: वे घरों में शौचालय बनाने को घृणित समझते थे। और उसे शहर से बाहर ले जाने में मेहनत और कठिनाई होती है, और इसके लिए उस चीज़ में देरी करना पड़ता है जो तुरंत अनिवार्य थी। इसके अलावा, इससे बचना संभव था; क्योंकि शहर की सड़कें चौड़ी थीं, और शराब इतनी अधिक नहीं थी कि वह एक नदी बन जाए जो सभी सड़कों को कवर कर ले, बल्कि यह कुछ ही स्थानों पर बहती थी जहाँ से बचा जा सकता था। इसके साथ-साथ शहर की सड़कों पर शराब बहाने की प्रसिद्धि से जो लाभ प्राप्त होता है, ताकि इसके निषेध की आवश्यकता के अनुसार काम - इसके विनाश से और यह कि इसका कोई लाभ नहीं है - व्यापक हो जाए, और लोग एक-दूसरे का अनुसरण करें और उस पर सहमत (2) हों। और अल्लाह बेहतर जानता है।

यदि यह कहा जाए: अपवित्र घोषित करना (तन्जीस) एक कानूनी (शरिया) फैसला है; और इसके बारे में कोई स्पष्ट पाठ (नस) नहीं है। किसी चीज़ के वर्जित (हराम) होने का मतलब यह नहीं है कि वह अपवित्र (नजिस) है; क्योंकि शरिया में ऐसी कितनी चीज़ें हराम हैं जो नजिस नहीं हैं।

हम कहते हैं: सर्वशक्तिमान का कथन: "गंदगी (रिज्स)" इसकी अशुद्धता को दर्शाता है, क्योंकि भाषा में "रिज्स" का अर्थ अशुद्धता है। इसके अलावा, अगर हम खुद को तब तक किसी फैसले का न्याय न करने के लिए प्रतिबद्ध करते हैं जब तक कि हमें उसके लिए कोई स्पष्ट पाठ न मिल जाए, तो शरिया पंगु हो जाएगी; क्योंकि इसमें स्पष्ट पाठ कम हैं। मूत्र, मल, रक्त, शव और इसी तरह की चीजों की अशुद्धता पर कौन सा स्पष्ट पाठ मौजूद है? यह केवल स्पष्टताओं, सामान्यताओं और उपमाओं के माध्यम से है। इस अर्थ को स्पष्ट करने वाली बात सूरह अल-हज्ज [आयतः 30] में आएगी, यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा।

सातवाँ: उनका कहना: "तो इससे बचो" पूर्ण बचाव की आवश्यकता है जिसके साथ किसी भी तरह से किसी भी चीज़ का लाभ नहीं उठाया जाता है; न पीने से, न बेचने से, न सिरका बनाने से, न दवा से, और न ही किसी और चीज़ से। इसी ओर इस अध्याय में वर्णित हदीसें संकेत करती हैं।

मुस्लिम ने इब्न अब्बास से रिवायत की है: कि एक आदमी ने अल्लाह के रसूल ﷺ को शराब का एक बर्तन उपहार में दिया। अल्लाह के रसूल ﷺ ने उससे कहा: "क्या तुम्हें पता है कि अल्लाह ने इसे

हराम कर दिया है?" उसने कहा: नहीं। फिर उसने (उस आदमी ने) किसी (3) के कान में कुछ फुसफुसाया, तो आप (Prophet) ने उससे कहा...

---

(1) कुनैफ़ का बहुवचन, जिसका अर्थ शौचालय है। लिसान अल-अरब (क-न-फ)। (2) (म) में: और वे पीछे चले... और सहमत हुए। (3) (म) में: एक आदमी।

سورہ المائدہ، آیات 90 - 92 161

اس میں، کیونکہ ان کے احوال کا غالب حصہ یہ تھا کہ ان کے گھروں میں بیت الخلا (1) نہیں تھے، اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا فرماتی ہیں: کہ وہ گھروں میں بیت الخلا بنانے کو گندہ سمجھتے تھے؛ اور اسے شہر سے باہر منتقل کرنے میں مشقت اور تکلیف تھی، اور اس سے اس کام میں تاخیر لازم آتی ہے جو فی الفور واجب تھا۔ نیز اس سے بچنا بھی ممکن تھا؛ کیونکہ مدینہ کی سڑکیں کشادہ تھیں، اور شراب اتنی زیادہ نہیں تھی کہ وہ ایک نہر بن جائے جو تمام راستوں کو گھیر لے، بلکہ وہ چند جگہوں پر ہی بہتی تھی جہاں سے بچنا ممکن تھا۔ یہ اس فائدے کے ساتھ ہے جو مدینہ کی سڑکوں پر اس کے بہائے جانے کی شہرت سے حاصل ہوتا ہے، تاکہ اس کی حرمت کے تقاضے کے مطابق عمل یعنی اسے تلف کرنا اور یہ کہ اس سے کوئی نفع نہیں اٹھایا جا سکتا، عام ہو جائے، اور لوگ اس پر ایک دوسرے کی پیروی کریں اور متفق (2) ہو جائیں۔ واللہ اعلم۔

اگر یہ کہا جائے: کسی چیز کو ناپاک (تنجیس) قرار دینا ایک شرعی حکم ہے؛ اور اس کے بارے میں کوئی نص نہیں ہے، اور کسی چیز کے حرام ہونے سے یہ لازم نہیں آتا کہ وہ ناپاک بھی ہو؛ کیونکہ شریعت میں بہت سی حرام چیزیں ایسی ہیں جو ناپاک نہیں ہیں۔

ہم کہتے ہیں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿رِجْسٌ﴾ اس کی نجاست پر دلالت کرتا ہے، کیونکہ لغت میں "رجس" کا معنی نجاست ہے۔ پھر اگر ہم اس بات کا التزام کر لیں کہ جب تک ہمیں کسی حکم کے بارے میں نص نہ مل جائے ہم فیصلہ نہیں کریں گے، تو شریعت معطل ہو جائے گی؛ کیونکہ اس میں نصوص کم ہیں، تو پیشاب، پاخانہ، خون اور مردار وغیرہ کو ناپاک قرار دینے پر کون سی نص موجود ہے؟ یہ تو محض ظواہر، عمومات اور قیاس سے ثابت ہے۔ سورہ حج [آیت: 30] میں ان شاء اللہ تعالیٰ اس معنی کی وضاحت آئے گی۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: «فَاجْتَنِبُوهُ» (پس اس سے بچو) ایسے مطلق اجتناب کا تقاضا کرتا ہے جس کے ساتھ کسی بھی طرح سے کوئی نفع نہ اٹھایا جائے؛ نہ پینے کے ذریعے، نہ فروخت کے ذریعے، نہ سرکہ بنانے کے ذریعے، نہ علاج کے ذریعے، اور نہ ہی کسی اور طریقے سے، اور باب میں وارد ہونے والی احادیث اسی پر دلالت کرتی ہیں۔

امام مسلم نے ابن عباس سے روایت کی ہے: کہ ایک شخص نے رسول اللہ ﷺ کو شراب کا ایک برتن تحفے میں دیا، تو رسول اللہ ﷺ نے اس سے فرمایا: "کیا تمہیں معلوم ہے کہ اللہ نے اسے حرام کر دیا ہے؟" اس نے کہا: نہیں۔ پھر اس نے کسی انسان (3) سے سرگوشی کی، تو آپ ﷺ نے اس سے فرمایا...

---

(1) کنیف کی جمع، جس کا مطلب بیت الخلا ہے۔ لسان العرب (کنف)۔ (2) (م) میں: اور پیروی کی... اور متفق ہو گئے۔ (3) (م) میں: ایک آدمی۔

...the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "What were you whispering to him?" He said: "I told him to sell it." He (peace be upon him) said: "Indeed, the One who prohibited drinking it has prohibited selling it." He said: Then he opened the skin bag until all its content was gone (1). This is a Hadith that proves what we mentioned; for if there were any permissible benefit in it, the Messenger of Allah (peace be upon him) would have clarified it, as he said regarding the dead sheep: "Why did you not take its hide, tan it, and benefit from it?" the Hadith (2).

Point Eight: The Muslims agreed on the prohibition of selling wine and blood, and in that is proof for the prohibition of selling excrement and all other impurities and what is not permissible to eat; therefore - and Allah knows best - Malik disliked the sale of animal dung, while Ibn al-Qasim permitted it due to the benefit in it; but analogy supports what Malik said, which is the school of al-Shafi'i, and this Hadith is a witness to the correctness of that (3).

Point Nine: The majority of jurists held the view that it is not permissible for anyone to turn wine into vinegar, for if it were permissible to turn it into vinegar, the Messenger of Allah (peace be upon him) would not have let the man open the two skin bags (4) until their contents were gone (5); because vinegar is wealth, and he forbade wasting wealth (6), and no one says regarding a person who spilled wine for a Muslim that he destroyed his wealth. Uthman bin Abi Al-Aas spilled wine belonging to an orphan (7). Permission was sought from him (peace be upon him) to turn it into vinegar, but he said: "No," and he forbade that (8). A group of [the jurists] held this view.

---

(1) Sahih Muslim (1579). It is in Musnad Ahmad (2041). Al-Rawiya: is the water-skin (al-mazada). (2) Narrated by Ahmad (2369), Al-Bukhari (1492), and Muslim (363) from the Hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). See previously 3/25. (3) Al-Tamhid 4/144. (4) In (m): the water-skin. What is established is from the manuscript sources, which matches Al-Tamhid 4/145-146. The speech is from it. (5) In (z), (th), and (m): in it. What is established is from (d), which matches Al-Tamhid. (6) The prohibition of wasting wealth is mentioned in the Hadith of Al-Mughira bin Shu'ba, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Indeed Allah dislikes three things for you: idle talk, excessive questioning, and wasting wealth..." Narrated by Ahmad (18147), Al-Bukhari (2408), and Muslim 3/1341 (593). (7) In the manuscript copies and Al-Tamhid 1/259 - from which the author quoted -: Uthman bin Abi Al-Aasi. What is

established is from (m). He is Abu Abdullah, a resident of Basra, who accepted Islam with the Thaqif delegation; the Prophet (peace be upon him) appointed him over Taif, and Abu Bakr confirmed him, then Umar, then Umar appointed him over Oman and Bahrain in the year 15 AH, then he resided in Basra until he died there during the caliphate of Mu'awiya (may Allah be pleased with them all). Al-Isaba 6/388. (8) Narrated by Ahmad (12189) and Muslim (1983) from Anas bin Malik, that Abu Talha asked the Prophet (peace be upon him) about orphans who inherited wine. He said: "Pour it out." He said: "Can I not make it into vinegar?" He said: "No."

...अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने पूछा: "तुम उससे क्या कानाफूसी कर रहे थे?" उसने कहा: "मैंने उसे इसे बेचने का आदेश दिया था।" आपने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाया: "बेशक, जिसने इसके पीने को हराम किया है, उसने इसके बेचने को भी हराम किया है।" उसने कहा: फिर उसने मशक खोल दी यहाँ तक कि जो कुछ उसमें था वह सब निकल गया (1)। यह हदीस उस बात का प्रमाण है जो हमने जिक्र की है; क्योंकि अगर उसमें कोई जायज़ फायदा होता, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उसे स्पष्ट कर देते, जैसा कि आपने मृत भेड़ के बारे में फरमाया था: "तुमने उसकी खाल क्यों नहीं ले ली, उसे कमाया (रंग लिया) होता और उससे फायदा उठाते?" हदीस (2)।

आठवाँ बिंदु: मुसलमानों ने शराब और खून की बिक्री की मनाही पर सहमति व्यक्त की है, और इसमें मलमूत्र और अन्य सभी अशुद्धियों और जो खाने के लिए हलाल नहीं है, उनकी बिक्री की मनाही का प्रमाण है; इसलिए - और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है - इमाम मलिक ने पशुओं के गोबर की बिक्री को नापसंद किया, जबकि इब्न अल-कासिम ने इसमें मौजूद लाभ के कारण इसकी अनुमति दी; लेकिन कयास (तर्क) वही है जो मलिक ने कहा, और यही शाफ़ई का मज़हब है, और यह हदीस इसकी सत्यता की गवाह है (3)।

नौवाँ बिंदु: अधिकांश न्यायविदों का यह विचार है कि किसी के लिए भी शराब को सिरके में बदलना जायज़ नहीं है, क्योंकि अगर उसे सिरका बनाना जायज़ होता, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उस व्यक्ति को दो मशकें(4) खोलने न देते ताकि जो कुछ उनमें था वह खत्म हो जाए (5); क्योंकि सिरका माल है, और आपने माल को बर्बाद करने से मना किया है (6), और कोई भी उस व्यक्ति के बारे में नहीं कहता जिसने किसी मुसलमान की शराब बहा दी कि उसने उसका माल नष्ट कर दिया। उस्मान बिन अबी अल-आस ने एक यतीम की शराब बहा दी थी (7)। आपसे (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इसे सिरका बनाने की अनुमति माँगी गई, तो आपने फरमाया: "नहीं," और इससे मना कर दिया (8)। न्यायविदों के एक समूह ने यही विचार अपनाया है।

---

(1) सहीह मुस्लिम (1579)। यह मुसनद अहमद (2041) में भी है। अल-राविया: यानी अल-मज़ादा (मशक)। (2) इसे अहमद (2369), बुखारी (1492), और मुस्लिम (363) ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से निकाला है। और पहले देखें 3/25। (3) अल-तमहीद 4/144। (4) (म) में: अल-

मज़ादा। मूल पांडुलिपियों से जो सिद्ध है, वही अल-तमहीद 4/145-146 के अनुकूल है। (5) (ज़), (ज़) और (म) में: उसमें। जो (द) से सिद्ध है, वही अल-तमहीद के अनुकूल है। (6) माल बर्बाद करने की मनाही मुगीरा बिन शुबा की हदीस में आई है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "बेशक अल्लाह ने तुम्हारे लिए तीन चीजें नापसंद की हैं: बेकार की बातें करना, बहुत सवाल करना, और माल बर्बाद करना..." इसे अहमद (18147), बुखारी (2408), और मुस्लिम 3/1341 (593) ने निकाला है। (7) हस्तलिखित प्रतियों और अल-तमहीद 1/259 में - जिससे लेखक ने नकल किया -: उस्मान बिन अबी अल-आसी। (म) से जो सिद्ध है वही सही है। वह अबू अब्दुल्ला हैं, बसरा के निवासी, जो सक़ीफ़ प्रतिनिधिमंडल के साथ इस्लाम लाए थे; पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन्हें ताइफ का गवर्नर नियुक्त किया था, और अबू बक्र ने उन्हें पद पर बनाए रखा, फिर उमर ने, फिर उमर ने उन्हें 15 हिजरी में ओमान और बहरीन का गवर्नर नियुक्त किया, फिर वह बसरा में रहे यहाँ तक कि मुआविया (रज़ियल्लाहु अन्हुम) के खिलाफत के दौरान उनकी मृत्यु हो गई। अल-इसाबा 6/388। (8) अहमद (12189) और मुस्लिम (1983) ने अनस बिन मलिक से निकाला है कि अबू तलहा ने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से उन अनाथों के बारे में पूछा जिन्हें विरासत में शराब मिली थी। आपने फरमाया: "इसे बहा दो।" उन्होंने कहा: "क्या मैं इसे सिरका न बना लूँ?" आपने फरमाया: "नहीं।"

۱۶۲ سورة المائدہ: آیات ۹۰ - ۹۲

رسول اللہ ﷺ نے دریافت فرمایا: «بِمَ سَارَرْتَهُ؟» (تم اس سے کیا سرگوشی کر رہے تھے؟) اس نے عرض کیا: میں نے اسے بیچنے کا مشورہ دیا تھا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: «إِنَّ الذي حَرَّمَ شُرْبَهَا حَرَّمَ بَيْعَهَا» (بیشک جس نے اس کے پینے کو حرام کیا ہے، اسی نے اس کے بیچنے کو بھی حرام قرار دیا ہے)۔ راوی کہتے ہیں: پھر اس شخص نے مشکیزہ کھول دیا یہاں تک کہ جو کچھ اس میں تھا بہہ گیا (۱)۔ یہ حدیث اس بات پر دلالت کرتی ہے جو ہم نے ذکر کی ہے؛ کیونکہ اگر اس میں کوئی جائز فائدہ ہوتا تو رسول اللہ ﷺ اسے ضرور بیان فرما دیتے، جیسا کہ آپ ﷺ نے مردار بکری کے بارے میں فرمایا تھا: «هَلَّا أَخَذْتُم إِهَابَهَا فَدَبَغْتُمُوهُ فَانْتَفَعْتُمْ بِهِ» (تم نے اس کی کھال کیوں نہ اتار لی کہ اسے دباغت دے کر اس سے فائدہ اٹھاتے؟) الحدیث (۲)۔

آٹھویں بات: مسلمانوں کا شراب اور خون کی فروخت کی حرمت پر اجماع ہے، اور اس میں گوبر اور تمام دیگر نجاستوں اور جن چیزوں کا کھانا حلال نہیں، ان کی فروخت کی حرمت کی دلیل ہے؛ اسی لیے - واللہ اعلم - امام مالک نے چوپایوں کے گوبر کی فروخت کو ناپسند کیا، جبکہ ابن القاسم نے اس میں موجود فائدے کی وجہ سے اس کی اجازت دی؛ اور قیاس وہی ہے جو امام مالک نے کہا، اور یہی امام شافعی کا مذہب ہے، اور یہ حدیث اس کی صحت پر گواہ ہے (۳)۔

نویں بات: جمہور فقہاء اس طرف گئے ہیں کہ شراب کو کسی کے لیے بھی سرکہ بنانا جائز نہیں ہے، اور اگر اس کو سرکہ بنانا جائز ہوتا تو رسول اللہ ﷺ اس شخص کو دو مشکیزے (۴) کھولنے نہ دیتے یہاں تک کہ جو کچھ ان میں تھا ضائع ہو جاتا (۵)؛ کیونکہ سرکہ مال ہے، اور آپ ﷺ نے مال ضائع کرنے سے منع فرمایا ہے (۶)، اور کوئی بھی اس شخص کے بارے میں یہ نہیں کہتا جس نے کسی مسلمان کی شراب بہا دی کہ اس نے اس کا مال تلف کیا ہے۔ حضرت عثمان بن ابی

العاص نے ایک یتیم کی شراب بہا دی تھی (۷)۔ اور آپ ﷺ سے اسے سرکہ بنانے کی اجازت مانگی گئی تو آپ ﷺ نے فرمایا: «لا» (نہیں)، اور اس سے منع فرمایا (۸)۔ فقہاء کی ایک جماعت اسی طرف گئی ہے۔

---

(۱) صحیح مسلم (۱۵۷۹)۔ اور یہ مسند احمد (۲۰۴۱) میں بھی ہے۔ الراویہ: سے مراد مشکیزہ ہے۔ (۲) اسے احمد (۲۳۶۹)، بخاری (۱۴۹۲) اور مسلم (۳۶۳) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے ۳/ ۲۵۔ (۳) التمہید ۴/ ۱۴۴۔ (۴) (م) میں: المزادہ (واحد) ہے۔ اور قلمی نسخوں سے جو ثابت ہے وہی التمہید ۴/ ۱۴۵ - ۱۴۶ کے موافق ہے۔ اور کلام اسی سے ہے۔ (۵) (ز)، (ظ) اور (م) میں: «فیہا» (اس میں) ہے۔ اور جو (د) سے ثابت ہے وہی التمہید کے موافق ہے۔ (۶) مال ضائع کرنے کی ممانعت مغیرہ بن شعبہ کی حدیث میں آئی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «بیشک اللہ نے تمہارے لیے تین چیزیں ناپسند فرمائیں: قیل و قال، کثرتِ سوال اور اضاعتِ مال (مال ضائع کرنا)...» اسے احمد (۱۸۱۴۷)، بخاری (۲۴۰۸) اور مسلم ۳/ ۱۳۴۱ (۵۹۳) نے روایت کیا ہے۔ (۷) قلمی نسخوں اور التمہید ۱/ ۲۵۹ میں - جہاں سے مصنف نے نقل کیا ہے -: عثمان بن ابی العاصی ہے۔ اور جو (م) سے ثابت ہے (وہی متن میں درج ہے)۔ وہ ابو عبداللہ ہیں جو بصرہ کے رہنے والے تھے، وفدِ ثقیف کے ساتھ اسلام لائے، نبی ﷺ نے انہیں طائف کا گورنر مقرر کیا، اور ابوبکر و عمر رضی اللہ عنہما نے انہیں اسی پر برقرار رکھا، پھر عمر رضی اللہ عنہ نے انہیں ۱۵ ہجری میں عمان اور بحرین کا والی مقرر کیا، پھر بصرہ میں سکونت اختیار کی یہاں تک کہ معاویہ رضی اللہ عنہم اجمعین کی خلافت میں وہیں وفات پائی۔ الاصابہ ۶ / ۳۸۸۔ (۸) احمد (۱۲۱۸۹) اور مسلم (۱۹۸۳) نے انس بن مالک سے روایت کیا ہے کہ ابو طلحہ نے نبی ﷺ سے ان یتیموں کے بارے میں پوچھا جنہیں ورثے میں شراب

ملی تھی، آپ ﷺ نے فرمایا: «اسے بہا دو»۔ انہوں نے عرض کیا: کیا میں اسے سرکہ نہ بنا لوں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: «نہیں»۔

Surat Al-Ma'idah: Verses 90 - 93 163

...scholars from the people of Hadith and Opinion, and to this Sahnun bin Said inclined. Others said: There is no harm in turning wine into vinegar, and there is no harm in eating what has been turned into vinegar through human processing or otherwise. This is the opinion of al-Thawri, al-Awza'i, al-Layth bin Sa'd, and the Kufans (1).

Abu Hanifa said: If fish (2) and salt are thrown into it, and it becomes Murri (3) and has changed from the state of wine, it is permissible. Muhammad bin al-Hasan differed with him regarding Murri, and said: Wine is not processed except by turning it into vinegar alone.

Abu Umar (4) said: The Iraqis argued for the turning of wine into vinegar by citing Abu al-Darda'; and it is narrated from Abu Idris al-Khawlani, from Abu al-Darda' from a way that is not strong, that he used to eat Murri from it, and say: The sun and salt tanned (5) it.

Umar bin al-Khattab (6) and Uthman bin Abi al-As differed with him regarding the turning of wine into vinegar, and there is no argument in anyone's opinion against the Sunnah, and with Allah is success.

(1) Al-Tamhid 1/260. And what precedes it is from it. (2) In the manuscript originals and (M): musk (al-musk), which is an error. What is established is from al-Tamhid 4/147, and from it the author quoted. See al-Hujjah for al-Shaybani 3/13, al-Mabsut 24/24, and Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 4/359. (3) In (M): Murabba, which is an error. Al-Murri; with a damma and shadda on the Ra: that which is used as a condiment, as if attributed to bitterness (mararah), and common people lighten it. Al-Nihayah (marar). See also the entry (dhabbah). (4) In al-Tamhid 4/150. (5) Thus in the manuscripts, (M), al-Tamhid, and a copy in Musannaf Abd al-Razzaq (as in its margin). The hadith was narrated by Abd al-Razzaq in his Musannaf (17109) and in it: its wine was slaughtered..., and Abu Ubayd also narrated it in Al-Amwal (294) via Jubayr bin Nufayr; and in it: the sun slaughtered it... and Ibn al-Athir mentioned it in al-Nihayah (dhabbah); and in it: Salt and the sun slaughtered the wine... He said: Just as a dead animal is forbidden and a slaughtered one is lawful, so these things slaughtered the wine so it became lawful; he used 'slaughtering' metaphorically for making lawful, and slaughtering in its origin means: slitting. (6) Ibn Abd al-Barr mentioned in al-Tamhid 4/151 from Umar (may Allah be pleased with him) his saying: Vinegar from wine that has been spoiled is not lawful until Allah is the one who spoiled it. It was

narrated by Abd al-Razzaq (17110), and Abu Ubayd in Al-Amwal (288). Ibn Abd al-Barr also mentioned from Uthman bin Abi al-As that a merchant bought wine, so he ordered him to pour it into the Tigris. They said: Will you not order him to make it vinegar? So he forbade him from that.

सूरा अल-माईदा: आयत 90 - 93 163

...हदीस और राय के लोगों में से विद्वान, और सहनून बिन सईद इसी ओर झुके। दूसरों ने कहा: शराब को सिरका बनाने में कोई बुराई नहीं है, और इंसान की कोशिशों या किसी और तरीके से सिरका बनी शराब को खाने में कोई बुराई नहीं है, और यह अल-थौरी, अल-औज़ाई, अल-लैथ बिन साद और कूफ़ियों का मत है (1)।

अबू हनीफा ने कहा: अगर इसमें मछली (2) और नमक डाल दिया जाए, और वह मुर्री (3) बन जाए और शराब की स्थिति से बदल जाए, तो यह जायज़ है। मुहम्मद बिन अल-हसन ने मुर्री के बारे में उनसे असहमति जताई, और कहा: शराब को केवल सिरके में बदलने के अलावा किसी और चीज़ से उपचारित नहीं किया जाता है।

अबू उमर (4) ने कहा: इराकियों ने अबू अल-दरदा का हवाला देते हुए शराब को सिरका बनाने के पक्ष में तर्क दिया; और यह अबू इदरीस अल-खौलानी से, अबू अल-दरदा के माध्यम से एक ऐसे तरीके से वर्णित है जो पुख्ता नहीं है, कि वे इसमें से मुर्री खाते थे, और कहते थे: सूरज और नमक ने इसे कमाया (टैन किया) (5) है।

उमर बिन अल-खत्ताब (6) और उस्मान बिन अबी अल-आस ने शराब को सिरका बनाने के बारे में उनसे असहमति जताई, और सुन्नत के सामने किसी की राय में कोई दलील नहीं है, और अल्लाह से ही सफलता है।

(1) अल-तमहीद 1/260। और इससे पहले वाला हिस्सा भी वहीं से है। (2) हस्तलिखित मूल और (M) में: कस्तूरी (अल-मुस्क), जो कि एक गलती है। अल-तमहीद 4/147 में जो पुष्ट है, उसी से लेखक ने उद्धृत किया है। देखें अल-शायबानी की अल-हुज्जा 3/13, अल-मबसूत 24/24, और मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलामा 4/359। (3) (M) में: मुरब्बा, जो एक गलती है। अल-मुर्री; 'मीम' पर पेश और 'रे' पर तशदीद के साथ: वह चीज़ जो स्वाद बढ़ाने के लिए इस्तेमाल की जाती है, जैसे कि कड़वाहट (मरारा) से संबंधित हो, और आम लोग इसे हल्का बोलते हैं। अल-निहाया (मरर)। इसमें 'ज़बह' (ذبح) शब्द भी देखें। (4) अल-तमहीद 4/150 में। (5) हस्तलिखित प्रतियों, (M), अल-तमहीद और मुसन्नाफ अब्द अल-रज्जाक की एक प्रति में ऐसा ही है (जैसा कि उसके हाशिये में है)। हदीस को अब्द अल-रज्जाक ने अपने मुसन्नाफ (17109) में दर्ज किया है और उसमें है: इसकी शराब को ज़बह किया गया..., और अबू उबैद ने भी इसे 'अल-अमवाल' (294) में जुबैर बिन नुफैर के माध्यम से

दर्ज किया है; और उसमें है: सूरज ने इसे ज़बह किया... और इब्न अल-असीर ने अल-निहाया (ज़बह) में इसका उल्लेख किया है; और उसमें है: नमक और सूरज ने शराब को ज़बह किया... उन्होंने कहा: जिस तरह मृत पशु हराम है और ज़बह किया हुआ हलाल है, उसी तरह इन चीज़ों ने शराब को ज़बह कर दिया जिससे वह हलाल हो गई, उन्होंने 'हलाल करने' के लिए रूपक के तौर पर 'ज़बह' का इस्तेमाल किया, और ज़बह का मूल अर्थ है: चीरा लगाना। (6) इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 4/151 में उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से उनके इस कथन का उल्लेख किया है: शराब से बना सिरका तब तक हलाल नहीं है जब तक कि अल्लाह ने ही उसे खराब (सिरका) न किया हो। इसे अब्द अल-रज्जाक (17110) ने और अबू उबैद ने 'अल-अमवाल' (288) में दर्ज किया है। इब्न अब्द अल-बर्र ने उस्मान बिन अबी अल-आस से भी उल्लेख किया है कि एक व्यापारी ने शराब खरीदी, तो उन्होंने उसे दजला नदी में बहा देने का आदेश दिया। उन्होंने कहा: क्या आप उसे इसे सिरका बनाने का आदेश नहीं देंगे? तो उन्होंने उन्हें ऐसा करने से मना कर दिया।

سورة المائدہ: آیات 90 - 93 163

...اہل حدیث اور اہل رائے میں سے علماء، اور سحنون بن سعید کا بھی یہی میلان تھا۔ دوسروں نے کہا: شراب کو سرکہ بنانے میں کوئی حرج نہیں ہے، اور انسان کے عمل یا کسی اور طریقے سے سرکہ بن جانے والی چیز کو کھانے میں کوئی حرج نہیں ہے، اور یہی قول ثوری، اوزاعی، لیث بن سعد اور اہل کوفہ کا ہے (1)۔

اور امام ابو حنیفہ نے فرمایا: اگر اس میں مچھلی (2) اور نمک ڈال دیا جائے اور وہ مُرّی (3) بن جائے اور شراب کی حالت سے بدل جائے تو جائز ہے۔ محمد بن الحسن نے مُرّی کے معاملے میں ان سے اختلاف کیا اور کہا: شراب کو صرف سرکہ بنانے کے علاوہ کسی اور چیز سے تبدیل نہیں کیا جائے گا۔

ابو عمر (4) نے کہا: اہل عراق نے شراب کو سرکہ بنانے کے حق میں ابودرداء رضی اللہ عنہ سے استدلال کیا ہے؛ اور یہ ابو ادریس الخولانی سے، ابودرداء رضی اللہ عنہ کے حوالے سے ایک ایسی سند سے مروی ہے جو قوی نہیں ہے کہ وہ اس سے مُرّی کھاتے تھے اور فرماتے تھے: اسے سورج اور نمک نے دباغت (5) دی ہے۔

اور عمر بن خطاب (6) اور عثمان بن ابی العاص رضی اللہ عنہما نے شراب کو سرکہ بنانے کے معاملے میں ان سے اختلاف کیا ہے، اور سنت کے مقابلے میں کسی کی رائے میں کوئی حجت نہیں، اور اللہ ہی توفیق دینے والا ہے۔

(1) التمہید 1 / 260۔ اور اس سے پہلے والا حصہ بھی وہیں سے ہے۔ (2) قلمی نسخوں اور (م) میں: "المسک" (کستوری) ہے، جو کہ غلطی ہے۔ درست وہ ہے جو التمہید 147/4 میں ہے، اور

اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ دیکھیے الشیبانی کی الحجہ 3/13، المبسوط 24/24، اور مختصر اختلاف العلماء 4/359۔ (3) (م) میں: مربی ہے جو کہ غلط ہے۔ المُرّی؛ میم پر پیش اور را پر تشدید کے ساتھ: وہ سالن جسے روٹی کے ساتھ کھایا جاتا ہے، گویا یہ تلخی (مرارہ) کی طرف منسوب ہو، اور عام لوگ اسے تخفیف کے ساتھ پڑھتے ہیں۔ النہایۃ (مرر)۔ اس میں مادہ (ذبح) کو بھی دیکھنا چاہیے۔ (4) التمہید 4 / 150 میں۔ (5) قلمی نسخوں، (م)، التمہید اور مصنف عبد الرزاق کے ایک نسخے میں اسی طرح ہے (جیسا کہ اس کے حاشیے میں ہے)۔ اس حدیث کو عبد الرزاق نے اپنی مصنف (17109) میں روایت کیا ہے اور اس میں ہے: اس کی شراب کو ذبح کر دیا گیا...، اور ابو عبید نے بھی اسے الاموال (294) میں جبیر بن نفیر کے طریق سے روایت کیا ہے؛ اور اس میں ہے: اسے سورج نے ذبح کر دیا... اور ابن الاثیر نے اسے النہایۃ (ذبح) میں ذکر کیا ہے؛ اور اس میں ہے: شراب کو نمک اور سورج نے ذبح کر دیا... انہوں نے کہا: جس طرح مردار حرام ہے اور ذبیحہ حلال ہے، اسی طرح ان چیزوں نے شراب کو ذبح کر دیا تو وہ حلال ہو گئی، انہوں نے حلال کرنے کے لیے ذبح کا لفظ بطور استعارہ استعمال کیا، اور ذبح کا اصل معنی ہے: پھاڑنا۔ (6) ابن عبد البر نے التمہید 4/ 151 میں حضرت عمر رضی اللہ عنہ کا یہ قول نقل کیا ہے: شراب سے بننے والا سرکہ اس وقت تک حلال نہیں جب تک کہ اللہ تعالیٰ خود اسے سرکہ نہ بنا دے۔ اسے عبد الرزاق (17110) نے اور ابو عبید نے الاموال (288) میں روایت کیا ہے، اور ابن عبد البر نے حضرت عثمان بن ابی العاص رضی اللہ عنہ سے بھی روایت کیا ہے کہ ایک تاجر نے شراب خریدی، تو انہوں نے اسے حکم دیا کہ اسے دجلہ میں بہا دو، تو لوگوں نے کہا: کیا آپ اسے حکم نہیں دیتے کہ اسے سرکہ بنا لے؟ تو انہوں نے اس سے منع فرما دیا۔

It is possible that the prohibition of turning wine into vinegar was at the beginning of Islam when its prohibition was revealed; so that its storage would not be sustained, due to the proximity of the time of drinking it, intending to break the habit in that regard. If this were the case(1), there would be nothing in the prohibition of turning it into vinegar at that time and the command to pour it out that prevents eating it if it has turned into vinegar.

Ashhab narrated from Malik that he said: If a Christian turns wine into vinegar, there is no harm in eating it. Likewise, if a Muslim turns it into vinegar and seeks Allah's forgiveness; and this narration was mentioned by Ibn Abd al-Hakam in his book.

The correct view is what Malik said in the narration of Ibn al-Qasim and Ibn Wahb: It is not permissible for a Muslim to treat wine until he makes it vinegar, nor to sell it, but he should pour it out(2).

Tenth: The opinion of Malik and his companions did not differ that if wine turns into vinegar by itself, then eating that vinegar is permissible. This is the saying of Umar ibn al-Khattab, Qabisah, Ibn Shihab, and Rabi'ah, and one of the two sayings of al-Shafi'i, which is the established view of his school according to most of his companions(3).

Eleventh: Ibn Khuwayzmandad mentioned that it [wine] can be owned, and he argued for that by saying that choking can be relieved with it, and a fire can be extinguished with it. This is a report not known for Malik; rather, this is derived based on the opinion of those who see it as pure. If its ownership were permissible, the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) would not have commanded it to be poured out. Also, ownership is a type of benefit, and it has been invalidated by pouring it out. And praise be to Allah.

Twelfth: This verse indicates the prohibition of playing backgammon and chess, whether for gambling or otherwise(4); because when Allah the Almighty prohibited wine, He informed of the reason behind it, saying: {O you who believe! Intoxicants and gambling...} the verse. Then He said: {Satan only wants to cause between you enmity...}

(1) In (D) and (Z): "And if it is thus." In (Zha): "And if this is." In (M): "And if it is likewise." What is established is from al-Tamhid 4/151 and the speech is from it. (2) al-Tamhid 4/146 and 147. (3) al-Tamhid 1/261. (4) In (M): Or otherwise.

१६४ सूरा अल-मायदा, आयत ९०-९२

यह संभव है कि शराब को सिरके में बदलने पर रोक इस्लाम के शुरुआती दौर में थी जब इसकी मनाही (तहरीम) नाजिल हुई थी; ताकि इसे सहेज कर न रखा जाए, क्योंकि तब शराब पीने की आदत ताज़ा थी, और उस आदत को जड़ से खत्म करना मक़सद था। यदि ऐसा था(१), तो उस समय इसे सिरके में बदलने की मनाही और इसे बहा देने के आदेश में ऐसा कुछ नहीं था जो इसे सिरका बन जाने के बाद खाने से रोके।

अश्हब ने मलिक से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: यदि कोई ईसाई शराब को सिरका बना देता है, तो उसे खाने में कोई हर्ज नहीं है, और इसी तरह यदि कोई मुसलमान इसे सिरका बना ले और अल्लाह से माफी मांगे; और यह रिवायत इब्न अब्द अल-हकम ने अपनी किताब में ज़िक्र की है।

सही बात वह है जो मलिक ने इब्न अल-कासिम और इब्न वहब की रिवायत में कही है: एक मुसलमान के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह शराब के साथ तब तक छेड़छाड़ करे जब तक वह उसे सिरका न बना दे, और न ही उसे बेचे, बल्कि उसे बहा दे(२)।

दसवीं बात: मलिक और उनके साथियों की राय में कोई मतभेद नहीं है कि यदि शराब अपने आप सिरके में बदल जाती है, तो उस सिरके को खाना हलाल है। यह उमर इब्न अल-खत्ताब, क़बीसा, इब्न शिहाब और रबीअ का भी कहना है, और अल-शाफिई के दो कथनों में से एक है, जो उनके अधिकांश साथियों के अनुसार उनके मज़हब का निष्कर्ष है(३)।

ग्यारहवीं बात: इब्न खुवेज़मंदाद ने ज़िक्र किया कि शराब का मालिक बना जा सकता है, और उन्होंने इसके लिए यह तर्क दिया कि इससे गले में अटकी चीज़ निकाली जा सकती है और इससे आग बुझाई जा सकती है। यह ऐसी रिवायत है जो मलिक के लिए ज्ञात नहीं है; बल्कि इसे उन लोगों की राय पर निकाला गया है जो इसे पाक मानते हैं। यदि इसका मालिक बनना जायज़ होता, तो नबी ﷺ इसे बहा देने का आदेश न देते। साथ ही, स्वामित्व एक प्रकार का लाभ है, और इसे बहाने के आदेश से यह लाभ समाप्त हो गया है। और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है।

बारहवीं बात: यह आयत चौपड़ (नर्द) और शतरंज खेलने की मनाही की ओर इशारा करती है, चाहे वह जुए के लिए हो या बिना(४) जुए के, क्योंकि जब अल्लाह तआला ने शराब को हराम किया, तो

उसने इसके पीछे के अर्थ को बताते हुए फरमाया: {ऐ ईमान वालो! शराब और जुआ...} आयत। फिर उसने कहा: {शैतान तो बस यही चाहता है कि तुम्हारे बीच दुश्मनी पैदा कर दे...}

(१) (द) और (ज़) में: "और यदि ऐसा हो।" (ज़ाह) में: "और यदि यह हो।" (म) में: "और यदि ऐसा ही हो।" अल-तम्हीद ४/१५१ से प्रमाणित है और शब्द वहीं से हैं। (२) अल-तम्हीद ४/१४६ और १४७। (३) अल-तम्हीद १/२६१। (४) (म) में: या अन्य।

۱۶۴ سورۃ المائدہ، آیات ۹۰-۹۲

یہ احتمال ہے کہ شراب کو سرکہ بنانے سے روکنا اسلام کے ابتدائی دور میں تھا جب اس کی حرمت نازل ہوئی تھی؛ تاکہ اس کا روک رکھنا برقرار نہ رہے، کیونکہ اسے پینے کا زمانہ قریب تھا، اور اس کا مقصد اس عادت کو ختم کرنا تھا۔ اور اگر صورتحال ایسی ہی تھی(۱) تو اس وقت اسے سرکہ بنانے سے روکنے اور اسے بہانے کے حکم میں ایسی کوئی بات نہیں تھی جو اسے سرکہ بن جانے کے بعد کھانے سے روکے۔

اشہب نے امام مالک سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: جب کوئی نصرانی (عیسائی) شراب کو سرکہ بنا لے تو اسے کھانے میں کوئی حرج نہیں، اور اسی طرح اگر کوئی مسلمان اسے سرکہ بنا لے اور اللہ سے استغفار کرے؛ یہ روایت ابن عبد الحکم نے اپنی کتاب میں ذکر کی ہے۔

اور صحیح وہ ہے جو امام مالک نے ابن القاسم اور ابن وہب کی روایت میں کہا ہے: کسی مسلمان کے لیے جائز نہیں کہ وہ شراب کا علاج کرے (اس میں کوئی عمل کرے) یہاں تک کہ اسے سرکہ بنا دے، اور نہ ہی اسے بیچے، بلکہ اسے بہا دینا چاہیے(۲)۔

دسویں بات: امام مالک اور ان کے اصحاب کے قول میں کوئی اختلاف نہیں کہ اگر شراب خود بخود سرکہ بن جائے تو اس سرکے کا کھانا حلال ہے۔ یہی قول عمر بن الخطاب، قبیصہ، ابن شہاب اور ربیعہ کا ہے، اور امام شافعی کے دو اقوال میں سے ایک ہے، اور ان کے اکثر اصحاب کے نزدیک ان کے مذہب کا یہی خلاصہ ہے(۳)۔

گیارہویں بات: ابن خویز منداد نے ذکر کیا کہ اس کی ملکیت حاصل ہو سکتی ہے، اور انہوں نے اس سے یہ استدلال کیا کہ اس سے گلے کا پھندا دور کیا جا سکتا ہے اور اس سے آگ بجھائی جا

سکتی ہے۔ یہ ایسی نقل ہے جو امام مالک سے معروف نہیں، بلکہ اس کی تخریج ان لوگوں کے قول پر کی گئی ہے جو اسے پاک مانتے ہیں۔ اور اگر اس کی ملکیت جائز ہوتی تو نبی ﷺ اسے بہانے کا حکم نہ دیتے۔ نیز ملکیت ایک قسم کا نفع ہے، اور اسے بہانے کے حکم سے یہ نفع ختم ہو گیا ہے۔ والحمد للہ۔

بارہویں بات: یہ آیت نرد (چوسر) اور شطرنج کھیلنے کی حرمت پر دلالت کرتی ہے، خواہ وہ جوئے کے طور پر ہو یا بغیر(۴) جوئے کے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے جب شراب حرام کی تو اس میں پائے جانے والے معنی کی خبر دیتے ہوئے فرمایا: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ﴾ الآیہ۔ پھر فرمایا: ﴿إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَنُ أَن يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ...﴾

(۱) (د) اور (ز) میں: "اور اگر ایسا ہو"۔ (ظ) میں: "اور اگر یہ ہو"۔ (م) میں: "اور اگر اسی طرح ہو"۔ التمہید ۱۵۱/۴ سے ثابت ہے اور عبارت وہیں سے ہے۔ (۲) التمہید ۱۴۶/۴ اور ۱۴۷۔ (۳) التمہید ۲۶۱/۱۔ (۴) (م) میں: یا غیر۔

Page 165 Surah Al-Ma'idah: Verses 90 - 92

“...and hatred” [the rest of] the verse. So every amusement whose small amount leads to much of it (1), and causes enmity and hatred between those engaged in it, and diverts from the remembrance of Allah and from prayer; it is like drinking wine, and it is necessary that it be forbidden like it.

If it is said: Drinking wine causes intoxication; so one is unable to perform prayer with it, and this meaning is not found in playing backgammon (nard) and chess. It is said to him: Allah the Almighty has combined wine and gambling (maysir) in prohibition, and described them both as causing enmity and hatred among people, and diverting from the remembrance of Allah and from prayer. It is known that if wine intoxicates, then gambling does not intoxicate, yet their difference in this regard did not prevent Allah from treating them equally in prohibition; because of the meanings they share. Also, a small amount of wine does not intoxicate, just as playing backgammon and chess does not intoxicate, yet it was forbidden just like the large amount. So it is not denied that playing backgammon and chess is forbidden like wine even if it does not intoxicate. Also, the start of play causes heedlessness, so that heedlessness taking over the heart takes the place (2) of intoxication. If wine was only forbidden because it intoxicates, thus diverting from prayer through intoxication, then playing backgammon and chess should be forbidden because it causes heedlessness and distraction, thus diverting from prayer. And Allah knows best.

Thirteenth: The state of the narrator (3) indicates that the abrogating ruling (nasikh) had not reached him, and he was adhering to the previous permission. This was evidence that the ruling is not lifted simply by the existence of the abrogator as some legal theorists (Usuliyyun) say, but rather by it reaching him as this hadith indicated, and it is the correct view; because the Prophet ﷺ did not rebuke him, but rather explained the ruling to him, and because he is addressed to act according to the first [ruling], such that if he left it he would have sinned without dispute; even if the abrogator had already occurred in existence. That is as happened to the people of Quba'; as they were praying towards Jerusalem until the comer came to them and informed them of the abrogator, so they turned towards the Kaaba.

Footnotes: (1) In (M): much. (2) In (M): place. (3) Meaning in the hadith of Ibn Abbas, and it was previously mentioned in the seventh issue.

पृष्ठ 165 सूरा अल-मायदा: आयत 90 - 92

"...और शत्रुता" [शेष] आयत। इसलिए हर वह खेल जिसका थोड़ा हिस्सा उसके बहुत की ओर ले जाए(1), और उनमें शामिल लोगों के बीच दुश्मनी और नफरत पैदा करे, और अल्लाह की याद और नमाज़ से रोके, तो वह शराब पीने जैसा है, और उसका भी उसी तरह हराम (वर्जित) होना ज़रूरी है।

यदि यह कहा जाए: शराब पीना नशा पैदा करता है; इसलिए उसके साथ नमाज़ पढ़ना मुमकिन नहीं है, और पासा (नर्द) और शतरंज खेलने में यह बात नहीं है। तो उनसे कहा जाएगा: अल्लाह तआला ने शराब और जुए (मिसर) को हराम होने में एक साथ रखा है, और उन दोनों का वर्णन इस तरह किया है कि वे लोगों के बीच दुश्मनी और नफरत पैदा करते हैं, और अल्लाह की याद और नमाज़ से रोकते हैं। यह ज्ञात है कि यदि शराब नशा करती है, तो जुआ नशा नहीं करता, फिर भी इस बात में उनका अलग होना अल्लाह के नज़दीक उन्हें हराम होने में बराबर करने से नहीं रोकता; उन अर्थों के कारण जो उनमें समान हैं। साथ ही, शराब की थोड़ी मात्रा नशा नहीं करती, जैसे कि पासा और शतरंज खेलना नशा नहीं करता, फिर वह बहुत की तरह हराम थी। तो इस बात से इंकार नहीं किया जा सकता कि पासा और शतरंज खेलना शराब की तरह हराम है भले ही वह नशा न करे। इसके अलावा, खेल की शुरुआत गफ़लत (असावधानी) पैदा करती है, तो दिल पर छा जाने वाली वह गफ़लत नशे का स्थान(2) ले लेती है। यदि शराब केवल इसलिए हराम की गई थी क्योंकि वह नशा करती है, और नशे के माध्यम से नमाज़ से रोकती है, तो पासा और शतरंज खेलना भी हराम होना चाहिए क्योंकि यह गफ़लत और मनोरंजन पैदा करता है, और इस तरह नमाज़ से रोकता है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

तेरहवीं बात: रिवायत करने वाले की स्थिति(3) यह दर्शाती है कि उस तक नासिख़ (रद्द करने वाला नियम) नहीं पहुँचा था, और वह पिछली अनुमति पर कायम था। यह इस बात का प्रमाण था कि हुक्म नासिख़ के वजूद से ख़त्म नहीं होता जैसा कि कुछ उसूली (कानूनविद) कहते हैं, बल्कि उस तक पहुँचने से होता है जैसा कि इस हदीस ने दर्शाया है, और यही सही है; क्योंकि नबी ﷺ ने उसे नहीं झिड़का, बल्कि उसे हुक्म स्पष्ट किया, और इसलिए कि वह पहले [हुक्म] के अनुसार कार्य करने के लिए बाध्य है, यहाँ तक कि यदि वह इसे छोड़ देता तो बिना किसी विवाद के गुनहगार होता; भले ही नासिख़ वजूद में आ चुका हो। यह वैसा ही है जैसा क़ुबा वालों के साथ हुआ; जब वे बैतुल मक़दिस की ओर नमाज़ पढ़ रहे थे यहाँ तक कि आने वाले ने आकर उन्हें नासिख़ की सूचना दी, तो वे काबा की ओर मुड़ गए।

पाद-टिप्पणियाँ: (1) (म) में: बहुत। (2) (म) में: स्थान। (3) यानी इब्न अब्बास की हदीस में, और सातवें मसले में इसका उल्लेख हो चुका है।

صفحہ 165 سورۃ المائدہ: آیات 90 - 92

"اور بغض" [بقیہ] آیت۔ پس ہر وہ لہو (کھیل تماشا) جس کا تھوڑا حصہ اس کے زیادہ کی طرف بلائے(1)، اور اس میں مشغول رہنے والوں کے درمیان دشمنی اور بغض پیدا کرے، اور اللہ کے ذکر اور نماز سے روک دے؛ تو وہ شراب پینے کی طرح ہے، اور واجب ہے کہ وہ بھی اسی کی طرح حرام ہو۔

اگر یہ کہا جائے کہ: شراب پینا نشہ پیدا کرتا ہے؛ اس لیے اس کے ساتھ نماز ادا نہیں کی جا سکتی، جبکہ نرد (پانسہ) اور شطرنج کھیلنے میں یہ بات نہیں ہے۔ تو اس سے کہا جائے گا: اللہ تعالیٰ نے تحریم (حرام ہونے) میں شراب اور جوئے کو اکٹھا کیا ہے، اور ان دونوں کا وصف یہ بیان فرمایا ہے کہ یہ دونوں لوگوں کے درمیان دشمنی اور بغض پیدا کرتے ہیں، اور اللہ کے ذکر اور نماز سے روکتے ہیں، اور یہ معلوم ہے کہ اگر شراب نشہ پیدا کرتی ہے تو جوا نشہ پیدا نہیں کرتا، پھر بھی اللہ کے نزدیک ان کا اس معاملے میں جدا ہونا ان کو تحریم میں برابر کرنے سے مانع نہیں ہوا؛ ان معانی کی وجہ سے جن میں وہ مشترک ہیں۔ نیز، شراب کی تھوڑی مقدار نشہ نہیں پیدا کرتی، جیسے کہ نرد اور شطرنج کھیلنا نشہ نہیں پیدا کرتا، پھر وہ بھی زیادہ کی طرح حرام تھی، تو اس بات کا انکار نہیں کیا جا سکتا کہ نرد اور شطرنج کھیلنا شراب کی طرح حرام ہے اگرچہ وہ نشہ پیدا نہ کرے۔ نیز، کھیل کی ابتدا غفلت پیدا کرتی ہے، تو وہ غفلت جو دل پر مسلط ہو جائے وہ نشے کا مقام(2) لے لیتی ہے، پس اگر شراب صرف اس لیے حرام کی گئی تھی کہ وہ نشہ پیدا کرتی ہے، لہٰذا نشے کے ذریعے نماز سے روکتی ہے، تو نرد اور شطرنج کھیلنا بھی حرام ہونا چاہیے کیونکہ یہ غافل کرتا ہے اور لہو (مشغلہ) ہے، پس اس کے ذریعے نماز سے روک دیتا ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

تیرھویں بات: راوی کی کیفیت(3) اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ اسے ناسخ (منسوخ کرنے والا حکم) نہیں پہنچا تھا، اور وہ سابقہ اباحت (جواز) پر قائم تھا، تو یہ اس بات کی دلیل تھی کہ حکم ناسخ کے موجود ہونے سے ختم نہیں ہوتا جیسا کہ بعض اصولیین کہتے ہیں، بلکہ اس کے پہنچنے سے ہوتا ہے جیسا کہ اس حدیث نے دلالت کی ہے، اور یہی صحیح ہے؛ کیونکہ نبی ﷺ نے اسے ملامت نہیں کی، بلکہ اس کے لیے حکم واضح کیا، اور اس لیے کہ وہ پہلے [حکم] کے ساتھ عمل کرنے کا مخاطب ہے، اس طرح کہ اگر وہ اسے چھوڑ دیتا تو بلا اختلاف گناہگار ہوتا؛ اگرچہ ناسخ وجود میں آ چکا ہو۔ اور یہ ویسا ہی ہے جیسا اہل قباء کے ساتھ ہوا؛ جب وہ بیت المقدس کی طرف نماز پڑھ رہے تھے یہاں تک کہ آنے والے نے آکر انہیں ناسخ کی خبر دی، تو وہ کعبہ کی طرف مڑ گئے۔

حواشی: (1) (م) میں: کثیر۔ (2) (م) میں: مکان (جگہ)۔ (3) یعنی ابن عباس کی حدیث میں، اور مسئلہ ہفتم میں گزر چکا ہے۔

Surah Al-Ma'idah, Verses 90 - 92 166

And it has already been mentioned in Surah Al-Baqarah [Verse: 144] (1) and praise be to Allah, and the mention of wine (khamr) and its derivation, and gambling (al-maysir) has already been mentioned there. And the discourse regarding the stone altars (ansab) and divining arrows (azlam) has already passed at the beginning of this Surah. And Allah knows best.

The fourteenth point: His words, the Almighty: "Satan only wants to cause between you animosity and hatred through intoxicants and gambling" the verse. Allah Almighty informed His servants that Satan only wants animosity (2) to occur (3) between us because of wine and other things, so He warned us against them and forbade us from them.

It was narrated that two tribes of the Ansar drank wine and became intoxicated, so they started messing with one another. When they sobered up, some of them saw on the faces of others the traces of what they had done. They were brothers with no grudges in their hearts, so some of them (4) began saying: "If my brother were merciful (5) to me, he would not have done this (6) to me." Thus, grudges arose between them, and Allah revealed: "Satan only wants to cause between you animosity and hatred" the verse (7).

The fifteenth point: His words, the Almighty: "and to avert you from the remembrance of Allah and from prayer." He says: If you are intoxicated, you will not remember Allah and you will not pray, and if you do pray, you will mix things up, as happened with Ali, and it was narrated regarding Abdur-Rahman, as was previously mentioned in "An-Nisa" (8).

Ubayd Allah bin Umar said: Al-Qasim bin Muhammad was asked about chess: Is it gambling? And about...

(1) 2/441. (2) In (Zh) and (M): "yuqi'a" (cause to fall/occur). What is confirmed is from (D) and (Z), which is consistent with Al-Muharrar al-Wajiz 2/234, and the author quoted from it. (3) Followed in (M) by: "and hatred". (4) In (Zh): "the man". (5) In the following sources of the report: "compassionate and merciful". (6) The word "to me" (bi) is from (M) and the sources of graduation. (7) Narrated by An-Nasa'i in As-Sunan

al-Kubra (11086), Al-Hakim 4/141-142, and Al-Bayhaqi 8/285-286 from the hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them. Al-Hafiz Ibn Hajar authenticated its chain of transmission in Al-Fath 10/31. (8) 6/330.

सूरह अल-माएदाह, आयतें 90 - 92 166

और सूरह अल-बकराह [आयत: 144] (1) में पहले ही इसका उल्लेख किया जा चुका है और अल्लाह का शुक्र है, और वहां शराब (खम्र) और इसकी उत्पत्ति, और जुआ (अल-मयसिर) का उल्लेख भी पहले ही हो चुका है। और इस सूरह की शुरुआत में ही वेदी के पत्थरों (अनसाब) और तीर से भाग्य आज़माने (अज़लाम) के बारे में चर्चा हो चुकी है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

चौदहवीं बात: अल्लाह सर्वशक्तिमान का यह फरमान: "शैतान तो यही चाहता है कि शराब और जुए के ज़रिए तुम्हारे बीच दुश्मनी और नफरत डाल दे" आयत। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अपने बंदों को सूचित किया कि शैतान शराब और अन्य चीजों की वजह से हमारे बीच दुश्मनी (2) पैदा (3) करना चाहता है, इसलिए उसने हमें उनसे सावधान किया और उनसे मना किया।

वर्णित है कि अंसार के दो कबीलों ने शराब पी और नशे में धुत हो गए, इसलिए वे एक-दूसरे के साथ अभद्र व्यवहार करने लगे। जब वे होश में आए, तो उनमें से कुछ ने दूसरों के चेहरों पर किए गए कार्यों के निशान देखे। वे भाई थे जिनके दिलों में कोई कड़वाहट नहीं थी, इसलिए उनमें से कुछ (4) कहने लगे: "अगर मेरा भाई मुझ पर दयालु (5) होता, तो वह मेरे साथ ऐसा (6) नहीं करता।" इस प्रकार, उनके बीच कड़वाहट पैदा हो गई, और अल्लाह ने नाज़िल किया: "शैतान तो यही चाहता है कि शराब और जुए के ज़रिए तुम्हारे बीच दुश्मनी और नफरत डाल दे" आयत (7)।

पंद्रहवीं बात: अल्लाह सर्वशक्तिमान का यह फरमान: "और तुम्हें अल्लाह की याद और नमाज़ से रोक दे।" वह कहता है: यदि आप नशे में हैं, तो आप अल्लाह को याद नहीं करेंगे और नमाज़ नहीं पढ़ेंगे, और यदि आप नमाज़ पढ़ते हैं, तो आप चीज़ों को मिला देंगे (गड़बड़ कर देंगे), जैसा कि अली के साथ हुआ था, और अब्दुर-रहमान के बारे में वर्णित है, जैसा कि पहले "अन-निसा" (8) में बताया जा चुका है।

उबैद अल्लाह बिन उमर ने कहा: अल-कासिम बिन मुहम्मद से शतरंज के बारे में पूछा गया: क्या यह जुआ है? और इसके बारे में...

(1) 2/441। (2) (ज़) और (म) में: "युकि'आ" (डाल दे/पैदा कर दे)। (द) और (ज़) से जो पुष्टि हुई है, वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/234 के अनुरूप है, और लेखक ने वहीं से उद्धृत किया है। (3) (म) में इसके बाद है: "और नफरत"। (4) (ज़) में: "आदमी"। (5) रिपोर्ट के निम्नलिखित स्रोतों में: "स्नेही और दयालु"। (6) शब्द "मेरे साथ" (बी) (म) और ग्रेजुएशन के स्रोतों से है। (7) इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से अन-नसाई ने अस-सुनन अल-कुबरा (11086), अल-हाकिम 4/141-142, और अल-बैहकी 8/285-286 में वर्णित किया है। अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह 10/31 में इसके संचरण की श्रृंखला को प्रमाणित किया है। (8) 6/330।

سورہ المائدہ، آیات 90 - 92 166

اور سورہ البقرہ [آیت: 144] (1) میں پہلے ہی اس کا ذکر ہو چکا ہے اور اللہ کا شکر ہے، اور وہاں شراب (خمر) اور اس کے اشتقاق، اور جوئے (المیسر) کا تذکرہ پہلے ہی گزر چکا ہے۔ اور اس سورہ کے آغاز میں ہی بتوں کے تھان (انصاب) اور پانسوں (ازلام) کے بارے میں گفتگو ہو چکی ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

چودہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "شیطان تو یہی چاہتا ہے کہ شراب اور جوئے کے ذریعے تمہارے درمیان دشمنی اور بغض ڈال دے" آیت۔ اللہ تعالیٰ نے اپنے بندوں کو مطلع کیا کہ شیطان شراب اور دیگر چیزوں کی وجہ سے ہمارے درمیان دشمنی (2) پیدا (3) کرنا چاہتا ہے، اس لیے اس نے ہمیں ان سے ڈرایا اور ان سے منع کیا۔

روایت ہے کہ انصار کے دو قبیلوں نے شراب پی اور نشے میں دھت ہو گئے، چنانچہ وہ ایک دوسرے کے ساتھ بدسلوکی کرنے لگے۔ جب وہ ہوش میں آئے تو ان میں سے بعض نے دوسروں کے چہروں پر ان کے کیے ہوئے کاموں کے اثرات دیکھے۔ وہ بھائی تھے جن کے دلوں میں کوئی کینہ نہیں تھا، چنانچہ ان میں سے بعض (4) کہنے لگے: "اگر میرا بھائی مجھ پر مہربان (5) ہوتا تو وہ میرے ساتھ ایسا (6) نہ کرتا۔" اس طرح ان کے درمیان کینہ پیدا ہو گیا، تو اللہ نے نازل فرمایا: "شیطان تو یہی چاہتا ہے کہ تمہارے درمیان دشمنی اور بغض ڈال دے" آیت (7)۔

پندرہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور تمہیں اللہ کے ذکر اور نماز سے روک دے۔" وہ کہتا ہے: جب تم نشے میں ہو گے تو اللہ کو یاد نہیں کرو گے اور نہ ہی نماز پڑھو گے، اور اگر تم نماز پڑھو

گے تو تم چیزوں کو خلط ملط کر دو گے، جیسا کہ علیؓ کے ساتھ ہوا، اور عبدالرحمنؒ کے بارے میں مروی ہے، جیسا کہ پہلے "النساء" (8) میں گزر چکا ہے۔

عبید اللہ بن عمر نے کہا: القاسم بن محمد سے شطرنج کے بارے میں پوچھا گیا: کیا یہ جوا ہے؟ اور اس کے بارے میں...

(1) 2/441۔ (2) (ظ) اور (م) میں: "یوقع" (واقع ہو جائے/ڈال دے)۔ (د) اور (ز) سے جو ثابت ہے وہ "المحرر الوجیز" 2/234 کے موافق ہے، اور مصنف نے وہیں سے نقل کیا ہے۔ (3) اس کے بعد (م) میں ہے: "والبغضاء" (اور بغض)۔ (4) (ظ) میں ہے: "الرجل" (آدمی)۔ (5) خبر کے مندرجہ ذیل ذرائع میں ہے: "رؤوفاً رحیماً" (شفقت کرنے والا، رحم کرنے والا)۔ (6) لفظ "بی" (میرے ساتھ) (م) اور تخریج کے ذرائع سے ہے۔ (7) اسے نسائی نے "السنن الکبری" (11086)، حاکم نے 4/141-142، اور بیہقی نے 8/285-286 میں ابن عباسؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ الحافظ ابن حجر نے "الفتح" 10/31 میں اس کی سند کو صحیح قرار دیا ہے۔ (8) 6/330۔

١٤٧ Surah Al-Ma'idah: Verses 90 - 93

Backgammon: Is it gambling? He said: Everything that hinders from the remembrance of Allah and from prayer is gambling(1). Abu Ubaid said: He interpreted the words of Allah Almighty(2): ﴿and to turn you away from the remembrance of Allah and from prayer﴾.

The sixteenth [point]: The words of Allah Almighty: ﴿So will you then desist?﴾ When 'Umar (may Allah be pleased with him) realized that this was a severe warning going beyond the meaning of 'stop!', he said: We have desisted. And the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) ordered his caller to announce in the streets of Medina: "Indeed, wine has been forbidden." So the jars were broken, and the wine was spilled until it flowed in the streets of Medina(3).

The seventeenth [point]: The words of Allah Almighty: ﴿And obey Allah and obey the Messenger and be cautious﴾ is an affirmation of the prohibition, a reinforcement of the threat, an adherence to the command, and a refraining from what is forbidden.

And the conjunction ﴿And obey Allah﴾ is appropriate since the preceding speech contained the meaning of: 'desist'. And He repeated: 'And obey' in mention of the Messenger as an emphasis, then warned against disobeying the command, and threatened those who turn away with punishment in the Hereafter, saying: ﴿So if you turn away﴾ – meaning: you disobey – ﴿then know that the duty of Our Messenger is only to convey clearly﴾ in forbidding what he was ordered to forbid, and it is for the Sender to punish or reward according to what is disobeyed or obeyed(4).

The words of Allah Almighty: ﴿There is no blame upon those who believe and do righteous deeds for what they have consumed [in the past] if they [now] fear Allah and believe and do righteous deeds, then fear Allah and believe, then fear Allah and do good. And Allah loves the doers of good (93)﴾

There are nine matters concerning it: First: Ibn Abbas, Al-Bara' bin 'Azib, and Anas bin Malik said: When the prohibition of wine was revealed, some of the Sahaba said: What about those of us(5) who died while drinking it and eating from gambling? And such...

(1) Narrated by Al-Tabari 3/673, and Al-Bayhaqi in As-Sunan 10/217-218, and in Shu'ab al-Iman (6519). (2) Ma'ani al-Qur'an by An-Nahhas 2/355, and what precedes it is from it. (3) The author will mention something similar from Anas (may Allah be pleased with him) in the first issue in the interpretation of the verse following it. The report of

'Umar was previously mentioned in the second issue. (4) See Al-Muharrar al-Wajiz 2/234. (5) In manuscript copies: "from". What is confirmed is from (M), which corresponds to Al-Muharrar al-Wajiz 2/234, from which the author quoted.

१६७ सूरह अल-माएदा: आयत ९० - ९३

नर्द (पासा): क्या यह जुआ है? उन्होंने कहा: हर वह चीज़ जो अल्लाह के ज़िक्र और नमाज़ से रोकती है, वह जुआ (मयसिर) है(१)। अबू उबैद ने कहा: उन्होंने अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या की(२): ﴾और तुम्हें अल्लाह की याद और नमाज़ से रोकने के लिए﴿।

सोलहवाँ [बिंदु]: अल्लाह तआला का फरमान: ﴾तो क्या तुम रुकने वाले हो?﴿ जब उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने जाना कि यह एक कड़ी चेतावनी है जो 'रुक जाओ' के अर्थ से अधिक है, तो उन्होंने कहा: हम रुक गए। और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने अपने पुकारने वाले को मदीना की गलियों में यह पुकारने का आदेश दिया: 'सुनो, शराब हराम कर दी गई है।' तो मटके तोड़ दिए गए और शराब बहा दी गई यहाँ तक कि वह मदीना की गलियों में बहने लगी(३)।

सत्रहवाँ [बिंदु]: अल्लाह तआला का फरमान: ﴾और अल्लाह का कहना मानो और रसूल का कहना मानो और बचते रहो﴿ यह हराम होने की पुष्टि है, चेतावनी में सख्ती है, आदेश का पालन है और जिस चीज़ से मना किया गया है उससे रुकना है।

और ﴾और अल्लाह का कहना मानो﴿ का जोड़ना उचित है क्योंकि पिछले भाषण में 'रुक जाओ' का अर्थ था। और रसूल के उल्लेख में 'कहना मानो' को दोहराया गया ताकि जोर दिया जा सके, फिर आदेश की अवहेलना के खिलाफ चेतावनी दी गई, और उन लोगों को डराया गया जो आखिरत के अज़ाब के साथ मुड़ जाते हैं, तो फरमाया: ﴾फिर अगर तुम मुड़ गए﴿ यानी: तुमने अवज्ञा की ﴾तो जान लो कि हमारे रसूल की जिम्मेदारी केवल स्पष्ट रूप से पहुँचा देना है﴿ उस चीज़ को हराम करने में जिसका उन्हें आदेश दिया गया था, और भेजने वाले (अल्लाह) पर है कि वह अवज्ञा या आज्ञाकारिता के अनुसार दंड दे या इनाम दे(४)।

अल्लाह तआला का फरमान: ﴾उन लोगों पर जो ईमान लाए और जिन्होंने अच्छे काम किए, इस पर कोई गुनाह नहीं जो उन्होंने चखा हो, जबकि वे डरे और ईमान लाए और अच्छे काम किए, फिर डरे और ईमान लाए, फिर डरे और भलाई की, और अल्लाह भलाई करने वालों से प्यार करता है (९३)﴿

इसमें नौ मामले हैं: पहला: इब्ने अब्बास, बरा बिन आज़िब और अनस बिन मालिक ने कहा: जब शराब की मनाही उतरी, तो सहाबा के एक समूह ने कहा: उनका क्या होगा जो हम में से(५) मर गए जबकि वे शराब पी रहे थे और जुआ खा रहे थे? और इसी तरह...

(१) अल-तबरी ६७३/३ द्वारा निकाला गया, और अल-बैहकी अस-सुनन २१७/१०-२१८ में, और शुअबल ईमान (६५१९) में। (२) मा'आनी अल-कुरान अन-नह़हास द्वारा २/३५५, और उससे पहले का हिस्सा उसी से है। (३) लेखक इसके बाद वाली आयत की व्याख्या में पहले मुद्दे में अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से इसी तरह का उल्लेख करेंगे। उमर की रिपोर्ट दूसरे मुद्दे में पहले ही बीत चुकी है। (४) अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ २/२३४ देखें। (५) हस्तलिखित प्रतियों में: "कौन"। जो सिद्ध है वह (M) से है, जो अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ २/२३४ के अनुरूप है, जिससे लेखक ने उद्धृत किया है।

۱۶۷ سورہ المائدہ: الآیات ۹۰ - ۹۳

نرد (چوسر): کیا یہ جوا ہے؟ تو فرمایا: ہر وہ چیز جو اللہ کے ذکر اور نماز سے روک دے وہ جوا (میسر) ہے(۱)۔ ابو عبید نے کہا: انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تاویل کی(۲): ﴿اور تمہیں اللہ کے ذکر اور نماز سے روک دے﴾۔

سولہویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿تو کیا تم باز آنے والے ہو؟﴾ جب حضرت عمر رضی اللہ عنہ کو معلوم ہوا کہ یہ ایک سخت وعید ہے جو محض 'باز آ جاؤ' کے معنی سے زیادہ ہے؛ تو انہوں نے کہا: ہم باز آگئے۔ اور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے اپنے منادی کو حکم دیا کہ وہ مدینہ کی گلیوں میں پکارے: آگاہ ہو جاؤ کہ شراب حرام کر دی گئی ہے۔ چنانچہ مٹکے توڑ دیے گئے، اور شراب بہا دی گئی یہاں تک کہ وہ مدینہ کی گلیوں میں بہنے لگی(۳)۔

سترہویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور اللہ کی اطاعت کرو اور رسول کی اطاعت کرو اور ڈرتے رہو﴾ یہ تحریم کی تاکید، وعید میں سختی، حکم کی تعمیل اور جس چیز سے منع کیا گیا ہے اس سے رک جانے کا بیان ہے۔

اور ﴿اور اللہ کی اطاعت کرو﴾ کا عطف اس لیے حسن ہے کیونکہ پچھلی کلام میں 'باز آ جاؤ' کا معنی موجود تھا۔ اور رسول کے ذکر میں 'اطاعت کرو' کی تکرار تاکید کے لیے ہے، پھر حکم کی مخالفت سے ڈرایا، اور منہ موڑنے والوں کو آخرت کے عذاب کی وعید سنائی، چنانچہ فرمایا: ﴿پھر اگر تم نے منہ موڑا﴾ یعنی: مخالفت کی ﴿تو جان لو کہ ہمارے رسول پر صرف واضح طور پر پہنچا دینا ہی لازم ہے﴾ ان چیزوں کی تحریم میں جن کی تحریم کا انہیں حکم دیا گیا، اور بھیجنے والے (اللہ) پر منحصر ہے کہ وہ نافرمانی یا اطاعت کے مطابق سزا دے یا ثواب دے(۴)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ان لوگوں پر جو ایمان لائے اور نیک اعمال کیے، اس میں کوئی گناہ نہیں جو انہوں نے کھایا پیا ہو، جب کہ وہ ڈرے اور ایمان لائے اور نیک اعمال کیے، پھر ڈرے اور ایمان لائے، پھر ڈرے اور نیکی کی، اور اللہ نیکی کرنے والوں سے محبت کرتا ہے (۹۳)﴾

اس میں نو مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: ابن عباس، براء بن عازب اور انس بن مالک نے کہا: جب شراب کی حرمت نازل ہوئی تو صحابہ کرام کی ایک جماعت نے کہا: ان کا کیا بنے گا جو ہم میں سے(۵) فوت ہو گئے اس حال میں کہ وہ اسے پیتے تھے اور جوا کھاتے تھے؟ اور اسی طرح...

(۱) طبری ۶۷۳/۳ نے اسے نقل کیا ہے، اور بیہقی نے السنن ۲۱۷/۱۰ - ۲۱۸ اور شعب الایمان (۶۵۱۹) میں۔ (۲) معانی القرآن لنحاس ۲/ ۳۵۵، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے۔ (۳) مصنف اس کے بعد والی آیت کی تفسیر میں پہلے مسئلے میں انس رضی اللہ عنہ سے اس جیسی بات ذکر کریں گے۔ اور حضرت عمر کی خبر دوسرے مسئلے میں پہلے گزر چکی ہے۔ (۴) دیکھیے المحرر الوجیز ۲/ ۲۳۴۔ (۵) قلمی نسخوں میں: "من" ہے۔ اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، اور وہی المحرر الوجیز ۲/ ۲۳۴ کے موافق ہے، اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 93 | 168

This, so the verse was revealed (1).

Al-Bukhari narrated from Anas who said: I was the cupbearer for the people in the house of Abu Talha, when the prohibition of wine was revealed. He ordered a herald to call out. Abu Talha said: Go out and see what this sound is? He said: So I went out and said: This is a herald calling: Verily, wine has been forbidden. He said: Go and pour it out. And the wine was of Al-Fadikh (a drink made from dates). He said: So it flowed through the streets of Medina. Some people said: Some people were killed while it was in their stomachs. Then Allah, the Almighty and Majestic, revealed: "There is no blame upon those who believe and do righteous deeds for what they have consumed" [the verse] (2).

The second point: This verse and this hadith are similar to their question about those who died facing the first Qibla (Jerusalem), so it was revealed: "And Allah would never let your faith go to waste" [Al-Baqarah: 143] (3).

Whoever did what was permitted for him until he died doing it, there is nothing for him or against him, no sin, no accountability, no blame, no reward, and no praise; because the permissible is equal in both aspects according to the Sharia. Based on this, there should have been no fear or questioning about the state of those who died with wine in their stomachs at the time it was permissible. Either the speaker was unaware of the evidence for its permissibility, so it did not occur to him, or it was due to his overwhelming fear of Allah Almighty and his compassion for his fellow believers that he imagined accountability and punishment for the previous consumption of wine. So Allah removed that apprehension by saying: "There is no blame upon those who believe and do righteous deeds for what they have consumed" [the verse] (4).

(1) The hadith of Ibn Abbas was narrated by At-Tirmidhi (3052), At-Tabari 8/668 and 669, and Al-Hakim 4/143. At-Tirmidhi said: It is a good sahih hadith. The hadith of Al-Bara' was narrated by At-Tirmidhi (3050), At-Tayalisi (715), Abu Ya'la (1719), At-Tabari 8/667, and Ibn Hibban (5350). At-Tirmidhi said: It is a good sahih hadith. The hadith of Anas bin Malik was mentioned by the author after it. (2) Sahih Bukhari (4620). It was also narrated by Ahmad (13376), and Muslim (1980). Al-Fadikh: a drink made from unripe dates. Al-Nihaya (Fadakh). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/234. (4) Al-Mufhim 5/256.

सूरह अल-मा'इदह: आयत 93 | 168

यह, तो आयत अवतरित हुई (1)।

अल-बुखारी ने अनस से रिवायत की है जिन्होंने कहा: मैं अबू तल्हा के घर में लोगों का साक़ी (पिलाने वाला) था, जब शराब की मनाही (तहरीम) नाजिल हुई। उन्होंने एक मुनादी (पुकारने वाले) को पुकारने का आदेश दिया। अबू तल्हा ने कहा: बाहर जाओ और देखो कि यह कैसी आवाज़ है? उन्होंने कहा: तो मैं बाहर गया और कहा: यह एक मुनादी पुकार रहा है: सावधान! शराब हराम कर दी गई है। उन्होंने कहा: जाओ और इसे बहा दो। और वह शराब 'फदीख' (खजूर से बनी) थी। उन्होंने कहा: तो वह मदीना की गलियों में बहने लगी। कुछ लोगों ने कहा: कुछ लोग मारे गए जबकि शराब उनके पेट में थी। तब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अवतरित किया: "जो लोग ईमान लाए और नेक काम किए, उन पर उसमें कोई गुनाह नहीं जो उन्होंने चखा (खाया-पिया)" [आयत] (2)।

दूसरी बात: यह आयत और यह हदीस उनके उस सवाल के समान है जो उन लोगों के बारे में था जो पहले क़िबला (यरूशलेम) की ओर मर गए थे, तो नाजिल हुआ: "और अल्लाह तुम्हारे ईमान को ज़ाया (व्यर्थ) करने वाला नहीं है" [अल-बक़रह: 143] (3)।

और जिसने वह काम किया जो उसके लिए जायज़ था यहाँ तक कि वह उसी हाल में मर गया; उसके लिए न कुछ है और न उस पर कुछ, न कोई पाप, न कोई पकड़, न कोई निंदा, और न ही कोई इनाम या प्रशंसा; क्योंकि शरीयत के लिहाज़ से जायज़ चीज़ के दोनों पक्ष बराबर हैं। इस आधार पर, उन लोगों के हाल के बारे में डरना या सवाल करना उचित नहीं था जो उस समय मर गए थे जब शराब जायज़ थी और वह उनके पेट में थी। या तो कहने वाला जायज़ होने की दलील से ग़ाफ़िल (अनभिज्ञ) था; इसलिए उसके मन में यह बात नहीं आई, या फिर अल्लाह तआला के अत्यधिक डर और अपने मोमिन भाइयों के प्रति सहानुभूति के कारण उसने पिछली शराब पीने के लिए पकड़ और सज़ा का वहम किया। तो अल्लाह ने उनके इस वहम को अपने इस कथन से दूर कर दिया: "जो लोग ईमान लाए और नेक काम किए, उन पर उसमें कोई गुनाह नहीं जो उन्होंने चखा" [आयत] (4)।

(1) इब्न अब्बास की हदीस को अल-तिर्मिज़ी (3052), अल-तबरी 8/668 और 669, और अल-हाकिम 4/143 ने निकाला है। तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक हसन सहीह हदीस है। अल-बरा' की हदीस को अल-तिर्मिज़ी (3050), अल-तयालिसी (715), अबू याला (1719), अल-तबरी 8/667, और इब्न हिब्बान (5350) ने निकाला है। तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक हसन सहीह हदीस है। अनस बिन मलिक

की हदीस का उल्लेख लेखक ने इसके बाद किया है। (2) सहीह बुखारी (4620)। इसे अहमद (13376) और मुस्लिम (1980) ने भी निकाला है। अल-फदीख: कच्चे खजूरों से बना एक पेय। अल-निहाया (फदख)। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/234। (4) अल-मुफ़हिम 5/256।

سورہ المائدہ: آیت 93 | 168

یہ، تو آیت نازل ہوئی (1)۔

بخاری نے انس سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں ابو طلحہ کے گھر میں لوگوں کا ساقی تھا، تو شراب کی حرمت نازل ہوئی، انہوں نے ایک منادی کو پکارنے کا حکم دیا۔ ابو طلحہ نے کہا: باہر جاؤ اور دیکھو کہ یہ کیسی آواز ہے؟ انہوں نے کہا: تو میں باہر نکلا اور کہا: یہ منادی پکار رہا ہے: خبردار! بے شک شراب حرام کر دی گئی ہے۔ انہوں نے کہا: جاؤ اور اسے بہا دو۔ اور شراب 'فضیخ' (کھجور سے بنی ہوئی) تھی۔ انہوں نے کہا: تو وہ مدینہ کی گلیوں میں بہنے لگی۔ کچھ لوگوں نے کہا: کچھ لوگ مارے گئے جبکہ شراب ان کے پیٹوں میں تھی۔ تو اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: "جو لوگ ایمان لائے اور نیک عمل کیے ان پر اس میں کوئی گناہ نہیں جو انہوں نے چکھا" [آیت] (2)۔

دوسری بات: یہ آیت اور یہ حدیث ان کے اس سوال کے مشابہ ہے جو ان لوگوں کے بارے میں تھا جو پہلے قبلہ کی طرف فوت ہو گئے تھے، تو نازل ہوا: "اور اللہ تمہارے ایمان کو ضائع کرنے والا نہیں ہے" [البقرہ: 143] (3)۔

اور جس نے وہ کام کیا جو اس کے لیے مباح (جائز) تھا یہاں تک کہ وہ اسی پر فوت ہو گیا؛ تو اس پر کچھ نہیں ہے، نہ گناہ، نہ گرفت، نہ مذمت، اور نہ ہی اجر و ثنا؛ کیونکہ شریعت کے لحاظ سے مباح کے دونوں پہلو برابر ہیں۔ اس بنا پر، ان لوگوں کے حال کے بارے میں ڈرنا یا سوال کرنا مناسب نہیں تھا جو اس وقت فوت ہوئے جب شراب مباح تھی اور وہ ان کے پیٹوں میں تھی۔ یا تو کہنے والا مباح ہونے کی دلیل سے غافل تھا؛ اس لیے اس کے ذہن میں یہ بات نہیں آئی، یا پھر اللہ

تعالی کے حد درجہ خوف اور اپنے مومن بھائیوں کے ساتھ ہمدردی کی وجہ سے اس نے سابقہ شراب نوشی پر گرفت اور سزا کا وہم کیا۔ تو اللہ تعالی نے ان کے اس وہم کو اپنے اس قول سے دور کر دیا: "جو لوگ ایمان لائے اور نیک عمل کیے ان پر اس میں کوئی گناہ نہیں جو انہوں نے چکھا" [آیت] (4)۔

(1) ابن عباس کی حدیث کو ترمذی (3052)، طبری 668/8 اور 669، اور حاکم 143/4 نے نکالا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ اور براء کی حدیث کو ترمذی (3050)، طیالسی (715)، ابو یعلی (1719)، طبری 667/8، اور ابن حبان (5350) نے نکالا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ اور انس بن مالک کی حدیث کا ذکر مصنف نے اس کے بعد کیا ہے۔ (2) صحیح بخاری (4620)۔ اسے احمد (13376) اور مسلم (1980) نے بھی نکالا ہے۔ الفضیخ: کچی کھجوروں سے بنا مشروب۔ النہایہ (فدخ)۔ (3) المحرر الوجیز 234/2۔ (4) المفہم 256/5۔

Surat Al-Ma'idah: Ayah 93 169 Third: This hadith regarding the revelation of the verse contains clear evidence that date-wine, if it intoxicates, is wine (khamr), and it is a definitive text (nass) against which no objection is permissible; because the Companions, may Allah have mercy on them, were the masters of the language, and they understood that their drink was wine, as they had no other drink in Medina at that time. Al-Hakami (2) said: We have wine, and it is not the wine of the vine, but from the produce of the tall (palms). Noble ones in the sky that went up high, and their fruits were out of reach of the hands of the harvesters (3). And among the clear evidence for that is what Al-Nasa'i narrated: Al-Qasim bin Zakaria told us, Ubaidullah told us, on the authority of Shaiban, on the authority of Al-A'mash, on the authority of Muharib bin Dithar, on the authority of Jabir, that the Prophet ﷺ said: "Raisins and dates are wine" (4). And it has been established by authentic transmission that Umar ibn al-Khattab ؓ- and it is enough for you that he was a scholar of language and Sharia - delivered a sermon from the pulpit of the Prophet ﷺ and said: "O people, behold, the prohibition of wine was revealed on the day it was revealed, and it is from five things: from grapes, dates, honey, wheat, and barley. And wine is what clouds the mind" (5). And this is the clearest possible explanation of the meaning of wine, delivered by Umar in Medina from the pulpit in the presence of the assembly of the Companions, who were the masters of the language, and they understood nothing from wine except what we have mentioned (6). And if this is proven, the school of thought of Abu Hanifa and the Kufans, who say that wine can only be...

(1) In (M): since it was not. And in Al-Tamheed 1/243; and from it the author quoted: but it was not. (2) He is Abu Nuwas, and the two verses are in his Diwan, p. 118. (3) In the Diwan of Abu Nuwas: Noble ones in the sky that shone high and then passed. (4) Sunan Al-Nasa'i Al-Mujtaba 8/288, and Al-Kubra (5036). It was also narrated by Al-Hakim 4/140 and he added: meaning if they are both steeped together. Al-Hafiz Ibn Hajar said in Fath al-Bari 10/36: Its chain of narration is authentic, and its outward meaning is exclusivity, but what is meant is exaggeration, and it is in relation to what was available in Medina at that time. (5) Narrated by Al-Bukhari (4619), and Muslim (3032) on the authority of Ibn Umar, may Allah be pleased with them. (6) Al-Tamheed 1/251.

सूरह अल-मा'इदाह: आयत 93 169 तीसरा: आयत के अवतरण के बारे में यह हदीस स्पष्ट प्रमाण है कि खजूर की शराब, यदि वह नशा लाती है, तो वह 'खम्र' (शराब) है, और यह एक स्पष्ट पाठ (नस्स) है जिस पर कोई आपत्ति करना जायज़ नहीं है; क्योंकि सहाबा (अल्लाह उन पर दया करे) भाषा के जानकार थे, और वे समझ गए थे कि उनका वह पेय 'खम्र' था, क्योंकि उस समय मदीना में उनके पास इसके अलावा कोई और पेय नहीं था। अल-हकामी (2) ने कहा: हमारे पास शराब है, और वह अंगूर की शराब नहीं है, बल्कि ऊंचे (खजूर के पेड़ों) की उपज है। आकाश में महान जो ऊंचाई पर चले गए, और उनके फल कटाई करने वालों के हाथों की पहुँच से बाहर थे (3)। और उस पर स्पष्ट प्रमाणों में से वह है जिसे अल-नसाई ने रिवायत किया है: अल-कासिम बिन ज़कारिया ने हमें बताया, उबैदुल्लाह ने हमें बताया, शैबान के माध्यम से, अल-अमाश के माध्यम से, मुहरिब बिन दितार के माध्यम से, जाबिर के माध्यम से कि पैगंबर ﷺ ने कहा: "किशमिश और खजूर खम्र हैं" (4)। और प्रामाणिक रिवायतों से यह सिद्ध है कि उमर बिन अल-खत्ताब ؓ- और आपके लिए इतना ही पर्याप्त है कि वे भाषा और शरीयत के विद्वान थे - ने पैगंबर ﷺ के मिंबर से खुत्बा दिया और कहा: "ऐ लोगों, सुनो, खम्र की मनाही का हुक्म उसी दिन उतरा था जिस दिन यह उतरा था, और यह पांच चीजों से है: अंगूर, खजूर, शहद, गेहूं और जौ से। और खम्र वह है जो बुद्धि पर पर्दा डाल दे" (5)। और यह खम्र के अर्थ में सबसे स्पष्ट बात है, जिसे उमर ने मदीना में सहाबाओं की जमात की मौजूदगी में मिंबर से कहा था, और वे भाषा के विशेषज्ञ थे, और उन्होंने खम्र से वही समझा जो हमने उल्लेख किया है (6)। और यदि यह सिद्ध हो जाता है, तो अबू हनीफा और कूफा वालों का यह मत निराधार हो जाता है कि खम्र केवल वही हो सकती है जो...

(1) (म) में: क्योंकि नहीं था। और अल-तमहीद 243/1 में; और उसी से लेखक ने उद्धृत किया: बल्कि नहीं था। (2) वह अबू नुवास है, और दो छंद उसके दीवान, पृष्ठ 118 में हैं। (3) अबू नुवास के दीवान में: आकाश में महान जो ऊंचाई पर चमकते थे और फिर गुजर गए। (4) सुनन अल-नसाई अल-मुजतबा 288/8, और अल-कुबरा (5036)। इसे अल-हाकिम 4/140 ने भी रिवायत किया है और जोड़ा है: यानी अगर उन्हें एक साथ भिगोया जाए। अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने फतह अल-बारी 10/36 में कहा: इसकी सनद (सूत्र) सही है, और इसका स्पष्ट अर्थ सीमित करना है, लेकिन इसका अर्थ अतिशयोक्ति है, और यह उस चीज़ के संदर्भ में है जो उस समय मदीना में उपलब्ध थी। (5) इसे अल-बुखारी (4619) और मुस्लिम (3032) ने इब्न उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के हवाले से रिवायत किया है। (6) अल-तमहीद 251/1।

سورۃ المائدہ: آیت 93 169 تیسری بات: آیت کے نزول کے بارے میں یہ حدیث اس بات پر واضح دلیل ہے کہ کھجور کی نبیذ اگر نشہ آور ہو تو وہ 'خمر' (شراب) ہے، اور یہ ایک صریح نص ہے جس پر اعتراض کرنا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ صحابہ کرام رضی اللہ عنہم زبان کے ماہر تھے، اور وہ سمجھ گئے تھے کہ ان کا وہ پینا خمر تھا، کیونکہ اس وقت مدینہ میں ان کے پاس اس کے علاوہ کوئی اور پینے کی چیز نہیں تھی۔ الحکمی (2) نے کہا: ہمارے پاس شراب ہے اور وہ انگور کی شراب نہیں، بلکہ بلند و بالا (درختوں) کی پیداوار ہے۔ آسمان میں بلند و بالا معزز درخت، اور ان کے پھل توڑنے والوں کے ہاتھوں کی پہنچ سے باہر تھے (3)۔ اور اس پر واضح دلیلوں میں سے وہ ہے جسے نسائی نے روایت کیا ہے: ہمیں القاسم بن زکریا نے بتایا، ہمیں عبید اللہ نے بتایا، شیبان سے، انہوں نے الاعمش سے، انہوں نے محارب بن دثار سے، انہوں نے جابر رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "کشمش اور کھجور ہی خمر ہے" (4)۔ اور صحیح نقل سے ثابت ہے کہ حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ - اور آپ کے لیے ان کا زبان اور شریعت کا عالم ہونا کافی ہے - نے نبی کریم ﷺ کے منبر پر خطبہ دیا اور فرمایا: "اے لوگو، آگاہ رہو کہ جس دن شراب کی حرمت نازل ہوئی اس وقت وہ پانچ چیزوں سے بنتی تھی: انگور، کھجور، شہد، گندم اور جو سے۔ اور خمر (شراب) وہ ہے جو عقل کو ڈھانپ لے" (5)۔ اور یہ خمر کے معنی میں سب سے زیادہ واضح بات ہے، جسے عمر رضی اللہ عنہ نے مدینہ میں منبر پر صحابہ کرام کی جماعت کی موجودگی میں بیان کیا، اور وہ زبان کے ماہر تھے، اور انہوں نے خمر سے وہی سمجھا جو ہم نے ذکر کیا ہے (6)۔ اور جب یہ ثابت ہو گیا تو امام ابو حنیفہ اور اہل کوفہ کا یہ مذہب باطل ہو گیا جو کہتے ہیں کہ خمر صرف وہی ہوتی ہے جو...

(1) (م) میں ہے: کیونکہ نہیں تھا۔ اور تمہید 1/243 میں؛ اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے: بلکہ نہیں تھا۔ (2) وہ ابو نواس ہے، اور یہ دو اشعار اس کے دیوان صفحہ 118 میں ہیں۔ (3) ابو نواس کے دیوان میں ہے: آسمان میں معزز جو بلندی پر چمکے اور پھر ختم ہو گئے۔ (4) سنن نسائی المجتبیٰ 8/288، اور الکبریٰ (5036)۔ اسے حاکم نے بھی 4/140 میں روایت کیا ہے اور اضافہ کیا ہے: یعنی جب ان دونوں کو اکٹھا بھگویا جائے۔ حافظ ابن حجر نے فتح الباری 10/36 میں کہا ہے: اس کی سند صحیح ہے، اور اس کا ظاہر حصر (صرف انہی تک محدود ہونا) ہے، لیکن مراد مبالغہ ہے، اور یہ اس کے لحاظ سے ہے جو اس وقت مدینہ میں موجود تھا۔ (5) اسے بخاری (4619) اور مسلم (3032) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (6) التمہید 1/251۔

Surah Al-Ma'idah, Verse 93. Page 170.

...from grapes, and what was from anything else is not called wine (khamr), nor does the name wine apply to it; rather, it is called nabidh (1).

The poet said: I left nabidh for the people of nabidh and became an ally to whoever criticized it. A drink that defiles the young man's honor and opens the doors of evil for him (2).

Fourth point: Imam Abu Abdullah Al-Mazari said: The majority of scholars from the predecessors and others held that everything that is intoxicating in its nature is forbidden to drink, whether in small or large quantities, whether raw or cooked. There is no difference between what is extracted from grapes or anything else, and whoever drinks any of it is subject to the prescribed punishment (hadd). As for the intoxicating raw extract from grapes, there is a consensus on the prohibition of both its small and large quantities, even a drop of it (3). As for anything other than that, the majority agree on its prohibition.

The Kufans disagreed regarding small amounts other than what was mentioned, which is that which does not reach the point of intoxication, and regarding the cooked extract from grapes. Some people of Basra went as far as limiting the prohibition to grape juice and raw raisin infusion; as for the cooked version of both, and the raw and cooked versions of anything else, they are permissible as long as intoxication does not occur.

Abu Hanifa held that prohibition is limited to what is squeezed from the fruits of palm trees and grapes, with some detail; he believes that grape juice (4) is forbidden in both small and large quantities, unless it is cooked until two-thirds of it are reduced. As for cooked raisin and date infusion, it is permissible even if it has only been lightly touched by fire without considering a specific limit. As for its raw form, it is forbidden, but despite its prohibition, he does not impose the prescribed punishment (hadd) for it. All of this applies as long as intoxication does not occur; if intoxication occurs, they all become equal (in prohibition).

(1) Al-Mufhim 5/252. (2) Shu'ab al-Iman (5611), and al-'Iqd al-Farid 6/337. (3) Al-Mufhim 5/253. (4) In al-Sihah (salaf): Sulafah of everything you squeeze: its first part.

सूरह अल-मायदा, आयत 93। पृष्ठ 170।

...अंगूर से, और जो इसके अलावा किसी और चीज़ से हो, उसे शराब (खम्र) नहीं कहा जाता, और न ही उस पर शराब का नाम लागू होता है; बल्कि इसे नबीज़ (1) कहा जाता है।

कवि ने कहा: मैंने नबीज़ को नबीज़ वालों के लिए छोड़ दिया और उसकी आलोचना करने वालों का साथी बन गया। एक ऐसा पेय जो युवक के सम्मान को कलंकित करता है और उसके लिए बुराई के द्वार खोलता है (2)।

चौथा बिंदु: इमाम अबू अब्दुल्लाह अल-मज़ारी ने कहा: पूर्ववर्तियों और अन्य विद्वानों के बहुमत का मानना है कि हर वह चीज़ जो अपनी प्रकृति में नशीली है, उसका पीना हराम (वर्जित) है, चाहे वह कम हो या ज़्यादा, कच्चा हो या पका हुआ। अंगूर से निकाली गई चीज़ या किसी और चीज़ में कोई अंतर नहीं है, और जो कोई भी इसमें से कुछ भी पीता है, उस पर निर्धारित दंड (हद) लागू होता है। जहाँ तक अंगूर से निकाले गए नशीले कच्चे रस की बात है, तो इसकी कम और ज़्यादा मात्रा, यहाँ तक कि एक बूंद (3) के भी हराम होने पर सर्वसम्मति (इज्मा) है। जहाँ तक इसके अलावा कुछ और है, तो बहुमत इसके हराम होने पर सहमत है।

कूफ़ा के विद्वानों ने उल्लेखित के अलावा अन्य चीज़ों की कम मात्रा के बारे में असहमति जताई, जो नशे के स्तर तक नहीं पहुँचती है, और अंगूर से निकाले गए पके हुए रस के बारे में भी। बसरा के कुछ लोगों ने इस प्रतिबंध को केवल अंगूर के रस और कच्चे किशमिश के अर्क तक ही सीमित रखा; जहाँ तक इन दोनों के पके हुए संस्करण, और किसी भी अन्य चीज़ के कच्चे और पके हुए संस्करण की बात है, तो वे तब तक हलाल हैं जब तक नशा न हो।

अबू हनीफा का मानना था कि प्रतिबंध खजूर और अंगूर के फलों से निचोड़े गए रस तक सीमित है, कुछ विवरणों के साथ; उनका मानना है कि अंगूर का रस (4) कम और ज़्यादा दोनों मात्रा में हराम है, जब तक कि उसे तब तक न पकाया जाए जब तक कि उसका दो-तिहाई हिस्सा कम न हो जाए। जहाँ तक पके हुए किशमिश और खजूर के अर्क की बात है, तो यह जायज़ है, भले ही उसे बिना किसी विशेष सीमा पर विचार किए आग से थोड़ा ही छुआ गया हो। जहाँ तक इसके कच्चे रूप की बात है, तो यह हराम है, लेकिन इसकी मनाही के बावजूद, वे इसके लिए निर्धारित दंड (हद) नहीं लगाते हैं। यह सब तब तक है जब तक नशा न हो; यदि नशा हो जाए, तो सभी बराबर (हराम) हो जाते हैं।

(1) अल-मुफ्हिम 5/252। (2) शुअब अल-ईमान (5611), और अल-इक़्द अल-फ़रीद 6/337। (3) अल-मुफ्हिम 5/253। (4) अल-सिहाह (सल्फ़) में: 'सुलाफ़ा' हर उस चीज़ का जिसे आप निचोड़ते हैं: उसका पहला हिस्सा।

سورہ المائدہ، آیت 93۔ صفحہ 170۔

...انگور سے، اور جو اس کے علاوہ کسی اور چیز سے ہو اسے شراب (خمر) نہیں کہا جاتا، اور نہ ہی اس پر شراب کا نام آتا ہے، بلکہ اسے نبید (1) کہا جاتا ہے۔

شاعر نے کہا: میں نے نبید کو نبید والوں کے لیے چھوڑ دیا اور اس کی عیب جوئی کرنے والوں کا حلیف بن گیا۔ ایسا مشروب جو نوجوان کی عزت کو داغدار کرتا ہے اور اس کے لیے شر کے دروازے کھول دیتا ہے (2)۔

چوتھی بات: امام ابو عبد اللہ المازری نے فرمایا: سلف اور دیگر جمہور علماء کا موقف یہ ہے کہ ہر وہ چیز جو اپنی نوعیت میں نشہ آور ہو اس کا پینا حرام ہے، خواہ وہ تھوڑی ہو یا زیادہ، کچی ہو یا پکی ہوئی، اور اس میں انگور سے نکالے گئے یا کسی اور چیز میں کوئی فرق نہیں ہے، اور جس نے اس میں سے کچھ بھی پیا اس پر حد جاری ہوگی۔ جہاں تک انگور سے نکلنے والی نشہ آور کچی چیز کا تعلق ہے، تو اس کی تھوڑی اور زیادہ مقدار کی تحریم پر اجماع منعقد ہو چکا ہے، چاہے اس کا ایک قطرہ ہی کیوں نہ ہو (3)۔ رہا اس کے علاوہ، تو جمہور اس کی تحریم کے قائل ہیں۔

کوفیوں نے ذکر کردہ چیز کے علاوہ تھوڑی مقدار میں اختلاف کیا ہے، اور وہ وہ ہے جو نشے کی حد تک نہ پہنچے، اور انگور سے نکالے گئے پکے ہوئے رس کے بارے میں۔ بصرہ کے کچھ لوگوں کا یہ خیال ہے کہ تحریم صرف انگور کے رس اور کچی کشمش کے بھگوئے ہوئے پانی تک محدود ہے، لیکن ان دونوں کا پکا ہوا حصہ، اور ان کے علاوہ دیگر چیزوں کا کچا اور پکا ہوا حصہ حلال ہے جب تک کہ نشہ نہ ہو۔

ابو حنیفہ کا موقف یہ ہے کہ تحریم کھجوروں اور انگوروں کے نچوڑ تک محدود ہے، کچھ تفصیل کے ساتھ؛ وہ سمجھتے ہیں کہ انگور کا رس (4) تھوڑا ہو یا زیادہ حرام ہے، سوائے اس کے کہ اسے پکایا جائے یہاں تک کہ اس کے دو تہائی حصے کم ہو جائیں۔ رہی بات کشمش اور کھجور کے بھگوئے ہوئے پانی کی، تو ان کا پکا ہوا حصہ حلال ہے؛ اگرچہ اسے آگ نے تھوڑا سا چھوا ہو بغیر کسی حد کے اعتبار کے۔ رہا اس کا کچا حصہ تو وہ حرام ہے، لیکن اس کی تحریم کے باوجود وہ اس پر حد کو واجب نہیں کرتے؛ اور یہ سب اس وقت تک ہے جب تک کہ نشہ واقع نہ ہو، اگر نشہ ہو جائے تو سب برابر (حرام) ہیں۔

(1) المفہم 5/252۔ (2) شعب الایمان (5611)، والعقد الفرید 6/337۔ (3) المفہم 5/253۔ (4) الصحاح (سلف) میں ہے: 'سلافہ' ہر اس چیز کا جسے تو نچوڑے: اس کا پہلا حصہ۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 93

171

Our Sheikh, the jurist Imam Abu al-Abbas (1) said: It is surprising how those who disagree on this issue argue. They say that even a small amount of wine (khamr) pressed from grapes is forbidden, just like a large amount, and there is a consensus on this. If they are asked: Why is a small amount of wine forbidden when it does not cloud the mind? They must say: Because it leads to more, or out of ritual devotion. Then it is said to them: Everything you have estimated regarding a small amount of wine is exactly the same as what is found in a small amount of nabidh (date/raisin wine), so it should also be forbidden, as there is no difference between them except for the name, if that is granted. This type of analogy (qiyas) is the highest form (2) of analogy because the branch (the case being compared) is equal to the original in all its attributes. This is like what you say (3) in the analogy of a female slave to a male slave regarding the spread of manumission.

Then the surprise is at Abu Hanifa and his companions, may Allah have mercy on them; for they go deep into analogy and prefer it over solitary reports (ahadith al-ahad). Yet, they have abandoned this clear analogy supported by the Quran, the Sunnah, and the consensus of the leaders of the Ummah, in favor of hadiths, none of which are authentic, according to what the scholars of hadith have explained regarding their defects in their books, and there is nothing from them in the Sahih collections. The full discussion of this issue will come in Surah An-Nahl (4), Allah willing.

Fifth: The words of the Almighty: {they tasted}. The root of this word is in eating; it is said: he tasted food, and he drank a drink. However, it may be used metaphorically in that, so it is said: I did not taste bread, nor water, nor sleep. The poet (5) said:

Ostriches in Wajra with yellow (6) cheeks, that do not (7) taste sleep except as fasting [standing still].

The discussion has already been mentioned in "Al-Baqarah" regarding the words of the Almighty: {And whoever does not taste it} [Verse 249] with what...

(1) In Al-Mufhim 5/253, and what precedes it is from it. (2) In (m): "it is higher". (3) In (m): "he says it". In Al-Mufhim: "we say it". (4) Verse 67. (5) He is Bishr ibn Abi Khazim, and the previous part of the verse is in 2/44. (6) In (z) and (m): "crooked". (7) In (m): "no".

सूरह अल-माईदा: आयत 93

171

हमारे शेख़ फ़क़ीह इमाम अबू अल-अब्बास (1) ने कहा: इस मसले में विरोधियों पर आश्चर्य होता है। उन्होंने कहा: अंगूर से निचोड़ी गई शराब (ख़म्र) की थोड़ी मात्रा भी हराम है जैसे कि उसकी अधिक मात्रा, और इस पर आम सहमति है। यदि उनसे पूछा जाए: शराब की थोड़ी मात्रा क्यों हराम की गई, जबकि वह अक्ल (बुद्धि) को खोने वाली नहीं है? तो अनिवार्य रूप से यह कहा जाना चाहिए: क्योंकि वह अधिक मात्रा की ओर ले जाने वाली है, या इबादत के तौर पर है। तब उनसे कहा जाएगा: शराब की थोड़ी मात्रा में आपने जो कुछ भी अनुमान लगाया है, वह ठीक वैसा ही नबीज़ (खजूर/किशमिश की शराब) की थोड़ी मात्रा में भी मौजूद है, इसलिए वह भी हराम होनी चाहिए, क्योंकि यदि इसे स्वीकार कर लिया जाए तो नाम के अलावा उनके बीच कोई अंतर नहीं है। और यह क़ियास (तुलना) का सबसे उच्च प्रकार (2) है; क्योंकि इसमें शाखा (फ़रा) अपने मूल (अस्ल) के सभी गुणों में समान है। और यह वैसा ही है जैसा आप (3) एक दासी की तुलना एक दास से करने में कहते हैं जब आज़ादी के फैलने (सरायत) की बात आती है।

फिर अबू हनीफ़ा और उनके साथियों (अल्लाह उन पर रहम करे) पर आश्चर्य होता है; क्योंकि वे क़ियास में बहुत गहराई तक जाते हैं और उसे एकल हदीसों (अख़बार अल-अहद) पर प्राथमिकता देते हैं। इसके बावजूद, उन्होंने इस स्पष्ट क़ियास को छोड़ दिया है जिसे कुरान, सुन्नत और उम्मत के पूर्वजों की आम सहमति का समर्थन प्राप्त है, उन हदीसों के लिए जिनमें से कोई भी सही नहीं है, जैसा कि हदीस के विद्वानों ने अपनी किताबों में उनके दोषों (इल्लत) को स्पष्ट किया है, और सहीह ग्रंथों में उनमें से कुछ भी नहीं है। इस मसले का पूरा विवरण सूरह अन-नहल (4) में आएगा, इंशा अल्लाह।

पाँचवाँ: अल्लाह का फ़रमान: {उन्होंने चखा}। इस शब्द का मूल खाने में है; कहा जाता है: उसने भोजन चखा, और उसने पेय पिया। लेकिन इसका प्रयोग लाक्षणिक रूप से भी हो सकता है, तो कहा जाता है: मैंने न रोटी चखी, न पानी और न ही नींद। कवि (5) ने कहा है:

वज्रा के शुतुरमुर्ग पीले (6) गालों वाले, जो नहीं (7) चखते नींद को मगर रोज़े की तरह (स्थिर खड़े रहकर)।

और सूरह "अल-बक़रह" में अल्लाह के इस कथन पर पहले ही चर्चा की जा चुकी है: {और जिसने उसे नहीं चखा} [आयत: 249] के साथ...

(1) अल-मुफ़हिम 253/5 में, और इससे पहले का हिस्सा वहीं से है। (2) (m) में: "वह और उच्च है"। (3) (m) में: "वह कहता है"। और अल-मुफ़हिम में: "हम कहते हैं"। (4) आयत 67। (5) वह बिश्र बिन अबी ख़ाज़िम हैं, और शेर का पूर्वार्ध 2/44 में है। (6) (z) और (m) में: "टेढ़े"। (7) (m) में: "नहीं"।

سورہ المائدہ: آیت 93

171

ہمارے شیخ فقیہ امام ابو العباس (1) نے فرمایا: اس مسئلے میں اختلاف کرنے والوں پر تعجب ہوتا ہے، انہوں نے کہا: انگور سے نچوڑی ہوئی شراب (خمر) کی تھوڑی مقدار بھی اسی طرح حرام ہے جس طرح اس کی زیادہ مقدار، اور اس پر اجماع ہے؛ تو جب ان سے پوچھا جائے: شراب کی تھوڑی مقدار کیوں حرام کی گئی جبکہ وہ عقل کو زائل نہیں کرتی؟ تو لازمی طور پر یہ کہا جائے گا: کیونکہ وہ زیادہ مقدار کی طرف لے جانے والی ہے، یا تعبد (بندگی) کے طور پر ہے، تب ان سے کہا جائے گا: شراب کی تھوڑی مقدار میں جو کچھ تم نے فرض کیا ہے وہ بعینہ نبیذ (کھجور یا کشمش کی شراب) کی تھوڑی مقدار میں بھی موجود ہے، پس وہ بھی حرام ہونی چاہیے، کیونکہ ان دونوں کے درمیان سوائے نام کے کوئی فرق نہیں اگر اسے تسلیم کر لیا جائے۔ اور یہ قیاس کی سب سے بلند قسم (2) ہے؛ کیونکہ اس میں فرع اپنے اصل کے تمام اوصاف میں برابر ہے، اور یہ ویسا ہی ہے جیسا کہ تم (3) غلام کی آزادی کے سرایت کرنے کے مسئلے میں لونڈی کو غلام پر قیاس کرتے ہوئے کہتے ہو۔

پھر امام ابو حنیفہ اور ان کے ساتھیوں (رحمہم اللہ) پر تعجب ہوتا ہے؛ کیونکہ وہ قیاس میں بہت گہرائی تک جاتے ہیں اور اسے اخبارِ آحاد پر ترجیح دیتے ہیں، اس کے باوجود انہوں نے اس واضح قیاس کو چھوڑ دیا جسے قرآن، سنت اور امت کے اکابرین کے اجماع کی تائید حاصل ہے، ایسی احادیث کی خاطر جن میں سے کوئی بھی صحیح نہیں ہے، جیسا کہ محدثین نے اپنی کتابوں میں ان کی علتیں بیان کر دی ہیں، اور صحاح (صحیح احادیث کی کتب) میں ان میں سے کچھ بھی نہیں۔ اس مسئلے کی مکمل تفصیل ان شاء اللہ سورہ النحل (4) میں آئے گی۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {طَعِمُوا} (انہوں نے چکھا)۔ اس لفظ کی اصل کھانے کے بارے میں ہے؛ کہا جاتا ہے: اس نے کھانا چکھا، اور مشروب پیا، لیکن اس میں مجازاً بھی استعمال ہوتا ہے تو کہا جاتا ہے: میں نے نہ روٹی چکھی، نہ پانی اور نہ ہی نیند؛ شاعر (5) نے کہا ہے:

وِجرہ کے شتر مرغ، پیلے (6) رخساروں والے، جو نہیں (7) چکھتے نیند کو مگر روزے کی طرح (ساکت رہ کر)۔

اور سورہ "البقرہ" میں اللہ تعالیٰ کے ارشاد: {وَمَن لَّمْ يَطْعَمْهُ} (اور جس نے اسے نہیں چکھا) [آیت: 249] کے بارے میں بحث پہلے گزر چکی ہے۔

(1) المفہم 5/253 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ وہیں سے ہے۔ (2) (م) میں ہے: "وہ زیادہ بلند ہے"۔ (3) (م) میں ہے: "وہ کہتا ہے"۔ اور المفہم میں ہے: "ہم کہتے ہیں"۔ (4) آیت 67۔ (5) وہ بشر بن ابی خازم ہے، اور بیت کا پہلا حصہ 44/2 میں ہے۔ (6) (ز) اور (م) میں ہے: "ٹیڑھے"۔ (7) (م) میں ہے: "نہیں"۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 93, 172

...in it is sufficiency.

Sixth: Ibn Khuwayz Mandad said: This verse encompasses partaking in permissible things and desires, and benefiting from every pleasure of food, drink, and marriage; even if it is excessive and highly-priced. This verse is similar to the words of the Almighty: "do not forbid the good things which Allah has made lawful to you" [Al-Ma'idah: 87], and similar to His saying: "Say, 'Who has forbidden the adornment of Allah which He has produced for His servants and the good [lawful] things of provision?'" [Al-A'raf: 32].

Seventh: The words of the Almighty: "when they are conscious of Allah and believe and do righteous deeds, then they are conscious of Allah and believe, then they are conscious of Allah and do good; and Allah loves the doers of good." Regarding this, there are four opinions:

First: That there is no repetition in the mention of piety (taqwa), and the meaning is: fear drinking it (prohibited items), and believe in its prohibition. The meaning (1) of the second: their piety and faith continued. And the third is in the sense of doing good (ihsan) to the pious.

Second: They were mindful (of Allah) before prohibition regarding other forbidden things, then they were mindful after its prohibition of drinking it, then they were mindful for the remainder of their lives (2), and did good deeds.

Third: They avoided polytheism (shirk) and believed in Allah and His Messenger. The meaning of the second: then they avoided major sins and increased in faith. The meaning of the third: then they avoided minor sins and did good, i.e., performed voluntary acts of worship.

Muhammad ibn Jarir said (3): The first piety is: being mindful by receiving Allah's command with acceptance, belief, submission to it, and action. The second piety is: being mindful by steadfastness in belief. And the third is: being mindful through excellence (ihsan) and drawing near with voluntary acts.

Eighth: The words of the Almighty: "then they are conscious of Allah and do good; and Allah loves the doers of good" is evidence that the pious doer of good is better than the pious believer who did righteous deeds; He favored him with the reward of excellence (4).

Ninth: This verse was interpreted by Qudamah bin Maz'un al-Jumahi, one of the Companions (may Allah be pleased with him), and he...

---

(1) In (m): And the meaning (and likewise in the following place). (2) In (m): their deeds. (3) In his Tafsir 8/665, and it is the fourth opinion. (4) See Al-Muharrar al-Wajiz 2/235.

सूरा अल-मायदा: आयत 93, 172

...इसमें पर्याप्तता है।

छठी बात: इब्न खुवेज़ मंदाद ने कहा: इस आयत में जायज़ चीज़ों और इच्छाओं को अपनाना, और भोजन, पेय और विवाह के हर आनंद से लाभ उठाना शामिल है; भले ही वह अत्यधिक हो और उसकी कीमत बहुत अधिक हो। और यह आयत सर्वशक्तिमान के शब्दों के समान है: "उन अच्छी चीज़ों को हराम न ठहराओ जिन्हें अल्लाह ने तुम्हारे लिए हलाल किया है" [अल-मायदा: 87], और उनके इस कथन के समान: "कहो, 'किसने अल्लाह के उस श्रृंगार को हराम किया है जिसे उसने अपने बंदों के लिए निकाला है और प्रावधान की पाक चीज़ों को?'" [अल-आराफ़: 32]।

सातवीं बात: सर्वशक्तिमान का कथन: "जब वे अल्लाह से डरते हैं और ईमान लाते हैं और नेक काम करते हैं, फिर डरते हैं और ईमान लाते हैं, फिर डरते हैं और नेक काम करते हैं; और अल्लाह नेकी करने वालों से प्यार करता है।" इसमें चार विचार हैं:

पहला: यह कि 'तकवा' (परहेजगारी) के उल्लेख में कोई दोहराव नहीं है, और इसका अर्थ है: इसे (वर्जित वस्तुओं को) पीने से डरो, और इसके हराम होने पर विश्वास करो। और दूसरे (1) का अर्थ है: उनका परहेजगारी और ईमान जारी रहा। और तीसरा परहेजगारों के साथ नेकी (एहसान) करने के अर्थ में है।

दूसरा: उन्होंने अन्य हराम चीज़ों के संबंध में हराम होने से पहले परहेज किया, फिर इसके हराम होने के बाद इसे पीने से परहेज किया, फिर अपने बाकी जीवन (2) में परहेज किया और अच्छे काम किए।

तीसरा: उन्होंने शिर्क(बहुदेववाद) से परहेज किया, और अल्लाह और उसके रसूल पर ईमान लाए। और दूसरे का अर्थ है: फिर उन्होंने बड़े गुनाहों से परहेज किया, और ईमान में वृद्धि की। और तीसरे का अर्थ है: फिर उन्होंने छोटे गुनाहों से परहेज किया, और नेकी की, यानी: नफ़्ल (स्वैच्छिक इबादत) अदा किए।

मुहम्मद इब्न जरीर ने कहा (3): पहला तकवा है: अल्लाह के आदेश को स्वीकार करने, विश्वास करने, उसके अधीन होने और अमल करने के साथ परहेज करना। दूसरा तकवा है: विश्वास पर अडिग

रहकर परहेज करना। और तीसरा है: एहसान के माध्यम से परहेज करना, और नफ़्ल इबादतों के साथ निकटता प्राप्त करना।

आठवीं बात: सर्वशक्तिमान का कथन: "फिर वे डरते हैं और नेकी करते हैं; और अल्लाह नेकी करने वालों से प्यार करता है" इस बात का प्रमाण है कि वह मुत्तकी (परहेजगार) जो नेकी करने वाला (मुहसिन) है, उस मुत्तकी मोमिन से बेहतर है जिसने नेक काम किए; उसने उसे एहसान के इनाम के साथ श्रेष्ठता दी (4)।

नौवीं बात: इस आयत की व्याख्या सहाबा में से कुदामा बिन मज़ून अल-जुमाही (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने की थी, और वह...

---

(1) (m) में: और अर्थ (और इसी तरह अगले स्थान पर भी)। (2) (m) में: उनके कार्य। (3) उनकी तफ़सीर 8/665 में, और यह चौथा विचार है। (4) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/235।

سورۃ المائدہ: آیت 93، 172

اس میں کفایت ہے۔

چھٹی بات: ابن خویز منداد نے کہا: اس آیت میں مباح چیزوں اور خواہشات کا حصول، اور کھانے، پینے اور نکاح کی ہر لذت سے فائدہ اٹھانا شامل ہے؛ اگرچہ اس میں مبالغہ کیا گیا ہو اور اس کی قیمت بہت زیادہ ہو۔ اور یہ آیت اللہ تعالیٰ کے اس قول کے مشابہ ہے: "ان پاکیزہ چیزوں کو حرام نہ کرو جو اللہ نے تمہارے لیے حلال کی ہیں" [المائدہ: 87]، اور اس کے اس قول کے مشابہ ہے: "کہہ دو کہ کس نے اللہ کی اس زینت کو حرام کیا ہے جو اس نے اپنے بندوں کے لیے نکالی ہے اور رزق کی پاکیزہ چیزوں کو؟" [الاعراف: 32]۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "جب وہ ڈرتے ہیں اور ایمان لاتے ہیں اور نیک اعمال کرتے ہیں، پھر ڈرتے ہیں اور ایمان لاتے ہیں، پھر ڈرتے ہیں اور نیکی کرتے ہیں؛ اور اللہ نیکی کرنے والوں کو پسند کرتا ہے۔" اس میں چار اقوال ہیں:

پہلا: یہ کہ تقویٰ کے ذکر میں تکرار نہیں ہے، اور معنی یہ ہے: اس (ممنوعہ چیزوں) کو پینے سے ڈرو، اور اس کی تحریم پر ایمان لاؤ۔ اور دوسرے (1) کا معنی ہے: ان کا تقویٰ اور ایمان برقرار رہا۔ اور تیسرا متقین کے ساتھ احسان کرنے کے معنی میں ہے۔

دوسرا: انہوں نے دیگر حرام چیزوں کے بارے میں تحریم سے پہلے تقویٰ اختیار کیا، پھر اس کی تحریم کے بعد اسے پینے سے پرہیز کیا، پھر اپنی باقی ماندہ زندگی (2) میں تقویٰ اختیار کیا، اور اچھے اعمال کیے۔

تیسرا: انہوں نے شرک سے پرہیز کیا، اور اللہ اور اس کے رسول پر ایمان لائے۔ اور دوسرے کا معنی ہے: پھر انہوں نے کبیرہ گناہوں سے پرہیز کیا، اور ایمان میں اضافہ کیا۔ اور تیسرے کا معنی ہے: پھر انہوں نے صغیرہ گناہوں سے پرہیز کیا، اور نیکی کی، یعنی: نوافل ادا کیے۔

محمد بن جریر نے کہا (3): پہلا تقویٰ یہ ہے: اللہ کے حکم کو قبولیت، تصدیق، اطاعت اور عمل کے ساتھ وصول کرنا۔ دوسرا تقویٰ یہ ہے: تصدیق پر ثابت قدمی کے ساتھ پرہیز کرنا۔ اور تیسرا یہ ہے: احسان کے ذریعے تقویٰ اختیار کرنا، اور نوافل کے ذریعے قرب حاصل کرنا۔

آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "پھر وہ ڈرتے ہیں اور نیکی کرتے ہیں؛ اور اللہ نیکی کرنے والوں کو پسند کرتا ہے" اس بات کی دلیل ہے کہ وہ متقی جو محسن ہے، اس متقی مومن سے بہتر ہے جس نے نیک اعمال کیے؛ اسے اجرِ احسان کے ساتھ فضیلت دی (4)۔

نویں بات: اس آیت کی تاویل صحابہ میں سے قدامہ بن مظعون الجمحی رضی اللہ عنہ نے کی تھی، اور وہ...

---

(1) (م) میں: اور معنی (اور اسی طرح اگلی جگہ بھی)۔ (2) (م) میں: ان کے اعمال۔ (3) اپنی تفسیر 8/665 میں، اور یہ چوتھا قول ہے۔ (4) دیکھیے المحرر الوجیز 2/235۔

١٧٣ Surah Al-Ma'idah: Verse 93

[He was] among those who migrated to the land of Abyssinia with his two brothers, Uthman and Abdullah, then migrated to Medina, and witnessed Badr and [the time of] Umar. He was the khatan(1) of Umar ibn al-Khattab, the maternal uncle of Abdullah and Hafsa. Umar ibn al-Khattab appointed him over Bahrain, then dismissed him based on the testimony of Al-Jarud(2) — the chief of Abd al-Qays — against him for drinking wine(3).

Al-Daraqutni narrated: Abu al-Hasan Ali ibn Muhammad al-Masri told us, Yahya ibn Ayyub al-Allaf told us, Sa'id ibn 'Ufayr told me, Yahya ibn Fulayh ibn Sulayman told me: Thawr ibn Zayd told me, from 'Ikrimah, from Ibn Abbas: Those who drank [alcohol] were beaten during the time of the Messenger of Allah ﷺ with hands, sandals, and sticks, until the Messenger of Allah ﷺ passed away. In the caliphate of Abu Bakr, they were more numerous than in the time of the Messenger of Allah ﷺ, so Abu Bakr would lash them forty times until he passed away. Then Umar came after him and also lashed them(5) forty times, until a man from the early Migrants (Muhajirun) was brought after having drunk. He ordered him to be lashed, so the man said: "Why do you lash me? Between me and you is the Book of Allah." Umar said: "And in what(6) [part of] the Book of Allah do you find that I should not lash you?" He said to him: "Allah Almighty says in His Book: {There is no blame upon those who believe and do righteous deeds for what they have consumed [before prohibition]...} the verse. And I am among those who believed and did righteous deeds, then were mindful of Allah and believed, then were mindful of Allah and did good. I witnessed with the Messenger of Allah ﷺ [the battles of] Badr, Uhud, the Trench, and other battles(7)." Umar said: "Will you not respond to what [he says]?"

(1) Al-Khatan: Son-in-law, or any male relative on the wife's side, such as her father or brother. Al-Qamus (khatan). (2) Ibn al-Mu'alla, also called Ibn 'Amr ibn al-Mu'alla. He was a Christian and came in the year 10 AH with the last delegation of Abd al-Qays. The Prophet ﷺ was pleased with his conversion to Islam. He was the son-in-law of Abu Huraira and was with him in Bahrain when Umar sent him. He was killed in the land of Persia at Aqabat al-Tin in the year 21 AH, which then became known as Aqabat al-Jarud. Al-Isabah 2/50-51. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/235. (4) In (M): they were. (5) In (M): lashed them. (6) In (D): "Any". In (M): "And in any". In Ahkam al-Quran: "Is it in". (7) After it in (D), (Z), and (M) and Ahkam al-Quran: "all of them". What is established is from (Zha), which is consistent with Sunan al-Daraqutni.

१७३ सूरा अल-मायदा: आयत ९३

[वह] उन लोगों में से थे जिन्होंने अपने दो भाइयों उस्मान और अब्दुल्ला के साथ एबिसिनिया (हबशा) की भूमि की ओर पलायन (हिजरत) किया, फिर मदीना की ओर पलायन किया, और बद्र तथा उमर [के समय] के साक्षी रहे। वह उमर इब्न अल-खत्ताब के'खतन'(१) (ससुराल पक्ष के रिश्तेदार) थे, अब्दुल्ला और हफ्सा के मामा थे। उमर इब्न अल-खत्ताब ने उन्हें बहरीन का गवर्नर नियुक्त किया, फिर अल-जारूद(२) - अब्द अल-क़ैस के सरदार - की गवाही पर शराब पीने के कारण उन्हें पदमुक्त कर दिया(३)।

अल-दराकुतनी ने वर्णन किया: अबू अल-हसन अली इब्न मुहम्मद अल-मसरी ने हमें बताया, याह्या इब्न अय्यूब अल-अल्लाफ ने हमें बताया, सईद इब्न उफैर ने मुझे बताया, याह्या इब्न फुलैह इब्न सुलेमान ने मुझे बताया: थौर इब्न ज़ैद ने इकरामा से, उन्होंने इब्न अब्बास से बताया: रसूलुल्लाह ﷺ के समय में शराब पीने वालों को हाथों, जूतों और लाठियों से पीटा जाता था, यहाँ तक कि रसूलुल्लाह ﷺ का इंतकाल हो गया। अबू बक्र की खिलाफत में, उनकी संख्या रसूलुल्लाह ﷺ के समय की तुलना में अधिक थी, इसलिए अबू बक्र उन्हें इंतकाल होने तक चालीस कोड़े मारते थे। फिर उनके बाद उमर आए और उन्होंने भी उन्हें(५) चालीस कोड़े मारे, यहाँ तक कि शुरुआती प्रवासियों (मुहाजिरों) में से एक व्यक्ति को शराब पीने के बाद लाया गया। उन्होंने उसे कोड़े मारने का आदेश दिया, तो उस व्यक्ति ने कहा: "आप मुझे कोड़े क्यों मारते हैं? मेरे और आपके बीच अल्लाह की किताब है।" उमर ने कहा: "और अल्लाह की किताब में कहाँ(६) तुम्हें ऐसा मिलता है कि मैं तुम्हें कोड़े न मारूँ?" उसने उनसे कहा: "अल्लाह तआला अपनी किताब में कहता है: {जो लोग ईमान लाए और उन्होंने नेक काम किए, उन पर उसके लिए कोई गुनाह नहीं है जो उन्होंने खाया-पिया [निषेध से पहले]...} आयत। और मैं उन लोगों में से हूँ जो ईमान लाए और नेक काम किए, फिर अल्लाह से डरे और ईमान लाए, फिर अल्लाह से डरे और भलाई की। मैं रसूलुल्लाह ﷺ के साथ बद्र, उहुद, खंदक और अन्य युद्धों(७) में शामिल रहा।" उमर ने कहा: "क्या आप लोग उसे जवाब नहीं देंगे जो [वह कह रहा है]?"

(१) अल-खतन: दामाद, या पत्नी के पक्ष का कोई भी पुरुष रिश्तेदार; जैसे पिता या भाई। अल-कामूस (खतन)। (२) इब्न अल-मुअल्ला, जिसे इब्न अम्र इब्न अल-मुअल्ला भी कहा जाता है। वह एक ईसाई था और १० हिजरी में अब्द अल-क़ैस के अंतिम प्रतिनिधिमंडल में आया था। नबी ﷺ उनके इस्लाम स्वीकार करने पर प्रसन्न हुए। वह अबू हुरैरा के दामाद थे और बहरीन में उनके साथ थे जब उमर ने

उन्हें भेजा था। वह २१ हिजरी में फारस की भूमि में अकबत अल-तिन में मारे गए थे, जिसे बाद में अकबत अल-जारूद कहा जाने लगा। अल-इसाबा २/५०-५१। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२३५। (४) (म) में: वे थे। (५) (म) में: उन्हें कोड़े मारे। (६) (द) में: "क्या"। (म) में: "और किसमें"। अहकाम अल-कुरान में: "क्या इसमें"। (७) (द), (ज़), और (म) तथा अहकाम अल-कुरान में इसके बाद: "उन सभी में"। जो स्थापित है वह (ज़) से है, जो सुनन अल-दराकुतनी के अनुरूप है।

۱۷۳ سورۃ المائدہ: آیت ۹۳

[وہ] ان لوگوں میں سے تھے جنہوں نے اپنے دو بھائیوں عثمان اور عبداللہ کے ساتھ حبشہ کی سرزمین کی طرف ہجرت کی، پھر مدینہ ہجرت کی، اور بدر اور عمر [کے دور] کے گواہ رہے۔ وہ عمر بن الخطاب کے 'ختن'(۱) (سسرالی رشتہ دار) تھے، عبداللہ اور حفصہ کے ماموں تھے۔ عمر بن الخطاب نے انہیں بحرین کا گورنر مقرر کیا، پھر الجارود(۲) - عبد القیس کے سردار - کی گواہی پر شراب نوشی کی وجہ سے انہیں معزول کر دیا(۳)۔

دارقطنی نے روایت کیا: ہمیں ابو الحسن علی بن محمد المصری نے بتایا، ہمیں یحییٰ بن ایوب العلاف نے بتایا، مجھے سعید بن عفیر نے بتایا، مجھے یحییٰ بن فلیح بن سلیمان نے بتایا: مجھے ثور بن زید نے عکرمہ سے، انہوں نے ابن عباس سے بتایا: رسول اللہ ﷺ کے زمانے میں شراب پینے والوں کو ہاتھوں، جوتوں اور لاٹھیوں سے مارا جاتا تھا، یہاں تک کہ رسول اللہ ﷺ وفات پا گئے۔ ابوبکر کی خلافت میں، وہ رسول اللہ ﷺ کے زمانے کی نسبت زیادہ تھے، چنانچہ ابوبکر انہیں وفات تک چالیس کوڑے مارتے تھے۔ پھر ان کے بعد عمر آئے تو انہوں نے بھی انہیں(۵) چالیس ہی کوڑے مارے، یہاں تک کہ مہاجرین اولین میں سے ایک شخص لایا گیا جس نے شراب پی رکھی تھی۔ انہوں نے اسے کوڑے مارنے کا حکم دیا، تو اس شخص نے کہا: "آپ مجھے کیوں کوڑے مارتے ہیں؟ میرے اور آپ کے درمیان اللہ کی کتاب ہے۔" عمر نے کہا: "اور اللہ کی کتاب میں کہاں(۶) تجھے ایسا ملتا ہے کہ میں تجھے کوڑے نہ ماروں؟" اس نے ان سے کہا: "اللہ تعالیٰ اپنی کتاب میں فرماتا ہے: {جو لوگ ایمان لائے اور انہوں نے نیک عمل کیے، ان پر اس چیز کا کوئی گناہ نہیں جو انہوں نے کھایا [پہلے]...} آیت۔ اور میں ان لوگوں میں سے ہوں جو ایمان لائے اور نیک عمل کیے، پھر اللہ سے ڈرے اور ایمان لائے، پھر اللہ سے ڈرے اور احسان کیا۔ میں

رسول اللہ ﷺ کے ساتھ بدر، احد، خندق اور دیگر مشاہد(۷) میں حاضر رہا۔" عمر نے کہا: "کیا تم لوگ اس کا جواب نہیں دو گے جو [وہ کہہ رہا ہے]؟"

(۱) الختن: داماد، یا بیوی کی طرف کا کوئی بھی مرد رشتہ دار؛ جیسے باپ یا بھائی۔ القاموس (ختن)۔ (۲) ابن المعلی، اور کہا جاتا ہے: ابن عمرو بن المعلی۔ وہ عیسائی تھا اور سن ۱۰ ہجری میں عبد القیس کے آخری وفد میں آیا، اور نبی ﷺ ان کے اسلام لانے پر خوش ہوئے۔ وہ ابوہریرہ کے داماد تھے، اور بحرین میں ان کے ساتھ تھے جب عمر نے انہیں بھیجا تھا۔ وہ ملک فارس میں عقبۃ الطین میں سن ۲۱ ہجری میں قتل ہوئے، جسے بعد میں عقبۃ الجارود کہا جانے لگا۔ الاصابہ ۲/ ۵۱-۵۰۔ (۳) المحرر الوجیز ۲/ ۲۳۵۔ (۴) (م) میں: وہ تھے۔ (۵) (م) میں: انہیں کوڑے مارے۔ (۶) (د) میں: "کیا"۔ (م) میں: "اور کس میں"۔ احکام القرآن میں: "کیا اس میں"۔ (۷) اس کے بعد (د)، (ز) اور (م) اور احکام القرآن میں ہے: "ان سب میں"۔ جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، جو سنن دارقطنی کے مطابق ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 93

174

...says? Ibn Abbas said: These verses (1) were revealed as an excuse for those who passed (2), and as an argument against the people; because Allah Almighty says: {O you who have believed, indeed, intoxicants and gambling...} [Al-Ma'idah: 90] the verse, then he read until he completed the other verse: {There is not upon those who believe and do righteous deeds...} [Al-Ma'idah: 93] for Allah had forbidden him from drinking wine. Umar said: You have spoken the truth, what do you see? Ali, may Allah be pleased with him, said: If he drinks, he gets drunk; if he gets drunk, he talks nonsense; and if he talks nonsense, he fabricates lies (slanders); and upon the fabricator is eighty lashes. So Umar ordered it, and he was lashed eighty times (3).

Al-Humaydi (4) mentioned from Abu Bakr al-Barqani from Abdullah bin Amir bin Rabi'ah (5) who said: Al-Jarud came from Bahrain and said (6): O Commander of the Faithful, Qudamah bin Maz'oon has drunk an intoxicant, and indeed, if I see a right among the rights of Allah (7), it is a right upon me to bring it to you. Umar said [to him]: Who testifies to what you say? He said: Abu Hurairah. So Umar called Abu Hurairah and said: What do you testify to, O Abu Hurairah? He said: I did not see him when he drank, but [indeed] I saw him drunk and vomiting. Umar said: You have been meticulous (pedantic) in your testimony. Then Umar wrote to Qudamah, who was in Bahrain, ordering him to come to him.

---

(1) Confirmed from (M), which corresponds to Sunan al-Daraqutni and Ahkam al-Quran. (2) Meaning: passed. In (Z) it appeared as: patience (sabr). (3) After it in (M) and Ahkam al-Quran: 'lashes'. It is in Sunan al-Daraqutni (3344). It was also narrated by Al-Nasai in Al-Sunan al-Kubra (5269), Al-Tahawi in Sharh Mushkil al-Athar (4441), Al-Hakim 4/375-376, and Al-Bayhaqi in Al-Sunan al-Kubra 8/320-321. Al-Hakim said: A Sahih (authentic) Hadith with an authentic chain, though they (Bukhari and Muslim) did not include it. See Al-Talkhis al-Habir 4/75. (4) He is Muhammad bin Futuh, and the report is in Al-Jam’ bayna al-Sahihayn (64). The author quoted from him via Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/654, and what is in brackets is from him. Al-Bukhari recorded it (4011) in brief, and Abd al-Razzaq in full (17075). (5) In the copies: 'Ibn Abbas' instead of 'Abdullah bin Amir bin Rabi'ah', which is an error. In Ahkam al-Quran: 'Abdullah bin Ayyash bin Abi Rabi'ah'. The established one is from the sources of Hadith, which is Abdullah bin Amir bin Rabi'ah al-Anzi the Elder, an ally of the tribe of Bani Adi, then Al-Khattab the father of Umar, and his father was one of the senior

Sahaba. He was martyred at Ta'if. Al-Isabah 6/127. (6) In (D), (Z), and (M): 'When he came... he said'. (7) In Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi and Al-Jam’ bayna al-Sahihayn: 'a prescribed punishment (hadd) among the punishments of Allah'.

सूरा अल-मायदा: आयत 93

174

...कहता है? इब्न अब्बास ने कहा: ये आयतें (1) उन लोगों के लिए बहाने के रूप में अवतरित हुई थीं जो गुजर गए (2), और लोगों के खिलाफ एक तर्क, क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {हे ईमान वालो! शराब और जुआ...} [अल-मायदा: 90] आयत, फिर उन्होंने तब तक पढ़ा जब तक कि दूसरी आयत पूरी नहीं हो गई: {उन लोगों पर कोई गुनाह नहीं है जो ईमान लाए और नेक काम किए...} [अल-मायदा: 93] क्योंकि अल्लाह ने उसे शराब पीने से मना किया था। उमर ने कहा: तुमने सच कहा, तुम क्या देखते हो? अली (रजि.) ने कहा: यदि वह पीता है, तो वह नशे में धुत्त हो जाता है; और यदि वह नशे में होता है, तो वह बकवास करता है; और यदि वह बकवास करता है, तो वह झूठ गढ़ता है (बहुतान लगाता है); और झूठ गढ़ने वाले पर अस्सी कोड़े हैं। तो उमर ने इसका आदेश दिया, और उसे अस्सी कोड़े मारे गए (3)।

अल-हुमैदी (4) ने अबू बक्र अल-बरकानी के माध्यम से अब्दुल्ला बिन आमिर बिन रबीअह (5) से उल्लेख किया कि उन्होंने कहा: अल-जारुद बहरीन से आए और कहा (6): ऐ मोमिनों के अमीर, कुदामा बिन मज़ून ने नशीली चीज़ पी ली है, और वास्तव में, यदि मैं अल्लाह के अधिकारों (7) में से कोई अधिकार देखता हूँ, तो यह मेरा कर्तव्य है कि मैं उसे आपके पास लाऊँ। उमर ने [उनसे] कहा: जो तुम कहते हो उस पर कौन गवाही देता है? उन्होंने कहा: अबू हुरैरा। तब उमर ने अबू हुरैरा को बुलाया और कहा: तुम किस बात की गवाही देते हो, ऐ अबू हुरैरा? उन्होंने कहा: मैंने उन्हें पीते समय नहीं देखा, लेकिन [वास्तव में] मैंने उन्हें नशे में और उल्टी करते हुए देखा। उमर ने कहा: तुमने गवाही में बहुत बारीकी दिखाई है। फिर उमर ने बहरीन में मौजूद कुदामा को पत्र लिखकर उन्हें अपने पास आने का आदेश दिया।

---

(1) (म) से पुष्ट, जो सुनन अल-दारकुतनी और अहकाम अल-कुरान के अनुरूप है। (2) अर्थात: बीत गया। (ज़) में यह 'सब्र' (धैर्य) के रूप में आया है। (3) (म) और अहकाम अल-कुरान में इसके बाद: 'कोड़े' है। यह सुनन अल-दारकुतनी (3344) में है। इसे अल-नसाई ने अल-सुनन अल-कुबरा (5269), अल-तहावी ने शरह मुश्किल अल-असार (4441), अल-हाकिम 4/375-376, और अल-बायहकी ने अल-सुनन अल-कुबरा 8/320-321 में भी उद्धृत किया है। अल-हाकिम ने कहा: यह सही सनद वाली हदीस है। अल-तलखीस अल-हबीर 4/75 देखें। (4) वे मुहम्मद बिन फुतूह हैं, और

यह रिपोर्ट अल-जम' बैना अल-सहीहैन (64) में है। लेखक ने उनके माध्यम से इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/654 से उद्धृत किया है। अल-बुखारी ने इसे संक्षिप्त (4011) और अब्द अल-रज्जाक ने पूर्ण रूप से (17075) दर्ज किया है। (5) प्रतियों में: 'अब्दुल्लाह बिन आमिर बिन रबीअह' के बजाय 'इब्न अब्बास' है, जो एक त्रुटि है। अहकाम अल-कुरान में: 'अब्दुल्लाह बिन अय्याश बिन अबी रबीअह' है। हदीस के स्रोतों से पुष्ट नाम अब्दुल्लाह बिन आमिर बिन रबीअह अल-अंजी अल-अकबर है, जो बनी अदी के सहयोगी थे, फिर उमर के पिता खत्ताब के। उनके पिता वरिष्ठ सहाबा में से थे। वे ताइफ़ में शहीद हुए थे। अल-इसाबा 6/127। (6) (द), (ज़), और (म) में: 'जब वे आए... उन्होंने कहा'। (7) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान और अल-जम' बैना अल-सहीहैन में: 'अल्लाह की सीमाओं में से एक सीमा (हद्द)'।

سورہ المائدہ: آیت 93

174

...کہتا ہے؟ تو ابن عباس نے کہا: یہ آیات (1) ان لوگوں کے لیے بطور عذر نازل ہوئیں جو گزر گئے (2)، اور لوگوں کے خلاف ایک حجت؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿یٰٓاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْٓا اِنَّمَا الْخَمْرُ وَ الْمَیْسِرُ﴾ [المائدہ: 90] آیت، پھر انہوں نے پڑھا یہاں تک کہ دوسری آیت مکمل کی: ﴿لَیْسَ عَلَى الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا وَ عَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ...﴾ [المائدہ: 93] پس اللہ نے اسے شراب پینے سے منع کر دیا ہے۔ عمر نے کہا: تم نے سچ کہا، تمہاری کیا رائے ہے؟ علی رضی اللہ عنہ نے کہا: جب وہ پیتا ہے تو نشے میں دھت ہو جاتا ہے؛ اور جب نشے میں ہوتا ہے تو ہذیان بکتا ہے؛ اور جب ہذیان بکتا ہے تو بہتان لگاتا ہے؛ اور بہتان لگانے والے پر اسی (80) کوڑے ہیں۔ تو عمر نے اس کا حکم دیا، پس اسے اسی کوڑے لگائے گئے (3)۔

اور الحمیدی (4) نے ابوبکر البرقانی سے، انہوں نے عبداللہ بن عامر بن ربیعہ (5) سے ذکر کیا، انہوں نے کہا: الجارود بحرین سے آئے اور کہا (6): اے امیر المومنین، قدامہ بن مظعون نے نشہ آور چیز پی لی ہے، اور میں جب اللہ کے حقوق (7) میں سے کوئی حق دیکھتا ہوں تو مجھ پر حق ہے کہ اسے آپ کے پاس لے آؤں، تو عمر نے [ان سے] کہا: جو تم کہتے ہو اس پر کون گواہی دیتا ہے؟ انہوں نے کہا: ابوہریرہ۔ تو عمر نے ابوہریرہ کو بلایا اور کہا: اے ابوہریرہ، تم کس بات کی گواہی دیتے ہو؟ انہوں نے کہا: میں نے انہیں پیتے ہوئے تو نہیں دیکھا، البتہ [یقیناً] میں نے انہیں نشے کی حالت میں قے کرتے دیکھا ہے، تو عمر نے کہا: تم نے گواہی دینے میں بڑی بال کی کھال نکالی ہے۔ پھر عمر نے قدامہ کو خط لکھا جبکہ وہ بحرین میں تھے، انہیں اپنے پاس آنے کا حکم دیا۔

(1) یہ (م) نسخے سے ثابت ہے، جو کہ سنن دارقطنی اور احکام القرآن کے موافق ہے۔ (2) یعنی: گزر گیا، اور (ظ) نسخے میں 'صبر' واقع ہوا ہے۔ (3) اس کے بعد (م) اور احکام القرآن میں لفظ 'جلدة' (کوڑے) ہے۔ یہ سنن دارقطنی (3344) میں ہے۔ اسے نسائی نے السنن الکبری (5269)، طحاوی نے شرح مشکل الآثار (4441)، حاکم 4/375-376، اور بیہقی نے السنن الکبری 8/320-321 میں روایت کیا ہے۔ حاکم نے کہا: یہ صحیح الاسناد حدیث ہے۔ دیکھیے التلخیص الحبیر 4/75۔ (4) یہ محمد بن فتوح ہیں، اور یہ روایت الجمع بین الصحیحین (64) میں ہے۔ مصنف نے ان سے ابن العربی کی احکام القرآن 2/654 کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ بخاری نے اسے مختصراً (4011) اور عبدالرزاق نے مکمل (17075) روایت کیا ہے۔ (5) نسخوں میں عبداللہ بن عامر بن ربیعہ کی جگہ 'ابن عباس' ہے جو کہ غلطی ہے۔ احکام القرآن میں 'عبداللہ بن عیاش بن ابی ربیعہ' ہے۔ مصادرِ حدیث سے ثابت نام عبداللہ بن عامر بن ربیعہ العنزی الاکبر ہے، جو بنو عدی کے حلیف تھے، پھر حضرت عمر کے والد خطاب کے۔ ان کے والد کبار صحابہ میں سے تھے۔ وہ طائف میں شہید ہوئے۔ الاصابہ 6/127۔ (6) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: 'جب وہ آئے... کہا'۔ (7) ابن العربی کی احکام القرآن اور الجمع بین الصحیحین میں ہے: 'اللہ کی حدود میں سے ایک حد'۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 93 175

When Qudamah and Al-Jarud arrived in Medina, Al-Jarud spoke to Umar and said to him: "Enforce the Book of Allah upon this [man]." Umar said to Al-Jarud: "Are you a witness or a claimant?" Al-Jarud replied: "I am a witness." Umar said: "You have already given your testimony." [Al-Jarud fell silent] then said to Umar: "I adjure you by Allah." Umar replied: "By Allah, you will either control your tongue or I will cause you grief." Al-Jarud said: "By Allah, that is not right, that your cousin drinks and you cause me grief." Umar threatened him. Abu Huraira, who was sitting there, said: "O Commander of the Faithful, if you doubt our testimony (1); ask the daughter of Al-Walid, the wife of Ibn Maz'un." So Umar sent for Hind, adjuring her by Allah. Hind testified against her husband [Qudamah]. Umar said: "O Qudamah, I am going to lash you." Qudamah said: "By Allah, even if I had drunk - as they say - you have no right to lash me, O Umar." Umar asked: "And why, O Qudamah?" He replied: "Because Allah the Almighty says: {There is no blame upon those who believe and do righteous deeds for what they have consumed [in the past]} the verse until {the doers of good}." Umar said: "You have misinterpreted the verse, O Qudamah. If you fear Allah, you avoid what Allah has forbidden." Then Umar turned to the people and said: "What is your opinion on lashing Qudamah?" The people said: "We do not think you should lash him as long as he is in pain." Umar refrained from lashing him [for a few days], then one day [having resolved to lash him], he said to his companions: "What is your opinion on lashing Qudamah?" They said (2): "We do not think you should lash him as long as he is in pain." Umar said: "By Allah, for him to meet Allah under the whip is more beloved to me than (3) to meet Allah with it (4) around my neck. By Allah, I will surely lash him. Bring me a whip." His servant Aslam brought a thin, small whip. Umar took it, felt it with his hand, then said to Aslam: "[Surely] the foul habits (5) of your people have overtaken you. Bring me another whip." Aslam brought a full-sized whip. Umar ordered Qudamah to be lashed, and he was lashed. Qudamah became angry with Umar and avoided him. They then performed Hajj; and Qudamah...

---

(1) In (M): If you are in doubt about our testimony. (2) In (D), (Z), and (M): The people said. (3) The word "than" is not in (M). (4) In (D), (Z), and (M): and it. (5) In Ahkam al-Qur'an: with admission. 'Dufrarah' is the singular of 'daqarir', which are falsehoods and evil habits. He meant that the evil habit which is the habit of your people - which is deviating from the truth and acting upon falsehood - has overcome you, and presented itself to you, and you acted upon it. Al-Nihaya (Daqar).

सूरह अल-माइदा: आयत 93 175

जब कुदामा और अल-जारूद मदीना पहुँचे, तो अल-जारूद ने उमर से बात की और [उससे] कहा: "इस व्यक्ति पर अल्लाह की किताब लागू करो।" उमर ने अल-जारूद से कहा: "क्या तुम गवाह हो या वादी?" अल-जारूद ने कहा: "मैं गवाह हूँ।" उमर ने कहा: "तुम अपनी गवाही दे चुके हो।" [अल-जारूद चुप हो गया] फिर उमर से कहा: "मैं तुम्हें अल्लाह की कसम देता हूँ।" उमर ने कहा: "अल्लाह की कसम, या तो तुम अपनी ज़बान पर काबू रखोगे या मैं तुम्हें सज़ा दूँगा।" अल-जारूद ने कहा: "अल्लाह की कसम, यह सही नहीं है कि तुम्हारा चचेरा भाई पिए और तुम मुझे सज़ा दो।" उमर ने उसे धमकी दी। वहाँ बैठे अबू हुरैरा ने कहा: "हे अमीर-उल-मोमिनीन, यदि आपको हमारी गवाही पर संदेह है (1); तो इब्न मज़ून की पत्नी, अल-वलीद की बेटी से पूछें।" उमर ने हिंद के पास संदेश भेजा और उसे अल्लाह की कसम दी। हिंद ने अपने पति [कुदामा] के खिलाफ गवाही दी। उमर ने कहा: "ऐ कुदामा, मैं तुम्हें कोड़े मारने वाला हूँ।" कुदामा ने कहा: "अल्लाह की कसम, भले ही मैंने पिया हो - जैसा कि वे कहते हैं - आपको मुझे कोड़े मारने का कोई अधिकार नहीं है, ऐ उमर।" उमर ने पूछा: "और क्यों, ऐ कुदामा?" उसने कहा: "क्योंकि अल्लाह का फ़रमान है: {जो लोग ईमान लाए और जिन्होंने नेक काम किए, उन पर उन चीजों का कोई गुनाह नहीं जो उन्होंने खाई हों} आयत के अंत तक {नेकी करने वालों}। उमर ने कहा: "ऐ कुदामा, तुमने आयत की व्याख्या में गलती की है। यदि तुम अल्लाह से डरते हो, तो तुम उन चीजों से बचते हो जिन्हें अल्लाह ने मना किया है।" फिर उमर लोगों की ओर मुड़े और कहा: "कुदामा को कोड़े मारने के बारे में तुम्हारी क्या राय है?" लोगों ने कहा: "हम नहीं समझते कि जब तक वह दर्द में है, आप उसे कोड़े मारें।" उमर ने [कुछ दिनों के लिए] कोड़े मारने से परहेज किया, फिर एक दिन [कोड़े मारने का फैसला करने के बाद] अपने साथियों से कहा: "कुदामा को कोड़े मारने के बारे में तुम्हारी क्या राय है?" उन्होंने कहा (2): "हम नहीं समझते कि जब तक वह दर्द में है, आप उसे कोड़े मारें।" उमर ने कहा: "अल्लाह की कसम, उसका कोड़े के नीचे अल्लाह से मिलना मुझे इस बात से ज्यादा प्रिय है (3) कि मैं अल्लाह से इस हाल में मिलूँ कि वह सज़ा (4) मेरी गर्दन में हो। अल्लाह की कसम, मैं उसे ज़रूर कोड़े मारूँगा। मेरे पास एक कोड़ा लाओ।" उसका गुलाम असलम एक पतला, छोटा कोड़ा लाया। उमर ने उसे लिया, अपने हाथ से स्पर्श किया, फिर असलम से कहा: "[निश्चित रूप से] तुम्हारे लोगों की बुरी आदतों (5) ने तुम्हें घेर लिया है। मेरे पास इसके अलावा दूसरा कोड़ा लाओ।" असलम एक मज़बूत

कोड़ा लाया। उमर ने कुदामा को कोड़े मारने का आदेश दिया, और उसे कोड़े मारे गए। कुदामा उमर से नाराज़ हो गया और उनसे बात करना बंद कर दिया। फिर उन्होंने हज किया; और कुदामा...

---

(1) (म) में: यदि आपको हमारी गवाही के बारे में संदेह है। (2) (द), (ज़) और (म) में: लोगों ने कहा। (3) शब्द "से" (म) में नहीं है। (4) (द), (ज़) और (म) में: और यह। (5) अहकाम अल-कुरआन में: स्वीकारोक्ति के साथ। 'दफ़रारह' 'दक़ारीर' का एकवचन है, जो झूठ और बुरी आदतें हैं। उनका मतलब था कि बुरी आदत जो तुम्हारे लोगों की आदत है - जो सत्य से हटना और झूठ पर अमल करना है - उसने तुम्हें अपनी चपेट में ले लिया है, और तुम्हारे सामने आई है, और तुमने उस पर अमल किया है। अल-निहाया (दक़र)।

سورہ المائدہ: آیت 93 175

جب قدامہ اور الجارود مدینہ پہنچے تو الجارود نے عمر سے بات کی اور [ان سے] کہا: "اس شخص پر اللہ کی کتاب نافذ کیجیے۔" عمر نے الجارود سے کہا: "کیا تم گواہ ہو یا فریق؟" الجارود نے کہا: "میں گواہ ہوں۔" عمر نے کہا: "تم اپنی گواہی دے چکے ہو۔" [الجارود خاموش ہو گیا] پھر عمر سے کہا: "میں آپ کو اللہ کا واسطہ دیتا ہوں۔" عمر نے کہا: "اللہ کی قسم، یا تو تم اپنی زبان پر قابو رکھو گے یا میں تمہیں تکلیف دوں گا۔" الجارود نے کہا: "اللہ کی قسم، یہ حق نہیں ہے کہ آپ کا چچا زاد بھائی پیے اور آپ مجھے تکلیف دیں۔" عمر نے اسے دھمکایا۔ وہاں بیٹھے ابو ہریرہ نے کہا: "اے امیر المومنین، اگر آپ کو ہماری گواہی میں شک ہے (1)؛ تو ابن مظعون کی بیوی، بنت ولید سے پوچھ لیں۔" عمر نے ہند کو پیغام بھیجا اور اسے اللہ کی قسم دی۔ ہند نے اپنے شوہر [قدامہ] کے خلاف گواہی دی۔ عمر نے کہا: "اے قدامہ، میں تمہیں کوڑے مارنے والا ہوں۔" قدامہ نے کہا: "اللہ کی قسم، اگر میں نے پی ہوتی - جیسا کہ وہ کہتے ہیں - تو آپ کو مجھے کوڑے مارنے کا حق نہیں تھا، اے عمر۔" عمر نے پوچھا: "اور کیوں، اے قدامہ؟" اس نے کہا: "کیونکہ اللہ سبحانہ کا فرمان ہے: {ان لوگوں پر جو ایمان لائے اور نیک عمل کیے کوئی گناہ نہیں اس میں جو انہوں نے کھایا} آیت کے آخر {محسنین} تک۔ عمر نے کہا: "اے قدامہ، تم نے تاویل میں غلطی کی ہے، اگر تم اللہ سے ڈرو گے تو ان چیزوں سے بچو گے جنہیں اللہ نے حرام کیا ہے۔" پھر عمر لوگوں کی طرف متوجہ ہوئے اور کہا: "قدامہ کو کوڑے مارنے کے بارے میں تمہاری کیا رائے ہے؟" لوگوں نے کہا: "ہمارا نہیں خیال کہ جب تک وہ تکلیف میں ہے، آپ اسے کوڑے ماریں۔" عمر نے [کچھ دن] اسے کوڑے مارنے سے گریز کیا، پھر ایک دن [جب وہ کوڑے مارنے کا عزم کر چکے تھے] اپنے ساتھیوں سے کہا: "قدامہ کو کوڑے مارنے کے بارے میں تمہاری کیا رائے

ہے؟" انہوں نے کہا (2): "ہمارا نہیں خیال کہ جب تک وہ تکلیف میں ہے، آپ اسے کوڑے ماریں۔" عمر نے کہا: "اللہ کی قسم، اس کا کوڑے کے نیچے اللہ سے ملنا مجھے اس بات سے زیادہ پسند ہے (3) کہ میں اللہ سے اس حال میں ملوں کہ وہ [سزا کا بوجھ] (4) میری گردن میں ہو، اللہ کی قسم، میں اسے ضرور کوڑے ماروں گا۔ میرے پاس ایک کوڑا لاؤ۔" ان کا غلام اسلم ایک پتلا اور چھوٹا کوڑا لایا۔ عمر نے اسے لیا، اپنے ہاتھ سے اسے دیکھا، پھر اسلم سے کہا: "[یقیناً] تمہارے لوگوں کی بری عادت (5) تم پر غالب آگئی ہے، میرے پاس اس کے علاوہ دوسرا کوڑا لاؤ۔" اسلم ایک مکمل کوڑا لایا۔ عمر نے قدامہ کے متعلق حکم دیا اور اسے کوڑے مارے گئے۔ قدامہ عمر سے ناراض ہو گئے اور ان سے قطع تعلق کر لیا۔ پھر انہوں نے حج کیا؛ اور قدامہ...

---

(1) (م) میں: اگر آپ ہماری گواہی کے بارے میں شک میں ہیں۔ (2) (د)، (ز) اور (م) میں: لوگوں نے کہا۔ (3) لفظ "سے" (م) میں نہیں ہے۔ (4) (د)، (ز) اور (م) میں: اور وہ۔ (5) احکام القرآن میں: اقرار کے ساتھ۔ 'دقرارة' 'دقارير' کی واحد ہے، جس سے مراد باطل اور بری عادتیں ہیں۔ ان کی مراد یہ تھی کہ بری عادت جو تمہاری قوم کی عادت ہے - یعنی حق سے ہٹنا اور باطل پر عمل کرنا - اس نے تمہیں کھینچ لیا ہے، اور تمہارے سامنے آئی ہے، تو تم نے اس پر عمل کیا۔ النہایہ (دقر)۔

176 Surah Al-Ma'idah, Verses 93 - 94

...returning to Umar, until they returned from (1) their pilgrimage, and Umar stayed at Al-Suqya (2) and slept there. When Umar woke up, he said: "Hurry to me with Qudama, go and bring him to me. For by Allah, [I] saw in a dream that a visitor came to me and said: Make peace with Qudama; for he is your brother." When they went to Qudama, he refused to come to him, so Umar ordered that Qudama be dragged to him, until Umar spoke with him and asked forgiveness for him, and that was the beginning of their reconciliation. Ayyub ibn Abi Tamima said: No one from the people of Badr was given the legal punishment (hadd) for wine except him (3). Ibn al-Arabi said (4): This points to the interpretation of the verse, and what was mentioned about Ibn Abbas in the hadith of al-Daraqutni, and Umar in the hadith of al-Barqani; it is authentic. Its explanation is: if everyone who drank wine but feared Allah in other matters were not punished, no one would ever be punished for wine. So this would be a most corrupt interpretation. It was hidden from Qudama, but known to those whom Allah granted success [in understanding], like Umar and Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). The poet said (5): "Indeed, it is a prohibited thing; I do not see the time weeping over its grief, except that I wept over Umar." It is narrated from Ali (may Allah be pleased with him): that a group of people drank wine in Syria and said: "It is lawful for us," and they misinterpreted this verse. So Ali and Umar agreed that they should be asked to repent; if they repented [fine], otherwise they were to be killed. Mentioned by Al-Kiya Al-Tabari (6). The Almighty's saying: {O you who have believed, Allah will surely test you with something of the game that your hands and spears obtain, that Allah may know who fears Him in the unseen. And whoever transgresses after that - for him is a painful punishment. 94} In it are eight issues:

---

(1) In the manuscripts and (M): "from" (عن). What is established here is from "Ahkam al-Quran" and "Al-Jam' bayn al-Sahihayn". (2) Al-Suqya: A station between Mecca and Medina. It is said to be two days' journey from Medina. From it is the hadith: that sweet water was brought to him from the houses of Al-Suqya. Al-Nihayah (saqa). (3) Narrated by Abd al-Razzaq (17075) from Ibn Jurayj from him. And Ibn Abd al-Barr narrated it in "Al-Isti'ab" 9/150 (footnote of Al-Isabah). (4) In "Ahkam al-Quran" 2/655. And what is between brackets is from it. (5) We did not find it. (6) In "Ahkam al-Quran" 3/103.

176 सूरह अल-मा'इदाह, आयतें 93 - 94

...उमर की ओर वापस जाना, यहाँ तक कि वे अपने (1) हज से लौटे, और उमर अल-सुक़या (2) में रुके और वहाँ सो गए। जब उमर जागे, तो उन्होंने कहा: "क़ुदामा को जल्दी मेरे पास लाओ, जाओ और उसे मेरे पास ले आओ। क्योंकि अल्लाह की कसम, [मैंने] सपने में देखा कि एक आने वाला मेरे पास आया और उसने कहा: क़ुदामा से सुलह कर लो; क्योंकि वह तुम्हारा भाई है।" जब वे क़ुदामा के पास गए, तो उसने उनके पास आने से इनकार कर दिया, इसलिए उमर ने आदेश दिया कि क़ुदामा को घसीट कर उनके पास लाया जाए, यहाँ तक कि उमर ने उससे बात की और उसके लिए माफ़ी माँगी, और यह उनके बीच सुलह की शुरुआत थी। अय्यूब बिन अबी तमीमा ने कहा: बद्र वालों में से शराब के मामले में उनके(3) सिवा किसी पर सज़ा (हद्द) नहीं लगाई गई। इब्न अल-अरबी ने कहा (4): यह आपको आयत की व्याख्या की ओर संकेत करता है, और जो इब्न अब्बास के बारे में अल-दारकुत्नी की हदीस में और बरक़ानी की हदीस में उमर के बारे में बताया गया है; वह सही है। इसका विवरण यह है: यदि कोई शराब पीता और अन्य मामलों में अल्लाह से डरता और उस पर सज़ा न दी जाती, तो शराब पर कभी किसी को सज़ा नहीं मिलती। तो यह सबसे भ्रष्ट व्याख्या होती। और यह क़ुदामा से छिपा रहा, लेकिन उन लोगों को पता था जिन्हें अल्लाह ने [समझ की] सफलता दी, जैसे उमर और इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो)। कवि ने कहा (5): "निश्चित रूप से, यह एक वर्जित बात है; मैं समय को उसके शोक पर रोते हुए नहीं देखता सिवाय इसके कि मैं उमर के लिए रोता हूँ।" और अली (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से वर्णित है: कि कुछ लोगों ने शाम (सीरिया) में शराब पी और कहा: "यह हमारे लिए हलाल है," और उन्होंने इस आयत की गलत व्याख्या की। तो अली और उमर इस बात पर सहमत हुए कि उन्हें तौबा (प्रायश्चित) करने के लिए कहा जाना चाहिए; यदि वे तौबा कर लें [तो ठीक], अन्यथा उन्हें मार दिया जाए। अल-किया अल-तबारी ने इसका उल्लेख किया है (6)। अल्लाह तआला का कथन: {ऐ ईमान वालो! अल्लाह शिकार की किसी चीज़ के साथ तुम्हारी ज़रूर परीक्षा लेगा जो तुम्हारे हाथों और तुम्हारे भालों की पहुँच में होगी, ताकि अल्लाह जान ले कि कौन बिन देखे उससे डरता है। तो जो इसके बाद सीमा का उल्लंघन करेगा, उसके लिए दुखद यातना है। 94} इसमें आठ मसायल (विषय) हैं:

---

(1) पांडुलिपियों और (M) में: "से" (عن) है। यहाँ जो प्रमाणित है वह "अहकाम अल-कुरान" और "अल-जम' बैन अल-सहिहैन" से है। (2) अल-सुक़या: मक्का और मदीना के बीच एक पड़ाव। कहा जाता है कि यह मदीना से दो दिन की दूरी पर है। इसी से वह हदीस है: कि अल-सुक़या के घरों से

उनके लिए मीठा पानी लाया जाता था। अल-निहाया (सक़ा)। (3) इसे अब्द अल-रज्जाक (17075) ने इब्न जुरैज के माध्यम से उनसे रिवायत किया है। और इब्न अब्द अल-बर्र ने इसे "अल-इस्तियाब" 9/150 (अल-इसाबा के हाशिये पर) में रिवायत किया है। (4) "अहकाम अल-कुरान" 2/655 में। और कोष्ठक के बीच जो है वह वहीं से है। (5) हमें यह नहीं मिला। (6) "अहकाम अल-कुरान" 3/103 में।

176 سورہ المائدہ، آیات 93 - 94

...عمر کی طرف واپسی، یہاں تک کہ وہ اپنے (1) حج سے واپس آئے، اور عمر نے السقیا (2) میں قیام کیا اور وہاں سو گئے۔ جب عمر بیدار ہوئے تو انہوں نے کہا: "قدامہ کو جلدی میرے پاس لاؤ، جاؤ اور اسے میرے پاس لے آؤ۔ کیونکہ اللہ کی قسم، [میں نے] خواب میں دیکھا کہ ایک آنے والا میرے پاس آیا اور کہا: قدامہ سے صلح کر لو؛ کیونکہ وہ تمہارا بھائی ہے۔" جب وہ قدامہ کے پاس گئے تو اس نے ان کے پاس آنے سے انکار کر دیا، چنانچہ عمر نے حکم دیا کہ قدامہ کو گھسیٹ کر ان کے پاس لایا جائے، یہاں تک کہ عمر نے اس سے بات کی اور اس کے لیے استغفار کیا، تو یہ ان کی پہلی صلح تھی۔ ایوب بن ابی تمیمہ نے کہا: اہل بدر میں سے شراب کے معاملے میں ان (3) کے سوا کسی پر حد نہیں لگائی گئی۔ ابن العربی نے کہا (4): یہ آپ کو آیت کی تاویل پر رہنمائی کرتا ہے، اور اس بارے میں جو ابن عباس سے دارقطنی کی حدیث میں اور عمر سے برقانی کی حدیث میں ذکر ہوا؛ وہ صحیح ہے؛ اور اس کی وضاحت یہ ہے: کہ اگر کوئی شراب پیتا اور دوسرے معاملات میں اللہ سے ڈرتا اور اس پر حد نہ لگائی جاتی، تو شراب پر کبھی کسی پر حد نہ لگائی جاتی۔ تو یہ فاسد ترین تاویل ہوتی۔ اور یہ قدامہ پر پوشیدہ رہی، اور اسے ان لوگوں نے پہچان لیا جنہیں اللہ نے [اس کی] توفیق دی، جیسے عمر اور ابن عباس رضی اللہ عنہما۔ شاعر نے کہا (5): "اور بے شک ایک مصیبت ہے کہ میں زمانے کو اس کے غم پر روتا ہوا نہیں دیکھتا سوائے اس کے کہ میں عمر پر روتا ہوں۔" اور علیؓ سے مروی ہے: کہ شام میں ایک گروہ نے شراب پی اور کہا: "یہ ہمارے لیے حلال ہے،" اور اس آیت کی غلط تاویل کی۔ تو علی اور عمر نے اس پر اتفاق کیا کہ ان سے توبہ کرائی جائے، اگر وہ توبہ کر لیں [تو ٹھیک]؛ ورنہ وہ قتل کیے جائیں۔ الکیا الطبری نے اس کا ذکر کیا ہے (6)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {اے ایمان والو! اللہ شکار کی

کسی ایسی چیز کے ذریعے تمہاری ضرور آزمائش کرے گا جو تمہارے ہاتھوں اور تمہارے نیزوں کی زد میں ہوگی، تاکہ اللہ جان لے کہ کون بن دیکھے اس سے ڈرتا ہے۔ پھر جو اس کے بعد حد سے تجاوز کرے گا تو اس کے لیے دردناک عذاب ہے۔ 94} اس میں آٹھ مسائل ہیں:

---

(1) قلمی نسخوں اور (م) میں: "عن" (سے) ہے۔ اور جو متن میں ہے وہ احکام القرآن اور الجمع بین الصحیحین سے ہے۔ (2) السقیا: مکہ اور مدینہ کے درمیان ایک منزل ہے، کہا گیا ہے: یہ مدینہ سے دو دن کی مسافت پر ہے، اور اسی سے یہ حدیث ہے: کہ ان کے لیے السقیا کے گھروں سے میٹھا پانی لایا جاتا تھا۔ النہایہ (سقی)۔ (3) اسے عبد الرزاق نے (17075) ابن جریج سے ان کے حوالے سے روایت کیا ہے۔ اور ابن عبد البر نے اسے الاستیعاب 150/9 (الاصابہ کے حاشیہ پر) روایت کیا ہے۔ (4) احکام القرآن 2/ 655 میں۔ اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے۔ (5) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (6) احکام القرآن 3/ 103 میں۔

Surah Al-Ma'idah, Verse 94 177

First: His Almighty's saying: {Allah will surely test you} meaning: He will surely try you, and 'ibtila' means testing. Hunting was one of the means of livelihood for the desert Arabs, and it was common among all of them, very much practiced. So Allah tested them with it during Ihram and in the Sacred Precinct (Haram), just as He tested the Children of Israel not to transgress on the Sabbath(1).

And it was said: it was revealed in the year of Al-Hudaybiyyah; some people entered Ihram with the Prophet ﷺ, and some did not. So when game appeared, their conditions and actions differed regarding it, and its rulings became confusing to them. So Allah revealed this verse as an explanation for the rulings of their conditions and actions, and the prohibitions of their Hajj and Umrah(2).

Second: Scholars differed on who is addressed by this verse into two opinions; one of them: they are those not in state of Ihram (Al-Muhillun); Malik said this.

The second: they are those in state of Ihram (Al-Muhrimun); Ibn Abbas said this, and he linked it to His saying: {He will surely test you}; for the obligation of refraining, by which the test is realized, is during Ihram. Ibn al-Arabi said(3): This is not necessary; for the obligation is realized for the one not in Ihram by what was conditioned for him in hunting matters, and what was prescribed for him in its description(4) regarding the method of hunting. And the correct view is that the address in the verse is to all people, those not in Ihram and those in Ihram; because of His saying: {Allah will surely test you} i.e., He will surely obligate you, and all obligation is a test even if it varies in quantity and differs in weakness and intensity.

Third: His Almighty's saying: {with something of the game} meaning: with some of the game, for "min" (from/of) is for partitive use, and it specifically refers to land game; it did not encompass all game; because the sea has its game, as said by Al-Tabari(5) and others.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/235. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/656. (3) In Ahkam al-Quran 2/656 and 658, and what precedes it is from him. (4) In Ahkam al-Quran: from the function. (5) In al-Tafsir 8/670.

सूरा अल-मायदा, आयत 94 177

पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {अल्लाह यक़ीनन तुम्हारी आज़माइश करेगा} यानी: वह यक़ीनन तुम्हें परखेगा, और 'इब्तिला' का अर्थ है परीक्षा। शिकार करना अरब के बद्दुओं की आजीविका के साधनों में से एक था, और यह उन सभी में आम था, बहुत अधिक उपयोग किया जाता था। इसलिए अल्लाह ने एहराम की स्थिति में और हरम (पवित्र सीमा) में इसके माध्यम से उनकी आज़माइश की, जैसे उसने बनी इसराइल की आज़माइश की थी कि वे सब्त (शनिवार) के दिन सीमा पार न करें(1)।

और कहा गया है: यह हुदैबिया के वर्ष में नाज़िल हुई थी; कुछ लोगों ने नबी ﷺ के साथ एहराम बाँधा था, और कुछ ने नहीं। तो जब शिकार सामने आता, तो उसके बारे में उनकी स्थितियाँ और कार्य अलग-अलग होते, और उसके नियम उन पर संदिग्ध हो जाते। तो अल्लाह ने उनकी स्थितियों और कार्यों के नियमों और उनके हज और उमराह के निषेधों के स्पष्टीकरण के रूप में यह आयत नाज़िल की(2)।

दूसरा: विद्वानों के बीच इस बात पर दो मत हैं कि इस आयत में किसे संबोधित किया गया है; उनमें से एक: वे लोग हैं जो एहराम में नहीं हैं (अल-मुहिल्लून); इमाम मालिक ने यह कहा है।

दूसरा: वे लोग हैं जो एहराम की स्थिति में हैं (अल-मुहरिमून); इब्न अब्बास ने यह कहा है, और उन्होंने इसे अल्लाह के इस कथन से जोड़ा है: {वह यक़ीनन तुम्हारी आज़माइश करेगा}; क्योंकि परहेज करने का दायित्व जिससे परीक्षा पूरी होती है, वह एहराम के साथ है। इब्न अल-अरबी ने कहा(3): यह आवश्यक नहीं है; क्योंकि जो एहराम में नहीं है उसके लिए भी दायित्व उन शर्तों के साथ पूरा होता है जो शिकार के मामलों में उसके लिए निर्धारित की गई हैं, और शिकार के तरीके के बारे में उसके विवरण(4) में जो निर्धारित किया गया है। और सही बात यह है कि आयत में संबोधन सभी लोगों के लिए है, चाहे वे एहराम में हों या न हों; क्योंकि अल्लाह तआला का फ़रमान है: {अल्लाह यक़ीनन तुम्हारी आज़माइश करेगा} यानी: वह तुम्हें ज़िम्मेदार ठहराएगा, और हर ज़िम्मेदारी एक आज़माइश है, चाहे वह मात्रा में कम या ज़्यादा हो, और कमज़ोरी या तीव्रता में भिन्न हो।

तीसरा: अल्लाह तआला का फ़रमान: {शिकार की किसी चीज़ से} यानी: शिकार के कुछ हिस्से से, तो यहाँ 'मिन' (से) भाग दर्शाने के लिए है, और यह विशेष रूप से ज़मीनी शिकार है; इसमें सारा शिकार

शामिल नहीं है; क्योंकि समुद्र का भी अपना शिकार होता है, यह अल-तब़री(5) और अन्य लोगों ने कहा है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/235। (2) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी 2/656। (3) अहकाम अल-क़ुरान 2/656 और 658 में, और इससे पहले की बात उन्हीं की है। (4) अहकाम अल-क़ुरान में: कार्य (वज़ीफ़ा) से। (5) अल-तफ़्सीर 8/670 में।

سورۃ المائدہ، آیت 94 177

پہلی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {لَيَبْلُوَنَّكُمُ اللَّهُ} یعنی: وہ ضرور تمہاری آزمائش کرے گا، اور ابتلاء کے معنی آزمائش کے ہیں۔ شکار کرنا اہل عرب کے معاش کا ایک ذریعہ تھا، اور ان سب میں عام تھا، بہت زیادہ رائج تھا، تو اللہ تعالیٰ نے احرام کی حالت میں اور حرم میں اس کے ذریعے ان کی آزمائش کی، جس طرح بنی اسرائیل کی آزمائش کی کہ وہ ہفتے کے دن حد سے تجاوز نہ کریں(1)۔

اور کہا گیا ہے کہ: یہ آیت صلح حدیبیہ کے سال نازل ہوئی؛ کچھ لوگوں نے نبی کریم ﷺ کے ساتھ احرام باندھا تھا اور کچھ نے نہیں، تو جب کوئی شکار سامنے آتا تو ان کی حالتیں اور عمل مختلف ہوتے، اور اس کے احکام ان پر مشتبہ ہو جاتے، تو اللہ تعالیٰ نے ان کے حالات، افعال اور حج و عمرہ کی پابندیوں کی وضاحت کے طور پر یہ آیت نازل فرمائی(2)۔

دوسری بات: اس آیت کے مخاطب کے بارے میں علماء کے دو اقوال ہیں؛ ایک قول یہ ہے کہ: وہ لوگ ہیں جو احرام میں نہیں ہیں (حلال ہیں)؛ یہ امام مالک کا قول ہے۔

دوسرا قول: وہ لوگ ہیں جو احرام کی حالت میں ہیں (محرم ہیں)؛ یہ ابن عباس رضی اللہ عنہ نے فرمایا، اور انہوں نے اسے اللہ کے اس قول سے جوڑا ہے: {لَيَبْلُوَنَّكُم}؛ کیونکہ پرہیز کرنے کی وہ تکلیف جس سے آزمائش ثابت ہوتی ہے وہ احرام کے ساتھ ہے۔ ابن العربی نے کہا(3): یہ لازم نہیں ہے؛ کیونکہ غیر محرم (محل) کے لیے بھی ان چیزوں میں تکلیف (ذمہ داری) پائی جاتی ہے جو اس کے لیے شکار کے معاملات میں شرط کی گئی ہیں، اور شکار کے طریقے کے حوالے سے اس کے لیے جو اوصاف(4) مقرر کیے گئے ہیں۔ صحیح بات یہ ہے کہ آیت میں خطاب تمام لوگوں کے لیے ہے، خواہ وہ احرام میں ہوں یا نہ ہوں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {لَيَبْلُوَنَّكُمُ اللَّهُ} یعنی:

وہ تمہیں مکلف بنائے گا (ذمہ داری ڈالے گا)، اور ہر تکلیف (شرعی حکم) آزمائش ہے، خواہ وہ مقدار میں کم ہو یا زیادہ، اور کمزوری یا شدت میں مختلف ہو۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بِشَيْءٍ مِّنَ الصَّيْدِ} مراد ہے: کچھ شکار کے ذریعے، تو 'من' یہاں تبعیض (کچھ حصے) کے لیے ہے، اور اس سے مراد خاص طور پر خشکی کا شکار ہے؛ اس میں تمام شکار شامل نہیں ہیں؛ کیونکہ سمندر کا بھی شکار ہے، یہ طبری(5) اور دیگر مفسرین نے کہا ہے۔

(1) المحرر الوجیز 2/235۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 2/656۔ (3) احکام القرآن 2/656 اور 658 میں، اور اس سے پہلے کی عبارت انہی کی ہے۔ (4) احکام القرآن میں: وظیفہ (کام) سے۔ (5) التفسیر 8/670 میں۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 94 / 178

By "game" (hunting), he meant the prey, because of His saying: {your hands reach}. Fourth: Allah's saying: {your hands and your spears reach} is an explanation of the ruling on small and large game (1). Ibn Wathab and al-Nakha'i recited it as "yanaluhu" with a 'ya' dotted from below (2). Mujahid said: Hands reach the chicks, eggs, and what cannot escape, while spears reach the large game (3). Ibn Wahb said: Malik said: Allah Almighty said: {O you who have believed, Allah will surely test you with something of the game that your hands and your spears reach}, so everything a person reaches with his hand or his spear or any of his weapons and kills it, it is game as Allah Almighty said (4). Fifth: Allah Almighty singled out "hands" for mention because they are the main part (5) used (6) in hunting; under this category come birds of prey, snares, and what is made by hand like traps and nets. He singled out "spears" for mention because they are the main part (7) used to wound the game; under this category come arrows and the like (8). We have already discussed what is used for hunting among birds of prey and arrows at the beginning of the Surah (9) sufficiently, and praise be to Allah. Sixth: Whatever falls into the trap and the snare belongs to its owner. If someone drives the game into it, and without it...

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/657. (2) Al-Qira'at al-Shadhah, p. 35. (3) Tafsir Mujahid 1/204; also recorded by Abd al-Razzaq (8172) and al-Tabari 8/670-671. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/657. (5) In (D): greatest/main. (6) In (M): the action/ use. (7) In (Z): greatest/main. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 2/236. (9) 7/298 and onwards.

सूरा अल-मायदा: आयत 94 / 178

"शिकार" से उनका तात्पर्य शिकार किए गए जानवर से है; उनके इस कथन के कारण: {तुम्हारे हाथ उन तक पहुँच सकें}। चौथा: अल्लाह का कथन: {तुम्हारे हाथ और तुम्हारे भाले उन तक पहुँच सकें} छोटे और बड़े शिकार के नियम का विवरण है (1)। इब्न वथाब और अल-नखई ने इसे "यनालुहू" पढ़ा है, जिसके नीचे 'या' पर नुक्ते हैं (2)। मुजाहिद ने कहा: हाथ चूजों, अंडों और उन तक पहुँचते हैं जो भाग नहीं सकते, जबकि भाले बड़े शिकार तक पहुँचते हैं (3)। इब्न वाहब ने कहा: मलिक ने कहा: अल्लाह तआला ने फरमाया: {ऐ ईमान वालों! अल्लाह तुम्हें शिकार के कुछ हिस्से से ज़रूर आज़माएगा जो तुम्हारे हाथों और तुम्हारे भालों की पहुँच में होगा}, तो हर वह चीज़ जिसे इंसान अपने हाथ या अपने भाले या अपने किसी हथियार से पकड़ कर मार दे, वह शिकार है जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया (4)। पांचवां: अल्लाह तआला ने "हाथों" का विशेष उल्लेख किया है क्योंकि वे शिकार में (6) मुख्य (5) साधन हैं; इसमें शिकारी पक्षी, फंदे और हाथ से बनाए गए जाल और फंदे शामिल हैं। और भालों का विशेष रूप से उल्लेख किया गया है क्योंकि वे शिकार को घायल करने के (7) मुख्य साधन हैं; इसमें तीर और इसके जैसी अन्य चीजें शामिल हैं (8)। सूरह की शुरुआत में शिकारी पक्षियों और तीरों से क्या शिकार किया जाता है, इसके बारे में विस्तार से बताया जा चुका है (9), और अल्लाह का शुक्र है। छठा: जो कुछ जाल और फंदे में फँस जाए वह उसके मालिक का है। यदि कोई शिकार को उसकी ओर हांकता है, और यदि वह न होता...

(1) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/657। (2) अल-किराअत अल-शाद्दा, पृष्ठ 35। (3) तफ़सीर मुजाहिद 1/204, और इसे अब्द अल-रज्ज़ाक (8172) और अल-तबरी 8/670-671 ने उद्धृत किया है। (4) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/657। (5) (डी) में: सबसे बड़ा/मुख्य। (6) (एम) में: कार्य/उपयोग। (7) (जेड) में: सबसे बड़ा/मुख्य। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/236। (9) 7/298 और उसके बाद।

سورة المائدہ: آیت 94 / 178

اور شکار سے ان کی مراد وہ جانور ہے جس کا شکار کیا جائے؛ اللہ کے اس فرمان کی وجہ سے: {تمہارے ہاتھ ان تک پہنچ سکیں}۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تمہارے ہاتھ اور تمہارے نیزے ان تک پہنچ سکیں} چھوٹے اور بڑے شکار کے حکم کا بیان ہے (1)۔ ابن وثاب اور النخعی نے اسے "ینالہ" پڑھا ہے، جس میں نیچے دو نقطوں والی 'یا' ہے (2)۔ مجاہد نے کہا: ہاتھ چوزوں، انڈوں اور ان چیزوں تک پہنچتے ہیں جو بھاگ نہیں سکتے، اور نیزے بڑے شکار تک پہنچتے ہیں (3)۔ ابن وہب نے کہا: مالک نے کہا: اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اے ایمان والو! اللہ تمہیں شکار کے اس حصے سے ضرور آزمائے گا جو تمہارے ہاتھوں اور تمہارے نیزوں کی پہنچ میں ہو گا}، پس ہر وہ چیز جسے انسان اپنے ہاتھ، اپنے نیزے یا اپنے کسی ہتھیار سے پا لے اور اسے قتل کر دے، تو وہ شکار ہے جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا (4)۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ نے "ہاتھوں" کا خاص ذکر فرمایا کیونکہ وہ شکار میں (6) بنیادی (5) ذریعہ ہیں؛ اسی میں شکاری پرندے، پھندے اور ہاتھ سے بنائے گئے جال وغیرہ شامل ہیں۔ اور نیزوں کا خاص ذکر فرمایا کیونکہ وہ ان چیزوں میں (7) بنیادی ہیں جن سے شکار کو زخمی کیا جاتا ہے؛ اسی میں تیر اور اس جیسی دوسری چیزیں شامل ہیں (8)۔ سورۃ کے آغاز میں شکاری جانوروں اور تیروں سے شکار کے بارے میں تفصیلی گفتگو گزر چکی ہے (9) جو کافی ہے، اور اللہ کا شکر ہے۔ چھٹی بات: جو کچھ جال اور پھندے میں آ جائے وہ اس کے مالک کا ہے، پس اگر کسی نے شکار کو اس کی طرف ہانکا ہو، اور اگر وہ نہ ہوتا...

(1) احکام القرآن لابن العربی 2/ 657۔ (2) القراءات الشاذة ص 35۔ (3) تفسیر مجاہد 1/ 204، اور اسے عبد الرزاق (8172) اور طبری 8/ 670 - 671 نے روایت کیا ہے۔ (4) احکام القرآن

لابن العربی 2/ 657۔ (5) نسخہ (د) میں: اعظم (سب سے بڑا)۔ (6) نسخہ (م) میں: التصرف۔ (7) نسخہ (ظ) میں: اعظم۔ (8) المحرر الوجیز 2/ 236۔ (9) 7/ 298 اور اس کے بعد۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 94 179

It was not possible for him to take it, so its owner is his partner in it. Whatever falls into the beehive (1) set up on the mountain from honeybees, it is like a snare and a trap. Tower pigeons must be returned to their owners if that is possible (2). Likewise the bees of the hives; this has been narrated from Malik. Some of his companions said: It is not incumbent upon someone whose pigeons or bees gather at his place to return them. If dogs forced game and it entered someone's house or courtyard, it belongs to the hunter who sent the dogs, not the owner of the house. But if it entered the house without being forced by the dogs, it belongs to the owner of the house. Seventh: Some people argued based on this (3) verse that the game belongs to the one who takes it, not the one who rouses it; because the one who roused it has not yet reached it with his hand or his spear (4). This is the opinion of Abu Hanifa. Eighth: Malik disliked the game of the People of the Book but did not forbid it; because of the saying of the Almighty: {which your hands and your spears reach}, meaning the people of faith; because of the saying of the Almighty at the beginning of the verse: {O you who have believed}. So the People of the Book are excluded from them. The majority of scholars disagreed with him; because of the saying of the Almighty: {And the food of those who were given the Scripture is lawful for you} [Al-Ma'idah: 5], and to them it is like their slaughtered animals (5). Our scholars replied: The verse only covers eating their food, and hunting is a different matter, so it is not included in the general term 'food', nor does the absolute sense of the word (6) cover it. I say: This is based on the premise that hunting is not prescribed for them, so it would not be from their food, and thus this obligation on us falls away. But if it is prescribed in their religion (7), then we are bound to eat it; because the word covers it, as it is from their food. And Allah knows best.

(1) Al-Jabh (with three possible vowelings of the letter Jeem): beehive. Plural: Ajbah, Jibah, and Ajbah. Taj al-Arus (j-b-h). (2) The word 'ala' (on) is from manuscript (Z), and the text is in Al-Kafi 1/435. (3) In (D): for this. (4) In the manuscripts: 'because the rouser's hand or spear does not count for anything.' The confirmed version is from (M), which corresponds to what is in al-Muharrar al-Wajiz 2/238, and the wording is from it. (5) Al-Kafi 1/433. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/657. (7) In (Z): 'from their religion' instead of 'in their religion'.

सूरह अल-माएदा: आयत 94 179

उसे लेने के लिए तैयार नहीं था, इसलिए उसका मालिक उसमें उसका भागीदार है। और पहाड़ों में रखे मधुमक्खी के छत्ते (1) में जो मधुमक्खियां गिरती हैं, वे फंदे और जाल की तरह हैं। मीनारों के कबूतरों को उनके मालिकों को लौटाया जाना चाहिए यदि वह संभव (2) हो। इसी तरह छत्ते की मधुमक्खियां; यह मालिक (इमाम मालिक) से वर्णित है। उनके कुछ साथियों ने कहा: जिसके पास कबूतर या मधुमक्खियां जमा हों, उसे उन्हें लौटाने की आवश्यकता नहीं है। यदि कुत्तों ने शिकार को मजबूर किया और वह किसी के घर या आंगन में घुस गया, तो वह उस शिकारी का है जिसने कुत्तों को भेजा था, न कि घर के मालिक का। लेकिन अगर वह कुत्तों के दबाव के बिना घर में घुसा, तो वह घर के मालिक का है। सातवाँ: कुछ लोगों ने इस (3) आयत से तर्क दिया कि शिकार पकड़ने वाले का होता है, न कि उसे भगाने वाले का; क्योंकि भगाने वाले के हाथ या भाले ने अभी तक कुछ हासिल (4) नहीं किया है। यह अबू हनीफा का मत है। आठवाँ: मालिक ने अहल-ए-किताब (किताब वाले) के शिकार को नापसंद किया लेकिन उसे हराम नहीं बताया; क्योंकि अल्लाह तआला का फरमान है: {जिसे तुम्हारे हाथ और तुम्हारे भाले प्राप्त करें}, जिसका अर्थ ईमान वाले हैं; क्योंकि आयत की शुरुआत में अल्लाह का फरमान है: {हे ईमान वालो}। इसलिए अहल-ए-किताब उनसे बाहर हो गए। अधिकांश विद्वानों ने उनसे असहमति जताई; क्योंकि अल्लाह तआला का फरमान है: {और जिन्हें किताब दी गई उनका भोजन तुम्हारे लिए हलाल है} [अल-माएदा: 5], और उनके अनुसार यह उनके द्वारा ज़बह किए गए जानवरों की तरह है (5)। हमारे विद्वानों ने उत्तर दिया: आयत में केवल उनका भोजन खाना शामिल है, और शिकार एक अलग मामला है, इसलिए यह भोजन की सामान्य श्रेणी में नहीं आता है, और न ही शब्द का अर्थ (6) इसे कवर करता है। मैं कहता हूँ: यह इस आधार पर है कि शिकार उनके यहाँ वैध नहीं है, इसलिए वह उनके भोजन में से नहीं होगा, और इस तरह हम पर यह बाध्यता समाप्त हो जाती है। लेकिन अगर यह उनके धर्म (7) में वैध है, तो हमारे लिए इसे खाना आवश्यक होगा; क्योंकि शब्द इसे शामिल करता है, क्योंकि यह उनके भोजन में से है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

(1) जब्ह (जीम के तीन उच्चारणों के साथ): मधुमक्खी का छत्ता। बहुवचन: अज्बह, जिबाह और अज्बाह। ताज अल-अरूस (जब्ह)। (2) शब्द 'अला' पाण्डुलिपि (ज़) से है, और पाठ अल-काफी 1/435 में है। (3) (द) में: इसके लिए। (4) पाण्डुलिपियों में: 'क्योंकि भगाने वाले का हाथ या भाला कुछ भी नहीं गिना जाता।' पुष्ट संस्करण (म) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/238 के अनुरूप है,

और पाठ वहीं से है। (5) अल-काफी 1/433। (6) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी द्वारा, 2/657। (7) (ज़) में: 'उनके धर्म से' के बजाय 'उनके धर्म में' है।

سورہ المائدہ: آیت 94 179

اس کے لیے اسے پکڑنا ممکن نہ تھا، تو اس کا مالک اس میں اس کا شریک ہے۔ اور پہاڑ میں رکھے ہوئے شہد کے چھتے (1) میں جو شہد کی مکھیاں گریں، وہ جال اور پھندے کی طرح ہیں۔ میناروں کے کبوتروں کو ان کے مالکوں کو واپس کیا جائے گا اگر اس پر قدرت (2) ہو۔ اور اسی طرح چھتوں کی مکھیاں؛ یہ امام مالک سے مروی ہے۔ ان کے بعض ساتھیوں نے کہا: جس شخص کے پاس کبوتر یا شہد کی مکھیاں جمع ہو جائیں اس پر انہیں واپس کرنا لازم نہیں ہے۔ اور اگر کتوں نے شکار کو مجبور کیا اور وہ کسی کے گھر یا صحن میں داخل ہو گیا، تو وہ کتے چھوڑنے والے شکاری کا ہے نہ کہ گھر کے مالک کا۔ اور اگر وہ کتوں کی مجبوری کے بغیر گھر میں داخل ہوا، تو وہ گھر کے مالک کا ہے۔ ساتواں: بعض لوگوں نے اس (3) آیت سے استدلال کیا ہے کہ شکار پکڑنے والے کا ہوتا ہے نہ کہ اسے بھڑکانے (اٹھانے) والے کا؛ کیونکہ بھڑکانے والے کے ہاتھ یا نیزے نے ابھی تک کچھ حاصل (4) نہیں کیا، اور یہ امام ابو حنیفہ کا قول ہے۔ آٹھواں: امام مالک نے اہل کتاب کے شکار کو ناپسند کیا ہے لیکن اسے حرام قرار نہیں دیا؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: {جسے تمہارے ہاتھ اور تمہارے نیزے پالیں} یعنی اہل ایمان؛ کیونکہ آیت کے شروع میں اللہ کا ارشاد ہے: {اے ایمان والو}۔ تو اہل کتاب ان سے نکل گئے۔ اور جمہور اہل علم نے ان کی مخالفت کی ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: {اور جنہیں کتاب دی گئی ان کا کھانا تمہارے لیے حلال ہے} [المائدہ: 5] اور وہ ان کے نزدیک ان کے ذبیحوں کی طرح ہے (5)۔ اور ہمارے علماء نے جواب دیا: آیت صرف ان کا کھانا کھانے پر مشتمل ہے، اور شکار ایک الگ باب ہے، لہذا یہ کھانے کے عموم میں داخل نہیں ہوتا، اور نہ ہی لفظ کا اطلاق (6) اسے شامل ہے۔ میں کہتا ہوں: یہ اس بنیاد پر ہے کہ شکار ان کے ہاں مشروع نہیں ہے، تو وہ ان کے کھانے میں

سے نہیں ہوگا، چنانچہ ہم سے یہ الزام (لزوم) ساقط ہو جائے گا۔ لیکن اگر وہ ان کے دین (7) میں مشروع ہو، تو ہمیں اسے کھانا لازم ہوگا؛ تاکہ لفظ اسے شامل کر سکے، کیونکہ وہ ان کے کھانے میں سے ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

(1) الجبح (جیم کی تینوں حرکات کے ساتھ): شہد کا چھتہ۔ جمع: اجبح، جباح اور اجباح۔ تاج العروس (جبح)۔ (2) قولہ: علی، (ظ) سے ہے، اور کلام الکافی 1/435 میں ہے۔ (3) (د) میں: لھذہ (اس کے لیے)۔ (4) خطی نسخوں میں ہے: کیونکہ بھڑکانے والے کا ہاتھ یا نیزہ کوئی چیز شمار نہیں ہوتا۔ اور ثابت شدہ (م) سے ہے، جو المحرر الوجیز 2/238 کے موافق ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔ (5) الکافی 1/433۔ (6) احکام القرآن لابن العربی 2/657۔ (7) (ظ) میں: "فمن دینہم" (ان کے دین سے) بجائے "فی دینہم" (ان کے دین میں)۔

180 Surah Al-Ma'idah: Verse 95

Allah Almighty says: {O you who have believed, do not kill game while you are in the state of ihram. And whoever of you kills it intentionally - then an equivalent from sacrificial animals to what he killed, as judged by two just men among you as an offering [to Allah] delivered to the Ka'bah, or an expiation: the feeding of needy people or the equivalent of that in fasting, that he may taste the consequence of his deed. Allah has pardoned what has passed; but whoever returns [to violation], then Allah will take retribution from him. And Allah is Exalted in Might and Owner of Retribution. (95)}

In it are thirty issues:

First: His saying, the Almighty: {O you who have believed} is a general address to every Muslim, male and female. This prohibition is the trial mentioned in His saying, the Almighty: {O you who have believed, Allah will surely test you with something of the game} Verse [Al-Ma'idah: 94] (1).

It was narrated that Abu al-Yasar - and his name is Amr ibn Malik al-Ansari (2) - was in the state of ihram for Umrah in the year of al-Hudaybiyyah, so he killed a wild donkey, and the verse: {do not kill game while you are in the state of ihram} was revealed regarding him (3).

Second: His saying, the Almighty: {do not kill game} killing is every act that causes the soul to expire, and it is of types: including slaughtering (by the neck), slaughtering (usual way), strangling, crushing, and the like; so Allah Almighty prohibited the person in ihram from every act against game that causes the soul to expire (4).

Third: Whoever kills game or slaughters it and eats from it, one penalty is due upon him for killing it, not for eating it; and this was said by al-Shafi'i. Abu Hanifa said: he must pay the penalty for what he ate, meaning its value. His two companions disagreed with him and said: nothing is due upon him except seeking forgiveness; because he consumed carrion, just as if he had consumed other carrion; for this reason, if another person in ihram ate it, nothing would be required of him but seeking forgiveness (5).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/236. (2) Thus mentioned the author, may Allah have mercy on him, but the correct view is that Abu al-Yasar's name is Ka'b ibn Amr ibn Abbad, as in the books of biographical evaluation (rijal), see al-Isabah 12/99. It appeared in al-

Isti'ab (in the margin of al-Isabah, Sa'adah Press edition in Egypt 4/219) and it is said: Ka'b ibn Amr ibn Malik. (3) Al-Baghawi reported it 2/64, and al-Hafiz in al-Fath 4/21 attributed it to Muqatil in his tafsir, and did not mention the name of Abu al-Yasar. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/658 and his saying: yufit, meaning: takes away. (5) See Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 2/207, and al-Istidhkar 11/310 and 312.

१८० सूरा अल-माएदा: आयत ९५

अल्लाह तआला का फरमान है: {ऐ ईमान वालों! शिकार को न मारो जबकि तुम एहराम की हालत में हो। और तुम में से जो कोई उसे जानबूझकर मार डाले, तो उस पर बदला है, उसी के बराबर जो उसने मारा है मवेशियों में से, जिसका फैसला तुममें से दो न्यायप्रिय व्यक्ति करें, एक भेंट (हद्या) के तौर पर जो काबा तक पहुंचे, या कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) है: मिसकीनों (गरीबों) को खाना खिलाना या उसके बराबर रोज़े रखना, ताकि वह अपने किए का वबाल (सज़ा) चखे। अल्लाह ने पिछला माफ कर दिया है; और जो कोई फिर वही करेगा, तो अल्लाह उससे बदला लेगा। और अल्लाह ज़बरदस्त है, बदला लेने वाला। (९५)}

इसमें तीस मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {ऐ ईमान वालों} यह हर मुस्लिम पुरुष और महिला के लिए एक आम संबोधन है। और यह मनाही वही आज़माइश है जिसका ज़िक्र अल्लाह तआला के इस फरमान में है: {ऐ ईमान वालों! अल्लाह शिकार के ज़रिए तुम्हारी ज़रूर आज़माइश करेगा} आयत [अल-माएदा: ९४] (१)।

रिवायत है कि अबू अल-यसर - जिनका नाम अम्र इब्न मालिक अल-अंसारी था (२) - हुदैबिया के साल उमराह के एहराम में थे, तो उन्होंने एक जंगली गधा (गोरखर) मार डाला, तो उनके बारे में यह आयत उतरी: {शिकार को न मारो जबकि तुम एहराम की हालत में हो} (३)।

दूसरा: अल्लाह तआला का फरमान: {शिकार को न मारो} 'क़त्ल' (मारना) वह हर कार्य है जिससे रूह (प्राण) निकल जाए, और इसकी कई किस्में हैं: जिनमें गले से ज़िब्ह करना, सामान्य ज़िब्ह करना, गला घोंटना, कुचलना और इसी तरह के अन्य कार्य शामिल हैं; तो अल्लाह तआला ने एहराम वाले के लिए शिकार पर ऐसा हर कार्य हराम कर दिया है जिससे रूह निकल जाए (४)।

तीसरा: जिस किसी ने शिकार को मारा या उसे ज़िब्ह किया और उसमें से खाया, तो उस पर केवल मारने का एक बदला (जुर्माना) है, खाने का नहीं; इमाम शाफ़ई का यही कहना है। इमाम अबू हनीफ़ा ने कहा: उस पर खाने का भी बदला है, यानी उसकी कीमत। उनके दो साथियों (शागिर्दों) ने उनसे असहमति जताई और कहा: उस पर इस्तिगफार (माफ़ी माँगने) के अलावा कुछ वाजिब नहीं है; क्योंकि उसने मुर्दार (मरा हुआ मांस) खाया, जैसे कि उसने कोई दूसरा मुर्दार खाया हो; इसीलिए

अगर कोई दूसरा एहराम वाला उसे खाता, तो उस पर भी इस्तिगफार के अलावा कुछ लाज़िम न होता (५)।

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २३६/२। (२) लेखक (रह.) ने ऐसा ही उल्लेख किया है, और सही बात यह है कि अबू अल-यसर का नाम का'ब बिन अम्र बिन अब्बाद है, जैसा कि रिजाल (जीवनी) की किताबों में है, देखें अल-इसाबा १२/९९। और अल-इस्तियाब में (अल-इसाबा के हाशिये पर, मिस्र के सआदा प्रेस संस्करण ४/२१९) आया है कि कहा जाता है: का'ब बिन अम्र बिन मालिक। (३) अल-बग़वी ने इसे ६४/२ में उद्धृत किया है, और अल-हाफ़िज़ ने अल-फतह २१/४ में मुक़ातिल की तफ़सीर की ओर इसे मंसूब किया है, और अबू अल-यसर का नाम उल्लेख नहीं किया। (४) अहकामुल कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा ६५८/२ और उनका शब्द: युफ़ीत, यानी: खत्म कर देना। (५) देखें मुख़्तसर इख़्तिलाफ़ अल-उलमा २०७/२, और अल-इस्तिज़कार ३१०/११ और ३१२।

۱۸۰ سورۃ المائدہ: آیت ۹۵

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اے ایمان والو! شکار کو قتل نہ کرو جب کہ تم احرام کی حالت میں ہو، اور تم میں سے جو کوئی اسے جان بوجھ کر قتل کرے گا تو اس کا بدلہ اسی کے برابر ہے جو اس نے چوپایوں میں سے مارا، اس کا فیصلہ تم میں سے دو عادل آدمی کریں گے، یہ ایک ہدیہ (نذرانہ) ہوگا جو کعبہ تک پہنچے گا، یا اس کا کفارہ مسکینوں کو کھانا کھلانا ہے یا اس کے برابر روزے رکھنا، تاکہ وہ اپنے کام کی سزا کا مزہ چکھ لے، جو کچھ گزر چکا اللہ نے اسے معاف کر دیا، اور جو کوئی دوبارہ ایسا کرے گا تو اللہ اس سے بدلہ لے گا، اور اللہ بہت غالب، بدلہ لینے والا ہے۔ (۹۵)}

اس میں تیس مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اے ایمان والو} یہ ہر مسلمان مرد اور عورت کے لیے عام خطاب ہے۔ اور یہ ممانعت وہی آزمائش ہے جس کا ذکر اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد میں ہے: {اے ایمان والو! اللہ شکار کے ذریعے ضرور تمہاری آزمائش کرے گا} آیت [المائدہ: ۹۴] (۱)۔

مروی ہے کہ ابو الیسر - اور ان کا نام عمرو بن مالک الانصاری تھا (۲) - حدیبیہ کے سال عمرہ کے احرام میں تھے، انہوں نے ایک جنگلی گدھا مار دیا، تو ان کے بارے میں یہ آیت نازل ہوئی: {شکار کو قتل نہ کرو جب کہ تم احرام کی حالت میں ہو} (۳)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {شکار کو قتل نہ کرو} قتل ہر وہ فعل ہے جس سے روح نکل جائے، اور اس کی کئی اقسام ہیں: جن میں نحر، ذبح، گلا گھونٹنا، کچلنا اور اس طرح کے دیگر افعال

شامل ہیں؛ پس اللہ تعالیٰ نے احرام والے پر شکار کے بارے میں ہر وہ فعل حرام کر دیا ہے جو روح کو ختم کرنے والا ہو (۴)۔

تیسرا: جس نے شکار کو مارا یا اسے ذبح کیا اور اس میں سے کھایا، تو اس پر قتل کرنے کا ایک ہی بدلہ (جرمانہ) ہے، کھانے کا نہیں؛ امام شافعی کا یہی قول ہے۔ امام ابو حنیفہ نے فرمایا: اس پر اس کے کھانے کا بھی بدلہ ہے، یعنی اس کی قیمت۔ ان کے دو ساتھیوں (صاحبین) نے ان سے اختلاف کیا اور کہا: اس پر استغفار کے علاوہ کچھ نہیں ہے؛ کیونکہ اس نے مردار کھایا، جیسے کہ اس نے کوئی دوسرا مردار کھایا ہو؛ اسی لیے اگر کوئی دوسرا محرم اسے کھاتا تو اس پر بھی استغفار کے علاوہ کچھ لازم نہ ہوتا (۵)۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۲/۲۳۶۔ (۲) مصنف رحمہ اللہ نے اسی طرح ذکر کیا ہے، اور صحیح یہ ہے کہ ابو الیسر کا نام کعب بن عمرو بن عباد ہے، جیسا کہ کتبِ رجال میں ہے، دیکھیے الاصابۃ ۱۲/۹۹۔ اور الاستیعاب میں (الاصابۃ کے حاشیے پر، مطبعۃ السعادۃ مصر ۴/۲۱۹) واقع ہوا ہے اور کہا جاتا ہے: کعب بن عمرو بن مالک۔ (۳) اسے البغوی ۲/۶۴ نے نقل کیا ہے، اور الحافظ نے الفتح ۴/۲۱ میں مقاتل کی تفسیر کی طرف منسوب کیا ہے، اور ابو الیسر کا نام ذکر نہیں کیا۔ (۴) احکام القرآن از ابن العربی ۲/۶۵۸ اور ان کا قول: یُفیت، یعنی: ختم کر دینا۔ (۵) دیکھیے مختصر اختلاف العلماء ۲/۲۰۷، اور الاستذکار ۱۱/۳۱۰ اور ۳۱۲۔

Abu Hanifa's argument is that he engaged in a prohibited act of his Ihram; because killing it was among the prohibitions of Ihram. It is known that the purpose of killing is consumption. Thus, if that which leads to the objective - a prohibition of his Ihram - necessitates a penalty for him, then the objective itself is more worthy of it.

Fourth: In our view, it is not permissible for a person in Ihram to slaughter game; because Allah the Almighty forbade the person in Ihram from killing it. This was also stated by Abu Hanifa.

Al-Shafi'i said: The slaughtering of game by a person in Ihram is valid slaughter (dhakah). He relied(1) on the fact that it is a slaughter performed by someone qualified, who is a Muslim, applied to a proper subject, which is livestock, so it achieved its purpose of making the meat lawful for consumption, similar to slaughter by a person not in Ihram.

We say: Your statement, "slaughter performed by someone qualified": the person in Ihram is not qualified to slaughter game; because qualification is not established by reason, but rather it is granted by Sharia, by its permission for slaughter, or denied(2) by its prohibition of slaughter. The person in Ihram is forbidden from slaughtering game by Allah's(3) words: {Do not kill game}. Thus, qualification is negated by the prohibition.

And your statement, "it achieved its purpose": we agree that if a person in Ihram slaughters game, it is not lawful for him to eat it; rather, someone else may eat from it according to you. If the slaughter does not make it lawful for the slaughterer, then it is even more appropriate that it does not make it lawful(4) for others; because the branch follows the root in its rulings, so it is not correct for something to be established for it that is not established for its root.

Fifth: His words, the Almighty, "the game" (al-sayd) is a verbal noun treated like a noun, so it refers to the hunted animal(5). The word "game" here is general, encompassing every land and sea game, until His words came...

(1) In (Th): "If he relied." (2) In the copies: "by its negation," and what is affirmed is from Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/659, and the speech is from him. (3) In (D), (Z), and (M): "because of His words," and what is affirmed is from (Kh) and (Th), which matches what is in Ahkam al-Quran. (4) In the manuscript copies: "it benefits," and what is affirmed is from (M) and Ahkam al-Quran. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/236.

181 सूरा अल-मायदा: आयत 95

अबू हनीफा का तर्क यह है कि उसने अपने एहराम के एक वर्जित कार्य को किया; क्योंकि उसे मारना एहराम के निषेधों में से था। यह ज्ञात है कि मारने का उद्देश्य उपभोग है। इसलिए, यदि वह जो उद्देश्य तक ले जाता है - उसके एहराम का एक निषेध - उस पर दंड अनिवार्य करता है, तो उद्देश्य स्वयं अधिक योग्य है।

चौथा: हमारे विचार में, एहराम की स्थिति में किसी व्यक्ति के लिए शिकार का ज़ब़ह (वध) करना जायज़ नहीं है; क्योंकि अल्लाह सुभानहु व ताआला ने एहराम वाले व्यक्ति को उसे मारने से मना किया है। अबू हनीफा ने भी यही कहा है।

अल-शाफ़ई ने कहा: एहराम की स्थिति में व्यक्ति द्वारा शिकार का ज़ब़ह करना वैध ज़ब़ह (ज़कात) है। उन्होंने इस बात पर भरोसा(1) किया कि यह एक योग्य व्यक्ति द्वारा किया गया ज़ब़ह है, जो एक मुस्लिम है, और यह उचित पशु (मवेशी) पर लागू होता है, इसलिए इसने खाने की हलाल स्थिति के अपने उद्देश्य को पूरा किया, जैसे कि एहराम के बिना किसी व्यक्ति द्वारा ज़ब़ह।

हम कहते हैं: आपका यह कहना, "योग्य व्यक्ति द्वारा किया गया ज़ब़ह": एहराम वाला व्यक्ति शिकार के ज़ब़ह के लिए योग्य नहीं है; क्योंकि योग्यता बुद्धि से प्राप्त नहीं होती, बल्कि शरीयत इसे प्रदान करती है, ज़ब़ह की अनुमति देकर, या इसे नकार(2) कर, ज़ब़ह पर रोक लगाकर। एहराम वाले व्यक्ति को अल्लाह तआला के इस कथन(3) द्वारा शिकार करने से मना किया गया है: {शिकार न करो}। अतः निषेध द्वारा योग्यता समाप्त हो गई।

और आपका यह कहना, "इसने अपने उद्देश्य को पूरा किया": हम इस पर सहमत हैं कि यदि एहराम वाला व्यक्ति शिकार का ज़ब़ह करता है, तो उसके लिए इसे खाना जायज़ नहीं है; बल्कि आपके अनुसार कोई और इसे खा सकता है। यदि ज़ब़ह करने वाले के लिए ज़ब़ह उसे हलाल नहीं करता, तो यह और भी अधिक उचित है कि यह दूसरों के लिए भी उसे हलाल न करे(4); क्योंकि शाखा अपने निर्णयों में मूल का अनुसरण करती है, इसलिए यह सही नहीं है कि उसके लिए वह चीज़ सिद्ध हो जो उसके मूल के लिए सिद्ध नहीं है।

पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: "अल-सैद" (शिकार) एक क्रियावाचक संज्ञा है जिसे संज्ञा की तरह व्यवहार किया गया है, इसलिए इसे शिकार किए गए जानवर(5) पर लागू किया गया है। यहाँ

"शिकार" शब्द व्यापक है, जो हर भूमि और समुद्री शिकार को शामिल करता है, जब तक कि उसका यह कथन नहीं आया...

(1) (ظ) में: "यदि उसने भरोसा किया।" (2) प्रतियों में: "इसके निषेध द्वारा," और जो पुष्टि की गई है वह इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/659 से है, और भाषण उन्हीं का है। (3) (د), (ز), और (م) में: "उनके कहने के कारण," और जो पुष्टि की गई है वह (خ) और (ظ) से है, जो अहकाम अल-कुरान में दिए गए के अनुरूप है। (4) पांडुलिपि प्रतियों में: "लाभ पहुँचाता है," और जो पुष्टि की गई है वह (م) और अहकाम अल-कुरान से है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/236।

181 سورة المائدہ: آیت 95

امام ابو حنیفہ کی دلیل یہ ہے کہ اس نے اپنے احرام کی ممنوعہ چیز کا ارتکاب کیا؛ کیونکہ اسے قتل کرنا احرام کی پابندیوں میں سے تھا۔ یہ معلوم ہے کہ قتل سے مقصود اس کا حصول (کھانا) ہے، چنانچہ جب وہ چیز جو مقصود تک پہنچاتی ہے - یعنی اس کے احرام کی ایک ممنوعہ چیز - اس پر جزا (فدیہ) کو واجب کرتی ہے، تو مقصود (خود کھانا) بدرجہ اولیٰ اس کا موجب ہوگا۔

چوتھی بات: ہمارے نزدیک محرم کے لیے شکار کو ذبح کرنا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے محرم کو اسے قتل کرنے سے منع کیا ہے، اور یہی بات امام ابو حنیفہ نے کہی ہے۔

امام شافعی نے کہا: محرم کا شکار کو ذبح کرنا ذکاۃ (شرعی ذبیحہ) ہے۔ انہوں نے اس بات سے استدلال(1) کیا کہ یہ ایک ایسے شخص سے صادر ہونے والا ذبیحہ ہے جو اس کا اہل ہے، یعنی وہ مسلمان ہے، اور یہ ایک ایسے محل (جگہ) پر واقع ہوا ہے جو ذبیحہ کا محل ہے، یعنی چوپائے، چنانچہ اس نے کھانے کے حلال ہونے کے اپنے مقصد کو پورا کر دیا، اس کی اصل حلال شخص کا ذبح کرنا ہے۔

ہم کہتے ہیں: آپ کا یہ قول کہ "ایسے شخص سے ذبح صادر ہوا جو اس کا اہل ہے": تو محرم شکار کو ذبح کرنے کا اہل نہیں ہے؛ کیونکہ اہلیت عقل سے حاصل نہیں ہوتی، بلکہ شریعت اسے فراہم کرتی ہے، یا تو ذبح کی اجازت دے کر، یا اس کی نفی(2) کر کے، یعنی ذبح سے روک کر۔ اور محرم کو اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد(3) کے ذریعے شکار کے ذبح سے روک دیا گیا ہے: ﴿ لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ ﴾ (تم شکار کو قتل نہ کرو)۔ پس ممانعت سے اہلیت ختم ہو گئی۔

اور آپ کا یہ قول کہ "اس نے اپنے مقصد کو پورا کر دیا": تو ہم اس بات پر متفق ہیں کہ جب محرم شکار کو ذبح کرتا ہے تو اس کے لیے اس کا کھانا حلال نہیں ہوتا؛ بلکہ آپ کے نزدیک اس میں سے کوئی دوسرا شخص کھا سکتا ہے۔ پس جب ذبح، ذبح کرنے والے کے لیے حلت (حلال ہونا) کا فائدہ نہیں دیتا، تو یہ بدرجہ اولیٰ اور زیادہ بہتر ہے کہ وہ دوسروں کے لیے بھی اس کا فائدہ نہ دے(4)؛ کیونکہ فرع (شاخ) اپنے احکامات میں اصل کے تابع ہوتی ہے، لہذا یہ درست نہیں ہے کہ اس کے لیے وہ چیز ثابت ہو جو اس کی اصل کے لیے ثابت نہیں ہے۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: «الصَّيْدَ» (شکار) ایک مصدر ہے جس کے ساتھ اسماء جیسا معاملہ کیا گیا ہے، چنانچہ اسے شکار کیے گئے جانور(5) پر محمول کیا گیا ہے، اور یہاں شکار کا لفظ عام ہے جو ہر خشکی اور تری کے شکار کو شامل ہے، یہاں تک کہ اس کا یہ قول آیا...

(1) (ظ) میں ہے: "اگر تعلق رکھا"۔ (2) نسخوں میں ہے: "اس کی نفی کے ساتھ"، اور جو ثابت شدہ ہے وہ ابن العربی کی احکام القرآن 2/659 سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (3) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "ان کے قول کی وجہ سے"، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، جو احکام القرآن کے موافق ہے۔ (4) قلمی نسخوں میں ہے: "فائدہ دیتا ہے"، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (م) اور احکام القرآن سے ہے۔ (5) المحرر الوجیز 2/236۔

182 Surah Al-Ma'idah: Verse 95

Almighty says: {and forbidden to you is hunting on land as long as you are in the state of ihram} [Al-Ma'idah: 96]. Thus, hunting in the sea was permitted unconditionally (1), as will be explained in the verse following this, God willing.

Sixth: Scholars differed regarding the exclusion of predatory animals (sibā') from land hunting and their specification from it. Malik said: Everything from the predatory animals that does not attack, such as cats, foxes, hyenas, and the like, the Muhrim (person in ihram) should not kill them. If he kills them, he must pay a ransom (fidyah). He said: And I do not see that the Muhrim should kill young wolves; if he kills them, he pays a ransom for them, and they are like young crows (2). There is no harm in killing everything that usually attacks people, such as lions, wolves, tigers, and leopards. Likewise, there is no harm in killing snakes, scorpions, mice, crows, and kites (3).

Ismail said: That is only because of his [the Prophet's] peace and blessings be upon him, saying: "Five are vicious animals that may be killed in the lawful area and the sanctuary" Hadith (4). He called them "fawāsiq" (vicious/harmful) and described them by their actions; because "fāsiq" is an active participle (5), and young ones do not act [harmfully], and he described the dog as "vicious/biting" (aqūr), and its pups do not bite, so they are not included in this description.

Judge Ismail said: The vicious dog is among what causes great harm to people. He said: Among those are the snake and the scorpion; because they are feared; likewise the kite and the crow; because they snatch meat from people's hands (6).

Ibn Bukayr said: Permission was only given to kill the scorpion because it has a sting (7), and the mouse because of its gnawing.

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/660. (2) At-Tamhid 15/159. (3) Al-Istidhkar 12/26 and 30, and Ibn Abd al-Barr said in Al-Istidhkar 12/33: The scholars are in agreement on killing the snake and the scorpion in both the lawful area and the sanctuary, for both the non-muhrim and the muhrim. (4) Previously mentioned in 1/368, and will come on page 185 of this part. (5) After it in (M): for immorality/viciousness. (6) At-Tamhid 15/160. (7) "Humah" of the scorpion: its poison and harm.

१८२ सूरा अल-माएदा: आयत ९५

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {और तुम्हारे लिए ज़मीन का शिकार हराम किया गया जब तक तुम एहराम की हालत में हो} [अल-माएदा: ९६]। अतः समुद्र का शिकार बिना किसी शर्त के हलाल कर दिया गया (१), जैसा कि इसके बाद वाली आयत में इंशाअल्लाह स्पष्ट किया जाएगा।

छठा: विद्वानों में भूमि के शिकार से शिकारियों (सबु'आ) को बाहर निकालने और उनमें से उनके विनिर्देशन के संबंध में मतभेद था। मलिक ने कहा: शिकारियों में से हर वह चीज़ जो हमला नहीं करती, जैसे बिल्ली, लोमड़ी, लकड़बग्घा और इसी तरह के अन्य जानवर, एहराम की स्थिति वाले व्यक्ति (मुहरिम) को उन्हें नहीं मारना चाहिए। यदि वह उन्हें मार देता है, तो उसे फिदया (जुर्माना) देना होगा। उन्होंने कहा: और मैं नहीं समझता कि मुहरिम को भेड़ियों के बच्चों को मारना चाहिए; यदि वह उन्हें मारता है, तो उनका फिदया देगा, और वे कौवे के बच्चों की तरह हैं (२)। और उन सभी को मारने में कोई बुराई नहीं है जो आमतौर पर लोगों पर हमला करते हैं, जैसे शेर, भेड़िया, चीता और तेंदुआ। इसी तरह सांप, बिच्छू चूहा, कौआ और चील (३) को मारने में उसके लिए कोई हर्ज नहीं है।

इस्माइल ने कहा: यह केवल उनके(पैगंबर मुहम्मद) सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के इस कथन के कारण है: "पाँच ऐसे उपद्रवी जीव हैं जिन्हें हराम और हलाल (मक्का की सीमा और बाहर) दोनों में मारा जा सकता है" हदीस (४)। उन्होंने उन्हें 'फ़वास्तिक़' (उपद्रवी/नुकसानदेह) कहा और उनके कार्यों से उनकी व्याख्या की; क्योंकि 'फ़ास्तिक़' एक कर्ता (५) है, और छोटे बच्चों का कोई कार्य नहीं होता, और उन्होंने कुत्ते का वर्णन 'अक़ूर' (काटने वाला/हिंसक) के रूप में किया, और उसके पिल्ले नहीं काटते, इसलिए वे इस विशेषण में शामिल नहीं होते।

क़ाज़ी इस्माइल ने कहा: हिंसक कुत्ता उन चीज़ों में से है जिससे लोगों को बहुत नुकसान होता है। उन्होंने कहा: इसी में सांप और बिच्छू भी शामिल हैं; क्योंकि उनसे डर लगता है, और इसी तरह चील और कौआ; क्योंकि वे लोगों के हाथों से मांस छीन लेते हैं (६)।

इब्न बुक़ैर ने कहा: बिच्छू को मारने की अनुमति केवल इसलिए दी गई है क्योंकि उसमें डंक (७) होता है, और चूहे को कुतरने के कारण।

(१) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी २/६६०। (२) अत-तम्हीद १५/१५९। (३) अल-इस्तिज़कार १२/२६ और ३०, और इब्न अब्दुल बर्र ने अल-इस्तिज़कार १२/३३ में कहा: विद्वान इस बात पर सहमत हैं कि सांप और बिच्छू को हराम और हलाल (मक्का की सीमा और बाहर) दोनों क्षेत्रों में, हलाल व्यक्ति और मुहरिम दोनों के लिए मारना जायज़ है। (४) पृष्ठ १/३६८ पर पहले आ चुका है, और इस भाग के पृष्ठ १८५ पर आएगा। (५) (M) प्रति में इसके बाद 'फुसुक' के लिए है। (६) अत-तम्हीद १५/१६०। (७) बिच्छू की 'हुमा': उसका ज़हर और नुकसान।

۱۸۲ سورہ المائدہ: آیت ۹۵

ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿وَحُرِّمَ عَلَيْكُم صَيْدُ الْبَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرُمًا﴾ [المائدہ: ۹۶] پس سمندر کا شکار مطلقاً حلال کر دیا گیا (۱)، جیسا کہ ان شاء اللہ تعالیٰ اس کے بعد والی آیت میں اس کا بیان آئے گا۔

چھٹی بات: علماء کا خشکی کے شکار میں سے درندوں (سباع) کے استثنا اور ان کی تخصیص کے بارے میں اختلاف ہے۔ امام مالک نے فرمایا: درندوں میں سے ہر وہ چیز جو حملہ نہیں کرتی، جیسے بلی، لومڑی، لگڑ بگڑ اور ان جیسی دیگر چیزیں، تو محرم انہیں قتل نہ کرے، اور اگر قتل کر دیا تو فدیہ دے۔ انہوں نے کہا: اور میں یہ نہیں سمجھتا کہ محرم بھیڑیوں کے بچوں کو قتل کرے، اگر انہیں قتل کیا تو ان کا فدیہ دے، اور وہ کوے کے بچوں کی مانند ہیں (۲)۔ اور ہر اس جانور کو قتل کرنے میں کوئی حرج نہیں جو عام طور پر لوگوں پر حملہ کرتا ہو، جیسے شیر، بھیڑیا، چیتا اور تیندوا۔ اور اسی طرح سانپ، بچھو، چوہا، کوا اور چیل (۳) کو قتل کرنے میں اس پر کوئی حرج نہیں۔

اسماعیل نے کہا: یہ صرف آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس ارشاد کی وجہ سے ہے: "پانچ موذی جانور ایسے ہیں جنہیں حل اور حرم (مکہ کی حدود اور باہر) دونوں میں قتل کیا جا سکتا ہے" الحدیث (۴)۔ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے انہیں 'فواسق' (موذی/بدکار) نام دیا اور ان کے افعال سے ان کی تعریف بیان کی؛ کیونکہ 'فاسق' فاعل (۵) ہوتا ہے، اور چھوٹوں کا کوئی فعل نہیں ہوتا، اور آپ نے کتے کی صفت 'عقور' (کاٹنے والا/خونخوار) بیان کی، اور اس کے بچے نہیں کاٹتے، اس لیے وہ اس صفت میں داخل نہیں ہوتے۔

قاضی اسماعیل نے کہا: 'الکلب العقور' (کاٹنے والا کتا) ان چیزوں میں سے ہے جن کا لوگوں کو نقصان بہت زیادہ ہوتا ہے۔ انہوں نے کہا: اور اسی میں سانپ اور بچھو بھی شامل ہیں؛ کیونکہ ان

سے ڈرا جاتا ہے، اور اسی طرح چیل اور کوا؛ کیونکہ وہ لوگوں کے ہاتھوں سے گوشت چھین لیتے ہیں (۶)۔

ابن بکیر نے کہا: بچھو کو قتل کرنے کی اجازت صرف اس لیے دی گئی ہے کیونکہ وہ زہریلے ڈنک (۷) والا ہے، اور چوہے کو اس کے کترنے کی وجہ سے۔

---

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۲/۶۶۰۔ (۲) التمہید ۱۵/۱۵۹۔ (۳) الاستذکار ۱۲/۲۶ اور ۳۰، اور ابن عبد البر نے الاستذکار ۱۲/۳۳ میں کہا: علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ سانپ اور بچھو کو حل اور حرم میں، حلال (غیر محرم) اور محرم دونوں کے لیے قتل کرنا جائز ہے۔ (۴) پہلے ۱/۳۶۸ پر گزر چکا ہے، اور اس جلد کے ص ۱۸۵ پر آئے گا۔ (۵) اس کے بعد (م) میں ہے: فسق کے لیے۔ (۶) التمہید ۱۵/۱۶۰۔ (۷) بچھو کی 'حُمة': اس کا زہر اور اس کی تکلیف۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 95 183

...the water-skin and the sandals, which are the mainstays of the traveler. Regarding the crow, it is because it lands on the back and pecks at the flesh. It was narrated from Malik that he said: The crow and the kite are not to be killed unless they cause harm(1).

Judge Ismail said: There was a difference of opinion regarding the wasp; some likened it to the snake and the scorpion. He said: If it were not that the wasp does not start an attack, it would have been harsher on people than the snake and the scorpion, but it does not have the natural enmity that exists in the snake and the scorpion; the wasp only protects itself when harmed. He said: If a wasp accosts someone and they defend themselves, there is nothing against them for killing it(3).

It was established from Umar ibn al-Khattab that he permitted the killing of the wasp. Malik said: The one who kills it should give something [in charity] as food. Malik said the same regarding whoever kills fleas, flies, ants, and the like. The people of opinion (Ashab al-Ra'y) said: There is nothing against the killer of any of these(4).

Abu Hanifa said: The person in Ihram (pilgrim) does not kill any of the beasts of prey except the dog(5) and the wolf specifically, whether he started on them or they started on him. If he kills other than these two(6) beasts of prey, he must pay a ransom (fidyah). He said: If any other beast of prey starts on him and he kills it, there is nothing against him. He said: There is also nothing against him for killing the snake, scorpion, crow, and kite. This is the summary of the view of Abu Hanifa and his companions except Zufar, and this was also said by al-Awza'i, al-Thawri, and al-Hasan [ibn Hayy]. They argued that the Prophet ﷺ specified certain animals by name and permitted the pilgrim to kill them because of their harm, so there is no reason to add more to them, unless there is a consensus on something, so it would fall under their meaning(7).

---

(1) At-Tamhid 15/158, Al-Istidhkar 12/30; and his saying about the crow: "for its landing on the back," meaning the back of the camel. See the explanation of Az-Zarqani on Al-Muwatta of Malik 2/286. (2) In (D): "does not transgress." (3) At-Tamhid 15/160, Al-Istidhkar 12/37. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/237, and the report of Umar is recorded by Abd al-Razzaq (8380), and Ibn Abi Shaybah 4/400 (Amrawi edition). (5) After it in the copies: "the biting dog," and what is established is from At-Tamhid 15/165 and the words are from it, and Al-Istidhkar 12/29, and Mukhtasar Ikhtilaf al-

Ulama 2/121. (6) In (M): "other than him." (7) At-Tamhid 15/165-167, and what preceded in brackets is from it.

सूरह अल-मायदा: आयत 95 183

...मशक और सैंडल, जो यात्री के मुख्य आधार हैं। जहाँ तक कौवे की बात है, वह उसकी पीठ पर बैठने और उसका मांस नोचने के कारण है। मलिक से यह रिवायत है कि उन्होंने कहा: कौवे और चील को तब तक नहीं मारना चाहिए जब तक कि वे नुकसान न पहुँचाएँ(1)।

काज़ी इस्माइल ने कहा: ततैया (ज़ंबूर) के बारे में मतभेद है; उनमें से कुछ ने इसकी तुलना सांप और बिच्छू से की है। उन्होंने कहा: यदि ऐसा न होता कि ततैया पहले हमला नहीं करता (2), तो यह लोगों के लिए सांप और बिच्छू से भी अधिक कठोर होता, लेकिन इसके स्वभाव में वैसी शत्रुता नहीं है जैसी सांप और बिच्छू में होती है; ततैया केवल नुकसान पहुँचाए जाने पर अपनी रक्षा करता है। उन्होंने कहा: यदि कोई ततैया किसी के सामने आता है और वह अपना बचाव करते हुए उसे मार देता है, तो उस पर कोई गुनाह नहीं है (3)।

उमर इब्न अल-खत्ताब से यह साबित है कि उन्होंने ततैया को मारने की अनुमति दी थी। मलिक ने कहा: जो इसे मारे उसे खाने के तौर पर कुछ (खैरात में) देना चाहिए। मलिक ने पिस्सू, मक्खी, चींटी और इसी तरह के अन्य जीवों को मारने वालों के बारे में भी यही कहा। राय वालों (अस्हाब अल-राय) ने कहा: इनमें से किसी को भी मारने वाले पर कुछ नहीं है (4)।

अबू हनीफा ने कहा: एहराम की स्थिति वाला व्यक्ति (मुहरिम) कुत्तों (5) और विशेष रूप से भेड़ियों के अलावा किसी भी जंगली जानवर को नहीं मारेगा, चाहे वह पहले हमला करे या वे उस पर। यदि वह इन दोनों (6) के अलावा किसी अन्य जंगली जानवर को मारता है, तो उसे फिदैया (जुर्माना) देना होगा। उन्होंने कहा: यदि इनके अलावा कोई अन्य जंगली जानवर उस पर पहले हमला करता है और वह उसे मार देता है, तो उस पर कुछ नहीं है। उन्होंने कहा: सांप, बिच्छू कौआ और चील को मारने पर भी उस पर कुछ नहीं है। यह ज़ुफर को छोड़कर अबू हनीफा और उनके साथियों के मत का सारांश है, और यही अल-औज़ाई, अल-थौरी और अल-हसन [इब्न हय्य] ने भी कहा था। उन्होंने तर्क दिया कि पैगंबर ﷺ ने विशेष रूप से कुछ जानवरों का नाम लिया और मुहरिम को उनके नुकसान के कारण उन्हें मारने की अनुमति दी, इसलिए उन पर और अधिक जोड़ने का कोई औचित्य नहीं है, जब तक कि किसी चीज़ पर आम सहमति न हो जाए, तो वह उनके अर्थ के दायरे में आ जाएगा (7)।

---

(1) अत-तम्हीद 15/158, अल-इस्तिज़कार 12/30; और कौवे के बारे में उनका कहना: "पीठ पर बैठने के कारण", इसका मतलब ऊँट की पीठ है। मालिक की मुवट्टा पर अज़-ज़रकानी की व्याख्या

देखें 2/286। (2) (द) में: "उल्लंघन नहीं करता"। (3) अत-तम्हीद 15/160, अल-इस्तिज़कार 12/37। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/237, और उमर का प्रभाव अब्दुल रज्जाक (8380) द्वारा निकाला गया है, और इब्न अबी शायबा 4/400 (अमरावी संस्करण)। (5) प्रतियों में इसके बाद: "काटने वाला", और जो साबित है वह अत-तम्हीद 15/165 से है और शब्द उसी के हैं, और अल-इस्तिज़कार 12/29, और मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा 2/121। (6) (म) में: "उसका"। (7) अत-तम्हीद 15/165-167, और कोष्ठक में जो पहले आया है वह इसी से है।

سورۃ المائدہ: آیت 95 183

...مشکیزہ اور جوتے جن پر مسافر کا دارومدار ہوتا ہے، اور کوے کا ذکر اس کے پیٹھ پر بیٹھنے اور اس کا گوشت نوچنے کی وجہ سے ہے۔ اور امام مالک سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: کوے اور چیل کو نہ مارا جائے سوائے اس کے کہ وہ نقصان پہنچائیں(1)۔

قاضی اسماعیل نے کہا: بھڑ (زنبور) کے بارے میں اختلاف ہے؛ چنانچہ بعض نے اسے سانپ اور بچھو سے تشبیہ دی ہے۔ انہوں نے کہا: اگر یہ بات نہ ہوتی کہ بھڑ پہل نہیں کرتا(2) تو یہ لوگوں کے لیے سانپ اور بچھو سے بھی زیادہ سخت ہوتا، لیکن اس کی فطرت میں ویسی دشمنی نہیں ہے جیسی سانپ اور بچھو میں ہے، بھڑ صرف اس وقت اپنا دفاع کرتا ہے جب اسے ستایا جائے۔ انہوں نے کہا: اگر بھڑ کسی کے سامنے آ جائے اور وہ اپنے دفاع میں اسے مار دے تو اسے مارنے میں اس پر کوئی حرج نہیں(3)۔

حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ سے بھڑ کو مارنے کا جائز ہونا ثابت ہے۔ امام مالک نے فرمایا: اسے مارنے والا کچھ کھلائے (صدقہ کرے)۔ اسی طرح امام مالک نے پسو، مکھی، چیونٹی اور اس جیسی چیزوں کو مارنے والے کے بارے میں بھی یہی فرمایا۔ اصحاب الرائے نے کہا: ان سب میں سے کسی کو مارنے والے پر کچھ نہیں ہے(4)۔

امام ابو حنیفہ نے فرمایا: محرم درندوں میں سے صرف کتے(5) اور خاص طور پر بھیڑیے کو مار سکتا ہے، خواہ اس نے پہل کی ہو یا ان دونوں نے۔ اور اگر اس نے ان دونوں(6) کے علاوہ کسی اور درندے کو مارا تو اسے فدیہ دینا ہوگا۔ انہوں نے فرمایا: اگر ان کے علاوہ کسی اور درندے نے اس پر پہل کی اور اس نے اسے مار دیا، تو اس پر کچھ نہیں۔ انہوں نے فرمایا: سانپ، بچھو، کوے اور چیل کو مارنے میں بھی اس پر کچھ نہیں۔ یہ امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب کا

خلاصہ قول ہے سوائے امام زفر کے، اور یہی قول امام اوزاعی، ثوری اور حسن [بن حی] کا بھی ہے۔ انہوں نے دلیل دی کہ نبی کریم ﷺ نے خاص جانوروں کی نشان دہی فرمائی اور ان کے نقصان کی وجہ سے محرم کے لیے انہیں مارنے کی رخصت دی، لہٰذا ان پر اضافہ کرنے کی کوئی وجہ نہیں، سوائے اس کے کہ کسی چیز پر اجماع ہو جائے تو وہ ان کے مفہوم میں داخل ہو جائے گا(7)۔

---

(1) التمہید 15/158، والاستذکار 12/30، اور کوے کے بارے میں ان کا قول: "پیٹھ پر بیٹھنے کی وجہ سے"، اس سے مراد اونٹ کی پیٹھ ہے۔ دیکھئے شرح الزرقانی علی موطأ مالک 2/286۔ (2) (د) میں ہے: "زیادتی نہیں کرتا"۔ (3) التمہید 15/160، والاستذکار 12/37۔ (4) المحرر الوجیز 2/237، اور حضرت عمر کا اثر عبد الرزاق نے نکالا ہے (8380)، اور ابن ابی شیبہ 4/400 (نشرة العمروی)۔ (5) نسخوں میں اس کے بعد ہے: "کاٹنے والا"، اور جو ثابت ہے وہ التمہید 15/165 سے ہے اور عبارت اسی کی ہے، اور الاستذکار 12/29، اور مختصر اختلاف العلماء 121/2۔ (6) (م) میں ہے: "اس کے"۔ (7) التمہید 15/165-167، اور جو کچھ بریکٹ میں گزر چکا ہے وہ اسی سے ہے۔

184 Surah Al-Ma'idah: Verse 95

I said: It is strange of Abu Hanifa, may Allah have mercy on him, that he likens soil to wheat on the basis of measurement (kail), but does not liken predatory beasts to the [rabid] dog on the basis of wickedness and biting (1), as Malik and Shafi’i, may Allah have mercy on them both, did.

Zufar ibn al-Hudhail said: Only the wolf should be killed, and whoever kills anything else while in a state of ihram must pay a ransom (fidya), whether they started the attack or not (2); because it is a "dumb beast" (ajma'), so its action was in vain. This is a rejection of the Hadith and a contradiction (3) of it.

Ash-Shafi’i said: Everything whose meat is not eaten, the person in ihram may kill it, and the small and large of it are the same (4), except for the 'Sam' (a cross between a wolf and a hyena) (5). He said: There is nothing (i.e., no penalty) for killing Egyptian vultures, beetles, ticks, and large ticks (6) and what is not eaten; because this is not considered hunting; due to the Almighty’s saying: {And hunting on land is forbidden to you as long as you are in a state of ihram} [Al-Ma'idah: 96]. This indicates that the hunting which was forbidden for them was what was lawful for them before ihram; Al-Muzani and Ar-Rabi’ related this statement from him (7).

If it is said: Why is a ransom paid for a louse, even though it causes harm and is not eaten? It was said to him: A ransom is only paid for it as it is paid for [cutting] hair and nails, and wearing what one is not supposed to wear; because throwing away a louse is removing harm from oneself if it was in one's head or beard, as if he removed some of his hair. But if it appeared [on clothes etc.] and was killed...

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/661, and what is in brackets is from him. (2) At-Tamheed 15/165-166, Al-Istidhkar 12/29, and Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 2/122. (3) In (Zh): and a contradiction. His saying: "ajma'", i.e.: a beast. (4) At-Tamheed 15/167. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/160. (6) Al-Rakhmah: A spotted bird that resembles an eagle in its creation. Mukhtar al-Sihah (rakham)... and Al-Qirdan: plural of Al-Qurad: a small parasitic creature with many legs that lives on animals and birds. Al-Mu'jam al-Waseet (qarad). and Al-Halam plural of Halamah: the large tick. Mukhtar al-Sihah (halam). (7) At-Tamheed 15/167-168.

184 सूरह अल-माईदा: आयत 95

मैंने कहा: अबू हनीफा, अल्लाह उन पर रहम करे, पर ताज्जुब है कि वह माप (कैल) के कारण मिट्टी की तुलना गेहूं से करते हैं, लेकिन दुष्टता और काटने (1) के कारण शिकारी जानवरों की तुलना [पागल] कुत्ते से नहीं करते, जैसा कि मलिक और शाफ़ई, अल्लाह उन दोनों पर रहम करे, ने किया है।

ज़ुफ़र बिन अल-हुज़ैल ने कहा: केवल भेड़िये को ही मारा जाना चाहिए, और जो कोई एहराम की स्थिति में किसी और को मारता है, उसे फिदया (जुर्माना) देना होगा, चाहे उसने हमला शुरू किया हो या नहीं (2); क्योंकि यह एक "बेजुबान जानवर" (अजमा) है, इसलिए उसका कार्य व्यर्थ था। यह हदीस की अस्वीकृति और उसके खिलाफ (3) है।

शाफ़ई ने कहा: जिस किसी का मांस नहीं खाया जाता, एहराम वाले व्यक्ति के लिए उसे मारना जायज़ है, और उसके छोटे और बड़े बराबर हैं (4), सिवाय 'साम' के, जो भेड़िये और लकड़बग्घे के बीच पैदा हुआ है (5)। उन्होंने कहा: मिस्र के गिद्धों, भृंगों (बीटल्स), किलनी और बड़ी किलनी (6) और जिसका मांस नहीं खाया जाता, उनके लिए कुछ भी (जुर्माना) नहीं है; क्योंकि यह शिकार में नहीं आता; अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: {और जब तक तुम एहराम की हालत में हो, तुम पर ज़मीन का शिकार हराम कर दिया गया है} [अल-माईदा: 96]। इससे पता चलता है कि जिस शिकार को उनके लिए हराम किया गया था, वह वही था जो एहराम से पहले उनके लिए हलाल था; अल-मुज़ानी और अर-रबी' ने उनसे यह बात बयान की है (7)।

अगर यह कहा जाए: तो जुँए के लिए फिदया क्यों दिया जाता है जबकि वह नुकसान पहुंचाती है और खाई नहीं जाती? उसे कहा गया: उसके लिए फिदया केवल उसी तरह दिया जाता है जैसे बालों और नाखूनों [काटने] और वह पहनने के लिए दिया जाता है जिसे पहनने की अनुमति नहीं है; क्योंकि जुँए को फेंकना अपने आप से तकलीफ को दूर करना है अगर वह उसके सिर या दाढ़ी में हो, तो जैसे उसने अपने कुछ बाल हटा दिए हों। लेकिन अगर वह ज़ाहिर हुई और मार दी गई...

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 2/661, और कोष्ठक में जो है वह उन्हीं से है। (2) अत-तम्हीद 15/165-166, अल-इस्तिज़कार 12/29, और मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा 2/122। (3) (ज़) में: और विरोधाभासी। उनका कहना है: 'अजमा', यानी: एक जानवर। (4) अत-तम्हीद 15/167। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 2/160। (6) अर-रखमा: एक धब्बेदार पक्षी जो अपनी

बनावट में चील के समान होता है। मुख्तार अल-सिहाह (रखम)... और अल-किरदान: किराद का बहुवचन: एक छोटा परजीवी जीव जिसके कई पैर होते हैं जो जानवरों और पक्षियों पर रहता है। अल-मुअजम अल-वसीत (क़रद)। और अल-हलम, हलमा का बहुवचन: बड़ी किलनी। मुख्तार अल-सिहाह (हलम)। (7) अत-तम्हीद 15/167-168।

۱۸۴ سورہ المائدہ: آیت ۹۵

میں نے کہا: ابو حنیفہ رحمہ اللہ پر تعجب ہے کہ وہ ناپنے (کیل) کی وجہ سے مٹی کو گندم پر قیاس کرتے ہیں، لیکن شرارت اور کاٹنے (۱) کی وجہ سے شکاری جانوروں کو [کاٹنے والے] کتے پر قیاس نہیں کرتے، جیسا کہ مالک اور شافعی رحمہما اللہ نے کیا ہے۔

زفر بن الہذیل نے کہا: صرف بھیڑیے کو ہی قتل کیا جائے گا، اور جو شخص احرام کی حالت میں کسی اور کو قتل کرے اس پر فدیہ ہے، چاہے اس نے ابتدا کی ہو یا نہ کی ہو (۲)؛ کیونکہ یہ "بے زبان جانور" (عجماء) ہے تو اس کا فعل رائیگاں تھا۔ اور یہ حدیث کا رد اور اس کی مخالفت (۳) ہے۔

اور شافعی نے کہا: ہر وہ چیز جس کا گوشت نہیں کھایا جاتا، محرم کے لیے اسے قتل کرنا جائز ہے، اور اس کے چھوٹے اور بڑے برابر ہیں (۴)، سوائے 'سمع' کے جو بھیڑیے اور لگڑ بگڑ کے درمیان پیدا ہوا ہو (۵)۔ انہوں نے کہا: گدھ (رخمہ)، بھونروں (خنافس)، چچڑیوں (قراد) اور بڑی چچڑیوں (حلم) (۶) اور جس کا گوشت نہیں کھایا جاتا اس میں کچھ (فدیہ) نہیں ہے۔ کیونکہ یہ شکار میں سے نہیں ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: {اور تم پر خشکی کا شکار حرام کر دیا گیا ہے جب تک کہ تم احرام کی حالت میں رہو} [المائدہ: ۹۶]۔ پس یہ ثابت ہوا کہ جو شکار ان پر حرام کیا گیا وہ وہی تھا جو ان کے لیے احرام سے پہلے حلال تھا؛ المزنی اور الربیع (۷) نے ان سے یہ قول نقل کیا ہے۔

پس اگر یہ کہا جائے: جوں کا فدیہ کیوں دیا جاتا ہے حالانکہ وہ تکلیف دیتی ہے اور کھائی نہیں جاتی؟ تو اسے جواب دیا گیا: اس کا فدیہ صرف اس پر دیا جاتا ہے جس پر بال اور ناخن [کاٹنے] اور ایسی چیز پہننے پر دیا جاتا ہے جس کا پہننا جائز نہیں؛ کیونکہ جوں کا پھینکنا اپنے آپ سے

تکلیف دور کرنا ہے اگر وہ اس کے سر اور داڑھی میں ہو، تو گویا اس نے اپنے کچھ بال ہٹا دیے۔ رہا معاملہ اس کا کہ وہ ظاہر ہوئی اور مار دی گئی...

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۲/۶۶۱، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ انہی کی طرف سے ہے۔ (۲) التمہید ۱۵/۱۶۵-۱۶۶، والاستذکار ۱۲/۲۹، اور مختصر اختلاف العلماء ۲/۱۲۲۔ (۳) (ظ) میں: اور مخالف۔ اور ان کا قول: عجماء، یعنی: چوپایہ۔ (۴) التمہید ۱۵/۱۶۷۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۲/۱۶۰۔ (۶) الرخمہ: ایک دھبے دار پرندہ جو اپنی ساخت میں عقاب سے مشابہ ہوتا ہے۔ مختار الصحاح (رخم)۔۔ اور القردان: القراد کی جمع: یہ ایک چھوٹا طفیلی جانور ہے جس کے بہت سے پیر ہوتے ہیں جو چوپایوں اور پرندوں پر رہتا ہے۔ المعجم الوسیط (قرد)۔ اور الحلم، حلمہ کی جمع: بڑی چچڑی۔ مختار الصحاح (حلم)۔ (۷) التمہید ۱۵/۱۶۷-۱۶۸۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 95 185

For it is not ransomed(1). And the saying of Abu Thawr in this regard is like the saying of Al-Shafi'i; Abu 'Umar said it(2). The Seventh: The Imams narrated from Ibn 'Umar that the Messenger of Allah ﷺ said: "There are five kinds of animals for which there is no sin on a person in the state of Ihram to kill: the crow, the kite, the scorpion, the mouse, and the biting dog"(3). The wording is from Bukhari, and Ahmad and Ishaq held this view. In the book of Muslim, from 'Aishah, from the Prophet ﷺ that he said: "There are five pests to be killed in the sacred and non-sacred territory: the snake, the white-bellied crow, the mouse, the biting dog, and the kite"(4). A group of people of knowledge held this view; they said: "Only the white-bellied crow should be killed, because it is an absolute restriction"(5). And in the book of Abu Dawood, from Abu Sa'id al-Khudri, from the Prophet ﷺ: "He may pelt the crow but not kill it"(6). Mujahid said this. But the majority of scholars hold the view based on the hadith of Ibn 'Umar(7), and Allah knows best. According to Abu Dawood and al-Tirmidhi: "And the predatory beast that attacks"(8); and this is an indication of the reason for the ruling.

---

(1) In (Zha) and (Meem): "does not harm", and in (Daal): "is not ransomed", and in (Kha) and Al-Tamheed 15/169 (and the speech is from it): "is not compensated", and what is established is from (Zay) which matches what is in Al-Umm 2/170. (2) In Al-Tamheed 15/169. (3) Musnad Ahmad (5132), Sahih Bukhari (1826) and (3315), Sahih Muslim (1199): (76), and the wording is his and not for Bukhari as the author will mention. (4) In (Zha): "and the kite", and the hadith is in Sahih Muslim (1198): (67), and previously in 1/368 and p. 182 of this part. (5) Al-Mufhim 3/285. And this is a rare opinion as Ibn 'Abd al-Barr mentioned in Al-Istidhkar 12/40, and Abu al-'Abbas said: other than this group, they saw the permissibility of killing the white-bellied and other than it of crows, and they saw that the mention of the white-bellied only occurred because it was most common among them, and the 'abqa' is the one with whiteness on its belly and back. (6) Sunan Abi Dawood (1848), and it is in Ahmad (10990). Al-Hafiz said in Al-Talkhis al-Habir 2/274: In it is Yazid ibn Abi Ziyad, and he is weak, and in it is a rejected wording, which is his saying: "and he pelts the crow and does not kill it." Ibn 'Abd al-Barr said in Al-Istidhkar 12/40: Yazid ibn Abi Ziyad is not an authority in what he alone narrated. (7) Al-Tamheed 15/172 - 174. (8) It is a piece from the previous hadith of Abu Sa'id, and it is in Sunan al-Tirmidhi (838). (9) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-'Arabi 2/661.

सूरह अल-मा'इदाह: आयत 95 185

क्योंकि इसका प्रायश्चित (फ़िद्या) नहीं दिया जाता(1)। और इस विषय में अबू थौर का कथन अल-शाफ़ई के कथन के समान है; इसे अबू उमर ने कहा है(2)। सातवां: इमामों ने इब्न उमर से रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "पांच प्रकार के जानवर ऐसे हैं जिन्हें एहराम की स्थिति में मारने पर कोई गुनाह नहीं है: कौआ, चील, बिच्छू चूहा और काटने वाला कुत्ता"(3)। ये शब्द बुखारी के हैं, और अहमद और इशाक ने भी यही कहा है। मुस्लिम की किताब में, आयशा से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "पांच हानिकारक जीव हैं जिन्हें हरम (पवित्र सीमा) और उसके बाहर मारा जा सकता है: सांप, चितकबरा कौआ, चूहा, काटने वाला कुत्ता और चील"(4)। विद्वानों के एक समूह ने यही बात कही है; उन्होंने कहा: "कौओं में से केवल चितकबरे कौवे को ही मारा जाना चाहिए; क्योंकि यह एक पूर्ण प्रतिबंध है"(5)। और अबू दाऊद की किताब में, अबू सईद अल-खुदरी से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "वह कौवे पर कंकड़ फेंके लेकिन उसे मारे नहीं"(6)। मुजाहिद ने यही कहा है। लेकिन अधिकांश विद्वान इब्न उमर की हदीस के आधार पर राय रखते हैं(7), और अल्लाह बेहतर जानता है। अबू दाऊद और तिरमिज़ी के अनुसार: "और हमला करने वाला शिकारी जानवर"(8); और यह [फैसले के] कारण की ओर संकेत है(9)।

---

(1) (ज़) और (म) में: "नुकसान नहीं पहुँचाता", और (द) में: "प्रायश्चित नहीं दिया जाता", और (ख) और अल-तमहीद 15/169 में: "क्षतिपूर्ति नहीं दी जाती", और (ज़य) से जो स्थापित है वह अल-उम्म 2/170 के अनुरूप है। (2) अल-तमहीद 15/169 में। (3) मसनद अहमद (5132), सहीह बुखारी (1826) और (3315), सहीह मुस्लिम (1199): (76), और शब्द उन्हीं के हैं, बुखारी के नहीं जैसा कि लेखक उल्लेख करेंगे। (4) (ज़) में: "और चील", और हदीस सहीह मुस्लिम (1198): (67) में है, और इस भाग के1/368 और पृष्ठ 182 में पहले आ चुकी है। (5) अल-मुफ़हिम 3/285। और यह एक दुर्लभ राय है जैसा कि इब्न अब्द अल-बर ने अल-इस्तिधकार 12/40 में उल्लेख किया है, और अबू अल-अब्बास ने कहा: इस समूह के अलावा अन्य लोगों ने चितकबरे और अन्य कौओं को मारने की अनुमति देखी, और उन्होंने देखा कि चितकबरे का उल्लेख केवल इसलिए हुआ क्योंकि वह उनके यहाँ सबसे आम था, और 'अबक़ा' वह है जिसके पेट और पीठ पर सफेदी हो। (6) सुनन अबी दाऊद (1848), और यह अहमद (10990) में है। अल-हाफ़िज़ ने अल-तल्खीस अल-हबीर 2/274 में कहा: इसमें यज़ीद इब्न अबी ज़ियाद है, और वह कमज़ोर है, और इसमें एक अस्वीकार्य शब्द है, जो उनका कहना है: "और वह कौवे पर कंकड़ फेंके और उसे मारे नहीं।" इब्न अब्द अल-बर ने अल-

इस्तिधकार 12/40 में कहा: यज़ीद इब्न अबी ज़ियाद उस बात में प्रमाण नहीं है जो उसने अकेले रिवायत की है। (7) अल-तमहीद 15/172 - 174। (8) यह अबू सईद की पिछली हदीस का एक हिस्सा है, और यह सुनन अल-तिरमिज़ी (838) में है। (9) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 2/661।

سورہ المائدہ: آیت 95 185

کیونکہ اس کا فدیہ نہیں دیا جاتا(1)۔ اور اس باب میں ابو ثور کا قول شافعی کے قول کی طرح ہے؛ یہ بات ابو عمر نے کہی ہے(2)۔ ساتویں: ائمہ نے ابن عمر سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "پانچ قسم کے جانور ایسے ہیں جنہیں حالتِ احرام میں قتل کرنے پر کوئی گناہ نہیں ہے: کوا، چیل، بچھو، چوہا، اور کاٹنے والا کتا"(3)۔ یہ الفاظ بخاری کے ہیں، اور احمد اور اسحاق نے بھی یہی کہا ہے۔ اور مسلم کی کتاب میں، عائشہ سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "پانچ موذی جانور ہیں جو حرم اور حلال (حرم سے باہر) میں قتل کیے جاتے ہیں: سانپ، چتکبرا کوا، چوہا، کاٹنے والا کتا، اور چیل"(4)۔ اہل علم کے ایک گروہ نے یہی بات کہی ہے؛ انہوں نے کہا: "کووں میں سے صرف چتکبرے کوے کو ہی قتل کیا جائے؛ کیونکہ یہ ایک مطلق قید ہے"(5)۔ اور ابوداؤد کی کتاب میں، ابو سعید خدری سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "وہ کوے کو کنکری مارے لیکن اسے قتل نہ کرے"(6)۔ مجاہد نے یہی کہا ہے۔ لیکن جمہور علماء کی رائے ابن عمر کی حدیث کے مطابق ہے(7)، واللہ اعلم۔ اور ابو داؤد اور ترمذی کے نزدیک: "اور حملہ کرنے والا درندہ"(8)؛ اور یہ (حکم کی) علت پر تنبیہ ہے(9)۔

---

(1) (ظ) اور (م) میں ہے: "تکلیف نہیں دیتا"، اور (د) میں: "فدیہ نہیں دیا جاتا"، اور (خ) اور تمہید 15/169 میں (اور عبارت اسی سے ہے): "دیت نہیں دی جاتی"، اور (ز) سے جو ثابت ہے وہ "الام" 2/170 کے مطابق ہے۔ (2) تمہید 15/169 میں۔ (3) مسند احمد (5132)، صحیح بخاری (1826) اور (3315)، صحیح مسلم (1199): (76)، اور الفاظ اسی کے ہیں، بخاری کے نہیں جیسا کہ مصنف ذکر کریں گے۔ (4) (ظ) میں: "اور چیل"، اور یہ حدیث صحیح مسلم (1198): (67) میں ہے، اور اس حصے کے صفحہ 368/1 اور 182 پر پہلے گزر چکی ہے۔ (5) المفہم

3/285۔ اور یہ ایک شاذ قول ہے جیسا کہ ابن عبد البر نے الاستذکار 12/40 میں ذکر کیا ہے، اور ابو العباس نے کہا: اس گروہ کے علاوہ دیگر نے چتکبرے اور دیگر کووں کو قتل کرنے کے جواز کو دیکھا، اور ان کا خیال تھا کہ چتکبرے کا ذکر صرف اس لیے ہوا کیونکہ یہ ان کے ہاں کثرت سے پایا جاتا تھا، اور ابقع وہ ہے جس کے پیٹ اور پیٹھ پر سفیدی ہو۔ (6) سنن ابی داؤد (1848)، اور یہ احمد (10990) میں ہے۔ حافظ نے تلخیص الحبیر 2/274 میں کہا: اس میں یزید بن ابی زیاد ہے، اور وہ ضعیف ہے، اور اس میں ایک منکر لفظ ہے، جو ان کا یہ قول ہے: "اور وہ کوے کو کنکری مارے اور اسے قتل نہ کرے۔" ابن عبد البر نے الاستذکار 12/40 میں کہا: یزید بن ابی زیاد ان روایات میں حجت نہیں ہے جن میں وہ منفرد ہو۔ (7) تمہید 15/172 - 174۔ (8) یہ ابو سعید کی سابقہ حدیث کا ایک ٹکڑا ہے، اور یہ سنن ترمذی (838) میں ہے۔ (9) احکام القرآن از ابن العربی 2/661۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 95 186

Eighth: His saying, the Almighty: {While you are in the state of Ihram} is general for both genders, men and women, the free and the enslaved. It is said: a man is 'haram' (in Ihram), and a woman is 'haram'. The plural of that is 'hurum', like their saying: 'qadhal' (nape) and 'qudul' (plural) (1). A man 'ahrama' means: he entered the Haram (sacred sanctuary), just as it is said 'ashala': he entered the plain ('sahl'). This term encompasses time, place, and the state of Ihram by homonymy (sharing a word), not by generality. A man is called 'haram' if he enters the sacred months, or enters the Haram sanctuary, or dons the state of Ihram. However, the prohibition regarding time has been excluded by consensus from being considered, while the prohibition of place and the state of Ihram remains based on the original legal obligation; this was stated by Ibn al-Arabi (2).

Ninth: The sanctuary of place consists of two: the sanctuary of Madinah and the sanctuary of Makkah. Al-Shafi'i added Ta'if. According to him, it is not permissible to cut its trees or hunt its game, and whoever does so, there is no compensation (penalty) upon him.

As for the sanctuary of Madinah, hunting is not permissible for anyone, nor is cutting trees, similar to the sanctuary of Makkah. If someone does it, they commit a sin, but according to Malik, al-Shafi'i, and their companions, there is no compensation (3). Ibn Abi Dhib said: Compensation is due. Sa'd said: His compensation is the seizure of his belongings (salab) (4), and it is narrated from al-Shafi'i (5).

Abu Hanifah said: Hunting in Madinah is not forbidden, nor is cutting its trees. Some of those who follow his school argued with the hadith of Sa'd ibn Abi Waqqas, from the Prophet (PBUH) that he said: "Whoever you find hunting within the limits of Madinah, or cutting its trees, take his belongings (salab)." And Sa'd took the belongings of whoever did that (6); he said: The jurists have agreed that the belongings of one who hunts in Madinah are not to be taken, so this indicates...

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/662. Al-Qadhal: the back of the head. (2) In Ahkam al-Quran 2/660. See also al-Qabas 2/568. (3) Al-Tamheed 6/309 and al-Istidhkar 26/39. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/683. The report of Sa'd will follow. 'Salab': what is stripped away, which is what one of two combatants (a 'qirn' is an equal in bravery) takes in war from his opponent's weapons, clothes, mount, etc. It is 'fa'al' in the sense of 'maf'ul' (passive participle), meaning 'maslub' (stripped/seized). Al-Nihayah (salab). (5) This was his old school of thought as mentioned in

Ikmal al-Mu'allim 4/485. (6) Al-Tamheed 6/310. Sa'd's hadith was recorded similarly by Ahmad (1460), Abu Dawud (2037), and al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 4/191.

सूरह अल-माईदाह: आयत 95 186

आठवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {जब तुम इहराम की स्थिति में हो} पुरुषों और महिलाओं, स्वतंत्र और दासों, दोनों श्रेणियों के लिए सामान्य है। कहा जाता है: एक पुरुष 'हराम' (इहराम में) है, और एक महिला 'हराम' है। इसका बहुवचन 'हुरुम' है, जैसे कि उनका कहना: 'क़दाल' (सिर का पिछला हिस्सा) और 'क़ुदुल' (1)। एक पुरुष ने 'अहराम' किया का अर्थ है: वह हरम (पवित्र स्थल) में प्रविष्ट हुआ, जैसे कहा जाता है 'असहला' जब कोई समतल भूमि (सहल) में प्रवेश करता है। यह शब्द समय, स्थान और इहराम की स्थिति को साझा रूप से (homonymy) शामिल करता है, सामान्य रूप से नहीं। एक व्यक्ति को 'हराम' कहा जाता है यदि वह पवित्र महीनों में प्रवेश करता है, या हरम क्षेत्र में प्रवेश करता है, या इहराम की स्थिति धारण करता है। हालांकि, समय की मनाही को आम सहमति (इज्मा) द्वारा विचार से बाहर कर दिया गया है, और स्थान की मनाही और इहराम की स्थिति मूल धार्मिक दायित्व (तकलीफ) पर बनी हुई है; यह इब्न अल-अरबी (2) ने कहा है।

नौवीं बात: स्थान का हरम दो हैं: मदीना का हरम और मक्का का हरम। अल-शाफ़ई ने ताइफ़ को भी जोड़ा। उनके अनुसार, इसके पेड़ों को काटना या इसके शिकार को मारना जायज़ नहीं है, और जो ऐसा करता है, उस पर कोई जुर्माना (जज़ा) नहीं है।

जहाँ तक मदीना के हरम का प्रश्न है, मक्का के हरम की तरह ही किसी के लिए शिकार करना या पेड़ों को काटना जायज़ नहीं है। यदि कोई ऐसा करता है, तो वह पाप करता है, लेकिन मलिक, शाफ़ई और उनके साथियों (3) के अनुसार उस पर कोई जुर्माना नहीं है। इब्न अबी ज़ीब ने कहा: उस पर जुर्माना है। साद ने कहा: उसका जुर्माना उसका सामान (सलफ़) ज़ब्त करना (4) है, और यह शाफ़ई (5) से भी वर्णित है।

अबू हनीफ़ा ने कहा: मदीना में शिकार करना हराम नहीं है, और न ही इसके पेड़ों को काटना। उनके मत के कुछ लोगों ने साद बिन अबी वक़्क़ास की हदीस से तर्क दिया, नबी ﷺ से कि उन्होंने फ़रमाया: "तुम जिसे मदीना की सीमाओं के भीतर शिकार करते हुए, या उसके पेड़ों को काटते हुए पाओ, तो उसका सामान (सलफ़) छीन लो।" और साद ने ऐसा करने वाले का सामान छीन लिया था (6)। उन्होंने कहा: विद्वानों ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि मदीना में शिकार करने वाले का सामान नहीं छीना जाना चाहिए, तो यह दर्शाता है कि...

(1) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 2/662। क़दाल: सिर का पिछला हिस्सा। (2) अहकाम अल-क़ुरान 2/660 में, और अल-क़बस 2/568 देखें। (3) अल-तम्हीद 6/309, और अल-इस्तिज़कार 26/39। (4) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 2/683, और साद की रिपोर्ट आगे आएगी। 'सलफ़' (Salab): जो छीना जाए, और यह वह सामान है जो युद्ध में दो योद्धाओं (क़िर्न का अर्थ बहादुरी में समान) में से एक अपने प्रतिद्वंद्वी से छीनता है, जैसे हथियार, कपड़े, सवारी आदि। 'अन्-निहाया' (सलफ़)। (5) यह उनका पुराना मत था जैसा कि इकमल अल-मुअल्लिम 4/485 में है। (6) अल-तम्हीद 6/310, और साद की हदीस को अहमद (1460), अबू दाऊद (2037), और अल-तहावी ने शरह मानी अल-असार 4/191 में इसी तरह उद्धृत किया है।

سورہ المائدہ: آیت 95 186

آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَأَنْتُمْ حُرُمٌ} (جب تم احرام کی حالت میں ہو) مردوں اور عورتوں، آزاد اور غلام، دونوں قسموں کے لیے عام ہے۔ کہا جاتا ہے: رجل حرام (احرام میں مرد)، اور امرأة حرام (احرام میں عورت)۔ اس کی جمع 'حُرُم' آتی ہے، جیسے ان کا کہنا: 'قَدال' (گدی) اور 'قُدُل' (1)۔ 'أحرم الرجل' کا مطلب ہے: وہ حرم میں داخل ہوا، جیسا کہ کہا جاتا ہے 'أَسْهَلَ': وہ ہموار زمین (سہل) میں داخل ہوا۔ یہ لفظ وقت، جگہ اور احرام کی حالت کو اشتراک کے طور پر شامل کرتا ہے نہ کہ عموم کے طور پر۔ کسی شخص کو 'حرام' کہا جاتا ہے جب وہ حرمت والے مہینوں میں داخل ہو، یا حرم میں داخل ہو، یا احرام کی حالت اختیار کرے۔ البتہ، وقت کی حرمت کو اجماع کے ذریعے معتبر ہونے سے نکال دیا گیا ہے، اور جگہ کی حرمت اور احرام کی حالت اپنی اصل ذمہ داری (تکلیف) پر باقی ہے؛ یہ ابن العربی (2) نے کہا ہے۔

نواں نکتہ: جگہ کا حرم دو ہیں: مدینہ کا حرم اور مکہ کا حرم۔ امام شافعی نے طائف کا اضافہ کیا، چنانچہ ان کے نزدیک وہاں کے درخت کاٹنا اور وہاں کا شکار کرنا جائز نہیں ہے، اور جو ایسا کرے گا اس پر کوئی جزا (کفارہ) نہیں ہے۔

جہاں تک مدینہ کے حرم کا تعلق ہے، تو وہاں کسی کے لیے شکار کرنا اور درخت کاٹنا جائز نہیں ہے، بالکل مکہ کے حرم کی طرح۔ اگر کوئی ایسا کرے گا تو گنہگار ہوگا، لیکن امام مالک، امام شافعی اور ان کے ساتھیوں (3) کے نزدیک اس پر کوئی جزا نہیں ہے۔ ابن ابی ذئب نے کہا: اس پر جزا ہے۔ حضرت سعد رضی اللہ عنہ نے فرمایا: اس کی جزا اس کا سامان (سلب) چھین لینا (4) ہے، اور یہ امام شافعی (5) سے بھی مروی ہے۔

امام ابو حنیفہ رحمہ اللہ نے فرمایا: مدینہ کا شکار حرام نہیں ہے اور نہ ہی اس کے درخت کاٹنا۔ ان کے مسلک کے بعض لوگوں نے حضرت سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ کی حدیث سے استدلال کیا، جو نبی کریم ﷺ سے مروی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "جسے تم مدینہ کی حدود میں شکار کرتے ہوئے یا اس کے درخت کاٹتے ہوئے پاؤ، تو اس کا سامان (سلب) چھین لو۔" اور حضرت سعد نے ایسا کرنے والے کا سامان چھین لیا تھا (6)؛ فرمایا: اور فقہاء کا اس پر اتفاق ہے کہ مدینہ میں شکار کرنے والے کا سامان نہیں چھینا جائے گا، تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ...

(1) احکام القرآن لابن العربی 662/2، اور القذال: گدی (سر کا پچھلا حصہ)۔ (2) احکام القرآن 660/2 میں، اور دیکھیے القبس 568/2۔ (3) التمہید 309/6، اور الاستذکار 39/26۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 683/2، اور حضرت سعد کی روایت آگے آئے گی۔ 'السلب': وہ چیز جو چھینی جائے، اور یہ وہ سامان ہے جو دو جنگجوؤں میں سے ایک (قِرن کا مطلب بہادری میں برابر کا مدمقابل) جنگ میں اپنے مدمقابل سے لیتا ہے، جیسے ہتھیار، کپڑے، سواری وغیرہ۔ النہایہ (سلب)۔ (5) یہ ان کا قدیم قول ہے جیسا کہ اکمال المعلم 485/4 میں ہے۔ (6) التمہید 310/6، اور حضرت سعد کی حدیث کو اسی طرح احمد (1460)، ابوداؤد (2037) اور طحاوی نے شرح معانی الآثار 191/4 میں روایت کیا ہے۔

187 Surat Al-Ma'idah, Verse 95

...that it is abrogated (1). Al-Tahawi also argued for them using the hadith of Anas: "What did the Nughayr (little bird) do?" He did not denounce its hunting and keeping (2). All of this is not a valid argument; as for the first hadith, it is not strong, and even if it were authentic, the abrogation of taking the spoils (al-salab) would not invalidate what is authentic regarding the prohibition of hunting in Medina (3). For how many forbidden things are there for which there is no worldly punishment? As for the second hadith: it is possible that it was hunted outside the sacred precinct (Haram). Similarly, the hadith of Aisha, that the Messenger of Allah (peace be upon him) had a wild animal, and when he went out, it would play, run fast, and go back and forth, but when it felt the Messenger of Allah (peace be upon him), it would sit down and not move; out of dislike for disturbing him (4). And our evidence against them is what Malik narrated, from Ibn Shihab, from Sa'id bin al-Musayyib, that Abu Hurairah said: If I saw gazelles grazing in Medina, I would not startle them; the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "What is between its two lava fields is sacred" (5). Abu Hurairah's saying: "I would not startle them," is evidence that it is not permissible to frighten game in the sanctuary.

(1) Al-Tamhid 6/310, and this is the saying of Al-Tahawi in Sharh Mushkil al-Athar 12/288. (2) Al-Tamhid 6/313 and al-Istidhkar 26/43, and the hadith of Anas was reported by Ahmad (12199), al-Bukhari (6203), and Muslim (2150). Al-Nughayr is the diminutive of al-nughar, which is a bird resembling a sparrow, with a red beak, and its plural is nighran. Al-Nihayah (nughar). Abu 'Umayr is the son of Abu Talhah al-Ansari, and he is the maternal brother of Anas bin Malik; their mother is Umm Sulaym. He died during the time of the Prophet (peace be upon him). Al-Isti'ab on the margin of al-Isabah 12/68. Al-Tahawi's words and his argument are in Sharh Ma'ani al-Athar 4/194-195. (3) Al-Tamhid 6/310. (4) Al-Tamhid 6/314, and the hadith of Aisha was reported by Ahmad (24818), and al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 4/195, and in them: the family of the Messenger of Allah (peace be upon him) had a wild animal... and her saying: "it sat down and did not move (yataramram)," meaning: it stayed still and did not move. Al-Nihayah (ramram). (5) Al-Muwatta 2/889, and through the way of Malik it was reported by Ahmad (7218), al-Bukhari (1873), and Muslim (1372). Al-Labah: Al-harrah, which is the land with black stones that have covered it due to their abundance... and Medina is between two great lava fields. Al-Nihayah (lawb).

१८७ सूरा अल-मायदा, आयत ९५

...कि यह निरस्त (मन्सूख) है (१)। अल-तहावी ने उनके पक्ष में अनस की हदीस से भी तर्क दिया: "नुग़ैर (छोटे पक्षी) ने क्या किया?" उन्होंने इसके शिकार और रखने का विरोध नहीं किया (२)। और यह सब कोई प्रमाण नहीं है; जहाँ तक पहली हदीस की बात है, वह प्रबल नहीं है, और यदि वह सही भी होती, तो लूट का माल (अल-तलब) लेने के निरस्तीकरण से वह बात निरस्त नहीं होती जो मदीना के निषेध (तहरीम) के बारे में सही साबित है (३), क्योंकि ऐसी कितनी ही वर्जित चीज़ें हैं जिनके लिए दुनिया में कोई सज़ा नहीं है। जहाँ तक दूसरी हदीस का सवाल है: तो यह संभव है कि वह हरम (पवित्र क्षेत्र) के बाहर शिकार किया गया हो। इसी तरह आयशा की हदीस है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास एक जंगली जानवर था, जब आप बाहर जाते तो वह खेलता, तेज़ी से दौड़ता और इधर-उधर आता-जाता, लेकिन जब उसे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की मौजूदगी का एहसास होता, तो वह बैठ जाता और हिलता-डुलता नहीं; इस नापसंदगी के कारण कि कहीं उन्हें तकलीफ़ न हो (४)। और उनके ख़िलाफ़ हमारा प्रमाण वह है जिसे मालिक ने इब्न शिहाब से, उन्होंने सईद बिन अल-मुसय्यिब से रिवायत किया है कि अबू हुरैरा ने कहा: अगर मैं मदीना में हिरणों को चरते हुए देखता, तो उन्हें डराता नहीं; अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "इसके दो काले पथरीले मैदानों (लाबतैन) के बीच का हिस्सा पवित्र (हरम) है" (५)। अबू हुरैरा का यह कहना: "मैंने उन्हें डराया नहीं", इस बात का प्रमाण है कि हरम में शिकार को डराना जायज़ नहीं है।

(१) अल-तमहीद ६/३१०, और यह अल-तहावी का कथन है शरह मुश्किल अल-आसार १२/२८८ में। (२) अल-तमहीद ६/३१३ और अल-इस्तिज़कार २६/४३, और अनस की हदीस को अहमद (१२१९९), अल-बुखारी (६२०३) और मुस्लिम (२१५०) ने निकाला है। 'नुग़ैर' नुन-ग़ैन-रा (नुग़र) का छोटा रूप है, जो एक गौरैया जैसा पक्षी है जिसकी चोंच लाल होती है, और इसका बहुवचन 'निग़ारान' है। अन-निहाया (नुग़र)। अबू उमैर, अबू तलहा अल-अंसारी के बेटे हैं और वह अनस बिन मालिक के मां की तरफ से भाई हैं; उनकी मां उम्मे सुलैयम हैं, उनकी मृत्यु नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में हुई थी। अल-इस्ती'आब, अल-इसाबा के हाशिये पर १२/६८। अल-तहावी की बात और उनका तर्क शरह मानी अल-आसार ४/१९४-१९५ में है। (३) अल-तमहीद ६/३१०। (४) अल-तमहीद ६/३१४, और आयशा की हदीस को अहमद (२४८१८) और अल-तहावी ने शरह मानी अल-आसार ४/१९५ में निकाला है, और उनमें है: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के परिवार के पास एक

जंगली जानवर था... और उनका कहना: 'वह बैठ गया और नहीं हिला (यतरमराम)', यानी: वह शांत हो गया और हिला नहीं। अन-निहाया (रमराम)। (५) अल-मुवत्ता २/८८९, और मालिक के माध्यम से इसे अहमद (७२१८), अल-बुखारी (१८७३) और मुस्लिम (१३७२) ने निकाला है। लाबा: 'हर्रा' को कहते हैं, और यह वह भूमि है जिसमें काले पत्थर बहुत अधिक होने के कारण उसे ढक लेते हैं... और मदीना दो महान काले पथरीले मैदानों के बीच है। अन-निहाया (लौब)।

۱۸۷ سورة المائدہ، آیت ۹۵

اس پر کہ وہ منسوخ ہے(۱)۔ اور طحاوی نے ان کے لیے انس کی حدیث سے بھی استدلال کیا: "نُغیر (چھوٹی چڑیا) نے کیا کیا؟" تو انہوں نے اس کے شکار اور اسے روک کر رکھنے پر اعتراض نہیں کیا(۲)۔ اور یہ سب کوئی حجت (دلیل) نہیں ہے؛ جہاں تک پہلی حدیث کا تعلق ہے تو وہ قوی نہیں ہے، اور اگر وہ صحیح بھی ہوتی تو مالِ غنیمت (سلب) لینے کے منسوخ ہونے سے وہ بات ساقط نہیں ہوتی جو مدینہ کی تحریم کے بارے میں صحیح ثابت ہے(۳)، کیونکہ کتنی ہی ایسی حرام چیزیں ہیں جن پر دنیا میں کوئی سزا نہیں ہے۔ رہی دوسری حدیث: تو یہ ممکن ہے کہ وہ حرم سے باہر شکار کیا گیا ہو۔ اسی طرح عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث ہے کہ رسول اللہ ﷺ کے پاس ایک جنگلی جانور تھا، جب آپ ﷺ باہر تشریف لے جاتے تو وہ کھیلتا، تیز دوڑتا اور آگے پیچھے آتا جاتا، لیکن جب اسے رسول اللہ ﷺ کی موجودگی کا احساس ہوتا تو وہ بیٹھ جاتا اور حرکت نہ کرتا؛ اس ناپسندیدگی کی وجہ سے کہ کہیں آپ کو تکلیف نہ ہو(۴)۔ اور ان کے خلاف ہماری دلیل وہ ہے جو امام مالک نے ابن شہاب سے، انہوں نے سعید بن المسیب سے روایت کی ہے کہ ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ نے فرمایا: اگر میں ہرنوں کو مدینہ میں چرتے ہوئے دیکھتا تو انہیں نہ ڈراتا؛ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اس کے دو کالے پتھریلے میدانوں (لابتین) کے درمیان کا حصہ حرم ہے"(۵)۔ ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کا یہ کہنا: "میں نے انہیں نہیں ڈرایا"، اس بات کی دلیل ہے کہ حرم میں شکار کو ڈرانا جائز نہیں ہے۔

(۱) التمہید ۶/ ۳۱۰، اور یہ شرح مشکل الآثار ۱۲/ ۲۸۸ میں طحاوی کا قول ہے۔ (۲) التمہید ۶/ ۳۱۳ اور الاستذکار ۲۶/ ۴۳، اور انس رضی اللہ عنہ کی حدیث کو احمد (۱۲۱۹۹)، بخاری (۶۲۰۳) اور مسلم (۲۱۵۰) نے روایت کیا ہے۔ النغیر، النغر کی تصغیر ہے، یہ ایک چڑیا جیسا

پرندہ ہے جس کی چونچ سرخ ہوتی ہے، اور اس کی جمع نِغران آتی ہے۔ النہایۃ (نغر)۔ اور ابو عمیر، ابو طلحہ انصاری کے بیٹے ہیں اور وہ انس بن مالک کے مادری بھائی ہیں؛ ان کی والدہ ام سلیم ہیں، ان کا انتقال نبی ﷺ کے عہد میں ہوا۔ الاستیعاب بر حاشیہ الاصابہ ۱۲/ ۶۸۔ اور طحاوی کی گفتگو اور ان کا استدلال شرح معانی الآثار ۴/ ۱۹۴-۱۹۵ میں ہے۔ (۳) التمہید ۶/ ۳۱۰۔ (۴) التمہید ۶/ ۳۱۴، اور عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث کو احمد (۲۴۸۱۸) اور طحاوی نے شرح معانی الآثار ۴/ ۱۹۵ میں روایت کیا ہے، اور ان میں ہے: رسول اللہ ﷺ کے اہل خانہ کے پاس ایک جنگلی جانور تھا... اور ان کا قول: 'وہ بیٹھ گیا اور حرکت نہ کی (لم یترمرم)' یعنی: وہ ساکن ہو گیا اور ہلا نہیں۔ النہایۃ (رمرم)۔ (۵) الموطأ ۲/ ۸۸۹، اور مالک کے واسطے سے اسے احمد (۷۲۱۸)، بخاری (۱۸۷۳) اور مسلم (۱۳۷۲) نے روایت کیا ہے۔ اللابۃ: 'الحرۃ' کو کہتے ہیں، اور یہ وہ زمین ہے جس میں کالے پتھروں کی کثرت کی وجہ سے اس پر غلاف سا چڑھ گیا ہو... اور مدینہ دو بڑے کالے پتھریلے میدانوں کے درمیان واقع ہے۔ النہایۃ (لوب)۔

188 Surah Al-Ma'idah, Verse 95

...the sanctuary of Medina, just as it is not permissible to frighten [game] in the sanctuary of Mecca(1). Similarly, Zayd ibn Thabit taking away the 'Nuhas' - which is a bird - from the hand of Shurahbil ibn Sa'd; he had hunted it in Medina. This is evidence that the Companions understood the intent of the Messenger of Allah (peace be upon him) in prohibiting hunting in Medina, so they did not permit hunting in it, nor ownership of what is hunted(2). The basis of Ibn Abi Dhi'b: His saying (peace be upon him) in the Sahih: "O Allah, Ibrahim made Mecca a sanctuary, and I make(3) Medina a sanctuary like(4) what he made Mecca a sanctuary and its like with it; its fresh grass shall not be cut, its trees shall not be lopped, and its game shall not be startled." And because it is a sanctuary where hunting is prohibited, a penalty is attached to it, like the sanctuary of Mecca(5). Judge Abd al-Wahhab(6) said: "And this view is more consistent with our principles in my opinion, especially since Medina, according to our companions, is better(7) than Mecca, and prayer in it is better(8) than prayer in [the rest is footnotes]"

(1) Al-Tamheed 6/311. (2) Al-Tamheed 6/311, and the hadith was narrated by Malik in Al-Muwatta 2/890 from a man who said: Zayd ibn Thabit entered upon me..., and he mentioned the hadith. Ibn Abd al-Barr said in Al-Istidhkar 26/40: And the man whom Malik did not name, they say: he is Shurahbil ibn Sa'd; Malik was not pleased with him, so he did not name him, and the hadith is preserved for Shurahbil ibn Sa'd from several ways. Then he mentioned them. And Shurahbil ibn Sa'd is Abu Sa'd al-Khatmi al-Madani, a client of the Ansar; Ibn Hibban mentioned him in Al-Thiqat, and others weakened him, and Mudar ibn Muhammad narrated from Yahya ibn Ma'in that he authenticated him; he died in the year (123 AH). Tahdhib al-Tahdhib 2/157-158. (3) In (Zha): "And I have made sacred." (4) In (Dal), (Zay), and (Mim): "Like." (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/683, and the hadith was narrated similarly by Muslim (1362) from Jabir (RA), and its first part was narrated by Ahmad (12616), Al-Bukhari (2889), and Muslim (1365) from Anas (RA), and it was narrated by Muslim (1360) and (1361) from Abdullah ibn Zayd ibn Asim and Rafi' ibn Khadij. His saying: "Its fresh grass shall not be cut," Al-Khala is a shortened noun: moist plants as long as they are moist, and 'ikhtila'uhu' is cutting it. Al-Nihaya (Kh-L-A). (6) In Al-Ma'una 1/535. (7) The word: "with," is not in (Mim), and in Al-Ma'una: "especially with our companions' saying that Medina is better..." (8) In Al-Ma'una: "And that prayer in its mosque is better..."

१८८ सूरा अल-मायदाह, आयत ९५

...मदीना का पवित्र क्षेत्र, जैसे कि मक्का के पवित्र क्षेत्र में [शिकार को] डराना जायज़ नहीं है(१)। इसी प्रकार, ज़ैद बिन साबित का शुराहबील बिन साद के हाथ से 'नुहास' - जो एक पक्षी है - छीन लेना; उसने इसे मदीना में शिकार किया था। यह इस बात का प्रमाण है कि सहाबा ने मदीना में शिकार की मनाही में अल्लाह के रसूल ﷺ के इरादे को समझा था, इसलिए उन्होंने इसमें शिकार करने की अनुमति नहीं दी, और न ही शिकार की गई चीज़ का मालिक बनने की(२)। इब्न अबी ज़ीब का आधार: सहीह में उनका ﷺ का कथन है: "ऐ अल्लाह, इब्राहिम ने मक्का को पवित्र बनाया था, और मैं मदीना को वैसा ही(३) पवित्र बनाता हूँ(४) जैसा उन्होंने मक्का को पवित्र बनाया था और उसके साथ उसका उदाहरण; उसकी ताज़ा घास नहीं काटी जाएगी, उसके पेड़ नहीं काटे जाएंगे, और उसके शिकार को डराया नहीं जाएगा।" और चूँकि यह एक पवित्र स्थान है जहाँ शिकार वर्जित है, इसलिए इसमें मक्का के पवित्र स्थान की तरह दंड भी जुड़ा हुआ है(५)। न्यायाधीश अब्दुल वहाब(६) ने कहा: "और यह विचार मेरी दृष्टि में हमारे सिद्धांतों के साथ अधिक सुसंगत है, विशेष रूप से इसलिए कि हमारे साथियों के अनुसार मदीना मक्का से श्रेष्ठ(७) है, और इसमें नमाज़ पढ़ना श्रेष्ठ(८) है..."

(१) अल-तमहीद ६/३११। (२) अल-तमहीद ६/३११, और हदीस मालिक द्वारा अल-मुवट्टा २/८९० में एक व्यक्ति से वर्णित है जिसने कहा: ज़ैद बिन साबित मेरे पास आए..., और उसने हदीस का उल्लेख किया। इब्न अब्दुल बर ने अल-इस्तिधकार २६/४० में कहा: और जिस व्यक्ति का नाम मालिक ने नहीं बताया, वे कहते हैं: वह शुराहबील बिन साद है; मालिक उससे संतुष्ट नहीं थे, इसलिए उन्होंने उसका नाम नहीं लिया, और हदीस शुराहबील बिन साद से कई तरीकों से सुरक्षित है। फिर उन्होंने उनका उल्लेख किया। और शुराहबील बिन साद अबू साद अल-खतमी अल-मदनी हैं, जो अंसार के संरक्षक थे; इब्न हिब्बान ने अल-थिकात में उनका उल्लेख किया, और अन्य ने उन्हें कमजोर बताया, और मुदर बिन मुहम्मद ने याह्या बिन मईन से उल्लेख किया कि उन्होंने उन्हें प्रमाणित किया; उनकी मृत्यु वर्ष (१२३ हिजरी) में हुई। तहज़ीब अल-तहज़ीब २/१५७-१५८। (३) (ज़ा) में: "और मैंने पवित्र किया है।" (४) (दाल), (ज़ाय) और (मीम) में: "जैसा।" (५) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान २/६८३, और हदीस मुस्लिम (१३६२) द्वारा जाबिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है, और इसका पहला हिस्सा अहमद (१२६१६), अल-बुखारी (२८८९), और मुस्लिम (१३६५) द्वारा अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है, और इसे मुस्लिम (१३६०) और (१३६१) द्वारा अब्दुल्ला बिन ज़ैद बिन आसिम और रफ़ी बिन खदीज से वर्णित किया गया है। उनका कथन: "उसकी ताज़ा घास नहीं काटी जाएगी," अल-खला एक संक्षिप्त

संज्ञा है: नम पौधे जब तक वे नम हों, और 'इख़्तिलाऊहु' उसे काटना है। अल-निहाया (ख़-ल-अ)। (६) अल-मऊना १/५३५ में। (७) शब्द: "साथ," (मीम) में नहीं है, और अल-मऊना में: "विशेष रूप से हमारे साथियों के इस कथन के साथ कि मदीना श्रेष्ठ है..." (८) अल-मऊना में: "और यह कि उसकी मस्जिद में नमाज़ बेहतर है..."

۱۸۸ سورة المائدہ، آیت ۹۵

...حرم مدینہ، جیسا کہ حرم مکہ میں [شکار کو] ڈرانا جائز نہیں ہے(۱)۔ اور اسی طرح زید بن ثابت کا شرحبیل بن سعد کے ہاتھ سے 'نُهَس' - جو ایک پرندہ ہے - چھین لینا؛ انہوں نے اسے مدینہ میں شکار کیا تھا، اس بات کی دلیل ہے کہ صحابہ کرامؓ نے مدینہ کے شکار کی تحریم میں رسول اللہ ﷺ کی مراد کو سمجھ لیا تھا، چنانچہ انہوں نے اس میں شکار کی اجازت نہیں دی، اور نہ ہی شکار شدہ چیز کی ملکیت کی(۲)۔ ابن ابی ذئب کا استدلال: صحیح میں آپ ﷺ کا فرمان ہے: "اے اللہ! ابراہیم نے مکہ کو حرم بنایا تھا، اور میں مدینہ کو ویسا ہی(۳) حرم بناتا ہوں(۴) جیسا انہوں نے مکہ کو حرم بنایا تھا اور اس کی مثل اس کے ساتھ؛ نہ اس کی گھاس کاٹی جائے، نہ اس کے درخت کاٹے جائیں، اور نہ اس کے شکار کو بھگایا جائے"۔ اور چونکہ یہ وہ حرم ہے جس میں شکار ممنوع ہے، اس لیے اس کے ساتھ جزا (کفارہ) متعلق ہوگئی، جیسے حرم مکہ کے ساتھ(۵)۔ قاضی عبد الوہاب(۶) نے کہا: "اور یہ قول میرے نزدیک ہمارے اصولوں کے مطابق زیادہ قیاسی ہے، خاص طور پر اس وجہ سے کہ ہمارے اصحاب کے نزدیک مدینہ مکہ سے افضل(۷) ہے، اور اس میں نماز پڑھنا (مکہ میں) نماز پڑھنے سے افضل(۸) ہے..."

(۱) التمہید ۳۱۱/۶۔ (۲) التمہید ۳۱۱/۶، اور حدیث کو مالک نے الموطأ ۲/۸۹۰ میں ایک شخص سے روایت کیا ہے جس نے کہا: زید بن ثابت میرے پاس آئے...، اور حدیث ذکر کی۔ ابن عبد البر نے الاستذکار ۲۶/۴۰ میں کہا: اور وہ شخص جس کا نام مالک نے نہیں لیا، لوگ کہتے ہیں کہ وہ شرحبیل بن سعد ہیں؛ مالک ان سے راضی نہیں تھے اس لیے ان کا نام نہیں لیا، اور حدیث شرحبیل بن سعد سے کئی طرق سے محفوظ ہے۔ پھر انہوں نے ان کا ذکر کیا۔ اور شرحبیل بن سعد ابو سعد الخطمی المدنی ہیں، انصار کے مولیٰ؛ ابن حبان نے انہیں 'الثقات' میں ذکر کیا، اور دیگر نے انہیں

ضعیف قرار دیا، اور مضر بن محمد نے یحییٰ بن معین سے نقل کیا کہ انہوں نے ان کی توثیق کی؛ ان کی وفات ۱۲۳ھ میں ہوئی۔ تہذیب التہذیب ۲/ ۱۵۷ - ۱۵۸۔ (۳) (ظ) میں ہے: "اور میں نے حرم بنایا"۔ (۴) (د) اور (ز) اور (م) میں ہے: "مثل"۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۲ / ۶۸۳، اور حدیث کو مسلم (۱۳۶۲) نے جابرؓ سے روایت کیا، اور اس کا پہلا حصہ احمد (۱۲۶۱۶)، بخاری (۲۸۸۹)، اور مسلم (۱۳۶۵) نے انسؓ سے روایت کیا، اور مسلم (۱۳۶۰) اور (۱۳۶۱) نے عبد اللہ بن زید بن عاصم اور رافع بن خدیج سے روایت کیا۔ ان کا قول: "لا یختلی خلاہا"، الخلا مقصور ہے: تر و تازہ نباتات جب تک تر رہیں، اور 'اختلاؤہ' اسے کاٹنا ہے۔ النہایة (خلا)۔ (۶) المعونة ۵۳۵/۱ میں۔ (۷) لفظ: "مع"، (م) میں نہیں ہے، اور المعونة میں ہے: "خاص طور پر ہمارے اصحاب کے اس قول کے ساتھ کہ مدینہ افضل ہے..." (۸) المعونة میں ہے: "اور یہ کہ اس کی مسجد میں نماز افضل ہے..."

Page 189 Surah Al-Ma'idah: Verse 95

...the Sacred Mosque. Among the arguments of Malik and Ash-Shafi'i—in the well-known view of Ash-Shafi'i—that neither a penalty (jaza') nor the taking of spoils (salab) should be ruled against him, is the general statement of the Prophet ﷺ in the Sahih: "Medina is a sanctuary (Haram)(1), what is between 'Ayr and Thawr. Whoever commits an innovation in it or gives refuge to an innovator, upon him is the curse of Allah, the angels, and all people. Allah will not accept from him on the Day of Resurrection any obligatory or voluntary act." So he ﷺ sent a severe threat and did not mention an expiation (kaffarah)(2). As for what was mentioned about Sa'd, that is a position specific to him; because of what was narrated from him in the Sahih: that he rode to his palace in Al-Aqiq and found a slave cutting or beating a tree, so he took his belongings (spoils). When Sa'd returned, the slave's family came to him and spoke to him about returning to their servant, or to them, what he had taken from their servant. He said: "Allah forbid that I should return something that the Messenger of Allah ﷺ gave to me as spoils." And he refused to return it to them(3). So his saying: "He gave it to me as spoils," apparently implies specificity. And Allah knows best. Tenth: His saying (Exalted be He): {And whoever among you kills it intentionally} Allah, Glorified be He, mentioned the intentional killer, and did not mention the one who makes a mistake or is forgetful. The intentional one is the one who intends to hunt(4) while knowing he is in a state of Ihram.

Footnotes: (1) In the manuscripts: "Haram", and what is established is from (m), and they are two narrations in the Hadith. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/683. The Hadith was extracted by Ahmad (615), al-Bukhari (3179) and (6755), and Muslim (1370) from the Hadith of Ali (may Allah be pleased with him). 'Ayr and Thawr are two mountains. An-Nihayah (Thawr). As-Sindi said, as in the footnote of Al-Musnad: The predecessors mentioned that Thawr is unknown in Medina, so it was said: this is a mistake, and it was said otherwise, and it seems that because of this some scholars did not say Medina is a sanctuary. However, the later scholars like at-Tabari (meaning al-Muhibb at-Tabari) and others said: It is a small mountain that circles behind Uhud, and they said that they confirmed this from the Arabs who know those lands. It was only hidden from the great scholars due to its lack of fame and their lack of research into it. See Ikmal al-Mu'allim 4/489, al-Mufhim 3/486, Sharh an-Nawawi of Sahih Muslim 9/143, and Fath al-Bari 4/82-83. See what Professor Abdul Baqi (may Allah have mercy on him) established in his commentary on the Hadith in Sahih Muslim. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/683. The Hadith of Sa'd was extracted by Ahmad

(1443) and Muslim (1364). Al-Aqiq: a place between it and Medina ten miles away, and in it Sa'd (may Allah be pleased with him) died. Al-Mufhim 3/483. (4) In (z), (zh), and (m): "The intentional one here is the one who intends the thing." In (kh) and (d): "The intentional one is the one who intends the thing." What is established is from Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/662, and the words are from him.

पृष्ठ १८९ सूरा अल-मायदाह: आयत ९५

...मस्जिद अल-हरम। इमाम मालिक और इमाम अल-शफ़ीई के दलीलों में से एक - अल-शफ़ीई के प्रसिद्ध कथन के अनुसार - यह है कि उस पर न तो कोई जज़ाय (जुर्माना) तय किया जाएगा और न ही उसका सामान छीना जाएगा, जो कि सहीह हदीस में नबी ﷺ के आम फरमान पर आधारित है: "मदीना एक हरम (पवित्र स्थल) है(१), ऐर से लेकर थौर पहाड़ के बीच तक। जो भी इसमें कोई नई बात (बिदअत) पैदा करेगा या किसी बिदअती को पनाह देगा, उस पर अल्लाह, फरिश्तों और तमाम इंसानों की लानत हो। कयामत के दिन अल्लाह न तो उसका कोई फर्ज स्वीकार करेगा और न ही नफ़्ल।" अतः नबी ﷺ ने कड़ी चेतावनी दी और कफ़्फ़ारे (प्रायश्चित) का उल्लेख नहीं किया(२)। जहाँ तक सअद (रज़ि.) के बारे में उल्लेख है, तो वह उनका अपना एक विशिष्ट विचार था; क्योंकि सहीह में उनसे रिवायत है कि: वह अक़ीक़ में अपने महल की ओर जा रहे थे, तो उन्होंने एक गुलाम को पेड़ काटते हुए - या उसे झाड़ते हुए - देखा, तो उन्होंने उसका सामान छीन लिया। जब सअद वापस आए, तो गुलाम के मालिक उनके पास आए और उनसे बात की कि वे उनके गुलाम को या उन्हें वह वापस कर दें जो उन्होंने उनसे लिया था। उन्होंने कहा: "अल्लाह की पनाह कि मैं वह चीज़ वापस करूँ जो रसूलुल्लाह ﷺ ने मुझे गनीमत के तौर पर दी है।" और उन्होंने उन्हें वापस करने से इनकार कर दिया(३)। तो उनका कहना: "उन्होंने मुझे यह गनीमत के तौर पर दिया," ज़ाहिरी तौर पर विशिष्टता को दर्शाता है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। दसवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान: {और तुममें से जो उसे जानबूझकर मार डाले} अल्लाह सुब्हानहु ने जानबूझकर मारने वाले का उल्लेख किया है, और गलती करने वाले या भूल जाने वाले का उल्लेख नहीं किया। और 'जानबूझकर' (मुतअम्मिद) वह है जो शिकार का इरादा रखता हो(४) जबकि उसे एहराम की स्थिति का ज्ञान हो।

फुटनोट्स: (१) हस्तलिखित प्रतियों में: 'हराम', और स्थापित पाठ (म) से है और ये हदीस की दो रिवायतें हैं। (२) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान २/६८३। हदीस अहमद (६१५), बुखारी (३१७९) और (६७५५), और मुस्लिम (१३४०) द्वारा अली (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत है। ऐर और थौर दो पहाड़ हैं। अल-निहायाह (थौर)। अल-सिंदी ने अल-मुसनद के हाशिये में कहा: पूर्वजों ने उल्लेख किया है कि मदीना में थौर नाम का पहाड़ ज्ञात नहीं है, इसलिए कहा गया: यह गलती है, और अन्य बातें भी कही गईं। ऐसा लगता है कि इसी वजह से कुछ विद्वानों ने मदीना के हरम होने की बात नहीं कही, लेकिन बाद के विद्वानों जैसे अल-तबरी (यानी अल-मुहिब अल-तबरी) और अन्यों ने कहा: यह उहुद के पीछे एक छोटा पहाड़ है, और उन्होंने कहा कि उन्होंने उन जमीनों को जानने वाले अरबों से

इसकी पुष्टि की है। यह केवल बड़े विद्वानों से इसकी प्रसिद्धि की कमी और उनके शोध की कमी के कारण छिपा रहा। देखिए इकमल अल-मुअल्लिम ४/४८९, अल-मुफ़्हिम ३/४८६, सहीह मुस्लिम की शरह अन-नववी ९/१४३, और फतह अल-बारी ४/८२-८३। सहीह मुस्लिम की हदीस पर प्रोफेसर अब्दुल बकी (रह.) की टिप्पणी में उनकी शोध देखें। (३) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान २/६८३, और सअद की हदीस अहमद (१४४३) और मुस्लिम (१३६४) द्वारा उद्धृत है। अल-अक़ीक़: मदीना से दस मील दूर एक स्थान है, जहाँ सअद (रज़ि.) की मृत्यु हुई थी। अल-मुफ़्हिम ३/४८३। (४) (ज़), (ज़), और (म) में: 'मुतअम्मिद यहाँ वह है जो चीज़ का इरादा रखता हो'। (ख़) और (द) में: 'मुतअम्मिद वह है जो चीज़ का इरादा रखता हो'। स्थापित पाठ इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान २/६६२ से है, और यह उन्हीं का कथन है।

صفحہ ۱۸۹ سورۃ المائدہ: آیت ۹۵

المسجد الحرام۔ اور امام مالک اور امام شافعی کی اس بات پر کہ اس پر نہ جزا کا حکم ہو گا اور نہ ہی سامان چھیننے کا - امام شافعی کے مشہور قول کے مطابق - دلیل صحیح میں نبی ﷺ کا عام ارشاد ہے: "مدینہ حرم ہے(۱) عیر سے ثور پہاڑ کے درمیان تک۔ جس نے اس میں کوئی نئی بات (بدعت) نکالی یا کسی بدعتی کو پناہ دی، تو اس پر اللہ، فرشتوں اور تمام لوگوں کی لعنت ہے۔ قیامت کے دن اللہ اس کا نہ کوئی فرض قبول کرے گا اور نہ نفل۔" پس نبی ﷺ نے سخت وعید سنائی اور کسی کفارے کا ذکر نہیں کیا(۲)۔ رہا وہ معاملہ جو سعد (رضی اللہ عنہ) کے بارے میں ذکر کیا گیا، تو وہ ان کا اپنا مخصوص مذہب (موقف) تھا؛ اس کی وجہ وہ روایت ہے جو ان سے صحیح میں مروی ہے کہ: وہ عقیق میں اپنے محل کی طرف سوار ہو کر جا رہے تھے، تو انہوں نے ایک غلام کو درخت کاٹتے ہوئے یا اسے جھاڑتے ہوئے پایا، تو انہوں نے اس کا سامان چھین لیا۔ جب سعد واپس آئے تو غلام کے مالک ان کے پاس آئے اور ان سے بات کی کہ وہ ان کے غلام کو یا انہیں وہ سامان واپس کر دیں جو انہوں نے لیا تھا۔ انہوں نے کہا: "اللہ کی پناہ کہ میں وہ چیز واپس کروں جو رسول اللہ ﷺ نے مجھے غنیمت کے طور پر دی ہے۔" اور انہوں نے انہیں واپس کرنے سے انکار کر دیا(۳)۔ پس ان کا یہ کہنا: "انہوں نے مجھے یہ غنیمت کے طور پر دیا،" ظاہری طور پر خصوصیت پر دلالت کرتا ہے۔ واللہ اعلم۔ دسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَمَن قَتَلَهُ مِنكُم مُّتَعَمِّدًا} (اور تم میں سے جو اسے جان بوجھ کر قتل کرے) اللہ سبحانہ نے جان بوجھ کر قتل کرنے والے کا ذکر کیا ہے، اور غلطی کرنے والے یا بھول جانے والے کا ذکر نہیں کیا۔ اور 'متعمد' (جان بوجھ کر کرنے والا) وہ ہے جو شکار کا ارادہ رکھنے والا ہو(۴) جبکہ اسے احرام کی حالت کا علم ہو۔

حواشی: (۱) خطی نسخوں میں: 'حرام' ہے، اور ثابت شدہ (م) سے ہے اور یہ حدیث کی دو روایتیں ہیں۔ (۲) ابن العربی کی احکام القرآن ۲/ ۶۸۳۔ اور حدیث کو احمد (۶۱۵)، بخاری (۳۱۷۹) اور (۶۷۵۵)، اور مسلم (۱۳۷۰) نے حضرت علی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ عیر اور ثور دو پہاڑ ہیں۔ النہایہ (ثور)۔ اور السندی نے مسند کے حاشیے میں کہا: متقدمین نے ذکر کیا ہے کہ مدینہ میں ثور نامی پہاڑ معلوم نہیں ہے، تو کہا گیا: یہ غلط ہے، اور اس کے علاوہ بھی باتیں کہی گئیں۔ گویا اسی وجہ سے بعض علماء نے مدینہ کے حرم ہونے کا قول نہیں کیا، لیکن متاخرین جیسے طبری (یعنی محب طبری) وغیرہ نے کہا: یہ ایک چھوٹا پہاڑ ہے جو احد کے پیچھے گھومتا ہے، اور انہوں نے کہا کہ انہوں نے ان علاقوں کے جاننے والے عربوں سے اس کی تحقیق کی ہے۔ یہ صرف اکابر علماء سے اس کی شہرت نہ ہونے اور ان کی اس بارے میں تحقیق نہ ہونے کی وجہ سے مخفی رہا۔ دیکھئے اکمال المعلم ۴/ ۴۸۹، المفہم ۳/ ۴۸۶، صحیح مسلم کی شرح نووی ۹/ ۱۴۳، اور فتح الباری ۴/ ۸۲ - ۸۳۔ اور صحیح مسلم کی حدیث پر پروفیسر عبدالباقی رحمہ اللہ کی تحقیق دیکھیں۔ (۳) ابن العربی کی احکام القرآن ۲/ ۶۸۳، اور سعد کی حدیث احمد (۱۴۴۳) اور مسلم (۱۳۶۴) نے روایت کی ہے۔ العقیق: مدینہ سے دس میل کے فاصلے پر ایک جگہ ہے، اور وہیں سعد رضی اللہ عنہ کی وفات ہوئی۔ المفہم ۳/ ۴۸۳۔ (۴) (ز)، (ظ) اور (م) میں ہے: 'اور متعمد یہاں وہ ہے جو کسی چیز کا قصد (ارادہ) کرنے والا ہو'۔ اور (خ) اور (د) میں ہے: 'اور متعمد وہ ہے جو کسی چیز کا قصد کرنے والا ہو'۔ اور ثابت شدہ متن ابن العربی کی احکام القرآن ۲/ ۶۶۲ سے ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 95 190 The one who errs is he who intends one thing but hits game. The forgetful one is he who intends to hunt but does not remember his state of Ihram. Scholars differed on this in five opinions (1): First: What Ad-Daraqutni (2) reported from Ibn Abbas, who said: Expiation is only for intentional acts; they were strict regarding errors so that people would not repeat them. Second: That His saying: "intentionally" was mentioned as the predominant case, so the rare case was attached to it, in accordance with the principles of Sharia (3). Third: That there is nothing due from the one who errs or forgets. This was the view of Al-Tabari (4), and Ahmad ibn Hanbal in one of his narrations; it was narrated from Ibn Abbas and Sa'id ibn Jubayr; it was also the view of Tawus and Abu Thawr, and it is the view of Dawud (5). Ahmad reasoned by saying: Since Allah, the Exalted, specified the intentional one in the mention, it indicates that others are different. He added: The original principle is the non-liability of the conscience; so whoever claims it is occupied (with a debt or duty), the burden of proof is upon him. Fourth: That judgment is passed upon him in intentional acts, errors, and forgetfulness; this was said by Ibn Abbas, and narrated from...

---

(1) It occurred in 'Ahkam al-Qur’an': based on three opinions, and he mentioned the third and what follows it. As for the first two opinions, Ibn al-Arabi mentioned them in explaining the view of the proponents of the fourth opinion. (2) In his Sunan (2538). (3) In 'Ahkam al-Qur'an': like all other principles of Sharia. (4) Thus mentioned by Ibn al-Arabi from Al-Tabari and quoted by the author. What Al-Tabari mentioned in his Tafsir 8/679 is that the penalty is due upon him, whether intentional, by error, or through forgetfulness. This is the fourth opinion as will follow. (5) See Al-Mughni 5/397; it was also mentioned from Ibn Abbas by Ibn al-Mundhir in Al-Iqna’ 1/215 and he chose it. It was recorded by Ibn Abi Shaybah 4/26. The view of Tawus was recorded by Abd al-Razzaq in Al-Musannaf (8181), and in Al-Tafsir 1/194, and Ibn Abi Shaybah 4/25, and Al-Tabari 8/677; the wording in Abd al-Razzaq is: from Tawus who said: Judgment is passed upon him for intentional acts, but there is nothing on him for errors. He said: By Allah, Allah only said: {And whoever among you kills it intentionally}. The report of Sa'id ibn Jubayr was recorded by Al-Nahhas in Ma'ani al-Qur’an 2/360.

सूरह अल-माइदा: आयत 95 190 गलती करने वाला वह है जो किसी चीज़ का इरादा करता है लेकिन शिकार लग जाता है। और भूलने वाला वह है जो जानबूझकर शिकार करता है लेकिन अपने एहराम को याद नहीं रखता। विद्वानों ने इस विषय में पाँच मतों पर मतभेद किया है (1): पहला: जिसे अद-दाराकुतनी (2) ने इब्न अब्बास से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: कफ़्फ़ारा केवल जानबूझकर किए गए कार्यों के लिए है, और उन्होंने गलती के मामले में सख्ती की ताकि लोग इसे दोबारा न करें। दूसरा: यह कि अल्लाह का कथन: "जानबूझकर" (मुतअम्मिदन) अधिकांश स्थिति के आधार पर आया है, इसलिए दुर्लभ को इसके साथ जोड़ा गया, जैसा कि शरीयत के सिद्धांतों (3) में होता है। तीसरा: कि गलती करने वाले और भूलने वाले पर कुछ भी नहीं है। यह अल-तबरी (4) का मत है, और अहमद बिन हनबल का उनकी एक रिवायत में, और यह इब्न अब्बास और सईद बिन जुबैर से वर्णित है, और यह ताऊस और अबू थौर का मत है, और यह दाऊद का मत है (5)। अहमद ने तर्क दिया कि: चूंकि अल्लाह सुभानहु ने ज़िक्र में जानबूझकर करने वाले को विशेष रूप से उल्लेख किया है, तो यह दर्शाता है कि इसके अलावा अन्य का मामला अलग है। उन्होंने आगे कहा: मूल सिद्धांत दायित्व से मुक्ति है, इसलिए जो कोई दायित्व का दावा करता है, उसे प्रमाण देना होगा। चौथा: कि जानबूझकर, गलती और भूल तीनों स्थितियों में उस पर निर्णय लागू किया जाता है; यह इब्न अब्बास ने कहा, और ... से वर्णित है।

---

(1) 'अहकाम अल-क़ुरआन' में आया है: तीन मतों पर, और उन्होंने तीसरे और उसके बाद वाले का उल्लेख किया। जहाँ तक पहले दो मतों का सवाल है, इब्न अल-अरबी ने चौथे मत के समर्थकों के विचार को समझाने में उनका उल्लेख किया है। (2) उनकी सुनन (2538) में। (3) 'अहकाम अल-क़ुरआन' में: शरीयत के अन्य सभी सिद्धांतों की तरह। (4) इब्न अल-अरबी ने अल-तबरी के हवाले से ऐसा ही उल्लेख किया है और लेखक ने इसे उद्धृत किया है। अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 8/679 में जो उल्लेख किया है वह यह है कि उस पर दंड अनिवार्य है, चाहे जानबूझकर हो, गलती से या भूलवश। यह चौथा मत है जैसा कि आगे आएगा। (5) देखें अल-मुग़नी 5/397; इब्न अल-मुन्ज़िर ने अल-इक़्ना' 1/215 में इब्न अब्बास से इसका उल्लेख किया है और इसे चुना है। इसे इब्न अबी शैबा 4/26 ने दर्ज किया है। ताऊस के मत को अब्द अल-रज्जाक ने अल-मुसन्नफ़ (8181) में, और तफ़सीर 1/194 में, और इब्न अबी शैबा 4/25 में, और अल-तबरी 8/677 में दर्ज किया है; अब्द अल-रज्जाक के शब्दों में: ताऊस से कि उन्होंने कहा: जानबूझकर किए गए कार्यों के लिए उस पर निर्णय दिया जाएगा, और गलती के लिए उस पर कुछ भी नहीं है। उन्होंने कहा: अल्लाह की कसम, अल्लाह

ने केवल यही कहा है: {और जो तुम में से उसे जानबूझकर मार डाले}। सईद बिन जुबैर की रिपोर्ट को अन-नहहास ने 'मआनी अल-क़ुरआन' 2/360 में दर्ज किया है।

سورہ المائدہ: آیت 95 190 اور خطا کار: وہ ہے جو کسی (اور) چیز کا قصد کرے مگر شکار کو جا لگے۔ اور بھولنے والا: وہ ہے جو شکار کا قصد تو کرے مگر اپنا احرام یاد نہ رکھے۔ اور اس بارے میں علماء کے پانچ اقوال میں اختلاف ہوا ہے (1): پہلا: جو دارقطنی (2) نے ابن عباس سے روایت کیا، انہوں نے فرمایا: کفارہ صرف جان بوجھ کر کرنے میں ہے، اور انہوں نے خطا میں سختی اس لیے کی تاکہ لوگ دوبارہ ایسا نہ کریں۔ دوسرا: یہ کہ اللہ کا قول: "مُتَعَمِّداً" (جان بوجھ کر) غالب حال پر محمول ہے، لہذا شریعت کے اصولوں کی طرح نادر (غیر ارادی) کو بھی اسی کے ساتھ لاحق کر دیا گیا (3)۔ تیسرا: یہ کہ خطا کار اور بھولنے والے پر کچھ واجب نہیں ہے، یہی قول طبری (4) کا ہے، اور احمد بن حنبل کی ایک روایت میں بھی یہی ہے، اور یہ ابن عباس اور سعید بن جبیر سے مروی ہے، اور یہی طاؤس اور ابو ثور کا قول ہے، اور یہی داؤد (5) کا قول ہے۔ امام احمد نے اس بات سے استدلال کیا کہ: جب اللہ سبحانہ نے ذکر میں جان بوجھ کر کرنے والے کی تخصیص فرمائی، تو اس سے ثابت ہوا کہ اس کے علاوہ دوسروں کا حکم مختلف ہے، اور مزید فرمایا: اصل ذمہ داری سے براءت ہے، پس جس نے ذمہ داری کا دعویٰ کیا، اس پر دلیل لازم ہے۔ چوتھا: یہ کہ جان بوجھ کر، خطا اور بھول چوک سب پر حکم لاگو ہوتا ہے؛ یہ ابن عباس کا قول ہے، اور مروی ہے کہ...

---

(1) احکام القرآن میں یہ تین اقوال پر درج ہے، اور انہوں نے تیسرا اور اس کے بعد والے اقوال ذکر کیے، جہاں تک پہلے دو اقوال کا تعلق ہے تو ابن العربی نے چوتھے قول والوں کی رائے کی توجیہ میں ان کا ذکر کیا ہے۔ (2) اپنی سنن (2538) میں۔ (3) احکام القرآن میں: شریعت کے دیگر تمام اصولوں کی طرح۔ (4) اسی طرح ابن العربی نے طبری کے حوالے سے ذکر کیا اور مصنف نے اسے نقل کیا، لیکن جو طبری نے اپنی تفسیر 8/679 میں ذکر کیا وہ یہ ہے کہ اس پر جزا لازم

ہے، خواہ جان بوجھ کر ہو، خطا ہو یا بھول چوک۔ اور یہ چوتھا قول ہے جیسا کہ آگے آئے گا۔ (5) دیکھئے المغنی 5/397، اور ابن المنذر نے الإِقناع 1/215 میں اسے ابن عباس سے ذکر کیا اور اسے پسند کیا۔ اسے ابن ابی شیبہ 4/26 نے روایت کیا۔ اور طاؤس کا قول عبد الرزاق نے المصنف (8181) میں، اور التفسیر 1/194 میں، اور ابن ابی شیبہ 4/25، اور طبری 8/677 میں روایت کیا؛ اور عبد الرزاق کے ہاں اس کے الفاظ یہ ہیں: طاؤس سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: جان بوجھ کر قتل کرنے پر جزا کا فیصلہ کیا جائے گا، اور خطا میں اس پر کچھ نہیں، انہوں نے کہا: اللہ کی قسم! اللہ نے صرف یہی فرمایا ہے: {وَمَن قَتَلَهُ مِنكُم مُّتَعَمِّدًا} (اور جو تم میں سے اسے جان بوجھ کر قتل کرے)۔ اور سعید بن جبیر کی روایت کو النحاس نے معانی القرآن 2/360 میں نقل کیا ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 95 191

...Umar, 'Ata'(1), Al-Hasan, Ibrahim, and Al-Zuhri, and this was also said by Malik, Al-Shafi'i, Abu Hanifa, and their companions(2). Al-Zuhri said: The penalty (Jaza') is mandatory for intentional acts according to the Qur'an, and for mistakes and forgetfulness according to the Sunnah(3).

Ibn al-Arabi(4) said: If by 'Sunnah' he means the reports narrated from Ibn Abbas and Umar, then how excellent they are, and what a fine example to follow!

Fifth: That he kills it intentionally, having forgotten his Ihram (state of consecration). This is the opinion of Mujahid(5); because Allah Almighty said after that: {And whoever repeats [it], Allah will take retribution from him} [Qur'an 5:95]. He (Mujahid) said: If he had remembered his Ihram, punishment would have been mandatory for the first time(6). He said: This indicates that He (Allah) meant one who kills it intentionally but forgetting his Ihram. Mujahid said: If he remembered his Ihram, he has exited the state of Ihram and his Hajj is nullified; because he committed a forbidden act of his Ihram, so it becomes void for him just as if he spoke during prayer or had an impurity during it. He said: And whoever makes a mistake, that is the one who pays the penalty(7).

Our evidence against Mujahid is that Allah, Glory be to Him, mandated the penalty and did not mention corruption (of the Hajj), and there is no difference between being mindful of the Ihram or forgetting it. It is not correct to compare Hajj to prayer, as they are different(8). It has been narrated from him that there is no ruling upon him for killing it intentionally(9), and he should seek Allah's forgiveness, and his Hajj is complete. And this is the opinion of...

---

(1) In the manuscripts: "and Tawus", and what is established from "Ahkam al-Qur'an" by Ibn al-Arabi; the saying of Tawus was mentioned in the third opinion. 'Ata's saying was recorded by Abd al-Razzaq (8175), Ibn Abi Shaybah 4/24 and 26, and al-Tabari 8/677. The saying of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) was recorded by al-Tabari 8/678, and Umar's saying was recorded by Abd al-Razzaq (8183), Ibn Abi Shaybah 4/25, and mentioned by al-Bayhaqi 5/180. (2) Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 2/218, and al-Mughni 5/296-297. (3) Recorded by Abd al-Razzaq (8178), and al-Tabari 8/678. (4) In Ahkam al-Qur'an 2/663. (5) Recorded by Abd al-Razzaq in at-Tafsir 1/193, and al-Tabari 8/674. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/663. (7) In (M): "suffices him", and in the rest of the manuscripts: "suffices it", and what is established from

"Ahkam al-Qur'an" by Ibn al-Arabi 2/662 and 676-677. (8) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/677. (9) Recorded by Ibn Abi Shaybah 4/25.

सूरा अल-मायदा: आयत 95 191

...उमर, अता(1), अल-हसन, इब्राहिम और अल-ज़ुहरी, और यही बात मलिक, अल-शाफ़ई, अबू हनीफ़ा और उनके साथियों(2) ने कही है। अल-ज़ुहरी ने कहा: कुरान के अनुसार जानबूझकर किए गए कार्यों के लिए दंड (जज़ा) अनिवार्य है, और सुन्नत(3) के अनुसार गलती और भूलने के लिए।

इब्न अल-अरबी(4) ने कहा: यदि सुन्नत से उनका तात्पर्य इब्न अब्बास और उमर से वर्णित हदीसों से है, तो वे कितनी उत्कृष्ट हैं, और अनुसरण करने के लिए कितना अच्छा उदाहरण हैं!

पांचवां: कि वह उसे जानबूझकर मारता है, जबकि वह अपने एहराम (पवित्र अवस्था) को भूल गया हो। यह मुजाहिद(5) का मत है; क्योंकि उसके बाद अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: {और जो कोई फिर करेगा, अल्लाह उससे बदला लेगा} [कुरान 5:95]। उन्होंने (मुजाहिद) कहा: यदि उसे अपना एहराम याद होता, तो पहली बार ही दंड अनिवार्य हो जाता(6)। उन्होंने कहा: यह दर्शाता है कि उसका (अल्लाह का) तात्पर्य उस व्यक्ति से था जो उसे जानबूझकर मारता है लेकिन अपना एहराम भूल गया हो। मुजाहिद ने कहा: यदि उसे अपना एहराम याद था, तो वह एहराम की स्थिति से बाहर हो गया और उसका हज अमान्य हो गया; क्योंकि उसने अपने एहराम के एक वर्जित कार्य को किया, इसलिए यह उसके लिए उसी तरह शून्य हो जाता है जैसे कि उसने नमाज़ के दौरान बात की हो या उसमें अशुद्धि हुई हो। उन्होंने कहा: और जिससे गलती हो जाए, वही है जो दंड देता है(7)।

मुजाहिद के खिलाफ हमारा प्रमाण यह है कि अल्लाह सुभानहु ने दंड अनिवार्य किया है और भ्रष्टाचार (हज के खराब होने) का उल्लेख नहीं किया है, और एहराम को याद रखने या उसे भूलने के बीच कोई अंतर नहीं है। हज की तुलना नमाज़ से करना सही नहीं है, क्योंकि वे दोनों अलग हैं(8)। उनके बारे में यह भी वर्णित है कि जानबूझकर मारने पर उन पर कोई निर्णय नहीं है(9), और उन्हें अल्लाह से क्षमा माँगनी चाहिए, और उनका हज पूरा है। और यही बात...

---

(1) पांडुलिपियों में: "और ताऊस", और इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" से जो स्थापित है; ताऊस का कथन तीसरे मत में बीत चुका है। अता के कथन को अब्द अल-रज्जाक (8175), इब्न अबी शायबा 4/24 और 26, और अल-तबरी 8/677 ने उद्धृत किया है। इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) का कथन अल-तबरी 8/678 द्वारा उद्धृत किया गया है, और उमर का कथन अब्द अल-रज्जाक (8183), इब्न अबी शायबा 4/25 द्वारा उद्धृत किया गया है, और अल-बैहकी 5/180 द्वारा उल्लेख किया गया है। (2) मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलमा 2/218, और अल-मुगनी

5/296-297। (3) अब्द अल-रज्जाक (8178), और अल-तबरी 8/678 द्वारा उद्धृत। (4) अहकाम अल-कुरान 2/663 में। (5) अत-तफ़सीर 1/193 में अब्द अल-रज्जाक और अल-तबरी 8/674 द्वारा उद्धृत। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/663। (7) (म) में: "उसे पर्याप्त है", और बाकी पांडुलिपियों में: "यह पर्याप्त है", और जो इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" 2/662 और 676-677 से स्थापित है। (8) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/677। (9) इब्न अबी शायबा 4/25 द्वारा उद्धृत।

سورة المائدہ: آیت 95 191

عمر، عطاء[1]، الحسن، ابراہیم اور الزہری، اور یہی بات مالک، شافعی، ابو حنیفہ اور ان کے ساتھیوں[2] نے کہی ہے۔ زہری نے کہا: قرآن کے مطابق جان بوجھ کر (قتل صید) پر جزا واجب ہے، اور غلطی اور بھول چوک پر سنت کے مطابق[3]۔

ابن العربی[4] نے کہا: اگر سنت سے ان کی مراد وہ آثار ہیں جو ابن عباس اور عمر سے مروی ہیں، تو وہ کیا ہی خوب ہیں، اور تقلید کے لیے کتنا بہترین نمونہ ہیں!

پانچواں: یہ کہ وہ اسے جان بوجھ کر قتل کرے لیکن اپنے احرام کو بھولا ہوا ہو، اور یہ مجاہد[5] کا قول ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اس کے بعد فرمایا ہے: ﴿وَمَنْ عَادَ فَيَنتَقِمُ اللَّهُ مِنْهُ﴾ [سورة المائدہ: 95]؛ انہوں نے (مجاہد) کہا: اگر اسے اپنا احرام یاد ہوتا تو پہلی ہی بار اس پر سزا واجب ہو جاتی[6]، انہوں نے کہا: تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اس سے مراد وہ شخص ہے جس نے جان بوجھ کر قتل کیا ہو لیکن اپنا احرام بھولا ہوا ہو۔ مجاہد نے کہا: پس اگر اسے اپنا احرام یاد تھا تو وہ حلال ہو گیا اور اس کا کوئی حج نہیں؛ کیونکہ اس نے اپنے احرام کے ایک ممنوع کام کا ارتکاب کیا، تو اس کا حج اسی طرح باطل ہو گیا جیسے کہ وہ نماز میں کلام کر لیتا یا اس میں بے وضو ہو جاتا۔ انہوں نے کہا: اور جس سے غلطی ہو جائے تو وہ وہی ہے جو جزا دیتا ہے[7]۔

مجاہد کے خلاف ہماری دلیل یہ ہے کہ اللہ سبحانہ نے جزا واجب کی ہے اور (حج کے) فساد کا ذکر نہیں کیا، اور اس میں کوئی فرق نہیں ہے کہ وہ احرام کو یاد رکھنے والا ہو یا اسے بھولنے والا، اور حج کو نماز پر قیاس کرنا درست نہیں، کیونکہ وہ دونوں مختلف ہیں[8]۔ اور ان سے یہ بھی مروی ہے کہ جان بوجھ کر قتل کرنے پر ان پر کوئی حکم (جزا) نہیں ہے[9]، اور وہ اللہ سے استغفار کرے، اور اس کا حج مکمل ہے، اور یہی بات...

(١) نسخوں میں: "وطاؤس" (اور طاؤس) ہے، اور جو ابن العربی کی "احکام القرآن" سے ثابت ہے وہ وہی ہے جو اوپر مذکور ہے؛ طاؤس کا قول تیسرے قول میں گزر چکا ہے۔ عطاء کے قول کو عبد الرزاق (٨١٧٥)، ابن ابی شیبہ ٢٤/٤ اور ٢٦، اور طبری ٦٧٧/٨ نے روایت کیا ہے۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما کا قول طبری ٦٧٨/٨ نے، اور عمر کا قول عبد الرزاق (٨١٨٣)، ابن ابی شیبہ ٢٥/٤ نے روایت کیا ہے، اور بیہقی ٥/ ١٨٠ نے اسے ذکر کیا ہے۔ (٢) مختصر اختلاف العلماء ٢١٨/٢، اور المغنی ٢٩٦/٥ - ٢٩٧۔ (٣) اسے عبد الرزاق (٨١٧٨)، اور طبری ٦٧٨/٨ نے روایت کیا ہے۔ (٤) احکام القرآن ٦٦٣/٢ میں۔ (٥) اسے عبد الرزاق نے التفسیر ١٩٣/١ میں، اور طبری نے ٦٧٤/٨ میں روایت کیا ہے۔ (٦) ابن العربی کی احکام القرآن ٦٦٣/٢۔ (٧) (م) میں: "یجزئه" ہے، اور باقی نسخوں میں: "یجزیہ" ہے، اور جو ابن العربی کی احکام القرآن ٦٦٢/٢ اور ٦٧٦-٦٧٧ سے ثابت ہے۔ (٨) ابن العربی کی احکام القرآن ٦٧٧/٢۔ (٩) اسے ابن ابی شیبہ ٢٥/٤ نے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 95 192

Ibn Zaid (1). And our evidence against Dawud: The Prophet (PBUH) was asked about the hyena and he said: "It is game," and he prescribed a ram as compensation if a person in Ihram kills it (2), without specifying whether it was intentional or accidental. Ibn Bukayr, one of our scholars, said: The Almighty's words "intentionally" were not meant to exclude accidental killing. Rather, He meant "intentionally" to show that it is not like [killing] a human being, for whom no atonement is required if killed intentionally, whereas hunting requires atonement. It was not intended to waive the penalty for accidental killing. And Allah knows best. Eleventh Point: If he kills game while in Ihram repeatedly, a penalty is imposed on him every time he kills it, according to Malik, Ash-Shafi'i, Abu Hanifa, and others (3); because of Allah Almighty's words: "O you who believe! Kill not game while you are in the state of Ihram; and whosoever of you kills it intentionally, the penalty is an offering, brought to the Ka'bah, of an edible animal equivalent to the one he killed." The prohibition is continuous and ongoing as long as he is in Ihram. So, whenever he kills it, the penalty is necessary for him for that reason (4). It was narrated from Ibn Abbas that he said: He is not judged twice in Islam, and he is only judged once. If he repeats it a second time, he is not judged, and it is said to him: "Allah will take retribution from you"; because of His words: "and whoso repeats it, Allah will take retribution from him" (5). This was the view of Al-Hasan, Ibrahim, Mujahid, and Shurayh. Our evidence against them is what we mentioned: the persistence of the prohibition during Ihram, and the address of the commandment to him in the religion of Islam (6). Twelfth Point: The Almighty's words: "the penalty is an offering... equivalent to the one he killed" has four recitations: - "Fajazaa'un mithlu" with the nominative case (raf') of "jazaa'" and its nunation (tanwin), and "mithlu" as an adjective (7), and the predicate (khabar) is implied.

(1) Reported with its meaning by At-Tabari 8/677. (2) Reported by Abu Dawud (3801) and Ibn Majah (3085). (3) Al-Mughni 5/419. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/676. (5) Reported by Abd al-Razzaq (8184), Ibn Abi Shaybah 4/99, and at-Tabari 8/716. (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/676, and at-Tabari reported the saying of the aforementioned imams 8/716 - 719. (7) This is the recitation of Asim, Hamza, and Al-Kisa'i. Al-Sab'ah p. 249, and Al-Taysir p. 100.

सूरह अल-मा'इदा: आयत 95 192

इब्न जैद (1)। दाऊद के खिलाफ हमारा प्रमाण: पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से लकड़बग्घे के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: "यह शिकार है," और उन्होंने इसके लिए एक मेढ़े का प्रावधान किया यदि एहराम की स्थिति में कोई इसे मार दे (2), और उन्होंने जानबूझकर या अनजाने में होने का अंतर नहीं किया। हमारे विद्वानों में से इब्न बुखैर ने कहा: अल्लाह तआला का कहना: "जानबूझकर" का अर्थ अनजाने में की गई गलती को छोड़ना नहीं था। बल्कि, उनका अर्थ "जानबूझकर" से यह दिखाना था कि यह आदम के बेटे (इंसान) की तरह नहीं है, जिसके जानबूझकर वध में कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) नहीं रखा गया, जबकि शिकार में कफ़्फ़ारा है। इसका उद्देश्य अनजाने में शिकार करने पर दंड को समाप्त करना नहीं था। और अल्लाह बेहतर जानता है। ग्यारहवाँ बिंदु: यदि वह अपने एहराम के दौरान बार-बार शिकार मारता है, तो मलिक, शाफ़ई, अबू हनीफ़ा और अन्य (3) के अनुसार हर बार शिकार मारने पर उस पर दंड लगाया जाएगा; अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: "ऐ ईमान वालो! तुम शिकार न मारो जब तुम एहराम की हालत में हो; और तुममें से जो कोई उसे जानबूझकर मारे, तो उसका बदला उसी जैसा पालतू जानवर है जिसे उसने मारा है।" प्रतिबंध तब तक निरंतर और जारी रहता है जब तक वह एहराम में है। अत; जब भी वह उसे मारता है, तो उस कारण से उस पर दंड अनिवार्य है (4)। इब्न अब्बास से रिवायत है कि उन्होंने कहा: इस्लाम में उस पर दो बार फैसला नहीं किया जाता है, और उस पर केवल एक बार फैसला किया जाता है। यदि वह दूसरी बार ऐसा करता है, तो उस पर फैसला नहीं किया जाता है, और उससे कहा जाता है: "अल्लाह तुझसे बदला लेगा"; उनके इस कथन के कारण: "और जो कोई दोबारा करेगा, तो अल्लाह उससे बदला लेगा" (5)। अल-हसन, इब्राहिम, मुजाहिद और शुरैह ने यही कहा है। उनके खिलाफ हमारा प्रमाण वह है जिसका हमने उल्लेख किया है: एहराम में निषेध का जारी रहना, और इस्लाम के धर्म में उस पर संबोधन का निर्देश होना (6)। बारहवाँ बिंदु: अल्लाह तआला का कथन: "तो उसका बदला उसी जैसा पालतू जानवर है" इसके चार पाठ (किरात) हैं: - "फ-जज़ाउन मिस्लु" इसमें 'जज़ा' पर रफ़ (पेश) और तनवीन के साथ, और 'मिस्लु' विशेषण (सिफ़त) के रूप में (7), और खबर (विधेय) इसमें छिपा हुआ है।

(1) इसे इसके अर्थ के साथ अल-तबरी 8/677 ने उद्धृत किया है। (2) इसे अबू दाऊद (3801) और इब्न माजाह (3085) ने उद्धृत किया है। (3) अल-मुगनी 5/419। (4) अहकामुल कुरान इब्न अल-अरबी 2/676। (5) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक (8184), इब्न अबी शयबा 4/99 और अल-तबरी 8/716

ने उद्धृत किया है। (6) अहकामुल कुरान इब्न अल-अरबी 2/676, और अल-तबरी ने उल्लिखित इमामों के कथन को 8/716 - 719 पर उद्धृत किया है। (7) यह असीम, हमजा और अल-किसाई का पाठ है। अल-सबा पृ. 249, और अल-तयसीर पृ. 100।

سورہ المائدہ: آیت 95 192

ابن زید (1)۔ اور داؤد کے خلاف ہماری دلیل یہ ہے کہ نبی اکرم ﷺ سے لگڑ بگڑ کے بارے میں پوچھا گیا تو آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ شکار ہے"، اور آپ ﷺ نے اس میں ایک مینڈھا مقرر کیا اگر اسے محرم (حالتِ احرام میں شخص) مار دے (2)، اور آپ ﷺ نے یہ نہیں فرمایا کہ جان بوجھ کر یا غلطی سے۔ اور ہمارے علماء میں سے ابن بکیر نے کہا: اللہ تعالیٰ کا فرمان "جان بوجھ کر" سے مراد غلطی کو نظر انداز کرنا نہیں تھا، بلکہ "جان بوجھ کر" سے مراد یہ بتانا تھا کہ یہ ابن آدم (انسان) کی طرح نہیں ہے جس کے قتلِ عمد میں کفارہ نہیں رکھا گیا، جبکہ شکار میں کفارہ ہے، اور اس سے مراد قتلِ خطا میں جزا (بدلہ) کو ساقط کرنا نہیں تھا۔ واللہ اعلم۔ گیارہویں بات: اگر اس نے اپنی حالتِ احرام میں بار بار شکار کیا، تو مالک، شافعی، ابو حنیفہ اور دیگر (3) کے قول کے مطابق ہر بار شکار کرنے پر اس پر حکم لگایا جائے گا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اے ایمان والو! تم شکار کو قتل نہ کرو جب تم احرام کی حالت میں ہو، اور تم میں سے جو کوئی اسے جان بوجھ کر قتل کرے گا تو اس کا بدلہ اسی جیسا مویشی ہے جو اس نے قتل کیا ہے﴾۔ پس ممانعت اس وقت تک دائمی اور مسلسل ہے جب تک وہ احرام میں ہے، تو جب بھی اس نے اسے قتل کیا، اس وجہ سے اس پر جزا لازم ہے (4)۔ اور ابن عباس سے مروی ہے، انہوں نے کہا: اسلام میں اس پر دو بار فیصلہ نہیں کیا جاتا، اور اس پر صرف ایک بار فیصلہ کیا جاتا ہے، پس اگر وہ دوبارہ ایسا کرے تو اس پر فیصلہ نہیں کیا جائے گا، اور اس سے کہا جائے گا: اللہ تجھ سے انتقام لے گا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور جو دوبارہ ایسا کرے گا تو اللہ اس سے انتقام لے گا﴾ (5)۔ اور یہی بات حسن، ابراہیم، مجاہد اور شریح نے کہی ہے۔ اور ان کے خلاف ہماری دلیل وہ ہے جو ہم نے ذکر کی: احرام میں ممانعت کا جاری رہنا، اور دینِ اسلام میں اس پر خطاب کا متوجہ ہونا (6)۔

بارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پس اس کا بدلہ اسی جیسا مویشی ہے﴾ اس میں چار قراتیں ہیں: - «فَجَزَاءٌ مِثْلُ» "جزاء" کے رفع (پیش) اور تنوین کے ساتھ، اور "مثل" صفت ہونے کی بنا پر (7)، اور خبر محذوف ہے۔

(1) اسے اس کے معنی کے ساتھ الطبری نے 677/8 میں روایت کیا ہے۔ (2) اسے ابو داؤد (3801) اور ابن ماجہ (3085) نے روایت کیا ہے۔ (3) المغنی 419/5۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 676/2۔ (5) اسے عبد الرزاق (8184)، ابن ابی شیبہ 99/4، اور الطبری 716/8 نے روایت کیا ہے۔ (6) احکام القرآن لابن العربی 676/2، اور الطبری نے مذکورہ ائمہ کے قول کو 716/8 - 719 پر روایت کیا ہے۔ (7) اور یہ عاصم، حمزہ اور الکسائی کی قرات ہے۔ السبعۃ ص 249، اور التیسیر ص 100۔

سورة المائدة، الآية ٩٥ ١٩٣

التقدير: فعليه جزاءٌ مماثلٌ واجب أو لازم من النَّعَم (١). وهذه القراءة تقتضي أن يكون المثل هو الجزاء بعينه (٢). و «جزاءُ» بالرفع غير منوّن، و«مثل» بالإضافة (٣)، أي: فعليه جزاءُ ما قتل (٤)، و«مثل» مقحمة، كقولك: أنا أكرم مثلك، وأنت تقصد: أنا أكرمك. ونظير هذا قوله تعالى: ﴿أَوَمَن كَانَ مَيْتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَن مَّثَلُهُ فِي الظُّلُمَاتِ﴾ [الأنعام: ١٢٢] التقدير: كمن هو في الظلمات (٥)؛ وقوله: ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ﴾ [الشورى: ١١] أي: ليس كهو شيء (٦). وهذه القراءة تقتضي أن يكون الجزاء غير المثل؛ إذ الشيء لا يُضاف إلى نفسه (٧). وقال أبو علي: إنما يجب عليه جزاء المقتول، لا جزاء مثل المقتول، والإضافة توجب جزاء المثل لا جزاء المقتول (٨). وهو قول الشافعي على ما يأتي (٩). وقوله: «مِنَ النَّعَمِ» صفة لجزاء على القراءتين جميعاً (١٠). وقرأ الحسن: «من النَّعْمِ» بإسكان العين وهي لغة (١١). وقرأ [أبو] عبد الرحمن: «فَجَزَاءُ» بالرفع والتنوين، «مِثْلُ» بالنصب؛ قال أبو

(١) الحجة للفارسي ٣/ ٢٥٤، والكشف عن وجوه القراءات ١/ ٤١٨. (٢) أحكام القرآن لابن العربي ٢/ ٦٦٤. (٣) وهي قراءة ابن كثير ونافع وأبي عمرو وابن عامر. السبعة ص٢٤٨، والتيسير ص١٠٠. (٤) في (ز) و(م): فعليه جزاء مثل ما قتل، وفي (ظ): فعليه جزاء فمثل، والمثبت من (خ) و(د) وهو الموافق لما ورد في الحجة للفارسي ٣/ ٢٥٦، والبحر ٤/ ١٩. (٥) الحجة ٣/ ٢٥٦ - ٢٥٧، والكشف عن وجوه القراءات ١/ ٤١٨، والمحرر الوجيز ٢/ ٢٣٧. (٦) في (د): ليس هو كشيء. (٧) أحكام القرآن لابن العربي ٢/ ٦٦٤. (٨) أحكام القرآن لابن العربي ٢/ ٦٦٧. وينظر الحجة لأبي علي ٣/ ٢٥٥ - ٢٥٦ في المسألة الرابعة عشرة، وينظر المعونة ١/ ٥٤٤ - ٥٤٥. (١٠) الحجة ٣/ ٢٥٥، والمحرر الوجيز ٢/ ٢٣٧. (١١) القراءات الشاذة ص٣٥، والمحرر الوجيز ٢/ ٢٣٨، والبحر ٤/ ١٩.

English Translation:

Surah Al-Ma'idah, Verse 95 193

The estimation: Upon him is an equivalent penalty that is mandatory or necessary from the livestock (1). This reading implies that the equivalent ('mithl') is the penalty itself (2). And "jazā'u" (penalty) is in the nominative case without nunation, and "mithlu" (equivalent) is in annexation (3), i.e., "Upon him is the penalty of what he killed" (4), and "mithl" is redundant, as in your saying: "I honor the likes of you," while you mean: "I honor you." A parallel to this is the Almighty's saying: {Is he who was dead and We gave him life and made for him a light by which he walks among the people like one whose example is in darkness...} [Al-An'am: 122]. The estimation is: like one who is in darkness (5); and His saying: {There is nothing like His likeness} [Ash-Shura: 11], meaning: there is nothing like Him (6). This reading implies that the penalty is other than the equivalent, for a thing is not annexed to itself (7). Abu Ali said: He is only liable for the penalty of the one killed, not the penalty of the

equivalent of the one killed, and annexation necessitates the penalty of the equivalent, not the penalty of the one killed (8). This is the opinion of Ash-Shafi'i as will follow (9). And His saying: "from the livestock" is an attribute for the penalty according to both readings (10). Al-Hasan read: "min al-na'mi" with a sukun on the 'ayn, which is a linguistic variant (11). And [Abu] Abd al-Rahman read: "fa-jazā'un" in the nominative with nunation, and "mithla" in the accusative; Abu said...

(1) Al-Hujjah for Al-Farisi 3/254, and Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/418. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/664. (3) This is the recitation of Ibn Kathir, Nafi', Abu 'Amr, and Ibn 'Amir. Al-Sab'ah p. 248, and Al-Taysir p. 100. (4) In (Z) and (M): "Upon him is a penalty equivalent to what he killed", and in (Th): "Upon him is a penalty, so an equivalent", and what is established from (Kh) and (D) matches what appeared in Al-Hujjah for Al-Farisi 3/256, and Al-Bahr 4/19. (5) Al-Hujjah 3/256-257, Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/418, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/237. (6) In (D): "He is not like anything". (7) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/664. (8) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/667. See Al-Hujjah for Abu Ali 3/255-256. (9) In the fourteenth issue, see Al-Ma'unah 1/544-545. (10) Al-Hujjah 3/255, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/237. (11) Al-Qira'at al-Shadhah p. 35, Al-Muharrar al-Wajiz 2/238, and Al-Bahr 4/19.

सूरत अल-मायदा, आयत 95 193

आकलन: उस पर मवेशियों में से अनिवार्य या आवश्यक समकक्ष दंड है (1)। और यह पाठ इंगित करता है कि 'मिस्ल' (समकक्ष) ही स्वयं दंड है (2)। और "जज़ाउ" (दंड) बिना तनवीन के रफ़' (प्रथमा विभक्ति) में है, और "मिस्ल" इज़ाफ़त (संबंध कारक) में है (3), यानी: "उस पर उस चीज़ का दंड है जिसे उसने मारा है" (4), और यहाँ "मिस्ल" अतिरिक्त है, जैसे आप कहें: "मैं आप जैसों का सम्मान करता हूँ," जबकि आपका अर्थ होता है: "मैं आपका सम्मान करता हूँ।" इसके समान सर्वशक्तिमान का कथन है: {क्या वह जो मृत था फिर हमने उसे जीवित किया और उसके लिए एक प्रकाश बनाया जिससे वह लोगों के बीच चलता है, उस जैसा है जिसका उदाहरण अंधकार में है...} [अल-अन'आम: 122]। आकलन है: उस व्यक्ति की तरह जो अंधकार में है (5); और उनका कथन: {उसके जैसा कुछ भी नहीं है} [अश-शूरा: 11], जिसका अर्थ है: उसके जैसा कुछ भी नहीं है (6)। यह पाठ इंगित करता है कि दंड 'मिस्ल' से भिन्न है; क्योंकि कोई वस्तु स्वयं से संबद्ध नहीं की जाती (7)। अबू अली ने कहा: उस पर केवल मारे गए का दंड अनिवार्य है, न कि मारे गए के समकक्ष का दंड, और इज़ाफ़त समकक्ष के दंड को आवश्यक बनाती है न कि स्वयं मारे गए के दंड को (8)। यह इमाम शाफ़ई का मत है जैसा कि आगे आएगा (9)। और उनका कथन: "मवेशियों में से" दोनों पाठों के अनुसार दंड का विशेषण है (10)। अल-हसन ने 'ऐन' के सुकून के साथ "मिन अल-नअमि" पढ़ा है, जो एक भाषाई रूप है (11)। और [अबू] अब्द अल-रहमान ने रफ़' और तनवीन के साथ "फ़-जज़ाउन" और नसब (द्वितीया विभक्ति) के साथ "मिस्ला" पढ़ा है; अबू ने कहा...

(1) अल-हुज्जह अल-फ़ारसी 3/254, और अल-कश्फ़ 'अन वुजूह अल-क़िरात 1/418। (2) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी 2/664। (3) यह इब्न कथीर, नाफ़ि', अबू 'अम्र और इब्न 'आमिर का पाठ है। अल-सबअह पृष्ठ 248, और अल-तयसीर पृष्ठ 100। (4) (ज़) और (म) में: "उस पर उस चीज़ के समान दंड है जिसे उसने मारा है", और (ज़) में: "उस पर दंड है, फिर समकक्ष", और (ख़) और (द) से जो सिद्ध है वह अल-हुज्जह अल-फ़ारसी 3/256 और अल-बह्र 4/19 में जो आया है उसके अनुकूल है। (5) अल-हुज्जह 3/256-257, अल-कश्फ़ 'अन वुजूह अल-क़िरात 1/418, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/237। (6) (द) में: "वह किसी भी चीज़ की तरह नहीं है"। (7) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी 2/664। (8) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी 2/667। अबू अली के लिए अल-हुज्जह 3/255-256 देखें। (9) चौदहवें मुद्दे में, अल-म'ऊनह 1/544-545 देखें। (10) अल-

हुज्जह 3/255, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/237। (11) अल-क़िरात अल-शाज़ाह पृष्ठ 35, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/238, और अल-बह्र 4/19।

سورة المائدہ، آیت 95 193

تقدیر: پس اس پر مویشیوں میں سے ایک برابر کا بدلہ واجب یا لازم ہے (1)۔ اور یہ قرأت اس بات کا تقاضا کرتی ہے کہ 'مثل' ہی بعینہ جزا (بدلہ) ہو (2)۔ اور لفظ «جزاءُ» رفع (پیش) کے ساتھ بغیر تنوین کے ہے، اور «مثل» اضافت کے ساتھ ہے (3)، یعنی: پس اس پر اس کا بدلہ ہے جو اس نے قتل کیا (4)۔ یہاں «مثل» کا لفظ زائد ہے، جیسے آپ کا قول ہے: «أنا أكرم مثلك» (میں آپ جیسے کی عزت کرتا ہوں)، جبکہ آپ کی مراد ہوتی ہے: «أنا أكرمك» (میں آپ کی عزت کرتا ہوں)۔ اور اس کی مثال اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿أَوَمَن كَانَ مَيْتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَن مَّثَلُهُ فِي الظُّلُمَاتِ﴾ [الأنعام: 122]۔ یہاں تقدیر (پوشیدہ معنی) یہ ہے: «كمن هو في الظلمات» (جیسے وہ شخص جو اندھیروں میں ہے) (5)؛ اور اس کا فرمان: ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ﴾ [الشوری: 11] یعنی: «ليس كهو شيء» (اس جیسی کوئی چیز نہیں) (6)۔ اور یہ قرأت اس بات کا تقاضا کرتی ہے کہ جزا (بدلہ) 'مثل' کے علاوہ کوئی چیز ہو؛ کیونکہ کوئی چیز خود اپنی طرف مضاف نہیں ہوتی (7)۔ ابو علی نے کہا: اس پر صرف مقتول کا بدلہ واجب ہے، نہ کہ مقتول کے 'مثل' کا بدلہ، اور اضافت 'مثل' کے بدلے کو واجب کرتی ہے نہ کہ خود مقتول کے بدلے کو (8)۔ اور یہی امام شافعی کا قول ہے جیسا کہ آگے آئے گا (9)۔ اور اللہ کا یہ فرمان: «مِنَ النَّعَمِ» (مویشیوں میں سے) دونوں قرأتوں کے نزدیک جزا کی صفت ہے (10)۔ اور حسن نے «من النَّعْمِ» عین کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے اور یہ ایک لغت ہے (11)۔ اور [ابو] عبد الرحمن نے «فَجَزَاءُ» رفع اور تنوین کے ساتھ، اور «مِثْلُ» نصب کے ساتھ پڑھا ہے؛ ابو نے کہا...

(1) الحجۃ للفارسی 3/254، اور الکشف عن وجوہ القراءات 1/418۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 2/664۔ (3) یہ ابن کثیر، نافع، ابو عمرو اور ابن عامر کی قرأت ہے۔ السبعۃ ص 248، اور التیسیر

ص 100- (4) (ز) اور (م) میں: «فعلیہ جزاء مثل ما قتل»، اور (ظ) میں: «فعلیہ جزاء فمثل»، اور (خ) اور (د) میں جو ثابت ہے وہی الحجۃ للفارسی 3/256 اور البحر 4/19 کے موافق ہے۔ (5) الحجۃ 3/256-257، الکشف عن وجوہ القراءات 1/418، اور المحرر الوجیز 2/237- (6) (د) میں ہے: «لیس ہو کشیء»۔ (7) احکام القرآن لابن العربی 2/664- (8) احکام القرآن لابن العربی 2/667- دیکھیے الحجۃ لابی علی 3/255-256- (9) چودھویں مسئلے میں، دیکھیے المعونہ 1/544-545- (10) الحجۃ 3/255، اور المحرر الوجیز 2/237- (11) القراءات الشاذۃ ص 35، المحرر الوجیز 2/238، اور البحر 4/19-

194 Surah Al-Ma'idah: Verse 95 Al-Fath (1): "mithlu" (like) is in the accusative case by the penalty (al-jazā') itself, and the meaning is: it is upon him (2) to provide a penalty like what he killed. Ibn Mas'ud and al-A'mash read it as: "fajazā'uhu mithlu" (its penalty is like) with the explicit 'ha' (pronoun suffix), and it could refer to the game (the hunted animal) or to the hunter who killed it (3). Thirteenth: The penalty is only obligatory for killing the game, not for merely catching it, as Allah Almighty said. In "Al-Mudawwanah": Whoever hunts a bird and plucks its feathers, then keeps it until its feathers regrow and it flies away, he said: there is no penalty upon him (4). Likewise (5), if he cuts off the hand or leg of a game animal or any of its limbs, and its life is spared, and it recovers and joins back with the game, there is nothing upon him. It was said: he owes a penalty proportional to what was diminished from it [the first is the opinion of Malik]. If it goes away and he (6) does not know what became of it, then the penalty is upon him. If the game animal becomes chronically ill (7) and does not rejoin the game, or if he leaves it out of fear (8) for it, then the full penalty is upon him. Fourteenth: What is compensated for from the game are two types: beasts and birds. Beasts are compensated for with their equivalent in physical creation and form. For an ostrich, a camel; for a wild ass or a wild cow, a cow; and for a gazelle, a sheep. This was stated by Al-Shafi'i (10).

---

(1) In Al-Muhtasib 1/218, and the author quoted it from him through Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 2/237. What was previously mentioned in brackets is from them, and Abu Abd al-Rahman is al-Sulami. (2) His saying: "fa'alayhi" (it is upon him), is not in (m). (3) Tafsir al-Tabari 8/679, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/40, Al-Muharrar al-Wajiz 2/237, Tafsir al-Razi 12/89, and al-Bahr 4/19, all from Abdullah bin Mas'ud (RA), and we did not find it from al-A'mash. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/238, and the discussion is in Al-Mudawwanah 1/446. His saying: "nasala", meaning: grew; it is also said: hair "nasala" when it falls out. Al-Adad by Ibn al-Anbari p. 271. (5) Before it in (m): He said. The discussion is in Al-Kafi by Ibn Abd al-Barr 1/394, and what follows in brackets is from it. (6) In (m): and not. (7) Meaning: fell ill with a disease that lasts for a long time. (8) In (m): "mahufan", and in the manuscripts: "makhufan", and what is confirmed is from Al-Kafi. (9) In the copies: and a cow, and what is confirmed is from Al-Kafi 1/393, and the text is from it. (10) Mentioned by Al-Kiya al-Tabari in Ahkam al-Qur'an 3/109.

१९४ सूरह अल-मा'इदा: आयत ९५ अल-फ़तह (१): "मिथ्लु" (जैसे) दंड (अल-जज़ा') के कारण ही कर्मकारक (accusative) में है, और अर्थ यह है: उस पर (२) अनिवार्य है कि वह वैसा ही दंड दे जैसा उसने मारा है। इब्न मसूद और अल-अ'मश ने इसे पढ़ा: "फ़-जज़ा'उहु मिथ्लु" (उसका बदला जैसे) 'हा' (सर्वनाम प्रत्यय) के स्पष्ट उच्चारण के साथ, और यह शिकार (मारे गए जानवर) या उस शिकारी की ओर इशारा कर सकता है जिसने उसे मारा (३)। तेरहवाँ: दंड केवल शिकार को मारने के लिए अनिवार्य है, न कि उसे केवल पकड़ने के लिए, जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है। "अल-मुदव्वना" में है: जिसने किसी पक्षी का शिकार किया और उसके पंख नोच दिए, फिर उसे तब तक कैद रखा जब तक कि उसके पंख फिर से न उग आए और वह उड़ गया, उन्होंने कहा: उस पर कोई दंड नहीं है (४)। इसी तरह (५), यदि उसने किसी शिकार जानवर का हाथ या पैर या उसका कोई अंग काट दिया, और उसकी जान बच गई, और वह ठीक होकर शिकार के साथ वापस चला गया, तो उस पर कुछ भी नहीं है। यह कहा गया: उस पर उतना दंड है जितना उसमें कमी आई है [पहला मलिक का मत है]। यदि वह चला जाता है, और उसे (६) पता नहीं चलता कि उसका क्या हुआ, तो उस पर दंड है। यदि शिकार जानवर लंबे समय तक बीमार हो जाता है (७) और शिकार के साथ नहीं जुड़ पाता, या यदि वह उसके लिए डर (८) के कारण उसे छोड़ देता है, तो उस पर पूरा दंड अनिवार्य है। चौदहवाँ: शिकार से जिसका हर्जाना दिया जाता है, वे दो प्रकार के होते हैं: पशु और पक्षी। पशुओं का हर्जाना उनके शारीरिक बनावट और रूप के समकक्ष से दिया जाता है। एक शुतुरमुर्ग के लिए, एक ऊँट; एक जंगली गधे या जंगली गाय के लिए, एक गाय; और एक हिरण के लिए, एक भेड़। यह अल-शफी'ई (१०) द्वारा कहा गया था।

---

(१) अल-मुहतासिब १/२१८ में, और लेखक ने इसे इब्न अतिया के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२३७ में उद्धृत किया है। कोष्ठक में जो पहले उल्लेख किया गया है वह उनसे है, और अबू अब्द अल-रहमान अल-सुलमी हैं। (२) उनका कहना: "फ़-अलायहि" (उस पर है), (म) में नहीं है। (३) तफ़सीर अल-तबरी ८/६७९, अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान २/४०, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२३७, तफ़सीर अल-राज़ी १२/८९, और अल-बहर ४/१९, सभी अब्दुल्ला बिन मसूद (रज़ि.) से हैं, और हमें यह अल-अ'मश से नहीं मिला। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२३८, और चर्चा अल-मुदव्वना १/४४६ में है। उनका कहना: "नसाला", यानी: उग आया; यह भी कहा जाता है: बाल "नसाला" जब वे गिर जाते हैं। इब्न अल-अंबारी द्वारा अल-अदद पृष्ठ २७१। (५) इससे पहले (म) में: उन्होंने कहा। चर्चा इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा अल-काफ़ी १/३९४ में है, और कोष्ठक में जो आता है वह उसी से है। (६) (म)

में: और नहीं। (७) अर्थात्: ऐसी बीमारी से बीमार होना जो लंबे समय तक बनी रहे। (८) (म) में: "महूफ़ान", और पांडुलिपियों में: "मखूफ़ान", और जो पुष्टि की गई है वह अल-काफ़ी से है। (९) प्रतियों में: और एक गाय, और जो पुष्टि की गई है वह अल-काफ़ी १/३९३ से है, और पाठ उसी से है। (१०) अल-किया अल-तब़री द्वारा अहकाम अल-कुरान ३/१०९ में उल्लेख किया गया है।

۱۹۴ سورة المائدہ: آیت ۹۵ الفتح (۱): «مِثْلُ» خود جزا کی وجہ سے منصوب ہے، اور معنی یہ ہے: اس پر (۲) لازم ہے کہ وہ ویسا ہی بدلہ دے جیسا اس نے قتل کیا ہے۔ اور ابن مسعود اور اعمش نے «فجزاؤہ مِثْلُ» پڑھا ہے ہائے (ضمیر) کے اظہار کے ساتھ، اور احتمال ہے کہ یہ شکار کی طرف لوٹے، یا قتل کرنے والے شکاری کی طرف (۳)۔ تیرہویں بات: جزا صرف شکار کو قتل کرنے پر واجب ہوتی ہے نہ کہ محض اسے پکڑنے پر، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے۔ اور «المدونہ» میں ہے: جس نے پرندہ شکار کیا اور اس کے پر نوچ ڈالے، پھر اسے قید رکھا یہاں تک کہ اس کے پر دوبارہ نکل آئے اور وہ اڑ گیا، تو فرمایا: اس پر کوئی جزا نہیں (۴)۔ اور اسی طرح (۵) اگر اس نے کسی شکار کا ہاتھ یا پاؤں یا اس کے اعضاء میں سے کچھ کاٹ دیا، اور اس کی جان بچ گئی، وہ تندرست ہو گیا اور دوسرے شکاروں کے ساتھ جا ملا، تو اس پر کچھ واجب نہیں۔ اور کہا گیا: اس پر جزا میں سے اتنا حصہ واجب ہے جتنا اس میں کمی آئی [پہلا قول امام مالک کا ہے]۔ اور اگر وہ چلا گیا اور اسے (۶) معلوم نہ ہو سکا کہ اس کے ساتھ کیا ہوا، تو اس پر جزا لازم ہے۔ اور اگر شکار اپاہج (۷) ہو گیا اور دوسرے شکاروں کے ساتھ نہ مل سکا، یا اسے اس کے ڈر (۸) کی وجہ سے چھوڑ دیا، تو اس پر مکمل جزا لازم ہے۔ چودہویں بات: شکار میں سے جس کا بدلہ دیا جاتا ہے وہ دو چیزیں ہیں: چوپائے اور پرندے۔ پس چوپایوں کا بدلہ ان کی خلقت اور صورت کے ہم پلہ جانور سے دیا جائے گا، چنانچہ شتر مرغ میں ایک اونٹ، اور گورخر اور نیل گائے میں ایک گائے، اور ہرن میں ایک بکری ہے، اور یہی امام شافعی (۱۰) کا قول ہے۔

---

(۱) المحتسب ۱/۲۱۸ میں، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ۲/۲۳۷ میں نقل کیا ہے، اور جو ان کے درمیان قوسین میں گزرا وہ ان سے ہے، اور ابو عبد الرحمن السلمی ہیں۔ (۲) ان کا قول: "فعلیہ"، (م) میں نہیں ہے۔ (۳) تفسیر طبری ۸/۶۷۹، اعراب

القرآن للنحاس ۲/۴۰، المحرر الوجیز ۲/۲۳۷، تفسیر رازی ۱۲/۸۹، اور البحر ۴/۱۹، سب عبد اللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے مروی ہیں، اور ہمیں اعمش سے یہ روایت نہیں ملی۔ (۴) المحرر الوجیز ۲/۲۳۸، اور المدونہ ۱/۴۴۶ میں کلام ہے۔ اور ان کا قول: "نسل" یعنی: اگا؛ اور یہ بھی کہا جاتا ہے: "نسل الشعر" جب بال جھڑ جائیں۔ الاضداد لابن الانباری ص ۲۷۱۔ (۵) اس سے پہلے (م) میں ہے: "قال"۔ اور یہ بات الکافی لابن عبد البر ۱/۳۹۴ میں ہے، اور جو آگے قوسین میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۶) (م) میں: اور نہیں۔ (۷) یعنی: ایسی بیماری میں مبتلا ہوا جو طویل عرصہ رہے۔ (۸) (م) میں: "محوفاً"، اور خطی نسخوں میں: "مخوفاً"، اور جو ثابت ہے وہ الکافی سے ہے۔ (۹) نسخوں میں: اور گائے، اور جو ثابت ہے وہ الکافی ۱/۳۹۳ سے ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔ (۱۰) اسے الکیا الطبری نے احکام القرآن ۳/۱۰۹ میں ذکر کیا ہے۔

Page 195 Surah Al-Ma'idah: Ayah 95

According to Malik, the minimum that suffices for a sacrificial offering (hady) is what is easy to provide and what constitutes a sacrifice (udhiyah)(1), which is a 'jadha'(2) among sheep, and a 'thani' among other livestock. If the penalty does not reach that value, then feeding or fasting is required. For all types of pigeons, their value is due, except for the pigeons of Mecca; for a pigeon from there, a sheep is required(3), following the precedent of the early generations (salaf) in this matter. The ring-dove (dubsi), wood pigeons (fawakhit), turtle-doves (qumri), and collared birds are all considered pigeons(4). Ibn Abd al-Hakam narrated from Malik that for the pigeons of Mecca and their chicks, a sheep is due. He said: Likewise for the pigeons of the Sanctuary (Haram). He also said: For the pigeons of the non-sanctuary areas (hill), there is a government-determined penalty (hukumah).

Abu Hanifa said: Similarity (mithl)(5) is considered in value rather than physical form. The game killed is valued in dirhams in the place it was killed, or in the nearest place to it if game is not sold in the place it was killed. With that value, one may buy a sacrificial animal if they wish, or buy food with it and feed the poor, each poor person getting half a sa' of wheat, or one sa' of barley, or one sa' of dates(6).

As for Al-Shafi'i, he views similarity as being from livestock, then the like is valued just as damaged property is valued by its like. The value of the like is taken as the value of the thing; for the like is the basis of obligation(7). This is clear, and upon it is based the reading of the annexation: "Then a penalty, the like [of what he killed]."

Abu Hanifa argued: If the similarity in physical form were the criterion—a camel for an ostrich, a cow for a wild donkey, and a sheep for a gazelle—He (God) would not have left it to two just men to judge, because that has ...

---

(1) In (m): udhiyah, and they have the same meaning. (2) In (m): like the jadha. (3) In (zh): the pigeon from it is for a sheep. (4) Al-Dubsi: A dark-colored bird that coos. Al-Fawakhit is the plural of Fakhitah: a type of collared pigeon. Al-Qumri: a type of pigeon. Al-Qamus: (d-b-s) and (q-m-r), and Al-Lisan (f-kh-t). It appeared in (zh): Al-Durraj, instead of Al-Dubsi, and Al-Durraj (weight: rumman) is also a bird, Al-Qamus (d-r-j). (5) In (zh): by the like, and in (kh): in the like. (6) Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 2/471, al-Istidhkar 12/17, Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 3/109 and 113, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/665. (7) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 3/113.

पृष्ठ 195 सूरा अल-मायदा: आयत 95

इमाम मालिक के अनुसार, हदी (बलि का जानवर) में जो कम से कम पर्याप्त है, वह है जो आसानी से उपलब्ध हो और जो कुर्बानी (अज़हिया)(1) हो, और वह भेड़ों में 'जज़'(2) (छह महीने का बच्चा) है, और अन्य मवेशियों में 'थनी' है। और जिसका जुर्माना उस तक न पहुँचे, उसमें खाना खिलाना या रोज़ा रखना है। सभी प्रकार के कबूतरों में उनकी कीमत देय है, सिवाय मक्का के कबूतरों के, वहाँ के एक कबूतर के बदले में एक बकरी अनिवार्य है(3), इस मामले में पूर्वजों (सलफ) का अनुसरण करते हुए। 'दुब्सी', 'फ़ाख़्ता', 'क़ुमरी' और कंठी वाले पक्षी सभी कबूतर माने जाते हैं(4)। इब्न अब्द अल-हकम ने मालिक से वर्णन किया है कि मक्का के कबूतरों और उनके बच्चों के बदले में एक बकरी है। उन्होंने कहा: इसी तरह हरम के कबूतरों का भी यही हुक्म है। उन्होंने यह भी कहा: हरम के बाहर के क्षेत्रों (हिल्ल) के कबूतरों के लिए सरकार द्वारा निर्धारित जुर्माना (हुकूमत) है।

इमाम अबू हनीफा ने कहा: समानता (मिस्ल)(5) का विचार मूल्य में किया जाता है न कि शारीरिक बनावट में। शिकार की कीमत उस स्थान के दिरहमों में लगाई जाएगी जहाँ उसे मारा गया था, या उसके निकटतम स्थान पर यदि उस स्थान पर शिकार नहीं बेचा जाता है। फिर वह चाहे तो उस मूल्य से एक बलि का जानवर (हदी) खरीद ले, या उससे भोजन खरीदकर गरीबों को खिलाए, प्रत्येक गरीब को आधा सा' गेहूँ, या एक सा' जौ, या एक सा' खजूर(6)।

जहाँ तक इमाम शाफई का सवाल है, वह मवेशियों में से 'मिस्ल' (समान) को देखते हैं, फिर उस समान का मूल्य लगाया जाता है जैसे नष्ट हुई वस्तुओं का मूल्य लगाया जाता है। समान का मूल्य वस्तु के मूल्य के रूप में लिया जाता है; क्योंकि समानता ही दायित्व का आधार है(7)। यह स्पष्ट है, और इसी पर 'फ़-जज़ाउ मिस्लि' (तो बदला है उसी के जैसा) के पाठ की व्याख्या आधारित है।

अबू हनीफा ने तर्क दिया: यदि शारीरिक बनावट के आधार पर समानता मानदंड होती—जैसे शुतुरमुर्ग के लिए ऊँट, जंगली गधे के लिए गाय, और हिरण के लिए बकरी—तो अल्लाह इसे दो न्यायप्रिय पुरुषों के फैसले पर नहीं छोड़ता, क्योंकि यह बात तो... [अगले पृष्ठ पर जारी]...

---

(1) (म) में: अज़हिया, और दोनों का अर्थ एक ही है। (2) (म) में: जज़ जैसा। (3) (ज़ह) में: कबूतर उसके बदले एक बकरी है। (4) अद-दुब्सी: एक गहरे रंग का पक्षी जो गुटरगूँ करता है। अल-फ़वाख़ित, फ़ाख़्ता का बहुवचन है: यह कंठी वाले कबूतरों का एक प्रकार है। अल-क़ुमरी: कबूतर का एक प्रकार। अल-क़ामूस: (द-ब-स) और (क़-म-र), और अल-लिसान (फ़-ख-त)। और (ज़ह) में अद-

दुब्सी के स्थान पर अद-दुर्राज आया है, और दुर्राज (वजन: रुम्मान) भी एक पक्षी है, अल-क़ामूस (द-र-ज)। (5) (ज़ह) में: बि-अल-मिस्ल, और (ख़) में: फ़ी अल-मिस्ल। (6) अहकाम अल-क़ुरआन अल-जस्साज़ द्वारा 2/471, अल-इस्तिज़कार 12/17, अहकाम अल-क़ुरआन अल-किया अल-तबरी द्वारा 3/109 और 113, और अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा 2/665। (7) अहकाम अल-क़ुरआन अल-किया अल-तबरी द्वारा 3/113।

صفحہ 195 سورہ المائدہ: آیت 95

امام مالک کے نزدیک کم سے کم جو ہدی (قربانی کا جانور) میں کفایت کر جائے وہ ہے جو میسر ہو اور وہ قربانی (ضحیہ)(۱) ہو، اور وہ بھیڑ میں سے 'جذع'(۲) (چھ ماہ کا بچہ) اور اس کے علاوہ دیگر مویشیوں میں سے 'ثنی' ہے۔ اور جس کا بدلہ اس حد تک نہ پہنچے اس میں کھانا کھلانا یا روزہ رکھنا ہے۔ تمام اقسام کے کبوتروں میں ان کی قیمت واجب ہے سوائے مکہ کے کبوتروں کے، کیونکہ وہاں کے ایک کبوتر کے بدلے میں ایک بکری ہے(۳)، اس بارے میں سلف کی پیروی کرتے ہوئے ۔ 'دبسی'، 'فاختہ'، 'قمری' اور طوق والے پرندے سب کبوتر کی ذیل میں آتے ہیں(٤)۔ ابن عبد الحکم نے امام مالک سے روایت کی ہے کہ مکہ کے کبوتروں اور ان کے بچوں کے بدلے میں ایک بکری ہے۔ انہوں نے کہا: اسی طرح حرم کے کبوتروں کا حکم ہے۔ اور انہوں نے کہا: حل (حرم سے باہر) کے کبوتروں میں حکومت (یعنی جج یا حاکم کا فیصلہ) ہے۔

امام ابوحنیفہ نے فرمایا: 'مثل' (برابری)(٥) کا اعتبار قیمت میں ہے نہ کہ جسمانی ساخت میں، چنانچہ شکار کی قیمت اس جگہ کے درہموں کے حساب سے لگائی جائے گی جہاں اسے قتل کیا گیا، یا اس کے قریب ترین مقام پر اگر اس جگہ شکار فروخت نہ ہوتا ہو۔ پھر وہ چاہے تو اس قیمت سے ہدی خرید لے، یا اس سے کھانا خرید کر مسکینوں کو کھلائے، ہر مسکین کے لیے آدھا صاع گندم، یا ایک صاع جو، یا ایک صاع کھجور(٦)۔

رہے امام شافعی، تو وہ مویشیوں میں سے 'مثل' کے قائل ہیں، پھر مثل کی قیمت لگائی جاتی ہے جیسا کہ تلف شدہ اشیاء میں مثل کی قیمت لگائی جاتی ہے، اور مثل کی قیمت چیز کی قیمت کے طور پر لی جاتی ہے؛ کیونکہ مثل ہی وجوب کی اصل ہے(۷)۔ یہ واضح ہے، اور اسی پر اضافت کی قرأت کی تخریج ہوتی ہے: "فجَزاءُ مِثلِ" (پھر بدلہ ہے اس جیسا)۔

امام ابوحنیفہ نے استدلال کرتے ہوئے کہا: اگر جسمانی ساخت کے اعتبار سے مشابہت معتبر ہوتی، مثلاً شتر مرغ کے بدلے اونٹ، گورخر کے بدلے گائے، اور ہرن کے بدلے بکری، تو اللہ تعالیٰ اسے دو عادل آدمیوں کے فیصلے پر موقوف نہ فرماتا، کیونکہ یہ بات تو... [بقیہ عبارت اگلے صفحے پر]۔

---

(١) نسخہ (م) میں: 'أضحية' ہے، اور دونوں ہم معنی ہیں۔ (٢) نسخہ (م) میں: 'كالجذع' ہے۔ (٣) نسخہ (ظ) میں: 'فإن الحمامة منه بشاة' (پس اس میں سے کبوتر ایک بکری کے بدلے ہے)۔ (٤) الدبسی: گہرے رنگ کا غٹرغوں کرنے والا پرندہ۔ الفواخت، فاختہ کی جمع ہے: یہ طوق والے کبوتروں کی ایک قسم ہے۔ القمری: کبوتر کی ایک قسم ہے۔ القاموس: (دبس) اور (قمر)، اور اللسان (فخت)۔ اور نسخہ (ظ) میں 'الدبسی' کی جگہ 'الدراج' آیا ہے، اور دراج (وزن: رمان) بھی ایک پرندہ ہے، القاموس (درج)۔ (٥) نسخہ (ظ) میں: 'بالمثل' ہے، اور نسخہ (خ) میں: 'في المثل' ہے۔ (٦) احکام القرآن للجصاص ٢/ ٤٧١ ، والاستذکار ١٢/ ١٧ ، واحکام القرآن للکیا الطبری ٣/ ١٠٩ و ١١٣ ، واحکام القرآن لابن العربی ٢/ ٦٦٥ . (٧) احکام القرآن للکیا الطبری ٣/ ١١٣ .

Surah Al-Ma'idah: Verse 95 - 196

...it is known and does not need deliberation or looking. Rather, what is difficult to assess and requires just witnesses and consideration (1) is what is problematic, and the method of assessment is difficult.

Our evidence for this: God Almighty's saying: {Then the penalty is an equivalent from the livestock to what he killed} the verse. Equivalence, in its literal sense, necessitates a physical, visual equivalent rather than a conceptual one. Then He said: {from the livestock}, thus specifying the type of equivalent. Then He said: {as judged by two just men from among you}. This pronoun refers back to the equivalent of the livestock, as no other antecedent was mentioned for the pronoun to refer to. Then He said: {An offering reaching the Kaaba}. What can be envisioned as an offering is something similar to the killed animal from the livestock. As for the monetary value, it cannot be envisioned as an offering (2), nor was it mentioned in the verse itself. Thus, what we mentioned is correct. And praise be to God.

And their saying: if the similarity was considered, He would not have made it dependent on two just men. The answer: the consideration of two just men was made necessary to look into the state of the game in terms of smallness or largeness, and what has no species among those that have species, and to relate what has no scriptural text to what has a text (3).

Fifteenth: Whoever enters ihram from Mecca, then closes his door on pigeon chicks and they die, he owes a sheep for every chick.

Malik said: Regarding small game, the penalty is the same as for large game, and this is the saying of Ata (4). According to Malik, nothing is ransomed with a female kid ('Anaq) or a young goat (Jafra) (5); Malik said: That is like blood money (Diyah), the small and the large are the same in it. Regarding the lizard (Dabb) and the jerboa (Yarbu) (6), their penalty according to him is their value in food. Some people of Medina disagree with him.

(1) In 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 666/2 (the text is from it): 'judgment' instead of 'consideration'. (2) 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 665/2. (3) 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 666/2. (4) Narrated by al-Tabari 682/8. (5) Al-'Anaq: The female of the offspring of goats as long as it has not completed a year. Al-Jafrah: From the offspring of goats when it reaches four months, is separated from its mother, and starts grazing. 'Al-Nihayah' (Anaq) and (Jafr). (6) Al-Yarbu: A small animal larger than a

rat, with very long hind legs and very short front legs, and its tail is like a rat's tail. 'Mu'jam Matn al-Lughah' (Raba').

सूरह अल-मैदाह: आयत 95 - 196

...यह ज्ञात है और इसके लिए विचार या दृष्टि की आवश्यकता नहीं है। बल्कि, जो कठिन हो और जिसके लिए न्यायपूर्ण गवाहों और विचार (1) की आवश्यकता हो, वह वही है जिसमें स्थिति जटिल हो, और विचार का तरीका अनिश्चित हो।

इसके लिए हमारा प्रमाण अल्लाह तआला का यह कथन है: {तो उसका बदला मवेशियों में से उसी के समान है जिसे उसने मारा है} आयत। समानता अपने प्रत्यक्ष रूप में अर्थ के बजाय शारीरिक और दृश्य समानता की मांग करती है। फिर उसने कहा: {मवेशियों में से}, इस प्रकार समानता के प्रकार को स्पष्ट किया। फिर उसने कहा: {जिसका निर्णय तुम में से दो न्यायपूर्ण व्यक्ति करें}। यह सर्वनाम मवेशियों की समानता की ओर वापस जाता है; क्योंकि इसके अलावा किसी और का उल्लेख नहीं किया गया है जिस पर सर्वनाम वापस जाए। फिर उसने कहा: {काबा तक पहुँचने वाली भेंट}। भेंट के रूप में जिसकी कल्पना की जा सकती है, वह मवेशियों में से मारे गए जानवर के समान है। जहाँ तक मौद्रिक मूल्य का प्रश्न है, उसे भेंट (2) के रूप में नहीं सोचा जा सकता, न ही आयत में स्वयं इसका कोई उल्लेख है। अतः जो हमने उल्लेख किया वह सही है। और अल्लाह का शुक्र है।

और उनका यह कहना: यदि समानता का विचार किया जाता, तो वह इसे दो न्यायपूर्ण व्यक्तियों पर निर्भर नहीं करता। उत्तर यह है: दो न्यायपूर्ण व्यक्तियों का विचार शिकार की स्थिति, उसके छोटे या बड़े होने, और उन प्रजातियों में जिसका कोई वर्ग न हो, को देखने के लिए अनिवार्य किया गया था, और जिस पर कोई स्पष्ट पाठ नहीं है उसे उस पर लागू करने के लिए जिस पर पाठ मौजूद है (3)।

पंद्रहवां: जो मक्का से एहराम बांधे, फिर अपने घर का दरवाजा कबूतर के बच्चों पर बंद कर दे और वे मर जाएं तो उसे प्रत्येक बच्चे के बदले एक भेड़ देनी होगी।

मालिक ने कहा: छोटे शिकार में भी वही दंड है जो बड़े में है, और यही अता (4) का कथन है। इमाम मालिक के अनुसार, 'अनाक' (बकरी की बच्ची) या 'जफराह' (बकरी का बच्चा) (5) के साथ किसी चीज़ का फिदिया नहीं दिया जाता; मालिक ने कहा: यह दीयत (रक्त धन) के समान है, जिसमें छोटा और बड़ा बराबर होते हैं। उनके अनुसार 'दब्ब' (सांडा) और 'यरबू' (एक प्रकार का चूहा) (6) के मामले में उनका मूल्य भोजन के रूप में दिया जाएगा। मदीना के कुछ लोग उनसे असहमत हैं।

(1) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' 666/2 में (और शब्द उसी के हैं): 'हुक्म' (निर्णय) के स्थान पर 'नज़र' (दृष्टि)। (2) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' 665/2। (3) इब्न अल-अरबी

की 'अहकाम अल-कुरान' 666/2। (4) अल-तबरी द्वारा वर्णित 682/8। (5) अल-अनाक: बकरियों की मादा संतान जब तक वह एक वर्ष की न हो जाए। अल-जफराह: बकरियों की संतान जब वह चार महीने की हो जाए, अपनी माँ से अलग हो जाए और चरने लगे। 'अल-निहाया' (अनाक़) और (जफ़्र)। (6) अल-यरबू: एक छोटा जानवर जो चूहे से थोड़ा बड़ा होता है, जिसकी पिछली टांगें बहुत लंबी और अगली टांगें बहुत छोटी होती हैं, और उसकी पूंछ चूहे जैसी होती है। 'मुअजम मत्न अल-लुग़ाह' (रबा)।

سورہ المائدہ: آیت 95 - 196

...معلوم ہے تو اسے سوچ بچار اور غور و فکر کی ضرورت نہیں۔ صرف وہ چیز جو مشکل ہو اور جس میں عدل و انصاف اور غور و فکر (1) کی ضرورت ہو، وہی ہے جس میں صورتحال پیچیدہ ہو اور غور و فکر کا رخ مضطرب ہو۔

اور اس پر ہماری دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {تو اس کا بدلہ مویشیوں میں سے اسی کے مثل ہے جسے اس نے قتل کیا} آیت۔ پس 'مثل' اپنے ظاہر کے اعتبار سے جسمانی اور صوری مشابہت کا تقاضا کرتا ہے نہ کہ معنوی۔ پھر فرمایا: {مویشیوں میں سے} تو مثل کی جنس بیان کر دی۔ پھر فرمایا: {تم میں سے دو عادل شخص اس کا فیصلہ کریں} اور یہ ضمیر مویشیوں کی مثل کی طرف لوٹتی ہے؛ کیونکہ اس کے سوا کسی اور کا ذکر پہلے نہیں ہوا جس کی طرف ضمیر لوٹ سکے۔ پھر فرمایا: {کعبہ تک پہنچنے والی قربانی}۔ اور قربانی کے طور پر جس کا تصور کیا جا سکتا ہے وہ مویشیوں میں سے مقتول کے مثل ہے، رہی قیمت، تو اس کے قربانی (2) ہونے کا تصور نہیں کیا جا سکتا، نہ ہی خود آیت میں اس کا کوئی ذکر آیا ہے، لہٰذا جو ہم نے ذکر کیا وہ درست ثابت ہوا۔ والحمد للہ۔

اور ان کا یہ کہنا: اگر مشابہت کا اعتبار ہوتا تو وہ اسے دو عادلوں پر موقوف نہ کرتا۔ تو جواب یہ ہے: دو عادلوں کا اعتبار شکار کی حالت، یعنی اس کے چھوٹے یا بڑے ہونے، اور جن کی کوئی جنس نہیں ہے ان میں سے جن کی جنس ہے، ان پر غور کرنے کے لیے واجب کیا گیا ہے، اور جس پر نص وارد نہیں ہوئی اسے اس سے لاحق کرنے کے لیے جس پر نص واقع ہوئی ہے (3)۔

پندرھویں بات: جس نے مکہ سے احرام باندھا، پھر اپنے گھر کا دروازہ کبوتر کے بچوں پر بند کر دیا اور وہ مر گئے، تو اسے ہر بچے کے بدلے ایک بکری دینی ہو گی۔

مالک نے کہا: چھوٹے شکار میں وہی ہے جو بڑے شکار میں ہے، اور یہی عطاء (4) کا قول ہے۔ امام مالک کے نزدیک کسی چیز کا فدیہ 'عناق' یا 'جفرہ' (5) سے نہیں دیا جاتا؛ مالک نے کہا: یہ دیت کی طرح ہے، اس میں چھوٹا اور بڑا برابر ہیں۔ اور ان کے نزدیک گوہ (ضب) اور جربوع (6) میں ان کی قیمت بطور طعام واجب ہے۔ اہل مدینہ میں سے بعض ان کی مخالفت کرتے ہیں۔

(1) ابن العربی کی احکام القرآن 666/2 میں (اور کلام انہی کا ہے): 'الحکم' ، 'النظر' کی جگہ۔ (2) ابن العربی کی احکام القرآن 665/2۔ (3) ابن العربی کی احکام القرآن 666/2۔ (4) اسے طبری نے روایت کیا 682/8۔ (5) العناق: بکری کا مادہ بچہ جب تک ایک سال کا نہ ہو جائے، اور الجفرہ: بکری کا بچہ جب چار ماہ کا ہو جائے، ماں سے الگ ہو جائے اور چرنے لگے۔ النہایہ (عنق) اور (جفر)۔ (6) الیربوع (چوہے کی ایک قسم): چوہے سے ذرا بڑا جانور، جس کی پچھلی ٹانگیں بہت لمبی اور اگلی ٹانگیں بہت چھوٹی ہوتی ہیں، اور اس کی دم چوہے جیسی ہوتی ہے۔ معجم متن اللغہ (ربع)۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 95

197

... regarding small game, and regarding the consideration of *jadha'* (young sheep/goat) and *thani* (older sheep/goat). He follows the opinion of 'Umar: for a rabbit, a *'anaq* (young goat), and for a jerboa, a *jafrah* (young lamb/kid); narrated by Malik as a *mawquf* (stopped at a Companion) tradition(2).

Abu al-Zubayr narrated from Jabir from the Prophet (PBUH) that he said: "For a hyena if hit by a person in *ihram*, a ram; for a gazelle, a sheep; for a rabbit, a *'anaq*; and for a jerboa, a *jafrah*." He said: A *jafrah* is one that has started grazing. In another chain: I said to Abu al-Zubayr: What is a *jafrah*? He said: One that has been weaned and has grazed. Al-Daraqutni recorded it(3).

Ash-Shafi'i said: For an ostrich, a camel; for its chick, a young camel (*fasil*). For a wild ass, a cow; and for its young, a calf(4). This is because Allah the Almighty ruled by likeness in creation, and smallness and greatness differ. Therefore, consideration must be given to the small and the large, just like all other things that are destroyed. Ibn al-Arabi(5) said: This is correct, and it is the choice of our scholars.

I say: His saying "and it is the choice of our scholars" implies it is the famous and preferred view, but it is not so; rather, it is the explicit school of Shafi'i (may Allah be pleased with him)(6).

They said: Even if the game were one-eyed, lame, or broken-limbed, the equivalent would be according to its description, to realize(7) likeness. Thus, the destroyer is not required to pay more than what they destroyed.

Our evidence is the saying of Allah the Almighty: {The compensation is the equivalent of what he killed from cattle}. He did not differentiate between small and large. And His saying: {as an offering}(8) requires what falls under the name of 'offering' (*hady*); due to the right of absolute application, and that requires an offering...

(1) Al-Kafi 1/393-394. (2) In Al-Muwatta 1/414. (3) In his Sunan (2546) and (2549). Shafi'i included it in Al-Umm 2/175, and al-Bayhaqi 5/183 via Abu al-Zubayr from Jabir from 'Umar as a *mawquf* report. Al-Bayhaqi said: The correct view is that it is *mawquf* on 'Umar. (4) Al-Ma'unah 1/548. *Fasil*: a camel calf when it is separated from its mother. Al-Qamus (f-s-l). (5) In Ahkam al-Qur'an 2/668, and what precedes it is from it. (6) From his saying: "I say" to this point in (Kh), and his saying "implies" is also in

(D). (7) In (Kh), (Z), (Th), and (M): "to realize", and what is established is from (D), which matches what is in Ahkam al-Qur'an. (8) In (Kh) and (Th): "rightfully", and in (D), (Z), and Al-Ma'unah 1/548 (the text is from it): "towards", and what is established is from (M).

सूरह अल-मा'इदह: आयत 95

197

... छोटे शिकार के संबंध में, और 'जज़' (भेड़/बकरी का बच्चा) और 'थनी' (बड़ी भेड़/बकरी) के विचार में। वह उमर के कथन का अनुसरण करते हैं: एक खरगोश के लिए एक 'अनक़' (बकरी का बच्चा), और एक जरबुआ (छोटा मरुस्थलीय चूहा) के लिए एक 'जफ़रह' (भेड़ का बच्चा)(1); मलिक ने इसे एक 'मौकूफ़' (साथी तक रुकी हुई) रिवायत के रूप में वर्णित किया है(2)।

अबू अल-जुबैर ने जाबिर से, उन्होंने पैगंबर (स.अ.व.) से रिवायत की कि उन्होंने कहा: "लकड़बग्घे के लिए यदि उसे एहराम की स्थिति में किसी ने मारा हो, तो एक मेंढा; हिरण के लिए एक भेड़; खरगोश के लिए एक 'अनक़'; और जरबुआ के लिए एक 'जफ़रह' है।" उन्होंने कहा: 'जफ़रह' वह है जो चरने लगा हो। एक अन्य श्रृंखला में: मैंने अबू अल-जुबैर से पूछा: 'जफ़रह' क्या है? उन्होंने कहा: वह जिसका दूध छुड़ा दिया गया हो और जिसने चर लिया हो। इसे अल-दाराकुतनी ने उद्धृत किया है(3)।

अल-शाफ़ई ने कहा: शुतुरमुर्ग के लिए एक ऊंट, और उसके चूजे के लिए एक ऊंट का बच्चा (फ़सील)। जंगली गधे के लिए एक गाय, और उसके बच्चे के लिए एक बछड़ा(4); क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने सृष्टि में समानता के आधार पर निर्णय दिया है, और छोटापन और बड़ापन अलग-अलग होते हैं। इसलिए, अन्य सभी नष्ट की गई चीज़ों की तरह छोटे और बड़े का विचार किया जाना चाहिए। इब्न अल-अरबी(5) ने कहा: यह सही है, और यही हमारे विद्वानों की पसंद है।

मैं कहता हूँ: उनका यह कहना कि "यही हमारे विद्वानों की पसंद है," यह आभास देता है कि यह प्रसिद्ध और चुनिंदा मत है, जबकि ऐसा नहीं है; बल्कि यह स्पष्ट रूप से शाफ़ई (रज़ी.) का मत है(6)।

उन्होंने कहा: यदि शिकार काना, लंगड़ा या टूटे हुए अंग वाला हो, तो समानता सुनिश्चित करने के लिए बदला उसी गुण का होगा; अतः नष्ट करने वाले पर नष्ट की गई चीज़ से अधिक अनिवार्य नहीं है(7)।

हमारा प्रमाण अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {बदला चौपायों में से उसी के समान है जो उसने मारा है}। उन्होंने छोटे और बड़े के बीच अंतर नहीं किया। और उनका कथन: {भेंट के रूप में}(8) उस चीज़ की मांग करता है जो 'हद्य' (भेंट) के नाम के अंतर्गत आती है; निरपेक्ष अनुप्रयोग के अधिकार के कारण, और उसके लिए 'हद्य' आवश्यक है...

(1) अल-काफ़ी 1/393-394। (2) अल-मुवत्ता 1/414 में। (3) अपनी सुनन (2546) और (2549) में। अल-शाफ़ई ने इसे अल-उम्म 2/175 में और अल-बैहकी ने 5/183 में अबू अल-जुबैर के माध्यम से जाबिर से उमर (रज़ी.) से मौकूफ़ के रूप में उद्धृत किया है। अल-बैहकी ने कहा: सही यह है कि यह उमर पर मौकूफ़ है। (4) अल-मऊना 548/1, और फ़सील: ऊंट का बच्चा जब वह अपनी माँ से अलग हो जाता है। अल-कामूस (फ़-स-ल)। (5) अहकाम अल-कुरआन 2/668 में, और जो इससे पहले है वह इसी से है। (6) उनके कथन "मैं कहता हूँ" से इस स्थान तक (ख़) में, और उनका कथन "आभास देता है" (द) में भी है। (7) (ख़), (ज़), (ज़), और (म) में: "ताकि सुनिश्चित हो", और जो स्थापित है वह (द) से है, जो अहकाम अल-कुरआन में दिए गए के अनुरूप है। (8) (ख़) और (ज़) में: "हक के साथ", और (द), (ज़) और अल-मऊना 1/548 में: "की ओर", और जो स्थापित है वह (म) से है।

سوره المائده: آیت 95

١٩٧

في صغار الصيد، وفي اعتبار الجَذَع والثَّنِيّ، ويقولُ بقول عمر: في الأرنب عَنَاقٌ وفي اليَرْبُوع جَفْرَةٌ(١)؛ رواه مالكٌ موقوفاً(٢). وروى أبو الزبير عن جابر عن النبي ﷺ قال: «في الضَّبُع إذا أصابه المحرم كبشٌ، وفي الظَّبي شاة، وفي الأرنب عَناق، وفي اليَرْبُوع جَفْرَة». قال: والجفرة التي قد ارْتَعَتْ. وفي طريق آخَرَ: قلتُ لأبي الزبير: وما الجَفْرَةُ؟ قال: التي قد فُطِمَت وَرَعَت. خرَّجه الدَّارَقُطنيّ(٣). وقال الشافعي: في النعامة بَدَنة، وفي فرخها فَصِيل، وفي حمار الوحش بقرة، وفي سَخْلِه عِجْل(٤)؛ لأن الله تعالى حكم بالمِثْلِيّة في الخِلْقة، والصُّغْرُ والكِبَر متفاوتان، فيجب اعتبار الصغير فيه والكبير كسائر المتلفات، قال ابن العربي(٥): وهذا صحيح، وهو اختيار علمائنا. قلت: قوله: وهو اختيار علمائنا، يُشعر أنه المشهور المختار، وليس كذلك، وإنما هو صريح مذهب الشافعي رضي الله عنه(٦). قالوا: ولو كان الصيدُ أعور أو أعرج أو كسيراً، لكان المِثْلُ على صفته؛ لتحقق(٧) المثلية، فلا يلزم المتلف فوق ما أتلف. ودليلنا: قوله تعالى: ﴿فَجَزَاءٌ مِثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ﴾ ولم يفصل بين صغير وكبير. وقولُه: «هَدْياً» يقتضي ما يتناوله اسم الهدي؛ لحقّ(٨) الإطلاق، وذلك يقتضي الهدي

(١) الكافي ٣٩٣/١ - ٣٩٤ . (٢) في الموطأ ٤١٤/١ . (٣) في سننه (٢٥٤٦) و(٢٥٤٩)، وأخرجه الشافعي في الأم ١٧٥/٢ ، والبيهقي ١٨٣/٥ من طريق أبي الزبير عن جابر عن عمر رضي الله عنه موقوفاً. قال البيهقي: والصحيح أنه موقوف على عمر. (٤) المعونة ٥٤٨/١ ، والفصيل: ولد الناقة إذا فصل عن أمه. القاموس (فصل). (٥) في أحكام القرآن ٦٦٨/٢ ، وما قبله منه. (٦) من قوله: قلت، إلى هذا الموضع من (خ)، ومن قوله: يشعر، في (د) أيضاً. (٧) في (خ) و(ز) و(ظ) و(م): لتتحقق،

والمثبت من (د)، وهو الموافق لما في أحكام القرآن. (٨) في (خ) و(ظ): بحق، وفي (د) و(ز) والمعونة ٥٤٨/١ (والكلام منه): نحو، والمثبت من (م).

Surah Al-Ma'idah, Verse 95 198

...complete (1). And Allah knows best. Sixteenth: Regarding the egg of an ostrich, according to Malik, the penalty is one-tenth of the value of a camel. For the eggs of a Meccan pigeon, according to him, it is one-tenth of the value of a sheep (2). Ibn al-Qasim said: It is the same whether it contained a chick or not, as long as the chick did not cry out [screaming] after the shell was broken. If it did cry out, then the full penalty is due, equal to the penalty for a mature bird of that species (3). Ibn al-Mawwaz said: [Determined] by the judgment of two just men (4). Most scholars hold the view that the value must be paid for the eggs of every bird. Ikrima narrated from Ibn Abbas, from Ka'b bin 'Ujra: That the Prophet (peace be upon him) ruled regarding ostrich eggs hit by a person in a state of Ihram that the penalty is equivalent to their value. It was extracted by Al-Daraqutni (5). And it was narrated from Abu Huraira that he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "For every ostrich egg, there is a fast of one day, or feeding a poor person" (6). Seventeenth: As for that which has no equivalent, such as sparrows and elephants, its value is the price of its meat or its equivalent from...

(1) See Al-Ma'unah 1/548-549, and Al-Muntaqa 2/255. (2) Al-Kafi 1/394. (3) In (d), (z), and (m): "like the penalty for a large one of that bird," and what is established is from (kh) and (z), which matches what is in Al-Muharrar Al-Wajiz 2/238, and the wording is from it, and what preceded in brackets is also from it. (4) Al-Nawadir wal-Ziyadat 2/477, and Al-Muharrar Al-Wajiz 2/238. (5) In his Sunan (2550), it is through the route of Ibrahim bin Abi Yahya, from Husayn bin Abdullah bin Ubaidullah bin Abbas, from Ikrima. Abdul Haqq declared it defective in Al-Ahkam Al-Wusta 2/331 due to Husayn bin Abdullah, and Ibn al-Qattan said in Bayan al-Wahm wal-Iham 3/118: Ibn Abi Yahya is a liar, and it has been said of him that which is worse than lying. In the same chapter from Abu Huraira, Al-Daraqutni extracted it (2562) from the route of Abu al-Muhazzim from him, and Abdul Haqq declared it defective because of Abu al-Muhazzim. Ibn al-Qattan mentioned a second defect, which is that Ali bin Ghurab narrates it from Abu al-Muhazzim using the term "from" and did not say: "He narrated to us." Ibn al-Qattan said: He is famous for 'tadlis' (concealing sources) although he is truthful. (6) Sunan Al-Daraqutni (2557), which is through the route of Ibn Jurayj, from Abu al-Zinad, from Al-A'raj, from Abu Huraira. Abu Hatim said, as in Al-Ilal by his son 1/270: It is not authentic according to me, and Ibn Jurayj did not hear anything from Abu al-Zinad; it seems that Ibn Jurayj took it from Ibrahim bin Abi

Yahya. Abdul Haqq said in Al-Ahkam Al-Wusta 2/331: It is not supported by any authentic route.

सूरह अल-मा'इदा, आयत 95 198

...पूर्ण (1)। और अल्लाह बेहतर जानता है। सोलहवाँ: शुतुरमुर्ग के अंडों के बारे में इमाम मलिक के अनुसार ऊँट की कीमत का दसवाँ हिस्सा है, और उनके अनुसार मक्का के कबूतर के अंडों में एक बकरी की कीमत का दसवाँ हिस्सा है (2)। इब्न अल-कासिम ने कहा: इससे कोई फर्क नहीं पड़ता कि उसमें बच्चा था या नहीं, जब तक कि टूटने के बाद बच्चा चीखा [चिल्लाया] न हो। यदि वह चीख पड़ा, तो उस पर पूरी सजा है जैसे कि उस प्रकार के बड़े पक्षी की सजा होती है (3)। इब्न अल-मुवाज़ ने कहा: दो न्यायप्रिय व्यक्तियों के फैसले से (4)। और अधिकांश विद्वान हर पक्षी के अंडों में उनकी कीमत के भुगतान को मानते हैं; इकरिमा ने इब्न अब्बास से, उन्होंने काब बिन उजरा से रिवायत की है: कि नबी ﷺ ने एहराम की स्थिति में व्यक्ति द्वारा शुतुरमुर्ग के अंडों को नुकसान पहुँचाने पर उनकी कीमत के बराबर फैसला सुनाया। इसे दारकुतनी ने उद्धृत किया है (5)। और अबू हुरैरा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "शुतुरमुर्ग के हर अंडे के बदले एक दिन का रोज़ा है, या एक गरीब को खाना खिलाना है" (6)। सत्रहवाँ: और जहाँ तक उन जानवरों का सवाल है जिनका कोई समकक्ष नहीं है जैसे कि गौरैया और हाथी, तो उनके मांस की कीमत या उसके बराबर...

(1) देखिए अल-मऊना 1/548-549, और अल-मुंतका 2/255। (2) अल-काफी 1/394। (3) (द), (ज़) और (म) प्रतियों में है: "उस पक्षी की बड़ी सजा की तरह", और जो (ख) और (ज़) से पुष्ट है, वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/238 के अनुरूप है, और विवरण वहीं से है, और कोष्ठक में दी गई सामग्री भी वहीं से है। (4) अल-नवादिर वल-ज़ियादात 2/477, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/238। (5) अपनी सुनन (2550) में, इब्राहिम बिन अबी याह्या के माध्यम से, हुसैन बिन अब्दुल्ला से, इकरिमा से। अब्दुल हक ने अल-अहकाम अल-वुस्ता 2/331 में हुसैन बिन अब्दुल्ला के कारण इसे दोषपूर्ण बताया है, और इब्न अल-कत्तान ने बयान अल-वहम वल-इहाम 3/118 में कहा: इब्न अबी याह्या झूठा है। उसी विषय पर अबू हुरैरा से भी रिवायत है जिसे दारकुतनी (2562) ने अबू अल-मुहज्ज़िम के माध्यम से उद्धृत किया है, जिसे अब्दुल हक ने दोषपूर्ण बताया। इब्न अल-कत्तान ने दूसरा कारण बताया कि अली बिन गुराब इसे 'अन' (से) शब्द के साथ रिवायत करते हैं। उन्होंने कहा कि वह 'तदलीस' के लिए जाने जाते हैं। (6) सुनन दारकुतनी (2557) इब्न जुरैज के माध्यम से, अबू अल-ज़िनाद से, अल-आरज से, अबू हुरैरा से। अबू हातिम ने कहा कि यह सही नहीं है क्योंकि इब्न जुरैज ने अबू अल-ज़िनाद से कुछ नहीं सुना। अब्दुल हक ने कहा: यह किसी भी सही रास्ते से प्रमाणित नहीं है।

سورہ المائدہ، آیت ۹۵ ۱۹۸

...مکمل (۱)۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ سولہواں (مسئلہ): شتر مرغ کے انڈوں کے بارے میں امام مالک کے نزدیک ایک اونٹ کی قیمت کا دسواں حصہ ہے، اور ان کے نزدیک مکہ کے کبوتر کے انڈوں میں ایک بکری کی قیمت کا دسواں حصہ ہے (۲)۔ ابن القاسم نے کہا: برابر ہے کہ اس میں بچہ ہو یا نہ ہو، جب تک کہ ٹوٹنے کے بعد بچہ چیخا [چلایا] نہ ہو۔ اگر وہ چیخ پڑا تو اس پر مکمل جزا ہے جیسا کہ اس نوع کے بڑے پرندے کی جزا ہوتی ہے (۳)۔ ابن المواز نے کہا: دو عادل شخصوں کے فیصلے سے (۴)۔ اور اکثر علماء ہر پرندے کے انڈوں میں قیمت کا ہونا مانتے ہیں؛ عکرمہ نے ابن عباس سے، انہوں نے کعب بن عجرہ سے روایت کی ہے: کہ نبی کریم ﷺ نے احرام والے کے ذریعے شتر مرغ کے انڈوں کو نقصان پہنچانے پر ان کی قیمت کے برابر فیصلہ فرمایا۔ اسے دارقطنی نے روایت کیا ہے (۵)۔ اور ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "شتر مرغ کے ہر انڈے کے بدلے ایک دن کا روزہ ہے، یا ایک مسکین کو کھانا کھلانا ہے" (۶)۔ سترھواں (مسئلہ): اور جہاں تک ان جانوروں کا تعلق ہے جن کی کوئی مثال نہیں جیسے چڑیا اور ہاتھی، تو ان کے گوشت کی قیمت یا اس کے برابر...

(۱) دیکھیے المعونہ ۱/ ۵۴۸-۵۴۹، اور المنتقی ۲/ ۲۵۵۔ (۲) الکافی ۱/ ۳۹۴۔ (۳) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "اس پرندے کی بڑی جزا کی طرح"، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، جو المحرر الوجیز ۲/ ۲۳۸ کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ بھی اسی سے ہے۔ (۴) النوادر والزیادات ۲/ ۴۷۷، اور المحرر الوجیز ۲/ ۲۳۸۔ (۵) اپنی سنن (۲۵۵۰) میں، اور یہ ابراہیم بن ابی یحییٰ کے طریق سے ہے، وہ حسین بن عبداللہ سے، وہ عکرمہ سے۔ اور عبدالحق نے اسے حسین بن عبداللہ کی وجہ سے معلول قرار دیا ہے، اور ابن القطان نے

کہا: ابن ابی یحییٰ کذاب (جھوٹا) ہے۔ اسی باب میں ابوہریرہ سے بھی روایت ہے جسے دارقطنی (۲۵۶۲) نے ابوالہزم کے طریق سے روایت کیا ہے، اور اسے معلول قرار دیا گیا۔ ابن القطان نے دوسری علت بیان کی کہ علی بن غراب اسے ابوالہزم سے "عن" کے لفظ سے روایت کرتے ہیں۔ انہوں نے کہا: وہ تدلیس کے لیے مشہور ہیں اگرچہ سچے ہیں۔ (۶) سنن دارقطنی (۲۵۵۷) اور یہ ابن جریج کے طریق سے ہے، وہ ابوالزناد سے، وہ اعرج سے، وہ ابوہریرہ سے۔ ابوہاتم نے کہا: یہ میرے نزدیک صحیح نہیں ہے، اور ابن جریج نے ابوالزناد سے کچھ نہیں سنا۔ عبدالحق نے کہا: یہ کسی صحیح سند سے ثابت نہیں۔

Surah Al-Ma'ida: Verse 95. Page 199.

...food rather than for other purposes(1); because what is considered for something that has an equivalent is the obligation of its equivalent. If an equivalent is missing, then the value takes its place, like in cases of usurpation and others. This is because people hold two opinions—meaning, two schools of thought—one considers value for all game animals, and another restricts it to what has no equivalent among livestock; thus, this includes consensus on considering value for what has no equivalent(2).

Regarding the elephant, it was said: for it, a large, two-humped noble camel (Hijan) is due; which are white Khorasani camels. If none of these camels are found, then its value in food is looked at, and that would be due upon him(3). The method for this is: to place the elephant in a boat and see the furthest point the boat sinks into the water. Then the elephant is taken out, and food is placed in the boat(4) until it sinks to the same level it reached when the elephant was in it; this is its equivalent in food. As for looking at its monetary value, it would have a great price because of its bones and tusks, making the food excessive, and that is a harm.

Eighteenth: His Almighty's saying: {judged by two just men from among you}. Malik narrated from Abd al-Malik ibn Qurair(5), from Muhammad ibn Sirin: that a man came to Umar ibn al-Khattab and said: My companion and I raced two horses toward a mountain pass(6), and we struck a gazelle while we were in a state of ihram (consecration for pilgrimage). What do you see? Umar said to a man beside him: Come so that you and I may judge. He said: So they judged it with a goat. The man turned away saying: This is the Commander of the Faithful, and he cannot judge regarding a gazelle until—

(1) In the manuscripts: "min al-a'rad" (from accidents/purposes), and the established text is from (M). (2) Al-Ma'unah 1/542. (3) In (D): "there would be like that upon him." (4) In (D), (Z), and (M): "food," and the established text is from (Kh) and (Zha), which agrees with what is in "Uqud al-Jawahir al-Thaminah" 1/436, and the text is from it. (5) In (M) "Qarib," and the established text is from the manuscripts, which agrees with the sources. Some scholars mistook Malik's name for him; among them Al-Shafi'i said: He is Abd al-Aziz ibn Qurair. Ibn Abd al-Barr said: The man is unknown, but the hadith is well-known and preserved from the narrations of the Basrans and Kufans. See Al-Tarikh al-Kabir 5/428, Al-Istidhkar 13/276, and Ma'rifat al-Sunan wal-Athar 7/450-451. (6) Al-Thaniyya: A path in the mountain. Al-Lisan (Thny).

सूरा अल-माईदा: आयत 95। पृष्ठ 199।

...भोजन अन्य उद्देश्यों के बजाय(1); क्योंकि जिसमें समानता हो, उसके लिए उसी के समान का होना अनिवार्य है। यदि समानता मौजूद न हो, तो मूल्य उसका स्थान लेता है, जैसे जबरन कब्जे (ग़सब) और अन्य मामलों में। इसका कारण यह है कि लोगों के दो मत हैं - यानी दो विचारधाराएं- एक जो सभी शिकार किए गए जानवरों के लिए मूल्य को मानता है, और दूसरा जो इसे उन जानवरों तक सीमित रखता है जिनका मवेशियों में कोई समानता नहीं है; इस प्रकार, यह उस चीज़ के लिए मूल्य पर विचार करने पर आम सहमति (इज्मा) को शामिल करता है जिसकी कोई समानता नहीं है(2)।

जहाँ तक हाथी की बात है, तो कहा गया: इसके लिए एक बड़ा, दो कूबड़ वाला कुलीन ऊँट (हिजान) देय है; जो सफ़ेद खुरासानी ऊँट होते हैं। यदि इनमें से कोई ऊँट न मिले, तो भोजन के रूप में इसके मूल्य पर विचार किया जाता है, और उस पर वही देय होगा(3)। इसके लिए तरीका यह है: हाथी को एक नाव में बिठाया जाए और देखा जाए कि नाव पानी में कितनी गहराई तक डूबती है। फिर हाथी को बाहर निकाला जाए और नाव में भोजन(4) तब तक रखा जाए जब तक वह उसी सीमा तक न डूब जाए जहाँ तक वह तब डूबी थी जब उसमें हाथी था; यह भोजन के बराबर है। जहाँ तक इसके मौद्रिक मूल्य को देखने की बात है, तो इसकी हड्डियों और दांतों के कारण इसकी बहुत बड़ी कीमत होगी, जिससे भोजन की मात्रा बहुत अधिक हो जाएगी, और यह नुकसानदेह होगा।

अठारहवां: अल्लाह का कथन: {तुममें से दो न्यायप्रिय व्यक्ति उसका फैसला करें}। मलिक ने अब्दुल मलिक इब्न क़ुरैर(5) से, उन्होंने मुहम्मद इब्न सीरीन से रिवायत की: कि एक व्यक्ति उमर इब्न अल-खत्ताब के पास आया और कहा: मैंने और मेरे एक साथी ने दो घोड़ों को एक पहाड़ी दर्रे(6) की ओर दौड़ाया, और हमने एहराम की स्थिति में एक हिरण को मार दिया। आपकी क्या राय है? उमर ने अपने पास बैठे एक व्यक्ति से कहा: आओ ताकि मैं और तुम फैसला करें। उन्होंने कहा: तो उन्होंने इसके लिए एक बकरी का फैसला किया। वह व्यक्ति यह कहते हुए चला गया: ये मोमिनों के अमीर हैं, और वे एक हिरण के बारे में तब तक फैसला नहीं कर सकते जब तक—

(१) पांडुलिपियों में: "अल-आराद" (दुर्घटनाएं/उद्देश्य), और स्थापित पाठ (M) से है। (२) अल-मौना 1/542। (३) (D) में: "उस पर वैसा ही होगा।" (४) (D), (Z) और (M) में: "भोजन", और स्थापित पाठ (Kh) और (Zha) से है, जो "उक़ूद अल-जवाहिर अल-थमीना" 1/436 में मौजूद पाठ के अनुरूप है, और यह उद्धरण वहीं से है। (५) (M) में "क़रीब", और स्थापित पाठ पांडुलिपियों से है जो स्रोतों के

अनुरूप है। कुछ विद्वानों ने मलिक के नाम के बारे में भ्रम पाल लिया था; उनमें से अल-शाफ़ी ने कहा: वह अब्दुल अज़ीज़ इब्न क़ुरैर है। इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: वह व्यक्ति अज्ञात है, लेकिन हदीस प्रसिद्ध है और बसरियों और कुफियों की रिवायतों से सुरक्षित है। देखें अल-तारीख़ अल-कबीर 5/428, अल-इस्तिधकार 13/276, और मारिफ़त अल-सुनन वल-असार 7/450-451। (६) थनिय्या: पहाड़ में रास्ता। अल-लिसान (थनी)।

سورۃ المائدہ: آیت 95۔ صفحہ 199۔

...کھانے کے علاوہ دیگر مقاصد کے لیے(1)؛ کیونکہ جس چیز کی مثل (برابری) ہو، اس میں اسی کی مثل کا وجوب ملحوظ رکھا جاتا ہے۔ اگر مثل نہ ملے تو قیمت اس کے قائم مقام ہوتی ہے، جیسے غصب وغیرہ میں۔ اور اس لیے کہ لوگ دو اقوال پر ہیں - یعنی دو مذاہب پر - ایک جو تمام شکار میں قیمت کا اعتبار کرتا ہے، اور دوسرا جو اسے ان جانوروں تک محدود رکھتا ہے جن کی چوپایوں میں کوئی مثل نہیں ہے؛ پس اس میں اس بات پر اجماع شامل ہے کہ جس کی مثل نہ ہو اس میں قیمت کا اعتبار کیا جائے گا(2)۔

رہا ہاتھی، تو کہا گیا: اس میں ہجان (اعلیٰ نسل) کے بڑے اونٹوں میں سے ایک اونٹ ہے جس کے دو کوہان ہوتے ہیں؛ اور وہ سفید خراسانی اونٹ ہیں۔ اگر ان اونٹوں میں سے کچھ نہ ملے، تو کھانے کی صورت میں اس کی قیمت دیکھی جائے گی، اور اس پر وہی لازم ہوگا(3)۔ اور اس میں طریقہ کار یہ ہے: ہاتھی کو ایک کشتی میں بٹھایا جائے، اور دیکھا جائے کہ کشتی پانی میں کہاں تک ڈوبتی ہے۔ پھر ہاتھی کو نکالا جائے اور کشتی میں کھانا ڈالا جائے(4) یہاں تک کہ وہ اسی حد تک ڈوب جائے جہاں تک ہاتھی کے ہوتے ہوئے ڈوبی تھی؛ اور یہ کھانے کے لحاظ سے اس کی برابری ہے۔ رہا اس کی (مالی) قیمت دیکھنا، تو اس کی ہڈیوں اور دانتوں کی وجہ سے اس کی بڑی قیمت ہوگی، جس سے کھانا بہت زیادہ ہو جائے گا، اور یہ نقصان دہ ہے۔

اٹھارویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تم میں سے دو عادل آدمی اس کا فیصلہ کریں}۔ مالک نے عبدالملک بن قریر(5) سے، انہوں نے محمد بن سیرین سے روایت کی: کہ ایک شخص عمر بن خطاب کے پاس آیا اور کہا: میں نے اور میرے ایک ساتھی نے دو گھوڑے ایک پہاڑی درے(6) کی طرف دوڑائے، تو ہم نے احرام کی حالت میں ایک ہرن کو مار دیا۔ آپ کی کیا رائے ہے؟ عمر

نے اپنے پہلو میں بیٹھے ایک شخص سے کہا: آؤ تاکہ میں اور تم مل کر فیصلہ کریں۔ راوی نے کہا: تو انہوں نے اس پر ایک بکری کا فیصلہ کیا؛ وہ شخص یہ کہتا ہوا مڑا: یہ امیر المومنین ہیں جو ایک ہرن کے بارے میں فیصلہ نہیں کر سکتے جب تک کہ—

(١) خطی نسخوں میں: "من الاعراض" ہے، اور ثابت شدہ متن (م) سے ہے۔ (٢) المعونہ 1/542۔ (٣) (د) میں ہے: "فیکون علیہ مثل ذلک"۔ (۴) (د)، (ز) اور (م) میں: "طعام"، اور ثابت شدہ متن (خ) اور (ظ) سے ہے، جو "عقد الجواھر الثمینہ" 1/436 کے موافق ہے، اور کلام وہیں سے ہے۔ (۵) (م) میں "قریب" ہے، اور ثابت شدہ متن خطی نسخوں سے ہے جو کہ مصادر کے موافق ہے۔ بعض علماء نے مالک کو اس کے نام کے بارے میں وہم کا شکار پایا، ان میں سے شافعی نے کہا: وہ عبدالعزیز بن قریر ہے۔ ابن عبدالبر نے کہا: وہ شخص مجہول ہے، اور حدیث معروف اور بصریوں و کوفیوں کی روایت سے محفوظ ہے۔ دیکھیے التاریخ الکبیر 5/428، والاستذکار 13/276، ومعرفة السنن والآثار 7/450-451۔ (٦) الثنیہ: پہاڑ میں راستہ۔ اللسان (ثنی)۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 95 200

...called a man to judge with him! Umar ibn al-Khattab heard the man's words, so he called him and asked: "Do you read Surah Al-Ma'idah?" He said: "No." He asked: "Do you know [this] man who judged with me?" He said: "No." Umar (may Allah be pleased with him) said: "If you had told me that you read Surah Al-Ma'idah, I would have made you feel pain from striking you." Then he said: "Verily, Allah the Sublime says in His Book: {judged by two just men from among you as an offering reaching the Ka'bah} [Quran 5:95], and this is Abdurrahman ibn Awf."(1)

Nineteenth: If the two judges agree, the judgment becomes binding, as held by al-Hasan and ash-Shafi'i. If they disagree, others are consulted. Muhammad ibn al-Mawwaz said: The higher of their two views is not taken(2). [Meaning] because it was done without arbitration. Similarly, there is no transition from the physical equivalent if they judged by it to food, because it is an obligation that has become binding. This was stated by Ibn Sha'ban.

Ibn al-Qasim said: If they were ordered to judge by compensation from the equivalent and they did so, but then he wanted to move to providing food, it is permissible.

Ibn Wahb (may Allah have mercy on him) said in "Al-'Utbiyyah": It is from the Sunnah for the two judges to give the one who hit the game a choice, just as Allah gave him the choice to bring {an offering reaching the Ka'bah, or an expiation of feeding the needy, or the equivalent of that in fasting}. If he chooses the offering (hadi), they judge for him what they see as equivalent to what he struck; ranging between(3) being the equivalent of a sheep, as it is the lowest form of offering; and what does not reach a sheep, they judge regarding it with food, then he is given the choice to feed people or fast one day for each 'mudd' (a measure). Likewise, Malik said regarding...

(1) Al-Muwatta 1/414 and what preceded between brackets is from it. Through Malik, al-Bayhaqi recorded it in Al-Sunan al-Kubra 5/203. Ibn al-Turkumani said in Al-Jawhar al-Naqi in the margins of Al-Sunan al-Kubra: This report is broken (munqati'); Ibn Sirin did not meet Umar. End quote. Ibn Abd al-Barr connected it in Al-Istidhkar through other chains 13/277-281. (2) In (m): "more elevated than their two views", and in the manuscripts: "more elevated than their two views", and what is established is from Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/669, and the speech is from it, as well as what will follow between brackets. Malik was asked, as in al-Mudawwanah 1/441, about the

two judges if they disagree, should the gentler of their two views be taken? He said: A new judgment is started by others until they agree. (3) In the manuscripts and Al-Muharrar al-Wajiz 2/238 (and the speech is from it): "what is between them and between", and what is established is from Al-Bayan wa al-Tahsil 4/66, and it is the correct version, Allah willing. The phrase in Al-Bayan wa al-Tahsil is: "If he chooses the offering, they judge from the offerings with what they see as equivalent to what he struck of the game, between..."

सूरह अल-माइदा: आयत 95 200

...एक व्यक्ति को अपने साथ न्याय करने के लिए बुलाया! उमर इब्न अल-खत्ताब ने उस व्यक्ति की बात सुनी, तो उन्होंने उसे बुलाया और पूछा: "क्या आप सूरह अल-माइदा पढ़ते हैं?" उसने कहा: "नहीं।" उन्होंने पूछा: "क्या आप [इस] व्यक्ति को जानते हैं जिसने मेरे साथ न्याय किया?" उसने कहा: "नहीं।" उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कहा: "अगर आपने मुझे बताया होता कि आप सूरह अल-माइदा पढ़ते हैं, तो मैं आपको चोट पहुँचाकर दर्द महसूस कराता।" फिर उन्होंने कहा: "बेशक, अल्लाह पाक अपनी किताब में कहता है: {जिसका फैसला तुम में से दो न्यायप्रिय आदमी करें, जो काबा पहुँचने वाली भेंट (हदिया) हो} [कुरआन 5:95], और यह अब्दुर्रहमान इब्न औफ़ हैं।"(1)

उन्नीसवीं: यदि दोनों न्यायाधीश सहमत होते हैं, तो निर्णय बाध्यकारी हो जाता है, जैसा कि अल-हसन और राख-शाफ़ई ने कहा है। यदि वे असहमत होते हैं, तो दूसरों को देखा जाता है। मुहम्मद इब्न अल-मव्वाज़ ने कहा: उनके दो कथनों में से ऊँचे को नहीं लिया जाता है (2)। [मतलब] क्योंकि यह बिना मध्यस्थता के किया गया था। इसी तरह, शारीरिक समकक्ष से भोजन की ओर कोई संक्रमण नहीं होता है यदि उन्होंने इसके द्वारा न्याय किया है; क्योंकि यह एक आदेश है जो बाध्यकारी हो गया है। यह इब्न शाबान ने कहा था।

इब्न अल-कासिम ने कहा: यदि उन्हें समकक्ष के मुआवाज़े से न्याय करने का आदेश दिया गया और उन्होंने ऐसा किया, और फिर वह भोजन की ओर जाना चाहता है, तो यह जायज़ है।

इब्न वहब (अल्लाह उन पर दया करे) ने "अल-उतबिया" में कहा: यह सुन्नत से है कि दोनों न्यायाधीश शिकार करने वाले व्यक्ति को विकल्प दें, जैसा कि अल्लाह ने उसे विकल्प दिया है कि वह {काबा पहुँचने वाली भेंट दे, या ज़रूरतमंदों को खाना खिलाने का कफ़्फ़ारा दे, या उसके बराबर रोज़ा रखे}। यदि वह भेंट (हदिया) चुनता है; तो वे उस पर वह निर्णय देते हैं जो वे शिकार किए गए के समकक्ष देखते हैं; इसके बीच(3) कि उसका बदला एक भेड़ हो, क्योंकि यह भेंट का सबसे निचला स्तर है; और जो भेड़ तक नहीं पहुँचता है, वे उसमें भोजन का निर्णय देते हैं, फिर उसे विकल्प दिया जाता है कि वह खाना खिलाए, या प्रत्येक 'मुद्द' (एक माप) के बदले एक दिन का रोज़ा रखे, और इसी तरह मलिक ने इसके बारे में कहा...

(1) अल-मुवत्ता 1/414 और जो कोष्ठक के बीच पहले आया है वह उसी से है। मलिक के माध्यम से, अल-बैहकी ने इसे अल-सुनन अल-कुबरा 5/203 में दर्ज किया है। इब्न अल-तुर्कुमानी ने अल-सुनन

अल-कुबरा के हाशिये पर अल-जौहर अल-नकी में कहा: यह वर्णन विच्छिन्न (मुनक़ति') है; इब्न सिरीन उमर से नहीं मिले। इब्न अब्द अल-बर्र ने इसे अल-इस्तिधकार में अन्य श्रृंखलाओं के माध्यम से जोड़ा 13/277-281। (2) (म) में: "उनके दो कथनों से अधिक ऊंचा", और हस्तलिपियों में: "उनके दो कथनों से ऊंचा", और जो स्थापित है वह इब्न अल-अरबी 2/669 द्वारा अहकाम अल-कुरआन से है, और पाठ उसी से है, साथ ही जो कोष्ठक के बीच आएगा वह भी उसी से है। मलिक से पूछा गया, जैसा कि अल-मुदव्वनाह 1/441 में है, दो न्यायाधीशों के बारे में यदि वे असहमत होते हैं, तो क्या उनके दो कथनों में से सबसे नरम को लिया जाना चाहिए? उन्होंने कहा: इसमें दूसरों के द्वारा नया निर्णय शुरू किया जाता है जब तक कि वे सहमत न हो जाएं। (3) हस्तलिपियों और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/238 (और पाठ उसी से है) में: "उनके बीच क्या है और बीच", और जो स्थापित है वह अल-बयान वा अल-तहसील 4/66 से है, और यदि अल्लाह ने चाहा तो यह सही है। अल-बयान वा अल-तहसील में वाक्यांश है: "यदि वह भेंट चुनता है, तो वे भेंटों में से वह निर्णय देते हैं जिसे वे शिकार किए गए खेल के समकक्ष देखते हैं, उसके बीच..."

سورة المائدہ: آیت 95 200

...ایک آدمی کو بلایا کہ اس کے ساتھ فیصلہ کرے! عمر بن الخطاب نے اس شخص کی بات سنی، تو اسے بلایا اور اس سے پوچھا: "کیا تم سورہ المائدہ پڑھتے ہو؟" اس نے کہا: "نہیں"۔ انہوں نے پوچھا: "کیا تم [اس] آدمی کو جانتے ہو جس نے میرے ساتھ فیصلہ کیا؟" اس نے کہا: "نہیں"۔ تو حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "اگر تم مجھے بتاتے کہ تم سورہ المائدہ پڑھتے ہو تو میں تمہیں مار مار کر تکلیف پہنچاتا۔" پھر فرمایا: "بے شک اللہ سبحانہ اپنی کتاب میں فرماتا ہے: ﴿يَحْكُمُ بِهٖ ذَوَا عَدْلٍ مِّنْكُمْ هَدْيًا بٰلِغَ الْكَعْبَةِ﴾ (تم میں سے دو عادل آدمی اس کا فیصلہ کریں، یہ کعبہ پہنچنے والا ہدیہ ہو) [المائدہ: 95] اور یہ عبدالرحمن بن عوف ہیں۔"(1)

انیسویں بات: جب دونوں حکم (فیصلہ کرنے والے) متفق ہو جائیں تو فیصلہ لازم ہو جاتا ہے، حسن اور شافعی کا یہی قول ہے۔ اور اگر وہ اختلاف کریں تو دوسروں کی طرف دیکھا جائے گا۔ محمد بن المواز نے کہا: ان دونوں کے قول میں سے اونچے قول کو نہیں لیا جائے گا(2)۔ [مراد یہ کہ] کیونکہ یہ بغیر تحکیم کے عمل تھا۔ اسی طرح، جب وہ حسی مشابہ (برابری) کا فیصلہ کر لیں تو اس سے کھانے کی طرف منتقل نہیں ہوا جائے گا؛ کیونکہ یہ ایک ایسی بات ہے جو لازم ہو چکی ہے۔ یہ ابن شعبان نے کہا ہے۔

ابن القاسم نے کہا: اگر ان کا حکم یہ تھا کہ وہ مثل (برابری) سے بدلہ کا فیصلہ کریں اور انہوں نے کر دیا، پھر وہ (شکاری) کھانے کی طرف منتقل ہونا چاہے تو یہ جائز ہے۔

ابن وہب رحمہ اللہ نے "العتبیہ" میں کہا: سنت یہ ہے کہ دونوں حکم شکار کرنے والے کو اختیار دیں، جیسا کہ اللہ نے اسے اختیار دیا ہے کہ وہ ﴿هَدْيًا بٰلِغَ الْكَعْبَةِ اَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامُ مَسٰكِيْنَ اَوْ عَدْلُ ذٰلِكَ صِيَامًا﴾ (کعبہ پہنچنے والا ہدیہ نکالے، یا مسکینوں کو کھانا کھلانے کا کفارہ دے، یا اس کے برابر

روزے رکھے)۔ پس اگر وہ ہدیہ (قربانی کا جانور) منتخب کرے؛ تو وہ دونوں اس پر اس چیز کا فیصلہ کریں گے جسے وہ اس کے شکار کردہ جانور کے برابر سمجھتے ہوں؛ اس کے درمیان(3) کہ اس کے برابر ایک بکری ہو، کیونکہ یہ سب سے کم درجہ کا ہدیہ ہے؛ اور جو بکری تک نہ پہنچے اس میں وہ کھانے کا فیصلہ کریں گے، پھر اسے اختیار دیا جائے گا کہ وہ کھانا کھلائے، یا ہر مد (پیمانہ) کے بدلے ایک دن کا روزہ رکھے، اور اسی طرح مالک نے... کے بارے میں کہا۔

(1) الموطأ 1/414 اور جو اس میں سے قوسین کے درمیان ہے، اور مالک کے طریق سے اسے بیہقی نے السنن الکبریٰ 5/203 میں روایت کیا ہے۔ ابن الترکمانی نے السنن الکبریٰ کے حاشیہ پر الجوہر النقی میں کہا: یہ اثر منقطع ہے؛ ابن سیرین نے عمر کو نہیں پایا۔ انتہیٰ۔ اور ابن عبد البر نے الاستذکار میں اسے دیگر طریقوں سے موصول کیا ہے 13/277 - 281۔ (2) (م) میں: "ان کے دونوں اقوال سے بلند تر"، اور قلمی نسخوں میں: "ان کے دونوں قولوں سے بلند تر"، اور جو ثابت ہے وہ ابن العربی کی احکام القرآن 2/669 سے ہے، اور عبارت وہیں سے ہے، اور اسی طرح جو قوسین کے درمیان آئے گا وہ بھی وہیں سے ہے۔ امام مالک سے پوچھا گیا جیسا کہ المدونہ 1/441 میں ہے کہ دو حکموں کے بارے میں جب وہ اختلاف کریں، کیا ان میں سے نرم قول کو لیا جائے گا؟ تو انہوں نے فرمایا: اس میں دوسروں سے نئے سرے سے فیصلہ شروع کیا جائے گا یہاں تک کہ وہ متفق ہو جائیں۔ (3) نسخوں اور المحرر الوجیز 2/238 میں (اور عبارت وہیں سے ہے): "ان دونوں کے درمیان اور درمیان"، اور جو ثابت ہے وہ البیان والتحصیل 4/66 سے ہے، اور ان شاء اللہ تعالیٰ یہی درست ہے، اور البیان والتحصیل میں عبارت یہ ہے: "اگر وہ ہدیہ کو اختیار کرے تو وہ ہدیہ میں سے اس کے برابر فیصلہ کریں گے جسے وہ شکار کے برابر دیکھیں، اس کے درمیان..."

Surah Al-Ma'idah: Verse 95 Page 201

«Al-Mudawwanah» (1).

The Twentieth point: The ruling is resumed in everything that has been decided or not yet decided. If one were to be satisfied with the ruling of the Companions (may Allah be pleased with them) in what they ruled regarding the penalty for hunting, it would be good. It has been narrated from Malik that except for the pigeons of Mecca, wild asses, gazelles, and ostriches, a ruling is necessary. For these four, one may rely on the rulings of those from the predecessors who have passed (may Allah be pleased with them) (2).

The Twenty-First point: It is not permissible for the offender to be one of the two judges; this is what Abu Hanifa said. Al-Shafi'i said in one of his views: the offender can be one of the two judges. This is an indulgence on his part; for the apparent meaning of the verse requires an offender and two judges. Deleting part of the number is a disregard for the apparent meaning and a corruption of the sense; because a person's judgment for himself is not permissible. If that were permissible, he would have no need for anyone else; because it is a judgment between him and Allah Almighty. The addition of a second person to him is evidence of initiating the judgment with two men [other than him] (3).

The Twenty-Second point: If a group of people in the state of ihram participate in killing game, Malik and Abu Hanifa said: each one must pay a full penalty. Al-Shafi'i said: they all owe one expiation; based on the judgment of Umar and Abdurrahman (4). Al-Daraqutni narrated (5): that some freed slaves of Ibn al-Zubayr were in ihram when a hyena passed by them. They threw their sticks at it and hit it, and they felt uneasy about it. So they came to Ibn Umar and mentioned [that] to him. He said: "You owe a ram (6)." They said: "Or does each of us owe a ram?" He said: "Indeed, you are many, for all of you, one ram." Linguists said: "la-mu'azzaz bikum" means: things are made difficult for you.

It was narrated from Ibn Abbas regarding a group of people who killed a hyena, he said: "They owe a ram, the cost of which they share."

(1) 1/434. (2) In (M) "wayujtaza'", and in the manuscripts "wayustajza'", and what is established is from Al-Kafi 1/395, and the text is from it. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/677, and what is between brackets is from it. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/671-672, and the report of Umar and Abdurrahman was mentioned

previously in the eighteenth issue. (5) In his Sunan (2564), and what will come between brackets is from it, and it was also recorded by Abd al-Razzaq (8357). (6) In the copies: "You all owe a ram," and what is established is from Sunan al-Daraqutni.

सूरा अल-माइदा: आयत 95 पृष्ठ 201

«अल-मुदव्वना» (1)।

बीसवां मुद्दा: फैसला हर उस चीज में फिर से शुरू किया जाता है जिसमें फैसला हो चुका है या नहीं हुआ है। यदि कोई शिकार के जुर्माने के संबंध में सहाबा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के फैसले से संतुष्ट हो जाए, तो यह अच्छा होगा। इमाम मालिक से यह रिवायत है कि मक्का के कबूतरों, जंगली गधों, हिरणों और शुतुरमुर्गों के अलावा, एक फैसला जरूरी है। इन चारों के लिए, पूर्वजों (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के फैसले पर भरोसा किया जा सकता है (2)।

इक्कीसवां मुद्दा: अपराधी का दो जजों में से एक होना जायज़ नहीं है; अबू हनीफा ने यही कहा है। अल-शाफई ने अपने एक विचार में कहा: अपराधी दो जजों में से एक हो सकता है। यह उनकी ओर से एक रियायत है; क्योंकि आयत का स्पष्ट अर्थ एक अपराधी और दो जजों की मांग करता है। संख्या के कुछ हिस्से को हटाना स्पष्ट अर्थ की उपेक्षा और अर्थ का भ्रष्टाचार है; क्योंकि किसी व्यक्ति का अपने लिए फैसला करना जायज़ नहीं है। यदि वह जायज़ होता, तो उसे किसी और की आवश्यकता नहीं होती; क्योंकि यह उसके और अल्लाह सर्वशक्तिमान के बीच का फैसला है। उसके साथ दूसरे व्यक्ति का जुड़ना उसके[अलावा] दो पुरुषों के साथ फैसले को शुरू करने का प्रमाण है (3)।

बाईसवां मुद्दा: यदि एहराम की स्थिति में लोगों का एक समूह शिकार को मारने में भाग लेता है, तो मालिक और अबू हनीफा ने कहा: प्रत्येक पर एक पूर्ण जुर्माना होगा। अल-शाफई ने कहा: उन सभी पर एक ही कफारा (प्रायश्चित) है; उमर और अब्दुर्रहमान के फैसले के आधार पर (4)। अल-दारकुतनी ने रिवायत की है (5): कि इब्न अल-जुबैर के कुछ आजाद किए हुए गुलाम एहराम में थे, तभी उनके पास से एक लकड़बग्घा गुजरा। उन्होंने उस पर अपनी लाठियाँ फेंकी और उसे मार गिराया, फिर उन्हें इसके बारे में चिंता हुई। तो वे इब्न उमर के पास आए और उन्हें [वह] बताया। उन्होंने कहा: "तुम पर एक मेंढ़ा (6) अनिवार्य है।" उन्होंने कहा: "क्या हम में से प्रत्येक पर एक मेंढ़ा है?" उन्होंने कहा: "वास्तव में, तुम बहुत हो, तुम सब पर एक ही मेंढ़ा है।" भाषाविदों ने कहा: "ल मुअज्ज़ज़ बिकुम" का अर्थ है: तुम पर सख्ती की गई है।

इब्न अब्बास से उन लोगों के बारे में रिवायत है जिन्होंने एक लकड़बग्घा मारा था, उन्होंने कहा: "उन पर एक मेंढ़ा है जिसका खर्च वे आपस में साझा करेंगे।"

(1) 1/434। (2) (म) में "वयजुतज़ा", और पांडुलिपियों में "वयुस्तजज़ा", और जो स्थापित है वह अल-काफी 1/395 से है, और बात उसी से है। (3) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 2/677, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (4) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 2/671-672, और उमर और अब्दुर्रहमान की रिपोर्ट पहले अठारहवें मसले में गुज़र चुकी है। (5) उनकी सुनन (2564) में, और कोष्ठक में जो आएगा वह उसी से है, और इसे अब्द अल-रज्जाक (8357) ने भी निकाला है। (6) प्रतियों में: "तुम सब पर एक मेंढ़ा है", और जो स्थापित है वह सुनन अल-दारकुत्नी से है।

سورة المائدہ: آیت 95 صفحہ 201

«المدونة» (١)۔

بیسواں مسئلہ: ہر اس معاملے میں فیصلے کا ازسرنو آغاز کیا جائے گا جس میں پہلے کوئی فیصلہ ہوا ہو یا نہ ہوا ہو، اور اگر شکار کی جزا کے بارے میں صحابہ کرام رضی اللہ عنہم کے فیصلوں پر اکتفا کر لیا جائے تو یہ اچھا ہوگا۔ امام مالک سے روایت ہے کہ مکہ کے کبوتر، جنگلی گدھے، ہرن اور شتر مرغ کے علاوہ ہر چیز میں (نئے) فیصلے کی ضرورت ہے، اور ان چاروں میں سلف صالحین رضی اللہ عنہم کے فیصلوں پر اکتفا کیا جا سکتا ہے (٢)۔

اکیسواں مسئلہ: گناہگار (شکار کرنے والا) خود دو ججوں میں سے ایک نہیں ہو سکتا؛ امام ابو حنیفہ کا یہی قول ہے۔ امام شافعی نے اپنے ایک قول میں فرمایا: گناہگار خود دو ججوں میں سے ایک ہو سکتا ہے۔ یہ ان کی طرف سے تساہل ہے؛ کیونکہ آیت کا ظاہر ایک گناہگار اور دو ججوں کا تقاضا کرتا ہے، پس عدد کے کچھ حصے کو حذف کرنا ظاہر کو ساقط کرنا اور معنی کو فاسد کرنا ہے؛ کیونکہ انسان کا اپنے لیے خود فیصلہ کرنا جائز نہیں ہے، اور اگر یہ جائز ہوتا تو وہ دوسرے سے بے نیاز ہو جاتا؛ کیونکہ یہ اس کے اور اللہ تعالیٰ کے درمیان ایک فیصلہ ہے، لہٰذا اس کے ساتھ دوسرے کا اضافہ اس بات کی دلیل ہے کہ اس کے [علاوہ] (٣) دو مردوں کے ذریعے فیصلے کا آغاز کیا جائے۔

بائیسواں مسئلہ: اگر احرام کی حالت میں کئی افراد مل کر شکار قتل کریں، تو امام مالک اور امام ابو حنیفہ نے فرمایا: ہر ایک پر مکمل جزا واجب ہے۔ امام شافعی نے فرمایا: ان سب پر ایک ہی کفارہ ہے؛ حضرت عمر اور حضرت عبد الرحمن رضی اللہ عنہما کے فیصلے کی بنا پر (٤)۔

دارقطنی نے روایت کیا ہے (٥): کہ ابن زبیر رضی اللہ عنہ کے کچھ غلام احرام میں تھے، کہ ان کے پاس سے ایک لگڑ بگڑ گزرا، انہوں نے اپنی لاٹھیوں سے اسے مارا اور وہ اسے لگ گئی، پھر ان کے دل میں کھٹکا ہوا، وہ ابن عمر رضی اللہ عنہ کے پاس آئے اور [اس کا] ذکر کیا، تو آپ نے فرمایا: تم پر ایک مینڈھا واجب ہے (٦)۔ انہوں نے کہا: کیا ہم میں سے ہر ایک پر ایک مینڈھا ہے؟ آپ نے فرمایا: تم تو بہت ہو، تم سب پر ایک مینڈھا ہے۔ ماہرین لغت نے کہا: «لَمُعَزَّزٌ بكم» یعنی تم پر سختی کی گئی ہے۔

اور ابن عباس رضی اللہ عنہما سے ان لوگوں کے بارے میں روایت ہے جنہوں نے ایک لگڑ بگڑ مارا تھا، فرمایا: ان پر ایک مینڈھا ہے جس کا خرچہ وہ آپس میں بانٹ لیں۔

(١) ١/٤٣٤۔ (٢) (م) میں «ویجتزأ» ہے، اور قلمی نسخوں میں «ویستجزأ» ہے، اور جو متن میں ہے وہ الکافی ١/٣٩٥ سے ہے، اور کلام بھی وہیں سے ہے۔ (٣) احکام القرآن لابن العربی ٢/٦٧٧، اور بریکٹ والی عبارت وہیں سے ہے۔ (٤) احکام القرآن لابن العربی ٢/٦٧١ - ٦٧٢، اور عمر و عبد الرحمن رضی اللہ عنہما کی خبر اٹھارویں مسئلے میں گزر چکی ہے۔ (٥) ان کی سنن (٢٥٦٤) میں، اور جو بریکٹ میں آئے گا وہ وہیں سے ہے، اور اسے عبد الرزاق نے بھی (٨٣٥٧) پر روایت کیا ہے۔ (٦) نسخوں میں ہے: «علیکم کلکم کبش»، اور جو متن میں ہے وہ سنن دارقطنی سے ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 95 202

...between them (1). Our evidence is the saying of Allah, the Exalted: {And whoever among you kills it intentionally, the penalty is an equivalent from the livestock to what he killed} [Quran 5:95]. This is an address to every killer (2). Each one of the group who killed the game (hunted animal) is a complete killer of a soul, as evidenced by the execution of a group for [killing] one person. If it weren't so, retribution (Qisas) wouldn't be mandatory for them. We have stated its obligation by consensus among us and them; thus, what we said is established (3). Twenty-third [point]: Abu Hanifa said: If a group kills game in the Sanctuary (Haram) while they are (4) in a state of 'Hill' (not in Ihram), they owe one penalty collectively. This is unlike if those in Ihram killed it, whether in a non-sanctuary or sanctuary area; for that does not differ. Malik (5) said: Each one of them owes a full penalty, based on the principle that a person becomes 'Muhrim' (subject to restrictions) by entering the Sanctuary, just as he becomes Muhrim by the Talbiyah for Ihram. Each of the two actions has endowed him with a status associated with a prohibition, so he is a violator of it in both cases. The argument of Abu Hanifa is what Judge Abu Zayd al-Dabbusi (6) mentioned; he said: The secret behind it is that the offense during Ihram is against the act of worship, and each one of them has committed a violation of his Ihram. But if those not in Ihram kill [game] in the Sanctuary, they have only destroyed a prohibited animal (7), which is like a group destroying an animal; each of them is a killer of an animal, and they share in its value.

(1) Sunan al-Daraqutni (2563). 'Takharij al-qawm' means each one of them brought out an expense equal to his companion's expense. Al-Mu'jam al-Wasit (kharaja). (2) Al-Ma'una 1/539. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/672. (4) In (m): and all of them. (5) In Al-Muwatta 1/420. (6) Abdullah bin Umar bin Isa, Abu Zayd al-Bukhari al-Qadi, sheikh of the Hanafis, and the first to establish and highlight the science of disagreement (Khilaf). Among his books: Al-Asrar, and Taqwim al-Adilla. He died in the year 430 AH. Al-Siyar 17/521. (7) In Ahkam al-Quran 2/673 (and the speech is from him): 'Muhtarama' (respected/sacrosanct).

सूरह अल-माहिदा: आयत 95 202

...उनके बीच (1)। हमारा प्रमाण अल्लाह सर्वशक्तिमान का यह कहना है: {और तुममें से जो कोई उसे जानबूझकर मार डाले, तो उसका बदला उसी जैसा पालतू पशु है जिसे उसने मारा है} [क़ुरआन 5:95]। यह हर हत्यारे के लिए एक संबोधन है (2)। शिकार मारने वाले प्रत्येक व्यक्ति ने पूर्ण रूप से एक जान ली है, जिसका प्रमाण एक व्यक्ति के बदले एक समूह को दंडित किया जाना है। यदि ऐसा न होता, तो उन पर प्रतिशोध (क़िसास) अनिवार्य नहीं होता। हमने हमारे और उनके बीच आम सहमति से इसके अनिवार्य होने की बात कही है; इस प्रकार, जो हमने कहा वह स्थापित है (3)। तेईसवाँ [बिंदु]: अबू हनीफा ने कहा: यदि कोई समूह हरम (पवित्र क्षेत्र) में शिकार करता है जबकि वे (4) 'हिल' की स्थिति में हैं (इहराम में नहीं हैं), तो उन पर सामूहिक रूप से एक ही दंड है। यह उस स्थिति के विपरीत है जब इहराम की स्थिति वाले लोग शिकार करते हैं, चाहे वह हलाल क्षेत्र में हो या हरम में; क्योंकि उसमें कोई अंतर नहीं होता। मलिक (5) ने कहा: उनमें से प्रत्येक पर एक पूर्ण दंड है, इस आधार पर कि एक व्यक्ति हरम में प्रवेश करके'मुहरिम' (प्रतिबंधित) हो जाता है, ठीक वैसे ही जैसे वह इहराम के लिए तल्बिया कहकर मुहरिम हो जाता है। इन दोनों कार्यों में से प्रत्येक ने उसे एक ऐसी स्थिति दी है जिससे एक निषेध जुड़ा हुआ है, इसलिए वह दोनों ही स्थितियों में उसका उल्लंघन करने वाला है। अबू हनीफा का तर्क वह है जो काजी अबू ज़ैद अल-दबूसी (6) ने उल्लेख किया है; उन्होंने कहा: इसके पीछे का रहस्य यह है कि इहराम के दौरान किया गया अपराध इबादत (पूजा) के विरुद्ध है, और उनमें से प्रत्येक ने अपने इहराम का उल्लंघन किया है। लेकिन यदि इहराम में न रहने वाले लोग हरम में [शिकार] मारते हैं, तो उन्होंने केवल एक निषिद्ध जानवर (7) को नष्ट किया है, जो वैसा ही है जैसे एक समूह किसी जानवर को नष्ट कर दे; उनमें से प्रत्येक एक जानवर का हत्यारा है, और वे इसके मूल्य में साझा करते हैं।

(1) सुनन अल-दाराकुतनी (2563)। 'तखारिज अल-कौम' का अर्थ है: उनमें से प्रत्येक ने अपने साथी के खर्च के बराबर खर्च निकाला। अल-मुजम अल-वसीत (खरजा)। (2) अल-मऊना 1/539। (3) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 2/672। (4) (म) में: और वे सब। (5) अल-मुवत्ता 1/420 में। (6) अब्दुल्ला बिन उमर बिन ईसा, अबू ज़ैद अल-बुखारी अल-काजी, हनफियों के शेख, और मतभेद के विज्ञान (खिलाफ) को स्थापित करने और उजागर करने वाले पहले व्यक्ति। उनकी पुस्तकों में: अल-असरार और तक़वीम अल-अदिल्ला शामिल हैं। उनकी मृत्यु वर्ष 430 हिजरी में हुई। अल-

सियार 17/521। (7) अहकाम अल-कुरान 2/673 में (और यह उन्हीं का कथन है): 'मुहतरमा' (सम्मानित/पवित्र)।

سورة المائدہ: آیت 95 202

...ان کے درمیان (1)۔ اور ہماری دلیل اللہ سبحانہ کا قول ہے: ﴿اور تم میں سے جو کوئی اسے جان بوجھ کر قتل کرے، تو اس کا بدلہ اسی جیسا مویشی ہے جسے اس نے قتل کیا ہے﴾ [القرآن 5:95] اور یہ ہر قاتل کے لیے خطاب ہے (2)۔ اور شکار کو قتل کرنے والوں میں سے ہر ایک مکمل طور پر جان لینے والا ہے، جس کی دلیل ایک کے بدلے گروہ کو قتل کرنا ہے، اور اگر ایسا نہ ہوتا تو ان پر قصاص واجب نہ ہوتا، اور ہم نے اپنے اور ان کے درمیان اتفاق رائے سے اس کے وجوب کا قول کیا ہے؛ پس وہ ثابت ہو گیا جو ہم نے کہا (3)۔ تیئیسواں [نکتہ]: ابوحنیفہ نے کہا: اگر کوئی گروہ حرم میں شکار قتل کرے جبکہ وہ (4) محل (احرام میں نہ) ہوں، تو ان پر ایک ہی جزا ہے، برخلاف اس کے اگر اسے احرام والوں نے حل یا حرم میں قتل کیا ہو؛ کیونکہ اس میں کوئی فرق نہیں ہوتا۔ اور مالک (5) نے کہا: ان میں سے ہر ایک پر مکمل جزا ہے، اس بنیاد پر کہ آدمی حرم میں داخل ہونے سے محرم بن جاتا ہے، جیسے کہ وہ احرام کے لیے تلبیہ کہنے سے محرم ہو جاتا ہے، اور ان دونوں کاموں میں سے ہر ایک نے اسے ایسی صفت دی ہے جس کے ساتھ نہی (ممانعت) جڑی ہوئی ہے، پس وہ دونوں حالتوں میں اس کی ہتک کرنے والا ہے۔ اور ابوحنیفہ کی حجت وہ ہے جو قاضی ابو زید الدبوسی (6) نے ذکر کی، انہوں نے کہا: اس میں راز یہ ہے کہ احرام میں جنایت (جرم) عبادت پر ہے، اور ان میں سے ہر ایک نے اپنے احرام کے ممنوعہ کام کا ارتکاب کیا ہے، اور جب حلال لوگ (جو احرام میں نہ ہوں) حرم میں [شکار] قتل کریں، تو انہوں نے صرف ایک حرام جانور (7) کو تلف کیا ہے، یہ اس درجے میں ہے جیسے کہ کسی گروہ نے کوئی جانور تلف کیا ہو؛ پس ان میں سے ہر ایک جانور کا قاتل ہے، اور وہ قیمت میں شریک ہوں گے۔

(1) سنن الدارقطنی (2563)۔ اور 'تخارج القوم': ان میں سے ہر ایک نے اپنے ساتھی کے خرچ کے برابر خرچ نکالا۔ المعجم الوسیط (خرج)۔ (2) المعونہ 1/539۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 2/ 672۔ (4) (م) میں: اور وہ سب۔ (5) الموطأ 1/ 420 میں۔ (6) عبداللہ بن عمر بن عیسیٰ، ابو زید البخاری القاضی، احناف کے شیخ، اور وہ پہلے شخص جنہوں نے علم الخلاف کی بنیاد رکھی اور اسے نمایاں کیا، ان کی کتب میں سے: الاسرار، اور تقویم الادلہ، ان کی وفات سن (430 ھ) میں ہوئی۔ السیر 17/ 521۔ (7) احکام القرآن 2/ 673 میں (اور یہ کلام انہی کا ہے): 'محترمہ' (محترم/مقدس)۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 95. Page 203.

Ibn al-Arabi (1) said: Abu Hanifa is stronger than us, and this evidence is underestimated by our scholars, and it is difficult for us to separate from it.

Twenty-fourth: God Almighty's saying: {an offering reaching the Kaaba} means: if (2) they judge for an offering (3), then what is done with the offering is done to it in terms of marking (ish'ar) and garlanding (taqlid), and it is sent from the non-sacred area (al-hill) to Mecca, and it is slaughtered and given as charity there; because of His saying: {an offering reaching the Kaaba}. He did not mean the Kaaba itself, for the offering does not reach it since it is in the mosque; rather, He meant the Sanctuary (al-Haram), and there is no dispute about this.

Al-Shafi'i said: The offering does not need to [be brought from] the non-sacred area (al-hill), based on the fact that a small offering is obligatory for small game, so he buys it in the Sanctuary and offers it there (4).

Twenty-fifth: God Almighty's saying: {or an expiation by feeding the needy} The expiation is only for hunting, not for the offering (5). Ibn Wahb said: Malik said: The best I have heard regarding one who kills game and is judged for it, is that the game he caught is valued, then it is seen how much food its price buys, so each needy person is fed one 'mudd' [of food], or he fasts one day for each 'mudd'. Ibn al-Qasim said on his authority: If he values the game in dirhams, then values them in food, it suffices him. The first [view] is the correct one. Abdullah bin Abd al-Hakam said the same; he said on his authority: He has a choice among these three; whichever he does suffices him, whether he is wealthy or poor. This was the view of Ata and the majority of jurists; because "or" (aw) is for choice (6). Malik said: Every...

---

(1) In Ahkam al-Quran 2/673, the discussion is from the beginning of the issue there, and what preceded between brackets is from it, and al-Dabusi's words are similar in the Book of Manasik from his book al-Asrar, p. 265. (2) In (m): The meaning is that if they. (3) In Ahkam al-Quran 2/670 (and the discussion is from it): "with the like" instead of "with the offering". (4) In (m): He buys from the Sanctuary and offers in it, and in the rest of the copies: He buys from the Sanctuary and offers it in it, and what is established is from Ahkam al-Quran. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/670. (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/668, and Ata's statement was reported by al-Tabari 8/700-701, and it was also reported on the authority of Ibn Abbas, Ibrahim, Ikrimah, Mujahid, al-Hasan, and al-Dahhak.

सूरह अल-माईदा: आयत 95. पेज 203.

इब्न अल-अरबी (1) ने कहा: अबू हनीफा हमसे ज़्यादा मज़बूत हैं, और हमारे विद्वान इस प्रमाण को कम आंकते हैं, और इससे अलग होना हमारे लिए कठिन है।

चौबीसवाँ: अल्लाह तआला का कहना: {एक भेंट जो काबा तक पहुँचने वाली हो} इसका अर्थ है: यदि (2) वे भेंट (3) के लिए फैसला करते हैं, तो भेंट के साथ जो किया जाता है वही इसके साथ किया जाता है, जैसे कि निशान लगाना (इशार) और माला पहनाना (तक़लीद), और इसे 'हिल' (गैर-पवित्र क्षेत्र) से मक्का भेजा जाता है, और वहां इसका वध किया जाता है और दान दिया जाता है; अल्लाह के इस वचन के कारण: {एक भेंट जो काबा तक पहुँचने वाली हो}। उनका तात्पर्य स्वयं काबा से नहीं था, क्योंकि भेंट वहां तक नहीं पहुँचती है क्योंकि वह मस्जिद के भीतर है; बल्कि उनका तात्पर्य 'हरम' (पवित्र क्षेत्र) से था, और इस बारे में कोई विवाद नहीं है।

अल-शाफी ने कहा: भेंट को 'हिल' से लाने की आवश्यकता नहीं है, इस आधार पर कि छोटे शिकार के लिए छोटी भेंट अनिवार्य है, इसलिए वह उसे हरम में खरीदता है और वहीं भेंट करता है (4)।

पच्चीसवाँ: अल्लाह तआला का कहना: {या प्रायश्चित के रूप में गरीबों को भोजन कराना} प्रायश्चित केवल शिकार के लिए है, भेंट के लिए नहीं (5)। इब्न वहब ने कहा: मलिक ने कहा: मैंने शिकार करने वाले के बारे में जो सबसे अच्छा सुना है जिस पर फैसला सुनाया गया हो, वह यह है कि उसके द्वारा पकड़े गए शिकार का मूल्यांकन किया जाता है, फिर देखा जाता है कि उसकी कीमत से कितना भोजन मिलता है, तो प्रत्येक गरीब व्यक्ति को एक 'मुद्द' [भोजन] खिलाया जाता है, या प्रत्येक 'मुद्द' के बदले एक दिन का उपवास रखा जाता है। इब्न अल-कासिम ने उनके अधिकार पर कहा: यदि वह शिकार का मूल्य दिरहम में लगाता है, फिर उन्हें भोजन में बदलता है, तो यह उसके लिए पर्याप्त है। पहला [विचार] ही सही है। अब्दुल्ला बिन अब्द अल-हकम ने भी यही कहा; उन्होंने उनके अधिकार पर कहा: उसके पास इन तीनों के बीच चुनाव करने का अधिकार है; वह जो भी करे उसके लिए पर्याप्त है, चाहे वह अमीर हो या गरीब। यही अता और अधिकांश न्यायविदों का मत था; क्योंकि "या" (औ) विकल्प के लिए है (6)। मलिक ने कहा: हर...

---

(1) अहकाम अल-क़ुरान 2/673 में, और चर्चा वहां मसले की शुरुआत से है, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह उसी से है, और दबूसी की बातें उनकी किताब अल-असरार के किताब अल-मनासिक, पृष्ठ 265 में इसी तरह की हैं। (2) (म) में: इसका अर्थ है कि यदि वे। (3) अहकाम अल-

क़ुरान 2/670 में (और चर्चा उसी से है): "मिसाल के तौर पर", "भेंट" के बदले। (4) (म) में: वह हरम से खरीदता है और उसमें भेंट करता है, और बाकी प्रतियों में: वह हरम से खरीदता है और उसमें भेंट करता है, और जो स्थापित है वह अहकाम अल-क़ुरान से है। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 2/670। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 2/668, और अता का बयान अल-तबरी 8/700-701 द्वारा निकाला गया था, और इसे इब्न अब्बास, इब्राहिम, इक्रमाह, मुजाहिद, अल-हसन और अल-दहक के अधिकार पर भी निकाला गया था।

سورہ المائدہ: آیت 95- صفحہ 203-

ابن العربی (1) نے کہا: اور ابوحنیفہ ہم سے زیادہ قوی ہیں، اور ہمارے علماء اس دلیل کو معمولی سمجھتے ہیں، حالانکہ اسے ہم سے الگ کرنا مشکل ہے۔

چوبیسواں: اللہ تعالیٰ کا قول: {ہَدْياً بَالِغَ الْكَعْبَةِ} (ایک قربانی جو کعبہ تک پہنچنے والی ہو)۔ اس کا معنی ہے: جب (2) وہ ہدی (3) کا حکم دیں، تو اس کے ساتھ وہی کیا جائے گا جو ہدی کے ساتھ کیا جاتا ہے یعنی اشعار اور تقلید (نشان لگانا اور گلے میں پٹا ڈالنا)، اور اسے حِل سے مکہ بھیجا جائے گا، اور وہیں اسے ذبح کر کے صدقہ کیا جائے گا؛ کیونکہ اللہ کا فرمان ہے: {ہَدْياً بَالِغَ الْكَعْبَةِ}۔ اور اس سے خود کعبہ مراد نہیں ہے، کیونکہ ہدی وہاں تک نہیں پہنچ پاتی؛ اس لیے کہ وہ مسجد میں ہے، بلکہ اس سے مراد حرم ہے، اور اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔

اور امام شافعی نے کہا: ہدی کو حِل سے لانے کی ضرورت نہیں ہے؛ اس بنیاد پر کہ چھوٹے شکار کے بدلے چھوٹی ہدی واجب ہوتی ہے، پس وہ اسے حرم ہی میں خریدتا ہے اور وہیں ہدی پیش کرتا ہے (4)۔

پچیسواں: اللہ تعالیٰ کا قول: {أَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامُ مَسَاكِينَ} (یا کفارہ مسکینوں کو کھانا کھلانا)۔ کفارہ تو صرف شکار کے بدلے ہے نہ کہ ہدی کے بدلے (5)۔ ابن وہب نے کہا: امام مالک نے فرمایا: شکار کرنے والے کے بارے میں جس پر فیصلہ کیا گیا ہو، میں نے سب سے اچھی بات یہ سنی ہے کہ جو شکار اسے پہنچا اس کی قیمت لگائی جائے، پھر دیکھا جائے کہ اس کی قیمت کتنا کھانا ہے، پس ہر مسکین کو ایک مدّ کھانا کھلایا جائے، یا ہر مدّ کی جگہ ایک دن روزہ رکھا جائے۔ اور ابن القاسم نے ان سے روایت کیا: اگر اس نے شکار کی قیمت درہموں میں لگائی، پھر اسے کھانے کی

صورت میں لگایا، تو یہ اسے کافی ہوگا۔ اور پہلی بات ہی درست ہے۔ اور عبداللہ بن عبد الحکم نے بھی اسی طرح کہا؛ انہوں نے ان سے روایت کیا: اور اسے ان تینوں میں اختیار ہے؛ ان میں سے جو بھی کرے گا اسے کافی ہوگا، خواہ وہ مالدار ہو یا تنگ دست۔ اور یہی قول عطا اور جمہور فقہاء کا ہے؛ کیونکہ "أو" (یا) تخییر (اختیار) کے لیے ہے (6)؛ مالک نے کہا: ہر...

---

(1) احکام القرآن 2/673 میں، اور کلام وہاں مسئلہ کی ابتدا سے ہے، اور بریکٹ کے درمیان جو پہلے گزر چکا وہ وہیں سے ہے، اور دبوسی کا کلام اسی طرح ان کی کتاب "الاسرار" کے "کتاب المناسک" ص 265 میں ہے۔ (2) (م) میں: معنی یہ ہے کہ جب وہ۔ (3) احکام القرآن 2/670 میں (اور کلام اسی سے ہے): "بالمثل" (مثال کے طور پر)، بجائے "بالهدی" (ہدی کے بدلے)۔ (4) (م) میں: وہ حرم سے خریدتا ہے اور اس میں ہدی پیش کرتا ہے، اور باقی نسخوں میں: وہ حرم سے خریدتا ہے اور اس میں ہدی پیش کرتا ہے، اور جو ثابت شدہ ہے وہ احکام القرآن سے ہے۔ (5) احکام القرآن از ابن العربی 2/670۔ (6) احکام القرآن از ابن العربی 2/668، اور عطا کا قول طبری 8/700-701 نے روایت کیا ہے، اور یہ ابن عباس، ابراہیم، عکرمہ، مجاہد، حسن اور ضحاک سے بھی روایت کیا گیا ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 95 Page 204

[Anything mentioned] in the Book of Allah regarding expiations (kaffarat) as "this or that": the person is given a choice in that matter, whichever of them he prefers to do, he may do (1).

It was narrated from Ibn Abbas that he said: If a person in a state of ihram kills a gazelle or the like, he must sacrifice a sheep to be slaughtered in Mecca. If he cannot find one, he must feed six poor people. If he cannot find [the means for that], he must fast for three days. If he kills an elk (2) or the like, he must sacrifice a cow. If he cannot find one, he must feed twenty poor people. If he cannot find [the means], he must fast for twenty days. If he kills an ostrich or a [wild] donkey, he must sacrifice a camel (budnah). If he cannot find one, he must feed thirty poor people (3). If he cannot find [the means], he must fast for thirty days. The food [portion] is a mudd each to satisfy them (4). This was also said by Ibrahim al-Nakha'i and Hammad bin Salamah (5); they said: The meaning of "or an expiation, the feeding [of the poor]" applies if he cannot find a sacrificial animal (hady).

Al-Tabari (6) narrated from Ibn Abbas that he said: If a person in ihram strikes game, a penalty is judged against him. If he finds his penalty, he slaughters it and gives it in charity. If he does not have the penalty [animal], its value is estimated in dirhams, then the dirhams are valued in wheat, then he fasts one day for every half sa' [of wheat]. He said: The mention of food was only intended to clarify the matter of fasting; so whoever finds food (7), then he has found his penalty. He also attributed this to Al-Suddi (8). This view is contested by the literal wording of the verse, as it conflicts with it (9).

(1) Al-Muwatta 1/419. (2) Al-Iyyal (elk) is like qutub, khulab, and sayyid: the mountain goat (wa'l). Al-Qamus (Awwal). (3) In the manuscripts: "If he kills an ostrich or a donkey, he must give instead of it food for thirty poor people," and what is established is from (m) and the sources. (4) In (Z): To satisfy them. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/670-671, and the report of Ibn Abbas was narrated by Ibn Abi Hatim (6814), and similarly Al-Tabari 8/685, and narrated from Hammad and Ibrahim by Al-Tabari 8/698-699. (6) In his Tafsir 8/682-683, and the author quoted it from him via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 2/239, and it was also narrated by Sa'id bin Mansur (832 - Tafsir). (7) In the manuscripts: "So whoever does not find food," and what is established is from the sources. (8) Tafsir Al-Tabari 8/699. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 2/239.

सूरह अल-मैदाह: आयत 95 पृष्ठ 204

अल्लाह की किताब में कफ़्फ़ारे (प्रायश्चित) के बारे में जो कुछ भी "यह या वह" के रूप में बताया गया है: तो संबंधित व्यक्ति को उसमें विकल्प है, वह उनमें से जो चाहे कर सकता है (1)।

इब्न अब्बास से रिवायत है कि उन्होंने कहा: यदि एहराम की स्थिति में कोई व्यक्ति हिरण या उसके जैसा कुछ मार देता है, तो उस पर मक्का में एक भेड़ की बलि देना अनिवार्य है। यदि उसे वह न मिले, तो छह गरीबों को खाना खिलाना होगा। यदि वह [खाना खिलाने में] असमर्थ हो, तो उसे तीन दिन के उपवास करने होंगे। और यदि वह एक बारहसिंगा (2) या उसके जैसा कुछ मार देता है, तो उस पर एक गाय अनिवार्य है। यदि वह न पाए, तो बीस गरीबों को खाना खिलाए। यदि वह न पाए, तो बीस दिन के उपवास करे। और यदि वह शुतुरमुर्ग या जंगली गधा मार देता है, तो उस पर एक ऊंट (बदना) अनिवार्य है। यदि वह न पाए, तो तीस गरीबों को खाना खिलाना (3) होगा। यदि वह न पाए, तो तीस दिन के उपवास करने होंगे। भोजन का हिस्सा प्रत्येक के पेट भरने के लिए एक 'मुद्द' है (4)। इब्राहिम अल-नखई और हम्माद बिन सलमा ने भी यही कहा है (5); उन्होंने कहा: "या कफ़्फ़ारा, खाना खिलाना" का अर्थ है यदि उसे बलि का जानवर (हद्य) न मिले।

अल-तबरी (6) ने इब्न अब्बास से उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: जब एहराम वाला व्यक्ति शिकार करता है, तो उसके दंड का निर्णय किया जाता है। यदि उसे दंड का जानवर मिल जाता है, तो वह उसे ज़बह करता है और दान कर देता है। और यदि उसके पास दंड का जानवर न हो, तो उसके दंड की कीमत दिरहम में आंकी जाती है, फिर उन दिरहमों की कीमत गेहूं में आंकी जाती है, फिर वह प्रत्येक आधे सा' के बदले एक दिन का उपवास करता है। उन्होंने कहा: भोजन का उल्लेख केवल उपवास के मामले को स्पष्ट करने के लिए किया गया था; इसलिए जिसे भोजन मिल जाता है (7), उसे उसका दंड मिल गया। उन्होंने इसे अस-सुद्दी (8) से भी संबंधित किया है। इस राय का विरोध आयत के प्रत्यक्ष शब्दों द्वारा किया जाता है, क्योंकि यह उसके विपरीत है (9)।

(1) अल-मुवत्ता 1/419। (2) अल-अय्याल (बारहसिंगा) कुतुब, खुलब और सय्यिद की तरह है: पहाड़ी बकरी (व'अल)। अल-क़ामूस (अव्वल)। (3) हस्तलिपियों में: "यदि वह शुतुरमुर्ग या गधा मार देता है, तो उस पर इसके बदले तीस गरीबों का भोजन है," और जो स्थापित है वह (म) और स्रोतों से है। (4) (ज़) में: उन्हें संतुष्ट करने के लिए। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 2/670-671, और इब्न अब्बास की रिपोर्ट इब्न अबी हातिम (6814) द्वारा निकाली गई थी, और इसी तरह अल-तबरी

8/685, और अल-तबरी 8/698-699 द्वारा हम्माद और इब्राहिम से निकाली गई। (6) अपनी तफ़सीर 8/682-683 में, और लेखक ने इसे अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/239 में इब्न अतिय्या के माध्यम से उनसे उद्धृत किया, और इसे सईद बिन मंसूर (832 - तफ़सीर) द्वारा भी निकाला गया। (7) प्रतियों में: "अतः जिसे भोजन नहीं मिलता", और जो स्थापित है वह स्रोतों से है। (8) तफ़सीर अल-तबरी 8/699। (9) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/239।

سورہ المائدہ: آیت ۹۵ صفحہ ۲۰۴

اللہ کی کتاب میں کفارات کے بارے میں جو کچھ بھی "یہ یا وہ" کے طور پر آیا ہے، تو اس کا کرنے والا اس میں مختار (آزاد) ہے، ان میں سے جو اسے پسند ہو وہ کرے (۱)۔

اور ابن عباس سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: اگر محرم (حالتِ احرام میں شخص) ہرن یا اس جیسا کوئی جانور مار دے، تو اس پر ایک بکری ہے جو مکہ میں ذبح کی جائے گی، اگر وہ نہ پائے تو چھ مسکینوں کو کھانا کھلائے، اور اگر وہ نہ پائے تو اس پر تین دن کے روزے ہیں۔ اور اگر وہ ایل (۲) (پاڑا/بارہ سنگا) یا اس جیسا کوئی جانور مار دے تو اس پر گائے ہے، اگر وہ نہ پائے تو بیس مسکینوں کو کھانا کھلائے، اور اگر نہ پائے تو بیس دن کے روزے رکھے۔ اور اگر شتر مرغ یا (وحشی) گدھا مار دے تو اس پر بدنہ (اونٹ) ہے، اگر وہ نہ پائے تو تیس مسکینوں کو کھانا کھلائے (۳) ، اور اگر نہ پائے تو تیس دن کے روزے رکھے۔ اور کھانا ان کے پیٹ بھرنے کے لیے ایک ایک مد ہے (۴)۔ اور یہی بات ابراہیم نخعی اور حماد بن سلمہ نے بھی کہی ہے (۵)؛ انہوں نے کہا: اور معنی یہ ہے کہ «أَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامٌ» (یا کفارہ کھانا کھلانا ہے) اگر اسے ہدی (قربانی کا جانور) نہ ملے۔

اور طبری نے (٦) ابن عباس سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے کہا: جب محرم شکار کرے تو اس پر جزا کا حکم لگایا جائے گا، پس اگر اسے جزا (کا جانور) مل جائے تو اسے ذبح کرے اور اسے صدقہ کر دے، اور اگر اس کے پاس اس کی جزا نہ ہو تو اس کی جزا کی قیمت دراہم میں لگائی جائے گی، پھر ان دراہم کی قیمت گندم میں لگائی جائے گی، پھر وہ ہر آدھے صاع کے بدلے ایک دن کا روزہ رکھے گا؛ اور انہوں نے کہا: کھانے سے مراد صرف روزے کے معاملے کی وضاحت کرنا تھا، پس جسے کھانا مل گیا (۷) ، اسے اس کی جزا مل گئی۔ اور انہوں نے اسے

سدی سے بھی منسوب کیا ہے (۸)۔ اور اس قول پر آیت کے ظاہر سے اعتراض کیا جاتا ہے، کیونکہ یہ اس کے منافی ہے (۹)۔

(۱) الموطأ ۱/۴۱۹۔ (۲) الأيل كقتب وخُلَب وسيد: الوعل (پہاڑی بکرا)۔ القاموس (أول)۔ (۳) قلمی نسخوں میں: "اور اگر شتر مرغ یا گدھا مار دے تو اس پر اس کے بدلے میں تیس مسکینوں کا کھانا ہے"، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور مصادر سے ہے۔ (۴) (ظ) میں: تاکہ وہ سیر ہو جائیں۔ (۵) أحكام القرآن لابن العربی ۲/۶۷۰ - ۶۷۱ ، اور ابن عباس کی روایت ابن ابی حاتم (٦٨١٤) نے نقل کی ہے، اور اسی طرح طبری نے ۸/٦٨٥، اور حماد و ابراہیم سے طبری نے ۸/٦٩٨ - ٦٩٩ میں اسے نقل کیا ہے۔ (٦) اپنی تفسیر میں ۸/٦٨٢ - ٦٨٣ ، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے "المحرر الوجيز" ۲/۲۳۹ میں ان سے نقل کیا ہے، اور اسے سعید بن منصور (۸۳۲ - تفسیر) نے بھی نقل کیا ہے۔ (۷) نسخوں میں: "پس جسے کھانا نہ ملے"، اور جو ثابت ہے وہ مصادر سے ہے۔ (۸) تفسیر طبری ۸/٦٩٩۔ (۹) المحرر الوجيز ۲/۲۳۹۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 95 205

Twenty-sixth: Scholars differed regarding the time at which the [value] of the destroyed item is considered. One group said: the day of destruction. Others said: the day of judgment (payment). Others said: the destroyer is liable for the higher of the two values, from the day of destruction to the day of judgment. Ibn al-Arabi said (1): Our scholars differed just as they did, and the correct view is that he is liable for the value on the day of destruction; the proof for this is that existence (2) was a right for the one whose property was destroyed, so when the destroyer obliterated it, he became obligated to replace it with its equivalent, and that is at the time of non-existence.

Twenty-seventh: As for the sacrificial animal (hady), there is no disagreement that it must be in Makkah, due to the Almighty's saying: {an offering reaching the Ka'bah}. As for feeding, Malik's opinion differed regarding it; should it be in Makkah or at the place of the incident (3)? Ash-Shafi'i (4) held the view that it should be in Makkah. Ata' said: Whatever is of blood (sacrifice) or food must be in Makkah, and he may fast wherever he wishes. This is Malik's opinion regarding fasting, and there is no disagreement about it (5). Judge Abu Muhammad Abd al-Wahhab said (6): It is not permissible to give any part of the compensation for hunting outside the Sanctuary (Haram) except for fasting. Hammad and Abu Hanifa said: He performs the expiation at the place of the incident unconditionally. At-Tabari said (7): He performs the expiation wherever he wishes unconditionally. As for Abu Hanifa's opinion, it has no basis in legal reasoning (nazhar) nor is there any report (athar) regarding it. As for those who said: he fasts where...

(1) In Ahkam al-Qur'an 2/674, and what was previously between brackets is from it. (2) In Ahkam al-Qur'an: obligation. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/674. (4) Al-Umm 2/157. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/674, and Ata's statement was recorded by At-Tabari 8/706. (6) His statement is in 'Aqd al-Jawahir al-Thaminah' 1/435. (7) In his Tafsir 8/705, and the author cited it from him via Ibn al-Arabi in 'Ahkam al-Qur'an' 2/674, as well as the opinions of Abu Hanifa and Hammad, who is Ibn Abi Sulayman.

सूरह अल-माइदा: आयत ९५ २०५

छब्बीसवाँ: विद्वानों ने उस समय के बारे में मतभेद किया है जिस पर नष्ट की गई वस्तु का [मूल्य] माना जाता है। एक समूह ने कहा: विनाश का दिन। अन्यों ने कहा: न्याय (भुगतान) का दिन। अन्यों ने कहा: विनाश करने वाले पर विनाश के दिन से लेकर फैसले के दिन तक के दोनों मूल्यों में से जो अधिक हो, वह अनिवार्य है। इब्न अल-अरबी ने कहा (१): हमारे विद्वानों ने भी वैसे ही मतभेद किया जैसे उन्होंने किया था, और सही बात यह है कि उस पर विनाश के दिन का मूल्य अनिवार्य है; इसका प्रमाण यह है कि अस्तित्व (२) उस व्यक्ति का अधिकार था जिसकी संपत्ति नष्ट की गई थी, इसलिए जब विनाश करने वाले ने उसे समाप्त कर दिया, तो उस पर उसके बराबर की वस्तु उपलब्ध कराना अनिवार्य हो गया, और वह गैर-अस्तित्व के समय पर होता है।

सत्ताईसवाँ: जहाँ तक कुर्बानी के जानवर (हदयी) का संबंध है, तो इसमें कोई मतभेद नहीं है कि वह मक्का में होना चाहिए; क्योंकि अल्लाह तआला का कथन है: {काबा तक पहुँचने वाली भेंट}। जहाँ तक खाना खिलाने की बात है, तो इमाम मालिक की राय इसमें भिन्न थी; क्या वह मक्का में होना चाहिए या घटना के स्थान पर (३)? इमाम शाफई (४) का विचार था कि यह मक्का में होना चाहिए। अता ने कहा: जो कुछ भी रक्त (बलि) या भोजन का है वह मक्का में होना चाहिए, और वह जहाँ चाहे उपवास रख सकता है। उपवास के संबंध में इमाम मालिक की यही राय है, और इसमें कोई मतभेद नहीं है (५)। काजी अबू मुहम्मद अब्द अल-वहाब ने कहा (६): उपवास को छोड़कर शिकार के बदले का कोई भी हिस्सा हरम (मक्का की पवित्र सीमा) के बाहर देना जायज़ नहीं है। हम्माद और अबू हनीफा ने कहा: वह बिना किसी शर्त के घटना के स्थान पर प्रायश्चित करता है। अल-तबरी ने कहा (७): वह बिना किसी शर्त के जहाँ चाहे प्रायश्चित करता है। जहाँ तक अबू हनीफा की राय का सवाल है, कानूनी तर्क(नज़र) में इसका कोई आधार नहीं है और न ही इसके बारे में कोई रिवायत (असर) है। जहाँ तक उन लोगों की बात है जिन्होंने कहा: वह वहाँ रोज़ा रखता है जहाँ...

(१) अहकाम अल-कुरआन २/६७४ में, और जो पहले कोष्ठक में था वह इसी से है। (२) अहकाम अल-कुरआन में: दायित्व। (३) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरआन २/६७४। (४) अल-उम्म २/१५७। (५) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरआन २/६७४, और अता का कथन अल-तबरी ८/७०६ द्वारा उद्धृत किया गया है। (६) उनका कथन 'अकद अल-जवाहिर अल-थमीना' १/४३५ में है। (७) अपनी तफ़सीर ८/७०५ में, और लेखक ने इसे इब्न अल-अरबी के माध्यम से 'अहकाम अल-

कुरआन' २/६७४ में उद्धृत किया है, साथ ही अबू हनीफा और हम्माद की राय भी, जो इब्न अबी सुलेमान हैं।

سورہ المائدہ: آیت ۹۵ ۲۰۵

چھبیسواں: علماء نے اس وقت کے بارے میں اختلاف کیا ہے جس میں تلف شدہ (ضائع شدہ) چیز کی [قیمت] کا اعتبار کیا جاتا ہے۔ ایک گروہ نے کہا: تلف کرنے کا دن۔ دوسروں نے کہا: فیصلے (ادائیگی) کا دن۔ دوسروں نے کہا: تلف کرنے والے پر تلف کرنے کے دن سے فیصلے کے دن تک کی دونوں قیمتوں میں سے زیادہ والی قیمت لازم ہوگی۔ ابن العربی (۱) نے کہا: ہمارے علماء نے بھی ویسا ہی اختلاف کیا جیسا انہوں نے کیا تھا، اور صحیح بات یہ ہے کہ اس پر تلف کرنے کے دن کی قیمت لازم ہے؛ اس کی دلیل یہ ہے کہ وجود (۲) اس شخص کا حق تھا جس کی چیز تلف کی گئی، پس جب تلف کرنے والے نے اسے ختم کر دیا تو اس پر اس کے مثل کو لانا لازم ہو گیا، اور وہ عدم کے وقت ہوتا ہے۔

ستائیسواں: جہاں تک ہدی (قربانی کا جانور) کا تعلق ہے، تو اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ اس کا مکہ میں ہونا ضروری ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {کعبہ تک پہنچنے والی ہدی}۔ اور رہا کھانا کھلانا، تو اس میں امام مالک کا قول مختلف ہے؛ کیا وہ مکہ میں ہو یا اس جگہ جہاں شکار کیا گیا (۳)؟ اور امام شافعی (٤) اس طرف گئے ہیں کہ وہ مکہ میں ہو۔ عطاء نے کہا: جو کچھ بھی خون (قربانی) یا کھانے کا ہے وہ مکہ میں ہوگا، اور وہ جہاں چاہے روزہ رکھے، اور روزے کے بارے میں امام مالک کا یہی قول ہے، اور اس میں کوئی اختلاف نہیں (٥)۔ قاضی ابو محمد عبد الوہاب (٦) نے کہا: روزے کے علاوہ شکار کے بدلے (جزاء) میں سے کوئی بھی چیز حرم سے باہر نکالنا جائز نہیں ہے۔ حماد اور ابو حنیفہ نے کہا: وہ مطلقاً شکار کی جگہ پر کفارہ ادا کرے۔ اور طبری (۷) نے کہا: وہ جہاں چاہے مطلقاً کفارہ ادا کرے۔ رہا ابو حنیفہ کا قول تو اس کی عقل

(نظر) میں کوئی وجہ نہیں اور نہ ہی اس میں کوئی روایت (اثر) ہے، اور رہے وہ جنہوں نے کہا: وہ وہاں روزہ رکھتا ہے جہاں...

(١) احکام القرآن ٢/ ٦٧٤ میں، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان گزرا وہ اسی سے ہے۔ (٢) احکام القرآن میں: وجوب۔ (٣) احکام القرآن لابن العربی ٢/ ٦٧٤ ۔ (٤) الام ٢/ ١٥٧ ۔ (٥) احکام القرآن لابن العربی ٢/ ٦٧٤ ، اور عطاء کا قول طبری نے نکالا ہے ٨/ ٧٠٦ ۔ (٦) ان کا قول عقد الجواهر الثمينة ١/ ٤٣٥ میں ہے۔ (٧) اپنی تفسیر ٨/ ٧٠٥ میں، اور مصنف نے اسے ابن العربی کے واسطے سے احکام القرآن ٢/ ٦٧٤ میں نقل کیا ہے، اور اسی طرح ابو حنیفہ اور حماد کا قول بھی، جو ابن ابی سلیمان ہیں۔

206 Surah Al-Ma'idah: Verse 95

[...if he] wills; because fasting is an act of worship specific to the faster, so it is valid in any location like the fasting of other expiations and others. As for the view that the feeding should be in Mecca, it is because it is a substitute for the sacrificial animal (hadi) or its equivalent, and the hadi is a right for the poor of Mecca, so for that reason (1) its substitute or equivalent should be in Mecca (2). As for whoever said: it can be in any place; it is by considering every food and ransom, for they are permissible in every place. And Allah knows best.

Twenty-eighth: The Almighty's saying: {or the equivalent of that in fasting} Al-'Adl and Al-'Idl - with the 'ayn having a fatha or a kasra - are two linguistic variations, and both mean: the like; as Al-Kisa'i said. Al-Farra' said: 'Idl of something with a kasra on the 'ayn: is its equivalent from the same kind, and with a fatha on the 'ayn: its equivalent from a different kind, and this saying is attributed to Al-Kisa'i; you say: I have the 'idl of your dirhams in dirhams, and I have the 'adl of your dirhams in clothes, and the correct view from Al-Kisa'i is that they are two linguistic variations, which is the view of the Basrans (3).

[And He meant: or he fasts a fast equivalent to the food] and it is not correct for fasting to be equivalent to food in any way closer than numerical equivalence (4).

Malik said: He fasts one day for every mudd, even if it exceeds two or three months, and this was also said by Al-Shafi'i (5).

Yahya bin Umar, one of our companions, said: It is only said: how many men can be satisfied by this game meat, so the number is known, then it is said: how much food satisfies this number? Then if he wishes, he gives out that food, and if he wishes, he fasts the number of its mudds. This is a good opinion that takes precaution; because the value of the game in terms of food might be little, so by this consideration (6) feeding becomes more frequent. Some scholars believe that it should not exceed (7)...

---

(1) In (ظ): "and likewise". (2) In the manuscripts: "and its equivalent", and what is established is from (م), and Ahkam al-Qur'an. (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 2/362, Al-Muharrar al-Wajiz 2/240, and Al-Farra's saying in Ma'ani al-Qur'an 1/320. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/674, and what is between brackets is from it. (5) Al-Mudawwana 1/434, and Al-Umm 2/158. (6) In (ظ): "the equivalent". (7) In (د), (ز), and (م): "whoever does not see that it exceeds", and in (خ) and (ظ): "whoever does not

see that it does not exceed", and what is established is from Al-Muharrar al-Wajiz 2/238-239, and the speech is from it.

206 सूरा अल-मायदाह: आयत 95

[...यदि वह] चाहे; क्योंकि उपवास एक ऐसी इबादत है जो उपवास रखने वाले के लिए विशिष्ट है, इसलिए यह अन्य कफ़ारों (प्रायश्चित) के उपवास की तरह हर स्थान पर मान्य है। जहाँ तक इस विचार का प्रश्न है कि भोजन मक्का में होना चाहिए, तो इसका कारण यह है कि यह 'हदी' (बलि का पशु) का विकल्प या उसका समान है, और हदी मक्का के गरीबों का हक है, इसलिए (1) उसका विकल्प या उसका समान मक्का में होना चाहिए (2)। जहाँ तक उसके बारे में है जिसने कहा: यह हर स्थान पर हो सकता है; तो यह प्रत्येक भोजन और फ़िद्या (फ़िरौती) के विचार से है, क्योंकि वे हर स्थान पर अनुमेय हैं। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

अठ्ठाईसवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {या उसके बराबर उपवास} 'अदल' और 'इदल' - ऐन पर ज़बर (फ़त्हा) और ज़ेर (कसरा) के साथ - दो भाषाई रूप हैं और दोनों का अर्थ है: समान; यह अल-किसाई ने कहा है। अल-फ़र्रा ने कहा: ऐन पर ज़ेर के साथ 'इदल' का अर्थ है: उसी प्रकार की वस्तु का समान, और ऐन पर ज़बर के साथ 'अदल' का अर्थ है: किसी अन्य प्रकार की वस्तु का समान। यह कथन अल-किसाई से भी वर्णित है, आप कहते हैं: मेरे पास आपके दिरहमों के समान 'इदल' दिरहम हैं, और मेरे पास आपके दिरहमों के समान 'अदल' कपड़े हैं। अल-किसाई से सही बात यह है कि ये दो भाषाई रूप हैं, और यही बसरा वालों (बस्रियों) का मत है (3)।

[और उनका तात्पर्य था: या वह भोजन के समान उपवास करे] और यह सही नहीं है कि उपवास संख्या की तुलना में किसी और तरीके से भोजन के समान हो (4)।

मालिक ने कहा: वह प्रत्येक 'मुद्द' के लिए एक दिन का उपवास रखेगा, भले ही वह दो या तीन महीने से अधिक हो जाए, और यही शाफ़ई ने भी कहा है (5)।

हमारे साथियों में से याह्या बिन उमर ने कहा: यह केवल यह कहा जाता है: इस शिकार के मांस से कितने आदमी तृप्त हो सकते हैं, ताकि संख्या ज्ञात हो जाए, फिर कहा जाता है: कितना भोजन इस संख्या को तृप्त करता है? फिर यदि वह चाहे तो वह भोजन दे दे, और यदि वह चाहे तो उसके'मुद्द' की संख्या के बराबर उपवास रखे। यह एक अच्छा विचार है जिसमें सावधानी बरती गई है; क्योंकि भोजन के रूप में शिकार का मूल्य कम हो सकता है, इसलिए इस दृष्टिकोण (6) से भोजन कराना बढ़ जाता है। विद्वानों में से कुछ का मानना है कि इससे अधिक न हो (7)...

(1) (ظ) में: "तथा इसी प्रकार"। (2) पांडुलिपियों में: "और उसका समान", और जो स्थापित है वह (م) और अहकाम अल-कुरान से है। (3) मआनी अल-कुरान अन-नहहास 2/362, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/240, और अल-फ़र्रा का कथन मआनी अल-कुरान 1/320 में। (4) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 2/674, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (5) अल-मुदव्वना 1/434, और अल-उम्म 2/158। (6) (ظ) में: "समान"। (7) (د), (ज़े), और (म) में: "जो नहीं देखता कि वह बढ़ जाए", और (ख़) और (ज़ो) में: "जो नहीं देखता कि वह न बढ़े", और जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/238-239 से है, और कथन उसी का है।

۲۰۶ سورہ المائدہ: آیت ۹۵

[...چاہے]؛ اس لئے کہ روزہ ایک ایسی عبادت ہے جو روزہ رکھنے والے کے ساتھ مخصوص ہے، تو یہ ہر جگہ درست ہے جیسے دیگر کفارات وغیرہ کے روزے۔ جہاں تک اس قول کا تعلق ہے کہ کھانا مکہ میں ہونا چاہئے؛ تو اس لئے کہ وہ ہدی (قربانی کے جانور) کا بدل ہے یا اس کے برابر ہے، اور ہدی مکہ کے مسکینوں کا حق ہے، اس لئے (۱) اس کا بدل یا اس کے برابر مکہ میں ہونا چاہئے (۲)۔ اور رہا وہ شخص جس نے کہا: وہ ہر جگہ ہو سکتا ہے؛ تو یہ ہر کھانے اور فدیہ کے اعتبار سے ہے، کیونکہ وہ ہر جگہ جائز ہیں۔ واللہ اعلم۔

اٹھائیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَوْ عَدْلُ ذَٰلِكَ صِيَامًا﴾ (یا اس کے برابر روزے) 'العَدْل' اور 'العِدْل' - عین کے فتحہ اور کسرہ کے ساتھ - دو لغتیں ہیں اور دونوں کا مطلب ہے: مثل (برابر)؛ یہ کسائی نے کہا ہے۔ فراء نے کہا: عین کے کسرہ کے ساتھ 'عِدْل' کسی چیز کا اس کی اپنی جنس سے مثل ہونا ہے، اور عین کے فتحہ کے ساتھ 'عَدْل' اس کی غیر جنس سے اس کے برابر ہونا ہے، اور یہ قول کسائی سے منقول ہے، آپ کہتے ہیں: میرے پاس تمہارے درہموں کے برابر (عِدْل) درہم ہیں، اور میرے پاس تمہارے درہموں کی قیمت کے برابر (عَدْل) کپڑے ہیں، اور کسائی سے صحیح بات یہ ہے کہ یہ دو لغتیں ہیں، اور یہی بصریوں کا قول ہے (۳)۔

[اور مراد ہے: یا وہ کھانے کے برابر روزہ رکھے] اور یہ صحیح نہیں ہے کہ روزہ کسی بھی طرح سے کھانے کے برابر ہو سوائے تعداد کے (۴)۔

امام مالک نے کہا: وہ ہر مد (ایک پیمانہ) کے بدلے ایک دن روزہ رکھے گا چاہے وہ دو یا تین ماہ سے بڑھ جائے، اور یہی امام شافعی نے کہا ہے (۵)۔

ہمارے ساتھیوں میں سے یحییٰ بن عمر نے کہا: بس یہ کہا جائے گا کہ: اس شکار سے کتنے آدمی سیر ہو سکتے ہیں، تاکہ تعداد معلوم ہو جائے، پھر کہا جائے گا: کتنا کھانا اس تعداد کو سیر کرتا ہے؟ پھر اگر وہ چاہے تو وہ کھانا نکال دے، اور اگر چاہے تو اس کے مدوں کی تعداد کے برابر روزے رکھے۔ یہ ایک اچھا قول ہے جس میں احتیاط برتی گئی ہے؛ کیونکہ کھانے کے اعتبار سے شکار کی قیمت کم ہو سکتی ہے، تو اس نظر (۶) سے کھانا کھلانے کی مقدار بڑھ جاتی ہے۔ اہل علم میں سے کچھ کا خیال ہے کہ اس سے تجاوز نہ کرے (۷)۔۔۔

---

(۱) (ظ) میں: "اسی طرح"۔ (۲) قلمی نسخوں میں: "اور اس کے برابر"، اور جو متن میں ہے وہ (م) اور احکام القرآن سے ہے۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۲/۳۶۲، المحرر الوجیز ۲/۲۴۰، اور فراء کا قول معانی القرآن ۱/۳۲۰ میں۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۲/۶۷۴، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔ (۵) المدونہ ۱/۴۳۴، اور الام ۲/۱۵۸۔ (۶) (ظ) میں: "النظیر"۔ (۷) (د)، (ز) اور (م) میں: "جس کی رائے میں تجاوز نہ ہو"، اور (خ) اور (ظ) میں: "جس کی رائے میں تجاوز نہ کرے"، اور جو متن میں ہے وہ المحرر الوجیز ۲/۲۳۸-۲۳۹ سے ہے، اور کلام اسی کا ہے۔

Regarding the fast of compensation, it is two months(1); they said: because it is the highest of expiations. This was chosen by Ibn al-Arabi. And Abu Hanifa, may God have mercy on him, said: He fasts one day for every two mudds; considering the ransom for harm(2). Twenty-ninth: The Almighty's saying: {That he may taste the consequence of his affair}. Tasting here is metaphorical, like the Almighty's saying: {Taste! Indeed, you are the Mighty, the Noble} [Ad-Dukhan: 49]. And He said: {So Allah made it taste the garment of hunger and fear} [An-Nahl: 112]. The reality of tasting is only in the sense of the tongue, and in all this, it is metaphorical(3). From it is the hadith: "He has tasted the flavor of faith who is pleased with Allah as Lord..." the hadith(4). Al-Wabal (consequence): bad outcome. Al-Mar'a al-Wabil (unwholesome pasture): is that which causes harm after eating it(5). Heavy food is called wabil: if it is heavy, and from it is his saying: A chieftain's prized possession like a heavy staff, a stubborn opponent(6) He expressed through "his affair" his entire condition(7). Fulfilling thirty: The Almighty's saying: {Allah has pardoned what is past} meaning: in your pre-Islamic ignorance from your killing of game. This was said by 'Ata bin Abi Rabah and a group with him(8). It was said: before the revelation of expiation. {And whoever...

---

(1) In (m): two months. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/675. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/240. (4) Narrated by Ahmad (1778), and Muslim (34) on the authority of Al-Abbas, may God be pleased with him, and its full wording is: "He has tasted the flavor of faith who is pleased with Allah as Lord, with Islam as religion, and with Muhammad as Messenger." (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/240. (6) In (d), (z), and (th): he enjoys it, which is a misspelling. The discussion is in Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 2/363. This is the end of a verse by Tarafa, found in his Diwan p. 38, its beginning is: "An old camel passed, having a large udder skin." Al-Kaha: the old she-camel, al-Khayf: the skin of the udder, al-Jalala: the large one, al-Aqila: the best of his wealth, al-Wabil: the stick, and everything heavy is wabil, and al-Yalandad: the severe in dispute. Sharh al-Qasa'id al-Sab' by Abu Bakr bin al-Qasim al-Anbari p. 219, and Sharh al-Qasa'id al-Tis' by Abu Ja'far al-Nahhas 1/287. (7) His saying: "He expressed through his affair his entire condition" is not in (d). (8) Narrated from 'Ata by Abd al-Razzaq (8175), and narrated by al-Tabari 8/713-716 from him and from Sa'id bin Jubayr.

सूरह अल-मा'इदह, आयत 95 207

प्रायश्चित के उपवास के बारे में, यह दो महीने है(1); उन्होंने कहा: क्योंकि यह कफ़्फ़ारों (प्रायश्चितों) में सबसे ऊंचा है। इब्न अल-अरबी ने इसी को चुना है। और अबू हनीफ़ा (रहमतुल्लाह अलैहि) ने कहा: वह हर दो 'मुद्द' के लिए एक दिन का रोज़ा रखेगा; इसे बीमारी या तकलीफ़ के फ़िद्यह (हर्जाने) के समान मानते हुए(2)। उन्तीसवीं बात: अल्लाह तआला का फ़रमान: {ताकि वह अपने मामले के वबाल (दुष्परिणाम) का मज़ा चखे}। यहाँ 'चखना' (ज़ौक़) रूपक (metaphorical) है, जैसे अल्लाह तआला का फ़रमान है: {चख! बेशक तू ही तो बड़ा इज़्ज़तदार और शरीफ़ है} [अद-दुखान: 49]। और फ़रमाया: {तो अल्लाह ने उसे भूख और डर के लिबास का मज़ा चखाया} [अन-नहल: 112]। चखने की वास्तविकता केवल जीभ की इंद्रिय में है, और इन सब में यह रूपक के तौर पर इस्तेमाल हुआ है(3)। इसी से हदीस है: "उसने ईमान की मिठास (स्वाद) को चख लिया जो अल्लाह को रब मानकर राज़ी हो गया..." हदीस(4)। 'वबाल' का अर्थ है: बुरा अंजाम (परिणाम)। और 'वबील चरागाह' वह है जो खाने के बाद तकलीफ़ दे(5)। और 'वबील भोजन' वह है जो भारी हो, और इसी से यह शेर है: अक़ीलाह शेख़ (एक कबीले का सरदार) एक भारी छड़ी की तरह, एक हठी विरोधी है(6) और उसने "अम्रिही" (अपने मामले) के ज़रिए अपनी पूरी स्थिति को व्यक्त किया(7)। तीसवीं बात: अल्लाह तआला का फ़रमान: {अल्लाह ने उसे माफ़ कर दिया जो पहले हो चुका} यानी: जाहिलियत के दौर में तुम्हारे शिकार करने को। यह अता बिन अबी रबाह और उनके साथ एक समूह ने कहा है(8)। और कहा गया है: कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) के हुक्म के उतरने से पहले। {और जो...

---

(1) (म) प्रति में: दो महीने। (2) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी 2/675। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/240। (4) अहमद (1778) और मुस्लिम (34) ने अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है, और इसके पूर्ण शब्द हैं: "उसने ईमान का स्वाद चख लिया जो अल्लाह को रब के रूप में, इस्लाम को धर्म के रूप में और मुहम्मद को रसूल के रूप में मानकर राज़ी हो गया।" (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/240। (6) (द), (ज़) और (ज़) प्रतियों में: 'यतलब्ज़' (आनंद लेता है) है, जो लिखने की गलती है। चर्चा अल-नहस की 'मआनी अल-क़ुरान' 2/363 में है। यह तरफ़ा के एक शेर का दूसरा हिस्सा है, जो उनके दीवान के पृ. 38 पर है, इसका पहला हिस्सा है: "एक बूढ़ी ऊँटनी गुज़री जिसकी थन की खाल बड़ी थी"। 'कहाह': बूढ़ी ऊँटनी, 'ख़ैफ़': थन की खाल, 'जलालाह': विशाल, 'अक़ीलाह': उसकी संपत्ति का सबसे अच्छा हिस्सा, 'वबील': लाठी, और हर भारी चीज़ 'वबील' है, और 'यलनदद': विवाद में कठोर। अबू बक्र बिन अल-क़ासिम अल-अंबारी की 'शर्ह अल-क़साइड अल-सब' पृ. 219,

और अबू जफ़र अल-नहस की 'शर्ह अल-क़साइड अल-तिस' 1/287। (7) उनका कहना: "उसने अपने मामले के ज़रिए अपनी पूरी स्थिति को व्यक्त किया", यह (द) प्रति में नहीं है। (8) इसे अता से अब्द अल-रज्ज़ाक (8175) ने रिवायत किया है, और तबरी ने 8/713-716 में उनसे और सईद बिन जुबैर से रिवायत किया है।

سورة المائدہ، آیت 95 207

جزا کے روزوں کے بارے میں ہے کہ وہ دو ماہ ہیں(1)؛ علماء نے کہا: کیونکہ یہ کفاروں میں سب سے اعلیٰ ہے۔ اسے ابن العربی نے پسند کیا ہے۔ اور امام ابو حنیفہ رحمہ اللہ نے فرمایا: وہ ہر دو مُد کے بدلے ایک دن کا روزہ رکھے گا؛ اذیت کے فدیہ پر قیاس کرتے ہوئے(2)۔ انتیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ لِيَذُوقَ وَبَالَ أَمْرِهِ ﴾ (تاکہ وہ اپنے معاملے کی وبال کا مزہ چکھے)۔ یہاں "ذوق" (چکھنا) استعارہ ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ ذُقْ إِنَّكَ أَنتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ ﴾ [الدخان: 49] (چکھ! بے شک تو ہی تو عزت دار اور معزز ہے)۔ اور فرمایا: ﴿ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ ﴾ [النحل: 112] (پس اللہ نے اسے بھوک اور خوف کے لباس کا مزہ چکھایا)۔ چکھنے کی حقیقت صرف زبان کی حس میں ہوتی ہے، اور ان تمام مقامات پر یہ استعارہ ہے(3)۔ اسی سے یہ حدیث ہے: "اس نے ایمان کا ذائقہ چکھ لیا جو اللہ کے رب ہونے پر راضی ہو گیا..." حدیث(4)۔ وبال کے معنی ہیں: برا انجام۔ اور "مرعیٰ وبیل" (وبیل چراگاہ) وہ ہے جس کے کھانے کے بعد تکلیف ہو(5)۔ اور "طعام وبیل" وہ کھانا ہے جو بھاری ہو، اسی سے ایک قول ہے: عقيلةُ شيخٍ كالوَبِيلِ يَلَنْدَدُ(6) اور اس نے "اپنے معاملے" (امرہ) کے ذریعے اپنی تمام حالت کو بیان کیا ہے(7)۔ تیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ عَفَا اللَّهُ عَمَّا سَلَفَ ﴾ (جو کچھ پہلے ہو چکا اللہ نے اسے معاف کر دیا) یعنی: زمانہ جاہلیت میں تمہارا شکار کرنا۔ یہ بات عطا بن ابی رباح اور ان کے ساتھ ایک جماعت نے کہی ہے(8)۔ اور ایک قول ہے: کفارہ کے حکم کے نازل ہونے سے پہلے۔ ﴿ وَمَنْ (اور جو کوئی...

---

(1) نسخہ (م) میں ہے: "شہرین" (دو مہینے)۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 2 / 675۔ (3) المحرر الوجیز 2 / 240۔ (4) اسے احمد (1778) اور مسلم (34) نے حضرت عباس رضی اللہ

عنہ سے روایت کیا ہے، اور اس کے مکمل الفاظ یہ ہیں: "اس نے ایمان کا ذائقہ چکھ لیا جو اللہ کے رب ہونے، اسلام کے دین ہونے اور محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) کے رسول ہونے پر راضی ہو گیا۔" (5) المحرر الوجیز 2 / 240۔ (6) نسخہ (د)، (ز) اور (ظ) میں "یتلذذ" ہے، جو کہ کتابت کی غلطی ہے، اس پر بحث النحاس کی "معانی القرآن" 2 / 363 میں موجود ہے۔ یہ طرفہ کے ایک شعر کا دوسرا مصرعہ ہے، جو اس کے دیوان صفحہ 38 پر موجود ہے، اس کا پہلا مصرعہ یہ ہے: "فمرَّتْ كَهَاةٌ ذَاتُ خَيْفٍ جُلَالَةٌ"۔ کھاہ: بوڑھی اونٹنی، خیف: تھن کی کھال، جلالہ: بڑی، عقیلہ: مال کا بہترین حصہ، وبیل: لاٹھی، اور ہر بھاری چیز وبیل ہے، اور یلندد: سخت جھگڑالو۔ شرح القصائد السبع لابی بکر بن القاسم الانباری صفحہ 219، اور شرح القصائد التسع لابی جعفر النحاس 1 / 287۔ (7) ان کا یہ قول: "اور اس نے اپنے معاملے کے ذریعے اپنی تمام حالت کو بیان کیا" نسخہ (د) میں نہیں ہے۔ (8) اسے عطا سے عبد الرزاق (8175) نے روایت کیا ہے، اور طبری نے 8 / 713 - 716 میں ان سے اور سعید بن جبیر سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 95 - 96, 208

"He returns," meaning to the forbidden act (1). "Then Allah will take retribution from him," i.e., through atonement (kaffarah).

It was said: The meaning of "Then Allah will take retribution from him" is in the Hereafter if he deems it permissible (to do so), while he is made to atone in the outward ruling.

Shurayh and Sa'id ibn Jubayr said: A ruling is made against him the first time, but if he returns (to it), no ruling is made against him, and it is said to him: "Go, may Allah take retribution from you." Meaning: your sin is too great to be atoned for, just as a false oath has no atonement according to most scholars because of its immense sin (2). And the pious avoid retribution by making atonement.

It has been narrated from Ibn Abbas: "His back shall be filled with lashes until he dies" (3).

And it was narrated from Zayd Abi al-Mu'alla (4): that a man caught game while he was in a state of Ihram, and he was forgiven, then he did it again. So Allah, the Mighty and Sublime, sent down fire from the sky which burnt him; this is a lesson for the nation and a deterrent for the transgressors from disobedience.

His Saying, Glory be to Him: "And Allah is Mighty, Capable of Retribution," meaning: All-Powerful in His dominion, and nothing He desires is beyond Him. "Capable of Retribution" against those who disobey Him, if He wills.

The words of the Almighty: "Lawful to you is the game of the sea and its food as a provision for you and the travelers, but forbidden to you is the game of the land as long as you are in the state of Ihram. And fear Allah to Whom you will be gathered (96)."

There are thirteen points of discussion in this:

(1) In (Kh) and (Zha): for the prohibition. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/363, and the predecessor's narration from Shurayh and others on p. 192 of this part. (3) Thus he said, and al-Baghawi reported it 2/65 with the wording: "His back is filled with painful strikes." We did not find anyone who said: "until he dies," and there is some doubt regarding it. (4) In (Kh) and (M): Zayd ibn Abi al-Mu'alla, and in (D): Zayd ibn al-Mu'alla. What is established is from (Z) and (Zha), which matches what is in the

sources. Al-Bukhari said in Al-Tarikh al-Kabir 3/405: Zayd ibn Murrah, he is Zayd ibn Abi Layla, Abu al-Mu'alla, client of Banu al-Adawiyah, from Basra, he heard from al-Hasan and saw Anas. The report was related by al-Tabari 8/719, and Ibn Kathir attributed it in his commentary on this verse to Ibn Abi Hatim on the authority of Zayd ibn Abi al-Mu'alla from al-Hasan al-Basri. It is in Tafsir Ibn Abi Hatim (6823) and see al-Bahr al-Muhit 4/22.

सूरह अल-मा'इदह: आयत 95 - 96, २०८

"लौटा" यानी निषिद्ध कार्य की ओर (१)। "तो अल्लाह उससे बदला लेगा" अर्थात: प्रायश्चित (कफ़्फ़ारा) के माध्यम से।

कहा गया है: "तो अल्लाह उससे बदला लेगा" का अर्थ परलोक में है यदि वह इसे जायज़ मानता है, जबकि बाहरी नियम में उससे प्रायश्चित कराया जाता है।

शुरैह और सईद बिन जुबैर ने कहा: पहली बार उस पर निर्णय दिया जाता है, लेकिन यदि वह दोबारा करता है, तो उस पर कोई निर्णय नहीं दिया जाता, और उससे कहा जाता है: "जाओ, अल्लाह तुमसे बदला लेगा।" अर्थात: तुम्हारा पाप प्रायश्चित किए जाने के लिए बहुत बड़ा है, जैसे कि अधिकांश विद्वानों के अनुसार झूठी शपथ का कोई प्रायश्चित नहीं है क्योंकि उसका पाप बहुत बड़ा है (२)। और धर्मपरायण लोग प्रायश्चित करके प्रतिशोध से बचते हैं।

इब्न अब्बास से रिवायत है: "उसकी पीठ को कोड़ों से तब तक भरा जाएगा जब तक वह मर न जाए" (३)।

ज़ैद अबी अल-मुअल्ला (४) से रिवायत है कि एक व्यक्ति ने एहराम की स्थिति में शिकार किया, तो उसे क्षमा कर दिया गया, फिर उसने दोबारा ऐसा किया। तो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने आसमान से आग उतारी जिसने उसे जला दिया; यह उम्मत के लिए एक सबक है और उल्लंघन करने वालों को अवज्ञा से रोकने के लिए है।

महामहिम का कथन: {और अल्लाह प्रभुत्वशाली, प्रतिशोध लेने वाला है} अर्थात: अपने राज्य में शक्तिशाली, और जो वह चाहता है उससे उसे कोई नहीं रोक सकता। "प्रतिशोध लेने वाला" उन लोगों से जो उसकी अवज्ञा करते हैं, यदि वह चाहे।

सर्वशक्तिमान का कथन: {तुम्हारे लिए समुद्र का शिकार और उसका खाना हलाल (वैध) किया गया है, तुम्हारे और यात्रियों के फ़ायदे के लिए, और तुम पर स्थल का शिकार हराम (अवैध) किया गया है जब तक तुम एहराम की हालत में हो। और अल्लाह से डरो जिसकी ओर तुम सब इकट्ठे किए जाओगे (९६)}।

इसमें तेरह मुद्दे हैं:

(१) (ख़) और (ज़): मनाही के लिए। (२) नह़स द्वारा मा'आनी अल-कुरान २/३६३, और इस भाग के पृष्ठ १९२ पर शुरैह और अन्य से पिछला उल्लेख। (३) ऐसा ही उन्होंने कहा, और अल-बग़वी ने २/६५ में इन शब्दों के साथ उल्लेख किया: "उसकी पीठ दर्दनाक प्रहारों से भर दी जाती है।" हमें कोई ऐसा नहीं मिला जिसने कहा हो: "जब तक वह मर न जाए," और इसमें विचार की आवश्यकता है। (४) (ख़) और (म) में: ज़ैद बिन अबी अल-मुअल्ला, और (द) में: ज़ैद बिन अल-मुअल्ला। (ज़) और (ज़) से जो सिद्ध है वह वही है जो स्रोतों में है। अल-बुखारी ने अल-तारीख अल-कबीर ३/४०५ में कहा: ज़ैद बिन मुर्रह, वह ज़ैद बिन अबी लैला है, अबू अल-मुअल्ला, बनू अल-अदविया का आज़ाद किया हुआ गुलाम, बसरा का निवासी, उसने अल-हसन से सुना और अनस को देखा। इस रिवायत को अल-तबरी ८/७१९ ने उद्धृत किया है, और इब्न कसीर ने इस आयत की अपनी व्याख्या में इसे ज़ैद बिन अबी अल-मुअल्ला के हवाले से अल-हसन अल-बसरी से इब्न अबी हातिम की ओर मंसूब किया है। यह इब्न अबी हातिम की तफ़्सीर (६८२३) में है और अल-बह़र अल-मुह़ीत ४/२२ देखें।

سورہ المائدہ: آیات 95 - 96، ۲۰۸

"لوٹنا" یعنی منع کردہ کام کی طرف (۱)۔ "تو اللہ اس سے بدلہ لے گا" یعنی: کفارہ کے ذریعے۔

اور کہا گیا: مطلب یہ ہے کہ "اللہ اس سے بدلہ لے گا" یعنی آخرت میں اگر وہ اسے حلال سمجھتا ہو، جبکہ ظاہری حکم میں اس سے کفارہ لیا جائے گا۔

شریح اور سعید بن جبیر نے کہا: پہلی بار اس پر حکم لگایا جاتا ہے، لیکن اگر وہ دوبارہ وہی کام کرے تو اس پر حکم نہیں لگایا جاتا، اور اسے کہا جاتا ہے: "جا، اللہ تجھ سے بدلہ لے گا۔" یعنی: تیرا گناہ اس سے بڑا ہے کہ اس کا کفارہ ادا کیا جا سکے، جیسا کہ اکثر اہل علم کے نزدیک جھوٹی قسم کا کوئی کفارہ نہیں ہے کیونکہ اس کا گناہ بہت بڑا ہے (۲)۔ اور متقی لوگ کفارہ کے ذریعے بدلے سے بچتے ہیں۔

اور ابن عباس سے مروی ہے: "اس کی پیٹھ کو کوڑوں سے بھر دیا جائے گا یہاں تک کہ وہ مر جائے" (۳)۔

اور زید ابی المعلی (۴) سے مروی ہے کہ ایک شخص نے حالتِ احرام میں شکار کیا، تو اسے معاف کر دیا گیا، پھر اس نے دوبارہ وہی کام کیا، تو اللہ عزوجل نے آسمان سے آگ نازل کی جس نے اسے جلا دیا؛ اور یہ امت کے لیے عبرت ہے، اور نافرمانی کرنے والوں کے لیے روک ٹوک ہے۔

اللہ سبحانہ وتعالیٰ کا فرمان: {وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انتِقَامٍ} یعنی: اپنی بادشاہت میں غالب ہے، اور وہ جو چاہتا ہے اس سے اسے کوئی روک نہیں سکتا۔ "بدلہ لینے والا" اس سے جو اس کی نافرمانی کرے، اگر وہ چاہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تمہارے لیے سمندر کا شکار اور اس کا کھانا حلال کر دیا گیا ہے، تمہارے اور مسافروں کے فائدے کے لیے، اور تم پر خشکی کا شکار حرام کر دیا گیا ہے جب تک تم حالتِ احرام میں ہو۔ اور اللہ سے ڈرو جس کی طرف تم اکٹھے کیے جاؤ گے (۹۶)}۔

اس میں تیرہ مسائل ہیں:

(۱) (خ) اور (ظ) میں: ممانعت کے لیے۔ (۲) معانی القرآن از نحاس ۳۶۳/۲، اور اس حصے کے صفحہ ۱۹۲ پر شریح وغیرہ سے منقول سلف کا اثر۔ (۳) انہوں نے ایسا ہی کہا، اور اسے بغوی نے ۶۵/۲ میں ان الفاظ کے ساتھ نقل کیا ہے: "اس کی پیٹھ کو دردناک ضربوں سے بھر دی جاتی ہے۔" ہمیں کوئی ایسا نہیں ملا جس نے کہا ہو: "یہاں تک کہ وہ مر جائے،" اور اس میں تامل کی ضرورت ہے۔ (۴) (خ) اور (م) میں: زید بن ابی المعلی، اور (د) میں: زید بن المعلی۔ (ز) اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہی درست ہے جو مصادر میں ہے۔ بخاری نے التاریخ الکبیر ۴۰۵/۳ میں کہا: زید بن مرہ، وہ زید بن ابی لیلیٰ ہے، ابو المعلی، بنو العدویہ کا آزاد کردہ غلام، بصری، اس نے حسن سے سنا اور انس کو دیکھا۔ اس اثر کو طبری نے ۷۱۹/۸ میں نقل کیا ہے، اور ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں اسے ابن ابی حاتم کے حوالے سے زید بن ابی المعلی عن الحسن البصری کی طرف منسوب کیا ہے۔ یہ تفسیر ابن ابی حاتم (۶۸۲۳) میں ہے اور البحر المحیط ۴/ ۲۲ ملاحظہ فرمائیں۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 96 209

First: His saying, the Almighty: {Lawful to you is game from the sea}, this is a ruling permitting the hunting of the sea, which includes everything caught of its fish. "Hunting" (sayd) here refers to the "thing hunted" (masid), and it was attributed to the sea because it originates from it (1). The discussion on the "sea" has already passed in [Surah] "Al-Baqarah" (2), and praise be to Allah. And {as provision} (mata'an) is in the accusative case (mansub) as a verbal noun (masdar), meaning: you were granted enjoyment with it as a provision (3).

Second: His saying, the Almighty: {and its food}, "food" (ta'am) is a shared term applied (4) to everything that is eaten (5), and it is applied (6) to specific edible things like water alone, wheat alone, dates alone, and milk alone, and it might be applied to sleep as mentioned previously (7).

And here it is an expression for what the sea throws out and floats on its surface; Ad-Daraqutni (8) reported from Ibn Abbas regarding the word of Allah, Mighty and Sublime: {Lawful to you is game from the sea and its food as provision for you and the travelers} the verse: its game is what is hunted, and its food is what it casts out. And he narrated from Abu Hurairah the like of it (9), and it is the opinion of a large group of the Companions and the Successors (Tabi'un), and it was narrated from Ibn Abbas: its food is its carrion (dead meat) (10). And it is within that meaning.

And it was narrated from him that he said: its food is what has been salted from it and remains. And a group said the same with him (11).

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/241. (2) 2/90. (3) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/42. (4) In (kh), (d), and (z): "proceeds" or "is released" (yantaliqu). (5) In (m): "he eats" (yuta'amu). (6) In (kh) and (z): "and it proceeds" or "is released" (wa yantaliqu). (7) 2/143 - 144, and that is like their saying: "So-and-so does not taste sleep except while standing." (8) In his Sunan (4728), and also narrated by Sa'id ibn Mansur (835 - Tafsir), and at-Tabari 8/723 - 727. (9) Sunan ad-Daraqutni (4727). (10) See the extraction of their reports in Tafsir at-Tabari 8/722 - 730, and al-Bukhari commented on some of them in his Sahih before hadith (5493). (11) Al-Muharrar al-Wajiz 2/241, and it was narrated from Ibn Abbas and others of the Imams by at-Tabari 8/731 - 733.

सूरह अल-मा'इदह: आयत 96 209

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {अहिल्ला लकुम सैदुल बहरि} (तुम्हारे लिए समुद्र का शिकार हलाल कर दिया गया है), यह समुद्र के शिकार को हलाल करने का हुक्म है, और इसमें उसकी मछलियों से जो कुछ भी शिकार किया जाता है, वह सब शामिल है। यहाँ "शिकार" (सैद) से मुराद "शिकार किया हुआ" (मसीद) है, और इसे समुद्र के साथ इसलिए जोड़ा गया है क्योंकि यह वहीं से पैदा होता है (1)। समुद्र के बारे में चर्चा "अल-बकरा" (2) में आ चुकी है, और अल्लाह का शुक्र है। और {मताअन} (प्रावधान के रूप में) मस्तर (मूल क्रिया) के रूप में नसब (कर्म कारक) में है, यानी: आपको इससे एक प्रावधान के रूप में लाभ पहुँचाया गया (3)।

दूसरा: अल्लाह तआला का फरमान: {व ता'आमुहू} (और उसका भोजन), "भोजन" (तआम) एक सामान्य शब्द है जो हर उस चीज़ पर बोला जाता है (4) जो खाई जाती है (5), और यह विशेष खाद्य पदार्थों पर भी बोला जाता है (6) जैसे केवल पानी, केवल गेहूं, केवल खजूर, और केवल दूध, और कभी-कभी इसे नींद के लिए भी बोला जाता है जैसा कि पहले बताया गया (7)।

और यहाँ इसका अर्थ उस चीज़ से है जिसे समुद्र बाहर फेंक देता है और जो उसके ऊपर तैरता है; अद-दारकुतनी (8) ने इब्न अब्बास से अल्लाह अज़-व-जल्ल के इस फरमान के बारे में रिवायत किया है: {अहिल्ला लकुम सैदुल बहरि व ता'आमुहू मताअन लकुम व लिस्सय्यारती} आयत: उसका शिकार वह है जिसका शिकार किया जाए, और उसका भोजन वह है जिसे वह (समुद्र) बाहर फेंक दे। और उन्होंने अबू हुरैरा से भी इसी तरह की रिवायत की है (9), और यही सहाबा और ताबिईन के एक बड़े समूह का मत है, और इब्न अब्बास से यह भी रिवायत है: उसका भोजन उसका मुर्दार है (10)। और यह उसी अर्थ में है।

और उनसे यह भी रिवायत है कि उन्होंने कहा: उसका भोजन वह है जिसे नमकीन बना दिया गया हो और वह बाकी रहे। और उनके साथ एक समूह ने यही कहा (11)।

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/241. (2) 2/90. (3) इराब अल-कुरान लिन-नहस 2/42. (4) (ख़), (द) और (ज़) में: यंतलिकु(चलता है)। (5) (म) में: युता'अमु (खाया जाता है)। (6) (ख़) और (ज़) में: व यंतलिकु। (7) 2/143 - 144, और वह उनके इस कहने की तरह है: फलां व्यक्ति खड़े होने के अलावा नींद का स्वाद नहीं चखता। (8) अपनी सुनन (4728) में, और सईद बिन मंसूर (835 -

तफ़सीर) और अत्तबरी 8/723 - 727 ने भी इसे निकाला है। (9) सुनन अद-दारकुतनी (4727)। (10) तफ़सीर अत्तबरी 8/722 - 730 में उनके आसारों (कथनों) की तहक़ीक़ देखें, और बुखारी ने हदीस (5493) से पहले अपनी सहीह में उनमें से कुछ पर टिप्पणी की है। (11) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/241, और इसे इब्न अब्बास और अन्य इमामों से अत्तबरी 8/731 - 733 ने निकाला है।

سورة المائدہ: آیت 96 209

پہلی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أُحِلَّ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ﴾ (تمہارے لیے سمندر کا شکار حلال کر دیا گیا ہے)، یہ سمندر کے شکار کو حلال کرنے کا حکم ہے، اور اس سے مراد اس کی مچھلیوں میں سے جو کچھ بھی شکار کیا جائے۔ یہاں "صید" (شکار) سے مراد "مصید" (شکار شدہ چیز) ہے، اور اس کی نسبت سمندر کی طرف اس لیے کی گئی ہے کیونکہ یہ وہیں سے ہوتا ہے (1)۔ سمندر کے بارے میں کلام "البقرہ" (2) میں گزر چکا ہے، والحمد للہ۔ اور ﴿مَتَاعاً﴾ مفعول مطلق (مصدر) ہونے کی بنا پر منصوب ہے، یعنی: تمہیں اس سے نفع پہنچایا گیا بطور سامانِ زندگی (3)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَطَعَامُهُ﴾ (اور اس کا کھانا)، "طعام" ایک مشترک لفظ ہے جس کا اطلاق (4) ہر اس چیز پر ہوتا ہے جو کھائی جاتی ہے (5)، اور اس کا اطلاق (6) خاص خوراک پر بھی ہوتا ہے جیسے صرف پانی، صرف گندم، صرف کھجور، اور صرف دودھ، اور کبھی اس کا اطلاق نیند پر بھی ہوتا ہے جیسا کہ پہلے گزرا (7)۔

اور یہاں اس سے مراد وہ چیز ہے جسے سمندر باہر پھینک دے اور وہ اس پر تیرنے لگے؛ دارقطنی (8) نے ابن عباس سے اللہ عزوجل کے اس فرمان کے بارے میں روایت کیا ہے: ﴿أُحِلَّ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ وَطَعَامُهُ مَتَاعاً لَّكُمْ وَلِلسَّيَّارَةِ﴾ آیت: اس کا شکار وہ ہے جس کا شکار کیا جائے، اور اس کا کھانا وہ ہے جسے وہ (سمندر) باہر ڈال دے۔ اور انہوں نے ابوہریرہ سے بھی اسی طرح روایت کیا ہے (9)، اور یہی صحابہ اور تابعین کی ایک بڑی جماعت کا قول ہے، اور ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے: اس کا کھانا اس کا مردار ہے (10)۔ اور یہ اسی معنی میں ہے۔

اور ان سے یہ بھی روایت ہے کہ انہوں نے کہا: اس کا کھانا وہ ہے جسے نمک لگا کر محفوظ کر لیا گیا ہو۔ اور ان کے ساتھ ایک جماعت نے یہی کہا (11)۔

(1) المحرر الوجيز 241/2۔ (2) 90/2۔ (3) إعراب القرآن للنحاس 42/2۔ (4) (خ)، (د) اور (ز) میں: "ینطلق" (بولا جاتا ہے)۔ (5) (م) میں: "یطعم"۔ (6) (خ) اور (ظ) میں: "وینطلق"۔ (7) 143/2 - 144، اور وہ ان کے اس قول کی طرح ہے: فلاں شخص کھڑے کھڑے ہی نیند لیتا ہے۔ (8) اپنی سنن (4728) میں، اور اسے سعید بن منصور (835 - تفسیر) اور طبری 723/8 - 727 نے بھی روایت کیا ہے۔ (9) سنن دارقطنی (4727)۔ (10) ان کے آثار کی تخریج کے لیے دیکھیے تفسیر طبری 722/8 - 730، اور بخاری نے اپنی صحیح میں حدیث (5493) سے پہلے ان میں سے بعض پر تعلیق ذکر کی ہے۔ (11) المحرر الوجیز 241/2، اور اسے ابن عباس اور دیگر ائمہ سے طبری 731/8 - 733 نے روایت کیا ہے۔

Page 210 Surah Al-Ma'idah, Verse 96

A group said: Its food: its salt that coagulates from its water, and all other plants and things in it (1). Third: Abu Hanifa said: Floating fish (dead fish that float naturally) are not eaten, but other types of fish are eaten. Nothing from sea animals is eaten except fish, which is the opinion of Al-Thawri in the narration of Abu Ishaq Al-Fazari from him. Al-Hasan [ibn Hayy] disliked eating floating fish (2). It was narrated from Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) that he disliked it, and it was also narrated from him that he disliked eating catfish [from a source that is not proven] (3). It was narrated from him that he ate all of that, and it is more correct; mentioned by Abd al-Razzaq, from al-Thawri, from Ja'far ibn Muhammad [from his father] from Ali, who said: "Locusts and whales/fish are all pure [lawful]." Thus, there are differing reports from Ali regarding eating floating fish (4). There was no disagreement from Jabir that he disliked it, and this is the opinion of Tawus, Muhammad ibn Sirin, and Jabir ibn Zayd (5). They argued based on the generality of the Almighty's saying: {Forbidden to you is dead meat}. And based on what Abu Dawood and Al-Daraqutni narrated (6), from Jabir bin Abdullah, from the Prophet (peace be upon him) who said: "Eat what the sea recedes from (7) and what it casts out, and what you find dead or floating on top of the water, do not eat it." Al-Daraqutni said: Abd al-Aziz ibn Ubayd Allah is the only one who narrated it, from Wahb ibn Kaysan, from Jabir, and Abd al-Aziz is weak, not...

Footnotes: (1) Al-Muharrar Al-Wajiz 2/241. (2) Al-Tamhid 16/223, and what precedes it between brackets. (3) Al-Tamhid 16/225, and what is between brackets from it. Al-Tahawi narrated the first report from Ali (may Allah be pleased with him) in Sharh Mushkil Al-Athar 10/200. Catfish (Al-Jirri): a type of fish, Lisan al-Arab (jra), see Al-Fath 9/615. (4) Al-Tamhid 16/225, and what precedes it between brackets and from sources of takhrij. The report of Ali (may Allah be pleased with him) is with Abd al-Razzaq (8663), and Ibn Abi Shaybah also narrated it 5/379, and Al-Bayhaqi 9/254. (5) Al-Tamhid 16/225, and the mentioned reports were narrated except for the report of Ibn Sirin with Abd al-Razzaq (8660), (8661), and (8662), and Ibn Abi Shaybah 5/377-378, and Al-Tabari narrated it 8/733 from Jabir ibn Zayd. Discussion of the report of Jabir ibn Abdullah (may Allah be pleased with him) will come. (6) Sunan Abu Dawood (3815), and Sunan Al-Daraqutni (4712) and the wording is his. (7) In the manuscripts "an" and what is established is from (m) and Sunan Al-Daraqutni.

पृष्ठ २१० सूरह अल-माएदाह, आयत ९६

एक समूह ने कहा: इसका भोजन: इसका नमक जो इसके पानी से जमता है, और इसमें मौजूद अन्य पौधे और चीजें (१)। तीसरा: अबू हनीफा ने कहा: तैरती हुई मछली (जो अपने आप मरकर तैरती है) नहीं खाई जाती है, लेकिन अन्य प्रकार की मछलियाँ खाई जाती हैं। समुद्री जानवरों में से मछली के अलावा कुछ भी नहीं खाया जाता है, और यह अबू इशाक अल-फजारी के माध्यम से अल-थौरी का कथन है। अल-हसन [इब्न हय] ने तैरती हुई मछली खाने को नापसंद किया (२)। अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत है कि उन्होंने इसे नापसंद किया, और उनसे यह भी रिवायत है कि उन्होंने कैटफ़िश (कैटफिश) खाना नापसंद किया [एक ऐसे स्रोत से जो प्रमाणित नहीं है] (३)। उनसे यह भी रिवायत है कि उन्होंने वह सब खाया, और यह अधिक सही है; अब्दुल रज्जाक ने अल-थौरी से, उन्होंने जाफर इब्न मुहम्मद से [अपने पिता से] अली के माध्यम से इसका उल्लेख किया है, जिन्होंने कहा: "टिड्डियाँ और व्हेल/मछलियाँ सभी शुद्ध [हलाल] हैं।" इस प्रकार, तैरती हुई मछली खाने के संबंध में अली से अलग-अलग रिवायतें हैं (४)। जबर से इसमें कोई मतभेद नहीं है कि उन्होंने इसे नापसंद किया, और यही ताऊस, मुहम्मद इब्न सिरीन और जाबिर इब्न ज़ैद का मत है (५)। उन्होंने सर्वशक्तिमान के इस कथन की व्यापकता के आधार पर तर्क दिया: {तुम्हारे लिए मुर्दार हराम कर दिया गया है}। और जैसा कि अबू दाऊद और अल-दराकुतनी ने रिवायत किया है (६), जाबिर बिन अब्दुल्ला से, नबी (उन पर शांति हो) से, जिन्होंने कहा: "वह खाओ जो समुद्र पीछे छोड़ दे (७) और जिसे वह बाहर फेंक दे, और जो तुम्हें मरा हुआ या पानी के ऊपर तैरता हुआ मिले, उसे मत खाओ।" अल-दराकुतनी ने कहा: अब्दुल अजीज इब्न उबैदुल्लाह इसे रिवायत करने वाले अकेले हैं, वहब इब्न कैसान से, जाबिर से, और अब्दुल अजीज कमजोर हैं, नहीं...

पादलेख: (१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२४१। (२) अल-तम्हीद १६/२२३, और जो इसके बीच ब्रैकेट में पहले आया है। (३) अल-तम्हीद १६/२२५, और इसमें से जो ब्रैकेट में है। अल-तहावी ने अल-अतर के मुश्किल की व्याख्या में १०/२०० में अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से पहली खबर निकाली। और अल-जिरी: मछली का एक प्रकार अल-लिसान (जरा), और अल-फतह ९/६१५ देखें। (४) अल-तम्हीद १६/२२५, और जो ब्रैकेट में पहले आया है और तखरीज के स्रोतों से। अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की खबर अब्दुल रज्जाक (८६६३) के पास है, और इसे इब्न अबी शायबा ५/३७९ और अल-बैहकी ९/२५४ ने भी निकाला है। (५) अल-तम्हीद १६/२२५, और उल्लिखित अवशेषों को अब्दुल रज्जाक (८६६०), (८६६१) और (८६६२) में इब्न सिरीन के अवशेषों को छोड़कर निकाला गया है, और इब्न

अबी शायबा ५/३७७-३७८, और अल-तबारी ने इसे ८/७३३ में जाबिर इब्न ज़ैद से निकाला है और जाबिर बिन अब्दुल्ला (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के अवशेष के बारे में बात आगे आएगी। (६) सुनन अबू दाऊद (३८१५), और सुनन अल-दराकुतनी (४७१२) और शब्द उनके हैं। (७) प्रतियों में "अन" और जो स्थापित है वह (एम) और सुनन अल-दराकुतनी से है।

صفحہ ۲۱۰ سورۃ المائدہ، آیت ۹۶

ایک گروہ نے کہا: اس کا کھانا: اس کا نمک جو اس کے پانی سے جمتا ہے، اور اس میں موجود دیگر نباتات اور چیزیں(۱)۔ تیسری بات: ابو حنیفہ نے کہا: تیرتی ہوئی مچھلی (جو خود مر کر تیرنے لگے) نہیں کھائی جاتی، اور اس کے علاوہ دیگر مچھلیاں کھائی جاتی ہیں، اور سمندری جانوروں میں سے مچھلی کے علاوہ کچھ نہیں کھایا جاتا، اور یہی ابو اسحاق الفزاری کی روایت میں الثوری کا قول ہے۔ اور الحسن بن حی نے تیرتی ہوئی مچھلی کھانے کو ناپسند کیا(۲)۔ اور علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے اسے ناپسند کیا، اور ان سے یہ بھی مروی ہے کہ انہوں نے جری مچھلی (catfish) کھانے کو ناپسند کیا ایسی سند سے جو ثابت نہیں ہے۔ اور ان سے ان تمام چیزوں کا کھانا بھی مروی ہے، اور یہی زیادہ صحیح ہے؛ اسے عبد الرزاق نے الثوری سے، انہوں نے جعفر بن محمد سے [اپنے والد سے] انہوں نے علی سے ذکر کیا ہے کہ انہوں نے فرمایا: "ٹڈی اور مچھلیاں [سب] پاک ہیں۔" تو علی رضی اللہ عنہ سے تیرتی ہوئی مچھلی کھانے کے بارے میں مختلف روایات مروی ہیں(۴)۔ اور جابر رضی اللہ عنہ سے اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ انہوں نے اسے ناپسند کیا، اور یہی طاؤس، محمد بن سیرین اور جابر بن زید کا قول ہے(۵)، اور انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کے عموم سے استدلال کیا: ﴿تم پر مردار حرام کر دیا گیا ہے﴾۔ اور اس روایت سے بھی جو ابو داؤد اور دارقطنی نے بیان کی ہے(۶)، جابر بن عبداللہ سے، نبی کریم ﷺ سے کہ آپ نے فرمایا: "وہ کھاؤ جسے سمندر پیچھے چھوڑ دے(۷) اور جسے باہر پھینک دے، اور جسے تم مردہ یا پانی کے اوپر تیرتا ہوا پاؤ، اسے نہ کھاؤ"۔ دارقطنی نے کہا: اسے عبد العزیز بن عبید اللہ نے وہب بن کیسان سے، انہوں نے جابر سے اکیلے روایت کیا ہے، اور عبد العزیز ضعیف ہیں، وہ...

حواشی: (۱) المحرر الوجیز ۲/ ۲۴۱۔ (۲) التمہید ۱۶/ ۲۲۳، اور اس میں جو بریکٹ کے درمیان پہلے گزر چکا ہے۔ (۳) التمہید ۱۶/ ۲۲۵، اور اس میں سے جو بریکٹ کے درمیان ہے۔ اور طحاوی نے پہلی خبر علی رضی اللہ عنہ سے شرح مشکل الآثار ۱۰/ ۲۰۰ میں نقل کی ہے۔ اور الجری: مچھلی کی ایک قسم ہے اللسان (جرا)، اور دیکھیے الفتح ۹/ ۶۱۵۔ (۴) التمہید ۱۶/ ۲۲۵، اور جو بریکٹ کے درمیان پہلے گزر چکا ہے اور تخریج کے مصادر سے۔ اور علی رضی اللہ عنہ کی خبر عبد الرزاق کے ہاں ہے (۸۶۶۳)، اور اسے ابن ابی شیبہ ۵/ ۳۷۹، اور بیہقی ۹/ ۲۵۴ نے بھی نقل کیا ہے۔ (۵) التمہید ۱۶/ ۲۲۵، اور مذکورہ روایات ابن سیرین کے اثر کے علاوہ عبد الرزاق (۸۶۶۰) اور (۸۶۶۱) اور (۸۶۶۲) کے ہاں سے نقل کی گئی ہیں، اور ابن ابی شیبہ ۵/ ۳۷۷-۳۷۸، اور طبری ۸/ ۷۳۳ نے جابر بن زید سے اسے نقل کیا ہے اور جابر بن عبد اللہ رضی اللہ عنہ کے اثر کے بارے میں کلام آگے آئے گا۔ (۶) سنن ابی داؤد (۳۸۱۵)، اور سنن دارقطنی (۴۷۱۲) اور الفاظ انہی کے ہیں۔ (۷) نسخوں میں "عن" ہے اور جو ثابت ہے وہ (م) اور سنن دارقطنی سے ہے۔

...is used as an argument. Sufyan al-Thawri narrated from Abu al-Zubayr, from Jabir, from the Prophet ﷺ something similar(1). Al-Daraqutni said: No one narrated it as a continuous chain (musnad) from al-Thawri except Abu Ahmad al-Zubayri. Waki', the two al-Adanis(2), Abd al-Razzaq, Mu'ammal, Abu Asim(3) and others disagreed with him; they narrated it from al-Thawri as a halted (mawqof) report, which is the correct view. Similarly, Ayyub al-Sakhtiyani, Ubaydullah bin Umar, Ibn Jurayj, Zuhayr, Hammad bin Salamah and others narrated it from Abu al-Zubayr as a halted (mawqof) report. Abu Dawud said: This Hadith has been supported by a weak chain from Ibn Abi Dhi'b, from Abu al-Zubayr, from Jabir, from the Prophet (4)ﷺ. Al-Daraqutni said(5): It was narrated from Ismail bin Umayyah and Ibn Abi Dhi'b, from Abu al-Zubayr as an elevated (marfu') report, but raising it to the Prophet is not authentic. Yahya bin Sulaym raised it from Ismail bin Umayyah(6), while others kept it halted(7). Malik, al-Shafi'i, Ibn Abi Layla, al-Awza'i, and al-Thawri in the narration of al-Ashja'i said: Whatever is in the sea(8) can be eaten, including fish, beasts, and all other animals in the sea, and they are all equal.

(1) Extracted by al-Daraqutni (4714), and al-Bayhaqi 9/255. (2) In (ظ): 'and the two Aranis', it is omitted from (د) and (ز). What is established is from (خ) and (م) and Sunan al-Daraqutni. The two Adanis are Abdullah bin al-Walid and Yazid bin Abi Hakim. See Tahdhib al-Kamal 11/163-164. (3) Mu'ammal is Ibn Isma'il, and Abu Asim is al-Dahhak bin Makhlad. (4) Sunan Abi Dawud, after Hadith (3815). Al-Tirmidhi also extracted it with this chain in al-Ilal 2/636 and said: I asked Muhammad (meaning al-Bukhari) about this Hadith and he said: This is not preserved (mahfuz)... (5) In his Sunan, after Hadith (4714). (6) From Abu al-Zubayr, from Jabir, from the Prophet ﷺ, and it is in Abu Dawud (3815) and has been mentioned previously. (7) As in Sunan al-Daraqutni (4716), (4717), and (4718). He said: And it is the correct view. Abu Zur'ah said as in Ilal Ibn Abi Hatim 2/49: The correct view is that it is halted (mawqof). (8) In (خ) and (م): 'Everything in the sea is eaten'. What is established is from the rest of the manuscripts, which matches what is in al-Tamhid 16/223, and the speech is from it, as well as what will come between brackets.

सूरा अल-मायदा: आयत 96 | 211

...इसका उपयोग तर्क के रूप में किया जाता है। सुफ़यान अल-थौरी ने अबू अल-ज़ुबैर से, जाबिर से, नबी ﷺ से इसी तरह की रिवायत की है (1)। अल-दाराकुत्नी ने कहा: सुफ़यान अल-थौरी से अबू अहमद अल-ज़ुबैर के अलावा किसी और ने इसे मुसनद (नबी तक पहुंचने वाली कड़ी) के रूप में बयान नहीं किया। वक़ी', अल-अदनीयान (2), अब्द अल-रज़्ज़ाक़, मुअम्मल और अबू आसिम (3) और अन्य ने उनका विरोध किया; उन्होंने इसे थौरी से मौक़ूफ़ (सहाबी पर रुकने वाली रिवायत) के रूप में बयान किया, और यही सही है। इसी तरह अय्यूब अल-सख़्तियानी, उबैदुल्ला बिन उमर, इब्न जुरैज, जुहैर और हम्माद बिन सलामा और अन्य ने इसे अबू अल-ज़ुबैर से मौक़ूफ़ के रूप में बयान किया है। अबू दाऊद ने कहा: यह हदीस इब्न अबी ज़ीब के ज़रिए अबू अल-ज़ुबैर से, जाबिर से, नबी ﷺ से एक कमज़ोर सनद के साथ रिवायत की गई है (4)। अल-दाराकुत्नी ने कहा (5): इस्माइल बिन उमय्या और इब्न अबी ज़ीब से, अबू अल-ज़ुबैर से इसे मरफ़ू' (नबी तक पहुँची हुई) के रूप में रिवायत किया गया है, लेकिन इसका मरफ़ू' होना सही नहीं है। यहया बिन सुलैयम ने इस्माइल बिन उमय्या से इसे मरफ़ू' बयान किया है (6), जबकि अन्य ने इसे मौक़ूफ़ रखा है (7)। मालिक, शाफ़ई, इब्न अबी लैला, औज़ाई और सुफ़यान अल-थौरी ने अशजई की रिवायत में कहा: समुद्र में जो कुछ भी है (8) खाया जा सकता है, जिसमें मछली, जानवर और समुद्र के अन्य सभी जीव शामिल हैं, और वे सभी बराबर हैं।

(1) अल-दाराकुत्नी (4714) और अल-बैहक़ी 9/255 द्वारा उद्धृत। (2) (ظ) में: 'अल-अरनीयान', (د) और (ز) से हटा दिया गया है। (خ), (م) और सुनन अल-दाराकुत्नी से जो साबित है, वह यही है। दो अदनी अब्दुल्ला बिन अल-वलीद और यज़ीद बिन अबी हकीम हैं। तहज़ीब अल-कमाल 11/163-164 देखें। (3) मुअम्मल, इब्न इस्माइल है और अबू आसिम, दुलहाक बिन मख़लद है। (4) सुनन अबू दाऊद, हदीस (3815) के बाद। अल-तिर्मिज़ी ने इसे अल-इलल 2/636 में इसी सनद के साथ उद्धृत किया और कहा: मैंने मुहम्मद (यानी अल-बुख़ारी) से इस हदीस के बारे में पूछा तो उन्होंने कहा: यह महफ़ूज़ (सुरक्षित) नहीं है... (5) उनकी सुनन में, हदीस (4714) के बाद। (6) अबू अल-ज़ुबैर से, जाबिर से, नबी ﷺ से, और यह अबू दाऊद (3815) में है और पहले आ चुका है। (7) जैसा कि सुनन अल-दाराकुत्नी (4716), (4717) और (4718) में है। उन्होंने कहा: और यही सही है। अबू ज़ुरआ ने इलल इब्न अबी हातिम 2/49 में कहा: सही यह है कि यह मौक़ूफ़ है। (8) (خ) और (म)

में: 'समुद्र में सब कुछ खाया जाता है'। बाकी प्रतियों से जो स्थापित है, वह अल-तमहीद 16/223 के अनुरूप है, और बात उसी से है, और वैसा ही जो ब्रैकेट के बीच आएगा।

... اس سے دلیل لی جاتی ہے۔ سفیان ثوری نے ابوالزبیر سے، انہوں نے جابر سے، انہوں نے نبی کریم ﷺ سے اسی طرح کی روایت بیان کی ہے(۱)۔ دارقطنی کہتے ہیں: سفیان ثوری سے ابواحمد زبیری کے علاوہ کسی نے اسے مسند بیان نہیں کیا، جبکہ وکیع، دونوں عدنیوں(۲)، عبدالرزاق، مؤمل، ابوعاصم(۳) اور دیگر نے ان کی مخالفت کی ہے۔ انہوں نے اسے ثوری سے موقوفاً روایت کیا ہے اور یہی درست ہے۔ اسی طرح ایوب سختیانی، عبید اللہ بن عمر، ابن جریج، زہیر، حماد بن سلمہ اور دیگر نے بھی اسے ابوالزبیر سے موقوفاً بیان کیا ہے۔ ابوداؤد کہتے ہیں: یہ حدیث ابن ابی ذئب کی سند سے ابوالزبیر سے، انہوں نے جابر سے، انہوں نے نبی کریم ﷺ سے ایک ضعیف واسطے سے روایت کی گئی ہے(۴)۔ دارقطنی کہتے ہیں(۵): اسماعیل بن امیہ اور ابن ابی ذئب سے، ابوالزبیر کے واسطے سے اسے مرفوعاً بیان کیا گیا ہے، لیکن اس کا رفع صحیح نہیں ہے۔ یحییٰ بن سلیم نے اسے اسماعیل بن امیہ سے مرفوعاً بیان کیا ہے(۶)، جبکہ دیگر نے اسے موقوف رکھا ہے(۷)۔ امام مالک، شافعی، ابن ابی لیلیٰ، اوزاعی اور اشجعی کی روایت میں سفیان ثوری فرماتے ہیں: سمندر میں جو کچھ ہے(۸) وہ کھایا جائے گا، مچھلی اور دوسرے جانور، سمندر کے تمام جاندار برابر ہیں۔

(۱) اسے دارقطنی (۴۷۱۴) اور بیہقی ۲۵۵/۹ نے روایت کیا ہے۔ (۲) نسخہ (ظ) میں: "والعرنیان" ہے، اور (د) و (ز) سے ساقط ہے، جبکہ (خ) و (م) اور سنن دارقطنی میں یہی ثابت ہے۔ دونوں عدنیوں سے مراد عبداللہ بن ولید اور یزید بن ابی حکیم ہیں۔ دیکھیے: تہذیب الکمال ۱۶۳/۱۱ - ۱۶۴۔ (۳) مؤمل سے مراد ابن اسماعیل ہیں اور ابوعاصم سے مراد ضحاک بن مخلد ہیں۔ (۴) سنن ابوداؤد، حدیث (۳۸۱۵) کے بعد، اور اسے اسی سند کے ساتھ ترمذی نے "العلل" ۶۳۶/۲ میں

روایت کیا اور کہا: میں نے محمد (یعنی امام بخاری) سے اس حدیث کے بارے میں پوچھا تو انہوں نے کہا: یہ محفوظ نہیں ہے... (۵) اپنی سنن میں، حدیث (۴۷۱۴) کے بعد۔ (۶) ابوالزبیر سے، انہوں نے جابر سے، انہوں نے نبی کریم ﷺ سے روایت کی، اور یہ ابوداؤد (۳۸۱۵) میں ہے اور پہلے گزر چکی ہے۔ (۷) جیسا کہ سنن دارقطنی (۴۷۱۶)، (۴۷۱۷) اور (۴۷۱۸) میں ہے۔ انہوں نے کہا: یہی صحیح ہے، اور ابوزرعہ نے "علل ابن ابی حاتم" ۴۹/۲ میں کہا: صحیح یہ ہے کہ یہ موقوف ہے۔ (۸) نسخہ (خ) اور (م) میں ہے: "سمندر کی تمام چیزیں کھائی جاتی ہیں"۔ باقی نسخوں میں جو ثابت ہے وہی درست ہے اور وہ "التمہید" ۲۲۳/۱۶ کے موافق ہے، اور یہ کلام اسی سے ہے، اور اسی طرح جو کچھ قوسین میں آئے گا۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 96 212

...whether caught or found dead [floating or not floating, and none of that requires slaughtering]. Malik and those who followed him argued with the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him) regarding the sea: "Its water is pure and its dead are lawful [to eat]" (1). The most authentic report in this chapter in terms of the chain of narration is the Hadith of Jabir regarding the whale called 'Al-Anbar', and it is among the most established Hadiths; recorded by the two Sahihs (2). It says: When we arrived in Medina, we came to the Messenger of Allah (peace be upon him) and mentioned that to him. He said: "It is sustenance that Allah brought forth for you. Do you have any of its meat with you to feed us?" So we sent some of it to the Messenger of Allah (peace be upon him) and he ate it. This is the wording of Muslim. Al-Daraqutni narrated from Ibn Abbas that he said: I bear witness for Abu Bakr that he said: The floating fish is lawful for whoever wants to eat it (3). He also narrated from him that he said: I bear witness for Abu Bakr that he ate fish floating on the water (4). And it was narrated from Abu Ayyub: that he was at sea with a group of his companions, and they found a fish floating on the water. They asked him about it, and he said: Is it good and has not spoiled (5)? They said: Yes. He said: Then eat it and save my share of it, and he was fasting (6). And it was narrated from Jabalah bin Atiyyah (7): that the companions of Abu Talha found a floating fish...

---

(1) Narrated by Malik in al-Muwatta 1/22, Ahmad (7233), Abu Dawud (83), Ibn Majah (386), al-Tirmidhi (69), and al-Nasa'i in al-Mujtaba 1/50 and 176 from the Hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). Al-Tirmidhi said: A good and authentic (hasan sahih) Hadith. It was also narrated by Ahmad (15012) and Ibn Majah (388) from the Hadith of Jabir (may Allah be pleased with him). (2) Sahih al-Bukhari (4361), Sahih Muslim (1935), and it is in Ahmad (14336). (3) Sunan al-Daraqutni (4721), and also narrated by Abd al-Razzaq (4654), and mentioned by al-Bukhari in a suspended (mu'allaq) form as in al-Fath 9/614 with the wording: The floating (fish) is lawful. (4) Sunan al-Daraqutni (4724). (5) In (M): spoils. (6) Sunan al-Daraqutni (4729), and narrated by Ibn Abi Shaybah 5/380 in a summarized form. (7) The Palestinian, from the men of al-Tahdhib 1/291, and the report is in Sunan al-Daraqutni (4730).

सूरह अल-मा'इदह: आयत 96 212

...चाहे पकड़ा गया हो या मृत पाया गया हो [तैरता हुआ या नहीं, और इनमें से किसी के लिए ज़ब्ह (वध) की आवश्यकता नहीं है]। मलिक और उनके अनुयायियों ने समुद्र के बारे में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन से दलील दी: "इसका पानी पवित्र है और इसका मृत (जीव) हलाल है" (1)। इस विषय में सनद के लिहाज़ से सबसे प्रामाणिक हदीस जाबिर की वह हदीस है जो 'अल-अंबर' नामक व्हेल के बारे में है, और यह सबसे पुख्ता हदीसों में से एक है; जिसे दोनों सहीह (बुखारी और मुस्लिम) ने उल्लेख किया है (2)। इसमें है: जब हम मदीना आए, तो हम अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास गए और उनसे इसका ज़िक्र किया। उन्होंने कहा: "यह वह रोज़ी है जो अल्लाह ने तुम्हारे लिए निकाली है। क्या तुम्हारे पास इसके मांस में से कुछ है जो हमें खिला सको?" तो हमने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास उसमें से कुछ भेजा और उन्होंने उसे खाया। यह मुस्लिम के शब्द हैं। अल-दाराकुतनी ने इब्न अब्बास से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: मैं अबू बक्र के लिए गवाही देता हूँ कि उन्होंने कहा: तैरती हुई मछली उसके लिए हलाल है जो उसे खाना चाहे (3)। और उन्होंने उनसे यह भी रिवायत किया कि उन्होंने कहा: मैं अबू बक्र के लिए गवाही देता हूँ कि उन्होंने पानी पर तैरती मछली खाई (4)। और अबू अय्यूब से रिवायत है कि वे अपने साथियों के एक समूह के साथ समुद्र में थे, तो उन्हें पानी पर तैरती हुई एक मछली मिली। उन्होंने उनसे इसके बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: क्या यह अच्छी है और बिगड़ी (सड़ी) तो नहीं है (5)? उन्होंने कहा: हाँ। उन्होंने कहा: तो इसे खाओ और मेरा हिस्सा भी बचाकर रखो, और वे उपवास (रोज़े) में थे (6)। और जबलाह बिन अतियाह (7) से रिवायत है: कि अबू तल्हा के साथियों को एक तैरती हुई मछली मिली...

---

(1) इसे मलिक ने मुवत्ता 1/22 में, अहमद (7233), अबू दाऊद (83), इब्न माजाह (386), तिरमिज़ी (69) और नसाई ने अल-मुज्तबा 1/50 और 176 में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। तिरमिज़ी ने कहा: यह हदीस हसन सहीह है। और इसे अहमद (15012) और इब्न माजाह (388) ने जाबिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। (2) सहीह बुखारी (4361), सहीह मुस्लिम (1935), और यह अहमद (14336) के पास है। (3) सुनन अल-दाराकुतनी (4721), और इसे अब्द अल-रज़्ज़ाक (4654) ने भी निकाला है, और बुखारी ने इसे मुअल्लाक़ (बिना पूरी सनद के) के रूप में अल-फथ 9/614 में इन शब्दों के साथ उल्लेख किया है: तैरने वाली मछली हलाल है। (4) सुनन अल-दाराकुतनी (4724)। (5) (M) में: बिगड़ जाती है। (6) सुनन अल-दाराकुतनी (4729),

और इसे इब्न अबी शैबा 5/380 ने संक्षिप्त में निकाला है। (7) फ़िलिस्तीनी, तहज़ीब 1/291 के रावियों में से हैं, और खबर सुनन अल-दाराकुतनी (4730) में है।

سورہ المائدہ: آیت ۹۶ ۲۱۲

...چاہے پکڑا گیا ہو یا مرا ہوا پایا گیا ہو [تیرتا ہوا ہو یا نہ ہو، اور ان میں سے کسی کو ذبح کرنے کی ضرورت نہیں ہے]۔ امام مالک اور ان کے متبعین نے سمندر کے بارے میں آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول سے دلیل لی ہے: "اس کا پانی پاک ہے اور اس کا مردار حلال ہے" (۱)۔ اس باب میں سند کے اعتبار سے سب سے صحیح حدیث جابر رضی اللہ عنہ کی ہے جو مچھلی (حوت) کے بارے میں ہے جسے 'العنبر' کہا جاتا ہے، اور یہ ثابت ترین احادیث میں سے ہے؛ اسے بخاری و مسلم دونوں نے روایت کیا ہے (۲)۔ اس میں ہے: جب ہم مدینہ پہنچے تو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی خدمت میں حاضر ہوئے اور آپ سے اس کا ذکر کیا، تو آپ نے فرمایا: "یہ وہ رزق ہے جو اللہ نے تمہارے لیے نکالا ہے، کیا تمہارے پاس اس کے گوشت میں سے کچھ ہے کہ ہمیں کھلاؤ؟" تو ہم نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی طرف اس میں سے کچھ بھیجا اور آپ نے اسے تناول فرمایا۔ یہ مسلم کے الفاظ ہیں۔ اور دارقطنی نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: میں ابوبکر رضی اللہ عنہ پر گواہی دیتا ہوں کہ انہوں نے فرمایا: تیرنے والی مچھلی اس کے لیے حلال ہے جو اسے کھانا چاہے (۳)۔ اور انہی سے یہ بھی مروی ہے کہ انہوں نے کہا: میں ابوبکر رضی اللہ عنہ پر گواہی دیتا ہوں کہ انہوں نے پانی پر تیرتی ہوئی مچھلی کھائی (۴)۔ اور ابو ایوب رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ وہ اپنے ساتھیوں کے ایک گروہ کے ساتھ سمندر میں سوار تھے، تو انہیں پانی پر تیرتی ہوئی ایک مچھلی ملی، انہوں نے ان سے اس کے بارے میں پوچھا تو انہوں نے فرمایا: کیا وہ اچھی ہے اور بدلی (خراب) تو نہیں؟ (۵) انہوں نے کہا: جی ہاں۔ فرمایا: تو اسے کھاؤ اور میرا حصہ بھی اس میں سے بچا کر رکھنا، اور وہ روزے

سے تھے (۶)۔ اور جبلہ بن عطیہ (۷) سے مروی ہے کہ ابو طلحہ رضی اللہ عنہ کے ساتھیوں کو ایک تیرتی ہوئی مچھلی ملی...

---

(۱) اسے مالک نے موطا ۱/۲۲، احمد (۷۲۳۳)، ابو داؤد (۸۳)، ابن ماجہ (۳۸۶)، ترمذی (۶۹) اور نسائی نے المجتبیٰ ۱/۵۰ اور ۱۷۶ میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ امام ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے، اور اسے احمد (۱۵۰۱۲) اور ابن ماجہ (۳۸۸) نے حضرت جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) صحیح بخاری (۴۳۶۱)، صحیح مسلم (۱۹۳۵)، اور یہ احمد (۱۴۳۳۶) کے پاس ہے۔ (۳) سنن دارقطنی (۴۷۲۱)، اور اسے عبد الرزاق (۴۶۵۴) نے بھی روایت کیا ہے، اور بخاری نے اسے معلق طور پر الفتح ۹/۶۱۴ میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے: تیرنے والی (مچھلی) حلال ہے۔ (۴) سنن دارقطنی (۴۷۲۴)۔ (۵) (م) میں: بدل جاتی ہے۔ (۶) سنن دارقطنی (۴۷۲۹)، اور ابن ابی شیبہ نے اسے ۵/۳۸۰ میں مختصراً روایت کیا ہے۔ (۷) فلسطینی، تہذیب ۱/۲۹۱ کے رجال میں سے ہیں، اور یہ روایت سنن دارقطنی (۴۷۳۰) میں ہے۔

...so they asked Abu Talha about it, and he said: "Gift it to me." (1) And Umar ibn al-Khattab said: "The whale is pure, and the locust is pure entirely." Narrated by al-Daraqutni. (2) These reports refute the opinion of those who disliked that and specify the general meaning of the verse, and it is a proof for the majority. However, Malik used to dislike the sea-pig because of its name, though he did not forbid it. He said: "You call it a pig!" Al-Shafi'i said: "There is no harm in the sea-pig." Al-Layth said: "There is no harm in the carrion of the sea," adding: "And likewise the sea-dog and the sea-horse." (3) He said: "Neither the sea-human nor the sea-pig is eaten." Fourth: Scholars disagreed regarding animals that live on both land and sea; is it permissible for a person in a state of Ihram to hunt them or not? Malik, Abu Mijlaz, Ata, Sa'id ibn Jubayr, and others said: "Everything that lives on land and has life in it is considered [land] game; if a person in Ihram kills it, they must pay a penalty." Abu Mijlaz added to that: "Frogs, turtles, and crabs." (4) Frogs and their kind are forbidden according to Abu Hanifa. (5) There is no disagreement regarding Al-Shafi'i that it is not permissible to eat a frog. His opinion differed regarding things that have a likeness on land that are not eaten, such as the pig, the dog, and others. The correct view is to eat all of that; because there is a text regarding the [sea] pig on the permissibility of eating it, even though it has a likeness on land among those not eaten. According to him, the crocodile, the shark, and the dolphin are not eaten, nor is anything with fangs; due to the Prophet's (PBUH) prohibition of eating everything that has a fang. (6)

---

(1) In (M): "Gift it to me." (2) In his Sunan (4726), and it is with Ibn Abi Shaybah 5/379. (3) In the manuscripts and Al-Tamhid 16/224 (and the speech is from him): "And sea shield?" What is established is from (M) and Ahkam al-Qur'an by Al-Jassas 2/479, which contains the report of Al-Layth. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/242, and what was previously between brackets is from it. The report of Abu Mijlaz and Ata was narrated by Al-Tabari 8/748-749, and it was narrated from Abu Mijlaz also by Ibn Abi Shaybah 4/124, and Ibn Abi Hatim (6849). The last addition is in the report of Ata, and we did not find it from Abu Mijlaz. (5) See Ahkam al-Qur'an by Al-Jassas 2/479, and Bada'i' al-Sana'i' 6/177. (6) From his saying: "Frogs and their kind," up to this point, it is not in (Kh) and (Z). The Hadith was narrated by Ahmad (17738), Al-Bukhari (5780), and Muslim (1932) from the Hadith of Abu Thalaba al-Khushani (RA), and Ahmad narrated it =

...तो उन्होंने इसके बारे में अबू तल्हा से पूछा, तो उन्होंने कहा: "इसे मुझे उपहार में दे दो।" (1) और उमर इब्न अल-खत्ताब ने कहा: "मछली पूरी तरह शुद्ध (जकी) है, और टिड्डी भी पूरी तरह शुद्ध है।" इसे अल-दारकुतनी ने रिवायत किया है। (2) ये रिवायतें उन लोगों की बात का खंडन करती हैं जो इसे नापसंद करते थे, और आयत के सामान्य अर्थ को विशिष्ट बनाती हैं, और यह बहुमत के लिए प्रमाण है। सिवाय इसके कि इमाम मालिक 'पानी के सूअर' को उसके नाम के कारण नापसंद करते थे, हालांकि उन्होंने इसे हराम नहीं किया। उन्होंने कहा: "तुम इसे सूअर कहते हो!" इमाम शाफ़ई ने कहा: "पानी के सूअर में कोई बुराई नहीं है।" अल-लैथ ने कहा: "समुद्र के मृत जंतुओं में कोई बुराई नहीं है," और कहा: "और इसी तरह जल-कुत्ता और जल-घोड़ा।" (3) उन्होंने कहा: "न तो जल-मनुष्य खाया जाएगा और न ही जल-सूअर।" चौथी बात: विद्वानों ने उन जानवरों के बारे में मतभेद किया है जो भूमि और समुद्र दोनों में रहते हैं; क्या एहराम की स्थिति में किसी व्यक्ति के लिए उनका शिकार करना जायज़ है या नहीं? इमाम मालिक, अबू मिजलाज़, अता, सईद इब्न जुबैर और अन्य लोगों ने कहा: "हर वह चीज़ जो भूमि पर रहती है और उसमें जीवन है, वह भूमि का शिकार [में से] है; यदि एहराम वाला व्यक्ति उसे मारता है, तो उसे दंड देना होगा।" अबू मिजलाज़ ने इसमें जोड़ा: "मेंढक, कछुए और केकड़े।" (4) इमाम अबू हनीफ़ा के निकट मेंढक और उनकी प्रजातियाँ हराम हैं। (5) और इमाम शाफ़ई के बारे में कोई मतभेद नहीं है कि मेंढक खाना जायज़ नहीं है। उनकी राय उन चीज़ों के बारे में अलग है जिनकी समानता भूमि के उन जानवरों से है जो नहीं खाए जाते, जैसे सूअर, कुत्ता आदि। सही विचार उन सभी को खाने का है; क्योंकि [समुद्र के] सूअर के बारे में इसे खाने की अनुमति का स्पष्ट प्रमाण है, भले ही इसकी समानता भूमि के उन जानवरों से हो जो नहीं खाए जाते। उनके अनुसार मगरमच्छ, शार्क और डॉल्फिन नहीं खाए जाएंगे, और न ही कोई ऐसा जानवर जिसके नुकीले दांत (नाब) हों; क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने नुकीले दांतों वाले हर जानवर को खाने से मना किया है। (6)

---

(1) (M) में है: "इसे मुझे उपहार दें।" (2) अपनी सुनन (4726) में, और यह इब्न अबी शायबाह 5/379 के पास है। (3) पांडुलिपियों और अल-तम्हीद 16/224 में (और कथन उन्हीं का है): "और पानी की ढाल?" जो पुष्ट है वह (M) और अल-जस्साज़ की अहकाम अल-क़ुरआन 2/479 से है और उसमें अल-लैथ की रिपोर्ट है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/242, और जो पहले कोष्ठक में था वह उसी से है। अबू मिजलाज़ और अता की रिपोर्ट अल-तबरी 8/748-749 द्वारा निकाली गई है, और इसे अबू

मिजलाज़ से इब्न अबी शायबाह 4/124 और इब्न अबी हातिम (6849) ने भी निकाला है। अंतिम जोड़ अता की रिपोर्ट में है, और हमें अबू मिजलाज़ से यह नहीं मिला। (5) देखें अल-जस्साज़ की अहकाम अल-क़ुरआन 2/479, और बदा'ई अल-सन्हा'ई 6/177। (6) उनके इस कथन से: "मेंढक और उनकी प्रजातियां," इस स्थान तक, (Kh) और (Z) में नहीं है। हदीस को अहमद (17738), अल-बुखारी (5780), और मुस्लिम (1932) ने अबू थलाबा अल-खुशानी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से रिवायत किया है, और अहमद ने इसे निकाला =

پس انہوں نے اس کے بارے میں ابو طلحہ سے پوچھا، تو انہوں نے کہا: اسے مجھے ہدیہ کر دو۔ (۱) اور عمر بن الخطاب نے فرمایا: مچھلی پاک (ذکی) ہے، اور ٹڈی پوری کی پوری پاک ہے۔ اسے دارقطنی نے روایت کیا ہے۔(۲) پس یہ آثار ان لوگوں کے قول کو رد کرتے ہیں جنہوں نے اسے ناپسند کیا، اور یہ آیت کے عموم کی تخصیص کرتے ہیں، اور یہ جمہور کے لیے دلیل ہے۔ سوائے اس کے کہ امام مالک پانی کے سور (دریائی سور) کو اس کے نام کی وجہ سے ناپسند کرتے تھے لیکن اسے حرام نہیں کیا، اور فرمایا: تم اسے سور کہتے ہو!۔ اور امام شافعی نے فرمایا: پانی کے سور میں کوئی حرج نہیں۔ اور لیث نے کہا: سمندر کے مردار میں کوئی حرج نہیں، کہا: اور اسی طرح پانی کا کتا اور پانی کا گھوڑا (دریائی گھوڑا)۔(۳) کہا: نہ پانی کا انسان کھایا جائے گا اور نہ پانی کا سور۔ چوتھی بات: علماء نے ان جانوروں کے بارے میں اختلاف کیا ہے جو خشکی اور تری (سمندر) دونوں میں ہوتے ہیں؛ کیا محرم کے لیے ان کا شکار حلال ہے یا نہیں؟ امام مالک، ابو مجلز، عطا، سعید بن جبیر اور دیگر نے کہا: ہر وہ چیز جو خشکی پر رہتی ہے اور اس میں زندگی ہے وہ خشکی کا شکار [میں سے] ہے، اگر محرم اسے قتل کرے تو اس کا فدیہ دے، اور ابو مجلز نے اس میں اضافہ کیا: مینڈک، کچھوے اور کیکڑے (سرطان)۔(۴) مینڈک اور اس کی اقسام امام ابو حنیفہ کے نزدیک حرام ہیں۔(۵) اور امام شافعی سے اس بارے میں کوئی اختلاف نہیں کہ مینڈک کھانا جائز نہیں، اور ان کا قول ان چیزوں کے بارے میں مختلف ہے جن کی مشابہت خشکی کے ان جانوروں سے ہے جو نہیں کھائے جاتے، جیسے سور، کتا وغیرہ۔ اور صحیح بات ان تمام کو کھانا ہے؛ کیونکہ سور (دریائی) کے بارے میں اس کے کھانے کے جواز کی نص موجود ہے، حالانکہ اس کی مشابہت خشکی کے ان جانوروں سے ہے جو نہیں کھائے

جاتے۔ اور ان کے نزدیک مگرمچھ، شارک اور ڈولفن نہیں کھائی جائے گی، اور نہ ہی ہر وہ جانور جس کے کچلی والے دانت (ناب) ہوں؛ کیونکہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے ہر کچلی والے دانت والے جانور کے کھانے سے منع فرمایا ہے۔(۶)

---

(۱) (م) میں ہے: "اسے میری طرف ہدیہ کر دو"۔ (۲) اپنی سنن (۴۷۲۶) میں، اور یہ ابن ابی شیبہ ۵/۳۷۹ کے پاس ہے۔ (۳) خطی نسخوں اور التمہید ۱۶/۲۲۴ میں (اور کلام اسی سے ہے): "اور پانی کی ڈھال (ترس الماء)؟" اور جو ثابت ہے وہ (م) اور احکام القرآن للجصاص ۲/۴۷۹ سے ہے اور اس میں لیث کی خبر ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۲/۲۴۲، اور جو بریکٹ میں پہلے گزرا وہ اسی سے ہے، اور ابو مجلز اور عطا کی خبر طبری نے ۸/۷۴۸-۷۴۹ میں نکالی ہے، اور اسے ابو مجلز سے ابن ابی شیبہ ۴/۱۲۴ اور ابن ابی حاتم (۶۸۴۹) نے بھی نکالا ہے، اور آخری اضافہ عطا کی خبر میں ہے، اور ہمیں ابو مجلز سے یہ نہیں ملا۔ (۵) دیکھیے احکام القرآن للجصاص ۲/۴۷۹، اور بدائع الصنائع ۶/۱۷۷۔ (۶) ان کے قول: "مینڈک اور اس کی اقسام" سے لے کر اس جگہ تک، (خ) اور (ظ) میں نہیں ہے۔ اور حدیث کو احمد (۱۷۷۳۸)، بخاری (۵۷۸۰) اور مسلم (۱۹۳۲) نے حضرت ابو ثعلبہ الخشنی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور احمد نے اسے نکالا =

Surah Al-Ma'idah: Verse 96 214 Ibn Atiyyah said(1): "Among these are types that do not leave the water, so they are inevitably considered the sea's catch. Based on this, Malik's response regarding frogs in 'Al-Mudawwanah'(2) was issued; for he said: Frogs are part of the sea's catch." It was narrated from Ata ibn Abi Rabah a view contrary to what we mentioned, which is that the predominant habitat of the animal should be considered. He was asked about the waterbird (Ibn al-Ma'): Is it a land catch or a sea catch? He replied: "Whichever environment it occupies more, it belongs to that; and wherever it hatches, it belongs to that(3)." This is also the view of Abu Hanifa. The correct position regarding the waterbird is that it is a land catch [a bird] that grazes and eats grain. Ibn al-Arabi said(4): "The correct view regarding animals that inhabit both land and sea is their prohibition; because two conflicting pieces of evidence exist: one for lawfulness and one for prohibition. Therefore, the evidence for prohibition is given precedence(5) as a precaution. And Allah knows best." The Fifth Point: His saying, Exalted be He: {And for the travelers} [Al-Ma'idah: 96], concerning which there are two views: One is that it applies to both residents and travelers, as stated in the hadith of Abu Ubaidah where they ate it while traveling, and the Prophet ﷺ ate it while being a resident(6). Thus, Allah Exalted has clarified that it is lawful for those staying, just as He made it lawful for those traveling. The Second View: That the 'travelers' (Al-Sayyarah) are those who ride upon it, as mentioned in the hadith of Malik and Al-Nasa'i(7): A man asked the Prophet ﷺ saying: "We travel by sea and carry only a little water with us. If we use it for ablution, we will become thirsty. Should we perform ablution with sea water?" The Prophet ﷺ replied: "Its water is pure and its dead are lawful." Ibn al-Arabi said(8): "Our scholars said: If the Prophet ﷺ had merely said 'Yes' to him, then the ablution would not have been permissible..."

= (2192) and Muslim (1934) from the hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. See Al-Majmu' 9/12 and 29-31. (1) In Al-Muharrar Al-Wajiz 2/243, and what follows in brackets is from it. (2) 1/445. (3) Narrated by Abd al-Razzaq (8422), and Al-Tabari 8/749. (4) In Ahkam al-Qur'an 2/684. (5) In (Zha): 'it prevailed', and in Ahkam al-Qur'an: 'we prevailed'. (6) See p. 212 of this volume from the hadith of Jabir, may Allah be pleased with him, in the narration about the whale called Al-Anbar. (7) Al-Muwatta 1/22, Al-Mujtaba 1/50 and 176, and see p. 212 of this volume. (8) In Ahkam al-Qur'an 2/680, and the preceding parts of it.

सूरह अल-मैदा: आयत 96 214 इब्न अतिय्या ने कहा(1): "इनमें से ऐसी प्रजातियाँ हैं जो पानी को नहीं छोड़ती हैं, इसलिए वे निश्चित रूप से समुद्री शिकार का हिस्सा हैं। इसी के आधार पर, 'अल-मुदव्वना'(2) में मेंढकों के बारे में इमाम मलिक का उत्तर आया; क्योंकि उन्होंने कहा: मेंढक समुद्री शिकार से संबंधित हैं।" अता इब्न अबी रबाह से हमारे द्वारा बताए गए के विपरीत वर्णित है, जो यह है कि जानवर के मुख्य रूप से रहने के स्थान पर विचार किया जाना चाहिए। उनसे जलपक्षी (इब्न अल-मा') के बारे में पूछा गया: क्या यह ज़मीनी शिकार है या समुद्री शिकार? उन्होंने जवाब दिया: "जहाँ वह अधिक रहता है वह वहीं का माना जाता है, और जहाँ वह अंडे देता है वहीं का है(3)।" यही अबू हनीफा का भी मत है। जलपक्षी के बारे में सही मत यह है कि वह ज़मीनी शिकार [एक पक्षी] है जो चरता है और दाना खाता है। इब्न अल-अरबी ने कहा(4): "उन जानवरों के बारे में जो ज़मीन और समुद्र दोनों में रहते हैं, सही मत उनका निषेध (हराम होना) है; क्योंकि इसमें दो परस्पर विरोधी प्रमाण हैं: एक वैधता का और एक निषेध का। अतः एहतियात के तौर पर निषेध के प्रमाण को प्रधानता(5) दी जाती है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।" पाँचवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {और मुसाफिरों के लिए} [अल-मैदा: 96], इस पर दो विचार हैं: पहला यह कि यह निवासी और मुसाफिर दोनों के लिए है, जैसा कि अबू उबैदा की हदीस में आया है कि उन्होंने इसे तब खाया जब वे यात्रा कर रहे थे, और पैगंबर ﷺ ने इसे तब खाया जब वे निवासी थे(6)। इस प्रकार, अल्लाह तआला ने स्पष्ट किया कि यह ठहरने वालों के लिए जायज़ है, जैसे उसने इसे यात्रियों के लिए जायज़ बनाया है। दूसरा विचार: कि 'मुसाफिर' (अल-सय्याराह) वे हैं जो उस पर सवार होते हैं, जैसा कि इमाम मलिक और अन-नसाई की हदीस में वर्णित है(7): एक व्यक्ति ने पैगंबर ﷺ से पूछा: "हम समुद्र की यात्रा करते हैं और अपने साथ थोड़ा पानी ले जाते हैं। यदि हम उससे वुज़ू करते हैं, तो हम प्यासे रह जाएंगे। क्या हम समुद्र के पानी से वुज़ू कर सकते हैं?" पैगंबर ﷺ ने उत्तर दिया: "इसका पानी पवित्र है और इसका मुर्दा हलाल (जायज़) है।" इब्न अल-अरबी ने कहा(8): "हमारे विद्वानों ने कहा: यदि पैगंबर ﷺ ने उसे केवल 'हाँ' कहा होता, तो वुज़ू जायज़ नहीं होता..."

= (2192) और मुस्लिम (1934) इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा की हदीस से। अल-मजमूअ 9/12 और 29-31 देखें। (1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/243 में, और कोष्ठक के बीच की सामग्री उसी से है। (2) 1/445। (3) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक (8422) और अल-तबारी 8/749 ने उद्धृत किया है। (4) अहकाम अल-कुरान 2/684 में। (5) (ज़ा) में: 'वह प्रबल हुआ', और अहकाम अल-कुरान में: 'हम प्रबल हुए'। (6) इस खंड के पृष्ठ 212 पर जाबिर रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से, अल-अंबर नामक

व्हेल के वर्णन में। (7) अल-मुवत्ता 1/22, अल-मुजतबा 1/50 और 176, और इस खंड के पृष्ठ 212 पर। (8) अहकाम अल-कुरान 2/680 में, और इसके पहले का भाग।

سورة المائدہ: آیت 96 214 ابن عطیہ (1) نے کہا: "ان میں سے ایسی انواع ہیں جو پانی نہیں چھوڑتیں، لہٰذا وہ یقیناً سمندری شکار سے ہیں۔ اسی بنیاد پر 'المدونہ' (2) میں مینڈکوں کے بارے میں امام مالک کا جواب جاری ہوا؛ کیونکہ انہوں نے کہا: مینڈک سمندری شکار میں سے ہیں۔" عطا بن ابی رباح سے اس کے برعکس مروی ہے جو ہم نے ذکر کیا، وہ یہ کہ جانور کی زیادہ تر رہائش گاہ کا لحاظ کیا جانا چاہیے۔ ان سے ابن الماء (آبی پرندہ) کے بارے میں پوچھا گیا: کیا یہ خشکی کا شکار ہے یا سمندری؟ انہوں نے جواب دیا: "جہاں وہ زیادہ وقت گزارتا ہے وہ وہیں سے ہے، اور جہاں وہ انڈے دیتا ہے وہ وہیں سے ہے (3)۔" یہی امام ابو حنیفہ کا قول ہے۔ ابن الماء کے بارے میں صحیح بات یہ ہے کہ وہ خشکی کا شکار [ایک پرندہ] ہے جو چرتا ہے اور دانے کھاتا ہے۔ ابن العربی (4) نے کہا: "خشکی اور سمندر دونوں میں رہنے والے جانور کے بارے میں صحیح بات اس کی ممانعت ہے؛ کیونکہ اس میں دو دلیلیں متصادم ہیں، ایک حلت کی دلیل اور دوسری تحریم کی، پس احتیاط کے طور پر تحریم (حرام ہونے) کی دلیل کو غلبہ (5) دیا جائے گا۔ واللہ اعلم۔" پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَلِلسَّيَّارَةِ} [اور مسافروں کے لیے]، اس میں دو اقوال ہیں: ایک یہ کہ یہ مقیم اور مسافر دونوں کے لیے ہے، جیسا کہ ابو عبیدہ کی حدیث میں آیا ہے کہ انہوں نے اسے حالت سفر میں کھایا، اور نبی ﷺ نے اسے مقیم ہونے کی حالت میں کھایا (6)۔ پس اللہ تعالیٰ نے واضح کر دیا کہ یہ مقیم کے لیے بھی حلال ہے، جس طرح اس نے مسافر کے لیے اسے حلال قرار دیا ہے۔ دوسرا قول: کہ 'سیارہ' (قافلہ) وہ لوگ ہیں جو اس پر سوار ہوتے ہیں، جیسا کہ امام مالک اور نسائی (7) کی حدیث میں ہے: ایک شخص نے نبی ﷺ سے سوال کیا: "ہم سمندر کا سفر کرتے ہیں اور اپنے ساتھ تھوڑا پانی لے جاتے ہیں، اگر ہم اس سے وضو کر لیں تو ہم پیاسے رہ جائیں گے، کیا ہم سمندر کے پانی سے وضو کر لیں؟" نبی ﷺ نے فرمایا: "اس کا پانی

پاک ہے اور اس کا مردار حلال ہے۔" ابن العربی (8) نے کہا: "ہمارے علماء نے کہا: اگر نبی ﷺ ان سے صرف 'ہاں' فرما دیتے، تو وضو جائز نہ ہوتا..."

= (2192) اور مسلم (1934) ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے، اور المجموع 12/9 اور 29-31 دیکھیں۔ (1) المحرر الوجیز 2/243 میں، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (2) 1/445۔ (3) اسے عبد الرزاق (8422) اور طبری 8/749 نے روایت کیا ہے۔ (4) احکام القرآن 2/684 میں۔ (5) (ظ) نسخے میں: 'فغلب' (غالب ہوا)، اور احکام القرآن میں: 'فغلبنا' (ہم غالب ہوئے)۔ (6) اسی جلد کے صفحہ 212 پر جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے گزرا، اس مچھلی (ویل) کے بیان میں جسے العنبر کہا جاتا ہے۔ (7) الموطا 1/22، اور المجتبی 1/50 و 176، اور اسی جلد کے صفحہ 212 پر گزرا۔ (8) احکام القرآن 2/680 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ۔

Surah Al-Ma'idah, Verse 96. Page 215.

...except when there is a fear of thirst; because the answer is linked to the question, so it would have been impossible for him. However, the Prophet ﷺ began by establishing the rule(1) and explaining the Sharia, saying: "Its water is pure and its dead are lawful."

I say: The answer would have been restricted to them and not extended to others, if it were not for what has been established in the rulings of the Sharia that his ruling on one is his ruling on all, except for what was specifically stated as an exception, like his saying to Abu Burdah regarding the sacrifice of a young goat: "Sacrifice it, but it will not be sufficient for anyone after you"(2).

Sixth: The Almighty's saying: {And forbidden for you is game of the land as long as you are in a state of ihram}. Prohibition is not an attribute of the entities themselves, but rather relates to actions. So the meaning of His saying: {And forbidden for you is game of the land} is: the act of hunting, which is the prohibition from catching game(3). Or "game" (sayd) could mean the caught animal (masid), in the sense of naming the object by the action as mentioned before(4), which is more apparent; due to the consensus of scholars that it is not permissible for a person in ihram to accept game given to him as a gift, nor is it permissible for him to buy it or hunt it, or to acquire its ownership in any way. There is no disagreement among Muslim scholars on this, due to the generality of the Almighty's saying: {And forbidden for you is game of the land as long as you are in a state of ihram} and the hadith of Al-Sa'b bin Jathama as follows(5).

Seventh: Scholars differed regarding what a person in ihram eats of game. Malik, Al-Shafi'i and their companions, and Ahmad said, and it was narrated from Ishaq, and it is the correct view from Uthman bin Affan: there is no harm in a person in ihram eating game if it was not caught for him, nor because of him(6); because of what was narrated by Al-Tirmidhi, Al-Nasa'i, and Al-Daraqutni(7) on the authority of Jabir, that the Prophet ﷺ said: "Game of the land is lawful for you, as long as..."

(1) In 'Ahkam al-Qur'an', he began by establishing the ruling. (2) Reported by Ahmad (16485), Al-Bukhari (955), and Muslim (1961). (3) See 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 2/658-659 and 680. (4) Page 178 of this volume. (5) Al-Tamhid 9/58, and Al-Istidhkar 11/299, and the hadith will follow shortly. (6) See Al-Istidhkar 11/277 and 304, and the report of Uthman was reported by Malik in Al-Muwatta 1/354, Abd al-Razzaq (8345-8347), and al-Tabari 8/744-745. (7) Sunan al-Tirmidhi (846) and what follows in

brackets is from it, Al-Mujtaba 5/187, Sunan al-Daraqutni (2744), and it is with Ahmad (14894) and Abu Dawood (1851).

सूरह अल-मा'इदाह, आयत 96। पृष्ठ 215।

...सिवाय तब जब प्यास का डर हो; क्योंकि उत्तर प्रश्न से जुड़ा होता है, इसलिए यह उसके लिए असंभव होता। लेकिन नबी ﷺ ने नियम (1) स्थापित करने और शरीयत को समझाने के साथ शुरुआत की, और कहा: "इसका पानी पवित्र है और इसके मृत (जीव) हलाल हैं।"

मैंने कहा: उत्तर केवल उन्हीं तक सीमित होता और दूसरों तक नहीं पहुँचता, यदि शरीयत के आदेशों से यह स्थापित न होता कि एक पर उनका निर्णय सभी पर उनका निर्णय है, सिवाय उसके जिसे विशेष रूप से अलग बताया गया हो, जैसे अबू बुरदा से बकरी के बच्चे की कुर्बानी के बारे में उनका कहना: "इसकी कुर्बानी दो, लेकिन यह तुम्हारे बाद किसी और के लिए पर्याप्त नहीं होगा"(2)।

छठा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और तुम्हारे लिए स्थल का शिकार हराम है जब तक तुम एहराम की स्थिति में हो}। प्रतिबंध स्वयं वस्तुओं की विशेषता नहीं है, बल्कि कार्यों से संबंधित है। तो उनके कथन {और तुम्हारे लिए स्थल का शिकार हराम है} का अर्थ है: शिकार करने का कार्य, जो शिकार करने से मनाही है(3)। या "शिकार" (सय्यद) का अर्थ "शिकार किया हुआ जानवर" (मसीद) हो सकता है, कार्य के द्वारा कर्म को नाम देने के अर्थ में जैसा कि पहले बताया गया है(4), जो अधिक स्पष्ट है; विद्वानों की आम सहमति के कारण कि एहराम की स्थिति में व्यक्ति के लिए उपहार में दिए गए शिकार को स्वीकार करना जायज नहीं है, न ही उसे खरीदना या उसका शिकार करना जायज है, और न ही किसी भी तरह से उसका स्वामित्व प्राप्त करना। मुस्लिम विद्वानों के बीच इस पर कोई मतभेद नहीं है; सर्वशक्तिमान के कथन की व्यापकता के कारण: {और तुम्हारे लिए स्थल का शिकार हराम है जब तक तुम एहराम की स्थिति में हो} और अस-सा'ब बिन जथमा की हदीस के आधार पर जैसा कि आगे आ रहा है(5)।

सातवां: विद्वानों के बीच इस बात पर मतभेद है कि एहराम की स्थिति में व्यक्ति शिकार का क्या खाता है। मलिक, अल-शाफ़ई और उनके साथियों, और अहमद ने कहा, और इशाक से वर्णित है, और यह उस्मान बिन अफ़्फ़ान से सही विचार है: एहराम की स्थिति में व्यक्ति के लिए शिकार खाने में कोई बुराई नहीं है यदि वह उसके लिए नहीं पकड़ा गया था, और न ही उसकी वजह से(6); क्योंकि अल-तिर्मिज़ी, अल-नसाई और अल-दराक़ुत्नी(7) ने जाबिर से वर्णित किया है कि नबी ﷺ ने कहा: "स्थल का शिकार तुम्हारे लिए हलाल है, जब तक कि..."

(1) 'अहकाम अल-कुरआन' में, उन्होंने नियम स्थापित करने के साथ शुरुआत की। (2) अहमद (16485), अल-बुखारी (955) और मुस्लिम (1961) द्वारा संकलित। (3) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरआन' 2/658-659 और 680 देखें। (4) इस खंड का पृष्ठ 178। (5) अल-तमहीद 9/58, और अल-इस्तिदकार 11/299, और हदीस जल्द ही आएगी। (6) अल-इस्तिदकार 11/277 और 304 देखें, और उस्मान की रिपोर्ट मालिक ने अल-मुवत्ता 1/354, अब्द अल-रज्जाक (8345-8347), और अल-तबरी 8/744-745 में संकलित की है। (7) सुनन अल-तिर्मिज़ी (846) और कोष्ठक में जो आएगा वह उसी से है, अल-मुज्तबा 5/187, सुनन अल-दराक़ुत्नी (2744), और यह अहमद (14894) और अबू दाऊद (1851) के पास है।

سورہ المائدہ، آیت 96۔ صفحہ 215۔

...سوائے اس کے کہ جب پیاس کا خوف ہو؛ کیونکہ جواب سوال کے ساتھ جڑا ہوتا ہے، تو یہ اس کے لیے ناممکن ہوتا، لیکن نبی ﷺ نے قاعدہ (1) کی بنیاد رکھنے اور شریعت کی وضاحت سے آغاز کیا، پس فرمایا: «اس کا پانی پاک ہے، اس کا مردار حلال ہے»۔

میں نے کہا: اگر شریعت کے احکام سے یہ طے نہ ہوتا کہ ایک پر آپ کا حکم سب پر حکم ہے، تو جواب انہی تک محدود ہوتا اور دوسروں تک نہ پہنچتا، سوائے اس کے جس پر تخصیص کی نص آ گئی ہو، جیسا کہ آپ کا ابو بردہ سے عتاق (بکری کا بچہ) کے بارے میں کہنا: «اس کی قربانی کرو، اور تمہارے سوا کسی اور کے لیے یہ کافی نہ ہوگی» (2)۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَحُرِّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرُمًا﴾ (اور تم پر خشکی کا شکار حرام کر دیا گیا ہے جب تک تم احرام کی حالت میں ہو)۔ تحریم (حرام ہونا) اشیاء کی صفت نہیں ہے، بلکہ یہ افعال سے متعلق ہے، پس اللہ کے ارشاد ﴿وَحُرِّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ﴾ کا مطلب ہے: شکار کرنے کا فعل، یعنی شکار کرنے سے ممانعت (3)۔ یا "صید" سے مراد "مصید" (شکار شدہ جانور) ہو سکتا ہے، اس معنی میں کہ مفعول کا نام فعل کے نام پر رکھا گیا ہے جیسا کہ پہلے گزرا (4) ، اور یہی زیادہ واضح ہے؛ اس پر علماء کا اجماع ہے کہ محرم کے لیے ہبہ کیا ہوا شکار قبول کرنا جائز نہیں ہے، اور نہ اس کے لیے اسے خریدنا یا اس کا شکار کرنا جائز ہے، اور نہ ہی کسی بھی طرح سے اس کی ملکیت حاصل کرنا جائز ہے۔ اس میں مسلمان علماء کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے؛ اللہ تعالیٰ کے فرمان ﴿وَحُرِّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرُمًا﴾ کی عمومیت کی وجہ سے اور صعب بن جثامہ کی حدیث کی وجہ سے جیسا کہ آگے آئے گا (5)۔

ساتویں بات: علماء کا اس بارے میں اختلاف ہے کہ محرم شکار میں سے کیا کھائے، تو مالک، شافعی اور ان کے اصحاب اور احمد نے کہا، اور اسحاق سے مروی ہے، اور یہی عثمان بن عفان سے صحیح روایت ہے: کہ محرم کے لیے شکار کھانا جائز ہے اگر وہ اس کے لیے نہ پکڑا گیا ہو، اور نہ ہی اس کی خاطر (6)؛ اس وجہ سے جو ترمذی، نسائی اور دارقطنی (7) نے جابر سے روایت کی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «خشکی کا شکار تمہارے لیے حلال ہے، جب تک کہ تم...»

(1) احکام القرآن میں، حکم کی بنیاد رکھنے سے آغاز کیا۔ (2) اسے احمد (16485)، بخاری (955) اور مسلم (1961) نے روایت کیا ہے۔ (3) دیکھئے احکام القرآن لابن العربی 658/2 - 659 اور 680۔ (4) اسی حصے کا صفحہ 178۔ (5) التمہید 58/9، اور الاستذکار 299/11، اور حدیث جلد آئے گی۔ (6) دیکھئے الاستذکار 277/11 اور 304، اور عثمان کی روایت مالک نے الموطأ 1/ 354، اور عبد الرزاق (8345 - 8347)، اور طبری 744/8 - 745 میں نقل کی ہے۔ (7) سنن ترمذی (846) اور جو بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے، المجتبیٰ 187/5، اور سنن دارقطنی (2744)، اور یہ احمد (14894) اور ابوداؤد (1851) کے پاس ہے۔

216 Surah Al-Ma'idah: Verse 96

“...you hunt it or it is hunted for you,” Abu Isa (At-Tirmidhi) said: [Al-Shafi'i said: This is the best hadith in this chapter.] Al-Nasa'i said: Amr ibn Abi Amr is not strong in hadith, even if Malik narrated from him.

So if he eats from game caught because of him, he must pay a ransom. This was said by Al-Hasan ibn Salih and Al-Awza'i. Malik's opinion varied regarding what was caught specifically for the pilgrim in Ihram. The famous view among his companions is that the pilgrim should not eat from what was caught for a specific pilgrim or an unspecified one. He did not take the statement of 'Uthman to his companions when meat of game was brought to him while he was in Ihram: “Eat, for you are not like me; it was caught for me.” This was also said by a group from the people of Medina, and it is narrated from Malik. Abu Hanifa and his companions said: Eating game is permissible for a person in Ihram in all cases if it was caught by a non-pilgrim (halal), whether it was caught for his sake or not; due to the apparent meaning of Allah's words: {Do not kill game while you are in the state of Ihram}. So He prohibited hunting it and killing it for those in Ihram, excluding what was caught by others. And they cited the hadith of Al-Bahzi – and his name is Zaid ibn Ka'b – about the Prophet ﷺ regarding the wounded wild ass, that he ordered Abu Bakr to divide it among the travelers. And the hadith of Abu Qatada from the Prophet ﷺ which says: “It is only food that Allah has fed you.” This is the opinion of Umar ibn Al-Khattab, 'Uthman ibn 'Affan in one narration from him, Abu Hurairah, Az-Zubayr ibn Al-Awwam, Mujahid, 'Ata, and Sa'id ibn Jubayr. It is narrated from Ali ibn Abi Talib, Ibn Abbas, and Ibn Umar that it is not permissible for a person in Ihram to eat game in any case, whether it was caught for him or not; due to the generality of Allah's words: {And forbidden to you is the game of the land as long as you are in the state of ihram}.

(1) Al-Tamhid 59/9 - 60, and the previous report of Uthman at the beginning of the issue. (2) Al-Tamhid 60/9 - 61, and the hadith of Al-Bahzi in Al-Muwatta 351/1, and Al-Mujtaba 183/5. (3) Narrated by Ahmad (22567), Al-Bukhari (2914), and Muslim (1196): (57). (4) Al-Tamhid 60/9 - 61, and Al-Istidhkar 303/11, and see the verification of the reports from the Companions mentioned in Al-Muwatta 350/1 - 352, and Musannaf Abd al-Razzaq (8340 - 8344) and Tafsir al-Tabari 738/8 - 745.

216 सूरह अल-माएदा: आयत 96

"...तुम उसे शिकार करो या वह तुम्हारे लिए शिकार किया जाए," अबू ईसा (अत-तिर्मिज़ी) ने कहा: [अल-शाफ़ई ने कहा: यह इस अध्याय में सबसे अच्छी हदीस है।] अल-नसाई ने कहा: अम्र इब्न अबी अम्र हदीस में मज़बूत नहीं हैं, भले ही मलिक ने उनसे वर्णन किया हो।

इसलिए यदि वह उस शिकार से खाता है जो उसके कारण पकड़ा गया है, तो उसे फिदया (जुर्माना) देना होगा। यह अल-हसन बिन सालेह और अल-अवज़ाई ने कहा था। एहराम की स्थिति में विशेष रूप से मुहरिम (तीर्थयात्री) के लिए शिकार किए गए पशु के संबंध में मलिक की राय अलग-अलग थी। उनके अनुयायियों के बीच प्रसिद्ध विचार यह है कि मुहरिम को उस शिकार से नहीं खाना चाहिए जो किसी विशिष्ट मुहरिम या किसी भी मुहरिम के लिए पकड़ा गया हो। उन्होंने उस्मान के अपने साथियों से कहे गए उस कथन को स्वीकार नहीं किया जब एहराम के दौरान उनके पास शिकार का मांस लाया गया था: "खाओ, क्योंकि तुम मेरी तरह नहीं हो; यह मेरे लिए पकड़ा गया था।" मदीना के लोगों के एक समूह ने भी यही कहा था, और यह मलिक से वर्णित है। अबू हनीफ़ा और उनके साथियों ने कहा: एहराम की स्थिति वाले व्यक्ति के लिए हर मामले में शिकार खाना जायज़ है यदि उसे किसी गैर-मुहरिम (हलाल व्यक्ति) ने पकड़ा हो, चाहे वह उसके लिए पकड़ा गया हो या नहीं; अल्लाह के शब्दों के स्पष्ट अर्थ के कारण: {जब तुम एहराम की हालत में हो तो शिकार मत करो}। इसलिए उन्होंने एहराम वालों के लिए शिकार और उसे मारने से मना किया, दूसरों द्वारा पकड़े गए शिकार को छोड़कर। और उन्होंने अल-बहज़ी की हदीस - और उनका नाम ज़ैद इब्न काब है - नबी ﷺ से घायल जंगली गधे के बारे में उद्धृत किया, कि उन्होंने अबू बक्र को उसे यात्रियों के बीच बांटने का आदेश दिया। और नबी ﷺ से अबू क़तादा की हदीस जिसमें कहा गया है: "यह केवल वह भोजन है जो अल्लाह ने तुम्हें खिलाया है।" यह उमर इब्न अल-खत्ताब, उस्मान इब्न अफ्फ़ान (उनसे एक रिवायत में), अबू हुरैरा, अज़-ज़ुबैर इब्न अल-अव्वम, मुजाहिद, अता और सईद इब्न जुबैर की राय है। अली इब्न अबी तालिब, इब्न अब्बास और इब्न उमर से वर्णित है कि एहराम की स्थिति में किसी भी मामले में शिकार खाना जायज़ नहीं है, चाहे वह उसके लिए पकड़ा गया हो या नहीं; अल्लाह के शब्दों की व्यापकता के कारण: {और तुम्हारे लिए ज़मीनी शिकार हराम कर दिया गया है जब तक तुम एहराम की हालत में हो}।

(1) अल-तम्हीद 9/59 - 60, और मुद्दे की शुरुआत में उस्मान की पिछली रिपोर्ट। (2) अल-तम्हीद 9/60 - 61, और अल-मुवत्ता 1/351 में अल-बहज़ी की हदीस, और अल-मुजतबा 5/183। (3)

अहमद (22567), अल-बुखारी (2914), और मुस्लिम (1196): (57) द्वारा वर्णित। (4) अल-तम्हीद 9/60 - 61, और अल-इस्तिज़कार 11/303, और अल-मुवत्ता 1/350 - 352 में उल्लिखित सहाबा से रिवायतों की जांच देखें, और मुसन्नफ़ अब्द अल-रज़्ज़ाक़ (8340 - 8344) और तफ़्सीर अल-तबरी 8/738 - 745।

216 سورة المائدہ: آیت 96

"...تم اس کا شکار کرو یا وہ تمہارے لیے شکار کیا جائے،" ابو عیسیٰ (ترمذی) نے کہا: [امام شافعی نے کہا: اس باب میں یہ سب سے بہتر حدیث ہے۔] اور امام نسائی نے کہا: عمرو بن ابی عمرو حدیث میں قوی نہیں ہیں، اگرچہ امام مالک نے ان سے روایت کی ہے۔

پس اگر وہ اس شکار میں سے کھائے جو اس کی وجہ سے کیا گیا ہے، تو وہ اس کا فدیہ دے، اور یہی بات حسن بن صالح اور اوزاعی نے کہی ہے۔ اور امام مالک کا قول اس شکار کے بارے میں مختلف ہے جو خاص طور پر محرم کے لیے کیا گیا ہو، اور ان کے اصحاب کے ہاں مشہور یہ ہے کہ محرم اس شکار میں سے نہ کھائے جو کسی متعین محرم کے لیے کیا گیا ہو یا غیر متعین کے لیے، اور انہوں نے حضرت عثمان کے اس قول کو اختیار نہیں کیا جو انہوں نے اپنے ساتھیوں سے اس وقت کہا تھا جب وہ حالتِ احرام میں تھے اور ان کے پاس شکار کا گوشت لایا گیا: "تم کھاؤ، تم میری طرح نہیں ہو؛ یہ تو میرے لیے شکار کیا گیا ہے۔" اور یہی بات اہل مدینہ کی ایک جماعت نے کہی ہے، اور یہ امام مالک سے بھی مروی ہے۔ اور امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب نے کہا: محرم کے لیے ہر حال میں شکار کا کھانا جائز ہے جب اسے کسی حلال (غیر محرم) نے شکار کیا ہو، خواہ وہ اس کے لیے شکار کیا گیا ہو یا نہ کیا گیا ہو؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کے ظاہر کی وجہ سے: {اور جب تم حالتِ احرام میں ہو تو شکار نہ کرو}۔ پس اللہ نے محرموں پر شکار کرنے اور اسے قتل کرنے کو حرام قرار دیا، نہ کہ اس کو جسے دوسروں نے شکار کیا ہو۔ اور انہوں نے بہزی کی حدیث سے استدلال کیا - اور ان کا نام زید بن کعب ہے - نبی کریم ﷺ سے زخمی جنگلی گدھے کے بارے میں، کہ آپ ﷺ نے ابوبکر کو حکم دیا کہ اسے قافلے والوں میں تقسیم کر دیں۔ اور نبی ﷺ سے ابو قتادہ کی حدیث جس میں ہے: "یہ تو محض وہ کھانا ہے جو اللہ

نے تمہیں کھلایا ہے۔" اور یہی قول عمر بن خطاب، عثمان بن عفان (ان سے ایک روایت میں)، ابو ہریرہ، زبیر بن عوام، مجاہد، عطا اور سعید بن جبیر کا ہے۔ اور حضرت علی بن ابی طالب، ابن عباس اور ابن عمر سے مروی ہے کہ محرم کے لیے کسی بھی حال میں شکار کا کھانا جائز نہیں، خواہ وہ اس کے لیے شکار کیا گیا ہو یا نہ کیا گیا ہو؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی عمومیت کی وجہ سے: {اور تم پر خشکی کا شکار حرام کر دیا گیا جب تک تم حالتِ احرام میں ہو}۔

(1) التمهيد 59/9 - 60، اور مسئلہ کے شروع میں حضرت عثمان کی سابقہ خبر۔ (2) التمهيد 60/9 - 61، اور الموطأ 351/1 میں بہزی کی حدیث، اور المجتبى 183/5۔ (3) اسے احمد (22567)، بخاری (2914) اور مسلم (1196): (57) نے روایت کیا۔ (4) التمهيد 60/9 - 61، اور الاستذكار 303/11، اور الموطأ 350/1 - 352 میں مذکور صحابہ کے آثار کی تخریج دیکھیں، اور مصنف عبد الرزاق (8340 - 8344) اور تفسير الطبرى 738/8 - 745۔

Page 217 Surah Al-Ma'idah: Verse 96

“And forbidden to you is the game of the land as long as you are in a state of ihram”; Ibn Abbas said: It is general/ambiguous. This was also stated by Tawus and Jabir bin Zaid Abu al-Sha'tha, and it was narrated from al-Thawri, and Ishaq said it (1).

They argued based on the hadith of al-Sa'b bin Jathama al-Laythi, that he gifted a wild ass to the Messenger of Allah (peace be upon him) while he was in al-Abwa or Waddan, and the Messenger of Allah (peace be upon him) returned it to him. He said: When the Messenger of Allah (peace be upon him) saw the expression on my face, he said: “We only returned it to you because we are in a state of ihram.” Recorded by the Imams and the wording is according to Malik (2).

Abu Umar said (3): Ibn Abbas narrated from the hadith of Sa'id bin Jubayr, Miqsam, Ata, and Tawus from him, that al-Sa'b bin Jathama gifted the meat of a wild ass to the Messenger of Allah (peace be upon him); Sa'id bin Jubayr said in his narration: the haunch of a wild ass, and he returned it dripping blood, as if it was hunted at that time (4). Miqsam said in his narration: a leg of a wild ass (5). Ata said in his narration: an upper arm of game was gifted to him and he did not accept it, and said: “We are in a state of ihram” (6). Tawus said in his narration: a limb (7).

(1) Al-Tamheed 9/60, Al-Istidhkar 11/301-302, Abd al-Razzaq narrated the reports (8327-8332), and Al-Tabari 8/738-741 and 745. (2) Al-Muwatta 1/353, Musnad Ahmad (16423), Sahih al-Bukhari (1825), Sahih Muslim (1193). Al-Abwa: a village from the administrative areas of al-Furu' of Madinah, between it and al-Juhfah are twenty-three miles. Waddan: a village from the outskirts of al-Furu' between Makkah and Madinah, above al-Abwa by eight miles, close to al-Juhfah. Mu'jam al-Buldan 1/79 and 5/365. (3) In al-Tamheed 9/56-57, and al-Istidhkar 11/297-298. (4) Narrated by Ahmad (2530), and Muslim (1194): (54) through Sa'id bin Jubayr, from Ibn Abbas, without his saying: “as if it was hunted at that time,” and we did not find this phrase with anyone other than Ibn Abd al-Barr. (5) The narration of Miqsam from Ibn Abbas with Ahmad (1856), and it is with this wording also another narration for Sa'id bin Jubayr from Ibn Abbas in the mentioned hadith of Muslim in the previous comment. (6) Narrated by Abu Dawood (1850), through Ata, from Ibn Abbas from Zaid bin Arqam, with the wording mentioned by the author. It was also narrated by Ahmad (19294) and al-Nasai in al-Mujtaba 5/184 through Ata from Ibn Abbas, from Zaid bin Arqam, and with both of them: a member of game. (7) In the copies: “adudan” (an upper arm), and what is established from the sources: “udwan” (a limb).

पृष्ठ 217 सूरा अल-मायदा: आयत 96

“और तुम पर स्थल का शिकार हराम (निषिद्ध) कर दिया गया है जब तक तुम एहराम (हज या उमराह की स्थिति) में हो”; इब्न अब्बास ने कहा: यह अस्पष्ट (मुबहम) है। ताऊस और जाबिर बिन ज़ैद अबू अल-शासा ने भी यही कहा, और यह अल-थौरी से वर्णित है, और इसहाक ने भी यही कहा (1)।

उन्होंने अल-साब बिन जत्थामा अल-लैथी की हदीस से दलील दी कि उन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को एक जंगली गधा भेंट किया, जबकि वह अल-अबवा या वद्दान में थे, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने इसे उन्हें वापस कर दिया। उन्होंने कहा: जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने मेरे चेहरे के भाव देखे, तो उन्होंने कहा: “हमने इसे तुम्हें केवल इसलिए वापस किया है क्योंकि हम एहराम (मुहरिम) में हैं।” इमामों ने इसे उद्धृत किया है और शब्द मलिक के अनुसार हैं (2)।

अबू उमर ने कहा (3): इब्न अब्बास ने सईद बिन जुबैर, मिक़्सम, अता और ताऊस की हदीस से वर्णन किया है कि अल-साब बिन जत्थामा ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को जंगली गधे का मांस भेंट किया। सईद बिन जुबैर ने अपनी हदीस में कहा: जंगली गधे का पिछला हिस्सा, और उन्होंने उसे रक्त टपकते हुए वापस कर दिया, मानो वह उसी समय शिकार किया गया हो (4)। मिक़्सम ने अपनी हदीस में कहा: जंगली गधे की टांग (5)। अता ने अपनी हदीस में कहा: उन्हें शिकार का ऊपरी हाथ (बाँह) भेंट किया गया था, लेकिन उन्होंने इसे स्वीकार नहीं किया और कहा: “हम एहराम में हैं” (6)। ताऊस ने अपनी हदीस में कहा: एक अंग (7)।

(1) अल-तमीद 9/60, अल-इस्तिधकार 11/301-302, अब्द अल-रज्जाक ने इन वृतांतों को उद्धृत किया (8327-8332), और अल-तबरी 8/738-741 और 745। (2) अल-मुवत्ता 1/353, मसनद अहमद (16423), सहीह अल-बुखारी (1825), सहीह मुस्लिम (1193)। अल-अबवा: मदीना के अल-फुरू' क्षेत्र का एक गाँव है, इसके और अल-जुहफ़ा के बीच तेईस मील की दूरी है। वद्दान: मक्का और मदीना के बीच अल-फुरू' के बाहरी इलाकों का एक गाँव है, जो अल-अबवा से आठ मील ऊपर, अल-जुहफ़ा के करीब स्थित है। मुअजम अल-बुल्दान 1/79 और 5/365। (3) अल-तमीद 9/56-57 में, और अल-इस्तिधकार 11/297-298 में। (4) अहमद (2530) और मुस्लिम (1194): (54) द्वारा सईद बिन जुबैर के माध्यम से, इब्न अब्बास से वर्णित, उनके इस कथन के बिना: “मानो वह उसी समय शिकार किया गया हो,” और हमें इब्न अब्द अल-बर के अलावा किसी और के पास यह

वाक्यांश नहीं मिला। (5) अहमद (1856) के पास इब्न अब्बास से मिक़्सम का वर्णन, और इसी शब्द के साथ पिछले कमेंट में वर्णित मुस्लिम की हदीस में इब्न अब्बास से सईद बिन जुबैर का एक अन्य वर्णन भी है। (6) अबू दाऊद (1850) द्वारा अता के माध्यम से, इब्न अब्बास से ज़ैद बिन अरकम के हवाले से, लेखक द्वारा बताए गए शब्दों के साथ वर्णित। इसे अहमद (19294) और अल-नसाई ने अल-मुजतबा 5/184 में अता के माध्यम से इब्न अब्बास से, ज़ैद बिन अरकम के हवाले से भी वर्णित किया है, और उन दोनों के पास शब्द हैं: शिकार का एक अंग। (7) प्रतियों में: 'अददन' (ऊपरी बाँह), और स्रोतों से जो सिद्ध है वह है: 'उदवन' (एक अंग)।

صفحہ 217 سورۃ المائدہ: آیت 96

﴿وَحُرِّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرُمًا﴾؛ ”اور تم پر خشکی کا شکار حرام کر دیا گیا ہے جب تک کہ تم احرام کی حالت میں ہو“؛ ابن عباس نے فرمایا: یہ مبہم ہے۔ طاؤس اور جابر بن زید ابو الشعثاء نے بھی یہی کہا، اور یہ الثوری سے روایت ہے، اور یہی اسحاق نے بھی کہا (1)۔

انہوں نے الصعب بن جثامہ اللیثی کی حدیث سے استدلال کیا کہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ کو ایک جنگلی گدھا تحفے میں دیا جبکہ آپ ﷺ الابواء یا ودان میں تھے، تو رسول اللہ ﷺ نے اسے انہیں واپس کر دیا ۔ انہوں نے کہا: جب رسول اللہ ﷺ نے میرے چہرے کے تاثرات دیکھے تو فرمایا: ”ہم نے اسے تمہیں صرف اس لیے واپس کیا ہے کہ ہم احرام (کی حالت) میں ہیں۔“ اسے ائمہ نے نقل کیا ہے اور الفاظ مالک کے ہیں (2)۔

ابو عمر نے کہا (3): ابن عباس نے سعید بن جبیر، مقسم، عطا اور طاؤس کی حدیث سے روایت کیا ہے کہ الصعب بن جثامہ نے رسول اللہ ﷺ کو جنگلی گدھے کا گوشت تحفے میں دیا۔ سعید بن جبیر نے اپنی حدیث میں کہا: جنگلی گدھے کا پچھلا حصہ، اور آپ ﷺ نے اسے لوٹا دیا جبکہ اس سے خون ٹپک رہا تھا، گویا وہ اسی وقت شکار کیا گیا تھا (4)۔ مقسم نے اپنی حدیث میں کہا: جنگلی گدھے کی ٹانگ (5)۔ عطا نے اپنی حدیث میں کہا: انہیں شکار کا بازو تحفے میں دیا گیا لیکن آپ ﷺ نے اسے قبول نہیں فرمایا اور کہا: ”ہم احرام میں ہیں“ (6)۔ طاؤس نے اپنی حدیث میں کہا: ایک عضو (7)۔

(1) التمہید 9/60 ، والاستذکار 11/301 - 302 ، اور ان آثار کو عبد الرزاق نے (8327 - 8332) اور الطبری نے 8/738 - 741 اور 745 میں روایت کیا۔ (2) الموطأ 1/353 ، مسند احمد (16423) ، صحیح بخاری (1825) ، اور صحیح مسلم (1193)۔ الابواء: مدینہ کے

مضافاتی علاقے الفروع کا ایک گاؤں ہے، اس کے اور الجحفہ کے درمیان تیئس میل کا فاصلہ ہے۔ ودان: مکہ اور مدینہ کے درمیان الفروع کے مضافات میں ایک گاؤں ہے، جو الابواء سے آٹھ میل اوپر الجحفہ کے قریب واقع ہے۔ معجم البلدان 1/79 اور 5/365۔ (3) التمہید 9/56 - 57 میں ، اور الاستذکار 11/297 - 298 میں۔ (4) اسے احمد (2530) اور مسلم (1194): (54) نے سعید بن جبیر کے واسطے سے ابن عباس سے روایت کیا ہے، بغیر اس قول کے: "گویا وہ اسی وقت شکار کیا گیا تھا"، اور ہمیں ابن عبد البر کے علاوہ کسی اور کے ہاں یہ جملہ نہیں ملا۔ (5) ابن عباس سے مقسم کی روایت احمد (1856) کے پاس ہے، اور اسی الفاظ کے ساتھ سعید بن جبیر کی ابن عباس سے ایک اور روایت پچھلے حاشیے میں مذکور مسلم کی حدیث میں موجود ہے۔ (6) اسے ابو داؤد (1850) نے عطا کے واسطے سے ابن عباس سے، انہوں نے زید بن ارقم سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا جو مصنف نے ذکر کیے۔ اسے احمد (19294) اور نسائی نے المجتبیٰ 5/184 میں عطا کے واسطے سے ابن عباس سے، انہوں نے زید بن ارقم سے روایت کیا، اور ان کے ہاں الفاظ ہیں: شکار کا ایک عضو۔ (7) نسخوں میں: "عضداً" (بازو کا حصہ) ہے، اور جو مصادر سے ثابت ہے وہ "عضواً" (عضو) ہے۔

218 Surah Al-Ma'idah: Verse 96

...from the meat of the hunt; narrated by Ismail from Ali bin Al-Madini, from Yahya bin Saeed, from Ibn Jurayj, from Al-Hasan bin Muslim, from Tawus, from Ibn Abbas (1). However, some of them narrated it as: from Ibn Abbas from Zaid bin Arqam (2).

Ismail said: I heard Sulayman bin Harb interpreting this hadith as meaning that it was hunted specifically for the Prophet ﷺ, and if it weren't for that, eating it would have been permissible. Sulayman said: Among the things indicating it was hunted for him (3) is their saying in the hadith: "He returned it dripping with blood," as if it had been hunted just then.

Ismail said: Sulayman only interpreted this hadith because it requires interpretation, whereas (4) Malik's narration does not require interpretation; because a person in the state of Ihram is not allowed to keep a live hunt nor to slaughter it. Ismail said: According to Sulayman bin Harb's interpretation, all the Marfu' (elevated) hadiths would not be contradictory (5), if Allah wills.

Eighth: If one enters the state of Ihram while holding a game animal in his hand, or if it is in his house with his family; Malik said: If it is in his hand, he must release it, and if it is in his house, he does not have to release it. This is the opinion of Abu Hanifa and Ahmad bin Hanbal.

Al-Shafi'i said in one of his two opinions: Whether it is in his hand or in his house, he does not have to release it. Abu Thawr said the same, and it was also narrated from (6) Mujahid and Abdullah bin Al-Harith, and it was narrated from Malik. Ibn Abi Layla, Al-Thawri, and Al-Shafi'i in the other opinion said: He must release it, whether it is in his house...

---

(1) Narrated by Ahmad (19271) and Muslim (1195) through Yahya bin Saeed... from Ibn Abbas from Zaid bin Arqam. The mentioned Ismail is Ibn Ishaq al-Qadi. (2) As in the two narrations of Tawus and Ata' mentioned earlier. (3) In (m): For the Prophet ﷺ. (4) In (d), (z), and (m): As for. (5) After it in (m): in it. (6) In (m): And it was narrated from Mujahid. What is confirmed in the rest of the manuscripts is what matches what is in Al-Tamhid 9/59 and the speech is from him, and similarly in Al-Istidhkar 11/293-295.

218 सूरा अल-माईदाह: आयत 96

शिकार के मांस में से; इसे इस्माइल ने अली बिन अल-मदीनी से, याह्या बिन सईद से, इब्न जुराइज से, अल-हसन बिन मुस्लिम से, ताऊस से, इब्न अब्बास (1) से वर्णित किया है। हालाँकि, उनमें से कुछ इसे इस प्रकार वर्णित करते हैं: इब्न अब्बास से, ज़ैद बिन अरकम (2) के माध्यम से।

इस्माइल ने कहा: मैंने सुलेमान बिन हर्ब को इस हदीस की व्याख्या करते हुए सुना कि यह विशेष रूप से पैगंबर ﷺ के लिए शिकार किया गया था, और यदि ऐसा न होता, तो इसे खाना जायज़ होता। सुलेमान ने कहा: यह दर्शाने वाली चीजों में से कि यह उनके लिए शिकार किया गया था (3), हदीस में उनका यह कहना है: "उन्होंने इसे खून टपकते हुए वापस कर दिया," जैसे कि उसे उसी समय शिकार किया गया हो।

इस्माइल ने कहा: सुलेमान ने केवल इस हदीस की व्याख्या की क्योंकि इसे व्याख्या की आवश्यकता है, जबकि (4) मलिक का विवरण व्याख्या की आवश्यकता नहीं रखता; क्योंकि एहराम की स्थिति में व्यक्ति के लिए जीवित शिकार रखना या उसे ज़बह करना जायज़ नहीं है। इस्माइल ने कहा: सुलेमान बिन हर्ब की व्याख्या के अनुसार, सभी मरफ़ू (उन्नत) हदीसें विरोधाभासी नहीं होंगी (5), यदि अल्लाह ने चाहा।

आठवां: यदि कोई व्यक्ति हाथ में शिकार लिए हुए एहराम में प्रवेश करता है, या वह उसके घर में उसके परिवार के पास हो; तो मलिक ने कहा: यदि वह उसके हाथ में है, तो उसे उसे छोड़ देना चाहिए, और यदि वह उसके घर में है, तो उसे छोड़ने की आवश्यकता नहीं है। यह अबू हनीफा और अहमद बिन हंबल का मत है।

अल-शफीई ने अपने दो मतों में से एक में कहा: चाहे वह उसके हाथ में हो या उसके घर में, उसे उसे छोड़ने की आवश्यकता नहीं है। अबू थौर ने भी यही कहा, और (6) मुजाहिद और अब्दुल्ला बिन अल-हारिस से भी ऐसा ही वर्णित है, और यह मलिक से भी वर्णित है। इब्न अबी लैला, अल-थौरी और अल-शफीई ने दूसरे मत में कहा: उसे उसे छोड़ देना चाहिए, चाहे वह उसके घर में हो...

---

(1) इसे अहमद (19271) और मुस्लिम (1195) ने याह्या बिन सईद के माध्यम से... इब्न अब्बास से ज़ैद बिन अरकम के माध्यम से निकाला है। वर्णित इस्माइल इब्न इसहाक अल-क़ादी हैं। (2) जैसा कि ऊपर वर्णित ताऊस और अता की दो रिवायतों में है। (3) (म) में: पैगंबर ﷺ के लिए। (4) (द), (ज़)

और (म) में: जहाँ तक। (5) इसके बाद (म) में: उसमें। (6) (म) में: और यह मुजाहिद से वर्णित है। बाकी प्रतियों में जो पुष्ट है, वह अल-तमहीद 9/59 में जो है उसके अनुकूल है और बात उन्हीं की है, और इसी तरह अल-इस्तिज़कार 11/293-295 में।

218 سورة المائدہ: آیت 96

شکار کے گوشت میں سے؛ اسے اسماعیل نے علی بن المدینی سے، انہوں نے یحییٰ بن سعید سے، انہوں نے ابن جریج سے، انہوں نے الحسن بن مسلم سے، انہوں نے طاؤس سے، انہوں نے ابن عباس (1) سے روایت کیا۔ البتہ ان میں سے بعض نے اسے یوں روایت کیا ہے: ابن عباس سے، انہوں نے زید بن ارقم (2) سے۔

اسماعیل نے کہا: میں نے سلیمان بن حرب کو اس حدیث کی تاویل کرتے ہوئے سنا کہ یہ شکار نبی ﷺ کے لیے کیا گیا تھا، اور اگر ایسا نہ ہوتا تو اس کا کھانا جائز ہوتا؛ سلیمان نے کہا: اس بات پر دلالت کرنے والی چیزوں میں سے کہ یہ آپ کے لیے شکار کیا گیا تھا (3)، حدیث میں ان کا یہ قول ہے: "پس انہوں نے اسے واپس کر دیا جبکہ اس سے خون ٹپک رہا تھا" گویا وہ اسی وقت شکار کیا گیا ہو۔

اسماعیل نے کہا: سلیمان نے صرف اس حدیث کی تاویل اس لیے کی کہ اسے تاویل کی ضرورت ہے، جبکہ (4) مالک کی روایت کو تاویل کی ضرورت نہیں؛ کیونکہ محرم کے لیے جائز نہیں کہ وہ زندہ شکار کو پکڑے رکھے اور نہ ہی اسے ذبح کرے۔ اسماعیل نے کہا: سلیمان بن حرب کی تاویل کے مطابق تمام مرفوع احادیث مختلف نہیں رہیں گی (5) اگر اللہ تعالیٰ نے چاہا۔

آٹھویں بات: اگر کوئی شخص اس حال میں احرام باندھے کہ اس کے ہاتھ میں شکار ہو، یا وہ اس کے گھر میں اس کے اہل خانہ کے پاس ہو؛ تو مالک نے کہا: اگر وہ اس کے ہاتھ میں ہے تو اس پر اسے چھوڑنا لازم ہے، اور اگر وہ اس کے گھر میں ہے تو اس پر اسے چھوڑنا لازم نہیں ہے۔ یہ امام ابو حنیفہ اور احمد بن حنبل کا قول ہے۔

اور شافعی نے اپنے دو اقوال میں سے ایک میں فرمایا: خواہ وہ اس کے ہاتھ میں ہو یا اس کے گھر میں، اس پر اسے چھوڑنا لازم نہیں ہے۔ یہی بات ابو ثور نے کہی، اور (6) مجاہد اور عبداللہ بن الحارث سے بھی ایسی ہی مروی ہے، اور امام مالک سے بھی مروی ہے۔ ابن ابی لیلیٰ، ثوری اور شافعی نے دوسرے قول میں فرمایا: اس پر اسے چھوڑنا لازم ہے، خواہ وہ اس کے گھر میں ہو...

---

(1) اسے احمد (19271) اور مسلم (1195) نے یحییٰ بن سعید کے واسطے سے... ابن عباس سے، انہوں نے زید بن ارقم سے روایت کیا۔ اور مذکورہ اسماعیل، ابن اسحاق القاضی ہیں۔ (2) جیسا کہ طاؤس اور عطاء کی اوپر مذکور دو روایتوں میں ہے۔ (3) نسخہ (م) میں: نبی ﷺ کے لیے۔ (4) نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں: فأما (رہا)۔ (5) اس کے بعد نسخہ (م) میں ہے: فیہا (اس میں)۔ (6) نسخہ (م) میں: اور مجاہد سے روایت کی گئی۔ اور باقی نسخوں میں جو ثابت ہے، وہ التمہید 9/59 کے مطابق ہے اور کلام اسی سے ہے، اور اسی طرح الاستذکار 11/293-295 میں ہے۔

Page 219 Surah Al-Ma'idah: Verse 96

...or in his hand; if he does not release it, he is liable. The reason for saying he must release it is the Almighty's word: "And forbidden to you is the game of the land as long as you are in the state of Ihram," and this is general in [prohibiting] all ownership and disposal. The reason for saying he may keep it is that it is something prohibited (1) starting from the beginning of Ihram, so it does not prevent the continuation of its ownership; its basis is marriage. Ninth: If a non-pilgrim (halal) catches game in a non-sacred area (hill) and then brings it into the Sacred Precinct (Haram), he is allowed to dispose of it in every way, such as slaughtering it and eating its meat. Abu Hanifa said: It is not permissible. Our evidence is that it is an action performed on game, so it is permitted in the Haram for a non-pilgrim, like keeping or buying, and there is no disagreement regarding these two (2). Tenth: If a person in Ihram (muhrim) directs a non-pilgrim (3) to game, and the non-pilgrim kills it, there is a difference of opinion regarding it. Malik, ash-Shafi'i, and Abu Thawr said: There is nothing upon him. This is also the opinion of Ibn al-Majishun. The Kufans, Ahmad, Ishaq, and a group of the Sahaba and Tabi'un said: He must pay the penalty (4); because the Muhrim, by his Ihram, committed to avoiding interference, so he becomes liable by directing [others to it], like a bailee who directs a thief to a theft. Eleventh: They differed concerning a Muhrim who directs another Muhrim. The Kufans and Ashhab from our companions held that each of them must pay a penalty. Malik, ash-Shafi'i, and Abu Thawr said: The penalty is upon the Muhrim who kills (5); because of the Almighty's saying: "And whoever of you kills it intentionally," so He linked the obligation of the penalty to killing, which indicates its absence in other cases. Moreover, he is merely a director, so no fine is required of him for his direction, just as if a non-pilgrim in the Haram directed [someone] to game in the Haram (6).

Footnotes: (1) In the copies: "it is a meaning that does not prohibit," but what is established is from Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/683, and the speech is from him, as well as what preceded between brackets from him. (2) In (z) and (m): "in it," and what is established is from the rest of the copies, which agrees with what is in Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/683. (3) In (m): "if the Muhrim directs to a solution," and in (kh) and (z): "if the haram directs to a solution," and what is established is from (d) and (z), which agrees with what is in Ahkam al-Qur'an 2/684. (4) Al-Tamhid 21/155, al-Istidhkār 11/278-279, Ikmāl al-Mu'allim 4/200, and al-Mufhim 3/281. (5) Ikmāl al-Mu'allim 4/200, al-Mufhim 3/281, and similar speech is in al-Tamhid 21/155 and al-Istidhkār 11/279. (6) Al-Ma'unah 1/538.

पृष्ठ 219 सूरह अल-मैदाह: आयत 96

...या उसके हाथ में है; यदि वह उसे नहीं छोड़ता है, तो वह उत्तरदायी है। इसे छोड़ने के पक्ष में तर्क सर्वशक्तिमान का वचन है: "और जब तक तुम एहराम की स्थिति में हो, तुम पर स्थल का शिकार हराम (वर्जित) कर दिया गया है," और यह सभी प्रकार के स्वामित्व और निपटान को [मना करने] में सामान्य है। इसे पास रखने के पक्ष में तर्क यह है कि यह एक ऐसी बात है जो एहराम की शुरुआत से निषिद्ध (1) है, इसलिए यह इसके स्वामित्व की निरंतरता को नहीं रोकता है; इसका आधार विवाह है। नौवां: यदि कोई व्यक्ति जो एहराम में नहीं है (हलाल), हरम के बाहर शिकार करता है और फिर उसे हरम में ले आता है, तो उसके लिए उसका हर तरह से उपयोग करना जायज है, जैसे उसे ज़बह करना और उसका मांस खाना। अबू हनीफा ने कहा: यह जायज नहीं है। हमारा प्रमाण यह है कि यह शिकार पर की जाने वाली एक क्रिया है, इसलिए यह हरम में हलाल व्यक्ति के लिए जायज है, जैसे कि पास रखना या खरीदना, और इन दोनों में कोई विवाद नहीं है(2)। दसवां: यदि एहराम में रहने वाला व्यक्ति (मुहरिम) किसी हलाल व्यक्ति को (3) शिकार का रास्ता बताता है और हलाल व्यक्ति उसे मार डालता है, तो इस बारे में मतभेद है। मलिक, अल-शाफ़ई और अबू थौर ने कहा: उस पर कुछ भी नहीं है। यही इब्न अल-माजीशुन का भी मत है। कूफ़ियों, अहमद, इसहाक़ और सहाबा और ताबिईन के एक समूह ने कहा: उस पर जुर्माना (जज़ा) है(4); क्योंकि मुहरिम ने अपने एहराम के कारण हस्तक्षेप न करने का वचन दिया था, इसलिए वह रास्ता बताने के कारण उत्तरदायी हो जाता है, जैसे कि वह व्यक्ति जिसके पास अमानत रखी हो और वह किसी चोर को चोरी का रास्ता बता दे। ग्यारहवां: वे उस मुहरिम के बारे में असहमत थे जो दूसरे मुहरिम को रास्ता बताता है। कूफ़ियों और हमारे साथियों में से अश्हब का मत है कि उनमें से प्रत्येक पर जुर्माना है। मलिक, अल-शाफ़ई और अबू थौर ने कहा: जुर्माना उस मुहरिम पर है जो मारता है(5); क्योंकि अल्लाह तआला का फ़रमान है: "और तुम में से जो कोई उसे जानबूझकर मार डाले," तो उसने जुर्माने की अनिवार्यता को हत्या से जोड़ा, जो इसके अलावा अन्य स्थितियों में इसकी अनुपस्थिति को दर्शाता है। इसके अलावा, वह केवल रास्ता दिखाने वाला है, इसलिए उसके रास्ता दिखाने के कारण उस पर कोई जुर्माना नहीं लगाया जाना चाहिए, ठीक उसी तरह जैसे हरम में कोई हलाल व्यक्ति हरम के शिकार के बारे में बताए(6)।

फुटनोट: (1) प्रतियों में: "यह एक अर्थ है जो मना नहीं करता है," लेकिन जो स्थापित है वह इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 2/683 से है, और यह उन्हीं का कथन है, साथ ही जो कोष्ठक के

बीच पहले दिया गया है वह भी उन्हीं का है। (2) (ज़) और (म) में: "उसमें," और जो बाकी प्रतियों से स्थापित है, वह इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 2/683 के अनुरूप है। (3) (म) में: "यदि मुहरिम हलाल की ओर इशारा करे," और (ख़) और (ज़) में: "यदि हराम हलाल की ओर इशारा करे," और जो (द) और (ज़) से स्थापित है, वह अहकाम अल-कुरआन 2/684 के अनुरूप है। (4) अल-तमहीद 21/155, अल-इस्तिधकार 11/278-279, इकमाल अल-मुअल्लिम 4/200, और अल-मुफहिम 3/281। (5) इकमाल अल-मुअल्लिम 4/200, अल-मुफहिम 3/281, और इसी तरह की बात अल-तमहीद 21/155 और अल-इस्तिधकार 11/279 में है। (6) अल-मऊना 1/538।

صفحہ 219 سورہ المائدہ: آیت 96

یا اس کے ہاتھ میں ہو، پس اگر اس نے اسے نہ چھوڑا تو وہ ضامن ہوگا۔ اسے چھوڑنے کے قول کی وجہ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: "اور تم پر خشکی کا شکار حرام کر دیا گیا ہے جب تک کہ تم احرام کی حالت میں ہو،" اور یہ ملکیت اور ہر طرح کے تصرف کی [ممانعت] میں عام ہے۔ اور اسے پاس رکھنے کے قول کی وجہ یہ ہے کہ یہ ایک ایسا معنی ہے جو احرام کی ابتدا سے روکتا ہے (1)، لہٰذا یہ اس کی ملکیت کے برقرار رہنے سے نہیں روکتا؛ اس کی اصل نکاح ہے۔ نویں بات: اگر حلال (وہ شخص جو احرام میں نہ ہو) نے حدودِ حرم سے باہر شکار کیا، پھر اسے حرم میں لے آیا، تو اس کے لیے اس میں ہر طرح کا تصرف جائز ہے، جیسے اسے ذبح کرنا اور اس کا گوشت کھانا۔ امام ابو حنیفہ نے فرمایا: یہ جائز نہیں ہے۔ اور ہماری دلیل یہ ہے کہ یہ ایک ایسا عمل ہے جو شکار میں کیا جاتا ہے، تو یہ حرم میں حلال شخص کے لیے جائز ہے، جیسے کہ پاس رکھنا اور خریدنا، اور ان دونوں میں کوئی اختلاف نہیں ہے (2)۔ دسویں بات: اگر احرام والے (محرم) نے کسی حلال شخص کو شکار کا پتہ بتایا (3)، اور حلال شخص نے اسے مار دیا، تو اس میں اختلاف ہوا ہے۔ امام مالک، امام شافعی اور ابو ثور نے فرمایا: اس پر کچھ نہیں ہے۔ اور یہی ابن الماجشون کا قول ہے۔ اور اہل کوفہ، امام احمد، اسحاق اور صحابہ و تابعین کی ایک جماعت نے کہا: اس پر جزا (جرمانہ) لازم ہے (4)؛ کیونکہ محرم نے اپنے احرام کے ذریعے تعرض (چھیڑ چھاڑ) نہ کرنے کا التزام کیا تھا، چنانچہ وہ رہنمائی کی وجہ سے ضامن ہوگا، جیسے امانت دار اگر کسی چور کو چوری کا پتہ بتا دے۔ گیارہویں بات: اور ان کا اس محرم کے بارے میں اختلاف ہوا جس نے دوسرے محرم کو پتہ بتایا؛ تو اہل کوفہ اور ہمارے اصحاب میں سے اشہب اس طرف گئے ہیں کہ ان دونوں میں سے ہر ایک پر جزا ہے۔ امام مالک، امام شافعی اور ابو ثور نے فرمایا: جزا

قاتل محرم پر ہے (5)؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: "اور تم میں سے جو کوئی اسے قصداً قتل کرے،" پس اللہ نے جزا کے وجوب کو قتل کے ساتھ معلق کیا، جو اس کے علاوہ دوسروں سے اس کی نفی پر دلالت کرتا ہے؛ اور اس لیے کہ وہ صرف رہنمائی کرنے والا ہے، تو اس کی رہنمائی کی وجہ سے اس پر تاوان لازم نہیں آتا، جیسے کہ اگر حرم میں کوئی حلال شخص حرم کے شکار کا پتہ بتا دے (6)۔

حواشی: (1) نسخوں میں ہے: "کہ یہ ایسا معنی ہے جو نہیں روکتا،" اور جو ثابت ہے وہ ابن العربی کی احکام القرآن 2/683 سے ہے، اور کلام انہی کا ہے، اسی طرح جو ان کے درمیان قوسین میں گزرا وہ بھی انہی کا ہے۔ (2) (ظ) اور (م) میں: "فیہا،" اور باقی نسخوں سے جو ثابت ہے وہ ابن العربی کی احکام القرآن 2/683 کے موافق ہے۔ (3) (م) میں: "اگر محرم حلال کی طرف رہنمائی کرے،" اور (خ) اور (ظ) میں: "اگر حرام حلال کی طرف رہنمائی کرے،" اور جو (د) اور (ز) سے ثابت ہے وہ احکام القرآن 2/684 کے موافق ہے۔ (4) التمہید 21/ 155، والاستذکار 11/ 278-279، واکمال المعلم 4/ 200، والمفہم 3/ 281۔ (5) اکمال المعلم 4/ 200، والمفہم 3/ 281، اور اسی طرح کا کلام التمہید 21/ 155 اور الاستذکار 11/ 279 میں ہے۔ (6) المعونة 1/ 538۔

Surat Al-Ma'idah: Verses 96 - 97 220 The Kufans and Ashhab relied on the words of the Prophet (peace and blessings be upon him) in the hadith of Abu Qatada: "Did you point it out or assist?". This indicates the obligation of penalty (1). The first view is more correct. And Allah knows best. Twelfth: If a tree grows in the profane land (al-hill), and its branch is in the sacred territory (al-haram), and game on it is hit, then a penalty is required; because it was taken in the haram. If its base is in the haram and its branch is in the hill, our scholars differed regarding what is taken from it into two opinions: a penalty considering the base, and its absence considering the branch (2). Thirteenth: Allah Almighty's saying: {And fear Allah to Whom you will be gathered} is an intensification and warning following this allowance and prohibition, then He reminded of the matter of gathering and Resurrection as an exaggeration in warning (3). And Allah knows best. Allah Almighty's saying: {Allah has made the Ka’bah, the Sacred House, a support for mankind, and the Sacred Month and the sacrificial animals and the garlands. That is so you may know that Allah knows whatever is in the heavens and whatever is on the earth and that Allah is All-Knowing of all things.} (97) It contains five issues: First: Allah Almighty's saying: {Allah has made the Ka’bah}. "Made" here means created. This was mentioned previously (4). And the Ka'bah was named Ka'bah because it is square-shaped (6) while most Arab houses were circular. It was also said: it is named Ka'bah because of its protrusion and prominence, for every protruding and prominent thing is a "ka'b", whether it is round or not. From it...

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/684, and the hadith was narrated by Ahmad (22574) and Muslim (1196): (61). A part of it was mentioned before in the seventh issue. (2) 'Aqd al-Jawahir al-Thamina 1/440. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/243. (4) 1/343. (5) In (m): and it was named. (6) This is the saying of Mujahid and 'Ikrimah, narrated from them by al-Tabari 9/5-6.

सूरा अल-माएदा: आयत 96 - 97 220 कूफ़ा के विद्वान और अशहब ने अबू क़तादा की हदीस में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के शब्दों पर भरोसा किया: "क्या तुमने इशारा किया था या मदद की थी?"। यह दंड (जज़ा) की अनिवार्यता को दर्शाता है (1)। पहला विचार अधिक सही है। और अल्लाह बेहतर जानता है। बारहवीं बात: यदि कोई पेड़ हिल्ल (पवित्र सीमा के बाहर) में उगता है, और उसकी शाखा हरम (पवित्र सीमा) में है, और उस पर किसी शिकार को मारा जाता है, तो जज़ा (दंड) अनिवार्य है; क्योंकि उसे हरम में पकड़ा गया था। और यदि उसकी जड़ हरम में है और शाखा हिल्ल में है, तो हमारे विद्वानों में इस पर दो मत हैं: जड़ को देखते हुए जज़ा होना चाहिए, और शाखा को देखते हुए जज़ा नहीं होना चाहिए (2)। तेरहवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {और अल्लाह से डरो जिसकी ओर तुम्हें इकट्ठा किया जाएगा} इस हलाल और हराम के बाद एक कड़ा निर्देश और चेतावनी है, फिर अल्लाह ने इकट्ठा होने और कयामत के मामले की याद दिलाई ताकि चेतावनी में और ज़ोर दिया जा सके(3)। और अल्लाह बेहतर जानता है। अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह ने काबा को, जो प्रतिष्ठित घर है, लोगों के लिए (शांति और व्यवस्था) क़ायम रखने का साधन बनाया है, और प्रतिष्ठित महीने को भी और भेंट के पशुओं और गले में पट्टे पड़े हुए पशुओं को भी। यह इसलिए है ताकि तुम जान लो कि अल्लाह वह सब कुछ जानता है जो आसमानों में है और जो ज़मीन में है, और यह कि अल्लाह हर चीज़ का पूरा ज्ञान रखता है।} (97) इसमें पाँच मसले (मुद्दे) हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह ने काबा बनाया}। यहाँ 'बनाया' (जा'अला) का अर्थ 'पैदा किया' (खलक़ा) है। और यह पहले गुज़र चुका है (4)। और काबा का नाम काबा इसलिए पड़ा क्योंकि वह चौकोर है (6) जबकि अरबों के अधिकांश घर गोल होते थे। यह भी कहा गया है: इसे इसके उभरने और प्रमुखता के कारण काबा कहा जाता है, क्योंकि हर उभरती और प्रमुख चीज़ 'काब' है, चाहे वह गोल हो या न हो। इसी से...

---

(1) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 2/684, और हदीस अहमद (22574) और मुस्लिम (1196): (61) द्वारा उद्धृत की गई है। इसका एक हिस्सा सातवें मसले में पहले आ चुका है। (2) 'अक्द अल-जवाहर अल-थमीना 1/440। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/243। (4) 1/343। (5) नुस्खा (म) में: और नाम रखा गया। (6) यह मुजाहिद और इक्रिमा का कथन है, और इसे अल-तबरी ने 9/5-6 में उनके हवाले से उद्धृत किया है।

سورۃ المائدہ: آیات 96 - 97 220 کوفی علماء اور اشہب نے حضرت ابو قتادہ کی حدیث میں نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول سے استدلال کیا ہے: "کیا تم نے اشارہ کیا تھا یا کوئی مدد کی تھی؟"۔ یہ جزا (تاوان) کے واجب ہونے پر دلالت کرتا ہے (1)۔ اور پہلا قول زیادہ صحیح ہے۔ واللہ اعلم۔ بارہویں بات: اگر کوئی درخت حل (حرم سے باہر) میں اگا ہو اور اس کی شاخ حرم میں ہو، اور اس پر بیٹھے کسی شکار کو مارا جائے تو اس میں جزا (تاوان) واجب ہے؛ کیونکہ اسے حرم میں پکڑا گیا ہے۔ اور اگر اس کی جڑ حرم میں ہو اور شاخ حل میں ہو تو اس صورت میں ہمارے علماء کے درمیان دو اقوال ہیں: جڑ کا اعتبار کرتے ہوئے جزا واجب ہے، اور شاخ کا اعتبار کرتے ہوئے جزا کی نفی ہے (2)۔ تیرہویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اللہ سے ڈرو جس کی طرف تم سب اکٹھے کیے جاؤ گے} اس حلال و حرام کے ذکر کے بعد ایک تاکید اور تنبیہ ہے، پھر اللہ نے حشر اور قیامت کے معاملے کی یاد دہانی کرائی تاکہ تنبیہ میں مبالغہ ہو (3)۔ واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اللہ نے کعبہ کو جو ادب والا گھر ہے لوگوں کے قیام (کے امن و انتظام) کا سبب بنایا اور ادب والے مہینے کو بھی اور قربانی کے جانوروں کو بھی اور ان جانوروں کو بھی جن کے گلوں میں پٹے ہوں، یہ اس لیے ہے تاکہ تم جان لو کہ اللہ جانتا ہے جو کچھ آسمانوں میں ہے اور جو کچھ زمین میں ہے اور یہ کہ اللہ ہر چیز کا پورا علم رکھنے والا ہے} (97) اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اللہ نے کعبہ کو بنایا}۔ یہاں "جعل" (بنایا) سے مراد "خلق" (پیدا کیا) ہے۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (4)۔ اور کعبہ کا نام "کعبہ" اس لیے رکھا گیا کیونکہ یہ چوکور ہے (6) جبکہ عربوں کے اکثر گھر گول ہوتے تھے۔ اور ایک قول یہ ہے کہ کعبہ اس کے ابھار اور نمایاں ہونے کی وجہ سے نام رکھا گیا، کیونکہ ہر ابھری ہوئی اور نمایاں چیز "کعب" کہلاتی ہے، خواہ وہ گول ہو یا نہ ہو۔ اسی سے...

(1) احکام القرآن لابن العربی 2/684، اور حدیث کو احمد (22574) اور مسلم (1196): (61) نے روایت کیا ہے۔ اور اس کا ایک حصہ ساتویں مسئلے میں گزر چکا ہے۔ (2) عقد الجواهر الثمينة 1/440 . (3) المحرر الوجيز 2/243 . (4) 1/343 . (5) نسخہ (م) میں ہے: اور نام رکھا گیا۔ (6) یہ مجاہد اور عکرمہ کا قول ہے، اور طبری نے 6-9/5 میں ان سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 97 221

...the heel of the foot and the knots of the spear. And 'Ka'aba' means the woman's breast: when it appears on her chest(1). The House [the Kaaba] is called so because it has a roof and walls, which is the essence of being a house, even if it has no dweller. And the Almighty called it 'Haram' (sacred/prohibited) by making it prohibited(2). The Prophet ﷺ said: "Indeed, Allah made Makkah sacred, and the people did not make it sacred"(3). Most of this has already been discussed in detail(4), and praise be to Allah. The second: His saying, the Almighty: {a support for the people} [Qiyam-an lin-nas] meaning: a cause for their well-being and livelihood; because of people's safety through it. Accordingly, "Qiyam-an" means: they maintain themselves through it [and find safety]. It is also said: "Qiyam-an" means: they uphold its laws(5). Ibn 'Amir and 'Asim [al-Jahdari] read it as: "Qiyam-an", and both are derived from roots containing 'waw', so the 'waw' was changed into 'ya' due to the kasra (vowel 'i') before it(6). It has also been said: "Qawam"(7). The scholars said: The wisdom in Allah Almighty making these things a support for the people is that Allah, the Exalted, created creatures with human instincts of envy, competition, estrangement, turning away from one another, plundering, raiding, killing, and revenge. Therefore, it was necessary according to Divine wisdom and primordial will to have a constant restrainer(8) in every situation, and a deterrent(9) with which the ultimate outcome is praised; Allah the Almighty said: {I...

---

(1) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/685, al-Nukat wal-Uyun 2/69, Tafsir al-Baghawi 2/68, al-Muharrar al-Wajiz 2/243, and Majma' al-Bayan 7/201-202. The second opinion is that of the majority, as mentioned by al-Mawardi, and Ibn al-Arabi said: This is the most correct. (2) In (m): "it", and what is established is from the rest of the copies, which agrees with what is in Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/686, and the speech is from him. (3) Narrated by Ahmad (16373), al-Bukhari (104), and Muslim (1354). (4) 2/383 - 284. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/366, and what is between brackets is from it. (6) In (z): "the 'waw' was turned into 'ya' for the kasra", meaning for what precedes it. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/42 and what preceded between brackets is from it, and the recitation of Ibn 'Amir in al-Sab'ah p.248, al-Taysir p.100, and the recitation of 'Asim al-Jahdari in al-Qira'at al-Shadhah p.35. (8) In (m): "with him". (9) In (z) and (z): "and a frightened one", and in Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/687-688, and the speech from him: "and a restrainer", and what will come between brackets is from him.

सूरह अल-मइदह: आयत 97 221

...पैर की एड़ी और भाले की गाँठें। और 'का'बा' का अर्थ है स्त्री का स्तन: जब वह उसके सीने पर उभरता है(1)। काबा को घर (अल-बैत) इसलिए कहा जाता है क्योंकि इसमें छत और दीवारें होती हैं, जो एक घर होने का सार है, भले ही उसमें कोई निवासी न हो। और सर्वशक्तिमान ने इसे 'हराम' (पवित्र/वर्जित) कहा क्योंकि उसने इसे वर्जित कर दिया है(2)। पैगंबर ﷺ ने कहा: "निस्संदेह, अल्लाह ने मक्का को पवित्र बनाया है, और लोगों ने इसे पवित्र नहीं बनाया"(3)। इसमें से अधिकांश पहले ही विस्तार से वर्णित किया जा चुका है(4), और अल्लाह की प्रशंसा हो। दूसरा: उसका कहना, सर्वशक्तिमान: {लोगों के लिए आधार} [क़ियाम-अन लिन-नास] अर्थात: उनके कल्याण और जीविका का साधन; क्योंकि इसके माध्यम से लोगों की सुरक्षा होती है। तदनुसार, "क़ियाम-अन" का अर्थ है: वे इसके माध्यम से स्वयं को बनाए रखते हैं [और सुरक्षा पाते हैं]। यह भी कहा गया है: "क़ियाम-अन" का अर्थ है: वे इसके नियमों का पालन करते हैं(5)। इब्न आमिर और आसिम [अल-जहदली] ने इसे "क़ियाम-अन" पढ़ा है, और दोनों 'वाव' वाले शब्दों से हैं, इसलिए 'वाव' को उससे पहले वाले कसरा (इ-स्वर) के कारण 'या' में बदल दिया गया था(6)। यह भी कहा गया है: "क़वाम"(7)। विद्वानों ने कहा: अल्लाह तआला द्वारा इन चीजों को लोगों के लिए आधार बनाने में ज्ञान यह है कि अल्लाह सुब्हानहू व तआला ने मानव प्रकृति में ईर्ष्या, प्रतिस्पर्धा, अलगाव, एक-दूसरे से विमुख होना, लूटपाट, छापा मारना, हत्या और प्रतिशोध की भावनाओं के साथ सृष्टि की रचना की है। इसलिए, दैवीय ज्ञान और मौलिक इच्छा के अनुसार, हर स्थिति में एक स्थायी अवरोधक(8) और एक निवारक(9) होना आवश्यक था जिससे परिणाम की सराहना की जा सके; अल्लाह तआला ने कहा: {मैं...

---

(1) देखें अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 2/685, अल-नुकत वल-उयून 2/69, तफ़्सीर अल-बघवी 2/68, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/243 और मजमा अल-बयान 7/201-202। दूसरी राय बहुमत की है जैसा कि अल-मावर्दी ने उल्लेख किया है, और इब्न अल-अरबी ने कहा: यह सबसे सही है। (2) (म) में: "उसे", और जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों से है, जो इब्न अल-अरबी 2/686 द्वारा अहकाम अल-कुरान में है, और बात उसी की है। (3) अहमद (16373), अल-बुखारी (104), और मुस्लिम (1354) द्वारा वर्णित। (4) 2/383 - 284। (5) मानी अल-कुरान अल-नहस 2/366 द्वारा, और कोष्ठक के बीच जो है वह वहीं से है। (6) (ज़): में "वाव को कसरा के लिए या में बदल दिया गया", यानी उससे पहले जो है उसके लिए। (7) ए'राब अल-कुरान अल-नहस 2/42 द्वारा और जो कोष्ठक के बीच पहले आया वह वहीं से है, और अस-साबआ पृ. 248 में इब्न आमिर का पाठ, अत-तयसीर पृ.

100, और अल-किरात अल-शज़ाह पृ. 35 में आसिम अल-जहदली का पाठ। (8) (म) में: "उसके साथ"। (9) (ज़) और (ज़) में: "और एक भयभीत", और इब्न अल-अरबी 2/687-688 द्वारा अहकाम अल-कुरान में, और उससे बात: "और एक निवारक", और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उससे है।

سورہ المائدہ: آیت 97 221

...پاؤں کا ٹخنہ اور نیزے کی گرہیں (کعب)۔ اور عورت کے سینے کا ابھرنا: جب وہ اس کے سینے پر ظاہر ہو(1)۔ اور بیت (گھر) کو اس لیے یہ نام دیا گیا کیونکہ اس کی چھت اور دیوار ہے، اور یہی گھر ہونے کی حقیقت ہے، چاہے اس میں کوئی رہنے والا نہ ہو۔ اور اللہ سبحانہ و تعالی نے اسے اپنی حرمت کی وجہ سے 'حرام' (محترم) نام دیا(2)۔ نبی ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ نے مکہ کو حرام (محترم) قرار دیا ہے، اور لوگوں نے اسے حرام نہیں کیا"(3)۔ اس کا زیادہ تر حصہ تفصیل سے پہلے گزر چکا ہے(4) اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں۔ دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قِيَمًا لِّلنَّاسِ﴾ یعنی: لوگوں کی فلاح اور معاش کا ذریعہ؛ کیونکہ اس کے ذریعے لوگوں کو امن ملتا ہے، اور اس بنا پر "قِياماً" کا مطلب ہے: وہ اس کے ذریعے قائم رہتے ہیں [اور امن پاتے ہیں]۔ اور کہا گیا: "قِياماً" یعنی: وہ اس کی شریعتوں کو قائم کرتے ہیں(5)۔ اور ابن عامر اور عاصم [الجحدری] نے اسے "قِيَماً" پڑھا ہے، اور یہ دونوں 'واؤ' والے الفاظ میں سے ہیں، تو واؤ کو اس سے پہلے کسرہ کی وجہ سے 'یاء' سے بدل دیا گیا(6)۔ اور کہا گیا ہے: "قوام"(7)۔ علماء نے کہا: اللہ تعالیٰ کا ان چیزوں کو لوگوں کے لیے ذریعہ قیام بنانے میں حکمت یہ ہے کہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے مخلوق کو انسانی جبلت پر پیدا کیا ہے جس میں حسد، مقابلہ بازی، قطع تعلقی، روگردانی، چھین جھپٹ، غارت گری، قتل اور انتقام شامل ہے، تو الہی حکمت اور ابتدائی مشیت میں اس بات کی ضرورت تھی کہ ہر حال میں کوئی روکنے والا(8) ہو، اور ایسا باز رکھنے والا(9) ہو جس کے ساتھ انجام کی تعریف کی جائے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِنَّي

---

(1) ملاحظہ ہو احکام القرآن لابن العربی 2/ 685، والنکت والعیون 2/ 69، وتفسیر البغوی 2/ 68، والمحرر الوجیز 2/ 243 ومجمع البیان 7/ 201 - 202۔ اور دوسرا قول جمہور کا ہے جیسا

کہ الماوردی نے ذکر کیا، اور ابن العربی نے کہا: یہی سب سے صحیح ہے۔ (2) (م) میں: 'إياه'، اور باقی نسخوں سے جو ثابت ہے، وہ ابن العربی کی احکام القرآن 2/ 686 کے موافق ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (3) اسے احمد (16373)، بخاری (104)، اور مسلم (1354) نے روایت کیا۔ (4) 2/ 383 - 284۔ (5) معانی القرآن للنحاس 2/ 366، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے۔ (6) (ظ) میں: 'واؤ کو کسرہ کی وجہ سے یعنی ما قبل کی وجہ سے یاء میں بدل دیا گیا'۔ (7) اعراب القرآن للنحاس 2/ 42 اور جو بریکٹ میں پہلے گزرا وہ اسی سے ہے، اور 'السبعہ' ص 248 میں ابن عامر کی قرات، اور 'التیسیر' ص 100، اور 'القراءات الشاذہ' ص 35 میں عاصم الجحدری کی قرات۔ (8) (م) میں: 'معه'۔ (9) (ز) اور (ظ) میں: 'وفازع'، اور ابن العربی کی احکام القرآن 2/ 687 - 688 میں، اور کلام ان کا ہے: 'ورادع'، اور جو بریکٹ میں آئے گا وہ انہی سے ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 97 - Page 222

"I am placing a vicegerent on earth" [Al-Baqarah: 30]. So Allah, glory be to Him, commanded them with the caliphate, and placed their affairs in the hands of one person who restrains them from conflict, urges them towards harmony instead of estrangement, wards off the oppressor from the oppressed, and confirms every hand in what it rightfully possesses (1) [as a right]. Ibn al-Qasim narrated: Malik told us that 'Uthman bin 'Affan, may Allah be pleased with him, used to say: What the Imam restrains is more than what the Quran restrains; mentioned by Abu 'Umar, may Allah have mercy on him (2).

The injustice of a ruler for one year is less harmful than people being in chaos for a single moment. Thus, Allah, glory be to Him, established the Caliph for this benefit, so that affairs may proceed according to his judgment, and Allah, glory be to Him, restrains through him the excesses of the masses (3). So Allah, glory be to Him, magnified the Sacred House in their hearts, placed awe of it in their souls, and honored its sanctity among them. Thus, whoever took refuge in it was protected by it, and whoever was persecuted was safe by being in it. Allah Almighty said: {Have they not seen that We have made [Makkah] a safe sanctuary, while people are being snatched away from all around them?} [Al-'Ankabut: 67].

The scholars said: Since it was a specific place that every oppressed person could not reach, nor every fearful person attain, Allah made the sacred month another refuge, and it is:

Third (4): It is a generic noun (5), and what is meant are the three months by consensus of the Arabs [and the month of Mudar, which is Rajab al-Asamm] (6). So Allah established their sanctity in their hearts, and they were not frightened in them - meaning: themselves - nor did they seek blood in them (7), nor did they expect revenge in them, until a man would...

(1) In (Zha): And confirms every claimant in what he possesses. (2) In At-Tamhid 1/118, and narrated by Al-Khatib in Tarikh Baghdad 4/108 on the authority of Umar, may Allah be pleased with him, who said: What Allah restrains through the ruler is greater than what He restrains through the Quran. (3) In the manuscripts: "affairs", and what is confirmed is from (M), which is in accordance with what is in "Ahkam al-Quran" 2/687 by Ibn al-Arabi. (4) In (Kha), (Dal), and (Zay): Allah made the sacred month, which is the third, another refuge. Likewise, it occurred in "Ahkam al-Quran" 2/688, except that in it is the seventh issue according to its arrangement. (5) Meaning

"the month", see "Al-Muharrar al-Wajiz" 2/243. (6) "Al-Muharrar al-Wajiz" 2/243, and what is between brackets is from it. (7) In "Ahkam al-Quran" 2/688 (and the text is from it): and they do not seek an offense in it.

सूरह अल-मैदाह: आयत 97 - पृष्ठ 222

"मैं पृथ्वी पर एक प्रतिनिधि बनाने वाला हूँ" [अल-बक़रह: 30]। अतः अल्लाह सुब्हानहू व ता'आला ने उन्हें खिलाफत का आदेश दिया, और उनके मामलों को एक व्यक्ति के हाथों में सौंपा जो उन्हें विवादों से रोकता है, उन्हें अलगाव के बजाय सद्भाव की ओर ले जाता है, अत्याचारी को पीड़ित से रोकता है, और हर हाथ को उस पर पुष्ट करता है जो उसके अधिकार में है (1) [हक़ के तौर पर]। इब्न अल-क़ासिम ने रिवायत की है: मलिक ने हमें बताया कि उस्मान बिन अफ़्फ़ान (रज़ियल्लाहु अन्हु) कहा करते थे: "जो सुल्तान (शासक) रोकता है, वह कुरान के रोकने से कहीं अधिक है"; इसका उल्लेख अबू उमर (रहिमहउल्लाह) ने किया है (2)।

एक साल तक सुल्तान का अन्याय लोगों के एक पल के लिए अराजकता में रहने की तुलना में कम हानिकारक है। इसलिए अल्लाह सुब्हानहू व ता'आला ने इस लाभ के लिए खलीफा बनाया, ताकि उनके विचार के अनुसार मामले चलें, और अल्लाह सुब्हानहू व ता'आला उसके माध्यम से जनता की ज्यादतियों को रोक सके(3)। अल्लाह सुब्हानहू व ता'आला ने उनके दिलों में 'बैतुल्लाह अल-हराम' की महिमा बढ़ा दी, उनकी आत्माओं में उसका भय बिठा दिया, और उनके बीच उसकी पवित्रता को महान बना दिया। जो भी उसमें शरण लेता वह उसके माध्यम से सुरक्षित हो जाता, और जो सताया जाता वह उसमें होने के कारण सुरक्षित रहता। अल्लाह ता'आला ने फरमाया: {क्या उन्होंने नहीं देखा कि हमने एक सुरक्षित हरम बनाया है, जबकि लोग उनके चारों ओर से उचके जा रहे हैं?} [अल-अनकबूत: 67]।

विद्वानों ने कहा: चूंकि वह एक विशिष्ट स्थान था जहाँ हर पीड़ित नहीं पहुँच सकता था, और न ही हर भयभीत व्यक्ति वहाँ पहुँच पाता था, इसलिए अल्लाह ने 'शहरुल हराम' (पवित्र महीना) को एक अन्य शरणस्थल बनाया और वह है:

तीसरा (4): यह एक जातिवाचक संज्ञा है (5), और अरबों की सर्वसम्मति से इसका अर्थ तीन महीने हैं [और मुदर का महीना जो रजब अल-असम्म है] (6)। अल्लाह ने उनके दिलों में उनकी पवित्रता स्थापित कर दी, तो वे उनमें किसी जान (प्राण) को नहीं डराते थे, और न ही उनमें खून (बदला) माँगते थे (7), और न ही उनमें प्रतिशोध की अपेक्षा करते थे, यहाँ तक कि एक आदमी...

(1) (ज़) में: और हर दावेदार को उस पर पुष्ट करता है जो उसके अधिकार में है। (2) 'अत-तम्हीद' 118/1 में, और अल-ख़तीब ने 'तारीख़ बगदाद' 108/4 में उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से उल्लेख किया

है कि उन्होंने कहा: अल्लाह सुल्तान के माध्यम से कुरान के माध्यम से रोकने से अधिक रोकता है। (3) हस्तलिपियों में: "मामले", और जो (म) से पुष्ट है वह इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' 687/2 के अनुरूप है। (4) (ख़), (द) और (ज़) में: अल्लाह ने पवित्र महीने को बनाया और वह तीसरा शरणस्थल है। इसी तरह 'अहकाम अल-कुरान' 688/2 में हुआ है, सिवाय इसके कि उसमें उसकी व्यवस्था के अनुसार सातवां मसला है। (5) यानी "महीना", 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 243/2 देखें। (6) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 243/2, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (7) 'अहकाम अल-कुरान' 688/2 में (और शब्द वहीं से हैं): और वे उसमें किसी अपराध की तलाश नहीं करते।

سورة المائدہ: آیت ۹۷ - صفحہ ۲۲۲

"میں زمین میں ایک خلیفہ بنانے والا ہوں" [البقرہ: ۳۰]۔ تو اللہ سبحانہ وتعالیٰ نے انہیں خلافت کا حکم دیا، اور ان کے معاملات کو ایک شخص کے سپرد کر دیا جو انہیں باہمی نزاع سے روکتا ہے، انہیں قطع تعلقی کے بجائے الفت ومحبت پر آمادہ کرتا ہے، ظالم کو مظلوم سے روکتا ہے، اور ہر اس ہاتھ کو برقرار رکھتا ہے جو کسی چیز پر قابض ہو (۱) [حق کے طور پر]۔ ابن القاسم نے روایت کی، کہا: ہمیں مالک نے بتایا کہ عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ فرمایا کرتے تھے: جو کچھ امام روکتا ہے وہ اس سے کہیں زیادہ ہے جتنا قرآن روکتا ہے؛ اسے ابو عمر رحمہ اللہ نے ذکر کیا ہے (۲)۔

اور سلطان کا ایک سال کا جور (ظلم) لوگوں کے ایک لمحے کے انتشار و بدنظمی میں رہنے سے کم تکلیف دہ ہے، چنانچہ اللہ سبحانہ وتعالیٰ نے خلیفہ کو اسی فائدے کے لیے پیدا فرمایا، تاکہ معاملات اس کی رائے کے مطابق چلیں، اور اللہ سبحانہ وتعالیٰ اس کے ذریعے عوام کی زیادتیوں کو روکے (۳)۔ چنانچہ اللہ سبحانہ وتعالیٰ نے ان کے دلوں میں بیت اللہ الحرام کی عظمت بٹھا دی، ان کے نفوس میں اس کی ہیبت پیدا کر دی، اور ان کے درمیان اس کی حرمت کو بڑا بنا دیا، تو جو اس میں پناہ لیتا وہ اس کے ذریعے محفوظ ہو جاتا، اور جو مظلوم ہوتا وہ اس میں رہ کر محفوظ ہو جاتا۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {کیا انہوں نے نہیں دیکھا کہ ہم نے ایک پرامن حرم بنایا ہے، حالانکہ لوگ ان کے گرد و نواح سے اچک لیے جاتے ہیں؟} [العنکبوت: ۶۷]۔

علماء نے فرمایا: چونکہ وہ ایک مخصوص جگہ تھی جہاں ہر مظلوم نہیں پہنچ سکتا تھا، اور نہ ہی ہر خوف زدہ شخص اسے پا سکتا تھا، اس لیے اللہ نے شہر حرام (حرمت والے مہینے) کو دوسرا ٹھکانہ بنایا اور وہ ہے:

تیسری بات (۴): اور وہ اسم جنس ہے (۵)، اور اس سے مراد عربوں کے اجماع کے مطابق تین مہینے ہیں [اور مضر کا مہینہ جو رجب الاصم ہے] (۶)۔ تو اللہ نے ان کے دلوں میں ان کی حرمت قائم کر دی، چنانچہ وہ ان میں کسی جان کو نہیں ڈراتے تھے، اور نہ ہی ان میں خون کا مطالبہ کرتے تھے (۷)، اور نہ ہی ان میں کسی بدلے کی توقع رکھتے تھے، یہاں تک کہ ایک آدمی...

(۱) (ظ) میں ہے: اور ہر مدعی کو اس چیز پر برقرار رکھتا ہے جس پر وہ قابض ہے۔ (۲) التمہید ۱/۱۱۸ میں، اور الخطیب نے تاریخ بغداد ۴/۱۰۸ میں حضرت عمر رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے فرمایا: اللہ تعالیٰ سلطان کے ذریعے اس سے زیادہ روکتا ہے جتنا قرآن کے ذریعے روکتا ہے۔ (۳) قلمی نسخوں میں ہے: "الامور"، اور جو (م) سے ثابت ہے وہی ابن العربی کی 'احکام القرآن' ۲/۶۸۷ کے مطابق ہے۔ (۴) (خ) اور (د) اور (ز) میں ہے: اللہ نے شہر حرام کو بنایا اور وہ تیسرا ٹھکانہ ہے، اسی طرح 'احکام القرآن' ۲/۶۸۸ میں بھی آیا ہے، سوائے اس کے کہ اس میں اس کی ترتیب کے مطابق ساتواں مسئلہ ہے۔ (۵) یعنی "الشہر" (مہینہ)، دیکھیں المحرر الوجیز ۲/۲۴۳۔ (۶) المحرر الوجیز ۲/۲۴۳، اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت اسی سے ہے۔ (۷) 'احکام القرآن' ۲/۶۸۸ میں ہے (اور عبارت وہیں سے ہے): اور وہ ان میں کسی گناہ کی تلاش نہیں کرتے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 97 | Page 223

A person would meet the killer of his father, son, or brother and would not harm him. They set aside one-third of the time for this, and joined three of them consecutively; as a space for leisure, rest, and a field for travel in safety and relaxation. They also made one of them isolated in the middle of the year as a place for respect (1), which is the month of Rajab al-Asamm (the Silent Rajab), and it is also called Mudar. It was called Rajab al-Asamm because the sound of iron (weapons) was not heard in it, and it is called 'Munsil al-Asinna' (the remover of spearheads) because they used to remove the iron heads from spears during it. It is the month of the Quraysh, and concerning it, Awf ibn al-Ahwas says:

And the month of Banu Umayyah and the offerings (al-hadaya) ... when Mudar is driven, stained with blood. (2)

The Prophet (PBUH) called it the month of Allah (3), meaning: the month of the people of Allah, as the people of the Sacred Sanctuary (al-Haram) were called the people of Allah. It is also possible he meant the month of Allah because Allah legislated it (4) and emphasized its sanctity, as many Arabs did not observe it. The names of the months will follow in Surah 'Bara'ah' (at-Tawbah) (5), if Allah wills.

Then He facilitated for them inspiration—or a legislation (6) through the tongues of the noble Messengers—concerning the sacrificial offerings (al-hady) and the garlands (al-qala'id), which are:

Fourth: When they took a camel and marked it with blood (ash'aruhu) (7), or hung a sandal on it, or the man did that to himself as a sign of consecration (taqleed)—as previously explained at the beginning of the Surah (8)—no one would frighten him wherever...

---

(1) Up to this point, the text is from 'Ahkam al-Qur’an' 2/688, and what follows is from 'Al-Muharrar al-Wajiz' 2/243. (2) Al-Mufaddaliyat p. 174, and 'Muntaha al-Talab' 3/384. And 'Sharh Ikhtiyarat al-Mufaddal' 2/805. In it: 'hubisat' (was held) instead of 'siqat' (was driven). Al-Tabrizi said in 'Sharh al-Ikhtiyarat': 'mudarrajaha' means blood reaches it just as a garment is stained with dye, and 'mudarrajaha' is in the accusative case (mansub) as a 'hal' (circumstantial state). It is narrated from Abu Ubaidah that he said: He specified Banu Umayyah because of their precedence in pride over the rest of the Quraysh in the Pre-Islamic period (Jahiliyyah). Awf ibn al-Ahwas al-Kilabi is the son of Ja’far ibn Kilab, known as Abu Yazid, a Pre-Islamic poet. 'Simt al-La’ali'

1/377. (3) A part of a long hadith narrated by Ibn al-Jawzi in 'Al-Mawdu’at' (1008) from the hadith of Anas, and (1147) from the hadith of Abu Sa’id al-Khudri; he said after each of the two hadiths: 'This hadith is fabricated.' (4) In (m) 'matnuhu' (its text), and in (d) and (z): 'sunnatuhu' (His Sunnah/legislation), and what is established is from (kh) and (za) and 'Al-Muharrar al-Wajiz'. (5) Verse: 36. (6) In (m) and 'Ahkam al-Qur’an' by Ibn al-Arabi 2/688 (and the text is from it): 'Then He facilitated for them inspiration and legislation...' (7) In (m) and 'Ahkam al-Qur’an': 'ash'aruhu' without the letter 'Waw'. (8) 6/37 and what follows.

कोई व्यक्ति अपने पिता, पुत्र या भाई के हत्यारे से मिलता और उसे नुकसान नहीं पहुँचाता था। उन्होंने इसके लिए समय का एक-तिहाई हिस्सा अलग कर दिया, और उनमें से तीन को लगातार जोड़ दिया; सुरक्षा और विश्राम में यात्रा के लिए एक अवकाश, आराम और क्षेत्र के रूप में। उन्होंने वर्ष के मध्य में उनमें से एक को सम्मान के स्थान (1) के रूप में अलग कर दिया, जो रजब अल-असम्म (मूक रजब) का महीना है, और इसे मुदर भी कहा जाता है। इसे रजब अल-असम्म इसलिए कहा जाता था क्योंकि इसमें लोहे (हथियारों) की आवाज़ नहीं सुनी जाती थी, और इसे 'मुन्सिल अल-असिन्ना' (भाले के सिरों को हटाने वाला) कहा जाता है क्योंकि वे इसमें भालों से लोहे के सिरों को हटा देते थे। यह कुरैश का महीना है, और इसके बारे में औफ़ इब्न अल-अहवास कहते हैं:

और बनू उमय्या का महीना और भेंटें (अल-हदाया) ... जब मुदर को हाँका जाता है, जो रक्त से सना हुआ होता है। (2)

और नबी (स.अ.व.) ने इसे अल्लाह का महीना (3) कहा, यानी: अल्लाह के लोगों का महीना, और हरम (पवित्र क्षेत्र) के निवासियों को अल्लाह के लोग कहा जाता था। यह भी संभव है कि उनका मतलब अल्लाह का महीना हो क्योंकि अल्लाह ने इसे निर्धारित किया (4) और इसकी पवित्रता पर ज़ोर दिया; क्योंकि कई अरब इसे नहीं मानते थे। महीनों के नाम इंशाअल्लाह सूरा 'बरात' (अत-तौबा) (5) में आएंगे।

फिर उसने उनके लिए प्रेरणा—या प्रतिष्ठित रसूलों की ज़बान पर एक शरीयत (6)—के माध्यम से भेंट (हद्य) और मालाओं (कलाइद) को आसान बना दिया, जो कि हैं:

चौथा: वे जब ऊँट लेते थे और उसे रक्त से चिह्नित (अशअरुहु) (7) करते थे, या उस पर एक चप्पल लटका देते थे, या वह व्यक्ति स्वयं को चिह्नित (तक़लीद) कर लेता था—जैसा कि सूरा की शुरुआत (8) में बताया गया है—तो कोई उसे डराता नहीं था जहाँ भी...

---

(1) इस स्थान तक का पाठ 'अहकाम अल-क़ुरआन' 2/688 से है, और इसके बाद का पाठ 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/243 से है। (2) अल-मुफ़ज़्ज़लियत पृ. 174, और 'मुंतहा अल-तलब' 3/384। और 'शरह इख़्तियारात अल-मुफ़ज़्ज़ल' 2/805। इसमें: 'सीक़त' (हाँका गया) के स्थान पर 'हुबिसत' (रोका गया) है। तबरीज़ी ने 'शरह अल-इख़्तियारात' में कहा: 'मुदर्रजहा' का अर्थ है कि रक्त उस तक

पहुँचता है जैसे कि कपड़े को रंग से रंगा जाता है, और 'मुदर्रजहा' को 'हाल' (स्थिति) के रूप में प्रयुक्त किया गया है। अबू उबैदाह से वर्णित है कि उन्होंने कहा: उन्होंने बनू उमय्या को जाहिलियत (अज्ञानता के काल) में अन्य कुरैशों पर उनके गौरव की प्रधानता के कारण विशिष्ट किया। औफ़ इब्न अल-अहवास अल-किलाबी जाफ़र इब्न किलाबी के पुत्र हैं, जिन्हें अबू यज़ीद के नाम से जाना जाता है, जो एक जाहिली कवि थे। 'सिमत अल-लाअली' 1/377। (3) इब्न अल-जौज़ी द्वारा 'अल-मौदूआत' (1008) में अनस की हदीस से और (1147) में अबू सईद अल-ख़ुदरी की हदीस से उद्धृत एक लंबी हदीस का हिस्सा; उन्होंने दोनों हदीसों के बाद कहा: 'यह हदीस गढ़ी हुई (मौदू) है।' (4) (म) में 'मतनहु' (उसका पाठ), और (द) और (ज़) में: 'सुन्नतहु' (उसकी सुन्नत), और जो प्रमाणित है वह (ख़) और (ज़) और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' से है। (5) आयत: 36। (6) (म) और इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-क़ुरआन' 2/688 में (और पाठ उसी से है): 'फिर उसने उनके लिए प्रेरणा और शरीयत को आसान बना दिया...' (7) (म) और 'अहकाम अल-क़ुरआन' में: बिना 'वाव' के'अशअरुहु'। (8) 6/37 और उसके बाद।

آدمی اپنے باپ، بیٹے اور بھائی کے قاتل سے ملتا تو اسے کوئی تکلیف نہ پہنچاتا۔ انہوں نے اس میں زمانے کا ایک تہائی حصہ مختص کر رکھا تھا، اور ان میں سے تین کو مسلسل جوڑا تھا؛ وسعت اور راحت کے لیے، اور امن و سکون میں سیاحت کے لیے ایک میدان۔ اور انہوں نے سال کے وسط میں ان میں سے ایک کو احترام کے لیے اکیلا رکھا تھا (۱)، اور وہ رجب کا مہینہ ہے جسے 'الاصمّ' (بہرا) کہا جاتا ہے، اور اسے 'مضر' بھی کہا جاتا ہے۔ اسے 'رجب الاصمّ' اس لیے کہا گیا کیونکہ اس میں لوہے (ہتھیاروں) کی آواز نہیں سنی جاتی تھی، اور اسے 'منصل الاسنۃ' (نیزوں کے پھلوں کو اتارنے والا) کہا جاتا ہے؛ کیونکہ وہ اس میں نیزوں سے ان کے پھل نکال دیتے تھے۔ یہ قریش کا مہینہ ہے، اور اس کے بارے میں عوف بن الاحوص کہتا ہے:

اور بنو امیہ کا مہینہ اور ہدیہ (قربانی کے جانور) ... جب مضر کو ہانکا جاتا ہے، جو خون سے رنگا ہوا ہوتا ہے۔ (۲)

اور نبی کریم ﷺ نے اسے 'اللہ کا مہینہ' (۳) کہا، یعنی: اللہ والوں کا مہینہ، اور اہل حرم کو اللہ والے کہا جاتا تھا۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ اللہ کا مہینہ اس لیے مراد ہو کہ اللہ نے اسے مقرر کیا (۴) اور اس کی تاکید فرمائی؛ کیونکہ بہت سے عرب اس کی رعایت نہیں کرتے تھے۔ اور ان شاء اللہ 'براءت' (سورہ توبہ) (۵) میں مہینوں کے نام آئیں گے۔

پھر اللہ نے ان کے لیے الہام کے ذریعے - یا معزز رسولوں کی زبانوں پر شریعت (۶) کے طور پر - ہدی (قربانی کے جانور) اور قلائد (پٹّے) کو آسان فرما دیا، اور وہ یہ ہیں:

چوتھی بات: جب وہ کسی اونٹ کو لیتے اور اسے خون سے نشان زد کرتے (۷)، یا اس پر جوتا لٹکا دیتے، یا وہ آدمی خود پر تقلید (نشانی) کے طور پر ایسا کرتا - جیسا کہ سورہ کے آغاز (۸) میں اس کا بیان گزر چکا ہے - تو اسے کوئی بھی خوفزدہ نہیں کرتا تھا جہاں بھی وہ...

---

(۱) یہاں تک کی گفتگو 'احکام القرآن' ۲/۶۸۸ سے ہے، اور اس کے بعد کی 'المحرر الوجیز' ۲/۲۴۳ سے۔ (۲) المفضلیات ص ۱۷۴، اور 'منتہی الطلب' ۳/۳۸۴۔ اور 'شرح اختیارات المفضل' ۲/۸۰۵۔ اس میں 'سیقت' کی جگہ 'حبست' (روکا گیا) ہے۔ تبریزی نے 'شرح اختیارات' میں کہا: 'مضرجہا' یعنی اسے خون پہنچتا ہے جیسے کپڑے کو رنگ سے رنگا جاتا ہے، اور 'مضرجہا' کو حال کے طور پر منصوب رکھا گیا ہے۔ اور ابو عبیدہ سے منقول ہے کہ انہوں نے کہا: بنو امیہ کو جاہلیت میں دیگر قریش پر ان کے فخر میں تقدم کی وجہ سے خاص کیا۔ عوف بن الاحوص الکلابی، جعفر بن کلاب کا بیٹا ہے، اس کی کنیت ابو یزید ہے، وہ ایک جاہلی شاعر تھا۔ 'سمط اللآلی' ۱/۳۷۷۔ (۳) ایک طویل حدیث کا ٹکڑا جسے ابن الجوزی نے 'الموضوعات' (۱۰۰۸) میں حضرت انس کی حدیث سے، اور (۱۱۴۷) میں حضرت ابو سعید خدری کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور دونوں حدیثوں کے بعد کہا: 'یہ حدیث موضوع (من گھڑت) ہے۔' (۴) (م) میں 'متنہ'، اور (د) اور (ز) میں: 'سنتہ'، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) اور 'المحرر الوجیز' سے ہے۔ (۵) آیت: ۳۶۔ (۶) (م) اور ابن العربی کی 'احکام القرآن' ۲/۶۸۸ میں (اور کلام اسی سے ہے): 'پھر ان کے لیے الہام اور شریعت کو آسان کر دیا...' (۷) (م) اور 'احکام القرآن' میں: 'اشعروہ'، بغیر واؤ کے۔ (۸) ۳۷/۶ اور اس کے بعد۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 97 - 99 224

...met him, and he was the decider between him and those who sought him or wronged him; until Allah brought Islam and clarified the truth through Muhammad (PBUH). Then religion was organized in its path (2), and truth returned to its place. Thus, the Imamate was assigned to him, and its necessity upon creation was built upon him (3), which is the saying of the Almighty: {Allah has promised those who have believed among you and done righteous deeds that He will surely grant them succession upon the earth} [An-Nur: 55] the verse. The rulings of the Imamate have already passed in "Al-Baqarah" (4), so there is no point in repeating them.

Fifth: His saying, the Almighty: {That you may know}. "That" is an indication of Allah making these matters a standard/support. The meaning is: Allah did that so you would know that Allah knows the details of the matters of the heavens and the earth, and knows your interests, O people, before and after. So, look at His kindness towards the servants even in their state of disbelief (5).

His saying, the Almighty: {Know that Allah is severe in penalty and that Allah is Forgiving and Merciful (98)}.

His saying, the Almighty: {Know that Allah is severe in penalty} is a warning, and {and that Allah is Forgiving and Merciful} is a message of hope. This meaning has been mentioned before (6).

His saying, the Almighty: {The Messenger's duty is only to deliver (the message). And Allah knows what you reveal and what you conceal (99)}.

His saying, the Almighty: {The Messenger's duty is only to deliver}: meaning: he does not possess guidance, success, or reward; rather, his duty is only the delivery of the message. In this is a refutation of the Qadariyyah as mentioned before (7).

---

(1) In the manuscript copies: "for Muhammad", and the confirmed text is from (M) and Ahkam al-Qur'an. (2) In (Z): his rite. (3) In the manuscript copies: "The trust was assigned to him, and its necessity for creation was built upon him", and the confirmed text is from (M) and Ahkam al-Qur'an 2/688. (4) 1/395 - 396. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/244. (6) 1/215. (7) 1/230, and 6/505 - 506.

सूरह अल-मैदाह: आयत 97 - 99 224

...उनसे मिला, और वह उनके और उन्हें खोजने वाले या उन पर अत्याचार करने वाले के बीच निर्णायक था; यहाँ तक कि अल्लाह ने इस्लाम भेजा, और मुहम्मद (स.अ.व.) के माध्यम से सत्य को स्पष्ट किया (1)। फिर धर्म अपनी राह पर व्यवस्थित हो गया (2), और सत्य अपने स्थान पर वापस आ गया। इस प्रकार, इमामत उन्हें सौंपी गई, और सृष्टि पर इसकी आवश्यकता उन्हीं पर आधारित हुई (3), जो सर्वशक्तिमान का कथन है: {अल्लाह ने तुममें से उन लोगों से वादा किया है जो ईमान लाए और जिन्होंने अच्छे कर्म किए कि वह उन्हें धरती पर उत्तराधिकार अवश्य प्रदान करेगा} [अन-नूर: 55] आयत। इमामत के नियम पहले ही "अल-बकरा" (4) में आ चुके हैं, इसलिए उन्हें दोहराने का कोई औचित्य नहीं है।

पाँचवाँ: सर्वशक्तिमान का कथन: {ताकि तुम जान सको}। "वह" अल्लाह द्वारा इन मामलों को आधार बनाने का संकेत है। अर्थ यह है: अल्लाह ने ऐसा इसलिए किया ताकि तुम जान सको कि अल्लाह आकाशों और पृथ्वी के मामलों के विवरण जानता है, और हे लोगों, पहले और बाद में तुम्हारे हितों को जानता है। अत; बंदों के प्रति उनकी दया को देखो, भले ही वे कुफ्र (अविश्वास) की स्थिति में हों (5)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {जान लो कि अल्लाह कड़ी सजा देने वाला है और अल्लाह क्षमाशील और अत्यंत दयावान है (98)}।

सर्वशक्तिमान का कथन: {जान लो कि अल्लाह कड़ी सजा देने वाला है} एक चेतावनी है, और {और अल्लाह क्षमाशील और अत्यंत दयावान है} आशा का संदेश है। यह अर्थ पहले भी बताया जा चुका है (6)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {रसूल का कर्तव्य केवल पहुँचाना (संदेश देना) है। और अल्लाह जानता है जो तुम प्रकट करते हो और जो तुम छिपाते हो (99)}।

सर्वशक्तिमान का कथन: {रसूल का कर्तव्य केवल पहुँचाना है}: अर्थात्: मार्गदर्शन, सफलता या प्रतिफल उसके अधिकार में नहीं है; बल्कि उसका कर्तव्य केवल संदेश पहुँचाना है। इसमें कदरिया (एक संप्रदाय) का खंडन है जैसा कि पहले बताया गया है (7)।

---

(1) हस्तलिखित प्रतियों में: "मुहम्मद के लिए", और पुष्ट पाठ (M) और अहकाम अल-कुरान से है। (2) (ज़ेड) में: उसका अनुष्ठान। (3) हस्तलिखित प्रतियों में: "अमानत उन्हें सौंपी गई, और सृष्टि के लिए

इसकी आवश्यकता उन्हीं पर आधारित हुई", और पुष्ट पाठ (M) और अहकाम अल-कुरान 2/688 से है। (4) 1/395 - 396. (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/244. (6) 1/215. (7) 1/230, और 6/505 - 506.

سورہ المائدہ: آیات ۹۷ - ۹۹ ۲۲۴

...اس سے ملا، اور وہ اس کے اور اسے تلاش کرنے والے یا اس پر ظلم کرنے والے کے درمیان فیصلہ کن تھا؛ یہاں تک کہ اللہ نے اسلام بھیجا، اور محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) کے ذریعے حق کو واضح کیا (۱)۔ پھر دین اپنی راہ پر منظم ہو گیا (۲)، اور حق اپنے مقام پر واپس آ گیا۔ چنانچہ امامت آپ کے سپرد کر دی گئی، اور مخلوق پر اس کا وجوب آپ ہی پر مبنی ہوا (۳)، اور یہ اللہ سبحانہ کا فرمان ہے: {اللہ نے تم میں سے ان لوگوں سے جو ایمان لائے اور جنہوں نے نیک اعمال کیے، وعدہ فرمایا ہے کہ وہ انہیں زمین میں ضرور خلافت عطا فرمائے گا} [النور: ۵۵] آیت۔ امامت کے احکام "البقرہ" (۴) میں گزر چکے ہیں، لہذا انہیں دہرانے کا کوئی فائدہ نہیں۔

پانچویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تاکہ تم جان لو}۔ "وہ" اللہ تعالیٰ کے ان امور کو بنیاد بنانے کا اشارہ ہے۔ مطلب یہ ہے کہ: اللہ نے ایسا اس لیے کیا تاکہ تم جان لو کہ اللہ آسمانوں اور زمین کے معاملات کی تفصیلات جانتا ہے، اور اے لوگو، پہلے اور بعد میں تمہارے مفادات کو جانتا ہے۔ پس بندوں پر اس کے لطف و کرم کو دیکھو باوجود اس کے کہ وہ کفر کی حالت میں ہوں (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جان لو کہ اللہ سخت سزا دینے والا ہے اور یہ کہ اللہ بخشنے والا مہربان ہے (۹۸)}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جان لو کہ اللہ سخت سزا دینے والا ہے} ڈرانے کے لیے ہے، اور {اور یہ کہ اللہ بخشنے والا مہربان ہے} امید دلانے کے لیے ہے۔ یہ معنی پہلے بھی گزر چکا ہے (۶)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {رسول پر تو صرف پہنچا دینا ہی ہے، اور اللہ جانتا ہے جو تم ظاہر کرتے ہو اور جو تم چھپاتے ہو (۹۹)}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {رسول پر تو صرف پہنچا دینا ہی ہے}: یعنی: ہدایت، توفیق اور ثواب دینا اس کے اختیار میں نہیں ہے؛ بلکہ اس پر صرف پیغام پہنچانا لازم ہے۔ اس میں قدریہ کا رد ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۷)۔

---

(۱) قلمی نسخوں میں: "محمد کے لیے"، اور (م) اور احکام القرآن سے ثابت شدہ عبارت درج ہے۔

(۲) (ظ) میں: اس کا طریقہ۔ (۳) قلمی نسخوں میں: "امانت آپ کے سپرد کی گئی، اور مخلوق کے لیے اس کا وجوب آپ پر مبنی ہوا"، اور ثابت شدہ عبارت (م) اور احکام القرآن ۲/ ۶۸۸ سے ہے۔

(۴) ۱/ ۳۹۵ - ۳۹۶۔ (۵) المحرر الوجیز ۲/ ۲۴۴۔ (۶) ۱/ ۲۱۵۔ (۷) ۱/ ۲۳۰، اور ۶/ ۵۰۵ - ۵۰۶۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 99 - 100 225

The root of "balāgh" (communication/conveyance) is "bulūgh," which means reaching. One says: "balagha yablughu bulūghan" (reached/reaches/reaching), "ablaghahu iblāghan" (he conveyed it), "taballagha taballughan" (he contented himself), "bālagha mubālaghatan" (he exerted effort), and "ballaghahu tablīghan" (he delivered it) (1). From this comes "balāghah" (eloquence), because it is conveying the meaning to the soul in the best (2) form of expression (3). And a man is said to "tabālagha" if he tries to be eloquent but is not eloquent (4). "In this is balāgh," meaning: sufficiency; because it reaches the extent of the need. {And Allah knows what you reveal} meaning: what you show; it is said: "badā al-sirr" (the secret appeared) (5), and its owner showed it. {And what you conceal} meaning: what you keep secret and hide in your hearts of disbelief and hypocrisy. The Almighty's saying: {Say, "Not equal are the evil and the good, although the abundance of evil might impress you. So fear Allah, O people of understanding, that you may succeed."} [Al-Ma'idah: 100]. The Almighty's saying: {Say, "Not equal are the evil and the good"} contains three issues (6): First: Al-Hasan said: The permissible (Halal) and the forbidden (Haram). Al-Suddi said: The believer and the disbeliever (7). It was said: The obedient and the disobedient (8). It was said: The bad and the good (9); and this is by way of example. The correct view is that the expression is general in all matters, imagined in earnings, actions, people, fields of knowledge, and others; the "khabīth" (evil/bad) from all of this does not succeed nor does it yield good results.

(1) Tahdhīb al-Lughah 8/138. (2) In the manuscripts: "in goodness" (fi husn), and what is established from sources is as follows. (3) Zahr al-Ādāb 1/118, and Ghurar al-Khaṣā'iṣ al-Wāḍiḥah p. 148, and eloquence has other definitions seen in the sources we mentioned. (4) Asās al-Balāghah (b-l-gh). (5) In (Ẓ): "al-sharr" (evil). (6) Thus it occurred in the manuscripts, and what the author will mention are four issues. (7) Al-Nukat wa al-'Uyūn 2/70, and Al-Hasan's saying was also mentioned by Al-Wahidi in Al-Wasīṭ 2/233 from him and from 'Ata'. Al-Suddi's saying was reported by Al-Tabari 9/12-13. (8) Zād al-Masīr 12/433. (9) Al-Nukat wa al-'Uyūn 2/70.

सूरह अल-मैदाह: आयतें 99 - 100 225

"बलाग" (पहुँचाना) का मूल "बुलुग" है, जिसका अर्थ है पहुँचना। कहा जाता है: "बलग़ा यबलुग़ु बुलुग़न", "अबलग़ाहु इबलाग़न", "तबल्लग़ा तबल्लुग़न", "बालग़ाहु मुबालग़तन", और "बल्लग़ाहु तबलीग़न" (1)। इसी से "बलाग़त" (वाक्पटुता/वाग्मिता) बना है; क्योंकि यह अर्थ को सर्वोत्तम (2) अभिव्यक्ति (3) के रूप में आत्मा तक पहुँचाना है। और "तबालग़ा" उस व्यक्ति के लिए कहा जाता है जो वाक्पटु होने का दिखावा करता है जबकि वह वास्तव में वाक्पटु नहीं है (4)। "इसमें बलाग है," यानी: पर्याप्तता; क्योंकि यह आवश्यकता की सीमा तक पहुँचता है। {और अल्लाह जानता है जो तुम प्रकट करते हो} यानी: जिसे तुम ज़ाहिर करते हो; कहा जाता है: "बदा अल-सिर्र" (राज़ खुल गया) (5), और उसके मालिक ने उसे ज़ाहिर किया। {और जो तुम छुपाते हो} यानी: जिसे तुम अपने दिलों में कुफ़्र और पाखंड के रूप में गुप्त रखते और छुपाते हो। सर्वशक्तिमान का कथन: {कह दो, "बुराई और अच्छाई बराबर नहीं हैं, भले ही बुराई की अधिकता तुम्हें प्रभावित करे। तो ऐ बुद्धिमानों! अल्लाह से डरो ताकि तुम सफल हो जाओ।" } [अल-मैदाह: 100]। सर्वशक्तिमान का कथन: {कह दो, "बुराई और अच्छाई बराबर नहीं हैं"} इसमें तीन मसले (मुद्दे) हैं (6): पहला: अल-हसन ने कहा: हलाल और हराम। अस-सुद्दी ने कहा: मोमिन (विश्वासी) और काफिर (अविश्वासी) (7)। यह भी कहा गया: आज्ञाकारी और अवज्ञाकारी (8)। और कहा गया: घटिया और बढ़िया (9); और यह उदाहरण के तौर पर है। सही बात यह है कि शब्द सभी मामलों में सामान्य है, जिसकी कल्पना कमाई, कार्यों, लोगों, ज्ञान के क्षेत्रों और अन्य में की जा सकती है; इन सब में से "ख़बीस" (बुरा/अपवित्र) न तो सफल होता है और न ही श्रेष्ठ परिणाम देता है।

(1) तहज़ीब अल-लुग़ा 8/138। (2) प्रतियों में: "अच्छाई में" (फ़ि हुस्न), और स्रोतों से जो प्रमाणित है वह इस प्रकार है। (3) ज़हर अल-आदाब 1/118, और ग़ुरार अल-ख़साइस अल-वादिहा पृ. 148, और वाक्पटुता की अन्य परिभाषाएँ हमारे द्वारा उल्लिखित स्रोतों में देखी जा सकती हैं। (4) असास अल-बलाग़ा (ब-ल-ग़)। (5) (ज़ॉ) में: "अल-शर्र" (बुराई)। (6) प्रतियों में ऐसा ही पाया गया है, और लेखक जो उल्लेख करेंगे वे चार मसले हैं। (7) अल-नुकत वल-उयून 2/70, और अल-हसन का कथन अल-वाहिदी ने अल-वसीत 2/233 में उनसे और अता से भी उल्लेख किया है। अस-सुद्दी का कथन अल-तबरी 9/12-13 द्वारा उद्धृत किया गया है। (8) ज़ाद अल-मसीर 12/433। (9) अल-नुकत वल-उयून 2/70।

سورہ المائدہ: آیات 99 - 100 225

لفظ "بلاغ" کی اصل "بلوغ" ہے، جس کا معنی ہے پہنچنا؛ کہا جاتا ہے: "بَلَغَ يَبْلُغُ بلوغاً"، اور "أبْلَغه إبلاغاً"، اور "تَبَلَّغ تَبَلُّغاً"، اور "بَالَغَه مبالغةً"، اور "بَلَّغَه تَبْلِيغاً"(1)۔ اسی سے "بلاغت" ہے؛ کیونکہ یہ معنی کو بہترین(2) پیرایۂ بیان(3) میں نفس تک پہنچانا ہے۔ اور "تَبَالَغَ الرجلُ" اس وقت کہا جاتا ہے جب کوئی شخص فصاحت و بلاغت کا تکلف کرے حالانکہ وہ بلیغ نہ ہو(4)۔ "وفی هذا بلاغ" یعنی: کافی ہونا؛ کیونکہ یہ ضرورت کی مقدار تک پہنچ جاتا ہے۔ ﴿وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ﴾ یعنی: جو تم ظاہر کرتے ہو؛ کہا جاتا ہے: "بدا السّرُّ"(5) (راز ظاہر ہو گیا)، اور اس کے مالک نے اسے ظاہر کیا۔ ﴿وَمَا تَكْتُمُونَ﴾ یعنی: جو تم اپنے دلوں میں کفر اور نفاق کے طور پر چھپاتے اور پوشیدہ رکھتے ہو۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُل لَّا يَسْتَوِي الْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ وَلَوْ أَعْجَبَكَ كَثْرَةُ الْخَبِيثِ ۚ فَاتَّقُوا اللَّهَ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾ [المائدہ: 100]۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُل لَّا يَسْتَوِي الْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ﴾ اس میں تین مسائل ہیں(6): پہلا: حسن بصری نے کہا: حلال اور حرام۔ اور سدی نے کہا: مومن اور کافر(7)۔ اور کہا گیا: فرماں بردار اور نافرمان(8)۔ اور کہا گیا: گھٹیا اور عمدہ(9)؛ اور یہ بطور مثال ہے۔ اور صحیح بات یہ ہے کہ یہ لفظ تمام امور میں عام ہے، اس کا تصور کمائی، اعمال، لوگوں، علوم و معارف وغیرہ سب میں کیا جا سکتا ہے؛ پس ان سب میں سے "خبیث" (ناپاک/برا) نہ تو فلاح پاتا ہے اور نہ ہی اس سے کوئی خیر پیدا ہوتی ہے۔

(1) تہذیب اللغہ 8/138 ۔ (2) نسخوں میں ہے: "فی حسن"، اور مآخذ سے ثابت شدہ عبارت وہی ہے جو آگے آ رہی ہے۔ (3) زہر الآداب 1/118 ، اور غرر الخصائص الواضحہ ص 148 ، اور بلاغت کی دیگر تعریفات بھی ہیں جنہیں ہمارے ذکر کردہ مآخذ میں دیکھا جا سکتا ہے۔ (4) اساس البلاغہ (ب-ل-غ)۔ (5) (ظ) کے نسخے میں: "الشر" (برائی) ہے۔ (6) نسخوں میں اسی طرح واقع

ہوا ہے، جبکہ مصنف آگے چار مسائل ذکر کریں گے۔ (7) النکت والعیون 2/70 ، اور حسن کا قول واحدی نے "الوسیط" 2/233 میں ان سے اور عطا سے بھی نقل کیا ہے۔ اور سدی کا قول طبری نے 9/12 - 13 میں نکالا ہے۔ (8) زاد المسیر 12/433 - (9) النکت والعیون 2/70 ۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 100 226

It will not have a good outcome for him even if it is plenty, while the good (pure) - even if it is little - is beneficial and has a beautiful outcome; Allah Almighty said: "The good land - its vegetation comes out by permission of its Lord; and that which is bad - nothing comes out [from it] except with difficulty." (1) [Al-A'raf: 58].

A parallel to this verse is His saying: "Or should we treat those who believe and do righteous deeds like corrupters in the land? Or should we treat those who fear Allah like the wicked?" [Sad: 28], and His saying: "Or do those who commit evils think that We will make them like those who have believed and done righteous deeds?" [Al-Jathiyah: 21]. So, the bad does not equal the good in amount, nor in spending, nor in place, nor in destination. The good takes the right direction, and the bad takes the left direction. The good is in Paradise, and the bad is in Hellfire. This is clear.

The reality of "istawa" (equality/straightness) is: continuation in one direction (2), and its like is "istiqamah" (rectitude), and its opposite is "i'wijaj" (crookedness). And since this is so:

The second point: Some of our scholars said: A corrupt sale is annulled, and it is not carried out due to a market shift or a change in the physical state, such that its execution becomes equal to a valid sale. Rather, it is always annulled (3). The price is returned to the buyer if he had received it, and if it was destroyed in his hand, he is liable for it because he did not receive it as a trust, but rather based on a semblance of a contract.

It was said: It is not annulled, considering that if the sale is annulled and returned after a loss of opportunity, there would be harm and inequity to the seller. For instance, the commodity might have been worth a hundred, but is returned to him when it is worth twenty. There is no punishment in financial matters (4).

The first view is more correct, due to the generality of the verse and the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "Whoever performs a deed that is not in accordance with our matter, it is rejected" (5).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/244. (2) In the manuscripts: "in sanctity," and what is established is from (M) and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/691. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/690. (4) Similar words are in Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/690. (5) Previous 2/46.

सूरह अल-मा'इदा: आयत १०० २२६

उसके लिए इसका परिणाम अच्छा नहीं होगा चाहे वह बहुत ही क्यों न हो, जबकि 'तैय्यब' (पवित्र/अच्छा) - चाहे वह थोड़ा ही क्यों न हो - लाभदायक है और इसका सुंदर परिणाम होता है; अल्लाह तआला ने फरमाया: "और जो अच्छी भूमि है, उसकी वनस्पति अपने रब की आज्ञा से निकलती है, और जो बुरी है, उससे केवल कठिनाई से ही कुछ निकलता है।" (१) [अल-अराफ़: ५८]।

इस आयत के समान अल्लाह का कथन है: "क्या हम उन लोगों को जो ईमान लाए और जिन्होंने अच्छे कर्म किए, धरती में बिगाड़ पैदा करने वालों जैसा कर देंगे? या हम डर रखने वालों को दुराचारियों जैसा कर देंगे?" [साद: २८], और उनका कथन: "क्या उन लोगों ने, जिन्होंने बुराइयाँ कमाई हैं, यह समझ रखा है कि हम उन्हें उन लोगों जैसा कर देंगे जो ईमान लाए और जिन्होंने अच्छे कर्म किए?" [अल-जाथिया: २१]। तो बुरा, अच्छे के बराबर नहीं है, न मात्रा में, न खर्च में, न स्थान में और न जाने के स्थान में। पवित्र दाहिनी दिशा लेता है और अपवित्र बाईं दिशा लेता है। पवित्र जन्नत में है और अपवित्र आग में है। और यह स्पष्ट है।

'इस्तिवा' (समानता/सीधापन) की वास्तविकता है: एक ही दिशा (२) में निरंतरता, और इसी के समान 'इस्तिका़मत' है, और इसका विलोम 'इ'विजाज' (टेढ़ापन) है। और चूंकि यह ऐसा ही है:

दूसरा बिंदु: हमारे कुछ विद्वानों ने कहा है: भ्रष्ट विक्रय (बिक्री) रद्द कर दी जाती है, और बाज़ार के उतार-चढ़ाव या भौतिक परिवर्तन के कारण उसे वैध नहीं माना जाता कि वह सही विक्रय के समान हो जाए, बल्कि उसे हमेशा रद्द कर दिया जाता है (३)। और खरीदार को कीमत वापस कर दी जाती है यदि उसने उसे प्राप्त कर लिया था, और यदि वह उसके हाथ में नष्ट हो गई तो वह उसका उत्तरदायी होगा; क्योंकि उसने उसे अमानत के तौर पर नहीं लिया था, बल्कि एक संविदा (कॉन्ट्रैक्ट) के संदेह के आधार पर लिया था।

और कहा गया: इसे रद्द नहीं किया जाता; इस बात को ध्यान में रखते हुए कि यदि बिक्री रद्द कर दी जाती है और अवसर बीत जाने के बाद वापस की जाती है, तो इसमें विक्रेता को नुकसान और घाटा होगा, जैसे कि वस्तु की कीमत सौ थी और वह उसे तब वापस मिले जब उसकी कीमत बीस हो, और धन के मामलों में कोई दंड नहीं है (४)।

पहली बात अधिक सही है; आयत की व्यापकता के कारण, और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन के कारण: "जिसने कोई ऐसा कार्य किया जिस पर हमारा आदेश नहीं है, तो वह अस्वीकार्य है" (५)।

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज २/२४४। (२) पांडुलिपियों में: "पवित्रता में," और जो सिद्ध है वह (म) और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान २/६९१ से है। (३) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान २/६९०। (४) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान २/६९० में इसी तरह की बात है। (५) पहले गुजरा २/४६।

سورة المائدہ: آیت ۱۰۰ ۲۲۶

اور اس کے لیے اس کا انجام اچھا نہیں ہوگا چاہے وہ کتنا ہی زیادہ کیوں نہ ہو، اور پاکیزہ - اگرچہ تھوڑا ہی کیوں نہ ہو - نفع بخش اور خوبصورت انجام والا ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "اور جو پاکیزہ زمین ہے اس کی نباتات اس کے رب کے حکم سے نکلتی ہے اور جو خراب ہے اس سے بجز تھوڑی سی سخت دشواری کے کچھ نہیں نکلتا" (۱) [الاعراف: ۵۸]۔

اور اس آیت کی مثال اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: "کیا ہم ان لوگوں کو جو ایمان لائے اور نیک اعمال کیے زمین میں فساد مچانے والوں جیسا کر دیں گے؟ یا ہم پرہیزگاروں کو بدکاروں جیسا کر دیں گے؟" [ص: ۲۸]، اور اس کا قول: "کیا ان لوگوں نے جو برائیاں کماتے ہیں یہ سمجھ رکھا ہے کہ ہم انہیں ان لوگوں جیسا کر دیں گے جو ایمان لائے اور نیک کام کیے؟" [الجاثیہ: ۲۱]، پس ناپاک، پاکیزہ کے برابر نہیں ہے نہ مقدار میں، نہ خرچ میں، نہ جگہ میں اور نہ ہی ٹھکانے میں۔ پس پاکیزہ دائیں جانب کا راستہ اختیار کرتا ہے، اور ناپاک بائیں جانب کا، اور پاکیزہ جنت میں ہے اور ناپاک آگ میں۔ اور یہ واضح ہے۔

اور استواء کی حقیقت یہ ہے: ایک ہی سمت (۲) میں تسلسل، اور اس کی مثال استقامت ہے، اور اس کی ضد اعوجاج (ٹیڑھا پن) ہے۔ اور جب یہ صورت حال ہے تو:

دوسری بات: ہمارے بعض علماء نے کہا ہے کہ بیعِ فاسد (ناجائز سودا) کو ختم کر دیا جاتا ہے، اور بازار کے بدلاؤ یا جسمانی تبدیلی کی وجہ سے اسے برقرار نہیں رکھا جاتا کہ وہ صحیح بیع کے برابر ہو جائے، بلکہ اسے ہمیشہ ختم کیا جائے گا (۳)، اور قیمت خریدار کو واپس کر دی جائے گی اگر اس نے وصول کر لی تھی، اور اگر وہ اس کے ہاتھ میں تلف ہو گئی تو وہ اس کا ضامن

ہوگا؛ کیونکہ اس نے اسے بطورِ امانت وصول نہیں کیا تھا بلکہ شبہِ عقد (معاہدے کے شبہ) پر وصول کیا تھا۔

اور کہا گیا: اسے ختم نہیں کیا جائے گا؛ اس بات کے پیشِ نظر کہ اگر سودا ختم کر دیا جائے اور موقع نکل جانے کے بعد واپس کیا جائے تو اس میں فروخت کنندہ کا نقصان اور غبن ہوگا، مثلاً سامان کی قیمت سو کے برابر ہو اور اسے واپس ملے جب اس کی قیمت بیس ہو، اور مال میں کوئی سزا نہیں ہوتی (۴)۔

اور پہلی بات زیادہ صحیح ہے؛ آیت کے عموم کی وجہ سے اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس ارشاد کی وجہ سے: "جس نے ایسا کام کیا جس پر ہمارا حکم نہیں ہے تو وہ مردود ہے" (۵)۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۲/ ۲۴۴۔ (۲) قلمی نسخوں میں: "حرمت میں"، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور ابن العربی کی احکام القرآن ۲/ ۶۹۱ سے ہے۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۶۹۰۔ (۴) اسی طرح کی کلام ابن العربی کی احکام القرآن ۲/ ۶۹۰ میں ہے۔ (۵) سابقہ ۲/ ۴۶۔

Page 227 Surah Al-Ma'idah: Verse 100

I said: If this meaning of non-equivalence is followed in matters of jurisprudence (Fiqh), they are many and numerous. Among them is the case of the usurper (ghasib), which is: Third: If he builds on the usurped plot or plants trees, he is required to uproot that building and the planting because it is foul, and return it. This is contrary to Abu Hanifa's view, who said: It is not uprooted, and its owner takes the value (1). This is refuted by his (peace and blessings be upon him) saying: "A wrongdoer's root has no right" (2). Hisham (3) said: The wrongdoing root is when a man plants in another person's land to claim entitlement to it by doing so. Malik said: The wrongdoing root is everything that is taken, dug, or planted without right. Malik said: Whoever usurps land and sows it or rents it out (4), or a house and lives in it or rents it out, then its owner rightfully claims it back, the usurper must pay rent for what he occupied and return what he received in rent. His (Malik's) opinion differed if he did not live in it or did not sow the land and left it idle. The famous view in his school is that he owes nothing for it. However, it has been narrated from him that he owes rent for all of that. Al-Waqar chose this view, and it is the Shafi'i school, because of his (peace and blessings be upon him) saying: "A wrongdoer's root has no right" (5). Abu Dawood narrated from Urwah ibn al-Zubayr (6): That two men disputed before the Messenger of Allah (peace be upon him)...

Footnotes: (1) Al-Ma'unah 2/1219. (2) Reported by Abu Dawood (3073), Al-Tirmidhi (1378), and An-Nasa'i in Al-Kubra (5729) via Urwah ibn al-Zubayr from Sa'id ibn Zayd as a Marfu' hadith. Al-Tirmidhi said: This is a Hasan Gharib hadith, and some narrated it as Mursal. Abu Dawood (3073) and An-Nasa'i in Al-Kubra (5730) reported the Mursal version via Urwah ibn al-Zubayr from the Prophet (PBUH). Al-Daraqutni said in Al-'Ilal 4/416: The Mursal from Urwah is more correct. The hadith has corroborating evidences mentioned by Al-Zayla'i in Nasb al-Rayah 4/170-171, and Ibn Hajar in Al-Fath 5/19, who said: There is some talk about its chains of narration, but they strengthen each other. (3) He is Hisham ibn Urwah. Abu Dawood (3078) and Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 22/284 reported his statement along with Malik's statement which follows, and the wording is from him. (4) In (d) and Al-Tamhid: "aw iktaraha" (or rented it). (5) Al-Tamhid 22/285. Al-Waqar is Abu Bakr Muhammad ibn Zakariyya ibn Yahya al-Masri. (6) In the manuscripts: "from Abi al-Zubayr", and the text here is corrected from sources.

पृष्ठ २२७ सूरह अल-मा'इदाह: आयत १००

मैने कहा: यदि न्यायशास्त्र (फ़िक़्ह) के मामलों में गैर-बराबरी के इस अर्थ का अनुसरण किया जाए, तो वे अनेक और बहुत हैं। उनमें से हड़पने वाले (गासिब) का मामला है, जो कि है: तीसरा: यदि वह हड़पी हुई भूमि पर निर्माण करता है या पौधे लगाता है, तो उसे उस निर्माण और रोपण को उखाड़ना आवश्यक है क्योंकि यह नापाक है, और उसे वापस करना है। यह अबू हनीफा के कथन के विपरीत है जिन्होंने कहा: इसे उखाड़ा नहीं जाएगा, और इसका मालिक मूल्य लेगा (१)। इसे उनके(शांति और आशीर्वाद उन पर हों) इस कथन द्वारा खारिज किया जाता है: "अन्यायी की जड़ का कोई अधिकार नहीं है" (२)। हिशाम (३) ने कहा: अन्यायी जड़ तब होती है जब कोई व्यक्ति दूसरे की ज़मीन में इस उद्देश्य से पेड़ लगाता है कि वह उस पर अधिकार कर सके। मालिक ने कहा: अन्यायी जड़ वह सब कुछ है जो बिना किसी अधिकार के लिया गया, खोदा गया या लगाया गया हो। मालिक ने कहा: जिसने भूमि हड़प ली और उसमें बुवाई की या उसे किराए पर दिया (४), या घर हड़प लिया और उसमें रहा या उसे किराए पर दिया, फिर उसके मालिक ने उसे वापस पा लिया, तो हड़पने वाले पर रहने का किराया देना और किराए में जो कुछ लिया है उसे वापस करना अनिवार्य है। उनकी (मालिक की) राय में मतभेद है यदि वह उसमें नहीं रहा, या ज़मीन में बुवाई नहीं की और उसे खाली छोड़ दिया। उनके संप्रदाय में प्रसिद्ध मत यह है कि उस पर कुछ भी बकाया नहीं है। लेकिन उनसे यह भी वर्णित है कि उस पर उन सभी का किराया बकाया है। अल-वकार ने इसे चुना है, और यह शाफ़ई संप्रदाय का मत है; उनके(शांति और आशीर्वाद उन पर हों) इस कथन के कारण: "अन्यायी की जड़ का कोई अधिकार नहीं है" (५)। अबू दाऊद ने उरवा बिन अल-जुबैर (६) से रिवायत की है: कि दो आदमी अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास विवाद लेकर आए;

पाद टिप्पणियाँ: (१) अल-मऊना २/१२१९। (२) इसे अबू दाऊद (३०७३), अल-तिर्मिज़ी (१३७८) और अल-नसाई ने अल-कुबरा (५७२९) में सईद बिन ज़ैद से उरवा बिन अल-जुबैर के माध्यम से मरफ़ू हदीस के रूप में निकाला है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह हदीस हसन गरीब है, और कुछ ने इसे मुरसल के रूप में वर्णित किया है। अबू दाऊद (३०७३) और अल-नसाई ने अल-कुबरा (५७३०) में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से उरवा बिन अल-जुबैर के माध्यम से मुरसल रिवायत निकाली है। अल-दारकुतनी ने अल-इलाल ४/४१६ में कहा: उरवा से मुरसल अधिक सही है। हदीस के अन्य प्रमाण हैं जिनका उल्लेख अल-ज़ैलाई ने नसब अल-राय ४/१७०-१७१ में और इब्न हजर ने अल-फ़तह ५/१९ में किया है और कहा: इसकी सनदों में कुछ बात है लेकिन वे एक-दूसरे को पुष्ट करती हैं। (३)

वह हिशाम बिन उरवा हैं, और उनका कथन मालिक के कथन के साथ अबू दाऊद (३०७८) और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद २२/२८४ में निकाला है, और शब्द उन्हीं के हैं। (४) (द) और अल-तमहीद में: "या उसे किराए पर लिया"। (५) अल-तमहीद २२/२८५। अल-वकार अबू बक्र मुहम्मद बिन ज़कारिया बिन यह्या अल-मिसरी हैं। (६) पांडुलिपियों में: "अबी अल-ज़ुबैर से", और जो स्थापित है वह स्रोतों से है।

صفحہ ۲۲۷ سورہ المائدہ: آیت ۱۰۰

میں نے کہا: اور اگر فقہی مسائل میں عدم مساوات کے اس معنی کی پیروی کی جائے تو وہ متعدد اور کثیر ہیں۔ ان میں سے غاصب کا معاملہ ہے، اور وہ یہ ہے: تیسری بات: اگر اس نے غصب شدہ جگہ پر کوئی عمارت بنائی یا درخت لگائے، تو اس پر اس عمارت کو گرانا اور پودوں کو اکھاڑنا لازم ہے؛ کیونکہ یہ ناپاک ہے، اور اسے واپس کرنا ہے، بخلاف امام ابو حنیفہ کے قول کے کہ: اسے اکھاڑا نہیں جائے گا بلکہ مالک اس کی قیمت لے لے گا (۱)۔ اور آپ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کا یہ فرمان اس کی تردید کرتا ہے کہ: "ظالم کی جڑ کا کوئی حق نہیں ہے" (۲)۔ ہشام (۳) نے کہا: ظالم جڑ یہ ہے کہ کوئی شخص دوسرے کی زمین میں اس نیت سے درخت لگائے کہ اس طرح وہ اس کا حقدار بن جائے۔ امام مالک نے فرمایا: ظالم جڑ وہ ہر چیز ہے جسے ناحق لیا گیا، کھودا گیا یا لگایا گیا ہو۔ امام مالک نے فرمایا: جس نے زمین غصب کی اور اسے کاشت کیا یا کرائے پر دیا (۴)، یا گھر غصب کیا اور اس میں رہا یا اسے کرائے پر دیا، پھر اس کا مالک اس کا حقدار ثابت ہو گیا، تو غاصب پر رہنے کا کرایہ اور جو کرایہ اس نے وصول کیا ہے اسے واپس کرنا لازم ہے۔ ان کا (امام مالک کا) قول اس صورت میں مختلف ہے جب وہ اس میں نہ رہا ہو، یا زمین کاشت نہ کی ہو اور اسے خالی چھوڑ دیا ہو، تو ان کے مذہب کا مشہور قول یہ ہے کہ اس پر کچھ واجب نہیں۔ اور ان سے یہ بھی روایت ہے کہ ان سب کا کرایہ اس کے ذمہ ہے۔ الوقار نے اسے اختیار کیا ہے، اور یہی امام شافعی کا مذہب ہے؛ آپ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کے اس فرمان کی وجہ سے کہ: "ظالم کی جڑ کا کوئی حق نہیں ہے" (۵)۔ اور ابو داؤد نے عروہ بن زبیر (۶) سے روایت کیا ہے کہ: دو آدمی رسول اللہ ﷺ کے پاس اپنا جھگڑا لے کر آئے۔

حواشی: (۱) المعونہ ۲/۱۲۱۹۔ (۲) اسے ابو داؤد (۳۰۷۳)، ترمذی (۱۳۷۸)، اور نسائی نے الکبریٰ (۵۷۲۹) میں عروہ بن زبیر کے واسطے سے سعید بن زید سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ امام ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے، اور بعض نے اسے مرسل روایت کیا ہے۔ اھ اور مرسل روایت کو ابو داؤد (۳۰۷۳) اور نسائی نے الکبریٰ (۵۷۳۰) میں عروہ بن زبیر کے واسطے سے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے۔ دارقطنی نے العلل ۴/۴۱۶ میں کہا ہے: عروہ سے مرسل زیادہ صحیح ہے۔ اس حدیث کے شواہد زیلعی نے نصب الرایہ ۴/۱۷۰-۱۷۱ میں اور ابن حجر نے الفتح ۵/۱۹ میں ذکر کیے ہیں اور کہا ہے کہ: اس کی سندوں میں کلام ہے لیکن وہ ایک دوسرے کو تقویت دیتی ہیں۔ (۳) وہ ہشام بن عروہ ہیں، اور ان کا قول امام مالک کے اس قول کے ساتھ جو آگے آئے گا، ابو داؤد (۳۰۷۸) اور ابن عبد البر نے التمہید ۲۲/۲۸۴ میں نقل کیا ہے، اور کلام ان ہی کا ہے۔ (۴) نسخہ (د) اور التمہید میں: "یا اسے کرائے پر لیا"۔ (۵) التمہید ۲۲/۲۸۵، اور الوقار: ابو بکر محمد بن زکریا بن یحییٰ المصری ہیں۔ (۶) نسخوں میں: "عن ابی الزبیر" ہے، اور جو ثابت کیا گیا ہے وہ مصادر سے ہے۔

Page 228 Surah Al-Ma'idah: Verse 100

One of them planted palm trees in the other's land, so he judged in favor of the landowner for his land and ordered the owner of the palm trees to remove them from it. He said: "I saw them, and their roots were being struck with axes until they were removed from it, and they were full-grown palm trees (1)." This is a clear text. Ibn Habib said: The ruling in this is that the landowner has a choice over the wrongdoer; if he wishes, he keeps that in his land for its value after being uprooted, and if he wishes, he removes it from his land, and the cost of removal is upon the usurper. Al-Daraqutni narrated from Aisha that she said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "Whoever builds in the quarters of a people with their permission, he is entitled to the value, and whoever builds without their permission, he is entitled to the wreckage [demolition materials] (2)." Our scholars said: He is only entitled to the value because he built in a place where he owns its benefit. This is like one who built or planted out of confusion [of rights]; he has a right. If the owner of the property wishes, he pays him its value as it stands. If he refuses, the one who built or planted is told: "Pay him the value of his land as bare ground (3)." If he refuses, they become partners. Ibn al-Majishun said: The explanation of their partnership is that the land is valued as bare ground, then valued with its building/cultivation. Whatever the value increased due to building/cultivation over its value as bare ground, the worker [the builder/planter] becomes a partner with the landowner in it, if he wishes (4) partition or retention. Ibn al-Jahm said: If the landowner pays the value of the building and takes his land, he is entitled to its rent for the past years. It has been narrated from Ibn al-Qasim and others that if a man builds on a man's land with his permission, then he is entitled to...

---

(1) Sunan Abi Dawud (3074), and also narrated by al-Bayhaqi 6/99, Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 22/282, and al-Istidhkar 22/208. His saying: 'umm, meaning: complete in their height and thickness, the singular is 'amimah. Al-Nihayah (amm). (2) Sunan al-Daraqutni (4599), and also narrated by al-Bayhaqi 6/91. In its chain is Umar bin Qais al-Makki; al-Bayhaqi said: weak, not to be used as evidence, and those below him are also weak. Al-Dhahabi said in al-Mizan 3/218: Umar bin Qais was abandoned by Ahmad, al-Nasa'i, and al-Daraqutni. Yahya said: not trustworthy. Al-Bukhari said: Munkar al-Hadith. Al-Riba' is the plural of Rub': which is the house and residence, and 'rub' al-qawm' is their place. Al-Nihayah (rub'). (3) Al-Barah with fatha: the wide space of land with no crops or trees. Al-Sihah (barah). (4) In (Z): If he chooses.

पृष्ठ २२८ सूरह अल-मैदा: आयत १००

उनमें से एक ने दूसरे की ज़मीन में खजूर के पेड़ लगाए, तो उसने ज़मीन के मालिक के पक्ष में फैसला सुनाया और खजूर के पेड़ के मालिक को उन्हें वहाँ से हटाने का आदेश दिया। उसने कहा: "मैंने उन्हें देखा, और उनकी जड़ों को कुल्हाड़ियों से काटा जा रहा था जब तक कि उन्हें वहाँ से निकाल नहीं दिया गया, और वे पूर्ण विकसित खजूर के पेड़ थे (१)।" यह एक स्पष्ट पाठ है। इब्न हबीब ने कहा: इसमें नियम यह है कि ज़मीन के मालिक को अत्याचारी पर विकल्प दिया जाता है; यदि वह चाहे, तो वह उसे अपनी ज़मीन में उसकी उखड़ी हुई कीमत पर रख ले, और यदि वह चाहे, तो उसे अपनी ज़मीन से हटवा दे, और हटाने का खर्च हड़पने वाले (ग़ासिब) पर होगा। अद-दारक़ुत्नी ने आयशा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जिसने किसी कौम के घरों में उनकी अनुमति से निर्माण किया, उसे उसकी कीमत मिलेगी, और जिसने उनकी अनुमति के बिना निर्माण किया, उसे केवल मलबा (तोड़ा हुआ सामान) मिलेगा (२)।" हमारे विद्वानों ने कहा: उसे कीमत केवल इसलिए मिलती है क्योंकि उसने ऐसी जगह पर निर्माण किया जहाँ उसे उसके लाभ का अधिकार था। यह उस व्यक्ति की तरह है जिसने किसी संदेह (हक़ के भ्रम) के कारण निर्माण किया या वृक्षारोपण किया, तो उसका अधिकार है; यदि संपत्ति का स्वामी चाहे, तो वह उसे उसके वर्तमान स्वरूप में उसकी कीमत दे दे। यदि वह मना कर दे, तो निर्माण या वृक्षारोपण करने वाले से कहा जाता है: "उसे उसकी ज़मीन की खाली ज़मीन (३) के रूप में कीमत दे दो।" यदि वह मना कर दे, तो वे दोनों भागीदार हो जाते हैं। इब्न अल-माजीशून ने कहा: उनकी भागीदारी की व्याख्या यह है कि ज़मीन का मूल्यांकन खाली ज़मीन के रूप में किया जाता है, फिर उसके निर्माण/खेती के साथ उसका मूल्यांकन किया जाता है। खाली ज़मीन की तुलना में निर्माण के कारण जो मूल्य बढ़ा, उसमें काम करने वाला (निर्माण करने वाला) ज़मीन के मालिक के साथ भागीदार होगा, यदि वह चाहे (४) बँटवारा या रोकना। इब्न अल-जहम ने कहा: यदि ज़मीन का मालिक निर्माण की कीमत चुकाता है और अपनी ज़मीन ले लेता है, तो वह पिछले वर्षों के उसके किराए का हकदार होगा। इब्न अल-क़ासिम और अन्य से रिवायत है कि यदि कोई व्यक्ति किसी अन्य की ज़मीन पर उसकी अनुमति से निर्माण करता है, तो उसे...

---

(१) सुनन अबी दाऊद (३०७४), और अल-बैहक़ी ६/९९, इब्न अब्द अल-बर्र ने अत-तमीद २२/२८२ और अल-इस्तिधकर २२/२०८ में भी इसे उद्धृत किया है। उनका कहना: 'उम्म', यानी: अपनी लंबाई और सघनता में पूर्ण, एकवचन 'अमीमा' है। अन-निहाया (अम)। (२) सुनन अद-दारक़ुत्नी (४५९९),

और अल-बैहक़ी ६/९१ ने भी इसे उद्धृत किया है। इसके सूत्र में उमर बिन क़ैस अल-मक्की है; अल-बैहक़ी ने कहा: वह कमज़ोर है, प्रमाण के रूप में उपयोग नहीं किया जा सकता, और उसके बाद वाले भी कमज़ोर हैं। अल-धहाबी ने अल-मीज़ान ३/२१८ में कहा: उमर बिन क़ैस को अहमद, अन-नसाई और अद-दारक़ुत्नी ने छोड़ दिया था। याह्या ने कहा: वह विश्वसनीय नहीं है। अल-बुखारी ने कहा: मुनकर अल-हदीस। अल-रुबा', रुबा' का बहुवचन है: जो कि घर और निवास स्थान है, और 'रुबा' अल-क़ौम' उनका स्थान है। अन-निहाया (रुबा')। (३) अल-बराह: ज़मीन का वह विस्तृत भाग जहाँ कोई फसल या पेड़ न हो। अस-सिहा (बरह)। (४) (ज़) में: यदि वह चुनता है।

صفحہ ۲۲۸ سورہ المائدہ: آیت ۱۰۰

ان میں سے ایک نے دوسرے کی زمین میں کھجور کے درخت لگائے، تو اس نے زمین کے مالک کے حق میں فیصلہ دیا اور کھجور کے درخت والے کو حکم دیا کہ وہ اپنے درخت وہاں سے نکال لے۔ اس نے کہا: "میں نے انہیں دیکھا، ان کی جڑوں پر کلہاڑیوں سے وار کیا جا رہا تھا یہاں تک کہ انہیں وہاں سے نکال دیا گیا، اور وہ مکمل قد آور کھجور کے درخت تھے (۱)۔" اور یہ ایک واضح نص ہے۔ ابن حبیب نے کہا: اس میں حکم یہ ہے کہ زمین کے مالک کو ظالم پر اختیار دیا جائے گا؛ اگر وہ چاہے تو اسے اپنی زمین میں اکھڑے ہوئے درخت کی قیمت پر رکھ لے، اور اگر چاہے تو اسے اپنی زمین سے نکلوا دے، اور نکالنے کی اجرت غاصب پر ہوگی۔ امام دارقطنی نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے کسی قوم کے احاطوں میں ان کی اجازت سے تعمیر کی، تو اسے اس کی قیمت ملے گی، اور جس نے ان کی اجازت کے بغیر تعمیر کی، تو اس کے لیے ملبہ (توڑا ہوا سامان) ہے (۲)۔" ہمارے علماء نے کہا: اسے قیمت اس لیے ملے گی کیونکہ اس نے ایسی جگہ تعمیر کی جہاں وہ اس کے نفع کا مالک تھا۔ یہ اس شخص کی طرح ہے جس نے کسی شبہ کی بنیاد پر تعمیر کی یا درخت لگایا، تو اس کا حق ہے؛ اگر مالک مکان چاہے تو اسے اس کی کھڑی ہوئی حالت میں قیمت دے دے۔ اگر وہ انکار کرے تو تعمیر یا درخت لگانے والے سے کہا جائے گا: "اسے اس کی خالی زمین (۳) کی قیمت دے دو۔" اگر وہ انکار کرے تو وہ دونوں شریک ہو جائیں گے۔ ابن الماجشون نے کہا: ان کی شرکت کی تفسیر یہ ہے کہ زمین کی خالی حالت میں قیمت لگائی جائے گی، پھر اس کی تعمیر/آبادی کے ساتھ قیمت لگائی جائے گی۔ تعمیر کی وجہ سے خالی زمین کی قیمت پر جتنا اضافہ ہوا، کام کرنے والا (تعمیر کرنے والا) اس میں زمین کے مالک کا شریک ہوگا، اگر وہ

چاہے (۴) تقسیم کرنا یا روکنا۔ ابن الجہم نے کہا: جب زمین کا مالک تعمیر کی قیمت دے دے اور اپنی زمین لے لے، تو گزشتہ سالوں کا اس کا کرایہ اسی کا ہوگا۔ ابن القاسم وغیرہ سے روایت ہے کہ جب کوئی شخص کسی کی زمین میں اس کی اجازت سے تعمیر کرے، پھر اس کے لیے واجب ہو جائے...

---

(۱) سنن ابی داؤد (۳۰۷۴)، اور اسے بیہقی ۹۹/۶، ابن عبد البر نے التمہید ۲۸۲/۲۲، اور الاستذکار ۲۰۸/۲۲ میں بھی روایت کیا ہے۔ ان کا قول: 'عُمّ'، یعنی: اپنی لمبائی اور گھناؤ میں مکمل، اس کا واحد 'عمیمہ' ہے۔ النہایہ (عمم)۔ (۲) سنن دارقطنی (٤٥٩٩)، اور اسے بیہقی ۹۱/۶ میں بھی روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں عمر بن قیس المکی ہے، بیہقی نے کہا: ضعیف ہے، اس سے حجت نہیں پکڑی جا سکتی، اور اس سے نیچے والے بھی ضعیف ہیں۔ ذہبی نے المیزان ۲۱۸/۳ میں کہا: عمر بن قیس کو احمد، نسائی اور دارقطنی نے ترک کر دیا تھا، اور یحییٰ نے کہا: ثقہ نہیں ہے، اور بخاری نے کہا: منکر الحدیث ہے۔ الرباع، ربع کی جمع ہے: اور وہ گھر اور رہائش گاہ ہے، اور ربع القوم ان کی جگہ ہے۔ النہایہ (ربع)۔ (۳) البراح (ب کے فتحہ کے ساتھ): زمین کا وہ کشادہ حصہ جس میں نہ کھیتی ہو اور نہ درخت۔ الصحاح (برح)۔ (۴) نسخہ (ظ) میں: "إن اختار" (اگر وہ اختیار کرے) ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 100 - 102 / 229

...its removal, then he gives him the value of his building demolished (1). And the first [opinion] is more correct; because of his statement (peace and blessings be upon him): "He shall have the value." And this is the opinion of most jurists.

Fourth: The Almighty's saying: {even if the abundance of evil should impress you} [Al-Ma'idah: 100]. It was said: The address is to the Prophet ﷺ and the meaning is his Ummah (community); for the Prophet ﷺ is not impressed by evil. And it was said: It refers to the Prophet ﷺ himself, and his 'being impressed' means it became a source of wonder to him from what he sees of the abundance of disbelievers and forbidden wealth, and the scarcity of believers and lawful wealth (2).

{So fear Allah, O people of understanding, that you may succeed} - its meaning was mentioned previously (3).

The Almighty's saying: {O you who have believed, do not ask about things which, if they are shown to you, will distress you. But if you ask about them while the Qur'an is being revealed, they will be shown to you. Allah has pardoned that which is past; and Allah is Forgiving and Forbearing. (101) A people before you asked such [questions] and then became thereby disbelievers. (102)}

In it are ten issues:

First: Al-Bukhari and Muslim (4) and others narrated - and the wording is Al-Bukhari's - from Anas who said: A man said: O Prophet of Allah, who is my father? He said: "Your father is so-and-so." He said: And there was revealed: {O you who have believed, do not ask about things which, if they are shown to you, will distress you...} the verse.

And he also narrated from Anas, from the Prophet ﷺ, in which he said: "By Allah, you will not ask me about anything but I will inform you of it as long as I am in this position of mine." A man stood up to him and said: Where is my entrance (final destination), O Messenger of Allah? He said: "The Fire." Then Abdullah bin Hudhafah stood up and said: Who is my father, O Messenger of Allah? He said: "Your father is Hudhafah." And he mentioned the Hadith (5).

---

(1) See the opinions of Malik and the leaders of the school of thought on this issue in Al-Nawadir wal-Ziyadat 10/338, 406, and 507. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi

2/689. (3) 5/491. (4) Sahih al-Bukhari (7295), Sahih Muslim (2359): (135), and it is in Ahmad (13147). (5) Sahih al-Bukhari (7294), and it is in Ahmad (12659).

सूरह अल-मा'इदा: आयतें 100 - 102 / 229

...उसे हटाना, तो वह उसे उसके भवन का मूल्य गिराई हुई स्थिति में देता है (1)। और पहली बात अधिक सही है; क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "उसे मूल्य मिलेगा।" और इसी पर अधिकांश न्यायविदों (फ़ुक़हा) की राय है।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {चाहे बुराई की अधिकता तुम्हें प्रभावित ही क्यों न करे} [अल-मा'इदा: 100]। कहा गया है कि: यह संबोधन नबी ﷺ के लिए है और उद्देश्य उनकी उम्मत है; क्योंकि नबी ﷺ को बुराई प्रभावित नहीं करती। और यह भी कहा गया है कि: इससे स्वयं नबी ﷺ मुराद हैं, और उनके प्रभावित होने का अर्थ यह है कि उनके लिए यह आश्चर्य की बात हो गई जो वह काफ़िरों और हराम धन की अधिकता और मोमिनों और हलाल धन की कमी को देखते थे (2)।

{तो अल्लाह से डरो, ऐ बुद्धि वालो, ताकि तुम सफल हो सको} इसका अर्थ पहले आ चुका है (3)।

अल्लाह तआला का कथन: {ऐ ईमान वालो! ऐसी चीज़ों के बारे में न पूछो कि यदि वे तुम पर प्रकट कर दी जाएँ तो तुम्हें कष्ट हो। और यदि तुम उनके बारे में उस समय पूछोगे जब कुरआन अवतरित हो रहा हो, तो वे तुम पर प्रकट कर दी जाएँगी। अल्लाह ने उसे क्षमा कर दिया है, और अल्लाह क्षमाशील, अत्यंत सहनशील है। (101) तुमसे पहले एक क़ौम ने ऐसे ही प्रश्न किए थे, फिर वे उनके कारण अविश्वासी हो गए। (102)}

इसमें दस मसले हैं:

पहला: बुखारी और मुस्लिम (4) और अन्य ने रिवायत किया है - और शब्द बुखारी के हैं - अनस से, उन्होंने कहा: एक व्यक्ति ने कहा: ऐ अल्लाह के नबी, मेरे पिता कौन हैं? उन्होंने कहा: "तुम्हारे पिता फ़ुलां (अमुक) हैं।" उन्होंने कहा: और यह आयत उतरी: {ऐ ईमान वालो! ऐसी चीज़ों के बारे में न पूछो कि यदि वे तुम पर प्रकट कर दी जाएँ तो तुम्हें कष्ट हो...} पूरी आयत।

और उन्होंने अनस से नबी ﷺ के हवाले से यह भी रिवायत किया, जिसमें है: "अल्लाह की कसम, तुम मुझसे किसी भी चीज़ के बारे में नहीं पूछोगे मगर मैं तुम्हें उसके बारे में बता दूँगा जब तक मैं अपने इस स्थान पर हूँ।" तो एक आदमी खड़ा हुआ और कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, मेरा ठिकाना कहाँ है? उन्होंने कहा: "आग (जहन्नुम) में।" फिर अब्दुल्ला बिन हुज़ाफ़ा खड़े हुए और कहा: ऐ अल्लाह के

रसूल, मेरे पिता कौन हैं? उन्होंने कहा: "तुम्हारे पिता हुज़ाफ़ा हैं।" और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया (5)।

---

(1) इस मसले में मालिक और मज़हब के इमामों के विचार अल-नवादिर वल-ज़ियादात 10/338, 406 और 507 में देखें। (2) अहकाम अल-कुरआन, इब्न अल-अरबी 2/689। (3) 5/491। (4) सहीह अल-बुखारी (7295), सहीह मुस्लिम (2359): (135), और यह अहमद (13147) में भी है। (5) सहीह अल-बुखारी (7294), और यह अहमद (12659) में भी है।

سورہ المائدہ: آیات ۱۰۰ - ۱۰۲ / ۲۲۹

...اسے نکالنا، تو وہ اسے اس کی عمارت کی قیمت گرا ہوا ہونے کی حالت میں دیتا ہے (۱)۔ اور پہلا قول زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ نبی ﷺ کا فرمان ہے: "اسے قیمت ملے گی"۔ اور اسی پر اکثر فقہاء کا عمل ہے۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَوْ أَعْجَبَكَ كَثْرَةُ الْخَبِيثِ﴾ (خواہ تمہیں خبیث کی کثرت اچھی ہی کیوں نہ لگے)۔ کہا گیا: یہ خطاب نبی ﷺ سے ہے اور مراد آپ کی امت ہے؛ کیونکہ نبی ﷺ کو خبیث (ناپاک چیز) پسند نہیں آتی۔ اور کہا گیا: اس سے مراد خود نبی ﷺ کی ذات ہے، اور آپ کا پسند آنا (تعجب کرنا) اس معنی میں ہے کہ آپ کو کفار کی کثرت اور مالِ حرام کی بہتات، اور مومنوں کی قلت اور مالِ حلال کی کمی دیکھ کر تعجب ہوا (۲)۔

﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ يَأُوْلِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾ (پس اے عقل والو اللہ سے ڈرو تاکہ تم فلاح پا جاؤ) اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَسْئَلُوا عَنْ أَشْيَاءَ إِن تُبْدَ لَكُمْ تَسُؤْكُمْ وَإِن تَسْئَلُوا عَنْهَا حِينَ يُنَزَّلُ الْقُرْءَانُ تُبْدَ لَكُمْ عَفَا اللَّهُ عَنْهَا وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ ۝ قَدْ سَأَلَهَا قَوْمٌ مِّن قَبْلِكُمْ ثُمَّ أَصْبَحُوا بِهَا كَفِرِينَ ۝﴾ (اے ایمان والو! ایسی چیزوں کے بارے میں سوال نہ کرو کہ اگر وہ تم پر ظاہر کر دی جائیں تو تمہیں ناگوار گزریں، اور اگر تم ان کے بارے میں اس وقت سوال کرو گے جب قرآن نازل ہو رہا ہو تو وہ تم پر ظاہر کر دی جائیں گی۔ اللہ نے اسے معاف کر دیا ہے، اور اللہ بخشنے والا بردبار ہے۔ (۱۰۱) تم سے پہلے ایک قوم نے ایسے ہی سوال کیے تھے پھر وہ ان کی وجہ سے کافر ہو گئے۔ (۱۰۲))

اس میں دس مسائل ہیں:

پہلا: بخاری اور مسلم (۴) وغیرہ نے روایت کیا ہے - اور لفظ بخاری کے ہیں - حضرت انس رضی اللہ عنہ سے، انہوں نے کہا: ایک آدمی نے عرض کیا: اے اللہ کے نبی، میرا باپ کون ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "تیرا باپ فلاں ہے"۔ انہوں نے کہا: اور یہ آیت نازل ہوئی: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَسْئَلُوا عَنْ أَشْيَاءَ إِن تُبْدَ لَكُمْ تَسُؤْكُمْ﴾ پوری آیت۔

اور حضرت انس رضی اللہ عنہ سے نبی ﷺ کے حوالے سے یہ بھی مروی ہے، جس میں ہے: "اللہ کی قسم! تم مجھ سے کسی چیز کے بارے میں نہیں پوچھو گے مگر میں تمہیں اس کی خبر دے دوں گا جب تک میں اپنے اس مقام پر ہوں"۔ پس ایک آدمی کھڑا ہوا اور عرض کیا: اے اللہ کے رسول، میرا ٹھکانہ کہاں ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "آگ (جہنم) میں"۔ پھر عبداللہ بن حذافہ کھڑے ہوئے اور عرض کیا: اے اللہ کے رسول، میرا باپ کون ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "تیرا باپ حذافہ ہے"۔ اور حدیث ذکر کی (۵)۔

---

(۱) اس مسئلے میں امام مالک اور ائمہ مذہب کے اقوال "النوادر والزیادات" ۳۳۸/۱۰، ۴۰۶ اور ۵۰۷ میں دیکھیں۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۶۸۹/۲۔ (۳) ۴۹۱/۵۔ (۴) صحیح بخاری (۷۲۹۵)، اور صحیح مسلم (۲۳۵۹): (۱۳۵)، اور یہ احمد (۱۳۱۴۷) کے ہاں بھی ہے۔ (۵) صحیح بخاری (۷۲۹۴)، اور یہ احمد (۱۲۶۵۹) کے ہاں بھی ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 101 - 102 230

Ibn Abd al-Barr said(1): Abdullah bin Hudhafah accepted Islam early, migrated to the land of Abyssinia in the second migration, and witnessed Badr. He had a sense of humor. He was the messenger of the Messenger of Allah ﷺ to Khosrow(2) with the letter of the Messenger of Allah ﷺ. When he asked: "Who is my father, O Messenger of Allah?" He replied: "Your father is Hudhafah." His mother said to him: "I have never heard of a son more disobedient than you! Were you sure that your mother had not committed what the women of the Pre-Islamic Period of Ignorance (Jahiliyyah) used to commit, so you would disgrace her before the people?" He replied: "By Allah, if he had attributed me to a black slave, I would have joined him(3)."

At-Tirmidhi and Al-Daraqutni narrated from Ali (may Allah be pleased with him) that he said: When this verse was revealed: "And [due] to Allah from the people is a pilgrimage to the House - for whoever is able to find thereto a way" [Al-Imran: 97], they asked: "O Messenger of Allah, is it every year?" He remained silent. They asked again: "Is it every year?" He said: "No, and if I had said yes, it would have become obligatory." Then Allah Almighty revealed: "O you who have believed, do not ask about things which, if they are shown to you, will distress you" until the end of the verse. The wording is Al-Daraqutni's. Al-Bukhari was asked about this hadith, and he said: It is a good (hasan) hadith, except that it is disconnected (mursal); Abu Al-Bakhtari did not meet Ali, and his name is Sa'id(4).

Al-Daraqutni also narrated it from Abu 'Iyad, from Abu Hurayrah, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "O people, Hajj has been prescribed for you." A man stood up and asked: "Is it every year, O Messenger of Allah?" He ignored him. Then he asked again: "Is it every year, O Messenger of Allah?" He said: "Who(5) is the speaker?" They said:

---

(1) In Al-Isti'ab (on the margins of Al-Isabah) 6 / 150 - 152. (2) In (d) and (z): And the Messenger of Allah ﷺ sent him to Khosrow. In (m): And the Messenger of Allah ﷺ sent him to Khosrow. What is established is from (kh) and (z) and Al-Isti'ab. (3) Sahih Muslim (2359): (136). (4) Sunan at-Tirmidhi (814) and (3055), and Sunan al-Daraqutni (2703). It is in Ahmad (905), and it is through the route of Abu Al-Bakhtari from Ali (may Allah be pleased with him). We did not find in Al-Bukhari's speech quoted by the author except his statement: "Abu Al-Bakhtari did not meet Ali," as in Al-'Ilal al-Kabir of At-Tirmidhi 2 / 694, and his Sunan 2/120 (following hadith 1548), and Tuhfat al-Ashraf 7/378. Perhaps the grading of the hadith as good (hasan) and naming Abu Al-

Bakhtari is from the words of At-Tirmidhi, as it follows the two aforementioned hadiths in his Sunan. (5) In (m): And who.

सूरह अल-माएदा: आयतें 101 - 102 230

इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा(1): अब्दुल्लाह बिन हुदाफ़ा ने बहुत पहले इस्लाम स्वीकार कर लिया था, और दूसरी हिजरत में हबशा (एबिसिनिया) की भूमि की ओर चले गए थे। उन्होंने बद्र के युद्ध में भाग लिया। उनके स्वभाव में मज़ाक और विनोद था। वह खुसरो(2) के पास अल्लाह के रसूल ﷺ के पत्र को ले जाने वाले अल्लाह के रसूल के दूत थे। जब उन्होंने पूछा: "ऐ अल्लाह के रसूल, मेरे पिता कौन हैं?" तो उन्होंने उत्तर दिया: "तुम्हारे पिता हुदाफ़ा हैं।" उनकी माँ ने उनसे कहा: "मैंने तुमसे अधिक अवज्ञाकारी पुत्र के बारे में कभी नहीं सुना! क्या तुम्हें भरोसा था कि तुम्हारी माँ ने वह काम नहीं किया होगा जो अज्ञानता (जाहिलिया) के युग की स्त्रियाँ किया करती थीं, जिससे तुम लोगों के सामने उसे अपमानित करते?" उन्होंने उत्तर दिया: "अल्लाह की कसम, यदि वे मुझे किसी अश्वेत दास से भी जोड़ देते, तो मैं उसी का हो जाता(3)।"

अल-तिर्मिज़ी और अल-दाराक़ुतनी ने अली (रज़िअल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: जब यह आयत उतरी: "और अल्लाह के लिए लोगों पर घर का हज (अनिवार्य) है, जो वहाँ तक पहुँचने का सामर्थ्य रखता हो" [आल-इमरान: 97], तो लोगों ने पूछा: "ऐ अल्लाह के रसूल, क्या हर साल?" वे चुप रहे। फिर उन्होंने पूछा: "क्या हर साल?" उन्होंने कहा: "नहीं, और यदि मैं 'हाँ' कह देता, तो यह अनिवार्य हो जाता।" तब अल्लाह तआला ने नाज़िल किया: "ऐ ईमान वालो! ऐसी चीज़ों के बारे में न पूछो, जो यदि तुम पर ज़ाहिर कर दी जाएँ तो तुम्हें बुरी लगें" आयत के अंत तक। यह शब्द अल-दाराक़ुतनी के हैं। अल-बुखारी से इस हदीस के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: यह हदीस 'हसन' (अच्छी) है लेकिन यह 'मुरसल' (कटी हुई कड़ी वाली) है; अबू अल-बख़्तरी की मुलाकात अली से नहीं हुई थी, और उनका नाम सईद है(4)।

अल-दाराक़ुतनी ने इसे अबू अयाज़ के माध्यम से अबू हुरैरा से भी रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "ऐ लोगों, तुम पर हज फर्ज़ किया गया है।" एक व्यक्ति खड़ा हुआ और पूछा: "ऐ अल्लाह के रसूल, क्या हर साल?" उन्होंने उससे मुँह फेर लिया। फिर उसने दोबारा पूछा: "ऐ अल्लाह के रसूल, क्या हर साल?" उन्होंने कहा: "पूछने वाला (5) कौन है?" लोगों ने कहा:

---

(1) अल-इस्तियाब में (अल-इसाबा के हाशिए पर) 6/150 - 152। (2) (द) और (ज़) में: और अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें खुसरो की ओर भेजा था। (म) में: और अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें खुसरो की ओर भेजा था। जो सिद्ध है वह (ख), (ज़) और अल-इस्तियाब से है। (3) सहीह मुस्लिम (2359):

(136)। (4) सुनन अल-तिर्मिज़ी (814) और (3055), और सुनन अल-दाराक़ुतनी (2703), और यह अहमद (905) के पास है, और यह अली (रज़िअल्लाहु अन्हु) से अबू अल-बख़्तरी के माध्यम से है। हमने लेखक द्वारा उद्धृत अल-बुखारी के शब्दों में केवल उनके इस कथन को पाया: "अबू अल-बख़्तरी अली से नहीं मिले थे," जैसा कि तिर्मिज़ी की 'अल-इलाल अल-कबीर' 2/694, और उनकी सुनन 2/120 (हदीस 1548 के बाद), और तोहफत अल-अशरफ 7/378 में है। शायद हदीस को 'हसन' कहना और अबू अल-बख़्तरी का नाम लेना तिर्मिज़ी के शब्दों में से है, जैसा कि उनकी सुनन में उल्लिखित दो हदीसों के बाद है। (5) (म) में: और कौन।

سورة المائدہ: آیات ۱۰۱ - ۱۰۲ ۲۳۰

ابن عبد البر(۱) فرماتے ہیں: عبد اللہ بن حذافہ قدیم الاسلام تھے، انہوں نے حبشہ کی طرف دوسری ہجرت کی، اور غزوۂ بدر میں شریک ہوئے، ان میں ظرافت (مذاق) کا عنصر پایا جاتا تھا، وہ کسریٰ(۲) کی طرف رسول اللہ ﷺ کا خط لے کر جانے والے قاصد تھے۔ جب انہوں نے پوچھا: "اے اللہ کے رسول، میرے باپ کون ہیں؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "تمہارے باپ حذافہ ہیں۔" ان کی ماں نے ان سے کہا: "میں نے تم سے بڑھ کر نافرمان بیٹا نہیں سنا! کیا تم اس بات سے بے خوف تھے کہ تمہاری ماں نے کہیں وہ کام نہ کیا ہو جو جاہلیت کی عورتیں کیا کرتی تھیں، کہ تم لوگوں کے سامنے اسے رسوا کر دیتے؟" انہوں نے جواب دیا: "اللہ کی قسم، اگر وہ مجھے کسی کالے غلام سے بھی منسوب کر دیتے تو میں اسی کے ساتھ ہو لیتا(۳)۔"

ترمذی اور دارقطنی نے علی رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، وہ فرماتے ہیں: جب یہ آیت نازل ہوئی: ﴿وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا﴾ [آل عمران: ۹۷] "اور اللہ کے لیے لوگوں پر بیت اللہ کا حج (لازم) ہے جو وہاں تک پہنچنے کی استطاعت رکھتا ہو"، تو لوگوں نے پوچھا: "اے اللہ کے رسول، کیا ہر سال؟" آپ خاموش رہے۔ پھر انہوں نے پوچھا: "کیا ہر سال؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "نہیں، اور اگر میں 'ہاں' کہہ دیتا تو یہ (ہر سال) فرض ہو جاتا۔" پھر اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءَ إِن تُبْدَ لَكُمْ تَسُؤْكُمْ﴾ "اے ایمان والو! ایسی چیزوں کے بارے میں سوال نہ کرو جو اگر تم پر ظاہر کر دی جائیں تو تمہیں ناگوار گزریں" آیت کے آخر تک۔ یہ الفاظ دارقطنی کے ہیں۔ امام بخاری سے اس حدیث کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے فرمایا: یہ حدیث 'حسن' ہے مگر 'مرسل' ہے؛ ابو البختری نے حضرت علی سے ملاقات نہیں کی، اور ان کا نام سعید ہے(۴)۔

دارقطنی نے اسے ابو عیاض کے واسطے سے ابو ہریرہ سے بھی روایت کیا ہے، وہ فرماتے ہیں: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اے لوگو، تم پر حج فرض کیا گیا ہے۔" ایک شخص کھڑا ہوا اور پوچھا: "اے اللہ کے رسول، کیا ہر سال؟" آپ ﷺ نے اس سے اعراض فرمایا۔ پھر اس نے دوبارہ پوچھا: "اے اللہ کے رسول، کیا ہر سال؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "کہنے والا (۵) کون ہے؟" لوگوں نے کہا:

---

(۱) الاستیعاب میں (الاصابہ کے حاشیہ پر) ۶ / ۱۵۰ - ۱۵۲۔ (۲) (د) اور (ز) میں ہے: اور رسول اللہ ﷺ نے انہیں کسریٰ کی طرف بھیجا، اور (م) میں ہے: اور رسول اللہ ﷺ نے انہیں کسریٰ کی طرف بھیجا، اور جو متن میں ثابت ہے وہ (خ) ، (ظ) اور الاستیعاب سے ہے۔ (۳) صحیح مسلم (۲۳۵۹) : (۱۳۶)۔ (۴) سنن ترمذی (۸۱۴) اور (۳۰۵۵) ، اور سنن دارقطنی (۲۷۰۳) ، اور یہ احمد (۹۰۵) کے پاس ہے، اور یہ علی رضی اللہ عنہ سے ابو البختری کے واسطے سے ہے۔ ہم مصنف کے نقل کردہ امام بخاری کے کلام میں صرف ان کے اس قول پر مطلع ہو سکے: "ابو البختری نے حضرت علی سے ملاقات نہیں کی"، جیسا کہ ترمذی کی العلل الکبیر ۲ / ۶۹۴ ، اور ان کی سنن ۱۲۰/۲ (حدیث ۱۵۴۸ کے بعد) ، اور تحفۃ الاشراف ۳۷۸/۷ میں ہے۔ شاید حدیث کو حسن قرار دینا اور ابو البختری کا نام بتانا امام ترمذی کا کلام ہے، جیسا کہ ان کی سنن میں مذکورہ دونوں حدیثوں کے بعد ہے۔ (۵) (م) میں ہے: ومن۔

231 Surah Al-Ma'idah: Verses 101 - 102 [So-and-so] said: “By Him in Whose hand is my soul, if I had said yes, it would have become obligatory; and if it had become obligatory, you would not have been able to bear it; and if you were not able to bear it, you would have disbelieved.” So Allah Almighty revealed: {O you who have believed, do not ask about things which, if they are shown to you, will distress you} the verse (1). Al-Hasan al-Basri said regarding this verse (2): They asked the Prophet (peace be upon him) about matters of the pre-Islamic period (Jahiliyyah) which Allah had pardoned, and there is no reason to ask about what Allah has pardoned. Mujahid narrated from Ibn Abbas: It was revealed concerning a people who asked the Messenger of Allah (peace be upon him) about the Bahirah, the Sa'ibah, the Wasilah, and the Ham - and this is the opinion of Sa'id ibn Jubayr - and he said: Do you not see that after it is: {Allah has not appointed [such categories as] Bahirah or Sa'ibah or Wasilah or Ham} (3). I say: What is in the Sahih and the Musnad is sufficient. It is possible that the verse was revealed as an answer for all, so the questions are close to one another. Allah knows best. The word “ashya’” (things) follows the pattern of “af'al”, and it is indeclinable (diptote) because it resembles “hamra’”, as stated by Al-Kisa'i (4). It was also said: Its weight is “af'ila’”, like saying “hayyin” and “ahwina’”, according to Al-Farra’ and Al-Akhfash, and its diminutive is “ushayya’” (5). Al-Mazini said: It must be diminished as “shuyay’at” (6), just as “asdiqa’” is diminished; in the feminine:

---

(1) Sunan al-Daraqutni (2707). It was also narrated by al-Marwazi in as-Sunnah (125), al-Tabari 9/19, al-Tahawi in Sharh Mushkil al-Athar (1473), its origin is with Ahmad (10607), and Muslim (1337) without mentioning the verse. (2) His words: the verse, from (m). (3) Narrated from Ibn Abbas and Sa'id ibn Jubayr by al-Tabari 9/22, and the report of Ibn Abbas was also narrated by Sa'id ibn Mansur (839 - Tafsir). (4) His words in Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/212, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/42, and al-Muharrar al-Wajiz 2/246. Al-Zajjaj said: The Basrans and most of the Kufans agreed that al-Kisa'i's statement is an error in this, and they compelled him not to decline “abna’” and “asma’”. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/212, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/42-43, and the statement of al-Farra’ in Ma'ani al-Qur'an 1/321. (6) Al-Mazini said this in his rebuttal to al-Akhfash, meaning: if it were “af'ila’”, it would return in its diminutive form to its singular, then be pluralized with alif and ta’, thus becoming “shuyay’at”. See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/212, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/43, Mushkil I'rab al-Qur'an 1/238-241, al-Insaf fi Masa'il al-Khilaf 2/812-820, and al-Durr al-Masun 4/437. Al-Nahhas and Makki reported from Al-Mazini, Al-Akhfash, and

Sibawayh that they said regarding “ashya”’: its origin is “fa'la”’ (shay’a’), then two hamzas with an alif between them were found heavy, so the first was moved, becoming “lafa”’.

२३१ सूरा अल-मायदा: आयत १०१ - १०२ अमुक ने कहा: "उसकी कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, अगर मैं 'हाँ' कह देता, तो यह अनिवार्य हो जाता; और अगर यह अनिवार्य हो जाता, तो तुम इसे सहन नहीं कर पाते; और अगर तुम इसे सहन नहीं कर पाते, तो तुम अविश्वासी (काफिर) हो जाते।" तब अल्लाह तआला ने नाज़िल फरमाया: {ऐ ईमान वालों! ऐसी चीज़ों के बारे में मत पूछो जो अगर तुम पर ज़ाहिर कर दी जाएँ तो तुम्हें बुरी लगें} आयत (१)। हसन अल-बसरी ने इस आयत (२) के बारे में कहा: उन्होंने पैगंबर ﷺ से जाहिलियत (अज्ञानता के काल) के उन मामलों के बारे में पूछा जिन्हें अल्लाह ने क्षमा कर दिया था, और जिन बातों को अल्लाह ने क्षमा कर दिया है उनके बारे में पूछने का कोई औचित्य नहीं है। मुजाहिद ने इब्न अब्बास से रिवायत की है: यह उन लोगों के बारे में नाज़िल हुई जिन्होंने रसूलुल्लाह ﷺ से बहीरा, सायबा, वसीला और हाम के बारे में पूछा था - और यही सईद बिन जुबैर का कथन है - और उन्होंने कहा: क्या आप नहीं देखते कि इसके बाद है: {अल्लाह ने न तो बहीरा ठहराया, न सायबा, न वसीला और न हाम} (३)। मैं कहता हूँ: सहीह और मुसनद में पर्याप्त जानकारी है। यह संभव है कि आयत उन सभी के जवाब के रूप में नाज़िल हुई हो, तो सवाल एक-दूसरे के करीब होंगे। और अल्लाह बेहतर जानता है। शब्द "अश्या" (चीज़ें) का वज़न 'अफ़ाल' है, और यह 'गैर-मुनसरिफ' (diptote) है क्योंकि यह 'हमरा' के समान है, जैसा कि अल-किसाई (४) ने कहा है। और कहा गया है: इसका वज़न 'अफ़इला' है, जैसे आपका कहना है: 'हय्यिन' और 'अह्विना', यह अल-फर्रा और अल-अखफ़श से है, और इसकी लघुता (diminutive) 'उशय्या' (५) की जाती है। अल-माज़िनी ने कहा: इसकी लघुता 'शुयैआत' (६) होनी चाहिए, जैसे 'अस्दिका' की लघुता की जाती है; स्त्रीलिंग में:

---

(१) सुनन अल-दाराकुतनी (२७०७)। इसे अल-मरवजी ने 'अस-सुन्नाह' (१२५), अल-तबरी ९/१९, और अल-तहावी ने 'शर्ह मुश्किल अल-आसार' (१४७३) में भी निकाला है, इसका मूल अहमद (१०६०७) और मुस्लिम (१३३७) के पास आयत के ज़िक्र के बिना है। (२) उसका कहना: आयत, (म) से है। (३) इसे इब्न अब्बास और सईद बिन जुबैर से अल-तबरी २२/९ ने निकाला है, और इब्न अब्बास के असर को सईद बिन मंसूर (८३९ - तफ़सीर) ने भी निकाला है। (४) ज़ज्जाज की 'मआनी अल-क़ुरआन' २/२१२, नहहास की 'इराब अल-क़ुरआन' ४२/२, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' २४६/२ में उनका कहना। ज़ज्जाज ने कहा: बसरा वालों और अधिकांश कूफ़ा वालों का इस पर इत्तेफाक है कि इस बारे में किसाई का कथन गलत है, और उन्होंने उन्हें मजबूर किया कि वे 'अब्ना' और 'अस्मा' को मुनसरिफ (declinable) न करें। (५) ज़ज्जाज की 'मआनी अल-क़ुरआन' २/२१२, नहहास की 'इराब अल-

क़ुरआन' २/४२ - ४३, और अल-फर्रा का अपनी 'मआनी अल-क़ुरआन' १/३२१ में कथन। (६) अल-माज़िनी ने यह बात अल-अखफ़श को अपने जवाब में कही, उनका मतलब था: यदि यह 'अफ़इला' होता, तो इसे इसकी लघुता में इसके एकवचन की ओर लौटाया जाता, फिर इसे अलिफ़ और ता के साथ जमा (plural) किया जाता, तो इसे 'शुयैआत' कहा जाता। देखिए ज़ज्जाज की 'मआनी अल-क़ुरआन' २/२१२, नह़हास की 'इराब अल-क़ुरआन' २/४३, 'मुश्किल इराब अल-क़ुरआन' १/२३८-२४१, 'अल-इंसाफ फ़ी मसाइल अल-खिलाफ' २/८१२-८२०, और 'अद-दुर्र अल-मस्ून' ४/४३७। नह़हास और मक्की ने अल-माज़िनी, अल-अखफ़श और सीबवैह से रिवायत की है कि उन्होंने 'अश्या' के बारे में कहा: इसका मूल 'फला' (शयआ) है, फिर अलिफ़ के बीच दो हम्ज़ा बोझिल महसूस हुए, तो पहले को स्थानांतरित कर दिया गया और वह 'लफा' हो गया।

۲۳۱ سورہ المائدہ: الآیتان ۱۰۱ - ۱۰۲ فلاں نے کہا: «اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں میری جان ہے، اگر میں ہاں کہہ دیتا تو یہ واجب ہو جاتا، اور اگر واجب ہو جاتا تو تم اس کی طاقت نہ رکھتے، اور اگر تم اس کی طاقت نہ رکھتے تو تم کافر ہو جاتے۔» پس اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: {اے ایمان والو! ایسی چیزوں کے بارے میں سوال نہ کرو کہ اگر وہ تم پر ظاہر کر دی جائیں تو تمہیں بری لگیں} آیت (۱)۔ اور حسن بصری نے اس آیت (۲) کے بارے میں فرمایا: انہوں نے نبی ﷺ سے زمانہ جاہلیت کے ان امور کے بارے میں سوال کیا جن سے اللہ نے درگزر فرما دیا تھا، اور جس سے اللہ نے درگزر فرما دیا ہو اس کے بارے میں سوال کرنے کی کوئی وجہ نہیں۔ اور مجاہد نے ابن عباس سے روایت کیا: یہ ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی جنہوں نے رسول اللہ ﷺ سے بحیرہ، سائبہ، وصیلہ اور حام کے بارے میں سوال کیا تھا - اور یہی سعید بن جبیر کا قول ہے - اور انہوں نے کہا: کیا تم نہیں دیکھتے کہ اس کے بعد ہے: {اللہ نے نہ تو بحیرہ مقرر کیا ہے، نہ سائبہ، نہ وصیلہ اور نہ حام} (۳)۔ میں کہتا ہوں: صحیح اور مسند میں کافی معلومات موجود ہیں۔ اور یہ احتمال ہے کہ یہ آیت سب کے جواب میں نازل ہوئی ہو، تو سوال ایک دوسرے کے قریب ہوں گے۔ واللہ اعلم۔ لفظ «أشياء» کا وزن 'أفعال' ہے، اور یہ غیر منصرف ہے کیونکہ یہ 'حمراء' کے مشابہ ہے، یہ کسائی (۴) نے کہا ہے۔ اور کہا گیا ہے: اس کا وزن 'أفعلاء' ہے، جیسے آپ کہیں: 'بَيِّن' اور 'أبِوناء'، یہ فراء اور اخفش سے منقول ہے، اور اس کی تصغیر «أُشَيَّاء» (۵) کی جاتی ہے۔ مازنی نے کہا: اس کی تصغیر «شُيَيْئَات» (۶) ہونی چاہیے، جیسا کہ 'أصدقاء' کی تصغیر کی جاتی ہے؛ مؤنث میں:

---

(۱) سنن دارقطنی (۲۷۰۷)۔ اسے مروزی نے السنہ (۱۲۵)، طبری ۹/۱۹، اور طحاوی نے شرح مشکل الآثار (۱۴۷۳) میں بھی نکالا ہے، اور اس کی اصل احمد (۱۰۶۰۷) اور مسلم (۱۳۳۷) کے

پاس آیت کے ذکر کے بغیر ہے۔ (۲) ان کا قول: الآیہ، (م) سے ہے۔ (۳) اسے ابن عباس اور سعید بن جبیر سے طبری ۹/۲۲ نے نکالا ہے، اور ابن عباس کے اثر کو سعید بن منصور (۸۳۹ - تفسیر) نے بھی نکالا ہے۔ (۴) ان کا قول زجاج کی معانی القرآن ۲/۲۱۲، نحاس کی اعراب القرآن ۲/۴۲، اور المحرر الوجیز ۲/۲۴۶ میں۔ زجاج نے کہا: بصریوں اور اکثر کوفیوں کا اس پر اتفاق ہے کہ اس بارے میں کسائی کا قول غلط ہے، اور انہوں نے ان پر لازم کیا کہ وہ 'أبناء' اور 'أسمآء' کو غیر منصرف نہ کریں۔ (۵) زجاج کی معانی القرآن ۲/۲۱۲، نحاس کی اعراب القرآن ۲/۴۲ - ۴۳، اور فراء کا قول اپنی معانی القرآن ۱/۳۲۱ میں۔ (۶) مازنی نے یہ بات اخفش کے رد میں کہی، ان کی مراد تھی: اگر یہ 'أفعلاء' ہوتا، تو تصغیر میں اسے اس کے واحد کی طرف لوٹایا جاتا، پھر الف اور تا کے ساتھ جمع کیا جاتا، تو «شُيَيْئَات» کہا جاتا۔ دیکھیے زجاج کی معانی القرآن ۲/۲۱۲، نحاس کی اعراب القرآن ۲/۴۳، مشکل اعراب القرآن ۱/۲۳۸-۲۴۱، الانصاف فی مسائل الخلاف ۲/۸۱۲-۸۲۰، اور الدر المصون ۴/۴۳۷۔ نحاس اور مکی نے مازنی، اخفش اور سیبویہ سے نقل کیا کہ انہوں نے «أشياء» کے بارے میں کہا: اس کی اصل 'فعلاء' (شيئاء) ہے، پھر الف کے درمیان دو ہمزہ ثقیل پائے گئے، تو پہلے کو منتقل کر دیا گیا پس وہ 'لفعاء' ہو گیا۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 101 - 102 232

...ṣuddīqāt (female truthful ones), and in the masculine: ṣuddīqūn (male truthful ones). Second: Ibn Awn said: I asked Nafi’ about the saying of Allah the Almighty: {O you who have believed, do not ask about things which, if they are shown to you, will distress you.} He said: Questions have always been disliked(1). Muslim narrated from Al-Mughirah bin Shu’bah, from the Messenger of Allah ﷺ that he said: "Indeed, Allah has forbidden you from being undutiful to mothers, burying daughters alive, withholding and demanding, and He disliked three things for you: idle talk (it was said and he said), excessive questioning, and wasting wealth(2)." Many scholars said: What is meant by his saying "excessive questioning" is asking too many questions in jurisprudential (fiqh) matters out of pedantry, and burdening oneself with what has not occurred, and tricky questions, and splitting hairs in hypothetical issues. The predecessors (Salaf) used to dislike that and see it as unnecessary burden(3). They would say: If a real-life incident occurs, the one asked will be granted success (in answering) it. Malik said: I knew the people of this city, and they had no knowledge other than the Book and the Sunnah. When an incident occurred, the Ameer would gather the present scholars, and whatever they agreed upon, he would implement it. But you ask many questions, and the Messenger of Allah ﷺ disliked that(4). It was also said: What is meant by excessive questioning is asking people for money and needs persistently and excessively; Malik also said this. And it was said: What is meant by excessive questioning is asking about what does not concern one(5) regarding people's affairs, such that it leads to exposing their private matters and discovering their flaws.

---

(1) In (Ẓ): The asker has always been disliked. We have not come across this tradition. (2) Sahih Muslim (593): (12) in the Book of Judgments, and it is with Ahmad (18147), and Al-Bukhari (2408). His saying: "withholding and demanding," Abu al-Abbas said in Al-Mufhim 5/166: It is to withhold what one is obligated to give and to seek something that is forbidden to seek. "Disliked" here means "forbidden." (3) In (M): Burdening, and the speech is in Al-Mufhim 5/164, and see At-Tamhid 21/289. Al-Aghlutat: difficult problems. Jami' Bayan al-Ilm 2/1056. Al-Masa'il al-Muwalladat: those that do not occur. Al-Madkhal by Ibn Badran 1/122. (4) Mentioned by Ibn Abd al-Barr in Jami' Bayan al-Ilm (2061) similarly from Ibn Hurmuz, and mentioned (2062) from Malik his saying: I knew the people of these lands and they indeed dislike this excessive questioning that is prevalent among people today. (5) In Al-Mufhim 5/164 (and the text is from him): about what does not concern him.

सूरह अल-मैदाह: आयतें 101 - 102 232

...सुद्दीक़ात (सच्ची स्त्रियाँ), और पुल्लिंग में: सुद्दीक़ून (सच्चे पुरुष)। दूसरा: इब्न औन ने कहा: मैंने नाफी से अल्लाह के इस फरमान के बारे में पूछा: {ऐ ईमान वालों! ऐसी चीज़ों के बारे में सवाल न करो कि अगर वे तुम्हारे सामने ज़ाहिर कर दी जाएँ तो तुम्हें बुरी लगें।} उन्होंने कहा: सवाल हमेशा से नापसंद किए जाते रहे हैं(1)। मुस्लिम ने अल-मुग़ीरा बिन शुबा से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह ने तुम पर माँओं की नाफरमानी, बेटियों को ज़िंदा दफ़न करना, देने से मना करना और (बिना हक के) मांगना हराम कर दिया है। और उसने तुम्हारे लिए तीन चीज़ों को नापसंद किया है: फुज़ूल बातें (कहा-सुनी), बहुत अधिक सवाल करना, और माल की बर्बादी(2)।" कई विद्वानों ने कहा: "बहुत अधिक सवाल करना" से मुराद है फिक़्ही (धर्मशास्त्रीय) मसलों में बाल की खाल निकालना, बनावट और जो चीज़ें अभी पेश नहीं आई हैं उनके बारे में खुद को मुश्किल में डालना, और पेचीदा सवाल पूछना। पूर्वज (सलफ) इसे नापसंद करते थे और इसे अनावश्यक बोझ समझते थे(3), और कहते थे: जब कोई वास्तविक समस्या आती है, तो जिससे पूछा जाता है उसे (जवाब देने की) तौफीक दे दी जाती है। मालिक ने कहा: मैंने इस शहर के लोगों को पाया, उनके पास कुरान और सुन्नत के अलावा कोई और इल्म नहीं था। जब कोई मसला आता, तो अमीर वहां मौजूद विद्वानों को इकट्ठा करता, और जिस बात पर वे सहमत होते, वह उसे लागू कर देता। लेकिन तुम सवाल बहुत करते हो, जबकि अल्लाह के रसूल ﷺ ने इसे नापसंद किया है(4)। और यह भी कहा गया है: बहुत अधिक सवाल करने से मुराद है लोगों से माल और ज़रूरतों के लिए गिड़गिड़ा कर और बहुत ज़्यादा माँगना; मालिक ने भी यही कहा है। और यह भी कहा गया है: बहुत अधिक सवाल करने से मुराद उन चीज़ों के बारे में पूछना है जो उससे संबंधित नहीं हैं(5) यानी लोगों के निजी मामलों के बारे में, जिससे उनके छिपे हुए दोषों और बुराइयों का पता चले।

---

(1) (ज़) में: पूछने वाला हमेशा से नापसंद रहा है। हमें यह रिवायत नहीं मिली। (2) सहीह मुस्लिम (593): (12) फैसलों की किताब में, और यह अहमद (18147) और बुखारी (2408) के पास भी है। उनका कहना: 'देने से मना करना और मांगना', अबू अल-अब्बास ने 'अल-मुफ्हिम' 5/166 में कहा: यह उस चीज़ को रोकने के बारे में है जिसे देना वाजिब है और ऐसी चीज़ मांगना जो मांगना हराम है। यहाँ "नापसंद" का अर्थ "हराम" है। (3) (म) में: बोझ डालना, और चर्चा 'अल-मुफ्हिम' 5/164 में है, और 'अत-तमहीद' 21/289 देखें। अल-अग़लूतात: कठिन मसले। 'जामे बयान अल-इल्म' 2/1056। अल-मसैल अल-मुवल्लदात: वे जो घटित नहीं होते। इब्न बद्रान द्वारा 'अल-मदखल' 1/122। (4) इसे

इब्न अब्द अल-बर्र ने 'जामे बयान अल-इल्म' (2061) में इब्न हुरमुज़ से इसी तरह ज़िक्र किया है, और (2062) में मालिक से उनके इस कथन का ज़िक्र किया है: मैंने इन शहरों के लोगों को पाया और वे आज लोगों में होने वाली इस ज़्यादती को नापसंद करते हैं। (5) 'अल-मुफ्हिम' 5/164 में (और इबारत उन्हीं की है): जो उससे संबंधित नहीं है।

سورہ المائدہ: آیت ۱۰۱ - ۱۰۲ ۲۳۲

صُدَّیقات (سچی عورتیں)، اور مذکر میں: صُدَّیقون (سچے مرد)۔ دوسرا: ابن عون کہتے ہیں: میں نے نافع سے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے بارے میں پوچھا: {اے ایمان والو! ایسی چیزوں کے بارے میں سوال نہ کرو کہ اگر وہ تم پر ظاہر کر دی جائیں تو تمہیں بری لگیں}۔ تو انہوں نے کہا: سوالات ہمیشہ سے ناپسندیدہ رہے ہیں(۱)۔ مسلم نے مغیرہ بن شعبہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ نے تم پر ماؤں کی نافرمانی، بیٹیوں کو زندہ درگور کرنا، (حق) روکنا اور (ناحق) مانگنا حرام کر دیا ہے، اور تمہارے لیے تین چیزوں کو ناپسند کیا ہے: قیل و قال (فضول باتیں)، کثرتِ سوال، اور مال ضائع کرنا(۲)۔" بہت سے علماء نے کہا: "کثرتِ سوال" سے مراد فقہی مسائل میں غلو اور مبالغہ آرائی کرنا، اور ان چیزوں میں تکلف کرنا جو ابھی پیش نہیں آئیں، اور مشکل و پیچیدہ سوالات کرنا، اور فرضی مسائل میں بال کی کھال نکالنا ہے۔ سلف صالحین اسے ناپسند کرتے تھے اور اسے بے جا تکلف سمجھتے تھے(۳)، اور کہتے تھے: جب کوئی واقعہ پیش آ جائے تو جس سے سوال کیا جائے اسے اس (کے جواب) کی توفیق مل جاتی ہے۔ امام مالک نے فرمایا: میں نے اس شہر (مدینہ) کے لوگوں کو پایا، ان کے پاس کتاب و سنت کے علاوہ کوئی علم نہ تھا۔ جب کوئی واقعہ پیش آتا تو امیر وہاں موجود علماء کو جمع کرتا، پھر جس بات پر وہ متفق ہوتے اسے نافذ کر دیتا، اور تم لوگ سوال بہت کرتے ہو حالانکہ رسول اللہ ﷺ نے اسے ناپسند فرمایا ہے(۴)۔ اور کہا گیا: کثرتِ سوال سے مراد لوگوں سے اصرار کے ساتھ اور کثرت سے مال اور ضرورتیں مانگنا ہے، امام مالک نے بھی یہی کہا ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا: کثرتِ سوال سے مراد لوگوں کے ایسے حالات کے بارے میں پوچھنا ہے جو اس سے متعلق نہ

ہوں(۵)، اس طرح کہ یہ ان کے چھپے ہوئے عیوب کی پردہ دری اور ان کی برائیوں پر اطلاع پانے کا باعث بنے۔

---

(۱) (ظ) میں ہے: "پوچھنے والا ہمیشہ سے ناپسندیدہ رہا ہے"۔ اور ہمیں اس اثر کا علم نہیں ہوا۔

(۲) صحیح مسلم (۵۹۳): (۱۲) کتاب الاقضیہ میں، اور یہ احمد (۱۸۱۴۷) اور بخاری (۲۴۰۸) کے ہاں بھی ہے۔ اور ان کا قول: "منعاً وہات" (روکنا اور مانگنا)، ابوالعباس نے المفہم ۵/ ۱۶۶ میں کہا: یہ اس چیز کو روکنا ہے جس کا دینا واجب ہو اور ایسی چیز طلب کرنا ہے جس کا طلب کرنا حرام ہو۔ اور یہاں "ناپسند کیا" حرام کے معنی میں ہے۔ (۳) (م) میں: "التکلیف" ہے، اور المفہم ۵/ ۱۶۴ میں اس پر کلام ہے، دیکھئے: التمہید ۲۱/ ۲۸۹۔ اور الاغلوطات: مشکل مسائل۔ جامع بیان العلم ۲ / ۱۰۵۶۔ اور المسائل المولدات: وہ مسائل جو پیش نہیں آتے۔ المدخل لابن بدران ۱/ ۱۲۲۔

(۴) اسے ابن عبد البر نے جامع بیان العلم (۲۰۶۱) میں اسی طرح ابن ہرمز سے ذکر کیا ہے، اور (۲۰۶۲) میں امام مالک سے ان کا یہ قول ذکر کیا ہے: میں نے ان شہروں کے لوگوں کو پایا کہ وہ آج کل لوگوں میں موجود اس کثرتِ سوال کو ناپسند کرتے ہیں۔ (۵) المفہم ۵/ ۱۶۴ میں ہے (اور کلام انہی کا ہے): "اس کے بارے میں جو اس سے متعلق نہ ہو"۔

This is like the saying of Allah Almighty: {And do not spy, nor backbite one another} [Al-Hujurat: 12]. Ibn Khuwayzmandad said: That is why our companions said(1): whenever food is presented to someone, he should not ask: where is this from? Or if something is offered to him to buy, he should not ask: where is it from? He should assume the matters of Muslims are based on safety and soundness. I say: It is better to take the Hadith in its general sense, covering all those aspects(2). And Allah knows best. Thirdly: Ibn al-Arabi said(3): Some negligent people believed in the prohibition of asking about hypothetical occurrences until they happen, relying on this verse. But it is not so, because this verse explicitly states that the forbidden questioning was only about things whose answer would cause distress, and there is no distress in answering questions about current occurrences. So they are different. I say: His words: "Some negligent people believed" contain some harshness; it would have been better for him to say: "Some people went towards the prohibition of asking about occurrences," but he followed his usual manner. We said: "it would have been better for him" because there was a group among the predecessors who disliked it. Umar bin al-Khattab (may Allah be pleased with him) used to curse whoever asked about what had not happened, as mentioned by ad-Darimi in his Musnad(4). And it was mentioned from az-Zuhri that he said: "It reached us that Zayd bin Thabit al-Ansari used to say when asked about a matter: 'Has this happened?' If they said: 'Yes, it has,' he would speak about it based on what he knew [and what he saw]. If they said: 'It has not happened,' he said: 'Then leave it until it happens'(5)." And it was narrated from Ammar bin Yasir(6) - and he was asked about...

---

(1) In (m): Some of our companions said. (2) Al-Mufhim 5/164. (3) In Ahkam al-Qur'an 2/693. (4) Number (121). (5) Musnad ad-Darimi (122), and what will appear between brackets is from it; and it was connected by Abu Khaythama in al-Ilm (75), al-Khatib in al-Faqih wal-Mutafaqqih 2/8, and Ibn Abd al-Barr in Jami' Bayan al-Ilm (2058) and (2068) via another path from Zayd. (6) Number (123).

233 सूरा अल-मायदा: आयत 101 - 102

यह अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन के समान है: {और जासूसी न करो और न ही एक-दूसरे की पीठ पीछे बुराई करो} [अल-हुजुरात: 12]। इब्न खुवेज़मंडड ने कहा: इसीलिए हमारे साथियों ने कहा(1): जब भी किसी के सामने भोजन परोसा जाए, तो उसे यह नहीं पूछना चाहिए: यह कहाँ से है? या यदि उसे कुछ खरीदने के लिए पेश किया जाए, तो उसे यह नहीं पूछना चाहिए: यह कहाँ से है? उसे मुसलमानों के मामलों को सुरक्षा और पवित्रता पर आधारित मानना चाहिए। मैं कहता हूँ: हदीस को उसके सामान्य अर्थ में लेना बेहतर है, जो उन सभी पहलुओं को कवर करता है(2)। और अल्लाह बेहतर जानता है। तीसरा: इब्न अल-अरबी ने कहा(3): कुछ लापरवाह लोगों का मानना था कि होने वाली घटनाओं (हादसों) के बारे में तब तक पूछना हराम है जब तक कि वे घटित न हो जाएं, इस आयत का सहारा लेते हुए। लेकिन ऐसा नहीं है; क्योंकि यह आयत स्पष्ट रूप से कहती है कि मना किया गया सवाल केवल उन चीजों के बारे में था जिनका जवाब दुख पहुँचाता, और वर्तमान की घटनाओं के जवाब देने में कोई दुख नहीं है। इसलिए वे अलग हैं। मैं कहता हूँ: उनका यह कहना: "कुछ लापरवाह लोगों ने माना"; इसमें कुछ कड़वाहट है, उनके लिए यह कहना बेहतर होता: "कुछ लोग घटनाओं के बारे में पूछने की मनाही की ओर गए," लेकिन उन्होंने अपनी आदत के अनुसार लिखा। हमने कहा: "उनके लिए यह बेहतर होता" क्योंकि पूर्ववर्तियों (सल्फ) में से एक समूह था जो इसे नापसंद करता था। उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) उस व्यक्ति पर लानत भेजते थे जो उसके बारे में पूछता था जो अभी तक नहीं हुआ था, जैसा कि अल-दारिमी ने अपनी मसनद में उल्लेख किया है(4)। और अल-ज़ुहरी से उल्लेख है कि उन्होंने कहा: "हमें खबर मिली है कि ज़ैद बिन साबित अल-अंसारी जब किसी मामले के बारे में पूछा जाता था तो कहते थे: 'क्या ऐसा हुआ है?' यदि वे कहते: 'हाँ, हुआ है,' तो वह उसके बारे में बताते जो वह जानते थे [और जो वह देखते थे], और यदि वे कहते: 'नहीं हुआ है,' तो वह कहते: 'तो इसे तब तक छोड़ दो जब तक यह न हो जाए'(5)।" और अम्मार बिन यासिर(6) से रिवायत है - और उनसे पूछा गया था...

---

(1) (म) में: हमारे कुछ साथियों ने कहा। (2) अल-मुफ्हिम 5/164। (3) अहकाम अल-कुरआन 2/693 में। (4) नंबर (121)। (5) मसनद अल-दारिमी (122), और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उसी से है; और इसे अबू खैसामा ने 'अल-इल्म' (75) में, अल-खतीब ने 'अल-फकीह वल-मुतफक्किह' 2/8 में, और इब्न अब्द अल-बर्र ने 'जामि' बयान अल-इल्म' (2058) और (2068) में ज़ैद के माध्यम से एक अन्य मार्ग से जोड़ा है। (6) नंबर (123)।

233 سورہ المائدہ: آیات 101 - 102

یہ اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کی طرح ہے: {اور تم تجسس نہ کرو اور نہ ہی تم میں سے کوئی کسی کی غیبت کرے} [الحجرات: 12]۔ ابن خویز منداد نے کہا: اسی لیے ہمارے اصحاب نے کہا(1): جب کسی کے سامنے کھانا پیش کیا جائے تو وہ یہ نہ پوچھے کہ: یہ کہاں سے ہے؟ یا اسے کوئی چیز خریدنے کے لیے پیش کی جائے تو وہ نہ پوچھے کہ: یہ کہاں سے ہے؟ اور اسے مسلمانوں کے معاملات کو سلامتی اور صحت پر محمول کرنا چاہیے۔ میں کہتا ہوں: اور بہتر یہ ہے کہ حدیث کو اس کے عموم پر رکھا جائے، پس وہ ان تمام پہلوؤں کو شامل ہوگی(2)۔ واللہ اعلم۔ تیسری بات: ابن العربی نے کہا(3): غافل لوگوں کے ایک گروہ نے اس آیت سے استدلال کرتے ہوئے یہ عقیدہ رکھا کہ پیش آنے والے واقعات (نوازل) کے واقع ہونے سے پہلے ان کے بارے میں سوال کرنا حرام ہے، حالانکہ ایسا نہیں ہے؛ کیونکہ یہ آیت اس بات کی صراحت کر رہی ہے کہ جس سوال سے منع کیا گیا ہے وہ ان چیزوں کے بارے میں تھا جن کے جواب سے تکلیف ہوتی ہو، اور وقت کے واقعات کے جواب میں کوئی تکلیف نہیں ہے، لہٰذا دونوں میں فرق ہے۔ میں کہتا ہوں: ان کا یہ کہنا: "غافل لوگوں کے ایک گروہ نے عقیدہ رکھا"؛ اس میں قباحت ہے، بلکہ ان کے لیے بہتر یہ تھا کہ وہ کہتے: "ایک گروہ نوازل کے بارے میں سوالات کی تحریم کی طرف گیا ہے"، لیکن وہ اپنی عادت پر چل پڑے۔ اور ہم نے یہ اس لیے کہا کہ: "ان کے لیے یہ بہتر تھا" کیونکہ سلف میں سے ایک گروہ اسے ناپسند کرتا تھا۔ حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ اس شخص پر لعنت بھیجتے تھے جو اس چیز کے بارے میں سوال کرتا جو واقع نہ ہوئی ہو، اسے دارمی نے اپنی مسند میں ذکر کیا ہے(4)۔ اور زہری سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: ہمیں یہ بات پہنچی ہے کہ حضرت زید بن ثابت انصاری رضی اللہ عنہ سے جب کسی معاملے کے بارے میں پوچھا جاتا تو وہ

کہتے: کیا ایسا ہوا ہے؟ اگر وہ کہتے: ہاں، ہوا ہے، تو وہ اس کے بارے میں وہ بتاتے جو وہ جانتے تھے [اور جو وہ دیکھتے تھے]، اور اگر وہ کہتے: نہیں ہوا، تو وہ کہتے: تو اسے چھوڑ دو یہاں تک کہ وہ ہو جائے(5)۔ اور عمار بن یاسر(6) سے مروی ہے - اور ان سے پوچھا گیا تھا...

---

(1) (م) میں ہے: ہمارے بعض اصحاب نے کہا۔ (2) المفہم 5/164۔ (3) احکام القرآن 2/693 میں۔ (4) نمبر (121)۔ (5) مسند الدارمی (122)، اور جو بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے، اور اسے ابو خیثمہ نے العلم (75) میں، خطیب نے الفقیہ والمتفقہ 2/8 میں، اور ابن عبد البر نے جامع بیان العلم (2058) اور (2068) میں زید سے ایک اور طریق سے روایت کیا ہے۔ (6) نمبر (123)۔

Issue - He said: "Did this happen yet?" They said: "No." He said: "Leave us until it happens, and if it happens, we will undertake the hardship for you."

Al-Darimi said: Abdullah ibn Muhammad ibn Abi Shaybah narrated to us, he said: Ibn Fudayl narrated to us, from Ata, from Ibn Abbas who said: "I have not seen a people better than the companions of the Messenger of Allah ﷺ. They only asked him thirteen questions until he passed away, all of which are in the Quran; among them: {They ask you about the sacred month} [Al-Baqarah: 217] and {They ask you about menstruation} [Al-Baqarah: 222]. They(1) only used to ask about what would benefit them(2)."

Fourth: Ibn Abd al-Barr said: Asking questions today is not feared to bring down a prohibition or a permission because of it. So, whoever asks to understand, desiring knowledge and removing ignorance from himself, searching for a meaning that must be known in religion, there is no harm in it; for the cure for ignorance is asking. But whoever asks to be stubborn, not seeking understanding or learning, he is the one whose questions, whether few or many, are not permissible.

Ibn al-Arabi said(3): What a scholar should occupy himself with is expanding on proofs, clarifying the paths(4) of reasoning, acquiring the premises of Ijtihad, and preparing the auxiliary tools for deriving rulings. Then, if a new situation arises, it is approached from its proper door and sought in its likely places, and Allah opens the way to correctness.

Fifth: His saying, Exalted is He: {And if you ask about them while the Qur’an is being revealed, they will be made clear to you} contains some ambiguity, because at the beginning of the verse there is a prohibition against asking, then He said: {And if you ask about them while the Qur’an is being revealed, they will be made clear to you}, thus permitting it for them. It was said: The meaning is: and if you ask about matters other than those, for which(5) a need has arisen.

---

(1) Before it in (m): "and the like". (2) Musnad al-Darimi (125), and it was also narrated by al-Tabarani in al-Kabir (12288), and Ibn Abd al-Barr in Jami' Bayan al-Ilm (2053). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 1/159: "It contains Ata ibn al-Sa’ib, who is reliable but became confused [in old age], and the rest of its men are reliable." (3) In Ahkam al-Quran 2/693. (4) In (z): "path". (5) In (z) and (m): "in what", and what is established is from the rest of the copies.

२३४ सूरह अल-माइदाह: आयत १०१ - १०२

मसला - उन्होंने कहा: "क्या यह पहले हुआ था?" उन्होंने कहा: "नहीं।" उन्होंने कहा: "हमें छोड़ दो जब तक कि यह हो न जाए, और जब यह हो जाएगा, तो हम आपके लिए इसकी कठिनाई उठाएंगे।"

अल-दारिमी ने कहा: हमें अब्दुल्लाह बिन मुहम्मद बिन अबी शयबा ने बताया, उन्होंने कहा: हमें इब्न फुदैल ने बताया, अता से, इब्न अब्बास से जिन्होंने कहा: "मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों से बेहतर लोग नहीं देखे। उन्होंने उनसे केवल तेरह सवाल पूछे जब तक कि उनका देहांत नहीं हो गया, वे सभी कुरान में हैं; उनमें से: {वे आपसे पवित्र महीने के बारे में पूछते हैं} [अल-बकराह: २१७] और {वे आपसे मासिक धर्म के बारे में पूछते हैं} [अल-बकराह: २२२]। वे(१) केवल उसी के बारे में पूछते थे जो उन्हें लाभ पहुँचाए(२)।"

चौथा: इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: आज सवाल पूछने से यह डर नहीं है कि इसके कारण कोई निषेध या अनुमति नाजिल होगी। इसलिए, जो कोई समझने के लिए पूछता है, ज्ञान की इच्छा रखते हुए और खुद से अज्ञानता को दूर करते हुए, धर्म में आवश्यक अर्थ की तलाश करते हुए, तो इसमें कोई बुराई नहीं है; क्योंकि अज्ञानता का इलाज सवाल पूछना है। लेकिन जो कोई हठ करने के लिए पूछता है, बिना समझ या सीखने के उद्देश्य के, तो वह वैसा व्यक्ति है जिसके सवाल, चाहे थोड़े हों या बहुत, जायज़ नहीं हैं।

इब्न अल-अरबी ने कहा(३): एक विद्वान को जिस चीज़ में व्यस्त होना चाहिए वह है प्रमाणों का विस्तार करना, विचार के मार्गों(४) को स्पष्ट करना, इज्तिहाद के आधार प्राप्त करना और फैसलों को निकालने के लिए सहायक उपकरण तैयार करना। फिर, यदि कोई नई स्थिति उत्पन्न होती है; तो इसे उसके उचित द्वार से लिया जाता है, और इसके संभावित स्थानों में खोजा जाता है, और अल्लाह सही मार्ग की ओर द्वार खोलता है।

पाँचवाँ: अल्लाह तआला का यह कथन: {और यदि तुम उनके बारे में पूछोगे जब कुरान नाजिल किया जा रहा हो, तो वे तुम्हारे लिए स्पष्ट कर दिए जाएंगे} इसमें कुछ अस्पष्टता है, क्योंकि आयत की शुरुआत में पूछने से मना किया गया है, फिर उसने कहा: {और यदि तुम उनके बारे में पूछोगे जब कुरान नाजिल किया जा रहा हो, तो वे तुम्हारे लिए स्पष्ट कर दिए जाएंगे}, इस प्रकार उनके लिए इसकी अनुमति दी गई। कहा गया: इसका अर्थ है: और यदि तुम उनके अलावा अन्य चीजों के बारे में पूछो जिसकी(५) आवश्यकता पड़ी हो।

(१) (म) में इससे पहले है: "और इसी तरह"। (२) मसनद अल-दारिमी (१२५), और इसे अल-तबरानी ने अल-तबरानी अल-कबीर (१२२८८) में और इब्न अब्द अल-बर्र ने जामी बयान अल-इल्म (२०५३) में भी उद्धृत किया है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद १५९/१ में कहा: "इसमें अता बिन अल-साइब हैं जो विश्वसनीय हैं लेकिन वे भ्रमित हो गए थे, और इसके बाकी पुरुष विश्वसनीय हैं।" (३) अहकाम अल-कुरान ६९३/२ में। (४) (ज़) में: "मार्ग"। (५) (ज़) और (म) में: "जिसमें", और शेष प्रतियों से जो प्रमाणित है वह लिखा गया है।

۲۳۴ سورہ المائدہ: آیات ۱۰۱ - ۱۰۲

مسئلہ - تو اس نے کہا: کیا یہ پہلے ہوا تھا؟ انہوں نے کہا: نہیں۔ اس نے کہا: ہمیں چھوڑ دو یہاں تک کہ یہ ہو جائے، اور جب یہ ہوگا تو ہم تمہارے لیے اس کی مشقت اٹھائیں گے۔

دارمی نے کہا: ہمیں عبداللہ بن محمد بن ابی شیبہ نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں ابن فضیل نے بیان کیا، عطا سے، انہوں نے ابن عباس سے، انہوں نے فرمایا: میں نے اللہ کے رسول ﷺ کے صحابہ سے بہتر کوئی قوم نہیں دیکھی، انہوں نے آپ ﷺ سے آپ کی وفات تک صرف تیرہ مسائل کے بارے میں پوچھا، وہ سب قرآن میں ہیں؛ ان میں سے: ﴿ يَسْئَلُوْنَکَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ ﴾ [البقرہ: ۲۱۷] اور ﴿ وَيَسْئَلُوْنَکَ عَنِ الْمَحِيْضِ ﴾ [البقرہ: ۲۲۲]، وہ(۱) صرف وہی پوچھتے تھے جو انہیں فائدہ دے(۲)۔

چوتھی بات: ابن عبد البر نے کہا: آج سوال کرنے سے یہ خوف نہیں ہے کہ اس کی وجہ سے کوئی تحریم یا تحلیل نازل ہو جائے، پس جس نے سمجھنے کے لیے پوچھا، علم کی رغبت میں اور اپنے نفس سے جہالت دور کرنے کے لیے، دین میں اس معنی کی تلاش میں جس پر واقف ہونا ضروری ہے، تو اس میں کوئی حرج نہیں، کیونکہ جہالت کی شفا سوال ہے، اور جس نے ہٹ دھرمی کے لیے پوچھا نہ کہ سمجھنے یا سیکھنے کے لیے، تو وہ ایسا شخص ہے جس کا تھوڑا سوال حلال ہے نہ زیادہ۔

ابن العربی نے کہا(۳): عالم کے لیے جس چیز میں مشغول ہونا مناسب ہے وہ ہے دلائل کو وسعت دینا، غور و فکر کی راہوں(۴) کی وضاحت کرنا، اجتہاد کے مقدمات حاصل کرنا، اور استنباط میں

مددگار آلات تیار کرنا، پھر جب کوئی نیا واقعہ پیش آئے؛ تو اسے اس کے دروازے سے لیا جائے، اور اس کے ٹھکانوں میں تلاش کیا جائے، اور اللہ صحیح بات کی توفیق دیتا ہے۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَإِن تَسْأَلُوا عَنْهَا حِينَ يُنَزَّلُ الْقُرْآنُ تُبْدَ لَكُمْ ﴾ اس میں کچھ ابہام ہے، اور وہ یہ کہ آیت کے شروع میں سوال سے روکا گیا ہے، پھر فرمایا: ﴿ وَإِن تَسْأَلُوا عَنْهَا حِينَ يُنَزَّلُ الْقُرْآنُ تُبْدَ لَكُمْ ﴾ تو ان کے لیے اسے مباح کر دیا؛ تو کہا گیا: معنی یہ ہے: اور اگر تم ان کے علاوہ دوسری چیزوں کے بارے میں پوچھو جن(۵) کی ضرورت پیش آئے۔

---

(۱) (م) میں اس سے پہلے ہے: "اور اس جیسا"۔ (۲) مسند دارمی (۱۲۵)، اور اسے طبرانی نے الکبیر (۱۲۲۸۸) میں، اور ابن عبد البر نے جامع بیان العلم (۲۰۵۳) میں بھی روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۱۵۹/۱ میں کہا: اس میں عطا بن السائب ہے اور وہ ثقہ ہے لیکن وہ اختلاط کا شکار ہو گیا تھا، اور اس کے باقی رجال ثقہ ہیں۔ (۳) احکام القرآن ۲ / ۶۹۳ میں۔ (۴) (ظ) میں ہے: "سبیل" (راستہ)۔ (۵) (ظ) اور (م) میں ہے: "فیما" (جس میں)، اور ثابت شدہ نسخوں میں سے ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 101 - 102 235 ...to it, so the annex (mudaf) was omitted, and it is not correct to interpret it other than by omission. Al-Jurjani said: The pronoun in "about them" (anha) refers to other things, as in the words of the Almighty: "And certainly We created man from an extract of clay" [Al-Mu'minun: 12], meaning Adam, then He said: "Then We made him a drop" [Al-Mu'minun: 13], meaning: the son of Adam; because Adam was not placed as a drop in a firm lodging, but when He mentioned the human being, who is Adam, it pointed to a human being like him, and that was known by situational context. The meaning is: And if you ask about things when the Quran is being revealed, regarding lawfulness, prohibition, or a ruling, or if your need for explanation arises, then when you ask, they will be made clear to you. Thus, He permitted this type of questioning. For example: He clarified the waiting period (iddah) for a divorced woman, a widow, and a pregnant woman, but there was no mention of the waiting period for one who has no menses and is not pregnant. So they asked about it, and then was revealed: "And those of your women as have passed the age of monthly courses." So the prohibition is regarding something for which they had no need to ask, but as for what was needed, there is no prohibition. Sixth: His Almighty's saying: "Allah has pardoned them" i.e., regarding the question that they had previously asked. It was also said: regarding the things they asked about from the matters of the Jahiliyyah (Pre-Islamic era), and what followed their course. And it was said: Pardon (Afw) means leaving, i.e., He left them without defining them as lawful or prohibited, so they are pardoned; therefore, do not search for them, for perhaps if their ruling became apparent to you, it would distress you. Ubayd ibn Umayr used to say: Indeed, Allah has made things lawful and prohibited; so whatever He made lawful, consider it lawful, and whatever He prohibited, avoid it. And He left things between that, neither making them lawful nor prohibiting them, so that is a pardon from Allah. Then he would recite this verse (1). And Al-Daraqutni reported from Abu Tha'labah Al-Khushani, who said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Indeed, Allah Almighty has ordained obligations, so do not neglect them; and He has forbidden prohibitions, so do not violate them; and He has set limits (2), so do not transgress them; and He remained silent about things without forgetfulness, so do not search for them" (3).

---

(1) Reported by Ibn Abi Shaybah 13/442, and Al-Tabari 9/25. (2) In (Kh), (T), and (M): "wa hadada" (set limits), and the confirmed reading is from (D), (Z), and the sources. (3) Sunan Al-Daraqutni (4396), and it is with Al-Tabarani in Al-Mu'jam Al-Kabir 22/

(589), and Al-Hakim 4/115, and Al-Tabari reported it 9/24 as a saying of Abu Tha'labah. Al-Daraqutni said in Al-Ilal 6/324: What is more likely correct =

सूरह अल-मइदाह: आयत 101 - 102 235 ...इसकी ओर, इसलिए संलग्न (मुदाफ़) को हटा दिया गया, और इसे चूक के अलावा अन्य व्याख्या करना सही नहीं है। अल-जुर्जानी ने कहा: "उनके बारे में" (anha) में सर्वनाम अन्य चीजों को संदर्भित करता है, जैसा कि सर्वशक्तिमान के शब्दों में है: "और निश्चित रूप से हमने मनुष्य को मिट्टी के निचोड़ से बनाया" [अल-मुमिनून: 12], जिसका अर्थ है आदम, फिर उन्होंने कहा: "फिर हमने उसे एक बूंद बनाया" [अल-मुमिनून: 13], यानी: आदम का बेटा; क्योंकि आदम को एक मजबूत आवास में बूंद के रूप में नहीं रखा गया था, लेकिन जब उन्होंने मनुष्य का उल्लेख किया, जो कि आदम है, तो उसने उसी के जैसे मनुष्य की ओर इशारा किया, और यह स्थितिजन्य संदर्भ से जाना गया। अर्थ है: और यदि आप कुरान के अवतरण के दौरान चीजों के बारे में पूछते हैं, चाहे वह हलाल होने, हराम होने, या किसी निर्णय के बारे में हो, या यदि स्पष्टीकरण की आवश्यकता हो, तो जब आप पूछेंगे, तो वे आपके लिए स्पष्ट कर दी जाएंगी। इस प्रकार, उन्होंने इस प्रकार के प्रश्न पूछने की अनुमति दी। उदाहरण के लिए: उन्होंने तलाकशुदा महिला, विधवा और गर्भवती महिला के लिए प्रतीक्षा अवधि (इद्दत) को स्पष्ट किया, लेकिन उस महिला की प्रतीक्षा अवधि का कोई उल्लेख नहीं था जिसे मासिक धर्म नहीं होता और वह गर्भवती भी नहीं है। तो उन्होंने इसके बारे में पूछा, और फिर अवतरित हुआ: "और तुम्हारी वे स्त्रियाँ जो मासिक धर्म से निराश हो चुकी हों।" तो निषेध उस चीज़ के संबंध में है जिसके बारे में उन्हें पूछने की आवश्यकता नहीं थी, लेकिन जिसकी आवश्यकता थी, उसमें कोई निषेध नहीं है। छठा: सर्वशक्तिमान का कथन: "अल्लाह ने उन्हें क्षमा कर दिया है" यानी, उस प्रश्न के बारे में जो उन्होंने पहले पूछा था। यह भी कहा गया है: अज्ञानता (जाहिलिया) के मामलों से संबंधित उन चीजों के बारे में जो उन्होंने पूछी थीं, और जो उनके अनुसार चलीं। और यह कहा गया: क्षमा (अफव) का अर्थ है छोड़ना, यानी, उसने उन्हें हलाल या हराम के रूप में परिभाषित किए बिना छोड़ दिया, इसलिए उन्हें क्षमा कर दिया गया है; इसलिए, उनके बारे में खोज न करें, क्योंकि शायद यदि उनका निर्णय आप पर प्रकट हो जाए, तो वह आपको कष्ट पहुंचाए। उबैद बिन उमैर कहा करते थे: वास्तव में, अल्लाह ने चीजों को हलाल और हराम बनाया है; तो जो उसने हलाल किया है, उसे हलाल समझो, और जो उसने हराम किया है, उससे बचो। और उसने इसके बीच कुछ चीजें छोड़ी हैं, जिन्हें न तो उसने हलाल किया और न ही हराम, तो वह अल्लाह की ओर से क्षमा है। फिर वह इस आयत को पढ़ते थे (1)। और अल-दाराकुतनी ने अबू थलाबा अल-खुशानी से उल्लेख किया है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) ने कहा: "वास्तव में, अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कुछ दायित्व (फर्ज़) निर्धारित किए हैं, इसलिए उन्हें नष्ट न करें; और उसने कुछ चीजों को हराम किया है, इसलिए उनका उल्लंघन न करें;

और उसने सीमाएं(2) तय की हैं, इसलिए उनका उल्लंघन न करें; और वह बिना किसी विस्मृति के कुछ चीजों के बारे में चुप रहा, इसलिए उनके बारे में खोज न करें" (3)।

---

(1) इसे इब्न अबी शयबाह 13/442 और अल-तबरी 9/25 द्वारा रिपोर्ट किया गया है। (2) (ख), (त), और (म) में: "व हददा" (सीमाएं तय की), और पुष्ट पाठ (द), (ज़) और स्रोतों से है। (3) सुनन अल-दाराकुतनी (4396), और यह अल-मुजम अल-कबीर 22/(589) में अल-तबरानी के पास है, और अल-हाकिम 4/115, और अल-तबरी ने इसे 9/24 में अबू थलाबा के कथन के रूप में रिपोर्ट किया है। अल-दाराकुतनी ने अल-इलाह 6/324 में कहा: जो अधिक सही होने की संभावना है =

سورہ المائدہ: آیات ۱۰۱ - ۱۰۲ ۲۳۵ ...اس کی طرف، چنانچہ مضاف کو حذف کر دیا گیا، اور اسے حذف کے سوا کسی اور پر محمول کرنا صحیح نہیں ہے۔ الجرجانی نے کہا: «عنہا» میں کنایہ (ضمیر) دیگر اشیاء کی طرف لوٹتا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ مِن سُلَالَةٍ مِّن طِينٍ﴾ [المؤمنون: ۱۲]، یعنی آدم، پھر فرمایا: ﴿ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً﴾ [المؤمنون: ۱۳]، یعنی: ابن آدم؛ کیونکہ آدم کو قرارِ مکین میں نطفہ بنا کر نہیں رکھا گیا، لیکن جب انسان یعنی آدم کا ذکر کیا تو اس نے اس جیسے انسان پر دلالت کی، اور یہ قرینۂ حال سے پہچانا گیا۔ پس معنی یہ ہے: اور اگر تم ان چیزوں کے بارے میں سوال کرو جس وقت قرآن نازل ہو رہا ہو، حلال یا حرام کرنے یا کسی حکم کے بارے میں، یا تمہیں ان کی وضاحت کی ضرورت پڑے، تو جب تم سوال کرو گے تو وہ تمہارے لیے ظاہر کر دی جائیں گی، پس اللہ نے سوال کی اس قسم کو مباح قرار دیا ہے۔ اور اس کی مثال یہ ہے: اس نے مطلقہ، جس کا شوہر فوت ہو جائے اور حاملہ کی عدت بیان فرمائی، اور اس عورت کی عدت کا ذکر نہیں آیا جسے حیض نہ آتا ہو اور نہ ہی وہ حاملہ ہو، تو انہوں نے اس کے بارے میں سوال کیا تو یہ نازل ہوا: ﴿وَالَّتِي يَئِسْنَ مِنَ الْمَحِيضِ﴾۔ پس ممانعت اس چیز میں ہے جس کے بارے میں سوال کرنے کی انہیں حاجت نہ تھی، رہی وہ بات جس کی حاجت ہو تو اس میں ممانعت نہیں ہے۔ چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿عَفَا اللَّهُ عَنْهَا﴾ یعنی: اس سوال سے جو ان سے پہلے سرزد ہو چکا تھا۔ اور کہا گیا: ان چیزوں سے جو انہوں نے جاہلیت کے معاملات اور اس جیسے دیگر امور کے بارے میں پوچھی تھیں۔ اور کہا گیا: عفو کا مطلب ترک کرنا ہے، یعنی: انہیں چھوڑ دیا اور حلال و حرام کے ذریعے ان کی پہچان نہیں کرائی، پس وہ معاف شدہ ہیں؛ لہٰذا اس کی تلاش نہ کرو، کیونکہ ہو سکتا ہے کہ اگر تمہارے لیے اس کا حکم ظاہر ہو جائے تو وہ تمہیں برا لگے۔ اور عبید بن عمیر کہا کرتے تھے: اللہ نے حلال کیا اور حرام کیا، پس جو اس نے حلال کیا اسے

حلال سمجھو، اور جو حرام کیا اس سے بچو، اور ان کے درمیان کچھ چیزیں چھوڑ دیں، انہیں نہ حلال کیا اور نہ حرام، تو وہ اللہ کی طرف سے معافی ہے۔ پھر وہ یہ آیت تلاوت کرتے تھے (۱)۔

اور الدارقطنی نے ابی ثعلبہ الخشنی سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «بے شک اللہ تعالیٰ نے کچھ فرائض مقرر کیے ہیں پس انہیں ضائع نہ کرو، اور کچھ حرمتیں قائم کی ہیں پس ان کی پامالی نہ کرو، اور کچھ حدود (۲) قائم کیں پس ان سے تجاوز نہ کرو، اور کچھ چیزوں کے بارے میں بغیر بھولے خاموشی اختیار فرمائی، پس ان کی کرید نہ کرو» (۳)۔

---

(۱) اسے ابن ابی شیبہ ۴۴۲/۱۳ اور الطبری ۲۵/۹ نے روایت کیا ہے۔ (۲) (خ) اور (ط) اور (م) میں: «وحدّد»، اور ثابت شدہ عبارت (د) اور (ز) اور مصادر سے ہے۔ (۳) سنن الدارقطنی (۴۳۹۶)، اور یہ الطبرانی کی المعجم الکبیر ۵۸۹/۲۲، اور الحاکم ۱۱۵/۴ میں ہے، اور اسے الطبری نے ۲۴/۹ میں ابی ثعلبہ کے قول کے طور پر روایت کیا ہے۔ الدارقطنی نے العلل ۳۲۴/۶ میں کہا: جو درست ہونے کے زیادہ قریب ہے =

The discussion on this estimation involves transposition (taqdim and ta’khir), meaning: Do not ask about things that Allah has pardoned, if they are disclosed to you, it will trouble you; meaning: He withheld mention of them, so He did not mandate a ruling regarding them.

It was also said: There is no transposition, rather the meaning is: Allah has pardoned your past questioning, even if the Prophet (peace be upon him) disliked it, so do not return to its like. His saying: "about it", means: about the matter, or about the questions as we mentioned (1).

Seventh: His (The Almighty) saying: {A people before you asked such questions, then became disbelievers in them}. Allah informed that people before us had asked for signs like them, and when they were given and obligated upon them, they disbelieved in them and said: they are not from Allah. This is like the people of Salih asking for the camel, and the companions of Jesus asking for the Table (Al-Ma'idah). This is a warning from what happened to previous nations (2). And Allah knows best.

Eighth: If someone says: What you mentioned about the dislike of questioning and its prohibition is contradicted by His (The Almighty) saying: {So ask the people of the message if you do not know}.

The answer: That which Allah commanded His servants is what has been established and its obligation fixed among what they must act upon. And that for which the prohibition came is what Allah did not worship His servants with, and did not mention in His book. And Allah knows best.

Ninth: Muslim (3) narrated from 'Amir bin Sa'd, from his father who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The greatest of Muslims in crime against Muslims is the one who asked about something that was not forbidden for Muslims, then it was forbidden for them because of his questioning."

Al-Qushayri Abu Nasr said: If Al-Ajlani had not asked about adultery, Li'an (oath of condemnation) would not have been established (4).

= marfu' (attributed to the Prophet), and it is more famous, see Jami' al-Ulum wal-Hikam 2/150. (1) Similar discussion is in Tafsir al-Razi 12/107. (2) Tafsir al-Tabari 9/26. (3) In his Sahih (2358), and it is with Ahmad (1545), and al-Bukhari (7289). (4) It refers to what was extracted by Ahmad (22851), al-Bukhari (4745), and Muslim (1492) from

Sahl bin Sa'd al-Sa'idi, and in it that 'Uwaymir al-Ajlani asked the Messenger of Allah (peace be upon him): Have you seen a man who found another man with his wife, should he kill him and you kill him in return? Or what should he do? So the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Revelation has descended concerning you and your companion, so go and bring her."

सूरह अल-मा'इदह: आयतें 101 - 102 236

इस अनुमान पर चर्चा में शब्दों के क्रम का उलट-फेर (तक़दीम व ताख़ीर) है, यानी: उन चीज़ों के बारे में न पूछो जिन्हें अल्लाह ने माफ कर दिया है, अगर वे तुम्हारे सामने प्रकट कर दी जाएँ तो तुम्हें कष्ट होगा; यानी: उसने उनके उल्लेख से हाथ रोक लिया, इसलिए उसने उनमें कोई आदेश अनिवार्य नहीं किया।

और कहा गया है: इसमें कोई उलट-फेर नहीं है, बल्कि अर्थ यह है: अल्लाह ने तुम्हारे पिछले सवालों को माफ़ कर दिया है, भले ही नबी (स.अ.व.) ने उन्हें नापसंद किया हो, इसलिए उनके जैसा दोबारा न करें। उनका कथन: "उसके बारे में", यानी: उस मामले के बारे में, या सवालों के बारे में जैसा हमने उल्लेख किया है (1)।

सातवीं: अल्लाह तआला का कथन: {तुमसे पहले के एक गिरोह ने भी ऐसे ही सवाल किए थे, फिर वे उनके कारण काफ़िर हो गए}। अल्लाह ने सूचित किया कि हमसे पहले के लोगों ने भी इसी तरह के संकेतों के बारे में पूछा था, फिर जब उन्हें वह दे दिए गए और उन पर अनिवार्य कर दिए गए, तो उन्होंने उनके साथ कुफ़्र किया और कहा: ये अल्लाह की ओर से नहीं हैं। यह सालेह की क़ौम द्वारा ऊँटनी माँगने, और ईसा के साथियों द्वारा दस्तरखान (मा'इदह) माँगने जैसा है। यह पिछले राष्ट्रों के साथ जो हुआ उससे एक चेतावनी है (2)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

आठवीं: यदि कोई कहे: सवाल करने की नापसंदगी और मनाही के बारे में आपने जो उल्लेख किया है, वह अल्लाह तआला के इस कथन के विपरीत है: {तो ज़िक्र (ज्ञान) वालों से पूछो यदि तुम नहीं जानते}।

उत्तर: अल्लाह ने अपने बंदों को जिस चीज़ का आदेश दिया है, वह वह है जो स्थापित हो चुकी है और जिसका अनिवार्य होना उन चीज़ों में से तय हो चुका है जिन पर उन्हें अमल करना चाहिए। और जिसके बारे में निषेध आया है वह वह है जिसके साथ अल्लाह ने अपने बंदों को इबादत का पाबंद नहीं बनाया, और न ही अपनी किताब में उसका उल्लेख किया। और अल्लाह बेहतर जानता है।

नौवीं: मुस्लिम (3) ने आमिर बिन साद से, उनके पिता के माध्यम से रिवायत की है कि रसूलुल्लाह (स.अ.व.) ने फरमाया: "मुसलमानों में मुसलमानों के प्रति सबसे बड़ा अपराधी वह है जिसने किसी ऐसी चीज़ के बारे में पूछा जो मुसलमानों के लिए हराम नहीं थी, फिर उसके पूछने के कारण उन पर हराम कर दी गई।"

अल-कुशैरी अबू नस्र ने कहा: यदि अल-अजलानी ने व्यभिचार के बारे में नहीं पूछा होता, तो लिआन (शपथपूर्वक लानत भेजना) स्थापित नहीं होता (4)।

= मरफ़ू (पैगंबर से संबंधित), और यह अधिक प्रसिद्ध है, देखें जामी अल-उलूम वल-हिकम 2/150। (1) इसी तरह की बात तफ़सीर अल-राज़ी 12/107 में है। (2) तफ़सीर अल-तबरी 9/26। (3) उनकी सहीह (2358) में, और यह अहमद (1545) और बुखारी (7289) के पास है। (4) यह अहमद (22851), बुखारी (4745), और मुस्लिम (1492) द्वारा सहल बिन साद अल-सादी से रिवायत की गई बात की ओर इशारा करता है, और इसमें है कि उवैमिर अल-अजलानी ने रसूलुल्लाह (स.अ.व.) से पूछा: क्या आपने देखा कि एक व्यक्ति अपनी पत्नी के साथ किसी पुरुष को पाता है, क्या वह उसे मार दे और फिर आप उसे मार दें? या वह क्या करे? तो रसूलुल्लाह (स.अ.व.) ने फरमाया: "तुम्हारे और तुम्हारी साथी (पत्नी) के बारे में आयत उतरी है, जाओ और उसे ले आओ।"

سورة المائدہ: آیات ۱۰۱ - ۱۰۲ ۲۳۶

اور اس تقدیر پر کلام میں تقدیم و تاخیر ہے، یعنی: ایسی چیزوں کے بارے میں نہ پوچھو جن سے اللہ نے درگزر کیا ہے، اگر وہ تم پر ظاہر کر دی جائیں تو تمہیں ناگوار گزریں گی، یعنی: ان کے ذکر سے رک گیا، چنانچہ ان میں کوئی حکم واجب نہیں کیا۔

اور کہا گیا: اس میں کوئی تقدیم و تاخیر نہیں ہے، بلکہ معنی یہ ہے: اللہ نے تمہارے گزشتہ سوالات سے درگزر کر دیا ہے، اگرچہ نبی ﷺ نے انہیں ناپسند کیا، تو ان جیسی باتوں کی طرف دوبارہ نہ لوٹنا۔ پس آپ کا قول: "اس سے"، یعنی: اس مسئلے سے، یا سوالات سے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا(۱)۔

ساتویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَدْ سَأَلَهَا قَوْمٌ مِّن قَبْلِكُمْ ثُمَّ أَصْبَحُوا بِهَا كَافِرِينَ﴾ اللہ تعالیٰ نے خبر دی کہ ہم سے پہلے ایک قوم نے ان جیسی نشانیاں مانگی تھیں، پھر جب وہ انہیں دے دی گئیں اور ان پر فرض کر دی گئیں تو انہوں نے ان کا انکار کر دیا، اور کہا: یہ اللہ کی طرف سے نہیں ہیں، اور یہ قوم صالح کے اونٹنی مانگنے، اور عیسیٰ کے ساتھیوں کے دسترخوان مانگنے کی طرح ہے، اور یہ ان چیزوں سے ڈرانا ہے جن میں پہلی قومیں مبتلا ہوئیں(۲)۔ واللہ اعلم۔

آٹھویں: اگر کوئی کہنے والا کہے: سوال کی کراہت اور اس سے ممانعت کے بارے میں جو آپ نے ذکر کیا ہے، وہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کے معارض ہے: ﴿فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِن كُنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾۔

جواب: یہ کہ جس کا اللہ نے اپنے بندوں کو حکم دیا ہے، وہ وہ ہے جو ان چیزوں میں سے ثابت اور واجب ہو چکا ہے جن پر ان کے لیے عمل کرنا ضروری ہے، اور جس کے بارے میں ممانعت آئی

ہے وہ وہ ہے جس کا اللہ نے اپنے بندوں کو پابند نہیں کیا، اور نہ ہی اسے اپنی کتاب میں ذکر کیا ہے۔ واللہ اعلم۔

نویں: مسلم(۳) نے عامر بن سعد سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "مسلمانوں میں مسلمانوں کے حق میں سب سے بڑا گناہ گار وہ ہے جس نے کسی ایسی چیز کے بارے میں سوال کیا جو مسلمانوں پر حرام نہیں تھی، پھر اس کے سوال کی وجہ سے ان پر حرام کر دی گئی"۔

قشیری ابو نصر نے کہا: اگر عجلانی نے زنا کے بارے میں سوال نہ کیا ہوتا، تو لعان ثابت نہ ہوتا(۴)۔

= مرفوعاً، اور یہ زیادہ مشہور ہے، دیکھئے جامع العلوم والحکم ۲/ ۱۵۰ . (۱) اسی طرح کی بات تفسیر رازی ۱۲/۱۰۷ میں ہے۔ (۲) تفسیر طبری ۹/۲۶۔ (۳) اپنی صحیح (۲۳۵۸) میں، اور یہ احمد (۱۵۴۵)، اور بخاری (۷۲۸۹) کے ہاں ہے۔ (۴) یہ اس طرف اشارہ ہے جسے احمد (۲۲۸۵۱)، بخاری (۴۷۴۵)، اور مسلم (۱۴۹۲) نے سہل بن سعد ساعدی سے روایت کیا ہے، اور اس میں ہے کہ عویمر عجلانی نے رسول اللہ ﷺ سے سوال کیا: آپ کا کیا خیال ہے اس شخص کے بارے میں جو اپنی بیوی کے ساتھ کسی دوسرے مرد کو پائے، کیا وہ اسے قتل کر دے تو تم اسے قتل کر دو گے؟ یا وہ کیا کرے؟ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تمہارے اور تمہاری ساتھی (بیوی) کے بارے میں وحی نازل ہوئی ہے، جاؤ اور اسے لے آؤ"۔

237 Surah Al-Ma'idah: Verses 101 - 103

Abu al-Faraj al-Jawzi said: This is applied to someone who asks about something out of stubbornness and futility, so he was punished for his ill (1) intent by the prohibition of what he asked about, and the prohibition is general.

Tenth: Our scholars said: The Qadariyya have no connection to this hadith in that God Almighty does something for the sake of something or because of it, Exalted is God above that, for God has power over all things, and is Knower of all (2) things. Rather, the cause and motive is one of His actions, but the pre-ordainment and destiny preceded the prohibition of the thing asked about, if the question occurred regarding it, not that the question is a necessitating cause for the prohibition, or a reason for it. And there are many like it: {He is not questioned about what He does, but they will be questioned}.

God's saying: {God has not made [the institutions of] a Bahirah, a Sa'ibah, a Wasilah, or a Ham. But those who disbelieve invent falsehood against Allah, and most of them do not understand. [103]}

There are seven issues in it:

First: His saying: {God has not made}. "Made" (ja'ala) here means: "named", as He said: {We have made it an Arabic Quran} [Az-Zukhruf: 3], meaning: We named it so (3). The meaning in this verse is: God did not name, nor did He enact that as a ruling, nor is it worshipped as a Sharia (4), however, He decreed it in knowledge, and brought it into existence by His power and will as a creation; for God is the Creator of everything, good and evil, benefit and harm, obedience and disobedience.

Second: His saying: {from any Bahirah nor Sa'ibah}. "From" (min) is extra.

And "Bahirah" is of the form "fa'ilah" meaning "maf'ulah" (passive participle), and it is on the weight of "natihah" (gored animal) and "dhabihah" (slaughtered animal) (5). And in...

---

(1) In (D), (Z), and (M): "with ill", and the text is from (Kh) and (Zha), which matches what is in Al-Mufhim 166/6, and the words are from it. (2) In (M): "And He is with all". (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/685. (4) In the printed version of Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/694 (and the words are from it): "nor is it counted legally", and in a copy of it mentioned in its footnote: "nor is it worshipped legally". (5) Majma' al-Bayan 7/211.

पृष्ठ 237 सूरह अल-मायदा: आयतें 101 - 103

अबू अल-फराज अल-जौजी ने कहा: यह उस व्यक्ति पर लागू होता है जिसने किसी चीज़ के बारे में ज़िद और व्यर्थता में पूछा, इसलिए उसे उसकी बुरी (1) नियत के कारण उस चीज़ की मनाही के साथ दंडित किया गया जिसके बारे में उसने पूछा था, और मनाही सामान्य है।

दसवां: हमारे विद्वानों ने कहा: इस हदीस से कदरिया (तक़दीर के मुनकिर) का कोई संबंध नहीं है कि अल्लाह सर्वशक्तिमान किसी चीज़ के लिए या उसके कारण कुछ करता है, अल्लाह इससे ऊपर है, क्योंकि अल्लाह हर चीज़ पर शक्ति रखता है, और हर (2) चीज़ का जानने वाला है। बल्कि कारण और प्रेरक उसके कार्यों में से एक कार्य है, लेकिन भाग्य और नियति ने पहले ही उस चीज़ की मनाही कर दी थी जिसके बारे में पूछा गया था, यदि प्रश्न उसमें हुआ था, न कि प्रश्न मनाही के लिए एक आवश्यक कारण है, या उसका कोई आधार है। और इसके समान कई हैं: {वह जो कुछ करता है उसके बारे में उससे सवाल नहीं किया जाता, बल्कि उनसे सवाल किया जाएगा}।

अल्लाह का कथन: {अल्लाह ने न तो बहीरा बनाई है, न साईबा, न वसीला और न हाम। किन्तु जिन लोगों ने कुफ़्र किया है वे अल्लाह पर झूठ गढ़ते हैं और उनमें से अधिकांश बुद्धि नहीं रखते। [103]}

इसमें सात मामले हैं:

पहला: अल्लाह का कथन: {अल्लाह ने नहीं बनाया}। यहाँ "बनाया" (जअला) का अर्थ है: "नाम दिया", जैसा कि उसने कहा: {हमने इसे अरबी कुरान बनाया है} [अज़-ज़ुखरुफ़: 3], अर्थात: हमने इसका नाम रखा (3)। इस आयत में अर्थ है: अल्लाह ने न तो नाम दिया, न ही उसे एक नियम के रूप में स्थापित किया, और न ही इसे शरीयत के रूप में इबादत बनाया (4), हालाँकि, उसने अपने ज्ञान से इसका फैसला किया, और अपनी शक्ति और इच्छा से इसे एक सृष्टि के रूप में अस्तित्व में लाया; क्योंकि अल्लाह हर चीज़ का निर्माता है, भलाई और बुराई, लाभ और हानि, आज्ञाकारिता और अवज्ञा।

दूसरा: अल्लाह का कथन: {किसी बहीरा या साईबा में से}। यहाँ "में से" (मिन) अतिरिक्त है।

और "बहीरा" "फईला" के रूप में है जिसका अर्थ है "मफऊला" (कर्मवाच्य विशेषण), और यह "नतीहा" (सींग मारी हुई) और "ज़बीहा" (ज़ब्ह की हुई) के वज़न पर है (5)। और...

(1) (द), (ज़), और (म) में: "बुराई के साथ", और पाठ (ख़) और (ज़ौ) से है, जो अल-मुफहिम 166/6 में जो है उसके अनुरूप है, और शब्द उसी से हैं। (2) (म) में: "और वह हर चीज़ के साथ है"। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/685। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/694 के मुद्रित संस्करण में (और शब्द उसी से हैं): "न ही इसे कानूनी रूप से गिना जाता है", और इसके हाशिये में वर्णित एक प्रति में: "न ही इसे कानूनी रूप से इबादत माना जाता है"। (5) मजमा अल-बयान 7/211।

صفحہ ۲۳۷ سورۃ المائدہ: آیات ۱۰۱ - ۱۰۳

ابو الفرج الجوزی نے کہا: یہ اس شخص پر محمول ہے جس نے کسی چیز کے بارے میں ضد اور عبث کے طور پر سوال کیا، تو اسے اس کی بری (۱) نیت کی وجہ سے اس چیز کی تحریم کے ذریعے سزا دی گئی جس کے بارے میں اس نے سوال کیا تھا، اور تحریم عام ہے۔

دسویں بات: ہمارے علماء نے کہا: قدریہ کا اس حدیث سے کوئی تعلق نہیں ہے کہ اللہ تعالیٰ کسی چیز کی خاطر یا کسی وجہ سے کچھ کرتا ہے، اللہ کی ذات اس سے بلند ہے، کیونکہ اللہ ہر چیز پر قادر ہے، اور ہر (۲) چیز کا جاننے والا ہے، بلکہ سبب اور داعی اس کے افعال में से एक فعل ہے، لیکن قضا و قدر نے پہلے ہی اس چیز کی تحریم کر دی تھی جس کے بارے میں سوال کیا گیا، اگر اس میں سوال واقع ہوا، نہ کہ سوال تحریم کے لیے واجب کرنے والا ہے، یا اس کی علت ہے۔ اور اس جیسی بہت سی مثالیں ہیں: ﴿اس سے اس کے کاموں کی باز پرس نہیں ہو گی اور وہ سب جواب دہ ہوں گے﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اللہ نے کوئی بحیرہ اور کوئی سائبہ اور کوئی وصیلہ اور کوئی حام مقرر نہیں کیا، لیکن جو لوگ کافر ہیں وہ اللہ پر جھوٹ بہتان باندھتے ہیں اور ان میں سے اکثر عقل نہیں رکھتے۔ (۱۰۳)﴾

اس میں سات مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مَا جَعَلَ اللَّهُ﴾ (اللہ نے نہیں بنایا) یہاں «جعل» بمعنی: «سمّی» (نام رکھا) ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ہم نے اسے عربی قرآن بنایا ہے﴾ [الزخرف: ۳] یعنی: ہم نے اس کا نام رکھا (۳)۔ اور اس آیت میں معنی یہ ہے کہ: نہ اللہ نے نام رکھا، نہ اسے بطور حکم

جاری کیا، اور نہ ہی اسے شرعی طور پر عبادت قرار دیا (۴)، البتہ اس نے اپنے علم سے اس کا فیصلہ کیا، اور اپنی قدرت اور ارادے سے اسے بطور مخلوق پیدا کیا؛ کیونکہ اللہ ہی ہر چیز کا خالق ہے، خیر و شر، نفع و ضرر، اور اطاعت و معصیت سب کا۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِبَةٍ﴾ یہاں «من» زائدہ ہے۔

اور «البحيرة» فعيلة بمعنى مفعولہ ہے، اور یہ النطيحة اور الذبيحة کے وزن پر ہے (۵)۔ اور...

---

(۱) (د)، (ز) اور (م) میں: «بسوء»، اور جو متن میں ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، جو «المفہم» ۱۶۶/۶ کے مطابق ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔ (۲) (م) میں: «وہو بکل»۔ (۳) احکام القرآن از ابن العربی ۲/ ۶۸۹۔ (۴) ابن العربی کی احکام القرآن کے مطبوعہ نسخے ۲/ ۶۹۴ میں (اور عبارت وہیں سے ہے): «اور اسے شرعی طور پر شمار نہیں کیا جاتا»، اور اس کے ایک نسخے کے حاشیے میں ذکر ہے: «اور اسے شرعی طور پر عبادت نہیں بنایا گیا»(۵) | مجمع البیان ۷/ ۲۱۱۔

Page 238 Surah Al-Ma'idah: Verse 103

The correct view (1) from Sa’id ibn al-Musayyib: "Al-Bahirah" is the female camel whose milk is reserved for the false gods (2), so no human milks it. As for "Al-Sa’ibah," it is the female camel they used to set free for their gods [so nothing is carried on it]. It was said: Linguistically, "Al-Bahirah" is the camel with a slit ear; it is said: "Bahartu udhun al-naqah," meaning I slit the camel's ear with a wide cut (3), and the camel is "bahirah" or "mabhurah." Slitting the ear was a sign of being set free. Ibn Sidah said: "Al-Bahirah" is the one left without a shepherd, and a camel that gives plenty of milk is called "bahirah" (4). Ibn Ishaq said: "Al-Bahirah" is the daughter of "Al-Sa’ibah." "Al-Sa’ibah" is a female camel that has given birth to ten consecutive female offspring without a male in between. Her back was not ridden, her hair was not shorn, and no one drank her milk except a guest. Whatever female she gave birth to after that had her ear slit and was set free with her mother. Her back would not be ridden, her hair would not be shorn, and her milk would not be drunk except by a guest, just as was done with her mother. She is "Al-Bahirah," the daughter of "Al-Sa’ibah" (5). Al-Shafi’i said: If a camel gives birth to five consecutive female litters, her ear is slit and she becomes forbidden (6). He said (in poetry): Forbidden, people do not eat its meat... nor are we [allowed] anything from it; such are the Bahirah camels (7).

Footnotes: (1) Sahih al-Bukhari (3521), and Sahih Muslim (2856): (51). What appears between brackets is from them. (2) Meaning: idols. Al-Fath 8/284. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/694. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/247. (5) Sirat Ibn Hisham 1/89, cited by the author via Ibn al-Arabi in Ahkam al-Qur'an 2/695. His saying: "Nutijat" means: she gave birth. (6) Al-Umm 6/181. Al-Hafiz said in Al-Fath 8/84 after mentioning some meanings of Al-Bahirah: Linguists have cited other forms in explaining Al-Bahirah that increase the number mentioned to ten. (7) Majma' al-Bayan 7/211, and Al-Durr al-Masun 4/449, and we did not find its author.

पृष्ठ २३८ सूरा अल-मायदा: आयत १०३

सईद बिन अल-मुसय्यिब से सही रिवायत (१) के अनुसार: 'बहीरा' वह ऊँटनी है जिसका दूध झूठे देवताओं (तागूतों) (२) के लिए रोक दिया जाता था, इसलिए कोई भी इंसान उसे नहीं दूहता था। जहाँ तक 'साइबा' का सवाल है, तो यह वह ऊँटनी थी जिसे वे अपने देवताओं के नाम पर खुला छोड़ देते थे [ताकि उस पर कुछ लादा न जा सके]। कहा गया है: भाषाई रूप से: 'बहीरा' वह ऊँटनी है जिसके कान चीरे गए हों; कहा जाता है: "बहरतु उधुन अन-नाकाह," यानी मैंने ऊँटनी के कान को चौड़ा चीरा दिया (३), और ऊँटनी 'बहीरा' या 'मबहूरा' है। कान चीरना मुक्त किए जाने का संकेत था। इब्न सीदाह ने कहा: 'बहीरा' वह है जिसे बिना चरवाहे के छोड़ दिया गया हो, और बहुत दूध देने वाली ऊँटनी को 'बहीरा' कहा जाता है (४)। इब्न इसहाक ने कहा: 'बहीरा', 'साइबा' की बेटी है। 'साइबा' वह ऊँटनी है जिसने लगातार दस मादा बच्चों को जन्म दिया हो जिनके बीच कोई नर न हो। उसकी पीठ पर सवारी नहीं की जाती थी, उसके बाल नहीं काटे जाते थे, और उसका दूध केवल मेहमान ही पीते थे। इसके बाद जो भी मादा पैदा होती, उसका कान चीर दिया जाता और उसे उसकी माँ के साथ खुला छोड़ दिया जाता। उसकी पीठ पर सवारी नहीं की जाती थी, उसके बाल नहीं काटे जाते थे, और मेहमान के अलावा कोई उसका दूध नहीं पीता था; जैसा कि उसकी माँ के साथ किया गया था। वही 'बहीरा' है, जो 'साइबा' की बेटी है (५)। अल-शाफई ने कहा: जब ऊँटनी पाँच बार मादा बच्चे जनती है, तो उसके कान चीर दिए जाते हैं और वह हराम (वर्जित) हो जाती है (६)। एक कवि ने कहा: यह हराम है, लोग इसका मांस नहीं खाते... और न ही हम इसमें से कुछ लेते हैं; ऐसी ही बहीरा ऊँटनियां हैं (७)।

पाद-टिप्पणियाँ: (१) सहीह अल-बुखारी (३५२१), और सहीह मुस्लिम (२८५६): (५१)। कोष्ठकों के बीच जो कुछ है वह इन्हीं से है। (२) यानी: मूर्तियाँ। अल-फ़तह ८/२८४। (३) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान २/६९४। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२४७। (५) सीरत इब्न हिशाम १/८९, लेखक द्वारा इब्न अल-अरबी के माध्यम से अहकाम अल-क़ुरान २/६९५ में उद्धृत। उनका कथन: "नूतिजत" का अर्थ है: उसने जन्म दिया। (६) अल-उम्म ६/१८१। अल-हाफ़िज़ ने अल-फ़तह ८/८४ में अल-बहीरा के कुछ अर्थ बताने के बाद कहा: भाषा के विशेषज्ञों ने अल-बहीरा की व्याख्या में अन्य विवरण दिए हैं जो बताए गए दस से अधिक हैं। (७) मजमा अल-बयान ७/२११, और अद-दुर अल-मसून ४/४४९, और हमें इसके कहने वाले का पता नहीं चला।

صفحہ ۲۳۸ سورۃ المائدہ: آیت ۱۰۳

سعید بن المسیب سے صحیح (۱) مروی ہے: بحیرہ وہ اونٹنی ہے جس کا دودھ طاغوتوں (۲) کے لیے روک دیا جاتا تھا، چنانچہ لوگوں میں سے کوئی اسے نہیں دوہتا تھا۔ جہاں تک سائبہ کا تعلق ہے، تو یہ وہ اونٹنی تھی جسے وہ اپنے معبودوں کے لیے آزاد چھوڑ دیتے تھے [پس اس پر کوئی بوجھ نہیں لادا جاتا تھا]۔ کہا گیا ہے: لغوی طور پر بحیرہ: وہ اونٹنی ہے جس کا کان چرا ہوا ہو؛ کہا جاتا ہے: "بحرت أذن الناقة"، یعنی میں نے اونٹنی کا کان چوڑا چیرا (۳)، اور اونٹنی 'بحیرہ' اور 'مبحورہ' کہلاتی ہے، اور کان کا چرنا آزاد چھوڑے جانے کی علامت تھی۔ ابن سیدہ نے کہا: بحیرہ وہ ہے جسے بغیر چرواہے کے چھوڑ دیا جائے، اور بہت دودھ دینے والی اونٹنی کو 'بحیرہ' کہا جاتا ہے (۴)۔ ابن اسحاق نے کہا: بحیرہ، سائبہ کی بیٹی ہے، اور سائبہ وہ اونٹنی ہے جب وہ مسلسل دس مادہ بچے جنے جن کے درمیان کوئی نر نہ ہو، اس کی پیٹھ پر سواری نہ کی جائے، اس کے بال نہ کاٹے جائیں، اور اس کا دودھ سوائے مہمان کے کوئی نہ پیئے، پھر اس کے بعد جو بھی مادہ پیدا ہوتی اس کا کان چیر دیا جاتا، اور اسے اس کی ماں کے ساتھ آزاد چھوڑ دیا جاتا، نہ اس کی پیٹھ پر سواری کی جاتی، نہ اس کے بال کاٹے جاتے، اور نہ مہمان کے علاوہ کوئی اس کا دودھ پیتا؛ جیسا کہ اس کی ماں کے ساتھ کیا گیا تھا، پس وہی 'بحیرہ' ہے جو سائبہ کی بیٹی ہے (۵)۔ امام شافعی نے فرمایا: جب اونٹنی مسلسل پانچ بار مادہ بچے جنے، تو اس کا کان چیر دیا جاتا تھا اور اسے حرام قرار دیا جاتا تھا (۶)۔ کسی نے کہا: یہ حرام ہے، لوگ اس کا گوشت نہیں کھاتے... اور نہ ہی ہمیں اس میں سے کچھ ملتا ہے، اسی طرح کی بحیرہ اونٹنیاں ہیں (۷)۔

حواشی: (۱) صحیح بخاری (۳۵۲۱)، اور صحیح مسلم (۲۸۵۶): (۵۱)، اور جو کچھ بریکٹ میں آئے گا وہ انہی سے ہے۔ (۲) یعنی: بت۔ الفتح ۸/ ۲۸۴۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۶۹۴۔ (۴)

المحرر الوجیز ۲/ ۲۴۷۔ (۵) سیرت ابن ہشام ۱/ ۸۹، اسے مصنف نے ابن العربی کے واسطے سے احکام القرآن ۲/ ۶۹۵ میں نقل کیا ہے۔ اور ان کا قول: "نُتِجت" یعنی: اس نے جنم دیا۔ (۶) الام ۶/ ۱۸۱۔ حافظ نے الفتح ۸/ ۸۴ میں بحیرہ کے کچھ معانی ذکر کرنے کے بعد کہا: اہل لغت نے بحیرہ کی تفسیر میں دوسری صورتیں بھی نقل کی ہیں جو ذکر کردہ دس سے زیادہ ہیں۔ (۷) مجمع البیان ۷/ ۲۱۱، اور الدر المصون ۴/ ۴۴۹، اور ہمیں اس کے قائل کا علم نہیں ہو سکا۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 103 239

Ibn 'Aziz (1) said: Al-Bahirah is a she-camel when she has given birth (2) to five litters. If the fifth is male, they slaughter it, and men and women eat it. If the fifth is female, they slit its ear—meaning they cut it (3)—and its meat and milk were forbidden for women—as stated by 'Ikrimah (4)—but if it died, it became permissible for women.

And Al-Sa'ibah: A camel released due to a vow made by a man that if Allah saves him from illness or brings him safely to his destination, he would do so. Thus, it is not withheld from grazing or water, and no one rides it; this was stated by Abu 'Ubaydah (5). The poet said:

"And a Sa'ibah for Allah, flourishing in gratitude, for Allah healed 'Amir or Mujashi' (6)."

They might release animals other than she-camels. When they released a slave, there was no clientage (Wala') over him (7).

It was said: Al-Sa'ibah is one left free with no tether or shepherd. Here, the active participle (Fa'il) has the meaning of the passive participle (Maf'ul), like "a pleasing life" (Ayshah Radiyah) meaning "a pleased-with life" (Mardiyah) (8). It comes from the verb meaning a snake moving or gliding. The poet said:

"You hamstrung a she-camel that belonged to my Lord, and a Sa'ibah, so stand ready for punishment (9)."

(1) He is Muhammad bin 'Aziz - with two 'Zays' as preferred by Al-Hafiz Ibn Hajar in Tabsir al-Muntabih 948/3 - 950, contrary to Al-Dhahabi who preferred it with a 'Zay' and a 'Ra' - Abu Bakr al-Sijistani the commentator, lived until around the year 330 AH. Al-Siyar 15/216. His words are in his book Nuzhat al-Qulub fi Tafsir Gharib al-Quran p. 139. (2) In (Zha): Antajat (produced offspring). (3) In (Kha), (Dal), (Zay), and (Mim): "Meaning they split it," and what is established is from (Zha), which agrees with what is in Tafsir al-Gharib. (4) Mentioned from 'Ikrimah by Ibn Kathir in the commentary on verse (139) of Surah Al-An'am, and recorded by Al-Tabari 9/584-585 from Qatadah and Al-Sha'bi. (5) In the copies: Abu 'Ubayd, and Abu 'Ubaydah's words are in Majaz al-Quran 1/179, and Al-Baghawi quoted it from him 2/70, Al-Mawardi in Al-Nukat wal-Uyun 2/73-74, Al-Fakhr al-Razi 12/109, and Abu Hayyan in Al-Bahr 4/29. (6) In (Zha): "wa Mujashi'an," and the verse is in Majma' al-Bayan 7/211, and Al-Durr al-Masun 4/449. Instead of "tanmi" (flourishing), it appeared in Majma' al-Bayan as "amli" and in Al-Durr as "ma li." A flourishing (namiyah) camel is a fat one; it is said: the camel

"namat" when it grew fat. Al-Lisan (N-M-A). (7) Al-Umm 6/181, and the discussion on manumitting a Sa'ibah will come in the seventh issue. (8) Tafsir al-Baghawi 2/71. (9) Al-Nukat wal-Uyun 2/73.

सूरह अल-मा'इदा: आयत 103 239

इब्न अजीज़ (1) ने कहा: अल-बहीरा एक ऊंटनी है जब उसने पाँच गर्भ (बच्चे) जन लिए हों (2)। यदि पाँचवाँ नर हो, तो वे उसे ज़ब्ह करते थे, और पुरुष और महिलाएँ उसे खाते थे। यदि पाँचवाँ मादा हो, तो वे उसके कान चीर देते थे—यानी उसे काट देते थे (3)—और उसका मांस और दूध महिलाओं के लिए हराम (वर्जित) था—जैसा कि इकरीमा (4) ने कहा—लेकिन यदि वह मर जाती, तो वह महिलाओं के लिए जायज़ हो जाती थी।

और अल-साइबा: वह ऊंट जिसे एक मन्नत के कारण छोड़ दिया जाता है जो एक व्यक्ति करता है कि यदि अल्लाह उसे बीमारी से बचा ले या उसे उसके घर पहुँचा दे, तो वह ऐसा करेगा। इस प्रकार, उसे चराई या पानी से नहीं रोका जाता, और कोई उस पर सवारी नहीं करता; यह अबू उबैदा (5) ने कहा है। कवि ने कहा:

"और अल्लाह के लिए एक साइबा, कृतज्ञता में फलती-फूलती, क्योंकि अल्लाह ने आमिर या मुजाशी' (6) को स्वस्थ कर दिया।"

वे ऊंटनी के अलावा अन्य जानवरों को भी छोड़ देते थे। जब वे किसी दास को साइबा (स्वतंत्र) छोड़ देते थे, तो उस पर कोई विला (संरक्षण) नहीं होता था (7)।

कहा गया है: साइबा वह है जिसे बिना किसी बंधन या चरवाहे के खुला छोड़ दिया गया हो। यहाँ, कर्ता कारक (फ़ाइल) कर्म कारक (मफ़ऊल) के अर्थ में है, जैसे: "संतोषजनक जीवन" (आयशा रादिया) जिसका अर्थ है "वह जीवन जिससे संतुष्ट हुआ गया हो" (मर्दिया) (8)। यह सांप के रेंगने के अर्थ वाले शब्द से निकला है। कवि ने कहा:

"तुमने एक ऊंटनी को मार डाला जो मेरे रब की थी, और एक साइबा को, तो सज़ा के लिए तैयार हो जाओ (9)।"

(1) वह मुहम्मद बिन अज़ीज़ हैं - जैसा कि अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने तबसीर अल-मुन्ताबिह 948/3 - 950 में दो 'ज़ाय' के साथ पसंद किया है, अल-ज़हबी के विपरीत जिन्होंने इसे 'ज़ाय' और 'रा' के साथ पसंद किया था - अबू बक्र अल-सिजिस्तानी टीकाकार, लगभग 330 हिजरी तक जीवित रहे। अल-सियार 15/216। उनके शब्द उनकी पुस्तक नुज़हत अल-कुलूब फी तफ़सीर गरीब अल-कुरान पृष्ठ 139 में हैं। (2) (ज़ा) में: अंताजत (संतान पैदा की)। (3) (खा), (दाल), (ज़ाय), और (मीम) में: "यानी

उन्होंने इसे विभाजित किया," और जो स्थापित है वह (ज़ा) से है, जो तफ़सीर अल-गरीब में दिए गए विवरण से सहमत है। (4) इब्न कसीर ने सूरह अल-अनआम की आयत (139) की व्याख्या में इकरीमा से इसका उल्लेख किया है, और अल-तबरी 9/584-585 ने कतादा और अल-शाबी से इसे दर्ज किया है। (5) प्रतियों में: अबू उबैद, और अबू उबैदा के शब्द मजाज़ अल-कुरान 1/179 में हैं, और अल-बग़वी ने उनसे इसे 2/70 उद्धृत किया, अल-मावर्दी ने अल-नुक़त वल-उयून 2/73-74 में, अल-फ़ख्र अल-राज़ी ने 12/109 में, और अबू हय्यान ने अल-बहर 4/29 में। (6) (ज़ा) में: "व मुजाशीअन," और यह पद मजमा अल-बयान 7/211 और अल-दुर्र अल-मसून 4/449 में है। "तनमी" (फलना-फूलना) के बजाय, यह मजमा अल-बयान में "अमली" और अल-दुर्र में "मा ली" के रूप में दिखाई दिया। एक फलती-फूलती (नामिया) ऊंटनी वह है जो मोटी हो। अल-लिसान (न-म-अ)। (7) अल-उम्म 6/181, और साइबा को मुक्त करने पर चर्चा सातवें मुद्दे में आएगी। (8) तफ़सीर अल-बग़वी 2/71। (9) अल-नुक़त वल-उयून 2/73।

سورہ المائدہ: آیت ۱۰۳ ۲۳۹

ابن عزیز (۱) نے کہا: البحیرہ: وہ اونٹنی ہے جب وہ پانچ پیٹ (بچے) جن چکی ہو (۲)۔ اگر پانچواں بچہ نر ہوتا تو وہ اسے ذبح کر دیتے اور مرد و خواتین سب اسے کھاتے تھے۔ اور اگر پانچواں مادہ ہوتی تو وہ اس کا کان چیر دیتے تھے - یعنی اسے کاٹ دیتے (۳) - اور اس کا گوشت اور دودھ عورتوں پر حرام تھا - یہ بات عکرمہ (۴) نے کہی ہے - لیکن اگر وہ مر جاتی تو وہ عورتوں کے لیے حلال ہو جاتی۔

اور السائبہ: وہ اونٹ جسے کسی نذر کی وجہ سے آزاد چھوڑ دیا جاتا ہے جو کوئی شخص مانے کہ اگر اللہ اسے بیماری سے نجات دے دے یا اسے بخیریت گھر پہنچا دے تو وہ ایسا کرے گا۔ چنانچہ اسے چرنے یا پانی سے نہیں روکا جاتا تھا اور نہ ہی کوئی اس پر سواری کرتا تھا؛ یہ بات ابو عبیدہ (۵) نے کہی۔ شاعر نے کہا:

"اور اللہ کے لیے ایک سائبہ جو شکر گزاری میں پلتی بڑھتی ہے، کیونکہ اللہ نے عامر یا مجاشع (۶) کو شفا عطا فرمائی۔"

وہ اونٹنی کے علاوہ دیگر جانوروں کو بھی آزاد چھوڑ دیتے تھے، اور جب وہ کسی غلام کو سائبہ (آزاد) کر دیتے تو اس پر کوئی ولاء (حقِ وراثت) نہیں ہوتا تھا (۷)۔

اور کہا گیا: السائبہ وہ ہے جو آزاد ہو، نہ اس پر کوئی قید ہو اور نہ کوئی چرواہا، یہاں فاعل مفعول کے معنی میں ہے، جیسے: 'عیشة راضیة' یعنی 'مرضیة' (۸)۔ یہ 'سابت الحیة وانصابت' (سانپ کا رینگنا) سے ماخوذ ہے۔ شاعر نے کہا:

"تم نے اس اونٹنی کی کونچیں کاٹ دیں جو میرے رب کی تھی اور ایک سائبہ کی، تو اب سزا کے لیے تیار ہو جاؤ (۹)۔"

(۱) وہ محمد بن عزیز ہیں - دو 'زا' کے ساتھ جیسا کہ الحافظ ابن حجر نے تبصیر المنتبہ ۹۴۸/۳ - ۹۵۰ میں ترجیح دی ہے، برخلاف الذہبی کے جنہوں نے اسے 'زا' اور 'را' کے ساتھ ترجیح دی تھی - ابو بکر السجستانی مفسر، ۳۳۰ھ کے لگ بھگ وفات پائی۔ السیر ۲۱۶/۱۵۔ ان کی کلام ان کی کتاب نزهة القلوب في تفسير غريب القرآن ص ۱۳۹ میں ہے۔ (۲) نسخہ (ظ) میں: أنتجت۔ (۳) نسخہ (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں: 'أي شقوه'، اور جو متن میں ہے وہ (ظ) سے ہے جو کہ تفسیر الغریب کے مطابق ہے۔ (۴) ابن کثیر نے سورہ الانعام کی آیت (۱۳۹) کی تفسیر میں عکرمہ سے اسے ذکر کیا ہے، اور طبری نے ۹/۵۸۴-۵۸۵ میں قتادہ اور شعبی سے اسے روایت کیا ہے۔ (۵) نسخوں میں: ابو عبید، اور ابو عبیدہ کی کلام مجاز القرآن ۱۷۹/۱ میں ہے، اور بغوی نے ان سے ۷۰/۲ میں نقل کیا ہے، اور ماوردی نے النکت والعیون ۷۳/۲ - ۷۴ میں، فخر رازی نے ۱۰۹/۱۲ میں، اور ابو حیان نے البحر ۲۹/۴ میں۔ (۶) نسخہ (ظ) میں: 'ومجاشعا'، اور یہ شعر مجمع البیان ۲۱۱/۷ اور الدر المصون ۴۴۹/۴ میں ہے۔ 'تنمي' کی جگہ مجمع البیان میں 'أملي' اور الدر میں 'ما لي' آیا ہے۔ نامیہ اونٹنی وہ ہوتی ہے جو فربہ ہو، کہا جاتا ہے: نمت الناقة، جب وہ موٹی ہو جائے۔ اللسان (نما)۔ (۷) الأم ۱۸۱/۶، اور سائبہ کو آزاد کرنے کے بارے میں بحث ساتویں مسئلہ میں آئے گی۔ (۸) تفسیر بغوی ۷۱/۲۔ (۹) النکت والعیون ۷۳/۲۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 103 240

As for 'Al-Wasilah' and 'Al-Ham'; Ibn Wahb said: Malik said: The people of Jahiliyyah (pre-Islamic era) used to set camels and sheep free, letting them roam. As for 'Al-Ham', it was from camels; when a male camel finished its breeding period, they would place peacock feathers on it and set it free. As for 'Al-Wasilah', it was from sheep; if it gave birth to a female after a female, they would set it free(1).

And Ibn 'Aziz(2) said: 'Al-Wasilah' is in sheep; when a sheep gave birth to seven consecutive litters, they would look, and if the seventh was a male, it was slaughtered and eaten by both men and women. But if it was a female, it was left with the sheep. If it was both male and female (twins), they would say: "She has joined her brother," so he was not slaughtered(3) because of her presence. Its meat was forbidden to women, and the female's milk was forbidden to women, unless something died from them(4), then it would be eaten by both men and women.

And 'Al-Hami' is the male camel when its grandson is ridden; he said: Abu Qabus protected her in the glory of his kingdom ... just as the stallion protected his grandchildren(5).

It is also said: if ten litters are produced from its loins, they say: "He has protected his back," so he is not ridden, nor is he barred from pasture or water.

And Ibn Ishaq said: 'Al-Wasilah' is a sheep when it bears(6) ten consecutive females in five litters without a male between them, they say: "She has joined," and whatever she gives birth to after that is for the males among them, and not...

(1) In (D), (Z), and (Zha): they set them free, and in (Kha): set it free, and what is established is from (M) and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/695, and the speech is from him. (2) In Tafsir al-Gharib p. 140. (3) In the copies: slaughtered, and what is established is from Tafsir al-Gharib, which is correct. See Tafsir al-Tabari 9/30, and al-Muharrar al-Wajiz 2/248. (4) In (Kha) and (M): from both of them. (5) Majma' al-Bayan 7/212, and al-Durr al-Masun 4/449, and it occurred in Majma' al-Bayan: in other than its essence, instead of: in the glory of his kingdom. (6) In (Zha): produced. And the meaning of 'atha'amat': gave birth to two in one belly (twins). Lisan (Ta'am).

सूरह अल-मा'इदाह: आयत 103 240

जहाँ तक 'अल-वसीला' और 'अल-हाम' का संबंध है; इब्न वहब ने कहा: मलिक ने कहा: जाहिलियत (इस्लाम पूर्व युग) के लोग ऊंटों और भेड़ों को मुक्त कर देते थे, उन्हें चरने के लिए छोड़ देते थे। 'अल-हाम' ऊंटों में से था; जब एक नर ऊंट अपनी प्रजनन अवधि पूरी कर लेता, तो वे उस पर मोर के पंख लगा देते और उसे मुक्त कर देते। जहाँ तक 'अल-वसीला' का सवाल है, वह भेड़ों में से था; यदि वह मादा के बाद मादा को जन्म देती, तो वे उसे मुक्त कर देते थे(1)।

और इब्न अजीज(2) ने कहा: 'अल-वसीला' भेड़ों में होती है; जब कोई भेड़ लगातार सात बार बच्चे देती, तो वे देखते, और यदि सातवां नर होता, तो उसे ज़िबह किया जाता और पुरुष और महिलाएँ दोनों उसे खाते थे। लेकिन अगर वह मादा होती, तो उसे भेड़ों के साथ छोड़ दिया जाता था। यदि वह नर और मादा (जुड़वां) होते, तो वे कहते: "उसने अपने भाई को जोड़ लिया है," इसलिए उसकी उपस्थिति के कारण उसे ज़िबह नहीं किया जाता था(3)। इसका मांस महिलाओं के लिए हराम (वर्जित) था, और मादा का दूध महिलाओं के लिए हराम था, जब तक कि उनमें से कुछ मर न जाए(4), तब पुरुष और महिलाएँ दोनों उसे खाते थे।

और 'अल-हामी' वह नर ऊंट है जब उसका पोता सवारी के लायक हो जाए; उसने कहा: अबू काबूस ने अपने राज्य की महिमा में उसकी रक्षा की... जैसे सांड ने अपने पोते-पोतियों की रक्षा की(5)।

यह भी कहा जाता है: यदि उसकी पीठ से दस बच्चे पैदा होते हैं, तो वे कहते हैं: "उसने अपनी पीठ की रक्षा की है," इसलिए उस पर सवारी नहीं की जाती है, और न ही उसे चरागाह या पानी से रोका जाता है।

और इब्न इशाक ने कहा: 'अल-वसीला' वह भेड़ है जब वह बिना किसी नर के पांच बार में लगातार दस मादा बच्चों को जन्म देती है(6), तो वे कहते हैं: "वह जुड़ गई है," और उसके बाद जो भी पैदा होता है वह उनके पुरुषों के लिए होता है, न कि...

(1) (द), (ज़) और (ज़) में: वे उन्हें मुक्त करते हैं, और (ख़ा) में: उसे मुक्त कर दिया, और जो स्थापित है वह (म) और इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 2/695 से है, और भाषण उन्हीं का है। (2) तफ़सीर अल-ग़रीब पृष्ठ 140 में। (3) प्रतियों में: ज़िबह किया गया, और जो स्थापित है वह तफ़सीर अल-ग़रीब से है, जो सही है। देखें तफ़सीर अल-तब़री 9/30, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/248। (4) (ख़ा) और (म) में: उन दोनों में से। (5) मजमा अल-बयान 7/212, और अल-दुर्र अल-मसून

4/449, और मजमा अल-बयान में आया है: उसके तत्व के अलावा, इसके बदले: उसके राज्य की महिमा में। (6) (ज़) में: पैदा हुए। और 'अतामत' का अर्थ है: एक पेट में दो को जन्म देना (जुड़वां)। लिसान (ताम)।

سورۃ المائدہ: آیت 103 240

جہاں تک 'الوصیلہ' اور 'الحام' کا تعلق ہے؛ ابن وہب نے کہا: مالک نے کہا: زمانہ جاہلیت کے لوگ اونٹوں اور بھیڑوں کو آزاد چھوڑ دیا کرتے تھے، پس الحام اونٹوں میں سے تھا؛ جب کوئی نر اونٹ اپنی جفتی کی مدت پوری کر لیتا تو وہ اس پر مور کے پر لگا دیتے اور اسے آزاد چھوڑ دیتے۔ رہا الوصیلہ، تو وہ بھیڑوں میں سے تھا، جب وہ مادہ کے بعد مادہ پیدا کرتی تو اسے آزاد چھوڑ دیتے(1)۔

اور ابن عزیز(2) نے کہا: الوصیلہ بھیڑوں میں ہے؛ وہ جب بھیڑ سات دفعہ بچہ جنتی تو وہ دیکھتے، اگر ساتواں نر ہوتا تو اسے ذبح کیا جاتا اور مرد و عورت اسے کھاتے، اور اگر مادہ ہوتی تو اسے بھیڑوں میں چھوڑ دیا جاتا۔ اور اگر نر اور مادہ (جڑواں) ہوتے تو وہ کہتے: "اس نے اپنے بھائی کو ملا لیا،" چنانچہ اس کی وجہ سے اسے ذبح نہ کیا جاتا(3)۔ اس کا گوشت عورتوں پر حرام تھا، اور مادہ کا دودھ عورتوں پر حرام تھا، سوائے اس کے کہ ان میں سے کوئی مر جائے(4)، تو مرد و عورت سب اسے کھاتے۔

اور 'الحامی' وہ نر اونٹ ہے جس کے پوتے پر سواری کی جائے؛ اس نے کہا: ابو قابوس نے اپنی بادشاہت کی عزت میں اس کی حفاظت کی... جیسا کہ سانڈ نے اپنے پوتوں کی حفاظت کی(5)۔

اور کہا جاتا ہے: جب اس کی پشت سے دس بچے پیدا ہو جاتے تو وہ کہتے: "اس نے اپنی پیٹھ بچا لی،" چنانچہ نہ اس پر سواری کی جاتی، اور نہ اسے چارے یا پانی سے روکا جاتا۔

اور ابن اسحاق نے کہا: الوصیلہ وہ بھیڑ ہے جو پانچ بار میں مسلسل دس مادہ بچے جنے(6) جن کے درمیان کوئی نر نہ ہو، وہ کہتے: "یہ مل گئی،" تو اس کے بعد جو بھی پیدا ہوتا وہ ان کے مردوں کے لیے ہوتا نہ کہ...

(1) (د)، (ز) اور (ظ) میں: یسیبونھا، اور (خ) میں: یسیبوھا، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور احکام القرآن لابن العربی 2/695 سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (2) تفسیر الغریب ص 140 میں۔ (3) نسخوں میں: تذبح، اور جو ثابت ہے وہ تفسیر الغریب سے ہے، اور وہی درست ہے۔ دیکھیے تفسیر الطبری 9/30، اور المحرر الوجیز 2/248۔ (4) (خ) اور (م) میں: منھما۔ (5) مجمع البیان 7/212، اور الدر المصون 4/449، اور مجمع البیان میں واقع ہوا ہے: فی غیر کنھه، بدل: فی عز ملکه۔ (6) (ظ) میں: أنتجت۔ اور 'أتأمت' کے معنی ہیں: ایک ہی پیٹ میں دو بچے پیدا کرنا (جڑواں)۔ اللسان (تأم)۔

٢٤١ Surah Al-Ma'idah: Verse 103

...females, unless one of them dies, then their males and females share in eating it (1). The third [point]: Muslim narrated from Abu Hurairah that he said: The Messenger of Allah (ﷺ) said: "I saw 'Amr ibn 'Amir al-Khuza'i dragging his intestines in the Fire, and he was the first to set loose the sawā'ib (animals dedicated to idols)" (2). In another narration: "'Amr ibn Luhayy ibn Qam'ah ibn Khandaf, the brother of these Bani Ka'b, dragging his intestines in the Fire" (3). And Abu Hurairah narrated: I heard the Messenger of Allah (ﷺ) saying to Aktham ibn al-Jawn (4): "I saw 'Amr ibn Luhayy ibn Qam'ah ibn Khandaf dragging his intestines in the Fire, and I have never seen a man more resembling another than you resemble him, or him resembling you." Aktham said: "I fear that his resemblance will harm me, O Messenger of Allah." He (ﷺ) said: "No, you are a believer and he is a disbeliever. He was the first to change the religion of Isma'il, and he instituted the bahirah (a she-camel whose milk was forbidden for idols), the sa'ibah (a camel set loose for idols), and the ham (a stallion camel protected from use)" (5). In another narration: "I saw him as a short, hairy man with a thick head of hair, dragging his intestines in the Fire" (6). In the narration of Ibn al-Qasim and others from Malik, from Zayd ibn Aslam, from 'Ata ibn Yasar, from the Prophet (ﷺ), he said: "He disturbs the people of the Fire with his stench." This is a mursal report mentioned by Ibn al-'Arabi (7).

(1) Sirah Ibn Hisham 1/89, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-'Arabi 2/695. (2) Sahih Muslim (2856): (51), and it is with Ahmad (8787), and al-Bukhari (3521), and 'al-qusb' means intestines, its plural is 'aqsab'. Al-Nihayah (qasab). In Sahih Muslim it occurred as: 'al-suyub' instead of: 'al-sawa'ib'. The author's narration matches what is in al-Mufhim 7/341. (3) Sahih Muslim (2856): (50), and in it occurred: Aba Bani Ka'b, and the author's narration matches what is in al-Mufhim 7/341. (4) Or Ibn Abi al-Jawn, and his name was 'Abd al-'Uzza ibn Munqidh ibn Rabi'ah al-Khuza'i, and al-Hafiz mentioned in al-Isabah 1/95-96 that he witnessed Khaybar with the Prophet (ﷺ). (5) Extracted by Ibn Hisham through Ibn Ishaq in al-Sirah 1/76, Ibn Abi Shaybah 14/70, Ibn Hibban (7490), and al-Tabari 9/27-28. (6) We did not find this exact wording, and Yaqut mentioned in Mu'jam al-Buldan 5/368 from Ibn 'Abbas raised to the Prophet: "... I saw 'Amr ibn Luhayy as a red, blue, short man dragging..." (7) In Ahkam al-Qur'an 2/695, and extracted by Ibn Abi Shaybah 14/92, and al-Tabari 9/27 through Hisham ibn Sa'd, from Zayd ibn Aslam, and he did not mention 'Ata.

५६। सूरह अल-मा'इदाह: आयत १०३

...मादाएं जब तक कि उनमें से कोई मर न जाए, तब उनके पुरुष और महिलाएं उसे खाने में शरीक होते हैं (१)। तीसरा बिन्दु: मुस्लिम ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने फरमाया: "मैंने अम्र बिन आमिर अल-ख़ुज़ाई को आग में अपनी आंतें खींचते हुए देखा, और वह पहला व्यक्ति था जिसने सवाइब (मूर्तियों के लिए छोड़े गए जानवर) की प्रथा शुरू की थी" (२)। एक अन्य रिवायत में है: "अम्र बिन लुहय्य बिन क़मअह बिन ख़न्दफ़, इन बनी का'ब के भाई, अपनी आंतों को आग में खींच रहे थे" (३)। और अबू हुरैरा ने रिवायत की: मैंने अल्लाह के रसूल (ﷺ) को अकथम बिन अल-जौन (४) से कहते सुना: "मैंने अम्र बिन लुहय्य बिन क़मअह बिन ख़न्दफ़ को आग में अपनी आंतें खींचते हुए देखा, और मैंने आपसे अधिक उससे मिलता-जुलता कोई व्यक्ति नहीं देखा, और न ही उसे आपसे अधिक मिलता-जुलता देखा।" अकथम ने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, मुझे डर है कि उसकी समानता मुझे नुकसान पहुँचाएगी।" उन्होंने (ﷺ) फरमाया: "नहीं, आप एक मोमिन (ईमान वाले) हैं और वह एक काफ़िर है। वह पहला व्यक्ति था जिसने इस्माइल के धर्म को बदला, और बहीराह, साइबाह और हाम की प्रथाएं शुरू कीं" (५)। एक अन्य रिवायत में है: "मैंने उसे एक छोटे कद के बालों वाले व्यक्ति के रूप में देखा, जिसके घने बाल थे, वह आग में अपनी आंतें खींच रहा था" (६)। इब्न अल-क़ासिम और अन्य की मलिक से, ज़ैद बिन असलम से, अता बिन यसार से, नबी (ﷺ) से रिवायत में उन्होंने फरमाया: "वह अपनी दुर्गंध से आग वालों को तकलीफ देता है।" यह एक मुर्सल रिवायत है, जिसे इब्न अल-अरबी (७) ने ज़िक्र किया है।

(१) सीरत इब्न हिशाम १/८९, और अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी २/६९५ द्वारा। (२) सहीह मुस्लिम (२८५६): (५१), और यह अहमद (८७८७), और अल-बुखारी (३५२१) के पास है, और 'अल-कुस्ब' का अर्थ है आंत, इसका बहुवचन 'अक़्साब' है। अल-निहाया (क़सब)। सहीह मुस्लिम में यह 'अल-सुयूब' के रूप में आया है, 'अल-सवाइब' के बजाय। लेखक की रिवायत अल-मुफ्हिम ७/३४१ में जो है उसके साथ मेल खाती है। (३) सहीह मुस्लिम (२८५६): (५०), और इसमें आया है: अबा बनी का'ब, और लेखक की रिवायत अल-मुफ्हिम ७/३४१ में जो है उसके साथ मेल खाती है। (४) या इब्न अबी अल-जौन, और उनका नाम अब्दुल अज़्ज़ा बिन मुनकिद बिन रबीआ अल-ख़ुज़ाई था, और अल-हाफ़िज़ ने अल-इसाबा १/९५-९६ में उल्लेख किया है कि उन्होंने नबी (ﷺ) के साथ खैबर में भाग लिया था। (५) इब्न हिशाम ने अल-सीरत १/७६ में इब्न इशाक के माध्यम से, इब्न अबी शैबा १४/७०, इब्न हिब्बान (७४९०), और अल-तबरी ९/२७-२८ से उद्धृत किया। (६) हमें ये सटीक शब्द नहीं मिले, और

याकूत ने मुअजम अल-बुल्दान ५/३६८ में इब्न अब्बास से मरफू रिवायत के रूप में उल्लेख किया है: "... मैंने अम्र बिन लुहय्य को एक लाल, नीले, छोटे कद के व्यक्ति के रूप में देखा जो खींच रहा था..." (७) अहकाम अल-कुरआन २/६९५ में, और इब्न अबी शैबा १४/९२ द्वारा निकाला गया, और अल-तबरी ९/२७ हिशाम बिन साद के माध्यम से, ज़ैद बिन असलम से, और उन्होंने अता का उल्लेख नहीं किया।

٢٤١ سورہ المائدہ: آیت ١٠٣

مادائیں، سوائے اس کے کہ ان میں سے کوئی مر جائے، تو ان کے مرد اور عورتیں اس کے کھانے میں شریک ہوتے ہیں (١)۔ تیسری بات: مسلم نے ابوہریرہ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میں نے عمرو بن عامر الخزاعی کو آگ میں اپنی آنتیں کھینچتے ہوئے دیکھا، اور وہ پہلا شخص تھا جس نے سوائب (بتوں کے نام پر چھوڑے گئے جانوروں) کا سلسلہ شروع کیا تھا" (٢)۔ اور ایک روایت میں ہے: "عمرو بن لُحی بن قمعہ بن خندف، ان بنی کعب کے بھائی، آگ میں اپنی آنتیں کھینچ رہے تھے" (٣)۔ اور ابوہریرہ نے روایت کی کہ میں نے رسول اللہ ﷺ کو اکثم بن الجون (٤) سے فرماتے ہوئے سنا: "میں نے عمرو بن لُحی بن قمعہ بن خندف کو آگ میں اپنی آنتیں کھینچتے ہوئے دیکھا، پس میں نے تم سے زیادہ اس کے مشابہ اور اس سے زیادہ تمہارے مشابہ کسی آدمی کو نہیں دیکھا۔" اکثم نے کہا: "اے اللہ کے رسول! مجھے ڈر ہے کہ اس کی مشابہت مجھے نقصان دے گی۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "نہیں، تم مومن ہو اور وہ کافر ہے، وہ پہلا شخص ہے جس نے اسماعیل (علیہ السلام) کے دین کو بدلا، اور بحیرہ، سائبہ اور حامی کی رسمیں نکالی تھیں" (٥)۔ اور ایک روایت میں ہے: "میں نے اسے ایک پست قد، بہت زیادہ بالوں والے آدمی کے طور پر دیکھا، جس کے سر کے بال گھنے تھے، وہ آگ میں اپنی آنتیں کھینچ رہا تھا" (٦)۔ اور ابن القاسم وغیرہ کی مالک سے، زید بن اسلم سے، عطا بن یسار سے، نبی ﷺ سے روایت ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ اپنی بو سے اہل دوزخ کو تکلیف دیتا ہے۔" یہ مرسل روایت ہے، اسے ابن العربی (٧) نے ذکر کیا ہے۔

(١) سیرت ابن ہشام ١/٨٩، اور احکام القرآن لابن العربی ٢/٦٩٥۔ (٢) صحیح مسلم (٢٨٥٦) : (٥١)، اور یہ احمد (٨٧٨٧)، اور البخاری (٣٥٢١) کے پاس ہے، اور 'القُصْب' کا مطلب آنت ہے،

اور اس کی جمع 'اقصاب' ہے۔ النہایہ (قصب)۔ اور صحیح مسلم میں 'السوائب' کی جگہ 'السیوب' واقع ہوا ہے۔ مصنف کی روایت المفہم ۷/۳۴۱ میں موجود روایت کے مطابق ہے۔ (۳) صحیح مسلم (۲۸۵۶): (۵۰)، اور اس میں 'أبا بني كعب' واقع ہوا ہے، اور مصنف کی روایت المفہم ۷/۳۴۱ میں موجود روایت کے مطابق ہے۔ (۴) یا ابن ابی الجون، اور ان کا نام عبد العزی بن منقذ بن ربیعہ الخزاعی تھا، اور الحافظ نے الاصابہ ۱/۹۵-۹۶ میں ذکر کیا ہے کہ انہوں نے نبی ﷺ کے ساتھ خیبر میں شرکت کی تھی۔ (۵) اسے ابن ہشام نے سیرت ۱/۷۶ میں ابن اسحاق کے طریق سے، ابن ابی شیبہ ۱۴/۷۰، ابن حبان (۷۴۹۰)، اور الطبری ۹/۲۷-۲۸ نے نکالا ہے۔ (۶) ہمیں ان الفاظ پر اطلاع نہیں ملی، اور یاقوت نے معجم البلدان ۵/۳۶۸ میں ابن عباس سے مرفوعاً ذکر کیا ہے: "... میں نے عمرو بن لُحی کو ایک سرخ، نیلی آنکھوں والے پست قد آدمی کے طور پر دیکھا جو کھینچ رہا تھا..." (۷) احکام القرآن ۲/۶۹۵ میں، اور ابن ابی شیبہ نے ۱۴/۹۲ اور الطبری نے ۹/۲۷ میں ہشام بن سعد کے طریق سے، زید بن اسلم سے نکالا ہے، اور انہوں نے عطا کا ذکر نہیں کیا۔

242 Surah Al-Ma'idah: Verse 103

It was said: The first to innovate that was Janadah bin Awf (1). And Allah knows best. In the Sahih (authentic records) there is sufficiency. Ibn Ishaq narrated (2): That the cause for setting up idols and changing the religion of Abraham - peace be upon him - was Amr bin Luhay; he went out from Mecca to the Levant, and when he arrived at Ma'ab (3) in the land of Balqa, which was then inhabited by the Amalekites, descendants of Imliq - also said: Imlaq - son of Lud, son of Shem, son of Noah, he saw them worshiping idols. He said to them: "What are these idols I see you worshiping?" They said: "These are idols from which we seek rain and it rains upon us, and we seek victory through them and we are victorious." He said to them: "Will you not give me an idol from among them to take to the land of the Arabs so they may worship it?" So they gave him an idol called Hubal. He brought it to Mecca, set it up, and commanded (4) the people to worship and venerate it. When Allah sent Muhammad ﷺ, He revealed to him: {Allah has not made [any such thing as] bahirah or sa'ibah or wasilah or ham. But those who disbelieve} meaning from Quraysh, Khuza'ah, and the Arab polytheists {invent falsehood about Allah} by saying: Allah commanded their prohibition, claiming they do so for their Lord's pleasure and in obedience to Him (5). Obedience to Allah is only known through His word, and they had no word from Allah regarding that. Thus it was among what they invented against Allah. And they said: {What is in the bellies of these animals is exclusively for our males} meaning the offspring and milk {and forbidden to our wives. But if it is born dead} meaning if it was stillborn, both men and women shared in it. That is the statement of the Almighty: {they are partners in it. He will punish them for their description. Indeed, He is Wise and Knowing.} [Al-An'am: 139] - meaning: for their lie - the punishment in the Hereafter.

(1) We have not come across this report. Al-Tabari recorded in 11/451-452 from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them): That Janadah bin Awf bin Umayyah al-Kinani used to attend the season every year and was nicknamed Abu Thumamah. He would call out: "Lo, Abu Thumamah is neither favored nor blamed; Lo, Safar of the first year is lawful," so the people would make it lawful... and Ibn Ishaq mentioned as in the Sira of Ibn Hisham 1/44, and Al-Kalbi as in Akhbar Makkah by Al-Fakihi 5/205 that he was the last to postpone the months. (2) Sira Ibn Hisham 1/77, and the author quoted it from him via Ibn al-Arabi in Ahkam al-Quran 2/696. (3) It occurred in the manuscript and printed copies of Ahkam al-Quran as: "Ma'rib", but what is established in (M) and the Sira is "Ma'ab", which is correct. Ma'ab is a city on the edge

of the Levant from the regions of Balqa. Mu'jam al-Buldan 5/31. (4) In the Sira: "And he commanded." (5) In the copies: "for their Lord's pleasure in obedience to Allah", and what is established is from Ahkam al-Quran.

पृष्ठ 242 सूरह अल-माइदा: आयत 103

और कहा गया: इसे सबसे पहले शुरू करने वाला जनादा बिन औफ़ (1) था। और अल्लाह बेहतर जानता है। और सहीह (प्रामाणिक अभिलेखों) में पर्याप्त जानकारी है। इब्न इसहाक़ (2) ने रिवायत की है कि मूर्तियों की स्थापना और इब्राहीम अलैहिस्सलाम के धर्म को बदलने का कारण अम्र बिन लुहय था; वह मक्का से शाम (लेवेंट) की ओर निकला, और जब वह बलक़ा की ज़मीन में मआब (3) पहुँचा, जहाँ उस समय अमलीक़ की संतान अमालेका—कहा जाता है: इमलाक़—बिन लाविज़ बिन साम बिन नूह रहते थे, उसने उन्हें मूर्तियों की पूजा करते देखा। उसने उनसे पूछा: "ये मूर्तियाँ क्या हैं जिनकी तुम पूजा कर रहे हो?" उन्होंने कहा: "ये वे मूर्तियाँ हैं जिनसे हम बारिश माँगते हैं और बारिश होती है, और हम उनसे मदद माँगते हैं और हमें जीत मिलती है।" उसने उनसे कहा: "क्या तुम मुझे इनमें से एक मूर्ति नहीं दोगे जिसे मैं अरब की धरती पर ले जाऊँ ताकि वे उसकी पूजा करें?" तो उन्होंने उसे 'हुबल' नाम की एक मूर्ति दी। वह उसे मक्का ले आया, उसे स्थापित किया और लोगों को उसकी पूजा और सम्मान करने का आदेश दिया (4)। जब अल्लाह ने मुहम्मद ﷺ को भेजा, तो उन पर ये आयतें नाज़िल कीं: {अल्लाह ने न 'बहीरा' बनाया है, न 'साइबा', न 'वसीला' और न 'हाम', बल्कि वे लोग जिन्होंने कुफ़्र (अविश्वास) किया} यानी क़ुरैश, खुज़ाआ और अरब के मुशरिक {अल्लाह पर झूठ गढ़ते हैं} यह कह कर कि अल्लाह ने इन्हें हराम (वर्जित) करने का आदेश दिया है, और वे दावा करते हैं कि वे ऐसा अपने रब की प्रसन्नता और उसकी आज्ञाकारिता (5) में कर रहे हैं। अल्लाह की आज्ञाकारिता केवल उसके कलाम (वाणी) से जानी जाती है, और उनके पास अल्लाह की ओर से इस बारे में कोई आदेश नहीं था, इसलिए यह उन चीज़ों में से था जो उन्होंने अल्लाह पर झूठ गढ़ा था। और उन्होंने कहा: {जो इन चौपायों के पेट में है, वह विशेष रूप से हमारे पुरुषों के लिए है} यानी संतान और दूध {और हमारी पत्नियों पर हराम है। लेकिन अगर वह मरा हुआ पैदा हो} यानी अगर वह मरा हुआ पैदा हो तो उसमें पुरुष और महिलाएँ दोनों शामिल होते थे। यही अल्लाह तआला का फ़रमान है: {तो वे सब इसमें भागीदार हैं। वह उन्हें उनके बयान का बदला देगा। बेशक वह हिकमत वाला और सब कुछ जानने वाला है।} [अल-अनआम: 139] - यानी: उनके झूठ के बदले - आख़िरत (परलोक) में दंड।

(1) हमें यह रिपोर्ट नहीं मिली। अल-तबरी ने 11/451-452 में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से उल्लेख किया है: कि जनादा बिन औफ़ बिन उमय्या अल-किनानी हर साल मौसम (हज के समय) में आता था और उसका उपनाम अबू थुमामा था। वह पुकारता था: "सुनो, अबू थुमामा को न तो पसंद

किया जाता है और न ही दोष दिया जाता है; सुनो, पहले साल का सफ़र हलाल (वैध) है," तो लोग उसे हलाल कर देते थे... और इब्न इसहाक़ ने इब्न हिशाम की सीरत 1/44 में और अल-कल्बी ने अल-फ़ाकिही की अख़बार मक्का 5/205 में उल्लेख किया है कि वह महीनों को टालने वाला आखिरी व्यक्ति था। (2) सीरत इब्न हिशाम 1/77, और लेखक ने इसे इब्न अल-अरबी के माध्यम से अहकाम अल-क़ुरान 2/696 में उद्धृत किया है। (3) अहकाम अल-क़ुरान की पांडुलिपियों और मुद्रित प्रतियों में यह 'मआरिब' के रूप में आया है, लेकिन (म) और सीरत में जो स्थापित है वह 'मआब' है, जो सही है। मआब बलक़ा के क्षेत्रों से शाम के किनारे पर एक शहर है। मुअजम अल-बुलदान 5/31। (4) सीरत में है: "और उसने आदेश दिया।" (5) प्रतियों में है: "अल्लाह की आज्ञाकारिता में अपने रब की प्रसन्नता के लिए", और जो स्थापित है वह अहकाम अल-क़ुरान से है।

صفحہ ٢٤٢ سورة المائدہ: آیت ١٠٣

اور کہا گیا: اسے سب سے پہلے ایجاد کرنے والا جنادہ بن عوف (١) تھا۔ واللہ اعلم۔ اور صحیح (احادیث) میں کفایت ہے۔ ابن اسحاق (٢) نے روایت کی ہے: کہ بتوں کی تنصیب اور دینِ ابراہیم علیہ السلام میں تبدیلی کا سبب عمرو بن لُحی تھا؛ وہ مکہ سے شام کی طرف نکلا، اور جب وہ سرزمینِ بلقاء کے مقام مآب (٣) پر پہنچا، جہاں اس وقت عمالیق—اولادِ عملیق (جسے عملاق بھی کہا جاتا ہے) بن لاوذ بن سام بن نوح—آباد تھے، اس نے انہیں بتوں کی پوجا کرتے دیکھا۔ اس نے ان سے پوچھا: "یہ کیا بت ہیں جن کی تم پوجا کر رہے ہو؟" انہوں نے کہا: "یہ وہ بت ہیں جن سے ہم بارش طلب کرتے ہیں تو بارش ہوتی ہے، اور ان سے مدد چاہتے ہیں تو ہماری مدد کی جاتی ہے۔" اس نے ان سے کہا: "کیا تم مجھے ان میں سے ایک بت نہیں دیتے کہ میں اسے سرزمینِ عرب لے جاؤں تاکہ وہ اس کی عبادت کریں؟" تو انہوں نے اسے ایک بت دیا جسے 'ہبل' کہا جاتا تھا۔ وہ اسے مکہ لایا، اسے نصب کیا اور لوگوں کو اس کی عبادت اور تعظیم کا حکم (٤) دیا۔ جب اللہ نے محمد ﷺ کو مبعوث فرمایا، تو ان پر نازل کیا: {اللہ نے نہ کوئی 'بحیرہ' بنایا ہے، نہ 'سائبہ'، نہ 'وصیلہ' اور نہ 'حام'، لیکن وہ لوگ جنہوں نے کفر کیا} یعنی قریش، خزاعہ اور مشرکینِ عرب {اللہ پر جھوٹ گھڑتے ہیں} یہ کہہ کر کہ اللہ نے ان کی تحریم کا حکم دیا ہے، اور وہ دعویٰ کرتے ہیں کہ وہ ایسا اپنے رب کی رضا اور اس کی اطاعت (٥) میں کر رہے ہیں۔ اللہ کی اطاعت تو اس کے کلام ہی سے معلوم ہوتی ہے، اور ان کے پاس اس بارے میں اللہ کا کوئی حکم نہ تھا، چنانچہ یہ ان چیزوں میں سے تھا جو وہ اللہ پر جھوٹ گھڑتے تھے۔ اور انہوں نے کہا: {جو کچھ ان چوپایوں کے پیٹ میں ہے وہ خالص ہمارے مردوں کے لیے ہے} یعنی بچے اور دودھ {اور ہماری بیویوں پر حرام ہے۔ لیکن اگر وہ مردہ پیدا ہو} یعنی اگر وہ مردہ پیدا ہو تو مرد اور عورتیں اس میں

شریک ہوتے تھے۔ یہی اللہ عزوجل کا فرمان ہے: {پس وہ سب اس میں شریک ہیں۔ وہ عنقریب انہیں ان کی باتوں کا بدلہ دے گا۔ بے شک وہ حکمت والا، علم والا ہے۔} [الأنعام: ١٣٩] - یعنی: ان کے جھوٹ کی وجہ سے - آخرت میں عذاب۔

(١) ہمیں یہ روایت نہیں ملی۔ طبری نے ١١/٤٥١-٤٥٢ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کی ہے: کہ جنادہ بن عوف بن امیہ الکنانی ہر سال موسم (حج) میں آتا تھا، اور اس کی کنیت ابو ثمامہ تھی، وہ پکارتا تھا: "خبردار! ابو ثمامہ کی نہ رعایت کی جائے گی نہ برائی، خبردار! پہلے سال کا صفر حلال ہے،" پس لوگ اسے حلال کر لیتے تھے... اور ابن اسحاق نے سیرت ابن ہشام ١/٤٤ میں، اور کلبی نے اخبار مکہ للفاکہی ٥/٢٠٥ میں ذکر کیا ہے کہ وہ مہینوں کو پیچھے ہٹانے والا آخری شخص تھا۔ (٢) سیرت ابن ہشام ١/٧٧، اور مصنف نے اسے ابن العربی کے واسطے سے احکام القرآن ٢/٦٩٦ میں نقل کیا ہے۔ (٣) احکام القرآن کے قلمی نسخوں اور مطبوعہ نسخوں میں 'مأرب' واقع ہوا ہے، جبکہ (م) اور سیرت میں جو ثابت ہے وہ 'مآب' ہے، اور یہی صحیح ہے۔ مآب شام کے کنارے بلقاء کے علاقوں کا ایک شہر ہے۔ معجم البلدان ٥/٣١۔ (٤) سیرت میں ہے: "اور حکم دیا۔" (٥) نسخوں میں ہے: "رضا ربہم فی طاعۃ اللہ"، اور جو ثابت ہے وہ احکام القرآن سے ہے۔

Surah Al-Ma'idah, Verse 103 243

Meaning: regarding prohibition and permission. And it was revealed to him: {Say, "Have you seen what Allah has sent down to you of provision of which you have made [some] lawful and [some] unlawful?" Say, "Has Allah permitted you [to do so], or do you invent [lies] about Allah?"} [Yunus: 59]. And it was revealed to him: {Eight pairs...} the verse [Al-An'am: 143], and it was revealed to him: {And animals upon which the name of Allah is not mentioned, as an invention against Him...} the verse [Al-An'am: 138].

Fourth: Abu Hanifa (may Allah have mercy on him) relied, in his prohibition of endowments (al-ahbas) and his rejection of waqfs, on the fact that Allah Almighty criticized the Arabs for what they used to do in setting animals free, protecting them, and withholding their benefit (1) from them. He compared it to the 'Bahira' and 'Sa'iba', but the difference is clear.

If a man were to take an estate of his and say: "This shall be an endowment, its fruit shall not be harvested, its land shall not be cultivated, and no benefit shall be derived from it," then it might be valid to liken this to 'Bahira' and 'Sa'iba' (2). Alqamah said to someone who asked him about these things: "What do you want with something that was of the practices of the people of Jahiliyyah (pre-Islamic ignorance) and has passed away?" Ibn Zayd said something similar (3).

The majority of scholars hold the view of the permissibility of endowments and waqfs, except for Abu Hanifa, Abu Yusuf, and Zufar; this is also the opinion of Shurayh.

However, Abu Yusuf recanted from Abu Hanifa's opinion on that when Ibn 'Ulayyah narrated to him, from Ibn 'Awn, from Nafi', from Ibn 'Umar [from 'Umar]: that he asked permission from the Messenger of Allah (peace be upon him) to give his share in Khaybar as charity. The Messenger of Allah (peace be upon him) said to him: «Keep the original and dedicate the fruit». This is the evidence used by everyone who permits endowments, and it is a Sahih (authentic) hadith, as stated by Abu 'Umar (4).

Also, the matter is a consensus among the Companions, as Abu Bakr, 'Umar, 'Uthman, and 'Ali...

---

(1) In "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi 2/698 (and the wording is from him): "their lives" (anfusaha). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/248. (3) Recorded by At-Tabari 9/32 and

38. (4) In At-Tamhid 1/213 and what was previously between brackets is from it. The hadith was recorded similarly by Ahmad (4608), Al-Bukhari (2737), and Muslim (1632): (15). At-Tahawi mentioned, as in Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 4/158, that Abu Yusuf said after hearing the hadith: "No one can disagree with this, and if it had reached Abu Hanifa, he would have held it and would not have disagreed with it."

सूरह अल-मैदाह, आयत १०३ २४३

अर्थात्: निषेध (हराम) और अनुमति (हलाल) के बारे में। और उन पर अवतरित हुआ: {कह दो, "क्या तुमने देखा है कि अल्लाह ने तुम्हारे लिए जो आजीविका उतारी है, फिर तुमने उसमें से (कुछ) हराम और (कुछ) हलाल बना लिया?" कह दो, "क्या अल्लाह ने तुम्हें इसकी अनुमति दी है या तुम अल्लाह पर झूठ गढ़ते हो?"} [यूनुस: ५९]। और उन पर अवतरित हुआ: {आठ जोड़े...} आयत [अल-अन'आम: १४३], और उन पर अवतरित हुआ: {और वे जानवर जिन पर अल्लाह का नाम नहीं लिया जाता, उस पर झूठ गढ़ते हुए...} आयत [अल-अन'आम: १३८]।

चौथी बात: इमाम अबू हनीफा (रह.) ने वक्फ़ (हब्स) को रोकने और औकाफ़ को अस्वीकार करने में इस तथ्य पर भरोसा किया कि अल्लाह तआला ने अरबों के उन कार्यों की आलोचना की है जो वे जानवरों को खुला छोड़ देने, उनकी रक्षा करने और उनसे लाभ रोकने (१) के संदर्भ में करते थे, और उन्होंने इसकी तुलना 'बहीरा' और 'साइबा' से की, जबकि अंतर स्पष्ट है।

यदि कोई व्यक्ति अपनी किसी संपत्ति के बारे में कहे: "यह वक्फ़ है, न इसका फल तोड़ा जाएगा, न इसकी भूमि पर खेती की जाएगी, और न ही इससे कोई लाभ उठाया जाएगा," तो इसे 'बहीरा' और 'साइबा' के समान मानना उचित हो सकता था (२)। अलक़मा ने इन चीज़ों के बारे में पूछने वाले से कहा: "तुम उस चीज़ के पीछे क्यों पड़े हो जो जाहिलियत (अज्ञानता) के युग के लोगों के कार्यों में से थी और अब समाप्त हो चुकी है?" इब्न ज़ैद ने भी इसी तरह की बात कही (३)।

और अधिकांश विद्वानों (जमहूर) का मत है कि वक्फ़ और हब्स जायज़ (अनुमेय) है, सिवाय अबू हनीफा, अबू यूसुफ और ज़ुफ़र के यही शुरैह का भी मत है।

सिवाय इसके कि अबू यूसुफ ने इस बारे में अबू हनीफा के मत से तब हाथ खींच लिया जब इब्न उलैय्या ने उन्हें इब्न औन से, उन्होंने नाफ़े से, उन्होंने इब्न उमर से [उमर से] रिवायत की: कि उन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्ल.) से खैबर में अपने हिस्से को दान करने की अनुमति माँगी, तो अल्लाह के रसूल (सल्ल.) ने उनसे कहा: «मूल (जड़) को रोक लो और फल को अल्लाह की राह में दे दो»। इससे वे सभी लोग प्रमाण लेते हैं जो वक्फ़ को जायज़ मानते हैं, और यह एक सहीह (प्रमाणित) हदीस है, जैसा कि अबू उमर ने कहा (४)।

इसके अलावा, यह मामला सहाबा के बीच सर्वसम्मति (इज्मा) है, क्योंकि अबू बक्र, उमर, उस्मान और अली (रज़ि.)...

(१) इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" २/६९८ में (और शब्द उन्हीं के हैं): "अनफुसाह" (उनका जीवन)। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२४८। (३) इसे अल-तबरी ९/३२ और ३८ ने उद्धृत किया है। (४) अल-तमहीद १/२१३ में और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। हदीस को अहमद (४६०८), बुखारी (२७३७) और मुस्लिम (१६३२): (१५) ने इसी तरह रिवायत किया है। अल-तहावी ने मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलमा ४/१५८ में उल्लेख किया है कि अबू यूसुफ ने हदीस सुनने के बाद कहा: "किसी के लिए भी इसका विरोध करने की गुंजाइश नहीं है, और यदि यह (हदीस) अबू हनीफा तक पहुँचती, तो वे भी यही कहते और इसका विरोध न करते।"

سورة المائدہ، آیت ۱۰۳ ۲۴۳

یعنی: حرام اور حلال کرنے کے بارے میں۔ اور ان پر نازل ہوا: {آپ کہیے، بھلا دیکھو تو سہی کہ جو رزق اللہ نے تمہارے لیے اتارا، پھر تم نے اس میں سے (کچھ) حرام اور (کچھ) حلال ٹھہرالیا۔ آپ کہیے کہ کیا اللہ نے تمہیں اس کی اجازت دی ہے یا تم اللہ پر بہتان باندھتے ہو؟} [یونس: ۵۹]۔ اور ان پر نازل ہوا: {آٹھ جوڑے...} آیت [الانعام: ۱۴۳]، اور ان پر نازل ہوا: {اور وہ جانور جن پر (ذبح کے وقت) اللہ کا نام نہیں لیا جاتا، اس پر بہتان باندھتے ہوئے...} آیت [الانعام: ۱۳۸]۔

چوتھی بات: امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ نے حبس (وقف) سے منع کرنے اور اوقاف کو رد کرنے میں اس بات سے استدلال کیا کہ اللہ تعالیٰ نے عربوں کے ان کاموں کی مذمت فرمائی ہے جو وہ جانوروں کو چھوڑ دینے، انہیں بچانے اور ان سے نفع روکنے (۱) کے سلسلے میں کرتے تھے، اور انہوں نے اسے بحیرہ اور سائبہ پر قیاس کیا، حالانکہ فرق واضح ہے۔

اگر کوئی شخص اپنی کسی جائیداد کا ارادہ کرے اور کہے: "یہ وقف ہے، نہ اس کا پھل توڑا جائے گا، نہ اس کی زمین میں کاشت کی جائے گی، اور نہ ہی اس سے کوئی نفع اٹھایا جائے گا،" تو اسے بحیرہ اور سائبہ سے تشبیہ دینا درست ہو سکتا تھا (۲)۔ علقمہ نے ان چیزوں کے بارے میں پوچھنے والے سے کہا: "تم اس چیز کے پیچھے کیوں پڑے ہو جو اہل جاہلیت کے کاموں میں سے تھی اور اب ختم ہو چکی ہے؟" ابن زید نے بھی اسی طرح کی بات کہی (۳)۔

اور جمہور علماء اس بات پر ہیں کہ وقف اور حبس جائز ہے، سوائے امام ابوحنیفہ، ابویوسف اور زفر کے، اور یہی قول شریح کا ہے۔

مگر یہ کہ امام ابویوسف نے امام ابوحنیفہ کے اس قول سے رجوع کر لیا جب ابن علیہ نے انہیں ابن عون سے، انہوں نے نافع سے، انہوں نے ابن عمر سے [انہوں نے عمر سے] روایت کی: کہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے خیبر میں اپنے حصے کو صدقہ کرنے کی اجازت مانگی، تو رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا: «اصل کو روک رکھو اور پھل کو راہ خدا میں دے دو»۔ اس سے وہ تمام لوگ استدلال کرتے ہیں جو وقف کو جائز قرار دیتے ہیں، اور یہ صحیح حدیث ہے، جیسا کہ ابو عمر نے کہا (۴)۔

نیز یہ مسئلہ صحابہ کرام کا اجماع ہے، کیونکہ ابوبکر، عمر، عثمان اور علی رضی اللہ عنہم...

---

(۱) ابن العربی کی احکام القرآن ۲/۶۹۸ میں (اور یہ کلام انہی کا ہے): "انفسہا" (ان کی جانیں)۔ (۲) المحرر الوجیز ۲/۲۴۸۔ (۳) اسے طبری نے ۹/۳۲ اور ۳۸ میں روایت کیا ہے۔ (۴) التمہید ۱/۲۱۳ میں اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ یہ حدیث احمد (۴۶۰۸)، بخاری (۲۷۳۷) اور مسلم (۱۶۳۲): (۱۵) نے اسی طرح روایت کی ہے۔ طحاوی نے مختصر اختلاف العلماء ۴/۱۵۸ میں ذکر کیا ہے کہ امام ابویوسف نے حدیث سننے کے بعد فرمایا: "کسی کے لیے اس کی مخالفت کی گنجائش نہیں ہے، اور اگر یہ (حدیث) امام ابوحنیفہ تک پہنچ جاتی تو وہ بھی یہی کہتے اور اس کی مخالفت نہ کرتے۔"

٢٤٤ Surah Al-Ma'idah: Verse 103

And Aisha, Fatima, Amr ibn al-Aas, Ibn al-Zubayr, and Jabir all established endowments (Awqaf), and their endowments in Mecca and Medina are well-known and famous (1).

It is narrated that Abu Yusuf said to Malik in the presence of al-Rashid: "Indeed, confinement (habs/endowment) is not permissible." Malik said to him: "These endowments are the endowments of the Messenger of Allah (peace be upon him) in Khaybar and Fadak, and the endowments of his companions (2)!"

As for what Abu Hanifa argued from the verse, there is no proof in it; because God Almighty only criticized them for acting based on their own reasoning without any divine law directed at them, or any obligation imposed on them, in cutting off the path of benefit, doing away with God's blessing, and removing the benefit intended for the people in those camels. In this way, these matters differ from endowments and trusts (3).

Among what Abu Hanifa and Zufar argued is what was narrated by Ata ibn al-Sa'ib (4) who said: I asked Shurayh about a man who made his house a trust (habs) for the last of his children. He said: "There is no trust that blocks the mandatory inheritance shares (fara'id) ordained by God." They said: "This is Shurayh, the judge of Umar, Uthman, and Ali, the Rightly Guided Caliphs, who ruled accordingly (5)."

He also argued with what was narrated by Ibn Lahia, from his brother Isa, from Ikrima, from Ibn Abbas, who said: I heard the Prophet (peace be upon him) after (6) Surah An-Nisa was revealed, and God revealed the inheritance portions in it, forbidding confinement (endowments) (7).

Al-Tabari said: The charity that the donor passes during his lifetime according to what God has permitted to be based on...

---

(1) Al-Muhalla 9/180, Al-Ma'unah 3/1592, Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/698, and al-Mufham 4/600. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/698. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/698, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/248. (4) In the copies: what Ata narrated from Ibn al-Musayyib, and what is established is from the sources. (5) Sharh Ma'ani al-Athar 4/96 and what is between brackets is from it; the report of Shurayh was also cited by Muhammad ibn al-Hasan in Al-Hujjah 3/60, Abd al-Razzaq (16921), and al-Bayhaqi 6/162. (6) Before it in the copies: he says, and what is established is

from Sharh Ma'ani al-Athar 4/97. (7) Sharh Ma'ani al-Athar 4/96-97; it was also cited by Muhammad ibn al-Hasan in Al-Hujjah 3/60-62, and al-Tabarani in Al-Mu'jam al-Awsat (8997), and al-Bayhaqi 6/162, saying: None supported it except Ibn Lahia from his brother, and both are weak; this saying is only known as a statement of Shurayh the Judge.

२४४ सूरा अल-मायदा: आयत १०३

और आयशा, फातिमा, अम्र बिन अल-आस, इब्न अल-जुबैर और जाबिर सभी ने वक्फ (बंदोबस्ती) स्थापित किए थे, और मक्का और मदीना में उनके वक्फ प्रसिद्ध और विख्यात हैं (१)।

वर्णित है कि अबू यूसुफ ने रशीद की उपस्थिति में मालिक से कहा: "वास्तव में, हब्स (वक्फ/संपत्ति रोकना) जायज़ नहीं है।" मालिक ने उनसे कहा: "ये हब्स (वक्फ) खैबर और फदक में अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के वक्फ हैं, और उनके साथियों के वक्फ हैं (२)!"

जहाँ तक अबू हनीफा ने आयत से जो दलील दी है, उसमें कोई प्रमाण नहीं है; क्योंकि अल्लाह सुब्हानहु व ताला ने केवल उनकी इस बात के लिए आलोचना की है कि उन्होंने बिना किसी शरीयत या उन पर थोपे गए किसी दायित्व के अपनी बुद्धि से काम लिया, लाभ के मार्ग को काट दिया, अल्लाह की नेमत को खत्म कर दिया और उन ऊंटों में बंदों के लिए जो लाभ था उसे हटा दिया। इस तरह, ये मामले हब्स और वक्फ से भिन्न हैं (३)।

अबू हनीफा और जुफर ने जो दलील दी है, उनमें से एक अता बिन अल-साइब (४) द्वारा वर्णित है, उन्होंने कहा: मैंने शुरैह से एक ऐसे व्यक्ति के बारे में पूछा जिसने अपने घर को अपनी संतानों में से आखिरी [तो आखिरी] के लिए वक्फ (हब्स) कर दिया था। उन्होंने कहा: "अल्लाह के फर्ज (विरासत के अनिवार्य हिस्सों) के खिलाफ कोई हब्स (रोक) नहीं है।" उन्होंने कहा: "ये शुरैह हैं, जो उमर, उस्मान और अली (खुलाफा-ए-राशिदीन) के काजी थे, उन्होंने ऐसा ही फैसला दिया था (५)।"

उन्होंने इब्न लहिया द्वारा अपने भाई ईसा से, उन्होंने इकरीमा से, उन्होंने इब्न अब्बास से वर्णित हदीस से भी दलील दी, जिन्होंने कहा: मैंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को सुना, सूरा अन-निसा के अवतरण के बाद (६) जिसमें अल्लाह ने विरासत के अनिवार्य हिस्से (फराइज़) उतारे थे, वे हब्स (वक्फ) से मना कर रहे थे (७)।

अल-तबरी ने कहा: वह सदका (दान) जिसे देने वाला अपने जीवनकाल में उसी पर लागू करता है जिसकी अल्लाह ने अनुमति दी है...

---

(१) अल-मुहल्ला ९/१८०, अल-मौना ३/१५९२, अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी २/६९८, और अल-मुफहम ४/६००। (२) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी २/६९८। (३) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी २/६९८, और अल-मुहर्रर अल-वजीज २/२४८। (४) प्रतियों में: अता ने इब्न अल-

मुसय्यब से जो वर्णन किया है, और जो स्थापित है वह स्रोतों से है। (५) शरह मानी अल-अथार ४/९६ और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है; शुरैह की रिपोर्ट मुहम्मद बिन अल-हसन ने अल-हुज्जाह ३/६०, अब्द अल-रज्जाक (१६९२१) और अल-बैहकी ६/१६२ में भी उद्धृत की है। (६) प्रतियों में इससे पहले: वह कहता है, और जो स्थापित है वह शरह मानी अल-अथार ४/९७ से है। (७) शरह मानी अल-अथार ४/९६-९७; इसे मुहम्मद बिन अल-हसन ने अल-हुज्जाह ३/६०-६२ में, और अल-तबरानी ने अल-मुअजम अल-औसत (८९९७) में, और अल-बैहकी ६/१६२ में भी उद्धृत किया है और कहा: इब्न लहिया के अलावा किसी ने भी इसका समर्थन नहीं किया, और वे दोनों कमजोर हैं; यह कथन केवल काजी शुरैह के कथन के रूप में जाना जाता है।

٢٤٤ سورة المائدہ: آیت ١٠٣

اور حضرت عائشہ، فاطمہ، عمرو بن العاص، ابن زبیر اور جابر رضی اللہ عنہم سب نے اوقاف (وقف) کیے تھے، اور مکہ اور مدینہ میں ان کے اوقاف مشہور و معروف ہیں (١)۔

مروی ہے کہ ابو یوسف نے ہارون الرشید کی موجودگی میں امام مالک سے کہا: بے شک حبس (وقف) جائز نہیں ہے؛ تو امام مالک نے ان سے کہا: یہ حبس (اوقاف) خیبر اور فدک میں اللہ کے رسول ﷺ کے اوقاف ہیں، اور آپ کے صحابہ کے اوقاف ہیں (٢)!

رہی وہ بات جس سے امام ابو حنیفہ نے آیت سے استدلال کیا ہے، تو اس میں کوئی حجت نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے ان پر صرف اس لیے عیب لگایا کہ انہوں نے کسی شرعی حکم یا واجب شدہ تکلیف کے بغیر اپنی عقلوں سے کام لیا، (عام نفع کے) راستے کو منقطع کر دیا، اللہ تعالیٰ کی نعمت کو ضائع کر دیا، اور ان اونٹوں میں بندوں کے لیے جو مصلحت تھی اسے ختم کر دیا، اور اس لحاظ سے یہ معاملات حبس اور اوقاف سے جدا ہیں (٣)۔

اور امام ابو حنیفہ اور امام زفر نے جس بات سے استدلال کیا ہے اس میں سے وہ روایت ہے جو عطاء بن السائب (٤) نے بیان کی، انہوں نے کہا: میں نے شریح سے اس شخص کے بارے میں پوچھا جس نے اپنا گھر اپنی اولاد میں سے آخری [تو آخری] کے لیے حبس (وقف) کر دیا، تو انہوں نے کہا: اللہ کے فرائض (وراثت کے حصوں) کے مقابلے میں کوئی حبس (روک ٹوک) نہیں ہے۔ انہوں نے کہا: یہ شریح ہیں جو عمر، عثمان اور علی (خلفاء راشدین) کے قاضی تھے، انہوں نے یہی فیصلہ دیا تھا (٥)۔

اور انہوں نے اس روایت سے بھی استدلال کیا جو ابن لہیعہ نے اپنے بھائی عیسیٰ سے، انہوں نے عکرمہ سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں نے نبی کریم ﷺ کو سنا، سورۃ النساء کے نزول کے بعد (٦) جس میں اللہ نے فرائض (وراثت کے حصے) نازل فرمائے تھے، آپ ﷺ حبس (وقف) سے منع فرما رہے تھے (٧)۔

طبری نے کہا: وہ صدقہ جسے صدقہ دینے والا اپنی زندگی میں اس طرح نافذ کرتا ہے جس کی اللہ نے اجازت دی ہے...

---

(١) المحلی ٩ / ١٨٠ ، و المعونہ ٣ / ١٥٩٢ ، وأحکام القرآن لابن العربی ٢ / ٦٩٨ ، والمفہم ٤ / ٦٠٠ ۔ (٢) أحکام القرآن لابن العربی ٢ / ٦٩٨ ۔ (٣) أحکام القرآن لابن العربی ٢ / ٦٩٨ ، والمحرر الوجیز ٢ / ٢٤٨ ۔ (٤) نسخوں میں: جو عطاء نے ابن المسیب سے روایت کیا، اور ثابت شدہ وہی ہے جو مصادر میں ہے۔ (٥) شرح معانی الآثار ٤ / ٩٦ اور اس میں جو کچھ بریکٹ کے درمیان ہے، اور شریح کی روایت کو محمد بن الحسن نے الحجہ ٣ / ٦٠، عبد الرزاق (١٦٩٢١)، اور بیہقی ٦ / ١٦٢ میں بھی نقل کیا ہے۔ (٦) نسخوں میں اس سے پہلے: وہ کہتا ہے، اور ثابت شدہ شرح معانی الآثار ٤ / ٩٧ سے ہے۔ (٧) شرح معانی الآثار ٤ / ٩٦ - ٩٧ ، اور اسے محمد بن الحسن نے الحجہ ٣ / ٦٠ - ٦٢ میں، اور طبرانی نے المعجم الاوسط (٨٩٩٧) میں، اور بیہقی نے ٦ / ١٦٢ میں نقل کیا اور کہا: ابن لہیعہ کے علاوہ کسی نے اپنے بھائی سے اس کی سند بیان نہیں کی اور وہ دونوں ضعیف ہیں، اور یہ قول صرف قاضی شریح کے قول سے جانا جاتا ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 103 245 the tongue of His Prophet, and the Rightly Guided Imams acted upon it; it is not of the withholding from Allah's obligations. There is no argument in the saying of Shurayh, nor in the saying of anyone who contradicts the Sunnah and the practice of the Companions, who are the authority over all creation. As for the hadith of Ibn Abbas, it was narrated by Ibn Lahi'ah, and he was a man whose intellect became impaired at the end of his life, and his brother is unknown, so there is no argument in it; this was said by Ibn al-Qassar. If it is asked: How is it permissible for land to be removed from the ownership of its owners through endowment (waqf) to no owner? Al-Tahawi (1) said: It is said to them: What do you deny about this? You and your opponent have agreed on land whose owner makes it a mosque for Muslims and leaves it to them; it has thereby departed from an ownership to no owner, but to Allah Almighty. The same applies to watering places, bridges, and arches. Whatever argument you compel your opponent with, it applies to you in all of this. And Allah knows best. Fifth: Those who permit endowments (al-hubus) differed regarding the disposer's right to manage what he has endowed. Al-Shafi'i said: It is forbidden for the endower to own it, just as it is forbidden for him to own the neck of a slave [if he has manumitted him], except that it is permissible for him to take charge of his charity, and it remains in his hand to distribute it and dedicate it to what he set it aside for. Because Umar ibn al-Khattab continued to manage his charity - from what has reached us - until Allah Almighty took him. He said: Likewise, Ali and Fatima, may Allah be pleased with them, used to manage their charities (2). Abu Yusuf (3) also said this. Malik said: Whoever endows land, palm trees, or a house for the poor, and it was in his hand, managing it, renting it out, and distributing it among the poor until he died while the endowment was in his hands; it is not an endowment as long as someone else did not take possession (4) of it. It is an inheritance, and according to him, the house, the walls, and the land, their endowment is not executed [if it remains in the donor's hand until death].

(1) In Sharh Ma'ani al-Athar 4/97. (2) Al-Tamhid 1/211, and what is between brackets is from it, and Al-Shafi'i's saying in Al-Umm 3/276. Al-Shafi'i said: We have preserved the charities from a large number of the Muhajirun and Ansar. A large number of their children and families have told me that they continued to manage their charities until they died; the common people among them narrate that from the common people... and the transmission of the hadith in this is like affectation. (3) His saying in Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 4/157. (4) In (d), (z), and (m): "yajizuhu" (validates it), and

in (zha): "yajurruhu" (drags it), and what is established is from (kha), which is consistent with what is in Al-Tamhid 1/212, and the speech is from it.

सूरह अल-मैदा: आयत 103 245 उनके पैगंबर की ज़बान, और नेक मार्गदर्शन वाले इमामों ने इस पर अमल किया; यह अल्लाह के फ़राज़ (अनिवार्य कर्तव्यों) से रोकने में से नहीं है। न तो शुरैह की बात में कोई दलील है, और न ही किसी ऐसे व्यक्ति की बात में जो सुन्नत और सहाबा के अमल के खिलाफ हो, जो पूरी सृष्टि पर हुज्जत (दलील) हैं। जहाँ तक इब्न अब्बास की हदीस का सवाल है, इसे इब्न लहिया ने रिवायत किया है, और वह एक ऐसे व्यक्ति थे जिनकी बुद्धि उनके जीवन के अंत में खराब हो गई थी, और उनके भाई अज्ञात हैं, इसलिए इसमें कोई दलील नहीं है; यह इब्न अल-क़स्सार ने कहा है। यदि यह पूछा जाए: बंदोबस्त (वक़्फ़) के माध्यम से ज़मीन का उसके मालिकों के स्वामित्व से हटकर किसी और के स्वामित्व में न जाना कैसे जायज़ है? अल-तहावी (1) ने कहा: उनसे कहा जाता है: आप इसमें किस बात का खंडन करते हैं? जबकि आप और आपके विरोधी इस ज़मीन पर सहमत हैं जिसे उसका मालिक मुसलमानों के लिए मस्जिद बनाता है और उनके और उसके बीच रास्ता छोड़ देता है, तो वह उसके माध्यम से एक मालिक के स्वामित्व से हटकर किसी और मालिक के पास नहीं, बल्कि अल्लाह तआला के पास चली गई। इसी तरह पानी पिलाने के स्थान, पुल और मेहराब भी हैं। तो जो दलील आपने अपने विरोधी पर थोपी है, वही आप पर भी इन सब में लागू होती है। और अल्लाह बेहतर जानता है। पाँचवाँ: बंदोबस्त (अल-हुबूस) की अनुमति देने वालों ने बंदोबस्त करने वाले के लिए उसमें अधिकार के बारे में मतभेद किया है। अल-शाफ़ई ने कहा: वक़्फ़ करने वाले के लिए उसका स्वामित्व हराम है, जैसे उसके लिए ग़ुलाम की गर्दन का स्वामित्व हराम है [यदि उसने उसे आज़ाद कर दिया है], सिवाय इसके कि उसके लिए अपनी सदक़ा (दान) की देखरेख करना जायज़ है, और वह उसके हाथ में रहे ताकि वह उसे उन चीज़ों में बाँटे और खर्च करे जिसके लिए उसने उसे निकाला है। क्योंकि उमर इब्न अल-ख़त्ताब अपने सदक़ा की देखरेख करना नहीं छोड़ते थे - जहाँ तक हमें ख़बर मिली है - यहाँ तक कि अल्लाह अज़ व जल ने उन्हें अपने पास बुला लिया। उन्होंने कहा: इसी तरह अली और फ़ातिमा (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) भी अपने सदक़ों की देखरेख किया करते थे (2)। और अबू यूसुफ़ (3) ने भी यही कहा। मालिक ने कहा: जिसने ग़रीबों के लिए ज़मीन, खजूर के पेड़ या घर को वक़्फ़ किया, और वह उसके हाथ में था, वह उसकी देखरेख करता था, उसे किराए पर देता था, और उसे ग़रीबों में बाँटता था, यहाँ तक कि वह मर गया और वक़्फ़ उसके हाथों में था; तो वह वक़्फ़ नहीं है जब तक कि किसी और ने उस पर कब्ज़ा (4) न कर लिया हो। वह विरासत है, और उनके पास घर, दीवारें और ज़मीन का वक़्फ़ तब तक प्रभावी नहीं होता [जब तक कि वह देने वाले के हाथ में रहे]।

(1) शरह मानी अल-असार 4/97 में। (2) अल-तमहीद 1/211, और जो इसके कोष्ठक में है वह वहीं से है, और अल-उम 3/276 में अल-शाफ़ई का कथन। अल-शाफ़ई ने कहा: हमने मुहाजिरों और अंसार की एक बड़ी संख्या से सदक़ों को सुरक्षित रखा है। उनके बच्चों और परिवारों की एक बड़ी संख्या ने मुझे बताया है कि वे मरने तक अपने सदक़ों की देखरेख करते रहे; उनमें से आम लोग आम लोगों से यही रिवायत करते हैं... और इसमें हदीस का तबादला बनावट की तरह है। (3) मुख़्तसर इख़्तिलाफ़ अल-उलमा 4/157 में उनका कथन। (4) (द), (ज़) और (म) में: "यजीज़ुहु" (इसे मान्य करता है), और (ज़ा) में: "यजुर्रुहु" (इसे खींचता है), और (ख़ा) से जो प्रमाणित है वह वही है जो अल-तमहीद 1/212 में है, और बात वहीं से है।

سورہ المائدہ: آیت ۱۰۳ ۲۴۵ ان کے نبی کی زبان، اور ائمہ راشدین نے اس پر عمل کیا؛ یہ اللہ کے فرائض سے روکنے میں سے نہیں ہے، اور نہ ہی شریح کے قول میں کوئی حجت ہے، اور نہ ہی کسی ایسے شخص کے قول میں جو سنت اور صحابہ کے عمل کی مخالفت کرے جو تمام مخلوق پر حجت ہیں۔ جہاں تک ابن عباس کی حدیث کا تعلق ہے تو اسے ابن لہیعہ نے روایت کیا ہے، اور وہ ایک ایسے شخص تھے جن کی عقل عمر کے آخری حصے میں مختل ہو گئی تھی، اور ان کا بھائی غیر معروف ہے اس لیے اس میں کوئی حجت نہیں؛ یہ ابن القصار نے کہا ہے۔ اگر یہ کہا جائے: وقف کے ذریعے زمین کا اپنے مالکان کی ملکیت سے نکل کر کسی مالک کی ملکیت میں نہ جانا کیسے جائز ہے؟ الطحاوی (۱) نے کہا: ان سے کہا جائے گا: تم اس میں کس بات کا انکار کرتے ہو؟ جبکہ تم اور تمہارا فریق اس زمین پر متفق ہو جسے اس کا مالک مسلمانوں کے لیے مسجد بناتا ہے اور ان کے اور اس کے درمیان راستہ چھوڑ دیتا ہے، تو وہ اس کے ذریعے ایک ملکیت سے نکل کر کسی دوسرے مالک کی طرف نہیں بلکہ اللہ تعالیٰ کی طرف چلی گئی، اور اسی طرح پانی پلانے کی جگہیں، پل اور پشتے ہیں۔ تو تم نے اپنی جو حجت اپنے مخالف پر لازم کی ہے وہ ان سب میں تم پر بھی لازم آتی ہے۔ واللہ اعلم۔ پانچویں: حبس (وقف) کو جائز قرار دینے والوں نے اس میں حبس کرنے والے کے تصرف کے بارے میں اختلاف کیا ہے؛ شافعی نے کہا: وقف کرنے والے پر اس کی ملکیت حرام ہے جیسا کہ اس پر غلام کی گردن کی ملکیت حرام ہے [جب وہ اسے آزاد کر دے]، سوائے اس کے کہ اس کے لیے اپنے صدقے کا والی بننا جائز ہے، اور وہ اس کے ہاتھ میں ہو تاکہ وہ اسے ان چیزوں میں تقسیم اور صرف کرے جن کے لیے اس نے اسے نکالا ہے؛ کیونکہ عمر بن الخطاب اپنے صدقے کے والی رہے - جہاں تک ہمیں پہنچا ہے - یہاں تک کہ اللہ عزوجل نے انہیں وفات دی۔ انہوں نے کہا: اسی طرح علی اور فاطمہ رضی اللہ عنہما بھی اپنے

صدقوں کے والی تھے (۲)۔ اور یہی بات ابو یوسف (۳) نے کہی۔ اور مالک نے کہا: جس نے مسکینوں پر زمین یا کھجور کے درخت یا گھر وقف کیے، اور وہ اس کے ہاتھ میں تھے وہ ان کی دیکھ بھال کرتا تھا، انہیں کرائے پر دیتا تھا، اور انہیں مسکینوں میں تقسیم کرتا تھا، یہاں تک کہ وہ مر گیا اور وقف اس کے ہاتھوں میں تھا؛ تو وہ وقف نہیں ہے جب تک کہ اس پر کسی اور نے قبضہ (۴) نہ کیا ہو، اور وہ وراثت ہے، اور ان کے نزدیک گھر، دیواریں اور زمین کا وقف نافذ نہیں ہوتا [اگر وہ مرنے تک وقف کرنے والے کے قبضے میں رہے]۔

(۱) شرح معانی الآثار ۴/ ۹۷ میں۔ (۲) التمہید ۱/ ۲۱۱، اور جو اس میں قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور شافعی کا قول الام ۳/ ۲۷۶ میں۔ شافعی نے کہا: ہم نے مہاجرین اور انصار کی ایک بڑی تعداد سے صدقات کو محفوظ کیا ہے، ان کی اولادوں اور گھر والوں کی ایک بڑی تعداد نے مجھ سے بیان کیا کہ وہ مرنے تک اپنے صدقات کے والی رہے، ان کے عام لوگ عام لوگوں سے یہی نقل کرتے ہیں... اور اس میں حدیث کی نقل تکلف کی طرح ہے۔ (۳) مختصر اختلاف العلماء ۴/ ۱۵۷ میں ان کا قول۔ (۴) (د) اور (ز) اور (م) میں: یجزہ (اسے جائز کرتا ہے)، اور (ظ) میں: یجرہ، اور (خ) سے جو ثابت ہے وہی التمہید ۱/ ۲۱۲ میں ہے، اور کلام اسی سے ہے۔

Page 246 Surah Al-Ma'idah: Verse 103

...and its possession is not completed until someone other than the one who endowed it takes charge of it, unlike horses and weapons; this is the summary (1) of his school according to a group of his companions, and this was said by Ibn Abi Layla.

Sixth: It is not permissible for the one making an endowment (waqf) to benefit from his endowment; because he has dedicated it to God and severed it from his ownership. Benefiting from any part of it would be a reversal of his charity. It is only permissible for him to benefit if he stipulated that in the endowment, or if the endower or his heirs become poor, then it is permissible for them to eat from it.

Ibn Habib mentioned from Malik that he said: Whoever endows an original asset whose yield goes to the poor, then his children are given from it if they become poor - whether they were rich or poor on the day it was endowed - except that they are not given the entire yield; for fear that the endowment might be forgotten. Instead, a share remains for the poor so that the name of endowment remains upon it, and a document is written for the children stating that they are only given from it what they are given as a matter of poverty, and not as a right belonging to them excluding the poor.

Seventh: Manumitting a 'Sa'ibah' (a slave set free with no patron-client relationship) is permissible; it is when a master says to his slave: "You are a Sa'ibah" (2) intending manumission, or says: "I have manumitted you as a Sa'ibah." The well-known position in Malik's school among a group of his companions is that his 'Wala' (patronage/loyalty) belongs to the community of Muslims, and his manumission is valid; this is how it was narrated from him by Ibn al-Qasim, Ibn Abd al-Hakam, Ashhab, and others, and it was said by Ibn Wahb.

Ibn Wahb narrated from Malik that he said: No one is manumitted as a Sa'ibah; because the Messenger of Allah ﷺ forbade the sale of 'Wala' and its gifting. Ibn Abd al-Barr said (3): This, according to everyone who follows his school, is only interpreted as a dislike for manumitting a Sa'ibah and nothing else. If it occurs, it is valid, and the ruling on it is as we mentioned.

Ibn Wahb also narrated, as did Ibn al-Qasim, from Malik that he said: I dislike the manumission of a Sa'ibah and I forbid it. If it occurs, it is valid, and his inheritance belongs to the community of Muslims, and his blood money ('Aql) is upon them.

(1) In (M) "muhassal" (obtained). (2) In the copies: "You are free", and what is established is from "Ahkam al-Qur'an" by Ibn al-Arabi 2/699, and the speech is from him, as well as mentioned by Al-Hafiz Ibn Hajar in "Al-Fath" 12/41. (3) In "Al-Tamhid" 3/73 and what precedes it.

पृष्ठ 246 सूरह अल-मायदा: आयत 103

...और उसका कब्ज़ा तब तक पूरा नहीं होता जब तक कि वह व्यक्ति जिसने उसे वक्फ (बंदोबस्त) किया है, उसके अलावा कोई और उसका कार्यभार न संभाल ले, घोड़ों और हथियारों के विपरीत; यह उनके साथियों के एक समूह के अनुसार उनके पंथ का सारांश (1) है, और यही बात इब्न अबी लैला ने भी कही थी।

छठी बात: वक्फ करने वाले के लिए अपने वक्फ से लाभ उठाना जायज नहीं है; क्योंकि उसने उसे अल्लाह के लिए समर्पित कर दिया है और अपने स्वामित्व से अलग कर दिया है। उससे किसी भी चीज़ का लाभ उठाना उसके दान (सदका) से पीछे हटना होगा। उसके लिए लाभ उठाना तभी जायज है जब उसने वक्फ में इसकी शर्त रखी हो, या यदि वक्फ करने वाला या उसके उत्तराधिकारी निर्धन हो जाएं तो उनके लिए उसमें से खाना जायज है।

इब्न हबीब ने मालिक से उल्लेख किया कि उन्होंने कहा: जिसने किसी ऐसी मूल संपत्ति को वक्फ किया जिसकी उपज गरीबों के लिए हो, तो उसके बच्चों को उसमें से दिया जाएगा यदि वे निर्धन हो जाएं- चाहे वे वक्फ के दिन अमीर थे या गरीब - सिवाय इसके कि उन्हें पूरी उपज नहीं दी जाएगी; इस डर से कि कहीं वक्फ का नामो-निशान न मिट जाए। बल्कि उसमें से एक हिस्सा गरीबों के लिए बना रहता है ताकि उस पर वक्फ का नाम बना रहे, और बच्चों के लिए एक दस्तावेज लिखा जाता है कि उन्हें उसमें से जो कुछ दिया जा रहा है वह केवल उनकी निर्धनता के कारण दिया जा रहा है, न कि गरीबों को छोड़कर उनके किसी अधिकार के रूप में।

सातवीं बात: 'साइबा' (वह दास जिसे बिना किसी स्वामी-सेवक संबंध के स्वतंत्र कर दिया गया हो) को मुक्त करना जायज है; यह तब होता है जब कोई स्वामी अपने दास से कहता है: "तुम साइबा हो" (2) और उसका इरादा उसे मुक्त करना होता है, या कहता है: "मैंने तुम्हें साइबा के रूप में मुक्त कर दिया।" मालिक के पंथ में उनके साथियों के एक समूह के बीच प्रसिद्ध बात यह है कि उसका 'वला' (निष्ठा/संरक्षण) मुसलमानों के समुदाय के लिए है, और उसकी मुक्ति मान्य है; इब्न अल-कासिम, इब्न अब्द अल-हकम, अशहब और अन्य लोगों ने उनसे इसी तरह रिवायत की है, और इब्न वहब ने भी यही कहा है।

इब्न वहब ने मालिक से रिवायत की कि उन्होंने कहा: कोई भी साइबा के रूप में मुक्त नहीं किया जाता; क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ ने 'वला' की बिक्री और उसके उपहार देने से मना किया है। इब्न

अब्द अल-बर्र ने कहा (3): यह, उनके पंथ का पालन करने वाले हर व्यक्ति के अनुसार, केवल साइबा को मुक्त करने की नापसंदगी के रूप में लिया जाता है, और कुछ नहीं। यदि ऐसा होता है, तो वह प्रभावी होता है, और उस पर वही हुक्म लागू होता है जिसका हमने उल्लेख किया है।

इब्न वहब और इब्न अल-कासिम ने भी मालिक से रिवायत की कि उन्होंने कहा: मैं साइबा को मुक्त करना नापसंद करता हूँ और इससे मना करता हूँ। यदि ऐसा होता है, तो वह प्रभावी होता है, और उसकी विरासत मुसलमानों के समुदाय के लिए होगी, और उसका रक्त-धन (दियत/अक्ल) उन्हीं पर होगा।

---

(1) (म) में "मुहस्सल" (प्राप्त)। (2) प्रतियों में: "तुम स्वतंत्र हो", और जो स्थापित है वह इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरआन" 2/699 से है, और कथन उन्हीं का है, जैसा कि अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने "अल-फतह" 12/41 में उल्लेख किया है। (3) "अल-तमहीद" 3/73 और उससे पहले के अंश में।

صفحہ 246 سورہ المائدہ: آیت 103

...اور اس کا قبضہ تب تک مکمل نہیں ہوتا جب تک کہ وہ شخص جس نے اسے وقف کیا ہے، کے علاوہ کوئی اور اس کا والی (نگران) نہ بن جائے، گھوڑوں اور ہتھیاروں کے برعکس؛ یہ ان کے ساتھیوں کی ایک جماعت کے نزدیک ان کے مسلک کا خلاصہ (1) ہے، اور یہی بات ابن ابی لیلیٰ نے کہی ہے۔

چھٹی بات: وقف کرنے والے کے لیے اپنے وقف سے نفع اٹھانا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ اس نے اسے اللہ کے لیے نکال دیا اور اپنی ملکیت سے کاٹ دیا۔ اس کی کسی چیز سے نفع اٹھانا اس کے صدقہ میں رجوع کرنا ہے، اور اس کے لیے نفع اٹھانا صرف اسی صورت میں جائز ہے جب اس نے وقف میں اس کی شرط رکھی ہو، یا اگر وقف کرنے والا یا اس کے ورثاء محتاج ہو جائیں، تو ان کے لیے اس میں سے کھانا جائز ہے۔

ابن حبیب نے مالک سے ذکر کیا کہ انہوں نے کہا: جس نے کسی ایسی اصل (جائیداد) کو وقف کیا جس کی آمدنی مساکین پر خرچ ہوتی ہو، تو اس کے بچوں کو اس میں سے دیا جائے گا اگر وہ محتاج ہو جائیں - چاہے وہ وقف کے دن مالدار تھے یا فقیر - سوائے اس کے کہ انہیں پوری آمدنی نہیں دی جائے گی؛ اس خوف سے کہ کہیں وقف مٹ نہ جائے، بلکہ اس میں سے ایک حصہ مساکین کے لیے باقی رکھا جائے گا تاکہ اس پر وقف کا نام باقی رہے، اور اولاد کے لیے ایک تحریر لکھی جائے گی کہ انہیں اس میں سے جو کچھ دیا جا رہا ہے وہ محض ان کی مسکینی کی وجہ سے دیا جا رہا ہے، نہ کہ مساکین کے علاوہ ان کے کسی حق کے طور پر۔

ساتویں بات: 'سائبہ' (وہ غلام جسے بغیر کسی ولاء کے آزاد کر دیا جائے) کو آزاد کرنا جائز ہے؛ اور یہ اس طرح ہے کہ آقا اپنے غلام سے کہے: "تو سائبہ ہے" (2) اور اس کی نیت آزادی کی ہو، یا کہے: "میں نے تجھے بطور سائبہ آزاد کیا۔" مالک کے مسلک میں ان کے اصحاب کی ایک جماعت کے نزدیک مشہور قول یہ ہے کہ اس کی 'ولاء' مسلمانوں کی جماعت کے لیے ہے، اور اس کی آزادی نافذ ہے؛ اسی طرح ان سے ابن القاسم، ابن عبد الحکم، اشہب اور دیگر نے روایت کیا ہے، اور یہی بات ابن وہب نے کہی ہے۔

اور ابن وہب نے مالک سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: کوئی بھی بطور سائبہ آزاد نہیں کیا جاتا؛ کیونکہ رسول اللہ ﷺ نے ولاء کی بیع اور اسے ہبہ کرنے سے منع فرمایا ہے۔ ابن عبد البر نے کہا (3): اور یہ، ان کے مسلک پر چلنے والے ہر شخص کے نزدیک محض سائبہ کو آزاد کرنے کی کراہت پر محمول ہے اور کچھ نہیں، پس اگر ایسا ہو جائے تو وہ نافذ ہو جائے گا، اور اس کا حکم وہی ہوگا جو ہم نے ذکر کیا ہے۔

ابن وہب اور ابن القاسم نے بھی مالک سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: میں سائبہ کی آزادی کو ناپسند کرتا ہوں اور اس سے منع کرتا ہوں، پس اگر ایسا ہو جائے تو وہ نافذ ہو جائے گا، اور اس کی وراثت مسلمانوں کی جماعت کے لیے ہوگی، اور اس کی دیت (عقل) انہی پر ہوگی۔

---

(1) (م) میں "محصل" ہے۔ (2) نسخوں میں ہے: "تو آزاد ہے"، اور جو ثابت ہے وہ ابن العربی کی "احکام القرآن" 2/699 سے ہے، اور کلام انہی کا ہے، جیسا کہ حافظ ابن حجر نے "الفتح" 12/41 میں ذکر کیا ہے۔ (3) "التمہید" 3/73 اور اس سے پہلے میں۔

247 Surah Al-Ma'idah, Verse 103

Asbagh said: There is no harm in manumitting a 'sa'iba' (a slave set free without patronage) initially; he followed the well-known opinion of the Maliki school. Ismail al-Qadi ibn Ishaq argued for this, and followed it. Among his evidence for this is that the manumission of 'sa'iba' was widespread in Medina and no scholar denied it, and that Abdullah ibn Umar and others among the predecessors set 'sa'iba' free. It was narrated from Ibn Shihab, Rabi'ah, Abu al-Zinad, and it is the opinion of Umar ibn Abd al-Aziz, Abu al-Aliya, 'Ata', Amr ibn Dinar, and others (1). I say: Abu al-Aliya al-Riyahi al-Basri al-Tamimi (2) is among those who were set free as a 'sa'iba'; a female owner of his from Banu Riyah set him free as a 'sa'iba' for the sake of Allah the Almighty, and she took him around the circles of the mosque. His name is Rufai' ibn Mehran (3). Ibn Nafi' said: There is no 'sa'iba' today in Islam, and whoever manumits a 'sa'iba', its patronage (wala') belongs to him (4). This was said by al-Shafi'i, Abu Hanifa, and Ibn al-Majishun, and Ibn al-Arabi inclined towards it (5). They argued with the saying of the Prophet (PBUH): "Patronage (wala') belongs only to the one who manumitted" (6). Thus, he denied that patronage belongs to anyone other than the manumitter. They also argued with the saying of the Almighty: {Allah has not ordained [any sacrifice of] bahirah or sa'ibah}, and with the Hadith: "There is no sa'iba in Islam" (7), and what was narrated by Abu Qays from Huzayl ibn Sharhabil who said: A man said to Abdullah:

(1) At-Tamheed 3/76, and narrated by Abd al-Razzaq (16227), (16228), (16230), (16234), and (16236) from Ibn Umar, Umar ibn Abd al-Aziz, az-Zuhri, Abu al-Aliya, and 'Ata'. (2) In the copies: 'at-Taymi', but the correct one is what we have established; see Al-Jarh wa't-Ta'deel 3/510, Tabaqat Ibn Khayyat 1/202, and Siyar A'lam al-Nubala' 4/207. (3) The reciter, preserver, and commentator; he reached the time of the Prophet (PBUH) while young and embraced Islam during the caliphate of as-Siddiq. He died in the year (93 AH) according to al-Bukhari, though other dates were said. Siyar 4/207. And Ibn Sa'd narrated the report in 7/112. (4) At-Tamheed 3/74. (5) In Ahkam al-Qur'an 2/700, and it contains the sayings of the mentioned Imams. (6) In the copies: They argued with his (PBUH) saying: 'Whoever frees a sa'iba, its wala' belongs to him' and with his saying: 'Indeed, wala' is for the one who frees.' The correct one is what we have established; the first saying was previously mentioned in the words of Ibn Nafi' and others, and what is established matches what is in Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/700. And his (PBUH) saying: 'Indeed, wala' is for the one who frees' was narrated by Ahmad (5761), al-Bukhari (2169), and Muslim (1504): (5).

(7) At-Tamheed 3/79, and we have not come across the hadith in other than Ibn Abd al-Barr.

247 सूरह अल-माएदाह, आयत 103

असबग़ ने कहा: शुरुआत में 'साइबा' (बिना वफादारी की शर्त के मुक्त किया गया गुलाम) को मुक्त करने में कोई बुराई नहीं है; उन्होंने मालिकी पंथ के प्रसिद्ध मत का अनुसरण किया। इस्माइल अल-क़ाज़ी इब्न इशाक ने इसके लिए तर्क दिया और इसका पालन किया। इसके लिए उनके प्रमाणों में यह है कि 'साइबा' की मुक्ति मदीना में व्यापक थी और किसी विद्वान ने इसका खंडन नहीं किया, और यह कि अब्दुल्ला इब्न उमर और पूर्ववर्तियों में से अन्यों ने 'साइबा' को मुक्त किया था। यह इब्न शिहाब, रबीआ, अबू अल-ज़िनाद से वर्णित है, और यह उमर इब्न अब्दुल अज़ीज़, अबू अल-आलिया, अता, अम्र इब्न दीनार और अन्यों का कथन है (1)। मैं कहता हूँ: अबू अल-आलिया अल-रियाही अल-बसरी अल-तमीमी (2) उन लोगों में से हैं जिन्हें 'साइबा' के रूप में मुक्त किया गया था; बनू रियाह की उनकी एक महिला मालिक ने उन्हें अल्लाह तआला की प्रसन्नता के लिए 'साइबा' के रूप में मुक्त किया था, और वह उन्हें मस्जिद के हलकों में ले गई थी। उनका नाम रुफ़ई इब्न मेहरान है (3)। इब्न नफ़ी' ने कहा: इस्लाम में आज कोई 'साइबा' नहीं है, और जो कोई 'साइबा' को मुक्त करता है, उसकी वफादारी (वला) उसी की होगी (4)। यही बात अल-शाफ़ई, अबू हनीफ़ा और इब्न अल-माजीशुन ने कही है, और इब्न अल-अरबी ने इसकी ओर झुकाव दिखाया है (5)। उन्होंने पैगंबर (स.अ.व.) के इस कथन से तर्क दिया: "वला (वफादारी) केवल उसी की है जिसने मुक्त किया" (6)। इस प्रकार, उन्होंने इस बात से इनकार किया कि वला मुक्त करने वाले के अलावा किसी और की हो सकती है। उन्होंने अल्लाह तआला के इस कथन से भी तर्क दिया: {अल्लाह ने 'बहीरा' या 'साइबा' का कोई विधान नहीं बनाया है}, और हदीस के साथ: "इस्लाम में कोई साइबा नहीं है" (7), और जो अबू क़ैस ने हुज़ैल इब्न शरहबील से वर्णित किया है, उन्होंने कहा: एक व्यक्ति ने अब्दुल्ला से कहा:

(1) अल-तमहीद 3/76, और इसे अब्द अल-रज्जाक (16227), (16228), (16230), (16234), और (16236) ने इब्न उमर, उमर इब्न अब्दुल अजीज, अल-जुहरी, अबू अल-आलिया और अता से वर्णित किया है। (2) प्रतियों में: 'अल-तैमी', लेकिन सही वही है जिसे हमने स्थापित किया है; अल-जर्ह वत-तादील 3/510, तबाकात इब्न खय्यात 1/202, और सियार अलम अल-नुबला 4/207 देखें। (3) मुक़री (कारी), हाफिज़ और मुफस्सिर; उन्होंने युवावस्था में पैगंबर (स.अ.व.) का समय पाया और सिद्दीक के खिलाफत के दौरान इस्लाम स्वीकार किया। बुखारी के अनुसार उनकी मृत्यु वर्ष (93 हिजरी) में हुई थी, हालांकि अन्य तिथियां भी कही गई हैं। सियार 4/207। और इब्न साद ने इस रिपोर्ट को 7/112 में वर्णित किया है। (4) अल-तमहीद 3/74। (5) अहकाम अल-कुरान 2/700 में, और

इसमें उल्लिखित इमामों के कथन शामिल हैं। (6) प्रतियों में: उन्होंने उनके(स.अ.व.) इस कथन से तर्क दिया: 'जो कोई साइबा को मुक्त करता है, उसका वला उसका होता है' और उनके इस कथन से: 'वास्तव में वला उसी का है जो मुक्त करता है।' सही वही है जिसे हमने स्थापित किया है; पहला कथन पहले इब्न नफ़ी और अन्यों के शब्दों में बताया जा चुका है, और जो स्थापित है वह इब्न अल-अरबी 2/700 की अहकाम अल-कुरान में जो है उससे मेल खाता है। और उनका (स.अ.व.) कथन: 'वास्तव में वला उसी का है जो मुक्त करता है' अहमद (5761), बुखारी (2169), और मुस्लिम (1504): (5) द्वारा वर्णित किया गया है। (7) अल-तमहीद 3/79, और हमने इब्न अब्द अल-बर्र के अलावा किसी अन्य में यह हदीस नहीं देखी है।

247 سورہ المائدہ، آیت 103

اور اصبغ نے کہا: ابتداءً 'سائبہ' (وہ غلام جسے بغیر ولاء کی شرط کے آزاد کیا گیا ہو) کو آزاد کرنے میں کوئی حرج نہیں؛ انہوں نے مذہبِ مالک کے مشہور قول کی پیروی کی۔ اسماعیل القاضی ابن اسحاق نے اس پر استدلال کیا اور اسی کی پیروی کی۔ اس پر ان کی ایک دلیل یہ ہے کہ مدینہ میں سائبہ کو آزاد کرنا عام تھا جس کا کسی عالم نے انکار نہیں کیا، اور یہ کہ عبداللہ بن عمر اور دیگر اسلاف نے سائبہ آزاد کیے۔ یہ ابن شہاب، ربیعہ، ابو الزناد سے مروی ہے، اور یہی عمر بن عبدالعزیز، ابو العالیہ، عطا، عمرو بن دینار اور دیگر کا قول ہے (1)۔ میں کہتا ہوں: ابو العالیہ الریاحی البصری التمیمی (2) ان لوگوں میں سے ہیں جنہیں سائبہ کے طور پر آزاد کیا گیا تھا؛ بنو ریاح سے تعلق رکھنے والی ان کی ایک مالکہ نے انہیں اللہ تعالیٰ کی خوشنودی کے لیے بطور سائبہ آزاد کیا تھا، اور وہ انہیں مسجد کے حلقوں میں لے کر گھومی تھیں، ان کا نام رفیع بن مہران ہے (3)۔ اور ابن نافع نے کہا: اسلام میں آج کوئی سائبہ نہیں ہے، اور جس نے سائبہ آزاد کیا، اس کی ولاء (حقِ وراثت و مدد) اسی کے لیے ہوگی (4)، اور یہی امام شافعی، امام ابو حنیفہ اور ابن الماجشون کا قول ہے، اور ابن العربی کا میلان بھی اسی طرف ہے (5)۔ اور انہوں نے نبی کریم ﷺ کے اس قول سے استدلال کیا: "ولاء صرف اسی کے لیے ہے جس نے آزاد کیا" (6)۔ تو آپ ﷺ نے معتق (آزاد کرنے والے) کے علاوہ کسی اور کے لیے ولاء ہونے کی نفی فرمائی۔ اور انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا: ﴿مَا جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِبَةٍ﴾، اور حدیث کے ساتھ: "اسلام میں کوئی سائبہ نہیں ہے" (7)، اور اس روایت کے ساتھ جو ابو قیس نے ہزیل بن شرحبیل سے بیان کی، انہوں نے کہا: ایک شخص نے عبداللہ سے کہا:

(1) التمہید 76/3، اور اسے عبد الرزاق نے (16227)، (16228)، (16230)، (16234) اور (16236) میں ابن عمر، عمر بن عبد العزیز، الزہری، ابو العالیہ اور عطا سے روایت کیا ہے۔ (2) نسخوں میں: 'التمیمی' ہے، اور صحیح وہ ہے جو ہم نے ثابت کیا ہے؛ دیکھئے الجرح والتعدیل 510/3، طبقات ابن خیاط 202/1، اور سیر اعلام النبلاء 207/4۔ (3) المقرئ الحافظ المفسر؛ آپ نے نبی کریم ﷺ کا زمانہ پایا جب آپ نوجوان تھے اور حضرت ابوبکر صدیقؓ کے دورِ خلافت میں اسلام لائے۔ امام بخاری کے قول کے مطابق آپ کا انتقال سن (93ھ) میں ہوا، اور دیگر اقوال بھی ہیں۔ السیر 207/4۔ اور ابن سعد نے اس خبر کو 112/7 میں روایت کیا ہے۔ (4) التمہید 74/3۔ (5) احکام القرآن 2/700 میں، اور اس میں مذکورہ ائمہ کے اقوال ہیں۔ (6) نسخوں میں ہے: اور انہوں نے آپ ﷺ کے اس قول سے استدلال کیا: 'جس نے سائبہ آزاد کیا تو اس کی ولاء اسی کی ہے' اور آپ ﷺ کے اس قول سے: 'ولاء صرف اسی کے لیے ہے جس نے آزاد کیا'۔ صحیح وہ ہے جو ہم نے ثابت کیا ہے؛ پہلا قول ابن نافع وغیرہ کے کلام میں گزر چکا ہے، اور جو ثابت ہے وہ ابن العربی کی احکام القرآن 700/2 کے موافق ہے۔ اور آپ ﷺ کا قول: 'ولاء صرف اسی کے لیے ہے جس نے آزاد کیا' اسے احمد (5761)، بخاری (2169) اور مسلم (1504): (5) نے روایت کیا ہے۔ (7) التمہید 79/3، اور ہمیں یہ حدیث ابن عبد البر کے علاوہ کسی اور کے پاس نہیں ملی۔

“I freed a slave of mine as a *sa'ibah* (a practice from the pre-Islamic period), what do you think of that?” Abdullah said: “The people of Islam do not practice *tasyib* (leaving animals or slaves free for gods), it was only a practice of the pre-Islamic period of ignorance (*Jahiliyyah*); you are his heir and his benefactor.” (1)

Allah the Almighty said: {And when it is said to them, "Come to what Allah has revealed and to the Messenger," they say, "Sufficient for us is that upon which we found our fathers." Even though their fathers knew nothing, nor were they guided?} (104)

Allah the Almighty said: {And when it is said to them, "Come to what Allah has revealed and to the Messenger," they say, "Sufficient for us is that upon which we found our fathers."} The verse, its meaning and the discussion on it has been mentioned previously in [Surah] "Al-Baqarah" (2), so there is no point in repeating it.

Allah the Almighty said: {O you who have believed, upon you is [responsibility for] yourselves. Those who have gone astray will not harm you when you have been guided. To Allah is your return all together, and He will inform you of what you used to do.} (105)

In it there are four issues: First: Our scholars said: The connection of this verse to what precedes it is a warning against what must be avoided, which is the state of those previously described who relied in their religion on imitating their fathers and predecessors. And the apparent meaning of this verse indicates that commanding good and forbidding evil is not an obligation if a person is upright, and that no one is held accountable for another's sin, were it not for what has been narrated in its interpretation in the Sunnah and the sayings of the Companions and the Followers, as we shall mention by the power of Allah the Almighty.

Second: The words of the Almighty: {upon you is yourselves} means: protect yourselves from sins. (3) You say: *'alayka Zaydan*, meaning: stick to Zayd. And it is not permissible to say *'alayhi Zaydan*; rather, this only occurs in addressing with three terms: *'alayka Zaydan*, meaning: take Zayd; *'indaka Zaydan* (4), meaning: he is present [take him]; and *dunaka Zaydan*, meaning: he is near you [take him]. (5) And it was recited:

(1) At-Tamheed 3/79, and Abdullah: he is Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him). Al-Bukhari (6753) recorded the saying of Abdullah (may Allah be pleased with him) but did not mention the story. It was recorded in its entirety by Abdul Razzaq (16223) and Ibn Abi Shaybah 11/367. And Abu Qays is Abdul Rahman bin Tharwan al-Awdi. (2) 3/15. (3) Al-Wasit by al-Wahidi 2/237, and Al-Bayan by Abu al-Barakat al-Anbari 1/307. (4) In (M): Amran. (5) Tafsir Al-Razi 12/111 and what is between the brackets is from it.

248 सूरह अल-मा'इदा: आयत 103 - 105

"मैंने अपने एक गुलाम को 'साइबा' (अज्ञानता काल की एक प्रथा) के रूप में स्वतंत्र कर दिया, इसके बारे में आपकी क्या राय है?" अब्दुल्ला ने कहा: "इस्लाम के लोग 'तसीब' (जानवरों या गुलामों को देवताओं के नाम पर छोड़ना) नहीं करते, यह केवल जाहिलियत (अज्ञानता के काल) की एक प्रथा थी; आप ही उसके उत्तराधिकारी और उसके संरक्षक हैं।" (1)

अल्लाह तआला का फरमान है: {और जब उनसे कहा जाता है, "उस चीज़ की ओर आओ जो अल्लाह ने नाज़िल की है और रसूल की ओर आओ," तो वे कहते हैं, "हमारे लिए वही काफी है जिस पर हमने अपने बाप-दादा को पाया।" क्या तब भी, जब उनके बाप-दादा कुछ न जानते रहे हों और न हिदायत पर रहे हों?} (104)

अल्लाह तआला का फरमान है: {और जब उनसे कहा जाता है, "उस चीज़ की ओर आओ जो अल्लाह ने नाज़िल की है और रसूल की ओर आओ," तो वे कहते हैं, "हमारे लिए वही काफी है जिस पर हमने अपने बाप-दादा को पाया।"} आयत, इसका अर्थ और इस पर चर्चा पहले [सूरह] 'अल-बक़रा' (2) में आ चुकी है, इसलिए इसे दोहराने का कोई अर्थ नहीं है।

अल्लाह तआला का फरमान है: {ऐ ईमान वालो! तुम अपनी खबर रखो। अगर तुम हिदायत पर हो, तो जो गुमराह हो गया है वह तुम्हारा कुछ नहीं बिगाड़ सकता। तुम सबको अल्लाह ही की ओर लौटना है, फिर वह तुम्हें बता देगा जो कुछ तुम करते थे।} (105)

इसमें चार मसले (मुद्दे) हैं: पहला: हमारे विद्वानों ने कहा: इस आयत का पिछली आयत से संबंध उन चीज़ों से चेतावनी देना है जिनसे बचना आवश्यक है, और वह उन लोगों की स्थिति है जिनका उल्लेख पहले किया गया है जिन्होंने अपने धर्म में अपने पूर्वजों और पूर्ववर्तियों के अंधानुकरण पर भरोसा किया। और इस आयत का स्पष्ट अर्थ यह संकेत देता है कि भलाई का आदेश देना और बुराई से रोकना तब अनिवार्य नहीं है जब व्यक्ति स्वयं सही रास्ते पर हो, और यह कि कोई किसी दूसरे के पाप के लिए उत्तरदायी नहीं है, यदि सुन्नत और सहाबा एवं ताबिईन के कथनों में इसकी व्याख्या न की गई होती, जैसा कि हम अल्लाह सर्वशक्तिमान की सहायता से उल्लेख करेंगे।

दूसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {तुम अपनी खबर रखो} का अर्थ है: अपने आप को पापों से बचाओ। (3) आप कहते हैं: 'अलैका ज़ैदन', जिसका अर्थ है: ज़ैद के साथ लगे रहो। और 'अलैहि ज़ैदन' कहना जायज़ नहीं है; बल्कि, यह केवल तीन पदों में संबोधन में आता है: 'अलैका ज़ैदन', अर्थात: ज़ैद को

पकड़ो; 'इन्दका ज़ैदन' (4), अर्थात: वह उपस्थित है [उसे लो]; और 'दुनका ज़ैदन', अर्थात: वह तुम्हारे निकट है [उसे लो]। (5) और पढ़ा गया:

---

(1) अल-तमहीद 3/79, और अब्दुल्ला: वह इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) हैं। अल-बुखारी (6753) ने अब्दुल्ला का कथन दर्ज किया है लेकिन कहानी का उल्लेख नहीं किया। इसे अब्दुल रज़ाक (16223) और इब्न अबी शायबा 11/367 द्वारा पूर्ण रूप से दर्ज किया गया था। और अबू कैस अब्दुर रहमान बिन थरवान अल-अवदी हैं। (2) 3/15. (3) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 2/237, और अबू अल-बरकात अल-अंबारी द्वारा अल-बयान 1/307। (4) (म) में: अमरान। (5) तफ़सीर अल-राज़ी 12/111 और कोष्ठक के बीच जो कुछ है वह उसी से है।

۲۴۸ سورہ المائدہ: آیات ۱۰۳ - ۱۰۵

"میں نے اپنے ایک غلام کو 'سائبہ' (زمانہ جاہلیت کی ایک رسم) کے طور پر آزاد کیا، تو آپ اس کے بارے میں کیا فرماتے ہیں؟" عبداللہ نے کہا: "اہل اسلام 'تسییب' (جانوروں یا غلاموں کو معبودوں کے نام پر آزاد چھوڑنا) نہیں کرتے، یہ محض دور جاہلیت کی ایک رسم تھی؛ آپ ہی اس کے وارث اور مربی ہیں۔" (۱)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور جب ان سے کہا جاتا ہے کہ اللہ نے جو نازل فرمایا ہے اس کی طرف اور رسول کی طرف آؤ تو وہ کہتے ہیں کہ ہمیں وہی کافی ہے جس پر ہم نے اپنے باپ دادا کو پایا۔ کیا اگرچہ ان کے باپ دادا نہ کچھ جانتے ہوں اور نہ ہدایت یافتہ ہوں؟﴾ (۱۰۴)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور جب ان سے کہا جاتا ہے کہ اللہ نے جو نازل فرمایا ہے اس کی طرف اور رسول کی طرف آؤ تو وہ کہتے ہیں کہ ہمیں وہی کافی ہے جس پر ہم نے اپنے باپ دادا کو پایا﴾ یہ آیت، اس کا معنی اور اس پر کلام [سورہ] 'البقرہ' (۲) میں گزر چکا ہے، لہٰذا اسے دہرانے کا کوئی فائدہ نہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اے ایمان والو! تم اپنی فکر کرو، جب تم ہدایت پر ہو تو جو گمراہ ہو جائے وہ تمہارا کچھ نہیں بگاڑ سکتا۔ تم سب کو اللہ ہی کی طرف لوٹ کر جانا ہے، پھر وہ تمہیں بتا دے گا جو کچھ تم کیا کرتے تھے﴾ (۱۰۵)

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: ہمارے علماء نے کہا: اس آیت کا ماقبل سے جوڑ ان چیزوں سے ڈرانا ہے جن سے بچنا ضروری ہے، اور وہ ان لوگوں کا حال ہے جن کا ذکر پہلے گزر چکا ہے جنہوں نے اپنے دین میں اپنے آباء و اجداد اور اسلاف کی تقلید پر تکیہ کیا۔ اور اس آیت کا ظاہر اس

بات پر دلالت کرتا ہے کہ امر بالمعروف اور نہی عن المنکر (نیکی کا حکم دینا اور برائی سے روکنا) اس وقت واجب نہیں ہے جب انسان خود سیدھے راستے پر ہو، اور یہ کہ کسی دوسرے کے گناہ پر کسی کا مواخذہ نہیں ہوگا، اگر سنت، صحابہ اور تابعین کے اقوال میں اس کی وہ تفسیر وارد نہ ہوتی جو ہم اللہ تعالیٰ کے فضل سے ذکر کریں گے۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿عَلَيْكُمْ أَنفُسَكُمْ﴾ (تم پر تمہاری اپنی جانوں کی ذمہ داری ہے) کا معنی ہے: اپنے آپ کو گناہوں سے بچاؤ؛ (۳) تم کہتے ہو: 'علیک زیداً'، یعنی زید کو لازم پکڑو۔ اور 'علیہ زیداً' کہنا جائز نہیں ہے؛ بلکہ یہ مخاطبت میں تین الفاظ میں جاری ہوتا ہے: 'علیک زیداً' یعنی زید کو پکڑو، 'عندک زیداً' (۴) یعنی وہ تمہارے پاس حاضر ہے [اسے لو]، اور 'دونک زیداً' یعنی وہ تمہارے قریب ہے [اسے لو]۔ (۵) اور پڑھا گیا:

---

(۱) التمهید ۷۹/۳ ، اور عبد اللہ: وہ ابن مسعود (رضی اللہ عنہ) ہیں۔ اور امام بخاری (۶۷۵۳) نے عبد اللہ (رضی اللہ عنہ) کا قول نقل کیا ہے، لیکن قصہ ذکر نہیں کیا۔ اسے عبد الرزاق (۱۶۲۲۳) اور ابن ابی شیبہ ۳۶۷/۱۱ نے مکمل نقل کیا ہے۔ اور ابو قیس عبد الرحمن بن ثروان الاودی ہیں۔ (۲) ۱۵/۳ . (۳) الوسیط للواحدی ۲۳۷/۲ ، والبیان لأبی البرکات الأنباری ۳۰۷/۱ . (۴) (م) میں: عمراً۔ (۵) تفسیر الرازی ۱۱۱/۱۲ اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) میں ہے وہ اسی سے ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 105 249

O water-fetcher, my bucket is before you (1). As for the saying: "upon him a man who is not me," it is rare (2). Third: Abu Dawood, at-Tirmidhi (3), and others narrated from Qais (4) who said: Abu Bakr as-Siddiq (may Allah be pleased with him) addressed us and said: "You read this verse and interpret it in a way other than its intended meaning: {O you who believe! Take care of your own selves. He who goes astray cannot harm you if you are [rightly] guided} [Al-Ma'idah: 105]. Indeed, I heard the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) say: 'If people see an oppressor and do not take hold of his hands [stop him], Allah will soon encompass them all with a punishment from Him.'" Abu 'Isa [at-Tirmidhi] said: This is a Good Authentic (Hasan Sahih) Hadith. Ishaq bin Ibrahim said: I heard Amr bin Ali say: I heard Waki' say: Not a single hadith is authentic from Abu Bakr from the Prophet (5). I said: Not even Ismail from Qais? He said: Ismail narrated it from Qais as a statement of the companion (mawquf). An-Naqqash said: This is an exaggeration from Waki'; it was narrated by Shu'bah from Sufyan (6), and many people (7) from Ismail as a statement of the Prophet (marfu') (8).

---

(1) Ibn Hisham attributed it in As-Sirah (2/311) to an Ansari girl; Ibn al-Shajari attributed it in his Amali (3/140) to Ru'bah; and al-Baghdadi attributed it in Al-Khizanah (6/207) to a pre-Islamic rajiz from Bani Asid bin Amr bin Tamim, and after it: "I saw people praising you." Al-Maih; Al-Jawhari said in As-Sihah (M-Y-H): The maih is the one who goes down into the well to fill the bucket when its water is scarce. (2) Ikmal al-Mu'allim (4/524), see there for an expanded discussion on the issue of inciting the absent. (3) Sunan Abi Dawood (4338), and Sunan at-Tirmidhi (2168) and (3057), and it is with Ahmad (30) and (53), and Ibn Majah (4005). (4) He is Qais bin Abu Hazim, Abu Abdullah al-Bajali al-Kufi, he accepted Islam and came to the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) to pledge allegiance, but the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) passed away while Qais was on the way. He was among the scholars of his time, died in the year (97 AH). As-Siyar (4/198). (5) In the manuscripts: "nor a single hadith" [in a different grammatical case], and what is fixed is from (M). (6) In the author's statement: "Shu'bah from Sufyan... etc." there is a point of consideration. Both of them narrated the hadith from Ismail - who is Ibn Abi Khalid - Shu'bah raised it to the Prophet (marfu'), as in Musnad Ahmad (53), and Sufyan - perhaps he is Ibn Uyaynah - stopped it at the companion (mawquf), as in the Sunan mentioned regarding tribulations by Abu Amr ad-Dani (337). (7) In (D) and (M): "and Ishaq," instead of: "and the people," and what is fixed is from (Kh), (Z), and (Zha).

Ad-Daraqutni mentioned in Al-Ilal (1/250) the narrators of this hadith from Ismail bin Abi Khalid, and he did not mention Ishaq among them. (8) Ad-Daraqutni said in Al-Ilal (1/250): It is a hadith narrated by Ismail bin Abi Khalid from Qais, narrated from him by a group of trustworthy narrators, and they differed about it; some of them attributed it to the Prophet (marfu') and some of them stopped it at Abu Bakr... and all =

सूरा अल-मायदा: आयत १०५ २४९

हे पानी निकालने वाले, मेरी बाल्टी तुम्हारे सामने है (१)। जहाँ तक इस कथन का प्रश्न है: "उस पर एक ऐसा व्यक्ति जो मैं नहीं हूँ," तो यह दुर्लभ है (२)। तीसरा: अबू दाऊद और तिर्मिज़ी (३) तथा अन्य लोगों ने क़ैस (४) से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अबू बक्र अस-सिद्दीक़ (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने हमें संबोधित किया और कहा: "तुम इस आयत को पढ़ते हो, और इसका अर्थ इसके वास्तविक अर्थ के अलावा कुछ और निकालते हो: {ऐ ईमान वालों! अपनी चिंता करो, यदि तुम हिदायत पर हो तो वह व्यक्ति जो गुमराह हो गया है तुम्हें कोई नुकसान नहीं पहुँचा सकता} [अल-मायदा: १०५]। और वास्तव में मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को यह कहते हुए सुना है: 'निश्चित रूप से जब लोग अत्याचारी को देखेंगे और उसके हाथ नहीं पकड़ेंगे [उसे नहीं रोकेंगे], तो शीघ्र ही अल्लाह उन सभी को अपनी ओर से दंड में घेर लेगा'।" अबू ईसा [तिर्मिज़ी] ने कहा: यह हदीस हसन सहीह है। इसहाक़ बिन इब्राहिम ने कहा: मैंने अम्र बिन अली को यह कहते हुए सुना: मैंने वकीअ को यह कहते हुए सुना: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से अबू बक्र के माध्यम से एक भी हदीस सही नहीं है (५)। मैंने कहा: क्या इस्माइल की क़ैस से रिवायत भी नहीं? उन्होंने कहा: इस्माइल ने इसे क़ैस से मौक़ूफ़ (सहाबी के कथन के रूप में) रिवायत किया है। अल-नक़्क़ाश ने कहा: यह वकीअ की ओर से अतिशयोक्ति है; इसे शुबा ने सुफ़ियान (६) से रिवायत किया है, और बहुत से लोगों (७) ने इस्माइल से इसे मरफ़ूअ (नबी के कथन के रूप में) रिवायत किया है (८)।

---

(१) इब्न हिशाम ने इसे सीरत (२/३११) में अंसार की एक लड़की से जोड़ा है; इब्न अल-शजरी ने इसे अपने अमाली (३/१४०) में रुअ़बा से जोड़ा है; और अल-बगदादी ने अल-खिज़ाना (६/२०७) में बनी असीद बिन अम्र बिन तमीम के एक जाहिली राजी़ज़ से जोड़ा है, और इसके बाद है: "मैंने लोगों को तुम्हारी प्रशंसा करते हुए देखा।" अल-मायह; अल-जौहरी ने अस-सिहाह (मीम-या-हा) में कहा: मायह वह है जो कुएं में उतरकर बाल्टी भरता है, जब पानी कम हो जाता है। (२) इकमल अल-मुअल्लिम (४/५२४), अनुपस्थित को उकसाने के मुद्दे पर विस्तृत चर्चा के लिए वहां देखें। (३) सुनन अबी दाऊद (४३३८), और सुनन अल-तिर्मिज़ी (२१६८) और (३०५७), और यह अहमद (३०) और (५३), और इब्न माजह (४००५) के पास है। (४) वह क़ैस बिन अबी हाज़िम, अबू अब्दुल्ला अल-बजली अल-कूफ़ी हैं, उन्होंने इस्लाम स्वीकार किया और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास बैअत (शपथ) के लिए आए, लेकिन नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का देहांत तब हुआ जब क़ैस रास्ते में ही थे। वह अपने समय के विद्वानों में से थे, उनकी मृत्यु वर्ष (९७ हिजरी) में हुई। अस-सियार (४/१९८)। (५)

पांडुलिपियों में: "न ही एक भी हदीस" [एक अलग व्याकरणिक मामले में], और जो तय है वह (एम) से है। (६) लेखक के कथन में: "सुफ़ियान से शुबा... आदि।" विचार का एक बिंदु है। उन दोनों ने इस्माइल - जो इब्न अबी खालिद हैं - से हदीस रिवायत की, शुबा ने इसे नबी तक पहुँचाया (मरफ़ूअ); जैसा कि मुसनद अहमद (५३) में है, और सुफ़ियान ने - शायद वह इब्न उययना हैं - इसे सहाबी पर रोक दिया (मौक़ूफ़), जैसा कि अबू अम्र अल-दानी (३३७) द्वारा फितनों के संबंध में वर्णित सुनन में है। (७) (डी) और (एम) में: "और इसहाक़," इसके बजाय: "और लोग," और जो तय है वह (खा), (ज़ा) और (ज़ा) से है। अल-दाराकुतनी ने अल-इलाल (१/२५०) में इस्माइल बिन अबी खालिद से इस हदीस के रावीयों का उल्लेख किया है, और उन्होंने उनमें इसहाक़ का उल्लेख नहीं किया है। (८) अल-दाराकुतनी ने अल-इलाल (१/२५०) में कहा: यह इस्माइल बिन अबी खालिद द्वारा क़ैस से रिवायत की गई एक हदीस है, जिसे विश्वसनीय रावीयों के एक समूह ने उनसे रिवायत किया है, और वे इस बारे में असहमत थे; उनमें से कुछ ने इसे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) तक पहुँचाया और उनमें से कुछ ने इसे अबू बक्र पर रोक दिया... और सभी =

اے پانی نکالنے والے، میرا ڈول تیرے سامنے ہے (۱)۔ اور رہا ان کا قول: "اس پر ایک ایسا آدمی جو میں نہیں ہوں،" تو یہ شاذ (نایاب) ہے (۲)۔ تیسری بات: ابوداؤد اور ترمذی (۳) وغیرہ نے قیس (۴) سے روایت کی، انہوں نے کہا: ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ نے ہمیں خطبہ دیا اور فرمایا: تم اس آیت کو پڑھتے ہو، اور اسے اس کی اصل تاویل کے علاوہ کسی اور معنی پر محمول کرتے ہو: {اے ایمان والو! اپنی فکر کرو، جب تم ہدایت پر ہو تو وہ شخص جو گمراہ ہو گیا تمہیں کوئی نقصان نہیں پہنچا سکتا} [المائدہ: ۱۰۵]۔ اور میں نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کو فرماتے ہوئے سنا: "بے شک جب لوگ ظالم کو دیکھیں اور اس کے ہاتھ نہ پکڑیں [اسے نہ روکیں]، تو قریب ہے کہ اللہ ان سب کو اپنی طرف سے عذاب میں گھیر لے"۔ ابو عیسیٰ [ترمذی] نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ اسحاق بن ابراہیم نے کہا: میں نے عمرو بن علی کو کہتے سنا: میں نے وکیع کو کہتے سنا: ابوبکر سے نبی صلی اللہ علیہ وسلم کے واسطے سے ایک بھی حدیث صحیح نہیں ہے (۵)۔ میں نے کہا: کیا اسماعیل کی قیس سے روایت بھی نہیں؟ انہوں نے کہا: اسماعیل نے اسے قیس سے موقوفاً (صحابی کے قول کے طور پر) روایت کیا ہے۔ النقاش نے کہا: یہ وکیع کی طرف سے مبالغہ آرائی ہے؛ اسے شعبہ نے سفیان (۶) سے روایت کیا ہے، اور بہت سے لوگوں (۷) نے اسماعیل سے اسے مرفوعاً (نبی صلی اللہ علیہ وسلم کے قول کے طور پر) روایت کیا ہے (۸)۔

---

(۱) اسے ابن ہشام نے السیرۃ (۲/۳۱۱) میں انصار کی ایک لڑکی کی طرف منسوب کیا ہے؛ ابن الشجری نے اپنے امالی (۳/۱۴۰) میں رؤبہ کی طرف منسوب کیا ہے؛ اور البغدادی نے الخزانہ (۶/۲۰۷) میں بنی اسید بن عمرو بن تمیم کے ایک جاہلی راجز کی طرف منسوب کیا ہے، اور اس

کے بعد ہے: "میں نے لوگوں کو تیری تعریف کرتے ہوئے دیکھا"۔ المائح؛ جوہری نے الصحاح (م-ی-ح) میں کہا: مائح وہ ہوتا ہے جو کنویں میں اتر کر ڈول بھرتا ہے، اور یہ تب ہوتا ہے جب پانی کم ہو جائے۔ (۲) اکمال المعلم (۴/۵۲۴)، غائب کو ابھارنے کے مسئلے پر بحث کے لیے وہاں دیکھیں۔ (۳) سنن ابی داؤد (۴۳۳۸)، اور سنن ترمذی (۲۱۶۸) اور (۳۰۵۷)، اور یہ احمد (۳۰) اور (۵۳)، اور ابن ماجہ (۴۰۰۵) کے پاس ہے۔ (۴) وہ قیس بن ابی حازم، ابو عبداللہ البجلی الکوفی ہیں، انہوں نے اسلام قبول کیا اور نبی صلی اللہ علیہ وسلم کے پاس بیعت کے لیے آئے، لیکن نبی صلی اللہ علیہ وسلم کی وفات تب ہوئی جب قیس ابھی راستے میں تھے، وہ اپنے زمانے کے علماء میں سے تھے، ان کی وفات سنہ (۹۷ھ) میں ہوئی، السیر (۴/۱۹۸)۔ (۵) قلمی نسخوں میں: "ولا حديثاً واحداً" ہے، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ثابت ہے۔ (۶) مصنف کے قول: "شعبہ عن سفیان... الخ" میں غور کی ضرورت ہے۔ کیونکہ ان دونوں میں سے ہر ایک نے اسماعیل - جو کہ ابن ابی خالد ہیں - سے حدیث روایت کی ہے، شعبہ نے اسے مرفوع بیان کیا ہے جیسا کہ مسند احمد (۵۳) میں ہے، اور سفیان نے - شاید وہ ابن عیینہ ہوں - اسے موقوف بیان کیا ہے جیسا کہ ابو عمرو الدانی کی السنن الواردة فی الفتن (۳۳۷) میں ہے۔ (۷) (د) اور (م) میں: "وإسحاق" ہے، بجائے: "والخلق" کے، اور جو متن میں ہے وہ (خ)، (ز) اور (ظ) سے ثابت ہے۔ دارقطنی نے العلل (۱/۲۵۰) میں اسماعیل بن ابی خالد سے اس حدیث کے راویوں کا ذکر کیا ہے، اور ان میں اسحاق کا ذکر نہیں کیا۔ (۸) دارقطنی نے العلل (۱/۲۵۰) میں کہا: یہ ایک حدیث ہے جسے اسماعیل بن ابی خالد نے قیس سے روایت کیا ہے، پھر ان سے ثقہ راویوں کی ایک جماعت نے اسے روایت کیا ہے، اور انہوں نے اس میں اختلاف کیا ہے؛ ان میں سے بعض نے اسے نبی صلی اللہ علیہ وسلم تک پہنچایا ہے اور بعض نے اسے ابوبکر پر موقوف کیا ہے... اور سب =

Surah Al-Ma'idah: Verse 105 / 250

Abu Dawud, At-Tirmidhi, and others reported (1) from Abu Umayyah Al-Sha'bani, who said: I came to Abu Tha'labah Al-Khushani and said to him: "How do you act (2) regarding this verse?" He said: "Which verse?" I said: "The saying of Allah Almighty: 'O you who have believed, upon you is [responsibility for] yourselves. Those who have gone astray will not harm you when you have been guided.'" He said: "By Allah, you have asked an expert about it. I asked the Messenger of Allah (peace be upon him) about it, and he said: 'Enjoin good and forbid evil, until you see greed being obeyed, desires being followed, the worldly life being preferred, and everyone with an opinion being conceited with their own opinion. Then, attend to yourself and leave the affairs of the common people. For indeed, ahead of you are days when patience will be like grasping hot embers. The one who acts during them will have a reward equal to fifty men performing deeds like yours.'" In another narration: It was said: "O Messenger of Allah, the reward of fifty of us or of them?" He said: "Rather, the reward of fifty of you." Abu Isa (At-Tirmidhi) said: "This is a good, singular (hasan gharib) Hadith."

Ibn Abd al-Barr said (3): Regarding the phrase "rather, from you," some narrators remained silent about it (4) and did not mention it. This was mentioned previously (5).

At-Tirmidhi reported from Abu Hurairah, from the Prophet (peace be upon him) who said: "Indeed, you are in a time where whoever among you leaves a tenth of what he is commanded with will perish. Then a time will come when whoever among them (6) acts upon a tenth of what he is commanded with will be saved." He said: "This is a singular (gharib) Hadith (7)."

= The narrators of this Hadith are trustworthy, and it appears that Qais bin Abi Hazim was sometimes active in narrating it, thus tracing it back to the Prophet, and sometimes he was cautious and attributed it only to Abu Bakr. (1) Sunan Abi Dawud (4341), Sunan At-Tirmidhi (3058), and it is in Ibn Majah (4014). (2) In manuscript (Zh): "we do" (nasna'). (3) In At-Tamhid 20 / 250. (4) In manuscript (Zh): "asked" (sa'alt). (5) A part of Abu Tha'labah's Hadith was mentioned previously, and the statement of Ibn Abd al-Barr 5 / 262 - 263. (6) In Sunan At-Tirmidhi: "among you". (7) Sunan At-Tirmidhi (2267), and it was also extracted by Ibn 'Adi in Al-Kamil 7 / 2483, and Ibn al-Jawzi in Al-'Ilal al-Mutanahiyah (1425) who said: An-Nasa'i said: "This is a rejected (munkar) Hadith, narrated by Nu'aim bin Hammad who is not trustworthy." And Abu Hatim said, as in Al-'Ilal of his son 2 / 429: "This is a mistake in my view, narrated by Jarir and

Musa bin A'yan, from Laith, from Ma'ruf, from Al-Hasan, from the Prophet (peace be upon him) as a Mursal."

सूरह अल-मायदा: आयत 105 / 250

अबू दाऊद, अत-तिरमिज़ी और अन्यों ने (1) अबू उमय्या अल-शाबानी से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैं अबू सालबा अल-खुशनी के पास आया और उनसे कहा: "आप इस आयत के बारे में क्या करते हैं (2)?" उन्होंने कहा: "कौन सी आयत?" मैंने कहा: "अल्लाह तआला का यह फरमान: 'ऐ ईमान वालो! तुम अपनी फिक्र करो, जब तुम हिदायत पर होगे तो जो गुमराह है वह तुम्हारा कुछ नहीं बिगाड़ सकेगा'।" उन्होंने कहा: "अल्लाह की कसम, तुमने इसके बारे में एक जानकार से पूछा है। मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से इसके बारे में पूछा था, तो आपने फरमाया: 'भलाई का हुक्म दो और बुराई से रोको, यहाँ तक कि जब तुम देखो कि लालच की पैरवी की जा रही है, ख्वाहिशात की इत्तेबा की जा रही है, दुनिया को तरजीह दी जा रही है, और हर राय रखने वाला अपनी राय पर इतरा रहा है, तो तुम अपनी फिक्र करो और आम लोगों के मामलों को छोड़ दो। क्योंकि तुम्हारे आगे ऐसे दिन आने वाले हैं जिनमें सब्र करना अंगारे को मुट्ठी में पकड़ने के बराबर होगा। उन दिनों में नेक अमल करने वाले को तुम्हारे जैसे अमल करने वाले पचास आदमियों के बराबर सवाब मिलेगा'।" एक रिवायत में है: कहा गया: "ऐ अल्लाह के रसूल, हममें से पचास का सवाब या उनमें से?" आपने फरमाया: "बल्कि तुममें से पचास का।" अबू ईसा (अत-तिरमिज़ी) ने कहा: यह हदीस 'हसन गरीब' है।

इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा (3): उनका यह कहना: "बल्कि तुममें से"; इस लफ्ज़ पर कुछ रावियों ने खामोशी अख्तियार की है (4) और इसका जिक्र नहीं किया है। और यह पहले गुज़र चुका है (5)।

अत-तिरमिज़ी ने अबू हुरैरा से रिवायत की है, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "तुम ऐसे ज़माने में हो कि तुममें से जो उस चीज़ का दसवां हिस्सा भी छोड़ दे जिसका उसे हुक्म दिया गया है, तो वह हलाक हो जाएगा। फिर एक ऐसा ज़माना आएगा कि उनमें से (6) जो उस चीज़ के दसवें हिस्से पर भी अमल करेगा जिसका उसे हुक्म दिया गया है, तो वह निजात पा जाएगा।" उन्होंने कहा: यह 'गरीब हदीस' (7) है।

= इस हदीस के रावी सिक़ा (भरोसेमंद) हैं, और ऐसा लगता है कि क़ैस बिन अबू हाज़िम कभी रिवायत करने में सक्रिय होते थे तो इसे मर्फ़ू(नबी तक) बयान करते थे, और कभी रुक जाते थे और इसे अबू बक्र पर मौक़ूफ़ कर देते थे। (1) सुनन अबू दाऊद (4341), सुनन अत-तिरमिज़ी (3058), और यह इब्न माजह (4014) में है। (2) (ज़) में: "हम करते हैं" (नसना)। (3) अल-तमहीद 20/250 में।

(4) (ज़) में: "मैंने पूछा" (सअल्त)। (5) अबू सालबा की हदीस का एक हिस्सा पहले गुज़र चुका है, और इब्न अब्द अल-बर्र का कौल 5/262 - 263। (6) सुनन अत-तिरमिज़ी में: "तुममें से"। (7) सुनन अत-तिरमिज़ी (2267), और इसे इब्न अदी ने 'अल-कामिल' 7/2483 में और इब्न अल-जौज़ी ने 'अल-इल्लल अल-मुतनाहिया' (1425) में भी निकाला है और कहा: अल-नसाई ने कहा: यह हदीस 'मुनकर' है, इसे नईम बिन हम्माद ने रिवायत किया है और वह सिक़ा नहीं है। अबू हातिम ने कहा जैसा कि उनके बेटे की 'अल-इल्लल' 2/429 में है: "यह मेरे नज़दीक गलती है, इसे जरीर और मूसा बिन अयन ने लैथ से, मारूफ से, हसन से रिवायत किया है, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से 'मुर्सल' के तौर पर।"

سورة المائدہ: آیت ۱۰۵ / ۲۵۰

ابو داؤد اور ترمذی وغیرہ (۱) نے ابو امیہ شعبانی سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں ابو ثعلبہ خشنی کے پاس آیا اور ان سے کہا: "آپ اس آیت کے بارے میں کیا کرتے ہیں (۲)؟" انہوں نے کہا: "کون سی آیت؟" میں نے کہا: "اللہ تعالیٰ کا فرمان: 'اے ایمان والو! تم پر تمہاری اپنی جان کی فکر لازم ہے، جب تم ہدایت پر ہو تو جو گمراہ ہے وہ تمہیں نقصان نہیں پہنچا سکے گا'۔" انہوں نے کہا: "اللہ کی قسم، تم نے اس کے بارے میں ایک باخبر شخص سے پوچھا ہے۔ میں نے رسول اللہ ﷺ سے اس کے بارے میں پوچھا تھا، تو آپ نے فرمایا: 'بھلائی کا حکم دو اور برائی سے روکو، یہاں تک کہ جب تم دیکھو کہ بخل (لالچ) کی اطاعت کی جا رہی ہے، خواہشات کی پیروی کی جا رہی ہے، دنیا کو ترجیح دی جا رہی ہے، اور ہر صاحبِ رائے اپنی رائے پر اترانے لگے، تو تم اپنی فکر کرو اور عام لوگوں کے معاملے کو چھوڑ دو۔ کیونکہ تمہارے پیچھے ایسے دن آنے والے ہیں جن میں صبر کرنا دہکتے ہوئے انگارے کو مٹھی میں پکڑنے کے برابر ہوگا۔ ان دنوں میں عمل کرنے والے کو تم جیسے عمل کرنے والے پچاس آدمیوں کے برابر اجر ملے گا'۔" ایک روایت میں ہے: کہا گیا: "اے اللہ کے رسول، ہم میں سے پچاس کا اجر یا ان میں سے؟" آپ نے فرمایا: "بلکہ تم میں سے پچاس کا۔" ابو عیسیٰ (ترمذی) نے کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے۔

ابن عبد البر نے کہا (۳): ان کا یہ قول: "بلکہ تم میں سے"؛ اس لفظ پر بعض راویوں نے خاموشی اختیار کی ہے (۴) اور اسے ذکر نہیں کیا ہے۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۵)۔

ترمذی نے ابوہریرہ سے روایت کی، نبی ﷺ نے فرمایا: "تم ایسے زمانے میں ہو کہ تم میں سے جو اس چیز کا دسواں حصہ بھی چھوڑ دے جس کا اسے حکم دیا گیا ہے، تو وہ ہلاک ہو جائے گا۔ پھر

ایک ایسا زمانہ آئے گا کہ ان میں سے (۶) جو اس چیز کے دسویں حصے پر بھی عمل کرے گا جس کا اسے حکم دیا گیا ہے، تو وہ نجات پا جائے گا۔" انہوں نے کہا: یہ حدیث غریب (۷) ہے۔

= اس حدیث کے راوی ثقہ ہیں، اور ایسا لگتا ہے کہ قیس بن ابو حازم کبھی روایت میں سرگرم ہوتے تو اسے مرفوع بیان کرتے، اور کبھی رک جاتے تو اسے ابوبکر پر موقوف کر دیتے۔ (۱) سنن ابو داؤد (۴۳۴۱)، سنن ترمذی (۳۰۵۸)، اور یہ ابن ماجہ (۴۰۱۴) کے ہاں ہے۔ (۲) نسخہ (ظ) میں: نصنع (ہم کرتے ہیں)۔ (۳) التمہید ۲۰ / ۲۵۰ میں۔ (۴) نسخہ (ظ) میں: سألت (میں نے پوچھا)۔ (۵) ابو ثعلبہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا پہلے گزر چکا ہے، اور ابن عبد البر کا قول ۵ / ۲۶۲ - ۲۶۳۔ (۶) سنن ترمذی میں: منکم (تم میں سے)۔ (۷) سنن ترمذی (۲۲۶۷)، اور اسے ابن عدی نے الکامل ۷ / ۲۴۸۳ میں اور ابن الجوزی نے العلل المتناہیہ (۱۴۲۵) میں بھی نکالا ہے اور کہا: نسائی نے کہا: یہ حدیث منکر ہے، اسے نعیم بن حماد نے روایت کیا ہے اور وہ ثقہ نہیں ہے۔ ابو حاتم نے کہا جیسا کہ ان کے بیٹے کی العلل ۲ / ۴۲۹ میں ہے: "یہ میرے نزدیک غلطی ہے، اسے جریر اور موسیٰ بن اعین نے لیث سے، معروف سے، حسن سے، نبی ﷺ سے مرسل کے طور پر روایت کیا ہے۔"

Surah Al-Ma'idah: Ayah 105 251

It was narrated from Ibn Mas'ud that he said: "This is not the time for this verse; speak the truth as long as it is accepted from you, but if it is rejected, then take care of yourselves."(1)

It was said to Ibn Umar during some times of fitna (turmoil): "If you were to leave speaking in these days; so why do you not command [good] and forbid [evil]?" He replied: "Indeed, the Messenger of Allah ﷺ said to us(2): 'Let the one who is present convey [the message] to the one who is absent,' and we were present, so it is incumbent upon us to convey to you. A time will come when if the truth is spoken, it will not be accepted."(3)

In a narration from Ibn Umar after his saying: "Let the one who is present convey to the one who is absent": "So we were the witnesses and you were the absent ones, but this verse is for people who will come after us; if they speak, it will not be accepted from them."(4)

Ibn al-Mubarak said: Allah's saying: {Take care of yourselves} is an address to all believers, i.e., take care of the people of your religion, just as His saying: {And do not kill yourselves}. So it is as if He said: Let some of you command others [to do good] and let some of you forbid others [from doing evil]. It is evidence of the obligation of enjoining what is right and forbidding what is wrong(5), and the misguidance of the polytheists, hypocrites, and the People of the Book will not harm you. This is because enjoining what is right is carried out among the Muslims who are disobedient, as previously mentioned(6). The meaning of this was narrated from Sa'id bin Jubayr(7).

Sa'id bin al-Musayyib said: "The meaning of the verse is: He who goes astray shall not harm you when you are rightly guided, after commanding..."

Footnotes: (1) Narrated by Sa'id bin Mansur (843 and 849 - Tafsir), al-Tabari 9/43-44, and al-Tabarani in al-Kabir (9072). It was also narrated in a similar way by Abd al-Razzaq in Tafsir 1/199, and it is with them via al-Hasan from Ibn Mas'ud. A hearing by al-Hasan from Ibn Mas'ud was not mentioned. See al-Marasil by Ibn Abi Hatim, p. 36. (2) His saying: "to us", is not in (Zha). (3) The report of Ibn Umar was mentioned by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 2/249, and the saying of the Prophet (Peace and Blessings be upon him): "Let the one who is present convey to the one who is absent" is part of the Prophet's ﷺ sermon during his pilgrimage. Narrated by Ahmad (20386), al-Bukhari (67), and Muslim (1679) from the hadith of Abu Bakra (may Allah be

pleased with him). (4) Narrated by al-Tabari 9/44. (5) Mentioned by al-Razi in Tafsir 12/112-113. (6) 5/73 onwards. (7) Narrated by al-Tabari 9/53.

सूरह अल-मा'इदह: आयत 105 251

इब्न मसूद से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "यह इस आयत का समय नहीं है; सच कहो जब तक तुमसे स्वीकार किया जाता है, और जब इसे खारिज कर दिया जाए, तो तुम पर अपनी जानों की फिक्र करना है (यानी खुद की सुधार करो)।"(1)

इब्न उमर से फ़ितने के कुछ समय में कहा गया: "यदि आप इन दिनों में बोलना छोड़ देते; तो आप न तो आदेश देते और न ही मना करते?" उन्होंने कहा: "वास्तव में अल्लाह के रसूल ﷺ ने हमसे कहा था(2): 'गवाह (मौजूद) अनुपस्थित को पहुँचा दे' और हम गवाह थे, इसलिए हमें आपको पहुँचाना अनिवार्य है। एक ऐसा समय आएगा जब सच कहा जाएगा तो उसे स्वीकार नहीं किया जाएगा।"(3)

इब्न उमर से एक अन्य रिवायत में, उनके इस कथन के बाद: "गवाह अनुपस्थित को पहुँचा दे": "तो हम गवाह थे और आप अनुपस्थित थे, लेकिन यह आयत उन लोगों के लिए है जो हमारे बाद आएंगे; यदि वे कहेंगे तो उनकी बात स्वीकार नहीं की जाएगी।"(4)

इब्न अल-मुबारक ने कहा: अल्लाह तआला का कथन: {तुम पर अपनी जानों की फिक्र करना (स्वयं की चिंता)} सभी ईमान वालों के लिए संबोधन है, यानी: अपने धर्म वालों की फिक्र करो, जैसा कि उनका कथन है: {और अपने आप को न मारो}। तो गोया उन्होंने कहा: तुममें से कुछ दूसरों को आदेश दें और कुछ दूसरों को मना करें। यह भलाई का आदेश देने और बुराई से रोकने की अनिवार्यता का प्रमाण है(5), और मुशरिकों, मुनाफ़िकों और किताब वालों की गुमराह तुम्हें नुकसान नहीं पहुँचाएगी। यह इसलिए है क्योंकि भलाई का आदेश देना उन मुसलमानों के बीच चलता है जो अवज्ञाकारी हैं जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है(6)। इसका अर्थ सईद बिन जुबैर से भी रिवायत है(7)।

सईद बिन अल-मुसय्यब ने कहा: "आयत का अर्थ है: जो गुमराह हो गया वह तुम्हें नुकसान नहीं पहुँचाएगा जब तुम हिदायत (मार्गदर्शन) पर हो, आदेश देने के बाद..."

पाद-टिप्पणी (Footnotes): (1) इसे सईद बिन मंसूर (843 और 849 - तफ़्सीर) और अल-तबरी 9/43-44, और अल-तबरानी ने अल-कबीर (9072) में निकाला है। इसी तरह इसे अब्द अल-रज्जाक ने तफ़्सीर 1/199 में निकाला है, और यह उनके पास अल-हसन के माध्यम से इब्न मसूद से है। अल-हसन का इब्न मसूद से सुनना उल्लिखित नहीं है। देखें अल-मरासील इब्न अबी हातिम, पृष्ठ 36। (2) उनका कहना: "हमसे", (ज़) में नहीं है। (3) इब्न उमर की खबर इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़

2/249 में उल्लेख की है, और नबी ﷺ का कथन: "गवाह अनुपस्थित को पहुँचा दे" नबी ﷺ के हज के खुतबे का हिस्सा है। इसे अहमद (20386), बुखारी (67), और मुस्लिम (1679) ने अबू बकरह के हदीस से निकाला है। (4) इसे अल-तबरी ने 9/44 में निकाला है। (5) इसे अल-राज़ी ने तफ़्सीर 12/112-113 में दर्ज किया है। (6) 5/73 और उसके बाद। (7) इसे अल-तबरी ने 9/53 में निकाला है।

سورہ المائدہ: آیت 105 251

اور ابن مسعود سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: "یہ اس آیت کا زمانہ نہیں ہے؛ سچ کہو جب تک تم سے قبول کیا جائے، اور جب اسے مسترد کر دیا جائے، تو تم پر اپنی جانوں کی فکر کرنا (لازم) ہے۔"(1)

فتنوں کے بعض اوقات میں ابن عمر سے کہا گیا: "کاش آپ ان دنوں میں خاموش رہتے؛ آپ نہ امر کرتے اور نہ نہی؟" تو انہوں نے کہا: "بے شک رسول اللہ ﷺ نے ہم سے فرمایا تھا(2): 'گواہ (موجود) غائب تک (بات) پہنچا دے' اور ہم گواہ تھے، لہذا ہم پر لازم ہے کہ تمہیں پہنچائیں، اور عنقریب ایسا وقت آئے گا کہ جب حق کہا جائے گا تو اسے قبول نہیں کیا جائے گا۔"(3)

ابن عمر سے ایک روایت میں ان کے اس قول کے بعد کہ: "گواہ غائب کو پہنچا دے": "تو ہم گواہ تھے اور تم غائب تھے، لیکن یہ آیت ان قوموں کے لیے ہے جو ہمارے بعد آئیں گی، اگر وہ کہیں گے تو ان سے قبول نہیں کیا جائے گا۔"(4)

ابن المبارک نے کہا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {عَلَيْكُمْ أَنفُسَكُمْ} (تم پر اپنی جانوں کی فکر لازم ہے) تمام مومنین سے خطاب ہے، یعنی: اپنے اہل دین کی فکر کرو، جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: {وَلَا تَقْتُلُوا أَنفُسَكُمْ} (اور اپنی جانوں کو قتل نہ کرو)۔ گویا انہوں نے کہا: تم میں سے بعض دوسروں کو حکم دیں اور بعض دوسروں کو روکیں، پس یہ امر بالمعروف اور نہی عن المنکر (بھلائی کا حکم دینے اور برائی سے روکنے) کے وجوب کی دلیل ہے(5)، اور مشرکین، منافقین اور اہل کتاب کی گمراہی تمہیں نقصان نہیں پہنچائے گی۔ اور یہ اس لیے کہ امر بالمعروف مسلمانوں کے درمیان ان لوگوں میں جاری رہتا ہے جو نافرمان ہوں جیسا کہ پہلے گزرا(6)۔ اس کا معنی سعید بن جبیر سے بھی مروی ہے(7)۔

اور سعید بن المسیب نے کہا: آیت کا معنی ہے: "جو گمراہ ہو گیا وہ تمہیں نقصان نہیں پہنچائے گا جب تم ہدایت پر ہو، حکم دینے کے بعد..."

حواشی: (1) اسے سعید بن منصور (843 اور 849 - تفسیر) اور الطبری 9/43-44، اور الطبرانی نے الکبیر (9072) میں نکالا ہے، اور اسے عبدالرزاق نے تفسیر 1/199 میں اس کی مانند نکالا ہے، اور وہ ان کے پاس حسن کے طریق سے ابن مسعود سے ہے، اور حسن کا ابن مسعود سے سماع ذکر نہیں کیا گیا۔ دیکھئے المراسیل لابن ابی حاتم ص 36۔ (2) ان کا قول: "ہم سے"، (ظ) میں نہیں ہے۔ (3) ابن عمر کی خبر ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 2/249 میں ذکر کی ہے، اور آپ ﷺ کا فرمان: "لیبلغ الشاہد الغائب" نبی ﷺ کے حج کے خطبے کا حصہ ہے، اسے احمد (20386)، بخاری (67)، اور مسلم (1679) نے ابوبکرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالا ہے۔ (4) اسے الطبری نے 9/44 میں نکالا ہے۔ (5) اسے الرازی نے تفسیر 12/112-113 میں درج کیا ہے۔ (6) 5/73 اور اس کے بعد۔ (7) اسے الطبری نے 9/53 میں نکالا ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 105 / 252

...enjoining what is good and forbidding what is evil (1).

Ibn Khuwaiymandad said: The verse includes a person's preoccupation with his own self and refraining from exposing the faults of people or searching into their conditions; for they are not asked about his condition, so he should not be asked about theirs. This is like the words of the Almighty: {Every soul, for what it has earned, will be retained} [Al-Muddaththir: 38], and {no bearer of burdens will bear the burden of another} [Fatir: 18]. And the saying of the Prophet ﷺ: "Be a sitter in your house and take care of your own self" (2).

It is possible that it refers to a time when enjoining what is good and forbidding what is evil becomes impossible; so one denies it in his heart and occupies himself with reforming himself.

I say: A strange (gharib) hadith has come, narrated by Ibn Lahi'ah: He said: Bakr bin Sawadah al-Judhami told us, from Uqbah bin Amir (3), who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "When it is the head of two hundred (years), do not enjoin good or forbid evil, and take care of your own self." Our scholars said: He (peace and blessings be upon him) said this because of the change of times, the corruption of conditions, and the scarcity of helpers.

Jabir bin Zaid said: The meaning of the verse is: O you who believe among the children of those who slit the ears of she-camels (Bahirah) and set free animals (Sawa'ib), take care of yourselves in staying upright upon the religion; the misguidance of your ancestors will not harm you if you are guided. He said: When a man converted to Islam, the disbelievers would say to him: You have belittled your fathers, misguided them, and done this and that. So Allah revealed the verse for that reason (4).

And it was said: The verse is about people of desires whom exhortation does not benefit; so if you know of people that they...

(1) Narrated by al-Tabari 9/50. (2) Narrated in detail by Ahmad (6987), Abu Dawud (4343), and al-Nasa’i in al-Kubra (9962) from the hadith of Abdullah ibn Amr ibn al-Aas (may Allah be pleased with them). (3) Al-Juhani, a companion of the Prophet ﷺ, was a scholar, a reciter, a jurist, a poet of great standing. Mu'awiyah appointed him over Egypt, then dismissed him and sent him to sea battles. He died in the year (58 AH). Al-

Siyar 2/467. We did not find this hadith. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/249, and narrated by al-Tabari 9/54.

सूरह अल-मा'इदह: आयत 105 / 252

...भलाई का आदेश देने और बुराई से रोकने के साथ (1)।

इब्न खुवैयमनदाद ने कहा: आयत में मनुष्य के स्वयं के कार्यों में व्यस्त रहने और लोगों के दोषों को उजागर करने या उनकी स्थितियों की खोज करने से बचने की बात शामिल है; क्योंकि उनसे उसकी स्थिति के बारे में नहीं पूछा जाएगा, इसलिए उससे उनकी स्थिति के बारे में नहीं पूछा जाना चाहिए। यह सर्वशक्तिमान के शब्दों की तरह है: {प्रत्येक आत्मा अपने किए हुए कर्मों के बदले बंधक है} [अल-मुद्दथिर: 38], और {कोई भी बोझ उठाने वाला दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा} [फातिर: 18]। और नबी ﷺ का कथन: "अपने घर में बैठने वाले बनो और अपने स्वयं के कार्यों की चिंता करो" (2)।

यह संभव है कि इसका अर्थ उस समय से हो जब भलाई का आदेश देना और बुराई से रोकना असंभव हो जाए; तो वह अपने दिल में इससे इनकार करे और खुद को सुधारने में लग जाए।

मैंने कहा: इब्न लहियाह द्वारा वर्णित एक अजीब (ग़रीब) हदीस आई है: उन्होंने कहा: बक्र बिन सवादा अल-जुधामी ने हमें उकबाह बिन आमिर (3) से बताया, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "जब दो सौ (वर्षों) का अंत हो, तो न भलाई का आदेश देना और न ही बुराई से रोकना, और अपने स्वयं के कार्यों की चिंता करना।" हमारे विद्वानों ने कहा: उन्होंने (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) समय के परिवर्तन, स्थितियों के बिगड़ने और मददगारों की कमी के कारण ऐसा कहा था।

जाबिर बिन ज़ैद ने कहा: आयत का अर्थ है: हे तुम जो उन लोगों की संतानों में से ईमान लाए हो जिन्होंने ऊंटनियों के कान चीरे (बहीराह) और जानवरों को खुला छोड़ दिया (सवाइब), धर्म पर अडिग रहने में अपनी चिंता करो; यदि तुम हिदायत पर हो तो तुम्हारे पूर्वजों का पथभ्रष्ट होना तुम्हें कोई नुकसान नहीं पहुँचाएगा। उन्होंने कहा: जब कोई व्यक्ति इस्लाम स्वीकार करता था, तो काफ़िर उससे कहते थे: तुमने अपने पूर्वजों को मूर्ख ठहराया, उन्हें गुमराह किया और ऐसा-वैसा किया। तो अल्लाह ने उस कारण से यह आयत उतारी (4)।

और कहा गया: आयत उन इच्छाओं के दास लोगों के बारे में है जिन्हें उपदेश से कोई लाभ नहीं होता; इसलिए यदि आप लोगों के बारे में जानते हैं कि वे...

(1) अल-तबरी 9/50 द्वारा निकाला गया। (2) अहमद (6987), अबू दाऊद (4343) और अल-नसाई ने अल-कुबरा (9962) में अब्दुल्ला इब्न अम्र इब्न अल-आस (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस

से विस्तार से उद्धृत किया है। (3) अल-जुहानी, नबी ﷺ के साथी, एक विद्वान, एक क़ारी, एक न्यायविद, महान कद के कवि थे। मुआविया ने उन्हें मिस्र का गवर्नर नियुक्त किया, फिर उन्हें हटा दिया और समुद्री युद्धों में भेज दिया। उनकी मृत्यु (58 हिजरी) में हुई। अल-सियार 2/467। हमें यह हदीस नहीं मिली। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/249, और अल-तबरी 9/54 द्वारा निकाला गया।

سورہ المائدہ: آیت 105 / 252

بالمعروف والنهي عن المنكر(۱)۔

اور ابن خویزمنداد نے کہا: آیت اس بات پر مشتمل ہے کہ انسان اپنی ذات میں مشغول رہے، اور لوگوں کے عیوب کو ظاہر کرنے اور ان کے حالات کی تلاش و جستجو کرنے سے اجتناب کرے؛ کیونکہ ان سے اس کے حال کے بارے میں نہیں پوچھا جائے گا، لہذا اس سے ان کے حال کے بارے میں نہیں پوچھا جانا چاہیے۔ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: { كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ } [المدثر: ۳۸] (ہر جان اپنے عمل کے بدلے گروی ہے)، اور { وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ } [فاطر: ۱۸] (اور کوئی بوجھ اٹھانے والا کسی دوسرے کا بوجھ نہیں اٹھائے گا)۔ اور نبی ﷺ کا فرمان ہے: "اپنے گھر کے نشین بنو اور اپنی ذات کی فکر کرو" (۲)۔

اور یہ بھی جائز ہے کہ اس سے وہ زمانہ مراد ہو جس میں امر بالمعروف اور نہی عن المنکر ناممکن ہو جائے؛ تو وہ اپنے دل سے اس کا انکار کرے، اور اپنی اصلاح میں مشغول ہو جائے۔

میں (مصنف) کہتا ہوں: ایک غریب حدیث آئی ہے جسے ابن لہیعہ نے روایت کیا ہے: انہوں نے کہا: ہمیں بکر بن سوادہ الجذامی نے عقبہ بن عامر (۳) سے روایت کرتے ہوئے بتایا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب دو سو سال گزر جائیں، تو نہ نیکی کا حکم دینا اور نہ برائی سے روکنا، اور اپنی ذات کی فکر کرنا"۔ ہمارے علماء نے کہا: آپ علیہ الصلاۃ والسلام نے یہ بات زمانے کے بدلنے، حالات کے فساد اور مددگاروں کی کمی کی وجہ سے کہی تھی۔

اور جابر بن زید نے کہا: آیت کا معنی ہے: اے ایمان والو! ان لوگوں کی اولاد میں سے جنہوں نے بحیرہ (کان چری اونٹنی) اور سوائب (بتوں کے نام پر چھوڑی ہوئی اونٹنی) کی رسمیں ایجاد کیں،

تم پر اپنی فکر لازم ہے کہ دین پر استقامت اختیار کرو، تمہارے اسلاف کی گمراہی تمہیں نقصان نہیں پہنچائے گی اگر تم ہدایت یافتہ ہو۔ انہوں نے کہا: جب کوئی آدمی مسلمان ہوتا تو کفار اس سے کہتے: تم نے اپنے باپ دادا کو بے وقوف قرار دیا، انہیں گمراہ کیا اور یہ یہ کیا، تو اللہ تعالیٰ نے اسی وجہ سے یہ آیت نازل فرمائی (٤)۔

اور کہا گیا: یہ آیت ان خواہش پرستوں کے بارے میں ہے جنہیں نصیحت فائدہ نہیں دیتی؛ پس جب تم کسی قوم کے بارے میں جان لو کہ وہ---

(١) اسے طبری نے 9/50 میں نکالا ہے۔ (٢) اسے احمد (6987)، ابوداؤد (4343) اور نسائی نے الکبریٰ (9962) میں تفصیل سے عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہما کی حدیث سے نکالا ہے۔ (٣) الجہنی، نبی ﷺ کے صحابی، عالم، قاری، فقیہ اور بلند مرتبہ شاعر تھے۔ معاویہ نے انہیں مصر کا گورنر مقرر کیا، پھر معزول کر کے بحری جہاد پر بھیجا، (58ھ) میں وفات پائی۔ السیر 2/467۔ ہمیں اس حدیث کا علم نہیں ہو سکا۔ (٤) المحرر الوجیز 2/249، اور اسے طبری نے 9/54 میں نکالا ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 105 253

...they accept, rather they treat it with contempt and cast it behind their backs(1), so remain silent about them.

It was said: It was revealed regarding the prisoners whom the polytheists tortured until some of them apostatized. So it was said to those who remained firm in Islam: "Upon you are your own souls; the apostasy of your companions will not harm you."

Sa'id bin Jubayr said: It is about the People of the Book. Mujahid said: Regarding the Jews, Christians, and those like them. They both hold the meaning to be: The disbelief of the People of the Book does not harm you if they pay the Jizyah(2).

It was said: It is abrogated by the command to enjoin good and forbid evil. This was stated by Al-Mahdawi. Ibn Atiyyah(3) said: This is weak, and its proponent is unknown.

I say: It has been narrated from Abu Ubayd al-Qasim bin Sallam(4) that he said: There is no verse in the Book of Allah the Almighty that combines the abrogating and the abrogated except this verse. Others said: The abrogating part of it is His saying: {if you are guided}, and guidance here is the command to enjoin good and forbid evil(5), and Allah knows best.

Fourth: Enjoining good and forbidding evil is mandatory whenever acceptance is hoped for, or when it is hoped that the oppressor will be repelled, even if by force, as long as the one commanding does not fear harm to himself, or causing fitna (strife) among Muslims; either by causing division or by harm reaching a group of people. If this is feared, then "upon you are your own souls" is definitive and must be adhered to(6). It is not required for the one who forbids to be...

(1) He cast it behind his back: He neglected it or treated it with contempt. Matn al-Lughah (Thahara). (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/374, and the report of Sa'id bin Jubayr was recorded by al-Tabari 9/53, and the report of Mujahid was recorded by Abu Ubayd in al-Nasikh wal-Mansukh (529). (3) In al-Muharrar al-Wajiz 2/249. (4) In al-Nasikh wal-Mansukh by him before hadith (524). (5) This statement is by Ibn al-Jawzi in Nawasikh al-Qur'an p. 149, he said it in his explanation of Abu Ubayd's words, then he said: This statement, if investigated, is not proven. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/249.

सूरा अल-मायदाह: आयत 105 253

...वे स्वीकार करते हैं, बल्कि वे इसे तुच्छ समझते हैं और इसे अपनी पीठ पीछे फेंक देते हैं(1), इसलिए उनके बारे में चुप रहें।

कहा गया है: यह उन बंदियों के बारे में अवतरित हुआ जिन्हें बहुदेववादियों ने प्रताड़ित किया था जब तक कि उनमें से कुछ धर्मत्यागी नहीं हो गए। तो उन लोगों से कहा गया जो इस्लाम पर अडिग रहे: "तुम्हारे लिए अपनी आत्माओं की चिंता करना काफी है; तुम्हारे साथियों का धर्मत्याग तुम्हें नुकसान नहीं पहुँचाएगा।"

सईद बिन जुबैर ने कहा: यह किताब वालों (अहले किताब) के बारे में है। मुजाहिद ने कहा: यह यहूदियों, ईसाइयों और उनके जैसे लोगों के बारे में है। वे दोनों इस अर्थ की ओर जाते हैं कि: किताब वालों का कुफ्र (अविश्वास) तुम्हें नुकसान नहीं पहुँचाता यदि वे जजिया(2) का भुगतान करते हैं।

कहा गया है: यह अच्छाई का आदेश देने और बुराई से रोकने के आदेश द्वारा निरस्त (मन्सूख़) कर दिया गया है। यह अल-महदवी द्वारा कहा गया था। इब्न अतिय्याह(3) ने कहा: यह कमजोर है, और इसका कहने वाला ज्ञात नहीं है।

मैं कहता हूँ: अबू उबैद अल-कासिम बिन सल्लम(4) से यह वर्णित है कि उन्होंने कहा: अल्लाह तआला की किताब में ऐसी कोई आयत नहीं है जो इस आयत के अलावा नासिख़ (निरस्त करने वाली) और मन्सूख़ (निरस्त होने वाली) दोनों को जोड़ती हो। दूसरों ने कहा: इसका नासिख़ हिस्सा उनका यह कथन है: {यदि तुम मार्गदर्शन प्राप्त कर लो}, और यहाँ मार्गदर्शन अच्छाई का आदेश देना और बुराई से रोकना है(5), और अल्लाह बेहतर जानता है।

चौथा: अच्छाई का आदेश देना और बुराई से रोकना तब अनिवार्य हो जाता है जब स्वीकृति की आशा हो, या जब अत्याचारी को पीछे हटाने की आशा हो, चाहे वह बलपूर्वक ही क्यों न हो, जब तक कि आदेश देने वाले को अपने लिए नुकसान का डर न हो, या मुसलमानों के बीच फितना (अशांति) पैदा होने का डर न हो; चाहे फूट डालना हो, या लोगों के एक समूह को नुकसान पहुँचाना हो। यदि इसका डर हो, तो "तुम्हारे लिए अपनी आत्माओं की चिंता करना काफी है" एक अटल नियम (मुहकम) है जिसका पालन किया जाना चाहिए(6)। और मना करने वाले के लिए यह शर्त नहीं है कि वह...

(1) उसने इसे अपनी पीठ पीछे कर दिया: उसने इसकी उपेक्षा की या इसे तुच्छ समझा। मतन अल-लुग़ाह (ज़हरा)। (2) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 2/374, और सईद बिन जुबैर की रिपोर्ट अल-तबरी 9/53 द्वारा निकाली गई थी, और मुजाहिद की रिपोर्ट अबू उबैद द्वारा अल-नासिह वल-मन्सूख़ (529) में निकाली गई थी। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/249 में। (4) हदीस (524) से पहले उनके द्वारा अल-नासिह वल-मन्सूख़ में। (5) यह कथन इब्न अल-जौजी का नवासेख अल-कुरान पृष्ठ 149 में है, उन्होंने अबू उबैद के शब्दों की अपनी व्याख्या में यह कहा, फिर उन्होंने कहा: यह कथन, यदि इसकी जांच की जाए, तो साबित नहीं होता है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/249।

سورة المائدہ: آیت 105 253

...وہ قبول کرتے ہیں، بلکہ وہ اسے معمولی سمجھتے ہیں اور پیٹھ پیچھے ڈال دیتے ہیں(1)، پس ان سے خاموش رہیں۔

کہا گیا: یہ ان قیدیوں کے بارے میں نازل ہوئی جنہیں مشرکین نے عذاب دیا یہاں تک کہ ان میں سے بعض مرتد ہو گئے، تو ان سے کہا گیا جو اسلام پر ثابت قدم رہے: تم پر اپنی جانوں کی فکر لازم ہے، تمہارے ساتھیوں کا مرتد ہونا تمہیں نقصان نہیں دے گا۔

سعید بن جبیر نے کہا: یہ اہل کتاب کے بارے میں ہے۔ اور مجاہد نے کہا: یہودیوں، عیسائیوں اور ان جیسے لوگوں کے بارے میں۔ وہ دونوں اس معنی کی طرف جاتے ہیں کہ: اہل کتاب کا کفر تمہیں نقصان نہیں دیتا جب وہ جزیہ ادا کریں(2)۔

کہا گیا: یہ امر بالمعروف اور نہی عن المنکر کے حکم سے منسوخ ہے۔ یہ مہدوی نے کہا۔ ابن عطیہ(3) نے کہا: یہ ضعیف ہے، اور اس کا کہنے والا معلوم نہیں۔

میں کہتا ہوں: ابو عبید القاسم بن سلام(4) سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ کی کتاب میں کوئی ایسی آیت نہیں جس نے اس آیت کے علاوہ ناسخ اور منسوخ کو جمع کیا ہو۔ دوسروں نے کہا: اس میں سے ناسخ اللہ کا یہ قول ہے: {جب تم ہدایت پا جاؤ}، اور یہاں ہدایت سے مراد امر بالمعروف اور نہی عن المنکر ہے(5)، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

چوتھی بات: امر بالمعروف اور نہی عن المنکر اس وقت لازم ہے جب قبولیت کی امید ہو، یا ظالم کو روکنے کی امید ہو خواہ سختی سے ہی کیوں نہ ہو، جب تک کہ حکم دینے والے کو اپنی جان کے نقصان کا خوف نہ ہو، یا مسلمانوں میں فتنہ پیدا ہونے کا ڈر نہ ہو؛ خواہ گروہ بندی کی صورت

میں ہو یا لوگوں کے کسی طبقے کو نقصان پہنچنے کی صورت میں۔ تو جب یہ خوف ہو تو "تم پر اپنی جانوں کی فکر لازم ہے" محکم ہے جس پر رکنا واجب ہے(6)۔ اور روکنے والے کے لیے یہ شرط نہیں ہے کہ وہ...

(1) اس نے اسے اپنی پیٹھ پیچھے ڈال دیا: اسے حقیر جانا یا اسے نظر انداز کر دیا۔ متن اللغۃ (ظہر)۔ (2) معانی القرآن للنحاس 374/2، اور سعید بن جبیر کی خبر طبری نے 53/9 میں نکالی، اور مجاہد کی خبر ابو عبید نے الناسخ والمنسوخ (529) میں نکالی۔ (3) المحرر الوجیز 249/2 میں۔ (4) ان کی کتاب الناسخ والمنسوخ میں حدیث (524) سے پہلے۔ (5) یہ قول ابن الجوزی کا نواسخ القرآن ص 149 میں ہے، انہوں نے ابو عبید کے قول کی شرح میں اسے ذکر کیا، پھر کہا: اس بات کی اگر تحقیق کی جائے تو یہ ثابت نہیں ہوتی۔ (6) المحرر الوجیز 249/2۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 105 - 108. Page 254.

...just as previously mentioned (1); and this is the opinion of the majority of scholars; so know it.

The Almighty's saying: "O you who have believed, testimony [should be taken] among you when death approaches one of you at the time of bequest - [that of] two just men from among you or two others from outside if you are traveling through the land and the disaster of death strikes you. Detain them after the prayer and let them both swear by Allah if you doubt [their testimony, saying], 'We will not exchange it for a price, even if he should be a near relative, and we will not conceal the testimony of Allah. Indeed, we would then be of the sinful.' (106) But if it is found that those two were guilty of perjury, let two others stand in their place [who are] foremost [in claim] from among those who have a lawful right. And let them swear by Allah, 'Our testimony is truer than their testimony, and we have not transgressed. Indeed, we would then be of the wrongdoers.' (107) That is more likely that they will give testimony according to its [true] objective, or [they will] fear that [other] oaths will be administered after their oaths. And fear Allah and listen; and Allah does not guide the defiantly disobedient people. (108)"

It contains twenty-seven issues:

First: Makki (2), may Allah have mercy on him, said: "These three verses are, according to the scholars of meanings, among the most difficult in the Quran in terms of grammar, meaning, and ruling." Ibn Atiyyah (3) said: "This is the talk of someone who did not find 'snow' (satisfaction/certainty) (4) in its interpretation; and that is evident from his book, may Allah have mercy on him."

I say: What Makki (may Allah have mercy on him) mentioned was also mentioned by Abu Ja'far al-Nahhas before him (5). I know of no disagreement that these verses were revealed concerning Tamim al-Dari and Adi bin Badda' (6). Al-Bukhari narrated...

(1) 5/73. (2) In 'Mushkil I'rab al-Qur'an' 1/243, and 'al-Idah li-Nasikh al-Qur'an wa-Mansukhih' p. 277. (3) In 'al-Muharrar al-Wajiz' 2/250. (4) It is said: 'The soul was snowed with something,' meaning: it was satisfied with it, rested in it, and was reassured by it, or knew it and was delighted by it. (5) In 'I'rab al-Qur'an' 2/44. (6) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 2/250. Adi bin Badda' was mentioned by Ibn Hibban in 'al-Thiqat' 3/318, and he said: He had companionship (was a Sahabi). Ibn Atiyyah said: I do not know of any sahih report of companionship for Adi, nor is his Islam established. Al-

Hafiz said in 'al-Isabah' 6/400: Ibn al-Athir supported this by noting that in the context of Ibn Ishaq: "The Messenger of Allah (peace be upon him) commanded them to have Adi swear by what is venerated by the people of his religion." Then Al-Hafiz mentioned a report from Muqatil that Adi died a Christian, while Tamim converted to Islam and practiced it well.

सूरह अल-मायदा: आयतें 105 - 108। पृष्ठ 254।

...न्यायपूर्ण जैसा कि पहले बताया गया है (1); और इस पर विद्वानों का बहुमत है; सो इसे जान लो।

अल्लाह तआला का कथन: "ऐ ईमान वालो! जब तुममें से किसी की मौत का समय आ जाए, वसीयत के समय तुम्हारे बीच गवाही के लिए तुममें से दो न्यायप्रिय व्यक्ति होने चाहिए या तुम्हारे अलावा (गैरों में से) दो अन्य व्यक्ति, यदि तुम ज़मीन में सफर कर रहे हो और तुम्हें मौत की विपदा आ घेरे। तुम उन दोनों को नमाज़ के बाद रोक लो, फिर यदि तुम्हें संदेह हो तो वे दोनों अल्लाह की कसम खाएं कि: 'हम इसके बदले कोई मूल्य नहीं लेंगे, चाहे वह (जिसके पक्ष या विपक्ष में गवाही है) रिश्तेदार ही क्यों न हो, और न ही हम अल्लाह की गवाही को छुपाएंगे, वरना हम निश्चित रूप से गुनहगारों में से होंगे।' (106) फिर यदि यह पता चले कि वे दोनों किसी गुनाह (झूठी गवाही) के अपराधी हुए हैं, तो उनकी जगह वे दो अन्य व्यक्ति खड़े हों जो उन लोगों में से हों जिनका हक मारा गया है और जो (मृतक के) अधिक निकट हों। फिर वे अल्लाह की कसम खाएं कि 'हमारी गवाही उन दोनों की गवाही से अधिक सच्ची है और हमने कोई ज़्यादती नहीं की है, वरना हम निश्चित रूप से ज़ालिमों में से होंगे।' (107) यह इस बात के अधिक निकट है कि वे गवाही को उसके सही रूप में पेश करें, या उन्हें इस बात का डर हो कि उनकी कसमों के बाद दूसरी कसमें ली जाएंगी। और अल्लाह से डरो और सुनो; और अल्लाह अवज्ञाकारी लोगों को मार्गदर्शन नहीं देता। (108)"

इसमें सत्ताईस विषय हैं:

पहला: मक्की (2) -अल्लाह उन पर रहम करे- ने कहा: "ये तीन आयतें अर्थों के विद्वानों के अनुसार कुरान की सबसे कठिन आयतों में से हैं व्याकरण (इराब), अर्थ और हुक्म के लिहाज़ से।" इब्न अतिय्याह (3) ने कहा: "यह उस व्यक्ति की बात है जिसे इसके अर्थ की व्याख्या में संतोष (बर्फ जैसी ठंडक) (4) प्राप्त नहीं हुई; और यह उनकी किताब -अल्लाह उन पर रहम करे- से स्पष्ट है।"

मैंने कहा: मक्की (अल्लाह उन पर रहम करे) ने जो उल्लेख किया है, वह उनसे पहले अबू जफर अन-नहहास ने भी उल्लेख किया था (5)। और मैं नहीं जानता कि इस बारे में कोई मतभेद हो कि ये आयतें तमीम अल-दारी और अदी बिन बद्दा' (6) के कारण नाजिल हुई थीं। बुखारी ने रिवायत की है...

(1) 5/73। (2) 'मुश्किल इराब अल-कुरान' 1/243 में, और 'अल-इदाह ली-नासिह अल-कुरान वा-मनसूखिह' पृष्ठ 277 में। (3) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/250 में। (4) कहा जाता है: 'किसी चीज़ से

दिल में ठंडक पड़ गई', यानी: वह उससे संतुष्ट हो गया, उसे चैन मिला और इत्मीनान हुआ, या उसे जान लिया और उससे खुश हुआ। (5) 'इराब अल-कुरान' 2/44 में। (6) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/250। अदी बिन बद्दा' का उल्लेख इब्न हिब्बान ने 'अत-तिकात' 3/318 में किया है और कहा है: उन्हें सोहबत (सहाबी होने का शर्फ) हासिल है। इब्न अतिय्याह ने कहा: जहाँ तक मुझे पता है, अदी के लिए सोहबत सही साबित नहीं है, और न ही उनका इस्लाम साबित है। हाफ़िज़ ने 'अल-इसबाह' 6/400 में कहा: इब्न अल-अथिर ने इसकी पुष्टि इस बात से की है कि इब्न इस्हाक के संदर्भ में है: "रसूलुल्लाह ﷺ ने उन्हें आदेश दिया कि वे अदी से उस चीज़ की कसम लें जो उसके धर्म के लोगों के निकट महान है।" फिर हाफ़िज़ ने मुकातिल से एक खबर का उल्लेख किया कि अदी की मृत्यु ईसाई के रूप में हुई, जबकि तमीम ने इस्लाम स्वीकार किया और उनका इस्लाम बहुत अच्छा रहा।

سورة المائدہ: آیات ۱۰۵ - ۱۰۸۔ صفحہ ۲۵۴۔

...عدلاً جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۱)؛ اور اسی پر اہل علم کی جماعت ہے؛ پس اسے جان لو۔

ارشاد باری تعالیٰ ہے: ﴿ یٰٓاَیُّہَا الَّذِیۡنَ اٰمَنُوۡا شَہَادَۃُ بَیۡنِکُمۡ اِذَا حَضَرَ اَحَدَکُمُ الۡمَوۡتُ حِیۡنَ الۡوَصِیَّۃِ اثۡنٰنِ ذَوَا عَدۡلٍ مِّنۡکُمۡ اَوۡ اٰخَرٰنِ مِنۡ غَیۡرِکُمۡ اِنۡ اَنۡتُمۡ ضَرَبۡتُمۡ فِی الۡاَرۡضِ فَاَصَابَتۡکُمۡ مُّصِیۡبَۃُ الۡمَوۡتِ ؕ تَحۡبِسُوۡنَہُمَا مِنۡۢ بَعۡدِ الصَّلٰوۃِ فَیُقۡسِمٰنِ بِاللّٰہِ اِنِ ارۡتَبۡتُمۡ لَا نَشۡتَرِیۡ بِہٖ ثَمَنًا وَّلَوۡ کَانَ ذَا قُرۡبٰی ۙ وَلَا نَکۡتُمُ شَہَادَۃَ اللّٰہِ اِنَّاۤ اِذًا لَّمِنَ الۡاٰثِمِیۡنَ ﴿۱۰۶﴾ فَاِنۡ عُثِرَ عَلٰۤی اَنَّہُمَا اسۡتَحَقَّاۤ اِثۡمًا فَاٰخَرٰنِ یَقُوۡمٰنِ مَقَامَہُمَا مِنَ الَّذِیۡنَ اسۡتَحَقَّ عَلَیۡہِمُ الۡاَوۡلَیٰنِ فَیُقۡسِمٰنِ بِاللّٰہِ لَشَہَادَتُنَاۤ اَحَقُّ مِنۡ شَہَادَتِہِمَا وَمَا اعۡتَدَیۡنَا ۟ۖ اِنَّاۤ اِذًا لَّمِنَ الظّٰلِمِیۡنَ ﴿۱۰۷﴾ ذٰلِکَ اَدۡنٰۤی اَنۡ یَّاۡتُوۡا بِالشَّہَادَۃِ عَلٰی وَجۡہِہَاۤ اَوۡ یَخَافُوۡۤا اَنۡ تُرَدَّ اَیۡمَانٌۢ بَعۡدَ اَیۡمَانِہِمۡ ؕ وَاتَّقُوا اللّٰہَ وَاسۡمَعُوۡا ؕ وَاللّٰہُ لَا یَہۡدِی الۡقَوۡمَ الۡفٰسِقِیۡنَ ﴿۱۰۸﴾ ﴾

اس میں ستائیس مسائل ہیں:

پہلا مسئلہ: مکی (۲) رحمہ اللہ نے فرمایا: "یہ تینوں آیات اہل معانی کے نزدیک قرآن کی مشکل ترین آیات میں سے ہیں، اعراب، معنی اور حکم کے لحاظ سے"۔ ابن عطیہ (۳) نے کہا: "یہ اس شخص کی بات ہے جسے ان کی تفسیر میں 'ثلج' (۴) (اطمینان و ٹھنڈک) حاصل نہیں ہوا؛ اور یہ ان کی کتاب -رحمہ اللہ- سے واضح ہے"۔

میں کہتا ہوں: جو کچھ مکی رحمہ اللہ نے ذکر کیا وہ ان سے پہلے ابو جعفر النحاس نے بھی ذکر کیا ہے (۵)۔ اور میں نہیں جانتا کہ اس بارے میں کوئی اختلاف ہو کہ یہ آیات تمیم الداری اور عدی بن بداء (۶) کے بارے میں نازل ہوئیں۔ امام بخاری نے روایت کیا ہے...

(۱) ۷۳/۵ ۔ (۲) 'مشکل اعراب القرآن' ۱/۲۴۳ میں، اور 'الایضاح لناسخ القرآن ومنسوخہ' ص ۲۷۷۔ (۳) 'المحرر الوجیز' ۲/ ۲۵۰ میں۔ (۴) کہا جاتا ہے: 'کسی چیز سے نفس کو ٹھنڈک پہنچ

گئی' یعنی: وہ اس سے راضی ہو گیا، اسے چین ملا اور اس پر مطمئن ہو گیا، یا اسے پہچان لیا اور اس سے خوش ہوا۔ (۵) 'اعراب القرآن' ۲/ ۴۴ میں۔ (۶) 'المحرر الوجیز' ۲/ ۲۵۰۔ عدی بن بداء کا ذکر ابن حبان نے 'الثقات' ۳۱۸/۳ میں کیا ہے اور کہا: انہیں صحابیت حاصل ہے۔ ابن عطیہ نے کہا: میرے علم کے مطابق عدی کی صحابیت کی کوئی صحیح روایت نہیں ہے، اور نہ ہی ان کا اسلام ثابت ہے۔ حافظ نے 'الاصابہ' ۶/ ۴۰۰ میں کہا: ابن الاثیر نے اس کی تائید اس بات سے کی ہے کہ ابن اسحاق کے ہاں سیاق میں ہے: "رسول اللہ ﷺ نے انہیں حکم دیا کہ وہ عدی سے اس چیز کی قسم لیں جو اس کے اہل دین کے نزدیک بڑی ہے"۔ پھر حافظ نے مقاتل سے ایک خبر کا ذکر کیا ہے کہ عدی کا انتقال عیسائی ہونے کی حالت میں ہوا، جبکہ تمیم مسلمان ہوئے اور ان کا اسلام بہت اچھا رہا۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 106 - 108 255

Al-Daraqutni (1) and others reported from Ibn Abbas who said: Tamim al-Dari and Adi bin Badda used to travel to Makkah. A young man from Banu Sahm set out with them, and he died in a land where there was no Muslim. He made a will to them, so they delivered his estate to his family, but they held back a silver vessel (jam) decorated with gold (2). The Messenger of Allah (peace be upon him) made them take an oath: "You did not hide anything and were not dishonest." Then the vessel was found in Makkah, and people said: "We bought it from Adi and Tamim." Two men from the heirs of the Sahmi came and swore that this vessel belonged to the Sahmi, and "our testimony is more truthful than theirs and we have not committed transgression." He said: So they took the vessel, and this verse was revealed concerning them. This is the wording of Al-Daraqutni.

Al-Tirmidhi (3) narrated from Tamim al-Dari regarding this verse: {O you who have believed, testimony [should be taken] among you...} that everyone was exonerated from it except for me and Adi bin Badda. They were Christians who used to travel to Sham (Levant) before Islam. They came to Sham with their trade, and a freed slave of Banu Sahm named Budayl bin Abi Maryam (4) came to them with trade, and with him was a silver vessel intended for the King, which was the most significant part of his trade. He fell ill, so he made a will to them and commanded them to deliver what he left to his family. Tamim said: When he died, we took that vessel and sold it for a thousand dirhams, then Adi bin Badda and I divided it between ourselves. When we came to his family, we gave them what we had with us, and they missed the vessel. They asked us about it, and we said: "He didn't leave anything but this, and nothing else was given to us." Tamim said: When I converted to Islam after the Messenger of Allah (peace be upon him) arrived in Madinah, I felt guilty about that, so I went to his family and told them the news, and I gave them five hundred dirhams, and informed them that my companion had the same amount. So they brought him to the Messenger of Allah (peace be upon him), and he asked them for evidence, but they did not find any, so he ordered them to...

(1) Sahih al-Bukhari (2780), and Sunan al-Daraqutni (4349). (2) Meaning: it has gold plates like palm leaves (khous), which are its leaves. Al-Nihayah (Khous). And Al-Jam: a silver vessel. Al-Qamus (Joom). (3) In his Sunan (3059), and also narrated by al-Tabari 9/87-88, al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/46, Ibn Abi Hatim (6941), and Ibn Kathir mentioned it in the interpretation of this verse, and Ibn Hajar in al-Isabah 1/232 and al-Fath 5/411. (4) It is also said: Baril, and said: Burayr, and other things were said. It

was said: Ibn Abi Mariyah al-Sahmi, the freed slave of Amr bin al-As. Al-Hafiz Ibn Hajar mentioned in al-Isabah 1/231 from Ibn Burayrah in his interpretation that there is no disagreement among the commentators that he was a Muslim from the Muhajireen.

सूरा अल-मायदा: आयतें 106 - 108 255

अल-दारकुतनी (1) और अन्य ने इब्न अब्बास से रिपोर्ट की, जिन्होंने कहा: तमीम अल-दारी और अदी बिन बद्दा मक्का की यात्रा करते थे। बनू सहम का एक युवक उनके साथ निकला, और उसकी मृत्यु ऐसी भूमि पर हुई जहाँ कोई मुसलमान नहीं था। उसने उन्हें वसीयत की, इसलिए उन्होंने उसकी संपत्ति उसके परिवार को सौंप दी, लेकिन उन्होंने सोने से सजे चाँदी के एक बर्तन (जाम) को रोक लिया (2)। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनसे शपथ ली: "तुमने कुछ भी नहीं छिपाया और बेईमानी नहीं की।" फिर वह बर्तन मक्का में पाया गया, और लोगों ने कहा: "हमने इसे अदी और तमीम से खरीदा है।" सहमी के वारिसों में से दो व्यक्ति आए और शपथ ली कि यह बर्तन सहमी का है, और "हमारी गवाही उनकी गवाही से अधिक सत्य है और हमने उल्लंघन नहीं किया है।" उन्होंने कहा: तो उन्होंने बर्तन ले लिया, और उनके बारे में यह आयत नाजिल हुई। यह अल-दारकुतनी के शब्द हैं।

और तिरमिज़ी (3) ने तमीम अल-दारी से इस आयत के बारे में रिवायत की है: {ऐ ईमान वालों, तुम्हारे बीच गवाही...} कि मेरे और अदी बिन बद्दा के अलावा सभी लोग इससे बरी थे। वे इस्लाम से पहले शाम (लेवंत) की यात्रा करने वाले ईसाई थे। वे अपने व्यापार के साथ शाम आए, और बनू सहम का एक आजाद किया हुआ गुलाम जिसका नाम बुदैल बिन अबी मरयम (4) था, व्यापार के साथ उनके पास आया, और उसके पास राजा के लिए बना चाँदी का एक बर्तन था, जो उसके व्यापार का सबसे महत्वपूर्ण हिस्सा था। वह बीमार हो गया, इसलिए उसने उन्हें वसीयत की और उन्हें आदेश दिया कि वे जो कुछ उसने छोड़ा है उसे उसके परिवार तक पहुँचा दें। तमीम ने कहा: जब उसकी मृत्यु हो गई, तो हमने वह बर्तन ले लिया और उसे एक हजार दिरहम में बेच दिया, फिर मैंने और अदी बिन बद्दा ने उसे आपस में बाँट लिया। जब हम उसके परिवार के पास आए, तो हमने उन्हें वह दे दिया जो हमारे पास था, और उन्हें वह बर्तन नहीं मिला। उन्होंने हमसे इसके बारे में पूछा, तो हमने कहा: "उसने इसके अलावा कुछ नहीं छोड़ा, और हमें इसके अलावा कुछ नहीं दिया गया।" तमीम ने कहा: जब मैं अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के मदीना आने के बाद इस्लाम में दाखिल हुआ, तो मुझे उस पर पछतावा हुआ, इसलिए मैं उसके परिवार के पास गया और उन्हें खबर दी, और मैंने उन्हें पाँच सौ दिरहम दिए, और उन्हें सूचित किया कि मेरे साथी के पास भी उतनी ही रकम है। इसलिए वे उसे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास ले आए, और उन्होंने उनसे सबूत माँगा, लेकिन उन्हें कोई सबूत नहीं मिला, तो उन्होंने उन्हें आदेश दिया कि...

(1) सहीह अल-बुखारी (2780), और सुनन अल-दारकुतनी (4349)। (2) यानी: इस पर खजूर के पत्तों (ख़ौस) की तरह सोने की परतें हैं। अल-निहाया (ख़ौस)। और अल-जाम: चाँदी का बर्तन। अल-कामूस (जूम)। (3) अपनी सुनन (3059) में, और इसे अल-तबरी 9/87-88, इराब अल-कुरान 2/46 में अल-नहहास, इब्न अबी हातिम (6941) ने भी निकाला है, और इब्न कथीर ने इस आयत की व्याख्या में इसका उल्लेख किया है, और इब्न हजर ने अल-इसाबा 1/232 और अल-फतह 5/411 में। (4) और कहा जाता है: ब्रैल, और कहा जाता है: बुहैर, और इसके अलावा भी कहा गया है। कहा गया: इब्न अबी मारिया अल-सहमी, अम्र बिन अल-आस का गुलाम। अल-हाफिज़ इब्न हजर ने अल-इसाबा 1/231 में इब्न बरीरा से अपनी व्याख्या में उल्लेख किया है कि व्याख्याकारों के बीच कोई मतभेद नहीं है कि वह मुहाजिरों में से एक मुसलमान थे।

سورة المائدہ: آیات ١٠٦ - ١٠٨ ٢٥٥

دارقطنی (١) اور دیگر نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: تمیم داری اور عدی بن بداء مکہ جایا کرتے تھے۔ ان کے ساتھ بنو سہم کا ایک نوجوان نکلا، اور وہ ایک ایسی سرزمین میں فوت ہو گیا جہاں کوئی مسلمان نہیں تھا۔ اس نے ان دونوں کو وصیت کی، تو انہوں نے اس کا ترکہ اس کے گھر والوں کے حوالے کر دیا، اور سونے سے جڑا ہوا چاندی کا ایک پیالہ (جام) چھپا لیا (٢)۔ رسول اللہ ﷺ نے ان سے حلف لیا: "تم نے نہ کچھ چھپایا ہے اور نہ خیانت کی ہے"۔ پھر وہ پیالہ مکہ میں پایا گیا، تو لوگوں نے کہا: ہم نے اسے عدی اور تمیم سے خریدا ہے۔ چنانچہ سہمی کے ورثاء میں سے دو آدمی آئے، اور انہوں نے قسم کھائی کہ یہ پیالہ سہمی کا ہے، اور "ہماری گواہی ان کی گواہی سے زیادہ حق ہے اور ہم نے زیادتی نہیں کی"۔ انہوں نے کہا: چنانچہ انہوں نے پیالہ لے لیا، اور ان کے بارے میں یہ آیت نازل ہوئی۔ یہ دارقطنی کے الفاظ ہیں۔

اور ترمذی (٣) نے تمیم داری سے اس آیت ﴿يأيُّها الذين آمنوا شهادة بينكم﴾ کے بارے میں روایت کیا ہے کہ میرے اور عدی بن بداء کے سوا باقی لوگ اس سے بری تھے۔ وہ دونوں عیسائی تھے جو اسلام سے پہلے شام جایا کرتے تھے۔ وہ اپنی تجارت لے کر شام آئے، اور ان کے پاس بنو سہم کا ایک مولیٰ (آزاد کردہ غلام) آیا جسے بدیل بن ابی مریم (٤) کہا جاتا تھا، وہ تجارت لے کر آیا تھا اور اس کے پاس چاندی کا ایک پیالہ تھا جو وہ بادشاہ کے لیے لایا تھا، اور وہی اس کی تجارت کا اصل سرمایہ تھا۔ وہ بیمار ہو گیا، تو اس نے ان دونوں کو وصیت کی اور انہیں حکم دیا کہ وہ جو کچھ چھوڑ رہا ہے اسے اس کے گھر والوں تک پہنچا دیں۔ تمیم کہتے ہیں: جب وہ فوت ہو گیا تو ہم نے وہ پیالہ لے لیا اور اسے ایک ہزار درہم میں بیچ دیا، پھر میں نے اور عدی بن بداء نے اسے آپس میں تقسیم کر لیا۔ جب ہم اس کے گھر والوں کے پاس پہنچے تو ہم نے انہیں وہ کچھ دے دیا جو

ہمارے پاس تھا، انہوں نے پیالہ گم پایا تو ہم سے اس کے بارے میں پوچھا، ہم نے کہا: اس نے اس کے سوا کچھ نہیں چھوڑا، اور ہمیں اس کے سوا کچھ نہیں دیا گیا۔ تمیم کہتے ہیں: جب میں رسول اللہ ﷺ کے مدینہ تشریف لانے کے بعد مسلمان ہوا، تو مجھے اس پر ندامت ہوئی، چنانچہ میں اس کے گھر والوں کے پاس آیا اور انہیں خبر دی، اور میں نے انہیں پانچ سو درہم ادا کیے، اور انہیں بتایا کہ میرے ساتھی کے پاس بھی اتنی ہی رقم ہے۔ چنانچہ وہ اسے رسول اللہ ﷺ کے پاس لے آئے، آپ ﷺ نے ان سے ثبوت مانگا تو انہیں نہ ملا، تو آپ ﷺ نے انہیں حکم دیا کہ...

(١) صحیح بخاری (٢٧٨٠)، اور سنن دارقطنی (٤٣٤٩)۔ (٢) یعنی: اس پر کھجور کے پتوں کی طرح سونے کے پتر لگے ہوئے تھے۔ النہایہ (خوص)۔ اور الجام: چاندی کا برتن۔ القاموس (جوم)۔ (٣) اپنی سنن (٣٠٥٩) میں، اور اسے طبری ٨٧/٩ - ٨٨، النحاس نے اعراب القرآن ٤٦/٢ میں، اور ابن ابی حاتم (٦٩٤١) نے بھی روایت کیا ہے، اور ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ابن حجر نے الاصابہ ٢٣٢/١ اور الفتح ٤١١/٥ میں۔ (٤) اور کہا جاتا ہے: بریل، اور کہا جاتا ہے: بریر، اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے، اور کہا گیا: ابن ابی ماریہ السہمی، عمرو بن العاص کا مولیٰ۔ حافظ ابن حجر نے الاصابہ ٢٣١/١ میں ابن بریدہ سے اپنی تفسیر میں نقل کیا ہے کہ مفسرین کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ وہ مہاجرین میں سے مسلمان تھے۔

...they would make him swear by what is decisive for the followers of his religion. So he swore, and then Allah, Mighty and Majestic, revealed: {O you who have believed, testimony [should be taken] among you...} [5:106] up to His saying: {...after their oaths.} [5:108]. Then 'Amr ibn al-'As and another man from among them stood up and swore, so the five hundred were taken from the hands of 'Adi ibn Bada'. Abu 'Isa said: This is a strange (gharib) hadith, and its chain of narration (isnad) is not authentic.

Al-Waqidi mentioned that the three verses were revealed concerning Tamim and his brother 'Adi. They were both Christians, and their trade was towards Mecca. When the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) migrated to Medina, Ibn Abi Mariyah(1), the freed slave of 'Amr ibn al-'As, came to Medina intending to travel to Sham as a merchant. He set out with Tamim and his brother 'Adi; and he mentioned the hadith.

An-Naqqash mentioned, saying: It was revealed concerning Budayl ibn Abi Mariyah(2), the freed slave of al-'As ibn Wa'il al-Sahmi. He had set out traveling by sea to the land of the Negus (al-Najashi), and with him were two Christian men: one of whom was named Tamim, from the tribe of Lakhm, and 'Adi ibn Bada'. Budayl died while they were on the ship, so he was cast into the sea. He had written his will and then placed it in the luggage, saying: "Deliver this luggage to my family." When Budayl died, they took possession of the property and took from it what pleased them. Among what they took was a silver vessel containing three hundred mithqals, engraved and gilded with gold; and he mentioned the hadith.

Sunayd mentioned it and said: When they reached Sham, Budayl fell ill, and he was a Muslim, the hadith(3).

Second: His saying, Exalted is He: {Testimony [should be taken] among you}. The word "Shahada" (to witness/testify) appears in the Book of Allah, the Exalted, in various forms; among them is His saying, Exalted is He: {And bring to witness two witnesses from among your men} [Al-Baqarah: 282]. It was said: its meaning is: Bring them present. And among them is "Shahida" in the sense of 'qada' (decreed), i.e., 'a'lama' (informed); said by Abu 'Ubaidah(4), like His saying, Exalted is He: {Allah witnesses that there is no deity except Him} [Al 'Imran: 18]. And among them is "Shahida" in the sense of 'aqarra' (acknowledged)...

(1) In (M): Ibn Abi Maryam, and the discussion is in Ahkam al-Qur'an by Ibn al-'Arabi 2/709. (2) In (M): Ibn Abi Maryam. (3) Mentioned in its entirety from Sunayd by Ibn al-'Arabi in Ahkam al-Qur'an 2/709. (4) In Majaz al-Qur'an 1/89.

...वे उससे उस चीज़ की शपथ लेंगे जो उसके धर्म के लोगों पर लागू होती है, तो उसने शपथ ली। तब अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल ने नाज़िल फ़रमाया: {ऐ ईमान वालों! तुम्हारे बीच गवाही...} आयत के अंत तक {...उनकी शपथों के बाद}। फिर अम्र बिन अल-आस और उनमें से एक और आदमी खड़े हुए और शपथ ली, तो 'अदी बिन बदा' के हाथों से पाँच सौ वापस ले लिए गए। अबू ईसा ने कहा: यह हदीस ग़रीब है, और इसकी सनद सही नहीं है।

अल-वाक़िदी ने ज़िक्र किया कि ये तीन आयतें तमीम और उनके भाई अदी के बारे में उतरी थीं, और वे दोनों ईसाई थे। उनका व्यापार मक्का की ओर था। जब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने मदीना की ओर हिजरत की, तो अम्र बिन अल-आस के आज़ाद किए हुए गुलाम इब्न अबी मारिया(1) एक व्यापारी के रूप में शाम जाने के इरादे से मदीना आए। वह तमीम और उनके भाई अदी के साथ निकले; और उन्होंने हदीस का ज़िक्र किया।

अन-नक्काश ने ज़िक्र किया, उन्होंने कहा: यह अल-आस बिन वाएल अल-सहमी के आज़ाद किए हुए गुलाम बुदैल बिन अबी मारिया(2) के बारे में उतरी थी। वह नजाशी की धरती की ओर समुद्र के रास्ते सफर पर निकले थे, और उनके साथ दो ईसाई आदमी थे: एक का नाम तमीम था, जो लख़्म कबीले से था, और दूसरा अदी बिन बदा' था। बुदैल की मृत्यु हो गई जबकि वे जहाज़ पर थे, तो उन्हें समुद्र में डाल दिया गया। उन्होंने अपनी वसीयत लिखी थी और उसे सामान में रख दिया था, और कहा था: "यह सामान मेरे घरवालों तक पहुँचा देना।" जब बुदैल की मौत हो गई, तो उन दोनों ने माल पर कब्ज़ा कर लिया और उसमें से वह ले लिया जो उन्हें पसंद आया। जो उन्होंने लिया था उसमें चाँदी का एक बर्तन था जिसका वज़न तीन सौ मिथकाल था, जिस पर नक्काशी की गई थी और सोने का पानी चढ़ा हुआ था; और उन्होंने हदीस का ज़िक्र किया।

सुनैद ने इसे ज़िक्र किया और कहा: जब वे शाम पहुँचे, तो बुदैल बीमार हो गए और वे मुसलमान थे, हदीस(3)।

दूसरा: अल्लाह तआला का फ़रमान: {तुम्हारे बीच गवाही}। अल्लाह तआला की किताब में शब्द "शहद" अलग-अलग रूपों में आया है; उनमें से अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और अपने आदमियों में से दो गवाहों को गवाह बनाओ} [अल-बक़रह: 282]। कहा गया है: इसका अर्थ है: उन्हें उपस्थित लाओ। और उनमें से "शहद" 'क़ज़ा' (फ़ैसला किया) के अर्थ में है, यानी 'अ'लम' (सूचित

किया); यह अबू उबैदा(4) ने कहा है, जैसे अल्लाह तआला का फ़रमान: {अल्लाह गवाही देता है कि उसके सिवा कोई इबादत के लायक नहीं} [आल इमरान: 18]। और उनमें से "शहद" 'अक़र्र' (स्वीकार किया) के अर्थ में है...

---

(1) (M) में: इब्न अबी मरियम, और चर्चा इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन 2/709 में है। (2) (M) में: इब्न अबी मरियम। (3) इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-क़ुरआन 2/709 में सुनैद से इसे पूरा ज़िक्र किया है। (4) मजाज़ अल-क़ुरआन 1/89 में।

...وہ اس سے اس چیز کی قسم لیں گے جو اس کے اہل دین پر نافذ ہوتی ہے، تو اس نے قسم کھائی، پس اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُواْ شَهَدَةُ بَيْنِكُمْ﴾ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد تک: ﴿بَعْدَ أَيْمَنِهِمْ﴾۔ پھر عمرو بن العاص اور ان میں سے ایک دوسرا شخص کھڑا ہوا، اور ان دونوں نے قسم کھائی، تو عدی بن بداء کے ہاتھوں سے پانچ سو (درہم) چھین لیے گئے۔ ابو عیسیٰ نے کہا: یہ حدیث غریب ہے، اور اس کی اسناد صحیح نہیں ہے۔

واقدی نے ذکر کیا کہ یہ تینوں آیات تمیم اور اس کے بھائی عدی کے بارے میں نازل ہوئیں، اور وہ دونوں نصرانی تھے، اور ان کی تجارت مکہ کی طرف تھی، جب نبی ﷺ نے مدینہ ہجرت فرمائی تو عمرو بن العاص کے مولیٰ ابن ابی ماریہ(1) تاجر کی حیثیت سے شام جانے کے ارادے سے مدینہ آئے، اور وہ تمیم اور اس کے بھائی عدی کے ساتھ روانہ ہوئے؛ اور انہوں نے حدیث ذکر کی۔

نقاش نے ذکر کیا کہ: یہ عاص بن وائل سہمی کے مولیٰ بدیل بن ابی ماریہ(2) کے بارے میں نازل ہوئی، وہ سمندر کے راستے نجاشی کی سرزمین کی طرف سفر پر نکلے تھے، اور ان کے ساتھ دو نصرانی مرد تھے، ایک کا نام تمیم تھا جو لخم سے تھا، اور دوسرا عدی بن بداء تھا۔ بدیل کا انتقال ہو گیا جبکہ وہ جہاز پر تھے، تو انہیں سمندر میں ڈال دیا گیا، انہوں نے اپنی وصیت لکھی تھی پھر اسے سامان میں رکھ دیا اور کہا: یہ سامان میرے گھر والوں تک پہنچا دینا۔ جب بدیل کا انتقال ہو گیا تو ان دونوں نے مال پر قبضہ کر لیا اور اس میں سے وہ لے لیا جو انہیں پسند آیا، ان کے لیے گئے مال میں چاندی کا ایک برتن بھی تھا جس کا وزن تین سو مثقال تھا، جس پر نقش و نگار تھے اور اسے سونے کا پانی دیا گیا تھا؛ اور انہوں نے حدیث ذکر کی۔

سنید نے اسے ذکر کیا اور کہا: جب وہ شام پہنچے تو بدیل بیمار ہو گئے اور وہ مسلمان تھے، حدیث(3)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿شَهَدَةُ بَيْنِكُمْ﴾، کتاب اللہ میں "شہد" کا لفظ مختلف انواع کے ساتھ آیا ہے؛ ان میں سے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِن رِّجَالِكُمْ﴾ [البقرہ: 282]، کہا گیا ہے: اس کا معنی ہے: حاضر کرو۔ اور ان میں سے "شہد" قضیٰ (فیصلہ کیا) کے معنی میں ہے، یعنی بتایا؛ اسے ابو عبیدہ(4) نے کہا ہے، جیسے اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ﴾ [آل عمران: 18]۔ اور ان میں سے "شہد" اقرار کرنے کے معنی میں ہے...

---

(1) (م) میں: ابن ابی مریم، اور کلام ابن العربی کی احکام القرآن 2/709 میں ہے۔ (2) (م) میں: ابن ابی مریم۔ (3) اسے ابن العربی نے احکام القرآن 2/709 میں سنید کے حوالے سے مکمل ذکر کیا ہے۔ (4) مجاز القرآن 1/89 میں۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 106 - 108 257

As in the saying of the Almighty: {And the angels bear witness} [An-Nisa: 66]. Among them is "shahada" (witnessing) meaning "judged"; God Almighty said: {And a witness from her household testified} [Yusuf: 26]. And among them is "shahada" meaning "swore an oath", as in the case of Li'an (oath of condemnation). And "shahada" means "bequeathed", as in the saying of the Almighty: {O you who have believed, testimony [should be taken] among you} (1).

It was said: its meaning here is: presence for the will; it is said: I witnessed so-and-so's will, meaning: I was present at it (2).

Al-Tabari (3) went to the opinion that testimony means an oath; so the meaning would be: the oath between you that two should swear. He argued that this is different from the testimony given for the one testified for because no judgment of God is known in which an oath is required of the witness. Al-Qaffal chose this saying. The oath was called testimony because the judgment is established by it just as it is established by testimony.

Ibn Atiyya (4) chose that the testimony here is the testimony that is preserved and then performed, and he weakened its being in the sense of presence and oath.

Third: The saying of the Almighty: {between you} It was said: its meaning is: what is between you, so "ma" (what) was omitted, and testimony was added to the adverb, and [al-bayn] (the between) was used as a noun in reality (5), and it is what grammarians call the object of expansion (6); as he said: And a day we witnessed it, Sulaym and 'Amir (7)

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/710-711, and he added another meaning which is: witnessed meaning: knew, as the Almighty said: {And we do not conceal the testimony of Allah} meaning: the knowledge of Allah. (2) Tafsir al-Baghawi 2/73. (3) In his Tafsir 9/58-59. (4) In al-Muharrar al-Wajiz 2/252. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/711 and what is between brackets is from it. Al-Samin al-Halabi mentioned in al-Durr al-Masun 4/460 from Abu Ali al-Jurjani his saying: and what is between you: a metaphor for dispute and quarreling. (6) Which is to treat the adverb as a noun. Al-Muharrar al-Wajiz 2/252, and see the elaboration of the discussion on this issue in Amali Ibn al-Shajari 2/591, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/712, and al-Durr al-Masun 4/459-460. (7) It is the first part of a verse whose second part is: little except for the deep wounds, his gifts. It appeared in some narrations as: and a day... little...

Sibawayh attributed it in al-Kitab 1/178 to a man from Bani 'Amir, and it is without attribution in al-Kamil 1/49, and Amali Ibn =

सूरा अल-मायदा: आयत १०६ - १०८ २५७

जैसा कि सर्वशक्तिमान का कहना है: {और फरिश्ते गवाही देते हैं} [अन-निसा: ६६]। उनमें से "शहादा" (गवाही) का अर्थ "न्याय" है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {और उसके घर वालों में से एक गवाह ने गवाही दी} [यूसुफ: २६]। और उनमें से "शहादा" का अर्थ "शपथ लेना" है, जैसा कि लिआन (निंदा की शपथ) के मामले में होता है। और "शहादा" का अर्थ "वसीयत करना" है, जैसा कि सर्वशक्तिमान का कथन है: {ऐ ईमान वालों! तुम्हारे बीच गवाही [ली जानी चाहिए]} (१)।

कहा गया है: यहाँ इसका अर्थ है: वसीयत के लिए उपस्थिति; कहा जाता है: मैंने फलां की वसीयत की गवाही दी, यानी: मैं उसमें उपस्थित था (२)।

अल-तबारी (३) की राय थी कि गवाही का अर्थ शपथ है; तो अर्थ होगा: तुम्हारे बीच की शपथ कि दो लोग कसम खाएं। उन्होंने दलील दी कि यह उस गवाही से अलग है जो उस व्यक्ति के लिए दी जाती है जिसके पक्ष में गवाही दी जा रही है, क्योंकि अल्लाह का कोई ऐसा फैसला नहीं जाना जाता जिसमें गवाह पर शपथ अनिवार्य हो। अल-क़फ़्फ़ाल ने इसी बात को चुना। शपथ को गवाही इसलिए कहा गया क्योंकि इसके द्वारा फैसला उसी तरह स्थापित होता है जैसे गवाही द्वारा स्थापित होता है।

इब्न अतिय्या (४) ने चुना कि यहाँ गवाही वह गवाही है जिसे सुरक्षित रखा जाता है और फिर पेश किया जाता है, और उन्होंने उपस्थिति और शपथ के अर्थ में होने को कमजोर बताया।

तीसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {तुम्हारे बीच} कहा गया: इसका अर्थ है: जो तुम्हारे बीच है, इसलिए "मा" (जो) को हटा दिया गया, और गवाही को क्रियाविशेषण (Adverb) के साथ जोड़ दिया गया, और [अल-बैन] (बीच) का उपयोग वास्तविकता में एक संज्ञा के रूप में किया गया (५), और यही वह है जिसे व्याकरणविद् विस्तार का कर्म (Object of expansion) कहते हैं (६); जैसा कि उन्होंने कहा: और एक दिन हमने उसे देखा, सुलैयम और आमिर को (७)

---

(१) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान २/७१०-७११, और उन्होंने एक और अर्थ जोड़ा है: गवाही का अर्थ: जानना, जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: {और हम अल्लाह की गवाही नहीं छुपाते} यानी: अल्लाह का ज्ञान। (२) तफ़सीर अल-बग़वी २/७३। (३) उनकी तफ़सीर ९/५८-५९ में। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२५२ में। (५) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान २/७११ और कोष्ठक के बीच की सामग्री उसी से है। अल-समीन अल-हलबी ने अल-दुर अल-मसून ४/४६० में अबू अली अल-

जुरजानी का कथन उद्धृत किया है: और तुम्हारे बीच: विवाद और झगड़े के लिए एक रूपक (Metaphor)। (६) वह यह है कि क्रियाविशेषण (Adverb) के साथ संज्ञा जैसा व्यवहार किया जाए। अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२५२, और इस मुद्दे पर चर्चा के विस्तार के लिए देखें अमाली इब्न अल-शजरी २/५९१, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान २/७१२, और अल-दुर अल-मसून ४/४५९-४६०। (७) यह एक काव्य पंक्ति का पहला भाग है जिसका दूसरा भाग है: गहरा घाव करने के अलावा उसके उपहार कम ही हैं। इसके कुछ संस्करणों में "और एक दिन... कम..." के रूप में आया है। सिबवेह ने 'अल-किताब' १/१७८ में इसे बनी आमिर के एक व्यक्ति से जोड़ा है, और 'अल-कामिल' १/४९ और अमाली इब्न... में यह बिना किसी श्रेय के है।

سورة المائدہ: آیات ۱۰۶ - ۱۰۸ ۲۵۷

جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَالْمَلَائِكَةُ يَشْهَدُونَ﴾ [النساء: ٦٦]۔ ان میں سے «شَہد» بمعنی فیصلہ کیا (حکم) بھی آتا ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِّنْ أَهْلِهَا﴾ [یوسف: ٢٦]۔ اور ان میں سے «شَہد» بمعنی حلف اٹھانا بھی ہے، جیسا کہ لعان میں ہوتا ہے۔ اور «شہد» بمعنی وصیت کرنا بھی ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُواْ شَهَادَةُ بَيْنِكُمْ﴾ (۱)۔

اور کہا گیا ہے کہ یہاں اس کا معنی ہے: وصیت کے لیے حاضر ہونا؛ کہا جاتا ہے: میں فلاں کی وصیت میں حاضر ہوا (شهدتُ وصية فلان)، یعنی: میں وہاں موجود تھا (۲)۔

اور طبری (۳) اس طرف گئے ہیں کہ شہادت بمعنی قسم ہے؛ تو معنی ہوگا: تمہارے درمیان کی قسم کہ دو آدمی قسم اٹھائیں، اور انہوں نے اس بات سے استدلال کیا کہ یہ اس شہادت (گواہی) سے الگ ہے جو مشہود لہ (جس کے حق میں گواہی دی جائے) کے لیے دی جاتی ہے کیونکہ اللہ کا ایسا کوئی حکم معلوم نہیں جس میں گواہ پر قسم واجب ہو۔ اور القفال نے اسی قول کو اختیار کیا ہے۔ اور قسم کو شہادت اس لیے کہا گیا کیونکہ اس سے حکم اسی طرح ثابت ہوتا ہے جس طرح شہادت سے ثابت ہوتا ہے۔

اور ابن عطیہ (۴) نے یہ اختیار کیا کہ یہاں شہادت وہ شہادت ہے جسے محفوظ رکھا جاتا ہے پھر ادا کیا جاتا ہے، اور انہوں نے اس کے حضور اور قسم کے معنی میں ہونے کو ضعیف قرار دیا۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿بَيْنِكُمْ﴾ کہا گیا ہے: اس کا معنی ہے: جو تمہارے درمیان ہے، پس «ما» کو حذف کر دیا گیا، اور شہادت کی اضافت ظرف کی طرف کر دی گئی، اور [البین] کو حقیقت میں اسم کے طور پر استعمال کیا گیا (۵)، اور اسے نحویوں کے نزدیک "مفعول علی

السعہ" (وسعت والا مفعول) کہا جاتا ہے (۶)؛ جیسا کہ شاعر نے کہا: اور ایک دن ہم اس میں حاضر ہوئے سلیم اور عامر کے ساتھ (۷)

---

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۷۱۰ - ۷۱۱ ، اور انہوں نے ایک اور معنی کا اضافہ کیا ہے جو کہ ہے: شہد بمعنی: علم، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَا نَكْتُمُ شَهَادَةَ اللَّهِ﴾ یعنی: اللہ کا علم۔ (۲) تفسیر البغوی ۲/ ۷۳ . (۳) اپنی تفسیر ۹/ ۵۸ - ۵۹ میں۔ (۴) المحرر الوجیز ۲/ ۲۵۲ میں۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۷۱۱ اور قوسین (brackets) کے درمیان کی عبارت وہیں سے ہے۔ اور السمین الحلبی نے الدر المصون ۴/ ۴۶۰ میں ابو علی الجرجانی کا قول نقل کیا ہے: تمہارے درمیان: یہ جھگڑے اور تنازع سے کنایہ ہے۔ (۶) اور وہ یہ ہے کہ ظرف کے ساتھ اسم جیسا برتاؤ کیا جائے۔ المحرر الوجیز ۲/ ۲۵۲ ، اور اس مسئلہ پر تفصیلی کلام کے لیے دیکھیں: امالی ابن الشجری ۲/ ۵۹۱ ، اور احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۷۱۲ ، اور الدر المصون ۴/ ۴۵۹ - ۴۶۰ . (۷) یہ ایک شعر کا پہلا مصرع ہے جس کا دوسرا مصرع ہے: گہرے زخم لگانے کے علاوہ اس کے عطیے کم ہی ہیں۔ اور اس کی بعض روایتوں میں "ویوم... قلیل..." کے الفاظ آئے ہیں۔ سیبویہ نے الکتاب ۱/ ۱۷۸ میں اسے بنی عامر کے ایک شخص کی طرف منسوب کیا ہے، اور الکامل ۱/ ۴۹ اور امالی ابن... میں یہ بغیر نسبت کے ہے۔

He intended: we witnessed therein (1). And He, the Exalted, said: "Nay, but the plotting by night and day" [Saba: 33], meaning: your plotting during them. And it was recited: "You greet whomever you meet who bears me enmity... with a clear face, while from me, between your eyes is averted (2)." He intended: what is between your eyes, so he omitted it. From this is His, the Exalted, saying: "This is the parting between me and you" [Al-Kahf: 78], meaning: what is between me and you.

Fourth: His, the Exalted, saying: "When [death] approaches," its meaning is: when it draws near, for otherwise, if death has already occurred, the dead cannot witness. This is like His, the Exalted, saying: "So when you recite the Qur'an, seek refuge in Allah" [Al-Nahl: 98], and like His saying: "When you divorce women, divorce them..." [Al-Talaq: 1], and there are many similar examples. The governor (agent) of "when" (idha) is the verbal noun "shahadatu" (testimony) (3).

Fifth: His, the Exalted, saying: "At the time of bequest, two [witnesses]," "at the time" (hina) is an adverb of time, and its governor is "approaches" (hadara) (4).

And his saying: "two" (ithnan) implies in its absolute sense two individuals, and it could mean two men, but since He said after that: "two just men," He clarified that He intended two men; because it is a term that only suits the masculine, just as "thawata" only suits the feminine (5).

And "two" (ithnan) is in the nominative case as the predicate of the subject "shahadatu" (testimony) (6); Abu Ali said (6): "shahadatu" is raised (nominative) by being the subject, and the predicate is in His saying: "two"; the estimation is: a testimony between you in your bequests is the testimony of [two]...

= Al-Shajari 1/7 and Sharh Abyat Mughni al-Labib 7/84. (1) Meaning: he made the pronoun of "day" in the accusative case by the verb, treating it like an object figuratively and expansively. Tahsil 'Ayn al-Dhahab p. 147. (2) Its speaker is Yazid bin al-Hakam al-Thaqafi, as in al-Aghani 12/295, and al-Khizanah 3/132. Al-Baghdadi said: "baynu" is raised by being the subject because it is a noun, not an adverb, and "munzawi" is its predicate, and "anni" is connected to it, and "zawa ma bayna 'aynayhi" means: he frowned. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/252. (4) The previous source. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/714. (6) In al-Hujjah 3/264, and the author quoted it from him through Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 2/252.

उनका अभिप्राय था: हमने उसमें गवाही दी (१)। और अल्लाह तआला ने फरमाया: "बल्कि रात और दिन की चालबाजी" [सबा: ३३], अर्थात: उनमें तुम्हारी चालबाजी। और एक शेर पढ़ा गया: "तुम जिससे भी मिलते हो जो मुझसे शत्रुता रखता है... उससे खुले चेहरे से मिलते हो, जबकि मुझसे, तुम्हारी आँखों के बीच (चेहरा) मुड़ा हुआ है (२)।" उनका आशय था: जो तुम्हारी आँखों के बीच है, अतः उन्होंने उसे हटा दिया। इसी प्रकार अल्लाह तआला का कथन है: "यह मेरे और तुम्हारे बीच जुदाई है" [अल-कहफ़: ७८], अर्थात: वह जो मेरे और तुम्हारे बीच है.

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: "जब [मृत्यु] उपस्थित हो," इसका अर्थ है: जब वह निकट आ जाए, अन्यथा यदि मृत्यु हो चुकी हो, तो कोई मृत व्यक्ति गवाही नहीं दे सकता। यह अल्लाह तआला के इस कथन के समान है: "अतः जब तुम कुरआन पढ़ो, तो अल्लाह की शरण माँगो" [अन-नहल: ९८], और उसके कथन के समान: "जब तुम स्त्रियों को तलाक़ दो, तो उन्हें तलाक़ दो..." [अत-तलाक़: १], और ऐसे उदाहरण बहुत हैं। "इज़ा" (जब) का कारक वह क्रियावाचक संज्ञा है जो "शहादतु" (गवाही) है (३)।

पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: "वसीयत के समय, दो [गवाह]," "हीना" (समय) समय का क्रिया-विशेषण है, और इसका कारक "हज़रा" (उपस्थित होना) है (४)।

और उनका कहना: "इत्नान" (दो) अपने सामान्य अर्थ में दो व्यक्तियों का बोध कराता है, और इसमें दो पुरुषों की संभावना है, लेकिन चूँकि उसके बाद उन्होंने कहा: "दो न्यायप्रिय व्यक्ति," तो स्पष्ट हो गया कि उनका अभिप्राय दो पुरुषों से था; क्योंकि यह एक ऐसा शब्द है जो केवल पुल्लिंग के लिए उपयुक्त है, जैसे कि "ज़वाता" केवल स्त्रीलिंग के लिए उपयुक्त है (५)।

और "इत्नान" (दो) कर्ता "शहादतु" (गवाही) के विधेय (खबर) के रूप में उत्तम पद (रफ़अ) में है (६); अबू अली ने कहा (६): "शहादतु" विषय (मुब्तदा) होने के कारण उत्तम पद में है, और विधेय उनके इस कथन में है: "इत्नान"; अनुमान यह है: तुम्हारी वसीयतों में तुम्हारे बीच गवाही [दो] की गवाही है...

= अल-शजरी १/७ और शरह अब्यात मुगनी अल-लबीब ७/८४। (१) अर्थात: उन्होंने 'दिन' के सर्वनाम को क्रिया द्वारा कर्म के समान माना है, जो विस्तार और लाक्षणिक अर्थ में है। तहसील ऐन अल-ज़हब पृष्ठ १४७। (२) इसके वक्ता यज़ीद बिन अल-हकम अल-थक़फ़ी हैं, जैसा कि अल-अग़ानी १२/२९५

और अल-खिज़ाना ३/१३२ में है। अल-बगदादी ने कहा: "बयनु" विषय होने के कारण उत्तम पद में है क्योंकि यह एक संज्ञा है, क्रिया-विशेषण नहीं, और "मुंज़वी" इसका विधेय है, और "अन्नी" इससे संबंधित है, और "ज़वा मा बयना ऐनयहि" का अर्थ है: उसने त्योरियाँ चढ़ाईं। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२५२। (४) पूर्वोक्त स्रोत। (५) अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी २/७१४ द्वारा। (६) अल-हुज्जाह ३/२६४ में, और लेखक ने इब्न अतिय्याह के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२५२ में उनसे इसे उद्धृत किया है।

مراد لی: ہم نے اس میں گواہی دی (۱)۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ﴾ [سبا: ۳۳] یعنی: ان میں تمہارا مکر۔ اور یہ شعر پڑھا گیا: تُصافح مَن لاقيت لي ذا عداوةٍ ... صِفاحاً وعنِّي بينَ عَيْنَيْكَ مُنْزَوي(۲) مراد لی: جو تمہاری دونوں آنکھوں کے درمیان ہے، پس اسے حذف کر دیا۔ اور اسی طرح اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿هَذَا فِرَاقُ بَيْنِي وَبَيْنِكَ﴾ [الکہف: ۷۸] یعنی: وہ جو میرے اور تمہارے درمیان ہے۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِذَا حَضَرَ﴾ اس کا معنی ہے: جب (موت) حاضر ہونے کے قریب ہو، ورنہ اگر موت واقع ہو چکی ہو تو کوئی مردہ گواہی نہیں دے سکتا۔ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ﴾ [النحل: ۹۸]، اور اس کے قول کی طرح: ﴿إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَطَلِّقُوهُنَّ﴾ [الطلاق: ۱]، اور اس جیسی مثالیں بہت ہیں۔ اور «إذا» میں عمل کرنے والا وہ مصدر ہے جو «شَهَادَةُ» ہے (۳)۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿حِينَ الْوَصِيَّةِ اثْنَانِ﴾ «حين» ظرفِ زمان ہے، اور اس میں عمل کرنے والا «حَضَرَ» ہے (۴)۔

اور اس کا قول: «اثنان» اپنے مطلق معنی میں دو افراد کا تقاضا کرتا ہے، اور اس میں دو مردوں کا احتمال ہے، لیکن جب اس کے بعد فرمایا: ﴿ذَوَا عَدْلٍ﴾ تو واضح کر دیا کہ اس سے مراد دو مرد ہیں؛ کیونکہ یہ ایسا لفظ ہے جو صرف مذکر کے لیے ہی درست ہے، جیسا کہ «ذواتا» صرف مؤنث کے لیے ہی درست ہے (۵)۔

اور «اثنان» اس بنیاد پر مرفوع ہے کہ یہ مبتدا کی خبر ہے جو کہ «شَهَادَةُ» ہے (۶)؛ ابو علی نے کہا (۶): «شَهَادَةُ» ابتدائیت کی وجہ سے مرفوع ہے، اور خبر اس کے قول: «اثنان» میں ہے؛ تقدیر یوں ہے: تمہارے درمیان تمہاری وصیتوں میں گواہی [دو] کی گواہی ہے...

= الشجری ۱/۷ اور شرح ابیات مغنی اللبیب ۷/۸۴۔ (۱) یعنی: اس نے دن کی ضمیر کو فعل کے ذریعے مفعول بہ سے تشبیہ دیتے ہوئے وسعت اور مجاز کے طور پر منصوب کیا ہے۔ تحصیل عین الذہب ص ۱۴۷۔ (۲) اس کے کہنے والے یزید بن الحکم الثقفی ہیں، جیسا کہ الاغانی ۱۲/۲۹۵، اور الخزانہ ۳/۱۳۲ میں ہے۔ بغدادی نے کہا: «بینُ» مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے کیونکہ یہ اسم ہے ظرف نہیں، اور «منزوی» اس کی خبر ہے، اور «عنّی» اس سے متعلق ہے، اور «زوی ما بین عینیہ» یعنی: اس نے تیوری چڑھائی۔ (۳) المحرر الوجیز ۲/۲۵۲۔ (۴) المصدر السابق (پچھلا حوالہ)۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۲/۷۱۴۔ (۶) الحجہ ۳/۲۶۴ میں، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ۲/۲۵۲ میں ان سے نقل کیا ہے۔

...two, so the mudaf (possessed) was omitted and the mudaf ilayh (possessor) took its place, as the Almighty said: {And his wives are their mothers} [Al-Ahzab: 6], meaning: like their mothers. And it is permissible for "ithnan" (two) to be in the nominative case due to "shahadah" (testimony); the estimation being: In what was revealed to you - or let there be among you - that two should testify(1), or let two establish the testimony(2). Sixth: The words of the Almighty: {Two just men from among you}. "Dhawa 'adlin" (two just men) is an adjective for His saying: "ithnan" (two), and "minkum" (from among you) is an adjective following another adjective. And His saying: {Or two others from among someone else} means: or the testimony of two others from besides you; so "min ghayrikum" (from besides you) is an adjective for "akharan" (two others)(3). This distinction is what is problematic in this verse, and the verification in it is to say: scholars have differed on it in three opinions: First: That the kaf and mim (suffix 'kum') in His saying: "minkum" (from among you) is a pronoun for Muslims, and "akharan min ghayrikum" (two others from besides you) refers to non-believers(4). Based on this, the testimony of the People of the Book against Muslims is permissible during travel if it pertains to a will(5), and this is most similar to the context of the verse, along with what has been established from the Hadiths. This is the opinion of three of the companions who witnessed the revelation: Abu Musa al-Ash'ari, 'Abd Allah ibn Qays(6), and 'Abd Allah ibn 'Abbas(7).

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/215, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/46, Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/714, and al-Kashshaf by al-Zamakhshari 1/650. (2) Thus mentioned the author, may God have mercy on him, and "ithnan" in this example he mentioned is in the nominative case by the verb "yaqum", and "shahadah" is the object. Ibn Jinni mentioned this example in al-Muhtasib 1/220 for the estimation of al-A'raj's reading: "shahadata baynikum" with the accusative and nunation. Perhaps the author intended: "let two testify" from the category of the verbal noun representing the verb of request, which is the opinion of al-Farra'. See Ma'ani al-Qur'an 1/323, and al-Durr al-Masun 4/456. (3) al-Hujjah by al-Farisi 3/264, and al-Muharrar al-Wajiz 2/252. (4) al-Muharrar al-Wajiz 2/251. (5) al-Nasikh wa al-Mansukh by al-Nahhas 2/301. (6) Thus mentioned the author, may God have mercy on him, and 'Abd ibn Qays is Abu Musa al-Ash'ari, so this opinion is narrated - as al-Nahhas said in al-Nasikh wa al-Mansukh 2/301 - from two men among the companions: 'Abd Allah ibn Qays and 'Abd Allah ibn 'Abbas. The report of Abu Musa al-Ash'ari was recorded by Abu Dawud (3605), 'Abd al-Razzaq (15539), Abu 'Ubayd in al-Nasikh wa al-Mansukh

(290) and (291), and al-Tabari 9/66 and 76, and it will come in 6/356. (7) Recorded from him by al-Tabari 9/73, 75, and al-Nahhas in al-Nasikh wa al-Mansukh 2/302.

सूरा अल-मायदा: आयतें 106 - 108 259

...दो, तो मुदाफ़ (अधिग्रहित) को हटा दिया गया और मुदाफ़ इलैह (स्वामी) को उसके स्थान पर रख दिया गया, जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: {और उसकी पत्नियाँ उनकी माताएँ हैं} [अल-अहज़ाब: 6], यानी: उनकी माताओं की तरह। और यह संभव है कि "इथनान" (दो) "शहादह" (गवाही) के कारण प्रथमा विभक्ति में हो; अनुमान है: जो आप पर अवतरित हुआ - या आप में से हो - कि दो गवाही दें(1), या दो गवाही स्थापित करें(2)। छठा: सर्वशक्तिमान का कथन: {आप में से दो न्यायप्रिय व्यक्ति}। "धवा अदलिन" (दो न्यायप्रिय व्यक्ति) उनके कथन: "इथनान" (दो) का विशेषण है, और "मिनकुम" (आप में से) विशेषण के बाद विशेषण है। और उनका कथन: {या आपके अलावा किसी और में से दो अन्य} का अर्थ है: या आपके अलावा अन्य लोगों की गवाही; इसलिए "मिन गैरुकुम" (आपके अलावा किसी और से) "आखरान" (दो अन्य) का विशेषण है(3)। यह भेद इस आयत में समस्यात्मक है, और इसमें शोध यह कहना है: विद्वानों ने इस पर तीन मतों में मतभेद किया है: पहला: उनके कथन: "मिनकुम" (आप में से) में काफ और मीम (प्रत्यय 'कुम') मुसलमानों के लिए सर्वनाम है, और "आखरान मिन गैरुकुम" (आपके अलावा किसी और से दो अन्य) काफिरों (अविश्वासियों) के लिए है(4)। इसके आधार पर, यात्रा के दौरान मुसलमानों के खिलाफ अहले किताब (किताब वाले लोगों) की गवाही जायज़ है यदि वह वसीयत (इच्छापत्र) से संबंधित हो(5), और यह आयत के संदर्भ के सबसे करीब है, हदीसों से जो स्थापित हुआ है उसके साथ। यह उन तीन सहाबाओं (साथियों) की राय है जिन्होंने अवतरण देखा था: अबू मूसा अल-अशरी, अब्दुल्ला बिन क़ैस(6), और अब्दुल्ला बिन अब्बास(7)।

---

(1) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-क़ुरआन 2/215, अल-नहहास द्वारा इराब अल-क़ुरआन 2/46, इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन 2/714, और अल-ज़मखशरी द्वारा अल-कश्शाफ 1/650। (2) लेखक ने ऐसा ही उल्लेख किया है, अल्लाह उन पर दया करे, और उनके द्वारा बताए गए इस उदाहरण में "इथनान" क्रिया "यकुम" द्वारा प्रथमा विभक्ति में है, और "शहादह" कर्म है। इब्न जिन्नी ने अल-मुहतसिब 1/220 में अल-अराज के पाठ के अनुमान के लिए इस उदाहरण का उल्लेख किया है: "शहादता बैनकुम" कर्म कारक और नूनन के साथ। शायद लेखक का इरादा था: "दो को गवाही देने दो" अनुरोध की क्रिया का प्रतिनिधित्व करने वाले क्रिया संज्ञा की श्रेणी से, जो अल-फ़र्रा की राय है। उनके लिए मा'नी अल-क़ुरआन 1/323, और अल-दुर्र अल-मसनून 4/456 देखें। (3) अल-फ़ारिसी द्वारा अल-हुज्जह 3/264, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/252। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/251।

(5) अल-नहहास द्वारा अल-नासिख वल-मनसूख 2/301। (6) लेखक ने ऐसा ही उल्लेख किया है, अल्लाह उन पर दया करे, और अब्द बिन क़ैस अबू मूसा अल-अशरी हैं, इसलिए यह राय वर्णित है - जैसा कि अल-नहहास ने अल-नासिख वल-मनसूख 2/301 में कहा है - साथियों में से दो व्यक्तियों से: अब्दुल्ला बिन क़ैस और अब्दुल्ला बिन अब्बास। अबू मूसा अल-अशरी की रिपोर्ट अबू दाऊद (3605), अब्द अल-रज्जाक (15539), अल-नासिख वल-मनसूख (290) और (291) में अबू उबैद, और अल-तबरी 9/66 और 76 द्वारा दर्ज की गई थी, और यह 6/356 में आएगी। (7) अल-तबरी 9/73, 75 और अल-नहहास द्वारा अल-नासिख वल-मनसूख 2/302 में उनके हवाले से दर्ज किया गया।

سورة المائدہ: آیات ۱۰۶ - ۱۰۸ ۲۵۹

...دو، پس مضاف کو حذف کر دیا گیا اور مضاف الیہ کو اس کے قائم مقام کر دیا گیا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَأَزْوَجُهُ أُمَّهَتُهُمْ﴾ [الاحزاب: ۶] یعنی: ان کی ماؤں کی طرح۔ اور جائز ہے کہ «اثنان» (دو) «شهادة» (گواہی) کی وجہ سے مرفوع ہو؛ تقدیر یہ ہے: اور جو تم پر نازل کیا گیا - یا تم میں سے ہو - کہ دو گواہی دیں(۱)، یا دو گواہی قائم کریں(۲)۔ چھٹی (بات): اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ذَوَا عَدْلٍ مِّنكُمْ﴾ «ذوا عدل» (دو عادل مرد) اس کے قول: «اثنان» کی صفت ہے، اور «منكم» (تم میں سے) صفت کے بعد صفت ہے۔ اور اس کا قول: ﴿أَوْ ءَاخَرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ﴾ یعنی: یا تمہارے علاوہ دوسروں کی گواہی؛ پس «من غيركم» (تمہارے علاوہ میں سے) «آخَرَانِ» (دو دوسروں) کے لیے صفت ہے(۳)۔ اور یہ تفریق اس آیت میں مشکل ہے، اور اس میں تحقیق یہ ہے کہ کہا جائے: علماء نے اس میں تین اقوال پر اختلاف کیا ہے: پہلا: یہ کہ اللہ کے قول «مِنكُمْ» میں کاف اور میم (ضمیر 'کم') مسلمانوں کے لیے ہے، اور «آخَرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ» کافروں کے لیے ہے(۴)۔ اس بنا پر، سفر کے دوران مسلمانوں پر اہل کتاب کی گواہی جائز ہے اگر وہ وصیت کے بارے میں ہو(۵)، اور یہی آیت کے سیاق کے زیادہ مشابہ ہے، ان احادیث کے ساتھ جو ثابت ہو چکی ہیں، اور یہ ان تین صحابہ کی رائے ہے جنہوں نے نزول کا مشاہدہ کیا؛ ابو موسیٰ اشعری، عبداللہ بن قیس(۶)، اور عبداللہ بن عباس(۷)۔

---

(۱) معانی القرآن للزجاج ۲/ ۲۱۵، اور اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۴۶، اور احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۷۱۴، اور الکشاف للزمخشری ۱/ ۶۵۰۔ (۲) مصنف رحمہ اللہ نے اسی طرح ذکر کیا ہے، اور اس مثال میں جو انہوں نے ذکر کی «اثنان» فعل «يقم» سے مرفوع ہے، اور «شهادة» مفعول بہ ہے، اور ابن جنی نے اس مثال کو المحتسب ۱/ ۲۲۰ میں اعرج کی قرات کی تقدیر کے لیے ذکر کیا

ہے: «شهادةُ بينكم» نصب اور تنوین کے ساتھ اور شاید مصنف کا ارادہ یہ تھا: تاکہ دو گواہی دیں فعل طلب کی جگہ مصدر کے نیابت کے باب سے، اور یہ فراء کا قول ہے۔ ان کے لیے معانی القرآن ۱/ ۳۲۳، اور الدر المصون ۴/ ۴۵۶ ملاحظہ فرمائیں۔ (۳) الحجة للفارسی ۳/ ۲۶۴، اور المحرر الوجیز ۲/ ۲۵۲۔ (۴) المحرر الوجیز ۲/ ۲۵۱۔ (۵) الناسخ والمنسوخ للنحاس ۲/ ۳۰۱۔ (۶) مصنف رحمہ اللہ نے اسی طرح ذکر کیا ہے اور عبد بن قیس وہی ابو موسیٰ اشعری ہیں، پس یہ قول مروی ہے - جیسا کہ نحاس نے الناسخ والمنسوخ ۲/ ۳۰۱ میں کہا ہے - صحابہ میں سے دو آدمیوں عبداللہ بن قیس اور عبداللہ بن عباس سے۔ اور ابو موسیٰ اشعری کے اثر کو ابو داؤد (۳۶۰۵)، عبد الرزاق (۱۵۵۳۹)، ابو عبید نے الناسخ والمنسوخ (۲۹۰) اور (۲۹۱) میں، اور طبری نے ۹/ ۶۶ اور ۷۶ میں روایت کیا ہے، اور یہ ۶/ ۳۵۶ میں آئے گا۔ (۷) اسے ان سے طبری نے ۹/ ۷۳، ۷۵، اور نحاس نے الناسخ والمنسوخ ۲/ ۳۰۲ میں روایت کیا ہے۔

260 Surah Al-Ma'idah: Verses 106 - 108

The meaning of the verse from its beginning to its end, according to this opinion, is: that God Almighty informed that His ruling regarding the testimony on the testator when death approaches him (1) is that it should be the testimony of two just witnesses. If he is on a journey, which is traveling in the land, and there is no one from among the believers with him, then let him seek the testimony of two witnesses from among those present who are from the people of disbelief. When they come forward and give testimony regarding his will, they shall swear after the prayer that they did not lie nor change anything (2), and that what they testified to is the truth, and that they did not conceal the testimony of [God] in it. Their testimony is then judged upon. If it is discovered after that that they lied or were treacherous, or such things that are sinful, then two men from among the heirs of the testator on the journey shall swear, and the two witnesses shall be fined for what was proven against them.

This is the meaning of the verse according to the school of Abu Musa al-Ash'ari, Sa'id ibn al-Musayyib, Yahya ibn Ya'mur, Sa'id ibn Jubayr, Abu Mijlaz, Ibrahim, Shurayh, 'Ubaydah al-Salmani, Ibn Sirin, Mujahid, Qatadah, al-Suddi, Ibn 'Abbas, and others (3).

Among the jurists, Sufyan al-Thawri held this view, and Abu 'Ubayd al-Qasim ibn Sallam leaned towards it due to the large number of those who held it (4).

Ahmad ibn Hanbal chose it and said: The testimony of the People of the Dhimma is permissible against Muslims on a journey when there are no Muslims (5). All of them say: "From among you" refers to the believers, and the meaning of "from others beside you" refers to (6) the disbelievers.

Some of them said: That is because the verse was revealed when there were no believers except in Medina, and they used to travel...

(1) In the copies: "hadara" (present), and what is established is from Al-Muharrar al-Wajiz 2/251, and the speech is from it, as well as what will follow between brackets from it. (2) In (M): "wa ma baddala" (and they did not change). (3) Al-Nasikh wal-Mansukh by al-Nahhas 2/303, Al-Muharrar al-Wajiz 2/251, and the saying of the mentioned Imams was narrated by al-Tabari 9/61-67 and 72-73. (4) Al-Nasikh wal-Mansukh by al-Nahhas 2/304, and the saying of Abu 'Ubayd in Al-Nasikh wal-Mansukh for him after Hadith (307). (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/715. (6) In (M): meaning.

२६० सूरा अल-मायदा: आयत १०६ - १०८

इस राय के अनुसार शुरुआत से अंत तक आयत का अर्थ यह है: अल्लाह सर्वशक्तिमान ने सूचित किया है कि वसीयत करने वाले पर गवाही के संबंध में उसका नियम जब मृत्यु उसके पास आए (१) यह है कि यह दो न्यायप्रिय गवाहों की गवाही होनी चाहिए। यदि वह यात्रा पर है, जो धरती पर चलना है, और उसके साथ विश्वासियों (मोमिनों) में से कोई नहीं है, तो उसे उन लोगों में से दो गवाह बनाने चाहिए जो वहां मौजूद हों और कुफ्र (अविश्वास) वाले हों। जब वे आएँ और उसकी वसीयत पर गवाही दें; तो वे नमाज़ के बाद शपथ लें कि उन्होंने न तो झूठ बोला और न ही बदला (२), और यह कि उन्होंने जो गवाही दी है वह सच है, और उन्होंने उसमें [अल्लाह] की गवाही को नहीं छिपाया। उनकी गवाही के आधार पर फैसला किया जाएगा। यदि इसके बाद पता चलता है कि उन्होंने झूठ बोला या विश्वासघात किया, या इसी तरह का कुछ जो पाप है, तो यात्रा में वसीयत करने वाले के वारिसों में से दो आदमी शपथ लेंगे, और दोनों गवाहों पर वह जुर्माना लगाया जाएगा जो उनके खिलाफ साबित हुआ है।

अबू मूसा अल-अशअरी, सईद इब्न अल-मुसय्यिब, यह्या इब्न यामुर, सईद इब्न जुबैर, अबू मिजलाज़, इब्राहिम, शुरैह, उबैदा अल-सलमानी, इब्न सिरीन, मुजाहिद, कतादा, अल-सुद्दी, इब्न अब्बास और अन्य के मज़हब के अनुसार आयत का यही अर्थ है (३)।

फकीहों में से सुफियान अल-थौरी ने यह बात कही, और अबू उबैद अल-कासिम बिन सलाम का झुकाव इसकी ओर था क्योंकि इसे कहने वालों की संख्या बहुत अधिक थी (४)।

अहमद बिन हंबल ने इसे चुना और कहा: यात्रा में मुसलमानों की अनुपस्थिति में मुसलमानों के खिलाफ अहले जिम्मा की गवाही जायज़ है (५); वे सभी कहते हैं: "तुम में से" का अर्थ विश्वासियों में से है, और "तुम्हारे अलावा औरों में से" का अर्थ (६) काफ़िरों में से है।

उनमें से कुछ ने कहा: ऐसा इसलिए है क्योंकि आयत तब उतरी थी जब मदीना के अलावा कहीं और मोमिन नहीं थे, और वे यात्रा किया करते थे...

(१) प्रतियों में: 'हज़र' (حضر), और जो स्थापित है वह 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' २/२५१ से है, और बात उसी से है, साथ ही जो कोष्ठक के बीच आएगा वह भी उसी से है। (२) (म) में: 'व मा बददला' (وما بدلا)। (३) अन-नहहास की 'अल-नासिख वल-मंसूख' २/३०३, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' २/२५१, और उल्लिखित इमामों का कथन अत-तबरी ९/६१-६७ और ७२-७३ द्वारा निकाला गया है। (४) अन-

नहहास की 'अल-नाि़सिख वल-मंसूख' २/३०४, और हदीस (३०७) के बाद उनके लिए 'अल-नाि़सिख वल-मंसूख' में अबू उबैद का कथन। (५) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-क़ुरान' २/७१५। (६) (म) में: यानी।

۲۶۰ سورۃ المائدہ: آیات ۱۰۶ - ۱۰۸

پس اس قول کے مطابق شروع سے آخر تک آیت کا مفہوم یہ ہے: اللہ تعالیٰ نے خبر دی ہے کہ وصیت کرنے والے پر گواہی کے متعلق اس کا حکم جب اسے موت آئے (۱) یہ ہے کہ دو عادل گواہوں کی گواہی ہو، پس اگر وہ سفر میں ہو، اور وہ زمین میں چلنا پھرنا ہے، اور اس کے ساتھ مومنوں میں سے کوئی نہ ہو، تو ان لوگوں میں سے دو گواہ بنا لے جو وہاں موجود ہوں اور اہل کفر میں سے ہوں، پس جب وہ آئیں اور اس کی وصیت پر گواہی دیں؛ تو وہ نماز کے بعد قسم کھائیں کہ انہوں نے نہ جھوٹ بولا اور نہ بدلا (۲)، اور یہ کہ جو انہوں نے گواہی دی وہ حق ہے، انہوں نے اس میں [اللہ] کی گواہی کو نہیں چھپایا، اور ان کی گواہی پر فیصلہ کیا جائے گا، پھر اگر اس کے بعد یہ معلوم ہو کہ ان دونوں نے جھوٹ بولا یا خیانت کی، یا اس جیسی کوئی چیز جو گناہ ہے، تو سفر میں وصیت کرنے والے کے وارثوں میں سے دو آدمی قسم کھائیں گے، اور ان دونوں گواہوں پر وہ تاوان ڈالا جائے گا جو ان پر ظاہر ہوا۔

ابوموسیٰ الاشعری، سعید بن المسیب، یحییٰ بن یعمر، سعید بن جبیر، ابومجلز، ابراہیم، شریح، عبیدہ السلمانی، ابن سیرین، مجاہد، قتادہ، سدی، ابن عباس اور دیگر کے نزدیک آیت کا یہی مفہوم ہے (۳)۔

فقہا میں سے سفیان ثوری نے یہ بات کہی، اور ابوعبید القاسم بن سلام کا رجحان اس کی کثرت کی وجہ سے اسی طرف تھا (۴)۔

اور احمد بن حنبل نے اسے اختیار کیا، اور کہا: سفر میں مسلمانوں کی عدم موجودگی کی صورت میں مسلمانوں پر اہل ذمہ کی گواہی جائز ہے (۵)؛ وہ سب کہتے ہیں: "تم میں سے" یعنی مومنوں میں سے، اور "تمہارے علاوہ دوسروں سے" کا مطلب (۶) کفار سے ہے۔

ان میں سے بعض نے کہا: اور یہ اس لیے کہ آیت نازل ہوئی اور مدینہ کے سوا کوئی مومن نہ تھا، اور وہ سفر کیا کرتے تھے...

(۱) نسخوں میں: "حضر" (حاضر ہوا)، اور ثابت شدہ "المحرر الوجیز" ۲/۲۵۱ سے ہے، اور کلام اسی کا ہے، اور اسی طرح جو قوسین کے درمیان آئے گا وہ بھی اسی سے ہے۔ (۲) (م) میں: "و ما بدلا"۔ (۳) الناسخ والمنسوخ للنحاس ۲/۳۰۳، اور المحرر الوجیز ۲/۲۵۱، اور مذکورہ ائمہ کا قول طبری ۹/۶۱-۶۷ اور ۷۲-۷۳ نے نکالا ہے۔ (۴) الناسخ والمنسوخ للنحاس ۲/۳۰۴، اور حدیث (۳۰۷) کے بعد ابوعبید کا قول ان کی کتاب الناسخ والمنسوخ میں۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۲/۷۱۵۔ (۶) (م) میں: یعنی۔

Surah Al-Ma'idah, Verses 106 - 108 261

...by trading with the People of the Book, idol-worshippers, and all types of disbelievers. The verse is firm (muhkama) according to the school of Abu Musa, Shurayh, and others(1).

The second opinion: That His Saying, Exalted be He: {or two others from among other than you} is abrogated (mansukh); this is the view of Zaid bin Aslam, Malik(2), ash-Shafi'i, Abu Hanifa, and other jurists. However, Abu Hanifa differed with them, saying: The testimony of disbelievers is permissible for one another, but it is not permissible against Muslims.

They argued with the Saying of the Almighty: {from among those you accept as witnesses} [Al-Baqarah: 282] and His Saying: {And bring to witness two just men from among you} [At-Talaq: 2]. So these people claimed that the verse regarding debt was among the last to be revealed, and it contains: {from among those you accept as witnesses}, thus it is an abrogation of that(3). Islam at that time was only in Medina, so the testimony of the People of the Book was permitted; today, Islam has spread throughout the earth, so the testimony of disbelievers has been dropped(4). The Muslims have reached a consensus that the testimony of the defiant (fusuq) is not permitted, and disbelievers are defiant, so their testimony is not permitted(5).

I say: What you have mentioned is correct, except that we act upon its requirement, and that it is permissible in the testimony of the people of the covenant (Dhimmis) against Muslims regarding a will during travel specifically due to necessity where no Muslim is found, but as for when a Muslim is present, then no(6).

And the abrogation you claimed has not come from anyone who witnessed the revelation, and the first [opinion] was held by...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/251. (2) Preceding it in the copies: and al-Nakha'i, and what is established from Al-Nasikh wa al-Mansukh by al-Nahhas 2/304 and the speech is from him, and the school of al-Nakha'i—who is Ibrahim—was mentioned previously in the first opinion. (3) Al-Nasikh wa al-Mansukh by Abu Ubaid (304), and Al-Nasikh wa al-Mansukh by al-Nahhas 2/304, and al-Idah for nasikh al-Qur’an and mansukhuhu by Makki p. 277, and Ahkam al-Qur’an by al-Kiya al-Tabari 3/320, and Abu Ubaid reported from the proponents of this view: "The people of polytheism can never be just, nor from those whose testimony is acceptable." (4) al-Nukat wa al-Uyun 2/77, mentioned by al-Mawardi from Ibn Zaid, and narrated from him by al-Tabari 9/67. (5)

Al-Nasikh wa al-Mansukh by al-Nahhas 2/305. (6) Al-Idah for nasikh al-Qur’an and mansukhuhu pp. 276 and 278.

सूरा अल-माएदाह, आयतें 106 - 108 261

...किताब वालों (अहले किताब), मूर्तिपूजकों और अन्य काफिरों के साथ व्यापार करना। यह आयत अबू मूसा, शुराह और अन्य लोगों के मत के अनुसार सुदृढ़ (मुहकमा) है(1)।

दूसरा विचार: अल्लाह का यह कहना कि: {या तुम्हारे अलावा दो अन्य} निरस्त (मनसूख) है; यह ज़ैद बिन असलम, मालिक(2), अल-शाफ़ई, अबू हनीफ़ा और अन्य न्यायविदों का कहना है। हालांकि, अबू हनीफ़ा ने उनसे असहमति जताई और कहा: काफिरों की गवाही एक-दूसरे के खिलाफ जायज़ है, लेकिन मुसलमानों के खिलाफ जायज़ नहीं है।

उन्होंने सर्वशक्तिमान के इस कथन का हवाला दिया: {उन गवाहों में से जिन्हें तुम पसंद करते हो} [अल-बक़रह: 282] और उनका कहना: {और अपने में से दो न्यायप्रिय पुरुषों को गवाह बनाओ} [अत-तलाक: 2]। इसलिए इन लोगों ने दावा किया कि कर्ज वाली आयत सबसे अंत में अवतरित हुई थी, और उसमें है: {उन गवाहों में से जिन्हें तुम पसंद करते हो}, इसलिए यह उसका निरस्तकारी है(3)। उस समय इस्लाम केवल मदीना में था, इसलिए अहले किताब की गवाही की अनुमति थी; आज इस्लाम पूरी पृथ्वी पर फैल गया है, इसलिए काफिरों की गवाही गिर गई है(4)। मुसलमानों में इस बात पर सहमति है कि अवज्ञाकारियों (फ़ुस्साक़) की गवाही जायज़ नहीं है, और काफिर अवज्ञाकारी हैं, इसलिए उनकी गवाही जायज़ नहीं है(5)।

मैंने कहा: आपने जो उल्लेख किया है वह सही है, सिवाय इसके कि हम इसकी आवश्यकता के अनुसार कहते हैं, और यह कि आवश्यकता के कारण यात्रा के दौरान वसीयत के मामले में मुसलमानों पर जिम्मियों (अहले ज़िम्मा) की गवाही जायज़ है जहाँ कोई मुसलमान न मिले, लेकिन जब मुसलमान मौजूद हो, तो नहीं(6)।

और आपने जिस निरसन का दावा किया है, वह उन लोगों में से किसी से नहीं आया है जिन्होंने रहस्योद्घाटन देखा था, और पहले [विचार] को कहा गया था...

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/251। (2) प्रतियों में इससे पहले: और अल-नखई, और अल-नहस द्वारा अल-नासीख व अल-मनसूख 2/304 से जो प्रमाणित है और भाषण उन्हीं का है, और अल-नखई का मत - जो इब्राहिम हैं - पहले कथन में बीत चुका है। (3) अबू उबैद द्वारा अल-नासीख व अल-मनसूख (304), और अल-नहस द्वारा अल-नासीख व अल-मनसूख 2/304, और मक्की पृष्ठ 277

द्वारा अल-इदाह ली नासीख अल-कुरान व मनसूखुहू, और अल-किया अल-तबरी 3/320 द्वारा अहकाम अल-कुरान, और अबू उबैद ने इस विचार के समर्थकों से उद्धृत किया: "शिर्क के लोग कभी न्यायप्रिय नहीं हो सकते, और न ही वे उन लोगों में से हैं जिनकी गवाही स्वीकार की जाती है।" (4) अल-नुकात व अल-यून 2/77, इब्न ज़ैद से अल-मावर्दी द्वारा उल्लेखित, और अल-तबरी 9/67 द्वारा उनसे उद्धृत। (5) अल-नहस द्वारा अल-नासीख व अल-मनसूख 2/305। (6) अल-इदाह ली नासीख अल-कुरान व मनसूखुहू पृष्ठ 276 और 278।

سورۃ المائدہ، آیات ۱۰۶ - ۱۰۸ ۲۶۱

...اہلِ کتاب، بت پرستوں اور ہر قسم کے کافروں کے ساتھ تجارت کرنے سے۔ اور یہ آیت ابو موسیٰ، شریح اور دیگر کے مذہب کے مطابق محکم ہے(۱)۔

دوسرا قول: اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد: {یا تمہارے علاوہ دو دوسرے} منسوخ ہے؛ یہ زید بن اسلم، مالک(۲)، شافعی، ابو حنیفہ اور دیگر فقہا کا قول ہے۔ مگر ابو حنیفہ نے ان سے اختلاف کرتے ہوئے کہا: کافروں کی ایک دوسرے کے خلاف گواہی جائز ہے، لیکن مسلمانوں کے خلاف جائز نہیں ہے۔

انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا: {ان گواہوں میں سے جنہیں تم پسند کرتے ہو} [البقرہ: ۲۸۲] اور اس کا قول: {اور تم میں سے دو عادل مردوں کو گواہ بناؤ} [الطلاق: ۲]، چنانچہ ان لوگوں نے دعویٰ کیا کہ قرض کی آیت سب سے آخر میں نازل ہونے والی آیات میں سے ہے، اور اس میں ہے: {ان گواہوں میں سے جنہیں تم پسند کرتے ہو} پس وہ اس کے لیے ناسخ ہے(۳)، اور اس وقت اسلام صرف مدینہ میں تھا، اس لیے اہل کتاب کی گواہی جائز قرار دی گئی؛ آج اسلام پوری زمین پر پھیل چکا ہے، لہٰذا کافروں کی گواہی ساقط ہوگئی(۴)۔ اور مسلمانوں کا اس پر اجماع ہے کہ فاسقوں کی گواہی جائز نہیں، اور کافر فاسق ہیں لہٰذا ان کی گواہی جائز نہیں(۵)۔

میں نے کہا: جو تم نے ذکر کیا وہ درست ہے، مگر ہم اس کے بموجب کہتے ہیں، اور یہ کہ خاص طور پر سفر میں ضرورت کی بنا پر جہاں کوئی مسلمان نہ ملے، وصیت کے معاملے میں مسلمانوں پر ذمیوں کی گواہی جائز ہے، لیکن مسلمان کی موجودگی میں نہیں(۶)۔

اور تم نے جس نسخ کا دعویٰ کیا ہے وہ ان میں سے کسی سے منقول نہیں جس نے نزول کا مشاہدہ کیا ہو، اور پہلے قول کے قائل تھے...

---

(۱) المحرر الوجیز ۲۵۱/۲ . (۲) نسخوں میں اس سے پہلے ہے: اور النخعی، اور النحاس کی کتاب 'الناسخ والمنسوخ' سے جو ثابت ہے وہ ۳۰۴/۲ میں ہے اور کلام انہی کا ہے، اور النخعی کا مذہب - جو ابراہیم ہیں - پہلے قول میں گزر چکا ہے۔ (۳) الناسخ والمنسوخ از ابو عبید (۳۰۴)، اور الناسخ والمنسوخ از النحاس ۳۰۴/۲ اور 'الایضاح لناسخ القرآن ومنسوخه' از مکی ص ۲۷۷، اور 'احکام القرآن' از الکیا الطبری ۳۲۰/۳، اور ابو عبید نے اس قول کے ماننے والوں سے نقل کیا ہے: "شرک والے کبھی عادل نہیں ہو سکتے، اور نہ ہی ان میں سے جن کی گواہی پسند کی جائے۔" (۴) النکت والعیون ۷۷/۲، اسے الماوردی نے ابن زید سے ذکر کیا ہے، اور طبری نے اسے ان سے نقل کیا ہے ۹/۶۷۔ (۵) الناسخ والمنسوخ از النحاس ۳۰۵/۲ . (۶) الایضاح لناسخ القرآن ومنسوخه ص ۲۷۶ اور ۲۷۸ .

٢٦٢ Surah Al-Ma'idah: Verses 106 - 108

...three of the Sahaba (Companions), and that is not found in others. Diverging from the Sahaba to others is something scholars shy away from(1). This is strengthened by the fact that Surah Al-Ma'idah was among the last parts of the Quran to be revealed, to the extent that Ibn Abbas, Al-Hasan, and others said: There is nothing abrogated (mansukh) in it(2). What they claimed regarding abrogation is not valid; for an abrogator (nasikh) must be established(3) in a way where reconciliation between the two is impossible, with the abrogator coming later. What they mentioned cannot validly be an abrogator; because it relates to a story other than the story of the bequest [and it was possible to specify the bequest with it] due to need and necessity. Difference in ruling during necessities is not precluded, and because a non-believer might be trustworthy to a Muslim and acceptable to him in times of necessity. Thus, there is no abrogator in what they said. The Third View: That there is no abrogation in the verse; this was stated by Al-Zuhri, Al-Hasan, and Ikrimah(4). The meaning of His saying: "from among you" (minkum) means: from your kin and relatives; because they are more mindful, more precise, and further from forgetting. And the meaning of His saying: "or two others from outside you" (aw akharani min ghayrikum) means: from outside the relatives and kin(5). Al-Nahhas said(6): This is based on a subtle meaning in Arabic. That is, the meaning of "another" (akhar) in Arabic is: [another] of the same kind as the first; you say: "I passed by a generous person and another generous person." So His saying: "another" indicates...

(1) Al-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 2/306, except that his saying: "Three of the companions said the first [view]..." appeared in Al-Nahhas as: "Two companions said it...", and the discussion of this was at the beginning of this issue. See Ahkam al-Quran by Al-Jassas 2/490. (2) Ahkam al-Quran by Al-Kiya al-Tabari 3/118. The narration of Al-Hasan was related by Abu Ubayd (304). As for the narration of Ibn Abbas, we have not come across it. It was narrated from him that he said: Two verses were abrogated from this Surah; the verse of the collars (al-qala'id), and His Almighty's saying: {So if they come to you, judge between them or turn away from them...}, and see 7/258. (3) In (m): For abrogation, the abrogator must be established. The discussion is in Ahkam al-Quran by Al-Kiya al-Tabari 3/120, and what appears in brackets is from it. (4) Al-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 2/304. Al-Tabari related their saying in 9/68. Abu Ubayd also related it from Al-Zuhri (307). (5) Ahkam al-Quran by Al-Kiya al-Tabari 3/118. (6) In Al-Nasikh wal-Mansukh 2/306, and what appears in brackets is from it.

२८४ सूरह अल-मा'इदह: आयतें 106 - 108

...साहबा (पैगंबर के साथी) में से तीन, और यह दूसरों में नहीं पाया जाता है। साहबा को छोड़कर दूसरों की ओर जाना विद्वानों द्वारा नापसंद किया जाता है(1)। इस बात को इस तथ्य से बल मिलता है कि सूरह अल-मा'इदह कुरान के अंतिम भागों में से थी जो अवतरित हुई थी, यहाँ तक कि इब्न अब्बास, अल-हसन और अन्यों ने कहा: इसमें कुछ भी निरस्त (मंसूख) नहीं है(2)। उन्होंने निरसन (नसख) के बारे में जो दावा किया वह मान्य नहीं है; क्योंकि एक निरस्त करने वाले (नासिख़) को इस तरह से स्थापित किया जाना चाहिए(3) जहाँ दोनों के बीच सामंजस्य असंभव हो, और निरस्त करने वाला बाद में आया हो। उन्होंने जो उल्लेख किया है वह निरस्त करने वाला नहीं हो सकता; क्योंकि यह वसीयत की कहानी के अलावा किसी अन्य कहानी से संबंधित है [और आवश्यकता और मजबूरी के कारण इसके साथ वसीयत को निर्दिष्ट करना संभव था]। आवश्यकताओं के समय निर्णय में अंतर वर्जित नहीं है, और क्योंकि एक गैर-मुस्लिम किसी मुसलमान के लिए विश्वसनीय हो सकता है और आवश्यकता के समय उसे स्वीकार्य हो सकता है। इसलिए, उन्होंने जो कहा उसमें कोई निरस्त करने वाला नहीं है। तीसरा विचार: आयत में कोई निरसन नहीं है; यह अल-जुहरी, अल-हसन और इकरीमा(4) द्वारा कहा गया था। उनके कथन: "तुम में से" (मिंकुम) का अर्थ है: तुम्हारे कुटुंब और रिश्तेदारों में से; क्योंकि वे अधिक सचेत, अधिक सटीक और भूलने से दूर होते हैं। और उनके कथन: "या तुम्हारे अलावा दो अन्य" (औ आख़रानी मिन ग़ैरिकुम) का अर्थ है: रिश्तेदारों और कुटुंब के बाहर से(5)। अल-नहहास ने कहा(6): यह अरबी में एक सूक्ष्म अर्थ पर आधारित है। अर्थात्, अरबी में "अन्य" (आख़र) का अर्थ है: पहले जैसा ही [अन्य]; आप कहते हैं: "मैं एक उदार व्यक्ति और एक अन्य उदार व्यक्ति के पास से गुजरा।" अतः उनका यह कहना: "अन्य" यह दर्शाता है...

(1) अल-नहहास द्वारा अल-नासिख़ वल-मंसूख 2/306, सिवाय इसके कि उनका यह कहना: "साहबा में से तीन ने पहले [विचार] को कहा..." अल-नहहास में इस तरह आया: "दो साहबा ने इसे कहा...", और इसकी चर्चा इस मुद्दे की शुरुआत में थी। अल-जस्सास द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/490 देखें। (2) अल-किया अल-तबरी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/118। अल-हसन के कथन को अबू उबैद (304) ने उद्धृत किया है। जहाँ तक इब्न अब्बास के कथन का सवाल है, हमें वह नहीं मिला है। उनसे यह रिवायत है कि उन्होंने कहा: इस सूरह से दो आयतें निरस्त कर दी गईं; पट्टों (अल-क़लाइद) की आयत, और सर्वशक्तिमान का कथन: {तो यदि वे तुम्हारे पास आएं तो उनके बीच न्याय करो या उनसे मुँह फेर लो...}, और 7/258 देखें। (3) (m) में: निरसन के लिए, निरस्त करने वाले को स्थापित

किया जाना चाहिए। चर्चा अल-किया अल-तबरी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/120 में है, और जो कोष्ठक में दिखाई देता है वह उसी से है। (4) अल-नहहास द्वारा अल-नासिख़ वल-मंसूख 2/304। अल-तबरी ने 9/68 में उनके कथन को उद्धृत किया। अबू उबैद ने भी इसे अल-जुहरी (307) से उद्धृत किया। (5) अल-किया अल-तबरी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/118। (6) अल-नासिख़ वल-मंसूख 2/306 में, और जो कोष्ठक में दिखाई देता है वह उसी से है।

٢٦٢ سورہ المائدہ: آیات ١٠٦ - ١٠٨

...صحابہ میں سے تین، اور یہ کسی اور میں نہیں پایا جاتا، اور صحابہ کے علاوہ دوسروں کی طرف رجوع کرنا اہل علم کے نزدیک ناپسندیدہ ہے(١)۔ اس بات کو اس سے تقویت ملتی ہے کہ سورہ المائدہ نزول کے اعتبار سے قرآن کے آخری حصوں میں سے ہے، یہاں تک کہ ابن عباس، حسن اور دیگر نے کہا: اس میں کوئی منسوخ نہیں ہے(٢)۔ نسخ کے بارے میں انہوں نے جو دعویٰ کیا وہ درست نہیں ہے؛ کیونکہ ناسخ کا ثبوت(٣) اس طرح ہونا ضروری ہے کہ دونوں کے درمیان مطابقت ناممکن ہو اور ناسخ بعد میں آیا ہو، لہذا انہوں نے جو ذکر کیا وہ ناسخ نہیں ہو سکتا؛ کیونکہ یہ وصیت کے قصے کے علاوہ کسی اور قصے کے بارے میں ہے [اور ضرورت و مجبوری کی وجہ سے وصیت کو اس کے ساتھ خاص کرنا ممکن تھا]۔ ضرورت کے وقت حکم کا مختلف ہونا ممنوع نہیں ہے، اور اس لیے کہ ہو سکتا ہے کافر مسلمان کے نزدیک قابل اعتماد ہو اور وہ ضرورت کے وقت اسے پسند کرتا ہو، چنانچہ انہوں نے جو کہا اس میں کوئی ناسخ نہیں ہے۔ تیسرا قول: یہ کہ آیت میں کوئی نسخ نہیں ہے؛ یہ زہری، حسن اور عکرمہ(٤) نے کہا ہے، اور اللہ کے ارشاد "تم میں سے" (منکم) کا مطلب ہے: تمہارے قبیلے اور رشتہ داروں میں سے؛ کیونکہ وہ زیادہ یاد رکھنے والے، زیادہ ضبط کرنے والے اور بھول چوک سے دور ہوتے ہیں۔ اور اس کے ارشاد "یا تمہارے علاوہ دو اور" (أو آخران من غیرکم) کا مطلب ہے: رشتہ داروں اور قبیلے کے علاوہ سے(٥)؛ نحاس نے کہا(٦): یہ عربی کے ایک باریک مفہوم پر مبنی ہے، وہ یہ کہ عربی میں "آخر" کا مطلب ہے: پہلے جیسا ہی [دوسرا]؛ تم کہتے ہو: "میں ایک سخی آدمی اور ایک اور سخی آدمی کے پاس سے گزرا،" پس اس کا قول "آخر" دلالت کرتا ہے...

(١) الناسخ والمنسوخ للنحاس ٣٠٦/٢، سوائے اس کے کہ ان کا قول: "صحابہ میں سے تین نے پہلے [قول] کو کہا..."، نحاس کے ہاں اس کی جگہ یہ آیا ہے: "دو صحابیوں نے اسے کہا..."، اور اس پر کلام اس مسئلہ کے شروع میں گزر چکا ہے، دیکھئے احکام القرآن للجصاص ٤٩٠/٢۔ (٢) احکام القرآن للکیا الطبري ١١٨/٣، اور حسن کے اثر کو ابو عبید (٣٠٤) نے روایت کیا ہے، جہاں تک ابن عباس کے اثر کا تعلق ہے تو ہمیں وہ نہیں ملا، اور ان سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: اس سورت کی دو آیتیں منسوخ ہوئیں؛ قلائد والی آیت، اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس اگر وہ تمہارے پاس آئیں تو ان کے درمیان فیصلہ کرو یا ان سے اعراض کرو...}، اور ٢٥٨/٧ دیکھئے۔ (٣) (م) میں ہے: نسخ کے لیے ناسخ کا ثبوت ضروری ہے، اور کلام احکام القرآن للکیا الطبري ١٢٠/٣ میں ہے، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (٤) الناسخ والمنسوخ للنحاس ٣٠٤/٢، اور طبری نے ان کا قول ٦٨/٩ میں نکالا ہے، اور اسے زہری سے ابو عبید (٣٠٧) نے بھی روایت کیا ہے۔ (٥) احکام القرآن للکیا الطبري ١١٨/٣۔ (٦) الناسخ والمنسوخ ٣٠٦/٢ میں ہے، اور جو کچھ قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 106 - 108 263

...that it is of the same genus as the first. According to the grammarians, it is not permissible to say: "I passed by a noble person and another base one," nor "I passed by a man and another donkey." Therefore, it is necessary that the meaning of His saying: {or two others from among someone other than you} means: two just persons, and disbelievers are not considered just. Thus, based on this, the statement of those who said: "from among someone other than you" means: from a different tribe or group among the Muslims, is correct. This is a good meaning from a linguistic perspective, and it may be used as an argument for Malik and those who hold his view; because for them, the meaning of "from among someone other than you" is: from a tribe other than yours(1). However, this view has been countered by the fact that at the beginning of the verse it says: {O you who believe}, so the community of believers is addressed(2). Seventh: Abu Hanifa used this verse as evidence for the permissibility of the testimony of disbelievers from the Dhimmis (protected non-Muslim subjects) among themselves(3). He said: the meaning of {or two others from among someone other than you} is: from those of a religion other than yours. This indicates the permissibility of their testimony against one another. It would be said to him: You do not act according to the implications of this verse; because it was revealed regarding the acceptance of the testimony of Dhimmis against Muslims, and you do not uphold that, so your argument using it is not valid. If it is said: This verse indicated the permissibility of accepting the testimony of Dhimmis against Muslims through direct wording (nattq), and indicated the acceptance of their testimony against other Dhimmis through implication (tanbih); this is because if their testimony against Muslims is accepted, it is even more appropriate that it be accepted against other Dhimmis. Then, evidence indicated the invalidity of their testimony against Muslims, so their testimony against other Dhimmis remains as it was. This is of no consequence; because the acceptance of the testimony of Dhimmis against other Dhimmis is a branch of accepting their testimony...

(1) We have not found this statement attributed to Malik. Makki mentioned in al-Idah, p. 278, on the authority of Malik, that the meaning of "from among someone other than you" is: from the People of the Book, and it is abrogated. End. This aligns with what preceded from Malik's statement regarding the abrogation of His, the Exalted's, saying: {or two others from among someone other than you}. (2) An-Nasikh wal-Mansukh by an-Nahhas, 2/306. (3) Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama, 3/340.

सूरह अल-मैदाह: आयत 106 - 108 263

...कि वह पहले के समान ही प्रकार का है। अरबी भाषा के विद्वानों के अनुसार यह कहना जायज़ नहीं है: "मैं एक उदार व्यक्ति और दूसरे नीच व्यक्ति के पास से गुज़रा", और न ही "मैं एक आदमी और दूसरे गधे के पास से गुज़रा"। इसलिए, यह आवश्यक हो जाता है कि उनके इस कथन का अर्थ: {या तुम्हारे सिवा दो और} यह हो: दो न्यायप्रिय व्यक्ति, और काफ़िर (अविश्वासी) न्यायप्रिय नहीं होते। अतः, इस आधार पर उन लोगों का कथन सही है जिन्होंने कहा: "तुम्हारे सिवा" का अर्थ है: मुसलमानों में से तुम्हारे कबीले के अलावा किसी और कबीले से। भाषाई दृष्टि से यह एक अच्छा अर्थ है, और इसे मालिक और उनके विचार रखने वालों के लिए एक तर्क के रूप में इस्तेमाल किया जा सकता है; क्योंकि उनके अनुसार "तुम्हारे सिवा" का अर्थ है: तुम्हारे कबीले के अलावा किसी और से(1)। हालांकि, इस विचार का यह कहकर विरोध किया गया है कि आयत की शुरुआत में कहा गया है: {ऐ ईमान वालो!}, इसलिए यहाँ मोमिनों (आस्थावानों) के समूह को संबोधित किया गया है(2)। सातवां: अबू हनीफा ने इस आयत का उपयोग अहले-ज़िम्मा (संरक्षित गैर-मुस्लिम प्रजा) के काफ़िरों की आपस में गवाही के जायज़ होने के प्रमाण के रूप में किया है(3)। उन्होंने कहा: {या तुम्हारे सिवा दो और} का अर्थ है: तुम्हारे धर्म के अलावा किसी और धर्म के लोग; तो यह उनके एक-दूसरे के खिलाफ गवाही की वैधता को दर्शाता है। उनसे कहा जाएगा: आप इस आयत के निहितार्थ के अनुसार बात नहीं करते; क्योंकि यह मुसलमानों के खिलाफ अहले-ज़िम्मा की गवाही स्वीकार करने के बारे में उतरी थी, और आप उसे नहीं मानते, इसलिए इसके साथ आपका तर्क देना सही नहीं है। यदि यह कहा जाए: यह आयत प्रत्यक्ष शब्द (नत्क) के माध्यम से मुसलमानों के खिलाफ अहले-ज़िम्मा की गवाही स्वीकार करने की वैधता को दर्शाती है, और संकेत (तन्बीह) के माध्यम से अहले-ज़िम्मा के खिलाफ उनकी गवाही की स्वीकृति को दर्शाती है; वह यह कि यदि मुसलमानों के खिलाफ उनकी गवाही स्वीकार की जाती है, तो अहले-ज़िम्मा के खिलाफ इसे स्वीकार करना और भी अधिक उचित है। फिर, मुसलमानों के खिलाफ उनकी गवाही की अवैधता का प्रमाण सामने आया, तो अहले-ज़िम्मा के खिलाफ उनकी गवाही वैसी ही बनी रही जैसी थी। यह बात बेमानी है; क्योंकि अहले-ज़िम्मा के खिलाफ अहले-ज़िम्मा की गवाही को स्वीकार करना उनकी गवाही स्वीकार करने की एक शाखा है...

(1) हमें मालिक से संबंधित यह कथन नहीं मिला है। मक्की ने 'अल-इदाह' पृष्ठ 278 में मालिक के हवाले से उल्लेख किया है कि "तुम्हारे सिवा" का अर्थ है: अहले-किताब (किताब वाले) से, और यह निरस्त (मन्सूख़) है। समाप्त। यह मालिक के पिछले कथन के साथ मेल खाता है कि अल्लाह के इस

कथन को निरस्त कर दिया गया है: {या तुम्हारे सिवा दो और}। (2) अन-नासिख वल-मन्सूख, अन-नह्हास द्वारा 2/306। (3) मुख़्तसर इख़्तिलाफ़ अल-उलेमा 3/340।

سورة المائدہ: آیات ۱۰۶ - ۱۰۸ ۲۶۳

...کہ وہ پہلی ہی جنس سے ہے۔ اہلِ عرب (نحویوں) کے نزدیک یہ کہنا جائز نہیں ہے: "میں ایک شریف آدمی اور ایک دوسرے گھٹیا آدمی کے پاس سے گزرا"، اور نہ ہی یہ کہنا کہ "میں ایک مرد اور دوسرے گدھے کے پاس سے گزرا"۔ پس اس سے یہ واجب ہوتا ہے کہ اللہ تعالیٰ کے ارشاد: ﴿أَوْ آخَرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ﴾ (یا تمہارے علاوہ دوسرے دو شخص) کا معنی ہو: دو عادل شخص، اور کفار عادل نہیں ہوتے۔ پس اس بنا پر ان لوگوں کا قول صحیح ہے جنہوں نے کہا کہ: "مِنْ غَيْرِكُمْ" (تمہارے علاوہ سے مراد) تمہارے قبیلے کے علاوہ دوسرے مسلمانوں میں سے ہیں۔ اور لغت کے اعتبار سے یہ ایک اچھا معنی ہے، اور اس سے امام مالک اور ان کے قول کے قائلین استدلال کر سکتے ہیں؛ کیونکہ ان کے نزدیک معنی یہ ہے: "مِنْ غَيْرِكُمْ" یعنی تمہارے قبیلے کے علاوہ کسی اور سے(۱)؛ البتہ اس قول کی یہ کہہ کر مخالفت کی گئی ہے کہ آیت کے شروع میں: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا﴾ (اے ایمان والو) ہے، تو یہاں مومنین کی جماعت کو مخاطب کیا گیا ہے(۲)۔ ساتویں بات: امام ابو حنیفہ نے اس آیت سے ذمیوں (غیر مسلم رعایا) کی آپس میں گواہی کے جائز ہونے پر استدلال کیا ہے(۳)؛ انہوں نے کہا: ﴿أَوْ آخَرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ﴾ کا معنی ہے: یعنی تمہارے دین کے علاوہ کسی دوسرے دین والے؛ تو یہ ایک دوسرے پر ان کی گواہی کے جواز پر دلالت کرتا ہے۔ ان سے کہا جائے گا: آپ اس آیت کے تقاضے کے مطابق بات نہیں کرتے؛ کیونکہ یہ آیت مسلمانوں کے خلاف اہل ذمہ کی گواہی قبول کرنے کے بارے میں نازل ہوئی تھی، اور آپ اسے تسلیم نہیں کرتے، لہذا اس سے آپ کا استدلال درست نہیں ہے۔ اگر یہ کہا جائے: اس آیت نے صریح لفظ (نطق) کے ذریعے مسلمانوں کے خلاف اہل ذمہ کی گواہی کے جواز پر دلالت کی، اور تنبیہ (اشارہ) کے ذریعے خود اہل ذمہ کے خلاف ان کی گواہی کی قبولیت پر دلالت کی؛ وہ اس طرح کہ

جب مسلمانوں کے خلاف ان کی گواہی قبول کر لی گئی، تو اہل ذمہ کے خلاف اسے قبول کرنا تو بدرجہ اولیٰ درست ہوگا۔ پھر مسلمانوں کے خلاف ان کی گواہی کے باطل ہونے پر دلیل قائم ہوگئی، تو اہل ذمہ کے خلاف ان کی گواہی اپنی اصلی حالت پر برقرار رہی۔ اور یہ کوئی وزنی بات نہیں ہے؛ کیونکہ اہل ذمہ کے خلاف اہل ذمہ کی گواہی کی قبولیت، ان کی گواہی کی قبولیت کی ایک فرع (شاخ) ہے...

(۱) ہمیں امام مالک کا یہ قول نہیں ملا۔ مکی نے 'الایضاح' ص ۲۷۸ میں مالک سے نقل کیا ہے کہ "من غیرکم" کا معنی ہے: اہل کتاب میں سے، اور یہ منسوخ ہے۔ اھ اور یہ امام مالک کے اس سابقہ قول کے موافق ہے جس میں انہوں نے اللہ تعالیٰ کے ارشاد: ﴿أو آخران من غیرکم﴾ کے منسوخ ہونے کا ذکر کیا ہے۔ (۲) الناسخ والمنسوخ، للنحاس ۲ / ۳۰۶۔ (۳) مختصر اختلاف العلماء ۳ / ۳۴۰۔

...upon Muslims. If their testimony against Muslims is invalid, and they are the root, then it is more appropriate and worthy that their testimony against the People of the Dhimma - who are the branch - be invalid. And Allah knows best.

Eighth: His words, the Almighty: {If you are traveling through the land}, meaning: you traveled, and in the speech there is an omission whose estimation is: {If you are traveling through the land and the disaster of death strikes you}, then you made a will to two whom you thought were just, and you handed over to them the money you had with you, then you died, and they went to your heirs with the inheritance, and they doubted their matter; and they claimed betrayal against them, then the ruling is that {you detain them after the prayer}, meaning: you seek assurance from them(1).

Allah the Almighty called death in this verse a disaster (musibah); our scholars said: Death, although it is a great disaster and a major calamity, even greater than it is heedlessness of it, turning away from mentioning it, leaving contemplation about it, and leaving action for it. In it alone is a lesson for those who take heed, and a thought for those who reflect. It is narrated from the Prophet ﷺ that he said: "If animals knew about death what you know, you would not have eaten fat meat from them."(2)

It is narrated that a Bedouin was riding on a camel of his, and the camel fell down dead. The Bedouin got off it and began to circle it and reflect on it, saying: "What is the matter with you that you do not stand?! What is the matter with you that you do not rise?! These are your limbs complete, and your organs sound, what is your state?! What was it that was carrying you?! What was it that was motivating you?! What was it that struck you down?! What was it that prevented you from movement?!" Then he left it and went away reflecting on its condition, wondering at its affair.

---

(1) The speech is similar in "An-Nasikh wal-Mansukh" by An-Nahhas 2/311, and "Tafsir al-Baghawi" 2/74, and in it: "you make them stop," instead of: "you seek assurance from them." (2) Narrated by Al-Quda'i in "Ash-Shihab" (1434), and Al-Bayhaqi in "Ash-Shu'ab" (10557) from the hadith of Umm Subayyah al-Juhaniyyah, and in its chain is Abdullah bin Salama bin Aslam, Ad-Daraqutni and others weakened him, and Abu Nu'aym said: Abandoned (matruk). Al-Mizan 2/431. And Ibn al-Mubarak narrated it in "Az-Zuhd" (153 - Zawa'id Nu'aym) from Al-Hasan bin Salih as a report reaching the

Prophet ﷺ. And Abu Nu'aym narrated it in "Al-Hilyah" 6/392 from the words of Sufyan al-Thawri.

...मुसलमानों पर। यदि मुसलमानों के विरुद्ध उनकी गवाही अमान्य है, और वे मूल हैं, तो धिम्मी लोगों (अहल अल-धिम्मा) के विरुद्ध उनकी गवाही - जो शाखा हैं - अमान्य होना और भी अधिक उचित और योग्य है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

आठवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {यदि तुम धरती में यात्रा कर रहे हो}, यानी: तुमने यात्रा की, और इस कथन में एक लोप है जिसका अनुमान यह है: {यदि तुम धरती में यात्रा कर रहे हो और तुम्हें मृत्यु की आपदा आ घेरे}, तो तुमने दो ऐसे व्यक्तियों को वसीयत की जिन्हें तुमने न्यायप्रिय समझा, और तुम्हारे पास जो धन था वह उन्हें सौंप दिया, फिर तुम मर गए, और वे तुम्हारी विरासत लेकर तुम्हारे वारिसों के पास गए, और उन्हें उनके मामले में संदेह हुआ; और उन्होंने उन पर विश्वासघात का दावा किया, तो नियम यह है कि {तुम उन्हें नमाज़ के बाद रोक लो}, यानी: उनसे आश्वासन प्राप्त करो(1)।

अल्लाह तआला ने इस आयत में मृत्यु को एक आपदा (मुसीबत) कहा है; हमारे विद्वानों ने कहा: मृत्यु, हालांकि यह एक बहुत बड़ी आपदा और भारी दुख है, लेकिन इससे भी बड़ी बात इसके प्रति लापरवाही, इसके उल्लेख से विमुख होना, इसके बारे में चिंतन छोड़ना और इसके लिए कर्म छोड़ना है। इसमें अकेले ही उन लोगों के लिए सबक है जो सबक लेते हैं, और उन लोगों के लिए विचार है जो चिंतन करते हैं। नबी ﷺ से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "अगर जानवर मौत के बारे में वह जानते जो तुम जानते हो, तो तुम उनमें से चर्बी वाला मांस नहीं खा पाते।"(2)

वर्णित है कि एक बद्दू अपने ऊँट पर सवार होकर जा रहा था, कि ऊँट मरकर गिर पड़ा। बद्दू उससे नीचे उतरा और उसके चारों ओर घूमने लगा और उस पर विचार करने लगा, और कहने लगा: "तुझे क्या हुआ कि तू खड़ा नहीं होता?! तुझे क्या हुआ कि तू उठता नहीं?! ये तेरे अंग पूरे हैं, और तेरी इंद्रियाँ सलामत हैं, तेरी क्या दशा है?! वह क्या था जो तुझे ढोता था?! वह क्या था जो तुझे प्रेरित करता था?! वह क्या था जिसने तुझे पछाड़ दिया?! वह क्या था जिसने तुझे चलने-फिरने से रोक दिया?!" फिर वह उसे छोड़कर चला गया और उसकी स्थिति पर विचार करने लगा, और उसके मामले पर आश्चर्य करने लगा।

---

(1) अन-नह़्हास की "अन-नासिख वल-मंसूख़" 2/311 में इसी तरह की बात है, और "तफ़्सीर अल-बग़वी" 2/74 में है, और उसमें: "तुम उन्हें खड़ा करो", इसके बजाय: "तुम उनसे आश्वासन लो" है।
(2) इसे अल-क़ुद़ा'ई ने "अश-शिहाब" (1434) में, और अल-बैह़की ने "अश-शुअब" (10557) में

उम्म सुबैय्या अल-जुहानिय्या की हदीस से उद्धृत किया है, और इसकी श्रृंखला में अब्दुल्ला बिन सलामा बिन असलम है, अद-दारकुत्नी और अन्य ने उसे कमज़ोर बताया है, और अबू नु'ऐम ने कहा: वह परित्यक्त (मतरूक) है। अल-मीज़ान 2/431। और इब्न अल-मुबारक ने इसे "अज़-जुहद" (153 - ज़वाइद नु'ऐम) में अल-हसन बिन सालिह से नबी ﷺ के हवाले से उद्धृत किया है। और अबू नु'ऐम ने इसे "अल-हिलया" 6/392 में सुफ़यान अल-थौरी के शब्दों के रूप में उद्धृत किया है।

مسلمانوں پر، پس جب مسلمانوں کے خلاف ان کی گواہی باطل ہوگئی اور وہ اصل ہے، تو اہل ذمہ کے خلاف ان کی گواہی کا باطل ہونا - جو کہ اس کی فرع ہے - زیادہ موزوں اور اولیٰ ہے۔ واللہ اعلم۔

آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنْ أَنتُمْ ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ﴾ یعنی: تم نے سفر کیا، اور کلام میں حذف ہے جس کی تقدیر یہ ہے: ﴿إِنْ أَنتُمْ ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَأَصَابَتْكُم مُّصِيبَةُ الْمَوْتِ﴾ پھر تم نے اپنے گمان میں دو عادل اشخاص کو وصیت کی، اور جو مال تمہارے پاس تھا وہ ان کے حوالے کر دیا، پھر تم مر گئے، اور وہ تمہارا ترکہ لے کر تمہارے ورثاء کے پاس گئے، تو انہیں ان کے معاملے میں شک ہوا؛ اور انہوں نے ان پر خیانت کا دعویٰ کیا، تو حکم یہ ہے کہ ﴿تَحْبِسُونَهُمَا مِنْ بَعْدِ الصَّلَاةِ﴾ یعنی: تم ان سے پختہ عہد لو(۱)۔

اور اللہ تعالیٰ نے اس آیت میں موت کو مصیبت کا نام دیا ہے؛ ہمارے علماء نے فرمایا: موت اگرچہ ایک عظیم مصیبت اور بڑی دکھ کی بات ہے؛ لیکن اس سے بڑی بات اس سے غفلت، اس کے ذکر سے اعراض، اس میں غور و فکر ترک کرنا اور اس کے لیے عمل چھوڑ دینا ہے۔ اس میں اکیلے ہی عبرت پکڑنے والوں کے لیے عبرت اور فکر کرنے والوں کے لیے سوچ بچار ہے۔ نبی کریم ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: «اگر چوپائے موت کے بارے میں وہ کچھ جانتے جو تم جانتے ہو تو تم ان میں سے کبھی موٹا گوشت نہ کھاتے»(۲)۔

مروی ہے کہ ایک اعرابی اپنے اونٹ پر سوار جا رہا تھا، کہ اونٹ مر کر گر پڑا؛ اعرابی اس سے نیچے اترا، اور اس کے گرد چکر لگانے اور اس میں غور و فکر کرنے لگا، اور کہنے لگا: تجھے

کیا ہوا کہ تو کھڑا نہیں ہوتا؟! تجھے کیا ہوا کہ تو اٹھتا نہیں؟! یہ تیرے اعضاء مکمل ہیں، اور تیرے جوارح سلامت ہیں، تیرا کیا حال ہے؟! وہ کیا چیز تھی جو تجھے اٹھائے ہوئے تھی؟! وہ کیا چیز تھی جو تجھے ابھارتی تھی؟! کس چیز نے تجھے پچھاڑ دیا؟! کس چیز نے تجھے حرکت سے روک دیا؟! پھر وہ اسے چھوڑ کر چلا گیا اور اس کی حالت میں غور و فکر کرنے لگا، اور اس کے معاملے پر تعجب کرنے لگا۔

---

(۱) اسی طرح کی بات النحاس کی "الناسخ والمنسوخ" ۳۱۱/۲، اور "تفسیر البغوی" ۷۴/۲ میں ہے، اور اس میں ہے: "تستوقفونهما" (تم انہیں روک لو)، بجائے: "تستوثقوا منهما" (تم ان سے وثوق حاصل کرو)۔ (۲) اسے القضاعی نے "الشهاب" (۱۴۳۴) میں، اور البیہقی نے "الشعب" (۱۰۵۵۷) میں ام صبیہ الجہنیہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں عبداللہ بن سلمہ بن اسلم ہے، دارقطنی وغیرہ نے اسے ضعیف قرار دیا ہے، اور ابو نعیم نے کہا: متروک ہے۔ المیزان ۴۳۱/۲۔ اور ابن المبارک نے اسے "الزهد" (۱۵۳ - زوائد نعیم) میں الحسن بن صالح سے بلاغاً نبی ﷺ سے روایت کیا ہے۔ اور ابو نعیم نے "الحلیہ" ۳۹۲/۶ میں سفیان الثوری کے کلام سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 106 - 108 265

Ninth: His words (the Almighty): "Tashbisunahuma" (You shall detain them both). Abu Ali said(1): "Tashbisunahuma" is an adjective for: "akharan" (two others). And he interrupted between the adjective and the described with His saying: "if you". This verse is the basis for detaining someone who owes a right. Rights are of two types: those whose fulfillment is feasible immediately, and those whose fulfillment is only possible at a later date. If the one who owes the right(2) is set free and then absconds and disappears, the right is lost and perished(3). Therefore, there must be a way to secure it; either through a substitute for the right, which is called a pledge (mortgage), or through a person who stands in his place in the claim and responsibility, who is the guarantor (hamil)(4). This is less than the first option because he might disappear just as the debtor might, and finding him could be as difficult as finding the debtor. However, nothing more can be done. If both are impossible, then nothing remains but securing it through his imprisonment until he fulfills what he owes of the right or his insolvency becomes apparent(5). Tenth: If the right is physical and does not accept a substitute - like fixed punishments (Hudud) and retribution (Qisas) - and its immediate execution is not possible, then there is no way but securing it through his imprisonment. For this wisdom, imprisonment was legislated(6). Abu Dawud, al-Tirmidhi, and others narrated from Bahz ibn Hakim, from his father, from his grandfather: That the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) imprisoned a man on suspicion(7). And Abu Dawud narrated from 'Amr ibn al-Sharid, from his father, from the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) who said: "Delay (by a wealthy debtor)...

(1) In Al-Hujjah 3/264-265, and the author quoted him via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar Al-Wajiz 2/252. (2) His words: "al-haqq" (the right), from (m), and it agrees with what is in Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/716, and the speech is from him, as well as what will come between brackets. (3) In the manuscripts: "disappeared, vanished, and the right was lost and perished." What is established is from Ahkam al-Qur'an. "Tawa al-mal": the money went away and was not returned. Lisan (Tawa). (4) Meaning the agent (al-wakil). Mujmal al-Lughah 1/252. (5) In (kh) and (d): "or clarifying" (tabyin). (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/716. (7) Sunan Abi Dawud (3630), and Sunan al-Tirmidhi (1417), and it is with al-Nasa'i in al-Mujtaba 8/67, and al-Tirmidhi and al-Nasa'i added: "then he released him." Al-Tirmidhi said: The Hadith of Bahz ibn Hakim from his father from his grandfather is good (Hasan).

सूरह अल-माएदा: आयतें 106 - 108 265

नौवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: ﴿تحبسونهما﴾ (तुम उन दोनों को रोक लो)। अबू अली ने कहा(1): 'तह्बिसूनहुमा' 'आख़रान' (दो अन्य) के लिए एक विशेषण (सिफ़त) है। और 'इन अंतुम' (यदि तुम) कहकर विशेषण और विशेष्य (मौसूफ़) के बीच व्यवधान डाला गया है। यह आयत उस व्यक्ति को कैद करने का आधार है जिस पर कोई हक़ वाजिब हो। और हक़ दो प्रकार के होते हैं: उनमें से कुछ वे हैं जिनका तत्काल भुगतान संभव है, और कुछ वे हैं जिनका भुगतान केवल भविष्य में ही संभव है। यदि वह व्यक्ति जिस पर हक़(2) है, छोड़ दिया जाए और वह गायब हो जाए और छिप जाए, तो हक़ व्यर्थ और नष्ट हो जाता है(3)। इसलिए, उससे सुरक्षा प्राप्त करना आवश्यक था; या तो हक़ के बदले में किसी चीज़ के माध्यम से, जिसे गिरवी (रहन) कहा जाता है, या किसी ऐसे व्यक्ति के माध्यम से जो दावे और ज़िम्मेदारी में उसके स्थान पर खड़ा हो, जो कि जामिन (हमील)(4) है। यह पहले विकल्प से कमतर है; क्योंकि यह संभव है कि वह भी उसी तरह गायब हो जाए जैसे कि वह (कर्जदार) गायब हुआ था, और उसका मिलना भी उसी तरह कठिन हो सकता है। लेकिन इससे अधिक कुछ नहीं किया जा सकता है। यदि दोनों ही असंभव हों, तो उसे कैद करके सुरक्षा प्राप्त करने के अलावा कोई चारा नहीं बचता जब तक कि वह उस हक़ की पूर्ति न कर दे जो उस पर था, या उसकी तंगहाली स्पष्ट न हो जाए(5)। दसवीं बात: यदि हक़ शारीरिक हो जिसे बदला न जा सके- जैसे कि हद (दंड) और क़िसास (प्रतिशोध) - और उसका तत्काल भुगतान संभव न हो; तो उसे कैद करके सुरक्षित करने के अलावा कोई विकल्प नहीं था, और इसी हिकमत (बुद्धिमत्ता) के लिए जेल (सज़्न) का प्रावधान किया गया(6)। अबू दाऊद, तिरमिज़ी और अन्य ने बहज़ बिन हकीम से, उनके पिता से, उनके दादा से रिवायत की है कि: नबी ﷺ ने एक व्यक्ति को संदेह के आधार पर कैद किया था(7)। और अबू दाऊद ने अम्र बिन अल-शरीद से, उनके पिता से, अल्लाह के रसूल ﷺ से रिवायत की है कि आपने फ़रमाया: "किसी सामर्थ्यवान (कर्जदार) का टाल-मटोल करना..."

(1) अल-हुज्जह 3/264-265 में, और लेखक ने इब्न अतिय्या के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/252 में उनसे यह उद्धृत किया है। (2) उसका कहना: अल-हक़ (हक़), (म) से, और यह इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 2/716 में जो है उसके अनुकूल है, और यह उन्हीं का कथन है, और इसी तरह जो कोष्ठकों के बीच आएगा। (3) प्रतियों में: "गायब हो गया, छिप गया और हक़ व्यर्थ और नष्ट हो गया।" जो स्थापित है वह अहकाम अल-कुरआन से है। "तवा अल-माल": धन चला गया और वापस नहीं आया। लिसान (तवा)। (4) अर्थात वकील। मुजमल अल-लुग़ह 1/252। (5) (ख़) और

(द) में: "या स्पष्ट करना" (तबीयीन)। (6) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 2/716। (7) सुनन अबू दाऊद (3630), और सुनन तिरमिज़ी (1417), और यह अल-मुजतबा 8/67 में नसाई के पास है, और तिरमिज़ी और नसाई ने जोड़ा है: "फिर उसे छोड़ दिया।" तिरमिज़ी ने कहा: बहज़ बिन हकीम की अपने पिता से और उनके दादा से रिवायत की गई हदीस हसन (अच्छी) है।

سورة المائدہ: آیات 106 - 108 265

نویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿تَحْبِسُونَهُمَا﴾ (تم ان دونوں کو روک لو)۔ ابو علی نے کہا(1): «تحبسونهما» صفت ہے «آخَرَانِ» کے لیے۔ اور صفت اور موصوف کے درمیان اپنے قول «إِنْ أنتم» کے ذریعے فاصلہ کیا ہے۔ اور یہ آیت اس شخص کو قید کرنے کی اصل ہے جس پر کوئی حق واجب ہو۔ حقوق کی دو قسمیں ہیں: ایک وہ جن کی فوری ادائیگی ممکن ہے، اور دوسری وہ جن کی ادائیگی صرف موخر (آئندہ وقت) ہی ممکن ہے۔ اگر وہ شخص جس پر حق(2) ہے، آزاد چھوڑ دیا جائے اور وہ غائب اور روپوش ہو جائے، تو حق باطل اور ضائع(3) ہو جائے گا، اس لیے اس سے ضمانت حاصل کرنا ضروری تھا؛ یا تو حق کے بدلے میں کسی چیز کے ذریعے؛ جسے 'رہن' کہا جاتا ہے، یا کسی ایسے شخص کے ذریعے جو مطالبہ اور ذمہ داری میں اس کا نائب بنے، اور وہ 'حمیل'(4) (ضامن) ہے، اور یہ پہلے سے کم تر ہے؛ کیونکہ ممکن ہے کہ وہ بھی اسی طرح غائب ہو جائے جیسے وہ غائب ہوا تھا، اور اس کا ملنا بھی اسی طرح مشکل ہو جیسے اس کا مشکل ہے، لیکن اس سے زیادہ کچھ ممکن نہیں، پھر اگر دونوں ہی ناممکن ہوں؛ تو اسے قید کر کے ضمانت حاصل کرنے کے سوا کچھ باقی نہیں رہتا یہاں تک کہ وہ اپنا واجب الادا حق پورا کر دے، یا اس کی تنگدستی ظاہر(5) ہو جائے۔ دسویں بات: اگر حق بدنی ہو جو بدل قبول نہ کرے - جیسے حدود اور قصاص - اور اس کی فوری ادائیگی ممکن نہ ہو؛ تو اسے قید کر کے ضمانت حاصل کرنے کے سوا کوئی صورت نہ تھی، اور اسی حکمت کے لیے قید (سجن) مشروع کی گئی(6)؛ ابو داؤد، ترمذی اور دیگر نے بہز بن حکیم سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے اپنے دادا سے روایت کی ہے کہ: نبی ﷺ نے ایک شخص کو تہمت کی وجہ سے قید فرمایا(7)۔ اور

ابو داؤد نے عمرو بن الشرید سے، انہوں نے اپنے والد سے، رسول اللہ ﷺ سے روایت کی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: «کسی خوشحال (قرضدار) کا ٹال مٹول کرنا...»

(1) الحجۃ 264/3 - 265 میں، اور مصنف نے ان سے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز 252/2 میں نقل کیا ہے۔ (2) ان کا قول: الحق، (م) سے ہے، اور یہ ابن العربی کی احکام القرآن 716/2 کے مطابق ہے، اور یہ کلام انھی کا ہے، اور اسی طرح جو بریکٹ کے درمیان آئے گا۔ (3) نسخوں میں ہے: «غائب اور روپوش ہو گیا اور حق باطل اور ضائع ہو گیا»، اور جو ثابت ہے وہ احکام القرآن سے ہے۔ اور «توي المال» کا مطلب ہے: مال چلا گیا اور اس کی واپسی کی امید نہ رہی۔ اللسان (توا)۔ (4) یعنی وکیل۔ مجمل اللغہ 252/1۔ (5) (خ) اور (د) میں: «أو تبيين» (یا واضح کرنا) ہے۔ (6) احکام القرآن لابن العربی 716/2۔ (7) سنن ابی داؤد (3630)، اور سنن ترمذی (1417)، اور یہ نسائی کے ہاں المجتبیٰ 67/8 میں ہے اور ترمذی اور نسائی نے اضافہ کیا ہے: «پھر اسے چھوڑ دیا»۔ ترمذی نے کہا: بہز بن حکیم کی اپنے والد سے اور ان کے دادا سے حدیث حسن ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 106 - 108 266

"The solvent [debtor] makes his honor and punishment lawful." Ibn al-Mubarak said: "Making his honor lawful" means speaking harshly to him, and "his punishment" means he is imprisoned for it (1). Al-Khattabi (2) said: Imprisonment is of two types; imprisonment as punishment, and imprisonment for precaution (istizhar). Punishment is only for an obligatory duty. As for what is related to an accusation, it is used for precaution (3) to discover what lies behind it. It has been narrated that he imprisoned a man on an accusation for an hour of the day, then released him (4). Ma'mar narrated from Ayyub, from Ibn Sirin who said: "Whenever Shurayh ruled against a man regarding a right, he would order his detention in the mosque until he stood up. If he gave him his right, fine; otherwise, he would order him to prison (5)." Eleventh: His Almighty's saying: {after the prayer} refers to the Asr prayer, according to the majority of scholars; because followers of religions venerate that time, and avoid lying and false oaths during it (6). Al-Hasan said: The Zuhr prayer. It was also said: any prayer whatsoever. And it was said: after their prayer, assuming they are both non-believers (7); as said by As-Suddi (8). It was said: The benefit of stipulating it after the prayer is to venerate the time and to instill fear through it, due to the presence of angels.

(1) Sunan Abi Dawud (3628), and previously 4/179. (2) In Ma'alim al-Sunan 4/179. (3) Istazhara: took precaution and made sure, Matn al-Lugha (zuhur). (4) Previously from the hadith of Bahz bin Hakim from his father from his grandfather, and Al-Bayhaqi recorded it with this wording 6/53. (5) Recorded by Abd al-Razzaq (15310). (6) Tafsir al-Baghawi 2/74, and Al-Tabari recorded this saying in 9/76-77 from Sa'id bin Jubayr, Ibrahim al-Nakha'i, and Qatadah. (7) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/716-717. (8) Recorded by Al-Tabari 9/78. Al-Nahhas mentioned it in Al-Nasikh wal-Mansukh 2/311, and Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 2/253 from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both.

सूरह अल-माईदाह: आयतें १०६ - १०८ २६६

"संपन्न व्यक्ति [ऋणी] अपने सम्मान और सजा को जायज़ कर देता है।" इब्न अल-मुबारक ने कहा: "अपने सम्मान को जायज़ करने" का अर्थ है उसके साथ कठोरता से बोलना, और "उसकी सजा" का अर्थ है कि उसे इसके लिए कैद किया जाए (१)। अल-खत्ताबी (२) ने कहा: कैद दो प्रकार की होती है; सजा के तौर पर कैद, और एहतियात (इस्तिज़हार) के लिए कैद। सजा केवल एक अनिवार्य कर्तव्य के लिए होती है। जहाँ तक किसी आरोप से संबंधित बात है, तो इसका उपयोग एहतियात (३) के लिए किया जाता है ताकि इसके पीछे की सच्चाई का पता लगाया जा सके। यह रिवायत है कि उन्होंने एक व्यक्ति को आरोप में दिन के एक घंटे के लिए कैद किया, फिर उसे छोड़ दिया (४)। मा'मर ने अय्यूब से, उन्होंने इब्न सिरीन से रिवायत की जिन्होंने कहा: "जब भी शुरैह किसी व्यक्ति के खिलाफ किसी अधिकार के संबंध में फैसला सुनाते, तो वे उसे मस्जिद में तब तक हिरासत में रखने का आदेश देते जब तक कि वह खड़ा न हो जाए। यदि वह उसे उसका अधिकार दे देता, तो ठीक; अन्यथा, वे उसे जेल भेजने का आदेश देते (५)।" ग्यारहवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {नमाज़ के बाद} से मुराद अस्र की नमाज़ है, जैसा कि अधिकांश विद्वानों ने कहा है; क्योंकि धर्मों के अनुयायी उस समय का सम्मान करते हैं, और उस दौरान झूठ बोलने और झूठी शपथ लेने से बचते हैं (६)। अल-हसन ने कहा: ज़ुहर की नमाज़। और यह भी कहा गया: कोई भी नमाज़। और यह भी कहा गया: उनकी नमाज़ के बाद, इस धारणा पर कि वे दोनों काफ़िर (अविश्वासी) हैं (७); जैसा कि अस-सुद्दी (८) ने कहा है। कहा गया है: नमाज़ के बाद इसे निर्धारित करने का लाभ समय का सम्मान करना और इसके माध्यम से भय पैदा करना है, क्योंकि उस समय फरिश्ते मौजूद होते हैं।

(१) सुनन अबी दाऊद (३६२८), और पहले १७९/४। (२) मआलिम अस-सुनन १७९/४ में। (३) इस्तिज़हारा: सावधानी बरती और सुनिश्चित किया, मतन अल-लुग़ा (ज़ुहूर)। (४) पहले बहज़ बिन हकीम की हदीस से उनके पिता से उनके दादा से, और अल-बैहक़ी ने इसे इस शब्दों के साथ ५३/६ में उद्धृत किया है। (५) अब्द अल-रज्ज़ाक़ द्वारा उद्धृत (१५३१०)। (६) तफ़सीर अल-बग़वी ७४/२, और अल-तबरी ने ९/७६-७७ में इस कथन को सईद बिन जुबैर, इब्राहिम अल-नखई और क़तादा से उद्धृत किया है। (७) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान ७१६/२ - ७१७। (८) अल-तबरी ७८/९ द्वारा उद्धृत। अल-नहहास ने अन-नासिख वल-मंसूख़ ३११/२ में इसका उल्लेख किया है, और इब्न अतियाह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २५३/२ में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से इसका उल्लेख किया है।

سورہ المائدہ: آیات ۱۰۶ - ۱۰۸ ۲۶۶

"صاحب حیثیت [مقروض] اپنی عزت اور سزا کو حلال کر دیتا ہے۔" ابن المبارک نے کہا: "اپنی عزت کو حلال کرنا" کا مطلب اس کے ساتھ سختی سے کلام کرنا ہے، اور "اس کی سزا" کا مطلب ہے کہ اسے اس کے بدلے قید کیا جائے (۱)۔ خطابی (۲) نے کہا: قید کی دو قسمیں ہیں؛ سزا کے طور پر قید، اور احتیاط (استظہار) کے طور پر قید۔ سزا صرف کسی واجب حق کی ادائیگی میں کوتاہی پر ہوتی ہے۔ جہاں تک کسی تہمت (الزام) کا تعلق ہے، تو اس میں احتیاطاً (۳) قید کیا جاتا ہے تاکہ اس کی حقیقت معلوم ہو سکے، اور روایت ہے کہ انہوں نے ایک شخص کو تہمت کی وجہ سے دن کے ایک گھڑی کے لیے قید کیا، پھر اسے چھوڑ دیا (۴)۔ اور معمر نے ایوب سے، انہوں نے ابن سیرین سے روایت کی، انہوں نے کہا: "شریح جب کسی شخص کے خلاف کسی حق کا فیصلہ کرتے، تو اسے مسجد میں روک رکھنے کا حکم دیتے یہاں تک کہ وہ کھڑا ہو جائے، پس اگر وہ اسے اس کا حق دے دیتا (تو ٹھیک)، ورنہ اسے جیل بھیجنے کا حکم دیتے (۵)۔" گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مِن بَعْدِ الصَّلَوٰةِ﴾ سے مراد عصر کی نماز ہے، اکثر علماء کا یہی قول ہے؛ کیونکہ اہل مذاہب اس وقت کی تعظیم کرتے ہیں، اور اس میں جھوٹ اور جھوٹی قسم سے پرہیز کرتے ہیں (۶)۔ اور حسن نے کہا: ظہر کی نماز۔ اور کہا گیا: کوئی بھی نماز ہو۔ اور کہا گیا: ان دونوں کی نماز کے بعد اس بنا پر کہ وہ دونوں کافر ہیں (۷)؛ یہ سدی (۸) کا قول ہے۔ اور کہا گیا: نماز کے بعد اس کی شرط رکھنے کا فائدہ وقت کی تعظیم اور اس کے ذریعے ڈرانا ہے؛ فرشتوں کی موجودگی کی وجہ سے۔

(۱) سنن ابی داؤد (۳۶۲۸)، اور سابقہ ۱۷۹/۴۔ (۲) معالم السنن ۱۷۹/۴ میں۔ (۳) استظہار: احتیاط کرنا اور وثوق حاصل کرنا، متن اللغہ (ظہر)۔ (۴) سابقہ بہز بن حکیم کی حدیث سے، ان کے والد

سے، ان کے دادا سے، اور بیہقی نے اسے ان الفاظ کے ساتھ ۵۳/۶ میں روایت کیا ہے۔ (۵) اسے عبد الرزاق نے روایت کیا (۱۵۳۱۰)۔ (۶) تفسیر البغوی ۷۴/۲، اور طبری ۹/۷۶ - ۷۷ نے یہ قول سعید بن جبیر، ابراہیم نخعی اور قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (۷) احکام القرآن لابن العربی ۷۱۶/۲ - ۷۱۷۔ (۸) اسے طبری ۷۸/۹ نے روایت کیا ہے۔ اور نحاس نے 'الناسخ والمنسوخ' ۳۱۱/۲ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ابن عطیہ نے 'المحرر الوجیز' ۲۵۳/۲ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے نقل کیا ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 106 - 108 267

...that time; and in the Sahih [hadith]: "Whoever swears a false oath after the 'Asr prayer, will meet Allah while He is angry with him."(1)

Twelfth: This verse is a primary source for intensifying oaths (taghlidh al-ayman). Intensification occurs in four things:

First: Time, as we mentioned.

Second: Place, such as the mosque and the minbar (pulpit)(2), contrary to Abu Hanifa and his companions, as they say: No one is required to take an oath at the Prophet's ﷺ minbar, nor between the Rukn and the Maqam, neither for minor nor major matters(3). Al-Bukhari, may Allah have mercy on him, also leaned towards this view, as he titled a chapter: "Chapter: The defendant swears wherever the oath becomes obligatory upon him, and he is not moved from one place to another"(4).

Malik and Al-Shafi'i said: In oaths of Qasamah (collective swearing), those from its region are brought to Makkah to swear between the Rukn and the Maqam, and those from its region are brought to Madinah to swear at the minbar(5).

Third: State/Manner; Mutarrif, Ibn al-Majishun, and some companions of Al-Shafi'i narrated: that he should swear while standing and facing the Qibla; because that is more effective in deterrence and warning. Ibn Kinanah [from Malik] said: He swears while sitting.

---

(1) Ibn al-Arabi mentioned the hadith with this wording in Ahkam al-Quran 2/717, and it was narrated similarly by Ahmad (10226), Al-Bukhari (2369), and Muslim (108) from the hadith of Abu Hurayrah (RA), and the wording in Al-Bukhari is: "Three people whom Allah will not speak to on the Day of Resurrection, nor will He look at them... and a man who swore a false oath after 'Asr to take the property of a Muslim man..." (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/717. (3) Al-Istidhkar 22/92. (4) Fath al-Bari 5/284. (5) Al-Istidhkar 22/88.

सूरह अल-मा'इदा: आयत 106 - 108 267

...उस समय; और सहीह [हदीस] में है: "जिसने अस्र की नमाज़ के बाद झूठी कसम खाई, वह अल्लाह से इस हाल में मिलेगा कि वह उस पर क्रोधित होगा।" (1)

बारहवाँ: यह आयत कसमों में सख्ती पैदा करने (तग़लीज़ अल-अमान) का मूल आधार है। सख्ती चार चीज़ों में होती है:

पहला: समय, जैसा कि हमने उल्लेख किया है।

दूसरा: स्थान, जैसे मस्जिद और मिम्बर (मंच) (2), अबू हनीफ़ा और उनके साथियों के विपरीत, क्योंकि वे कहते हैं: किसी को भी नबी ﷺ के मिम्बर के पास, और न ही रुक्न और मक़ाम के बीच कसम खाना अनिवार्य नहीं है, न तो छोटी चीज़ों में और न ही बड़ी चीज़ों में (3)। अल-बुखारी (अल्लाह उन पर दया करे) भी इसी विचार की ओर गए हैं, क्योंकि उन्होंने एक अध्याय का शीर्षक दिया है: "अध्याय: प्रतिवादी जहाँ भी उस पर कसम अनिवार्य हो जाए, वहीं कसम खाता है, और उसे एक स्थान से दूसरे स्थान पर नहीं ले जाया जाता है" (4)।

मलिक और अल-शाफी ने कहा: क़सामा (सामूहिक कसम) की कसमों में, जो मक्का के क्षेत्रों से हैं, उन्हें रुक्न और मक़ाम के बीच कसम खाने के लिए लाया जाता है, और जो मदीना के क्षेत्रों से हैं, उन्हें मिम्बर के पास कसम खाने के लिए लाया जाता है (5)।

तीसरा: स्थिति; मुतर्रिफ़, इब्न अल-माजीशुन और अल-शाफी के कुछ साथियों ने उल्लेख किया है: कि वह क़िब्ला की ओर मुँह करके खड़े होकर कसम खाए; क्योंकि यह रोकने और डराने में अधिक प्रभावी है। इब्न किनाना ने [मलिक से] कहा: वह बैठकर कसम खाता है।

---

(1) इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-कुरान 2/717 में इस शब्द के साथ हदीस का उल्लेख किया है, और अहमद (10226), अल-बुखारी (2369), और मुस्लिम (108) द्वारा अबू हुरैरा (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से इसी तरह की हदीस उद्धृत की गई है, और अल-बुखारी में शब्द हैं: "तीन लोग जिनसे अल्लाह कयामत के दिन बात नहीं करेगा और न ही उनकी ओर देखेगा... और वह व्यक्ति जिसने अस्र के बाद किसी मुस्लिम व्यक्ति की संपत्ति हड़पने के लिए झूठी कसम खाई..." (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/717। (3) अल-इस्तिज़कार 22/92। (4) फतह अल-बारी 5/284। (5) अल-इस्तिज़कार 22/88।

سورہ المائدہ: آیات ۱۰۶ - ۱۰۸ ۲۶۷

...اس وقت؛ اور صحیح [حدیث] میں ہے: "جس نے عصر کے بعد جھوٹی قسم کھائی، وہ اللہ سے اس حال میں ملے گا کہ وہ اس پر غضبناک ہو گا" (۱)۔

بارہویں بات: یہ آیت قسموں میں سختی (تغلیظ الایمان) کی اصل ہے، اور تغلیظ چار چیزوں میں ہوتی ہے:

پہلی: زمانہ، جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔

دوسری: جگہ، جیسے مسجد اور منبر (۲)، برخلاف امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب کے، کیونکہ وہ کہتے ہیں: نبی ﷺ کے منبر کے پاس، اور نہ ہی رکن اور مقام کے درمیان کسی سے قسم لینا واجب نہیں ہے، نہ تھوڑی چیزوں میں اور نہ ہی زیادہ میں (۳)۔ امام بخاری رحمہ اللہ اسی قول کی طرف گئے ہیں، چنانچہ انہوں نے باب باندھا ہے: "باب: مدعی علیہ جہاں اس پر قسم واجب ہو وہیں قسم کھائے گا، اور اسے ایک جگہ سے دوسری جگہ نہیں پھیرا جائے گا" (۴)۔

امام مالک اور امام شافعی نے کہا: قسامہ کی قسموں میں اہل مکہ کو رکن اور مقام کے درمیان قسم دلانے کے لیے لایا جائے گا، اور اہل مدینہ کو منبر کے پاس قسم دلانے کے لیے لایا جائے گا (۵)۔

تیسری: حالت؛ مطرف، ابن الماجشون اور بعض اصحاب شافعی نے روایت کی ہے: کہ وہ قبلہ رخ کھڑے ہو کر قسم کھائے؛ کیونکہ یہ ڈانٹنے اور روکنے میں زیادہ مؤثر ہے۔ ابن کنانہ نے [مالک سے] کہا: وہ بیٹھ کر قسم کھائے گا۔

---

(۱) ابن العربی نے احکام القرآن ۲/۷۱۷ میں ان الفاظ کے ساتھ حدیث ذکر کی ہے، اور اسی طرح احمد (۱۰۲۲۶)، بخاری (۲۳۶۹) اور مسلم (۱۰۸) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث

سے روایت کی ہے، اور بخاری کے الفاظ ہیں: "تین شخص ایسے ہیں جن سے اللہ قیامت کے دن کلام نہیں فرمائے گا اور نہ ان کی طرف دیکھے گا... اور وہ آدمی جس نے عصر کے بعد جھوٹی قسم کھائی تاکہ اس کے ذریعے کسی مسلمان کا مال کاٹ لے..." (۲) احکام القرآن لابن العربی ۲/۷۱۷۔ (۳) الاستذکار ۲۲/۹۲۔ (۴) فتح الباري ۵/۲۸۴۔ (۵) الاستذکار ۲۲/۸۸۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 106 - 108 268 Ibn al-Arabi said (1): In my view, he should swear as he is judged by it; if standing, then standing, and if sitting, then sitting. For no tradition or reasoning has established that standing or sitting should be taken into account. I say: Some scholars have inferred from the statement in the hadith of Alqama bin Wail, on the authority of his father: "So he went to swear" that it means standing - and Allah knows best - narrated by Muslim (3). Fourth: Emphasizing by word; a group has gone to the view that swearing by Allah should not exceed that, due to the Almighty's saying: {They shall both swear by Allah}, and His saying: {Say, "Yes, by my Lord"} [Yunus: 53], and He said: {By Allah, I will surely plot against your idols} [Al-Anbiya: 57], and the saying of the Prophet (Peace and blessings be upon him): "Whoever is to take an oath, let him swear by Allah or remain silent" (4), and the man's saying: By Allah, I will not add to them (5). Malik said: He swears by Allah, beside whom there is no god but He, that he has no right over me, and what he claimed against me is false. The evidence for him is what Abu Dawud narrated (6): Musaddad told us, he said: Abu al-Ahwas (7) told us, he said: Ata bin al-Saib told us, on the authority of Abu Yahya, on the authority of Ibn Abbas: That the Prophet ﷺ said - meaning to a man he asked to swear -: "Swear by Allah, beside whom there is no god but He, that he has nothing (8) with you" meaning...

(1) In Ahkam al-Quran 2/719, and what preceded between brackets is from it. (2) In (M): If he were standing. (3) In his Sahih (139): (223). In another narration by Muslim (139): (224) "So when he stood up to swear," and this second narration is the one used by Judge Iyad in Ikmal al-Mu'allim 1/439 to argue that the swearer should be standing. As for the first narration, it was used by Judge Iyad in Ikmal al-Mu'allim and Abu al-Abbas in al-Mufhim 1/350 to argue that the oath should be in the most significant places of the city, like the House (Kaaba) in Mecca, the Prophet's ﷺ pulpit in Medina, the Al-Aqsa Mosque in Jerusalem, and the congregational mosques in other cities. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/719, and the hadith preceded 4/23. (5) Part of a hadith narrated by Ahmad (1390), Bukhari (46), and Muslim (11) on the authority of Talha bin Ubaidullah ؓ. (6) In his Sunan (3620). (7) He is Muhammad bin al-Haytham bin Hammad al-Thaqafi, their freedman, al-Baghdadi then al-Ukbari. (8) In the manuscripts: "with me," and what is established is from (M).

सूरह अल-मइदाह: आयतें 106 - 108 268 इब्न अल-अरबी (1) ने कहा: मेरी राय में, उसे वैसे ही शपथ लेनी चाहिए जैसा कि उस पर निर्णय लिया गया है; यदि खड़े हैं, तो खड़े होकर, और यदि बैठे हैं, तो बैठकर। क्योंकि किसी परंपरा या तर्क ने यह स्थापित नहीं किया है कि खड़े होने या बैठने को ध्यान में रखा जाना चाहिए। मैं कहता हूँ: कुछ विद्वानों ने अलकमा बिन वईल की हदीस में उनके पिता के अधिकार पर दिए गए इस कथन से निष्कर्ष निकाला है: "तो वह शपथ लेने चला गया" कि इसका अर्थ खड़े होना है - और अल्लाह सबसे अच्छा जानता है - मुस्लिम (3) द्वारा वर्णित है। चौथा: शब्दों के माध्यम से जोर देना; एक समूह का विचार है कि अल्लाह की शपथ लेने में इससे अधिक नहीं होना चाहिए, क्योंकि सर्वशक्तिमान का कहना है: {वे दोनों अल्लाह की शपथ लेंगे}, और उनका कहना है: {कहें, "हाँ, मेरे रब की शपथ"} [यूनुस: 53], और उन्होंने कहा: {अल्लाह की शपथ, मैं निश्चित रूप से तुम्हारी मूर्तियों के विरुद्ध योजना बनाऊंगा} [अल-अंबिया: 57], और पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) का कहना है: "जो कोई शपथ लेना चाहता है, वह अल्लाह की शपथ ले या चुप रहे" (4), और उस आदमी का कहना है: अल्लाह की शपथ, मैं उनमें और नहीं जोड़ूंगा (5)। मालिक ने कहा: वह अल्लाह की शपथ लेता है, जिसके अलावा कोई ईश्वर नहीं है, कि मुझ पर उसका कोई अधिकार नहीं है, और उसने मेरे विरुद्ध जो दावा किया है वह झूठा है। उनके लिए प्रमाण वह है जो अबू दाऊद (6) ने वर्णित किया है: मुसद्दद ने हमें बताया, उन्होंने कहा: अबू अल-अहवास (7) ने हमें बताया, उन्होंने कहा: अता बिन अल-साइब ने हमें बताया, अबू याह्या के अधिकार पर, इब्न अब्बास के अधिकार पर: कि पैगंबर ﷺ ने कहा - यानी एक ऐसे व्यक्ति से जिससे उन्होंने शपथ लेने के लिए कहा था -: "अल्लाह की शपथ लो, जिसके अलावा कोई ईश्वर नहीं है, कि उसके पास तुम्हारे पास (8) कुछ भी नहीं है" यानी...

(1) अहकाम अल-कुरान 719/2 में, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह उसी से है। (2) (M) में: यदि वह खड़ा होता। (3) उनके सहीह (139) में: (223)। मुस्लिम (139) के एक अन्य वर्णन में: (224) "तो जब वह शपथ लेने के लिए खड़ा हुआ," और यह दूसरा वर्णन वह है जिसका उपयोग जज इयाद ने इकमल अल-मुअल्लिम 1/439 में यह तर्क देने के लिए किया है कि शपथ लेने वाले को खड़ा होना चाहिए। जहाँ तक पहले वर्णन का प्रश्न है, इसका उपयोग जज इयाद ने इकमल अल-मुअल्लिम में और अबू अल-अब्बास ने अल-मुफ्हिम 1/350 में यह तर्क देने के लिए किया था कि शपथ शहर के सबसे महत्वपूर्ण स्थानों में होनी चाहिए, जैसे मक्का में काबा, मदीना में पैगंबर ﷺ का मिम्बर, यरुशलम में अल-अक्सा मस्जिद, और अन्य शहरों की जामा मस्जिदों में। (4) इब्न अल-अरबी

द्वारा अहकाम अल-कुरान 719/2, और हदीस पहले 23/4 आई है। (5) तलहा बिन उबैदुल्लाह ؓ के अधिकार पर अहमद (1390), बुखारी (46), और मुस्लिम (11) द्वारा वर्णित एक हदीस का हिस्सा। (6) उनके सुनन (3620) में। (7) वह मुहम्मद बिन अल-हैथम बिन हम्माद अल-थकफी, उनके मुक्त दास, अल-बगदादी फिर अल-उकबरी हैं। (8) पाण्डुलिपियों में: "मेरे पास," और जो स्थापित है वह (M) से है।

سورة المائدہ: آیات ۱۰۶ - ۱۰۸ ۲۶۸ ابن العربی (۱) نے کہا: میرے نزدیک یہ ہے کہ وہ اسی طرح قسم کھائے جس طرح اس پر فیصلہ کیا گیا ہے، اگر وہ کھڑا ہے تو کھڑے ہو کر، اور اگر بیٹھا ہے تو بیٹھ کر؛ کیونکہ کسی روایت یا عقلی دلیل سے یہ ثابت نہیں ہوا کہ اس میں کھڑے ہونے یا بیٹھنے کا اعتبار کیا جائے۔ میں کہتا ہوں: بعض علماء نے علقمہ بن وائل کی اپنے والد سے مروی حدیث میں ان کے اس قول سے کہ: "وہ قسم کھانے کے لیے چلا" سے قیام (کھڑے ہونا) مراد لیا ہے - واللہ اعلم - اسے مسلم (۳) نے روایت کیا ہے۔ چوتھا: لفظ کے ذریعے تاکید کرنا؛ چنانچہ ایک گروہ کا موقف یہ ہے کہ اللہ کی قسم کھانے پر اکتفا کیا جائے اور اس پر اضافہ نہ کیا جائے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ فَيُقْسِمَانِ بِاللَّهِ ﴾ (سو وہ دونوں اللہ کی قسم کھائیں گے)، اور ارشاد باری تعالیٰ ہے: ﴿ قُلْ إِي وَرَبِّي ﴾ (فرما دیجیے: ہاں، میرے رب کی قسم) [یونس: ۵۳]، اور فرمایا: ﴿ وَتَاللَّهِ لَأَكِيدَنَّ أَصْنَامَكُم ﴾ (اور اللہ کی قسم، میں تمہارے بتوں کے خلاف ضرور چال چلوں گا) [الانبیاء: ۵۷]، اور آپ ﷺ کا فرمان ہے: "جو قسم کھانا چاہے، اسے چاہیے کہ اللہ کی قسم کھائے یا خاموش رہے" (۴) اور ایک شخص کا یہ کہنا کہ: اللہ کی قسم، میں ان پر کوئی اضافہ نہیں کروں گا (۵)۔ امام مالک نے فرمایا: وہ اللہ کی قسم کھائے جس کے سوا کوئی معبود نہیں کہ اس کا مجھ پر کوئی حق نہیں ہے، اور جو اس نے مجھ پر دعویٰ کیا ہے وہ باطل ہے۔ ان کے پاس دلیل وہ ہے جو ابوداؤد (۶) نے روایت کی: ہمیں مسدد نے حدیث بیان کی، انہوں نے کہا: ہمیں ابوالاحوص (۷) نے حدیث بیان کی، انہوں نے کہا: ہمیں عطاء بن السائب نے ابویحییٰ سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی کہ: نبی کریم ﷺ نے ایک شخص سے - جسے آپ ﷺ قسم کھلا رہے تھے - فرمایا: "اس اللہ کی قسم کھاؤ جس کے سوا کوئی معبود نہیں کہ تمہارے پاس (۸) اس کا کچھ نہیں ہے" یعنی...

(١) احکام القرآن ٢/ ٧١٩ میں، اور قوسین کے درمیان جو کچھ گزرا وہ اسی سے ہے۔ (٢) (م) میں ہے: "ان کان قائماً" (اگر وہ کھڑا ہو)۔ (٣) اپنی صحیح (١٣٩): (٢٢٣) میں۔ اور مسلم ہی کی ایک دوسری روایت (١٣٩): (٢٢٤) میں ہے: "جب وہ قسم کھانے کے لیے کھڑا ہوا"، اور اسی دوسری روایت سے قاضی عیاض نے اکمال المعلم ١/ ٤٣٩ میں اس بات پر استدلال کیا ہے کہ قسم کھانے والا کھڑا ہوگا۔ جہاں تک پہلی روایت کا تعلق ہے، اس سے قاضی عیاض نے اکمال المعلم میں اور ابوالعباس نے المفہم ١/ ٣٥٠ میں اس بات پر استدلال کیا ہے کہ قسم شہر کے سب سے عظیم مقامات پر ہوگی، جیسے مکہ میں بیت اللہ، مدینہ میں منبرِ نبوی ﷺ، مسجد بیت المقدس، اور دوسرے شہروں کی جامع مساجد میں۔ (٤) ابن العربی کی احکام القرآن ٢/ ٧١٩، اور حدیث پہلے ٤/ ٢٣ پر گزر چکی ہے۔ (٥) ایک حدیث کا ٹکڑا ہے جسے احمد (١٣٩٠)، بخاری (٤٦) اور مسلم (١١) نے طلحہ بن عبید اللہ ؓ سے روایت کیا ہے۔ (٦) اپنی سنن (٣٦٢٠) میں۔ (٧) وہ محمد بن الہیثم بن حماد الثقفی ہیں جو ان کے آزاد کردہ غلام تھے، بغدادی تھے پھر عکبری ہوئے۔ (٨) قلمی نسخوں میں "عندي" (میرے پاس) ہے، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ثابت شدہ ہے۔

Page 269 Surah Al-Ma'idah: Verses 106 - 108

...for the claimant; Abu Dawud said: Abu Yahya's name is Ziyad, a trustworthy and firm Kufan narrator.

The Kufans said: He swears by Allah and nothing else. If the judge suspects him, he makes the oath more solemn for him; so he makes him swear by Allah, besides whom there is no deity, the Knower of the unseen and the witnessed, the Most Gracious, the Most Merciful, who knows from the secret what He knows from the public, who knows the treachery of the eyes and what the hearts conceal(1).

The followers of Al-Shafi'i added making it more solemn with the Mushaf (Quran). Ibn al-Arabi said(2): It is an innovation that none of the Companions ever mentioned. Al-Shafi'i claimed that he saw Ibn Mazen(3), the judge of Sana'a, making people swear by the Mushaf and ordering his companions to do so, and he relates it from Ibn Abbas(4), but it is not authentic.

I say: In the book "Al-Muhadhdhab"(5), even if one swears by the Mushaf and what is in it of the Quran, Al-Shafi'i narrated(6) from Mutarrif that Ibn al-Zubayr used to make people swear on the Mushaf. He said: I saw Mutarrif in Sana'a making people swear(7) on the Mushaf. Al-Shafi'i said: This is good.

Ibn al-Mundhir said(8): They agreed that the ruler should not require oaths by divorce, manumission, or the Mushaf.

I say: It has been mentioned previously in the section on Oaths(9): Qatada used to [dislike] swearing by the Mushaf. Ahmad and Ishaq said: It is not disliked; Ibn al-Mundhir related this from them(10).

---

(1) Mentioned by Ibn al-Mundhir in "Al-Ishraf" 2/235 from Abu Hanifa (RA), Chapter: Description of the oath in Qasama. See "Bada'i al-Sana'i" 8/434. (2) In "Ahkam al-Quran" 2/718. (3) He is Mutarrif bin Mazen, died in the year (191 AH). "Al-Mizan" 4/125-126. (4) We did not find it from Ibn Abbas, but Mutarrif bin Mazen narrated it from Ibn al-Zubayr as follows. (5) "Al-Muhadhdhab fi Fiqh al-Imam al-Shafi'i" by Abu Ishaq al-Shirazi 2/323. (6) In "Al-Umm" 7/31. (7) In (Kh) and (Z): "yastahlif" (asks to swear). (8) In "Al-Iqna'" 2/517. (9) Page 132 of this volume. (10) "Al-Ishraf" 1/411, and what preceded in brackets is from it.

पृष्ठ २६९ सूरह अल-मा'इदह: आयत १०६ - १०८

...दावेदार के लिए; अबू दाऊद ने कहा: अबू याह्या का नाम ज़ियाद है, वह कूफ़ा का एक भरोसेमंद और दृढ़ वर्णनकर्ता है।

कूफ़ा वालों ने कहा: वह अल्लाह की कसम खाता है और किसी की नहीं। यदि न्यायाधीश को उस पर संदेह हो, तो वह उसके लिए शपथ को और अधिक गंभीर बना देता है; वह उससे अल्लाह की कसम खिलवाता है, जिसके सिवा कोई पूज्य नहीं, जो अदृश्य और प्रत्यक्ष का ज्ञाता है, अत्यंत दयालु और कृपाशील है, जो रहस्य के बारे में वह सब जानता है जो वह सार्वजनिक रूप से जानता है, जो आँखों की चोरी और जो कुछ सीने छिपाते हैं, उसे जानता है (१)।

शाफ़ई के अनुयायियों ने मुसहफ़ (कुरान) के साथ शपथ को और अधिक गंभीर बनाने की बात जोड़ी। इब्न अल-अरबी ने कहा (२): यह एक नवाचार (बिदअत) है जिसका उल्लेख किसी भी सहाबी ने कभी नहीं किया। शाफ़ई ने दावा किया कि उन्होंने सनआ के न्यायाधीश इब्न माज़ेन (३) को मुसहफ़ पर शपथ दिलाते हुए और अपने साथियों को ऐसा करने का आदेश देते हुए देखा, और वे इसे इब्न अब्बास (४) से रिवायत करते हैं, लेकिन यह प्रामाणिक नहीं है।

मैंने कहा: "अल-मुहज़्ज़ब" (५) पुस्तक में, भले ही कोई मुसहफ़ और उसमें मौजूद कुरान की कसम खाए, शाफ़ई ने मुतर्रिफ़ से रिवायत की है (६) कि इब्न अल-ज़ुबैर मुसहफ़ पर कसम खिलाया करते थे। उन्होंने कहा: मैंने सनआ में मुतर्रिफ़ को मुसहफ़ पर कसम दिलाते (७) देखा। शाफ़ई ने कहा: यह अच्छा है।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा (८): वे इस बात पर सहमत हुए कि शासक को तलाक, गुलामी से मुक्ति या मुसहफ़ की शपथ नहीं लेनी चाहिए।

मैंने कहा: शपथ के अध्याय (९) में पहले उल्लेख किया गया है: कतादा मुसहफ़ पर कसम खाने को [नापसंद करते] थे। अहमद और इसहाक ने कहा: यह नापसंद नहीं है; इब्न अल-मुन्ज़िर ने उनसे इसे रिवायत किया है (१०)।

---

(१) इब्न अल-मुन्ज़िर ने "अल-इशराफ़" २/२३५ में अबू हनीफ़ा (आर.ए.) से इसका उल्लेख किया है, अध्याय: क़सामा में शपथ का विवरण। देखें "बदई अल-सनई" ८/४३४। (२) "अहकाम अल-कुरान" २/७१८ में। (३) वह मुतर्रिफ़ बिन माज़ेन हैं, जिनका निधन वर्ष (१९१ हिजरी) में हुआ। "अल-मीज़ान"

४/१२५-१२६। (४) हमें इब्न अब्बास से यह नहीं मिला, बल्कि मुतर्रिफ़ बिन माज़ेन ने इसे इब्न अल-ज़ुबैर से रिवायत किया है जैसा कि आगे आता है। (५) अबू इशाक अल-शिराज़ी द्वारा लिखित "अल-मुहज़्ज़ब फ़ी फिक्ह अल-इमाम अल-शाफ़ई" २/३२३। (६) "अल-उम्म" ७/३१ में। (७) (ख) और (ज़) में: "यस्तहलीफ़" (शपथ मांगता है)। (८) "अल-इक़ना" २/५१७ में। (९) इस भाग का पृष्ठ १३२। (१०) "अल-इशराफ़" १/४११, और कोष्ठक में जो कुछ भी है वह उसी से है।

صفحہ ۲۶۹ سورۃ المائدہ: آیات ۱۰۶ - ۱۰۸

...مدعی کے لیے؛ ابو داؤد نے کہا: ابو یحییٰ کا نام زیاد ہے، وہ کوفی، ثقہ اور مستند راوی ہیں۔

کوفیوں نے کہا: وہ صرف اللہ کی قسم کھائے گا، اگر قاضی کو اس پر شبہ ہو تو وہ اس پر قسم کو سخت کر دے؛ پس وہ اس سے اس اللہ کی قسم لے جس کے سوا کوئی معبود نہیں، جو غیب اور ظاہر کا جاننے والا ہے، نہایت مہربان اور رحم کرنے والا ہے، جو چھپی ہوئی بات کو ویسا ہی جانتا ہے جیسا ظاہر کو، جو آنکھوں کی خیانت اور سینوں کے چھپائے ہوئے رازوں کو جانتا ہے(۱)۔

شافعیہ کے اصحاب نے مصحف (قرآن) کے ساتھ قسم کی سختی کا اضافہ کیا۔ ابن العربی نے کہا(۲): یہ ایک بدعت ہے جس کا صحابہ میں سے کسی نے کبھی ذکر نہیں کیا، اور شافعی نے دعویٰ کیا کہ انہوں نے صنعاء کے قاضی ابن مازن(۳) کو دیکھا کہ وہ مصحف پر قسم لیتے تھے، اور اپنے ساتھیوں کو اس کا حکم دیتے تھے، اور وہ اسے ابن عباس(٤) سے روایت کرتے ہیں، لیکن یہ صحیح نہیں ہے۔

میں نے کہا: کتاب "المہذب"(٥) میں ہے کہ اگرچہ مصحف اور اس میں موجود قرآن کی قسم کھائی جائے، تو شافعی نے(٦) مطرف سے روایت کیا ہے کہ ابن الزبیر مصحف پر قسم لیا کرتے تھے۔ انہوں نے کہا: میں نے صنعاء میں مطرف کو دیکھا کہ وہ مصحف پر قسم لیتے(۷) تھے۔ شافعی نے کہا: یہ اچھا ہے۔

ابن المنذر نے کہا(۸): اور انہوں نے اس پر اجماع کیا ہے کہ حاکم کے لیے مناسب نہیں کہ وہ طلاق، آزادی یا مصحف کے ذریعے قسم لے۔

میں نے کہا: قسموں کے باب میں پہلے گزر چکا ہے(۹): اور قتادہ مصحف پر قسم کھانے کو [ناپسند کرتے] تھے۔ اور احمد و اسحاق نے کہا: یہ مکروہ نہیں ہے؛ ابن المنذر نے ان دونوں سے یہ نقل کیا ہے(۱۰)۔

---

(۱) ابن المنذر نے اسے "الاشراف" ۲/۲۳۵ میں ابوحنیفہ (رضی اللہ عنہ) سے ذکر کیا ہے، باب: قسامہ میں قسم کی صفت کا ذکر، اور دیکھئے "بدائع الصنائع" ۸/٤۳٤۔ (۲) "احکام القرآن" ۲/۷۱۸ میں۔ (۳) وہ مطرف بن مازن ہیں، وفات ۱۹۱ھ میں ہوئی۔ "المیزان" ٤/۱۲۵-۱۲٦۔ (٤) ہمیں ابن عباس سے یہ نہیں ملا، بلکہ مطرف بن مازن نے اسے ابن الزبیر سے روایت کیا ہے جیسا کہ آگے آرہا ہے۔ (٥) "المہذب فی فقہ الامام الشافعی" ابواسحاق شیرازی ۲/۳۲۳۔ (٦) "الام" ۷/۳۱ میں۔ (۷) (خ) اور (ظ) میں: "یستحلف" (قسم لیتا ہے)۔ (۸) "الاقناع" ۲/٥۱۷ میں۔ (۹) اسی جلد کا صفحہ ۱۳۲۔ (۱۰) "الاشراف" ۱/٤۱۱، اور اس کے درمیان جو بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔

Thirteenth point: Malik and Ash-Shafi'i differed in this chapter regarding the amount of wealth over which an oath is taken (1) in the 'maqta' al-haqq' (place of final judgment) (2). Malik said: An oath in the place of final judgment cannot be for less than three dirhams, by analogy with the punishment for theft (amputation), for any amount for which a hand is cut off and the sanctity of a limb is forfeited is considered significant. Ash-Shafi'i said: An oath for that cannot be for less than twenty dinars, by analogy with Zakat (minimum threshold), and similarly at the pulpit of every mosque (3).

Fourteenth point: His Almighty's saying: {So they both swear by Allah}. The 'Fa' in 'fayuqsimani' is a conjunction linking one sentence to another, or it is the result of a condition; because "tahbisunahuma" (you detain them both) means: detain them both, i.e., for the oath. So it is the response to the command indicated by the context, as if He said: If you detain them both, they shall swear (4). Dhu ar-Rumma said: "And the pupil of my eye, the water recedes once ** so it appears, and at times it gathers and drowns" (5). The interpretation according to them is: when it recedes, it appears.

Fifteenth point: There is a difference of opinion regarding who is meant by His saying: "so they both swear"? It was said: The two executors if their statement is doubted (6). And it was said: The two witnesses; if they are not upright, and the judge doubts their statement, he makes them swear. Ibn al-Arabi said (7), invalidating this view: What I heard - which is an innovation - from Ibn Abi Layla is that he makes the claimant swear along with his two witnesses that what they testified is true, and then judgment is passed in his favor.

(1) In (Z): "yahlafu 'alayhi" (swears upon it). (2) Maqta' al-Haqq: It is where the dispute between litigants is settled by the text of the judgment. Lisan al-Arab (Qata'). (3) Similar discourse is in Al-Ma'una 3/1585, Al-Istidhkar 22/87-91, and Al-Muntaqa 5/235. (4) Mushkil I'rab al-Qur'an 1/242. (5) Diwan Dhu ar-Rumma 1/460, Majalis Tha'lab p. 544, and Al-Khizana 2/192. It is in the Diwan and Al-Khizana with the narration "tarah" instead of "marrah". Al-Baghdadi said: "Hasara" means it dried up and sank. "Yajummu" with the damma or kasra on the jim is the present tense of "gamma", meaning it increased and rose. Tha'lab said: i.e., the water decreases so it is seen, and increases so it is not seen. And the "insan al-ayn" (pupil of the eye) is the image seen in the black of the eye. Al-Qamus (Anas). (6) In (M): "in their statement". (7) In

Ahkam al-Qur'an 2/718, and what precedes it is from him, as well as what follows between brackets.

सूरा अल-मायदा: आयतें 106 - 108 / 270

तेरहवाँ बिंदु: मालिक और अल-शाफ़ई के बीच इस अध्याय में उस धन की मात्रा के बारे में मतभेद है जिसके लिए फैसला सुनाते समय (मक़त-उल-हक़) शपथ ली जाती है (1)। मालिक ने कहा: फैसले के स्थान पर शपथ तीन दिरहम से कम के लिए नहीं हो सकती, चोरी की सज़ा (अंग-विच्छेदन) के साथ समानता के आधार पर, क्योंकि वह धन जिसके लिए हाथ काट दिया जाए और एक अंग की पवित्रता समाप्त हो जाए, वह महत्वपूर्ण है। अल-शाफ़ई ने कहा: उसके लिए शपथ बीस दीनार से कम के लिए नहीं हो सकती, ज़कात (न्यूनतम सीमा) के साथ समानता के आधार पर, और इसी तरह हर मस्जिद के मिम्बर पर (3)।

चौदहवाँ बिंदु: अल्लाह का फरमान: {तो वे दोनों अल्लाह की शपथ लें}। 'फयुक़्सिमानी' में 'फ़ा' (Fa) एक वाक्य को दूसरे से जोड़ने वाला संयोजक है, या यह किसी शर्त का उत्तर है; क्योंकि "तह्बिसूनहुमा" (तुम उन दोनों को रोक लो) का अर्थ है: उन्हें शपथ के लिए रोक लो। इसलिए यह उस आदेश का उत्तर है जिसे संदर्भ ने संकेत दिया है, जैसे कि उसने कहा: यदि तुम उन दोनों को रोक लोगे, तो वे शपथ लेंगे (4)। ज़ु अर-रुम्मा ने कहा: "और मेरी आँख की पुतली, पानी एक बार कम हो जाता है ** तो वह दिखाई देती है, और कभी-कभी वह इकट्ठा होकर डूब जाती है" (5)। उनके अनुसार इसका भाव यह है: जब पानी हट जाता है, तो वह दिखाई देती है।

पंद्रहवाँ बिंदु: इसमें मतभेद है कि उनके इस कथन "तो वे दोनों शपथ लें" से कौन अभिप्रेत है? कहा गया है: वे दो वसीयतदार (एग्जीक्यूटर्स) यदि उनके कथन पर संदेह हो (6)। और कहा गया है: दो गवाह; यदि वे निष्पक्ष (आदिल) न हों, और न्यायाधीश को उनके कथन पर संदेह हो, तो वह उनसे शपथ दिलवाता है। इब्न अल-अरबी ने इस राय को अमान्य करते हुए कहा (7): मैंने इब्न अबी लैला से जो सुना - और वह एक नई बात (बिदअत) है - वह यह है कि वह दावेदार से उसके दो गवाहों के साथ शपथ दिलवाता है कि उन्होंने जो गवाही दी है वह सच है, और तब उसके पक्ष में फैसला सुनाया जाता है।

(1) (ज़) में: "यहलुफ़ु अलैहि" (उस पर शपथ लेता है)। (2) मक़त-उल-हक़: वह स्थान जहाँ निर्णय के पाठ के माध्यम से विवाद करने वालों के बीच फैसला किया जाता है। लिसान अल-अरब (क़ता)। (3) अल-मऊना 3/1585, अल-इस्तिज़कार 22/87-91, और अल-मुंतक़ा 5/235 में इसी तरह की बात है। (4) मुशकिल इराब अल-क़ुरआन 1/242। (5) दीवान ज़ु अर-रुम्मा 1/460, मजालिस थलब पृष्ठ

544, और अल-खिजाना 2/192। दीवान और अल-खिजाना में यह "मर्रह" के बजाय "ताराह" के साथ है। अल-बगदादी ने कहा: "हसरा" का अर्थ है कि वह अपने स्थान से सूख गया और धँस गया। "यजुम्मु" जिम पर ज़म्म या कसरा के साथ, "जम्मा" का वर्तमान काल है, जिसका अर्थ है वह बढ़ गया और ऊपर उठ गया। थलब ने कहा: यानी पानी कम हो जाता है तो वह दिखाई देता है, और बढ़ जाता है तो दिखाई नहीं देता। और "इंसान अल-ऐन" (आँख की पुतली) वह छवि है जो आँख की पुतली के कालेपन में दिखाई देती है। अल-क़ामूस (अनस)। (6) (म) में: "उनके कथन में"। (7) अहकाम अल-क़ुरआन 2/718 में, और जो इससे पहले है वह उन्हीं का है, साथ ही जो कोष्ठक के बीच आएगा वह भी।

سورہ المائدہ: آیات ۱۰۶ - ۱۰۸ / ۲۷۰

تیرہواں نکتہ: مالک اور شافعی کے درمیان اس باب میں اس مال کی مقدار کے بارے میں اختلاف ہے جس پر 'مقطع الحق' (فیصلے کے مقام) میں قسم کھلائی جاتی ہے (۱)؛ چنانچہ امام مالک نے فرمایا: مقطع الحق میں قسم تین درہم سے کم پر نہیں ہوگی، چوری کی سزا (قطع ید) پر قیاس کرتے ہوئے، کیونکہ وہ مال جس کی وجہ سے ہاتھ کاٹ دیا جائے اور عضو کی حرمت ختم ہو جائے، وہ بڑا مال ہے۔ اور امام شافعی نے فرمایا: اس میں قسم بیس دینار سے کم پر نہیں ہوگی، زکوٰۃ (نصاب) پر قیاس کرتے ہوئے، اور اسی طرح ہر مسجد کے منبر کے پاس (۳)۔

چودہواں نکتہ: اللہ تعالیٰ کا قول: {پس وہ دونوں اللہ کی قسم کھائیں}۔ لفظ 'فیقسمان' میں 'فا' جملے کو جملے پر عطف کرنے والی ہے، یا جزا کا جواب ہے؛ کیونکہ "تحبسونهما" (تم ان دونوں کو روک لو) کا معنی ہے: ان دونوں کو قسم کے لیے روک لو۔ پس یہ اس امر کا جواب ہے جس پر کلام دلالت کر رہا ہے، گویا اس نے کہا: جب تم ان دونوں کو روکو گے تو وہ قسم کھائیں گے (۴)۔ ذو الرمہ نے کہا: "میری آنکھ کی پتلی سے ایک بار پانی خشک ہو جاتا ہے ** تو وہ ظاہر ہوتی ہے اور کبھی وہ (پانی) جمع ہو کر اسے ڈبو دیتا ہے" (۵)۔ ان کے نزدیک اس کی مراد یہ ہے: جب پانی خشک ہوا تو وہ ظاہر ہوئی۔

پندرہواں نکتہ: اس میں اختلاف ہے کہ اس کے قول "فیقسمان" (پس وہ دونوں قسم کھائیں) سے کون مراد ہے؟ کہا گیا ہے: دو وصی جب ان کے قول میں شک کیا جائے (۶)۔ اور کہا گیا ہے: دو گواہ؛ جب وہ عادل نہ ہوں اور حاکم کو ان کے قول میں شک ہو تو وہ ان سے قسم لیتا ہے۔ ابن العربی نے اس قول کو باطل قرار دیتے ہوئے کہا (۷): اور جو میں نے سنا - اور وہ بدعت ہے -

ابن ابی لیلیٰ سے کہ وہ مدعی (طالب) سے اس کے گواہوں کے ساتھ قسم لیتا ہے کہ جو انہوں نے گواہی دی ہے وہ حق ہے، اور اس وقت اس کے حق میں فیصلہ کیا جاتا ہے۔

(۱) (ظ) میں: "یحلف علیہ" (اس پر قسم کھاتا ہے)۔ (۲) مقطع الحق: وہ جگہ جہاں نصِ حکم کے ذریعے جھگڑا کرنے والوں کے درمیان فیصلہ کیا جاتا ہے۔ لسان العرب (قطع)۔ (۳) اسی طرح کی گفتگو المعونہ ۳/ ۱۵۸۵، الاستذکار ۲۲/ ۸۷-۹۱، اور المنتقی ۵/ ۲۳۵ میں ہے۔ (۴) مشکل اعراب القرآن ۱/ ۲۴۲۔ (۵) دیوان ذی الرمہ ۱/ ۴۶۰، مجالس ثعلب ص ۵۴۴، اور الخزانہ ۲/ ۱۹۲۔ دیوان اور الخزانہ میں یہ "مرة" کے بجائے "تارة" کی روایت سے ہے۔ بغدادی نے کہا: "حسر" کا معنی ہے کہ وہ اپنی جگہ سے خشک ہو کر دھنس گیا۔ "یجم" جیم کے پیش اور زیر کے ساتھ 'جمّ' کا مضارع ہے، یعنی زیادہ ہوا اور بلند ہوا۔ ثعلب نے کہا: یعنی پانی کم ہوتا ہے تو وہ نظر آتی ہے، اور زیادہ ہوتا ہے تو نظر نہیں آتی۔ اور "انسان العین" (آنکھ کی پتلی) وہ عکس ہے جو آنکھ کی سیاہی میں نظر آتا ہے۔ القاموس (انس)۔ (۶) (م) میں: "فی قولہما" (ان کے قول میں)۔ (۷) احکام القرآن ۲/ ۷۱۸ میں، اور اس سے پہلے جو ہے وہ انہی کا ہے، اور اسی طرح وہ بھی جو قوسین کے درمیان آئے گا۔

271 Surah Al-Ma'idah: Verses 106 - 108 with truth. The interpretation of this in my view is if the judge doubts the receipt [of the right], he swears that it remains. As for anything else, it is not paid attention to; this applies to the claimant. So how can a witness be detained or made to swear?! This is something that is not paid attention to. I said: It has been previously mentioned from the statement of al-Tabari (1) that there is no known judgment from God in which an oath is required from a witness. And it has been said: The two witnesses were only made to swear because they became defendants, as the heirs claimed that they committed betrayal regarding the property. Sixteenth: His saying, the Almighty: "If you doubt" is a condition. Making the two witnesses swear is only directed through it. Whenever no doubt or disagreement occurs, there is no oath. Ibn Atiyyah (2) said: As for what appears from the judgment of Abu Musa regarding making the two dhimmis (non-Muslim subjects) swear, it is that by the oath, their testimony is completed and the will is executed for its people [even if he did not doubt]; Abu Dawood narrated from al-Sha'bi: That a man from the Muslims was near death in Daquqa, and he did not find anyone from the Muslims present (3) to witness his will; so he made two men from the People of the Book witnesses. They came to Kufa and went to al-Ash'ari and informed him, and they brought his estate and his will. Al-Ash'ari said: This is a matter that has not occurred since what was in the era of the Messenger of Allah (peace be upon him). So he made them swear after the 'Asr prayer: By Allah, they did not betray, nor lie, nor substitute, nor conceal, nor alter, and that it is the man's will and his estate. So he executed their testimony (4). Ibn Atiyyah (5) said: This suspicion, according to someone who does not see the verse as abrogated, arises in cases of betrayal, and in accusations of leaning towards some of those to whom the legacy was left over others, and along with that, the oath is taken in his view.

---

(1) Page 257 of this volume. (2) In al-Muharrar al-Wajiz 2/253, and what precedes it. Likewise what will come between brackets. (3) In the manuscripts: "Hadhara" (present), and it is not in the sources of extraction. (4) Sunan Abi Dawood (3605), and previously on page 260 of this volume. His saying: Daquqa - with long and short vowels - is a well-known city between Erbil and Baghdad, where there was an incident with the Kharijites. Mu'jam al-Buldan 2/459. (5) In al-Muharrar al-Wajiz 2/253.

271 सूरह अल-माइदा: आयत 106 - 108 सत्य के साथ। मेरे विचार में इसकी व्याख्या यह है कि यदि न्यायाधीश को [अधिकार की] प्राप्ति में संदेह हो, तो वह शपथ लेता है कि यह शेष है। जहाँ तक इसके अलावा किसी और चीज़ का सवाल है, उस पर ध्यान नहीं दिया जाता है; यह दावेदार के लिए है। तो गवाह को कैसे हिरासत में लिया जा सकता है या शपथ दिलाई जा सकती है?! यह ऐसी चीज़ है जिस पर ध्यान नहीं दिया जाता। मैंने कहा: अल-तबरी (1) के कथन से पहले यह उल्लेख किया जा चुका है कि ईश्वर का ऐसा कोई ज्ञात निर्णय नहीं है जिसमें गवाह के लिए शपथ आवश्यक हो। और यह कहा गया है: दोनों गवाहों से केवल इसलिए शपथ दिलाई गई क्योंकि वे प्रतिवादी बन गए थे, क्योंकि वारिसों ने दावा किया था कि उन्होंने संपत्ति के मामले में विश्वासघात किया है। सोलहवाँ: सर्वशक्तिमान का कथन: "यदि तुम्हें संदेह हो" एक शर्त है। दो गवाहों को शपथ दिलाना केवल इसके माध्यम से निर्देशित होता है। जब भी कोई संदेह या असहमति नहीं होती, तो कोई शपथ नहीं होती। इब्न अतिय्याह (2) ने कहा: जहाँ तक अबू मूसा के निर्णय से पता चलता है कि दो धिमियों (गैर-मुस्लिम प्रजा) को शपथ दिलाने के संबंध में, वह यह है कि शपथ द्वारा उनकी गवाही पूरी हो जाती है और वसीयत उसके लोगों के लिए निष्पादित की जाती है [भले ही उन्हें संदेह न हो]; अबू दाऊद ने अल-शाबी से वर्णन किया: कि मुसलमानों में से एक व्यक्ति दकुका में मृत्यु के करीब था, और उसे अपने पास कोई मुसलमान नहीं मिला (3) जो उसकी वसीयत का गवाह बने; इसलिए उसने अहले किताब (किताब वाले लोगों) में से दो पुरुषों को गवाह बनाया। वे कूफ़ा आए और अल-अशअरी के पास गए और उन्हें सूचित किया, और वे उसकी संपत्ति और उसकी वसीयत लेकर आए। अल-अशअरी ने कहा: यह एक ऐसा मामला है जो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय के बाद से नहीं हुआ है। इसलिए उन्होंने उन्हें अस्र की नमाज के बाद शपथ दिलाई: अल्लाह की कसम, उन्होंने न तो विश्वासघात किया, न झूठ बोला, न बदला, न छुपाया, न ही परिवर्तन किया, और यह कि यह उस व्यक्ति की वसीयत और उसकी संपत्ति है। अतः उन्होंने उनकी गवाही को स्वीकार कर लिया (4)। इब्न अतिय्याह (5) ने कहा: यह संदेह, उसके अनुसार जो आयत को निरस्त (मनसूख) नहीं मानता, विश्वासघात के मामलों में, और वसीयत पाने वालों में से कुछ के प्रति झुकाव के आरोपों में उत्पन्न होता है, और उसके साथ ही, शपथ ली जाती है।

---

(1) इस भाग का पृष्ठ 257। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/253 में, और उससे पहले जो कुछ भी है। इसी तरह जो कोष्ठकों के बीच आएगा। (3) हस्तलिपियों में: "हज़ारा" (उपस्थित), और यह तख़रीज के स्रोतों में नहीं है। (4) सुनन अबी दाऊद (3605), और इस भाग के पृष्ठ 260 पर पहले। उनका कथन:

दकुका - मद और क़स्र के साथ - इरबिल और बगदाद के बीच एक प्रसिद्ध शहर है, जहाँ खवारिजों के साथ एक घटना हुई थी। मुअजम अल-बुलदान 2/459। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/253 में।

271 سورۃ المائدہ: آیات 106 - 108 حق کے ساتھ میرے نزدیک اس کی تاویل یہ ہے کہ جب حاکم کو [حق پر] قبضے میں شک ہو تو وہ قسم کھائے کہ یہ باقی ہے، اور جہاں تک اس کے علاوہ کا تعلق ہے تو اس کی طرف التفات نہیں کیا جائے گا، یہ مدعی کے بارے میں ہے۔ تو گواہ کو کیسے قید کیا جائے گا یا اس سے قسم لی جائے گی؟! یہ وہ چیز ہے جس کی طرف التفات نہیں کیا جاتا۔ میں نے کہا: طبری (1) کے قول سے پہلے یہ گزر چکا ہے کہ اللہ کا کوئی ایسا حکم معلوم نہیں جس میں گواہ پر قسم واجب ہو۔ اور یہ کہا گیا ہے: دونوں گواہوں سے صرف اس لیے قسم لی گئی کیونکہ وہ مدعا علیہ بن گئے تھے، کیونکہ ورثاء نے دعویٰ کیا تھا کہ انہوں نے مال میں خیانت کی ہے۔ سولہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنِ ارْتَبْتُمْ﴾ (اگر تمہیں شک ہو) ایک شرط ہے، گواہوں سے قسم لینا اسی صورت میں ہوتا ہے۔ جب بھی کوئی شک یا اختلاف واقع نہ ہو تو کوئی قسم نہیں ہے۔ ابن عطیہ (2) نے کہا: جہاں تک ابو موسیٰ کے فیصلے سے دو ذمیوں سے قسم لینے کے بارے میں ظاہر ہوتا ہے وہ یہ ہے کہ قسم کے ذریعے ان کی شہادت مکمل ہو جاتی ہے اور وصیت اس کے حقداروں کے لیے نافذ ہو جاتی ہے [خواہ شک نہ بھی ہو]؛ ابو داؤد نے شعبی سے روایت کیا ہے کہ مسلمانوں میں سے ایک شخص کی وفات کا وقت اس دقوقاء میں قریب آیا، اور اسے وہاں کوئی مسلمان نہیں ملا (3) جسے وہ اپنی وصیت پر گواہ بناتا؛ چنانچہ اس نے اہل کتاب میں سے دو آدمیوں کو گواہ بنایا۔ وہ کوفہ آئے اور اشعری کے پاس پہنچے اور انہیں اطلاع دی، اور وہ اس کا ترکہ اور وصیت لے کر آئے۔ اشعری نے کہا: یہ وہ معاملہ ہے جو رسول اللہ ﷺ کے عہد کے بعد پیش نہیں آیا، پھر انہوں نے عصر کے بعد ان سے قسم لی: اللہ کی قسم، انہوں نے نہ خیانت کی، نہ جھوٹ بولا، نہ تبدیلی کی، نہ چھپایا اور نہ ہی بدلا، اور یہ کہ یہی اس شخص کی وصیت اور اس کا ترکہ ہے۔ چنانچہ انہوں نے ان کی شہادت کو نافذ کر دیا (4)۔ ابن

عطیہ (5) نے کہا: اور یہ شک اس شخص کے نزدیک ہے جو اس آیت کو منسوخ نہیں سمجھتا، جو خیانت میں، اور وصیت پانے والوں میں سے بعض کی طرف جھکاؤ کے الزام میں ہوتا ہے، اور اس کے ساتھ ہی اس کے نزدیک قسم واقع ہوتی ہے۔

---

(1) اس جلد کا صفحہ 257۔ (2) المحرر الوجیز 2/253 میں، اور اس سے پہلے۔ اسی طرح وہ جو خط وحدانی (بریکٹ) کے درمیان آئے گا۔ (3) قلمی نسخوں میں: "حضر" ہے، اور یہ تخریج کے مصادر میں نہیں ہے۔ (4) سنن ابی داؤد (3605)، اور اس جلد کے صفحہ 260 پر پہلے گزر چکا ہے۔ ان کا قول: دقوقاء - مد اور قصر کے ساتھ - اربیل اور بغداد کے درمیان ایک مشہور شہر ہے، وہاں خارجیوں کا ایک واقعہ ہوا تھا۔ معجم البلدان 2/459۔ (5) المحرر الوجیز 2/253 میں۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 106 - 108. Page 272

As for those who see the verse as abrogated, no oath-taking occurs unless there is doubt regarding betrayal or some form of transgression. In that case, the oath-taking - according to the claim - is against a denier, not as a completion of testimony.

Ibn al-Arabi said (1): The oath of suspicion and accusation is of two types; the first: that in which suspicion arises after the right is established and the claim is directed, so there is no dispute regarding the necessity of the oath.

The second: absolute accusation in rights and limits (Hudud), and it has details explained in the books of Furu' (jurisprudence). Here, the claim was established and strengthened as mentioned in the narrations.

Seventeenth: The condition in His saying: "if you doubt" relates to His saying: "detain them both" (2), not to His saying: "then they both shall swear"; because this detention is the reason for the oath.

Eighteenth: His saying, Exalted is He: "We do not sell it for a price, even if he be a near relative" means: they say in their oath: we do not purchase with our oath a substitute that we take instead of what was bequeathed, nor do we give it to anyone, even if the one we are swearing for is a near relative of ours. Implicitly stating "saying" is common, like His saying: "And the angels enter upon them from every gate, 'Peace be upon you'" [Ar-Ra'd: 23-24], meaning: they say: peace be upon you.

And "selling" (ashtara) here is not in the sense of selling, but rather it is obtaining (3).

Nineteenth: The 'Lam' in His saying: "La nashtari" (We do not sell) is an answer to His saying: "fa yuqsiman" (then they both shall swear); because "aqsama" (to swear) meets with what an oath meets with (4); which is "la" and "ma" in negation, and "inna" and the "lam" in affirmation (5).

And the "ha" in "bihi" (it) refers back to the name of Allah the Almighty, which is the closest mentioned, meaning: we do not sell...

---

(1) In Ahkam al-Qur'an 2/719-720. (2) The meaning is: if you doubt, you detain them and make them swear. Zad al-Masir 2/448, and Al-Tabari said it in 9/76. (3) In (d) and (kh): for obtaining. (4) Mushkil I'rab al-Qur'an 1/242, and al-Muharrar al-Wajiz 2/253. (5) Al-Muqtadab 2/334.

सूरह अल-माइदा: आयतें 106 - 108. पृष्ठ 272

जहाँ तक उन लोगों की बात है जो इस आयत को निरस्त (منسوخ) मानते हैं, तो हलफ़ (शपथ) नहीं लिया जाता जब तक कि विश्वासघात या किसी प्रकार के उल्लंघन का संदेह न हो। इस स्थिति में, हलफ़ लेना - दावे के अनुसार - इनकार करने वाले के विरुद्ध होता है, गवाही को पूरा करने के लिए नहीं।

इब्न अल-अरबी (1) ने कहा: संदेह और आरोप की शपथ दो प्रकार की होती है; पहली: जिसमें अधिकार स्थापित होने और दावा निर्देशित होने के बाद संदेह उत्पन्न होता है, इसलिए शपथ की आवश्यकता के संबंध में कोई विवाद नहीं है।

दूसरा: अधिकारों और सीमाओं (हुदूद) में पूर्ण आरोप, और इसका विवरण 'फुरू' (न्यायशास्त्र) की पुस्तकों में दिया गया है। यहाँ दावा स्थापित और पुष्ट हो गया जैसा कि वृत्तांतों में उल्लेख किया गया है।

सत्रहवाँ: उनके कथन "यदि तुम्हें संदेह हो" में शर्त उनके कथन "उन दोनों को रोक लो" (2) से संबंधित है, न कि उनके कथन "फिर वे दोनों शपथ लें" से; क्योंकि यह रोकना शपथ का कारण है।

अठारहवाँ: अल्लाह तआला का कथन: "हम इसके बदले कोई मूल्य नहीं लेते, चाहे वह कोई निकट संबंधी ही क्यों न हो" का अर्थ है: वे अपनी शपथ में कहते हैं: हम अपनी शपथ के माध्यम से ऐसा कोई प्रतिफल नहीं खरीदते जिसे हम वसीयत की गई चीज़ के बदले लें, और न ही हम इसे किसी को देते हैं, भले ही वह जिसके लिए हम शपथ ले रहे हैं हमारा कोई निकट संबंधी हो। "कहने" का लोप होना आम है, जैसे उनका कथन: "और फरिश्ते हर दरवाज़े से उनके पास आएंगे, 'तुम पर शांति हो'" [अर-रद: 23-24] यानी: वे कहते हैं: तुम पर शांति हो।

और यहाँ 'खरीदना' (इश्तिरा) बेचने के अर्थ में नहीं है, बल्कि यह 'प्राप्त करना' (3) है।

उन्नीसवाँ: उनके कथन "ला नश्तरी" में 'लाम' उनके कथन "फयुक़सिमान" का उत्तर है; क्योंकि "अक़समा" (शपथ लेना) उन्हीं शब्दों से मिलता है जिनसे शपथ मिलती है (4); जो निषेध में "ला" और "मा" हैं, और निश्चय में "इन्ना" और "लाम" हैं (5)।

और "बिही" (इसमें) में "हा" अल्लाह तआला के नाम की ओर लौटता है, जो सबसे निकटतम उल्लेख है, जिसका अर्थ है: हम नहीं बेचते...

(1) अहकाम अल-कुरआन 2/719-720 में। (2) अर्थ है: यदि तुम्हें संदेह हो, तो तुम उन्हें रोक लो और उनसे शपथ दिलाओ। ज़ाद अल-मसीर 2/448, और अल-तबरी ने इसे 9/76 में कहा है। (3) (द) और (ख) में: प्राप्त करने के लिए। (4) मुश्किल इराब अल-कुरआन 1/242, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/253। (5) अल-मुक़्तदब 2/334।

سورة المائدہ: آیات ۱۰۶ - ۱۰۸۔ صفحہ ۲۷۲

اور جہاں تک ان لوگوں کا تعلق ہے جو اس آیت کو منسوخ سمجھتے ہیں، تو حلف نہیں لیا جاتا سوائے اس کے کہ خیانت یا کسی قسم کی زیادتی میں شک ہو، تو اس صورت میں حلف لینا - دعویٰ کے مطابق - منکر (انکار کرنے والے) پر ہوتا ہے، نہ کہ اس لیے کہ یہ گواہی کی تکمیل ہے۔

ابن العربی (۱) نے کہا: شک اور تہمت کا حلف دو قسم کا ہوتا ہے؛ پہلا: جس میں حق ثابت ہونے اور دعویٰ متوجہ ہونے کے بعد شک پیدا ہو، تو حلف کے واجب ہونے میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔

دوسرا: حقوق اور حدود میں مطلق تہمت، اور اس کی تفصیل کتب فروع میں موجود ہے، اور یہاں دعویٰ ثابت اور قوی ہو گیا ہے جیسا کہ روایات میں ذکر کیا گیا ہے۔

سترہویں بات: اللہ تعالیٰ کے قول «إِنِ ارْتَبْتُمْ» (اگر تمہیں شک ہو) میں شرط اس کے قول «تَحْبِسُونَهُمَا» (تم ان دونوں کو روک لو) (۲) سے متعلق ہے، نہ کہ «فَيُقْسِمَانِ» (پھر وہ دونوں قسم کھائیں) سے؛ کیونکہ یہ روکنا قسم کا سبب ہے۔

اٹھارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿لَا نَشْتَرِي بِهِ ثَمَنًا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَى﴾ یعنی: وہ دونوں اپنی قسم میں کہتے ہیں: ہم اپنی قسم کے بدلے کوئی معاوضہ نہیں لیتے جسے ہم وصیت کردہ چیز کے بدلے میں حاصل کریں، اور نہ ہی ہم اسے کسی کو دیتے ہیں، چاہے وہ جس کے حق میں ہم قسم کھا رہے ہیں ہمارا قریبی رشتہ دار ہی کیوں نہ ہو۔ "قول" کو مخفی رکھنا عام ہے، جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: ﴿وَالْمَلَٰئِكَةُ يَدْخُلُونَ عَلَيْهِم مِّن كُلِّ بَابٍ سَلَٰمٌ عَلَيْكُمْ﴾ [الرعد: ۲۳-۲۴] یعنی: وہ کہتے ہیں: تم پر سلامتی ہو۔

اور یہاں "اشتراء" (خریدنا) بیچنے کے معنی میں نہیں ہے بلکہ یہ "حاصل کرنا" (۳) ہے۔

انیسویں بات: اللہ کے قول «لَا نَشْتَرِي» میں 'لام' اس کے قول «فَيُقْسِمَانِ» کا جواب ہے؛ کیونکہ «أقسم» ان حروف سے ملتا ہے جن سے قسم ملتی ہے (۴)؛ اور وہ نفی میں «لا» اور «ما» ہیں، اور ایجاب (اثبات) میں «إنَّ» اور 'لام' ہیں (۵)۔

اور «بہ» میں "ہا" کی ضمیر اللہ تعالیٰ کے نام کی طرف لوٹ رہی ہے، جو قریب ترین مذکور ہے، معنی ہے: ہم نہیں بیچتے...

---

(۱) احکام القرآن ۲/۷۱۹ - ۷۲۰ میں۔ (۲) معنی یہ ہے: اگر تمہیں شک ہو تو تم انہیں روک لو اور ان سے قسم لو۔ زاد المسیر ۲/۴۴۸، اور طبری نے اسے ۹/۷۶ میں کہا ہے۔ (۳) (د) اور (خ) میں: حصول کے لیے۔ (۴) مشکل اعراب القرآن ۱/۲۴۲، اور المحرر الوجیز ۲/۲۵۳۔ (۵) المقتضب ۲/۳۳۴۔

Page 273 Surah Al-Ma'idah: Verses 106 - 108

... our portion from Allah Almighty with this worldly gain (1). It is possible that it refers back to the testimony and was mentioned in the feminine form based on the meaning of 'speech' (qawl) (2), as the Prophet (peace be upon him) said: "Beware of the supplication of the oppressed, for there is no veil between it and Allah." So he (3) referred it back based on the meaning of the 'da'wah' which is 'du'a' (supplication), and this has been mentioned before in Surah An-Nisa (4).

The twentieth point: The words of the Almighty: "a price" (thamanan). The Kufans said: The meaning is: 'possessing a price', i.e., a commodity possessing a price, so the 'mudaf' (possessed) was omitted and the 'mudaf ilayh' (possessor) was put in its place. [And this is something that is not needed.] According to us and many scholars, the 'thaman' (price) can be it (the money) or it can be the 'sil'ah' (commodity) (5); for according to us, the price is purchased [just as the priced item is purchased]; and each of the two meanings (6) is both a price and a priced item, whether the sale revolved around a commodity (7) and cash, or around two commodities, or around two types of cash. Based on this principle, a question arises: If the buyer goes bankrupt and the seller finds his goods; would he have a prior right to them?

Abu Hanifa said: He does not have a prior right to them. He based this on this principle, and said: Its owner is equal to the other creditors. Malik said: He has more right to it in case of bankruptcy but not in case of death. Al-Shafi'i said: Its owner has more right to it in both bankruptcy and death.

Abu Hanifa adhered to what we mentioned, and that the general principle is that the debt is a liability on the bankrupt and the deceased, and what is in their hands is a place for fulfillment, so all creditors share in it according to their capital, and there is no difference in that between (8) whether the specific items of the commodities are present or not, as they have left the ownership...

---

(1) In (d): "al-'awad" (the compensation), and the discussion is in "Ahkam al-Qur'an" by Ibn al-Arabi 2/720. (2) "Al-Bayan" by Abu al-Barakat al-Anbari 1/308. (3) After it in (m): the pronoun. (4) 6/85. (5) In (zha): and the commodity becomes a price. (6) In (m) and the printed version of "Ahkam al-Qur'an" by Ibn al-Arabi 2/720 (and the wording is from him): So each one of the sold items. And what is established from the manuscripts, and what preceded between brackets is from "Ahkam al-Qur'an". (7) i.e.: goods. (8) In (kha) and (zha): "from" (min), instead of: "between" (bayn).

पृष्ठ २७३ सूरह अल-मा'इदा: आयत १०६ - १०८

...अल्लाह तआला से हमारा हिस्सा इस दुनियावी लाभ (१) के साथ। यह संभव है कि यह गवाही की ओर वापस जाए और 'कौल' (बात/कथन) के अर्थ के आधार पर इसे स्त्रीलिंग में उल्लेख किया गया हो (२), जैसा कि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "मज़लूम (उत्पीड़ित) की पुकार से डरो, क्योंकि उसके और अल्लाह के बीच कोई पर्दा नहीं है।" तो उन्होंने (३) इसे 'दावत' के अर्थ पर लौटाया जो कि 'दुआ' (प्रार्थना) है, और यह पहले सूरह अन-निसा (४) में आ चुका है।

बीसवाँ बिंदु: अल्लाह तआला का कथन: "कीमत" (थमना)। कूफ़ियों ने कहा: इसका अर्थ है: 'कीमत वाली वस्तु', यानी एक वस्तु जिसकी कीमत हो, तो 'मुदाफ़' (जिसका स्वामित्व हो) को हटा दिया गया और 'मुदाफ़ इलैह' (स्वामी) को उसकी जगह रख दिया गया। [और इसकी कोई आवश्यकता नहीं है।] हमारे और कई विद्वानों के अनुसार, 'थमन' (कीमत) वह (पैसा) भी हो सकता है और वह 'सिल'ह' (वस्तु) (५) भी हो सकती है; क्योंकि हमारे अनुसार कीमत खरीदी जाती है [जैसे कि कीमत वाली वस्तु खरीदी जाती है]; और दो अर्थों (६) में से प्रत्येक एक कीमत और एक कीमती वस्तु है, चाहे बिक्री किसी वस्तु (७) और नकद के इर्द-गिर्द घूमती हो, या दो वस्तुओं के बीच, या दो प्रकार के नकद के बीच। इसी सिद्धांत के आधार पर यह प्रश्न उठता है: यदि खरीदार दिवालिया हो जाता है और विक्रेता को अपना माल मिल जाता है; तो क्या उसका उस पर पहला अधिकार होगा?

अबू हनीफ़ा ने कहा: उसका उस पर पहला अधिकार नहीं होगा। उन्होंने इसे इसी सिद्धांत पर आधारित किया, और कहा: उसका मालिक अन्य लेनदारों के बराबर होगा। मालिक ने कहा: वह दिवालियेपन के मामले में उसका अधिक हकदार है, मृत्यु के मामले में नहीं। अल-शाफ़ई ने कहा: उसका मालिक दिवालियेपन और मृत्यु दोनों मामलों में उसका अधिक हकदार है।

अबू हनीफ़ा ने उसी बात को माना जो हमने उल्लेख किया है, और यह कि सामान्य सिद्धांत यह है कि ऋण दिवालिया और मृतक की देनदारी है, और जो कुछ उनके हाथों में है वह अदायगी का स्थान है, इसलिए सभी लेनदार अपनी पूंजी के अनुसार उसमें हिस्सा लेते हैं, और इसमें कोई अंतर नहीं है (८) कि वस्तुओं की विशिष्ट इकाइयाँ मौजूद हैं या नहीं, क्योंकि वे स्वामित्व से बाहर हो चुकी हैं...

---

(१) (द) में: "अल-अवाद" (मुआवज़ा), और चर्चा इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" २/७२० में है। (२) अबू अल-बरकात अल-अनबारी द्वारा "अल-बयान" १/३०८। (३) (म) में इसके बाद: सर्वनाम। (४) ६/८५। (५) (ज़) में: और वस्तु एक कीमत बन जाती है। (६) (म) में और इब्न अल-अरबी की

"अहकाम अल-कुरान" के मुद्रित संस्करण २/७२० में (और शब्द उनके हैं): तो बेची गई वस्तुओं में से प्रत्येक। और जो पांडुलिपियों से प्रमाणित है, और जो कोष्ठक के बीच पहले दिया गया है वह "अहकाम अल-कुरान" से है। (७) यानी: माल। (८) (ख़) और (ज़) में: "से" (मिन), इसके बजाय: "बीच" (बैन)।

صفحہ ۲۷۳ سورہ المائدہ: آیات ۱۰۶ - ۱۰۸

اللہ تعالیٰ کی طرف سے ہمارا حصہ اس دنیاوی نفع (۱) کے ساتھ یہ بھی ممکن ہے کہ یہ شہادت (گواہی) کی طرف لوٹ رہا ہو اور 'قول' کے معنی میں اسے مؤنث ذکر کیا گیا ہو (۲)، جیسا کہ نبی اکرم ﷺ نے فرمایا: "مظلوم کی بددعا سے بچو، کیونکہ اس کے اور اللہ کے درمیان کوئی پردہ نہیں ہے" پس انہوں نے (۳) اسے 'دعوۃ' کے معنی پر لوٹایا جو کہ 'دعا' ہے، اور یہ پہلے سورہ النساء (۴) میں گزر چکا ہے۔

بیسواں نکتہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ثَمَنًا﴾ (قیمت)۔ کوفیوں نے کہا: معنی ہے: 'قیمت والا'، یعنی ایسی شے جو قیمت رکھتی ہو، تو مضاف کو حذف کر دیا گیا اور مضاف الیہ کو اس کی جگہ قائم مقام کر دیا گیا۔ [اور اس کی ضرورت نہیں ہے۔] ہمارے نزدیک اور بہت سے علماء کے نزدیک ثمن (قیمت) بذاتِ خود بھی ہو سکتی ہے اور وہ شے (سلعہ) (۵) بھی ہو سکتی ہے؛ کیونکہ ہمارے نزدیک ثمن خریدا جاتا ہے [جس طرح کہ جس کی قیمت لگائی گئی ہے وہ خریدا جاتا ہے]؛ اور دو معانی (۶) میں سے ہر ایک ثمن بھی ہے اور مثمون (جس کی قیمت ہو) بھی، خواہ بیع کسی سامان (۷) اور نقد کے درمیان ہو، یا دو سامانوں کے درمیان، یا دو نقدیوں کے درمیان۔ اور اسی اصل (قاعدے) پر یہ مسئلہ مبنی ہے: اگر خریدار دیوالیہ ہو جائے اور بیچنے والے کو اپنا سامان مل جائے؛ تو کیا وہ اس کا زیادہ حقدار ہوگا؟

امام ابو حنیفہ نے فرمایا: وہ اس کا زیادہ حقدار نہیں ہوگا۔ انہوں نے اسے اسی اصل پر مبنی کیا، اور فرمایا: اس کا مالک دیگر قرض خواہوں کے برابر ہوگا۔ امام مالک نے فرمایا: وہ دیوالیہ ہونے کی صورت میں اس کا زیادہ حقدار ہے، موت کی صورت میں نہیں۔ اور امام شافعی نے فرمایا: اس کا مالک دیوالیہ پن اور موت دونوں صورتوں میں اس کا زیادہ حقدار ہے۔

امام ابو حنیفہ نے اسی بات کو پکڑا جو ہم نے ذکر کی، اور یہ کہ اصل کلی یہ ہے کہ قرض دیوالیہ اور میت کے ذمہ ہے، اور جو کچھ ان کے پاس ہے وہ ادائیگی کا محل ہے، چنانچہ تمام قرض خواہ اپنے اپنے سرمائے کے بقدر اس میں شریک ہوں گے، اور اس میں کوئی فرق نہیں (۸) کہ اشیاء کی عین موجود ہو یا نہ ہو، کیونکہ وہ ملکیت سے نکل چکی ہیں---

---

(۱) (د) میں: العوض، اور کلام ابن العربی کی احکام القرآن ۲/ ۷۲۰ میں ہے۔ (۲) ابوالبرکات الانباری کی البیان ۱/ ۳۰۸۔ (۳) (م) میں اس کے بعد: ضمیر۔ (۴) ۸۵/۶۔ (۵) (ظ) میں: اور سامان ثمن بن جاتا ہے۔ (۶) (م) میں اور ابن العربی کی احکام القرآن کے مطبوعہ نسخے ۲/ ۷۲۰ میں (اور کلام ان ہی کا ہے): پس فروخت شدہ اشیاء میں سے ہر ایک۔ اور جو قلمی نسخوں سے ثابت ہے، اور جو قوسین کے درمیان پہلے گزر چکا ہے وہ احکام القرآن سے ہے۔ (۷) یعنی: سامان۔ (۸) (خ) اور (ظ) میں: 'من' (سے)، 'بین' (درمیان) کے بجائے۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 106 - 108 [Page] 274

... its seller, and their prices became a debt upon the dhimmah (guarantee) by consensus. Therefore, they only have their prices [if found], or whatever is found of them. Malik and Al-Shafi'i specified this rule based on narrations reported in this chapter by the Imams Abu Dawud and others (1).

Twenty-first: The Almighty's saying: {And we do not hide the testimony of Allah}, meaning: what Allah has taught us of the testimony. There are seven recitations (qira'at) for it; whoever wants them can find them in "Al-Tahsil" (2) and others.

Twenty-second: The Almighty's saying: {But if it is discovered that they were guilty of sin}. Umar said: This verse is the most problematic of the rulings in this Surah (3). Al-Zajjaj said (4): The most difficult part of the Quran in terms of grammar is His saying: {From among those against whom the two nearest [to the deceased] were wronged} (5).

"Found out about such-and-such," meaning: he became aware of it. It is said: I found out (athartu) a betrayal from him, meaning: I became aware of it. And "I made another find out about him," from which is the Almighty's saying: {And thus We made them to be discovered}. Because they were seeking them, and their location was hidden from them (6). The root of "finding" (al-'uthur) is falling or stumbling upon something, and from it...

(1) Al-Mufhim 4/432, and what preceded in brackets is from it. Malik's evidence that its owner is more entitled to it in bankruptcy but not death: what he narrated in Al-Muwatta 2/678, and through his chain Abu Dawud (3520) from Abu Bakr bin Abdul Rahman ibn al-Harith, that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Any man who sells goods, then the one who bought them becomes bankrupt, and the one who sold them has not received any of its price, and his goods are found in person, then he is more entitled to it. But if the buyer dies, then the owner of the goods is equal to the creditors." Abu al-Abbas said: This is a sound mursal narration.

Al-Shafi'i's evidence that its owner is more entitled to it in both bankruptcy and death: what Abu Dawud (3523) and Ibn Majah (2360) narrated from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) attributing it to the Prophet: "Whoever becomes bankrupt or dies, and a man finds his goods in person, then he is more entitled to it."

(2) Perhaps it is the book: Al-Tahsil li-Fawa'id Kitab al-Tafsil al-Jami' li-'Ulum al-Tanzil, by al-Mahdawi Ahmad bin Ammar, which the author mentioned in the tenth issue of the interpretation of the second verse of Surah al-Nur. The majority's recitation is the one mentioned above, and anything other than that are anomalous (shadhdh) recitations. Some of them can be found in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 35, Al-Muhtasib 1/221, Al-Bahr al-Muhit 4/44, and Al-Durr al-Masun 4/468-470.

(3) Narrated from Umar (may Allah be pleased with him) by Al-Razi in Al-Tafsir 12/121, and attributed it to Al-Wahidi in Al-Basit.

(4) In Ma'ani al-Quran 2/216.

(5) "Istuhuqqa" with a dammah on the ta and kasrah on the ha is the recitation of the group except Hafs, who recited with fatha on the ta and ha, as the author will mention.

(6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/721.

सूरह अल-माईदा: आयत १०६ - १०८ [पृष्ठ] २७४

...उसके विक्रेता, और सर्वसम्मति से उनकी कीमतें उनके जिम्मे (ऋण) के रूप में अनिवार्य हो गईं। इसलिए, उनके पास केवल उनकी कीमतें [यदि पाई जाएं], या उनमें से जो कुछ भी पाया जाए, वही होगा। मलिक और अल-शाफी ने इस नियम को उन विवरणों के आधार पर विशिष्ट किया है जो इस अध्याय में इमाम अबू दाऊद और अन्य लोगों द्वारा वर्णित किए गए हैं (१)।

इक्कीसवां: अल्लाह का कथन: {और हम अल्लाह की गवाही को नहीं छिपाते}, अर्थात: अल्लाह ने हमें गवाही के बारे में जो कुछ सिखाया है। इसके सात पाठ (क़िरात) हैं; जो कोई भी उन्हें चाहता है वह उन्हें "अल-तहसील" (२) और अन्य में पा सकता है।

बाईसवां: अल्लाह का कथन: {लेकिन अगर यह पता चले कि वे पाप के दोषी थे}। उमर ने कहा: यह आयत इस सूरह के प्रावधानों में सबसे समस्याग्रस्त है (३)। अल-ज़ज्जाज ने कहा (४): व्याकरण की दृष्टि से कुरान का सबसे कठिन हिस्सा उनका यह कहना है: {उन लोगों में से जिनके खिलाफ दो निकटतम [मृतक के] के साथ गलत किया गया था} (५)।

"किसी चीज़ के बारे में पता लगाना" (अथरा अला), अर्थात: उसकी जानकारी होना। कहा जाता है: मैंने उससे विश्वासघात का पता लगाया, अर्थात: मुझे इसकी जानकारी हुई। और "मैंने किसी और को उसके बारे में जानकारी दी", जिससे अल्लाह का कथन है: {और इसी तरह हमने उन्हें खोजा जाना संभव बनाया}। क्योंकि वे उन्हें ढूंढ रहे थे, और उनका स्थान उनसे छिपा हुआ था (६)। "पता लगाने" (अल-उथूर) का मूल अर्थ किसी चीज़ पर गिरना या ठोकर खाना है, और इसी से...

(१) अल-मुफिम ४/४३२, और कोष्ठक में जो पहले आया है वह उसी से है। मलिक का प्रमाण कि उसका स्वामी दिवालियापन में उसका अधिक हकदार है न कि मृत्यु में: जो उन्होंने अल-मुवत्ता २/६७८ में वर्णित किया है, और उनके माध्यम से अबू दाऊद (३५२०) ने अबू बक्र बिन अब्दुल रहमान इब्न अल-हारिस से, कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "कोई भी व्यक्ति जिसने माल बेचा, फिर जिसने उन्हें खरीदा वह दिवालिया हो गया, और जिसने उन्हें बेचा उसने उसकी कीमत का कुछ भी प्राप्त नहीं किया, और उसका माल जस का तस मिल गया, तो वह उसका अधिक हकदार है। लेकिन यदि खरीदार मर जाता है, तो माल का मालिक लेनदारों के बराबर है।" अबू अल-अब्बास ने कहा: यह एक सही मुरसल विवरण है।

अल-शाफी का प्रमाण कि उसका स्वामी दिवालियापन और मृत्यु दोनों में उसका अधिक हकदार है: जो अबू दाऊद (३५२३) और इब्न माजाह (२३६०) ने अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से वर्णित किया है: "जो कोई दिवालिया हो जाता है या मर जाता है, और एक व्यक्ति को उसका माल जस का तस मिल जाता है, तो वह उसका अधिक हकदार है।"

(२) शायद यह पुस्तक है: अल-तहसील ली-फवाइद किताब अल-तफसील अल-जामी' ली-'उलूम अल-तंजील, अल-महदवी अहमद बिन अम्मार द्वारा, जिसका लेखक ने सूरह अन-नूर की दूसरी आयत की व्याख्या के दसवें मुद्दे में उल्लेख किया है। बहुमत का पाठ वही है जो ऊपर बताया गया है, और उसके अलावा अन्य सभी विसंगत (शाध) पाठ हैं। उनमें से कुछ को अल-क़िरात अल-शाधाह पृष्ठ ३५, अल-मुहतासिब १/२२१, अल-बहर अल-मुहित ४/४४, और अल-दुर अल-मसूद ४/४६८-४७० में देखा जा सकता है।

(३) उमर (रज़ि.) से अल-राज़ी द्वारा अल-तफसीर १२/१२१ में वर्णित, और अल-बासित में अल-वाहिदी को जिम्मेदार ठहराया गया।

(४) मानी अल-क़ुरान २/२१६ में।

(५) "इस्तुहुक्का" ता पर दम्मा और हा पर कसरा के साथ, हफ्स को छोड़कर समूह का पाठ है, जिन्होंने ता और हा पर फतह के साथ पढ़ा, जैसा कि लेखक उल्लेख करेंगे।

(६) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान २/७२१।

سورہ المائدہ: آیات ۱۰۶ - ۱۰۸ [صفحہ] ۲۷۴

...اس کے بیچنے والے، اور اجماع کے ساتھ ان کی قیمتیں ان کے ذمے (ضمانت) میں واجب ہو گئیں۔ لہٰذا، ان کے لیے صرف ان کی قیمتیں ہوں گی [اگر پائی جائیں]، یا ان میں سے جو کچھ پایا جائے۔ اور امام مالک اور امام شافعی نے اس قاعدے کو ان احادیث کے ذریعے خاص کیا ہے جو اس باب میں ائمہ ابو داؤد وغیرہ نے روایت کی ہیں (۱)۔

اکیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہم اللہ کی گواہی نہیں چھپاتے} یعنی: وہ گواہی جو اللہ نے ہمیں سکھائی۔ اس میں سات قراتیں ہیں، جو شخص انہیں چاہتا ہے وہ انہیں "التحصیل" (۲) اور دیگر میں پا سکتا ہے۔

بائیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر اگر اس بات کا علم ہو جائے کہ وہ دونوں گناہ کے مستحق ٹھہرے}۔ حضرت عمرؓ نے فرمایا: یہ آیت اس سورت کے احکام میں سب سے زیادہ مشکل ہے (۳)۔ اور الزجاج نے کہا (۴): قرآن میں اعراب کے لحاظ سے سب سے مشکل حصہ اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: {ان لوگوں میں سے جن کے خلاف ان کے دو قریب ترین [حق دار] بنتے تھے} (۵)۔

"کسی چیز پر مطلع ہونا" (عثر علی کذا)، یعنی: اسے دیکھ لینا؛ کہا جاتا ہے: میں اس کی خیانت پر مطلع ہوا (عثرتُ منه علی خیانة)، یعنی: میں نے جان لیا۔ اور "میں نے دوسرے کو اس پر مطلع کیا" (أعثرتُ)، اسی سے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور اسی طرح ہم نے ان کے بارے میں مطلع کر دیا}۔ کیونکہ وہ انہیں تلاش کر رہے تھے جبکہ ان کا مقام ان سے پوشیدہ تھا (۶)؛ اور "عثور" کی اصل: کسی چیز پر گرنا اور واقع ہونا ہے، اور اسی سے...

(۱) المفہم ۴/۴۳۲، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔ اور امام مالک کی دلیل اس بات پر کہ اس کا مالک دیوالیہ پن کی صورت میں اس کا زیادہ حق دار ہے نہ کہ موت کی صورت میں: وہ روایت ہے جو انہوں نے موطا ۲/۶۷۸ میں بیان کی، اور انہی کے واسطے سے ابو داؤد (۳۵۲۰) نے ابوبکر بن عبدالرحمن بن الحارث سے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس شخص نے کوئی سامان بیچا، پھر خریدنے والا دیوالیہ ہو گیا، اور بیچنے والے نے اس کی قیمت میں سے کچھ بھی وصول نہ کیا ہو، اور اس کا سامان بعینہٖ مل جائے، تو وہ اس کا زیادہ حق دار ہے۔ لیکن اگر خریدار مر جائے، تو سامان والا قرض خواہوں کے برابر ہوگا"۔ ابوالعباس نے کہا: یہ مرسل صحیح ہے۔

اور امام شافعی کی دلیل کہ اس کا مالک دیوالیہ پن اور موت دونوں صورتوں میں اس کا زیادہ حق دار ہے: وہ روایت ہے جو ابو داؤد (۳۵۲۳) اور ابن ماجہ (۲۳۶۰) نے حضرت ابوہریرہ ؓ کی حدیث سے مرفوعاً بیان کی: "جو شخص دیوالیہ ہو جائے یا مر جائے، اور کوئی آدمی اپنا سامان بعینہٖ پائے، تو وہ اس کا زیادہ حق دار ہے"۔

(۲) شاید یہ کتاب ہے: "التحصیل لفوائد کتاب التفصیل الجامع لعلوم التنزیل"، مہدوی احمد بن عمار کی، جس کا ذکر مصنف نے سورہ نور کی دوسری آیت کی تفسیر کے دسویں مسئلے میں کیا ہے۔ جمہور کی قرات وہی ہے جو اوپر مذکور ہے، اس کے علاوہ دیگر قراتیں شاذ ہیں، ان میں سے بعض کو "القراءات الشاذة" ص ۳۵، "المحتسب" ۱/۲۲۱، "البحر المحیط" ۴/۴۴، اور "الدر المصون" ۴/۴۶۸ - ۴۷۰ میں دیکھا جا سکتا ہے۔

(۳) اسے حضرت عمر ؓ سے رازی نے تفسیر ۱۲/۱۲۱ میں ذکر کیا، اور اسے الواحدی کی طرف منسوب کیا "البسیط" میں۔

(۴) معانی القرآن ۲/۲۱۶ میں۔

(۵) "استُحِقَّ" تاء کے ضمہ اور حاء کے کسرہ کے ساتھ، حفص کے علاوہ تمام قراء کی قرات ہے، جبکہ حفص نے تاء اور حاء کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے، جیسا کہ مصنف ذکر کریں گے۔

(۶) احکام القرآن از ابن العربی ۲/۷۲۱۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 106 - 108 275

Their saying: "The man stumbled (athara) a stumbling (uthuran)": when his toe hits something that strikes it, and so-and-so's toe stumbled upon such-and-such: when it hit him and he fell upon it. And the horse stumbled a stumbling (utharan)(1); Al-A'sha said: With a strong, firm she-camel, if she stumbles ... then misery is closer to her than for me to say "La'an" (rise up/be safe)(2) And "Al-Aythar": the rising dust; because it falls on the face(3), and "Al-Aythir": the hidden trace(4); because it is come upon from concealment. And the pronoun in "anhuma" (them two) refers to the two executors who were mentioned in the saying of the Almighty: "two"; according to Sa'id bin Jubayr. And it was said: to the two witnesses; according to Ibn Abbas(5). And "ista-haqqa" means: they deserved "sin" (ithman), meaning by betrayal, and their taking what does not belong to them, or by a false oath, or by false testimony. Abu Ali said: "Ithm" (sin) here is the name of the thing taken; because taking it makes one a sinner (athim); so it was called "sin", just as what is taken without right is called "mazlamah" (grievance/wrong). Sibawayh said: "Al-mazlamah" is the name of what was taken from you. Likewise, this taken thing was named after the infinitive noun (al-masdar)(6); and it is "al-ja'm". The twenty-third: the saying of the Almighty: {then two others shall stand in their place} [Qur'an 5:107], meaning in oaths, or in testimony, and He said: "two others" according to [agreement] that the heirs were two(7). "Akharani" (two others) was raised (marfu') by a hidden verb. "Yaqoumani" (stand) is in the position of an adjective. "Maqamahuma" (their place) is an infinitive, and its estimation is: a standing.

---

(1) Tafsir al-Tabari 9/81, and Majma' al-Bayan 7/227. (2) Diwan al-A'sha p. 153, and al-Khizanah 11/363. Al-Baghdadi said: "La'an": a word said to one who stumbles meaning: be safe. End. The meaning: she is a she-camel that does not stumble due to her strength, and if she stumbled, I would have said to her: "may you perish (ta'isti)". Al-Luth: strength. Naqah 'afarnah: meaning strong. Al-Lisan (Luth) and (Afar). (3) Tahdhib al-Lughah 2/324 - 325, and Majma' al-Bayan 7/227. And his saying: "the rising dust", the author of Lisan said (Sat'a): "as-Sat'": everything that spreads and rises from lightning, dust, light, or wind. (4) And likewise: "al-Aythar" with the weight of "gayhab". See Mujmal al-Lughah 3/647, and as-Sahhah (Athara), and al-Qamus (Athara). (5) Al-Nukat wal-Uyun 2/77, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/721. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/254, and Abu Ali's words in al-Hujjah 3/268, and Sibawayh's words in al-Kitab 4/91. (7) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/722, and what is between brackets is from him.

सूरह अल-मा'इदह: आयत 106 - 108 275

उनका कहना है: "आदमी ठोकर खा गया (अथरा) अथुरन": जब उसकी उंगली किसी ऐसी चीज़ से टकराती है जो उसे मारती है, और फलां की उंगली फलां चीज़ पर ठोकर खा गई: जब वह उससे टकराई और वह उस पर गिर गया। और घोड़े ने ठोकर खाई (अथरान)(1); अल-आशा ने कहा: एक मज़बूत, सुदृढ़ ऊंटनी के साथ, अगर वह ठोकर खाती है ... तो दुख उसके करीब है इससे कि मैं 'लआन' (उठो/सुरक्षित रहो) कहूँ(2) और "अल-अयथर": उड़ती हुई धूल; क्योंकि यह चेहरे पर गिरती है(3), और "अल-अयथिर": छिपा हुआ निशान(4); क्योंकि यह गुप्त रूप से पाया जाता है। "अन्हुमा" (उन दोनों) में सर्वनाम उन दो वसीयतदारों की ओर जाता है जिनका उल्लेख सर्वशक्तिमान के इस कथन में किया गया है: "दो"; सईद बिन जुबैर के अनुसार। और यह कहा गया: दो गवाहों की ओर; इब्न अब्बास के अनुसार(5)। और "इस्ता-हक्का" का अर्थ है: वे "पाप" (इथमन) के पात्र हो गए, यानी विश्वासघात द्वारा, और जो उनका नहीं है उसे लेने से, या झूठी शपथ से, या झूठी गवाही से। अबू अली ने कहा: यहाँ "इथ्म" (पाप) ली गई वस्तु का नाम है; क्योंकि इसे लेना लेने वाले को पापी (आथिम) बनाता है; इसलिए इसे "पाप" कहा गया, ठीक उसी तरह जैसे जो बिना अधिकार के लिया जाता है उसे "मज़लमा" (अन्याय) कहा जाता है। सिबावैह ने कहा: "अल-मज़लमा" उस चीज़ का नाम है जो आपसे ली गई थी। इसी तरह, इस ली गई वस्तु का नाम कृदंत संज्ञा (मस्दर)(6) के नाम पर रखा गया; जो कि "अल-जाम" है। तेईसवां: सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर दो अन्य उनके स्थान पर खड़े होंगे} [कुरान 5:107], यानी शपथ में, या गवाही में, और उन्होंने कहा: "दो अन्य" [सहमति] के अनुसार कि उत्तराधिकारी दो थे(7)। "आखरानी" (दो अन्य) एक छिपी हुई क्रिया द्वारा ऊंचा (मरफ़ू) किया गया था। "यक़ूमानी" (खड़े होना) एक विशेषण के स्थान पर है। "मक़ामहुमा" (उनका स्थान) एक मस्दर (स्रोत) है, और इसका अनुमान है: एक खड़ा होना।

---

(1) तफ़सीर अल-तबारी 9/81, और मजमा अल-बयान 7/227। (2) दीवान अल-आशा पृ. 153, और अल-ख़िज़ाना 11/363। अल-बगदादी ने कहा: "लआन": ठोकर खाने वाले से कहा जाने वाला शब्द जिसका अर्थ है: सुरक्षित रहो। समाप्त। अर्थ: वह अपनी शक्ति के कारण ठोकर नहीं खाने वाली ऊंटनी है, और अगर उसने ठोकर खाई होती, तो मैं उससे कहता: "तुम्हारा नाश हो (तसिस्ति)"। अल-लूथ: शक्ति। नाका 'अफरनाह: यानी शक्तिशाली। लिसान अल-अरब (लूथ) और (अफर)। (3) तहज़ीब अल-लुग़ा 2/324 - 325, और मजमा अल-बयान 7/227। और उसका कहना है: "उड़ती हुई धूल", लिसान के लेखक ने कहा (सत'अ): "अस-सत'": बिजली, धूल, प्रकाश या हवा से फैलने

और उठने वाली हर चीज़। (4) और इसी तरह: "ग़ैहब" के वजन पर "अल-अयथर"। मुज्मल अल-लुग़ा 3/647, और अस-सिहह (अथरा), और अल-कामूस (अथरा) देखें। (5) अन-नुकात वल-उयून 2/77, और इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/721। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/254, और अल-हुज्जा 3/268 में अबू अली के शब्द, और अल-किताब 4/91 में सिबावैह के शब्द। (7) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/722, और कोष्ठक के बीच जो है वह उनसे है।

سورہ المائدہ: آیات ۱۰۶ - ۱۰۸ ۲۷۵

ان کا قول: "آدمی ٹھوکر کھا گیا (عَثَرَ) عثوراً": جب اس کی انگلی کسی ایسی چیز سے ٹکرائے جو اسے صدمہ پہنچائے، اور فلاں کی انگلی فلاں چیز سے ٹکرا کر ٹھوکر کھا گئی: جب وہ اس سے ٹکرائی اور وہ اس پر جا پڑی۔ اور گھوڑے نے ٹھوکر کھائی (عثاراً)(۱)؛ اعشی نے کہا: بذاتِ لَوْثٍ عَفَرْنَاةٍ إذا عَثَرَتْ ... فالتعْسُ أدنى لها مِنْ أنْ أقولَ لَعَا(۲) اور "العَيْثَر": اڑتی ہوئی دھول؛ کیونکہ وہ چہرے پر پڑتی ہے(۳)، اور "العَيْثِر": پوشیدہ نشان(۴)؛ کیونکہ وہ پوشیدگی کی وجہ سے سامنے آتا ہے۔ اور "أنهما" میں ضمیر ان دو وصی (ناظمین) کی طرف لوٹتی ہے جن کا تذکرہ اللہ تعالیٰ کے اس قول میں ہے: "اثنان" (دو)؛ سعید بن جبیر سے مروی ہے۔ اور کہا گیا: دو گواہوں کی طرف؛ ابن عباس سے مروی ہے(۵)۔ اور "استَحَقَّا" یعنی: وہ دونوں مستحق ہوئے "إثماً" (گناہ کے) یعنی خیانت کے ذریعے، اور ان چیزوں کو لینے کے ذریعے جو ان کی نہیں تھیں، یا جھوٹی قسم کے ذریعے، یا جھوٹی گواہی کے ذریعے۔ ابو علی نے کہا: "إثم" یہاں لی گئی چیز کا نام ہے؛ کیونکہ اسے لینا لینے والے کو گناہگار (آثم) بنا دیتا ہے؛ چنانچہ اسے "إثم" کہا گیا، جس طرح بغیر حق کے لی گئی چیز کو "مظلمہ" (زیادتی/ناانصافی) کہا جاتا ہے۔ سیبویہ نے کہا: "المظلمہ" اس چیز کا نام ہے جو تم سے چھین لی گئی ہو۔ اسی طرح اس لی گئی چیز کا نام اسم مصدر کے نام پر رکھا گیا(۶)؛ اور وہ "الجام" ہے۔ تیئیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {فَآخَرَانِ يَقُومَانِ مَقَامَهُمَا} (پھر دو دوسرے ان کی جگہ کھڑے ہوں) یعنی قسموں میں، یا گواہی میں، اور فرمایا: "آخران" [اتفاق] کے مطابق کہ ورثاء دو تھے(۷)۔ "آخران" ایک پوشیدہ فعل کی وجہ سے مرفوع ہوا ہے۔ "يَقُومَانِ" صفت کے مقام پر ہے۔ "مَقَامَهُمَا" مصدر ہے، اور اس کی تقدیر (مراد) ہے: مقاماً (کھڑے ہونے کی جگہ/حالت)۔

(۱) تفسیر الطبری ۹/۸۱، اور مجمع البیان ۷/۲۲۷۔ (۲) دیوان الاعشی ص ۱۵۳، اور الخزانہ ۱۱/۳۶۳۔ بغدادی نے کہا: لعاً: ٹھوکر کھانے والے کے لیے کہا جانے والا لفظ ہے جس کے معنی ہیں: سلامت رہو۔ اھ اور مطلب یہ ہے کہ: وہ اپنی طاقت کی وجہ سے ٹھوکر نہ کھانے والی اونٹنی ہے، اور اگر وہ ٹھوکر کھاتی تو میں اس سے کہتا: تو ہلاک ہو (تَعِسْتِ)۔ اللوث: قوت۔ ناقہ عفرناہ: یعنی طاقتور۔ اللسان (لوث) اور (عفر)۔ (۳) تہذیب اللغہ ۲/۳۲۴ - ۳۲۵، اور مجمع البیان ۷/۲۲۷۔ اور ان کا قول: "اڑتی ہوئی دھول"، صاحب اللسان نے کہا (سطع): السطع: ہر وہ چیز جو بجلی، دھول، روشنی یا ہوا سے پھیلے اور بلند ہو۔ (۴) اور اسی طرح: العَیْثَر "غیہب" کے وزن پر۔ ملاحظہ ہو مجمل اللغہ ۳/۶۴۷، اور الصحاح (عثر)، اور القاموس (عثر)۔ (۵) النکت والعیون ۲/۷۷، اور احکام القرآن لابن العربی ۲/۷۲۱۔ (۶) المحرر الوجیز ۲/۲۵۴، اور الحجہ میں ابو علی کا کلام ۳/۲۶۸، اور الکتاب میں سیبویہ کا کلام ۴/۹۱۔ (۷) احکام القرآن لابن العربی ۲/۷۲۲، اور قوسین کے درمیان والی عبارت ان کی طرف سے ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 106 - 108 276

...like their standing, then the attribute was put in place of the described noun, and the possessed noun in place of the possessor(1). Twenty-fourth: His words (Exalted is He): {From those against whom the two most entitled have a claim}. Ibn al-Sari(2) said: The meaning is: the bequeathing was claimed against them; Al-Nahhas(3) said: This is among the best that has been said about it; because it does not substitute one particle for another, and Ibn al-Arabi(4) chose it. Furthermore, the interpretation is based on it; because the meaning according to the people of interpretation is: from those against whom the will (waspaya) was claimed. And {the two most entitled} is a substitute (badal) for His words: {two others}, as said by Ibn al-Sari, and Al-Nahhas(5) chose it, and it is a substitute of a definite noun for an indefinite noun, and substituting a definite for an indefinite is permissible. It was said: when an indefinite noun is mentioned and then mentioned again, it becomes definite, like His words (Exalted is He): {like a niche wherein is a lamp, the lamp is in a glass} then He said: {the glass} [An-Nur: 35]. And it was said: it is a substitute for the pronoun in "they two stand" (yaqūmān) as if He said: then the two most entitled stand, or the predicate of an omitted subject; the estimation is: then two others stand in their place, they are the two most entitled(6). Ibn 'Isa said: {the two most entitled} is the object of "claimed" (istaḥaqqa) based on the omission of the possessed noun; meaning: the sin of the first two was claimed against them and because of them, so 'against them' means 'among them', like: {upon the kingdom of Solomon} [Al-Baqarah: 102] meaning: in the kingdom of Solomon(7). The poet said: Whenever you deny it, you shall know it... by its regions, a precious thing that was expelled(8)

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/47. (2) He is Ibrahim bin al-Sari, Abu Ishaq al-Zajjaj, and the speech in Ma'ani al-Qur'an is his 2/217. (3) In al-Nasikh wal-Mansukh 2/313, and from him the author quoted al-Zajjaj's statement. (4) In Ahkam al-Qur'an 2/722-723. (5) In al-Nasikh wal-Mansukh 2/313, and the statement of al-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an 2/217. (6) Al-Hujjah by al-Farisi 3/267. (7) See these grammatical aspects and others in Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 1/324, and Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/216-217, and Tafsir al-Tabari 9/98 and 101, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/47 and Tafsir al-Razi 12/120, and Al-Durr al-Masun 4/473-478. (8) The verse is by Abu al-Muthamm al-Hudhali, and it is in Diwan al-Hudhaliyin 2/224, and Ibn Qutaybah attributed it in Adab al-Katib =

सूरह अल-मायदा: आयतें 106 - 108 276

...जैसे उनका स्थान, फिर विशेषण को विशेष्य के स्थान पर रखा गया, और मुज़ाफ़ (संबंधित शब्द) को मुज़ाफ़ इलैह (जिससे संबंधित हो) के स्थान पर रखा गया(१)। चौबीसवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {उन लोगों में से जिन पर दो सबसे अधिक हकदार दावा करते हैं} इब्न अल-सरी(२) ने कहा: इसका अर्थ है: वसीयत का हक उन पर साबित हुआ; अल-नहस(३) ने कहा: यह इस बारे में कही गई सबसे अच्छी बातों में से है; क्योंकि यह एक अक्षर को दूसरे के बदले नहीं रखता, और इब्न अल-अरबी(४) ने इसे चुना। इसके अलावा, व्याख्या इसी पर आधारित है; क्योंकि व्याख्या करने वालों के अनुसार अर्थ यह है: उन लोगों में से जिन पर वसीयत का हक साबित हुआ। और {दो सबसे अधिक हकदार} उनके शब्द {दो अन्य} का बदल (विकल्प) है, जैसा कि इब्न अल-सरी ने कहा और अल-नहस(५) ने इसे चुना, और यह एक अनिश्चित संज्ञा के लिए एक निश्चित संज्ञा का बदल है, और अनिश्चित के लिए निश्चित का बदल जायज़ है। यह कहा गया: जब किसी अनिश्चित संज्ञा का पहले उल्लेख किया जाता है और फिर उसे दोबारा उल्लेख किया जाता है, तो वह निश्चित हो जाती है, जैसे अल्लाह तआला का कथन: {जैसे एक ताख जिसमें एक चिराग है, वह चिराग एक शीशे में है} फिर उसने कहा: {वह शीशा} [अन-नूर: ३५]। और यह कहा गया: यह "खड़े होते हैं" (यकूमान) में ज़मीर (सर्वनाम) का बदल है, जैसे कि उसने कहा: तो वे दो सबसे अधिक हकदार खड़े होते हैं, या यह एक लुप्त विषय (मुब्तदा) की खबर है; अनुमान यह है: तो दो अन्य उनके स्थान पर खड़े होते हैं, वे दो सबसे अधिक हकदार हैं(६)। इब्न ईसा ने कहा: {दो सबसे अधिक हकदार} "हकदार" (इस्तहक्का) का कर्म (मफ़ऊल) है, एक मुज़ाफ़ के लोप होने पर; अर्थात्: उन पर और उनके कारण पहले दो लोगों का पाप साबित हुआ, इसलिए 'उन पर' का अर्थ है 'उनमें', जैसे: {सुलेमान के राज्य पर} [अल-बक़रह: १०२] यानी: सुलेमान के राज्य में(७)। कवि ने कहा: जब कभी तुम उसे नकारोगे, तुम उसे जान लोगे... उसके क्षेत्रों पर, एक कीमती चीज़ जो निकाल दी गई(८)

(१) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस ४७/२। (२) वह इब्राहिम बिन अल-सरी, अबू इशाक अल-ज़ज्जाज हैं, और 'मआनी अल-कुरान' में यह कथन उनका है २१७/२। (३) 'अल-नासिख़ वल-मंसूख़' ३१३/२ में, और उनसे लेखक ने अल-ज़ज्जाज के कथन को उद्धृत किया। (४) 'अहकाम अल-कुरान' २/७२२ - ७२३ में। (५) 'अल-नासिख़ वल-मंसूख़' ३१३/२ में, और 'मआनी अल-कुरान' २१७/२ में अल-ज़ज्जाज का कथन। (६) 'अल-हुज्जह', अल-फ़ारिसी २६७/३। (७) व्याकरण के इन पहलुओं और अन्य को 'मआनी अल-कुरान', अल-फ़र्रा ३२४/१, और 'मआनी अल-कुरान', अल-ज़ज्जाज २/२१६-२१७, और

'तफसीर अल-तबरी' ९/९८ और १०१, और 'इ'राब अल-कुरान', अल-नहस ४७/२ और 'तफसीर अल-राज़ी' १२/१२०, और 'अल-दुर्र अल-मसून्' ४/४७३ - ४७८ में देखें। (८) यह पद अबू अल-मुथलम अल-हुज़ली का है, और यह 'दीवान अल-हुज़लिय्यीन' २२४/२ में है, और इब्न कुतैबा ने इसे 'अदब अल-कातिब' में श्रेय दिया है =

...جیسے ان کا مقام، پھر صفت کو موصوف کے مقام پر رکھا گیا، اور مضاف کو مضاف الیہ کے مقام پر رکھا گیا(۱)۔ چوبیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ان لوگوں میں سے جن پر دو سب سے زیادہ حق داروں کا دعویٰ ہے} ابن السری(۲) نے کہا: اس کا مطلب ہے: ان پر وصیت کا حق ثابت ہوا؛ النحاس(۳) نے کہا: یہ اس بارے میں کہی گئی بہترین باتوں میں سے ہے؛ کیونکہ یہ ایک حرف کو دوسرے کے بدلے میں نہیں رکھتا، اور ابن العربی(۴) نے اسے پسند کیا۔ مزید برآں، تفسیر بھی اسی پر مبنی ہے؛ کیونکہ اہل تفسیر کے نزدیک مطلب یہ ہے: ان لوگوں میں سے جن پر وصیت کا حق ثابت ہوا۔ اور {دو سب سے زیادہ حق دار} ان کے الفاظ {دو دوسرے} کا بدل ہے، جیسا کہ ابن السری نے کہا اور النحاس(۵) نے اسے منتخب کیا، اور یہ نکرہ سے معرفہ کا بدل ہے، اور نکرہ سے معرفہ کا بدل جائز ہے۔ یہ کہا گیا: جب نکرہ کا پہلے ذکر ہو اور پھر اسے دوبارہ ذکر کیا جائے تو وہ معرفہ بن جاتا ہے، جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جیسے ایک طاق جس میں ایک چراغ ہے، وہ چراغ ایک شیشے میں ہے} پھر فرمایا: {وہ شیشہ} [النور: ۳۵]۔ اور یہ کہا گیا: یہ "کھڑے ہوتے ہیں" (یقومان) میں ضمیر کا بدل ہے، گویا اس نے کہا: تو وہ دو سب سے زیادہ حق دار کھڑے ہوتے ہیں، یا یہ ایک محذوف مبتدا کی خبر ہے؛ تقدیر یہ ہے: تو دو دوسرے ان کے مقام پر کھڑے ہوتے ہیں، وہ دو سب سے زیادہ حق دار ہیں(۶)۔ ابن عیسیٰ نے کہا: {دو سب سے زیادہ حق دار} "استحق" کا مفعول ہے، مضاف کے حذف ہونے پر؛ یعنی: ان پر اور ان کی وجہ سے پہلے دو لوگوں کا گناہ ثابت ہوا، پس 'ان پر' کا مطلب 'ان میں' ہے، جیسے: {سلیمان کی بادشاہت پر} [البقرہ: ۱۰۲] یعنی: سلیمان کی بادشاہت میں(۷)۔ شاعر نے کہا: جب کبھی تم اس کا انکار کرو گے، تم اسے جان لو گے... اس کے اطراف پر، ایک قیمتی چیز جو نکال دی گئی(۸)

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۴۷/۲۔ (۲) وہ ابراہیم بن السری، ابو اسحاق الزجاج ہیں، اور معانی القرآن میں یہ کلام ان کا ہے ۲۱۷/۲۔ (۳) الناسخ والمنسوخ ۳۱۳/۲ میں، اور ان سے مصنف نے الزجاج کا قول نقل کیا۔ (۴) احکام القرآن ۲/۷۲۲ - ۷۲۳ میں۔ (۵) الناسخ والمنسوخ ۳۱۳/۲ میں، اور معانی القرآن ۲۱۷/۲ میں الزجاج کا قول۔ (۶) الحجۃ للفارسی ۲۶۷/۳۔ (۷) اعراب کے ان پہلوؤں اور دیگر کو معانی القرآن للفراء ۳۲۴/۱، اور معانی القرآن للزجاج ۲/۲۱۶-۲۱۷، اور تفسیر الطبری ۹/۹۸ اور ۱۰۱، اور اعراب القرآن للنحاس ۴۷/۲ اور تفسیر الرازی ۱۲/۱۲۰، اور الدر المصون ۴/۴۷۳ - ۴۷۸ میں دیکھیں۔ (۸) یہ شعر ابو المثلم الہذلی کا ہے، اور یہ دیوان الہذلیین ۲۲۴/۲ میں ہے، اور ابن قتیبہ نے اسے ادب الکاتب میں ان کی طرف منسوب کیا ہے =

Meaning: in its regions. Yahya bin Wathab, Al-A'mash, and Hamzah read: "al-awwaleen"(1) - plural of 'awwal' - as a substitute for "al-ladheena", or for the 'ha' and 'mim' in "alayhim"(2). Hafs read: "istahaqqa" with a fatha on the 'ta' and 'ha'(3), and it was narrated from Ubayy bin Ka'b(4), and its subject is "al-awlayani" and the object is omitted, and the estimation is: from those upon whom the two most entitled(5) to the deceased were wronged regarding his will which he bequeathed(6). It was also said: the two most entitled were deserved that the oaths be returned upon them. It was narrated from Al-Hasan: "al-awwalaani". And from Ibn Sirin: "al-awwaleena". An-Nahas said(7): And the two readings are ungrammatical; it is not said in dual: "mathnaan"(8), except that it has been narrated from Al-Hasan: "al-awwalaani"(9). Twenty-fifth: His saying, Exalted is He: {So let them both swear by Allah} meaning: the other two who stand in place of the two witnesses(10) shall swear: that what our companion said in his will is the truth, and that the property which...

= p. 518, and in Al-Ma'ani Al-Kabir 2/970 for Sakhr Al-Ghayy. And 'alaq: blood. And he describes in this verse a battalion; he says: whenever you deny what this battalion is, you will know it by this sign, blood flows from its regions, as explained by Ibn Qutaybah, and Al-Batlayusi mentioned in Al-Iqtidaab p. 451 that the 'ha' in "tankuruha" refers to the statement, and the meaning is: I say about you a statement that you are unable to deny or remove from yourselves... (1) Hamzah's reading in Al-Sab'ah p. 248, and Al-Taysir p. 100, and it was also read by the ten, Asim in the narration of Abu Bakr, Ya'qub and Khalaf. Al-Nashr 2/256. And it was mentioned from Al-A'mash and Yahya bin Wathab by Al-Nahas in Al-Nasikh wal-Mansukh 2/313. (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahas 2/47, and Mushkil I'rab al-Qur'an 1/243. (3) Al-Sab'ah p. 248, and Al-Taysir p. 100. (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahas 2/47. (5) In (d): awliyan. (6) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/420. (7) This speech of Al-Nahas with what preceded it regarding the reading of Al-Hasan and Ibn Sirin is in one of the copies of his I'rab al-Qur'an as in its margins 2/47. (8) In the manuscripts: mathniyan, and the established one is from (m) and the margin of I'rab al-Qur'an. (9) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 35, Al-Samin said in Al-Durr 4/481: And what is meant by them are the two previously mentioned. (10) Tafsir al-Tabari 9/103.

अर्थात्: उसके क्षेत्रों में। यह्या बिन वथाब, अल-अमाश और हमज़ा ने पढ़ा: "अल-अव्वलीन"(1) - 'अव्वल' का बहुवचन - इस आधार पर कि यह "अल-लज़ीना" का बदल है, या "अलैहिम"(2) में 'हा' और 'मीम' का। हफ़्स ने पढ़ा: "इस्तहक़्क़ा" 'ता' और 'हा'(3) पर फ़त्हा के साथ, और यह उबय बिन काब(4) से वर्णित है, और इसका कर्ता "अल-अवलयानी" है और कर्म हटा दिया गया है, और अनुमान है: उन लोगों में से जिनके खिलाफ मृतक के दो सबसे योग्य व्यक्तियों(5) के साथ उसकी वसीयत में अन्याय हुआ जो उसने की थी(6)। और कहा गया: दो सबसे योग्य व्यक्ति इस बात के हकदार थे कि शपथ उन्हें वापस कर दी जाए। अल-हसन से वर्णित है: "अल-अव्वलानी"। और इब्न सिरीन से: "अल-अव्वलीना"। अल-नह़्हास ने कहा(7): और दोनों पाठ व्याकरणिक रूप से अशुद्ध हैं; द्विवचन में "मथ्नान"(8) नहीं कहा जाता है, सिवाय इसके कि अल-हसन से वर्णित किया गया है: "अल-अव्वलानी"(9)। पच्चीसवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {तो वे दोनों अल्लाह की शपथ लें} अर्थात्: वे अन्य दो जो दो गवाहों का स्थान लेते हैं(10), शपथ लेंगे: कि हमारे साथी ने अपनी वसीयत में जो कहा वह सच है, और वह धन जो...

= पृ. 518, और सख़्र अल-ग़य्या के लिए अल-मआनी अल-कबीर 2/970 में। और 'अलक़': रक्त। और वह इस आयत में एक सैन्य टुकड़ी का वर्णन करता है; वह कहता है: जब भी तुम इस बात से इनकार करोगे कि यह टुकड़ी क्या है, तो तुम इसे इस निशानी से पहचान लोगे, इसके क्षेत्रों से रक्त बहता है, इसी तरह इब्न क़ुतैबा ने इसकी व्याख्या की है, और अल-बतलयूसी ने अल-इक्तिदाब पृ. 451 में उल्लेख किया है कि "तंकुरूहा" में 'हा' कथन की ओर जाता है, और अर्थ है: मैं तुम्हारे बारे में एक ऐसा कथन कहता हूँ जिसे तुम नकारने या अपने आप से हटाने में सक्षम नहीं हो... (1) अल-सब'आ पृ. 248 में हमज़ा का पाठ, और अल-तयसीर पृ. 100, और इसे दस पाठों में से असीम ने अबू बक्र के वर्णन में, याक़ूब और ख़लफ़ ने भी पढ़ा। अल-नश्र 2/256। और अल-नह़्हास ने अल-नासिख़ वल-मंसूख़ 2/313 में अल-अमाश और यह्या बिन वथाब से इसका उल्लेख किया है। (2) इ'राब अल-क़ुरआन अल-नह़्हास द्वारा 2/47, और मुशकिल इ'राब अल-क़ुरआन 1/243। (3) अल-सब'आ पृ. 248, और अल-तयसीर पृ. 100। (4) इ'राब अल-क़ुरआन अल-नह़्हास द्वारा 2/47। (5) (द) में: औलियान। (6) अल-कशफ़ अन वुजूह अल-क़िराआत 1/420। (7) अल-नह़्हास का यह कथन अल-हसन और इब्न सिरीन के पाठ के संबंध में उससे पहले जो कहा गया था, उनके इ'राब अल-क़ुरआन की प्रतियों में से एक में है जैसा कि इसके हाशिये 2/47 में है। (8) हस्तलिपियों में:

मथ्नयान, और स्थापित किया गया (म) और इ'राब अल-क़ुरआन के हाशिये से है। (9) अल-क़िराआत अल-शाद्ज़ाह पृ. 35, अल-समीन ने अल-दुर्र 4/481 में कहा: और उनसे तात्पर्य वे दो हैं जिनका उल्लेख पहले किया गया है। (10) तफ़सीर अल-तबरी 9/103।

أي : في أقطارها۔ (یعنی: اس کے اطراف میں)۔ اور یحییٰ بن وثاب، الاعمش اور حمزہ نے پڑھا ہے: «الأولين»(۱) - 'أول' کی جمع - اس بنیاد پر کہ یہ «الذين» سے بدل ہے، یا «عليهم»(۲) میں 'ہا' اور 'میم' سے۔ اور حفص نے پڑھا: «اسْتَحَقَّ» 'تا' اور 'حا' کے فتحہ کے ساتھ(۳)، اور یہ ابی بن کعب(٤) سے مروی ہے، اور اس کا فاعل «الأوليان» ہے اور مفعول محذوف ہے، اور تقدیر یہ ہے: ان لوگوں میں سے جن پر میت کے دو سب سے زیادہ حقداروں(٥) کے ساتھ اس کی وصیت میں زیادتی کی گئی جو اس نے کی تھی(٦)۔ اور کہا گیا: ان پر دو سب سے زیادہ حقداروں کا حق تھا کہ قسمیں ان کی طرف لوٹا دی جائیں۔ اور حسن سے مروی ہے: «الأولان»۔ اور ابن سیرین سے: «الأولين»۔ نحاس نے کہا(۷): اور دونوں قرائتیں لغوی طور پر غلط ہیں؛ تثنیہ میں «مَثْنَان»(۸) نہیں کہا جاتا، سوائے اس کے کہ حسن سے «الأولان» مروی ہے(۹)۔ پچیسواں (مسئلہ): اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ فَيُقْسِمَانِ بِاللَّهِ ﴾ یعنی: وہ دوسرے دو جو دو گواہوں کے قائم مقام ہوں گے(۱۰) وہ قسم کھائیں گے: کہ ہمارے ساتھی نے اپنی وصیت میں جو کہا وہ حق ہے، اور وہ مال جو...

= ص ۵۱۸، اور المعانی الکبیر ۹۷۰/۲ میں صخر الغی کے لیے۔ اور 'العلق': خون۔ اور وہ اس شعر میں ایک لشکر کی صفت بیان کرتا ہے؛ وہ کہتا ہے: جب بھی تم اس لشکر کا انکار کرو گے تو تم اسے اس نشانی سے پہچان لو گے کہ اس کے اطراف سے خون بہتا ہے، اسی طرح ابن قتیبہ نے اس کی شرح کی ہے، اور البطلیوسی نے الاقتضاب ص ۴۵۱ میں ذکر کیا ہے کہ «تنكروها» میں 'ہا' قول کی طرف لوٹتی ہے، اور معنی یہ ہے: میں تمہارے بارے میں ایسی بات کہتا ہوں جس کے انکار اور اپنے آپ سے ہٹانے پر تم قادر نہیں ہو گے... (۱) حمزہ کی قرائت السبعۃ ص ۲۴۸

میں، اور التیسیر ص ۱۰۰، اور اسے دس قراء میں سے عاصم نے بھی ابوبکر کی روایت میں پڑھا، اور یعقوب اور خلف نے۔ النشر ۲۵۶/۲۔ اور اسے الاعمش اور یحییٰ بن وثاب سے نحاس نے الناسخ والمنسوخ ۳۱۳/۲ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۴۷/۲ ، اور مشکل إعراب القرآن ۲۴۳/۱۔ (۳) السبعة ص ۲۴۸ ، اور التیسیر ص ۱۰۰۔ (٤) إعراب القرآن للنحاس ۴۷/۲۔ (٥) (د) میں: أولیان۔ (٦) الکشف عن وجوہ القراءات ۴۲۰/۱۔ (۷) نحاس کا یہ کلام حسن اور ابن سیرین کی قرائت کے بارے میں اس سے پہلے جو ذکر ہوا، ان کی اعراب القرآن کے نسخوں میں سے ایک میں ہے جیسا کہ اس کے حواشی ۴۷/۲ میں ہے۔ (۸) قلمی نسخوں میں: مثنیان، اور ثابت شدہ (م) اور حاشیہ اعراب القرآن سے ہے۔ (۹) القراءات الشاذة ص ۳۵، السمین نے الدر ۴۸۱/۴ میں کہا: اور ان سے مراد وہ دو ہیں جن کا ذکر پہلے گزر چکا ہے۔ (۱۰) تفسیر الطبري ۱۰۳/۹۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 106 - 108 278 "...instructed you both was more than what you brought to us, and that this vessel is part of our companion's belongings with which he went out and which he wrote in his will, and that you both betrayed." That is His saying: {Our testimony is truer than their testimony}, meaning: our oath is worthier than their oath; so it is correct that testimony can take the meaning of an oath(1), and from that is the saying of the Almighty: {So the testimony of one of them is four testimonies} [An-Nur: 6]. Ma'mar narrated from Ayyub, from Ibn Sirin, from 'Abidah, who said: Two men from the heirs of the deceased stood up and swore(2). "Our testimony is truer" is subject and predicate. And His saying: {And we have not transgressed}, meaning: [and] we have not exceeded the truth in our oath. {Indeed, we would then be among the wrongdoers}, meaning: if we had sworn to falsehood and taken what does not belong to us(3). Twenty-sixth: His saying, the Almighty: {That is more likely} is subject and predicate. {That} is in the accusative position(4). {They give} is in the accusative because of "that". {Or they fear} is conjoined to it. {That [their] oaths be refuted} is in the accusative position because of "they fear"(5) {after their oaths}. It was said: The pronoun in "they give" and "they fear" refers to the two trustees, which is more fitting with the flow of the verse. It was also said: It refers to people, meaning: it is more fitting that people beware of betrayal and testify with truth for fear of the scandal in returning the oath to the claimant, and Allah knows best. Twenty-seventh: His saying, the Almighty: {And fear Allah and listen} is a command, and for that reason, the 'nun' was omitted from it, meaning: listen to what is said to you, accepting it, following Allah's command in it. {And Allah does not guide the defiantly disobedient people}. 'Fasaqa, yafsaqu, and yafsuqu': when one goes from obedience to disobedience, and it has been mentioned before(6), and Allah knows best. (1) An-Nasikh wal-Mansukh by An-Nahhas 2/313. (2) Narrated by Abd al-Razzaq in At-Tafsir 1/200. (3) An-Nasikh wal-Mansukh by An-Nahhas 2/313, and what was previously between brackets is from it. (4) Meaning: in the accusative position due to the omission of the preposition, its estimation: "by their giving." Mushkil I'rab al-Qur'an 1/243. (5) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 2/48. (6) 1/368.

सूरह अल-माएदा: आयतें 106 - 108 278 "...वसीयत की थी वह उससे अधिक थी जो तुम हमारे पास लाए, और यह कि यह बर्तन हमारे उस साथी के सामान का हिस्सा है जिसके साथ वह निकला था और जिसे उसने अपनी वसीयत में लिखा था, और यह कि तुम दोनों ने विश्वासघात किया है।" वही अल्लाह का कथन है: {हमारी गवाही उन दोनों की गवाही से अधिक सच्ची है}, अर्थात: हमारी शपथ उनकी शपथ से अधिक योग्य है; तो यह सही है कि गवाही शपथ के अर्थ में भी हो सकती है(1), और इसी में से अल्लाह तआला का कथन है: {तो उनमें से एक की गवाही चार गवाहियां हैं} [अन-नूर: 6]। माअमर ने अय्यूब से, उन्होंने इब्न सीरीन से, और उन्होंने अबीदा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मृतक के वारिसों में से दो व्यक्ति खड़े हुए और उन्होंने शपथ ली(2)। "हमारी गवाही अधिक सच्ची है" मुब्तदा (उद्देश्य) और खबर (विधेय) है। और अल्लाह का कथन: {और हमने सीमा पार नहीं की}, अर्थात: [और] हमने अपनी शपथ में सत्य का उल्लंघन नहीं किया। {तो निस्संदेह हम अत्याचारियों में से होंगे}, अर्थात: यदि हमने झूठ पर शपथ ली होती और वह ले लिया होता जो हमारा नहीं है(3)। छब्बीसवां: अल्लाह तआला का कथन: {यह अधिक संभावना है} मुब्तदा और खबर है। {कि} नसब (accusative) की स्थिति में है(4)। {वे दें} "कि" के कारण नसब में है। {या वे डरें} इस पर अत्फ़ (conjunction) है। {कि उनके शपथ ठुकरा दिए जाएं} "वे डरें" के कारण नसब की स्थिति में है(5) {उनके शपथों के बाद}। कहा गया है: "वे दें" और "वे डरें" में ज़मीर (सर्वनाम) उन दो वसीयतदारों की ओर लौटता है, जो आयत के प्रवाह के साथ अधिक उपयुक्त है। और यह भी कहा गया है: इससे मुराद लोग हैं, अर्थात: यह अधिक उचित है कि लोग खयानत (विश्वासघात) से बचें और दावेदार को शपथ वापस करने के घोटाले के डर से सच्चाई के साथ गवाही दें, और अल्लाह ही बेहतर जानता है। सत्ताईसवां: अल्लाह तआला का कथन: {और अल्लाह से डरो और सुनो} एक आदेश है, और इसी कारण इससे 'नुन' हटा दिया गया है, अर्थात: जो तुमसे कहा जाए उसे सुनो, उसे स्वीकार करते हुए और उसमें अल्लाह के आदेश का पालन करते हुए। {और अल्लाह अवज्ञाकारी लोगों को मार्गदर्शन नहीं देता}। 'फ़सक़ा, यफ़सक़ु' और 'यफ़सुक़ु': जब कोई आज्ञाकारिता से निकलकर अवज्ञा की ओर जाता है, और यह पहले भी बताया जा चुका है(6), और अल्लाह ही बेहतर जानता है। (1) अन-नासिख वल-मंसूख, अन-नह्हास 2/313। (2) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक़ ने अत्-तफ़सीर 1/200 में उद्धृत किया है। (3) अन-नासिख वल-मंसूख, अन-नह्हास 2/313, और कोष्ठक के बीच की सामग्री उसी से है। (4) अर्थात: प्रीपोज़िशन (harf al-jar) के विलोपन के कारण नसब की स्थिति में, इसका अनुमान है: "उनके देने से"। मुश्किल एराब अल-क़ुरआन 1/243। (5) एराब अल-क़ुरआन, अन-नह्हास 2/48। (6) 1/368।

سورہ المائدہ: آیات ۱۰۶ - ۱۰۸ ۲۷۸ "...وصیت کی تھی وہ اس سے زیادہ تھی جو تم ہمارے پاس لائے، اور یہ کہ یہ برتن ہمارے اس ساتھی کے سامان کا حصہ ہے جس کے ساتھ وہ نکلا تھا اور جسے اس نے اپنی وصیت میں لکھا تھا، اور یہ کہ تم دونوں نے خیانت کی ہے۔" یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {ہماری گواہی ان دونوں کی گواہی سے زیادہ سچی ہے} یعنی: ہماری قسم ان کی قسم سے زیادہ حق دار ہے؛ پس یہ درست ثابت ہوا کہ شہادت (گواہی) کبھی قسم کے معنی میں بھی ہوتی ہے(۱)، اور اسی میں سے اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: {تو ان میں سے ایک کی گواہی چار گواہیاں ہے} [النور: ۶]۔ معمر نے ایوب سے، انہوں نے ابن سیرین سے، اور انہوں نے عبیدہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میت کے وارثوں میں سے دو آدمی کھڑے ہوئے اور انہوں نے قسم کھائی(۲)۔ "ہماری گواہی زیادہ حق دار ہے" مبتدا اور خبر ہے۔ اور اللہ کا قول: {اور ہم نے حد سے تجاوز نہیں کیا} یعنی: [اور] ہم نے اپنی قسم میں حق سے تجاوز نہیں کیا۔ {تب تو ہم یقیناً ظالموں میں سے ہوں گے} یعنی: اگر ہم نے جھوٹ پر قسم کھائی ہوتی اور وہ چیز لے لی ہوتی جو ہماری نہیں ہے(۳)۔ چھبیسواں: اللہ تعالیٰ کا قول: {یہ زیادہ قریب ہے} مبتدا اور خبر ہے۔ {کہ} محل نصب میں ہے(۴)۔ {وہ دیں} "ان" (کہ) کی وجہ سے منصوب ہے۔ {یا وہ ڈریں} اس پر عطف ہے۔ {کہ لوٹا دی جائیں} "یخافوا" (وہ ڈریں) کی وجہ سے محل نصب میں ہے(۵) {ان کی قسموں کے بعد}۔ کہا گیا ہے: "وہ دیں" اور "وہ ڈریں" میں ضمیر ان دو وصیت داروں کی طرف لوٹتی ہے، جو آیت کے سیاق کے ساتھ زیادہ موزوں ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: اس سے مراد لوگ ہیں، یعنی: یہ زیادہ مناسب ہے کہ لوگ خیانت سے ڈریں اور سچائی کے ساتھ گواہی دیں اس خوف سے کہ مدعی پر قسم لوٹائے جانے کی صورت میں رسوائی نہ ہو، اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔ ستائیسواں: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اللہ سے ڈرو اور سنو} یہ امر (حکم) ہے، اور اسی وجہ سے اس سے 'نون' حذف کر دیا گیا ہے، یعنی: جو کچھ تم سے کہا جائے اسے سنو، اسے قبول کرتے ہوئے اور اس میں اللہ کے

حکم کی پیروی کرتے ہوئے ۔ {اور اللہ نافرمان لوگوں کو ہدایت نہیں دیتا}۔ 'فَسَقَ، يَفْسِقُ' اور 'يَفْسُقُ': جب کوئی اطاعت سے نکل کر نافرمانی کی طرف جائے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے(۶)، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ (۱) الناسخ والمنسوخ للنحاس ۳۱۳/۲۔ (۲) اسے عبد الرزاق نے التفسیر ۲۰۰/۱ میں نکالا ہے۔ (۳) الناسخ والمنسوخ للنحاس ۳۱۳/۲، اور جو کچھ خطین (بریکٹس) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (۴) یعنی: حرف جر کے حذف ہونے کی وجہ سے محل نصب میں، اس کی تقدیر ہے: "بأن يأتوا" (ان کے دینے سے)۔ مشکل اعراب القرآن ۲۴۳/۱۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۴۸/۲۔ (۶) ۳۶۸/۱۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 109 279

The Almighty's statement: {On the Day when Allah will gather the Messengers and say: 'What response did you receive?' They will say: 'We have no knowledge. Indeed, it is You who is the Knower of the unseen.' (109)}

The Almighty's statement: {On the Day when Allah will gather the Messengers}. It is asked: What is the connection of this verse to what precedes it? The answer is: It is a connection of deterrent against manifesting something contrary to what is hidden in a will or otherwise, which indicates that the Requiter is knowledgeable of it.

And "Day" (Yawm) is an adverb of time, and the operative word in it is "listen," meaning: listen to the news of the Day. It was said: The estimation is: "And fear the Day when Allah will gather the Messengers," on the authority of Az-Zajjaj (1). And it was said: The estimation is: "Remember" or "Beware" of the Day of Resurrection when Allah gathers the Messengers. The meanings are close, and the intention is threat and intimidation.

{And say: 'What response did you receive?'}, meaning: What response did your nations give you? And what did your people reply to you when you called them to My monotheism? {They will say}, i.e., they will say: {We have no knowledge}.

The people of interpretation differed regarding the intended meaning of their saying: "We have no knowledge." It was said: Its meaning is: We have no knowledge of the hidden part of what our nations responded with, because that is what the reward is based upon. This is narrated from the Prophet, peace and blessings be upon him (2).

It was said: The meaning is: We have no knowledge except what You taught us, so it was omitted; on the authority of Ibn Abbas and Mujahid with variation (3). Ibn Abbas also said: Its meaning is: We have no knowledge except knowledge that You are more knowledgeable of than us (4).

It was said: They will be stunned by the horror of that and will be terrified from (5) answering, then they will answer after...

(1) Ma'ani al-Qur'an for him, 2/218. The author transmitted it via I'rab al-Qur'an by An-Nahhas, 2/48. (2) We did not find it as a marfu' (directly attributed) narration. Al-Mawardi mentioned it in Al-Nukat wa al-'Uyun, 2/78, on the authority of Al-Hasan, and Ar-Razi mentioned it in 12/123, on the authority of Ibn Abbas. (3) Narrated by At-Tabari, 9/111, and mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-'Uyun, 2/78, on the

authority of Mujahid, and we did not find it on the authority of Ibn Abbas. (4) Narrated by At-Tabari, 9/110. (5) In (m): from.

सूरह अल-माएदाह: आयत 109 279

अल्लाह तआला का फ़रमान: {जिस दिन अल्लाह रसूलों को इकट्ठा करेगा और पूछेगा: 'तुम्हें क्या जवाब मिला?' वे कहेंगे: 'हमें कोई ज्ञान नहीं। बेशक तू ही परोक्ष (ग़ैब) का जानने वाला है।' (109)}

अल्लाह तआला का कथन: {जिस दिन अल्लाह रसूलों को इकट्ठा करेगा}। पूछा जाता है: इस आयत का इससे पहले वाली आयत से क्या संबंध है? उत्तर है: यह वसीयत आदि में आंतरिक भावना के विपरीत बाहरी प्रदर्शन करने से डराने का संबंध है, जिससे यह पता चलता है कि बदला देने वाला इससे पूरी तरह अवगत है।

और "दिन" (यौम) समय का क्रिया-विशेषण है और इसमें कार्य करने वाला शब्द "सुनो" है, अर्थात: उस दिन की खबर सुनो। और कहा गया है कि अनुमानित अर्थ यह है: "और उस दिन से डरो जब अल्लाह रसूलों को इकट्ठा करेगा," अज़-ज़ज्जाज से उद्धृत है (1)। और कहा गया है कि अनुमान यह है: "याद करो" या "सावधान रहो" क़यामत के दिन से जब अल्लाह रसूलों को इकट्ठा करेगा। अर्थ लगभग समान हैं, और उद्देश्य धमकी और डराना है।

{और वह कहेगा: 'तुम्हें क्या जवाब मिला?'}, अर्थात: तुम्हारी उम्मतों ने तुम्हें क्या जवाब दिया? और तुम्हारी कौम ने तुम्हें क्या उत्तर दिया जब तुमने उन्हें मेरे एकेश्वरवाद की ओर बुलाया? {उन्होंने कहा}, अर्थात् वे कहेंगे: {हमें कोई ज्ञान नहीं}।

व्याख्याकारों (मुफ़स्सिरीन) के बीच उनके कथन "हमें कोई ज्ञान नहीं" के अभिप्रेत अर्थ के बारे में मतभेद है। तो कहा गया: इसका अर्थ है: हमें अपनी उम्मतों के जवाबों की आंतरिक सच्चाई का ज्ञान नहीं है, क्योंकि प्रतिफल उसी पर आधारित होता है। यह नबी ﷺ से वर्णित है (2)।

कहा गया है: अर्थ यह है: हमें उसके अलावा कोई ज्ञान नहीं है जो तूने हमें सिखाया है, इसलिए (बाकी) हटा दिया गया; इब्न अब्बास और मुजाहिद से भिन्नता के साथ वर्णित है (3)। इब्न अब्बास ने यह भी कहा: इसका अर्थ है: हमें बस वही ज्ञान है जिसके बारे में तू हमसे बेहतर जानता है (4)।

कहा गया है: वे उस दिन की विभीषिका से स्तब्ध रह जाएंगे, और जवाब देने से घबराएंगे (5), फिर वे इसके बाद जवाब देंगे...

(1) मा'आनी अल-क़ुरान 2/218। लेखक ने इसे अन-नह़्हास की ए'राब अल-क़ुरान 2/48 के माध्यम से उद्धृत किया है। (2) हमें यह मरफ़ूअ़ (सीधे नबी से जुड़ा) नहीं मिला। अल-मावर्दी ने अन-नुकात

वल-उ़यून 2/78 में इसे अल-हसन से और अर-राज़ी ने 12/123 में इब्न अब्बास से उद्धृत किया है। (3) इसे अत-तबरी 9/111 ने वर्णित किया है, और अल-मावर्दी ने अन-नुकात वल-उ़यून 2/78 में मुजाहिद से उद्धृत किया है, और हमें यह इब्न अब्बास से नहीं मिला। (4) इसे अत-तबरी 9/110 ने वर्णित किया है। (5) प्रति (म) में: "मि़न" (से) है।

سورة المائدہ: آیت ۱۰۹ ۲۷۹

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جس دن اللہ رسولوں کو جمع کرے گا پھر فرمائے گا کہ تمہیں کیا جواب ملا؟ وہ عرض کریں گے ہمیں کچھ علم نہیں، بیشک تو ہی غیبوں کا خوب جاننے والا ہے (۱۰۹)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جس دن اللہ رسولوں کو جمع کرے گا}۔ کہا جاتا ہے: اس آیت کا اس سے ماقبل (پہلے والی آیات) کے ساتھ کیا تعلق ہے؟ جواب یہ ہے کہ: یہ وصیت یا اس کے علاوہ دیگر معاملات میں باطن کے خلاف ظاہر کرنے سے ڈرانے کا تعلق ہے، جس سے یہ پتہ چلتا ہے کہ بدلہ دینے والا اس سے واقف ہے۔

اور «یوم» ظرفِ زمان ہے اور اس میں عامل لفظ «واسمعوا» ہے یعنی: اس دن کی خبر سنو۔ اور کہا گیا ہے کہ تقدیر یہ ہے: «واتقوا یوم یجمع اللہ الرُّسُل» (اور اس دن سے ڈرو جس دن اللہ رسولوں کو جمع کرے گا)؛ زجاج سے مروی ہے(۱)۔ اور کہا گیا ہے کہ تقدیر یہ ہے: «اذکروا» (یاد کرو) یا «احذروا» (بچو) قیامت کے دن سے جب اللہ رسولوں کو جمع کرے گا، اور معنی ایک دوسرے کے قریب ہیں، اور مقصد ڈرانا اور خوف دلانا ہے۔

{فَيَقُولُ مَاذَا أُجِبْتُمْ} یعنی: تمہاری امتوں نے تمہیں کیا جواب دیا؟ اور تمہاری قوم نے کیا ردعمل دیا جب تم نے انہیں میری توحید کی دعوت دی؟ {قَالُوا} یعنی وہ کہیں گے: {لَا عِلْمَ لَنَا} (ہمیں کوئی علم نہیں)۔

اہلِ تاویل کا ان کے اس قول «لَا عِلْمَ لَنَا» کی مراد کے بارے میں اختلاف ہے۔ پس کہا گیا: اس کا مطلب یہ ہے کہ ہمیں اپنی امتوں کے جوابات کی حقیقت (باطن) کا علم نہیں ہے؛ کیونکہ اسی پر جزا و سزا کا دارومدار ہے، اور یہ نبی کریم ﷺ سے مروی ہے(۲)۔

اور کہا گیا: اس کا مطلب ہے: ہمیں سوائے اس کے کچھ علم نہیں جو تو نے ہمیں سکھایا، پس (بقیہ الفاظ) حذف کر دیے گئے؛ یہ ابن عباس اور مجاہد سے اختلاف کے ساتھ مروی ہے(۳)۔ ابن عباس نے یہ بھی کہا: اس کا مطلب ہے کہ ہمیں سوائے اس علم کے کچھ معلوم نہیں جس کے بارے میں تو ہم سے زیادہ جانتا ہے(۴)۔

اور کہا گیا ہے کہ وہ اس دن کی ہولناکی سے ششدر رہ جائیں گے، اور جواب دینے سے گھبرائیں گے(۵)، پھر وہ اس کے بعد جواب دیں گے...

(۱) معانی القرآن ۲۱۸/۲۔ مصنف نے اسے نحاس کی اعراب القرآن ۲/۴۸ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (۲) ہمیں یہ مرفوعاً نہیں ملا، ماوردی نے النکت والعیون ۲/۷۸ میں اسے حسن سے اور رازی نے ۱۲۳/۱۲ میں ابن عباس سے ذکر کیا ہے۔ (۳) طبری ۹/۱۱۱ نے اسے روایت کیا، اور ماوردی نے النکت والعیون ۲/۷۸ میں مجاہد سے ذکر کیا، اور ہمیں یہ ابن عباس سے مروی نہیں ملا۔ (۴) طبری ۹/۱۱۰ نے اسے روایت کیا۔ (۵) نسخہ (م) میں: «من» ہے۔

280 Surah Al-Ma'idah, Verse 109

Their senses return to them, and they say: "We have no knowledge"; this was stated by Al-Hasan, Mujahid, and As-Suddi (1). Al-Nahhas said (2): This is not correct because the Messengers, peace and blessings of Allah be upon them, have no fear upon them nor do they grieve. I say: This is in most stages of the Day of Resurrection; for in the report: "Indeed, when Hell is brought, it will let out a roar, and there will not remain any prophet or truthful person except that he falls to his knees" (3). And the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him, said: "Gabriel made me fear the Day of Resurrection until he made me cry. I said: 'O Gabriel, has my past and future sins not been forgiven?' He said to me: 'O Muhammad, you will witness such horror on that Day that will make you forget the forgiveness'" (4). I say: If the questioning is at the time of the roaring of Hell - as some of them said - then the statement of Mujahid and Al-Hasan is correct, and Allah knows best. Al-Nahhas said (5): The correct view on this is that the meaning is: "How were you answered in secret and openly?" This is to be a rebuke to the disbelievers, so they say: "We have no knowledge," and this would be a refutation of those who took the Messiah as a god. Ibn Jurayj said: The meaning of His saying: {What response did you receive?} is: What did they do after you? They said: {We have no knowledge; indeed, You are the Knower of the unseen} (6). Abu Ubayd said: This resembles the hadith of the Prophet, peace and blessings of Allah be upon him, that he said: "Groups of people will come to me at the Cistern (Al-Hawd) but will be snatched away from me. I will say: 'My Ummah!' and it will be said: 'You do not know what they innovated after you'" (7).

(1) Al-Tabari reported their statement 9/110-111. (2) In I'rab al-Qur'an 2/48. (3) Reported by Abu Nu'aym in Al-Hilya 5/371 and 373 from Ka'b al-Ahbar. (4) We did not find it. (5) In I'rab al-Qur'an 2/48. (6) Reported by Al-Tabari 9/112; Ibn Atiyyah said in Al-Muharrar al-Wajiz 2/257: This is a good meaning in itself, and it is supported by the words of the Almighty: {Indeed, You are the Knower of the unseen}, but the word "answered" (ajibtum) does not support Ibn Jurayj's statement except with difficulty. (7) Reported by Ahmad (23290), and Muslim (2297) from the hadith of Hudhayfah, may Allah be pleased with him, and a similar one was previously mentioned in 5/257 from =

उनकी सुध-बुध वापस आती है तो वे कहते हैं: "हमें कोई ज्ञान नहीं"; यह अल-हसन, मुजाहिद और अस-सुद्दी ने कहा है (1)। अल-नहस ने कहा (2): यह सही नहीं है; क्योंकि रसूलों (पैगंबरों) पर, अल्लाह का उन पर दुरूद और सलाम हो, न कोई डर होगा और न वे दुखी होंगे। मैं कहता हूँ: यह कयामत के अधिकांश स्थानों के बारे में है; क्योंकि रिवायत में है: "जब जहन्नुम को लाया जाएगा, तो वह एक जोर की आवाज (दहाड़) निकालेगी, जिससे कोई भी नबी या सिद्दीक नहीं बचेगा जो अपने घुटनों के बल न गिर जाए" (3)। और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जिब्रील ने मुझे कयामत के दिन से इतना डराया कि मुझे रुला दिया। मैंने कहा: ऐ जिब्रील, क्या मेरे पिछले और अगले गुनाह माफ़ नहीं कर दिए गए? उन्होंने मुझसे कहा: ऐ मुहम्मद, आप उस दिन की ऐसी भयावहता देखेंगे जो आपको माफी भुला देगी" (4)। मैं कहता हूँ: अगर सवाल जहन्नुम की दहाड़ के समय होता है - जैसा कि उनमें से कुछ ने कहा है - तो मुजाहिद और अल-हसन की बात सही है, और अल्लाह बेहतर जानता है। अल-नहस ने कहा (5): इस बारे में सही बात यह है कि इसका अर्थ है: "तुम्हें गुप्त और प्रकट रूप में क्या जवाब दिया गया?" ताकि यह काफिरों के लिए डांट-फटकार हो, तो वे कहते हैं: "हमें कोई ज्ञान नहीं," और यह उन लोगों के लिए झुठलाना होगा जिन्होंने मसीह को खुदा मान लिया था। इब्न जुरैज ने कहा: अल्लाह के फरमान {तुम्हें क्या उत्तर मिला?} का अर्थ है: उन्होंने तुम्हारे बाद क्या किया? उन्होंने कहा: {हमें कोई ज्ञान नहीं; निस्संदेह, तू ही परोक्ष (अदृश्य) का जानने वाला है} (6)। अबू उबैद ने कहा: यह नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की हदीस के समान है कि उन्होंने फरमाया: "कुछ लोग हौज़ पर मेरे पास आएंगे लेकिन उन्हें मुझसे दूर खींच लिया जाएगा। मैं कहूँगा: मेरी उम्मत! और कहा जाएगा: आप नहीं जानते कि उन्होंने आपके बाद क्या नई बातें (बिदअतें) निकाली थीं" (7)।

(1) अल-तबरी ने उनकी बात 9/110-111 में उद्धृत की है। (2) इ'राब अल-कुरान 2/48 में। (3) इसे अबू नुऐम ने अल-हिल्या 5/371 और 373 में काब अल-अहबार के कथन के रूप में उद्धृत किया है। (4) हमें यह नहीं मिला। (5) इ'राब अल-कुरान 2/48 में। (6) अल-तबरी 9/112 द्वारा उद्धृत; इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/257 में कहा: यह अपने आप में एक अच्छा अर्थ है, और इसे सर्वशक्तिमान के शब्दों द्वारा समर्थित किया गया है: {निस्संदेह, तू ही परोक्ष का जानने वाला है}, लेकिन शब्द "अजिब्तुम" (तुम्हें उत्तर दिया गया) इब्न जुरैज के कथन का समर्थन कठिनाई से ही

करता है। (7) अहमद (23290) और मुस्लिम (2297) द्वारा हुज़ैफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत, और इसी तरह का पहले 5/257 में उल्लेख किया गया है =

280 سورة المائدہ، آیت 109

ان کے حواس بحال ہوتے ہیں تو وہ کہتے ہیں: "ہمیں کچھ علم نہیں"؛ یہ بات حسن، مجاہد اور سدی نے کہی ہے (1)۔ نحاس نے کہا (2): یہ درست نہیں ہے؛ اس لیے کہ رسولوں پر، ان پر اللہ کی رحمتیں اور سلامتی ہو، نہ کوئی خوف ہوگا اور نہ وہ غمگین ہوں گے۔ میں کہتا ہوں: یہ قیامت کے اکثر مقامات کے بارے میں ہے؛ چنانچہ خبر میں ہے: "بے شک جہنم کو جب لایا جائے گا تو وہ ایک چنگھاڑ مارے گی، پس کوئی نبی یا صدیق ایسا نہیں بچے گا جو اپنے گھٹنوں کے بل نہ گر جائے" (3)۔ اور رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "جبریل نے مجھے قیامت کے دن سے اتنا ڈرایا کہ مجھے رلا دیا، میں نے کہا: اے جبریل، کیا میرے اگلے پچھلے گناہ معاف نہیں کر دیے گئے؟ تو انہوں نے مجھ سے کہا: اے محمد، آپ اس دن کی ہولناکی سے وہ کچھ دیکھیں گے جو آپ کو مغفرت بھلا دے گا" (4)۔ میں کہتا ہوں: اگر سوال جہنم کی چنگھاڑ کے وقت ہوتا ہے - جیسا کہ ان میں سے بعض نے کہا ہے - تو مجاہد اور حسن کا قول صحیح ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ نحاس نے کہا (5): اس بارے میں صحیح بات یہ ہے کہ اس کا معنی یہ ہے: "تمہیں پوشیدہ اور ظاہر میں کیا جواب دیا گیا؟" تاکہ یہ کافروں کے لیے زجر و توبیخ ہو، تو وہ کہتے ہیں: "ہمیں کچھ علم نہیں،" پس یہ ان لوگوں کی تکذیب ہوگی جنہوں نے مسیح کو معبود بنا لیا تھا۔ ابن جریج نے کہا: اللہ تعالیٰ کے قول {تمہیں کیا جواب دیا گیا؟} کا معنی ہے: انہوں نے تمہارے بعد کیا عمل کیا؟ انہوں نے کہا: {ہمیں کچھ علم نہیں، بے شک تو ہی غیبوں کا خوب جاننے والا ہے} (6)؛ ابو عبید نے کہا: یہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم کی اس حدیث کے مشابہ ہے کہ آپ نے فرمایا: "کچھ لوگ حوض پر میرے پاس آئیں گے لیکن انہیں مجھ سے دور کر دیا جائے گا، تو میں کہوں گا: میری

امت! تو کہا جائے گا: آپ نہیں جانتے کہ انہوں نے آپ کے بعد کیا نئی چیزیں (بدعات) ایجاد کی تھیں" (7)۔

(1) طبری نے ان کا قول 9 / 110 - 111 میں نقل کیا ہے۔ (2) اعراب القرآن 2/ 48 میں۔ (3) اسے ابو نعیم نے الحلیہ 5/ 371 اور 373 میں کعب الاحبار کے قول سے نقل کیا ہے۔ (4) ہمیں یہ نہیں ملی۔ (5) اعراب القرآن 2/ 48 میں۔ (6) اسے طبری نے 9/ 112 میں نقل کیا ہے، ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 2/ 257 میں کہا: یہ بذات خود ایک اچھا معنی ہے، اور اللہ تعالیٰ کا یہ قول اس کی تائید کرتا ہے: {بے شک تو ہی غیبوں کا خوب جاننے والا ہے} لیکن لفظ "اجبتم" (تمہیں جواب دیا گیا) ابن جریج کے قول کی تائید مشکل ہی سے کرتا ہے۔ (7) اسے احمد (23290) اور مسلم (2297) نے حضرت حذیفہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نقل کیا ہے، اور اس جیسی پہلے 5/ 257 میں گزر چکی ہے =

Hamza and Abu Bakr recited the letter 'Ghayn' in "al-Ghuyub" with a kasra (al-Ghiyub), while the rest recited it with a damma (al-Ghuyub)(1).

Al-Mawardi said(2): If it is asked: Why did He ask them about what He knows better than they do? There are two answers from him: First: That He asked them to inform them of what they did not know(3) about the disbelief of their nations, their hypocrisy, and their lies against them after they were gone. Second: That He wanted to expose them by that in front of all witnesses; so that it would be a kind of punishment for them.

Allah's saying: {When Allah says, "O Jesus, son of Mary, remember My favor upon you and upon your mother when I supported you with the Pure Spirit and you spoke to the people in the cradle and in maturity; and [remember] when I taught you writing and wisdom and the Torah and the Gospel; and when you designed from clay [what was] like the form of a bird with My permission, then you breathed into it, and it became a bird with My permission; and you healed the blind and the leper with My permission; and when you brought forth the dead with My permission; and when I restrained the Children of Israel from [killing] you when you came to them with clear proofs and those who disbelieved among them said, 'This is not but obvious magic.'" 110}

Allah's saying: {When Allah says, "O Jesus, son of Mary, remember My favor upon you"} - this is a description of the Day of Resurrection, as if He said: Remember the day Allah gathers the messengers and when Allah says to Jesus such and such; this was said by Al-Mahdawi. "Isa" (Jesus) could be in the nominative case (marfu'), on the basis that "Ibn Maryam" (Son of Mary) is a second vocative, and it could be in the accusative case (mansub) because it is a related vocative(4), as he said:

= Hadith of Abu Huraira (RA). His saying: "yakhtalijun" means: they are snatched and cut off. Al-Nihaya (kh-l-j). It appeared in (zh): "yatajaljalun", and the meaning of "tajaljala" in the earth is: he sank into it and entered. Al-Sihah (j-l-l). (1) Al-Sab'ah p. 178-179, and Al-Taysir p. 101. It appeared in (m): Hamza, Al-Kisa'i, and Abu Bakr, and the correct version is what we have established. (2) In An-Nukat wal-'Uyun 2/78. (3) In the handwritten copies: "to teach them what they know," and what is established is from (m) and An-Nukat wal-'Uyun. (4) In (m): accusative (mansub). Al-Samin Al-Halabi mentioned in Ad-Durr Al-Masun 4/492 that "Ibn" is an adjective for Jesus. When a

single definite vocative is described with "son" (ibn) or "daughter" (ibnah), and "son" or "daughter" occurs between two proper names, and nothing separates the "son" from the described noun, it is permissible to follow the damma of the vocative with the fatha of the 'nun' of "ibn", e.g., "Ya Zayda bna Amr" and "Ya Handa bnata Bakr," with the fatha on the 'dal' of Zayd and Hind, or their damma.

हमज़ा और अबू बक्र ने "अल-ग़ुयूब" में 'ग़ैन' को कसरा (इ) के साथ पढ़ा है, जबकि बाकी ने इसे दम्मा (उ) के साथ पढ़ा है(१)।

अल-मावर्दी ने कहा(२): यदि यह पूछा जाए: उसने उनसे उस बारे में क्यों पूछा जिसे वह उनसे बेहतर जानता है? तो इसके दो उत्तर हैं: पहला: कि उसने उनसे इसलिए पूछा ताकि उन्हें वह बताया जाए जो वे अपनी उम्मतों के कुफ़्र, उनके निफ़ाक़ (पाखंड) और उनके बाद उनके बारे में बोले गए झूठ के बारे में नहीं जानते थे(३)। दूसरा: कि वह इसके ज़रिए गवाहों के सामने उन्हें बेनकाब करना चाहता था; ताकि यह उनके लिए एक प्रकार की सज़ा हो।

अल्लाह का फ़रमान: {(याद करो) जब अल्लाह कहेगा, "ऐ मरयम के बेटे ईसा, मेरे उस उपकार को याद करो जो मैंने तुम पर और तुम्हारी माँ पर किया था, जब मैंने 'रूहुल कुद्स' (पवित्र आत्मा) से तुम्हारी सहायता की, तुम पालने में और बड़ी उम्र में लोगों से बात करते थे; और जब मैंने तुम्हें किताब और हिक्मत (बुद्धि) और तौरात और इंजील की शिक्षा दी; और जब तुम मेरे हुक्म से मिट्टी से पक्षी के समान आकृति बनाते थे, फिर उसमें फूँक मारते थे तो वह मेरे हुक्म से पक्षी बन जाता था; और तुम मेरे हुक्म से जन्मांध (पैदाइशी अंधे) और कोढ़ी को ठीक कर देते थे; और जब तुम मेरे हुक्म से मुर्दों को निकाल (जीवित कर) लाते थे; और जब मैंने इस्राईल की संतान को तुमसे रोक दिया जब तुम उनके पास खुले प्रमाण लेकर आए थे, तो उनमें से उन लोगों ने जिन्होंने कुफ़्र किया था कहा, 'यह तो बस एक खुला जादू है।' ११०}

अल्लाह का फ़रमान: {(याद करो) जब अल्लाह कहेगा, "ऐ मरयम के बेटे ईसा, मुझ पर मेरे उपकार को याद करो"} - यह क़यामत के दिन का वर्णन है, मानो उसने कहा: उस दिन को याद करो जब अल्लाह रसूलों को इकट्ठा करेगा और जब अल्लाह ईसा से ऐसा कहेगा; यह अल-महदवी ने कहा है। "ईसा" रफ़अ (पेश) की स्थिति में हो सकता है, इस आधार पर कि "इब्न मरयम" दूसरा निदा (पुकार) है, और यह नसब (ज़बर) की स्थिति में भी हो सकता है; क्योंकि यह निदा मनसूब है(४) जैसा कि उसने कहा:

= अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस। उनका कथन: "यख्तलिजून" यानी: वे छीने जाते हैं और अलग किए जाते हैं। अन-निहाया (ख-ल-ज)। और (ज़) में यह "यतजलजलून" आया है, और ज़मीन में "तजलजला" का अर्थ है: वह उसमें धंस गया और प्रवेश कर गया। अस-सिहाह (ज-ल-ल)। (१) अस-

सब'आ पृष्ठ १७८ - १७९, और अत-तयसीर पृष्ठ १०१। और (म) में आया है: हमज़ा, अल-किसाई और अबू बक्र, और सही वही है जो हमने स्थापित किया है। (२) अन-नुक़त वल-'उयून २/७८ में। (३) हस्तलिखित प्रतियों में: "ताकि उन्हें वह सिखाया जाए जो वे जानते हैं," और जो स्थापित है वह (म) और अन-नुक़त वल-'उयून से है। (४) (म) में: मनसूब। अस-समीन अल-हलबी ने अद-दुर्र अल-मसून ४/४९२ में उल्लेख किया है कि "इब्न" ईसा के लिए एक विशेषण (सिफ़त) है। यदि एकवचन निश्चित निदा का वर्णन "इब्न" या "इब्नाह" के साथ किया जाता है, और "इब्न" या "इब्नाह" दो नामों के बीच आता है, और "इब्न" और उसके वर्णित संज्ञा के बीच कुछ भी अलग नहीं होता है, तो निदा के दम्मा को "इब्न" के नून की हरकत का अनुसरण करते हुए फ़त्हा दिया जा सकता है, जैसे: "या ज़ैद-ब-न अम्र" और "या हिन्द-ब-नत बक्र," ज़ैद और हिन्द के'दाल' पर फ़त्हा या दम्मा के साथ।

حمزہ اور ابو بکر نے «الغیوب» کی 'غین' کو کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے، اور باقیوں نے ضمہ (پیش) کے ساتھ(١)

الماوردی نے کہا(٢): اگر یہ پوچھا جائے کہ: اللہ نے ان سے اس چیز کے بارے میں کیوں پوچھا جسے وہ ان سے زیادہ جانتا ہے؟ تو ان کی طرف سے دو جواب ہیں: پہلا: کہ اس نے ان سے اس لیے پوچھا تاکہ انہیں وہ بتائے جو وہ نہیں جانتے تھے(٣) اپنی امتوں کے کفر، ان کے نفاق، اور ان کے بعد ان پر بولے گئے جھوٹ کے بارے میں۔ دوسرا: کہ اس نے ارادہ کیا کہ اس کے ذریعے انہیں گواہوں کے سامنے رسوا کرے؛ تاکہ یہ ان کے لیے ایک قسم کی سزا ہو۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِذْ قَالَ اللَّهُ يَعِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ اذْكُرْ نِعْمَتِي عَلَيْكَ وَعَلَىٰ وَلِدَتِكَ إِذْ أَيَّدتُّكَ بِرُوحِ الْقُدُسِ تُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلًا وَإِذْ عَلَّمْتُكَ الْكِتَبَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرَىٰةَ وَالْإِنجِيلَ وَإِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّينِ كَهَيْـَٔةِ الطَّيْرِ بِإِذْنِي فَتَنفُخُ فِيهَا فَتَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِي وَتُبْرِئُ الْأَكْمَهَ وَالْأَبْرَصَ بِإِذْنِي وَإِذْ تُخْرِجُ الْمَوْتَىٰ بِإِذْنِي وَإِذْ كَفَفْتُ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَنكَ إِذْ جِئْتَهُم بِالْبَيِّنَتِ فَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ ١١٠﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِذْ قَالَ اللَّهُ يَعِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ اذْكُرْ نِعْمَتِي عَلَيْكَ﴾ یہ قیامت کے دن کی صفت میں سے ہے، گویا اس نے کہا: اس دن کو یاد کرو جب اللہ رسولوں کو جمع کرے گا اور جب اللہ عیسیٰ سے ایسا کہے گا؛ یہ المہدوی نے کہا ہے۔ اور «عیسی»: جائز ہے کہ رفع کی حالت میں ہو اس بنیاد پر کہ «ابن مریم» دوسری پکار (نداء) ہے، اور یہ بھی جائز ہے کہ نصب کی حالت میں ہو؛ کیونکہ یہ نداء منسوب ہے(٤) جیسا کہ اس نے کہا:

= حدیث ابی ہریرہ رضی اللہ عنہ۔ اس کا قول: یختلجون۔ یعنی: وہ کھینچے جاتے ہیں اور الگ کیے جاتے ہیں۔ النہایہ (خلج)۔ اور (ظ) میں واقع ہوا ہے: یتجلجلون، اور زمین میں تجلجل کا معنی ہے: وہ اس میں دھنس گیا اور داخل ہو گیا۔ الصحاح (جلل)۔ (۱) السبعہ ص۱۷۸ - ۱۷۹، اور التیسیر ص۱۰۱، اور (م) میں واقع ہوا ہے: حمزہ، الکسائی اور ابو بکر، اور درست وہ ہے جو ہم نے ثابت کیا۔ (۲) النکت والعیون ۷۸/۲ میں۔ (۳) خطی نسخوں میں: "تاکہ وہ انہیں سکھائے جو وہ جانتے ہیں،" اور جو ثابت ہے وہ (م) اور النکت والعیون سے ہے۔ (۴) (م) میں: منصوب، اور السمین الحلبی نے الدر المصون ۴/ ۴۹۲ میں ذکر کیا ہے کہ «ابن» عیسیٰ کی صفت ہے، اور یہ کہ منادی مفرد معرفہ جب ابن یا ابنتہ کے ساتھ موصوف ہو، اور ابن یا ابنتہ دو علموں (ناموں) کے درمیان واقع ہو، اور ابن اور اس کے موصوف کے درمیان کسی چیز کا فاصلہ نہ ہو، تو منادی مضموم کو ابن کی نون کی حرکت کے تابع کرنا (یعنی فتحہ دینا) جائز ہے، جیسے: یا زیدَ بن عمرو، اور یا ھندَ ابنۃ بکر، زید اور ہند کی 'دال' کے فتحہ اور ضمہ کے ساتھ۔

Surah Al-Ma'idah, Verse 110 282

"O Hakam bin Al-Mundhir bin Al-Jarud" (1) Nominative case (raf') is not permissible in the second noun if it is a construct (mudhaf) except according to Al-Tawwal (2). His (the Exalted) saying: {Remember My favor upon you}. Allah the Almighty only reminded Jesus of His favor upon him and his mother, although he was already mindful of them, for two reasons: First: to recite to the nations what He had singled them out with of honor and distinguished them with of high status. Second: to emphasize His proof and refute those who deny him. Then He began enumerating His favors, saying: {When I supported you}, meaning I strengthened you, derived from 'ayd,' which means strength, as previously mentioned (3). In {the Holy Spirit}, there are two views: First: that it is the pure spirit that Allah singled him out with, as previously mentioned in His saying: {and a spirit from Him} [An-Nisa: 171]. Second: that it is Gabriel, peace be upon him, and it is the more correct view, as previously mentioned in "Al-Baqarah" (4). {You speak to people}, meaning you speak to people in the cradle as an infant, and in maturity as a prophet. What pertains to this was previously mentioned in "Al-Imran" (5), so there is no need to repeat it. {I restrained}, meaning: I repelled and diverted {the Children of Israel from you} when they intended to kill you. {When you came to them with clear proofs}, meaning: signs and miracles, which are mentioned in the verse. {Those who disbelieved said}, meaning those who did not believe in you and denied your prophethood: {This is nothing}, meaning the miracles, {but manifest magic}.

---

(1) The rajaz verse is by Ru'bah, in his Diwan p. 172. Ibn Qutaybah attributed it in 'Ash-Shi'r wash-Shu'ara' 2/685, and Sibawayh in 'Al-Kitab' 2/203 to Al-Kadhdhab Al-Jarmazi (who is Abdullah bin Al-A'war). After it comes: "The pavilion of glory is spread over you." (2) In the manuscripts: "Al-Tul," and what is established is from (m), which is correct. Al-Tawwal is Muhammad bin Ahmad bin Abdullah the grammarian, from Kufa, one of the companions of Al-Kisa'i, and he narrated from Al-Asma'i. He died in 243 AH. 'Bughyat al-Wu'at' 1/50. (3) 'An-Nukat wal-'Uyun' 2/79, and previously in 2/244. (4) 2/244. (5) 5/138-139.

सूरह अल-माहिदा, आयत 110 282

"ऐ हकम बिन अल-मुन्ज़िर बिन अल-जरूद" (1) दूसरे शब्द में रफ़ (पेश) जायज़ नहीं है यदि वह मुज़ाफ़ (सम्बन्धवाचक) हो, सिवाय अल-तव्वाल के अनुसार (2)। अल्लाह का कहना: {मेरी उस नेमत को याद करो जो तुझ पर हुई}। अल्लाह तआला ने ईसा (अलैहिस्सलाम) को उन पर और उनकी माँ पर अपने अहसान को केवल दो कारणों से याद दिलाया, हालाँकि वह उन्हें याद रखने वाले थे: पहला: ताकि उम्मतों को सुनाया जा सके कि उसने उन्हें किस सम्मान के साथ विशिष्ट किया और किस उच्च पद के साथ प्रतिष्ठित किया। दूसरा: ताकि अपनी दलील को मज़बूत किया जाए और इनकार करने वालों का जवाब दिया जाए। फिर उसने अपनी नेमतों को गिनना शुरू किया और कहा: {जब मैंने तेरी मदद की}, यानी मैंने तुझे शक्ति दी, जो 'ऐद' से लिया गया है, जिसका अर्थ शक्ति है, और यह पहले आ चुका है (3)। {रूहुल कुदुस (पवित्र आत्मा)} में दो मत हैं: पहला: कि यह वह पवित्र आत्मा है जिसे अल्लाह ने उन्हें विशेष रूप से प्रदान किया था, जैसा कि उसके इस कथन में पहले आ चुका है: {और उसकी तरफ से एक रूह} [सूरह अन-निसा: 171]। दूसरा: कि वह जिब्रईल अलैहिस्सलाम हैं, और यही अधिक सही है, जैसा कि "सूरह अल-बकराह" में पहले आ चुका है (4)। {तू लोगों से बात करता है}, यानी तू पालने में बच्चे के रूप में और अधेड़ उम्र में नबी के रूप में लोगों से बात करता है। इसके बारे में जो कुछ है वह "आले इमरान" (5) में पहले आ चुका है, इसलिए इसे दोहराने का कोई अर्थ नहीं है। {मैंने रोक दिया}, इसका अर्थ है: मैंने हटा दिया और फेर दिया {बनी इसराईल को तुझसे} जब उन्होंने तुझे मारने का इरादा किया था। {जब तू उनके पास स्पष्ट निशानियाँ लेकर आया}, यानी: दलीलें और चमत्कार, जो आयत में उल्लिखित हैं। {तो उनमें से काफिरों ने कहा}, यानी वे जिन्होंने तुझ पर ईमान नहीं लाया और तेरी नबुवत (पैग़म्बरी) का इनकार किया: {यह कुछ नहीं है}, यानी चमत्कार, {मगर खुला जादू}।

---

(1) यह रज़ज़ रुआबा का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 172 में है। इब्न कुतैबा ने इसे 'अश-शिअर वश-शुआरा' 2/685 में और सिबावेह ने 'अल-किताब' 2/203 में अल-कज़्ज़ाब अल-जरमाज़ी (जो अब्दुल्ला बिन अल-अव्वर है) से जोड़ा है। इसके बाद है: "महिमा का शामियाना आप पर तना हुआ है" (2) हस्तलिखित प्रतियों में: 'अल्-तुल' है, और (म) से जो सिद्ध है वह सही है। अल-तव्वाल: मुहम्मद बिन अहमद बिन अब्दुल्ला अल-नहवी हैं, जो कूफ़ा के रहने वाले थे, अल-किसाई के साथियों में से एक थे, और उन्होंने अल-असमी से रिवायत की थी। उनकी मृत्यु 243 हिजरी में हुई। 'बुग़यतुल

वुआत' 1/50। (3) 'अन्-नुकात वल-उयून' 2/79, और पहले 2/244 में आ चुका है। (4) 2/244। (5) 5/138 - 139।

سورہ المائدہ، آیت ۱۱۰ ۲۸۲

"یا حَکَمَ بْنَ المُنْذِرِ بْنِ الجَارُودِ" (۱) دوسرے میں رفع (پیش) جائز نہیں ہے جب وہ مضاف ہو سوائے الطوال کے نزدیک (۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اذْكُرْ نِعْمَتِي عَلَيْكَ﴾ اللہ تعالیٰ نے عیسیٰ علیہ السلام کو ان پر اور ان کی والدہ پر اپنی نعمت کو محض دو وجوہات کی بنا پر یاد دلایا، حالانکہ وہ انہیں یاد رکھنے والے تھے: اول: تاکہ امتوں کو وہ سنایا جائے جس کے ساتھ اللہ نے انہیں عزت بخشی اور جس بلند مقام سے انہیں سرفراز کیا۔ دوم: تاکہ اپنی حجت کو مضبوط کرے اور منکر کا رد کرے۔ پھر اس نے اپنی نعمتوں کا شمار کرنا شروع کیا اور فرمایا: ﴿إِذْ أَيَّدتُّكَ﴾ یعنی میں نے تجھے قوت دی، جو 'اید' سے ماخوذ ہے، جس کے معنی قوت کے ہیں، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۳)۔ ﴿رُوحِ الْقُدُسِ﴾ میں دو قول ہیں: پہلا: کہ یہ وہ پاک روح ہے جس کے ساتھ اللہ نے انہیں خاص کیا، جیسا کہ اس کے قول میں پہلے گزر چکا ہے: ﴿وَرُوحٌ مِّنْهُ﴾ [النساء: ۱۷۱]۔ دوسرا: کہ وہ جبرائیل علیہ السلام ہیں، اور یہی زیادہ صحیح ہے، جیسا کہ "البقرہ" میں پہلے گزر چکا ہے (۴)۔ ﴿تُكَلِّمُ النَّاسَ﴾ یعنی تو گہوارے میں بچپن کی حالت میں اور ادھیڑ عمری میں نبوت کی حالت میں لوگوں سے کلام کرتا ہے۔ اس بارے میں جو کچھ ہے وہ "آل عمران" (۵) میں پہلے گزر چکا ہے، لہذا اسے دہرانے کا کوئی فائدہ نہیں۔ ﴿كَفَفْتُ﴾ اس کا معنی ہے: میں نے دور کر دیا اور پھیر دیا ﴿بَنِي إِسْرَائِيلَ عَنكَ﴾ جب انہوں نے تجھے قتل کرنے کا ارادہ کیا تھا۔ ﴿إِذْ جِئْتَهُم بِالْبَيِّنَاتِ﴾ یعنی: دلیلیں اور معجزات، جو آیت میں مذکور ہیں۔ ﴿فَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ یعنی وہ لوگ جو تجھ پر ایمان نہ لائے اور تیری نبوت کا انکار کیا: ﴿إِنْ هَذَا﴾ یعنی: یہ معجزات ﴿إِلاَّ سِحْرٌ مُّبِينٌ﴾ بجز ایک کھلا جادو کچھ نہیں۔

---

(۱) یہ رجز رؤبہ کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ۱۷۲ میں ہے، اور ابن قتیبہ نے اسے 'الشعر والشعراء' ۲/ ۶۸۵ میں، اور سیبویہ نے 'الکتاب' ۲/ ۲۰۳ میں الکذاب الجرمازی (جو عبداللہ بن

الاعور ہے) کی طرف منسوب کیا ہے، اور اس کے بعد ہے: سرادق المجد علیك ممدود (۲) خطی نسخوں میں 'الطول' ہے، اور (م) سے جو ثابت ہے وہ صحیح ہے، اور الطوال: محمد بن احمد بن عبداللہ النحوی ہیں، جو اہل کوفہ میں سے تھے، الکسائی کے ساتھیوں میں سے ایک تھے، اور انہوں نے الاصمعی سے روایت کی، ان کی وفات ۲۴۳ھ میں ہوئی۔ 'بغیۃ الوعاۃ' ۱/ ۵۰۔ (۳) 'النکت والعیون' ۲/ ۷۹، اور پہلے گزر چکا ہے ۲/ ۲۴۴۔ (۴) ۲/ ۲۴۴۔ (۵) ۵/ ۱۳۸ - ۱۳۹۔

Surah Al-Ma'idah, Ayah 111 283

Hamza and Al-Kisa'i read: «Sahir» (magician) (1) meaning: this man is nothing but a powerful magician skilled in magic.

Allah's words: {And [remember] when I inspired to the disciples, "Believe in Me and in My messenger." They said, "We have believed, and bear witness that we are Muslims [in submission to Allah]." (111)}

Allah's words: {And [remember] when I inspired to the disciples, "Believe in Me and in My messenger."} The discussion of the meanings of this verse has already preceded (2).

"Wahy" (revelation/inspiration) in the speech of the Arabs means inspiration, and it is of several types: revelation in the sense of sending Gabriel to the messengers, peace be upon them; and inspiration in the sense of intuition, as in this verse, meaning: I inspired them and cast [the message] into their hearts. Among this is Allah's word: {And your Lord inspired the bee...} [An-Nahl: 68] (3), and {And We inspired to the mother of Moses...} [Al-Qasas: 7]. It also means informing in wakefulness and sleep.

Abu Ubaida said (4): "I inspired" means "I commanded," and "to" is a connective particle; it is said: "Waha" and "Awha" (5).

Allah the Almighty said: {Because your Lord has inspired [i.e., commanded] it.} And Al-Ajjaj said: He inspired [commanded] it to be firm, so it settled (6)

Meaning: He commanded it to be firm, so it settled.

It was said: "I inspired" here means: I commanded them. And it was said: I made it clear to them (7).

{And bear witness that we are Muslims} is according to the original [rule], and among the Arabs are those who omit one of the two 'nuns' (8).

---

(1) Al-Sab'ah p. 249, and Al-Taysir p. 101. (2) 149/5 - 150. (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 2/383, and Tafsir al-Baghawi 2/77. (4) In Majaz al-Qur'an 1/182. (5) After it in (M): meaning. (6) Preceded in 5/130. (7) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 2/383 - 384. And his saying: "inspired" here means "commanded them," has already been mentioned from Abu Ubaida's statement. (8) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/50.

सूरा अल-मायदा, आयत 111 283

हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: «साहिर» (जादूगर) (1) अर्थात: यह व्यक्ति जादू में माहिर एक शक्तिशाली जादूगर के अलावा कुछ नहीं है।

अल्लाह का वचन: {और [याद करो] जब मैंने शिष्यों को प्रेरित किया कि, "मुझ पर और मेरे रसूल पर ईमान लाओ।" उन्होंने कहा, "हम ईमान लाए, और गवाह रहो कि हम मुसलमान (आज्ञाकारी) हैं।" (111)}

अल्लाह का वचन: {और [याद करो] जब मैंने शिष्यों को प्रेरित किया कि, "मुझ पर और मेरे रसूल पर ईमान लाओ।"} इस आयत के अर्थों पर चर्चा पहले ही हो चुकी है (2)।

अरबों की भाषा में "वही" (Wahy) का अर्थ प्रेरणा है, और इसके कई प्रकार हैं: संदेशवाहक जिब्रईल को पैगंबरों (उन पर शांति हो) के पास भेजने के अर्थ में वही; और प्रेरणा के अर्थ में वही, जैसा कि इस आयत में है, अर्थात: मैंने उन्हें प्रेरित किया और उनके दिलों में डाल दिया। इसी में से अल्लाह का वचन है: {और आपके रब ने शहद की मक्खी को प्रेरित किया...} [अन-नह्ल: 68] (3), और {और हमने मूसा की माँ को प्रेरित किया...} [अल-क़सस: 7]। इसका अर्थ जागते और सोते समय सूचित करना भी है।

अबू उबैदा ने कहा (4): "मैंने प्रेरित किया" का अर्थ है "मैंने आदेश दिया," और "को" (إلى) एक संयोजक है; कहा जाता है: "वहा" और "औहा" (5)।

अल्लाह तआला ने कहा: {क्योंकि आपके रब ने उसे प्रेरित किया है [अर्थात आदेश दिया है] ।} और अल-अज्जज ने कहा: उसने उसे ठहरने का आदेश दिया, तो वह ठहर गया (6)

अर्थात: उसने उसे ठहरने का आदेश दिया, तो वह ठहर गया।

कहा गया: यहाँ "मैंने प्रेरित किया" का अर्थ है: मैंने उन्हें आदेश दिया। और कहा गया: मैंने उन्हें स्पष्ट कर दिया (7)।

{और गवाह रहो कि हम मुसलमान हैं} मूल नियम के अनुसार है, और अरबों में कुछ ऐसे भी हैं जो दो 'नून' में से एक को हटा देते हैं (8)।

(1) अल-सबआ पृष्ठ 249, और अल-तयसीर पृष्ठ 101। (2) 149/5 - 150। (3) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 2/383, और तफसीर अल-बग़वी 2/77। (4) मजाज़ अल-कुरान 1/182 में। (5) (एम) में इसके बाद: अर्थात। (6) 5/130 में पहले आ चुका है। (7) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 2/383 - 384। और उनका कहना: यहाँ "प्रेरित किया" का अर्थ "उन्हें आदेश दिया" है, अबू उबैदा के कथन से पहले आ चुका है। (8) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 2/50।

سورة المائدہ، آیت 111 283

حمزہ اور کسائی نے پڑھا: «ساحر» (1) یعنی: یہ شخص جادو میں ماہر ایک قوی جادوگر کے سوا کچھ نہیں ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِذْ أَوْحَيْتُ إِلَى الْحَوَارِيِّنَ أَنْ عَامِنُوا بِي وَبِرَسُولِي قَالُوا ءَامَنَّا وَاشْهَدْ بِأَنَّنَا مُسْلِمُونَ ١١١﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِذْ أَوْحَيْتُ إِلَى الْحَوَارِيِّنَ أَنْ عَامِنُوا بِي وَبِرَسُولِي﴾ اس آیت کے معانی میں گفتگو پہلے گزر چکی ہے (2)۔

اور اہل عرب کے کلام میں وحی کا معنی الہام ہے، اور اس کی کئی اقسام ہیں: وحی بمعنی رسولوں علیہم السلام کی طرف جبرئیل کو بھیجنا، اور وحی بمعنی الہام، جیسا کہ اس آیت میں ہے، یعنی: میں نے انہیں الہام کیا اور ان کے دلوں میں ڈال دیا، اور اسی میں سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَأَوْحَى رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ﴾ [النحل: 68] (3)، اور ﴿وَأَوْحَيْنَا إِلَى أُمِّ مُوسَى﴾ [القصص: 7]، اور وحی بیداری اور نیند میں خبر دینے کے معنی میں بھی آتی ہے۔

ابو عبیدہ نے کہا (4): "أوحيتُ" کے معنی "میں نے حکم دیا" کے ہیں، اور «إلى» صلہ (اضافی لفظ) ہے، کہا جاتا ہے: "وَحَى" اور "أَوْحَى" (5)۔

اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَى لَهَا﴾ اور العجاج نے کہا: وَحَى لها القرار فاستقرت (6)

یعنی: اسے ٹھہرنے کا حکم دیا تو وہ ٹھہر گئی۔

اور کہا گیا: «أَوْحَيْتُ» یہاں "میں نے انہیں حکم دیا" کے معنی میں ہے۔ اور کہا گیا: "میں نے ان کے لیے واضح کر دیا" (7)۔

﴿وَاشْهَدْ بِأَنَّنَا مُسْلِمُونَ﴾ اصل کے مطابق ہے، اور اہل عرب میں سے وہ بھی ہیں جو دو نونوں میں سے ایک کو حذف کر دیتے ہیں (8)۔

---

(1) السبعة صفحہ 249، اور التیسیر صفحہ 101۔ (2) 149/5 - 150۔ (3) معانی القرآن للنحاس 383/2، اور تفسیر البغوی 77/2۔ (4) مجاز القرآن 182/1 میں۔ (5) اس کے بعد (م) میں ہے: بمعنی۔ (6) سابقہ 130/5۔ (7) معانی القرآن للنحاس 383/2 - 384۔ اور ان کا قول: "أوحيتُ" یہاں "میں نے انہیں حکم دیا" کے معنی میں ہے، ابو عبیدہ کے قول سے گزر چکا ہے۔ (8) إعراب القرآن للنحاس 50/2۔

284 - Surah Al-Ma'idah: Verses 111 - 112

Meaning: And bear witness, O Lord, and it was said: O Jesus, that we are Muslims [submitted] to Allah(1). His, the Almighty's, saying: "[And remember] when the disciples said, 'O Jesus, Son of Mary, can your Lord send down to us a table [spread with food] from the heaven?' [Jesus] said, 'Fear Allah, if you should be believers.'" His, the Almighty's, saying: "[And remember] when the disciples said, 'O Jesus, Son of Mary'" as per the previously mentioned grammatical analysis. "Can your Lord" [Hal yastati'u Rabbuka] - the recitation of Al-Kisa'i, Ali, Ibn Abbas, Sa'id ibn Jubayr, and Mujahid is: "Can you [ask] your Lord" [Hal tastati'u Rabbaka] with 'ta' and 'Rabbaka' in the accusative case. Al-Kisa'i merged the 'lam' of 'hal' into the 'ta'. The rest read it with 'ya' and 'Rabbuka' in the nominative case(2). This recitation is more problematic than the first. Al-Suddi said: The meaning is "Will your Lord obey you if you ask Him to send down?"(3), so 'yastati'u' means 'yuti'u' (obeys), just as they said 'istajaba' means 'ajaba' (answered), and similarly 'istata'a' means 'ata'a' (obeyed)(4). And it was said: The meaning is: Is your Lord able? So this question was at the beginning of their affair before their knowledge of Allah, the Mighty and Sublime, was firmly established(5); therefore Jesus said in response to their error and their attributing to Allah what is not permissible: "Fear Allah, if you should be believers" meaning: Do not doubt the power of Allah the Almighty(6). I say: This is subject to scrutiny; because the disciples were the chosen ones(7) of the prophets, their close companions and their helpers as He said: "Who are my supporters for [the cause of] Allah?" The disciples said, "We are supporters for Allah." [As-Saff: 14]. And he said...

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/81. (2) Al-Sab'ah p. 249, Al-Taysir p. 101. Ali's recitation was recorded by Ibn Abi Hatim (7015), Sa'id ibn Jubayr's recitation by al-Tabari 9/118. Al-Nahhas mentioned the recitation from all of them in Ma'ani al-Qur'an 2/384, al-Baghawi 2/77, and al-Suyuti in al-Durr al-Manthur 2/346. (3) Recorded by al-Tabari 9/121. (4) Tafsir al-Baghawi 2/77. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/82. (6) Tafsir al-Baghawi 2/77. (7) In (d) and (z): "khulasa'", in (z): "akhassa'", and what is established is from (kh) and (m). "Khilsan" is used for both singular and plural. You say: "He is my khilsani" and "They are my khilsani": when their affection is pure. Al-Lisan (Kh-L-S).

२८४ - सूरा अल-मायदा: आयत १११ - ११२

अर्थात: और गवाह रह ऐ रब, और कहा गया: ऐ ईसा, कि हम अल्लाह के आज्ञाकारी (मुस्लिम) हैं(१)। अल्लाह तआला का फरमान: "जब हवारियों (शिष्यों) ने कहा, 'ऐ ईसा इब्ने मरियम! क्या आपका रब हम पर आसमान से खाने का एक दस्तरख़्वान उतार सकता है?' उन्होंने कहा, 'अल्लाह से डरो, अगर तुम ईमान वाले हो।'" अल्लाह तआला का फरमान: "जब हवारियों ने कहा, 'ऐ ईसा इब्ने मरियम'" जैसा कि पहले व्याकरण संबंधी विवरण में बताया जा चुका है। "क्या आपका रब [सकता है]" [हल यस्तातीउ रब्बुका] - अल-किसाई, अली, इब्न अब्बास, सईद बिन जुबैर और मुजाहिद की क़िरात (पठन) है: "क्या आप अपने रब से [पूछ] सकते हैं" [हल तस्तातीउ रब्बका] 'ता' के साथ और 'रब्बका' को नसब (कर्म कारक) में। अल-किसाई ने 'हल' के'लाम' को 'ता' में मिला दिया। बाक़ी लोगों ने 'या' और 'रब्बुका' को रफ़ (कर्ता कारक) के साथ पढ़ा है(२)। यह क़िरात पहली वाली से अधिक कठिन है; तो अल-सुद्दी ने कहा: अर्थ यह है कि क्या आपका रब आपकी बात मान लेगा यदि आप उससे उतारने के लिए कहें?(३), तो 'यस्तातीउ' का अर्थ 'युतीउ' (आज्ञा मानना) है, जैसे उन्होंने कहा: 'इस्तजाबा' का अर्थ 'अजाबा' (उत्तर देना) है, और इसी तरह 'इस्तताअ' का अर्थ 'अताअ' (आज्ञा पालन) है(४)। और कहा गया: अर्थ यह है: क्या आपका रब सक्षम है? तो यह सवाल उनके मामले की शुरुआत में था, इससे पहले कि अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल की उनकी पहचान पुख्ता होती(५); इसीलिए ईसा ने उनकी गलती और अल्लाह के बारे में ऐसी बात कहने पर जो जायज़ नहीं है, जवाब में कहा: "अल्लाह से डरो, अगर तुम ईमान वाले हो" यानी: अल्लाह तआला की शक्ति में संदेह न करो(६)। मैंने कहा: यह विचारणीय है; क्योंकि हवारी पैगंबरों के निष्ठावान मित्र(७), उनके करीबी और उनके मददगार थे, जैसा कि उसने कहा: "अल्लाह की राह में कौन मेरे मददगार हैं?" हवारियों ने कहा, "हम अल्लाह के मददगार हैं।" [अस-सफ़: १४]। और उन्होंने कहा...

(१) अल-नुकात व अल-उयून २/८१। (२) अल-सबआ पृ. २४९, अल-तयसीर पृ. १०१। अली की क़िरात इब्न अबी हातिम (७०१५) ने उद्धृत की है, सईद बिन जुबैर की क़िरात अल-तबरी ९/११८ ने, और उन सभी से इस क़िरात का उल्लेख अल-नहस ने 'मानी अल-क़ुरान' २/३८४ में, अल-बग़वी ने २/७७ में, और अल-सुयूती ने 'अल-दुर अल-मंसूर' २/३४६ में किया है। (३) अल-तबरी ९/१२१ द्वारा उद्धृत। (४) तफसीर अल-बग़वी २/७७। (५) अल-नुकात व अल-उयून २/८२। (६) तफसीर अल-बग़वी २/७७। (७) (द) और (ज़) में: "ख़ुलसा", और (ज़) में: "अख़सा", और जो स्थापित है वह (ख़) और (म) से है।

"ख़िलसान" एकवचन और बहुवचन दोनों के लिए समान रहता है, आप कहते हैं: "वह मेरा ख़िलसानी है", और "वे मेरे ख़िलसानी हैं": जब उनकी मित्रता शुद्ध हो। अल-लिसान (ख़-ल-स)।

۲۸۴ - سورة المائدہ: آیات ۱۱۱ - ۱۱۲

یعنی: اور اے رب گواہ رہ، اور کہا گیا: اے عیسیٰ، کہ ہم اللہ کے فرمانبردار (مسلم) ہیں(۱)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿جب حواریوں نے کہا، اے عیسیٰ ابن مریم! کیا آپ کا رب ہم پر آسمان سے کھانے کا خوان (مائدہ) نازل کر سکتا ہے؟ انہوں نے کہا، اللہ سے ڈرو اگر تم مومن ہو﴾ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿جب حواریوں نے کہا، اے عیسیٰ ابن مریم﴾ ان اعرابی تفصیلات کے مطابق جو پہلے گزر چکی ہیں۔ ﴿کیا آپ کا رب [سکتا ہے]﴾ [ہل یستطیع ربک] - الکسائی، علی، ابن عباس، سعید بن جبیر اور مجاہد کی قرات ہے: ﴿کیا آپ اپنے رب سے [درخواست] کر سکتے ہیں﴾ [ہل تستطیع ربک] 'تا' کے ساتھ اور 'ربک' کو نصب کے ساتھ۔ الکسائی نے 'ھل' کے 'لام' کا 'تا' میں ادغام کیا۔ اور باقی قراء نے اسے 'یا' اور 'ربک' کے رفع کے ساتھ پڑھا ہے(۲)۔ یہ قرات پہلی والی سے زیادہ مشکل ہے؛ چنانچہ السُّدِّی نے کہا: معنی یہ ہے کہ کیا آپ کا رب آپ کی بات مانے گا اگر آپ اس سے اتارنے کا سوال کریں؟(۳)، پس 'یستطیع' یہاں 'یطیع' (مان لینا/فرمانبرداری) کے معنی میں ہے، جیسا کہ انہوں نے کہا: 'استجاب' بمعنی 'اجاب' (جواب دینا) ہے، اور اسی طرح 'استطاع' بمعنی 'اطاع' (اطاعت کرنا) ہے(۴)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: کیا آپ کا رب قدرت رکھتا ہے؟ پس یہ سوال ان کے معاملے کی ابتدا میں تھا، اس سے پہلے کہ اللہ عزوجل کی معرفت ان کے دلوں میں راسخ ہوتی(۵)؛ اسی لیے عیسیٰ علیہ السلام نے ان کی غلطی اور اللہ کے بارے میں ایسی بات جائز سمجھنے پر جس کی گنجائش نہیں، جواب میں فرمایا: ﴿اللہ سے ڈرو اگر تم مومن ہو﴾ یعنی: اللہ تعالیٰ کی قدرت میں شک نہ کرو(۶)۔ میں کہتا ہوں: اس میں تامل کی ضرورت ہے؛ کیونکہ حواری انبیاء کے مخلص دوست(۷)، ان کے قریبی اور ان کے مددگار تھے جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿کون

ہیں اللہ کی راہ میں میرے مددگار؟ حواریوں نے کہا، ہم اللہ کے مددگار ہیں﴾ [الصف: ۱۴]۔ اور آپ نے فرمایا...

(۱) النکت والعیون ۸۱/۲۔ (۲) السبعۃ ص ۲۴۹، والتیسیر ص ۱۰۱۔ علی کی قرات ابن ابی حاتم (۷۰۱۵) نے نقل کی، سعید بن جبیر کی قرات طبری ۱۱۸/۹ نے، اور ان سب سے قرات کا ذکر النحاس نے معانی القرآن ۳۸۴/۲ میں، البغوی نے ۷۷/۲ میں، اور السیوطی نے الدر المنثور ۳۴۶/۲ میں کیا ہے۔ (۳) اسے طبری نے ۱۲۱/۹ میں نکالا ہے۔ (۴) تفسیر البغوی ۷۷/۲۔ (۵) النکت والعیون ۸۲/۲۔ (۶) تفسیر البغوی ۷۷/۲۔ (۷) نسخہ (د) اور (ظ) میں: "خلصاء"، اور (ز) میں: "أخصاء"، اور جو متن میں ہے وہ (خ) اور (م) سے ثابت ہے۔ "خلصان" واحد اور جمع دونوں کے لیے یکساں استعمال ہوتا ہے، آپ کہتے ہیں: "وہ میرا خلصانی ہے"، اور "وہ میرے خلصانی ہیں": جب ان کی محبت خالص ہو۔ اللسان (خلص)۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 112 285

[Peace and blessings be upon him]: "Every Prophet has a disciple (hawari), and my disciple is Az-Zubayr."(1) It is known that the Prophets, may Allah's blessings and peace be upon them, came with the knowledge of Allah Almighty, what is mandatory for Him, what is permissible for Him, and what is impossible for Him, and they conveyed that to their nations. So how could this be hidden from those who were close to them and specialized with them, to the extent that they were ignorant of the power of Allah Almighty?! However, it is possible(2) to say that this came from those who were with them, just as some ignorant Bedouins said to the Prophet ﷺ: "Make for us a Dhat Anwat like they have a Dhat Anwat."(3) And as some of the people of Moses said: {Make for us a god as they have gods} [Al-A'raf: 138], as will be explained in "Al-A'raf," Allah Almighty willing.

It was said: Indeed, the people did not doubt the ability of the Creator, Glory be to Him; because they were believers, knowing and learned. Rather, it is like your saying to a man: "Can so-and-so come?" while you already know he can. The meaning is: "Will he do that?" and "Will he respond to me in that or not?" They had known Allah Almighty's ability for that and other things through knowledge of evidence, report, and reasoning. So they wanted the knowledge of direct witnessing (mu'ayana) for that, as Abraham ﷺ said: {My Lord, show me how You give life to the dead} [Al-Baqarah: 260], as mentioned before. Abraham had known that through knowledge of report and reasoning, but he wanted witnessing which is entered by neither doubt nor suspicion; because knowledge of reasoning and report can be entered by suspicion and objections, while the knowledge of witnessing is not entered by any of that. Therefore, the disciples said: "and that our hearts may be at rest," just as Abraham said: {but [I ask] only that my heart may be satisfied} Al-Baqarah: 260.

I say: This is a good interpretation, and better than it is that this was from the words of those who were with the disciples, as will be explained later(5).

---

(1) Previously mentioned 5 / 150. (2) After it in (D), (Z), and (Kh): remotely. (3) Narrated by Ahmad (21897), At-Tirmidhi (2180), and An-Nasa'i in Al-Sunan Al-Kubra (11185). At-Tirmidhi said: A hasan sahih hadith. Dhat Anwat: the name of a specific tree that belonged to the polytheists where they used to hang their weapons - meaning: suspend them - and stay around it. Al-Nihaya (N-W-T). (4) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1 / 422 - 423. (5) In the interpretation of the verse following it.

सूरा अल-मायदा: आयत 112 285

[शांति और आशीर्वाद उन पर हो]: "हर नबी का एक हवारी (शिष्य) होता है, और मेरा हवारी अज़-ज़ुबैर है।" (1) यह ज्ञात है कि पैगंबर, अल्लाह का आशीर्वाद और शांति उन पर हो, अल्लाह सर्वशक्तिमान के ज्ञान के साथ आए थे, उनके लिए क्या अनिवार्य है, उनके लिए क्या अनुमेय है, और उनके लिए क्या असंभव है, और उन्होंने इसे अपने राष्ट्रों तक पहुँचाया। तो यह उन लोगों से कैसे छिपा रह सकता था जो उनके साथ घनिष्ठ थे और उनके साथ विशेष रूप से जुड़े थे, इस हद तक कि वे अल्लाह सर्वशक्तिमान की शक्ति से अनभिज्ञ थे?! हालाँकि, यह संभव (2) है कि यह उन लोगों की ओर से कहा गया था जो उनके साथ थे, जैसा कि कुछ अज्ञानी बेदुइनों ने पैगंबर ﷺ से कहा था: "हमारे लिए एक 'ज़ात अनवात' बना दीजिये जैसा कि उनके पास एक 'ज़ात अनवात' है।" (3) और जैसा कि मूसा के लोगों में से कुछ ने कहा था: {हमारे लिए भी एक ईलाह (पूज्य) बना दीजिये जैसा कि उनके पास ईलाह हैं} [अल-अराफ़: 138], जैसा कि "अल-अराफ़" में आगे स्पष्ट किया जाएगा, यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा।

यह कहा गया: वास्तव में, लोगों को सृष्टिकर्ता की क्षमता पर कोई संदेह नहीं था, वह पवित्र है; क्योंकि वे मोमिन (विश्वासी), जानकार और विद्वान थे। बल्कि, यह ऐसा है जैसे आप किसी व्यक्ति से कहें: "क्या फलां व्यक्ति आ सकता है?" जबकि आप पहले से जानते हैं कि वह आ सकता है। इसका अर्थ है: "क्या वह ऐसा करेगा?" और "क्या वह इसमें मेरी बात मानेगा या नहीं?" वे अल्लाह सर्वशक्तिमान की इसके लिए और अन्य चीजों के लिए क्षमता को साक्ष्य, सूचना और तर्क के ज्ञान के माध्यम से जानते थे। इसलिए वे इसके लिए प्रत्यक्ष दर्शन (मुआयना) का ज्ञान चाहते थे, जैसा कि इब्राहीम ﷺ ने कहा था: {ऐ मेरे रब, मुझे दिखा दे कि तू मुर्दों को कैसे जीवित करता है} [अल-बक़रा: 260], जैसा कि पहले बताया गया है। इब्राहीम को सूचना और तर्क के ज्ञान के माध्यम से यह पता था, लेकिन वे प्रत्यक्ष दर्शन चाहते थे जिसमें न कोई संदेह प्रवेश करे और न ही कोई शंका; क्योंकि तर्क और सूचना के ज्ञान में शंका और आपत्तियाँ प्रवेश कर सकती हैं, जबकि प्रत्यक्ष दर्शन के ज्ञान में ऐसा कुछ भी प्रवेश नहीं करता। इसलिए हवारियों ने कहा: "और ताकि हमारे दिलों को इत्मीनान (तसल्ली) हो जाए", जैसा कि इब्राहीम ने कहा था: {लेकिन [मैं पूछता हूँ] केवल इसलिए कि मेरा दिल संतुष्ट हो जाए} [अल-बक़रा: 260] (4)।

मैं कहता हूँ: यह एक अच्छी व्याख्या है, और इससे बेहतर यह है कि यह उन लोगों की बात थी जो हवारियों के साथ थे, जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा (5)।

(1) पहले उल्लेखित 5/150। (2) इसके बाद (D), (Z), और (Kh) में: दूर से। (3) अहमद (21897), तिरमिज़ी (2180), और अन-नसाई द्वारा अल-सुनन अल-कुबरा (11185) में उद्धृत। तिरमिज़ी ने कहा: एक हसन सहीह हदीस। ज़ात अनवात: एक विशिष्ट पेड़ का नाम जो मुशरिकों (बहुदेववादियों) का था जहाँ वे अपने हथियार लटकाया करते थे - यानी: उन्हें टांगते थे - और उसके चारों ओर रुकते थे। अल-निहाया (न-व-त)। (4) अल-कश्फ़ 'अन वुजूह अल-क़िरात 1/422 - 423। (5) इसके बाद वाली आयत की व्याख्या में।

سورة المائدہ: آیت ۱۱۲ ۲۸۵

[درود و سلام ہو]: «ہر نبی کا ایک حواری ہوتا ہے اور میرا حواری زبیر ہے»(۱)۔ اور یہ معلوم ہے کہ انبیاء علیہم السلام اللہ تعالیٰ کی معرفت لے کر آئے، اور وہ باتیں جو اس کے لیے واجب ہیں، جو اس کے لیے جائز ہیں اور جو اس کے لیے محال ہیں، اور یہ کہ وہ اپنی امتوں تک یہ بات پہنچا دیں، تو پھر یہ بات ان لوگوں سے کیسے چھپی رہ سکتی ہے جو ان کے قریبی اور ان کے ساتھ خاص تھے، یہاں تک کہ وہ اللہ تعالیٰ کی قدرت سے جاہل ہوں؟! البتہ یہ ممکن ہے(۲) کہ یہ کہا جائے: یہ ان لوگوں کی طرف سے صادر ہوا جو ان کے ساتھ تھے، جیسا کہ بعض جاہل بدوؤں نے نبی ﷺ سے کہا تھا: «ہمارے لیے بھی ایک ذات انواط مقرر فرما دیجیے جیسا کہ ان کے لیے ذات انواط ہے»(۳) اور جیسا کہ موسیٰ علیہ السلام کی قوم کے بعض لوگوں نے کہا تھا: ﴿ہمارے لیے بھی ویسا ہی ایک معبود بنا دے جیسا کہ ان کے پاس معبود ہیں﴾ [الاعراف: ۱۳۸] جیسا کہ ان شاء اللہ تعالیٰ "الاعراف" میں اس کا بیان آئے گا۔

اور کہا گیا: بے شک ان لوگوں نے باری سبحانہ کی قدرت میں شک نہیں کیا تھا؛ اس لیے کہ وہ مومن، عارف اور عالم تھے، بلکہ یہ ایسی ہی بات ہے جیسے تمہارا کسی شخص سے کہنا ہو: کیا فلاں آنے کی استطاعت رکھتا ہے، جبکہ تم جانتے ہو کہ وہ استطاعت رکھتا ہے، تو مطلب یہ ہے کہ: کیا وہ ایسا کرے گا؟ اور کیا وہ اس میں میری بات مانے گا یا نہیں؟ اور وہ اللہ تعالیٰ کی اس پر اور دیگر چیزوں پر قدرت کو دلیل، خبر اور غور و فکر کے علم کے ذریعے جانتے تھے، تو انہوں نے اس کے لیے مشاہدے کا علم چاہا، جیسا کہ حضرت ابراہیم ﷺ نے کہا تھا: ﴿اے میرے رب! مجھے دکھا دے کہ تو مردوں کو کیسے زندہ کرتا ہے﴾ [البقرہ: ۲۶۰] جیسا کہ پہلے گزرا، اور ابراہیم علیہ السلام کو اس کا علم خبر اور غور و فکر کے ذریعے تھا، لیکن انہوں نے وہ

مشاہدہ چاہا جس میں نہ شک داخل ہو اور نہ ہی شبہ؛ اس لیے کہ غور و فکر اور خبر کے علم میں شبہ اور اعتراضات داخل ہو سکتے ہیں، جبکہ مشاہدے کے علم میں ان میں سے کوئی چیز داخل نہیں ہوتی؛ اسی لیے حواریوں نے کہا: «اور ہمارے دل مطمئن ہو جائیں» جیسا کہ ابراہیم علیہ السلام نے کہا تھا: ﴿لیکن [میں نے یہ سوال اس لیے کیا] تاکہ میرا دل مطمئن ہو جائے﴾ البقرہ: ۲۶۰۔

میں کہتا ہوں: یہ ایک اچھی تاویل ہے، اور اس سے بہتر یہ ہے کہ یہ ان لوگوں کا قول تھا جو حواریوں کے ساتھ تھے، جیسا کہ اس کا بیان آئے گا(۵)۔

---

(۱) سابقہ ۵ / ۱۵۰۔ (۲) اس کے بعد (د) اور (ز) اور (خ) میں ہے: بعید طور پر۔ (۳) اسے احمد (۲۱۸۹۷)، ترمذی (۲۱۸۰) اور نسائی نے السنن الکبریٰ (۱۱۱۸۵) میں روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ ذات انواط: ایک خاص درخت کا نام تھا جو مشرکین کا تھا جس پر وہ اپنے ہتھیار لٹکایا کرتے تھے - یعنی: انہیں لٹکاتے تھے - اور اس کے ارد گرد ڈیرہ ڈالتے تھے۔ النہایہ (نوط)۔ (۴) الکشف عن وجوہ القراءات ۱ / ۴۲۲ - ۴۲۳۔ (۵) اس کے بعد والی آیت کی تفسیر میں۔

Surah Al-Ma'idah, Verse 112 286

Ibn al-Arabi included "al-Mustati'" (The Able) among the names of Allah Almighty, and he said: No book or Sunnah has mentioned it as a name, but it has appeared as a verb, mentioning the saying of the disciples: "Can your Lord...?" (1). Ibn al-Hassar refuted him in his book "Sharh al-Sunnah"—and others did too. Ibn al-Hassar said: Allah's words—reporting about the disciples—to Jesus: "Can your Lord...?" is not out of doubt in the ability, but rather it is a gentleness in asking and courtesy with Allah Almighty; for not everything possible was preceded in His knowledge of its occurrence, nor for everyone. The disciples were the best of those who believed in Jesus, so how can ignorance of Allah Almighty's power over everything possible be thought of them?! As for the reading with the "Ta" (tastati'u); it was said: the meaning is: Can you ask your Lord? This is the saying of Aisha and Mujahid, may Allah be pleased with them (2). Aisha (RA) said: The people knew Allah, the Almighty, better than to say: "Can your Lord...?" She said: But rather: "Can you (ask) your Lord?". It was also narrated from her that she said: The disciples did not doubt that Allah is capable of sending down a table spread, but they said: "Can you (ask) your Lord?" (3). And from Mu'adh bin Jabal, he said: The Prophet ﷺ taught us to read: "Can you (ask) your Lord?" Mu'adh said: I heard the Prophet ﷺ repeatedly reading with the "Ta": "Can you (ask) your Lord?" (4). Al-Zajjaj said: The meaning is: Do you call upon your Lord's obedience in what you ask Him (5)? It was said: Can you call upon your Lord or ask Him (6)? The meanings are close, and there must be something omitted, as he said:

(1) See Ibn al-Arabi's words and the author's words more fully than here in the book "Al-Asna fi Sharh Asma' Allah al-Husna," p. 277. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/82, and Tafsir al-Baghawi 2/77. (3) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/422; Ibn Abi Hatim (7014) narrated the first report from Aisha (RA), and al-Nahhas cited it in Ma'ani al-Qur'an 2/384, and al-Tabari narrated the second report from her 9/118. (4) Al-Kashf 1/422; al-Tirmidhi (2930) narrated it similarly, as did al-Hakim 2/238. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/220, and Al-Nukat wa al-'Uyun 2/82, from which the author quoted. Al-Zajjaj's wording in Ma'ani al-Qur'an is: "Do you call upon His response and obedience in that He sends down upon us." (6) Tafsir al-Tabari 9/117.

सूरा अल-माइदा, आयत 112 286

इब्न अल-अरबी ने अल्लाह सर्वशक्तिमान के नामों में "अल-मुस्तातीʻ" (सक्षम) को शामिल किया, और उन्होंने कहा: किसी किताब या सुन्नत में इसे नाम के रूप में नहीं बताया गया है, लेकिन यह एक क्रिया के रूप में आया है, शिष्यों (हवारियों) के कथन का उल्लेख करते हुए: "क्या आपका रब...?" (1)। इब्न अल-हस्सार ने अपनी पुस्तक "शर्ह अल-सुन्नत" में उनका खंडन किया - और अन्य लोगों ने भी। इब्न अल-हस्सार ने कहा: अल्लाह के शब्द - ईसा (अलैहिस्सलाम) के शिष्यों के बारे में रिपोर्ट करते हुए: "क्या आपका रब...?" क्षमता में संदेह के कारण नहीं है, बल्कि यह पूछने में कोमलता और अल्लाह सर्वशक्तिमान के साथ शिष्टता है; क्योंकि हर संभव चीज़ के घटने का ज्ञान पहले से अल्लाह को होता है, सबके लिए नहीं। शिष्य ईसा पर ईमान लाने वालों में सबसे अच्छे थे, तो उनके बारे में हर संभव चीज़ पर अल्लाह सर्वशक्तिमान की शक्ति के बारे में अज्ञानता कैसे सोची जा सकती है?! जहाँ तक "ता" (तस्तातीʻऊ) के साथ पढ़ने का संबंध है; कहा गया है: अर्थ है: क्या आप अपने रब से पूछ सकते हैं? यह आयशा और मुजाहिद (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) का कहना है (2)। आयशा (आरए) ने कहा: लोग अल्लाह सर्वशक्तिमान को इससे बेहतर जानते थे कि वे कहते: "क्या आपका रब...?" उन्होंने कहा: बल्कि: "क्या आप (पूछ सकते हैं) अपने रब से?"। उनसे यह भी रिवायत है कि उन्होंने कहा: शिष्यों को इसमें कोई संदेह नहीं था कि अल्लाह दस्तरखान (भोजन का मेज) उतारने में सक्षम है, लेकिन उन्होंने कहा: "क्या आप (पूछ सकते हैं) अपने रब से?" (3)। और मुआज बिन जबल से रिवायत है, उन्होंने कहा: नबी ﷺ ने हमें पढ़ना सिखाया: "क्या आप (पूछ सकते हैं) अपने रब से?" मुआज ने कहा: मैंने नबी ﷺ को बार-बार "ता" के साथ पढ़ते हुए सुना: "क्या आप (पूछ सकते हैं) अपने रब से?" (4)। अल-ज़ज्जाज ने कहा: अर्थ है: क्या आप अपने रब की आज्ञाकारिता को उस चीज़ में बुलाते हैं जो आप उससे माँगते हैं (5)? कहा गया है: क्या आप अपने रब को पुकार सकते हैं या उनसे पूछ सकते हैं (6)? अर्थ करीब हैं, और कुछ छूटा हुआ होना चाहिए, जैसा कि उन्होंने कहा:

(1) इब्न अल-अरबी के शब्द और लेखक के शब्द यहाँ से अधिक विस्तार से पुस्तक "अल-अस्ना फी शर्ह अस्मा अल्लाह अल-हुस्ना", पृष्ठ 277 में देखें। (2) अल-नुकात वल-'उयुन 2/82, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/77। (3) अल-कश्फ 'अन वुजुह अल-किरात 1/422; इब्न अबी हातिम (7014) ने आयशा (आरए) से पहली रिपोर्ट बयान की, और अल-नहहास ने इसे मानी अल-कुरान 2/384 में उद्धृत किया, और अल-तबरी ने उनसे दूसरी रिपोर्ट 9/118 बयान की। (4) अल-कश्फ 1/422; अल-तिर्मिज़ी (2930) ने भी इसी तरह बयान किया, और अल-हाकिम 2/238 ने भी। (5) अल-

ज़ज्जाज की मानी अल-कुरान 2/220, और अल-नुकात वल-'उयुन 2/82, जहाँ से लेखक ने उद्धृत किया। मानी अल-कुरान में अल-ज़ज्जाज के शब्द हैं: "क्या आप उनके जवाब और आज्ञाकारिता को इस बात में बुलाते हैं कि वे हम पर उतारें।" (6) तफ़सीर अल-तबरी 9/117।

سورة المائدہ، آیت ۱۱۲ ۲۸۶

ابن العربی نے "المستطیع" کو اللہ تعالیٰ کے ناموں میں شامل کیا ہے، اور کہا: یہ کسی کتاب یا سنت میں نام کے طور پر وارد نہیں ہوا، البتہ فعل کے طور پر آیا ہے، حواریوں کے قول کا ذکر کرتے ہوئے: ﴿هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ﴾ (کیا تمہارا رب استطاعت رکھتا ہے؟) (۱)۔ ابن الحصار نے اپنی کتاب "شرح السنۃ" میں ان کا رد کیا ہے - اور دوسروں نے بھی؛ ابن الحصار نے کہا: اللہ سبحانہ کا حواریوں کے بارے میں عیسیٰ (علیہ السلام) سے یہ قول نقل کرنا کہ: ﴿هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ﴾ استطاعت میں شک کی بنا پر نہیں ہے، بلکہ یہ سوال میں نرمی اور اللہ تعالیٰ کے ساتھ ادب ہے؛ کیونکہ ہر ممکن چیز کا وقوع اس کے علم में पहले से नहीं होता، اور نہ ہی ہر ایک کے لیے۔ حواری تو عیسیٰ پر ایمان لانے والوں میں سے بہترین لوگ تھے، تو ان کے بارے میں ہر ممکن چیز پر اللہ تعالیٰ کی قدرت سے جہالت کا گمان کیسے کیا جا سکتا ہے؟! جہاں تک "تاء" (تستطیع) کے ساتھ قراءت کا تعلق ہے، تو کہا گیا ہے: اس کا معنی ہے: کیا آپ اپنے رب سے پوچھ سکتے ہیں؟ یہ عائشہ اور مجاہد رضی اللہ عنہما کا قول ہے (۲)؛ عائشہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: وہ لوگ اللہ عزوجل کے بارے میں اس سے کہیں زیادہ جانتے تھے کہ وہ کہیں: ﴿هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ﴾ (کیا تمہارا رب استطاعت رکھتا ہے؟)۔ انہوں نے کہا: بلکہ: ﴿هَل | تَسْتَطِيعُ رَبَّكَ﴾ (کیا آپ اپنے رب سے استدعا کر سکتے ہیں؟)۔ انہی سے یہ بھی مروی ہے کہ انہوں نے کہا: حواریوں کو اس بات میں شک نہیں تھا کہ اللہ مائدہ (خوان) نازل کرنے پر قادر ہے، لیکن انہوں نے کہا: ﴿هل تستطيع ربك﴾ (۳)۔ اور معاذ بن جبل سے مروی ہے، انہوں نے کہا: نبی ﷺ نے ہمیں پڑھایا: ﴿هَلْ تَسْتَطِيعُ رَبَّكَ﴾۔ معاذ نے کہا: میں نے نبی ﷺ کو بارہا تاء کے ساتھ پڑھتے سنا: ﴿هل تستطيع ربك﴾ (۴)۔ زجاج نے کہا: معنی یہ ہے: کیا آپ اپنے رب سے اس بات کی درخواست کرتے ہیں جو آپ ان سے مانگ رہے ہیں

(۵)؟ اور کہا گیا: کیا آپ اپنے رب کو پکار سکتے ہیں یا ان سے سوال کر سکتے ہیں (۶)؟ معانی قریب قریب ہیں، اور کچھ محذوف ہونا ضروری ہے، جیسا کہ انہوں نے کہا:

(۱) ابن العربی اور مصنف کا کلام یہاں سے زیادہ مکمل تفصیل کے ساتھ کتاب "الأسنى في شرح أسماء الله الحسنى" ص ۲۷۷ میں دیکھیں۔ (۲) النکت والعیون ۲/ ۸۲ ، اور تفسیر البغوی ۲/ ۷۷ ۔ (۳) الکشف عن وجوہ القراءات ۱/ ۴۲۲ ، اور عائشہ رضی اللہ عنہا سے پہلی روایت ابن ابی حاتم (۷۰۱۴) نے نکالی ہے، اور نحاس نے "معانی القرآن" ۲/ ۳۸۴ میں ذکر کی ہے، اور دوسری روایت طبری نے ۹/ ۱۱۸ میں نکالی ہے۔ (۴) الکشف ۱/ ۴۲۲ ، اور اس کی مانند ترمذی (۲۹۳۰) اور حاکم ۲/ ۲۳۸ نے نکالی ہے۔ (۵) معانی القرآن للزجاج ۲/ ۲۲۰ ، اور النکت والعیون ۲/ ۸۲ جہاں سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ معانی القرآن میں زجاج کی عبارت ہے: "کیا آپ ان کے جواب اور اطاعت کا مطالبہ کرتے ہیں کہ وہ ہم پر (مائدہ) نازل فرمائیں"۔ (۶) تفسیر الطبری ۹/ ۱۱۷۔

287

Surah Al-Ma'idah: Verses 112 - 113

- "And ask the town" [Yusuf: 82]. According to the reading with 'ya', it does not require an omission.
- "He said, 'Fear Allah'" i.e.: fear disobeying Him and excessive questioning; for you do not know what may befall you when suggesting signs; as Allah, Mighty and Majestic, only does what is best for His servants. "if you are believers" i.e.: if you believe in Him and in what I have brought, for there has come to you of signs what is sufficient (1).
- His (Exalted be He) saying: "They said, 'We wish to eat from it and that our hearts be reassured and that we know that you have been truthful to us and that we be among the witnesses to it' [113]"
- His (Exalted be He) saying: "They said, 'We wish to eat from it'" - [the verb is] in the accusative case (nasb) due to 'an'. "and that our hearts be reassured and that we know that you have been truthful to us and that we be among the witnesses to it" - all these are conjoined, explaining the reason for their request when they were forbidden from it.
- In their saying: "eat from it", there are two aspects: One of them: that they wanted to eat from it due to a pressing need for it (2). This was because whenever Jesus, peace be upon him, went out, five thousand or more followed him. Some were his companions, and some sought for him to pray for them because of an illness or ailment they had; as they were chronically ill or blind. Some were watching and mocking. So he went out (3) to a place, and they found themselves in a desert wilderness and had no provisions. They became hungry and said to the disciples: Tell Jesus to pray for a table (spread) to be sent down to us from heaven. So Simon, the head of the disciples, came to him and informed him that the people were requesting that he pray for a table to be sent down to them from heaven. Jesus said to Simon: "Tell them: 'Fear Allah if you are believers'". Simon told the people that, and they said to him: Tell him: "We wish to eat from it" [the rest of] the verse (4).
- Second: "eat from it" so we may obtain (5) its blessing, not because of a need that called them to it. Al-Mawardi said (6):

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/50. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/83. (3) After it in (m): one day. (4) Tafsir Abi al-Layth 1/467. (5) In (m): to obtain. (6) In Al-Nukat wa al-'Uyun 2/83, and what precedes it is from him.

२८७

सूरा अल-मायदा: आयतें ११२ - ११३

- "और उस बस्ती से पूछो" [यूसुफ: ८२]। 'या' के साथ पढ़ने पर, इसमें किसी विलोपन की आवश्यकता नहीं होती।
- "उन्होंने कहा, 'अल्लाह से डरो'" यानी: उसकी अवज्ञा और अत्यधिक प्रश्न करने से डरो; क्योंकि तुम नहीं जानते कि चमत्कार माँगने पर तुम पर क्या बीत सकती है; क्योंकि अल्लाह, जो सर्वशक्तिमान और प्रतापी है, केवल वही करता है जो उसके बंदों के लिए सबसे अच्छा होता है। "यदि तुम विश्वासी हो" यानी: यदि तुम उस पर और जो मैं लाया हूँ उस पर विश्वास करते हो, तो तुम्हारे पास ऐसी पर्याप्त निशानियाँ आ चुकी हैं (१)।
- अल्लाह का कथन: "उन्होंने कहा, 'हम चाहते हैं कि उसमें से खाएं और हमारे दिल आश्वस्त हो जाएं और हम जान लें कि आपने हमसे सच कहा है और हम उस पर गवाहों में से हो जाएं [११३]"
- अल्लाह का कथन: "उन्होंने कहा, 'हम चाहते हैं कि उसमें से खाएं" - 'अन' के कारण यह कर्म कारक (nasb) में है। "और हमारे दिल आश्वस्त हो जाएं और हम जान लें कि आपने हमसे सच कहा है और हम उस पर गवाहों में से हो जाएं' - ये सभी जुड़े हुए हैं, जो उनके अनुरोध का कारण बताते हैं जब उन्हें इससे मना किया गया था।
- उनके कथन "उसमें से खाएं' में दो पहलू हैं: पहला: कि वे अपनी आवश्यकता के कारण उसमें से खाना चाहते थे (२)। ऐसा इसलिए था क्योंकि जब भी ईसा (अलैहिस्सलाम) बाहर निकलते थे, तो पाँच हज़ार या उससे अधिक लोग उनके पीछे चलते थे। उनमें से कुछ उनके साथी थे, और कुछ उनसे अपने किसी रोग या बीमारी के लिए दुआ करने का अनुरोध करते थे; क्योंकि वे अपंग या अंधे थे। कुछ देख रहे थे और मज़ाक उड़ा रहे थे। फिर वह (३) एक स्थान पर गए, और वे एक निर्जन मरुस्थल में पहुँच गए और उनके पास कोई रसद नहीं थी। वे भूखे हो गए और उन्होंने हवारियों से कहा: ईसा से कहो कि वे दुआ करें कि हमारे लिए स्वर्ग से एक दस्तरख़्वान उतारा जाए। तब हवारियों के प्रमुख शमऊन उनके पास आए और उन्हें बताया कि लोग अनुरोध कर रहे हैं कि वे दुआ करें कि उन पर स्वर्ग से एक दस्तरख़्वान उतारा जाए। ईसा ने शमऊन से कहा: "उनसे कहो: 'अल्लाह से डरो यदि तुम विश्वासी हो'"। शमऊन ने

लोगों को यह बताया, तो उन्होंने उससे कहा: उनसे कहो: "हम चाहते हैं कि उसमें से खाएं' पूरी आयत (४)।

- दूसरा: "उसमें से खाएं' ताकि हम उसका आशीर्वाद प्राप्त करें(५), न कि किसी आवश्यकता के कारण जिसने उन्हें इसके लिए प्रेरित किया। अल-मावर्दी ने कहा (६):

---

(१) नहहास द्वारा इराब अल-कुरान २/५०। (२) अल-नुकत वल-उयून २/८३। (३) (m) में इसके बाद है: 'एक दिन'। (४) तफ़सीर अबी अल-लैथ १/४६७। (५) (m) में: 'ताकि प्राप्त करें'। (६) अल-नुकत वल-उयून २/८३ में, और इससे पहले का हिस्सा उन्हीं से है।

۲۸۷

سورة المائدہ: آیات ۱۱۲ - ۱۱۳

- ﴿وَسْئَلِ الْقَرْيَةَ﴾ [یوسف: ۸۲]۔ اور 'یاء' کی قرات پر، اس میں کسی حذف کی ضرورت نہیں ہے۔
- ﴿قَالَ اتَّقُوا اللَّهَ﴾ یعنی: اس کی نافرمانیوں اور کثرت سے سوال کرنے سے ڈرو؛ کیونکہ تم نہیں جانتے کہ نشانیوں کی فرمائش کے وقت تم پر کیا گزرے گی؛ کیونکہ اللہ عزوجل اپنے بندوں کے لیے وہی کرتا ہے جو سب سے بہتر ہوتا ہے۔ ﴿إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ﴾ یعنی: اگر تم اس پر اور جو میں لے کر آیا ہوں اس پر ایمان رکھتے ہو، تو تمہارے پاس ایسی نشانیاں آ چکی ہیں جو کافی ہیں (۱)۔
- فرمانِ باری تعالیٰ ہے: ﴿قَالُوا نُرِيدُ أَن نَّأْكُلَ مِنْهَا وَتَطْمَئِنَّ قُلُوبُنَا وَنَعْلَمَ أَن قَدْ صَدَقْتَنَا وَنَكُونَ عَلَيْهَا مِنَ الشَّهِدِينَ ۝﴾
- فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿قَالُوا نُرِيدُ أَن نَّأْكُلَ مِنْهَا﴾ 'اَن' کی وجہ سے منسوب ہے۔ ﴿وَتَطْمَئِنَّ قُلُوبُنَا وَنَعْلَمَ أَن قَدْ صَدَقْتَنَا وَنَكُونَ عَلَيْهَا مِنَ الشَّهِدِينَ﴾ یہ سب معطوف ہے، جس کے ذریعے انہوں نے اپنے سوال کی وجہ بیان کی جب انہیں اس سے روکا گیا تھا۔
- ان کے قول "اس میں سے کھائیں" میں دو پہلو ہیں: پہلا یہ کہ انہوں نے اس میں سے کھانے کا ارادہ اس ضرورت کی وجہ سے کیا جو اس کی داعی تھی (۲)، اور وہ یہ کہ حضرت عیسیٰ علیہ السلام جب نکلتے تو پانچ ہزار یا اس سے زیادہ لوگ آپ کے پیچھے ہو لیتے۔ ان میں سے کچھ آپ کے ساتھی ہوتے، اور کچھ آپ سے کسی بیماری یا عارضے کی وجہ سے دعا کے طالب ہوتے؛ کیونکہ وہ اپاہج یا اندھے ہوتے تھے۔ اور کچھ لوگ محض دیکھنے اور تمسخر اڑانے کے لیے ہوتے۔ پس آپ (۳) ایک مقام کی طرف نکلے، تو وہ ایک بے آب و گیاہ صحرا

میں جا پہنچے اور ان کے پاس کوئی خرچ نہ تھا، تو وہ بھوکے ہوئے اور حواریوں سے کہا: عیسیٰ سے کہو کہ وہ دعا کریں کہ ہم پر آسمان سے ایک مائدہ اترے۔ پس حواریوں کے سردار شمعون آپ کے پاس آئے اور آپ کو بتایا کہ لوگ یہ مطالبہ کر رہے ہیں کہ آپ دعا کریں کہ ان پر آسمان سے مائدہ اترے۔ عیسیٰ علیہ السلام نے شمعون سے فرمایا: "ان سے کہو: اللہ سے ڈرو اگر تم مومن ہو"۔ شمعون نے لوگوں کو اس کی خبر دی، تو انہوں نے اس سے کہا: ان سے کہو: ﴿نُرِيدُ أَن نَّأْكُلَ مِنْهَا﴾ مکمل آیت (۴)۔

- دوسرا پہلو: "تاکہ ہم اس میں سے کھائیں" اور اس کی برکت حاصل کریں (۵)، نہ کہ اس ضرورت کی بنا پر جس نے انہیں اس کی طرف مائل کیا تھا۔ الماوردی نے کہا (۶):

---

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۵۰۔ (۲) النکت والعیون ۲/ ۸۳۔ (۳) نسخہ (م) میں اس کے بعد ہے: 'ایک دن'۔ (٤) تفسیر ابی اللیث ۱ / ۴۶۷۔ (۵) نسخہ (م) میں ہے: 'تاکہ ہم حاصل کریں'۔ (۶) النکت والعیون ۲/ ۸۳ میں، اور اس سے پہلے کا کلام انہی کا ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 113 - 114 288

And this is more likely; because if they had been in need, they would not have been forbidden from asking.

"And that our hearts may be at rest" [Quran 5:113] carries three possibilities: First: reassurance that God Almighty sent you to us as a Prophet. Second: reassurance that God Almighty has chosen us for our call (1). Third: reassurance that God Almighty has answered what we asked for, as mentioned by Al-Mawardi (2).

Al-Mahdawi said: That is, reassurance that God has accepted our fasting and our work.

Al-Thaalabi said: We become certain of His power, so our hearts find rest "and that we may know that you have spoken truth to us" [Quran 5:113] that you are the Messenger of Allah "and that we may be among the witnesses to it" [Quran 5:113] to Allah's Oneness, and to your message and prophethood. And it was said: "and that we may be among the witnesses to it" [Quran 5:113] for you before those who did not see it when we return to them (3).

The Words of the Almighty: "Jesus, the son of Mary, said, 'O Allah, our Lord, send down to us a table spread [with food] from the heaven to be for us a festival for the first of us and the last of us and a sign from You. And provide for us, and You are the best of providers.'" [Quran 5:114]

His words: "Jesus, son of Mary, said, 'O Allah, our Lord'" - the origin according to Sibawayh is: "Ya Allah" (O Allah), and the 'mim' (the 'm' sound at the end of Allahum) is a substitute for "Ya". "Our Lord" is a second call; Sibawayh does not allow anything else, and it is not permissible [according to him] for it to be an adjective, because it has resembled sounds because of what attached to it (4).

"Send down to us a table spread": Al-Ma'idah is a table with food on it. Qutrub (5) said: A table (Ma'idah) is not a table unless there is food on it; if there isn't, it's called a 'khiwan'. It is an active participle (fa'ila) from 'mada' someone: if he fed and gave to them. Thus, the table 'tamid' (gives) what is on it; i.e., it gives. From this is the saying of Ru'bah - recited by Al-Akhfash -:

---

(1) In (m): "chosen us for our mission", and in 'An-Nukat wal-Uyun' 2/83: "chosen us to be your supporters". (2) In 'An-Nukat wal-Uyun' 2/83. (3) 'Majma' al-Bayan' 7/238. (4) 'I'rab al-Quran' by Al-Nahhas 2/50, and Sibawayh's words in 'Al-Kitab' 2/196, and his

saying: "because it has resembled sounds...", meaning the majestic name (Allah) when the letter 'mim' was attached to it. (5) His words in 'An-Nukat wal-Uyun' 2/82.

सूरह अल-मा'इदह: आयत 113 - 114 288

यह अधिक उपयुक्त है; क्योंकि यदि वे ज़रूरतमंद होते, तो उन्हें पूछने से मना नहीं किया जाता।

"ताकि हमारे दिल संतुष्ट हो जाएं' [कुरान 5:113] की तीन संभावनाएँ हो सकती हैं: पहली: इस बात की तसल्ली कि अल्लाह तआला ने आपको हमारी ओर नबी बनाकर भेजा है। दूसरी: तसल्ली कि अल्लाह तआला ने हमें हमारी पुकार के लिए चुना है (1)। तीसरी: तसल्ली कि अल्लाह तआला ने हमारी प्रार्थना का उत्तर दिया है, जैसा कि अल-मावर्दी ने उल्लेख किया है (2)।

अल-महदवी ने कहा: यानी तसल्ली कि अल्लाह ने हमारे रोज़े और हमारे कर्मों को स्वीकार कर लिया है।

अल-सालाबी ने कहा: हम उसकी शक्ति के प्रति आश्वस्त हो जाते हैं, इसलिए हमारे दिल शांत हो जाते हैं "और ताकि हम जान लें कि आपने हमसे सच कहा है" [कुरान 5:113] कि आप अल्लाह के रसूल हैं "और ताकि हम इस पर गवाहों में से हो जाएं' [कुरान 5:113] अल्लाह की एकता के लिए, और आपके संदेश और पैग़म्बरी के लिए। और कहा गया: "और ताकि हम इस पर गवाहों में से हो जाएं' [कुरान 5:113] उन लोगों के सामने जिन्होंने इसे नहीं देखा जब हम उनके पास लौटेंगे (3)।

अल्लाह तआला का कथन: "मरियम के बेटे ईसा ने कहा, 'हे अल्लाह, हमारे रब, हम पर आकाश से भोजन का एक थाल उतार दे जो हमारे लिए उत्सव बन जाए, हमारे पहले लोगों के लिए भी और हमारे बाद वालों के लिए भी, और तेरी ओर से एक निशानी हो। और हमें जीविका प्रदान कर, और तू ही सबसे अच्छा जीविका प्रदान करने वाला है।'" [कुरान 5:114]

उनके शब्द: "ईसा इब्न मरियम ने कहा, हे अल्लाह, हमारे रब" - सिबवेह के अनुसार मूल शब्द है: "या अल्लाह", और 'मीम' (अल्लाहुम्मा के अंत में) "या" का विकल्प है। "रब्बाना" (हमारे रब) एक दूसरी पुकार है; सिबवेह इसके अलावा कुछ भी अनुमति नहीं देता है, और [उसके अनुसार] इसका विशेषण होना जायज़ नहीं है; क्योंकि यह इसके साथ जुड़ने वाली चीज़ के कारण ध्वनियों जैसा हो गया है (4)।

"हम पर एक दस्तरखान (भोजन का थाल) उतार": 'अल-मा'इदह' वह दस्तरखान है जिस पर भोजन हो। क़ुतरुब (5) ने कहा: दस्तरखान तब तक मा'इदह नहीं होता जब तक उस पर भोजन न हो; यदि नहीं है, तो उसे 'खिवान' कहा जाता है। यह 'फा'इला' है; 'मादा' से: जब उसने किसी को खिलाया और

दिया। अतः, दस्तरखान अपने ऊपर की चीज़ों को 'तमीदु' (देता) है; यानी देता है। इससे रुबाह का कहना है - जिसे अल-अखफश ने सुनाया -:

---

(1) (म) में: "हमें अपनी दावत के लिए चुना", और 'अन-नुकात वल-उयून' 2/83 में: "हमें आपके सहायक के रूप में चुना"। (2) 'अन-नुकात वल-उयून' 2/83 में। (3) 'मजमा' अल-बयान' 7/238। (4) अल-नहस द्वारा 'इराब अल-कुरान' 2/50, और 'अल-किताब' 2/196 में सिबवेह के शब्द, और उनका कथन: "क्योंकि यह ध्वनियों जैसा हो गया है...", जिसका अर्थ अल्लाह का नाम (अल्लाहुम्मा) है जब उसके साथ मीम जुड़ गया। (5) 'अन-नुकात वल-उयून' 2/82 में उनके शब्द।

سورة المائدہ: آیات 113 - 114 288

اور یہ زیادہ مشابہ ہے؛ کیونکہ اگر وہ ضرورت مند ہوتے تو انہیں سوال کرنے سے نہ روکا جاتا۔

﴿ وَتَطْمَئِنَّ قُلُوبُنَا ﴾ (اور تاکہ ہمارے دل مطمئن ہو جائیں) [سورة المائدہ: 113] اس کے تین پہلو ہو سکتے ہیں: پہلا: اطمینان کہ اللہ تعالیٰ نے آپ کو ہماری طرف نبی بنا کر بھیجا ہے۔ دوسرا: اطمینان کہ اللہ تعالیٰ نے ہمیں ہماری پکار کے لیے منتخب کر لیا ہے(1)۔ تیسرا: اطمینان کہ اللہ تعالیٰ نے ہماری اس بات کا جواب دے دیا ہے جو ہم نے مانگی تھی، اسے الماوردی نے ذکر کیا ہے(2)۔

المھدوی نے کہا: یعنی اس بات پر اطمینان کہ اللہ نے ہمارے روزے اور ہمارے عمل کو قبول کر لیا ہے۔

الثعلبی نے کہا: ہم اس کی قدرت کا یقین کر لیتے ہیں تو ہمارے دل سکون پا جاتے ہیں ﴿ وَنَعْلَمَ أَن قَدْ صَدَقْتَنَا ﴾ (اور تاکہ ہم جان لیں کہ آپ نے ہم سے سچ کہا ہے) کہ آپ اللہ کے رسول ہیں ﴿ وَنَكُونَ عَلَيْهَا مِنَ الشَّٰهِدِينَ ﴾ (اور تاکہ ہم اس پر گواہ بن جائیں) اللہ کی وحدانیت کے اور آپ کی رسالت و نبوت کے۔ اور کہا گیا: ﴿ وَنَكُونَ عَلَيْهَا مِنَ الشَّٰهِدِينَ ﴾ (اور تاکہ ہم اس پر گواہ بن جائیں) آپ کے لیے ان لوگوں کے سامنے جنہوں نے اسے نہیں دیکھا جب ہم ان کی طرف واپس لوٹیں گے(3)۔

ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ اللَّهُمَّ رَبَّنَا أَنزِلْ عَلَيْنَا مَآئِدَةً مِنَ السَّمَاءِ تَكُونُ لَنَا عِيدًا لِأَوَّلِنَا وَآخِرِنَا وَآيَةً مِّنكَ وَارْزُقْنَا وَأَنتَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ ۝ ﴾ (عیسیٰ ابن مریم نے کہا اے اللہ! اے ہمارے رب! ہم پر آسمان سے کھانے کا ایک خوان نازل فرما جو ہمارے لیے عید بن جائے، ہمارے اگلوں کے لیے بھی اور پچھلوں کے لیے بھی، اور تیری طرف سے ایک نشانی ہو، اور ہمیں رزق دے، اور تو بہترین رزق دینے والا ہے) [سورة المائدہ: 114]

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ اللَّهُمَّ رَبَّنَا ﴾ سیبویہ کے نزدیک اصل "یا اللہ" ہے، اور میم "یا" کا بدل ہے۔ "ربنا" دوسری پکار ہے، سیبویہ اس کے علاوہ کسی اور چیز کی اجازت نہیں دیتے، اور ان کے نزدیک اس کا صفت ہونا جائز نہیں؛ کیونکہ یہ ان آوازوں کے مشابہ ہو گیا ہے جو اس کے ساتھ ملی ہوئی ہیں(4)۔

﴿ أَنزِلْ عَلَيْنَا مَآبِدَةً ﴾ (ہم پر ایک خوان نازل فرما): المائدہ وہ دسترخوان ہے جس پر کھانا ہو۔ قطرب(5) نے کہا: دسترخوان اس وقت تک مائدہ نہیں ہوتا جب تک اس پر کھانا نہ ہو، اگر کھانا نہ ہو تو اسے "خوان" کہا جاتا ہے، اور یہ "فاعلۃ" ہے؛ "مادَ عبدہ" سے ماخوذ ہے: جب اس نے اسے کھلایا اور عطا کیا، تو مائدہ اسے دیتا ہے جو اس پر ہوتا ہے، یعنی عطا کرتا ہے، اسی سے رؤبہ کا قول ہے - جسے الاخفش نے سنایا -:

---

(1) (م) میں ہے: "ہمیں اپنی دعوت کے لیے منتخب کیا"، اور 'النکت والعیون' 83/2 میں ہے: "ہمیں آپ کے لیے مددگار منتخب کیا"۔ (2) 'النکت والعیون' 83/2 میں۔ (3) 'مجمع البیان' 238/7۔ (4) نحاس کی 'اعراب القرآن' 50/2، اور سیبویہ کا قول کتاب 196/2 میں، اور ان کا قول: "کیونکہ یہ آوازوں کے مشابہ ہو گیا ہے..."، اس سے ان کی مراد لفظ اللہ ہے جب اس کے ساتھ میم مل گیا۔ (5) ان کا قول 'النکت والعیون' 82/2 میں۔

289 Surah Al-Ma'idah: Verse 114

Giving as a gift (1) the heads of the affluent rivals To the Commander of the Faithful, the provider (2) Meaning: The one who is asked for gifts, the person addressed with requests.

So, "al-ma'idah" (the table spread) is that which feeds and gives food to the eaters. Food is also figuratively called "ma'idah"; because it is eaten on the table spread, just as they call rain "sama'" (sky). The people of Kufa said: It was named "ma'idah" because of its movement with what is on it, from their saying: "mada al-shay'" (the thing swayed): if it tilted and moved (3). A poet said: "Perhaps you are weeping if a pigeon sang, A swaying branch from a thicket bends with it (4)."

And another said: "The death of Al-Kisa'i (5) after him distressed me, And the vast earth almost swayed (7) with me (6)."

And from it is the Almighty's saying: {And He has cast into the earth firm mountains lest it should shake [tamida] with you} [An-Nahl: 15].

Abu 'Ubaydah (8) said: "ma'idah" is an active participle (fa'ilah) with the meaning of a passive participle (maf'ulah), like: {a life of pleasure [‘ishatin radiyah]} [Al-Haqqah: 21] meaning "pleasing" (mardiyyah), and {gushing water [ma’in dafiq]} [At-Tariq: 6] meaning: "poured out" (madfuq).

His (the Almighty's) saying: {that it may be a festival [‘idan] for us} "takunu" (it may be) is an adjective for the table spread, and it is not a response to a command (9).

Al-A'mash recited: "takun" as a response, and the meaning is: the day of its descent will be a festival.

---

(1) In the manuscripts: "tahdi" (she guides), and what is established is from the sources. (2) Ma'ani al-Quran by al-Akhfash 2/481, and the rajaz is in the Diwan of Ru'bah p. 40 with the narration: "al-shuddad" instead of "al-andad". (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/82, and Tafsir al-Baghawi 2/77. (4) In (Zha): "yamidu biha 'udun min al-ayki ma'id", and the verse is in Al-Nukat wa al-'Uyun 2/82. (5) In the manuscripts: "killing of al-Kinani", instead of "death of al-Kisa'i", and what is established is from the sources. (6) In (Kha), (Dal), (Zay), and (Meem): "fakadat", and what is established is from (Zha) and the sources. (7) The verse is by Yahya bin al-Mubarak al-Yazidi in lamentation for Muhammad bin al-Hasan and al-Kisa'i, and they had gone out with al-Rashid to Khorasan and died on the way as in Akhbar al-Nahwiyyin al-Basriyyin p.

36, and Mu'jam al-Udaba' 13/202, and al-Wafi bi al-Wafayat 21/73, and it occurred in some of these sources: "awja'ani" (pained me) instead of "aqlaqani" (distressed me). (8) In Majaz al-Quran 1/182. (9) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/51.

२८९ सूरा अल-माएदा: आयत ११४

उपहार में देना (१) समृद्ध समकक्षों के सिरों को अमीरुल मोमिनीन के पास, जो प्रावधानों का स्रोत हैं (२)। अर्थात: वह जिससे दान माँगा जाता है, जिससे याचना की जाती है।

तो "अल-माएदा" (दस्तरख्वान) वह है जो खाने वालों को भोजन खिलाता और देता है। भोजन को भी लाक्षणिक रूप से "माएदा" कहा जाता है; क्योंकि इसे दस्तरख्वान पर खाया जाता है, जैसे वे बारिश को "समा" (आकाश) कहते हैं। कूफ़ा के लोगों ने कहा: इसे "माएदा" इसकी गति के कारण कहा गया है, उनके इस कथन से: "माद अल-शय": यदि वह झुक जाए और हिलने लगे (३)। एक कवि ने कहा: "शायद तुम रो रहे हो अगर कोई कबूतर गाए, कुंज की एक झूलती हुई टहनी उसके साथ झुक जाती है (४)।"

और दूसरे ने कहा: "अल-किसाई (५) की मृत्यु ने मुझे व्याकुल कर दिया, और विशाल पृथ्वी मेरे साथ डगमगाने (७) को थी (६)।"

और इसी से अल्लाह तआला का कथन है: {और उसने पृथ्वी में अटल पहाड़ गाड़ दिए ताकि वह तुम्हें लेकर डगमगा [तमीद] न जाए} [अन्-नह्ल: १५]।

अबू उबैदा (८) ने कहा: "माएदा" कर्तावाचक संज्ञा (फ़ाएला) है लेकिन कर्मवाचक संज्ञा (मफ़ऊला) के अर्थ में है, जैसे: {एक सुखद जीवन [ईशतिन रादियह]} [अल-हाक्का: २१] का अर्थ है "प्रसन्नतादायक" (मर्दीय्या), और {उछलता हुआ पानी [माइन दाफ़िक]} [अत-तारिक: ६] अर्थात: "उडेला हुआ" (मदफ़ूक)।

अल्लाह का कथन: {ताकि वह हमारे लिए एक उत्सव [ईदन] हो जाए} "तकूनु" (हो जाए) दस्तरख्वान का एक विशेषण है, और यह किसी आदेश का उत्तर नहीं है (९)।

अल-अ'मश ने इसे जवाब के तौर पर "तकुन" पढ़ा है, और अर्थ है: इसके उतरने का दिन उत्सव बन जाएगा।

---

(१) पांडुलिपियों में: "तहदी" (वह मार्गदर्शन करती है), और जो स्थापित है वह स्रोतों से है। (२) मा'नी अल-कुरान अल-अखफश द्वारा २/४८१, और रजज़ रुबाह के दीवान पृष्ठ ४० में इस वर्णन के साथ है: "अल-शुद्दाद" के बजाय "अल-अंदद"। (३) अल-नुकत वा अल-'उयून २/८२, और तफ़सीर अल-बग़वी २/७७। (४) (ज़): "यमीद बिहा ऊदुन मिन अल-अयकी माएद" में, और श्लोक अल-नुकत वा

अल-'उयून २/८२ में है। (५) पांडुलिपियों में: "अल-किनानी की हत्या", "अल-किसाई की मृत्यु" के बजाय, और जो स्थापित है वह स्रोतों से है। (६) (ख़), (द), (ज़) और (म) में: "फ़कादत", और जो स्थापित है वह (ज़) और स्रोतों से है। (७) यह श्लोक याह्या बिन अल-मुबारक अल-यज़ीदी द्वारा मुहम्मद बिन अल-हसन और अल-किसाई के विलाप में है, और वे रशीद के साथ खुरासान गए थे और रास्ते में मर गए थे जैसा कि अख़बार अल-नहविय्यीन अल-बसरीय्यीन पृष्ठ ३६, और मुअजम अल-उदबा १३/२०२, और अल-वाफ़ी बिल-वफ़यात २१/७३ में है, और इनमें से कुछ स्रोतों में: "अक्लकनी" के बजाय "औजाअनी" (मुझे पीड़ा हुई) आया है। (८) मजाज़ अल-कुरान १/१८२ में। (९) ए'राब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा २/५१।

۲۸۹ سورة المائدہ: آیت ۱۱۴

تُہدی(۱) رؤوس المترفين الأنداد إلى أمير المؤمنين الممتاد(۲) یعنی: وہ جس سے عطا مانگی جائے، جس سے سوال کیا جائے۔

پس مائدہ وہ ہے جو کھانے والوں کو کھانا کھلانے اور دینے والا ہو۔ کھانے کو بھی مائدہ کہا جاتا ہے مجازاً؛ کیونکہ یہ دسترخوان پر کھایا جاتا ہے، جیسے وہ بارش کو "سماء" (آسمان) کہتے ہیں۔ کوفہ والوں نے کہا: اس کا نام مائدہ اس کی حرکت کی وجہ سے رکھا گیا جو کچھ اس پر ہوتا ہے، ان کے قول سے: "مَادَ الشيءُ": جب وہ مائل ہو جائے اور حرکت کرے (۳)۔ شاعر نے کہا: لعلک باكٍ إنْ تَغَنَّتْ حمامةٌ يَميدُ بها غُصنٌ من الأيک مائلُ(۴)

اور دوسرے نے کہا: وأقلقنی موتُ الكسائیّ(۵) بعدَه وكادت(۶) بی الأرضُ الفضاءُ تميدُ(۷)

اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَأَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ﴾ [النحل: ۱۵]۔

ابو عبیدہ (۸) نے کہا: مائدہ فاعلہ ہے مفعولہ کے معنی میں، جیسے: ﴿عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ﴾ [الحاقة: ۲۱] "مرضیہ" کے معنی میں، اور ﴿مَاءٍ دَافِقٍ﴾ [الطارق: ۶] یعنی: "مدفوق"۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿تَكُونُ لَنَا عِيدًا﴾ میں "تکون" مائدہ کی صفت ہے، اور یہ جوابِ امر نہیں ہے (۹)۔ الاعمش نے اسے جواب کے طور پر "تَكُنْ" پڑھا ہے، اور معنی ہے: اس کے اترنے کا دن عید بن جائے۔

---

(۱) نسخوں میں: تہدی، اور جو ثابت ہے وہ مصادر سے ہے۔ (۲) معانی القرآن للاحفش ۲/۴۸۱، اور الرجز دیوان رؤبہ ص ۴۰ میں اس روایت کے ساتھ: "الشداد" بجائے "الانداد"۔ (۳) النکت

والعیون ۲/۸۲، اور تفسیر البغوی ۲/۷۷۔ (۴) (ظ) میں: "یمید بہا عود من الأیک مائد"، اور شعر النکت والعیون ۲/۸۲ میں ہے۔ (۵) نسخوں میں: "قتل الکنانی"، "موت الکسائی" کی جگہ، اور جو ثابت ہے وہ مصادر سے ہے۔ (۶) (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں: "فکادت"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور مصادر سے ہے۔ (۷) یہ شعر یحییٰ بن المبارک الیزیدی کا ہے جو محمد بن الحسن اور الکسائی کے مرثیہ میں ہے، اور وہ دونوں الرشید کے ساتھ خراسان نکلے تھے اور راستے میں فوت ہو گئے تھے جیسا کہ اخبار النحویین البصریین ص ۳۶، اور معجم الادباء ۱۳/۲۰۲، اور الوافی بالوفیات ۲۱/۷۳ میں ہے، اور ان میں سے بعض مصادر میں "اقلقنی" کی جگہ "اوجعنی" آیا ہے۔ (۸) مجاز القرآن ۱/۱۸۲ میں۔ (۹) اعراب القرآن للنحاس ۲/۵۱ میں۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 114 290

"For the first of us" means: for the first of our nation and the last of it (1). It was said: The table (Ma'idah) descended upon them on Sunday, morning and evening; therefore, they made Sunday a festival (Eid) (2). "Eid" (festival) is the singular of "A'yad" (festivals). It was pluralized with the 'ya' although its root is 'waw' (from 'awada'); because it is necessary in the singular form, and it is said: to distinguish between it and "a'wad" (wooden sticks). And they "ayyadu", meaning: they attended the Eid; as stated by Al-Jawhari (3). It was also said: Its root is from "'ada ya'udu", meaning: he returned. So it is "'iwad" with a 'waw', but the 'waw' was changed into a 'ya' because the preceding letter has a kasra (vowel 'i'), like: "mizan", "miqat", and "mi'ad" (4). Thus, the days of Al-Fitr and Al-Adha are called "Eid" because they return every year. Al-Khalil (5) said: Eid is every day of assembly (6), as if they have returned to it. Ibn Al-Anbari (7) said: It is called Eid because of the return (al-awd) to cheerfulness and joy; it is a day of happiness for all creatures. Do you not see that on that day prisoners are neither questioned nor punished, wild animals and birds are not hunted, and children are not sent to schools? It was also said: It is called Eid because every person returns to the status of their position. Do you not see the differences in their clothes, appearances, and food? Some host and some are hosted, some show mercy and some receive mercy.

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/51, and al-Muharrar al-Wajiz 2/261. Ibn Khalawayh attributed it in "Shadhdh" readings p. 36, Al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 1/325, Al-Zamakhshari in al-Kashshaf 1/655, and al-Samin in al-Durr al-Masun 4/503 for Abdullah bin Mas'ud. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 1/326, al-Nukat wa al-'Uyun 2/84, and al-Kashshaf 1/655. (3) Al-Sihah (root: 'wd). (4) Al-Zahir by Ibn Al-Anbari 1/291-292. (5) In Al-Ayn 2/219, and the author quoted it from him via Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 2/458. (6) In (d), (z), and (m) and Zad al-Masir: "yajma'u" (collects), and the established text is from (kh), (zha), and Al-Ayn. See Tahdhib al-Lugha 3/131. (7) In Al-Zahir 1/291, and the author quoted it from him via Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 2/458.

सूरह अल-माएदा: आयत 114 290

"हमारे पहले लोगों के लिए" का अर्थ है: हमारे समुदाय के पहले और आखिरी लोगों के लिए (1)। कहा गया है: दस्तरख़्वान (अल-माएदा) उन पर रविवार के दिन सुबह और शाम के समय उतरा था; इसलिए उन्होंने रविवार को त्योहार (ईद) बना लिया (2)। "ईद" (त्योहार) "अयाद" (त्योहारों) का एकवचन है। इसे 'या' के साथ बहुवचन बनाया गया है जबकि इसका मूल 'वाव' है (अउदा से); क्योंकि यह एकवचन रूप में आवश्यक है, और कहा जाता है: इसे लकड़ी के टुकड़ों (अवाद) से अलग करने के लिए। और उन्होंने "अय्यदू" कहा, जिसका अर्थ है: वे ईद में शामिल हुए; जैसा कि अल-जौहरी ने कहा है (3)। यह भी कहा गया है: इसका मूल "'अदा या'ऊदु" से है, जिसका अर्थ है: वह लौट आया। इसलिए यह 'वाव' के साथ "'इवद" है, लेकिन इसके पहले के अक्षर पर 'कसरा' (इ की मात्रा) होने के कारण 'वाव' को 'या' में बदल दिया गया, जैसे: "मीजान", "मीकात", और "मीआद" (4)। अतः, ईदुल-फ़ित्र और ईदुल-अज़हा को "ईद" कहा जाता है क्योंकि वे हर साल लौटकर आते हैं। अल-ख़लील (5) ने कहा: ईद हर वह दिन है जिसमें लोग इकट्ठा होते हैं (6), जैसे कि वे उसकी ओर लौटे हों। इब्न अल-अंबारी (7) ने कहा: इसे ईद इसलिए कहा जाता है क्योंकि इसमें उल्लास और खुशी की वापसी (अल-अवद) होती है; यह सभी प्राणियों के लिए खुशी का दिन है। क्या आप नहीं देखते कि उस दिन कैदियों से न तो पूछताछ की जाती है और न ही उन्हें दंडित किया जाता है, जंगली जानवरों और पक्षियों का शिकार नहीं किया जाता है, और बच्चों को मदरसों में नहीं भेजा जाता है? यह भी कहा गया है: इसे ईद इसलिए कहा जाता है क्योंकि हर व्यक्ति अपनी स्थिति और हैसियत के अनुसार लौटता है। क्या आप उनके कपड़ों, दिखावे और भोजन में अंतर नहीं देखते? उनमें से कुछ मेज़बान होते हैं और कुछ मेहमान, उनमें से कुछ दया करते हैं और कुछ पर दया की जाती है।

---

(1) इ'राब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा 2/51, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/261। इब्न खालवाय ने इसे "शाज़" पाठों में पृष्ठ 36 पर, अल-फर्रा ने मानी अल-कुरान 1/325 में, अल-ज़मखशरी ने अल-कशाफ 1/655 में, और अस-समीन ने अद-दुर्र अल-मसन 4/503 में अब्दुल्ला बिन मसूद के हवाले से उल्लेख किया है। (2) मानी अल-कुरान अल-फर्रा द्वारा 1/326, अन-नुकात वल-उयून 2/84, और अल-कशाफ 1/655। (3) अस-सिहाह (मूल: 'अद)। (4) अल-ज़ाहिर इब्न अल-अंबारी द्वारा 1/291-292। (5) अल-ऐन 2/219 में, और लेखक ने इसे इब्न अल-जौज़ी के माध्यम से जाद अल-मसीर 2/458 में उद्धृत किया है। (6) (द), (ज), और (म) तथा जाद अल-मसीर में: "यजमाऊ" (इकट्ठा करना), और स्थापित पाठ (ख), (ज़ा), और अल-ऐन से है। देखें तहज़ीब अल-लुग़ा 3/131।

(7) अल-ज़ाहिर 1/291 में, और लेखक ने इसे इब्न अल-जौज़ी के माध्यम से जाद अल-मसीर 2/458 में उद्धृत किया है।

سورة المائدہ: آیت ۱۱۴ ۲۹۰

﴿لِأَوَّلِنَا﴾ یعنی: ہماری امت کے اگلوں اور پچھلوں کے لیے(۱)۔ پس کہا گیا: مائدہ (خوانِ نعمت) ان پر اتوار کے دن صبح اور شام نازل ہوا تھا؛ اسی لیے انہوں نے اتوار کو عید بنا لیا(۲)۔ اور عید "اعیاد" کا واحد ہے، اور اسے 'یا' کے ساتھ جمع کیا گیا ہے حالانکہ اس کی اصل 'واؤ' ہے (عود سے)؛ واحد میں اس کے لزوم کی وجہ سے، اور کہا جاتا ہے: لکڑی کے ٹکڑوں (اعواد) کے درمیان فرق کرنے کے لیے۔ اور انہوں نے "عیّدوا" کہا، یعنی: وہ عید میں شریک ہوئے؛ اسے جوہری نے کہا ہے(۳)۔ اور کہا گیا: اس کی اصل '"عاد یعود" سے ہے، یعنی: وہ لوٹا، تو یہ 'واؤ' کے ساتھ '"عِود" ہے، پھر اس کے ما قبل مکسور (زیر والا) ہونے کی وجہ سے 'واؤ' کو 'یا' سے بدل دیا گیا، جیسے: "میزان"، "میقات" اور "میعاد"(۴)؛ پس عید الفطر اور عید الاضحیٰ کو "عید" کہا گیا؛ کیونکہ یہ دونوں ہر سال لوٹ کر آتے ہیں۔ خلیل(۵) نے کہا: عید ہر اس دن کو کہتے ہیں جس دن لوگ جمع ہوں(۶)، گویا وہ اس کی طرف لوٹ آئے ہیں۔ ابن الانباری(۷) نے کہا: اسے عید اس لیے کہا گیا کیونکہ اس میں فرحت اور خوشی کا عود (لوٹنا) ہوتا ہے، پس یہ تمام مخلوق کی خوشی کا دن ہے، کیا آپ نہیں دیکھتے کہ قیدیوں سے اس دن نہ باز پرس کی جاتی ہے اور نہ انہیں سزا دی جاتی ہے، نہ جنگلی جانوروں اور پرندوں کا شکار کیا جاتا ہے، اور نہ بچے مکتبوں کو بھیجے جاتے ہیں۔ اور کہا گیا: اسے عید اس لیے کہا گیا کیونکہ ہر انسان اپنی حیثیت اور مرتبے کی طرف لوٹتا ہے، کیا آپ ان کے لباس، ہیئت اور کھانے پینے کے فرق کو نہیں دیکھتے، پس ان میں سے کوئی میزبانی کرتا ہے اور کوئی مہمان بنتا ہے، اور ان میں سے کوئی رحم کرتا ہے اور کوئی ہے جس پر رحم کیا جاتا ہے۔

(١) إعراب القرآن للنحاس ٥١/٢ ، والمحرر الوجيز ٢٦١/٢ ـ اور ابن خالویہ نے اسے شاذ قراتوں میں ص ٣٦ پر منسوب کیا، اور الفراء نے معانی القرآن ٣٢٥/١ میں، اور الزمخشری نے الکشاف ٦٥٥/١ میں، اور السمین نے الدر المصون ٥٠٣/٤ میں عبد الله بن مسعود کے لیے۔ (٢) معانی القرآن للفراء ٣٢٦/١ ، والنكت والعيون ٨٤/٢ ، والكشاف ٦٥٥/١ ـ (٣) الصحاح (عود)۔ (٤) الزاهر لابن الأنباري ٢٩١/١ - ٢٩٢ ـ (٥) العين ٢١٩/٢ میں، اور مصنف نے اسے ابن الجوزی کے واسطے سے زاد المسير ٤٥٨/٢ میں نقل کیا ہے۔ (٦) (د)، (ز) اور (م) اور زاد المسير میں: "يجمع" ہے، اور ثابت شدہ (خ)، (ظ) اور العين سے ہے۔ دیکھیے تہذیب اللغہ ١٣١/٣ ـ (٧) الزاهر ٢٩١/١ میں، اور مصنف نے اسے ابن الجوزی کے واسطے سے زاد المسير ٤٥٨/٢ میں نقل کیا ہے۔

291 Surah Al-Ma'idah: Verses 114 - 115

It was said: it was named so because it is a noble day, resembling 'Eid (festival); and it is a noble, famous stallion among (1) the Arabs, and they attribute to it, so it is said: 'Eidiyah camels (2); he said: 'Eidiyah [camels] for which dinars were pledged And it has been mentioned before (3). Zaid bin Thabit read: «for our first and our last» in the plural form (4). Ibn Abbas said: The last of the people will eat from it just as the first of them eat from it (5). {And a sign from You} means a proof and an argument (6). {And provide for us} means: give us. {And You are the best of providers} means: the best of those who give and provide; because You are the Self-Sufficient, the Praiseworthy. Allah Almighty's saying: {Allah said, "Indeed, I will send it down to you. So whoever disbelieves after [that] among you - then indeed, I will punish him with a punishment by which I have not punished anyone among the worlds." 115} Allah Almighty's saying: {Allah said, "Indeed, I will send it down to you"} this is a promise from Allah Almighty; He answered Jesus's request with it, just as Jesus's request was an answer to the disciples (7). This implies that He had indeed sent it down, and His promise is the truth. So the people denied and disbelieved after its descent, so they were transformed into apes and pigs. Ibn 'Amr said (8):

(1) In (m): at. (2) Mujmal al-Lugha 3/638, and Al-Sihah (ʿwd). In Kitab al-ʿAyn 2/220: Al-Eidiyah are noble camels attributed to 'Ad ibn Sam ibn Nuh. (3) 4/468. (4) In (kh) and (zh): for our first and for our last (plural), and in (d) and (z): for our first and for our last (plural), and what is established is from the irregular readings p. 16, and Al-Bahr al-Muhit 4/56. Abu Hayyan said: They used the feminine form referring to the nation and the group. (5) His saying: from it, from (m) and the text is in Tafsir al-Baghawi 2/78. Narrated by al-Tabari 9/124, and Ibn Abi Hatim (7024). This report will be mentioned at length later. (6) Tafsir al-Baghawi 2/78. (7) Al-Nukat wal-'Uyun 2/85. (8) It occurred in the copies, and Tafsir Abi al-Layth 1/468, and Tafsir al-Baghawi 2/78 and Al-Muharrar al-Wajiz 2/262: Abdullah bin Umar, and the established from Tafsir al-Tabari 9/132 and Tafsir Ibn Kathir at this verse, and Al-Durr al-Manthur =

291 सूरा अल-मायदा: आयत 114 - 115

यह कहा गया है: इसका नाम इसलिए रखा गया क्योंकि यह एक गौरवशाली दिन है, जो 'ईद' (त्योहार) के समान है; और यह अरबों के बीच एक महान, प्रसिद्ध घोड़ा (नर ऊंट) है (1), और वे इसके नाम से जोड़ते हैं, इसलिए कहा जाता है: 'ईदिया ऊंट' (2); कवि ने कहा: 'ईदिया' ऊंट जिनके लिए दीनार गिरवी रखे गए थे और यह पहले आ चुका है (3)। ज़ैद बिन साबित ने पढ़ा: «हमारे पहले और हमारे आखिरी के लिए» बहुवचन रूप में (4)। इब्न अब्बास ने कहा: लोगों में से अंतिम भी इसमें से वैसे ही खाएंगे जैसे उनमें से पहले खाएंगे (5)। {और आपकी ओर से एक संकेत} का अर्थ है एक प्रमाण और तर्क(6)। {और हमें जीविका प्रदान करें} का अर्थ है: हमें दें। {और आप सर्वोत्तम जीविका प्रदाता हैं} का अर्थ है: जो देता है और जीविका प्रदान करता है उनमें सर्वोत्तम; क्योंकि आप बेनयाज़ (स्वतंत्र) और प्रशंसा के योग्य हैं। अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह ने कहा, "मैं इसे तुम पर उतारने वाला हूँ। फिर तुममें से जो इसके बाद कुफ्र करेगा, तो मैं उसे ऐसी यातना दूँगा जो संसार में किसी को नहीं दी होगी।" 115} अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह ने कहा, "मैं इसे तुम पर उतारने वाला हूँ"} यह अल्लाह तआला का एक वादा है; उन्होंने इसके साथ ईसा के सवाल का जवाब दिया, जैसे ईसा का सवाल हवारियों (शिष्यों) के लिए एक जवाब था (7)। यह अनिवार्य करता है कि उन्होंने इसे उतारा है, और उनका वादा सत्य है। तो लोगों ने इसके उतरने के बाद इनकार किया और कुफ्र किया, तो उन्हें बंदर और सूअर बना दिया गया। इब्न 'अम्रो ने कहा (8):

(1) (म) में: 'पास' (अिंदा)। (2) मुजमल अल-लुग़ा 3/638, और अस-सिह़ाह (अउद)। और किताब अल-ऐन 2/220 में: अल-ईदिया उन ऊंटों को कहा जाता है जो आद बिन साम बिन नूह की ओर संबन्धित हैं। (3) 4/468। (4) (ख) और (ज़) में: 'लौलिना व ली आख़िरिना', और (द) और (ज) में भी ऐसा ही है। प्रमाणित पाठ शाज़ (दुर्लभ) क़िरात पृ. 16, और अल-बह़र अल-मुह़ीत 4/56 से है। अबू ह़य्यान ने कहा: उन्होंने उम्मत और समूह के अर्थ में स्त्रीलिंग का प्रयोग किया। (5) उनका कहना: 'उसमें से', (म) से है और यह कथन तफ़्सीर अल-बग़वी 2/78 में है। इसे अल-तबरी 9/124 और इब्न अबी हातिम (7024) ने उद्धृत किया है। यह रिपोर्ट आगे विस्तार से आएगी। (6) तफ़्सीर अल-बग़वी 2/78। (7) अल-नुकात वल-'उयून 2/85। (8) प्रतियों में, और तफ़्सीर अबी अल-लैथ 1/468, तफ़्सीर अल-बग़वी 2/78 और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/262 में यह 'अब्दुल्लाह बिन उमर' के रूप में आया है, जबकि तफ़्सीर अल-तबरी 9/132 और इस आयत पर तफ़्सीर इब्न कसीर और अल-दुर्र अल-मंसूर से प्रमाणित 'इब्न 'अम्रो' है। =

291 سورة المائدہ: آیات 114 - 115

اور کہا گیا ہے: اس کا نام اس لیے رکھا گیا کہ یہ ایک معزز دن ہے جو عید سے مشابہت رکھتا ہے؛ اور یہ عربوں میں ایک مشہور معزز اونٹ (نر) ہے (1)، اور وہ اسی کی طرف منسوب کرتے ہیں، چنانچہ کہا جاتا ہے: "عیدیہ اونٹ" (2)؛ شاعر نے کہا: عیدیہ اونٹنیاں جن کے لیے دینار گروی رکھے گئے تھے۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (3)۔ زید بن ثابت نے اسے «لأَوَّلانَا وَأُخْرَانَا» (ہمارے اگلوں اور پچھلوں کے لیے) جمع کے ساتھ پڑھا ہے (4)۔ ابن عباس نے فرمایا: لوگوں میں سے آخری بھی اسی طرح کھائیں گے جیسے ان میں سے پہلے کھائیں گے (5)۔ {اور آپ کی طرف سے ایک نشانی} یعنی ایک دلیل اور حجت (6)۔ {اور ہمیں رزق عطا فرما} یعنی: ہمیں عطا فرما۔ {اور تو بہترین رزق دینے والا ہے} یعنی: عطا کرنے والوں اور رزق دینے والوں میں سب سے بہتر؛ کیونکہ تو ہی غنی (بے نیاز) اور لائقِ حمد ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اللہ نے فرمایا: میں تم پر یہ (مائدہ) نازل کرنے والا ہوں، پھر اس کے بعد تم میں سے جو کوئی کفر کرے گا تو میں اسے ایسا عذاب دوں گا جو جہان والوں میں سے کسی کو نہیں دوں گا 115}۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اللہ نے فرمایا: میں تم پر یہ نازل کرنے والا ہوں} یہ اللہ تعالیٰ کا ایک وعدہ ہے؛ اللہ نے اس کے ذریعے حضرت عیسیٰ کے سوال کا جواب دیا جس طرح عیسیٰ کا سوال حواریوں کے لیے جواب تھا (7)۔ اور اس سے ثابت ہوتا ہے کہ اللہ نے اسے نازل فرمایا، اور اللہ کا وعدہ حق ہے، پھر لوگوں نے اس کے نزول کے بعد انکار اور کفر کیا تو وہ بندروں اور خنزیروں کی شکل میں مسخ کر دیے گئے۔ ابن عمرو نے کہا (8):

(1) (م) میں ہے: عند (پاس)۔ (2) مجمل اللغہ 3/638، اور الصحاح (عود)۔ اور کتاب العین 2/220 میں ہے: العیدیہ وہ عمدہ اونٹ ہیں جو عاد بن سام بن نوح کی طرف منسوب ہیں۔ (3)

4/468۔ (4) نسخہ (خ) اور (ظ) میں: 'لأولينا ولآخرينا' ہے، اور یہی (د) اور (ز) میں بھی ہے۔ ثابت شدہ قول شاذ قراتوں ص 16، اور البحر المحیط 4/56 سے ہے۔ ابو حیان نے کہا: انہوں نے امت اور جماعت کے معنی پر تانیث کا صیغہ استعمال کیا۔ (5) ان کا قول: 'منہا'، (م) سے ہے اور کلام تفسیر بغوی 2/78 میں ہے۔ اسے طبری 9/124 اور ابن ابی حاتم (7024) نے روایت کیا ہے۔ یہ خبر آگے تفصیل سے آئے گی۔ (6) تفسیر بغوی 2/78۔ (7) النکت والعیون 2/85۔ (8) نسخوں میں، اور تفسیر ابی اللیث 1/468، تفسیر بغوی 2/78 اور المحرر الوجیز 2/262 میں 'عبد اللہ بن عمر' واقع ہوا ہے، جبکہ تفسیر طبری 9/132، اس آیت کے تحت تفسیر ابن کثیر اور الدر المنثور سے ثابت 'ابن عمرو' ہے۔ =

Surah Al-Ma'idah, Verse 115

292

Indeed, the most severely punished people on the Day of Resurrection are the hypocrites, and whoever disbelieved among the companions of the Table (Al-Ma'idah), and the family of Pharaoh; Allah the Almighty said: {Whosoever of you disbelieves thereafter, then surely I will punish him with a punishment wherewith I have not punished any other among the worlds}.

Scholars differed regarding the Table; did it descend or not? The majority's view - which is the truth - is that it did descend; because of His, the Almighty's, saying: {I am going to send it down unto you} (1).

Mujahid said: It did not descend, but it was merely a parable set by Allah the Almighty for His creation, forbidding them from asking for signs (miracles) from His prophets. It was also said: He promised to answer them, but when He said to them: {Whosoever of you disbelieves thereafter...} the verse, they sought to be excused from it and asked for Allah's forgiveness, saying: We do not want this. This was said by Al-Hasan (2). This opinion and the one before it are incorrect; the correct view is that it did descend.

Ibn Abbas said: Jesus, son of Mary, said to the Children of Israel: Fast for thirty days, then ask Allah for whatever you wish, and He will give it to you. So they fasted for thirty days and said: O Jesus, if we had worked for someone and completed our work, he would have fed us, and indeed we have fasted and grown hungry, so pray to Allah to send down a Table from heaven for us. Then the angels came with a Table carrying it, upon which were seven loaves and seven fish, and they placed it before them, and the last of the people ate from it just as the first of them did (3).

And Abu Abdullah Muhammad ibn Ali al-Tirmidhi al-Hakim mentioned in his "Nawadir al-Usul" (4):

= 3/349, it's from the path of Abu al-Mughirah al-Qawwas, and he narrates from Ibn Amr, as in Al-Kuna by Al-Bukhari p. 70, and Al-Jarh wa At-Ta'dil 9/439, and Mizan al-I'tidal 4/576, and Ath-Thiqat 5/565, and Abu al-Mughirah, Ibn al-Madini said about him as in Al-Mizan: I do not know anyone who narrated from him except Awf. And it was stated in Al-Jarh wa At-Ta'dil: Sulayman al-Taymi weakened him, and Yahya ibn Ma'in considered him reliable. (1) Tafsir al-Baghawi 2/78, and Al-Muharrar al-Wajiz

2/262. (2) Tafsir al-Tabari 9/130. (3) Narrated by Al-Tabari 9/121, and Ibn Abi Hatim (7016), and mentioned by Ath-Tha'labi in Ara'is al-Majalis p. 400. (4) We did not find it in the printed edition of Nawadir al-Usul, but it was narrated by Abu Bakr al-Shafi'i in Al-Ghaylaniyyat (1135), and Abu al-Shaykh in Al-Azamah (1013), and Ibn Abi Hatim narrated it in fragments within the reports (7017), (7019), (7020), (7029), (7034), (7038), (7039), (7040), (7042), and (7044).

सूरा अल-मायदा, आयत 115

292

वास्तव में, कयामत के दिन लोगों में सबसे कठोर दंड पाने वाले पाखंडी होंगे, और दस्तरखान (अल-मायदा) के साथियों में से वे लोग जिन्होंने कुफ्र किया, और फिरौन के लोग; अल्लाह तआला ने फरमाया: {फिर जो कोई तुम में से इसके बाद कुफ्र करेगा, तो निश्चय ही मैं उसे ऐसी सजा दूँगा जो संसार के लोगों में से किसी को नहीं दी होगी}।

विद्वानों के बीच दस्तरखान के बारे में मतभेद है; क्या वह उतरा था या नहीं? अधिकांश विद्वानों का विचार - जो कि सत्य है - यह है कि वह उतरा था; क्योंकि अल्लाह तआला का फरमान है: {मैं उसे तुम पर उतारने वाला हूँ} (1)।

मुजाहिद ने कहा: वह नहीं उतरा, बल्कि यह केवल एक उदाहरण था जो अल्लाह तआला ने अपनी रचना के लिए दिया था, उन्हें अपने नबियों से निशानियों (चमत्कारों) की मांग करने से मना करने के लिए। यह भी कहा गया है: उसने उन्हें उत्तर देने का वादा किया था, लेकिन जब उसने उनसे कहा: {फिर जो कोई तुम में से इसके बाद कुफ्र करेगा...} आयत, तो उन्होंने इससे माफी मांगी और अल्लाह से क्षमा मांगी, और कहा: हम यह नहीं चाहते। यह अल-हसन ने कहा (2)। यह राय और इससे पहले वाली गलत हैं; सही बात यह है कि वह उतरा था।

इब्न अब्बास ने कहा: मरियम के पुत्र ईसा ने इसराइल की संतानों से कहा: तीस दिनों तक उपवास रखो, फिर अल्लाह से जो चाहो मांगो, वह तुम्हें देगा। इसलिए उन्होंने तीस दिनों तक उपवास रखा और कहा: हे ईसा, अगर हमने किसी के लिए काम किया होता और अपना काम पूरा कर लिया होता, तो वह हमें खाना खिलाता, और वास्तव में हमने उपवास रखा है और हम भूखे हो गए हैं, इसलिए अल्लाह से प्रार्थना करें कि वह हमारे लिए स्वर्ग से एक दस्तरखान उतारे। तब फरिश्ते एक दस्तरखान लेकर आए, जिस पर सात रोटियां और सात मछलियां थीं, और उन्होंने इसे उनके सामने रखा, और आखिरी लोगों ने भी उसी तरह खाया जैसे पहले लोगों ने खाया था (3)।

और अबू अब्दुल्ला मुहम्मद इब्न अली अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने अपनी पुस्तक "नवादिद अल-उसूल" में उल्लेख किया है (4):

= 3/349, यह अबू अल-मुघीरा अल-क़व्वास के माध्यम से है, और वह इब्न अम्र से वर्णन करते हैं, जैसा कि अल-बुखारी की अल-कुना पृष्ठ 70 में है, और अल-जरह व अत-तादील 9/439, और मिजान अल-इतिदाल 4/576, और अत-थिकात 5/565, और अबू अल-मुघीरा, इब्न अल-मदीनी ने उनके बारे में अल-मिजान में कहा: मैं किसी ऐसे व्यक्ति को नहीं जानता जिसने औफ़ के अलावा उनसे वर्णन किया हो। और अल-जरह व अत-तादील में कहा गया: सुलेमान अल-तैमी ने उन्हें कमजोर बताया, और याह्या इब्न मईन ने उन्हें विश्वसनीय माना। (1) तफ़सीर अल-बग़वी 2/78, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/262। (2) तफ़सीर अल-तबरी 9/130। (3) इसे अल-तबरी 9/121 ने और इब्न अबी हातिम (7016) ने निकाला है, और अल-थलाबी ने अराइस अल-मजालिस पृष्ठ 400 में इसका उल्लेख किया है। (4) हमें यह नवादिद अल-उसूल के मुद्रित संस्करण में नहीं मिला, लेकिन इसे अबू बक्र अल-शफी ने अल-घयलानिय्यात (1135) में, और अबू अल-शेख ने अल-अज़मह (1013) में निकाला है, और इब्न अबी हातिम ने इसे रिपोर्टों (7017), (7019), (7020), (7029), (7034), (7038), (7039), (7040), (7042), और (7044) के भीतर अंशों में निकाला है।

سورہ المائدہ، آیت ۱۱۵

۲۹۲

بے شک قیامت کے دن لوگوں میں سب سے سخت عذاب پانے والے منافقین ہوں گے، اور اصحابِ مائدہ (دسترخوان والے) میں سے وہ جنہوں نے کفر کیا، اور آلِ فرعون؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَمَن يَكْفُرْ بَعْدُ مِنكُمْ فَإِنِّي أُعَذِّبُهُ عَذَابًا لَّا أُعَذِّبُهُ أَحَدًا مِّنَ الْعَالَمِينَ﴾۔

علماء کا مائدہ کے بارے میں اختلاف ہے؛ کیا وہ نازل ہوا یا نہیں؟ جمہور کی رائے - جو کہ حق ہے - یہ ہے کہ وہ نازل ہوا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿إِنِّي مُنَزِّلُهَا عَلَيْكُمْ﴾ (۱)۔

مجاہد نے کہا: وہ نازل نہیں ہوا، بلکہ یہ تو محض ایک مثال ہے جو اللہ تعالیٰ نے اپنی مخلوق کے لیے بیان کی ہے، انہیں اپنے انبیاء سے معجزات کے مطالبے سے روکنے کے لیے۔ اور کہا گیا: اللہ نے ان سے قبولیت کا وعدہ کیا تھا، لیکن جب ان سے کہا گیا: ﴿فَمَن يَكْفُرْ بَعْدُ مِنكُمْ﴾ والی آیت، تو انہوں نے اس سے معافی مانگی اور اللہ سے استغفار کیا، اور کہا: ہمیں یہ نہیں چاہیے۔ یہ حسن بصری کا قول ہے (۲)۔ یہ قول اور اس سے پہلے والا غلط ہیں، اور صحیح بات یہ ہے کہ وہ نازل ہوا تھا۔

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: عیسیٰ ابن مریم علیہ السلام نے بنی اسرائیل سے کہا: تم تیس دن روزے رکھو، پھر اللہ سے جو چاہو مانگو وہ تمہیں دے گا۔ تو انہوں نے تیس دن روزے رکھے اور کہا: اے عیسیٰ! اگر ہم کسی کے لیے کام کرتے اور اپنا کام پورا کر لیتے تو وہ ہمیں کھانا کھلاتا، اور ہم نے روزے رکھے ہیں اور ہم بھوکے ہیں، لہٰذا اللہ سے دعا کریں کہ وہ ہم پر آسمان سے دسترخوان نازل فرمائے۔ پس فرشتے ایک دسترخوان لے کر آئے، جس پر سات روٹیاں اور

سات مچھلیاں تھیں، انہوں نے اسے ان کے سامنے رکھا، تو آخری لوگوں نے بھی ویسے ہی کھایا جیسے پہلوں نے کھایا تھا (۳)۔

اور ابو عبداللہ محمد بن علی الترمذی الحکیم نے اپنی کتاب "نوادر الاصول" میں ذکر کیا (۴)۔

= ۳۴۹/۳ ، پس یہ ابو المغیرہ القواس کے واسطے سے ہے، اور وہ ابن عمرو سے روایت کرتے ہیں، جیسا کہ بخاری کی 'الکنیٰ' ص ۷۰ ، 'الجرح والتعدیل' ۴۳۹/۹ ، 'میزان الاعتدال' ۵۷۶/۴ ، 'الثقات' ۵۶۵/۵ میں ہے، اور ابو المغیرہ، ان کے بارے میں ابن المدینی نے جیسا کہ 'المیزان' میں ہے کہا: میں کسی ایسے شخص کو نہیں جانتا جس نے عوف کے سوا ان سے روایت کی ہو۔ اور 'الجرح والتعدیل' میں آیا ہے: سلیمان التیمی نے انہیں ضعیف قرار دیا، اور یحییٰ بن معین نے ان کی توثیق کی۔ (۱) تفسیر البغوی ۷۸/۲ ، اور المحرر الوجیز ۲۶۲/۲ ۔ (۲) تفسیر الطبری ۱۳۰/۹ ۔ (۳) اسے الطبری ۱۲۱/۹ ، اور ابن ابی حاتم (۷۰۱۶) نے روایت کیا، اور الثعلبی نے 'عرائس المجالس' ص ۴۰۰ میں اس کا ذکر کیا۔ (۴) ہمیں یہ 'نوادر الاصول' کے مطبوعہ نسخے میں نہیں ملا، اور اسے ابوبکر الشافعی نے 'الغیلانیات' (۱۱۳۵) میں، اور ابو الشیخ نے 'العظمۃ' (۱۰۱۳) میں روایت کیا، اور ابن ابی حاتم نے اسے خبروں (۷۰۱۷)، (۷۰۱۹)، (۷۰۲۰)، (۷۰۲۹)، (۷۰۳۴)، (۷۰۳۸)، (۷۰۳۹)، (۷۰۴۰)، (۷۰۴۲) اور (۷۰۴۴) کے ضمن میں ٹکڑوں میں روایت کیا۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 115, Page 293

Umar ibn Abi Umar narrated to us, he said: Ammar ibn Harun al-Thaqafi narrated to us, from Zakariya ibn Hakim al-Habati (1), from Ali ibn Zayd ibn Jud'an, from Abu Uthman al-Nahdi, from Salman al-Farisi who said: When the disciples asked Isa (Jesus) ibn Maryam - may the blessings and peace of Allah be upon him - for a table spread (Al-Ma'idah), he stood up, took off his woolen clothes, and put on sackcloth - which is a garment of black hair and a black wrap. He stood with his feet together, heels touching, and big toes touching, placed his right hand over his left, then lowered his head in humility to Allah. Then he began to weep until tears flowed down his beard and dripped onto his chest. Then he said: "O Allah, our Lord, send down to us a table spread from heaven that will be for us a festival for the first of us and the last of us and a sign from You. And provide for us, and You are the best of providers. Allah said, 'Indeed, I will send it down to you.'" (the verse). Then a red, circular table cloth descended between two clouds, a cloud above it and a cloud below it, while people watched. Isa said: "O Allah, make it a mercy and do not make it a trial. My God, I ask You for wonders and You grant them!" It descended before Isa, peace be upon him, covered with a napkin. Isa prostrated himself, and the disciples with him, and they smelled a pleasant scent from it that they had never smelled before. Isa said: "Which of you is most worshipful to Allah, boldest before Allah, and most trusting in Allah? Let him uncover this table spread so we may eat from it, mention Allah's name over it, and praise Him for it." The disciples said: "O Spirit of Allah, you are most entitled to that." So Isa, may Allah's blessings be upon him, stood up, performed a beautiful wudu (ablution), offered a new prayer, and supplicated much. Then he sat at the table spread and uncovered it. There was a grilled fish, with no bones, dripping with fat, and around it were arranged all kinds of herbs except leeks. At its head was salt and vinegar, and at its tail were five loaves of bread: on one was five pomegranates, on another were dates, and on another were olives. Al-Tha'labi said (2): on one of them were olives, and on the second...

(1) In the manuscripts, "Al-Hanbali," but what is established is from biographical books. Al-Dhahabi said in Mizan al-I'tidal 2/72: Ibn Ma'in said: "Not trustworthy," Ali ibn al-Madini said: "He is perishing/ruined," and Al-Nasa'i said: "Not trustworthy." (2) In 'Ara'is al-Majalis p. 401 via 'Ata' ibn Abi Rabah from Salman.

सूरह अल-मायदा: आयत 115, पृष्ठ 293

उमर इब्न अबी उमर ने हमें बताया, उन्होंने कहा: अम्मार इब्न हारून अल-थकफी ने हमें जकारिया इब्न हकीम अल-हबाती (1) से, अली इब्न ज़ैद इब्न जुदआन से, अबू उस्मान अल-नहदी से, सलमान अल-फ़ारसी से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: जब हवारियों (शिष्यों) ने ईसा इब्न मरयम - उन पर अल्लाह की रहमत और सलामती हो - से दस्तरख्वान (अल-मायदा) माँगा, तो वे खड़े हुए, ऊनी कपड़े उतारे और टाट के कपड़े पहने - जो काले बालों का एक लबादा और काला ओढ़ना था। वे पैरों को जोड़कर खड़े हुए, एड़ी से एड़ी और अंगूठे से अंगूठा मिलाकर, अपना दाहिना हाथ बाएं हाथ पर रखा, फिर अल्लाह के सामने विनम्रता से अपना सिर झुकाया। फिर उनकी आँखों से आँसू बहने लगे यहाँ तक कि आँसू उनकी दाढ़ी से होते हुए उनके सीने पर टपकने लगे। फिर उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह, हमारे रब! हम पर आसमान से एक दस्तरख्वान उतार जो हमारे पहले और बाद वालों के लिए ईद (खुशी का दिन) बन जाए और तेरी ओर से एक निशानी हो, और हमें रिज़्क दे, और तू सबसे बेहतर रिज़्क देने वाला है। अल्लाह ने फ़रमाया: 'बेशक मैं उसे तुम पर उतारने वाला हूँ।'" (पूरी आयत)। फिर दो बादलों के बीच एक लाल गोल दस्तरख्वान उतरा, एक बादल उसके ऊपर था और एक उसके नीचे, और लोग उसे देख रहे थे। ईसा ने कहा: "ऐ अल्लाह! इसे रहमत बनाना और इसे आज़माइश न बनाना। मेरे खुदा! मैं तुझसे अजूबों का सवाल करता हूँ और तू देता है!" वह ईसा (अलैहिस्सलाम) के सामने उतरा और उस पर एक रुमाल ढका हुआ था। ईसा सजदे में गिर गए और उनके साथ हवारी भी, और उन्हें उसमें से ऐसी खुशबू आ रही थी जैसी उन्होंने पहले कभी नहीं सूंघी थी। ईसा ने कहा: "तुममें से कौन अल्लाह का सबसे बड़ा इबादतगुज़ार, अल्लाह के मामले में सबसे निडर और अल्लाह पर सबसे ज़्यादा भरोसा करने वाला है? उसे चाहिए कि इस दस्तरख्वान को खोले ताकि हम इसमें से खाएं इस पर अल्लाह का नाम लें और उसका शुक्र अदा करें।" हवारियों ने कहा: "ऐ रूहुल्लाह! आप ही इसके सबसे ज़्यादा हकदार हैं।" चुनांचे ईसा (अलैहिस्सलाम) उठे, बेहतरीन वज़ू किया, नई नमाज़ पढ़ी और बहुत दुआ की। फिर दस्तरख्वान के पास बैठे और उसे खोला, तो उस पर एक भुनी हुई मछली थी जिसमें कोई काँटा नहीं था और उससे चर्बी बह रही थी। उसके चारों तरफ लहसुन (लीक) को छोड़कर तमाम सब्ज़ियाँ सजी हुई थीं। उसके सिर की तरफ नमक और सिरका था, और उसकी पूंछ की तरफ पाँच रोटियां थीं: एक पर पाँच अनार थे, दूसरी पर खजूरें और तीसरी पर जैतून थे। अल-थ़ालबी ने कहा (2): एक पर जैतून थे और दूसरी पर...

(1) पाण्डुलिपियों में "अल-हनबली" है, लेकिन जीवनी की किताबों के आधार पर सही नाम दिया गया है। अल-ज़हबी ने मीज़ान अल-इ'तिदाल 2/72 में कहा: इब्न मुईन ने कहा: "भरोसेमंद नहीं है", अली इब्न अल-मदीनी ने कहा: "बर्बाद है", और अल-नसाई ने कहा: "भरोसेमंद नहीं है"। (2) 'अज़ाइस अल-मजालिस' पृष्ठ 401 में अता इब्न अबी रबाह के माध्यम से सलमान से रिवायत है।

سورة المائدہ: آیت ۱۱۵، صفحہ ۲۹۳

ہم سے عمر بن ابی عمر نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہم سے عمار بن ہارون الثقفی نے، زکریا بن حکیم الحباطی (۱) سے، انہوں نے علی بن زید بن جدعان سے، انہوں نے ابوعثمان النہدی سے، انہوں نے سلمان فارسی رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: جب حواریوں نے عیسیٰ ابن مریم - صلوات اللہ وسلامہ علیہ - سے مائدہ (دسترخوان) کا مطالبہ کیا، تو آپ اٹھے، صوف (اون) کے کپڑے اتارے اور ٹاٹ کے کپڑے پہنے - جو کہ سیاہ بالوں کا ایک جبہ اور سیاہ چادر تھی - پھر آپ کھڑے ہوئے، قدم سے قدم ملایا، ایڑی سے ایڑی اور انگوٹھے سے انگوٹھا جوڑا، اپنا دایاں ہاتھ بائیں ہاتھ پر رکھا، پھر اللہ کے حضور عاجزی سے اپنا سر جھکا لیا؛ پھر آپ کی آنکھوں سے آنسو جاری ہو گئے یہاں تک کہ آنسو داڑھی سے ہوتے ہوئے سینے پر ٹپکنے لگے، پھر آپ نے دعا کی: ﴿اے اللہ، ہمارے رب! ہم پر آسمان سے ایک خوان نازل فرما جو ہمارے اگلوں اور پچھلوں کے لیے عید ہو جائے اور تیری طرف سے ایک نشانی ہو، اور ہمیں رزق عطا فرما، اور تو بہترین رزق دینے والا ہے۔ اللہ نے فرمایا: 'میں اسے تم پر نازل کرنے والا ہوں'﴾ (آیت)؛ چنانچہ دو بادلوں کے درمیان ایک سرخ گول دسترخوان نازل ہوا، ایک بادل اس کے اوپر تھا اور ایک اس کے نیچے، اور لوگ اسے دیکھ رہے تھے، تو عیسیٰ علیہ السلام نے کہا: اے اللہ! اسے رحمت بنا اور اسے فتنہ نہ بنانا، اے میرے معبود! میں تجھ سے عجائب کا سوال کرتا ہوں اور تو عطا فرماتا ہے! چنانچہ وہ عیسیٰ علیہ السلام کے سامنے نازل ہوا اور اس پر ایک رومال ڈھکا ہوا تھا، عیسیٰ علیہ السلام سجدے میں گر گئے اور ان کے ساتھ حواری بھی، اور وہ اس میں سے ایسی خوشبو پا رہے تھے جس جیسی انہوں نے اس سے پہلے کبھی نہیں پائی تھی، تو عیسیٰ علیہ السلام نے کہا: تم میں سے کون اللہ کا سب سے زیادہ عبادت گزار، اللہ کے معاملے میں سب سے زیادہ

جری اور اللہ پر سب سے زیادہ بھروسہ رکھنے والا ہے؟ اسے چاہیے کہ اس دسترخوان کو کھولے تاکہ ہم اس میں سے کھائیں، اس پر اللہ کا نام لیں اور اس کی حمد کریں، تو حواریوں نے کہا: اے روح اللہ! آپ ہی اس کے سب سے زیادہ حقدار ہیں، چنانچہ عیسیٰ علیہ السلام اٹھے، اچھی طرح وضو کیا، نئی نماز پڑھی اور بہت زیادہ دعا کی، پھر دسترخوان کے پاس بیٹھے اور اسے کھولا، تو اس پر ایک بھنی ہوئی مچھلی تھی جس میں کوئی کانٹا نہیں تھا، اس سے چربی بہ رہی تھی، اور اس کے چاروں طرف لہسن (کرّاث) کے علاوہ ہر قسم کی سبزیاں سجی ہوئی تھیں، اس کے سر کی طرف نمک اور سرکہ تھا، اور اس کی دم کی طرف پانچ روٹیاں تھیں، جن میں سے ایک پر پانچ انار تھے، دوسری پر کھجوریں تھیں، اور تیسری پر زیتون تھے، ثعلبی (۲) نے کہا: ان میں سے ایک پر زیتون تھے، اور دوسری پر...

(۱) نسخوں میں "الحنبلی" ہے، اور جو ثبت ہے وہ تراجم کی کتابوں سے ہے۔ ذہبی نے میزان الاعتدال ۲/۷۲ میں کہا: ابن معین نے کہا: "ثقہ نہیں ہے"، علی بن المدینی نے کہا: "ہالک ہے"، اور نسائی نے کہا: "ثقہ نہیں ہے"۔ (۲) عرائس المجالس ص ۴۰۱ میں عطاء بن ابی رباح کے واسطے سے سلمان سے مروی ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 115 - 294

... honey, and on the third were eggs(1), on the fourth cheese, and on the fifth dried meat. The Jews heard of this and came in grief and sorrow to look at it, and they saw a wonder. Simon, the head of the disciples, said: "O Spirit of Allah! Is this from the food of the world or from the food of Paradise?" Jesus (peace be upon him) said: "Have you not yet moved beyond these questions(2)? How I fear that you will be punished." Simon said: "No, by the God of the Children of Israel, I intended no ill by that." They said: "O Spirit of Allah, if only there were another miracle with this sign." Jesus (peace be upon him) said: "O fish, come to life by the permission of Allah." Then the fresh fish trembled, its eyes glistening(4). The disciples were terrified. Jesus said: "Why do I see you asking for something, and when it is given to you, you dislike it?! How I fear that you will be punished." He said: "It has come down from heaven, and upon it is neither food from this world nor food from Paradise, but it is something that Allah brought into existence by His supreme power. He said to it 'Be,' and it was." Then Jesus said: "O fish, return to how you were." So it returned to being roasted as it was. The disciples said: "O Spirit of Allah, be the first to eat of it." Jesus said: "I seek refuge in Allah! Only those who requested and asked for it shall eat of it." But the disciples refused to eat of it, fearing it might be a punishment(5) or a trial. When Jesus saw this, he invited to it the poor, the needy, the sick, the chronically ill, the lepers, the crippled, the blind, and those with jaundice (yellow water sickness). He said: "Eat from the provision of your Lord and the prayer of your Prophet, and praise Allah for it." He also said: "The benefit shall be for you, and the punishment for others." So they ate until seven thousand and three hundred(6) people departed, burping [from fullness]. Every sick person who ate from it was healed, and every poor person who ate from it became wealthy until death. When the people saw that, they crowded around it...

(1) In 'Ara'is al-Majalis: ghee (clarified butter). (2) This phrase appears in al-Ghaylaniyat as: "Or have you not certain faith?" and in Ibn Abi Hatim and Abu al-Shaykh as: "Is it not time for you to take heed from the signs you see and cease questioning the matters?" (3) An addition from the sources. (4) In the manuscripts: 'tabasbas' (wagging/moving), and in some sources: "the fresh fish trembled, its eyes turning with a shimmer, smacking its lips as a predator does." (5) Meaning: punishment. As-Sihah (mathala). (6) In the sources: one thousand and three hundred.

सूरह अल-मायदा: आयत 115 - पृष्ठ 294

... शहद, और तीसरे पर अंडे थे(1), चौथे पर पनीर, और पांचवें पर सूखा मांस। यह बात यहूदियों तक पहुंची, तो वे शोक और दुख के साथ इसे देखने आए, और उन्होंने एक चमत्कार देखा। शमऊन (साइमन), जो हवारियों (शिष्यों) के प्रमुख थे, ने कहा: "हे रूह अल्लाह! क्या यह दुनिया का भोजन है या जन्नत का भोजन?" ईसा (उन पर शांति हो) ने कहा: "क्या तुम अभी तक इन सवालों(2) से ऊपर नहीं उठे हो? मुझे कितना डर है कि तुम्हें सजा दी जाएगी।" शमऊन ने कहा: "नहीं, बनी इसराइल के ईश्वर की कसम, मेरा इससे कोई बुरा इरादा नहीं था।" उन्होंने कहा: "हे रूह अल्लाह, काश इस निशानी के साथ एक और चमत्कार होता।" ईसा (उन पर शांति हो) ने कहा: "हे मछली, अल्लाह की अनुमति से जीवित हो जा।" तब ताज़ी मछली कांपने लगी, उसकी आँखें चमकने लगीं(4)। हवारी घबरा गए। ईसा ने कहा: "मैं तुम्हें देख रहा हूँ कि तुम किसी चीज़ के बारे में पूछते हो, और जब वह तुम्हें दी जाती है, तो तुम उसे नापसंद करते हो?! मुझे कितना डर है कि तुम्हें सजा दी जाएगी।" उन्होंने कहा: "यह आसमान से उतरा है, और इस पर न तो दुनिया का भोजन है और न ही जन्नत का भोजन, बल्कि यह वह चीज़ है जिसे अल्लाह ने अपनी सर्वोच्च शक्ति से अस्तित्व में लाया है। उसने इससे कहा 'हो जा,' और वह हो गया।" फिर ईसा ने कहा: "हे मछली, वैसी ही हो जा जैसी तू थी।" तो वह वैसी ही भुनी हुई हो गई जैसी पहले थी। हवारियों ने कहा: "हे रूह अल्लाह, आप सबसे पहले इसमें से खाएं।" ईसा ने कहा: "अल्लाह की पनाह! इसमें से केवल वही खाएगा जिसने इसे माँगा और इसके लिए प्रार्थना की।" लेकिन हवारियों ने सजा(5) या परीक्षा होने के डर से इसे खाने से मना कर दिया। जब ईसा ने यह देखा, तो उन्होंने गरीबों, मिसकीनों, बीमारों, अपाहिजों, कोढ़ियों, लंगड़ों, अंधों और पीलिया (पीला पानी) के रोगियों को इसके लिए बुलाया। उन्होंने कहा: "अपने रब के रिज़्क और अपने नबी की दुआ से खाओ, और इसके लिए अल्लाह का शुक्र अदा करो।" उन्होंने यह भी कहा: "इसका सुख तुम्हारे लिए होगा और सज़ा दूसरों पर।" तो उन्होंने खाया यहाँ तक कि सात हज़ार तीन सौ(6) लोग तृप्त होकर डकार लेते हुए चले गए। जिस भी बीमार ने इसमें से खाया वह ठीक हो गया, और जो भी गरीब इसमें से खाया वह मृत्यु तक धनवान रहा। जब लोगों ने यह देखा, तो वे इसके आसपास भीड़ लगाने लगे...

(1) 'अराइस अल-मजालिस' में: घी। (2) अल-ग़लनियात में यह वाक्यांश इस प्रकार है: "या क्या तुम्हें यकीन नहीं हुआ?" और इब्न अबी हातिम और अबू अल-शेख के यहाँ: "क्या तुम्हारे लिए यह समय नहीं आया कि तुम जो निशानियाँ देखते हो उनसे सबक लो और मामलों की बाल की खाल निकालना

छोड़ दो।" (3) स्रोतों से जोड़ा गया। (4) पांडुलिपियों में: 'तबसबास', और कुछ स्रोतों में: "ताज़ी मछली कांपने लगी, उसकी आँखें चमक के साथ घूमने लगीं, अपने मुँह को ऐसे चपड़ाती थी जैसे कोई हिंसक पशु करता है।" (5) अर्थात: दंड। अल-सिहाह (मिथला)। (6) स्रोतों में: एक हज़ार तीन सौ।

سورہ المائدہ: آیت 115 - صفحہ 294

... شہد، اور تیسرے پر انڈے تھے(1)، چوتھے پر پنیر، اور پانچویں پر خشک گوشت۔ یہ بات یہودیوں تک پہنچی، تو وہ غم اور افسوس کے ساتھ اسے دیکھنے آئے، اور انہوں نے ایک عجیب منظر دیکھا۔ شمعون نے - جو حواریوں کے سردار تھے - کہا: اے روح اللہ! کیا یہ دنیا کا کھانا ہے یا جنت کا کھانا؟ عیسیٰ علیہ السلام نے فرمایا: کیا تم اب تک ان سوالات(2) سے فارغ نہیں ہوئے؟ مجھے کتنا خوف ہے کہ تم پر عذاب نازل نہ ہو جائے۔ شمعون نے کہا: نہیں بنی اسرائیل کے معبود کی قسم، میرا اس سے کوئی برا ارادہ نہیں تھا۔ انہوں نے کہا: اے روح اللہ، کاش اس نشانی کے ساتھ ایک اور نشانی ہوتی۔ عیسیٰ علیہ السلام نے فرمایا: اے مچھلی، اللہ کے حکم سے زندہ ہو جا۔ پس وہ تازہ مچھلی تڑپنے لگی، اس کی آنکھیں چمکنے لگیں(4)۔ حواری گھبرا گئے، تو عیسیٰ علیہ السلام نے فرمایا: مجھے کیا ہوا ہے کہ میں تمہیں دیکھ رہا ہوں کہ تم ایک چیز کا سوال کرتے ہو، اور جب تمہیں وہ دے دی جاتی ہے تو تم اسے ناپسند کرتے ہو؟! مجھے کتنا خوف ہے کہ تم عذاب دیئے جاؤ۔ اور فرمایا: یہ آسمان سے نازل ہوا ہے، اس پر نہ دنیا کا کھانا ہے اور نہ ہی جنت کا کھانا، بلکہ یہ وہ چیز ہے جسے اللہ نے اپنی قدرتِ کاملہ سے پیدا کیا ہے، اس سے فرمایا 'ہو جا' تو وہ ہو گئی۔ پھر عیسیٰ علیہ السلام نے فرمایا: اے مچھلی، ویسی ہی ہو جا جیسی تو تھی۔ پس وہ دوبارہ ویسی ہی بھنی ہوئی ہو گئی جیسی تھی۔ حواریوں نے کہا: اے روح اللہ، آپ سب سے پہلے اس میں سے کھائیں، تو عیسیٰ علیہ السلام نے فرمایا: اللہ کی پناہ! اس میں سے صرف وہی کھائے گا جس نے اسے طلب کیا اور اس کا سوال کیا۔ پس حواریوں نے اس خوف سے اسے کھانے سے انکار کر دیا کہ کہیں یہ عبرت ناک سزا(5) اور فتنہ نہ بن جائے۔ جب عیسیٰ علیہ السلام نے یہ دیکھا، تو انہوں نے اس پر فقراء، مساکین، بیماروں، معذوروں، جذامیوں، اپاہجوں، اندھوں اور پیلیا

(پیلا پانی) کے مریضوں کو بلایا اور فرمایا: اپنے رب کے رزق اور اپنے نبی کی دعا سے کھاؤ، اور اس پر اللہ کا شکر ادا کرو۔ اور فرمایا: اس کا فائدہ تمہارے لیے ہے اور عذاب دوسروں پر۔ پس انہوں نے کھایا یہاں تک کہ سات ہزار تین سو(6) افراد ڈکار لیتے ہوئے رخصت ہوئے، پس جس بیمار نے بھی اس میں سے کھایا وہ شفایاب ہو گیا، اور جو فقیر بھی اس میں سے کھا لیتا وہ مرتے دم تک غنی ہو گیا، جب لوگوں نے یہ دیکھا تو وہ اس پر ٹوٹ پڑے---

(1) عرائس المجالس میں: گھی۔ (2) الغیلانیات میں یہ عبارت اس طرح ہے: یا کیا تمہیں یقین نہیں آیا؟ اور ابن ابی حاتم اور ابو الشیخ کے ہاں ہے: کیا تمہارے لیے وقت نہیں آیا کہ تم ان نشانیوں سے سبق حاصل کرو جو تم دیکھ رہے ہو اور مسائل کی کھود کرید سے باز آ جاؤ۔ (3) مصادر سے اضافہ۔ (4) قلمی نسخوں میں 'تبصبص' ہے، اور بعض مصادر میں ہے: تازہ مچھلی تڑپنے لگی، اس کی آنکھیں چمک کے ساتھ گھومنے لگیں، وہ اپنے منہ کو اس طرح چلانے لگی جیسے درندہ چلاتا ہے۔ (5) یعنی: سزا۔ الصحاح (مثل)۔ (6) مصادر میں ہے: ایک ہزار تین سو۔

295 Surah Al-Ma'idah: Verse 115

So there remained no child, nor adult, nor old man, nor youth, nor rich man, nor poor man, but that they came and ate from it. They crowded one another, so when Jesus saw that, he made it turns (1) among them. It would descend one day and not descend the next, like the she-camel of Thamud grazing one day and drinking the next. It descended for forty days, coming down at midday, remaining like that until the shadow returned to its place.

Al-Tha'labi said (2): It remained laid out for people to eat from until when the shadow shifted, it flew upwards. People would eat from it, then it would return to the sky while people watched its shadow until it was hidden from them. When forty days were completed, God Almighty inspired Jesus (peace be upon him): "O Jesus, make this table of Mine for the poor and not the rich." The rich then disputed this and became hostile towards the poor, and they doubted and made the people doubt. God said, "O Jesus, I am taking them by My condition." So thirty-three of them became pigs eating excrement, seeking it in rubbish heaps (3) - and 'al-akbaa' means garbage heaps, singular is 'kuba' - after they used to eat good food and sleep on soft beds. When the people saw that, they gathered around Jesus weeping, and the pigs came and knelt on their knees before Jesus, and they began to cry with their tears dripping. Jesus recognized them and began saying: "Are you not so-and-so?" and the pig would nod its head, unable to speak. They remained like that (4) for seven days - and some say four days (5) - then Jesus prayed to God to take their souls, and by morning it was not known where they went. Did the earth swallow them, or what happened to them?!

I say: This narration is subject to discussion, and its chain of transmission is not authentic (6).

(1) In the manuscripts: 'nawa'ib' (turns/accidents), which matches some reports. (2) In 'Ara'is al-Majalis', p. 402. (3) In (D), (Z), and (M): 'bi-l-akbaa'. (4) In the manuscripts: 'so they remained with that'. (5) In the sources: 'three days'. (6) Ibn Kathir said in the commentary of this verse: This is a very strange report; Ibn Abi Hatim recorded it separately... and I have collected it so its context is more complete and perfect.

295 सूरा अल-माईदा: आयत 115

अतः कोई बच्चा, बड़ा, बूढ़ा, जवान, अमीर या गरीब ऐसा नहीं बचा जो आकर उसमें से न खाता हो। लोगों ने एक-दूसरे पर भीड़ लगा दी, जब ईसा (अलैहिस्सलाम) ने यह देखा, तो उन्होंने उनके बीच इसे बारी-बारी (1) कर दिया। वह एक दिन उतरता और एक दिन नहीं उतरता था, जैसे समूद की ऊंटनी एक दिन चरती और एक दिन पानी पीती थी। वह चालीस दिनों तक उतरता रहा, चाश्त (दोपहर से पहले) के समय उतरता और उसी तरह रहता जब तक कि साया अपनी जगह न लौट आता।

और अल-थलाबी (2) ने कहा: वह बिछा रहता और उसमें से खाया जाता यहाँ तक कि जब साया ढल जाता, तो वह ऊपर की ओर उड़ जाता। लोग उसमें से खाते, फिर वह आसमान की ओर लौट जाता और लोग उसकी परछाईं को देखते रहते जब तक कि वह उनसे ओझल न हो जाता। जब चालीस दिन पूरे हो गए, तो अल्लाह तआला ने ईसा (अलैहिस्सलाम) की ओर वह्य (प्रेरणा) भेजी: "हे ईसा, मेरा यह दस्तरखान (माईदा) गरीबों के लिए कर दो, अमीरों के लिए नहीं।" तब अमीरों ने इस बारे में विवाद किया और गरीबों के प्रति शत्रुता दिखाई, और उन्होंने संदेह किया और लोगों को संदेह में डाला। तो अल्लाह ने कहा, "हे ईसा: मैं अपनी शर्त के अनुसार उनसे निपटने वाला हूँ।" अतः उनमें से तैंतीस (33) लोग सूअर बन गए जो गंदगी खाने लगे, वे उसे कूड़े के ढेरों (3) में खोजने लगे - और 'अल-अकबा' का अर्थ कूड़ा-करकट है, जिसका एकवचन 'कबा' है - इसके बाद कि वे पवित्र भोजन खाते थे और मुलायम बिस्तरों पर सोते थे। जब लोगों ने यह देखा, तो वे रोते हुए ईसा (अलैहिस्सलाम) के पास जमा हो गए, और वे सूअर आए और ईसा (अलैहिस्सलाम) के सामने अपने घुटनों के बल बैठ गए, और वे रोने लगे और उनके आँसू टपकने लगे। ईसा (अलैहिस्सलाम) ने उन्हें पहचान लिया और कहने लगे: "क्या तुम फलां नहीं हो?" तो वह अपने सिर से इशारा करता और बोल नहीं पाता था। वे इसी तरह (4) सात दिनों तक रहे - और उनमें से कुछ कहते हैं: चार दिन (5) - फिर ईसा (अलैहिस्सलाम) ने अल्लाह से दुआ की कि उनकी रूहें कब्ज़ कर ले, तो सुबह को पता नहीं चला कि वे कहाँ गए? धरती उन्हें निगल गई, या उनके साथ क्या हुआ?!

मैं कहता हूँ: इस हदीस के बारे में चर्चा है, और इसकी सनद (प्रमाण) सही नहीं है (6)।

(1) हस्तलिखित प्रतियों में: 'नवाइब', जो कुछ रिवायतों के अनुकूल है। (2) अरायिस अल-मजालिस पृ. 402 में। (3) (द), (ज़) और (म) में: 'बिल-अकबा'। (4) हस्तलिखित प्रतियों में: 'फल-बिसू बि-

ज़ालिका'। (5) और स्रोतों में है: तीन दिन। (6) इब्न कसीर ने इस आयत की व्याख्या में कहा: यह रिवायत बहुत ही अजीब (गरीब) है; इब्न अबी हातिम ने इसे दर्ज किया है... और मैंने इसे इसलिए एकत्र किया है ताकि इसका संदर्भ अधिक पूर्ण हो।

295 سورة المائدہ: آیت 115

چنانچہ کوئی چھوٹا، بڑا، بوڑھا، جوان، غنی یا فقیر ایسا باقی نہ رہا جو آ کر اس میں سے نہ کھاتا ہو۔ پس انہوں نے ایک دوسرے پر ہجوم کیا، جب عیسیٰ علیہ السلام نے یہ دیکھا تو اسے ان کے درمیان باری باری (1) کر دیا، وہ ایک دن نازل ہوتا اور ایک دن نازل نہ ہوتا، جیسے قومِ ثمود کی اونٹنی ایک دن چارہ چرتی اور ایک دن پانی پیتی تھی۔ وہ چالیس دن تک نازل ہوتا رہا، چاشت کے وقت نازل ہوتا اور اسی طرح رہتا یہاں تک کہ سایہ اپنی جگہ لوٹ آتا۔

اور ثعلبی (2) نے کہا: وہ بچھا رہتا اور اس میں سے کھایا جاتا یہاں تک کہ جب سایہ ڈھل جاتا تو وہ اوپر کی طرف اڑ جاتا، لوگ اس میں سے کھاتے پھر وہ آسمان کی طرف واپس جاتا اور لوگ اس کے سائے کو دیکھتے رہتے یہاں تک کہ وہ ان سے اوجھل ہو جاتا۔ جب چالیس دن پورے ہو گئے تو اللہ تعالیٰ نے عیسیٰ علیہ السلام کی طرف وحی کی: اے عیسیٰ، میرا یہ دسترخوان (مائدہ) فقراء کے لیے کر دو، اغنیاء (مالداروں) کے لیے نہیں۔ پس مالداروں نے اس میں جھگڑا کیا اور فقراء سے دشمنی کی اور خود شک کیا اور لوگوں کو شک میں ڈالا۔ تو اللہ نے فرمایا اے عیسیٰ: میں اپنی شرط کے مطابق گرفت کرنے والا ہوں، چنانچہ ان میں سے تینتیس (33) افراد خنزیر بن گئے جو گندگی کھانے لگے، وہ اسے کوڑے کے ڈھیروں (3) میں تلاش کرتے - اور 'الاکباء' سے مراد کوڑا کرکٹ ہے، اس کا واحد 'کبا' ہے - اس کے بعد کہ وہ پاکیزہ کھانا کھاتے تھے اور نرم بستروں پر سوتے تھے۔ جب لوگوں نے یہ دیکھا تو وہ عیسیٰ علیہ السلام کے پاس روتے ہوئے جمع ہو گئے، اور وہ خنزیر آئے اور عیسیٰ علیہ السلام کے سامنے اپنے گھٹنوں کے بل گر گئے، اور وہ رونے لگے اور ان کے آنسو ٹپکنے لگے۔ عیسیٰ علیہ السلام نے انہیں پہچان لیا اور کہنے لگے: کیا تم فلاں نہیں ہو؟ تو وہ اپنے سر سے اشارہ کرتا اور بولنے کی استطاعت نہ رکھتا تھا۔ وہ

اسی طرح (4) سات دن تک رہے - اور ان میں سے بعض کہتے ہیں: چار دن (5) - پھر عیسیٰ علیہ السلام نے اللہ سے دعا کی کہ ان کی روحیں قبض کر لے، تو صبح کو معلوم نہ ہو سکا کہ وہ کہاں گئے؟ کیا زمین انہیں نگل گئی یا ان کے ساتھ کیا ہوا؟!

میں کہتا ہوں: اس حدیث میں کلام ہے، اور اس کی سند صحیح نہیں ہے (6)۔

(1) خطی نسخوں میں: نوائب، اور یہ بعض روایات کے موافق ہے۔ (2) عرائس المجالس ص 402 میں۔ (3) (د)، (ز) اور (م) میں: بالاکباء۔ (4) خطی نسخوں میں: فلبثوا بذلک۔ (5) اور مصادر میں ہے: تین دن۔ (6) ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں کہا: یہ اثر بہت ہی غریب (عجیب) ہے؛ اسے ابن ابی حاتم نے بیان کیا ہے... اور میں نے اسے جمع کیا ہے تاکہ اس کا سیاق مکمل اور اکمل ہو جائے۔

Surah Al-Ma'idah, Verse 115. Page 296.

And from Ibn Abbas and Abu Abd al-Rahman al-Sulami: The food of the table (Al-Ma'idah) was bread and fish (1). And Atiyah said (2): They used to find in the fish every good taste of every food, and Al-Tha'labi mentioned it (3). And Ammar bin Yasir and Qatadah said: It was a table descending from heaven, bearing fruits from the fruits of Paradise (4). Wahb bin Munabbih said: Allah Almighty sent down barley loaves and fish (5). And At-Tirmidhi related in the chapters of Tafsir (6), from Ammar bin Yasir who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The table was sent down from heaven with bread and meat, and they were commanded not to betray and not to store for tomorrow. But they betrayed, stored, and kept for tomorrow, so they were transformed into monkeys and pigs." Abu Isa (at-Tirmidhi) said: This hadith has been narrated by Abu Asim and others from Sa'id bin Abi Arubah, from Qatadah, from Khilas, from Ammar bin Yasir as a mawquf narration (attributed to a companion), and we do not know it as a marfu' narration (attributed to the Prophet) except from the hadith of Al-Hasan bin Qaza'ah: Hamid bin Mas'adah told us: Sufyan bin Habib told us, from Sa'id bin Abi Arubah similar to it but did not attribute it to the Prophet, and this is more authentic than the hadith of Al-Hasan bin Qaza'ah, and we do not know any original source for the marfu' hadith. Said bin Jubayr said: Everything was sent down on the table except bread and meat (7). Ata said: Everything was sent down on it except fish and meat (8). Ka'b said: The table was sent down upside down.

(1) Tafsir al-Tabari 9/126. (2) In versions (D) and (M): Ibn Atiyah, but what is established in the rest of the copies is Atiyah al-Awfi, and the citation of his saying will follow. (3) In 'Ara'is al-Majalis p. 400, and Al-Tabari related it in 9/125-126, and Ibn Abi Hatim (7026), and Ibn Atiyah mentioned it in Al-Muharrar al-Wajiz 2/261, and the wording with them is: The table was a fish containing the taste of every food. (4) Al-Tabari related it from Ammar and Qatadah in 9/128-129, and At-Tirmidhi related it (3061) from Ammar as both marfu' and mawquf and it will follow. (5) Al-Tabari related it in 9/126, and Ibn Abi Hatim (7027). (6) Under number (3061). (7) Al-Baghawi mentioned it with this wording in 2/79 from Sa'id bin Jubayr from Ibn Abbas, and Ibn Abi Hatim related it (7030) from Sa'id bin Jubayr mentioning meat only, and Ibn al-Jawzi also mentioned it in Zad al-Masir 2/491. (8) Al-Tha'labi mentioned it in 'Ara'is al-Majalis p. 401 from Ata bin al-Sa'ib mentioning meat only and did not mention fish, and Al-Tabari related it in 9/129 via Ata bin al-Sa'ib from Maysarah and Zadhan.

सूरह अल-माइदा, आयत 115. पृष्ठ 296.

इब्न अब्बास और अबू अब्द अल-रहमान अल-सुलमी से: दस्तरख्वान (माइदा) का भोजन रोटी और मछली थी (1)। अतिया ने कहा (2): वे मछली में हर भोजन का हर अच्छा स्वाद पाते थे, और अल-थलाबी ने इसका उल्लेख किया है (3)। अम्मार बिन यासिर और क़तादा ने कहा: यह स्वर्ग से उतरने वाला एक दस्तरख्वान था, जिस पर जन्नत के फलों में से फल थे (4)। वहब बिन मुनाबिह ने कहा: अल्लाह तआला ने जौ की रोटियाँ और मछलियाँ उतारीं (5)। अत-तिर्मिज़ी ने तफ़सीर के अध्यायों (6) में अम्मार बिन यासिर से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "दस्तरख्वान स्वर्ग से रोटी और मांस के साथ उतारा गया था, और उन्हें आदेश दिया गया था कि वे विश्वासघात न करें और कल के लिए जमा न करें। लेकिन उन्होंने विश्वासघात किया, जमा किया और कल के लिए बचा कर रखा, इसलिए वे बंदरों और सूअरों में बदल दिए गए।" अबू ईसा (अत-तिर्मिज़ी) ने कहा: यह हदीस अबू आसिम और अन्य लोगों द्वारा सईद बिन अबी अरुबा से, क़तादा से, ख़िलास से, अम्मार बिन यासिर से 'मौक़ूफ़' (एक साथी का कथन) के रूप में वर्णित की गई है, और हम इसे 'मरफ़ू' (नबी से संबंधित) के रूप में केवल अल-हसन बिन क़ज़ा के हदीस से जानते हैं: हम से हमीद बिन मसअदा ने कहा: हम से सुफ़यान बिन हबीब ने सईद बिन अबी अरुबा से इसी तरह बयान किया लेकिन इसे नबी से नहीं जोड़ा, और यह अल-हसन बिन क़ज़ा की हदीस से अधिक प्रामाणिक है, और हम मरफ़ू हदीस का कोई मूल नहीं जानते। सईद बिन जुबैर ने कहा: रोटी और मांस को छोड़कर दस्तरख्वान पर सब कुछ उतारा गया था (7)। अता ने कहा: मछली और मांस को छोड़कर उस पर सब कुछ उतारा गया (8)। काब ने कहा: दस्तरख्वान उल्टा उतारा गया था।

(1) तफ़सीर अल-तबरी 9/126। (2) (डी) और (एम) प्रतियों में: इब्न अतिया, लेकिन बाकी प्रतियों में जो स्थापित है वह अतिया अल-औफ़ी है, और उनके कथन का संदर्भ आगे आएगा। (3) अराइस अल-मजालिस पृ. 400 में, और अल-तबरी ने इसे 9/125-126 में निकाला है, और इब्न अबी हातिम (7026), और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/261 में इसका उल्लेख किया है, और उनके पास शब्द हैं: दस्तरख्वान एक मछली थी जिसमें हर भोजन का स्वाद था। (4) अल-तबरी ने इसे अम्मार और क़तादा से 9/128-129 में निकाला है, और अत-तिर्मिज़ी ने इसे (3061) अम्मार से मरफ़ू और मौक़ूफ़ दोनों के रूप में निकाला है और यह आगे आएगा। (5) अल-तबरी ने इसे 9/126 में निकाला है, और इब्न अबी हातिम (7027)। (6) संख्या (3061) के तहत। (7) अल-बग़वी ने इसे इन शब्दों के साथ 2/79 में सईद बिन जुबैर से इब्न अब्बास के हवाले से उल्लेख किया है, और इब्न अबी

हातिम ने इसे (7030) सईद बिन जुबैर से केवल मांस का उल्लेख करते हुए निकाला है, और इब्न अल-जौज़ी ने भी ज़ाद अल-मसीर 2/491 में इसका उल्लेख किया है। (8) अल-थलाबी ने अराइस अल-मजालिस पृ. 401 में अता बिन अल-साइब से केवल मांस का उल्लेख करते हुए इसका उल्लेख किया है और मछली का उल्लेख नहीं किया है, और अल-तबरी ने इसे 9/129 में अता बिन अल-साइब के माध्यम से मयसरह और ज़ादान से निकाला है।

سورہ المائدہ، آیت ۱۱۵۔ صفحہ ۲۹۶۔

ابن عباس اور ابوعبدالرحمن السلمی سے روایت ہے کہ: مائدہ (دسترخوان) کا کھانا روٹی اور مچھلی تھا (۱)۔ عطیہ نے کہا (۲): وہ مچھلی میں ہر طیب کھانے کا ذائقہ پاتے تھے، اور اسے ثعلبی نے ذکر کیا ہے (۳)۔ عمار بن یاسر اور قتادہ نے کہا: وہ آسمان سے نازل ہونے والا ایک دسترخوان تھا جس پر جنت کے پھلوں میں سے پھل تھے (۴)۔ اور وہب بن منبہ نے کہا: اللہ تعالیٰ نے جو کی روٹیاں اور مچھلیاں نازل فرمائیں (۵)۔ اور ترمذی نے ابواب التفسیر (۶) میں عمار بن یاسر سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «مائدہ آسمان سے روٹی اور گوشت کے ساتھ نازل کیا گیا تھا، اور انہیں حکم دیا گیا تھا کہ وہ خیانت نہ کریں اور کل کے لیے ذخیرہ نہ کریں، لیکن انہوں نے خیانت کی اور ذخیرہ کیا اور کل کے لیے اٹھا کر رکھا، چنانچہ وہ بندروں اور خنزیروں کی شکل میں مسخ کر دیے گئے»۔ ابوعیسیٰ (ترمذی) نے کہا: یہ حدیث ابوعاصم اور کئی دیگر راویوں نے سعید بن ابی عروبہ سے، انہوں نے قتادہ سے، انہوں نے خلاس سے، انہوں نے عمار بن یاسر سے 'موقوفاً' (صحابی کا قول) روایت کی ہے، اور ہم اسے حسن بن قزعہ کی حدیث کے علاوہ 'مرفوعاً' (نبی ﷺ کا قول) نہیں جانتے: ہم سے حمید بن مسعدہ نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہم سے سفیان بن حبیب نے سعید بن ابی عروبہ سے اسی طرح بیان کیا لیکن اسے مرفوع نہیں کیا، اور یہ حسن بن قزعہ کی حدیث سے زیادہ صحیح ہے، اور ہمیں مرفوع حدیث کی کوئی اصل معلوم نہیں۔ سعید بن جبیر نے کہا: مائدہ پر روٹی اور گوشت کے علاوہ سب کچھ نازل ہوا تھا (۷)۔ عطاء نے کہا: اس پر مچھلی اور گوشت کے علاوہ سب کچھ نازل ہوا (۸)۔ کعب نے کہا: مائدہ الٹا نازل ہوا تھا۔

(۱) تفسیر الطبری ۱۲۶/۹۔ (۲) نسخہ (د) اور (م) میں: ابن عطیہ ہے، اور باقی نسخوں سے ثابت شدہ عطیہ العوفی ہے، ان کے قول کی تخریج آگے آئے گی۔ (۳) عرائس المجالس ص ۴۰۰ میں، اور الطبری نے ۱۲۵/۹ - ۱۲۶ میں اس کی تخریج کی ہے، اور ابن ابی حاتم نے (۷۰۲۶)، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲۶۱/۲ میں اس کا ذکر کیا ہے، ان کے ہاں الفاظ یہ ہیں: مائدہ ایک مچھلی تھی جس میں ہر کھانے کا ذائقہ تھا۔ (۴) اسے عمار اور قتادہ سے الطبری نے ۱۲۸/۹ - ۱۲۹ میں روایت کیا ہے، اور ترمذی (۳۰۶۱) نے اسے عمار سے مرفوع اور موقوف روایت کیا ہے جو آگے آئے گا۔ (۵) الطبری نے ۱۲۶/۹ میں اس کی تخریج کی ہے، اور ابن ابی حاتم (۷۰۲۷)۔ (۶) نمبر (۳۰۶۱) کے تحت۔ (۷) بغوی نے ان الفاظ کے ساتھ ۲/۷۹ میں سعید بن جبیر عن ابن عباس سے ذکر کیا ہے، اور ابن ابی حاتم (۷۰۳۰) نے سعید بن جبیر سے صرف گوشت کے ذکر کے ساتھ اس کی تخریج کی ہے، اسی طرح ابن الجوزی نے زاد المسیر ۴۹۱/۲ میں ذکر کیا ہے۔ (۸) ثعلبی نے عرائس المجالس ص ۴۰۱ میں عطاء بن السائب سے صرف گوشت کے ذکر کے ساتھ اسے ذکر کیا ہے اور مچھلی کا ذکر نہیں کیا، اسی طرح الطبری ۱۲۹/۹ نے طریق عطاء بن السائب عن میسرہ و زاذان سے اس کی تخریج کی ہے۔

Surah Al-Ma'idah, Verse 115 297

...from heaven, carried by angels between heaven and earth, containing every kind of food except meat (1).

I say: These three opinions (2) contradict the hadith of Al-Tirmidhi, which is more worthy [of acceptance] than them; because if it is not authentic as a marfu' (ascribed to the Prophet), it is authentic as a mawqūf (ascribed to a companion) from a major Companion. And Allah knows best. What is certain is that it descended and had food on it that was eaten; Allah (3) knows best its exact nature.

Abu Nu'aym (4) mentioned from Ka'b: It descended a second time for some worshippers of the Children of Israel. Ka'b said: Three worshippers from the Children of Israel gathered in a desert land. Each of them knew one of the names of Allah Almighty. One of them said, "Ask me, and I will supplicate to Allah for you for whatever you wish." They said, "We ask you to supplicate to Allah to make a flowing spring (5) appear for us in this place, along with green meadows and fine carpets." He said: So he supplicated to Allah, and behold, there was a flowing spring, green meadows, and fine carpets. Then one of them said, "Ask me, and I will supplicate to Allah for you for whatever you wish." They said, "We ask you to supplicate to Allah to feed us some of the fruits of Paradise." So he supplicated to Allah, and fresh dates descended upon them. They ate from them; they did not turn them over but they ate a [different] color from them. Then they were raised. Then one of them said, "Ask me, and I will supplicate to Allah for you for whatever you wish." He said, "We ask you to supplicate to Allah to send down upon us the Table (Ma'idah) that He sent down to Jesus." He said: So he supplicated and it descended. They satisfied their needs from it, then it was raised, and he mentioned the rest of the report.

Issue: In the mentioned hadith of Salman, there is a description of the Ma'idah, that it was a sufrah (a cloth or leather spread for food on the ground), not a table with legs. The sufrah was the table of the Prophet ﷺ and the tables of the Arabs. Abu Abdullah al-Tirmidhi al-Hakim (6) related: Muhammad bin al-Muthanna Abu Musa al-Zayn narrated to us, he said: Mu'adh bin Hisham narrated to us, he said: My father narrated to me, from Yunus, from Qatadah, from Anas, who said: The Messenger of Allah ﷺ never ate on...

(1) Mentioned by al-Tha'labi in 'Ara'is al-Majalis, p. 401, and al-Baghawi 2/79. (2) In (D), (Z), and (M): "The three opinions". (3) In (M): "And Allah". (4) In al-Hilya 6/8-9. (5) In (M): "a courtyard" in both places. (6) His words: "al-Hakim" from (M).

सूरह अल-मा'इदाह, आयत 115 297

...आसमान से, स्वर्गदूतों द्वारा स्वर्ग और पृथ्वी के बीच ले जाया गया, जिस पर मांस (1) को छोड़कर हर तरह का भोजन था।

मैंने कहा: ये तीन राय (2) अल-तिर्मिज़ी की हदीस के विपरीत हैं, जो उनसे अधिक योग्य है; क्योंकि यदि यह मरफू(पैगंबर से संबंधित) के रूप में प्रमाणित नहीं है, तो यह एक प्रमुख सहाबी से मौकूफ (सहाबी से संबंधित) के रूप में प्रमाणित है। और अल्लाह बेहतर जानता है। जो बात निश्चित है वह यह है कि यह उतरा और उस पर भोजन था जिसे खाया गया था; अल्लाह (3) इसके सटीक स्वरूप को बेहतर जानता है।

अबू नुअय्म (4) ने काब से उल्लेख किया है: यह इस्राईल की संतान के कुछ उपासकों के लिए दूसरी बार उतरा। काब ने कहा: इस्राईल की संतान के तीन उपासक एक सुनसान भूमि में एकत्र हुए। उनमें से प्रत्येक के पास अल्लाह सर्वशक्तिमान के नामों में से एक नाम था। उनमें से एक ने कहा, "मुझसे पूछो, और मैं तुम्हारे लिए अल्लाह से प्रार्थना करूँगा जो तुम चाहो।" उन्होंने कहा, "हम आपसे अल्लाह से प्रार्थना करने के लिए कहते हैं कि इस स्थान पर हमारे लिए एक बहता हुआ चश्मा (5), और हरे-भरे मैदान और बढ़िया कालीन दिखाई दें।" उसने कहा: तो उसने अल्लाह से प्रार्थना की, और अचानक, एक बहता हुआ चश्मा, हरे-भरे मैदान और बढ़िया कालीन थे। फिर उनमें से एक ने कहा, "मुझसे पूछो, और मैं तुम्हारे लिए अल्लाह से प्रार्थना करूँगा जो तुम चाहो।" उन्होंने कहा, "हम आपसे अल्लाह से प्रार्थना करने के लिए कहते हैं कि हमें जन्नत के कुछ फल खिलाएं।" इसलिए उसने अल्लाह से प्रार्थना की, और उन पर ताज़ा खजूर उतरे। उन्होंने उनमें से खाया; वे उन्हें पलटते नहीं थे लेकिन उनमें से एक [अलग] रंग खाते थे। फिर वे उठा लिए गए। फिर उनमें से एक ने कहा, "मुझसे पूछो, और मैं तुम्हारे लिए अल्लाह से प्रार्थना करूँगा जो तुम चाहो।" उसने कहा, "हम आपसे अल्लाह से प्रार्थना करने के लिए कहते हैं कि हमारे लिए वही दस्तरख्वान (मा'इदाह) उतारें जो उसने ईसा पर उतारा था।" उसने कहा: तो उसने प्रार्थना की और वह उतर आया। उन्होंने उससे अपनी ज़रूरतें पूरी कीं, फिर उसे उठा लिया गया, और उसने बाकी की खबर का उल्लेख किया।

मसला: सलमान की उल्लिखित हदीस में मा'इदाह का विवरण आया है, कि वह एक सुफरा (ज़मीन पर बिछाया जाने वाला दस्तरख्वान) था, न कि पैरों वाली मेज़। सुफरा पैगंबर ﷺ का दस्तरख्वान और अरबों के दस्तरख्वान थे। अबू अब्दुल्लाह अल-तिर्मिज़ी अल-हाकिम (6) ने उल्लेख किया: मुहम्मद

बिन अल-मुथन्ना अबू मूसा अल-ज़ैन ने हमें बताया, उन्होंने कहा: मुआज़ बिन हिशाम ने हमें बताया, उन्होंने कहा: मेरे पिता ने मुझे यूनुस से, उन्होंने कतादा से, उन्होंने अनस से बताया, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कभी भी... पर नहीं खाया।

---

(1) अल-थलाबी द्वारा अरा'इस अल-मजालिस, पृष्ठ 401, और अल-बग़वी 2/79 में उल्लेख किया गया है। (2) (D), (Z), और (M) में: "तीन राय"। (3) (M) में: "और अल्लाह"। (4) अल-हिल्या 6/8-9 में। (5) (M) में: दोनों स्थानों पर "मैदान"। (6) उनके शब्द: (M) से "अल-हाकिम"।

...آسمان سے فرشتے اسے آسمان اور زمین کے درمیان لے کر اڑتے ہیں، اس پر گوشت کے سوا ہر قسم کا کھانا موجود تھا (۱)۔

میں نے کہا: یہ تینوں اقوال (۲) ترمذی کی حدیث کے خلاف ہیں، اور وہ ان سے زیادہ موزوں ہے؛ اس لیے کہ اگر وہ مرفوعاً صحیح نہیں ہے تو ایک بڑے صحابی سے موقوفاً صحیح ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ یقینی بات یہ ہے کہ وہ اترا اور اس پر کھانا تھا جو کھایا گیا، اللہ (۳) اس کے تعین کو بہتر جانتا ہے۔

اور ابو نعیم (۴) نے کعب سے ذکر کیا: کہ وہ بنی اسرائیل کے بعض عبادت گزاروں کے لیے دوسری بار نازل ہوا۔ کعب نے کہا: بنی اسرائیل کے عبادت گزاروں میں سے تین آدمی ایک چٹیل میدان میں جمع ہوئے، ان میں سے ہر ایک کے پاس اللہ تعالیٰ کے ناموں میں سے ایک نام تھا۔ ان میں سے ایک نے کہا: مجھ سے مانگو، میں تمہارے لیے اللہ سے جو چاہو دعا کروں گا۔ انہوں نے کہا: ہم تم سے مانگتے ہیں کہ تم اللہ سے دعا کرو کہ وہ ہمارے لیے اس جگہ ایک جاری چشمہ (۵)، اور سبز باغات، اور قالین ظاہر کر دے۔ اس نے کہا: تو اس نے اللہ سے دعا کی، تو اچانک ایک جاری چشمہ، سبز باغات اور قالین موجود تھے۔ پھر ان میں سے ایک نے کہا: مجھ سے مانگو، میں تمہارے لیے اللہ سے جو چاہو دعا کروں گا۔ انہوں نے کہا: ہم تم سے مانگتے ہیں کہ تم اللہ سے دعا کرو کہ وہ ہمیں جنت کے پھلوں میں سے کچھ کھلائے۔ تو اس نے اللہ سے دعا کی، تو ان پر تازہ کھجوریں نازل ہوئیں۔ انہوں نے ان میں سے کھایا، وہ انہیں الٹتے نہیں تھے مگر ان میں سے ایک [نیا] رنگ کھاتے تھے۔ پھر وہ اٹھا لی گئیں۔ پھر ان میں سے ایک نے کہا: مجھ سے مانگو، میں تمہارے لیے اللہ سے جو چاہو دعا کروں گا۔ اس نے کہا: ہم تم سے مانگتے ہیں کہ تم اللہ

سے دعا کرو کہ وہ ہم پر وہی مائدہ (دستخوان) نازل کرے جو اس نے عیسیٰ پر نازل کیا تھا۔ اس نے کہا: تو اس نے دعا کی اور وہ نازل ہوا۔ انہوں نے اس سے اپنی حاجت پوری کی پھر وہ اٹھا لیا گیا، اور اس نے پوری خبر ذکر کی۔

مسئلہ: سلمان کی مذکورہ حدیث میں مائدہ کا بیان آیا ہے، اور یہ کہ وہ ایک سفرہ (چمڑے یا کپڑے کا دسترخوان) تھا نہ کہ پاؤں والا مائدہ (میز)۔ اور سفرہ ہی نبی کریم ﷺ کا دسترخوان اور عربوں کے دسترخوان تھے۔ ابو عبد اللہ الترمذی الحکیم (۶) نے روایت کی: ہمیں محمد بن المثنیٰ ابو موسیٰ الزین نے حدیث بیان کی، انہوں نے کہا: ہمیں معاذ بن ہشام نے حدیث بیان کی، انہوں نے کہا: مجھے میرے والد نے یونس سے، انہوں نے قتادہ سے، انہوں نے انس سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے کبھی بھی... پر کھانا نہیں کھایا۔

---

(۱) اسے الثعلبی نے عرائس المجالس ص ۴۰۱، اور البغوی ۷۹/۲ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) (د) اور (ز) اور (م) میں: الثلاثہ اقوال۔ (۳) (م) میں: واللہ۔ (۴) الحلیہ ۸/۶ - ۹ میں۔ (۵) (م) میں: ساحہ، دونوں جگہوں پر۔ (۶) اس کا قول: الحکیم، (م) سے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 115 / Page 298

...[never ate on] a dining table (khiwan), nor in a small bowl (sukrujah), nor was thin bread (muraqqaq) made for him. He said: I said to Anas (1): Then on what did they eat? He said: On leather dining mats (sufar) (2). Abu Musa (3) said: This Yunus is Abu al-Furat al-Iskaf. I said: This is a sound (sahih) and established hadith, its narrators are agreed upon by Al-Bukhari and Muslim (4). It was narrated by Al-Tirmidhi (5) who said: Muhammad bin Bashar narrated to us, who said: Mu'adh bin Hisham narrated to us, and he mentioned it and said of it: It is fair and rare (hasan gharib). Al-Tirmidhi Abu Abdullah (6) said: The 'khiwan' (dining table) is a novelty introduced by non-Arabs, and the Arabs did not use to humble themselves to it. They used to eat on 'sufar', singular 'sufra'. This is made of skins and has loops that close and open. Due to the opening, it was called 'sufra'; because when its loops are undone, it opens up and reveals (asfart) what is in it. So it was called 'sufra'. Travelling (al-safar) (8) was named so because a person reveals himself from his home [and urban areas]. His saying: 'nor in a sukrujah'; because they are vessels for 'asbagh' (dips/condiments) (9), and 'asbagh' are for varieties, and varieties were not their concern (10). Their food was simply 'thareed' (bread soaked in broth) with pieces of meat on it. And it was...

(1) It appeared in Musnad Ahmad and Sahih al-Bukhari (as will be seen) from Qatadah. (2) Nawadir al-Usul p. 34. Ibn Majah (3292) narrated it through Muhammad bin al-Muthanna, the shaykh of al-Hakim al-Tirmidhi, with this chain. Ahmad (12325) and al-Bukhari (5386) narrated it through Mu'adh bin Hisham. Sukrujah: a small vessel in which a small amount of seasoning is eaten, it is Persian. Al-muraqqaq: wide, thin loaves of bread. Al-khiwan: what food is placed on while eating. Al-Nihayah (sukrujah), (rqq), and (khwan). (3) In (m): Muhammad bin Bashar said, which is a mistake. Abu Musa is Muhammad bin al-Muthanna, the shaykh of al-Hakim al-Tirmidhi. (4) Except for Yunus al-Iskaf, he is from the men of al-Bukhari alone. See Tahdhib al-Kamal 32/536, and the footnote of the Musnad on hadith (12325). (5) Number (1788). (6) In Nawadir al-Usul p. 34, and what follows in brackets is from it. (7) In (m): "and it was not". (8) After it in (m): "safaran". (9) Al-asbagh: what is used for dipping as a condiment. To dip in 'sibagh' means to eat with seasoning. 'Sabagha al-luqmah' means to oil it or dip it in seasoning. From it is Allah's saying: {and relish for those who eat}. See al-Sihah and Mu'jam Matn al-Lughah (sbgh). (10) In (m): and it was not of their characteristics.

सूरह अल-मा'इदा: आयत 115 / पृष्ठ 298

...[कभी] मेज़ (ख्वान) पर नहीं खाया, और न ही किसी छोटे कटोरे (सुकुरुजाह) में, और न ही उनके लिए पतली रोटी (मुराक़्क़क़) बनाई गई थी। उन्होंने कहा: मैंने अनस (1) से कहा: फिर वे किस पर खाते थे? उन्होंने कहा: चमड़े के दस्तरख्वान (सुफर) पर (2)। अबू मूसा (3) ने कहा: यह यूनुस अबू अल-फुरत अल-इस्काफ है। मैंने कहा: यह एक सहीह और पुख्ता हदीस है, इसके वर्णनकर्ताओं पर अल-बुखारी और मुस्लिम सहमत हैं (4)। इसे अल-तिर्मिज़ी (5) ने संकलित किया है, जिन्होंने कहा: हमसे मुहम्मद बिन बशार ने बयान किया, उन्होंने कहा: हमसे मुआज़ बिन हिशाम ने बयान किया, और उन्होंने इसका ज़िक्र किया और इसके बारे में कहा: यह हसन गरीब (सुंदर और दुर्लभ) है। अल-तिर्मिज़ी अबू अब्दुल्ला (6) ने कहा: ख्वान (मेज़) एक नई चीज़ है जिसे गैर-अरबों ने शुरू किया था, और अरब इसे इस्तेमाल नहीं करते थे। वे 'सुफर' पर खाते थे, जिसका एकवचन 'सुफरा' है। यह खाल से बनाया जाता है और इसमें हुक होते हैं जो बंद और खुलते हैं। खुलने के कारण इसे 'सुफरा' कहा गया; क्योंकि जब इसके हुक खोले जाते हैं, तो यह खुल जाता है और इसके अंदर जो कुछ है उसे प्रकट (अस्फर्त) कर देता है। इसलिए इसे 'सुफरा' कहा गया। और यात्रा (अल-सफर) (8) का नाम इसलिए पड़ा क्योंकि आदमी अपने घर [और आबादी] से बाहर निकलकर खुद को उजागर करता है। और उनका यह कहना: 'न ही सुकुरुजाह में'; क्योंकि वे 'असबाग' (चटनी/तरकारी के बर्तन) (9) के बर्तन हैं, और 'असबाग' विविधता के लिए होते हैं, और विविधता उनका सरोकार नहीं था (10)। उनका भोजन केवल 'थरीद' (शोरबे में भिगोई हुई रोटी) था जिस पर मांस के टुकड़े होते थे। और यह था...

(1) यह मुसनद अहमद और सहीह अल-बुखारी में (जैसा कि आगे आएगा) कतादाह से आया है। (2) नवादिर अल-उसूल पृ. 34। इब्न माजाह (3292) ने इसे मुहम्मद बिन अल-मुथन्ना, अल-हाकिम अल-तिर्मिज़ी के उस्ताद, के माध्यम से इसी श्रृंखला के साथ निकाला है। अहमद (12325) और अल-बुखारी (5386) ने इसे मुआज़ बिन हिशाम के माध्यम से निकाला है। सुकुरुजाह: एक छोटा बर्तन जिसमें थोड़ा सा सालन खाया जाता है, यह फारसी शब्द है। अल-मुराक़्क़क़: चौड़ी, पतली रोटियाँ। अल-ख्वान: वह चीज़ जिस पर खाते समय भोजन रखा जाता है। अल-निहाया (सुकुरुजाह), (रक़्क़) और (ख्वान)। (3) (म) में: मुहम्मद बिन बशार ने कहा, जो एक गलती है, और अबू मूसा मुहम्मद बिन अल-मुथन्ना हैं, जो अल-हाकिम अल-तिर्मिज़ी के उस्ताद हैं। (4) यूनुस अल-इस्काफ के अलावा, वह अकेले अल-बुखारी के आदमियों में से हैं। तहज़ीब अल-कमाल 32/536 देखें, और हदीस (12325)

पर मुसनद का हाशिए। (5) नंबर (1788)। (6) नवादिर अल-उसूल पृ. 34 में, और कोष्ठक के बीच जो आगे आएगा वह उसी से है। (7) (म) में: "और वह नहीं थी"। (8) इसके बाद (म) में: "सफरन"। (9) अल-असबाग: वह जिससे सालन में डुबोया जाता है, और 'इस्तिबाग बि-सिबाग' का अर्थ है सालन के साथ खाना। 'सबाघा अल-लुकमा' का अर्थ है उसे चिकना करना या सालन में डुबोना। इसी से अल्लाह का फरमान है: {और खाने वालों के लिए सालन}। अल-सिहाह और मुअजम मतन अल-लुगह (सबग) देखें। (10) (म) में: और यह उनकी विशेषताओं में से नहीं था।

سورة المائدہ: آیت ۱۱۵ / صفحہ ۲۹۸

...[کبھی] دسترخوان (خوان) پر نہیں کھایا، اور نہ ہی کسی چھوٹے پیالے (سکرجہ) میں، اور نہ ہی ان کے لیے پتلی روٹی (مرقق) بنائی گئی۔ انہوں نے کہا: میں نے انس (۱) سے پوچھا: پھر وہ کس پر کھاتے تھے؟ انہوں نے کہا: چمڑے کے دسترخوانوں (سفر) پر (۲)۔ ابو موسیٰ (۳) نے کہا: یہ یونس ابو الفرات الاسکاف ہیں۔ میں نے کہا: یہ ایک صحیح اور ثابت شدہ حدیث ہے، جس کے راویوں پر بخاری اور مسلم متفق ہیں (۴)۔ اسے ترمذی (۵) نے روایت کیا، انہوں نے کہا: ہمیں محمد بن بشار نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں معاذ بن ہشام نے بیان کیا، پس انہوں نے اسے ذکر کیا اور اس کے بارے میں کہا: یہ حسن غریب ہے۔ ترمذی ابو عبداللہ (۶) نے کہا: خوان (میز) ایک نئی چیز ہے جو غیر عربوں نے شروع کی تھی، اور عرب اس کے عادی نہیں تھے۔ وہ 'سفر' پر کھاتے تھے، جس کا واحد 'سفرہ' ہے۔ یہ چمڑے سے بنایا جاتا ہے اور اس میں کنڈے ہوتے ہیں جو بند اور کھلتے ہیں۔ کھلنے کی وجہ سے اسے 'سفرہ' کہا گیا؛ کیونکہ جب اس کے کنڈے کھولے جاتے ہیں، تو وہ کھل جاتا ہے اور اس کے اندر جو کچھ ہوتا ہے اسے ظاہر (اسفرت) کر دیتا ہے۔ اس لیے اسے 'سفرہ' کہا گیا۔ اور سفر (۸) کا نام اس لیے پڑا کیونکہ آدمی اپنے گھر [اور آبادی] سے باہر نکل کر خود کو ظاہر کرتا ہے۔ اور ان کا یہ قول: 'نہ ہی سکرجہ میں'؛ کیونکہ وہ سالن/ چٹنیوں کے برتن (۹) ہیں، اور سالن طرح طرح کے رنگوں کے لیے ہوتے ہیں، اور رنگا رنگ کھانے ان کا طریقہ نہیں تھا (۱۰)۔ ان کا کھانا صرف 'ثرید' (شوربے میں بھگوئی ہوئی روٹی) تھا جس پر گوشت کے ٹکڑے ہوتے تھے۔ اور یہ تھا...

(۱) یہ مسند احمد اور صحیح بخاری میں (جیسا کہ آگے آئے گا) قتادہ سے مروی ہے۔ (۲) نوادر الاصول ص ۳۴۔ اسے ابن ماجہ (۳۲۹۲) نے حکیم ترمذی کے شیخ محمد بن المثنیٰ کے واسطے

سے اسی سند کے ساتھ روایت کیا ہے۔ احمد (۱۲۳۲۵) اور بخاری (۵۳۸۶) نے اسے معاذ بن ہشام کے واسطے سے روایت کیا ہے۔ سکرجہ: ایک چھوٹا برتن جس میں تھوڑا سا سالن کھایا جاتا ہے، یہ فارسی لفظ ہے۔ مرقق: چوڑی اور پتلی روٹیاں۔ خوان: وہ چیز جس پر کھاتے وقت کھانا رکھا جاتا ہے۔ النہایہ (سکرجہ)، (رقق) اور (خون)۔ (۳) (م) میں ہے: محمد بن بشار نے کہا، جو ایک غلطی ہے، اور ابو موسیٰ محمد بن المثنیٰ ہیں جو حکیم ترمذی کے شیخ ہیں۔ (۴) یونس الاسکاف کے علاوہ، وہ صرف بخاری کے راویوں میں سے ہیں، دیکھئے تہذیب الکمال ۳۲/ ۵۳۶، اور حدیث (۱۲۳۲۵) پر مسند کا حاشیہ۔ (۵) نمبر (۱۷۸۸)۔ (۶) نوادر الاصول ص ۳۴ میں، اور جو کچھ بریکٹ میں آگے آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۷) (م) میں: "وما كانت"۔ (۸) اس کے بعد (م) میں ہے: "سفراً"۔ (۹) الاصباغ: وہ چیز جس سے سالن میں ڈبویا جائے، اور 'اصطباغ بالصباغ' کا مطلب ہے سالن کے ساتھ کھانا۔ 'صبغ اللقمہ' کا مطلب ہے اسے چکنا کرنا یا سالن میں ڈبونا۔ اسی سے اللہ کا فرمان ہے: {اور کھانے والوں کے لیے سالن}۔ دیکھئے الصحاح اور معجم متن اللغہ (صبغ)۔ (۱۰) (م) میں: اور وہ ان کی علامات میں سے نہیں تھا۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 115 299

He says: "Tear the meat with your teeth (1), for it is more appetizing and wholesome (2)."

If it is said: The "Ma'idah" (table/spread) has been mentioned in the Hadiths, among them is the Hadith of Ibn Abbas who said: "If the lizard (Dhab) were forbidden, it would not have been eaten on the table (Ma'idah) of the Prophet ﷺ" related by Muslim and others (3). And from Aisha (may Allah be pleased with her) who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "The angels pray for a man as long as his table is spread" (4).

It was said to him: The "Ma'idah" is everything that is stretched and spread out, like a napkin, a garment, [and a dining cloth (sufra), attributed to its action]. It should have been "Maddah" with a doubled 'dal', but they turned one of the 'dals' into a 'ya', so it was called "Ma'idah". The action is performed upon it, so it should have been "Mamdudah" (stretched) (6), but it came out in the language in the form of "Fa'il" (active participle), just as they said: "a concealing secret" (sirrun katim) while it is concealed, and "a pleasant life" (ishatun radiyah) while it is pleased with. Similarly, in the language, what is "Fa'il" came out in the form of "Maf'ul" (passive participle), so they said: "a wretched man" (mash'oom), whereas he is "shâ'im" (unlucky), and "a hidden veil" (mastur), whereas it is "sâtir" (hiding). Thus, the "khuwan" (raised table) is what is raised from the ground on legs, the "ma'idah" is what is stretched and spread, and the "sufra" is what reveals what is inside it, and that is because it is gathered by its hangings (8). And from Al-Hasan who said: Eating on a raised table (khuwan) is the practice of kings,

---

(1) In (D), (Z) and the printed edition of Al-Fath 9/547, it occurred as "anhishu" with a 'shin', which is a misspelling. (2) Narrated by Ahmad (15300) and Al-Tirmidhi (1835) from the Hadith of Safwan ibn Umayyah (RA). Al-Tirmidhi said: This is a Hadith we only know from the Hadith of Abdul Karim (who is Ibn Abi Al-Mukhariq). Some scholars have spoken about Abdul Karim Al-Mu'allim - including Ayyub Al-Sakhtiyani - regarding his memory. End of quote. Al-Hafiz has graded it as good (Hasan) in Al-Fath 9/547. 'Nahs' means taking meat with the tips of the teeth. Al-Nihayah (nahs). (3) Sahih Muslim (1947), and it is with Ahmad (2299) and Al-Bukhari (2575). (4) After it in (D) and (Z): "Narrated by Muslim", and in (M): "Narrated by trustworthy sources", and in (Kh) and (Zha): "Narrated it", and nothing after it. The Hadith was narrated by Al-Tabarani in Al-Awsat (1039) and Al-Bayhaqi in Al-Shu'ab (9626). Al-Munawi said in

Fayd al-Qadir 2/396: Al-Hafiz Al-Iraqi, like Al-Mundhiri, was certain of its weakness. (5) In (M): "It was said that the table is all", and in (Zha): "It was said to him: What is the table? He said: All". (6) In the manuscripts: "Mamdudan", and what is established is from (M). (7) In (M): "According to the form (makhraj)". (8) In (M): "Because it is".

सूरह अल-मा'इदा: आयत 115 299

वह कहते हैं: "मांस को अपने दाँतों से नोचकर खाओ (1), क्योंकि यह अधिक स्वादिष्ट और स्वास्थ्यवर्धक है (2)।"

यदि यह कहा जाए: हदीसों में "मा'इदा" (दस्तरख्वान) का उल्लेख आया है, उनमें से इब्न अब्बास की हदीस है जिन्होंने कहा: "यदि सांडा (धब्ब) हराम होता, तो इसे नबी ﷺ के दस्तरख्वान पर नहीं खाया जाता" इसे मुस्लिम और अन्य ने उल्लेख किया है (3)। और आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जब तक किसी व्यक्ति का दस्तरख्वान बिछा रहता है, फरिश्ते उसके लिए दुआ करते रहते हैं" (4)।

उनसे कहा गया: मा'इदा हर वह चीज़ है जिसे फैलाया और बिछाया जाता है, जैसे रुमाल, कपड़ा [और दस्तरख्वान, इसे इसके कार्य से जोड़ा गया है]। इसका मूल रूप "माद्दा" होना चाहिए था जिसमें 'दाल' द्विगुणित है, लेकिन उन्होंने एक 'दाल' को 'या' में बदल दिया, इसलिए इसे "मा'इदा" कहा गया। क्रिया इस पर घटित होती है, इसलिए इसे "ममदूदा" (फैलाया हुआ) (6) होना चाहिए था, लेकिन भाषा में यह "फा'इल" (कर्ता कारक) के रूप में आया, जैसे उन्होंने कहा: "छिपाने वाला रहस्य" जबकि वह छिपा हुआ है, और "खुशहाल जीवन" जबकि उससे खुश हुआ जाता है। इसी प्रकार, भाषा में जो "फा'इल" है वह "मफ़'ऊल" (कर्म कारक) के रूप में आया, जैसे उन्होंने कहा: "एक मनहूस आदमी" (मश'ऊम), जबकि वह "शाइम" (अशुभ) है, और "एक छिपा हुआ पर्दा" (मस्तूर), जबकि वह "सातिर" (छिपाने वाला) है। अत; "ख़ुवान" (ऊँची मेज़) वह है जो अपने पायों पर ज़मीन से ऊँचा होता है, "मा'इदा" वह है जिसे फैलाया और बिछाया जाता है, और "सुफ़रा" वह है जो अपने भीतर की चीज़ों को प्रकट करता है, और ऐसा इसलिए है क्योंकि यह अपने लटकन से बंधा होता है (8)। और अल-हसन से वर्णित है कि उन्होंने कहा: मेज़ (ख़ुवान) पर खाना राजाओं का काम है,

---

(1) (द) और (ज़) और अल-फ़तह 9/547 के मुद्रित संस्करण में यह "अनहिशू" 'शीन' के साथ आया है, जो एक लिखने की गलती है। (2) इसे अहमद (15300) और तिर्मिज़ी (1835) ने सफ़वान बिन उमय्या (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है। तिर्मिज़ी ने कहा: यह ऐसी हदीस है जिसे हम केवल अब्दुल करीम (जो इब्न अबी अल-मुख़ारिक़ हैं) की हदीस से जानते हैं। कुछ विद्वानों ने अब्दुल करीम अल-मुअल्लिम के बारे में उनकी याददाश्त को लेकर बात की है - जिनमें अय्यूब अल-सख़्तियानी भी शामिल हैं। हाफ़िज़ ने अल-फ़तह 9/547 में इसे हसन (अच्छा) कहा है। 'नहस' का अर्थ है दाँतों के

सिरों से मांस का टुकड़ा लेना। अल-निहाया (नहस)। (3) सहीह मुस्लिम (1947), और यह अहमद (2299) और बुखारी (2575) के पास भी है। (4) इसके बाद (द) और (ज़) में: "इसे मुस्लिम ने निकाला है", और (म) में: "इसे विश्वसनीय लोगों ने निकाला है", और (ख़) और (ज़) में "इसे निकाला है", और इसके बाद कुछ नहीं है। हदीस को अल-तबरानी ने अल-अौसत (1039) और अल-बैहक़ी ने अल-शुअब (9626) में उद्धृत किया है। अल-मुनावी ने फ़ैज़ अल-क़दीर 2/396 में कहा: हाफ़िज़ अल-इराक़ी ने अल-मुन्दिरी की तरह इसकी कमज़ोरी का यकीन दिलाया है। (5) (म) में: "कहा गया कि मेज़ सब है", और (ज़) में: "उससे कहा गया मा'इदा क्या है, उसने कहा सब"। (6) पांडुलिपियों में: "ममदूदन", और जो स्थापित है वह (म) से है। (7) (म) में: "मखरज पर"। (8) (म) में: "क्योंकि वह"।

سورہ المائدہ: آیت 115 299

وہ فرماتے ہیں: «گوشت کو دانتوں سے نوچ کر کھاؤ (1)، کیونکہ یہ زیادہ لذیذ اور زود ہضم ہوتا ہے (2)»۔

اگر کہا جائے: حدیثوں میں مائدہ (دسترخوان) کا ذکر آیا ہے، اس میں سے ابن عباس کی حدیث ہے، انہوں نے کہا: «اگر گوہ (ضب) حرام ہوتا تو رسول اللہ ﷺ کے دسترخوان پر نہ کھایا جاتا» اسے مسلم اور دیگر نے روایت کیا ہے (3)۔ اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت ہے، وہ فرماتی ہیں: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «جب تک کسی شخص کا دسترخوان بچھا رہتا ہے، فرشتے اس کے لیے دعا کرتے رہتے ہیں» (4)۔

ان سے کہا گیا: مائدہ ہر وہ چیز ہے جسے پھیلایا اور بچھایا جاتا ہے، جیسے رومال، کپڑا [اور دسترخوان، اسے اس کے فعل کی طرف منسوب کیا گیا ہے]۔ اس کا حق یہ تھا کہ یہ «مادّہ» ہوتا (دال کی تشدید کے ساتھ)، لیکن انہوں نے دو دالوں میں سے ایک کو 'یا' سے بدل دیا، تو اسے مائدہ کہا گیا۔ فعل اس پر واقع ہوتا ہے، لہٰذا اسے «ممدودہ» (پھیلایا ہوا) (6) ہونا چاہیے تھا، لیکن یہ زبان میں «فاعل» (اسم فاعل) کے وزن پر آیا، جیسے انہوں نے کہا: «سرٌّ کاتم» (چھپانے والا راز) جبکہ وہ چھپا ہوا ہوتا ہے، اور «عیشۃٌ راضیۃٌ» (پسندیدہ زندگی) جبکہ اس سے خوش ہوا جاتا ہے۔ اسی طرح، زبان میں جو «فاعل» ہے وہ «مفعول» کے معنی میں آیا، جیسے انہوں نے کہا: «رجل مشؤوم» (منحوس آدمی)، حالانکہ وہ «شائم» (نحوست والا) ہے، اور «حجاب مستور» (چھپا ہوا پردہ)، حالانکہ وہ «ساتر» (چھپانے والا) ہے۔ چنانچہ «خوان» (اونچی میز) وہ ہے جو اپنے پاؤں کی وجہ سے زمین سے بلند ہو، اور «مائدہ» وہ ہے جسے پھیلایا اور بچھایا جائے، اور «سفرہ» وہ ہے جو اپنے اندر کی چیزوں کو ظاہر کر دے، اور یہ اس لیے ہے کیونکہ وہ اپنے

لٹکنوں کے ذریعے لپٹی ہوتی ہے (8)۔ اور حسن بصری سے روایت ہے، انہوں نے کہا: خوان (میز) پر کھانا بادشاہوں کا شیوہ ہے،

---

(1) (د) اور (ز) اور مطبوعہ الفتح 9/547 میں یہ "انہشوا" 'شین' کے ساتھ واقع ہوا ہے، جو کہ کتابت کی غلطی ہے۔ (2) اسے احمد (15300) اور ترمذی (1835) نے صفوان بن امیہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ وہ حدیث ہے جسے ہم صرف عبدالکریم (جو کہ ابن ابی المخارق ہیں) کی حدیث سے جانتے ہیں۔ بعض اہل علم نے عبدالکریم المعلم کے حافظے پر کلام کیا ہے - جن میں ایوب سختیانی بھی شامل ہیں۔ حافظ نے الفتح 9/547 میں اسے حسن قرار دیا ہے۔ 'نہس' کا مطلب ہے دانتوں کے کناروں سے گوشت نوچنا۔ النہایہ (نہس)۔ (3) صحیح مسلم (1947)، اور یہ احمد (2299) اور بخاری (2575) کے ہاں بھی ہے۔ (4) اس کے بعد (د) اور (ز) میں ہے: "اسے مسلم نے روایت کیا"، اور (م) میں ہے: "اسے ثقہ راویوں نے روایت کیا"، اور (خ) اور (ظ) میں ہے "اسے روایت کیا"، اور اس کے بعد کچھ نہیں ہے۔ اس حدیث کو طبرانی نے الاوسط (1039) اور بیہقی نے الشعب (9626) میں روایت کیا ہے۔ مناوی نے فیض القدیر 2/396 میں کہا: حافظ عراقی نے منذری کی طرح اس کے ضعیف ہونے کا یقین دلایا ہے۔ (5) (م) میں: "کہا گیا کہ مائدہ سب ہے"، اور (ظ) میں: "اس سے کہا گیا مائدہ کیا ہے، اس نے کہا سب"۔ (6) قلمی نسخوں میں: "ممدوداً" ہے، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔ (7) (م) میں: "مخرج پر"۔ (8) (م) میں: "کیونکہ وہ"۔

Surah Al-Ma'idah: Verses 115 - 116 [Page] 300

...And using a napkin is the practice of non-Arabs, while using a table cloth is the practice of Arabs, and it is the Sunnah(1), and Allah knows best. His (Exalted) saying: {And [beware the Day] when Allah will say, "O Jesus, Son of Mary, did you say to the people, 'Take me and my mother as two deities besides Allah?'" He will say, "Exalted are You! It was not for me to say that to which I have no right. If I had said it, You would have known it. You know what is within myself, and I do not know what is within Yourself. Indeed, it is You who is Knower of the unseen."} His (Exalted) saying: {And [beware the Day] when Allah will say, "O Jesus, Son of Mary, did you say to the people, 'Take me and my mother as two deities besides Allah?'"}. Scholars differed regarding the timing of this statement. Qatadah, Ibn Jurayj, and most commentators said: He only says this to him on the Day of Resurrection(2). Al-Suddi and Qutrub said: He said that to him when He raised him to heaven and the Christians said about him what they said(3), and they argued with His saying: {If You should punish them - indeed they are Your servants} [Al-Ma'idah: 118], and that "idh" (when) in the speech of the Arabs refers to what is past. The first [view] is more correct, as indicated by what precedes it from His saying: {The Day when Allah will assemble the messengers} [Al-Ma'idah: 109], and what follows it: {This is a Day when the truthful will benefit from their truthfulness}. Based on this, "idh" (when) is in the sense of "idha" (whenever/if), as in His (Exalted) saying: {And if you could see when they are terrified} [Saba: 51] meaning: whenever they are terrified(4). And Abu al-Najm said: Then may Allah reward you on my behalf when He rewards, with gardens of Eden in the high heavens(5). Meaning: whenever He rewards. And Al-Aswad ibn Ja'far Al-Azdi said(6):

(1) Nawadir al-Usul p. 34. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/87, Tafsir al-Baghawi 2/80, and Zad al-Masir 2/463. Tabari also recorded the saying of Qatadah and Ibn Jurayj 9/133-134. (3) Recorded by Tabari 9/433 from Al-Suddi. (4) Tafsir al-Baghawi 2/80, Al-Nukat wa al-'Uyun 2/87, and Zad al-Masir 2/463. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/87, and it is in his Diwan p. 210 with the narration: Then may Allah reward him on our behalf when He rewards, with gardens of Eden in the lofty heights. (6) In (Kh) and (Z): Al-Asadi. Sheikh Mahmoud Shakir, may Allah have mercy on him, said in his commentary on Tafsir al-Tabari 11/235: =

सूरह अल-मैदाह: आयत 115 - 116 [पृष्ठ] 300

...और रुमाल का उपयोग करना गैर-अरबों का कार्य है, और दस्तरखान का उपयोग करना अरबों का कार्य है, और यही सुन्नत है(1), और अल्लाह बेहतर जानता है। अल्लाह का कहना: {और (याद करो) जब अल्लाह कहेगा, "हे मरयम के बेटे ईसा! क्या तुमने लोगों से कहा था कि अल्लाह के सिवा मुझे और मेरी माँ को दो पूज्य बना लो?" वह कहेगा, "तू पवित्र है! मेरे लिए यह उचित नहीं था कि मैं वह बात कहूँ जिसका मुझे कोई अधिकार नहीं। यदि मैंने ऐसा कहा होता, तो तुझे उसका ज्ञान होता। तू जानता है जो मेरे मन में है, और मैं नहीं जानता जो तेरे मन में है। निस्संदेह, तू ही परोक्ष का ज्ञाता है।" } अल्लाह का कहना: {और (याद करो) जब अल्लाह कहेगा, "हे मरयम के बेटे ईसा! क्या तुमने लोगों से कहा था कि अल्लाह के सिवा मुझे और मेरी माँ को दो पूज्य बना लो?"} इस कथन के समय के बारे में विद्वानों में मतभेद है। क़तादा, इब्न जुरैज और अधिकांश मुफस्सिरों (टीकाकारों) ने कहा: वह उनसे यह केवल कयामत के दिन ही कहेगा(2)। अस-सुद्दी और कुतरुब ने कहा: उसने उनसे यह तब कहा था जब उसने उन्हें स्वर्ग की ओर उठा लिया था और ईसाइयों ने उनके बारे में वह सब कहा जो उन्होंने कहा था(3), और उन्होंने अल्लाह के इस कथन को तर्क के रूप में प्रस्तुत किया: {यदि तू उन्हें दंड दे, तो वे तेरे दास हैं} [अल-मैदाह: 118], और यह कि अरबों की भाषा में "इज़" (जब) अतीत के लिए होता है। पहला मत अधिक सही है, जिसका प्रमाण उससे पहले अल्लाह के इस कथन में है: {जिस दिन अल्लाह रसूलों को इकट्ठा करेगा} [अल-मैदाह: 109], और उसके बाद का कथन: {यह वह दिन है जब सच्चों को उनकी सच्चाई लाभ पहुँचाएगी}। इस आधार पर "इज़" का अर्थ "इज़ा" (जब/जब कभी) होगा, जैसा कि अल्लाह का कहना है: {और यदि तुम देखते जब वे घबराए हुए थे} [सबा: 51] अर्थात: जब वे घबराएंगे(4)। और अबू अल-नज्म ने कहा: "फिर अल्लाह मेरी ओर से तुम्हें बदला दे जब वह बदला दे, ऊंचे आसमानों में अदन के बागों के साथ(5)।" अर्थात: जब वह बदला दे। और अल-अस्वद बिन जाफ़र अल-अज़दी ने कहा(6):

(1) नवादिद अल-उसूल पृष्ठ 34। (2) अल-नुकत वल-'उयून 2/87, तफ़सीर अल-बग़वी 2/80, और ज़ाद अल-मसीर 2/463। तबरी ने क़तादा और इब्न जुरैज के कथन को उद्धृत किया है 9/133-134। (3) तबरी 9/433 ने अस-सुद्दी से उद्धृत किया है। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 2/80, अल-नुकत वल-'उयून 2/87, और ज़ाद अल-मसीर 2/463। (5) अल-नुकत वल-'उयून 2/87, और यह उनके दीवान पृष्ठ 210 में इस विवरण के साथ है: "फिर अल्लाह हमारी ओर से उन्हें बदला दे

जब वह बदला दे, बुलंद ऊंचाइयों में अदन के बागों के साथ।" (6) (ख) और (ज़) में: अल-असदी। शेख महमूद शाकिर (रह.) ने तफ़सीर अल-तबरी 11/235 पर अपनी टिप्पणी में कहा: =

سورہ المائدہ: آیات ۱۱۵ - ۱۱۶ ۳۰۰

...اور رومال کا استعمال عجمیوں کا فعل ہے، اور دسترخوان کا استعمال عربوں کا فعل ہے، اور یہی سنت ہے (۱)، واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِذْ قَالَ اللَّهُ يَعِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ ءَأَنتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّيَ إِلَهَيْنِ مِن دُونِ اللَّهِ قَالَ سُبْحَنَكَ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أَقُولَ مَا لَيْسَ لِي بِحَقٍّ إِن كُنتُ قُلْتُهُ فَقَدْ عَلِمْتَهُ تَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ إِنَّكَ أَنتَ عَلَّمُ الْغُيُوبِ﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِذْ قَالَ اللَّهُ يَعِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ ءَأَنتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّيَ إِلَهَيْنِ مِن دُونِ اللَّهِ﴾۔ اس گفتگو کے وقت کے بارے میں اختلاف ہوا ہے، چنانچہ قتادہ، ابن جریج اور اکثر مفسرین نے کہا: وہ ان سے یہ بات صرف قیامت کے دن کہے گا (۲)۔ اور سدی اور قطرب نے کہا: اللہ نے ان سے یہ بات اس وقت کہی تھی جب انہیں آسمان کی طرف اٹھایا گیا تھا اور نصاریٰ نے ان کے بارے میں وہ باتیں کہی تھیں جو انہوں نے کہی تھیں (۳)، اور انہوں نے اللہ کے اس قول سے استدلال کیا: ﴿إِن تُعَذِّبْهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ﴾ [المائدہ: ۱۱۸]، اور یہ کہ اہل عرب کے کلام میں لفظ «إِذْ» ماضی کے لیے ہوتا ہے۔ اور پہلا قول زیادہ صحیح ہے، جس پر اس سے ماقبل اللہ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: ﴿يَوْمَ يَجْمَعُ اللَّهُ الرُّسُلَ﴾ [المائدہ: ۱۰۹]، اور اس کے بعد کا قول: ﴿هَذَا يَوْمُ يَنْفَعُ الصَّدِقِينَ صِدْقُهُمْ﴾۔ اس بنا پر «إذ» بمعنی «إذا» ہوگا جیسے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَوْ تَرَى إِذْ فُزِعُوا﴾ [سبأ: ۵۱] یعنی: جب وہ گھبرا اٹھیں گے (۴)۔ اور ابو النجم نے کہا ہے: "پھر اللہ تجھے میری طرف سے جزا دے جب وہ جزا دے، بلند آسمانوں میں جنت عدن کے ساتھ (۵)۔" یعنی: جب وہ جزا دے۔ اور اسود بن جعفر الازدی نے کہا (۶):

(۱) نوادر الاصول ص۳۴۔ (۲) النکت والعیون ۸۷/۲، اور تفسیر البغوی ۸۰/۲، اور زاد المسیر ۴۶۳/۲۔ اور طبری نے قتادہ اور ابن جریج کا قول نقل کیا ہے ۱۳۳/۹ - ۱۳۴۔ (۳) اسے طبری نے

۴۳۳/۹ میں سدی سے روایت کیا ہے۔ (۴) تفسیر البغوی ۸۰/۲، اور النکت والعیون ۸۷/۲، اور زاد المسیر ۴۶۳/۲۔ (۵) النکت والعیون ۸۷/۲، اور یہ ان کے دیوان ص ۲۱۰ میں اس روایت کے ساتھ ہے: "پھر اللہ ہماری طرف سے اسے جزا دے جب وہ جزا دے، بلندیوں میں جنت عدن کے ساتھ"

(۶) نسخہ (خ) اور (ظ) میں ہے: الاسدی۔ اور شیخ محمود شاکر رحمہ اللہ نے تفسیر طبری ۱۱/۲۳۵ پر اپنے تعلیقے میں کہا: =

Surah Al-Ma'idah: Verse 116 301

“He softened when I joked with them, for they only say, ‘Ah, the old man has not changed his way.’”

Meaning: “When I joke with them.” The future is expressed with a past-tense verb because it signifies the certainty of its occurrence and the clarity of its proof, as if it has already happened. In the Quranic revelation: {And the inhabitants of the Fire will call out to the inhabitants of Paradise} [Al-A'raf: 44], and there are many such examples, as previously mentioned (1).

Scholars of interpretation differed on the meaning of this question—which is not a seeking of information, even if it is phrased as a question—into two views: One of them: That He asked him that to rebuke those who claimed such a thing about him; so that his denial after the question would be more eloquent in refuting it and more severe in rebuking and reprimanding them. The second: He intended by this question to inform him that his people changed after him and attributed to him what he did not say.

If it is said: “The Christians did not take Mary as a god, so how was this said about them?” It is answered: Since they claimed she did not give birth to a human but gave birth to a god, it followed that they must say she is, by virtue of partiality, in the status of the one she gave birth to. Thus, when this became necessary for them, they became like those who explicitly said it (2).

God's word: {He said, 'Exalted are You! It was not for me to say what I had no right to say. If I had said it, You would have known it.'} At-Tirmidhi (3) narrated from Abu Huraira who said: “Jesus received his argument, and Allah prompted it to him regarding His saying: {And [beware of] the Day when Allah will say, 'O Jesus, Son of Mary, did you say to the people, 'Take me and my mother as deities besides Allah?''}’” Abu Huraira reported that the Prophet ﷺ said: “Then Allah prompted him: {Exalted are You! It was not for me to say what I had no right to say...} [the whole verse]. Abu ‘Isa (At-Tirmidhi) said: “This is a good, authentic (Hasan Sahih) hadith.”

= He is Al-Aswad ibn Ya'fur Al-Nahshali. The verse is from a poem of his, most of which has been lost; only this verse and five others are found in his Diwan in printed books. The verse is attributed by Al-Tabari (9/135, Dar Hajar edition) to Al-Aswad, and Abu Bakr Al-Anbari mentioned it in "Al-Adhdad" p. 119 without attribution. (1) 1/135 and 391; see "Al-Adhdad" p. 119, and "Al-Nukat wal-'Uyun" 2/87. (2) "Al-Nukat

wal-'Uyun" 2/87. (3) In his Sunan (3062), and also narrated by Al-Nasa'i in "Al-Kubra" (11097).

सूरह अल-मा'इदह: आयत 116 301

“वह तब कोमल हो गया जब मैंने उनके साथ मज़ाक किया, क्योंकि वे केवल यही कहते हैं, ‘ओह, बूढ़े आदमी ने अपना तरीका नहीं बदला है’।”

अर्थात: “जब मैं उनके साथ मज़ाक करूँ।” भविष्य काल को भूतकाल की क्रिया के साथ व्यक्त किया गया है; क्योंकि यह इसके होने की निश्चितता और इसके प्रमाण की स्पष्टता के लिए है, जैसे कि यह पहले ही हो चुका हो। कुरआन के रहस्योद्घाटन में: {और आग के निवासी जन्नत के निवासियों को पुकारेंगे} [अल-अराफ: 44], और इसके जैसे कई उदाहरण हैं, जैसा कि पहले बताया जा चुका है (1)।

व्याख्या करने वाले विद्वानों ने इस प्रश्न के अर्थ पर मतभेद किया है - और यह जानकारी प्राप्त करने वाला प्रश्न नहीं है, भले ही इसे प्रश्न के रूप में तैयार किया गया हो - इसके दो विचार हैं: पहला: उन्होंने उनसे यह उन लोगों को फटकार लगाने के लिए पूछा जिन्होंने उनके बारे में ऐसा दावा किया था; ताकि प्रश्न के बाद उनका खंडन इसे झुठलाने में अधिक प्रभावी हो और उन्हें फटकारने और झिड़कने में अधिक कठोर हो। दूसरा: इस प्रश्न से उनका उद्देश्य उन्हें यह सूचित करना था कि उनके बाद उनके लोगों ने बदलाव किया और उनके नाम से वह बात कही जो उन्होंने नहीं कही थी।

यदि यह कहा जाए कि: “ईसाइयों ने मरियम को ईश्वर नहीं माना, तो उनके बारे में ऐसा क्यों कहा गया?” उत्तर दिया गया: चूँकि उनका दावा था कि उन्होंने एक मनुष्य को जन्म नहीं दिया बल्कि एक ईश्वर को जन्म दिया, इसलिए उनके लिए यह कहना आवश्यक हो गया कि वे, आंशिकता के कारण, उसी की स्थिति में हैं जिसे उन्होंने जन्म दिया था। इस प्रकार, जब यह उनके लिए आवश्यक हो गया, तो वे उसे कहने वालों के समान हो गए (2)।

अल्लाह का वचन: {उसने कहा, 'तू पवित्र है! मेरे लिए यह उचित नहीं था कि मैं वह बात कहूँ जिसका मुझे कोई अधिकार नहीं था। यदि मैंने ऐसा कहा होता, तो तुझे इसका ज्ञान होता'}। अत-तिर्मिज़ी (3) ने अबू हुरैरा से रिवायत की है जिन्होंने कहा: “ईसा ने अपना तर्क प्राप्त किया और अल्लाह ने उसे उनके इस वचन के बारे में प्रेरित किया: {और [उस दिन को याद करो] जब अल्लाह कहेगा, 'हे मरियम के बेटे ईसा, क्या तूने लोगों से कहा था, 'अल्लाह को छोड़कर मुझे और मेरी माँ को दो उपास्य बना लो?'}'}” अबू हुरैरा ने नबी ﷺ से रिवायत की: “तब अल्लाह ने उन्हें प्रेरित किया: {तू

पवित्र है! मेरे लिए यह उचित नहीं था कि मैं वह बात कहूँ जिसका मुझे कोई अधिकार नहीं था...} [पूरी आयत]।" अबू ईसा (अत-तिर्मिज़ी) ने कहा: "यह हदीस हसन सहीह है।"

= वह अल-असवद इब्न या'फुर अल-नहशली है। यह शेर उनकी एक कविता का है जिसका अधिकांश भाग खो गया है; मुद्रित पुस्तकों में केवल यह शेर और पांच अन्य शेर ही उनके दीवान में मिलते हैं। तबरी (9/135, दार हजर संस्करण) ने इस शेर को अल-असवद को सौंपा है, और अबू बक्र अल-अंबारी ने इसे "अल-अददाद" पृष्ठ 119 में बिना किसी श्रेय के उल्लेख किया है। (1) 1/135 और 391; देखें "अल-अददाद" पृष्ठ 119, और "अल-नुकात वल-उयून" 2/87। (2) "अल-नुकात वल-उयून" 2/87। (3) अपनी सुनन (3062) में, और अन-नसाई ने "अल-कुबरा" (11097) में भी इसका उल्लेख किया है।

سورہ المائدہ: آیت ۱۱۶ ۳۰۱

”وہ نرم پڑ گیا جب میں نے ان کے ساتھ مذاق کیا، کیونکہ وہ صرف یہی کہتی ہیں کہ، ’اوہ، بوڑھے نے اپنا طریقہ نہیں بدلا‘۔“

یعنی: ”جب میں ان سے مذاق کروں۔“ مستقبل کو ماضی کے لفظ کے ساتھ بیان کیا گیا ہے؛ کیونکہ یہ اس کے واقع ہونے کی یقین دہانی اور اس کی دلیل کے ظہور کے لیے ہے، گویا وہ واقع ہو چکا ہو۔ قرآن میں ہے: ﴿وَنَادَى أَصْحَابُ النَّارِ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ﴾ [الاعراف: ۴۴] اور اس جیسی بہت سی مثالیں ہیں، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۱)۔

اہل تاویل نے اس سوال کے معنی میں اختلاف کیا ہے - اور یہ استفہام (پوچھنے) کے لیے نہیں ہے اگرچہ استفہام کے پیرائے میں نکلا ہے - اس کے دو اقوال ہیں: پہلا: یہ کہ اللہ نے ان سے یہ سوال ان لوگوں کی سرزنش کے لیے کیا جنہوں نے ان کے بارے میں یہ دعویٰ کیا تھا؛ تاکہ سوال کے بعد ان کا انکار جھٹلانے میں زیادہ بلیغ اور توبیخ و ملامت میں زیادہ سخت ہو۔ دوسرا: اس سوال سے مقصود انہیں یہ بتانا تھا کہ ان کی قوم نے ان کے بعد تبدیلی کر دی تھی، اور ان کی طرف وہ بات منسوب کی جو انہوں نے نہیں کہی تھی۔

اگر یہ کہا جائے کہ: ”عیسائیوں نے مریم کو معبود نہیں بنایا، تو ان کے بارے میں یہ کیوں کہا گیا؟“ تو کہا گیا: چونکہ ان کا قول تھا کہ انہوں نے انسان کو جنم نہیں دیا بلکہ خدا کو جنم دیا، تو ان پر لازم آیا کہ وہ کہیں کہ وہ جزئییت کی وجہ سے اسی کے درجے میں ہے جسے اس نے جنا۔ چنانچہ جب ان پر یہ لازم ہوا تو وہ اس بات کے کہنے والوں کے درجے میں ہو گئے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالَ سُبْحَانَكَ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أَقُولَ مَا لَيْسَ لِي بِحَقٍّ إِن كُنتُ قُلْتُهُ فَقَدْ عَلِمْتَهُ﴾ ترمذی (۳) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: عیسیٰ علیہ السلام نے اپنی حجت (دلیل) پالی اور اللہ نے انہیں ان کے اس قول میں تلقین فرمائی: ﴿وَإِذْ قَالَ اللَّهُ يَعِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ ءَأَنتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّيَ إِلَٰهَيْنِ مِن دُونِ اللَّهِ﴾ ابوہریرہ رضی اللہ عنہ نے نبی کریم ﷺ سے روایت کیا: "پس اللہ نے انہیں تلقین فرمائی": ﴿سُبْحَانَكَ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أَقُولَ مَا لَيْسَ لِي بِحَقٍّ﴾ پوری آیت۔ ابو عیسیٰ (ترمذی) نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔

= وہ الاسود بن یعفر النہشلی ہے، اور یہ شعر ان کے ایک قصیدے کا ہے جس کا اکثر حصہ ضائع ہو چکا ہے، مطبوعہ کتب میں ان کے دیوان میں اس شعر اور پانچ دیگر اشعار کے علاوہ کچھ نہیں ملتا۔ اور طبری ۹/ ۱۳۵ (دار ہجر ایڈیشن) نے اس شعر کو الاسود کی طرف منسوب کیا ہے، اور ابوبکر الانباری نے اسے "الاضداد" ص ۱۱۹ میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (۱) ۱/ ۱۳۵ اور ۳۹۱، اور دیکھئے الاضداد ص ۱۱۹، اور النکت والعیون ۲/ ۸۷۔ (۲) النکت والعیون ۲/ ۸۷۔ (۳) اپنی سنن (۳۰۶۲) میں، اور اسے نسائی نے بھی "الکبری" (۱۱۰۹۷) میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 116 302

And he began with glorification (tasbeeh) before the answer for two reasons: First, to exalt Him above what was attributed to Him. Second, out of submission to His majesty and fear of His power (1). It is said: When God Almighty said to Jesus: "Did you say to people, 'Take me and my mother as two gods besides God?'" he was taken by a shudder from that saying, until the sound of his bones was heard within himself, so he said: "Glory be to You" (2). Then he said: "It is not for me to say what I have no right to," meaning: that I should claim for myself what is not my right, meaning that I am a created being and not a Lord, and a worshipper and not the worshipped. Then he said: "If I had said it, You would have known it," so he referred that to His Almighty's knowledge, and God already knew that he did not say it, but He asked him about it as a rebuke to those who took Jesus as a god (3). Then he said: "You know what is in my soul, and I do not know what is in Your soul," meaning: You know what is in my unseen (inner self), and I do not know what is in Your unseen (4). And it was said: The meaning is: You know what I know, and I do not know what You know. And it was said: You know what I hide, and I do not know what You hide (5). And it was said: You know what I want, and I do not know what You want. And it was said: You know my secret, and I do not know Your secret; because the secret's place is the soul. And it was said: You know what was from me in the worldly home, and I do not know what will be from You in the home of the hereafter (6). I say: The meaning in these sayings is close, meaning: You know my secret, and what my conscience, which You created, is wrapped in, and I know nothing of what You have kept exclusively to Yourself of Your unseen and Your knowledge. "Indeed, You are the Knower of the unseen" of what was, what is, what was not, and what is to be.

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/88. (2) Tafsir Abi al-Layth 1/469. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/88. (4) Mentioned by Al-Baghawi 2/81 on the authority of Ibn Abbas. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/88. (6) Tafsir Al-Baghawi 2/81, and attributed the last saying to Abu Rawq.

सूरह अल-मैदाह: आयत 116 302

और उन्होंने उत्तर देने से पहले दो कारणों से तस्बीह (महिमा गान) के साथ शुरुआत की: पहला: उन्हें उन बातों से पवित्र करने के लिए जो उन पर थोपी गई थीं। दूसरा: उनकी महिमा के प्रति अधीनता और उनकी शक्ति के डर से (1)। कहा जाता है: जब अल्लाह तआला ने ईसा से कहा: "क्या तुमने लोगों से कहा था कि अल्लाह के अलावा मुझे और मेरी माँ को दो खुदा बना लो?" तो उस बात से वे कांप उठे, यहाँ तक कि उनकी हड्डियों की आवाज उनके भीतर सुनाई देने लगी, तो उन्होंने कहा: "तेरी जात पाक है" (2)। फिर उन्होंने कहा: "मेरे लिए यह जायज़ नहीं है कि मैं वह बात कहूँ जिसका मुझे अधिकार नहीं है," अर्थात: मैं अपने लिए वह दावा करूँ जो मेरा अधिकार नहीं है, यानी मैं एक बंदा हूँ और रब नहीं हूँ, और इबादत करने वाला हूँ और माबूद (पूजनीय) नहीं हूँ। फिर उन्होंने कहा: "अगर मैंने ऐसा कहा होता तो तू उसे जान लेता," तो उन्होंने इसे अल्लाह तआला के ज्ञान पर छोड़ दिया, और अल्लाह पहले से ही जानता था कि उन्होंने ऐसा नहीं कहा था, लेकिन उन्होंने उनसे यह सवाल उन लोगों को फटकारने के लिए किया जिन्होंने ईसा को खुदा बना लिया था (3)। फिर उन्होंने कहा: "तू जानता है जो मेरे मन में है और मैं नहीं जानता जो तेरे मन में है," अर्थात: तू जानता है जो मेरे परोक्ष (अंतरात्मा) में है, और मैं नहीं जानता जो तेरे परोक्ष में है (4)। और कहा गया है: इसका अर्थ है: तू वह जानता है जो मैं जानता हूँ, और मैं वह नहीं जानता जो तू जानता है। और कहा गया है: तू वह जानता है जिसे मैं छुपाता हूँ, और मैं वह नहीं जानता जिसे तू छुपाता है (5)। और कहा गया है: तू वह जानता है जो मैं चाहता हूँ, और मैं वह नहीं जानता जो तू चाहता है। और कहा गया है: तू मेरा रहस्य जानता है, और मैं तेरा रहस्य नहीं जानता; क्योंकि रहस्य का स्थान मन (नफ्स) है। और कहा गया है: तू जानता है कि दुनिया के घर में मेरी तरफ से क्या हुआ, और मैं नहीं जानता कि परलोक के घर में तेरी तरफ से क्या होगा (6)। मैंने कहा: इन कथनों का अर्थ मिलता-जुलता है, अर्थात: तू मेरा रहस्य जानता है, और मेरा ज़मीर जिसे तूने पैदा किया है किस बात को समेटे हुए है, और मैं तेरे परोक्ष और तेरे ज्ञान में से उस चीज़ के बारे में कुछ नहीं जानता जिसे तूने अपने लिए खास रखा है। "बेशक, तू ही परोक्ष की बातों को अच्छी तरह जानने वाला है" जो हो चुका, जो हो रहा है, जो नहीं हुआ और जो होने वाला है।

(1) अल-नुकात वल-उयून 2/88। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/469। (3) अल-नुकात वल-उयून 2/88। (4) इब्न अब्बास के हवाले से अल-बगवी 2/81 द्वारा उल्लेखित। (5) अल-नुकात वल-उयून 2/88। (6) तफ़सीर अल-बगवी 2/81, और अंतिम कथन अबू रॉक को सौंपा गया।

سورة المائدہ: آیت ۱۱۶ ۳۰۲

اور انہوں نے جواب سے پہلے تسبیح سے آغاز دو وجوہات کی بناء پر کیا: پہلی: اللہ کو ان باتوں سے منزہ (پاک) قرار دینے کے لیے جو اس کی طرف منسوب کی گئیں۔ دوسری: اس کی عزت کے سامنے عاجزی اور اس کی پکڑ کے خوف کی وجہ سے (۱)۔ اور کہا جاتا ہے: جب اللہ تعالیٰ نے عیسیٰ علیہ السلام سے فرمایا: "کیا تم نے لوگوں سے کہا تھا کہ اللہ کے سوا مجھے اور میری ماں کو دو معبود بنا لو؟" تو اس قول کی وجہ سے ان پر لرزہ طاری ہو گیا، یہاں تک کہ ان کی ہڈیوں کی آواز ان کے اندر سنی گئی، تو انہوں نے کہا: "سبحانک" (پاک ہے تیری ذات) (۲)۔ پھر انہوں نے کہا: "मेरे لیے یہ جائز نہیں کہ میں وہ کہوں جس کا مجھے حق نہیں ہے" یعنی: میں اپنے لیے اس بات کا دعویٰ کروں جو میرا حق نہیں ہے، یعنی میں ایک بندہ ہوں اور رب نہیں ہوں، اور عبادت گزار ہوں اور معبود نہیں ہوں۔ پھر انہوں نے کہا: "اگر میں نے یہ کہا ہوتا تو تو اسے جان لیتا"، تو انہوں نے اس بات کو اللہ تعالیٰ کے علم کی طرف پھییر دیا، حالانکہ اللہ پہلے سے جانتا تھا کہ انہوں نے ایسا نہیں کہا تھا، لیکن اللہ نے ان سے یہ سوال ان لوگوں کو شرمندہ کرنے اور جھڑکنے کے لیے کیا جنہوں نے عیسیٰ کو معبود بنا لیا تھا (۳)۔ پھر انہوں نے کہا: "تو جانتا ہے جو میرے دل میں ہے اور میں نہیں جانتا جو تیرے علم میں ہے" یعنی: تو جانتا ہے جو میرے غیب (پوشیدہ) میں ہے اور میں نہیں جانتا جو تیرے غیب میں ہے (۴)۔ اور کہا گیا: اس کا مطلب ہے: تو جانتا ہے جو میں جانتا ہوں، اور میں نہیں جانتا جو تو جانتا ہے۔ اور کہا گیا: تو جانتا ہے جو میں چھپاتا ہوں، اور میں نہیں جانتا جو تو چھپاتا ہے (۵)۔ اور کہا گیا: تو جانتا ہے جو میں چاہتا ہوں، اور میں نہیں جانتا جو تو چاہتا ہے۔ اور کہا گیا: تو میرا راز جانتا ہے، اور میں تیرا راز نہیں جانتا؛ کیونکہ راز کی جگہ نفس (دل) ہے۔ اور کہا گیا: تو جانتا ہے کہ دنیا کے گھر میں مجھ سے

کیا ہوا، اور میں نہیں جانتا کہ آخرت کے گھر میں تیری طرف سے کیا ہوگا (۶)۔ میں نے کہا: ان اقوال کا مفہوم ایک دوسرے کے قریب ہے، یعنی: تو میرا راز جانتا ہے، اور میرا ضمیر جسے تو نے پیدا کیا ہے جس پر مشتمل ہے، اور میں تیرے غیب اور علم میں سے اس چیز کے بارے میں کچھ نہیں جانتا جسے تو نے اپنے لیے خاص کر رکھا ہے۔ "بیشک تو ہی غیب کی باتوں کو خوب جاننے والا ہے" جو ہو چکا، جو ہو رہا ہے، جو نہیں ہوا، اور جو ہونے والا ہے۔

(۱) النکت والعیون ۲/۸۸۔ (۲) تفسیر ابی اللیث ۱/۴۶۹۔ (۳) النکت والعیون ۲/۸۸۔ (۴) اسے البغوی ۲/۸۱ نے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ (۵) النکت والعیون ۲/۸۸۔ (۶) تفسیر البغوی ۲/۸۱، اور آخری قول ابو روق کی طرف منسوب ہے۔

Allah the Almighty says: {Never did I say to them aught except what Thou didst command me to say, to wit, 'worship Allah, my Lord and your Lord'; and I was a witness over them whilst I dwelt amongst them; when Thou didst take me up Thou wast the Watcher over them, and Thou art a witness to all things.} [Al-Ma'idah: 117]

Allah's saying: {Never did I say to them aught except what Thou didst command me to say} meaning in this world regarding Monotheism (Tawhid). {To wit, 'worship Allah'} 'An' (to wit/that) has no grammatical position here, it is explanatory (mufassirah) similar to: {And the leaders among them went forth (saying), "Go..."} [Sad: 6]. It is also permissible for it to be in the accusative case (nasb), meaning: I mentioned nothing to them except the worship of Allah. And it is permissible for it to be in the genitive case (khafd), meaning: by worshipping Allah. Pronouncing the 'nun' with a damma is preferred because they find a kasra followed by a damma heavy, though a kasra is permissible based on the rule of the meeting of two silent letters (sakinayn) (1).

Allah's saying: {And I was a witness over them} meaning: a preserver of what I commanded them (2). {Whilst I dwelt amongst them} 'Ma' is in the accusative case, meaning: during the time of my remaining among them. {When Thou didst take me up Thou wast the Watcher over them} It was said: This indicates that Allah, the Mighty and Sublime, caused him to die before raising him (3), but this is nothing (incorrect); because reports are concurrent (mutawatir) regarding his being raised, and that he is alive in heaven, and that he will descend and kill the Dajjal; as will be explained later (4). Rather, the meaning is: when You raised me to heaven. Al-Hasan said: 'Death' (al-wafaat) in the Book of Allah, the Mighty and Sublime, is of three types: the death of dying, and that is Allah's saying: {It is Allah that takes the souls (of men) at death} [Az-Zumar: 42] meaning at the end of their lifespan. And the death of sleep; Allah the Almighty said: {It is He who doth take your souls by night} [Al-An'am: 60] meaning He who makes you sleep. And the death of being raised, Allah the Almighty said: {O Jesus! I will take thee} [Al-Imran: 55].

And His saying: {Thou wast} 'Anta' (Thou) here is for emphasis (tawkid), 'ar-Raqib' (the Watcher) is the predicate (khabar) of 'kunta' (thou wast), and its meaning: the Guardian over them, the Knower of them, and the Witness over their deeds. Its origin is 'al-muraqabah', i.e., observance, and from it...

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/52. Abu Amr, Asim, and Hamza read with a kasra on the nun, and the rest with a fatha. As-Sab'ah p. 174, and At-Taysir p. 78. (2) Tafsir Abi al-Layth 1/469. (3) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/52, and this is the saying of al-Jubba'i as mentioned by at-Tabarsi in Majma' al-Bayan 7/247. (4) In the commentary of Allah's saying: {And (Jesus) shall be a Sign (for the coming of) the Hour} [Az-Zukhruf: 61].

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {मैंने उनसे वही कुछ कहा जिसका तूने मुझे आदेश दिया था, यह कि 'अल्लाह की इबादत करो जो मेरा रब है और तुम्हारा भी रब है'; और मैं उन पर गवाह था जब तक मैं उनके बीच रहा; फिर जब तूने मुझे उठा लिया, तो तू ही उनका निगहबान था, और तू हर चीज़ पर गवाह है।} [अल-माईदाह: 117]

अल्लाह का कथन: {मैंने उनसे वही कुछ कहा जिसका तूने मुझे आदेश दिया था} यानी दुनिया में तौहीद (एकेश्वरवाद) के बारे में। {यह कि अल्लाह की इबादत करो} यहाँ 'अन' (कि) का कोई व्याकरणिक स्थान नहीं है, यह व्याख्यात्मक (मुफस्सिराह) है जैसे: {और उनके सरदार यह कहते हुए चल दिए कि चलो...} [साद: 6]। यह नसब (कर्म कारक) की स्थिति में भी हो सकता है, जिसका अर्थ है: मैंने उनके सामने अल्लाह की इबादत के अलावा कुछ भी ज़िक्र नहीं किया। और यह खफ्ज़ (संबंध कारक) की स्थिति में भी हो सकता है, जिसका अर्थ है: अल्लाह की इबादत के साथ। नून पर दम्मा (पेश) देना बेहतर है क्योंकि वे दम्मा के बाद कसरा (ज़ेर) को भारी मानते हैं, हालाँकि दो साकिन अक्षरों के मिलन के नियम के आधार पर कसरा जायज़ है (1)।

अल्लाह का कथन: {और मैं उन पर गवाह था} यानी: मैंने उन्हें जो आदेश दिया था उसका संरक्षक (2)। {जब तक मैं उनके बीच रहा} 'मा' नसब की स्थिति में है, जिसका अर्थ है: उनके बीच मेरे रहने के समय के दौरान। {फिर जब तूने मुझे उठा लिया, तो तू ही उनका निगहबान था} कहा गया है: यह इस बात को दर्शाता है कि अल्लाह ने उन्हें उठाने से पहले उनकी मृत्यु कर दी थी (3), लेकिन यह कुछ भी नहीं है (गलत है); क्योंकि खबरें उनके उठाए जाने के बारे में निरंतर हैं, और यह कि वह स्वर्ग में जीवित हैं, और यह कि वह उतरेंगे और दज्जाल को मारेंगे; जैसा कि आगे बताया जाएगा (4)। बल्कि अर्थ यह है: जब तूने मुझे स्वर्ग की ओर उठा लिया। अल-हसन ने कहा: अल्लाह की किताब में 'वफ़ात' (मृत्यु/ले लेना) के तीन अर्थ हैं: मृत्यु की वफ़ात, और वह अल्लाह का कथन है: {अल्लाह ही प्राणों को उनकी मृत्यु के समय निकाल लेता है} [अज़-ज़ुमर: 42] यानी उनकी उम्र पूरी होने के समय। और नींद की वफ़ात; अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और वही है जो रात को तुम्हें वफ़ात देता है (सुला देता है)} [अल-अनआम: 60] यानी वह जो तुम्हें सुलाता है। और उठाए जाने की वफ़ात, अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {हे ईसा! मैं तुझे वापस ले लेने वाला हूँ} [आल-इमरान: 55]।

और उसका कथन: {तू ही} यहाँ 'अंता' (तू) ताकीद (ज़ोर देने) के लिए है, 'अर-रकीब' (निगहबान) 'कुंता' की खबर है, और इसका अर्थ है: उन पर संरक्षक, उन्हें जानने वाला, और उनके कर्मों का गवाह, और इसका मूल 'अल-मुराक़बाह' है, यानी देखरेख करना, और इसी से...

---

(1) इराब अल-कुरआन - अन-नहहास 2/52। अबू अम्र, आसिम और हमज़ा ने नून को कसरा के साथ पढ़ा, और बाकी ने फतह के साथ। अस-सबअह पृ. 174, और अत-तयसीर पृ. 78। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/469। (3) इराब अल-कुरआन - अन-नहहास 2/52, और यह अल-जुब्बा'ई का कहना है जैसा कि अत-तबरसी ने मजमा अल-बयान 7/247 में उल्लेख किया है। (4) अल्लाह के कथन की व्याख्या में: {और निश्चय ही वह क़यामत की एक निशानी है} [अज़-ज़ुख़रुफ़: 61]।

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿میں نے ان سے وہی کہا تھا جس کا تو نے مجھے حکم دیا تھا، یہ کہ 'اللہ کی عبادت کرو جو میرا رب ہے اور تمہارا بھی رب ہے'؛ اور میں ان پر گواہ تھا جب تک میں ان میں رہا؛ پھر جب تو نے مجھے اٹھا لیا تو تو ہی ان پر نگہبان تھا، اور تو ہر چیز پر گواہ ہے۔﴾ [المائدہ: ۱۱۷]

تفسیر: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿میں نے ان سے وہی کہا تھا جس کا تو نے مجھے حکم دیا تھا﴾ یعنی دنیا میں توحید کے بارے میں۔ ﴿یہ کہ اللہ کی عبادت کرو﴾ «أَنْ» کا اعراب میں کوئی مقام نہیں ہے، یہ مفسرہ ہے جیسے: ﴿اور ان کے سردار یہ کہتے ہوئے چل دیے کہ چلو...﴾ [ص: ۶]۔ یہ بھی جائز ہے کہ یہ نصب کی جگہ پر ہو، یعنی: میں نے ان سے اللہ کی عبادت کے علاوہ کچھ ذکر نہیں کیا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ جر (خفض) کی جگہ پر ہو، یعنی: اللہ کی عبادت کے ساتھ، اور نون پر ضمہ (پیش) دینا بہتر ہے؛ کیونکہ وہ ضمہ کے بعد کسرہ (زیر) کو ثقیل سمجھتے ہیں، اور دو ساکنوں کے ملنے کے اصول پر کسرہ جائز ہے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور میں ان پر گواہ تھا﴾ یعنی: جو میں نے انہیں حکم دیا تھا اس کا محافظ (۲)۔ ﴿جب تک میں ان میں رہا﴾ «ما» محلِ نصب میں ہے، یعنی: ان میں میرے قیام کے وقت تک۔ ﴿پھر جب تو نے مجھے اٹھا لیا تو تو ہی ان پر نگہبان تھا﴾ کہا گیا ہے: یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اللہ عزوجل نے انہیں اٹھانے سے پہلے وفات دی (۳)، لیکن یہ بات درست نہیں؛ کیونکہ احادیث متواتر ہیں کہ انہیں اٹھا لیا گیا، اور وہ آسمان میں زندہ ہیں، اور وہ نازل ہوں گے اور دجال کو قتل کریں گے؛ جیسا کہ آگے بیان آئے گا (۴)۔ بلکہ معنی یہ ہے: جب تو نے مجھے آسمان کی طرف اٹھا لیا۔ حسن بصریؒ نے کہا: اللہ عزوجل کی کتاب میں وفات کی تین قسمیں ہیں: موت کی وفات،

اور وہ اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿اللہ ہی روحوں کو ان کی موت کے وقت قبض کرتا ہے﴾ [الزمر: ۴۲] یعنی ان کی مدت حیات ختم ہونے کے وقت۔ اور نیند کی وفات؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اور وہی ہے جو رات کو تمہیں وفات دیتا ہے (سلا دیتا ہے)﴾ [الانعام: ۶۰] یعنی وہ جو تمہیں سلاتا ہے۔ اور اٹھا لیے جانے کی وفات، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اے عیسیٰ! میں تمہیں وفات دینے والا (اٹھانے والا) ہوں﴾ [آل عمران: ۵۵]۔

اور اس کا فرمان: ﴿تو ہی﴾ یہاں «أنت» تاکید کے لیے ہے، «الرقيب» «كنت» کی خبر ہے، اور اس کا مطلب ہے: ان کا محافظ، ان سے واقف، اور ان کے اعمال کا گواہ، اور اس کی اصل 'المراقبہ' ہے، یعنی دیکھ بھال کرنا، اور اسی سے...

---

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۵۲۔ اور نون کے کسرہ کے ساتھ ابو عمرو، عاصم اور حمزہ نے پڑھا، اور باقیوں نے فتحہ کے ساتھ۔ السبعة ص ۱۷۴، اور التيسير ص ۷۸۔ (۲) تفسير أبي الليث ۱/ ۴۶۹۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۵۲، اور یہ الجبائی کا قول ہے جیسا کہ طبرسی نے مجمع البیان ۷/ ۲۴۷ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کی تفسیر میں: ﴿اور بے شک وہ قیامت کی ایک نشانی ہے﴾ [الزخرف: ۶۱]۔

"al-marqabah"(1); because it is in the position of the watcher from the height of the place. "And You are Witness over all things" over my words and their words. And it was said: over whoever disobeyed and obeyed(2). Muslim recorded from Ibn Abbas, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) stood among us to deliver an admonition and said: "O people, you will be gathered unto Allah [barefoot], naked, and uncircumcised: {As We began the first creation, We will repeat it. [That is] a promise binding upon Us. Indeed, We will do it.} [Al-Anbiya: 104]. Behold! The first of creation to be clothed on the Day of Resurrection will be Ibrahim (Abraham), peace be upon him. Behold! Some men from my nation will be brought and taken to the left (side), and I will say: 'O Lord, my companions!' It will be said: 'Indeed, you do not know what they innovated after you.' Then I will say as the righteous servant (Jesus) said: {And I was a witness over them as long as I was among them; but when You took me up, You were the Observer over them, and You are, over all things, Witness. If You should punish them - indeed they are Your servants; but if You forgive them - indeed it is You who is the Exalted in Might, the Wise.} He said: It will be said to me: 'They continued to turn back(3) on their heels since you left them.'"(4). His saying, Exalted is He: {If You should punish them - indeed they are Your servants; but if You forgive them - indeed it is You who is the Exalted in Might, the Wise (118)} His saying, Exalted is He: {If You should punish them - indeed they are Your servants} is a conditional statement and its response. {but if You forgive them - indeed it is You who is the Exalted in Might, the Wise} is like it. An-Nasa'i(5) narrated from Abu Dharr who said: The Prophet (peace be upon him) stood until morning with one verse(6), and that verse was: {If You should punish them - indeed they are Your servants; but if You forgive them - indeed it is You who is the Exalted in Might, the Wise}. And there was disagreement regarding its interpretation; it was said: He said it as a way of seeking sympathy for them and out of mercy for them, as...

---

(1) It is the elevated position upon which the watcher stands. As-Sihah (R-Q-B). It was corrupted in copies to "al-raqabah" (the neck). (2) The first opinion was mentioned by Abu al-Layth 469/1, and the second by al-Mawardi 89/2. (3) His saying: "mudbirin" (turning back), is not in the printed version of Sahih Muslim; it is established from the manuscripts and al-Mufhim 153/7. (4) Sahih Muslim (2860), and it is with Ahmad (2096), and Bukhari (4625). His saying: "ghurlan" is the plural of "aghral", which is uncircumcised. An-Nihayah (G-R-L). (5) Sunan an-Nasa'i (al-Mujtaba) 177/2, and al-

Kubra (1084), and it is with Ahmad (21388), and Ibn Majah (1350). (6) In (m): The Prophet (peace be upon him) stood with a verse for a night until it was morning.

सूरह अल-मा'इदह: आयत 117 - 118 304

"अल-मरक़बह"(1); क्योंकि यह ऊँचाई पर होने के कारण निगरान के स्थान पर है। "और आप हर चीज़ पर गवाह हैं" मेरी बात पर और उनकी बात पर। और कहा गया: जिसने अवज्ञा की और जिसने आज्ञा मानी, उस पर(2)। मुस्लिम ने इब्न अब्बास से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ हमारे बीच उपदेश देने के लिए खड़े हुए और कहा: "ऐ लोगों, तुम अल्लाह के पास [नंगे पैर], नग्न और बिना खतना के इकट्ठा किए जाओगे: {जैसे हमने पहली बार सृष्टि की शुरुआत की थी, वैसे ही हम उसे दोहराएंगे। यह हमारे ऊपर एक वादा है। निश्चय ही हम इसे करने वाले हैं।} [अल-अंबिया: 104]। सुनो! कयामत के दिन सबसे पहले इब्राहीम अलैहिस्सलाम को कपड़े पहनाए जाएंगे। सुनो! मेरी उम्मत के कुछ लोगों को लाया जाएगा और उन्हें बाईं ओर ले जाया जाएगा। मैं कहूँगा: 'ऐ मेरे रब, मेरे साथी!' तो कहा जाएगा: 'निश्चय ही आप नहीं जानते कि उन्होंने आपके बाद क्या नई चीज़ें (बिदअत) निकाली थीं।' तब मैं वही कहूँगा जो नेक बंदे (ईसा अलैहिस्सलाम) ने कहा था: {और मैं उन पर गवाह था जब तक मैं उनके बीच रहा; फिर जब आपने मुझे उठा लिया, तो आप ही उन पर निगरान थे, और आप हर चीज़ के गवाह हैं। यदि आप उन्हें सज़ा दें, तो वे आपके बंदे हैं; और यदि आप उन्हें क्षमा कर दें, तो निश्चय ही आप पराक्रमी, तत्वदर्शी हैं।} उन्होंने कहा: मुझसे कहा जाएगा: 'जब से आपने उन्हें छोड़ा, वे अपनी एड़ी के बल पीछे ही हटते रहे (3)'।"(4) अल्लाह तआला का कथन: {यदि आप उन्हें सज़ा दें, तो वे आपके बंदे हैं; और यदि आप उन्हें क्षमा कर दें, तो निश्चय ही आप पराक्रमी, तत्वदर्शी हैं (118)} अल्लाह तआला का कथन: {यदि आप उन्हें सज़ा दें, तो वे आपके बंदे हैं} यह शर्त और उसका जवाब है। {और यदि आप उन्हें क्षमा कर दें, तो निश्चय ही आप पराक्रमी, तत्वदर्शी हैं} भी उसी तरह है। अन-नसाई(5) ने अबू ज़र से रिवायत की है, उन्होंने कहा: नबी ﷺ सुबह होने तक एक ही आयत(6) के साथ खड़े रहे, और वह आयत थी: {यदि आप उन्हें सज़ा दें, तो वे आपके बंदे हैं; और यदि आप उन्हें क्षमा कर दें, तो निश्चय ही आप पराक्रमी, तत्वदर्शी हैं}। और इसकी व्याख्या में मतभेद था; कहा गया: उन्होंने इसे उनके लिए सहानुभूति और उन पर दया के तौर पर कहा, जैसा कि...

---

(1) यह वह ऊँचा स्थान है जिस पर निगरान खड़ा होता है। अस-सिहाह (र-क-ब)। प्रतियों में यह बदल कर "अल-रक़बह" (गर्दन) हो गया था। (2) पहला विचार अबू अल-लैथ 1/469 द्वारा उल्लेखित है, और दूसरा अल-मावर्दी 2/89 द्वारा। (3) उनका कथन: "मुदबिरीन" (पीछे हटने वाले), सहीह मुस्लिम के मुद्रित संस्करण में नहीं है; यह पांडुलिपियों और अल-मुफ़्हिम 7/153 से प्रमाणित है। (4)

सहीह मुस्लिम (2860), और यह अहमद (2096) और बुखारी (4625) के पास भी है। उनका कथन: "गुर्लन", "अग्रल" का बहुवचन है: जिसका अर्थ है बिना खतना वाला। अन-निहाया (ग-र-ल)। (5) सुनन अन-नसाई (अल-मुज्तबा) 2/177, और अल-कुबरा (1084), और यह अहमद (21388) और इब्न माजह (1350) के पास भी है। (6) (म) में: नबी ﷺ एक रात सुबह होने तक एक आयत के साथ खड़े रहे।

سورة المائدہ: آیات 117 - 118 304

"المرقبة"(1)؛ کیونکہ یہ اونچی جگہ ہونے کی وجہ سے نگران کے مقام پر ہے۔ ﴿وَأَنتَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ﴾ میری بات اور ان کی بات پر۔ اور کہا گیا: جس نے نافرمانی کی اور جس نے اطاعت کی (اس پر)(2)۔ مسلم نے ابن عباس سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ ہمارے درمیان وعظ و نصیحت کے لیے کھڑے ہوئے اور فرمایا: "اے لوگو، تم اللہ کی طرف [ننگے پاؤں]، برہنہ اور غیر مختون جمع کیے جاؤ گے: ﴿كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُّعِيدُهُ وَعْدًا عَلَيْنَا إِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ﴾ [الانبیاء: 104]۔ سن لو! قیامت کے دن سب سے پہلے ابراہیم علیہ السلام کو لباس پہنایا جائے گا۔ سن لو! میری امت کے کچھ لوگوں کو لایا جائے گا اور انہیں بائیں جانب لے جایا جائے گا۔ میں کہوں گا: 'اے میرے رب، میرے ساتھی!' تو کہا جائے گا: 'بیشک آپ نہیں جانتے کہ انہوں نے آپ کے بعد کیا نئی چیزیں (بدعتیں) نکالی تھیں۔' تب میں وہی کہوں گا جو نیک بندے (عیسیٰ علیہ السلام) نے کہا تھا: ﴿وَكُنتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَّا دُمْتُ فِيهِمْ فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنتَ أَنتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ وَأَنتَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ * إِن تُعَذِّبْهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ وَإِن تَغْفِرْ لَهُمْ فَإِنَّكَ أَنتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾۔ انہوں نے فرمایا: مجھ سے کہا جائے گا: 'جب سے آپ نے انہیں چھوڑا، وہ اپنی ایڑیوں کے بل پیچھے ہی ہٹتے رہے (3)'۔"(4) اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِن تُعَذِّبْهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ وَإِن تَغْفِرْ لَهُمْ فَإِنَّكَ أَنتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (118)﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِن تُعَذِّبْهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ﴾ یہ شرط اور اس کا جواب ہے۔ ﴿وَإِن تَغْفِرْ لَهُمْ فَإِنَّكَ أَنتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾ بھی اسی طرح ہے۔ نسائی(5) نے ابو ذر سے روایت کی، انہوں نے کہا: نبی ﷺ صبح ہونے تک ایک ہی آیت(6) کے ساتھ کھڑے رہے، اور وہ آیت یہ تھی: ﴿إِن تُعَذِّبْهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ وَإِن تَغْفِرْ لَهُمْ فَإِنَّكَ أَنتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾۔ اور اس کی تاویل میں اختلاف کیا گیا؛ پس کہا گیا: آپ نے یہ ان کے لیے ہمدردی اور ان پر شفقت کے طور پر فرمایا، جیسے...

(1) یہ وہ بلند جگہ ہے جس پر نگران کھڑا ہوتا ہے۔ الصحاح (ر-ق-ب)۔ اور نسخوں میں یہ تحریف ہو کر "الرقبة" (گردن) ہو گیا تھا۔ (2) پہلا قول ابو اللیث 1/469 نے ذکر کیا، اور دوسرا الماوردی 2/89 نے۔ (3) ان کا قول: "مدبرین" (پیچھے ہٹنے والے)، صحیح مسلم کے مطبوعہ نسخے میں نہیں ہے؛ یہ قلمی نسخوں اور "المفہم" 7/153 سے ثابت ہے۔ (4) صحیح مسلم (2860)، اور یہ احمد (2096) اور بخاری (4625) کے ہاں بھی ہے۔ ان کا قول: "غُرلاً"، "اغرل" کی جمع ہے: یعنی غیر مختون۔ النہایہ (غ-ر-ل)۔ (5) سنن النسائی (المجتبیٰ) 2/177، اور الکبریٰ (1084)، اور یہ احمد (21388) اور ابن ماجہ (1350) کے ہاں بھی ہے۔ (6) (م) میں ہے: نبی ﷺ ایک رات صبح ہونے تک ایک آیت کے ساتھ کھڑے رہے۔

305 Surah Al-Ma'idah: Verse 118

[The master] seeks sympathy for his servant(1); hence he did not say: "for they have disobeyed You." It was said: he said it as a matter of submission to His command and seeking refuge from His punishment, knowing that He does not forgive a disbeliever. It was said: The pronoun (they) in "If You punish them" refers to those who died in disbelief, and the pronoun in "If You forgive them" refers to those who repented before death, and this is good(2). As for those who said: Jesus (peace be upon him) did not know that the disbeliever is not forgiven(3), this is a bold statement against the Book of Allah (Exalted and Majestic); because reports from Allah (Exalted and Majestic) are not abrogated. It was said: Jesus believed that they had committed sins and acted after him with what(4) he did not command them, yet they remained on the foundation of his religion. So he said: "And if You forgive them for the sins they committed after me." And He said: {For You are the Almighty, the Wise} and he did not say: "For You are the Forgiving, the Merciful," according to what the context requires of submission to His command and delegation to His judgment. Had he said: "For You are the Forgiving, the Merciful," it would have suggested a prayer for forgiveness for those who died in polytheism, which is impossible. So the interpretation is: "If You keep them in their disbelief until they die and punish them, for they are Your servants; and if You guide them to Your monotheism and obedience and forgive them, for You are the Mighty who is not hindered from doing what You want, and Wise in what You do, You misguide whom You will and guide whom You will." A group has read: "For You are the Forgiving, the Merciful." It is not part of the Mushaf; as mentioned by Qadi Iyad in the book "Al-Shifa"(5). Abu Bakr Al-Anbari(6) said: He who said "Surely You are" has attacked the Quran...

---

(1) In Al-Nukat wa al-'Uyun 2/89 (the words are from it): as the servant seeks sympathy from his master. (2) Tafsir Abu al-Layth 1/469, similarly. (3) This saying was reported by Abu al-Layth 1/469, similarly. (4) In (Z): what. (5) 2/309, and Abu al-Layth 1/469, Al-Baghawi 2/81, and Abu Hayyan in Al-Bahr 4/62 attributed it to Abdullah bin Mas'ud (may Allah be pleased with him). Al-Zarkashi in Al-Burhan 1/89 attributed it to Ubayy and Ibn Shanbudh. Al-Dhahabi in Ma'rifat al-Qurra' al-Kibar 1/549 quoted Abdurrahman bin Abdullah al-Fara'idi saying: Ibn Shanbudh was asked to repent for reading this verse. (6) His saying was mentioned by Abu Hayyan in Al-Bahr 4/62-63, Al-Samin in Al-Durr 4/378, and previously 1/128.

305 सूरा अल-मायदा: आयत 118

[सेवक] अपने सेवक के लिए स्वामी से सहानुभूति चाहता है(1); इसलिए उन्होंने यह नहीं कहा: "क्योंकि उन्होंने आपकी अवज्ञा की है।" यह कहा गया: उन्होंने इसे अपने आदेश के प्रति समर्पण और उनकी सजा से शरण मांगने के तौर पर कहा, यह जानते हुए कि वह एक काफ़िर को माफ नहीं करता है। यह कहा गया है: "यदि आप उन्हें दंडित करते हैं" में 'उन्हें' सर्वनाम उन लोगों के लिए है जो कुफ़्र (अविश्वास) पर मर गए, और "यदि आप उन्हें क्षमा करते हैं" में सर्वनाम उन लोगों के लिए है जिन्होंने मृत्यु से पहले पश्चाताप किया, और यह अच्छा है(2)। रही बात उन लोगों की जिन्होंने कहा: ईसा (अलैहिस्सलाम) को नहीं पता था कि काफ़िर को माफ़ नहीं किया जाता(3), तो यह अल्लाह (अज़्ज़ व जल्ल) की किताब पर एक साहसी कथन है; क्योंकि अल्लाह (अज़्ज़ व जल्ल) की ओर से दी गई खबरें निरस्त नहीं होती हैं। यह कहा गया: ईसा का मानना था कि उन्होंने पाप किए और उनके बाद वे काम किए जिनके लिए उन्होंने आदेश नहीं दिया था(4), सिवाय इसके कि वे उनके धर्म की बुनियाद पर थे। तो उन्होंने कहा: और यदि आप उन्हें उन पापों के लिए क्षमा कर दें जो उन्होंने मेरे बाद किए हैं। और उन्होंने कहा: {निश्चित रूप से आप शक्तिशाली, बुद्धिमान हैं} और उन्होंने यह नहीं कहा: "निश्चित रूप से आप क्षमाशील, दयालु हैं" क्योंकि कहानी की आवश्यकता अल्लाह के आदेश के प्रति समर्पण और उसके फैसले को सौंपने की है। यदि उन्होंने "निश्चित रूप से आप क्षमाशील, दयालु हैं" कहा होता, तो यह उन लोगों के लिए क्षमा की प्रार्थना का भ्रम पैदा करता जो अपने शिर्क (बहुदेववाद) पर मर गए, और यह असंभव है। तो व्याख्या यह है: यदि आप उन्हें उनके कुफ़्र पर तब तक रहने देते हैं जब तक वे मर नहीं जाते और उन्हें दंडित करते हैं, तो वे आपके सेवक हैं, और यदि आप उन्हें अपने तौहीद और आज्ञाकारिता की ओर निर्देशित करते हैं और उन्हें क्षमा करते हैं, तो आप वह शक्तिशाली हैं जिसे आप जो चाहते हैं उसे करने से रोका नहीं जा सकता, और आप जो करते हैं उसमें बुद्धिमान हैं, आप जिसे चाहते हैं उसे गुमराह करते हैं और जिसे चाहते हैं उसे निर्देशित करते हैं। एक समूह ने पढ़ा है: "निश्चित रूप से आप क्षमाशील, दयालु हैं।" यह मुसहफ़ (कुरान की मूल प्रति) का हिस्सा नहीं है; इसका उल्लेख क़ाज़ी अयाज़ ने किताब "अल-शिफ़ा"(5) में किया है। अबू बक्र अल-अंसारी(6) ने कहा: जिसने यह कहा है कि "बेशक आप ही" उसने कुरान पर हमला किया है...

---

(1) अन-नुकात वल-उयून 2/89 में (और शब्द वहीं से हैं): जैसा कि सेवक अपने स्वामी से सहानुभूति चाहता है। (2) तफ़सीर अबू अल-लैथ 1/469, इसी तरह। (3) अबू अल-लैथ 1/469 ने इस कथन को

उद्धृत किया, इसी तरह। (4) (ज़) में: क्या। (5) 2/309, और अबू अल-लैथ 1/469, अल-बघवी 2/81, और अल-बह्र 4/62 में अबू हयान ने इसे अब्दुल्ला बिन मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से जोड़ा। अल-ज़रकशी ने अल-बुरहान 1/89 में इसे उबय्य और इब्न शनबुज़ से जोड़ा। अल-धहाबी ने मारिफत अल-कुर्रा अल-किबार 1/549 में अब्दुर्रहमान बिन अब्दुल्ला अल-फ़राइदी के हवाले से कहा: इब्न शनबुज़ को इस आयत के पाठ पर पश्चाताप करने के लिए कहा गया था। (6) उनके कथन का उल्लेख अबू हयान ने अल-बह्र 4/62-63 में, अस-समीन ने अद-दुर्र 4/378 में और पहले 1/128 में किया है।

۳۰۵ سورة المائدہ: آیت ۱۱۸

آقا اپنے بندے کے لیے ہمدردی چاہتا ہے(۱)؛ اسی لیے اس نے یہ نہیں کہا: کیونکہ انہوں نے آپ کی نافرمانی کی ہے۔ اور کہا گیا: اس نے یہ بات اپنے حکم کی تسلیم اور اس کے عذاب سے پناہ مانگنے کے طور پر کہی، جبکہ وہ جانتا ہے کہ وہ کافر کو معاف نہیں کرتا۔ کہا گیا: «إِنْ تُعَذِّبْهُمْ» (اگر آپ انہیں عذاب دیں) میں ضمیر ان لوگوں کے لیے ہے جو کفر پر مرے، اور «إِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ» (اگر آپ انہیں معاف کر دیں) میں ضمیر ان لوگوں کے لیے ہے جنہوں نے موت سے پہلے توبہ کی، اور یہ اچھا قول ہے(۲)۔ باقی رہا ان لوگوں کا قول جنہوں نے کہا: عیسیٰ علیہ السلام نہیں جانتے تھے کہ کافر کو معاف نہیں کیا جاتا(۳)، تو یہ اللہ عزوجل کی کتاب پر جرات مندانہ بات ہے؛ کیونکہ اللہ عزوجل کی خبریں منسوخ نہیں ہوتیں۔ کہا گیا: عیسیٰ کے نزدیک یہ تھا کہ انہوں نے گناہ کیے، اور ان کے بعد وہ کام کیے جن کا انہوں نے حکم نہیں دیا تھا(۴)، سوائے اس کے کہ وہ ان کے دین کی بنیاد پر تھے۔ تو انہوں نے کہا: اور اگر آپ انہیں ان گناہوں کے لیے معاف کر دیں جو انہوں نے میرے بعد کیے۔ اور انہوں نے کہا: {فَإِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} (بیشک آپ ہی زبردست، حکمت والے ہیں) اور انہوں نے یہ نہیں کہا: "بیشک آپ ہی بخشنے والے، مہربان ہیں" اس وجہ سے جو قصہ کے تقاضے یعنی اس کے حکم کی تسلیم اور اس کے فیصلے کی سپردگی ہیں۔ اگر وہ کہتے: "بیشک آپ ہی بخشنے والے، مہربان ہیں"، تو اس سے ان لوگوں کے لیے بخشش کی دعا کا گمان ہوتا جو اپنے شرک پر مر گئے، اور یہ محال ہے۔ تو تقدیر یہ ہے: اگر آپ انہیں ان کے کفر پر رہنے دیں یہاں تک کہ وہ مر جائیں اور آپ انہیں عذاب دیں، تو وہ آپ کے بندے ہیں، اور اگر آپ انہیں اپنی توحید اور اطاعت کی طرف ہدایت دیں اور انہیں معاف کر دیں، تو آپ وہ زبردست ہیں جس پر آپ کا ارادہ رکاوٹ نہیں بن سکتا، اور آپ اپنے فعل میں حکمت والے

ہیں، جسے چاہتے ہیں گمراہ کرتے ہیں اور جسے چاہتے ہیں ہدایت دیتے ہیں۔ ایک جماعت نے پڑھا ہے: "فإنك أنت الغفور الرحيم"۔ اور یہ مصحف میں سے نہیں ہے؛ قاضی عیاض نے اسے کتاب "الشفا"(۵) میں ذکر کیا ہے۔ ابو بکر الانباری(۶) نے کہا: جس نے یہ کہا ہے کہ "بیشک آپ ہی" اس نے قرآن پر طعن کیا ہے...

---

(۱) النکت والعیون ۲/۸۹ میں (اور کلام اسی سے ہے): جیسے بندہ اپنے آقا سے ہمدردی چاہتا ہے۔ (۲) تفسیر ابو اللیث ۱/۴۶۹ اسی طرح۔ (۳) یہ قول ابو اللیث ۱/۴۶۹ نے نقل کیا ہے اسی طرح۔ (۴) (ظ) میں: ما۔ (۵) ۲/۳۰۹، اور ابو اللیث ۱/۴۶۹، بغوی ۲/۸۱، اور ابو حیان نے البحر ۴/۶۲ میں اسے عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ کی طرف منسوب کیا، اور زرکشی نے البرہان ۱/۸۹ میں اسے ابی اور ابن شنبوذ کی طرف منسوب کیا، اور ذہبی نے معرفۃ القراء الکبار ۱/۵۴۹ میں عبدالرحمن بن عبداللہ الفرائضی سے نقل کیا کہ: ابن شنبوذ سے اس آیت کی قراءت پر توبہ کرائی گئی۔ (۶) ان کا قول ابو حیان نے البحر ۴/۶۲ - ۶۳ میں اور سمین نے الدر ۴/۳۷۸ میں، اور پیچھے ۱/۱۲۸ میں ذکر کیا ہے۔

٣٠٦

Surah Al-Ma'idah: Verse 118

"The Almighty, the Wise" is not consistent with His saying: {And if You forgive them}; because what is consistent with forgiveness is: "For You are the Forgiving, the Merciful."

The answer is: It only bears what Allah has revealed. If it were transferred to what it was transferred to, its meaning would weaken (1), for "the Forgiving, the Merciful" would be exclusive to the second condition and would have no connection (2) to the first condition. As Allah Almighty revealed it, and Muslims agreed on its recitation, it is linked to both conditions, the first and the last. Its summary is: If You punish them, then You (3) are Mighty and Wise, and if You forgive them, then You (4) are the Mighty and the Wise in both matters, punishment and forgiveness. Thus, "the Almighty, the Wise" was more appropriate for this context because of its generality and because it combines both conditions. "The Forgiving, the Merciful" was not suitable because it did not encompass the generality that "the Almighty, the Wise" encompassed. What testifies to the glorification of Allah Almighty, His justice, and praise for Him in the entire verse and the two mentioned conditions is more appropriate and has a more established meaning in the verse than what is suitable for only some parts of the speech.

Muslim (5) narrated from Abdullah bin Amr bin al-Aas that the Prophet ﷺ recited the words of Allah Almighty regarding Abraham: {My Lord, they have misled many people. Whoever follows me is surely of me, and whoever disobeys me—then surely You are All-Forgiving, Most Merciful} [Ibrahim: 36]. And Jesus (peace be upon him) said: {If You punish them, they are Your servants; and if You forgive them, then You are the Almighty, the Wise.} Then he (the Prophet ﷺ) raised his hands and said: "O Allah, my nation," and wept. Allah Almighty said: "O Gabriel, go to Muhammad—and your Lord knows best—and ask him: What makes you weep?" Gabriel (peace be upon him) came to him and asked him, and the Messenger of Allah ﷺ told him what he had said—and He knows best. Then Allah said: "O Gabriel, go to Muhammad and say (6): We shall please you regarding your nation and will not cause you grief."

(1) In Al-Bahr: And whenever it is transferred to what this critic said, its meaning is weakened. (2) In the manuscripts: "muta'alliq" (connected), and what is fixed is from (M), Al-Bahr, and Al-Durr. (3) In (D) and (M): "fa-innaka anta" (then You are), and in (Kh) and (Z): "fa-innaka" (then You), and what is fixed is from (Zh), Al-Bahr, and Al-

Durr. (4) In (D), (Z), and (M): "fa-innaka anta" (then You are), and what is fixed is from (Kh), (Zh), Al-Bahr, and Al-Durr. (5) In his Sahih (202), and it occurred after it in (M): from another route. (6) Followed in (M) by: "lahu" (to him).

३०६

सूरा अल-मायदा: आयत ११८

"सर्वशक्तिमान, तत्वदर्शी" उनके इस कथन के साथ मेल नहीं खाता: {और यदि तू उन्हें क्षमा कर दे}; क्योंकि जो क्षमा के अनुकूल है वह है: "निस्संदेह तू क्षमाशील, अत्यंत दयावान है।"

उत्तर यह है कि: यह वही सहन करता है जो अल्लाह ने उतारा है। जब इसे उस पर स्थानांतरित किया गया जिसकी ओर इसे स्थानांतरित किया गया था, तो इसका अर्थ कमजोर हो गया (१), क्योंकि "क्षमाशील, अत्यंत दयावान" दूसरी शर्त के साथ अकेला रह जाता है, और पहली शर्त के साथ इसका कोई संबंध नहीं रहता (२)। जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने इसे उतारा है, और मुसलमानों ने इसके पाठ पर सहमति व्यक्त की है, यह दोनों शर्तों, पहली और अंतिम, दोनों से जुड़ा हुआ है। इसका सारांश यह है: यदि तू उन्हें दंड दे, तो तू (३) सर्वशक्तिमान, तत्वदर्शी है, और यदि तू उन्हें क्षमा कर दे, तो तू (४) दंड और क्षमा दोनों मामलों में सर्वशक्तिमान, तत्वदर्शी है। इस प्रकार, "सर्वशक्तिमान, तत्वदर्शी" अपनी व्यापकता के कारण इस स्थान के लिए अधिक उपयुक्त था, और क्योंकि यह दोनों शर्तों को जोड़ता है। "क्षमाशील, अत्यंत दयावान" उपयुक्त नहीं था क्योंकि इसमें वह व्यापकता नहीं थी जो "सर्वशक्तिमान, तत्वदर्शी" में थी। पूरी आयत और उल्लिखित दो शर्तों में अल्लाह सर्वशक्तिमान के गौरव, उनके न्याय और उनकी प्रशंसा की जो गवाही मिलती है, वह आयत में अधिक उचित और स्थापित अर्थ रखती है बजाय उसके जो केवल वाणी के कुछ हिस्सों के लिए उपयुक्त हो।

मुस्लिम (५) ने अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस से रिवायत की है कि पैगंबर ﷺ ने इब्राहिम के बारे में अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों को पढ़ा: {ऐ मेरे रब! इन्होंने बहुत से लोगों को गुमराह किया है। तो जिसने मेरा अनुसरण किया, वह मेरा है; और जिसने मेरी अवज्ञा की, तो निस्संदेह तू क्षमाशील, अत्यंत दयावान है} [इब्राहिम: ३६]। और ईसा (अलैहिस्सलाम) ने कहा: {यदि तू उन्हें दंड दे, तो वे तेरे ही दास हैं; और यदि तू उन्हें क्षमा कर दे, तो निस्संदेह तू ही सर्वशक्तिमान, तत्वदर्शी है।} फिर उन्होंने (पैगंबर ﷺ) अपने हाथ उठाए और कहा: "ऐ अल्लाह, मेरी उम्मत (राष्ट्र)," और रोने लगे। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "ऐ जिब्रील, मुहम्मद के पास जाओ - और तुम्हारा रब बेहतर जानता है - और उनसे पूछो: तुम्हें क्या रुलाता है?" जिब्रील (अलैहिस्सलाम) उनके पास आए और उनसे पूछा, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें बताया कि उन्होंने क्या कहा था - और वह बेहतर जानता है। फिर

अल्लाह ने कहा: "ऐ जिब्रील, मुहम्मद के पास जाओ और कहो (६): हम तुम्हें तुम्हारी उम्मत के बारे में प्रसन्न करेंगे और तुम्हें दुखी नहीं करेंगे।"

(१) अल-बह्र में: और जब भी इसे उस पर स्थानांतरित किया जाता है जो इस आलोचक ने कहा, तो इसका अर्थ कमजोर हो जाता है। (२) हस्तलिपियों में: "मुतअल्लिक" (संबद्ध), और जो तय है वह (एम), अल-बह्र और अल-दुर्र से है। (३) (डी) और (एम) में: "फ़-इन्नका अंता" (तो तू है), और (ख) और (जेड) में: "फ़-इन्नका" (तो तू), और जो तय है वह (झ), अल-बह्र और अल-दुर्र से है। (४) (डी), (जेड) और (एम) में: "फ़-इन्नका अंता" (तो तू है), और जो तय है वह (ख), (झ), अल-बह्र और अल-दुर्र से है। (५) उनके सहीह (२०२) में, और इसके बाद (एम) में आया है: दूसरे रास्ते से। (६) इसके बाद (एम) में है: "लहू" (उससे)।

۳۰۶

سورہ المائدہ: آیت ۱۱۸

«العزیز الحکیم» اللہ تعالیٰ کے اس قول کے ساتھ ہم آہنگ نہیں ہے: ﴿اور اگر تو انہیں بخش دے﴾؛ کیونکہ جو چیز مغفرت کے ساتھ مناسبت رکھتی ہے وہ ہے: «فإنك أنت الغفور الرحيم» (بے شک تو ہی بخشنے والا، نہایت رحم کرنے والا ہے)۔

جواب یہ ہے کہ: یہ صرف اسی کا متحمل ہے جو اللہ نے نازل کیا ہے، اور جب اسے اس طرف منتقل کیا گیا جس کی طرف اسے منتقل کرنے والے نے کیا، تو اس کا معنی کمزور ہو گیا (۱)، کیونکہ «الغفور الرحیم» دوسری شرط کے ساتھ اکیلا رہ جاتا ہے، اور پہلی شرط کے ساتھ اس کا کوئی تعلق نہیں رہتا (۲)۔ یہ ویسے ہی ہے جیسے اللہ عزوجل نے نازل کیا، اور مسلمانوں نے اس کی تلاوت پر اتفاق کیا، یہ دونوں شرطوں، پہلی اور آخری، دونوں کے ساتھ مربوط ہے۔ اس کا خلاصہ یہ ہے: اگر تو انہیں عذاب دے تو تو (۳) غالب اور حکمت والا ہے، اور اگر تو انہیں بخش دے تو تو (۴) عذاب اور بخشش دونوں معاملوں میں غالب اور حکمت والا ہے، اس لیے «العزیز الحکیم» اس مقام کے لیے اپنی عمومیت کی وجہ سے زیادہ موزوں تھا، اور یہ کہ یہ دونوں شرطوں کو جمع کرتا ہے۔ «الغفور الرحیم» موزوں نہیں تھا کیونکہ اس میں وہ عمومیت نہیں تھی جو «العزیز الحکیم» میں تھی، اور پوری آیت اور مذکورہ دونوں شرطوں میں اللہ تعالیٰ کی عظمت، عدل اور اس کی ثناء کی جو گواہی ملتی ہے، وہ آیت میں زیادہ بہتر اور پختہ معنی رکھتی ہے بہ نسبت اس کے جو کلام کے صرف بعض حصوں کے لیے موزوں ہو۔

مسلم (۵) نے عبداللہ بن عمرو بن العاص سے روایت کی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے ابراہیم علیہ السلام کے بارے میں اللہ عزوجل کا یہ قول تلاوت فرمایا: ﴿اے میرے رب! بے شک ان بتوں نے بہت سے

لوگوں کو گمراہ کیا، تو جس نے میری پیروی کی وہ میرا ہے اور جس نے میری نافرمانی کی تو بے شک تو بخشنے والا نہایت رحم کرنے والا ہے﴾ [ابراہیم: ۳۶]، اور عیسیٰ علیہ السلام نے کہا: ﴿اگر تو انہیں عذاب دے تو وہ تیرے بندے ہیں اور اگر تو انہیں بخش دے تو بے شک تو ہی غالب اور حکمت والا ہے﴾۔ پھر آپ ﷺ نے اپنے ہاتھ اٹھائے اور کہا: «اے اللہ، میری امت» اور روئے، تو اللہ عزوجل نے فرمایا: «اے جبرائیل، محمد کے پاس جاؤ - اور تمہارا رب خوب جانتا ہے - پس ان سے پوچھو: تمہیں کون سی چیز رلاتی ہے؟»۔ چنانچہ جبرائیل علیہ السلام ان کے پاس آئے اور ان سے پوچھا، تو رسول اللہ ﷺ نے انہیں بتایا جو آپ نے کہا تھا - اور وہ خوب جانتا ہے - تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: «اے جبرائیل، محمد کے پاس جاؤ اور کہو (۶): ہم تمہیں تمہاری امت کے بارے میں خوش کر دیں گے اور تمہیں غمگین نہیں کریں گے»۔

(۱) البحر میں: اور جب بھی اسے اس قول کی طرف منتقل کیا جاتا ہے جو اس اعتراض کرنے والے نے کہا، تو اس کا معنی کمزور ہو جاتا ہے۔ (۲) خطی نسخوں میں: «متعلق»، اور ثابت شدہ لفظ (م) اور البحر اور الدر سے ہے۔ (۳) (د) اور (م) میں: «فإنك أنت»، اور (خ) اور (ز) میں: «فإنك»، اور ثابت شدہ (ظ) اور البحر اور الدر سے ہے۔ (۴) (د) اور (ز) اور (م) میں: «فإنك أنت»، اور ثابت شدہ (خ) اور (ظ) اور البحر اور الدر سے ہے۔ (۵) اپنی صحیح (۲۰۲) میں، اور اس کے بعد (م) میں آیا ہے: کسی اور طریق سے۔ (۶) اس کے بعد (م) میں ہے: «لہ»۔

Some of them said: In the verse, there is an advancement and delay, and its meaning is: if You punish them, indeed You are the All-Mighty, the All-Wise, and if You forgive them, indeed they are Your servants (1). But the phrasing as it is ordered is more appropriate for what we have explained. And success is from Allah.

The Almighty's saying: {Allah will say: "This is a Day on which the truthful will profit from their truth: theirs are Gardens under which rivers flow (in Paradise) - they shall abide therein forever. Allah is pleased with them and they with Him. That is the great success." (119)}

The Almighty's saying: {Allah will say: "This is a Day on which the truthful will profit from their truth"} means: their truthfulness in this world. As for the Hereafter, truthfulness therein does not benefit. Their truthfulness in the world could be their sincerity in deeds for the sake of Allah, or it could be their avoidance of lying against Him and His messengers. Truthfulness only benefits them (2) on that day, even if it is beneficial on all days, because the recompense occurs therein.

It was said: What is meant is their truthfulness in the Hereafter, and that is in their testimony for their prophets regarding the delivery of the message, and in what they testify against themselves regarding their deeds. The aspect of benefit in this is that they are spared punishment because they did not conceal the testimony, so they are forgiven through their acknowledgment to their prophets and against themselves. Allah knows best (3).

Nafi' and Ibn Muhaysin read: "yawma" (with the fatha/accusative). The rest recited it with the raf' (damma/nominative) (4) - which is the clear recitation - as subject and predicate. So "Yawmu yanfa'u" is the predicate of "hadha" (this), and the sentence is in the position of nasb (accusative) by being the spoken words (5).

As for the recitation of Nafi' and Ibn Muhaysin, Ibrahim bin Humayd narrated from Muhammad bin Yazid that this recitation is not permissible, because he made the predicate of the subject in the nasb case, and indeclinability (bina') is not allowed in it (6).

Ibrahim bin Al-Sari (7) said: It is permissible with the meaning: Allah said this to Jesus son of Mary on the day...

(1) Tafsir Abi Al-Layth 1/470, and Tafsir Al-Baghawi 2/81. (2) In (Zh): nafa'ahum (benefited them). (3) Al-Nukat wal-Uyun 2/90. (4) Al-Sab'a p. 250, and Al-Taysir p. 101, and we have not found the attribution of the recitation to Ibn Muhaysin except in the author's work. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/263 - 264. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/53. (7) He is Abu Ishaq al-Zajjaj, and the words are from his "Ma'ani al-Qur'an" 2/224.

उनमें से कुछ ने कहा: आयत में शब्दों का आगे-पीछे होना (तकदीम और ताखीर) है, और इसका अर्थ है: यदि तू उन्हें दंड दे, तो वास्तव में तू ही प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है, और यदि तू उन्हें क्षमा कर दे, तो वास्तव में वे तेरे ही दास हैं (1)। लेकिन जैसा कि हमने स्पष्ट किया है, शब्दों का उनके क्रम के अनुसार होना ही अधिक उचित है। और सफलता अल्लाह की ओर से है।

अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह कहेगा: "यह वह दिन है जिसमें सच्चों को उनकी सच्चाई लाभ पहुँचाएगी। उनके लिए ऐसे बाग़ हैं जिनके नीचे नहरें बहती हैं (जन्नत में) - वे उनमें हमेशा रहेंगे। अल्लाह उनसे प्रसन्न हुआ और वे उससे प्रसन्न हुए। यही महान सफलता है।" (119)}

अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह कहेगा: "यह वह दिन है जिसमें सच्चों को उनकी सच्चाई लाभ पहुँचाएगी"} अर्थात: दुनिया में उनकी सच्चाई। जहाँ तक परलोक (आख़िरत) का प्रश्न है, वहाँ सच्चाई लाभ नहीं पहुँचाती। दुनिया में उनकी सच्चाई का अर्थ अल्लाह के लिए उनके कार्यों में निष्ठा हो सकती है, या इसका अर्थ उनके द्वारा अल्लाह और उसके रसूलों पर झूठ बोलना छोड़ना हो सकता है। सच्चाई उन्हें उस दिन लाभ पहुँचाती है (2), भले ही वह सभी दिनों में लाभदायक हो, क्योंकि प्रतिफल (जज़ा) उसी दिन मिलता है।

कहा गया है: इसका अर्थ परलोक में उनकी सच्चाई है, और वह है अपने नबियों के संदेश पहुँचाने की गवाही देना, और अपने कार्यों के विरुद्ध स्वयं गवाही देना। इसमें लाभ का पहलू यह होगा कि गवाही न छिपाने के कारण उन्हें दंड से बचा लिया जाएगा, इसलिए उन्हें अपने नबियों के सामने और स्वयं के विरुद्ध स्वीकारोक्ति के माध्यम से क्षमा कर दिया जाएगा। और अल्लाह बेहतर जानता है (3)।

नाफ़े और इब्न मुहयसिन ने "यौमा" (नस्ब के साथ) पढ़ा है। बाकी लोगों ने रफ़अ (पेश) के साथ पढ़ा है (4) - और यही स्पष्ट पाठ है - मुब्तदा (विषय) और ख़बर (विधेय) के आधार पर। तो "यौमु यनफ़ऊ" "हाज़ा" की ख़बर है और यह पूरा वाक्य 'कौल' (कथन) होने के कारण नस्ब की स्थिति में है (5)।

जहाँ तक नाफ़े और इब्न मुहयसिन के पाठ का सवाल है, इब्राहिम बिन हुमैद ने मुहम्मद बिन यज़ीद के हवाले से बताया कि यह पाठ जायज़ नहीं है; क्योंकि उन्होंने मुब्तदा की ख़बर को नस्ब में रखा है, और इसमें बिनाअ (अपरिवर्तनीयता) जायज़ नहीं है (6)।

इब्राहिम बिन अल-सरी (7) ने कहा: यह इस अर्थ में जायज़ है: अल्लाह ने ईसा इब्न मरियम से कहा उस दिन...

---

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/470, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/81। (2) (ज़) में: नफ़अहुम। (3) अल-नुकत वल-उयून 2/90। (4) अल-सबआ पृ. 250, और अल-तयसीर पृ. 101, और हमने लेखक के अलावा किसी और के पास इब्न मुहयसिन के पाठ का संदर्भ नहीं पाया। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/263 - 264। (6) इ'राब अल-कुरान लिन-नह़्ह़ास 2/53। (7) वह अबू इसहाक अज़-ज़ज्जाज हैं, और यह शब्द उनकी 'म'आनी अल-कुरान' 2/224 से हैं।

بعض نے کہا: آیت میں تقدیم و تاخیر ہے، اور اس کا معنی ہے: اگر تو انہیں عذاب دے تو بے شک تو ہی غالب، حکمت والا ہے، اور اگر تو انہیں بخش دے تو بے شک وہ تیرے بندے ہیں (۱)۔ اور کلام کا اپنے نظم کے مطابق ہونا ہی بہتر ہے اس وجہ سے جو ہم بیان کر چکے ہیں۔ اور اللہ ہی کی طرف سے توفیق ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اللہ فرمائے گا: "یہ وہ دن ہے جس میں سچوں کو ان کا سچ فائدہ پہنچائے گا۔ ان کے لیے ایسے باغات ہیں جن کے نیچے نہریں بہتی ہیں (جنت میں) - وہ ان میں ہمیشہ رہیں گے۔ اللہ ان سے راضی ہوا اور وہ اس سے راضی ہوئے۔ یہی بڑی کامیابی ہے۔" (۱۱۹)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اللہ فرمائے گا: "یہ وہ دن ہے جس میں سچوں کو ان کا سچ فائدہ پہنچائے گا"} یعنی: دنیا میں ان کا سچ۔ جہاں تک آخرت کا تعلق ہے، اس میں سچ فائدہ نہیں دیتا۔ دنیا میں ان کے سچ سے مراد اللہ کے لیے ان کے عمل میں اخلاص ہو سکتا ہے، یا اس سے مراد ان کا اللہ اور اس کے رسولوں پر جھوٹ بولنا چھوڑنا ہو سکتا ہے۔ سچائی انہیں اس دن فائدہ پہنچاتی ہے (۲) اگرچہ وہ تمام دنوں میں فائدہ مند ہے کیونکہ جزا کا وقوع اسی دن ہے۔

اور کہا گیا ہے: اس سے مراد آخرت میں ان کی سچائی ہے، اور وہ اپنے انبیاء کے لیے پیغام پہنچانے کی گواہی دینے میں ہے، اور ان اعمال کے بارے میں جو وہ اپنے خلاف گواہی دیں گے۔ اس میں فائدے کی صورت یہ ہو گی کہ گواہی چھپانے سے باز رہنے کی وجہ سے وہ مواخذے سے بچ جائیں گے، چنانچہ اپنے انبیاء کے سامنے اور اپنے خلاف اقرار کرنے کی وجہ سے انہیں معاف کر دیا جائے گا۔ واللہ اعلم (۳)۔

نافع اور ابن محیصن نے "يَوْمَ" زبر (نصب) کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور باقی قراء نے پیش (رفع) کے ساتھ پڑھا ہے (۴) - اور یہی واضح قرأت ہے - مبتدا اور خبر کی بنیاد پر۔ چنانچہ "یومُ ینفع" "ھذا" کی خبر ہے اور یہ جملہ 'قول' ہونے کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے (۵)۔

جہاں تک نافع اور ابن محیصن کی قرأت کا تعلق ہے، ابراہیم بن حمید نے محمد بن یزید سے روایت کیا ہے کہ یہ قرأت جائز نہیں ہے؛ کیونکہ اس نے مبتدا کی خبر کو منسوب کر دیا، اور اس میں بناء جائز نہیں ہے (۶)۔

ابراہیم بن السری (۷) نے کہا: یہ اس معنی میں جائز ہے: اللہ نے عیسیٰ بن مریم سے کہا اس دن...

---

(۱) تفسیر ابی اللیث ۱/۴۷۰، اور تفسیر البغوی ۲/۸۱۔ (۲) (ظ) میں: نفعہم (انہیں فائدہ دیا)۔ (۳) النکت والعیون ۲/۹۰۔ (۴) السبعۃ ص ۲۵۰، اور التیسیر ص ۱۰۱، اور ہم نے مصنف کے علاوہ کسی اور کے پاس ابن محیصن کی طرف اس قرأت کی نسبت نہیں پائی۔ (۵) المحرر الوجیز ۲/۲۶۳ - ۲۶۴۔ (۶) اعراب القرآن للنحاس ۲/۵۳۔ (۷) وہ ابو اسحاق الزجاج ہیں، اور یہ کلام ان کی کتاب "معانی القرآن" ۲/۲۲۴ میں ہے۔

Surah Al-Ma'idah: Verse 119 308

"Their truthfulness will benefit the truthful," so "yawm" (day) is an adverb for the saying, and "hadha" (this) is the object of the saying. The estimated meaning is: God said this statement on a day when the truthful will benefit (from their truthfulness) (1). It was said: The estimated meaning is: God, Almighty and Sublime, said: These things occur(2) on the Day of Resurrection. Al-Kisa'i and Al-Farra'(3) said: "yawm" is indeclinable here in the accusative; because it is annexed to something other than a noun, just as you say: "yawma'idhin" (on that day). Al-Kisa'i recited: "At a time when I reproached gray hair for youth... and I said: have I not yet sobered up while gray hair is a restrainer?"(4) Al-Zajjaj(5) said: The Basrans do not permit what they both said if you annex the adverb to a present-tense verb. If it is to a past-tense verb, it is good, as seen in the verse(6). It was only permissible to annex the verb to adverbs of time because the verb carries the meaning of the verbal noun (masdar). It was said: It is permissible for it to be in the accusative as an adverb, and it would be the predicate of the subject which is "hadha"; because it points to an event, and adverbs of time can be predicates for events. You say: "The fighting is today," and "the departure is this hour," and the sentence is in the position of the object of the saying(7). It was said: It is permissible for "hadha" to be in the nominative case as a subject, and "yawm" to be the predicate of the subject, with the governing agent being omitted. The estimated meaning is: God said: This which We have narrated occurs on the day the truthful will benefit from their truthfulness(8).

---

(1) Ibn Atiyyah said in al-Muharrar al-Wajiz 2/264: This, in my view, removes the description of the verse and the beauty of the wording. (2) In the copies: "benefit" (tanfa'), and the correction is from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/53 and the speech is from him, and this meaning will be repeated from Makki and Ibn Atiyyah. (3) In Ma'ani al-Qur'an 1/327, and the author quoted it from him and from Al-Kisa'i through I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/53. (4) The verse is by al-Nabigha al-Dhubyani, and it is in his Diwan p. 79, and al-Kitab 2/330. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/224, and the author quoted it from him through al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/53-54. (6) Meaning that the Basrans treat the adverb as indeclinable if it is annexed to an indeclinable verb, but if it is annexed to a declinable verb, it is not indeclinable. Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/424. (7) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/424. (8) See al-Kashf 1/423 and al-Muharrar al-Wajiz 2/264.

सूरह अल-मा'इदह: आयत 119 308

"उनकी सच्चाई सच्चे लोगों को लाभ पहुँचाएगी," तो "यौम" (दिन) कथन के लिए क्रिया-विशेषण (ज़र्फ़) है, और "हाज़ा" (यह) कथन का कर्म (मफ़'ऊल) है। अनुमानित अर्थ है: अल्लाह ने यह बात उस दिन कही जब सच्चों को उनकी सच्चाई लाभ पहुँचाएगी (1)। यह भी कहा गया: अनुमानित अर्थ है: अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल ने कहा: ये चीज़ें कयामत के दिन घटित होंगी (2)। अल-किसई और अल-फ़र्रा (3) ने कहा: यहाँ "यौम" को नसब (accusative) पर आधारित (मबनी) माना गया है; क्योंकि यह संज्ञा (इस्म) के अलावा किसी और चीज़ के साथ जोड़ा गया है, जैसे कि आप कहते हैं: "यौम-इज़िन" (उस दिन)। अल-किसई ने पढ़ा: "उस समय जब मैंने जवानी के लिए बुढ़ापे को कोसा... और मैंने कहा: क्या मैं अभी तक सचेत नहीं हुआ हूँ जबकि बुढ़ापा रोकने वाला है?" (4) अज़्-ज़ज्जाज (5) ने कहा: बसरा के व्याकरणविद् उनकी बात को स्वीकार नहीं करते यदि आप क्रिया-विशेषण को वर्तमान काल की क्रिया के साथ जोड़ते हैं। यदि यह भूतकाल की क्रिया के साथ हो, तो यह ठीक है, जैसा कि इस शेर में देखा गया है (6)। क्रिया को समय के क्रिया-विशेषणों के साथ जोड़ना इसलिए अनुमत था क्योंकि क्रिया भाववाचक संज्ञा (मस्दर) का अर्थ रखती है। यह भी कहा गया: यह संभव है कि यह क्रिया-विशेषण के रूप में नसब (accusative) में हो, और यह उस विषय (मुब्तदा) की खबर (विधेय) हो जो "हाज़ा" है; क्योंकि इसके द्वारा किसी घटना की ओर संकेत किया गया है, और समय के क्रिया-विशेषण घटनाओं की खबर हो सकते हैं। आप कहते हैं: "लड़ाई आज है," और "प्रस्थान इस घड़ी है," और वाक्य कथन के कर्म (मफ़'ऊल) के स्थान पर है (7)। यह भी कहा गया: यह संभव है कि "हाज़ा" विषय (मुब्तदा) के रूप में रफ़' (nominative) की स्थिति में हो, और "यौम" विषय की खबर हो, और इसमें क्रिया कारक (आमिल्) लुप्त हो। अनुमानित अर्थ है: अल्लाह ने कहा: यह जो हमने बयान किया है वह उस दिन घटित होगा जब सच्चों को उनकी सच्चाई लाभ पहुँचाएगी (8)।

---

(1) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/264 में कहा: यह, मेरे विचार में, आयत के वर्णन और शब्दों की सुंदरता को कम कर देता है। (2) प्रतियों में: "लाभ पहुँचाएगी" (तन्फ़ा'), और सही पाठ अल-नहहास की 'इ'राब अल-कुरान' 2/53 से है और यह कथन उन्हीं का है, और यह अर्थ मक्की और इब्न अतिय्या से दोहराया जाएगा। (3) मआनी अल-कुरान 1/327 में, और लेखक ने इसे उनसे और अल-किसई से अल-नहहास की 'इ'राब अल-कुरान' 2/53 के माध्यम से उद्धृत किया है। (4) यह शेर अल-नाबिगा अल-ज़ुबयानी का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 79, और अल-किताब 2/330 में है। (5) मआनी अल-कुरान 2/224 में, और लेखक ने इसे अल-नहहास के माध्यम से 'इ'राब अल-

कुरान' 2/53-54 में उनसे उद्धृत किया है। (6) इसका अर्थ है कि बसरा के व्याकरणविद् क्रिया-विशेषण को तब मबनी (अपरिवर्तनीय) मानते हैं जब उसे एक मबनी क्रिया के साथ जोड़ा जाता है, लेकिन यदि उसे एक मु'रब (परिवर्तनीय) क्रिया के साथ जोड़ा जाए तो वह मबनी नहीं होता। अल-कश्फ़ 'अन वुजूह अल-किराआत 1/424। (7) अल-कश्फ़ 'अन वुजूह अल-किराआत 1/424। (8) देखें अल-कश्फ़ 1/423 और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/264।

سورہ المائدہ: آیت ۱۱۹ ۳۰۸

"سچوں کو ان کی سچائی نفع دے گی"، پس لفظ «یوم» قول کے لیے ظرف ہے، اور «ھذا» قول کا مفعول ہے، اور تقدیر (پوشیدہ عبارت) یہ ہے: اللہ نے یہ بات اس دن فرمائی جب سچوں کو ان کی سچائی نفع دے گی (۱)۔ اور کہا گیا: تقدیر یہ ہے: اللہ عزوجل نے فرمایا: یہ چیزیں قیامت کے دن واقع ہوں گی (۲)۔ اور کسائی اور فراء (۳) نے کہا: لفظ «یوم» یہاں نصب پر مبنی ہے؛ کیونکہ یہ اسم کے علاوہ (فعل) کی طرف مضاف ہے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: «یومئذ»۔ اور کسائی نے یہ شعر پڑھا: علی حین عاتبتُ المشیبَ علی الصِّبا ... وقلتُ أَلَمَّا أصحُ والشَّیْبُ وازعُ (٤) الزجاج (٥) نے کہا: بصری نحویوں کے نزدیک ان دونوں (کسائی اور فراء) کی بات اس وقت جائز نہیں جب آپ ظرف کو فعلِ مضارع کی طرف مضاف کریں، لیکن اگر فعلِ ماضی کی طرف ہو تو یہ درست ہے جیسا کہ شعر میں گزرا (٦)۔ اور فعل کا ظرفِ زمان کی طرف مضاف ہونا صرف اس لیے جائز ہوا کیونکہ فعل مصدر کے معنی میں ہوتا ہے۔ اور کہا گیا: یہ بھی جائز ہے کہ یہ ظرف ہونے کی بنا پر منصوب ہو، اور مبتدا «ھذا» کی خبر بنے؛ کیونکہ اس کے ذریعے ایک واقعے (حدث) کی طرف اشارہ کیا گیا ہے، اور ظروفِ زمان واقعات کی خبر بن سکتے ہیں، جیسے آپ کہتے ہیں: «القتال الیوم» (لڑائی آج ہے)، اور «الخروج الساعة» (نکلنا اسی وقت ہے)، اور یہ جملہ قول کے مفعول کے مقام پر منصوب ہے (۷)۔ اور کہا گیا: یہ بھی جائز ہے کہ «ھذا» مبتدا ہونے کی وجہ سے محلِ رفع میں ہو، اور «یوم» مبتدا کی خبر ہو، اور اس کا عامل محذوف ہو، اور تقدیر یہ ہے: اللہ نے فرمایا: یہ جو ہم نے بیان کیا ہے اس دن واقع ہوگا جس دن سچوں کو ان کی سچائی نفع دے گی (۸)۔

(١) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٢/ ٢٦٤ میں کہا: میرے نزدیک یہ قول آیت کے وصف اور لفظ کے حسن کو ختم کر دیتا ہے۔ (٢) نسخوں میں: «تنفع» ہے، اور جو ثابت کیا گیا وہ نحاس کی إعراب القرآن ٢/ ٥٣ سے ہے اور یہ کلام انہی کا ہے، اور یہی معنی مکی اور ابن عطیہ سے بھی مروی ہے۔ (٣) معانی القرآن ١/ ٣٢٧ میں، اور مصنف نے اسے ان سے اور کسائی سے نحاس کی إعراب القرآن ٢/ ٥٣ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (٤) یہ شعر نابغہ ذبیانی کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ٧٩، اور الکتاب ٢/ ٣٣٠ میں ہے۔ (٥) معانی القرآن ٢/ ٢٢٤ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے إعراب القرآن ٢/ ٥٣-٥٤ میں نقل کیا ہے۔ (٦) یعنی بصری نحوی ظرف کو اس وقت مبنی مانتے ہیں جب وہ فعلِ مبنی کی طرف مضاف ہو، لیکن اگر وہ فعلِ معرب کی طرف مضاف ہو تو وہ مبنی نہیں ہوتا۔ الکشف عن وجوہ القراءات ١/ ٤٢٤۔ (٧) الکشف عن وجوہ القراءات ١/ ٤٢٤۔ (٨) دیکھیے الکشف ١/ ٤٢٣ اور المحرر الوجیز ٢/ ٢٦٤۔

Page 309 Surah Al-Ma'idah: Verses 119 - 120

In it is a third recitation: "yawma yanfa'u" (a day it benefits) with tanween [nunation] "the truthful their truthfulness", where there is an ellipsis in the speech whose estimation is: "in it", like His saying: "And fear a Day when no soul will suffice for another soul at all" [Al-Baqarah: 48 and 123] (1). This is the recitation of Al-A'mash (2).

His saying, the Almighty: "For them are gardens" [is a] subject and predicate. "flowing" [is] in the position of an adjective. "underneath them" i.e., beneath their chambers and trees, as mentioned previously (3). Then the Almighty clarified their reward, and that He is pleased with them with a pleasure after which He will never be angry. "and they are pleased with Him" i.e., with the reward He has given them. "That is the victory" i.e., the triumph. "the Great" i.e., that whose goodness is great and abundant, and the status of its possessor is elevated and honored.

His saying, the Almighty: "To Allah belongs the dominion of the heavens and the earth and whatever is within them. And He is over all things competent. (120)"

His saying, the Almighty: "To Allah belongs the dominion of the heavens and the earth" the verse, this came following what occurred regarding the Christians' claim about Jesus that he is a god. So the Almighty informed that the dominion of the heavens and the earth belongs to Him alone, and not to Jesus or any other creation.

And it is possible that the meaning is: that He who owns the dominion of the heavens and the earth gives the previously mentioned gardens to the obedient among His servants. May Allah make us among them by His grace and generosity.

Surah Al-Ma'idah is completed, praise be to Allah the Almighty.

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/225, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/53. (2) It is an anomalous recitation, mentioned by al-Zamakhshari from al-A'mash in al-Kashshaf 1/658, and Ibn Atiyyah attributed it in al-Muharrar al-Wajiz 2/264 to al-Hasan bin al-Abbas al-Shami. (3) 1/359.

पृष्ठ ३०९ सूरा अल-मायदा: आयतें ११९ - १२०

इसमें एक तीसरी क़िरात (पठन) है: "यौमा यनफ़उ" (एक दिन जब लाभ होगा) तनवीन (नून की आवाज़) के साथ "सच्चों को उनकी सच्चाई", यहाँ वाक्य में कुछ शब्दों का विलोप है जिसका अनुमान है: "उसमें", जैसे अल्लाह का कहना है: "और उस दिन से डरो जब कोई जान किसी दूसरी जान के काम न आएगी" [अल-बक़रह: ४८ और १२३] (१)। यह अल-अ'मश की क़िरात है (२)।

अल्लाह तआला का कहना: "उनके लिए बाग़ हैं" इसमें उद्देश्य (subject) और विधेय (predicate) है। "बहती हैं" विशेषण के स्थान पर है। "उनके नीचे से" यानी उनके कमरों और पेड़ों के नीचे से, जैसा कि पहले बताया जा चुका है (३)। फिर अल्लाह तआला ने उनके प्रतिफल (इनाम) के बारे में बताया, और यह कि वह उनसे ऐसी प्रसन्नता के साथ प्रसन्न है जिसके बाद वह कभी क्रोधित नहीं होगा। "और वे उससे प्रसन्न हुए" यानी उस प्रतिफल से जो उसने उन्हें दिया है। "यही वह सफलता है" यानी विजय। "महान" यानी वह जिसका कल्याण महान और प्रचुर है, और उसके स्वामी का दर्जा ऊँचा और सम्मानित है।

अल्लाह तआला का कहना: "अल्लाह ही के लिए है आसमानों और ज़मीन की बादशाहत और जो कुछ उनमें है। और वह हर चीज़ पर क़ादिर (शक्तिशाली) है। (१२०)"

अल्लाह तआला का कहना: "अल्लाह ही के लिए है आसमानों और ज़मीन की बादशाहत" यह आयत ईसाइयों के ईसा (अलैहिस्सलाम) के बारे में खुदा होने के दावे के बाद आई है। अतः अल्लाह तआला ने सूचित किया कि आसमानों और ज़मीन का स्वामित्व केवल उसी का है, न कि ईसा का और न ही किसी अन्य प्राणी का।

और यह संभव है कि इसका अर्थ यह हो: कि जिसके पास आसमानों और ज़मीन का स्वामित्व है, वह अपने आज्ञाकारी बंदों को पहले बताए गए बाग़ (जन्नत) प्रदान करता है। अल्लाह हमें अपने अनुग्रह और उदारता से उनमें शामिल करे।

अल्लाह तआला की प्रशंसा के साथ सूरा अल-मायदा पूरी हुई।

---

(१) मआनी अल-क़ुरआन - अल-ज़ज्जाज २/२२५, और एराब अल-क़ुरआन - अल-नहहास २/५३। (२) यह एक शाज़ (दुर्लभ) क़िरात है, जिसका ज़िक्र अल-ज़मखशारी ने अल-कश्शाफ़ १/६५८ में अल-

अ'मश के हवाले से किया है, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२६४ में इसे अल-हसन बिन अल-अब्बास अल-शामी की ओर निस्बत दी है। (३) १/३५९।

صفحہ ۳۰۹ سورۃ المائدہ: آیات ۱۱۹ - ۱۲۰

اس میں ایک تیسری قرأت ہے: «يومَ يَنْفَعُ» تنوین کے ساتھ «الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ»، کلام میں حذف ہے جس کی تقدیر (پوشیدہ مراد) ہے: «فيه» (اس میں)، جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا لَّا تَجْزِي نَفْسٌ عَن نَّفْسٍ شَيْئًا﴾ [البقرة: ٤٨ اور ١٢٣] (۱)۔ اور یہ اعمش کی قرأت ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لَّهُمْ جَنَّتٌ﴾ مبتدا اور خبر ہے، ﴿تَجْرِى﴾ صفت کے مقام پر ہے، ﴿مِن تَحْتِهَا﴾ یعنی: ان کے بالا خانوں اور درختوں کے نیچے سے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۳)۔ پھر اللہ تعالیٰ نے ان کا ثواب بیان کیا، اور یہ کہ وہ ان سے ایسی رضا کے ساتھ راضی ہے جس کے بعد وہ کبھی ناراض نہیں ہوگا۔ ﴿وَرَضُوا عَنْهُ﴾ یعنی: اس جزا سے جو اس نے انہیں عطا فرمائی۔ ﴿ذَٰلِكَ الْفَوْزُ﴾ یعنی: کامیابی، ﴿الْعَظِيمُ﴾ یعنی: جس کی خیر بہت بڑی اور زیادہ ہو، اور اس کے مالک کا مرتبہ بلند اور معزز ہو۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا فِيهِنَّ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (١٢٠)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ آیت، یہ عیسیٰ علیہ السلام کے متعلق نصاریٰ کے اس دعوے کے بعد آئی ہے کہ وہ معبود ہیں، تو اللہ تعالیٰ نے خبر دی کہ آسمانوں اور زمین کی بادشاہت اسی کے لیے ہے، نہ کہ عیسیٰ کے لیے اور نہ ہی دیگر مخلوقات کے لیے۔

اور یہ بھی ممکن ہے کہ معنی یہ ہوں: کہ وہ جس کے لیے آسمانوں اور زمین کی بادشاہت ہے، اپنے فرمانبردار بندوں کو مذکورہ بالا باغات عطا فرماتا ہے، اللہ ہمیں اپنے فضل و کرم سے ان میں شامل فرمائے۔

اللہ تعالیٰ کی حمد کے ساتھ سورۃ المائدہ مکمل ہوئی۔

(۱) معانی القرآن للزجاج ۲/ ۲۲۵، اور إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۵۳۔ (۲) اور یہ ایک شاذ قرأت ہے، اسے اعمش سے زمخشری نے الکشاف ۱/ ۶۵۸ میں ذکر کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲/ ۲۶۴ میں اسے الحسن بن العباس الشامی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۳) ۱/ ۳۵۹۔

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

Surah Al-An'am

It is Makkan according to most scholars; Ibn Abbas and Qatada said: It is entirely Makkan except for two verses revealed in Madina. The Almighty's saying: {And they did not appraise Allah with true appraisal} [Verse 91] was revealed regarding Malik ibn al-Sayf and Ka'b ibn al-Ashraf, the Jews. The other is His saying: {And He it is who causes gardens to grow, [both] trellised and untrellised} [Verse 141] was revealed regarding Thabit ibn Qays ibn Shammaas al-Ansari. Ibn Jurayj said: It was revealed regarding Mu'adh ibn Jabal; this was mentioned by Al-Mawardi (1). Al-Tha'labi said: Surah Al-An'am is Makkan except for six verses revealed in Madina: {And they did not appraise Allah with true appraisal} to the end of three verses, and: {Say, "Come, I will recite what your Lord has prohibited to you"} [Verse 151] to the end of three verses (2). Ibn Atiyyah said: These are the Decisive Verses (3). Ibn al-Arabi mentioned (4): That the Almighty's saying: {Say, "I do not find..."} [Verse 145] was revealed in Makkah on the day of Arafah. Discussion on all of this will come, God willing. And in the tradition, it was revealed as a whole at once except for those six verses, and seventy thousand [angels] accompanied it.

---

(1) In 'Al-Nukat wa al-'Uyun' 2/91. (2) Mentioned by Abu al-Layth 1/471, and al-Baghawi 2/83 via al-Kalbi, from Abu Salih, from Ibn Abbas. Al-Suyuti said in 'Al-Itqan' 1/43: The narration from Ibn Abbas is authentic except for: {Say, "Come..."} [The three verses: 151-153]. End quote. Al-Nahhas recorded it in 'Al-Nasikh wa al-Mansukh' 2/316 from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (3) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 2/361, which are verses: 151-153. Abu Ubayd recorded it in 'Fada'il al-Qur'an' p. 147 from Ibn Abbas. (4) In 'Ahkam al-Qur'an' 2/755.

बिस्मिल्लाह हिर-रहमान निर-रहीम

सूरह अल-अनआम

यह अधिकांश विद्वानों के अनुसार मक्की है; इब्न अब्बास और क़तादा ने कहा: यह पूरी तरह मक्की है सिवाय इसकी दो आयतों के जो मदीना में अवतरित हुईं। अल्लाह का कहना है: {और उन्होंने अल्लाह की वैसी कद्र नहीं की जैसी कद्र करने का हक़ था} [आयत: 91] यह यहूदियों में से मालिक बिन अल-सैफ और काब बिन अल-अशरफ के बारे में अवतरित हुई। दूसरी अल्लाह का यह कहना है: {और वही है जिसने पैदा किए बाग़, टटियों पर चढ़ाए हुए भी और जो टटियों पर नहीं चढ़ाए जाते} [आयत: 141] यह साबित बिन कैस बिन शम्मास अल-अंसारी के बारे में अवतरित हुई। इब्न जुरैज ने कहा: यह मुआज बिन जबल के बारे में अवतरित हुई; यह अल-मावर्दी (1) ने कहा है। अल-थलाबी ने कहा: सूरह अल-अनआम मक्की है सिवाय छह आयतों के जो मदीना में अवतरित हुईं: {और उन्होंने अल्लाह की वैसी कद्र नहीं की...} तीन आयतों के अंत तक, और: {कह दो, "आओ मैं तुम्हें पढ़कर सुनाऊँ जो तुम्हारे रब ने तुम पर हराम किया है"} [आयत: 151] तीन आयतों के अंत तक (2); इब्न अतिय्या ने कहा: और ये मोहकम (स्पष्ट) आयतें हैं (3)। इब्न अल-अरबी ने उल्लेख किया (4): कि अल्लाह तआला का कहना: {कह दो, "मैं नहीं पाता..."} [आयत: 145] अरफ़ा के दिन मक्का में अवतरित हुई। इन सब बातों का वर्णन आगे आएगा, इंशा अल्लाह। और हदीस में है कि यह उन छह आयतों को छोड़कर एक ही बार में पूरी अवतरित हुई थी, और सत्तर हज़ार [फ़रिश्ते] इसके साथ आए थे।

---

(1) अल-नुकत वल-उयून 2/91 में। (2) इसे अबू अल-लैथ 1/471 और अल-बगवी 2/83 ने अल-कल्बी के माध्यम से, अबू सालेह से, उन्होंने इब्न अब्बास से उल्लेख किया है। अल-सुयुती ने 'अल-इतकान' 1/43 में कहा: इब्न अब्बास से रिवायत सही है सिवाय: {कह दो, "आओ..."} [तीनों आयतें: 151-153] के। समाप्त। अल-नहस ने इसे 'अल-नासिख वल-मंसूख' 2/316 में इब्न अब्बास (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) से उद्धृत किया है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/361, और ये आयतें 151-153 हैं। अबू उबैद ने इसे 'फज़ाइल अल-क़ुरान' पृष्ठ 147 में इब्न अब्बास से उद्धृत किया है। (4) अहकाम अल-क़ुरान 2/755 में।

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

سورة الانعام

اکثر اہل علم کے قول کے مطابق یہ مکی ہے؛ ابن عباس اور قتادہ نے کہا: یہ پوری کی پوری مکی ہے سوائے اس کی دو آیتوں کے جو مدینہ میں نازل ہوئیں، اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ﴾ [آیت: 91] یہ یہودیوں میں سے مالک بن صیف اور کعب بن اشرف کے بارے میں نازل ہوئی، اور دوسری اللہ کا یہ ارشاد: ﴿وَهُوَ الَّذِي أَنشَأَ جَنَّاتٍ مَّعْرُوشَاتٍ وَغَيْرَ مَعْرُوشَاتٍ﴾ [آیت: 141] یہ ثابت بن قیس بن شماس انصاری کے بارے میں نازل ہوئی۔ ابن جریج نے کہا: یہ معاذ بن جبل کے بارے میں نازل ہوئی؛ یہ ماوردی (1) نے کہا ہے۔ ثعلبی نے کہا: سورۃ الانعام مکی ہے سوائے چھ آیتوں کے جو مدینہ میں نازل ہوئیں: ﴿وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ﴾ سے تین آیتوں کے آخر تک، اور: ﴿قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ﴾ [آیت: 151] سے تین آیتوں کے آخر تک (2)؛ ابن عطیہ نے کہا: یہ آیاتِ محکمات ہیں (3)۔ ابن العربی نے ذکر کیا (4): کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُل لَّا أَجِدُ﴾ [آیت: 145] عرفہ کے دن مکہ میں نازل ہوا۔ ان سب باتوں کی تفصیل آگے آئے گی ان شاء اللہ۔ اور خبر (روایت) میں ہے کہ یہ ان چھ آیتوں کے سوا ایک ہی بار میں مکمل نازل ہوئی، اور ستر ہزار [فرشتے] اس کے ساتھ تشریف لائے۔

---

(1) النکت والعیون 2/91 میں۔ (2) اسے ابو اللیث 1/471، اور بغوی 2/83 نے کلبی کے طریق سے، ابو صالح سے، انہوں نے ابن عباس سے ذکر کیا ہے۔ سیوطی نے 'الاتقان' 1/43 میں کہا: ابن عباس سے نقل صحیح ثابت ہے سوائے: ﴿قُلْ تَعَالَوْا...﴾ [تینوں آیات: 151-153] کے۔ انتہیٰ۔ اور نحاس نے اسے 'الناسخ والمنسوخ' 2/316 میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (3)

المحرر الوجیز 2/361، اور یہ آیات ہیں: 151-153۔ اور اسے ابو عبید نے 'فضائل القرآن' ص 147 میں ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ (4) احکام القرآن 2/755 میں۔

Surah Al-An'am 311

...angel, and with one verse of it, there were twelve thousand angels, and it is: {And with Him are the keys of the unseen; none knows them except Him} [Verse: 59]. They descended with it at night, making a loud sound with glorification (Tasbeeh) and praise (Tahmeed). So the Messenger of Allah (peace be upon him) called the scribes, and they wrote it down that same night (1).

And Abu Ja'far al-Nahhas narrated, saying: Muhammad bin Ahmad bin Yahya narrated to us, Abu Hatim Rawh bin al-Faraj, the client of the Hadaris, narrated to us, he said: Ahmad bin Muhammad Abu Bakr al-Umari narrated to us, Ibn Abi Fudaik narrated to us, Umar bin Talha bin Alqama bin Waqqas narrated to me, from Nafi' Abu Suhail ibn Malik, from Anas bin Malik, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Surah Al-An'am was revealed accompanied by a procession of angels that filled the space between the horizons. They made a loud sound with glorification, and the earth shook because of them." And the Messenger of Allah (peace be upon him) was saying: "Glory be to my Lord, the Magnificent" three times (2).

And al-Darimi Abu Muhammad mentioned in his Musnad (3), from Umar bin al-Khattab (may Allah be pleased with him) that he said: Al-An'am is among the noble [naja'ib] (4) of the Qur'an.

And in it from Ka'b (5), he said: The opening of the Torah is the opening (6) of Al-An'am, and its conclusion is the conclusion of Hud. And Wahb bin Munabbih said the same as well (7).

---

(1) We did not find it with this exact wording, but Abu Ubaid narrated something similar in 'Fada'il al-Qur'an' p. 129, and Ibn al-Durays in 'Fada'il al-Qur'an' (201) from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them), and al-Tabarani in 'al-Mu'jam al-Saghir' (220) from Ibn Umar (may Allah be pleased with them), his saying: "They have a loud sound (zajal)," meaning: a high, loud voice. Al-Nihayah (zajal). (2) In 'Ma'ani al-Qur'an' 396/2, and what preceded in brackets is from it. It was also narrated by al-Isma'ili in 'Mu'jam al-Shuyukh' (187), al-Tabarani in 'al-Awsat' (6443), and al-Bayhaqi in 'al-Sunan al-Sughra' (965). (3) No. (3402). (4) In (Kh) and (Z): 'mawajib', in (D): 'tuwajib', and in Sunan al-Darimi: 'nawajib'. The 'nawajib' and 'naja'ib' of the Qur'an are its best Surahs. Al-Nihayah (najab). (5) No. (3402), and Ibn Abi Shaybah also narrated it 10/555, and al-Tabari 9/147. (6) His saying: 'Fatiha' (opening) is from (M), and it

matches Musannaf Ibn Abi Shaybah and Tafsir al-Tabari. In Sunan al-Darimi: The opening of the Torah is Al-An'am, and its conclusion is Hud. (7) Mentioned by al-Mawardi in 'al-Nukat wa al-'Uyun' 2/91.

सूरह अल-अनाम ३११

...फरिश्ता, और उसकी एक आयत के साथ बारह हजार फरिश्ते थे, और वह है: {और उसी के पास गैब की कुंजियाँ हैं; उन्हें उसके सिवा कोई नहीं जानता} [आयत: ५९]। वे रात में इसे लेकर उतरे, तस्बीह और तहमीद के साथ बुलंद आवाज़ (ज़जल) करते हुए। तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने लेखकों को बुलाया, और उन्होंने उसी रात इसे लिख लिया (१)।

और अबू जाफर अल-नहस ने रिवायत किया, कहा: हमें मुहम्मद बिन अहमद बिन याह्या ने बताया, हमें अबू हातिम रौह बिन अल-फराज, हदारमा के मौला, ने बताया, उन्होंने कहा: हमें अहमद बिन मुहम्मद अबू बक्र अल-उमरी ने बताया, हमें इब्न अबी फुदैक ने बताया, मुझे उमर बिन तल्हा बिन अलक़मा बिन वक्कास ने नाफ़े अबू सुहैल इब्न मालिक से, उन्होंने अनस बिन मालिक से रिवायत करते हुए बताया कि: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "सूरह अल-अनाम फरिश्तों के एक ऐसे जुलूस के साथ उतरी जिसने क्षितिजों के बीच की जगह को भर दिया था। वे तस्बीह के साथ बुलंद आवाज़ कर रहे थे, और उनके कारण ज़मीन कांप रही थी।" और अल्लाह के रसूल ﷺ तीन बार कह रहे थे: "पाक है मेरा रब, बहुत महान" (२)।

और अल-दारिमी अबू मोहम्मद ने अपनी मुस्नद (३) में ज़िक्र किया है, उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से कि उन्होंने कहा: अल-अनाम कुरान के उत्कृष्ट [नजाइब] (४) हिस्सों में से है।

और इसमें का'ब (५) से है, उन्होंने कहा: तौरात की शुरुआत अल-अनाम की शुरुआत (६) है, और उसका समापन हूद का समापन है। और वहब बिन मुनब्बिह ने भी यही बात कही (७)।

---

(१) हमें यह इन्हीं शब्दों में नहीं मिला, लेकिन अबू उबैद ने 'फज़ाइल अल-कुरान' पृष्ठ १२९ में इसी तरह की रिवायत पेश की है, और इब्न अद-दुरैस ने 'फज़ाइल अल-कुरान' (२०१) में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से, और अल-तबरानी ने 'अल-मुअजम अल-सगीर' (२२०) में इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से उनके इस कथन को उद्धृत किया है: "उनके लिए ज़जल है", यानी: ऊँची, बुलंद आवाज़। अल-निहाया (ज़जल)। (२) 'मा'नी अल-कुरान' २/३९६ में, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह उसी से है। इसे अल-इस्माइली ने 'मुअजम अल-शुयूख' (१८७) में, अल-तबरानी ने 'अल-औसत' (६४४३) में, और अल-बैहकी ने 'अल-सुनन अल-सुघरा' (९६५) में भी रिवायत किया है। (३) नंबर (३४०२)। (४) (ख) और (ज़) में: 'मवाजिब', (द) में: 'तुवाजिब', और सुनन अल-दारिमी में: 'नवाजिब'। कुरान के'नवाजिब' और 'नजाइब' उसकी बेहतरीन सूरतें हैं। अल-निहाया (नजब)। (५)

नंबर (३४०२), और इब्न अबी शयबा ने भी इसे १०/५५५ पर और अल-तबरी ने ९/१४७ पर रिवायत किया है। (६) उनका कथन: 'फातिहा' (शुरुआत) (म) से है, और यह मुसन्नफ इब्न अबी शयबा और तफ़सीर अल-तबरी के अनुकूल है। सुनन अल-दारिमी में: तौरात की शुरुआत अल-अनाम है, और उसका समापन हूद है। (७) अल-मावर्दी ने 'अल-नुक़्त व अल-'उयून' २/९१ में इसका उल्लेख किया है।

...فرشتہ، اس کی ایک آیت کے ساتھ بارہ ہزار فرشتے تھے، اور وہ یہ ہے: ﴿وَعِندَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ﴾ [آیت: ۵۹] وہ اسے لے کر رات کو اترے، تسبیح و تحمید کے ساتھ ان کا ایک شور (زجل) تھا، تو رسول اللہ ﷺ نے کاتبوں کو بلایا اور انہوں نے اسی رات اسے لکھ لیا (۱)۔

اور ابوجعفر النحاس نے سند کے ساتھ بیان کیا، کہا: ہمیں محمد بن احمد بن یحییٰ نے بتایا، ہمیں ابو حاتم روح بن الفرج مولیٰ الحضارمہ نے بتایا، کہا: ہمیں احمد بن محمد ابوبکر العمری نے بتایا، ہمیں ابن ابی فدیک نے بتایا، مجھ سے عمر بن طلحہ بن علقمہ بن وقاص نے بیان کیا، انہوں نے نافع ابو سہیل ابن مالک سے، انہوں نے انس بن مالک سے روایت کیا، کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”سورۃ الانعام فرشتوں کے ایک ایسے جلوس کے ساتھ نازل ہوئی جس نے مشرق و مغرب کے درمیان کے افق کو بھر دیا تھا، ان کا تسبیح کے ساتھ ایک شور تھا اور ان کی وجہ سے زمین لرز رہی تھی“ اور رسول اللہ ﷺ تین مرتبہ فرما رہے تھے: ”سبحان ربی العظیم“ (۲)۔

اور دارمی ابو محمد نے اپنی مسند (۳) میں ذکر کیا ہے، عمر بن الخطاب ﷺ سے کہ انہوں نے فرمایا: الانعام قرآن کے چنیدہ [نجائب] (۴) حصوں میں سے ہے۔

اور اس میں کعب (۵) سے مروی ہے، انہوں نے کہا: تورات کی ابتدا الانعام کی ابتدا (۶) ہے، اور اس کا خاتمہ ہود کا خاتمہ ہے۔ اور یہی بات وہب بن منبہ نے بھی کہی ہے (۷)۔

---

(۱) ہمیں یہ انہی الفاظ کے ساتھ نہیں ملا، البتہ ابو عبید نے 'فضائل القرآن' ص ۱۲۹ میں، اور ابن الضریس نے 'فضائل القرآن' (۲۰۱) میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے، اور طبرانی نے 'المعجم الصغیر' (۲۲۰) میں ابن عمر رضی اللہ عنہما سے اس کے ہم معنی روایت کیا ہے، ان کا قول: "لہم

زجل"، یعنی: بلند، اونچی آواز۔ النہایہ (زجل)۔ (۲) 'معانی القرآن' ۳۹۶/۲ میں، اور جو کچھ اس سے پہلے قوسین میں گزرا وہ اسی سے ہے۔ اسے اسماعیلی نے 'معجم الشیوخ' (۱۸۷)، طبرانی نے 'الاوسط' (۶۴۴۳)، اور بیہقی نے 'السنن الصغری' (۹۶۵) میں بھی روایت کیا ہے۔ (۳) رقم (۳۴۰۲)۔ (۴) (خ) اور (ظ) میں: 'مواجب' ہے، (د) میں: 'تواجب'، اور سنن دارمی میں: 'نواجب' ہے۔ قرآن کے 'نواجب' اور 'نجائب' اس کی بہترین سورتیں ہیں۔ النہایہ (نجب)۔ (۵) رقم (۳۴۰۲)، اور ابن ابی شیبہ نے ۱۰/۵۵۵ اور طبری نے ۹/۱۴۷ پر بھی اسے روایت کیا ہے۔ (۶) ان کا قول: 'فاتحہ' (ابتدا)، (م) سے ہے، اور یہی مصنف ابن ابی شیبہ اور تفسیر طبری کے موافق ہے۔ سنن دارمی میں ہے: تورات کی ابتدا الانعام ہے، اور اس کا خاتمہ ہود ہے۔ (۷) اسے ماوردی نے 'النکت والعیون' ۹۱/۲ میں ذکر کیا ہے۔

Surah Al-An'am 312 Al-Mahdawi mentioned: The commentators said: Indeed, the "Torah" opened with His saying: {Praise be to Allah, Who created the heavens and the earth} [Al-An'am: 1] the verse, and it concluded with His saying: {Praise be to Allah, Who has not taken a son and has no partner in the sovereignty} [Al-Isra: 111] until the end of the verse. Al-Tha'labi mentioned on the authority of Jabir from the Prophet ﷺ that he said: "Whoever reads three verses from the beginning of Surah Al-An'am up to His saying: {and He knows what you earn}, Allah entrusts forty thousand angels to him who write for him the like of their worship until the Day of Resurrection, and an angel descends from the seventh heaven with him an iron rod (mirzabbah), so if Satan wants to whisper to him, or inspire something into his heart, he strikes him a blow, so there will be seventy veils between him and him. Then, when it is the Day of Resurrection, Allah Almighty says: Walk in My shadow on a day when there is no shadow but My shadow, and eat from the fruits of My Paradise, and drink from the water of Al-Kawthar, and wash from the water of Salsabil; for you are My servant and I am your Lord" (1). In Al-Bukhari (2) on the authority of Ibn Abbas, he said: If it pleases you to know the ignorance of the Arabs, then read what is above one hundred and thirty of Surah Al-An'am: {Those who killed their children foolishly without knowledge have indeed lost} until His saying: {and they were not guided}. Note: The scholars said: This surah is an origin in arguing with the polytheists and others from the innovators, and whoever denied the resurrection and the return; and this necessitates its revelation all at once; because it is in one meaning of argument, even if it is disposed of in many ways, and upon it the theologians built the foundations of religion; because in it are clear verses that refute the Qadariyyah, unlike the surahs that are mentioned and the mentioned ones [before] (3). And you will see that clearly (4) if Allah wills, by the power of Allah Almighty and His help.

Footnotes: (1) And Al-Wahidi extracted it in Al-Wasit 2/250 - 251 from Abu Salih from the Prophet ﷺ as a mursal report, and Al-Suyuti attributed it in Al-Durr al-Manthur 3/3 to Al-Salafi from Ibn Abbas and weakened it. Al-Alusi said in Ruh al-Ma'ani 7/76 regarding this report and what was like it: Most of them in this regard are weak, and some are fabricated. The mirzabbah: a small iron rod. Al-Qamus (razaba). (2) Number (3524). (3) Hazz al-Khulasa p. 56, and what is between brackets is from it. (4) In (M): And we will increase that in explanation.

सूरा अल-अनआम 312 अल-महदवी ने उल्लेख किया है: मुफस्सिरों (व्याख्याकारों) ने कहा: वास्तव में "तौरात" की शुरुआत उनके इस कथन से हुई: {प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसने आकाश और पृथ्वी को बनाया} [अल-अनआम: 1] आयत, और इसका समापन उनके इस कथन से हुआ: {प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसने न तो किसी को बेटा बनाया और न ही संप्रभुता में उसका कोई साथी है} [अल-इसरा: 111] आयत के अंत तक। अल-त'लबी ने जाबिर के माध्यम से नबी ﷺ से उल्लेख किया कि उन्होंने कहा: "जो कोई सूरा अल-अनआम की शुरुआत से तीन आयतें पढ़ता है, उसके इस कथन तक: {और वह जानता है जो तुम कमाते हो}, अल्लाह उसके लिए चालीस हजार फरिश्ते नियुक्त करता है जो कयामत के दिन तक उनकी इबादत के बराबर उसके लिए लिखते हैं, और सातवें आसमान से एक फरिश्ता उतरता है जिसके पास लोहे की एक छड़ (मिर्ज़ब्बा) होती है, इसलिए यदि शैतान उसे बहकाना चाहता है, या उसके दिल में कुछ डालना चाहता है, तो वह उसे एक चोट मारता है, जिससे उसके और शैतान के बीच सत्तर पर्दे हो जाते हैं। फिर, जब कयामत का दिन होगा, तो अल्लाह सर्वशक्तिमान कहेगा: मेरी छाया में चलो उस दिन जब मेरी छाया के अलावा कोई छाया नहीं होगी, और मेरी जन्नत के फल खाओ, और कौसर का पानी पियो, और सलसबिल के पानी से स्नान करो; क्योंकि तुम मेरे बंदे हो और मैं तुम्हारा रब हूँ" (1)। और बुखारी (2) में इब्न अब्बास के हवाले से है, उन्होंने कहा: यदि आपको अरबों की अज्ञानता को जानकर खुशी होती है, तो सूरा अल-अनआम की एक सौ तीस से ऊपर की आयतें पढ़ें: {निश्चित रूप से वे लोग घाटे में रहे जिन्होंने अज्ञानता के कारण मूर्खता में अपनी संतानों की हत्या कर दी} उनके इस कथन तक: {और वे मार्गदर्शित नहीं थे}। नोट: विद्वानों ने कहा: यह सूरा मुशरिकों (बहुदेववादियों) और अन्य नए पंथ वालों, और जो पुनरुत्थान और प्रलय को झुठलाते हैं, उनके साथ बहस करने में एक मूल आधार है; और यह इसके एक बार में ही उतरने की आवश्यकता को दर्शाता है; क्योंकि यह तर्क के एक ही अर्थ में है, भले ही इसे कई तरीकों से प्रस्तुत किया गया हो, और इसी पर धर्मशास्त्रियों ने धर्म के सिद्धांतों का निर्माण किया है; क्योंकि इसमें स्पष्ट आयतें हैं जो क़दरिया संप्रदाय का खंडन करती हैं, उन सूरतों के विपरीत जो उल्लिखित हैं और जो [पहले] उल्लिखित हैं (3)। और आप इसे स्पष्ट रूप से (4) अल्लाह की इच्छा से, अल्लाह सर्वशक्तिमान की शक्ति और उसकी मदद से देखेंगे।

पादलेख: (1) और अल-वाहिदी ने इसे अल-वसीत 2/250 - 251 में अबू सालेह से नबी ﷺ के माध्यम से मुरसल (अपूर्ण श्रृंखला) के रूप में उद्धृत किया है, और अल-सुयुति ने अल-दुर अल-मंसूर 3/3 में इसे अल-सलफी से इब्न अब्बास के हवाले से बताया और इसे कमजोर करार दिया। अल-आलुसी ने

रूह अल-मानी 7/76 में इस रिपोर्ट और इसके जैसी रिपोर्टों के बारे में कहा: इस संबंध में उनमें से अधिकांश कमजोर हैं, और कुछ मनगढ़ंत (गढ़ी हुई) हैं। मिर्ज़ब्बा: लोहे की एक छोटी छड़। अल-क़ामूस (रज़बा)। (2) संख्या (3524)। (3) हज्ज़ अल-खुलसा पृ. 56, और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। (4) (M) में: और हम इसे और अधिक स्पष्ट करेंगे।

سورة الانعام ٣١٢ المهدوی نے ذکر کیا ہے: مفسرین نے کہا: بے شک «تورات» کا آغاز اللہ کے اس قول سے ہوا: {الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ} [الأنعام: ١] (آیت)، اور اس کا اختتام اللہ کے اس قول پر ہوا: {الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا وَلَمْ يَكُن لَّهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ} [الإسراء: ١١١] آیت کے آخر تک۔ اور الثعلبی نے جابر سے اور انہوں نے نبی اکرم ﷺ سے روایت کی کہ آپ ﷺ نے فرمایا: ”جس نے سورۃ الانعام کی ابتدا سے تین آیات اس قول تک پڑھیں: {وَيَعْلَمُ مَا تَكْسِبُونَ}، تو اللہ تعالیٰ اس پر چالیس ہزار فرشتے مقرر کر دیتا ہے جو اس کے لیے قیامت کے دن تک اپنی عبادت کے برابر اجر لکھتے رہتے ہیں، اور ساتویں آسمان سے ایک فرشتہ اترتا ہے جس کے پاس لوہے کا ایک ہتھوڑا (مرزبہ) ہوتا ہے، پس جب شیطان اسے وسوسہ دینا چاہتا ہے یا اس کے دل میں کوئی بات ڈالنا چاہتا ہے تو وہ اسے ایسی ضرب لگاتا ہے کہ اس کے اور شیطان کے درمیان ستر حجاب (پردے) حائل ہو جاتے ہیں۔ پھر جب قیامت کا دن ہوگا تو اللہ تعالیٰ فرمائے گا: میرے سائے میں چلو جس دن میرے سائے کے علاوہ کوئی سایہ نہ ہوگا، اور میری جنت کے پھل کھاؤ، اور حوضِ کوثر سے پیو، اور سلسبیل کے پانی سے غسل کرو؛ کیونکہ تم میرے بندے ہو اور میں تمہارا رب ہوں“ (١)۔ اور بخاری (٢) میں ابن عباس سے مروی ہے، انہوں نے فرمایا: اگر تمہیں عربوں کی جہالت جاننا اچھی لگے تو سورۃ الانعام کی ایک سو تیس سے اوپر کی آیات پڑھو: {قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ قَتَلُوا أَوْلَادَهُمْ سَفَهًا بِغَيْرِ عِلْمٍ} سے لے کر ان کے اس قول تک: {وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ}۔ تنبیہ: علماء نے کہا: یہ سورت مشرکین اور دیگر بدعتیوں اور جو مرنے کے بعد جی اٹھنے اور حشر و نشر کو جھٹلاتے ہیں، ان سے بحث و مباحثہ کے معاملے میں ایک اصل (بنیاد) ہے؛ اور یہی چیز اس بات کا تقاضا کرتی ہے کہ یہ پوری سورت ایک ہی بار نازل ہوئی؛ کیونکہ یہ حجت و دلیل کے ایک ہی معنی میں ہے، اگرچہ اس میں مختلف طریقوں سے تصرف کیا گیا ہے، اور اسی پر

متکلمین نے اصولِ دین کی بنیاد رکھی ہے؛ کیونکہ اس میں ایسی واضح آیات ہیں جو قدریہ کا رد کرتی ہیں، بخلاف ان سورتوں کے جو ذکر کی گئی ہیں اور جو [پہلے] مذکور ہیں (۳)۔ اور تم اسے عنقریب واضح (۴) طور پر دیکھو گے، ان شاء اللہ، اللہ تعالیٰ کی قدرت اور اس کی مدد سے۔

حواشی: (۱) اور اسے الواحدی نے الوسیط ۲/ ۲۵۰ - ۲۵۱ میں ابوصالح سے اور انہوں نے نبی ﷺ سے مرسلاً روایت کیا ہے، اور السیوطی نے الدر المنثور ۳/ ۳ میں اسے السلفی کی طرف منسوب کرتے ہوئے ابن عباس سے روایت کیا اور اسے ضعیف قرار دیا۔ آلوسی نے روح المعانی ۷/۷۶ میں اس خبر اور اس جیسی خبروں کے بارے میں کہا: اس بارے میں اکثر روایات ضعیف ہیں اور بعض موضوع (من گھڑت) ہیں۔ اور المرزبہ: لوہے کی ایک چھڑی۔ القاموس (رزب)۔ (۲) نمبر (۳۵۲۴)۔ (۳) حز الخلاصة ص ۵۶، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (۴) نسخہ (م) میں ہے: "اور ہم اس کی وضاحت میں اضافہ کریں گے"۔

Surah Al-An'am: Verse 1 [Page] 313

The words of the Almighty: {All praise is due to Allah, who created the heavens and the earth and made the darkness and the light. Then those who disbelieve equate [others] with their Lord (1)}

There are five issues in it:

First: The words of the Almighty: {All praise is due to Allah}. He, Glory be to Him, began its opening by praising Himself and affirming His divinity (1), meaning: that all praise belongs to Him, and He has no partner.

If it is said: Other [chapters] have also been opened with "All praise is due to Allah," so wouldn't one suffice for the others?

It is said: Because each one has a meaning in its place that another cannot fulfill, due to its connection with different blessings, and also for what it contains of argument in this context against those who equate others with their Lord. The meaning of "Al-Hamd" (Praise) was previously mentioned in Al-Fatihah (4).

Second: The words of the Almighty: {who created the heavens and the earth}. He informed of His power, knowledge, and will by saying: "who created," i.e., invented, brought into existence, originated, and innovated. Creation (khalq) can mean invention, and it can mean estimation - as previously mentioned (5) - and both are intended here. This is evidence of their createdness (temporality); He raised the sky without pillars, and made it even without crookedness (6), and placed in it the sun and the moon as two signs, and adorned it with stars, and placed within it clouds and vapors as signs; and He spread the earth, and placed within it provisions and plants, and scattered within it every kind of creature as signs; and He made the mountains as pegs, and wide paths, and made rivers and seas flow in it, and caused springs to gush forth from stones,

---

(1) In (M): Divinity. (2) In (Z): Sufficiency. (3) In (Kh) and (M): one. (4) 1/205. (5) 1/341. (6) Al-Awd: Crookedness. As-Sihah (Awd).

सूरा अल-अनआम: आयत 1 [पृष्ठ] 313

अल्लाह तआला का कथन: {सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसने आकाशों और धरती को बनाया और अंधेरे और प्रकाश को उत्पन्न किया। फिर भी वे लोग जिन्होंने कुफ़्र किया, अपने रब के बराबर (दोनों को) ठहराते हैं (1)}

इसमें पाँच मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है}। अल्लाह सुब्हानहू व तआला ने इसकी शुरुआत अपनी प्रशंसा और अपनी उलूहियत (ईश्वरत्व) को सिद्ध करने के साथ की (1), अर्थात: कि समस्त प्रशंसा उसी के लिए है, उसका कोई साझी नहीं है।

यदि यह कहा जाए कि: अन्य सूरतों की शुरुआत भी "अल्हम्दुलिल्लाह" से हुई है, तो एक ही काफी हो सकती थी।

तो कहा जाएगा: क्योंकि प्रत्येक का अपने स्थान पर एक अर्थ है जिसे दूसरा पूरा नहीं करता, क्योंकि वे विभिन्न नेमतों (अनुग्रहों) से जुड़ी हुई हैं, और इसलिए भी कि इस स्थान पर उन लोगों के विरुद्ध तर्क है जो अपने रब के बराबर दूसरों को ठहराते हैं। "हम्द" का अर्थ सूरा अल-फातिहा (4) में पहले बताया जा चुका है।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {जिसने आकाशों और धरती को बनाया}। उसने अपनी शक्ति, ज्ञान और इच्छा के बारे में बताते हुए कहा: "जिसने बनाया", अर्थात: आविष्कार किया, अस्तित्व में लाया, उत्पन्न किया और अभिनव रचना की। "खल्क़" (सृजन) का अर्थ आविष्कार भी होता है और अनुमान (निर्धारण) भी - जैसा कि पहले उल्लेख किया जा चुका है (5) - और यहाँ दोनों ही अभिप्रेत हैं। यह उनके नश्वर (निर्मित) होने का प्रमाण है; उसने आकाश को बिना खंभों के ऊँचा किया, और उसे बिना किसी टेढ़ेपन (6) के बराबर बनाया, और उसमें सूरज और चाँद को दो निशानियों के रूप में रखा, और उसे सितारों से सजाया, और उसमें बादलों और घटाओं को निशानियों के रूप में रखा; और धरती को बिछाया, और उसमें रोज़ी और वनस्पतियाँ रखीं, और उसमें हर तरह के जीव-जंतुओं को निशानियों के रूप में फैलाया; और पहाड़ों को खूंटे बनाया, और चौड़े रास्ते बनाए, और उसमें नदियाँ और समुद्र बहाए, और पत्थरों से चश्मे (सोते) फोड़े,

(1) (M) में: उलूहियत (ईश्वरत्व)। (2) (Z) में: इज़ज़ा (पर्याप्तता)। (3) (Kh) और (M) में: एक। (4) 1/205. (5) 1/341. (6) अल-अवद: टेढ़ापन। अस-सिहाह (अवद)।

سورة الانعام: آیت 1 [صفحہ] 313

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {سب تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں جس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا اور اندھیروں اور روشنی کو بنایا، پھر بھی کافر لوگ اپنے رب کے برابر (دوسروں کو) ٹھہراتے ہیں (1)}

اس میں پانچ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {سب تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں}، اللہ سبحانہ وتعالیٰ نے اس کا آغاز اپنی حمد (تعریف) اور اپنی الوہیت (1) کے اثبات سے کیا، یعنی: تمام تعریفیں اسی کے لیے ہیں، اس کا کوئی شریک نہیں۔

اگر یہ کہا جائے کہ: دیگر سورتوں کا آغاز بھی "الحمد للہ" سے ہوا ہے، تو ایک ہی کفایت کر جاتی۔

تو جواب دیا جائے گا: کیونکہ ہر ایک کا اپنے مقام پر ایک خاص مفہوم ہے جو دوسرا ادا نہیں کرتا، اس لیے کہ وہ مختلف نعمتوں کے ساتھ جڑا ہوا ہے، اور اس لیے بھی کہ اس مقام پر ان لوگوں کے خلاف حجت (دلیل) ہے جو اپنے رب کے برابر دوسروں کو ٹھہراتے ہیں۔ "حمد" کے معنی سورہ فاتحہ (4) میں گزر چکے ہیں۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {جس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا}، اللہ تعالیٰ نے اپنی قدرت، علم اور ارادے کے بارے میں خبر دیتے ہوئے فرمایا: "جس نے پیدا کیا"، یعنی: ایجاد کیا، وجود بخشا، پیدا کیا اور اختراع کیا۔ "خلق" کا معنی ایجاد بھی ہوتا ہے اور تقدیر (اندازہ لگانا) بھی - جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (5) - اور یہاں دونوں ہی مراد ہیں۔ یہ ان کے حادث (نئی چیز) ہونے پر دلیل

ہے؛ چنانچہ اس نے آسمان کو بغیر ستونوں کے بلند کیا، اور اسے بغیر کسی کجی (6) کے برابر بنایا، اور اس میں سورج اور چاند کو دو نشانیاں بنایا، اور اسے ستاروں سے زینت دی، اور اس میں بادلوں اور گھٹاؤں کو بطور نشانیاں رکھا؛ اور زمین کو بچھایا، اور اس میں رزق اور نباتات رکھے، اور اس میں ہر طرح کے جانداروں کو بطور نشانیاں پھیلا دیا؛ اور پہاڑوں کو میخیں بنایا، اور وسیع راستے بنائے، اور اس میں نہریں اور سمندر جاری کیے، اور پتھروں سے چشمے پھاڑے،

---

(1) (م) میں: الالوہیۃ۔ (2) (ظ) میں: الاجزاء۔ (3) (خ) اور (م) میں: واحدۃ۔ (4) 1/205. (5) 1/341. (6) الاود: کجی (ٹیڑھا پن)۔ الصحاح (اود)۔

Surah Al-An'am: Verse 1 314 ...evidences of His oneness, and His great power, and that He is Allah, the One, the Subduer, and He showed through His creation of the heavens and the earth that He is the Creator of all things.

Third: Muslim narrated, he said: Surayj bin Yunus and Harun bin Abdullah told me, they said: Hajjaj bin Muhammad told us, he said: Ibn Jurayj said: Ismail bin Umayyah informed me, from Ayyub bin Khalid, from Abdullah bin Rafi', the client of Umm Salamah, from Abu Hurayrah who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) took my hand and said: "Allah, the Mighty and Sublime, created the soil on Saturday, and He created the mountains in it on Sunday, and He created the trees on Monday, and He created the disliked on Tuesday, and He created the light on Wednesday, and He dispersed the animals in it on Thursday, and He created Adam (peace be upon him) after the 'Asr of Friday, at the end of creation in the last hour of the hours of Friday, between 'Asr and night." (1)

I say: The scholars have included this hadith as a commentary on the opening of this Surah; Al-Bayhaqi (2) said: [Some] people of knowledge in hadith claimed that it is not preserved because it contradicts (3) what the people of tafsir (commentary) and people of history are upon. Some of them claimed that Ismail bin Umayyah only took it from Ibrahim bin Abi Yahya, from Ayyub bin Khalid, and Ibrahim is not relied upon (4).

Muhammad bin Yahya mentioned, saying: I asked Ali bin al-Madini about the hadith of Abu Hurayrah: "He created..."

(1) Sahih Muslim (2789), and it is with Ahmad (8341). Ibn Kathir said in the commentary of verse (29) of Surah Al-Baqarah: This hadith is among the rarities of Sahih Muslim. Ali bin al-Madini, al-Bukhari [Al-Tarikh al-Kabir 1/413-414] and more than one of the preservers of hadith have spoken about it, and they considered it to be the speech of Ka'b, and that Abu Hurayrah only heard it from the words of Ka'b al-Ahbar. Ibn al-Qayyim said in Al-Manar al-Munif pp. 85-86: It is as they said; because Allah informed that He created the heavens and the earth and what is between them in six days, and this hadith implies that the period of creation is seven days. (2) In Al-Asma' wa al-Sifat 2/251, and what will come between brackets is from it. (3) In (Kh), (D), and (M): "because of the contradiction," and what is established is from (Z) and Al-Asma' wa al-Sifat. (4) He is Ibrahim bin Muhammad bin Abi Yahya al-Aslami, their client, Abu Ishaq al-Madani. Yahya al-Qattan said of him: A liar. Ahmad said: His

hadith is not written; people left his hadith. Al-Daraqutni said: Abandoned, died in the year (184 AH). Al-Tahdhib 1/83.

सूरा अल-अनाम: आयत 1 314 ...उनकी एकता, उनकी महान शक्ति के प्रमाण, और यह कि वे अल्लाह एक और कहार (सब पर प्रबल) हैं, और उन्होंने आकाश और पृथ्वी के निर्माण से यह स्पष्ट किया कि वे ही हर चीज़ के रचयिता हैं।

तीसरा: मुस्लिम ने उल्लेख किया है, उन्होंने कहा: मुझसे सुरीज बिन यूनुस और हारून बिन अब्दुल्ला ने कहा, उन दोनों ने कहा: हमसे हज्जाज बिन मुहम्मद ने कहा, उन्होंने कहा: इब्न जुरैज ने कहा: मुझे इस्माइल बिन उमय्या ने अय्यूब बिन खालिद से, उन्होंने उम्म सलमा के मौला अब्दुल्ला बिन राफी से, उन्होंने अबू हुरैरा से सूचित किया, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने मेरा हाथ पकड़ा और फरमाया: "अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने शनिवार को मिट्टी पैदा की, रविवार को उसमें पहाड़ पैदा किए, सोमवार को पेड़ पैदा किए, मंगलवार को नापसंदीदा चीज़ें पैदा कीं, बुधवार को नूर (प्रकाश) पैदा किया, गुरुवार को उसमें जीव-जंतु फैलाए, और आदम (अलैहिस्सलाम) को शुक्रवार के दिन असर के बाद, सृष्टि के अंत में शुक्रवार की अंतिम घड़ियों में, असर और रात के बीच के समय में पैदा किया" (1)।

मैंने कहा: विद्वानों ने इस हदीस को इस सूरा की शुरुआत की व्याख्या (तफ़सीर) के रूप में शामिल किया है; बैहकी (2) ने कहा: हदीस के कुछ विद्वानों का दावा है कि यह सुरक्षित (सही) नहीं है; क्योंकि यह (3) तफ़सीर के जानकारों और इतिहासकारों के मत के विपरीत है। उनमें से कुछ ने दावा किया कि इस्माइल बिन उमय्या ने इसे इब्राहिम बिन अबी यहया से लिया था, उन्होंने अय्यूब बिन खालिद से, और इब्राहिम दलील के तौर पर स्वीकार्य नहीं हैं (4)।

और मुहम्मद बिन यहया ने उल्लेख किया, उन्होंने कहा: मैंने अली बिन अल-मदीनी से अबू हुरैरा की हदीस के बारे में पूछा: "पैदा किया..."

(1) सहीह मुस्लिम (2789), और यह अहमद (8341) के पास है। इब्न कसीर ने सूरा अल-बकरा की आयत (29) की तफ़सीर में कहा है: यह हदीस सहीह मुस्लिम की अजीब बातों में से है, और अली बिन अल-मदीनी, अल-बुखारी [अल-तारीख अल-कबीर 413/1 - 414] और कई हाफ़िज़ों ने इस पर बात की है, और उन्होंने इसे काब की बात माना है, और यह कि अबू हुरैरा ने इसे काब अल-अहबार की बातों से सुना था। इब्न अल-क़य्यिम ने अल-मनार अल-मुनीफ़ पृष्ठ 85-86 में कहा: यह वैसा ही है जैसा उन्होंने कहा; क्योंकि अल्लाह ने बताया है कि उसने आकाश और पृथ्वी और उनके बीच की चीज़ों को छह दिनों में बनाया, जबकि यह हदीस बताती है कि सृष्टि की अवधि सात दिन है। (2) अल-

अस्मा वल-सिफ़ात 2/251 में, और जो कुछ कोष्ठक के बीच आएगा वह उसी से है। (3) (ख), (द) और (म) में: "विरोध के कारण", और जो स्थापित है वह (ज़) और अल-अस्मा वल-सिफ़ात से है। (4) वह इब्राहिम बिन मुहम्मद बिन अबी यहया अल-अस्लमी मौलाहुम, अबू इसहाक अल-मदनी हैं। यहया अल-क़त्तान ने उनके बारे में कहा: झूठा, और अहमद ने कहा: उनकी हदीस न लिखी जाए, लोगों ने उनकी हदीस छोड़ दी। अल-दारकुतनी ने कहा: परित्यक्त (मतरूक), मृत्यु वर्ष (184 हिजरी)। अल-तहज़ीब 1/83।

سورۃ الانعام: آیت 1 314 ...ان کی وحدانیت، ان کی عظیم قدرت کے دلائل، اور یہ کہ وہ اللہ واحد قہار ہے، اور آسمانوں اور زمین کی تخلیق سے واضح کیا کہ وہ ہر چیز کا خالق ہے۔

تیسری بات: مسلم نے روایت کی، انہوں نے کہا: مجھ سے سریج بن یونس اور ہارون بن عبداللہ نے بیان کیا، ان دونوں نے کہا: ہم سے حجاج بن محمد نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ابن جریج نے کہا: مجھے اسماعیل بن امیہ نے ایوب بن خالد سے، انہوں نے ام سلمہ کے مولیٰ عبداللہ بن رافع سے، انہوں نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے میرا ہاتھ پکڑا اور فرمایا: "اللہ عزوجل نے ہفتے کے دن مٹی پیدا کی، اتوار کے دن اس میں پہاڑ پیدا کیے، پیر کے دن درخت پیدا کیے، منگل کے دن مکروہ چیزیں پیدا کیں، بدھ کے دن نور پیدا کیا، جمعرات کے دن اس میں جانور پھیلائے، اور جمعہ کے دن عصر کے بعد مخلوق کی آخری ساعتوں میں عصر اور رات کے درمیانی وقت میں آدم علیہ السلام کو پیدا کیا" (1)۔

میں کہتا ہوں: علماء نے اس حدیث کو اس سورہ کے آغاز کی تفسیر کے طور پر شامل کیا ہے؛ بیہقی (2) نے کہا: حدیث کے کچھ اہل علم کا دعویٰ ہے کہ یہ محفوظ نہیں ہے؛ کیونکہ یہ (3) اہل تفسیر اور اہل تاریخ کے موقف کے خلاف ہے۔ ان میں سے بعض نے دعویٰ کیا کہ اسماعیل بن امیہ نے اسے ابراہیم بن ابی یحییٰ سے، انہوں نے ایوب بن خالد سے لیا تھا، اور ابراہیم سے دلیل نہیں لی جا سکتی (4)۔

اور محمد بن یحییٰ نے ذکر کیا، انہوں نے کہا: میں نے علی بن المدینی سے ابوہریرہ کی حدیث کے بارے میں پوچھا: "پیدا کیا..."

(1) صحیح مسلم (2789)، اور یہ احمد (8341) کے پاس ہے۔ ابن کثیر نے سورہ بقرہ کی آیت (29) کی تفسیر میں کہا ہے: یہ حدیث صحیح مسلم کے عجائبات میں سے ہے، اور علی بن المدینی، بخاری [التاریخ الکبیر 1/413-414] اور کئی حفاظ نے اس پر کلام کیا ہے، اور انہوں نے اسے کعب کا کلام قرار دیا ہے، اور یہ کہ ابوہریرہ نے اسے کعب الاحبار کے کلام سے سنا تھا۔ ابن قیم نے المنار المنیف ص 85-86 میں کہا ہے: یہ ویسا ہی ہے جیسا کہ انہوں نے کہا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے بتایا ہے کہ اس نے آسمانوں اور زمین اور ان کے درمیان کی چیزوں کو چھ دنوں میں پیدا کیا، جبکہ یہ حدیث تقاضا کرتی ہے کہ تخلیق کی مدت سات دن ہے۔ (2) الاسماء والصفات 2/251 میں، اور جو کچھ قوسین کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (3) (خ)، (د) اور (م) میں: "مخالفت کی وجہ سے"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور الاسماء والصفات سے ہے۔ (4) وہ ابراہیم بن محمد بن ابی یحییٰ الاسلمی مولیٰہم، ابواسحاق المدنی ہیں۔ یحییٰ القطان نے ان کے بارے میں کہا: جھوٹا، اور احمد نے کہا: اس کی حدیث نہ لکھی جائے، لوگوں نے اس کی حدیث چھوڑ دی۔ دارقطنی نے کہا: متروک، (184ھ) میں وفات پائی۔ التہذیب 1/83۔

...[Allah created] the soil on Saturday." Ali said: "This is a Medinan Hadith, narrated by Hisham bin Yusuf, from Ibn Jurayj, from Ismail bin Umayyah, from Ayyub bin Khalid, from Abu Rafi', the freed slave of Umm Salamah, from Abu Hurairah who said: 'The Messenger of Allah ﷺ took my hand;' Ali said: 'And Ibrahim bin Abi Yahya interlaced his fingers with mine, and said to me: Ayyub bin Khalid interlaced his fingers with mine, and said to me: Abdullah bin Rafi' interlaced his fingers with mine, and said to me: Abu Hurairah interlaced his fingers with mine, and said to me: Abu al-Qasim, the Messenger of Allah ﷺ, interlaced his fingers with mine and said: "Allah created the earth on Saturday..." and he mentioned the Hadith similarly. Ali bin al-Madini said: 'I do not believe Ismail bin Umayyah took this matter from anyone except Ibrahim bin Abi Yahya.' Al-Bayhaqi said: 'And Musa bin Ubaydah al-Rabadi followed him in that from Ayyub bin Khalid; however, Musa bin Ubaydah is weak. It was also narrated from Bakr bin al-Sharud, from Ibrahim bin Abi Yahya, from Safwan bin Sulaym, from Ayyub bin Khalid. And its chain of narration is weak.' From Abu Hurairah, from the Prophet ﷺ who said: "Indeed, on Friday there is an hour, if a person happens to be asking Allah, the Mighty and Majestic, for something during it, He will surely give it to him." He said: And Abdullah bin Salam said: "Indeed Allah, the Mighty and Majestic, began creation, so He created the earth on Sunday and Monday, and created the heavens on Tuesday and Wednesday, and created the provisions and what is in the earth on Thursday and Friday until the Asr prayer, and it(1) is between the Asr prayer until the sun sets(2)." Al-Bayhaqi related it(3). I say: In it is that Allah Almighty began creation on Sunday; not on Saturday, and likewise it was previously mentioned in 'Al-Baqarah'(4) from Ibn Mas'ud and others among the companions of the Prophet ﷺ. And the difference of opinion was previously discussed there — as to which was created first: the earth or the heaven — in full detail. And praise be to Allah.

---

(1) His saying: "it is" (hiya), from (Kh) and (Z), and it matches what is in the sources, and the pronoun refers back to the aforementioned hour. (2) After it in (D) and (M): "He created Adam," and what is established is from (Kh) and (Z), and it is correct. (3) In 'Al-Asma' wa al-Sifat' 2/249, and Abu al-Shaykh also related it in 'Al-Azamah' (888), and Ibn Mandah in 'Al-Tawhid' (59), and al-Isma'ili in 'Mu'jam al-Shuyukh' (221), and Ahmad related its beginning (17151), as did al-Bukhari (935) and Muslim (852). (4) 1/383.

सूरह अल-अनआम: आयत 1 315

...अल्लाह ने मिट्टी को शनिवार के दिन पैदा किया।" अली ने कहा: "यह एक मदीना की हदीस है, जिसे हिशाम बिन यूसुफ ने इब्न जुराइज से, उन्होंने इस्माइल बिन उमय्या से, उन्होंने अय्यूब बिन खालिद से, उन्होंने उम्म सलमा के आजाद गुलाम अबू रफ़ी से, उन्होंने अबू हुरैरा के हवाले से सुनाया है, जिन्होंने कहा: 'अल्लाह के रसूल ﷺ ने मेरा हाथ पकड़ा;' अली ने कहा: 'और इब्राहिम बिन अबी याह्या ने मेरी उंगलियों को अपनी उंगलियों में फँसाया और मुझसे कहा: अय्यूब बिन खालिद ने मेरी उंगलियों को फँसाया और मुझसे कहा: अब्दुल्ला बिन रफ़ी ने मेरी उंगलियों को फँसाया और मुझसे कहा: अबू हुरैरा ने मेरी उंगलियों को फँसाया और मुझसे कहा: अबुल कासिम अल्लाह के रसूल ﷺ ने मेरी उंगलियों को फँसाया और कहा: "अल्लाह ने शनिवार के दिन पृथ्वी को पैदा किया..." और फिर इसी तरह की हदीस का जिक्र किया। अली बिन अल-मदीनी ने कहा: 'मुझे नहीं लगता कि इस्माइल बिन उमय्या ने यह बात इब्राहिम बिन अबी याह्या के अलावा किसी और से ली है।' अल-बैहकी ने कहा: 'और मूसा बिन उबैदा अल-रबादी ने अय्यूब बिन खालिद से इस बारे में उनका अनुसरण किया है; हालाँकि, मूसा बिन उबैदा कमजोर हैं। और यह बक्र बिन अल-शरुद से, इब्राहिम बिन अबी याह्या से, सफवान बिन सुलैम से, अय्यूब बिन खालिद के माध्यम से भी वर्णित है। और इसकी श्रृंखला (इसनाद) कमजोर है।' अबू हुरैरा से रिवायत है कि पैगंबर ﷺ ने कहा: "वास्तव में शुक्रवार (जुमे) के दिन एक ऐसा समय है, अगर कोई बंदा उस समय अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला से कुछ माँगता है, तो वह उसे दे ही देता है।" उन्होंने कहा: और अब्दुल्ला बिन सलाम ने कहा: "बेशक अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला ने सृष्टि की शुरुआत की, तो उसने रविवार और सोमवार को पृथ्वी को बनाया, और मंगलवार और बुधवार को आसमानों को बनाया, और गुरुवार और शुक्रवार को पृथ्वी के संसाधनों और जो कुछ उसमें है, उसे असर की नमाज तक बनाया, और वह(1) असर की नमाज से लेकर सूरज डूबने तक का समय है(2)।" अल-बैहकी ने इसे निकाला है(3)। मैंने कहा: इसमें यह है कि अल्लाह ताला ने सृष्टि की शुरुआत रविवार को की थी; शनिवार को नहीं, और इसी तरह 'अल-बकरा'(4) में इब्न मसूद और पैगंबर ﷺ के अन्य साथियों से इसका उल्लेख पहले ही आ चुका है। और वहां इस मतभेद का भी उल्लेख किया जा चुका है कि पहले क्या बनाया गया: पृथ्वी या आसमान — विस्तार से। और सभी प्रशंसाएं अल्लाह के लिए हैं।

---

(1) उनका कहना: "वह" (हिया), (ख़) और (ज़) से है, और यह स्रोतों में मौजूद चीज़ के अनुरूप है, और सर्वनाम ऊपर बताई गई 'घड़ी' की ओर संकेत करता है। (2) इसके बाद (द) और (म) में है:

"आदम को बनाया," और जो स्थापित है वह (ख़) और (ज़) से है, और यही सही है। (3) 'अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात' 2/249 में, और इसे अबू अल-शेख ने 'अल-अज़मा' (888) में, और इब्न मंदा ने 'अल-तौहीद' (59) में, और अल-इस्माईली ने 'मुअजम अल-शुयुख' (221) में भी निकाला है, और इसके शुरुआती हिस्से को अहमद (17151), बुखारी (935), और मुस्लिम (852) ने भी निकाला है। (4) 1/383।

سورہ الأنعام: آیت ۱ ۳۱۵

...اللہ تعالیٰ نے مٹی کو ہفتے کے دن پیدا کیا۔" علی نے کہا: "یہ مدینہ کی ایک حدیث ہے، جسے ہشام بن یوسف نے ابن جریج سے، انہوں نے اسماعیل بن امیہ سے، انہوں نے ایوب بن خالد سے، انہوں نے ام سلمہ کے آزاد کردہ غلام ابورافع سے، انہوں نے ابوہریرہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: 'رسول اللہ ﷺ نے میرا ہاتھ پکڑا؛' علی نے کہا: 'اور ابراہیم بن ابی یحییٰ نے میری انگلیوں میں اپنی انگلیاں ڈالیں اور مجھ سے کہا: ایوب بن خالد نے میری انگلیوں میں اپنی انگلیاں ڈالیں اور مجھ سے کہا: عبداللہ بن رافع نے میری انگلیوں میں اپنی انگلیاں ڈالیں اور مجھ سے کہا: ابوہریرہ نے میری انگلیوں میں اپنی انگلیاں ڈالیں اور مجھ سے کہا: ابوالقاسم رسول اللہ ﷺ نے میری انگلیوں میں اپنی انگلیاں ڈالیں اور فرمایا: "اللہ نے زمین کو ہفتے کے دن پیدا کیا..." اور پھر اسی کی طرح حدیث ذکر کی۔ علی بن المدینی نے کہا: 'میں نہیں سمجھتا کہ اسماعیل بن امیہ نے یہ بات ابراہیم بن ابی یحییٰ کے سوا کسی اور سے لی ہو گی۔' بیہقی نے کہا: 'اور اس بارے میں موسیٰ بن عبیدہ الربذی نے ایوب بن خالد سے ان کی متابعت کی ہے؛ لیکن موسیٰ بن عبیدہ ضعیف ہیں۔ اور بکر بن الشرود سے، ابراہیم بن ابی یحییٰ کے واسطے سے، صفوان بن سلیم سے، انہوں نے ایوب بن خالد سے روایت کی ہے۔ اور اس کی سند ضعیف ہے۔' ابوہریرہ سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "بے شک جمعہ کے دن ایک ایسی گھڑی ہے کہ جو شخص بھی اس میں اللہ عزوجل سے کسی چیز کا سوال کرتا ہے تو اللہ اسے وہ چیز عطا فرما دیتا ہے۔" انہوں نے کہا: اور عبداللہ بن سلام نے کہا: "بے شک اللہ عزوجل نے تخلیق کی ابتدا کی، پس زمین کو اتوار اور پیر کے دن پیدا کیا، اور آسمانوں کو منگل اور بدھ کے دن پیدا کیا، اور زمین کے غلے اور جو کچھ اس میں ہے اسے جمعرات اور جمعہ کے دن عصر کی نماز تک پیدا کیا، اور وہ(۱) عصر کی نماز سے لے کر

سورج غروب ہونے تک کا درمیانی وقت ہے(۲)۔" اسے بیہقی نے نکالا ہے(۳)۔ میں کہتا ہوں: اس میں یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے تخلیق کی ابتدا اتوار کے دن کی تھی؛ نہ کہ ہفتے کے دن، اور اسی طرح 'البقرہ'(۴) میں ابن مسعود اور نبی ﷺ کے دیگر صحابہ سے پہلے ذکر ہو چکا ہے۔ اور اس میں اس اختلاف کا تذکرہ بھی گزر چکا ہے کہ پہلے کیا پیدا کیا گیا: زمین یا آسمان — تفصیل کے ساتھ اور تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں۔

---

(۱) ان کا قول: "ہی" (وہ)، (خ) اور (ظ) سے ہے، اور یہی مآخذ میں موجود متن کے موافق ہے، اور ضمیر مذکورہ بالا 'ساعت' کی طرف لوٹتی ہے۔ (۲) اس کے بعد (د) اور (م) میں ہے: "آدم کو پیدا کیا،" اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، اور وہی درست ہے۔ (۳) 'الاسماء والصفات' ۲/۲۴۹ میں، اور اسے ابو الشیخ نے 'العظمۃ' (۸۸۸) میں، اور ابن مندہ نے 'التوحید' (۵۹) میں، اور اسماعیلی نے 'معجم الشیوخ' (۲۲۱) میں بھی روایت کیا ہے، اور اس کا ابتدائی حصہ احمد (۱۷۱۵۱)، بخاری (۹۳۵)، اور مسلم (۸۵۲) نے نکالا ہے۔ (۴) ۱/۳۸۳۔

Surah Al-An'am: Verse 1 316

Fourth: His statement, the Most High: {And He made the darknesses and the light}. After mentioning the creation of substances (jawahir), He mentioned the creation of accidents (a’rad); because a substance is never without them, and whatever is not free from occurrences is itself originated (hadith). "Substance" in the terminology of the theologians (Mutakallimun) is the indivisible part that carries an accident. We have already mentioned this in "Al-Kitab al-Asna fi Sharh Asma' Allah al-Husna" under His name "Al-Wahid" (1). An "accident" (عرض) is so named because it occurs in a body or substance, changing it from one state to another. A "body" (jism) is an assembly (2), and the minimum to which the name body applies is two joined substances (3). Although these terminologies were not present in the early days of Islam, the meanings of the Book and the Sunnah indicate them, so there is no point in denying them. Scholars have used them, agreed upon them, built their discourse on them, and refuted their opponents with them, as previously mentioned in "Al-Baqarah" (4).

Scholars differed regarding the intended meaning of darkness and light. Al-Suddi, Qatadah, and the majority of commentators said: It means the blackness of night and the brightness of day. Al-Hasan said: It means disbelief and faith (5). Ibn Atiyyah (6) said: This is a departure from the apparent meaning.

I say: The wording encompasses both. In the Revelation: {Is he who was dead and We gave him life and made for him a light by which he walks among the people like him whose likeness is in darknesses?} [Al-An'am: 122].

And "the Earth" here is a generic noun, so its singular form in wording stands for all of it. The same applies to "and the light," and similarly: {Then He brings you forth as a child}, and the poet said:

---

(1) Page 161. (2) In (Z): It is the assembled substance. See Al-Asna page 162, and Al-Irshad page 39. (3) See Al-Irshad by Al-Juwayni page 39, and Al-Insaf by Al-Baqillani pages 16-17. The author of Al-Kulliyat said on page 345 regarding the definition of a body according to the majority of theologians: It is composed of finite parts that are indivisible in reality or in imagination, and those parts are called individual substances (jawahir fardah). (4) 3/17 - 19. (5) Al-Tabari mentioned some of these sayings but not others 9/144 - 145, Al-Wahidi 2/251, and Al-Baghawi 2/83. (6) In Al-Muharrar al-Wajiz 2/266.

सूरह अल-अनआम: आयत १ ३१६

चौथा: अल्लाह ताला का कथन: {और उसने अंधेरों और रोशनी को बनाया}। पदार्थों (जवाहिर) के निर्माण के बाद, उसने गुणों (आराद) के निर्माण का उल्लेख किया; ऐसा इसलिए है क्योंकि कोई पदार्थ उनके बिना नहीं रह सकता, और जो कुछ घटनाओं से मुक्त नहीं है, वह स्वयं नया (हादिस) है। धर्मशास्त्रियों (मुतकल्लिमून) की शब्दावली में "पदार्थ" (जौहर) वह अविभाज्य हिस्सा है जो गुण (अरज़) को धारण करता है। हमने इसके बारे में अपने नाम "अल-वाहिद" के तहत "अल-किताब अल-अस्ना फी शरह असमा अल्लाह अल-हुस्ना" में पहले ही उल्लेख किया है (१)। "गुण" (अरज़) को इसलिए कहा जाता है क्योंकि यह किसी शरीर या पदार्थ में उत्पन्न होता है, जिससे वह एक स्थिति से दूसरी स्थिति में बदल जाता है। एक "शरीर" (जिस्म) एक संयोजन (२) है, और शरीर नाम जिस पर कम से कम लागू होता है वह दो जुड़े हुए पदार्थ हैं (३)। हालाँकि ये शब्दावलियाँ इस्लाम के शुरुआती दिनों में मौजूद नहीं थीं, लेकिन किताब और सुन्नत के अर्थ उनकी ओर संकेत करते हैं, इसलिए उन्हें नकारने का कोई मतलब नहीं है। विद्वानों ने उनका उपयोग किया है, उन पर सहमति व्यक्त की है, उनके आधार पर अपना विमर्श बनाया है और उनके माध्यम से अपने विरोधियों का खंडन किया है, जैसा कि पहले "अल-बकराह" (४) में उल्लेख किया गया है।

विद्वानों के बीच अंधेरे और रोशनी के अर्थ को लेकर मतभेद था। अल-सुद्दी, कतादह और अधिकांश व्याख्याकारों ने कहा: इसका अर्थ रात का कालापन और दिन की रोशनी है। अल-हसन ने कहा: इसका अर्थ कुफ्र (अविश्वास) और ईमान (विश्वास) है (५); इब्न अतियाह (६) ने कहा: यह स्पष्ट अर्थ से हटकर है।

मैं कहता हूँ: यह शब्द दोनों को समाहित करता है; और कुरान में है: {क्या वह जो मृत था और हमने उसे जीवन दिया और उसके लिए एक प्रकाश बनाया जिसके साथ वह लोगों के बीच चलता है, उस व्यक्ति की तरह है जो अंधेरे में है?} [अल-अनआम: १२२]।

और यहाँ "धरती" एक जातिवाचक संज्ञा है, इसलिए इसका एकवचन रूप इसके पूरे समूह के लिए है। "और रोशनी" के लिए भी यही बात लागू होती है, और इसी तरह: {फिर वह तुम्हें एक बच्चे के रूप में बाहर निकालता है}, और कवि ने कहा:

---

(१) पृष्ठ १६१। (२) (ज़) में: यह एकत्रित पदार्थ है। देखें अल-अस्ना पृष्ठ १६२, और अल-इरशाद पृष्ठ ३९। (३) अल-जुवैनी की अल-इरशाद पृष्ठ ३९ और अल-बाकिल्लानी की अल-इंसाफ पृष्ठ १६-१७ देखें।

अल-कुल्लियात के लेखक ने पृष्ठ ३४५ पर अधिकांश धर्मशास्त्रियों के अनुसार शरीर की परिभाषा के बारे में कहा: यह सीमित हिस्सों से बना है जो वास्तव में या कल्पना में अविभाज्य हैं, और उन हिस्सों को व्यक्तिगत पदार्थ (जवाहर फ़र्दा) कहा जाता है। (४) १७/३ - १९। (५) अल-तबरी ९/१४४ - १४५, अल-वाहिदी २/२५१, और अल-बग़वी २/८३ में इनमें से कुछ बातों का उल्लेख किया गया है। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२६६ में।

سورة الانعام: آیت ۱ ۳۱٦

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اس نے اندھیروں اور روشنی کو بنایا}۔ جواہر (مادوں) کی تخلیق کے ذکر کے بعد، اس نے اعراض (اوصاف) کی تخلیق کا ذکر کیا؛ اس کی وجہ یہ ہے کہ جوہر ان سے بے نیاز نہیں ہو سکتا، اور جو چیز حوادث سے خالی نہ ہو وہ خود حادث (نئی پیدا شدہ) ہے۔ متکلمین کی اصطلاح میں "جوہر" وہ ناقابل تقسیم حصہ ہے جو عرض کا حامل ہوتا ہے۔ ہم نے اس کا ذکر «الكتاب الأسنى في شرح أسماء الله الحسنى» میں اللہ کے نام «الواحد» کے تحت کیا ہے (۱)۔ «عرض» کو عرض اس لیے کہا جاتا ہے کیونکہ یہ جسم یا جوہر میں پیش آتا ہے، جس سے وہ ایک حالت سے دوسری حالت میں بدل جاتا ہے۔ «جسم» وہ ہے جو مجموعہ ہو (۲)، اور کم از کم جس پر جسم کا اطلاق ہوتا ہے وہ دو ملے ہوئے جواہر ہیں (۳)۔ اگرچہ یہ اصطلاحات ابتدائی دور میں موجود نہیں تھیں، لیکن کتاب و سنت کے معانی ان کی طرف اشارہ کرتے ہیں، اس لیے ان کا انکار کرنے کا کوئی مطلب نہیں ہے۔ علما نے انہیں استعمال کیا ہے، ان پر اتفاق کیا ہے، ان پر اپنے کلام کی بنیاد رکھی ہے، اور ان کے ذریعے اپنے مخالفین کو شکست دی ہے، جیسا کہ «البقرہ» (٤) میں گزر چکا ہے۔

اندھیروں اور روشنی سے مراد کیا معنی ہے، اس میں علما کا اختلاف ہے۔ السدی، قتادہ اور جمہور مفسرین نے کہا: اس سے مراد رات کی سیاہی اور دن کی روشنی ہے۔ حسن بصری نے کہا: کفر اور ایمان (٥)؛ ابن عطیہ (٦) نے کہا: یہ ظاہر سے خروج ہے۔

میں کہتا ہوں: لفظ ان دونوں کو محیط ہے؛ اور قرآن میں ہے: {أَوَ مَن كَانَ مَيْتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَن مَّثَلُهُ فِي الظُّلُمَاتِ} [الانعام: ۱۲۲]۔

اور یہاں «الارض» اسم جنس ہے، لہٰذا لفظ میں اس کا واحد ہونا ان سب کے قائم مقام ہے، اور اسی طرح «والنور»، اور اسی طرح: {ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلًا}، اور شاعر نے کہا:

---

(۱) ص ۱٦۱۔ (۲) (ظ) میں ہے: وہ جوہر مجتمع ہے، دیکھئے الاسنی ص ۱٦۲، اور الارشاد ص ۳۹۔ (۳) دیکھئے جوینی کی الارشاد ص ۳۹، اور باقلانی کی الانصاف ص ۱٦-۱۷۔ صاحب الکلیات نے ص ۳٤٥ پر جمہور متکلمین کے نزدیک جسم کی تعریف میں کہا ہے: وہ ایسے متناہی اجزا سے مرکب ہے جو حقیقت میں یا وہم میں تقسیم نہیں ہو سکتے، اور ان اجزا کو جواہرِ فردہ کہا جاتا ہے۔ (٤) ۱۷/۳ - ۱۹۔ (٥) طبری ۹/۱٤٤ - ۱٤٥، واحدی ۲/۲٥۱، اور بغوی ۲/۸۳ میں ان اقوال میں سے کچھ کا ذکر ہے۔ (٦) المحرر الوجیز ۲/۲٦٦ میں۔

317 Surat Al-An'am: Verse 1

"Eat only to fill part of your stomachs, and you will be abstemious (chaste)" (1) And it has been mentioned previously (2). And "Ja'ala" (He made) here means: "Khalaqa" (He created), no other meaning is permissible; Ibn Atiyyah said it (3). I say: Accordingly, the wording and the meaning agree in the sequence; so the plural is coordinated with the plural, and the singular is coordinated with the singular, thus the wording is homogeneous and eloquence is manifest, and Allah knows best. It was said: He used the plural for "Al-Zulumat" (the darknesses) and the singular for "Al-Nur" (the light) because darknesses do not transcend, whereas light transcends. Al-Tha'labi reported that some experts in linguistics said: "Ja'ala" here is additional (4); and the Arabs add "Ja'ala" in speech, as the poet said: "And I have begun to see the two as four ... and the one as two when old age broke me." (5) Al-Nahhas said (6): "Ja'ala" means: created, and when it means created, it only takes one object. This meaning and the various contexts of "Ja'ala" have been fully covered in [the exegesis of] "Al-Baqarah" (7). Fifth: His, the Exalted's, saying: {Then those who disbelieve equate [others] with their Lord} is a subject and predicate, and the meaning is: Then those who disbelieve make an equal and a partner to Allah, while He is the One who created these things alone (8).

(1) Al-Kitab 1/210, and Al-Khizana 7/537, and its conclusion: "For your time is a hungry time." Al-Baghdadi said: "Al-Khamis" means hungry, and the verse is one of Sibawayh's fifty verses whose author is unknown. (2) 2/490. (3) In Al-Muharrar Al-Wajiz 2/266. (4) Ibn al-Jawzi mentioned this saying in Zad al-Masir 2/3. (5) Previously mentioned 1/344. (6) In I'rab al-Qur'an 2/55. (7) 1/343-344. (8) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/55.

317 सूरा अल-अनआम: आयत 1

"अपने पेट के एक हिस्से में ही खाओ, तुम संयमी (पाकबाज़) बन जाओगे" (1) और यह पहले आ चुका है (2)। और यहाँ "जअला" (उसने बनाया) का अर्थ है: "खलक़ा" (उसने पैदा किया), इसके अलावा कुछ और जायज़ नहीं है; इब्न अतिय्या ने ऐसा कहा है (3)। मैं कहता हूँ: इसके अनुसार, शब्द और अर्थ क्रम में मेल खाते हैं; इसलिए बहुवचन को बहुवचन के साथ जोड़ा गया है, और एकवचन को एकवचन के साथ, जिससे शब्दों में समानता आती है और वाकपटुता स्पष्ट होती है, और अल्लाह ही बेहतर जानता है। कहा गया है: "अज़्-ज़ुलुमात" (अंधेरों) के लिए बहुवचन और "अन-नूर" (प्रकाश) के लिए एकवचन का प्रयोग किया गया है क्योंकि अंधेरा फैलता नहीं है, जबकि प्रकाश फैलता है। अल-थ'लाबी ने बताया कि कुछ भाषाविदों ने कहा: यहाँ "जअला" अतिरिक्त (ज़ायद) है (4); और अरब लोग बातचीत में "जअला" अतिरिक्त जोड़ देते हैं, जैसा कि कवि ने कहा है: "और मैंने दो को चार और एक को दो देखना शुरू कर दिया है, जब बुढ़ापे ने मुझे तोड़ दिया है।" (5) अल-नह़ास ने कहा (6): "जअला" का अर्थ है: पैदा किया, और जब इसका अर्थ पैदा करना होता है, तो यह केवल एक कर्म (object) लेता है। यह अर्थ और "जअला" के विभिन्न उपयोग "सूरा अल-बक़रह" में विस्तार से बताए जा चुके हैं (7)। पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {फिर वे लोग जिन्होंने कुफ़्र किया, अपने रब के बराबर ठहराते हैं} उद्देश्य और विधेय (subject and predicate) है, और अर्थ यह है: फिर वे लोग जिन्होंने कुफ़्र किया, अल्लाह के लिए समकक्ष और साझेदार बनाते हैं, जबकि वह वही है जिसने इन चीजों को अकेले पैदा किया है (8)।

(1) अल-किताब 1/210, और अल-खिज़ाना 7/537, और इसका अंत: "क्योंकि तुम्हारा समय भूख का समय है।" अल-बगदादी ने कहा: "अल-खमीस" का अर्थ भूखा है, और यह छंद सिबावैह के उन पचास छंदों में से एक है जिनके लेखक का पता नहीं है। (2) 2/490। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/266 में। (4) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 2/3 में इस बात का उल्लेख किया है। (5) पिछला 1/344। (6) इ'राब अल-कुरान 2/55 में। (7) 1/343 - 344। (8) अल-नह़ास द्वारा इ'राब अल-कुरान 2/55।

317 سورة الانعام: آیت 1

"اپنے پیٹ کے کچھ حصے میں کھاؤ، تم پرہیزگار بن جاؤ گے" (1) اور یہ پہلے گزر چکا ہے (2)۔ اور یہاں "جعل" کا معنی ہے: "خلق" (پیدا کیا)، اس کے علاوہ کچھ اور جائز نہیں؛ یہ بات ابن عطیہ نے کہی ہے (3)۔ میں کہتا ہوں: اس بنیاد پر، کلام کی ترتیب میں لفظ اور معنی متفق ہو جاتے ہیں؛ چنانچہ جمع کا عطف جمع پر ہے، اور مفرد کا عطف مفرد پر، جس سے الفاظ میں ہم آہنگی پیدا ہوتی ہے اور فصاحت ظاہر ہوتی ہے، واللہ اعلم۔ اور کہا گیا: "الظلمات" (اندھیروں) کو جمع لایا گیا اور "النور" (نور) کو واحد، کیونکہ اندھیرے متعدی نہیں ہوتے، جبکہ نور متعدی ہوتا ہے۔ ثعلبی نے حکایت کی کہ بعض اہل معانی نے کہا: یہاں "جعل" زائد ہے (4)؛ اور عرب کلام میں "جعل" کا اضافہ کر دیتے ہیں، جیسا کہ شاعر نے کہا: "اور میں نے دو کو چار اور ایک کو دو دیکھنا شروع کر دیا ہے جب بڑھاپے نے مجھے توڑ دیا ہے۔" (5) نحاس نے کہا (6): "جعل" کے معنی "پیدا کیا" کے ہیں، اور جب یہ "پیدا کرنے" کے معنی میں ہو تو صرف ایک مفعول کی طرف متعدی ہوتا ہے۔ یہ معنی اور "جعل" کے مختلف پہلو "سورۃ البقرہ" میں تفصیل سے بیان ہو چکے ہیں (7)۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر وہ لوگ جنہوں نے کفر کیا، اپنے رب کے برابر ٹھہراتے ہیں} مبتدا اور خبر ہے، اور معنی یہ ہے: پھر وہ لوگ جنہوں نے کفر کیا، اللہ کے لیے ہمسر اور شریک بناتے ہیں، حالانکہ وہ وہی ہے جس نے ان چیزوں کو تنہا پیدا کیا (8)۔

(1) الکتاب 1/210، اور الخزانہ 7/537، اور اس کا مصرعہ: "کیونکہ تمہارا زمانہ بھوک کا زمانہ ہے"۔ بغدادی نے کہا: "الخمیس" کا معنی ہے بھوکا، اور یہ بیت سیبویہ کے ان پچاس اشعار میں سے ہے جن کے قائل کا علم نہیں ہوا۔ (2) 2/490۔ (3) المحرر الوجیز 2/266 میں۔ (4) ابن

الجوزی نے "زاد المسیر" 2/3 میں یہ قول ذکر کیا ہے۔ (5) سابقہ 1/344۔ (6) اعراب القرآن 2/55 میں۔ (7) 1/343 - 344۔ (8) اعراب القرآن از نحاس 2/55۔

318 Surah Al-An'am: Verses 1 - 2

Ibn Atiyyah (1) said: The word "thumma" (then) indicates the ugliness of the disbelievers' action; because the meaning is: that His creation of the heavens and the earth has been established, His signs have shone forth, and His blessing in that has become clear, yet after all that they equate others with their Lord. This is like you saying: O so-and-so, I gave to you, honored you, and was kind to you, then you insult me! If the conjunction were "wa" (and) in this and similar cases, the reprimand would not be as binding as it is with "thumma," and God knows best.

His word, the Almighty: {It is He who created you from clay, then decreed a term and a specified time with Him; then you doubt (2)}

His word, the Almighty: {It is He who created you from clay} in the verse, is a report, and concerning its meaning are two views: One of them, and it is the most famous, and the majority of creation [scholars] follow it: that the intended person is Adam, peace be upon him, and creation is his progeny, and the branch is attributed to its root; therefore He said: "created you" in the plural, so He addressed it to them as they were his children; this is the view of Al-Hasan, Qatadah, Ibn Abi Najih, Al-Suddi, Al-Dahhak, Ibn Zaid, and others (2).

The second: that the sperm-drop was truly created by God from clay, then He transformed it until man came from it; mentioned by Al-Nahhas (3).

I say: In summary, when He, the Exalted and Majestic, mentioned the creation of the macrocosm, He mentioned after it the creation of the microcosm, which is man, and placed in him what is in the macrocosm, as we explained in [Surah] "Al-Baqarah" in the verse of monotheism (4). Praise be to God.

Abu Nu'aym al-Hafiz narrated in his book from Murrah, from Ibn Mas'ud: that the angel entrusted with the womb takes the sperm-drop, places it on his palm, and then says: O Lord, formed or unformed? If...

(1) In Al-Muharrar al-Wajiz 2/266. (2) Al-Tabari (9/150) cited their views except for the view of Al-Hasan. (3) In I'rab al-Qur'an 2/55. (4) 2/505.

३१८ सूरह अल-अनाम: आयत १ - २

इब्न अतिया (१) ने कहा: "थुम्मा" (फिर) काफ़िरों के कृत्य की बुराई को दर्शाता है; क्योंकि इसका अर्थ है: कि आकाश और पृथ्वी की उनकी रचना स्थापित हो चुकी है, उनके लक्षण चमक उठे हैं, और उसके द्वारा उनका अनुग्रह स्पष्ट हो गया है, फिर उस सबके बाद उन्होंने अपने रब के बराबर दूसरों को ठहराया। यह वैसा ही है जैसे आप कहें: ऐ अमुक व्यक्ति, मैंने तुझे दिया, तेरा सम्मान किया और तुझ पर उपकार किया, फिर तू मुझे गाली देता है! यदि इसमें और इसके समान उदाहरणों में संयोजन "वा" (और) के साथ होता, तो फटकार उतनी बाध्यकारी नहीं होती जितनी कि "थुम्मा" के साथ है, और ईश्वर ही सबसे बेहतर जानता है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {वही है जिसने तुम्हें मिट्टी से पैदा किया, फिर एक अवधि तय की और एक निश्चित समय उसके पास है; फिर तुम संदेह करते हो (२)}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {वही है जिसने तुम्हें मिट्टी से पैदा किया} आयत का, एक सूचना है, और इसके अर्थ के बारे में दो विचार हैं: पहला, जो सबसे प्रसिद्ध है, और जिस पर अधिकांश विद्वान हैं: कि अभीष्ट व्यक्ति आदम (अलैहिस्सलाम) हैं, और रचना उनकी संतान है, और शाखा को उसकी जड़ के लिए जिम्मेदार ठहराया जाता है; इसलिए उन्होंने बहुवचन में "तुम्हें बनाया" कहा, इसलिए उन्होंने इसे उनके संबोधन के रूप में निकाला क्योंकि वे उनके बच्चे थे; यह अल-हसन, कतादा, इब्न अबी नजीह, अल-सुद्दी, अल-दहाक, इब्न ज़ैद और अन्य (२) का विचार है।

दूसरा: यह कि वीर्य की बूंद को वास्तव में अल्लाह ने मिट्टी से बनाया था, फिर उसने उसे तब तक बदला जब तक कि उससे मनुष्य नहीं बन गया; अल-नहस (३) ने इसका उल्लेख किया है।

मैंने कहा: संक्षेप में, जब उन्होंने (अल्लाह ने) बड़े संसार (ब्रह्मांड) के निर्माण का उल्लेख किया, तो उन्होंने उसके बाद छोटे संसार के निर्माण का उल्लेख किया, जो कि मनुष्य है, और उसमें वह सब कुछ रखा जो बड़े संसार में है, जैसा कि हमने "अल-बकरा" में तौहीद की आयत (४) में बताया है। और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है।

अबू नुऐम अल-हाफिज़ ने अपनी पुस्तक में मुर्रा से, इब्न मसूद से रिवायत की है: कि गर्भ को सौंपा गया फरिश्ता वीर्य की बूंद को लेता है, उसे अपनी हथेली पर रखता है और फिर कहता है: ऐ रब, रचित या अरचित? यदि...

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२६६ में। (२) अल-तबरी (९/१५०) ने अल-हसन के विचार को छोड़कर उनके विचारों को उद्धृत किया। (३) इराब अल-कुरान २/५५ में। (४) २/५०५ ।

ابن عطیہ (۱) فرماتے ہیں: "ثم" (پھر) کافروں کے فعل کی برائی پر دلالت کرتا ہے؛ کیونکہ معنی یہ ہے: کہ آسمانوں اور زمین کی تخلیق ثابت ہو چکی ہے، اس کی نشانیاں روشن ہو چکی ہیں، اور اس کے ساتھ اس کا فضل و کرم واضح ہو چکا ہے، پھر اس سب کے بعد انہوں نے اپنے رب کے برابر دوسروں کو ٹھہرایا۔ یہ ایسا ہی ہے جیسے تم کہو: اے فلاں، میں نے تجھے دیا، تیری عزت کی اور تجھ پر احسان کیا پھر تو مجھے گالی دیتا ہے! اور اگر اس میں اور اس جیسی جگہوں میں عطف "واؤ" کے ساتھ ہوتا تو ملامت اتنی لازم نہ ہوتی جتنی "ثم" کے ساتھ ہوتی ہے، واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ہُوَ الَّذِي خَلَقَكُم مِّن طِينٍ ثُمَّ قَضَى أَجَلًا وَأَجَلٌ مُّسَمًّى عِندَهُ ثُمَّ أَنتُمْ تَمْتَرُونَ (۲)﴾

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿ہُوَ الَّذِي خَلَقَكُم مِّن طِينٍ﴾ آیت، خبر ہے، اور اس کے معنی میں دو اقوال ہیں: پہلا، اور وہ مشہور ترین ہے، اور اکثر مخلوق (علماء) اسی پر ہیں: کہ مراد حضرت آدم علیہ السلام ہیں، اور تخلیق ان کی نسل ہے، اور فرع (شاخ) کو اس کی اصل کی طرف منسوب کیا جاتا ہے؛ اسی لیے اللہ نے جمع کے صیغے میں "خلقکم" (تمہیں پیدا کیا) فرمایا، چنانچہ اسے ان کے لیے بطور خطاب نکالا کیونکہ وہ ان کی اولاد تھے؛ یہ حسن، قتادہ، ابن ابی نجیح، سدی، ضحاک، ابن زید اور دیگر (۲) کا قول ہے۔

دوسرا: یہ کہ نطفہ حقیقت میں اللہ نے مٹی سے پیدا کیا تھا، پھر اسے پلٹا یہاں تک کہ اس سے انسان بن گیا؛ اسے نحاس (۳) نے ذکر کیا ہے۔

میں کہتا ہوں: اور خلاصہ یہ ہے کہ جب اللہ جل وعز نے عالمِ کبیر (کائنات) کی تخلیق کا ذکر کیا، تو اس کے بعد عالمِ صغیر یعنی انسان کی تخلیق کا ذکر فرمایا، اور اس میں وہ سب کچھ رکھا جو

عالمِ کبیر میں ہے، جیسا کہ ہم نے "البقرہ" میں آیتِ توحید (٤) کے ضمن میں بیان کیا ہے۔ والحمد للہ۔

اور ابو نعیم حافظ نے اپنی کتاب میں مرہ سے، انہوں نے ابن مسعود سے روایت کیا ہے کہ: وہ فرشتہ جو رحم پر مامور ہے، نطفہ لیتا ہے اور اسے اپنی ہتھیلی پر رکھتا ہے پھر عرض کرتا ہے: اے میرے رب، یہ بچہ بنایا جائے گا یا نہیں بنایا جائے گا؟ پھر اگر...

(١) المحرر الوجیز ٢/٢٦٦ میں۔ (٢) طبری (٩/١٥٠) نے حسن کے قول کے سوا ان کے اقوال نکالے ہیں۔ (٣) اعراب القرآن ٢/٥٥ میں۔ (٤) ٢/٥٠٥۔

319 Surah Al-An'am: Verse 2

He said: [An embryo is] formed. He says: O Lord, what is the sustenance, what are the traces, what is the term of life? So He says: Look into the Mother of the Book. So he looks into the Preserved Tablet and finds therein his sustenance, his traces, his term of life, and his deeds. And he takes the soil in which he will be buried in his plot and kneads it with his drop (semen). That is what the Almighty said: {From it We created you, and into it We will return you} [Taha: 55] (1). And it was narrated from Abu Hurairah that he said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "There is no newborn but that some soil from his grave has been sprinkled on him" (2). I say: Based on this, every human being is created from clay and a lowly fluid, as the Almighty informed in Surah Al-Mu'minun. Thus, the verses and hadiths are organized, and ambiguity and contradiction are removed, and Allah knows best. As for the reporting on the creation of Adam, peace be upon him, its mention and derivation were previously given in "Al-Baqarah" (3). We add here a part of that, his description, age, and death. Ibn Sa'd mentioned in "Al-Tabaqat" on the authority of Abu Hurairah that he said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "People are the children of Adam, and Adam is from soil" (4). And from Sa'id ibn Jubayr who said: Allah created Adam, peace be upon him, from a land called Dahna (5). Al-Hasan said: And his chest was created from Dariyah (6). Al-Jawhari (7) said: Dariyah is a village for the Bani...

(1) We did not find it in Abu Nu'aym. Al-Hakim al-Tirmidhi mentioned it in Nawadir al-Usul, p. 71. Al-Tabari (16/461) and Ibn Abi Hatim (13781) narrated something similar. See the hadith of Anas (may Allah be pleased with him) in Ahmad (12157), al-Bukhari (318), and Muslim (2646). And the hadith of Hudhayfah ibn Asid al-Ghafari (may Allah be pleased with him) in Muslim (2645). (2) Al-Hilya 2/280. See Tanziyah al-Shari'ah 373-374 and al-La'ali al-Masnu'ah 1/286. (3) 1/416 - 417. (4) In manuscript (ظ): from soil. The hadith is in Al-Tabaqat 1/25, and narrated by Ahmad (8736), Abu Dawud (5116), and Al-Tirmidhi (3955) and (3956) at length. (5) In manuscripts (د) and (م): Dajnaa, and in (ظ): Dakhna. What is confirmed is from (خ), which agrees with what is in Al-Tabaqat 1/26. Dahna and Dajnaa, with elongation and shortening: name of a place. Al-Nihayah (Dajin) and (Dahin). Al-Tabari narrated (10/548) through Sa'id ibn Jubayr from Ibn Abbas who said: The first place Allah descended Adam was Dahna, a land in India... (6) Narrated by Ibn Sa'd 1/26. Al-Ju'ju': the chest; it was said: his bones. Plural: al-Ja'aji'. Al-Nihayah (Ju'ju'). (7) In Al-Sahah (Dari), and what will follow between brackets is from it.

319 सूरा अल-अनआम: आयत 2

उन्होंने कहा: [भ्रूण] बना हुआ है। वह कहता है: हे प्रभु, जीविका क्या है, पदचिह्न क्या हैं, जीवन की अवधि क्या है? तो वह कहता है: उम्म अल-किताब (किताबों की जननी) में देखो। तो वह सुरक्षित पट्टिका (लौह महफ़ूज़) में देखता है और उसमें अपनी जीविका, अपने पदचिह्न, अपनी अवधि और अपने कर्म पाता है। और वह उस मिट्टी को लेता है जिसमें उसे अपने भूखंड में दफनाया जाएगा, और उसे अपनी बूंद (वीर्य) के साथ गूंथता है। यही सर्वशक्तिमान अल्लाह का कथन है: {हमने तुम्हें इसी से पैदा किया और इसी में हम तुम्हें लौटा देंगे} [ताहा: 55] (1)। और अबू हुरैरा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "कोई भी नवजात ऐसा नहीं है जिस पर उसकी कब्र की मिट्टी न छिड़की गई हो" (2)। मैंने कहा: इस आधार पर, प्रत्येक मनुष्य मिट्टी और तुच्छ तरल से बनाया गया है, जैसा कि सर्वशक्तिमान ने सूरा अल-मुमिनून में सूचित किया है। इस प्रकार, आयतें और हदीसें सुव्यवस्थित हो जाती हैं, और अस्पष्टता और विरोधाभास दूर हो जाते हैं, और अल्लाह ही बेहतर जानता है। जहाँ तक आदम (अलैहिस्सलाम) के सृजन की जानकारी का सवाल है, तो इसका उल्लेख और व्युत्पत्ति पहले "अल-बकरा" (3) में दी जा चुकी है। हम यहाँ उसका एक हिस्सा, उनका विवरण, आयु और मृत्यु जोड़ते हैं। इब्न साद ने "अल-तबाक़ात" में अबू हुरैरा के अधिकार से उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "लोग आदम की संतान हैं, और आदम मिट्टी से हैं" (4)। और सईद बिन जुबैर से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह ने आदम (अलैहिस्सलाम) को एक ऐसी ज़मीन से बनाया जिसे दहना (5) कहा जाता है। अल-हसन ने कहा: और उनका सीना दरियाह (6) से बनाया गया था। अल-जौहरी (7) ने कहा: दरियाह बनी... का एक गाँव है।

(1) हमें यह अबू नुइम के पास नहीं मिला। अल-हाकिम अल-तिर्मिज़ी ने इसे नवादिर अल-उसूल, पृ. 71 में उल्लेख किया है। अल-तबरी (16/461) और इब्न अबी हातिम (13781) ने इसे इसी तरह रिवायत किया है। अहमद (12157), अल-बुखारी (318), और मुस्लिम (2646) में अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस देखें। और मुस्लिम (2645) में हुज़ैफ़ा बिन असीद अल-ग़फ़ारी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस। (2) अल-हिल्या 2/280। तन्ज़ियाह अल-शरिया 373-374 और अल-लाली अल-मस्नूआ 1/286 देखें। (3) 1/416 - 417. (4) पाण्डुलिपि (ظ) में: मिट्टी से। हदीस अल-तबाक़ात 1/25 में है, और अहमद (8736), अबू दाऊद (5116) और अल-तिर्मिज़ी (3955) और (3956) द्वारा विस्तार से रिवायत की गई है। (5) पाण्डुलिपियों (द) और (म) में: दज़्ना, और (ظ) में: दखना। जो पुष्टि की गई है

वह (ख) से है, जो अल-तबाक़ात 1/26 में जो कुछ है उसके अनुरूप है। दहना और दज़्ना दीर्घीकरण और संक्षेपण के साथ: एक स्थान का नाम। अल-निहाया (दजन) और (दहन)। अल-तबरी ने (10/548) सईद बिन जुबैर के माध्यम से इब्न अब्बास से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: पहली जगह जहाँ अल्लाह ने आदम को उतारा था वह दहना थी, जो भारत में एक भूमि है... (6) इब्न साद 1/26 द्वारा रिवायत किया गया। अल-जु'जु': छाती; कहा गया: उसकी हड्डियाँ। बहुवचन: अल-जआजी। अल-निहाया (जु'जु')। (7) अल-सिहाह (दरी) में, और कोष्ठक के बीच जो कुछ आएगा वह उसी से है।

کہا: [جنین] پیدا کیا گیا۔ وہ کہتا ہے: اے رب، رزق کیا ہے، اثر کیا ہے، اجل کیا ہے؟ تو اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ام الکتاب (لوح محفوظ) میں دیکھو۔ پس وہ لوح محفوظ میں دیکھتا ہے اور اس میں اپنا رزق، اثر، اجل اور عمل پاتا ہے، اور وہ مٹی لیتا ہے جس میں وہ اپنے مقام پر دفن کیا جائے گا، اور اسے اس کے نطفے کے ساتھ گوندھ دیتا ہے۔ یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {اسی سے ہم نے تمہیں پیدا کیا اور اسی میں ہم تمہیں لوٹائیں گے} [طہٰ: ۵۵] (۱)۔ اور ابو ہریرہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کوئی بھی پیدا ہونے والا بچہ ایسا نہیں ہے جس پر اس کی قبر کی مٹی نہ چھڑکی گئی ہو" (۲)۔ میں کہتا ہوں: اسی بنیاد پر ہر انسان مٹی اور حقیر پانی سے پیدا ہوا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے سورہ «المؤمنون» میں خبر دی ہے؛ پس آیات اور احادیث مربوط ہو جاتی ہیں، اور اشکال و تضاد دور ہو جاتا ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ جہاں تک حضرت آدم علیہ السلام کی تخلیق کی خبر کا تعلق ہے، تو اس کا ذکر اور وجہ تسمیہ پہلے «البقرہ» (۳) میں گزر چکا ہے، اور ہم یہاں اس کا کچھ حصہ اور ان کی صفت، عمر اور وفات کا اضافہ کرتے ہیں؛ ابن سعد نے «الطبقات» میں ابو ہریرہ سے ذکر کیا ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «لوگ آدم کی اولاد ہیں، اور آدم مٹی سے ہیں» (۴)۔ اور سعید بن جبیر سے مروی ہے، انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ نے آدم علیہ السلام کو ایک ایسی زمین سے پیدا کیا جسے دحنا (۵) کہا جاتا ہے۔ حسن نے کہا: اور ان کا سینہ ضریہ (۶) سے پیدا کیا گیا؛ جوہری (۷) نے کہا: ضریہ: بنو... کی ایک بستی ہے۔

(۱) ہمیں یہ ابو نعیم کے ہاں نہیں ملا، اور حکیم ترمذی نے اسے نوادر الاصول ص ۷۱ میں ذکر کیا ہے، اور طبری ۱۶/ ۴۶۱ اور ابن ابی حاتم (۱۳۷۸۱) نے اس کے ہم معنی روایت کیا ہے۔ اور

حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث احمد (۱۲۱۵۷)، بخاری (۳۱۸) اور مسلم (۲۶۴۶) میں دیکھیں۔ اور حذیفہ بن اسید الغفاری رضی اللہ عنہ کی حدیث مسلم (۲۶۴۵) میں۔ (۲) الحلیہ ۲ / ۲۸۰۔ اور تنزیہ الشریعہ ۳۷۳ - ۳۷۴ اور اللآلئ المصنوعہ ۱ / ۲۸۶ دیکھیں۔ (۳) ۱/ ۴۱۶ - ۴۱۷۔ (۴) نسخہ (ظ) میں: مٹی سے۔ اور حدیث الطبقات ۱/ ۲۵ میں ہے، اور اسے احمد (۸۷۳۶)، ابوداؤد (۵۱۱۶) اور ترمذی (۳۹۵۵) اور (۳۹۵۶) نے تفصیل سے روایت کیا ہے۔ (۵) نسخہ (د) اور (م) میں: دجناء، اور (ظ) میں: دخنا، اور جو (خ) سے ثابت ہے وہ وہی ہے جو الطبقات ۱/ ۲۶ کے موافق ہے، اور دحناء اور دجناء مد اور قصر کے ساتھ: ایک جگہ کا نام ہے۔ النہایہ (دجن) اور (دحن)۔ اور طبری نے ۱۰/ ۵۴۸ میں سعید بن جبیر کے واسطے سے ابن عباس سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: سب سے پہلے جہاں اللہ نے آدم کو اتارا وہ ہندوستان کی زمین میں دحنا تھی... (۶) اسے ابن سعد ۱/ ۲۶ نے روایت کیا، اور الجؤجؤ: سینہ؛ اور کہا گیا: اس کی ہڈیاں، اور جمع: الجآجئ ہے۔ النہایہ (جؤجؤ)۔ (۷) الصحاح (ضری) میں، اور جو کچھ قوسین کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔

Surah Al-An'am: Verse 2 320

...Kilab, on the Basra road [to Mecca], and it is closer to Mecca. On the authority of Ibn Mas'ud, he said: God Almighty sent Iblis, and he took from the skin of the earth, from its sweet and salty parts. From it, He created Adam, peace be upon him. Everything created from its sweet part is destined for Paradise, even if he is the son of a disbeliever. Everything created from its salty part is destined for Hell, even if he is the son of a pious person. He said: That is why Iblis said: "Should I prostrate to one whom You created from clay?" Because he brought the clay. He said: So he was named Adam because he was created from the skin (adim) of the earth (1). On the authority of Abdullah bin Salam, he said: God created Adam at the end of Friday (2). On the authority of Ibn Abbas, he said: When God created Adam, his head was touching the sky. He said: Then He pressed him (3) down to the earth until he became sixty cubits tall and seven cubits wide (4). On the authority of Ubayy bin Ka'b, he said: Adam, peace be upon him, was tall [Adam], with curly hair, as if he were a towering palm tree (5). On the authority of Ibn Abbas in a lengthy narration: ...And Adam, peace be upon him, performed the Hajj from India to Mecca forty times on foot. When Adam was descended, his head would touch the sky; that is why he became bald and passed on baldness to his children. The wild animals of the land fled from his height and became wild animals from that day on... He did not die until his children and grandchildren reached forty thousand. He died on Nudh (6) - the mountain upon which he was descended. Seth said to Gabriel, peace be upon them: Pray over Adam. Gabriel, peace be upon him, said to him:

(1) Al-Tabaqat 26/1. See also what preceded 417/1. (2) Al-Tabaqat 30/1, and reported at length by Al-Tabari 464/1, and Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 48/23. (3) In (Z) and Ad-Durr al-Manthur (as will follow): "fawata'ahu" (He trod upon him). (4) Al-Tabaqat 31/1, and mentioned by Al-Suyuti in Ad-Durr 55/1, and in its chain is Ali bin Zaid bin Jud'an and Yusuf bin Mahak. Al-Hafiz Ibn Hajar said in Taqrib al-Tahdhib regarding the first: weak, and said regarding the second: soft in Hadith. (5) Al-Tabaqat 32/1, and what is between brackets is from it. Al-Adam: brown-skinned. (6) In (D) and (M): Dhirwah, in (Kh): Bud, and in (Z): Budh. What is established is from Tabaqat Ibn Sa'd 38/1. Nudh: A mountain in Serendib (Sri Lanka), which is a large island in the furthest lands of India. Mu'jam al-Buldan 315/3 - 316 and 310/5.

सूरह अल-अनआम: आयत 2 320

...किलाब, बसरा से [मक्का के] रास्ते पर, और यह मक्का के करीब है। इब्न मसूद से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह ताआला ने इब्लीस को भेजा, तो उसने ज़मीन की सतह (अदीम) से, इसके मीठे और खारी हिस्सों से मिट्टी ली। उससे उसने आदम अलैहिस्सलाम को पैदा किया। जो कुछ भी इसके मीठे हिस्से से पैदा हुआ है, उसका ठिकाना जन्नत है, चाहे वह किसी काफिर का बेटा ही क्यों न हो। और जो कुछ भी इसके खारी हिस्से से पैदा हुआ है, उसका ठिकाना जहन्नुम है, चाहे वह किसी नेक इंसान का बेटा ही क्यों न हो। उन्होंने कहा: इसीलिए इब्लीस ने कहा: "क्या मैं उसे सजदा करूँ जिसे तूने मिट्टी से पैदा किया है?" क्योंकि वह मिट्टी लाया था। उन्होंने कहा: इसलिए उनका नाम आदम रखा गया क्योंकि उन्हें ज़मीन की सतह (अदीम) से पैदा किया गया था (1)। अब्दुल्लाह बिन सलाम से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह ने आदम को जुमे के आखिरी हिस्से में पैदा किया (2)। इब्न अब्बास से रिवायत है, उन्होंने कहा: जब अल्लाह ने आदम को पैदा किया, तो उनका सिर आसमान को छू रहा था। उन्होंने कहा: फिर उसने उन्हें ज़मीन की तरफ दबा दिया (3) यहाँ तक कि वह साठ हाथ लंबे और सात हाथ चौड़े हो गए (4)। उबय बिन का'ब से रिवायत है, उन्होंने कहा: आदम अलैहिस्सलाम बहुत लंबे [आदम] और घुंघराले बालों वाले थे, मानो वह एक ऊँचा खजूर का पेड़ हों (5)। इब्न अब्बास से एक लंबी हदीस में रिवायत है: ... और आदम अलैहिस्सलाम ने भारत से मक्का तक चालीस बार पैदल हज किया। जब आदम को नीचे उतारा गया, तो उनका सिर आसमान को छूता था; इसी वजह से वह गंजे हो गए और अपनी संतान को गंजापन विरासत में दिया। उनकी लंबाई की वजह से ज़मीन के जानवर उनसे डरकर भाग गए और उसी दिन से वे जंगली हो गए... वह तब तक नहीं मरे जब तक कि उनकी संतान और पोते-पोतियों की संख्या चालीस हज़ार नहीं हो गई। उनकी वफात 'नूध' (6) पर हुई - वह पहाड़ जिस पर उन्हें उतारा गया था। शीस (Seth) ने जिब्रील अलैहिस्सलाम से कहा: आदम की नमाज़-ए-जनाज़ा पढ़ाएं। तो जिब्रील अलैहिस्सलाम ने उनसे कहा:

(1) अत-तबाक़ात 26/1। और देखें जो पहले बीत चुका है 417/1। (2) अत-तबाक़ात 30/1, और अत-तबरी ने विस्तार से उल्लेख किया है 464/1, और इब्न अब्दुल बर्र ने अल-तमहीद में 48/23। (3) (ज़) में और अद-दुरुल मंसूर में (जैसा कि आगे आएगा): "फवतअहु" (उसे कुचल दिया)। (4) अत-तबाक़ात 31/1, और अल-सुयुती ने अद-दुर 55/1 में इसका उल्लेख किया है, और इसके इसनाद में अली बिन ज़ैद बिन जुदआन और यूसुफ बिन माहक हैं। हाफ़िज़ इब्न हजर ने तक़रीब अत-तहज़ीब में पहले के बारे में कहा: कमज़ोर, और दूसरे के बारे में कहा: हदीस में नरम। (5) अत-तबाक़ात 32/1,

और जो कोष्ठक के बीच में है वह उसी से है। अल-आदम: गेंहुआ (सांवला)। (6) (द) और (म) में: ज़िरवाह, (ख़) में: बुद, और (ज़) में: बुज़। जो प्रमाणित है वह तबाक़ात इब्न साद 38/1 से है। नूध: सेरेंदिब (श्रीलंका) में एक पहाड़, और यह भारत के सुदूर इलाकों में एक बड़ा द्वीप है। मुअजम अल-बुलदान 315/3 - 316 और 310/5।

سورة الانعام: آیت 2 320

کلاب، بصرہ کے راستے پر [مکہ کی طرف] اور یہ مکہ کے زیادہ قریب ہے۔ ابن مسعود سے روایت ہے، انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ نے ابلیس کو بھیجا، تو اس نے زمین کی سطح (ادیم) سے اس کے میٹھے اور نمکین حصوں سے مٹی لی۔ اس سے اس نے آدم علیہ السلام کو پیدا کیا۔ پس جو چیز اس کے میٹھے حصے سے پیدا کی گئی ہے وہ جنت کی طرف جانے والی ہے، اگرچہ وہ کسی کافر کا بیٹا ہی کیوں نہ ہو۔ اور جو چیز اس کے نمکین حصے سے پیدا کی گئی ہے وہ دوزخ کی طرف جانے والی ہے، اگرچہ وہ کسی پرہیزگار کا بیٹا ہی کیوں نہ ہو۔ انہوں نے کہا: اسی وجہ سے ابلیس نے کہا: "کیا میں اسے سجدہ کروں جسے تو نے مٹی سے پیدا کیا ہے؟" کیونکہ وہ مٹی لے کر آیا تھا۔ انہوں نے کہا: چنانچہ ان کا نام آدم رکھا گیا کیونکہ وہ زمین کی سطح (ادیم) سے پیدا کیے گئے تھے (1)۔ عبداللہ بن سلام سے روایت ہے، انہوں نے کہا: اللہ نے آدم کو جمعہ کے آخری حصے میں پیدا کیا (2)۔ ابن عباس سے روایت ہے، انہوں نے کہا: جب اللہ نے آدم کو پیدا کیا تو ان کا سر آسمان کو چھو رہا تھا۔ انہوں نے کہا: پھر اسے زمین کی طرف دبا دیا (3) یہاں تک کہ وہ ساٹھ ہاتھ لمبے اور سات ہاتھ چوڑے ہو گئے (4)۔ ابی بن کعب سے روایت ہے، انہوں نے کہا: آدم علیہ السلام طویل قامت [آدم] اور گھنگھریالے بالوں والے تھے، گویا وہ کھجور کا ایک لمبا درخت ہوں (5)۔ ابن عباس سے ایک طویل حدیث میں مروی ہے: ... اور آدم علیہ السلام نے ہندوستان سے مکہ تک چالیس حج پیدل کیے۔ جب آدم کو اتارا گیا تو ان کا سر آسمان کو چھوتا تھا؛ اسی وجہ سے وہ گنجے ہو گئے اور اپنی اولاد کو گنجا پن وراثت میں دیا، اور ان کی لمبائی کی وجہ سے زمین کے جانور بھاگ کھڑے ہوئے اور اسی دن سے وہ وحشی بن گئے... وہ اس وقت تک فوت نہیں ہوئے جب تک کہ ان کی اولاد اور اولاد کی اولاد کی تعداد چالیس ہزار نہیں ہو گئی، اور ان کی وفات نوذ

(6) پر ہوئی - وہ پہاڑ جس پر انہیں اتارا گیا تھا - پس شیث نے جبرائیل علیہما السلام سے کہا: آدم پر نماز پڑھائیں، تو جبرائیل علیہ السلام نے ان سے کہا:

(1) الطبقات 26/1۔ اور دیکھیں جو پہلے گزر چکا ہے 417/1۔ (2) الطبقات 30/1، اور اسے طوالت کے ساتھ طبری نے 464/1، اور ابن عبدالبر نے التمہید میں 48/23 میں نقل کیا ہے۔ (3) (ظ) میں اور الدر المنثور میں (جیسا کہ آگے آئے گا): "فوطأه" (اسے پامال کیا)۔ (4) الطبقات 31/1، اور اسے سیوطی نے الدر 55/1 میں ذکر کیا ہے، اور اس کی سند میں علی بن زید بن جدعان اور یوسف بن ماہک ہیں۔ حافظ ابن حجر نے تقریب التہذیب میں پہلے کے بارے میں کہا: ضعیف، اور دوسرے کے بارے میں کہا: حدیث میں نرم۔ (5) الطبقات 32/1، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے، اور الآدم: گندمی رنگ والا۔ (6) (د) اور (م) میں: ذروہ، اور (خ) میں: بود، اور (ظ) میں: بوذ۔ جو ثابت ہے وہ طبقات ابن سعد 38/1 سے ہے۔ نوذ: سرندیپ (سری لنکا) میں ایک پہاڑ ہے، اور یہ ہندوستان کے آخری علاقوں میں ایک بڑا جزیرہ ہے۔ معجم البلدان 315/3 - 316 اور 310/5۔

Page 321 Surah Al-An'am: Verse 2

"Step forward and pray over your father, and say 'Allahu Akbar' over him thirty times. Five of them are for the prayer, and twenty-five are a preference for Adam." It was also said: "He said 'Allahu Akbar' over him four times." The children of Seth then placed Adam in a cave and set a guard over it so that no one from the children of Cain could approach it. Those who used to visit him and seek forgiveness for him were the children of Seth. Adam's age was nine hundred and thirty-six years (1).

It is asked: Is there evidence in the verse that substances are of the same kind?

The answer: Yes; because if it is possible for clay to turn into a living, capable, and knowledgeable human, then it is possible for it to turn into any state of substance; because the intellect equates them in judgment. The transformation of inanimate matter into an animal has been confirmed by the evidence of this verse.

His Almighty's saying: {Then He decreed a term} [thumma qada ajalan] is an object (maf'ul). {And a specified term is with Him} [wa ajalun musamman 'indahu] is a subject (ibtida') and predicate (khabar). Al-Dahhak said: "'a term' [ajalan] refers to death, and 'a specified term is with Him' [wa ajalun musamman 'indahu] is the term of the Resurrection. The meaning based on this is: He decreed a term, and informed you that you stay until death, but He did not inform you of the term of the Resurrection (2).

Al-Hasan, Mujahid, 'Ikrimah, Khasif, and Qatadah said - and this is the wording of Al-Hasan: "He decreed the term of this world from the day He created you until you die, 'and a specified term is with Him' meaning the Hereafter" (3).

It was also said: "{He decreed a term} [qada ajalan]: what He made known to us that there is no prophet after Muhammad ﷺ, and {a specified term from the Hereafter}" (4). And it was said: "{He decreed a term} [qada ajalan]: what (5) we know of the times of the crescents, planting, and the like, 'and a specified term' is the term of death; a person does not know when he will die."

Ibn Abbas and Mujahid said: The meaning of the verse is: "{He decreed a term} [qada ajalan]" by the decree of this world, "and a term..."

(1) Tabaqat Ibn Sa'd 1/34-39, and it is through the path of Al-Kalbi from Abu Salih from Ibn Abbas, and some of it has already been mentioned in 1/475. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/56, and the report of Al-Dahhak was narrated by al-Tabari 9/151. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/399, and narrated from al-Hasan and others by al-Tabari 9/152-153. (4) In (Z): "in the Hereafter", and in I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/56 (and the speech is from him): "the matter of the Hereafter". (5) In (D) and (M): "from what", and what is established is from (Kh) and (Z), and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas.

पृष्ठ ३२१ सूरह अल-अनआम: आयत २

"आगे बढ़ो और अपने पिता पर नमाज़ (जनाज़ा) पढ़ो, और उन पर तीस बार 'अल्लाहू अकबर' कहो। उनमें से पाँच नमाज़ के लिए हैं, और पच्चीस आदम की श्रेष्ठता के लिए हैं।" यह भी कहा गया: "उन्होंने उन पर चार बार तकबीर कही।" फिर शीथ की संतानों ने आदम को एक गुफा में रख दिया और उस पर एक रक्षक नियुक्त कर दिया ताकि काबिल की संतानों में से कोई उसके पास न आ सके। जो लोग उनके पास आते थे और उनके लिए क्षमा माँगते थे, वे शीथ की संतानें थीं। आदम की आयु नौ सौ छत्तीस वर्ष थी (१)।

और पूछा जाता है: क्या आयत में इस बात का प्रमाण है कि पदार्थ एक ही प्रकार के होते हैं?

उत्तर: हाँ; क्योंकि यदि मिट्टी का एक जीवित, सक्षम और ज्ञानी मानव में बदलना संभव है, तो उसका पदार्थों की किसी भी अवस्था में बदलना संभव है; क्योंकि बुद्धि निर्णय में उनके बीच समानता देखती है। इस आयत के प्रमाण से निर्जीव वस्तु का प्राणी में परिवर्तन सिद्ध हो चुका है।

अल्लाह तआला का कथन: {फिर उसने एक अवधि निर्धारित कर दी} [थुम्मा क़दा अजलान] मफ़ऊल (कर्म) है। {और एक निश्चित अवधि उसके पास है} [व अजालुम मुसम्मीन इन्दहु] इब्तिदा (विषय) और ख़बर (विधेय) है। अद-दह्हाक ने कहा: "एक अवधि" [अजलान] से तात्पर्य मृत्यु है, और "एक निश्चित अवधि उसके पास है" प्रलय की अवधि है। इसका अर्थ यह हुआ: उसने एक अवधि निर्धारित की, और तुम्हें बताया कि तुम मृत्यु तक रहोगे, लेकिन तुम्हें प्रलय की अवधि के बारे में नहीं बताया (२)।

अल-हसन, मुजाहिद, इकरीमा, ख़सीफ़ और क़तादा ने कहा - और ये अल-हसन के शब्द हैं -: "उसने दुनिया की अवधि निर्धारित की जिस दिन उसने तुम्हें पैदा किया तब से लेकर तुम्हारे मरने तक, 'और एक निश्चित अवधि उसके पास है' यानी आख़िरत (परलोक)" (३)।

कहा गया है: "{उसने एक अवधि निर्धारित की} [क़दा अजलान]: वह जो उसने हमें बताया कि मुहम्मद ﷺ के बाद कोई नबी नहीं है, और {आख़िरत से एक निश्चित अवधि}" (४)। और कहा गया: "{उसने एक अवधि निर्धारित की} [क़दा अजलान]: वह (५) जो हम चाँद की तारीख़ों, बुआई के समय और इसी तरह की चीज़ों से जानते हैं, 'और एक निश्चित अवधि' मृत्यु की अवधि है; मनुष्य नहीं जानता कि वह कब मरेगा।"

इब्न अब्बास और मुजाहिद ने कहा: आयत का अर्थ है: "{उसने एक अवधि निर्धारित की} [क़दा अजलान]" दुनिया के फैसले से, "और एक अवधि..."

(१) तबाक़ात इब्न साद १/३४-३९, और यह अल-कल्बी के माध्यम से अबू सालेह से इब्न अब्बास से है, और इसका कुछ हिस्सा १/४७५ में पहले आ चुका है। (२) इराबुल क़ुरआन अन-नहहास २/५६, और अद-दह्हाक की रिपोर्ट अत-तबरी ९/१५१ द्वारा निकाली गई है। (३) मानी अल-क़ुरआन अन-नहहास २/३९९, और इसे अल-हसन और अन्य से अत-तबरी ९/१५२-१५३ द्वारा निकाला गया है। (४) (ज़) में: "आख़िरत में", और अन-नहहास के इराबुल क़ुरआन २/५६ में (और यह उनकी बात है): "आख़िरत का मामला"। (५) (द) और (म) में: "उससे जो", और जो (ख़) और (ज़) से पुष्ट है, और अन-नहहास के इराबुल क़ुरआन में।

صفحہ ۳۲۱ سورۃ الانعام: آیت ۲

"آپ آگے بڑھیں اور اپنے والد کی نماز جنازہ پڑھائیں، اور ان پر تیس تکبیریں کہیں۔ پس پانچ تو نماز کی ہیں، اور پچیس آدم علیہ السلام کی فضیلت کے لیے ہیں۔" اور کہا گیا: "ان پر چار تکبیریں کہیں۔" چنانچہ شیت کی اولاد نے آدم علیہ السلام کو ایک غار میں رکھ دیا، اور اس پر ایک نگہبان مقرر کر دیا تاکہ قابیل کی اولاد میں سے کوئی اس کے قریب نہ آ سکے۔ اور جو لوگ ان کے پاس آتے تھے اور ان کے لیے استغفار کرتے تھے وہ شیت کی اولاد تھے۔ آدم علیہ السلام کی عمر نو سو چھتیس سال تھی (۱)۔

اور پوچھا جاتا ہے: کیا آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ جوہر (مادہ) ایک ہی جنس سے ہیں؟

جواب: جی ہاں؛ اس لیے کہ جب مٹی کا ایک زندہ، قادر اور علیم انسان میں بدل جانا جائز ہے، تو مادہ کی ہر حالت میں بدل جانا بھی جائز ہے؛ کیونکہ عقل حکم میں ان کے درمیان برابری کرتی ہے، اور اس آیت کی دلالت سے جماد (بے جان) کا حیوان میں بدلنا درست ثابت ہو چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ثُمَّ قَضَى أَجَلًا} مفعول ہے۔ {وَأَجَلٌ مُّسَمًّى عِندَهُ} مبتدا اور خبر ہے۔ ضحاک نے کہا: "أجلاً" سے مراد موت ہے اور "وَأَجَلٌ مُّسَمًّى عِندَهُ" قیامت کی مدت ہے۔ تو اس لحاظ سے معنی یہ ہوا: اس نے ایک مدت مقرر کی، اور تمہیں بتایا کہ تم موت تک رہو گے، اور تمہیں قیامت کی مدت کے بارے میں نہیں بتایا (۲)۔

اور حسن، مجاہد، عکرمہ، خصیف اور قتادہ نے کہا - اور یہ حسن کے الفاظ ہیں -: "دنیا کی مدت مقرر کی جس دن اس نے تمہیں پیدا کیا اس سے لے کر تمہارے مرنے تک، 'وَأَجَلٌ مُّسَمًّى عِندَهُ' یعنی آخرت" (۳)۔

اور کہا گیا: "{قَضَى أَجَلًا}: وہ جو اس نے ہمیں بتایا کہ محمد ﷺ کے بعد کوئی نبی نہیں ہے، اور {آخرت سے ایک معینہ مدت}" (۴)۔ اور کہا گیا: "{قَضَى أَجَلًا}: وہ (۵) جو ہم چاند کی تاریخوں، زراعت کے اوقات اور اس جیسی چیزوں سے جانتے ہیں، 'وَأَجَلٌ مُّسَمًّى' موت کی مدت ہے؛ انسان نہیں جانتا کہ وہ کب مرے گا۔"

ابن عباس اور مجاہد نے کہا: آیت کا معنی ہے: "{قَضَى أَجَلًا} دنیا کے فیصلے سے، 'وَأَجَلٌ...'"

(۱) طبقات ابن سعد ۱/۳۴-۳۹ اور یہ کلبی کے واسطے سے ابو صالح سے انہوں نے ابن عباس سے روایت کی ہے، اور اس کا کچھ حصہ ۱/۴۷۵ میں پہلے گزر چکا ہے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۲/۵۶، اور ضحاک کی خبر طبری نے ۹/۱۵۱ میں نکالی ہے۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۲/۳۹۹، اور اسے حسن وغیرہ سے طبری نے ۹/۱۵۲-۱۵۳ میں نکالا ہے۔ (۴) (ظ) میں ہے: "آخرت میں"، اور نحاس کی اعراب القرآن ۲/۵۶ میں (اور کلام ان ہی کا ہے): "آخرت کا معاملہ"۔ (۵) (د) اور (م) میں ہے: "مما"، اور ثابت شدہ (خ) اور (ظ) سے ہے، اور نحاس کی اعراب القرآن سے۔

322 Surat Al-An'am: Verses 2 - 5

"Specified with Him" for the beginning of the Hereafter(1). And it was said: The first is the taking of souls during sleep, and the second is the taking of the soul at death; also narrated from Ibn Abbas(2). His Almighty's saying: {Then you doubt} [it is] subject and predicate: meaning: you doubt that He is one God. It was also said: You dispute regarding that(3), meaning: you argue with the argument of the doubters. "Tamari" (disputing) is arguing based on doubt, from which is His Almighty's saying: {Do you then dispute with him about what he saw?} [An-Najm: 12]. His Almighty's saying: {And He is Allah in the heavens and in the earth. He knows your secret and what you reveal, and He knows what you earn. (3) And no sign comes to them from the signs of their Lord except that they turn away from it. (4) For they have denied the truth when it came to them, but there will come to them the news of what they used to ridicule. (5)} His Almighty's saying: {And He is Allah in the heavens and in the earth} It is asked: What is the grammatical operator for the prepositional phrase "in the heavens and in the earth"? There are several answers: First: meaning: He is Allah, the Honored(4) or the Worshiped in the heavens and in the earth, as you say: Zaid is the Caliph in the East and the West, meaning: his rule is there. It is also possible that the meaning is: He is Allah, the Unique in management(6) in the heavens and in the earth; as you say: He is occupied with people's needs and in prayer. It is also possible that it is a predicate after...

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 2/93. (2) Reported by Al-Tabari 9/153. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/56. (4) In the manuscripts: "meaning: and Allah the Honored". (5) See Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 2/228, Al-Bayan by Ibn al-Anbari 1/313, and Al-Waseet by Al-Wahidi 2/252. (6) In Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 2/400 (and the text is from him): by divinity. Ibn Atiyya said in Al-Muharrar al-Wajiz 2/267: Al-Zajjaj said: "In" is related to the meanings implied by the name of Allah, and this is, in my view, the best of opinions and the one that most achieves the eloquence of the wording and the gravity of the meaning.

३२२ सूरह अल-अनाम: आयतें २ - ५

"उसके पास निर्धारित" परलोक की शुरुआत के लिए(१)। और कहा गया: पहला नींद के दौरान रूहों का कब्ज़ करना है, और दूसरा मृत्यु के समय रूह का कब्ज़ करना है; यह इब्न अब्बास से भी वर्णित है(२)। अल्लाह का कथन: {फिर तुम संदेह करते हो} उद्देश्य और विधेय: यानी: तुम इस बात में संदेह करते हो कि वह एक ही ईश्वर है। और कहा गया: तुम इसके बारे में विवाद करते हो(३), यानी: तुम संदेह करने वालों की तरह बहस करते हो। "तमारी" का अर्थ है संदेह के आधार पर बहस करना, इसी से अल्लाह का कथन है: {क्या तुम फिर उससे उस पर बहस करते हो जो उसने देखा?} [अन-नज्म: १२]। अल्लाह का कथन: {वही अल्लाह है आकाशों में और धरती में। वह तुम्हारे गुप्त और प्रकट को जानता है और जानता है जो कुछ तुम कमाते हो। (३) और उनके पास उनके रब की आयतों में से कोई भी आयत नहीं आती मगर वे उससे मुँह मोड़ लेते हैं। (४) सो उन्होंने सत्य को झुठला दिया जब वह उनके पास आया, तो शीघ्र ही उनके पास उन चीज़ों की ख़बरें आ जाएँगी जिनका वे मज़ाक उड़ाते थे। (५)} अल्लाह का कथन: {वही अल्लाह है आकाशों में और धरती में} पूछा जाता है: "आकाशों में और धरती में" इस शब्द समूह (अधिकरण) का व्याकरणिक संचालक क्या है? इसके कई उत्तर हैं: पहला: यानी: वह अल्लाह है जो आकाशों और धरती में महिमामय(४) है या पूज्य है, जैसे तुम कहते हो: ज़ैद पूर्व और पश्चिम में खलीफा है, यानी: उसका शासन वहाँ है। और यह संभव है कि इसका अर्थ हो: वह अल्लाह है जो आकाशों और धरती में प्रबंधन में अद्वितीय(६) है; जैसे तुम कहते हो: वह लोगों की ज़रूरतों में और प्रार्थना में है। और यह संभव है कि यह इसके बाद एक विधेय हो...

---

(१) अल-नुकात वल-उयून २/९३। (२) अल-तबरी द्वारा वर्णित ९/१५३। (३) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास २/५६। (४) हस्तलिपियों में: "अर्थात अल्लाह महिमामय"। (५) देखिए मा'नी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज २/२२८, अल-बयान, इब्न अल-अंबारी १/३१३, और अल-वसीत, अल-वाहिदी २/२५२। (६) मा'नी अल-कुरान, अल-नहहास २/४०० में (और शब्द उन्हीं के हैं): दिव्यता के साथ। इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२६७ में कहा: अल-ज़ज्जाज ने कहा: "में" अल्लाह के नाम में निहित अर्थों से संबंधित है, और मेरे विचार में यह सबसे अच्छा मत है और शब्दों की वाकपटुता और अर्थ की गंभीरता को सबसे अधिक प्राप्त करने वाला है।

"اس کے پاس مقررہ" آخرت کے آغاز کے لیے(۱)۔ اور کہا گیا: پہلا نیند میں روحوں کا قبض کرنا ہے، اور دوسرا موت کے وقت روح کا قبض کرنا؛ ابن عباس سے بھی مروی ہے(۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر تم شک کرتے ہو} مبتدا اور خبر: یعنی: تم اس بات میں شک کرتے ہو کہ وہ ایک ہی معبود ہے۔ اور کہا گیا: تم اس میں جھگڑتے ہو(۳)، یعنی: تم شک کرنے والوں کی طرح بحث کرتے ہو۔ "تماری" شک کی بنیاد پر بحث کرنے کو کہتے ہیں، اسی سے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {کیا تم پھر اس سے اس پر جھگڑتے ہو جو اس نے دیکھا؟} [النجم: ۱۲]۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وہی اللہ ہے آسمانوں میں اور زمین میں۔ وہ تمہارے پوشیدہ اور ظاہر کو جانتا ہے اور جانتا ہے جو کچھ تم کماتے ہو۔ (۳) اور ان کے پاس ان کے رب کی نشانیوں میں سے کوئی نشانی نہیں آتی مگر وہ اس سے اعراض کرنے والے ہوتے ہیں۔ (۴) پس انہوں نے حق کو جھٹلا دیا جب وہ ان کے پاس آیا، تو عنقریب ان کے پاس ان چیزوں کی خبریں آجائیں گی جن کا وہ مذاق اڑاتے تھے۔ (۵)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وہی اللہ ہے آسمانوں میں اور زمین میں} پوچھا جاتا ہے: "آسمانوں میں اور زمین میں" کے ظرف کا عاملِ اعراب کیا ہے؟ اس میں کئی جوابات ہیں: ایک یہ: یعنی: وہ اللہ ہے جو آسمانوں اور زمین میں معظم(۴) ہے یا معبود ہے، جیسا کہ تم کہتے ہو: زید مشرق و مغرب میں خلیفہ ہے، یعنی: اس کی حکومت وہاں ہے۔ اور جائز ہے کہ اس کا معنی یہ ہو: وہ اللہ ہے جو آسمانوں اور زمین میں تدبیر میں منفرد(۶) ہے؛ جیسا کہ تم کہتے ہو: وہ لوگوں کی ضرورتوں میں اور نماز میں ہے۔ اور جائز ہے کہ یہ بعد میں خبر ہو...

---

(۱) النکت والعیون ۲/ ۹۳۔ (۲) اسے طبری نے ۹/ ۱۵۳ میں نکالا ہے۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۵۶۔ (۴) خطی نسخوں میں ہے: ای واللہ المعظم۔ (۵) ملاحظہ کریں معانی القرآن للزجاج ۲/

۲۲۸، والبیان لابن الانباری ۱/ ۳۱۳، والوسیط للواحدی ۲/ ۲۵۲۔ (۶) معانی القرآن للنحاس ۲/ ۴۰۰ میں (اور کلام ان ہی کا ہے): بالتألیہ۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲/ ۲۶۷ میں کہا: زجاج نے کہا: "فی" اسمِ اللہ کے مفاہیم سے متعلق ہے، اور یہ میرے نزدیک بہترین قول ہے اور لفظ کی فصاحت اور معنی کی پختگی کے لحاظ سے سب سے جامع ہے۔

...predicate, and the meaning would be: And He is Allah in the heavens, and He is Allah on the earth. It was said: The meaning is: And He is Allah Who knows your secret and your public in the heavens and in the earth, so nothing is hidden from Him. Al-Nahhas said (1): This is one of the best things said about it. Muhammad ibn Jarir said: And He is Allah in the heavens, and He knows your secret and your public on the earth (2). So "He knows" is prioritized in both ways, and the first is safer and further from ambiguity. And other than this was said. The rule is His transcendence, Glory be to Him and Exalted is He, from movement, displacement, and occupying spaces (3). {And He knows what you earn} meaning: of good and evil. "Kasb" (earning/acquisition) is the action for bringing benefit or warding off harm, and for this reason, Allah's action is not called "kasb" (4). His Almighty's saying: {And there comes not to them a sign} meaning: a miracle, like the splitting of the moon and the like (5). "Min" (from/of) is for the inclusion of the whole genus; you say: There is no one (min ahad) in the house. {from the signs of their Lord} the second "min" is for partitivity (6). And {turning away} is the predicate of "kanu" (they were). And "I'rad" (turning away) is the abandonment of contemplating the signs through which they should infer the monotheism of Allah, Glory be to Him and Exalted is He; from the creation of the heavens and the earth and what is between them, and that He refers to an Eternal, Living (7), Self-Sufficient One who is independent of all things, Powerful, nothing incapacitates Him, Knowing, nothing is hidden from Him of the miracles He established for His Prophet ﷺ; to be used as evidence for his truthfulness in all that he brought. His Almighty's saying: {Then they have indeed denied} meaning: the polytheists of Mecca. {the truth} meaning: the Quran, and it was said: ...

---

(1) In I'rab al-Qur'an 2/56. (2) Tafsir al-Tabari 9/155, and the author quoted it from him via al-Baghawi 2/84. It is narrated from al-Kisa'i that he used to stop at His saying: "in the heavens", and start with His saying: "and in the earth He knows". Al-Bayan 1/313. (3) Look at Al-Muharrar al-Wajiz 2/267. (4) Al-Wasit 2/252. (5) Tafsir Abi al-Layth 1/474, and Tafsir al-Baghawi 2/85. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/268. (7) His saying: "Living", from (m).

...विधेय, और अर्थ होगा: और वह आसमानों में अल्लाह है, और वह पृथ्वी पर अल्लाह है। कहा गया: अर्थ है: और वह अल्लाह है जो आसमानों और पृथ्वी में तुम्हारे भेद और तुम्हारी खुली बातों को जानता है, इसलिए उससे कुछ भी छिपा नहीं है; अल-नहास ने कहा (1): यह इसके बारे में कही गई सबसे अच्छी बातों में से एक है। मुहम्मद इब्न जरीर ने कहा: और वह आसमानों में अल्लाह है, और वह पृथ्वी पर तुम्हारे भेद और तुम्हारी खुली बातों को जानता है (2)। तो "वह जानता है" दोनों तरीकों से प्राथमिकता दी गई है, और पहला अधिक सुरक्षित और अस्पष्टता से दूर है। और इसके अलावा भी कुछ कहा गया। नियम उसकी पवित्रता है, वह महिमामय और महान है, गति, विस्थापन और स्थान घेरने से (3)। {और वह जानता है जो तुम कमाते हो} अर्थात: भलाई और बुराई में से। "कस्ब" (कमाना/अर्जन करना) लाभ लाने या हानि को दूर करने के लिए किया गया कार्य है, और इसी कारण से, अल्लाह के कार्य को "कस्ब" नहीं कहा जाता (4)। अल्लाह ताला का कथन: {और उनके पास कोई निशानी नहीं आती} अर्थात: चमत्कार, जैसे चंद्रमा का फटना और इसके समान (5)। "मिन" (में से/का) पूरी जाति को शामिल करने के लिए है; आप कहते हैं: घर में कोई (मिन अहद) नहीं है। {उनके रब की निशानियों में से} दूसरा "मिन" आंशिक बोध के लिए है (6)। और {मुंह मोड़ने वाले} "कानू" (थे) का विधेय है। और "इराद" (मुंह मोड़ना) उन निशानियों पर विचार करना छोड़ देना है जिनके द्वारा उन्हें अल्लाह की एकता का अनुमान लगाना चाहिए, जो कि महिमामय और महान है; आसमानों और पृथ्वी के निर्माण से और जो उनके बीच है, और यह कि वह एक अनादि, जीवित (7), आत्मनिर्भर की ओर लौटता है जो सभी चीजों से स्वतंत्र है, शक्तिशाली है, उसे कोई चीज असमर्थ नहीं कर सकती, जानने वाला है, उससे कोई भी चमत्कार छिपा नहीं है जो उसने अपने पैगंबर ﷺ के लिए स्थापित किया; ताकि वह जो कुछ भी लेकर आए उसमें उसकी सच्चाई के प्रमाण के रूप में उपयोग किया जा सके। अल्लाह ताला का कथन: {फिर उन्होंने निश्चित रूप से झुठला दिया} अर्थात: मक्का के मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने। {सत्य को} अर्थात: कुरान को, और कहा गया: ...

---

(1) इ'राब अल-कुरान 2/56 में। (2) तफ़सीर अल-तबरी 9/155, और लेखक ने अल-बग़वी 2/84 के माध्यम से उनसे इसे उद्धृत किया। अल-किसाई से वर्णित है कि वे उनके इस कथन पर रुकते थे: "आसमानों में", और उनके इस कथन से शुरू करते थे: "और पृथ्वी पर वह जानता है"। अल-बयान 1/313। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/267 देखें। (4) अल-वसीत 2/252। (5) तफ़सीर अबी अल-

लैथ 1/474, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/85। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/268। (7) उसका कथन: "जीवित", (एम) से।

سورة الانعام، آیات 3 - 5 323

خبر، اور معنی ہو گا: اور وہی اللہ ہے آسمانوں میں، اور وہی اللہ ہے زمین میں۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: اور وہی اللہ ہے جو جانتا ہے تمہارے بھید کو اور تمہاری ظاہر بات کو آسمانوں میں اور زمین میں، پس اس سے کوئی چیز پوشیدہ نہیں۔ النحاس نے کہا (1): اور یہ ان بہترین باتوں میں سے ہے جو اس کے بارے میں کہی گئی ہیں۔ اور محمد بن جریر نے کہا: اور وہی اللہ ہے آسمانوں میں، اور وہ جانتا ہے تمہارے بھید کو اور تمہاری ظاہر بات کو زمین میں (2)۔ پس "جانتا ہے" دونوں صورتوں میں مقدم ہے، اور پہلی صورت زیادہ سلامت اور اشکال سے دور ہے۔ اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔ اور قاعدہ یہ ہے کہ اس (اللہ) کی تنزیہ کی جائے، جل وعز، حرکت و انتقال سے، اور جگہوں کے گھیرنے سے (3)۔ ﴿وَيَعْلَمُ مَا تَكْسِبُونَ﴾ یعنی: نیکی اور بدی میں سے۔ اور کسب: نفع حاصل کرنے یا نقصان کو دور کرنے کے لیے فعل کرنا ہے، اور اسی لیے اللہ کے فعل کو کسب نہیں کہا جاتا (4)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا تَأْتِيهِم مِّنْ ءَايَةٍ﴾ یعنی: نشانی، جیسے چاند کا پھٹنا اور اس جیسی دیگر (5)۔ اور "من" جنس کے احاطے کے لیے ہے؛ جیسے آپ کہتے ہیں: گھر میں کوئی (من احد) نہیں۔ ﴿مِنْ ءَايَتِ رَبِّهِمْ﴾ دوسرا "من" تبعیض (کچھ حصے) کے لیے ہے (6)۔ اور ﴿مُعْرِضِينَ﴾ لفظ "کانوا" کی خبر ہے۔ اور اعراض: ان آیات میں غور و فکر چھوڑ دینا ہے جن کے ذریعے انہیں اللہ جل وعز کی توحید پر استدلال کرنا چاہیے؛ آسمانوں اور زمین اور ان کے درمیان کی چیزوں کی تخلیق سے، اور یہ کہ وہ قدیم، حیّ (7)، تمام چیزوں سے بے نیاز، قادر کی طرف لوٹتا ہے جسے کوئی چیز عاجز نہیں کر سکتی، وہ عالم ہے جس سے وہ معجزات پوشیدہ نہیں جو اس نے اپنے نبی ﷺ کے لیے قائم کیے؛ تاکہ آپ جو کچھ لائے اس میں آپ کی سچائی پر

استدلال کیا جا سکے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَقَدْ كَذَّبُوا﴾ یعنی: مکہ کے مشرکین۔ ﴿بِالْحَقِّ﴾ یعنی: قرآن، اور کہا گیا: ...

---

(1) اعراب القرآن 2/56 میں۔ (2) تفسیر الطبری 9/155، اور مصنف نے اسے بغوی 2/84 کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ اور کسائی سے مروی ہے کہ وہ اس کے قول: "آسمانوں میں" پر وقف کرتے تھے، اور اس قول سے ابتدا کرتے تھے: "اور زمین میں جانتا ہے"۔ البیان 1/313۔ (3) دیکھئے المحرر الوجیز 2/267۔ (4) الوسیط 2/252۔ (5) تفسیر ابی اللیث 1/474، اور تفسیر البغوی 2/85۔ (6) المحرر الوجیز 2/268۔ (7) اس کا قول: حیّ، (م) سے۔

Muhammad (1) ﷺ. {Then there will come to them} meaning: punishment will descend upon them. By "tidings" (al-anba') - which are news - he meant: the punishment; as you might say: "Be patient, and the news will come to you," meaning: the punishment. What is intended is what befell them on the day of Badr and the like. It was also said: the Day of Resurrection.

His words, Exalted be He: {Have they not seen how many a generation We destroyed before them, whom We had established upon the earth as We have not established you, and We sent [rain from] the sky upon them in abundance and made rivers flow beneath them; then We destroyed them for their sins and brought forth after them a generation of others.} (6).

His words, Exalted be He: {Have they not seen how many a generation We destroyed before them}. "Kam" (how many) is in the accusative case (mansub) by "ahlakna" (We destroyed), not by His words: "alam yaraw" (have they not seen); because the word of interrogation is not affected by what precedes it, but only by what follows it (2); because it has precedence in speech. The meaning is: Do they not take heed from the nations We destroyed before them for denying their prophets? i.e., have they not known that.

A "qarn" (generation) is a nation of people (3), and the plural is "quroon"; a poet said (4): "If the generation among whom you lived has passed... and you are left in another generation, then you are a stranger."

A "qarn" is everyone contemporary in their era; derived from "iqtiran" (pairing/conjunction), meaning: a group contemporary to each other. In the Hadith from the Prophet ﷺ, he said: "The best of people is my generation - meaning my companions - then those who follow them, then those who follow them." This is the soundest thing said about it (5).

It was said: the meaning is: from "the people of a generation" (6), so it was omitted, as in His words: {And ask the town} [Yusuf: 82].

---

(1) In (M): With Muhammad, and Al-Baghawi mentioned both views 2/85. (2) Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 2/229, I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 2/56, and Mushkil I'rab al-Qur'an 1/246. (3) Majaz al-Qur'an 1/185, Al-Waseet 2/253, and Tafsir al-Baghawi 2/85. Al-Wahidi said: The people of every period are a generation. (4) He is Abu

Muhammad At-Taymi, and his name is Abdullah bin Ayyub, one of the poets of the Abbasid state, as in Al-Aghani 20/54, and Al-Basri attributed it in Al-Hamasa al-Basriyya 2/47 to him or to Al-Hasan bin Amr Al-Ibadi, and Ibn Qutayba attributed it in 'Uyun al-Akhbar 9/322 to Al-Hajjaj bin Yusuf At-Taymi. (5) Ma'ani al-Qur'an by An-Nahhas 2/400-401, and the Hadith was mentioned previously 4/455. (6) Tafsir al-Baghawi 2/85.

सूरह अल-अनआम: आयत ३ - ६ | ३२४

मुहम्मद ﷺ (१)। {फिर उनके पास आ जाएगी} अर्थात: उन पर सजा उतरेगी। "समाचारों" (अल-अंबा) से—जो खबरें हैं—उनका तात्पर्य सजा से था; जैसे आप कहते हैं: "धैर्य रखें, और समाचार आपके पास आ जाएगा," अर्थात: सजा। इसका तात्पर्य वह है जो उनके साथ बद्र के दिन और उसके जैसे अन्य दिनों में हुआ। यह भी कहा गया है: प्रलय का दिन।

अल्लाह का कथन: {क्या उन्होंने नहीं देखा कि हमने उनसे पहले कितनी ही पीढ़ियों को नष्ट कर दिया, जिन्हें हमने धरती पर वह शक्ति दी थी जो तुम्हें नहीं दी, और हमने उन पर मूसलाधार बारिश भेजी और उनके नीचे नदियाँ बहा दीं; फिर हमने उन्हें उनके पापों के कारण नष्ट कर दिया और उनके बाद दूसरी पीढ़ियाँ पैदा कीं।} (६)।

अल्लाह का कथन: {क्या उन्होंने नहीं देखा कि हमने उनसे पहले कितनी ही पीढ़ियों को नष्ट कर दिया}। "कम" (कितनी) शब्द "अहलकना" (हमने नष्ट कर दिया) के कारण कर्म कारक (मंसूब) में है, न कि "अलम यरव" (क्या उन्होंने नहीं देखा) के कारण; क्योंकि प्रश्नवाचक शब्द अपने पहले आने वाले शब्द से प्रभावित नहीं होता, बल्कि अपने बाद आने वाले शब्द से प्रभावित होता है (२); क्योंकि वाक्य में इसका स्थान प्रमुख होता है। अर्थ यह है: क्या वे उन राष्ट्रों से सीख नहीं लेते जिन्हें हमने अपने नबियों को झुठलाने के कारण उनसे पहले नष्ट कर दिया था? अर्थात: क्या उन्हें यह पता नहीं चला।

"क़र्न" (पीढ़ी): लोगों का एक राष्ट्र या समूह (३), और इसका बहुवचन "क़ुरून" है। एक कवि ने कहा है (४): "यदि वह पीढ़ी बीत गई जिसमें तुम रहते थे... और तुम दूसरी पीढ़ी में रह गए, तो तुम अजनबी हो।"

"क़र्न" (पीढ़ी): अपने युग के सभी समकालीन लोग; यह "इक़्तिरान" (जुड़ाव) से बना है, जिसका अर्थ है: एक दूसरे से जुड़े हुए लोग। नबी ﷺ की हदीस में है, उन्होंने कहा: "सबसे अच्छे लोग मेरी पीढ़ी के हैं—अर्थात मेरे साथी—फिर वे जो उनके बाद आएंगे, फिर वे जो उनके बाद आएंगे।" इसके बारे में कही गई यह सबसे सटीक बात है (५)।

यह भी कहा गया है: अर्थ है: "एक पीढ़ी के लोगों" में से (६), इसलिए "लोग" शब्द हटा दिया गया, जैसे अल्लाह का कथन है: {और बस्ती से पूछो} [यूसुफ: ८२]।

(१) (म) प्रति में: मुहम्मद के साथ, और अल-बग़वी ने दोनों विचारों का उल्लेख किया है २/८५। (२) अज़-ज़ज्जाज की मा'नी अल-क़ुरआन २/२२९, अन-नह़्ह़ास की एराब अल-क़ुरआन २/५६, और मुश्किल एराब अल-क़ुरआन १/२४६। (३) मजाज़ अल-क़ुरआन १/१८५, अल-वसीत २/२५३, और तफ़्सीर अल-बग़वी २/८५। अल-वाहिदी ने कहा: प्रत्येक काल के लोग एक पीढ़ी हैं। (४) वह अबू मुहम्मद अत-तयमी है, और उसका नाम अब्दुल्ला बिन अय्यूब है, जो अब्बासी साम्राज्य के कवियों में से एक था, जैसा कि अल-अगानी २०/५४ में है, और अल-बसरी ने अल-हमासा अल-बसरिया २/४७ में इसे उसे या अल-हसन बिन अम्र अल-इबादी को समर्पित किया है, और इब्न कुतैबा ने उयून अल-अखबार ९/३२२ में इसे अल-हज्जाज बिन यूसुफ अत-तयमी को समर्पित किया है। (५) अन-नह़्ह़ास की मा'नी अल-क़ुरआन २/४००-४०१, और हदीस पहले ४/४५५ में आ चुकी है। (६) तफ़्सीर अल-बग़वी २/८५।

محمداً ﷺ (۱)۔ ﴿فَسَوْفَ يَأْتِيهِمْ﴾ یعنی: ان پر عذاب نازل ہو گا، اور "انباء" (خبریں) سے ان کی مراد عذاب تھا؛ جیسے آپ کہیں: "صبر کرو، عنقریب تمہیں خبر مل جائے گی"، یعنی: عذاب۔ اس سے مراد وہ ہے جو انہیں جنگ بدر اور اس جیسے دیگر مواقع پر پہنچا۔ اور کہا گیا ہے: قیامت کا دن۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَلَمْ يَرَوْا كَمْ أَهْلَكْنَا مِن قَبْلِهِم مِّن قَرْنٍ مَّكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ مَا لَمْ نُمَكِّن لَّكُمْ وَأَرْسَلْنَا السَّمَاءَ عَلَيْهِم مِّدْرَارًا وَجَعَلْنَا الْأَنْهَرَ تَجْرِي مِن تَحْتِهِمْ فَأَهْلَكْنَاهُم بِذُنُوبِهِمْ وَأَنشَأْنَا مِن بَعْدِهِمْ قَرْنًا آخَرِينَ ٦﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَلَمْ يَرَوْا كَمْ أَهْلَكْنَا مِن قَبْلِهِم مِّن قَرْنٍ﴾۔ "کم" (کتنے ہی) یہاں "أهلكنا" کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے، "ألم يروا" کی وجہ سے نہیں؛ کیونکہ استفہام کا لفظ اپنے سے پہلے والے لفظ سے متاثر نہیں ہوتا، بلکہ اپنے بعد والے لفظ سے متاثر ہوتا ہے (۲)؛ اس لیے کہ اسے کلام میں برتری (صدارت) حاصل ہے۔ اور معنی یہ ہے: کیا وہ ان قوموں سے عبرت نہیں پکڑتے جنہیں ہم نے اپنے پیغمبروں کو جھٹلانے کی وجہ سے ان سے پہلے ہلاک کر دیا؛ یعنی کیا وہ اسے نہیں جانتے۔

اور "قَرْن": لوگوں کی ایک جماعت (۳) کو کہتے ہیں، اور اس کی جمع "قرون" ہے؛ شاعر (۴) نے کہا ہے: "جب وہ نسل (قرن) چلی گئی جس میں تم رہتے تھے... اور تم دوسری نسل میں رہ گئے، تو تم اجنبی ہو"۔

پس "قَرْن": اپنے زمانے کے تمام لوگ؛ یہ "اقتران" (جڑنے) سے ماخوذ ہے، یعنی: وہ لوگ جو ایک دوسرے کے ساتھ (ایک ہی زمانے میں) جڑے ہوئے ہیں۔ اور نبی ﷺ سے مروی حدیث میں ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "بہترین لوگ میری نسل (قرن) کے ہیں - یعنی میرے صحابہ - پھر وہ جو

ان کے بعد آئیں گے، پھر وہ جو ان کے بعد آئیں گے"۔ اس بارے میں کہی گئی یہ سب سے صحیح بات ہے (۵)۔

اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: "ایک نسل کے لوگوں" میں سے (۶)، پس مضاف حذف کر دیا گیا، جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: ﴿وَسْئَلِ الْقَرْيَةَ﴾ [یوسف: ۸۲] (اور بستی سے پوچھو، یعنی بستی والوں سے)۔

---

(۱) نسخہ (م) میں ہے: "بمحمد"، اور البغوی نے دونوں اقوال کا ذکر کیا ہے ۲/۸۵۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۲/۲۲۹، اعراب القرآن للنحاس ۲/۵۶، اور مشکل اعراب القرآن ۱/۲۴۶۔ (۳) مجاز القرآن ۱/۱۸۵، الوسیط ۲/۲۵۳، اور تفسیر البغوی ۲/۸۵۔ الواحدی نے کہا: ہر زمانے کے لوگ ایک "قرن" ہیں۔ (۴) وہ ابو محمد التیمی ہیں، اور ان کا نام عبداللہ بن ایوب ہے، جو عباسی دور کے شعراء میں سے تھے، جیسا کہ الاغانی ۲۰/۵۴ میں ہے، اور البصری نے الحماسۃ البصریہ ۲/۴۷ میں اسے ان کی طرف یا الحسن بن عمرو الاباضی کی طرف منسوب کیا ہے، اور ابن قتیبہ نے عیون الاخبار ۹/۳۲۲ میں اسے الحجاج بن یوسف التیمی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۵) معانی القرآن للنحاس ۲/۴۰۰ - ۴۰۱، اور حدیث پہلے ۴/۴۵۵ پر گزر چکی ہے۔ (۶) تفسیر البغوی ۲/۸۵۔

Surah Al-An'am: Verse 6 325

So, a "Qarn" (generation/century) based on this is a period of time; it was said: sixty years, and it was said: seventy, and it was said: eighty, and it was said: a hundred. Most of the people of Hadith are of the opinion that a Qarn is a hundred years. They argued that the Prophet ﷺ said to Abdullah bin Busr: "You shall live for a Qarn," and he lived for a hundred years. Al-Nahhas mentioned it (1). The root of the word "Qarn" is something that emerges, like the horn (qarn) of an animal that has horns (2).

{We established them in the land as We have not established you} This is a transition from the third person (absent) to the second person (direct address). Its opposite is found in: {until, when you are in ships and they sail with them by a good wind} [Yunus: 22].

The people of Basra said: He informed about them with His saying: "Do they not see," and among them were Muhammad, peace and blessings be upon him, and his companions. Then He addressed them along with the others. The Arabs say: I said to Abdullah, "How generous he is!" and I said to Abdullah, "How generous you are!" (3). If it had followed the preceding third person form, it would have said: "what We have not established for them." It is permissible to say: "makkannahu" (established him) and "makkanna lahu" (established for him) (4); thus, it came with both usages together, meaning: We gave them what We did not give you of worldly things.

{And We sent the sky upon them in abundance (midrara)} He means: abundant rain. He expressed it as "the sky" because it descends from the sky; of this is the poet's saying: If the sky falls upon the land of a people... (5) And "midrara" is a structure indicating abundance; like "midhkar": for a woman who gives birth to many males, and "mi'nath": for a woman who gives birth to females (6). It is said: "darra al-labanu yaduru" (milk flowed abundantly): when it comes forward to the milker.

---

(1) In Ma'ani al-Qur'an 2/400-401, and the Hadith was narrated by Ahmad (17689), and al-Bukhari in al-Tarikh al-Saghir 1/186 with wording close to what the author has. Abdullah bin Busr bin Abi Busr, Abu Safwan al-Mazni, a resident of Homs, has few Hadiths and had a short companionship. He died in the year (88 or 96 AH). Al-Siyar 3/430. (2) His saying: "from animals", from (M). (3) Tafsir al-Baghawi 2/85. (4) See Majaz al-Qur'an by Abu Ubaidah 1/186. (5) Its speaker is Mu'awiyah bin Malik as in al-Mufaddaliyat p. 359, and Sharh al-Hamasah by al-Marzuqi 3/1432, and al-Khizanah

9/555. Its second half is: "We pastured it even if they were angry." And it appeared in (Za): "If the sky descends..." (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/229.

सूरह अल-अनआम: आयत 6 325

इस आधार पर "क़र्न" (युग/शताब्दी) समय की एक अवधि है; कहा गया: साठ साल, और कहा गया: सत्तर, और कहा गया: अस्सी, और कहा गया: सौ; और हदीस के अधिकांश विद्वान इस पर सहमत हैं कि एक क़र्न सौ साल का होता है। उन्होंने दलील दी कि पैगंबर ﷺ ने अब्दुल्ला बिन बुसर से कहा था: "तुम एक क़र्न तक जीवित रहोगे," और वे सौ साल तक जीवित रहे। अल-नहस ने इसका उल्लेख किया है (1)। "क़र्न" शब्द का मूल अर्थ है कोई उभरी हुई चीज़, जैसे सींग वाले जानवर का सींग (क़र्न) (2)।

{हमने उन्हें धरती पर वह स्थान दिया जो हमने तुम्हें नहीं दिया} यह "ग़ैबा" (परोक्ष/अन्य पुरुष) से "ख़िताब" (संबोधन/उत्तम पुरुष) में परिवर्तन है। इसका विपरीत उदाहरण है: {यहाँ तक कि जब तुम नौकाओं में होते हो और वे उन्हें अनुकूल हवा के साथ ले चलती हैं} [यूनुस: 22]।

बसरा के लोगों ने कहा: उन्होंने उनके बारे में अपने इस कथन के साथ सूचित किया: "क्या वे नहीं देखते"; और उनमें मुहम्मद (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) और उनके साथी शामिल थे। फिर उन्होंने उन्हें दूसरों के साथ संबोधित किया। अरब कहते हैं: मैंने अब्दुल्ला से कहा: "वह कितना उदार है!" और मैंने अब्दुल्ला से कहा: "तुम कितने उदार हो!" (3)। यदि यह पिछली "ग़ैबा" शैली के अनुसार होता, तो वह कहता: "जो हमने उनके लिए स्थापित नहीं किया।" "मक्कन्नहु" (उसे स्थापित किया) और "मक्कन्ना लहू" (उसके लिए स्थापित किया) दोनों कहना जायज़ है (4); इसलिए यह दोनों भाषाओं (प्रयोगों) के साथ आया, जिसका अर्थ है: हमने उन्हें सांसारिक वस्तुओं में से वह दिया जो तुम्हें नहीं दिया।

{और हमने उन पर आकाश को मूसलाधार (मिदरारा) बरसाया} इसका अर्थ है: प्रचुर वर्षा। उन्होंने इसे "आकाश" कहा क्योंकि यह आकाश से गिरती है; इसी से कवि का कथन है: यदि आकाश किसी जाति की भूमि पर गिरता है... (5) और "मिदरारा" प्रचुरता दर्शाने वाली एक संरचना है; जैसे "मिदकार": उस स्त्री के लिए जो बहुत से पुत्रों को जन्म देती है, और "मिअनाथ": उस स्त्री के लिए जो पुत्रियों को जन्म देती है (6)। कहा जाता है: "दर्रा अल-लबनु यदुरु" (दूध प्रचुरता से प्रवाहित हुआ): जब वह दुहने वाले की ओर आता है।

---

(1) मआनी अल-क़ुरआन 2/400-401 में, और हदीस को अहमद (17689) ने संकलित किया है, और बुखारी ने अल-तारीख अल-सगीर 1/186 में लेखक के शब्दों के करीब शब्दों के साथ। अब्दुल्ला

बिन बुसर बिन अबी बुसर, अबू सफवान अल-माज़नी, होम्स के निवासी, उनकी कुछ हदीसें हैं और कम समय की सोहबत रही। उनकी मृत्यु वर्ष (88 या 96 हिजरी) में हुई। अल-सियार 3/430। (2) उनका कथन: "जानवर से", (म) से। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 2/85। (4) अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-क़ुरआन 1/186 देखें। (5) इसके वक्ता मुआविया बिन मलिक हैं जैसा कि अल-मुफद्दलियत पृ. 359, और अल-मरज़ुकी द्वारा शरह अल-हमासा 3/1432, और अल-खिजाना 9/555 में है। इसका उत्तरार्ध है: "हमने इसे चराया भले ही वे क्रोधित थे।" और (ज़) में यह आया: "यदि आकाश उतरता है..."। (6) ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-क़ुरआन 2/229।

سورہ الانعام: آیت 6 325

چنانچہ اس اعتبار سے "قرن" (زمانے/صدی) کی ایک مدت ہے؛ کہا گیا: ساٹھ سال، اور کہا گیا: ستر، اور کہا گیا: اسی، اور کہا گیا: سو سال؛ اور محدثین کی اکثریت اسی پر ہے کہ قرن سو سال کا ہوتا ہے۔ انہوں نے دلیل پیش کی کہ نبی کریم ﷺ نے عبداللہ بن بسر سے فرمایا تھا: "تم ایک قرن جیو گے"، چنانچہ وہ سو سال تک زندہ رہے۔ اس کا ذکر النحاس نے کیا ہے (1)۔ قرن کی اصل کوئی ابھری ہوئی چیز ہے، جیسے سینگ والے جانور کا سینگ (قرن) (2)۔

{ہم نے انہیں زمین میں وہ جگہ دی جو تمہیں نہیں دی} یہ غائب سے خطاب کی طرف رجوع ہے، اس کے برعکس ہے: {یہاں تک کہ جب تم کشتیوں میں ہوتے ہو اور وہ انہیں خوشگوار ہوا کے ساتھ لے کر چلتی ہیں} [یونس: 22]۔

اہلِ بصرہ نے کہا: اللہ تعالیٰ نے ان کے بارے میں اپنے اس قول "کیا انہوں نے نہیں دیکھا" کے ذریعے خبر دی؛ اور ان میں محمد ﷺ اور آپ کے صحابہ بھی شامل تھے۔ پھر ان کے ساتھ دوسروں کو بھی مخاطب کیا۔ عرب کہتے ہیں: میں نے عبداللہ سے کہا: "وہ کتنا سخی ہے!" اور میں نے عبداللہ سے کہا: "تم کتنے سخی ہو!" (3)۔ اگر یہ پہلے والے غائب کے صیغے کے مطابق ہوتا تو کہا جاتا: "جو ہم نے ان کے لیے مقرر نہیں کیا"۔ "مکنہ" اور "مکن لہ" (4) دونوں جائز ہیں؛ چنانچہ یہ دونوں زبانوں (استعمالات) کے ساتھ آیا، یعنی: ہم نے انہیں دنیا کا وہ سامان دیا جو تمہیں نہیں دیا۔

{اور ہم نے ان پر آسمان کو موسلا دھار (مدرارا) برسایا} اس سے مراد کثرت سے ہونے والی بارش ہے، اسے آسمان سے تعبیر کیا گیا کیونکہ یہ آسمان سے نازل ہوتی ہے؛ اسی سے شاعر کا قول ہے: جب آسمان کسی قوم کی زمین پر گرتا ہے... (5) اور "مدرارا" مبالغے کا صیغہ ہے جو

کثرت پر دلالت کرتا ہے؛ جیسے "مذکار": اس عورت کے لیے جو زیادہ تر لڑکوں کو جنم دے، اور "مئناث": اس عورت کے لیے جو لڑکیوں کو جنم دے (6)؛ کہا جاتا ہے: "در اللبن یدر": جب دودھ دوہنے والے کی طرف کثرت سے آئے۔

---

(1) معانی القرآن 2/400-401 میں، اور حدیث کو احمد (17689) نے روایت کیا، اور بخاری نے التاریخ الصغیر 1/186 میں مصنف کے الفاظ سے ملتے جلتے الفاظ کے ساتھ عبداللہ بن بسر بن ابی بسر، ابو صفوان المازنی، حمص کے رہنے والے، ان کی احادیث کم ہیں اور تھوڑی صحبت ملی۔ ان کی وفات سن (88 یا 96 ہجری) میں ہوئی۔ السیر 3/430۔ (2) ان کا قول: "من الحیوان"، (م) سے۔ (3) تفسیر البغوی 2/85۔ (4) دیکھیے مجاز القرآن از ابوعبیدہ 1/186۔ (5) اس کے قائل معاویہ بن مالک ہیں جیسا کہ المفضلیات ص 359، اور شرح الحماسہ از مرزوقی 3/1432، اور الخزانہ 9/555 میں ہے۔ اس کا دوسرا مصرعہ ہے: "ہم نے اسے چرایا اگرچہ وہ ناراض تھے۔" اور (ظ) میں یہ لفظ "إذا نزل السماء" آیا ہے۔ (6) معانی القرآن از زجاج 2/229۔

...in abundance. And "midrāran" (continually) is in the accusative case as a "hal" (circumstance). {And We made rivers flow beneath them} means: from beneath their trees and houses. From this is Pharaoh's saying: "And these rivers flow beneath me." The meaning is: We bestowed favors upon them extensively, but they were ungrateful for them. {So We destroyed them for their sins} means: because of their disbelief, for sins are the cause of retribution and the removal of blessings. {And We produced after them another generation} means: We brought [them] into existence, so let these [people] also beware of destruction. The Almighty's saying: {And even if We had sent down to you a written scripture on a parchment and they touched it with their hands, the disbelievers would have said, "This is nothing but obvious magic."} The Almighty's saying: {And even if We had sent down to you a written scripture on a parchment} the verse. The meaning: O Muhammad, if We had sent down in their sight - as they claimed and requested - words written on a piece of paper. And on the authority of Ibn Abbas: a book suspended between heaven and earth (1). And this explains to you that the revelation is in two ways; one of them: in the sense of: the Book was revealed to you, meaning the descent of the angel with it. The other: even if We had sent down a book on a parchment that God holds between heaven and earth. He said: "nazzalnā" (We sent down) as an exaggeration for the long duration of the Book's stay between heaven and earth. And "al-kitāb" (the book) is a verbal noun meaning "writing"; so he explained that the writing is on a parchment; because writing is inconceivable except on parchment, i.e., in a scroll, and "al-qirṭās" is the scroll, and it is also said "qurṭās", with a damma; and "qarṭasa fulān" (so-and-so hit the mark): if he shot and hit the scroll attached to the target (2). {And they touched it with their hands} i.e., they saw it and touched it with their hand as they proposed, and they went to great lengths in examining and turning it over by feeling with their hands; so that all doubt would be removed, and every ambiguity would vanish from them, they would [still] have persisted in stubbornness and followed their disbelief and said: "obvious magic" (3), "Our eyes have only been dazzled and we have been bewitched" (4).

---

(1) Al-Tabarsi mentioned it in "Majma' al-Bayan" 7/14. (2) See "Tafsir Gharib al-Quran" by Ibn Qutaybah p. 151, "Al-Muharrar al-Wajiz" 2/269, and "Zad al-Masir" 3/7. (3) "Al-Muharrar al-Wajiz" 2/269. (4) Al-Razi said 12/160 in interpreting His saying, the Almighty: {And they touched it with their hands}: The meaning is that if they saw it, they remained in doubt =

...बहुतायत में। और "मिदरारन" (लगातार) हाल (अवस्था) के रूप में 'नसब' (द्वितीया विभक्ति) में है। {और हमने उनके नीचे नदियाँ बहा दीं} का अर्थ है: उनके पेड़ों और घरों के नीचे से। इसी से फिरौन का कथन है: "और ये नदियाँ मेरे नीचे बहती हैं।" तात्पर्य यह है कि: हमने उन पर कृपाओं का विस्तार किया लेकिन उन्होंने उनका उपकार नहीं माना। {तो हमने उन्हें उनके पापों के कारण नष्ट कर दिया} अर्थात: उनके कुफ्र (अविश्वास) के कारण, क्योंकि पाप प्रतिशोध और सुख-सुविधाओं के छीन लिए जाने का कारण हैं। {और हमने उनके बाद दूसरी पीढ़ी पैदा की} यानी: हमने [उन्हें] अस्तित्व में लाया, इसलिए इन्हें भी विनाश से सावधान रहना चाहिए। अल्लाह तआला का कथन: {और यदि हम आप पर कागज पर लिखी हुई कोई पुस्तक उतारते और वे उसे अपने हाथों से छू लेते, तो भी ये अविश्वासी यही कहते कि "यह तो स्पष्ट जादू के सिवा कुछ नहीं है।"} अल्लाह तआला का कथन: {और यदि हम आप पर कागज पर लिखी हुई कोई पुस्तक उतारते} आयत। अर्थ: ऐ मुहम्मद, अगर हम उनकी आंखों के सामने - जैसा कि उन्होंने दावा किया और मांगा था - कागज पर लिखे हुए शब्द उतार देते। और इब्न अब्बास से रिवायत है: आकाश और पृथ्वी के बीच लटकी हुई एक पुस्तक (1)। और यह आपको स्पष्ट करता है कि अवतरण (तन्ज़ील) दो प्रकार से है; एक: इस अर्थ में कि पुस्तक आप पर उतारी गई, यानी फरिश्ते का उसे लेकर उतरना। दूसरा: और अगर हम कागज पर ऐसी पुस्तक उतारते जिसे अल्लाह आकाश और पृथ्वी के बीच थामे रहता। उसने कहा: "नज़्ज़ल्ना" (हमने उतारा) आकाश और पृथ्वी के बीच पुस्तक के लंबे समय तक ठहरने की अतिशयोक्ति के लिए। और "अल-किताब" (पुस्तक) 'लेखन' के अर्थ में एक भाववाचक संज्ञा है; तो उन्होंने स्पष्ट किया कि लेखन कागज पर है; क्योंकि कागज के बिना लेखन की कल्पना नहीं की जा सकती, यानी एक पत्रक में, और "अल-किरतास" पत्रक है, और इसे "कुरतास" भी कहा जाता है, दम्मा (पेश) के साथ; और "करतसा फुलान" (अमुक ने निशाना साध लिया): यदि उसने तीर चलाया और लक्ष्य पर चिपकाए गए पत्रक पर लगा (2)। {और वे उसे अपने हाथों से छू लेते} यानी: उन्होंने उसे देखा और अपने हाथ से छुआ जैसा कि उन्होंने प्रस्ताव दिया था, और उन्होंने अपने हाथों से टटोलकर उसे परखने और उलटने-पुलटने में कोई कसर नहीं छोड़ी; ताकि सारा संदेह दूर हो जाए, और उनके मन से सारी दुविधा निकल जाए, फिर भी वे हठधर्मिता पर अड़े रहते और अपने कुफ्र पर कायम रहते और कहते: "स्पष्ट जादू" (3), "हमारी आँखें तो बस चौंधिया दी गई हैं और हम पर जादू कर दिया गया है" (4)।

(1) अल-तबरसी ने इसे "मजमा अल-बयान" 7/14 में उल्लेख किया है। (2) इब्न कुतैबा द्वारा "तफसीर गरीब अल-कुरान" पृष्ठ 151, "अल-मुहर्रर अल-वजीज" 2/269, और "जाद अल-मसीर" 3/7 देखें। (3) "अल-मुहर्रर अल-वजीज" 2/269। (4) अल-राजी ने 12/160 में अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या में कहा: {और वे उसे अपने हाथों से छू लेते}: उद्देश्य यह है कि यदि वे इसे देखते, तो वे संदेह में बने रहते =

٣٢٦ سورة الأنعام: الآيتان ٦ - ٧

بكثرت۔ اور «مدراراً» حال ہونے کی بنا پر منسوب ہے۔ ﴿وَجَعَلْنَا الْأَنْهَارَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمْ﴾ یعنی: ان کے درختوں اور گھروں کے نیچے سے، اسی سے فرعون کا قول ہے: اور یہ نہریں میرے نیچے بہہ رہی ہیں۔ معنی یہ ہے کہ: ہم نے ان پر نعمتوں کی فراوانی کی لیکن انہوں نے ناشکری کی۔ ﴿فأهلكناهم بذنوبهم﴾ یعنی: ان کے کفر کی وجہ سے، پس گناہ انتقام اور نعمتوں کے زوال کا سبب ہیں۔ ﴿وَأَنشَأْنَا مِن بَعْدِهِمْ قَرْنًا ءَاخَرِينَ﴾ یعنی: ہم نے پیدا کیا، پس ان لوگوں کو بھی ہلاک ہونے سے ڈرنا چاہیے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَوْ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ كِتَبًا فِي قِرْطَاسٍ فَلَمَسُوهُ بِأَيْدِيهِمْ لَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ ﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَوْ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ كِتَبًا فِي قِرْطَاسٍ﴾ آیت۔ معنی: اے محمد، اگر ہم ان کے دیکھتے ہوئے - جیسا کہ انہوں نے دعویٰ کیا اور مطالبہ کیا تھا - کاغذ پر لکھا ہوا کلام نازل کرتے۔ اور ابن عباس سے مروی ہے: آسمان و زمین کے درمیان لٹکی ہوئی ایک کتاب (١)۔ اور یہ بات آپ پر واضح کرتی ہے کہ تنزیل دو طرح سے ہے؛ ایک: اس معنی پر کہ کتاب آپ پر نازل کی گئی، یعنی فرشتے کا اسے لے کر نازل ہونا۔ اور دوسرا: اور اگر ہم کاغذ پر ایسی کتاب نازل کرتے جسے اللہ تعالیٰ آسمان و زمین کے درمیان تھامے رکھتا۔ اور فرمایا: «نَزَّلْنَا» مبالغے کے طور پر کہ کتاب آسمان و زمین کے درمیان طویل مدت تک ٹھہری رہی۔ اور "الكتاب" مصدر ہے کتابت کے معنی میں؛ تو واضح کیا کہ کتابت کاغذ پر ہے؛ اس لیے کہ کاغذ کے علاوہ کتابت کا تصور نہیں کیا جا سکتا، یعنی صحیفہ میں، اور القرطاس: صحیفہ ہے، اور اسے قُرطاس بھی کہا جاتا ہے، پیش کے ساتھ؛ اور «قَرطَسَ فلان»: جب اس نے نشانہ لگایا تو ہدف پر لگی ہوئی تختی (کاغذ) پر جالگا (٢)۔ ﴿فَلَمَسُوهُ بِأَيْدِيهِمْ﴾ یعنی: پس انہوں نے اس کا مشاہدہ کیا اور اسے ہاتھ سے چھوا جیسا کہ انہوں نے مطالبہ کیا تھا، اور انہوں نے اسے اپنے ہاتھوں سے ٹٹول کر پرکھنے اور

الٹنے پلٹنے میں مبالغہ کیا؛ تاکہ ہر قسم کا شک دور ہو جائے، اور ان سے ہر قسم کی الجھن زائل ہو جائے، (پھر بھی) وہ ضرور ہٹ دھرمی کرتے اور اپنے کفر پر قائم رہتے اور کہتے: کھلا جادو ہے (٣)، ہماری آنکھیں تو بس مدہوش کر دی گئی ہیں اور ہم پر جادو کر دیا گیا ہے (٤)۔

---

(١) اسے طبرسی نے مجمع البیان ١٤/٧ میں ذکر کیا ہے۔ (٢) دیکھیے تفسیر غریب القرآن لابن قتیبہ ص١٥١، والمحرر الوجیز ٢/ ٢٦٩، وزاد المسیر ٧/٣۔ (٣) المحرر الوجیز ٢/ ٢٦٩۔ (٤) اور رازی نے ١٢/ ١٦٠ میں اللہ تعالیٰ کے اس قول: ﴿فَلَمَسُوهُ بِأَيْدِيهِمْ﴾ کی تفسیر میں کہا: مقصد یہ ہے کہ جب وہ اسے دیکھتے تو شک میں ہی رہتے =

327 Surah Al-An'am: Verses 7 - 10

This verse is a response to their saying: "until you bring down to us a book that we can read" [Al-Isra: 93]. So Allah informed them through His prior knowledge that even if it were sent down, they would have disbelieved in it. Al-Kalbi said: It was revealed concerning Al-Nadr bin Al-Harith, Abdullah bin Abi Umayyah, and Nawfal bin Khuwaylid; they said: "We will not believe in you until you cause a spring to gush forth from the earth for us" Al-Isra: 90.

The Almighty's saying: {And they said, "Why was there not sent down to him an angel?" But if We had sent down an angel, the matter would have been decided; then they would not be reprieved. (8) And if We had made him an angel, We would have made him [appear as] a man, and We would have covered them with that which they cover themselves [with confusion]. (9) And already were messengers ridiculed before you, but those who mocked them were enveloped by what they used to ridicule. (10)}

The Almighty's saying: {And they said, "Why was there not sent down to him an angel?"} They proposed this as well. And "lawla" means "why not". {But if We had sent down an angel, the matter would have been decided}: Ibn Abbas said: If they saw the angel in his true form, they would have died, as they cannot bear to see him(2). Mujahid and Ikrimah: The Hour (of Resurrection) would have arrived(3).

Al-Hasan and Qatadah said: They would have been destroyed by the punishment of extermination; because Allah has established His way that whoever asks for a sign and it is shown to him, but he does not believe, Allah destroys him immediately(4) {then they would not be reprieved} meaning: they are not given time or delayed.

The Almighty's saying: {And if We had made him an angel, We would have made him [appear as] a man} meaning: they cannot see the angel in his true form, except after embodying in dense bodies; because every species is familiar with its own kind and recoils from...

= ... in it, and they said: {Our eyes have only been dazzled}. So if they touched it with their hands, visual perception would be strengthened by tactile perception. (1) This report was mentioned by Abu al-Layth 1/474, al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 208, al-Baghawi 2/85-86, Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 3/7 and others, and they all hold that the reason for revelation is the saying of these polytheists to the Prophet (PBUH): We will not believe you until you bring us a book from Allah. (2) Narrated by al-Tabari 9/161, with the wording: ... they would have died and not been delayed for the blink

of an eye. (3) Al-Tabari 9/161 narrated their saying. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/95, see Tafsir al-Tabari 9/160, al-Wasit 2/254, Tafsir al-Baghawi 2/86, and al-Muharrar al-Wajiz 2/270.

327 सूरा अल-अनआम: आयतें 7 - 10

यह आयत उनके इस कथन का उत्तर है: {जब तक कि आप हमारे पास कोई किताब न उतार दें जिसे हम पढ़ सकें} [अल-इसरा: 93]। अल्लाह ने अपने पूर्व ज्ञान से सूचित किया कि यदि इसे उतारा भी जाता, तो वे इसे झुठला देते। अल-कल्बी ने कहा: यह अन-नद्र बिन अल-हारिस, अब्दुल्लाह बिन अबी उमैया और नौफल बिन खुवैलैद के बारे में उतरी; उन्होंने कहा था: {हम आप पर तब तक विश्वास नहीं करेंगे जब तक कि आप हमारे लिए धरती से एक चश्मा न निकाल दें} आयत अल-इसरा: 90।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और उन्होंने कहा, "उस पर कोई फ़रिश्ता क्यों नहीं उतारा गया?" और यदि हम कोई फ़रिश्ता उतार देते, तो मामला तय हो चुका होता, फिर उन्हें कोई मोहलत न दी जाती। (8) और यदि हम उसे (पैगम्बर को) फ़रिश्ता बनाते, तो उसे आदमी (के रूप में) बनाते और हम उन पर वही भ्रम डाल देते जिसमें वे (अब) पड़े हुए हैं। (9) और आपसे पहले भी रसूलो का मज़ाक उड़ाया गया है, तो जिन्होंने उनका मज़ाक उड़ाया था उन्हें उसी चीज़ ने घेर लिया जिसका वे मज़ाक उड़ाते थे। (10)}

अल्लाह तआला का फरमान: {और उन्होंने कहा, "उस पर कोई फ़रिश्ता क्यों नहीं उतारा गया?"} उन्होंने यह भी प्रस्ताव रखा। और "लौला" का अर्थ है "क्यों नहीं"। {और यदि हम कोई फ़रिश्ता उतार देते, तो मामला तय हो चुका होता}: इब्न अब्बास ने कहा: यदि वे फ़रिश्ते को उसके वास्तविक रूप में देखते, तो वे मर जाते, क्योंकि वे उसे देखने की सहनशक्ति नहीं रखते(2)। मुजाहिद और इक्रमा: क़यामत आ जाती(3)।

अल-हसन और क़तादा ने कहा: वे पूर्ण विनाश के दंड से नष्ट कर दिए जाते; क्योंकि अल्लाह ने अपना नियम यह रखा है कि जो कोई निशानी मांगता है और वह उसे दिखा दी जाती है, फिर भी वह विश्वास नहीं करता, तो अल्लाह उसे तुरंत नष्ट कर देता है(4) {फिर उन्हें कोई मोहलत न दी जाती} अर्थात: उन्हें समय नहीं दिया जाएगा और न ही विलंब किया जाएगा।

अल्लाह तआला का फरमान: {और यदि हम उसे फ़रिश्ता बनाते, तो उसे आदमी बनाते} अर्थात: वे फ़रिश्ते को उसके रूप में नहीं देख सकते, सिवाय घने शरीरों में शरीर धारण करने के बाद; क्योंकि हर जाति अपनी ही जाति से जुड़ाव महसूस करती है और उससे दूर भागती है...

= ... उसमें, और उन्होंने कहा: {हमारी आँखें केवल चकाचौंध कर दी गई हैं}। इसलिए यदि वे उसे अपने हाथों से छूते, तो स्पर्श बोध से दृश्य बोध और मजबूत हो जाता। (1) इस खबर का उल्लेख अबू अल-लैथ 1/474, अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 208, अल-बग़वी 2/85-86, इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 3/7 और अन्य लोगों ने किया है, और उन सभी के पास यह है कि नुज़ूल (उतरने) का कारण इन मुशरिकों का नबी ﷺ से यह कहना है: हम आप पर तब तक विश्वास नहीं करेंगे जब तक कि आप हमारे पास अल्लाह की ओर से कोई किताब न ले आएँ। (2) इसे अल-तबरी 9/161 ने इन शब्दों के साथ निकाला है: ... वे मर जाते और पलक झपकने की भी देरी न होती। (3) अल-तबरी 9/161 ने उनके शब्दों को निकाला। (4) अल-नुकात व अल-उयून 2/95, और देखें तफ़सीर अल-तबरी 9/160, अल-वसीत 2/254, तफ़सीर अल-बग़वी 2/86, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/270।

327 سورة الانعام: آیات 7 - 10

یہ آیت ان کے اس قول کا جواب ہے: {یہاں تک کہ آپ ہم پر ایک کتاب اتاریں جسے ہم پڑھ سکیں} [الاسراء: 93] تو اللہ نے اپنے سابقہ علم سے آگاہ کر دیا کہ اگر وہ نازل کر دی جاتی تو بھی وہ اسے جھٹلاتے۔ کلبی نے کہا: یہ النضر بن الحارث، عبداللہ بن ابی امیہ اور نوفل بن خویلد کے بارے میں نازل ہوئی؛ انہوں نے کہا: {ہم آپ پر ہرگز ایمان نہیں لائیں گے یہاں تک کہ آپ ہمارے لیے زمین سے ایک چشمہ نکال دیں} آیت الاسراء: 90۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وَقَالُوا لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ مَلَكٌ وَلَوْ أَنزَلْنَا مَلَكًا لَّقُضِيَ الْأَمْرُ ثُمَّ لَا يُنظَرُونَ (8) وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَّجَعَلْنَاهُ رَجُلًا وَلَلَبَسْنَا عَلَيْهِم مَّا يَلْبِسُونَ (9) وَلَقَدِ اسْتُهْزِئَ بِرُسُلٍ مِّن قَبْلِكَ فَحَاقَ بِالَّذِينَ سَخِرُوا مِنْهُم مَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ (10)} ترجمہ: (اور انہوں نے کہا کہ اس پر کوئی فرشتہ کیوں نہیں اتارا گیا؟ اور اگر ہم فرشتہ اتار دیتے تو کام تمام کر دیا گیا ہوتا، پھر انہیں کوئی مہلت نہ دی جاتی۔ (8) اور اگر ہم اسے فرشتہ بناتے تو اسے مرد (ہی کی صورت) میں بناتے اور ان پر وہی شبہ ڈال دیتے جو وہ خود (اپنے اوپر) ڈال رہے ہیں۔ (9) اور یقیناً آپ سے پہلے بھی رسولوں کا مذاق اڑایا گیا، تو جنہوں نے ان کا مذاق اڑایا تھا انہیں اس چیز نے گھیر لیا جس کا وہ مذاق اڑاتے تھے۔ (10)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَقَالُوا لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ مَلَكٌ} انہوں نے یہ بھی تجویز پیش کی۔ اور "لولا" بمعنی "ہلا" (کیوں نہ) ہے۔ {وَلَوْ أَنزَلْنَا مَلَكًا لَّقُضِيَ الْأَمْرُ} ابن عباس نے فرمایا: اگر وہ فرشتے کو اس کی اصلی صورت میں دیکھتے تو مر جاتے، کیونکہ وہ اسے دیکھنے کی طاقت نہیں رکھتے(2)۔

مجاہد اور عکرمہ: قیامت قائم ہو جاتی(3)۔

حسن اور قتادہ نے کہا: وہ عذاب استیصال (جڑ سے اکھاڑ دینے والے عذاب) سے ہلاک کر دیے جاتے؛ کیونکہ اللہ نے اپنی یہ سنت جاری فرمائی ہے کہ جو کوئی نشانی طلب کرے اور وہ اسے دکھا دی جائے، پھر وہ ایمان نہ لائے، تو اللہ اسے فی الفور ہلاک کر دیتا ہے(4) {ثُمَّ لَا يُنظَرُونَ} یعنی: انہیں مہلت نہیں دی جائے گی اور نہ ہی تاخیر کی جائے گی۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَّجَعَلْنَاهُ رَجُلًا} یعنی: وہ فرشتے کو اس کی اصلی صورت میں نہیں دیکھ سکتے، سوائے کثیف اجسام کے ساتھ مجسم ہونے کے بعد؛ اس لیے کہ ہر جنس اپنی ہی جنس سے مانوس ہوتی ہے اور متنفر ہوتی ہے...

= ... اس میں، اور انہوں نے کہا: {إِنَّمَا سُكِّرَتْ أَبْصَارُنَا} (ہماری آنکھیں مدہوش کر دی گئی ہیں)۔ پس اگر وہ اسے اپنے ہاتھوں سے چھوتے تو بصری ادراک لمسی ادراک سے قوی ہو جاتا۔ (1) اس خبر کو ابواللیث 1/ 474، الواحدی نے اسباب النزول ص 208، البغوی 2/ 85 - 86، ابن الجوزی نے زاد المسیر 3/ 7 اور دوسروں نے ذکر کیا ہے، اور ان سب کے نزدیک سببِ نزول ان مشرکین کا نبی ﷺ سے یہ کہنا ہے: ہم آپ پر ایمان نہیں لائیں گے یہاں تک کہ آپ ہمارے پاس اللہ کی طرف سے لکھی ہوئی کتاب لائیں۔ (2) اسے الطبری 9/ 161 نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: ... وہ مر جاتے اور پلک جھپکنے کی بھی مہلت نہ دی جاتی۔ (3) الطبری 9/ 161 نے ان دونوں کا قول روایت کیا ہے۔ (4) النکت والعیون 2/ 95، اور دیکھیے تفسیر الطبری 9/ 160، والوسیط 2/ 254 اور تفسیر البغوی 2/ 86، والمحرر الوجیز 2/ 270۔

Page 328 Surah Al-An'am, Verses 8 - 10

...other than his own species. If God Almighty had made the Messenger to mankind an angel, they would have fled from approaching him, they would not have felt at ease with him, and they would have been overcome by fear of his speech and awe of him that would keep them from speaking to him and prevent them from questioning him, so the benefit would not be universal. And if He changed him from the form of angels to something like their form so that they would feel at ease with him and find peace in him, they would say: You are not an angel, but rather you are a human being, so we do not believe in you, and they would return to their previous state. Angels used to come to the Prophets in human form; they came to Abraham and Lot in the form of humans, and Gabriel came to the Prophet, peace and blessings be upon them, in the form of Dihyah al-Kalbi (1).

That is: If an angel had descended, they would have seen him in the form of a man, as was the custom of the Prophets. If he had descended in his original state (2), they would not have seen him. So, if We had made him a man, it would have been confused for them [also what they confuse for themselves], and they would have said: This is a magician like you.

Al-Zajjaj (3) said: The meaning of "And We would have confused for them" is: for their leaders, just as they confuse their weak ones. They used to say to them: Muhammad is only a human, and there is no difference between him and you. So they would confuse them with this and make them doubt. God Almighty informed them that if He had sent down an angel in the form of a man, they would have found a way to cause confusion just as they do.

"Al-Labs" (confusion) means mixing; it is said: I confused the matter for him, meaning I mixed it (4). Its origin is covering with a garment and the like. He said: "We confused" attributing it to Himself from the aspect of creation, and He said: "what they confuse" attributing it to them from the aspect of acquisition.

Then He said, comforting and consoling His Prophet, peace and blessings be upon him: "And indeed, messengers before you were mocked, but there befell..." meaning: the punishment that destroyed them descended upon their nations as a recompense for their mockery of their prophets. "Befell" (haqa)...

---

(1) Refer to the description of Gabriel's descent to the Prophet (PBUH) in the form of Dihyah al-Kalbi in the hadith of Jabir in Ahmad (14589) and Muslim (167); the hadith

of Umm Salama in Al-Bukhari (3633) and Muslim (2451); and the hadith of Ibn Umar in Ahmad (5857). (2) That is: in his true form, as in 'I'rab al-Qur'an' by Al-Nahhas 2/57, and the speech is from him, as well as what follows between brackets. (3) In 'Ma'ani al-Qur'an' 2/231, and the author quoted him via Al-Nahhas in 'I'rab al-Qur'an' 2/57. (4) 'Tafsir al-Tabari' 5/164. Al-Tabari said: I wore the garment, wearing it. And 'al-lubus' is the name of the garment.

पृष्ठ 328 सूरह अल-अनआम, आयतें 8 - 10

...अपनी प्रजाति के अलावा अन्य। यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने मनुष्यों के पास संदेशवाहक के रूप में एक फ़रिश्ता भेजा होता, तो वे उसके करीब आने से कतराते, और वे उसके साथ सहज महसूस नहीं करते, और वे उसकी बातों से इतने भयभीत और उसके प्रति इतने श्रद्धावान हो जाते कि वे उससे बात करने और सवाल पूछने से कतराते, जिससे लाभ व्यापक नहीं होता। और यदि वह उसे फ़रिश्तों के रूप में बदलकर उनकी तरह के रूप में ले आता ताकि वे उसके साथ सहज महसूस करें और उसमें शांति पाएं तो वे कहते: तुम फ़रिश्ते नहीं हो, बल्कि तुम एक इंसान हो, इसलिए हम तुम पर विश्वास नहीं करते, और वे अपनी पिछली स्थिति में लौट जाते। फ़रिश्ते नबियों के पास मानवीय रूप में आते थे; वे इब्राहिम और लूत के पास मानव रूप में आए थे, और जिब्रील पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के पास दिह्या अल-कल्बी (1) के रूप में आए थे।

अर्थात्: यदि कोई फ़रिश्ता उतरा होता, तो वे उसे एक आदमी के रूप में देखते, जैसा कि नबियों का दस्तूर रहा है। यदि वह अपनी मूल अवस्था (2) में उतरा होता, तो वे उसे देख नहीं पाते। इसलिए, यदि हम उसे एक आदमी बना देते, तो उनके लिए भ्रम पैदा हो जाता [वही भ्रम जो वे अपने लिए पैदा करते हैं], और वे कहते: यह तुम्हारी तरह का एक जादूगर है।

अल-ज़ज्जाज (3) ने कहा: "और हम उनके लिए भ्रम पैदा कर देते" का अर्थ है: उनके नेताओं के लिए, जिस तरह वे अपने कमजोरों के लिए भ्रम पैदा करते हैं। वे उनसे कहा करते थे: मुहम्मद केवल एक इंसान हैं, और उनमें और आपमें कोई अंतर नहीं है। इसलिए वे इस बात से उन्हें भ्रमित करते और उनमें संदेह पैदा करते। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन्हें सूचित किया कि यदि उसने एक फ़रिश्ते को आदमी के रूप में उतारा होता, तो उन्हें भ्रम पैदा करने का वैसा ही रास्ता मिल जाता जैसा वे करते हैं।

"अल-लब्स" (भ्रम) का अर्थ है मिलाना; कहा जाता है: मैंने उसके लिए मामले को उलझा दिया, जिसका अर्थ है मैंने इसे मिला दिया (4)। इसका मूल वस्त्र आदि से ढंकना है। उसने कहा: "हमने भ्रमित किया" सृजन के पहलू से इसे स्वयं के लिए जिम्मेदार ठहराया, और उसने कहा: "जो वे भ्रमित करते हैं" अर्जन के पहलू से इसे उनके लिए जिम्मेदार ठहराया।

फिर उसने अपने पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) को दिलासा देते हुए और सांत्वना देते हुए कहा: "और निश्चित रूप से, तुमसे पहले भी रसूलों का मज़ाक उड़ाया गया था, लेकिन उन पर

पड़ा..." अर्थात्: उनके राष्ट्रों पर वह दंड उतरा जिससे वे अपने नबियों के मज़ाक के प्रतिफल के रूप में नष्ट हो गए। "पड़ा" (हाका)...

---

(1) दिह्या अल-कल्बी के रूप में पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास जिब्रील के उतरने के विवरण के लिए अहमद (14589) और मुस्लिम (167) में जाबिर की हदीस देखें; बुखारी (3633) और मुस्लिम (2451) में उम्म सलमा की हदीस; और अहमद (5857) में इब्न उमर की हदीस। (2) अर्थात्: अपने वास्तविक रूप में, जैसा कि अल-नहस 2/57 द्वारा 'इ'राब अल-कुरान' में है, और कथन उन्हीं का है, साथ ही जो कोष्ठक के बीच है। (3) 'म'आनी अल-कुरान' 2/231 में, और लेखक ने इसे 'इ'राब अल-कुरान' 2/57 में अल-नहस के माध्यम से उद्धृत किया है। (4) 'तफसीर अल-तबारी' 5/164। अल-तबारी ने कहा: मैंने वस्त्र पहना। और 'अल-लुबूस' वस्त्र का नाम है।

صفحہ 328 سورۃ الانعام، آیات 8 - 10

... اپنی جنس کے علاوہ، پس اگر اللہ تعالیٰ انسانوں کی طرف فرشتے کو رسول بنا کر بھیجتا تو وہ اس کے قریب آنے سے کتراتے، اور وہ اس سے مانوس نہ ہوتے، اور ان کے دلوں میں اس کے کلام سے رعب اور اس سے بچنے کا ایسا احساس پیدا ہوتا جو انہیں اس سے کلام کرنے اور سوال کرنے سے روک دیتا، تو فائدہ عام نہ ہوتا۔ اور اگر اللہ تعالیٰ اسے فرشتوں کی صورت سے ہٹا کر ان جیسی صورت میں لے آتا تاکہ وہ اس سے مانوس ہوں اور اس کی طرف سکون پائیں، تو وہ کہتے: تم فرشتے نہیں ہو، بلکہ تم تو انسان ہو اس لیے ہم تم پر ایمان نہیں لاتے، اور وہ اپنی پرانی حالت پر لوٹ جاتے۔ اور فرشتے انبیاء کے پاس بشر کی صورت میں آتے تھے، چنانچہ وہ ابراہیم اور لوط علیہما السلام کے پاس انسانوں کی صورت میں آئے، اور جبرائیل علیہ السلام نبی کریم ﷺ کے پاس دحیہ کلبی (1) کی صورت میں آئے۔

یعنی: اگر کوئی فرشتہ نازل ہوتا تو وہ اسے مرد کی صورت میں دیکھتے جیسا کہ انبیاء کا معمول رہا ہے، اور اگر وہ اپنی اصلی حالت (2) پر نازل ہوتا تو وہ اسے دیکھ نہ پاتے، چنانچہ جب ہم نے اسے مرد بنا دیا تو ان پر التباس (مغالطہ) ہو گیا [وہ بھی جس میں وہ خود کو مبتلا کرتے ہیں] تو وہ کہنے لگے: یہ تمہاری طرح کا ایک جادوگر ہے۔

زجاج (3) نے کہا: "وَلَلَبَسْنَا عَلَيْهِم" کا معنی ہے: ان کے سرداروں پر، جس طرح وہ اپنے کمزوروں کو مغالطے میں ڈالتے ہیں، اور وہ ان سے کہتے تھے: محمد صرف ایک انسان ہیں، ان میں اور تم میں کوئی فرق نہیں ہے، پس وہ اس کے ذریعے انہیں مغالطے میں ڈالتے اور شک میں ڈال دیتے؛ پس اللہ عزوجل نے انہیں بتایا کہ اگر وہ کسی فرشتے کو مرد کی صورت میں نازل کرتا تو وہ مغالطے کی ویسے ہی راہ پا لیتے جیسے وہ اب کرتے ہیں۔

اور "اللَّبْس": خلط ملط کرنا؛ کہا جاتا ہے: "لَبَستُ علیه الأمر"، یعنی میں نے معاملے کو اس کے لیے خلط ملط کر دیا (4)؛ اور اس کی اصل کپڑے وغیرہ سے ڈھانپنا ہے۔ اور اس نے کہا: "لَبَسْنَا" (ہم نے خلط ملط کیا) اپنی طرف نسبت کرتے ہوئے تخلیق کے پہلو سے، اور کہا: "مَا يَلْبِسُونَ" (جو وہ خلط ملط کرتے ہیں) ان کی طرف نسبت کرتے ہوئے کسب (اختیار) کے پہلو سے۔

پھر اللہ نے اپنے نبی ﷺ کو تسلی اور دلاسا دیتے ہوئے فرمایا: "اور یقیناً آپ سے پہلے رسولوں کا مذاق اڑایا گیا تو ان پر آ پڑا..." یعنی: ان کی امتوں پر وہ عذاب نازل ہوا جس سے وہ اپنے انبیاء کے مذاق کے بدلے میں ہلاک کر دیے گئے۔ "حاق" (آ پڑا)...

---

(1) نبی کریم ﷺ پر دحیہ کلبی کی صورت میں جبرائیل علیہ السلام کے نزول کی کیفیت کے لیے دیکھئے: احمد (14589) اور مسلم (167) میں جابر کی حدیث، بخاری (3633) اور مسلم (2451) میں ام سلمہ کی حدیث، اور احمد (5857) میں ابن عمر کی حدیث۔ (2) یعنی: اپنی اصل ہیئت پر، جیسا کہ نحاس کی اعراب القرآن 2/ 57 میں ہے، اور یہ کلام ان کا ہے، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ بھی انہی کا ہے۔ (3) معانی القرآن 2/ 231 میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 2/ 57 میں نقل کیا ہے۔ (4) تفسیر طبری 5/ 164، اور طبری نے کہا: "لَبست الثوب ألبَسُه لُبْساً"۔ اور "اللُّبوس" لباس کا نام ہے۔

329 Surah Al-An'am: Verses 8 - 12

... with something(1), it encompasses [yahiq] with an encompassing, a surrounding, and a circling: it descended(2); Allah Almighty said: {And the evil plot does not encompass except its authors} [Fatir: 43]. And "ma" (what) in His saying: {what they used to} is in the sense of "that which", and it was said: in the sense of the verbal noun (masdar); meaning: the consequence of their mockery encompassed them(3). Allah Almighty's saying: {Say, "Travel through the land; then observe how was the end of the deniers." (11) Say, "To whom belongs whatever is in the heavens and earth?" Say, "To Allah." He has decreed upon Himself mercy. He will surely assemble you for the Day of Resurrection, about which there is no doubt. Those who will have lost themselves [into Hell] - they will not believe. (12)} Allah Almighty's saying: {Say, "Travel through the land"} means: Say, O Muhammad, to these mockers, scoffers, and deniers: Travel through the earth, then observe and inquire; so that you may know what punishment and painful torment befell the disbelievers before you. This travel is recommended, if it is by way of learning a lesson from the remains of those nations and people of the lands who have passed away. And "end" (al-aqibah): is the outcome of the matter. And the "deniers" here: are those who denied the truth and its people, not those who denied falsehood. Allah Almighty's saying: {Say, "To whom belongs whatever is in the heavens and earth?"} This is(4) an argument against them. The meaning: Say to them, O Muhammad: "To whom belongs what is in the heavens and the earth?", and if they say: "To whom is it?", then say(5): {To Allah}. The meaning: If it is established that whatever is in the heavens and the earth belongs to Him, and that He is the Creator of all; either by their admission or by establishing proof against them, then Allah is capable of hastening their punishment and resurrecting them after death. But He {has decreed upon Himself mercy}: meaning: He promised it as a favor and generosity from Him, so for that reason...

(1) In the manuscripts: "haqqa al-shay'" (the thing happened), and what is established is from (m). (2) Tafsir al-Tabari 5 / 165 - 166. (3) See al-Bayan by Ibn al-Anbari 1 / 314. (4) After it in (m): also. (5) After it in (m): He.

पृष्ठ 329 सूरा अल-अनआम: आयतें 8 - 12

... किसी चीज़ के साथ (1) घेर लिया [यहीकु], घेरना, घेर लेना और घेरा डालना: वह उतर गया (2); अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और बुरी चाल अपने चलाने वालों ही को घेर लेती है} [फ़ातिर: 43]। और उनके कथन में "मा" (जो): {जो वे किया करते थे} 'अल्लज़ी' (वह जो) के अर्थ में है, और कहा गया है: 'मस्दर' (क्रियात्मक संज्ञा) के अर्थ में है; अर्थात्: उनके उपहास का परिणाम उन्हें घेर लिया (3)। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {कह दो, "धरती में चलो-फिरो, फिर देखो कि झुठलाने वालों का क्या अंजाम हुआ।" (11) कह दो, "आकाशों और धरती में जो कुछ है वह किसका है?" कह दो, "अल्लाह ही का है।" उसने अपने ऊपर दया को अनिवार्य कर लिया है। वह तुम सबको क़ियामत के दिन अवश्य एकत्र करेगा, जिसमें कोई संदेह नहीं। जिन लोगों ने अपने आप को घाटे में डाला, वे ईमान नहीं लाएंगे। (12)} अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {कह दो, "धरती में चलो-फिरो"} का अर्थ है: हे मुहम्मद, इन उपहास करने वालों, मज़ाक उड़ाने वालों और झुठलाने वालों से कहो: धरती में यात्रा करो, फिर देखो और पूछताछ करो; ताकि तुम जान सको कि तुमसे पहले के इनकार करने वालों पर क्या सज़ा और दुखदायी अज़ाब उतरा। और यह यात्रा अनुशंसित (मन्दूब) है, यदि यह पिछले राष्ट्रों और बस्तियों के लोगों के अवशेषों से सबक लेने के लिए हो। और 'आक़िबत' (अंजाम): मामले का अंत है। और यहाँ 'झुठलाने वाले': वे हैं जिन्होंने सत्य और उसके लोगों को झुठलाया, न कि वे जिन्होंने असत्य को झुठलाया। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {कह दो, "आकाशों और धरती में जो कुछ है वह किसका है?"} यह (4) उनके विरुद्ध एक तर्क है, अर्थ: उनसे कहो हे मुहम्मद: "आकाशों और धरती में जो कुछ है वह किसका है?", यदि वे कहें: "वह किसका है?", तो कहो (5): {अल्लाह का है}। अर्थ: यदि यह सिद्ध हो गया कि आकाशों और धरती में जो कुछ है वह उसी का है, और वह सबका रचयिता है; चाहे उनकी स्वीकृति से हो, या उनके विरुद्ध प्रमाण स्थापित करके, तो अल्लाह उन्हें शीघ्र दंड देने और मृत्यु के बाद उन्हें पुनर्जीवित करने पर सक्षम है। लेकिन उसने {अपने ऊपर दया को अनिवार्य कर लिया है}: अर्थात्: उसने अपनी ओर से अनुग्रह और उदारता के रूप में इसका वादा किया है, इसलिए...

(1) हस्तलिपियों में: "हाक़ अल-शय" (चीज़ हो गई), और जो स्थापित है वह (म) से है। (2) तफ़सीर अल-तबरी 5 / 165 - 166। (3) इब्न अल-अनबारी द्वारा अल-बयान 1 / 314 देखें। (4) इसके बाद (म) में है: भी। (5) इसके बाद (म) में है: वह।

صفحہ 329 سورۃ الانعام: آیات 8 - 12

کسی چیز کے ساتھ(1) گھیر لینا [یحیق] گھیرنا، احاطہ کرنا اور گھیرا ڈالنا: نازل ہوا(2)؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ﴾ [فاطر: ٤٣] (اور بری چال اپنے چلانے والوں ہی کو گھیر لیتی ہے)۔ اور ان کے قول ﴿مَا كَانُوا﴾ میں "ما" "الذی" کے معنی میں ہے، اور کہا گیا ہے: مصدر کے معنی میں ہے؛ یعنی: ان کے مذاق اڑانے کا انجام ان کو گھیر لیا(3)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ ثُمَّ انظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ (11) قُل لِّمَن مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قُل لِّلَّهِ كَتَبَ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ لَيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ (12)﴾ (آپ کہہ دیجیے کہ زمین میں چلو پھرو، پھر دیکھو کہ جھٹلانے والوں کا انجام کیسا ہوا۔ (11) آپ پوچھیے کہ آسمانوں اور زمین میں جو کچھ ہے وہ کس کا ہے؟ کہہ دیجیے کہ اللہ ہی کا ہے، اس نے اپنی ذات پر رحمت کو لازم کر لیا ہے، وہ تم سب کو قیامت کے دن ضرور جمع کرے گا جس میں کوئی شک نہیں، جن لوگوں نے اپنے آپ کو خسارے میں ڈالا وہ ایمان نہیں لائیں گے۔ (12)) اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ﴾ یعنی: اے محمد! ان مذاق اڑانے والوں، تمسخر کرنے والوں اور جھٹلانے والوں سے کہو: زمین میں سفر کرو، پھر دیکھو اور خبر لو؛ تاکہ تم جان لو کہ تم سے پہلے کے کافروں پر کیا عذاب اور دردناک سزا نازل ہوئی۔ اور یہ سفر مستحب (مندوب) ہے، اگر یہ پچھلی امتوں اور بستیوں کے لوگوں کے آثار سے عبرت حاصل کرنے کے طور پر ہو۔ اور 'عاقبت': معاملے کا انجام ہے۔ اور 'جھٹلانے والے' یہاں وہ ہیں: جنہوں نے حق اور حق والوں کو جھٹلایا، نہ کہ وہ جنہوں نے باطل کو جھٹلایا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُل لِّمَن مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ یہ(4) ان پر حجت قائم کرنا ہے، معنی یہ ہے: اے محمد! ان سے کہو: "آسمانوں اور زمین میں جو کچھ ہے وہ کس کا ہے؟"، پھر اگر وہ پوچھیں: "وہ کس کا ہے؟" تو

کہو(5): ﴿لِلَّهِ﴾ (اللہ کا ہے)۔ معنی یہ ہے: جب یہ ثابت ہو گیا کہ آسمانوں اور زمین میں جو کچھ ہے وہ اسی کا ہے، اور وہ ہر چیز کا خالق ہے؛ خواہ ان کے اعتراف سے ہو، یا ان پر حجت قائم ہونے سے، تو اللہ اس بات پر قادر ہے کہ انہیں جلد عذاب دے، اور انہیں موت کے بعد دوبارہ زندہ کرے، لیکن اس نے ﴿كَتَبَ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ﴾ (اپنی ذات پر رحمت کو لازم کر لیا ہے): یعنی: اس نے اپنے فضل و کرم سے اس کا وعدہ کیا ہے، اس لیے...

حواشی: (1) خطی نسخوں میں ہے: "حاق الشيء"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (2) تفسیر طبری 165/5 - 166۔ (3) دیکھیے البیان از ابن الانباری 314/1۔ (4) اس کے بعد (م) میں ہے: بھی۔ (5) اس کے بعد (م) میں ہے: وہ۔

Surah Al-An'am: Ayahs 11 - 12 330 ...granted respite. Mentioning 'the Self' here is an expression of His existence, the confirmation of His promise, and the removal of intermediaries before Him. The meaning of the speech is an act of seeking affection from the Almighty for those who turn away from Him, to turn back towards Him, and a notification from Him, Glory be to Him, that He is merciful towards His servants, not hastening punishment upon them, and accepting from them repentance and return to Him (1). And in Sahih Muslim (2) on the authority of Abu Hurairah, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "When Allah decreed the creation, He wrote in a book (3) with Himself, so it is placed with Him: 'My mercy prevails over My wrath.'" That is: when He manifested His decree and made it apparent to whom He willed, He manifested a book in the Preserved Tablet (Al-Lawh Al-Mahfuz), or in whatever He willed, its implication being a true report and a sincere promise: "My mercy prevails over My wrath," meaning: it precedes it and exceeds it (4). His saying, the Almighty: "He will surely gather you" (Layajma'annakum) - the 'Lam' is the 'Lam of Oath', and the 'Nun' is the 'Nun of Emphasis' (5). Al-Farra (6) and others said: It is possible that the speech ends at His saying: "mercy", and what follows is started anew for the purpose of clarification, so the meaning of "He will surely gather you" would be: He will surely grant you respite and He will surely delay your gathering. And it was said: The meaning is: He will surely gather you, i.e., in the graves until the Day which you denied. And it was said: "to" (ila) means "in" (fi), i.e., He will surely gather you in the Day of Resurrection (7). And it was said: It is possible that the position of "He will surely gather you" is in the accusative case as a substitute (badal) for 'mercy', so the 'Lam' would have the meaning of 'that' (an), meaning: Your Lord has written upon Himself to gather you, i.e., that He gathers you.

(1) Tafsir al-Tabari 9/167, and Tafsir al-Baghawi 2/87. (2) No. (2751), and it is with Ahmad (7500), and al-Bukhari (3194). (3) In the printed version of Sahih Muslim: "in His book", and the author's narration matches the narration of the Hadith in Al-Mufhim 7/81. (4) Al-Mufhim 7/82. (5) Al-Wasit 2/256, and Tafsir al-Baghawi 2/87, Al-Wahidi said: It is as if he said: By Allah, He will surely gather you. And Ibn al-Anbari said in Al-Bayan 1/315: It is the answer to "wrote" because it has the meaning of 'obligated', so it carries the meaning of an oath. (6) In Ma'ani al-Qur'an 1/328. (7) Tafsir al-Baghawi 2/87.

सूरह अल-अनआम: आयत 11 - 12 330 मोहलत दी। यहाँ 'नफ़्स' (स्वयं) का उल्लेख उनके अस्तित्व की अभिव्यक्ति, उनके वादे की पुष्टि और उनके सामने मध्यस्थों के अभाव के बारे में है। कलाम (वाणी) का अर्थ अल्लाह तआला की ओर से उन लोगों के लिए स्नेह मांगना है जो उससे मुँह मोड़ लेते हैं, ताकि वे उसकी ओर मुड़ें, और सुब्हानहू (अल्लाह) की ओर से यह जानकारी देना है कि वह अपने बंदों पर दयालु है, उन्हें सज़ा देने में जल्दी नहीं करता और उनसे तौबा और रुजू (वापसी) को स्वीकार करता है (1)। और सहीह मुस्लिम (2) में अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जब अल्लाह ने सृष्टि का फैसला किया, तो उसने अपने पास एक किताब (3) में लिख दिया, जो उसके पास रखी है: 'बेशक मेरी दया मेरे क्रोध पर हावी रहती है'।" अर्थात: जब उसने अपने फैसले को ज़ाहिर किया और जिसे चाहा उस पर स्पष्ट कर दिया, तो उसने लौह-ए-महफ़ूज़ में एक किताब ज़ाहिर की, या जिसमें उसने चाहा, जिसका अर्थ एक सच्चा समाचार और सच्चा वादा है: "बेशक मेरी दया मेरे क्रोध पर हावी रहती है", अर्थात: यह उससे पहले आती है और उससे बढ़कर है (4)। अल्लाह तआला का फरमान: ﴿لَيَجْمَعَنَّكُمْ﴾ (वह तुम्हें ज़रूर इकट्ठा करेगा) - यहाँ 'लाम' कसम (शपथ) के लिए है, और 'नुन' ताकीद (ज़ोर देने) के लिए है (5)। अल-फर्रा (6) और अन्य लोगों ने कहा: यह संभव है कि कलाम (वाक्य) "दया" (रहमत) पर समाप्त हो जाए, और उसके बाद की बात स्पष्टीकरण के रूप में नए सिरे से शुरू हो, तो ﴿لَيَجْمَعَنَّكُمْ﴾ का अर्थ होगा: वह तुम्हें मोहलत देगा और तुम्हारे इकट्ठा होने में देरी करेगा। और कहा गया: इसका अर्थ है: वह तुम्हें ज़रूर इकट्ठा करेगा, यानी कब्रों में उस दिन तक जिसका तुम इनकार करते थे। और कहा गया: "तक" (इला) का अर्थ "में" (फ़ी) है, यानी: वह तुम्हें कयामत के दिन इकट्ठा करेगा (7)। और कहा गया: यह भी संभव है कि "ल-यजमअन-नकुम" का स्थान 'रहमत' के बदले (बदल) के रूप में नसब (accusative) में हो, तो 'लाम' का अर्थ "कि" (अन) होगा, यानी: तुम्हारे रब ने अपने ऊपर लिख लिया है कि वह तुम्हें इकट्ठा करेगा।

(1) तफ़सीर अल-तबरी 167/9, और तफ़सीर अल-बग़वी 87/2। (2) नंबर (2751), और यह अहमद (7500) और बुखारी (3194) के पास भी है। (3) सहीह मुस्लिम के छपे हुए संस्करण में: "अपनी किताब में", और लेखक का वर्णन अल-मुफ्हिम 81/7 में हदीस के वर्णन से मेल खाता है। (4) अल-मुफ्हिम 82/7। (5) अल-वसीत 256/2, और तफ़सीर अल-बग़वी 87/2, अल-वाहिदी ने कहा: जैसे कि उन्होंने कहा: खुदा की कसम, वह तुम्हें ज़रूर इकट्ठा करेगा। और इब्न अल-अंबारी ने अल-बयान 315/1 में कहा: यह "कतबा" (लिखा) का उत्तर है क्योंकि इसका अर्थ 'अनिवार्य करना' है, इसलिए इसमें शपथ का अर्थ है। (6) मआनी अल-कुरान 328/1 में। (7) तफ़सीर अल-बग़वी 87/2।

سورة الانعام: آیات ۱۱ - ۱۲ ۳۳۰ مہلت دی۔ اور یہاں 'نفس' کا ذکر اس کے وجود کی تعبیر، اس کے وعدے کی تاکید، اور اس کے سامنے واسطوں کے اٹھ جانے کے بارے میں ہے۔ کلام کا معنی اللہ تعالیٰ کی طرف سے ان لوگوں کے لیے اظہارِ محبت ہے جو اس سے منہ پھیر لیتے ہیں تاکہ وہ اس کی طرف رجوع کریں، اور سبحانہ کی طرف سے یہ خبر دینا ہے کہ وہ اپنے بندوں پر رحم کرنے والا ہے، انہیں سزا دینے میں جلدی نہیں کرتا، اور ان سے رجوع اور توبہ قبول کرتا ہے (۱)۔ اور صحیح مسلم (۲) میں حضرت ابو ہریرہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب اللہ نے مخلوق کا فیصلہ فرمایا، تو اس نے اپنے پاس ایک کتاب (۳) میں لکھ دیا، جو اس کے پاس رکھی ہے: 'میری رحمت میرے غضب پر غالب ہے'۔" یعنی: جب اس نے اپنا فیصلہ ظاہر فرمایا، اور جس کے لیے چاہا اسے واضح کر دیا، تو اس نے لوحِ محفوظ میں ایک کتاب ظاہر کی، یا جس میں اس نے چاہا، اس کا تقاضا ایک سچی خبر اور سچا وعدہ ہے: "میری رحمت میرے غضب پر غالب ہے" یعنی: یہ اس سے پہلے آتی ہے اور اس سے بڑھ کر ہے (۴)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَيَجْمَعَنَّكُمْ﴾ (وہ تمہیں ضرور جمع کرے گا) - لام 'لامِ قسم' ہے، اور نون 'نونِ تاکید' ہے (۵)۔ الفراء (۶) اور دیگر نے کہا: یہ ممکن ہے کہ کلام کا اختتام لفظ "الرحمة" پر ہو، اور اس کے بعد کی بات وضاحت کے طور پر نئے سرے سے شروع ہو، تو ﴿لَيَجْمَعَنَّكُمْ﴾ کا معنی یہ ہوگا: وہ تمہیں ضرور مہلت دے گا اور تمہارے جمع ہونے کو ضرور مؤخر کرے گا۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: وہ تمہیں ضرور جمع کرے گا، یعنی قبروں میں اس دن تک جس کا تم انکار کرتے تھے۔ اور کہا گیا: "إلى" (تک) یہاں "في" (میں) کے معنی میں ہے، یعنی: وہ تمہیں قیامت کے دن جمع کرے گا (۷)۔ اور کہا گیا: یہ بھی جائز ہے کہ "ليجمعنكم" کا محل 'رحمت' سے بدل ہونے کی وجہ سے

حالتِ نصب میں ہو، تو لام "أن" (کہ) کے معنی میں ہوگا، یعنی: تمہارے رب نے اپنے اوپر لکھ لیا ہے کہ وہ تمہیں جمع کرے گا۔

(١) تفسیر الطبری ١٦٧/٩، اور تفسیر البغوی ٨٧/٢۔ (٢) نمبر (٢٧٥١)، اور یہ احمد (٧٥٠٠) اور بخاری (٣١٩٤) کے ہاں بھی ہے۔ (٣) صحیح مسلم کے مطبوعہ نسخے میں ہے: "اپنی کتاب میں"، اور مصنف کی روایت المفہم ٨١/٧ میں حدیث کی روایت کے موافق ہے۔ (٤) المفہم ٨٢/٧۔ (٥) الوسیط ٢٥٦/٢، اور تفسیر البغوی ٨٧/٢، الواحدی نے کہا: گویا اس نے کہا: اللہ کی قسم، وہ تمہیں ضرور جمع کرے گا۔ اور ابن الانباری نے البیان ٣١٥/١ میں کہا: یہ "کتب" کا جواب ہے کیونکہ یہ 'واجب کرنے' کے معنی میں ہے، اس لیے اس میں قسم کا معنی پایا جاتا ہے۔ (٦) معانی القرآن ٣٢٨/١ میں۔ (٧) تفسیر البغوی ٨٧/٢۔

Likewise, many grammarians said regarding the words of the Almighty: "Then it occurred to them, after they had seen the signs, that they should surely imprison him" [Yusuf: 35], meaning: "that they imprison him"(1). It was said: Its position is accusative (nasb) by the verb "kataba" (ordained/wrote), just as "anna" is in the saying of the Mighty and Majestic: "Your Lord has ordained mercy upon Himself: that whoever among you does evil out of ignorance..." [Al-An'am: 54], and that is because it explains "mercy" as granting respite until the Day of Resurrection. This is from Az-Zajjaj(2).

"There is no doubt in it": No uncertainty in it. "Those who have lost their souls, they do not believe" [Al-An'am: 12] is a subject and a predicate, as said by Az-Zajjaj(3), and it is the best of what has been said about it. You say: "He who honors me, for him is a dirham," so the "fa" (so/then) implies the meaning of condition and recompense(4). Al-Akhfash(5) said: If you wish, "alladhina" (those who) could be in the position of accusative (nasb) as a substitute (badal) for the 'kaaf' and 'meem' in "layajma'annakum" (He will surely gather you), meaning: He will surely gather the polytheists who lost their souls. Al-Mubarrad rejected this and claimed it is an error; because a substitute cannot be made for the one addressed (mukhatab) nor for the speaker (mutakallim). It is not said: "I passed by you, Zaid," nor: "I passed by me, Zaid"; because this is not ambiguous so as to require clarification.

Al-Qutaybi(6) said: It is permissible for "alladhina" to be in the genitive case (jarr)(7) as a substitute for "al-mukadhdhibin" (those who deny) who were mentioned before, or as an adjective (na't) for them. It is also said: "alladhina" is a singular vocative (nida' mufrad)(8).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/272. (2) In "Ma'ani al-Qur'an" by him 2/232, and this saying and what preceded it are one, for in both of them his saying: "layajma'annakum" is a substitute for his saying: "ar-rahmah". See Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 2/328, and Ad-Durr al-Masun 4/549. (3) In "Ma'ani al-Qur'an" by him 2/232. (4) Ibn al-Anbari said in "Al-Bayan" 1/315: The 'fa' entered the predicate of "alladhina" because every relative noun connected to a sentence, if it occurs as a subject, it is permissible for 'fa' to enter its predicate. (5) In "Ma'ani al-Qur'an" by him 2/482, and the author quoted it from him through An-Nahhas in "I'rab al-Qur'an" 2/58. (6) Tafsir Gharib al-Qur'an p. 151. (7) In (z) and (m): jazaa', and in (zaa): jarr, and what is established is from (kha) and (dal). (8) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 2/58.

331 सूरा अल-अनाम: आयत 11 - 12

इसी प्रकार, अल्लाह के इस कथन के बारे में कई वैयाकरणों ने कहा है: "फिर उन्हें यह विचार आया, जबकि वे निशानियाँ देख चुके थे, कि वे निश्चित रूप से उसे जेल में डाल दें" [यूसुफ: 35], यानी: "कि वे उसे जेल में डाल दें"(1)। और यह कहा गया: इसका स्थान 'कतबा' (लिखा/निर्धारित किया) द्वारा नसब (accusative) है, जैसे अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल के कथन में 'अन्ना' है: "तुम्हारे पालनहार ने अपने ऊपर दया को अनिवार्य कर लिया है: कि तुम में से जो कोई अज्ञानतावश बुराई करे..." [अल-अनाम: 54], और वह इसलिए क्योंकि यह 'दया' की व्याख्या कयामत के दिन तक की मोहलत के रूप में करता है। अज़-ज़ज्जाज(2) से।

"इसमें कोई संदेह नहीं": इसमें कोई शक नहीं है। "जिन्होंने अपने आप को घाटे में डाला, वे ईमान नहीं लाते" [अल-अनाम: 12] यह कर्ता (मुब्तदा) और विधेय (ख़बर) है, यह अज़-ज़ज्जाज(3) ने कहा है, और यह इसके बारे में कही गई बातों में सबसे उत्तम है। आप कहते हैं: "जो मेरा सम्मान करेगा, उसके लिए एक दिरहम है," तो 'फ़ा' (तो) में शर्त और प्रतिफल(4) का अर्थ निहित है। अल-अख़्फ़श(5) ने कहा: यदि आप चाहें, तो "अल्लाज़ीना" (वे जो) 'लयज्मअन्नकुम' (वह तुम्हें अवश्य एकत्र करेगा) में 'काफ़' और 'मीम' के बदले (बदल) नसब की स्थिति में हो सकता है, यानी: वह उन बहुदेववादियों को अवश्य एकत्र करेगा जिन्होंने खुद को नुकसान पहुँचाया। अल-मुबर्रद ने इसका खंडन किया और दावा किया कि यह एक गलती है; क्योंकि संबोधित व्यक्ति (मुख़ातब) या संबोधन करने वाले (मुतकल्लिम) के लिए कोई 'बदल' (substitute) नहीं हो सकता। यह नहीं कहा जाता: "मैं तुम्हारे पास से गुज़रा, ज़ैद," और न ही: "मैं मेरे पास से गुज़रा, ज़ैद"; क्योंकि इसमें कोई स्पष्टीकरण की आवश्यकता वाला संदेह नहीं है।

अल-कुतैबी(6) ने कहा: यह जायज़ है कि "अल्लाज़ीना" जर्र(7) की स्थिति में हो, उन "झुठलाने वालों" के बदले (बदल) के रूप में जिनका पहले उल्लेख किया गया है, या उनके विशेषण (सिफ़त) के रूप में। और यह भी कहा गया है: "अल्लाज़ीना" एकवचन पुकार (निदा मुफ़रद)(8) है।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/272। (2) उनकी पुस्तक "मआनी अल-कुरान" में 2/232, और यह बात और इससे पहली वाली एक ही है, क्योंकि दोनों में उनका कथन: "लयज्मअन्नकुम", उनके कथन: "अर-रहमह" का बदल (substitute) है। देखें अल-फ़र्रा की मआनी अल-कुरान 2/328, और अद-दुर्र अल-मूसून 4/549। (3) उनकी पुस्तक "मआनी अल-कुरान" में 2/232। (4) इब्न अल-

अंबारी ने "अल-बयान" 1/315 में कहा: 'फ़ा' शब्द "अल्लाज़ीना" की खबर में इसलिए आया क्योंकि हर वह संज्ञा जो वाक्य से जुड़ी हो (ism moosool), यदि वह मुब्तदा (कर्ता) के रूप में आए, तो उसकी खबर में 'फ़ा' का आना जायज़ है। (5) उनकी पुस्तक "मआनी अल-कुरान" में 2/482, और लेखक ने इसे अन-नहहास के माध्यम से "इराब अल-कुरान" 2/58 में उद्धृत किया है। (6) तफ़सीर ग़रीब अल-कुरान पृष्ठ 151। (7) (ज़) और (म) में: 'जज़ा', और (ज़ा) में: 'जर्र', और जो स्थापित है वह (ख़) और (दाल) से है। (8) अन-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/58।

331 سورة الانعام: آیات 11 - 12

اسی طرح بہت سے نحویوں نے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے بارے میں کہا ہے: ﴿ثُمَّ بَدَا لَهُم مِّن بَعْدِ مَا رَأَوُا الْآيَاتِ لَيَسْجُنُنَّهُ﴾ [یوسف: 35]، یعنی: کہ وہ اسے قید کر دیں(1)۔ اور کہا گیا: اس کا مقام «كَتَبَ» کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے، جیسا کہ اللہ عزوجل کے قول میں «أنَّ» ہے: ﴿ كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ أَنَّهُ مَن عَمِلَ مِنكُمْ سُوءًا بِجَهَالَةٍ﴾ [الأنعام: 54]، اور اس کی وجہ یہ ہے کہ یہ 'رحمت' کی تفسیر قیامت کے دن تک مہلت دینے سے کرتا ہے۔ یہ الزجاج سے مروی ہے(2)۔

﴿لَا رَيْبَ فِيهِ﴾: اس میں کوئی شک نہیں۔ ﴿الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ مبتدا اور خبر ہے، یہ الزجاج(3) نے کہا ہے، اور یہ اس بارے میں کہی گئی سب سے بہترین بات ہے، آپ کہتے ہیں: "جو میری عزت کرے اس کے لیے ایک درہم ہے"، تو 'فا' شرط اور جزا کے معنی پر مشتمل ہے(4)۔ الاخفش(5) نے کہا: اگر تم چاہو تو «الذین» «لیجمعنکم» میں 'کاف' اور 'میم' سے بدل ہونے کی بنا پر محلِ نصب میں ہو سکتا ہے، یعنی: وہ ان مشرکین کو ضرور جمع کرے گا جنہوں نے اپنا نقصان کیا۔ المبرد نے اس کا انکار کیا اور دعویٰ کیا کہ یہ غلط ہے؛ کیونکہ مخاطب اور متکلم سے بدل نہیں لایا جاتا۔ یہ نہیں کہا جاتا: "میں تم سے گزرا، زید"، اور نہ ہی: "میں مجھ سے گزرا، زید"؛ کیونکہ اس میں کوئی ابہام نہیں جسے دور کرنے کی ضرورت ہو۔

القتیبی(6) نے کہا: جائز ہے کہ «الذین» ان "جھٹلانے والوں" سے بدل ہونے کی وجہ سے حالتِ جر(7) میں ہو جن کا ذکر پہلے گزر چکا ہے، یا ان کی صفت (نعت) کے طور پر ہو۔ اور کہا گیا: «الذین» ندا مفرد(8) ہے۔

(1) المحرر الوجيز 2/272۔ (2) ان کی کتاب "معانی القرآن" 2/232 میں، اور یہ قول اور اس سے پہلے والا ایک ہی ہے، کیونکہ دونوں میں ان کا قول: «لیجمعنکم» ان کے قول: «الرحمة» سے بدل ہے۔ دیکھئے معانی القرآن للفراء 2/328، اور الدر المصون 4/549۔ (3) ان کی کتاب "معانی القرآن" 2/232 میں۔ (4) ابن الانباری نے "البیان" 1/315 میں کہا: «الذین» کی خبر میں 'فا' اس لیے داخل ہوئی کیونکہ ہر اسم موصول جو جملے سے جڑا ہو، جب وہ مبتدا واقع ہو تو اس کی خبر میں 'فا' کا داخل ہونا جائز ہے۔ (5) ان کی کتاب "معانی القرآن" 2/482 میں، اور مصنف نے اسے ان کے حوالے سے النحاس کے ذریعے "اعراب القرآن" 2/58 میں نقل کیا ہے۔ (6) تفسیر غریب القرآن ص 151۔ (7) (ز) اور (م) میں: جزاء، اور (ظ) میں: جر، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (د) سے ہے۔ (8) اعراب القرآن للنحاس 2/58۔

332 Surah Al-An'am: Verses 13 - 16

Allah Almighty says: {And to Him belongs whatever dwells in the night and the day, and He is the All-Hearing, the All-Knowing (13) Say, "Is it other than Allah I should take as a protector, Creator of the heavens and the earth, while it is He who feeds and is not fed?" Say, "Indeed, I have been commanded to be the first of those who submit [to Allah] and [was told], 'Do not ever be of the polytheists.' (14) Say, "Indeed, I fear, if I should disobey my Lord, the punishment of a tremendous Day." (15) He from whom it is averted that Day - [Allah] has granted him mercy. And that is the clear attainment. (16)}

His saying: {And to Him belongs whatever dwells in the night and the day} meaning: is fixed. This is also an argument against them (1).

It was said: This verse was revealed because they said: We know that nothing drives you to do what you do except need. So we will collect for you from our wealth until you become the wealthiest of us. Then Allah Almighty said: Tell them that all things belong to Allah, and He is able to enrich me (2).

The word "sakana" (dwells/rests) means: became calm and settled. The intended meaning is: whatever is still and whatever moves. The latter was omitted because the listener already knows it (3).

It was said: "That which is still" was specifically mentioned because things encompassed by stillness are more numerous than those encompassed by movement (4).

It was said: The meaning is: what He created. So it is general for all creatures, whether moving or stationary, for day and night pass over them. Accordingly, what is meant by "dwelling/resting" is not the opposite of movement, but rather "creation". This is the best of what has been said, because it gathers various interpretations.

{And He is the All-Hearing} of their voices {the All-Knowing} of their secrets.

His saying: {Say, "Is it other than Allah I should take as a protector?"} Two objects; When they invited him to worship idols, the religion of his forefathers, Allah Almighty revealed: "Say" O Muhammad: "Is it other than Allah I should take as a protector?" i.e., a Lord and a deity to be worshipped.

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 2/405. (2) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 208, attributed to al-Kalbi from Ibn Abbas. (3) Tafsir al-Baghawi 2/87. Al-Baghawi said: It is

like His saying: {garments to protect you from the heat} [An-Nahl: 81], i.e., from heat and cold. (4) An-Nukat wa al-Uyun 2/97.

३३२ सूरह अल-अनआम: आयतें १३ - १६

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और उसी का है जो कुछ रात और दिन में बसता (शांत रहता) है, और वह सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ जानने वाला है (१३) कह दो, "क्या मैं अल्लाह के सिवा किसी और को संरक्षक बनाऊं, जो आकाशों और धरती का बनाने वाला है, और वही खिलाता है और उसे खिलाया नहीं जाता?" कह दो, "मुझे आदेश दिया गया है कि मैं सबसे पहले आज्ञाकारी (मुस्लिम) बनूँ और (मुझसे कहा गया) 'तुम कदापि मुशरिकों (बहुदेववादियों) में से न होना।' (१४) कह दो, "यदि मैं अपने रब की अवज्ञा करूँ तो मैं एक बड़े दिन की यातना से डरता हूँ।" (१५) जिस किसी से उस दिन वह (यातना) टाल दी गई, तो उसने उस पर दया की। और यही स्पष्ट सफलता है। (१६)}

उनका कथन: {और उसी का है जो कुछ रात और दिन में बसता है} यानी: स्थिर रहता है। यह उनके विरुद्ध एक दलील भी है(१)।

कहा गया है: यह आयत इसलिए उतरी क्योंकि उन्होंने कहा था: हमें पता है कि तुम्हें यह सब करने के लिए केवल ज़रूरत उकसाती है। इसलिए हम तुम्हारे लिए अपने धन में से इतना इकट्ठा कर देंगे कि तुम हममें सबसे धनी हो जाओगे। तब अल्लाह तआला ने कहा: उन्हें बताओ कि सारी चीज़ें अल्लाह की हैं, और वह मुझे धनी बनाने में सक्षम है(२)।

और "सकना" (सकन) का अर्थ है: शांत और स्थिर होना। उद्देश्य है: वह जो शांत है और वह जो गतिशील है। सुनने वाले के ज्ञान के कारण (गतिशील शब्द) हटा दिया गया(३)।

कहा गया है: शांत रहने वाली चीज़ों का विशेष रूप से उल्लेख किया गया क्योंकि शांति में रहने वाली चीज़ें गति में रहने वाली चीज़ों से अधिक हैं(४)।

कहा गया है: अर्थ है: जो उसने पैदा किया। तो यह सभी प्राणियों के लिए सामान्य है, चाहे वे गतिशील हों या शांत, क्योंकि रात और दिन उन पर से गुज़रते हैं। इस आधार पर, 'सकन' से तात्पर्य गति का विलोम नहीं है, बल्कि 'सृष्टि' है। यह कही गई बातों में सबसे उत्तम है; क्योंकि यह विभिन्न कथनों को एकत्रित करता है।

{और वह सुनने वाला है} उनकी आवाज़ों को {जानने वाला है} उनके रहस्यों को।

अल्लाह तआला का कथन: {कह दो, "क्या मैं अल्लाह के सिवा किसी और को संरक्षक बनाऊं"} दो कर्म; जब उन्होंने उसे अपने पूर्वजों के धर्म, मूर्तियों की पूजा के लिए आमंत्रित किया, तो अल्लाह

तआला ने उतारा: "कह दो" ऐ मुहम्मद: "क्या मैं अल्लाह के सिवा किसी और को संरक्षक बनाऊं" यानी: पालनहार और पूज्य।

---

(१) मआनी अल-कुरान, अल-नहस २ / ४०५। (२) असबाब अल-नुज़ूल, अल-वाहिदी पृ. २०८, इब्न अब्बास से अल-कल्बी के हवाले से। (३) तफ़्सीर अल-बग़वी २ / ८७। बग़वी ने कहा: यह उनके कथन के समान है: {पोशाकें जो तुम्हें गर्मी से बचाती हैं} [अन-नहल: ८१], यानी गर्मी और सर्दी से। (४) अल-नुकत वल-उयून २ / ९७।

۳۳۲ سورہ الانعام: آیات ۱۳ - ۱۶

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلَهُ مَا سَكَنَ فِي الَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿١٣﴾ قُلْ أَغَيْرَ اللَّهِ أَتَّخِذُ وَلِيًّا فَاطِرِ السَّمَوتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ أَوَّلَ مَنْ أَسْلَمَ وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿١٤﴾ قُلْ إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ ﴿١٥﴾ مَنْ يُصْرَفْ عَنْهُ يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَحِمَهُ وَذَلِكَ الْفَوْزُ الْمُبِينُ ﴿١٦﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَهُ مَا سَكَنَ فِي الَّيْلِ وَالنَّهَارِ﴾ یعنی: ٹھہرا ہوا ہے، اور یہ ان کے خلاف ایک دلیل بھی ہے(۱)۔

اور کہا گیا ہے کہ یہ آیت اس لیے نازل ہوئی کیونکہ انہوں نے کہا تھا: ہمیں معلوم ہے کہ آپ کو اس کام پر صرف حاجت اور ضرورت اکسا رہی ہے، لہٰذا ہم اپنے مالوں سے آپ کے لیے اتنا جمع کر دیں گے کہ آپ ہم میں سب سے زیادہ امیر ہو جائیں گے۔ تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: انہیں بتائیں کہ تمام چیزیں اللہ ہی کی ہیں، پس وہ مجھے غنی کرنے پر قادر ہے(۲)۔

اور "سکن" کا معنی ہے: پرسکون اور ٹھہرا ہوا ہونا، اور مراد ہے: جو ساکن ہے اور جو متحرک ہے، پس سننے والے کے علم کی وجہ سے (متحرک کا ذکر) حذف کر دیا گیا(۳)۔

اور کہا گیا ہے: ساکن کو خاص طور پر ذکر کیا گیا کیونکہ جن چیزوں پر سکون غالب ہے وہ ان چیزوں سے زیادہ ہیں جن پر حرکت غالب ہے(۴)۔

اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: جو اس نے پیدا کیا، پس یہ تمام مخلوقات کے لیے عام ہے خواہ وہ متحرک ہوں یا ساکن، کیونکہ ان پر رات اور دن گزرتے ہیں۔ اس بنیاد پر سکون سے مراد حرکت

کی ضد نہیں ہے بلکہ مراد "تخلیق" ہے، اور یہ کہی گئی باتوں میں سب سے بہتر ہے کیونکہ یہ مختلف اقوال کو جمع کر دیتا ہے۔

﴿وَهُوَ السَّمِيعُ﴾ ان کی آوازوں کو ﴿الْعَلِيمُ﴾ ان کے اسرار (رازوں) کو۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قُلْ أَغَيْرَ اللَّهِ أَتَّخِذُ وَلِيًّا﴾ دو مفعول ہیں؛ جب انہوں نے آپ کو بتوں کی عبادت کی دعوت دی جو ان کے آباؤ اجداد کا دین تھا، تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: "کہو" اے محمد: "کیا میں اللہ کے سوا کسی اور کو سرپرست بناؤں؟" یعنی: رب اور معبود۔

---

(۱) معانی القرآن للنحاس ۲ / ۴۰۵۔ (۲) اسباب النزول للواحدی ص ۲۰۸ اور اسے الکلبی نے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ (۳) تفسیر البغوی ۲ / ۸۷، البغوی نے کہا: یہ اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کی طرح ہے: ﴿سَرَابِيلَ تَقِيكُمُ الْحَرَّ﴾ [النحل: ۸۱] یعنی گرمی اور سردی۔ (۴) النکت والعیون ۲ / ۹۷۔

Surah Al-An'am: Verses 13 - 16 333

...and a helper besides Allah. ﴿فَاطِرِ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ﴾ [Originator of the heavens and the earth] with the genitive case (al-khafd) as an adjective (na't) for the name of Allah(1). Al-Akhfash allowed the nominative case (ar-raf') based on an implied subject (mubtada'). Az-Zajjaj said: It is also permissible in the accusative case (an-nasb) as a form of praise (madh)(2). Abu Ali al-Farisi: Its accusative form is permissible based on a hidden verb, as if he said: Shall I leave the Originator of the heavens and the earth? Because His saying: ﴿أَغَيْرَ اللَّهِ أَتَّخِذُ وَلِيًّا﴾ [Is it other than Allah I should take as a protector?] indicates leaving guardianship to Him, and its omission is good due to the strength of this indication. ﴿وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ﴾ [and He feeds and is not fed.] Thus is the general recitation, meaning: He provides and is not provided for. The evidence for this is the Almighty's saying: ﴿مَا أُرِيدُ مِنْهُم مِّن رِّزْقٍ وَمَا أُرِيدُ أَن يُطْعِمُونِ﴾ [I do not want from them any provision, nor do I want them to feed Me.] Adh-Dhariyat: 57. Sa'id ibn Jubayr, Mujahid, and Al-A'mash recited: ﴿وهو يُطْعِمُ وَلَا يَطْعَمُ﴾ and He feeds and does not eat. This is a good recitation, meaning He provides for His servants, and He, Glory be to Him, is not in need of the food that created beings need. It was also recited with damma on the ya' and kasra on the 'ayn in both verbs [yut'imu wa la yut'amu], meaning: Allah feeds His servants and provides for them, and the protector does not feed himself nor the one who takes him(5). It was also recited with fatha on the ya' and 'ayn in the first [verb], meaning: the protector, "and is not fed"(6) with damma on the ya' and kasra on the 'ayn. Feeding was specifically mentioned instead of other forms of blessing because the need for it is most pressing.

Footnotes: (1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/273. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/58, Al-Akhfash's view in Ma'ani al-Qur'an 2/483, and Az-Zajjaj's view in Ma'ani al-Qur'an 2/233. (3) Al-Kashshaf 2/8. (4) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/58, Al-Muharrar al-Wajiz 2/273, and mentioned by Ibn Khalawayh about Al-A'mash in Al-Qira'at al-Shadhah p. 36. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/273. Ibn Atiyah attributed this recitation to Yaman al-Umani and Ibn Abi Ablah. Az-Zamakhshari attributed it in Al-Kashshaf 2/8 to Al-Ashhab and said: It is possible that the meaning is: He feeds at times and does not feed at others, like your saying: He gives and withholds, expands and restricts... (6) After it in (Za): himself, and Al-Ukbari mentioned the recitation in Al-Imla' (on the margin of Al-Futuhat al-Ilahiyyah) 2/518.

सूरह अल-अनाम: आयत 13 - 16 333

...और अल्लाह के सिवा कोई मददगार नहीं। ﴿فَاطِرِ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ﴾ [आकाशों और धरती का पैदा करने वाला] 'अल्लाह' के नाम के विशेषण (नअत) के रूप में जेर (खफ़्ज़) के साथ है(1), और अल-अखफश ने एक छिपे हुए कर्ता (मुब्तदा) के आधार पर पेश (रफ़अ) की अनुमति दी है। अज़्-ज़ज्जाज ने कहा: प्रशंसा (मदह) के रूप में ज़बर (नस्ब) भी जायज़ है(2)। अबू अली अल-फ़ारसी: एक छिपे हुए क्रिया (फेल) के आधार पर इसका नस्ब (ज़बर) जायज़ है, जैसे कि उसने कहा हो: क्या मैं आकाशों और धरती के पैदा करने वाले को छोड़ दूँ? क्योंकि उसका यह कहना: ﴿أَغَيْرَ اللَّهِ أَتَّخِذُ وَلِيًّا﴾ [क्या मैं अल्लाह के सिवा किसी और को संरक्षक बनाऊं?] उसे संरक्षक के रूप में छोड़ने का संकेत देता है, और इस संकेत की प्रबलता के कारण इसका छिपा होना उचित है। ﴿وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ﴾ [वही खिलाता है और उसे खिलाया नहीं जाता।] आम पाठ (किरात) यही है, अर्थात: वह रिज़्क़ (आजीविका) देता है और उसे रिज़्क़ नहीं दिया जाता। इसका प्रमाण अल्लाह तआला का यह कथन है: ﴿مَا أُرِيدُ مِنْهُم مِّن رِّزْقٍ وَمَا أُرِيدُ أَن يُطْعِمُونِ﴾ [मैं उनसे कोई रिज़्क़ नहीं चाहता और न ही मैं चाहता हूँ कि वे मुझे खिलाएँ।] अज़्-ज़ारियात: 57। सईद बिन जुबैर, मुजाहिद और अल-अअमश ने पढ़ा: ﴿وهو يُطْعِمُ وَلَا يَطْعَمُ﴾ और वह खिलाता है और नहीं खाता। यह एक अच्छा पाठ है, जिसका अर्थ है कि वह अपने बंदों को रिज़्क़ देता है, और वह, सुब्हानहु (पवित्र है वह), उस भोजन का मोहताज नहीं है जिसकी ज़रूरत मख्लूक (सृष्टि) को होती है। और इसे दोनों क्रियाओं में या (ي) पर पेश (धम्मा) और ऐन (ع) के नीचे ज़ेर (कसरा) के साथ भी पढ़ा गया है, अर्थात: बेशक अल्लाह अपने बंदों को खिलाता है और उन्हें रिज़्क़ देता है, और संरक्षक न तो खुद को खिलाता है और न ही उसे जो उसे [संरक्षक] बनाता है(5)। और पहले में या और ऐन पर ज़बर (फ़तहा) के साथ भी पढ़ा गया है, अर्थात: संरक्षक, "और उसे खिलाया नहीं जाता"(6) या पर पेश और ऐन के नीचे ज़ेर के साथ। खिलाने का विशेष रूप से उल्लेख अन्य प्रकार के एहसानों के बजाय इसलिए किया गया है क्योंकि इसकी आवश्यकता सबसे अधिक होती है।

पाद टिप्पणियाँ: (1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/273। (2) इराब अल-कुरान लिन-नह्हास 2/58, और अल-अखफश का कथन मानी अल-कुरान में 2/483, और अज़्-ज़ज्जाज का कथन मानी अल-कुरान में 2/233। (3) अल-कश्शाफ 2/8। (4) इराब अल-कुरान लिन-नह्हास 2/58, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/273, और इब्न खालवैह ने इसे अल-अअमश से अल-किराआत अल-शाज़्ज़ह पृष्ठ 36 में उद्धृत किया है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/273, और इब्न अतिया ने इस पाठ को यमन अल-

उमानी और इब्न अबी अब्लह की ओर संबद्ध किया है। अज़-ज़मखशरी ने इसे अल-कश्शाफ 2/8 में अल-अशहब की ओर संबद्ध किया और कहा: यह संभव है कि अर्थ यह हो: वह कभी खिलाता है और कभी नहीं खिलाता, जैसे आपका कहना: वह देता है और रोकता है, फैलाता है और तंग करता है... (6) इसके बाद (ज़ाल) में: स्वयं, और अल-उकबरी ने अल-इमला (अल-फुतूहात अल-इलाहियाह के हाशिये पर) 2/518 में इस पाठ का उल्लेख किया है।

سورہ الانعام: آیات ۱۳ - ۱۶ ۳۳۳

...اور اللہ کے سوا کوئی مددگار نہیں۔ ﴿فَاطِرِ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ﴾ [آسمانوں اور زمین کا پیدا کرنے والا] اسم اللہ کی صفت (نعت) ہونے کی بنا پر کسرہ (الخفض) کے ساتھ ہے (۱)، اور الاخفش نے مبتدا کو محذوف مانتے ہوئے رفع (پیش) کو جائز قرار دیا ہے۔ اور الزجاج نے کہا: مدح (تعریف) کی بنا پر نصب (زبر) بھی جائز ہے (۲)۔ ابو علی الفارسی: ایک پوشیدہ فعل کی بنا پر اس کا نصب جائز ہے، گویا اس نے کہا: کیا میں آسمانوں اور زمین کے پیدا کرنے والے کو چھوڑ دوں؟ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد: ﴿أَغَيْرَ اللَّهِ أَتَّخِذُ وَلِيًّا﴾ [کیا میں اللہ کے سوا کسی کو ولی بناؤں؟] اسے ولی بنانے کو چھوڑنے پر دلالت کرتا ہے، اور اس دلالت کی مضبوطی کی وجہ سے اس کا پوشیدہ ہونا بہتر ہے۔ ﴿وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ﴾ [اور وہ کھلاتا ہے اور اسے کھلایا نہیں جاتا۔] عام قراءت اسی طرح ہے، یعنی: وہ رزق دیتا ہے اور اسے رزق نہیں دیا جاتا، اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿مَا أُرِيدُ مِنْهُم مِّن رِّزْقٍ وَمَا أُرِيدُ أَن يُطْعِمُونِ﴾ [الذاریات: ۵۷] (۳)۔ اور سعید بن جبیر، مجاہد اور الاعمش نے پڑھا ہے: ﴿وهو يُطْعِمُ وَلَا يَطْعَمُ﴾ (۴) اور یہ ایک عمدہ قراءت ہے، یعنی وہ اپنے بندوں کو رزق دیتا ہے، اور وہ سبحانہ اس خوراک کا محتاج نہیں جس کی ضرورت مخلوق کو ہوتی ہے۔ اور دونوں فعلوں میں یاء پر پیش اور عین کے نیچے زیر کے ساتھ بھی پڑھا گیا ہے، یعنی: بیشک اللہ اپنے بندوں کو کھلاتا ہے اور انہیں رزق دیتا ہے، اور ولی نہ تو خود کو کھلاتا ہے اور نہ ہی اسے جو اسے (ولی) بناتا ہے (۵)۔ اور پہلے میں یاء اور عین پر زبر کے ساتھ بھی پڑھا گیا ہے، یعنی: ولی، "ولا يُطْعَم" (۶) یاء کے پیش اور عین کے زیر کے ساتھ اور دیگر اقسام کے انعامات کے بجائے خاص طور پر کھلانے کا ذکر اس لیے کیا گیا کیونکہ اس کی حاجت سب سے زیادہ ہوتی ہے۔

حواشی: (۱) المحرر الوجیز ۲۷۳/۲ ۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۵۸/۲ ، اور الاخفش کا قول معانی القرآن میں ۴۸۳/۲ ، اور الزجاج کا قول معانی القرآن میں ۲۳۳/۲ ۔ (۳) الکشاف ۸/۲ ۔ (۴) إعراب القرآن للنحاس ۵۸/۲ ، اور المحرر الوجیز ۲۷۳/۲ ، اور ابن خالویہ نے اسے الاعمش سے القراءات الشاذة ص ۳۶ میں نقل کیا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۲۷۳/۲ ، اور ابن عطیہ نے اس قراءت کی نسبت یمان العمانی اور ابن ابی عبلہ کی طرف کی ہے۔ اور الزمخشری نے الکشاف ۸/۲ میں اسے الاشہب کی طرف منسوب کیا اور کہا: یہ بھی ممکن ہے کہ معنی یہ ہو: وہ کبھی کھلاتا ہے اور کبھی نہیں کھلاتا، جیسا کہ آپ کا قول ہے: وہ دیتا ہے اور روکتا ہے، کشادگی کرتا ہے اور تنگی کرتا ہے... (۶) اس کے بعد (ظ) میں ہے: نفسہ، اور العکبری نے الإملاء (بتحاشیہ الفتوحات الإلهية) ۵۱۸/۲ میں اس قراءت کا ذکر کیا ہے۔

...for all creatures. “Say, 'Indeed, I have been commanded to be the first of those who submit [to Allah]'” meaning: submit to the command of Allah Almighty. And it was said: the first of those who were sincere, i.e., from my people and my nation, narrated from Al-Hasan and others. “And [I was commanded], 'Do not ever be of the polytheists'” meaning: it was said to me: “And do not ever be of the polytheists”(1). “Say, 'Indeed I fear, if I should disobey my Lord'” i.e., by worshipping other than Him, that He should punish me. Fear is the expectation of something disliked. Ibn Abbas said: “I fear” here means I know(2). “He from whom it [the punishment] is averted” i.e., the punishment “that Day” - on the Day of Resurrection - “He has indeed shown him mercy” i.e., he has succeeded, been saved, and received mercy. The Kufans recited: “man yasrif” (He who averts) with a fatha on the 'ya' and a kasra on the 'ra', which is the choice of Abu Hatim and Abu 'Ubayd(3); because of His saying: “Say, 'To whom belongs whatever is in the heavens and earth?' Say, 'To Allah'”(4) and because of His saying: “He has indeed shown him mercy” and He did not say: “ruhim” (mercy was shown to him) in the passive voice, and according to Ubayy's recitation: “man yasrifuhu Allahu 'anhu” (He from whom Allah averts it)(5). Sibawayh chose the first recitation, the recitation of the people of Medina and Abu 'Amr. Sibawayh said: Whenever ellipsis (suppression of pronouns) is less in speech, it is preferable. As for the recitation(6): “man yasrif” - with a fatha on the 'ya' - its estimation is: whoever Allah averts the punishment from him. And if it is recited: “man yusraf 'anhu” (He from whom it is averted), its estimation is: He from whom the punishment is averted(7). “And that is the clear attainment” i.e., the manifest salvation.

(1) Majma' al-Bayan 7/21. (2) This opinion was mentioned by Abu al-Layth 1/476, and al-Tabarsi 7/21 without attribution. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/59, and it is the recitation of Hamzah, al-Kisa'i, and 'Asim in the narration of Abu Bakr, as in al-Sab'ah p. 254, and al-Taysir p. 101. (4) The author mentioned this verse, but perhaps it would have been more appropriate to mention His saying in the preceding verse: “Say, 'Indeed I fear, if I should disobey my Lord, the punishment of a tremendous Day'”. Ibn 'Atiyah said in al-Muharrar al-Wajiz 2/274: The verb is attributed to the pronoun referring back to “my Lord” and it acts upon the pronoun of the punishment mentioned previously, but it is a deleted object. (5) Mentioned by Ibn Khalawayh in al-Qira'at al-Shadhdhah p. 36, and Makki in al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/425. (6) In (m): As for the recitation of those who recited. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/59.

...सभी प्राणियों के लिए। “कह दीजिए, 'निस्संदेह मुझे आदेश दिया गया है कि मैं सबसे पहला व्यक्ति बनूँ जिसने आत्मसमर्पण किया [अल्लाह के आदेश के आगे]'” अर्थात: अल्लाह तआला के आदेश के आगे झुक गया। और कहा गया है: सबसे पहला जिसने निष्ठा दिखाई, यानी मेरे लोगों और मेरे समुदाय में से, अल-हसन और अन्य से वर्णित है। “और [मुझे आदेश दिया गया कि] 'मुशरिकों (बहुदेववादियों) में से कदापि न होना'” अर्थात: मुझसे कहा गया: “और मुशरिकों में से कदापि न होना”(1)। “कह दीजिए, 'निस्संदेह मैं डरता हूँ, यदि मैं अपने पालनहार की अवज्ञा करूँ' अर्थात: उसके अलावा किसी और की पूजा करके कि वह मुझे दंड देगा। डर एक नापसंद चीज़ की आशंका है। इब्न अब्बास ने कहा: यहाँ “मैं डरता हूँ” का अर्थ है “मैं जानता हूँ”(2)। “जिससे वह [दंड] हटा लिया गया” अर्थात: दंड “उस दिन” - कयामत के दिन - “तो उसने वास्तव में उस पर दया की” अर्थात: वह सफल हुआ, बच गया और उस पर दया की गई। कूफ़ा वालों ने इसे “मन् यस्रिफ़” (वह जो हटाता है) पढ़ा है, 'या' पर ज़बर और 'रा' के नीचे ज़ेर के साथ, जो अबू हातिम और अबू उबैद(3) की पसंद है; क्योंकि अल्लाह का कथन है: “कह दीजिए, 'किसका है जो कुछ आकाशों और पृथ्वी में है?' कह दीजिए, 'अल्लाह का'”(4) और उसके इस कथन के कारण: “तो उसने वास्तव में उस पर दया की” और उसने यह नहीं कहा: “रुहिमा” (उस पर दया की गई) कर्मवाच्य (passive voice) में, और उबै की किरअत (पाठ) के अनुसार: “मन् यस्रिफ़ुहुल्लाहु अन्हु” (अल्लाह जिससे इसे हटा दे)(5)। सिबावेह ने पहली किरअत को चुना, जो मदीना वालों और अबू अम्र की किरअत है। सिबावेह ने कहा: वाणी में जितना कम लोप (सर्वनामों का छिपना) हो, उतना ही बेहतर है। जहाँ तक किरअत(6) का सवाल है: “मन् यस्रिफ़” - 'या' पर ज़बर के साथ - तो इसका अनुमानित अर्थ है: अल्लाह जिससे दंड हटा दे। और यदि इसे “मन् युस्रफ़ अन्हु” पढ़ा जाए, तो इसका अनुमानित अर्थ है: वह जिससे दंड हटा दिया जाए(7)। “और यही स्पष्ट सफलता है” अर्थात: प्रत्यक्ष मुक्ति।

(1) मजमा अल-बयान 7/21। (2) इस मत का उल्लेख अबू अल-लैथ 1/476 और अल-तबरसी 7/21 ने बिना किसी श्रेय के किया है। (3) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/59, और यह अबू बक्र की रिवायत में हमजा, अल-किसाई और असीम की किरअत है, जैसा कि अल-सबअह पृ. 254 और अल-तयसीर पृ. 101 में है। (4) लेखक ने इस आयत का उल्लेख किया है, लेकिन शायद इस स्थान पर इससे पिछली आयत में उनके इस कथन का उल्लेख करना अधिक उचित होता: “कह दीजिए, 'निस्संदेह मैं डरता हूँ, यदि मैं अपने पालनहार की अवज्ञा करूँएक बड़े दिन के दंड से'”। इब्न

अतियाह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/274 में कहा: क्रिया का श्रेय “मेरे पालनहार” की ओर लौटने वाले सर्वनाम को दिया जाता है और यह पहले बताए गए दंड के सर्वनाम पर कार्य करता है, लेकिन यह एक लुप्त कर्म (object) है। (5) इब्न खलवैह द्वारा अल-किराअत अल-शाद्दाह पृ. 36 में, और मक्की द्वारा अल-कश्फ अन वुजुह अल-किराअत 1/425 में वर्णित। (6) (म) में: जहाँ तक उन लोगों की किरअत का सवाल है जिन्होंने पढ़ा। (7) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/59।

...تمام مخلوقات کے لیے۔ ﴿قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ أَوَّلَ مَنْ أَسْلَمَ﴾ یعنی: اللہ تعالیٰ کے حکم کے سامنے سر تسلیم خم کر دوں۔ اور کہا گیا: پہلا وہ شخص جس نے اخلاص اختیار کیا، یعنی میری قوم اور میری امت میں سے، حسن بصری اور دیگر سے مروی ہے۔ ﴿وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾ یعنی: اور مجھ سے کہا گیا: "اور تم ہرگز مشرکوں میں سے نہ ہونا"(۱)۔ ﴿قُلْ إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي﴾ یعنی: اس کے علاوہ کسی اور کی عبادت کر کے، کہ وہ مجھے عذاب دے، اور خوف ناپسندیدہ چیز کی توقع کا نام ہے۔ ابن عباس نے کہا: یہاں "أخاف" (میں ڈرتا ہوں) "أعلم" (میں جانتا ہوں) کے معنی میں ہے(۲)۔ ﴿مَن يُصْرَفْ عَنْهُ﴾ یعنی: عذاب ﴿يَوْمَئِذٍ﴾: قیامت کے دن ﴿فَقَدْ رَحِمَهُ﴾ یعنی: وہ کامیاب ہوا، نجات پا گیا اور اس پر رحم کیا گیا۔ اور کوفیوں نے "مَنْ يَصْرِف" (جو ہٹا دے) پڑھا ہے، 'یا' کے فتحہ (زبر) اور 'را' کے کسرہ (زیر) کے ساتھ، اور یہی ابو حاتم اور ابو عبید کا اختیار ہے(۳)؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿قُل لِّمَن مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قُل لِلَّهِ﴾(۴) اور اس قول کی وجہ سے: ﴿فَقَدْ رَحِمَهُ﴾ اور اس نے "رُحِمَ" (اس پر رحم کیا گیا) مجہول کے ساتھ نہیں کہا، اور ابی بن کعب کی قرأت کے مطابق: "مَن يَصْرِفُهُ اللهُ عنه" (جس سے اللہ اسے ہٹا دے) (۵)۔ اور سیبویہ نے پہلی قرأت کو اختیار کیا، جو اہل مدینہ اور ابو عمرو کی قرأت ہے؛ سیبویہ نے کہا: کلام میں جتنا اضمار (پوشیدہ ضمیریں) کم ہو، اتنا ہی بہتر ہے، جہاں تک اس قرأت کا تعلق ہے(۶): "مَنْ يَصْرِف" - 'یا' کے فتحہ کے ساتھ - تو اس کی تقدیر یہ ہے: جس سے اللہ عذاب ہٹا دے، اور جب اسے "مَنْ يُصْرَفْ عنه" پڑھا جائے تو اس کی تقدیر یہ ہے: جس سے عذاب ہٹا دیا جائے(۷)۔ ﴿وَذَٰلِكَ الْفَوْزُ الْمُبِينُ﴾ یعنی: واضح کامیابی۔

(۱) مجمع البیان ۷/۲۱۔ (۲) ابو اللیث نے اس قول کا ذکر ۱/۴۷۶ میں کیا ہے، اور طبرسی نے ۷/۲۱ میں بغیر نسبت کے۔ (۳) نحاس کی اعراب القرآن ۲/۵۹، اور یہ ابوبکر کی روایت میں حمزہ، کسائی اور عاصم کی قرأت ہے، جیسا کہ السبعہ ص ۲۵۴ اور التیسیر ص ۱۰۱ میں ہے۔ (۴) مصنف نے اس آیت کا اسی طرح ذکر کیا ہے، اور شاید اس مقام پر ذکر کے لیے اس سے پہلی آیت میں اللہ تعالیٰ کا یہ قول زیادہ موزوں ہوتا: ﴿قُلْ إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ﴾ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲/۲۷۴ میں کہا: فعل کی نسبت "ربی" کی طرف لوٹنے والی ضمیر کی طرف ہے اور یہ مذکورہ بالا عذاب کی ضمیر پر عمل کرتا ہے، لیکن وہ مفعول محذوف ہے۔ (۵) اسے ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۳۶ میں اور مکی نے الکشف عن وجوہ القراءات ۱/۴۲۵ میں ذکر کیا ہے۔ (۶) (م) میں ہے: جہاں تک اس کی قرأت کا تعلق ہے جس نے پڑھا۔ (۷) نحاس کی اعراب القرآن ۲/۵۹۔

335 Surah Al-An'am, Verses 17 - 19

The Almighty's saying: {And if Allah touches you with harm, none can remove it but He. And if He touches you with good, then He is over all things competent.} [17]

His saying: {And if Allah touches you with harm, none can remove it but He}; "Touching" and "removing" are among the attributes of physical bodies, but here it is a metaphor and an expansion in meaning. The meaning is: If a hardship of poverty or illness descends upon you, O Muhammad, none can lift or turn it away except Him. And if He grants you well-being, ease, and blessing, {then He is over all things competent} regarding both good and harm. Ibn Abbas reported: I was riding behind the Messenger of Allah (PBUH) when he said to me: "O boy - or O my son - shall I not teach you words through which Allah will benefit you?" I said: "Yes." He said: "Be mindful of Allah, and He will protect you. Be mindful of Allah, and you will find Him before you. Acknowledge Allah (1) in times of ease, and He will acknowledge you in times of hardship. If you ask, ask of Allah; and if you seek help, seek help from Allah. The pen has dried with what is to be. Even if all creation were to gather to [benefit you with something that Allah has not destined for you, they would not be able to do so; and if they were to gather to] harm you with something that Allah has not decreed against you (2), they would not be able to do so. Work for Allah with gratitude and certainty, and know that in patience over what you dislike there is much good, and that victory comes with patience, relief with distress, and with hardship comes ease." Recorded by Abu Bakr bin Thabit al-Khatib in the book "Al-Fasl lil-Wasl" (3), and it is an authentic hadith, and it was recorded by At-Tirmidhi (4), and this version is more complete.

The Almighty's saying: {And He is the Subjugator over His servants. And He is the Wise, the Acquainted. [18] Say, "What thing is greatest in testimony?" Say, "Allah is witness between me and you. And this Qur'an was revealed to me that I may warn you thereby and whomever it reaches. Do you [truly] testify that there are other deities with Allah?" Say, "I will not testify [with you]." Say, "He is only one God, and indeed, I am free of what you associate with Him."} [19]

The Almighty's saying: {And He is the Subjugator over His servants}; Subjugation (Qahr) is overcoming, and the Subjugator (Al-Qahir) is the Overcomer, and 'Aqhara' [the sentence is incomplete]...

(1) In (Kh) and (Z): "Become acquainted with Him". (2) In the manuscripts: "for you", and what is established is from the sources as follows. (3) In (M): "Al-Fasl wal-Wasl",

and in (D): "Al-Fasl al-Mawsil", and the full name of the book is: "Al-Fasl lil-Wasl al-Mudraj fi al-Naql", and the hadith is in it 2/797, and what passed between brackets is from it, and it is in Ahmad (2803). (4) Number (2516), and he said: A good and authentic hadith.

335 सूरह अल-अनाम, आयतें 17 - 19

अल्लाह तआला का कथन: {और यदि अल्लाह तुम्हें किसी कष्ट के साथ छुए, तो उसके सिवा कोई उसे दूर करने वाला नहीं है। और यदि वह तुम्हें किसी भलाई के साथ छुए, तो वह हर चीज़ पर सक्षम है।} [17]

उनका कथन: {और यदि अल्लाह तुम्हें किसी कष्ट के साथ छुए, तो उसके सिवा कोई उसे दूर करने वाला नहीं है}; 'छूना' और 'हटाना' भौतिक वस्तुओं के गुण हैं, और यहाँ यह रूपक और व्यापक अर्थ में है। इसका अर्थ है: ऐ मुहम्मद, यदि आप पर गरीबी या बीमारी जैसी कोई विपत्ति आती है, तो उसके सिवा कोई उसे हटाने या टालने वाला नहीं है। और यदि वह आपको आरोग्य, सुख और आशीर्वाद प्रदान करता है, {तो वह हर चीज़ पर सक्षम है} चाहे वह भलाई हो या कष्ट। इब्न अब्बास ने रिवायत किया कि उन्होंने कहा: मैं अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) के पीछे सवारी पर बैठा था, तो उन्होंने मुझसे कहा: "ऐ लड़के- या ऐ मेरे बेटे - क्या मैं तुम्हें कुछ ऐसे शब्द न सिखाऊं जिनसे अल्लाह तुम्हें लाभ पहुँचाए?" मैंने कहा: "हाँ, क्यों नहीं।" तो उन्होंने कहा: "अल्लाह को याद रखो (उसके आदेशों का पालन करो), वह तुम्हारी रक्षा करेगा। अल्लाह को याद रखो, तुम उसे अपने सामने पाओगे। खुशहाली में अल्लाह को पहचानो (1), वह तुम्हें तंगी में पहचानेगा। जब तुम मांगो तो अल्लाह से मांगो; और जब सहायता चाहो तो अल्लाह से सहायता चाहो। जो कुछ होने वाला है, उसे लिखकर कलम सूख चुकी है। यदि सारी सृष्टि मिलकर [तुम्हें किसी ऐसी चीज़ का लाभ पहुँचाना चाहे जो अल्लाह ने तुम्हारे भाग्य में नहीं लिखी है, तो वे ऐसा नहीं कर सकेंगे; और यदि वे तुम्हें किसी ऐसी चीज़ का नुकसान पहुँचाना चाहें जो अल्लाह ने तुम्हारे खिलाफ तय नहीं की है (2), तो वे ऐसा नहीं कर सकेंगे। कृतज्ञता और दृढ़ विश्वास के साथ अल्लाह के लिए कार्य करो, और जान लो कि जिसे तुम नापसंद करते हो उस पर धैर्य रखने में बहुत बड़ी भलाई है, और यह कि विजय धैर्य के साथ है, और राहत कष्ट के साथ है, और कठिनाई के साथ आसानी है।" इसे अबू बक्र बिन साबित अल-खतीब ने अपनी पुस्तक 'अल-फस्ल लिल-वस्ल' (3) में उद्धृत किया है, और यह एक सही हदीस है, और इसे तिरमिज़ी (4) ने भी उद्धृत किया है, और यह संस्करण अधिक पूर्ण है।

अल्लाह तआला का कथन: {और वह अपने दासों पर प्रबल (क़ाहिर) है। और वह तत्वदर्शी, पूर्ण रूप से जागरूक है। [18] कहो, "गवाही में कौन सी चीज़ सबसे बड़ी है?" कहो, "अल्लाह मेरे और तुम्हारे बीच गवाह है। और यह कुरआन मेरी ओर इसलिए वह्य (प्रकाशित) किया गया है ताकि मैं इसके माध्यम से तुम्हें और जिस तक यह पहुँचे, उसे सचेत कर दूँ। क्या तुम वास्तव में यह गवाही देते हो कि

अल्लाह के साथ दूसरे पूज्य भी हैं?" कहो, "मैं (ऐसी) गवाही नहीं देता।" कहो, "वह तो बस एक ही पूज्य है और मैं उस शिर्क(साझा करने) से विरक्त हूँ जो तुम करते हो।" } [19]

अल्लाह तआला का कथन: {और वह अपने दासों पर प्रबल (क़ाहिर) है}; 'क़हर' का अर्थ है: विजय प्राप्त करना, और 'क़ाहिर' का अर्थ है: विजयी, और 'अक़हरा' [वाक्य अधूरा है]...

(1) (ख) और (ज़) में: "उसकी ओर पहचान करो"। (2) प्रतियों में: "तुम्हारे लिए", और जो प्रमाणित है वह स्रोतों से है जैसा कि आगे आता है। (3) (म) में: "अल-फस्ल वल-वस्ल", और (द) में: "अल-फस्ल अल-मौसिल", और पुस्तक का पूरा नाम है: "अल-फस्ल लिल-वस्ल अल-मुदरज फी अल-नक़्ल", और हदीस इसमें 2/797 है, और जो कोष्ठक के बीच था वह इसी में से है, और यह अहमद (2803) के पास है। (4) संख्या (2516), और उन्होंने कहा: हसन सही हदीस।

۳۳۵ سورة الانعام، آیات ۱۷ - ۱۹

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَإِن يَمْسَسْكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ وَإِن يَمْسَسْكَ بِخَيْرٍ فَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ١٧﴾

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿وَإِن يَمْسَسْكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ﴾؛ 'مس' (چھونا) اور 'کشف' (دور کرنا) اجسام کی صفات میں سے ہیں، اور یہاں یہ مجازی اور وسعت کے معنی میں ہے۔ مطلب یہ ہے کہ: اے محمد! اگر آپ پر فقر یا بیماری کی کوئی سختی نازل ہو جائے تو اسے ہٹانے اور ٹالنے والا اس کے سوا کوئی نہیں، اور اگر وہ آپ کو عافیت، خوشحالی اور نعمت سے نوازے ﴿فَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ خیر ہو یا شر (ہر چیز پر وہ قادر ہے)؛ ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں رسول اللہ ﷺ کے پیچھے (سواری پر) سوار تھا کہ آپ ﷺ نے مجھ سے فرمایا: "اے لڑکے - یا اے میرے بیٹے - کیا میں تمہیں ایسے کلمات نہ سکھاؤں جن سے اللہ تمہیں نفع دے؟" میں نے عرض کیا: کیوں نہیں! آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ (کے احکامات) کی حفاظت کر، وہ تیری حفاظت کرے گا۔ اللہ کی حفاظت کر تو اسے اپنے سامنے پائے گا۔ خوشحالی میں اللہ کو پہچان (۱)، وہ تجھے سختی میں پہچانے گا۔ جب تو مانگے تو اللہ ہی سے مانگ، اور جب مدد چاہے تو اللہ ہی سے مدد مانگ۔ جو کچھ ہونے والا ہے وہ لکھ کر قلم خشک ہو چکے ہیں۔ اگر تمام مخلوق مل کر [تجھے کوئی ایسا نفع پہنچانا چاہے جو اللہ نے تیرے لیے مقدر نہیں کیا، تو وہ اس پر قادر نہ ہوں گے؛ اور اگر وہ مل کر] تجھے کوئی ایسا نقصان پہنچانا چاہیں جو اللہ نے تیرے حق میں نہیں لکھا (۲)، تو وہ اس پر قادر نہ ہوں گے۔ اللہ کے لیے شکر اور یقین کے ساتھ عمل کر، اور جان لے کہ جس چیز کو تو ناپسند کرتا ہے اس پر صبر کرنے میں بہت بڑی بھلائی ہے، اور یہ کہ فتح صبر کے ساتھ ہے، اور کشادگی تکلیف کے ساتھ ہے، اور بے شک تنگی کے ساتھ آسانی ہے۔"

اسے ابوبکر بن ثابت الخطیب نے اپنی کتاب 'الفصل للوصل' (۳) میں روایت کیا ہے، اور یہ حدیث صحیح ہے، اور اسے ترمذی (۴) نے بھی روایت کیا ہے، اور یہ (نسخہ) زیادہ مکمل ہے۔

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ ١٨ قُلْ أَيُّ شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهَادَةً قُلِ اللَّهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَأُوحِيَ إِلَيَّ هَذَا الْقُرْآنُ لِأُنذِرَكُم بِهِ وَمَن بَلَغَ أَئِنَّكُمْ لَتَشْهَدُونَ أَنَّ مَعَ اللَّهِ آلِهَةً أُخْرَى قُل لَّا أَشْهَدُ قُلْ إِنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ وَإِنَّنِي بَرِيءٌ مِّمَّا تُشْرِكُونَ ١٩﴾

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ﴾ قہر کا معنی ہے: غلبہ، اور قاہر کا مطلب ہے: غالب، اور اقہر [جملہ نامکمل ہے]...

(۱) (خ) اور (ظ) میں ہے: "اس کی طرف پہچان کر"۔ (۲) نسخوں میں ہے: "تیرے لیے"، اور جو ثابت ہے وہ ان مصادر سے ہے جو آگے آ رہے ہیں۔ (۳) (م) میں: 'الفصل والوصل' ہے، اور (د) میں: 'الفصل الموصل'، کتاب کا پورا نام ہے: 'الفصل للوصل المدرج في النقل'، حدیث اس میں ۷۹۷/۲ ہے، اور جو بریکٹ کے درمیان گزرا وہ اسی میں سے ہے، اور یہ احمد (۲۸۰۳) کے پاس ہے۔ (۴) نمبر (۲۵۱۶)، فرمایا: حدیث حسن صحیح ہے۔

336 Surah Al-An'am, Verses 18 - 19

The man: if he is put in the state of the conquered and humiliated(1), the poet said: Husain wished to rule over his clan (Jidha'), but Husain ended up humiliated and conquered(2). And "quhir" (conquered): defeated.

The meaning of ﴿Above His servants﴾ is the superiority of transcendence through conquering and overcoming them, meaning: they are under His subjugation; not a superiority of place, as you say: the sultan is above his subjects, meaning: in status and elevation. And in "qahr" (conquest) there is an additional meaning that is not in "qudrah" (power), which is preventing others from reaching their goal. ﴿And He is the All-Wise﴾ in His command ﴿the All-Aware﴾ of the deeds of His servants(3), meaning: whoever is characterized by these attributes must not have partners associated with Him.

His Almighty's saying: ﴿Say, "What thing is greatest in testimony?"﴾ This was because the polytheists said to the Prophet ﷺ: Who testifies for you that you are the Messenger of Allah? So the verse was revealed. From Al-Hasan and others(4).

The word "thing" here takes the place of the name of Allah Almighty, the meaning: Allah is the greatest in testimony(5), meaning: His uniqueness in lordship, and the establishment of proofs for His oneness, is the greatest and grandest testimony, so He is a witness between me and you that(6) I have conveyed to you, and was truthful in what I said and claimed regarding the message.

His Almighty's saying: ﴿And this Quran was revealed to me﴾ meaning: and the Quran is a witness to my prophethood. ﴿that I may warn you thereby﴾ O...

(1) In (Kh), (Zha), and (M): "the conquered the humiliated", and what is established is from (D) and (Z), which matches what is in Majmal al-Lughah 3/736, and the speech is from it. (2) Its speaker is Al-Mukhabbal Al-Sa'di, and it is in Adab al-Katib p. 447, and Al-Khizana 8/101. Al-Batlayusi mentioned in Al-Iqtisab p. 405 that the verse is in satire of Al-Zibarqan bin Badr, whose name was Husain, and the clan of Husain were nicknamed: Al-Jidha'. The meaning of "adhall wa aqhar" is: found humiliated and conquered. Al-Asma'i used to narrate: "adhall wa afhar" with fatha on the hamza, dhal, and ha. (3) Tafsir al-Baghawi 2/89. (4) Narrated from Al-Hasan by Al-Mawardi in

An-Nukat wal-Uyun 2/100. (5) See Al-Muharrar al-Wajiz 2/275, and Tafsir al-Razi 12/176. Al-Razi said: Its report is that He said: What thing is greatest in testimony, then He mentioned in the answer to this question His saying: ﴿Say: Allah﴾. (6) His saying: "ala" (on/to), is not in (Zha).

३३६ सूरह अल-अन'आम, आयतें १८ - १९

आदमी: यदि उसे विजित और अपमानित होने की स्थिति में कर दिया जाए(१), कवि ने कहा है: हुसैन ने अपने कबीले (जिज़ा') पर शासन करने की इच्छा की, तो हुसैन अपमानित और विजित हो गया(२)। और "क़ुहिर" (विजित): पराजित।

﴿अपने दासों के ऊपर﴾ का अर्थ उन पर विजय और प्रभुत्व के माध्यम से श्रेष्ठता है, अर्थात: वे उसके वश में हैं; स्थान की श्रेष्ठता नहीं, जैसा कि आप कहते हैं: सुल्तान अपनी प्रजा के ऊपर है, अर्थात: पद और ऊंचाई में। और "क़ह्र" (विजय) में एक अतिरिक्त अर्थ है जो "क़ुदरह" (शक्ति) में नहीं है, जो दूसरे को उसके उद्देश्य तक पहुँचने से रोकना है। ﴿और वह तत्वज्ञ (हकीम) है﴾ अपने आदेश में ﴿ख़बर रखने वाला (ख़बीर) है﴾ अपने दासों के कार्यों से(३), अर्थात: जो इन गुणों से युक्त है, उसके साथ किसी को शरीक नहीं किया जाना चाहिए।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿कहो, "गवाही में कौन सी चीज़ सबसे बड़ी है?"﴾ ऐसा इसलिए था क्योंकि बहुदेववादियों ने नबी ﷺ से कहा था: आपके लिए कौन गवाही देता है कि आप अल्लाह के रसूल हैं? तो यह आयत उतरी। अल-हसन और अन्य से(४)।

"चीज़" शब्द यहाँ अल्लाह तआला के नाम के स्थान पर है, अर्थ है: अल्लाह गवाही में सबसे बड़ा है(५), अर्थात: प्रभुत्व में उसका अद्वितीय होना, और उसकी एकता के प्रमाणों की स्थापना, सबसे बड़ी और महानतम गवाही है, अतः वह मेरे और तुम्हारे बीच गवाह है इस पर(६) कि मैंने तुम्हें (संदेश) पहुँचा दिया है, और मैंने जो कहा और संदेश के बारे में जो दावा किया उसमें मैं सच्चा था।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿और मेरी ओर यह कुरआन वह्य (प्रकाशित) किया गया है﴾ अर्थात: और कुरआन मेरी नबी होने का गवाह है। ﴿ताकि मैं तुम्हें इसके द्वारा सचेत करूँ﴾ऐ...

(१) (ख़), (ज़), और (म) में: विजित अपमानित, और (द) और (ज़) से जो सिद्ध है, वह मजमल अल-लुग़ाह ३/७३६ में जो है उसके अनुकूल है, और कथन उसी से है। (२) इसके कहने वाले अल-मुख़ब्बल अल-स'दी हैं, और यह अदब अल-कातिब पृष्ठ ४४७, और अल-ख़िज़ाना ८/१०१ में है। अल-

बतलियूसी ने अल-इक्तिसाब पृष्ठ ४०५ में उल्लेख किया है कि यह शेर अल-ज़िबरक़ान बिन बद्र की निंदा में है, जिसका नाम हुसैन था, और हुसैन के कुनबे का उपनाम अल-जिज़ा' था। "अज़ल्ल व अक़हर" का अर्थ है: अपमानित और विजित पाया गया। अल-असमतई इसे "अज़ल्ल व अफ़हर" (हम्ज़ा, ज़ाल और हा पर फतहा के साथ) रिवायत करते थे। (३) तफ़सीर अल-बग़वी २/८९। (४) इसे अल-हसन से अल-मावर्दी ने अन-नुकात वल-उयून २/१०० में उद्धृत किया है। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२७५, और तफ़सीर अल-राज़ी १२/१७६ देखें। अल-राज़ी ने कहा: इसकी व्याख्या यह है कि उसने कहा: कौन सी चीज़ गवाही में सबसे बड़ी है, फिर इस प्रश्न के उत्तर में अपना यह कथन उल्लेख किया: ﴿कहो: अल्लाह﴾। (६) उनका कथन: "अला", (ज़) में नहीं है।

۳۳۶ سورة الانعام، آیات ۱۸ - ۱۹

آدمی: جب اسے مغلوب اور ذلیل کر دیا جائے(۱)، تو شاعر نے کہا: حصین نے تمنا کی کہ وہ اپنے قبیلے (جذّاع) پر سرداری کرے، تو حصین نے اس حال میں صبح کی کہ وہ ذلیل اور مغلوب ہو چکا تھا(۲)۔ اور "قُہِرَ" (قہر کیا گیا): مغلوب ہوا۔

اور ﴿فوق عبادہ﴾ (اپنے بندوں کے اوپر) کا معنی ان پر قہر اور غلبے کے ذریعے بلندی کی فوقیت ہے، یعنی: وہ اس کی تسخیر کے نیچے ہیں؛ نہ کہ جگہ کی فوقیت، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: سلطان اپنی رعایا کے اوپر ہے، یعنی: مرتبے اور بلندی میں۔ اور "قہر" میں ایک زائد معنی ہے جو "قدرت" میں نہیں ہے، اور وہ ہے دوسرے کو مراد تک پہنچنے سے روک دینا۔ ﴿اور وہ حکمت والا ہے﴾ اپنے حکم میں ﴿باخبر ہے﴾ اپنے بندوں کے اعمال سے(۳)، یعنی: جو ان صفات کے ساتھ متصف ہو، ضروری ہے کہ اس کے ساتھ کسی کو شریک نہ کیا جائے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿کہہ دو کہ گواہی میں کون سی چیز سب سے بڑی ہے؟﴾ اور یہ اس لیے کہ مشرکین نے نبی ﷺ سے کہا: آپ کے لیے کون گواہی دیتا ہے کہ آپ اللہ کے رسول ہیں؟ تو یہ آیت نازل ہوئی۔ حسن اور دیگر سے مروی ہے(۴)۔

اور لفظ "شیء" یہاں اللہ تعالیٰ کے نام کی جگہ واقع ہے، معنی یہ ہے: اللہ گواہی میں سب سے بڑا ہے(۵)، یعنی: اس کا ربوبیت میں تنہا ہونا، اور اس کی توحید پر دلائل کا قائم ہونا، سب سے بڑی اور عظیم ترین گواہی ہے، پس وہ میرے اور تمہارے درمیان گواہ ہے اس پر(۶) کہ میں نے تمہیں (پیغام) پہنچا دیا ہے، اور میں نے جو کہا اور رسالت کا جو دعویٰ کیا اس میں سچا ہوں۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور میری طرف یہ قرآن وحی کیا گیا ہے﴾ یعنی: اور قرآن میری نبوت پر شاہد ہے۔ ﴿تاکہ میں تمہیں اس کے ذریعے ڈراؤں﴾ اے...

(١) (خ)، (ظ) اور (م) میں ہے: "المقهور الذليل"، اور جو (د) اور (ز) سے ثابت ہے وہی ہے جو مجمل اللغہ ٣/٧٣٦ کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (٢) اس کا کہنے والا مخبل سعدی ہے، اور یہ ادب الکاتب ص ٤٤٧، اور الخزانہ ٨/١٠١ میں ہے۔ بطلیوسی نے الاقتضاب ص ٤٠٥ میں ذکر کیا ہے کہ یہ بیت زبرقان بن بدر کی ہجو میں ہے جس کا نام حصین تھا، اور حصین کی قوم کا لقب "جذاع" تھا۔ "أذل وأقهر" کا معنی ہے: ذلیل اور مغلوب پایا گیا۔ اصمعی اسے "أذل وأفهر" (ہمزہ، ذال اور ہاء کے فتحہ کے ساتھ) روایت کرتے تھے۔ (٣) تفسیر بغوی ٢/٨٩۔ (٤) اسے ماوردی نے نکت والعیون ٢/١٠٠ میں حسن سے روایت کیا ہے۔ (٥) المحرر الوجیز ٢/٢٧٥، اور تفسیر رازی ١٢/١٧٦ دیکھیں۔ رازی نے کہا: اس کی تقریر یہ ہے کہ اس نے کہا: کون سی چیز گواہی میں سب سے بڑی ہے، پھر اس سوال کے جواب میں اپنا یہ قول ذکر کیا: ﴿قُلِ اللهُ﴾ (کہہ دو: اللہ)۔ (٦) ان کا قول: "على"، (ظ) میں نہیں ہے۔

Surah Al-An'am: Verses 18 - 19 337

...people of Mecca. {And [to] whom it reaches} meaning: and whoever the Quran reaches. The pronoun "it" (ha) was omitted due to the length of the speech. It was also said: and whoever reaches puberty (al-hulum). This indicates that whoever has not reached puberty is neither addressed nor obligated [by religious law] (1). Conveying the Quran and the Sunnah is commanded, just as the Prophet ﷺ was commanded to convey them, for he said: {O Messenger, deliver what has been revealed to you from your Lord} [Al-Ma'idah: 67]. And in Sahih Bukhari (2): On the authority of Abdullah bin Amr, from the Prophet ﷺ: "Convey from me even if it is a single verse, and relate from the Children of Israel and there is no harm, and whoever tells a lie against me intentionally, let him take his seat in the Fire." And in the report: "Whoever reaches a verse from the Book of Allah, the command of Allah has reached him, whether he took it (3) or left it" (4). Muqatil said: Whoever the Quran reaches from the jinn and mankind, then it is a warner for him (5). Al-Qurazi said: Whoever the Quran reaches, it is as if he has seen Muhammad ﷺ and heard from him (6). Abu Nahik read: "And this Quran was revealed to me" (7) with the active voice (nominative), which is the meaning of the recitation of the group. {Do you indeed testify that there are other deities with Allah?} is a questioning of rebuke and reprimand (8). It was read: "Ayinnakum" (9) with two hamzas according to the original root form (9). If the second is softened, you say: "Ayinnakum" (10). And Al-Asma'i narrated from...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/59. (2) Number (3461), and it is in Ahmad (6486). (3) In (m): took to it. (4) In (m): took to it or left it, and the report was narrated by al-Tabari 9/182 from Qatadah. (5) Mentioned by al-Baghawi 2/89. (6) Tafsir al-Baghawi 2/89, and it was narrated by al-Tabari 9/182. (7) In the manuscripts: "And Allah revealed this Quran to me." What is established is from (m), and the anomalous readings p. 36, see al-Bahr al-Muhit 4/91. (8) In the manuscripts: "and confirmation," and what is established is from (m). (9) That is: both realized (explicitly pronounced), and it is the reading of Hamza, Ibn Amir, and Asim; Al-Sab'ah p. 135 and 285, and Al-Taysir p. 32. (10) That is: with ease (tasheel), and it is the reading of Nafi' and Ibn Kathir. Al-Taysir p. 32. See Al-Sab'ah p. 134.

सूरह अल-अनआम: आयत 18 - 19 337

...मक्का के लोग। {और जिस तक यह पहुंचे} अर्थात: और जिस तक कुरान पहुंचे। बातचीत की लंबाई के कारण 'हा' (उस तक) सर्वनाम हटा दिया गया था। यह भी कहा गया है: और जो वयस्कता (अल-हुलुम) तक पहुंच गया हो। इससे यह संकेत मिलता है कि जो कोई वयस्कता तक नहीं पहुँचा है, उसे न तो संबोधित किया गया है और न ही वह धार्मिक दायित्वों के अधीन है (1)। कुरान और सुन्नत को पहुँचाने का आदेश दिया गया है, जैसा कि पैगंबर ﷺ को उन्हें पहुँचाने का आदेश दिया गया था, क्योंकि उन्होंने कहा: {हे रसूल, जो कुछ तुम्हारे रब की ओर से तुम पर उतारा गया है, उसे पहुँचा दो} [अल-माइदह: 67]। और सहीह बुखारी (2) में: अब्दुल्ला बिन अम्र के अधिकार पर, पैगंबर ﷺ से: "मेरी ओर से पहुँचाओ चाहे वह एक ही आयत क्यों न हो, और इसराइल की संतानों से वर्णन करो और कोई हर्ज नहीं है, और जो जानबूझकर मुझ पर झूठ बोलता है, वह आग में अपना ठिकाना बना ले।" और खबर में: "जिसके पास अल्लाह की किताब की कोई आयत पहुँचती है, उसके पास अल्लाह का आदेश पहुँच गया है, चाहे वह उसे अपनाए (3) या छोड़ दे" (4)। मुकातिल ने कहा: जिन्नों और इंसानों में से जिसके पास कुरान पहुँचता है, तो वह उसके लिए चेतावनी देने वाला है (5)। अल-कुरज़ी ने कहा: जिसके पास कुरान पहुँचा, तो ऐसा है मानो उसने मुहम्मद ﷺ को देखा और उनसे सुना हो (6)। अबू नहीक ने पढ़ा: "और यह कुरान मुझ पर प्रकट किया गया था" (7) कर्ता के नाम के साथ, जो समूह के पाठ का अर्थ है। {क्या तुम वास्तव में गवाही देते हो कि अल्लाह के साथ और भी पूज्य हैं?} फटकार और डांट का सवाल है (8)। इसे पढ़ा गया: "अइन्नकुम" (9) मूल के अनुसार दो हमज़ा के साथ (9)। यदि दूसरे को नरम किया जाए, तो आप कहेंगे: "अइन्नकुम" (10)। और अल-अस्माई ने ... से रिवायत की।

(1) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 2/59। (2) संख्या (3461), और यह अहमद (6486) के पास है। (3) (म) में: इसे अपनाया। (4) (म) में: इसे अपनाया या छोड़ दिया, और खबर को अल-तबरी 9/182 ने कतादा से निकाला है। (5) अल-बगवी 2/89 द्वारा उल्लेखित। (6) तफ़सीर अल-बगवी 2/89, और इसे अल-तबरी 9/182 ने निकाला है। (7) पांडुलिपियों में: "और अल्लाह ने मुझ पर यह कुरान प्रकट किया।" जो स्थापित है वह (म) से है, और असामान्य पाठ पृ. 36, अल-बहर अल-मुहीत 4/91 देखें। (8) पांडुलिपियों में: "और पुष्टि," और जो स्थापित है वह (म) से है। (9) यानी: दोनों स्पष्ट उच्चारित, और यह हमज़ा, इब्न आमिर और आसिम का पाठ है; अल-सबअ पृ. 135 और 285, और

अल-तयसीर पृ. 32। (10) यानी: सुगमता (तशहील) के साथ, और यह नाफी और इब्न कसीर का पाठ है। अल-तयसीर पृ. 32। अल-सबअ पृ. 134 देखें।

سورة الانعام: آیات ۱۸ - ۱۹ ۳۳۷

اہلِ مکہ۔ ﴿وَمَن بَلَغَ﴾ یعنی: اور جس تک قرآن پہنچے۔ کلام کی طوالت کی وجہ سے 'ہا' ضمیر حذف کر دی گئی۔ اور کہا گیا: اور جو بلوغت کو پہنچا۔ اور اس سے یہ استدلال کیا گیا کہ جو شخص بلوغت کو نہیں پہنچا وہ نہ تو مخاطب ہے اور نہ ہی مکلف (۱)۔ قرآن اور سنت کی تبلیغ کا حکم دیا گیا ہے، جیسا کہ نبی ﷺ کو ان کی تبلیغ کا حکم دیا گیا، پس آپ ﷺ نے فرمایا: ﴿يَأَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِن رَّبِّكَ﴾ [المائدہ: ۶۷]۔ اور صحیح بخاری (۲) میں ہے: عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «میری طرف سے پہنچاؤ چاہے ایک ہی آیت کیوں نہ ہو، اور بنی اسرائیل سے روایت بیان کرو اس میں کوئی حرج نہیں، اور جس نے مجھ پر جان بوجھ کر جھوٹ باندھا وہ اپنا ٹھکانہ جہنم میں بنا لے»۔ اور روایت میں ہے: «جس تک اللہ کی کتاب کی کوئی آیت پہنچی، تو اس تک اللہ کا حکم پہنچ گیا، اس نے اسے اپنایا (۳) یا چھوڑ دیا» (۴)۔ مقاتل نے کہا: جن و انس میں سے جس تک قرآن پہنچا، تو وہ اس کے لیے ڈرانے والا ہے (۵)۔ قرظی نے کہا: جس تک قرآن پہنچا، تو گویا اس نے محمد ﷺ کو دیکھا اور ان سے سنا ہے (۶)۔ ابو نہیک نے پڑھا: «وَأُوحِيَ إِلَيَّ هذا الْقُرْآنَ» (۷) مسمی الفاعل (معروف) کے ساتھ، اور یہی جماعت کی قرات کا معنی ہے۔ ﴿أَئِنَّكُمْ لَتَشْهَدُونَ أَنَّ مَعَ اللَّهِ إِلَهَةً أُخْرَى﴾ یہ توبیخ اور ملامت کا استفہام ہے (۸)۔ اور پڑھا گیا: «أَيْنَّكُم» (۹) اصل کے مطابق دو ہمزہ کے ساتھ (۹)۔ اور اگر دوسرے کو نرم (تہسیل) کیا جائے تو کہا جائے گا: «أَيِنَّكُمْ» (۱۰)۔ اور اصمعی نے روایت کیا ہے...

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۵۹/۲۔ (۲) نمبر (۳۴۶۱)، اور یہ احمد کے ہاں بھی ہے (۶۴۸۶)۔ (۳) (م) میں ہے: اس پر عمل کیا۔ (۴) (م) میں ہے: اس پر عمل کیا یا اسے چھوڑ دیا، اور اس روایت کو طبری نے ۹/۱۸۲ پر قتادہ سے نقل کیا ہے۔ (۵) اسے بغوی نے ۸۹/۲ پر ذکر کیا ہے۔ (۶)

تفسیر بغوی ۸۹/۲، اور اسے طبری نے ۹/۱۸۲ پر نقل کیا ہے۔ (۷) قلمی نسخوں میں ہے: «اور اللہ نے میری طرف یہ قرآن وحی کیا»۔ اور ثابت شدہ متن (م) سے ہے، اور قراتِ شاذہ ص ۳۶، دیکھیے البحر المحیط ۹۱/۴۔ (۸) قلمی نسخوں میں ہے: «اور اقرار»، اور ثابت شدہ متن (م) سے ہے۔ (۹) یعنی: دونوں ہمزہ کو واضح پڑھنا، اور یہ حمزہ، ابن عامر اور عاصم کی قرات ہے؛ السبعہ ص ۱۳۵ اور ۲۸۵، اور التیسیر ص ۳۲۔ (۱۰) یعنی: تسہیل کے ساتھ، اور یہ نافع اور ابن کثیر کی قرات ہے۔ التیسیر ص ۳۲۔ دیکھیے السبعہ ص ۱۳۴۔

Abu 'Amr and Nafi': "a-a-innakum" (1), and this is a well-known linguistic style, where an alif is placed between two hamzas to avoid their meeting (2). The poet said: "O doe of the soft sandy plain between Julajil and between the hillocks, is it you or Umm Salim?" (3)

And whoever recites: "innakum" (verily you) as a statement, then it is on the basis that he has confirmed their shirk (associating partners with God) upon them (4).

And He said: "alihatan ukhra" (other gods), and did not say "ukhar" (others/plural); Al-Farra said (5): because "aliha" (gods) is a plural, and a plural can be treated as feminine, from which is His saying: {And to Allah belong the best names [al-Husna]} [Al-A'raf: 180], and His saying: {He said, "What then is the case of the former generations [al-ula]?"} [Ta-Ha: 51], and if he had said "al-awwal" (the first/singular) and "al-ukhar" (the others/plural), it would also have been correct.

{Say: I do not witness} meaning: I do not witness with you; so it was omitted because the speech indicates it, and its parallel is: {Then if they testify, do not testify with them} [Al-An'am: 150].

The saying of the Almighty: {Those to whom We have given the Scripture recognize it as they recognize their sons. Those who have lost their souls, so they do not believe. (20)}.

The saying of the Almighty: {Those to whom We have given the Scripture} He means the Jews and Christians who recognized and were stubborn, and its meaning has already been presented in "Al-Baqarah" (6). And "Those" (al-ladhina) is in the nominative case as the subject (mubtada).

{They recognize him} is in the position of the predicate (khabar), meaning: they recognize the Prophet ﷺ, as narrated from Al-Hasan and Qatadah (7), and it is the opinion...

---

(1) Abu Hayyan mentioned it in Al-Bahr 4/92 on the authority of Al-Asma'i from both of them, by making the second hamza easy and inserting an alif between it and the first hamza. Likewise, Abu Amr Al-Dani mentioned it in Al-Taysir p. 32 from Abu Amr and Qalun, and mentioned it from Hisham by inserting an alif between them while articulating both hamzas. (2) I'rab Al-Quran by Al-Nahhas 2/59. (3) Previously on 1/282. (4) This recitation was mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar Al-Wajiz 2/276,

Abu Hayyan in Al-Bahr 4/91, and Al-Samin in Al-Durr Al-Masun 4/569 without attribution. Al-Samin said: It is possible for it to be an interrogation, but it was omitted for understanding the meaning and for the indication of the famous recitation. (5) In Ma'ani Al-Quran 1/329. (6) 2/447. (7) Al-Nukat wa Al-Uyun 2/100, and Al-Tabari extracted it 9/187 from Qatadah.

अबू अम्र और नाफ़े "अ-अ-इन्नाकुम" (1), और यह एक प्रसिद्ध भाषाई शैली है, जहाँ दो हमज़ा के बीच एक अलिफ़ रखा जाता है ताकि उनका मिलन टल जाए (2)। कवि ने कहा: "ओ रेतीले मैदान की हिरनी, जो जुलाजिल और टीलों के बीच है, क्या तुम हो या उम्म सालिम?" (3)

और जिसने पढ़ा: "इन्नाकुम" (बेशक तुम) एक कथन के रूप में, तो वह इस आधार पर है कि उसने उन पर उनके शिर्क(बहुदेववाद) की पुष्टि की है (4)।

और उसने कहा: "आलिहतन उखरा" (अन्य देवता - स्त्रीलिंग एकवचन), और "उखर" (अन्य - बहुवचन) नहीं कहा; अल-फर्रा ने कहा (5): क्योंकि "आलिहतन" (देवता) बहुवचन है, और बहुवचन स्त्रीलिंग के रूप में आता है, जैसे कि अल्लाह का कथन है: {और अल्लाह के लिए ही सबसे अच्छे नाम [अल-हुस्ना] हैं} [अल-आराफ: 180], और उनका कथन: {उसने कहा, "तो पिछली पीढ़ियों [अल-उला] का क्या हाल है?"} [ता-हा: 51], और अगर वह "अल-अव्वाल" और "अल-उखर" कहते, तो भी यह सही होता।

{कहो: मैं गवाही नहीं देता} यानी: मैं तुम्हारे साथ गवाही नहीं देता; तो इसे हटा दिया गया क्योंकि संदर्भ इस पर संकेत करता है, और इसका उदाहरण है: {फिर अगर वे गवाही दें, तो उनके साथ गवाही न दें} [अल-अनआम: 150]।

सर्वशक्तिमान का कथन: {जिन्हें हमने किताब दी है, वे उसे वैसे ही पहचानते हैं जैसे वे अपने पुत्रों को पहचानते हैं। जिन्होंने स्वयं को घाटे में डाला, वे ईमान नहीं लाते (20)}।

सर्वशक्तिमान का कथन: {जिन्हें हमने किताब दी है} उनका तात्पर्य उन यहूदियों और ईसाइयों से है जिन्होंने पहचाना और हठ किया, और इसका अर्थ पहले "अल-बकराह" (6) में आ चुका है। और "अल-लज़ीना" (जो लोग) यहाँ कर्ता (मुब्तदा) के रूप में है।

{वे उसे पहचानते हैं} यह समाचार (खबर) के स्थान पर है, यानी: वे पैगंबर ﷺ को पहचानते हैं, अल-हसन और कतादा (7) से रिवायत है, और यह राय है...

---

(1) अबू हय्यान ने इसे अल-बह्र 4/92 में अल-असमाई के हवाले से उन दोनों से उद्धृत किया है, दूसरे हमज़ा को आसान बनाकर और उसके और पहले हमज़ा के बीच एक अलिफ़ डालकर। इसी तरह, अबू अम्र अल-दानी ने अल-तयसीर पृ. 32 में अबू अम्र और कालून से इसका उल्लेख किया है,

और हिशाम से दोनों हमज़ा को स्पष्ट करने के साथ उनके बीच एक अलिफ़ डालकर इसका उल्लेख किया है। (2) इ'राब अल-क़ुरान, अल-नहहास 2/59। (3) पहले 1/282 पर। (4) इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/276 में, अबू हय्यान ने अल-बह्र 4/91 में, और अल-समीन ने अल-दुर अल-मसूद 4/569 में बिना किसी श्रेय के इस पाठ का उल्लेख किया है। अल-समीन ने कहा: यह एक प्रश्न होने की संभावना है, और इसे केवल अर्थ समझने और प्रसिद्ध पाठ के संकेत के कारण हटा दिया गया था। (5) मानी अल-कुरान 1/329 में। (6) 2/447। (7) अल-नुकत वल-उयून 2/100, और अल-तबरी ने इसे कतादा से 9/187 में उद्धृत किया है।

ابو عمرو اور نافع: «أأئنَّكُم» (۱)، اور یہ ایک معروف لغت ہے، دو ہمزہ کے درمیان ملنے کی کراہت کی وجہ سے الف رکھا جاتا ہے (۲)، شاعر نے کہا: «اے نرم ریت کے میدان کی ہرنی، جو جلاجل اور ٹیلوں کے درمیان ہے، کیا تم ہو یا ام سالم؟» (۳)

اور جس نے پڑھا: «إِنَّكُم» (بیشک تم) خبر کے طور پر، تو اس بنیاد پر کہ اس نے ان پر ان کے شرک کو ثابت کر دیا (٤)۔

اور فرمایا: «آلِهَةً أُخْرَى» (دوسرے معبود)، اور «أُخَرَ» نہیں فرمایا؛ فرّاء نے کہا (٥): کیونکہ "آلهة" جمع ہے، اور جمع پر تانیث (مونث) واقع ہوتی ہے، اسی سے اللہ کا فرمان ہے: ﴿وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى﴾ [الأعراف: ١٨٠]، اور اس کا فرمان: ﴿قَالَ فَمَا بَالُ الْقُرُونِ الْأُولَى﴾ [طه: ٥١]، اور اگر وہ «الأول» اور «الأخر» کہتا تو بھی درست ہوتا۔

﴿قُل لَّا أَشْهَدُ﴾ یعنی: پس میں تمہارے ساتھ گواہی نہیں دیتا، تو کلام کی دلالت کی وجہ سے اسے حذف کر دیا گیا، اور اس کی مثال ہے: ﴿فَإِن شَهِدُوا فَلَا تَشْهَدْ مَعَهُمْ﴾ [الأنعام: ١٥٠]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمُ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ٢٠﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ﴾ اس سے مراد وہ یہودی اور نصاریٰ ہیں جنہوں نے پہچانا اور ضد کی، اور اس کا معنی "البقرة" (٦) میں گزر چکا ہے۔ اور «الذين» یہاں مبتدا ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے۔

﴿يَعْرِفُونَهُ﴾ خبر کے مقام پر ہے، یعنی: وہ نبی ﷺ کو پہچانتے ہیں، حسن اور قتادہ (۷) سے مروی ہے، اور یہی قول ہے...

---

(۱) اسے ابو حیان نے البحر ۹۲/٤ میں اصمعی کے حوالے سے ان دونوں سے نقل کیا ہے، دوسرے ہمزہ کی تسہیل کے ساتھ اور اس کے اور پہلے ہمزہ کے درمیان الف کے اضافے کے ساتھ، اسی طرح ابو عمرو الدانی نے التیسیر ص ۳۲ میں ابو عمرو اور قالون سے اس کا ذکر کیا ہے، اور اسے ہشام سے دونوں ہمزہ کی تحقیق کے ساتھ ان کے درمیان الف کے اضافے کے ساتھ ذکر کیا ہے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۵۹/۲۔ (۳) سابقہ ۲۸۲/۱۔ (٤) اس قرات کا ذکر ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲۷۶/۲ میں، ابو حیان نے البحر ۹۱/٤ میں، اور السمین نے الدر المصون ٥٦۹/٤ میں بغیر کسی نسبت کے کیا ہے۔ السمین نے کہا: یہ استفہام (سوال) کا احتمال رکھتی ہے، اور اسے معنی سمجھنے اور مشہور قرات کی دلالت کی وجہ سے حذف کر دیا گیا ہے۔ (٥) معانی القرآن ۱/۳۲۹ میں۔ (٦) ٤٤۷/۲۔ (۷) النکت والعیون ۱۰۰/۲، اور اسے طبری نے ۹/۱۸۷ میں قتادہ سے روایت کیا ہے۔

Surat Al-An'am: Verses 20 - 22 339

Al-Zajjaj (1).

It is said: It refers to the Book, meaning: they recognize it by what it indicates, i.e., by the attribute it possesses in terms of its indication of the truthfulness of the Prophet's ﷺ and his family's matter (2).

"Those who have lost their souls" is in the position of an adjective (na't), and it is permissible for it to be a subject (mubtada'), and its predicate (khabar) is "so they do not believe."

Allah the Almighty says: "And who is more unjust than one who invents a lie about Allah or denies His signs? Indeed, the wrongdoers will not succeed (21). And [mention] the Day We will gather them all together; then We will say to those who associated others [with Allah], 'Where are your "partners" that you used to claim?' (22)"

His saying: "And who is more unjust" is a subject and predicate, meaning: no one is more unjust "than one who invents", meaning: fabricated "a lie about Allah or denies His signs", meaning the Quran and miracles.

"Indeed, the wrongdoers will not succeed": It is said: its meaning is: in this world, then He started anew saying: "And the Day We will gather them all together" meaning: and remember the day we gather them.

It is also said: its meaning is: the wrongdoers will not succeed in this world nor on the day We gather them, so on this estimation, there is no stop on His saying: "the wrongdoers" because it is connected (3).

And it is said: it is related to what follows it, which is "look", meaning: look how they lied on the day We gather them, i.e., how will they lie on the day We gather them?

"Then We will say to those who associated others [with Allah], 'Where are your partners?'" is a question of disclosure, not a request for information. "That you used to claim", i.e., in that they are intercessors for you with Allah in your claim, and that they bring you near to Him in proximity, and this is a reprimand for them.

Ibn Abbas said: Every "claim" (za'm) in the Quran is a lie (4).

(1) In Ma'ani al-Quran 2/234. (2) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/59. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/277, and this is the saying of al-Tabari in his tafsir 9/188. (4) Mentioned by al-Razi in his tafsir 12/181.

सूरा अल-अन'आम: आयतें २० - २२ ३३९

अल-ज़ज्जाज (१)।

और कहा गया है: यह किताब की ओर वापस लौटता है, यानी: वे इसे उससे पहचानते हैं जो यह इंगित करता है, यानी: उस गुण के आधार पर जो इसमें पैगंबर ﷺ और उनके परिवार के मामले की सच्चाई के संकेत के रूप में है (२)।

"जिन्होंने अपने आप को घाटे में डाला" विशेषण (नअत) के स्थान पर है, और यह संभव है कि यह कर्ता (मुब्तदा) हो, और इसकी खबर "तो वे विश्वास नहीं करते" हो।

अल्लाह तआला का कथन: "और उस व्यक्ति से बड़ा अत्याचारी कौन होगा जिसने अल्लाह पर झूठ गढ़ा या उसकी आयतों को झुठलाया? निस्संदेह, अत्याचारी सफल नहीं होंगे (२१)। और जिस दिन हम उन सबको इकट्ठा करेंगे, फिर हम उन लोगों से कहेंगे जिन्होंने साझीदार ठहराए थे, 'कहाँ हैं तुम्हारे वे साझीदार जिनका तुम दावा करते थे?' (२२)"

उसका कथन: "और कौन अधिक अन्यायी है" कर्ता और विधेय है, यानी: "उससे अधिक अन्यायी" कोई नहीं है "जिसने गढ़ा", यानी: मनगढ़ंत किया "अल्लाह पर झूठ या उसकी आयतों को झुठलाया", उसका तात्पर्य कुरान और चमत्कार हैं।

"निस्संदेह, अत्याचारी सफल नहीं होंगे": कहा गया है: इसका अर्थ है: दुनिया में, फिर उसने नए सिरे से कहा: "और जिस दिन हम उन सबको इकट्ठा करेंगे" इसके अर्थ पर: और उस दिन को याद करो जब हम उन्हें इकट्ठा करेंगे।

और कहा गया है: इसका अर्थ है: अत्याचारी न तो दुनिया में सफल होंगे और न ही उस दिन जब हम उन्हें इकट्ठा करेंगे, तो इस अनुमान पर "अत्याचारी" शब्द पर रुकना नहीं चाहिए क्योंकि यह जुड़ा हुआ है (३)।

और कहा गया है: यह उसके बाद आने वाले शब्द "देखो" से संबंधित है, यानी: देखो कि वे उस दिन कैसे झूठ बोले जब हम उन्हें इकट्ठा करेंगे, यानी: वे उस दिन कैसे झूठ बोलेंगे जब हम उन्हें इकट्ठा करेंगे?

"फिर हम उन लोगों से कहेंगे जिन्होंने साझीदार ठहराए थे, 'कहाँ हैं तुम्हारे साझीदार?'" यह स्पष्ट करने का प्रश्न है, जानकारी माँगने का नहीं। "जिनका तुम दावा करते थे", यानी: तुम्हारे दावे के

अनुसार कि वे अल्लाह के पास तुम्हारे लिए सिफारिशी हैं, और वे तुम्हें उसके करीब लाते हैं, और यह उनके लिए एक फटकार है।

इब्न अब्बास ने कहा: कुरान में हर "दावा" (ज़अम) झूठ है (४)।

---

(१) मआनी अल-कुरान २/२३४ में। (२) इ'राब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा २/५९। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२७७, और यह अल-तबरी का उनके तफ़सीर ९/१८८ में कथन है। (४) अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर १२/१८१ में इसका उल्लेख किया है।

سورة الانعام: آیات ۲۰ - ۲۲ ۳۳۹

الزجاج (۱)۔

اور کہا گیا: یہ کتاب کی طرف لوٹتا ہے، یعنی: وہ اسے اس پر پہچانتے ہیں جس پر وہ دلالت کرتی ہے، یعنی: اس صفت پر جو اس میں نبی ﷺ اور ان کی آل کے معاملے کی صحت پر دلالت کی صورت میں ہے (۲)۔

﴿الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ﴾ صفت (نعت) کے محل میں ہے، اور جائز ہے کہ یہ مبتدا ہو، اور اس کی خبر ﴿فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ ہو۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ ﴿٢١﴾ وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا أَيْنَ شُرَكَاؤُكُمُ الَّذِينَ كُنتُمْ تَزْعُمُونَ ﴿٢٢﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَنْ أَظْلَمُ﴾ مبتدا اور خبر ہے، یعنی: اس سے بڑھ کر کوئی ظالم نہیں ﴿مِمَّنِ افْتَرَى﴾ یعنی: جس نے گھڑا ﴿عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ﴾ اس سے مراد قرآن اور معجزات ہیں۔

﴿إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ﴾ کہا گیا: اس کا معنی ہے: دنیا میں، پھر کلام کا آغاز کرتے ہوئے فرمایا: ﴿وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا﴾ اس معنی پر کہ: اور یاد کرو وہ دن جب ہم انہیں جمع کریں گے۔

اور کہا گیا: اس کا معنی ہے: ظالم نہ دنیا میں کامیاب ہوں گے اور نہ اس دن جب ہم انہیں جمع کریں گے، تو اس تقدیر پر لفظ «الظَّالِمُونَ» پر وقف نہیں کیا جائے گا کیونکہ یہ مابعد سے متصل ہے (۳)۔

اور کہا گیا: یہ اپنے بعد والے لفظ «انظر» سے متعلق ہے، یعنی: دیکھو انہوں نے اس دن کیسے جھوٹ بولا جب ہم انہیں جمع کریں گے، یعنی: وہ اس دن کیسے جھوٹ بولیں گے جب ہم انہیں جمع کریں گے؟

﴿ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا أَيْنَ شُرَكَاؤُكُمُ﴾ یہ اظہار و انکشاف کا سوال ہے نہ کہ طلبِ خبر کا۔ ﴿الَّذِينَ كُنتُمْ تَزْعُمُونَ﴾ یعنی: تمہارے گمان کے مطابق وہ اللہ کے ہاں تمہارے سفارشی ہیں، اور وہ تمہیں اس سے قریب کرتے ہیں، اور یہ ان کے لیے ڈانٹ ڈپٹ اور توبیخ ہے۔

ابن عباس نے فرمایا: قرآن میں ہر "زعم" (گمان/دعوٰی) جھوٹ ہے (۴)۔

---

(۱) معانی القرآن ۲ / ۲۳۴ میں۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۲ / ۵۹ ۔ (۳) المحرر الوجیز ۲ / ۲۷۷ ، اور یہ طبری کا اپنی تفسیر ۹ / ۱۸۸ میں قول ہے۔ (۴) رازی نے اپنی تفسیر ۱۲ / ۱۸۱ میں اس کا ذکر کیا ہے۔

340 Surah Al-An'am: Verse 23

The Almighty's saying: {Then there will be no fitnah (excuse/testing) for them but to say, "By Allah, our Lord, we were not polytheists." (23)}

His saying: {Then there will be no fitnah for them}: Fitnah here means testing. Meaning: their response was not, when they were tested with this question, saw the realities, and the motives rose, {but to say, "By Allah, our Lord, we were not polytheists."} They disassociated themselves from polytheism (Shirk) and denied it, when they saw His tolerance and forgiveness(1).

Ibn Abbas said: Allah Almighty forgives the sins of the people of sincerity (Ikhlas), and no sin is too great for Him to forgive, [except polytheism]. When the polytheists saw that, they said: "Our Lord forgives sins but does not forgive polytheism. Let us say: We were people of sins, and we were not polytheists." Then Allah Almighty said: "Since you concealed(2) polytheism, seal their mouths." So their mouths are sealed, and their hands speak and their feet testify to what they used to earn. At that point, the polytheists know that no speech is hidden from Allah. That is His saying: {On that Day those who disbelieved and disobeyed the Messenger will wish they could be leveled with the earth, and they will not conceal from Allah a single statement (42)} (3).

Abu Ishaq Al-Zajjaj(4) said: The interpretation of this verse is very subtle. Allah, the Mighty and Sublime, informed about the stories of the polytheists and their infatuation with their polytheism. Then He informed that their fitnah (trial/response), when they saw the realities, was nothing but denying polytheism. An analogy for this in language is when you see a person loving a misguided one, then if he falls into destruction, he disassociates from him. You would say [to him]: "Your love for him was nothing but disassociating from him."

Al-Hasan said: This is specific to the hypocrites; they followed their habit in the world. And the meaning of {their fitnah} is: the outcome of their trial, i.e., their disbelief. Qatadah said: It means: their excuse(5).

(1) After it in (m): for the believers. (2) In (z): "As for when you concealed," and in (m): "As for when they concealed." (3) Part of a long hadith narrated by al-Fasawi in al-Ma'rifah wa al-Tarikh 1/527-529, and al-Bayhaqi in al-Asma' wa al-Sifat (809), and what preceded in brackets is from them. It was also narrated by Abd al-Razzaq in al-Tafsir 1/161, al-Tabari 7/43, and al-Tabarani in al-Kabir (10594). Al-Bukhari mentioned it in a brief suspended (mu'allaq) form as in al-Fath 8/556. (4) In Ma'ani al-Qur'an 2/235-236, and the author quoted it from him via al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 2/407-408. What appears in brackets is from them. (5) Narrated by al-Tabari 9/191.

340 सूरा अल-अनाम: आयत 23

अल्लाह का फरमान: {फिर उनका कोई बहाना (या परीक्षा) न होगा सिवाय इसके कि वे कहेंगे, "अल्लाह की कसम, हमारे रब, हम मुशरिक (बहुदेववादी) नहीं थे।" (23)}

अल्लाह का फरमान: {फिर उनका कोई बहाना न होगा}: यहाँ 'फ़ितना' का अर्थ परीक्षा है। अर्थात्: जब उनसे यह सवाल किया गया, उन्होंने हकीकतों को देख लिया और परिस्थितियाँ बदल गईं, तो उनका कोई जवाब नहीं था {सिवाय इसके कि उन्होंने कहा, "अल्लाह की कसम, हमारे रब, हम मुशरिक नहीं थे।"} उन्होंने शिर्क(बहुदेववाद) से अपना पल्ला झाड़ लिया और उसका इनकार कर दिया, जब उन्होंने उसकी (अल्लाह की) माफ़ी और दरगुज़र को देखा(1)।

इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह तआला इखलास (निष्ठा) वाले लोगों के गुनाह माफ कर देता है, और कोई भी गुनाह उसे माफ करने के लिए बड़ा नहीं है, [शिर्क को छोड़कर]। जब मुशरिकों ने यह देखा, तो उन्होंने कहा: "हमारा रब गुनाह तो माफ कर देता है लेकिन शिर्क माफ नहीं करता। आओ हम कहें: हम गुनाहगार तो थे, लेकिन मुशरिक नहीं थे।" तब अल्लाह तआला ने फरमाया: "चूंकि तुमने शिर्क को छुपाया(2), इसलिए उनके मुँह पर मुहर लगा दो।" तो उनके मुँह बंद कर दिए जाते हैं, और उनके हाथ बोलने लगते हैं और उनके पैर उस चीज़ की गवाही देते हैं जो वे कमाते थे। उस समय मुशरिकों को पता चलता है कि अल्लाह से कोई बात छुपी नहीं रह सकती। यही उसका फरमान है: {उस दिन वे लोग जिन्होंने कुफ्र किया और रसूल की नाफरमानी की, यह चाहेंगे कि काश उन्हें ज़मीन के बराबर कर दिया जाता, और वे अल्लाह से कोई बात नहीं छुपा सकेंगे (42)}(3)।

अबू इसहाक अल-ज़ज्जाज(4) ने कहा: इस आयत की व्याख्या बहुत सूक्ष्म है। अल्लाह, जो अत्यंत शक्तिशाली और महान है, ने मुशरिकों के किस्सों और उनके शिर्क के प्रति उनके मोह के बारे में बताया। फिर उसने बताया कि उनकी परीक्षा (जवाब), जब उन्होंने हकीकतों को देखा, शिर्क से इनकार करने के अलावा कुछ नहीं थी। भाषा में इसका उदाहरण यह है कि आप किसी व्यक्ति को एक गुमराह व्यक्ति से प्यार करते हुए देखते हैं, फिर यदि वह तबाही में गिर जाता है, तो वह उससे अलग हो जाता है। आप [उससे] कहेंगे: "तुम्हारा उसके प्रति प्यार उससे अलग होने के अलावा कुछ नहीं था।"

अल-हसन ने कहा: यह मुनाफिकों (पाखंडियों) के लिए खास है; वे दुनिया में अपनी आदत पर कायम रहे। और {उनकी फ़ितना} का अर्थ है: उनकी परीक्षा का परिणाम, यानी उनका कुफ्र। कतादा ने कहा: इसका अर्थ है: उनका बहाना(5)।

(1) इसके बाद (m) में: मोमिनों के लिए। (2) (z) में: "चूंकि तुमने छुपाया," और (m) में: "चूंकि उन्होंने छुपाया।" (3) अल-फसावी द्वारा अल-मारिफा वा अल-तारीख 1/527-529 में, और अल-बैहाकी द्वारा अल-अस्मा वा अल-सिफात (809) में वर्णित एक लंबी हदीस का हिस्सा, और कोष्ठक में जो कुछ भी है वह उन्हीं से है। इसे अब्द अल-रज्जाक ने अल-तफ़सीर 1/161, अल-तबरी 7/43, और अल-तबरानी ने अल-कबीर (10594) में भी वर्णित किया है। अल-बुखारी ने इसे अल-फतह 8/556 की तरह संक्षिप्त रूप में उल्लेख किया है। (4) मानी अल-कुरान 2/235-236 में, और लेखक ने इसे अल-नहस के माध्यम से मानी अल-कुरान 2/407-408 में उनसे उद्धृत किया है। कोष्ठक में जो आता है वह उन्हीं से है। (5) अल-तबरी 9/191 द्वारा वर्णित।

۳۴۰ سورة الانعام: آیت ۲۳

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا وَاللَّهِ رَبِّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ (٢٣)} (پھر ان کا فتنہ (عذر یا امتحان) اس کے سوا کچھ نہ ہو گا کہ وہ کہیں گے، "اللہ کی قسم، اے ہمارے رب، ہم مشرک نہ تھے۔")

اللہ تعالیٰ کا قول: {ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ} فتنہ: آزمائش، یعنی: جب ان سے یہ سوال کیا گیا، انہوں نے حقائق کو دیکھ لیا اور محرکات سامنے آ گئے، تو ان کا جواب اس کے سوا کچھ نہ تھا {إِلَّا أَنْ قَالُوا وَاللَّهِ رَبِّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ} انہوں نے شرک سے برات کا اظہار کیا اور اس کا انکار کر دیا، جب انہوں نے اللہ کے درگزر اور اس کی مغفرت کو دیکھا(۱)۔

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: اللہ تعالیٰ اخلاص والوں کے گناہ معاف فرما دیتا ہے، اور اس کے لیے کوئی گناہ معاف کرنا بڑا نہیں ہے، [سوائے شرک کے]۔ جب مشرکوں نے یہ دیکھا تو کہا: "ہمارا رب گناہ تو معاف کر دیتا ہے لیکن شرک معاف نہیں کرتا۔ آؤ ہم یہ کہیں کہ ہم گناہگار تو تھے لیکن مشرک نہ تھے۔" تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "چونکہ تم نے شرک کو چھپایا(۲)، لہذا ان کے منہ پر مہر لگا دو۔" چنانچہ ان کے منہ پر مہر لگا دی جاتی ہے، اور ان کے ہاتھ کلام کرتے ہیں اور ان کے پاؤں ان اعمال کی گواہی دیتے ہیں جو وہ کماتے تھے۔ اس وقت مشرکین کو معلوم ہوتا ہے کہ اللہ سے کوئی بات چھپائی نہیں جا سکتی۔ یہی اس کا قول ہے: {يَوْمَئِذٍ يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَعَصَوُا الرَّسُولَ لَوْ تُسَوَّىٰ بِهِمُ الْأَرْضُ وَلَا يَكْتُمُونَ اللَّهَ حَدِيثًا (٤٢)} (جس دن وہ لوگ جنہوں نے کفر کیا اور رسول کی نافرمانی کی، یہ تمنا کریں گے کہ کاش انہیں زمین کے برابر کر دیا جاتا، اور وہ اللہ سے کوئی بات چھپا نہ سکیں گے)(۳)۔

اور ابو اسحاق الزجاج(۴) نے فرمایا: اس آیت کی تاویل بہت لطیف ہے۔ اللہ عزوجل نے مشرکوں کے قصوں اور ان کے اپنے شرک میں مبتلا ہونے کی خبر دی۔ پھر خبر دی کہ ان کا فتنہ (آزمائش یا جواب)، جب انہوں نے حقائق دیکھ لیے، شرک سے انکار کرنے کے سوا کچھ نہ تھا۔ زبان میں اس کی مثال یہ ہے کہ تم کسی شخص کو دیکھو کہ وہ کسی گمراہ سے محبت کرتا ہے، پھر جب وہ ہلاکت میں پڑ جائے تو وہ اس سے برات کا اظہار کر دے۔ تو تم [اس سے] کہو گے: "تمہاری اس سے محبت اس سے برات کے سوا کچھ نہ تھی۔"

اور حسن بصری رحمہ اللہ نے فرمایا: یہ منافقین کے ساتھ خاص ہے؛ وہ دنیا میں اپنی عادت پر چلے۔ اور {فتنتہم} کا معنی ہے: ان کے فتنے کا انجام، یعنی ان کا کفر۔ اور قتادہ رحمہ اللہ نے کہا: اس کا معنی ہے: ان کا عذر(۵)۔

(۱) اس کے بعد (م) میں ہے: مومنوں کے لیے۔ (۲) (ظ) میں: "اما اذ کتمتم" (چونکہ تم نے چھپایا)، اور (م) میں: "اما اذ کتموا" (چونکہ انہوں نے چھپایا)۔ (۳) ایک طویل حدیث کا حصہ جسے الفسوی نے 'المعرفۃ والتاریخ' ۵۲۷/۱ - ۵۲۹ میں، اور البیہقی نے 'الاسماء والصفات' (۸۰۹) میں روایت کیا ہے، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ انہی سے ہے۔ اسے عبدالرزاق نے 'التفسیر' ۱۶۱/۱، الطبری نے ۴۳/۷ اور الطبرانی نے 'الکبیر' (۱۰۵۹۴) میں روایت کیا ہے۔ امام بخاری نے اسے معلقاً مختصراً ذکر کیا ہے جیسا کہ 'الفتح' ۵۵۶/۸ میں ہے۔ (۴) 'معانی القرآن' ۲۳۵/۲ - ۲۳۶ میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے 'معانی القرآن' ۴۰۷/۲ - ۴۰۸ میں نقل

کیا ہے۔ قوسین میں جو کچھ آئے گا وہ انہی سے ہے۔ (۵) اسے طبری نے ۱۹۱/۹ میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-An'am, Verses 23 - 24 341

In Sahih Muslim (1), from the hadith of Abu Hurairah, he said: “Then the servant is met, and it is said: ‘O so-and-so (2)! Did I not honor you, make you a leader, give you a spouse, subject horses and camels to you, and let you lead and take a portion of the spoils (3)?’ He says: ‘Yes (4).’ He says: ‘Did you think that you would meet Me?’ He says: ‘No.’ He says: ‘Then I shall forget you as you forgot Me.’ Then He meets the second, and says [the like of that] to him, and he says exactly the same. Then He meets the third, and says the like of that to him. He says: ‘O Lord! I believed in You, Your Book, and Your Messenger (5), I prayed, fasted, and gave charity,’ and he praises himself with as much good as he can. He said: ‘It is said: “Right here, then.” Then it is said to him: “Now We shall send a witness against you.” He thinks (6) to himself: “Who is it that will bear witness against me?” Then his mouth is sealed, and it is said to his thigh, his flesh, and his bones: “Speak.” So his thigh, his flesh, and his bones speak of his deeds, and that is so that he may have no excuse for himself; that is the hypocrite, and that is the one with whom Allah is angry’ (7).

Allah's saying: {See how they lied against themselves! And what they used to invent has strayed from them.} Allah's saying: {See how they lied against themselves!} refers to the lie of the polytheists (8), their saying: ‘Indeed, the worship...’

---

(1) Number (2968), and the author's narration of the hadith matches his narration in 'Al-Mufhim' 7/197-198, and what will appear between brackets is from it. (2) Meaning: O so-and-so, which is an elision contrary to analogy, and it was said: it is a dialect meaning 'so-and-so'. Sharh an-Nawawi for Sahih Muslim 18/103. (3) In the manuscripts: 'wa tarta'', and what is fixed is from (m) and the sources. (4) Followed in (m) and the printed Sahih Muslim by: 'O Lord'. (5) In (d) and the printed Sahih Muslim: 'wa birusulika' (and Your Messengers). (6) In (m) and the printed Sahih Muslim: 'wa yatafakkir' (and he thinks), and in (d): 'fatafakkara'. (7) His saying: 'aswaduka', meaning: I made you a master; and his saying: 'wa tarba'', meaning: you take the fourth (rab’) of what your people obtain from spoils and earnings. And his saying: 'ansaka kama nasitani', meaning: I leave you in punishment as you left knowledge of Me and My worship. And his saying: 'hahuna idhan', meaning: oh, so here you lie and speak other than the truth. Al-Mufhim 7/197-198. An-Nawawi said in his commentary on Sahih Muslim 18/103: His saying: 'hahuna idhan' means: stop here until your limbs bear witness against you; since you have become a denier. (8) In (kh) and (z): 'al-mushrik' (the polytheist), and in (d) and (z): 'al-mushrikun' (the polytheists).

सूरह अल-अनआम, आयतें 23 - 24 341

और सहीह मुस्लिम (1) में अबू हुरैरा की हदीस से है, उन्होंने कहा: “फिर बंदे से मुलाक़ात होगी, तो अल्लाह फ़रमाएगा: ऐ फ़ुल (2)! क्या मैंने तुझे सम्मान नहीं दिया, तुझे सरदार नहीं बनाया, तेरा विवाह नहीं कराया, और तेरे लिए घोड़ों और ऊंटों को अधीन नहीं किया, और क्या मैंने तुझे नेतृत्व करने और माल-ए-ग़नीमत का हिस्सा लेने के लिए नहीं छोड़ दिया था (3)? वह कहेगा: हाँ (4)। अल्लाह फ़रमाएगा: क्या तेरा यह ख़याल था कि तू मुझसे मिलने वाला है? वह कहेगा: नहीं। अल्लाह फ़रमाएगा: तो मैं आज तुझे वैसे ही भुला दूंगा जैसे तूने मुझे भुला दिया था। फिर दूसरे से मुलाक़ात होगी, तो उससे भी [इसी तरह] फ़रमाएगा, और वह भी वैसा ही जवाब देगा। फिर तीसरे से मुलाक़ात होगी, तो उससे भी इसी तरह फ़रमाएगा। वह कहेगा: ऐ मेरे रब! मैं तुझ पर, तेरी किताब पर और तेरे रसूल (5) पर ईमान लाया, और मैंने नमाज़ पढ़ी, रोज़ा रखा और सदक़ा दिया, और वह अपनी तरफ़ से जितनी हो सके प्रशंसा करेगा। अल्लाह फ़रमाएगा: तो यहाँ रुक जा। फिर उससे कहा जाएगा: अब हम तुझ पर गवाह भेजेंगे। वह अपने दिल में सोचेगा (6): वह कौन है जो मेरे ख़िलाफ़ गवाही देगा? फिर उसके मुँह पर मुहर लगा दी जाएगी, और उसकी जांघ, उसके मांस और उसकी हड्डियों से कहा जाएगा: बोलो। तो उसकी जांघ, उसका मांस और उसकी हड्डियाँ उसके कर्मों के बारे में बोलेंगी, और यह इसलिए ताकि उसके पास अपने बचाव के लिए कोई बहाना न रहे; वही मुनाफ़िक़ (पाखंडी) है, और वही है जिस पर अल्लाह का ग़ज़ब हुआ है” (7)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {देखो, उन्होंने अपने आप पर कैसा झूठ बोला! और जो कुछ वे गढ़ते थे, वह उनसे गुम हो गया।} अल्लाह तआला का फ़रमान: {देखो, उन्होंने अपने आप पर कैसा झूठ बोला!} मुशरिकों का झूठ (8), उनका यह कहना: ‘बेशक, इबादत...’

---

(1) संख्या (2968), और हदीस की लेखक की रिवायत 'अल-मुफ़्हिम' 7/197-198 में उनकी रिवायत के अनुसार है, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उसी से है। (2) यानी: ऐ फ़लां, यह नियम के विरुद्ध संक्षिप्त रूप है, और कहा गया है कि यह 'फ़लां' के अर्थ में एक भाषा है। सहीह मुस्लिम की नबवी व्याख्या 18/103। (3) हस्तलिखित प्रतियों में: 'व तरतअ', और जो प्रमाणित है वह (म) और स्रोतों से है। (4) (म) और सहीह मुस्लिम के मुद्रित संस्करण में इसके बाद है: ऐ रब। (5) (द) और सहीह मुस्लिम के मुद्रित संस्करण में है: 'व बिरुसुलिका' (और तेरे रसूलो पर)। (6) (म) और सहीह मुस्लिम के मुद्रित संस्करण में है: 'व यतफ़क्कर' (और वह सोचता है), और (द) में: 'फ़तफ़क्कर'। (7)

उनका कहना: 'अस्वदुका', यानी: मैंने तुझे सरदार बनाया; और उनका कहना: 'व तरबअ', यानी तुम अपनी क़ौम को मिलने वाली ग़नीमत और कमाई का चौथा हिस्सा (रबअ) लेते हो। और उनका कहना: 'अनसाका कमा नसीतनी', यानी: मैं तुझे अज़ाब में छोड़ दूंगा जैसे तूने मेरी पहचान और इबादत को छोड़ दिया था। और उनका कहना: 'हाहुना इज़न', यानी: अच्छा, तो यहाँ तुम झूठ बोलते हो और सच के अलावा कुछ और कहते हो। अल-मुफ़्हिम 7/197-198। नबवी ने सहीह मुस्लिम की अपनी व्याख्या 18/103 में कहा: उनका कहना: 'हाहुना इज़न' का अर्थ है: यहाँ रुक जाओ जब तक कि तुम्हारे अंग तुम्हारे विरुद्ध गवाही न दे दें; क्योंकि तुम इनकार करने वाले बन गए हो। (8) (ख़) और (ज़) में: 'अल-मुशरिक' (मुशरिक), और (द) और (ज़) में: 'अल-मुशरिकून' (मुशरिकों)।

سورہ الانعام، آیات ۲۳ - ۲۴ ۳۴۱

اور صحیح مسلم (۱) میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مروی ہے، انہوں نے کہا: «پس بندے سے ملاقات ہوگی، تو اللہ تعالیٰ فرمائے گا: اے فُل (۲)! کیا میں نے تجھے عزت نہیں دی، تجھے سردار نہیں بنایا، تیرا نکاح نہیں کرایا، اور تیرے لیے گھوڑوں اور اونٹوں کو مسخر نہیں کیا، اور کیا میں نے تجھے ریاست کرنے اور چوتھائی حصہ لینے (۳) کے لیے آزاد نہیں چھوڑ دیا تھا؟ وہ کہے گا: کیوں نہیں (۴)۔ اللہ فرمائے گا: کیا تیرا یہ خیال تھا کہ تو مجھ سے ملنے والا ہے؟ وہ کہے گا: نہیں۔ اللہ فرمائے گا: تو میں آج تجھے ویسے ہی بھلا دوں گا جیسے تو نے مجھے بھلا دیا تھا۔ پھر دوسرے سے ملاقات ہوگی، تو اس سے بھی [اسی طرح] فرمائے گا، اور وہ بھی بعینہٖ وہی جواب دے گا۔ پھر تیسرے سے ملاقات ہوگی، تو اس سے بھی اسی طرح فرمائے گا۔ وہ کہے گا: اے میرے رب! میں تجھ پر، تیری کتاب پر اور تیرے رسول (۵) پر ایمان لایا، اور میں نے نماز پڑھی، روزہ رکھا اور صدقہ دیا، اور وہ اپنی بساط بھر تعریف کرے گا۔ اللہ فرمائے گا: تو یہیں رک جا۔ پھر اس سے کہا جائے گا: اب ہم تجھ پر گواہ بھیجیں گے۔ وہ اپنے دل میں سوچے گا (۶): وہ کون ہے جو میرے خلاف گواہی دے گا؟ پھر اس کے منہ پر مہر لگا دی جائے گی، اور اس کی ران، اس کے گوشت اور اس کی ہڈیوں سے کہا جائے گا: بولو۔ تو اس کی ران، اس کا گوشت اور اس کی ہڈیاں اس کے عمل کے بارے میں بولیں گی، اور یہ اس لیے تاکہ اس کے پاس اپنے بچاؤ کا کوئی عذر نہ رہے؛ وہی منافق ہے، اور وہی ہے جس پر اللہ کا غضب ہوا ہے» (۷)۔

قولہ تعالیٰ: ﴿ انظُرْ كَيْفَ كَذَبُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ وَضَلَّ عَنْهُم مَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴾ قولہ تعالیٰ: ﴿ انظُرْ كَيْفَ كَذَبُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ ﴾ مشرکین کا جھوٹ (۸) ان کا یہ قول ہے: بیشک عبادت...

(۱) نمبر (۲۹۶۸)، اور حدیث کی مصنف کی روایت 'المفہم' ۱۹۷/۷ - ۱۹۸ میں ان کی روایت کے موافق ہے، اور جو کچھ قوسین کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۲) یعنی: اے فلاں، یہ خلافِ قیاس ترخیم ہے، اور کہا گیا ہے کہ یہ ایک لغت ہے جس کا معنی 'فلاں' ہے۔ شرح نووی بر صحیح مسلم ۱۰۳/۱۸۔ (۳) قلمی نسخوں میں: 'وترتع' ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور مصادر سے ہے۔ (۴) (م) اور صحیح مسلم کے مطبوعہ نسخے میں اس کے بعد ہے: اے رب۔ (۵) (د) اور صحیح مسلم کے مطبوعہ نسخے میں ہے: 'وبرسلك' (اور تیرے رسولوں پر)۔ (۶) (م) اور صحیح مسلم کے مطبوعہ نسخے میں ہے: 'ويتفكر' (اور وہ غور کرتا ہے)، اور (د) میں ہے: 'فتفكر'۔ (۷) ان کا قول: 'أسودك'، یعنی: میں نے تجھے سردار بنایا؛ اور ان کا قول: 'وتربع'، یعنی تم اپنی قوم کو حاصل ہونے والی غنیمت اور کمائی کا چوتھائی حصہ (ربع) لیتے ہو۔ اور ان کا قول: 'أنساك كما نسيتني'، یعنی: میں تجھے عذاب میں چھوڑ دوں گا جیسے تو نے میری پہچان اور عبادت کو چھوڑ دیا تھا۔ اور ان کا قول: 'هاهنا إذاً'، یعنی: اچھا، تو یہاں تم جھوٹ بولتے ہو اور حق کے علاوہ کچھ اور کہتے ہو۔ المفہم ۱۹۷/۷ - ۱۹۸۔ نووی نے صحیح مسلم کی اپنی شرح ۱۰۳/۱۸ میں کہا: ان کا قول: 'هاهنا إذاً' کا معنی ہے: یہاں رک جاؤ یہاں تک کہ تمہارے اعضاء تمہارے خلاف گواہی دے دیں؛ کیونکہ تم منکر بن چکے ہو۔ (۸) (خ) اور (ز) میں: 'المشرك' (مشرک)، اور (د) اور (ظ) میں: 'المشركون' (مشرکین)۔

342 Surah Al-An'am: Verse 24

[They claimed that] idols bring us (1) closer to Allah, but they only thought so, and their erroneous thought does not excuse them nor does it remove the name of 'lying' from them. The lying of the hypocrites (2) lies in their false excuses and their denial of their hypocrisy.

"And lost from them is that which they used to invent" (Quran 6:24), meaning: see how their fabrication was lost from them, i.e., it vanished and what they used to think regarding the intercession of their gods became void.

It was also said: "And lost from them is that which they used to invent," meaning: what they used to worship besides Allah departed from them, and it did not avail them anything; narrated from Al-Hasan (3). It was also said the meaning is: their fabrication escaped (4) them due to their astonishment and the bewilderment of their minds.

The looking in the word "Look" (in the previous verse 23) is intended as a look of consideration. Then it was said "they lied" meaning: they are lying, so it was expressed in the past tense (5). It is possible that they might lie in the Hereafter because it is a place of astonishment, confusion, and loss of mind.

It was also said: it is not permissible for lying to occur from them in the Hereafter, because it is an abode of recompense for what was in this world - and this is the view of most people of insight - and that this only happened in the world. Thus, the meaning of "By Allah, our Lord, we were not polytheists" according to this view is: we were not polytheists in our own estimation (6).

Against the possibility of them lying in the Hereafter, the verse: "And they will not hide [any] statement from Allah" [An-Nisa: 42] is cited. However, there is no contradiction or conflict; they do not hide any statement from Allah in some instances when their tongues, hands, and feet testify against them about their deeds, but they lie to themselves in other instances before the testimony of the limbs, as mentioned previously. And Allah knows best.

---

(1) In (Kh) and (Zha): "bring them closer". (2) In (Kh) and (Z): "the hypocrite", and in (D): "the hypocrites". (3) Mentioned similarly by Al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 7/31. (4) Meaning: departed. Mu'jam Matn al-Lugha (Azab). (5) In (M): referring to the future with the past tense. (6) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-'Uyun 2/102 from

Qutrub, and its completion is: because of our belief in it that we were on the right path, even if its error has become apparent to us now.

342 सूरह अल-अनआम: आयत 24

[उनका यह दावा कि] मूर्तियाँ हमें (1) अल्लाह के करीब ले आती हैं, बल्कि उन्होंने ऐसा सोचा था, और उनकी यह गलत सोच उन्हें माफ नहीं करती और न ही उनसे 'झूठ' का नाम हटाती है। मुनाफिकों (2) का झूठ उनके गलत बहानों और उनके अपने निफाक (पाखंड) के इनकार में है।

"और उनसे खो गया जो वे गढ़ते थे" (क़ुरान 6:24), अर्थात: देखो कि उनका गढ़ा हुआ उनसे कैसे गायब हो गया, यानी वह मिट गया और जो वे अपने देवताओं की शफ़ाअत (सिफारिश) के बारे में सोचते थे, वह व्यर्थ हो गया।

और कहा गया: "और उनसे खो गया जो वे गढ़ते थे," अर्थात: अल्लाह के सिवा वे जिसकी इबादत करते थे, वह उनसे अलग हो गया, और उसने उन्हें कोई लाभ नहीं पहुँचाया; अल-हसन (3) से वर्णित। और कहा गया इसका अर्थ है: उनकी घबराहट और बुद्धि की व्याकुलता के कारण उनका गढ़ा हुआ उनसे दूर हो गया (4)।

शब्द "देखो" (पिछली आयत 23 में) में 'देखने' से तात्पर्य विचार करने की दृष्टि है। फिर कहा गया कि "उन्होंने झूठ बोला" का अर्थ है: वे झूठ बोलते हैं, इसलिए इसे भूतकाल (5) में व्यक्त किया गया। यह संभव है कि वे आख़िरत (परलोक) में झूठ बोलें; क्योंकि वह घबराहट, भ्रम और बुद्धि खोने का स्थान है।

और कहा गया: आख़िरत में उनसे झूठ बोलना मुमकिन नहीं है; क्योंकि वह दुनिया में किए गए कार्यों के बदले का घर है - और अधिकांश विचारकों का यही मत है - और यह केवल दुनिया में हुआ था। तो इस मत के अनुसार "अल्लाह की कसम, हमारे रब, हम मुशरिक (मूर्तिपूजक) नहीं थे" का अर्थ है: हम अपनी दृष्टि में मुशरिक नहीं थे (6)।

आख़िरत में उनके झूठ बोलने की संभावना के विपरीत आयत: "और वे अल्लाह से कोई बात नहीं छिपा पाएंगे" [अन-निसा: 42] पेश की जाती है। लेकिन, इसमें कोई विरोधाभास या मतभेद नहीं है; वे कुछ स्थानों पर अल्लाह से कोई बात नहीं छिपाते जब उनकी ज़ुबानें, हाथ और पैर उनके कर्मों के बारे में उनके खिलाफ गवाही देते हैं, और वे कुछ स्थानों पर अंगों की गवाही से पहले अपने आप से झूठ बोलते हैं, जैसा कि पहले बताया गया है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

(1) (ख़) और (ज़): "उन्हें करीब लाती हैं" में। (2) (ख़) और (ज़): "मुनाफिक", और (द) में: "मुनाफिकून"। (3) अल-तबरसी ने मजमा अल-बयान 7/31 में इसी तरह उल्लेख किया है। (4) अर्थात: चला गया। मुअजम मतन अल-लुग़ा (अज़ब)। (5) (म) में: भूतकाल के माध्यम से भविष्य के बारे में। (6) अल-मावर्दी ने अल-नुक़त वल-उयून 2/102 में क़ुतरुब से इसका उल्लेख किया है, और इसकी पूर्ति यह है: इस विश्वास के कारण कि हम सही रास्ते पर थे, भले ही अब हमें इसकी गलती स्पष्ट हो गई हो।

342 سورہ الانعام: آیت 24

[ان کا یہ دعویٰ کہ] بت ہمیں (1) اللہ سے قریب کرتے ہیں، بلکہ انہوں نے ایسا گمان کیا، اور ان کا غلط گمان نہ تو انہیں معذور قرار دیتا ہے اور نہ ہی ان سے جھوٹ کا نام دور کرتا ہے۔ اور منافقین (2) کا جھوٹ ان کے باطل عذر پیش کرنے اور اپنے نفاق کے انکار میں ہے۔

﴿وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾ یعنی: اور دیکھو کہ کس طرح ان کا بہتان ان سے گم ہو گیا، یعنی وہ مٹ گیا اور جو وہ اپنے معبودوں کی شفاعت کے بارے میں گمان کرتے تھے وہ باطل ہو گیا۔

اور کہا گیا: ﴿وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾، یعنی: وہ جن کی اللہ کے سوا عبادت کرتے تھے ان سے جدا ہو گئے، پس وہ ان کے کچھ کام نہ آئے؛ حسن بصری (3) سے مروی ہے۔ اور کہا گیا اس کا معنی ہے: ان کی حیرت اور عقلوں کی بے ہوشی کی وجہ سے ان کا افترا ان سے دور ہو گیا (4)۔

اور لفظ "انظر" (پچھلی آیت 23 میں) میں دیکھنا عبرت کی نگاہ سے مراد ہے۔ پھر کہا گیا: "كذبو" (انہوں نے جھوٹ بولا) یعنی: وہ جھوٹ بولتے ہیں، تو اسے ماضی (5) سے تعبیر کیا گیا، اور یہ جائز ہے کہ وہ آخرت میں جھوٹ بولیں؛ کیونکہ وہ حیرت، پریشانی اور عقلوں کے گم ہونے کا مقام ہے۔

اور کہا گیا: آخرت میں ان کی طرف سے جھوٹ کا واقع ہونا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ وہ دنیا میں کیے گئے اعمال کی جزا کا گھر ہے - اور اربابِ نظر کی اکثریت اسی پر ہے - اور یہ محض دنیا میں ہوا تھا۔ تو اس قول کی بنا پر ﴿وَاللَّهِ رَبِّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ﴾ کا معنی یہ ہے: ہم اپنی نظر میں مشرک نہیں تھے (6)۔

اور آخرت میں ان کے جھوٹ بولنے کے جواز پر اس آیت سے تعارض کیا جاتا ہے: ﴿وَلَا يَكْتُمُونَ اللَّهَ حَدِيثًا﴾ [النساء: 42]، اور اس میں کوئی تعارض اور تضاد نہیں ہے، وہ بعض مقامات پر اللہ سے کوئی بات نہیں چھپائیں گے جب ان کی زبانیں، ہاتھ اور پاؤں ان کے عمل کی گواہی دیں گے، اور وہ بعض مقامات پر اعضاء کی گواہی سے پہلے اپنے آپ پر جھوٹ بولیں گے جیسا کہ پہلے گزرا۔ واللہ اعلم۔

---

(1) (خ) اور (ظ) میں: "تقربہم" (انہیں قریب کرتے ہیں)۔ (2) (خ) اور (ز) میں: "المنافق" (واحد)، اور (د) میں: "المنافقون" (جمع)۔ (3) اسے طبرسی نے مجمع البیان 31/7 میں اسی طرح ذکر کیا ہے۔ (4) یعنی: چلا گیا۔ معجم متن اللغہ (عزب)۔ (5) (م) میں: مستقبل کو ماضی کے الفاظ سے بیان کرنا۔ (6) اسے ماوردی نے النکت والعیون 102/2 میں قطرب سے ذکر کیا ہے، اور اس کا بقیہ حصہ یہ ہے: کیونکہ ہمارا اعتقاد یہ تھا کہ ہم حق پر ہیں، اگرچہ اب ہمیں اس کی غلطی واضح ہو گئی ہے۔

343

Surah Al-An'am: Verse 24

Said bin Jubayr said regarding the words of Allah Almighty: {By Allah, our Lord, we were not polytheists}, he said: They made excuses and swore oaths. Likewise said Ibn Abi Najih and Qatadah. It was narrated from Mujahid that he said: When they saw that sins (1) were forgiven except for associating partners with Allah, and people were coming out of the Fire [except the polytheists], they said: {By Allah, our Lord, we were not polytheists} (2).

It was said: {By Allah, our Lord, we were not polytheists} meaning: we knew that stones neither harm nor benefit. And although this statement is correct, they spoke the truth and did not conceal it, but they are not excused by this; for the obstinate is a disbeliever and is not excused.

Then it was said regarding His saying: {Then their trial (fitna) will be nothing...}: Five readings (3): Hamza and Al-Kisa’i read: "yakun" with 'ya', "fitnatahum" in the accusative case (nasb) as the predicate (khabar) of "yakun", and "illa an qalu" (except that they said) as its subject (ism), meaning: except their saying, and this is a clear reading.

The people of Madinah and Abu Amr read: "takun" with 'ta', "fitnatahum" in the accusative case (4), "illa an qalu" meaning: except their statement.

Ubayy and Ibn Mas'ud read: "And there was not - instead of His saying: 'Then there was not' - their trial except that they said" (5).

Ibn Amir, and Asim from the narration of Hafs, and Al-A'mash from the narration of Al-Mufaddal, and Al-Hasan and Qatadah and others read: "Then there was not (takun)" with 'ta', "fitnatuhum" in the nominative case (raf') (6) as the subject of "takun".

---

(1) In (m): that sins. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/408, and what is between brackets is from it; and Al-Tabari cited the mentioned narrations 9/191 and 194. (3) The author quoted them in full from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/60-61, and see their details (as will follow) in Al-Sab'ah p. 255, Al-Taysir pp. 101-102, and Al-Nashr 2/257. (4) This is the reading of Nafi' and Abu Ja'far from the people of Madinah, and Abu Amr and Asim in the narration of Shu'bah and Khalaf from the Ten. (5) Ibn Atiyyah mentioned it in addition to Al-Nahhas in Al-Muharrar al-Wajiz 2/278, and Abu

Hayyan in Al-Bahr 4/95. (6) Ibn Kathir from the Seven agreed with them, as in Al-Sab'ah and Al-Taysir.

३४३

सूरा अल-अनआम: आयत २४

सईद बिन जुबैर ने अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में कहा: {अल्लाह की कसम, हमारे रब, हम मुशरिक नहीं थे}, उन्होंने कहा: उन्होंने बहाने बनाए और कसम खाई। इब्न अबी नजीह और कतादा ने भी ऐसा ही कहा। मुजाहिद से रिवायत है कि उन्होंने कहा: जब उन्होंने देखा कि शिर्क के अलावा गुनाह (१) माफ कर दिए जाते हैं, और लोग आग से बाहर निकल रहे हैं [मुशरिकों के अलावा], तो उन्होंने कहा: {अल्लाह की कसम, हमारे रब, हम मुशरिक नहीं थे} (२)।

और कहा गया है: {अल्लाह की कसम, हमारे रब, हम मुशरिक नहीं थे} यानी: हमने जान लिया कि पत्थर न नुकसान पहुँचाते हैं और न ही फायदा पहुँचाते हैं। और भले ही यह बात सही हो, उन्होंने सच बोला और उसे छिपाया नहीं, लेकिन उन्हें इसके लिए क्षमा नहीं किया जाएगा; क्योंकि हठधर्मी काफ़िर है जिसे क्षमा नहीं किया जाता।

फिर उनके इस कथन के बारे में कहा गया: {फिर उनका कोई बहाना न होगा...} पाँच कअरातें (पठन) हैं (३): हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: "यकुन" 'या' के साथ, "फ़ितनताहुम" 'नस्ब' (नपुंसक लिंग) के साथ "यकुन" की खबर (विधेय) के रूप में, "इल्ला अन क़ालू" (सिवाय इसके कि उन्होंने कहा) इसका 'इस्म' (कर्ता) है, यानी: सिवाय उनके कहने के और यह एक स्पष्ट कअरात है।

मदीना वालों और अबू अम्र ने पढ़ा: "तकुन" 'ता' के साथ, "फ़ितनताहुम" 'नस्ब' के साथ (४), "इल्ला अन क़ालू" यानी: सिवाय उनके भाषण के।

उबैय और इब्न मसूद ने पढ़ा: "और नहीं था - उनके इस कथन के बदले: 'फिर नहीं था' - उनका फितना सिवाय इसके कि उन्होंने कहा" (५)।

इब्न आमिर, हाफ़्स की रिवायत से आसिम, अल-मुफद्दल की रिवायत से अल-आमश, अल-हसन, कतादा और अन्य लोगों ने पढ़ा: "फिर नहीं था" 'ता' के साथ, "फ़ितनतुहुम" 'रफ़' (उद्देश्य कारक) के साथ (६) "तकुन" के'इस्म' के रूप में।

---

(१) (म) में: कि गुनाह। (२) मआनी अल-कुरान अल-नहहास २/४०८, और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है, और अल-तबरी ने उल्लिखित रिवायतें ९/१९१ और १९४ निकालीं। (३) लेखक ने उन्हें अल-नहहास की इराब अल-कुरान २/६०-६१ से पूरी तरह से उद्धृत किया है, और उनका विवरण (जैसा

कि आगे आएगा) अल-साब'ह पृष्ठ २५५, अल-तयसीर पृष्ठ १०१-१०२, और अल-नश्र २/२५७ में देखें। (४) यह मदीना वालों में से नाफी और अबू जाफर की कअरात है, और दस में से शुअबा और खलफ की रिवायत में अबू अम्र और आसिम की है। (५) अल-नहहास के अलावा, इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२७८ में और अबू हयान ने अल-बह्र ४/९५ में इसका उल्लेख किया है। (६) सातों में से इब्न कसीर उनके साथ सहमत हुए, जैसा कि अल-साब'ह और अल-तयसीर में है।

۳۴۳

سورة الانعام: آیت ۲۴

اللہ تعالیٰ کے قول ﴿وَاللَّهِ رَبِّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ﴾ (بخدا اے ہمارے رب! ہم مشرک نہ تھے) کے بارے میں سعید بن جبیر نے کہا: انہوں نے عذر پیش کیا اور قسمیں کھائیں۔ اور اسی طرح ابن ابی نجیح اور قتادہ نے کہا۔ اور مجاہد سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: جب انہوں نے دیکھا کہ اللہ کے ساتھ شرک کے علاوہ تمام گناہ (۱) معاف کیے جا رہے ہیں، اور لوگ آگ سے نکل رہے ہیں [سوائے مشرکین کے]، تو انہوں نے کہا: ﴿وَاللَّهِ رَبِّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ﴾ (۲)۔

اور کہا گیا: ﴿وَاللَّهِ رَبِّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ﴾ یعنی: ہمیں معلوم ہو گیا کہ پتھر نہ نقصان پہنچاتے ہیں اور نہ نفع۔ اور یہ قول اگرچہ درست ہے، انہوں نے سچ کہا اور چھپایا نہیں، لیکن اس پر انہیں معذور نہیں سمجھا جائے گا؛ کیونکہ معاند (ضدی) کافر ہے جو معذور نہیں ہوتا۔

پھر آپ کے قول ﴿ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ﴾ (پھر ان کا کوئی فتنہ/عذر نہ ہوگا) کے بارے میں کہا گیا کہ اس کی پانچ قرأتیں ہیں (۳): حمزہ اور کسائی نے "يَكُن" یا کے ساتھ پڑھا، "فتنتهم" کو نصب کے ساتھ "يكن" کی خبر کے طور پر، اور "إلا أن قالوا" اس کا اسم ہے، یعنی: سوائے ان کے کہنے کے، اور یہ واضح قرأت ہے۔

اور اہل مدینہ اور ابوعمرو نے "تَكُن" ت کے ساتھ پڑھا، "فتنتهم" نصب کے ساتھ (۴)، "إلا أن قالوا" یعنی: سوائے ان کے قول کے۔

اور ابی اور ابن مسعود نے پڑھا: "وما كان - بجائے قول باری تعالیٰ: 'ثم لم تكن' کے - فتنتهم إلا أن قالوا" (۵)۔

اور ابن عامر، حفص کی روایت سے عاصم، مفضل کی روایت سے اعمش، حسن، قتادہ اور دیگر نے پڑھا: "ثم لم تَكُنْ" ت کے ساتھ، "فتنتُهم" رفع کے ساتھ (۶) "تکن" کا اسم بنا کر۔

---

(۱) (م) میں ہے: کہ گناہ۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۴۰۸/۲، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے، اور طبری نے مذکورہ آثار ۱۹۱/۹ اور ۱۹۴ پر نکالے ہیں۔ (۳) مصنف نے انہیں مکمل طور پر اعراب القرآن للنحاس ۶۰/۲ - ۶۱ سے نقل کیا ہے، اور ان کی تفصیل (جیسا کہ آگے آئے گی) السبعہ ص ۲۵۵، التیسیر ص ۱۰۱ - ۱۰۲، اور النشر ۲۵۷/۲ میں دیکھیں۔ (۴) یہ اہل مدینہ میں سے نافع اور ابوجعفر کی قرأت ہے، اور دس میں سے شعبہ اور خلف کی روایت میں ابوعمرو اور عاصم کی ہے۔ (۵) نحاس کے علاوہ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲۷۸/۲ میں اور ابوحیان نے البحر ۹۵/۴ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۶) سبعہ میں سے ابن کثیر ان کے ساتھ متفق ہوئے، جیسا کہ السبعہ اور التیسیر میں ہے۔

The report: "Except that they said", thus these are four readings. The fifth: "Then was not" (thumma lam yakun) with 'ya', "their trial" (fitnatuhum) in the nominative case (1). He treats "fitna" as masculine because it carries the meaning of "futun" (trials). Similar is: {So whoever there comes to him an admonition from his Lord and he ceases...} [Al-Baqarah: 275]. "By Allah" (Wallahi): the 'waw' is for swearing. "Our Lord" (Rabbana): is an adjective for Allah - the Mighty and Majestic - or a substitute. Whoever recited it in the accusative case, it is on the basis of a call (vocative), meaning: "O our Lord". It is a good reading because it contains the meaning of submissiveness and supplication, except that he separated the oath from its response with the vocative (2). Allah's saying: {And among them are those who listen to you, but We have placed over their hearts coverings, lest they understand it, and in their ears deafness. And if they should see every sign, they will not believe in it. Even when they come to you arguing with you, those who disbelieve say, 'This is not but legends of the former peoples.'} Allah's saying: {And among them are those who listen to you}. [Singular] was used following the literal word (3), meaning: the polytheists, the disbelievers of Makkah. {And We have placed over their hearts coverings} meaning: We did that to them as a punishment for their disbelief. It does not mean they literally cannot hear or understand, but since they did not benefit from what they heard and did not submit to the truth, they were in the position of one who does not hear or understand (4). And "Al-Akinna": the covers, plural of "Kinan", like "Asinna" and "Sinan" (spearheads), and "A'inna" and "Inan" (reins) (5). "Kanantu al-shay'a fi kinnihi": if you preserve the thing in its cover. "Akantu al-shay'a": I hid it. "Al-Kinana" (quiver) is well-known. And "Al-Kannah"; with a fatha...

---

(1) In (Kh), (Z), (Za), and (M): nominative, and what is established is from (D) and 'I'rab al-Qur'an' by Al-Nahhas. The reading was mentioned by Ibn Khalawayh in 'Al-Qira'at al-Shadhah' p. 36 from Al-Mufaddal from 'Asim and Al-A'mash. (2) 'I'rab al-Qur'an' by Al-Nahhas 2/61. Hamzah and Al-Kisa'i from the seven, and Khalaf from the ten, read: "Rabbana" in the accusative case. The rest read it in the genitive case. 'Al-Sab'ah' p. 255, 'Al-Taysir' p. 102, and 'Al-Nashr' 2/257. (3) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 2/279, and what is between brackets is from it. Abu Hayyan said in 'Al-Bahr' 4/97: The pronoun in "yastami'u" was singularized following the word 'man', and pluralized in "ala qulubihim" following its meaning. (4) 'Ma'ani al-Qur'an' by Al-Nahhas 2/409. (5) 'Tafsir al-Tabari' 9/197, and 'Ma'ani al-Qur'an' by Al-Zajjaj 2/236.

३४४ सूरह अल-अनआम: आयतें २४ - २५

और ख़बर: "सिवाय इसके कि उन्होंने कहा", तो ये चार क़िरातें (पठन) हैं। पाँचवीं: "फिर नहीं हुआ" (थुम्मा लम यकुन) 'या' के साथ, "उनका फ़ितना" (फ़ितनतुहुम) रफ़ा (पेश) के साथ (१), फ़ितना को पुल्लिंग माना गया है क्योंकि इसका अर्थ 'फ़ुतून' है। इसी तरह का उदाहरण है: ﴿जिसके पास उसके रब की ओर से नसीहत पहुँची और वह रुक गया...﴾ [अल-बक़रा: २७५]। "वल्लाहि": वाव क़सम के लिए है। "रब्बना": अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल के लिए विशेषण है, या बदल है। जिसने इसे नसब (ज़बर) के साथ पढ़ा, तो वह निदा (पुकार) के तौर पर है, यानी: "ऐ हमारे रब", और यह एक अच्छी क़िरात है; क्योंकि इसमें दीनता और प्रार्थना का अर्थ है, सिवाय इसके कि उसने क़सम और उसके जवाब के बीच पुकारने वाले शब्द को रखा है (२)। अल्लाह तआला का फ़रमान: ﴿और उनमें कुछ वे हैं जो आपकी ओर कान लगाते हैं, और हमने उनके दिलों पर परदे डाल दिए हैं कि वे उसे समझ न सकें, और उनके कानों में बोझ। और यदि वे हर निशानी देख लें, तो भी उस पर ईमान न लाएँगे। यहाँ तक कि जब वे आपके पास आपसे बहस करने आते हैं, तो काफ़िर लोग कहते हैं, 'यह तो बस पहले लोगों के अफ़साने हैं।'﴾ अल्लाह तआला का फ़रमान: ﴿और उनमें कुछ वे हैं जो आपकी ओर कान लगाते हैं﴾। [एकवचन] शब्द के आधार पर प्रयुक्त हुआ है (३), यानी: मक्का के मुशरिक काफ़िर। ﴿और हमने उनके दिलों पर परदे डाल दिए हैं﴾ यानी: हमने उनके कुफ़्र के बदले में उनके साथ ऐसा किया। इसका यह मतलब नहीं है कि वे सुन या समझ नहीं सकते, बल्कि जब वे उस चीज़ से लाभ नहीं उठाते थे जो वे सुनते थे, और सच्चाई के सामने नहीं झुकते थे, तो वे उनकी तरह हो गए जो न सुनते हैं और न समझते हैं (४)। और 'अकिन्ना' (परदे): 'किनान' का बहुवचन है, जैसे: 'असिन्ना' और 'सिनान' (भाले की नोक), और 'अइन्ना' और 'इनान' (लगाम) (५)। "कनन्तुश-शैआ फ़ी किन्निही": जब तुम किसी चीज़ की उसमें हिफ़ाज़त करो। "अकनन्तुश-शैआ": मैंने उसे छिपा दिया। और 'किनाना' (तरकश) प्रसिद्ध है। और 'किन्नाह'; फ़तह के साथ...

---

(१) (ख़), (ज़), (ज़ा) और (म) में: 'रफ़ा', और जो स्थापित है वह (द) और अल-नहहास की 'इराब अल-क़ुरआन' से है। इब्न खालवैह ने 'अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा' पृष्ठ ३६ में अल-मुफ़ज़्ज़ल के हवाले से आसिम और अल-अअमश से इस क़िरात का उल्लेख किया है। (२) अल-नहहास की 'इराब अल-क़ुरआन' २/६१। हमज़ा और अल-किसाई (सात में से) और ख़लफ़ (दस में से) ने "रब्बना" को नसब के साथ पढ़ा है। बाकी लोगों ने ज़ेर (ख़फ़्ज़) के साथ पढ़ा है। 'अल-सबआ' पृष्ठ २५५, 'अल-तयसीर' पृष्ठ १०२, और 'अल-नश्र' २/२५७। (३) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' २/२७९, और कोष्ठक के बीच का

हिस्सा उसी से है। अबू हय्यान ने 'अल-बहर' ४/९७ में कहा: "यस्तमिऊ" (वह सुनता है) में ज़मीर शब्द 'मन' के कारण एकवचन है, और "अला क़ुलूबिहिम" (उनके दिलों पर) में इसके अर्थ के कारण बहुवचन है। (४) अल-नहहास की 'मआनी अल-क़ुरआन' २/४०९। (५) तफ़्सीर अल-तबरी ९/१९७, और अल-ज़ज्जाज की 'मआनी अल-क़ुरआन' २/२३६।

۳۴۴ سورہ الأنعام: الآيتان ٢٤ - ٢٥

اور خبر: «إِلَّا أَنْ قالوا»، پس یہ چار قراتیں ہیں۔ پانچویں: «ثم لم يكُنْ» 'یا' کے ساتھ، «فِتْنَتُهُم» رفع (پیش) کے ساتھ (۱)، فتنہ کو مذکر لایا گیا ہے کیونکہ یہ فتون کے معنی میں ہے۔ اس کی مثال: ﴿پس جس کے پاس اس کے رب کی طرف سے نصیحت پہنچی، پھر وہ باز آگیا﴾ [البقرة: ٢٧٥]۔ «واللهِ» میں واو قسم کا ہے، «رَبَّنَا» اللہ عز و جل کی صفت ہے، یا بدل ہے۔ اور جس نے اسے نصب (زبر) کے ساتھ پڑھا، تو وہ ندا کے طور پر ہے، یعنی: اے ہمارے رب، اور یہ ایک اچھی قرات ہے؛ کیونکہ اس میں عاجزی اور تضرع کا مفہوم پایا جاتا ہے، سوائے اس کے کہ اس نے قسم اور اس کے جواب کے درمیان منادی کے ذریعے فاصلہ کر دیا ہے (۲)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمِنْهُم مَّن يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ ۖ وَجَعَلْنَا عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَن يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا ۖ وَإِن يَرَوْا كُلَّ آيَةٍ لَّا يُؤْمِنُوا بِهَا ۖ حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوكَ يُجَادِلُونَكَ يَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَٰذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ﴾ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمِنْهُم مَّن يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ﴾۔ [واحد کا صیغہ] لفظ کے لحاظ سے ہے (۳)، یعنی: مشرکین، مکہ کے کفار۔ ﴿وَجَعَلْنَا عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً﴾ یعنی: ہم نے ان کے کفر کی سزا کے طور پر ان کے ساتھ ایسا کیا۔ اس کا یہ مطلب نہیں ہے کہ وہ سنتے یا سمجھتے نہیں ہیں، بلکہ جب وہ سنی ہوئی باتوں سے نفع نہیں اٹھاتے تھے اور حق کے سامنے سر تسلیم خم نہیں کرتے تھے، تو وہ اس شخص کے درجے میں ہو گئے جو نہ سنتا ہے اور نہ سمجھتا ہے (۴)۔ اور الأكنة: غلاف یا پردے، یہ كِنَان کی جمع ہے، جیسے: الأسِنَّة (سِنان کی جمع - نیزے کی انی) اور الأعِنَّة (عِنان کی جمع - لگام) (۵)۔ كَنَنْتُ الشيءَ في كِنِّه: جب تم کسی چیز کو اس کے غلاف میں محفوظ کر دو۔ وأكننتُ الشيءَ: میں نے اسے چھپایا۔ اور کنانہ (ترکش) مشہور ہے۔ اور الكِنَّة؛ زبر کے ساتھ...

حواشی: (۱) (خ)، (ز)، (ظ) اور (م) میں: رفع، اور جو ثابت ہے وہ (د) اور النحاس کی 'إعراب القرآن' سے ہے۔ ابن خالویہ نے 'القراءات الشاذة' ص ۳۶ میں مفضل سے، انہوں نے عاصم اور اعمش سے اس قرات کا ذکر کیا ہے۔ (۲) النحاس کی 'إعراب القرآن' ۶۱/۲، اور حمزہ اور کسائی نے سات میں سے، اور خلف نے دس میں سے "ربنا" کو نصب کے ساتھ پڑھا ہے، اور باقیوں نے جر (زیر) کے ساتھ 'السبعة' ص ۲۵۵، 'التیسیر' ص ۱۰۲، اور 'النشر' ۲۵۷/۲۔ (۳) 'المحرر الوجیز' ۲۷۹/۲، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے لیا گیا ہے، اور ابو حیان نے 'البحر' ۹۷/۴ میں کہا: «یستمع» میں ضمیر کا واحد ہونا لفظ «مَنْ» کی رعایت سے ہے، اور «علی قلوبهم» میں جمع کا صیغہ اس کے معنی کی رعایت سے ہے۔ (۴) النحاس کی 'معاني القرآن' ۴۰۹/۲۔ (۵) تفسیر الطبری ۱۹۷/۹، اور الزجاج کی 'معاني القرآن' ۲۳۶/۲۔

Surah Al-An'am: Verse 25 345

The Kaf and the Nun: 'Your son's wife'(1) - and it is said: 'The son's or the brother's wife'(2) - because she is in his shelter (kinn). {Lest they understand it} i.e.: they comprehend it, and it is in the accusative position, meaning: out of dislike that they should understand it, or: so that they do not understand it(3). {And in their ears deafness} conjoined to it, i.e.: heaviness. It is said: 'waqarat udhnuhu' (his ear became deaf) - with a fatha on the waw - 'tawqaru waqran', i.e.: it became deaf. The standard analogy for its verbal noun is with vowel movement; however, it appeared with sukun (quiescence). And 'waqara Allahu udhnahu' (God made his ear deaf) - 'yaqiruha waqran'; it is said: 'O God, make his ear deaf'(4). Abu Zayd narrated from the Arabs: 'udhnun mawqurah' (a deafened ear), in the passive voice; accordingly: 'wuqirat' with a damma on the waw(5). Talha ibn Musarrif read: {wiqran} with a kasra on the waw(6), i.e.: He placed in their ears what blocks them from hearing the speech; by analogy to the 'wiqr' of a camel, which is the amount it can bear to carry. And 'Al-Wiqr' is the load; from it is said: 'nakhlah muqir' and 'muqirah': if it has much fruit. And 'rajul dhu qirah': if he was dignified (waquran); with a fatha on the waw, it is said: 'waqura al-rajul' (the man became dignified) - with a damma on the qaf - 'waqaran', and 'waqara' - with a fatha on the qaf - as well(7). His saying (Exalted is He): {And if they see every sign, they will not believe in it} Allah the Almighty informed of their stubbornness; because when they saw the moon split, they said: 'magic', so Allah, the Mighty and Sublime, informed of their rejection of the signs without evidence(8). His saying (Exalted is He): {Until when they come to you arguing with you} their arguing is their saying: 'You eat what you have killed, and not...'

---

(1) In (Kh), (D), (Z), and (M): 'your father', and what is established is from (Zah), which matches what is in Mujmal al-Lughah 766/3, and the speech is from it. (2) Tahdhib al-Lughah 9/453. (3) See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/236, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/61, and Tafsir al-Tabari 9/198. (4) Al-Sihah (Waqar). (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/61. (6) Al-Qira'at al-Shadhah p. 36. (7) Mujmal al-Lughah 3/933. (8) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/411.

सूरा अल-अन'आम: आयत 25 345

काफ़ और नून: 'आपके बेटे की पत्नी'(1) - और कहा जाता है: 'बेटे या भाई की पत्नी'(2) - क्योंकि वह उसकी शरण (किन्न) में होती है। {ताकि वे इसे समझ सकें} अर्थात: वे इसे समझें, और यह नसब (accusative) की स्थिति में है, अर्थ: इस नापसंदगी के कारण कि वे इसे समझ लें, या: ताकि वे इसे न समझें(3)। {और उनके कानों में भारीपन (बहरापन)} इस पर जोड़ा गया है, अर्थात: भारीपन। इससे कहा जाता है: 'वक़रत उधुनुहु' - वाव के फत्हा के साथ - 'तवक़रू वक़्न', अर्थात: वह बहरा हो गया। इसके क्रियात्मक संज्ञा का मानक नियम सस्वर होना है; लेकिन यह सुकून (विराम) के साथ आया है। और 'वक़रा अल्लाहु उधुनुहु' (अल्लाह ने उसके कान को बहरा कर दिया) - 'यक़िरुहा वक़्न'; कहा जाता है: 'ऐ अल्लाह, उसके कान को बहरा कर दे'(4)। अबू ज़ैद ने अरबों से वर्णन किया है: 'उधुनुन मौक़ूराह' (एक बहरा कान), कर्मवाच्य (passive) के आधार पर; इस प्रकार: 'वुक़िरत' वाव के दम्मा के साथ(5)। तलहा इब्न मुसररिफ ने पढ़ा: {विक़्न} वाव के कसरा के साथ(6), अर्थात: उसने उनके कानों में वह चीज़ डाल दी जिसने उन्हें बात सुनने से रोक दिया; ऊंट के'विक्र' की उपमा पर, जो वह भार है जिसे वह ढोने की क्षमता रखता है। और 'विक्र' भार (बोझ) है; उसी से कहा जाता है: 'नखला मुक़िर' और 'मुक़िरा': जब वह बहुत फलों वाली हो। और 'रजुल ज़ू क़िराह': जब वह प्रतिष्ठित (वक़ूरन) हो; वाव के फत्हा के साथ, कहा जाता है: 'वक़ुरा अर-रजुल' - क़ाफ़ के दम्मा के साथ - 'वक़ारन', और 'वक़रा' - क़ाफ़ के फत्हा के साथ - भी कहा जाता है(7)। अल्लाह तआला का कथन: {और यदि वे हर निशानी देख लें, तब भी वे उस पर विश्वास नहीं करेंगे} अल्लाह तआला ने उनके हठ के बारे में बताया; क्योंकि जब उन्होंने चाँद को फटा हुआ देखा तो कहा: 'जादू', अतः अल्लाह अज़-व-जल्ल ने बिना किसी प्रमाण के उनके द्वारा आयतों को झुठलाने की सूचना दी(8)। अल्लाह तआला का कथन: {यहाँ तक कि जब वे आपके पास आपसे बहस करने आते हैं} उनकी बहस उनका यह कहना है: 'तुम वह खाते हो जिसे तुमने मार डाला है, और नहीं...'

---

(1) (ख), (द), (ज़) और (म) में: 'आपके पिता', और जो पुष्ट है वह (ज़ाह) से है, जो मुजमल अल-लुग़ह 766/3 में मौजूद सामग्री के अनुरूप है, और अंश उसी से है। (2) तहज़ीब अल-लुग़ह 9/453। (3) देखें अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-क़ुरान 2/236, अल-नहस द्वारा इ'राब अल-क़ुरान 2/61, और तफ़्सीर अल-तबरी 9/198। (4) अल-सिहाह (वक़र)। (5) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-क़ुरान 2/61। (6) अल-क़िराअत अल-शाद्दाह पृ. 36। (7) मुजमल अल-लुग़ह 3/933। (8) अल-नहस द्वारा मा'नी अल-क़ुरान 2/411।

سورة الانعام: آیت 25 345

کاف اور نون: 'تمہارے بیٹے کی بیوی'(1) - اور کہا جاتا ہے: 'بیٹے یا بھائی کی بیوی'(2) - کیونکہ وہ اس کی پناہ (کِنّ) میں ہوتی ہے۔ {أَن يَفْقَهُوهُ} یعنی: اسے سمجھیں، اور یہ حالتِ نصب میں ہے، معنی ہے: اس ناپسندیدگی کی وجہ سے کہ وہ اسے سمجھ لیں، یا: تاکہ وہ اسے نہ سمجھ سکیں(3)۔ {وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا} اس پر عطف ہے، یعنی: بوجھ یا ثقاہت، کہا جاتا ہے: 'وَقَرَتْ أُذُنُه' - واؤ پر فتحہ کے ساتھ - 'تَوْقَر وَقْرًا'، یعنی: وہ بہرا ہو گیا۔ اور اس کے مصدر کا قیاس حرکت کے ساتھ ہے؛ سوائے اس کے کہ یہ سکون کے ساتھ آیا ہے۔ اور 'وَقَر اللهُ أُذُنَه' (اللہ نے اس کا کان بہرا کر دیا) - 'يَقِرُها وَقْرًا'؛ کہا جاتا ہے: 'اے اللہ اس کے کان کو بہرا کر دے'(4)۔ ابو زید نے عربوں سے روایت کی ہے: 'أُذُنٌ مَوْقُورة' (بہرا کان)، مجہول کے صیغے پر؛ اس بنا پر: 'وُقِرَتْ' واؤ پر ضمہ کے ساتھ(5)۔ اور طلحہ بن مصرف نے اسے 'وِقْرًا' واؤ کے کسرہ کے ساتھ پڑھا(6)، یعنی: ان کے کانوں میں وہ چیز ڈال دی جس نے انہیں کلام سننے سے روک دیا؛ اونٹ کے 'وِقر' کی تشبیہ پر، اور وہ وہ مقدار ہے جسے وہ اٹھانے کی طاقت رکھتا ہے۔ اور 'وِقر' کا مطلب ہے بوجھ؛ اس سے کہا جاتا ہے: 'نخلة مُوقِر' اور 'موقرة': جب وہ بہت زیادہ پھلوں والی ہو۔ اور 'رجل ذو قِرَة': جب وہ باوقار (وقوراً) ہو؛ واؤ کے فتحہ کے ساتھ، کہا جاتا ہے: 'وَقُرَ الرجل' - قاف کے ضمہ کے ساتھ - 'وقاراً'۔ اور 'وَقَرَ' قاف کے فتحہ کے ساتھ بھی کہا جاتا ہے(7)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {وَإِن يَرَوْا كُلَّ آيَةٍ لَّا يُؤْمِنُوا بِهَا} اللہ تعالیٰ نے ان کی ضد کے بارے میں خبر دی؛ کیونکہ جب انہوں نے چاند کو پھٹا ہوا دیکھا تو کہنے لگے: 'جادو'، چنانچہ اللہ عزوجل نے بغیر کسی دلیل کے ان کی جانب سے آیات کے رد کیے جانے کی خبر دی(8)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوكَ يُجَادِلُونَكَ} ان کا جھگڑنا ان کا یہ قول ہے: 'تم اسے کھاتے ہو جسے تم نے مارا ہو، اور اسے نہیں...'

(1) (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں: 'تمہارے باپ'، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، جو 'مجمل اللغہ' 766/3 میں موجود کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (2) تہذیب اللغہ 9/ 453۔ (3) دیکھئے معانی القرآن از زجاج 2/ 236، اور اعراب القرآن از نحاس 2/ 61، اور تفسیر طبری 9/ 198۔ (4) الصحاح (وقر)۔ (5) اعراب القرآن از نحاس 2/ 61۔ (6) القراءات الشاذہ ص 36۔ (7) مجمل اللغہ 3 / 933۔ (8) معانی القرآن از نحاس 2/ 411۔

Surah Al-An'am: Verse 25 (346)

"You eat what God has killed," reported from Ibn Abbas (1). "Those who disbelieve say" meaning the Quraysh. Ibn Abbas said: They said to Al-Nadr bin Al-Harith: "What does Muhammad say?" He said: "[I do not know what he says, except that I] see his lips moving, and he says nothing but the 'legends of the former peoples' (Asatir al-awwalin), like what I tell you about the past generations." Al-Nadr was a man of stories and travels; he heard tales in the lands of the non-Arabs, like the story of Rustam and Isfandiyar, and he used to tell them to them (2).

The singular of "Asatir" (legends) is "Astar," like "Abyat" (verses) and "Ababit"; reported from Az-Zajjaj (3). Al-Akhfash said: its singular is "Usturah," like "Uhduthah" (story) and "Ahadith" (tales) (4). Abu Ubaydah (5) said: its singular is "Istara." An-Nahhas said: its singular is "Ustur"; like "Uthkul." And it is said: it is the plural of "Astar" (6). And "Astar" is the plural of "Satr"; it is said: "Satar" and "Sattar" (to line or write). "As-Satr" is the extended, composed thing; like a line of a book. Al-Qushayri said: its singular is "Astir."

It is said: it is a plural with no singular, like "madhakir," "abadid" (7), and "ababil" (8), meaning: what the ancients wrote in books. Al-Jawhari (9) and others said: "Asatir" are falsehoods and vanities.

I say: some of my teachers recited to me: [WWW.NAFSEISLAM.COM]

(1) Reported by At-Tabari 9/201. (2) Mentioned by Al-Wahidi in 'Asbab al-Nuzul' p. 209, and Ibn al-Jawzi 2/18 through the route of Abu Salih from Ibn Abbas, and what was previously between brackets is from them. Mentioned by Al-Baghawi 2/90-91 from Al-Kalbi, and mentioned by Ibn Hisham in the 'Sirah' 1/358 without attribution. (3) 'Ma'ani al-Qur'an' for him 2/238, see 'Tafsir at-Tabari' 9/199. (4) Al-Akhfash mentioned this saying in 'Ma'ani al-Qur'an' 2/486, then said: "I only see it as a plural that has no singular, like 'abadid', 'madhakir', and 'ababil'." (5) In 'Majaz al-Qur'an' 1/189. (6) Thus mentioned by the author, and what is in 'I'rab al-Qur'an' by An-Nahhas 2/61: "The singular of 'asatir' is 'istara,' and it is said: 'usturah,' and it is said: it is the plural of 'astar'..." And Al-Azhari mentioned in 'Tahdhib al-Lughah' 12/327 from Al-Lihyani: "The singular of 'asatir' is 'ustur,' 'usturah,' and 'astir'." (7) In (Z): "Ababid", and "al-Abadid" and "al-Mabadid": horses dispersed in their going and coming. 'Al-Lisan' (A-B-D). (8) This is the saying of Al-Akhfash as mentioned previously, and At-Tabari quoted it from him 9/200. (9) In 'As-Sihah' (Satr).

सूरह अल-अनआम: आयत 25 (346)

"तुम वह खाते हो जिसे ईश्वर ने मारा है," इब्न अब्बास (1) से वर्णित है। "अविश्वास करने वाले कहते हैं" यानी कुरैश। इब्न अब्बास ने कहा: उन्होंने अल-नद्र बिन अल-हरिथ से कहा: "मुहम्मद क्या कहते हैं?" उसने कहा: "[मुझे नहीं पता कि वह क्या कहते हैं, सिवाय इसके कि मैं] उनके होंठों को हिलते हुए देखता हूँ, और वह 'पूर्वजों की किंवदंतियों' (असातीर अल-अव्वलीन) के अलावा कुछ नहीं कहते, जैसे मैं तुम्हें पिछली पीढ़ियों के बारे में बताता हूँ।" अल-नद्र कहानियों और यात्राओं का शौकीन व्यक्ति था; उसने गैर-अरबों के देशों में कहानियाँ सुनी थीं, जैसे रुस्तम और इसफंदियार की कहानी, और वह उन्हें सुनाया करता था (2)।

"असातीर" (किंवदंतियों) का एकवचन "अस्तार" है, जैसे "अब्यात" (छंद) और "अबाबीत"; अल-ज़ज्जाज (3) से वर्णित है। अल-अख्फश ने कहा: इसका एकवचन "उस्तूरा" है, जैसे "उहदूसा" (कहानी) और "अहादीस" (किस्से) (4)। अबू उबैदाह (5) ने कहा: इसका एकवचन "इस्तारा" है। अल-नहहास ने कहा: इसका एकवचन "उस्तूर" है; जैसे "उस्तकुल"। और कहा जाता है: यह "अस्तार" (6) का बहुवचन है। और "अस्तार" "सत्र" का बहुवचन है; कहा जाता है: "सतर" और "सत्तर" (पंक्तिबद्ध करना या लिखना)। "अस-सत्र" एक विस्तारित, रचित चीज़ है; जैसे किताब की एक पंक्ति। अल-कुशायरी ने कहा: इसका एकवचन "अस्तीर" है।

कहा गया है: यह एक ऐसा बहुवचन है जिसका कोई एकवचन नहीं है, जैसे "मज़ाकीर", "अबादीद" (7) और "अबाबील" (8), जिसका अर्थ है: जो पूर्वजों ने किताबों में लिखा था। अल-जौहरी (9) और अन्य लोगों ने कहा: "असातीर" झूठ और बकवास है।

मैंने कहा: मेरे कुछ गुरुओं ने मुझे सुनाया: [WWW.NAFSEISLAM.COM]

(1) अल-तबरी 9/201 द्वारा उद्धृत। (2) अल-वाहिदी ने 'अस्बाब अल-नुज़ूल' पृ. 209 में इसका उल्लेख किया है, और इब्न अल-जौज़ी ने अबू सालिह के माध्यम से इब्न अब्बास से 2/18 में, और कोष्ठक के बीच की सामग्री उन्हीं से है। अल-बग़वी ने अल-कल्बी से 2/90-91 में इसका उल्लेख किया है, और इब्न हिशाम ने 'सीराह' 1/358 में बिना किसी श्रेय के इसका उल्लेख किया है। (3) 'मानी अल-कुरआन' उनके लिए 2/238, देखें 'तफसीर अल-तबरी' 9/199। (4) अल-अख्फश ने 'मानी अल-कुरआन' 2/486 में इस बात का उल्लेख किया है, फिर कहा: "मैं इसे केवल एक ऐसे बहुवचन के रूप में देखता हूँ जिसका कोई एकवचन नहीं है, जैसे 'अबादीद', 'मज़ाकीर' और

'अबाबील'।" (5) 'मजाज़ अल-कुरआन' 1/189 में। (6) लेखक द्वारा इस प्रकार उल्लेख किया गया है, और अल-नहहास की 'इराब अल-कुरआन' 2/61 में जो है: "'असातीर' का एकवचन 'इस्तारा' है, और कहा जाता है: 'उस्तूरा', और कहा जाता है: यह 'अस्तार' का बहुवचन है..." और अल-अज़हरी ने 'तहज़ीब अल-लुग़ह' 12/327 में अल-लिहयानी से उल्लेख किया: "'असातीर' का एकवचन 'उस्तूर', 'उस्तूरा' और 'अस्तीर' है।" (7) (ज़) में: "अबाबीद", और "अल-अबादीद" और "अल-मबादीद": आने-जाने में बिखरे हुए घोड़े। 'अल-लिसान' (अ-ब-द)। (8) यह अल-अख्फश का कथन है जैसा कि पहले बताया गया है, और अल-तबरी ने इसे उनसे 9/200 पर उद्धृत किया है। (9) 'अस-सिहा' (सत्र) में।

سورة الانعام: آیت 25 (346)

"تم وہ کھاتے ہو جسے اللہ نے مارا ہے،" ابن عباس (1) سے روایت ہے۔ ﴿يَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ یعنی قریش، ابن عباس نے کہا: انہوں نے نضر بن حارث سے کہا: "محمد کیا کہتے ہیں؟" اس نے کہا: "[میں نہیں جانتا کہ وہ کیا کہتے ہیں، سوائے اس کے کہ میں] ان کے ہونٹوں کو ہلتے ہوئے دیکھتا ہوں، اور وہ 'اگلوں کے افسانوں' (اساطیر الاولین) کے سوا کچھ نہیں کہتے، جیسے میں تمہیں گزشتہ نسلوں کے بارے میں بتاتا ہوں۔" نضر قصوں اور اسفار کا شوقین آدمی تھا، اس نے عجمیوں کے علاقوں میں قصے سنے تھے، جیسے رستم اور اسفندیار کا قصہ، اور وہ انہیں سنایا کرتا تھا (2)۔

اور اساطیر کا واحد "اسطار" ہے، جیسے ابیات اور ابابیت؛ زجاج (3) سے مروی ہے۔ اخفش: اس کا واحد "اسطورہ" ہے، جیسے احدوثہ اور احادیث (4)۔ ابو عبیدہ (5): اس کا واحد "اسطارہ" ہے۔ نحاس: اس کا واحد "اسطور" ہے؛ جیسے عثکول۔ اور کہا جاتا ہے: یہ "اسطار" (6) کی جمع ہے۔ اور اسطار "سطر" کی جمع ہے؛ کہا جاتا ہے: سطر اور سطر (لائن کھینچنا یا لکھنا)۔ اور السطر: لمبی، مرتب چیز؛ جیسے کتاب کی سطر۔ قشیری: اس کا واحد "اسطیر" ہے۔

اور کہا گیا ہے: یہ ایسی جمع ہے جس کا کوئی واحد نہیں جیسے مذاکیر، عبادید (7) اور ابابیل (8)، یعنی: جو اگلوں نے کتابوں میں لکھا۔ جوہری (9) اور دیگر نے کہا: الاساطیر: باطل اور لایعنی باتیں ہیں۔

میں نے کہا: میرے بعض اساتذہ نے مجھے سنایا: [WWW.NAFSEISLAM.COM]

(1) اسے طبری نے 9/201 میں نقل کیا ہے۔ (2) اسے واحدی نے اسباب النزول ص 209 میں، اور ابن الجوزی نے 2/18 میں ابوصالح کے واسطے سے ابن عباس سے ذکر کیا، اور ان کے درمیان جو قوسین میں ہے وہ انہی سے ہے۔ اسے بغوی نے 2/90-91 میں کلبی سے ذکر کیا، اور ابن ہشام نے سیرت 1/358 میں بغیر نسبت کے ذکر کیا۔ (3) معانی القرآن ان کی 2/238، اور تفسیر طبری 9/199 دیکھیں۔ (4) اخفش نے معانی القرآن 2/486 میں یہ قول ذکر کیا، پھر کہا: "میں اسے صرف ایسی جمع سمجھتا ہوں جس کا کوئی واحد نہیں، جیسے عبادید، مذاکیر اور ابابیل۔" (5) مجاز القرآن 1/189 میں۔ (6) مصنف نے اسی طرح ذکر کیا، اور نحاس کی اعراب القرآن 2/61 میں جو ہے: "اساطیر کا واحد اسطارہ ہے، اور کہا جاتا ہے: اسطورہ، اور کہا جاتا ہے: یہ اسطار کی جمع ہے..." اور ازہری نے تہذیب اللغہ 12/327 میں لحیانی سے ذکر کیا: "اساطیر کا واحد اسطور، اسطورہ اور اسطیر ہے۔" (7) (ظ) میں: عبابید، اور العبادید اور المبادید: وہ گھوڑے جو آتے جاتے متفرق ہو جائیں۔ اللسان (عبد)۔ (8) یہ اخفش کا قول ہے جیسا کہ پہلے گزرا، اور طبری نے اسے ان سے 9/200 میں نقل کیا۔ (9) الصحاح (سطر) میں۔

Surah Al-An'am: Verses 25 - 26 347

My night lingered, and my obsessions overcame me, for one who came with empty vanities and falsehoods. (1)

The words of the Almighty: "And they forbid (others) from him and keep away from him; and they do not destroy except themselves, while they do not perceive." (26)

His words: "And they forbid from him and keep away from him": Forbidding: restraining, and keeping away: distance. This applies generally to all disbelievers, meaning they forbid following Muhammad ﷺ and they themselves distance themselves from him. On the authority of Ibn Abbas and al-Hasan (2).

It was also said: This is specific to Abu Talib; he forbids the disbelievers from harming Muhammad ﷺ, yet stays away from believing in him. Also from Ibn Abbas (3).

Historians reported: The Prophet ﷺ went out to the Kaaba one day, intending to pray. When he entered the prayer, Abu Jahl, may Allah curse him, said: "Who will go to this man and spoil his prayer?" So Ibn al-Ziba'ra stood up, took animal waste and blood, and smeared them on the face of the Prophet ﷺ. The Prophet ﷺ turned away from his prayer and went to his uncle Abu Talib and said: "O uncle, do you not see what has been done to me?" Abu Talib asked: "Who did this to you?" The Prophet ﷺ said: "Abdullah ibn al-Ziba'ra." Then Abu Talib rose, placed his sword on his shoulder, and walked with him until he reached the people. When they saw Abu Talib approaching, they began to stand up. Abu Talib said: "By Allah, if any man stands up, I will strike him with my sword." So they sat until he drew near them and said: "O my nephew, who did this to you?" He said: "Abdullah ibn al-Ziba'ra." So Abu Talib took waste and blood and smeared them on their faces, beards, and clothes, and spoke harshly to them. Then this verse was revealed: "And they forbid from him and keep away from him." The Prophet ﷺ said: "O uncle, a verse has been revealed about you."

(1) Thus in the copies. The author of the verse is Muawiyah ibn Abi Sufyan, and it is in his Diwan p. 83, and Al-Kamil by Al-Mubarrad 1/422. In both, "al-basabis" instead of "al-abatil". "Al-turrahat al-basabis" means falsehood. Al-Sahah (basbas). (2) Narrated from Ibn Abbas by Al-Tabari 9/201, and mentioned from Al-Hasan by Al-Mawardi in Al-Nukat wa Al-Uyun 2/104, and Al-Wahidi in Al-Wasit 2/262. (3) Narrated by Abd al-Razzaq 1/206, and Saeed ibn Mansur in his Sunan (874 - Tafsir), and Al-Tabari 9/204. Al-Nahhas said in Ma'ani al-Qur'an 2/411: The first opinion is more likely because it is connected to reports about the disbelievers and their words.

सूरह अल-अनाम: आयत 25 - 26 347

मेरी रात लंबी हो गई और मेरे जुनून मुझ पर हावी हो गए, उसके लिए जो खाली व्यर्थता और झूठ लेकर आया था। (1)

अल्लाह तआला का फरमान: "और वे (दूसरों को) उससे रोकते हैं और खुद भी उससे दूर रहते हैं; और वे अपने आप को ही नष्ट करते हैं, जबकि उन्हें इसका अहसास नहीं होता।" (26)

अल्लाह का फरमान: "और वे उससे रोकते हैं और उससे दूर रहते हैं": रोकना: मना करना, और दूर रहना: दूरी बनाना। यह आम तौर पर सभी काफिरों (अविश्वासियों) पर लागू होता है, जिसका अर्थ है कि वे मुहम्मद ﷺ का अनुसरण करने से मना करते हैं और खुद भी उनसे दूरी बनाए रखते हैं। इब्न अब्बास और अल-हसन से रिवायत है (2)।

यह भी कहा गया है: यह अबू तालिब के लिए विशिष्ट है; वह काफिरों को मुहम्मद ﷺ को नुकसान पहुँचाने से रोकता है, लेकिन खुद उन पर ईमान लाने से दूर रहता है। यह भी इब्न अब्बास से रिवायत है (3)।

इतिहासकारों ने बताया: नबी ﷺ एक दिन काबा गए और नमाज़ पढ़ने का इरादा किया। जब वह नमाज़ में दाखिल हुए, तो अबू जहल (अल्लाह की उस पर लानत हो) ने कहा: "कौन इस आदमी के पास जाकर उसकी नमाज़ खराब करेगा?" तो इब्न अल-ज़िबअरा उठा और उसने पशुओं का विष्ठा और खून लिया और उसे नबी ﷺ के चेहरे पर मल दिया। नबी ﷺ अपनी नमाज़ छोड़कर अपने चाचा अबू तालिब के पास आए और कहा: "ऐ चाचा, क्या आप नहीं देखते कि मेरे साथ क्या किया गया है?" अबू तालिब ने पूछा: "तुम्हारे साथ ऐसा किसने किया?" नबी ﷺ ने कहा: "अब्दुल्लाह इब्न अल-ज़िबअरा।" तब अबू तालिब उठे, अपनी तलवार अपने कंधे पर रखी और उनके साथ चले यहाँ तक कि उन लोगों के पास पहुँच गए। जब उन्होंने अबू तालिब को आते देखा, तो वे उठने लगे। अबू तालिब ने कहा: "अल्लाह की कसम, अगर कोई आदमी उठा, तो मैं उसे अपनी तलवार से मार दूँगा।" इसलिए वे बैठ गए जब तक कि वह उनके करीब नहीं पहुँच गए और कहा: "ऐ मेरे भतीजे, तुम्हारे साथ ऐसा करने वाला कौन है?" उन्होंने कहा: "अब्दुल्लाह इब्न अल-ज़िबअरा।" तब अबू तालिब ने विष्ठा और खून लिया और उनके चेहरों, दाढ़ियों और कपड़ों पर मल दिया, और उन्हें बुरा-भला कहा। तब यह आयत उतरी: "और वे उससे रोकते हैं और उससे दूर रहते हैं।" नबी ﷺ ने कहा: "ऐ चाचा, आपके बारे में एक आयत उतरी है।"

(1) प्रतियों में ऐसा ही है। इस शेर के कहने वाले मुआविया बिन अबी सुफियान हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 83 में है, और अल-मुबर्रद की अल-कामिल 1/422 में है। दोनों में "अल-अबातील" के बजाय "अल-बसाबीस" है। "अल-तुर्रहात अल-बसाबीस" का अर्थ झूठ है। अस-साह (बसबस)। (2) इब्न अब्बास से अल-तबरी 9/201 द्वारा रिवायत किया गया, और अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-उयून 2/104 में और अल-वाहिदी ने अल-वसीत 2/262 में अल-हसन से इसका उल्लेख किया है। (3) अब्दुल रज्जाक 1/206 और सईद बिन मंसूर ने अपनी सुनन (874 - तफ़सीर) में और अल-तबरी 9/204 में इसे रिवायत किया है। अन-नहस ने मा'आनी अल-कुरान 2/411 में कहा: पहली राय अधिक संभावित है क्योंकि यह काफिरों और उनकी बातों के बारे में खबरों से जुड़ी है।

سورة الانعام: آیات 25 - 26 347

میری رات طویل ہوگئی اور میرے وسوسوں نے مجھے گھیر لیا، اس کے لیے جو لغو اور جھوٹی باتیں لے کر آیا۔ (1)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور وہ (دوسروں کو) اس سے روکتے ہیں اور خود بھی اس سے دور رہتے ہیں؛ اور وہ اپنے آپ ہی کو ہلاک کرتے ہیں مگر انہیں شعور نہیں ہوتا۔ (26)"

اللہ تعالیٰ کا قول: "اور وہ اس سے روکتے ہیں اور اس سے دور رہتے ہیں" روکنا: ڈانٹنا یا منع کرنا، اور نائی: دوری۔ یہ تمام کفار کے بارے میں عام ہے، یعنی: وہ محمد ﷺ کی پیروی سے روکتے ہیں، اور خود ان سے دور رہتے ہیں۔ ابن عباس اور حسن سے مروی ہے (2)۔

اور کہا گیا: یہ ابو طالب کے ساتھ خاص ہے؛ وہ کفار کو محمد ﷺ کو ایذا پہنچانے سے روکتے ہیں، اور خود ان پر ایمان لانے سے دور رہتے ہیں۔ یہ بھی ابن عباس سے مروی ہے (3)۔

اہلِ سیر نے روایت کیا ہے کہ: نبی ﷺ ایک دن کعبہ کی طرف نکلے اور نماز پڑھنے کا ارادہ کیا۔ جب آپ ﷺ نماز میں داخل ہوئے تو ابو جہل (اللہ اس پر لعنت کرے) نے کہا: "کون اس شخص کے پاس کھڑا ہوگا اور اس کی نماز خراب کرے گا؟" چنانچہ ابن الزبعری کھڑا ہوا، اس نے گوبر اور خون لیا اور اسے نبی ﷺ کے چہرہ مبارک پر مل دیا۔ پس نبی ﷺ اپنی نماز سے پھر گئے، پھر اپنے چچا ابو طالب کے پاس آئے اور فرمایا: "اے چچا، کیا آپ دیکھتے نہیں کہ میرے ساتھ کیا کیا گیا ہے؟" ابو طالب نے پوچھا: "تمہارے ساتھ یہ کس نے کیا؟" نبی ﷺ نے فرمایا: "عبداللہ بن الزبعری نے"۔ پس ابو طالب اٹھے، اپنی تلوار اپنے کندھے پر رکھی اور آپ ﷺ کے ساتھ چلے یہاں تک کہ ان لوگوں کے پاس پہنچے۔ جب انہوں نے دیکھا کہ ابو طالب آ رہے ہیں تو لوگ اٹھنے لگے۔ ابو

طالب نے کہا: "اللہ کی قسم اگر کوئی شخص اٹھا تو میں اپنی تلوار سے اس کا کام تمام کر دوں گا"۔ چنانچہ وہ بیٹھ گئے یہاں تک کہ وہ ان کے قریب پہنچے اور پوچھا: "اے میرے بیٹے، تمہارے ساتھ ایسا کرنے والا کون ہے؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "عبداللہ بن الزبعری"۔ پس ابو طالب نے گوبر اور خون لیا اور اسے ان کے چہروں، ان کی داڑھیوں اور ان کے کپڑوں پر مل دیا، اور انہیں برا بھلا کہا۔ تب یہ آیت نازل ہوئی: "اور وہ اس سے روکتے ہیں اور اس سے دور رہتے ہیں"۔ پس نبی ﷺ نے فرمایا: "اے چچا آپ کے بارے میں ایک آیت نازل ہوئی ہے"۔

(1) نسخوں میں ایسا ہی ہے، اور اس شعر کے قائل معاویہ بن ابی سفیان ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص 83 میں ہے، اور المبرد کی الکامل 1/422 میں بھی، اور ان دونوں میں "الأباطيل" کی جگہ "البسابس" ہے۔ "الترهات البسابس" سے مراد باطل ہے۔ الصحاح (بسبس)۔ (2) اسے ابن عباس سے طبری نے 9/201 میں نقل کیا ہے، اور اسے حسن سے ماوردی نے "النکت والعیون" 104/2 میں اور واحدی نے "الوسیط" 262/2 میں ذکر کیا ہے۔ (3) اسے عبد الرزاق نے 1/206 میں، اور سعید بن منصور نے اپنی سنن (874 - تفسیر) میں، اور طبری نے 204/9 میں نقل کیا ہے۔ نحاس نے "معانی القرآن" 411/2 میں کہا ہے: پہلا قول زیادہ قرینِ قیاس ہے کیونکہ یہ کفار کی خبروں اور ان کے اقوال سے متصل ہے۔

348 Surah Al-An'am: Verse 26

He said: "And what is it?" He said: "Preventing Quraysh from harming me, and refusing to believe in me," so Abu Talib said (1):

By Allah, they shall never reach you with their gathering, until I am laid to rest in the dust, buried. So proclaim your command (2); there is no shame upon you, and rejoice in that, and let your eyes be comforted by it. You invited me and claimed (3) that you are my sincere adviser; and indeed you spoke the truth and were, before this, trustworthy. And you offered a religion that I have known to be of the best religions of creation. Were it not for blame or the fear of insult (4), you would have found me clearly submissive to that with certainty (5).

They said: "O Messenger of Allah, will Abu Talib's support benefit him?" He said: "Yes, the iron collar was removed from him because of it, and he is not coupled with devils, nor did he enter the pit of snakes and scorpions. His punishment is only two sandals of fire on his feet, from which his brain boils in his head, and that is the lightest punishment for the people of Hell."

And Allah revealed to His Messenger: {So be patient as were the messengers of firm resolve} [Al-Ahqaf: 35] (6).

In Sahih Muslim (7), from Abu Hurairah, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said to his uncle: "Say: 'There is no god but Allah', I will testify for you with it on the Day of Resurrection." He said: "Were it not [that] Quraysh would reproach me, saying: 'Only panic drove him to that,' I would have delighted your eyes with it." So Allah Almighty revealed: {Indeed, [O Muhammad], you do not guide whom you like, but Allah guides whom He wills} [Al-Qasas: 56]. This is the famous narration: "Al-Jaza'" (panic) with 'jeem' and 'zay', meaning: fear. Abu Ubayd said: "Al-Khara'" with the dotted 'kha' and 'ra'.

(1) We have not found this story, and the poetry of Abu Talib that follows was mentioned in a different story than this one by Ibn Ishaq in 'As-Siyar wal-Maghazi' p. 155, Al-Baghawi 2/91, Ibn al-Jawzi 3/21, and Ibn Kathir in 'Al-Bidayah wan-Nihayah' 4/108-109. (2) In (Kh), (D), (Z), and (Za): "So go forth with your command," and in 'As-Siyar wal-Maghazi': "Go forth with your command," and what is established is from (M) and other sources. (3) In 'As-Siyar wal-Maghazi' and 'Al-Bidayah': "and I knew," and in Al-Baghawi's Tafsir: "and I knew," and Ibn al-Jawzi did not mention this verse. (4) In 'As-Siyar wal-Maghazi' and Ibn al-Jawzi's Tafsir: "or my fear of insult." (5) In 'Al-

Bidayah wan-Nihayah': "clearly." (6) We did not find it in this context, and the graduation of the Hadith regarding Abu Talib's punishment will follow soon. (7) Number (25), and it is with Ahmad (9610), and what follows in brackets is from them.

348 सूरह अल-अनाम: आयत 26

उन्होंने कहा: "और वह क्या है?" उन्होंने कहा: "कुरैश को मुझे नुकसान पहुँचाने से रोकना, और वे मुझ पर ईमान लाने से इनकार करते हैं," तो अबू तालिब ने कहा (1):

अल्लाह की कसम, वे अपनी भीड़ के साथ आप तक कभी नहीं पहुँच पाएंगे, जब तक कि मैं मिट्टी में दफन न हो जाऊँ। अतः आप अपने आदेश को स्पष्ट करें (2); आप पर कोई दोष नहीं है, और इससे प्रसन्न हों और अपनी आँखों को ठंडक पहुँचाएँ। आपने मुझे आमंत्रित किया और दावा किया (3) कि आप मेरे शुभचिंतक हैं; तो वास्तव में आपने सच कहा और आप इससे पहले भी विश्वसनीय थे। और आपने एक ऐसा धर्म प्रस्तुत किया जिसे मैंने जान लिया है कि वह सृष्टि के सभी धर्मों में सबसे अच्छा धर्म है। यदि निंदा का भय या अपमान का डर (4) न होता, तो आप मुझे निश्चित रूप से उसके प्रति समर्पित पाते (5)।

उन्होंने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, क्या अबू तालिब की सहायता उनके काम आएगी?" उन्होंने कहा: "हाँ, इसके कारण उनसे लोहे का पट्टा हटा दिया गया, और उन्हें शैतानों के साथ नहीं जोड़ा गया, और न ही वे सांपों और बिच्छुओं के गड्ढे में दाखिल हुए। उनकी सजा केवल उनके पैरों में आग की दो चप्पलें हैं, जिनसे उनके सिर में दिमाग उबलता है, और यह नरक के लोगों के लिए सबसे हल्का दंड है।"

और अल्लाह ने अपने रसूल पर अवतरित किया: {अतः धैर्य रखें, जैसे दृढ़ संकल्प वाले रसूलों ने धैर्य रखा था} [अल-अहकाफ: 35] (6)।

सहीह मुस्लिम (7) में अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अपने चाचा से कहा: "कहो: 'अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है', मैं कयामत के दिन तुम्हारे लिए इसके साथ गवाही दूँगा।" उन्होंने कहा: "यदि यह बात न होती [कि] कुरैश मुझे यह कहकर ताना देंगे कि: 'उन्हें केवल घबराहट ने इस पर मजबूर किया है,' तो मैं इसके साथ आपकी आँखें ठंडी कर देता।" तब अल्लाह तआला ने अवतरित किया: {बेशक, [हे मुहम्मद], आप जिसे चाहें हिदायत (मार्गदर्शन) नहीं दे सकते, बल्कि अल्लाह जिसे चाहता है हिदायत देता है} [अल-क़सस: 56]। यह प्रसिद्ध वर्णन है: "अल-जज़ा" (घबराहट) 'जीम' और 'ज़ाय' के साथ, जिसका अर्थ है: डर। अबू उबैद ने कहा: "अल-खरा" बिंदी वाली 'ख़ा' और 'रा' के साथ।

(1) हमें यह कहानी नहीं मिली, और अबू तालिब की जो कविता बाद में आएगी, उसका उल्लेख इब्न इशाक ने 'अस-सियार वल-मगाज़ी' पृ. 155, अल-बगवी 2/91, इब्न अल-जौज़ी 3/21, और इब्न कसीर ने 'अल-बिदाया वन-निहाया' 4/108-109 में इस कहानी से अलग एक कहानी में किया है। (2) (ख), (द), (ज़), और (ज़ा) में: "तो अपने काम के लिए आगे बढ़ें," और 'अस-सियार वल-मगाज़ी' में: "अपने काम के लिए आगे बढ़ें," और जो स्थापित है वह (म) और अन्य स्रोतों से है। (3) 'अस-सियार वल-मगाज़ी' और 'अल-बिदाया' में: "और मैंने जान लिया," और अल-बगवी की तफ़सीर में: "और मैंने पहचान लिया," और इब्न अल-जौज़ी ने इस पद्य का उल्लेख नहीं किया। (4) 'अस-सियार वल-मगाज़ी' और इब्न अल-जौज़ी की तफ़सीर में: "या अपमान का मेरा डर।" (5) 'अल-बिदाया वन-निहाया' में: "स्पष्ट रूप से।" (6) हमें इस संदर्भ में यह नहीं मिला, और अबू तालिब के दंड के बारे में हदीस का विवरण जल्द ही आएगा। (7) संख्या (25), और यह अहमद (9610) के पास है, और कोष्ठक में जो आएगा वह उन्हीं से है।

348 سورة الانعام: آیت ۲۶

اس نے کہا: اور وہ کیا ہے؟ انہوں نے فرمایا: "قریش کو مجھے اذیت دینے سے روکنا، اور وہ مجھ پر ایمان لانے سے انکار کرتے ہیں"، تو ابوطالب نے کہا (۱):

خدا کی قسم، وہ اپنے لشکر کے ساتھ آپ تک ہرگز نہیں پہنچ سکیں گے، یہاں تک کہ میں مٹی میں دفن کر دیا جاؤں۔ پس آپ اپنا حکم سنا دیں (۲)؛ آپ پر کوئی عار نہیں، اور اس سے خوش ہو جائیں اور اپنی آنکھیں ٹھنڈی رکھیں۔ آپ نے مجھے دعوت دی اور دعویٰ کیا (۳) کہ آپ میرے خیر خواہ ہیں، تو بیشک آپ نے سچ کہا اور آپ اس سے پہلے بھی امین (امانت دار) تھے۔ اور آپ نے ایک ایسا دین پیش کیا جسے میں جان چکا ہوں کہ وہ تمام مخلوقات کے ادیان میں سب سے بہترین دین ہے۔ اگر ملامت کا خوف یا عار کا ڈر (۴) نہ ہوتا، تو آپ مجھے یقیناً اس پر آمادہ پاتے (۵)۔

انہوں نے کہا: یا رسول اللہ، کیا ابوطالب کو ان کی حمایت فائدہ دے گی؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں، اس کی وجہ سے ان سے طوق (لوہے کا پٹا) ہٹا دیا گیا، اور انہیں شیطانوں کے ساتھ نہیں جوڑا گیا، اور نہ ہی وہ سانپوں اور بچھوؤں کے گڑھے میں داخل ہوئے۔ ان کا عذاب تو بس ان کے پاؤں میں آگ کے دو جوتے ہیں جن سے ان کا دماغ ان کے سر میں ابلتا ہے، اور یہ اہل دوزخ میں سب سے ہلکا عذاب ہے۔"

اور اللہ نے اپنے رسول پر نازل فرمایا: {پس صبر کریں جیسا کہ پختہ ارادے والے رسولوں نے صبر کیا} [الاحقاف: ۳۵] (۶)۔

صحیح مسلم (۷) میں ابوہریرہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے اپنے چچا سے فرمایا: "کہہ دیں: 'لا الہ الا اللہ' (اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں)، میں قیامت کے دن اس کے ذریعے

آپ کی گواہی دوں گا"۔ انہوں نے کہا: "اگر یہ بات نہ ہوتی [کہ] قریش مجھے طعنہ دیں گے، وہ کہیں گے: 'صرف گھبراہٹ نے انہیں اس پر مجبور کیا ہے'، تو میں اس کے ساتھ آپ کی آنکھیں ٹھنڈی کر دیتا"۔ تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: {بیشک، [اے محمد]، آپ جسے چاہیں ہدایت نہیں دے سکتے، لیکن اللہ جسے چاہتا ہے ہدایت دیتا ہے} [القصص: ۵۶]۔ مشہور روایت اسی طرح ہے: "الجَزَع" (گھبراہٹ) جیم اور زای کے ساتھ، جس کا مطلب ہے: خوف۔ اور ابو عبید نے کہا: "الخَرَع" نقطہ والی خا اور را کے ساتھ

(۱) ہمیں یہ قصہ نہیں ملا، اور ابوطالب کا جو شعر آگے آئے گا اس کا ذکر ابن اسحاق نے 'السیر والمغازی' ص ۱۵۵، البغوی ۲/۹۱، ابن الجوزی ۳/۲۱، اور ابن کثیر نے 'البدایہ والنہایہ' ۴/۱۰۸-۱۰۹ میں اس قصے سے مختلف قصے میں کیا ہے۔ (۲) (خ)، (د)، (ز) اور (ظ) میں: "پس اپنے کام کے لیے آگے بڑھیں"، اور 'السیر والمغازی' میں: "اپنے کام کے لیے آگے بڑھیں"، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور باقی ذرائع سے ہے۔ (۳) 'السیر والمغازی' اور 'البدایہ' میں: "اور میں نے جان لیا"، اور تفسیر البغوی میں: "اور میں نے پہچان لیا"، اور ابن الجوزی نے اس شعر کا ذکر نہیں کیا۔ (۴) 'السیر والمغازی' اور تفسیر ابن الجوزی میں: "یا عار کا میرا ڈر"۔ (۵) 'البدایہ والنہایہ' میں: "واضح طور پر"۔ (۶) ہمیں اس سیاق میں یہ نہیں ملا، اور ابوطالب کے عذاب کے بارے میں حدیث کی تخریج جلد ہی آئے گی۔ (۷) نمبر (۲۵)، اور یہ احمد (۹۶۱۰) کے پاس ہے، اور جو بریکٹ میں آئے گا وہ انہی میں سے ہے۔

Surah Al-An'am: Verse 26 349

...the neglected (muhmalah). He said: it means weakness and feebleness(1). And in Sahih Muslim also(2) from Ibn Abbas that the Messenger of Allah ﷺ said: "The person with the lightest punishment among the inhabitants of Hell will be Abu Talib, and he will be wearing two sandals of fire from which his brain will boil." As for Abdullah bin Al-Ziba'ra, he embraced Islam in the year of the Conquest and his Islam was good. He apologized to the Messenger of Allah ﷺ, who accepted his apology. He was a talented poet, and he praised the Prophet ﷺ, and he has many poems praising him which abrogate what passed during his disbelief, including his saying: Anxieties and worries prevented sleep, and the night's canopy was turbulent and pitch-black. (3) Because of what reached me(4) that Ahmad censured me for it, so I spent the night as if I were feverish. O best of those carried upon the limbs of a strong, swift-handed, forceful she-camel. (5) Indeed, I apologize to you for what I committed while I was wandering in misguidance. (6) In the days when Sahm ordered me to the most misguided path, and Makhzum ordered me to it. And I extended the causes of destruction, and the command of the misguided ones led me, and their command was ominous. So today, my heart believes in the Prophet Muhammad, and whoever misses this is deprived. Enmity has passed and its causes have ended, and bonds and dreams have come between us.

---

(1) The complete speech is in "Gharib al-Hadith" by Al-Khattabi 1/491, quoting Tha'lab, and it was also mentioned by Ibn al-Jawzi in "Gharib al-Hadith" 1/273, and Ibn al-Athir in "Al-Nihayah" (kh-r-'), and Abu Ubayd mentioned in "Gharib al-Hadith" 4/159-160 the hadith of Abu Sa'id al-Khudri: If one of you heard the pressure of the grave, he would be terrified or break down. Abu Ubayd said: It means he broke and weakened. (2) Number (212), and it is with Ahmad (2690). (3) Al-Balabil: mixed whispers and sorrows. Mu'talij, i.e., turbulent, overlapping. Al-Bahim: that which has no light. "Al-Imla' al-Mukhtasar fi Sharh Gharib al-Siyar" 3/81. (4) In (ظ): "at atani". (5) 'Ayranah: a she-camel resembling a wild donkey in its strength and activity. Sarh al-yadayn: light-handed. Ghashum, i.e., oppressive, meaning its gait is rough. "Al-Imla' al-Mukhtasar" 3/82. (6) In (kh), (d), (z), and (ظ): "muqim", and what is established is from (m) and sources.

सूरा अल-अनआम: आयत २६ ३४९

...उपेक्षित (मुहमला)। उसने कहा: इसका अर्थ है कमजोरी और शिथिलता(1)। और सहीह मुस्लिम में भी(2) इब्न अब्बास से कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "नरकवासियों में सबसे हल्की सजा पाने वाला व्यक्ति अबू तालिब होगा, और वह आग के दो जूते पहने होगा जिनसे उसका दिमाग खौलेगा।" जहाँ तक अब्दुल्लाह बिन अल-ज़िबा'रा का सवाल है, उन्होंने विजय के वर्ष इस्लाम स्वीकार किया और उनका इस्लाम अच्छा था। उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ से माफी मांगी, जिन्होंने उनकी माफी स्वीकार कर ली। वह एक कुशल कवि थे, और उन्होंने नबी ﷺ की प्रशंसा की, और उनकी प्रशंसा में उनकी कई कविताएं हैं जो उनके कुफ्र (अविश्वास) के दौरान की बातों को रद्द करती हैं, जिनमें उनका यह कहना शामिल है: चिंताओं और फिक्र ने नींद उड़ा दी, जबकि रात का शामियाना अशांत और घना अंधेरा था।(3) इस वजह से कि जो मुझ तक पहुँचा(4) कि अहमद ने मुझे इसके लिए फटकारा, तो मैंने रात ऐसे बिताई जैसे मुझे बुखार हो। हे उन लोगों में सबसे श्रेष्ठ जिन्हें एक मजबूत, तेज हाथों वाली, शक्तिशाली ऊंटनी के अंगों पर ले जाया गया।(5) वास्तव में, मैं आपसे उस चीज़ के लिए क्षमा चाहता हूँ जो मैंने तब की थी जब मैं गुमराह होकर भटक रहा था।(6) उन दिनों जब सहम ने मुझे सबसे गुमराह रास्ते का आदेश दिया था, और मखज़ूम ने मुझे उसका आदेश दिया था। और मैंने विनाश के कारणों को बढ़ाया, और गुमराहों के आदेश ने मुझे प्रेरित किया, और उनका आदेश अशुभ था। तो आज, मेरा दिल नबी मुहम्मद पर विश्वास करता है, और जो इससे चूक गया वह वंचित है। शत्रुता बीत गई और उसके कारण समाप्त हो गए, और हमारे बीच बंधन और सपने आ गए।

---

(1) पूरी बात अल-खत्ताबी द्वारा "ग़रीब अल-हदीस" 1/491 में है, सालब के हवाले से, और इब्न अल-जौज़ी द्वारा "ग़रीब अल-हदीस" 1/273 में भी इसका उल्लेख किया गया है, और इब्न अल-असीर ने "अल-निहाया" (ख-र-') में, और अबू उबैद ने "ग़रीब अल-हदीस" 4/159-160 में अबू सईद अल-खुदरी की हदीस का उल्लेख किया है: यदि आप में से कोई कब्र के दबाव को सुनता, तो वह घबरा जाता या टूट जाता। अबू उबैद ने कहा: इसका मतलब है कि वह टूट गया और कमजोर हो गया। (2) संख्या (212), और यह अहमद (2690) के पास है। (3) अल-बलादिल: मिश्रित फुसफुसाहट और दुख। मुतलिज, यानी अशांत, एक-दूसरे पर चढ़ना। अल-बहीम: जिसमें कोई रोशनी न हो। "अल-इमला अल-मुख्तसर फी शरह गरीब अल-सियार" 3/81। (4) (ظ) में: "आत अतानी"। (5) 'ऐराना: एक ऊंटनी जो अपनी ताकत और सक्रियता में जंगली गधे के समान हो। सरह अल-यदैन: हल्के हाथों वाली। गशूम, यानी दमनकारी, जिसका अर्थ है कि उसकी चाल रूखी है। "अल-इमला अल-

मुख्तसर" 3/82। (6) (ख), (द), (ज़), और (ظ) में: "मुकीम", और जो स्थापित है वह (म) और स्रोतों से है।

مہملی۔ کہا: یعنی کمزوری اور سستی(1)۔ اور صحیح مسلم میں بھی(2) ابن عباس سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «اہلِ جہنم میں سب سے ہلکے عذاب والا ابو طالب ہو گا، اور اس نے آگ کے دو جوتے پہن رکھے ہوں گے جن سے اس کا دماغ کھول رہا ہو گا»۔ رہا عبداللہ بن الزبعری، تو اس نے فتح مکہ کے سال اسلام قبول کیا اور اس کا اسلام اچھا رہا، اور اس نے رسول اللہ ﷺ سے معذرت کی تو آپ نے اس کا عذر قبول فرما لیا، اور وہ ایک پختہ شاعر تھا، پس اس نے نبی ﷺ کی مدح کی، اور اس کی مدح میں اس کے بہت سے اشعار ہیں جو اس کے کفر کے دور کی باتوں کو منسوخ کرتے ہیں، ان میں سے اس کا یہ قول ہے: پریشانیوں اور غموں نے نیند اڑا دی، جبکہ رات کا سائبان مضطرب اور تاریک تھا۔(3) اس وجہ سے جو مجھ تک خبر پہنچی(4) کہ احمد نے مجھے اس پر ملامت کی ہے، تو میں نے رات اس طرح گزاری گویا مجھے بخار چڑھا ہو۔ اے ان سب میں بہترین جسے ایک مضبوط، سبک رفتار اور زبردست اونٹنی نے اپنے اعضا پر اٹھایا ہو۔(5) بے شک میں آپ سے اس بات کی معذرت چاہتا ہوں جو مجھ سے سرزد ہوئی جب میں گمراہی میں بھٹک رہا تھا۔(6) ان دنوں جب سہیم مجھے انتہائی گمراہ کن راستے کا حکم دیتا تھا اور مخزوم مجھے اس کا حکم دیتا تھا۔ اور میں ہلاکت کے اسباب کو دراز کرتا تھا اور گمراہوں کا حکم میری قیادت کرتا تھا اور ان کا حکم منحوس تھا۔ پس آج میرا دل نبی محمد (ﷺ) پر ایمان لایا ہے، اور جو اس سے محروم رہا وہ واقعی محروم ہے۔ دشمنی ختم ہو گئی اور اس کے اسباب کٹ گئے، اور ہمارے درمیان رشتے اور عقلیں (دانائی) آ گئیں۔

---

(1) یہ پوری گفتگو خطابی کی غریب الحدیث 1/491 میں ثعلب کے حوالے سے ہے اور ثعلب سے اسے ابن الجوزی نے بھی غریب الحدیث 1/273 میں ذکر کیا ہے، اور ابن الاثیر نے النہایہ

(خرع) میں، اور ابو عبید نے غریب الحدیث 4/159-160 میں ابو سعید الخدری کی حدیث ذکر کی ہے: اگر تم میں سے کوئی قبر کے دبانے کی آواز سن لیتا تو وہ جزع فزع کرتا یا گر پڑتا۔ ابو عبید نے کہا: یعنی وہ ٹوٹ گیا اور کمزور ہو گیا۔ (2) نمبر (212)، اور یہ احمد کے ہاں بھی ہے (2690)۔ (3) البلابل: ملی جلی وسوسے اور غم۔ ومعتلج، یعنی: مضطرب، ایک دوسرے پر چڑھنا۔ والبہیم: وہ جس میں روشنی نہ ہو۔ الاملاء المختصر فی شرح غریب السیر 3/81۔ (4) (ظ) میں ہے: آت أتانی۔ (5) عیرانیة: وہ اونٹنی جو اپنی سختی اور نشاط میں جنگلی گدھے کے مشابہ ہو۔ سرح الیدین: ہلکے ہاتھوں والی۔ غشوم، یعنی: ظالم، مراد یہ کہ اس کی چال میں درشتی ہے۔ الاملاء المختصر 3/ 82۔ (6) (خ) اور (د) اور (ز) اور (ظ) میں ہے: مقیم، اور جو متن میں ہے وہ (م) اور مصادر سے ہے۔

So forgive, may my parents be sacrificed for you, both of them ... and have mercy (1), for you are a merciful one who is shown mercy. And upon you is a sign (2) from the King (Allah), a radiant light and a sealed seal. He gave you, after love, His proof ... a nobility, and the proof of the God is great (3). And I have witnessed that your religion is true ... in truth, and that you are great among the servants (4). And God bears witness that Ahmad is chosen ... prominent (5) among the righteous, noble. A master whose building arose from Hashim ... a branch firmly established in the heights and roots (6).

And it was said: The meaning: {they forbid from it} meaning: these who listen forbid from the Quran {and stay away from it}. From Qatadah (7). So the 'h' (it/him) in 'from it' according to the first two opinions refers to the Prophet ﷺ, and according to Qatadah's opinion, it refers to the Quran.

{And they destroy not but themselves} "In" is negative, meaning: they only destroy themselves by their persistence in disbelief, and by carrying the burdens of those they turned away.

Allah Almighty says: {And if you could but see when they will be made to stand before the Fire and say, "Oh, would that we could be returned [to life on earth] and not deny the signs of our Lord and be among the believers." (27)}

Allah Almighty says: {And if you could but see when they are made to stand before the Fire} meaning: when (8) they are made to stand tomorrow, and "idh" (when/past) can be used.

---

(1) In (m): my slip, which corresponds to what is in the Prophetic Biography 2/420. (2) In the Biography: from knowledge. (3) The verses up to this point are in Al-Isti'ab 6/185 (on the margin of Al-Isabah), and they are all in the Prophetic Biography 2/419. (4) In the Biography: truth and that you..., and his saying: "jasim": meaning great. Al-Imla' al-Mukhtasar 3/82. (5) Meaning: looked upon, observed. Al-Imla' al-Mukhtasar. (6) Qaram: meaning: master. And al-dhura: the heights, and al-arum: the origins. Al-Imla' al-Mukhtasar. (7) Narrated by Al-Tabari 9/202 - 203 from Qatadah and Mujahid, and mentioned from them by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-'Uyun 2/104, and Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 2/280. (8) In (kh), (z), and (m): idh, and what is fixed is from (d) and (z). See Tafsir al-Tabari 9/207, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/281.

तो क्षमा करें, मेरे माता-पिता आप पर न्योछावर हों ... और दया करें(१), क्योंकि आप दया करने वाले और दया प्राप्त करने वाले हैं। और आप पर बादशाह (अल्लाह) की ओर से एक चिन्ह (२) है ... एक चमकता हुआ प्रकाश और मुहरबंद मुहर। उसने आपको प्रेम के बाद अपना प्रमाण दिया ... एक सम्मान, और ईश्वर का प्रमाण महान है(३)। और मैंने गवाही दी है कि आपका धर्म सच्चा है ... वास्तव में, और यह कि आप दासों में महान हैं(४)। और अल्लाह गवाही देता है कि अहमद चुना हुआ है ... नेक लोगों में प्रतिष्ठित(५), उदार है। एक सरदार जिसका निर्माण हाशिम से हुआ ... एक शाखा जो ऊँचाइयों और जड़ों में जमी हुई है(६)।

और कहा गया है: अर्थ: {वे उससे रोकते हैं} अर्थात: ये लोग जो सुनते हैं वे कुरान से रोकते हैं {और उससे दूर रहते हैं}। कतादा (७) से। तो 'उसे/उससे' (अनाह) में 'हा' पहले दो मतों के अनुसार पैगंबर ﷺ के लिए है, और कतादा के मत के अनुसार कुरान के लिए है।

{और वे केवल अपने आप को ही नष्ट करते हैं} "इन" नकारात्मक है, अर्थात: वे अपने कुफ्र पर अड़े रहने और जिन्हें वे रोकते हैं उनके बोझ ढोने के कारण केवल स्वयं को ही नष्ट कर रहे हैं।

अल्लाह तआला का कथन: {और यदि आप देख सकें जब उन्हें आग के सामने खड़ा किया जाएगा और वे कहेंगे, "काश! हमें वापस भेज दिया जाए और हम अपने रब की आयतों को न झुठलाएं और मोमिनों में से हो जाएं।" (२७)}

अल्लाह तआला का कथन: {और यदि आप देख सकें जब उन्हें आग के सामने खड़ा किया जाएगा} अर्थात: जब (८) उन्हें कल खड़ा किया जाएगा, और "इज़" का उपयोग किया जा सकता है।

---

(१) (म) में: मेरी चूक, जो सीरत अल-नबविया २/४२० में जो है उसके अनुरूप है। (२) सीरत में: ज्ञान से। (३) इस स्थान तक की आयतें अल-इस्ती'आब ६/१८५ (अल-इसाबा के हाशिये पर) में हैं, और वे सभी सीरत अल-नबविया २/४१९ में हैं। (४) सीरत में: सच और यह कि आप..., और उनका कहना: "जसीम": यानी महान। अल-इमला अल-मुख्तसर ३/८२। (५) अर्थात: जिसकी ओर देखा जाए, गौर किया जाए। अल-इमला अल-मुख्तसर। (६) करम: अर्थात: स्वामी। और अल-जुरा: ऊँचाइयाँ, और अल-अरुम: मूल। अल-इमला अल-मुख्तसर। (७) इसे अल-तबरी ९/२०२ - २०३ ने कतादा और मुजाहिद से उद्धृत किया है, और अल-मावर्दी ने अल-नुकत वा अल-उयुन २/१०४ में और इब्न अतिया

ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२८० में उनका उल्लेख किया है। (८) (ख), (ज़), और (म) में: इज़, और जो सिद्ध है वह (द) और (ज़) से है। देखें तफ़सीर अल-तबरी ९/२०७, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२८१।

پس معاف کر دیجیے، آپ پر میرے ماں باپ قربان ہوں، دونوں ہی ... اور رحم فرمائیے (۱)، کیونکہ آپ رحم کرنے والے اور رحم کیے گئے ہیں۔ اور آپ پر بادشاہ (اللہ) کی طرف سے ایک نشانی (۲) ہے ... ایک روشن نور اور مہر شدہ مہر۔ اس نے آپ کو محبت کے بعد اپنی دلیل عطا کی ... ایک شرف، اور اللہ کی دلیل عظیم ہے (۳)۔ اور میں نے گواہی دی ہے کہ آپ کا دین سچا ہے ... حق ہے، اور یہ کہ آپ بندوں میں عظیم المرتبت ہیں (۴)۔ اور اللہ گواہی دیتا ہے کہ احمد چنے ہوئے ہیں ... نیک لوگوں میں مستقبل (۵) (پیشِ نظر)، کریم ہیں۔ ایک سردار جن کی عمارت ہاشم سے بلند ہوئی ... ایک ایسی شاخ جو بلندیوں اور جڑوں میں مضبوطی سے جمی ہوئی ہے (۶)۔

اور کہا گیا: معنی ہے: ﴿يَنْهَوْنَ عَنْهُ﴾ یعنی: یہ لوگ جو سنتے ہیں وہ قرآن سے روکتے ہیں ﴿وَيَنْأَوْنَ عَنْهُ﴾۔ قتادہ (۷) سے روایت ہے۔ پس پہلے دو اقوال کے مطابق «عنه» میں 'ہا' نبی ﷺ کے لیے ہے، اور قتادہ کے قول کے مطابق قرآن کے لیے ہے۔

﴿وَإِن يُهْلِكُونَ إِلَّا أَنفُسَهُمْ﴾ یہاں «إن» نافیہ ہے، یعنی: وہ کفر پر اپنے اصرار اور ان لوگوں کے بوجھ اٹھانے کی وجہ سے جنہیں وہ روکتے ہیں، صرف اپنے آپ ہی کو ہلاک کر رہے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ وُقِفُوا عَلَى النَّارِ فَقَالُوا يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبَ بِآيَاتِ رَبِّنَا وَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ (٢٧)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ وُقِفُوا عَلَى النَّارِ﴾ یعنی: جب (۸) وہ کل کھڑے کیے جائیں گے، اور «إذ» (کبھی مستقبل کے لیے بھی) استعمال ہو سکتا ہے۔

(١) (م) میں: زللی (میری لغزش)، اور یہ سیرت نبویہ ٢/٤٢٠ کے موافق ہے۔ (٢) سیرت میں ہے: من علم (علم سے)۔ (٣) اشعار یہاں تک الاستیعاب ٦/١٨٥ (الاصابہ کے حاشیے پر) میں ہیں، اور یہ تمام سیرت نبویہ ٢/٤١٩ میں ہیں۔ (٤) سیرت میں ہے: حقاً وأنك...، اور ان کا قول: جسیم: یعنی عظیم۔ الاملاء المختصر ٣/٨٢۔ (٥) یعنی: جس کی طرف دیکھا جائے، ملحوظ۔ الاملاء المختصر۔ (٦) قرم: یعنی: سردار۔ اور الذری: بلندیاں، اور الأروم: جڑیں (اصول)۔ الاملاء المختصر۔ (٧) اسے طبری نے ٩/٢٠٢ - ٢٠٣ میں قتادہ اور مجاہد سے روایت کیا ہے، اور ماوردی نے اسے النکت والعیون ٢/١٠٤ میں ان دونوں سے ذکر کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٢/٢٨٠ میں۔ (٨) (خ)، (ظ) اور (م) میں: إذ، اور جو ثابت ہے وہ (د) اور (ز) سے ہے، اور دیکھیے تفسیر طبری ٩/٢٠٧، اور المحرر الوجیز ٢/٢٨١۔

Surah Al-An'am: Verse 27 351

... in the place of "idha" (when), and "idha" is in the place of "idh" (as/when), and what will be is as if it already happened; because the news from Allah Almighty is truth and veracity, so for this reason it was expressed in the past tense.

And the meaning of "wuqifu" (they were made to stand) is: they were detained. It is said: "waqaftuhu waqfan" (I stopped it), so "waqafa wuqufan" (it stopped)(1). Ibn al-Samaifa' read it as: "idh waqqafu" with fatha on the waw and qaf, from "al-wuquf" (standing/stopping)(2).

"Over the Fire" meaning: they are above it on the Sirat (bridge), and it is beneath them(3).

It is said: "ala" (over/on) here means "bi" (by/at), meaning: they were made to stand near it while they were witnessing it.

Ad-Dahhak said: It means they were gathered(4) at its gates. And it is said: they were made to stand on the back of Hell, and the Fire is beneath them.

And in the report: All people will be made to stand on the back of Hell, as if it were the back of melted fat, then a caller will cry out: Take your companions and leave my companions(5).

It is said: "wuqifu" (they were made to stand) means: they entered it(6) - may Allah protect us from it - so "ala" (on) means "fi" (in), i.e., they were made to stand in the Fire(7).

And the response to "law" (if) is omitted; so that the imagination goes to everything, making it more eloquent in instilling fear.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/281. Al-Tabari said in 9/207: He did not say: "uqifu"; because that is the eloquent form in the speech of the Arabs. It is said: "waqaftu al-dabbah aw al-ard" (I stopped the beast or the land) - without an alif - when you make it a confined charity (waqf). (2) Mentioned by Abu Hayyan in Al-Bahr 4/101, and Al-Samin al-Halabi in Ad-Durr al-Masun 4/584 on the authority of Ibn al-Samaifa' and Zayd ibn Ali. (3) An-Nukat wa al-Uyun 2/105. (4) In the copies: "juma'u ya'ni" (they were gathered, meaning), and what is established is from the tafsir of Abu al-Layth 1/479, and the speech is from him. (5) Narrated by Abu Ubaid in Gharib al-Hadith 4/346, Ibn Abi Shaybah 13/169, and Abu Nu'aym in Al-Hilya 5/367 from Ka'b al-Ahbar as his saying. Abu Ubaid said: "Al-ihalah" is what is melted from fat and grease, and

the "matn of al-ihalah" is its surface when it settles in a vessel. Ka'b only likened the stillness of Hell before the disbelievers become in its interior to that. (6) In (d) and (z): "dakhalu" (they entered), and in (zha): "adkhaluha" (they were made to enter it). (7) Tafsir al-Tabari 9/206 and Tafsir al-Baghawi 2/92. Al-Baghawi said: Like His saying: {Upon the kingdom of Solomon} [Al-Baqarah: 102] meaning: in the kingdom of Solomon.

सूरह अल-अनआम: आयत 27 351

... "इज़ा" (जब) के स्थान पर, और "इज़ा" यहाँ "इज़" (जब/चूंकि) के स्थान पर है, और जो होने वाला है वह ऐसा है जैसे वह हो चुका हो; क्योंकि अल्लाह तआला की खबर सत्य और सच है, इसलिए इसे भूतकाल में व्यक्त किया गया है।

और "वक़िफ़ू" (उन्हें खड़ा किया गया) का अर्थ है: उन्हें रोक लिया गया। कहा जाता है: "वक़फ्तुहु वक़्फ़न" (मैंने उसे रोका), तो "वक़फ़ वुक़ूफ़न" (वह रुका)(1)। इब्न अल-समैफा ने इसे पढ़ा: "इज़ वक़्क़फ़ू" वाव और क़ाफ़ पर ज़बर (फ़तह) के साथ, "वुक़ूफ़" (रुकने/खड़े होने) से(2)।

"आग पर" यानी: वे सिरात (पुल) पर उसके ऊपर हैं, और वह उनके नीचे है(3)।

और कहा गया है: "अला" (पर) का अर्थ "बि" (पास/पर) है, यानी: उन्हें उसके पास खड़ा किया गया जबकि वे उसे देख रहे थे।

अद-दहाक ने कहा: इसका अर्थ है कि वे उसके द्वारों पर जमा किए गए(4)। और कहा जाता है: उन्हें जहन्नम की पीठ (ऊपरी सतह) पर खड़ा किया गया, और आग उनके नीचे है।

और हदीस में है: सभी लोगों को जहन्नम की पीठ पर खड़ा किया जाएगा, जैसे कि वह पिघली हुई चर्बी की सतह हो, फिर एक पुकारने वाला पुकारेगा: अपने साथियों को ले लो और मेरे साथियों को छोड़ दो(5)।

और कहा गया है: "वक़िफ़ू" (उन्हें खड़ा किया गया) का अर्थ है: वे उसमें प्रवेश कर गए(6) - अल्लाह हमें उससे बचाए - तो "अला" (पर) का अर्थ "फ़ि" (में) है, यानी: उन्हें आग में खड़ा किया गया(7)।

और "लौ" (यदि) का उत्तर हटा दिया गया है; ताकि कल्पना हर चीज़ की ओर जाए, जो डराने में अधिक प्रभावशाली हो।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/281, अल-तबारी ने 9/207 में कहा: उन्होंने "उक़िफ़ू" नहीं कहा; क्योंकि यह अरबों की भाषा में अधिक स्पष्ट है। कहा जाता है: "वक़फ्तुद दाब्बाह अव अल-अर्द" (मैंने जानवर या ज़मीन को रोक दिया) - बिना अलिफ़ के- जब आप उसे एक स्थायी दान (वक़्फ़) बना देते हैं। (2) इसे अबू हय्यान ने अल-बह्र 4/101 में और अल-समीन अल-हलबी ने अद-दुर्र अल-मसून 4/584 में इब्न अल-समैफा और ज़ैद बिन अली के हवाले से उद्धृत किया है। (3) अन-नुकत वल-

उयून 2/105। (4) प्रतियों में: "जमुऊ यानी" (उन्हें इकट्ठा किया गया यानी), और जो स्थापित है वह अबू अल-लैथ 1/479 की तफ़सीर से है, और शब्द उनके हैं। (5) इसे अबू उबैद ने ग़रीब अल-हदीस 4/346 में, इब्न अबी शैबा ने 13/169 में और अबू नुएम ने अल-हिल्या 5/367 में काब अल-अहबार के कथन के रूप में निकाला है। अबू उबैद ने कहा: "इहाला" वह है जो पूंछ की चर्बी और वसा से पिघलाया जाता है, और "मतन अल-इहाला" उसका ऊपरी भाग है जब वह किसी बर्तन में जम जाता है। काब ने काफ़िरों के उसके अंदर जाने से पहले जहन्नम की स्थिरता की तुलना उसी से की है। (6) (द) और (ज़) में: "दखलू" (वे दाखिल हुए), और (ज़हा) में: "अदखलूहा" (उन्हें उसमें दाखिल किया गया)। (7) तफ़सीर अल-तबारी 9/206 और तफ़सीर अल-बगवी 2/92। बगवी ने कहा: जैसा कि उनका कहना है: {सुलेमान के राज्य पर} [अल-बक़रह: 102] यानी: सुलेमान के राज्य में।

سورة الانعام: آیت 27 351

... "إذا" کے مقام پر، اور "إذا" یہاں "إذ" کے مقام پر ہے، اور جو ہونے والا ہے وہ گویا ہو چکا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کی خبر حق اور سچ ہے، اس لیے اسے ماضی کے صیغے میں بیان کیا گیا۔

اور "وقُفوا" (وہ کھڑے کیے گئے) کے معنی ہیں: وہ روک لیے گئے، کہا جاتا ہے: "وَقَفْتُهُ وَقْفاً"، تو "وَقَفَ وُقوفاً"(1)۔ ابن السمیفع نے اسے واؤ اور قاف کے زبر (فتحہ) کے ساتھ "إذ وَقَّفُوا" پڑھا ہے، جو کہ "الوقوف" (رکنے/کھڑے ہونے) سے ہے(2)۔

"على النَّارِ" یعنی: وہ صراط (پل) پر اس کے اوپر ہیں، اور وہ ان کے نیچے ہے(3)۔

اور کہا گیا ہے: "على" یہاں "باء" کے معنی میں ہے، یعنی: وہ اس کے قریب کھڑے کیے گئے جبکہ وہ اسے دیکھ رہے تھے۔

ضحاک نے کہا: یعنی وہ اس کے دروازوں پر جمع کیے گئے(4)۔ اور کہا جاتا ہے: وہ جہنم کی پیٹھ (اوپری سطح) پر کھڑے کیے گئے، اور آگ ان کے نیچے ہے۔

اور حدیث میں ہے: تمام لوگوں کو جہنم کی پیٹھ پر کھڑا کیا جائے گا، گویا وہ پگھلی ہوئی چربی کی سطح ہو، پھر ایک پکارنے والا پکارے گا: اپنے ساتھیوں کو لے لو اور میرے ساتھیوں کو چھوڑ دو(5)۔

اور کہا گیا ہے: "وقُفوا" (وہ کھڑے کیے گئے) کے معنی ہیں: وہ اس میں داخل ہو گئے(6) - اللہ ہمیں اس سے پناہ دے - پس "على" یہاں "في" (میں) کے معنی میں ہے، یعنی: وہ آگ میں کھڑے کیے گئے(7)۔

اور "لو" (اگر) کا جواب حذف کر دیا گیا ہے؛ تاکہ وہم ہر طرف جائے، جو کہ ڈرانے میں زیادہ بلیغ (موثر) ہے۔

---

(1) المحرر الوجیز 281/2، طبری نے 207/9 میں کہا: انہوں نے "أُوقفوا" نہیں کہا؛ کیونکہ اہل عرب کے کلام میں یہی زیادہ فصیح ہے۔ کہا جاتا ہے: "وقَفْتُ الدابة أو الأرض" - الف کے بغیر - جب آپ اسے وقف (صدقہ جاریہ) کر دیں۔ (2) اسے ابو حیان نے البحر 101/4 میں، اور سمین حلبی نے الدر المصون 584/4 میں ابن السمیفع اور زید بن علی کے حوالے سے ذکر کیا ہے۔ (3) النکت والعیون 105/2۔ (4) نسخوں میں ہے: "جمعوا يعني" (وہ جمع کیے گئے یعنی)، اور جو ثابت ہے وہ ابو اللیث کی تفسیر 479/1 سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (5) اسے ابو عبید نے غریب الحدیث 346/4 میں، ابن ابی شیبہ نے 169/13 میں، اور ابو نعیم نے الحلیہ 367/5 میں کعب الاحبار کے قول سے نقل کیا ہے۔ ابو عبید نے کہا: "الإهالة" وہ ہے جو چکنائی اور چربی سے پگھلایا جائے، اور "متن الإهالة" اس کی اوپری سطح ہے جب وہ برتن میں جم جائے۔ کعب نے کافروں کے اس کے اندر جانے سے پہلے جہنم کے سکون کو اسی سے تشبیہ دی ہے۔ (6) (د) اور (ز) میں: "دخلوا" (وہ داخل ہوئے)، اور (ظ) میں: "أدخلوها" (وہ اس میں داخل کیے گئے)۔ (7) تفسیر طبری 206/9 اور تفسیر بغوی 92/2۔ بغوی نے کہا: جیسا کہ ان کا فرمان ہے: {سلیمان کی بادشاہت پر} [البقرہ: 102] یعنی: سلیمان کی بادشاہت میں۔

The meaning: If you were to see them in that state, you would see the worst state, or you would see a horrific sight, or you would see a wondrous matter, or whatever is like this estimation (1).

His statement, Exalted is He: {They said, "Would that we were sent back [to the world] and not deny the signs of our Lord and be among the believers."} with the nominative case (raf') for the three verbs by conjunction; this is the reading of the people of Medina and al-Kisa'i (2). All of it is included in the meaning of wishing, i.e., they wished for return, and not to deny, and to be among the believers (3). Sibawayh (4) chose the disconnection (al-qat') in "and we do not deny", so it would not be included in the wish. The meaning: and we [will] not deny, based on the meaning of steadfastness in abandoning denial, i.e.: we do not deny, whether we are returned or not returned. Sibawayh said: It is like his saying: "Let me be and I will not return," i.e.: I will not return in any case, whether you leave me or you do not leave me.

Abu 'Amr argued for its exclusion from the wish by His saying: {And indeed, they are liars}; because lying is not in wishing, it is only in reporting. And whoever made it included in the wish said: The meaning: and indeed they were liars in the worldly life in their denial of the Resurrection and their denial of the messengers (5).

Hamzah and Hafs read with the accusative case (nasb) of "nakudhdhiba" (deny) and "nakuna" (be) (6) as a response to the wish; because it is not mandatory, and they are both included in the wish with the meaning that they wished for return, the abandonment of denial, and being with...

(1) Tafsir al-Baghawi 2/92, and al-Muharrar al-Wajiz 2/281. (2) Al-Sab'ah p. 255, and al-Taysir p. 102. It was also read by Ibn Kathir al-Makki, Abu 'Amr al-Basri, and 'Asim in the narration of Shu'bah. In (D) and (M) after his saying: "and al-Kisa'i", the text says: "And Abu 'Amr and Abu Bakr on the authority of 'Asim with dammah. Ibn 'Amir on raf': nakudhdhibu, and nasb: wa nakuna." This addition did not appear in the rest of the copies, and the most likely thought is that this addition is an oversight corrected on the author, inserted into his tafsir; by a reader or copyist or owner... this becomes clear from its context, and the connection of the speech after it with the reading of raf' in the three verbs, which he mentioned first; without nasb of the last one according to the reading of Ibn 'Amir which the author will mention later. (3) See Al-Hujjah by Al-Farisi 3/293-294, and Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/427-428. (4) In Al-Kitab 3/44, and see I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/62, and Ma'ani al-Qur'an by him

2/413. (5) Al-Hujjah by Al-Farisi 3/293-294, and Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/428. (6) Al-Sab'ah p. 255, and al-Taysir p. 102.

३५२ सूरा अल-अनआम: आयत २७

अर्थ: यदि आप उन्हें उस स्थिति में देखते, तो आप सबसे खराब स्थिति देखते, या आप एक भयानक दृश्य देखते, या आप एक अद्भुत मामला देखते, या इस तरह के अनुमान के समान कुछ (१)।

अल्लाह का कथन: {उन्होंने कहा, "काश हम वापस भेज दिए जाते [संसार में] और अपने रब की आयतों को न झुठलाते और ईमान वालों में से हो जाते।"} तीन क्रियाओं में संयुग्मन (अतफ़) द्वारा 'रफ़' (पेश) के साथ; यह मदीना के लोगों और अल-किसाई की क़िरात (पठन) है (२)। यह सब कामना (तमन्नी) के अर्थ में शामिल है, यानी: उन्होंने वापसी की कामना की, और यह कि वे न झुठलाएं और यह कि वे ईमान वालों में से हों (३)। सिबावेह (४) ने "और हम नहीं झुठलाते" में विच्छेद (अल-क़त) को चुना, इसलिए यह कामना में शामिल नहीं होगा। अर्थ: और हम नहीं झुठलाते, झुठलाने को छोड़ने पर अडिग रहने के अर्थ में, यानी: हम नहीं झुठलाते, चाहे हमें लौटाया जाए या न लौटाया जाए। सिबावेह ने कहा: यह उसके कहने जैसा है: "मुझे छोड़ दो और मैं वापस नहीं आऊंगा," यानी: मैं किसी भी स्थिति में वापस नहीं आऊंगा, चाहे तुम मुझे छोड़ दो या न छोड़ो।

अबू अम्र ने इसे कामना से बाहर होने के लिए उनके कथन से तर्क दिया: {और वास्तव में, वे झूठे हैं}; क्योंकि झूठ कामना में नहीं होता, यह केवल समाचार (ख़बर) में होता है। और जिसने इसे कामना में शामिल माना उसने कहा: अर्थ: और वास्तव में वे दुनिया में पुनरुत्थान के अपने इनकार और रसूलों को झुठलाने में झूठे थे (५)।

हमज़ा और हफ़्स ने "नकुज़्ज़िबा" (झुठलाना) और "नकूना" (होना) (६) को 'नस्ब' (ज़बर) के साथ कामना के उत्तर के रूप में पढ़ा; क्योंकि यह अनिवार्य नहीं है, और वे दोनों कामना में इस अर्थ के साथ शामिल हैं कि उन्होंने वापसी, झुठलाने को छोड़ने और साथ होने की कामना की...

(१) तफ़सीर अल-बग़वी ९२/२, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २८१/२। (२) अल-सबआ पृष्ठ २५५, और अल-तयसीर पृष्ठ १०२। इसे इब्न कसीर अल-मक्की, अबू अम्र अल-बसरी और शुअबा के वर्णन में असीम ने भी पढ़ा है। (द) और (म) में उनके कथन "और अल-किसाई" के बाद लिखा है: "और असीम से अबू अम्र और अबू बकर दम्मा (पेश) के साथ। इब्न आमिर रफ़ (पेश) पर: नकुज़्ज़िबु, और नस्ब (ज़बर): व नकूना।" यह वृद्धि बाकी प्रतियों में नहीं आई, और सबसे अधिक संभावना यह है कि यह वृद्धि लेखक पर एक टिप्पणी है जो उनके तफ़सीर में शामिल हो गई है; किसी पाठक या लिपिक या मालिक द्वारा... यह इसके संदर्भ से स्पष्ट होता है, और इसके बाद के भाषण का उन तीन क्रियाओं

में रफ़ के पठन के साथ संबंध, जिसका उन्होंने पहले उल्लेख किया था; इब्न आमिर के पठन के अनुसार अंतिम वाले के नस्ब के बिना जिसे लेखक बाद में उल्लेख करेंगे। (३) देखें अल-हुज्जाह अल-फ़ारिसी के लिए २९३/३ - २९४, और अल-कशफ़ अन वुजूह अल-क़िरात ४२७/१ - ४२८। (४) अल-किताब ४४/३ में, और देखें इराब अल-कुरान अल-नहहास ६२/२, और उनके लिए मानी अल-कुरान ४१३/२। (५) अल-हुज्जाह अल-फ़ारिसी के लिए २९३/३ - २९४, और अल-कशफ़ अन वुजूह अल-क़िरात ४२८/१। (६) अल-सबआ पृष्ठ २५५, और अल-तयसीर पृष्ठ १०२।

۳۵۲ سورة الانعام: آیت ۲۷

معنی: اگر تم انہیں اس حالت میں دیکھتے تو بدترین حالت دیکھتے، یا تم ایک ہولناک منظر دیکھتے، یا تم ایک عجیب معاملہ دیکھتے، اور اس طرح کا کوئی بھی اندازہ (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فقالوا یا لیتنا نُرَدُّ ولا نکذِّبُ بآیاتِ ربّنا و نکونُ من المؤمنین} (پس انہوں نے کہا کاش کہ ہم لوٹا دیے جائیں اور ہم اپنے رب کی نشانیوں کو نہ جھٹلائیں اور مومنوں میں سے ہو جائیں)۔ عطف کی وجہ سے تینوں افعال میں رفع (پیش) کے ساتھ؛ یہ اہل مدینہ اور کسائی کی قرات ہے (۲)۔ یہ سب تمنا کے معنی میں داخل ہے، یعنی: انہوں نے واپسی کی تمنا کی، اور یہ کہ وہ نہ جھٹلائیں، اور یہ کہ وہ ایمان لانے والوں میں سے ہوں (۳)۔ سیبویہ (۴) نے "ولا نکذب" میں قطع کو اختیار کیا، تو یہ تمنا میں داخل نہیں ہوگا، معنی یہ ہوگا: اور ہم نہیں جھٹلاتے، جھٹلانے کو چھوڑنے پر ثبات کے معنی میں، یعنی: ہم نہیں جھٹلاتے، چاہے ہمیں لوٹایا جائے یا نہ لوٹایا جائے۔ سیبویہ نے کہا: یہ اس کے قول کی طرح ہے: "مجھے چھوڑ دو اور میں نہیں لوٹوں گا،" یعنی: میں ہر حال میں نہیں لوٹوں گا، تم مجھے چھوڑو یا نہ چھوڑو۔

ابو عمرو نے اس کے تمنا سے خارج ہونے پر اس قول سے استدلال کیا: {وَإِنَّهُمْ لَكَٰذِبُونَ} (اور بے شک وہ جھوٹے ہیں)؛ کیونکہ جھوٹ تمنا میں نہیں ہوتا، وہ صرف خبر میں ہوتا ہے۔ اور جس نے اسے تمنا میں داخل قرار دیا اس نے کہا: معنی یہ ہے: بے شک وہ دنیا میں بعث (دوبارہ جی اٹھنے) کے انکار اور رسولوں کی تکذیب میں جھوٹے تھے (۵)۔

حمزہ اور حفص نے "نکذبَ" اور "نکونُ" کو تمنا کے جواب کے طور پر نصب (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے (۶)؛ کیونکہ یہ واجب نہیں ہے، اور وہ دونوں اس معنی پر تمنا میں داخل ہیں کہ انہوں نے واپسی، تکذیب کو چھوڑنے اور ساتھ ہونے کی تمنا کی...

(۱) تفسیر البغوی ۹۲/۲، اور المحرر الوجیز ۲۸۱/۲۔ (۲) السبعہ ص ۲۵۵، اور التیسیر ص ۱۰۲۔ اسے ابن کثیر المکی، ابو عمرو البصری اور شعبہ کی روایت میں عاصم نے بھی پڑھا ہے۔ (د) اور (م) میں ان کے قول "والکسائی" کے بعد یہ عبارت ہے: "اور عاصم سے ابو عمرو اور ابو بکر ضمہ (پیش) کے ساتھ ابن عامر رفع پر: نکذبُ، اور نصب: ونکون۔" یہ اضافہ باقی نسخوں میں نہیں آیا، اور غالب گمان یہ ہے کہ یہ اضافہ مصنف پر ایک استدراک ہے جو ان کی تفسیر میں گھس گیا ہے؛ کسی قاری یا کاتب یا مالک کی طرف سے... یہ اس کے سیاق و سباق سے واضح ہوتا ہے، اور اس کے بعد کی بات کا ان تین افعال میں رفع کی قرات کے ساتھ تعلق، جس کا ذکر انہوں نے پہلے کیا تھا؛ ابن عامر کی قرات پر آخری والے کے نصب کے بغیر جس کا ذکر مصنف بعد میں کریں گے۔ (۳) ملاحظہ کریں الحجۃ للفارسی ۲۹۳/۳ - ۲۹۴، اور الکشف عن وجوہ القراءات ۴۲۷/۱ - ۴۲۸۔ (۴) الکتاب ۴۴/۳ میں، اور ملاحظہ کریں اعراب القرآن للنحاس ۶۲/۲، اور ان کی معانی القرآن ۴۱۳/۲۔ (۵) الحجۃ للفارسی ۲۹۳/۳ - ۲۹۴، اور الکشف عن وجوہ القراءات ۴۲۸/۱۔ (۶) السبعہ ص ۲۵۵، اور التیسیر ص ۱۰۲۔

Surah Al-An'am, Verse 27 353 ...of the believers (1). Abu Ishaq (2) said: The meaning of "and we will not deny" is: if we were returned, we would not deny. The accusative case (nasb) in "nukadhdhiba" (we deny) and "nakuna" (we be) is due to a hidden "an", just as the response to an interrogative, command, prohibition, or offer is in the accusative. This is because all of it is not mandatory nor has it happened yet. Thus, the response is in the accusative with the "waw" (and), as if it were conjoined to the infinitive (masdar) of the first part. It is as if they said: "O would that there were a return for us, and an absence of denial (3), and being among the believers." Thus, they are carried over to the infinitive of "nuraddu" (we are returned); because the meaning would turn to the nominative (raf'), and there was no choice but to hide "an"; for through it the accusative case is completed in both verbs. Ibn Amir read: "wa nakuna" (and we be) in the accusative as the response to a wish (tamanni), like saying: "Would that you come to us and we honor you," meaning: "Would that your coming occurs along with our honoring" (4), and he included the first two verbs in the wish. Or he intended: "and we do not deny" (5), by disconnection (qat') - as previously mentioned - is possible (6). Ubayy read: "and we will never deny the signs of our Lord." From him and Ibn Mas'ud: "O would that we were returned, then we would not deny" with "fa" and the accusative (7). The "fa" makes the response accusative just as the "waw" does; according to al-Zajjaj. Most Basrans do not allow the response except with "fa" (8). WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/427, see also al-Hujjah by al-Farisi 3/294. (2) He is al-Zajjaj, and his speech is in Ma'ani al-Qur'an 2/240, and the author quoted him via al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 2/413. (3) In the manuscripts: "denial" (al-kadhib), and what is established is from Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/427, and the speech is from it, and al-Hujjah 3/294. (4) After it in (M): occurs. (5) In (M): and we do not honor you. (6) See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/240, al-Hujjah 3/294-295, Al-Kashf 1/428-429, and Mushkil I'rab al-Qur'an 1/250. (7) Both were mentioned by al-Nahhas; the first in Ma'ani al-Qur'an 2/414, and the second in I'rab al-Qur'an 2/62. (8) Thus the author said, and Ibn al-Anbari mentioned in al-Insaf 2/555-558 that all Basrans allow the accusative of the verb occurring after "fa" and "waw" in the response.

सूरह अल-अन'आम, आयत 27 पृष्ठ 353 ...मोमिनों में से (1)। अबू इसहाक (2) ने कहा: "और हम नहीं झुठलाएंगे" का अर्थ है: यदि हमें वापस भेज दिया जाए, तो हम नहीं झुठलाएंगे। "नुकज़्ज़िबा" (हम झुठलाएं) और "नकूना" (हम हों) में 'नसब' (अकर्मक स्थिति) एक छिपे हुए "अन" के कारण है, जैसे कि प्रश्न, आदेश, निषेध और प्रस्ताव के उत्तर में 'नसब' होता है; क्योंकि यह सब अनिवार्य नहीं है और न ही अभी हुआ है। इसलिए, 'वाव' (और) के साथ उत्तर 'नसब' में होता है, जैसे कि इसे पहले के 'मसदर' (क्रियावाचक संज्ञा) पर जोड़ा गया हो। यह ऐसा है जैसे उन्होंने कहा: "काश! हमारे लिए वापसी हो, और झुठलाने का अभाव (3) हो, और मोमिनों में से होना हो।" इस प्रकार, उन्हें "नुरद्दु" (हमें लौटाया जाए) के'मसदर' पर ले जाया गया; क्योंकि अर्थ 'रफ़' (कर्ता कारक) में बदल जाता, और "अन" को छिपाने के अलावा कोई विकल्प नहीं था; क्योंकि उसी के माध्यम से दोनों क्रियाओं में 'नसब' पूरा होता है। इब्न आमिर ने "नकूना" को 'नसब' के साथ तमन्ना (इच्छा) के जवाब के रूप में पढ़ा है, जैसे आप कहें: "काश आप हमारे पास आएं और हम आपका सम्मान करें," यानी: "काश आपका आना और हमारा सम्मान करना (4) घटित हो," और उन्होंने पहली दो क्रियाओं को तमन्ना में शामिल किया। या उनका इरादा था: "और हम नहीं झुठलाते" (5), अलगाव (क़त्') के आधार पर - जैसा कि पहले बताया गया है - यह संभव है (6)। उबैय ने पढ़ा: "और हम अपने रब की आयतों को कभी नहीं झुठलाएंगे।" उनसे और इब्न मसूद से वर्णित है: "काश हमें लौटा दिया जाए, तो हम न झुठलाएं' 'फ़ा' और 'नसब' के साथ (7)। अल-ज़ज्जाज के अनुसार, 'फ़ा' के साथ उत्तर में 'नसब' होता है जैसे 'वाव' के साथ होता है। और अधिकांश बसरावासी 'फ़ा' के बिना जवाब की अनुमति नहीं देते (8)। WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात 1/427, और अल-हुज्जह अल-फ़ारिसी 3/294 देखें। (2) वह अल-ज़ज्जाज हैं, और उनकी बात मानी अल-कुरान 2/240 में है, और लेखक ने इसे नह़ास के माध्यम से मानी अल-कुरान 2/413 में उद्धृत किया है। (3) प्रतियों में: "झूठ" (अल-कज़िब), और जो स्थापित है वह अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात 1/427 से है, और बात उसी से है, और अल-हुज्जह 3/294। (4) इसके बाद (M) में: घटित होना। (5) (M) में: और हम आपका सम्मान नहीं करते। (6) देखें मानी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज 2/240, अल-हुज्जह 3/294-295, अल-कश्फ़ 1/428-429, और मुश्किल एराब अल-कुरान 1/250। (7) नह़ास ने दोनों का उल्लेख किया है; पहला मानी अल-कुरान 2/414 में, और दूसरा एराब अल-कुरान 2/62 में। (8) लेखक ने ऐसा ही कहा है, और इब्न

अल-अंबारी ने अल-इंसाफ़ 2/555-558 में उल्लेख किया है कि सभी बसरावासी जवाब में 'फ़ा' और 'वाव' के बाद आने वाली क्रिया के'नसब' की अनुमति देते हैं।

سورة الانعام، آیت ۲۷ ۳۵۳ مومنین (۱)۔ ابو اسحاق (۲) نے کہا: «ولا نکذب» کا معنی ہے: اگر ہم لوٹائے جائیں تو ہم نہیں جھٹلائیں گے۔ اور «نُکذِّبَ» اور «نکونَ» میں نصب «اَنْ» کی مضمریت (چھپے ہونے) کی وجہ سے ہے، جیسا کہ استفہام، امر، نہی اور عرض کے جواب میں نصب دیا جاتا ہے؛ کیونکہ یہ سب واجب نہیں ہے اور نہ ہی ابھی واقع ہوا ہے، چنانچہ جواب کو واؤ کے ساتھ نصب دیا جاتا ہے، گویا کہ اس کا عطف پہلے کے مصدر پر کیا گیا ہو، گویا انہوں نے کہا: اے کاش! ہمارے لیے لوٹنا ہو، اور جھٹلانے کی نفی (۳) ہو، اور مومنین میں سے ہونا ہو، پس ان دونوں کا حمل «نُرَدُّ» کے مصدر پر کیا گیا؛ کیونکہ معنی رفع کی طرف پلٹ جاتا، اور «اَنْ» کو مضمر ماننے کے سوا کوئی چارہ نہ تھا؛ کیونکہ اسی کے ذریعے دونوں فعلوں میں نصب مکمل ہوتا ہے۔ اور ابن عامر نے «نکونَ» کو تمنا کے جواب پر نصب کے ساتھ پڑھا ہے، جیسے آپ کا قول ہو: کاش آپ ہمارے پاس آئیں اور ہم آپ کی عزت کریں، یعنی: کاش آپ کا آنا اور ہمارا عزت کرنا (۴) واقع ہو، اور انہوں نے پہلے دو فعلوں کو تمنا میں داخل کیا۔ یا ان کا ارادہ تھا: «ونحن لا نکذبُ» (۵)، قطع پر - جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے - یہ احتمال ہے (۶)۔ اور ابی نے پڑھا: «ولا نکذِّبُ بآیاتِ ربِّنا ابداً»۔ اور ان سے اور ابن مسعود سے منقول ہے: «یا لیتنا نُرَدُّ فلا نُکذِّبَ» فا اور نصب کے ساتھ (۷)، اور فا کے ذریعے جواب میں نصب دیا جاتا ہے جیسے واؤ کے ساتھ دیا جاتا ہے؛ زجاج سے مروی ہے۔ اور اکثر بصریین فا کے بغیر جواب کو جائز نہیں سمجھتے (۸)۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

(۱) الکشف عن وجوہ القراءات ۱/ ۴۲۷، اور دیکھئے الحجۃ للفارسی ۳/ ۲۹۴۔ (۲) وہ زجاج ہیں، اور ان کا کلام ان کی کتاب معانی القرآن ۲/ ۲۴۰ میں ہے، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے معانی القرآن ۲/ ۴۱۳ میں نقل کیا ہے۔ (۳) نسخوں میں: الکذب، اور جو ثابت ہے وہ

الکشف عن وجوہ القراءات ۱/ ۴۲۷ سے ہے، اور کلام اسی کا ہے، اور الحجۃ ۳/ ۲۹۴۔ (۴) اس کے بعد (م) میں ہے: یقع۔ (۵) (م) میں ہے: ونحن لا نکر مک۔ (۶) دیکھئے معانی القرآن للزجاج ۲/ ۲۴۰، اور الحجۃ ۳/ ۲۹۴- ۲۹۵، اور الکشف ۱/ ۴۲۸- ۴۲۹، اور مشکل اعراب القرآن ۱/ ۲۵۰۔ (۷) ان دونوں کو نحاس نے ذکر کیا ہے؛ پہلا معانی القرآن ۲/ ۴۱۴ میں، اور دوسرا اعراب القرآن ۲/ ۶۲ میں۔ (۸) مصنف نے ایسا ہی کہا ہے، اور ابن الانباری نے الانصاف ۲/ ۵۵۵ - ۵۵۸ میں ذکر کیا ہے کہ تمام بصریین جواب میں فا اور واؤ کے بعد واقع ہونے والے فعل کے نصب کو جائز قرار دیتے ہیں۔

Surah Al-An'am: Verse 28 | 354

The word of the Almighty: {But what they used to conceal before has [now] appeared to them. And even if they were returned, they would certainly revert to what they were forbidden; and indeed they are liars.} [28]

The word of the Almighty: {But what they used to conceal before has [now] appeared to them.} "But" (bal) is an interruption (adverb of retraction) concerning their wish and their claim of faith if they were returned.

Scholars have differed regarding the meaning of "appeared to them" (bada lahum) after identifying who is meant. It was said: The reference is to the hypocrites; because the term 'disbelief' encompasses them, so the pronoun refers back to some of those mentioned; Al-Nahhas (1) said: This is from sweet and eloquent speech (2).

It was also said: The reference is to the disbelievers. When the Prophet ﷺ exhorted them, they would be afraid, and they would conceal that fear so that their weak ones would not notice. Then [that] will appear (3) on the Day of Resurrection. Therefore, Al-Hasan said: "appeared to them" means what some of them were hiding from others became apparent (4).

It was also said: Rather, what they used to deny of polytheism became apparent to them, as they would say: {By Allah, our Lord, we were not polytheists}. Then Allah will make their limbs speak, and they will testify against them regarding their disbelief. That is when {what they used to conceal before appeared to them}. This was said by Abu Rawq (5).

It was also said: "appeared to them" refers to the disbelief they were concealing, meaning their evil deeds appeared, as He said: {And there will appear to them from Allah that which they had not expected} [Az-Zumar: 47]. Al-Mubarrad said: The recompense for their disbelief, which they were hiding, appeared to them (6).

It was also said: The meaning is: Rather, what the deceivers were hiding from those who followed them regarding the matter...

(1) In I'rab al-Qur'an 2/62; the preceding text is from it, and what follows in brackets is also from it. (2) In I'rab al-Qur'an: This is from the eloquent speech of the Arabs. (3) I'rab al-Qur'an: and it appeared. (4) Mentioned by Al-Mawardi in An-Nukat wa Al-'Uyun 2/106. (5) Tafsir al-Razi 12/193, and Al-Wahidi mentioned it in Al-Wasit 3/263

without attribution. (6) Al-Mubarrad's saying was mentioned by Al-Baghawi 2/92, and Ibn Al-Jawzi 3/23.

सूरा अल-अनाम: आयत 28 | 354

अल्लाह तआला का फरमान: {बल्कि उनके सामने वह बात खुल गई जिसे वे इससे पहले छुपाया करते थे। और यदि वे वापस भेजे जाएँ तो वे फिर वही करने लगेंगे जिससे उन्हें रोका गया था; और वे निश्चय ही झूठे हैं।} [28]

अल्लाह तआला का फरमान: {बल्कि उनके सामने वह बात खुल गई जिसे वे इससे पहले छुपाया करते थे।} "बल्कि" (बल) उनकी इस इच्छा और दावे का खंडन है कि यदि वे वापस भेजे गए तो वे ईमान ले आएंगे।

"उनके सामने खुल गया" (बदा लहुम) के अर्थ के बारे में, यह निर्धारित करने के बाद कि यहाँ किससे मुराद है, विद्वानों के विभिन्न मत हैं। कहा गया: इसका मतलब मुनाफ़िक़ (पाखंडी) हैं; क्योंकि कुफ़्र (अविश्वास) शब्द में वे भी शामिल हैं, इसलिए सर्वनाम वर्णित लोगों में से कुछ की ओर लौटता है। अल-नहस (1) ने कहा: यह मीठी और सुगठित (सलीके वाली) भाषा का हिस्सा है (2)।

यह भी कहा गया: इसका मतलब काफ़िर (अविश्वासी) हैं। जब पैगंबर ﷺ उन्हें उपदेश देते थे, तो वे डर जाते थे, लेकिन वे उस डर को छुपाते थे ताकि उनके कमज़ोर लोग इसे समझ न सकें। फिर क़यामत के दिन [वह] प्रकट होगा (3)। इसी कारण अल-हसन ने कहा: "उनके सामने खुल गया", अर्थात: उनमें से कुछ जो दूसरों से छुपा रहे थे, वह प्रकट हो गया (4)।

यह भी कहा गया: बल्कि उनके सामने वह मुशरिक (बहुदेववाद) प्रकट हो गया जिससे वे इनकार करते थे और कहते थे: {अल्लाह की क़सम, हमारे रब! हम मुशरिक नहीं थे}। फिर अल्लाह उनके अंगों को बुलवाएगा, और वे उनके कुफ़्र की गवाही देंगे। यह वह समय होगा जब {उनके सामने वह बात खुल गई जिसे वे इससे पहले छुपाया करते थे}। यह अबू रौक़ (5) ने कहा है।

यह भी कहा गया: "उनके सामने खुल गया" का अर्थ है वह कुफ़्र जिसे वे छुपाते थे, अर्थात: उनके बुरे कर्म सामने आ गए जैसा कि उसने कहा: {और उनके सामने अल्लाह की ओर से वह बात आ जाएगी जिसकी वे कल्पना भी नहीं करते थे} [अज़-ज़ुमर: 47]। अल-मुबर्रद ने कहा: उनके कुफ़्र का बदला, जिसे वे छुपा रहे थे, उनके सामने प्रकट हो गया (6)।

यह भी कहा गया: इसका अर्थ है: बल्कि गुमराह करने वालों ने अपने पीछे चलने वालों से जो बात छुपा रखी थी, वह उनके सामने आ गई...

(1) इराब अल-कुरान 2/62 में; इससे पहले का पाठ इसी से है, और जो कोष्ठक में आएगा वह भी इसी से है। (2) इराब अल-कुरान में: "यह अरबों की सुगठित (सलीके वाली) भाषा से है।" (3) इराब अल-कुरान: "तो प्रकट हुआ।" (4) अल-मावर्दी ने अन-नुकत वल-उयून 2/106 में इसका उल्लेख किया है। (5) तफ़्सीर अल-राज़ी 12/193, और अल-वाहिदी ने इसे अल-वसीत 3/263 में बिना किसी संदर्भ के उल्लेख किया है। (6) अल-मुबर्रद का कथन अल-बग़वी 2/92 और इब्न अल-जौज़ी 3/23 द्वारा उल्लेखित है।

سورہ الانعام: آیت 28 | 354

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {بَلْ بَدَا لَهُم مَّا كَانُوا يُخْفُونَ مِن قَبْلُ ۖ وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ ٢٨} (بلکہ ان کے سامنے وہ بات کھل گئی جسے وہ اس سے پہلے چھپایا کرتے تھے۔ اور اگر وہ واپس بھیج دیے جائیں، تو وہ پھر وہی کرنے لگیں گے جس سے انہیں روکا گیا تھا؛ اور وہ یقیناً جھوٹے ہیں۔)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {بَلْ بَدَا لَهُم مَّا كَانُوا يُخْفُونَ مِن قَبْلُ} لفظ "بل" ان کی اس خواہش اور دعوے کی تردید ہے کہ اگر وہ واپس بھیجے گئے تو ایمان لے آئیں گے۔

اس بات کے تعین کے بعد کہ مراد کون لوگ ہیں، "بَدَا لَهُم" (ان کے سامنے کھل گیا) کے معنی میں علماء کے مختلف اقوال ہیں۔ کہا گیا: مراد منافقین ہیں؛ کیونکہ کفر کا نام ان پر بھی مشتمل ہے، چنانچہ ضمیر مذکورہ لوگوں میں سے بعض کی طرف لوٹتی ہے؛ النحاس (1) نے کہا: یہ میٹھے اور فصیح کلام میں سے ہے (2)۔

اور کہا گیا: مراد کفار ہیں، اور جب نبی ﷺ انہیں وعظ فرماتے تو وہ ڈر جاتے، اور اس خوف کو چھپاتے تاکہ ان کے کمزور لوگ اسے بھانپ نہ لیں، پھر قیامت کے دن [وہ] ظاہر ہوگا (3)؛ اسی لیے حسن نے کہا: "بَدَا لَهُم"، یعنی: ان میں سے بعض پر وہ بات ظاہر ہوگئی جو وہ ایک دوسرے سے چھپاتے تھے (4)۔

اور کہا گیا: بلکہ ان پر وہ شرک ظاہر ہوگیا جس کا وہ انکار کرتے تھے اور کہتے تھے: {وَاللَّهِ رَبِّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ} (اللہ کی قسم، اے ہمارے رب! ہم مشرک نہیں تھے)۔ پھر اللہ ان کے اعضاء کو

گویائی عطا فرمائے گا، تو وہ ان کے کفر کی گواہی دیں گے، یہ وہ وقت ہوگا جب {بَدَا لَهُم مَّا كَانُوا يُخْفُونَ مِن قَبْلُ}۔ یہ بات ابوروق (5) نے کہی ہے۔

اور کہا گیا: "بَدَا لَهُم" سے مراد وہ کفر ہے جسے وہ چھپاتے تھے، یعنی: ان کے برے اعمال ظاہر ہوگئے جیسا کہ اللہ نے فرمایا: {وَبَدَا لَهُم مِّنَ اللَّهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ} [الزمر: 47] (اور ان کے سامنے اللہ کی طرف سے وہ بات ظاہر ہو جائے گی جس کا وہ گمان بھی نہیں کرتے تھے)۔ مبرد نے کہا: ان کے کفر کا بدلہ، جسے وہ چھپا رہے تھے، ان کے سامنے آگیا (6)۔

اور کہا گیا: معنی یہ ہے: بلکہ گمراہ کرنے والوں نے اپنے پیچھے چلنے والوں سے جو بات چھپائی تھی، وہ ان پر ظاہر ہوگئی...

(1) اعراب القرآن 2/ 62 میں، اور اس سے پہلے کا کلام اسی سے ہے، اور جو کچھ قوسین میں آئے گا وہ بھی اسی سے ہے۔ (2) اعراب القرآن میں: یہ عربوں کے فصیح کلام میں سے ہے۔ (3) اعراب القرآن: تو ظاہر ہوا۔ (4) ماوردی نے النکت والعیون 2/ 106 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (5) تفسیر رازی 12/ 193، اور واحدی نے اسے الوسیط 3/ 263 میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (6) مبرد کا قول بغوی 2/ 92، اور ابن الجوزی 3/ 23 نے ذکر کیا ہے۔

Resurrection and the Day of Judgment; because after it, {And they say, 'There is none but our worldly life, and we will not be resurrected.'} (1). Allah's saying: {But even if they were returned} It was said: after witnessing the punishment. And it was said: before witnessing it {they would return to that which they were forbidden} meaning: they would become and return to what they were forbidden from, such as polytheism; because Allah Almighty knows about them that they will not believe, and Iblis had witnessed what he witnessed of Allah's signs and then became stubborn. Allah's saying: {and indeed, they are liars} is an account of them, and a narration of the state they were in during the worldly life, such as their denial of the messengers and their rejection of resurrection, as He said: {Indeed, your Lord will judge} [An-Nahl: 124], so He made it a narration of the coming state. It was said: The meaning is: and indeed they are liars in what they reported about themselves, that they would not deny and would be among the believers (2). Yahya ibn Wathab read: 'wa law riddu' with a kasra on the 'ra'; because the original was 'rudidu', so the kasra of the 'dal' was transferred (3) to the 'ra'. Allah's saying: {And they say, 'There is none but our worldly life, and we will not be resurrected' 29} Allah's saying: {And they say, 'There is none but our worldly life'} is a subject and predicate, and 'in' is negative {and we will not be resurrected} is its predicate, and this is an initial report about what they said in the worldly life (4). Ibn Zayd said: It is included in His saying: {But even if they were returned, they would return to that which they were forbidden} {And they say, 'There is none but our worldly life'} (5), meaning: they would return to disbelief and occupy themselves with the pleasure of the current state. And this is carried over to...

(1) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 2/414. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/106. (3) In (d) and (m): 'it was transferred', and what is established is from the rest of the copies, which is consistent with what is in I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/62 and the speech is from him, and Ibn Atiyah mentioned the reading in al-Muharrar al-Wajiz 2/282, and Abu Hayyan in al-Bahr 4/104 and they added its attribution to al-Nakha'i and al-A'mash. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/283. Ibn Atiyah said: This is based on the interpretation of the majority. (5) Narrated by al-Tabari 9/213.

सूरह अल-अनआम, आयत २८ - २९ ३५५

पुनरुत्थान और न्याय का दिन; क्योंकि इसके बाद आता है {और वे कहते हैं, 'यह तो केवल हमारा सांसारिक जीवन है और हमें फिर से जीवित नहीं किया जाएगा।'} (१)। अल्लाह का कथन: {लेकिन यदि वे वापस भेज दिए जाएँ} कहा गया: दंड देखने के बाद। और कहा गया: इसे देखने से पहले {तो वे वही करेंगे जिससे उन्हें रोका गया था} अर्थात: वे फिर से वही करने लगेंगे जिससे उन्हें रोका गया था, जैसे कि शिर्क(बहुदेववाद); क्योंकि अल्लाह तआला उनके बारे में जानता है कि वे विश्वास नहीं करेंगे, और इबलीस ने अल्लाह के जो चमत्कार देखे थे उन्हें देखने के बाद भी उसने हठ किया था। अल्लाह का कथन: {और वास्तव में, वे झूठे हैं} उनके बारे में एक जानकारी है, और उस स्थिति का वर्णन है जिसमें वे दुनिया में थे जैसे कि रसूलों को झुठलाना और पुनरुत्थान का खंडन करना, जैसा कि उसने कहा: {बेशक आपका पालनहार न्याय करेगा} [अन-नह्ल: १२४], इसलिए इसे आने वाली स्थिति का वर्णन बना दिया। कहा गया है: इसका अर्थ है: और वास्तव में वे अपने बारे में जो कहते हैं उसमें झूठे हैं कि वे नहीं झुठलाएँगे और ईमान वालों में से होंगे (२)। याह्या बिन वथ्थाब ने पढ़ा: 'व लौ रिद्दू र पर कसरा के साथ; क्योंकि मूल 'रुदिदू था, इसलिए दाल का कसरा र पर स्थानांतरित (३) कर दिया गया। अल्लाह का कथन: {और वे कहते हैं, 'यह तो केवल हमारा सांसारिक जीवन है और हमें फिर से जीवित नहीं किया जाएगा' २९} अल्लाह का कथन: {और वे कहते हैं, 'यह तो केवल हमारा सांसारिक जीवन है'} यह मुब्तदा (विषय) और खबर (विधेय) है, और 'इन' नकारात्मक है {और हमें फिर से जीवित नहीं किया जाएगा} इसकी खबर है, और यह दुनिया में उनके द्वारा कही गई बातों की शुरुआती जानकारी है (४)। इब्न ज़ैद ने कहा: यह उनके इस कथन में शामिल है: {लेकिन यदि वे वापस भेज दिए जाएँ तो वे वही करेंगे जिससे उन्हें रोका गया था} {और वे कहते हैं, 'यह तो केवल हमारा सांसारिक जीवन है'} (५), अर्थात: वे फिर से कुफ्र की ओर लौट जाएँगे और वर्तमान स्थिति के सुखों में व्यस्त हो जाएँगे। और इसे इस पर आधारित माना जाता है...

(१) मानी अल-कुरान लिन-नहहास ४१४/२। (२) अन-नुकात वल-उयून १०६/२। (३) (द) और (म) में: 'तो उसे स्थानांतरित कर दिया गया', और जो प्रतियों में स्थापित है वह नहहास द्वारा एराब अल-कुरान ६२/२ में दी गई बातों के अनुरूप है और बात उन्हीं की है, और इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रार अल-वजीज़ २८२/२ में इस किरात का उल्लेख किया है, और अबू हय्यान ने अल-बहर १०४/४ में और उन्होंने इसे अन-नखई और अल-अ'मश से भी जोड़ा है। (४) अल-मुहर्रार अल-वजीज़ २८३/२। इब्न

अतिय्या ने कहा: यह बहुसंख्यक विद्वानों की व्याख्या पर आधारित है। (५) इसे अल-तबरी ९/२१३ ने निकाला है।

سورة الأنعام، الآيتان ٢٨ - ٢٩ ٣٥٥

بعث اور قیامت؛ کیونکہ اس کے بعد ہے ﴿اور انہوں نے کہا کہ یہ تو صرف ہماری دنیاوی زندگی ہے اور ہم دوبارہ اٹھائے جانے والے نہیں ہیں﴾ (١)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اگر وہ واپس لوٹائے جائیں﴾ کہا گیا: عذاب دیکھنے کے بعد۔ اور کہا گیا: اسے دیکھنے سے پہلے ﴿تو وہ دوبارہ وہی کچھ کریں گے جس سے انہیں روکا گیا تھا﴾ یعنی: وہ دوبارہ اسی شرک کی طرف پلٹ جائیں گے جس سے انہیں روکا گیا تھا؛ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ ان کے بارے میں جانتا ہے کہ وہ ایمان نہیں لائیں گے، اور ابلیس نے اللہ کی جو نشانیاں دیکھیں وہ دیکھنے کے باوجود اس نے ضد کی۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور بے شک وہ جھوٹے ہیں﴾ ان کے بارے میں خبر ہے، اور اس حال کی حکایت ہے جس پر وہ دنیا میں تھے یعنی رسولوں کو جھٹلانا، اور بعث کا انکار کرنا، جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿بے شک آپ کا رب فیصلہ فرمائے گا﴾ [النحل: ١٢٤]، تو اسے آنے والے حال کی حکایت بنا دیا۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: اور بے شک وہ اس میں جھوٹے ہیں جو انہوں نے اپنے بارے میں بتایا کہ وہ نہیں جھٹلائیں گے اور مومنوں میں سے ہو جائیں گے (٢)۔ یحییٰ بن وثاب نے پڑھا: 'وَلَوْ رِدُّوا' را کے کسرہ (زیر) کے ساتھ؛ کیونکہ اصل 'رُدِدُوا' تھا، تو دال کا کسرہ را کی طرف منتقل (٣) کر دیا گیا۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور انہوں نے کہا کہ یہ تو صرف ہماری دنیاوی زندگی ہے اور ہم دوبارہ اٹھائے جانے والے نہیں ہیں ٢٩﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور انہوں نے کہا کہ یہ تو صرف ہماری دنیاوی زندگی ہے﴾ مبتدا اور خبر ہے، اور 'ان' نافیہ ہے ﴿اور ہم دوبارہ اٹھائے جانے والے نہیں ہیں﴾ اس کی خبر ہے، اور یہ دنیا میں ان کی کہی ہوئی بات کی ابتدائی خبر ہے (٤)۔ ابن زید نے کہا: یہ اس کے اس قول میں داخل ہے: ﴿اور اگر وہ لوٹائے جائیں تو ضرور وہی کچھ کریں گے جس سے انہیں روکا گیا تھا﴾ ﴿اور انہوں نے کہا کہ یہ تو صرف ہماری دنیاوی زندگی ہے﴾ (٥)،

یعنی: وہ دوبارہ کفر کی طرف لوٹ جائیں گے، اور موجودہ حال کی لذت میں مشغول ہو جائیں گے۔ اور اسے محمول کیا جاتا ہے...

(۱) معانی القرآن للنحاس ۴۱۴/۲۔ (۲) النکت والعیون ۱۰۶/۲۔ (۳) (د) اور (م) میں: 'فنقلت'، اور جو باقی نسخوں میں ثابت ہے وہی نحاس کی 'اعراب القرآن' ۶۲/۲ کے موافق ہے اور کلام انہی کا ہے، اور اس قرات کا ذکر ابن عطیہ نے 'المحرر الوجیز' ۲۸۲/۲ میں کیا ہے، اور ابو حیان نے 'البحر' ۱۰۴/۴ میں اور انہوں نے اس کی نسبت نخعی اور اعمش کی طرف بھی کی ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۲۸۳/۲۔ ابن عطیہ نے کہا: یہ جمہور کی تاویل پر ہے۔ (۵) اسے طبری نے ۲۱۳/۹ میں نکالا ہے۔

Surah Al-An'am: Verses 29 - 31 356 the stubborn, as we explained in the case of Iblis, or that Allah obscures it for them after they have known it(1), and this is common in reason. The Almighty's saying: {And if you could see when they will be made to stand before their Lord! He will say, "Is this not the truth?" They will say, "Yes, by our Lord!" He will say, "Then taste the punishment for what you used to disbelieve." (30)} The Almighty's saying: {And if you could see when they will be made to stand before their Lord} meaning: they are detained "before their Lord", i.e., at what becomes of Allah's command regarding them. It was said: "before" (ala) means "at" (inda), i.e., at His angels and His recompense, and where there is no authority for anyone other than Allah, the Mighty and Sublime. You say: I stood before (ala) so-and-so, i.e., at him. The answer to "if" (law) is omitted; due to the greatness(2) of the standing's significance. {He will say, "Is this not the truth?"} an affirmation and a reprimand, i.e., is this resurrection not existing and present?! {They will say, "Yes"} and they confirm their confession with an oath by saying: {by our Lord}. It was said: The angels say to them by Allah's command: Is this resurrection and this punishment true? They say: "Yes, by our Lord," it is true (3) {He will say, "Then taste the punishment for what you used to disbelieve."}. The Almighty's saying: {Those who denied the meeting with Allah have indeed lost, until when the Hour comes upon them suddenly, they will say, "Oh, our regret over what we neglected in it!" while they carry their burdens on their backs. Unquestionably, evil is that which they bear. (31)} The Almighty's saying: {Those who denied the meeting with Allah have indeed lost} It was said: by the resurrection after death and by the recompense. Its evidence: the saying of peace and blessings be upon him: "Whoever takes a false oath to take away the property of a person..."

---

(1) After it in (Za): and what they knew. (2) In (Dal): for glorification. (3) Tafsir al-Baghawi 2/92.

सूरह अल-अनआम: आयतें 29 - 31 356 जिद्दी, जैसा कि हमने इबलीस के मामले में स्पष्ट किया है, या यह कि अल्लाह उनके लिए इसे स्पष्ट होने के बाद धुंधला कर देता है(1), और यह बुद्धि में सामान्य है। अल्लाह तआला का कथन: {और यदि आप देख सकें जब उन्हें उनके रब के सामने खड़ा किया जाएगा! वह कहेगा, "क्या यह सत्य नहीं है?" वे कहेंगे, "हाँ, हमारे रब की शपथ!" वह कहेगा, "तो उस अज़ाब (दंड) को चखो जिसे तुम झुठलाया करते थे।" (30)} अल्लाह तआला का कथन: {और यदि आप देख सकें जब उन्हें उनके रब के सामने खड़ा किया जाएगा} यानी: वे "उनके रब के सामने" रोक लिए जाएंगे, अर्थात अल्लाह के उस हुक्म पर जो उनके बारे में होगा। कहा गया है: "पर" (अला) का अर्थ "पास" (इंदा) है, यानी उसके फ़रिश्तों और उसके बदले के पास, और जहाँ अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के अलावा किसी और का अधिकार नहीं होगा। आप कहते हैं: मैं फलां के सामने (अला) खड़ा हुआ, यानी उसके पास। "यदि" (लौ) का उत्तर हटा दिया गया है; खड़े होने के महत्त्व की महानता(2) के कारण। {वह कहेगा, "क्या यह सत्य नहीं है?"} एक पुष्टिकरण और फटकार, यानी क्या यह पुनरुत्थान अस्तित्व में नहीं है और वर्तमान नहीं है?! {वे कहेंगे, "हाँ"} और वे अपने बयान को शपथ के साथ पुख्ता करते हैं यह कहकर: {हमारे रब की शपथ}। कहा गया है: फ़रिश्ते अल्लाह के हुक्म से उनसे कहते हैं: क्या यह पुनरुत्थान और यह अज़ाब सत्य है? तो वे कहते हैं: "हाँ, हमारे रब की शपथ," यह सत्य है (3) {वह कहेगा, "तो अज़ाब को चखो उस कारण जो तुम कुफ़्र किया करते थे"}। अल्लाह तआला का कथन: {निश्चित रूप से वे लोग घाटे में रहे जिन्होंने अल्लाह से मुलाक़ात को झुठलाया, यहाँ तक कि जब उन पर वह घड़ी (क़यामत) अचानक आ जाएगी, वे कहेंगे, "हाय हमारी हसरत उस पर जो हमने उसमें कोताही की!" और वे अपनी पीठों पर अपने बोझ लादे हुए होंगे। सावधान! बुरा है वह जो वे उठा रहे हैं। (31)} अल्लाह तआला का कथन: {निश्चित रूप से वे लोग घाटे में रहे जिन्होंने अल्लाह से मुलाक़ात को झुठलाया} कहा गया है: मृत्यु के बाद पुनरुत्थान और बदले के द्वारा। इसका प्रमाण: आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का कथन है: "जिसने किसी व्यक्ति की संपत्ति हड़पने के लिए झूठी कसम खाई..."

---

(1) इसके बाद (ज़ॉ) में है: और जो उन्होंने जाना। (2) (दाल) में है: महिमा के लिए। (3) तफ़्सीर अल-बग़वी 2/92।

سورۃ الانعام: آیات ۲۹ - ۳۱ ۳۵۶ ضدی، جیسا کہ ہم نے ابلیس کے معاملے میں واضح کیا، یا یہ کہ اللہ ان پر اسے پہچان لینے کے بعد مشتبہ کر دیتا ہے (۱)، اور یہ عقل میں عام ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ وُقِفُوا عَلَىٰ رَبِّهِمْ ۚ قَالَ أَلَيْسَ هَٰذَا بِالْحَقِّ ۚ قَالُوا بَلَىٰ وَرَبِّنَا ۚ قَالَ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنتُمْ تَكْفُرُونَ (۳۰)﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ولو ترى إذ وقفوا على ربهم﴾ یعنی: وہ "اپنے رب کے سامنے" روک لیے گئے، یعنی ان کے بارے میں اللہ کے حکم کے سامنے۔ اور کہا گیا: «على» بمعنى «عند» (پاس) ہے، یعنی اس کے فرشتوں اور اس کی جزا کے پاس، اور جہاں اللہ عزوجل کے علاوہ کسی کا کوئی اختیار نہیں ہوگا، آپ کہتے ہیں: میں فلاں کے سامنے (علی) کھڑا ہوا، یعنی اس کے پاس، اور «لو» کا جواب محذوف ہے؛ وقوف (کھڑے ہونے) کی عظمت (۲) کی وجہ سے۔ ﴿قَالَ أَلَيْسَ هَٰذَا بِالْحَقِّ﴾ اقرار اور ملامت ہے، یعنی: کیا یہ دوبارہ جی اٹھنا ہونے والا اور موجود نہیں ہے؟! ﴿قَالُوا بَلَىٰ﴾ اور وہ یہ کہہ کر قسم کے ساتھ اپنے اعتراف کی تاکید کرتے ہیں: ﴿وَرَبِّنَا﴾ (ہمارے رب کی قسم)۔ اور کہا گیا: فرشتے اللہ کے حکم سے ان سے کہتے ہیں: کیا یہ دوبارہ جی اٹھنا اور یہ عذاب حق ہے؟ تو وہ کہتے ہیں: "ہاں، ہمارے رب کی قسم" یہ حق ہے (۳) ﴿قَالَ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنتُمْ تَكْفُرُونَ﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقَاءِ اللَّهِ ۖ حَتَّىٰ إِذَا جَاءَتْهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً قَالُوا يَا حَسْرَتَنَا عَلَىٰ مَا فَرَّطْنَا فِيهَا وَهُمْ يَحْمِلُونَ أَوْزَارَهُمْ عَلَىٰ ظُهُورِهِمْ ۚ أَلَا سَاءَ مَا يَزِرُونَ (۳۱)﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقَاءِ اللَّهِ﴾ کہا گیا: مرنے کے بعد دوبارہ جی اٹھنے اور جزا کو جھٹلانے سے، اس کی دلیل: آپ علیہ الصلاۃ والسلام کا ارشاد ہے: "جس نے کسی مسلمان کا مال ہتھیا لینے کے لیے جھوٹی قسم کھائی..."

---

(۱) اس کے بعد (ظ) میں ہے: اور جو انہوں نے پہچانا۔ (۲) (د) میں ہے: تعظیم کے لیے۔ (۳) تفسیر بغوی ۲/ ۹۲۔

Muslim: "He met Allah while He was angry with him"(1), meaning: he met his retribution; because whoever Allah is angry with will not see Allah according to those who affirm the vision (of Allah). This view was taken by Al-Qaffal and others. Al-Qushayri said: This is nothing; because taking "meeting" in one instance as retribution due to existing evidence (2) does not necessitate this interpretation in every instance. Therefore, "meeting" should be taken literally in this verse. The disbelievers used to deny the Creator, and one who denies the vision (of Allah) denies existence itself! His words, Exalted be He: {Until, when the Hour comes upon them suddenly} The Resurrection was named "the Hour" (3) due to the speed of the reckoning within it (4). The meaning of "baghtatan": suddenly. It is said: the matter surprised them (baghatahum) suddenly (baghtan and baghtatan) (5). It is in the accusative case as a state (hal), and according to Sibawayh (6) it is a verbal noun in the place of a state, just as you say: "I killed him patiently" (sabran). And he recited: "With great difficulty we did not carry our newborn on the back of a firm-built (horse) whose joints are lean." (7) Sibawayh does not allow analogy upon this; it is not said: "So-and-so came speed" (sur'atan). His words, Exalted be He: {They said: "Woe to us!"} The call fell upon regret, and it is not a vocative in...

---

(1) Narrated by Ahmad (3576), Al-Bukhari (6659), and Muslim (128) from Abdullah bin Mas'ud, may Allah be pleased with him. In Muslim, it appears as: "a patient oath" instead of "a lying oath," and it was mentioned previously on p. 128 of this part. (2) In (kh), (d), and (z): "qam" (stood). (3) In (kh) and (z): "Al-Sa'ah", and in (d) and (z): "sa'ah", and the confirmed version is from (m). (4) Tafsir al-Razi 12/198. Al-Razi mentioned another reason, which is that it was named "an hour" because it surprises people in an hour known to none but Allah. Al-Baydawi added in the interpretation of His words: {They ask you about the Hour} [Al-A'raf: 187] a third reason, saying: because—despite its length—to Allah it is like an hour. (5) Ma'ani al-Qur'an by An-Nahhas 2/415. (6) In Al-Kitab 1/370-371, and the author quoted him through An-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/62-63, and the words are from him. (7) Al-Kitab 1/371, and the verse is by Zuhair bin Abi Sulma, and it is in his Diwan with the commentary of Tha'lab p. 133. Al-Shantamari said in the commentary of the Diwan p. 53: He says: due to the horse's energy, we did not carry the newborn on it except after great effort and hardship. "Al-Walid": the young boy. "Al-Mahbuk": of strong and compact build. His words "lean joints": meaning they have little flesh and are firm, not flabby, and that is how thoroughbreds are described.

सूरह अल-अन'आम: आयत 31 357

मुस्लिम, "वह अल्लाह से मिला जबकि वह उस पर क्रोधित था"(1) अर्थात: उसने अपना बदला पाया; क्योंकि जिस पर अल्लाह क्रोधित होता है, वह उन लोगों के अनुसार अल्लाह को नहीं देख पाता जो (अल्लाह के) दर्शन की पुष्टि करते हैं। अल-क़फ़्फ़ाल और अन्य इस ओर गए हैं। अल-कुशैरी ने कहा: यह कुछ भी नहीं है; क्योंकि एक स्थान पर "मिलने" को प्रमाण के आधार पर बदले के रूप में लेना(2) हर स्थान पर इस व्याख्या को अनिवार्य नहीं बनाता है। अतः इस आयत में "मिलने" को उसके ज़ाहिरी (शाब्दिक) अर्थ पर लिया जाना चाहिए। काफ़िर निर्माता (ईश्वर) का खंडन करते थे, और जो दर्शन का खंडन करता है वह अस्तित्व का ही खंडन करता है! अल्लाह का कथन: {यहाँ तक कि जब प्रलय (घड़ी) अचानक उन पर आ जाएगी} कयामत को "घड़ी" (अल-साअह)(3) नाम दिया गया है क्योंकि उसमें हिसाब की गति तीव्र होगी(4)। "बग़ततन" का अर्थ है: अचानक। कहा जाता है: मामला उन पर अचानक (बग़ततन) आ गया(5)। यह "हाल" (अवस्था) के रूप में नसब (accusative) है, और सीबवैह(6) के अनुसार यह "हाल" के स्थान पर मस्तर (verbal noun) है, जैसे आप कहते हैं: मैंने उसे सब्र से मारा (क़तलतुहु सब्रन)। और उन्होंने शेर पढ़ा: "बड़ी कठिनाई से हमने अपने नवजात को एक मज़बूत शरीर वाले घोड़े की पीठ पर नहीं बिठाया जिसके जोड़ दुबले हैं।" (7) सीबवैह इस पर सादृश्य (क़यास) की अनुमति नहीं देते; यह नहीं कहा जाता: "फलाँ गति (सुर'अतन) से आया।" अल्लाह का कथन: {उन्होंने कहा: हाय हमारा पछतावा!} यह पुकार पछतावे पर पड़ी है, और यह मुनादा (संबोधित) नहीं है...

---

(1) इसे अहमद (3576), बुखारी (6659) और मुस्लिम (128) ने अब्दुल्ला बिन मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। मुस्लिम में "झूठी कसम" के बजाय "सब्र वाली कसम" आया है, और यह इस भाग के पृष्ठ 128 पर पहले आ चुका है। (2) (ख़), (द) और (ज़) में: "क़ाम" है। (3) (ख़) और (ज़) में: "अल-साअह" (घड़ी), और (द) और (ज़) में: "साअह" है, और प्रमाणित (म) से है। (4) तफ़सीर अल-राज़ी 12/198। अल-राज़ी ने एक और पहलू बताया है, कि इसे घड़ी इसलिए कहा गया क्योंकि यह लोगों पर एक ऐसी घड़ी में अचानक आ जाएगी जिसे अल्लाह के सिवा कोई नहीं जानता। और बैज़ावी ने अल्लाह के कथन: {वे आपसे प्रलय (घड़ी) के बारे में पूछते हैं} [अल-आराफ़: 187] की तफ़सीर में तीसरा पहलू जोड़ते हुए कहा: क्योंकि यह—अपनी लंबी अवधि के बावजूद—अल्लाह के पास एक घड़ी की तरह है। (5) म'आनी अल-क़ुरआन अल-नहहास 2/415। (6) अल-किताब 1/370-371 में, और लेखक ने इसे नहहास के माध्यम से इ'राब अल-क़ुरआन 2/62-63 में उद्धृत

किया है, और शब्द उन्हीं के हैं। (7) अल-किताब 1/371, और यह शेर ज़ुहैर बिन अबी सुल्मा का है, और यह उनके दीवान में स'लब की व्याख्या के साथ पृष्ठ 133 पर है। अल-शंतमरी ने दीवान की व्याख्या (पृष्ठ 53) में कहा है: वह कहता है: घोड़े की फुर्ती के कारण हमने बच्चे को उस पर नहीं बिठाया सिवाय बहुत मेहनत और थकान के बाद। "अल-वलीद": छोटा लड़का। "अल-महबूक": मज़बूत और गठा हुआ शरीर। उनका कहना "ज़िमा'अ मफ़ासिलुहु": यानी उसके जोड़ों पर मांस कम और वे सख्त हैं, ढीले नहीं हैं, और उत्तम नस्ल के घोड़ों का वर्णन इसी प्रकार किया जाता है।

سورہ الانعام: آیت ۳۱ ۳۵۷

مسلم، "وہ اللہ سے اس حال میں ملا کہ اللہ اس پر ناراض تھا"(۱) یعنی: اس نے اپنی جزا (بدلہ) پالی؛ کیونکہ جس پر اللہ ناراض ہو، وہ رویت (دیدارِ الٰہی) کے قائلین کے نزدیک اللہ کو نہیں دیکھ سکتا۔ القفال اور دیگر اسی طرف گئے ہیں۔ القشیری نے کہا: یہ بات کچھ نہیں ہے؛ کیونکہ ایک جگہ پر "ملاقات" کو کسی دلیل کی وجہ سے جزا پر محمول کرنا(۲) ہر جگہ اس تاویل کو واجب نہیں کرتا، لہٰذا اس آیت میں ملاقات کو اس کے ظاہر پر محمول کیا جانا چاہیے۔ اور کفار تو صانع (خالق) کے منکر تھے، اور رویت کا منکر تو وجود کا منکر ہے!۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿حَتَّى إِذَا جَاءَتْهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً﴾ قیامت کو "الساعۃ" (گھڑی)(۳) کا نام اس میں حساب کی تیزی کی وجہ سے دیا گیا ہے(۴)۔ اور "بغتۃ" کا معنی ہے: اچانک۔ کہا جاتا ہے: معاملہ ان پر اچانک (بغتۃ) آ پڑا(۵)۔ یہ "حال" ہونے کی بنا پر منصوب ہے، اور سیبویہ(۶) کے نزدیک یہ "حال" کے مقام پر مصدر ہے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "میں نے اسے صبر کے ساتھ قتل کیا" (قتلته صبراً)۔ اور انہوں نے یہ شعر پڑھا: "بڑی مشکل سے ہم نے اپنے بچے کو ایک مضبوط پشت والے گھوڑے پر بٹھایا جس کے جوڑ گوشت سے خالی (دبلے) ہیں۔"(۷) اور سیبویہ اس پر قیاس کی اجازت نہیں دیتے، یہ نہیں کہا جاتا: "فلاں شخص تیزی (سرعۃ) سے آیا"۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالُوا يَا حَسْرَتَنَا﴾ یہاں پکار حسرت پر واقع ہوئی ہے، اور یہ منادیٰ نہیں ہے...

---

(۱) اسے احمد (۳۵۷۶)، بخاری (۶۶۵۹) اور مسلم (۱۲۸) نے عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، اور مسلم کے ہاں "جھوٹی قسم" کے بجائے "صبر والی قسم" واقع ہوا ہے، اور یہ اسی جلد کے ص ۱۲۸ پر گزر چکا ہے۔ (۲) (خ)، (د) اور (ز) میں: "قام" ہے۔ (۳) (خ) اور (ظ) میں: "الساعة"، اور (د) اور (ز) میں: "ساعة" ہے، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (۴) تفسیر

الرازی ۱۹۸/۱۲، اور رازی نے ایک دوسری وجہ بھی ذکر کی ہے، کہ اس کا نام گھڑی اس لیے رکھا گیا کیونکہ یہ لوگوں پر ایک ایسی گھڑی میں اچانک آئے گی جسے اللہ کے سوا کوئی نہیں جانتا۔ اور بیضاوی نے اللہ تعالیٰ کے ارشاد: ﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ﴾ [الاعراف: ۱۸۷] کی تفسیر میں تیسری وجہ کا اضافہ کرتے ہوئے کہا: کیونکہ یہ—اپنی طوالت کے باوجود—اللہ کے نزدیک ایک گھڑی کی طرح ہے۔ (۵) معانی القرآن للنحاس ۴۱۵/۲۔ (۶) الکتاب ۳۷۰/۱ - ۳۷۱ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۶۲/۲ - ۶۳ میں نقل کیا ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے۔ (۷) الکتاب ۳۷۱/۱، اور یہ شعر زہیر بن ابی سلمی کا ہے، جو ثعلب کی شرح کے ساتھ ان کے دیوان ص ۱۳۳ میں موجود ہے۔ شنتمری نے شرح دیوان ص ۵۳ میں کہا ہے: وہ کہتا ہے: گھوڑے کی چستی کی وجہ سے ہم نے بچے کو اس پر نہیں بٹھایا مگر سخت محنت اور تھکن کے بعد۔ "الولید": بچہ۔ "المحبوک": مضبوط اور گٹھا ہوا جسم۔ اور اس کا قول "ظماء مفاصلہ": یعنی اس کے جوڑوں پر گوشت کم ہے اور وہ خشک (سخت) ہیں، ڈھیلے نہیں ہیں، اور اصیل گھوڑوں کی یہی صفت بیان کی جاتی ہے۔

358 Surah Al-An'am: Verse 31

...reality, but it indicates the intensity of regret. Similar to it are: "Oh wonder!" and "Oh ease!", which are not truly vocatives in reality, but rather indicate a great amount of wonder(1) and ease. Sibawayh(2) said: It is as if he said: "Oh wonder, come, for this is the time of your arrival," and similarly your saying: "Oh my regret(3)", meaning: Oh our regret(4), come, for this is your time. Likewise, that which cannot be addressed is treated this way, and this is more eloquent than saying: "I wondered(5)". Among it is the poet's saying: "Oh what a wonder from her traveling journey(6)"

And it was said: It is a warning to the people about the greatness of the regret that will befall them, meaning: Oh people, be aware of the greatness of the regret I am in. So the call fell upon other than the one actually called, like your saying: "Let me not see you here." Thus, the prohibition falls upon other than the one actually prohibited in reality(7).

The Almighty's saying: {at what we neglected therein} meaning: regarding the Hour, meaning: in preparing for it, from Al-Hasan(8).

And "farratna" (we neglected) means: we wasted(9), and its origin is advancement; it is said: "farata" so-and-so, meaning: he advanced and preceded to the water. From it is: "I am your predecessor (faratukum) at the Pond (Al-Hawd)"(10). And from it is: "Al-Farit," meaning: the one who goes ahead.

(1) In (Kh) and (Zha): wonder. (2) In Al-Kitab 2/217. (3) In (M) and (D): Oh my regret. (4) In (Kh), (Zay), and (M): Oh my regret, and it was omitted from (D), and what is fixed is from (Zha). (5) Sharh al-Qasa'id al-Tasi' by al-Nahhas 1/113, and Ma'ani al-Qur'an for him 2/415-416. (6) It is the latter part of a verse by Imru' al-Qays, and its beginning is: "And the day I hamstrung my mount for the maidens," and it is in his Diwan p. 18. (7) See Sharh al-Qasa'id al-Tasi' 1/114, and Al-Nahhas said: Their saying: "Let me not see you here," it is known that he does not prohibit himself. The estimation is: "Do not be here, for whoever is here, I see him." (8) Ibn Atiyyah mentioned it in al-Muharrar al-Wajiz 2/284. (9) Majaz al-Qur'an by Abu Ubaydah 1/191. (10) Narrated by Ahmad (18809), Al-Bukhari (6589), and Muslim (2289) from the hadith of Jundub bin Abdullah Al-Bajali (may Allah be pleased with him). Narrated by Ahmad (3639), Al-Bukhari (6575), and Muslim (2297) from the hadith of Abdullah bin Mas'ud (may Allah be pleased with him). And it was previously mentioned in 5/257 from the hadith of Sahl bin Sa'd (may Allah be pleased with him). And his saying: "faraṭukum", faraṭun: Fa'al in

the sense of Fa'il (active participle), like taba' in the sense of tabi' (follower). It is said: a man is farạṭun, and a people are farạṭun also. Al-Sihah (farat).

३५८ सूरह अल-अन'आम: आयत ३१

...हकीकत, लेकिन यह पछतावे की अधिकता को दर्शाता है, और इसके समान है: "या लिल्-अजब" (ओह आश्चर्य!), और "या लिल्-रखा" (ओह सुख!), और वे हकीकत में पुकारे जाने वाले (मुनद) नहीं हैं, बल्कि यह विस्मय(१) और सुख की अधिकता को दर्शाता है। सीबवैह(२) ने कहा: यह ऐसा है जैसे उसने कहा: "ऐ आश्चर्य, आ, क्योंकि यह तेरे आने का समय है," और इसी तरह तेरा कहना: "या हसरता"(३), यानी: ऐ हमारे पछतावे(४), आ, क्योंकि यह तेरा समय है। इसी प्रकार, जिसे पुकारा नहीं जा सकता, उसे भी इसी तरह माना जाता है, और यह तेरे यह कहने से अधिक प्रभावशाली है: "मैं चकित हुआ(५)"। इसी में से कवि का कथन है: "ओह, उसके यात्रा के ऊंट पर कितना आश्चर्य है(६)"

और कहा गया: यह लोगों के लिए उस बड़े पछतावे के बारे में चेतावनी है जो उन पर पड़ेगा, अर्थात: ऐ लोगो, मुझ पर जो बड़ा पछतावा है, उसके प्रति सचेत हो जाओ। तो पुकार हकीकत में पुकारे जाने वाले के अलावा किसी और पर पड़ी, जैसे तेरा कहना: "मैं तुझे यहाँ न देखूँ।" इस प्रकार, निषेध वास्तव में निषिद्ध के अलावा किसी और पर पड़ता है(७)।

अल्लाह तआला का कथन: {कि हमने उसमें कोताही की} अर्थात: कयामत के बारे में, अर्थात: उसके लिए तैयारी करने में, अल-हसन से(८)।

और "फ़र्रतना" (हमने कोताही की) का अर्थ है: हमने बर्बाद किया(९), और इसका मूल अर्थ आगे बढ़ना है; कहा जाता है: "फ़रता" फलां, अर्थात: वह आगे बढ़ गया और पानी की ओर पहले पहुँच गया। इसी से है: "मैं हौज (कौसर) पर तुम्हारा अग्रगामी (फ़रतुकुम) हूँ"(१०)। और इसी से है: "अल-फ़ारित", अर्थात: आगे बढ़ने वाला।

(१) (ख) और (ज़) में: आश्चर्य। (२) अल-किताब २/२१७ में। (३) (म) और (द) में: या हसरती। (४) (ख), (ज़ै) और (म) में: या हसरता, और (द) से हटा दिया गया है, और जो तय है वह (ज़) से है। (५) नहस द्वारा शराह अल-क़साईद अल-तसि १/११३, और उनके लिए मानी अल-कुरान २/४१५-४१६। (६) यह इमरुल क़ैस के एक शेर का दूसरा भाग है, और इसका पहला भाग है: "और जिस दिन मैंने कुंवारियों के लिए अपनी सवारी की ऊंटनी को काट दिया," और यह उनके दीवान पृष्ठ १८ में है। (७) शराह अल-क़साईद अल-तसि १/११४ देखें, और नहस ने कहा: उनका कहना: "मैं तुझे यहाँ न देखूँ," वह जानता है कि वह खुद को मना नहीं कर रहा है। अनुमान यह है: "यहाँ मत रहो, क्योंकि जो यहाँ होगा, मैं उसे देखूँगा।" (८) इब्न अतिया ने इसे अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२८४ में उद्धृत किया है। (९)

अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-कुरान १/१९१। (१०) इसे अहमद (१८८०९), अल-बुखारी (६५८९), और मुस्लिम (२२८९) ने जुंदुब बिन अब्दुल्ला अल-बजली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। और अहमद (३६३९), अल-बुखारी (६५७५), और मुस्लिम (२२९७) ने अब्दुल्ला बिन मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। और ५/२५७ में सहल बिन साद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से पहले ही आ चुका है। और उनका कहना: "फ़रतुकुम", फ़रतुन: फ़ाइल के अर्थ में फ़अल है, जैसे ताबे के अर्थ में तबअ। कहा जाता है: एक आदमी फ़रतुन है, और एक कौम भी फ़रतुन है। अल-सिहाह (फ़रत)।

حقیقت، لیکن یہ حسرت کی کثرت پر دلالت کرتا ہے، اور اسی طرح ہے: یا للعجب، اور یا للرخاء، اور یہ دونوں حقیقت میں منادیٰ نہیں ہیں، بلکہ یہ تعجب(۱) اور رخاء (آسودگی) کی کثرت پر دلالت کرتا ہے۔ سیبویہ(۲) نے کہا: گویا اس نے کہا: اے تعجب، آ، کیونکہ یہ تیرے آنے کا وقت ہے، اور اسی طرح تیرا قول: یا حسرتا(۳)، یعنی: اے ہماری حسرت(۴) آ، کیونکہ یہ تیرا وقت ہے، اور اسی طرح وہ چیز جس کو پکارنا صحیح نہ ہو وہ اسی طرح جاری ہوتی ہے، تو یہ تیرے اس قول سے زیادہ بلیغ ہے کہ: میں نے تعجب کیا(۵)۔ اور اسی میں سے شاعر کا قول ہے: فیا عجباً من رَحْلِها المتحمل(۶) (اے کتنا تعجب ہے اس کے لدے ہوئے کجاوے پر)

اور کہا گیا: یہ لوگوں کے لیے اس عظیم حسرت پر تنبیہ ہے جو ان پر نازل ہونے والی ہے، یعنی: اے لوگو، اس عظیم حسرت پر آگاہ ہو جاؤ جو مجھ پر ہے، تو پکار حقیقت میں منادیٰ کے علاوہ پر واقع ہوئی، جیسا کہ تمہارا کہنا: میں تمہیں یہاں نہ دیکھوں۔ تو نہی حقیقت میں منہی عنہ (جس کو منع کیا گیا) کے علاوہ پر واقع ہوتی ہے(۷)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {عَلَى مَا فَرَّطْنَا فِيهَا} یعنی: قیامت کے بارے میں، یعنی: اس کے لیے تیاری کرنے میں، حسن(۸) سے مروی ہے۔

اور «فَرَّطْنَا» کا معنی ہے: ہم نے ضائع کیا(۹)، اور اس کی اصل تقدیم (آگے بڑھنا) ہے؛ کہا جاتا ہے: فلان شخص فَرَطَ ہوا، یعنی: وہ آگے بڑھ گیا اور پانی کی طرف سبقت لے گیا، اور اسی سے ہے: «أنا فَرَطُكم على الحوض» (میں حوض پر تمہارا پیش رو ہوں)(۱۰)۔ اور اسی سے ہے: الفارط، یعنی: آگے بڑھنے والا۔

(١) (خ) اور (ظ) میں: العجب۔ (٢) الکتاب ٢/٢١٧ میں۔ (٣) (م) اور (د) میں: یا حسرتی۔ (٤) (خ)، (ز) اور (م) میں: یا حسرتا، اور (د) سے ساقط ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (٥) شرح القصائد التسع للنحاس ١/١١٣، اور معانی القرآن ٢/٤١٥ - ٤١٦۔ (٦) یہ امرؤ القیس کے ایک شعر کا عجز (دوسرا مصرعہ) ہے، اور اس کا صدر (پہلا مصرعہ) ہے: "اور جس دن میں نے دوشیزاؤں کے لیے اپنی سواری کو ذبح کر دیا تھا"، اور یہ اس کے دیوان صفحہ ١٨ میں ہے۔ (٧) دیکھیے شرح القصائد التسع ١/١١٤، اور نحاس نے کہا: ان کا قول: لا أرِيَنَّكَ هاهنا، معلوم ہے کہ وہ خود کو منع نہیں کر رہا ہے، پس تقدیر یہ ہے: یہاں مت ہونا، کیونکہ جو یہاں ہوگا میں اسے دیکھوں گا۔ (٨) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٢/٢٨٤ میں اسے نقل کیا ہے۔ (٩) مجاز القرآن لابی عبیدہ ١/١٩١۔ (١٠) اسے احمد (١٨٨٠٩)، بخاری (٦٥٨٩) اور مسلم (٢٢٨٩) نے جندب بن عبداللہ البجلی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (٣٦٣٩)، بخاری (٦٥٧٥) اور مسلم (٢٢٩٧) نے عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور ٥/٢٥٧ میں سہل بن سعد رضی اللہ عنہ کی حدیث سے گزر چکا ہے۔ اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا قول: «فرطكم»، فَرَطٌ: فَعَلٌ کے وزن پر فاعِل کے معنی میں ہے، جیسے تَبَع بمعنی تابِع، کہا جاتا ہے: رجل فَرَطٌ، اور قوم فَرَطٌ بھی۔ الصحاح (فرط)۔

Page 359 Surah Al-An'am: Verse 31

...for water. From this, in the prayer for a child: "O Allah, make him a forerunner (faratan) for his parents" (1).

Their saying (2): "we neglected (farratna)" means: we put forward inability/incapacity (3). It is said: "farratna" means: we made others our forerunners who preceded us in obedience to Allah, while we lagged behind. "therein (fiha)" means: in the world, by abandoning work for the Hour (Judgment Day).

Al-Tabari (4) said: The pronoun (ha) refers to the "deal" (as-safqah). This is because when they realized the loss of their deal in selling faith for disbelief and the hereafter for this world, ﴿they said, "Oh, our regret over what we neglected therein"﴾, meaning: in the deal. The mention of it (the deal) was omitted because the context points to it; for loss only occurs in a business deal. The evidence is His saying: ﴿So their commerce did not profit them﴾ [Al-Baqarah: 16].

Al-Suddi said: over what we wasted, meaning: of the work of Paradise. In the report from Abu Sa'id al-Khudri, from the Prophet ﷺ regarding this verse, he said: "The people of Hell will see their positions in Paradise, so they will say: 'Oh, our regret'" (5).

His saying, Exalted is He: ﴿while they bear their burdens (awzarahum)﴾, meaning: their sins, plural of "wizr" (burden/sin). ﴿on their backs﴾ is a metaphor and an expansion, and a comparison to one who carries a heavy load. It is said: "wazara yaziru" and "wuzira yuzaru," so he is "wazir" (bearer) and "mawzur" (burdened) (6). Its origin is from "al-wazar," which is the mountain (7). From it is the hadith about the women who went out...

Footnotes: (1) Mujmal al-Lughah 3/716-717. The hadith was cited by al-Bukhari as a mu'allaq report in al-Fath 3/203 on the authority of al-Hasan, and narrated by Abd al-Razzaq (6439) on the authority of Ibn Abbas, and al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 1/507 on the authority of Samurah ibn Jundub, and al-Bayhaqi 4/9-10 on the authority of Abu Hurayrah, all of which are mawquf (stops at the companion level). Regarding his saying: "a forerunner for his parents," Ibn Faris said: meaning an advanced reward. (2) In the manuscripts: "his saying," and the established one is from (m). (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/242. (4) In his Tafsir 9/214, and the author quoted it from him through al-Baghawi 2/93. (5) Al-Tabari narrated them in 9/215, and the report of Abu Sa'id was also narrated by al-Khatib in Tarikh Baghdad 3/389. Al-Suyuti said in al-Durr 3/9: Narrated by Ibn Jarir, Ibn Abi Hatim, al-Tabarani, Abu al-

Shaykh, Ibn Marduwayh, and al-Khatib with a sound chain of narration. (6) Al-Sihah (wzr). (7) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/252. Al-Zajjaj said: "Al-wazar" in the speech of the Arabs is the mountain to which one takes refuge; this is its origin. And everything you take refuge in and escape with is "wazar."

पृष्ठ ३५९ सूरह अल-अनआम: आयत ३१

...पानी के लिए। और इसी से - बच्चे की दुआ में - "ऐ अल्लाह, उसे उसके माता-पिता के लिए अगुआ (फरतन) बना दे" (१)।

उनका कहना (२): "हमने उपेक्षा की (फर्रतना)" यानी: हमने असमर्थता को आगे रखा (३)। और कहा गया: "फर्रतना" का अर्थ है: हमने दूसरों को अपना अगुआ बना लिया जो अल्लाह की आज्ञाकारिता में हमसे आगे निकल गए, जबकि हम पीछे रह गए। "उसमें (फीहा)" का अर्थ है: दुनिया में, कयामत के लिए कर्मों को छोड़कर।

अल-तबारी (४) ने कहा: सर्वनाम (हा) "सौदे" (अस-सफ्कह) की ओर इशारा करता है। ऐसा इसलिए है क्योंकि जब उन्हें कुफ्र के बदले ईमान और दुनिया के बदले आख़िरत को बेचने के अपने सौदे के नुकसान का एहसास हुआ, तो ﴿उन्होंने कहा, "हाय, अफसोस उस पर जो हमने उसमें उपेक्षा की"﴾, यानी: सौदे में। इसका (सौदे का) उल्लेख छोड़ दिया गया क्योंकि संदर्भ उसी की ओर इशारा करता है; क्योंकि घाटा केवल व्यापारिक सौदे में ही होता है। इसका प्रमाण अल्लाह का यह कथन है: ﴿तो उनके व्यापार ने उन्हें लाभ न पहुँचाया﴾ [अल-बकराह: १६]।

अल-सुद्दी ने कहा: उस पर जो हमने बर्बाद किया, यानी: जन्नत के कर्मों में से। अबू सईद अल-खुद़री से रिवायत है कि नबी ﷺ ने इस आयत के बारे में फ़रमाया: "दोज़ख़ वाले जन्नत में अपने ठिकानों को देखेंगे, तो वे कहेंगे: हाय, अफसोस" (५)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: ﴿और वे अपने बोझ (औज़ाराहुम) उठा रहे होंगे﴾ यानी: उनके गुनाह, "विज़र" का बहुवचन। ﴿अपनी पीठों पर﴾ एक रूपक और विस्तार है, और उस व्यक्ति से तुलना है जो भारी बोझ उठाता है। कहा जाता है: "वज़रा यज़िरु" और "वुज़िरा यूज़रू", तो वह "वाज़िर" (बोझ उठाने वाला) और "मौज़ूर" (बोझ लादा हुआ) है (६)। इसका मूल "अल-वज़र" से है, जिसका अर्थ पहाड़ है (७)। और इसी से वह हदीस है उन औरतों के बारे में जो निकली थीं...

पादलेख: (१) मुजमल अल-लुग़ाह ३/७१६-७१७। बुखारी ने इसे अल-फ़तह ३/२०३ में हसन के हवाले से मुअल्लाक़ के रूप में उल्लेख किया है, और इसे अब्द अल-रज़्ज़ाक़ (६४३९) ने इब्न अब्बास से, अल-तहावी ने शरह मानी अल-आसार १/५०७ में समुरह बिन जुंदुब से, और अल-बैहक़ी ने ४/९-१० में अबू हुरैरा से रिवायत किया है, ये सभी मौक़ूफ़ हैं। उनके कथन: "उसके माता-पिता के लिए अगुआ" के बारे में इब्न फारिस ने कहा: यानी अग्रिम प्रतिफल। (२) हस्तलिखित प्रतियों में: "उसका

कहना", और (म) से स्थापित पाठ यही है। (३) मानी अल-क़ुरआन - अल-ज़ज्जाज २/२४२। (४) अपनी तफ़सीर ९/२१४ में, और लेखक ने इसे अल-बग़वी २/९३ के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (५) तबारी ने उन्हें ९/२१५ में रिवायत किया है, और अबू सईद की रिवायत को अल-खतीब ने तारीख़ बग़दाद ३/३८९ में भी रिवायत किया है। सुयुती ने अल-दुर्र ३/९ में कहा: इसे इब्न जरीर, इब्न अबी हातिम, तबरानी, अबू अल-शैख़, इब्न मरदूविया और खतीब ने सही सनद के साथ रिवायत किया है। (६) अल-सिहाह (वज़र)। (७) मानी अल-क़ुरआन - अल-ज़ज्जाज ५/२५२। अल-ज़ज्जाज ने कहा: अरबों की भाषा में "अल-वज़र" उस पहाड़ को कहते हैं जिसकी शरण ली जाती है; यही इसका मूल है। और जिस किसी की आप शरण लेते हैं और जिससे बच निकलते हैं, वह "वज़र" है।

صفحہ ۳۵۹ سورۃ الانعام: آیت ۳۱

...پانی کے لیے۔ اور اسی سے - بچے کے لیے دعا میں - "اے اللہ! اسے اس کے والدین کے لیے پیش رو (فرطاً) بنا دے" (۱)۔

ان کا قول (۲): «فَرَّطْنَا» (ہم نے کوتاہی کی) یعنی: ہم نے عجز کو مقدم رکھا (۳)۔ اور کہا گیا: «فَرَّطْنَا» کا مطلب ہے: ہم نے دوسروں کو اپنا پیش رو بنا لیا جنہوں نے اللہ کی اطاعت میں ہم پر سبقت حاصل کی، جبکہ ہم پیچھے رہ گئے۔ «فیھا» (اس میں) یعنی: دنیا میں، قیامت کے لیے عمل چھوڑ کر۔

اور الطبری (۴) نے کہا: ضمیر (ہا) "سودے" (الصفقة) کی طرف لوٹتی ہے۔ اور وہ اس لیے کہ جب ان پر کفر کے بدلے ایمان اور دنیا کے بدلے آخرت فروخت کرنے کے اپنے سودے کا خسارہ واضح ہو گیا، تو ﴿انہوں نے کہا: ہائے افسوس اس پر جو ہم نے اس میں کوتاہی کی﴾، یعنی: سودے میں۔ اور کلام کی دلالت کی وجہ سے اس (سودے) کا ذکر چھوڑ دیا گیا؛ کیونکہ خسارہ صرف سودے بازی ہی میں ہوتا ہے۔ اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿تو ان کی تجارت نے نفع نہ دیا﴾ [البقرہ: ۱۶]۔

اور السدی نے کہا: اس پر جو ہم نے ضائع کر دیا، یعنی: جنت کے عمل میں سے۔ اور ابو سعید الخدری سے مروی حدیث میں، نبی کریم ﷺ سے اس آیت کے بارے میں مروی ہے، آپ نے فرمایا: "اہلِ جہنم جنت میں اپنے ٹھکانے دیکھیں گے، تو کہیں گے: ہائے افسوس" (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَهُمْ يَحْمِلُونَ أَوْزَارَهُمْ﴾ یعنی: اپنے گناہ، یہ "وزر" کی جمع ہے۔ ﴿عَلَىٰ ظُهُورِهِمْ﴾ (اپنی پیٹھوں پر) مجاز اور وسعت ہے، اور اس شخص سے تشبیہ ہے جو بوجھ اٹھائے ہوئے ہو۔

کہا جاتا ہے: "وَزَر يَزِرُ" اور "وُزِر يُوزَرُ"، پس وہ "وازر" (بوجھ اٹھانے والا) اور "موزور" (بوجھ لدا ہوا) ہے (۶)۔ اور اس کی اصل "الوَزَر" سے ہے، جس کے معنی پہاڑ کے ہیں (۷)۔ اور اسی سے وہ حدیث ہے ان عورتوں کے بارے میں جو نکلیں...

حواشی: (۱) مجمل اللغہ ۳/ ۷۱۶ - ۷۱۷۔ اور حدیث کو بخاری نے الفتح ۳/ ۲۰۳ میں حسن سے معلقاً ذکر کیا ہے، اور اسے عبد الرزاق (۶۴۳۹) نے ابن عباس سے، الطحاوی نے شرح معانی الآثار ۱/ ۵۰۷ میں سمرہ بن جندب سے، اور البیہقی نے ۴/ ۹ - ۱۰ میں ابو ہریرہ سے روایت کیا ہے، یہ سب ان پر موقوف ہیں۔ ان کا قول: فرطاً لأبویه، ابن فارس نے کہا: یعنی پیشگی اجر۔ (۲) قلمی نسخوں میں: "ففوله" ہے، اور جو ثابت کیا گیا ہے وہ (م) سے ہے۔ (۳) معانی القرآن للزجاج ۲/ ۲۴۲۔ (۷) اپنی تفسیر ۹/ ۲۱۴ میں، اور مصنف نے اسے بغوی ۲/ ۹۳ کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔ (۵) ان دونوں کو الطبری نے ۹/ ۲۱۵ میں روایت کیا ہے، اور ابو سعید کی خبر کو الخطیب نے تاریخ بغداد ۳/ ۳۸۹ میں بھی روایت کیا ہے۔ السیوطی نے الدر ۳/ ۹ میں کہا: اسے ابن جریر، ابن ابی حاتم، الطبرانی، ابو الشیخ، ابن مردویہ اور الخطیب نے صحیح سند کے ساتھ روایت کیا ہے۔ (۶) الصحاح (وزر)۔ (۷) معانی القرآن للزجاج ۵/ ۲۵۲۔ زجاج نے کہا: عربوں کے کلام میں "الوزر" وہ پہاڑ ہے جس کی پناہ لی جاتی ہے، یہی اس کی اصل ہے، اور ہر وہ چیز جس کی تم پناہ لو اور اس کے ذریعے نجات پاؤ وہ "وزر" ہے۔

...at a funeral, so he said to them (1): "Return burdened with sins, not rewarded." Abu Ubaid said: People commonly say "ma'zoorat". It seems it has no basis for him; because it is from "al-wizr" (sin/burden) (2).

Abu Ubaidah said (3): It is said to a man if he spreads his garment and puts goods in it: Carry your wizr, meaning: your weight. From it comes "al-wazir" (minister); because he carries the burdens entrusted to him from the management of governance. The meaning is: that sins became binding upon them, so they became burdened by them. {Unquestionably, evil is that which they bear} [6:31] i.e., how bad is the thing they carry.

His Almighty Word: {And the worldly life is not but amusement and diversion; but the home of the Hereafter is best for those who fear Allah, so will you not reason? (32)}

In it are two issues:

The first: His Almighty Word: {And the worldly life is not but amusement and diversion} i.e., due to its short duration as it was said: Indeed, this world is but like the dreams of a sleeper ** And what good is a life that is not permanent? Ponder, if you attained pleasure yesterday ** And then finished it, are you anything but a dreamer? (4)

Another said: So act at a deliberate pace for you are dying ** And strive for yourself, O human As if what has been was never there once it passed ** And as if what is to be has already occurred. (5)

---

(1) His saying: He said to them, is not in (Zha) and (Meem), and what is confirmed is from the rest of the copies, which is consistent with what is in Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/416, and the speech is from him. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/416, and the Hadith was mentioned previously 6/49. (3) In (Kha), (Dal), (Zay), and (Meem): Ubaid, and what is confirmed is from (Zha), and his saying is in Majaz al-Qur'an 1/190, and Al-Razi also mentioned it from him 2/199. (4) Adab al-Dunya wa al-Din p. 99, and Abu Ishaq al-Watwat mentioned them in Ghurar al-Khasa'is al-Wadhihah p. 108 from Hasan al-Basri, and in it: "if you attempted" instead of "if you attained". (5) In (Meem): kana, and the two verses were mentioned by al-Tabari in al-Tarikh 6/167, and al-Mawardi in Adab al-Dunya wa al-Din p. 113 from Abd al-Malik bin Marwan, and al-Jahiz mentioned them in al-Bayan wa al-Tabyin 3/176 without attribution.

सूरा अल-अनआम, आयत ३१ - ३२ | पृष्ठ ३६·

...एक जनाज़े में, तो उन्होंने उनसे कहा (१): "पाप का बोझ लेकर लौट जाओ, पुण्य का नहीं।" अबू उबैद ने कहा: आम लोग "माज़ूरात" (māzūrāt) कहते हैं। उनके नज़दीक इसका कोई आधार नहीं लगता; क्योंकि यह "अल-विज़्र" (पाप/बोझ) से है (२)।

अबू उबैदा ने कहा (३): एक आदमी के लिए कहा जाता है जब वह अपना कपड़ा फैलाता है और उसमें सामान रखता है: अपना "विज़्र" उठाओ, यानी: अपना वज़न। इसी से "वज़ीर" बना है; क्योंकि वह शासन प्रबंध की जो ज़िम्मेदारियाँ उसे सौंपी जाती हैं, उनका बोझ उठाता है। इसका अर्थ है: कि उन पर गुनाह लाज़िम हो गए, तो वे उनसे बोझिल हो गए। {सुनो, बुरा है जो बोझ वे उठा रहे हैं} [६:३१] यानी: वह चीज़ कितनी बुरी है जिसे वे उठा रहे हैं।

अल्लाह तआला का फरमान: {और दुनिया की ज़िंदगी तो बस एक खेल और तमाशा है; और आख़िरत (परलोक) का घर उन लोगों के लिए बेहतर है जो अल्लाह से डरते हैं, तो क्या तुम समझते नहीं? (३२)}

इसमें दो मसले हैं:

पहला: अल्लाह का फरमान: {और दुनिया की ज़िंदगी तो बस एक खेल और तमाशा है} यानी: इसकी अल्पावधि के कारण, जैसा कि कहा गया है: सुनो, यह दुनिया तो बस एक सोने वाले के सपनों जैसी है ** और उस जीवन का क्या भला जो स्थायी नहीं? विचार करो, अगर कल तुम्हें कोई आनंद मिला था ** और फिर तुमने उसे खत्म कर दिया, तो क्या तुम एक सपने देखने वाले के अलावा कुछ और हो? (४)

किसी और ने कहा: तो इत्मीनान से काम करो क्योंकि तुम मरने वाले हो ** और अपने लिए कोशिश करो ऐ इंसान मानो जो कुछ बीत गया वह बीतने पर कभी था ही नहीं ** और मानो जो होने वाला है वह हो चुका है। (५)

---

(१) उनका कहना: 'उन्होंने उनसे कहा', यह (ज़) और (म) में नहीं है, और बाकी प्रतियों से इसकी पुष्टि होती है, जो अल-नहहास की 'मआनी अल-कुरान' २/४१६ में दी गई बात के अनुरूप है, और यह कथन उन्हीं का है। (२) अल-नहहास की 'मआनी अल-कुरान' २/४१६, और हदीस पहले ६/४९ पर आ चुकी है। (३) (ख), (द), (ज़) और (म) में: 'उबैद' है, और (ज़) से पुष्टि की गई है, और उनका कथन

'मजाज़ अल-कुरान' १/१९० में है, और अल-राज़ी ने भी इसे २/१९९ पर उनके हवाले से ज़िक्र किया है। (४) अदब अल-दुनिया व अल-दीन पृ. ९९, और अबू इशाक अल-वतवात ने हसन अल-बसरी के हवाले से 'गुरर अल-खसाइस अल-वादिहा' पृ. १०८ में इनका उल्लेख किया है, और उसमें है: 'इज़ा हावलता' (यदि तुमने प्रयास किया), बजाय: 'इज़ा मा नल्ता' (यदि तुम्हें प्राप्त हुआ)। (५) (म) में: 'काना' है, और इन दोनों छंदों का उल्लेख तबरी ने 'तारीख' ६/१६७ में और मावर्दी ने 'अदब अल-दुनिया व अल-दीन' पृ. ११३ में अब्दुल मलिक बिन मरवान के हवाले से किया है, और जाहिज़ ने 'अल-बयान व अल-तबीन' ३/१७६ में बिना किसी श्रेय के इनका उल्लेख किया है।

...ایک جنازے میں، تو انہوں نے ان (خواتین) سے کہا (۱): "گناہ کا بوجھ سمیٹ کر واپس جاؤ، ثواب کما کر نہیں۔" ابو عبید نے کہا: عام لوگ "مأزورات" (māzūrāt) کہتے ہیں۔ ایسا لگتا ہے کہ ان کے نزدیک اس کی کوئی وجہ نہیں ہے؛ کیونکہ یہ "وزر" (بوجھ/گناہ) سے ہے (۲)۔

ابو عبیدہ نے کہا (۳): کسی شخص کے لیے کہا جاتا ہے جب وہ اپنا کپڑا پھیلا کر اس میں سامان رکھتا ہے: اپنا "وزر" اٹھاؤ، یعنی: اپنا بوجھ۔ اسی سے "وزیر" نکلا ہے؛ کیونکہ وہ نظامِ حکومت کے ان بوجھوں کو اٹھاتا ہے جو اس کے سپرد کیے جاتے ہیں۔ معنی یہ ہے کہ: گناہ ان پر لازم ہو گئے، تو وہ ان کے بوجھ تلے دب گئے۔ {خبردار! بہت ہی برا بوجھ ہے جو وہ اٹھا رہے ہیں} [۶:۳۱] یعنی: وہ چیز کتنی بری ہے جسے وہ اٹھا رہے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور دنیا کی زندگی تو بس ایک کھیل اور تماشہ ہے؛ اور یقیناً آخرت کا گھر ان لوگوں کے لیے بہتر ہے جو تقویٰ اختیار کرتے ہیں، تو کیا تم عقل سے کام نہیں لیتے؟ (۳۲)}

اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور دنیا کی زندگی تو بس ایک کھیل اور تماشہ ہے} یعنی: اس کی مدت کے مختصر ہونے کی وجہ سے، جیسا کہ کہا گیا ہے: آگاہ رہو کہ یہ دنیا تو بس سونے والے کے خوابوں کی طرح ہے ** اور اس زندگی میں کیا خیر ہے جو دائمی نہ ہو؟ غور کرو، اگر کل تمہیں کوئی لذت حاصل ہوئی تھی ** اور پھر تم نے اسے ختم کر دیا، تو کیا تم ایک خواب دیکھنے والے کے سوا کچھ اور ہو؟ (۴)

کسی اور نے کہا: تو اطمینان سے کام کر کیونکہ تو مرنے والا ہے ** اور اے انسان، اپنی ذات کے لیے تگ و دو کر گویا جو گزر گیا وہ گزرنے کے بعد کبھی تھا ہی نہیں ** اور گویا جو ہونے والا ہے وہ ہو چکا ہے۔ (۵)

---

(۱) ان کا قول: 'انہوں نے ان سے کہا'، (ظ) اور (م) میں نہیں ہے، اور باقی نسخوں سے اس کی تصدیق ہوتی ہے، جو النحاس کی 'معانی القرآن' ۲/۴۱۶ کے مطابق ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے۔ (۲) النحاس کی 'معانی القرآن' ۲/۴۱۶، اور حدیث پہلے ۶/۴۹ پر گزر چکی ہے۔ (۳) (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں: 'عبید' ہے، اور (ظ) سے تصدیق کی گئی ہے، اور ان کا قول 'مجاز القرآن' ۱/۱۹۰ میں ہے، اور رازی نے بھی اسے ۲/۱۹۹ پر ان کے حوالے سے ذکر کیا ہے۔ (۴) ادب الدنیا والدین ص ۹۹، اور ابو اسحاق الوطواط نے ان کا ذکر 'غرر الخصائص الواضحة' ص ۱۰۸ میں حسن بصری کے حوالے سے کیا ہے، اور اس میں ہے: 'اذا حاولت' (جب تم نے کوشش کی)، بجائے: 'اذا ما نلت' (جب تمہیں حاصل ہوا)۔ (۵) (م) میں: 'کانا' ہے، اور ان دونوں شعروں کو طبری نے 'تاریخ' ۶/۱۶۷ میں اور ماوردی نے 'ادب الدنیا والدین' ص ۱۱۳ میں عبدالملک بن مروان کے حوالے سے ذکر کیا ہے، اور جاحظ نے انہیں 'البیان والتبیین' ۳/۱۷۶ میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے۔

It was said: The meaning is: the enjoyment of the life of this world is play and diversion, meaning: what they desire in this world has no consequence, so it is like play and diversion. Sulayman ibn Abd al-Malik looked in the mirror and said: "I am the young king." A young girl of his said to him:

You are the best enjoyment, if only you were to remain ... except that there is no permanence for man There is no flaw in what appeared to us of you ... among people, except that you are mortal(١)

And it was said: The meaning of ﴿play and diversion﴾ is: falsehood and delusion(٢), as He said: ﴿And the life of this world is nothing but the enjoyment of delusion﴾ [Al Imran: ١٨٥]. The intention of the verse is to belie the disbelievers in their saying: ﴿It is nothing but our life of this world﴾ [Al-An'am: ٢٩].

Play (la'ib) is well-known, and "al-tal'abah" means one who plays a lot, and "al-mal'ab" is the place of play. It is said: "la'iba yal'abu"(٣). Diversion (lahw) is also well-known, and everything that distracts you has diverted you (alahaka), and you diverted yourself from diversion (lahawta min al-lahw)(٤). It was said: Its origin is turning away from something, from their saying: "lahaytu 'anhu" (I was diverted from it). Al-Mahdawi said: This is far-fetched, because that which means "turning away" has 'ya' as its final radical, evidenced by their saying "lihyan"(٥), while the 'lam' of the first is 'waw'.

Second: What pertains to the affairs of the Hereafter is not from diversion and play, for the reality of play is what is of no benefit, and diversion is what one is diverted by(٦). What was intended for the Hereafter is outside of both. A man disparaged the world...

(١) Al-Tabari related the story in Al-Tarikh ٦/٥٤٧, and Al-Bayhaqi in Al-Zuhd al-Kabir (٦١٥). It was mentioned by Al-Jahiz in Al-Bayan wa al-Tabyin ٣/١٤٤ and ١٧٦, Al-Mawardi in Adab al-Dunya wa al-Din p. ١١٣. The two verses are in Al-Aghani ٣/٣٦٠, Al-Shi'r wa al-Shu'ara' ٢/٥٧٨, and Mu'jam al-Shu'ara' p. ٢٨٦ attributed to Musa Shahawat, with the narration: "people blamed him" instead of "among people". He was nicknamed Shahawat because Abd Allah ibn Ja'far used to desire things through him, so he would buy them for him and make a profit on them. (٢) Al-Wasit (٣) .٢/٢٦٤ Mujmal al-Lughah (٤) .٣/٨٠٩ Mujmal al-Lughah (٥) .٣/٧٩٥ Meaning in the verbal noun. The author of Lisan (laha) said: "lahawtu bi-al-shay' alhu bihi lahwan", and

"lahaytu 'an al-shay'" - with kasra - "alha" with fatha, "luhiyyan" and "lihyanan". (ר) In (M): "yal-tahi".

३६१ | सूरा अल-अनाम: आयत ३२

और कहा गया: इसका अर्थ है: सांसारिक जीवन का आनंद खेल और तमाशा है, यानी: वे दुनिया में जिसकी इच्छा करते हैं उसका कोई अंत नहीं है, इसलिए वह खेल और तमाशे के समान है। सुलेमान बिन अब्दुल मलिक ने आईने में देखा और कहा: "मैं युवा राजा हूँ।" उसकी एक दासी ने उससे कहा:

तुम सबसे अच्छा आनंद हो, यदि तुम बने रहते... सिवाय इसके कि मनुष्य के लिए कोई स्थायित्व नहीं है। जो हमें आपमें दिखाई दिया उसमें कोई दोष नहीं है... लोगों के बीच, सिवाय इसके कि आप नश्वर हैं।(१)

और कहा गया: ﴿खेल और तमाशा﴾ का अर्थ है: व्यर्थ और भ्रम(२), जैसा कि उन्होंने कहा: ﴿और सांसारिक जीवन धोखे के सामान के सिवा कुछ नहीं है﴾ [आल इमरान: १८५]। आयत का उद्देश्य काफ़िरों को उनके इस कथन में झुठलाना है: ﴿यह हमारे सांसारिक जीवन के सिवा कुछ नहीं है﴾ [अल-अनाम: २९]।

खेल (लइब) प्रसिद्ध है, और "अल-तल'आबाह" का अर्थ है बहुत अधिक खेलना, और "अल-मल'आब" खेलने का स्थान है। कहा जाता है: "लइबा यल'अबू"(३)। तमाशा (लहव) भी प्रसिद्ध है, और हर वह चीज़ जो आपको व्यस्त कर दे उसने आपको विचलित कर दिया, और आपने तमाशे से अपना मनोरंजन किया(४)। कहा गया: इसका मूल किसी चीज़ से विमुख होना है, उनके इस कथन से: "लहैतु अन्हु" (मैं उससे विमुख हो गया)। अल-महदवी ने कहा: यह दूर की बात है; क्योंकि जिसका अर्थ विमुख होना है उसका अंतिम अक्षर 'या' है, जिसका प्रमाण उनका यह कहना है: "लिहयान"(५), जबकि पहले का 'लाम' 'वाव' है।

दूसरा: जो आख़िरत (परलोक) के मामलों से है वह तमाशे और खेल में से नहीं है, क्योंकि खेल की हकीकत वह है जिससे कोई लाभ न हो, और तमाशा वह है जिससे मनोरंजन किया जाए(६)। जो आख़िरत के लिए अभिप्रेत था वह इन दोनों से बाहर है। एक आदमी ने दुनिया की निंदा की...

(१) अल-तबरी ने अल-तारीख ٦/٥٤٧ में यह कहानी दी है, और अल-बैहकी ने अल-ज़ुहद अल-कबीर (٦١٥) में। इसका उल्लेख अल-जाहिज़ ने अल-बयान व अल-तबीन ٣/١٤٤ और ١٧٦ में और अल-मावर्दी ने अदब अद-दुनिया व अद-दीन पृष्ठ ١١٣ में किया है। ये दो छंद अल-अघानी ٣/٣٦٠, अल-शेर व अल-शुअरा ٢/٥٧٨, और मुअजम अल-शुअरा पृष्ठ ٢٨٦ में मूसा शाहवत के नाम से हैं, इस वर्णन के साथ: "लोगों ने उन्हें दोषी ठहराया", "लोगों के बीच" के स्थान पर। उन्हें शाहवत उपनाम

दिया गया था क्योंकि अब्दुल्ला बिन जाफ़र उनके माध्यम से चीजों की इच्छा करते थे, इसलिए वे उनके लिए उन्हें खरीदते थे और उन पर लाभ कमाते थे। (२) अल-वसीत ४/४٦٤। (३) मुजमल अल-लुघाह ३/८०٩। (४) मुजमल अल-लुघाह ३/७٩٥। (५) यानी स्रोत में, लिसान (लहा) के लेखक ने कहा: "लहवतु बिल-शयी अल्हु बिही लहवन", और "लहैतु अन अल-शयी" - कसरा के साथ - "अल्हा" फ़तह के साथ, "लुहियान" और "लिहयानन"। (६) (म) में: "यल्तही"।

اور کہا گیا: معنی یہ ہیں کہ دنیاوی زندگی کا سامان کھیل اور لہو ہے، یعنی: دنیا میں جس چیز کی وہ خواہش کرتے ہیں اس کا کوئی انجام نہیں ہے، پس وہ کھیل اور لہو کے درجے میں ہے۔ سلیمان بن عبدالملک نے آئینے میں دیکھا اور کہا: "میں جوان بادشاہ ہوں۔" اس کی ایک لونڈی نے اس سے کہا:

تم بہترین سامان ہو اگر تم باقی رہتے ... سوائے اس کے کہ انسان کے لیے کوئی بقا نہیں ہے جو کچھ ہمیں تم میں سے ظاہر ہوا اس میں کوئی عیب نہیں ... لوگوں میں، سوائے اس کے کہ تم فانی ہو(١)

اور کہا گیا: ﴿لَعِبٌ وَلَهْوٌ﴾ کا معنی ہے: باطل اور دھوکا(٢)، جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿اور دنیا کی زندگی دھوکے کے سامان کے سوا کچھ نہیں ہے﴾ [آل عمران: ١٨٥]، پس آیت کا مقصد کافروں کے اس قول کی تکذیب کرنا ہے: ﴿یہ ہماری دنیاوی زندگی کے سوا کچھ نہیں ہے﴾ [الانعام: ٢٩]۔

کھیل (لعب) معروف ہے، اور "التلعابة" کا مطلب ہے بہت زیادہ کھیلنا، اور "الملعب" کھیلنے کی جگہ ہے، کہا جاتا ہے: "لَعِبَ يَلْعَبُ"(٣)۔ اور لہو بھی معروف ہے، اور ہر وہ چیز جس نے تجھے مشغول کر دیا اس نے تجھے لہو میں ڈال دیا، اور تو نے لہو سے دل بہلایا(٤)۔ اور کہا گیا: اس کی اصل کسی چیز سے اعراض کرنا ہے، ان کے قول سے: "لهيت عنه"۔ مہدوی نے کہا: اس میں دوری ہے؛ کیونکہ جس کا معنی اعراض کرنا ہے اس کا لام 'یا' ہے، اس دلیل کے ساتھ کہ وہ کہتے ہیں: "لِهْيَان"(٥)، اور پہلے کا لام 'واؤ' ہے۔

دوسری بات: جو آخرت کے معاملات میں سے ہو وہ لہو اور کھیل میں سے نہیں ہے، کیونکہ کھیل کی حقیقت یہ ہے کہ جس سے کوئی فائدہ حاصل نہ ہو، اور لہو وہ ہے جس سے دل بہلایا جائے(۶)، اور جو آخرت کے لیے مقصود ہو وہ ان دونوں سے خارج ہے۔ ایک شخص نے دنیا کی مذمت کی...

(۱) طبری نے تاریخ ۶/ ۵۴۷ میں اس قصے کی تخریج کی ہے، اور بیہقی نے الزہد الکبیر (۶۱۵) میں، اور جاحظ نے البیان والتبیین ۳/ ۱۴۴ اور ۱۷۶ میں اور ماوردی نے ادب الدنیا والدین ص ۱۱۳ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ اور دونوں شعر الاغانی ۳/ ۳۶۰، اور الشعر والشعراء ۲/ ۵۷۸، اور معجم الشعراء ص ۲۸۶ میں موسیٰ شہوات کی طرف منسوب ہیں، اس روایت کے ساتھ: "عابه الناس" (لوگوں نے اسے عیب لگایا)، بجائے: "كان في الناس"۔ اور ان کا لقب شہوات اس لیے پڑا کہ عبداللہ بن جعفر ان سے چیزوں کی خواہش کرتے تھے، تو وہ ان کے لیے خریدتے اور ان پر نفع کماتے۔ (۲) الوسیط ۲/ ۲۶۴۔ (۳) مجمل اللغہ ۳/ ۸۰۹۔ (۴) مجمل اللغہ ۳/ ۷۹۵۔ (۵) یعنی مصدر میں، صاحب لسان (لها) نے کہا: "لَهَوْت بالشيء ألهو به لهواً"، اور "لهيت عن الشيء" - کسرہ کے ساتھ - "أَلْهَى" فتحہ کے ساتھ، "لُهِيّاً" اور "لِهْياناً"۔ (۶) (م) میں: "يلتهى"

٣٦٢ Surah Al-An'am: Verse 32

Regarding Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him), Ali said: "The world is a house of truthfulness for whoever is truthful to it, a house of salvation for whoever understands it, and a house of richness for whoever takes provisions from it (1)." And Mahmoud al-Warraq said: Do not follow the world and its days with blame, even if circumstances turn against you. It is from the honor and virtue of the world that through it, the Hereafter can be attained (2).

Abu Umar bin Abdul-Barr narrated from Abu Sa'id al-Khudri who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The world is cursed, and cursed is what is in it, except for what is in it of the remembrance of Allah, or what leads to the remembrance of Allah, and the scholar and the student are partners in the reward, and the rest of the people are savages in whom there is no good (3)." Al-Tirmidhi (4) reported it from Abu Hurairah and said: A good, strange hadith.

It was narrated from the Prophet (peace be upon him) that he said: "One of the signs of the world's worthlessness to Allah is that He is not disobeyed except in it, and what is with Him cannot be attained except by forsaking it (5)."

Al-Tirmidhi narrated from Sahl bin Sa'd who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "If the world were worth as much as a mosquito's wing to Allah, He would not have given a disbeliever a drink of water from it (6)." And the poet said (7):

---

(1) Adab al-Dunya wa al-Din p. 118, and Ibn Abi al-Dunya reported it in Dham al-Dunya (147), and al-Khatib in Tarikh Baghdad 7/287. (2) In (Zh): "The Hereafter will be attained," and the two verses were mentioned by al-Mawardi in Adab al-Dunya wa al-Din p. 118. (3) Jami' Bayan al-'Ilm (133). Ibn Abdul-Barr said: This is how Abdul-Malik bin Habib al-Missisi narrated it from Ibn al-Mubarak as a Musnad, and Abdan, who is Abdullah bin Uthman, narrated it from Ibn al-Mubarak, from Thawr, from Khalid bin Ma'dan as a saying of Abu al-Darda. End. Ibn al-Mubarak reported the Mawquf version in al-Zuhd (543), and al-Fasawi in al-Ma'rifah wa al-Tarikh 3/398, and Ibn Abdul-Barr in Jami' Bayan al-'Ilm (134). Khalid bin Ma'dan did not hear from Abu al-Darda. Al-Marasil by Ibn Abi Hatim p. 49. (4) In his Sunan (2322), and it is with Ibn Majah (4112). (5) Adab al-Dunya wa al-Din p. 99, and al-Jahiz mentioned it in al-Bayan wa al-Tabyin 1/262, and Ibn Abdul-Barr in Bahjat al-Majalis 3/281 from the saying of Abu al-Darda. (6) Sunan al-Tirmidhi (2320), and it was also reported by al-Uqayli in al-Du'afa 3/46, and Ibn Adi 5/1956 through Abdul-Hamid bin Sulayman, from Abu

Hazim, from Sahl. Al-Tirmidhi said: A Sahih Gharib hadith from this route. Ibn Majah also reported it (4110); and al-Busayri weakened it in Misbah al-Zujajah 2/322. (7) He is Abu al-Atahiya, and the verses are in his Diwan pp. 148-150 with a slight difference, and the author quoted it through =

अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के बारे में, अली ने कहा: "दुनिया सच्चाई का घर है उसके लिए जो इसके साथ सच्चा है, मुक्ति का घर है उसके लिए जो इसे समझता है, और समृद्धि का घर है उसके लिए जो इससे प्रावधान लेता है (1)।" और महमूद अल-वर्राक ने कहा: दुनिया और उसके दिनों का दोषारोपण के साथ पीछा न करो, भले ही परिस्थितियां तुम्हारे खिलाफ क्यों न हो जाएं। दुनिया के सम्मान और पुण्य से ही आखिरत (परलोक) को सुधारा जा सकता है (2)।

अबू उमर बिन अब्दुल-बर्र ने अबू सईद अल-खुदरी से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "दुनिया शापित है, और जो कुछ इसमें है वह भी शापित है, सिवाय अल्लाह की याद के, या जो अल्लाह की याद की ओर ले जाए, और विद्वान और छात्र इनाम में भागीदार हैं, और बाकी लोग जंगली हैं जिनमें कोई भलाई नहीं है (3)।" अल-तिर्मिज़ी (4) ने इसे अबू हुरैरा से रिवायत किया और कहा: एक हसन गरीब हदीस है।

नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत है कि उन्होंने फरमाया: "अल्लाह के नजदीक दुनिया की तुच्छता की निशानी यह है कि उसकी अवज्ञा केवल इसमें ही की जाती है, और जो उसके पास है वह इसे त्यागने के बिना प्राप्त नहीं किया जा सकता (5)।"

अल-तिर्मिज़ी ने सहल बिन साद से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "अगर अल्लाह के नजदीक दुनिया की कीमत एक मच्छर के पंख के बराबर भी होती, तो वह इसमें से किसी काफ़िर (अविश्वासी) को एक घूँट पानी भी न पिलाता (6)।" और कवि ने कहा (7):

---

(1) अदब अल-दुनिया व अल-दीन पृष्ठ 118, और इब्न अबी अल-दुनिया ने इसे ज़म अल-दुनिया (147) में रिपोर्ट किया, और अल-खतीब ने तारीख बगदाद 7/287 में। (2) (ज़) में: "आखिरत प्राप्त की जाएगी", और दोनों आयतों का उल्लेख अल-मावर्दी ने अदब अल-दुनिया व अल-दीन पृष्ठ 118 में किया है। (3) जामे बयान अल-इल्म (133)। इब्न अब्दुल-बर्र ने कहा: इस तरह अब्दुल-मलिक बिन हबीब अल-मिसिसी ने इब्न अल-मुबारक से एक मुसनद के रूप में रिवायत किया, और अब्दान, जो अब्दुल्ला बिन उस्मान हैं, ने इसे इब्न अल-मुबारक से, थौर से, खालिद बिन मदान से अबू अल-दरदा के कथन के रूप में रिवायत किया। इति। इब्न अल-मुबारक ने अल-जुहद (543) में मौकूफ संस्करण की रिपोर्ट की, और अल-फ़सावी ने अल-मारीफा व अल-तारीख 3/398 में, और इब्न अब्दुल-बर्र ने

जामे बयान अल-इल्म (134) में। खालिद बिन मदान ने अबू अल-दरदा से नहीं सुना। इब्न अबी हातिम द्वारा अल-मरासील पृष्ठ 49। (4) उनकी सुनन (2322) में, और यह इब्न माजाह (4112) के पास है। (5) अदब अल-दुनिया व अल-दीन पृष्ठ 99, और अल-जाहिज़ ने इसका उल्लेख अल-बयान व अल-तबीन 1/262 में किया, और इब्न अब्दुल-बर्र ने बहजत अल-मजालिस 3/281 में अबू अल-दरदा के कथन से किया। (6) सुनन अल-तिर्मिज़ी (2320), और इसे अल-उकैली ने अल-दुआफा 3/46 में, और इब्न अदी ने 5/1956 में अब्दुल-हामिद बिन सुलेमान के माध्यम से, अबू हाज़िम से, सहल से भी रिपोर्ट किया। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: इस मार्ग से एक सहीह गरीब हदीस। इब्न माजाह ने भी इसकी रिपोर्ट की (4110); और अल-बुसैरी ने मिस्बाह अल-जुजाजा 2/322 में इसे कमजोर बताया। (7) वह अबू अल-अताहिया हैं, और ये छंद उनके दीवान पृष्ठ 148-150 में थोड़े अंतर के साथ हैं, और लेखक ने इसे उद्धृत किया =

٣٦٢ سورہ الأنعام: آیت ٣٢

حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ کے پاس، علی نے فرمایا: "دنیا اس شخص کے لیے سچائی کا گھر ہے جس نے اسے سچ سمجھا، اور اس کے لیے نجات کا گھر ہے جس نے اسے سمجھا، اور اس کے لیے مالداری کا گھر ہے جس نے اس سے توشہ لیا (١)۔" اور محمود الوراق نے کہا: دنیا اور اس کے ایام کی ملامت کے ساتھ پیروی نہ کر، خواہ گردشِ دوراں تیرے خلاف ہی کیوں نہ ہو جائے۔ دنیا کی شرافت اور فضیلت میں سے یہ ہے کہ اسی کے ذریعے آخرت کو پایا جا سکتا ہے (٢)۔

اور ابو عمر بن عبد البر نے ابو سعید الخدری سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "دنیا ملعون ہے، اور جو کچھ اس میں ہے وہ ملعون ہے، سوائے اس چیز کے جو اس میں اللہ کے ذکر کے لیے ہو، یا جو اللہ کے ذکر کی طرف لے جائے، اور عالم اور طالب علم اجر میں شریک ہیں، اور باقی تمام لوگ ہجوم ہیں جن میں کوئی خیر نہیں" (٣)۔ اور اسے ترمذی (٤) نے ابوہریرہ سے روایت کیا اور کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے۔

اور نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "اللہ کے نزدیک دنیا کی ذلت میں سے یہ ہے کہ اس کی نافرمانی صرف اسی میں کی جاتی ہے، اور جو کچھ اس کے پاس ہے وہ اسے چھوڑے بغیر حاصل نہیں ہوتا" (٥)۔

اور ترمذی نے سہل بن سعد سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اگر دنیا اللہ کے نزدیک مچھر کے پر کے برابر بھی وزن رکھتی ہوتی تو وہ کسی کافر کو اس میں سے ایک گھونٹ پانی بھی نہ پلاتا" (٦)۔ اور شاعر نے کہا (٧):

(١) ادب الدنیا والدین صفحہ ١١٨، اور اسے ابن ابی الدنیا نے ذم الدنیا (١٤٧) میں روایت کیا، اور الخطیب نے تاریخ بغداد ٢٨٧/٧ میں۔ (٢) (ظ) میں ہے: "آخرت کو پا لیا جائے گا"، اور ان دو اشعار کا ذکر الماوردی نے ادب الدنیا والدین صفحہ ١١٨ میں کیا ہے۔ (٣) جامع بیان العلم (١٣٣)۔ ابن عبد البر نے کہا: اسی طرح اسے عبد الملک بن حبیب المصیصی نے ابن المبارک سے مسنداً روایت کیا ہے، اور اسے عبدان نے جو کہ عبد اللہ بن عثمان ہیں، ابن المبارک سے، انہوں نے ثور سے، انہوں نے خالد بن معدان سے ابو الدرداء کے قول کے طور پر روایت کیا ہے۔ انتہیٰ۔ اور موقوف روایت ابن المبارک نے الزہد (٥٤٣) میں نکالی ہے، اور الفسوی نے المعرفة والتاریخ ٣٩٨/٣ میں، اور ابن عبد البر نے جامع بیان العلم (١٣٤) میں۔ اور خالد بن معدان نے ابو الدرداء سے نہیں سنا۔ المراسیل لابن ابی حاتم صفحہ ٤٩۔ (٤) اپنی سنن (٢٣٢٢) میں، اور یہ ابن ماجہ (٤١١٢) کے ہاں بھی ہے۔ (٥) ادب الدنیا والدین صفحہ ٩٩، اور اسے الجاحظ نے البیان والتبیین ٢٦٢/١ میں ذکر کیا ہے، اور ابن عبد البر نے بہجة المجالس ٢٨١/٣ میں ابو الدرداء کے قول سے۔ (٦) سنن الترمذی (٢٣٢٠)، اور اسے العقیلی نے الضعفاء ٤٦/٣ میں بھی روایت کیا ہے، اور ابن عدی نے ١٩٥٦/٥ میں عبد الحمید بن سلیمان کے واسطے سے، ابو حازم سے، انہوں نے سہل سے روایت کیا۔ ترمذی نے کہا: اس سند سے یہ حدیث صحیح غریب ہے۔ اور اسے ابن ماجہ (٤١١٠) نے بھی روایت کیا ہے؛ اور البوصیری نے مصباح الزجاجة ٣٢٢/٢ میں اسے ضعیف قرار دیا ہے۔ (٧) وہ ابو العتاہیہ ہیں، اور یہ اشعار ان کے دیوان صفحہ ١٤٨ - ١٥٠ میں تھوڑے سے فرق کے ساتھ موجود ہیں، اور مصنف نے اسے بذریعہ = نقل کیا ہے۔

363 Surah Al-An'am: Verse 32

Listen to the days if you are wise, for you are (1) between one who stays away and one who commands. If the world preserves a person's religion for them, then whatever else is lost is not harmful. The world is not equal to a gnat's wing, nor the weight of a downy feather (2) from a bird's wing. He was not pleased with the world as a reward for a believer, nor was He pleased with the world as a punishment for a disbeliever.

Ibn Abbas said: This is the life of the disbeliever; because he passes it in delusion and falsehood. As for the life of the believer, it involves good deeds, so it is not pastime and play (3). His Almighty saying: {And the Home of the Hereafter is better}, i.e.: Paradise because of its permanence. It is called the Hereafter (Al-Akhirah) because it is delayed from us, and the world (Ad-Dunya) because of its closeness to us. Ibn 'Amir read: "wa-la-dāru al-ākhirah" with one lam (4), and the addition (Idhafa) is based on the estimation of omitting the mudaf (possessed noun) and establishing the adjective in its place. The estimation is: "wa-la-dāru al-hayāti al-ākhirah" (and surely the home of the hereafter life) (5). According to the majority reading: {And the Home of the Hereafter}, the Lam is the Lam of inception (lam al-ibtida'), and it raises "Ad-Dar" (the Home) through inception, and makes "Al-Akhirah" (the Hereafter) an adjective for it. The predicate is: {is better for those}, strengthened by: {That is the Home of the Hereafter} [Al-Qasas: 83] {And the Home of the Hereafter, that is truly the Life} [Al-Ankabut: 64]. Thus, "Al-Akhirah" came as an adjective for "Ad-Dar" in both (6).

= Al-Mawardi in 'Adab al-Dunya wa al-Din' p. 100. (1) In (ظ) and the Diwan: "fiha" (in it). (2) Al-Ziff: Small ostrich feathers, or all birds. Al-Qamus (z-f-f). It occurred in 'Adab al-Dunya wa al-Din' as: "nor the weight of an atom...", and this part of the verse occurred in the Diwan as: "with Allah or the amount of a bird's down". (3) Reported by Al-Razi 12/200 similarly. His saying: "yuzajjiha" (he passes it), the author of Al-Lisan (z-j-a) said: "zajja al-shay' wa azjahu": he drove and pushed it. (4) Al-Sab'ah p. 256, and Al-Taysir p. 102. (5) See Al-Bahr al-Muhit 4/109, and Al-Durr al-Masun 4/600. Abu Hayyan said: Evidence for it is: {And what is the worldly life}. Al-Farisi estimated it in Al-Hujjah 3/301, Makki in Al-Kashf 1/430, and Ibn al-Anbari in Al-Bayan 1/319 as: "and surely the home of the final hour". Al-Farisi said: It was permissible to describe the Hour as "Al-Akhirah" (the last/final) just as the day is described as "Al-Akhir" (the last)

in His saying: {and hope for the Last Day} [Al-Ankabut: 36]. (6) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/429, and see Al-Hujjah for Al-Farisi 3/301.

३६३ सूरह अल-अन'आम: आयत ३२

यदि आप बुद्धिमान हैं तो दिनों की बात सुनें, क्योंकि आप (१) दूर रहने वाले और आदेश देने वाले के बीच हैं। यदि दुनिया किसी व्यक्ति के धर्म को उसके लिए बचाए रखती है, तो जो कुछ खो गया है वह हानिकारक नहीं है। दुनिया मच्छर के पंख के बराबर भी नहीं है, और न ही किसी पक्षी के पंख के एक कोमल रोएँ(२) के भार के बराबर। न तो वह मोमिन के लिए दुनिया को इनाम के रूप में स्वीकार करता है, और न ही वह काफ़िर के लिए सज़ा के रूप में दुनिया को स्वीकार करता है।

इब्न अब्बास ने कहा: यह काफ़िर का जीवन है; क्योंकि वह इसे भ्रम और असत्य में गुज़ारता है। जहाँ तक मोमिन के जीवन की बात है, तो वह नेक कार्यों में लिपटा होता है, इसलिए यह खेल और तमाशा (३) नहीं होता। अल्लाह का कहना: {और आखिरत का घर बेहतर है}, यानी: जन्नत अपनी स्थायित्व के कारण। इसे आखिरत इसलिए कहा गया है क्योंकि यह हमसे पीछे(बाद में आने वाली) है, और दुनिया (अद-दुनिया) इसलिए क्योंकि यह हमारे करीब है। इब्न आमिर ने पढ़ा: "wa-la-dāru al-ākhirah" एक लाम (४) के साथ, और इज़ाफ़त मुज़ाफ़ को हटाकर उसकी जगह सिफ़त (विशेषण) को रखने के अनुमान पर है। अनुमान है: "wa-la-dāru al-hayāti al-ākhirah" (अंतिम जीवन का घर) (५)। बहुमत के पठन के अनुसार: {और आखिरत का घर}, लाम 'लाम इब्तिदा' है, और इसने 'अद-दार' को इब्तिदा के ज़रिये रफ़ा (पेश) दिया है, और 'अल-आखिरत' को उसकी सिफ़त (विशेषण) बनाया है। ख़बर है: {उन लोगों के लिए बेहतर है}, इसकी पुष्टि होती है: {वह आखिरत का घर है} [अल-क़सस: ८३] {और आखिरत का घर, वास्तव में वही असली जीवन है} [अल-अंकबूत: ६४]। अतः, दोनों में 'आखिरत' 'दार' के लिए सिफ़त के रूप में आया है (६)।

= अल-मावर्दी, 'अदब अल-दुनिया व अल-दीन' पृष्ठ १००। (१) (ظ) और दीवान में: "fiha" (उसमें)। (२) अल-ज़िफ़: शुतुरमुर्ग के छोटे पंख, या सभी पक्षी। अल-क़ामूस (ज़-फ़-फ़)। 'अदब अल-दुनिया व अल-दीन' में यह इस प्रकार आया है: "और न ही एक ज़र्रे के वजन के बराबर...", और दीवान में यह हिस्सा इस प्रकार है: "अल्लाह के पास या पक्षी के एक रोएँ के बराबर"। (३) अल-राज़ी १२/२०० ने इसी तरह उल्लेख किया है। उनका कहना: "yuzajjiha" (वह उसे गुज़ारता है), अल-लिसान (ज़-ज-अ) के लेखक ने कहा: "zajja al-shay' wa azjahu": उसने चीज़ को हांका और धकेला। (४) अल-सबआ पृष्ठ २५६, और अल-तयसीर पृष्ठ १०२। (५) देखें अल-बह्र अल-मुहीत ४/१०९, और अल-दुर्र अल-मसून ४/६००। अबू हयान ने कहा: इसका प्रमाण है: {और सांसारिक जीवन क्या है}। अल-

फ़ारिसी ने अल-हुज्जाह ३/३०१ में, मक्की ने अल-कश्फ़ १/४३० में, और इब्न अल-अंबारी ने अल-बयान १/३१९ में इसका अनुमान लगाया है: "और निश्चित रूप से अंतिम घड़ी का घर"। अल-फ़ारिसी ने कहा: घड़ी को 'आखिरत' (अंतिम) के रूप में वर्णित करना जायज़ था जैसे कि दिन को 'आखिर' (अंतिम) के रूप में वर्णित किया गया है उनके कथन में: {और अंतिम दिन की आशा करो} [अल-अंकबूत: ३६]। (६) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात १/४२९, और देखें अल-फ़ारिसी के लिए अल-हुज्जाह ३/३०१।

۳۶۳ سورہ الانعام: آیت ۳۲

اگر تم عقلمند ہو تو ایام (دنوں) کی بات سنو، کیونکہ تم (۱) دور رہنے والے اور حکم دینے والے کے درمیان ہو۔ اگر دنیا انسان کا دین بچائے رکھے تو جو کچھ ہاتھ سے نکل گیا وہ نقصان دہ نہیں ہے۔ دنیا مچھر کے پر کے برابر بھی وزن نہیں رکھتی، اور نہ ہی کسی پرندے کے پر کے ایک نرم رواں (۲) کے برابر۔ نہ وہ مومن کے لیے دنیا کو بطور ثواب پسند کرتا ہے، اور نہ ہی کافر کے لیے بطور جزا (سزا)۔

ابن عباس نے فرمایا: یہ کافر کی زندگی ہے؛ کیونکہ وہ اسے دھوکے اور باطل میں گزارتا ہے، رہی مومن کی زندگی تو وہ نیک اعمال پر مشتمل ہوتی ہے، اس لیے وہ لہو و لعب (۳) نہیں ہوتی۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَلَلدَّارُ الْآخِرَةُ خَيْرٌ} (اور آخرت کا گھر بہتر ہے)، یعنی: جنت اپنی بقا کی وجہ سے۔ اسے آخرت اس لیے کہا گیا کیونکہ وہ ہم سے پیچھے (بعد میں آنے والی) ہے، اور دنیا (الدنیا) اس کی قربت (نزدیکی) کی وجہ سے۔ ابن عامر نے ایک لام کے ساتھ "وَلَدَارُ الْآخِرَةِ" پڑھا (۴)، اور اضافت مضاف کو حذف کر کے صفت کو اس کے قائم مقام رکھنے کی تقدیر پر ہے۔ تقدیر یہ ہے: "وَلَدَارُ الْحَيَاةِ الْآخِرَةِ" (یقیناً آخرت کی زندگی کا گھر) (۵)۔ جمہور کی قرات کے مطابق: {وَلَلدَّارُ الْآخِرَةُ} میں لام 'لامِ ابتدا' ہے، اور اس نے 'الدار' کو ابتدا کی وجہ سے رفع دیا ہے، اور 'الآخرة' کو اس کی صفت بنایا ہے، اور خبر ہے: {خَيْرٌ لِلَّذِينَ} (ان لوگوں کے لیے بہتر ہے)۔ اس کی تائید اس سے ہوتی ہے: {تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ} [القصص: ۸۳] {وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ} [العنکبوت: ۶۴]، پس ان دونوں میں 'الآخرة' 'الدار' کی صفت کے طور پر آئی ہے (۶)۔

= الماوردی، 'ادب الدنیا والدین' ص ۱۰۰۔ (۱) (ظ) اور دیوان میں: "فیھا" (اس میں)۔ (۲) الزف: شتر مرغ کے چھوٹے پر، یا تمام پرندے۔ القاموس (زفف)۔ 'ادب الدنیا والدین' میں یہ اس طرح آیا

ہے: "اور نہ ہی ایک ذرے کا وزن..."، اور دیوان میں یہ مصرع اس طرح ہے: "اللہ کے ہاں یا پرندے کے ایک رونگٹے کی مقدار"۔ (۳) رازی نے ۱۲/۲۰۰ میں اسی طرح ذکر کیا ہے۔ ان کا قول: "یزجیھا" (وہ اسے گزارتا ہے)، صاحبِ لسان (زجا) نے کہا: "زجی الشیء وازجاہ": اس نے چیز کو ہانکا اور دھکیلا۔ (۴) السبعۃ ص ۲۵۶، اور التیسیر ص ۱۰۲۔ (۵) دیکھئے البحر المحیط ۴/۱۰۹، اور الدر المصون ۴/۶۰۰۔ ابو حیان نے کہا: اس پر دلالت کرتا ہے: {وَمَا الْحَيَوٰةُ الدُّنْيَا}۔ فارسی نے الحجۃ ۳/۳۰۱ میں، مکی نے الکشف ۱/۴۳۰ میں، اور ابن الانباری نے البیان ۱/۳۱۹ میں اس کی تقدیر یوں کی ہے: "ولدار الساعۃ الآخرۃ"۔ فارسی نے کہا: قیامت (الساعۃ) کو 'آخرت' سے موصوف کرنا جائز ہے جیسا کہ 'دن' کو 'آخر' سے موصوف کیا گیا ہے اس فرمان میں: {وَارْجُوا الْيَوْمَ الْآخِرَ} [العنکبوت: ۳۶]۔ (۶) الکشف عن وجوہ القراءات ۱/۴۲۹، اور دیکھئے الحجۃ للفارسی ۳/۳۰۱۔

364 Surah Al-An'am: Verses 32 - 34

{for those who fear [Allah]}, meaning: avoid polytheism. {Do you not then understand?} It was read with both 'ya' and 'ta' (1), meaning: Do they not understand that the matter is like this, so they would renounce the world? And Allah knows best.

Allah Almighty says: {We know indeed that what they say grieves you; for indeed, it is not you that they deny, but it is the signs of Allah that the wrongdoers reject (33). And indeed, messengers before you were denied, but they were patient with what they were denied and were harmed until Our help came to them. And there is no changer for the words of Allah. And there has already come to you some information about the messengers (34)}.

Allah Almighty says: {We know indeed that what they say grieves you}. The word 'inna' (indeed) has a kasra because of the entrance of the 'lam' (2). Abu Maysarah said: The Messenger of Allah (peace be upon him) passed by Abu Jahl and his companions, and they said: O Muhammad, by Allah, we do not call you a liar, for you are truthful to us, but we (3) deny what you have brought. So this verse was revealed: {for indeed, it is not you that they deny, but it is the signs of Allah that the wrongdoers reject} (4). Then He comforted him with His saying: {And indeed, messengers before you were denied...} the verse.

It was recited: 'yukdhibunaka' [without gemination] and 'yukadhdhibunaka' [with gemination/shaddah] (5). It was said: they both have the same meaning; like 'hazantuhu' and 'ahzantuhu' (I made him sad) (6).

Abu 'Ubayd chose the light reading (without gemination), which is the reading of 'Ali (may Allah be pleased with him) (7). It was narrated from him that Abu Jahl said to the Prophet (peace be upon him): We do not call you a liar, but we deny what you have brought; so Allah Almighty revealed: {for indeed, they do not deny you [yukdhibunaka]} (8).

---

(1) Nafi', Ibn 'Amir, and Hafs read it with 'ta', and the rest with 'ya'. Al-Sab'ah p. 256. Al-Taysir p. 102. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/64. (3) In (D) and (M): 'but' (walakin). (4) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 211, al-Wasit 2/265. Al-Suyuti attributed it in al-Durr al-Manthur 3/10 to 'Abd ibn Humayd, Ibn Mardawayh, and Ibn al-Mundhir. It is mursal (disconnected) as mentioned by al-Daraqutni in al-'Ilal 4/143. (5) Nafi' and al-Kisa'i read: 'la yukdhibunaka' (lightly), and the rest with shaddah (heavily). Al-Sab'ah p. 257, and al-Taysir p. 102. (6) See al-Hujjah by al-Farisi 3/303. (7) Ma'ani al-Qur'an by

al-Nahhas 2/417, and the reading was also mentioned from 'Ali by Ibn 'Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 2/285, and Abu Hayyan in al-Bahr 4/111. (8) Reported by al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 1/331, and al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 2/418 via Najiyah ibn Ka'b from 'Ali (may Allah be pleased with him).

३६४ सूरा अल-अनआम: आयत ३२ - ३४

{उन लोगों के लिए जो डरते हैं}, यानी: शिर्क से बचते हैं। {क्या तुम फिर नहीं समझते?} इसे 'या' और 'ता' दोनों के साथ पढ़ा गया है (१), यानी: क्या वे नहीं समझते कि मामला ऐसा ही है, ताकि वे दुनिया से बेरुखी इख़्तियार करें। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का फरमान है: {हम जानते हैं कि जो वे कहते हैं वह तुम्हें दुखी करता है; वास्तव में, वे तुम्हें नहीं झुठलाते, बल्कि ये अल्लाह की आयतें हैं जिन्हें ज़ालिम लोग नकारते हैं (३३)। और तुमसे पहले भी रसूलो को झुठलाया गया, तो उन्होंने उस पर सब्र किया जो उन्हें झुठलाया गया और उन्हें सताया गया यहाँ तक कि हमारी मदद उन तक पहुँच गई। और अल्लाह की बातों को कोई बदलने वाला नहीं है। और तुम्हारे पास रसूलो की कुछ खबरें पहले ही आ चुकी हैं (३४)}।

अल्लाह तआला का फरमान है: {हम जानते हैं कि जो वे कहते हैं वह तुम्हें दुखी करता है}। 'इन्ना' पर 'कसरा' है क्योंकि 'लाम' दाखिल हुआ है (२)। अबू मयसरा ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ अबू जहल और उसके साथियों के पास से गुज़रे, तो उन्होंने कहा: ऐ मुहम्मद, अल्लाह की कसम, हम तुम्हें झूठा नहीं कहते, तुम हमारे नज़दीक सच्चे हो, लेकिन हम (३) उसे झुठलाते हैं जो तुम लाए हो। तो यह आयत उतरी: {वास्तव में, वे तुम्हें नहीं झुठलाते, बल्कि ये अल्लाह की आयतें हैं जिन्हें ज़ालिम लोग नकारते हैं} (४)। फिर उन्होंने अपने इस कथन से उन्हें तसल्ली दी: {और तुमसे पहले भी रसूलो को झुठलाया गया...} पूरी आयत।

इसे 'युक्धिबूनका' (हल्के उच्चारण के साथ) और 'युकज़्ज़िबूनका' (भारी उच्चारण के साथ) भी पढ़ा गया है (५)। कहा गया है: दोनों का अर्थ एक ही है; जैसे 'हज़न्तुहु' और 'अहज़न्तुहु' (मैंने उसे दुखी किया) (६)।

अबू उबैद ने हल्का पढ़ने को चुना, जो अली (रज़िअल्लाहु अन्हु) (७) की क़िरात है। उनसे रिवायत है कि अबू जहल ने नबी ﷺ से कहा: हम तुम्हें झूठा नहीं कहते, लेकिन हम उसे झुठलाते हैं जो तुम लाए हो; तो अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने नाज़िल फ़रमाया: {वास्तव में, वे तुम्हें नहीं झुठलाते [युक्धिबूनका]} (८)।

---

(१) नाफ़े इब्न आमिर और हफ़्स ने इसे 'ता' के साथ पढ़ा, और बाकियों ने 'या' के साथ। अल-सबअ पृ. २५६। और अल-तयसीर पृ. १०२। (२) इराब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा ६४/२। (३) (द) और (म)

में: 'लेकिन' (वलाकिन)। (४) अस्बाब अल-नुज़ूल, अल-वाहिदी पृ. २११, और अल-वसीत २/२६५। अल-सुयुती ने अल-दुर अल-मंसूर ३/१० में इसे अब्द इब्न हुमैद, इब्न मरदुवैह और इब्न अल-मुन्ज़िर की ओर मंसूब किया है। यह 'मुरसल' है जैसा कि अल-दारकुतनी ने अल-इलाल ४/१४३ में ज़िक्र किया है। (५) नाफ़े और अल-किसई ने पढ़ा: 'ला युक्धिबूनका' (हल्के से), और बाकियों ने 'शद्दा' के साथ। अल-सबअ पृ. २५७, और अल-तयसीर पृ. १०२। (६) देखिए अल-हुज्जाह, अल-फारसी द्वारा ३०३/३। (७) मआनी अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा २/४१७, और अली से क़िरात का ज़िक्र इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२८५ में और अबू हय्यान ने अल-बहर ४/१११ में भी किया है। (८) इसे अल-फर्रा ने मआनी अल-कुरान १/३३१ में, और अल-नहहास ने मआनी अल-कुरान २/४१८ में नाजिया इब्न कअब के माध्यम से अली (रज़िअल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है।

٣٦٤ سورة الانعام: آیات ٣٢ - ٣٤

﴿ لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ ﴾، یعنی: شرک سے بچتے ہیں۔ ﴿ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴾ اسے 'یاء' اور 'تاء' دونوں کے ساتھ پڑھا گیا ہے (١)، یعنی: کیا وہ نہیں سمجھتے کہ معاملہ اسی طرح ہے، تاکہ وہ دنیا سے بے رغبتی اختیار کریں۔ اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ قَدْ نَعْلَمُ إِنَّهُ لَيَحْزُنُكَ الَّذِي يَقُولُونَ فَإِنَّهُمْ لَا يُكَذِّبُونَكَ وَلَكِنَّ الظَّالِمِينَ بِآيَاتِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ (٣٣) وَلَقَدْ كُذِّبَتْ رُسُلٌ مِّن قَبْلِكَ فَصَبَرُوا عَلَى مَا كُذِّبُوا وَأُوذُوا حَتَّى أَتَاهُمْ نَصْرُنَا وَلَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ وَلَقَدْ جَاءَكَ مِن نَّبَإِ الْمُرْسَلِينَ (٣٤) ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ قَدْ نَعْلَمُ إِنَّهُ لَيَحْزُنُكَ الَّذِي يَقُولُونَ ﴾ 'لام' کے داخل ہونے کی وجہ سے 'إِنَّ' کو کسرہ دیا گیا ہے (٢)۔ ابو میسرہ کہتے ہیں: رسول اللہ ﷺ ابو جہل اور اس کے ساتھیوں کے پاس سے گزرے تو انہوں نے کہا: اے محمد! اللہ کی قسم، ہم آپ کو جھوٹا نہیں کہتے، آپ تو ہمارے نزدیک سچے ہیں، لیکن ہم (٣) اس چیز کو جھٹلاتے ہیں جو آپ لے کر آئے ہیں۔ چنانچہ یہ آیت نازل ہوئی: ﴿ فَإِنَّهُمْ لَا يُكَذِّبُونَكَ وَلَكِنَّ الظَّالِمِينَ بِآيَاتِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ ﴾ (٤)۔ پھر اللہ نے انہیں اپنے اس قول سے تسلی دی: ﴿ وَلَقَدْ كُذِّبَتْ رُسُلٌ مِّن قَبْلِكَ ﴾ پوری آیت۔

اور اسے 'يُكْذِبُونَک' مخفف (بغیر شد) اور مشدد (شد کے ساتھ) دونوں طرح پڑھا گیا ہے (٥)، کہا گیا ہے: دونوں کا ایک ہی معنی ہے؛ جیسے 'حزنتہ' اور 'احزنتہ' (میں نے اسے غمگین کیا) (٦)۔

ابو عبید نے مخفف والی قرات کو اختیار کیا ہے، اور یہی حضرت علی (رضی اللہ عنہ) (٧) کی قرات ہے۔ ان سے مروی ہے کہ ابو جہل نے نبی ﷺ سے کہا: ہم آپ کو جھوٹا نہیں کہتے، لیکن ہم

اس چیز کو جھٹلاتے ہیں جو آپ لے کر آئے ہیں۔ تو اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: ﴿ فَإِنَّهُمْ لَا يُكْذِبُونَكَ ﴾ (٨)۔

---

(١) نافع، ابن عامر اور حفص نے 'تاء' کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے 'یاء' کے ساتھ۔ السبعہ ص ٢٥٦۔ اور التیسیر ص ١٠٢۔ (٢) اعراب القرآن للنحاس ٦٤/٢۔ (٣) (د) اور (م) میں: 'ولکن' (لیکن)۔ (٤) اسباب النزول للواحدی ص ٢١١، والوسیط ٢٦٥/٢، اور سیوطی نے الدر المنثور ١٠/٣ میں اسے عبد بن حمید، ابن مردویہ اور ابن المنذر کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہ مرسل ہے جیسا کہ دارقطنی نے العلل ١٤٣/٤ میں ذکر کیا ہے۔ (٥) نافع اور کسائی نے 'لا یکذبونک' مخفف پڑھا ہے، اور باقیوں نے مشدد۔ السبعہ ص ٢٥٧، اور التیسیر ص ١٠٢۔ (٦) دیکھیے الحجۃ للفارسی ٣٠٣/٣۔ (٧) معانی القرآن للنحاس ٤١٧/٢، اور یہ قرات حضرت علی سے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٢٨٥/٢ میں اور ابو حیان نے البحر ١١١/٤ میں بھی ذکر کی ہے۔ (٨) اسے الفراء نے معانی القرآن ٣٣١/١ میں اور النحاس نے معانی القرآن ٤١٨/٢ میں ناجیہ بن کعب کے واسطے سے حضرت علیؓ سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-An'am: Verses 33 - 34 365 Al-Nahhas said: Abu Ubayd was disagreed with in this regard, and it was narrated: "We do not call you a liar," so Allah Almighty revealed: {they do not deny you} (1). This is supported by the fact that a man read to Ibn Abbas: "For they do not deny you" with a lightened pronunciation (yukdhibunaka), and Ibn Abbas said to him: {For they do not deny you}; because they used to call the Prophet ﷺ the Truthful (Al-Amin).

The meaning of "yukadhdhibunaka" (with emphasis) according to linguists is: they attribute lying to you and reject what you say. And the meaning of "la yukdhibunaka" (without emphasis) is: they do not find you bringing lies, just as you say: "akdhab-tuhu" meaning I found him to be a liar, and "abkhal-tuhu" meaning I found him to be stingy. That is, they do not find you to be a liar if they contemplate what you have brought. It is also possible that the meaning is: they do not prove against you that you are a liar; because it is said: "akdhab-tuhu" if you argued against him and showed that he is a liar. According to the version with emphasis: they do not call you a liar with any proof or evidence, and this is indicated by: {but the wrongdoers deny the signs of Allah} (3).

Al-Nahhas said (4): The opinion on this is the view of Abu Ubayd, and his argument is necessary; because Ali, may Allah honor his face, is the one who narrated the hadith, and it is confirmed from him that he recited with the lightened pronunciation. Al-Kisa'i narrated from the Arabs: "akdhabtu the man" if I informed that he came with a lie and narrated it, and "kadhdhab-tuhu" if I informed that he is a liar. Similarly, Al-Zajjaj said (5): "kadhdhab-tuhu" if you said to him: "You lied," and "akdhab-tuhu" if you meant that what he brought was a lie.

His (the Exalted) saying: {So they were patient with what they were denied} means: so be patient as they were patient {and were harmed until Our victory came to them} meaning: Our help, i.e., what you were promised will come to you (6). {And there is no changer for the words of Allah}; clear.

(1) Reported by At-Tirmidhi (3064) through Najiyah bin Ka'b from Ali (RA), then reported from Najiyah bin Ka'b: that Abu Jahl... and he did not mention Ali. At-Tirmidhi said: This is more correct. Al-Daraqutni said in Al-Ilal 4/143: It is the preserved (version). (2) In (Z) and (M): they do not establish. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/64. (4) In Ma'ani al-Qur'an by him 2/419. (5) In Ma'ani al-Qur'an by him 2/242, and Al-Farra' also said it in Ma'ani al-Qur'an 1/331. (6) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/64.

सूरह अल-अनाम: आयत 33 - 34 365 अल-नह़्ह़ास ने कहा: इस मामले में अबू उबैद से असहमति जताई गई है, और यह वर्णित है: "हम तुम्हें नहीं झुठलाते," तो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अवतरित किया: {वे तुम्हें नहीं झुठलाते} (1)। इसका समर्थन इस बात से होता है कि एक व्यक्ति ने इब्न अब्बास के सामने पढ़ा: "वे तुम्हें नहीं झुठलाते" (हल्के उच्चारण के साथ: युक़्ज़िबूनका), तो इब्न अब्बास ने उससे कहा: {वे तुम्हें नहीं झुठलाते}; क्योंकि वे पैगंबर ﷺ को 'अल-अमीन' (अमानतदार/सच्चा) कहते थे।

भाषाविदों के अनुसार "युक़ज़्ज़िबूनका" (तशदीद के साथ) का अर्थ है: वे तुम्हें झूठ बोलने वाला ठहराते हैं और तुम्हारी कही बातों को ठुकराते हैं। और "ला युक़्ज़िबूनका" (बिना तशदीद के) का अर्थ है: वे तुम्हें झूठ लाते हुए नहीं पाते, जैसे आप कहते हैं: "अक्ज़बतहु" यानी मैंने उसे झूठा पाया, और "अबख़लतहु" यानी मैंने उसे कंजूस पाया। अर्थात, यदि वे उस चीज़ पर विचार करें जो तुम लाए हो, तो वे तुम्हें झूठा नहीं पाएंगे। यह भी संभव है कि इसका अर्थ हो: वे तुम्हारे विरुद्ध यह सिद्ध नहीं करते कि तुम झूठे हो; क्योंकि "अक्ज़बतहु" तब कहा जाता है जब आप उसके विरुद्ध तर्क दें और दिखाएँ कि वह झूठा है। और तशदीद वाली क़िरअत के अनुसार: वे किसी दलील या प्रमाण के साथ तुम्हें नहीं झुठलाते, और इस ओर संकेत है: {बल्कि अत्याचारी अल्लाह की आयतों का इनकार करते हैं} (3)।

अल-नह़्ह़ास ने कहा (4): इस पर राय अबू उबैद की विचारधारा है, और उनका तर्क अनिवार्य है; क्योंकि अली (करम अल्लाह वज्हहू) ने ही हदीस वर्णित की है, और यह उनसे प्रमाणित है कि उन्होंने हल्के उच्चारण के साथ पढ़ा था। अल-किसाई ने अरबों से उद्धृत किया: "अक्ज़ब्तु अल-रुल" जब मैंने सूचना दी कि वह झूठ लेकर आया है और उसे बयान किया है, और "कज़्ज़ब्तहु" जब मैंने बताया कि वह झूठा है। इसी तरह अल-ज़ज्जाज ने कहा (5): "कज़्ज़ब्तहु" जब आपने उससे कहा: "तुमने झूठ बोला," और "अक्ज़बतहु" जब आपका मतलब हो कि जो वह लाया है वह झूठ है।

अल्लाह का कथन: {तो उन्होंने उस पर सब्र किया जो उन्हें झुठलाया गया} अर्थात: तो वैसे ही सब्र करो जैसे उन्होंने सब्र किया {और उन्हें सताया गया यहाँ तक कि उनके पास हमारी मदद आ पहुँची} अर्थात: हमारी सहायता, यानी तुम्हारे पास वह आ जाएगा जिसका तुमसे वादा किया गया है (6)। {और अल्लाह की बातों को कोई बदलने वाला नहीं है}; स्पष्ट।

(1) इसे अल-तिर्मिज़ी (3064) ने नाजिया बिन काब के माध्यम से अली (रज़ि.) से रिवायत किया है, फिर नाजिया बिन काब से रिवायत किया कि अबू जहल... और अली का उल्लेख नहीं किया। तिर्मिज़ी

ने कहा: यह अधिक सही है। अल-दारक़ुत्नी ने अल-इलाला 4/143 में कहा: यह महफ़ूज़ है। (2) (ज़) और (म) में: वे साबित नहीं करते। (3) इ'राब अल-क़ुरआन, अल-नह़्ह़ास 2/64। (4) उनकी किताब मआनी अल-क़ुरआन 2/419 में। (5) उनकी किताब मआनी अल-क़ुरआन 2/242 में, और अल-फ़र्रा ने भी अपनी मआनी अल-क़ुरआन 1/331 में यही कहा है। (6) इ'राब अल-क़ुरआन, अल-नह़्ह़ास 2/64।

سورة الانعام: آیات ۳۳ - ۳۴ ۳۶۵ النحاس نے کہا: اس معاملے میں ابو عبید کی مخالفت کی گئی ہے، اور روایت ہے: "ہم آپ کو نہیں جھٹلاتے،" تو اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: ﴿لَا يُكْذِبُونَكَ﴾ (۱)۔ اس کی تائید اس بات سے ہوتی ہے کہ ایک شخص نے ابن عباس کے سامنے پڑھا: «فَإِنَّهُمْ لَا يُكْذِبُونَكَ» تخفیف کے ساتھ (يُكْذِبُونک)، تو ابن عباس نے اس سے کہا: ﴿فَإِنَّهُمْ لَا يُكْذِبُونَكَ﴾؛ کیونکہ وہ نبی ﷺ کو امین کہتے تھے۔

اور لغت والوں کے نزدیک «يُكَذِّبُونَكَ» (تشدید کے ساتھ) کے معنی ہیں: وہ آپ کی طرف جھوٹ کی نسبت کرتے ہیں، اور آپ کی بات کو رد کرتے ہیں۔ اور «لَا يُكْذِبُونَكَ» (تخفیف کے ساتھ) کے معنی ہیں: وہ آپ کو جھوٹ لاتے ہوئے نہیں پاتے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "اکذبتہ": میں نے اسے جھوٹا پایا، اور "ابخلتہ": میں نے اسے بخیل پایا، یعنی اگر وہ اس چیز میں غور و فکر کریں جو آپ لائے ہیں تو وہ آپ کو جھوٹا نہیں پائیں گے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ اس کے معنی ہوں: وہ آپ پر یہ ثابت نہیں کرتے کہ آپ جھوٹے ہیں؛ کیونکہ "اکذبتہ" اس وقت کہا جاتا ہے جب آپ اس پر حجت قائم کریں اور واضح کریں کہ وہ جھوٹا ہے۔ اور تشدید والی قرآت کے مطابق: وہ کسی حجت یا دلیل کے ساتھ آپ کو نہیں جھٹلاتے، اور اس پر یہ آیت دلالت کرتی ہے: ﴿وَلَكِنَّ الظَّٰلِمِينَ بِآيَاتِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ﴾ (۳)۔

النحاس نے کہا (۴): اس بارے میں قول ابو عبید کا مذہب ہے، اور ان کا استدلال لازمی ہے؛ کیونکہ علی کرم اللہ وجہہ ہی وہ ہیں جنہوں نے حدیث روایت کی ہے، اور ان سے یہ ثابت ہے کہ انہوں نے تخفیف کے ساتھ پڑھا؛ اور الکسائی نے عربوں سے نقل کیا ہے: "اکذبتُ الرجل" جب میں خبر دوں کہ وہ جھوٹ لے کر آیا ہے اور اسے روایت کیا ہے، اور "کذَّبتہ" جب میں خبر دوں کہ وہ

جھوٹا ہے۔ اسی طرح الزجاج نے کہا (۵): "کذَّبتہ" جب آپ نے اس سے کہا: "تو نے جھوٹ بولا"، اور "اکذبتہ" جب آپ کی مراد یہ ہو کہ جو وہ لایا ہے وہ جھوٹ ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَصَبَرُوا عَلَىٰ مَا كُذِّبُوا﴾ یعنی: پس آپ صبر کریں جیسا کہ انہوں نے صبر کیا ﴿وَأُوذُوا حَتَّىٰ أَتَاهُمْ نَصْرُنَا﴾ یعنی: ہماری مدد، یعنی عنقریب آپ کے پاس وہ آجائے گا جس کا آپ سے وعدہ کیا گیا ہے (۶)۔ ﴿وَلَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ﴾؛ واضح۔

(۱) اسے ترمذی (۳۰۶۴) نے ناجیہ بن کعب کے واسطے سے علی رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، پھر ناجیہ بن کعب سے روایت کیا: کہ ابوجہل... اور علی کا ذکر نہیں کیا۔ ترمذی نے کہا: یہ زیادہ صحیح ہے۔ اور دارقطنی نے العلل ۱۴۳/۴ میں کہا: یہ محفوظ ہے۔ (۲) (ظ) اور (م) میں: وہ ثابت نہیں کرتے۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲/۶۴۔ (۴) ان کی کتاب معانی القرآن ۲/۴۱۹ میں۔ (۵) ان کی کتاب معانی القرآن ۲/۲۴۲ میں، اور الفراء نے بھی معانی القرآن ۳۳۱/۱ میں یہی کہا ہے۔ (۶) اعراب القرآن للنحاس ۲/۶۴۔

366 Surah Al-An'am, Verses 33 - 35

...for that victory; meaning: what Allah Almighty has promised, no one can prevent it; there is no nullifier of His judgment, and no breaking of His promise, "For every term is a decree" [Ar-Ra'd: 38] "Indeed, We will support Our messengers and those who believe" [Ghafir: 51] "And Our word has already preceded for Our servants, the messengers, [That] indeed, they would be those given victory And [that] indeed, Our soldiers will be the victors" [As-Saffat: 171-173] "Allah has written, 'I will surely overcome, I and My messengers.'" [Al-Mujadila: 21].

"And there has already come to you from the news of the messengers" The subject of "came to you" is implied; the meaning is: there has come to you from the news of the messengers, news (1).

Allah Almighty's saying: "And if their aversion is difficult for you, then if you are able to seek a tunnel into the earth or a stairway into the heaven to bring them a sign... And if Allah had willed, He could have gathered them upon guidance. So do not be among the ignorant." (35)

Allah Almighty's saying: "And if their aversion is difficult for you" meaning: it is great upon you, their turning away and avoidance of faith. "then if you are able" : if you can "to seek" : to search for "a tunnel into the earth" meaning: a passage (2) through which you pass to another place, and from it comes: an-nafiqa' for the burrow of the jerboa, and its explanation has preceded in "Al-Baqarah", and from it comes the word hypocrite (munafiq), as previously mentioned (3).

"or a stairway" is conjoined to it, meaning: a means to the heaven, and this is a metaphor; because the ladder/stairway by which one ascends is a means to the place, and it is masculine, and what Al-Farra' narrated about the femininity of as-sullam is not known (4). Qatadah said: As-sullam means stairs (5). Az-Zajjaj (6) said: It is derived from salamah (safety); as if it delivers you safely to the place you want. "to bring them a sign" is conjoined to it, meaning: so that they may believe, then do it.

---

(1) Tafsir al-Razi 12/206. (2) In (Z): a means. (3) 1/273. (4) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/64. (5) Narrated by at-Tabari 9/226. (6) In his Ma'ani al-Qur'an 2/244.

पृष्ठ ३६६ सूरा अल-अनआम, आयतें ३३ - ३५

...उस जीत के लिए; यानी: अल्लाह सर्वशक्तिमान ने जिसका वादा किया है, उसे कोई रोक नहीं सकता; उसके फैसले को कोई रद्द करने वाला नहीं है, और उसके वादे के खिलाफ कुछ नहीं होता, "हर एक मुद्दत के लिए एक लिखा हुआ है" [अर-रद: ३८] "बेशक हम अपने रसूलों और ईमान लाने वालों की मदद करेंगे" [गाफ़िर: ५१] "और हमारे पैगंबर बंदों के बारे में हमारा यह कहना पहले ही हो चुका है कि वही कामयाब होंगे और हमारा लश्कर ही ग़ालिब रहेगा" [अस-साफ़्फ़ात: १७१-१७३] "अल्लाह लिख चुका है कि मैं ज़रूर ग़ालिब रहूँगा, मैं और मेरे रसूल।" [अल-मुजादिला: २१]।

"और तुम्हारे पास रसूलों की कुछ खबर पहुँच चुकी है" "पहुँच चुकी है" का कर्ता छिपा हुआ है; अर्थ है: रसूलों की खबरों में से तुम्हारे पास खबर (१) आई है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: "और अगर उनका मुँह फेरना आप पर भारी गुज़रता है, तो अगर आप से हो सके कि ज़मीन में कोई सुरंग तलाश कर लें या आसमान में कोई सीढ़ी, फिर उनके पास कोई निशानी ले आएँ.. और अगर अल्लाह चाहता तो उन सबको हिदायत पर इकट्ठा कर देता, तो आप नादानों में से न हों।" (३५)

अल्लाह तआला का फ़रमान: "और अगर उनका मुँह फेरना आप पर भारी गुज़रता है" यानी: उनका ईमान से मुँह मोड़ना और बेरुखी आप पर बहुत भारी है। "तो अगर आप से हो सके" : अगर आप समर्थ हों "तलाश कर लें" : ढूँढ लें "ज़मीन में कोई सुरंग" यानी: एक रास्ता (२) जिससे निकलकर आप दूसरी जगह पहुँच सकें, और इसी से जरबोआ के बिल के लिए 'अन-नाफिका' शब्द आया है, और 'सूरा अल-बकरा' में इसका वर्णन आ चुका है, और इसी से 'मुनाफ़िक' (पाखंडी) शब्द बना है, जैसा कि पहले बताया जा चुका है (३)।

"या कोई सीढ़ी" इस पर जुड़ा हुआ है, यानी: आसमान तक पहुँचने का एक जरिया, और यह एक उपमा है; क्योंकि सीढ़ी जिससे ऊपर चढ़ा जाता है, उस जगह तक पहुँचने का ज़रिया होती है, और यह पुल्लिंग है, और अल-फ़र्रा ने 'सुलम' के स्त्रीलिंग होने के बारे में जो कहा है वह ज्ञात नहीं है (४)। क़तादा ने कहा: 'सुलम' का अर्थ है सीढ़ियाँ (५)। अज़-ज़ज्जाज (६) ने कहा: यह 'सलामत' से निकला है; जैसे कि यह आपको उस स्थान तक सलामती से पहुँचा देता है जहाँ आप चाहते हैं। "ताकि उनके पास कोई निशानी ले आएँ' इस पर जुड़ा हुआ है, यानी: ताकि वे ईमान ले आएँ, तो ऐसा करें।

(१) तफ़सीर अल-राज़ी १२/२०६। (२) (ज़) में: एक जरिया। (३) १/२७३। (४) इराब अल-कुरान, अल-नहस २/६४। (५) इसे अल-तबरी ९/२२६ ने उद्धृत किया है। (६) उनकी किताब 'मआनी अल-कुरान' २/२४४ में।

صفحہ ۳۶۶ سورۃ الانعام، آیات ۳۳ - ۳۵

اس نصرت کے لیے؛ یعنی: اللہ عزوجل نے جس کا وعدہ فرمایا ہے اسے کوئی ٹال نہیں سکتا؛ نہ اس کے حکم کو کوئی رد کرنے والا ہے اور نہ اس کے وعدے کے خلاف کچھ ہوتا ہے، "ہر ایک میعاد کے لیے ایک تحریر (قضا و قدر) ہے" [الرعد: ۳۸] "بے شک ہم اپنے رسولوں اور ایمان لانے والوں کی ضرور مدد کریں گے" [غافر: ۵۱] "اور یقیناً ہمارے بھیجے ہوئے بندوں کے بارے میں ہماری یہ بات پہلے ہی طے پا چکی ہے کہ وہی مدد کیے جائیں گے اور یقیناً ہمارا ہی لشکر غالب رہے گا" [الصافات: ۱۷۱-۱۷۳] "اللہ لکھ چکا ہے کہ میں اور میرے رسول ہی ضرور غالب رہیں گے۔" [المجادلہ: ۲۱]۔

"اور یقیناً آپ کے پاس رسولوں کی کچھ خبریں آ چکی ہیں" "جاءک" (آپ کے پاس آئی) کا فاعل پوشیدہ ہے؛ معنی یہ ہے: رسولوں کی خبروں میں سے آپ کے پاس خبر (۱) آئی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور اگر ان کی بے رخی آپ پر شاق گزرتی ہے، تو اگر آپ سے ہو سکے کہ زمین میں کوئی سرنگ تلاش کر لیں یا آسمان میں کوئی سیڑھی، پھر ان کے پاس کوئی نشانی لے آئیں... اور اگر اللہ چاہتا تو ان سب کو ہدایت پر جمع کر دیتا، پس آپ نادانوں میں سے نہ ہو جائیں۔" (۳۵)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور اگر ان کی بے رخی آپ پر شاق گزرتی ہے" یعنی: ان کا ایمان سے اعراض کرنا اور منہ پھیرنا آپ پر بہت گراں ہے۔ "پس اگر آپ سے ہو سکے" : یعنی اگر آپ قدرت رکھتے ہوں "تلاش کر لیں" : طلب کریں "زمین میں کوئی سرنگ" یعنی: ایسا راستہ (۲) جس سے نکل کر آپ دوسری جگہ پہنچ سکیں، اور اسی سے جربوع (ایک جانور) کے بل کے لیے 'نافقاء'

کا لفظ آتا ہے، اور 'سورہ بقرہ' میں اس کا بیان گزر چکا ہے، اور اسی سے 'منافق' کا لفظ ہے، جیسا کہ پہلے ذکر ہو چکا ہے (۳)۔

"یا کوئی سیڑھی" اس پر معطوف ہے، یعنی: آسمان تک پہنچنے کا ایک ذریعہ، اور یہ ایک تمثیل ہے؛ کیونکہ سیڑھی جس پر چڑھا جاتا ہے وہ اس جگہ تک پہنچنے کا ذریعہ ہوتی ہے، اور یہ لفظ مذکر ہے، اور فراء نے 'سلم' کی تانیث کے بارے میں جو نقل کیا ہے وہ معروف نہیں ہے (۴)۔ قتادہ نے کہا: 'سلم' سے مراد سیڑھیاں ہیں (۵)۔ زجاج (۶) نے کہا: یہ لفظ 'سلامت' سے مشتق ہے؛ گویا یہ آپ کو اس جگہ تک بحفاظت پہنچا دیتا ہے جہاں آپ جانا چاہتے ہیں۔ "تاکہ ان کے پاس کوئی نشانی لے آئیں" اس پر معطوف ہے، یعنی: تاکہ وہ ایمان لے آئیں، تو ایسا کریں۔

---

(۱) تفسیر رازی ۱۲/ ۲۰۶۔ (۲) نسخہ (ظ) میں: 'سببا' (ایک ذریعہ) ہے۔ (۳) ۱/ ۲۷۳۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۶۴۔ (۵) اسے طبری نے ۹/ ۲۲۶ میں روایت کیا ہے۔ (۶) ان کی کتاب 'معانی القرآن' ۲/ ۲۴۴ میں۔

٣٧ Surah Al-An'am: Verses 35 - 37

The answer was suppressed because the listener knew it(1). Allah commanded His Prophet ﷺ not to grieve intensely for them when(2) they did not believe, just as he is not capable of this(3). {And if Allah had willed, He would have gathered them upon guidance} i.e.: He would have created them as believers and imprinted them upon it; the Exalted explained that their disbelief is by the will of Allah, as a refutation of the Qadariyyah(4). And it was said: the meaning is: He would have shown them a sign that would compel them to believe, but He, Mighty and Majestic is He, wanted to reward those of them who believed and who did good(5). {So do not be of the ignorant} i.e.: of those whose grief and regret intensified until it led them to severe despair and to what is not permissible(6), i.e.: do not grieve over their disbelief and thus approach the state of the ignorant. And it was said: The address is to him, but the intention is the nation (Ummah); for the hearts of the Muslims were constricted by their disbelief and their harm. The Almighty's saying: {Only those who hear will respond. But the dead - Allah will resurrect them; then to Him they will be returned ۞ And they said, "Why was there not a sign sent down to him from his Lord?" Say, "Indeed, Allah is Able to send down a sign, but most of them do not know." ۞} The Almighty's saying: {Only those who hear will respond} i.e.: a hearing of attentiveness, understanding, and will for the truth(7), and they are the believers who accept what they hear, so they benefit from it and act upon it; its meaning was stated...

(1) Ma'ani al-Qur'an for al-Farra 1/331, for al-Zajjaj 2/244, for al-Nahhas 2/420. (2) In (m): If. (3) In (m): guided them, and it is not in (zh), and what is established is from (kh), (d), and (z), which corresponds to what is in I'rab al-Qur'an for al-Nahhas 2/64, and the speech is from him. (4) Hazz al-Ghalasim p. 56. (5) Ma'ani al-Qur'an for al-Nahhas 2/420, and see Ma'ani al-Qur'an for al-Zajjaj 2/244 - 245. (6) I'rab al-Qur'an for al-Nahhas 2/64 - 65. (7) In (d), (z), and (m): and the will of the truth, and what is established is from (kh) and (zh) and I'rab al-Qur'an for al-Nahhas 2/65.

367 सूरह अल-अनआम: आयतें 35 - 37

श्रोता के ज्ञान के कारण उत्तर को छिपा दिया गया(1)। अल्लाह ने अपने नबी ﷺ को आदेश दिया कि जब(2) वे ईमान न लाएं तो उन पर अत्यधिक शोक न करें, जैसे कि वे इसमें सक्षम नहीं हैं(3)। {और यदि अल्लाह चाहता, तो उन्हें मार्गदर्शन पर एकत्रित कर देता} अर्थात: उन्हें मोमिन पैदा करता और उन्हें उसी पर प्रवृत्त करता; अल्लाह ने स्पष्ट किया कि उनका कुफ़्र (अविश्वास) अल्लाह की इच्छा से है, कदरिया(4) के खंडन के रूप में। और कहा गया: अर्थ यह है: मैं उन्हें ऐसा चमत्कार दिखा देता जो उन्हें ईमान लाने के लिए विवश कर देता, परन्तु अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा कि उनमें से जो ईमान लाया और जिसने भलाई की उसे पुरस्कृत करे(5)। {अतः तुम अज्ञानियों में से न हो जाना} अर्थात: उन लोगों में से जिनका शोक और पछतावा इतना बढ़ गया कि उसने उन्हें गंभीर हताशा और उस ओर पहुँचा दिया जो जायज़ नहीं है(6), अर्थात: उनके कुफ़्र पर शोक न करो कि तुम अज्ञानियों की स्थिति के निकट पहुँच जाओ। और कहा गया: संबोधन आपसे है लेकिन उद्देश्य उम्मत (समुदाय) है; क्योंकि मुसलमानों के दिल उनके कुफ़्र और उनके द्वारा दी जाने वाली पीड़ा से तंग हो रहे थे। अल्लाह तआला का कथन: {उत्तर वही देते हैं जो सुनते हैं, और मुर्दों को तो अल्लाह ही (कब्रों से) उठाएगा, फिर सब उसी की ओर लौटाए जाएंगे ۞ और वे कहते हैं कि उन पर उनके रब की ओर से कोई निशानी (चमत्कार) क्यों नहीं उतारी गई? कह दीजिए कि निस्संदेह अल्लाह निशानी उतारने पर सक्षम है, परन्तु उनमें से अधिकांश नहीं जानते ۞} अल्लाह तआला का कथन: {उत्तर वही देते हैं जो सुनते हैं} अर्थात: ध्यान से सुनना, समझना और सत्य की इच्छा रखना(7), और वे मोमिन हैं जो सुनी हुई बात को स्वीकार करते हैं, फिर उससे लाभ उठाते हैं और उस पर अमल करते हैं; इसका अर्थ बताया गया है...

(1) फ़ुर्रा की 'मानी अल-कुरआन' 1/331, ज़ज्जाज की 2/244, नह़्हास की 2/420। (2) (म) में: 'इज़ा' (यदि)। (3) (म) में: 'हदाहुम' (उन्हें मार्ग दिखाया), यह (ज़) में नहीं है, और प्रमाणित पाठ (ख), (द) और (ज़) से है, जो नह़्हास की 'इराब अल-कुरआन' 2/64 के अनुरूप है, और कथन उन्हीं का है। (4) ह़ज्ज़ अल-ग़लासिम पृष्ठ 56। (5) नह़्हास की 'मानी अल-कुरआन' 2/420, और देखिए ज़ज्जाज की 'मानी अल-कुरआन' 2/244 - 245। (6) नह़्हास की 'इराब अल-कुरआन' 2/64 - 65। (7) (द), (ज़) और (म) में: 'व इरादत अल-ह़क़', और प्रमाणित पाठ (ख) और (ज़) से है और नह़्हास की 'इराब अल-कुरआन' 2/65 से है।

٣٦٧ سورة الأنعام: الآيات ٣٥ - ٣٧

سامع کے علم کی وجہ سے جواب کو پوشیدہ رکھا گیا(١)۔ اللہ نے اپنے نبی ﷺ کو حکم دیا کہ وہ ان پر زیادہ غمگین نہ ہوں جب(٢) کہ وہ ایمان نہیں لاتے، جیسے کہ وہ اس کی قدرت نہیں رکھتے(٣)۔ {اور اگر اللہ چاہتا تو ان سب کو ہدایت پر جمع کر دیتا} یعنی: انہیں مومن پیدا کرتا اور انہیں اسی پر فطرت عطا کرتا؛ اللہ تعالیٰ نے بیان فرمایا کہ ان کا کفر اللہ کی مشیئت سے ہے، قدریہ(٤) کی تردید میں۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ: میں انہیں ایسی نشانی دکھا دیتا جو انہیں ایمان لانے پر مجبور کر دیتی، لیکن اللہ عزوجل نے چاہا کہ ان میں سے جو ایمان لائے اور جس نے نیکی کی اسے ثواب دے(٥)۔ {پس تم ہرگز جاہلوں میں سے نہ ہونا} یعنی: ان لوگوں میں سے جن کا غم اور حسرت اس قدر بڑھ گئی کہ اس نے انہیں شدید بے صبری اور اس چیز کی طرف مائل کر دیا جو جائز نہیں(٦)، یعنی: ان کے کفر پر غم نہ کھاؤ کہ تم جاہلوں کے حال کے قریب ہو جاؤ۔ اور کہا گیا ہے: خطاب آپ سے ہے لیکن مراد امت ہے؛ کیونکہ مسلمانوں کے دل ان کے کفر اور ان کی ایذا رسانی سے تنگ ہو رہے تھے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جواب وہی دیتے ہیں جو سنتے ہیں، اور مردوں کو تو اللہ ہی (قبروں سے) اٹھائے گا، پھر سب اسی کی طرف لوٹائے جائیں گے ۞ اور کہتے ہیں کہ ان پر ان کے رب کی طرف سے کوئی نشانی کیوں نہیں اتاری گئی؟ کہہ دیجیے کہ بیشک اللہ نشانی اتارنے پر قادر ہے، لیکن ان میں سے اکثر نہیں جانتے ۞} اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جواب وہی دیتے ہیں جو سنتے ہیں} یعنی: توجہ سے سننا، سمجھنا اور حق کا ارادہ کرنا(٧)، اور وہ مومن ہیں جو سنی ہوئی بات کو قبول کرتے ہیں، پس اس سے فائدہ اٹھاتے ہیں اور اس پر عمل کرتے ہیں؛ اس کا معنی بیان کیا گیا ہے...

(١) معانى القرآن للفراء ٣٣١/١ ، وللزجاج ٢ / ٢٤٤ ، وللنحاس ٢ / ٤٢٠ . (٢) في (م): إذا. (٣) في (م): هداهم، اور یہ (ظ) میں نہیں ہے، اور ثابت شدہ (خ) و(د) و(ز) سے ہے، جو کہ نحاس کی اعراب القرآن ٢ / ٦٤ کے موافق ہے، اور کلام ان ہی کا ہے۔ (٤) حز الغلاصم ص ٥٦ . (٥) معانى القرآن للنحاس ٢ / ٤٢٠ ، اور دیکھیں معانى القرآن للزجاج ٢ / ٢٤٤ - ٢٤٥ . (٦) إعراب القرآن للنحاس ٢ / ٦٤ - ٦٥ . (٧) في (د) و(ز) و(م): وإرادة الحق، اور ثابت شدہ (خ) و(ظ) اور نحاس کی إعراب القرآن ٢ / ٦٥ سے ہے۔

Surah Al-An'am, Verses 36-37 — Page 368

Al-Hasan and Mujahid [said], and the speech is complete. Then He said: {And the dead—Allah will resurrect them} [6:36] and they are the disbelievers, narrated from Al-Hasan and Mujahid(1), meaning: they are in the position of the dead in that they do not accept nor listen to any proof.

It was said: The dead are everyone who has died(2) {Allah will resurrect them} meaning: for the reckoning. According to the first [view], their resurrection is their guidance to faith in Allah and His Messenger ﷺ. And from Al-Hasan: it is resurrecting them from their polytheism so that they may believe in you, O Muhammad. Meaning at the approach of death in a state of compulsion in this world.

His statement, Exalted be He: {And they said, "Why was there not sent down to him a sign from his Lord?"} [6:37]. Al-Hasan said: "Lawla" (why not) here has the meaning of: "Halla" (would that/why not)(3); as the poet said: “You count the slaughter of aged she-camels as your greatest glory, O sons of Dawtara, why not [confront] the armored hero?”(4)

This [request] of theirs was out of stubbornness after the appearance of proofs and the establishment of evidence through the Qur'an, which they were unable to produce even a surah like it, due to what it contains of description and knowledge of the unseen(5).

{But most of them do not know} [6:37] meaning: they do not know that Allah, Mighty and Majestic is He, only sends down signs that contain benefit for His servants(6), and it was in Allah's knowledge that(7) He would bring forth from their loins people who would believe in Him, and He did not intend to eradicate them.

And it was said: {But most of them do not know} that Allah is capable of sending it down(8).

---

(1) Al-Tabari (9/230) narrated this saying and the one before it from Al-Hasan and Mujahid. (2) Al-Nukat wal-'Uyun (2/110), Al-Mawardi said: It is a parable Allah set for His Prophet, and the meaning of the speech is: Just as the dead do not respond until Allah resurrects them, likewise are those who do not listen. (3) This saying appeared without attribution in Al-Wasit (2/267), Tafsir al-Baghawi (2/95), and Al-Muharrar al-Wajiz (2/289). (4) Previously mentioned (2/342). (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas (2/65). (6) The previous source. (7) In (d): "that he". (8) Tafsir Abi al-Layth (1/483).

सूरह अल-अनाम, आयत 36-37 — पृष्ठ 368

अल-हसन और मुजाहिद [ने कहा], और बात पूरी हुई। फिर उन्होंने कहा: {और मुर्दों को अल्लाह जीवित करेगा} [6:36] और वे काफ़िर हैं, अल-हसन और मुजाहिद(1) से। यानी: वे मुर्दों के समान हैं कि वे किसी प्रमाण को स्वीकार नहीं करते और न ही सुनते हैं।

कहा गया है: मुर्दे वे सब हैं जो मर गए(2) {अल्लाह उन्हें जीवित करेगा} यानी: हिसाब के लिए। पहले [विचार] के अनुसार, उनका पुनरुत्थान अल्लाह और उसके रसूल ﷺ पर ईमान लाने के लिए उनका मार्गदर्शन है। और अल-हसन से: यह उन्हें उनके शिर्क(बहुदेववाद) से जीवित करना है ताकि वे आप पर विश्वास करें, हे मुहम्मद। यानी दुनिया में मजबूरी की स्थिति में मौत के समय।

उनका कथन, वह महान है: {और उन्होंने कहा, "उन पर उनके रब की ओर से कोई निशानी क्यों नहीं उतारी गई?"} [6:37]। अल-हसन ने कहा: यहाँ "लौला" (क्यों नहीं) का अर्थ है: "हल्ला" (क्यों नहीं/काश)(3); जैसा कि कवि ने कहा: "तुम बूढ़ी ऊँटनियों के वध को अपना सबसे बड़ा गौरव मानते हो, ऐ दौतरा के बेटों, क्यों नहीं [सामना किया] उस कवचधारी योद्धा का?"(4)

उनका यह [अनुरोध] सबूतों के प्रकट होने और कुरान के माध्यम से प्रमाण की स्थापना के बाद हठधर्मिता के कारण था, जिसके जैसी एक सूरा लाने में भी वे असमर्थ थे, क्योंकि इसमें वर्णन और अनदेखी (ग़ैब) का ज्ञान है(5)।

{लेकिन उनमें से अधिकांश नहीं जानते} [6:37] अर्थात: वे नहीं जानते कि अल्लाह, जो शक्तिशाली और प्रतापी है, केवल वही आयतें उतारता है जिनमें उसके बंदों का हित हो(6), और अल्लाह के ज्ञान में था कि(7) वह उनकी पीठ से ऐसे लोगों को पैदा करेगा जो उस पर ईमान लाएंगे, और उसने उन्हें पूरी तरह नष्ट करने का इरादा नहीं किया था।

और कहा गया: {लेकिन उनमें से अधिकांश नहीं जानते} कि अल्लाह इसे उतारने में सक्षम है(8)।

---

(1) अल-तबरी (9/230) ने अल-हसन और मुजाहिद से इस कथन और इससे पहले वाले कथन को उद्धृत किया है। (2) अल-नुकात वल-'उयुन (2/110), अल-मावर्दी ने कहा: यह एक उदाहरण है जो अल्लाह ने अपने नबी के लिए दिया है, और बात का अर्थ यह है: जैसे मुर्दे तब तक जवाब नहीं देते जब तक अल्लाह उन्हें जीवित न कर दे, वैसे ही वे भी हैं जो नहीं सुनते। (3) यह कथन अल-वासित (2/267), तफ़सीर अल-बग़वी (2/95), और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ (2/289) में बिना किसी श्रेय के

आया है। (4) पहले उल्लेखित (2/342)। (5) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान (2/65)। (6) पिछला स्रोत। (7) (द) में: "कि वह"। (8) तफ़सीर अबी अल-लैथ (1/483)।

سورۃ الانعام، آیات ۳۶ - ۳۷ ـــ صفحہ ۳۶۸

الحسن اور مجاہد [نے کہا]، اور کلام مکمل ہوا۔ پھر اس نے فرمایا: ﴿وَالْمَوْتَى يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ﴾ "اور مردوں کو اللہ اٹھائے گا" اور وہ کفار ہیں، یہ قول الحسن اور مجاہد(۱) سے منقول ہے، یعنی: وہ مردوں کے درجے میں ہیں کہ وہ کسی دلیل کو قبول کرتے ہیں نہ سنتے ہیں۔

اور کہا گیا: مردے وہ تمام ہیں جو مر چکے ہیں(۲) ﴿يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ﴾ یعنی: حساب کے لیے۔ اور پہلے قول کے مطابق، ان کا اٹھایا جانا اللہ اور اس کے رسول ﷺ پر ایمان کی طرف ان کی ہدایت ہے۔ اور الحسن سے مروی ہے: یہ انہیں ان کے شرک سے اٹھانا (نکالنا) ہے تاکہ وہ آپ پر ایمان لائیں اے محمد۔ یعنی دنیا میں مجبوری کی حالت میں موت کی حاضری کے وقت۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ ءَايَةٌ مِّن رَّبِّهِ﴾ "اور انہوں نے کہا کہ اس پر اس کے رب کی طرف سے کوئی نشانی کیوں نہیں اتاری گئی؟" [۶:۳۷]۔ الحسن نے کہا: "لولا" یہاں "ھلا" (کیوں نہ/کاش) کے معنی میں ہے(۳)؛ اور شاعر نے کہا: "تم بوڑھی اونٹنیوں کے ذبح کرنے کو اپنی بڑی شان سمجھتے ہو، اے بنو ضوطری، تم نے مسلح بہادر کا مقابلہ کیوں نہ کیا؟"(۴)

اور ان کا یہ مطالبہ دلیلوں کے ظاہر ہونے اور قرآن کے ذریعے حجت قائم ہونے کے بعد ضد اور ہٹ دھرمی کی بنا پر تھا، وہ قرآن جس جیسی ایک سورت لانے سے بھی وہ عاجز رہے، اس کی وجہ وہ اوصاف اور علمِ غیب ہیں جو اس میں موجود ہیں(۵)۔

﴿وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾ "لیکن ان میں سے اکثر نہیں جانتے" یعنی: وہ نہیں جانتے کہ اللہ عزوجل وہی آیات نازل فرماتا ہے جن میں اس کے بندوں کی مصلحت ہو(۶)، اور اللہ کے علم میں یہ تھا

کہ(۷) وہ ان کی پشتوں سے ایسی نسلیں نکالے گا جو اس پر ایمان لائیں گی، اور اس نے ان کو جڑ سے مٹانے کا ارادہ نہیں فرمایا تھا۔

اور کہا گیا: ﴿وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾ کہ اللہ اسے نازل کرنے پر قادر ہے(۸)۔

---

(۱) الطبری ۹/ ۲۳۰ نے یہ قول اور اس سے پہلے والا قول الحسن اور مجاہد سے نقل کیا ہے۔ (۲) النکت والعیون ۲/ ۱۱۰، الماوردی نے کہا: یہ ایک مثال ہے جو اللہ نے اپنے نبی کے لیے بیان فرمائی، اور کلام کا معنی یہ ہے: جس طرح مردے جواب نہیں دیتے جب تک کہ اللہ انہیں اٹھا نہ دے، اسی طرح وہ لوگ ہیں جو نہیں سنتے۔ (۳) یہ قول بغیر کسی نسبت کے الوسیط ۲/ ۲۶۷، تفسیر البغوی ۲/ ۹۵، اور المحرر الوجیز ۲/ ۲۸۹ میں وارد ہوا ہے۔ (۴) پیچھے گزر چکا ۲/ ۳۴۲۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۶۵۔ (۶) مصدر سابق۔ (۷) (د) میں: أنه۔ (۸) تفسیر أبی اللیث ۱/ ۴۸۳۔

369 Surah Al-An'am: Verses 36 - 38

Al-Zajjaj: They asked Him to gather them upon guidance (1), meaning: a gathering of compulsion.

His saying, Exalted is He: "There is no creature moving on the earth, nor a bird flying with its two wings, but they are communities like yourselves. We have neglected nothing in the Book. Then to their Lord they will be gathered."

His saying, Exalted is He: "There is no creature moving on the earth," the meaning of 'dabbah' (creature) and the discourse on it preceded in [Surah] "Al-Baqarah" (2). Its root is an attribute; from 'dabba' (to creep/crawl), 'yadibbu' (creeps/crawls), so it is 'daab' when it walks with short, close steps (3). "Nor a bird flying with its two wings" with 'ta'ir' (bird) in the genitive case (khafd) due to coordination with the wording.

Al-Hasan and Abdullah bin Abi Ishaq recited it: "wa la ta'irun" in the nominative case (raf') due to coordination with the position, and "min" is extra, the estimation being: "wa ma dabbatu" (4).

"With its two wings" is for emphasis and to remove ambiguity, for the Arabs use [the word] "flying" for other than birds; you say to a man: "Fly in my need," meaning: "Hurry." So He mentioned "with its two wings" so that the discourse would be purely about birds (5), while in other contexts it is metaphorical.

It was said: The balance of the bird's body between the two wings helps it in flight, and if it were not balanced, it would tilt; so He informed us that flight is by the two wings, "none holds them up but Allah" [An-Nahl: 79].

The wing is one of the two sides of the bird with which it is able to fly in the air, and its root is 'inclination' to one of the directions (6). From it: "the ship inclined (janahat)" when it tilted towards the ground, sticking to it.

---

(1) Ma'ani al-Qur'an 2/245, on the saying of the Exalted: "Say, Indeed, Allah is able to send down a sign." Al-Zajjaj said: Meaning a sign that gathers them upon guidance. (2) 2/497. (3) Majma' al-Bayan 7/55. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/65. The recitation was mentioned by Ibn Atiyah in al-Muharrar al-Wajiz 2/291, and Abu Hayyan in al-Bahr 4/119 on the authority of Ibrahim bin Abi Ablah. (5) Tafsir al-Razi 12/212-213, and see Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/245. (6) Majma' al-Bayan 7/56.

पृष्ठ ३६९ | सुरा अल-अनआम: आयत ३६ - ३८

अल-ज़ज्जाज: उन्होंने उससे उन्हें मार्गदर्शन पर एकत्र करने के लिए कहा (१), जिसका अर्थ है: विवशता का एकत्र होना।

अल्लाह तआला का कथन: "धरती पर चलने वाला कोई जीव नहीं है और न ही अपने दो पंखों से उड़ने वाला कोई पक्षी है, मगर वे तुम्हारी जैसी ही उम्मतें (समुदाय) हैं। हमने किताब में कोई चीज़ नहीं छोड़ी है। फिर वे अपने रब की ओर एकत्र किए जाएंगे।"

अल्लाह तआला का कथन: "धरती पर चलने वाला कोई जीव नहीं है," 'दाब्बा' (जीव) का अर्थ और उस पर चर्चा "अल-बकराह" (२) में पहले हो चुकी है। इसका मूल एक गुण है; 'दब्बा' (रेंगना/धीरे चलना), 'यदिब्बु' (रेंगता है), तो वह 'दाब' है जब वह छोटे कदमों से चलता है (३)। "और न ही अपने दो पंखों से उड़ने वाला पक्षी" इसमें 'ताइर' (पक्षी) को शब्द के साथ समन्वय के कारण ज़ेर (genitive) के साथ पढ़ा गया है।

अल-हसन और अब्दुल्ला बिन अबी इसहाक ने इसे "वा ला ताइरुन" (पेश/nominative के साथ) पढ़ा है, जो स्थान के साथ समन्वय के कारण है, और "मिन" अतिरिक्त है, इसका अनुमान है: "वा मा दाब्बतुन" (४)।

"अपने दो पंखों के साथ" जोर देने और अस्पष्टता को दूर करने के लिए है, क्योंकि अरब पक्षियों के अलावा अन्य के लिए भी "उड़ना" शब्द का उपयोग करते हैं; आप एक आदमी से कहते हैं: "मेरी ज़रूरत में उड़ो," जिसका अर्थ है: "जल्दी करो।" इसलिए उसने "अपने दो पंखों के साथ" का उल्लेख किया ताकि चर्चा पूरी तरह से पक्षियों के बारे में हो (५), जबकि अन्य संदर्भों में यह लाक्षणिक है।

यह कहा गया है: दो पंखों के बीच पक्षी के शरीर का संतुलन उसे उड़ान में मदद करता है, और यदि वह संतुलित नहीं होता, तो वह झुक जाता; इसलिए उसने हमें सूचित किया कि उड़ान दो पंखों से है, "उन्हें अल्लाह के सिवा कोई नहीं थामता" [अन-नहल: ७९]।

पंख पक्षी के दो पक्षों में से एक है जिससे वह हवा में उड़ने में सक्षम होता है, और इसका मूल अर्थ दिशाओं में से किसी एक की ओर 'झुकाव' है (६)। इसी से बना है: "जहाज झुक गया (जनहत)" जब वह ज़मीन की ओर झुक गया और उससे चिपक गया।

(१) मानी अल-कुरान २/२४५, अल्लाह तआला के इस कथन पर: "कह दो, वास्तव में अल्लाह एक निशानी उतारने पर सक्षम है।" अल-ज़ज्जाज ने कहा: अर्थात ऐसी निशानी जो उन्हें मार्गदर्शन पर एकत्र कर दे। (२) २/४९७। (३) मजमा अल-बयान ७/५५। (४) इराब अल-कुरान लिन्-नहहास २/६५। इस किरात का उल्लेख इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२९१ में और अबू हयान ने अल-बहर ४/११९ में इब्राहिम बिन अबी अबला के हवाले से किया है। (५) तफ़सीर अल-राज़ी १२/२१२-२१३, और अल-ज़ज्जाज की मानी अल-कुरान २/२४५ देखें। (६) मजमा अल-बयान ७/५६।

الزجاج: انہوں نے اللہ سے مطالبہ کیا کہ وہ انہیں ہدایت پر جمع کر دے (۱)، یعنی: زبردستی جمع کرنا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَمَا مِن دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَٰئِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَالُكُمْ مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِن شَيْءٍ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ﴾ (اور زمین میں چلنے والا کوئی جانور نہیں ہے اور نہ ہی اپنے دو پروں سے اڑنے والا کوئی پرندہ مگر یہ کہ وہ تمہاری طرح کی امتیں ہیں۔ ہم نے کتاب میں کوئی چیز نہیں چھوڑی، پھر وہ اپنے رب کی طرف جمع کیے جائیں گے)۔

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿وَمَا مِن دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ﴾ دابۃ کے معنی اور اس پر گفتگو "البقرۃ" (۲) میں گزر چکی ہے۔ اس کی اصل صفت ہے؛ 'دبّ یدبّ' (رینگنا یا آہستہ چلنا) سے، پس وہ 'دابّ' ہے جب وہ چھوٹے قدموں سے چلتا ہے (۳)۔ ﴿وَلَا طَٰئِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ﴾ لفظ کے عطف کی وجہ سے "طائر" کو کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا گیا۔

اور حسن اور عبد اللہ بن ابی اسحاق نے مقام کے عطف کی وجہ سے "ولا طائرٌ" رفع (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے، اور "مِن" زائدہ ہے، تقدیر کلام یہ ہے: "وما دابةٌ" (۴)۔

"بجناحیہ" (اپنے دو پروں سے) تاکید اور ابہام دور کرنے کے لیے ہے، کیونکہ اہل عرب پرندوں کے علاوہ کے لیے بھی اڑنے کا لفظ استعمال کرتے ہیں؛ جیسے آدمی سے کہا جاتا ہے: "میری ضرورت میں اڑ جاؤ،" یعنی: "جلدی کرو۔" پس "بجناحیہ" کا ذکر فرمایا تاکہ گفتگو صرف پرندوں کے بارے میں ہو جائے (۵)، جبکہ دوسروں کے لیے یہ مجازی ہے۔

اور کہا گیا ہے کہ: دو پروں کے درمیان پرندے کے جسم کا توازن اسے اڑنے میں مدد دیتا ہے، اور اگر وہ متوازن نہ ہوتا تو وہ جھک جاتا؛ پس ہمیں آگاہ کیا کہ اڑنا دو پروں سے ہوتا ہے، "انہیں اللہ کے سوا کوئی نہیں تھامتا" [النحل: ۷۹]۔

اور پر (جناح) پرندے کی دو جانبوں میں سے ایک ہے جس کے ذریعے وہ ہوا میں اڑنے کے قابل ہوتا ہے، اور اس کی اصل کسی ایک جانب 'جھکاؤ' ہے (۶)۔ اسی سے ہے "جنحت السفينة" (کشتی جھک گئی): جب وہ زمین کی طرف جھک کر اس سے لگ جائے۔

---

(۱) معانی القرآن ۲/۲۴۵، اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد میں: ﴿قُلْ إِنَّ اللهَ قَادِرُ عَلَى أَنْ يُنَزِّلَ آيَةً﴾ الزجاج نے کہا: یعنی ایسی نشانی جو انہیں ہدایت پر جمع کر دے۔ (۲) ۲/ ۴۹۷۔ (۳) مجمع البيان ۷/ ۵۵۔ (۴) إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۶۵، اور اس قرات کا ذکر ابن عطیہ نے المحرر الوجيز ۲/ ۲۹۱ میں اور ابو حیان نے البحر ۴/ ۱۱۹ میں ابراہیم بن ابی عبلہ کے حوالے سے کیا ہے۔ (۵) تفسير الرازي ۱۲/ ۲۱۲ - ۲۱۳، اور دیکھئے معانی القرآن للزجاج ۲/ ۲۴۵۔ (۶) مجمع البيان ۷/ ۵۶۔

370 Surah Al-An'am, Verse 38

...ceased(1). And a person's "bird" (destiny) is his deeds; and in the Revelation: "And every human being We have fastened his bird (destiny) to his neck" [Al-Isra: 13].

"but they are communities like you" [illa umamun amthalukum] meaning: they are groups like you in that Allah (Mighty and Majestic) created them, guaranteed their sustenance, and acted justly towards them. So you should not wrong them, nor exceed regarding them what you have been commanded. And the word "creature" [dabbah] applies to everything (2) that crawls; and what is on earth was specifically mentioned, excluding what is in heaven, because it is what people know and observe.

It was also said: they are like us in glorification (tasbih) and indication. The meaning is: there is no creature or bird except that it glorifies Allah the Almighty and indicates His oneness, if only the disbelievers would reflect (3).

Abu Huraira said: They are like us in the sense that He will gather the beasts tomorrow and take retribution for the hornless one from the horned one, then Allah will say to them: "Become dust." This was the choice of Az-Zajjaj (4); for he said: "but they are communities like you" in creation, sustenance, death, resurrection, and retribution, and the meaning of the first saying is also included in this.

Sufyan ibn 'Uyaynah said: That is, there is no type of animal or bird except that there is a resemblance to it in people; some of them attack like a lion, some of them are gluttonous (5) like a pig, some of them howl like a dog, and some of them show off like a peacock; this is the meaning of similarity. Al-Khattabi approved of this and said: For you live amongst beasts and predators, so take your precaution (6).

---

(1) Tahdhib al-Lugha 4/155. (2) In (D) and (M): "upon all", and what is confirmed from the rest of the copies, which is consistent with what is in I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/65, and the speech is from it. (3) Mentioned by al-Razi 12/213 from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) who said: "They know Me, unify Me, glorify Me, and praise Me." Al-Razi said: A great group of commentators followed this view. (4) In Ma'ani al-Qur'an 2/245. And the report of Abu Huraira will follow. (5) Ash-sharah: excessive greed. As-Sihah (sharah). (6) The saying of Sufyan ibn 'Uyaynah and the saying of al-Khattabi were mentioned by al-Razi 12/214, except that he said regarding the pig: "And among them is he who resembles the pig, for if good food were thrown to him, he would leave it, and if a man stood up from his excrement, he would lap in it; likewise, we find among..."

३७० सूरह अल-अनआम, आयत ३८

...रुक गया (१)। और इंसान का 'पक्षी' (भाग्य) उसके कर्म हैं; और वही (अल्लाह) की वाणी में है: "और हर मनुष्य के भाग्य को हमने उसकी गर्दन से लगा दिया है" [अल-इसरा: १३]।

"परंतु वे तुम्हारे जैसी ही जातियाँ (समुदाय) हैं" [इल्ला उममुन अमसालुकुम] अर्थात: वे तुम्हारे जैसे ही समूह हैं कि अल्लाह (महान और प्रतापी) ने उन्हें बनाया है, उनकी जीविका की गारंटी दी है, और उनके साथ न्याय किया है। इसलिए तुम्हें उनके साथ अन्याय नहीं करना चाहिए, और न ही उनके संबंध में उस सीमा को लांघना चाहिए जिसका तुम्हें आदेश दिया गया है। और "जीव" [दाब्बा] शब्द हर उस चीज़ पर लागू होता है (२) जो रेंगती है; और धरती पर रहने वाले जीवों का विशेष रूप से उल्लेख किया गया है, आकाश वालों को छोड़कर, क्योंकि यह वह है जिसे लोग जानते हैं और देखते हैं।

यह भी कहा गया है: वे तस्बीह (अल्लाह की महिमा का गुणगान) और संकेत के मामले में हमारे समान हैं। इसका अर्थ है: कोई भी जीव या पक्षी ऐसा नहीं है जो सर्वशक्तिमान अल्लाह की तस्बीह न करता हो और उसकी एकता का संकेत न देता हो, यदि काफ़िर चिंतन करें (३)।

अबू हुरैरा ने कहा: वे इस अर्थ में हमारे समान हैं कि वह कल (क़यामत के दिन) पशुओं को इकट्ठा करेगा और बिना सींग वाले पशु के लिए सींग वाले पशु से बदला लेगा, फिर अल्लाह उनसे कहेगा: "मिट्टी हो जाओ।" यह अज़-ज़ज्जाज की पसंद थी (४); क्योंकि उन्होंने कहा: "परंतु वे तुम्हारे जैसी ही जातियाँ हैं" सृजन, जीविका, मृत्यु, पुनरुत्थान और प्रतिशोध में, और पहले कथन का अर्थ भी इसमें शामिल है।

सुफ़यान इब्न उययना ने कहा: अर्थात, जानवरों और पक्षियों की ऐसी कोई प्रजाति नहीं है जिसका मनुष्य में कोई मेल न हो; उनमें से कुछ शेर की तरह हमला करते हैं, उनमें से कुछ सुअर की तरह लालची (५) होते हैं, उनमें से कुछ कुत्ते की तरह भौंकते (या रोते) हैं, और उनमें से कुछ मोर की तरह इतराते हैं; समानता का यही अर्थ है। अल-खत्ताबी ने इसे सराहा और कहा: क्योंकि तुम जानवरों और शिकारियों के बीच रहते हो, इसलिए अपनी सावधानी बरतो (६)।

---

(१) तहज़ीब अल-लुगा ४/१५५। (२) (द) और (म) प्रतियों में: "सभी पर", और जो अन्य प्रतियों से सिद्ध है, वह अन-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान २/६५ में जो कुछ है उसके अनुरूप है, और विवरण वहीं

से है। (३) अल-राज़ी १२/२१३ ने इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के हवाले से इसका उल्लेख किया है, जिन्होंने कहा: "वे मुझे जानते हैं, मुझे एक मानते हैं, मेरी महिमा करते हैं और मेरी प्रशंसा करते हैं।" अल-राज़ी ने कहा: व्याख्याकारों के एक बड़े समूह ने इस मत को अपनाया है। (४) मा'आनी अल-कुरान २/२४५ में। और अबू हुरैरा की रिपोर्ट आगे आएगी। (५) अश-शरह: अत्यधिक लालच। अस-सिहाह (शरह)। (६) सुफ़यान इब्न उययना और अल-खत्ताबी के कथन का उल्लेख अल-राज़ी १२/२१४ ने किया है, सिवाय इसके कि उन्होंने सुअर के बारे में कहा: "और उनमें से वह है जो सुअर जैसा दिखता है, क्योंकि अगर उसे अच्छा खाना दिया जाए, तो वह उसे छोड़ देता है, और अगर कोई आदमी अपने मल से उठ जाए, तो वह उसे चाटने लगता है; इसी तरह, हम पाते हैं..."

...ٹھہر گیا (۱)۔ اور انسان کا 'پرندہ' (نصیب) اس کے اعمال ہیں؛ اور وحی میں ہے: ﴿وَكُلَّ إِنسَٰنٍ أَلْزَمْنَٰهُ طَٰٓئِرَهُۥ فِي عُنُقِهِۦ﴾ [الاسراء: ۱۳]۔

﴿إِلَّآ أُمَمٌ أَمْثَالُكُمْ﴾ یعنی: وہ تمہاری طرح کی جماعتیں ہیں کہ اللہ عزوجل نے انہیں پیدا کیا، ان کے رزق کا ذمہ لیا، اور ان پر عدل کیا، لہٰذا تمہارے لیے مناسب نہیں کہ ان پر ظلم کرو، اور نہ ان کے بارے میں اس حد سے تجاوز کرو جس کا تمہیں حکم دیا گیا ہے۔ اور لفظ "دابۃ" ہر (۲) رینگنے والی چیز پر صادق آتا ہے؛ اور زمین میں موجود چیزوں کا خاص طور پر ذکر کیا گیا، آسمان والوں کے بجائے؛ کیونکہ یہ وہی ہیں جنہیں لوگ جانتے اور دیکھتے ہیں۔

اور کہا گیا: وہ تسبیح اور دلالت میں ہماری طرح ہیں، اور معنی یہ ہے: کوئی بھی جانور یا پرندہ ایسا نہیں ہے مگر وہ اللہ تعالیٰ کی تسبیح کرتا ہے، اور اس کی وحدانیت پر دلالت کرتا ہے، اگر کافر غور کریں (۳)۔

اور ابو ہریرہ نے کہا: وہ اس معنی میں ہماری طرح ہیں کہ اللہ کل (قیامت کے دن) چوپایوں کو جمع کرے گا، اور بے سینگ والے جانور کا سینگ والے سے بدلہ لے گا، پھر اللہ ان سے فرمائے گا: "مٹی ہو جاؤ"۔ اور یہ زجاج کا انتخاب ہے (۴)؛ کیونکہ انہوں نے کہا: ﴿أُمَمٌ أَمْثَالُكُمْ﴾ پیدائش، رزق، موت، بعث اور قصاص میں، اور اس میں پہلے قول کا معنی بھی شامل ہو گیا ہے۔

اور سفیان بن عیینہ نے کہا: یعنی جانوروں اور پرندوں کی کوئی ایسی قسم نہیں ہے مگر انسانوں میں اس کی کوئی مشابہت موجود ہے؛ پس ان میں سے کوئی شیر کی طرح حملہ کرتا ہے، اور ان میں سے کوئی خنزیر کی طرح حریص (۵) ہے، اور ان میں سے کوئی کتے کی طرح بھونکتا (یا

روتا) ہے، اور ان میں سے کوئی مور کی طرح اتراتا ہے؛ تو یہی مماثلت کا معنی ہے۔ اور خطابی نے اسے پسند کیا اور کہا: پس تم چوپایوں اور درندوں کے درمیان رہتے ہو، لہٰذا اپنی احتیاط برتو (۶)۔

---

(۱) تہذیب اللغۃ ۴ / ۱۵۵۔ (۲) (د) اور (م) میں ہے: "تمام پر"، اور باقی نسخوں سے جو ثابت ہے، وہ النحاس کی کتاب اعراب القرآن ۲ / ۶۵ کے موافق ہے، اور کلام وہیں سے ہے۔ (۳) رازی نے ۱۲ / ۲۱۳ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے نقل کیا، انہوں نے فرمایا: "وہ مجھے جانتے ہیں، میری توحید بیان کرتے ہیں، میری تسبیح کرتے ہیں اور میری حمد کرتے ہیں"۔ رازی نے کہا: مفسرین کی ایک بڑی جماعت اسی قول کی طرف گئی ہے۔ (۴) معانی القرآن ۲ / ۲۴۵ میں۔ اور ابو ہریرہ کی روایت آگے آئے گی۔ (۵) الشرہ: بہت زیادہ لالچ۔ الصحاح (شرہ)۔ (۶) سفیان بن عیینہ اور خطابی کا قول رازی نے ۱۲ / ۲۱۴ میں ذکر کیا ہے، سوائے اس کے کہ انہوں نے خنزیر کے بارے میں کہا: "اور ان میں سے وہ ہے جو خنزیر سے مشابہت رکھتا ہے، کیونکہ اگر اسے اچھا کھانا ڈالا جائے تو وہ اسے چھوڑ دیتا ہے، اور جب آدمی اپنی غلاظت سے اٹھتا ہے تو وہ اس میں منہ مارتا ہے، تو اسی طرح ہم پاتے ہیں..."

Surah Al-An'am: Verse 38 371

Mujahid said regarding the saying of Allah Almighty: "except they are communities like you," he said: [They are] types that have names by which they are known just as you are known(1).

Others have said things that are not correct; such as that they are like us in knowledge, and that they will be gathered and enjoy bliss in Paradise, and be compensated for the pains that befell them in this world, and that the people of Paradise will find comfort in their forms.

The correct view is: "except they are communities like you" in being created, indicative of the Creator, in need of Him, provided for by Him, just as your provision is with Allah. Sufyan's saying is also good; for it is a comparison that occurs in existence.

His Almighty's saying: "We have not neglected in the Register a thing," meaning: in the Preserved Tablet (Al-Lauh Al-Mahfuz), for in it everything that occurs of events has been recorded(2).

It was also said: Meaning: in the Quran, i.e., we have not left anything of the matter of religion except that we have pointed it out in the Quran; either by an explicit, explained indication, or summarized(3), whose explanation is received from the Messenger (peace and blessings be upon him), or from consensus (Ijma'), or from analogy (Qiyas) that is established by the text of the Book. Allah Almighty said: "And We have sent down to you the Book as clarification for all things" [An-Nahl: 89], and He said: "And We revealed to you the message that you may make clear to the people what was sent down to them" [An-Nahl: 44], and He said: "And whatever the Messenger has given you - take; and what he has forbidden you - refrain from" [Al-Hashr: 7]. Thus, He summarized in this verse and the verse of 'An-Nahl' what was not explicitly stated. So Allah's word is true that He did not neglect anything in the Book without mentioning it, either in detail or as a foundational principle. And He said: "This day I have perfected for you your religion" Al-Ma'idah: 3.

= Humans who, if they heard fifty pieces of wisdom, would not memorize one of them, but if they made a mistake once, they would remember it, and would not sit in a gathering without narrating it. (1) Reported by At-Tabari 9/233. (2) Reported by At-Tabari 9/234 from Ibn Abbas, and mentioned from him by Al-Wahidi 2/268. (3) I'rab

al-Qur'an by An-Nahhas 2/65-66. (4) See the details of this matter in Tafsir al-Razi 12/215-218.

सूरा अल-अनआम: आयत 38 371

मुजाहिद ने अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में कहा: "बल्कि वे तुम्हारी तरह ही समुदाय हैं," उन्होंने कहा: [वे] ऐसी श्रेणियां हैं जिनके नाम हैं जिनसे वे पहचाने जाते हैं जैसे तुम पहचाने जाते हो(1)।

इसके अलावा अन्य बातें भी कही गई हैं जो सही नहीं हैं; जैसे कि वे ज्ञान में हमारे समान हैं, और उन्हें इकट्ठा किया जाएगा और स्वर्ग में सुख दिया जाएगा, और इस दुनिया में उन्हें जो कष्ट हुए उनके लिए मुआवजा दिया जाएगा, और यह कि स्वर्ग के लोग उनके रूपों से सुकून पाएंगे।

सही विचार यह है: "बल्कि वे तुम्हारी तरह ही समुदाय हैं" सृजित होने में, निर्माता का संकेत देने में, उनकी आवश्यकता होने में, उनकी ओर से जीविका पाने में, ठीक वैसे ही जैसे तुम्हारी जीविका अल्लाह पर है। सुफियान का कहना भी अच्छा है; क्योंकि यह अस्तित्व में होने वाली एक तुलना है।

अल्लाह का कथन: "हमने किताब में कोई चीज़ नहीं छोड़ी," अर्थात: लौह-ए-महफूज़ (सुरक्षित पटल) में, क्योंकि उसमें होने वाली सभी घटनाओं को दर्ज कर दिया गया है(2)।

और यह भी कहा गया: अर्थात: कुरान में, यानी हमने धर्म के मामले में कोई ऐसी चीज़ नहीं छोड़ी जिसका संकेत हमने कुरान में न दिया हो; या तो स्पष्ट, विस्तृत संकेत द्वारा, या संक्षिप्त रूप में(3) जिसका स्पष्टीकरण रसूल (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) से, या सर्वसम्मति (इज्मा) से, या उस कयास (अनुमान) से प्राप्त होता है जो किताब के पाठ से सिद्ध होता है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "और हमने आप पर किताब उतारी है जो हर चीज़ का स्पष्ट विवरण है" [अन-नहल: 89], और उन्होंने कहा: "और हमने आपकी ओर ज़िक्र (उपदेश) उतारा ताकि आप लोगों के लिए स्पष्ट कर दें जो उनकी ओर उतारा गया है" [अन-नहल: 44], और उन्होंने कहा: "और रसूल तुम्हें जो कुछ दें उसे ले लो, और जिससे तुम्हें रोकें उससे रुक जाओ" [अल-हश्र: 7]। अतः, इस आयत और 'अन-नहल' की आयत में वह सब संक्षिप्त रूप में आ गया जिसका स्पष्ट उल्लेख नहीं किया गया था। अतः अल्लाह की यह खबर सच है कि उन्होंने किताब में किसी भी चीज़ को छोड़े बिना उसका उल्लेख किया है, चाहे वह विस्तार से हो या मूल सिद्धांत के रूप में। और उन्होंने कहा: "आज मैंने तुम्हारे लिए तुम्हारा दीन (धर्म) पूर्ण कर दिया" अल-माइदा: 3।

= इंसानों में से कुछ ऐसे होते हैं जो अगर पचास हिकमत की बातें सुनें तो एक भी याद न रखें, लेकिन अगर एक बार गलती हो जाए तो उसे याद रखते हैं, और किसी मजलिस में नहीं बैठते मगर उसे बयान करते हैं। (1) इसे अल-तबरी ने 9/233 में उद्धृत किया है। (2) इसे अल-तबरी ने इब्न अब्बास से 9/234 में उद्धृत किया है, और अल-वाहिदी ने इसे 2/268 में उनके हवाले से उल्लेख किया है। (3) अन-नहस द्वारा एराब अल-कुरान 2/65-66। (4) इस मसले का विवरण तफ़सीर अल-राज़ी 12/215-218 में देखें।

سورہ الانعام: آیت ۳۸ ۳۷۱

اور مجاہد نے اللہ عزوجل کے قول: ﴿إِلا أُمَمٌ أَمْثَالُكُمْ﴾ (مگر وہ تمہاری طرح کی امتیں ہیں) کے بارے میں کہا: [یہ] ایسی اقسام ہیں جن کے نام ہیں جن سے وہ پہچانی جاتی ہیں جیسے تم پہچانے جاتے ہو(۱)۔

اور اس کے علاوہ وہ باتیں بھی کہی گئی ہیں جو صحیح نہیں ہیں؛ مثلاً یہ کہ وہ معرفت میں ہماری طرح ہیں، اور یہ کہ انہیں بھی حشر کیا جائے گا اور جنت میں نعمتیں دی جائیں گی، اور دنیا میں انہیں پہنچنے والی تکلیفوں کا بدلہ دیا جائے گا، اور یہ کہ اہل جنت ان کی صورتوں سے انسیت پائیں گے۔

اور صحیح قول یہ ہے: ﴿إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَالُكُمْ﴾ مخلوق ہونے میں، صانع (پیدا کرنے والے) پر دلالت کرنے میں، اس کی محتاج ہونے میں، اور اس کی طرف سے رزق پانے میں، جیسے کہ تمہارا رزق اللہ کے ذمے ہے۔ اور سفیان کا قول بھی اچھا ہے؛ کیونکہ یہ وجود میں واقع ہونے والی ایک تشبیہ ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿مَّا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَبِ مِن شَيْءٍ﴾ (ہم نے کتاب میں کوئی چیز نہیں چھوڑی) یعنی: لوح محفوظ میں، کیونکہ اس میں وہ سب کچھ لکھ دیا گیا ہے جو پیش آنے والے واقعات ہیں(۲)۔

اور کہا گیا: یعنی: قرآن میں، یعنی ہم نے دین کے معاملے میں کوئی ایسی چیز نہیں چھوڑی جس کی طرف ہم نے قرآن میں رہنمائی نہ کی ہو؛ خواہ وہ واضح اور مفصل دلالت ہو، یا مجمل(۳) جس کا بیان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سے، یا اجماع سے، یا اس قیاس سے حاصل کیا جاتا ہے جو کتاب کی نص سے ثابت ہو۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ﴾ (اور ہم نے آپ پر کتاب نازل کی ہے جو ہر چیز کا واضح بیان ہے) [النحل: ۸۹]، اور فرمایا: ﴿وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ

الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ﴾ (اور ہم نے آپ کی طرف ذکر نازل کیا تاکہ آپ لوگوں کے لیے وہ بیان کر دیں جو ان کی طرف اتارا گیا ہے) [النحل: ٤٤]، اور فرمایا: ﴿وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا﴾ (اور جو کچھ رسول تمہیں دیں اسے لے لو اور جس سے وہ تمہیں روک دیں اس سے رک جاؤ) [الحشر: ٧]۔ پس اس آیت اور سورہ نحل کی آیت میں وہ سب کچھ اجمالی طور پر آگیا جس کی صراحت نہیں کی گئی تھی۔ پس اللہ کی یہ خبر سچی ثابت ہوئی کہ اس نے کتاب میں کوئی بھی چیز نہیں چھوڑی مگر اس کا ذکر کیا، خواہ تفصیلاً ہو یا اصولاً۔ اور فرمایا: ﴿الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ﴾ (آج میں نے تمہارے لیے تمہارا دین مکمل کر دیا) المائدہ: ٣۔

= انسانوں میں سے کچھ ایسے ہیں کہ اگر پچاس حکمت کی باتیں سنیں تو ان میں سے ایک بھی یاد نہ رکھیں، لیکن اگر ایک بار غلطی ہو جائے تو اسے یاد رکھتے ہیں، اور کسی مجلس میں نہیں بیٹھتے مگر اسے بیان کرتے ہیں۔ (١) اسے الطبری نے ٢٣٣/٩ میں نکالا ہے۔ (٢) اسے الطبری نے ابن عباس سے ٢٣٤/٩ میں نکالا ہے، اور الواحدی نے ٢/٢٦٨ میں ان کے حوالے سے ذکر کیا ہے۔ (٣) اعراب القرآن للنحاس ٢/ ٦٥ - ٦٦ ۔ (٤) اس مسئلے کی تفصیل تفسیر رازی ٢١٥/١٢ - ٢١٨ میں دیکھی جا سکتی ہے۔

Surah Al-An'am: Verse 38 372

Allah Almighty says: {Then to their Lord they will be gathered} meaning: for recompense, as previously mentioned in the report of Abu Hurairah. In Sahih Muslim, it is reported from him that the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: "Rights will certainly be restored to those entitled to them on the Day of Resurrection, even so far as the hornless sheep will retaliate against the horned sheep." (1). This indicates that animals will be gathered on the Day of Resurrection; this is the opinion of Abu Dharr, Abu Hurairah, Al-Hasan, and others, and it is narrated from Ibn Abbas (2). Ibn Abbas said in one narration: The gathering of animals and birds is their death. Ad-Dahhak also said this (3). The first view is more correct due to the apparent meaning of the verse and the authentic report. In the Revelation it says: {And when the wild beasts are gathered} [At-Takwir: 5].

The saying of Abu Hurairah, as narrated by Ja'far ibn Burqan from Yazid ibn al-Asamm from him: Allah will gather all creation on the Day of Resurrection, beasts, animals, birds, and everything, until the justice of Allah Almighty on that day reaches the point of taking [rights] for the hornless from the horned, then He says: "Be dust," and that is the saying of Allah Almighty: {And the disbeliever will say, 'Oh, I wish I were dust!'} [An-Naba: 40] (4).

'Ata said: When they see the children of Adam and the panic they are in, they say: "Praise be to Allah who did not make us like you; we hope for no Paradise, nor do we fear any Fire." Then Allah Almighty says to them: "Be dust," and at that point, the disbeliever wishes he were dust (5).

A group [of scholars] said: This gathering mentioned in the verse refers (6) to the disbelievers, and what intervened is parenthetical speech and the establishing of proofs. As for the Hadith, its purpose is to provide an illustration to emphasize the magnitude of the matter of reckoning and retribution, and to show its thoroughness (7) so it's understood that it's inevitable for everyone and that no one...

---

(1) Sahih Muslim (2582), and it is with Ahmad (8847). Al-Jalha': the one with no horns. Al-Nihaya. (Jalah). (2) The reports of Abu Dharr and Abu Hurairah will follow, and we haven't found the report of Al-Hasan and Ibn Abbas. The author mentioned all these reports and others in Al-Tadhkira, p. 273. (3) Reported by Al-Tabari from both of them 9/235. (4) Reported by Abdur-Razzaq in Al-Tafsir 1/206, Al-Tabari 9/235-236, and Al-Hakim 2/316 who authenticated it. (5) Reported by Abu Nu'aym in Al-Hilya 2/311 from

Abu Imran al-Jawni, and we haven't found it from 'Ata. (6) In (Kh), (Z), and (Dh): "Returns". (7) In (M): "And concern". What is confirmed is from the rest of the manuscripts, which agrees with what is in Al-Mufhim 6/564, and the text is from it.

सूरह अल-अनआम: आयत 38 372

अल्लाह तआला का फरमान है: {फिर वे अपने रब की ओर इकट्ठा किए जाएँगे} अर्थात: प्रतिफल के लिए, जैसा कि अबू हुरैरा की रिपोर्ट में पहले बताया गया है। सहीह मुस्लिम में उनसे वर्णित है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "क़यामत के दिन हकदारों को उनके हक ज़रूर दिलाए जाएँगे, यहाँ तक कि सींग वाली भेड़ से बिना सींग वाली भेड़ का बदला लिया जाएगा।" (1)। इससे यह संकेत मिलता है कि क़यामत के दिन जानवरों को भी इकट्ठा किया जाएगा; यह अबू ज़र, अबू हुरैरा, अल-हसन और अन्य लोगों का मत है, और यह इब्न अब्बास से भी वर्णित है (2)। इब्न अब्बास ने एक रिवायत में कहा है: जानवरों और पक्षियों का इकट्ठा होना उनकी मृत्यु है। अद-दहाक ने भी यही कहा है (3)। पहला मत अधिक सही है; आयत के ज़ाहिरी अर्थ और सहीह हदीस के कारण। कुरआन में है: {और जब जंगली जानवर इकट्ठा किए जाएँगे} [अत-तक्वीर: 5]।

अबू हुरैरा का कथन, जैसा कि जाफर बिन बुरकान ने यज़ीद बिन अल-असम्म के माध्यम से उनसे रिवायत किया है: अल्लाह क़यामत के दिन सारी सृष्टि को इकट्ठा करेगा, चौपायों, जानवरों, पक्षियों और हर चीज़ को, यहाँ तक कि उस दिन अल्लाह तआला का न्याय इस हद तक पहुँच जाएगा कि वह बिना सींग वाले का सींग वाले से बदला लेगा, फिर वह कहेगा: "मिट्टी हो जाओ," और यही अल्लाह तआला का फरमान है: {और काफिर कहेगा, 'काश! मैं मिट्टी होता!'} [अन-नबा: 40] (4)।

अता ने कहा: जब वे आदम की संतानों को और उनकी घबराहट को देखेंगे, तो वे कहेंगे: "तमाम प्रशंसा अल्लाह के लिए है जिसने हमें तुम्हारे जैसा नहीं बनाया; हम न जन्नत की उम्मीद रखते हैं और न ही आग से डरते हैं।" फिर अल्लाह तआला उनसे कहेगा: "मिट्टी हो जाओ," और उस समय काफिर मिट्टी होने की कामना करेगा (5)।

विद्वानों के एक समूह ने कहा: आयत में यह इकट्ठा करना काफिरों की ओर संकेत करता है (6), और जो बीच में आया है वह बीच की बात और दलीलें पेश करना है। जहाँ तक हदीस का सवाल है, तो इसका उद्देश्य हिसाब और बदले के मामले की महत्ता को दर्शाने के लिए उदाहरण पेश करना है, और इसमें गहराई (7) दिखाना है ताकि यह समझा जा सके कि यह हर किसी के लिए अनिवार्य है, और यह कि कोई भी...

---

(1) सहीह मुस्लिम (2582), और यह अहमद (8847) के पास है। अल-जलहा: वह जिसके सींग न हों। अन-निहाया। (जलह)। (2) अबू ज़र और अबू हुरैरा की रिवायतें आगे आएँगी, और हमें अल-

हसन और इब्न अब्बास की रिवायत नहीं मिली। लेखक ने इन सभी और अन्य रिवायतों का उल्लेख अल-तज़किरा पृष्ठ 273 में किया है। (3) अल-तबरी ने उन दोनों से इसे 9/235 में उद्धृत किया है। (4) अब्दुर-रज्ज़ाक ने अल-तफ़सीर 1/206 में, अल-तबरी ने 9/235-236 में, और अल-हाकिम ने 2/316 में इसे उद्धृत किया है और इसे सहीह कहा है। (5) अबू नुऐम ने अल-हिलया 2/311 में अबू इमरान अल-जौनी से इसे उद्धृत किया है, और हमें यह अता से नहीं मिला। (6) (ख), (ज़), और (ज़ो) प्रतियों में: "लौटता है"। (7) (म) प्रति में: "और ध्यान देना"। बाकी प्रतियों में जो प्रमाणित है वह वही है जो अल-मुफ्हिम 6/564 में है, और यह लेख उसी से है।

سورہ الأنعام: آیت ۳۸ ۳۷۲

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {ثُمَّ إِلَى رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ} یعنی: بدلے کے لیے، جیسا کہ ابوہریرہ کی روایت میں پہلے گزر چکا ہے۔ صحیح مسلم میں ان سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «قیامت کے دن حق داروں کو ان کے حقوق ضرور دیے جائیں گے، یہاں تک کہ بے سینگ والی بکری کا سینگ والی بکری سے بدلہ لیا جائے گا»(۱)۔ اس سے ثابت ہوا کہ قیامت کے دن جانور بھی جمع کیے جائیں گے؛ یہ ابوذر، ابوہریرہ، حسن اور دیگر کا قول ہے، اور ابن عباس سے بھی مروی ہے (۲)۔ ابن عباس نے ایک روایت میں فرمایا: چوپایوں اور پرندوں کا حشر ان کی موت ہے۔ یہی ضحاک نے بھی کہا (۳)۔ پہلا قول زیادہ صحیح ہے؛ آیت کے ظاہری مفہوم اور صحیح حدیث کی وجہ سے۔ قرآن میں ہے: {وَإِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ} [التکویر: ٥]۔

اور ابوہریرہ کا قول جیسا کہ جعفر بن برقان نے یزید بن الاصم کے واسطے سے ان سے روایت کیا ہے: اللہ تعالیٰ قیامت کے دن تمام مخلوق کو جمع کرے گا، چوپائے، جانور، پرندے اور ہر چیز، یہاں تک کہ اس دن اللہ تعالیٰ کے عدل کا یہ عالم ہوگا کہ وہ بے سینگ والی کا سینگ والی سے بدلہ لے گا، پھر فرمائے گا: "مٹی ہو جاؤ"، تو یہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وَيَقُولُ الْكَافِرُ يَالَيْتَنِي كُنْتُ تُرَاباً} [النبا: ٤٠] (٤)۔

اور عطا نے کہا: جب وہ بنی آدم کو اور ان کی گھبراہٹ کو دیکھیں گے، تو کہیں گے: "تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جس نے ہمیں تمہاری طرح نہیں بنایا؛ ہم نہ جنت کی امید رکھتے ہیں اور نہ آگ سے ڈرتے ہیں۔" پھر اللہ تعالیٰ ان سے فرمائے گا: "مٹی ہو جاؤ،" تو اس وقت کافر تمنا کرے گا کہ کاش وہ مٹی ہوتا (٥)۔

اور ایک گروہ نے کہا: آیت میں یہ حشر کفار کی طرف لوٹتا ہے (٦)، اور جو کلام درمیان میں آیا وہ جملہ معترضہ اور دلائل کا قیام ہے۔ رہی بات حدیث کی، تو اس سے مقصد حساب اور قصاص کے معاملے کی عظمت کو بیان کرنے کے لیے مثال پیش کرنا ہے، اور اس میں مبالغہ (٧) کرنا ہے تاکہ اس سے یہ سمجھا جائے کہ یہ ہر ایک کے لیے ناگزیر ہے، اور یہ کہ کوئی بھی...

---

(١) صحیح مسلم (٢٥٨٢)، اور یہ احمد (٨٨٤٧) کے پاس بھی ہے، اور الجلحاء: وہ جس کے سینگ نہ ہوں۔ النہایہ۔ (جلح)۔ (٢) ابوذر اور ابوہریرہ کی روایات آگے آئیں گی، اور ہمیں حسن اور ابن عباس کی روایت نہیں ملی، اور مصنف نے یہ تمام اور دیگر روایات التذکرہ ص ٢٧٣ میں ذکر کی ہیں۔ (٣) اسے طبری نے ان دونوں سے ٢٣٥/٩ پر روایت کیا ہے۔ (٤) اسے عبدالرزاق نے التفسیر ٢٠٦/١ میں، طبری نے ٩/ ٢٣٥ - ٢٣٦ میں، اور حاکم نے ٣١٦/٢ میں روایت کیا اور اسے صحیح قرار دیا۔ (٥) اسے ابونعیم نے الحلیہ ٣١١/٢ میں ابو عمران الجونی سے روایت کیا ہے، اور ہمیں یہ عطا سے نہیں ملا۔ (٦) (خ)، (ز) اور (ظ) کے نسخوں میں: "راجع" (لوٹنا) ہے۔ (٧) (م) کے نسخے میں: "والاعتناء" (توجہ دینا) ہے۔ باقی نسخوں میں جو ثابت ہے وہی ہے جو المفہم ٥٦٤/٦ میں ہے، اور یہ کلام اسی سے ہے۔

373 Surat al-An'am: Verses 38 - 41

...no escape from it for him. They supported this with what is in this (1) Hadith, in versions other than the Sahih, from some of its narrators regarding additions. He said: "Until retribution is taken for the hornless sheep from the horned one, and for a stone for what was placed on another stone, and for a stick for what scratched another stick." (2) They said: It appears from this that the intention behind it is a metaphorical representation useful for conveying magnitude (3) and causing awe, because inanimate objects cannot be addressed, nor are they rewarded or punished. No sane person has held such a view, and anyone imagining it is among the ranks of the mentally deranged and ignorant. They said: And because the pen (of accountability) does not record their deeds, it is not permissible for them to be taken to task (4). I say: The correct view is the first one, due to what we mentioned from the Hadith of Abu Huraira. Even if the pen does not record their deeds regarding religious rulings, they are held accountable for what happened between them. It is narrated from Abu Dharr that he said: Two sheep were butting each other in the presence of the Prophet (peace be upon him). He said: "O Abu Dharr, do you know why they are butting each other?" I said: No. He said: "But Allah Almighty knows, and He will judge between them." (5) This is a clear text, and we have further explained it in the book "Al-Tadhkirah bi Ahwal al-Mawta wa Umur al-Akhirah" (The Reminder of the States of the Dead and Matters of the Hereafter) (6). And Allah knows best. The Word of the Almighty: {And those who deny Our signs are deaf and dumb in darkness. Whomsoever Allah wills, He leaves astray, and whomsoever He wills, He puts on a straight path. Say, 'Have you considered: if there should come to you the punishment of Allah or there should come to you the Hour - is it other than Allah you would invoke, if you should be truthful?' Rather, it is Him you would invoke, and He would remove that for which you invoked Him if He willed, and you would forget what you associate [with Him].} The Word of the Almighty: {And those who deny Our signs are deaf and dumb} is a subject and predicate, meaning: they are deprived of benefit...

(1) His saying: 'this', is from (D), (Z), and (Zh) and 'Al-Mufhim', and it refers to what was previously mentioned from the Hadith of Abu Huraira (may Allah be pleased with him) in Muslim. (2) Narrated by Al-Khatib in 'Ar-Rihlah fi Talab al-Hadith' (33) as a part of a long Hadith from Jabir with the wording: "...and I will surely take retribution for the hornless from the horned, and I will surely ask the stone why it fell upon the stone, and I will surely ask the stick why it scratched its companion...". In its chain of

narration is Umar bin Subh, who is not trustworthy nor reliable, and Ibn Hibban said: He fabricates Hadith, and Ad-Daraqutni and others said: He is abandoned. Mizan al-I'tidal 3/206. (3) In (M): 'for taking heed', and what is established is from the rest of the copies and 'Al-Mufhim'. (4) This last view was mentioned by Abu al-Layth in the Tafsir 1/483. (5) Narrated by Abd al-Razzaq in the Tafsir 1/206, Ahmad (21438) and (21511), and At-Tabari 9/236. (6) P. 273 and beyond.

३७३ सूरा अल-अन'आम: आयत ३८ - ४१

...उसके लिए इससे कोई बचाव नहीं है। उन्होंने इसका समर्थन इस (१) हदीस में मौजूद बातों से किया है, जो 'सहीह' के अलावा इसके कुछ रावियों (वर्णनकर्ताओं) की वृद्धि के साथ है। उन्होंने कहा: यहाँ तक कि सींग वाली भेड़ से सींग रहित भेड़ के लिए बदला लिया जाएगा, और एक पत्थर के लिए जो दूसरे पत्थर पर रखा गया था, और एक टहनी के लिए जिसने दूसरी टहनी को खरोंचा था (२)। उन्होंने कहा: इससे यह स्पष्ट होता है कि इसका उद्देश्य एक ऐसी उपमा है जो भयावहता (३) और प्रभाव पैदा करने के लिए है, क्योंकि निर्जीव वस्तुओं को न तो संबोधित किया जा सकता है और न ही उन्हें पुरस्कार या दंड दिया जा सकता है। बुद्धिमानों में से कोई भी इस विचार का नहीं रहा है, और जो कोई इसकी कल्पना करता है वह विक्षिप्तों और मूर्खों की श्रेणी में आता है। उन्होंने कहा: और इसलिए भी कि उन पर 'कलम' (जवाबदेही) नहीं चलती, इसलिए यह जायज़ नहीं है कि उन्हें उत्तरदायी ठहराया जाए (४)। मैंने कहा: सही बात पहला मत है; क्योंकि हमने अबू हुरैरा की हदीस से जो उल्लेख किया है। भले ही शरीयत के आदेशों के संबंध में उन पर कलम नहीं चलती हो, लेकिन जो कुछ उनके बीच हुआ है, उसके लिए उन्हें उत्तरदायी ठहराया जाएगा। अबू ज़र से रिवायत है कि उन्होंने कहा: नबी ﷺ के पास दो भेड़ें एक-दूसरे को टक्कर मार रही थीं। उन्होंने पूछा: "ऐ अबू ज़र, क्या तुम जानते हो कि वे क्यों टक्कर मार रही हैं?" मैंने कहा: नहीं। उन्होंने कहा: "लेकिन अल्लाह तआला जानता है, और वह उनके बीच फैसला करेगा" (५)। यह एक स्पष्ट प्रमाण है, और हमने इसे 'अल-तज़किरा बी अहवाल अल-मौता व उमूर अल-आख़िरा' (मृतकों की अवस्था और आख़िरत के मामलों का स्मरण) (६) पुस्तक में विस्तार से समझाया है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। अल्लाह तआला का फरमान है: {और जिन्होंने हमारी आयतों को झुठलाया, वे अंधेरों में बहरे और गूंगे हैं। अल्लाह जिसे चाहता है गुमराह कर देता है और जिसे चाहता है सीधे रास्ते पर लगा देता है। कहो, 'क्या तुमने देखा है: यदि तुम पर अल्लाह का अज़ाब आ जाए या तुम पर कयामत आ जाए - तो क्या तुम अल्लाह के सिवा किसी और को पुकारोगे, यदि तुम सच्चे हो?' बल्कि तुम उसी को पुकारोगे, तो वह उस मुसीबत को टाल देगा जिसके लिए तुम उसे पुकारोगे यदि वह चाहे, और तुम उन्हें भूल जाओगे जिन्हें तुम शरीक ठहराते हो।} अल्लाह तआला का फरमान: {और जिन्होंने हमारी आयतों को झुठलाया, वे बहरे और गूंगे हैं} यह मुब्तदा (विषय) और ख़बर (विधेय) है, यानी: वे लाभ उठाने से वंचित रह गए...

(१) उनका कहना: 'यह', (द), (ज़), और (ज़ौ) और 'अल-मुफ़्हिम' से है, और इसका तात्पर्य अबू हुरैरा (रज़ि.) की उस हदीस से है जो मुस्लिम में गुज़र चुकी है। (२) इसे अल-ख़तीब ने 'अर-रिहला फ़ी तलब अल-हदीस' (३३) में जाबिर की एक लंबी हदीस के हिस्से के रूप में इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "...और मैं सींग रहित के लिए सींग वाली से बदला लूँगा, और मैं पत्थर से पूछूँगा कि वह पत्थर पर क्यों गिरा, और मैं टहनी से पूछूँगा कि उसने अपने साथी को क्यों खरोंचा..."। इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में उमर बिन सुब्ह है, जो न तो भरोसेमंद है और न ही विश्वसनीय, और इब्न हिब्बान ने कहा: वह हदीसें गढ़ता है, और अद-दारकुतनी और अन्य ने कहा: वह त्याज्य (मेट्रुक) है। मीज़ान अल-एतिदाल ३/२०६। (३) (म) में: 'इबरत (शिक्षा) के लिए', और जो पुख्ता है वह अन्य प्रतियों और 'अल-मुफ़्हिम' से है। (४) इस अंतिम मत का उल्लेख अबू अल-लैथ ने तफ़्सीर १/४८३ में किया है। (५) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक ने तफ़्सीर १/२०६ में, और अहमद (२१४३८) और (२१५११) ने, और अल-तबरी ९/२३६ ने उद्धृत किया है। (६) पृष्ठ २७३ और उसके बाद।

...اس کے لیے اس سے کوئی چھٹکارا نہیں، اور انہوں نے اس (۱) حدیث میں موجود باتوں سے اس کی تائید کی ہے جو 'صحیح' کے علاوہ بعض راویوں کی زیادتی کے ساتھ مروی ہے، پس فرمایا: یہاں تک کہ سینگ والی بھیڑ سے بے سینگ بھیڑ کا بدلہ لیا جائے گا، اور اس پتھر کا جو دوسرے پتھر پر رکھا گیا تھا، اور اس ٹہنی کا جس نے دوسری ٹہنی کو کھرونچا تھا(۲)؛ انہوں نے کہا: پس اس سے یہ ظاہر ہوا کہ اس سے مقصود ایسی تمثیل ہے جو تہیول (۳) اور ڈرانے کے لیے مفید ہے، کیونکہ جمادات (بے جان اشیاء) نہ تو خطاب سمجھتی ہیں اور نہ ہی ان کے لیے کوئی ثواب یا عذاب ہے، اور عقل مندوں میں سے کوئی بھی اس طرف نہیں گیا، اور اس کا تصور کرنے والا دیوانوں اور احمقوں کے گروہ میں سے ہے۔ انہوں نے کہا: اور اس لیے بھی کہ ان پر قلم (جوابدہی) نہیں چلتا، لہذا یہ جائز نہیں کہ ان کا مواخذہ کیا جائے(٤)۔ میں نے کہا: صحیح قول پہلا ہے؛ اس وجہ سے جو ہم نے حضرت ابو ہریرہ کی حدیث سے ذکر کیا، اگرچہ احکام میں ان پر قلم نہیں چلتا، لیکن جو کچھ ان کے درمیان ہوا اس میں ان کا مواخذہ کیا جائے گا، اور حضرت ابو ذر سے مروی ہے انہوں نے کہا: نبی کریم ﷺ کے پاس دو بھیڑیں ایک دوسرے کو ٹکریں مار رہی تھیں، آپ ﷺ نے فرمایا: "اے ابو ذر! کیا تم جانتے ہو کہ یہ کس بات پر ٹکریں مار رہی ہیں؟" میں نے کہا: نہیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "لیکن اللہ تعالیٰ جانتا ہے، اور وہ ان کے درمیان فیصلہ فرمائے گا"(٥)۔ اور یہ نص ہے، اور ہم نے اسے کتاب 'التذکرة باحوال الموتی وامور الآخرة'(٦) میں مزید وضاحت سے بیان کیا ہے۔ واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور جنہوں نے ہماری آیتوں کو جھٹلایا وہ اندھیروں میں بہرے اور گونگے ہیں، اللہ جسے چاہتا ہے گمراہ کر دیتا ہے اور جسے چاہتا ہے سیدھے راستے پر لگا دیتا ہے ۝ کہو بھلا دیکھو تو اگر تم پر اللہ کا عذاب آ جائے یا

قیامت آ جائے تو کیا تم اللہ کے سوا کسی اور کو پکارو گے، اگر تم سچے ہو؟ ﴿۴۰﴾ بلکہ تم اسی کو پکارو گے تو وہ اسے دور کر دے گا جس کے لیے تم اسے پکارو گے اگر وہ چاہے، اور تم انہیں بھول جاؤ گے جنہیں تم شریک ٹھہراتے ہو ﴿۴۱﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا صُمٌّ وَبُكْمٌ﴾ مبتدا اور خبر ہے، یعنی: وہ نفع اٹھانے سے محروم ہو گئے...

(۱) ان کا قول: 'یہ'، (د)، (ز) اور (ظ) اور 'المفہم' سے ہے، اور اس سے مراد حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی وہ حدیث ہے جو مسلم میں گزر چکی ہے۔ (۲) اسے الخطیب نے 'الرحلۃ فی طلب الحدیث' (۳۳) میں حضرت جابر کی ایک طویل حدیث کے ٹکڑے کے طور پر ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "...اور میں بے سینگ کے لیے سینگ والی سے ضرور بدلہ لوں گا، اور میں پتھر سے ضرور پوچھوں گا کہ وہ پتھر پر کیوں گرا، اور میں ٹہنی سے ضرور پوچھوں گا کہ اس نے اپنے ساتھی کو کیوں کھرونچا..."۔ اس کی سند میں عمر بن صبح ہے جو نہ ثقہ ہے اور نہ ہی قابلِ اعتماد، اور ابن حبان نے کہا: وہ حدیثیں گھڑتا ہے، اور دارقطنی وغیرہ نے کہا: وہ متروک ہے۔ میزان الاعتدال ۳/۲۰۶۔ (۳) (م) میں: 'عبرت کے لیے'، اور جو نسخوں میں ثابت ہے وہ باقی نسخوں اور 'المفہم' سے ہے۔ (٤) اس آخری قول کا ذکر ابواللیث نے تفسیر ۱/۴۸۳ میں کیا ہے۔ (٥) اسے عبدالرزاق نے تفسیر ۱/۲۰۶ میں، اور احمد (۲۱۴۳۸) اور (۲۱۵۱۱) نے، اور طبری نے ۹/۲۳۶ میں روایت کیا ہے۔ (٦) ص ۲۷۳ اور اس کے بعد۔

...with their hearing and their sight; for every community of beasts and others is guided to what is in its interest, while the disbelievers are not guided; and this has been previously mentioned in "Al-Baqara"(1).

{In darkness} i.e., the darkness of disbelief. Abu Ali(2) said: It is possible that the meaning is: deaf and dumb in the Hereafter, so it would be a reality rather than a linguistic metaphor.

{Whomever Allah wills, He leaves to stray} indicates that He willed the misguidance of the disbeliever and intended it; so that His justice may be executed upon him; do you not see that He said: {and whomever He wills, He puts on a straight path} i.e., upon the religion of Islam; so that His grace may be executed upon him. In this is a refutation of the Qadariyyah doctrine. The will refers to those who denied, so among them are those whom He lets stray and among them are those whom He guides.

His Almighty saying: {Say, have you considered...} Nafi' read it by lightening the two hamzas, casting the vowel of the first onto what precedes it(3), and pronouncing the second in-between(4). Abu Ubayd narrated from him that he drops the hamza and replaces it with an 'Alif'. Al-Nahhas(5) said: This is, according to the people of Arabic, a mistake attributed to him; because the 'Ya' is quiescent, and the 'Alif' is quiescent, and two quiescent letters do not meet.

Makki(6) said: It has been narrated from Warsh that he replaced the hamza with an 'Alif'(7); because the narration from him is that he extends the second one, and extension (madd) is only possible with replacement (badal), and replacement is a branch of the fundamentals, and the original is for the hamza to be placed between the fatha-voweled hamza and the 'Alif'; and upon this is everyone who lightened the second other than Warsh; and the permissibility of replacement in the hamza followed by a quiescent letter became good; because the first is a letter of madd and leen, so the madd that occurs with the quiescent takes the place of a vowel through which the pronunciation of the second quiescent letter is reached.

---

(1) 1/323 - 325. (2) He is Al-Jubba'i, and Al-Razi mentioned his saying in Al-Tafsir 12/220, and Al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 7/58. (3) Meaning by 'naql' (transfer), and that is if it is preceded by a quiescent letter, and it is from the narration of Warsh from Nafi'. Al-Taysir p.35. (4) Meaning by 'tashil' (facilitation). See Al-Sab'ah p.257, and

Al-Taysir p.102. (5) In I'rab al-Qur'an 2/66, and what precedes it. (6) In Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/431. (7) Al-Nashr 1/397 - 398.

सूरह अल-अनाम: आयतें 39 - 41 374

...अपनी सुनने और देखने की शक्ति के साथ; क्योंकि जानवरों और अन्य लोगों का हर समुदाय अपने हितों के लिए निर्देशित होता है, जबकि काफिर निर्देशित नहीं होते हैं; और इसका उल्लेख पहले "अल-बकरा"(1) में किया जा चुका है।

{अंधेरे में} यानी: कुफ्र (अविश्वास) का अंधेरा। अबू अली(2) ने कहा: यह संभव है कि इसका अर्थ यह हो: आख़िरत में बहरे और गूंगे, तो यह भाषाई रूपक के बजाय एक वास्तविकता होगी।

{अल्लाह जिसे चाहता है, गुमराह कर देता है} यह दर्शाता है कि उसने काफिर की गुमराही चाही और उसका इरादा किया; ताकि उसके साथ उसका न्याय लागू हो सके, क्या आप नहीं देखते कि उसने कहा: {और जिसे वह चाहता है, उसे सीधे रास्ते पर डाल देता है} यानी: इस्लाम के धर्म पर; ताकि उस पर उसका अनुग्रह लागू हो सके। इसमें क़दरिया संप्रदाय का खंडन है। इच्छा उन लोगों की ओर लौटती है जिन्होंने झुठलाया, तो उनमें से कुछ वे हैं जिन्हें वह गुमराह करता है और उनमें से कुछ वे हैं जिन्हें वह मार्गदर्शन देता है।

अल्लाह का कथन: {कह दो, क्या तुमने देखा...} नाफ़े ने दो हमज़ा को हल्का करके पढ़ा, पहले वाले की मात्रा को उससे पहले वाले अक्षर पर डाल दिया(3), और दूसरे को बीच-बीच में (तसहिल के साथ) लाया(4)। अबू उबैद ने उनके बारे में बताया कि वे हमज़ा को गिरा देते हैं और उसके बदले में 'अलिफ़' लाते हैं। अल-नहस(5) ने कहा: अरबी भाषा के जानकारों के अनुसार, यह उनके प्रति एक गलती है; क्योंकि 'या' साकिन (स्थिर) है, और 'अलिफ़' साकिन है, और दो साकिन एक साथ नहीं मिल सकते।

मक्की(6) ने कहा: वर्श से यह रिवायत है कि उन्होंने हमज़ा को अलिफ़(7) से बदल दिया; क्योंकि उनसे रिवायत यह है कि वे दूसरे को खींचकर (मद के साथ) पढ़ते हैं, और मद बिना बदल (प्रतिस्थापन) के संभव नहीं है, और बदल मूल का एक अंग है, और मूल यह है कि हमज़ा को ज़बर वाले हमज़ा और अलिफ़ के बीच रखा जाए; और वर्श के अलावा हर कोई जिसने दूसरे हमज़ा को हल्का किया, वह इसी पर है; और हमज़ा के बाद साकिन आने पर बदल की अनुमति अच्छी हो गई; क्योंकि पहला अक्षर मद और लीन का अक्षर है, इसलिए साकिन के साथ जो मद होता है, वह एक मात्रा का स्थान ले लेता है जिसके माध्यम से दूसरे साकिन अक्षर का उच्चारण किया जाता है।

(1) 1/323 - 325. (2) वह अल-जुब्बाई है, और अल-राज़ी ने अल-तफ़्सीर 12/220 में और अल-तबरसी ने मजमा अल-बयान 7/58 में उनके कथन का उल्लेख किया है। (3) यानी 'नक़्ल' (स्थानांतरण) द्वारा, और वह तब होता है जब उससे पहले कोई साकिन अक्षर हो, और यह नाफ़े से वर्श की रिवायत से है। अल-तयसीर पृ. 35. (4) यानी 'तसहिल' (सरलीकरण) द्वारा। देखिए अल-सबअ पृ. 257, और अल-तयसीर पृ. 102. (5) इराब अल-कुरआन 2/66 में, और उससे पहले के अंश में। (6) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िराआत 1/431 में। (7) अल-नश्र 1/397 - 398.

سورة الانعام: آیات 39 - 41 374

اپنی سماعتوں اور بصارتوں کے ساتھ؛ پس چوپایوں اور دیگر کی ہر امت اپنے مفادات کی طرف ہدایت پاتی ہے، جبکہ کفار ہدایت نہیں پاتے؛ اور اس کا تذکرہ پہلے "البقرہ"(1) میں گزر چکا ہے۔

﴿فِي الظُّلُمَاتِ﴾ یعنی: کفر کی تاریکیاں۔ ابو علی(2) نے کہا: جائز ہے کہ اس کا معنی یہ ہو: آخرت میں بہرے اور گونگے، پس یہ مجازی زبان کے بجائے حقیقت ہوگی۔

﴿مَن يَشَإِ اللَّهُ يُضْلِلْهُ﴾ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اس نے کافر کی گمراہی چاہی اور اس کا ارادہ کیا؛ تاکہ اس میں اس کا عدل نافذ ہو؛ کیا تم نہیں دیکھتے کہ اس نے فرمایا: ﴿وَمَن يَشَأْ يَجْعَلْهُ عَلَى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ﴾ یعنی: دینِ اسلام پر؛ تاکہ اس میں اس کا فضل نافذ ہو۔ اس میں قدریہ کے مذہب کا بطلان ہے۔ مشیت ان لوگوں کی طرف راجع ہے جنہوں نے جھٹلایا، پس ان میں سے کچھ وہ ہیں جنہیں وہ گمراہ کرتا ہے اور کچھ وہ ہیں جنہیں وہ ہدایت دیتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ أَرَأَيْتَكُمْ﴾ نافع نے اسے دونوں ہمزوں کی تخفیف کے ساتھ پڑھا ہے، وہ پہلے کی حرکت کو اس سے ماقبل پر ڈال دیتے ہیں(3)، اور دوسرے کو بین بین لاتے ہیں(4)۔ ابو عبید نے ان سے روایت کی ہے کہ وہ ہمزہ کو گرا دیتے ہیں اور اس کے عوض الف لاتے ہیں۔
نحاس(5) نے کہا: اہل عربیت کے نزدیک یہ ان پر ایک غلطی (منسوب) ہے؛ کیونکہ یاء ساکن ہے، اور الف ساکن ہے، اور دو ساکن جمع نہیں ہو سکتے۔

مکی(6) نے کہا: ورش سے مروی ہے کہ انہوں نے ہمزہ کو الف سے بدل دیا(7)؛ کیونکہ ان سے روایت یہ ہے کہ وہ دوسرے کو کھینچ کر پڑھتے ہیں، اور مد بدل کے بغیر ممکن نہیں، اور بدل اصول کی ایک شاخ ہے، اور اصل یہ ہے کہ ہمزہ کو ہمزہ مفتوحہ اور الف کے درمیان رکھا

جائے؛ اور ورش کے علاوہ ہر وہ شخص جس نے دوسرے کی تخفیف کی وہ اسی پر ہے؛ اور ہمزہ میں بدل کا جواز اور اس کے بعد ساکن ہونا اچھا قرار پایا؛ کیونکہ پہلا حرفِ مد ولین ہے، پس وہ مد جو ساکن کے ساتھ واقع ہوتا ہے وہ ایک حرکت کا مقام لے لیتا ہے جس کے ذریعے دوسرے ساکن کے تلفظ تک پہنچا جاتا ہے۔

---

(1) 323/1 - 325۔ (2) وہ الجبائی ہے، اور الرازی نے التفسیر 220/12 میں اور الطبرسی نے مجمع البیان 58/7 میں اس کا قول ذکر کیا ہے۔ (3) یعنی نقل کے ذریعے، اور وہ اس وقت ہوتا ہے جب اس سے پہلے حرفِ ساکن ہو، اور یہ نافع سے ورش کی روایت سے ہے۔ التیسیر ص35۔ (4) یعنی تسہیل کے ساتھ دیکھیے السبعہ ص257، اور التیسیر ص102۔ (5) اعراب القرآن 66/2 میں، اور اس سے ماقبل میں۔ (6) الکشف عن وجوہ القراءات 431/1 میں۔ (7) النشر 397/1 - 398۔

Surah Al-An'am: Verses 39 - 41, 375

Abu 'Amr, 'Asim, and Hamzah read it as: «أَرَأَيْتَكُمْ» (Ara'aytakum) with both hamzahs pronounced (1), bringing the word in its original form. The original is with hamzah because the interrogative hamzah was added to «رأيت» (ra'ayta), so the hamzah is the 'ayn (middle radical) of the verb, and the ya' is silent due to the attachment of the nominative pronoun to it (2).

'Isa bin 'Umar and Al-Kisa'i read it as: «أَرَيْتَكُمْ» (Araytakum) by omitting the second hamzah; Al-Nahhas said (3): This is rare in Arabic and is only permissible in poetry. The Arabs say: "أرأيتك زيداً ما شأنه" (What do you think of Zaid, what is his matter?) (4).

The school of the Basrans is that the 'kaf' and 'mim' are for address (khitab), and they have no grammatical position; this is the choice of Al-Zajjaj (5). The school of Al-Kisa'i, Al-Farra', and others is that the 'kaf' and 'mim' are in the accusative case (nasb) because 'seeing' falls upon them, and the meaning is: "أرأيتم أنفسكم" (Have you seen yourselves?) (6).

If it is for address - added for emphasis - then «إِنْ» (in) from His saying: ﴿إِنْ أَتَتكُمْ﴾ (if there comes to you) would be in the accusative position as the object of 'ra'ayta'. And if it [the 'kaf' and 'mim'] were a noun in the accusative position, then «إِنْ» would be in the position of the second object; for the first (7) is from seeing with the eye, as it takes one object, and in the sense of knowledge...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/66, and it is also the reading of Ibn Kathir and Ibn 'Amir. Al-Sab'ah p. 257, and al-Taysir p. 102. (2) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/431. (3) In I'rab al-Qur'an 2/66, and what precedes it, see Al-Sab'ah p. 237, and al-Taysir p. 102. (4) «And 'ra'ayta'» here and in the verse means "tell me". Al-Samin mentioned in Al-Durr al-Masun 4/615-616 that the omission of the hamzah, which is the 'ayn of the verb, in 'ra'ayta' of knowledge, which encompasses the meaning "tell me", is common in both poetry and prose. He said: Al-Farra' claimed that this dialect is the dialect of most Arabs. See Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 1/333. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/246, and see Mushkil I'rab al-Qur'an 1/251. (6) Abu Hayyan mentioned in Al-Bahr 4/125-126 a difference between the school of Al-Kisa'i and the school of Al-Farra'. Al-Kisa'i's view is that the subject (fa'il) is the 'ta', and the subsequent address tool is in the position of the first object. Al-Farra's view is that the 'ta' is a particle of address, and the address tool after it is in the position of the subject; accusative pronouns were borrowed for the nominative. End. This which Abu Hayyan mentioned about Al-Farra' is in his

Ma'ani al-Qur'an 1/333. Al-Zajjaj rejected it in Ma'ani al-Qur'an 2/246, and Makki in Mushkil I'rab al-Qur'an 1/251-252. (7) In (Z) and (Zha): "so the first".

सूरह अल-अनआम: आयतें 39 - 41, 375

अबू 'अम्र, असीम और हमज़ा ने इसे «أَرَأَيْتَكُمْ» (अरा'अयतकुम) के रूप में पढ़ा है, जिसमें दोनों हमज़ा का उच्चारण किया गया है (1), और वे शब्द को उसके मूल रूप में लाए हैं। मूल हमज़ा के साथ है क्योंकि प्रश्नवाचक हमज़ा «رأيت» (रअयत) पर प्रविष्ट हुआ है, इसलिए हमज़ा क्रिया का 'ऐन' (मध्य मूल अक्षर) है, और या (ya') शांत है क्योंकि इसके साथ जुड़ा हुआ कर्तृवाचक सर्वनाम (nominative pronoun) है (2)।

ईसा बिन उमर और अल-किसाई ने दूसरी हमज़ा को हटाकर इसे «أَرَيْتَكُمْ» (अरयतकुम) पढ़ा है। अल-नहस ने कहा (3): यह अरबी में दुर्लभ है और केवल कविता में इसकी अनुमति है। अरब कहते हैं: "أرأيتك زيداً ما شأنه" (ज़ैद के बारे में तुम्हारा क्या विचार है, उसका क्या मामला है?) (4)।

बसरियों का मत है कि 'काफ़' और 'मीम' संबोधन के लिए हैं, व्याकरणिक विश्लेषण में उनका कोई स्थान नहीं है; यही अल-ज़ज्जाज की पसंद है (5)। अल-किसाई, अल-फ़र्रा और अन्य लोगों का मत है कि 'काफ़' और 'मीम' कर्म कारक (accusative case) में हैं क्योंकि उन पर 'देखने' की क्रिया होती है, और अर्थ है: "क्या तुमने अपने आप को देखा?" (6)।

यदि यह संबोधन के लिए है - ज़ोर देने के लिए जोड़ा गया है - तो «إِنْ» (इन) उनके कथन: ﴿إِنْ أَتَتكُمْ﴾ (यदि तुम्हारे पास आए) से, 'रअयत' के कर्म के रूप में कर्म कारक के स्थान पर होगा। और यदि यह [काफ़ और मीम] कर्म कारक के स्थान पर एक संज्ञा थी, तो «إِنْ» दूसरे कर्म के स्थान पर होगा; क्योंकि पहला (7) आँखों से देखने के संदर्भ में है क्योंकि यह एक कर्म लेता है, और ज्ञान के अर्थ में...

(1) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 2/66, और यह इब्न कथीर और इब्न आमिर की भी रीडिंग है। अल-सबआ पृ. 257, और अल-तयसीर पृ. 102। (2) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात 1/431। (3) इ'राब अल-कुरान 2/66 में, और जो उससे पहले है, देखें अल-सबआ पृ. 237, और अल-तयसीर पृ. 102। (4) «और 'रअयत'» यहाँ और आयत में इसका अर्थ "मुझे बताओ" है। अल-समीन ने अल-दुर्र अल-मसनून 4/615-616 में उल्लेख किया है कि हमज़ा को हटाना, जो कि 'रअयत' क्रिया का 'ऐन' है, जो ज्ञान से संबंधित है और "मुझे बताओ" का अर्थ समाहित किए हुए है, कविता और गद्य दोनों में प्रचलित है। उन्होंने कहा: अल-फ़र्रा ने दावा किया कि यह भाषा अधिकांश अरबों की भाषा है। अल-फ़र्रा द्वारा मानी अल-कुरान 1/333 देखें। (5) उनके लिए मानी अल-कुरान 2/246 में, और

मुश्किल इ'राब अल-कुरान 1/251 देखें। (6) अबू हय्यान ने अल-बहर 4/125-126 में अल-किसाई के मत और अल-फ़र्रा के मत के बीच अंतर का उल्लेख किया है। अल-किसाई का मत है कि कर्ता (फ़ा'इल) 'ता' है, और बाद वाला संबोधन उपकरण पहले कर्म के स्थान पर है। अल-फ़र्रा का मत है कि 'ता' संबोधन का अक्षर है, और उसके बाद संबोधन उपकरण कर्ता के स्थान पर है; कर्म कारक सर्वनामों को कर्ता कारक के लिए उधार लिया गया था। समाप्त। अबू हय्यान ने अल-फ़र्रा के बारे में जो उल्लेख किया है वह उनकी पुस्तक मानी अल-कुरान 1/333 में है। अल-ज़ज्जाज ने मानी अल-कुरान 2/246 में इसे खारिज कर दिया, और मक्की ने मुश्किल इ'राब अल-कुरान 1/251-252 में। (7) (ज़) और (ज़): "तो पहला"।

سورة الانعام: آیات ۳۹ - ۴۱ ، ۳۷۵

ابو عمرو، عاصم اور حمزہ نے اسے: «أَرَأَيْتَكُمْ» دونوں ہمزہ کی تحقیق (واضح ادائیگی) کے ساتھ پڑھا ہے(۱)، اور وہ لفظ کو اس کی اصل پر لائے ہیں، اور اصل ہمزہ کے ساتھ ہے؛ کیونکہ استفہامیہ ہمزہ «رأیت» پر داخل ہوا، تو ہمزہ فعل کا عین (درمیانی حرف) ہے، اور یا ساکن ہے اس کے ساتھ ضمیر مرفوع متصل ہونے کی وجہ سے(۲)۔

اور عیسیٰ بن عمر اور کسائی نے دوسری ہمزہ کو حذف کر کے «أَرَيْتَكُمْ» پڑھا ہے؛ نحاس نے کہا(۳): یہ عربی میں بعید (شاذ) ہے، اور یہ صرف شاعری میں جائز ہے، اور عرب کہتے ہیں: أرأيتك زيداً ما شأنه (تمہارا زید کے بارے میں کیا خیال ہے کہ اس کا معاملہ کیا ہے؟)(٤)۔

بصریوں کا مسلک یہ ہے کہ 'کاف' اور 'میم' خطاب کے لیے ہیں، اعراب میں ان کا کوئی حصہ نہیں؛ یہی زجاج کا انتخاب ہے(۵)۔ اور کسائی، فراء اور دوسروں کا مسلک یہ ہے کہ 'کاف' اور 'میم' رؤیت (دیکھنے) کے ان پر واقع ہونے کی وجہ سے محل نصب میں ہیں، اور معنی یہ ہے: کیا تم نے اپنے آپ کو دیکھا ہے(٦)۔

پس اگر یہ خطاب کے لیے ہو - تاکید کے لیے زائد - تو ان کے قول ﴿إِنْ أَتَنكُمْ﴾ میں «إِنْ» 'رأيت' کے مفعول کے طور پر محل نصب میں ہوگا، اور اگر یہ محل نصب میں اسم ہو، تو «إِنْ» مفعول ثانی کے محل میں ہوگا؛ پس پہلا(۷) آنکھ سے دیکھنے کے معنی میں ہے کیونکہ یہ ایک مفعول کی طرف متعدی ہوتا ہے، اور علم (جاننے) کے معنی میں...

(۱) إعراب القرآن للنحاس ٦٦/٢، اور یہ ابن کثیر اور ابن عامر کی قرات بھی ہے۔ السبعہ ص ۲۵۷، اور التیسیر ص ۱۰۲۔ (۲) الكشف عن وجوه القراءات ٤٣١/١۔ (۳) في إعراب القرآن ٦٦/٢،

اور جو اس سے پہلے ہے، اور دیکھیے السبعہ ص ۲۳۷، اور التیسیر ص ۱۰۲۔ (٤) «وأرأيت» یہاں اور آیت میں "مجھے بتاؤ" کے معنی میں ہے، اور سمین نے الدر المصون ٦١٥/٤ - ٦١٦ میں ذکر کیا ہے کہ ہمزہ کا حذف ہونا جو کہ «أرأيت» علمیہ میں فعل کا عین ہے جو کہ "مجھے بتاؤ" کے معنی کو شامل ہے، نظم اور نثر میں کثرت سے پایا جاتا ہے، انہوں نے کہا: فراء کا دعویٰ ہے کہ یہ زبان اکثر عربوں کی زبان ہے۔ دیکھیے معانی القرآن للفراء ۳۳۳/۱۔ (٥) ان کی معانی القرآن ٢٤٦/٢ میں، اور دیکھیے مشکل إعراب القرآن ۲۵۱/۱۔ (٦) ابو حیان نے البحر ١٢٥/٤ - ١٢٦ میں کسائی کے مسلک اور فراء کے مسلک کے درمیان اختلاف کا ذکر کیا ہے؛ کسائی کا مسلک یہ ہے کہ فاعل 'تا' ہے، اور بعد میں آنے والا آلہ خطاب مفعول اول کے محل میں ہے۔ اور فراء کا مسلک یہ ہے کہ 'تا' حرف خطاب ہے، اور اس کے بعد والا آلہ خطاب فاعل کے محل میں ہے؛ ضمیر منصوب کو رفع کے لیے مستعار لیا گیا ہے۔ اھ اور یہ بات جو ابو حیان نے فراء کے حوالے سے ذکر کی ہے وہ ان کی معانی القرآن ۳۳۳/۱ میں ہے۔ اور زجاج نے معانی القرآن ٢٤٦/٢ میں اور مکی نے مشکل إعراب القرآن ۲۵۱/۱ - ۲۵۲ میں اسے رد کیا ہے۔ (٧) (ز) اور (ظ) میں: "پس پہلی"۔

Surah Al-An'am: Verses 39 - 42 376

...transitive to two objects. And His saying: {Or should the Hour come upon you} - meaning: Or if the Hour in which you will be resurrected comes to you (1). Then He said: {Would you call upon other than Allah, if you should be truthful?} This verse is an argument against the polytheists who admitted they had a Creator; meaning: In times of hardship, you return to Allah, and you will return to Him on the Day of Resurrection as well, so why do you persist in shirk during times of ease?! They used to worship idols yet call upon Allah to remove punishment. Allah the Almighty said: {Rather, it is Him you would call upon}. "Bal" (Rather) is a turning away from the first and an affirmation of the second. "Iyyahu" (Him) is in the accusative case because of "tad'una" (you call). {And He would remove that for which you called upon Him, if He willed} - meaning: He removes the harm you call for its removal, if He wills its removal. {And you would forget what you associated [with Him]}. It is said: [this happens] when the punishment descends. Al-Hasan said: meaning: you turn away from it like a forgetful person turns away, and that is due to the despair of salvation through it, as there is no harm or benefit in it (2). Al-Zajjaj said (3): It is possible the meaning is: and you leave [them behind]; Al-Nahhas said (4): similar to His saying: {And We had already taken a promise from Adam before, but he forgot} [Taha: 115]. Allah the Almighty said: {And We have already sent [messengers] to nations before you, [O Muhammad]; then We seized them with poverty and hardship that perhaps they might humble themselves [to Us]} (42). Allah the Almighty said: {And We have already sent [messengers] to nations before you}. The verse is a consolation to the Prophet ﷺ, and it contains an omission (implication), i.e., We sent messengers to nations before you. There is another omission indicated by the context, estimated as: but they denied, so We seized them. This verse is connected to what precedes it like the connection of a state to a state close to it, because these [people] followed the path of those before them in opposing their prophets, so they were...

(1) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 2/422. (2) Mentioned by Al-Razi in Tafsir 12/223 in a similar manner. (3) In Ma'ani al-Qur'an 2/247. (4) In I'rab al-Qur'an 2/67.

सूरह अल-अनआम: आयतें 39 - 42 376

...दो कर्मों (objects) तक संक्रामक है। और उनका कथन: {या तुम पर वह घड़ी आ जाए} - अर्थ: या वह घड़ी तुम पर आ जाए जिसमें तुम्हें दोबारा जीवित किया जाएगा (1)। फिर उन्होंने कहा: {क्या तुम अल्लाह के सिवा किसी और को पुकारोगे, यदि तुम सच्चे हो?} यह आयत उन मुशरिकों (बहुदेववादियों) के खिलाफ एक दलील है जिन्होंने स्वीकार किया था कि उनका एक रचनाकार है; अर्थात: कठिनाई के समय तुम अल्लाह की ओर लौटते हो, और कयामत के दिन भी तुम उसी की ओर लौटोगे, तो फिर खुशहाली की स्थिति में शिर्क(अल्लाह के साथ शरीक ठहराने) पर क्यों अड़े रहते हो?! वे मूर्तियों की पूजा करते थे लेकिन अज़ाब (दंड) को दूर करने के लिए अल्लाह को पुकारते थे। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {बल्कि, तुम केवल उसी को पुकारोगे}। "बल" (बल्कि) पहले वाले को छोड़कर दूसरे की पुष्टि करना है। "इय्याहु" (उसी को) 'तदऊना' (तुम पुकारते हो) के कारण कर्म कारक (accusative case) में है। {तो वह उस कष्ट को दूर कर देगा जिसके लिए तुम उसे पुकारते हो, यदि वह चाहे} - अर्थात: वह उस हानि को दूर कर देता है जिसे दूर करने के लिए तुम पुकारते हो, यदि वह उसे दूर करना चाहे। {और तुम उन्हें भूल जाओगे जिन्हें तुम शरीक ठहराते हो}। कहा गया है: अज़ाब उतरने के समय। अल-हसन ने कहा: अर्थात: तुम उससे ऐसे मुँह मोड़ लोगे जैसे कोई भूलने वाला मुँह मोड़ता है, और यह उसके माध्यम से मुक्ति की निराशा के कारण है, क्योंकि उसमें न कोई हानि है और न कोई लाभ (2)। अल-ज़ज्जाज ने कहा (3): संभव है कि अर्थ यह हो: और तुम उन्हें छोड़ दोगे; अल-नहस ने कहा (4): उनके इस कथन की तरह: {और हमने इससे पहले आदम से वादा लिया था, लेकिन वह भूल गया} [ताहा: 115]। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और हमने तुमसे पहले बहुत-सी जातियों की ओर (रसूल) भेजे, फिर हमने उन्हें तंगहाली और बीमारी में पकड़ लिया ताकि वे गिड़गिड़ाएँ} (42)। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और हमने तुमसे पहले बहुत-सी जातियों की ओर (रसूल) भेजे}। यह आयत नबी ﷺ के लिए तसल्ली है, और इसमें एक छिपा हुआ शब्द (implication) है, यानी: हमने तुमसे पहले की जातियों की ओर रसूल भेजे। इसमें एक और छिपा हुआ अर्थ है जो स्पष्ट शब्दों से संकेतित है, जिसका अनुमान है: तो उन्होंने झुठलाया, फिर हमने उन्हें पकड़ लिया। यह आयत अपने से पहले वाली आयत से उसी तरह जुड़ी है जैसे एक स्थिति दूसरी करीबी स्थिति से जुड़ी होती है, क्योंकि इन लोगों ने अपने नबी का विरोध करने में वही रास्ता अपनाया जो उनसे पहले वालों ने अपने नबियों के विरोध में अपनाया था, तो वे थे...

(1) मआनी अल-कुरान, अल-नहस 2/422। (2) अल-राज़ी ने तफ़सीर 12/223 में इसी तरह उल्लेख किया है। (3) मआनी अल-कुरान 2/247 में। (4) इराब अल-कुरान 2/67 में।

سورة الانعام: آیات 39 - 42 376

...دو مفعولوں تک متعدی ہوتا ہے۔ اور ان کا قول: ﴿أَوْ أَتَتْكُمُ ٱلسَّاعَةُ﴾ معنی: یا تم پر وہ گھڑی آ جائے جس میں تم دوبارہ اٹھائے جاؤ گے(1)۔ پھر فرمایا: ﴿أَغَيْرَ ٱللَّهِ تَدْعُونَ إِن كُنتُمْ صَٰدِقِينَ﴾ اور یہ آیت ان مشرکین کے خلاف حجت ہے جنہوں نے اعتراف کیا تھا کہ ان کا ایک بنانے والا ہے؛ یعنی: تم سختیوں کے وقت اللہ کی طرف رجوع کرتے ہو، اور تم قیامت کے دن بھی اسی کی طرف لوٹائے جاؤ گے، تو پھر خوشحالی کی حالت میں شرک پر کیوں اڑے ہوئے ہو؟! اور وہ بتوں کی پوجا کرتے تھے لیکن عذاب کو ٹالنے کے لیے اللہ کو پکارتے تھے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿بَلْ إِيَّاهُ تَدْعُونَ﴾ "بل" پہلے سے اعراض اور دوسرے کے اثبات کے لیے ہے۔ "إیاہ" (اسی کو) 'تدعون' کی وجہ سے منسوب ہے۔ ﴿فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ إِلَيْهِ إِن شَآءَ﴾ یعنی: وہ اس تکلیف کو دور کر دیتا ہے جس کے دور کرنے کے لیے تم پکارتے ہو، اگر وہ اسے دور کرنا چاہے۔ ﴿وَتَنسَوْنَ مَا تُشْرِكُونَ﴾ کہا گیا: عذاب کے نازل ہونے کے وقت۔ اور حسن نے کہا: یعنی: تم اس سے ایسا اعراض کرو گے جیسے بھولنے والا اعراض کرتا ہے، اور یہ اس کے ذریعے نجات سے مایوسی کی وجہ سے ہے، کیونکہ اس میں نہ کوئی نقصان ہے اور نہ کوئی نفع(2)۔ اور زجاج نے کہا(3): جائز ہے کہ معنی یہ ہو: اور تم چھوڑ دو گے؛ نحاس نے کہا(4): ان کے اس قول کی طرح: ﴿وَلَقَدْ عَهِدْنَآ إِلَىٰٓ ءَادَمَ مِن قَبْلُ فَنَسِيَ﴾ [طٰہٰ: 115]۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَآ إِلَىٰٓ أُمَمٍ مِّن قَبْلِكَ فَأَخَذْنَٰهُم بِٱلْبَأْسَآءِ وَٱلضَّرَّآءِ لَعَلَّهُمْ يَتَضَرَّعُونَ ﴿٤٢﴾﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَآ إِلَىٰٓ أُمَمٍ مِّن قَبْلِكَ﴾ یہ آیت نبی ﷺ کے لیے تسلی ہے، اور اس میں ایک لفظ محذوف ہے، یعنی: ہم نے تم سے پہلے کی امتوں کی طرف رسول بھیجے۔ اور اس میں ایک اور حذف ہے جس پر ظاہر عبارت دلالت کرتی ہے، اس کی تقدیر (مراد) ہے: تو انہوں نے جھٹلایا، پھر ہم نے انہیں پکڑ لیا (اور تکلیفوں میں مبتلا کیا)۔ اور یہ آیت ماقبل

سے اسی طرح مربوط ہے جیسے ایک حال کا دوسری قریبی حال سے تعلق ہوتا ہے، اور وہ یہ کہ ان لوگوں نے اپنے نبی کی مخالفت میں وہی راستہ اختیار کیا جو ان سے پہلے والوں نے اپنے انبیاء کی مخالفت میں اختیار کیا تھا، تو وہ تھے...

(1) معانی القرآن للنحاس 2/ 422۔ (2) الرازی نے اسے تفسیر 12/ 223 میں اسی طرح ذکر کیا ہے۔ (3) معانی القرآن 2/ 247 میں۔ (4) إعراب القرآن 2/ 67 میں۔

Surah Al-An'am: Verse 42 377

...with the risk that the same affliction would befall them as had befallen those before them. And the meaning of {with poverty (al-ba'sa)} is: through calamities in wealth, and {and hardship (al-darra')} in bodies; this is the view of the majority, and each of them may be placed in the position of the other. Allah disciplines His servants with poverty and hardship and whatever He wills {He cannot be questioned about what He does} [Al-Anbiya: 23]. Ibn Atiyyah (1) said: The worshippers used this verse as evidence for disciplining themselves through poverty by dispersing wealth, and through hardship by subjecting their bodies to hunger and nakedness (2).

I say: This is ignorance on the part of whoever did so and made this verse a basis for it. This is a punishment from Allah for whomever He wills of His servants to test them with it, and it is not permissible for us to test ourselves and treat them as an equivalent to it by analogy. For the body is the mount upon which we reach the Abode of Honor, and through which we succeed from the terrors of the Day of Resurrection. And in the Revelation: {O messengers, eat of the good things and perform righteous deeds} [Al-Mu'minun: 51], and He said: {O you who have believed, spend from the good things which you have earned} [Al-Baqarah: 267] {O you who have believed, eat from the good things which We have provided for you} [Al-Baqarah: 172]. Thus, He commanded the believers with what He addressed the messengers with. The Messenger of Allah ﷺ and his companions used to eat good things, wear the best clothes, and beautify themselves with them. Likewise, the Followers after them, and so on and so forth, according to what has been previously explained in 'Al-Ma'idah' (3) and will come in 'Al-A'raf' (4) regarding (5) the ruling on clothing and other matters.

If it were as they claimed and used as evidence, then there would be little benefit in Allah Almighty's graciousness through crops, gardens, all fruits and plants, and the livestock He has subjected, and allowed us to eat and drink their milk and find warmth in their wool - among other things He has bestowed as a grace. If what they advocated were true, then...

(1) In Al-Muharrar al-Wajiz 2/291, and what is before it is from him. (2) In (m): with hunger and nakedness, and in Al-Muharrar: in hunger and nakedness. (3) Page 120 of this volume. (4) In the interpretation of verse (32). (5) In (d), (z), and (m): from, and it is not in (kh), and what is established is from (zha).

सूरह अल-अनआम: आयत 42 377

...ताकि उनके साथ भी वही विपत्ति आए जो उनसे पहले के लोगों के साथ आई थी। और {विपत्ति (अल-बा'सा)} का अर्थ है: धन-संपत्ति में आने वाली मुसीबतें, और {कष्ट (अद-दर्रा')} का अर्थ है: शरीर में आने वाले कष्ट; यह अधिकांश विद्वानों का विचार है, और कभी-कभी इनमें से प्रत्येक एक-दूसरे के स्थान पर प्रयुक्त होता है। अल्लाह अपने बंदों को विपत्ति और कष्ट के माध्यम से और जो वह चाहे उससे अनुशासित करता है {वह जो कुछ करता है उसके लिए उससे पूछताछ नहीं की जा सकती} [अल-अंबिया: 23]। इब्न अतिय्या (1) ने कहा: इबादत गुज़ारों (उपासकों) ने इस आयत से अपने आप को अनुशासित करने के लिए धन के वितरण के माध्यम से विपत्ति में और शरीर को भूख और नग्नता (2) सहने के लिए मजबूर करके कष्ट में प्रमाण माना है।

मैं कहता हूँ: यह उन लोगों की अज्ञानता है जिन्होंने ऐसा किया और इस आयत को इसका आधार बनाया। यह अल्लाह की ओर से उसके उन बंदों के लिए एक सजा है जिन्हें वह इसके साथ आज़माना चाहता है, और हमारे लिए यह जायज़ नहीं है कि हम स्वयं को आज़माएँ और इसके आधार पर स्वयं के साथ वैसा व्यवहार करें। क्योंकि शरीर वह सवारी है जिस पर हम सम्मान के घर (जन्नत) तक पहुँचते हैं, और जिसके माध्यम से हम कयामत के दिन की भयावहता से सफल होते हैं। और कुरान में है: {ऐ रसूलों, अच्छी वस्तुओं में से खाओ और नेक काम करो} [अल-मुमिनून: 51], और उसने कहा: {ऐ ईमान वालों, अपनी कमाई हुई अच्छी चीज़ों में से खर्च करो} [अल-बक़रह: 267] {ऐ ईमान वालों, उन अच्छी चीज़ों में से खाओ जो हमने तुम्हें प्रदान की हैं} [अल-बक़रह: 172]। तो उसने ईमान वालों को उसी चीज़ का आदेश दिया जिससे उसने रसूलों को संबोधित किया था। अल्लाह के रसूल ﷺ और उनके साथी अच्छी चीज़ें खाते थे, बेहतरीन कपड़े पहनते थे और उनसे खुद को सजाते थे। इसी तरह, उनके बाद आने वाले ताबेईन और इसी तरह आगे भी, जैसा कि पहले 'अल-माइदा' (3) में स्पष्ट किया जा चुका है और 'अल-अराफ' (4) में कपड़ों के नियम और अन्य मामलों (5) के बारे में आएगा।

यदि ऐसा ही होता जैसा उन्होंने दावा किया और प्रमाण के रूप में पेश किया, तो अल्लाह तआला द्वारा फसलों, बागों, सभी फलों और पौधों, और उन जानवरों के बारे में जो उसने वश में किए हैं, और हमारे लिए उन्हें खाने और उनका दूध पीने और उनके ऊन से गर्मी पाने की अनुमति दी है - इसके अलावा अन्य चीज़ों जिनका उसने एहसान जताया है - उनमें कोई बड़ा लाभ नहीं होता। यदि उनकी बात सही होती, तो...

(1) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 291/2 में, और जो इससे पहले है वह उन्हीं का है। (2) (m) में: भूख और नग्नता के साथ, और अल-मुहर्रर में: भूख और नग्नता में। (3) इस भाग का पृष्ठ 120। (4) आयत (32) की व्याख्या में। (5) (d), (z) और (m) में: 'से', और (kh) में नहीं है, और प्रमाणित (zha) से है।

سورہ الانعام: آیت 42 377

...تاکہ ان پر وہ بلا نازل ہو جائے جو ان سے پہلوں پر نازل ہوئی تھی۔ اور ﴿بِالْبَأْسَاءِ﴾ کا معنی ہے: مال و دولت میں مصیبتیں، اور ﴿وَالضَّرَّاءِ﴾ کا معنی ہے: بدنوں میں تکلیفیں؛ یہ جمہور کا قول ہے، اور بسا اوقات ان میں سے ہر ایک دوسرے کی جگہ استعمال ہو جاتا ہے۔ اور اللہ اپنے بندوں کو تنگی اور تکلیف کے ذریعے اور جس چیز سے چاہے ادب سکھاتا ہے ﴿لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ﴾ [الانبیاء: 23] (وہ جو کچھ کرتا ہے اس کی اس سے باز پرس نہیں ہو سکتی)۔ ابن عطیہ(1) نے کہا: عبادت گزاروں نے اپنے نفس کو ادب سکھانے کے لیے اس آیت سے مال خرچ کرنے کے ذریعے تنگی میں اور بدنوں پر بھوک اور برہنگی(2) لادنے کے ذریعے تکلیف میں استدلال کیا ہے۔

میں کہتا ہوں: یہ ان لوگوں کی جہالت ہے جنہوں نے ایسا کیا اور اس آیت کو اس کے لیے اصل بنایا، یہ تو اللہ کی طرف سے سزا ہے اپنے ان بندوں کے لیے جنہیں وہ اس کے ذریعے آزمانا چاہے۔ ہمارے لیے یہ جائز نہیں کہ ہم اپنے نفسوں کو آزمائش میں ڈالیں اور اس پر قیاس کرتے ہوئے ان کا بدلہ دیں، کیونکہ یہ (بدن) وہ سواری ہے جس پر ہم عزت کے گھر (جنت) تک پہنچتے ہیں، اور اسی کے ذریعے ہم قیامت کے دن کی ہولناکیوں سے نجات پاتے ہیں۔ اور قرآن مجید میں ہے: ﴿يَأَيُّهَا الرُّسُلُ كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَتِ وَاعْمَلُوا صَلِحًا﴾ [المؤمنون: 51] (اے رسولو! ستھری چیزوں میں سے کھاؤ اور نیک عمل کرو)۔ اور فرمایا: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا أَنفِقُوا مِن طَيِّبَتِ مَا كَسَبْتُمْ﴾ [البقرة: 267] (اے ایمان والو! جو کچھ تم نے کمایا ہے اس میں سے ستھری چیزیں خرچ کرو)۔ ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا كُلُوا مِن طَيِّبَتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ﴾ [البقرة: 172] (اے ایمان والو! جو کچھ ہم نے تمہیں رزق دیا اس میں سے ستھری چیزیں کھاؤ)۔ پس اللہ نے مومنوں کو اسی چیز کا حکم دیا جس سے رسولوں کو مخاطب کیا تھا۔ اللہ کے رسول ﷺ اور آپ کے صحابہ طیب چیزیں کھاتے تھے، بہترین

لباس پہنتے تھے اور ان سے زینت اختیار کرتے تھے، اور اسی طرح ان کے بعد تابعین اور اسی طرح یہ سلسلہ چلتا رہا، جیسا کہ اس کا بیان پہلے سورہ 'المائدہ'(3) میں گزر چکا ہے اور 'الاعراف'(4) میں لباس کے حکم وغیرہ(5) کے بارے میں آئے گا۔

اور اگر ایسا ہی ہوتا جیسا انہوں نے گمان کیا اور استدلال کیا، تو اللہ تعالیٰ کے فصلوں، باغات، تمام پھلوں اور پودوں، اور ان چوپایوں کے بارے میں جو اس نے مسخر کیے ہیں، اور ہمارے لیے انہیں کھانا اور ان کا دودھ پینا اور ان کی اون سے گرمائش حاصل کرنا مباح کیا ہے - ان سب چیزوں کے احسان جتانے میں کوئی بڑا فائدہ نہ ہوتا۔ تو اگر معاملہ ویسا ہی ہوتا جیسا وہ کہتے ہیں تو اس میں...

(1) المحرر الوجیز 291/2 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ انہی کا ہے۔ (2) (م) میں: بھوک اور برہنگی کے ساتھ، اور المحرر میں: بھوک اور برہنگی میں۔ (3) اس پارے کا صفحہ 120۔ (4) آیت (32) کی تفسیر میں۔ (5) (د)، (ز) اور (م) میں: 'من'، اور یہ (خ) میں نہیں ہے، اور (ظ) میں ثابت شدہ ہے۔

...virtue, the Messenger of Allah ﷺ, his companions, and those who followed them among the successors and scholars would have been more deserving of it. In the end of [Surah] "Al-Baqarah" (1), the virtue of wealth and its benefit was explained, along with a refutation of those who refuse to accumulate it (2). The Prophet ﷺ forbade continuous fasting (Al-Wisal) (3) out of fear of physical weakness, and forbade the waste of wealth (4) as a response to the ignorant (5) fools.

The Almighty's saying: {that they might humble themselves} means: they might pray and show humility, derived from "al-dhara'ah," which is humility. It is said: "dara'a" (he humbled himself), so he is "dari'" (humble) (6).

The Almighty's saying: {Why then, when Our punishment came to them, did they not humble themselves? But their hearts hardened and Satan made attractive to them that which they were doing. (43) So when they forgot that by which they had been reminded, We opened to them the gates of every [good] thing until, when they rejoiced in that which they were given, We seized them suddenly, and at once they were in despair. (44) So the people who committed wrong were eliminated. And praise to Allah, Lord of the worlds. (45)}

The Almighty's saying: {Why then, when Our punishment came to them, did they not humble themselves?} "Lawla" (Why then/If only) here is for incitement, and it is followed by (7) a verb, meaning "hal-la" (why didn't they). This is a reproach for abandoning prayer (Dua), and information about them that they did not humble themselves when the punishment descended. It is possible they humbled themselves like those who are not sincere, or they humbled themselves when the punishment already gripped them, and humbling oneself in these ways is of no benefit. Prayer is commanded in both ease and hardship; Allah Almighty said: {Call upon Me; I will respond to you}, and He said: {Indeed, those who disdain...}

---

(1) 4 / 480. (2) His saying: "min" (from), is not in (D) and (Z). (3) Narrated by Ahmad (4752), (7548), and (24586), Al-Bukhari (1962), (1965), and (1964), and Muslim (1102), (1103), and (1105) respectively from the Hadith of Ibn Umar, Abu Hurairah, and Aisha, may Allah be pleased with them. (4) The author refers to the Hadith of Al-Mughira ibn Shu'bah and others from the Prophet ﷺ, which says: "...and He disliked for you three things: 'he said and she said' (gossip), excessive questioning, and wasting wealth." This was mentioned before on page 120 of this volume. (5) In (Kh) and (M): "the

wealthy," and what is established is from the rest of the copies. (6) See Al-Durr Al-Masun 4 / 633. (7) In the copies and Al-Muharrar Al-Wajiz 292/2 (the text is from it): "tali al-fi'l" (follows the verb), and what is established is from Al-Bahr Al-Muhit 4 / 130.

...गुण के लिए अल्लाह के रसूल ﷺ, उनके साथी, और उनके बाद आने वाले अनुयायी और विद्वान इसके अधिक पात्र होते। [सूरा] "अल-बक़रा" (१) के अंत में धन के गुण और उसके लाभ का वर्णन किया गया है, और उन लोगों का खंडन किया गया है जो इसे जमा करने से मना करते हैं (२)। नबी ﷺ ने शरीर की कमज़ोरी के डर से निरंतर उपवास (अल-विसाल) (३) से मना किया, और मूर्ख (५) अज्ञानियों के जवाब में धन की बर्बादी (४) से मना किया।

अल्लाह तआला का कथन: {ताकि वे गिड़गिड़ाएं} का अर्थ है: वे प्रार्थना करें और विनम्रता दिखाएं, जो "अद-दरा'अह" से बना है, जिसका अर्थ है विनम्रता। कहा जाता है: "दरा'अ" (वह विनम्र हुआ), इसलिए वह "दारि'" (विनम्र) है (६)।

अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब हमारी ओर से उन पर यातना आई, तो वे गिड़गिड़ाए क्यों नहीं? किन्तु उनके हृदय कठोर हो गए और शैतान ने उनके लिए उनके कर्मों को सुशोभित कर दिया। (४३) फिर जब वे उसे भूल गए जिससे उन्हें याद दिलाया गया था, तो हमने उन पर हर चीज़ के द्वार खोल दिए, यहाँ तक कि जब वे उस पर प्रसन्न हो गए जो उन्हें दिया गया था, तो हमने उन्हें अचानक पकड़ लिया, और वे निराश होकर रह गए। (४४) अतः उन लोगों की जड़ काट दी गई जिन्होंने अत्याचार किया था। और सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो सारे संसार का रब है। (४५)}

अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब हमारी ओर से उन पर यातना आई, तो वे गिड़गिड़ाए क्यों नहीं?} यहाँ "लौला" (क्यों नहीं) उकसाने के लिए है, और इसके बाद (७) क्रिया आती है, जिसका अर्थ है "हल्ला" (वे ऐसा क्यों नहीं करते थे)। यह प्रार्थना (दुआ) छोड़ने पर एक तिरस्कार है, और उनके बारे में जानकारी है कि जब अज़ाब उतरा तो वे नहीं गिड़गिड़ाए। यह संभव है कि वे उन लोगों की तरह गिड़गिड़ाए जो निष्ठावान नहीं होते, या वे तब गिड़गिड़ाए जब अज़ाब ने उन्हें जकड़ लिया था, और इन स्थितियों में गिड़गिड़ाना लाभदायक नहीं है। सुख और दुख दोनों स्थितियों में प्रार्थना का आदेश दिया गया है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {मुझसे प्रार्थना करो; मैं तुम्हारी पुकार सुनूँगा}, और फरमाया: {निस्संदेह, जो लोग... से अहंकार करते हैं}

---

(१) ४ / ४८०। (२) उनका कथन: "मिन" (से), (द) और (ज़) में नहीं है। (३) इसे अहमद (४७५२), (७५४८), और (२४५८६), बुखारी (१९६२), (१९६५), और (१९६४), और मुस्लिम (११०२), (११०३), और (११०५) ने क्रमशः इब्न उमर, अबू हुरैरा और आयशा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत

किया है। (४) लेखक नबी ﷺ से अल-मुग़ीरा इब्न शुबा और अन्य की हदीस की ओर इशारा करते हैं, जिसमें है: "...और उसने तुम्हारे लिए तीन चीज़ों को नापसंद किया: इधर-उधर की बातें (ग़ीबत), अत्यधिक प्रश्न करना और धन की बर्बादी।" यह इस खंड के पृष्ठ १२० पर पहले आ चुका है। (५) (ख़) और (म) में: "धनवान," और जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों से है। (६) अल-दुर अल-मसून ४ / ६३३ देखें। (७) प्रतियों और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २९२/२ (बात वहीं से है) में: "तली अल-फ़िल" (क्रिया के बाद), और जो स्थापित है वह अल-बहर अल-मुहित ४ / १३० से है।

...فضل کے، تو اس کے زیادہ حقدار رسول اللہ ﷺ، آپ کے صحابہ اور ان کے بعد آنے والے تابعین اور علماء ہوتے۔ [سورہ] "البقرہ" (۱) کے آخر میں مال کی فضیلت اور اس کے فائدے کا بیان گزر چکا ہے، اور ان لوگوں کا رد جو اسے جمع کرنے سے انکار کرتے ہیں (۲)؛ اور نبی ﷺ نے جسمانی کمزوری کے خوف سے وصال کے روزوں (۳) سے منع فرمایا، اور بیوقوف (۵) جاہلوں کے رد میں مال ضائع کرنے (۴) سے منع فرمایا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَعَلَّهُمْ يَضَّرَّعُونَ﴾ یعنی: وہ دعا کریں اور عاجزی اختیار کریں، یہ "ضراعت" سے ماخوذ ہے، جس کے معنی عاجزی کے ہیں؛ کہا جاتا ہے: "ضَرع فهو ضارع" (اس نے عاجزی کی پس وہ عاجزی کرنے والا ہے) (۶)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَلَوْلَا إِذْ جَاءَهُم بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا وَلَٰكِن قَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (٤٣) فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ حَتَّىٰ إِذَا فَرِحُوا بِمَا أُوتُوا أَخَذْنَاهُم بَغْتَةً فَإِذَا هُم مُّبْلِسُونَ (٤٤) فَقُطِعَ دَابِرُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (٤٥)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَلَوْلَا إِذْ جَاءَهُم بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا﴾ "لولا" یہاں ترغیب و تحضیض کے لیے ہے، اور یہ وہ ہے جس کے بعد (۷) فعل آتا ہے، بمعنی "ہلّا" (کیوں نہ کیا)۔ یہ دعا چھوڑنے پر عتاب ہے، اور ان کے بارے میں خبر ہے کہ انہوں نے عذاب نازل ہونے کے وقت عاجزی نہیں کی۔ اور یہ ممکن ہے کہ انہوں نے اس شخص کی طرح عاجزی کی ہو جو مخلص نہ ہو، یا اس وقت عاجزی کی جب عذاب نے انہیں گھیر لیا، اور ان صورتوں میں عاجزی نفع بخش نہیں ہوتی۔ اور دعا کا حکم خوشحالی اور تنگدستی دونوں حالتوں میں ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ادْعُونِي أَسْتَجِبْ

لَكُمْ﴾ (تم مجھے پکارو، میں تمہاری دعا قبول کروں گا)، اور فرمایا: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ ...﴾ (بے شک وہ لوگ جو تکبر کرتے ہیں...)

---

(۱) ۴ / ۴۸۰۔ (۲) اس کا قول: "من"، (د) اور (ز) میں نہیں ہے۔ (۳) اسے احمد (۴۷۵۲)، (۷۵۴۸) اور (۲۴۵۸۶)، بخاری (۱۹۶۲)، (۱۹۶۵) اور (۱۹۶۴)، اور مسلم (۱۱۰۲)، (۱۱۰۳) اور (۱۱۰۵) نے ترتیب وار ابن عمر، ابوہریرہ اور عائشہ رضی اللہ عنہم کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۴) مصنف نبی ﷺ سے مغیرہ بن شعبہ اور دیگر کی حدیث کی طرف اشارہ کر رہے ہیں، جس میں ہے: "...اور اس نے تمہارے لیے تین چیزوں کو ناپسند کیا: قیل و قال، کثرتِ سوال اور مال کا ضائع کرنا۔" اور یہ اس پارے کے صفحہ ۱۲۰ پر گزر چکا ہے۔ (۵) (خ) اور (م) میں: "اغنياء" (مالدار)، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں سے ہے۔ (۶) دیکھیے الدر المصون ۴ / ۶۳۳۔ (۷) نسخوں اور المحرر الوجيز ۲۹۲/۲ (اور کلام اسی سے ہے) میں: "تلى الفعل"، اور جو ثابت ہے وہ البحر المحيط ۴ / ۱۳۰ سے ہے۔

[My] worship, i.e., my supplication. {They will enter Hell in humiliation} [Ghafir: 60]. This is a severe threat. {But their hearts hardened}, meaning they became stiff and coarse, which is an expression for disbelief and persistence in disobedience. We ask Allah for well-being. {And Satan made attractive to them what they were doing}, meaning he misled them with sins and incited them to commit them. His statement, the Almighty: {So when they forgot that by which they had been reminded}. It is asked: Why were they blamed for forgetting when it is not their doing? The answer is that 'forgot' means: they abandoned what they were reminded of; on the authority of Ibn Abbas and Ibn Jurayj (1). This is the opinion of Abu Ali; because whoever abandons something out of aversion has put it in the position of something forgotten, as it is said: he left it in oblivion (2). Another answer: It is that they exposed themselves to forgetting, so blame was permissible for that, just as blame is permissible for exposing oneself to the wrath of Allah, the Mighty and Sublime, and His punishment. The meaning of {We opened for them the gates of all things} is: of blessings and good things, meaning: We increased that for them. The estimation among the experts of Arabic is: We opened for them the gates of everything that was closed to them (3). {Until, when they rejoiced in what they were given}, its meaning is: they became insolent, arrogant, and conceited, thinking that this gift would not perish and that it indicated Allah's pleasure with them. {We seized them suddenly}, meaning: We eradicated them and assaulted them. 'Suddenly' means: unexpectedly (4), which is taking someone by surprise without any preceding (5) sign. So if a person is taken while he is heedless and unaware, then he has been taken suddenly, and the most painful thing is what comes by surprise.

(1) Their statements were recorded by al-Tabari 9/244. (2) In (D), (Z), and (Kh): the forgotten. And 'an-nisy': what is forgotten and falls from the dwellings of those departing from their meager belongings. Al-Zajjaj said: 'An-nisy' in the speech of the Arabs is the discarded thing that is not cared for. See Tahdhib al-Lugha 13/81, and al-Sihah (N-S-A). (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/248, and for al-Nahhas 2/424. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/292. (5) In the manuscripts: a preceding, and what is established is from (M).

मेरी इबादत, यानी मेरी दुआ। {वे अपमानित होकर जहन्नुम में दाखिल होंगे} [ग़ाफ़िर: 60]। यह एक कड़ी चेतावनी है। {लेकिन उनके दिल सख्त हो गए}, जिसका अर्थ है कि वे कठोर और खुरदरे हो गए, जो कुफ़्र (अविश्वास) और अवज्ञा पर अड़े रहने की अभिव्यक्ति है। हम अल्लाह से सलामती की दुआ करते हैं। {और शैतान ने उनके कामों को उनके लिए लुभावना बना दिया}, यानी उसने उन्हें गुनाहों के ज़रिए गुमराह किया और उन्हें उन्हें करने के लिए उकसाया। अल्लाह तआला का इरशाद: {फिर जब वे उसे भूल गए जिसकी उन्हें याद दिलाई गई थी}। सवाल यह उठता है कि: उन्हें भूलने के लिए क्यों मलामत (निंदा) की गई जबकि यह उनका किया हुआ नहीं है? जवाब यह है कि 'भूल गए' का अर्थ है: उन्होंने वह छोड़ दिया जिसकी उन्हें याद दिलाई गई थी; इब्न अब्बास और इब्न जुरैज से रिवायत है (1)। यह अबू अली का मत है; क्योंकि जो किसी चीज़ को उससे बेरुख़ी की वजह से छोड़ देता है, उसने उसे उस चीज़ के पद पर रख दिया है जिसे भुला दिया गया है, जैसा कि कहा जाता है: उसने इसे विस्मृति में छोड़ दिया (2)। एक और जवाब: वह यह है कि उन्होंने खुद को भूलने के लिए उजागर किया, इसलिए उसके लिए निंदा जायज़ थी, ठीक वैसे ही जैसे अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला के क्रोध और उसकी सज़ा के लिए खुद को उजागर करने पर निंदा जायज़ है। और {हमने उनके लिए हर चीज़ के दरवाज़े खोल दिए} का अर्थ है: नियामतों और भलाइयों के, यानी: हमने उनके लिए इसे बढ़ा दिया। अरबी भाषा के विशेषज्ञों के अनुसार अनुमान है: हमने उनके लिए हर उस चीज़ के दरवाज़े खोल दिए जो उनसे बंद थे (3)। {यहाँ तक कि जब वे उससे खुश हो गए जो उन्हें दिया गया था}, इसका अर्थ है: वे इतराने लगे, अहंकारी और आत्ममुग्ध हो गए, और उन्होंने सोचा कि वह देन कभी खत्म नहीं होगी और यह अल्लाह की उनसे संतुष्टि को दर्शाता है। {हमने उन्हें अचानक पकड़ लिया}, यानी: हमने उन्हें जड़ से उखाड़ दिया और उन पर हमला किया। 'अचानक' का अर्थ है: एकाएक (4), जो कि बिना किसी पूर्व (5) संकेत के असावधानी में पकड़ लेना है। तो अगर किसी इंसान को तब पकड़ा जाए जब वह बेखबर और गाफिल हो, तो उसे अचानक पकड़ा गया है, और सबसे दर्दनाक चीज़ वह है जो अचानक आती है।

(1) उनकी बातें अल-तबरी 9/244 द्वारा उद्धृत की गई हैं। (2) (D), (Z) और (Kh) में: भुलाया हुआ। और 'निस्य': वह जो भुला दिया गया हो और कूच करने वालों के घरों से उनके मामूली सामानों में से गिर गया हो। अल-ज़ज्जाज ने कहा: अरबों की वाणी में 'निस्य' वह फेंकी हुई चीज़ है जिसकी कोई परवाह नहीं की जाती। तहज़ीब अल-लुग़ा 13/81 और अल-सिहाह (N-S-A) देखें। (3) अल-ज़ज्जाज

द्वारा मानी अल-क़ुरआन 2/248, और अल-नहस 2/424 के लिए। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/292। (5) पांडुलिपियों में: 'तक्दीमह', और जो प्रमाणित है वह (M) से है।

سورة الانعام، آیات 43 - 45 379

میری عبادت، یعنی میری دعا۔ {وہ ذلیل ہو کر جہنم میں داخل ہوں گے} [غافر: 60] اور یہ ایک سخت وعید ہے۔ {لیکن ان کے دل سخت ہو گئے} یعنی: سخت اور کھردرے ہو گئے، اور یہ کفر اور نافرمانی پر اصرار کی علامت ہے، ہم اللہ سے عافیت مانگتے ہیں۔ {اور شیطان نے ان کے لیے ان کے اعمال کو آراستہ کر دیا} یعنی: انہیں گناہوں کے ذریعے بہکایا اور ان پر ابھارا۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر جب وہ اسے بھول گئے جس کی انہیں نصیحت کی گئی تھی}۔ کہا جاتا ہے: انہیں بھولنے پر کیوں ملامت کی گئی حالانکہ یہ ان کا فعل نہیں ہے؟ تو جواب یہ ہے کہ 'بھول گئے' کے معنی ہیں: انہوں نے وہ چیز چھوڑ دی جس کی انہیں نصیحت کی گئی تھی؛ ابن عباس اور ابن جریج (1) سے مروی ہے، اور یہی ابو علی کا قول ہے؛ اس لیے کہ کسی چیز کو اس سے اعراض کرتے ہوئے چھوڑنے والا اسے اس درجے پر رکھ دیتا ہے جو بھلا دیا گیا ہو، جیسا کہ کہا جاتا ہے: اس نے اسے بھولے بسرے (2) میں چھوڑ دیا۔ دوسرا جواب: یہ ہے کہ انہوں نے خود کو بھولنے کے اسباب سے دوچار کیا، اس لیے اس پر ملامت جائز ہوئی، جیسا کہ اللہ عزوجل کی ناراضگی اور اس کے عذاب کا سامنا کرنے پر ملامت جائز ہے۔ اور {ہم نے ان پر ہر چیز کے دروازے کھول دیے} کے معنی ہیں: نعمتوں اور خیرات کے، یعنی: ہم نے ان کے لیے اسے بکثرت کر دیا۔ اہل عرب کے نزدیک اس کی تقدیر یہ ہے: ہم نے ان پر ہر اس چیز کے دروازے کھول دیے جو ان پر بند تھے (3)۔ {یہاں تک کہ جب وہ اس پر خوش ہو گئے جو انہیں دیا گیا تھا} اس کا مطلب ہے: وہ اترانے لگے، مغرور اور خود پسند ہو گئے، اور انہوں نے یہ گمان کیا کہ یہ عطا کبھی ختم نہیں ہو گی، اور یہ کہ یہ اللہ عزوجل کی ان سے رضا مندی کی دلیل ہے۔ {ہم نے انہیں اچانک پکڑ لیا} یعنی: ہم نے انہیں جڑ سے اکھیڑ دیا اور ان پر حملہ آور ہوئے۔ اور 'اچانک'

کا مطلب ہے: ناگہانی (4)، اور یہ بغیر کسی پیشگی (5) علامت کے غفلت میں پکڑ لینا ہے، چنانچہ جب انسان غفلت اور لاپرواہی کی حالت میں پکڑا جائے تو اسے اچانک پکڑا گیا، اور سب سے زیادہ تکلیف دہ وہ چیز ہے جو ناگہانی طور پر پیش آئے۔

(1) ان کا قول طبری 9/244 نے نقل کیا ہے۔ (2) (د) اور (ز) اور (خ) میں ہے: 'المنسی'۔ اور 'النسّی': وہ چیز جو بھلا دی جائے اور کوچ کرنے والوں کے ٹھکانوں سے ان کے گھٹیا سامان میں سے گر جائے۔ زجاج نے کہا: اہل عرب کے کلام میں 'النسّی' وہ گری پڑی چیز ہے جس کی کوئی پروا نہ کی جائے۔ دیکھیے تہذیب اللغۃ 13/81، اور الصحاح (نسا)۔ (3) معانی القرآن للزجاج 2/248، اور للنحاس 2/424۔ (4) المحرر الوجیز 2/292۔ (5) قلمی نسخوں میں 'تقدمة' ہے، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔

It has been said: The reminder that preceded – and they turned away from it – took the place of a sign, and Allah knows best. And "baghtatan" (suddenly) is a verbal noun (masdar) in the position of a state (hal), which cannot be compared with other cases according to Sibawayh, as mentioned before (1). This was a gradual enticement (istidraj) from Allah Almighty, as He said: "And I give them respite; indeed, My plan is firm" [Al-A'raf: 183]. We seek refuge in Allah from His wrath and His plotting. Some scholars said: May Allah have mercy on a servant who ponders this verse: "Until when they rejoiced in what they were given, We seized them suddenly." Muhammad ibn al-Nadr al-Harithi said: These people were given a respite of twenty years (2). Uqbah ibn Amir reported that the Prophet ﷺ said: "If you see Allah giving the servants what they desire despite their disobedience, it is only a gradual enticement from Him for them," then he recited "So when they forgot that by which they had been reminded..." the entire verse (3). Al-Hasan said: By Allah, no person has Allah expanded the world for him without him fearing that He has plotted against him in it, except that his actions have decreased and his judgment has weakened. And Allah did not hold it back from a servant, without him thinking that [it might be] better for him, except that his actions have decreased and his judgment has weakened (4). And in the report: Allah Almighty revealed to Moses, peace be upon him: "If you see poverty coming towards you, say: Welcome to the mark of the righteous. And if you see wealth coming towards you, say: A sin whose punishment has been hastened" (5).

---

(1) Page 357 of this volume. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/292, and it was recorded by al-Tabari 9/247. Muhammad ibn al-Nadr is Abu Abd al-Rahman al-Harithi al-Kufi, the worshipper of the people of his time in Kufa, narrated from al-Awza'i and others. Al-Siyar 8/175. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/292, recorded by Ahmad (17311), and al-Tabari 9/248-249, and previously 1/316. (4) Tafsir Abi al-Layth 1/485, and what is in brackets is from it. Recorded by Ahmad in Al-Zuhd p. 48, and Abu Nu'aym in Al-Hilya 6/272; in both, "plotted against him" instead of "plotted for him," and "decrease in his knowledge" instead of "decrease in his actions." (5) Tafsir Abi al-Layth 1/484, recorded by Abu Nu'aym in Al-Hilya 5/6 at length from Ka'b al-Ahbar. This report is from the Isra'iliyyat, and the speech in it contradicts transmitted reports and reason, and it is not part of our religion in any way. Ibn al-Jawzi said in Sayd al-Khatir p. 22: It is obligatory for the rational person... not to pay attention to the vanities of the Sufis who claim what they claim about poverty; for poverty is nothing but the disease of

the helpless, and for the one patient in poverty is the reward of the one patient in illness.

सूरह अल-अनआम: आयतें 43 - 45 380

यह कहा गया है: वह नसीहत जो पहले बीत चुकी - जिससे उन्होंने मुँह मोड़ लिया - वह एक निशानी की जगह थी, और अल्लाह बेहतर जानता है। और "बग़ततन" (अचानक) हाल (अवस्था) के स्थान पर एक मस्तर (भाववाचक संज्ञा) है, जिसकी तुलना सीबावैह के अनुसार अन्य मामलों से नहीं की जा सकती, जैसा कि पहले बताया जा चुका है (1); अतः यह अल्लाह की ओर से क्रमिक ढील (इस्तिदराज) थी जैसा कि उसने कहा: "और मैं उन्हें ढील देता हूँ; वास्तव में मेरी चाल बहुत मज़बूत है" [अल-आराफ़: 183]। हम अल्लाह के प्रकोप और उसकी गुप्त योजना से उसकी शरण मांगते हैं। कुछ विद्वानों ने कहा: अल्लाह उस बंदे पर रहम करे जिसने इस आयत पर विचार किया: "यहाँ तक कि जब वे उन चीज़ों पर खुश होने लगे जो उन्हें दी गई थीं, तो हमने उन्हें अचानक पकड़ लिया।" मुहम्मद बिन अल-नद्र अल-हारिसी ने कहा: इन लोगों को बीस साल की मोहलत दी गई थी (2)। उकबा बिन आमिर ने रिवायत की कि नबी ﷺ ने फरमाया: "जब तुम देखो कि अल्लाह बंदों को उनकी नाफरमानियों के बावजूद वह सब दे रहा है जो वे चाहते हैं, तो यह केवल उनकी ओर से क्रमिक ढील है," फिर आपने यह आयत पढ़ी: "फिर जब वे उसे भूल गए जिसकी उन्हें नसीहत की गई थी..." पूरी आयत (3)। अल-हसन ने कहा: अल्लाह की कसम, ऐसा कोई व्यक्ति नहीं है जिसके लिए अल्लाह ने दुनिया के दरवाज़े खोल दिए हों और उसे यह डर न सताया हो कि कहीं यह उसके खिलाफ कोई चाल तो नहीं है, सिवाय इसके कि उसके अमल कम हो गए हों और उसकी अक्ल कमज़ोर हो गई हो। और अल्लाह ने किसी बंदे से दुनिया को नहीं रोका, और उसने यह न सोचा हो कि उसके लिए इसी में भलाई [चुनी गई] है, सिवाय इसके कि उसके अमल कम हो गए हों और उसकी अक्ल कमज़ोर हो गई हो (4)। और एक रिवायत में है: अल्लाह तआला ने मूसा (अ.) पर वह्य (प्रकाशना) भेजी: "जब तुम देखो कि गरीबी तुम्हारी ओर आ रही है, तो कहो: नेक लोगों के प्रतीक का स्वागत है। और जब तुम देखो कि अमीरी तुम्हारी ओर आ रही है, तो कहो: यह एक गुनाह है जिसकी सजा जल्दी दे दी गई है" (5)।

---

(1) इस भाग का पृष्ठ 357। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/292, और इसे अल-तबरी 9/247 ने उद्धृत किया है। मुहम्मद बिन अल-नद्र अबू अब्द अल-रहमान अल-हारिसी अल-कूफी हैं, जो कूफ़ा में अपने समय के आबिद थे, उन्होंने अल-औज़ाई और अन्य से रिवायत की। अल-सियर 8/175। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/292, इसे अहमद (17311) और अल-तबरी 9/248-249 ने उद्धृत किया है, और पहले 1/316 में आ चुका है। (4) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/485, और कोष्ठक में जो है वह

उसी से है। इसे अहमद ने 'अल-जुहद' पृष्ठ 48 में, और अबू नुऐम ने 'अल-हिलया' 6/272 में उद्धृत किया है, और उन दोनों में "उसके खिलाफ चाल" के बजाय "उसके लिए चाल" है, और "उसके अमल में कमी" के बजाय "उसके इल्म (ज्ञान) में कमी" है। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/484, और इसे अबू नुऐम ने 'अल-हिलया' 5/6 में काब अल-अहबार से विस्तार से उद्धृत किया है। यह रिवायत 'इस्राईली' स्रोतों से है और इसमें जो बात कही गई है वह नक़्ल (तथ्यों) और अक्ल (तर्क) के विरुद्ध है, और यह हमारे दीन का हिस्सा नहीं है। इब्न अल-जौज़ी ने 'सैद अल-खातिर' पृष्ठ 22 में कहा है: बुद्धिमान व्यक्ति के लिए यह आवश्यक है... कि वह उन सूफ़ियों की निरर्थक बातों पर ध्यान न दे जो गरीबी के बारे में जो चाहें दावा करते हैं; गरीबी तो बस असहायों की एक बीमारी है, और गरीबी पर सब्र करने वाले के लिए वही सवाब है जो बीमारी पर सब्र करने वाले के लिए है।

سورة الانعام: آیات 43 - 45 380

اور یہ کہا گیا ہے کہ: وہ یاد دہانی جو پہلے گزر چکی - جس سے انہوں نے اعراض کیا - وہ ایک نشانی کے قائم مقام تھی، واللہ اعلم۔ لفظ "بَغْتَةً" حالت کے مقام پر مصدر ہے جس پر سیبویہ کے نزدیک قیاس نہیں کیا جا سکتا جیسا کہ پہلے گزرا (1)؛ پس یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے استدراج (دھیرے دھیرے پکڑنا) تھا جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿وَأُمْلِي لَهُمْ إِنَّ كَيْدِي مَتِينٌ﴾ [الاعراف: 183] (اور میں انہیں مہلت دیتا ہوں، بے شک میری تدبیر پختہ ہے)۔ ہم اللہ کے غضب اور اس کی تدبیر سے اللہ کی پناہ مانگتے ہیں۔ بعض علماء نے کہا: اللہ اس بندے پر رحم فرمائے جس نے اس آیت پر غور کیا: ﴿حَتَّى إِذَا فَرِحُوا بِمَا أُوتُوا أَخَذْنَاهُم بَغْتَةً﴾ (یہاں تک کہ جب وہ ان چیزوں پر خوش ہوئے جو انہیں دی گئی تھیں، ہم نے انہیں اچانک پکڑ لیا)۔ اور محمد بن نضر الحارثی نے کہا: ان لوگوں کو بیس سال کی مہلت دی گئی تھی (2)۔ اور عقبہ بن عامرؓ سے مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جب تم دیکھو کہ اللہ تعالیٰ بندوں کو ان کی نافرمانیوں کے باوجود وہ سب دے رہا ہے جو وہ چاہتے ہیں، تو یہ ان کے لیے اس کی طرف سے محض استدراج ہے،" پھر آپ نے آیت ﴿فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ﴾ (پھر جب وہ اسے بھول گئے جس کی انہیں نصیحت کی گئی تھی...) پوری تلاوت فرمائی (3)۔ حضرت حسن بصریؒ نے فرمایا: اللہ کی قسم! لوگوں میں سے کوئی ایسا نہیں ہے جس کے لیے اللہ نے دنیا کشادہ کر دی ہو اور وہ اس بات سے نہ ڈرا ہو کہ یہ اس کے حق میں اللہ کی کوئی تدبیر (امتحان) ہے، مگر یہ کہ اس کے عمل میں کمی آگئی ہو اور اس کی رائے عاجز ہو گئی ہو۔ اور اللہ نے کسی بندے سے دنیا کو نہیں روکا اور اس نے یہ نہ سوچا ہو کہ اس کے لیے اسی میں بہتری [منتخب کی گئی] ہے، مگر یہ کہ اس کے عمل میں کمی آگئی ہو اور اس کی رائے عاجز ہو گئی ہو (4)۔ اور روایت میں ہے: اللہ تعالیٰ نے حضرت موسیٰ علیہ السلام کی طرف وحی

فرمائی: "جب تم دیکھو کہ فقر تمہاری طرف آ رہا ہے تو کہو: صالحین کے شعار کو خوش آمدید، اور جب دیکھو کہ غنا (دولت) تمہاری طرف آ رہی ہے تو کہو: یہ ایک گناہ ہے جس کی سزا جلدی دے دی گئی ہے" (5)۔

---

(1) اسی جلد کا صفحہ 357۔ (2) المحرر الوجیز 2/ 292، اور اسے طبری نے 9/ 247 پر روایت کیا ہے، اور محمد بن النضر ابو عبد الرحمن الحارثی الکوفی ہیں، جو کوفہ میں اپنے زمانے کے عابد تھے، اوزاعی وغیرہ سے روایت کی۔ السیر 8/ 175۔ (3) المحرر الوجیز 2/ 292، اور اسے احمد (17311)، اور طبری نے 9/ 248 - 249 پر روایت کیا، اور پیچھے 1/ 316 پر گزر چکا ہے۔ (4) تفسیر ابی اللیث 1/ 485، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ اور اسے احمد نے 'الزہد' صفحہ 48 پر روایت کیا، اور ابو نعیم نے 'الحلیہ' 6/ 272 میں، ان دونوں میں "مکر لہ" کی جگہ "مکر بہ" ہے، اور "نقص عملہ" کی جگہ "نقص علمہ" ہے۔ (5) تفسیر ابی اللیث 1/ 484، اور اسے ابو نعیم نے 'الحلیہ' 5/ 6 میں کعب الاحبار سے تفصیل سے روایت کیا ہے۔ اور یہ خبر اسرائیلیات میں سے ہے اور اس میں جو کلام واقع ہوا ہے وہ نقل اور عقل کے خلاف ہے، اور یہ ہمارے دین میں سے کسی چیز پر نہیں ہے۔ ابن الجوزی نے 'صید الخاطر' صفحہ 22 پر کہا ہے: عاقل پر واجب ہے کہ... صوفیوں کی ان لغو باتوں کی طرف التفات نہ کرے جو وہ فقر کے بارے میں جو چاہتے ہیں دعویٰ کرتے ہیں، فقر تو محض عاجز لوگوں کی بیماری ہے، اور فقر پر صبر کرنے والے کے لیے وہی ثواب ہے جو بیماری پر صبر کرنے والے کے لیے ہے۔

His word (The Almighty): {Then lo! they were dumbfounded (mublisūn)} Al-Mublis: The one who is bewildered, sad, and despairing of good, who cannot give an answer due to the severity of the ill-condition that befell him(1). Al-'Ajjaj said: O companion, do you recognize a mukarras drawing? He said: "Yes, I know it, and he became speechless (ablasa)"(2). Meaning: he became confused due to the horror of what he saw. From this, the name Iblis was derived(3). A man 'ablasa': he became silent. And a camel 'ablasat' when she is 'miblās': if she does not foam/low(4) due to the intensity of 'al-dab'ah'; a camel 'dabi'at' when she wants the stallion(5). His word (The Almighty): {So the last remnant of the people who did wrong was cut off} Al-Dābir: The last; it is said: he 'dabara' the people, following them [and as 'dubūran'] if he was the last of them to come(6). In the hadith from Abdullah ibn Mas'ud: "Some people do not come to prayer except 'dabariyyan'"(7), meaning: at the very end of its time. The meaning here is: cutting off their descendants and others, so nothing remained of them. Qutrub said: It means they were uprooted and destroyed. Umayyah ibn Abi al-Salt said: They were destroyed by a punishment that sheared off their last remnants, so they could neither avert it nor help themselves. (8) From this comes 'al-tadbīr' (planning/management); because it is the firming of the consequences of affairs.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/292. (2) Diwan al-'Ajjaj p. 156. Al-Asma'i, the commentator of the Diwan, said: Al-Mukarras: that which has become matted from the traces of urine and dung. And 'ablasa': he became silent. (3) Meaning from 'al-iblās' which means despair, and it is the meaning of His saying: "mublisūn" as mentioned by Ibn Faris in Mujmal al-Lugha 1/135, and the words are from him. (4) From 'al-rughā'': which is the sound of the camel. Mujmal al-Lugha 2/387. (5) Mujmal al-Lugha 2/572. (6) Tafsir al-Tabari 9/250, al-Wasit 2/271-272, Tafsir al-Baghawi 2/97, and what's between brackets is from it. (7) Reported by al-Nahhas in Ma'ani al-Quran 2/425. His saying: 'dabariyyan', Ibn al-Athir said in al-Nihaya (dabr): It is narrated with the opening (fatha) of the 'ba' or its stillness (sukun), attributed to 'al-dubur': the end of something, and its accusative case is as a state (hal) from the subject of 'comes'. (8) Diwan Umayya p. 80, and 'hassa' the hair: shaved it, and 'al-hassah' is the ailment that shears off the hair and takes it away. Lisan al-Arab (h-ss-ss).

अल्लाह का फरमान: {तो वे अचानक मायूस (मुब्लिसून) होकर रह गए} 'अल-मुब्लिस': वह व्यक्ति जो हतप्रभ, दुखी और भलाई से निराश हो, जो अपने ऊपर आई बुरी हालत की तीव्रता के कारण कोई जवाब न दे सके(1); अल-'अज्जाज ने कहा: "ऐ साथी, क्या तुम एक 'मुकर्रस' निशान को पहचानते हो?" उसने कहा: "हाँ, मैं उसे जानता हूँ, और वह स्तब्ध (अबलासा) रह गया"(2)। अर्थात: जो उसने देखा उसकी विभीषणता से वह भ्रमित हो गया। इसी से इबलीस(3) नाम निकला है; 'अबलसा अल-रजुलु': आदमी चुप हो गया। और ऊँटनी 'अबलसत' हुई जब वह 'मिब्लास' हो: यदि वह 'अद-दबआ' की तीव्रता के कारण रंभाती (4) नहीं है; ऊँटनी 'दबिअत' होती है जब वह सांड (नर ऊँट) की इच्छा करती है(5)। अल्लाह का फरमान: {तो उन लोगों की जड़ काट दी गई जिन्होंने ज़ुल्म किया था} 'अद-दाबिर': अंतिम; कहा जाता है: उसने लोगों के पीछे (दबरा) आकर उनका अनुसरण किया [और 'दुबूरन'] यदि वह आने वालों में सबसे अंत में था(6)। अब्दुल्ला इब्न मसूद से एक हदीस में है: "कुछ लोग ऐसे हैं जो नमाज़ के लिए केवल 'दबरीय्या' (अंत में) आते हैं"(7) अर्थात: समय के बिल्कुल अंत में; और यहाँ अर्थ है: उनकी संतानों और अन्य लोगों को पूरी तरह खत्म कर देना, ताकि उनका कोई अवशेष न रहे। कुतरुब ने कहा: इसका अर्थ है कि उन्हें जड़ से उखाड़ दिया गया और नष्ट कर दिया गया। उमैया बिन अबी अल-साल्त ने कहा: "वे ऐसी सज़ा से नष्ट कर दिए गए जिसने उनके आखिरी बचे हुए लोगों को भी सफाचट कर दिया, तो न वे उसे टाल सके और न ही अपनी मदद कर सके।" (8) इसी से 'तदबीर' (योजना/प्रबंधन) शब्द आया है; क्योंकि यह मामलों के परिणामों को पुख्ता करना है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/292. (2) दीवान अल-अज्जाज पृष्ठ 156, अल-असमाइ ने कहा: 'अल-मुकर्रस' वह है जो पेशाब और गोबर के निशानों से लथपथ हो। और 'अबलसा' का अर्थ है: वह चुप हो गया। (3) इब्लास का अर्थ निराशा है, और यही उसकी आयत 'मुब्लिसून' का अर्थ है जैसा कि इब्न फारिस ने मुजमल अल-लुगा 1/135 में उल्लेख किया है। (4) 'रुगा' ऊँटनी की आवाज़ है, मुजमल अल-लुगा 2/387. (5) मुजमल अल-लुगा 2/572. (6) तफ़सीर अल-तबरी 9/250, अल-वसीत 2/271-272, तफ़सीर अल-बगवी 2/97. (7) अल-नहहास ने 'मआनी अल-कुरान' 2/425 में उल्लेख किया है। 'दबरीय्या' का अर्थ है अंत में, जैसा कि इब्न अल-असीर ने 'अल-निहाया' में कहा है। (8) दीवान उमैया पृष्ठ 80, 'हस्सा' का अर्थ बाल मुंडना या गिराना है।

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَإِذَا هُم مُّبْلِسُونَ﴾ (تو اچانک وہ ناامید ہو کر رہ گئے) 'المُبلِس': وہ شخص جو ششدر، غمزدہ اور بھلائی سے ناامید ہو، جو اپنے اوپر نازل ہونے والی بری حالت کی شدت کی وجہ سے کوئی جواب نہ دے سکے(۱)؛ عجاج نے کہا: "اے ساتھی، کیا تم کسی 'مکرّس' نشان کو پہچانتے ہو؟" اس نے کہا: "ہاں، میں اسے جانتا ہوں، اور وہ خاموش (اَبْلَسَا) ہو گیا"(۲)۔ یعنی: جو کچھ اس نے دیکھا اس کی دہشت سے حیران و پریشان ہو گیا۔ اسی سے ابلیس کا نام نکلا ہے(۳)؛ 'اَبْلَسَ الرجلُ': آدمی خاموش ہو گیا۔ اور اونٹنی 'اَبْلَسَت' ہوتی ہے جب وہ 'مِبلاس' ہو: جب وہ 'شدّتِ ضَبْعہ' کی وجہ سے بلبلاتی (۴) نہیں ہے؛ اونٹنی 'ضَبِعَت' ہوتی ہے جب وہ نر اونٹ کی خواہش کرتی ہے(۵)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَقُطِعَ دَابِرُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا﴾ (پس ان لوگوں کی جڑ کاٹ دی گئی جنہوں نے ظلم کیا تھا) 'الدابِرُ': آخری؛ کہا جاتا ہے: اس نے لوگوں کے پیچھے آ کر ان کی پیروی کی (دَبَرَ) [اور دُبُوراً] جب وہ آنے والوں میں سب سے آخر میں ہو(۶)۔ عبداللہ بن مسعود سے ایک حدیث میں ہے: "کچھ لوگ ایسے ہیں جو نماز کے لیے صرف 'دَبَرِیّاً' (آخر میں) آتے ہیں"(۷) یعنی: وقت کے بالکل آخر میں؛ اور یہاں معنی ہے: ان کی اولاد اور دیگر لوگوں کو ختم کر دیا گیا، پس ان کا کوئی نام و نشان باقی نہ رہا۔ قُطرب نے کہا: یعنی وہ جڑ سے اکھاڑ دیے گئے اور ہلاک کر دیے گئے۔ امیہ بن ابی الصلت نے کہا: "وہ ایسے عذاب سے ہلاک کیے گئے جس نے ان کی جڑوں کو کاٹ دیا (یعنی سب کو ختم کر دیا)، پس وہ نہ اسے ٹال سکے اور نہ ہی بدلہ لے سکے۔"(۸) اسی سے 'تدبیر' نکلا ہے؛ کیونکہ یہ معاملات کے انجام کو مضبوط کرنا ہے۔

(۱) المحرر الوجیز ۲ / ۲۹۲ . (۲) دیوان العجاج ص ۱۵۶ ، الاصمعی نے کہا: 'المکرّس' وہ ہے جو پیشاب اور لید کے نشانات سے لتھڑا ہوا ہو۔ اور 'أبلس': خاموش رہا۔ (۳) یعنی ابلاس سے مراد

ناامیدی ہے، جیسا کہ ابن فارس نے مجمل اللغہ ۱ / ۱۳۵ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) 'رغاء' سے مراد اونٹنی کی آواز ہے، مجمل اللغہ ۲ / ۳۸۷ . (۵) مجمل اللغہ ۲ / ۵۷۲ . (۶) تفسیر طبری ۹ / ۲۵۰، الوسیط ۲ / ۲۷۱ - ۲۷۲، تفسیر بغوی ۲ / ۹۷. (۷) النحاس نے معانی القرآن ۲ / ۴۲۵ میں ذکر کیا ہے۔ 'دبریّا' سے مراد کسی چیز کا آخری حصہ ہے، جیسا کہ ابن الاثیر نے النہایہ میں کہا ہے۔ (۸) دیوان امیہ ص ۸۰ ، 'حَصَّ الشعر' کا مطلب بال مونڈنا ہے، اور 'الحاصة' وہ بیماری ہے جو بالوں کو گرا دیتی ہے۔

“And praise be to Allah, Lord of the worlds.” It was said: for their destruction, and it was said: teaching believers how to praise Him. This verse included the argument for the obligation to abandon oppression; because of the cutting off of descendants leading to permanent punishment, while the cutter deserves praise (1) from every praiser.

Allah says: “Say, 'Have you considered: if Allah should take away your hearing and your sight and set a seal upon your hearts, which deity other than Allah could bring them [back] to you?' Look how we alternate the signs; then they turn away.” (46) “Say, 'Have you considered: if the punishment of Allah should come to you unexpectedly or openly, will any be destroyed except the wrongdoing people?'” (47)

Allah says: “Say, 'Have you considered: if Allah should take away your hearing and your sight'” meaning: took away and extracted. “Hearing” (sam'akum) is singular because it is a source [singular] indicating plural (2). “And sealed” (wa khatama) meaning: stamped, as mentioned previously in “Al-Baqarah” (3).

The answer to “if” (in) is omitted; its estimation is: who then brings it to you? Its position is accusative (nasb) because it is in the position of state (haal) (4), like saying: strike him if he goes out, meaning: while he is going out.

Then it was said: What is meant are the meanings established in these organs. Allah may take away both the organs and the attributes entirely, leaving nothing. Allah Almighty said: “before We obliterate faces” [An-Nisa: 47]. The verse is an argument against the disbelievers.

“Which deity other than Allah could bring them [back] to you?” “Who” (man) is in the nominative case (raf') as a subject (mubtada'), and its predicate (khabar) is “deity” (ilah). “Other” (ghayr) is an adjective for it. Similarly, “brings you” (ya'tikum) is in the nominative position as an adjective for “deity”, and its outlet is the outlet of interrogation. The sentence of which it is a part is in the position of the two objects of “ra'aytum” (5).

(1) In (ظ): for praise. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/293, and what is between brackets is from it. (3) 1/284. (4) Meaning: the conditional sentence and its answer are in the position of accusative as haal. The phrase “which deity” replaced the answer to the condition. Majma' al-Bayan 7/66. (5) Majma' al-Bayan 7/66. Al-Samin said in Al-Durr 4/635: The first object is omitted, estimated as: Have you seen your hearing and your

sight if Allah takes them, and the interrogative sentence is in the position of the second.

३८२ | सूरा अल-अनाम: आयत ४३ - ४७

"और सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो संसारों का पालनहार है।" कहा गया: उनके विनाश पर, और कहा गया: विश्वासियों को सिखाना कि उसकी प्रशंसा कैसे करें। इस आयत में ज़ुल्म छोड़ने की अनिवार्यता की दलील शामिल थी; क्योंकि वंश के कटने से स्थायी दंड मिलता है, जबकि काटने वाला हर प्रशंसा करने वाले से प्रशंसा (१) का पात्र है।

अल्लाह तआला का कथन: "कहो, 'क्या तुमने देखा है: यदि अल्लाह तुम्हारी सुनने की शक्ति और तुम्हारी दृष्टि छीन ले और तुम्हारे दिलों पर मुहर लगा दे, तो अल्लाह के सिवा कौन सा पूज्य है जो इन्हें तुम्हें वापस लाकर दे?' देखो, हम कैसे निशानियों को बारी-बारी से लाते हैं; फिर भी वे मुंह फेर लेते हैं।" (४६) "कहो, 'क्या तुमने देखा है: यदि अल्लाह का दंड तुम पर अचानक या खुले तौर पर आ जाए, तो क्या ज़ालिम लोगों के सिवा कोई और नष्ट होगा?'" (४७)

अल्लाह तआला का कथन: "कहो, 'क्या तुमने देखा है: यदि अल्लाह तुम्हारी सुनने की शक्ति और तुम्हारी दृष्टि छीन ले'" अर्थात: हटा ले और निकाल ले। "तुम्हारी सुनने की शक्ति" (सम'अकुम) एकवचन है क्योंकि यह एक स्रोत [एकवचन] है जो बहुवचन का संकेत देता है (२)। "और मुहर लगा दे" (wa khatama) अर्थात: छाप लगा दे, जैसा कि "अल-बक़रह" में पहले बताया गया है (३)।

"यदि" (इन) का उत्तर हटा दिया गया है; इसका अनुमान है: तो कौन इसे तुम्हारे पास लाता है? इसका स्थान 'नसब' (कर्मकारक) है क्योंकि यह 'हाल' (स्थिति) के स्थान पर है (४), जैसे कि आप कहें: उसे मारो यदि वह बाहर निकले, यानी: बाहर निकलते हुए।

फिर कहा गया: अर्थ इन अंगों में स्थित अर्थों से है। अल्लाह अंगों और गुणों दोनों को पूरी तरह से छीन सकता है, कुछ भी बाकी नहीं छोड़ता। अल्लाह तआला ने कहा: "इससे पहले कि हम चेहरों को मिटा दें" [अन-निसा: ४७]। यह आयत काफ़िरों के विरुद्ध एक तर्क है।

"अल्लाह के सिवा कौन सा पूज्य है जो इन्हें तुम्हें वापस लाकर दे?" "कौन" (मन) कर्ता के रूप में 'रफ़' (प्रथमा विभक्ति) में है, और इसकी ख़बर (विधेय) "इलाह" (पूज्य) है। "ग़ैर" (सिवा) उसका विशेषण है। इसी तरह "या'तीकुम" (तुम्हें लाता है) 'इलाह' के विशेषण के रूप में 'रफ़' के स्थान पर है, और इसका निकास प्रश्न का निकास है। वह वाक्य जिसका यह हिस्सा है, "रैयतुम" के दो कर्मों के स्थान पर है (५)।

(१) (ظ) में: प्रशंसा के लिए। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२९३, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (३) १/२८४। (४) अर्थात: शर्त वाला वाक्य और उसका उत्तर 'हाल' के रूप में 'नसब' के स्थान पर है। शर्त के उत्तर की जगह "कौन इलाह" ने ले ली है। मजमा अल-बयान ७/६६। (५) मजमा अल-बयान ७/६६। अल-समीन ने अल-दुर्र ४/६३५ में कहा: पहला कर्म हटा दिया गया है, अनुमानित है: क्या तुमने अपनी सुनने की शक्ति और अपनी दृष्टि को देखा है यदि अल्लाह उन्हें छीन ले, और प्रश्नवाचक वाक्य दूसरे के स्थान पर है।

"اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جو تمام جہانوں کا پالنے والا ہے۔" کہا گیا: ان کی ہلاکت پر، اور کہا گیا: مومنوں کو سکھانا کہ وہ اس کی حمد کیسے کریں۔ اس آیت میں ظلم چھوڑنے کے وجوب پر دلیل شامل ہے؛ اس لیے کہ نسل کے کٹ جانے سے دائمی عذاب لاحق ہوتا ہے، جب کہ کاٹنے والا ہر حمد کرنے والے کی طرف سے حمد (۱) کا مستحق ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "کہہ دیجئے، 'تمہارا کیا خیال ہے اگر اللہ تمہاری سماعت اور تمہاری بصارت چھین لے اور تمہارے دلوں پر مہر لگا دے تو اللہ کے سوا کون سا معبود ہے جو وہ تمہیں واپس لا دے؟' دیکھو ہم کس طرح آیات کو پھیر پھیر کر بیان کرتے ہیں پھر بھی وہ اعراض کرتے ہیں۔" (۴۶) "کہہ دیجئے، 'تمہارا کیا خیال ہے اگر اللہ کا عذاب تم پر اچانک یا علانیہ آ جائے تو کیا ظالم لوگوں کے سوا کوئی اور ہلاک کیا جائے گا؟'" (۴۷)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "کہہ دیجئے، 'تمہارا کیا خیال ہے اگر اللہ تمہاری سماعت اور تمہاری بصارت چھین لے'" یعنی: لے جائے اور نکال لے۔ "سَمْعَكُمْ" کو واحد لایا گیا ہے کیونکہ یہ مصدر [واحد] ہے جو جمع پر دلالت کرتا ہے (۲)۔ "وَخَتَمَ" یعنی: مہر لگا دی، اور یہ "البقرہ" میں گزر چکا ہے (۳)۔

"اِنْ" کا جواب محذوف ہے؛ اس کی تقدیر ہے: تو کون ہے جو اسے تمہارے پاس لائے، اور اس کا محل نصب ہے؛ کیونکہ یہ حال کے مقام پر ہے (۴)، جیسا کہ آپ کا قول ہے: اسے مارو اگر وہ نکلے، یعنی: نکلتے ہوئے۔

پھر کہا گیا: مراد ان اعضاء میں قائم معانی ہیں۔ اور اللہ اعضاء اور اعراض دونوں کو مکمل طور پر ختم کر سکتا ہے، کچھ باقی نہیں رہتا۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "اس سے پہلے کہ ہم چہروں کو مٹادیں" [النساء: ۴۷]۔ اور یہ آیت کافروں پر حجت ہے۔

"مَّنْ إِلَٰهٌ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيكُم بِهِ" میں "مَنْ" ابتدا کی وجہ سے رفع میں ہے، اور اس کی خبر "إله" ہے، اور "غير" اس کی صفت ہے۔ اسی طرح "يأتيكم" کا محل بھی "إله" کی صفت ہونے کی وجہ سے رفع ہے، اور اس کا مخرج استفہام کا مخرج ہے، اور وہ جملہ جس کا یہ حصہ ہے "رأيتم" کے دو مفعولوں کے محل میں ہے (۵)۔

(۱) (ظ) میں: "للحمد" ہے۔ (۲) المحرر الوجيز ۲/ ۲۹۳، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔ (۳) ۱/ ۲۸۴۔ (۴) یعنی: جملہ شرط اور اس کا جواب حال کے طور پر محل نصب میں ہے۔ اور جواب شرط سے "مَنْ إله" کے قول نے بے نیاز کر دیا ہے۔ مجمع البيان ۷/ ۶۶۔ (۵) مجمع البيان ۷/ ۶۶۔ اور السمین نے الدر ۴/ ۶۳۵ میں کہا: مفعول اول محذوف ہے، تقدیر ہے: کیا تم نے اپنی سماعت اور بصارت کو دیکھا ہے اگر اللہ انہیں چھین لے، اور جملہ استفہامیہ دوسرے کے محل میں ہے۔

Surah Al-An'am, Verses 46 - 47

Page 383

The meaning of «ara'aytum» is: you have known, and the pronoun in «bihi» (with it) is singular—even though the preceding mention was plural—because the meaning is: by the taken (singular entity), thus the «ha» refers back to what was mentioned.

It was said: it refers to hearing explicitly, like His saying: {But Allah and His Messenger are more worthy for them to please Him} [At-Tawbah: 62], and sight and hearts were included by way of implication(1).

It was said: {who is a god other than Allah who could bring it to you} means by one of these mentioned things.

It was said: it refers to the guidance that the meaning implies(2).

Abd al-Rahman al-A'raj recited: «bi-hu n-zhur» with a damma on the «ha» according to the original form; because the original is for the «ha» to be with a damma, just as you say: «ji'tu ma'ahu» (I came with him)(3).

An-Naqqash said: In this verse there is evidence for the preference of hearing over sight; due to its precedence here and in other verses, and this was previously explained in full at the beginning of «Al-Baqarah»(4). And «tasrif of verses» (diversification of signs) means: presenting them from various angles; such as giving excuses and warnings, encouragement and intimidation, and the like.

{Then they turn away (yasdifun)} means: they avert themselves. From Ibn Abbas, Al-Hasan, Mujahid, Qatada, and As-Suddi(5); it is said: «sadafa 'an al-shay'»: when one turns away from it, «sadfan» and «sudufan»(6), so he is «sadif» (one who turns away). And «sadaftuhu musadafatan» means: I met him while turning away from his direction; Ibn al-Riqa' said(7):

If they mention a story, they tell it beautifully, and they are averted from every evil that is feared.

(1) See Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 2/249, by An-Nahhas 2/426, and Tafsir al-Baghawi 2/97. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/293. (3) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 2/67 and mentioned by Ibn Khalawayh in the Irregular Recitations p. 38. From Abu Qurra from Nafi'. See Al-Sab'ah p. 257, and Al-Bahr 4/132. The majority's recitation is with a kasra on the «ha». Al-Durr al-Masun 4/637. (4) 1/289. And An-Naqqash's statement was

mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 2/293. (5) Narrated by At-Tabari 9/253 except for the report from Al-Hasan, and Al-Wahidi mentioned it from Al-Hasan in Al-Wasit 2/272. (6) Tafsir al-Tabari 9/252. (7) He is Adi bin Zayd bin Malik, from 'Amila, a tribe from Quda'a, and he was attributed to Ar-Riqa' who was his great-grandfather due to his fame, and Ibn al-Riqa' used to reside in Sham. Al-Shi'r wa al-Shu'ara' 2/618, and Al-Aghani 9/307. The verse is in his Diwan p. 236.

सूरह अल-अनआम, आयत 46 - 47

पृष्ठ 383

«अराऐतुम» का अर्थ है: तुमने जाना, और «बिही» (उसके साथ) में सर्वनाम एकवचन है - हालांकि पिछला उल्लेख बहुवचन में था - क्योंकि अर्थ है: जो लिया गया (एकवचन इकाई), इसलिए «हा» पूर्वोक्त को संदर्भित करता है।

कहा गया है: यह स्पष्ट रूप से सुनने के लिए है, जैसे अल्लाह का कथन है: {अल्लाह और उसका रसूल अधिक हकदार हैं कि वे उसे प्रसन्न करें} [अत-तौबा: 62], और दृष्टि और हृदय अंतर्निहित अर्थ (तदमीन) के माध्यम से शामिल किए गए थे(1)।

कहा गया है: {अल्लाह के सिवा कौन सा देवता है जो उसे तुम्हारे पास लाए} का अर्थ है इनमें से किसी एक उल्लिखित चीज़ के साथ।

कहा गया है: उस मार्गदर्शन पर जिसे अर्थ समाहित करता है(2)।

अब्द अल-रहमान अल-आरज ने «बिहू न-जुर» पढ़ा, 'हा' पर मूल रूप के अनुसार धम्मा (पेश) के साथ; क्योंकि मूल यह है कि 'हा' धम्मा के साथ हो, जैसा कि आप कहते हैं: «जिअ्तु माअहू» (मैं उसके साथ आया)(3)।

अन-नक्काश ने कहा: इस आयत में दृष्टि पर सुनने की प्राथमिकता का प्रमाण है; यहाँ और अन्य आयतों में इसके पहले उल्लेख के कारण, और यह «अल-बक़रह» के आरंभ में विस्तार से बताया जा चुका है(4)। और «आयतों का तसरीफ» (विविधीकरण) का अर्थ है: उन्हें विभिन्न पहलुओं से लाना; जैसे कि बहाना और चेतावनी, प्रोत्साहन और डराना, आदि।

{फिर वे कतरा जाते हैं (यस्दिफून)} यानी: वे मुँह फेर लेते हैं। इब्न अब्बास, अल-हसन, मुजाहिद, क़तादा और अस-सुद्दी से उद्धृत(5); कहा जाता है: «सदफ़ अन अल-शय» (किसी चीज़ से मुँह मोड़ना) जब कोई उससे विमुख हो जाए, «सदफ़न» और «सुदूफ़न»(6), तो वह «सादिफ़» (मुँह मोड़ने वाला) है। और «सा़दफ़तुहु मुसा़दफ़तन» का अर्थ है: मैं उससे उसके रुख़ से विमुख होते हुए मिला; इब्न अल-रिकाअ़ ने कहा(7):

यदि वे किसी कहानी का ज़िक्र करती हैं, तो वे उसे ख़ूबसूरती से कहती हैं, और वे हर उस बुराई से विमुख रहती हैं जिससे डरा जाता है।

(1) देखें अज़-ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-कुरआन 2/249, अन-नह़्हास द्वारा 2/426, और तफसीर अल-बग़वी 2/97। (2) अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ 2/293। (3) अन-नह़्हास द्वारा एअ़राब अल-कुरआन 2/67 और इब्न खालवेह द्वारा अल-किराआत अल-शाद़्द़ाह़ पृष्ठ 38 में इसका उल्लेख है। अबू कुर्रा से नाफेअ़ से। और देखें अल-सबअ़ह पृष्ठ 257, और अल-बह़र 4/132। अधिकांश पाठ 'हा' के नीचे कसरा (ज़ेर) के साथ है। अल-दुर्र अल-मसून 4/637। (4) 1/289। और अन-नक्काश का कथन इब्न अतिय्या ने अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ 2/293 में उद्धृत किया है। (5) इसे अत-तब़री 9/253 ने अल-हसन के विवरण के अलावा उद्धृत किया है, और अल-वाहिदी ने अल-वसीत 2/272 में अल-हसन से इसका उल्लेख किया है। (6) तफसीर अल-तब़री 9/252। (7) वह अदी बिन ज़ैद बिन मालिक है, आ़मिला से, जो क़ुदाआ़ का एक कबीला है, और अपनी प्रसिद्धि के कारण उन्हें अर-रिकाअ़ (जो उनके परदादा थे) के नाम से जाना गया। इब्न अल-रिकाअ़ शाम में रहते थे। अल-शेर वा अल-शुअरा 2/618, और अल-अगानी 9/307। छंद उनके दीवान पृष्ठ 236 में है।

سورہ الانعام، آیات ۴۶ - ۴۷

صفحہ ۳۸۳

اور «أرأيتُم» کا معنی ہے: «تم نے جان لیا»، اور «بہ» میں ضمیر واحد لائی گئی ہے - حالانکہ پہلے ذکر جمع کا تھا - کیونکہ معنی یہ ہے: «جو کچھ لیا گیا ہے اس کے ساتھ»، پس «ہا» (ضمیر) مذکورہ چیز کی طرف لوٹتی ہے۔

اور کہا گیا ہے: صراحت کے ساتھ سماعت کی طرف (لوٹتی ہے)، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {وَاللَّهُ وَرَسُولُهُ أَحَقُّ أَن يُرْضُوهُ} [التوبہ: ۶۲]، اور بصارت اور قلوب تضمین کے دلالت کے طور پر داخل ہوئے ہیں(۱)۔

اور کہا گیا ہے: {مَنْ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بِهِ} یعنی ان مذکورہ چیزوں میں سے کسی ایک کے ساتھ۔

اور کہا گیا ہے: اس ہدایت پر جو معنی میں شامل ہے(۲)۔

اور عبد الرحمن الاعرج نے «بهِ انظُر» میں «ہا» کو اس کی اصل کے مطابق ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے؛ کیونکہ اصل یہ ہے کہ «ہا» مضموم ہو، جیسا کہ تم کہتے ہو: «جئتُ معهُ»(۳)۔

نقاش نے کہا: اس آیت میں سماعت کو بصارت پر فضیلت دینے کی دلیل ہے؛ کیونکہ اسے یہاں اور دیگر آیات میں پہلے ذکر کیا گیا ہے، اور یہ بات «البقرہ» کے شروع میں تفصیل سے گزر چکی ہے(٤)۔ اور آیات کی تصریف کا مطلب ہے: انہیں مختلف پہلوؤں سے پیش کرنا؛ جیسے کہ عذر پیش کرنا، ڈرانا، ترغیب دینا اور خوف دلانا، وغیرہ۔

{ثُمَّ هُمْ يَصْدِفُونَ} یعنی: وہ اعراض کرتے ہیں۔ ابن عباس، حسن، مجاہد، قتادہ اور سدی سے مروی ہے(۵)؛ کہا جاتا ہے: «صَدَفَ عن الشیء»: جب کوئی کسی چیز سے اعراض کرے، «صَدْفاً» اور

«صُدُوفاً»(٦)، پس وہ «صادف» (اعراض کرنے والا) ہے۔ اور «صادفتُه مصادفةً» کا مطلب ہے: میں اس سے اس کی سمت سے اعراض کی حالت میں ملا؛ ابن الرقاع نے کہا ہے(٧):

جب وہ کسی بات کا تذکرہ کرتی ہیں تو اسے خوبصورتی سے بیان کرتی ہیں، اور وہ ہر اس برائی سے اعراض کرتی ہیں جس سے ڈرا جاتا ہے۔

(١) دیکھئے معانی القرآن للزجاج ٢/٢٤٩، اور للنحاس ٢/٤٢٦، اور تفسیر البغوی ٢/٩٧۔ (٢) المحرر الوجیز ٢/٢٩٣۔ (٣) اعراب القرآن للنحاس ٢/٦٧ اور ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذہ صفحہ ٣٨ میں ذکر کیا ہے۔ ابو قرہ سے، انہوں نے نافع سے روایت کی۔ اور دیکھئے السبعہ صفحہ ٢٥٧، اور البحر ٤/١٣٢۔ جمہور کی قرات «ہا» کے کسرہ (زیر) کے ساتھ ہے۔ الدر المصون ٤/٦٣٧۔ (٤) ١/٢٨٩۔ اور نقاش کا قول ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٢/٢٩٣ میں ذکر کیا ہے۔ (٥) اسے طبری نے ٩/٢٥٣ میں روایت کیا ہے سوائے حسن کے اثر کے، اور اسے حسن سے واحدی نے الوسیط ٢/٢٧٢ میں ذکر کیا ہے۔ (٦) تفسیر طبری ٩/٢٥٢۔ (٧) وہ عدی بن زید بن مالک ہیں، قبیلہ عاملہ سے جو کہ قضاعہ کی ایک شاخ ہے، اور اپنی شہرت کی وجہ سے الرقاع کی طرف منسوب ہوئے جو ان کے پردادا تھے، اور ابن الرقاع شام میں رہا کرتے تھے۔ الشعر والشعراء ٢/٦١٨، اور الاغانی ٩/٣٠٧۔ اور یہ شعر ان کے دیوان صفحہ ٢٣٦ میں ہے۔

Surah Al-An'am: Verses 46 - 48 384

"Al-Sadaf" in camels: means that its hoof inclines from the foreleg or hindleg towards the outer side (1). So they are "inclined" (2), turning away from the arguments and evidence.

Allah says: {Say, "Have you considered: if the punishment of Allah should come upon you unexpectedly or openly..."} Al-Hasan said: "unexpectedly" (baghtatan) means by night, and "openly" (jahratan) means by day (3). It was also said: baghtatan means suddenly. Al-Kisa'i said: It is said, the matter "baghata-hum" (came upon them suddenly) "baghtan" and "baghtatan": when it comes to them unexpectedly, and this has been mentioned before (4).

{...will any be destroyed except the wrongdoing people?} A parallel verse is: {So will any be destroyed except the defiantly disobedient people?} [Al-Ahqaf: 35], meaning: Will anyone be destroyed except you because of your polytheism. "Injustice" (dhulm) here means polytheism, as Luqman said to his son: {O my son, do not associate [anything] with Allah. Indeed, association [with him] is great injustice} [Luqman: 13].

Allah says: {And We send not the messengers except as bringers of good tidings and warners. So whoever believes and reforms - there will be no fear concerning them, nor will they grieve.}

Allah says: {And We send not the messengers except as bringers of good tidings and warners}, meaning: by encouragement and intimidation. Al-Hasan said: bringers of good tidings of abundant provision in this world, and reward in the Hereafter; this is indicated by His saying: {And if only the people of the cities had believed and feared Allah, We would have opened upon them blessings from the heaven and the earth} [Al-A'raf: 96]. And the meaning of "warners": those who frighten with Allah's punishment. So the meaning is: We only sent the messengers for this (5), not for the signs (miracles) that are proposed to them. They only bring such signs with which their proofs and truthfulness become clear (6). And His saying: {So whoever believes and reforms - there will be no fear concerning them, nor will they grieve.} This has been discussed before (7).

---

(1) Mujmal al-Lughah 2/552. (2) In (m): "they turn away (yasdufoon)" meaning they are inclined. (3) Mentioned by al-Baghawi 2/98, and Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 2/293. (4) Page 357 of this volume, and the saying of al-Kisa'i was mentioned by

al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/67. (5) His saying: "for this", is not in (ظ). (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/250, and by al-Nahhas 2/427. (7) 1/488 - 489.

सूरा अल-अनआम: आयतें 46 - 48 384

ऊंटों में "अल-सदफ" का अर्थ है: उसके खुर का हाथ या पैर से बाहरी तरफ झुकना (1)। अतः वे "झुके हुए" (2) हैं, दलीलों और प्रमाणों से मुंह मोड़ने वाले।

अल्लाह तआला का फरमान है: {कहो, भला देखो तो यदि अल्लाह का अज़ाब तुम पर अचानक (बग़ततन) आ जाए या खुल्लम खुल्ला (जहरतन)...} अल-हसन ने कहा: "बग़ततन" यानी रात में, "जहरतन" यानी दिन में (3)। और कहा गया: बग़ततन यानी अचानक। अल-किसाई ने कहा: कहा जाता है कि मामला उन्हें "बग़तहुम" (अचानक आ गया) "बग़तन" और "बग़ततन": जब वह उनके पास अचानक आ जाए, और यह पहले बीत चुका है (4)।

{...तो क्या ज़ालिम लोगों के सिवा कोई और हलाक किया जाएगा?} इसके समान है: {तो क्या अवज्ञाकारी लोगों के सिवा कोई और हलाक किया जाएगा?} [अल-अहक़ाफ़: 35] अर्थात: क्या तुम्हारे सिवा तुम्हारे शिर्क(बहुदेववाद) के कारण कोई और हलाक होगा। यहाँ "ज़ुल्म" का अर्थ शिर्क है, जैसा कि लुक़मान ने अपने बेटे से कहा था: {हे मेरे बेटे! अल्लाह के साथ किसी को साझी न ठहराना, निःसंदेह शिर्क बहुत बड़ा ज़ुल्म है} [लुक़मान: 13]।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और हम रसूलों को केवल शुभ समाचार देने वाले और डराने वाले बनाकर भेजते हैं। तो जो कोई ईमान लाया और उसने सुधार कर लिया, तो उनके लिए न कोई डर होगा और न वे दुखी होंगे।}

अल्लाह तआला का फरमान है: {और हम रसूलों को केवल शुभ समाचार देने वाले और डराने वाले बनाकर भेजते हैं}, यानी: प्रोत्साहन और डराने के द्वारा। अल-हसन ने कहा: दुनिया में रोज़ी की प्रचुरता की खुशखबरी देने वाले, और आखिरत में सवाब की; इसका प्रमाण अल्लाह का यह कथन है: {और यदि बस्तियों के लोग ईमान लाते और डरते तो हम उन पर आकाश और पृथ्वी की बरकतें खोल देते} [अल-आराफ: 96]। और "डराने वाले" (मुन्ज़िरीन) का अर्थ है: अल्लाह के अज़ाब से डराने वाले। तो अर्थ यह है: हमने रसूलों को इसी के लिए (5) भेजा है, न कि उन निशानियों के लिए जो उनसे माँगी जाती हैं। वे तो वे निशानियाँ लाते हैं जिनसे उनके प्रमाण और उनकी सच्चाई स्पष्ट हो जाती है (6)। और उसका कथन: {तो जो कोई ईमान लाया और उसने सुधार कर लिया, तो उनके लिए न कोई डर होगा और न वे दुखी होंगे।} इसके बारे में बात पहले हो चुकी है (7)।

(1) मुजमल अल-लुग़ा 2/552। (2) (म) में: "वे मुह मोड़ते हैं" यानी वे झुके हुए हैं। (3) इसे अल-बग़वी 2/98 और इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/293 में उल्लेख किया है। (4) इस भाग का पृष्ठ 357, और अल-किसाई की बात अल-नहहास ने एराब अल-क़ुरआन 2/67 में उल्लेख की है। (5) उसका कहना: "इसके लिए", (ظ) में नहीं है। (6) मआनी अल-क़ुरआन अज़-ज़ज्जाज 2/250, और अल-नहहास 2/427। (7) 1/488 - 489।

سورۃ الانعام: آیات ۴۶ - ۴۸ ۳۸۴

اونٹ میں "الصدف": اس کے کھر کا ہاتھ یا پاؤں سے باہر کی جانب جھکنا ہے (1)۔ پس وہ "مائل" (2) ہیں، دلیلوں اور ثبوتوں سے منہ موڑنے والے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قُلْ أَرَأَيْتَكُمْ إِنْ أَتَاكُمْ عَذَابُ اللَّهِ بَغْتَةً أَوْ جَهْرَةً﴾ الحسن: "بغتۃ" یعنی رات کو، "أو جهرة": دن کو (3)۔ اور کہا گیا: بغتۃ: اچانک۔ الکسائی نے کہا: کہا جاتا ہے: معاملہ انہیں "بغتہم" (اچانک آ لیا) "بغتاً" اور "بغتۃً": جب وہ ان کے پاس اچانک آ جائے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (4)۔

﴿هَلْ يُهْلَكُ إِلَّا الْقَوْمُ الظَّالِمُونَ﴾ اس جیسی آیت ہے: ﴿فَهَلْ يُهْلَكُ إِلَّا الْقَوْمُ الْفَاسِقُونَ﴾ [الاحقاف: ۳۵] یعنی: کیا تمہارے سوا کوئی ہلاک ہو گا تمہارے شرک کی وجہ سے۔ اور یہاں "ظلم" سے مراد شرک ہے، جیسا کہ لقمان نے اپنے بیٹے سے کہا: ﴿يَبُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ﴾ [لقمان: ۱۳]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَمَا نُرْسِلُ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ فَمَنْ ءَامَنَ وَأَصْلَحَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَمَا نُرْسِلُ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ﴾ یعنی: ترغیب اور ترہیب کے ساتھ۔ الحسن نے کہا: دنیا میں کشادہ رزق کی خوشخبری دینے والے، اور آخرت میں ثواب کی؛ اس پر اللہ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: ﴿وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى ءَامَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ﴾ [الاعراف: ۹۶]۔ اور "منذرین" کا معنی ہے: اللہ کے عذاب سے ڈرانے والے۔ پس معنی یہ ہے: ہم نے رسولوں کو صرف اسی لیے (5) بھیجا ہے، نہ کہ ان نشانیوں کے لیے جو ان سے طلب کی جاتی ہیں، وہ تو وہ نشانیاں لاتے ہیں جن سے ان کے دلائل اور ان کی سچائی ظاہر ہو

جاتی ہے (6)۔ اور اللہ کا فرمان: ﴿فَمَنْ ءَامَنَ وَأَصْلَحَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾ اس پر بات پہلے گزر چکی ہے (7)۔

---

(1) مجمل اللغہ ۲/۵۵۲۔ (2) (م) میں ہے: "فہم یصدفون" یعنی وہ مائل ہیں۔ (3) اسے البغوی ۲/۹۸ اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲/۲۹۳ میں ذکر کیا ہے۔ (4) اس حصے کا صفحہ ۳۵۷، اور الکسائی کا قول النحاس نے اعراب القرآن ۲/۶۷ میں ذکر کیا ہے۔ (5) اس کا قول: "اسی لیے" ، (ظ) میں نہیں ہے۔ (6) معانی القرآن للزجاج ۲/۲۵۰، اور للنحاس ۲/۴۲۷۔ (7) ۱/۴۸۸ - ۴۸۹۔

Surah Al-An'am: Verses 49 - 50 385

Allah the Almighty said: {And those who deny Our signs, punishment will touch them for what they used to defiantly disobey.} Allah's saying: {And those who deny Our signs} meaning: with the Quran and miracles. It was also said: with Muhammad, peace and blessings be upon him. {punishment will touch them} meaning: it will afflict them {for what they used to defiantly disobey} meaning: they disbelieved.

Allah the Almighty said: {Say, [O Muhammad], "I do not tell you that I have the depositories [containing the provision] of Allah or that I know the unseen, nor do I tell you that I am an angel. I only follow what is revealed to me." Say, "Is the blind equivalent to the seeing? Then will you not give thought?"}

Allah's saying: {Say, "I do not tell you that I have the depositories of Allah"} this is a response to their saying: {Why has no sign been sent down to him from his Lord?} [Al-An'am: 37], the meaning is: I do not possess the treasures of His power to send down the signs you proposed, nor do I know the unseen to inform you of it. And the treasury (Al-Khazanah): is that in which something is stored; from it is the Hadith: "The udders of their livestock store their food for them. Would any of you like his storehouse to be entered and its treasury broken?"(1). And Allah's depositories: His predetermined capabilities(2). Meaning: I do not have the power to do everything I want(3) from what you propose {nor do I know the unseen} as well. {nor do I tell you that I am an angel} The people used to imagine that angels are better, meaning: I am not an angel such that I witness things of Allah's affairs that humans do not witness(4). Those who claim that angels are better than prophets used this as evidence(5). This was previously discussed in "Al-Baqarah"(6); contemplate it there.

(1) Narrated by Ahmad (4505), Al-Bukhari (2435), and Muslim (1726) from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them, and its beginning is: "No one should milk another's livestock except with his permission...". Al-Mashrubah: a roofed area where food is stored. Al-Mufhim 5/196. (2) Mentioned by Al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 7/68 from Al-Jubba'i, and narrated from Ibn Abbas: He said: It means the treasures of Allah's mercy. (3) In (D): as I want. (4) Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 2/250, and by Al-Nahhas 2/427. (5) Majma' al-Bayan 7/69, and mentioned by Al-Razi 12/231 from Al-Jubba'i. (6) 1/430 and 435.

सूरह अल-अनआम: आयतें 49 - 50 385

अल्लाह तआला ने फरमाया: {और जिन्होंने हमारी आयतों को झुठलाया, उन्हें उनकी अवज्ञा के कारण अज़ाब (दंड) छुएगा।} अल्लाह का कथन: {और जिन्होंने हमारी आयतों को झुठलाया} यानी: कुरान और मोजिज़ों (चमत्कारों) को। और कहा गया है: मुहम्मद (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) को। {उन्हें अज़ाब छुएगा} यानी: उन्हें पहुँचेगा {उस वजह से जो वे अवज्ञा करते थे} यानी: कुफ्र (अविश्वास) करते थे।

अल्लाह तआला ने फरमाया: {कह दो, 'मैं तुमसे यह नहीं कहता कि मेरे पास अल्लाह के ख़ज़ाने हैं और न मैं परोक्ष (ग़ैब) का ज्ञान रखता हूँ और न मैं तुमसे यह कहता हूँ कि मैं कोई फ़रिश्ता हूँ। मैं तो बस उसी का अनुसरण करता हूँ जो मेरी ओर प्रकाशना (वही) की जाती है।' कहो, 'क्या अंधा और आँखों वाला बराबर हो सकते हैं? तो क्या तुम विचार नहीं करते?'}

अल्लाह का कथन: {कह दो, 'मैं तुमसे यह नहीं कहता कि मेरे पास अल्लाह के ख़ज़ाने हैं'} यह उनके इस कथन का उत्तर है: {उस पर उसके रब की ओर से कोई निशानी क्यों नहीं उतारी गई?} [अल-अनआम: 37], अर्थ यह है: मेरे पास उसकी शक्ति के भंडार नहीं हैं कि मैं वे निशानियाँ उतार दूँ जिनका तुम प्रस्ताव करते हो, और न ही मैं ग़ैब (परोक्ष) जानता हूँ कि तुम्हें उसके बारे में बता दूँ। ख़ज़ाना (Al-Khazanah): वह जिसमें कोई चीज़ जमा की जाती है; इसी से हदीस है: "उनके मवेशियों के थन ही उनके लिए उनका भोजन जमा करते हैं, क्या तुममें से कोई यह पसंद करेगा कि उसके गोदाम में आया जाए और उसका खजाना तोड़ दिया जाए"(1)। और अल्लाह के ख़ज़ाने: उसकी सामर्थ्य और नियति(2)। यानी: मैं वह सब करने का अधिकार नहीं रखता जो मैं चाहता हूँ(3) उन चीज़ों में से जिनका तुम प्रस्ताव करते हो {और न ही मैं ग़ैब जानता हूँ} भी। {और न मैं तुमसे यह कहता हूँ कि मैं कोई फ़रिश्ता हूँ} लोग यह कल्पना करते थे कि फ़रिश्ते श्रेष्ठ हैं, यानी: मैं फ़रिश्ता नहीं हूँ कि अल्लाह के उन मामलों को देखूँ जिन्हें मनुष्य नहीं देखते(4)। इसका प्रमाण उन लोगों ने दिया है जो कहते हैं कि फ़रिश्ते नबियों से श्रेष्ठ हैं(5)। इसका वर्णन "अल-बक़राह"(6) में हो चुका है, वहाँ इसका मनन करें।

(1) इसे अहमद (4505), बुखारी (2435) और मुस्लिम (1726) ने इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है, और इसकी शुरुआत है: "कोई भी किसी के मवेशी को उसकी अनुमति के बिना न दुहे..."। अल-मशरुबा: एक छत वाली जगह जहाँ भोजन जमा किया जाता है। अल-मुफ्हिम

5/196। (2) इसे अल-तबरसी ने मजमा अल-बयान 7/68 में अल-जुब्बाई से उद्धृत किया है, और इब्न अब्बास से वर्णित है, उन्होंने कहा: इसका अर्थ अल्लाह की दया के खजाने हैं। (3) (द) में: जैसा मैं चाहता हूँ। (4) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 2/250, और अल-नहस द्वारा 2/427। (5) मजमा अल-बयान 7/69, और अल-राज़ी 12/231 ने अल-जुब्बाई से इसका उल्लेख किया है। (6) 1/430 और 435।

سورہ الانعام: آیات 49 - 50 385

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا يَمَسُّهُمُ الْعَذَابُ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا﴾ یعنی: قرآن اور معجزات کے ساتھ اور کہا گیا: محمد صلی اللہ علیہ وسلم کے ساتھ۔ ﴿يَمَسُّهُمُ الْعَذَابُ﴾ یعنی: انہیں پہنچے گا ﴿بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ﴾ یعنی: کفر کرتے تھے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قُل لَّا أَقُولُ لَكُمْ عِندِي خَزَائِنُ اللَّهِ وَلَا أَعْلَمُ الْغَيْبَ وَلَا أَقُولُ لَكُمْ إِنِّي مَلَكٌ إِنْ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ أَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قُل لَّا أَقُولُ لَكُمْ عِندِي خَزَائِنُ اللَّهِ﴾ یہ ان کے اس قول کا جواب ہے: ﴿لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِّن رَّبِّهِ﴾ [الأنعام: 37]، تو معنی یہ ہے: میرے پاس اس کی قدرت کے خزانے نہیں ہیں کہ میں وہ نشانیاں نازل کر دوں جن کی تم تجویز کرتے ہو، اور نہ میں غیب جانتا ہوں کہ تمہیں اس کی خبر دے دوں۔ خزانہ (Al-Khazanah): وہ چیز جس میں کوئی چیز ذخیرہ کی جائے؛ اسی سے حدیث ہے: "ان کے مویشیوں کے تھن ہی ان کے لیے ان کا کھانا ذخیرہ کرتے ہیں، کیا تم میں سے کوئی یہ پسند کرے گا کہ اس کے گودام میں آیا جائے اور اس کا خزانہ توڑ دیا جائے"(1)۔ اور اللہ کے خزانے: اس کی مقدورات (قدرت میں موجود چیزیں)(2)۔ یعنی: میں وہ سب کچھ کرنے کا مالک نہیں ہوں جو میں چاہتا ہوں(3) ان چیزوں میں سے جن کی تم تجویز کرتے ہو ﴿وَلَا أَعْلَمُ الْغَيْبَ﴾ بھی۔ ﴿وَلَا أَقُولُ لَكُمْ إِنِّي مَلَكٌ﴾ اور لوگ یہ گمان کرتے تھے کہ فرشتے افضل ہیں، یعنی: میں فرشتہ نہیں ہوں کہ اللہ کے ان معاملات کا مشاہدہ کروں جن کا انسان مشاہدہ نہیں کرتے(4)۔ اور اس سے ان لوگوں نے استدلال کیا ہے جو کہتے ہیں کہ فرشتے انبیاء سے افضل ہیں(5)۔ اور "البقرہ"(6) میں اس کے بارے میں قول گزر چکا ہے، وہاں اس میں غور کریں۔

(1) اسے احمد (4505)، بخاری (2435) اور مسلم (1726) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کا آغاز ہے: "کوئی بھی کسی کے مویشی کا دودھ اس کی اجازت کے بغیر نہ نکالے..."۔ والمشربۃ: وہ چھت والا حصہ جہاں کھانا ذخیرہ کیا جاتا ہے۔ المفہِم 5/196۔ (2) اسے طبرسی نے مجمع البیان 68/7 میں جبائی سے ذکر کیا ہے، اور ابن عباس سے نقل کیا کہ انہوں نے کہا: اس سے مراد اللہ کی رحمت کے خزانے ہیں۔ (3) (د) میں: جیسا کہ میں چاہتا ہوں۔ (4) معانی القرآن زجاج 2/250، اور نحاس 2/427۔ (5) مجمع البیان 69/7، اور رازی 12/231 نے جبائی سے ذکر کیا ہے۔ (6) 1/430 اور 435۔

386 Surah Al-An'am: Verses 50 - 51

His (the Almighty's) saying: ﴿I only follow what is revealed to me﴾. Its apparent meaning is that He does not decide any matter unless there is revelation regarding it. The correct view is that ijtihad (independent reasoning) is permissible for Prophets, as well as analogy (qiyas) based on explicit texts, and analogy is one of the evidences of Sharia. Clarification of this will come in "Al-A'raf" (1), and the permissibility of ijtihad by Prophets in "Al-Anbiya" (2), God willing.

His (the Almighty's) saying: ﴿Say, "Is the blind equivalent to the seeing?"﴾ meaning: the disbeliever and the believer; narrated from Mujahid and others (3). And it was said: the ignorant and the scholar (4). ﴿Will you not then give thought?﴾ that they are not equal.

His (the Almighty's) saying: ﴿And warn by it those who fear that they will be gathered before their Lord - for them besides Him there is no protector and no intercessor - so that they might become righteous 51﴾

His (the Almighty's) saying: ﴿And warn by it﴾ meaning: by the Quran (5). Warning is informing, and it has been previously mentioned in "Al-Baqarah" (6). And it was said: "by it," meaning: by Allah (7). And it was said: by the Last Day.

And He specified ﴿those who fear that they will be gathered﴾ because the proof against them is more binding, as they are afraid (8) of His punishment, not that they hesitate about the Gathering; so the meaning of "fear" is: they anticipate the punishment of the Gathering. And it was said: "fear" means: they know (9). Thus, if he is a Muslim, he is warned to leave sins, and if he is from the People of the Book, he is warned to follow the truth (10).

---

(1) In the interpretation of verse (12) thereof. (2) In the interpretation of verse (79) thereof. (3) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 2/428 from Mujahid, al-Wasit 2/274, and Tafsir al-Baghawi 2/98 from Qatadah. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/117, and Tafsir al-Baghawi 2/98. (5) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 2/251, and al-Wahidi attributed it to Ibn Abbas in 2/274. (6) 1/281. (7) Reported by al-Razi 12/232 from al-Dahhak. (8) In (d) and (z): they fear. (9) Mentioned by al-Tabari 9/258, and attributed by al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 9/70 to al-Dahhak. (10) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 2/428, and see Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 2/251.

पृष्ठ 386 सूरह अल-अनआम: आयतें 50 - 51

अल्लाह तआला का कथन: ﴾मैं केवल उसी का अनुसरण करता हूँ जिसकी मेरी ओर वह्य (प्रकाशना) की जाती है﴿। इसका ज़ाहिरी अर्थ यह है कि वह किसी भी मामले का फैसला तब तक नहीं करते जब तक कि उसके बारे में वह्य न हो। और सही बात यह है कि नबियों के लिए इज्तिहाद (स्वतंत्र तर्क) करना और स्पष्ट ग्रंथों (नुसूस) पर क़यास (तुलना) करना जायज़ है, और क़यास शरीयत के प्रमाणों में से एक है। इसका स्पष्टीकरण "अल-आराफ़" (1) में आएगा, और नबियों के इज्तिहाद की अनुमति का उल्लेख "अल-अम्बिया" (2) में होगा, यदि अल्लाह ने चाहा।

अल्लाह तआला का कथन: ﴾कहो, "क्या अंधा और देखने वाला बराबर हो सकते हैं?"﴿ अर्थात: काफिर और मोमिन; मुजाहिद और अन्य से (3)। और कहा गया: अज्ञानी और विद्वान (4)। ﴾तो क्या तुम सोच-विचार नहीं करते?﴿ कि वे दोनों बराबर नहीं हैं।

अल्लाह तआला का कथन: ﴾और इसके द्वारा उन लोगों को डराओ जो इस बात से डरते हैं कि वे अपने रब के पास इकट्ठे किए जाएँगे - उनके लिए उसके सिवा न कोई संरक्षक होगा और न कोई सिफ़ारिश करने वाला - ताकि वे परहेज़गार बनें 51﴿

अल्लाह तआला का कथन: ﴾और इसके द्वारा डराओ﴿ अर्थात: कुरआन के द्वारा (5)। और 'इनज़ार' (चेतावनी) का अर्थ है सूचित करना, और इसका उल्लेख पहले "अल-बक़रह" (6) में हो चुका है। और कहा गया: "बेही" (इसके द्वारा), अर्थात: अल्लाह के द्वारा (7)। और कहा गया: प्रलय के दिन के द्वारा।

और ﴾उन लोगों जो डरते हैं कि वे इकट्ठे किए जाएँगे﴿ को विशेष रूप से चुना गया क्योंकि उन पर हुज्जत (प्रमाण) अधिक अनिवार्य है, क्योंकि वे उसके अज़ाब (दंड) से डरते हैं (8), न कि उन्हें एकत्र होने में कोई संदेह है; तो "डरने" का अर्थ है: वे हश्र (एकत्रिकरण) के अज़ाब की आशंका रखते हैं। और कहा गया: "डरने" का अर्थ है: वे जानते हैं (9)। अतः यदि वह मुसलमान है, तो उसे गुनाहों को छोड़ने के लिए डराया जाता है, और यदि वह अहल-ए-किताब में से है, तो उसे हक़ (सत्य) का पालन करने के लिए डराया जाता है (10)।

---

(1) इसकी आयत (12) की व्याख्या में। (2) इसकी आयत (79) की व्याख्या में। (3) मा'नी अल-कुरआन, अल-नहस 2/428 मुजाहिद से, अल-वसीत 2/274, और तफ़सीर अल-बगवी 2/98 क़तादा से। (4) अल-नुक़्त व अल-'उयून 2/117, और तफ़सीर अल-बगवी 2/98। (5) मा'नी अल-कुरआन,

अल-ज़ज्जाज 2/251, और अल-वाहिदी ने इसे इब्न अब्बास 2/274 से संबंधित किया। (6) 1/281। (7) अल-राज़ी 12/232 ने इसे अल-दह्हाक से उद्धृत किया। (8) (द) और (ज़) में: वे डरते हैं। (9) अल-तबरी 9/258 द्वारा उल्लेखित, और मज्मा' अल-बयान 9/70 में अल-तबरसी ने इसे अल-दह्हाक से संबंधित किया। (10) मा'नी अल-कुरआन, अल-नहस 2/428, और देखें मा'नी अल-कुरआन, अल-ज़ज्जाज 2/251।

صفحہ 386 سورہ الأنعام: آیات 50 - 51

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿میں تو صرف اسی کی پیروی کرتا ہوں جو میری طرف وحی کی جاتی ہے﴾۔ اس کا ظاہر یہ ہے کہ آپ ﷺ کسی معاملے کا فیصلہ نہیں فرماتے جب تک اس میں وحی نہ ہو۔ اور صحیح بات یہ ہے کہ انبیاء کے لیے اجتہاد کرنا، اور منصوص (واضح نصوص) پر قیاس کرنا جائز ہے، اور قیاس شریعت کے دلائل میں سے ایک دلیل ہے۔ اس کا بیان عنقریب "الاعراف" (1) میں آئے گا، اور انبیاء کے اجتہاد کا جواز "الانبیاء" (2) میں آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿کہہ دیجیے کہ کیا اندھا اور دیکھنے والا برابر ہو سکتے ہیں؟﴾ یعنی: کافر اور مومن؛ مجاہد وغیرہ سے مروی ہے (3)۔ اور کہا گیا: جاہل اور عالم (4)۔ ﴿تو کیا تم غور و فکر نہیں کرتے؟﴾ کہ یہ دونوں برابر نہیں ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور اس (قرآن) کے ذریعے ان لوگوں کو ڈرائیں جو اس بات سے ڈرتے ہیں کہ وہ اپنے رب کے پاس جمع کیے جائیں گے - ان کے لیے اس کے سوا نہ کوئی ولی (مددگار) ہوگا اور نہ کوئی سفارشی - تاکہ وہ پرہیزگار بن جائیں 51﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور اس کے ذریعے ڈرائیں﴾ یعنی: قرآن کے ذریعے (5)۔ اور 'انذار' (ڈرانا) کا مطلب باخبر کرنا ہے، اور یہ پہلے "البقرہ" (6) میں گزر چکا ہے۔ اور کہا گیا: "بہ" سے مراد اللہ ہے (7)۔ اور کہا گیا: روزِ قیامت سے مراد ہے۔

اور ﴿ان لوگوں کو جو ڈرتے ہیں کہ وہ جمع کیے جائیں گے﴾ کی تخصیص اس لیے کی گئی کیونکہ ان پر حجت زیادہ واجب ہے، کیونکہ وہ اس کے عذاب سے ڈرنے والے ہیں (8)، نہ یہ کہ وہ حشر کے بارے میں تذبذب کا شکار ہیں؛ پس "یخافون" (وہ ڈرتے ہیں) کا معنی ہے: وہ حشر کے عذاب

کی توقع رکھتے ہیں۔ اور کہا گیا: "یخافون" کا معنی ہے: وہ جانتے ہیں (9)۔ چنانچہ اگر وہ مسلمان ہو تو اسے گناہوں کو چھوڑنے کے لیے ڈرایا جائے گا، اور اگر وہ اہلِ کتاب میں سے ہو تو اسے حق کی پیروی کے لیے ڈرایا جائے گا (10)۔

حواشی: (1) اس کی آیت (12) کی تفسیر میں۔ (2) اس کی آیت (79) کی تفسیر میں۔ (3) معانی القرآن للنحاس 2/428 مجاہد سے، والوسیط 2/274، وتفسیر البغوی 2/98 قتادہ سے۔ (4) النکت والعیون 2/117، وتفسیر البغوی 2/98۔ (5) معانی القرآن للزجاج 2/251، اور واحدی نے اسے ابن عباس 2/274 کی طرف منسوب کیا ہے۔ (6) 1/281۔ (7) اسے رازی نے 12/232 میں ضحاک سے روایت کیا ہے۔ (8) (د) اور (ز) میں: یخافون (وہ ڈرتے ہیں)۔ (9) اسے طبری نے 9/258 میں ذکر کیا، اور طبرسی نے مجمع البیان 9/70 میں اسے ضحاک کی طرف منسوب کیا ہے۔ (10) معانی القرآن للنحاس 2/428، اور دیکھئے معانی القرآن للزجاج 2/251۔

387 Surah Al-An'am: Verses 51 - 52

Al-Hasan said: The intended meaning is the believers(1). Al-Zajjaj said: Everyone who acknowledges the Resurrection, whether believer or disbeliever(2). It is also said: The verse is about the polytheists, meaning: Warn them of the Day of Resurrection. And the first [view] is more apparent. {There is for them besides Him} meaning: other than Allah {no protector or intercessor}. This is a refutation of the Jews and Christians in their claim that their fathers intercede for them, where they said: {We are the children of Allah and His beloved ones} Al-Ma'idah: 18, and of the polytheists(4) when they made their idols intercessors for them with Allah. So Allah made it known that intercession will not be for the disbelievers. And whoever says: The verse is about the believers, says: The Messenger's intercession for them will be by Allah's permission, so he is the intercessor in truth then; and in the Revelation: {And they do not intercede except for him with whom He is pleased} [Al-Anbiya': 28], {And intercession does not benefit with Him except for one to whom He permits} [Saba': 23], {Who is it that can intercede with Him except by His permission?} Al-Baqarah: 255. {That they may become righteous} meaning: in the future, which is steadfastness in faith. His saying, the Exalted: {And do not send away those who call upon their Lord morning and afternoon, seeking His countenance. Not upon you is anything of their account and not upon them is anything of your account, that you should send them away and thus be among the wrongdoers. 52} His saying, the Exalted: {And do not send away those who call upon their Lord} [to the end of] the verse. The polytheists said: We do not accept sitting with the likes of these - meaning Salman, Suhayb, Bilal, and Khabbab - so drive them away from you; and they requested...

---

(1) Majma' al-Bayan 7/70 from him and from Ibn Abbas, they both said: He means the believers; they fear the Day of Resurrection and the severity of its terrors. (2) Thus mentioned by the author, and the correct view is: from a believer and a person of the Book. Al-Zajjaj's saying in 'Ma'ani al-Qur'an' 2/251: They are one of two men; either a Muslim man who fulfills Allah's right in his Islam, or a man from the People of the Book, for all of the People of the Book acknowledge that Allah, Exalted is His praise, is their Creator, and that they will be resurrected. The author mentioned this meaning before Al-Hasan's statement. (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 2/251. (4) In (kh), (d), and (m): 'wal-mushrikuna' (nominative). What is established is from (z) and (zha'). (5) Tafsir al-Razi 12/233.

३८७ सूरह अल-अनआम: आयतें ५१ - ५२

अल-हसन ने कहा: इससे तात्पर्य मोमिनों (ईमान वालों) से है (१)। अल-ज़ज्जाज ने कहा: हर वह व्यक्ति जो पुनरुत्थान को स्वीकार करता है, चाहे वह मोमिन हो या काफ़िर (२)। और कहा गया है: यह आयत मुशरिकों (बहुदेववादियों) के बारे में है, यानी: उन्हें क़ियामत के दिन से डराओ। और पहला मत अधिक स्पष्ट है। {उनके लिए उसके सिवा} यानी: अल्लाह के सिवा {न कोई संरक्षक है और न ही सिफारिश करने वाला}। यह यहूदियों और ईसाइयों के इस दावे का खंडन है कि उनके पूर्वज उनके लिए सिफारिश करेंगे, जहाँ उन्होंने कहा था: {हम अल्लाह के बेटे और उसके प्रिय हैं} अल-माएदा: १८, और मुशरिकों (४) का भी खंडन है जब उन्होंने अपनी मूर्तियों को अल्लाह के पास अपना सिफारिशी बना लिया था। तो अल्लाह ने बता दिया कि शफ़ाअत (सिफारिश) काफ़िरों के लिए नहीं होगी। और जिसने कहा: यह आयत मोमिनों के बारे में है, उसने कहा: उनके लिए रसूल की शफ़ाअत अल्लाह की अनुमति से होगी, तो वह वास्तव में तब सिफारिश करने वाले होंगे; और वहि में है: {और वे केवल उसी की सिफारिश करते हैं जिससे वह प्रसन्न हो} [अल-अंबिया: २८], {और उसके पास सिफारिश लाभ नहीं पहुँचाती सिवाय उसके लिए जिसे वह अनुमति दे} [सबा: २३], {कौन है जो उसके पास उसकी अनुमति के बिना सिफारिश कर सके?} अल-बक़रह: २५५। {ताकि वे डरें} यानी: भविष्य में, और वह है ईमान पर अडिग रहना। अल्लाह तआला का कथन: {और उन लोगों को न निकालें जो सुबह और शाम अपने रब को पुकारते हैं, उसकी प्रसन्नता चाहते हैं। न आपके जिम्मे उनके हिसाब में से कुछ है और न उनके जिम्मे आपके हिसाब में से कुछ है कि आप उन्हें निकाल दें और ज़ालिमों में से हो जाएँ। ५२} अल्लाह तआला का कथन: {और उन लोगों को न निकालें जो अपने रब को पुकारते हैं} आयत। मुशरिकों ने कहा: हम इन जैसों के साथ बैठने को तैयार नहीं हैं - उनका मतलब सलमान, सुहैब, बिलाल और खब्बाब से था - अतः उन्हें अपने पास से हटा दें; और उन्होंने माँग की...

---

(१) मजमा अल-बयान ७/७० उनके और इब्न अब्बास से, उन दोनों ने कहा: उनका तात्पर्य मोमिनों से है; वे क़ियामत के दिन और उसकी भयानक कठोरता से डरते हैं। (२) लेखक ने ऐसा ही उल्लेख किया है, और सही यह है: मोमिन और किताब वाले से। अल-ज़ज्जाज का कहना 'मानी अल-क़ुरआन' २/२५१ में है: वे दो पुरुषों में से एक हैं; या तो एक मुसलमान व्यक्ति जो अपने इस्लाम में अल्लाह का हक अदा करता है, या अहले किताब (किताब वाले) में से एक व्यक्ति, क्योंकि अहले किताब के सभी लोग स्वीकार करते हैं कि अल्लाह, जिसकी प्रशंसा उच्च है, उनका निर्माता है, और उन्हें पुनर्जीवित

किया जाएगा। लेखक ने अल-हसन के कथन से पहले इस अर्थ का उल्लेख किया है। (३) मानी अल-क़ुरआन ज़ज्जाज कृत २/२५१। (४) (ख), (द) और (म) में: 'वल-मुशरिकूना'। (ज़) और (ज़ा) से जो सिद्ध है वही दिया गया है। (५) तफ़सीर अल-राज़ी १२/२३३।

۳۸۷ سورہ الانعام: آیات ۵۱ - ۵۲

اور حسن نے کہا: مراد مومنین ہیں (۱)۔ زجاج نے کہا: ہر وہ شخص جو بعث (دوبارہ جی اٹھنے) کا اقرار کرے خواہ مومن ہو یا کافر (۲)۔ اور کہا گیا ہے: یہ آیت مشرکین کے بارے میں ہے، یعنی: انہیں قیامت کے دن سے ڈراؤ۔ اور پہلا قول زیادہ ظاہر ہے۔ ﴿لَيْسَ لَهُم مِّن دُونِهِ﴾ یعنی: اللہ کے سوا ﴿شَفِيعٌ﴾ کوئی سفارشی نہیں۔ یہ یہودیوں اور عیسائیوں کے اس گمان کی تردید ہے کہ ان کے آباؤ اجداد ان کی سفارش کریں گے، جہاں انہوں نے کہا: ﴿نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّهِ وَأَحِبَّاؤُهُ﴾ [المائدہ: ۱۸] (۳)، اور مشرکین (۴) کی تردید ہے جب انہوں نے اپنے بتوں کو اللہ کے ہاں اپنا سفارشی بنا لیا، تو اللہ نے بتا دیا کہ شفاعت کافروں کے لیے نہیں ہوگی۔ اور جس نے کہا: یہ آیت مومنوں کے بارے میں ہے، اس نے کہا: ان کے لیے رسول کی شفاعت اللہ کے حکم سے ہوگی، تو وہ اس وقت حقیقت میں شفیع ہوں گے؛ اور قرآن میں ہے: ﴿وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَىٰ﴾ [الانبیاء: ۲۸]، ﴿وَلَا تَنفَعُ الشَّفَاعَةُ عِندَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ﴾ [سبا: ۲۳]، ﴿مَن ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِندَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ﴾ [البقرہ: ۲۵۵] (۵)۔ ﴿لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ﴾ یعنی: مستقبل میں، اور وہ ہے ایمان پر ثابت قدم رہنا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُم بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ ۖ مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِم مِّن شَيْءٍ وَمَا مِنْ حِسَابِكَ عَلَيْهِم مِّن شَيْءٍ فَتَطْرُدَهُمْ فَتَكُونَ مِنَ الظَّالِمِينَ ۵۲﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُم﴾ آیت۔ مشرکین نے کہا: ہم ان جیسے لوگوں کے ساتھ بیٹھنے پر راضی نہیں ہیں - ان کی مراد سلمان، صہیب، بلال اور خباب سے تھی - پس انہیں اپنے پاس سے نکال دیں؛ اور انہوں نے مطالبہ کیا...

---

(۱) مجمع البیان ۷ / ۷۰ ان سے اور ابن عباس سے مروی ہے، ان دونوں نے کہا: مراد مومنین ہیں؛ وہ قیامت کے دن اور اس کی ہولناکیوں کی شدت سے ڈرتے ہیں۔ (۲) مصنف نے ایسا ہی ذکر کیا ہے، اور صحیح یہ ہے: مومن اور کتابی، تو زجاج کا قول 'معانی القرآن' ۲/۲۵۱ میں ہے: پس

وہ دو آدمیوں میں سے ایک ہیں؛ یا تو مسلمان شخص جو اپنے اسلام میں اللہ کا حق ادا کرتا ہے، یا اہل کتاب میں سے کوئی شخص، کیونکہ تمام اہل کتاب اس بات کے معترف ہیں کہ اللہ جل شانہ ان کا خالق ہے، اور یہ کہ وہ دوبارہ اٹھائے جائیں گے۔ مصنف نے یہ معنی حسن کے قول سے پہلے ذکر کیا ہے۔ (۳) معانی القرآن للزجاج ۲/ ۲۵۱۔ (۴) (خ) اور (د) اور (م) میں: 'والمشركون'۔ اور جو ثابت ہے وہ (ز) اور (ظ) سے ہے۔ (۵) تفسیر الرازی ۱۲/ ۲۳۳۔

Surah Al-An'am: Verse 52 388

...that he should write for them [a document] to that effect, and the Prophet ﷺ intended to do so, and called Ali to write it. Then the poor [among the companions] stood up and sat aside; so Allah revealed the verse. This is why Sa'd pointed out in his authentic Hadith, saying: "It occurred to the heart of the Messenger of Allah ﷺ what Allah willed to occur," and its mention will follow (1).

The Prophet ﷺ was inclined towards that [writing the document] out of hope for their [the disbelievers'] conversion and the conversion of their people, thinking that this would not deprive his companions of anything nor diminish their worth. So he leaned towards it, but Allah revealed the verse, forbidding him from what he intended regarding expulsion, though he had not actually carried out the expulsion (2).

Muslim (3) narrated from Sa'd ibn Abi Waqqas who said: We were with the Prophet ﷺ, six individuals. The polytheists said to the Prophet ﷺ: "Expel these people from around you so they don't grow bold against us." He [Sa'd] said: It was me, Ibn Mas'ud, a man from Hudhayl, Bilal, and two other men I won't name. It occurred to the heart of the Messenger of Allah ﷺ what Allah willed to occur, and he spoke to himself [about it]. Then Allah Almighty revealed: {And do not send away those who call upon their Lord morning and afternoon, seeking His countenance.}

It was said: What is meant by "supplication" (du'a) is: maintaining the prescribed prayers in congregation; this was stated by Ibn Abbas, Mujahid, and Al-Hasan (4).

It was also said: It means remembrance (dhikr) and recitation of the Quran (5). It is possible he meant supplication at the beginning of the day and its end; so they start their day with supplication seeking success, and conclude it (6) with supplication seeking forgiveness.

{seeking His countenance} means: obedience to Him and sincerity in it; i.e., they are sincere in their worship and deeds for Allah, turning towards Him alone and not to anyone else (7).

---

(1) It will come shortly, as will what preceded it. (2) Al-Mufhim 6/284-285. (3) In his Sahih (2413): (46). (4) Their saying was recorded by Al-Tabari 9/264. (5) Recorded by Al-Tabari 9/268 from Al-Nakha'i and Mansur ibn al-Mu'tamir. (6) In [manuscripts] (d), (z), and (zha): "and they gather". (7) Al-Mufhim 6/285.

सूरह अल-अनाम: आयत 52 388

...कि वे उनके लिए उस आशय का एक दस्तावेज लिखें, और पैगंबर ﷺ ने ऐसा करने का इरादा किया, और अली को लिखने के लिए बुलाया। तब [साथियों में से] गरीब लोग खड़े हो गए और एक तरफ बैठ गए; तो अल्लाह ने आयत नाजिल की। यही कारण है कि साद ने अपनी प्रामाणिक हदीस में इशारा करते हुए कहा: "अल्लाह के रसूल ﷺ के दिल में वह आया जो अल्लाह ने चाहा कि आए," और इसका उल्लेख आगे आएगा (1)।

पैगंबर ﷺ उनकी [काफिरों की] और उनके लोगों के इस्लाम लाने की उम्मीद में उसकी ओर झुक गए थे, यह सोचते हुए कि इससे उनके साथियों का कुछ भी नुकसान नहीं होगा और न ही उनके सम्मान में कमी आएगी। इसलिए वे उसकी ओर झुक गए, लेकिन अल्लाह ने आयत नाजिल की, और उन्हें उस निष्कासन से रोक दिया जिसका उन्होंने इरादा किया था, हालांकि उन्होंने वास्तव में निष्कासन नहीं किया था (2)।

मुस्लिम (3) ने साद इब्न अबी वक्कास से रिवायत की है जिन्होंने कहा: हम पैगंबर ﷺ के साथ छह लोग थे। मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने पैगंबर ﷺ से कहा: "इन लोगों को अपने पास से निकाल दो ताकि वे हमारे खिलाफ दिलेर न हों।" उन्होंने [साद] कहा: मैं था, इब्न मसूद, हुज़ैल का एक आदमी, बिलाल और दो अन्य आदमी जिनका मैं नाम नहीं लूँगा। अल्लाह के रसूल ﷺ के दिल में वह बात आई जो अल्लाह ने चाहा कि आए, और उन्होंने अपने आप से [इसके बारे में] बात की। फिर अल्लाह ने नाजिल फरमाया: {और उन लोगों को न निकालें जो सुबह और शाम अपने रब को पुकारते हैं, उसकी रज़ा चाहते हुए।}

कहा गया है: "दुआ" (पुकारने) से मुराद है: जमात के साथ फर्ज नमाज पढ़ना; यह इब्न अब्बास, मुजाहिद और अल-हसन ने कहा है (4)।

यह भी कहा गया: इसका अर्थ है जिक्र (अल्लाह की याद) और कुरान का पाठ (5)। यह संभव है कि उनका मतलब दिन की शुरुआत और उसके अंत में दुआ से हो; ताकि वे सफलता की चाहत में दुआ के साथ अपने दिन की शुरुआत करें, और मगफिरत (क्षमा) की तलाश में दुआ के साथ उसका अंत (6) करें।

{उसकी रज़ा चाहते हुए} का अर्थ है: उसकी आज्ञाकारिता और उसमें इखलास (ईमानदारी); यानी, वे अपनी इबादत और कामों में अल्लाह के प्रति निष्ठावान हैं, और उसके अलावा किसी और की तरफ नहीं मुड़ते (7)।

---

(1) यह जल्द ही आएगा, जैसा कि इससे पहले वाला आया था। (2) अल-मुफ्हिम 6/284-285। (3) अपनी सहीह (2413) में: (46)। (4) उनका कहना अल-तबरी 9/264 द्वारा उद्धृत किया गया है। (5) अल-तबरी 9/268 द्वारा अल-नखई और मंसूर बिन अल-मुतामिर से उद्धृत। (6) पाण्डुलिपि (द), (ज), और (ज़): "और वे इकट्ठा हों"। (7) अल-मुफ्हिम 6/285।

سورہ الانعام: آیت 52 388

...کہ ان کے لیے اس سلسلے میں ایک تحریر لکھ دیں، تو نبی ﷺ نے اس کا ارادہ کیا، اور علی کو بلایا تاکہ وہ لکھیں، پس فقراء کھڑے ہو گئے اور ایک طرف جا بیٹھے؛ تو اللہ نے آیت نازل فرمائی۔ اسی لیے سعد نے اپنی صحیح حدیث میں اس کی طرف اشارہ کرتے ہوئے کہا: "رسول اللہ ﷺ کے دل میں وہ بات آئی جو اللہ نے چاہی کہ آئے،" اور اس کا ذکر عنقریب آئے گا (1)۔

نبی ﷺ نے ایسا صرف ان کے اور ان کی قوم کے اسلام لانے کی طمع میں کیا تھا، اور آپ کا خیال تھا کہ اس سے آپ کے صحابہ کا کچھ نہیں جائے گا اور نہ ہی ان کی قدر و منزلت میں کمی آئے گی، چنانچہ آپ کا رجحان اس طرف ہوا، تو اللہ نے آیت نازل فرمائی اور آپ کو اس ارادے سے روک دیا جو آپ نے نکالنے کے بارے میں کیا تھا، نہ یہ کہ آپ نے واقعی نکال دیا تھا (2)۔

مسلم (3) نے سعد بن ابی وقاص سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: ہم نبی ﷺ کے ساتھ چھ افراد تھے، تو مشرکین نے نبی ﷺ سے کہا: "ان لوگوں کو اپنے پاس سے ہٹا دیں تاکہ یہ ہم پر دلیر نہ ہوں،" انہوں نے (سعد نے) کہا: میں تھا، ابن مسعود، قبیلہ ہذیل کا ایک آدمی، بلال اور دو اور آدمی جن کا میں نام نہیں لوں گا۔ تو رسول اللہ ﷺ کے دل میں وہ بات آئی جو اللہ نے چاہی کہ آئے، پس آپ نے اپنے جی میں بات کی، تو اللہ عزوجل نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُم بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ﴾ (اور ان لوگوں کو دور نہ کیجیے جو صبح و شام اپنے رب کو پکارتے ہیں، اس کی رضا کے طلب گار ہیں)۔

کہا گیا: دعا سے مراد باجماعت فرض نمازوں کی پابندی ہے؛ یہ ابن عباس، مجاہد اور حسن کا قول ہے (4)۔

اور کہا گیا: (مراد) ذکر اور قرآن کی تلاوت ہے (5)۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ دن کے آغاز اور اس کے آخر میں دعا مراد ہو؛ تاکہ وہ اپنے دن کا آغاز کامیابی کی رغبت میں دعا سے کریں۔ اور اس کا اختتام (6) مغفرت کی طلب میں دعا پر کریں۔

﴿يُرِيدُونَ وَجْهَهُۥ﴾ یعنی: اس کی اطاعت اور اس میں اخلاص، یعنی: وہ اپنی عبادت اور اعمال میں اللہ کے لیے مخلص ہیں، اور اس کے ذریعے صرف اسی کی طرف متوجہ ہوتے ہیں کسی اور کی طرف نہیں (7)۔

---

(1) یہ اور اس سے پہلے والا عنقریب آئے گا۔ (2) المفہم 6/ 284 - 285۔ (3) اپنی صحیح (2413) میں: (46)۔ (4) ان کا قول طبری نے 9/ 264 میں نکالا ہے۔ (5) اسے طبری نے 9/ 268 میں نخعی اور منصور بن المعتمر سے نکالا ہے۔ (6) (د)، (ز) اور (ظ) میں ہے: "اور وہ جمع ہوں"۔ (7) المفہم 6/ 285ا

Surah Al-An'am, Verse 52

Page 389

It was said: They seek Allah, who is described as having a Face, as He said: "And there will remain the Face of your Lord, Owner of Majesty and Honor" [Ar-Rahman: 27], and it is like His saying: "And those who are patient, seeking the Face of their Lord" [Ar-Ra'd: 22].

He specifically mentioned the morning and the evening because occupation usually preoccupies people during these times, and whoever is devoted to worship during the time of occupation would be even more active during free time(1).

And the Messenger of Allah ﷺ would thereafter restrain himself with them as Allah commanded him in His saying: "And keep yourself patient [by being] with those who call upon their Lord in the morning and the evening, seeking His face [i.e., acceptance]. And let not your eyes pass beyond them" [Al-Kahf: 28]. So he would not leave until they were the ones who initiated leaving(2).

Ibn Majah narrated this meaning in his "Sunan"(3) from Khabbab regarding the saying of Allah Almighty: "And do not send away those who call upon their Lord morning and afternoon," until His saying: "lest you be among the wrongdoers." He said: Al-Aqra' bin Habis At-Tamimi and 'Uyaynah bin Hisn Al-Fazari came and found(4) the Messenger of Allah ﷺ with Suhayb, Bilal, 'Ammar, and Khabbab, sitting among a group of the weak believers. When they saw them around the Prophet ﷺ, they despised them. They came to him in private and said: "We want you to designate a sitting for us so that the Arabs may recognize our superiority, for the delegations of the Arabs come to you, and we are ashamed for the Arabs to see us with these slaves. So when we come to you, make them leave(5), and when we are finished, sit with them if you wish." He said: "Yes." They said: "Then write a document for us to that effect." He called for a piece of paper and called Ali to write, while we were sitting aside. Then Gabriel, peace be upon him, descended and said: "And do not send away those who call upon their Lord morning and afternoon, seeking His Face. You are not accountable for them in the least, nor are they accountable for you in the least, that you should send them away and be among the wrongdoers." Then he mentioned Al-Aqra' bin Habis and 'Uyaynah bin Hisn and said: "And thus We have tried some of them through others that they [i.e., the disbelievers] might say, 'Is it these whom Allah has favored from among us?'"

(1) Previous source. (2) Previous source, and see what follows from the hadith of Khabbab (3) .ﷺ Number (4127), and it was also narrated by Al-Bazzar (Al-Bahr Al-Zakhar) (2130), Al-Tabari 9/259-260, and Al-Tabarani in Al-Kabir (3693). (4) In (ظ) and sources: they found. (5) In (ظ): "drive them away from you," and in Tafsir Al-Tabari: "remove them from us."

सूरह अल-अन'आम, आयत 52

पृष्ठ 389

कहा गया: वे अल्लाह को चाहते हैं जिसे चेहरा होने के रूप में वर्णित किया गया है, जैसा कि उसने कहा: "और आपके रब का चेहरा शेष रहेगा, जो महिमा और सम्मान का स्वामी है" [अर-रहमान: 27], और यह उसके कहने के समान है: "और वे जो अपने रब के चेहरे की तलाश में धैर्यवान रहे" [अर-रअद: 22]।

उसने सुबह और शाम का विशेष रूप से उल्लेख किया; क्योंकि इन समयों में काम लोगों पर हावी रहता है, और जो काम के समय इबादत में लगा रहता है, वह खाली समय में और भी अधिक क्रियाशील होगा(1)।

और अल्लाह के रसूल ﷺ उसके बाद अपने आप को उनके साथ रोक कर रखते थे जैसा कि अल्लाह ने उन्हें अपने इस कथन में आदेश दिया था: "और अपने आप को उन लोगों के साथ धैर्यवान रखें जो सुबह और शाम अपने रब को पुकारते हैं, उसके चेहरे (प्रसन्नता) की तलाश में। और आपकी आँखें उनसे परे न जाएँ' [अल-कहफ़: 28]। तो वह तब तक नहीं उठते थे जब तक वे स्वयं उठना शुरू नहीं करते थे(2)।

इब्न माजाह ने अपनी "सुनन"(3) में खब्बाब से अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में इस अर्थ को विस्तार से स्पष्ट करते हुए उद्धृत किया है: "और उन लोगों को न निकालें जो सुबह और शाम अपने रब को पुकारते हैं," उसके इस कथन तक: "कि कहीं आप अत्याचारियों में से न हो जाएँ।" उन्होंने कहा: अल-अकरा बिन हबिस अत-तमीमी और उययना बिन हिस्न अल-फ़ज़ारी आए, और अल्लाह के रसूल ﷺ को सुहैब, बिलाल, अम्मार और खब्बाब के साथ, कमजोर ईमान वालों के एक समूह के बीच बैठा पाया(4)। जब उन्होंने उन्हें नबी ﷺ के आसपास देखा, तो उन्होंने उन्हें तुच्छ समझा। वे उनके पास एकांत में आए और कहा: "हम चाहते हैं कि आप हमारे लिए एक ऐसी सभा निर्धारित करें जिससे अरबों के बीच हमारी श्रेष्ठता पहचानी जाए, क्योंकि अरबों के प्रतिनिधिमंडल आपके पास आते हैं, और हमें शर्म आती है कि अरब हमें इन गुलामों के साथ देखें। इसलिए जब हम आपके पास आएँ तो उन्हें अपने पास से हटा दें(5), और जब हम फारिग हो जाएँ तो यदि आप चाहें तो उनके साथ बैठें।" उन्होंने कहा: "हाँ।" उन्होंने कहा: "तो हमारे लिए एक दस्तावेज लिख दें।" उन्होंने एक कागज मँगाया और अली को लिखने के लिए बुलाया, जबकि हम एक तरफ बैठे थे। तब

जिब्रईल अलैहिस्सलाम उतरे और कहा: "और उन लोगों को न निकालें जो सुबह और शाम अपने रब को पुकारते हैं, उसके चेहरे की तलाश में। न उन पर आपके हिसाब का कुछ बोझ है और न आप पर उनके हिसाब का कुछ बोझ, कि आप उन्हें निकाल दें और अत्याचारियों में से हो जाएँ।" फिर उन्होंने अल-अकरा बिन हबिस और उययना बिन हिस्न का उल्लेख किया; और कहा: "और इसी तरह हमने उनमें से कुछ को दूसरों के द्वारा आज़माया है ताकि वे [काफ़िर] कहें, 'क्या ये वही हैं जिन पर अल्लाह ने हमारे बीच से उपकार किया है?'"

(1) पूर्व स्रोत। (2) पूर्व स्रोत, और खब्बाब ﷺ की आने वाली हदीस देखें। (3) संख्या (4127), और इसे अल-बज्ज़ार (अल-बहर अल-ज़खार) (2130), अल-तब़री 9/259-260, और अल-तब़रानी ने अल-कबीर (3693) में भी उद्धृत किया है। (4) (ظ) और स्रोतों में: उन्होंने पाया। (5) (ظ) में: "उन्हें अपने पास से खदेड़ दें", और तफ़सीर अल-तब़री में: "उन्हें हमसे दूर कर दें"।

سورۃ الانعام، آیت 52

صفحہ 389

اور کہا گیا: وہ اللہ کو چاہتے ہیں جس کے لیے چہرہ (وجہ) ہونا بیان کیا گیا ہے، جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ﴾ [الرحمن: 27]، اور یہ اس کے قول کی طرح ہے: ﴿وَالَّذِينَ صَبَرُوا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِمْ﴾ [الرعد: 22]۔

اور صبح و شام کو خاص طور پر ذکر کیا؛ اس لیے کہ ان دو وقتوں میں کام عموماً لوگوں پر غالب ہوتا ہے، اور جو شخص مصروفیت کے وقت عبادت کی طرف متوجہ ہو، وہ فارغ وقت میں اور زیادہ عمل کرنے والا ہوگا(1)۔

اور رسول اللہ ﷺ اس کے بعد اپنے آپ کو ان کے ساتھ صبر سے وابستہ رکھتے تھے جیسا کہ اللہ نے انہیں اپنے اس قول میں حکم دیا تھا: ﴿وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُم بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ وَلَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ﴾ [الكهف: 28]۔ چنانچہ آپ ﷺ تب تک نہیں اٹھتے تھے جب تک کہ وہ خود اٹھنا شروع نہ کردیتے(2)۔

اور ابن ماجہ نے اپنی "سنن"(3) میں خباب سے اللہ عزوجل کے اس قول کے بارے میں اس معنی کو واضح اور مکمل کرتے ہوئے نقل کیا ہے: ﴿وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُم بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ﴾ سے اس کے قول ﴿فَتَكُونَ مِنَ الظَّالِمِينَ﴾ تک۔ انہوں نے کہا: اقرع بن حابس التمیمی اور عیینہ بن حصن الفزاری آئے، تو انہوں نے رسول اللہ ﷺ کو صہیب، بلال، عمار اور خباب کے ساتھ، کمزور ایمان والوں کے ایک گروہ میں بیٹھا ہوا پایا(4)؛ جب انہوں نے انہیں نبی ﷺ کے گرد دیکھا تو انہیں حقیر سمجھا؛ چنانچہ وہ آپ ﷺ کے پاس تنہائی میں آئے اور کہا: "ہم چاہتے ہیں کہ آپ ہمارے لیے ایک

ایسی مجلس مقرر کریں جس سے عربوں میں ہماری فضیلت پہچانی جائے، کیونکہ عربوں کے وفود آپ کے پاس آتے ہیں، اور ہمیں شرم آتی ہے کہ عرب ہمیں ان غلاموں کے ساتھ دیکھیں۔ لہٰذا جب ہم آپ کے پاس آئیں تو انہیں اپنے پاس سے اٹھا دیں(5)، اور جب ہم فارغ ہو جائیں تو اگر آپ چاہیں تو ان کے ساتھ بیٹھیں۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں"۔ انہوں نے کہا: "تو ہمارے لیے ایک تحریر لکھ دیں"۔ آپ ﷺ نے ایک کاغذ منگوایا اور حضرت علی کو لکھنے کے لیے بلایا، جب کہ ہم ایک گوشے میں بیٹھے تھے۔ تب جبرائیل علیہ السلام نازل ہوئے اور کہا: ﴿وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُم بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِم مِّن شَيْءٍ وَمَا مِنْ حِسَابِكَ عَلَيْهِم مِّن شَيْءٍ فَتَطْرُدَهُمْ فَتَكُونَ مِنَ الظَّالِمِينَ﴾ پھر انہوں نے اقرع بن حابس اور عیینہ بن حصن کا ذکر کیا؛ اور فرمایا: ﴿وَكَذَٰلِكَ فَتَنَّا بَعْضَهُم بِبَعْضٍ لِّيَقُولُوا أَهَٰؤُلَاءِ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْهِم مِّنْ بَيْنِنَا﴾۔

(1) پچھلا مصدر۔ (2) پچھلا مصدر، اور خباب ﷺ کی آنے والی حدیث دیکھیں۔ (3) نمبر (4127)، اور اسے بزار (البحر الزخار) (2130)، طبری 9/259-260، اور طبرانی نے الکبیر (3693) میں بھی روایت کیا ہے۔ (4) (ظ) اور مصادر میں ہے: تو انہوں نے پایا (جمع کا صیغہ)۔ (5) (ظ) میں ہے: "ان کو اپنے پاس سے دھتکار دیں"، اور تفسیر طبری میں ہے: "انہیں ہم سے اٹھا دیں"۔

...between us? Is not Allah most knowing of those who are grateful?" [Al-An'am: 53]. Then He said: "And when those come to you who believe in Our verses, say, 'Peace be upon you. Your Lord has decreed upon Himself mercy...'" [Al-An'am: 54]. He said: So we drew near to him until we placed our knees against his knees; and the Messenger of Allah (ﷺ) would sit with us, and when he wanted to stand up, he stood and left us. Then Allah, Mighty and Majestic, revealed: "And keep yourself patient [by being] with those who call upon their Lord in the morning and the evening, seeking His countenance. And let not your eyes pass beyond them, desiring adornments of the worldly life...", and do not sit with the nobles(1) "and do not obey one whose heart We have made heedless of Our remembrance" meaning Uyaynah and Al-Aqra' "and who follows his desire and whose affair is ever [in] neglect." [Al-Kahf: 28] i.e., destruction. He said: the affair of Uyaynah and Al-Aqra'. Then He struck for them the example of the two men and the example of the worldly life. Khabbab said: We used to sit with the Prophet (ﷺ), and when we reached the hour in which he stands, we would stand and leave him until he stands; narrated from Ahmad bin Muhammad bin Yahya bin Sa'id al-Qattan, Amr bin Muhammad al-Anqazi told us, Asbat told us, from Al-Suddi, from Abu Sa'id(2) al-Azdi - who was the reciter of the Azd - from Abu al-Kanud(3) from Khabbab.

It was also narrated from Sa'd who said: This verse was revealed concerning six of us: me, Ibn Mas'ud, Suhayb, Ammar, Al-Miqdad, and Bilal. He said: Quraysh said to the Messenger of Allah (ﷺ): We are not satisfied to be followers of these people, so expel them [from you]. He said: Then there entered into the heart of the Messenger of Allah (ﷺ) from that what Allah willed to enter; so Allah, Mighty and Majestic, revealed: "And do not send away those who call upon their Lord morning and afternoon..." the verse(4).

It was read as: "bil-ghudwah", and its explanation will come in "Al-Kahf"(5) if Allah wills.

His words: "You are not responsible for their account in the least" i.e., for their reward or sufficiency.

---

(1) It occurred in Musnad al-Bazzar instead of it: "gatherings of the nobles", and his saying: "and do not sit with the nobles", occurred in Ibn Majah and al-Tabarani. It was said: "desiring adornments of the worldly life". (2) It occurred in Ibn Majah, al-Bazzar,

and al-Tabarani: from Abi Sa'd, and both are correct. See Tahdhib al-Kamal 33/344. (3) Al-Azdi al-Kufi, who is Abdullah bin Amir, or Ibn Imran, or Ibn Uwaymir, and it was said: Ibn Sa'id, and it was said: Amr Ibn Habashi. Al-Taqrib p. 589. (4) Sunan Ibn Majah (4128), and what preceded in brackets is from it. It has already been narrated similarly from Sahih Muslim. (5) In the interpretation of its verse (28), and the mentioned reading is the reading of Ibn Amir, Al-Sab'ah p. 258, and Al-Taysir p. 102.

३९० सूरह अल-अनाम: आयत ५२

...हमारे बीच? क्या अल्लाह शुक्रगुज़ार लोगों को सबसे बेहतर जानने वाला नहीं है?" [अल-अनाम: ५३]। फिर उसने कहा: "और जब वे लोग तुम्हारे पास आएं जो हमारी आयतों पर ईमान लाते हैं, तो कहो, 'तुम पर सलाम हो। तुम्हारे रब ने अपने ऊपर दया को अनिवार्य कर लिया है...'" [अल-अनाम: ५४]। उसने (कथावाचक ने) कहा: तो हम उसके इतने करीब हो गए कि हमने अपने घुटने उसके घुटनों से सटा दिए; और अल्लाह के रसूल (ﷺ) हमारे साथ बैठते थे, और जब वे उठना चाहते थे, तो वे खड़े हो जाते और हमें छोड़ देते। तब अल्लाह, जो पराक्रमी और प्रतापी है, ने अवतरित किया: "और अपने आप को उन लोगों के साथ धैर्यवान बनाए रखें जो सुबह और शाम अपने रब को पुकारते हैं, उसकी प्रसन्नता चाहते हैं। और आपकी आँखें उन्हें छोड़कर दुनियावी जीवन की सजावटों की इच्छा करते हुए आगे न बढ़ें...", और रईसों के साथ न बैठें(१) "और उस व्यक्ति का पालन न करें जिसके दिल को हमने अपनी याद से गाफिल कर दिया है" यानी उयैना और अल-अक़रा "और जो अपनी इच्छाओं का पालन करता है और जिसका मामला हमेशा लापरवाही में रहता है।" [अल-कहफ़: २८] यानी विनाश। उसने कहा: उयैना और अल-अक़रा का मामला। फिर उसने उनके लिए दो पुरुषों का उदाहरण और दुनियावी जीवन का उदाहरण दिया। खब्बाब ने कहा: हम नबी (ﷺ) के साथ बैठा करते थे, और जब वह समय आता था जिसमें वे खड़े होते थे, तो हम खड़े हो जाते और उन्हें छोड़ देते जब तक कि वे खड़े न हो जाते; अहमद बिन मुहम्मद बिन यह्या बिन सईद अल-क़त्तान से वर्णित, अम्र बिन मुहम्मद अल-अनक़ज़ी ने हमें बताया, अस्बात ने हमें अल-सुद्दी से, अबू सईद(२) अल-अज़दी से बताया - जो अज़द के कारी थे - अबू अल-कानूद(३) से, उन्होंने खब्बाब से।

इसे साद से भी वर्णित किया गया है जिन्होंने कहा: यह आयत हम छह लोगों के बारे में अवतरित हुई थी: मैं, इब्न मसूद, सुहैब, अम्मार, अल-मिक़दाद और बिलाल। उन्होंने कहा: कुरैश ने अल्लाह के रसूल (ﷺ) से कहा: हम इन लोगों के अनुयायी होने से संतुष्ट नहीं हैं, इसलिए उन्हें [अपने पास से] निकाल दें। उन्होंने कहा: तब अल्लाह के रसूल (ﷺ) के दिल में वह बात समा गई जो अल्लाह चाहता था कि समाए; तो अल्लाह, जो पराक्रमी और प्रतापी है, ने अवतरित किया: "और उन लोगों को दूर न करें जो सुबह और दोपहर अपने रब को पुकारते हैं..." आयत(४)।

इसे "बिल-गुदवा" के रूप में पढ़ा गया है, और इसका स्पष्टीकरण "अल-कहफ़"(५) में आएगा, इंशा अल्लाह।

उनका कथन: "उनके हिसाब की कोई ज़िम्मेदारी तुम पर नहीं है" यानी उनके प्रतिफल या पर्याप्तता की।

---

(१) मुसनद अल-बज़ार में इसके बजाय यह आया है: "रईसों की सभाएं', और उनका कहना: "और रईसों के साथ न बैठें", इब्न माजाह और अल-तबरानी में आया है। कहा गया: "दुनियावी जीवन की सजावट की चाह रखते हुए"। (२) इब्न माजाह, अल-बज़ार और अल-तबरानी में आया है: अबी साद से, और दोनों ही सही हैं। देखें तहज़ीब अल-कमाल ३३/३४४। (३) अल-अज़दी अल-कूफ़ी, जो अब्दुल्ला बिन आमिर, या इब्न इमरान, या इब्न उवैमिर हैं, और कहा गया: इब्न सईद, और कहा गया: अम्र इब्न हबशी। अल-तक़रीब पृष्ठ ५८९। (४) सुनन इब्न माजाह (४१२८), और कोष्ठक में जो पहले आया है वह इसी से है। सही मुस्लिम से भी इसी तरह का वर्णन पहले आ चुका है। (५) इसकी आयत (२८) की व्याख्या में, और उल्लेखित पाठ इब्न आमिर का पाठ है, अल-सबआ पृष्ठ २५८, और अल-तयसीर पृष्ठ १०२।

...ہمارے درمیان؟ کیا اللہ شکر گزاروں کو سب سے زیادہ جاننے والا نہیں ہے؟" [الانعام: ۵۳]، پھر فرمایا: "اور جب تمہارے پاس وہ لوگ آئیں جو ہماری آیات پر ایمان لاتے ہیں، تو کہو، 'تم پر سلامتی ہو۔ تمہارے رب نے اپنے اوپر رحمت لازم کر لی ہے...'" [الانعام: ۵۴]، اس نے (راوی نے) کہا: تو ہم ان کے قریب ہوئے یہاں تک کہ ہم نے اپنے گھٹنے ان کے گھٹنوں سے لگا دیے؛ اور رسول اللہ ﷺ ہمارے ساتھ بیٹھا کرتے تھے، جب آپ ﷺ اٹھنا چاہتے تو اٹھ کھڑے ہوتے اور ہمیں چھوڑ دیتے؛ تو اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: "اور اپنے آپ کو ان لوگوں کے ساتھ صبر پر قائم رکھیں جو صبح و شام اپنے رب کو پکارتے ہیں، اس کی رضا کے طلب گار ہیں، اور آپ کی آنکھیں ان سے نہ پھریں کہ آپ دنیاوی زندگی کی زینت کے خواہاں ہوں..."، اور اشراف (بڑے لوگوں) کے ساتھ نہ بیٹھیں(۱) "اور اس کا کہنا نہ مانیں جس کے دل کو ہم نے اپنی یاد سے غافل کر دیا ہے" یعنی عیینہ اور اقرع بن حابس "اور جس نے اپنی خواہش کی پیروی کی اور اس کا معاملہ حد سے گزرا ہوا ہے" [الکہف: ۲۸] یعنی ہلاکت۔ اس نے کہا: عیینہ اور اقرع کا معاملہ، پھر ان کے لیے دو آدمیوں کی مثال اور دنیاوی زندگی کی مثال بیان کی۔ خباب نے کہا: ہم نبی ﷺ کے ساتھ بیٹھا کرتے تھے، جب وہ وقت آتا جس میں آپ کھڑے ہوتے، تو ہم اٹھ جاتے اور آپ کو چھوڑ دیتے یہاں تک کہ آپ کھڑے ہو جاتے؛ اسے احمد بن محمد بن یحییٰ بن سعید القطان نے روایت کیا، ہم سے عمرو بن محمد العنقزی نے بیان کیا، ہم سے اسباط نے سدی سے، انہوں نے ابو سعید(۲) الازدی سے - جو ازد کے قاری تھے - انہوں نے ابوالکنود(۳) سے، انہوں نے خباب سے روایت کیا۔

اور اسے سعد سے بھی روایت کیا گیا ہے، انہوں نے کہا: یہ آیت ہم چھ افراد کے بارے میں نازل ہوئی: میرے، ابن مسعود، صہیب، عمار، مقداد اور بلال کے بارے میں؛ انہوں نے کہا: قریش نے رسول اللہ ﷺ سے کہا: ہم اس پر راضی نہیں ہیں کہ ان کے تابع بنیں، لہذا آپ انہیں [اپنے پاس سے] نکال دیں؛ انہوں نے کہا: تو رسول اللہ ﷺ کے دل میں اس حوالے سے وہ بات آئی جو اللہ نے چاہا کہ آئے۔ تو اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: "اور ان لوگوں کو نہ نکالیں جو صبح و شام اپنے رب کو پکارتے ہیں..." آیت(۴)۔

اور اسے "بالغدوة" (پیش کے ساتھ) پڑھا گیا ہے، اور اس کی وضاحت انشاء اللہ سورہ "الکہف"(۵) میں آئے گی۔

اللہ تعالیٰ کا قول: "ان کے حساب میں سے آپ پر کچھ نہیں ہے" یعنی ان کے بدلے یا کفایت میں سے۔

---

(۱) مسند البزار میں اس کی جگہ "اشراف کی مجلسیں" واقع ہوا ہے، اور آپ کا قول: "اور اشراف کے ساتھ نہ بیٹھیں"، ابن ماجہ اور طبرانی کے ہاں آیا ہے، کہا گیا: "آپ دنیاوی زندگی کی زینت کے خواہاں ہوں"۔ (۲) ابن ماجہ، بزار اور طبرانی کے ہاں "عن ابی سعد" آیا ہے، اور دونوں درست ہیں۔ دیکھیے تہذیب الکمال ۳۳/۳۴۴۔ (۳) الازدی الکوفی اور وہ عبداللہ بن عامر، یا ابن عمران، یا ابن عویمر ہیں، اور کہا گیا: ابن سعید، اور کہا گیا: عمرو ابن حبشی۔ التقریب ص ۵۸۹۔ (۴) سنن ابن ماجہ (۴۱۲۸)، اور جو بریکٹ میں پہلے گزرا وہ اسی سے ہے۔ اور اسی طرح صحیح مسلم سے بھی پہلے گزر چکا ہے۔ (۵) اس کی آیت (۲۸) کی تفسیر میں، اور مذکورہ قرات ابن عامر کی قرات ہے، السبعة ص ۲۵۸، اور التیسیر ص ۱۰۲۔

their sustenance, i.e.: their reward and their sustenance (1), and your reward and your sustenance are with Allah, not with anyone else (2).

The first 'min' is for partitivity, and the second is extra for emphasis. Likewise: {And nothing of their account is upon you} (3). The meaning: If the matter is so, then approach them and sit with them, and do not drive them away out of consideration for the rights of those who are not in a similar state in religion and virtue. For if you were to do so, you would be among the wrongdoers. Far be it from him that such a thing should occur from him; rather, this is an explanation of the rulings, and so that the like of that does not occur from others among the people of Islam (4). This is similar to His saying: {If you associate others with Allah, your deeds will surely become worthless} [Az-Zumar: 65], and Allah already knew of him that he would not associate others nor would his deeds become worthless (5).

{So you drive them away} is the response to the negation. {So that you become of the wrongdoers} is in the accusative with 'fa' in response to the prohibition. The meaning: Do not drive away those who call upon their Lord, lest you become among the wrongdoers, and there is nothing of their account upon you for which you should drive them away, based on precedence and postponement (6).

Injustice (dhulm) basically means putting something in the wrong place, and it has been discussed fully in 'Al-Baqarah' (7). From the benefits (8) of the verse and the Hadith is the prohibition of honoring someone for their status or their clothing, and of despising someone for their obscurity or the shabbiness of their clothing.

The words of the Almighty: {And thus We have tried some of them through others that they might say, 'Is it these whom Allah has favored from among us?' Is not Allah most knowing of those who are grateful? 53}

The words of the Almighty: {And thus We have tried some of them through others} i.e.: Just as We tried those before you; likewise We have tried.

---

(1) After it in (M): from Allah. (2) Al-Mufhim 6/286. (3) I'rab al-Quran by an-Nahhas 2/68. (4) In (M): Al-Salam. (5) Al-Mufhim 6/286. (6) Ma'ani al-Quran by az-Zajjaj 2/252, and by an-Nahhas 2/430. (7) 1/460. (8) In the manuscripts: 'from strength', and what is established is from Al-Mufhim 6/286, and the speech is from it.

सूरह अल-अनआम, आयत 52 - 53 391

उनका रिज़्क़, यानी: उनका प्रतिफल और उनका रिज़्क़ (1), और आपका प्रतिफल और आपका रिज़्क़ अल्लाह पर है, किसी और पर नहीं (2)।

पहली 'मिन' विभाजन (partitivity) के लिए है, और दूसरी ताकीद (emphasis) के लिए अतिरिक्त है। इसी तरह {और उनके हिसाब में से आप पर कुछ भी नहीं है} (3)। अर्थ: यदि बात ऐसी ही है, तो उनके पास जाएँ और उनके साथ बैठें, और उन लोगों के अधिकारों का सम्मान करने के लिए उन्हें न निकालें जो धर्म और श्रेष्ठता में उनके जैसे नहीं हैं। यदि आप ऐसा करते, तो आप अन्यायियों में से होते। और वह इससे बहुत दूर हैं कि उनसे ऐसा कुछ हो; बल्कि यह तो नियमों का स्पष्टीकरण है, और ताकि इस्लाम के अन्य लोगों से ऐसा न हो (4)। यह उनके इस कथन की तरह है: {यदि आपने (अल्लाह के साथ) शरीक ठहराया, तो आपके कर्म अवश्य ही व्यर्थ हो जाएंगे} [अज़-ज़ुमर: 65], और अल्लाह उनके बारे में जानता था कि वे शरीक नहीं ठहराएंगे और न ही उनके कर्म व्यर्थ होंगे (5)।

{ताकि आप उन्हें निकाल दें} नफी (negation) का उत्तर है। {तो आप अन्यायियों में से हो जाएँ} मनाही के जवाब में 'फा' के साथ नसब (accusative) में है। अर्थ: और उन लोगों को न निकालें जो अपने रब को पुकारते हैं ताकि आप अन्यायियों में से हो जाएँ, और उनके हिसाब में से आप पर कुछ भी नहीं है कि आप उन्हें निकालें, यह 'अत-तक़दीम वत-ताख़ीर' (आगे-पीछे करने) पर आधारित है (6)।

अन्याय (ज़ुल्म) का मूल अर्थ है किसी चीज़ को गलत जगह पर रखना, और इसका 'अल-बकरा' में विस्तार से वर्णन किया जा चुका है (7)। आयत और हदीस के लाभों (8) में से यह है कि किसी को उसके पद या उसके कपड़ों के कारण सम्मान देने से मना किया गया है, और किसी को उसकी गुमनामी या उसके कपड़ों की खस्ताहाली के कारण तिरस्कृत करने से मना किया गया है।

अल्लाह तआला का कथन: {और इसी तरह हमने उनमें से कुछ को दूसरों के द्वारा आज़माया ताकि वे कहें, 'क्या यही वे लोग हैं जिन पर अल्लाह ने हमारे बीच में से उपकार किया है?' क्या अल्लाह कृतज्ञ लोगों को सबसे बेहतर जानने वाला नहीं है? 53}

अल्लाह तआला का कथन: {और इसी तरह हमने उनमें से कुछ को दूसरों के द्वारा आज़माया} यानी: जैसे हमने आपसे पहले के लोगों को आज़माया; वैसे ही हमने [इन्हें] आज़माया।

(1) (M) में इसके बाद है: अल्लाह पर। (2) अल-मुफहिम 6/286। (3) इराब अल-कुरान, अन-नहहास 2/68। (4) (M) में: अस्सलाम। (5) अल-मुफहिम 6/286। (6) मआनी अल-कुरान, अज़-ज़ज्जाज 2/252, और अन-नहहास 2/430। (7) 1/460। (8) प्रतियों में: 'ताकत से', और जो स्थापित है वह अल-मुफहिम 6/286 से है, और बात उसी की है।

سورہ الانعام، الآیتان 52 - 53 391

ان کا رزق، یعنی: ان کی جزا اور ان کا رزق (1)، اور آپ کی جزا اور آپ کا رزق اللہ کے ذمے ہے، کسی اور پر نہیں (2)۔

پہلا 'من' تبعیض (جزئیت) کے لیے ہے، اور دوسرا تاکید کے لیے زائد ہے۔ اسی طرح ﴿اور ان کے حساب میں سے آپ پر کچھ بھی نہیں ہے﴾ (3) معنی: اور جب معاملہ ایسا ہے تو ان کی طرف متوجہ ہوں اور ان کے پاس بیٹھیں، اور ان لوگوں کے حق کی رعایت کرتے ہوئے انہیں نہ نکالیں جو دین اور فضیلت میں ان جیسے حال میں نہیں ہیں، کیونکہ اگر آپ نے ایسا کیا تو آپ ظالموں میں سے ہوں گے۔ اور آپ کی ذات اس سے پاک ہے کہ آپ سے ایسا وقوع پذیر ہو، بلکہ یہ تو احکامات کا بیان ہے، اور تاکہ اہل اسلام میں سے کسی اور سے ایسا واقع نہ ہو (4)۔ یہ اللہ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿اگر تم نے شرک کیا تو تمہارے اعمال ضرور ضائع ہو جائیں گے﴾ [الزمر: 65]، اور اللہ کو ان کے بارے میں معلوم تھا کہ وہ شرک نہیں کریں گے اور نہ ہی ان کے اعمال ضائع ہوں گے (5)۔

﴿پس آپ انہیں نکال دیں﴾ نفی کا جواب ہے۔ ﴿تو آپ ظالموں میں سے ہو جائیں﴾ نہی کے جواب میں 'فا' کے ساتھ منصوب ہے۔ معنی: اور ان لوگوں کو نہ نکالیں جو اپنے رب کو پکارتے ہیں کہ آپ ظالموں میں سے ہو جائیں، اور ان کے حساب میں سے آپ پر کچھ نہیں ہے کہ آپ انہیں نکالیں، یہ تقدیم و تاخیر پر مبنی ہے (6)۔

اور ظلم کی اصل کسی چیز کو اس کے (اصل) مقام کے علاوہ کہیں اور رکھنا ہے، اور یہ 'البقرہ' میں مکمل طور پر گزر چکا ہے (7)۔ آیت اور حدیث کے فوائد (8) میں سے یہ بات حاصل ہوئی

کہ کسی کی اس کے جاہ و جلال یا اس کے لباس کی وجہ سے تعظیم کرنے سے روکا گیا ہے، اور کسی کی اس کی گمنامی یا اس کے لباس کی خستہ حالی کی وجہ سے تحقیر کرنے سے منع کیا گیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور اسی طرح ہم نے ان میں سے بعض کو بعض کے ذریعے آزمایا تاکہ وہ کہیں، 'کیا یہی وہ لوگ ہیں جن پر اللہ نے ہمارے درمیان میں سے احسان کیا ہے؟' کیا اللہ شکر گزاروں کو سب سے زیادہ جاننے والا نہیں ہے؟ 53﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور اسی طرح ہم نے ان میں سے بعض کو بعض کے ذریعے آزمایا﴾ یعنی: جس طرح ہم نے آپ سے پہلے والوں کو آزمایا؛ اسی طرح ہم نے آزمایا۔

---

(1) اس کے بعد (م) میں ہے: اللہ پر۔ (2) المفہم 286/6۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 68/2۔ (4) (م) میں: السلام۔ (5) المفہم 286/6۔ (6) معانی القرآن للزجاج 252/2، اور للنحاس 430/2۔ (7) 460/1۔ (8) نسخوں میں ہے: 'قوت سے'، اور جو ثابت ہے وہ المفہم 286/6 سے ہے، اور کلام اسی کا ہے۔

...these. And 'fitnah' means testing, i.e., We treated them as those who are tested. {That they might say} - the verb is in the accusative case (nasb) due to the 'lam' of purpose (lam al-kay), meaning the nobles and the wealthy. {Are these the ones} - meaning the weak and the poor. {Upon whom Allah has bestowed favor from among us?} Al-Nahhas said(1): This is problematic; because it is asked: How were they tested so that they would say this(2)? For if it were a denial, it would be disbelief on their part. There are two answers to this: First: The meaning is that the rich were tested by the poor, seeing their rank as equal before the Prophet ﷺ; so that they would say by way of inquiry, not by way of denial: {Are these the ones upon whom Allah has bestowed favor from among us?}. The other answer: When they were tested with this, the outcome(3) was that they said this by way of denial. It became(4) like His saying: {Then the family of Pharaoh picked him up, that he might become to them an enemy and a grief} [Al-Qasas: 8]. {Is not Allah most knowing of those who are grateful?} - so He bestows favor upon them with faith, rather than the leaders whom Allah knew would disbelieve. This is a rhetorical question for affirmation, and it is a response to their saying: {Are these the ones upon whom Allah has bestowed favor from among us?}. It was also said: The meaning is: Is not Allah most knowing of who will be grateful for Islam when guided to it(5). His saying, the Almighty: {And when those come to you who believe in Our verses, say, "Peace be upon you." Your Lord has prescribed for Himself mercy: that any of you who does wrong out of ignorance and then repents after that and reforms - then indeed, He is Forgiving and Merciful (54)}. His saying, the Almighty: {And when those come to you who believe in Our verses, say, "Peace be upon you."} 'Salam' and 'salamah' (safety/peace) have the same meaning. The meaning of "Peace be upon you" is: May Allah grant you safety in your religion and yourselves(6), it was revealed concerning

---

(1) In 'I'rab al-Quran' 2/68. (2) In the copies: 'this' (feminine), and the established version is from 'I'rab al-Quran'. In (Za) and (Meem) it was followed by: 'the verse'. (3) In (Za): 'was'. (4) In the copies: 'and it became', and the established version is from 'I'rab al-Quran'. (5) Tafsir al-Baghawi 2/100. (6) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 2/431.

...इनको। और 'फ़ितना' का अर्थ है परीक्षा, यानी: हमने उनके साथ परीक्षार्थियों जैसा व्यवहार किया। {ताकि वे कहें} - 'लाम-ए-कै (उद्देश्य के लाम) के कारण यह नसब (subjunctive) में है, इससे तात्पर्य कुलीन और धनी लोग हैं। {क्या यही वे लोग हैं} - यानी कमज़ोर और गरीब लोग। {जिन पर अल्लाह ने हमारे बीच से कृपा की है?} अल-नहहास ने कहा(१): यह एक समस्याग्रस्त विषय है; क्योंकि पूछा जाता है: उन्हें कैसे परखा गया कि वे यह कहें(२)? क्योंकि यदि यह इनकार के तौर पर होता, तो यह उनकी ओर से कुफ़्र (अविश्वास) होता। इसके दो उत्तर हैं: पहला: अर्थ यह है कि धनी लोगों की परीक्षा गरीबों के माध्यम से ली गई कि नबी ﷺ के पास उनका दर्जा एक समान है; ताकि वे प्रश्न के रूप में कहें, न कि इनकार के रूप में: {क्या यही वे लोग हैं जिन पर अल्लाह ने हमारे बीच से कृपा की है?}। दूसरा उत्तर: जब उन्हें इसके साथ परखा गया, तो इसका परिणाम(३) यह हुआ कि उन्होंने इनकार के तौर पर यह कहा। यह(४) अल्लाह के इस कथन के समान हो गया: {फिर फ़िरऔन के घर वालों ने उसे उठा लिया, ताकि वह उनके लिए शत्रु और शोक बन जाए} [अल-क़सस: ८]। {क्या अल्लाह कृतज्ञों को सबसे अच्छी तरह नहीं जानता?} - ताकि वह उन्हें ईमान के साथ नवाज़े, न कि उन सरदारों को जिनके बारे में अल्लाह जानता था कि वे इनकार करेंगे। यह एक पुष्टिकारक प्रश्न (affirmative question) है, और यह उनके इस कथन का उत्तर है: {क्या यही वे लोग हैं जिन पर अल्लाह ने हमारे बीच से कृपा की है?}। और कहा गया है: अर्थ यह है कि क्या अल्लाह यह बेहतर नहीं जानता कि जब इस्लाम की ओर मार्गदर्शित किया जाए तो कौन उसका शुक्र अदा करेगा(५)। अल्लाह तआला का कथन: {और जब तुम्हारे पास वे लोग आएँ जो हमारी आयतों पर ईमान लाते हैं, तो कहो, "तुम पर सलामती हो।" तुम्हारे रब ने अपने ऊपर दया को अनिवार्य कर लिया है कि तुममें से जो कोई अज्ञानता वश कोई बुरा काम कर बैठे, फिर उसके बाद तौबा कर ले और सुधार कर ले, तो निश्चय ही वह बहुत क्षमाशील और अत्यंत दयावान है (५४)}। अल्लाह तआला का कथन: {और जब तुम्हारे पास वे लोग आएँ जो हमारी आयतों पर ईमान लाते हैं, तो कहो, "तुम पर सलामती हो।"} 'सलाम' और 'सलामत' का अर्थ एक ही है। और "सलाम अलैकुम" का अर्थ है: अल्लाह तुम्हें तुम्हारे दीन और तुम्हारी जानों में सलामत रखे(६), यह अवतरित हुई...

---

(१) इ'राब अल-कुरान ६८/२ में। (२) प्रतियों में: 'यह' (स्त्रीलिंग), और स्थापित पाठ 'इ'राब अल-कुरान' से है। (ज़) और (म) में इसके बाद 'आयत' शब्द आया है। (३) (ज़) में: 'था'। (४) प्रतियों में: 'और वह हो

गया', और स्थापित पाठ 'इ'राब अल-कुरान' से है। (५) तफ़सीर अल-बग़वी २/१००। (६) म'आनी अल-कुरान लिन-नहहास २/४३१।

...ان کو۔ اور 'فتنہ' کا مطلب ہے آزمائش، یعنی: ہم نے ان کے ساتھ آزمائے جانے والوں جیسا معاملہ کیا۔ {تاکہ وہ کہیں} - 'لامِ کی' (لامِ غرض) کی وجہ سے نصب میں ہے، اس سے مراد اشراف اور مالدار لوگ ہیں۔ {کیا یہی وہ لوگ ہیں} - یعنی کمزور اور فقراء۔ {جن پر اللہ نے ہمارے درمیان سے احسان کیا ہے؟} النحاس نے کہا(۱): یہ ایک مشکل مسئلہ ہے؛ کیونکہ پوچھا جاتا ہے: انہیں کیسے آزمایا گیا کہ وہ یہ کہیں(۲)؟ کیونکہ اگر یہ انکار کے طور پر ہوتا تو یہ ان کی طرف سے کفر ہوتا۔ اس کے دو جواب ہیں: ایک یہ کہ: معنی یہ ہے کہ مالداروں کو فقراء کے ذریعے آزمایا گیا کہ نبی ﷺ کے ہاں ان کا مرتبہ ایک جیسا ہے؛ تاکہ وہ بطورِ استفہام (سوال) کہیں، نہ کہ بطورِ انکار: {کیا یہی وہ لوگ ہیں جن پر اللہ نے ہمارے درمیان سے احسان کیا ہے؟}۔ اور دوسرا جواب: جب انہیں اس کے ذریعے آزمایا گیا تو اس کا نتیجہ(۳) یہ نکلا کہ انہوں نے بطورِ انکار یہ کہا، تو یہ(۴) اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہو گیا: {پھر فرعون کے گھر والوں نے اسے اٹھا لیا تاکہ وہ ان کے لیے دشمن اور غم بن جائے} [القصص: ۸]۔ {کیا اللہ شکر گزاروں کو سب سے زیادہ نہیں جانتا؟} - تو وہ ان پر ایمان کے ساتھ احسان کرتا ہے، نہ کہ ان سرداروں پر جن کے بارے میں اللہ نے جان لیا کہ وہ کفر کریں گے۔ یہ استفہامِ تقریری ہے، اور یہ ان کے اس قول کا جواب ہے: {کیا یہی وہ لوگ ہیں جن پر اللہ نے ہمارے درمیان سے احسان کیا ہے؟}۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: کیا اللہ اس کو بہتر نہیں جانتا جو اسلام کی ہدایت ملنے پر اس کا شکر ادا کرے(۵)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جب تمہارے پاس وہ لوگ آئیں جو ہماری آیتوں پر ایمان لاتے ہیں تو کہو، "تم پر سلامتی ہو۔" تمہارے رب نے اپنے اوپر رحمت لازم کر لی ہے کہ تم میں سے جو کوئی نادانی سے کوئی برا کام کر بیٹھے پھر اس کے بعد توبہ کر لے اور اصلاح کر لے، تو بے شک وہ

بہت بخشنے والا، نہایت رحم کرنے والا ہے (۵۴)}۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جب تمہارے پاس وہ لوگ آئیں جو ہماری آیتوں پر ایمان لاتے ہیں تو کہو، "تم پر سلامتی ہو۔" } سلام اور سلامت ایک ہی معنی میں ہیں۔ اور "سَلَامٌ عَلَيْكُمْ" کا مطلب ہے: اللہ تمہیں تمہارے دین اور تمہاری جانوں میں سلامت رکھے(۶)، یہ نازل ہوئی...

---

(۱) اعراب القرآن ۲/ ۶۸ میں۔ (۲) نسخوں میں: 'یہ' (مونث)، اور ثابت شدہ متن 'اعراب القرآن' سے ہے۔ اور (ظ) اور (م) میں اس کے بعد 'الآیہ' واقع ہوا ہے۔ (۳) (ظ) میں: 'کان' (تھا)۔ (۴) نسخوں میں: 'و صار'، اور ثابت شدہ متن 'اعراب القرآن' سے ہے۔ (۵) تفسیر البغوی ۲/ ۱۰۰۔ (۶) معانی القرآن للنحاس ۲/ ۴۳۱۔

Surah Al-An'am, Verse 54 393 Those whom Allah forbade His Prophet (peace and blessings be upon him) from driving away. So when he saw them, he would greet them first with "Peace" (Salam) and say: "Praise be to Allah, who has placed in my nation those whom He commanded me to greet first with Peace." (1) Based on this, the greeting of Peace was from the Prophet ﷺ. And it was said: it was from Allah Almighty, i.e., convey Peace to them from Us. (2) In both cases, it is evidence of their merit and status with Allah Almighty. In Sahih Muslim, on the authority of 'A'idh bin 'Amr (3), Abu Sufyan came to Salman, Suhaib, Bilal and a group of people (4). They said: By Allah, the swords of Allah did not take their due from the neck of the enemy of Allah. He said: Abu Bakr said: Do you say this to a shaykh of Quraysh and their master?! So he went to the Prophet ﷺ and informed him. He said: "O Abu Bakr, perhaps you have made them angry. If you have made them angry, you have made your Lord angry." So Abu Bakr went to them and said: "O my brothers, did I make you angry?" They said: "No, may Allah forgive you, O my brother." This is evidence of the high status of their ranks and their sanctity as we explained in the meaning of the verse. From this, it is learned to respect the righteous and avoid what makes them angry or hurts them (5); for in that is the wrath of Allah, meaning: the occurrence of His punishment for whoever harms one of His allies (Awliya). Ibn Abbas said: The verse was revealed regarding Abu Bakr, Umar, Uthman, and Ali (6). Al-Fudayl ibn 'Iyad said: A group of Muslims came to the Prophet ﷺ and said: We have committed sins, so seek forgiveness for us. He turned away from them, so the verse was revealed (7). It was narrated on the authority of Anas bin...

---

(1) Reported by Al-Wahidi in 'Asbab al-Nuzul', p. 214 on the authority of Ikrimah, and Ibn al-Jawzi in 'Zad al-Masir', 3/48 on the authority of Ikrimah and Al-Hasan. (2) Reported by Ibn al-Jawzi 3/49 on the authority of Ibn Zayd. (3) Sahih Muslim (2504), and it is with Ahmad (20640). 'A'idh bin 'Amr is Al-Muzani, Abu Hubairah, who was among those who pledged allegiance under the tree, lived in Basra, and died during the governorship of Ibn Ziyad. Al-Isabah 5/308. (4) In Sahih Muslim: in a group. (5) Al-Mufhim 6/466. (6) Mentioned by Al-Baghawi 2/100, and Ibn al-Jawzi 3/48 on the authority of 'Ata', mentioning others with these four companions. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 2/296 - 297.

सूरह अल-अनाम, आयत 54 393 वे लोग जिन्हें अल्लाह ने अपने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को दूर भगाने से मना किया था। इसलिए जब वह उन्हें देखते, तो उन्हें पहले सलाम करते और कहते: "अल्लाह का शुक्र है जिसने मेरी उम्मत में ऐसे लोगों को रखा है जिन्हें पहले सलाम करने का उसने मुझे हुक्म दिया है।" (1) इस आधार पर, सलाम नबी ﷺ की ओर से था। और यह भी कहा गया है: यह अल्लाह तआला की ओर से था, यानी: उन्हें हमारी ओर से सलाम पहुँचाओ (2)। दोनों ही स्थितियों में, यह अल्लाह तआला के पास उनके मर्तबे और स्थिति का प्रमाण है। सहीह मुस्लिम में, आइद बिन अम्र (3) से रिवायत है कि अबू सुफयान, सलमान, सुहैब, बिलाल और कुछ लोगों (4) के पास आए। उन्होंने कहा: अल्लाह की कसम, अल्लाह की तलवारों ने अल्लाह के दुश्मन की गर्दन से अपना हक नहीं लिया। अबू बकर ने कहा: क्या तुम कुरैश के एक बुजुर्ग और उनके सरदार के बारे में ऐसा कहते हो?! फिर वह नबी ﷺ के पास आए और उन्हें बताया। नबी ﷺ ने फरमाया: "ऐ अबू बकर, शायद तुमने उन्हें नाराज कर दिया है। अगर तुमने उन्हें नाराज किया है, तो तुमने अपने रब को नाराज किया है।" तो अबू बकर उनके पास आए और कहा: "ऐ मेरे भाइयों, क्या मैंने तुम्हें नाराज किया?" उन्होंने कहा: "नहीं, ऐ मेरे भाई, अल्लाह तुम्हें माफ करे।" यह उनकी मंजिलों की बुलंदी और उनकी हुरमत का सबूत है जैसा कि हमने आयत के अर्थ में बयान किया है। इससे नेक लोगों के सम्मान और उन्हें नाराज करने या उन्हें तकलीफ पहुँचाने (5) से बचने का सबक मिलता है; क्योंकि इसमें अल्लाह का गुस्सा है, यानी: उसके किसी वली (मित्र) को तकलीफ पहुँचाने वाले पर उसकी सजा का आना। इब्न अब्बास ने कहा: यह आयत अबू बकर, उमर, उस्मान और अली (6) के बारे में नाजिल हुई थी। अल-फुज़ैल बिन अयाज़ ने कहा: मुसलमानों का एक समूह नबी ﷺ के पास आया और कहा: हमने गुनाह किए हैं, इसलिए हमारे लिए माफी मांगें। आपने उनसे मुंह फेर लिया, तो आयत नाजिल हुई (7)। अनस बिन... से रिवायत है।

---

(1) इसे अल-वाहिदी ने 'असबब अल-नुज़ूल', पृष्ठ 214 में इकरामा से, और इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर', 3/48 में इकरामा और अल-हसन से उद्धृत किया है। (2) इसे इब्न अल-जौज़ी ने 3/49 में इब्न ज़ैद से उद्धृत किया है। (3) सहीह मुस्लिम (2504), और यह अहमद (20640) के पास है। आइद बिन अम्र अल-मुज़ानी, अबू हुबैरा हैं, जो उन लोगों में से थे जिन्होंने पेड़ के नीचे बैअत की थी, बसरा में रहते थे, और इब्न ज़ियाद के शासनकाल के दौरान उनका इंतकाल हुआ। अल-इसाबा 5/308। (4) सहीह मुस्लिम में: एक समूह में। (5) अल-मुफहिम 6/466। (6) अल-बगवी 2/100 द्वारा

उल्लेखित, और इब्न अल-जौज़ी 3/48 अता से, इन चार सहाबा के साथ दूसरों का जिक्र करते हुए।
(7) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/296 - 297।

سورۃ الانعام، آیت 54 393 وہ لوگ جنہیں اللہ نے اپنے نبی (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کو دور بھگانے سے منع فرمایا تھا، پس جب آپؐ انہیں دیکھتے تو ان سے سلام میں پہل فرماتے اور کہتے: "تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جس نے میری امت میں ایسے لوگ پیدا کیے جنہیں پہلے سلام کرنے کا اس نے مجھے حکم دیا ہے۔" (1) اس بنا پر سلام نبی ﷺ کی جانب سے تھا۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ اللہ تعالیٰ کی جانب سے تھا، یعنی: انہیں ہماری طرف سے سلام پہنچا دو (2)۔ اور دونوں صورتوں میں یہ اللہ تعالیٰ کے ہاں ان کی فضیلت اور مقام کی دلیل ہے۔ صحیح مسلم میں عائذ بن عمرو (3) سے مروی ہے کہ ابوسفیان سلمان، صہیب، بلال اور چند لوگوں (4) کے پاس آئے۔ انہوں نے کہا: اللہ کی قسم، اللہ کی تلواروں نے اللہ کے دشمن کی گردن سے اپنا حق نہیں لیا۔ ابوبکرؓ نے کہا: کیا تم قریش کے ایک بزرگ اور ان کے سردار کے بارے میں ایسا کہتے ہو؟! پھر وہ نبی ﷺ کے پاس آئے اور انہیں بتایا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "اے ابوبکر، شاید تم نے انہیں ناراض کر دیا ہے۔ اگر تم نے انہیں ناراض کیا ہے تو تم نے اپنے رب کو ناراض کیا ہے۔" پس ابوبکرؓ ان کے پاس آئے اور کہا: "اے بھائیو، کیا میں نے تمہیں ناراض کیا ہے؟" انہوں نے کہا: "نہیں، اے میرے بھائی، اللہ تمہیں معاف فرمائے۔" یہ ان کے مراتب کی بلندی اور ان کی حرمت کی دلیل ہے جیسا کہ ہم نے آیت کے مفہوم میں بیان کیا ہے۔ اس سے صالحین کے احترام اور انہیں ناراض کرنے یا تکلیف پہنچانے (5) سے بچنے کا سبق ملتا ہے؛ کیونکہ اس میں اللہ کا غضب ہے، یعنی: اس کے کسی ولی کو تکلیف پہنچانے والے پر اس کے عذاب کا اترنا۔ ابن عباسؓ نے کہا: یہ آیت ابوبکر، عمر، عثمان اور علیؓ (6) کے بارے میں نازل ہوئی۔ فضیل بن عیاض نے کہا: مسلمانوں کی ایک جماعت نبی ﷺ کے پاس آئی اور عرض کیا: ہم سے گناہ سرزد ہوئے ہیں، ہمارے لیے مغفرت طلب فرمائیں۔ آپؐ نے ان سے اعراض فرمایا، تو یہ آیت نازل ہوئی (7)۔ انس بن... سے مروی ہے۔

(1) اسے الواحدی نے 'اسباب النزول' ص 214 میں عکرمہ سے، اور ابن الجوزی نے 'زاد المسیر' 3/48 میں عکرمہ اور الحسن سے روایت کیا ہے۔ (2) اسے ابن الجوزی نے 3/49 میں ابن زید سے روایت کیا ہے۔ (3) صحیح مسلم (2504) اور احمد (20640) میں موجود ہے۔ عائذ بن عمرو المزنی، ابو ہبیرہ، ان لوگوں میں سے تھے جنہوں نے درخت کے نیچے بیعت کی تھی، بصرہ میں مقیم تھے اور ابن زیاد کے دور حکومت میں وفات پائی۔ الاصابہ 5/308۔ (4) صحیح مسلم میں: ایک گروہ میں۔ (5) المفہم 6/466۔ (6) اسے البغوی نے 2/100 اور ابن الجوزی نے 3/48 میں عطا سے نقل کیا ہے، ان چاروں صحابہ کے ساتھ دوسروں کے ذکر کے ساتھ۔ (7) المحرر الوجیز 2/296 - 297۔

...possesses its equal (1). The Almighty's saying: {Your Lord has prescribed mercy for Himself} means: He made it obligatory by His truthful word and His true promise. So the servants were addressed according to what they know, which is that whoever writes something down has made it binding upon himself. It is also said: He wrote that in the Preserved Tablet (2). {that whoever among you does evil out of ignorance} means: a mistake without intent. Mujahid said: He does not know halal from haram, and out of his ignorance he committed the act (3). Everyone who commits a sin is ignorant regarding it, and this meaning has already been discussed in [Surah] An-Nisa (4). It is also said: whoever prefers the worldly life over the hereafter is the ignorant one (5). {then He is Forgiving and Merciful}. Ibn 'Amir and 'Asim read "fa-annahu" with a fatha (opening sound) on the 'hamza' of "anna", and likewise for "annahu man 'amila". Nafi' agreed with them on "annahu man 'amila", while the rest read both with a kasra (breaking sound, "innahu") (6). Whoever read it with a kasra, it is for commencement (isti'naf), and the sentence explains the mercy. When "anna" starts sentences, it takes a kasra. The ruling for what follows the "fa" is beginning (ibtida') and commencement (isti'naf), so it was given a kasra for that reason. Whoever read both with fatha, the first is in the position of being an object (nasb) as a substitute (badal) for 'mercy'—a substitution of a thing for its equal. So "kataba" (He wrote/prescribed) operates on it, as if He said: "Your Lord prescribed upon Himself that whoever does...". As for {then He is Forgiving} with fatha, there are two interpretations: First: It is in the position of being a subject (raf' by ibtida'), and the predicate (khabar) is implicit, as if he said: "it is for him that He is Forgiving and Merciful," because what follows the "fa" is a subject, i.e., "for him is God's forgiveness." Second: A subject is implied such that "anna" and its clause become the predicate. The interpretation would be: "so his matter [is...]"

(1) Reported from Anas by Ibn al-Jawzi 2/48, and narrated by at-Tabari 9/272, and Ibn Abi Hatim 4/1300 (7345) from Mahan. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/69; see also Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 2/254. (3) Tafsir al-Baghawi 2/100, and narrated by at-Tabari 9/275. (4) 151/6 - 152. (5) See Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 2/254, and Tafsir al-Baghawi 1/100-101. (6) Al-Sab'ah p. 258, and Al-Taysir p. 102.

...उसके समान ही है (1)। सर्वशक्तिमान का कथन: {तुम्हारे रब ने अपने ऊपर दया को अनिवार्य कर लिया है} का अर्थ है: उसने अपनी सच्ची वाणी और अपने सच्चे वादे के माध्यम से इसे अनिवार्य कर दिया। इसलिए बंदों को उसी के अनुसार संबोधित किया गया जिसे वे जानते हैं, कि जो कोई कुछ लिख देता है, उसने उसे अपने ऊपर अनिवार्य कर लिया है। और यह भी कहा गया है: उसने इसे लौह-ए-महफ़ूज़ (सुरक्षित पट्टिका) में लिखा है (2)। {कि जो कोई तुम में से अज्ञानता वश बुरा कार्य करे} का अर्थ है: बिना किसी इरादे के की गई गलती। मुजाहिद ने कहा: वह हलाल और हराम के बीच अंतर नहीं जानता, और अपनी अज्ञानता के कारण उसने वह कार्य किया (3)। जो कोई भी पाप करता है, वह उसके संबंध में अज्ञानी है, और यह अर्थ सूरा 'अन-निसा' में पहले ही आ चुका है (4)। यह भी कहा गया है: जिसने परलोक के ऊपर दुनिया को प्राथमिकता दी, वही अज्ञानी है (5)। {तो वह अत्यंत क्षमाशील, दयावान है}। इब्न आमिर और आसिम ने "फ़-अन्नहु" में "अन्ना" के हमज़ा पर फत्हा के साथ पढ़ा है, और इसी तरह "अन्नहु मन आमिला" को भी। नाफी' ने "अन्नहु मन आमिला" में उनके साथ सहमति व्यक्त की, जबकि बाकी लोगों ने दोनों को कसरा (इन्नाहु) के साथ पढ़ा (6)। जिसने इसे कसरा के साथ पढ़ा, वह इब्तिदा (आरंभ) के लिए है, और वाक्य दया की व्याख्या करता है। जब "अन्ना" वाक्यों की शुरुआत में आता है, तो इसे कसरा दिया जाता है। 'फ़ा' के बाद जो आता है उसका नियम इब्तिदा और इस्तिनाफ़ (आरंभ) का है, इसलिए इसके लिए कसरा दिया गया। जिसने दोनों को फत्हा के साथ पढ़ा, तो पहला 'दया' के बदले (बदल) के रूप में नसब (कर्म) की स्थिति में है—एक चीज़ का उसी के समान चीज़ से प्रतिस्थापन। तो "कतबा" (लिखा/निर्धारित किया) उस पर कार्य करता है, मानो उसने कहा हो: "तुम्हारे रब ने अपने ऊपर यह निर्धारित किया कि जो कोई कार्य करे..."। रही बात {तो वह अत्यंत क्षमाशील है} की फत्हा के साथ, तो इसके दो पहलू हैं: पहला: यह इब्तिदा (कर्ता) के कारण रफ़अ (कर्ता कारक) की स्थिति में हो, और खबर (विधेय) छिपा हुआ हो, मानो उसने कहा हो: "उसके लिए यह है कि वह क्षमाशील और दयावान है"; क्योंकि 'फ़ा' के बाद जो आता है वह मुब्तदा (कर्ता) होता है, यानी: "उसके लिए अल्लाह की क्षमा है।" दूसरा पहलू: एक मुब्तदा (कर्ता) को छिपा हुआ माना जाए जिससे "अन्ना" और उसका कार्य उसकी खबर बन जाए, इसका अनुमान यह होगा: "तो उसका मामला [है...]"

(1) इसे इब्न अल-जौज़ी 2/48 द्वारा अनस से उद्धृत किया गया है, और अत-तबरी 9/272 द्वारा, और इब्न अबी हातिम 4/1300 (7345) द्वारा माहान से निकाला गया है। (2) इ'राब अल-कुरान अन-

नह़्हास द्वारा 2/69, और अज़-ज़ज्जाज द्वारा मा'आनी अल-कुरान 2/254 देखें। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 2/100, और अत-तबरी द्वारा निकाला गया 9/275। (4) 151/6 - 152। (5) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मा'आनी अल-कुरान 2/254, और तफ़सीर अल-बग़वी 1/100-101 देखें। (6) अल-सब'आ पृ. 258, और अत-तयसीर पृ. 102।

مالک مثلہ سواء (1)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: { كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلَىٰ نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ } یعنی: اللہ تعالیٰ نے اپنی سچی خبر اور سچے وعدے کے ذریعے رحمت کو اپنے اوپر لازم کر لیا ہے، پس بندوں سے اس بات پر خطاب کیا گیا جو وہ جانتے ہیں کہ جو کوئی کچھ لکھ لیتا ہے، اس نے اسے اپنے اوپر واجب کر لیا۔ اور یہ بھی کہا گیا: اسے لوحِ محفوظ میں لکھ دیا (2)۔ { أَنَّهُ مَنْ عَمِلَ مِنكُمْ سُوءًا بِجَهَالَةٍ } یعنی: تم میں سے جو کوئی نادانی کی وجہ سے برائی کرے، یعنی بغیر کسی ارادے کے گناہ۔ مجاہد نے کہا: وہ حلال و حرام میں تمیز نہیں جانتا، اور اپنی جہالت کی وجہ سے وہ کام کر بیٹھا (3)۔ پس ہر وہ شخص جو کوئی گناہ کرتا ہے وہ اس کے متعلق جاہل ہے، اور یہ معنی سورہ "نساء" میں گزر چکا ہے (4)۔ اور یہ بھی کہا گیا: جس نے آخرت پر دنیا کو ترجیح دی وہی جاہل ہے (5)۔ { فَأَنَّهُ غَفُورٌ رَّحِيمٌ }۔ ابن عامر اور عاصم نے "فَأَنَّهُ" کے "انّ" کو فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے، اور اسی طرح "أَنَّهُ مَنْ عَمِلَ" کو بھی۔ اور نافع نے "أَنَّهُ مَنْ عَمِلَ" میں ان کی موافقت کی، جبکہ باقی قراء نے ان دونوں کو کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے (6)۔ جس نے کسرہ پڑھا تو وہ استئناف (نئی بات شروع کرنے) کی بنا پر ہے، اور یہ جملہ رحمت کی تفسیر کر رہا ہے؛ اور جب "انّ" جملوں پر داخل ہو تو اسے کسرہ دیا جاتا ہے، اور "فا" کے بعد کا حکم ابتدا اور استئناف کا ہوتا ہے، اس لیے اسے کسرہ دیا گیا۔ اور جس نے دونوں کو فتحہ کے ساتھ پڑھا، تو پہلا رحمت سے بدل ہونے کی وجہ سے نصب کی جگہ پر ہے، یعنی ایک چیز کا دوسری چیز سے بدل جو وہی ہو، پس اس میں "کتب" نے عمل کیا، گویا اس نے کہا: تمہارے رب نے اپنے اوپر یہ لکھ لیا کہ جو کوئی عمل کرے۔ اور رہا { فَأَنَّهُ غَفُورٌ } فتحہ کے ساتھ، تو اس میں دو پہلو ہیں: ایک یہ کہ: وہ ابتدا کی بنا پر رفع کے محل میں ہو، اور خبر محذوف ہو، گویا اس نے کہا: تو اس کے لیے یہ

ہے کہ وہ بخشنے والا مہربان ہے؛ کیونکہ "فا" کے بعد آنے والا مبتدا ہوتا ہے، یعنی: تو اس کے لیے اللہ کی بخشش ہے۔ دوسرا پہلو: یہ کہ ایک مبتدا پوشیدہ مانا جائے جس کی خبر "انّ" اور اس کا مابعد بنے، اس کی تقدیر یہ ہوگی: تو اس کا معاملہ (یہ ہے)۔

(1) اسے انس سے ابن الجوزی نے 2/48 میں روایت کیا، اور طبری نے 9/272، اور ابن ابی حاتم نے 4/1300 (7345) میں ماہان سے نکالا ہے۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 2/69، اور دیکھئے معانی القرآن للزجاج 2/254۔ (3) تفسیر البغوی 2/100، اور اسے طبری نے نکالا ہے 9/275۔ (4) 151/6 - 152۔ (5) دیکھئے معانی القرآن للزجاج 2/254، اور تفسیر البغوی 1/100-101۔ (6) السبعة ص 258، اور التیسیر ص 102۔

God's forgiveness for him(1), and this is the choice of Sibawayh, while he did not permit the first, and Abu Hatim permitted it(2). It was said: Indeed, "kataba" (wrote) was acted upon, i.e.: Your Lord wrote that He is Forgiving, Merciful. It was narrated from Ali bin Salih and Ibn Hurmuz the breaking (kasra) of the first for initiation, and the opening (fatha) of the second(3) based on it being a subject, or a predicate of a subject, or acted upon by 'wrote' as previously mentioned. [And whoever opened the first and broke the second] - and he is Nafi' - made it a substitute for mercy, and initiated the second because it is after the 'fa', and it is a clear reading(4).

God Almighty's saying: {And thus We detail the verses and that the way of the criminals may become clear 55}

God Almighty's saying: {And thus We detail the verses} Detail: the clarification through which meanings appear; the meaning is: and as We detailed for you in this Surah Our proofs and Our argumentation with the polytheists, likewise We detail for you the verses in everything you need of religious matters, and We clarify for you Our proofs and arguments(5) in every truth that the people of falsehood deny. Al-Qutaybi said(6): "We detail the verses": We bring them [separately] bit by bit, and We do not reveal them as a single connected whole.

{And that the way of the criminals may become clear} It is said: this 'lam' relates to the verb, so where is the verb that...

(1) Al-Hujjah for Al-Farisi 3/311 - 312, and Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/433. (2) Their two statements were mentioned by An-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/69, and Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 2/297. (3) Mentioned by Abu al-Qasim al-Anbari in Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 2/635, and An-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/69, on the authority of Al-A'raj. As-Samin said in Ad-Durr al-Masun 4/650: This is the narration of Az-Zuhrawi from him, as well as Ad-Dani, while Sibawayh in al-Kitab (3/134) narrated his reading like the reading of Nafi', so it is possible there are two narrations from him. (4) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 2/70, and what preceded between brackets is from it. See the detail of what preceded of the aspects of grammar in Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 2/253 - 254, and by An-Nahhas 2/431, and see the rejection of some of them in Al-Hujjah for Al-Farisi 3/312, Al-Bahr al-Muhit 4/141, and Ad-Durr al-Masun 4/651. (5) In (M): and our arguments. (6) In Tafsir Gharib al-Qur'an p. 154, and the author quoted it from him via Abu al-Layth 1/488, and what will come between brackets is from them.

सूरह अल-अन'आम, आयतें 54 - 55 395

उसके लिए अल्लाह की माफ़ी(1), और यह सिबावैह का चुनाव है, और उन्होंने पहले को अनुमति नहीं दी, और अबू हातिम ने इसे अनुमति दी(2)। कहा गया: कि 'कतबा' (लिखा) में काम किया गया, अर्थात: तुम्हारे रब ने लिख दिया कि वह क्षमाशील, दयालु है। अली बिन सालेह और इब्न हुरमुज़ से रिवायत है कि पहले पर कसरा (इ-स्वर) इब्तिदा (शुरुआत) के लिए, और दूसरे पर फतहा (अ-स्वर) (3) इस आधार पर कि वह मुब्तदा (विषय), या मुब्तदा की खबर (विधेय), या 'कतबा' का मामूल (प्रभावित शब्द) है जैसा कि पहले बताया गया है। [और जिसने पहले को फतहा दिया और दूसरे को कसरा] - और वह नाफी' हैं - उन्होंने इसे रहमत (दया) का विकल्प बनाया, और दूसरे से नया वाक्य शुरू किया क्योंकि यह 'फ़ा' के बाद है, और यह एक स्पष्ट क़िरात (पाठ) है(4)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और इसी तरह हम आयतों का सविस्तार वर्णन करते हैं ताकि अपराधियों का रास्ता स्पष्ट हो जाए 55}

अल्लाह तआला का फरमान: {और इसी तरह हम आयतों का सविस्तार वर्णन करते हैं} तफ़सील (विस्तार): वह स्पष्टीकरण जिससे अर्थ प्रकट होते हैं; अर्थ यह है: और जैसा कि हमने आपके लिए इस सूरह में अपने प्रमाणों और मुशरिकों के साथ अपनी बहस का विस्तार किया है, वैसे ही हम आपके लिए धर्म के हर उस मामले में आयतों का विस्तार करते हैं जिसकी आपको आवश्यकता है, और हम आपके लिए अपने प्रमाण और दलीलें(5) हर उस सत्य में स्पष्ट करते हैं जिसे असत्य के लोग नकारते हैं। अल-कुतैबी ने कहा(6): "हम आयतों का विस्तार करते हैं": हम उन्हें [अलग-अलग] थोड़ा-थोड़ा करके लाते हैं, और हम उन्हें एक साथ पूर्ण रूप में नहीं उतारते।

{ताकि अपराधियों का रास्ता स्पष्ट हो जाए} कहा जाता है: यह 'लाम' क्रिया (फ़ेल) से संबंधित है, तो वह क्रिया कहाँ है जो...

(1) अल-हुज्जह अल-फारसी 3/311 - 312, और अल-कश्फ अन वुजुह अल-क़िरात 1/433। (2) नह्हास ने इ'राब अल-क़ुरआन 2/69 में और इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/297 में उनके दो कथनों का उल्लेख किया है। (3) अबू अल-क़ासिम अल-अंबारी ने ईदाह अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा 2/635 में, और नह्हास ने इ'राब अल-क़ुरआन 2/69 में, अल-आरज से इसका उल्लेख किया है। अज़-ज़हरावी से उनकी यह रिवायत समीन ने अद-दुर्र अल-मसून 4/650 में कही है, और दानी ने भी ऐसा ही कहा है, जहाँ तक सिबावैह का सवाल है, अल-किताब (3/134) में उन्होंने नाफी'

की क़िरात जैसी ही अपनी क़िरात बयान की है, इसलिए संभव है कि उनसे दो रिवायतें हों। (4) इ'राब अल-क़ुरआन नह्हास द्वारा 2/70, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह उसी से है। व्याकरण के पहलुओं के विस्तार के लिए देखें अज़-ज़ज्जाज द्वारा मा'ानी अल-क़ुरआन 2/253 - 254, और नह्हास द्वारा 2/431, और उनमें से कुछ के खंडन के लिए अल-हुज्जह अल-फारसी 3/312, अल-बह्र अल-मुह़ीत 4/141, और अद-दुर्र अल-मसून 4/651 देखें। (5) (M) में: और हमारी दलीलें। (6) तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरआन पृष्ठ 154 में, और लेखक ने इसे अबू अल-लैथ 1/488 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है, और कोष्ठक के बीच जो आएगा वह उन्हीं से है।

سورة الانعام، آیت 54 - 55 395

اللہ کی طرف سے اس کی بخشش(1)، اور یہ سیبویہ کا انتخاب ہے، جبکہ پہلے کی اجازت نہیں دی گئی، اور ابو حاتم نے اسے جائز قرار دیا(2)۔ کہا گیا: کہ "كَتَبَ" (لکھا) میں عمل کیا گیا، یعنی: تمہارے رب نے لکھ دیا کہ وہ غفور و رحیم ہے۔ علی بن صالح اور ابن ہرمز سے مروی ہے کہ پہلے پر کسرہ (زیر) استیناف (نئی بات شروع کرنے) کے لیے، اور دوسرے پر فتحہ (زبر)(3) اس بنیاد پر کہ وہ مبتدا ہو، یا مبتدا کی خبر ہو، یا "كَتَبَ" کا معمول ہو جیسا کہ پہلے گزر چکا۔ [اور جس نے پہلے کو فتحہ اور دوسرے کو کسرہ دیا] - اور وہ نافع ہیں - انہوں نے اسے رحمت کا بدل بنایا، اور دوسرے سے نیا جملہ شروع کیا کیونکہ یہ 'فا' کے بعد ہے، اور یہ ایک واضح قراءت ہے(4)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَكَذَٰلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ وَلِتَسْتَبِينَ سَبِيلُ الْمُجْرِمِينَ ٥٥﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَكَذَٰلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ﴾ تفصیل: وہ وضاحت جس سے معانی ظاہر ہوتے ہیں؛ اور معنی یہ ہے: اور جس طرح ہم نے آپ کے لیے اس سورت میں اپنے دلائل اور مشرکین کے ساتھ اپنے مناظرے کی تفصیل بیان کی ہے اسی طرح ہم آپ کے لیے دین کے ہر اس معاملے میں آیات کی تفصیل بیان کرتے ہیں جس کی آپ کو ضرورت ہے، اور ہم آپ کے لیے ہر اس حق میں اپنے دلائل اور حجتیں(5) واضح کرتے ہیں جس کا اہل باطل انکار کرتے ہیں۔ اور القتیبی نے کہا(6): "ہم آیات کی تفصیل بیان کرتے ہیں": ہم انہیں [متفرق طور پر] ایک کے بعد ایک لاتے ہیں، اور انہیں ایک دم مکمل نازل نہیں کرتے۔

﴿وَلِتَسْتَبِينَ سَبِيلُ الْمُجْرِمِينَ﴾ کہا جاتا ہے: یہ لام فعل سے متعلق ہے، تو وہ فعل کہاں ہے جو...

(1) الحجة للفارسي 311/3 - 312، والكشف عن وجوه القراءات 433/1۔ (2) النحاس نے إعراب القرآن 69/2 میں، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 297/2 میں ان کے دو اقوال کا ذکر کیا ہے۔ (3) ابو القاسم الانباری نے إیضاح الوقف والابتداء 635/2 میں، اور النحاس نے إعراب القرآن 69/2 میں، الاعرج سے اس کا ذکر کیا ہے۔ السمین نے الدر المصون 650/4 میں کہا: یہ ان سے الزہراوی کی روایت ہے، اور دانی نے بھی یہی کہا، جہاں تک سیبویہ کا تعلق ہے، الکتاب (134/3) میں انہوں نے اپنی قراءت نافع کی قراءت کی طرح بیان کی ہے، لہذا ممکن ہے کہ ان سے دو روایتیں ہوں۔ (4) إعراب القرآن للنحاس 70/2، اور بریکٹ کے درمیان جو پہلے گزرا ہے وہ اسی سے ہے۔ گرامر کے پہلوؤں کی تفصیل کے لیے الزجاج کی معانی القرآن 253/2 - 254، اور النحاس کی 431/2 دیکھیں، اور ان میں سے بعض کے رد کے لیے الحجة للفارسي 312/3، البحر المحیط 141/4، اور الدر المصون 651/4 دیکھیں۔ (5) (م) میں: اور ہماری حجتیں۔ (6) تفسیر غریب القرآن ص 154 میں، اور مصنف نے اسے ابواللیث 488/1 کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے، اور بریکٹ کے درمیان جو آئے گا وہ ان ہی سے ہے۔

396 Surah Al-An'am, Verse 55

...relate to it? The Kufans said: it is implied, meaning: "and thus We detail the signs to clarify for you and so that it may become clear"; Al-Nahhas said(1): "All this deletion is not necessary, the implication being: 'and thus We detail the signs [and so that the way of the criminals becomes clear] We detailed them.'" It was also said: the inclusion of the 'waw' (and) is for conjunction based on meaning, i.e., so that the truth appears and becomes clear. It was read with both 'ya' and 'ta'(2). "Sabil" (way) was read with the 'lam' in nominative (u) and accusative (a)(3). The reading with 'ta' is a direct address to the Prophet (PBUH)(4), meaning: "so that you, O Muhammad, may clearly see the way of the criminals." If it is asked: "But wasn't the Prophet (PBUH) already aware of it?" The answer according to Al-Zajjaj(5) is: that the address to the Prophet (PBUH) is an address to his nation, so the meaning is: "so that you all may clearly see the way of the criminals." If it is asked: "Why was the way of the believers not mentioned?" There are two answers to this: First: It is like His saying: {garments to protect you from the heat} [An-Nahl: 81], meaning: "and to protect you from the cold," which was then omitted. This is similar(6), the meaning being: "so that the way of the believers becomes clear," then it was omitted. The other answer: It can be said that 'astabana' (becoming clear) is a word that can be used such that if the way of the criminals is clear, then the way of the believers has also become clear(7).

(1) In 'I'rab al-Qur'an 2/70, and what preceded and follows in brackets is from it. (2) Abu Bakr, Hamza, and al-Kisa'i read it with 'ya', and the rest with 'ta'. Al-Sab'a p. 258, and al-Taysir p. 103. (3) Nafi' read it in the accusative, and the rest in the nominative. Al-Sab'a p. 258, and al-Taysir p. 103. Al-Samin said in al-Durr al-Masun 4/655: "These readings revolve around the masculinity and femininity of the word 'sabil', and the transitivity and intransitivity of 'astabana'." (4) This means the reading with 'ta' along with the accusative of 'sabil', which is the reading of Nafi'. As for the nominative, 'sabil' is the subject. See al-Hujja by al-Farsi 3/314, and al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/434. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/254-255, cited by the author via al-Nahhas in his Ma'ani al-Qur'an 2/432-433. (6) In manuscripts (z) and (zha): "and likewise this will be," similar to al-Nahhas's Ma'ani al-Qur'an. (7) See Mushkil I'rab al-Qur'an 1/254.

३९६ सूरह अल-अन'आम, आयत ५५

...इससे संबंधित? कौफ़ियों का कहना है: यह अनुमानित है, अर्थात: "और इस प्रकार हम संकेतों को विस्तार से समझाते हैं ताकि हम आपके लिए स्पष्ट कर सकें और ताकि वे स्पष्ट हो जाएं'; अल-नह़्हास ने कहा(१): "इस पूरे विलोपन की आवश्यकता नहीं है, अनुमान यह है: 'और इसी तरह हम संकेतों को स्पष्ट करते हैं [ताकि अपराधियों का रास्ता स्पष्ट हो जाए] हमने उन्हें स्पष्ट किया है।'" यह भी कहा गया है: 'वाव' (और) का शामिल होना अर्थ पर आधारित है, यानी ताकि सत्य प्रकट हो और स्पष्ट हो जाए। इसे 'या' और 'ता' दोनों के साथ पढ़ा गया है(२)। "सबील" (रास्ता) को 'लाम' पर पेश (u) और ज़बर (a) के साथ पढ़ा गया है(३)। 'ता' के साथ पढ़ना पैगंबर (स.अ.व.) को एक सीधा संबोधन है(४), जिसका अर्थ है: "ताकि आप, हे मुहम्मद, अपराधियों के मार्ग को स्पष्ट रूप से देख सकें।" यदि पूछा जाए: "लेकिन क्या पैगंबर (स.अ.व.) पहले से ही इसके बारे में नहीं जानते थे?" अल-ज़ज्जाज(५) के अनुसार उत्तर यह है: कि पैगंबर (स.अ.व.) को संबोधन उनकी उम्मत (राष्ट्र) को संबोधन है, इसलिए अर्थ है: "ताकि आप सभी अपराधियों के मार्ग को स्पष्ट रूप से देख सकें।" यदि पूछा जाए: "मोमिनों (विश्वास करने वालों) के मार्ग का उल्लेख क्यों नहीं किया गया?" इसके दो उत्तर हैं: पहला: यह उनके इस वचन के समान है: {ऐसे कपड़े जो तुम्हें गर्मी से बचाते हैं} [अल-नह़्ल: ८१], जिसका अर्थ है: "और तुम्हें ठंड से बचाने के लिए भी," जिसे फिर हटा दिया गया। यह भी इसी तरह है(६), जिसका अर्थ है: "ताकि मोमिनों का मार्ग स्पष्ट हो जाए," जिसे फिर हटा दिया गया। दूसरा उत्तर: यह कहा जा सकता है कि 'अस्तबाना' (स्पष्ट होना) एक ऐसा शब्द है जिसका उपयोग इस प्रकार किया जा सकता है कि यदि अपराधियों का मार्ग स्पष्ट है, तो मोमिनों का मार्ग भी स्पष्ट हो गया है(७)।

(१) इ'राब अल-क़ुरान २/७० में, और जो कोष्ठक में पहले और बाद में आया है वह इसी से है। (२) अबू बक्र, हमज़ा और अल-किसाई ने इसे 'या' के साथ पढ़ा, और बाकियों ने 'ता' के साथ। अल-सबअ पृष्ठ २५८, और अल-तयसीर पृष्ठ १०३। (३) नाफी ने इसे ज़बर (accusative) के साथ पढ़ा, और बाकी ने पेश (nominative) के साथ। अल-सबअ पृष्ठ २५८, और अल-तयसीर पृष्ठ १०३। अल-समीन ने अल-दुर्र अल-मसून ४/६५५ में कहा: "ये पाठ 'सबील' शब्द के पुल्लिंग और स्त्रीलिंग होने और 'अस्तबाना' की सकर्मकता और अकर्मकता के इर्द-गिर्द घूमते हैं।" (४) इसका अर्थ है 'सबील' के ज़बर के साथ 'ता' वाला पाठ, जो नाफी का पाठ है। पेश के लिए, 'सबील' कर्ता है। देखें अल-फ़ारसी द्वारा अल-ह़ुज्जा ३/३१४, और अल-कश्फ़ 'अन वुजूह अल-क़िराअत १/४३४। (५) उनके मआनी अल-क़ुरान

२/२५४-२५५ में, लेखक द्वारा अल-नह़्ह़ास के माध्यम से उनके मआनी अल-क़ुरान २/४३२-४३५ में उद्धृत। (६) पांडुलिपियों (ज़) और (ज़हा) में: "और इसी तरह यह होगा," अल-नह़्ह़ास के मआनी अल-क़ुरान के समान। (७) देखें मुश्किल इ'राब अल-क़ुरान १/२५४।

...اس سے متعلق؟ کوفیوں نے کہا: یہ مقدر ہے، یعنی: "اور اسی طرح ہم آیتوں کو کھول کر بیان کرتے ہیں تاکہ تم پر واضح کر دیں اور تاکہ وہ واضح ہو جائیں"؛ النحاس نے کہا(۱): "اس تمام حذف کی ضرورت نہیں ہے، اور تقدیر یہ ہے: 'اور اسی طرح ہم آیتیں بیان کرتے ہیں [تاکہ مجرموں کا راستہ واضح ہو جائے] ہم نے انہیں بیان کیا۔'" یہ بھی کہا گیا ہے: 'واؤ' کا داخل ہونا معنی پر عطف کے لیے ہے، یعنی تاکہ حق ظاہر ہو جائے اور واضح ہو جائے۔ اسے 'یا' اور 'تا' دونوں کے ساتھ پڑھا گیا ہے(۲)۔ لفظ "سبیل" کو لام کے رفع (u) اور نصب (a) کے ساتھ پڑھا گیا ہے(۳)۔ 'تا' کے ساتھ قرات نبی کریم ﷺ سے خطاب ہے(۴)، یعنی: "تاکہ اے محمد! آپ مجرموں کا راستہ واضح طور پر جان لیں۔" اگر کہا جائے: "لیکن کیا نبی کریم ﷺ پہلے سے ہی اسے نہیں جانتے تھے؟" تو الزجاج(۵) کے نزدیک جواب یہ ہے: کہ نبی ﷺ سے خطاب آپ کی امت سے خطاب ہے، پس معنی ہے: "تاکہ تم سب مجرموں کا راستہ واضح طور پر جان لو۔" اگر کہا جائے: "مومنوں کے راستے کا ذکر کیوں نہیں کیا گیا؟" تو اس کے دو جواب ہیں: پہلا: یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: {ایسے لباس جو تمہیں گرمی سے بچاتے ہیں} [النحل: ۸۱]، جس کا مطلب ہے: "اور تمہیں سردی سے بچانے کے لیے بھی،" پھر اسے حذف کر دیا گیا۔ اسی طرح یہ بھی ہے(۶)، جس کا مطلب ہے: "تاکہ مومنوں کا راستہ واضح ہو جائے،" پھر اسے حذف کر دیا گیا۔ دوسرا جواب: یہ کہا جا سکتا ہے کہ 'استبان' (واضح ہونا) ایسا لفظ ہے کہ جب مجرموں کا راستہ واضح ہو جائے، تو مومنوں کا راستہ بھی واضح ہو جاتا ہے(۷)۔

(۱) إعراب القرآن ۲/ ۷۰ میں، اور اس سے پہلے اور بعد میں جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (۲) ابو بکر، حمزہ اور الکسائی نے اسے 'یا' کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے 'تا' کے ساتھ۔

السبعۃ ص ۲۵۸، اور التیسیر ص ۱۰۳۔ (۳) نافع نے اسے نصب کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے رفع کے ساتھ۔ السبعۃ ص ۲۵۸، اور التیسیر ص ۱۰۳۔ السمین نے الدر المصون ۴/ ۶۵۵ میں کہا: "یہ قراتیں لفظ 'سبیل' کی تذکیر و تانیث اور 'استبان' کے لازم و متعدی ہونے کے گرد گھومتی ہیں۔" (۴) اس کا مطلب 'سبیل' کے نصب کے ساتھ 'تا' والی قرات ہے، جو نافع کی قرات ہے۔ جہاں تک رفع کا تعلق ہے، 'سبیل' فاعل ہے۔ دیکھئے الحجۃ للفارسی ۳/ ۳۱۴، اور الکشف عن وجوہ القراءات ۱/ ۴۳۴۔ (۵) ان کی کتاب معانی القرآن ۲/ ۲۵۴-۲۵۵ میں، جسے مصنف نے النحاس کے واسطے سے ان کی کتاب معانی القرآن ۲/ ۴۳۲-۴۳۳ میں نقل کیا ہے۔ (۶) نسخہ (ز) اور (ظ) میں: "اور اسی طرح یہ ہوگا،" النحاس کی معانی القرآن کی طرح۔ (۷) دیکھئے مشکل إعراب القرآن ۱/ ۲۵۴۔

Surah Al-An'am, Verses 55 - 56

Page 397

The word "as-sabeel" (the way/path) can be masculine or feminine; the tribe of Tamim treats it as masculine, while the people of Al-Hijaz treat it as feminine (1). In the Revelation: "And if they see the way of right conduct, they will not adopt it as a way" [Al-A'raf: 146] it is masculine, and "Why do you bar from the way of Allah those who believe, seeking to make it crooked?" [Al-Imran: 99] it is feminine. Similarly, "li-tastabeen" was recited with 'ya' and 'ta' (masculine/feminine verb forms). The 'ta' address is to the Prophet (PBUH) and the intent is his Ummah.

Allah Almighty's saying: "Say, [O Muhammad], 'Indeed, I have been forbidden to worship those you invoke besides Allah.' Say, 'I will not follow your desires, for I would then have gone astray, and I would not be of the [rightly] guided.'"

Allah Almighty's saying: "Say, 'Indeed, I have been forbidden to worship those you invoke besides Allah.'" It was said: "invoke" (tad'oon) means "worship" (tabudoon) (2). It was also said: You invoke them in your important matters in the manner of worship, referring to idols.

"Say, 'I will not follow your desires'" in what you asked of me regarding the worship of these things, and regarding the expulsion of those you wanted to be expelled. "I would then have gone astray" means: I would have gone astray if I followed your desires, "and I would not be of the [rightly] guided" means: on the path of maturity and guidance.

It was recited: "dalaltu" with the 'fatha' on the 'lam' and with 'kasra', which are two dialects. Abu Amr ibn al-Ala said: "daliltu" with 'kasra' on the 'lam' is the dialect of Tamim, and it is the recitation of Yahya ibn Wathab and Talha ibn Musarrif (3). The first (with fatha) is the more correct and eloquent; because it is the dialect of the people of Al-Hijaz, and it is the recitation of the majority (al-jumhur).

Al-Jawhari said (4): "Ad-dalal" and "al-dalalah" (going astray) is the opposite of "al-rashad" (guidance/righteousness). And "I went astray (dalaltu) [and] I go astray (adillu)", Allah Almighty said: "Say, 'If I should go astray, I would only go astray against myself'" [Saba: 50], so this is the dialect of Najd, and it is the eloquent one, while the people of Al-Aliyah say: "daliltu" - with kasra - "adallu".

(1) Tafsir al-Tabari 9/277, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/298. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/298. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/70, and Ibn Khalawayh mentioned it in Al-Qira'at al-Shadhah p. 37 from Yahya ibn Wathab and Ibn Abi Layla. (4) In As-Sihah (dalal).

सूरा अल-अनाम, आयतें 55 - 56

पृष्ठ 397

और "अस-सबील" (मार्ग) पुल्लिंग और स्त्रीलिंग दोनों हो सकता है; तमीम कबीले वाले इसे पुल्लिंग मानते हैं, जबकि हिजाज़ वाले इसे स्त्रीलिंग मानते हैं (1)। कुरान में: "और यदि वे सीधे मार्ग को देखें, तो वे उसे मार्ग नहीं बनाएंगे" [अल-अराफ: 146] पुल्लिंग है, और "तुम अल्लाह के मार्ग से उन्हें क्यों रोकते हो जो ईमान लाए, उसे टेढ़ा करना चाहते हो?" [आल-इमरान: 99] स्त्रीलिंग है। इसी तरह, "li-tastabeen" को 'या' और 'ता' के साथ पढ़ा गया है; 'ता' के साथ यह नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को संबोधित है और इससे अभिप्राय उनकी उम्मत है।

अल्लाह तआला का कथन: "कह दो, 'मुझे उन लोगों की इबादत करने से मना किया गया है जिन्हें तुम अल्लाह के सिवा पुकारते हो।' कह दो, 'मैं तुम्हारी इच्छाओं का पालन नहीं करूँगा, अन्यथा मैं पथभ्रष्ट हो जाऊँगा, और मैं मार्गदर्शन प्राप्त करने वालों में से नहीं रहूँगा।'"

अल्लाह तआला का कथन: "कह दो, 'मुझे उन लोगों की इबादत करने से मना किया गया है जिन्हें तुम अल्लाह के सिवा पुकारते हो।'" कहा गया है: "पुकारते हो" (tad'oon) का अर्थ "इबादत करते हो" (tabudoon) है (2)। यह भी कहा गया है: तुम अपनी महत्वपूर्ण बातों में उन्हें इबादत के तौर पर पुकारते हो, इससे मुराद मूर्तियाँ हैं।

"कह दो, 'मैं तुम्हारी इच्छाओं का पालन नहीं करूँगा'" उन बातों में जो तुमने मुझसे इन चीजों की इबादत के बारे में मांगी थीं, और जिन्हें तुम निकलवाना चाहते थे उन्हें निकालने के बारे में। "अन्यथा मैं पथभ्रष्ट हो जाऊँगा" अर्थात्: यदि मैंने तुम्हारी इच्छाओं का पालन किया तो मैं पथभ्रष्ट हो जाऊँगा, "और मैं मार्गदर्शन प्राप्त करने वालों में से नहीं रहूँगा" अर्थात्: सीधे मार्ग और हिदायत पर नहीं रहूँगा।

और "dalaltu" (मैं भटक गया) को 'लाम' पर ज़बर (fatha) और ज़ेर (kasra) दोनों के साथ पढ़ा गया है, और ये दो बोलियाँ हैं। अबू अम्र इब्न अल-अला ने कहा: 'लाम' के नीचे ज़ेर के साथ "daliltu" तमीम की बोली है, और यह याह्या इब्न वथाब और तल्हा इब्न मुसररिफ की क़िरात (पठन) है (3)। पहली (ज़बर वाली) अधिक सही और स्पष्ट है; क्योंकि यह हिजाज़ के लोगों की बोली है, और यह बहुमत (अल-जुमहूर) की क़िरात है।

अल-जौहरी ने कहा (4): "अद-दलाल" और "अल-दलाला" (पथभ्रष्टता) "अल-रशाद" (सीधा मार्ग/मार्गदर्शन) का विलोम है। और "मैं पथभ्रष्ट हुआ (dalaltu) [और] मैं पथभ्रष्ट होता हूँ (adillu)", अल्लाह तआला ने फरमाया: "कह दो, 'यदि मैं पथभ्रष्ट हो जाऊँ तो मैं केवल अपने विरुद्ध ही पथभ्रष्ट होऊँगा'" [सबा: 50], तो यह नजद की बोली है, और यही वाक्पटु (फसीह) है, जबकि अल-आलिया के लोग कहते हैं: "daliltu" - ज़ेर के साथ - "adallu"।

(1) तफ़्सीर अल-तबरी 9/277, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/298। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/298। (3) इराब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 2/70, और इब्न खलवैह ने इसे अल-क़िरात अल-शाज़ा पृ. 37 में याह्या इब्न वथाब और इब्न अबी लैला से उद्धृत किया है। (4) अल-सिहाह में (दलाल)।

سورة الانعام، آیات 55 - 56

صفحہ 397

اور لفظ "السبیل" (راستہ) مذکر اور مؤنث دونوں استعمال ہوتا ہے؛ قبیلہ تمیم اسے مذکر بولتا ہے، اور اہل حجاز اسے مؤنث (1)؛ اور قرآن مجید میں ہے: ﴿وَإِن يَرَوْا سَبِيلَ الرُّشْدِ لَا يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا﴾ [الاعراف: 146] یہاں مذکر ہے، اور ﴿لِمَ تَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ مَنْ آمَنَ تَبْغُونَهَا عِوَجًا﴾ [آل عمران: 99] یہاں مؤنث ہے، اور اسی طرح «ولتستبین» کو 'یا' اور 'تا' کے ساتھ پڑھا گیا ہے؛ پس 'تا' کے ساتھ یہ خطاب نبی ﷺ سے ہے اور مراد ان کی امت ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ إِنِّي نُهِيتُ أَنْ أَعْبُدَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِن دُونِ اللَّهِ قُل لَّا أَتَّبِعُ أَهْوَاءَكُمْ قَدْ ضَلَلْتُ إِذًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُهْتَدِينَ ٥٦﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ إِنِّي نُهِيتُ أَنْ أَعْبُدَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِن دُونِ اللَّهِ﴾ کہا گیا ہے: «تدعون» کا معنی ہے «تعبدون» (تم عبادت کرتے ہو) (2)۔ اور کہا گیا: تم اپنی اہم مہمات میں عبادت کے طور پر انہیں پکارتے ہو، اس سے مراد بت ہیں۔

﴿قُل لَّا أَتَّبِعُ أَهْوَاءَكُمْ﴾ ان چیزوں کی عبادت کے بارے میں جو تم نے مجھ سے طلب کیں، اور جن کو تم نکلوانا چاہتے تھے ان کے نکالنے کے بارے میں۔ ﴿قَدْ ضَلَلْتُ إِذًا﴾ یعنی: اگر میں تمہاری خواہشات کی پیروی کروں تو میں گمراہ ہو جاؤں گا ﴿وَمَا أَنَا مِنَ الْمُهْتَدِينَ﴾ یعنی: رشد و ہدایت کے راستے پر نہیں۔

اور پڑھا گیا ہے: «ضَلَلْتُ» لام کے فتحہ (زبر) اور کسرہ (زیر) کے ساتھ، اور یہ دونوں لغتیں (بولیاں) ہیں۔ ابو عمرو بن العلاء نے کہا: «ضَلِلْتُ» لام کے کسرہ کے ساتھ لغتِ تمیم ہے، اور یہ

یحییٰ بن وثاب اور طلحہ بن مصرف کی قرأت ہے (3)، اور پہلی (زبر کے ساتھ) زیادہ صحیح اور فصیح ہے؛ کیونکہ یہ اہل حجاز کی لغت ہے، اور یہی جمہور کی قرأت ہے۔

جوہری نے کہا (4): الضلال اور الضلالہ، الرشاد (ہدایت) کی ضد ہے، اور ضَلَلْتُ (میں گمراہ ہوا) اضلُّ (میں گمراہ ہوتا ہوں)، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿قُلْ إِن ضَلَلْتُ فَإِنَّمَا أَضِلُّ عَلَى نَفْسِي﴾ [سبأ: 50]، پس یہ لغتِ نجد ہے، اور یہی فصیح ہے، جبکہ اہل عالیہ کہتے ہیں: «ضَلِلْتُ» - کسرہ کے ساتھ - «أضلُّ»۔

(1) تفسیر طبری 9 / 277، اور المحرر الوجیز 2 / 298۔ (2) المحرر الوجیز 2 / 298۔ (3) إعراب القرآن للنحاس 2 / 70، اور ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذہ ص 37 میں یحییٰ بن وثاب اور ابن ابی لیلیٰ سے نقل کیا ہے۔ (4) الصحاح میں (ضلل)۔

Surah Al-An'am: Verse 57 | 398

The Almighty says: "Say, 'Indeed, I am on clear proof from my Lord, and you have denied it. I do not have what you are impatient for. The decision is only for Allah; He relates the truth, and He is the best of deciders.'" (57)

His saying: "Say, 'Indeed, I am on clear proof from my Lord'" means: on guidance, certainty, evidence, and proof, not based on whim. From it comes the word 'al-bayyinah' (clear proof) because it clarifies the truth and makes it manifest. "And you have denied it" means: the clear proof; because it is in the sense of 'bayan' (clarification) (1), as He said: "And when the relatives and the orphans and the needy are present at the [time of] division, then provide for them from it" [An-Nisa: 8] based on what we explained there.

It was said: [the pronoun 'it'] refers back to the Lord, i.e., you denied my Lord; because He was mentioned. And it was said: the punishment. And it was said: the Quran (2).

Regarding the meaning of this verse and the one before it, Mus'ab bin Abdullah bin al-Zubayr (3) recited for himself, and he was a fine poet:

Should I sit back after my bones have trembled ... and death is the closest thing to me? Should I argue with every contentious opponent ... and make his religion a target (5) for mine? Should I leave what I know for the opinion of someone else ... when opinion is not like certain knowledge? What have I to do with disputation while it is confusion (6) ... turned (7) to the left and to the right?

---

(1) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 2/256. (2) See the details of these views in Al-Muharrar al-Wajiz 2/298. (3) He is Mus'ab bin Abdullah bin Mus'ab bin Thabit bin Abdullah bin al-Zubayr, Abu Abdullah al-Qurashi al-Asadi al-Zubayri al-Madani, a resident of Baghdad. He was an eminent scholar, genealogist, historian, and eloquent among the noble men. He died in the year (236 AH). Al-Siyar 11/30. Al-Lalaka'i included these verses from him in Sharh Usul al-I'tiqad (308), Ibn Abd al-Barr in Jami' Bayan al-Ilm (1785), and Ibn Battah included some of them in al-Ibanah (686). (4) In al-Ibanah: "I debate every innovator." (5) In the manuscripts and al-Ibanah: "offering" (aradun), and what is fixed is from (m) and other sources. (6) In (m): "a thing." (7) In (d) and Jami' Bayan al-Ilm: "turned" (tasarrafu). And in al-Ibanah: "scattered" (tafarraqu).

सूरह अल-अन'आम: आयत 57 | 398

अल्लाह ताला का कथन है: "कह दो, 'मैं अपने रब की ओर से एक स्पष्ट प्रमाण पर हूँ और तुम उसे झुठला चुके हो। मेरे पास वह चीज़ नहीं है जिसके लिए तुम जल्दी मचा रहे हो। फ़ैसला तो अल्लाह ही का है। वह सत्य बयान करता है और वह सबसे अच्छा फ़ैसला करने वाला है।'" (57)

अल्लाह का कथन: "कह दो, 'मैं अपने रब की ओर से एक स्पष्ट प्रमाण पर हूँ'" का अर्थ है: मार्गदर्शन, विश्वास, प्रमाण और दलील पर, न कि अपनी इच्छा पर। इसी से 'बय्यिना' (स्पष्ट प्रमाण) शब्द बना है क्योंकि यह सत्य को स्पष्ट करता है और उसे प्रकट करता है। "और तुम उसे झुठला चुके हो" का अर्थ है: स्पष्ट प्रमाण को; क्योंकि यह 'बयान' (स्पष्टीकरण) के अर्थ में है (1), जैसा कि उसने कहा: "और जब विरासत बाँटते समय रिश्तेदार और अनाथ और निर्धन उपस्थित हों, तो उन्हें भी उसमें से कुछ दे दो" [अन-निसा: 8] जैसा कि हमने वहां स्पष्ट किया है।

कहा गया है: [सर्वनाम 'उसे'] रब की ओर संकेत करता है, अर्थात: तुमने मेरे रब को झुठलाया; क्योंकि उनका उल्लेख हो चुका है। और कहा गया: दंड को। और कहा गया: कुरान को (2)।

इस आयत और इससे पहले वाली आयत के अर्थ में मुसाब बिन अब्दुल्ला बिन अल-ज़ुबैर (3) ने स्वयं के लिए ये पंक्तियाँ पढ़ीं, और वे एक अच्छे कवि थे:

क्या मैं अपनी हड्डियों के कांपने के बाद बैठ जाऊँ... जबकि मृत्यु मेरे सबसे निकट है? क्या मैं हर झगड़ालू विरोधी से बहस करूँ.. और उसके धर्म को अपने धर्म का निशाना (5) बनाऊं? क्या मैं जिसे जानता हूँ उसे किसी और की राय के लिए छोड़ दूँ... जबकि राय निश्चित ज्ञान की तरह नहीं है? मेरा और विवाद का क्या संबंध जबकि यह भ्रम (6) है ... जिसे बाएं और दाएं घुमाया जाता (7) है?

---

(1) मआनी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज 2/256। (2) इन मतों का विवरण अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/298 में देखें। (3) वे मुसाब बिन अब्दुल्ला बिन मुसाब बिन साबित बिन अब्दुल्ला बिन अल-ज़ुबैर, अबू अब्दुल्ला अल-कुरशी अल-असदी अल-ज़ुबैरी अल-मदनी हैं, जो बगदाद में रहते थे। वे एक प्रख्यात विद्वान, वंशावली विशेषज्ञ, इतिहासकार और कुलीन पुरुषों में वाक्पटु थे। उनका निधन वर्ष (236 हिजरी) में हुआ। अस-सियार 11/30। अल-लालाकई ने शरह उसूल अल-इतिक़ाद (308) में, इब्न अब्द अल-बर्र ने जामी बयान अल-इल्म (1785) में इन छंदों को शामिल किया है, और इब्न बत्ता ने अल-इबाना (686) में इनमें से कुछ को शामिल किया है। (4) अल-इबाना में: "मैं हर नवाचारी

(बिदअती) से बहस करता हूँ।" (5) पांडुलिपियों और अल-इबाना में: "अरदन" (عرضاً), और जो तय किया गया है वह (m) और अन्य स्रोतों से है। (6) (m) में: "कोई चीज़।" (7) (d) और जामी बयान अल-इल्म में: "मोड़ा जाता है" (तसर्रफ़ु)। और अल-इबाना में: "बिखर जाता है" (तफ़र्रक़ु)।

سورة الانعام: آیت 57 | 398

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قُلْ إِنِّي عَلَى بَيِّنَةٍ مِّن رَّبِّي وَكَذَّبْتُم بِهِ ۚ مَا عِندِي مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ ۚ إِنِ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ ۖ يَقُصُّ الْحَقَّ ۖ وَهُوَ خَيْرُ الْفَاصِلِينَ ٥٧﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ إِنِّي عَلَى بَيِّنَةٍ مِّن رَّبِّي﴾ یعنی: ہدایت، یقین، حجت اور برہان پر ہوں، نہ کہ خواہشِ نفس پر۔ اسی سے 'بینہ' ہے کیونکہ وہ حق کو واضح اور ظاہر کرتی ہے۔ ﴿وَكَذَّبْتُم بِهِ﴾ یعنی: بینہ کو؛ کیونکہ یہ بیان کے معنی میں ہے (1)، جیسا کہ فرمایا: ﴿وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُوْلُوا الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَٰمَىٰ وَالْمَسَٰكِينُ فَارْزُقُوهُم مِّنْهُ﴾ [النساء: 8] جیسا کہ ہم نے وہاں بیان کیا ہے۔

اور کہا گیا: اس کی ضمیر رب کی طرف لوٹتی ہے، یعنی: تم نے میرے رب کو جھٹلایا؛ کیونکہ اس کا ذکر ہو چکا ہے۔ اور کہا گیا: عذاب کو۔ اور کہا گیا: قرآن کو (2)۔

اس آیت اور اس سے پہلی آیت کے معنی میں مصعب بن عبد اللہ بن الزبیر (3) نے اپنے بارے میں جو اشعار کہے وہ یہ ہیں، اور وہ ایک عمدہ شاعر تھے:

کیا میں اپنی ہڈیوں کے تھرتھرانے کے بعد بیٹھا رہوں ... حالانکہ موت میرے سب سے قریب ہے؟
کیا میں ہر معترض اور جھگڑالو سے بحث کروں ... اور اس کے دین کو اپنے دین کے لیے نشانہ (5) بناؤں؟ کیا میں اسے چھوڑ دوں جسے میں جانتا ہوں کسی دوسرے کی رائے کی خاطر ...
حالانکہ رائے علمِ یقین کی طرح نہیں ہوتی؟ میرا اور جھگڑے کا کیا واسطہ جبکہ یہ الجھاؤ (6) ہے ... جو دائیں بائیں پھیرا جاتا (7) ہے۔

---

(1) معانی القرآن للزجاج 256/2۔ (2) ان اقوال کی تفصیل المحرر الوجیز 298/2 میں ملاحظہ فرمائیں۔ (3) وہ مصعب بن عبد اللہ بن مصعب بن ثابت بن عبد اللہ بن الزبیر، ابو عبد اللہ القرشی

الاسدی الزبیری المدنی ہیں، بغداد میں مقیم رہے، وہ بہت بڑے عالم، ماہر انساب، مؤرخ اور صاحبِ فصاحت و بلاغت تھے۔ ان کی وفات (236ھ) میں ہوئی۔ السیر 30/11۔ اللالکائی نے شرح اصول الاعتقاد (308) میں، ابن عبد البر نے جامع بیان العلم (1785) میں یہ اشعار نقل کیے ہیں، اور ابن بطہ نے الابانہ (686) میں ان میں سے بعض اشعار ذکر کیے ہیں۔ (4) الابانہ میں: "میں ہر بدعتی سے مناظرہ کرتا ہوں۔" (5) خطی نسخوں اور الابانہ میں: "عرضاً"، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور دیگر مصادر سے ہے۔ (6) (م) میں: "شئی" (کوئی چیز)۔ (7) (د) اور جامع بیان العلم میں: "تصرف"۔ اور الابانہ میں: "تفرق"۔

399 Surah Al-An'am, Verse 57

Straight paths have been established for us... they shine in every mountain pass or hard, rocky ground. (1) And the truth was not obscure... as bright as the dawn's first light. The methodology of Jahm is no substitute for us... for the methodology of the son of Aminah, the trustworthy one. As for what I know, it is sufficient for me... and as for what I am ignorant of, keep me away from it.

His saying, Exalted is He: {Not with me is that for which you are impatient} i.e., the punishment (2); because due to their excessive denial, they were mockingly hastening its descent, like their saying: {Or you cause the sky to fall upon us in fragments as you have claimed} [Al-Isra: 92], {O Allah, if this should be the truth from You, then rain down upon us stones from the sky} [Al-Anfal: 32]. And it was said: what I have of the signs that you propose (3). {The judgment is only for Allah} i.e., the judgment is only for Allah regarding the delay or acceleration of punishment. And it was said: the decisive judgment between truth and falsehood belongs to Allah (4). {He relates the truth} i.e., He relates the true stories, and by this, those who prohibited metaphor in the Qur'an sought evidence (5). This is the reading of Nafi', Ibn Kathir, and 'Asim (5), and Mujahid, Al-A'raj, and Ibn 'Abbas (6); Ibn 'Abbas said: Allah, the Mighty and Sublime, said: {We relate to you the best of stories} (7) [Yusuf: 3]. And the rest read it: {He judges with the truth} with the letter 'Dad' (y-q-d-y), and likewise 'Ali (may Allah be pleased with him), Abu 'Abd al-Rahman al-Sulami, and Sa'id ibn al-Musayyib read it (8), and it is written in the Mushaf (codex) without the letter 'Ya' (9), and no...

(1) Al-Wajin: Hard ground with stones. Al-Lisan (Wajn). (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 2/433. (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 2/256, and for Al-Nahhas 2/433. (4) These views are seen in Al-Nukat wal-'Uyun 2/121, and Tafsir al-Razi 13/7. (5) Al-Sab'ah p. 259, and Al-Taysir p. 103. (6) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 2/434. (7) Narrated by Sa'id ibn Mansur (880 - Tafsir), and Al-Tabari 9/280. (8) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 2/434. (9) See Al-Muqni' by Al-Dani p. 31, Al-Taysir p. 103, and Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/434.

399 सूरा अल-अनाम, आयत 57

हमारे लिए सीधे रास्ते निर्धारित किए गए हैं... वे हर दर्रे या कठोर, पथरीली ज़मीन में चमकते हैं। (1) और सत्य अस्पष्ट नहीं था... स्पष्ट भोर की चमक की तरह। जहम की पद्धति हमारे लिए कोई विकल्प नहीं है... आमिना के बेटे, भरोसेमंद की पद्धति के बदले। जहाँ तक मुझे पता है, वह मेरे लिए पर्याप्त है... और जहाँ तक मैं अनभिज्ञ हूँ, मुझे उससे दूर रखें।

अल्लाह तआला का कथन: {मेरे पास वह नहीं है जिसके लिए तुम जल्दी मचा रहे हो} यानी: अज़ाब (दंड) (2); क्योंकि अपने अत्यधिक झुठलाने के कारण वे मज़ाक में उसे जल्दी माँगते थे, जैसे उनका कहना: {या तुम आकाश को हम पर टुकड़ों में गिरा दो जैसा कि तुमने दावा किया है} [अल-इसरा: 92], {ऐ अल्लाह, अगर यही तेरी ओर से सत्य है, तो हम पर आकाश से पत्थर बरसा दे} [अल-अनफ़ाल: 32]। और कहा गया है: मेरे पास वे चमत्कार नहीं हैं जो तुम मांगते हो (3)। {फैसला केवल अल्लाह ही का है} यानी: अज़ाब में देरी या उसे जल्दी लाने का फैसला केवल अल्लाह ही के पास है। और कहा गया: सत्य और असत्य के बीच निर्णायक फैसला अल्लाह का है (4)। {वह सत्य बयान करता है} यानी: वह सच्ची कहानियाँ बयान करता है, और इससे उन्होंने दलील दी जिन्होंने क़ुरआन में रूपक (मजाज़) पर रोक लगाई है। यह नाफ़ेह, इब्न कसीर और आसिम (5), और मुजाहिद, अल-आरज और इब्न अब्बास की क़िरात (पठन) है (6); इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह अज़्ज़ व जल ने फ़रमाया: {हम आपको बेहतरीन कहानियाँ सुनाते हैं} (7) [यूसुफ: 3]। और बाक़ी लोगों ने इसे {यक्दी अल-हक़} (सत्य का फ़ैसला करता है) 'दाद' (ض) के साथ पढ़ा, और इसी तरह अली (रज़ि.), अबू अब्दुर-रहमान अस-सुलमी और सईद बिन अल-मुसय्यब ने पढ़ा (8), और यह मुसहफ़ में बिना 'या' (ي) के लिखा है, और न ही...

(1) अल-वजीन: पत्थरों वाली कठोर भूमि। अल-लिसान (वजन)। (2) मआनी अल-कुरआन, अल-नहस 2/433। (3) मआनी अल-कुरआन, अल-ज़ज्जाज 2/256, और अल-नहस के लिए 2/433। (4) ये बातें अल-नुकत वल-उयून 2/121 और तफ़्सीर अल-राज़ी 13/7 में देखी जा सकती हैं। (5) अल-सबआ पृष्ठ 259, और अल-तयसीर पृष्ठ 103। (6) मआनी अल-कुरआन, अल-नहस 2/434। (7) सईद बिन मंसूर (880 - तफ़्सीर) और अल-तबरी 9/280 द्वारा संकलित। (8) मआनी अल-कुरआन, अल-नहस 2/434। (9) देखिए अल-मुक्नी, अल-दानी पृष्ठ 31, अल-तयसीर पृष्ठ 103, और अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-किरात 1/434।

۳۹۹ سورۃ الانعام، آیت ۵۷

اور ہمارے لیے سیدھے راستے مقرر کیے گئے ہیں... جو ہر درے یا سخت زمین میں چمکتے ہیں۔ (۱) اور حق چھپا ہوا نہیں تھا... صبح صادق کی طرح روشن و عیاں۔ اور جہم کا طریقہ ہمارے لیے ابن آمنہ (صلی اللہ علیہ وسلم) امین کے طریقے کا متبادل نہیں ہو سکتا۔ پس جو کچھ میں جانتا ہوں وہ میرے لیے کافی ہے... اور جس سے میں ناواقف ہوں مجھے اس سے دور رکھو۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {میرے پاس وہ نہیں ہے جس کی تم جلدی مچا رہے ہو} یعنی: عذاب (۲)؛ کیونکہ وہ اپنی حد سے بڑھی ہوئی تکذیب کی وجہ سے مذاق اڑاتے ہوئے اس کے نازل ہونے میں جلدی مچاتے تھے، جیسے ان کا قول: {یا تم آسمان کو ہم پر ٹکڑے ٹکڑے کر کے گرا دو جیسا کہ تمہارا گمان ہے} [الاسراء: ۹۲]، {اے اللہ اگر یہ تیری طرف سے حق ہے تو ہم پر آسمان سے پتھر برسا دے} [الانفال: ۳۲]۔ اور کہا گیا: میرے پاس وہ معجزات نہیں ہیں جن کا تم مطالبہ کرتے ہو (۳)۔ {حکم صرف اللہ کا ہے} یعنی: عذاب کی تاخیر اور تعجیل میں حکم صرف اللہ ہی کا ہے۔ اور کہا گیا: حق اور باطل کے درمیان فیصلہ کن حکم اللہ کا ہے (۴)۔ {وہ حق بیان کرتا ہے} یعنی: وہ سچے قصے بیان کرتا ہے، اور اس سے ان لوگوں نے دلیل لی ہے جو قرآن میں مجاز کے قائل نہیں ہیں۔ یہ نافع، ابن کثیر اور عاصم (۵)، اور مجاہد، الاعرج اور ابن عباس کی قرأت ہے (۶)؛ ابن عباس نے فرمایا: اللہ عزوجل نے فرمایا: {ہم آپ کو بہترین قصے سناتے ہیں} (۷) [یوسف: ۳]۔ اور باقی قراء نے {یقضی الحق} (وہ حق کا فیصلہ کرتا ہے) 'ضاد' کے ساتھ پڑھا ہے، اور اسی طرح علی رضی اللہ عنہ، ابو عبد الرحمن السلمی اور سعید بن المسیب نے پڑھا ہے (۸)، اور یہ مصحف میں بغیر 'یا' کے لکھا ہے، اور نہ...

(۱) الوجين: پتھریلی سخت زمین۔ اللسان (وجن)۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۴۳۳/۲۔ (۳) معانی القرآن للزجاج ۲۵۶/۲، وللنحاس ۴۳۳/۲۔ (۴) یہ اقوال النکت والعیون ۱۲۱/۲، اور تفسیر الرازی ۷/۱۳ میں دیکھے جا سکتے ہیں۔ (۵) السبعة ص ۲۵۹، والتیسیر ص ۱۰۳۔ (۶) معانی القرآن للنحاس ۴۳۴/۲۔ (۷) اسے سعید بن منصور (۸۸۰ - تفسیر)، اور الطبری ۹ / ۲۸۰ نے روایت کیا ہے۔ (۸) معانی القرآن للنحاس ۴۳۴/۲۔ (۹) دیکھیے المقنع للدانی ص ۳۱، والتیسیر ص ۱۰۳، والکشف عن وجوہ القراءات ۴۳۴/۱۔

Surah Al-An'am: Verses 57 - 59. Page 400.

It is appropriate to stop there, and it pertains to judgment. This is indicated by what follows it: {And He is the Best of judges} [6:57]. Separation (of matters) only occurs [after] judgment, not through mere narration. This is further strengthened by the preceding part of the verse: {Command/Judgment belongs only to Allah}. It is also supported by the reading of Ibn Mas'ud: "Indeed, judgment belongs only to Allah, He judges with truth," as the inclusion of the preposition 'bi' (with) confirms the meaning of judgment(1). Al-Nahhas(2) said: This is not necessary; because the meaning of 'yaqdi' (he judges) can be 'he brings about' and 'he makes'. So the meaning is: He brings the truth. It could also mean: He executes the true judgment.

Makki(3) said: The reading with 'Sad' [yaqussu - He relates/narrates] is more beloved to me; due to the agreement of the two Haramis scholars of Mecca and Medina and Asim on that, and because if it were from 'qada' [judgment], the letter 'Ya' would have remained in it, as it appeared in the reading of Ibn Mas'ud.

Al-Nahhas(5) said: This argument is not necessary; because such a 'Ya' is often omitted.

His Almighty's saying: {Say, "If I had that which you are impatient for, the matter would have been decided between me and you. And Allah is most knowing of the wrongdoers." 58}

His Almighty's saying: {Say, "If I had that which you are impatient for"} meaning: the punishment, I would have brought it down upon you until the matter is concluded(6)... and so on. Impatience (isti'jal) is seeking something before its time. {And Allah is most knowing of the wrongdoers} meaning: the polytheists, and the timing of their punishment.

His Almighty's saying: {And with Him are the keys of the unseen; none knows them except Him. And He knows what is on the land and in the sea. Not a leaf falls but He knows it. And no grain is there within the darknesses of the earth and no moist or dry [thing] but that it is [written] in a clear record. 59}

There are three issues in it:

(1) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/434, and what preceded in brackets is from it. The reading of Abdullah [Ibn Mas'ud] (may Allah be pleased with him) was also

mentioned by Al-Farisi in Al-Hujjah 3/318, and Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 2/299 quoted Al-Dani as attributing it to Abdullah, Ubayy, Yahya bin Waththab, Al-Nakha'i, Talhah, and Al-A'mash. (2) In Ma'ani al-Quran 2/435. (3) In Al-Kashf 1/434. (4) Al-Haramayan: Nafi' and Ibn Kathir, referring to the Two Sanctuaries (Mecca and Medina), see Lisan (Haram). (5) In Ma'ani al-Quran 2/434. (6) In (m): "ends", and see Tafsir al-Tabari 9/281, and Al-Wasit 2/279.

सूरह अल-अनाम: आयतें 57 - 59. पृष्ठ 400.

यहाँ रुकना उचित है, और यह न्याय (क़ज़ा) से संबंधित है। इसके बाद आने वाले शब्दों से भी यही संकेत मिलता है: {और वह सबसे उत्तम फैसला करने वाला है} [6:57]। फैसला केवल न्याय [के बाद] ही होता है, न कि केवल वर्णन (क़सस) के माध्यम से। इससे पहले का हिस्सा भी इस बात को पुष्ट करता है: {आदेश/फैसला केवल अल्लाह ही का है}। इसे इब्न मसूद के पाठ (क़िरात) से भी बल मिलता है: "बेशक फैसला केवल अल्लाह ही का है, वह सच्चाई के साथ फैसला करता है," क्योंकि 'बी' (साथ) का प्रयोग न्याय के अर्थ की पुष्टि करता है(1)। अल-नहहास(2) ने कहा: यह आवश्यक नहीं है; क्योंकि 'यक़दी' (वह फैसला करता है) का अर्थ 'वह लाता है' या 'वह बनाता है' भी हो सकता है। अतः अर्थ है: वह सत्य लाता है। इसका अर्थ यह भी हो सकता है: वह सच्चा न्याय क्रियान्वित करता है।

मक्की(3) ने कहा: 'साद' के साथ पाठ (यकुस्सु - वह वर्णन करता है) मुझे अधिक प्रिय है; क्योंकि दोनों हरमी विद्वानों(4) और आसिम की इस पर सहमति है, और इसलिए भी कि यदि यह 'क़ज़ा' (न्याय) से होता, तो इसमें 'या' अक्षर अवश्य होता, जैसा कि इब्न मसूद के पाठ में आया है।

अल-नहहास(5) ने कहा: यह तर्क अनिवार्य नहीं है; क्योंकि ऐसी 'या' अक्सर हटा दी जाती है।

अल्लाह तआला का कथन: {कह दीजिए, "यदि मेरे पास वह होता जिसकी तुम जल्दी मचा रहे हो, तो मेरे और तुम्हारे बीच मामला तय हो चुका होता। और अल्लाह अत्याचारियों को भली-भांति जानता है।" 58}

अल्लाह तआला का कथन: {कह दीजिए, "यदि मेरे पास वह होता जिसकी तुम जल्दी मचा रहे हो"} अर्थात: अज़ाब (दंड), तो मैं उसे तुम पर उतार देता यहाँ तक कि मामला समाप्त(6) हो जाता... इत्यादि। 'इस्तेजाल' (जल्दबाजी) का अर्थ है किसी चीज़ को उसके समय से पहले मांगना। {और अल्लाह अत्याचारियों को भली-भांति जानता है} अर्थात: मुशरिकों (बहुदेववादियों) को, और उनकी सजा के समय को।

अल्लाह तआला का कथन: {और उसी के पास ग़ैब (परोक्ष) की कुंजियाँ हैं, जिन्हें उसके सिवा कोई नहीं जानता। और वह जानता है जो कुछ थल और जल में है। कोई पत्ता नहीं गिरता मगर वह उसे जानता है। और न ज़मीन के अंधेरों में कोई दाना है और न कोई तर (गीली) और न कोई खुश्क (सूखी) चीज़, मगर वह एक खुली किताब (लौह-ए-महफ़ूज़) में अंकित है। 59}

इसमें तीन मसले (विषय) हैं:

(1) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात 1/434, और कोष्ठक में जो कुछ पहले आया वह इसी से है। अब्दुल्ला [इब्न मसूद] (रज़ियल्लाहु अन्हु) के पाठ का उल्लेख अल-फ़ारसी ने अल-हुज्जा 3/318 में भी किया है, और इब्न अत्तिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/299 में अल-दानी से उद्धृत किया है कि उन्होंने इसे अब्दुल्ला, उबैय, यह्या बिन वत्ताहब, अल-नखई, तल्हा और अल-आमश की ओर मन्सूब किया है। (2) मानी अल-कुरान 2/435 में। (3) अल-कश्फ़ 1/434 में। (4) अल-हरमयान: नाफ़े और इब्न कसीर, हरम के संदर्भ में, देखें लिसान (हरम)। (5) मानी अल-कुरान 2/434 में। (6) (म) में: "पूरा हो जाता", और देखें तफ़्सीर अल-तबरी 9/281, और अल-वसीत 2/279।

سورة الانعام: آیات ۵۷ - ۵۹۔ صفحہ ۴۰۰۔

یہاں وقف کرنا مناسب ہے، اور اس کا تعلق فیصلے (قضاء) سے ہے، اور اس پر یہ بات دلالت کرتی ہے کہ اس کے بعد ہے: ﴿وَهُوَ خَيْرُ الْفَصِلِينَ﴾ اور فیصلہ صرف قضاء [کے بعد] ہی ہوتا ہے نہ کہ محض قصہ گوئی (قصص) سے، اور اس کی تائید اس سے پہلے والے جملے سے بھی ہوتی ہے: ﴿إِنِ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ﴾۔ نیز ابن مسعود کی قرأت سے بھی اس کی تائید ہوتی ہے: «إن الحُكْمُ إِلَّا للهِ يَقْضِي بِالْحَقِّ»، پس 'با' کا داخل ہونا قضاء کے معنی کی تاکید کرتا ہے(۱)۔ نحاس(۲) نے کہا: یہ لازم نہیں ہے؛ کیونکہ «یقضی» کے معنی 'لاتا ہے' اور 'بناتا ہے' کے بھی ہو سکتے ہیں، تو معنی ہوا: وہ حق لاتا ہے۔ اور یہ بھی ہو سکتا ہے کہ معنی یہ ہو: وہ حق فیصلہ کرتا ہے۔

مکی(۳) نے کہا: 'صاد' والی قرأت (یقص - وہ بیان کرتا ہے) مجھے زیادہ پسند ہے؛ کیونکہ دونوں حرمین کے قراء(۴) اور عاصم کا اس پر اتفاق ہے، اور اس لیے بھی کہ اگر یہ 'قضاء' سے ہوتا تو اس میں 'یا' لازمی ہوتی جیسا کہ ابن مسعود کی قرأت میں آئی ہے۔

نحاس(۵) نے کہا: یہ استدلال لازم نہیں آتا؛ کیونکہ اس جیسی 'یا' اکثر حذف کر دی جاتی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُل لَّوْ أَنَّ عِندِي مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ لَقُضِيَ الْأَمْرُ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِالظَّالِمِينَ ۵۸﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُل لَّوْ أَنَّ عِندِي مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ﴾ یعنی: عذاب میں سے، تو میں اسے تم پر نازل کر دیتا یہاں تک کہ معاملہ ختم(۶) ہو جاتا... آخر تک۔ اور استعجال کا مطلب ہے کسی چیز کو اس کے وقت سے پہلے طلب کرنے میں جلدی کرنا۔ ﴿وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِالظَّالِمِينَ﴾ یعنی: مشرکین سے، اور ان کی سزا کے وقت سے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَعِندَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَمَا تَسْقُطُ مِن وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٍ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْضِ وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ ٥٩﴾

اس میں تین مسائل ہیں:

(١) الکشف عن وجوہ القراءات ١/٤٣٤، اور جو کچھ پہلے بریکٹ میں گزرا وہ اسی سے ہے۔ عبداللہ (رضی اللہ عنہ) کی قرأت کا ذکر فارسی نے الحجۃ ٣/٣١٨ میں بھی کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٢/٢٩٩ میں دانی سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے اسے عبداللہ، ابی، یحییٰ بن وثاب، نخعی، طلحہ اور اعمش کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٢) معانی القرآن ٢/٤٣٥ میں۔ (٣) الکشف ١/٤٣٤ میں۔ (٤) حرمین: نافع اور ابن کثیر، حرم سے منسوب، دیکھئے اللسان (حرم)۔ (٥) معانی القرآن ٢/٤٣٤ میں۔ (٦) (م) میں: "ختم ہو جاتا"، اور دیکھئے تفسیر طبری ٩/٢٨١، اور الوسیط ٢/٢٧٩۔

Page 401 Surah Al-An'am: Ayah 59

First: It was reported that when this verse was revealed, twelve thousand angels descended with it (1).

Al-Bukhari reported (2) from Ibn Umar that the Prophet (PBUH) said: "The keys of the unseen are five, which no one knows except Allah: No one knows what the wombs decrease except Allah, and no one knows what is in tomorrow except Allah, and no one knows when the rain will come except Allah, and no soul knows in what land it will die except Allah, and no one knows when the Hour will be established except Allah."

In Sahih Muslim (3) from Aisha, she said: "Whoever claims that the Messenger of Allah (PBUH) informs of what will be tomorrow, has fabricated a great lie against Allah, for Allah Almighty says: {Say, 'None in the heavens and earth knows the unseen except Allah'} [An-Naml: 65]."

'Mafatih' (keys): plural of 'maftah', this is the eloquent language. It is also said 'miftah', and the plural is 'mafatih' (4). This is the reading of Ibn al-Samaifa': 'mafatih' (5). And 'al-maftah' is an expression for everything that undoes a lock, whether tangible like a lock on a house, or intellectual like insight (6).

Ibn Majah reported in his 'Sunan' and Abu Hatim al-Busti in his 'Sahih' from Anas bin Malik that he said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "Indeed, among the people are keys to good and locks for evil, and among the people are keys to evil and locks for good. So glad tidings for the one in whose hands Allah has placed the keys to good, and woe to the one in whose hands Allah has placed the keys to evil" (7).

---

(1) Mentioned before on p. 311 of this volume. (2) In his Sahih (4697). (3) Number (177), and it is with Al-Bukhari (4855). (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/71. (5) Al-Bahr al-Muhit 4/144, and al-Zamakhshari cited it in al-Kashshaf 2/24 without attribution. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/727. (7) Sunan Ibn Majah (237) and we did not find it with Ibn Hibban. Al-Busiri weakened its chain in Misbah al-Zujajah 1/78. And in the same chapter from Sahl bin Sa'd reported by Ibn Majah (238), and Abu Ya'la (7526), and Al-Bukhari in at-Tarikh al-Kabir 1/200, and in its chain is Abd al-Rahman bin Zayd bin Aslam, Al-Bukhari said: his hadith is not authentic.

पृष्ठ ४०१ सूरा अल-अनाम: आयत ५९

पहला: हदीस में आया है कि जब यह आयत उतरी, तो इसके साथ बारह हज़ार फरिश्ते उतरे (१)।

और बुखारी (२) ने इब्न उमर से रिवायत की है कि पैगंबर (स.अ.व.) ने कहा: "अदृश्य की कुंजियाँ पाँच हैं जिन्हें अल्लाह के अलावा कोई नहीं जानता: अल्लाह के अलावा कोई नहीं जानता कि गर्भाशय में क्या कमी आती है, और अल्लाह के अलावा कोई नहीं जानता कि कल क्या होने वाला है, और अल्लाह के अलावा कोई नहीं जानता कि बारिश कब आएगी, और कोई भी आत्मा नहीं जानती कि वह किस भूमि पर मरेगी सिवाय अल्लाह के, और अल्लाह के अलावा कोई नहीं जानता कि प्रलय (क़यामत) कब होगी।"

और सहीह मुस्लिम (३) में आयशा से रिवायत है, उन्होंने कहा: "जो कोई यह दावा करता है कि अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) कल क्या होने वाला है उसकी खबर देते हैं, तो उसने अल्लाह पर बड़ा झूठ गढ़ा है, जबकि अल्लाह तआला फरमाता है: {कह दीजिए, 'आसमानों और ज़मीन में कोई भी अल्लाह के सिवा परोक्ष का ज्ञान नहीं रखता'} [अन-नम्ल: ६५]।"

'मफातिह': 'मफ्तह' का बहुवचन है, यह विशुद्ध भाषा है। और 'मिफ्ताह' भी कहा जाता है, जिसका बहुवचन 'मफातीह' (४) है। और यह इब्न अल-समैफा की क़िरात है: 'मफातीह' (५)। 'अल-मफ्तह': हर उस चीज़ की अभिव्यक्ति है जो ताले को खोलती है, चाहे वह घर के ताले की तरह महसूस की जा सके, या अंतर्दृष्टि की तरह बौद्धिक (६) हो।

इब्न माजाह ने अपनी 'सुनन' में और अबू हातिम अल-बुस्ती ने अपनी 'सहीह' में अनस बिन मलिक से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने फरमाया: "बेशक, लोगों में से कुछ नेकी की कुंजियाँ और बुराई के ताले हैं, और लोगों में से कुछ बुराई की कुंजियाँ और नेकी के ताले हैं। तो खुशनसीबी है उसके लिए जिसके हाथों में अल्लाह ने नेकी की कुंजियाँ रखी हैं, और तबाही है उसके लिए जिसके हाथों में अल्लाह ने बुराई की कुंजियाँ रखी हैं" (७)।

---

(१) इस खंड के पृष्ठ ३११ पर पहले उल्लेख किया गया है। (२) अपनी सहीह (४६९७) में। (३) नंबर (१७७), और यह बुखारी (४८५५) के पास है। (४) इराब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा ७१/२। (५) अल-बह्र अल-मुहीत ४/१४४, और अल-ज़मखशारी ने इसे अल-कशशफ़ २/२४ में बिना किसी श्रेय के उद्धृत किया है। (६) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी द्वारा ७२७/२। (७) सुनन इब्न माजाह

(२३७) और हमें यह इब्न हिब्बान के पास नहीं मिला। अल-बूसिरी ने मिस्बाह अल-जुजाजाह १/७८ में इसकी श्रृंखला को कमज़ोर बताया है। और इसी विषय पर सहल बिन साद से इब्न माजाह (२३८), और अबू याला (७५२६), और बुखारी ने अल-तारीख अल-कबीर १/२०० में रिवायत की है, और इसकी श्रृंखला में अब्द अल-रहमान बिन ज़ैद बिन असलम हैं, बुखारी ने कहा: उनकी हदीस सही नहीं है।

صفحہ ٤٠١ سورة الأنعام: آیت ٥٩

پہلی بات: روایت میں آیا ہے کہ جب یہ آیت نازل ہوئی تو اس کے ساتھ بارہ ہزار فرشتے اترے (١)۔

اور بخاری (٢) نے ابن عمر سے روایت کیا کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «غیب کی کنجیاں پانچ ہیں جنہیں اللہ کے سوا کوئی نہیں جانتا: اللہ کے سوا کوئی نہیں جانتا کہ رحموں میں کیا کمی آتی ہے، اور اللہ کے سوا کوئی نہیں جانتا کہ کل کیا ہوگا، اور اللہ کے سوا کوئی نہیں جانتا کہ بارش کب آئے گی، اور کوئی جان نہیں جانتی کہ وہ کس سرزمین پر مرے گی سوائے اللہ کے، اور اللہ کے سوا کوئی نہیں جانتا کہ قیامت کب قائم ہوگی»۔

اور صحیح مسلم (٣) میں حضرت عائشہ سے مروی ہے، انہوں نے فرمایا: «جو شخص یہ گمان کرے کہ رسول اللہ ﷺ کل ہونے والے واقعات کی خبر دیتے ہیں، تو اس نے اللہ پر بہت بڑا بہتان باندھا، حالانکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿قُل لَّا يَعْلَمُ مَن فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ الْغَيْبَ إِلَّا اللَّهُ﴾ [النمل: 65] (کہہ دیجیے کہ آسمانوں اور زمین میں اللہ کے سوا کوئی غیب نہیں جانتا)»۔

'مفاتح': 'مَفْتَح' کی جمع ہے، یہ فصیح زبان ہے۔ اور 'مفتاح' بھی کہا جاتا ہے، جس کی جمع 'مفاتیح' (٤) آتی ہے۔ اور یہ ابن السمیفع کی قرات ہے: «مفاتیح» (٥)۔ اور 'المفتَح': ہر اس چیز سے عبارت ہے جو تالے کو کھول دے، چاہے وہ حسی ہو جیسے گھر کا تالا، یا معقول ہو جیسے بصیرت (٦)۔

اور ابن ماجہ نے اپنی «سنن» میں اور ابو حاتم البستی نے اپنی «صحیح» میں انس بن مالک سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «بیشک لوگوں میں کچھ خیر کی کنجیاں اور شر کے تالے ہیں، اور کچھ لوگ شر کی کنجیاں اور خیر کے تالے ہیں۔ پس مبارک باد ہے اس کے لیے جس کے

ہاتھوں پر اللہ نے خیر کی کنجیاں رکھیں، اور ہلاکت ہے اس کے لیے جس کے ہاتھوں پر اللہ نے شر کی کنجیاں رکھیں» (۷)۔

---

(۱) اسی جلد کے ص ۳۱۱ پر گزر چکا ہے۔ (۲) اپنی صحیح (٤٦٩٧) میں۔ (۳) نمبر (۱۷۷) پر، اور یہ بخاری (٤٨٥٥) کے ہاں بھی ہے۔ (٤) اعراب القرآن للنحاس ۷۱/۲۔ (٥) البحر المحیط ۱٤٤/٤، اور اسے زمخشری نے الکشاف ۲٤/۲ میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (٦) احکام القرآن لابن العربی ۷۲۷/۲۔ (۷) سنن ابن ماجہ (۲۳۷) اور ہمیں یہ ابن حبان کے ہاں نہیں ملی۔ اور بوصیری نے مصباح الزجاجہ ۷۸/۱ میں اس کی سند کو ضعیف کہا ہے۔ اور اس باب میں سہل بن سعد سے روایت ہے جسے ابن ماجہ (۲۳۸)، ابو یعلی (۷٥۲٦) اور بخاری نے التاریخ الکبیر ۲۰۰/۱ میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں عبد الرحمن بن زید بن اسلم ہے، بخاری نے کہا: اس کی حدیث صحیح نہیں ہے۔

Surah Al-An'am: Verse 59 402

In the verse, it is a metaphor for reaching the unseen, just as in the physical world, a key is used to reach what is hidden from a person (1). For this reason, some have said: it is taken from the people's saying: "Open such and such for me"; meaning: give me, or teach me what I can reach through it (2). So Allah the Almighty possesses the knowledge of the unseen, and in His hand are the paths leading to it; none possesses them but He. Whoever He wills to grant insight into it, He grants it, and whoever He wills to veil it from, He veils it. This bestowal of His (3) occurs only to His messengers, as evidenced by the words of the Almighty: "And Allah would not reveal to you the unseen, but Allah chooses of His messengers whom He wills" [Al-Imran: 179] (4). And He said: "[He is] Knower of the unseen, and He does not disclose His unseen to anyone, except whom He has approved of messengers" [Al-Jinn: 26-27]. It was also said: What is meant by "keys" (mafatih) is: the treasures of sustenance; narrated from Al-Suddi (5) and Al-Hasan. Muqatil and Al-Dahhak said: the treasures of the earth (6). This is figurative, expressed by that through which they are reached. Something else was also said, including what is contained in the meaning of the Hadith (7), i.e., with Him are the lifespans and the time of their expiration. It was also said: the outcomes of lives and the conclusions of deeds, among other sayings. The first one is the preferred one. And Allah knows best. Second: Our scholars said: He, the Exalted, attributed the knowledge of the unseen to Himself in more than one verse of His Book, except for those whom He chose from His servants. So whoever says: "It will rain tomorrow," and is certain, he is a disbeliever, whether he claimed it based on a sign or not. Similarly, whoever says: "He knows what is in the womb," he is a disbeliever (8).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/299. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/729. (3) In (d) and (z): "ifadah" (overflowing/bestowal). (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/730. (5) Reported by Al-Tabari 9/282, and mentioned by Ibn al-Arabi in Ahkam al-Qur'an 2/729, and Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 2/299, and with them it is with the wording: "treasures of the unseen." (6) Al-Baghawi mentioned their saying 2/102. (7) Meaning the Hadith of Ibn Umar mentioned at the beginning of the issue. (8) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/730.

सूरा अल-अनाम: आयत 59 402

आयत में, यह परोक्ष (ग़ैब) तक पहुँचने के लिए एक रूपक (मेटाफर) है, ठीक वैसे ही जैसे भौतिक संसार में किसी व्यक्ति से छिपी हुई चीज़ तक पहुँचने के लिए चाबी का उपयोग किया जाता है (1)। इसी कारण से, कुछ ने कहा है: यह लोगों के इस कथन से लिया गया है: "मेरे लिए अमुक खोल दो"; यानी: मुझे दे दो, या मुझे वह सिखा दो जिसके माध्यम से मैं वहां तक पहुंच सकूँ(2)। अतः अल्लाह तआला के पास परोक्ष का ज्ञान है, और उसके हाथ में उस तक ले जाने वाले मार्ग हैं; उसके सिवा कोई उनका स्वामी नहीं है। जिसे वह इस पर अंतर्दृष्टि देना चाहता है, उसे वह प्रदान करता है, और जिससे वह इसे छिपाना चाहता है, उससे वह इसे छिपा देता है। उसकी यह कृपा (3) केवल उसके रसूलों (पैगंबरों) पर होती है; जैसा कि सर्वशक्तिमान के शब्दों से प्रमाणित है: "और अल्लाह तुम्हें परोक्ष का ज्ञान नहीं देता, परंतु अल्लाह अपने रसूलों में से जिसे चाहता है चुन लेता है" [आल-इमरान: 179] (4)। और उसने कहा: "[वह] परोक्ष का ज्ञाता है, और वह अपने परोक्ष को किसी पर प्रकट नहीं करता, सिवाय उस रसूल के जिसे उसने पसंद किया हो" [अल-जिन: 26-27]। और यह भी कहा गया है: "कुंजियों" (मफ़ातीह) से तात्पर्य है: जीविका के खजाने; अस-सुद्दी (5) और अल-हसन से उद्धृत। मुक़ातिल और अद-दह्हाक ने कहा: पृथ्वी के खजाने (6)। यह लाक्षणिक है, जिसे उस चीज़ के माध्यम से व्यक्त किया गया है जिसके द्वारा उन तक पहुँचा जाता है। इसके अलावा कुछ और भी कहा गया है, जिसमें हदीस (7) के अर्थ में शामिल बातें हैं, यानी: उसके पास जीवन की अवधि और उनके समाप्त होने का समय है। यह भी कहा गया: जीवन के परिणाम और कर्मों का अंत, अन्य कथनों के बीच। पहला कथन ही चुनिंदा (पसंदीदा) है। और अल्लाह बेहतर जानता है। दूसरा: हमारे विद्वानों ने कहा: उसने, जो अत्यंत महान है, अपनी किताब की कई आयतों में परोक्ष के ज्ञान को अपने आप से जोड़ा है, सिवाय उनके जिन्हें उसने अपने दासों में से चुना है। अतः जो कोई कहता है: "कल बारिश होगी," और इस पर अडिग रहता है, वह काफिर है, चाहे उसने किसी संकेत के आधार पर इसका दावा किया हो या नहीं। इसी प्रकार, जो कोई कहता है: "वह जानता है कि गर्भ में क्या है," वह काफिर है (8)।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/299। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 2/729। (3) (द) और (ज़) में: "इफ़ादाह" (प्रवाह/कृपा)। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 2/730। (5) अल-तबरी 9/282 द्वारा रिपोर्ट किया गया, और इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 2/729 में उल्लेख किया गया, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/299 में इब्न अतिय्याह द्वारा, और उनके पास यह

इन शब्दों के साथ है: "परोक्ष के खजाने।" (6) अल-बग़वी ने उनके कथन 2/102 का उल्लेख किया। (7) यानी इब्न उमर की हदीस जिसका उल्लेख विषय की शुरुआत में किया गया है। (8) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 2/730।

سورۃ الانعام: آیت 59 402

آیت میں، یہ غیب تک پہنچنے کے لیے ایک استعارہ ہے، جس طرح مادی دنیا میں انسان سے چھپی ہوئی چیز تک پہنچنے کے لیے چابی کا استعمال کیا جاتا ہے (1)۔ اسی وجہ سے بعض نے کہا ہے: یہ لوگوں کے اس قول سے لیا گیا ہے: "مجھ پر فلاں چیز کھول دے"؛ یعنی: مجھے دے دے، یا مجھے وہ سکھا دے جس کے ذریعے میں اس تک پہنچ سکوں (2)۔ پس اللہ تعالیٰ کے پاس غیب کا علم ہے، اور اسی کے ہاتھ میں اس تک پہنچانے والے راستے ہیں؛ ان کا مالک اس کے سوا کوئی نہیں۔ جس کو وہ اس پر مطلع کرنا چاہے، اسے مطلع کر دیتا ہے، اور جس سے اسے چھپانا چاہے، اسے چھپا دیتا ہے۔ اور اس کا یہ فیضان (3) صرف اس کے رسولوں پر ہوتا ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے ثابت ہے: "اور اللہ کی یہ شان نہیں کہ تمہیں غیب پر مطلع کر دے، ہاں اللہ اپنے رسولوں میں سے جسے چاہتا ہے چن لیتا ہے" [آل عمران: 179] (4)۔ اور فرمایا: "[وہ] غیب کا جاننے والا ہے، پس وہ اپنے غیب پر کسی کو مطلع نہیں کرتا، سوائے اس رسول کے جسے اس نے پسند فرما لیا ہو" [الجن: 26-27]۔ اور کہا گیا: "مفاتیح" (چابیوں) سے مراد ہے: رزق کے خزانے؛ سدی (5) اور حسن سے مروی ہے۔ مقاتل اور ضحاک نے کہا: زمین کے خزانے (6)۔ یہ مجازی ہے، جس چیز کے ذریعے ان تک پہنچا جاتا ہے اس سے اسے تعبیر کیا گیا ہے۔ اس کے علاوہ بھی کچھ کہا گیا ہے جس میں حدیث (7) کا مفہوم شامل ہے، یعنی: اس کے پاس زندگیوں کی مدت اور ان کے ختم ہونے کا وقت ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا: عمروں کے انجام اور اعمال کے خاتمے، اور ان کے علاوہ دیگر اقوال۔ اور پہلا قول ہی پسندیدہ ہے۔ واللہ اعلم۔ دوسرا: ہمارے علماء نے کہا: اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اپنی کتاب کی کئی آیات میں علم غیب کی نسبت اپنی طرف کی ہے، سوائے ان کے جنہیں اس نے اپنے بندوں میں سے چن لیا۔ پس جس نے کہا: "کل بارش برسے گی"

اور اس پر جزم و یقین کیا، تو وہ کافر ہے، خواہ اس نے کسی علامت کی بنیاد پر اس کا دعویٰ کیا ہو یا نہیں۔ اسی طرح جس نے کہا: "وہ جانتا ہے کہ رحم میں کیا ہے،" تو وہ کافر ہے (8)۔

---

(1) المحرر الوجیز 299/2۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 729/2۔ (3) (د) اور (ز) میں: "افاضہ" ہے۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 730/2۔ (5) اسے طبری نے 282/9 پر روایت کیا ہے، اور ابن العربی نے احکام القرآن 729/2 میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 299/2 میں، اور ان کے ہاں یہ ان الفاظ کے ساتھ ہے: "خزائن الغیب"۔ (6) بغوی نے ان دونوں کا قول 102/2 پر ذکر کیا ہے۔ (7) یعنی ابن عمر کی وہ حدیث جو مسئلہ کے شروع میں گزر چکی ہے۔ (8) احکام القرآن لابن العربی 730/2۔

Surah Al-An'am: Verse 59 403

If he does not assert firmly and says: "The star (1) is a means by which Allah sends down rain by custom (2), and that it is the cause of water according to what He has ordained and preceded in His knowledge," then he has not disbelieved. However, it is preferable for him not to speak thus, for it resembles the words of the people of disbelief and shows ignorance of the subtlety of His wisdom; because He sends it down whenever He wills, sometimes with such-and-such a star, and sometimes without the star (3). Allah Almighty said: "This morning, some of My servants became believers in Me and some became disbelievers in the stars," as will be explained in "Al-Waqi'ah," if Allah wills (4).

Ibn al-Arabi said (5): Likewise is the physician's saying: "If the right breast's nipple is blackened, it is a male, and if [that is] in the left breast, it is a female. And if the woman finds the right side heavier, [it is a male, and if she finds the left side heavier,] the child is a female." He who claims this based on custom, not as a necessity in creation, is not considered a disbeliever nor a transgressor. As for whoever claims to know gain in the future of one's life, he is a disbeliever. Or whoever predicts global or detailed events before they occur, there is no doubt in his disbelief either.

As for whoever predicts solar and lunar eclipses, our scholars have said: "He is disciplined and imprisoned but does not disbelieve (6)." As for not declaring him a disbeliever, it is because a group said: "It is a matter realized through calculation and the estimation of lunar stations, according to what Allah informed about it in His saying: {And the moon We have ordained for it stages}." As for their discipline, it is because they introduce doubt to the general public; since they do not perceive the difference between this and other matters, they confuse their beliefs and leave their foundations of certainty (7). So they were disciplined so that they would keep it secret (8) when they know it and not announce it.

(1) An-Naw' (the star/constellation) linguistically: rising. The Arabs used to say that when a star rose from the East and another set in the West, and rain or wind occurred then, some would attribute it to the rising star, and some to the setting star, in terms of causation and creation. Al-Mufhim 1/260. (2) After it in (M): and it is the cause of water by custom, and the discussion is in At-Tamheed 16/286. (3) At-Tamheed 16/286, and see Al-Istidhkar 7/157, and Al-Mufhim 1/259. (4) In the commentary of verse (82) of it, and the Hadith was recorded by Ahmad (17061), Al-Bukhari (846), and Muslim (71). (5) In Ahkam al-Qur'an 2/730, and what follows

between brackets is from it. (6) In the manuscripts: disciplined and not imprisoned, and what is established is from Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi. (7) In Ahkam al-Qur'an: so it confuses their beliefs in religion, and their foundations in certainty are shaken. (8) In the hand-written manuscripts: hide/conceal, and what is established is from (M) and Ahkam al-Qur'an.

सूरह अल-अनआम: आयत 59 403

यदि वह दृढ़ता से दावा नहीं करता और कहता है: "नक्षत्र (1) वह माध्यम है जिससे अल्लाह सामान्यतः वर्षा उतारता है (2), और यह कि वह पानी का कारण है जैसा कि उसने अपनी पूर्व ज्ञान में निर्धारित किया है," तो उसने कुफ्र (अधर्म) नहीं किया। हालाँकि, उसके लिए यह बेहतर है कि वह ऐसा न बोले, क्योंकि इसमें कुफ्र वालों के शब्दों की समानता है, और उसकी सूक्ष्म हिकमत (बुद्धिमत्ता) से अज्ञानता है; क्योंकि वह जब चाहता है तब उतारता है, कभी अमुक नक्षत्र के समय, और कभी नक्षत्र के बिना (3)। अल्लाह तआला ने फरमाया: "आज सुबह मेरे बंदों में से कुछ मुझ पर ईमान लाए और कुछ सितारों के साथ कुफ्र करने वाले बने," जैसा कि अल्लाह ने चाहा तो "अल-वाकिया" में इसका स्पष्टीकरण आएगा (4)।

इब्न अल-अरबी ने कहा (5): और इसी तरह चिकित्सक का कहना है: "यदि दाहिने स्तन की निप्पल काली हो तो वह नर है, और यदि [वह] बाएं स्तन में हो तो वह मादा है। और यदि महिला दाहिनी ओर अधिक भारीपन महसूस करती है [तो वह नर है, और यदि वह बाईं ओर अधिक भारीपन महसूस करती है] तो बच्चा मादा है।" जिसने इसे सामान्य आदत के रूप में दावा किया, न कि सृष्टि में अनिवार्यता के रूप में, उसे काफिर नहीं ठहराया गया और न ही फासिक। लेकिन जिसने जीवन के भविष्य में लाभ (अर्जन) का दावा किया, वह काफिर है। या जिसने होने वाली घटनाओं के बारे में संक्षिप्त या विस्तृत रूप से उनके होने से पहले बताया, तो उसके कुफ्र में भी कोई संदेह नहीं है।

जहाँ तक सूर्य और चंद्र ग्रहण की सूचना देने वाले का सवाल है, तो हमारे विद्वानों ने कहा है: "उसे दंडित किया जाएगा और जेल भेजा जाएगा, लेकिन वह काफिर नहीं होगा (6)।" उसे काफिर न ठहराने का कारण यह है कि एक समूह ने कहा: "यह एक ऐसी बात है जिसे गणना और नक्षत्रों के चरणों के निर्धारण के माध्यम से समझा जा सकता है, जैसा कि अल्लाह ने इसके बारे में अपने कथन में बताया है: {और चंद्रमा, हमने उसके लिए मंजिलें तय कर दी हैं}।" जहाँ तक उनके दंड का प्रश्न है, वह इसलिए है क्योंकि वे आम जनता के मन में संदेह पैदा करते हैं; क्योंकि वे इसके और अन्य मामलों के बीच अंतर नहीं समझ पाते, जिससे वे उनके विश्वासों को भ्रमित करते हैं, और उनके निश्चित विश्वास के नियमों को छुड़वा देते हैं (7)। अतः उन्हें अनुशासित किया गया ताकि वे इसे गुप्त रखें (8) जब वे इसे जान लें और इसकी घोषणा न करें।

(1) अन-नओ भाषाई रूप से: उदय होना। अरबों का मानना था कि जब पूर्व से एक तारा उदय होता और पश्चिम में दूसरा डूबता, और उस समय वर्षा या हवा चलती, तो उनमें से कुछ इसे उगने वाले से जोड़ते और कुछ डूबने वाले से, उत्पत्ति और सृजन के रूप में। अल-मुफ्हिम 1/260। (2) इसके बाद (M) में: और यह कि वह आदत के अनुसार पानी का कारण है, और चर्चा अत-तमहीद 16/286 में है। (3) अत-तमहीद 16/286, और देखें अल-इस्तिधकार 7/157, और अल-मुफ्हिम 1/259। (4) इसके आयत (82) की व्याख्या में, और हदीस अहमद (17061), बुखारी (846), और मुस्लिम (71) द्वारा उद्धृत की गई है। (5) अहकाम अल-कुरआन 2/730 में, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उसी से है। (6) प्रतियों में: दंडित किया जाए और जेल न भेजा जाए, और जो स्थापित है वह इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन से है। (7) अहकाम अल-कुरआन में: तो यह धर्म में उनके विश्वासों को भ्रमित करता है, और उनके निश्चित विश्वास के नियम डगमगा जाते हैं। (8) हस्तलिखित प्रतियों में: छिपाएं और स्थापित पाठ (M) और अहकाम अल-कुरआन से है।

سورۃ الانعام: آیت 59 403

پھر اگر وہ پختہ یقین کے ساتھ نہیں کہتا بلکہ کہتا ہے: "بے شک ستارہ (1) ایک ذریعہ ہے جس کے ذریعے اللہ عام طور پر بارش نازل کرتا ہے (2)، اور یہ کہ وہ اس کے علم میں پہلے سے طے شدہ پانی کا سبب ہے"؛ تو اس نے کفر نہیں کیا، الا یہ کہ اس کے لیے مستحب یہی ہے کہ وہ ایسا نہ کہے، کیونکہ اس میں کفر والوں کے کلام سے مشابہت ہے، اور اللہ کی لطیف حکمت سے ناواقفیت ہے؛ کیونکہ وہ جب چاہتا ہے نازل کرتا ہے، کبھی فلاں ستارے کے وقت، اور کبھی ستارے کے بغیر (3)۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "آج صبح میرے بندوں میں سے کچھ مجھ پر ایمان لانے والے اور کچھ ستاروں کے ساتھ کفر کرنے والے بنے" جیسا کہ ان شاء اللہ "الواقعہ" میں اس کا بیان آئے گا (4)۔

ابن العربی نے کہا (5): اور اسی طرح طبیب کا کہنا ہے: "اگر دائیں پستان کی نپل کالی ہو تو وہ لڑکا ہے، اور اگر [وہ] بائیں پستان میں ہو تو وہ لڑکی ہے، اور اگر عورت دائیں جانب بوجھ زیادہ محسوس کرے [تو وہ لڑکا ہے، اور اگر وہ بائیں جانب بوجھ زیادہ محسوس کرے] تو بچہ لڑکی ہے۔" جس نے اسے عادت کے طور پر دعویٰ کیا نہ کہ تخلیق میں لازمی امر کے طور پر، تو اسے نہ کافر قرار دیا جائے گا اور نہ فاسق۔ رہا وہ شخص جو مستقبل کی زندگی میں کسب (کمائی) کا دعویٰ کرے تو وہ کافر ہے۔ یا جو ہونے والے واقعات کے بارے میں اجمالی یا تفصیلی طور پر ان کے وقوع پذیر ہونے سے پہلے خبر دے، تو اس کے کفر میں بھی کوئی شبہ نہیں ہے۔

رہی بات اس کی جو سورج اور چاند گرہن کی خبر دے، تو ہمارے علماء نے کہا ہے: "اسے تادیب کی جائے گی اور قید کیا جائے گا مگر وہ کافر نہیں ہوگا (6)۔" جہاں تک اسے کافر نہ قرار دینے کا تعلق ہے تو اس لیے کہ ایک جماعت نے کہا: "یہ ایک ایسی چیز ہے جو حساب اور منزلوں کے

تعین سے معلوم کی جا سکتی ہے، جیسا کہ اللہ نے اس کے بارے میں اپنے اس قول میں خبر دی ہے: {اور چاند، ہم نے اس کی منزلیں مقرر کر دیں}-" اور رہی بات ان کی تادیب کی، تو اس لیے کہ وہ عام لوگوں کے ذہنوں میں شک پیدا کرتے ہیں؛ کیونکہ وہ اس اور دیگر امور کے درمیان فرق نہیں سمجھ پاتے، جس سے ان کے عقائد میں خلل پڑتا ہے، اور وہ یقین کے قواعد چھوڑ دیتے ہیں (7)۔ چنانچہ انہیں تادیب کی گئی یہاں تک کہ وہ اسے پوشیدہ رکھیں (8) جب وہ اسے جان لیں اور اس کا اعلان نہ کریں۔

(1) النوء لغوی طور پر: اٹھنا، طلوع ہونا۔ عربوں کا یہ دستور تھا کہ جب مشرق سے ایک ستارہ طلوع ہوتا اور مغرب میں دوسرا غروب ہوتا، اور اس وقت بارش یا ہوا چلتی، تو ان میں سے کچھ اسے طلوع ہونے والے کی طرف منسوب کرتے اور کچھ غروب ہونے والے کی طرف، ایجاد و تخلیق کی نسبت کے طور پر۔ المفہم 1/260۔ (2) اس کے بعد (م) میں ہے: اور یہ کہ وہ عادتاً پانی کا سبب ہے، اور اس پر کلام التمہید 16/286 میں ہے۔ (3) التمہید 16/286، اور دیکھیے الاستذکار 7/157، اور المفہم 1/259۔ (4) اس کی آیت (82) کی تفسیر میں، اور اس حدیث کو احمد (17061)، بخاری (846)، اور مسلم (71) نے روایت کیا ہے۔ (5) احکام القرآن 2/ 730 میں، اور جو کچھ آگے بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (6) نسخوں میں ہے: تادیب کی جائے اور قید نہ کیا جائے، اور جو متن میں ہے وہ ابن العربی کی احکام القرآن سے ہے۔ (7) احکام القرآن میں ہے: تو یہ دین میں ان کے عقائد میں خلل ڈالتا ہے، اور یقین میں ان کے قواعد متزلزل ہو جاتے ہیں۔ (8) قلمی نسخوں میں ہے: یستروا (چھپائیں)، اور جو متن میں ہے وہ (م) اور احکام القرآن سے ہے۔

Surat Al-An'am: Verse 59 404

I said: In this context as well, what was narrated in Sahih Muslim from some of the wives of the Prophet (peace be upon him) is that the Prophet (peace be upon him) said: «Whoever goes to a soothsayer [and asks him about something], his prayer will not be accepted for forty nights»(1). The soothsayer (Arraf) is the prognosticator(2) and the astrologer who claims knowledge of the unseen(3). It is from divination (Irafah), and its practitioner is a soothsayer (Arraf), who deduces matters through causes and premises he claims to know. Some practitioners of this art may rely on augury, geomancy, stars, and other customary methods. This art is also known as "Al-Iyafah" (with a 'ya'). All of these fall under the name of "Kihanah" (soothsaying); as stated by Al-Qadi Iyad(5). And soothsaying is the claim of knowing the unseen(6). Abu Umar ibn Abd al-Barr said in "Al-Kafi"(7): Among the earnings unanimously agreed to be prohibited are: usury, the dowry of a prostitute, illicit gain (suht), bribes, taking payment for wailing and singing, and for soothsaying and claiming knowledge of the unseen and news from the heavens, and for playing the flute, games, and all forms of falsehood. Our scholars said: Conditions have reversed in these times with people visiting astrologers and soothsayers, especially in the Egyptian lands. It has become common among their leaders and followers to employ astrologers. Indeed, many of those associated with jurisprudence and religion have been deceived; they came to these soothsayers and diviners, who dazzled them with impossibilities and extracted money from them. Thus, from their words, they gained only mirages and illusions(8), and from their religions, they gained only corruption and misguidance(9). All of this is among the major sins.

(1) Sahih Muslim (2230) and what preceded between brackets is from it; it is also narrated by Ahmad (16638) with the wording: «Whoever goes to a soothsayer and believes what he says, it will not be accepted from him...». (2) In (m): Al-Hazir. And Al-Hazi: the soothsayer. Al-Lisan (haza). (3) Al-Mufhim 5/635, and Al-Nihayah (araf). (4) In (m): he is. (5) In Ikmal al-Mu'allim 7/153, and Abu al-Abbas said it in Al-Mufhim 5/633. Al-Turq: the soothsayer's striking of pebbles. Al-Qamus (turuq). (6) Al-Mufhim 5/632. (7) 1/444. (8) Al-Aal: the mirage, or it refers to the rising of the day, then it is a mirage for the rest of the day. Mu'jam Matn al-Lughah (awl). (9) Al-Mufhim 5/635.

सूरह अल-अनआम: आयत 59 404

मैंने कहा: इसी संदर्भ में, जो सहीह मुस्लिम में पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की कुछ पत्नियों से वर्णित है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: «जो किसी अर्राफ (भविष्यवक्ता) के पास गया [और उससे किसी चीज़ के बारे में पूछा], उसकी चालीस रातों की नमाज़ स्वीकार नहीं की जाएगी» (1)। अर्राफ वह हाज़ी (2) और ज्योतिषी है जो अदृश्य (ग़ैब) के ज्ञान का दावा करता है (3)। यह 'इराफह' (दिव्यज्ञान) से है, और इसका अभ्यासी अर्राफ है, जो उन कारणों और प्रस्तावनाओं के माध्यम से मामलों का अनुमान लगाता है जिन्हें जानने का वह दावा करता है। इस कला के कुछ अभ्यासी इसमें पक्षियों की उड़ानों से शगुन लेने, कंकड़ फेंकने, सितारों और ऐसे अन्य सामान्य कारणों का सहारा ले सकते हैं। इस कला को 'इयाफह' भी कहा जाता है। इन सभी को 'किहानाह' (भविष्यवाणी) के नाम से जाना जाता है; यह अल-क़ादी इयाद (5) ने कहा है। और किहानाह का अर्थ है अदृश्य के ज्ञान का दावा करना (6)। अबू उमर इब्न अब्द अल-बर्र ने "अल-काफी" (7) में कहा: उन आयतों में से जिन पर प्रतिबंध लगाने पर सहमति बनी है: ब्याज, वेश्या की कमाई, अवैध धन (सुहत), रिश्वत, विलाप और गायन के लिए पारिश्रमिक लेना, और भविष्यवाणी करने और अदृश्य के ज्ञान और आसमान की खबरों का दावा करने के लिए, और बांसुरी बजाने, खेल और सभी प्रकार के झूठ के लिए। हमारे विद्वानों ने कहा: इन समयों में स्थितियाँ बदल गई हैं, लोग ज्योतिषियों और भविष्यवक्ताओं के पास जाने लगे हैं, विशेष रूप से मिस्र के क्षेत्रों में। उनके नेताओं और अनुयायियों के बीच ज्योतिषियों को रखना आम हो गया है। वास्तव में, न्यायशास्त्र और धर्म से जुड़े बहुत से लोग धोखा खा गए हैं; वे इन भविष्यवक्ताओं और ज्योतिषियों के पास आए, जिन्होंने उन्हें असंभव बातों से चकाचौंध कर दिया और उनसे पैसे ऐंठ लिए। इस प्रकार, उनकी बातों से उन्हें केवल मृगतृष्णा और भ्रम (8) प्राप्त हुआ, और उनके धर्मों से केवल भ्रष्टाचार और गुमराह (9) हाथ लगी। यह सब बड़े पापों (कबायेर) में से है।

(1) सहीह मुस्लिम (2230) और कोष्ठकों के बीच जो है वह उसी से है, और यह अहमद (16638) के पास इस शब्द के साथ है: «जो किसी अर्राफ के पास गया और उसकी बात को सच माना, तो उससे स्वीकार नहीं किया जाएगा...»। (2) (म) में: अल-हाज़िर। और अल-हाज़ी: भविष्यवक्ता। अल-लिसान (हज़ा)। (3) अल-मुफहिम 5/635, और अल-निहाया (अरफ़)। (4) (म) में: वह है। (5) इकमल अल-मुअल्लिम 7/153 में, और अबू अल-अब्बास ने इसे अल-मुफहिम 5/633 में कहा है। अल-तुरुक़: भविष्यवक्ता का कंकड़ मारना। अल-क़ामूस (तुरुक़)। (6) अल-मुफहिम 5/632। (7) 1/444। (8)

अल-आल: मृगतृष्णा, या यह दिन के बढ़ने तक का समय है, फिर यह शेष दिन के लिए मृगतृष्णा है। मुअजम मतन अल-लुग़ह (अवल)। (9) अल-मुफहिम 5/635।

سورة الانعام: آیت 59 404

میں نے کہا: اسی باب میں وہ بھی ہے جو صحیح مسلم میں نبی ﷺ کی بعض ازواج سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «جو کسی عرّاف (نجومی/کاہن) کے پاس گیا [اور اس سے کسی چیز کے بارے میں پوچھا] تو اس کی چالیس راتوں کی نماز قبول نہیں کی جائے گی»(1)۔ اور عرّاف: وہ حازی(2) اور منجم (نجومی) ہے جو علمِ غیب کا دعویٰ کرتا ہے(3)۔ یہ عرافہ سے ہے، اور اس کا ماہر عرّاف کہلاتا ہے، جو ان اسباب اور مقدمات سے معاملات پر استدلال کرتا ہے جن کی معرفت کا وہ دعویٰ کرتا ہے۔ اس فن کے بعض لوگ اس میں پرندوں کو اڑانے (زجر)، کنکروں سے فال نکالنے (طرق)، ستاروں اور دیگر عادی اسباب سے مدد لیتے ہیں۔ اور یہ فن "عیافہ" (یا کے ساتھ) کہلاتا ہے۔ اور ان سب پر "کاہانت" کا نام صادق آتا ہے؛ یہ بات قاضی عیاض(5) نے کہی ہے۔ اور کاہانت: علمِ غیب کا دعویٰ کرنا ہے(6)۔ ابو عمر بن عبد البر نے "الکافی"(7) میں کہا: ان کمائیوں میں سے جن کی حرمت پر اتفاق ہے: سود، بدکار عورت کی اجرت، مالِ حرام (سحت)، رشوت، نوحہ گری اور گانے پر اجرت لینا، اور کاہانت، غیب کے دعوے اور آسمانی خبروں پر، اور بانسری، لہو و لعب اور ہر قسم کے باطل پر اجرت لینا۔ ہمارے علماء نے کہا: ان زمانوں میں حالات پلٹ گئے ہیں اور لوگ منجموں اور کاہنوں کے پاس جانے لگے ہیں، بالخصوص دیارِ مصر میں، جہاں ان کے سربراہوں اور متبعین میں منجموں کو ساتھ رکھنا عام ہو گیا ہے۔ بلکہ بہت سے وہ لوگ جو فقہ اور دین سے منسوب ہیں، وہ بھی دھوکہ کھا گئے اور ان کاہنوں اور عرّافوں کے پاس آئے، جنہوں نے ان پر ناممکن باتوں کا جادو چلایا اور ان سے مال بٹورے، چنانچہ انہیں ان کی باتوں سے سوائے سراب اور خام خیالی(8) کے کچھ نہ ملا، اور ان

کے دین میں سوائے فساد اور گمراہی(9) کے کچھ حاصل نہ ہوا۔ اور یہ سب کبیرہ گناہوں میں سے ہے۔

(1) صحیح مسلم (2230) اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے، اور یہ احمد (16638) کے ہاں ان الفاظ کے ساتھ ہے: «جو کسی عرّاف کے پاس آیا اور اس کی بات کی تصدیق کی تو اس سے قبول نہیں کی جائے گی...»۔ (2) (م) میں: الحازر۔ اور الحازی: کاہن۔ اللسان (حزا)۔ (3) المفہم 5/ 635، اور النہایۃ (عرف)۔ (4) (م) میں: "ہو" ہے۔ (5) اکمال المعلم 7/ 153 میں، اور اسے ابو العباس نے المفہم 5/ 633 میں کہا ہے۔ الطرق: کاہن کا کنکریوں سے فال نکالنا۔ القاموس (طرق)۔ (6) المفہم 5/ 632۔ (7) 1/ 444۔ (8) الآل: سراب، یا یہ دن چڑھنے تک کا وقت ہے، پھر یہ باقی سارا دن سراب ہوتا ہے۔ معجم متن اللغہ (اول)۔ (9) المفہم 5/ 635۔

405 Surah Al-An'am: Verse 59

Based on his, peace and blessings be upon him, saying: "His prayer will not be accepted for forty nights." So how about someone who takes them (soothsayers) as guides and spends on them, relying on their words?

Muslim (1) - may God have mercy on him - narrated from Aisha - may God be pleased with her - who said: Some people asked the Messenger of God ﷺ about soothsayers. He said: "They are nothing." They said: O Messenger of God, sometimes they talk about something that turns out to be true? The Messenger of God ﷺ said: "That word of truth (2) is snatched (3) by a Jinn, who then whispers it into the ear of his protege (4) [like the clucking of a hen], and they mix a hundred lies with it." Al-Humaydi said: There is nothing for Yahya bin Urwah from his father from Aisha in the Sahih other than this.

And Al-Bukhari (5) recorded it from the hadith of Abu al-Aswad Muhammad bin Abdul-Rahman, from Urwah, from Aisha: that she heard the Messenger of God ﷺ saying: "Indeed, angels descend in the 'Anan - which is the clouds - and mention the matter decreed in heaven, then the devils eavesdrop and hear it, and they reveal it to the soothsayers, and they lie with it a hundred times from themselves." This meaning will come in "Saba'" God Almighty willing (6).

Thirdly: His (the Almighty's) saying: {And He knows what is on the land and in the sea}. He specified them for mention because they are the greatest creations adjacent to humans (7), meaning: He knows what perishes on land and in the sea. It is also said: He knows what is on land of plants, grains, and seeds, and what is in the sea of creatures, and the provision for what is in them (8).

---

(1) In his Sahih (2228): (123), and what is in brackets is from him, and it is at Ahmad (24570), and Al-Bukhari (5762). (2) In the printed Sahih Muslim: "from the Jinn," Al-Nawawi said in his commentary on Sahih Muslim 14/325: This is how it is in all copies in our country: the word from the Jinn, with the Jeem and Noon, and the Judge mentioned in Al-Mashariq that it was narrated like this, and it was also narrated: from the truth (al-Haqq), with the Haa and Qaaf. End. Similarly, its wording at Ahmad and Al-Bukhari: from the truth. (3) In the handwritten copies: "he preserves it", and the established version is from (M) and the sources, and see Ikmal al-Mu'allim 7/153. (4) Meaning: he puts it in his ear. Al-Mufhim 5/634, and Al-Nawawi mentioned in his commentary on Muslim 14/325-326 that "al-qarr" is repeating the speech in the ear

of the listener until he understands it. (5) In his Sahih (3210). (6) At the interpretation of verse (23) of it, as well as verses (8-10) of Surah As-Saffat. (7) Al-Muharrar al-Wajeez 2/299. (8) Tafsir Abu al-Layth 1/489.

405 सूरह अल-अनआम: आयत 59

उनके(शांति और आशीर्वाद उन पर हों) के इस कथन के कारण: "उसकी नमाज़ चालीस रातों तक स्वीकार नहीं की जाएगी।" तो फिर उस व्यक्ति का क्या जो उन्हें (भविष्यवक्ताओं को) अपनाता है और उनकी बातों पर भरोसा करते हुए उन पर खर्च करता है?

मुस्लिम (1) - अल्लाह उन पर दया करे - ने आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: कुछ लोगों ने अल्लाह के रसूल ﷺ से भविष्यवक्ताओं (काहिनों) के बारे में पूछा। उन्होंने कहा: "वे कुछ भी नहीं हैं।" उन्होंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, वे कभी-कभी किसी ऐसी चीज़ के बारे में बात करते हैं जो सच निकलती है? अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "सच्चाई का वह शब्द (2) एक जिन्न द्वारा झपट (3) लिया जाता है, फिर वह उसे अपने साथी (4) के कान में डाल देता है [मुर्गी की आवाज़ की तरह], और वे उसके साथ सौ झूठ मिलाते हैं।" अल-हुमैदी ने कहा: सहीह में आयशा से उनके पिता के माध्यम से याह्या बिन उरवा के लिए इसके अलावा कुछ नहीं है।

और अल-बुखारी (5) ने इसे अबू अल-असवद मुहम्मद बिन अब्दुल-रहमान की हदीस से, उरवा से, आयशा से उद्धृत किया है: कि उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते सुना: "बेशक फ़रिश्ते 'अनान' में उतरते हैं - जो कि बादल हैं - और आसमान में तय किए गए मामले का ज़िक्र करते हैं, फिर शैतान चोरी-छिपे सुनते हैं, और वे इसे भविष्यवक्ताओं को बताते हैं, और वे इसके साथ अपनी ओर से सौ झूठ बोलते हैं।" यह अर्थ इंशाअल्लाह "सबा" में आएगा (6)।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {और वह जानता है जो कुछ ज़मीन और समुद्र में है}। उसने विशेष रूप से इनका ज़िक्र किया क्योंकि वे मनुष्यों के निकटतम सबसे बड़ी रचनाएँ हैं (7), यानी: वह जानता है कि ज़मीन और समुद्र में क्या नष्ट होता है। यह भी कहा जाता है: वह जानता है कि ज़मीन पर क्या पौधे, अनाज और गुठलियाँ हैं, और समुद्र में क्या जीव हैं, और उनमें जो कुछ है उसका रिज़्क़ (8)।

---

(1) उनकी सहीह (2228): (123) में, और कोष्ठक के बीच जो कुछ है वह उनसे है, और यह अहमद (24570) और बुखारी (5762) के पास है। (2) सहीह मुस्लिम के मुद्रित संस्करण में: "जिन्न से," अन-नववी ने सहीह मुस्लिम 14/325 की अपनी व्याख्या में कहा: हमारे देश की सभी प्रतियों में ऐसा ही है: जिन्न से शब्द, जीम और नून के साथ, और काज़ी ने 'अल-मशारिक़' में उल्लेख किया है कि इसे इस तरह रिवायत किया गया था, और इसे इस तरह भी रिवायत किया गया था: 'हक़' (सच्चाई) से, हा

और क़ाफ़ के साथ। समाप्त। इसी तरह अहमद और बुखारी के शब्द हैं: हक़ से। (3) हस्तलिखित प्रतियों में: "वह इसे याद रखता है," और (M) और स्रोतों से जो स्थापित है, और देखें इकमाल अल-मुअल्लिम 7/153। (4) यानी: वह इसे उसके कान में डालता है। अल-मुफ़हिम 5/634, और अन-नववी ने मुस्लिम की अपनी व्याख्या 14/325-326 में उल्लेख किया है कि 'अल-क़र्र' सुनने वाले के कान में बात को दोहराना है जब तक कि वह उसे समझ न ले। (5) उनकी सहीह (3210) में। (6) इसकी आयत (23) की व्याख्या पर, साथ ही सूरह अस-साफ़्फ़ात की आयत (8-10)। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/299। (8) तफ़सीर अबू अल-लैथ 1/489।

٤٠٥ سورة الانعام: آیت ٥٩

آپ ﷺ کے اس فرمان کی وجہ سے کہ: "اس کی چالیس راتوں کی نماز قبول نہیں ہو گی۔" تو پھر اس شخص کا کیا حال ہو گا جو انہیں (کاہنوں کو) اپنائے اور ان کے اقوال پر بھروسہ کرتے ہوئے ان پر خرچ کرے۔

مسلم (١) رحمہ اللہ نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: کچھ لوگوں نے رسول اللہ ﷺ سے کاہنوں کے بارے میں پوچھا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ کچھ بھی نہیں ہیں۔" انہوں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، وہ کبھی کبھی کوئی ایسی بات بتاتے ہیں جو سچ ہو جاتی ہے؟ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "وہ حق (٢) کی بات ہوتی ہے جسے جن اچک (٣) لیتا ہے، پھر اسے اپنے دوست (٤) کے کان میں ڈال دیتا ہے [جیسے مرغی کڑکتی ہے]، پھر وہ اس کے ساتھ سو جھوٹ ملا دیتے ہیں۔" حمیدی نے کہا: یحییٰ بن عروہ کی اپنے والد سے اور ان کی حضرت عائشہ سے صحیح (بخاری و مسلم) میں اس کے علاوہ کوئی روایت نہیں ہے۔

اور اسے بخاری (٥) نے ابوالاسود محمد بن عبدالرحمن کی حدیث سے، عروہ سے، انہوں نے حضرت عائشہ سے روایت کیا ہے کہ: انہوں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "فرشتے عنان - یعنی بادلوں - میں اترتے ہیں اور آسمان میں طے شدہ معاملے کا تذکرہ کرتے ہیں، تو شیطان چوری چھپے سن لیتے ہیں، پھر وہ کاہنوں کو بتا دیتے ہیں، اور وہ اس کے ساتھ اپنی طرف سے سو جھوٹ ملا دیتے ہیں۔" یہ مفہوم ان شاء اللہ "سبا" (سورہ سبا) میں آئے گا (٦)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ﴾ (اور وہ جانتا ہے جو کچھ خشکی اور تری میں ہے)۔ ان دونوں کا خاص طور پر ذکر اس لیے کیا گیا کیونکہ یہ انسانوں کے قریب ترین عظیم ترین مخلوقات ہیں (٧)، یعنی: وہ جانتا ہے کہ خشکی اور تری میں کیا کچھ ہلاک ہوتا ہے۔

اور کہا گیا ہے: وہ جانتا ہے جو کچھ خشکی میں پودے، اناج اور گٹھلیاں ہیں، اور جو کچھ سمندر میں جانور ہیں، اور جو کچھ ان میں ہے ان کا رزق (٨)۔

---

(١) اپنی صحیح (٢٢٢٨): (١٢٣) میں، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ انہی سے ہے اور وہ احمد (٢٤٥٧٠) اور بخاری (٥٧٦٢) کے ہاں بھی ہے۔ (٢) صحیح مسلم کے مطبوعہ نسخے میں ہے: "جنوں میں سے"، امام نووی نے صحیح مسلم کی شرح (١٤/٣٢٥) میں کہا ہے: ہمارے ملک کے تمام نسخوں میں اسی طرح ہے: "الكلمة من الجن" جیم اور نون کے ساتھ، اور قاضی (عیاض) نے المشارق میں ذکر کیا ہے کہ یہ اسی طرح مروی ہے، اور یہ بھی مروی ہے: "من الحق" حاء اور قاف کے ساتھ انتہیٰ۔ اور اسی طرح احمد اور بخاری کے ہاں بھی یہ لفظ ہے: "من الحق"۔ (٣) قلمی نسخوں میں ہے: "يحفظها" (وہ اسے یاد کر لیتا ہے)، اور ثابت شدہ لفظ (م) اور دیگر مصادر سے ہے، اور دیکھیے اکمال المعلم ٧/١٥٣۔ (٤) یعنی: وہ اسے اس کے کان میں ڈالتا ہے۔ المفہم ٥/٦٣٤، اور نووی نے مسلم کی شرح ١٤/٣٢٥ - ٣٢٦ میں ذکر کیا ہے کہ "القَرّ" کا مطلب مخاطب کے کان میں بات کو دہرانا ہے یہاں تک کہ وہ اسے سمجھ لے۔ (٥) اپنی صحیح (٣٢١٠) میں۔ (٦) اس کی آیت (٢٣) کی تفسیر میں، اور اسی طرح سورہ الصافات کی آیات (٨-١٠) میں۔ (٧) المحرر الوجیز ٢/٢٩٩۔ (٨) تفسیر ابی اللیث ١/٤٨٩۔

406 Surah Al-An'am: Ayah 59 "And not a leaf falls but He knows it." Yazid bin Harun narrated, on the authority of Muhammad bin Ishaq, on the authority of Nafi', on the authority of Ibn 'Umar, that the Prophet ﷺ said: "There is no crop on the earth, nor fruit on the trees, nor a grain in the darkness of the earth, but it has written on it: 'In the name of Allah, the Beneficent, the Merciful, the sustenance of so-and-so, son of so-and-so'." And that is His saying in His firm Book: "And not a leaf falls but He knows it, and no grain is there within the darkness of the earth and no moist or dry [thing] but that it is [written] in a clear record." (1). An-Naqqash related from Ja'far bin Muhammad: that the "leaf" refers to the miscarried child of the children of Adam, the "grain" refers to one who is not miscarried, the "moist" refers to the living, and the "dry" refers to the dead. Ibn 'Atiyyah (2) said: This is a statement made in the manner of symbolism, and it is not authentic from Ja'far bin Muhammad, and it should not be paid attention to. And it was said: The meaning is: "And not a leaf falls," i.e., from a tree leaf, but He knows when it falls, where it falls, and how much it turns in the air. "And no grain," but He knows when it sprouts, how much it sprouts, and who eats it. "Within the darkness of the earth": its bellies, and this is more correct; for it is in accordance with the Hadith and it is the requirement of the verse. And Allah is the Granter of success to guidance. And it was said: "Within the darkness of the earth": meaning the rock which is at the bottom of the seventh earth (3). "And no moist or dry" in the genitive case (al-khafd) as a conjunction to the literal word. Ibn as-Samayfa', al-Hasan, and others read both in the nominative case (ar-raf') as a conjunction to the grammatical position of "of a leaf" (min waraqatin) (4), so "min" (of/from) in this case is for emphasis.

---

(1) Reported by Al-Khatib in Tarikh Baghdad 4/130, Al-Wahidi in Al-Wasit 2/281, and Ibn al-Jawzi in Al-'Ilal al-Mutanahiyah (230) from the path of Hamawayh bin al-Husayn, from Ahmad bin Khalil, from Yazid bin Harun with this chain of narration. Al-Khatib said: Ibn Nu'aym said: This is a Hadith narrated solely by Hamawayh bin al-Husayn, and it is not acceptable from him. (2) In Al-Muharrar al-Wajiz 2/300, and what precedes it is from it. (3) Tafsir al-Baghawi 2/102. (4) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/71 on the authority of al-Hasan and 'Abdullah bin Abi Ishaq, and Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 37 on the authority of Ibn Abi Ishaq, and Al-Bahr 4/146 on the authority of al-Hasan, 'Abdullah bin Abi Ishaq, and Ibn as-Samayfa'. The majority's recitation is in the genitive case.

406 सूरह अल-अन'आम: आयत 59 "और कोई पत्ता नहीं गिरता मगर वह उसे जानता है।" यज़ीद बिन हारून ने मुहम्मद बिन इसहाक, नाफ़े, इब्न उमर के हवाले से रिवायत किया कि नबी ﷺ ने फरमाया: "ज़मीन पर कोई फसल नहीं है, और न ही पेड़ों पर कोई फल है, और न ही ज़मीन के अंधेरों में कोई दाना है, मगर उस पर लिखा है: 'बिस्मिल्लाह हिर-रहमान निर-रहीम, फलां बिन फलां का रिज़्क़'।" और यह अल्लाह का अपने मज़बूत किताब में फरमान है: "और कोई पत्ता नहीं गिरता मगर वह उसे जानता है, और न ज़मीन के अंधेरों में कोई दाना है और न कोई तर (गीली) चीज़ और न कोई खुश्क (सूखी) चीज़, मगर वह एक वाज़ेह किताब में (दर्ज) है।" (1). अन-नक़्क़ाश ने जाफ़र बिन मुहम्मद के हवाले से नक़्ल किया है: कि 'पत्ता' से मुराद आदम की औलाद में से गिरा हुआ गर्भ (miscarriage) है, 'दाना' से मुराद वह है जो गिरा हुआ गर्भ न हो, 'तर' से मुराद जीवित है, और 'खुश्क' से मुराद मृत है। इब्न अतीया (2) ने कहा: यह प्रतीकात्मक (symbolism) तरीके पर आधारित बात है, और यह जाफ़र बिन मुहम्मद से सही साबित नहीं है, और इस पर ध्यान नहीं दिया जाना चाहिए। और कहा गया है: अर्थ यह है: "और कोई पत्ता नहीं गिरता," यानी पेड़ का पत्ता, मगर वह जानता है कि वह कब गिरता है, कहाँ गिरता है, और हवा में कितनी बार घूमता है। "और न कोई दाना," मगर वह जानता है कि वह कब उगता है, कितना उगता है, और उसे कौन खाता है। "ज़मीन के अंधेरों में": इसके पेट (अंदरूनी हिस्से), और यही अधिक सही है; क्योंकि यह हदीस के अनुकूल है और आयत का यही तक़ाज़ा है। और अल्लाह ही हिदायत की तौफीक देने वाला है। और यह भी कहा गया है: "ज़मीन के अंधेरों में": यानी वह चट्टान जो सातवीं ज़मीन के सबसे नीचे है (3)। "और न कोई तर और न कोई खुश्क" को 'ज़र' (genitive case) के साथ पढ़ा गया है लफ़्ज़ के ताबे होने की वजह से। इब्न अस-समयफ़ा', अल-हसन और अन्य ने इन दोनों को 'रफ़ा' (nominative case) के साथ पढ़ा है, "मिन वरक़तिन" के स्थान के ताबे होने की वजह से (4), तो यहाँ "मिन" ताकीद (ज़ोर देने) के लिए है।

---

(1) इसे अल-ख़तीब ने तारीख़ बग़दाद 4/130 में, अल-वाहिदी ने अल-वसीत 2/281 में, और इब्न अल-जौज़ी ने अल-इल्लल अल-मुतनाहिया (230) में हमवैह बिन अल-हुसैन के ज़रिए, अहमद बिन खलील से, उन्होंने यज़ीद बिन हारून से इसी सनद के साथ रिवायत किया है। अल-ख़तीब ने कहा: इब्न नुऐम ने कहा: यह एक ऐसी हदीस है जिसे केवल हमवैह बिन अल-हुसैन ने बयान किया है, और यह उनसे स्वीकार्य नहीं है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/300 में, और जो इससे पहले है वह इसी से है। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 2/102। (4) अन-नह़ास की इराब अल-क़ुरआन 2/71 अल-हसन और

अब्दुल्ला बिन अबी इसहाक से, और अल-क़िरात अल-शाज़ा पृ. 37 इब्न अबी इसहाक से, और अल-बहर 4/146 अल-हसन, अब्दुल्ला बिन अबी इसहाक और इब्न अस-समयफ़ा' से। और जमहूर (बहुमत) की क़िरात 'ज़र' (khafd) के साथ है।

406 سورة الانعام: آیت 59 "اور کوئی پتہ نہیں گرتا مگر وہ اسے جانتا ہے۔" یزید بن ہارون نے محمد بن اسحاق، نافع، ابن عمر کے حوالے سے روایت کیا کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "زمین پر کوئی فصل نہیں، اور نہ ہی درختوں پر کوئی پھل، اور نہ ہی زمین کی تاریکیوں میں کوئی دانہ، مگر اس پر لکھا ہے: 'بسم اللہ الرحمن الرحیم، فلاں بن فلاں کا رزق'۔" اور یہ اللہ کا اپنی محکم کتاب میں قول ہے: "اور کوئی پتہ نہیں گرتا مگر وہ اسے جانتا ہے، اور نہ زمین کی تاریکیوں میں کوئی دانہ ہے اور نہ کوئی تر چیز اور نہ کوئی خشک چیز، مگر وہ ایک واضح کتاب میں (درج) ہے۔" (1)۔ اور نقاش نے جعفر بن محمد سے روایت کیا ہے: کہ 'پتے' سے مراد اولادِ آدم کے ساقط (گرا ہوا حمل) بچے ہیں، 'دانے' سے مراد وہ ہے جو ساقط نہ ہو، 'تر' سے مراد زندہ ہے، اور 'خشک' سے مراد مردہ ہے۔ ابن عطیہ (2) نے کہا: یہ قول علامتی (رموز) طریقے پر مبنی ہے، اور یہ جعفر بن محمد سے ثابت نہیں ہے، اور اس کی طرف توجہ نہیں دینی چاہیے۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: "اور کوئی پتہ نہیں گرتا،" یعنی درخت کا پتہ، مگر وہ جانتا ہے کہ وہ کب گرتا ہے، کہاں گرتا ہے، اور ہوا میں کتنا گھومتا ہے۔ "اور نہ کوئی دانہ،" مگر وہ جانتا ہے کہ وہ کب اگتا ہے، کتنا اگتا ہے، اور اسے کون کھاتا ہے۔ "زمین کی تاریکیوں میں": اس کے پیٹ (اندرونی حصے)، اور یہی زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ یہ حدیث کے موافق ہے اور آیت کا یہی تقاضا ہے۔ اور اللہ ہی ہدایت کی توفیق دینے والا ہے۔ اور کہا گیا: "زمین کی تاریکیوں میں": یعنی وہ چٹان جو ساتویں زمینوں کے نیچے ہے (3)۔ "اور نہ کوئی تر اور نہ کوئی خشک" زیر (جَر) کے ساتھ لفظ پر عطف کی بنا پر۔ ابن السمیفع، حسن اور دیگر نے ان دونوں کو پیش (رفع) کے ساتھ پڑھا ہے، "مِن ورقةٍ" کے محل پر عطف کی بنا پر (4) ، تو یہاں "مِن" تاکید کے لیے ہے۔

(1) اسے الخطیب نے تاریخ بغداد 4/130 میں، الواحدی نے الوسیط 2/281 میں، اور ابن الجوزی نے العلل المتناہیہ (230) میں حمویہ بن الحسین کے واسطے سے، احمد بن خلیل سے، انہوں نے یزید بن ہارون سے اسی سند کے ساتھ روایت کیا ہے۔ الخطیب نے کہا: ابن نعیم نے کہا: یہ ایسی حدیث ہے جس میں حمویہ بن الحسین منفرد ہے، اور یہ اس سے قابل قبول نہیں ہے۔ (2) المحرر الوجیز 2/300 میں، اور اس سے پہلے والا حصہ اسی سے ہے۔ (3) تفسیر البغوی 2/102۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 2/71 حسن اور عبداللہ بن ابی اسحاق سے، اور القراءات الشاذہ ص 37 ابن ابی اسحاق سے، اور البحر 4/146 حسن، عبداللہ بن ابی اسحاق اور ابن السمیفع سے۔ اور جمہور کی قرات زیر (خفض) کے ساتھ ہے۔

Surah Al-An'am, Verses 59 - 60 407

"...but is in a clear record" meaning: in the Preserved Tablet (Al-Lawh Al-Mahfuz); so that the angels may take heed of it, not that He, glorified be He, wrote it because of forgetfulness that might affect Him, He is far above that (1).

It was also said: He wrote it while He already knew it to emphasize the magnitude of the matter, i.e., know that even what has no reward or punishment is written, so how about that which involves reward and punishment (2).

His Almighty saying: "And it is He who takes your souls by night and knows what you have committed by day. Then He revives you therein that a specified term may be fulfilled. Then to Him is your return; then He will inform you of what you used to do (60)."

His Almighty saying: "And it is He who takes your souls by night" means He makes you sleep, thus taking back your souls through which you distinguish things. This is not real death, but rather the seizing of spirits from their disposal of actions through sleep, just as He seizes them at death (3).

"Al-Tawaffi" means the fulfillment of something. "Tawaffa al-mayyit" means he has fulfilled the number of days of his life, and he who sleeps is as if he has fulfilled his movements in wakefulness. "Al-Wafah" is death. "Awfaytukal-mal" (I gave you the money in full). "Tawaffaytu al-shay'" (4) and "istawfaytuhu": when I have taken it in its entirety (5). A poet said: "The sons of Al-Adram are not of anyone, nor does Quraysh include them in the count" (6).

It is said: When the soul departs from the body during sleep, life remains in it; thus there is movement and breathing. But when his lifespan ends, his soul departs and his life is cut off, and he becomes a corpse that neither moves nor breathes. Some said: The soul does not depart from him, rather the mind (consciousness) departs from him.

(1) See Tafsir al-Tabari 9/283-284, and Tafsir al-Razi 11/13. (2) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 2/437. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/122, and Zad al-Masir 3/55. (4) In (d) and (m): "tuwfiyatuhu" instead of "tawaffaytu al-shay'". (5) Tahdhib al-Lughah 15/584-585. (6) The Rajaz verse is by Manzur al-Wabri as in Majaz al-Quran 2/132, and Tahdhib al-Lughah 15/585. It is without attribution in Al-Ma'arif by Ibn Qutaybah p.68 and Tafsir al-Tabari 9/285. Al-Azhari said: i.e., Quraysh does not make them part of their full number, nor do they complete their count with them. Ibn Qutaybah said: Banu al-

Adram are from the Bedouins of Quraysh, none of them were in Makkah. In (m) it appeared as: Banu al-Adrad.

सूरह अल-अन'आम, आयत ५९ - ६० ४०७

"...बल्कि वह एक स्पष्ट किताब में है" यानी: लौह-ए-महफ़ूज़ में; ताकि फ़रिश्ते उससे नसीहत हासिल करें, इसलिए नहीं कि उसने (अल्लाह ने) इसे इसलिए लिखा क्योंकि वह भूल सकता है, वह इससे बहुत ऊँचा है (१)।

और कहा गया: उसने इसे लिखा जबकि वह इसे जानता था ताकि मामले की महानता को स्पष्ट किया जा सके यानी: जान लो कि वह चीज़ जिसमें कोई सवाब (पुण्य) या अज़ाब (दंड) नहीं है, वह भी लिखी हुई है, तो फिर उसका क्या जिसमें सवाब और अज़ाब है (२)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: "और वही है जो रात को तुम्हारी रूहें क़ब्ज़ करता है (तुम्हें सुलाता है) और जो कुछ तुमने दिन में कमाया होता है उसे जानता है, फिर वह तुम्हें इसमें दोबारा उठाता है ताकि एक मुक़र्रर मुद्दत पूरी हो जाए। फिर उसी की तरफ़ तुम्हारा लौटना है, फिर वह तुम्हें बताएगा जो कुछ तुम करते थे (६०)।"

अल्लाह तआला का फ़रमान: "और वही है जो रात को तुम्हारी रूहें क़ब्ज़ करता है" यानी वह तुम्हें सुलाता है, तो तुम्हारी उन रूहों को क़ब्ज़ कर लेता है जिनसे तुम पहचान करते हो। यह हक़ीक़त में मौत नहीं है, बल्कि नींद के ज़रिए रूहों को तसर्रुफ़ (इस्तेमाल) से रोकना है, जैसे वह मौत के वक़्त उन्हें क़ब्ज़ करता है (३)।

"अल-तवफ़्फ़ी" का अर्थ है: किसी चीज़ को पूरा करना। "तुवुफ़्फ़िया अल-मय्यित" का मतलब है: उसने अपनी ज़िंदगी के दिनों की संख्या पूरी कर ली। और जो सोता है, वह ऐसा है जैसे उसने जागते हुए अपनी हरकतों को पूरा कर लिया। "अल-वफ़ात" मौत है। "औफ़ैतुकल माल" (मैंने तुम्हें पूरा पैसा दे दिया)। "तवफ़्फ़ैतुश शैय्या" (४) और "इस्तवफ़ैतुहू": जब मैंने उसे पूरा ले लिया (५)। एक कवि ने कहा: "बनी अल-अदरम किसी के नहीं हैं, और न ही कुरैश उन्हें गिनती में पूरा करते हैं" (६)।

कहा जाता है: जब नींद के दौरान शरीर से रूह निकलती है, तो उसमें जीवन शेष रहता है; इसीलिए उसमें हरकत और सांस होती है। लेकिन जब उसकी उम्र पूरी हो जाती है, तो उसकी रूह निकल जाती है और उसकी ज़िंदगी खत्म हो जाती है, और वह एक मुर्दा बन जाता है जो न हरकत करता है और न सांस लेता है। कुछ ने कहा: रूह उससे नहीं निकलती, बल्कि ज़हन (चेतना) उससे निकल जाता है।

(१) देखें तफ़्सीर अल-तबरी ९/२८३-२८४, और तफ़्सीर अल-राज़ी ११/१३। (२) मआनी अल-क़ुरआन लिल-नह़्हास २/४३७। (३) अल-नुकत व अल-'उयून २/१२२, और ज़ाद अल-मसीर ३/५५। (४) (द) और (म) में: "तवफ़्फ़ैतुहू" के स्थान पर "तवफ़्फ़ैतुश शैय्या"। (५) तहज़ीब अल-लुग़ह १५/५८४-५८५। (६) यह रज़ज़ मंज़ूर अल-वबरी का है जैसा कि मजाज़ अल-क़ुरआन २/१३२ और तहज़ीब अल-लुग़ह १५/५८५ में है। यह इब्न क़ुतैबा की अल-मआरिफ़ पृ. ६८ और तफ़्सीर अल-तबरी ९/२८५ में बिना किसी श्रेय के है। अल-अज़हरी ने कहा: यानी कुरैश उन्हें अपनी पूरी संख्या नहीं बनाते, और न ही उनके ज़रिए अपनी गिनती पूरी करते हैं। इब्न क़ुतैबा ने कहा: बनू अल-अदरम कुरैश के बद्दू हैं, मक्का में उनमें से कोई नहीं था। और (म) में यह "बनी अल-अदरद" के रूप में आया है।

سورہ الانعام، آیت ۵۹ - ۶۰ ۴۰۷

﴿إِلَّا فِي كِتَبٍ مُّبِينٍ﴾ یعنی: لوح محفوظ میں؛ تاکہ فرشتے اس سے عبرت حاصل کریں، اس لیے نہیں کہ اللہ سبحانہ نے اسے بھول جانے کے خوف سے لکھا، وہ اس سے بہت بلند ہے (۱)۔

اور کہا گیا: اسے لکھا جبکہ وہ اسے جانتا تھا تاکہ معاملے کی عظمت کو ظاہر کرے، یعنی: جان لو کہ وہ چیز جس میں نہ کوئی ثواب ہے اور نہ عذاب، وہ بھی لکھی ہوئی ہے، تو اس کا کیا حال ہوگا جس میں ثواب اور عذاب ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَهُوَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُم بِالَّيْلِ وَيَعْلَمُ مَا جَرَحْتُم بِالنَّهَارِ ثُمَّ يَبْعَثُكُمْ فِيهِ لِيُقْضَىٰ أَجَلٌ مُّسَمًّى ۖ ثُمَّ إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ ثُمَّ يُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٦٠﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَهُوَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُم بِالَّيْلِ﴾ یعنی وہ تمہیں سلاتا ہے، پس تمہارے ان نفوس کو قبض کر لیتا ہے جن سے تم تمیز کرتے ہو، اور یہ حقیقت میں موت نہیں ہے، بلکہ نیند کے ذریعے روحوں کو تصرف سے قبض کرنا ہے، جیسا کہ وہ موت کے وقت انہیں قبض کرتا ہے (۳)۔

اور "التوفی" کا مطلب ہے: کسی چیز کو پورا کرنا۔ "توفی المیت" کا مطلب ہے: اس نے اپنی زندگی کے ایام کی تعداد پوری کر لی۔ اور جو سوتا ہے وہ گویا اپنی بیداری کی حرکات پوری کر چکا۔ اور "الوفاة" موت ہے۔ "أوفيتك المال" (میں نے تمہیں پورا مال دے دیا)۔ "توفیت الشیء" (۴) اور "استوفیته": جب میں نے اسے پورا لے لیا (۵)۔ شاعر نے کہا: "بے شک بنو ادرم کسی میں سے نہیں ہیں، اور نہ ہی قریش انہیں شمار میں پورا کرتے ہیں" (۶)۔

کہا جاتا ہے: روح جب نیند میں بدن سے نکلتی ہے تو اس میں زندگی باقی رہتی ہے؛ اسی لیے اس میں حرکت اور سانس ہوتی ہے، پھر جب اس کی عمر ختم ہو جاتی ہے تو اس کی روح نکل جاتی

ہے اور اس کی زندگی منقطع ہو جاتی ہے، اور وہ مردہ ہو جاتا ہے جو نہ حرکت کرتا ہے اور نہ سانس لیتا ہے۔ بعض نے کہا: اس سے روح نہیں نکلتی، بلکہ اس سے ذہن نکل جاتا ہے۔

(۱) ملاحظہ کریں تفسیر الطبری ۹/ ۲۸۳ - ۲۸۴، اور تفسیر الرازی ۱۱/ ۱۳۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۲/ ۴۳۷۔ (۳) النکت والعیون ۲/ ۱۲۲، اور زاد المسیر ۳/ ۵۵۔ (۴) (د) اور (م) میں: "توفیت الشیء" کی جگہ "توفیته"۔ (۵) تہذیب اللغۃ ۱۵/ ۵۸۴ - ۵۸۵۔ (۶) یہ رجز منظور الوبری کا ہے جیسا کہ مجاز القرآن ۲/ ۱۳۲، اور تہذیب اللغۃ ۱۵/ ۵۸۵ میں ہے۔ یہ ابن قتیبہ کی المعارف ص ۶۸ اور تفسیر الطبری ۹/ ۲۸۵ میں بغیر کسی انتساب کے ہے۔ ازہری نے کہا: یعنی قریش انہیں اپنی پوری تعداد نہیں بناتے، اور نہ ہی ان کے ذریعے اپنی گنتی پوری کرتے ہیں۔ ابن قتیبہ نے کہا: بنو ادرم قریش کے بدو ہیں، مکہ میں ان میں سے کوئی نہیں تھا۔ اور (م) میں "بنی ادرد" واقع ہوا ہے۔

Page 408 Surah Al-An'am, Verses 60 - 62

It is said: This is a matter whose reality is known only to Allah the Almighty. This is the soundest of opinions, and Allah knows best (1). {Then He awakens you therein} i.e., in the day; it means wakefulness. {that a specified term may be fulfilled} i.e., so that every person completes the lifespan allotted to them. Abu Raja and Talha bin Musarrif recited: "Then He awakens you therein that He may fulfill a specified term" (2) i.e., with Him. {and what you have earned [literally: wounded]} : gained: this has been previously discussed in "Al-Ma'idah" (3). In the verse there is a change in the word order (hyperbaton), and the inferred meaning is: It is He who takes your souls by night, then awakens you by day, and knows what you have earned in it. Thus, He prioritized the more important matter for which the awakening by day occurs. Ibn Jurayj said: {Then He awakens you therein} i.e., in sleep (4). The meaning of the verse: Allah Almighty's granting of respite to the disbelievers is not due to any heedlessness of their disbelief; for He has counted everything in number, known it, and recorded it. Rather, it is so that a predetermined term of sustenance and life may be completed, after which they are returned to Him for recompense. This indicates resurrection and gathering through the act of awakening; for the status of the second life after the first is like that of wakefulness after sleep, in that (5) He who is capable of one is capable of the other. His saying, Exalted is He: {And He is the Subjugator over His servants, and He sends over you guardians until, when death comes to one of you, Our messengers take him, and they do not fail [in their duties]. (61) Then they are returned to Allah, their true Master. Unquestionably, His is the judgement, and He is the swiftest of accountants. (62)} His saying, Exalted is He: {And He is the Subjugator over His servants} means superiority in status and rank, not physical superiority...

---

(1) Tafsir Abi al-Layth 1/490. (2) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 37, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/71. (3) 7 / 300. (4) Narrated by al-Tabari 9 / 288 via Ibn Jurayj from Abdullah bin Kathir. (5) In (Z): "fa-inna" instead of "fi anna".

पृष्ठ 408 सूरह अल-अनाम, आयतें 60 - 62

कहा जाता है: यह एक ऐसा मामला है जिसकी वास्तविकता केवल अल्लाह तआला ही जानता है। और यही सबसे सही कथन है, और अल्लाह ही बेहतर जानता है (1)। {फिर वह तुम्हें उसमें उठाता है} यानी: दिन में; और इसका अर्थ जागना है। {ताकि एक निश्चित अवधि पूरी हो जाए} यानी: ताकि हर इंसान उस उम्र को पूरा कर ले जो उसके लिए तय की गई है। अबू रजा और तल्हा बिन मुसर्रिफ ने पढ़ा: "फिर वह तुम्हें उसमें उठाता है ताकि वह एक निश्चित अवधि पूरी कर दे" (2) यानी: उसके पास। {और जो तुमने कमाया (जराहतुम)} : हासिल किया: और इसका उल्लेख पहले "अल-माएदा" (3) में हो चुका है। आयत में शब्दों का क्रम बदला हुआ है (हाइपरबेटन), और इसका अनुमानित अर्थ है: वही है जो रात में तुम्हारी रूहें ले लेता है, फिर तुम्हें दिन में उठाता है, और जानता है जो कुछ तुम उसमें कमाते हो। तो उसने सबसे महत्वपूर्ण बात को पहले रखा जिसके कारण दिन में उठना होता है। इब्न जुरैज ने कहा: {फिर वह तुम्हें उसमें उठाता है} यानी: नींद में (4)। आयत का अर्थ है: काफिरों को अल्लाह तआला द्वारा दी गई मोहलत उनके कुफ्र की उपेक्षा के कारण नहीं है; क्योंकि उसने हर चीज़ को संख्या में गिना है, उसे जाना है और उसे दर्ज किया है। बल्कि इसलिए ताकि रिज़क़ और जीवन की एक निर्धारित अवधि पूरी हो जाए, फिर वे उसकी ओर लौटाए जाएँगे और वह उन्हें फल देगा। इसने जागने की क्रिया के माध्यम से पुनरुत्थान और हश्र का संकेत दिया है; क्योंकि पहली रचना के बाद दूसरी रचना का दर्जा वैसा ही है जैसा नींद के बाद जागने का होता है, इस तथ्य में कि (5) जो इनमें से एक पर सक्षम है, वह दूसरे पर भी सक्षम है। अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और वही अपने बंदों पर पूर्ण अधिकार रखता है, और वह तुम पर संरक्षक भेजता है, यहाँ तक कि जब तुममें से किसी की मृत्यु का समय आता है, तो हमारे भेजे हुए (दूत) उसके प्राण निकाल लेते हैं और वे कोई चूक नहीं करते। (61) फिर वे अपने सच्चे स्वामी अल्लाह की ओर लौटा दिए जाते हैं। सुनो! निर्णय का अधिकार उसी का है और वह सबसे तेज़ हिसाब लेने वाला है। (62)} अल्लाह तआला का फ़रमान: {और वही अपने बंदों पर पूर्ण अधिकार रखता है} का अर्थ पद और प्रतिष्ठा की श्रेष्ठता है, न कि भौतिक स्थान की श्रेष्ठता...

---

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1 / 490 । (2) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पृष्ठ 37, और इ'राब अल-क़ुरान लिल-नहस 2 / 71 । (3) 7 / 300 । (4) इसे अल-तबरी ने 9 / 288 में इब्न जुरैज के माध्यम से अब्दुल्ला बिन कसीर से उद्धृत किया है। (5) प्रति (ज़) में: "फ़ि अन्ना" के स्थान पर "फ़इन्ना"।

صفحہ 408 سورۃ الانعام، آیات 60 - 62

اور کہا جاتا ہے: یہ وہ معاملہ ہے جس کی حقیقت بجز اللہ تعالیٰ کے کوئی نہیں جانتا۔ اور یہی اقوال میں سب سے زیادہ صحیح ہے، اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے (1)۔ {پھر وہ تمہیں اس میں اٹھاتا ہے} یعنی: دن میں؛ اور اس سے مراد بیداری ہے۔ {تاکہ ایک مقررہ مدت پوری کی جائے} یعنی: تاکہ ہر انسان وہ مدت پوری کر لے جو اس کے لیے مقدر کی گئی ہے۔ ابو رجاء اور طلحہ بن مصرف نے پڑھا: "پھر وہ تمہیں اس میں اٹھاتا ہے تاکہ وہ مقررہ مدت پوری کر دے" (2) یعنی: اس کے پاس۔ {اور جو تم نے کمایا (جرحتم)} : یعنی جو تم نے حاصل کیا: اور یہ پہلے "المائدہ" (3) میں گزر چکا ہے۔ آیت میں کلام کی ترتیب آگے پیچھے ہے (تقدیم و تاخیر)، اور مفہوم یہ ہے: اور وہی ہے جو رات کو تمہاری روحیں قبض کرتا ہے، پھر تمہیں دن میں اٹھاتا ہے، اور جانتا ہے جو کچھ تم نے اس میں کمایا| پس اس نے سب سے اہم بات کو پہلے ذکر کیا جس کی خاطر دن میں اٹھنا واقع ہوتا ہے۔ ابن جریج نے کہا: {پھر وہ تمہیں اس میں اٹھاتا ہے} یعنی: نیند میں (4)۔ اور آیت کا مطلب یہ ہے: اللہ تعالیٰ کا کفار کو مہلت دینا ان کے کفر سے کسی غفلت کی بنا پر نہیں ہے؛ کیونکہ اس نے ہر چیز کو عدد کے لحاظ سے شمار کیا ہوا ہے، اسے جانا ہے اور اسے درج کر رکھا ہے، بلکہ اس لیے تاکہ رزق اور زندگی کی ایک مقررہ مدت پوری ہو جائے، پھر وہ اسی کی طرف لوٹائے جائیں گے تو وہ انہیں بدلہ دے گا۔ اس (بیداری) نے بعث اور حشر و نشر پر دلالت کی ہے؛ کیونکہ دوسری زندگی کا درجہ پہلی کے بعد نیند کے بعد بیداری کے درجے کی طرح ہے، اس بات میں کہ (5) جو ان میں سے کسی ایک پر قادر ہے وہ دوسرے پر بھی قادر ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور وہی اپنے بندوں پر غالب ہے، اور تم پر نگہبان بھیجتا ہے، یہاں تک کہ جب تم میں سے کسی کی موت آ جاتی ہے، تو ہمارے بھیجے ہوئے (فرشتے) اس کی روح قبض

کر لیتے ہیں اور وہ کوئی کوتاہی نہیں کرتے۔ (61) پھر وہ اللہ کی طرف لوٹائے جاتے ہیں جو ان کا سچا مولیٰ ہے۔ خبردار! اسی کا حکم ہے اور وہ سب سے جلد حساب لینے والا ہے۔ (62)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور وہی اپنے بندوں پر غالب ہے} سے مراد مرتبہ اور شان کی فوقیت ہے، نہ کہ مکانی فوقیت...

---

(1) تفسیر ابی اللیث 1 / 490 . (2) القراءات الشاذہ ص 37 ، اور اعراب القرآن للنحاس 2 / 71 . (3) 7 / 300 . (4) اسے الطبری نے 9 / 288 میں ابن جریج کے واسطے سے عبداللہ بن کثیر سے روایت کیا ہے۔ (5) نسخہ (ظ) میں: "فی ان" کی جگہ "فان" ہے۔

409 Surah Al-An'am: Verses 61 - 62

...place and direction, according to what was explained at the beginning of the Surah(1).

"And He sends over you guardians" meaning: from the angels. "Sending" in its literal sense is releasing something with the message it carries. So, the sending of angels is with what they carry of the protection they were commanded with, as He said: "And indeed, over you are guardians" [Al-Infitar: 10], meaning: angels who guard the deeds of the servants and protect them from calamities.

"Al-Hafazah" (The Guardians) is the plural of "Hafiz" (Guardian), like "al-Katabah" (The Scribes) and "al-Katib" (The Scribe). It is said: they are two angels by night and two angels by day; one writes the good and the other the evil. When a person walks, one of them is in front of him and the other behind him. When he sits, one of them is on his right and the other on his left, due to the Almighty's saying: "Seated on the right and on the left" [Qaf: 17] - the verse. It is said: for every person, there are five angels; two by night, two by day, and the fifth does not leave him by night or day(2). And Allah knows best.

Umar ibn Abd al-Aziz said(3): Among the people is he who lives miserably, ignorant in heart(4), heedless even when awake. But if he possesses loyalty and sound judgment(5), he fears death and is wary of the guardians. Indeed, people are but travelers or residents, so the one who has departed is a lesson for the one who stays.

His saying, Exalted is He: "until, when death comes to one of you," He means its causes, as previously mentioned in "Al-Baqarah"(6).

---

(1) Page 336 of this volume. (2) Tafsir Abi al-Layth 1 / 490. (3) In the manuscripts: Umar ibn al-Khattab, and the correct version is what we have established, as in Al-Ishtiqaq 1/34, Al-Hilyah 5/320, and Al-Lisan (Yaqiz). Abu al-Qasim al-Nisaburi attributed it in 'Uqala' al-Majanin, p. 69, to Sa'dun al-Majnun. (4) In Al-Ishtiqaq, Al-Hilyah, and Al-Lisan: "a carcass by night" instead of "ignorant in heart". (5) In Al-Ishtiqaq, Al-Hilyah, and Al-Lisan: "possessing modesty and religion". (6) 2 / 411.

409 सूरा अल-अन'आम: आयतें 61 - 62

...स्थान और दिशा, जैसा कि सूरा के प्रारंभ में स्पष्ट किया गया है(1)।

"और वह तुम पर रक्षक भेजता है" अर्थात: फरिश्तों में से। "भेजने" का वास्तविक अर्थ है किसी चीज़ को उस संदेश के साथ मुक्त करना जो वह ले जाता है। अतः फरिश्तों का भेजा जाना उस सुरक्षा के साथ है जिसका उन्हें आदेश दिया गया था, जैसा कि उसने कहा: "और निश्चय ही तुम पर रक्षक नियुक्त हैं" [अल-इनफितार: 10] अर्थात: वे फरिश्ते जो बंदों के कार्यों की रक्षा करते हैं और उन्हें आपदाओं से बचाते हैं।

"अल-हफ़ज़ह" (रक्षक) "हाफ़िज़" (रक्षक) का बहुवचन है, जैसे "अल-कतबह" (लेखक) और "अल-कातिब" (लेखक)। कहा जाता है: वे दो फरिश्ते रात में और दो फरिश्ते दिन में होते हैं; उनमें से एक अच्छाई लिखता है और दूसरा बुराई। जब कोई व्यक्ति चलता है, तो उनमें से एक उसके सामने और दूसरा उसके पीछे होता है। जब वह बैठता है, तो उनमें से एक उसके दाईं ओर और दूसरा उसके बाईं ओर होता है; अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: "दाईं ओर और बाईं ओर बैठे हुए" [क़ाफ़: 17] आयत। यह भी कहा जाता है: प्रत्येक मनुष्य के लिए पाँच फरिश्ते हैं; दो रात में, दो दिन में, और पाँचवाँ उसे रात या दिन में कभी नहीं छोड़ता(2)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ ने कहा(3): और लोगों में से कुछ ऐसे हैं जो दयनीय जीवन जीते हैं, जिनका हृदय अज्ञानी(4) है और जागते हुए भी बेखबर हैं। लेकिन यदि वह वफ़ादार और समझदार(5) है, तो वह मृत्यु से डरता है और रक्षकों से सावधान रहता है। निश्चित रूप से, लोग या तो यात्री हैं या निवासी, अतः जो प्रस्थान कर गया वह निवासी के लिए एक नसीहत है।

अल्लाह तआला का कथन: "यहाँ तक कि जब तुममें से किसी की मृत्यु आ जाती है," उसका अर्थ उसके कारणों से है, जैसा कि पहले "अल-बक़रह"(6) में बताया गया है।

---

(1) इस भाग का पृष्ठ 336। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1 / 490। (3) पांडुलिपियों में: उमर बिन अल-खत्ताब, और सही वही है जिसे हमने स्थापित किया है, जैसा कि अल-इशतिक़ाक़ 1/34, अल-हिलिया 5/320, और अल-लिसान (यक़िज़) में है। अबू अल-क़ासिम अल-नैसापुरी ने 'उक़ला अल-मजानून', पृष्ठ 69 में इसे सादूँ अल-मजनून से जोड़ा है। (4) अल-इशतिक़ाक़, अल-हिलिया और अल-

लिसान में "हृदय के अज्ञानी" के बजाय "रात का शव" आया है। (5) अल-इशतिक़ाक़, अल-हिलिया और अल-लिसान में: "हया और धर्म वाला"। (6) 2 / 411।

۴۰۹ سورة الانعام: آیات ۶۱ - ۶۲

...مقام اور جہت، جیسا کہ سورہ کے شروع میں بیان ہو چکا ہے(۱)۔

﴿وَيُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً﴾ یعنی: فرشتوں میں سے۔ ارسال کی حقیقت کسی چیز کو اس پیغام کے ساتھ چھوڑنا ہے جو وہ اٹھائے ہوئے ہو، پس فرشتوں کا بھیجنا اس حفاظت کے ساتھ ہے جس کا انہیں حکم دیا گیا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَإِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظِينَ﴾ [الانفطار: ۱۰] یعنی: وہ فرشتے جو بندوں کے اعمال کی حفاظت کرتے ہیں، اور انہیں آفات سے بچاتے ہیں۔

اور "حفظہ" حافظ کی جمع ہے، جیسے "کتبہ" کاتب کی جمع ہے۔ اور کہا جاتا ہے: وہ دو فرشتے رات کے وقت اور دو فرشتے دن کے وقت ہوتے ہیں، ان میں سے ایک نیکی لکھتا ہے اور دوسرا بدی، اور جب انسان چلتا ہے تو ان میں سے ایک اس کے آگے اور دوسرا اس کے پیچھے ہوتا ہے، اور جب وہ بیٹھتا ہے تو ایک اس کے دائیں اور دوسرا اس کے بائیں ہوتا ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿عَنِ الْيَمِينِ وَعَنِ الشِّمَالِ قَعِيدٌ﴾ [ق: ۱۷] آیت۔ اور کہا جاتا ہے: ہر انسان کے لیے پانچ فرشتے ہیں؛ دو رات میں، دو دن میں، اور پانچواں اسے رات یا دن میں نہیں چھوڑتا(۲)۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اور عمر بن عبدالعزیز رحمہ اللہ نے فرمایا(۳): لوگوں میں سے کچھ وہ ہیں جو بدبخت زندگی گزارتے ہیں، جن کا دل جاہل(۴) ہے اور بیداری میں بھی غافل ہیں۔ پس جب وہ وفادار اور صاحبِ رائے(۵) ہوتا ہے، تو موت سے ڈرتا ہے اور نگہبانوں سے بچتا ہے۔ لوگ تو بس مسافر اور مقیم ہیں، پس جو چلا گیا وہ مقیم کے لیے عبرت ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿حَتَّى إِذَا جَاءَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ﴾ اس سے مراد موت کے اسباب ہیں، جیسا کہ پہلے "البقرہ"(۶) میں گزر چکا ہے۔

---

(۱) اس جلد کا صفحہ ۳۳۶۔ (۲) تفسیر ابی اللیث ۱ / ۴۹۰۔ (۳) نسخوں میں ہے: عمر بن الخطاب، اور صحیح وہی ہے جو ہم نے ثابت کیا، جیسا کہ الاشتقاق ۱/ ۳۴، الحلیہ ۵/ ۳۲۰، اور اللسان (یقظ) میں ہے۔ اور ابو القاسم النیسابوری نے "عقلاء المجانین" ص ۶۹ میں اسے سعدون المجنون کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۴) الاشتقاق، الحلیہ اور اللسان میں "جاہل القلب" کی جگہ "جیفۃ اللیل" (رات کی لاش) واقع ہوا ہے۔ (۵) الاشتقاق، الحلیہ اور اللسان میں: "حیا اور دین والا"۔ (۶) ۲ / ۴۱۱۔

Surat Al-An'am: Verses 61 - 62 410 {Our messengers take him away} (tawaffat-hu rusuluna) in the feminine form for the group, as He said: {When their messengers came to them with clear proofs} [Ghafir: 83] and {The messengers were denied} [Al-An'am: 34]. Hamzah read: "tawaffahu rusuluna"(1) in the masculine form of the plural. Al-A'mash read: "yatawaffahu rusuluna" with an additional 'ya' and in the masculine form(2). The meaning is: the assistants of the Angel of Death; this was said by Ibn Abbas and others(3). It is narrated that they draw the soul out of the body; until it is time to seize it, then the Angel of Death seizes it. Al-Kalbi said: The Angel of Death seizes the soul from the body, then hands it over to the angels of mercy if he was a believer, or to the angels of punishment if he was a disbeliever(4). It is said: with him are seven of the angels of mercy, and seven of the angels of punishment; if he seizes a believing soul, he hands it over to the angels of mercy, they give it glad tidings of reward and ascend with it to heaven. And if he seizes a disbelieving soul, he hands it over to the angels of punishment, they give it tidings of punishment and terrify it, then they ascend with it to heaven, then it is returned to Sijjin, and the believer's soul to 'Illiyyin(5). "Taking away" (Al-Tawaffi) is sometimes attributed to the Angel of Death as He said: {Say, the Angel of Death who has been entrusted with you will take you back} [As-Sajda: 11], and sometimes to the angels; because they undertake that as in this verse and others. And sometimes to Allah, and He is the one who truly takes the souls as He said: {Allah takes the souls at the time of their death} [Az-Zumar: 42], {Say, Allah gives you life, then causes you to die} [Al-Jathiya: 26], {He who created death and life}.

---

(1) Meaning the imala of the alif. Al-Sab'a p. 359, and Al-Taysir p. 103. Ibn Atiyyah said in Al-Muharrar al-Wajiz 2/301: Hamzah applied imala because it was written in the Mushaf without an alif, so it is as if it was written only for imala. (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/71, and Al-Bahr 4/148, and it is an anomalous reading. (3) Narrated by Ibn Abi Shaybah 13/372, and Al-Tabari 9/291. From Ibn Abbas may Allah be pleased with them both, and it is the opinion of all the people of interpretation as mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 2/301. (4) Tafsir al-Tabari 9/291. (5) Tafsir Abi al-Layth 1/490 - 491, and it contains: with him are seventy of the angels of mercy and seventy of the angels of punishment... and Al-Nasa'i narrated something similar at length in Al-Mujtaba 4/8-9 from the hadith of Abu Hurairah.

सूरह अल-अनआम: आयतें 61 - 62 410 {हमारे रसूल उसे ले जाते हैं} (तवफ़्फ़त-हु रसुलुना) समूह के लिए स्त्रीलिंग रूप में, जैसा कि उन्होंने कहा: {जब उनके रसूल उनके पास स्पष्ट प्रमाण लेकर आए} [ग़ाफिर: 83] और {रसूलों को झुठलाया गया} [अल-अनआम: 34]। हमज़ा ने पढ़ा: "तवफ़्फ़ाहु रसुलुना"(1) बहुवचन के पुल्लिंग रूप में। अल-अ'मश ने पढ़ा: "यतवफ़्फ़ाहु रसुलुना" अतिरिक्त 'या' और पुल्लिंग रूप के साथ(2)। इसका अर्थ है: मौत के फरिश्ते के सहायक; यह इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने कहा है(3)। यह रिवायत है कि वे शरीर से आत्मा को खींचते हैं; यहाँ तक कि जब उसे कब्ज़ करने का समय आता है, तो मौत का फरिश्ता उसे कब्ज़ कर लेता है। अल-कल्बी ने कहा: मौत का फरिश्ता शरीर से रूह (आत्मा) निकालता है, फिर उसे रहमत (दया) के फरिश्तों को सौंप देता है यदि वह मोमिन (आस्तिक) हो, या अज़ाब (दंड) के फरिश्तों को यदि वह काफिर (नास्तिक) हो(4)। कहा जाता है: उसके साथ रहमत के सात फरिश्ते और अज़ाब के सात फरिश्ते होते हैं; यदि वह एक मोमिन आत्मा को कब्ज़ करता है, तो वह उसे रहमत के फरिश्तों को सौंप देता है, वे उसे सवाब (पुण्य) की खुशखबरी देते हैं और उसे लेकर आसमान की ओर चढ़ जाते हैं। और यदि वह एक काफिर आत्मा को कब्ज़ करता है, तो वह उसे अज़ाब के फरिश्तों को सौंप देता है, वे उसे अज़ाब की खबर देते हैं और उसे डराते हैं, फिर वे उसे लेकर आसमान की ओर चढ़ते हैं, फिर उसे सिज्जीन में लौटा दिया जाता है, और मोमिन की आत्मा को इल्लिय्यीन में(5)। "तवफ़्फ़ा" (प्राण हरना) कभी मौत के फरिश्ते की ओर निस्बत (संबद्ध) किया जाता है जैसा कि अल्लाह ने फरमाया: {कह दीजिए, मौत का फरिश्ता जो तुम पर नियुक्त किया गया है, वह तुम्हारे प्राण हर लेगा} [अस-सजदा: 11], और कभी फरिश्तों की ओर; क्योंकि वे इसे अंजाम देते हैं जैसा कि इस आयत और अन्य में है। और कभी अल्लाह की ओर, और वही वास्तव में प्राण हरने वाला है जैसा कि उसने फरमाया: {अल्लाह ही प्राणों को उनकी मृत्यु के समय ले लेता है} [अज़-ज़ुमर: 42], {कह दीजिए, अल्लाह ही तुम्हें जीवन देता है, फिर तुम्हें मृत्यु देता है} [अल-जासिया: 26], {वही है जिसने मृत्यु और जीवन को पैदा किया}।

---

(1) यानी अलिफ़ का इमाला। अल-सबा पृ. 359, और अल-तयसीर पृ. 103। इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/301 में कहा: हमज़ा ने इमाला किया क्योंकि मुसहफ़ (कुरान) के लेखन में अलिफ़ नहीं था, तो ऐसा लगता है जैसे यह केवल इमाला के लिए लिखा गया था। (2) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान 2/71, और अल-बहर 4/148, और यह एक शाज़ (असामान्य) किरात है। (3) इब्न अबी शैबा 13/372, और अल-तबरी 9/291 द्वारा उद्धृत। इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा से, और यह सभी मुफस्सिरों (व्याख्याकारों) की राय है जैसा कि इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़

2/301 में उल्लेख किया है। (4) तफ़सीर अल-तबरी 9/291। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/490 - 491, और इसमें है: उसके साथ रहमत के सत्तर फरिश्ते और अज़ाब के सत्तर फरिश्ते होते हैं... और अल-नसाई ने अल-मुजतबा 4/8-9 में अबू हुरैरा की हदीस से विस्तार से इसी तरह का वर्णन किया है।

سورہ الانعام: آیات ۶۱ - ۶۲ ۴۱۰ ﴿تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا﴾ جماعت کی تانیث پر، جیسا کہ فرمایا: ﴿فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ﴾ [غافر: ۸۳] اور ﴿كَذَّبَتْ رُسُلُ﴾ [الانعام: ۳۴]۔ اور حمزہ نے پڑھا: «تَوَفَّاهُ رسلنا»(۱) جمع کی تذکیر پر۔ اور الاعمش نے پڑھا: «يَتَوَفَّاه رسلنا» ی کے اضافے اور تذکیر کے ساتھ(۲)۔ اور مراد ہے: ملک الموت کے مددگار؛ یہ ابن عباس اور دیگر نے کہا ہے(۳)۔ مروی ہے کہ وہ جسم سے روح کو کھینچتے ہیں؛ یہاں تک کہ جب اس کے قبض کرنے کا وقت آتا ہے تو ملک الموت اسے قبض کر لیتا ہے۔ اور الکلبی نے کہا: ملک الموت جسم سے روح قبض کرتا ہے، پھر اسے رحمت کے فرشتوں کے حوالے کر دیتا ہے اگر وہ مومن ہو، یا عذاب کے فرشتوں کے حوالے اگر وہ کافر ہو(۴)۔ اور کہا جاتا ہے: اس کے ساتھ رحمت کے سات فرشتے اور عذاب کے سات فرشتے ہوتے ہیں؛ پس جب وہ کسی مومن جان کو قبض کرتا ہے تو اسے رحمت کے فرشتوں کے حوالے کر دیتا ہے، وہ اسے ثواب کی خوشخبری دیتے ہیں اور اسے لے کر آسمان کی طرف چڑھ جاتے ہیں، اور جب وہ کسی کافر جان کو قبض کرتا ہے تو اسے عذاب کے فرشتوں کے حوالے کر دیتا ہے، وہ اسے عذاب کی خبر دیتے ہیں اور اسے ڈراتے ہیں، پھر وہ اسے لے کر آسمان کی طرف چڑھتے ہیں، پھر اسے سجین کی طرف لوٹا دیا جاتا ہے، اور مومن کی روح علیین کی طرف(۵)۔ اور "توفی" (جان نکالنا) کبھی ملک الموت کی طرف منسوب ہوتا ہے جیسا کہ فرمایا: ﴿قُلْ يَتَوَفَّاكُمْ مَلَكُ الْمَوْتِ﴾ [السجدة: ۱۱]، اور کبھی فرشتوں کی طرف؛ کیونکہ وہ اس کے ذمہ دار ہوتے ہیں جیسا کہ اس آیت اور دیگر میں ہے۔ اور کبھی اللہ کی طرف، اور وہی حقیقت میں وفات دینے والا ہے جیسا کہ فرمایا: ﴿اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا﴾ [الزمر: ۴۲]، ﴿قُلِ اللَّهُ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ﴾ [الجاثية: ۲۶] ﴿الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَوةَ﴾

(۱) یعنی الف کا امالہ۔ السبعۃ ص ۳۵۹، اور التیسیر ص ۱۰۳۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳۰۱/۲ میں کہا: حمزہ نے مصحف کے خط کے لحاظ سے بغیر الف کے امالہ کیا، گویا کہ اسے امالہ ہی پر لکھا گیا تھا۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۷۱/۲، اور البحر ۴/ ۱۴۸، اور یہ قراءت شاذہ ہے۔ (۳) اسے ابن ابی شیبہ ۳۷۲/۱۳، اور الطبری ۲۹۱/۹ نے روایت کیا ہے۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما سے، اور یہ تمام اہل تاویل کا قول ہے جیسا کہ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳۰۱/۲ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) تفسیر الطبری ۲۹۱/۹ ۔ (۵) تفسیر ابی اللیث ۴۹۰/۱ - ۴۹۱، اور اس میں ہے: اس کے ساتھ رحمت کے ستر فرشتے اور عذاب کے ستر فرشتے ہوتے ہیں... اور اسی طرح نسائی نے المجتبیٰ ۴/ ۸ - ۹ میں حضرت ابوہریرہ کی حدیث سے مفصل روایت کیا ہے۔

Surat Al-An'am: Verses 61 - 62 411 [Al-Mulk: 2]. Every angel who is commanded only does what he does by His command (1). {And they are not negligent} meaning: they do not waste (2) nor fall short, meaning: they obey the command of Allah. Its origin is from advancement, as previously mentioned (3). So the meaning of 'farrata' is: he advanced weakness. Abu Ubaidah said (4): they do not hesitate. And 'Amr ibn Ubaid (5) recited: "la yufritun" (they do not exceed) without the double consonant (6), meaning: they do not exceed the limit in what they were commanded of honoring and humiliating (7). {Then they are returned to Allah} meaning: Allah returned them by resurrection for judgment. {Their true Master} meaning: their Creator, their Provider, their Resurrector, and their Owner. {The True} with the 'kasra' (lowering) is the recitation of the majority, as an adjective and description for the name of Allah Almighty. Al-Hasan recited: "al-haqqa" with the 'fatha' (elevation) based on an implied 'I mean', or as an absolute object (8), meaning: truly. {Unquestionably, His is the judgment} meaning: know and say: to Him alone belongs the judgment on the Day of Resurrection, meaning: the decision and the decree. {And He is the swiftest of accountants} meaning: He does not need thought or deliberation, nor the counting of fingers. And it has been mentioned before (9).

Footnotes: WWW.NAFSEISLAM.COM (1) In (D), (Z), and (M): He only does what he was commanded to do. (2) This statement was recorded by Al-Tabari 9/293 from Ibn Abbas and Al-Suddi. (3) Pp. 358-359 of this volume. (4) In Majaz al-Qur'an 1/194. (5) In the manuscripts: Ubaid ibn Umair, and the correction is from al-Bahr 4/148, and al-Durr al-Masun 4/667-668. (6) Al-Bahr 4/148, and al-Durr 4/667-668 from Amr ibn Ubaid and al-A'raj, and Ibn Jinni mentioned it in al-Muhtasib 1/223 from al-A'raj. He said: It is said: 'afrata' in the matter if he increased in it, and 'farrata' in it if he fell short. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 2/301. (8) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/72, and Ibn Khalawayh also mentioned al-Hasan's recitation in al-Qira'at al-Shadhah p. 37. (9) 3/360.

सूरह अल-अनाम: आयतें 61 - 62 411 [अल-मुल्क: 2]। फरिश्तों में से हर एक जिसे आदेश दिया गया है, वह वही करता है जो वह उनके(अल्लाह के) आदेश से करता है (1)। {और वे लापरवाही नहीं करते} अर्थात: वे ज़ाया नहीं करते (2) और न ही कमी करते हैं, अर्थात: वे अल्लाह के आदेश का पालन करते हैं। इसका मूल 'तक़द्दुम' (आगे बढ़ने) से है, जैसा कि पहले बताया गया है (3)। तो 'फ़र्रत' का अर्थ है: उसने कमज़ोरी को आगे बढ़ाया। अबू उबैदा ने कहा (4): वे झिझकते नहीं हैं। और अम्र बिन उबैद (5) ने पढ़ा है: "ला युफ़्रितून" (वे सीमा लाँघते नहीं) हलकेपन (बिना तशदीद) के साथ (6), अर्थात: वे उस काम में सीमा से बाहर नहीं जाते जिसके लिए उन्हें सम्मान या अपमान करने का आदेश दिया गया है (7)। {फिर वे अल्लाह की ओर लौटाए जाते हैं} अर्थात: अल्लाह ने उन्हें हिसाब के लिए पुनरुत्थान के द्वारा लौटाया। {उनके सच्चे मालिक} अर्थात: उनका रचयिता, उनका पालनहार, उनका पुनर्जीवित करने वाला और उनका मालिक। {अल-हक़्क़िक़} (सच्चा) नीचे की मात्रा (कसरह) के साथ बहुमत की क़िरात (पढ़ने का तरीका) है, अल्लाह तआला के नाम के लिए विशेषण के रूप में। अल-हसन ने पढ़ा: "अल-हक़्क़ा" ऊपर की मात्रा (नसब) के साथ एक छिपे हुए 'मेरा मतलब है' के आधार पर, या 'मस्दर' (क्रियावाचक संज्ञा) के आधार पर (8), अर्थात: वास्तव में। {सुनो, उसी का फैसला है} अर्थात: जान लो और कहो: न्याय के दिन फैसला केवल उसी का है, अर्थात: न्याय और निर्णय। {और वह सबसे तेज़ हिसाब लेने वाला है} अर्थात: उसे सोच-विचार और चिंतन की आवश्यकता नहीं है, और न ही उंगलियों पर गिनती की। और यह पहले आ चुका है (9)।

पाद-टिप्पणियाँ: WWW.NAFSEISLAM.COM (1) (द), (ज़) और (म) प्रतियों में: वह वही करता है जिसका उसे आदेश दिया गया है। (2) इस कथन को अल-तबरी 9/293 ने इब्न अब्बास और अल-सुद्दी से उद्धृत किया है। (3) इस भाग का पृष्ठ 358-359। (4) मजाज़ अल-क़ुरआन 1/194 में। (5) पांडुलिपियों में: उबैद बिन उमैर, और सुधार अल-बहर 4/148 और अल-दुर्र अल-मसून 4/667-668 से है। (6) अल-बहर 4/148, और अल-दुर्र 4/667-668 अम्र बिन उबैद और अल-अ'राज से, और इब्न जिन्नी ने इसे अल-मुहतासिब 1/223 में अल-अ'राज से उल्लेख किया है। उन्होंने कहा: कहा जाता है: 'अफ़रत' मामले में जब उसमें बढ़ोत्तरी की, और 'फ़र्रत' उसमें जब कमी की। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/301। (8) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-क़ुरआन 2/72, और इब्न खलवैह ने भी 'अल-किरात अल-शाज़्ज़ाह' पृष्ठ 37 में अल-हसन की क़िरात का उल्लेख किया है। (9) 3/360।

سورہ الأنعام: آیات 61 - 62 411 [الملک: 2]۔ پس فرشتوں میں سے ہر مامور وہی کرتا ہے جو وہ اس کے حکم سے کرتا ہے(1)۔ ﴿وَهُمْ لَا يُفَرِّطُونَ﴾ یعنی: وہ ضائع نہیں کرتے(2) اور نہ ہی کوتاہی کرتے ہیں، یعنی: وہ اللہ کے حکم کی اطاعت کرتے ہیں۔ اور اس کی اصل تقدیم سے ہے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(3)۔ پس فرَّط کے معنی ہیں: اس نے عجز کو مقدم کیا۔ اور ابو عبیدہ نے کہا(4): وہ سستی نہیں کرتے۔ اور عمرو بن عبید(5) نے پڑھا: «لا يُفْرِطون» تخفیف کے ساتھ(6)، یعنی: وہ اس کام میں حد سے تجاوز نہیں کرتے جس کا انہیں اکرام یا اہانت کے بارے میں حکم دیا گیا ہے(7)۔ ﴿ثُمَّ رُدُّوا إِلَى اللَّهِ﴾ یعنی: اللہ نے انہیں حساب کے لیے بعث (دوبارہ زندہ کرنے) کے ذریعے لوٹایا۔ ﴿مَوْلَاهُمُ الْحَقِّ﴾ یعنی: ان کا خالق، ان کا رازق، انہیں دوبارہ زندہ کرنے والا اور ان کا مالک۔ ﴿الْحَقِّ﴾ زیر (کثرہ) کے ساتھ جمہور کی قرات ہے، اللہ تعالیٰ کے نام کی صفت اور نعت کے طور پر۔ اور حسن نے پڑھا: «الحقَّ» زبر (نصب) کے ساتھ 'اعنی' (میری مراد ہے) کے پوشیدہ ہونے کی بنا پر، یا مصدر ہونے کی بنا پر(8)، یعنی: یقیناً۔ ﴿أَلَا لَهُ الْحُكْمُ﴾ یعنی: جان لو اور کہو: قیامت کے دن تنہا اسی کا حکم ہے، یعنی: فیصلہ اور قضا۔ ﴿وَهُوَ أَسْرَعُ الْحَاسِبِينَ﴾ یعنی: اسے سوچ بچار اور غور و فکر کی ضرورت نہیں ہے، اور نہ ہی انگلیوں پر گننے کی۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے(9)۔

حواشی: (1) WWW.NAFSEISLAM.COM (د)، (ز) اور (م) میں ہے: پس وہ وہی کرتا ہے جس کا اسے حکم دیا گیا ہے۔ (2) اس قول کو طبری نے 9/293 میں ابن عباس اور سدی سے نقل کیا ہے۔ (3) اسی جلد کا صفحہ 358-359۔ (4) مجاز القرآن 1/194 ہ۔ (5) نسخوں میں: عبید بن عمیر ہے، اور تصحیح البحر 4/148، اور الدر المصون 4/667-668 سے ہے۔ (6) البحر 4/148، اور الدر 4/667-668 از عمرو بن عبید اور اعرج، اور اسے ابن جنی نے المحتسب

1/223 میں اعرج سے نقل کیا ہے۔ اور کہا: کہا جاتا ہے: 'أفرط' معاملے میں جب اس نے اس میں زیادتی کی، اور 'فرَّط' اس میں جب اس نے کوتاہی کی۔ (7) المحرر الوجیز 2/301۔ (8) اعراب القرآن للناحاس 2/72، اور ابن خالویہ نے بھی القراءات الشاذة صفحہ 37 میں حسن کی قرات کا ذکر کیا ہے۔ (9) 3/360۔

412 Surah Al-An'am: Verses 63 - 64 Allah Almighty's saying: {Say, "Who rescues you from the darknesses of the land and sea [when] you call upon Him imploring [aloud] and privately, 'If He should save us from this [crisis], we will surely be among the grateful.'"} (63) {Say, "It is Allah who saves you from it and from every distress; then you [still] associate others with Him."} (64) His saying, Exalted is He: {Say, "Who rescues you from the darknesses of the land and sea"} means: from their hardships. It is said: a dark day, meaning: a severe one. Al-Nahhas said (1): The Arabs say: a dark day, if it is severe, and if they want to emphasize its greatness they say: a day with stars [visible]. Sibawayh recited: "O Banu Asad, do you know our trial ... when it was a day with stars, most hideous." (2) The plural "darknesses" (Al-Zulumat) was used to mean the darkness of the land, the darkness of the sea, the darkness of the night, and the darkness of the clouds (3). That is, when you lose your way and fear destruction, you call upon Him: {If He should save us from this} meaning from these hardships {we will surely be among the grateful} meaning: among the obedient. So Allah rebuked them for their supplication to Him during hardships, while they call upon others besides Him in times of ease (4), by His saying: {then you [still] associate others with Him}. Al-A'mash read it as: "khifatan" (with fear); from Al-Khawf (5). Abu Bakr narrated from 'Asim: "khifyatan" with a kasra on the 'kha', while the rest read it with a damma; these are two linguistic forms (6). Al-Farra' added: 'khufwa' and 'khifwa'. He said: its parallels are 'hubwa' and 'hibwa'; and 'hubwa' and 'hibwa' (7). Al-A'mash's reading is considered distant because the meaning of 'tadarru'an' (imploring aloud) is that...

---

(1) In Ma'ani al-Qur'an 2/419, and Al-Zajjaj also said it in his Ma'ani al-Qur'an 2/258. (2) Al-Kitab 1/47, and attributed to 'Amr ibn Shas, and Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 2/259, and by Al-Nahhas 2/440. Al-Zajjaj said: A day with stars, meaning: its darkness intensified until it became like night. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/302. Ibn Atiyyah said: All this specification has no basis, it is rather a general term for types of hardships. (4) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 2/440. (5) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/72, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/302, and Al-Bahr 4/150, and it is an anomalous reading. (6) Al-Sab'ah p. 259, and Al-Taysir p. 103. (7) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 1/338, and he said: It is not suitable for recitation.

412 सूरा अल-अनाम: आयत 63 - 64 अल्लाह तआला का फ़रमान है: {कह दीजिए, "कौन है जो तुम्हें खुश्की और तरी के अंधेरों से निजात देता है (जब) तुम उसे गिड़गिड़ाते हुए और चुपकेचुपके पुकारते हो कि 'अगर उसने हमें इससे बचा लिया, तो हम ज़रूर शुक्रगुज़ार होने वालों में से होंगे।'"} (63) {कह दीजिए, "अल्लाह ही तुम्हें उससे और हर मुसीबत से निजात देता है, फिर भी तुम (दूसरों को उसका) शरीक ठहराते हो।" (64)} उसका इरशाद, वह बुलंद है: {कह दीजिए, "कौन है जो तुम्हें खुश्की और तरी के अंधेरों से निजात देता है"} यानी: उनकी सख्तियों से। कहा जाता है: एक अंधेरा दिन, यानी: एक सख़्त दिन। अल-नहहास ने कहा (1): और अरब कहते हैं: एक अंधेरा दिन, जब वह सख़्त हो, और जब वे इसकी महानता पर ज़ोर देना चाहते हैं तो वे कहते हैं: सितारों वाला दिन। सीबावैह ने सुनाया: "ऐ बनी असद, क्या तुम हमारी परीक्षा को जानते हो... जब वह सितारों वाला दिन था, अत्यंत भयावह।" (2) "अंधेरे" (अल-ज़ुलुमात) का बहुवचन इसलिए इस्तेमाल किया गया क्योंकि इसका अर्थ है खुश्की का अंधेरा, समुद्र का अंधेरा, रात का अंधेरा और बादलों का अंधेरा (3)। यानी, जब आप अपना रास्ता भटक जाते हैं और विनाश से डरते हैं, तो आप उसे पुकारते हैं: {अगर उसने हमें इससे बचा लिया} यानी इन सख्तियों से {तो हम ज़रूर शुक्रगुज़ार होने वालों में से होंगे} यानी: आज्ञाकारी लोगों में से। तो अल्लाह ने उन्हें मुश्किलों के समय उसे पुकारने के लिए फटकारा, जबकि वे खुशहाली की स्थिति में उसके साथ दूसरों को पुकारते हैं (4), अपने इस कथन से: {फिर भी तुम शरीक ठहराते हो}। अल-अमश ने इसे पढ़ा: "ख़ीफ़तन" (डर से); अल-ख़ौफ़ से (5)। अबू बक्र ने असीम से रिवायत की: "ख़िफ़यतन"; 'ख़ा' पर कसरा (इ की मात्रा) के साथ, जबकि बाकी ने इसे धम्मा (उ की मात्रा) के साथ पढ़ा, ये दो भाषाई रूप हैं (6)। अल-फ़र्रा ने जोड़ा: 'ख़ुफ़वा' और 'ख़िफ़वा'। उन्होंने कहा: इसके समांतर 'हुबवा' और 'हिबवा' हैं; और 'हुबवा' और 'हिबवा' (7)। अल-अमश का पाठ दूर माना जाता है क्योंकि 'तदर्रुअन' का अर्थ है कि...

---

(1) मआनी अल-क़ुरआन 2/419 में, और अल-ज़ज्जाज ने भी इसे अपनी मआनी अल-क़ुरआन 2/258 में कहा है। (2) अल-किताब 1/47, और इसका श्रेय अम्र इब्न शास को दिया गया, और अल-ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-क़ुरआन 2/259, और अल-नहहास द्वारा 2/440। अल-ज़ज्जाज ने कहा: सितारों वाला दिन, यानी: उसका अंधेरा इतना गहरा हो गया कि वह रात जैसा हो गया। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/302। इब्न अतिय्याह ने कहा: इस सभी विनिर्देश का कोई आधार नहीं है, बल्कि यह सख्तियों के प्रकारों के लिए एक सामान्य शब्द है। (4) अल-नहहास द्वारा मआनी अल-क़ुरआन 2/440। (5) अल-नहहास द्वारा ए'राब अल-क़ुरआन 2/72, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/302,

और अल-बहर 4/150, और यह एक असामान्य पाठ है। (6) अल-सबआ पृ. 259, और अत-तयसीर पृ. 103। (7) अल-फ़र्रा द्वारा मआनी अल-क़ुरआन 1/338, और उन्होंने कहा: यह पाठ के लिए उपयुक्त नहीं है।

۴۱۲ سورة الانعام: آیات ۶۳ - ۶۴ قولہ تعالی: ﴿قُلْ مَن يُنَجِّيكُم مِّن ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ تَدْعُونَهُ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً لَّئِنْ أَنجَيْتَنَا مِنْ هَذِهِ لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ ﴿٦٣﴾ قُلِ اللَّهُ يُنَجِّيكُم مِّنْهَا وَمِن كُلِّ كَرْبٍ ثُمَّ أَنتُمْ تُشْرِكُونَ ﴿٦٤﴾ ﴾ قولہ تعالی: ﴿قُلْ مَن يُنَجِّيكُم مِّن ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ﴾ یعنی: ان کی سختیوں سے، کہا جاتا ہے: یوم مظلم (تاریک دن)، یعنی: سخت دن۔ النحاس نے کہا (۱): اور عرب کہتے ہیں: یوم مظلم، جب وہ سخت ہو، اور جب اس کی شدت کو بڑھانا چاہیں تو کہتے ہیں: یوم ذو کواکب (ستاروں والا دن)، اور سیبویہ نے یہ شعر پڑھا: "اے بنی اسد، کیا تمہیں ہماری آزمائش کا علم ہے... جب وہ ستاروں والا، نہایت خوفناک دن تھا" (۲) اور "الظلمات" کو جمع کی صورت میں لایا گیا اس معنی میں کہ اس سے مراد خشکی کی تاریکی، سمندر کی تاریکی، رات کی تاریکی اور بادلوں کی تاریکی ہے (۳)۔ یعنی: جب تم راستہ بھول جاتے ہو اور ہلاکت کا ڈر ہوتا ہے؛ تو تم اسے پکارتے ہو ﴿لَّئِنْ أَنجَيْتَنَا مِنْ هَذِهِ﴾ یعنی: ان سختیوں سے ﴿لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ﴾ یعنی: فرمانبرداروں میں سے۔ پس اللہ نے انہیں سختیوں کے وقت اسے پکارنے پر ملامت کی، جبکہ وہ آسانی کی حالت میں اس کے ساتھ دوسروں کو پکارتے ہیں (۴)، اپنے اس قول سے: ﴿ثُمَّ أَنتُمْ تُشْرِكُونَ﴾۔ اور الاعمش نے اسے "وخِيفةً" (ڈر سے) پڑھا؛ الخوف سے (۵)۔ اور ابوبکر نے عاصم سے "خُفْية" پڑھا؛ خاء کے کسرہ (زیر) کے ساتھ، اور باقیوں نے اسے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا، یہ دو لغات ہیں (۶)۔ اور الفراء نے "خُفوة" اور "خِفوة" کا اضافہ کیا۔ کہا: اور اس کی مثال "حُبْوة" اور "حِبْوة"؛ اور "حُبْوة" اور "حِبْوة" ہے (۷)۔ اور الاعمش کی قرأت بعید ہے؛ کیونکہ "تضرعاً" کا معنی ہے کہ...

---

(۱) معانی القرآن ۲/ ۴۱۹ میں، اور اسے زجاج نے بھی اپنی معانی القرآن ۲/ ۲۵۸ میں کہا ہے۔

(۲) الکتاب ۱/ ۴۷، اور اسے عمرو بن شاس کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور معانی القرآن للزجاج ۲/ ۲۵۹، اور للنحاس ۲/ ۴۴۰۔ زجاج نے کہا: ستاروں والا دن، یعنی: اس کی تاریکی اتنی

شدید ہو گئی کہ وہ رات کی طرح ہو گیا۔ (۳) المحرر الوجیز ۲/ ۳۰۲۔ ابن عطیہ نے کہا: اس تمام تخصیص کی کوئی وجہ نہیں ہے، بلکہ یہ سختیوں کی اقسام کے لیے ایک عام لفظ ہے۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۲/ ۴۴۰۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۷۲، اور المحرر الوجیز ۲/ ۳۰۲، اور البحر ۴/ ۱۵۰، اور یہ قرأت شاذہ ہے۔ (۶) السبعہ ص ۲۵۹، اور التیسیر ص ۱۰۳۔ (۷) معانی القرآن للفراء ۱/ ۳۳۸، اور کہا: یہ قرأت کے لیے درست نہیں ہے۔

413 Surah Al-An'am, Verses 63 - 65

"...you show submissiveness, and 'secretly': that you conceal the like of that (1). The Kufans read: 'If He saves us' (la'in anjana), and the consistency of meaning is with the 'ta' [i.e., 'If You save us']; just as the people of Medina and the people of Sham read (2).

And His (the Almighty's) saying: {Say, "It is Allah who saves you from it and from every distress"} [6:64]; the Kufans read: {yunajjīkum} with emphasis (tashdid), and the rest read it with light pronunciation (takfif) (3). It is said: their meanings are one, like 'naja' (he escaped), 'anjaytuhu' (I saved him), and 'najjaytuhu' (I saved him). And it was said: the emphasis (tashdid) denotes abundance. And 'al-Karb' (distress) is the grief that seizes the soul; it is said: a 'makrub' (distressed) man. Antara said: 'And many a distressed one, I removed the distress from him / with a decisive thrust when he called me (4).' And 'al-kurbah' (anguish) is derived from that.

And His (the Almighty's) saying: {then you associate partners [with Him]} is a rebuke and a reprimand; like His saying at the beginning of the Surah: {then you doubt}; because if the proof is established after knowledge, sincerity (ikhlas) becomes obligatory, yet they have adopted a substitute for it, which is polytheism (shirk). Thus, it was appropriate to rebuke and reprimand them from this perspective, even if they were polytheists before being saved.

His (the Almighty's) saying: {Say, "He is the [one] Able to send upon you punishment from above you or from beneath your feet or to confuse you [into becoming] sects and make you taste the violence of one another." Look how We diversify the signs that they might understand.} [6:65]

Meaning: He who is capable of saving you from distress is capable of punishing you. And the meaning of {from above you}: stoning with rocks, the flood, the blast (sayhah), and the wind, as happened to 'Ad, Thamud, the people of Shu'ayb, and the people of...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/72. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/72, and the Kufans are: 'Asim, Hamza, and al-Kisa'i. Al-Sab'ah p. 259, and al-Taysir p. 103. (3) Al-Sab'ah p. 259, and al-Taysir p. 103. (4) His Diwan p. 71.

413 सूरह अल-अनाम, आयत 63 - 65

"...तुम विनम्रता दिखाते हो, और 'चुपके से' (खफियह): कि तुम उसी तरह का भाव मन में रखो (1)। कूफ़ा वालों ने पढ़ा: 'यदि उसने हमें बचाया' (लइन अनजाना), और अर्थ की निरंतरता 'ता' के साथ है [लइन अनजयतना - यदि आपने हमें बचाया]; जैसा कि मदीना और शाम के लोगों ने पढ़ा (2)।

और अल्लाह तआला का कथन: {कहो, "अल्लाह ही तुम्हें इससे और हर दुख से बचाता है"} [6:64]; कूफ़ा वालों ने पढ़ा: {युनज्जीकुम} तशदीद (ज़ोर) के साथ, दूसरों ने बिना तशदीद के(3)। कहा गया है: दोनों के अर्थ एक ही हैं, जैसे 'नजा', 'अनजयतुहु', और 'नज्जयतुहु'। यह भी कहा गया है: तशदीद बहुलता (तकसीर) के लिए है। और 'अल-कर्ब' (संकट): वह गम है जो आत्मा को जकड़ लेता है; इसी से कहा जाता है: 'मकरूब' (संकटग्रस्त) व्यक्ति। अंतरा ने कहा: 'और कितने ही संकटग्रस्त व्यक्ति का संकट मैंने एक निर्णायक प्रहार से दूर कर दिया जब उसने मुझे पुकारा (4)।' और 'अल-कुरबाह' (पीड़ा) इसी से निकला है।

और अल्लाह तआला का कथन: {फिर तुम साझीदार ठहराते हो} एक झिड़की और फटकार है; जैसे सूरा की शुरुआत में उसका कथन है: {फिर तुम संदेह करते हो}; क्योंकि यदि ज्ञान के बाद प्रमाण स्थापित हो जाए, तो इखलास (निष्ठा) अनिवार्य हो जाती है, और उन्होंने इसके बदले शिर्क(साझीदार ठहराना) को चुना, इसलिए इस आधार पर उन्हें झिड़कना और फटकारना उचित था, भले ही वे बचाव से पहले मुशरिक (बहुदेववादी) थे।

अल्लाह तआला का कथन: {कहो, "वही इस पर पूरी सामर्थ्य रखता है कि तुम पर तुम्हारे ऊपर से या तुम्हारे पैरों के नीचे से कोई यातना भेज दे या तुम्हें गिरोहों में विभक्त करके एक-दूसरे से भिड़ा दे और तुम्हें एक-दूसरे की लड़ाई का मज़ा चखाए।" देखो, हम किस प्रकार निशानियाँ विविध रूपों में प्रस्तुत करते हैं ताकि वे समझें।} [6:65]

अर्थात्: वह जो तुम्हें संकट से बचाने में समर्थ है, वह तुम्हें दंड देने में भी समर्थ है। और {तुम्हारे ऊपर से} का अर्थ है: पत्थरों की वर्षा, बाढ़, चीख (सैहह), और हवा, जैसा कि आद, समूद, शुऐब की कौम और... के साथ हुआ।

(1) इराब अल-कुरान, अन-नहहास 2/72। (2) इराब अल-कुरान, अन-नहहास 2/72, और कूफ़ा वाले: आसिम, हमज़ा और अल-किसाई। अस-सबअह पृ. 259, और अत-तयसीर पृ. 103। (3) अस-सबअह पृ. 259, और अत-तयसीर पृ. 103। (4) उनका दीवान पृ. 71।

413 سورة الانعام، آیات 63 - 65

"...تم عاجزی ظاہر کرتے ہو، اور 'خفیہ': یہ کہ تم اسی طرح کی بات دل میں چھپاؤ (1)۔ اہل کوفہ نے پڑھا: 'لئن أنجانا' (اگر اس نے ہمیں بچا لیا) اور معنی کی مطابقت 'ت' کے ساتھ ہے [لئن أنجيتنا - اگر آپ نے ہمیں بچا لیا]؛ جیسا کہ اہل مدینہ اور اہل شام نے پڑھا (2)۔

اور اللہ تعالیٰ کا قول: {قُلِ اللَّهُ يُنَجِّيكُم مِّنْهَا وَمِن كُلِّ كَرْبٍ} (کہو، اللہ ہی تمہیں اس سے اور ہر تکلیف سے نجات دیتا ہے)؛ اہل کوفہ نے {يُنَجِّيكُم} تشدید کے ساتھ پڑھا، دوسروں نے بغیر تشدید کے (3)۔ کہا گیا ہے: دونوں کے معنی ایک ہی ہیں، جیسے نجا، أنجیتہ اور نجیتہ۔ اور کہا گیا ہے: تشدید کثرت کے لیے ہے۔ اور 'الکرب': وہ غم ہے جو نفس کو پکڑ لے؛ اسی سے کہا جاتا ہے: 'رجل مکروب' (غمزدہ آدمی)۔ عنترہ نے کہا: 'اور کتنے ہی غمزدہ شخص کا غم میں نے ایک فیصلہ کن وار سے دور کر دیا جب اس نے مجھے پکارا (4)۔' اور 'الکربۃ' اسی سے مشتق ہے۔

اور اللہ تعالیٰ کا قول: {ثُمَّ أَنتُمْ تُشْرِكُونَ} (پھر تم شرک کرتے ہو) ڈانٹ اور ملامت ہے؛ جیسے سورہ کے شروع میں اللہ کا قول ہے: {ثُمَّ أَنتُمْ تَمْتَرُونَ} (پھر تم شک کرتے ہو)؛ کیونکہ جب علم کے بعد حجت قائم ہو جائے تو اخلاص واجب ہو جاتا ہے، اور انہوں نے اس کے بدلے شرک کو اپنایا، تو اس پہلو سے ان کو ڈانٹنا اور ملامت کرنا بہتر ہوا، اگرچہ وہ نجات سے پہلے بھی مشرک تھے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {قُلْ هُوَ الْقَادِرُ عَلَى أَن يَبْعَثَ عَلَيْكُمْ عَذَابًا مِّن فَوْقِكُمْ أَوْ مِن تَحْتِ أَرْجُلِكُمْ أَوْ يَلْبِسَكُمْ شِيَعًا وَيُذِيقَ بَعْضَكُم بَأْسَ بَعْضٍ انظُرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ لَعَلَّهُمْ يَفْقَهُونَ} (کہہ دیجیے کہ وہی اس پر قادر ہے کہ تمہارے اوپر سے یا تمہارے پاؤں کے نیچے سے تم پر کوئی عذاب بھیج دے یا تمہیں

مختلف گروہوں میں تقسیم کر دے اور تمہیں ایک دوسرے کی لڑائی کا مزہ چکھائے۔ دیکھو ہم کس طرح اپنی آیات پھیر پھیر کر بیان کرتے ہیں تاکہ وہ سمجھ جائیں۔)

یعنی: وہ جو تمہیں تکلیف سے نجات دلانے پر قادر ہے، وہ تمہیں عذاب دینے پر بھی قادر ہے۔ اور {مِّن فَوْقِكُمْ} (تمہارے اوپر سے) کا معنی ہے: پتھروں کی بارش، طوفان، چیخ اور ہوا، جیسا کہ قوم عاد، ثمود، قومِ شعیب اور قومِ... کے ساتھ ہوا۔

(1) إعراب القرآن للنحاس 2/72۔ (2) إعراب القرآن للنحاس 2/72، اور کوفیون: عاصم، حمزہ اور کسائی۔ السبعۃ ص 259، اور التیسیر ص 103۔ (3) السبعۃ ص 259، اور التیسیر ص 103۔ (4) ان کا دیوان ص 71۔

Surah Al-An'am: Verse 65 414

Lot and the people of Noah. On the authority of Mujahid, Ibn Jubayr, and others. {Or from beneath your feet}: swallowing up by the earth and tremors, as was done with Korah and the people of Midian. It was also said: "from above you" means oppressive rulers, and "from beneath your feet" means the low-class and wicked servants. On the authority of Ibn Abbas and Mujahid as well(1).

{Or confuse you into sects} It was narrated from Abu Abdullah al-Madani: "Aw Yulbisakum" with a damma on the ya', meaning: the punishment will envelop and cover you, and this is from 'lubs' (clothing/covering) with a damma on the first letter, while the fatha reading is from 'labs' (confusion). This is a problematic point, and the grammar clarifies it. Meaning: it confuses your affairs for you, so one of the objects and the preposition were omitted, as He said: {And when they measure for them or weigh for them} Al-Mutaffifin: 3. This confusion is by mixing up their affairs, making them follow different desires. From Ibn Abbas(3). It was also said: the meaning of {confuse you into sects} is: He strengthens your enemy until they mix with you, and if they mix with you, they have "clothed" you (overwhelmed you) (4).

{Sects} means groups. It was said: He makes you into groups fighting each other, and that is by confusing their affairs, and the division of their leaders in seeking worldly gain. This is the meaning of His saying: {and make some of you taste the violence of others} i.e., through war and killing in strife. On the authority of Mujahid(5).

The verse is general, applying to both Muslims and disbelievers. It was said: it is specific to disbelievers. Al-Hasan said: it is regarding the people of prayer (Muslims) (6).

---

(1) Tafsir al-Baghawi 2/104, and see these reports in Tafsir al-Tabari 9/296-298, al-Nukat wa al-'Uyun 2/126, al-Wasit 2/283, and others. Ibn Atiyya said in al-Muharrar al-Wajiz 2/303: These are all examples, not that they are the intended meaning itself; as these and others are included in the generality of the wording. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/72, and Abu Abdullah al-Madani is Aban bin Uthman; the reading from him was also mentioned by Ibn Atiyya in al-Muharrar al-Wajiz 2/303, and Abu Hayyan in al-Bahr 4/151, and it is an anomalous reading. (3) Narrated by al-Tabari 9/299-300. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/72. (5) Narrated by al-Tabari 9/299 and 301. (6) Tafsir al-Tabari 9/308, and Zad al-Masir 3/60.

सूरह अल-अनाम: आयत 65 414

लूत और नूह की कौम। मुजाहिद, इब्न जुबैर और अन्य से रिवायत है। {या तुम्हारे पैरों के नीचे से}: धंसना और भूकंप, जैसा कि कारून और मदयन वालों के साथ हुआ। यह भी कहा गया है: "तुम्हारे ऊपर से" का अर्थ अत्याचारी शासक है, और "तुम्हारे पैरों के नीचे से" का अर्थ निम्न स्तर के लोग और दुष्ट सेवक हैं। इब्न अब्बास और मुजाहिद से भी यही रिवायत है(1)।

{या तुम्हें गिरोहों में मिलाकर उलझन में डाल दे} अबू अब्दुल्ला अल-मदनी से रिवायत है: "औ युलबिसकुम" या' पर दम्मा (पेश) के साथ, यानी: अज़ाब तुम्हें ढांप लेगा और तुम्हें घेर लेगा, और यह 'लुब्स' (ओढ़ना/ढांपना) से है; पहले अक्षर पर दम्मा के साथ, जबकि फतहा (ज़बर) के साथ पढ़ना 'लप्स' (भ्रम/उलझन) से है। यह एक जटिल स्थान है, और व्याकरण इसे स्पष्ट करता है। यानी: वह तुम्हारे मामले को तुम पर उलझा देता है, इसलिए दो मफ़ऊल (objects) में से एक और हर्फ़ुए-जर (preposition) को हटा दिया गया, जैसा कि उसने कहा: {और जब वे उनके लिए नापते हैं या उनके लिए तोलते हैं} अल-मुतफ़्फ़िफ़ीन: 3। यह उलझन उनके मामलों को मिलाने से है जिससे वे अलग-अलग इच्छाओं वाले हो जाते हैं। इब्न अब्बास से रिवायत है(3)। यह भी कहा गया: {तुम्हें गिरोहों में मिलाकर उलझन में डाल दे} का अर्थ है: वह तुम्हारे शत्रु को शक्तिशाली बना देता है यहाँ तक कि वे तुममें मिल जाते हैं, और जब वे तुममें मिल गए, तो उन्होंने तुम्हें 'ओढ़' लिया (तुम पर हावी हो गए) (4)।

{गिरोहों} का अर्थ है दल। यह कहा गया है: वह तुम्हें दल बना देता है जो एक-दूसरे से लड़ते हैं, और वह उनके मामलों को उलझाने और उनके सरदारों के दुनिया की चाहत में बंट जाने के कारण है। यही उसके इस कथन का अर्थ है: {और तुममें से एक को दूसरे की लड़ाई का स्वाद चखा दे} यानी: फितने में युद्ध और हत्या के माध्यम से। मुजाहिद से रिवायत है(5)।

यह आयत मुसलमानों और काफिरों दोनों के लिए सामान्य है। कहा गया: यह विशेष रूप से काफिरों के बारे में है। हसन ने कहा: यह नमाज़ पढ़ने वालों (मुसलमानों) के बारे में है(6)।

---

(1) तफ़सीर अल-बगवी 2/104, और इन रिवायतों को तफ़सीर अल-तबरी 9/296-298, अल-नुक़्त व अल-उयून 2/126, अल-वसीत 2/283 और अन्य में देखा जा सकता है। इब्न अत्तिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/303 में कहा: ये सभी उदाहरण हैं, न कि स्वयं इच्छित अर्थ; क्योंकि ये और अन्य शब्द की व्यापकता में शामिल हैं। (2) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/72, और अबू अब्दुल्ला अल-

मदनी अबान बिन उस्मान हैं, और उनसे यह किरात (पढ़ने का तरीका) इब्न अत्तिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/303 में और अबू हय्यान ने अल-बहर 4/151 में भी उल्लेख की है, और यह एक शाज़ (असामान्य) किरात है। (3) इसे अल-तबरी 9/299-300 ने उद्धृत किया है। (4) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/72। (5) इसे अल-तबरी 9/299 और 301 ने उद्धृत किया है। (6) तफ़सीर अल-तबरी 9/308, और ज़ाद अल-मसीर 3/60।

سورہ الانعام: آیت 65 414

لوط اور قوم نوح۔ مجاہد، ابن جبیر اور دیگر سے مروی ہے۔ ﴿أَوْ مِن تَحْتِ أَرْجُلِكُمْ﴾ (یا تمہارے پاؤں کے نیچے سے): دھنسنا اور زلزلہ، جیسا کہ قارون اور اصحابِ مدین کے ساتھ ہوا۔ اور کہا گیا: "تمہارے اوپر سے" کا مطلب ظالم حکمران ہیں، اور "تمہارے پاؤں کے نیچے سے" کا مطلب نچلے طبقے کے لوگ اور برے خادم ہیں۔ ابن عباس اور مجاہد سے بھی یہی مروی ہے(1)۔

﴿أَوْ يَلْبِسَكُمْ شِيَعًا﴾ (یا تمہیں گروہوں میں خلط ملط کر دے) اور ابوعبداللہ المدنی سے مروی ہے: "أو يُلْبِسَكم" یاء پر ضمہ (پیش) کے ساتھ، یعنی: عذاب تمہیں ڈھانپ لے گا اور تم سب کو اپنی لپیٹ میں لے لے گا، اور یہ 'لبس' (اوڑھنے) سے ہے؛ پہلے حرف پر ضمہ کے ساتھ، جبکہ فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھنا 'لبس' (الجهاؤ/خبط) سے ہے۔ یہ ایک مشکل مقام ہے، اور قواعدِ زبان اسے واضح کرتے ہیں۔ یعنی: وہ تم پر تمہارا معاملہ الجھا دیتا ہے، چنانچہ دو مفعولوں میں سے ایک اور حرفِ جر کو حذف کر دیا گیا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَإِذَا كَالُوهُمْ أَو وَزَنُوهُمْ﴾ المطففين: 3۔ اور یہ الجهاؤ اس طرح ہے کہ ان کے معاملات کو خلط ملط کر دیا جائے جس سے وہ مختلف خواہشات والے بن جائیں۔ ابن عباس سے مروی ہے(3)۔ اور کہا گیا: "يلبسكم شيعاً" کا مطلب ہے: تمہارے دشمن کو طاقتور بنا دے یہاں تک کہ وہ تمہارے ساتھ خلط ملط ہو جائے، اور جب وہ تمہارے ساتھ خلط ملط ہو گیا تو گویا اس نے تمہیں ڈھانپ لیا (تم پر غالب آگیا) (4)۔

﴿شِيَعًا﴾ (گروہ) اس کا مطلب ہے فرقے یا گروہ۔ اور کہا گیا: تمہیں ایسے گروہ بنا دے گا کہ تم میں سے بعض بعض کے ساتھ لڑیں گے، اور وہ ان کے معاملات کے الجھنے اور ان کے حکمرانوں کے دنیا طلبی پر بٹ جانے کی وجہ سے ہوگا۔ اور یہی اللہ تعالیٰ کے اس قول کا مطلب ہے: ﴿وَيُذِيقَ بَعْضَكُم بَأْسَ بَعْضٍ﴾ یعنی: فتنہ میں جنگ اور قتل کے ذریعے۔ مجاہد سے مروی ہے(5)۔

اور یہ آیت مسلمانوں اور کافروں سب کے لیے عام ہے۔ اور کہا گیا: یہ خاص طور پر کافروں کے بارے میں ہے۔ اور حسن (بصری) نے کہا: یہ اہل نماز (مسلمانوں) کے بارے میں ہے(6)۔

---

(1) تفسیر بغوی 104/2، اور یہ روایات تفسیر طبری 296/9 - 298، النکت والعیون 126/2، اور الوسیط 283/2 وغیرہ میں دیکھی جا سکتی ہیں۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 303/2 میں کہا: یہ سب مثالیں ہیں نہ کہ صرف یہی مراد ہے؛ کیونکہ یہ اور اس کے علاوہ دیگر صورتیں بھی لفظ کے عموم میں داخل ہیں۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 72/2، اور ابوعبداللہ المدنی ابان بن عثمان ہیں، اور ان سے یہ قرات ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 303/2 میں اور ابو حیان نے البحر 151/4 میں بھی ذکر کی ہے، اور یہ ایک شاذ قرات ہے۔ (3) اسے طبری نے 299/9 - 300 میں روایت کیا ہے۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 72/2۔ (5) اسے طبری نے 299/9 اور 301 میں روایت کیا ہے۔ (6) تفسیر طبری 308/9، اور زاد المسیر 60/3۔

I said: And it is correct, for it is observed in existence, for the enemy has enveloped us in our homes, and seized our souls and our wealth, with the prevailing strife upon us by killing each other, and making each other's wealth permissible. We seek refuge in Allah from trials, both apparent and hidden.

And from Al-Hasan also, that he interpreted that regarding what happened among the Sahaba (may Allah be pleased with them) (1).

Muslim narrated from Thawban who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Allah folded the earth for me, so I saw its easts and its wests, and indeed the dominion of my Ummah will reach what was folded for me of it. And I was given the two treasures, the red and the white. I asked my Lord for my Ummah that He does not destroy them with a general famine, and that He does not give power over them to an enemy from other than themselves who would violate their sanctity. And my Lord said: 'O Muhammad, indeed when I decree a decree, it is not turned back. And I have given you for your Ummah that I will not destroy them with a general famine, and that I will not give power over them to an enemy from other than themselves who would violate their sanctity, even if those from all corners of the earth gathered against them - or he said: from between its corners - until they begin to destroy one another and take one another captive'" (2).

An-Nasa'i (3) narrated from Khabbab ibn al-Aratt - who had witnessed Badr with the Messenger of Allah (peace be upon him) - that he watched the Messenger of Allah (peace be upon him) all night until dawn. When the Messenger of Allah (peace be upon him) completed his prayer with Taslim, Khabbab came to him and said: "O Messenger of Allah, may my father and mother be sacrificed for you, you prayed a prayer tonight the likes of which I have never seen you pray before?" The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Yes, indeed it was a prayer of hope and fear. I asked Allah, the Mighty and Sublime, for three things in it; He granted me two and denied me one. I asked my Lord, the Mighty and Sublime, not to destroy us with what He destroyed the nations [before us] with, and He granted it to me. I asked my Lord, the Mighty and Sublime, not to allow an enemy from other than us to prevail over us, and He granted it to me. And I asked my Lord, the Mighty and Sublime, not to clothe us in confusion as factions, and He denied it to me."

(1) Recorded by At-Tabari 9/305-306. Recorded by Ahmad (21227), and At-Tabari 9/309 via Abu Al-Aliyah from Ubayy ibn Ka'b that he interpreted the verse regarding what

happened between the Sahaba twenty-five years after the death of the Prophet (peace be upon him). Recorded by At-Tabari 9/301 from Abu Al-Aliyah's own statement, which is more likely correct than the first. (2) Sahih Muslim (2889), and it is with Ahmad (22395). His saying: 'zawa', meaning: gathered. And what is meant by the two treasures is: gold and silver, meaning the treasures of Khosrau and Caesar. Sharh Sahih Muslim by An-Nawawi 13/17. (3) In Al-Mujtaba 3/217, and it is with Ahmad (21053), and what follows between brackets is from them.

मैंने कहा: और यही सही है, क्योंकि यह अस्तित्व में देखा गया है, क्योंकि दुश्मन ने हमें अपने घरों में घेर लिया है, और हमारी जान और माल पर कब्ज़ा कर लिया है, हमारे बीच आपस में एक-दूसरे को मारने और एक-दूसरे के माल को जायज़ समझने के साथ। हम अल्लाह की पनाह मांगते हैं फितनों से, चाहे वे ज़ाहिर हों या छुपे हुए।

और अल-हसन से भी रिवायत है कि उन्होंने इसे सहाबा के बीच हुए मामलात के बारे में तावील (व्याख्या) किया (1)।

मुस्लिम ने सौबान से रिवायत किया कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "बेशक अल्लाह ने मेरे लिए ज़मीन को समेट दिया, तो मैंने उसके पूरब और पश्चिम को देखा, और बेशक मेरी उम्मत की हुकूमत वहां तक पहुंचेगी जहां तक ज़मीन मेरे लिए समेटी गई। और मुझे दो खज़ाने दिए गए, लाल और सफेद। और मैंने अपने रब से अपनी उम्मत के लिए दुआ की कि वह उन्हें आम अकाल (सूखे) से हलाक न करे, और उन पर उनके अलावा किसी बाहरी दुश्मन को मुसल्लत न करे जो उनके वजूद को मिटा दे। और मेरे रब ने फरमाया: 'ऐ मुहम्मद, बेशक मैं जब कोई फैसला कर देता हूँ तो वह टाला नहीं जाता। और मैंने तुम्हें तुम्हारी उम्मत के लिए यह दे दिया है कि मैं उन्हें आम अकाल से हलाक नहीं करूँगा, और उन पर उनके अलावा कोई दुश्मन मुसल्लत नहीं करूँगा जो उनकी जमात को तहस-नहस कर दे, चाहे तमाम ज़मीन के कोनों से लोग उनके खिलाफ इकठ्ठा हो जाएं- या फरमाया: इसके किनारों के बीच से - यहाँ तक कि वे खुद एक-दूसरे को हलाक करने लगें और एक-दूसरे को कैदी बनाने लगें'" (2)।

और अन-नसाई (3) ने खब्बाब इब्न अल-अरत से रिवायत किया - जो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ बद्र में शरीक थे - कि उन्होंने पूरी रात अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की निगरानी की यहाँ तक कि फज्र हो गई। जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने नमाज़ से सलाम फेरा, तो खब्बाब उनके पास आए और कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, मेरे माँ-बाप आप पर कुर्बान, आज रात आपने ऐसी नमाज़ पढ़ी कि मैंने आपको वैसी नमाज़ पढ़ते कभी नहीं देखा?" अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "हाँ, यह उम्मीद और डर की नमाज़ थी। मैंने इसमें अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल से तीन चीज़ें मांगीं; उसने मुझे दो अता कीं और एक से मना कर दिया। मैंने अपने रब अज़्ज़ व जल्ल से दुआ की कि वह हमें उस चीज़ से हलाक न करे

जिससे उसने [हमसे पहले] उम्मतों को हलाक किया, तो उसने मुझे यह दे दी। मैंने अपने रब अज़्ज़ व जल्ल से दुआ की कि वह हम पर हमारे अलावा किसी दुश्मन को हावी न होने दे, तो उसने मुझे यह दे दी। और मैंने अपने रब अज़्ज़ व जल्ल से दुआ की कि वह हमें अलग-अलग गिरोहों में न बाँटे, तो उसने मुझे इससे मना कर दिया।"

(1) इसे अत-तबरी 9/305-306 ने रिवायत किया। और अहमद (21227) और अत-तबरी 9/309 ने अबू अल-आलिया के रास्ते से उबै इब्न काब से रिवायत किया कि उन्होंने इस आयत की तावील उन मामलात के बारे में की जो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की वफात के पच्चीस साल बाद सहाबा के बीच हुए। और अत-तबरी 9/301 ने इसे अबू अल-आलिया के अपने कौल के तौर पर रिवायत किया, और यह पहले वाले की तुलना में ज़्यादा सही है। (2) सहीह मुस्लिम (2889), और यह अहमद (22395) के पास भी है। उनके शब्द: 'ज़वा', यानी: इकट्ठा किया (समेत दिया)। और दो खज़ानों से मुराद सोना और चांदी है, यानी किसरा और कैसर के खज़ाने। शरह सहीह मुस्लिम अन-नवावी 13/17। (3) अल-मुज्तबा 3/217 में, और यह अहमद (21053) के पास भी है, और जो कोष्ठक (ब्रैकेट्स) के बीच आएगा वह इन्हीं से है।

میں نے کہا: اور یہی صحیح ہے، کیونکہ یہ مشاہدے میں ہے، دشمن نے ہمیں ہمارے گھروں میں گھیر لیا ہے، اور ہماری جانوں اور مالوں پر قابض ہو گیا ہے، اس فتنے کے ساتھ جو ہم پر مسلط ہے کہ ہم ایک دوسرے کو قتل کر رہے ہیں، اور ایک دوسرے کے مال کو حلال سمجھ رہے ہیں۔ ہم اللہ کی پناہ مانگتے ہیں فتنوں سے، خواہ وہ ظاہر ہوں یا پوشیدہ۔

اور حسن سے بھی روایت ہے کہ انہوں نے اس کی تاویل ان واقعات سے کی جو صحابہؓ کے درمیان پیش آئے (1)۔

مسلم نے ثوبان سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ نے میرے لیے زمین کو سمیٹ دیا، تو میں نے اس کے مشرق اور مغرب دیکھے، اور میری امت کی حکومت وہاں تک پہنچے گی جہاں تک زمین میرے لیے سمیٹی گئی۔ اور مجھے دو خزانے دیے گئے، سرخ اور سفید۔ اور میں نے اپنے رب سے اپنی امت کے لیے دعا کی کہ وہ انہیں عام قحط سے ہلاک نہ کرے، اور ان پر ان کے سوا کوئی ایسا دشمن مسلط نہ کرے جو ان کی جماعت کو نیست و نابود کر دے۔ اور میرے رب نے فرمایا: 'اے محمد، جب میں کوئی فیصلہ کر لیتا ہوں تو اسے ٹالا نہیں جاتا۔ اور میں نے تمہیں تمہاری امت کے لیے یہ عطا کیا کہ میں انہیں عام قحط سے ہلاک نہیں کروں گا، اور ان پر ان کے علاوہ کوئی دشمن مسلط نہیں کروں گا جو ان کے جتھے کو درہم برہم کر دے، چاہے زمین کے تمام اطراف سے لوگ ان کے خلاف جمع ہو جائیں - یا فرمایا: اس کے اطراف کے درمیان سے - یہاں تک کہ وہ خود ایک دوسرے کو ہلاک کرنے لگیں اور ایک دوسرے کو قیدی بنانے لگیں'" (2)۔

اور نسائی (3) نے خباب بن الارت سے روایت کیا - اور وہ رسول اللہ ﷺ کے ساتھ بدر میں شریک تھے - کہ انہوں نے پوری رات رسول اللہ ﷺ کی نگرانی کی یہاں تک کہ فجر ہو گئی۔ جب رسول اللہ ﷺ نماز سے فارغ ہوئے، تو خباب ان کے پاس آئے اور کہا: "اے اللہ کے رسول، میرے ماں باپ آپ پر قربان، آج رات آپ نے ایسی نماز پڑھی کہ میں نے آپ کو اس جیسی نماز پڑھتے ہوئے کبھی نہیں دیکھا؟" رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ہاں، یہ امید اور خوف کی نماز تھی۔ میں نے اس میں اللہ عزوجل سے تین چیزیں مانگیں؛ اس نے مجھے دو عطا کیں اور ایک سے منع فرما دیا۔ میں نے اپنے رب عزوجل سے دعا کی کہ وہ ہمیں اس چیز سے ہلاک نہ کرے جس سے اس نے [ہم سے پہلے] امتوں کو ہلاک کیا، تو اس نے مجھے یہ عطا کی۔ میں نے اپنے رب عزوجل سے دعا کی کہ وہ ہم پر ہمارے علاوہ کسی دشمن کو غالب نہ کرے، تو اس نے مجھے یہ عطا کی۔ اور میں نے اپنے رب عزوجل سے دعا کی کہ وہ ہمیں مختلف گروہوں میں تقسیم نہ کرے، تو اس نے مجھے اس سے منع فرما دیا۔"

(1) اسے طبری 9/305-306 نے روایت کیا۔ اور احمد (21227) اور طبری 9/309 نے ابو العالیہ کے واسطے سے ابی بن کعب سے روایت کیا کہ انہوں نے اس آیت کی تاویل ان واقعات سے کی جو نبی ﷺ کی وفات کے پچیس سال بعد صحابہ کے درمیان پیش آئے۔ اور طبری 9/301 نے اسے ابو العالیہ کا قول قرار دیا، اور یہ پہلے کی نسبت زیادہ درست ہے۔ (2) صحیح مسلم (2889)، اور یہ احمد (22395) کے پاس بھی ہے۔ ان کا قول: 'زوی' یعنی: جمع کیا (سمیٹ دیا)۔ اور دو خزانوں سے مراد سونا اور چاندی ہے، یعنی کسریٰ اور قیصر کے خزانے۔ شرح صحیح مسلم از نووی 13/17۔ (3) المجتبیٰ 3/217 میں، اور یہ احمد (21053) کے پاس ہے، اور جو بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ انہی سے ہے۔

416 Surah Al-An'am: Ayah 65

We have mentioned these reports in the book 'Al-Tadhkirah' (1), and praise be to Allah.

It was narrated that when this verse was revealed, the Prophet (ﷺ) said to Gabriel: "O Gabriel, what will remain of my nation after that?" Gabriel said to him: "I am only a servant like you, so call upon your Lord and ask Him for your nation." So the Messenger of Allah (ﷺ) stood up, performed wudu (ablution) thoroughly, prayed and prayed well, then supplicated. Gabriel descended and said: "O Muhammad, Allah the Almighty has heard your words and protected them from two traits: punishment from above them and from under their feet." He said: "O Gabriel, what will remain of my nation if there are differing desires among them, and they make one another taste violence?" Then Gabriel descended with this verse: {Alif, Lam, Mim. Do the people think that they will be left to say, 'We believe' and they will not be tried?} [Al-Ankabut: 1-2] verse (2).

Amr bin Dinar narrated from Jabir bin Abdullah who said: When this verse was revealed: {Say, 'He is the [one] Able to send upon you punishment from above you or from beneath your feet...'}, the Messenger of Allah (ﷺ) said: "I seek refuge in the Face of Allah." Then when {or to confuse you [into becoming] sects and make you taste the violence of one another} was revealed, he said: "These two are easier" (3).

In Sunan Ibn Majah (4), from Ibn Umar who said: The Messenger of Allah (ﷺ) never left these words when evening came and when morning came: "O Allah, I ask You for well-being in this world and the Hereafter. O Allah, I ask You for forgiveness and well-being in my religion, my worldly affairs, my family, and my wealth. O Allah, conceal my faults and calm my fears. Protect me from before me and from behind me, from my right and from my left, and from above me, and I seek refuge in Your greatness from being swallowed up from beneath me." Waki' said: It means the landslide (being swallowed by the earth).

The words of the Almighty: {See how We diversify the signs} meaning: We clarify for them the arguments and evidences. {that they may understand} meaning the falsehood of the polytheism and sins they are upon.

(1) 1/557 and what follows. (2) Tafsir of Abu al-Layth 1/491, and Al-Tabari recorded it similarly at length 9/305 - 306 from Al-Hasan. Al-Khatib recorded it in 'Muwdih Awham al-Jam' wa al-Tafriq' 2/407 - 408 through the path of Al-Kalbi, from Abu Salih,

from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (3) Recorded by Ahmad (14316) and Al-Bukhari (4628). (4) Under number (3871), and it is with Abu Dawood (5074).

हमने इन वृत्तांतों का उल्लेख पुस्तक 'अल-तज़किराह' (1) में किया है, और अल्लाह की स्तुति हो।

वर्णित है कि जब यह आयत उतरी, तो नबी (ﷺ) ने जिब्रील से कहा: "हे जिब्रील, उसके बाद मेरी उम्मत का क्या बचेगा?" जिब्रील ने उनसे कहा: "मैं तो तुम्हारी तरह केवल एक सेवक हूँ, इसलिए अपने रब को पुकारो और अपनी उम्मत के लिए उनसे मांगो।" तब अल्लाह के रसूल (ﷺ) उठे, अच्छी तरह से वज़ू किया, नमाज़ पढ़ी और बेहतरीन तरीके से पढ़ी, फिर दुआ की। जिब्रील उतरे और कहा: "हे मुहम्मद, अल्लाह सर्वशक्तिमान ने आपकी बात सुन ली है और उन्हें दो चीज़ों से सुरक्षित कर दिया है: उनके ऊपर से अज़ाब और उनके पैरों के नीचे से अज़ाब।" उन्होंने कहा: "हे जिब्रील, मेरी उम्मत का क्या बचेगा यदि उनमें अलग-अलग इच्छाएं होंगी, और वे एक-दूसरे को हिंसा का स्वाद चखाएंगे?" तब जिब्रील इस आयत के साथ उतरे: {अलिफ़, लाम, मीम। क्या लोगों ने यह समझ रखा है कि वे इतना कहने पर छोड़ दिए जाएँगे कि 'हम ईमान लाए' और उनकी परीक्षा न ली जाएगी?} [अल-अंकबूत: 1-2] आयत (2)।

अम्र बिन दिनार ने जाबिर बिन अब्दुल्ला से रिवायत की, उन्होंने कहा: जब यह आयत उतरी: {कह दीजिए, 'वही इस पर पूरी सामर्थ्य रखता है कि तुम पर तुम्हारे ऊपर से या तुम्हारे पैरों के नीचे से कोई अज़ाब भेज दे...'}, तो अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने कहा: "मैं अल्लाह के चेहरे की शरण लेता हूँ।" फिर जब {या तुम्हें गिरोहों में विभक्त कर दे और तुम्हें एक-दूसरे की लड़ाई का मज़ा चखाए} उतरी, तो उन्होंने कहा: "ये दोनों आसान हैं" (3)।

सुनन इब्न माजह (4) में इब्न उमर से वर्णित है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (ﷺ) शाम और सुबह के समय इन शब्दों को कभी नहीं छोड़ते थे: "ऐ अल्लाह, मैं तुझसे दुनिया और आख़िरत में सलामती मांगता हूँ। ऐ अल्लाह, मैं तुझसे अपने दीन, दुनिया, परिवार और धन में क्षमा और सलामती मांगता हूँ। ऐ अल्लाह, मेरे दोषों को छुपा ले और मेरे डर को दूर कर दे। मेरी रक्षा कर मेरे आगे से और मेरे पीछे से, मेरे दाएँ से और मेरे बाएँ से, और मेरे ऊपर से, और मैं तेरी महानता की शरण लेता हूँ इस बात से कि मैं अपने नीचे से धंसा दिया जाऊँ।" वकी' ने कहा: इसका अर्थ है भूस्खलन (ज़मीन में धंसना)।

अल्लाह तआला का कथन: {देखो, हम किस प्रकार आयतों को बार-बार पेश करते हैं} अर्थात: हम उनके लिए प्रमाण और दलीलें स्पष्ट करते हैं। {ताकि वे समझ सकें} अर्थात् जिस शिर्क और गुनाहों पर वे हैं, उनकी असत्यता को समझें।

(1) 1/557 और उसके बाद। (2) तफ़सीर अबू अल-लैथ 1/491, और अल-तब़री ने अल-हसन से 9/305 - 306 में विस्तार से ऐसा ही दर्ज किया है। अल-खतीब ने इसे 'मौज़िह औहाम अल-जम' वा अल-तफ़रीक' 2/407 - 408 में अल-कल्बी के माध्यम से, अबू सालिह से, इब्न अब्बास (रज़ि.) से दर्ज किया है। (3) अहमद (14316) और अल-बुखारी (4628) द्वारा दर्ज। (4) संख्या (3871) के तहत, और यह अबू दाऊद (5074) में भी है।

٤١٦ سورة الانعام: آیت ٦٥

اور ہم نے یہ خبریں کتاب «التذکرہ»(١) میں بیان کر دی ہیں، اور اللہ ہی کے لیے تمام تعریفیں ہیں۔

اور روایت ہے کہ جب یہ آیت نازل ہوئی تو نبی ﷺ نے جبرائیل سے فرمایا: «اے جبرائیل، اس پر میری امت کا کیا بقا ہے؟» جبرائیل نے آپ سے کہا: «میں تو آپ کی طرح صرف ایک بندہ ہوں، پس اپنے رب کو پکاریں اور اپنی امت کے لیے اس سے سوال کریں۔» چنانچہ رسول اللہ ﷺ کھڑے ہوئے، اچھی طرح وضو کیا، نماز پڑھی اور بہترین طریقے سے نماز ادا کی، پھر دعا کی، تو جبرائیل نازل ہوئے اور کہا: «اے محمد، اللہ تعالیٰ نے آپ کی بات سن لی ہے اور انہیں دو خصلتوں سے پناہ دے دی ہے؛ یعنی ان کے اوپر سے اور ان کے پاؤں کے نیچے سے عذاب۔» آپ نے فرمایا: «اے جبرائیل، میری امت کا کیا بقا ہے جب ان میں مختلف خواہشات ہوں گی، اور وہ ایک دوسرے کو ایک دوسرے کی لڑائی کا مزہ چکھائیں گے؟» تو جبرائیل یہ آیت لے کر نازل ہوئے: ﴿ الم . أَحَسِبَ النَّاسُ أَن يُتْرَكُوا أَن يَقُولُوا آمَنَّا ﴾ [العنکبوت: ١-٢] آیت(٢)۔

اور عمرو بن دینار نے جابر بن عبداللہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: جب یہ آیت نازل ہوئی: ﴿ قُلْ هُوَ الْقَادِرُ عَلَىٰ أَن يَبْعَثَ عَلَيْكُمْ عَذَابًا مِّن فَوْقِكُمْ أَوْ مِن تَحْتِ أَرْجُلِكُمْ ﴾ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «میں اللہ کی ذات کی پناہ مانگتا ہوں»۔ پھر جب ﴿ أَوْ يَلْبِسَكُمْ شِيَعًا وَيُذِيقَ بَعْضَكُم بَأْسَ بَعْضٍ ﴾ نازل ہوئی، تو آپ نے فرمایا: «یہ دونوں زیادہ آسان ہیں»(٣)۔

اور سنن ابن ماجہ(٤) میں ابن عمر سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ صبح و شام ان کلمات کو کبھی نہیں چھوڑتے تھے: «اے اللہ، میں تجھ سے دنیا اور آخرت میں عافیت کا سوال کرتا ہوں، اے اللہ، میں تجھ سے اپنے دین، دنیا، اہل و عیال اور مال میں معافی اور عافیت کا سوال کرتا ہوں، اے اللہ، میرے عیبوں کی پردہ پوشی فرما، اور میری گھبراہٹوں کو امن دے، اور میری حفاظت فرما میرے

سامنے سے اور میرے پیچھے سے، اور میرے دائیں سے اور میرے بائیں سے، اور میرے اوپر سے، اور میں تیری عظمت کی پناہ مانگتا ہوں اس بات سے کہ میں اپنے نیچے سے دھنسایا جاؤں۔» وکیع نے کہا: اس سے مراد زمین میں دھنسنا (خسف) ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ انظُرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ ﴾ یعنی: ہم ان کے لیے دلائل اور نشانیاں واضح کرتے ہیں۔ ﴿ لَعَلَّهُمْ يَفْقَهُونَ ﴾ اس سے مراد ان کے شرک اور گناہوں کا باطل ہونا ہے جس پر وہ قائم ہیں۔

(۱) ۱/۵۵۷ اور اس کے بعد۔ (۲) تفسیر ابی اللیث ۱/۴۹۱، اور طبری نے اس کی مانند طوالت کے ساتھ ۹/۳۰۵ - ۳۰۶ میں حسن سے روایت کیا ہے۔ اور خطیب نے موضح اوہام الجمع والتفریق ۲/۴۰۷ - ۴۰۸ میں کلبی کے واسطے سے ابوصالح سے، ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (۳) اسے احمد (۱۴۳۱۶) اور بخاری (۴۶۲۸) نے روایت کیا ہے۔ (۴) نمبر (۳۸۷۱) کے تحت، اور یہ ابوداؤد (۵۰۷۴) کے پاس بھی ہے۔

٤١٧ Surah Al-An'am, Verses 66 - 67

The Almighty's saying: {But your people have denied it, though it is the truth. Say, "I am not over you a guardian." (66) For every news there is a time of settlement; and you will soon know. (67)}

The Almighty's saying: {But your people have denied it} i.e., the Quran. Ibn Abi 'Ablah recited: "wa kadhabat" with the letter 'ta'(1). {though it is the truth} i.e., the true stories. {Say, "I am not over you a guardian."} Al-Hasan said: I am not a keeper of your deeds so that I may recompense you for them; I am only a warner and I have conveyed (the message)(2). Its parallel is: {and I am not a guardian over you} [Al-An'am: 104], [Hud: 86] meaning: I do not preserve your deeds for you.

Then it was said: This is abrogated by the verse of fighting(3). And it was said: It is not abrogated(4); since their faith was not within his power.

{For every news there is a time of settlement}: For every piece of news there is a reality(5), i.e., for everything there is a time in which it occurs without precedence or delay. And it was said: For every action there is a recompense.

Al-Hasan said: This is a threat from Allah Almighty to the disbelievers [in the Hereafter]; because they did not acknowledge the Resurrection. Az-Zajjaj said: It is possible that it is a threat of what will befall them in this world(6). Al-Suddi said: What he was promising them of punishment was settled on the day of Badr.

Al-Tha'labi mentioned that he saw in some interpretations that this verse is beneficial for toothache if it is written on a piece of paper(7) and placed on the tooth.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/303, and al-Bahr 4/152. (2) Mentioned by al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 2/128. (3) Reported by al-Nahhas in al-Nasikh wa al-Mansukh 2/318 through the way of Juwaybir, from al-Dahhak, from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both, he said: The verse of the sword abrogated this: {kill the polytheists wherever you find them} [At-Tawbah: 5]. (4) This is the saying of al-Nahhas in al-Nasikh wa al-Mansukh 2/318, and Makki in al-Idah li-Nasikh al-Qur'an wa Mansukhih p. 281. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/72. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/129, and what preceded in brackets is from it, and the saying of Az-Zajjaj is in Ma'ani al-Qur'an 2/260. (7) Kaaghad: Paper. Al-Mu'jam al-Wasit (k-gh-d).

४१७ सूरह अल-अनआम, आयतें ६६ - ६७

अल्लाह तआला का इरशाद: {और आपकी कौम ने इसे झुठलाया जबकि यह सत्य है। कह दीजिए, "मैं आप पर कोई निगहबान नहीं हूँ।" (६६) प्रत्येक समाचार के लिए एक निश्चित समय है; और जल्द ही तुम जान लोगे। (६७)}

अल्लाह तआला का इरशाद: {और आपकी कौम ने इसे झुठलाया} यानी: कुरान को। इब्न अबी अबलाह ने "कज़्ज़बत" (स्त्रीलिंग रूप में) पढ़ा है(१)। {जबकि यह सत्य है} यानी: सत्य कहानियाँ। {कह दीजिए, "मैं आप पर कोई निगहबान नहीं हूँ।" } अल-हसन ने कहा: मैं तुम्हारे कर्मों का रक्षक नहीं हूँ कि मैं तुम्हें उनका बदला दूँ, मैं तो केवल एक चेतावनी देने वाला हूँ और मैंने संदेश पहुँचा दिया है(२), इसके समान आयत है: {और मैं तुम पर कोई रक्षक नहीं हूँ} [अल-अनआम: १०४, हूद: ८६] यानी: मैं तुम्हारे कर्मों को सुरक्षित नहीं रखता।

फिर कहा गया: यह युद्ध की आयत द्वारा निरस्त (मन्सूख) है(३)। और कहा गया: यह निरस्त नहीं है(४); क्योंकि उनका ईमान उनके वश में नहीं था।

{प्रत्येक समाचार के लिए एक निश्चित समय है}: हर खबर की एक हकीकत होती है(५), यानी: हर चीज के लिए एक समय होता है जिसमें वह बिना किसी आगे-पीछे के घटित होती है। और कहा गया: हर कर्म का बदला है।

अल-हसन ने कहा: यह परलोक में काफिरों के लिए अल्लाह तआला की ओर से एक चेतावनी है; क्योंकि वे पुनरुत्थान को नहीं मानते थे। अल-ज़ज्जाज ने कहा: यह संभव है कि यह दुनिया में उन पर आने वाली विपत्ति की चेतावनी हो(६)। अल-सुद्दी ने कहा: बद्र के दिन वह अज़ाब हकीकत बन गया जिसका उनसे वादा किया गया था।

अल-थलाबी ने उल्लेख किया है कि उन्होंने कुछ व्याख्याओं में देखा है कि यह आयत दांत के दर्द के लिए फायदेमंद है यदि इसे कागज(७) पर लिखकर दांत पर रखा जाए।

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/३०३, और अल-बहर ४/१५२। (२) अल-मावर्दी ने इसे अल-नुकत वल-उयून २/१२८ में उद्धृत किया है। (३) इसे अल-नहहास ने अल-नादिख वल-मंसूख २/३१८ में जुवैबिर के माध्यम से, अल-दहहाक से, इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: तलवार की आयत ने इसे निरस्त कर दिया: {मुशरिकों को मार डालो जहाँ कहीं भी तुम उन्हें पाओ}

[अत-तौबा: ५]। (४) यह अल-नहहास का अल-नासिख वल-मंसूख २/३१८ में और मक्की का अल-ईदाह ली-नासिख अल-कुरान व मंसूखिही पृ. २८१ में कथन है। (५) इराब अल-कुरान लिन-नहहास २/७२। (६) अल-नुकत वल-उयून २/१२९, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है, और अल-ज़ज्जाज का कथन उनके द्वारा मानी अल-कुरान २/२६० में है। (७) काग़ज़: काग़ज़। अल-मुजम अल-वसीत (क-ग़-द)।

٤١٧ سورہ الانعام، آیات ٦٦ - ٦٧

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَكَذَّبَ بِهِۦ قَوْمُكَ وَهُوَ ٱلْحَقُّ قُل لَّسْتُ عَلَيْكُم بِوَكِيلٍ ٦٦ لِّكُلِّ نَبَإٍ مُّسْتَقَرٌّ وَسَوْفَ تَعْلَمُونَ ٦٧﴾ ترجمہ: "اور آپ کی قوم نے اس کو جھٹلا دیا حالانکہ وہ حق ہے، آپ کہہ دیجئے کہ میں تم پر کوئی نگہبان نہیں ہوں۔ (٦٦) ہر خبر کے لیے ایک وقتِ مقرر ہے، اور جلد ہی تم جان لو گے۔ (٦٧)"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَكَذَّبَ بِهِۦ قَوْمُكَ﴾ یعنی: قرآن کو۔ اور ابن ابی عبلہ نے "کذّبت" (تاء کے ساتھ) پڑھا ہے(١)۔ ﴿وَهُوَ ٱلْحَقُّ﴾ یعنی: سچی کہانیاں۔ ﴿قُل لَّسْتُ عَلَيْكُم بِوَكِيلٍ﴾ حسن بصری رحمہ اللہ نے فرمایا: میں تمہارے اعمال کا محافظ نہیں ہوں کہ میں تمہیں ان کا بدلہ دوں، میں تو صرف ڈرانے والا ہوں اور میں نے (پیغام) پہنچا دیا ہے(٢)، اس کی مثال یہ آیت ہے: ﴿وَمَآ أَنَا۠ عَلَيْكُم بِحَفِيظٍ﴾ [الانعام: ١٠٤]، [ہود: ٨٦] یعنی: میں تمہارے لیے تمہارے اعمال کی حفاظت نہیں کرتا۔

پھر کہا گیا: یہ قتال (جہاد) کی آیت سے منسوخ ہے(٣)۔ اور کہا گیا: یہ منسوخ نہیں ہے(٤)؛ کیونکہ ان کا ایمان لانا آپ کے بس میں نہ تھا۔

﴿لِّكُلِّ نَبَإٍ مُّسْتَقَرٌّ﴾ : ہر خبر کی ایک حقیقت ہوتی ہے(٥)، یعنی: ہر چیز کا ایک وقت ہے جس میں وہ بغیر کسی تقدیم و تاخیر کے واقع ہوتی ہے۔ اور کہا گیا: ہر عمل کا ایک بدلہ ہے۔

حسن بصری رحمہ اللہ نے فرمایا: یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے کفار کے لیے [آخرت میں] ایک وعید (دھمکی) ہے؛ کیونکہ وہ دوبارہ زندہ کیے جانے کا اقرار نہیں کرتے تھے۔ زجاج نے کہا: جائز ہے کہ یہ دنیا میں ان پر نازل ہونے والے عذاب کی وعید ہو(٦)۔ سدی نے کہا: جس عذاب کا ان سے وعدہ کیا جاتا تھا وہ جنگِ بدر کے دن واقع ہو گیا۔

اور ثعلبی نے ذکر کیا ہے کہ انہوں نے بعض تفاسیر میں دیکھا ہے کہ یہ آیت داڑھ کے درد کے لیے مفید ہے اگر اسے کاغذ(۷) پر لکھ کر دانت پر رکھا جائے۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۳۰۳/۲، اور البحر ۱۵۲/٤۔ (۲) اسے ماوردی نے النکت والعیون ۱۲۸/۲ میں نقل کیا ہے۔ (۳) اسے نحاس نے الناسخ والمنسوخ ۳۱۸/۲ میں جویبر کے واسطے سے، ضحاک سے، ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: اسے تلوار کی آیت نے منسوخ کر دیا: ﴿فَٱقۡتُلُواْ ٱلۡمُشۡرِكِينَ حَيۡثُ وَجَدتُّمُوهُمۡ﴾ [التوبہ: ۵]۔ (٤) اور یہی نحاس کا قول الناسخ والمنسوخ ۳۱۸/۲ میں ہے، اور مکی کا الإیضاح لناسخ القرآن ومنسوخه ص ۲۸۱ میں۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۷۲/۲۔ (٦) النکت والعیون ۱۲۹/۲، اور بریکٹ میں دی گئی عبارت اسی سے ہے، اور زجاج کا قول ان کی کتاب معانی القرآن ۲٦۰/۲ میں ہے۔ (۷) کاغذ: کاغذ۔ المعجم الوسیط۔

418 Surah Al-An'am, Verse 68

His (the Almighty's) saying: "And when you see those who engage in [offensive] discourse concerning Our verses, then turn away from them until they enter into another conversion. And if Satan should cause you to forget, then do not remain after the reminder with the wrongdoing people."

His (the Almighty's) saying: "And when you see those who engage in [offensive] discourse concerning Our verses, then turn away from them" contains two matters:

First: His (the Almighty's) saying: "And when you see those who engage in [offensive] discourse concerning Our verses" by way of denial, rejection, and mockery "then turn away from them." The address is primarily to the Prophet ﷺ. It is also said: Indeed, the believers are included in the address with him. And this is correct; because the reason is hearing the immersion in the verses of Allah, and that includes them and him.

It was also said: The intention is the Prophet ﷺ alone; because his standing up from the polytheists was hard for them, and the believers were not like that to them. So he was commanded to reject them by standing up from them if they mocked and delved [into the verses]; so they might be disciplined by that and leave the immersion and mockery.

And "immersion" (Al-Khawd) originally refers to being in water, then it was used afterwards for the depths of things that are unknowns, in resemblance to the depths of water(1), so it was borrowed from the physical for the intellectual(2). And it is said: It is taken from mixing. Everything you have "immersed" in, you have mixed, and from it "he immersed water with honey": he mixed it.

So Allah, Mighty and Majestic is He, disciplined His Prophet ﷺ with this verse; because he used to sit with a group of polytheists, admonishing them and calling them, and they would mock the Quran. So Allah commanded him to turn away from them as an act of disapproval. This indicated that if a man knows an evil from another, and knows that he will not accept [correction] from him, he must turn away from him in disapproval, and not turn towards him.

Shibl narrated from Ibn Abi Najih, from Mujahid regarding His saying: "And when you see those who engage in [offensive] discourse concerning Our verses" he said: They are those who mock the Book of Allah. Allah forbade him from sitting with them

unless he forgets, and when he remembers, he stands up. And Warqa' narrated from Ibn Abi Najih, from Mujahid who said: They are those...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/303-304. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/731.

418 सूरा अल-अनआम, आयत 68

अल्लाह तआला का फरमान है: "और जब तुम उन लोगों को देखो जो हमारी आयतों के बारे में (गलत) बहस करते हैं, तो उनसे मुँह फेर लो जब तक कि वे किसी दूसरी बात में न लग जाएँ। और अगर शैतान तुम्हें भुला दे, तो याद आने के बाद उन ज़ालिम लोगों के साथ न बैठो।"

अल्लाह तआला का फरमान: "और जब तुम उन लोगों को देखो जो हमारी आयतों के बारे में (गलत) बहस करते हैं, तो उनसे मुँह फेर लो" इसमें दो मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: "और जब तुम उन लोगों को देखो जो हमारी आयतों के बारे में (गलत) बहस करते हैं" झुठलाने, इनकार करने और मज़ाक उड़ाने के तौर पर "तो उनसे मुँह फेर लो"। यह संबोधन विशेष रूप से नबी ﷺ के लिए है। और कहा गया है कि: मोमिन भी उनके साथ इस संबोधन में शामिल हैं। और यह सही है; क्योंकि इसका कारण अल्लाह की आयतों में (गलत) दखलंदाज़ी सुनना है, और इसमें वे और आप दोनों शामिल हैं।

और यह भी कहा गया है: इससे मुराद केवल नबी ﷺ हैं; क्योंकि मुशरिकों के पास से उनका उठ जाना उन पर भारी पड़ता था, और मोमिन उनके लिए वैसे नहीं थे। इसलिए उन्हें आदेश दिया गया कि जब वे मज़ाक उड़ाएँ और गलत बहस करें, तो उनके पास से उठकर उनका विरोध करें; ताकि वे इससे सबक लें और गलत बहस व मज़ाक छोड़ दें।

और "खौद" (Khawd - विसर्जन/बहस) का मूल अर्थ पानी में उतरना है, फिर इसका उपयोग उन चीज़ों की गहराइयों के लिए किया जाने लगा जो अनजान हैं, पानी की गहराइयों से उपमा देते हुए(1), तो इसे भौतिक से वैचारिक के लिए उधार लिया गया(2)। और कहा गया है: यह मिलाने से निकला है। जिस चीज़ में भी आपने "खौद" किया, आपने उसे मिला दिया, और इसी से है "उसने पानी को शहद के साथ मिलाया" (खसा अल-मा'आ बिल-असल): उसने उसे मिला दिया।

अतः अल्लाह अज़-व-जल्ल ने अपने नबी ﷺ को इस आयत के ज़रिए अदब सिखाया; क्योंकि वे मुशरिकों के एक गिरोह के पास बैठते थे, उन्हें नसीहत करते और दावत देते थे, तो वे कुरआन का मज़ाक उड़ाते थे। इसलिए अल्लाह ने उन्हें आदेश दिया कि वे उनसे इस तरह मुँह फेर लें जैसे किसी बुराई को नापसंद करने वाला करता है। और इससे यह साबित हुआ कि यदि कोई व्यक्ति दूसरे से किसी बुराई को जानता है, और जानता है कि वह उसे स्वीकार नहीं करेगा, तो उसे उससे मुँह फेर लेना चाहिए और उसकी ओर ध्यान नहीं देना चाहिए।

शिबल ने इब्न अबी नजीह से, उन्होंने मुजाहिद से रिवायत की है अल्लाह के इस फरमान के बारे में: "और जब तुम उन लोगों को देखो जो हमारी आयतों के बारे में (गलत) बहस करते हैं" उन्होंने कहा: ये वे लोग हैं जो अल्लाह की किताब का मज़ाक उड़ाते हैं, अल्लाह ने उन्हें उनके साथ बैठने से मना किया है जब तक कि वे भूल न जाएँ और जब याद आए तो खड़े हो जाएँ। और वरका ने इब्न अबी नजीह से, उन्होंने मुजाहिद से रिवायत की, उन्होंने कहा: वे वे लोग हैं...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/303-304। (2) अहकाम अल-कुरआन, इब्न अल-अरबी 2/731।

418 سورة الانعام، آیت 68

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور جب تم ان لوگوں کو دیکھو جو ہماری آیات میں (غلط) بحث کرتے ہیں تو ان سے اعراض کرو جب تک کہ وہ کسی دوسری بات میں نہ لگ جائیں، اور اگر شیطان تمہیں بھلا دے تو یاد آنے کے بعد ان ظالم لوگوں کے ساتھ نہ بیٹھو۔﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور جب تم ان لوگوں کو دیکھو جو ہماری آیات میں (غلط) بحث کرتے ہیں تو ان سے اعراض کرو﴾ اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور جب تم ان لوگوں کو دیکھو جو ہماری آیات میں (غلط) بحث کرتے ہیں﴾ جھٹلانے، رد کرنے اور استہزاء کے طور پر ﴿تو ان سے اعراض کرو﴾۔ اور یہ خطاب صرف نبی ﷺ سے ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ: مومنین بھی اس خطاب میں آپ کے ساتھ شامل ہیں۔ اور یہی صحیح ہے؛ کیونکہ وجہ اللہ کی آیات میں (غلط) بحث کا سننا ہے، اور یہ ان کو اور آپ کو شامل ہے۔

اور کہا گیا ہے: اس سے مراد صرف نبی ﷺ ہیں؛ کیونکہ مشرکین کے پاس سے آپ کا اٹھ جانا ان پر گراں گزرتا تھا، اور مومنین ان کے نزدیک ایسے نہیں تھے۔ چنانچہ آپ کو حکم دیا گیا کہ جب وہ استہزاء اور غلط بحث کریں تو ان کے پاس سے اٹھ کر ان کی مخالفت کریں؛ تاکہ وہ اس سے تادیب حاصل کریں اور بحث و استہزاء چھوڑ دیں۔

اور "الخوض" (غوطہ زنی/بحث) کی اصل پانی میں ہے، پھر اس کا استعمال ان چیزوں کی گہرائیوں میں کیا جانے لگا جو نامعلوم ہیں، پانی کی گہرائیوں سے تشبیہ دیتے ہوئے(1)، چنانچہ اسے محسوس سے معقول کی طرف مستعار لیا گیا(2)۔ اور کہا گیا ہے: یہ ملانے (خلط) سے

ماخوذ ہے۔ ہر وہ چیز جس میں آپ غوطہ زن ہوئے (خوض کیا) تو آپ نے اسے ملا دیا، اور اسی سے ہے "اس نے پانی کو شہد کے ساتھ ملایا" (خاض الماء بالعسل): اس نے اسے خلط کیا۔

پس اللہ عزوجل نے اپنے نبی ﷺ کو اس آیت کے ذریعے ادب سکھایا؛ کیونکہ آپ مشرکین کی ایک قوم کے پاس بیٹھتے تھے، انہیں نصیحت کرتے اور دعوت دیتے تھے، تو وہ قرآن کا مذاق اڑاتے تھے، چنانچہ اللہ نے آپ کو حکم دیا کہ ان سے منکر (برا جاننے والے) کی طرح اعراض کریں۔ اور اس سے یہ دلیل ملی کہ جب آدمی کسی دوسرے سے برائی دیکھے، اور جان لے کہ وہ اس سے قبول نہیں کرے گا، تو اسے چاہیے کہ اس سے منکر کی طرح اعراض کرے، اور اس کی طرف متوجہ نہ ہو۔

شبل نے ابن ابی نجیح سے، انہوں نے مجاہد سے اللہ کے اس قول کے بارے میں روایت کی: ﴿اور جب تم ان لوگوں کو دیکھو جو ہماری آیات میں (غلط) بحث کرتے ہیں﴾ انہوں نے کہا: یہ وہ لوگ ہیں جو اللہ کی کتاب کا مذاق اڑاتے ہیں، اللہ نے انہیں ان کے ساتھ بیٹھنے سے منع فرمایا الا یہ کہ وہ بھول جائیں، پھر جب یاد آئے تو کھڑے ہو جائیں۔ اور ورقاء نے ابن ابی نجیح سے، انہوں نے مجاہد سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: وہ وہ لوگ ہیں...

(1) المحرر الوجیز 303/2 - 304۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 731/2۔

419 Surah Al-An'am, Verse 68

... they say about the Qur'an other than the truth (1). Second: In this verse, there is a refutation from the Book of Allah, Mighty and Majestic is He, against those who claim that the Imams, who are proofs, and their followers are allowed to mix with the wicked and endorse their opinions out of Taqiyyah (precautionary dissimulation). Al-Tabari (2) mentioned on the authority of Abu Ja'far Muhammad bin Ali (peace be upon him) that he said: Do not sit with the people of disputes, for they are those who engage in [falsely] talking about the verses of Allah. Ibn al-Arabi (3) said: This is evidence that sitting with the people of evil (4) is not permissible. Ibn Khuwayz Mindad said: Whoever engages [falsely] in the verses of Allah, sitting with them should be abandoned and they should be boycotted, whether they are believers or disbelievers. He said: For this reason (5), our companions prohibited entering the land of the enemy, entering their churches and synagogues, sitting with disbelievers and people of innovation (Bid'ah), and that their affection should not be sought, nor should their speech or debate be listened to. One of the people of innovation said to Abu Imran al-Nakha'i: Listen to one word from me. So he turned away from him and said: Not even half a word. The same was reported from Ayyub al-Sakhtiyani (6). Al-Fudayl bin Iyad said: Whoever loves a person of innovation, Allah will nullify his deeds and take the light of Islam out of his heart. Whoever marries his honorable daughter to an innovator has severed her ties of kinship. Whoever sits with a person of innovation will not be given wisdom. If Allah, Mighty and Majestic is He, knows of a man that he hates a person of innovation, I hope that Allah will forgive him (7).

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/442. The first report of Mujahid was narrated by al-Tabari 9/314-315, and the second was narrated by Ibn Abi Hatim 4/1315 (7433) through Israel, from Abu Yahya, from Mujahid. (2) In the Tafsir 9/314. (3) In Ahkam al-Qur'an 2/731. (4) In (D): People of the Book, and in the rest of the manuscripts: People of major sins. The established version is from Ahkam al-Qur'an. (5) In (D) and (M): And likewise. (6) Narrated by al-Darimi (398), al-Lalika'i in Usul al-I'tiqad (291), and Ibn al-Jawzi in Talbis Iblis pp. 15-16. We did not find the report of Abu Imran, who is Ibrahim al-Nakha'i. (7) Narrated by Abu Nu'aym in al-Hilyah 8/103, and Ibn al-Jawzi in Talbis Iblis pp. 16-17.

४१९ सूरा अल-अनाम, आयत ६८

...वे कुरान के बारे में सच्चाई के अलावा अन्य बातें कहते हैं (१)। दूसरा: इस आयत में अल्लाह अज़्ज़ व जल की पुस्तक से उन लोगों का खंडन है जो यह दावा करते हैं कि इमाम, जो प्रमाण हैं, और उनके अनुयायियों के लिए दुष्टों के साथ घुलना-मिलना और तक़िया (डर के कारण अपनी बात छिपाना) के तौर पर उनकी राय का समर्थन करना जायज़ है। अल-तबरी (२) ने अबू जाफ़र मुहम्मद बिन अली (उन पर शांति हो) से उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: विवाद करने वालों के साथ न बैठो, क्योंकि वे वही हैं जो अल्लाह की आयतों में [गलत तरीके से] हस्तक्षेप करते हैं। इब्न अल-अरबी (३) ने कहा: यह इस बात का प्रमाण है कि बुराई (४) करने वालों के साथ बैठना हलाल (वैध) नहीं है। इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा: जो कोई अल्लाह की आयतों में [गलत तरीके से] उलझता है, उसके साथ बैठना छोड़ देना चाहिए और उसका बहिष्कार करना चाहिए, चाहे वह आस्तिक (मोमिन) हो या नास्तिक (काफिर)। उन्होंने कहा: इसी कारण (५) हमारे साथियों ने दुश्मन की ज़मीन में प्रवेश करने, उनके गिरजाघरों और सभास्थलों में जाने, काफ़िरों और बिदअत (नवाचार) वालों के साथ बैठने और उनकी दोस्ती न चाहने, और न ही उनकी बात या बहस सुनने से मना किया है। बिदअत वालों में से एक ने अबू इमरान अल-नखई से कहा: मुझसे एक शब्द सुन लो। तो उन्होंने उससे मुँह मोड़ लिया और कहा: आधा शब्द भी नहीं। ऐसा ही अय्यूब अल-सख्तियानी (६) से भी वर्णित है। अल-फुज़ैल बिन इयाद ने कहा: जो कोई किसी बिदअती (धर्म में नई बात निकालने वाले) से प्यार करता है, अल्लाह उसके कर्मों को नष्ट कर देता है और उसके दिल से इस्लाम की रोशनी निकाल लेता है। जिसने अपनी सम्मानित बेटी का निकाह किसी बिदअती से किया, उसने उसका रिश्ता (सगे-संबंधियों से) तोड़ दिया। जो कोई किसी बिदअती के साथ बैठता है, उसे हिकमत (बुद्धिमत्ता) नहीं दी जाती है। और यदि अल्लाह अज़्ज़ व जल किसी व्यक्ति के बारे में जानता है कि वह किसी बिदअती से नफरत करता है, तो मुझे आशा है कि अल्लाह उसे क्षमा कर देगा (७)।

(१) नहस द्वारा मआनी अल-कुरान २/४४२। मुजाहिद की पहली रिपोर्ट अल-तबरी ९/३१४-३१५ द्वारा वर्णित है, और दूसरी इब्न अबी हातिम ४/१३१५ (७४३३) द्वारा इस्राइल के माध्यम से, अबू यह्या से, मुजाहिद से वर्णित है। (२) तफ़सीर ९/३१४ में। (३) अहकाम अल-कुरान २/७३१ में। (४) (द) में: अहले किताब (किताब वाले), और बाकी प्रतियों में: अहले कबीर (बड़े पाप करने वाले)। स्थापित पाठ अहकाम अल-कुरान से है। (५) (द) और (म) में: और इसी तरह। (६) इसे अल-दारिमी (३९८), अल-ललिकाई ने उसूल अल-इतिकाद (२९१) में, और इब्न अल-जौज़ी ने तलबीस इबलीस पृ. १५-१६ में

वर्णित किया है। हमें अबू इमरान, जो कि इब्राहिम अल-नखई हैं, का उल्लेख नहीं मिला। (७) इसे अबू नुऐम ने अल-हिलया ८/१०३ में और इब्न अल-जौज़ी ने तलबीस इबलीस पृ. १६-१७ में वर्णित किया है।

419 سورہ الانعام، آیت 68

وہ قرآن کے بارے میں حق کے علاوہ کہتے ہیں (1)۔ دوسرا: اس آیت میں اللہ عزوجل کی کتاب سے ان لوگوں کی تردید ہے جو یہ دعویٰ کرتے ہیں کہ امام جو کہ حجت ہیں اور ان کے پیروکاروں کے لیے جائز ہے کہ وہ فاسقوں کے ساتھ میل جول رکھیں اور تقیہ کے طور پر ان کی آراء کی تصدیق کریں۔ طبری (2) نے ابو جعفر محمد بن علی علیہ السلام سے ذکر کیا ہے کہ انہوں نے فرمایا: جھگڑا کرنے والوں کے پاس نہ بیٹھو، کیونکہ وہی وہ لوگ ہیں جو اللہ کی آیات میں [ناحق] بحث کرتے ہیں۔ ابن العربی (3) نے کہا: یہ اس بات کی دلیل ہے کہ اہل منکر (4) کی مجلس حلال نہیں ہے۔ ابن خویز منداد نے کہا: جو شخص اللہ کی آیات میں [ناحق] بحث کرے، اس کی مجلس ترک کر دی جائے اور اس سے ہجرت کی جائے، چاہے وہ مومن ہو یا کافر۔ انہوں نے کہا: اسی وجہ سے (5) ہمارے اصحاب نے دشمن کی سرزمین میں داخل ہونے، ان کے گرجاؤں اور عبادت گاہوں میں جانے، کافروں اور اہل بدعت کے ساتھ بیٹھنے، اور یہ کہ ان کی محبت کا عقیدہ نہ رکھا جائے، اور نہ ان کی بات یا مناظرہ سنا جائے، سے منع کیا ہے۔ بعض اہل بدعت نے ابو عمران النخعی سے کہا: مجھ سے ایک کلمہ سن لیں، تو انہوں نے اس سے اعراض کیا اور فرمایا: آدھا کلمہ بھی نہیں۔ اسی طرح ایوب السختیانی (6) سے مروی ہے۔ فضیل بن عیاض نے کہا: جس نے کسی بدعتی سے محبت کی، اللہ اس کے عمل برباد کر دیتا ہے اور اس کے دل سے اسلام کا نور نکال دیتا ہے۔ جس نے اپنی معزز بیٹی کا نکاح کسی بدعتی سے کیا، اس نے اس کا رشتہ توڑ دیا۔ جو شخص کسی بدعتی کے ساتھ بیٹھا، اسے حکمت نہیں دی جاتی۔ اور جب اللہ عزوجل کسی شخص کے بارے میں جان لے کہ وہ بدعتی سے بغض رکھتا ہے، تو مجھے امید ہے کہ اللہ اسے معاف کر دے گا (7)۔

(1) معانی القرآن للنحاس 2/442، اور مجاہد کی پہلی روایت طبری 9/314-315 نے نکالی، اور دوسری ابن ابی حاتم 4/1315 (7433) نے اسرائیل کے طریقے سے، ابو یحییٰ سے، مجاہد سے نکالی۔ (2) التفسیر 9/314 میں۔ (3) احکام القرآن 2/731 میں۔ (4) (د) میں: اہل کتاب، اور باقی نسخوں میں: اہل کبائر، اور ثابت شدہ احکام القرآن سے ہے۔ (5) (د) اور (م) میں: اور اسی طرح۔ (6) اسے دارمی (398)، لالکائی نے اصول الاعتقاد (291) میں، اور ابن الجوزی نے تلبیس ابلیس ص 15-16 میں نکالا ہے۔ ہمیں ابو عمران کا اثر نہیں ملا اور وہ ابراہیم النخعی ہیں۔ (7) اسے ابو نعیم نے الحلیہ 8/103 میں اور ابن الجوزی نے تلبیس ابلیس ص 16-17 میں نکالا ہے۔

Surah Al-An'am: Verse 68 420

Abu Abdullah Al-Hakim narrated from Aisha (may Allah be pleased with her) who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever honors an innovator, has aided in the destruction of Islam."(1) This completely invalidates the claim of those who assert that sitting with them is permissible if they protect their ears from hearing them. His saying, the Almighty: {And if Satan causes you to forget, then do not sit after the remembrance with the wrongdoing people.} In it are two issues: The first: His saying, the Almighty: {And if he causes you to forget}. "Imma" is conditional, so it is mostly accompanied by the heavy nun (suffix for emphasis), although it is not always mandatory, as he said(2): If an enemy strikes you in a conflict one day, for you were superior and victorious. And Ibn Abbas and Ibn Amir read it as: "yunnassiyannaka" with a shadda on the letter 'sin'(3) for intensification; it is said: "nassa" and "ansa" have one meaning and are two dialects(4). The poet said: Sulayma said: Are you traveling tonight or resting by day? And laziness may make you forget some of your needs.(5) And Imru' al-Qais said: ..... makes me forget my garment when I stand up.(6)

---

(1) We did not find it in Al-Hakim, and it was extracted by Ibn Hibban in Al-Majruhin 1/235-236, Ibn Adi in Al-Kamil 2/736, and Ibn al-Jawzi in Al-Mawdu'at (298). Ibn al-Jawzi said: In its chain is Al-Hasan bin Yahya Al-Khushani. Ibn Hibban said: This is a false, fabricated hadith; Al-Khushani narrates from reliable sources that which has no basis. Yahya said: He is nothing. Al-Daraqutni said: Abandoned. Ibn al-Jawzi said: This is only narrated from Al-Fudayl and his likes among the people of goodness. (2) He is A'sha Bahila, and the verse is in Al-Kamil 3/1432, Al-Asma'iyyat p. 90, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/304, and the commentary is from it. (3) Al-Sab'ah p. 260, and Al-Taysir p. 103 from Ibn Amir, and we did not find it from Ibn Abbas except with the author. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/304, Ibn Atiyyah said: Except that the doubling (shadda) is more emphatic. (5) We did not find its author, and Al-Shawkani mentioned it in Fath al-Qadir 2/128. (6) Diwan Imru' al-Qais p. 30, and its completion is: And one like you, white-teethed, tender playful, makes me forget my garment when I stand up..... Al-Shantamari, the commentator of the Diwan, said: "Al-Tiflah": the soft, delicate-handed one. "Al-Sirbal": the shirt.

सूरह अल-अनआम: आयत 68 420

अबू अब्दुल्ला अल-हाकिम ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फ़रमाया: "जिसने किसी बिदअती का सम्मान किया, उसने इस्लाम को ढहाने में मदद की।" (1) इससे उन लोगों की बात पूरी तरह निराधार साबित हो गई जो यह दावा करते हैं कि उनके साथ बैठना जायज़ है बशर्ते कि वे अपने कानों की रक्षा करें। अल्लाह तआला का फ़रमान: {और अगर शैतान तुम्हें भुला दे, तो याद आने के बाद उन ज़ालिम लोगों के साथ न बैठो।} इसमें दो मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {और अगर वह तुम्हें भुला दे}। यहाँ 'इम्मा' (إِمَّا) शर्त है, इसलिए इसके साथ अक्सर 'नूने सकीला' (ज़ोर देने वाला नून) आता है, हालाँकि यह हमेशा ज़रूरी नहीं है, जैसा कि कवि ने कहा (2): यदि किसी संघर्ष में कोई शत्रु तुम पर प्रहार करे एक दिन, क्योंकि तुम श्रेष्ठ और विजयी थे। इब्न अब्बास और इब्न आमिर ने इसे 'युनस्सियन्नका' (yunnassiyannaka) पढ़ा है, जिसमें 'सीन' अक्षर पर शद्दा (तशदीद) है (3), जो अधिकता के लिए है; कहा जाता है: 'नस्सा' (نَسَّى) और 'अन्सा' (أَنْسَى) दोनों के एक ही अर्थ हैं, ये दो अलग-अलग बोलियाँ हैं (4)। कवि ने कहा: सुलैमा ने कहा: क्या तुम आज रात सफ़र कर रहे हो या दिन में आराम? और आलस्य तुम्हें तुम्हारी कुछ ज़रूरतों को भुला सकता है। (5) और इमरुल क़ैस ने कहा: ..... जब मैं खड़ा होता हूँ तो मुझे मेरा लिबास (सरबाल) भुला देती है। (6)

---

(1) हमें यह अल-हाकिम के पास नहीं मिला, और इब्न हिब्बान ने इसे अल-मजरुहीन 1/235-236 में, इब्न अदी ने अल-कामिल 2/736 में, और इब्न अल-जौज़ी ने अल-मौदूआत (298) में संकलित किया है। इब्न अल-जौज़ी ने कहा: इसके वर्णनकर्ताओं में अल-हसन बिन यह्या अल-खुशानी है। इब्न हिब्बान ने कहा: यह एक बातिल (झूठी), गढ़ी हुई हदीस है; खुशानी भरोसेमंद सूत्रों के हवाले से ऐसी बातें बयान करता है जिनका कोई आधार नहीं है। यह्या ने कहा: वह कुछ नहीं है। दारक़ुत्नी ने कहा: वह 'मतरूक' (त्यागा हुआ) है। इब्न अल-जौज़ी ने कहा: यह केवल फ़ुदैल और उनके जैसे नेक लोगों से रिवायत है। (2) वह अशा बाहिला है, और यह शेर अल-कामिल 3/1432, अल-असमाइय्यात पृ. 90, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/304 में मौजूद है, और टिप्पणी उसी से ली गई है। (3) अल-सबआ पृ. 260, और अल-तयसीर पृ. 103 इब्न आमिर के हवाले से, और हमने इसे लेखक के अलावा इब्न अब्बास से नहीं पाया। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/304, इब्न अतिय्या ने कहा: सिवाय इसके कि तशदीद (अक्षरों का दोहराव) अधिक अतिशयोक्तिपूर्ण है। (5) हमें इसके कवि का पता नहीं चला, और शौकानी ने इसे फ़तह अल-क़दीर 2/128 में उद्धृत किया है। (6) दीवान इमरुल क़ैस पृ. 30,

और इसका पूर्ण शेर इस प्रकार है: और तुम्हारे जैसी, सफ़ेद दांतों वाली, कोमल चंचल, जब मैं खड़ा होता हूँ तो मुझे मेरा लिबास भुला देती है..... दीवान के टीकाकार अल-शन्तमरी ने कहा: 'अल-तिफ़्लह' का अर्थ है कोमल और नरम हाथों वाली। 'अल-सरबाल' का अर्थ है कमीज़।

سورة الانعام: آیت 68 420

ابو عبداللہ الحاکم نے عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے کسی بدعتی کی توقیر کی، اس نے اسلام کو ڈھانے میں مدد کی۔" (1) اس سے ان لوگوں کا قول کلی طور پر باطل ہو گیا جو یہ گمان کرتے ہیں کہ ان کے ساتھ بیٹھنا جائز ہے بشرطیکہ وہ اپنے کانوں کی حفاظت کریں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِمَّا يُنسِيَنَّكَ الشَّيْطَانُ فَلَا تَقْعُدْ بَعْدَ الذِّكْرَى مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾ (اور اگر شیطان تجھے بھلا دے تو یاد آنے کے بعد ظالم لوگوں کے ساتھ نہ بیٹھ)۔ اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِمَّا يُنسِيَنَّكَ﴾۔ یہاں "إما" شرط ہے، لہٰذا اس کے ساتھ اکثر "نون ثقیلہ" آتا ہے، اگرچہ یہ ہمیشہ لازم نہیں ہوتا، جیسا کہ شاعر نے کہا (2): اگر کسی مخالفت میں دشمن تجھ پر حملہ کرے کسی دن، تو تو تو غالب اور فتح مند تھا۔ ابن عباس اور ابن عامر نے اسے "يُنَسِّيَنَّكَ" (سین پر تشدید کے ساتھ) پڑھا ہے (3) جو مبالغہ کے لیے ہے؛ کہا جاتا ہے: "نَسَّیٰ" اور "اَنْسٰی" ایک ہی معنی میں دو لغتیں ہیں (4)۔ شاعر نے کہا: سلیمیٰ نے کہا: کیا تم آج رات سفر کر رہے ہو یا دن میں آرام؟ اور سستی تمہیں تمہاری کچھ ضرورتیں بھلا سکتی ہے۔ (5) اور امرؤ القیس نے کہا: ..... جب میں کھڑا ہوتا ہوں تو وہ مجھے میرا لباس (سربال) بھلا دیتی ہے۔ (6)

---

(1) ہمیں یہ روایت حاکم کے ہاں نہیں ملی، اسے ابن حبان نے المجروحین 1/ 235-236 میں، ابن عدی نے الکامل 2/ 736 میں، اور ابن الجوزی نے الموضوعات (298) میں نکالا ہے۔ ابن الجوزی نے کہا: اس کی سند میں حسن بن یحییٰ الخشنی ہے۔ ابن حبان نے کہا: یہ حدیث باطل اور من گھڑت ہے، خشنی ثقہ راویوں کے حوالے سے ایسی باتیں روایت کرتا ہے جن کی کوئی اصل نہیں۔ یحییٰ نے کہا: یہ کچھ نہیں ہے، اور دارقطنی نے کہا: یہ متروک ہے۔ ابن الجوزی نے کہا: یہ

روایت صرف فضیل اور ان جیسے اہل خیر سے منقول ہے۔ (2) وہ اعشیٰ باہلہ ہے، اور یہ شعر الکامل 3/ 1432، الاصمعیات ص 90، اور المحرر الوجیز 2/ 304 میں ہے، اور کلام وہیں سے ماخوذ ہے۔ (3) السبعۃ ص 260، اور التیسیر ص 103 ابن عامر سے، اور ہمیں مصنف کے علاوہ کسی اور کے ہاں یہ ابن عباس سے مروی نہیں ملی۔ (4) المحرر الوجیز 2/ 304، ابن عطیہ نے کہا: سوائے اس کے کہ تشدید زیادہ مبالغہ آمیز ہے۔ (5) ہمیں اس کے قائل کا پتہ نہیں چلا، اور شوکانی نے اسے فتح القدیر 2/ 128 میں ذکر کیا ہے۔ (6) دیوان امرؤ القیس ص 30، اور اس کا مکمل شعر یوں ہے: اور تم جیسی سفید دانتوں والی، نازک چنچل، جب میں کھڑا ہوتا ہوں تو وہ مجھے میرا لباس بھلا دیتی ہے..... دیوان کے شارح شنتمری نے کہا: "الطفلۃ": نرم و نازک ہاتھوں والی۔ "السربال": قمیض۔

421 Surah Al-An'am: Verse 68

The meaning: O Muhammad, if Satan causes you to forget to leave them, and you sit with them after the prohibition, {do not sit after the reminder} meaning: when you remember, do not sit {with the wrongdoing people} meaning the polytheists. And "al-dhikra" (the reminder) is a noun for reminding.

The second point: It was said: This is an address to the Prophet ﷺ while the intended meaning is his Ummah (nation); they went towards absolving him, peace and blessings be upon him (1), from forgetfulness. And it was said: It is specific to him, and forgetfulness is permissible for him; Ibn al-Arabi said (2): If we excuse our companions in [their saying: that] the saying of Allah the Almighty: {If you associate others with Allah, your deeds will surely become worthless} [Az-Zumar: 65] is an address to the Ummah in the name of the Prophet ﷺ; because of the impossibility of polytheism for him, then there is no excuse for them in this; due to the permissibility of forgetfulness for him. He, peace and blessings be upon him, said: "Adam forgot, so his offspring forgot." Narrated by al-Tirmidhi and he graded it as authentic (3).

And he said, informing about himself: "I am only a human being like you; I forget as you forget. So, if I forget, remind me." Narrated in the Sahih (4), thus attributing forgetfulness to himself.

And he said, upon hearing a man's recitation: "He has reminded me of such and such a verse which I had been made to forget" (5).

And they differed after [agreeing on] the permissibility of forgetfulness for him; does it occur in what is the path of conveying actions and rulings of the Sharia or not? The majority of scholars and the leading thinkers went towards the first view—as mentioned by Judge Iyad (6)—as is apparent from the Quran and Hadiths. However, the leaders stipulated that Allah the Almighty would alert him to that and would not let him persist in it.

(1) In 'Ahkam al-Quran' by Ibn al-Arabi 2/731 (and the words are from him): They went to sanctify the Prophet (2) ...ﷺ In 'Ahkam al-Quran' 2/731, and what will come between brackets is from it. (3) Sunan al-Tirmidhi (3076) from the Hadith of Abu Hurayrah, may Allah be pleased with him, and previously 1/294. (4) Sahih al-Bukhari (401), and Sahih Muslim (572), and it is with Ahmad (3566) which is from the Hadith of Abdullah bin Mas'ud, may Allah be pleased with him. (5) Narrated by al-Bukhari (5038), and Muslim (788), and it is with Ahmad (24335) which is from the Hadith of

Aisha, may Allah be pleased with her. (6) In 'Ikmal al-Mu'lim' 2/514, and the author quoted it from him through Abu al-Abbas in 'al-Mufhim' 2/185.

४२१ सूरा अल-अनाम: आयत ६८

अर्थ: ऐ मुहम्मद! यदि शैतान आपको उनके पास से उठना भुला दे, और आप निषेध के बाद उनके साथ बैठ जाएं तो {याद आने के बाद न बैठें} अर्थात: जब आपको याद आ जाए तो {अत्याचारी लोगों के साथ} न बैठें, यानी मुशरिकों (बहुदेववादियों) के साथ। और "अल-ज़िक्रा" (स्मरण) याद दिलाने के लिए एक संज्ञा है।

दूसरा बिंदु: कहा गया है: यह संबोधन नबी ﷺ के लिए है जबकि उद्देश्य उनकी उम्मत (समुदाय) है; वे उन्हें, उन पर शांति और आशीर्वाद हो, भूलने से पाक (निर्दोष) मानने की ओर गए हैं (१)। और कहा गया है: यह विशेष रूप से उनके लिए है, और उनके लिए भूलना संभव है; इब्न अल-अरबी ने कहा (२): यदि हम अपने साथियों को उनके[इस कथन में: कि] अल्लाह तआला का फरमान: {यदि आपने शिर्क(साझेदारी) किया तो आपके कर्म अवश्य नष्ट हो जाएंगे} [अज़-ज़ुमर: ६५] नबी ﷺ के नाम पर उम्मत को संबोधन है; क्योंकि उनके लिए शिर्क असंभव है, तो इसमें उनके लिए कोई बहाना नहीं है; क्योंकि उनके लिए भूलना संभव है। उन्होंने (नबी ﷺ) फरमाया: "आदम भूल गए, इसलिए उनकी संतान भी भूल गई।" इसे तिरमिज़ी ने उद्धृत किया और इसे सही बताया (३)।

और उन्होंने अपने बारे में जानकारी देते हुए फरमाया: "मैं भी तुम्हारी तरह एक इंसान ही हूँ; मैं भूल जाता हूँ जैसे तुम भूल जाते हो। इसलिए, यदि मैं भूल जाऊँ तो मुझे याद दिला दिया करो।" इसे सहीह (४) में उद्धृत किया गया है, इस प्रकार उन्होंने भूलने को स्वयं से जोड़ा।

और उन्होंने एक व्यक्ति का पाठ सुनकर फरमाया: "उसने मुझे फलां-फलां आयत याद दिला दी है जिसे मैं भुला दिया गया था" (५)।

और उनके लिए भूलने की संभावना के बाद उनमें मतभेद हुआ; क्या यह उन कार्यों और शरीयत के नियमों में भी होता है जो पहुँचाने (तबलीग) का माध्यम हैं या नहीं? तो अधिकांश विद्वान और विचारक पहले विचार की ओर गए हैं - जैसा कि काज़ी अयाज़ ने उल्लेख किया है (६) - जैसा कि कुरान और हदीसों से स्पष्ट है, लेकिन इमामों ने यह शर्त रखी है कि अल्लाह तआला उन्हें उस पर सचेत कर देता है, और उन्हें उस पर कायम नहीं रहने देता।

(१) इब्न अल-अरबी द्वारा 'अहकाम अल-कुरान' २/७३१ में (और शब्द उन्हीं के हैं): वे नबी ﷺ की पवित्रता की ओर गए... (२) 'अहकाम अल-कुरान' २/७३१ में, और कोष्ठक के बीच जो आएगा वह उसी से है। (३) सुनन अल-तिरमिज़ी (३०७६) अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से, और पहले १/२९४। (४)

सहीह अल-बुखारी (४०१), और सहीह मुस्लिम (५७२), और यह अहमद (३५६६) के पास है जो अब्दुल्ला बिन मसूद (रज़ि.) की हदीस से है। (५) इसे बुखारी (५०३८) और मुस्लिम (७८८) ने उद्धृत किया है, और यह अहमद (२४३३५) के पास है जो आयशा (रज़ि.) की हदीस से है। (६) 'इकमल अल-मुल्लिम' २/५१४ में, और लेखक ने इसे अबू अल-अब्बास के माध्यम से 'अल-मुफ़्हिम' २/१८५ में उनसे उद्धृत किया है।

421 سورة الانعام: آیت 68

مطلب: اے محمد! اگر شیطان آپ کو ان کے پاس سے اٹھنا بھلا دے، اور آپ ممانعت کے بعد ان کے ساتھ بیٹھ جائیں، تو {یاد آنے کے بعد نہ بیٹھیں} یعنی: جب آپ کو یاد آ جائے تو {ظالم قوم کے ساتھ} نہ بیٹھیں، یعنی مشرکین کے ساتھ۔ اور "الذکری" یاد دہانی کے لیے ایک اسم ہے۔

دوسرا نکتہ: کہا گیا ہے: یہ خطاب نبی ﷺ سے ہے جبکہ مراد آپ کی امت ہے؛ وہ آپ علیہ الصلاۃ والسلام کو بھول چوک سے پاک قرار دینے کی طرف گئے ہیں (1)۔ اور کہا گیا ہے: یہ خاص آپ ہی کے لیے ہے، اور آپ کے لیے بھول چوک جائز ہے؛ ابن العربی نے کہا (2): اگر ہم اپنے ساتھیوں کو ان کے اس [قول: کہ] اللہ تعالیٰ کے ارشاد: {اگر آپ نے شرک کیا تو آپ کے اعمال ضرور برباد ہو جائیں گے} [الزمر: 65] میں معذور سمجھیں کہ یہ نبی ﷺ کے نام پر امت کو خطاب ہے؛ کیونکہ آپ کے لیے شرک ناممکن ہے، تو اس میں ان کے لیے کوئی عذر نہیں ہے؛ کیونکہ آپ کے لیے بھول جانا جائز ہے۔ آپ علیہ الصلاۃ والسلام نے فرمایا: "آدم بھول گئے، چنانچہ ان کی اولاد بھی بھول گئی"۔ اسے ترمذی نے روایت کیا اور اسے صحیح قرار دیا (3)۔

اور آپ نے اپنے بارے میں بتاتے ہوئے فرمایا: "میں بھی تمہاری طرح ایک انسان ہوں، میں بھول جاتا ہوں جیسے تم بھول جاتے ہو۔ چنانچہ اگر میں بھول جاؤں تو مجھے یاد دلا دیا کرو"۔ اسے صحیحین میں روایت کیا گیا ہے (4)، پس آپ نے بھولنے کی نسبت اپنی طرف کی۔

اور آپ نے ایک شخص کی قرآت سن کر فرمایا: "اس نے مجھے فلاں فلاں آیت یاد دلا دی ہے جسے میں بھلا دیا گیا تھا" (5)۔

اور آپ کے لیے بھول چوک کے جائز ہونے کے بعد ان میں اختلاف ہوا؛ کیا یہ ان افعال اور احکامِ شرع میں بھی ہوتا ہے جو پہنچانے (تبلیغ) کا ذریعہ ہیں یا نہیں؟ تو جمہور علماء اور ائمہِ فکر پہلے قول کی طرف گئے ہیں - جیسا کہ قاضی عیاض نے ذکر کیا ہے (6) - جیسا کہ قرآن اور احادیث سے ظاہر ہے، لیکن ائمہ نے یہ شرط لگائی ہے کہ اللہ تعالیٰ آپ کو اس پر متنبہ فرما دیتا ہے، اور آپ کو اس پر برقرار نہیں رہنے دیتا۔

(1) ابن العربی کی 'احکام القرآن' 2 / 731 میں (اور کلام انہی کا ہے): وہ نبی ﷺ کی تنزیہ (پاکیزگی) کی طرف گئے... (2) 'احکام القرآن' 2 / 731 میں، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (3) سنن ترمذی (3076) حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور سابقہ 1 / 294۔ (4) صحیح بخاری (401)، اور صحیح مسلم (572)، اور یہ احمد (3566) کے ہاں ہے جو عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے۔ (5) اسے بخاری (5038) اور مسلم (788) نے روایت کیا ہے، اور یہ احمد (24335) کے ہاں ہے جو حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے ہے۔ (6) 'اکمال المعلم' 2 / 514 میں، اور مصنف نے اسے ابوالعباس کے واسطے سے 'المفہم' 2 / 185 میں ان سے نقل کیا ہے۔

Surah al-An'am: Verses 68 - 69 422

Then they differed whether it is a condition for the reminder to be connected to the event immediately, which is the school of Judge Abu Bakr (1) and the majority of scholars. Or is delay permissible in that, as long as his life does not end and his delivery is not interrupted, and towards this Abu al-Ma'ali (2) inclined. A group of scholars prevented forgetfulness for him in rhetorical actions and Sharia acts of worship, just as they prevented it by consensus in rhetorical statements, and they excused the apparent [meanings] mentioned in that, and to this Professor Abu Ishaq (3) leaned. The Batiniyya and a group of the masters of the science of hearts deviated, saying: Forgetfulness is not permissible for him; rather, he forgets intentionally and intends the image of forgetfulness so that it may be legislated [as a sunnah]. A great one among the leading researchers inclined towards this, namely Abu al-Muzaffar al-Isfarayini (4) in his book "Al-Awsat". It is an incorrect approach, and combining opposites is impossible and far-fetched.

His Almighty's saying: {And those who fear Allah are not responsible for them [the disbelievers] in anything, but [it is for] a reminder, so that they might fear Allah (69)} Ibn Abbas said: When it was revealed: Do not sit with the polytheists - and that is what is meant by His saying: "Turn away from them" - the Muslims said: We cannot enter the Mosque and perform circumambulation (Tawaf); so this verse was revealed (5). {But [it is for] a reminder} meaning: If they sit - meaning the believers - let them remind them - {so that they might fear Allah} Allah in leaving what they are in (6).

---

(1) He is al-Baqillani, and he mentioned in Al-Taqrib wa al-Irshad 1/438 that he investigated the speech regarding the rulings of the Messengers in his book: "The Difference between the Miracles of the Messengers and the Wonders of the Saints". (2) In Al-Burhan 1/320. (3) He is al-Isfarayini. See Al-Bahr al-Muhit in the Principles of Jurisprudence by al-Zarkashi 4/173. (4) He is Shahfur, Tahir ibn Muhammad al-Isfarayini, then al-Tusi, al-Shafi'i, he has the Great Tafsir, died in the year (471 AH). Al-Siyar 18/401. (5) Cited by al-Wahidi in Al-Wasit 2/485-486, and al-Baghawi 2/105. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/304. Al-Baghawi said 2/105: He permitted sitting with them for the sake of preaching, so that it might prevent them from diving [into falsehood].

सूरह अल-अनआम: आयतें 68 - 69 422

फिर उन्होंने इस बात पर मतभेद किया कि क्या चेतावनी के लिए घटना के साथ तुरंत जुड़ा होना एक शर्त है, जो काजी अबू बक्र (1) और अधिकांश विद्वानों का मत है। या क्या उसमें देरी की अनुमति है, जब तक कि उसका जीवन समाप्त न हो जाए और उसका संदेश देना बाधित न हो जाए, और अबू अल-मा'ली (2) का झुकाव इसी ओर था। विद्वानों के एक समूह ने उनके लिए वाक्पटु कार्यों और शरीयत के इबादतों में भूलने को वर्जित माना, जैसा कि उन्होंने वाक्पटु कथनों में सर्वसम्मति से इसे वर्जित किया, और उन्होंने इस संबंध में वर्णित प्रत्यक्ष अर्थों के लिए बहाना बनाया, और इसी की ओर प्रोफेसर अबू इशाक (3) का झुकाव था। बातिनिया और दिलों के विज्ञान (इल्म अल-कुलूब) के उस्तादों के एक समूह ने विचलन किया और कहा: उनके लिए भूलना जायज़ नहीं है; बल्कि वह जानबूझकर भूलते हैं और भूलने का रूप धारण करते हैं ताकि इसे सुन्नत बनाया जा सके। शोध के प्रमुख इमामों में से एक बड़े इमाम, अबू अल-मुजफ्फर अल-इस्फरायनी (4) ने अपनी पुस्तक "अल-औसत" में इस ओर रुख किया। यह एक गलत दृष्टिकोण है, और विरोधियों का मिलन असंभव और दूर की बात है।

अल्लाह तआला का कथन: {और जो लोग डरते हैं, उनके ज़िम्मे उन (काफिरों) के हिसाब में से कुछ भी नहीं है, लेकिन [यह तो] एक नसीहत है ताकि वे डरें (69)} इब्न अब्बास ने कहा: जब यह उतरा: मुशरिकों के साथ न बैठो - और उनके इस कथन से यही मुराद है: "उनसे मुंह मोड़ लो" - तो मुसलमानों ने कहा: हम मस्जिद में प्रवेश नहीं कर सकते और तवाफ नहीं कर सकते; तो यह आयत उतरी (5)। {लेकिन [यह तो] एक नसीहत है} यानी: यदि वे बैठते हैं - यानी मोमिन - तो वे उन्हें याद दिलाएं- {ताकि वे डरें} अल्लाह से उस चीज़ को छोड़ने में जिसमें वे हैं (6)।

---

(1) वह अल-बाक़िलानी हैं, और उन्होंने अल-तक़रीब वल-इरशाद 1/438 में उल्लेख किया है कि उन्होंने अपनी पुस्तक "द डिफरेंस बिटवीन द मिरेकल्स ऑफ़ द मेसेंजर्स एंड द वंडर्स ऑफ़ द सेंट्स" में रसूलों के फैसलों से संबंधित बातों की गहन जांच की है। (2) अल-बुरहान 1/320 में। (3) वह अल-इस्फरायनी हैं। अल-ज़रकशी द्वारा अल-बहर अल-मुहित फ़ी उसूल अल-फ़िक़्ह 4/173 देखें। (4) वह शाहफ़ुर, ताहिर इब्न मुहम्मद अल-इस्फरायनी, फिर अल-तूसी, अल-शाफ़ई हैं, उनकी महान तफ़सीर है, (471 हिजरी) में मृत्यु हुई। अल-सियार 18/401। (5) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 2/485-486 में और अल-बग़वी ने 2/105 में इसका उल्लेख किया है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़

2/304। अल-बग़वी ने 2/105 में कहा: उन्होंने उपदेश के लिए उनके साथ बैठने की अनुमति दी, ताकि यह उन्हें गलत चर्चाओं में पड़ने से रोक सके।

سورہ الانعام: آیات 68 - 69 422

پھر انہوں نے اختلاف کیا کہ کیا تنبیہ کے لیے واقعے کے فوراً بعد اس کا ہونا شرط ہے، جو قاضی ابو بکر (1) اور اکثر علماء کا مذہب ہے۔ یا اس میں تاخیر جائز ہے، جس وقت تک اس کی زندگی ختم نہ ہو جائے اور اس کی تبلیغ منقطع نہ ہو جائے، اور ابو المعالی (2) کا میلان اسی طرف تھا۔ علماء کی ایک جماعت نے بلاغی افعال اور شرعی عبادات میں ان پر سہو (بھول چوک) کو ممنوع قرار دیا، جیسا کہ انہوں نے بلاغی اقوال میں بالاتفاق اسے منع کیا، اور انہوں نے اس بارے میں وارد ہونے والے ظواہر کی معذرت پیش کی، اور اسی طرف استاد ابو اسحاق (3) مائل ہوئے۔ باطنیہ اور علم القلوب کے ماہرین کی ایک جماعت نے انحراف کیا اور کہا: ان پر بھولنا جائز نہیں ہے؛ بلکہ وہ قصداً بھولتے ہیں اور بھولنے کی صورت اختیار کرتے ہیں تاکہ اسے سنت بنایا جا سکے۔ تحقیق کے ائمہ میں سے ایک بڑے امام، ابو المظفر الاسفراییٰنی (4) نے اپنی کتاب "الاوسط" میں اسی طرف میلان ظاہر کیا۔ یہ ایک غیر درست راستہ ہے، اور ضد کا ضد کے ساتھ جمع ہونا ناممکن اور بعید ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور جو لوگ پرہیزگار ہیں ان پر ان (کافروں) کے حساب میں سے کچھ بھی نہیں ہے لیکن [یہ تو] ایک نصیحت ہے تاکہ وہ پرہیزگاری اختیار کریں (69)} ابن عباس نے کہا: جب یہ نازل ہوا: مشرکین کے ساتھ نہ بیٹھو - اور اللہ کے قول "ان سے اعراض کرو" سے یہی مراد ہے - تو مسلمانوں نے کہا: ہم مسجد میں داخل نہیں ہو سکتے اور طواف نہیں کر سکتے؛ تو یہ آیت نازل ہوئی (5)۔ {لیکن [یہ تو] ایک نصیحت ہے} یعنی: اگر وہ بیٹھیں - یعنی مومن - تو انہیں یاد دلائیں - {تاکہ وہ پرہیزگاری اختیار کریں} اللہ سے اس چیز کو چھوڑنے میں جس میں وہ ہیں (6)۔

(1) وہ باقلانی ہیں، اور انہوں نے التقریب والارشاد 1/438 میں ذکر کیا ہے کہ انہوں نے اپنی کتاب: "الفرق بین معجزات الرسل وکرامات الاولیاء" میں رسولوں کے احکام کے متعلق گفتگو کی تحقیق کی ہے۔ (2) البرہان 1/320 میں۔ (3) وہ اسفراییٰنی ہیں۔ زرکشی کی البحر المحیط فی اصول الفقہ 4/173 دیکھیں۔ (4) وہ شاہفور، طاہر بن محمد الاسفراییٰنی، پھر الطوسی، الشافعی ہیں، ان کی تفسیر کبیر ہے، وفات سن (471ھ) میں ہوئی۔ السیر 18/401۔ (5) اسے واحدی نے الوسیط 2/485-486 میں اور بغوی نے 2/105 میں نقل کیا ہے۔ (6) المحرر الوجیز 2/304۔ اور بغوی نے 2/105 میں کہا: وعظ کے لیے ان کی مجلسوں میں بیٹھنے کی رخصت دی، شاید یہ انہیں بے ہودہ بحثوں سے روک دے۔

Then it was said: This was abrogated by His saying: "And He has already revealed to you in the Book that when you hear the verses of Allah being denied and mocked at, do not sit with them until they engage in another conversation" An-Nisa: 140. Indeed, the concession was before the Conquest [of Mecca], and the time was a period of Taqiyyah (precautionary concealment). He referred by His saying: "And He has already revealed to you in the Book" to His saying: "And leave those who take their religion as amusement and play."

Al-Qushayri said: The more apparent view is that the verse is not abrogated. The meaning is: You are not responsible for anything of the account of the polytheists; your duty is to remind and restrain them. If they refuse, their account is with Allah.

And "Dhikra" (reminder) is in the accusative case as a verbal noun (masdar), and it may be in the nominative case; meaning: but what they do is a reminder, i.e., but upon them is a reminder. Al-Kisa'i said: The meaning is: but this is a reminder (2).

Allah Almighty’s saying: "And leave those who take their religion as play and amusement and whom the worldly life has deluded. And remind with it [the Quran], lest a soul be given up to destruction for what it earned; it will have other than Allah no protector and no intercessor. And if it should offer every compensation, it would not be taken from it. Those are the ones who are given up to destruction for what they earned. For them will be a drink of scalding water and a painful punishment because they used to disbelieve." (70)

Meaning: Do not attach your heart to them, for they are people of obstinacy, even if you are commanded to admonish them. Qatadah said: This is abrogated; it was abrogated by: "Then kill the polytheists wherever you find them" (3) [At-Tawbah: 5].

And the meaning of "play and amusement" is: mocking the religion to which you called them. It was also said: They mocked the religion they follow, so they did not act upon it, and mockery is not permissible in religion. It was also said: "play and amusement" means falsehood and joy, and this has been mentioned before (4).

---

(1) Narrated by al-Tabari 9/315-316 from Mujahid and al-Suddi, and narrated by al-Nahas in "Al-Nasikh wa al-Mansukh" 2/319 via Juwaybir from al-Dahhak from Ibn Abbas. Al-Nahas said: This is a report and there is no room for its abrogation. (2) I'rab

al-Qur'an by al-Nahas 2/73. (3) Narrated by Abd al-Razzaq in "Al-Tafsir" 2/212, and al-Nahas in "Al-Nasikh wa al-Mansukh" 2/321. (4) P. 360-361 of this volume.

सूरह अल-अनआम, आयत 69 - 70 423

फिर कहा गया: इसे अल्लाह के इस कथन द्वारा निरस्त (मंसूख) कर दिया गया: "और उसने किताब में तुम पर पहले ही उतार दिया है कि जब तुम अल्लाह की आयतों को सुनो कि उनका इनकार किया जा रहा है और उनका उपहास किया जा रहा है, तो उनके साथ न बैठो जब तक कि वे किसी दूसरी बात में न लग जाएँ' अन-निसा: 140। वास्तव में, यह छूट मक्का विजय से पहले थी, और वह समय तक़िय्या (सतर्कतापूर्ण छिपाव) का समय था। उन्होंने अपने इस कथन से कि "और उसने किताब में तुम पर उतार दिया है", अपने इस कथन की ओर संकेत किया: "और उन्हें छोड़ दो जिन्होंने अपने धर्म को खेल और तमाशा बना लिया है।"

अल-कुशैरी ने कहा: अधिक स्पष्ट बात यह है कि आयत निरस्त नहीं है। इसका अर्थ है: तुम पर मुशरिकों के हिसाब की कोई जिम्मेदारी नहीं है, तुम्हारा कर्तव्य उन्हें याद दिलाना और रोकना है। यदि वे मना करें, तो उनका हिसाब अल्लाह पर है।

और "ज़िकरा" (नसीहत) यहाँ मस्तर (क्रियावाचक संज्ञा) के रूप में नसब (accusative) की स्थिति में है, और रफ़अ (nominative) की स्थिति में भी हो सकता है; यानी: जो वे करते हैं वह एक नसीहत है, अर्थात् उन पर नसीहत है। अल-किसाई ने कहा: इसका अर्थ है: लेकिन यह एक नसीहत है (2)।

अल्लाह तआला का कथन: "और छोड़ दो उन लोगों को जिन्होंने अपने धर्म को खेल और तमाशा बना लिया है और जिन्हें सांसारिक जीवन ने धोखे में डाल रखा है। और इसके(क़ुरआन) साथ नसीहत करो, कहीं ऐसा न हो कि कोई जान अपने किए के बदले में तबाही में डाल दी जाए; अल्लाह के सिवा न उसका कोई मित्र होगा और न कोई सिफारिश करने वाला। और यदि वह हर प्रकार का बदला (मुआवजा) देना चाहे, तो उससे वह स्वीकार नहीं किया जाएगा। ये वही लोग हैं जो अपने किए के बदले में तबाही में डाल दिए गए। उनके लिए खौलता हुआ पानी पीने को होगा और दर्दनाक अज़ाब होगा क्योंकि वे कुफ़्र (इनकार) किया करते थे।" (70)

अर्थात्: अपने दिल को उनसे न लगाओ क्योंकि वे जिद्दी लोग हैं, भले ही तुम्हें उन्हें उपदेश देने का आदेश दिया गया हो। क़तादा ने कहा: यह मंसूख (निरस्त) है, इसे आयत: "फिर मुशरिकों को जहाँ पाओ क़त्ल करो" (3) [अत-तौबा: 5] द्वारा निरस्त किया गया है।

और "खेल और तमाशे" का अर्थ है: उस धर्म का उपहास करना जिसकी ओर आपने उन्हें बुलाया था। यह भी कहा गया है: उन्होंने उस धर्म का मज़ाक उड़ाया जिस पर वे स्वयं थे, इसलिए उन्होंने उस पर

अमल नहीं किया, और धर्म में उपहास की कोई अनुमति नहीं है। यह भी कहा गया: "खेल और तमाशे" का अर्थ है असत्य और व्यर्थ की खुशी, और इसका ज़िक्र पहले (4) हो चुका है।

---

(1) इसे अल-तबरी 9/315-316 ने मुजाहिद और अल-सुद्दी से उद्धृत किया है, और अल-नहास ने अपनी पुस्तक 'अल-नासिख वल-मंसूख' 2/319 में जुवैबिर के माध्यम से अल-ज़ह्हाक से और उन्होंने इब्न अब्बास से उद्धृत किया है। अल-नहास ने कहा: यह एक समाचार (ख़बर) है और इसके निरस्त होने की कोई गुंजाइश नहीं है। (2) 'इराब अल-क़ुरआन' अल-नहास द्वारा, 2/73। (3) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक ने अपनी 'तफ़सीर' 2/212 में, और अल-नहास ने 'अल-नासिख वल-मंसूख' 2/321 में उद्धृत किया है। (4) इसी भाग के पृष्ठ 360-361 पर।

سورة الانعام، آیات 69 - 70 423

پھر کہا گیا: اسے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے منسوخ کر دیا گیا ہے: "اور وہ کتاب میں تم پر (یہ حکم) نازل کر چکا ہے کہ جب تم اللہ کی آیتوں کو سنو کہ ان کے ساتھ کفر کیا جا رہا ہے اور ان کا مذاق اڑایا جا رہا ہے تو ان کے ساتھ نہ بیٹھو جب تک کہ وہ کسی دوسری بات میں نہ لگ جائیں" النساء: 140۔ دراصل یہ رخصت فتحِ مکہ سے پہلے تھی، اور وہ وقت تقیہ کا تھا۔ انہوں نے اپنے قول "اور وہ کتاب میں تم پر نازل کر چکا ہے" سے اپنے قول "اور ان لوگوں کو چھوڑ دیجئے جنہوں نے اپنے دین کو کھیل اور تماشہ بنا لیا ہے" کی طرف اشارہ کیا ہے۔

القشیری نے کہا: زیادہ ظاہر بات یہ ہے کہ یہ آیت منسوخ نہیں ہے۔ اس کا مطلب ہے: مشرکین کے حساب میں سے تم پر کچھ نہیں ہے، پس تم پر انہیں نصیحت کرنا اور روکنا لازم ہے، پھر اگر وہ انکار کریں تو ان کا حساب اللہ کے ذمہ ہے۔

اور لفظ "ذکریٰ" مصدر ہونے کی بنا پر حالتِ نصب میں ہے، اور یہ بھی جائز ہے کہ حالتِ رفع میں ہو؛ یعنی: لیکن جو وہ کرتے ہیں وہ ایک نصیحت ہے، یعنی ان پر نصیحت کرنا لازم ہے۔ الکسائی نے کہا: اس کا مطلب ہے: لیکن یہ ایک نصیحت ہے (2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور ان لوگوں کو چھوڑ دیجئے جنہوں نے اپنے دین کو کھیل اور تماشہ بنا لیا ہے اور جنہیں دنیا کی زندگی نے دھوکے میں ڈال رکھا ہے، اور اس (قرآن) کے ذریعے نصیحت کیجئے کہ کہیں کوئی جان اپنے کیے کے بدلے ہلاکت میں نہ پھنس جائے؛ اللہ کے سوا نہ اس کا کوئی مددگار ہوگا اور نہ کوئی سفارشی۔ اور اگر وہ ہر قسم کا معاوضہ دینا چاہے تو اس سے نہیں

لیا جائے گا۔ یہی وہ لوگ ہیں جو اپنے کیے کے بدلے ہلاکت میں ڈال دیے گئے، ان کے لیے کھولتا ہوا پانی پینے کو ہوگا اور دردناک عذاب ہوگا اس وجہ سے کہ وہ کفر کیا کرتے تھے۔" (70)

یعنی: اپنا دل ان سے نہ لگائیں کیونکہ وہ ضدی لوگ ہیں، اگرچہ آپ کو انہیں نصیحت کرنے کا حکم دیا گیا ہے۔ قتادہ نے کہا: یہ منسوخ ہے، اسے آیت: "پس مشرکین کو قتل کرو جہاں کہیں انہیں پاؤ" (3) [التوبہ: 5] نے منسوخ کر دیا ہے۔

اور "کھیل اور تماشہ" کا مطلب ہے: اس دین کا مذاق اڑانا جس کی طرف آپ نے انہیں دعوت دی۔ اور ایک قول یہ ہے کہ: انہوں نے اس دین کا مذاق اڑایا جس پر وہ خود تھے چنانچہ انہوں نے اس پر عمل نہیں کیا، اور مذاق اڑانا دین میں جائز نہیں ہے۔ اور ایک قول یہ بھی ہے کہ: "کھیل اور تماشہ" سے مراد باطل اور ناحق خوشی ہے، اور یہ پہلے (4) گزر چکا ہے۔

---

(1) اسے الطبری نے 315/9 - 316 میں مجاہد اور السدی سے روایت کیا ہے، اور النحاس نے 'الناسخ والمنسوخ' 319/2 میں جویبر کے واسطے سے الضحاک سے اور انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ النحاس نے کہا: یہ خبر ہے اور اس کے منسوخ ہونے کی کوئی گنجائش نہیں ہے۔ (2) اعراب القرآن از النحاس 73/2۔ (3) اسے عبدالرزاق نے التفسیر 212/2 میں اور النحاس نے الناسخ والمنسوخ 321/2 میں روایت کیا ہے۔ (4) اسی جلد کے صفحات 360-361 پر۔

Surah Al-An'am, verse 70 424 The word "play" (la'ib) comes first in four places, and they have been versified: "Whenever play and amusement (la'ib wa lahw) come, how many places are there in the Qur'an? A letter (instance) in [Surat] Al-Hadid, and in [Surat] Al-Qital (Muhammad), and in [Surat] Al-An'am there are two places from it (1)." It is said: What is meant by "religion" here is the Eid (festival); Al-Kalbi said: Verily, Allah Almighty has made for every people an Eid that they venerate and in which they pray to Allah Almighty, and every people took their Eid as play and amusement except for the nation of Muhammad (peace be upon him), for they took it as prayer, remembrance (dhikr), and presence with charity, such as [the days of] Jumu'ah (Friday), [Eid] al-Fitr, and [Eid] al-Adha (Nahr) (2). His saying, Exalted is He: "And the worldly life deluded them" means: they only knew the outward appearance of the worldly life. His saying, Exalted is He: "And remind with it" meaning: with the Qur'an, or with the reckoning, "lest a soul be given up to ruin for what it earned" meaning: it is held hostage and surrendered to destruction; narrated from Mujahid, Qatada, Al-Hasan, Ikrimah, and Al-Suddi (3). "Al-Ibsal" means surrendering a person to destruction. This is what is known in the language; "Ibsaltu waladi" (I gave up my child) means: I mortgaged him (4). Auf bin Al-Ahwas bin Ja'far said: "And my giving up (ibsal) of my sons without a crime we committed (ba'awnahu), nor for blood shed (5)." "Ba'awnahu" with the letter 'ayn (unpointed) means we earned it or committed it. "Al-baghw" is crime or transgression. He had taken upon himself the blood-wit (diya) from the tribe of Ghani for the sons of Al-Sajafiyyah belonging to the tribe of Qushayr. They said: "We do not accept you [as a guarantor]," so he pledged his sons to them seeking reconciliation (6). Al-Nabighah al-Ja'di recited:

(1) We did not find their author, and perhaps the first half was: "Whenever it comes..." so that the meter is correct. See Al-Burhan fi 'Ulum al-Qur'an 1/121 by Al-Zarkashi. (2) Tafsir Abi Al-Layth 1/493, and Tafsir Al-Baghawi 2/106. (3) See Majaz al-Qur'an 1/194, Al-Wasit 2/286, and Tafsir Al-Baghawi 2/106. Their saying was recorded by Al-Tabari 9/320-321, and Ibn Abi Hatim 4/1318. Ibn Atiyah mentioned in Al-Muharrar al-Wajiz 2/305 that the meaning is: lest it be given up, or for fear of being given up. (4) Mujmal al-Lugha 1/125. (5) Majaz al-Qur'an 1/195, Al-Ma'ani al-Kabir by Ibn Qutayba 2/1114, and Mujmal al-Lugha 1/125, and Al-Sihah (basl). (6) Majaz al-Qur'an 1/195, and Al-Sihah (basl).

सूरा अल-अनाम, आयत 70 424 चार स्थानों पर "खेल" (ला'इब) शब्द पहले आता है, और उन्हें कविता में पिरोया गया है: "यदि खेल और मनोरंजन (ला'इब व लहव) आता है, तो कुरान में कितने स्थान हैं? एक अक्षर (उदाहरण) अल-हादीद में, और अल-क़ितल (मुहम्मद) में, और अल-अनाम में इसके दो स्थान हैं (1)।" कहा जाता है: यहाँ "दीन" (धर्म) से तात्पर्य ईद (त्योहार) है; अल-कलबी ने कहा: वास्तव में, अल्लाह सर्वशक्तिमान ने हर कौम के लिए एक ईद बनाई है जिसे वे सम्मानित करते हैं और जिसमें वे अल्लाह सर्वशक्तिमान की प्रार्थना करते हैं, और हर कौम ने अपनी ईद को खेल और मनोरंजन के रूप में लिया, सिवाय मुहम्मद (उन पर शांति हो) की उम्मत के, क्योंकि उन्होंने इसे प्रार्थना, स्मरण (ज़िक्र) और दान के साथ उपस्थिति के रूप में लिया, जैसे जुम्मा (शुक्रवार), [ईद] अल-फितर और [ईद] अल-अज़हा (नहर) (2)। उनका कहना है, वह महान है: "और सांसारिक जीवन ने उन्हें धोखे में रखा" यानी: वे केवल सांसारिक जीवन के बाहरी स्वरूप को जानते थे। उनका कहना है, वह महान है: "और इसके साथ याद दिलाओ" यानी: कुरान के साथ, या हिसाब के साथ, "ताकि कोई आत्मा अपने किए के कारण तबाही के हवाले न कर दी जाए" यानी: उसे बंधक बना लिया जाए और विनाश के हवाले कर दिया जाए; मुजाहिद, कतादा, अल-हसन, इक्रमा और अल-सुद्दी (3) से वर्णित है। "अल-इब्साल" का अर्थ है किसी व्यक्ति को विनाश के हवाले करना। भाषा में यही ज्ञात है; "इब्सलतु वलदी" (मैंने अपने बच्चे को त्याग दिया) का अर्थ है: मैंने उसे गिरवी रख दिया (4)। औफ बिन अल-अहवास बिन जफर ने कहा: "और बिना किसी अपराध (बा'अवनहू) के मेरे बेटों को त्यागना (इब्साल), और न ही खून बहाने के लिए (5)।" "बा'अवनहू" बिना नुक्ते वाले 'ऐन' के साथ, इसका अर्थ है कि हमने इसे कमाया या किया। "अल-बग़व" का अर्थ अपराध या उल्लंघन है। उसने गनी कबीले से कुरैश के कबीले के अल-सजफिया के बेटों के लिए खून का जुर्माना (दियत) अपने ऊपर ले लिया था। उन्होंने कहा: "हम आपको [एक ज़मानतदार के रूप में] स्वीकार नहीं करते," इसलिए उसने सुलह की तलाश में अपने बेटों को उनके पास गिरवी रख दिया (6)। अल-नाबिगा अल-जदी ने सुनाया:

(1) हमें उनके लेखक का पता नहीं चला, और शायद पहली पंक्ति थी: "जब भी यह आता है..." ताकि छंद सही हो। ज़रकशी द्वारा अल-बुरहान फी उलूम अल-कुरान 1/121 देखें। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/493, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/106। (3) मजाज़ अल-कुरान 1/194, अल-वसीत 2/286, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/106 देखें। उनकी बात अल-तबरी 9/320-321 और इब्न अबी हातिम 4/1318 द्वारा दर्ज की गई थी। इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/305 में उल्लेख किया है कि

अर्थ है: कहीं ऐसा न हो कि इसे त्याग दिया जाए, या त्याग दिए जाने के डर से। (4) मुजमल अल-लुगा 1/125। (5) मजाज़ अल-कुरान 1/195, इब्न कुतैबा द्वारा अल-मानी अल-कबीर 2/1114, और मुजमल अल-लुगा 1/125, और अल-सिहाह (बस्ल)। (6) मजाज़ अल-कुरान 1/195, और अल-सिहाह (बस्ल)।

سورۃ الانعام، آیت 70 424 اور لفظ "کھیل" (لعب) چار مقامات پر مقدم (پہلے) آیا ہے، اور انہیں نظم کیا گیا ہے: "جب کھیل اور تماشا (لعب و لہو) آئے، تو قرآن میں یہ کتنے مقامات پر ہے؟ ایک حرف (مثال) الحدید میں، اور القتال (محمد) میں، اور الانعام میں اس کے دو مقامات ہیں (1)۔" اور کہا گیا: یہاں "دین" سے مراد عید ہے؛ کلبی نے کہا: اللہ تعالیٰ نے ہر قوم کے لیے ایک عید بنائی ہے جس کی وہ تعظیم کرتے ہیں اور اس میں اللہ تعالیٰ کی عبادت کرتے ہیں، اور ہر قوم نے اپنی عید کو کھیل اور تماشے کے طور پر لیا سوائے امت محمدیہ ﷺ کے، کیونکہ انہوں نے اسے نماز، ذکر اور صدقہ کے ساتھ حاضری کے طور پر اپنایا، جیسے جمعہ، [عید] الفطر اور [عید] الاضحیٰ (نحر) (2)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَغَرَّتْهُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا﴾ یعنی: انہوں نے دنیاوی زندگی کے صرف ظاہر کو جانا۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَذَكِّرْ بِهِ﴾ یعنی: قرآن کے ساتھ، یا حساب کے ساتھ ﴿أَن تُبْسَلَ نَفْسٌ بِمَا كَسَبَتْ﴾ یعنی: اسے رہن رکھ دیا جائے اور ہلاکت کے سپرد کر دیا جائے؛ مجاہد، قتادہ، حسن، عکرمہ اور سدی (3) سے مروی ہے۔ اور "الابسال" کا مطلب ہے کسی شخص کو ہلاکت کے سپرد کرنا۔ زبان میں یہی معروف ہے؛ "ابسلتُ ولدی": میں نے اسے رہن رکھ دیا (4)۔ عوف بن الاحوص بن جعفر نے کہا: "اور میرا اپنے بیٹوں کو سپرد کرنا (ابسال) بغیر کسی جرم (بعوناہ) کے، اور نہ بہائے ہوئے خون کے بدلے (5)۔" "بعوناہ" مہملہ (بغیر نقطہ والی) عین کے ساتھ، اس کا مطلب ہے ہم نے اسے کمایا یا اس کا ارتکاب کیا۔ اور "البغو": جرم یا زیادتی۔ اس نے غنی سے بنو قشیر کے لیے بنو سجفیہ کے بیٹوں کے خون کا تاوان (دیت) اپنے ذمہ لیا تھا، تو انہوں نے کہا: ہم تم پر راضی نہیں ہیں، چنانچہ اس نے صلح کی خاطر اپنے بیٹوں کو ان کے پاس رہن رکھ دیا (6)۔ اور نابغہ جعدی نے پڑھا:

(1) ہمیں ان کے قائل کا علم نہیں ہو سکا، اور شاید اس کا پہلا مصرعہ ہو: "جب وہ آئے..." تاکہ وزن درست رہے۔ زرقشی کی البرھان فی علوم القرآن 121/1 دیکھیں۔ (2) تفسیر ابی اللیث 493/1، اور تفسیر بغوی 106/2۔ (3) دیکھئے مجاز القرآن 194/1، اور الوسیط 286/2، اور تفسیر بغوی 106/2، اور طبری نے ان کا قول 321-320/9 میں نقل کیا ہے، اور ابن ابی حاتم نے 1318/4 میں۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 305/2 میں ذکر کیا ہے کہ معنی ہے: تا کہ وہ ہلاک نہ ہو، یا اس ڈر سے کہ وہ ہلاک نہ ہو۔ (4) مجمل اللغہ 125/1۔ (5) مجاز القرآن 195/1، اور ابن قتیبہ کی المعانی الکبیر 1114/2، اور مجمل اللغہ 125/1، اور الصحاح (بسل)۔ (6) مجاز القرآن 195/1، اور الصحاح (بسل)۔

425 Surah Al-An'am, Verse 70

And we pawned ‘Amir at Al-Afaqa for what was in Al-Darda’ as a pledge, so he was surrendered (to destruction). (1) Al-Darda’: A battalion they had (2). {It will not have besides Allah any protector or intercessor} Its meaning has been discussed previously (3). The Almighty’s saying: {And if it should offer every compensation, it will not be taken from it} the verse. Compensation (Al-Adl): The ransom, and it has been discussed previously in "Al-Baqarah" (4). Al-Hamim: Hot water (5), and in the Revelation: {scalding water will be poured over their heads} [Al-Hajj: 19] the verse, {They will circulate between it and scalding water, heated [to the utmost degree]} [Ar-Rahman: 44]. And the verse is abrogated by the verse of fighting. It was said: It is not abrogated; because His saying: {And leave those who take their religion as amusement and play} is a threat, like His saying: {Leave them to eat and enjoy themselves} [Al-Hijr: 3] (6). Its meaning is: Do not grieve over them, for your duty is only to convey and remind of the surrender of souls. So whoever is surrendered (ubsil) has been handed over and held in pledge. It was said: Its origin is prohibition (tahrim), from their saying: "This is basl (forbidden) for you," i.e., haram (7), as if they were forbidden Paradise and Paradise was forbidden to them. The poet said (8): Your neighbor is forbidden to us, prohibited, and our neighbor is permissible for you and her husband. Al-Ibsal: Prohibition (9).

(1) Diwan al-Nabigha p. 121, and Majaz al-Qur'an 1/195. Al-Afaqa with a damma on the hamza: a place in the land of Al-Hazn near Kufa, and it was said: it is water belonging to Bani Yarbu'. Mu'jam al-Buldan 6/226. (2) Al-Sihah (basl). (3) 2/76 and 4/285. (4) 2/79. (5) Tafsir al-Tabari 9/325, and al-Tabari said: It is an object (maf'ul) turned into a fa'il form. (6) Al-Nasikh wal-Mansukh by al-Nahhas 2/321, and al-Idah fi Nasikh al-Qur'an wa Mansukhih p. 283, and previously on p. 423 of this part from the saying of Qatada. (7) See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/262, and al-Nukat wal-'Uyun 2/131. (8) He is Al-A'sha Maymun bin Qais, and the verse is in his Diwan p. 225. (9) Al-Sihah (basl), and Tafsir al-Tabari 9/322.

४२५ सूरह अल-अनआम, आयत ७०

"और हमने अल-अफ़ाक़ा में आमिर को गिरवी रखा जो अल-दर्दा' में था एक प्रतिज्ञा के रूप में, तो वह विनाश के सुपुर्द कर दिया गया।" (१) अल-दर्दा': एक सैन्य दल जो उनके पास था (२)। {अल्लाह के अलावा उसका कोई संरक्षक या सिफारिश करने वाला नहीं होगा} इसका अर्थ पहले बताया जा चुका है (३)। अल्लाह तआला का कथन: {और यदि वह हर संभव मुआवज़ा दे, तो भी वह उससे स्वीकार नहीं किया जाएगा} आयत। अल-अदल: फिदया (फिरौती), और इसका ज़िक्र पहले "अल-बक़रह" में आ चुका है (४)। अल-हमीम: गर्म पानी (५), और कुरान में है: {उनके सिरों पर खौलता हुआ पानी डाला जाएगा} [अल-हज्ज: १९] आयत, {वे उसके और खौलते हुए पानी के बीच घूमेंगे जो अपनी चरम सीमा तक गर्म होगा} [अर-रहमान: ४४]। और यह आयत युद्ध की आयत द्वारा निरस्त (मन्सूख) है। कहा गया है: यह निरस्त नहीं है; क्योंकि उसका कहना: {और उन्हें छोड़ दें जिन्होंने अपने धर्म को खेल-तमाशा बना लिया है} एक धमकी है, जैसे उसका कहना: {उन्हें खाने और मौज करने के लिए छोड़ दें} [अल-हिज्र: ३] (६)। इसका अर्थ है: उन पर शोक न करें, आपका काम केवल पहुँचाना और आत्माओं के सुपुर्द होने की याद दिलाना है। तो जो सुपुर्द (उब्सिल) कर दिया गया, वह सौंप दिया गया और गिरवी रख लिया गया। कहा गया: इसका मूल 'निषेध' (तहरीम) है, उनके इस कथन से: "यह आप पर 'बस्ल' है", यानी हराम (वर्जित) है (७), मानो उन्हें जन्नत से वंचित कर दिया गया और जन्नत उन पर हराम कर दी गई। कवि ने कहा (८): "आपका पड़ोसी हमारे लिए वर्जित है, निषिद्ध है, जबकि हमारा पड़ोसी आपके लिए हलाल है और उसका पति भी।" अल-इबसाल: निषेध (तहरीम) (९)।

(१) दीवान अल-नाबिगा पृष्ठ १२१, और मजाज़ अल-क़ुरआन १/१९५। अल-अफ़ाक़ा हमज़ा पर पेश के साथ: कूफ़ा के पास अल-हज़्न की भूमि में एक स्थान, और कहा गया: यह बनी यर्बू' का पानी है। मुअजम अल-बुल्दान ६/२२६। (२) अस-सिहाह (बस्ल)। (३) २/७६ और ४/२८५। (४) २/७९। (५) तफ़्सीर अल-तबरी ९/३२५, और अल-तबरी ने कहा: यह 'मफ़ऊल' है जिसे 'फ़ईल' के रूप में बदल दिया गया है। (६) अन-नासिख वल-मन्सूख अन-नह्हास द्वारा २/३२१, और अल-ईदाह फ़ी नासिख अल-क़ुरआन व मन्सूखिह पृष्ठ २८३, और इसी भाग के पृष्ठ ४२३ पर कतादा के कथन से पहले। (७) ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-क़ुरआन २/२६२, और अल-नुक़्त वल-'उयून २/१३१ देखें। (८) वह अल-अ'शा मैमुन बिन क़ैस है, और यह शेर उनके दीवान पृष्ठ २२५ में है। (९) अस-सिहाह (बस्ल), और तफ़्सीर अल-तबरी ९/३२२।

۴۲۵ سورہ الانعام، آیت ۷۰

ونحن رهنّا بالأفاقة عامراً بما كان في الدَّرْدَاء رَهْناً فأُبْسِلَا(۱) (ترجمہ: اور ہم نے آفاقہ میں عامر کو رہن رکھا اس کے بدلے جو درداء میں بطور رہن تھا، پس وہ ہلاکت کے سپرد کر دیا گیا) الدرداء: ایک لشکر تھا جو ان کا تھا (۲)۔ ﴿لَيْسَ لَهَا مِن دُونِ اللَّهِ وَلِيٌّ وَلَا شَفِيعٌ﴾ اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے(۳)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِن تَعْدِلْ كُلَّ عَدْلٍ لَّا يُؤْخَذْ مِنْهَا﴾ آیت۔ العدل: فدیہ (معاوضہ)، اور یہ پہلے "سورہ بقرہ" میں گزر چکا ہے(۴)۔ والحمیم: گرم پانی(۵)، اور قرآن میں ہے: ﴿يُصَبُّ مِن فَوْقِ رُءُوسِهِمُ الْحَمِيمُ﴾ [الحج: ۱۹] آیت، ﴿يَطُوفُونَ بَيْنَهَا وَبَيْنَ حَمِيمٍ ءَانٍ﴾ [الرحمن: ٤٤]۔ اور یہ آیت، آیتِ قتال سے منسوخ ہے۔ اور کہا گیا: یہ منسوخ نہیں ہے؛ کیونکہ اس کا قول: ﴿وَذَرِ الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ﴾ ایک دھمکی ہے، جیسے اس کا قول: ﴿ذَرْهُمْ يَأْكُلُوا وَيَتَمَتَّعُوا﴾ الحجر: ۳۔ اس کا معنی ہے: ان پر غم نہ کھائیں، آپ کا کام صرف پہنچانا اور جانوں کے سپرد کیے جانے کی یاد دہانی کرانا ہے۔ پس جسے سپرد (أُبسِل) کر دیا گیا، وہ دے دیا گیا اور رہن ہو گیا۔ اور کہا گیا: اس کی اصل تحریم (حرام قرار دینا) ہے، ان کے اس قول سے: "یہ تم پر بَسْل ہے"، یعنی حرام ہے(۷)، گویا انہیں جنت سے محروم کر دیا گیا اور ان پر جنت حرام کر دی گئی۔ شاعر نے کہا(۸): أجارتُكُم بَسْلٌ علينا مُحَرَّمٌ وجارتُنا حِلٌّ لكم وحَلِيلُها والإبسال: حرام قرار دینا (تحریم)(۹)۔

(۱) دیوان النابغہ ص ۱۲۱، اور مجاز القرآن ۱ / ۱۹۵۔ الأفاقة ہمزہ کے ضمہ (پیش) کے ساتھ: کوفہ کے قریب زمینِ حزن میں ایک جگہ، اور کہا گیا: یہ بنی یربوع کا ایک پانی (چشمہ) ہے۔ معجم البلدان ۶ / ۲۲۶۔ (۲) الصحاح (بسل)۔ (۳) ۲ / ۷۶ اور ۴ / ۲۸۵۔ (۴) ۲ / ۷۹۔ (۵) تفسیر الطبری ۹ / ۳۲۵، اور طبری نے کہا: یہ مفعول ہے جسے فعیل کے وزن پر پھیرا گیا ہے۔ (۶) الناسخ والمنسوخ للنحاس ۲ / ۳۲۱، اور الإيضاح في ناسخ القرآن ومنسوخه ص ۲۸۳، اور اس جزء

کے ص ۴۲۳ پر قتادہ کے قول سے پہلے۔ (۷) دیکھئے معانی القرآن للزجاج ۲ / ۲۶۲، اور النکت والعیون ۲ / ۱۳۱۔ (۸) وہ اعشی میمون بن قیس ہے، اور یہ شعر ان کے دیوان ص ۲۲۵ میں ہے۔ (۹) الصحاح (بسل)، اور تفسیر الطبری ۹ / ۳۲۲۔

426 Surah Al-An'am, Verses 71 - 73 The Almighty's saying: {Say, "Shall we invoke instead of Allah that which neither profits us nor harms us and be turned back on our heels after Allah has guided us? [Like] one whom the devils have enticed [to wander] upon the earth in confusion, [who] has companions calling him to guidance, [saying], 'Come to us.'" Say, "Indeed, the guidance of Allah is the [only] guidance; and we have been commanded to submit to the Lord of the worlds. And to establish prayer and fear Him." And it is He to whom you will be gathered. And it is He who created the heavens and the earth in truth. And the day He says, "Be," and it is, His word is the truth. And His is the dominion [on] the Day the Horn is blown. [He is] Knower of the unseen and the witnessed; and He is the Wise, the Acquainted.} His saying: {Say, "Shall we invoke instead of Allah that which neither profits us"} meaning: that which does not profit us if we invoke it. {nor harms us} if we leave it, meaning idols. {and be turned back on our heels after Allah has guided us} meaning: we return to misguidance after guidance. The singular of 'aqab (heels) is 'aqib, which is feminine, and its diminutive is 'uqaybah(1). It is said: "So-and-so returned on his heels" if he retreated. Abu Ubaidah said(2): It is said to someone who was turned away from his need and did not achieve it: "He was turned back on his heels." Al-Mubarrad said: Its meaning is: followed by evil after good. Its origin is from 'aqibah (outcome) and 'uqba (consequence), which are what followed a thing and was bound to follow it. From it is: {and the [best] outcome is for the righteous} [Al-A'raf: 128]. And from it is the man's 'aqib (heel). And from it is 'uqubah (punishment); because it follows the sin and results from it. His saying: {Like one} The 'kaf' is in the accusative position as an adjective for an omitted infinitive(3). {whom the devils have enticed [to wander] upon the earth in confusion} meaning: they misled him, beautified his desires for him, and invited him to them. It is said: 'hawa yahwi' toward something: he hastened to it(4). Al-Zajjaj said: It is from 'hawa yahwa' from the desire of the soul, meaning: the devil beautified his desire for him(5).

---

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/74. (2) In Majaz al-Qur'an 1/196, and the author quoted him via an-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 2/445. (3) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/74, and al-Muharrar al-Wajiz 2/306. Ibn Atiyyah said: Its estimation is: a turning back like the turning back of the one... (4) Thus Ibn Qutaybah made it from 'hawa yahwi', meaning: the devils made him fall and took him away. Tafsir Gharib al-Qur'an p. 155, and Tahdhib al-Lughah 6/491. (5) See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/262, and Tahdhib al-Lughah 6/491.

426 सूरह अल-अनाम, आयतें 71 - 73 अल्लाह तआला का कथन: {कह दीजिए, "क्या हम अल्लाह के सिवा उसे पुकारें जो न हमें लाभ पहुँचा सकता है और न हमें हानि पहुँचा सकता है, और क्या हम अपनी एड़ियों के बल पीछे फेर दिए जाएँ इसके बाद कि अल्लाह ने हमें मार्गदर्शन दे दिया है? उस व्यक्ति की तरह जिसे शैतानों ने ज़मीन में भटका दिया हो, वह हैरान-परेशान हो, उसके साथी उसे मार्गदर्शन की ओर बुला रहे हों (कि) 'हमारे पास आ'।" कह दीजिए, "निश्चित रूप से अल्लाह का मार्गदर्शन ही (सच्चा) मार्गदर्शन है, और हमें आदेश दिया गया है कि हम ब्रह्मांड के रब के आज्ञाकारी बन जाएँ। और यह कि नमाज़ क़ायम करो और उसका डर रखो।" और वही है जिसकी ओर तुम सब इकट्ठे किए जाओगे। और वही है जिसने आकाशों और धरती को सत्य के साथ पैदा किया। और जिस दिन वह कहेगा, "हो जा", तो वह हो जाएगा। उसका कथन सत्य है, और उसी का साम्राज्य होगा जिस दिन सूर (शंख) फूँका जाएगा। वह परोक्ष और प्रत्यक्ष का जानने वाला है, और वही तत्वदर्शी, पूरी ख़बर रखने वाला है।} उनका कथन: {कह दीजिए, "क्या हम अल्लाह के सिवा उसे पुकारें जो न हमें लाभ पहुँचा सकता है"} यानी: वह जो हमें लाभ नहीं पहुँचाता अगर हम उसे पुकारें। {और न हमें हानि पहुँचा सकता है} अगर हम उसे छोड़ दें, मुराद मूर्तियाँ हैं। {और हम अपनी एड़ियों के बल पीछे फेर दिए जाएँ इसके बाद कि अल्लाह ने हमें मार्गदर्शन दे दिया है} यानी: मार्गदर्शन के बाद हम गुमराह हो जाएँ। 'अक़ाब' (एड़ियाँ) का एकवचन 'अक़िब' है, और यह स्त्रीलिंग है, और इसका लघु रूप 'उक़ैबः(1) है। कहा जाता है: "फ़लाँ अपनी एड़ियों के बल लौट गया" जब वह पीछे हट गया। अबू उबैदः ने कहा(2): उस व्यक्ति के लिए कहा जाता है जिसे उसकी ज़रूरत से फेर दिया गया और वह उसमें सफल नहीं हुआ: "वह अपनी एड़ियों के बल फेर दिया गया।" अल-मुबर्रद ने कहा: इसका अर्थ है: भलाई के बाद बुराई का पीछे आना। इसका मूल 'आक़िबः' और 'उक़्बा' से है, और ये वे हैं जो किसी चीज़ के बाद आते हैं और उसका अनुसरण करना आवश्यक होता है। इसी से है: {और (अच्छा) परिणाम परहेज़गारों के लिए है} [अल-अराफ़: 128]। और इसी से आदमी की 'अक़िब' (एड़ी) है। और इसी से 'उक़ूबत' (सज़ा) है; क्योंकि यह गुनाह के बाद आती है और उसी से उत्पन्न होती है। उनका कथन: {उस व्यक्ति की तरह} 'काफ़' यहाँ एक लुप्त भाववाचक संज्ञा (मस्दर) के विशेषण के रूप में नसब की स्थिति में है(3)। {जिसे शैतानों ने ज़मीन में भटका दिया हो, वह हैरान-परेशान हो} यानी: उन्होंने उसे गुमराह कर दिया और उसकी इच्छाओं को उसके लिए सुशोभित कर दिया और उसे उनकी ओर बुलाया। कहा जाता है: 'हवा यह्वी' किसी चीज़ की ओर: वह उसकी ओर तेज़ी से बढ़ा(4)। और ज़ज्जाज ने कहा: यह 'हवा यह्वा' से है, यानी मन की इच्छा से; मतलब: शैतान ने उसकी इच्छा को उसके लिए सुशोभित कर दिया(5)।

(1) इ'राबुल क़ुरान, अन-नह़्ह़ास 2/74। (2) मजाज़ुल क़ुरान 1/196 में, और लेखक ने इसे नह़्ह़ास के माध्यम से मआ़नी अल-क़ुरान 2/445 में उद्धृत किया है। (3) इ'राबुल क़ुरान, अन-नह़्ह़ास 2/74, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/306। इब्न अतिय्याह ने कहा: इसका अनुमान है: 'रद्दन करद्दी' (ऐसा पीछे लौटना जैसे उस व्यक्ति का लौटना...) (4) इसी तरह इब्न क़ुतैबा ने इसे 'हवा यह्वी' से लिया है, जिसका अर्थ है: शैतानों ने उसे गिरा दिया और उसे ले गए। तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरान पृष्ठ 155, और तहज़ीबी अल-लुग़ाह 6/491। (5) देखिए मआ़नी अल-क़ुरान, अज़-ज़ज्जाज 2/262, और तहज़ीबी अल-लुग़ाह 6/491।

426 سورة الانعام، آیات 71 - 73 قولہ تعالیٰ: ﴿ قُلْ أَنَدْعُوا مِن دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنفَعُنَا وَلَا يَضُرُّنَا وَنُرَدُّ عَلَىٰ أَعْقَابِنَا بَعْدَ إِذْ هَدَانَا اللَّهُ كَالَّذِي اسْتَهْوَتْهُ الشَّيَاطِينُ فِي الْأَرْضِ حَيْرَانَ لَهُ أَصْحَابٌ يَدْعُونَهُ إِلَى الْهُدَى ائْتِنَا قُلْ إِنَّ هُدَى اللَّهِ هُوَ الْهُدَىٰ وَأُمِرْنَا لِنُسْلِمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ ۝ وَأَنْ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَاتَّقُوهُ وَهُوَ الَّذِي إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ ۝ وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ وَيَوْمَ يَقُولُ كُن فَيَكُونُ قَوْلُهُ الْحَقُّ وَلَهُ الْمُلْكُ يَوْمَ يُنفَخُ فِي الصُّورِ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ ۝ ﴾ قولہ تعالیٰ: ﴿ قُلْ أَنَدْعُوا مِن دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنفَعُنَا ﴾ یعنی: وہ جو ہمیں نفع نہیں پہنچاتا اگر ہم اسے پکاریں۔ ﴿ وَلَا يَضُرُّنَا ﴾ اگر ہم اسے چھوڑ دیں، اس سے مراد بت ہیں۔ ﴿ وَنُرَدُّ عَلَىٰ أَعْقَابِنَا بَعْدَ إِذْ هَدَانَا اللَّهُ ﴾ یعنی: ہم ہدایت کے بعد گمراہی کی طرف لوٹ جائیں۔ 'اعقاب' کا واحد 'عَقِب' ہے، اور یہ مؤنث ہے، اور اس کی تصغیر 'عُقَيْبَة'(1) ہے۔ کہا جاتا ہے: "فلان اپنی ایڑیوں کے بل لوٹ گیا" جب وہ پیچھے ہٹ گیا۔ ابوعبیدہ نے کہا(2): اس شخص کے بارے میں کہا جاتا ہے جسے اس کی ضرورت سے پھیر دیا گیا اور وہ اسے پانے میں کامیاب نہ ہوا: "وہ اپنی ایڑیوں کے بل پھیر دیا گیا۔" اور مبرد نے کہا: اس کا معنی ہے: بھلائی کے بعد برائی کا پیچھے آنا۔ اس کی اصل 'عاقبت' اور 'عقبی' سے ہے، اور یہ وہ ہیں جو کسی چیز کے بعد آنے والے ہوں اور اس کے پیچھے آنا لازم ہو، اسی سے ہے: ﴿ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ ﴾ [الاعراف: 128]۔ اور اسی سے آدمی کی 'عقب' (ایڑی) ہے۔ اور اسی سے 'عقوبت' (سزا) ہے؛ کیونکہ یہ گناہ کے بعد آتی ہے، اور اسی سے پیدا ہوتی ہے۔ قولہ تعالیٰ: ﴿ كَالَّذِي ﴾ یہاں 'کاف' ایک محذوف مصدر کی صفت ہونے کی بنا پر محلِ نصب میں ہے(3)۔ ﴿ اسْتَهْوَتْهُ الشَّيَاطِينُ فِي الْأَرْضِ حَيْرَانَ ﴾ یعنی: اسے گمراہ کر دیا اور اس کی خواہشات کو اس کے لیے مزین کر دیا اور اسے ان کی طرف بلایا۔ کہا جاتا ہے: 'هَوىٰ يَهْوِي' کسی چیز کی طرف: وہ اس کی طرف تیزی سے لپکا(4)۔ اور زجاج نے کہا: یہ 'هَوِيَ يَهْوىٰ' سے ہے؛ یعنی نفس کی خواہش سے، یعنی: شیطان نے اس کے لیے اس کی خواہش کو مزین کر دیا(5)۔

(1) اعراب القرآن للنحاس 2/ 74۔ (2) مجاز القرآن 1/ 196 میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے معانی القرآن 2/ 445 میں نقل کیا ہے۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 2/ 74، اور المحرر الوجیز 2/ 306۔ ابن عطیہ نے کہا: اس کی تقدیر ہے: 'ردًّا کرد الذي' (ایسا لوٹنا جیسا اس شخص کا لوٹنا...)۔ (4) اسی طرح ابن قتیبہ نے اسے 'ہویٰ یہوی' سے لیا ہے، بمعنی: شیطانوں نے اسے گرا دیا اور اسے لے گئے۔ تفسیر غریب القرآن ص 155، اور تہذیب اللغۃ 6/ 491۔ (5) دیکھیے معانی القرآن للزجاج 2/ 262، اور تہذیب اللغۃ 6/ 491۔

Surah Al-An'am, Verses 71 - 73 427

The reading of the majority: ﴿اسْتَهْوَتْهُ﴾ (istahwat-hu) meaning: it fell with him, based on the femininity of the collective. Hamza read: «استهواه الشياطين» (istahwahu al-shayatin) based on the masculinity of the plural (1). It is narrated from Ibn Mas'ud: «(2) «استهواه الشيطان. It is narrated from al-Hasan, and it is likewise in the reading of Ubayy. The meaning of «ائتنا» (come to us) is: follow us. In the reading of Abdullah as well: «يَدْعُونه إلى الهُدَى بَيِّنًا» (calling him to guidance clearly) (3). From al-Hasan also: «استهوته الشياطون» (4). ﴿حَيْرَانَ﴾ (bewildered) is in the accusative case as a 'hal' (state), and it is diptote (indeclinable) because its feminine is (5) حَيْرَى, like سَكْرَانَ (drunk) and سَكْرَى, and غَضْبَان (angry) and غَضْبَى. And 'al-hayran' is the one who does not find guidance for his affairs. It is derived from the verb 'hara yaharu hayran wa hayratan wa hayruratan', meaning: hesitated. And it is for this reason that stagnant water that has no outlet is called 'ha'iran', and the plural is 'hawran'. And 'al-ha'ir' is the place where water becomes confused (6). A poet said: She strides on two stalks whose nourishment is abundance in the courtyard of a deep, flowing pool (7). Ibn Abbas said: i.e., the example of an idol worshiper is like someone called by a ghoul (demon) whom he follows, then in the morning he finds it has thrown him (8) into a place of misguidance and destruction, so he is bewildered in those wildernesses (9).

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/74, the two readings in al-Sab'a p. 260, al-Taysir p. 103, and Hamza inclined (imalah) the alif in «(2) .استهواه» al-Qira'at al-Shadhah p. 38, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/74. (3) al-Qira'at al-Shadhah p. 38, narrated by Abu Ubayd in Fada'il al-Qur'an p. 171, and al-Tabari 9/332. (4) al-Qira'at al-Shadhah p. 38, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/74, and al-Muharrar al-Wajiz 2/307. Al-Nahhas said: it is a grammatical error. Ibn Atiyya said: rather it is an ugly anomalous reading. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/74. (6) See Tafsir al-Razi 13/30, and Tahdhib al-Lugha 5/231. (7) Its speaker is Qays ibn al-Khatim, and it is in his Diwan p. 59. The commentator of the Diwan said: meaning two legs as if they are, in their whiteness and straightness, two papyrus stalks. 'Bardi' is a plant. 'Ghadaq': much water. 'Ya'bub': long. (8) In (Zha): threw him (masculine form). (9) Narrated by al-Tabari at length 9/329 - 330.

सूरा अल-अनआम, आयत 71 - 73 427

बहुसंख्यक पाठ: ﴿اسْتَهْوَتْهُ﴾ (इस्तहवतहु) यानी: वह उसके साथ गिर गई, समूह के स्त्रीलिंग होने के आधार पर। हमज़ा ने पढ़ा: «استهواه الشياطين» (इस्तहवाहु अश्-शयातीन) बहुवचन के पुल्लिंग होने के आधार पर (1)। इब्न मसूद से रिवायत है: «(2) «استهواه الشيطان»। अल-हसन से भी रिवायत है, और उबै की किरअत (पाठ) में भी ऐसा ही है। «ائتنا» (एतिना - हमारे पास आओ) का अर्थ है: हमारा अनुसरण करो। अब्दुल्ला की किरअत में यह भी है: «يَدْعُونه إلى الهُدَى بَيِّنًا» (उसे स्पष्ट मार्गदर्शन की ओर बुलाते हैं) (3)। अल-हसन से यह भी है: «(4) «استهوته الشياطون»। ﴿حَيْرَانَ﴾ (हैरान - भटका हुआ) 'हाल' के रूप में नसब (कर्म कारक) में है, और यह 'गैर-मुनसरिफ' (diptote) है; क्योंकि इसका स्त्रीलिंग حَيْرَى (हैरा) (5) है, जैसे سَكْرَانَ (सकरान) और سَكْرَى (सकरा), और غَضْبَان (ग़ज़बान) और غَضْبَى (ग़ज़बा)। और 'अल-हैरान' वह है जो अपने मामले में रास्ता न पा सके। यह 'हारा यहारु हैरान व हयरतन व हयरूरतन' से है, यानी: झिझका। और इसी वजह से उस रुके हुए पानी को जिसका कोई निकास न हो 'हाइरन' कहा जाता है, और बहुवचन 'हौरान' है। और 'अल-हाइर' वह स्थान है जहाँ पानी भ्रमित हो जाता है (6)। कवि ने कहा है: वह दो नरकुलों (पैपिरस) पर चलती है जिनका पोषण एक गहरे बहते तालाब के आंगन में बहुतायत से होता है (7)। इब्न अब्बास ने कहा: यानी, मूर्ति पूजक का उदाहरण उस व्यक्ति की तरह है जिसे एक 'ग़ौल' (राक्षस) बुलाता है और वह उसके पीछे हो लेता है, फिर सुबह वह उसे (8) गुमराह करने वाली और विनाशकारी जगह पर पाता है, तो वह उन जंगलों में हैरान-परेशान रहता है (9)।

(1) इराब अल-कुरआन अन्नह्हास 74/2, अस-सबआ पृष्ठ 260 में दो पाठ, अत-तयसीर पृष्ठ 103, और हमजा ने «استهواه» में अलिफ का इमाला किया। (2) अल-किराअत अल-शाद्दा पृष्ठ 38, इराब अल-कुरआन अन्नह्हास 74/2। (3) अल-किराअत अल-शाद्दा पृष्ठ 38, अबू उबैद ने फजाइल अल-कुरआन पृष्ठ 171 में और अत-तबरी 332/9 में इसे उद्धृत किया। (4) अल-किराअत अल-शाद्दा पृष्ठ 38, इराब अल-कुरआन अन्नह्हास 74/2, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 307/2। अन्नह्हास ने कहा: यह व्याकरणिक त्रुटि है। इब्न अतिया ने कहा: बल्कि यह एक भद्दी असामान्य किरअत है। (5) इराब अल-कुरआन अन्नह्हास 74/2। (6) देखिए तफ़सीर अर-राज़ी 30/13, और तहज़ीब अल-लुग़ा 231/5। (7) इसके कवि क़ैस बिन अल-खतीम हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 59 में है। दीवान के व्याख्याकार ने कहा: मतलब दो टांगें जैसे कि वे अपनी सफेदी और सीधेपन में दो नरकुल हों। 'बर्दी' एक पौधा है।

'ग़दक़': बहुत सारा पानी। 'याबूब': लंबा। (8) (ज़) में: अलकाहू (पुल्लिंग)। (9) अत-तबरी ने इसे विस्तार से 329/9 - 330 में उद्धृत किया है।

سورة الانعام، آیات ۷۱ - ۷۳ ۴۲۷

جمہور کی قرآت: ﴿اسْتَهْوَتْهُ﴾ یعنی: وہ اسے لے کر گر پڑی، جماعت کی تانیث (مونث) پر۔ اور حمزہ نے پڑھا: «استهواه الشياطين» جمع کی تذکیر (مذکر) پر (۱)۔ اور ابن مسعود سے روایت ہے: «استهواه الشيطان» (۲)۔ اور حسن سے روایت ہے، اور ابی کی قرآت میں بھی ایسا ہی ہے۔ اور «ائتنا» (ہمارے پاس آ) کے معنی ہیں: ہماری پیروی کر۔ اور عبداللہ کی قرآت میں یہ بھی ہے: «يَدْعُونه إلى الهُدَى بَيِّنًا» (اسے واضح ہدایت کی طرف بلاتے ہیں) (۳)۔ اور حسن سے یہ بھی منقول ہے: «استهوته الشياطون» (٤)۔ ﴿حَيْرَانَ﴾ حال کی بنا پر نصب میں ہے، اور یہ غیر منصرف ہے؛ کیونکہ اس کی تانیث حَيْرٰی (٥) ہے، جیسے سَكْرَان اور سَكْرٰی، اور غضبان اور غَضْبٰی۔ اور الحَيْرَان: وہ ہے جو اپنے معاملے میں راہ نہ پائے۔ اور یہ 'حار يَحار حَيْراً وحَيْرَةً وحَيْرُورةً' سے ہے، یعنی: وہ پریشان یا متردد ہوا۔ اسی وجہ سے اس ٹھہرے ہوئے پانی کو جس کا کوئی راستہ نہ ہو 'حائراً' کہا جاتا ہے، اور جمع 'حَوْران' ہے۔ اور 'الحائر' وہ جگہ ہے جہاں پانی چکر کھائے (٦)۔ شاعر نے کہا: تَخُطُّ على بَرْدِيَّتَيْنِ غِذَاهُما غَدَقٌ بساحةِ حائِرٍ يَعْبُوبِ (۷) ابن عباس نے کہا: یعنی، بت پرست کی مثال اس شخص کی طرح ہے جسے کسی غول (دیو) نے بلایا اور وہ اس کے پیچھے چل دیا، پھر صبح ہوئی تو اسے (۸) گمراہی اور ہلاکت کی جگہ پایا، پس وہ ان ریگزاروں میں حیران و سرگرداں ہے (۹)۔

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۷٤/۲ ، والقراءتان في السبعة ص۲٦۰ ، والتيسير ص۱۰۳ ، اور حمزہ نے «استهواه» کے الف کا امالہ کیا۔ (۲) القراءات الشاذة ص۳۸ ، وإعراب القرآن للنحاس ۷٤/۲ . (۳) القراءات الشاذة ص۳۸ ، اور اسے ابو عبید نے فضائل القرآن ص۱۷۱ میں، اور طبری نے ۳۳۲/۹ میں روایت کیا۔ (٤) القراءات الشاذة ص۳۸ ، وإعراب القرآن للنحاس ۷٤/۲ ، والمحرر

الوجيز ٣٠٧/٢ . نحاس نے کہا: یہ لحن (قواعدی غلطی) ہے۔ اور ابن عطیہ نے کہا: بلکہ یہ شاذ قبیح ہے۔ (٥) إعراب القرآن للنحاس ٧٤/٢ . (٦) دیکھئے تفسیر رازی ٣٠/١٣ ، اور تہذیب اللغۃ ٥/٢٣١ . (٧) اس کا قائل قیس بن الخطیم ہے، اور یہ اس کے دیوان ص٥٩ میں ہے۔ شارح دیوان نے کہا: یعنی دو پنڈلیاں جو اپنی سفیدی اور ہمواری میں گویا دو بردی (نرسل) کی شاخیں ہیں۔ بردی ایک پودا ہے۔ غدق: کثیر پانی۔ یعبوب: لمبا۔ (٨) (ظ) میں ہے: القاہ۔ (٩) اسے طبری نے تفصیل سے ٣٢٩/٩ - ٣٣٠ میں روایت کیا۔

It is said in the narration of Abu Salih: It was revealed concerning Abd al-Rahman bin Abi Bakr al-Siddiq. He used to invite his father to disbelief, while his parents and the Muslims invited him to Islam. This is the meaning of His saying: {He has companions who invite him to guidance}, but he refused (1).

Abu Umar (2) said: His mother was Umm Ruman bint al-Harith bin Ghanam al-Kinaniyah; thus he was the full brother of Aisha. Abd al-Rahman bin Abi Bakr witnessed Badr and Uhud with his people while a disbeliever, and he called for a duel. His father stood up to duel him, but it is mentioned that the Messenger of Allah ﷺ said to him: "Spare yourself for me" (3). Then he embraced Islam and his Islam was good. He accompanied the Prophet ﷺ during the Truce of Hudaybiyyah. This is the statement of the biographers. They said: His name was Abd al-Ka'bah, so the Messenger of Allah ﷺ changed his name and [named him] Abd al-Rahman. He was the eldest of Abu Bakr's children. It is said that no four consecutive generations met the Prophet ﷺ except for Abu Quhafa, his son Abu Bakr, his son Abd al-Rahman bin Abi Bakr, and his son Abu Atiq Muhammad bin Abd al-Rahman. And Allah knows best.

His Almighty's saying: {And we are commanded to submit to the Lord of the worlds, and to establish prayer and fear Him}. The 'laam' is 'laam kai' (purpose), meaning: we were commanded so that we submit and that you should establish prayer; because prepositions can be coordinated with each other.

Al-Farra' said: The meaning is: we were commanded that we submit; because the Arabs say: "I commanded you to go" (lit. so that you go) and "that you go", with the same meaning (4).

Al-Nahhas said: I heard Abu al-Hasan ibn Kaysan saying: It is the 'laam' of lowering (genitive), and all 'laams' are three: 'laam' of lowering, 'laam' of command, and 'laam' of emphasis; nothing falls outside of them (5).

---

(1) Tafsir Abi al-Layth 1/494, and Al-Nukat wa al-'Uyun 2/132. (2) In Al-Isti'ab (on the margin of Al-Isaba 6/29-34), and what will follow between brackets is from it. (3) Narrated by Al-Hakim in Al-Mustadrak 3/474-475 - and from him Al-Bayhaqi in Al-Sunan 8/186 - via Al-Waqidi, from Ibn Abi al-Zinad, from his father, and see Al-Talkhis al-Habir 4/101. (4) See Ma'ani al-Quran by Al-Farra' 1/339, and by Al-Zajjaj 2/262-263, and Mushkil I'rab al-Quran 1/256. (5) I'rab al-Quran 2/74. Ibn Kaysan: among the great grammarians, died in the year (282 AH). Al-Siyar 16/329.

अबू सालेह के वर्णन में कहा गया है: यह अब्द अल-रहमान बिन अबू बक्र अल-सिद्दीक के बारे में अवतरित हुआ था। वह अपने पिता को कुफ्र (अविश्वास) की ओर बुलाता था, जबकि उसके माता-पिता और मुसलमान उसे इस्लाम की ओर बुलाते थे। यही अल्लाह के इस कथन का अर्थ है: {उसके साथी हैं जो उसे मार्गदर्शन की ओर बुलाते हैं}, लेकिन उसने मना कर दिया (1)।

अबू उमर (2) ने कहा: उनकी माँ उम्म रूमान बिंत अल-हारिस बिन गनम अल-किनानिया थीं; इसलिए वह आयशा के सगे भाई थे। अब्द अल-रहमान बिन अबू बक्र ने काफिर होने की स्थिति में अपनी कौम के साथ बद्र और उहुद की लड़ाई देखी, और द्वंद्वयुद्ध के लिए ललकारा। उसके पिता उसके साथ द्वंद्वयुद्ध करने के लिए खड़े हुए, लेकिन बताया गया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे कहा: "मुझे अपनी जान से लाभ पहुँचाओ (यानी युद्ध में स्वयं को बचाओ)" (3)। फिर उन्होंने इस्लाम स्वीकार कर लिया और उनका इस्लाम अच्छा रहा। उन्होंने हुदैबिया की संधि के दौरान पैगंबर ﷺ का साथ दिया। यह जीवनीकारों का कथन है। उन्होंने कहा: उनका नाम अब्द अल-काबा था, इसलिए अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनका नाम बदलकर अब्द अल-रहमान रख दिया। वह अबू बक्र की संतानों में सबसे बड़े थे। ऐसा कहा जाता है कि अबू कुहाफा, उनके बेटे अबू बक्र, उनके बेटे अब्द अल-रहमान बिन अबू बक्र और उनके बेटे अबू अतीक मुहम्मद बिन अब्द अल-रहमान के अलावा किसी और के लगातार चार पीढ़ियों ने पैगंबर ﷺ को नहीं देखा। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह का फरमान: {और हमें आदेश दिया गया है कि हम दुनिया के रब के सामने सिर झुका दें, और नमाज़ क़ायम करें और उससे डरें}। यहाँ 'लाम' (ل) 'लाम-ए-कै (उद्देश्य के लिए) है, यानी: हमें आदेश दिया गया है ताकि हम इस्लाम लाएं और आप नमाज़ कायम करें; क्योंकि पूर्वसर्गों को एक-दूसरे के साथ जोड़ा जा सकता है।

अल-फर्रा ने कहा: अर्थ यह है: हमें आदेश दिया गया है कि हम इस्लाम लाएं; क्योंकि अरब कहते हैं: "अमरतुक लितधहब" (मैंने तुम्हें जाने का आदेश दिया) और "बिअन तधहब" (कि तुम जाओ), दोनों का एक ही अर्थ है (4)।

अल-नहस ने कहा: मैंने अबू अल-हसन इब्न कैसान को यह कहते हुए सुना: यह 'लाम-ए-खफ्ज़' (संबंध कारक) है, और सभी 'लाम' तीन प्रकार के होते हैं: 'लाम-ए-खफ्ज़', 'लाम-ए-अम्र' (आदेश), और 'लाम-ए-ताकीद' (जोर); कोई भी चीज़ इनसे बाहर नहीं है (5)।

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/494, और अल-नुकात वल-'उयून 2/132। (2) अल-इस्ती'आब में (अल-इसाबा 6/29-34 के हाशिये पर), और कोष्ठक के बीच जो आएगा वह इसी से है। (3) अल-हाकिम ने अल-मुस्तदरक 3/474-475 में इसे उद्धृत किया - और उनसे अल-बैहकी ने अल-सुनन 8/186 में - अल-वाकिदी के माध्यम से, इब्न अबी अल-ज़िनाद से, उनके पिता से, और देखें अल-तल्खीस अल-हबीर 4/101। (4) देखें अल-फर्रा की मा'नी अल-कुरान 1/339, और अल-ज़ज्जाज 2/262-263, और मुश्किल ए'राब अल-कुरान 1/256। (5) ए'राब अल-कुरान 2/74। इब्न कैसान: महान व्याकरणविदों में से एक, वर्ष (282 हिजरी) में मृत्यु हुई। अल-सियार 16/329।

ابوصالح کی روایت میں ہے: یہ آیت عبدالرحمن بن ابوبکر صدیق کے بارے میں نازل ہوئی، وہ اپنے والد کو کفر کی طرف بلاتے تھے اور ان کے والدین اور مسلمان انہیں اسلام کی طرف بلاتے تھے، اور یہی اللہ کے اس قول کا معنی ہے: {اس کے ایسے ساتھی ہیں جو اسے ہدایت کی طرف بلاتے ہیں} لیکن انہوں نے انکار کیا (1)۔

ابوعمر (2) نے کہا: ان کی والدہ ام رومان بنت حارث بن غنم کنانیہ تھیں؛ وہ عائشہ (رضی اللہ عنہا) کے حقیقی بھائی تھے۔ عبدالرحمن بن ابوبکر نے کفر کی حالت میں اپنی قوم کے ساتھ بدر اور احد میں شرکت کی، اور مبارزت (مقابلہ) کے لیے پکارا، تو ان کے والد ان سے مقابلے کے لیے کھڑے ہوئے، تو ذکر کیا جاتا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا: "مجھے اپنی جان سے نفع پہنچاؤ (یعنی اپنی جان بچاؤ)" (3)۔ پھر وہ اسلام لائے اور ان کا اسلام بہترین رہا، اور انہوں نے صلح حدیبیہ میں نبی ﷺ کی رفاقت اختیار کی۔ سیرت نگاروں کا یہی قول ہے۔ انہوں نے کہا: ان کا نام عبدالکعبہ تھا، تو رسول اللہ ﷺ نے ان کا نام تبدیل کر کے عبدالرحمن رکھا، اور وہ ابوبکر کی اولاد میں سب سے بڑے تھے، اور کہا جاتا ہے کہ ابو قحافہ، ان کے بیٹے ابوبکر، ان کے بیٹے عبدالرحمن بن ابوبکر، اور ان کے بیٹے ابوعتیق محمد بن عبدالرحمن کے علاوہ کسی اور چار پشتوں نے نبی ﷺ کو نہیں پایا۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہمیں حکم دیا گیا ہے کہ ہم رب العالمین کے تابع فرمان ہو جائیں، اور یہ کہ نماز قائم کرو اور اس سے ڈرو}۔ یہاں 'لام' 'لامِ کے' (مقصد کے لیے) ہے، یعنی: ہمیں حکم دیا گیا تاکہ ہم اسلام لائیں اور یہ کہ تم نماز قائم کرو؛ کیونکہ حروفِ جر کا ایک دوسرے پر عطف ہوتا ہے۔

الفراء نے کہا: معنی یہ ہے: ہمیں حکم دیا گیا کہ ہم اسلام لائیں؛ کیونکہ عرب کہتے ہیں: "امرتک لتذہب" اور "بان تذہب" (میں نے تجھے جانے کا حکم دیا)، دونوں ایک ہی معنی میں ہیں (4)۔

النحاس نے کہا: میں نے ابوالحسن ابن کیسان کو کہتے سنا: یہ 'لامِ خفض' (جر) ہے، اور تمام 'لام' تین قسم کے ہیں: لامِ خفض، لامِ امر، اور لامِ تاکید، کوئی بھی چیز ان سے باہر نہیں (5)۔

---

(1) تفسیر ابی اللیث 1/494، اور النکت والعیون 2/132۔ (2) الاستیعاب میں (الاصابۃ کے حاشیہ پر 6/29-34)، اور بریکٹ میں جو کچھ آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (3) اسے حاکم نے المستدرک 3/474-475 میں روایت کیا - اور ان سے بیہقی نے السنن 8/186 میں - واقدی کے طریق سے، ابن ابی الزناد سے، ان کے والد سے، اور دیکھیے التلخیص الحبیر 4/101۔ (4) دیکھیے معانی القرآن للفراء 1/339، اور زجاج 2/262-263، اور مشکل اعراب القرآن 1/256۔ (5) اعراب القرآن 2/74۔ ابن کیسان: جلیل القدر نحویوں میں سے تھے، (282ھ) میں وفات پائی۔ السیر 16/329۔

And Islam: sincerity. And establishing prayer: performing it, and persisting in it. And it is permissible for "And that you should establish prayer" to be conjoined to the meaning, i.e.: they call him to guidance, and they call him to establish prayer; because the meaning of "come to us" is: that you should come to us (1). His saying (Exalted be He): {And He is the one to whom you will be gathered} is a subject and a predicate, and likewise {And He is the one who created the heavens and the earth} i.e.: He is the one who must be worshipped, not the idols. And the meaning of {in truth} i.e.: by the word of truth. Meaning His saying: "Be." His saying (Exalted be He): {And the day He says, "Be," and it is} i.e.: and remember the day He says: Be. Or: fear the day He says: Be. Or: estimate the day He says: Be. And it was said: it is conjoined to the pronoun 'him' in His saying: "And fear Him" (2). Al-Farra' said (3): "'Be, and it is' is said: it is specifically for the Trumpet (Sur); i.e.: and the day He says to the Trumpet: Be, and it comes into existence." And it was said: The meaning is: then all that He willed of the death of people and their life comes into being. And according to these two interpretations, {His word is the truth} is a subject and a predicate (4). And it was said: His saying (Exalted be He): "His word" is in the nominative case by "it is", i.e.: that which He commands comes to be. And "the truth" is its attribute. On this basis, the complete phrase would be: "Then His word, the Truth, comes to be" (5). And Ibn 'Amir read: "fayakuna" (and it shall be) in the accusative case (6). It is an indication of the speed of reckoning and resurrection.

---

(1) The previous source. (2) See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/263, for al-Nuhas 2/446, and Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 1/256. (3) In his Ma'ani al-Qur'an 1/340. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nuhas 2/75. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Nuhas 2/447, and Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 1/257. (6) The majority reading is in the nominative case, and Ibn 'Amir did not read it in the accusative in this place, nor in 'Al-Imran' Ayah: 59, but rather he read it so in the rest of the Qur'an. See al-Taysir p. 76, and Tafsir Abi al-Layth 1/494 and Ibn Khalawayh mentioned in 'The Irregular Recitations' (al-Qira'at al-Shadhdhah) p. 38 the reading in the accusative from al-Hasan.

और इस्लाम: निष्ठा। और नमाज़ स्थापित करना: उसे पूरा करना और उस पर निरंतर रहना। और यह अनुमेय है कि {और यह कि नमाज़ स्थापित करो} अर्थ पर आधारित हो, यानी: वे उसे मार्गदर्शन की ओर बुलाते हैं, और वे उसे नमाज़ स्थापित करने के लिए बुलाते हैं; क्योंकि "हमारे पास आओ" का अर्थ है: कि तुम हमारे पास आओ (1)। अल्लाह का कहना: {और वही है जिसकी ओर तुम सब इकट्ठा किए जाओगे} उद्देश्य (मुब्तदा) और विधेय (ख़बर) है, और इसी तरह {और वही है जिसने आसमानों और ज़मीन को पैदा किया} यानी: वही है जिसकी इबादत की जानी चाहिए, न कि मूर्तियों की। और {हक़ के साथ} का अर्थ है: हक़ के शब्द के साथ। यानी उसका कहना: "हो जा।" अल्लाह का कहना: {और जिस दिन वह कहेगा, "हो जा", तो वह हो जाता है} यानी: और उस दिन को याद करो जब वह कहेगा: हो जा। या: उस दिन से डरो जब वह कहेगा: हो जा। या: उस दिन का अनुमान लगाओ जब वह कहेगा: हो जा। और यह कहा गया: यह उसके शब्द "और उससे डरो" में ज़मीर (pronoun) पर आधारित है (2)। अल-फर्रा ने कहा (3): "'हो जा, और वह हो जाता है' के बारे में कहा गया है: यह विशेष रूप से सूर (नर्सिंगा) के लिए है; यानी: और जिस दिन वह सूर से कहेगा: हो जा, तो वह हो जाएगा।" और यह कहा गया है: अर्थ यह है: तो वह सब कुछ हो जाता है जो उसने लोगों की मृत्यु और उनके जीवन के बारे में चाहा है। और इन दो व्याख्याओं के आधार पर {उसका कहना सत्य है} उद्देश्य और विधेय होगा (4)। और यह कहा गया है: अल्लाह का कहना: "उसका कहना" 'हो जाता है' (यकुन) के कारण रफ़ा (nominative) में है, यानी: वह जो आदेश देता है वह अस्तित्व में आ जाता है। और "सत्य" उसका गुण है। इस आधार पर पूर्ण वाक्य होगा: "फिर उसका कहना सत्य हो जाता है" (5)। और इब्न आमिर ने इसे ज़बर (nasb) के साथ "फ़यकुना" पढ़ा है (6)। यह हिसाब और पुनरुत्थान की गति का संकेत है।

---

(1) पिछला स्रोत। (2) देखें अल-ज़ज्जाज की मा'आनी अल-क़ुरआन 2/263, अल-नुहास की 2/446, और मक्की की मुशकिल इ'राब अल-क़ुरआन 1/256। (3) उनकी मा'आनी अल-क़ुरआन 1/340 में। (4) अल-नुहास द्वारा इ'राब अल-क़ुरआन 2/75। (5) अल-नुहास की मा'आनी अल-क़ुरआन 2/447, और मक्की की मुशकिल इ'राब अल-क़ुरआन 1/257। (6) बहुमत का पाठ रफ़ा (पेश) के साथ है, और इब्न आमिर ने इस स्थान पर ज़बर के साथ नहीं पढ़ा, और न ही 'आल-इमरान' आयत: 59 में, बल्कि उन्होंने इसे बाकी क़ुरआन में इस तरह पढ़ा है। देखें अल-तयसीर पृ. 76, और तफ़सीर

अबी अल-लैथ 1/494 और इब्न खलवैह ने 'अल-क़िराआत अल-शाज़्ज़ाह' पृ. 38 में अल-हसन से ज़बर के साथ पाठ का उल्लेख किया है।

سورہ الانعام: آیات 71 - 73 429

اور اسلام: اخلاص۔ اور نماز قائم کرنا: اسے ادا کرنا اور اس پر ہمیشگی اختیار کرنا۔ اور یہ جائز ہے کہ {وَأَنْ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ} (اور یہ کہ نماز قائم کرو) معنی پر عطف ہو، یعنی: وہ اسے ہدایت کی طرف بلاتے ہیں، اور وہ اسے نماز قائم کرنے کی طرف بلاتے ہیں؛ کیونکہ 'ہمارے پاس آؤ' کا مطلب ہے: کہ تم ہمارے پاس آؤ (1)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {وَهُوَ الَّذِي إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ} (اور وہی ہے جس کی طرف تم جمع کیے جاؤ گے) مبتدا اور خبر ہے، اور اسی طرح {وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ} (اور وہی ہے جس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا) یعنی: وہی ہے جس کی عبادت ہونی چاہیے نہ کہ بتوں کی۔ اور {بِالْحَقِّ} (حق کے ساتھ) کا معنی ہے: کلمہ حق کے ساتھ۔ یعنی اس کا قول: "كُن" (ہو جا)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {وَيَوْمَ يَقُولُ كُن فَيَكُونُ} (اور جس دن وہ کہے گا ہو جا، تو وہ ہو جاتا ہے) یعنی: اور اس دن کو یاد کرو جب وہ کہے گا: ہو جا۔ یا: اس دن سے ڈرو جب وہ کہے گا: ہو جا۔ یا: اس دن کا اندازہ کرو جب وہ کہے گا: ہو جا۔ اور کہا گیا: یہ اس کے قول "واتقوه" (اور اس سے ڈرو) میں ہا (ضمیر) پر عطف ہے (2)۔ فراء نے کہا (3): "كن فيكون" کے بارے میں کہا گیا ہے: یہ خاص طور پر صور کے لیے ہے؛ یعنی: اور جس دن وہ صور سے کہے گا: ہو جا، تو وہ (وجود میں) آ جائے گا۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: تو وہ سب کچھ ہو جاتا ہے جو اس نے لوگوں کی موت اور زندگی کے بارے میں چاہا ہے۔ اور ان دو تاویلوں کی بنا پر {قَوْلُهُ الْحَقُّ} (اس کا قول حق ہے) مبتدا اور خبر ہوگا (4)۔ اور کہا گیا ہے کہ اللہ تعالیٰ کا قول: "قَوْلُهُ" 'یکون' کی وجہ سے رفع میں ہے، یعنی: وہ چیز ہو جاتی ہے جس کا وہ حکم دیتا ہے۔ اور "الْحَقُّ" اس کی صفت ہے۔ اس بنیاد پر مکمل جملہ یوں ہوگا: "فيكونُ قوله الحق" (5)۔ اور ابن عامر نے اسے نصب کے ساتھ "فيكونَ" پڑھا ہے (6)۔ یہ حساب اور بعثت کی تیزی کی طرف اشارہ ہے۔

(1) المصدر السابق (پچھلا حوالہ)۔ (2) ملاحظہ کریں معانی القرآن للزجاج 2/ 263، وللنحاس 2/ 446، اور مشکل إعراب القرآن لمکی 1/ 256۔ (3) ان کی کتاب معانی القرآن 1/ 340 میں۔ (4) إعراب القرآن للنحاس 2/ 75۔ (5) معانی القرآن للنحاس 2/ 447، اور مشکل إعراب القرآن لمکی 1/ 257۔ (6) جمہور کی قرات رفع (پیش) کے ساتھ ہے، اور ابن عامر نے اس مقام پر نصب (زبر) کے ساتھ نہیں پڑھا، اور نہ ہی 'آل عمران' کی آیت: 59 میں، بلکہ انہوں نے باقی قرآن میں اسے اسی طرح پڑھا ہے۔ ملاحظہ کریں التیسیر ص 76، اور تفسیر ابی اللیث 1/ 494 اور ابن خالویہ نے 'القراءات الشاذة' ص 38 میں حسن سے نصب کے ساتھ قرات کا ذکر کیا ہے۔

Surah Al-An'am, Ayat 71 - 73 430

And the statement about it has already been fully discussed in [the commentary on] "Al-Baqarah" (1). Allah's saying: {On the Day the Trumpet is blown} i.e.: And His is the kingdom on the day the Trumpet is blown, or: His is the truth on the day the Trumpet is blown. And it is said: it is an appositive for "the day He says" (2). The Soor (Trumpet): A horn of light that is blown into; the first blow for annihilation, and the second for creation (3). And it is not the plural of surah (image) as some claimed; meaning: he blows into the images (forms) of the dead (4), as we will clarify. Muslim narrated from the Hadith of Abdullah bin Amr: "... Then the Trumpet will be blown, and no one will hear it except that he bends his neck and raises his neck. He said: And the first to hear it will be a man plastering his camels' trough. He said: Then he will collapse, and the people will collapse. Then Allah will send - or He said: Allah will descend - rain like shade, and the bodies of the people will sprout from it. Then it will be blown into another time, and suddenly they will be standing, looking on." And he mentioned the Hadith (5). Likewise in the revelation: {Then it will be blown into another time} [Az-Zumar: 68], and it did not say "into them" (feminine plural); so it is known that it is not the plural of surah (image). And the nations are in consensus that the one who blows into the Trumpet is Israfil, peace be upon him. Abu al-Haytham said: Whoever denies that the Soor is a horn is like one who denies the Throne, the Balance, and the Path, and seeks interpretations for them (6).

(1) 339/2. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/75. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 2/133, without the word: "noor" (light). Imam Ahmad (6507) and at-Tirmidhi (3244) narrated from Abdullah bin Amr (may Allah be pleased with them) that he said: A Bedouin asked: O Messenger of Allah, what is the Soor? He said: "A horn that is blown into." Ibn Hibban (7312) graded it authentic, and at-Tirmidhi said: A fair (hasan) hadith. (4) Al-Farra' mentioned this view in "Ma'ani al-Qur'an" 1/340, and Abu Ubaidah in "Majaz al-Qur'an" 1/196. Abu al-Layth said in 1/494: This is contrary to the sayings of all the exegetes. (5) Sahih Muslim (2940), and it is in Ahmad (6555). Asgha: inclined/tilted. Al-layt: the side of the neck. Yalutu hawda ibilih: plasters and repairs it with clay. Al-Mufhim 7/302, and Al-Nihayah (lut). (6) Tahdhib al-Lughah (suwar), and Abu al-Haytham is al-Razi, known by his kunya, mentioned previously in 5/136.

सूरह अल-अनाम, आयत 71 - 73 430

और इसके बारे में बात "अल-बक़रह" [की व्याख्या] में पूरी तरह से की जा चुकी है (1)। अल्लाह का कथन: {जिस दिन सूर (तुरुही) फूँका जाएगा} यानी: और उसी का साम्राज्य है जिस दिन सूर फूँका जाएगा, या: उसी का सत्य है जिस दिन सूर फूँका जाएगा। और कहा गया है: यह "जिस दिन वह कहता है" का पूरक (बदल) है (2)। सूर (तुरुही): प्रकाश का एक सींग है जिसमें फूँका जाता है; पहली फूँक विनाश के लिए है, और दूसरी पुनरुत्थान के लिए (3)। और यह 'सूरत' (छवि) का बहुवचन नहीं है जैसा कि कुछ लोगों ने दावा किया है; यानी: वह मृतकों की छवियों में फूँकता है (4), जैसा कि हम स्पष्ट करेंगे। मुस्लिम ने अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस से वर्णन किया है: "... फिर सूर फूँका जाएगा, और उसे जो भी सुनेगा वह अपनी गर्दन झुका लेगा और अपनी गर्दन उठा लेगा। उन्होंने कहा: और इसे सबसे पहले सुनने वाला व्यक्ति वह होगा जो अपने ऊँटों की हौज़ को मिट्टी से लीप रहा होगा। उन्होंने कहा: फिर वह बेहोश हो जाएगा और लोग बेहोश हो जाएंगे, फिर अल्लाह भेजेगा - या उन्होंने कहा: अल्लाह उतारेगा - छाया जैसी बारिश, जिससे लोगों के शरीर उग आएंगे। फिर उसमें दोबारा फूँका जाएगा और अचानक वे खड़े होकर देख रहे होंगे।" और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया (5)। इसी तरह अवतरण में है: {फिर उसमें दूसरी बार फूँका गया} [अज़-ज़ुमर: 68], और उसने "उनमें" (स्त्रीलिंग बहुवचन) नहीं कहा; तो यह ज्ञात हुआ कि यह 'सूरत' का बहुवचन नहीं है। और सभी उम्मतें इस बात पर सहमत हैं कि सूर फूँकने वाले इसराफ़ील अलैहिस्सलाम हैं; अबू अल-हैथम ने कहा: जिसने इस बात से इनकार किया कि 'सूर' एक सींग है, वह उस व्यक्ति की तरह है जो अर्श (सिंहासन), मिज़ान (तराजू) और सिरात (पुल) से इनकार करता है और उनके लिए व्याख्याएं खोजता है (6)।

(1) 339/2. (2) इ'राब अल-क़ुरान अन-नह़्हास 75/2। (3) अल-नुकात वल-'उयून 133/2, "नूर" शब्द के बिना। इमाम अहमद (6507) और तिरमिज़ी (3244) ने अब्दुल्ला बिन अम्र (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत की है, उन्होंने कहा: एक देहाती ने पूछा: ऐ अल्लाह के रसूल, सूर क्या है? आपने फरमाया: "एक सींग जिसमें फूँका जाता है।" इब्न हिब्बान (7312) ने इसे सही कहा है, और तिरमिज़ी ने कहा: हदीस हसन है। (4) अल-फ़र्रा' ने यह राय "मआनी अल-क़ुरान" 340/1 में और अबू उबैदा ने "मजाज़ अल-क़ुरान" 196/1 में ज़िक्र की है। अबू अल-लैथ ने 494/1 में कहा: यह सभी मुफ़स्सिरों (व्याख्याताओं) के कथनों के विरुद्ध है। (5) सहीह मुस्लिम (2940), और यह अहमद (6555) में है। 'असग़ा': झुकाया। 'अल-लैत': गर्दन का पहलू। 'यलूतु हौज़ इबलिह': उसे मिट्टी से लीपना और ठीक

करना। अल-मुफहिम 302/7, और अन-निहाया (लूत)। (6) तहज़ीब अल-लुग़ाह (सुवर), और अबू अल-हैथम अल-राज़ी हैं, जो अपनी कुनियत से प्रसिद्ध हैं, और उनका उल्लेख पहले 136/5 में हो चुका है।

سورة الانعام، آیات 71 - 73 430

اور اس کے بارے میں قول "البقرہ" [کی تفسیر] میں مکمل طور پر گزر چکا ہے (1)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿يَوْمَ يُنفَخُ فِي الصُّورِ﴾ یعنی: اور اسی کی بادشاہی ہے جس دن صور میں پھونکا جائے گا، یا: اسی کا حق ہے جس دن صور میں پھونکا جائے گا۔ اور کہا گیا ہے: یہ "یوم یقول" سے بدل ہے (2)۔ اور صور: نور کا ایک سینگ ہے جس میں پھونکا جائے گا، پہلی پھونک فنا کے لیے ہے، اور دوسری دوبارہ پیدا کرنے کے لیے (3)۔ اور یہ 'صورت' کی جمع نہیں ہے جیسا کہ بعض نے گمان کیا ہے؛ یعنی: وہ مردوں کی صورتوں میں پھونکتا ہے (4)، اس کے مطابق جو ہم بیان کریں گے۔ مسلم نے عبداللہ بن عمرو کی حدیث سے روایت کیا ہے: "... پھر صور میں پھونکا جائے گا، تو اسے جو بھی سنے گا وہ اپنی گردن ایک طرف جھکا لے گا اور دوسری طرف اٹھا لے گا۔ فرمایا: اور اسے سب سے پہلے سننے والا وہ شخص ہوگا جو اپنے اونٹوں کا حوض لیپ رہا ہوگا۔ فرمایا: پھر وہ بیہوش ہو جائے گا اور لوگ بیہوش ہو جائیں گے، پھر اللہ بھیجے گا - یا فرمایا: اللہ نازل کرے گا - بادل جیسی بارش، جس سے لوگوں کے جسم اگ آئیں گے، پھر اس میں دوبارہ پھونکا جائے گا تو ناگاہ وہ کھڑے دیکھ رہے ہوں گے"۔ اور حدیث ذکر کی (5)۔ اسی طرح قرآن میں ہے: ﴿ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرَى﴾ [الزمر: 68]، اور اس نے "فیہا" (مونث جمع کے لیے) نہیں کہا؛ تو معلوم ہوا کہ یہ 'صورت' کی جمع نہیں ہے۔ اور امتوں کا اس پر اجماع ہے کہ صور میں پھونکنے والے اسرافیل علیہ السلام ہیں؛ ابو الہیثم نے کہا: جس نے اس بات کا انکار کیا کہ صور ایک سینگ ہے، تو وہ اس شخص کی طرح ہے جو عرش، میزان اور صراط کا انکار کرے، اور ان کے لیے تاویلات تلاش کرے (6)۔

(1) 339/2۔ (2) إعراب القرآن للنحاس 75/2۔ (3) النکت والعیون 133/2، لفظ "نور" کے بغیر۔ اور امام احمد (6507) اور ترمذی (3244) نے عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے کہ ایک دیہاتی نے پوچھا: اے اللہ کے رسول، صور کیا ہے؟ آپ نے فرمایا: "ایک سینگ ہے جس میں پھونکا جاتا ہے"۔ اور اسے ابن حبان (7312) نے صحیح قرار دیا، اور ترمذی نے کہا: حدیث حسن ہے۔ (4) الفراء نے یہ قول معانی القرآن 340/1 میں، اور ابو عبیدہ نے مجاز القرآن 196/1 میں ذکر کیا ہے۔ اور ابو لیث نے 494/1 میں کہا: یہ تمام مفسرین کے اقوال کے خلاف ہے۔ (5) صحیح مسلم (2940)، اور یہ احمد (6555) کے پاس ہے۔ أصغی: جھکایا۔ واللیت: گردن کا ایک پہلو۔ یلوط حوض إبلہ: اسے مٹی سے لیپنا اور درست کرنا۔ المفہم 302/7، والنہایہ (لوط)۔ (6) تہذیب اللغۃ (صور)، اور ابو الہیثم رازی ہیں، اپنی کنیت سے مشہور ہوئے، اور ان کا تذکرہ 136/5 میں پہلے گزر چکا ہے۔

Surah Al-An'am: Verses 71 - 73 431

Ibn Faris said (1): The *Sur* (Trumpet) mentioned in the Hadith is like a horn that is blown into, and *al-Suwar* (images/forms) is the plural of *surah*. And Al-Jawhari said (2): *Al-Sur* is the horn. The Rajiz (poet) said: *We butted them on the morning of the two armies, a strong butting, not like the butting of the two horns.* (3) From it is His saying: {And the Day when the Trumpet will be blown} [An-Naml: 87]. Al-Kalbi said: I do not know what the *Suwara* is. It is said: It is the plural of *surah* (image), like *busrah* and *busr*; meaning: the forms of the dead and the souls will be blown into (4). Al-Hasan read: "The day [the Trumpet] is blown into the images (*al-Suwar*)" (5). And *al-Siwar* - with a *kasrah* on the *Sad* - is a dialectal variant of *al-Suwar*, the plural of *surah* (image) (6). *Al-Siran* is the plural of *siwar*, and *siyar* - with a *ya* - is another dialect for it. Amr ibn Ubaid said: Iyad read: "The day [the Trumpet] is blown into the images (*al-Suwar*)", so this means the creation (7). And Allah knows best. I say: Among those who said that what is meant by *al-Sur* in this verse is the plural of *surah* (image) is Abu Ubaidah (8). While this is possible, it is rejected by what we have mentioned from the Book and the Sunnah. Also, it is not images that are blown into.

(1) Mujmal al-Lughah 2/545. Abu Ubaidah said in Majaz al-Quran 1/196: It is like their saying: *sur* (wall) of the city, its singular is *surah*. (2) In al-Sihah (article 'swr'). (3) It is in Amali al-Qali 1/36, and al-Sihah (article 'swr'). We have not identified its author. (4) Al-Sihah (article 'swr'). (5) Al-Qira'at al-Shadhah p. 38, and al-Sihah (article 'swr'). (6) After it in the copies: "and the plural is *suwar*", and what is established is from al-Sihah (article 'swr'), and the speech is from it, which is consistent with what is in the books of linguistics. *Al-Suwar* (with *dammah*) is a herd of cattle, and *al-Siwar* (with *kasrah*) is also a musk container. (7) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 2/448, and the reading of Amr ibn Ubaid from Iyad was mentioned by Abu Hayyan in al-Bahr 4/161. (8) In Majaz al-Quran 1/196.

सूरह अल-अनआम: आयतें 71 - 73 431

इब्न फ़ारिस ने कहा (1): हदीस में वर्णित 'सूर' एक सींग की तरह है जिसे फूँका जाता है, और 'सुवर' 'सूरत' (छवि/रूप) का बहुवचन है। अल-जौहरी ने कहा (2): 'सूर' का अर्थ सींग है। कवि (राजिज़) ने कहा: हमने दो सेनाओं के मिलने की सुबह उन्हें ज़ोरदार टक्कर दी, वैसी नहीं जैसी दो सींगों की टक्कर होती है। (3) इसी से उनका कथन है: {और जिस दिन 'सूर' फूँका जाएगा} [अन-नमल: 87]। अल-कल्बी ने कहा: मैं नहीं जानता कि 'सूरी' क्या है। कहा जाता है: यह 'सूरत' (छवि) का बहुवचन है, जैसे 'बुलराह' और 'बुस्र'; अर्थात: मृतकों के रूपों और आत्माओं में फूँका जाएगा (4)। अल-हसन ने पढ़ा: "जिस दिन छवियों (अल-सुवर) में फूँका जाएगा" (5)। और 'ि़सवर' - 'साद' के नीचे 'कसरा' के साथ - 'सुवर' की एक बोली है जो 'सूरत' का बहुवचन है (6)। 'सिरान' 'ि़सवार' का बहुवचन है, और 'सियार' - 'या' के साथ - इसकी एक और बोली है। अम्र इब्न उबैद ने कहा: इयाद ने पढ़ा: "जिस दिन छवियों (अल-सुवर) में फूँका जाएगा", तो इसका अर्थ सृष्टि है (7)। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। मैं कहता हूँ: उन लोगों में से जिन्होंने कहा कि इस आयत में 'सूर' से तात्पर्य 'सूरत' का बहुवचन है, अबू उबैदाह (8) हैं। हालाँकि यह संभावित है, लेकिन इसे कुरान और सुन्नत से जो हमने उल्लेख किया है, उसके आधार पर खारिज कर दिया गया है। साथ ही, 'छवियों' में नहीं फूँका जाता है।

(1) मुजमल अल-लुग़ह 2/545। अबू उबैदाह ने मजाज़ अल-क़ुरान 1/196 में कहा: यह उनके इस कथन की तरह है: शहर का 'सूर' (दीवार), उसका एकवचन 'सूरह' है। (2) अल-सिहाह में (लेख 'swr')। (3) यह अमाली अल-क़ाली 1/36 और अल-सिहाह (लेख 'swr') में है। हमें इसके लेखक का पता नहीं चला। (4) अल-सिहाह (लेख 'swr')। (5) अल-क़िराआत अल-शादह पृ. 38, और अल-सिहाह (लेख 'swr')। (6) प्रतियों में इसके बाद है: "और बहुवचन 'सुवार' है", और जो स्थापित है वह अल-सिहाह (लेख 'swr') से है, और यह बात उसी से है, जो भाषा की पुस्तकों में है उसके अनुरूप है। 'सुवार' (दम्मा के साथ) गायों का झुंड है, और 'ि़सवार' (कसरा के साथ) कस्तूरी का पात्र भी है। (7) अन-नहहास द्वारा मा'नी अल-क़ुरान 2/448, और इयाद से अम्र इब्न उबैद के पाठ का उल्लेख अबू हयान ने अल-बहर 4/161 में किया है। (8) मजाज़ अल-क़ुरान 1/196 में।

سورة الانعام: آیات 71 - 73 431

ابن فارس (1) نے کہا: حدیث میں جو 'صور' ہے وہ سینگ کی طرح ہے جس میں پھونکا جاتا ہے، اور 'صُوَر' صورت کی جمع ہے۔ اور جوہری (2) نے کہا: صور سے مراد سینگ ہے۔ راجز نے کہا: ہم نے دونوں لشکروں کے اکٹھے ہونے کی صبح انہیں زوردار ٹکر ماری، ایسی نہیں جیسی دو سینگوں (صورین) کی ٹکر ہوتی ہے۔ (3) اسی سے ان کا قول ہے: {وَيَوْمَ يُنفَخُ فِي الصُّورِ} [النمل: 87]۔ کلبی نے کہا: میں نہیں جانتا کہ 'صُورٰی' کیا ہے۔ اور کہا جاتا ہے: یہ 'صورۃ' کی جمع ہے، جیسے 'بُسرۃ' کی جمع 'بُسر' ہے؛ یعنی: مردوں کی صورتوں اور روحوں میں پھونکا جائے گا (4)۔ اور حسن نے پڑھا: "جس دن صورتوں (الصُّوَر) میں پھونکا جائے گا" (5)۔ اور 'الصِّوَر' - ص کے نیچے زیر کے ساتھ - 'الصُّوَر' کی ایک لغت ہے جو 'صورۃ' کی جمع ہے (6)، اور 'صیران' 'صوار' کی جمع ہے، اور 'صِیار' - یاء کے ساتھ - بھی اسی کی ایک لغت ہے۔ اور عمرو بن عبید نے کہا: عیاض نے پڑھا: "جس دن صورتوں (الصُّوَر) میں پھونکا جائے گا" تو اس سے مراد مخلوق ہے (7)۔ واللہ اعلم۔ میں کہتا ہوں: ان لوگوں میں سے جنہوں نے یہ کہا کہ اس آیت میں 'صور' سے مراد 'صورۃ' کی جمع ہے، ابو عبیدہ (8) ہیں۔ اور یہ اگرچہ ایک احتمال ہے، لیکن کتاب و سنت سے جو ہم نے ذکر کیا اس کی بنا پر یہ قول مردود ہے۔ نیز صورتوں میں نہیں پھونکا جاتا۔

(1) مجمل اللغہ 2/545۔ ابو عبیدہ نے مجاز القرآن 1/196 میں کہا: یہ ان کے اس قول کی طرح ہے: شہر کی فصیل (سور المدینہ)، اس کا واحد 'سورہ' ہے۔ (2) الصحاح (مادہ: صور) میں۔ (3) یہ امالی القالی 1/36 اور الصحاح (مادہ: صور) میں ہے۔ ہم اس کے کہنے والے تک نہیں پہنچ سکے۔ (4) الصحاح (مادہ: صور)۔ (5) القراءات الشاذہ ص 38، اور الصحاح (مادہ: صور)۔ (6) نسخوں

میں اس کے بعد ہے: "والجمع صوار"، اور جو ثابت ہے وہ الصحاح (صور) سے ہے، اور کلام اسی سے ہے، اور یہی لغت کی کتابوں کے موافق ہے، اور 'الصُّوار': گایوں کا ریوڑ ہے، اور 'الصِّوار' کستوری کے برتن کو بھی کہتے ہیں۔ (7) معانی القرآن للنحاس 2/448، اور عیاض سے عمرو بن عبید کی قراءت کو ابو حیان نے البحر 4/161 میں ذکر کیا ہے۔ (8) مجاز القرآن 1/196 میں۔

for resurrection twice, but it is blown into it once, so Israfil, peace be upon him, blows into the Trumpet (as-Sur) which is the horn, and Allah, Almighty and Majestic, revives the Trumpet. In the Revelation: {And We breathed into it of Our spirit} [At-Tahrim: 12].

His saying, the Exalted: {Knower of the unseen and the witnessed} with the nominative case (marfu') for "Knower" as an adjective for "the one who", i.e.: and He is the one who created the heavens and the earth, the Knower of the unseen, and it is permissible to be in the nominative case by implying the subject (mubtada)(1).

It has been narrated from some that they read: "yunfakhu" (it is blown), so it is possible for the subject to be: "the Knower of the unseen"; because if the blowing into it is by the command of Allah, Almighty and Majestic, it is attributed to Allah the Exalted.

And it is permissible for {Knower} to be in the nominative case based on the meaning(2), as Sibawayh recited: "Let Yazid be wept for by a humble one for a dispute"(3)

Al-Hasan and Al-A'mash read: "alim-i" with the genitive case (khafd) as a substitute (badal) for the pronoun "ha" in "lahu" (for Him)(4).

His saying, the Exalted: {And [mention, O Muhammad], when Abraham said to his father, Azar, "Do you take idols as deities? Indeed, I see you and your people in manifest error." 74}

His saying, the Exalted: {And when Abraham said to his father Azar} scholars have spoken about this, so Abu Bakr Muhammad bin Muhammad bin al-Hasan al-Juwayni al-Shafi'i al-Ash'ari said in "An-Nukat min al-Tafsir" belonging to him(5):

---

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/75. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/75, the meaning is: it is nominative as a subject for an omitted verb indicated by the passive verb; because when it says: "It is blown into the Trumpet," a questioner asks: Who blows? It is said: The Knower of the unseen, i.e.: He commands the blowing into it. Ad-Durr al-Masun 4/694. (3) Al-Kitab 1/288 and 366, and Sibawayh attributed it to al-Harith bin Nahik, and al-Basri attributed it in al-Hamasah al-Basriyyah 1/269 to al-Harith bin Dirar an-Nahshali, and it was also attributed to others. Al-Baghdadi said: The correct view is that it belongs to Nahshal bin Harri. See al-Khizanah 1/303-313. Its ending: "and a traveler from what the calamities cast away." The point of evidence in

it, Sibawayh said: When it says: "Let Yazid be wept for," it contains the meaning: "Let a humble one weep for Yazid." (4) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/75, and Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 38. (5) We did not find it, and perhaps he means Abu Bakr Muhammad bin al-Hasan bin Muhammad al-Naqqash, author of the commentary "Shifa' al-Sudur". See as-Siyar 15/573. And what the author will quote from him was said by az-Zajjaj in its entirety in "Ma'ani al-Qur'an" 2/265.

पुनरुत्थान के लिए दो बार, बल्कि इसमें एक बार फूँका जाता है, तो इसराफिल (उन पर शांति हो) सूर (तुरही) में फूँकते हैं जो कि सींग है, और अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी, सूर को जीवित करता है। अवतरण में है: {और हमने इसमें अपनी रूह फूँकी} [अत-तहरीम: 12]।

अल्लाह का कथन: {अदृश्य और दृश्य का जानने वाला} "आलिम" (जानने वाला) के रफ़अ (प्रथमा विभक्ति) के साथ 'अल-लज़ी' (जो कि) के लिए विशेषण के रूप में, यानी: और वह वही है जिसने आकाशों और पृथ्वी को बनाया, अदृश्य का जानने वाला, और मुब्तदा (कर्ता) के लोप पर इसे रफ़अ देना जायज़ है(1)।

कुछ लोगों से रिवायत है कि उन्होंने पढ़ा: "युनफ़खु" (फूँका जाता है), तो यह संभव है कि कर्ता हो: "आलिमुल गैब" (अदृश्य का जानने वाला); क्योंकि यदि इसमें फूँकना अल्लाह के आदेश से है, तो इसका संबंध अल्लाह तआला से होगा।

और जायज़ है कि {आलिम} अर्थ के आधार पर रफ़अ में हो(2), जैसा कि सिबवैह ने पढ़ा है: "यज़ीद के लिए रोया जाए एक गिड़गिड़ाने वाले के द्वारा विवाद के लिए"(3)

अल-हसन और अल-आमश ने पढ़ा: "आलिमि" जर्र (षष्ठी विभक्ति) के साथ "लहू" (उसके लिए) में 'हा' ज़मीर (सर्वनाम) से बदल (विकल्प) के रूप में(4)।

अल्लाह का कथन: {और जब इब्राहीम ने अपने पिता आज़र से कहा, "क्या तुम मूर्तियों को पूज्य बनाते हो? निस्संदेह मैं तुम्हें और तुम्हारी जाति को स्पष्ट मार्गभ्रष्टता में देख रहा हूँ।" 74}

अल्लाह का कथन: {और जब इब्राहीम ने अपने पिता आज़र से कहा} विद्वानों ने इस बारे में बात की है, तो अबू बक्र मुहम्मद बिन मुहम्मद बिन अल-हसन अल-जुवैनी अल-शाफी अल-अशअरी ने अपनी किताब "अन-नुकात मिन अल-तफसीर" में कहा(5):

---

(1) ए'राबुल कुरआन, अन-नहहास 2/75। (2) ए'राबुल कुरआन, अन-नहहास 2/75, और उद्देश्य यह है कि: यह एक लुप्त क्रिया के कर्ता के रूप में मरफ़ू है जिसे पैसिव क्रिया द्वारा इंगित किया गया है; क्योंकि जब कहा गया: "सूर में फूँका जाता है", तो एक पूछने वाले ने पूछा: कौन फूँकता है? तो कहा गया: अदृश्य का जानने वाला, यानी: वह उसमें फूँकने का आदेश देता है। अद-दुररुल मसून 4/694। (3) अल-किताब 1/288 और 366, सिबवैह ने इसे अल-हारिस बिन नहिक से जोड़ा है, और

अल-बसरी ने अल-हमासाह अल-बसरियाह 1/269 में इसे अल-हारिस बिन दिरार अन-नहशाली से जोड़ा है, और इसे दूसरों से भी जोड़ा गया है। अल-बगदादी ने कहा: सही यह है कि यह नहशल बिन हर्री का है। देखें अल-खिज़ानाह 1/303-313। और इसका अगला हिस्सा: "और एक यात्री उन चीज़ों से जो आपदाएँ फेंकती हैं।" इसमें गवाह यह है कि, सिबवैह ने कहा: जब कहा गया: 'लीयुबका यज़ीद' (यज़ीद के लिए रोया जाए), तो इसमें यह अर्थ था: 'लीयाबकि यज़ीदन् दारिअुन' (यज़ीद पर एक गिड़गिड़ाने वाला रोए)। (4) ए'राबुल कुरआन, अन-नहहास 2/75, और अल-क़िराआत अल-शाज़्ज़ह पृ. 38। (5) हमें यह नहीं मिला, और शायद उनका तात्पर्य अबू बक्र मुहम्मद बिन अल-हसन बिन मुहम्मद अल-नक़्क़ाश से है, जो तफ़सीर 'शिफ़ाउद सुदूर' के लेखक हैं। देखें अस-सियर 15/573। और लेखक उनसे जो कुछ उद्धृत करेंगे, उसे अज़-ज़ज्जाज ने 'मआनी अल-कुरआन' 2/265 में पूरी तरह से कहा है।

سورة الانعام: آیات 71 - 74 432

دو بار بعث کے لیے، بلکہ اس میں ایک ہی بار پھونکا جائے گا، چنانچہ اسرافیل علیہ السلام صور میں پھونکیں گے جو کہ سینگ ہے، اور اللہ عزوجل صور کو زندہ کرے گا۔ اور تنزیل میں ہے: ﴿فَنَفَخْنَا فِيهِ مِن رُّوحِنَا﴾ [التحریم: 12]۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿عَٰلِمُ ٱلْغَيْبِ وَٱلشَّهَٰدَةِ﴾ "عالم" کے رفع کے ساتھ "الذی" کی صفت کے طور پر، یعنی: اور وہی ہے جس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا، غیب کا جاننے والا، اور جائز ہے کہ یہ مبتدا محذوف کی وجہ سے مرفوع ہو (1)۔

بعض سے روایت ہے کہ انہوں نے پڑھا: "يُنْفَخُ"، تو جائز ہے کہ فاعل "عَالِمُ الْغَيْبِ" ہو؛ کیونکہ اگر اس میں پھونکنا اللہ عزوجل کے حکم سے ہے تو اس کی نسبت اللہ تعالیٰ کی طرف ہوگی۔

اور جائز ہے کہ ﴿عَٰلِمُ﴾ معنی پر محمول ہونے کی وجہ سے مرفوع ہو (2)، جیسا کہ سیبویہ نے یہ شعر پڑھا ہے: لِيُبْكَ يَزِيدُ ضَارِعٌ لِخُصُومَةٍ(3)

حسن اور اعمش نے "عَالِمِ" کسرہ (خفض) کے ساتھ پڑھا ہے، "لہ" کی 'ہ' سے بدل کے طور پر (4)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِذْ قَالَ إِبْرَٰهِيمُ لِأَبِيهِ ءَازَرَ أَتَتَّخِذُ أَصْنَامًا ءَالِهَةً إِنِّى أَرَىٰكَ وَقَوْمَكَ فِي ضَلَٰلٍ مُّبِينٍ ٧٤﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِذْ قَالَ إِبْرَٰهِيمُ لِأَبِيهِ ءَازَرَ﴾ علماء نے اس بارے میں کلام کیا ہے، چنانچہ ابوبکر محمد بن محمد بن الحسن الجوینی الشافعی الاشعری نے اپنی کتاب "النکت من التفسیر" میں کہا ہے (5):

(1) اعراب القرآن للنحاس 2/75۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 2/75، اور مقصد یہ ہے کہ: یہ فعل محذوف کے فاعل کے طور پر مرفوع ہے جس پر فعل مجہول دلالت کر رہا ہے؛ کیونکہ جب کہا گیا: "صور میں پھونکا جائے گا"، تو کسی پوچھنے والے نے پوچھا: کون پھونکتا ہے؟ تو کہا گیا: عالم الغیب، یعنی: وہ اس میں پھونکنے کا حکم دیتا ہے۔ الدر المصون 4/694۔ (3) الکتاب 1/288 اور 366، سیبویہ نے اسے الحارث بن نہیک کی طرف منسوب کیا، اور بصری نے الحماسہ البصریہ 1/269 میں اسے الحارث بن ضرار النہشلی کی طرف منسوب کیا، اور دوسروں کی طرف بھی منسوب کیا گیا ہے۔ بغدادی نے کہا: صحیح یہ ہے کہ یہ نہشل بن حری کا ہے۔ الخزانہ 1/303-313 دیکھیں۔ اور اس کا دوسرا مصرعہ ہے: ومختبط مما تطیح الطوائح۔ اور اس میں شاہد یہ ہے کہ سیبویہ نے کہا: جب کہا گیا: "لبیک یزید"، تو اس میں یہ معنی تھا: "لبیک یزیدَ ضارعٌ"۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 2/75، والقراءات الشاذة ص 38۔ (5) ہمیں اس کا علم نہیں ہوا، اور شاید ان کی مراد ابوبکر محمد بن الحسن بن محمد النقاش ہو جو تفسیر "شفاء الصدور" کے مصنف ہیں۔ السیر 15/573 دیکھیں۔ اور مصنف ان سے جو کچھ نقل کریں گے وہ زجاج نے "معانی القرآن" 2/265 میں مکمل طور پر کہا ہے۔

433 Surah Al-An'am: Verse 74

There is no disagreement among people(1) that the name of Abraham's father was Tarah(2). What is in the Quran indicates that his name was Azar.

It was said: Azar was a term of censure in their language, as if he said: And when he said to his father: O you who are in error, {Do you take idols as deities?}, and if it is so, then the preferred case is the nominative.

It was said: Azar was the name of an idol. If so, its position is accusative based on an implied verb, as if he said: And when Abraham said to his father: Do you take Azar as a god, do you take idols as deities?

I say: The agreement he claimed is not agreed upon; for Muhammad ibn Ishaq, Al-Kalbi, and Al-Dahhak said: Azar was the father of Abraham, peace be upon him, and he is Tarah, just like Israel and Jacob(3).

I say: So he had two names as mentioned before.

Muqatil said: Azar is a title, and Tarah is a name(4). Al-Tha'labi narrated it from Ibn Ishaq(5). Al-Qushayri(6). It is possible to be the opposite; Al-Hasan said: His father's name was Azar(7).

Sulayman al-Taymi said: It is an insult and a fault, and its meaning in their speech is: the perverse(8). Mu'tamir ibn Sulayman narrated from his father: It reached me that it is 'awaj' (crooked), and it is the harshest word Abraham said to his father(9).

Al-Dahhak said: The meaning of Azar is: the decrepit old man in Persian(10).

(1) In 'Ma'ani al-Qur'an' by Al-Zajjaj: And there is no [disagreement] among genealogists. (2) With a 'ta' (two dots above), an 'alif', followed by a 'ra', and a 'ha'. It is also reported with a 'kha'. 'Ruh al-Ma'ani' 7/194. (3) Tafsir al-Baghawi 2/108, see also 'Sirat Ibn Hisham' 1/2 and 3. (4) Tafsir al-Baghawi 2/108. (5) 'Ara'is al-Majalis' p. 74. (6) Thus in the copies, perhaps what follows is from his words. We have not come across it. (7) 'I'rab al-Qur'an' by Al-Nahhas 2/76, and it was recorded by Al-Tabari 9/343 on the authority of Al-Suddi. (8) Tafsir al-Baghawi 2/108. (9) Recorded by Ibn Abi Hatim 4/1325 (7493), and mentioned by Al-Nahhas in 'I'rab al-Qur'an' 2/76. (10) 'I'rab al-Qur'an' 2/76, and mentioned by Al-Baghawi 2/108 without attribution, and his saying: 'al-hamm' in Persian is not in 'I'rab al-Qur'an', and it appeared in Al-Baghawi as 'al-haram' (senility) instead of 'al-hamm'. 'Al-himm' with a 'kasra' means a very old, frail man. 'Al-Lisan' (h-m-m).

433 सूरह अल-अनआम: आयत 74

लोगों(1) के बीच इस बात में कोई मतभेद नहीं है कि इब्राहीम के पिता का नाम तारह(2) था। कुरान में जो है वह इंगित करता है कि उनका नाम आज़र था।

कहा गया है: आज़र उनकी भाषा में निंदा का एक शब्द था, जैसे कि उसने कहा: और जब उसने अपने पिता से कहा: ऐ गलती करने वाले, {क्या तुम मूर्तियों को देवताओं के रूप में लेते हो?}, और यदि ऐसा है, तो नामांकित (रफ़अ) पसंदीदा है।

कहा गया है: आज़र एक मूर्ति का नाम था। यदि ऐसा है, तो इसका स्थान क्रिया के निहितार्थ के आधार पर कर्म कारक (नसब) है, जैसे कि उसने कहा: और जब इब्राहीम ने अपने पिता से कहा: क्या तुम आज़र को ईश्वर के रूप में लेते हो, क्या तुम मूर्तियों को देवताओं के रूप में लेते हो?

मैं कहता हूँ: जिस सहमति का उसने दावा किया है, उस पर सहमति नहीं है; क्योंकि मुहम्मद इब्न इसहाक, अल-कलबी और अल-दह्हाक ने कहा: आज़र इब्राहीम अलैहिस्सलाम के पिता थे, और वह तारह हैं, जैसे इज़राइल और याकूब(3)।

मैं कहता हूँ: तो उनके दो नाम थे जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है।

मुकातिल ने कहा: आज़र एक उपाधि है, और तारह एक नाम है(4)। अल-सालाबी ने इसे इब्न इसहाक(5) से उद्धृत किया है। अल-कुशयरी(6)। यह इसके विपरीत भी हो सकता है; अल-हसन ने कहा: उनके पिता का नाम आज़र था(7)।

सुलेमान अल-तयमी ने कहा: यह एक अपमान और दोष है, और उनकी भाषा में इसका अर्थ है: विकृत (अल-मुनहविज)(8)। मुअतमिर इब्न सुलेमान ने अपने पिता से रिवायत किया कि: मुझे यह पहुँचा है कि इसका अर्थ है 'अवाज' (टेढ़ा), और यह सबसे कठोर शब्द है जो इब्राहीम ने अपने पिता से कहा था(9)।

अल-दह्हाक ने कहा: फ़ारसी में आज़र का अर्थ है: वृद्ध व्यक्ति(10)।

(1) अल-ज़ज्जाज की 'मआनी अल-कुरान' में: और वंशावली विशेषज्ञों के बीच कोई [मतभेद] नहीं है। (2) दो बिंदी वाले 'ता', 'अलिफ़', उसके बाद 'रा' और 'हा' के साथ। इसे 'खा' के साथ भी बताया गया है। 'रूह अल-मआनी' 7/194। (3) तफ़्सीर अल-बग़वी 2/108, 'सीरत इब्न हिशाम' 1/2 और 3 भी देखें। (4) तफ़्सीर अल-बग़वी 2/108। (5) 'अराइस अल-मजालिस' पृ. 74। (6) प्रतियों में ऐसा ही है,

शायद इसके बाद जो है वह उनके शब्दों से है। हमें यह नहीं मिला। (7) अल-नहस द्वारा 'इराब अल-कुरान' 2/76, और अल-तब़री 9/343 द्वारा अल-सुद्दी के अधिकार पर दर्ज किया गया। (8) तफ़्सीर अल-बग़वी 2/108। (9) इब्न अबी हातिम 4/1325 (7493) द्वारा दर्ज, और अल-नहस द्वारा 'इराब अल-कुरान' 2/76 में उल्लेख किया गया। (10) 'इराब अल-कुरान' 2/76, और अल-बग़वी 2/108 द्वारा बिना श्रेय के उल्लेख किया गया, और उनका कहना: फ़ारसी में 'अल-हम्म' 'इराब अल-कुरान' में नहीं है, और अल-बग़वी में 'अल-हम्म' के बजाय 'अल-हरम' (बुढ़ापा) के रूप में आया है। 'कसरा' के साथ 'अल-हम्म' (हिम्म) का अर्थ है एक बहुत बूढ़ा, कमजोर आदमी। 'अल-लिसान' (ह-म-म)।

433 سورة الانعام: آیت 74

لوگوں(1) کے درمیان اس بات میں کوئی اختلاف نہیں کہ ابراہیم کے والد کا نام تارح(2) تھا۔ اور جو قرآن میں ہے وہ اس بات کی طرف اشارہ کرتا ہے کہ ان کا نام آزر تھا۔

اور کہا گیا ہے: آزر ان کی زبان میں ایک ملامتی لفظ تھا، گویا اس نے کہا: اور جب اس نے اپنے باپ سے کہا: اے خطا کار، {کیا تم بتوں کو معبود بناتے ہو؟}، اور اگر ایسا ہے تو رفع (پیش) کو ترجیح دی جائے گی۔

اور کہا گیا ہے: آزر ایک بت کا نام تھا۔ اور اگر ایسا ہے تو اس کا مقام فعل کے پوشیدہ ہونے کی وجہ سے نصب (زبر) ہے، گویا اس نے کہا: اور جب ابراہیم نے اپنے باپ سے کہا: کیا تم آزر کو معبود بناتے ہو، کیا تم بتوں کو معبود بناتے ہو؟

میں کہتا ہوں: جس اتفاق کا اس نے دعویٰ کیا ہے اس پر اتفاق نہیں ہے؛ کیونکہ محمد بن اسحاق، کلبی اور ضحاک نے کہا: آزر ابراہیم علیہ السلام کے والد تھے، اور وہی تارح ہیں، جیسے اسرائیل اور یعقوب(3)۔

میں کہتا ہوں: تو ان کے دو نام تھے جیسا کہ پہلے گزر چکا۔

مقاتل نے کہا: آزر لقب ہے اور تارح نام ہے(4)۔ ثعلبی نے اسے ابن اسحاق(5) سے نقل کیا ہے۔ القشیری(6)۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ معاملہ اس کے برعکس ہو؛ حسن نے کہا: ان کے والد کا نام آزر تھا(7)۔

سلیمان التیمی نے کہا: یہ گالی اور عیب ہے، اور ان کے کلام میں اس کا معنی ہے: کج رو (المنحوج)(8)۔ معتمر بن سلیمان نے اپنے والد سے روایت کیا، انہوں نے کہا: مجھے یہ بات پہنچی

ہے کہ اس کا مطلب 'اعوج' (ٹیڑھا) ہے، اور یہ ابراہیم کی اپنے والد سے کہی گئی سخت ترین بات ہے(9)۔

اور ضحاک نے کہا: آزر کا معنی فارسی میں ہے: بوڑھا نحیف شخص(10)۔

(1) زجاج کی 'معانی القرآن' میں ہے: ماہرین انساب کے درمیان کوئی [اختلاف] نہیں ہے۔ (2) دو نقطوں والی 'تا'، 'الف'، اس کے بعد 'را' اور 'حا' کے ساتھ اور اسے 'خا' کے ساتھ بھی روایت کیا گیا ہے۔ روح المعانی 7/194۔ (3) تفسیر البغوی 2/108، اور سیرت ابن ہشام 1/2 اور 3 ملاحظہ کریں۔ (4) تفسیر البغوی 2/108۔ (5) عرائس المجالس ص 74۔ (6) نسخوں میں اسی طرح ہے، شاید اس کے بعد ان کے قول سے ہو۔ اور ہمیں یہ نہیں ملا۔ (7) اعراب القرآن للنحاس 2/76، اور اسے طبری نے 9/343 میں سدی سے روایت کیا ہے۔ (8) تفسیر البغوی 2/108۔ (9) اسے ابن ابی حاتم نے 4/1325 (7493) پر نکالا ہے، اور نحاس نے اعراب القرآن 2/76 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (10) اعراب القرآن 2/76، اور اسے بغوی نے 2/108 میں ذکر کیا اور اسے منسوب نہیں کیا، اور ان کا قول: فارسی میں 'الہم'، اعراب القرآن میں نہیں ہے، اور بغوی کے ہاں 'الہم' کی جگہ 'الہرم' (بڑھاپا) واقع ہوا ہے۔ اور 'الہم' کسرہ کے ساتھ (ہِمّ): بہت بوڑھا، بوسیدہ شخص۔ اللسان (ھمم)۔

Al-Farra said: It is an adjective of blame in their language, as if he said: 'O sinner,' for those who recited it in the nominative case (Raf'). Or as if he said: 'And [recall] when Ibrahim said to his father, the sinner,' for those who recited it in the genitive case (Khafḍ) (1).

It is indeclinable (diptote) because it follows the pattern 'af'alu'; this was stated by Al-Nahhas (2). Al-Jawhari said (3): 'Azar' is a non-Arabic name, and it is derived from 'āzara' so-and-so meaning he assisted him; thus he was a 'mu'āzir' (supporter) of his people in idol worship.

It was also said: It is derived from strength (al-quwwa). 'Al-Azr' means strength. Reported from Ibn Faris (4).

Mujahid and Yaman said: Azar is the name of an idol (5). In this interpretation, it is in the accusative case (Nasb), the meaning being: 'Do you take Azar as a god, do you take idols?' (6).

It was said: There is a rearrangement (taqdim wa ta'khir) in the sentence, the meaning being: 'Do you take Azar idols?' (7).

I say: According to this, Azar is a generic noun. And Allah knows best.

Al-Tha'labi said in the book 'Al-Arais' (8): The name of Abraham's father, given to him by his father, was Terah. When he became a custodian over the treasury of Nimrod's gods, Nimrod named him Azar. Mujahid said: Azar is not the name of his father, but rather the name of an idol. He is Abraham, son of Terah, son of Nahor, son of Sarug, son of...

---

(1) This statement is not by Al-Farra, but by Al-Zajjaj in 'Ma'ani al-Qur'an' 2/265, and some of it was mentioned earlier at the beginning of the commentary on the verse. Al-Farra's statement in 'Ma'ani al-Qur'an' 1/340 is: 'It has reached me that the meaning of "Azar" in their speech is crooked, as if he reproached him for his deviance and crookedness from the truth.' (2) In 'I'rab al-Qur'an' 2/76. (3) In 'Al-Sihah' (صور). (4) In 'Mujmal al-Lugha' 1/95. (5) Narrated from Mujahid by Al-Tabari 9/344, and as for Yaman—possibly Ibn Ri'ab—we have not found his statement. (6) 'Ma'ani al-Qur'an' by Al-Zajjaj 2/265. This statement was mentioned earlier at the beginning of the verse's commentary and was narrated from Mujahid by Al-Tabari 9/344. (7) Narrated by Al-Tabari 9/344 from Al-Suddi, who said: 'The Arabs do not place a noun in the

accusative case with a verb after an interrogative particle; they do not say: "Akhaaka akallamta?" (Your brother did you speak to?)'. (8) P. 74, known as 'Stories of the Prophets' (Qisas al-Anbiya), and what follows between brackets is from it.

सूरह अल-अन'आम: आयत 74 | 434

अल-फ़र्रा ने कहा: यह उनकी भाषा में निंदा का एक विशेषण है, जैसे कि उसने कहा हो: 'ऐ पापी,' उन लोगों के लिए जिन्होंने इसे पेश (रफ़ा) के साथ पढ़ा है। या जैसे कि उसने कहा हो: 'और [याद करो] जब इब्राहिम ने अपने पापी पिता से कहा,' उन लोगों के लिए जिन्होंने इसे ज़ेर (ख़फ़्ज़) के साथ पढ़ा है (1)।

और यह गैर-मुनसरिफ़ (diptote) है; क्योंकि यह 'अफ़'अलु' के वजन पर है; यह अल-नहहास ने कहा है (2)। अल-जौहरी ने कहा (3): 'आज़र' एक गैर-अरबी नाम है, और यह 'आज़रा' फ़ुलांन से निकला है: जब उसने उसकी मदद की, तो वह मूर्तियों की पूजा में अपने लोगों का 'मुआज़िर' (सहायक) था।

और कहा गया है: यह शक्ति (कुव्वह) से निकला है। 'अल-अज़्र' का अर्थ है शक्ति। इब्न फ़ारिस से उद्धृत (4)।

मुजाहिद और यमन ने कहा: आज़र एक मूर्ति का नाम है (5)। इस व्याख्या में, यह नसब (accusative) की स्थिति में है, आशय यह है: 'क्या तुम आज़र को खुदा मानते हो, क्या तुम मूर्तियों को अपनाते हो' (6)।

और कहा गया है: वाक्य में शब्दों का आगे-पीछे (तक़दीम व ताख़ीर) होना है, आशय यह है: 'क्या तुम आज़र की मूर्तियों को अपनाते हो' (7)।

मैं कहता हूँ: इसके अनुसार आज़र एक जातिवाचक संज्ञा है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल-थ़ालबी ने किताब 'अल-अराइस' (8) में कहा है: इब्राहिम के पिता का नाम जो उनके पिता ने रखा था, तारुख (Terah) था। जब वह नमरूद के देवताओं के खजाने के संरक्षक बन गए, तो नमरूद ने उनका नाम आज़र रख दिया। मुजाहिद ने कहा: आज़र उनके पिता का नाम नहीं है, बल्कि यह एक मूर्ति का नाम है। वह इब्राहिम बिन तारुख बिन नाहूर बिन सारूग बिन...

---

(1) यह कथन अल-फ़र्रा का नहीं है, बल्कि अल-ज़ज्जाज की 'मआनी अल-क़ुरआन' 2/265 का है, और इसका कुछ हिस्सा आयत की तफ़्सीर की शुरुआत में पहले आ चुका है। अल-फ़र्रा का कथन उनकी 'मआनी अल-क़ुरआन' 1/340 में यह है: 'मुझे पता चला है कि उनकी बातचीत में "आज़र" का अर्थ टेढ़ा है, मानो उन्होंने उसे सत्य से विचलित और टेढ़े होने के लिए दोषी ठहराया हो।' (2)

'इराब अल-क़ुरआन' 2/76 में। (3) 'अल-सिहाह' (صور) में। (4) 'मुजमल अल-लुग़ह' 1/95 में। (5) मुजाहिद से अल-तबरी 9/344 द्वारा वर्णित, और यमन - शायद इब्न रिआब - के कथन का हमें पता नहीं चला है। (6) अल-ज़ज्जाज की 'मआनी अल-क़ुरआन' 2/265। यह कथन आयत की तफ़्सीर की शुरुआत में पहले आ चुका है, और मुजाहिद से अल-तबरी 9/344 द्वारा वर्णित है। (7) अल-तबरी 9/344 ने अल-सुद्दी से वर्णित किया है, और कहा: 'अरब लोग प्रश्नवाचक अव्यय के बाद क्रिया के साथ किसी संज्ञा को नसब नहीं देते; वे यह नहीं कहते: "अख़ाका अकलम्ता?"'। (8) पृष्ठ 74, जो 'क़िसस अल-अंबिया' (नबियों की कहानियाँ) के नाम से प्रसिद्ध है, और कोष्ठक के बीच आने वाली बातें इसी से हैं।

اور فرَّاء نے کہا: یہ ان کی زبان میں مذمت کی صفت ہے، گویا کہ اس نے کہا: اے خطا کار، ان لوگوں کے لیے جنہوں نے اسے رفع کے ساتھ پڑھا ہے۔ یا گویا کہ اس نے کہا: اور جب ابراہیم نے اپنے خطا کار باپ سے کہا، ان لوگوں کے لیے جنہوں نے اسے خفض (جر) کے ساتھ پڑھا (۱)۔

اور یہ غیر منصرف ہے؛ کیونکہ یہ 'افعل' کے وزن پر ہے؛ یہ بات نحاس نے کہی (۲)۔ اور جوہری نے کہا (۳): آزَر ایک عجمی (غیر عربی) نام ہے، اور یہ 'آزر فلاں فلاں' سے مشتق ہے: جب اس نے اس کی مدد کی، تو وہ بت پرستی میں اپنی قوم کا مؤازر (مددگار) تھا۔

اور کہا گیا: یہ قوت سے مشتق ہے۔ اور الازْر: قوت۔ ابن فارس سے مروی ہے (۴)۔

اور مجاہد اور یمان نے کہا: آزر ایک بت کا نام ہے (۵)۔ اور اس تاویل میں یہ محلِ نصب میں ہے، تقدیر (مراد) یہ ہے: کیا تم آزر کو الہ بناتے ہو، کیا تم بتوں کو بناتے ہو (۶)۔

اور کہا گیا: کلام میں تقدیم و تاخیر ہے، تقدیر یہ ہے: کیا تم آزر کے بت بناتے ہو (۷)۔

میں کہتا ہوں: پس اس بنا پر آزر اسمِ جنس ہے۔ واللہ اعلم۔

اور ثعلبی نے کتاب "العرائس" (۸) میں کہا: بیشک ابراہیم کے والد کا نام جو ان کے باپ نے رکھا تھا: تارخ تھا، پھر جب وہ نمرود کے پاس اس کے خداؤں کے خزانے کے متولی بن گئے تو اس نے ان کا نام آزر رکھ دیا۔ اور مجاہد نے کہا: بیشک آزر ان کے والد کا نام نہیں ہے، بلکہ وہ ایک بت کا نام ہے۔ اور وہ ابراہیم بن تارخ بن ناحور بن ساروغ بن...

(۱) یہ کلام فراء کا نہیں ہے، بلکہ زجاج کا ہے ان کی کتاب "معانی القرآن" ۲ / ۲۶۵ میں، اور اس کا کچھ حصہ آیت کی تفسیر کے شروع میں گزر چکا ہے۔ اور فراء کا قول ان کی کتاب "معانی القرآن" ۱ / ۳۴۰ میں یہ ہے: اور مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ ان کے کلام میں "آزر" کے معنی ٹیڑھا کے ہیں، گویا اس نے اسے اس کے ٹیڑھے پن اور حق سے کجی کی وجہ سے عیب لگایا۔ (۲) اعراب القرآن ۲/ ۷۶ میں۔ (۳) الصحاح (صور) میں۔ (۴) مجمل اللغہ ۱/ ۹۵ میں۔ (۵) اسے طبری ۹/ ۳۴۴ نے مجاہد سے روایت کیا ہے، اور یمان - اور شاید وہ ابن رئاب ہوں - ہم ان کے قول پر مطلع نہیں ہو سکے۔ (۶) معانی القرآن للزجاج ۲/ ۲۶۵، اور یہ کلام آیت کی تفسیر کے شروع میں گزر چکا ہے، اور اسے طبری نے ۹/ ۳۴۴ پر مجاہد سے روایت کیا ہے۔ (۷) اسے طبری ۹/ ۳۴۴ نے سدی سے روایت کیا ہے، اور کہا: اور عرب حرفِ استفہام کے بعد فعل کے ذریعے کسی اسم کو نصب نہیں دیتے؛ تم نہیں کہتے: أخاك أكملت (کیا اپنے بھائی سے تم نے کلام کیا)۔ (۸) ص ۷۴، اور وہ قصص الانبیاء کے نام سے مشہور ہے، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔

Arghu bin Faligh bin 'Abir bin Shalikh [bin Finan] bin Arfakhshad bin Sam bin Nuh, peace be upon him. Regarding "Azar", there are several recitations: "A-izaran" with two hamzas, the first with a fatha (open) and the second with a kasra (broken), narrated from Ibn Abbas(1). Also from him, "A-azaran" with two hamzas having fathas(2). It was also recited in the nominative case (Azaru), and this is narrated from Ibn Abbas(3). According to the first two recitations from him, "tattakhidhu" is recited without an initial hamza. Al-Mahdawi said: "A-izaran?" It was said: It is the name of an idol, so it is in the accusative case based on the implied meaning: "Do you take Izar [as a god]?" And likewise for "A-azaran". It is also permissible to consider "A-izaran"(4) as derived from "al-azr", which means the back, so it would be an object of purpose (maf'ul min ajlih), as if he said: "Is it for strength that you take idols?" It is also possible that "izar" means "wizar" (burden/sin), where the "waw" was replaced by a "hamza". Al-Qushayri said: In providing evidence against the polytheists, the story of Ibrahim and his rebuttal to his father regarding idol worship was mentioned. The people most worthy of following Ibrahim are the Arabs, for they are his descendants. Meaning: And mention when Ibrahim said. Or: "And remind with it lest a soul be given up to destruction for what it earned" and remind when Ibrahim said. It was also recited as "Azaru", meaning: "O Azar", as a singular vocative, which is the recitation of Ubayy, Ya'qub, and others(5). This strengthens the view of those who say: Azar is the name of Ibrahim's father. "Do you take idols as gods?" Both are objects of "tattakhidhu", and it is an interrogative sentence carrying a meaning of disapproval(6). Allah's saying: {And thus did We show Ibrahim the kingdom of the heavens and the earth that he might be of those who are certain [in faith] (75)} Allah's saying: {And thus did We show Ibrahim the kingdom (malakut) of the heavens and the earth} meaning: dominion (mulk), and the suffix "ut" was added...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/76, al-Qira'at al-Shadhdhah p. 38, and al-Muhtasib 1/223. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/76, and al-Muhtasib 1/223. (3) Al-Muhtasib 1/223. This is the recitation of Ya'qub as will be mentioned later. (4) Al-Nahhas specified it in I'rab al-Qur'an 2/76 with a fatha on the first hamza and a kasra on the second, which is the recitation narrated from Ibn Abbas as mentioned before. (5) Al-Nashr 2/259 from Ya'qub, who is among the ten readers. Al-Muhtasib 1/223 from Ubayy and others. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/76.

सूरह अल-अनआम: आयत 74 - 75 435

अर्गु बिन फ़ालिग़ बिन आबिर बिन शालिख़ [बिन फ़िनान] बिन अरफ़ख़शद बिन साम बिन नूह, उन पर शांति हो। और "आज़र" के बारे में कई पाठ (क़िराआत) हैं: इब्न अब्बास(1) से "अ-इज़रन" (दो हमज़ा के साथ, पहला फ़तह और दूसरा कसरा के साथ) वर्णित है। उन्हीं से "अ-आज़रन" (दो फ़तह वाले हमज़ा के साथ) भी वर्णित है(2)। इसे रफ़ा (पेश) के साथ भी पढ़ा गया है, और यह इब्न अब्बास(3) से रिवायत है। उनसे पहले दो पाठों के अनुसार "तत्तखिधु" बिना हमज़ा के है। अल-महदवी ने कहा: "अ-इज़रन?" कहा गया: यह एक मूर्ति का नाम है, इसलिए यह इस अनुमान पर मनसूब (नसब की स्थिति में) है: क्या तुम इज़र को [इलाह] बनाते हो? और इसी तरह "अ-आज़रन"। यह भी जायज़ है कि "अ-इज़रन"(4) को "अल-अज़्र" से व्युत्पन्न माना जाए, जिसका अर्थ 'पीठ' है, तो यह 'मफ़ऊल मिन अजलिह' (उद्देश्य सूचक कर्म) होगा, मानो उसने कहा: क्या तुम शक्ति के लिए मूर्तियाँ बनाते हो? यह भी संभव है कि 'इज़र' का अर्थ 'विज़र' (बोझ/पाप) हो, जहाँ 'वाव' को 'हमज़ा' से बदल दिया गया हो। अल-कुशैयारी ने कहा: मुशरिकों के विरुद्ध तर्क देने में, इब्राहिम की कहानी और मूर्तियों की पूजा में उनके पिता को दिए गए उनके उत्तर का उल्लेख किया गया है। इब्राहिम का अनुसरण करने के सबसे योग्य लोग अरब हैं; क्योंकि वे उनकी संतान हैं। यानी: और याद करो जब इब्राहिम ने कहा। या: "और इसके माध्यम से याद दिलाओ कि कहीं कोई व्यक्ति अपने किए के बदले तबाही में न फँस जाए" और याद दिलाओ जब इब्राहिम ने कहा। इसे "आज़रु" भी पढ़ा गया है, जिसका अर्थ है: "ऐ आज़र", एकवचन पुकार (निदा) के रूप में, और यह उबई, याक़ूब और अन्य(5) का पाठ है। यह उन लोगों की बात को पुख्ता करता है जो कहते हैं: आज़र इब्राहिम के पिता का नाम है। "क्या तुम मूर्तियों को ईश्वर बनाते हो?" दोनों 'तत्तखिधु' के कर्म (मफ़ऊल) हैं, और यह एक प्रश्नवाचक है जिसमें अस्वीकृति (इन्कार) का भाव है(6)। अल्लाह का कथन: {और इसी प्रकार हम इब्राहिम को आकाशों और धरती का राज्य दिखाते थे ताकि वह विश्वास करने वालों में से हो जाए (75)} अल्लाह का कथन: {और इसी प्रकार हम इब्राहिम को आकाशों और धरती का राज्य (मलकूत) दिखाते थे} अर्थात: शासन (मुल्क), और इसमें 'उत' जोड़ा गया है...

(1) इ'राब अल-क़ुरान अन-नहहास 2/76, और अल-क़िराआत अल-शादह पृ. 38, और अल-मुहतासिब 1/223। (2) इ'राब अल-क़ुरान अन-नहहास 2/76, और अल-मुहतासिब 1/223। (3) अल-मुहतासिब 1/223। यह याक़ूब का पाठ है जैसा कि आगे आएगा। (4) इसी तरह नहहास ने इ'राब अल-क़ुरान 2/76 में इसे पहले हमज़ा पर फ़तह और दूसरे पर कसरा के साथ प्रतिबंधित किया

है, और यह इब्न अब्बास से वर्णित पाठ है जैसा कि पहले बताया गया है। (5) अन-नश्र 2/259 याक़ूब से, और वह दस [क़ारियों] में से हैं। और अल-मुहतासिब 1/223 उबई और अन्य से। (6) इ'राब अल-क़ुरान अन-नहहास 2/76।

سورة الانعام: آیات ۷۴ - ۷۵ ۴۳۵

ارغو بن فالغ بن عابر بن شالخ [بن فینان] بن ارفخشد بن سام بن نوح علیہ السلام۔ اور «آزر» میں کئی قراءتیں ہیں: ابن عباس(۱) سے «أَإِزَراً» دو ہمزوں کے ساتھ، پہلا مفتوح اور دوسرا مکسور منقول ہے۔ اور انہی سے «أَأَزَراً» دو مفتوح ہمزوں کے ساتھ بھی مروی ہے(۲)۔ اور اسے رفع کے ساتھ بھی پڑھا گیا ہے، اور یہ ابن عباس(۳) سے روایت ہے۔ اور ان سے پہلی دو قراءتوں کی بنا پر «تَتَّخِذُ» بغیر ہمزہ کے ہے۔ المھدوی نے کہا: کیا «أَإِزَراً»؟ کہا گیا: یہ ایک بت کا نام ہے، پس یہ اس تقدیر پر منصوب ہے: کیا تم ازر کو (معبود) بناتے ہو؟ اور اسی طرح «أَأَزَراً»۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «أَإِزَراً»(۴) کو «الأَزْر» سے مشتق مانا جائے، جس کا معنی پیٹھ ہے، پس وہ مفعول لہ ہوگا، گویا اس نے کہا: کیا تم قوت کے لیے بت بناتے ہو۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «إِزر» بمعنی «وزر» ہو، جس میں واو کو ہمزہ سے بدل دیا گیا ہو۔ القشیری نے کہا: مشرکین کے خلاف حجت قائم کرنے کے ضمن میں ابراہیم کا قصہ اور بت پرستی میں ان کا اپنے باپ کو جواب مذکور ہے۔ اور ابراہیم کی پیروی کے سب سے زیادہ مستحق عرب ہیں؛ کیونکہ وہ ان کی ذریت ہیں۔ یعنی: اور یاد کرو جب ابراہیم نے کہا۔ یا: «اور اس کے ذریعے نصیحت کرو کہ کہیں کوئی جان اپنے کمائے ہوئے کے بدلے ہلاکت میں نہ ڈال دی جائے» اور نصیحت کرو جب ابراہیم نے کہا۔ اور اسے «آزرُ» بھی پڑھا گیا ہے، یعنی: اے آزر، نداء مفرد کی بنا پر، اور یہ ابی اور یعقوب وغیرہ کی قراءت ہے(۵)۔ اور یہ ان لوگوں کے قول کو تقویت دیتا ہے جو کہتے ہیں کہ: آزر ابراہیم کے باپ کا نام ہے۔ «کیا تم بتوں کو معبود بناتے ہو» دونوں «تتخذ» کے مفعول ہیں، اور یہ استفہام ہے جس میں انکار کا معنی پایا جاتا ہے(۶)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اسی طرح ہم ابراہیم کو آسمانوں اور زمین کی بادشاہت دکھاتے تھے تاکہ وہ یقین رکھنے والوں میں سے ہو جائے (۷۵)} اللہ تعالیٰ کا

ارشاد: {اور اسی طرح ہم ابراہیم کو آسمانوں اور زمین کی بادشاہت (ملکوت) دکھاتے تھے} یعنی: ملک (بادشاہت)، اور اس میں «وت» زیادہ کیا گیا ہے...

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۷۶/۲ ، والقراءات الشاذة ص ۳۸ ، والمحتسب ۲۲۳/۱ . (۲) إعراب القرآن للنحاس ۷۶/۲ ، والمحتسب ۲۲۳/۱ . (۳) المحتسب ۲۲۳/۱ . اور یہ یعقوب کی قراءت ہے جیسا کہ آگے آئے گا۔ (۴) اسی طرح نحاس نے إعراب القرآن ۷۶/۲ میں اسے پہلے ہمزہ کے فتح اور دوسرے کے کسرہ کے ساتھ مقید کیا ہے، اور یہ وہی قراءت ہے جو ابن عباس سے مروی ہے جیسا کہ پہلے گزرا۔ (۵) النشر ۲۵۹/۲ یعقوب سے، اور وہ دس (قراء) میں سے ہیں۔ اور المحتسب ۲۲۳/۱ ابی وغیرہ سے۔ (۶) إعراب القرآن للنحاس ۷۶/۲ .

Surah Al-An'am: Verse 75 436 The 'Waw' and 'Ta' are for exaggeration in the quality, such as: 'Al-Raghabut' (strong desire), 'Al-Rahabut' (great fear), and 'Al-Jabarut' (great might) (1). Abu al-Sammal al-Adawi recited: 'Malkut' with a sukun on the 'Lam'. According to Sibawayh, it is not permissible to omit the fatha because of its lightness, and perhaps it is a dialect (2). And 'Nuri' (We show) means: 'Arrayna' (We showed); so it is in the past sense. It was said: He meant by it what is in the heavens of the worship of angels and wonders, and what is in the earth of the disobedience of the children of Adam. So he used to pray against those he saw disobeying, and God would destroy them. Then God revealed to him: O Abraham, refrain from My servants, do you not know that one of My names is the Patient (3)? Ali narrated its meaning from the Prophet (4) ﷺ. It was also said: God uncovered for him the heavens and the earth up to the Throne and the lowest of the earths. Ibn Jurayj narrated from al-Qasim, from Ibrahim al-Nakha'i, who said: The seven heavens were opened for him, and he looked at them until he reached the Throne, and the earths were opened for him, and he looked at them (5). And he saw his place in Paradise, and that is His saying: {And We gave him his reward in this world} [Al-Ankabut: 27]; from al-Suddi (6). Al-Dahhak said: He showed him from the dominion of heaven what He related about the stars, and from the dominion of the earth the seas, mountains, and trees, and similar things that he cited. Ibn Abbas said something similar (7). And he said: He was placed when he was born in a tunnel, and his sustenance was placed at the tips of his fingers, so he would suck them. The cursed Nimrod had seen a dream, and it was interpreted for him that his kingdom would perish at the hands of a newborn boy; so he ordered...

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/265. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/76, and the reading was also mentioned by Ibn Atiyah in al-Muharrar al-Wajiz 2/311. (3) Al-Tabari reported in 9/350 - 351 reports with this meaning from Salman, Ata, and others. (4) Reported by Ibn Marduwayh as in al-Durr al-Manthur 3/24, and reported by al-Bayhaqi in al-Shu'ab (6700) from Mu'adh. Ibn Kathir said in the interpretation of this verse: Their chains of narration are not authentic. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/449, and reported by al-Tabari 9/349 and 350 from Mujahid. (6) Reported by Sa'id bin Mansur (883 - Tafsir), and al-Tabari 9/349 - 350. (7) Reported by al-Tabari from both of them 9/352, and reported by al-Bayhaqi in al-Asma' wa al-Sifat (312) from Ibn Abbas.

सूरह अल-अनाम: आयत 75 436 'वाव' और 'ता' गुण में अतिशयोक्ति (बढ़ावा) के लिए हैं, जैसे: 'अल-रग़बूत' (तीव्र इच्छा), 'अल-रहबूत' (बड़ा भय), और 'अल-जबरूत' (बड़ी शक्ति) (1)। अबू अल-सम्माल अल-अदवी ने 'मल्कूत' को 'लाम' पर सुकून के साथ पढ़ा है। सिबावेह के अनुसार, इसकी हल्कापन के कारण फतह को हटाना जायज़ नहीं है, और शायद यह एक बोली है (2)। और 'नूरी' (हम दिखाते हैं) का अर्थ है: 'अरायना' (हमने दिखाया); तो यह भूतकाल के अर्थ में है। कहा गया है: उनका इससे तात्पर्य स्वर्ग में स्वर्गदूतों की इबादत और अजूबों से था, और पृथ्वी पर आदम की संतान की नाफरमानी से था। तो वह जिसे नाफरमानी करते देखते उसके विरुद्ध प्रार्थना करते, और अल्लाह उसे नष्ट कर देता। फिर अल्लाह ने उन्हें वह्य (आकाशवाणी) भेजी: ऐ इब्राहिम, मेरे बंदों से रुक जाओ, क्या तुम नहीं जानते कि मेरे नामों में से एक 'अस-सबूर' (अत्यंत धैर्यवान) है (3)? अली ने पैगंबर ﷺ से इसका अर्थ वर्णित किया है (4)। और यह भी कहा गया है: अल्लाह ने उनके लिए आकाश और पृथ्वी को अर्श (सिंहासन) तक और ज़मीनों के सबसे निचले हिस्से तक खोल दिया। इब्न जुरैज ने अल-कासिम से, उन्होंने इब्राहिम अल-नखई से रिवायत की कि उन्होंने कहा: उनके लिए सातों आकाश खोल दिए गए, तो उन्होंने उन्हें देखा यहाँ तक कि वह अर्श तक पहुँच गए, और उनके लिए ज़मीनें खोल दी गईं, तो उन्होंने उन्हें देखा (5)। और उन्होंने जन्नत में अपना स्थान देखा, और यही उनका वचन है: {और हमने उसे दुनिया में ही उसका बदला दे दिया} [अल-अनकबूत: 27]; अल-सुद्दी से रिवायत है (6)। अल-दह़्हाक ने कहा: उन्होंने उन्हें आसमान की बादशाही में से वह दिखाया जो उन्होंने सितारों के बारे में बताया है, और ज़मीन की बादशाही में से समुद्र, पहाड़ और पेड़, और इसी तरह की चीजें जिनसे उन्होंने दलील दी। इब्न अब्बास ने भी इसी तरह की बात कही है (7)। और उन्होंने कहा: जब वह पैदा हुए तो उन्हें एक गुफा में रखा गया, और उनका रिज़्क़ उनकी उंगलियों के पोरों में रखा गया, तो वह उन्हें चूसते थे। अभिशप्त नमरूद ने एक सपना देखा था, और उसे इसका यह अर्थ बताया गया था कि उसका साम्राज्य एक पैदा होने वाले लड़के के हाथों नष्ट हो जाएगा; तो उसने आदेश दिया...

(1) मआनी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज 2/265 द्वारा। (2) एराब अल-कुरान, अल-नह़्हास 2/76 द्वारा, और इस पाठ का उल्लेख इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/311 में भी किया है। (3) अल-तबरी ने 9/350 - 351 में सलमान, अता और अन्य लोगों से इस आशय की खबरें दर्ज की हैं। (4) इब्न मरदुवैह द्वारा अल-दुर्र अल-मन्शूर 3/24 में रिपोर्ट किया गया, और अल-बैहक़ी द्वारा अल-शुअब (6700) में मुआज से रिपोर्ट किया गया। इब्न कसीर ने इस आयत की व्याख्या में कहा: उनकी

इसनाद (प्रमाण श्रृंखला) सही नहीं है। (5) मआनी अल-कुरान, अल-नह़्हास 2/449 द्वारा, और मुजाहिद से अल-तबरी 9/349 और 350 द्वारा रिपोर्ट किया गया। (6) सईद बिन मंसूर (883 - तफ़्सीर) और अल-तबरी 9/349 - 350 द्वारा रिपोर्ट किया गया। (7) अल-तबरी ने उन दोनों से 9/352 में रिपोर्ट किया, और अल-बैहक़ी ने अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात (312) में इब्न अब्बास से रिपोर्ट किया।

سورہ الانعام: آیت ۷۵ ۴۳۶ 'واؤ' اور 'تاء' صفت میں مبالغے کے لیے ہیں، اور اس کی مثال: الرَّغَبُوت، الرَّهَبُوت اور الجَبَرُوت ہے (۱)۔ اور ابو السَّمَّال العَدَوي نے 'مَلْكوت' لام کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے۔ سیبویہ کے نزدیک فتحہ کے ہلکا ہونے کی وجہ سے اسے حذف کرنا جائز نہیں ہے، اور شاید یہ کوئی لغت (بولی) ہو (۲)۔ اور «نُري» کے معنی ہیں: «أَرَيْنَا» (ہم نے دکھایا)؛ پس یہ ماضی کے معنی میں ہے۔ کہا گیا ہے: اس سے ان کی مراد آسمانوں میں فرشتوں کی عبادت اور عجائبات، اور زمین میں بنی آدم کی نافرمانی تھی۔ چنانچہ وہ جس کو نافرمانی کرتے ہوئے دیکھتے اس کے خلاف بددعا کرتے تو اللہ اسے ہلاک کر دیتا۔ پھر اللہ نے ان کی طرف وحی بھیجی: اے ابراہیم! میرے بندوں سے درگزر کرو، کیا تم نہیں جانتے کہ میرے ناموں میں سے ایک 'الصبور' (بہت صبر کرنے والا) ہے (۳)۔ حضرت علی رضی اللہ عنہ نے نبی کریم ﷺ سے اس کا معنی روایت کیا ہے (۴)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: اللہ تعالیٰ نے ان کے لیے آسمانوں اور زمینوں کو عرش اور نچلی زمینوں تک کھول دیا۔ ابن جریج نے قاسم سے، انہوں نے ابراہیم نخعی سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: ان کے لیے ساتوں آسمان کھول دیے گئے، تو انہوں نے ان کی طرف دیکھا یہاں تک کہ عرش تک پہنچ گئے، اور ان کے لیے زمینیں کھول دی گئیں، تو انہوں نے ان کی طرف دیکھا (۵)۔ اور انہوں نے جنت میں اپنا مقام دیکھا، اور یہی اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَءَاتَيْنَٰهُ أَجْرَهُ فِي الدُّنْيَا﴾ [العنكبوت: ۲۷]؛ یہ سُدّی سے مروی ہے (۶)۔ اور ضحاک نے کہا: انہیں آسمان کی بادشاہت میں سے وہ دکھایا جو ستاروں کے بارے میں بیان کیا گیا ہے، اور زمین کی بادشاہت میں سے سمندر، پہاڑ اور درخت، اور اس طرح کی چیزیں جن سے انہوں نے استدلال کیا ہے۔ اور اسی طرح کی بات ابن عباس رضی اللہ عنہما نے بھی کہی ہے (۷)۔ اور کہا گیا: جب وہ پیدا ہوئے تو انہیں ایک غار میں رکھا گیا، اور ان کا رزق ان کی انگلیوں کے پوروں میں رکھ دیا

گیا، تو وہ انہیں چوستے تھے، اور ملعون نمرود نے ایک خواب دیکھا تھا، تو اس کی تعبیر اسے یہ بتائی گئی کہ اس کی بادشاہت ایک پیدا ہونے والے بچے کے ہاتھوں ختم ہو جائے گی؛ تو اس نے حکم دیا...

(١) معانی القرآن للزجاج ٢/ ٢٦٥۔ (٢) إعراب القرآن للنحاس ٢/ ٧٦ ، اور اس قراءت کا ذکر ابن عطیہ نے بھی المحرر الوجیز ٢/ ٣١١ میں کیا ہے۔ (٣) طبری نے ٩/ ٣٥٠ - ٣٥١ میں سلمان اور عطاء وغیرہ سے اس معنی کی روایات نقل کی ہیں۔ (٤) اسے ابن مردویہ نے الدر المنثور ٣/ ٢٤ میں، اور بیہقی نے الشعب (٦٧٠٠) میں معاذ سے روایت کیا ہے۔ ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں کہا: ان دونوں کی سند صحیح نہیں ہے۔ (٥) معانی القرآن للنحاس ٢/ ٤٤٩، اور طبری نے ٩/ ٣٤٩ اور ٣٥٠ میں مجاہد سے روایت کیا ہے۔ (٦) اسے سعید بن منصور (٨٨٣ - تفسیر) اور طبری نے ٩/ ٣٤٩ - ٣٥٠ میں روایت کیا ہے۔ (٧) طبری نے ان دونوں سے ٩/ ٣٥٢ میں، اور بیہقی نے الأسماء والصفات (٣١٢) میں ابن عباس سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-An'am: Verse 75 437

...by separating men from women. It was said: He ordered the killing of every male newborn. Azar was among those close to King Nimrod, so he sent him one day for some of his needs, then he met his wife and she became pregnant with Abraham. It was said: rather, he met her in the house of idols and she became pregnant. The idols fell on their faces then, so he took her to some ravines until she gave birth to Abraham, and he dug a tunnel for Abraham in the ground, and placed a stone at its door so that wild beasts would not devour him. His mother used to visit him to breastfeed him, and she would find him sucking his fingers; from one of them honey, from another water, and from another milk. In a year, he grew like the growth of a child of three years. When he took him out of the tunnel, people thought that he had been born years ago. He said to his mother: Who is my Lord? She said: I am. He said: And who is your Lord? She said: Your father. He said: And who is your father's Lord? She said: Nimrod. He said: And who is Nimrod's Lord? She slapped him, and realized that he was the one who would take away their kingdom.

The stories in this regard are complete in "Qisas al-Anbiya" by Al-Kisa'i (1), and it is a good book, clean of what is fabricated (2).

Some said: His birthplace was Harran, but his father moved him to the land of Babylon. The general consensus of the people of knowledge is: Abraham was born in the time of Nimrod bin Canaan bin Sanjarib bin Kush bin Sam bin Noah. This was previously mentioned in "Al-Baqarah" (3). Between the Flood and the birth of Abraham were two thousand and sixty-seven years; and that was after the creation of Adam by three thousand three hundred and thirty-seven years (4).

Allah Almighty's saying: {And that he might be of those who are certain} i.e.: and so that he might be of those who are certain, We showed him that, i.e.: the kingdom (Malakut).

---

(1) P. 200 and after, and Al-Kisa'i, the author of this book, is Muhammad bin Abdullah Abu Al-Hasan. See Al-I'lan wa Al-Tawbikh by Al-Sakhawi p. 160. These stories are also mentioned by Al-Tha'labi in Al-Arais pp. 74-76. (2) In (m): and it is a book worth following. And in (kh): pleasant. The book as a whole is full of Isra'iliyyat. (3) 4 / 287, and see Arais Al-Majalis p. 74. (4) Arais Al-Majalis p. 74, and it occurred in it: ...and that was after the creation of Adam by three thousand seven hundred and seventy-three years.

सूरा अल-अनआम: आयत 75 437

...पुरुषों को महिलाओं से अलग करके। कहा गया: उसने हर नवजात नर की हत्या का आदेश दिया। आज़र राजा नमरूद के करीबियों में से था, इसलिए उसने उसे एक दिन अपनी कुछ ज़रूरतों के लिए भेजा, फिर वह अपनी पत्नी से मिला और वह इब्राहीम से गर्भवती हो गई। कहा गया: बल्कि, वह मूर्तियों के घर में उससे मिला और वह गर्भवती हो गई। तब मूर्तियाँ औंधे मुँह गिर गईं, तो वह उसे कुछ घाटियों में ले गया यहाँ तक कि उसने इब्राहीम को जन्म दिया, और उसने इब्राहीम के लिए ज़मीन में एक सुरंग खोदी, और उसके दरवाज़े पर एक पत्थर रख दिया ताकि जंगली जानवर उसे न खा जाएँ। उसकी माँ उसे दूध पिलाने के लिए उसके पास आती थी, और उसे अपनी उंगलियाँ चूसते हुए पाती थी; जिनमें से एक से शहद, दूसरी से पानी और दूसरी से दूध निकलता था। वह एक साल में तीन साल के बच्चे की तरह बढ़ गया। जब उसने उसे सुरंग से बाहर निकाला, तो लोगों ने सोचा कि वह सालों पहले पैदा हुआ था। उसने अपनी माँ से कहा: मेरा रब कौन है? उसने कहा: मैं। उसने कहा: और तुम्हारा रब कौन है? उसने कहा: तुम्हारा पिता। उसने कहा: और तुम्हारे पिता का रब कौन है? उसने कहा: नमरूद। उसने कहा: और नमरूद का रब कौन है? उसने उसे थप्पड़ मारा, और महसूस किया कि वही है जो उनके साम्राज्य को छीन लेगा।

इस संबंध में कहानियाँ अल-किसाई (1) द्वारा "क़िसस अल-अंबिया" में पूर्ण हैं, और यह एक अच्छी किताब है, जो मनगढ़ंत बातों से मुक्त है (2)।

कुछ ने कहा: उनका जन्मस्थान हरान था, लेकिन उनके पिता उन्हें बेबीलोन की भूमि पर ले गए। ज्ञानियों का आम मत है: इब्राहीम का जन्म नमरूद बिन कनान बिन संजरीब बिन कूश बिन साम बिन नूह के समय में हुआ था। इसका उल्लेख पहले "अल-बकरा" (3) में किया जा चुका है। बाढ़ और इब्राहीम के जन्म के बीच दो हज़ार सरसठ वर्ष थे; और वह आदम की रचना के तीन हज़ार तीन सौ सैंतीस वर्ष बाद था (4)।

अल्लाह तआला का कथन: {और ताकि वह विश्वास करने वालों में से हो जाए} यानी: और ताकि वह उन लोगों में से हो जाए जिन्हें पूर्ण विश्वास है, हमने उसे वह दिखाया, यानी: प्रभुत्व (मलकूत)।

---

(1) पृ. 200 और उसके बाद, और अल-किसाई, इस पुस्तक के लेखक मुहम्मद बिन अब्दुल्ला अबू अल-हसन हैं। सखावी द्वारा अल-इलान वा अल-तौबीख पृ. 160 देखें। इन कहानियों का उल्लेख अल-थालाबी ने अल-अराइस पृ. 74-76 में भी किया है। (2) (म) में: और यह एक ऐसी किताब है

जिसका अनुसरण किया जा सकता है। और (ख) में: सुखद। पुस्तक कुल मिलाकर इस्राइलीयातों से भरी हुई है। (3) 4 / 287, और अराइस अल-मजालिस पृ. 74 देखें। (4) अराइस अल-मजालिस पृ. 74, और इसमें आया है: ...और वह आदम की रचना के तीन हज़ार सात सौ तिहत्तर वर्ष बाद था।

سورۃ الانعام: آیت ۷۵ ۴۳۷

...مردوں کو عورتوں سے علیحدہ کر کے۔ کہا گیا: اس نے ہر پیدا ہونے والے لڑکے کو قتل کرنے کا حکم دیا۔ آزر بادشاہ نمرود کے مقربین میں سے تھا، چنانچہ اس نے اسے ایک دن اپنی کسی ضرورت کے لیے بھیجا، تو وہ اپنی بیوی سے ملا اور وہ ابراہیم سے حاملہ ہو گئی۔ کہا گیا: بلکہ وہ بت خانے میں ان سے ملا تو وہ حاملہ ہو گئی۔ اس وقت بت اپنے منہ کے بل گر پڑے، تو وہ اسے کچھ پہاڑی گھاٹیوں میں لے گیا یہاں تک کہ اس نے ابراہیم کو جنم دیا، اور اس نے زمین میں ابراہیم کے لیے ایک سرنگ کھودی، اور اس کے دروازے پر ایک پتھر رکھ دیا تاکہ درندے اسے نہ کھا جائیں۔ اس کی ماں اسے دودھ پلانے کے لیے اس کے پاس آتی تھی، اور اسے اپنی انگلیاں چوستے ہوئے پاتی تھی؛ جن میں سے ایک سے شہد، دوسری سے پانی اور دوسری سے دودھ نکلتا تھا۔ وہ ایک سال میں تین سال کے بچے کی طرح بڑھ گیا۔ جب اس نے اسے سرنگ سے نکالا تو لوگوں نے گمان کیا کہ وہ برسوں پہلے پیدا ہوا ہے۔ اس نے اپنی ماں سے کہا: میرا رب کون ہے؟ اس نے کہا: میں۔ اس نے کہا: اور تیرا رب کون ہے؟ اس نے کہا: تیرا باپ۔ اس نے کہا: اور تیرے باپ کا رب کون ہے؟ اس نے کہا: نمرود۔ اس نے کہا: اور نمرود کا رب کون ہے؟ اس نے اسے تھپڑ مارا، اور جان لیا کہ وہی ہے جو ان کی بادشاہت چھین لے گا۔

اس سلسلے میں قصے الکسائی کی کتاب "قصص الانبیاء" (۱) میں مکمل ہیں، اور یہ ایک اچھی کتاب ہے جو من گھڑت باتوں سے پاک ہے (۲)۔

کچھ نے کہا: ان کی جائے پیدائش حران تھی، لیکن ان کے والد انہیں بابل کی سرزمین پر لے گئے۔ اہل علم کا عام قول یہ ہے کہ: ابراہیم نمرود بن کنعان بن سنجاریب بن کوش بن سام بن نوح کے زمانے میں پیدا ہوئے۔ اس کا ذکر پہلے سورہ "البقرہ" (۳) میں گزر چکا ہے۔ طوفان نوح اور

ولادت ابراہیم کے درمیان دو ہزار سڑسٹھ سال کا عرصہ تھا؛ اور وہ تخلیق آدم کے تین ہزار تین سو سینتیس سال بعد تھا (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنِينَ﴾ یعنی: اور تاکہ وہ یقین رکھنے والوں میں سے ہو جائے، ہم نے اسے وہ دکھایا، یعنی: ملکوت۔

---

(۱) ص ۲۰۰ اور اس کے بعد، اور الکسائی اس کتاب کے مصنف محمد بن عبداللہ ابو الحسن ہیں۔ سخاوی کی الاعلان والتوبیخ ص ۱۶۰ دیکھیں۔ یہ قصے ثعلبی نے "العرائس" ص ۷۴-۷۶ میں بھی ذکر کیے ہیں۔ (۲) (م) میں: اور وہ ایسی کتاب ہے جس کی اقتدا کی جائے۔ اور (خ) میں: لطیف۔ کتاب مجموعی طور پر اسرائیلیات سے بھری ہوئی ہے۔ (۳) ۴ / ۲۸۷، اور دیکھئے عرائس المجالس ص ۷۴۔ (۴) عرائس المجالس ص ۷۴، اور اس میں ہے: ...اور وہ تخلیق آدم کے تین ہزار سات سو تہتر سال بعد تھا۔

438 Surah Al-An'am: Verse 76

The Almighty said: "So when the night covered him [with darkness], he saw a star. He said, 'This is my lord.' But when it set, he said, 'I like not those that set.'" [Quran 6:76]

The Almighty's saying: "So when the night covered him" means: it veiled him with its darkness. From the same root are words like: Al-Jannah (Paradise/Garden), Al-Jinnah (Possession/Madness/Jinns), and Al-Mijann (Shield), all of which carry the meaning of covering or veiling. "Janān al-Layl" refers to its intense darkness and covering. A poet said: "If it were not for the covering of the night, our galloping would have reached 'Iyad bin Nashib at Dhu al-Ramth and al-Arta." (1) It is also said: "Junun al-Layl" (the madness/darkness of the night). And it is said: "jannahu al-layl" and "ajannahu al-layl," which are two linguistic variants. (2) "He saw a star": This is a different narration, other than the narration of the heavens being shown to him. It was said: He saw that through a crack in the rock placed at the entrance of the cave. It was also said: When his father took him out of the cave, and it was at the time of sunset, he saw camels, horses, and sheep, and said: "They must have a Lord." Then he saw Jupiter - or Venus - then the moon, then the sun, and this was at the end of the month. (3) Muhammad ibn Ishaq said: He was fifteen years old. It was also said: seven years old. And it was said: when he argued with Nimrod, he was seventeen years old. The Almighty's saying: "He said, 'This is my lord'": There are different opinions regarding its meaning. It was said: This was said by him during the period of reflection and childhood before proof was established; and in that state, there is neither disbelief nor faith. (4) Proponents of this view used as evidence what was narrated by Ali ibn Abi Talha from Ibn Abbas.

(1) Al-Jawhari attributed it in "Al-Sihah" (under root j-n-n) to Khafaf ibn Nadbah, and Ibn al-Sikkit attributed it in "Islah al-Mantiq" p. 326 to Durayd ibn al-Simmah, and it is in Durayd's Diwan p. 29. Al-Ramth: a valley belonging to the Banu Asad. Mu'jam al-Buldan 3/68, and Al-Arta: a place name. See Al-Ikhtiyarayn p. 516. (2) Al-Sihah (under root j-n-n). (3) 'Ara'is al-Majalis p. 76, and Tafsir al-Baghawi 2/110. (4) Tafsir al-Tabari 9/360, and Al-Nukat wa al-'Uyun 2/136.

४३८ सूरा अल-अनआम: आयत ७६

अल्लाह का कहना है: "फिर जब रात ने उसे ढाँप लिया, तो उसने एक सितारा देखा। उसने कहा, 'यह मेरा रब है।' फिर जब वह डूब गया, तो उसने कहा, 'मैं डूबने वालों को पसंद नहीं करता।'" [कुरान 6:76]

अल्लाह का कहना: "फिर जब रात ने उसे ढाँप लिया" का अर्थ है: उसने उसे अपने अंधेरे से ढक लिया। इसी मूल से शब्द हैं जैसे: अल-जन्ना (स्वर्ग/बगीचा), अल-जिन्ना (पागलपन/जिन्न), और अल-मिजन्न (ढाल), ये सभी ढकने या छिपाने के अर्थ में हैं। "जनान अल-लैल" का अर्थ है रात का गहरा अंधेरा और ढकना। एक कवि ने कहा है: "अगर रात का अंधेरा न होता, तो हमारी दौड़ धू अल-रमथ और अल-अरता में अयाद बिन नाशिब तक पहुँच जाती।" (१) यह भी कहा जाता है: "जुनून अल-लैल" (रात का पागलपन/अंधेरा)। और कहा जाता है: "जन्नाहु अल-लैल" और "अजन्नाहु अल-लैल", जो दो भाषाई रूप हैं। (२) "उसने एक सितारा देखा": यह एक और वृत्तांत है, जो उसके सामने स्वर्ग के दिखाए जाने के वृत्तांत से अलग है। कहा गया: उसने इसे गुफा के मुहाने पर रखी चट्टान की दरार से देखा था। यह भी कहा गया है: जब उनके पिता उन्हें गुफा से बाहर लाए, और वह सूर्यास्त का समय था, तो उन्होंने ऊंट, घोड़े और भेड़ें देखीं और कहा: "उनका एक रब होना चाहिए।" फिर उन्होंने बृहस्पति - या शुक्र - को देखा, फिर चाँद को, फिर सूरज को, और यह महीने के अंत में था। (३) मुहम्मद इब्न इसहाक ने कहा: वह पंद्रह साल के थे। यह भी कहा गया: सात साल के। और कहा गया: जब उन्होंने नमरूद के साथ बहस की थी, तो वह सत्रह साल के थे। अल्लाह का कहना: "उसने कहा, 'यह मेरा रब है'": इसके अर्थ के बारे में अलग-अलग राय हैं। कहा गया: यह उनके द्वारा चिंतन और बचपन की अवधि के दौरान कहा गया था, इससे पहले कि प्रमाण स्थापित किया गया हो; और उस स्थिति में, न तो कुफ्र (अविश्वास) होता है और न ही ईमान (विश्वास)। (४) इस विचार के समर्थकों ने साक्ष्य के रूप में अली इब्न अबी तल्हा द्वारा इब्न अब्बास से वर्णित बातों का उपयोग किया।

(१) अल-जौहरी ने इसे "अल-सिहाह" (मूल j-n-n के तहत) में खफाफ इब्न नदबा को समर्पित किया, और इब्न अल-सिक्किट ने इसे "इसलाह अल-मन्तिक" पृष्ठ ३२६ में दुरैद इब्न अल-सिम्मा को समर्पित किया, और यह दुरैद के दीवान पृष्ठ २९ में है। अल-रमथ: बनू असद की एक घाटी। मुअजम अल-बुल्दान ३/६८, और अल-अरता: एक स्थान का नाम। अल-इख्तियारैन पृष्ठ ५१६ देखें। (२) अल-सिहाह (मूल j-n-n)। (३) अराइस अल-मजालिस पृष्ठ ७६, और तफ़सीर अल-बग़वी २/११०। (४) तफ़सीर अल-तबरी ९/३६०, और अल-नुकात व अल-उयून २/१३६।

۴۳۸ سورة الانعام: آیت ۷۶

ارشاد باری تعالیٰ ہے: ﴿فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ الَّيْلُ رَهَا كَوْكَبًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَا أُحِبُّ الْآفِلِينَ ﴾

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ الَّيْلُ﴾ یعنی: اس نے اپنی تاریکی سے اسے ڈھانپ لیا، اور اسی سے ہے: الجَنَّةُ (جنت/باغ)، والجنّةُ (دیوانگی/جنات) والمِجَنُّ (ڈھال)، یہ سب ڈھانپنے کے معنی میں ہیں۔ اور "جنان اللیل" سے مراد اس کی گہری تاریکی اور ڈھانپنا ہے۔ شاعر نے کہا: "اور اگر رات کی تاریکی آڑے نہ آتی تو ہماری دوڑ ذو الرمث اور الأرطی میں عیاض بن ناشب کو پا لیتی۔" (۱) اور کہا جاتا ہے: "جنون اللیل" بھی۔ اور کہا جاتا ہے: "جَنَّهُ اللیلُ"، اور "أجَنَّهُ اللیلُ"، یہ دو لسانی صورتیں ہیں۔ (۲) ﴿رَهَا كَوْكَبًا﴾ یعنی "ایک ستارہ دیکھا"، یہ ایک اور قصہ ہے، آسمانی بادشاہت کے ان پر پیش کیے جانے کے قصے کے علاوہ۔ تو کہا گیا: انہوں نے اسے غار کے دہانے پر رکھے ہوئے پتھر کے شگاف سے دیکھا۔ اور یہ بھی کہا گیا: جب ان کے والد انہیں غار سے باہر لائے، اور وہ سورج غروب ہونے کا وقت تھا، تو انہوں نے اونٹ، گھوڑے اور بھیڑ بکریاں دیکھیں، تو کہا: ان کے لیے ایک رب کا ہونا ضروری ہے۔ پھر انہوں نے مشتری کو دیکھا - یا زہرہ کو - پھر چاند کو، پھر سورج کو، اور یہ مہینے کے آخر میں تھا۔ (۳) محمد بن اسحاق نے کہا: ان کی عمر پندرہ سال تھی۔ اور کہا گیا: سات سال۔ اور کہا گیا: جب انہوں نے نمرود سے بحث کی تھی تو ان کی عمر سترہ سال تھی۔ ارشاد باری تعالیٰ: ﴿قَالَ هَذَا رَبِّي﴾ "اس نے کہا، 'یہ میرا رب ہے'": اس کے معنی کے بارے میں مختلف اقوال ہیں۔ تو کہا گیا: یہ بات ان کی طرف سے غور و فکر کی مہلت اور بچپن کی حالت میں کہی گئی تھی، دلیل کے قائم ہونے سے پہلے؛ اور اس حال میں نہ کفر ہوتا ہے اور نہ ایمان۔ (۴) اس قول کے ماننے والوں نے اس روایت سے استدلال کیا جو علی بن ابی طلحہ نے ابن عباس سے روایت کی ہے۔

(۱) جوہری نے اسے "الصحاح" (مادہ ج ن ن) میں خفاف بن ندبہ کی طرف منسوب کیا، اور ابن السکیت نے "إصلاح المنطق" ص ۳۲۶ میں اسے درید بن الصمہ کی طرف منسوب کیا، اور یہ درید کے دیوان ص ۲۹ میں ہے۔ الرمث: بنو اسد کی ایک وادی۔ معجم البلدان ۳/۶۸، اور الأرطی: ایک جگہ کا نام۔ دیکھئے الاختیارین ص ۵۱۶ ۔ (۲) الصحاح (مادہ ج ن ن)۔ (۳) عرائس المجالس ص ۷۶، اور تفسیر البغوی ۲/۱۱۰ ۔ (۴) تفسير الطبري ۹ / ۳۶۰ ، والنكت والعيون ۲/۱۳۶ ۔

Surah Al-An'am, Verse 76 / Page 439

He said: "So when the night covered him [with darkness], he saw a star. He said, 'This is my lord.'" So he worshipped it until it disappeared from him (1). Likewise the sun and the moon. So when his observation was complete, he said: "Indeed, I am free from what you associate [with Allah]." He used setting (disappearance) as evidence, because it is the clearest sign of createdness.

Some people said: This is not correct. They said: It is not permissible for God Almighty to have a messenger who passes through a period of time except that he is a monotheist to God Almighty, knowing Him, and free from every deity besides Him. They said: How can it be imagined that this could happen to one whom God protected and gave his right guidance beforehand, and showed him His kingdom so that he might be of those who are certain (2)?! It is not permissible to describe him as being devoid of knowledge; rather, he knew the Lord at the beginning of his observation.

Az-Zajjaj (3) said: This answer in my view is a mistake and an error by whoever said it. God Almighty has already informed us about Abraham that he said: "and keep me and my sons away from worshipping idols" [Ibrahim: 35], and the Exalted and Majestic said: "When he came to his Lord with a sound heart" [As-Saffat: 84], meaning: he never associated anything with Him.

He said: The answer in my view is that he said: "This is my lord" based on your claim; because they used to worship idols, the sun, and the moon. A similar example of this is the saying of the Almighty: "Where are My 'partners'?" [An-Nahl: 27], while He, the Exalted and Majestic, is One with no partner. The meaning is: Where are My partners according to your claim.

It was said: When Abraham came out of the tunnel (or vault), he saw the light of the star while seeking his Lord. He thought it was His light and said: "This is my lord," meaning: His light appears to me. "But when it set," he knew it was not his lord. "Then when he saw the moon rising," and looked at its light, "[he] said, 'This is my lord.' But when it set, he said, 'Unless my Lord guides me, I will surely be among the people gone astray.'" Then when he saw the sun rising, he said, "This is my lord," and this was not polytheism (shirk). He only attributed that light to his Lord. When he saw it disappearing, knowledge guided him that it was not worthy of that, so he negated it in his heart and knew that this is something nurtured (created) and not a lord.

(1) Recorded by Al-Tabari 9/356. (2) Tafsir Al-Tabari 9/359, and Tafsir Al-Baghawi 2/110. (3) In "Ma'ani al-Qur'an" 2/266-267, and the author quoted him through Al-Nahhas in "Ma'ani al-Qur'an" 2/450-451.

सूरह अल-अन'आम, आयत 76 / पृष्ठ 439

उसने कहा: "फिर जब रात ने उसे ढाँप लिया, तो उसने एक सितारा देखा। उसने कहा, 'यह मेरा रब है'।" तो उसने उसकी इबादत की यहाँ तक कि वह उससे ओझल हो गया (1)। इसी तरह सूरज और चाँद का भी मामला था। फिर जब उसका अवलोकन पूरा हुआ, तो उसने कहा: "मैं उन चीज़ों से बेज़ार हूँ जिन्हें तुम अल्लाह का साझी ठहराते हो।" उसने अस्त होने (गायब होने) को प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया, क्योंकि यह किसी चीज़ के नश्वर होने का सबसे स्पष्ट संकेत है।

एक समूह ने कहा: यह सही नहीं है। उन्होंने कहा: यह मुमकिन नहीं है कि अल्लाह का कोई रसूल ऐसा हो जिसका कोई भी समय ऐसा गुज़रे जिसमें वह अल्लाह को एक मानने वाला, उसे जानने वाला और उसके अलावा हर पूज्य से बेज़ार न हो। उन्होंने कहा: यह कैसे सोचा जा सकता है उस शख्स के बारे में जिसे अल्लाह ने अपनी सुरक्षा में रखा, उसे पहले ही सही रास्ता दिखाया और उसे अपनी सल्तनत दिखाई ताकि वह विश्वास करने वालों में से हो जाए (2)?! उसे ज्ञान से रहित बताना जायज़ नहीं है; बल्कि उसने अपनी दृष्टि के आरंभ में ही रब को पहचान लिया था।

अज़-ज़ज्जाज (3) ने कहा: मेरी राय में यह जवाब कहने वाले की गलती और भूल है। अल्लाह तआला ने इब्राहीम के बारे में बताया है कि उन्होंने कहा: "और मुझे और मेरे पुत्रों को मूर्तियों की पूजा से दूर रख" [इब्राहीम: 35], और अल्लाह ने फरमाया: "जब वह अपने रब के पास एक स्वस्थ (शुद्ध) दिल के साथ आया" [अस-साफ़्फ़ात: 84], यानी: उसने कभी उसके साथ किसी को शरीक नहीं किया।

उसने कहा: मेरी राय में जवाब यह है कि उसने कहा: "यह मेरा रब है" तुम्हारे दावे के अनुसार; क्योंकि वे मूर्तियों, सूरज और चाँद की पूजा करते थे। इसी तरह अल्लाह का यह कहना है: "कहाँ हैं मेरे 'साझीदार'?" [अन-नह्ल: 27], जबकि वह महान और आलीशान अकेला है जिसका कोई साझीदार नहीं। इसका अर्थ है: तुम्हारे दावे के अनुसार मेरे साझीदार कहाँ हैं।

कहा गया: जब इब्राहीम सुरंग से बाहर निकले, तो उन्होंने सितारे की रोशनी देखी जबकि वे अपने रब की तलाश में थे। उन्होंने सोचा कि यह उसकी रोशनी है और कहा: "यह मेरा रब है", यानी: उसका नूर मुझे दिखाई दे रहा है। "फिर जब वह डूब गया," तो उन्होंने जान लिया कि वह उनका रब नहीं है। "फिर जब उन्होंने चाँद को चमकते देखा," और उसकी रोशनी को देखा, "तो कहा: 'यह मेरा रब है।' फिर जब वह भी डूब गया, तो कहा: 'अगर मेरे रब ने मुझे हिदायत न दी होती, तो मैं ज़रूर गुमराह लोगों में से हो जाता।'" फिर जब उन्होंने सूरज को चमकते देखा, तो कहा, "यह मेरा रब है," और यह

शिर्क नहीं था। उन्होंने केवल उस रोशनी का संबंध अपने रब से जोड़ा। जब उन्होंने उसे गायब होते देखा, तो उनके ज्ञान ने उन्हें बताया कि यह इस लायक नहीं है, इसलिए उन्होंने अपने दिल से इसे नकार दिया और जान लिया कि यह पैदा किया हुआ है, रब नहीं है।

(1) इसे अल-तबरी 9/356 ने उद्धृत किया है। (2) तफ़सीर अल-तबरी 9/359, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/110। (3) "मा'आनी अल-क़ुरआन" 2/266-267 में, और लेखक ने इसे अल-नह़ास के माध्यम से "मा'आनी अल-क़ुरआन" 2/450-451 में उद्धृत किया है।

سورہ الانعام، آیت 76 / صفحہ 439

اس نے کہا: ﴿فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ الَّيْلُ رَءَا كَوْكَبًا قَالَ هَذَا رَبِّي﴾ (پھر جب رات نے ان پر اندھیرا کر دیا تو انہوں نے ایک ستارہ دیکھا، کہا: یہ میرا رب ہے)۔ چنانچہ انہوں نے اس کی عبادت کی یہاں تک کہ وہ ان سے غائب ہو گیا(1)، اور اسی طرح سورج اور چاند کا بھی حال ہوا۔ پھر جب ان کا مشاہدہ مکمل ہوا تو کہا: ﴿إِنِّي بَرِيءٌ مِّمَّا تُشْرِكُونَ﴾ (بے شک میں ان چیزوں سے بیزار ہوں جنہیں تم شریک ٹھہراتے ہو)۔ انہوں نے غروب ہونے (غائب ہونے) سے استدلال کیا؛ کیونکہ یہ حادث (مخلوق) ہونے کی سب سے واضح نشانی ہے۔

ایک گروہ نے کہا: یہ صحیح نہیں ہے، اور انہوں نے کہا: یہ جائز نہیں ہے کہ اللہ تعالیٰ کا کوئی رسول ایسا ہو جس پر کوئی ایسا وقت گزرے جس میں وہ اللہ تعالیٰ کو ایک ماننے والا، اس کا عارف (پہچان رکھنے والا) اور اس کے علاوہ ہر معبود سے بیزار نہ ہو۔ انہوں نے کہا: یہ کیسے تصور کیا جا سکتا ہے اس شخص کے بارے میں جسے اللہ نے اپنی حفاظت میں رکھا، اسے پہلے ہی رشد و ہدایت عطا کی اور اسے اپنی سلطنت دکھائی تاکہ وہ یقین کرنے والوں میں سے ہو جائے(2)؟! اسے علم سے خالی قرار دینا جائز نہیں ہے، بلکہ اس نے اپنی نظر کے آغاز میں ہی رب کو پہچان لیا تھا۔

الزجاج (3) نے کہا: میرے نزدیک یہ جواب کہنے والے کی خطا اور غلطی ہے، حالانکہ اللہ تعالیٰ نے ابراہیم علیہ السلام کے بارے میں خبر دی ہے کہ انہوں نے کہا: ﴿وَاجْنُبْنِي وَبَنِيَّ أَن نَّعْبُدَ الْأَصْنَامَ﴾ (اور مجھے اور میرے بیٹوں کو بتوں کی پرستش سے دور رکھ) [ابراہیم: 35] اور اللہ جل و عز نے فرمایا: ﴿إِذْ جَاءَ رَبَّهُ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ﴾ (جب وہ اپنے رب کے پاس قلبِ سلیم کے ساتھ آئے) [الصافات: 84] یعنی: انہوں نے کبھی اس کے ساتھ شریک نہیں ٹھہرایا۔

انہوں نے کہا: میرے نزدیک جواب یہ ہے کہ انہوں نے کہا: "یہ میرا رب ہے" تمہارے قول کے مطابق؛ کیونکہ وہ بتوں، سورج اور چاند کی پوجا کرتے تھے۔ اس کی مثال اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿أَيْنَ شُرَكَائِيَ﴾ (کہاں ہیں میرے وہ شریک؟) [النحل: 27] حالانکہ اللہ جل و علا ایک ہے جس کا کوئی شریک نہیں۔ مطلب یہ ہے کہ: تمہارے دعوے کے مطابق میرے شریک کہاں ہیں۔

اور کہا گیا: جب ابراہیم علیہ السلام غار (سرنگ) سے باہر نکلے تو انہوں نے ستارے کی روشنی دیکھی جبکہ وہ اپنے رب کے طالب تھے، تو انہوں نے گمان کیا کہ یہ اس کی روشنی ہے، چنانچہ کہا: "یہ میرا رب ہے" یعنی: اس کا نور مجھے دکھائی دے رہا ہے، ﴿فَلَمَّا أَفَلَ﴾ (پھر جب وہ چھپ گیا) تو جان لیا کہ وہ ان کا رب نہیں ہے، ﴿فَلَمَّا رَءَا الْقَمَرَ بَازِغًا﴾ (پھر جب چاند کو چمکتا ہوا دیکھا) اور اس کی روشنی پر نظر ڈالی تو ﴿قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَئِن لَّمْ يَهْدِنِي رَبِّي لَأَكُونَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّالِّينَ﴾ (کہا: یہ میرا رب ہے، پھر جب وہ چھپ گیا تو کہا: اگر میرا رب مجھے ہدایت نہ دیتا تو میں ضرور گمراہ لوگوں میں سے ہو جاتا)۔ پھر جب سورج کو چمکتا ہوا دیکھا تو کہا: "یہ میرا رب ہے" اور یہ شرک نہ تھا۔ انہوں نے صرف اس روشنی کو اپنے رب کی طرف منسوب کیا تھا، پھر جب اسے زائل ہوتے دیکھا تو ان کے علم نے انہیں بتایا کہ وہ اس کا مستحق نہیں ہے، چنانچہ اپنے دل سے اس کی نفی کر دی اور جان لیا کہ یہ مربوب (مخلوق) ہے، رب نہیں ہے۔

(1) اسے طبری نے 9/356 میں نقل کیا ہے۔ (2) تفسیر الطبری 9/359، اور تفسیر البغوی 2/110۔ (3) "معانی القرآن" 2/266-267 میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے "معانی القرآن" 2/450-451 میں نقل کیا ہے۔

Page 440 Surah Al-An'am: Verse 76

It was said: He only said, "This is my Lord" to establish the proof against his people, so he appeared to agree with them. But when the star set, he established the proof and said: What changes cannot be a Lord. They used to venerate the stars, worship them, and be governed by them.

Al-Nahhas said (1): Among the best things said about this is what was authentically reported from Ibn Abbas that he said: Regarding the words of Allah Almighty: "Light upon light" [An-Nur: 35], he said: Thus (2) the heart of the believer knows Allah Almighty and seeks evidence of Him with his heart. So when he knows Him, he increases in light upon light. Likewise, Ibrahim, peace be upon him, knew Allah Almighty with his heart and sought evidence of Him through His signs. He knew that He has a Lord and a Creator. So when Allah Almighty introduced Himself to him, he increased in knowledge and said: "Do you argue with me about Allah while He has guided me?"

It was said: It is in the sense of an interrogative and a reprimand, denying their action. The meaning is: Is this my Lord? Or: Is something like this a Lord? So the interrogative "hamza" was omitted. And in the Revelation: "Then if you die, are they to live forever?" [Al-Anbiya: 34], meaning: Are they the immortal ones? (3). And Al-Hudhali said (4): They comforted me and said, O Khuwaylid, do not be afraid (5), so I said, though I denied the faces, "Are they they?" Another (6): By your life, I do not know, even if I were aware, whether they threw the stones at the Jamrah by seven or by eight.

It was said: The meaning is: "This is my Lord" according to your claim, as Allah Almighty said: "Where are My partners whom you used to claim?" [Al-Qasas: 62, 74]. And He said: "Taste [this]! Indeed, you are the honored, the noble" [Ad-Dukhan: 49], meaning: in your own eyes. And it was said: The meaning is: while you were saying this is my Lord, so the word "saying" was implied.

Footnotes: (1) In I'rab al-Qur'an 2/77. (2) In (d) and (m): Likewise. (3) Tafsir al-Tabari 9/360, Al-Nukat wal-Uyun 2/137, and Tafsir al-Baghawi 2/110. (4) He is Abu Khirash, and the verse is in Diwan al-Hudhaliyyin 2/144, and previously 6/469. (5) In (d) and (kh): did not fear, which is another narration in the verse. (6) He is Umar bin Abi Rabi'ah, and the verse is in his Diwan p. 209, Al-Kitab 3/175, Al-Kamil 2/793, and Al-Khizana 11/122, and the narration of the Diwan: By Allah, I do not know, and I am calculating by seven...

पृष्ठ ४४० सूरह अल-अनआम: आयत ७६

कहा गया है: उन्होंने केवल अपनी कौम के खिलाफ दलील स्थापित करने के लिए "यह मेरा रब है" कहा, इसलिए उन्होंने उनकी सहमति दिखाई। फिर जब सितारा डूब गया, तो उन्होंने दलील स्थापित की और कहा: जो बदलता है वह रब नहीं हो सकता। वे सितारों का सम्मान करते थे, उनकी पूजा करते थे और उनके द्वारा शासित होते थे।

अल-नह़ास ने कहा (१): इस बारे में जो कुछ भी कहा गया है, उसमें सबसे अच्छा वह है जो इब्न अब्बास से प्रामाणिक रूप से वर्णित है कि उन्होंने कहा: अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों के बारे में: "नूर पर नूर" [अन-नूर: ३५], उन्होंने कहा: इसी तरह (२) मोमिन का दिल अल्लाह सर्वशक्तिमान को जानता है और अपने दिल से उसका प्रमाण ढूंढता है। तो जब वह उसे जान लेता है, तो वह नूर पर नूर में बढ़ जाता है। इसी तरह इब्राहिम अलैहिस्सलाम ने अपने दिल से अल्लाह सर्वशक्तिमान को जाना और उसके संकेतों के माध्यम से उसका प्रमाण ढूंढ लिया। उन्हें पता था कि उसका एक रब और एक खालिक (स्रष्टा) है। इसलिए जब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने खुद को उनसे परिचित कराया, तो वे ज्ञान में बढ़ गए और कहा: "क्या तुम मुझसे अल्लाह के बारे में बहस करते हो जबकि उसने मुझे हिदायत दी है?"

यह भी कहा गया है: यह सवाल और फटकार के अर्थ में है, उनके कार्य को नकारते हुए। इसका अर्थ है: क्या यह मेरा रब है? या: क्या ऐसा कुछ रब हो सकता है? तो प्रश्नवाचक "हमज़ा" को हटा दिया गया। और कुरान में है: "तो क्या यदि आप मर जाएं तो वे हमेशा जीवित रहने वाले हैं?" [अल-अंबिया: ३४], यानी: क्या वे अमर हैं? (३)। और अल-हुदली ने कहा (४): उन्होंने मुझे तसल्ली दी और कहा, ऐ खुवैलद, डरो मत (५), तो मैंने कहा, हालांकि मैंने चेहरों को नहीं पहचाना, "क्या वे वही हैं?" एक अन्य (६): तुम्हारे जीवन की कसम, मुझे नहीं पता, भले ही मैं जानता हूं, कि उन्होंने जमरा पर सात कंकड़ फेंके या आठ।

यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है: तुम्हारे दावे के अनुसार "यह मेरा रब है", जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "कहाँ हैं मेरे वे शरीक जिनका तुम दावा करते थे?" [अल-क़सस: ६२, ७४]। और उसने कहा: "चखो! बेशक तुम ही सम्मानित और प्रतिष्ठित हो" [अद-दुखान: ४९], यानी: अपनी नज़र में। और कहा गया है: इसका अर्थ है: जबकि तुम कह रहे थे कि यह मेरा रब है, इसलिए "कहना" शब्द निहित था।

पादलेख (फुटनोट्स): (१) इराब अल-कुरान २/७७ में। (२) (द) और (म) में: उसी तरह। (३) तफ़सीर अल-तबरी ९/३६०, अल-नुकात वल-उयून २/१३७, और तफ़सीर अल-बग़वी २/११०। (४) वह अबू खिराश है, और छंद दीवान अल-हुदालिय्यिन २/१४४ में है, और पहले ६/४६९ में। (५) (द) और (ख) में: नहीं डरे, जो छंद में एक और वर्णन है। (६) वह उमर बिन अबी रबीअह है, और छंद उसके दीवान पृष्ठ २०९, अल-किताब ३/१७५, अल-कामिल २/७९३ और अल-खिजाना ११/१२२ में है, और दीवान का वर्णन है: अल्लाह की कसम, मुझे नहीं पता, और मैं सात से गणना कर रहा हूँ...

صفحہ ۴۴۰ سورۃ الانعام: آیت ۷۶

اور کہا گیا: انہوں نے اپنی قوم پر حجت قائم کرنے کے لیے ہی «یہ میرا رب ہے» کہا، چنانچہ ان کی موافقت ظاہر کی، پھر جب ستارہ غروب ہو گیا تو حجت قائم کر دی اور کہا: جو بدل جائے وہ رب نہیں ہو سکتا۔ اور وہ ستاروں کی تعظیم کرتے تھے، ان کی عبادت کرتے تھے اور ان سے فیصلے صادر کرتے تھے۔

نحاس نے کہا (۱): اس بارے میں جو کچھ کہا گیا ہے اس میں سب سے بہتر وہ ہے جو ابن عباس سے صحیح طور پر مروی ہے کہ انہوں نے اللہ عزوجل کے قول: «نور پر نور» [النور: ۳۵] کے بارے میں کہا: اسی طرح (۲) مومن کا دل اللہ عزوجل کو پہچانتا ہے اور اپنے دل سے اس پر دلیل لاتا ہے، پھر جب اسے پہچان لیتا ہے تو نور پر نور میں بڑھ جاتا ہے۔ اسی طرح ابراہیم علیہ السلام نے اپنے دل سے اللہ عزوجل کو پہچانا، اور اس کے دلائل سے اس پر استدلال کیا، پس جان لیا کہ اس کا ایک رب اور خالق ہے۔ پھر جب اللہ عزوجل نے اپنی معرفت انہیں عطا کی تو ان کی معرفت میں اضافہ ہوا، چنانچہ انہوں نے کہا: «کیا تم مجھ سے اللہ کے بارے میں جھگڑتے ہو حالانکہ اس نے مجھے ہدایت دے دی ہے؟»۔

اور کہا گیا: یہ استفہام (سوال) اور توبیخ (سرزنش) کے معنی میں ہے، ان کے فعل کا انکار کرتے ہوئے۔ اور معنی ہے: کیا یہ میرا رب ہے؟ یا: کیا اس جیسا رب ہو سکتا ہے؟ چنانچہ ہمزہ (سوالیہ) حذف کر دیا گیا۔ اور قرآن میں ہے: «بھلا اگر آپ وفات پا جائیں تو کیا وہ ہمیشہ رہنے والے ہیں؟» [الانبیاء: ۳۴] یعنی: کیا وہ ہمیشہ رہنے والے ہیں؟ (۳)۔ اور ہذلی نے کہا (۴): انہوں نے مجھے تسلی دی اور کہا اے خویلد ڈرو نہیں (۵) تو میں نے کہا حالانکہ میں نے چہروں کو نہیں پہچانا

«کیا وہ وہی ہیں؟»۔ ایک اور (۶): تیری زندگی کی قسم، میں نہیں جانتا، اگرچہ میں جاننے والا ہوتا، کہ انہوں نے جمرہ کو سات کنکریاں ماریں یا آٹھ۔

اور کہا گیا: معنی یہ ہے: تمہارے گمان کے مطابق «یہ میرا رب ہے»، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: «کہاں ہیں میرے وہ شریک جن کا تم دعویٰ کرتے تھے؟» [القصص: ۶۲، ۷۴]۔ اور فرمایا: «چکھو! بے شک تم ہی عزت والے اور معزز ہو» [الدخان: ۴۹] یعنی: اپنے نزدیک۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: اور تم کہتے ہو کہ یہ میرا رب ہے، تو «کہنا» کو پوشیدہ رکھا گیا۔

حواشی: (۱) اعراب القرآن ۲/ ۷۷ میں۔ (۲) (د) اور (م) میں: اسی طرح۔ (۳) تفسیر طبری ۹/ ۳۶۰، النکت والعیون ۲/ ۱۳۷، اور تفسیر بغوی ۲/ ۱۱۰۔ (۴) وہ ابو خراش ہے، اور شعر دیوان ہذلیین ۲/ ۱۴۴ میں ہے، اور پہلے ۶/ ۴۶۹ میں گزرا۔ (۵) (د) اور (خ) میں: نہیں ڈرے، جو کہ شعر میں ایک دوسری روایت ہے۔ (۶) وہ عمر بن ابی ربیعہ ہے، اور شعر اس کے دیوان ص ۲۰۹، الکتاب ۳/ ۱۷۵، الکامل ۲/ ۷۹۳، اور الخزانہ ۱۱/ ۱۲۲ میں ہے، اور دیوان کی روایت ہے: اللہ کی قسم میں نہیں جانتا اور میں سات سے شمار کرنے والا ہوں...

441 Surah Al-An'am: Verses 76 - 78

And its ellipsis (implicitness) in the Qur'an is frequent(1). It was said: The meaning in {This is my Lord} is: this is a proof of my Lord.

The Almighty's saying: {When he saw the moon rising, he said, "This is my Lord." But when it set, he said, "Unless my Lord guides me, I will surely be among the people who went astray." (77)}

The Almighty's saying: {When he saw the moon rising (bazighan)} means: appearing. It is said: the moon rose (bazagha) when it began to appear. 'Al-bazgh' means splitting; as if it splits the darkness with its light. From it comes: the veterinarian lanced (bazagha) the beast: when he let its blood flow(2).

{Unless my Lord guides me} means: does not keep me firm on guidance, and he was already guided, so this occurred during a period of reflection. Or he asked for firmness because of the intellectual possibility, just as Shuaib said: {And it is not for us to return to it except that Allah should will} [Al-A'raf: 89]. And in the Revelation: {Guide us to the straight path} [Al-Fatiha: 6] meaning: keep us firm on guidance. And it has been mentioned before(3).

The Almighty's saying: {When he saw the sun rising (bazighatan), he said, "This is my Lord; this is greater." But when it set, he said, "O my people, indeed I am free from what you associate with Allah." (78)}

The Almighty's saying: {When he saw the sun rising} is in the accusative case as a circumstantial adverb (haal); because this is from seeing with the eye(4). Bazagha, yabzughu, buzughan: when it rises, and afala, ya'fulu, ufulan: when it sets.

And he said: "This (masculine)" while the sun is feminine; due to His saying: {But when it set (feminine)}. It was said: the sun is feminine for its glorification and greatness, just as they say: a man is a 'nassaba' (great genealogist) or 'allama' (great scholar). He only said: "This is my Lord" based on the meaning: this rising thing is my Lord. This was said by al-Kisa'i and al-Akhfash(5). Others said: meaning, this light.

(1) Tafsir al-Baghawi 2/ 110 - 111, and Tafsir al-Razi 13/ 49 - 50. (2) See Tahdhib al-Lugha 8/ 54, and Mufradat al-Raghib p. 122. (3) 1/ 226. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/ 77. (5) In Ma'ani al-Qur'an 1/ 496, and the author quoted him along with al-Kisa'i's saying through al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/ 77.

441 सूरह अल-अन'आम: आयत 76 - 78

और क़ुरान में इसका लोप (छिपा होना) बहुत है(1)। और कहा गया है कि "यह मेरा रब है" का अर्थ है: यह मेरे रब का प्रमाण है।

अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब उसने चाँद को चमकते हुए देखा, तो कहा, "यह मेरा रब है।" फिर जब वह छिप गया, तो उसने कहा, "यदि मेरे रब ने मेरा मार्गदर्शन न किया होता, तो मैं अवश्य ही पथभ्रष्ट लोगों में से हो जाता।" (77)}

अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब उसने चाँद को चमकते (बाज़िग़न) हुए देखा} यानी: निकलते हुए। कहा जाता है: चाँद बाज़िग़ (उदित) हुआ जब वह निकलना शुरू हुआ। 'अल-बज़ग़' का अर्थ है चीरना; मानो वह अपने प्रकाश से अंधेरे को चीर रहा हो। इसी से है: पशु चिकित्सक ने जानवर को 'बज़ग़' (रक्त मोक्षण) किया: जब उसने उसका रक्त बहाया(2)।

{यदि मेरे रब ने मेरा मार्गदर्शन न किया होता} यानी: मुझे हिदायत पर स्थिर न रखा होता, जबकि वह पहले से ही हिदायत पर थे। तो यह सोच-विचार की अवधि में हुआ। या उन्होंने बौद्धिक संभावना के कारण स्थिरता मांगी, जैसा कि शुऐब ने कहा था: {और हमारे लिए यह मुमकिन नहीं कि हम उसमें लौट आएं सिवाय इसके कि अल्लाह चाहे} [अल-अराफ: 89]। और क़ुरान में है: {हमें सीधे रास्ते पर चला} [अल-फ़ातिहा: 6] यानी: हमें हिदायत पर स्थिर रख। और यह पहले भी आ चुका है(3)।

अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब उसने सूरज को चमकते (बाज़िग़तन) हुए देखा, तो कहा, "यह मेरा रब है, यह सबसे बड़ा है।" फिर जब वह छिप गया, तो उसने कहा, "ऐ मेरी क़ौम! बेशक मैं उन चीज़ों से अलग हूँ जिन्हें तुम (अल्लाह का) शरीक ठहराते हो।" (78)}

अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब उसने सूरज को चमकते हुए देखा} यहाँ 'बाज़िग़तन' हाल (परिस्थिति) होने के कारण नसब (अक्यूसेटिव) में है; क्योंकि यह आँख से देखने के कारण है(4)। 'बज़ग़-यब्ज़ुग़ु-बुज़ूग़न' का अर्थ है उदय होना, और 'अफ़ला-यफ़ुलु-उफ़ूलन' का अर्थ है ओझल होना या अस्त होना।

और उसने "हाज़ा" (यह - पुल्लिंग) कहा जबकि सूरज स्त्रीलिंग है; क्योंकि अल्लाह ने कहा: {फिर जब वह (सूरज) छिप गई (स्त्रीलिंग)}। तो कहा गया: सूरज का स्त्रीलिंग होना उसकी महानता और बड़ाई के कारण है, जैसे वे कहते हैं: कोई आदमी 'नस्साबा' (महान वंशावली ज्ञाता) या 'अल्लामा' (महान

विद्वान) है (जहाँ स्त्रीलिंग प्रत्यय प्रयुक्त होता है)। उसने केवल "यह मेरा रब है" इस अर्थ में कहा: यह उदित होने वाली वस्तु मेरा रब है। यह अल-किसाई और अल-अख़फ़श ने कहा है(5)। दूसरों ने कहा: इसका अर्थ है: यह प्रकाश।

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 2/ 110 - 111, और तफ़सीर अल-राज़ी 13/ 49 - 50। (2) देखें तहज़ीब अल-लुग़ा 8/ 54, और मुफ़रदात अल-राग़िब पृष्ठ 122। (3) 1/ 226। (4) इराब अल-क़ुरान अल-नहहास 2/ 77 द्वारा। (5) उनकी किताब मा'नी अल-क़ुरान 1/ 496 में, और लेखक ने इसे अल-किसाई के कथन के साथ अल-नहहास के माध्यम से इराब अल-क़ुरान 2/ 77 में उद्धृत किया है।

441 سورة الانعام: آیات 76 - 78

اور قرآن میں اس کا حذف (لوپ) کثیر ہے(1)۔ اور کہا گیا کہ "یہ میرا رب ہے" کا مطلب ہے: یہ میرے رب کی دلیل ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر جب اس نے چاند کو چمکتا ہوا دیکھا تو کہا: "یہ میرا رب ہے"۔ پھر جب وہ چھپ گیا تو کہا: "اگر میرے رب نے مجھے ہدایت نہ دی ہوتی تو میں یقیناً گمراہ لوگوں میں سے ہو جاتا"۔ (77)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر جب اس نے چاند کو چمکتا ہوا (بازغاً) دیکھا} یعنی: نکلتا ہوا۔ کہا جاتا ہے: چاند 'بزغ' ہوا جب اس نے نکلنا شروع کیا۔ 'البزغ' کے معنی پھاڑنے کے ہیں؛ گویا وہ اپنے نور سے تاریکی کو پھاڑ رہا ہے۔ اسی سے ہے: جب بیطار (جانوروں کا ڈاکٹر) جانور کا خون نکالنے کے لیے اسے چیرا دیتا ہے (بزغ)(2)۔

{اگر میرے رب نے مجھے ہدایت نہ دی ہوتی} یعنی: مجھے ہدایت پر ثابت قدم نہ رکھا ہوتا، حالانکہ وہ پہلے ہی سے ہدایت یافتہ تھے، تو یہ غور و فکر کی مہلت کے دوران پیش آیا۔ یا انہوں نے عقلی امکان کے پیش نظر ثابت قدمی مانگی، جیسا کہ حضرت شعیب نے کہا تھا: {اور ہمارے لیے ممکن نہیں کہ ہم اس میں لوٹیں مگر یہ کہ اللہ چاہے} [الاعراف: 89]۔ اور قرآن میں ہے: {ہمیں سیدھے راستے پر چلا} [الفاتحہ: 6] یعنی: ہمیں ہدایت پر ثابت قدم رکھ۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے(3)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر جب اس نے سورج کو چمکتا ہوا (بازغۃً) دیکھا تو کہا: "یہ میرا رب ہے، یہ سب سے بڑا ہے"۔ پھر جب وہ چھپ گیا تو کہا: "اے میری قوم! میں ان چیزوں سے بیزار ہوں جنہیں تم (اللہ کا) شریک ٹھہراتے ہو"۔ (78)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر جب اس نے سورج کو چمکتا ہوا دیکھا} یہاں 'بازغۃً' حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے؛ کیونکہ یہ آنکھ سے دیکھنا ہے(4)۔ 'بزغ یبزغ بزغاً' کے معنی طلوع ہونا، اور 'أفل یأفل أُفولاً' کے معنی غائب ہونا ہیں۔

اور اس نے "ھذا" (یہ - مذکر) کہا حالانکہ سورج مؤنث ہے؛ کیونکہ اللہ نے فرمایا: {پھر جب وہ (سورج) چھپ گئی (مؤنث)}۔ پس کہا گیا: سورج کا مؤنث ہونا اس کی عظمت اور بڑائی کی وجہ سے ہے، جیسے وہ کہتے ہیں: مرد 'نسابہ' (بڑا ماہر انساب) یا 'علامہ' (بڑا عالم) ہے۔ اس نے "ھذا ربی" (یہ میرا رب ہے) صرف اس معنی میں کہا: یہ طلوع ہونے والا میرا رب ہے۔ یہ کسائی اور اخفش نے کہا ہے(5)۔ دوسروں نے کہا: یعنی: یہ روشنی۔

(1) تفسیر بغوی 2/ 110-111، اور تفسیر رازی 13/ 49-50۔ (2) ملاحظہ ہو تہذیب اللغہ 8/ 54، اور مفردات راغب ص 122۔ (3) 1/ 226۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 2/ 77۔ (5) ان کی کتاب معانی القرآن 1/ 496 میں، اور مصنف نے اسے کسائی کے قول کے ساتھ نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 2/ 77 میں نقل کیا ہے۔

Surah Al-An'am: Verses 78 - 79 Page 442

Abu al-Hasan Ali bin Sulayman said: Meaning: this person (1), as Al-A'sha said: She stood weeping for him at his grave ... who will be for me after you, O 'Amir? You left me in the house a stranger ... humiliated is he who has no supporter (2).

Allah says: {Indeed, I have turned my face toward He who created the heavens and the earth, inclining toward truth, and I am not of those who associate others with Allah.}

Allah's saying: {Indeed, I have turned my face} means: I intended my worship and monotheism for Allah, the Mighty and Sublime, alone. He mentioned "the face" because it is the most manifest thing by which its owner is known. {Inclining toward truth (Hanifan)}: leaning towards the truth.

{And I am not of those who associate others with Allah}: the subject (ism) and predicate (khabar) of "ma". When stopping, you say "Ana" (I), adding the Alif to clarify the vowel mark (3), which is the eloquent dialect. Al-Akhfash said: Some Arabs say "An" (4). Al-Kisa'i said: Some Arabs say "Anahu". These are three dialects.

In connection (wasl), there are also three dialects: deleting the Alif in insertion (idraj), because it is extra to clarify the vowel mark when stopping. Some Arabs maintain the Alif in connection, as the poet said: I am the sword of the clan, so know me (5).

This is the dialect of some of the Banu Qays and Rabi'ah; reported from Al-Farra'.

Some Arabs say in connection: "An" I did (with a shortened vowel), like: "Aan" I did. This was narrated by Al-Kisa'i from some of the Quda'ah (6).

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/77, and Ali bin Sulayman is Al-Akhfash al-Asghar. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/77, and they are in Al-Insaf 2/507 and 763 without attribution. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/78. This is based on the opinion that the Alif is extra, which is the opinion of the Basrans. See Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/306, and the discussion on this issue previously on 4/292-293. (4) This is in other than the Mushaf (Quranic text). As for the recitation, Makki said in Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/306: There is no disagreement that when stopping it is with the Alif. (5) Previously on 4/293, and see Al-Munsif by Ibn Jinni 1/9-10. (6) Tahdhib al-Lughah 15/569, without attributing it to Al-Kisa'i.

सूरह अल-अनआम: आयत 78 - 79 पृष्ठ 442

अबू अल-हसन अली बिन सुलेमान ने कहा: अर्थात: यह व्यक्ति (1), जैसा कि अल-आशा ने कहा: वह उसकी कब्र पर रोती हुई खड़ी हुई ... आमिर, तुम्हारे बाद मेरा कौन होगा? तुमने मुझे घर में एक अजनबी के रूप में छोड़ दिया ... अपमानित है वह जिसका कोई सहायक नहीं (2)।

अल्लाह का कथन है: {निस्संदेह, मैंने अपना मुख उस (सत्ता) की ओर कर लिया है जिसने आकाशों और पृथ्वी को उत्पन्न किया, सत्य की ओर झुकते हुए, और मैं उन लोगों में से नहीं हूँ जो अल्लाह के साथ दूसरों को शरीक करते हैं।}

अल्लाह का कथन: {निस्संदेह, मैंने अपना मुख कर लिया है} अर्थात: मैंने अपनी इबादत और एकेश्वरवाद केवल अल्लाह के लिए समर्पित किया है। मुख का उल्लेख इसलिए किया गया है क्योंकि यह वह सबसे स्पष्ट चीज़ है जिससे उसके मालिक को पहचाना जाता है। {हनीफ़न (Hanifan)}: सत्य की ओर झुकना।

{और मैं उन लोगों में से नहीं हूँ जो शरीक करते हैं}: "मा" का इस्म और खबर। रुकते समय, आप "अना" (मैं) कहते हैं, हरकत (स्वर) को स्पष्ट करने के लिए अलिफ़ जोड़ते हैं (3), और यही सबसे शुद्ध भाषा है। अल-अख़फ़श ने कहा: कुछ अरब "अन" कहते हैं (4)। अल-किसाई ने कहा: कुछ अरब "आनहु" कहते हैं। ये तीन बोलियाँ हैं।

मिलाते समय (वस्ल) भी तीन बोलियाँ हैं: बोलने के प्रवाह में अलिफ़ को हटा देना; क्योंकि यह रुकने की स्थिति में हरकत दिखाने के लिए अतिरिक्त है। कुछ अरब मिलाते समय भी अलिफ़ को बरकरार रखते हैं, जैसा कि कवि ने कहा: मैं कबीले की तलवार हूँ, सो मुझे पहचानो (5)।

यह बनी कैस और रबीआ की भाषा है; अल-फर्रा से वर्णित है।

कुछ अरब मिलाते समय कहते हैं: "अन" मैंने किया (ह्रस्व स्वर के साथ), जैसे: "आन" मैंने किया। इसे अल-किसाई ने कुछ क़ुदाआ कबीले से सुनाया है (6)।

---

(1) इराब अल-कुरान, अल-नहस 2/77, और अली बिन सुलेमान अल-अखफश अल-असगर हैं। (2) इराब अल-कुरान, अल-नहस 2/77, और ये अल-इंसाफ 2/507 और 763 में बिना किसी श्रेय के हैं। (3) इराब अल-कुरान, अल-नहस 2/78। यह इस राय पर आधारित है कि अलिफ़ अतिरिक्त है, जो बसरा वालों की राय है। अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-किरात 1/306 देखें, और इस मुद्दे पर चर्चा पहले

4/292-293 पर हो चुकी है। (4) यह मुसहफ़ (कुरान के मूल पाठ) के अलावा है। जहाँ तक पाठ का प्रश्न है, मक्की ने अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-किरात 1/306 में कहा: इसमें कोई मतभेद नहीं है कि रुकते समय यह अलिफ़ के साथ है। (5) पहले 4/293 पर, और इब्न जिन्नी द्वारा अल-मुन्सिफ़ 1/9-10 देखें। (6) तहज़ीब अल-लुग़ह 15/569, इसे अल-किसाई को श्रेय दिए बिना।

سورۃ الانعام: آیات ۷۸ - ۷۹ صفحہ ۴۴۲

ابوالحسن علی بن سلیمان نے کہا: یعنی: یہ شخص (۱)، جیسا کہ الاعشی نے کہا: وہ اس کی قبر پر روتی کھڑی رہی ... اے عامر تیرے بعد میرا کون ہوگا؟ تو نے مجھے گھر میں اجنبی بنا کر چھوڑ دیا ... وہ ذلیل ہوا جس کا کوئی مددگار نہ ہو (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿میں نے اپنا رخ یکسو ہو کر اس (ذات) کی طرف کر لیا جس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا، اور میں مشرکوں میں سے نہیں ہوں﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿میں نے اپنا رخ کر لیا﴾ یعنی: میں نے اپنی عبادت اور توحید کو اکیلے اللہ عزوجل کے لیے خاص کر لیا۔ چہرے کا ذکر اس لیے کیا کیونکہ یہ سب سے زیادہ ظاہر چیز ہے جس سے صاحبِ چہرہ پہچانا جاتا ہے۔ ﴿حنیفًا﴾: حق کی طرف مائل ہونا۔

﴿اور میں مشرکوں میں سے نہیں ہوں﴾ "ما" کا اسم اور خبر۔ وقف کی صورت میں آپ کہتے ہیں: "أنا"، آپ نے حرکت کو واضح کرنے کے لیے الف کا اضافہ کیا (۳)، اور یہی فصیح زبان ہے۔ الاخفش نے کہا: بعض عرب "أَن" کہتے ہیں (۴)۔ الکسائی نے کہا: بعض عرب "أَنَه" کہتے ہیں۔ یہ تین لغات ہیں۔

وصل (ملا کر پڑھنے) کی صورت میں بھی تین لغات ہیں: یہ کہ ادراج (روانی) میں الف کو حذف کر دیا جائے؛ کیونکہ یہ وقف میں حرکت کو واضح کرنے کے لیے زائد ہے۔ بعض عرب وصل میں بھی الف کو برقرار رکھتے ہیں، جیسا کہ شاعر نے کہا: میں قبیلے کی تلوار ہوں پس مجھے پہچان لو (۵)۔

یہ بعض بنی قیس اور ربیعہ کی زبان ہے؛ الفراء سے مروی ہے۔

بعض عرب وصل میں کہتے ہیں: "آن فعلت"، جیسے: "عان فعلت"۔ الکسائی نے اسے بعض قضاعہ سے نقل کیا ہے (۶)۔

---

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۲/۷۷، اور علی بن سلیمان الاخفش الاصغر ہیں۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۲/۷۷، اور یہ دونوں الانصاف ۲/۵۰۷ اور ۷۶۳ میں بغیر نسبت کے ہیں۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲/۷۸۔ یہ اس قول پر مبنی ہے کہ الف زائد ہے، اور یہی اہل بصرہ کا قول ہے۔ دیکھئے الکشف عن وجوہ القراءات ۱/۳۰۶، اور اس مسئلے پر کلام پہلے ۴/۲۹۲ - ۲۹۳ پر گزر چکا ہے۔ (۴) اور یہ مصحف کے علاوہ میں ہے، رہا قرآت میں، تو مکی نے الکشف عن وجوہ القراءات ۱/۳۰۶ میں کہا: اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ وقف الف کے ساتھ ہی ہے۔ (۵) گزشتہ ۴/۲۹۳، اور دیکھئے المنصف لابن جنی ۱/۹ - ۱۰۔ (۶) تہذیب اللغۃ ۱۵/۵۶۹، بغیر نسبت الکسائی کے۔

Surah Al-An'am: Verse 80 443

Allah says: {And his people argued with him. He said, "Do you argue with me concerning Allah while He has guided me? And I fear not what you associate with Him [in worship] unless my Lord should will something. My Lord has encompassed all things in knowledge. Then will you not remember?"} [80]

His saying: {And his people argued with him} is evidence of argumentation and debate; they argued with him about the oneness of Allah. {He said, "Do you argue with me concerning Allah?"} Nafi' read it with a light 'nun' (single), while the rest doubled the 'nun' (shaddah). There is a difference reported from Ibn 'Amir through Hisham (1).

As for those who doubled it, they said: The origin is two 'nuns'; the first is the sign of the nominative case (raf'), and the second is a separator between the verb and the [pronoun] 'ya'. When two identical letters met in a verb, which is heavy [to pronounce], the 'nun' was merged into the other, resulting in the doubling. It was necessary to lengthen (madd) the 'waw' to avoid the meeting of two sakin (consonant-only) letters; the 'waw' and the first of the doubled letters, so the lengthening became a separator between the two sakins. And those who lightened it removed the second 'nun' for ease because of the meeting of two identical [voweled letters, and because of the doubling already in the verb at the 'jeem']. The first was not removed because it is the sign of the nominative case; if it were removed, the nominative would be confused with the jussive and the accusative (2).

It is reported from Abu 'Amr bin al-'Ala that this reading [with one nun] is a solecism (lahn), but Sibawayh (3) permitted it and said: They found the doubling heavy, and he recited [poetry]: "You see it like thagham (a white plant), scented with musk... it saddens the women searching for lice when they search me." (4)

His saying: {And I fear not what you associate with Him} means: Because it neither benefits nor harms – and they had tried to frighten him with their many deities – unless Allah gives it life and power, then he would fear its harm at that time. This is the meaning of His saying: {unless my Lord should will something}, i.e., unless He wills that some misfortune should befall me because of a sin.

(1) Al-Sab'ah p. 261, and al-Taysir p. 104. (2) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/436-437, and what was between brackets is from it. (3) In al-Kitab 3/520, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/78. (4) Its speaker is 'Amr bin

Ma'di Karib, it's in his Diwan p. 180, and al-Khizanah 5/371. In it: His saying: "You see it"; the hidden pronoun refers to the poet's wife mentioned in the previous verse, meaning: you see the hair of his head like thagham. Thagham: a plant with a white flower compared to gray hair. "Yu'allu": it is perfumed bit by bit. The "faliyah" is the woman who searches the hair, i.e., takes out lice from it. He means: when they search me.

सूरा अल-अनआम: आयत 80 443

अल्लाह तआला का फरमान: {और उसकी क़ौम ने उससे झगड़ा किया। उसने कहा, "क्या तुम अल्लाह के बारे में मुझसे झगड़ते हो जबकि उसने मुझे हिदायत दी है? और मैं उससे नहीं डरता जिसे तुम उसके साथ शरीक ठहराते हो, सिवाय इसके कि मेरा रब कुछ चाहे। मेरे रब का ज्ञान हर चीज़ को घेरे हुए है। तो क्या तुम ध्यान नहीं देते?"} [80]

उनका कहना: {और उसकी क़ौम ने उससे झगड़ा किया} यह दलील है बहस और वाद-विवाद की; उन्होंने अल्लाह की तौहीद के बारे में उससे बहस की। {उसने कहा, "क्या तुम अल्लाह के बारे में मुझसे झगड़ते हो?"} नाफी' ने 'नुन' को हल्का (एक बार) पढ़ा, और बाकियों ने 'नुन' पर तशदीद (दुगुना) लगाई। हिशाम की रिवायत से इब्न आमिर से इसमें मतभेद है (1)।

जिसने तशदीद लगाई उसने कहा: असल में इसमें दो 'नुन' थे; पहला रफ़ (नॉमिनिटिव) की निशानी है, और दूसरा फेल (क्रिया) और 'या' के बीच फासला है। जब एक फेल में दो एक जैसे अक्षर जमा हो गए, जो कि भारी है, तो एक नुन को दूसरे में मिला दिया गया, जिससे तशदीद पैदा हुई। और 'वाव' को खींचना (मद) ज़रूरी था ताकि दो साकिन (बिना स्वर वाले अक्षर) न मिलें; 'वाव' और मुशद्दद (दुगना) का पहला हिस्सा, तो मद दो साकिनों के बीच फासला बन गया। और जिसने हल्का पढ़ा उसने दो एक जैसे [हरकत वाले अक्षरों, और 'जीम' में पहले से मौजूद तशदीद] के जमा होने के बोझ को कम करने के लिए दूसरे नुन को हटा दिया। पहला नहीं हटाया गया क्योंकि वह रफ़ की निशानी है; अगर उसे हटा दिया जाता तो मरफू(रफ़ वाला), मजज़ूम और मन्सूद के बीच भ्रम पैदा हो जाता (2)।

अबू अमर बिन अल-अला से रिवायत है कि यह किराअत (पढ़ने का तरीका) 'लहन' (गलती) है, लेकिन सिबावैह (3) ने इसे जायज़ ठहराया और कहा: उन्होंने तशदीद को भारी समझा, और शेर पढ़ा: "तुम उसे थगाम (सफ़ेद पौधा) की तरह देखते हो, जिसे कस्तूरी से महकाया गया है... वह जुएं निकालने वाली औरतों को दुखी करता है जब वे मुझे टटोलती हैं।" (4)

उनका कहना: {और मैं उससे नहीं डरता जिसे तुम उसके साथ शरीक ठहराते हो} यानी: क्योंकि वह न नफा पहुँचाता है और न नुकसान - और वे उसे अपने बहुत से देवताओं से डराते थे - सिवाय इसके कि अल्लाह उसे जीवन और शक्ति दे, तब वह उस समय उसके नुकसान से डरेगा। यही उनके इस

कथन का अर्थ है: {सिवाय इसके कि मेरा रब कुछ चाहे}, यानी: सिवाय इसके कि वह चाहे कि मेरे किसी गुनाह की वजह से मुझे कोई मुसीबत पहुँचे।

(1) अल-सबआ पृ. 261, और अल-तयसीर पृ. 104। (2) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-किराअत 1/436-437, और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। (3) अल-किताब 3/520 में, और लेखक ने इसे अल-नहहास के माध्यम से एराब अल-कुरान 2/78 में उद्धृत किया है। (4) इसके कहने वाले अमर बिन मादी करीब हैं, यह उनके दीवान पृ. 180 और अल-खिजाना 5/371 में है। इसमें: उनका कहना: 'तुम उसे देखते हो'; इसमें छिपा हुआ सर्वनाम पिछले शेर में वर्णित कवि की पत्नी के लिए है, यानी: तुम उसके सिर के बालों को थगाम की तरह देखते हो। थगाम: एक पौधा है जिसमें सफेद फूल होते हैं जिसकी तुलना सफेद बालों से की जाती है। 'युअल्लु': थोड़ा-थोड़ा करके सुगंधित करना। 'फालिया' वह औरत है जो बालों को टटोलती है, यानी उनसे जुएं निकालती है। उसका मतलब है: जब वे मुझे टटोलती हैं।

سورة الانعام: آیت 80 443

قولہ تعالیٰ: { وَحَاجَّهُۥ قَوْمُهُۥ ۚ قَالَ أَتُحَٰٓجُّوٓنِّى فِى ٱللَّهِ وَقَدْ هَدَىٰنِ ۚ وَلَآ أَخَافُ مَا تُشْرِكُونَ بِهِۦٓ إِلَّآ أَن يَشَآءَ رَبِّى شَيْـًٔا ۗ وَسِعَ رَبِّى كُلَّ شَىْءٍ عِلْمًا ۗ أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ } [80]۔

قولہ تعالیٰ: { وَحَاجَّهُۥ قَوْمُهُۥ } احتجاج اور بحث و مباحثہ پر دلیل ہے؛ انہوں نے اللہ کی توحید کے بارے میں اس سے بحث کی۔ { قَالَ أَتُحَٰٓجُّوٓنِّى فِى ٱللَّهِ } نافع نے نون کی تخفیف کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے نون پر تشدید پڑھی۔ ہشام کی روایت سے ابن عامر سے اس میں اختلاف مروی ہے (1)۔

پس جس نے تشدید پڑھی اس نے کہا: اصل میں اس میں دو نون ہیں؛ پہلا رفع کی علامت ہے، اور دوسرا فعل اور یاء کے درمیان فاصلہ ہے۔ پس جب ایک فعل میں دو ہم جنس حروف جمع ہو گئے، اور یہ بوجھل ہے، تو ایک نون کا دوسرے میں ادغام کر دیا گیا، پس تشدید واقع ہوئی۔ اور واؤ کو کھینچنا (مد کرنا) ضروری تھا تاکہ دو ساکن جمع نہ ہوں؛ واؤ اور مشدد کا پہلا حصہ، پس مد دو ساکنوں کے درمیان فاصلہ بن گئی۔ اور جس نے تخفیف کی اس نے دو ہم جنس [متحرک حروف، اور فعل میں جیم کی تشدید کی وجہ سے] جمع ہونے کے بوجھ کی وجہ سے دوسرے نون کو حذف کر دیا۔ پہلا حذف نہیں کیا گیا؛ کیونکہ وہ رفع کی علامت ہے، اگر وہ حذف کر دیا جاتا تو مرفوع کا مجزوم اور منصوب کے ساتھ اشتباہ ہو جاتا (2)۔

اور ابو عمرو بن العلاء سے حکایت کی گئی ہے کہ یہ قرات 'لحن' (غلطی) ہے، اور سیبویہ (3) نے اسے جائز قرار دیا اور کہا: انہوں نے تضعیف (تشدید) کو ثقیل سمجھا، اور شعر پڑھا: تراہ کالثَّغَام يُعَلُّ مِسْكاً ... يَسُوءُ الفالِياتِ إذا فَلَيْنِي (4) (ترجمہ: تو اسے سفید گھاس کی طرح دیکھتا ہے جسے کستوری سے مہکایا گیا ہو... یہ جوں نکالنے والیوں کو برا لگتا ہے جب وہ میرے بالوں کی تلاشی لیتی ہیں۔)

قولہ تعالیٰ: { وَلَا أَخَافُ مَا تُشْرِكُونَ بِهِۦٓ } یعنی: کیونکہ وہ نہ نفع دیتا ہے اور نہ نقصان - اور وہ اسے اپنے معبودوں کی کثرت سے ڈراتے تھے - سوائے اس کے کہ اللہ اسے زندہ کرے اور قدرت دے، تو اس وقت وہ اس کے نقصان سے ڈرے گا۔ اور یہی اس کے قول کا معنی ہے: { إِلَّآ أَن يَشَآءَ رَبِّى شَيْـًٔا } یعنی: سوائے اس کے کہ وہ چاہے کہ میرے کسی گناہ کی وجہ سے مجھے کوئی ناپسندیدہ چیز پہنچے۔

(1) السبعہ ص 261، اور التیسیر ص 104۔ (2) الکشف عن وجوہ القراءات 436/1 - 437، اور جو کچھ قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (3) الکتاب 3/ 520 میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 78/2 میں نقل کیا ہے۔ (4) اس کے قائل عمرو بن معدی کرب ہیں، یہ ان کے دیوان ص 180 اور الخزانہ 371/5 میں ہے۔ اس میں: اس کا قول: 'تراہ'؛ اس میں ضمیر مستتر شاعر کی اس بیوی کی طرف ہے جس کا ذکر اس سے پہلے والے شعر میں ہے، یعنی: تو اس کے سر کے بالوں کو تھغام کی طرح دیکھتا ہے۔ تھغام: ایک پودا ہے جس کا پھول سفید ہوتا ہے جس سے بڑھاپے کو تشبیہ دی جاتی ہے۔ 'یعل': تھوڑا تھوڑا کر کے خوشبو لگانا۔ 'فالیہ' وہ ہے جو بالوں کی تلاشی لے، یعنی جوں نکالتی ہے۔ وہ کہنا چاہتا ہے: جب وہ میرے بال دیکھتی ہیں۔

Surah Al-An'am, Verses 80 - 82 444

[What] I did, so His will is fulfilled, and this is an exception not from the first (1).

The pronoun "hu" in "bi-hi" (with it/him) could refer to Allah, Almighty and Majestic, and it could refer to the idol being worshipped (2).

And He said: "except that my Lord should will [otherwise]" meaning that Allah the Almighty does not will that I should fear them. Then He said: {My Lord encompasses all things in knowledge} meaning: His knowledge encompasses everything. And it was mentioned before (3).

Allah's saying: {And how should I fear what you associate while you do not fear that you have associated with Allah that for which He has not sent down to you any authority? So which of the two parties has more right to security, if you should know? * They who believe and do not mix their belief with injustice - those will have security, and they are [rightly] guided.} [Verses 81-82]

Allah's saying: {And how should I fear what you associate} the meaning of "how" is denial (4), He denied their scaring him with idols while they do not fear Allah, Almighty and Majestic, meaning: How can I fear dead matter while you do not fear Allah who is capable over everything. {that for which He has not sent down to you any authority} meaning: a proof, and it was mentioned before (5). {So which of the two parties has more right to security} meaning: from Allah's punishment; the monotheist or the polytheist?

Then Allah said, judging between them: {They who believe and do not mix their belief with injustice} meaning: with polytheism (shirk). This was said by Abu Bakr as-Siddiq, Ali, Salman, and Hudhayfah (6).

Ibn Abbas said: This is from Ibrahim's words (7), just as a scholar asks and answers himself.

And it was said: It is from the words of Ibrahim's people, meaning: they answered with what is a proof against them. This was said by Ibn Jurayj (8).

---

(1) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 2/78. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/315. (3) 2/332. (4) In (M): In 'how' there is the meaning of denial. (5) 5/357. (6) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 2/454, and al-Tabari narrated their saying (except Ali's saying) 9/372 - 373. (7) We did not find it from Ibn Abbas, and Abu al-Layth mentioned it 1/498, and Ibn

Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 2/315 without attribution. (8) Narrated by al-Tabari 9/369, and Ibn Atiyyah mentioned it in al-Muharrar al-Wajiz 2/315.

सूरह अल-अनाम, आयतें 80 - 82 444

[जो] मैंने किया, तो उनकी इच्छा पूरी हो गई, और यह पहले से अपवाद नहीं है (1)।

"बि-ही" (उससे/उसके साथ) में सर्वनाम "हु" अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी के लिए हो सकता है, और यह पूजे जाने वाले के लिए भी हो सकता है (2)।

और उन्होंने कहा: "सिवाय इसके कि मेरा रब चाहे" यानी अल्लाह तआला यह नहीं चाहता कि मैं उनसे डरूँ। फिर उन्होंने कहा: {मेरे रब का ज्ञान हर चीज़ को घेरे हुए है} यानी: उसका ज्ञान हर चीज़ को व्याप्त है। और इसका उल्लेख पहले किया जा चुका है (3)।

अल्लाह का कथन: {और मैं उससे कैसे डरूँ जिसे तुमने साझी ठहराया है, जबकि तुम इस बात से नहीं डरते कि तुमने अल्लाह के साथ उसे साझी ठहराया है जिसके लिए उसने तुम पर कोई प्रमाण नहीं उतारा? तो दोनों पक्षों में से कौन सुरक्षा का अधिक अधिकारी है, यदि तुम जानते हो? * वे लोग जो ईमान लाए और उन्होंने अपने ईमान को अन्याय (शिर्क) के साथ मिश्रित नहीं किया - उन्हीं के लिए सुरक्षा है, और वही सीधे मार्ग पर हैं।} [आयतें 81-82]

अल्लाह का कथन: {और मैं उससे कैसे डरूँ जिसे तुमने साझी ठहराया है} यहाँ "कैसे" का अर्थ अस्वीकार (4) है, उन्होंने मूर्तियों के साथ उन्हें डराने को अस्वीकार किया जबकि वे अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी से नहीं डरते, यानी: मैं निर्जीव चीज़ों से कैसे डर सकता हूँ जबकि तुम उस अल्लाह से नहीं डरते जो हर चीज़ पर सक्षम है। {जिसके लिए उसने तुम पर कोई प्रमाण नहीं उतारा} यानी: कोई दलील, और इसका उल्लेख पहले किया जा चुका है (5)। {तो दोनों पक्षों में से कौन सुरक्षा का अधिक अधिकारी है} यानी: अल्लाह के दंड से; एकेश्वरवादी या बहुदेववादी?

फिर अल्लाह ने उनके बीच फैसला करते हुए कहा: {वे लोग जो ईमान लाए और उन्होंने अपने ईमान को अन्याय के साथ मिश्रित नहीं किया} यानी: शिर्क(बहुदेववाद) के साथ। यह अबू बक्र अस-सिद्दीक, अली, सलमान और हुज़ैफा ने कहा है (6)।

इब्न अब्बास ने कहा: यह इब्राहीम के शब्दों में से है (7), जैसे कोई विद्वान स्वयं प्रश्न करता है और उत्तर देता है।

और कहा गया है: यह इब्राहीम की कौम के शब्द हैं, यानी: उन्होंने वही उत्तर दिया जो उनके विरुद्ध प्रमाण है। यह इब्न जुरैज ने कहा है (8)।

(1) मा'नी अल-क़ुरान अन-नहहास 2/78। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/315। (3) 2/332। (4) (एम) में: 'कैसे' में अस्वीकार का अर्थ है। (5) 5/357। (6) मा'नी अल-क़ुरान अन-नहहास 2/454, और अल-तबरी ने उनकी बात को उद्धृत किया (अली की बात को छोड़कर) 9/372 - 373। (7) हमें इब्न अब्बास से यह नहीं मिला, और अबू अल-लैथ ने इसका उल्लेख 1/498 में किया है, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/315 में बिना किसी श्रेय के इसका उल्लेख किया है। (8) अल-तबरी द्वारा निकाला गया 9/369, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/315 में इसका उल्लेख किया।

سورة الانعام، آیات ۸۰ - ۸۲ ۴۴۴

[جو] میں نے کیا، تو اس کی مشیئت پوری ہو گئی، اور یہ پہلے سے استثنا نہیں ہے (۱)۔

"بہ" میں ضمیر "ہ" اللہ عزوجل کے لیے بھی ہو سکتی ہے، اور معبود کے لیے بھی ہو سکتی ہے (۲)۔

اور اس نے کہا: "مگر یہ کہ میرا رب چاہے" یعنی اللہ تعالیٰ نہیں چاہتا کہ میں ان سے ڈروں۔ پھر فرمایا: {میرے رب کے علم نے ہر چیز کا احاطہ کر رکھا ہے} یعنی: اس کا علم ہر چیز کو محیط ہے۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور میں اس سے کیسے ڈروں جسے تم نے شریک ٹھہرایا ہے، حالانکہ تم اس بات سے نہیں ڈرتے کہ تم نے اللہ کے ساتھ اسے شریک کیا ہے جس پر اس نے تم پر کوئی سند نازل نہیں کی؟ تو ان دونوں گروہوں میں سے کون امن کا زیادہ حقدار ہے، اگر تم جانتے ہو؟ * وہ لوگ جو ایمان لائے اور انہوں نے اپنے ایمان کو ظلم (شرک) کے ساتھ نہیں ملایا - انہی کے لیے امن ہے، اور وہی ہدایت پانے والے ہیں۔} [آیات ۸۱-۸۲]

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور میں اس سے کیسے ڈروں جسے تم نے شریک ٹھہرایا ہے} یہاں "کیسے" کا مطلب انکار (۴) ہے، انہوں نے بتوں کے ذریعے ان کو ڈرانے کا انکار کیا جبکہ وہ اللہ عزوجل سے نہیں ڈرتے، یعنی: میں بے جان چیزوں سے کیسے ڈروں جبکہ تم اس اللہ سے نہیں ڈرتے جو ہر چیز پر قادر ہے۔ {جس پر اس نے تم پر کوئی سند نازل نہیں کی} یعنی: کوئی حجت، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۵)۔ {تو ان دونوں گروہوں میں سے کون امن کا زیادہ حقدار ہے} یعنی: اللہ کے عذاب سے؛ موحد یا مشرک؟

پس اللہ نے ان کے درمیان فیصلہ کرتے ہوئے فرمایا: {وہ لوگ جو ایمان لائے اور انہوں نے اپنے ایمان کو ظلم کے ساتھ نہیں ملایا} یعنی: شرک کے ساتھ یہ بات ابوبکر صدیق، علی، سلمان اور حذیفہ نے کہی ہے (۶)۔

ابن عباس نے کہا: یہ ابراہیم علیہ السلام کا قول ہے (۷)، جیسا کہ ایک عالم سوال کرتا ہے اور خود ہی جواب دیتا ہے۔

اور کہا گیا: یہ ابراہیم علیہ السلام کی قوم کا قول ہے، یعنی: انہوں نے وہ جواب دیا جو ان کے خلاف حجت ہے۔ یہ ابن جریج نے کہا ہے (۸)۔

---

(۱) معانی القرآن للنحاس ۲/۷۸۔ (۲) المحرر الوجیز ۲/۳۱۵۔ (۳) ۲/۳۳۲۔ (۴) (م) میں: 'کیسے' میں انکار کا معنی ہے۔ (۵) ۵/۳۵۷۔ (۶) معانی القرآن للنحاس ۲/۴۵۴، اور طبری نے ان کا قول نقل کیا (سوائے علی کے قول کے) ۹/۳۷۲ - ۳۷۳۔ (۷) ہمیں ابن عباس سے یہ نہیں ملا، اور ابواللیث نے اس کا ذکر ۱/۴۹۸ میں کیا، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲/۳۱۵ میں بغیر کسی نسبت کے اس کا ذکر کیا۔ (۸) اسے طبری نے ۹/۳۶۹ میں روایت کیا، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲/۳۱۵ میں اس کا ذکر کیا۔

(Header) Surah Al-An'am, Verses 81 - 83 445

In the Sahihayn (1) from Ibn Mas'ud: When "Those who believe and do not mix their belief with injustice" was revealed, it was hard on the companions of the Messenger of Allah (peace be upon him) and they said: "Which of us has not wronged himself?" So the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "It is not as you think; it is only as Luqman said to his son: 'O my son, do not associate [anything] with Allah. Indeed, association [with him] is a great injustice' [Luqman: 13]." "And they are [rightly] guided," meaning: in this world.

Allah Almighty's saying: "And that was Our argument which We gave Abraham against his people. We raise in degrees whom We will. Indeed, your Lord is Wise and Knowing (83)."

Allah Almighty's saying: "And that was Our argument which We gave Abraham." "That" refers to all his arguments until he debated them and overcame them with proof.

Mujahid said: It is His saying: "Those who believe and do not mix their belief with injustice" (2).

It was also said: His argument against them was when they said to him: "Do you not fear that our gods will afflict you with madness for insulting them?" He said to them: "Do you not then fear them yourselves, since you have equated the small and the great in worship and glorification, so the great might become angry and afflict you with madness (3)?"

"We raise in degrees whom We will," meaning: in knowledge, understanding, leadership, and kingdom.

The Kufis read: "darajatin" (degrees) with nunation (tanwin). Similar to it is in "Yusuf" (4). They made the verb act upon "man" (whoever) because it is the one raised in reality (5). The estimation is: We raise whoever We will to degrees, then "to" (ila) was omitted (6).

The people of the Two Sanctuaries and Abu 'Amru read without nunation, based on annexation (idhafa), and the verb acts on...

(Footnotes) (1) Sahih al-Bukhari (6937), Sahih Muslim (124), and it is with Ahmad (4240). (2) Reported by al-Tabari 9/379, and mentioned by al-Baghawi 2/112. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 1/341, attributed by Abu al-Layth 1/497 to al-Kalbi and

Muqatil. (4) Al-Sab'a p. 262, and al-Taysir p. 104. The Kufis are: 'Asim, Hamza, and al-Kisa'i. (5) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/437. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/79.

(हेडर) सूरह अल-अनाम, आयत 81 - 83 445

सहीहैन (1) में इब्न मसूद से वर्णित है: जब आयत "जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अपने ईमान में जुल्म (अन्याय) का मिश्रण नहीं किया" उतरी, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथियों पर यह बहुत भारी पड़ा और उन्होंने कहा: "हम में से कौन है जिसने अपने ऊपर जुल्म नहीं किया?" तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "यह वैसा नहीं है जैसा तुम समझते हो, बल्कि यह वैसा ही है जैसा लुक़मान ने अपने बेटे से कहा था: 'ऐ मेरे नन्हे बेटे! अल्लाह के साथ किसी को शरीक न करना, बेशक शिर्क(अल्लाह के साथ किसी और को शरीक करना) बहुत बड़ा जुल्म है' [लुक़मान: 13]।" "और वही हिदायत पाने वाले हैं" यानी: दुनिया में।

अल्लाह तआला का फरमान: "और यह हमारी दलील थी जो हमने इब्राहीम को उनकी क़ौम के ख़िलाफ़ दी थी। हम जिसके चाहते हैं दर्जे बुलंद कर देते हैं। बेशक आपका रब हिकमत वाला और सब कुछ जानने वाला है (83)।"

अल्लाह तआला का फरमान: "और यह हमारी दलील थी जो हमने इब्राहीम को दी।" 'यह' से इशारा उनकी तमाम दलीलों की तरफ है यहाँ तक कि उन्होंने उनसे बहस की और दलील के ज़रिए उन पर ग़ालिब आ गए।

मुजाहिद ने कहा: वह अल्लाह का यह फरमान है: "जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अपने ईमान में जुल्म का मिश्रण नहीं किया" (2)।

और कहा गया है: उनके ख़िलाफ़ उनकी दलील यह थी जब उन्होंने उनसे कहा था: "क्या तुम्हें डर नहीं लगता कि हमारे माबूद (देवता) तुम्हें उनकी बुराई करने की वजह से पागल कर देंगे?" उन्होंने उनसे कहा: "क्या फिर तुम्हें उनसे डर नहीं लगता जबकि तुमने इबादत और ताज़ीम में छोटे और बड़े को बराबर कर दिया है, तो बड़ा नाराज़ होकर तुम्हें पागल कर सकता है (3)?"

"हम जिसके चाहते हैं दर्जे बुलंद कर देते हैं" यानी: इल्म, समझ, इमामत और सल्तनत के साथ।

कूफ़ियों ने इसे "दर्जातिन" (तन्वीन के साथ) पढ़ा है। इसी तरह "यूसुफ़" (4) में भी है, उन्होंने फेल (क्रिया) को "मन" (जिसके) पर वाक़े किया है क्योंकि हक़ीक़त में बुलंद होने वाला वही है (5), इसका अंदाज़ा यह है: "हम जिसे चाहते हैं उसे दर्जों तक बुलंद कर देते हैं", फिर "इला" (तक) को हटा दिया गया (6)।

हरमैन (मक्का-मदीना) वालों और अबू अम्र ने इज़ाफ़त की बिना पर बिना तन्वीन के पढ़ा है, और फेल वाक़े है...

(पाद-टिप्पणियाँ) (1) सहीह अल-बुखारी (6937), सहीह मुस्लिम (124), और यह अहमद (4240) के पास भी है। (2) अत-तबरी 9/379 द्वारा उद्धृत, और अल-बगवी 2/112 द्वारा उल्लेखित। (3) अल-फर्रा की माआनी अल-क़ुरआन 1/341, अबू अल-लैथ 1/497 ने इसे अल-कल्बी और मुक़ातिल की ओर मंसूब किया है। (4) अस-सबअ पृ. 262, और अत-तयसीर पृ. 104। कूफ़ी हैं: आसिम, हमज़ा और अल-किसाई। (5) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िराआत 1/437। (6) अल-नहहास द्वारा इराब अल-क़ुरआन 2/79।

(Header) سورہ الانعام، آیات ۸۱ - ۸۳ ۴۴۵

اور صحیحین (۱) میں ابن مسعود سے مروی ہے: جب یہ آیت نازل ہوئی ﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُم بِظُلْمٍ﴾ (وہ لوگ جو ایمان لائے اور انہوں نے اپنے ایمان میں ظلم کی آمیزش نہیں کی) تو یہ رسول اللہ ﷺ کے صحابہ پر شاق گزرا اور انہوں نے کہا: ہم میں سے کون ہے جس نے اپنی جان پر ظلم نہیں کیا؟ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «یہ ویسا نہیں ہے جیسا تم گمان کرتے ہو، یہ تو ویسا ہی ہے جیسا کہ لقمان نے اپنے بیٹے سے کہا تھا: ﴿يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ﴾ [لقمان: ۱۳] (اے میرے پیارے بیٹے! اللہ کے ساتھ شرک نہ کرنا، بے شک شرک بہت بڑا ظلم ہے)»۔ ﴿وَهُم مُّهْتَدُونَ﴾ یعنی: دنیا میں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَتِلْكَ حُجَّتُنَا آتَيْنَاهَا إِبْرَاهِيمَ عَلَىٰ قَوْمِهِ نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَّن نَّشَاءُ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ (۸۳)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَتِلْكَ حُجَّتُنَا آتَيْنَاهَا إِبْرَاهِيمَ﴾ 'تلك' سے اشارہ ان کے تمام دلائل کی طرف ہے یہاں تک کہ انہوں نے ان سے جھگڑا کیا اور دلیل سے ان پر غالب آگئے۔

مجاہد نے کہا: وہ اللہ کا یہ قول ہے: ﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُم بِظُلْمٍ﴾ (۲)۔

اور کہا گیا: ان پر ان کی حجت وہ تھی جب انہوں نے ان سے کہا تھا: کیا آپ کو اس بات کا ڈر نہیں لگتا کہ ہمارے معبود آپ کو ان کی برائی کرنے کی وجہ سے دیوانہ بنا دیں؟ تو انہوں نے ان سے کہا: کیا پھر آپ کو ان سے ڈر نہیں لگتا جب کہ آپ نے عبادت اور تعظیم میں چھوٹے اور بڑے کو برابر کر دیا ہے، تو بڑا ناراض ہو کر آپ کو دیوانہ بنا دے گا (۳)؟

﴿نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَّن نَّشَاءُ﴾ یعنی: علم، فہم، امامت اور بادشاہت کے ذریعے۔

کوفیوں نے «درجاتٍ» تنوین کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور اسی طرح کی مثال «یوسف» (۴) ہیں، انہوں نے فعل کو «مَن» پر واقع کیا ہے کیونکہ حقیقت میں بلند ہونے والا وہی ہے (۵)، اس کی تقدیر (اصل عبارت) یوں ہے: "ونرفع مَن نشاء إلى درجات"، پھر "إلى" کو حذف کر دیا گیا (۶)۔

اہلِ حرمین اور ابو عمرو نے اضافت کی بنا پر بغیر تنوین کے پڑھا ہے، اور فعل واقع ہے...

(حواشی) (۱) صحیح بخاری (۶۹۳۷)، صحیح مسلم (۱۲۴)، اور یہ احمد (۴۲۴۰) کے ہاں بھی ہے۔ (۲) اسے طبری نے ۳۷۹/۹ میں روایت کیا ہے، اور بغوی نے ۲/ ۱۱۲ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۳) معانی القرآن للفراء ۳۴۱/۱، اور ابو اللیث نے ۱/ ۴۹۷ میں اسے کلبی اور مقاتل کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۴) السبعة ص ۲۶۲، اور التیسیر ص ۱۰۴۔ کوفی ہیں: عاصم، حمزہ اور کسائی۔ (۵) الکشف عن وجوہ القراءات ۴۳۷/۱۔ (۶) إعراب القرآن للنحاس | ۷۹/۲

...degrees, and if they are raised, then their possessor is raised. This recitation is strengthened by the words of the Almighty: {Exalted in rank} [Ghafir: 15] and the words of peace and blessings be upon him: “O Allah, raise his rank” (1). Thus, he attributed the raising to the ranks. He is, there is no god but He, the Exalted, the High in His honor and merit. The two recitations are close; because he whose ranks are raised has been raised, and he who is raised, his ranks have been raised (2), so know this.

{Indeed, your Lord is Wise, Knowing.} He puts everything in its place.

The Almighty's saying: {And We gave to him Isaac and Jacob; each We guided. And Noah We guided before; and of his descendants, David and Solomon and Job and Joseph and Moses and Aaron. Thus do We reward the doers of good. (84) And Zechariah and John and Jesus and Elias. Each was of the righteous. (85) And Ishmael and Elisha and Jonah and Lot. And each We preferred over the worlds. (86)}

There are three matters in this:

First: The Almighty's saying: {And We gave to him Isaac and Jacob,} meaning: as a reward for his argumentation in the religion and sacrificing himself for it. {Each We guided} means: each one of them is guided. And “each” (kullan) is in the accusative case due to “guided” (hadayna), and {and Noah} (wa Nuhan) is in the accusative due to the second “guided” (3).

{And of his descendants,} meaning: the descendants of Abraham. It is also said: of the descendants of Noah. This was said by Al-Farra', and chosen by Al-Tabari and many other commentators, such as Al-Qushayri, Ibn Atiyyah, and others. The first was said by Al-Zajjaj (4). It was objected that Jonah and Lot were counted among these descendants, and they were not of Abraham's descendants. Lot was his nephew. And it was said: his sister's son (5).

---

(1) Part of a Hadith from Umm Salama, narrated by Ahmad (26543), Muslim (920), and mentioned previously in 5/111. (2) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/437 - 438. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/79. (4) He mentioned the two views in Ma'ani al-Qur'an 2/269, see also Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 1/342, Tafsir al-Tabari 9/381 - 382, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/316. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/316, and Tafsir al-Tabari 9/381 - 382.

सूरह अल-अनआम: आयतें 83 - 86 446

...दर्जे, और यदि उन्हें ऊपर उठाया जाता है, तो उनके स्वामी को ऊपर उठाया जाता है। इस पाठ (क़िरात) को सर्वशक्तिमान के शब्दों से बल मिलता है: {दर्जों को बुलंद करने वाला} [गाफिर: 15] और उन पर शांति और आशीर्वाद हो के शब्द: "ऐ अल्लाह, उनका दर्जा बुलंद कर" (1)। इस प्रकार, उन्होंने बुलंद करने का संबंध दर्जों से जोड़ा। वह, जिसके सिवा कोई ईश्वर नहीं, अपने सम्मान और योग्यता में बुलंद और उच्च है। दोनों पाठ एक-दूसरे के निकट हैं; क्योंकि जिसके दर्जे बुलंद किए जाते हैं वह बुलंद किया जाता है, और जो बुलंद किया जाता है, उसके दर्जे बुलंद किए जाते हैं (2), इसलिए इसे जान लें।

{निश्चय ही आपका पालनहार तत्वदर्शी (हकीम), सब कुछ जानने वाला (अलीम) है।} वह हर चीज़ को उसके स्थान पर रखता है।

सर्वशक्तिमान का कहना है: {और हमने उन्हें इसहाक और याक़ूब दिए; प्रत्येक को हमने मार्गदर्शन दिया। और नूह को हमने पहले मार्गदर्शन दिया था; और उनकी संतान में से, दाऊद और सुलेमान और अय्यूब और यूसुफ और मूसा और हारून। इस प्रकार हम सुकर्मियों को प्रतिफल देते हैं। (84) और जकरिया और यह्या और ईसा और इलियास। प्रत्येक सदाचारियों में से थे। (85) और इसमाईल और अल-यसा और यूनुस और लूत। और प्रत्येक को हमने संसार वालों पर श्रेष्ठता प्रदान की। (86)}

इसमें तीन मामले हैं:

पहला: सर्वशक्तिमान का कहना है: {और हमने उन्हें इसहाक और याक़ूब दिए,} अर्थात: धर्म में तर्क करने और उसमें स्वयं को समर्पित करने के पुरस्कार के रूप में। {प्रत्येक को हमने मार्गदर्शन दिया} अर्थात: उनमें से प्रत्येक मार्गदर्शित है। और "प्रत्येक" (कुल्लन) "मार्गदर्शन दिया" (हदैना) के कारण कर्म कारक (नसब) में है, और {और नूह} (वा नूहन) दूसरे "मार्गदर्शन दिया" (3) के कारण कर्म कारक में है।

{और उनकी संतान में से,} अर्थात: इब्राहीम की संतान। और यह भी कहा गया है: नूह की संतान में से। यह अल-फर्रा द्वारा कहा गया था, और अल-तबरी और कई अन्य टीकाकारों, जैसे कि अल-कुशैरी, इब्न अतिय्याह और अन्य द्वारा चुना गया था। पहला अल-ज़ज्जाज (4) द्वारा कहा गया था। इस पर आपत्ति जताई गई कि यूनुस और लूत को इन वंशजों में गिना गया था, जबकि वे इब्राहीम के वंशज नहीं थे। लूत उनके भतीजे थे। और कहा गया: उनकी बहन के बेटे (5)।

(1) उम्म सलमा की एक हदीस का हिस्सा, अहमद (26543), मुस्लिम (920) द्वारा वर्णित, और पहले 5/111 में उल्लेखित। (2) अल-कश्फ अन वुजूह अल-किराअत 1/437 - 438। (3) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरआन 2/79। (4) उन्होंने मानी अल-कुरआन 2/269 में दो विचार व्यक्त किए, अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरआन 1/342, तफ़सीर अल-तबरी 9/381 - 382, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/316 देखें। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/316, और तफ़सीर अल-तबरी 9/381 - 382।

سورہ الانعام: آیات 83 - 86 446

...درجات، اور جب وہ بلند کیے جاتے ہیں تو ان کا مالک بھی بلند ہو جاتا ہے۔ اس قرات کی تائید اللہ تعالیٰ کے اس قول سے ہوتی ہے: ﴿ رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ ﴾ [غافر: 15] اور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول سے: «اے اللہ، اس کا درجہ بلند فرما» (1)۔ پس انہوں نے رفع کی نسبت درجات کی طرف کی۔ وہ، اس کے سوا کوئی معبود نہیں، اپنی شان اور فضیلت میں بلند و بالا ہے۔ چنانچہ دونوں قراتیں ایک دوسرے کے قریب ہیں؛ کیونکہ جس کے درجات بلند کیے گئے وہ بلند کیا گیا، اور جو بلند کیا گیا اس کے درجات بلند کیے گئے (2)، پس جان لیں۔

﴿ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ ﴾ بے شک تمہارا رب حکمت والا، علم والا ہے۔ وہ ہر چیز کو اس کے مقام پر رکھتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَقَ وَيَعْقُوبَ كُلًّا هَدَيْنَا وَنُوحًا هَدَيْنَا مِن قَبْلُ وَمِن ذُرِّيَّتِهِ دَاوُودَ وَسُلَيْمَنَ وَأَيُّوبَ وَيُوسُفَ وَموسَى وَهَرُونَ وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ ﴿٨٤﴾ وَزَكَرِيَّا وَيَحْيَى وَعِيسَى وَإِلْيَاسَ كُلٌّ مِّنَ الصَّلِحِينَ ﴿٨٥﴾ وَإِسْمَعِيلَ وَالْيَسَعَ وَيُونُسَ وَلُوطًا وَكُلًّا فَضَّلْنَا عَلَى الْعَلَمِينَ ﴿٨٦﴾ ﴾

اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَقَ وَيَعْقُوبَ ﴾ یعنی: دین میں حجت قائم کرنے اور اس میں جان کی بازی لگانے کا صلہ۔ ﴿ كُلًّا هَدَيْنَا ﴾ یعنی: ان میں سے ہر ایک ہدایت یافتہ ہے۔ اور «کلاً» فعل «ھدینا» کی وجہ سے حالت نصب میں ہے، اور ﴿ وَنُوحًا ﴾ دوسرے «ھدینا» کی وجہ سے نصب میں ہے (3)۔

﴿ وَمِن ذُرِّيَّتِهِ ﴾ یعنی: ابراہیم علیہ السلام کی ذریت۔ اور کہا گیا: نوح علیہ السلام کی ذریت سے۔ یہ قول فراء کا ہے، اور اسے طبری اور دیگر مفسرین جیسے قشیری اور ابن عطیہ وغیرہ نے اختیار کیا ہے۔ جبکہ پہلا قول زجاج کا ہے (4)۔ اور اس پر اعتراض کیا گیا کہ اس ذریت میں یونس اور لوط علیہما السلام کو شمار کیا گیا ہے، حالانکہ وہ ابراہیم علیہ السلام کی ذریت سے نہ تھے۔ لوط علیہ السلام ان کے بھتیجے تھے۔ اور کہا گیا: ان کے بھانجے تھے (5)۔

---

(1) ام سلمہ رضی اللہ عنہا کی حدیث کا ایک ٹکڑا، اسے احمد (26543) اور مسلم (920) نے روایت کیا، اور پیچھے 111/5 میں گزر چکا۔ (2) الکشف عن وجوہ القراءات 437/1 - 438۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 79/2۔ (4) انہوں نے معانی القرآن 269/2 میں دونوں قول ذکر کیے ہیں، دیکھیے معانی القرآن للفراء 342/1، اور تفسیر طبری 381/9 - 382، اور المحرر الوجیز 316/2۔ (5) المحرر الوجیز 316/2، اور تفسیر طبری 381/9 - 382۔

Page 447 Surah Al-An'am: Verses 84 - 86

Ibn Abbas said: All these prophets are attributed to the progeny of Abraham, even if among them were those not linked to him by birth from either (1) a father or a mother's side; because Lot was the son of Abraham's brother. The Arabs consider the paternal uncle as a father, as God informed about the children of Jacob, that they said: "We will worship your God and the God of your fathers, Abraham, Ishmael and Isaac" [Al-Baqara: 133]. And Ishmael was Jacob's uncle (2).

Jesus was counted among the progeny of Abraham, even though he is the son of a daughter. Thus, the children of Fatima, may Allah be pleased with her, are the progeny of the Prophet (3) ﷺ. This is the argument held by those who see that the children of daughters are included under the term "child" (4), and it is:

Second: Abu Hanifa and Al-Shafi'i said: Whoever makes an endowment (waqf) for his children and grandchildren, it includes his grandchildren and the children of his daughters as long as they reproduce. Likewise, if he makes a bequest for his relatives, it includes the children of daughters. For Abu Hanifa, relatives are all mahram (unmarriageable) relatives. In his view, the son of a paternal uncle or aunt, and the son of a maternal uncle or aunt, are excluded because they are not mahram.

Al-Shafi'i said: Relatives include every kin, whether mahram or otherwise. Thus, he did not exclude the son of a paternal uncle or any other.

Malik said: The children of daughters are not included in that. His saying "for my relatives and my descendants" is like his saying "for my children and my grandchildren"; it includes the children of sons and those who trace back to the father's male lineage (asaba) and loins, and it does not include the children of daughters (5). Something similar to this has been mentioned from Al-Shafi'i in "Al Imran" (6).

The evidence for them is the saying of the Almighty: "Allah instructs you concerning your children" [An-Nisa: 11], for it was not understood...

---

(1) In (M): from the side of. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/265, see what preceded 2/412, and the statement of Ibn Abbas was mentioned by Abu Hayyan in al-Bahr 4/173. (3) Tafsir al-Razi 13/66, and al-Razi said: It is said that Abu Ja'far al-Baqir used this verse as evidence before Al-Hajjaj ibn Yusuf. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/317. (5)

See Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 5/44-45, Al-Kafi 2/1018, and Al-Mughni 8/202 and 530. (6) 5/160.

पृष्ठ 447 सूरा अल-अनआम: आयतें 84 - 86

इब्न अब्बास ने कहा: ये सभी पैगंबर इब्राहीम की संतान में शामिल हैं, भले ही उनमें से कुछ उनके माध्यम से (1) पिता या माता की ओर से जन्म से जुड़े न हों; क्योंकि लूत इब्राहीम के भाई के पुत्र थे। अरब चचेरे भाई (चाचा) को पिता के समान मानते हैं, जैसा कि अल्लाह ने याकूब की संतानों के बारे में बताया कि उन्होंने कहा: "हम आपके ईश्वर और आपके पूर्वजों, इब्राहीम, इस्माइल और इसहाक के ईश्वर की पूजा करेंगे" [अल-बकराह: 133]। और इस्माइल याकूब के चाचा थे (2)।

ईसा को इब्राहीम की संतान में गिना गया, हालांकि वह एक बेटी के बेटे हैं। अतः फातिमा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की संतान पैगंबर ﷺ की संतान हैं (3)। यह उन लोगों का तर्क है जो मानते हैं कि बेटियों की संतान "संतान" (वल्द) शब्द के अंतर्गत आती है (4), और यह है:

दूसरा: अबू हनीफा और अल-शाफ़ई ने कहा: जो कोई भी अपनी संतान और पोते-पोतियों के लिए वक्फ (बंदोबस्ती) करता है, उसमें उसके पोते-पोती और उसकी बेटियों की संतान शामिल होती है जब तक वे वंश बढ़ाते हैं। इसी तरह, यदि वह अपने रिश्तेदारों के लिए वसीयत करता है, तो उसमें बेटियों की संतान शामिल होती है। अबू हनीफा के अनुसार रिश्तेदार वे सभी हैं जो 'महरम' (जिनसे विवाह वर्जित हो) हैं। उनके विचार में, चचेरे भाई या चचेरी बहन, और ममेरे भाई या ममेरी बहन के पुत्र को बाहर रखा गया है क्योंकि वे महरम नहीं हैं।

अल-शाफ़ई ने कहा: रिश्तेदारों में हर रिश्तेदार शामिल है, चाहे वह महरम हो या नहीं। इस प्रकार, उन्होंने चचेरे भाई या किसी अन्य को बाहर नहीं रखा।

मालिक ने कहा: बेटियों की संतान इसमें शामिल नहीं है। उनका कहना "मेरे रिश्तेदारों और मेरे वंशजों के लिए" उनके इस कथन की तरह है "मेरे बच्चों और मेरे बच्चों के बच्चों के लिए"; इसमें बेटों की संतान और वे लोग शामिल हैं जो पिता की पुरुष वंशावली (असबाह) और मूल से संबंधित हैं, और इसमें बेटियों की संतान शामिल नहीं है (5)। इसी तरह की बात अल-शाफ़ई से "आल इमरान" (6) में पहले ही बताई जा चुकी है।

उनके लिए प्रमाण सर्वशक्तिमान का कथन है: "अल्लाह तुम्हें तुम्हारी संतान के बारे में निर्देश देता है" [अन-निसा: 11], क्योंकि यह समझ में नहीं आया...

(1) (एम) में: की ओर से। (2) अन-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 1/265, देखें जो पहले आया 2/412, और इब्न अब्बास के प्रभाव का उल्लेख अबू हय्यान ने अल-बहर 4/173 में किया है। (3) तफ़सीर अल-राज़ी 13/66, और अल-राज़ी ने कहा: यह कहा जाता है कि अबू जाफ़र अल-बाक़िर ने अल-हज्जाज इब्न यूसुफ़ के सामने इस आयत को प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया था। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/317। (5) देखें मुख़्तसर इख़्तिलाफ़ अल-उलेमा 5/44-45, अल-काफी 2/1018, और अल-मुग़नी 8/202 और 530। (6) 5/160।

صفحہ 447 سورۃ الانعام: آیات 84 - 86

ابن عباس نے کہا: یہ تمام انبیاء ابراہیم کی اولاد میں شامل ہیں، خواہ ان میں سے کوئی ان کی طرف سے (1) باپ یا ماں کے واسطے سے ولادت سے نہ جڑا ہو؛ کیونکہ لوط علیہ السلام ابراہیم علیہ السلام کے بھتیجے تھے۔ اور عرب چچا کو باپ کے درجے میں رکھتے ہیں جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے یعقوب علیہ السلام کی اولاد کے بارے میں بتایا کہ انہوں نے کہا: "ہم آپ کے معبود اور آپ کے آباؤ اجداد ابراہیم، اسماعیل اور اسحاق کے معبود کی عبادت کریں گے" [البقرۃ: 133]۔ اور اسماعیل علیہ السلام یعقوب علیہ السلام کے چچا تھے (2)۔

عیسیٰ علیہ السلام کو ابراہیم علیہ السلام کی اولاد میں شمار کیا گیا، حالانکہ وہ بیٹی کے بیٹے ہیں۔ پس فاطمہ رضی اللہ عنہا کی اولاد نبی ﷺ کی اولاد ہے (3)۔ اس قول کو ان لوگوں نے دلیل بنایا ہے جن کا خیال ہے کہ بیٹیوں کی اولاد بھی لفظ 'ولد' (اولاد) کے مفہوم میں داخل ہے (4)، اور وہ یہ ہے:

دوسری بات: امام ابو حنیفہ اور امام شافعی نے کہا: جس نے اپنی اولاد اور اولاد کی اولاد کے لیے وقف کیا، تو اس میں اس کے پوتے پوتیاں اور اس کی بیٹیوں کی اولاد بھی داخل ہوگی جب تک کہ وہ نسل در نسل چلیں۔ اسی طرح اگر اس نے اپنے رشتہ داروں کے لیے وصیت کی تو اس میں بیٹیوں کی اولاد بھی شامل ہوگی۔ اور امام ابو حنیفہ کے نزدیک رشتہ دار ہر ذی رحم محرم ہے۔ ان کے نزدیک چچا زاد، پھوپھی زاد، ماموں زاد اور خالہ زاد بھائی اس میں شامل نہیں ہوں گے کیونکہ وہ محرم نہیں ہیں۔

اور امام شافعی نے کہا: قرابت (رشتہ داری) ہر ذی رحم کے لیے ہے خواہ وہ محرم ہو یا نہ ہو۔ چنانچہ ان کے نزدیک چچا زاد یا کوئی اور خارج نہیں ہوتا۔

اور امام مالک نے کہا: اس میں بیٹیوں کی اولاد شامل نہیں ہے۔ اور ان کا یہ کہنا: "میری قرابت اور میری نسل کے لیے"، ان کے اس قول کی طرح ہے: "میری اولاد اور میری اولاد کی اولاد کے لیے"؛ اس میں بیٹوں کی اولاد اور وہ لوگ شامل ہیں جو باپ کے عصبہ اور اس کی پیٹھ (صلب) سے ہوں، اور اس میں بیٹیوں کی اولاد شامل نہیں ہوتی (5)۔ اور اسی طرح کی بات امام شافعی سے "آل عمران" (6) میں گزر چکی ہے۔

اور ان دونوں کی دلیل اللہ سبحانہ و تعالیٰ کا یہ قول ہے: "اللہ تمہیں تمہاری اولاد کے بارے میں وصیت کرتا ہے" [النساء: 11]، تو یہ سمجھ میں نہیں آیا...

---

(1) (م) میں: کی طرف سے۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 1/ 265، اور دیکھئے جو پہلے گزر چکا 2/ 412، اور ابن عباس کے قول کا تذکرہ ابو حیان نے البحر 4/ 173 میں کیا ہے۔ (3) تفسیر رازی 13/ 66، اور رازی نے کہا: کہا جاتا ہے کہ ابو جعفر باقر نے حجاج بن یوسف کے سامنے اس آیت سے استدلال کیا تھا۔ (4) المحرر الوجیز 2/ 317۔ (5) دیکھئے مختصر اختلاف العلماء 5/ 44 - 45، اور الکافی 2/ 1018، اور المغنی 8/ 202 اور 530۔ (6) 5/ 160۔

Surah Al-An'am: Verses 84 - 85. Page 448.

Muslims understood from the literal meaning of the verse that it refers particularly to direct male offspring and the children of sons only. Allah Almighty said: "And for the Messenger and for the near of kin" [Al-Anfal: 41]. So he, peace and blessings be upon him, gave to the relatives from among his paternal uncles, not to the sons of his maternal uncles (1). Similarly, the children of daughters do not belong to him by lineage, and they do not share a common father with him.

Ibn al-Qassar said: The argument for those who included daughters among the relatives is his saying, peace and blessings be upon him, to Al-Hasan ibn Ali: "Indeed, this son of mine is a leader" (2). We do not know anyone who refrains from saying about the children of daughters that they are the children of their mother's father. Meaning necessitates this; because the child is derived from 'tawallud' (birth), and they are undoubtedly born from their mother's father, and birth from the mother's side is like birth from the father's side. The Quran has indicated this; Allah Almighty said: "And from his descendants, David and Solomon" until His saying "from among the righteous". Thus, He made Jesus among his descendants, while he is the son of his daughter (3).

Third: The explanation of which of these names are indeclinable (diptotes) has preceded in "An-Nisa" (4). David is indeclinable because it is a non-Arabic (ajami) name, and everything that (5) is on the pattern of 'Fa'ool' where the Alif and Lam do not fit well is indeclinable. Elias is also non-Arabic.

Al-Dahhak said: Elias was from the descendants of Ishmael. Al-Qutbi mentioned, saying: He was from the tribe of Joshua bin Nun (6). Al-A'raj, Al-Hasan, and Qatadah recited: "Wal-yas" by connecting the Alif (7).

The people of the Two Holy Sanctuaries, Abu Amr, and Asim recited: "wa-Alyasa'" with a lightened 'Lam', while the Kufans except for Asim recited: "wa-Allaysa'" (8). Similarly Al-Kisa'i recited, and he rejected the recitation of those who recited: "wa-Alyasa'", saying:

(1) See Al-Kafi 2/1018, and Al-Mughni 8/530. (2) Salaf 5/116, and see Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 5/46, and Al-Mughni 8/203. (3) See 'Aqd al-Jawahir al-Thamina 3/45. (4) 7/222. (5) In the manuscripts: "And when it was", instead of: "And everything that was", and what is established is from I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/79, and the words are from him. (6) Tafsir Abi al-Layth 1/499, and Al-Qutbi's saying in Al-Ma'arif p. 51. (7)

I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/80. (8) Meaning the recitation of Hamza and Al-Kisa'i. Al-Sab'a p. 262, and Al-Taysir p. 104, and its script in the Mushaf is with a single Lam.

सूरह अल-अनआम: आयतें 84 - 85। पृष्ठ 448।

मुसलमानों ने आयत के स्पष्ट अर्थ से यह समझा कि यह विशेष रूप से केवल सगे बेटों और बेटों की संतानों के लिए है। अल्लाह ने फ़रमाया: "और रसूल के लिए और क़रीबी रिश्तेदारों के लिए" [अल-अनफ़ाल: 41]। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने अपने चाचाओं के रिश्तेदारों को हिस्सा दिया, न कि अपने मामाओं के बेटों को (1)। इसी तरह, बेटियों की संतानें वंश के मामले में उनकी ओर नहीं मानी जातीं, और वे उनके साथ किसी साझा पिता के माध्यम से नहीं मिलते।

इब्न अल-क़स्सार ने कहा: उन लोगों की दलील जिन्होंने बेटियों को रिश्तेदारों में शामिल किया है, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का अल-हसन इब्न अली के बारे में यह कहना है: "मेरा यह बेटा एक सरदार है" (2)। हम किसी को नहीं जानते जो बेटियों की संतानों के बारे में यह कहने से बचता हो कि वे उनकी माँ के पिता की संतानें हैं। अर्थ का यही तक़ाज़ा है; क्योंकि संतान 'तवल्लुद' (जन्म) से निकली है, और वे निश्चित रूप से अपनी माँ के पिता से पैदा हुए हैं, और माँ की तरफ़ से जन्म लेना पिता की तरफ़ से जन्म लेने के समान है। क़ुरआन ने इस ओर संकेत किया है; अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और उसकी संतान में से दाऊद और सुलेमान..." से लेकर "नेक लोगों में से थे" तक। इस प्रकार, उसने ईसा को उसकी संतान में शामिल किया, जबकि वह उसकी बेटी का बेटा था (3)।

तीसरा: सूरह "अन-निसा" (4) में पहले ही इन नामों के बारे में बताया जा चुका है जो 'गैर-मुनसरिफ़' (अपरिवर्तनीय) हैं। दाऊद 'गैर-मुनसरिफ़' है क्योंकि यह एक गैर-अरबी नाम है, और जो कुछ भी (5) 'फ़ाऊल' के वज़न पर हो जिसमें 'अलिफ़ और लाम' सही नहीं बैठते, वह 'गैर-मुनसरिफ़' होता है। इलियास भी गैर-अरबी है।

अल-दह्हाक ने कहा: इलियास इस्माइल की संतान में से थे। अल-कुतबी ने उल्लेख किया: वे यूशा बिन नून के कबीले से थे (6)। अल-आरज, अल-हसन और क़तादा ने इसे "वल्यास" (अलिफ़ को जोड़कर) पढ़ा (7)।

हरमैन के लोगों, अबू अम्र और आसिम ने "वल-यसाअ" (हल्के'लाम' के साथ) पढ़ा, और आसिम के अलावा कूफ़ा वालों ने "वल-ल्यसाअ" पढ़ा (8)। इसी तरह अल-किसाई ने पढ़ा, और उन्होंने "वल-यसाअ" पढ़ने वालों की किरअत को खारिज करते हुए कहा:

(1) देखें अल-काफ़ी 2/1018, और अल-मुग़नी 8/530। (2) सलफ़ 5/116, देखें मुख्तसर इख्तिलाफ़ अल-उलमा 5/46, और अल-मुग़नी 8/203। (3) देखें अक़द अल-जवाहिर अल-थमीना

3/45। (4) 7/222। (5) पांडुलिपियों में: "और जब था", इसके बजाय: "और जो कुछ था", और जो पुष्ट है वह नह्हास की एराब अल-क़ुरआन 2/79 से है, और यह बात उन्हीं की है। (6) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 1/499, और अल-मआरिफ़ पृष्ठ 51 में अल-कुतबी का कथन। (7) नह्हास की एराब अल-क़ुरआन 2/80। (8) यानी हमजा और अल-किसाई की किरअत। अल-सबआ पृष्ठ 262, और अल-तयसीर पृष्ठ 104, और मुसह़फ़ में इसकी लिखाई एक 'लाम' के साथ है।

سورة الانعام: آیات 84 - 85۔ صفحہ 448۔

مسلمان آیت کے ظاہر سے یہی سمجھتے ہیں کہ اس سے مراد خاص طور پر صلبی اولاد اور بیٹے کی اولاد ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَى﴾ [الأنفال: 41]۔ تو آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے قرابت داروں میں سے اپنے چچاؤں کو دیا نہ کہ اپنے ماموں زادوں کو (1)۔ اسی طرح بیٹیوں کی اولاد نسب کے لحاظ سے ان کی طرف منسوب نہیں ہوتی اور نہ ہی وہ ان کے ساتھ کسی ایک باپ میں ملتے ہیں۔

ابن القصار نے کہا: ان لوگوں کی حجت جنہوں نے بیٹیوں کو رشتہ داروں میں داخل کیا ہے، آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا حسن بن علی کے لیے یہ فرمانا ہے: "میرا یہ بیٹا سردار ہے" (2)۔ ہم کسی کو نہیں جانتے جو بیٹیوں کی اولاد کے بارے میں یہ کہنے سے رکتا ہو کہ وہ اپنی ماں کے باپ کی اولاد ہیں۔ اور معنی کا تقاضا بھی یہی ہے؛ کیونکہ اولاد 'تولد' (پیدائش) سے مشتق ہے، اور وہ یقیناً اپنی ماں کے باپ سے پیدا شدہ ہیں، اور ماں کی طرف سے تولد باپ کی طرف سے تولد کی طرح ہے۔ اور قرآن نے اس پر دلالت کی ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِ دَاوُدَ وَسُلَيْمَنَ﴾ سے لے کر ﴿مِنَ الصَّلِحِينَ﴾ تک، تو عیسیٰ کو ان کی ذریت میں شمار کیا حالانکہ وہ ان کی بیٹی کے بیٹے تھے (3)۔

تیسری بات: "النساء" (4) میں ان اسماء کے غیر منصرف ہونے کا بیان گزر چکا ہے۔ داؤد غیر منصرف ہے کیونکہ یہ عجمی (غیر عربی) نام ہے، اور جو کچھ (5) 'فاعول' کے وزن پر ہو جس میں الف لام اچھا نہیں لگتا وہ غیر منصرف ہوتا ہے۔ اور الیاس بھی عجمی ہے۔

ضحاک نے کہا: الیاس اسماعیل کی اولاد میں سے تھے۔ اور القتبی نے ذکر کیا کہ: وہ یوشع بن نون کے قبیلے سے تھے (6)۔ اور اعرج، حسن اور قتادہ نے «والیاس» الف کے وصل کے ساتھ پڑھا (7)۔

اہل حرمین، ابو عمرو اور عاصم نے «والیسع» لام کی تخفیف کے ساتھ پڑھا، اور اہل کوفہ نے سوائے عاصم کے «واللیْسَع» پڑھا (8)۔ اسی طرح کسائی نے پڑھا، اور انہوں نے «والیسع» پڑھنے والوں کی قرات کو رد کرتے ہوئے کہا:

(1) دیکھئے الکافی 2/1018، اور المغنی 8/530۔ (2) سلف 5/116، اور دیکھئے مختصر اختلاف العلماء 5/46، اور المغنی 8/203۔ (3) دیکھئے عقد الجواہر الثمینہ 3/45۔ (4) 7/222۔ (5) نسخوں میں ہے: "ولما کان"، بجائے: "وکل ما کان"، اور جو ثابت ہے وہ نحاس کی اعراب القرآن 2/79 سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (6) تفسیر ابی اللیث 1/499، اور المعارف صفحہ 51 میں القتبی کا قول۔ (7) نحاس کی اعراب القرآن 2/80۔ (8) یعنی حمزہ اور کسائی کی قرات۔ السبعہ ص 262، اور التیسیر ص 104، اور مصحف میں اس کی رسم ایک لام کے ساتھ ہے۔

Surah Al-An'am: Verses 84 - 86 449

Because it is not said: "Al-Yaf'al" like "Al-Yahya"; Al-Nahhas said (1): This rejection is not necessary, as the Arabs say: "Al-Ya'mal" and "Al-Yahmad", and if "Yahya" were made indefinite, you would say: "Al-Yahya". Abu Hatim responded to those who read it as: "Al-Layasa'", saying: There is no "Layasa'"; Al-Nahhas said: This rejection is not necessary, for "Haydar" and "Zaynab" have appeared in Arabic speech. The truth in this is that it is a foreign (non-Arabic) name, and foreign names are not taken by analogy, but are conveyed (2) by hearing, and the Arabs change them a lot, so it cannot be denied that the name comes in two forms. Makki said (3): Whoever reads with two 'lam's, the root of the name is "Layasa'", then the "alif" and "lam" (definite article 'al') were added for definiteness. If its root were "Yasa'", the "alif" and "lam" would not have been added to it; as they do not precede "Yazid" and "Yashkur", which are names (4) of two men; because they are already definite proper nouns. As for "Layasa'", it is indefinite, so the "alif" and "lam" are added for definiteness. Reading with one 'lam' is more beloved to me; because most of the reciters are upon it. Al-Mahdawi said: Whoever reads: "Al-Yasa'" with one 'lam', then the name is "Yasa'", and the "alif" and "lam" were added as extra, similar to their addition in examples like "the fifteen", and in words like his saying: We found Al-Walid bin Al-Yazid to be blessed, his shoulder strong under the burdens of the Caliphate (5) And they have added it to the present tense verb, like his saying: He extracts the jerboa from its escape hole, and from its house in the white sand, it retreats (6)

(1) In I'rab al-Qur'an 2/80, and what is before and after it. (2) In (Kh) and (M): taken. (3) In al-Kashf 'an wujuh al-qira'at 1/438. (4) In (M): "Ismayn" (two names - dual accusative/genitive). (5) Its author is Ibn Mayyada, and it is in the Diwan p. 192, and al-Khizana 2/226. In the copies, it appeared as: "Al-Yazid bin al-Walid", and the correct one is what we have established. The Diwan's narration is: "bi-ahna'" instead of "bi-a'ba'". (6) Its author is Dhu al-Khirq al-Tuhawi, as in "al-Nawadir fi al-Lugha" by Abu Zayd p. 67, and al-Khizana 1/34-35. In (Kh) and (Zha) it appeared as: "dhi al-shaikha", and al-Baghdadi mentioned that it was narrated as such. "Al-Shaikha" with the letter 'kha' is a white sand in the lands of Bani Asad and Hanzalah. The jerboa has two burrows: "al-qasi'a", which it enters, and "al-nafiqa", which it hides and shows another. "Al-yataqassa'" is narrated in both active and passive voices. It is said: the jerboa "taqassa'a": it entered its "qasi'a". See al-Khizana 1/40-41.

क्योंकि यह नहीं कहा जाता: "अल-यफ़अल" जैसे "अल-यह्या"; अल-नहहास ने कहा (1): यह अस्वीकृति आवश्यक नहीं है, और अरब कहते हैं: "अल-यअमल" और "अल-यहमद", और यदि "यह्या" को अनिश्चित (indefinite) बनाया जाता, तो आप कहते: "अल-यह्या"। अबू हातिम ने उन लोगों को जवाब दिया जिन्होंने इसे "अल-लयसअ" पढ़ा, और कहा: "लयसअ" जैसा कोई शब्द नहीं है; अल-नहहास ने कहा: यह अस्वीकृति आवश्यक नहीं है, क्योंकि अरबों की बातचीत में "हैदर" और "ज़ैनब" शब्द आए हैं, और इसमें सच्चाई यह है कि यह एक विदेशी (गैर-अरबी) नाम है, और विदेशी नामों को सादृश्य (analogy) द्वारा नहीं लिया जाता है, बल्कि उन्हें सुनकर (2) पहुँचाया जाता है, और अरब उनमें बहुत बदलाव करते हैं, इसलिए इससे इनकार नहीं किया जा सकता कि नाम दो रूपों में आता है। मक्की ने कहा (3): जो कोई दो 'लाम' के साथ पढ़ता है, तो नाम का मूल "लयसअ" है, फिर निश्चितता (definiteness) के लिए अलिफ़ और लाम (निश्चित लेख 'अल') जोड़े गए। यदि इसका मूल "यसअ" होता, तो अलिफ़ और लाम इसमें नहीं जुड़ते; क्योंकि वे "यज़ीद" और "यश्कुर" पर नहीं लगते, जो दो पुरुषों के नाम (4) हैं; क्योंकि वे पहले से ही निश्चित संज्ञाएँ(proper nouns) हैं। जहाँ तक "लयसअ" का सवाल है, वह अनिश्चित है, इसलिए निश्चितता के लिए अलिफ़ और लाम जोड़े जाते हैं, और एक 'लाम' के साथ पढ़ना मुझे अधिक प्रिय है; क्योंकि अधिकांश कारी (पढ़ने वाले) इसी पर हैं। अल-महदवी ने कहा: जो कोई "अल-यसअ" को एक 'लाम' के साथ पढ़ता है, तो नाम "यसअ" है, और अलिफ़ और लाम अतिरिक्त रूप से जोड़े गए हैं, जैसे कि "पंद्रह" जैसे उदाहरणों में उनका जुड़ना, और जैसे उनके इस कथन में: हमने अल-वलीद बिन अल-यज़ीद को धन्य पाया, खिलाफत के बोझ तले उनका कंधा मजबूत है (5) और उन्होंने इसे वर्तमान काल की क्रिया में भी जोड़ा है, जैसे कि उनका कथन है: वह जरबोआ (एक प्रकार का चूहा) को उसके निकास बिल से निकालता है, और सफेद रेत में उसके घर से, वह पीछे हटता है (6)

(1) इ'राब अल-कुरान 2/80 में, और उससे पहले और बाद में। (2) (ख़) और (म) में: लिया जाता है। (3) अल-कश्फ 'अन वुजूह अल-किरात 1/438 में। (4) (म) में: "इस्मैनी" (दो नाम)। (5) इसके लेखक इब्न मय्यादा हैं, और यह दीवान पृष्ठ 192, और अल-खिजाना 2/226 में है। प्रतियों में यह इस प्रकार आया है: "अल-यज़ीद बिन अल-वलीद", और सही वह है जिसे हमने स्थापित किया है। दीवान का वर्णन है: "बि-अहना'", "बि-अ'बा" के स्थान पर। (6) इसके लेखक धू अल-खिरक अल-तुहावी हैं, जैसा कि अबू ज़ैद द्वारा "अल-नवादिर फ़ि अल-लुग़ा" पृष्ठ 67, और अल-खिजाना 1/34-35 में है।

(ख़) और (ज़ा) में यह इस प्रकार आया है: "ज़ी अल-शैखा", और अल-बगदादी ने उल्लेख किया कि इसे इसी तरह वर्णित किया गया था। 'खा' अक्षर के साथ "अल-शैखा" बनी असद और हनज़ला के देशों में एक सफेद रेत है। जरबोआ के दो बिल होते हैं: "अल-कासिया", जिसमें वह प्रवेश करता है, और "अल-नाफ़िका", जिसे वह छुपाता है और दूसरा दिखाता है। "अल-यतक़स्सा'" को सक्रिय और निष्क्रिय दोनों रूपों में वर्णित किया गया है। कहा जाता है: जरबोआ "तक़स्सा'अ": वह अपनी "कासिया" में घुस गया। अल-खिजाना 1/40-41 देखें।

سورہ الانعام: آیات 84 - 86 449

کیونکہ یہ نہیں کہا جاتا: "الیفعل" جیسے "الیحییٰ"؛ النحاس نے کہا (1): یہ رد لازم نہیں آتا، اور عرب کہتے ہیں: "الیعمل" اور "الیحمد"، اور اگر "یحییٰ" کو نکرہ بنایا جائے، تو تم کہو گے: "الیحییٰ"۔ ابو حاتم نے ان لوگوں پر رد کیا جنہوں نے "اللیسع" پڑھا، اور کہا: "لیسع" کا کوئی وجود نہیں؛ النحاس نے کہا: یہ رد لازم نہیں، کیونکہ عرب کے کلام میں "حیدر" اور "زینب" آئے ہیں، اور اس میں حق بات یہ ہے کہ یہ ایک عجمی (غیر عربی) نام ہے، اور عجمت (غیر عربی ہونا) قیاس سے نہیں لی جاتی، بلکہ وہ سماع (2) کے ذریعے منتقل ہوتی ہے، اور عرب اسے بہت بدل دیتے ہیں، لہذا اس بات کا انکار نہیں کیا جا سکتا کہ یہ نام دو زبانوں (صورتوں) میں آئے۔ مکی نے کہا (3): جس نے دو لام کے ساتھ پڑھا، تو نام کی اصل "لیسع" ہے، پھر تعریف (معرفہ بنانے) کے لیے الف اور لام داخل ہوئے۔ اور اگر اس کی اصل "یسع" ہوتی، تو اس پر الف اور لام داخل نہ ہوتے؛ کیونکہ یہ "یزید" اور "یشکر" پر داخل نہیں ہوتے، جو دو مردوں کے نام (4) ہیں؛ کیونکہ وہ معرفہ (علم) ہیں۔ جہاں تک "لیسع" کا تعلق ہے تو وہ نکرہ ہے، اس لیے اس پر تعریف کے لیے الف اور لام داخل ہوتے ہیں، اور ایک لام کے ساتھ قرآت مجھے زیادہ پسند ہے؛ کیونکہ اکثر قراء اسی پر ہیں۔ المہدوی نے کہا: جس نے "الیسع" ایک لام کے ساتھ پڑھا تو نام "یسع" ہے، اور الف اور لام زائد داخل ہوئے ہیں، جیسے ان کا پندرہ (الخمسۃ عشر) وغیرہ میں زائد ہونا، اور جیسے ان کا یہ قول: ہم نے الولید بن الیزید کو مبارک پایا، جس کا کندھا خلافت کے بوجھ تلے مضبوط ہے (5) اور انہوں نے اسے فعل مضارع میں بھی زائد کیا ہے جیسے ان کا قول: وہ یربوع (ایک قسم کا چوہا) کو اس کے سوراخ سے نکالتا ہے، اور سفید ریت میں اس کے گھر سے، وہ سمٹ کر چھپ جاتا ہے (6)

(1) اعراب القرآن 2/ 80 میں، اور اس سے پہلے اور بعد میں۔ (2) (خ) اور (م) میں: لی جاتی ہے۔ (3) الکشف عن وجوہ القراءات 1/ 438 میں۔ (4) (م) میں: اسمین (دو نام)۔ (5) اس کے کہنے والے ابن میادہ ہیں، اور یہ دیوان ص 192، اور الخزانہ 2/ 226 میں ہے، اور نسخوں میں "الیزید بن الولید" واقع ہوا ہے، اور صحیح وہ ہے جو ہم نے ثابت کیا ہے۔ دیوان کی روایت میں "بأحناء" ہے، "بأعباء" کی جگہ۔ (6) اس کے کہنے والے ذو الخرق الطہوی ہیں، جیسا کہ ابو زید کی النوادر فی اللغۃ ص 67، اور الخزانہ 1/ 34 - 35 میں ہے۔ اور (خ) اور (ظ) میں "ذی الشیخۃ" واقع ہوا ہے، اور بغدادی نے ذکر کیا کہ یہ اسی طرح مروی ہے۔ اور الشیخہ "خا" کے ساتھ: بنی اسد اور حنظلہ کے علاقوں میں ایک سفید ریت ہے۔ اور یربوع کے دو بل ہوتے ہیں: القاصعاء: وہ ہے جس میں وہ داخل ہوتا ہے، اور النافقاء: وہ ہے جسے وہ چھپاتا ہے اور دوسرا ظاہر کرتا ہے۔ اور "الیتنقصع" صیغہ معروف اور صیغہ مجہول دونوں طرح مروی ہے۔ کہا جاتا ہے: "تقصع الیربوع": وہ اپنے قاصعاء میں داخل ہو گیا۔ دیکھئے الخزانہ 1/ 40 - 41۔

Surah Al-An'am: Verses 84 - 87. Page 450.

It means: the one who moves or squirms. Al-Qushayri said: It was read with both lightened (takhfif) and doubled (tashdid) 'lam', and the meaning is the same: it is the name of a well-known prophet, like Ishmael and Abraham. However, it deviated from the norm of non-Arabic names by incorporating the definite article 'Al-'. Some people mistakenly thought Al-Yasa' was Ilyas, but that is not the case because Allah Almighty mentioned each of them separately. And Wahb said: Al-Yasa' was the companion of Ilyas, and they lived before Zechariah, John, and Jesus (1). It was said: Ilyas is Idris. This is incorrect because Idris is the grandfather of Noah, while Ilyas is from his progeny (2). It was said: Ilyas is Al-Khidr (3). And it was said: No, rather Al-Yasa' is Al-Khidr. "Lut" is a non-Arabic name that is declinable due to its lightness (shortness) (4). Its derivation will be mentioned in "Al-A'raf" (5). Allah Almighty says: {And [some] of their fathers and their descendants and their brothers - and We chose them and guided them to a straight path (87)}. Allah Almighty's saying: {And [some] of their fathers and their descendants}: "min" (from/some of) is for partition, meaning: We guided some of their fathers, descendants, and brothers. {And We chose them}: Mujahid said: We purified them (6), and according to linguists, it means: We selected them; it is derived from 'jabaytu al-ma' fi al-hawd' (I collected the water in the basin), meaning: I gathered it (7). So, Ijtiba' (choosing/selecting) means:

(1) See Al-Ma'arif by Ibn Qutaybah p. 52, and Al-Arais pp. 261-265. (2) The saying that Ilyas is Idris was narrated by Al-Tabari 9/383 from Ibn Mas'ud, and he refuted it. See Al-Ma'arif p. 21, Tafsir Al-Baghawi 2/113, and Al-Muharrar Al-Wajiz 2/317. (3) Majma' al-Bayan 2/122. (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/81. (5) In the commentary on verse (80) of it. (6) Tafsir Mujahid 1/219, also narrated by Al-Tabari 9/386, and mentioned by Al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 2/455, where they use the term: We purified them (akhlisnahum). (7) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 2/269, and I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/81.

सूरह अल-अनआम: आयतें 84 - 87। पृष्ठ 450।

इसका अर्थ है: वह जो हिलता या छटपटाता है। अल-कुशायरी ने कहा: इसे 'लाम' को हल्का (तखफीफ) और दोगुना (तशदीद) दोनों तरह से पढ़ा गया है, और अर्थ एक ही है: यह एक प्रसिद्ध नबी (पैगंबर) का नाम है, जैसे इस्माइल और इब्राहिम। हालाँकि, यह 'अल-' लेख को शामिल करके गैर-अरबी नामों के मानदंड से हट गया। कुछ लोगों ने गलती से सोचा कि अल-यसा' इलियास है, लेकिन ऐसा नहीं है क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उनमें से प्रत्येक का अलग से उल्लेख किया है। वहब ने कहा: अल-यसा' इलियास के साथी थे, और वे ज़कारिया, याह्या और ईसा (1) से पहले थे। कहा गया: इलियास ही इदरीस हैं। यह सही नहीं है क्योंकि इदरीस नूह के दादा हैं, जबकि इलियास उनकी संतान से हैं (2)। कहा गया: इलियास अल-खिज़्र हैं (3)। और कहा गया: नहीं, बल्कि अल-यसा' अल-खिज़्र हैं। "लूत" एक गैर-अरबी नाम है जो अपने हल्केपन (संक्षिप्तता) के कारण परिवर्तनशील है (4)। इसकी व्युत्पत्ति "अल-अराफ" (5) में आएगी। अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और उनके पूर्वजों और उनकी संतानों और उनके भाइयों में से [कुछ] - और हमने उन्हें चुन लिया और उन्हें सीधे मार्ग की ओर निर्देशित किया (87)}। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना: {और उनके पूर्वजों और उनकी संतानों में से}: "मिन" (से/में से कुछ) विभाजन के लिए है, जिसका अर्थ है: हमने उनके कुछ पिताओं, संतानों और भाइयों का मार्गदर्शन किया। {और हमने उन्हें चुन लिया}: मुजाहिद ने कहा: हमने उन्हें शुद्ध किया (6), और भाषाविदों के अनुसार इसका अर्थ है: हमने उन्हें चुना; यह 'जबायतु अल-मा फी अल-हौद' (मैंने कुंड में पानी इकट्ठा किया) से निकला है, जिसका अर्थ है: मैंने इसे इकट्ठा किया (7)। तो, इज्तिबा' (चुनना) का अर्थ है:

(1) इब्न कुतैबाह द्वारा अल-मआरिफ पृष्ठ 52, और अल-अराइस पृष्ठ 261 - 265 देखें। (2) यह कथन कि इलियास इदरीस हैं, अल-तबरी 9/383 द्वारा इब्न मसूद से वर्णित है, और उन्होंने इसका खंडन किया। अल-मआरिफ पृष्ठ 21, तफ़सीर अल-बगवी 2/113 और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/317 देखें। (3) मजमा अल-बयान 2/122। (4) अन-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/81। (5) इसके पद (80) की व्याख्या में। (6) तफ़सीर मुजाहिद 1/219, अल-तबरी 9/386 द्वारा भी वर्णित है, और अन-नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 2/455 में उल्लेखित है, जहाँ उन्होंने शब्द का उपयोग किया है: हमने उन्हें शुद्ध किया। (7) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 2/269, और अन-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/81।

سورة الانعام: آیات 84 - 87۔ صفحہ 450۔

مطلب: وہ جو حرکت کرتا ہے یا تڑپتا ہے۔ القشیری نے کہا: اسے 'لام' کی تخفیف اور تشدید دونوں کے ساتھ پڑھا گیا ہے، اور معنی ایک ہی ہے کہ یہ ایک معروف نبی کا نام ہے، جیسے اسماعیل اور ابراہیم، لیکن یہ الف اور لام کے داخل ہونے کی وجہ سے عجمی ناموں کے معمول سے ہٹ کر ہے۔ کچھ لوگوں کو وہم ہوا کہ الیسع ہی الیاس ہیں، حالانکہ ایسا نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے ہر ایک کا الگ ذکر فرمایا ہے۔ اور وہب نے کہا: الیسع، الیاس علیہ السلام کے ساتھی تھے، اور یہ دونوں زکریا، یحییٰ اور عیسیٰ علیہم السلام سے پہلے تھے (1)۔ اور کہا گیا: الیاس ہی ادریس ہیں۔ اور یہ صحیح نہیں ہے؛ کیونکہ ادریس علیہ السلام حضرت نوح علیہ السلام کے دادا ہیں، اور الیاس ان کی اولاد میں سے ہیں (2)۔ اور کہا گیا: الیاس ہی خضر ہیں (3)۔ اور کہا گیا: نہیں, بلکہ الیسع خضر ہیں۔ "لوط" ایک عجمی نام ہے جو اپنی تخفیف (مختصر ہونے) کی وجہ سے منصرف ہے (4)۔ اور اس کا اشتقاق (نکلنا) عنقریب "الاعراف" (5) میں آئے گا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور ان کے باپ دادا اور ان کی اولاد اور ان کے بھائیوں میں سے (کچھ کو) - اور ہم نے انہیں چن لیا اور انہیں سیدھی راہ دکھا دی (87)}۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {اور ان کے باپ دادا اور ان کی اولاد میں سے}: "من" تبعیض کے لیے ہے، یعنی: ہم نے ان کے بعض آباء، اولاد اور بھائیوں کو ہدایت دی۔ {اور ہم نے انہیں چن لیا}: مجاہد نے کہا: ہم نے انہیں خالص کر لیا (6)، اور یہ اہل لغت کے نزدیک "ہم نے انہیں منتخب کیا" کے معنی میں ہے؛ جو 'جبیتُ الماء فی الحوض' سے مشتق ہے، یعنی: میں نے اسے جمع کیا (7)۔ پس اجتباء کا مطلب ہے:

(1) دیکھئے المعارف لابن قتیبہ ص 52، اور العرائس ص 261 - 265۔ (2) یہ قول کہ الیاس ادریس ہیں، طبری نے 9/383 میں ابن مسعود سے روایت کیا ہے، اور اس کا رد کیا ہے، اور

دیکھئے المعارف ص 21، اور تفسیر بغوی 2/113، اور المحرر الوجیز 2/317۔ (3) مجمع البیان 2/122۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 2/81۔ (5) اس کی آیت (80) کی تفسیر کے وقت۔ (6) تفسیر مجاہد 1/219، اور اسے طبری نے بھی 9/386 میں نکالا ہے، اور نحاس نے معانی القرآن 2/455 میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ان کے ہاں یہ 'أخلصناهم' کے لفظ کے ساتھ ہے۔ (7) معانی القرآن للزجاج 2/269، اور اعراب القرآن للنحاس 2/81۔

Joining that which you choose to your special ones. Al-Kisa'i said: I collected (jabaytu) the water in the basin (jaba), a noun with a final alif (maqsur) (1). And 'al-jabiya' is the basin; he said: Like the basin of the Iraqi sheikh, overflowing (2) The meanings of selection (istifa') and guidance (hidaya) have already been mentioned (3).

His (Exalted) saying: {That is the guidance of Allah wherewith He guideth whomsoever He will of His bondmen. But if they had set up (for worship) aught beside Him, (all) that they did would have been vain.} (88)

His (Exalted) saying: {That is the guidance of Allah wherewith He guideth whomsoever He will of His bondmen} i.e., if they had worshipped other than Me, their deeds would have become void, but I protected them. 'Hubut' means nullification, and it has already been mentioned in Al-Baqarah (4).

His (Exalted) saying: {Those are they unto whom We gave the Scripture and command and prophethood. But if these disbelieve therein, then indeed We have entrusted it to a people who are not disbelievers therein.} (89)

His (Exalted) saying: {Those are they unto whom We gave the Scripture and command and prophethood} is a subject and predicate, and "Al-Hukm" (command/judgment) means knowledge and understanding (fiqh). {But if [they] disbelieve therein} i.e., in Our verses. {these} i.e., the disbelievers of your time, O Muhammad. {then indeed We have entrusted it} is the answer to the conditional clause, i.e., We have entrusted the faith in it {to a people who are not disbelievers therein} referring to the Ansar from the people of Medina, and the Muhajirun from the people of Mecca. Qatada said: Meaning the prophets whom Allah (Mighty and Majestic) has narrated. Al-Nahhas said (5): And this saying...

---

(1) Tahdhib al-Lugha 11/214. (2) And its beginning is: He removed the blood from the bowl of the family of al-Muhallaq. Its author is al-A'sha, and it is in his Diwan p. 275, and al-Khizana 7/145. In it: 'al-Jafna': a food bowl. And 'tafhaq' is from their saying: the pond 'fahuqa' when it is full of water such that there is no more room for more. The meaning: that the Iraqi, when he gets hold of water, fills his basin. And it occurred in (d): 'al-sayh', which is a variant, meaning the river that flows into his basin, so its water does not stop. And the praised 'al-Muhallaq's name is: Abd al-Uzza bin Hatm. (3) 1/226 and 2/406. (4) 3/428. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/455 - 456, and the report of Qatada was cited by al-Tabari 9/390.

जिसे आप चुनते हैं उसे अपने विशेष लोगों में शामिल करना। अल-किसाई ने कहा: मैंने हौज में पानी जमा किया (जबा), अलिफ मकसूरा वाला संज्ञा (1)। और 'अल-जाबिया' हौज है; उसने कहा: इराकी शेख के हौज की तरह, जो लबालब भरा हो (2) चयन (इस्तिफा) और मार्गदर्शन (हिदाया) के अर्थ पहले ही बताए जा चुके हैं (3)।

अल्लाह तआला का फरमान: {वही अल्लाह का मार्गदर्शन है जिससे वह अपने बंदों में से जिसे चाहता है मार्गदर्शन देता है। और यदि वे शिर्क करते, तो उनका सारा किया-धरा अकारथ जाता।} (88)

अल्लाह तआला का फरमान: {वही अल्लाह का मार्गदर्शन है जिससे वह अपने बंदों में से जिसे चाहता है मार्गदर्शन देता है} यानी: यदि वे मेरे अलावा किसी और की इबादत करते, तो उनके कर्म व्यर्थ हो जाते, लेकिन मैंने उनकी रक्षा की। 'हूबूत' का अर्थ है व्यर्थ होना, और इसका उल्लेख 'अल-बकरा' में पहले ही हो चुका है (4)।

अल्लाह तआला का फरमान: {यही वे लोग हैं जिन्हें हमने किताब, हिकमत और पैग़म्बरी प्रदान की। अतः यदि ये लोग इन बातों को मानने से इनकार करें, तो हमने इनके लिए ऐसे लोग नियुक्त कर दिए हैं जो इनका इनकार करने वाले नहीं हैं।} (89)

अल्लाह तआला का फरमान: {यही वे लोग हैं जिन्हें हमने किताब, हिकमत और पैग़म्बरी प्रदान की} यह मुब्तदा (Subject) और ख़बर (Predicate) है, और "अल-हुक्म" का अर्थ है ज्ञान और समझ (फ़िक़्ह)। {अतः यदि इनकार करें} यानी: हमारी आयतों का। {ये लोग} यानी: ऐ मुहम्मद, आपके समय के काफिर। {तो हमने नियुक्त कर दिए हैं} यह शर्त का उत्तर है, यानी: हमने इस पर ईमान लाने के लिए नियुक्त कर दिए हैं {ऐसे लोग जो इनका इनकार करने वाले नहीं हैं} इससे मुराद मदीना के अंसार और मक्का के मुहाजिरून हैं। क़तादा ने कहा: इसका अर्थ है वे नबी जिनका अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने उल्लेख किया है। अन-नहास ने कहा (5): और यह कथन...

---

(1) तहज़ीब अल-लुग़ा 11/214। (2) और इसकी शुरुआत है: उसने अल-मुहल्लक के परिवार के कटोरे से खून को दूर कर दिया। इसके लेखक अल-आशा हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 275 और अल-खिज़ाना 7/145 में है। इसमें: 'अल-जफना': भोजन का कटोरा। और 'तफ़हक़' उनके इस कथन से है: तालाब 'फ़हुक़ा' जब वह पानी से भर गया हो और उसमें और जगह न हो। अर्थ: यह कि इराकी

जब पानी पा लेता है, तो वह अपने हौज को भर देता है। और (द) में आया है: 'अल-सैह', जो एक पाठ है, और यह वह नदी है जो उसके हौज में बहती है, इसलिए उसका पानी नहीं रुकता। और प्रशंसित 'अल-मुहल्लक' का नाम है: अब्द अल-उज़्ज़ा बिन हतम। (3) 1/226 और 2/406। (4) 3/428। (5) मआनी अल-कुरान 2/455-456 में, और क़तादा की रिवायत को अल-तबरी 9/390 ने उद्धृत किया है।

سورة الانعام، آیات ۸۷ - ۸۹ ٤٥١

جسے آپ منتخب کریں اسے اپنے خاص حلقے میں شامل کرنا۔ الکسائی نے کہا: میں نے حوض میں پانی جمع کیا (جبا)، مقصور (١)۔ اور 'الجابیہ' حوض ہے؛ اس نے کہا: عراقی شیخ کے حوض کی طرح جو چھلک رہا ہو (٢) اصطفیٰ اور ہدایت کے معنی پہلے بیان ہو چکے ہیں (٣)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یہی اللہ کی ہدایت ہے وہ اس کے ذریعے اپنے بندوں میں سے جسے چاہتا ہے ہدایت دیتا ہے، اور اگر وہ شرک کرتے تو جو کچھ وہ عمل کرتے تھے سب اکارت جاتا۔ (٨٨)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یہی اللہ کی ہدایت ہے وہ اس کے ذریعے اپنے بندوں میں سے جسے چاہتا ہے ہدایت دیتا ہے} یعنی: اگر وہ میرے سوا کسی اور کی عبادت کرتے تو ان کے اعمال اکارت ہو جاتے، لیکن میں نے انہیں محفوظ رکھا۔ 'حبوط' کا مطلب ہے باطل ہونا، اور اس کا تذکرہ سورہ بقرہ میں ہو چکا ہے (٤)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یہ وہ لوگ ہیں جنہیں ہم نے کتاب اور حکمت اور نبوت عطا کی، پس اگر یہ لوگ ان کا انکار کریں تو ہم نے ان پر ایسے لوگ مقرر کر دیے ہیں جو ان کے منکر نہیں ہیں۔ (٨٩)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یہ وہ لوگ ہیں جنہیں ہم نے کتاب اور حکمت اور نبوت عطا کی} یہ مبتدا اور خبر ہے، اور "الحکم" کا مطلب ہے علم اور فقہ۔ {پس اگر انکار کریں} یعنی: ہماری آیات کا۔ {یہ لوگ} یعنی: اے محمد، آپ کے زمانے کے کفار۔ {تو ہم نے مقرر کر دیے ہیں} یہ جوابِ شرط ہے، یعنی: ہم نے اس پر ایمان لانے کے لیے مقرر کر دیے ہیں {ایسے لوگ جو ان کے منکر نہیں

ہیں} اس سے مراد مدینہ کے انصار اور مکہ کے مہاجرین ہیں۔ قتادہ نے کہا: یعنی وہ انبیاء جن کا اللہ عز و جل نے قصہ بیان کیا ہے۔ النحاس (٥) نے کہا: اور یہ قول...

---

(١) تہذیب اللغۃ ١١/٢١٤۔ (٢) اور اس کا پہلا مصرع ہے: اس نے آلِ محلق کے پیالے سے خون دور کر دیا۔ اس کا کہنے والا اعشی ہے، اور یہ اس کے دیوان صفحہ ٢٧٥ اور الخزانہ ٧/١٤٥ میں ہے۔ اس میں ہے: الجفنہ: کھانے کا بڑا برتن۔ اور 'تفھق' ان کے اس قول سے ہے: تالاب 'فھق' ہو گیا جب وہ پانی سے بھر گیا اور اس میں مزید کی جگہ نہ رہی۔ مطلب: کہ عراقی جب پانی پر قدرت پاتا ہے تو اپنے حوض کو بھر دیتا ہے۔ اور (د) میں 'السیح' آیا ہے، جو ایک روایت ہے، اور یہ وہ نہر ہے جو اس کے حوض پر بہتی ہے، جس کا پانی منقطع نہیں ہوتا۔ اور جس محلق کی تعریف کی گئی ہے اس کا نام ہے: عبد العزی بن حتم۔ (٣) ١/٢٢٦ اور ٢/٤٠٦۔ (٤) ٣/٤٢٨۔ (٥) معانی القرآن ٢/٤٥٥-٤٥٦ میں، اور قتادہ کا اثر طبری نے ٩/٣٩٠ میں نکالا ہے۔

Surah Al-An'am, Verses 89 - 90 / 452

...is closer to the meaning; because He said after: "Those are the ones whom Allah has guided, so follow their guidance." Abu Raja' said: They are the angels (1).

It was said: It is general for every believer among the jinn, humans, and angels. And the 'ba' in 'bikafirin' is extra for emphasis.

His saying, Exalted is He: "Those are the ones whom Allah has guided, so follow their guidance. Say, 'I ask of you no reward for it. It is not but a reminder for the worlds.'" (90)

His saying, Exalted is He: "Those are the ones whom Allah has guided" is a subject and predicate (2). "So follow their guidance" contains two issues:

First: His saying, Exalted is He: "So follow their guidance." Imitation (Iqtida'): seeking agreement with another in their action. It was said: The meaning is: be patient as they were patient (3). And it was said: The meaning of "follow their guidance" is: Monotheism (Tawhid), while laws are different.

Some scholars have argued with this verse for the obligation of following the laws of the prophets in matters where there is no text (4), as in "Sahih Muslim" (5) and others: that the sister of Al-Rubayyi', the mother of Haritha, wounded a person, so they brought the dispute to the Prophet ﷺ. The Messenger of Allah ﷺ said: "Retribution (Qisas), retribution." The mother of Al-Rubayyi' said: "O Messenger of Allah, will retribution be taken from so-and-so?! By Allah, retribution will not be taken from her." The Prophet ﷺ said: "Glory be to Allah, O mother of Al-Rubayyi'! Retribution is the Book of Allah." She said: "By Allah, retribution will never be taken from her." He said: She persisted until they accepted the blood money (Diyyah). Then the Messenger of Allah ﷺ said: "Indeed, among the servants of Allah are those who, if they were to swear by Allah, He would fulfill their oath."

(1) Narrated by Al-Tabari 9/389, and Al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 2/456. (2) His saying: "subject and predicate" is not in (Zha) and (Meem). (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 2/270. (4) See I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/81, Tafsir Abi al-Layth 1/499, Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya Al-Tabari 3/124, and Al-Mufhim 5/36. (5) Under number (1675), and the discussion on it preceded on p. 21 of this volume.

सूरह अल-अनआम, आयत 89 - 90 / 452

...अर्थ के अधिक करीब है; क्योंकि उन्होंने इसके बाद कहा: "वे वही लोग हैं जिन्हें अल्लाह ने मार्ग दिखाया है, अतः उनके मार्गदर्शन का अनुसरण करो।" अबू रजा ने कहा: वे फ़रिश्ते हैं (1)।

यह कहा गया है: यह जिन्न, मनुष्यों और फ़रिश्तों में से प्रत्येक आस्तिक के लिए सामान्य है। और 'बिकाफिरीन' में 'बा' ज़ोर देने के लिए अतिरिक्त है।

अल्लाह तआला का कथन: "वे वही लोग हैं जिन्हें अल्लाह ने मार्ग दिखाया है, अतः उनके मार्गदर्शन का अनुसरण करो। कहो, 'मैं इसके लिए तुमसे कोई प्रतिफल नहीं माँगता। यह तो बस संसार वालों के लिए एक याददिहानी है।'" (90)

अल्लाह तआला का कथन: "वे वही लोग हैं जिन्हें अल्लाह ने मार्ग दिखाया है" यह 'मुब्तदा' (subject) और 'खबर' (predicate) है (2)। "अतः उनके मार्गदर्शन का अनुसरण करो" में दो मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: "अतः उनके मार्गदर्शन का अनुसरण करो।" इक्तिदा (अनुकरण) का अर्थ है: दूसरे के कार्य के साथ सहमति चाहना। कहा गया: इसका अर्थ है: धैर्य रखो जैसे उन्होंने धैर्य रखा था (3)। और कहा गया: "उनके मार्गदर्शन का अनुसरण करो" का अर्थ है: तौहीद (एकेश्वरवाद), जबकि शरीयतें अलग-अलग हैं।

कुछ विद्वानों ने इस आयत से उन मामलों में नबियों की शरीयतों का पालन करने की अनिवार्यता का तर्क दिया है जहाँ कोई स्पष्ट पाठ (Nass) नहीं है (4), जैसा कि "सहीह मुस्लिम" (5) और अन्य में है: कि रबीअ की बहन, हारिसा की माँ ने एक व्यक्ति को घायल कर दिया, तो वे विवाद लेकर नबी ﷺ के पास आए। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "किसास (बदला), किसास।" रबीअ की माँ ने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, क्या फलां से बदला लिया जाएगा?! अल्लाह की कसम, उससे बदला नहीं लिया जाएगा।" नबी ﷺ ने फरमाया: "सुभानअल्लाह, हे रबीअ की माँ! किसास अल्लाह की किताब है।" उसने कहा: "अल्लाह की कसम, उससे कभी बदला नहीं लिया जाएगा।" उन्होंने कहा: वह तब तक अडिग रही जब तक कि वे दियत (खून का जुर्माना) के लिए सहमत नहीं हो गए। फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अल्लाह के बंदों में कुछ ऐसे भी हैं कि यदि वे अल्लाह की कसम खा लें, तो अल्लाह उनकी कसम पूरी कर देता है।"

(1) अल-तबरी 9/389 द्वारा उद्धृत, और 'माअनी अल-कुरान' में अल-नहस 2/456 द्वारा। (2) उनका कथन: "मुब्तदा और खबर", (ज़) और (म) प्रतियों में नहीं है। (3) अल-ज़ज्जाज द्वारा 'माअनी अल-कुरान' 2/270। (4) अल-नहस द्वारा 'इराब अल-कुरान' 2/81, अबी अल-लैथ की तफ़सीर 1/499, अल-किया अल-तबरी द्वारा 'अहकाम अल-कुरान' 3/124, और अल-मुफ़हिम 5/36 देखें। (5) नंबर (1675) के तहत, और इस पर चर्चा इस जिल्द के पृष्ठ 21 पर पहले हो चुकी है।

سورة الانعام، آیات 89 - 90 / 452

...معنی کے زیادہ قریب ہے؛ کیونکہ اس کے بعد فرمایا: ﴿أُوْلَٰٓئِكَ ٱلَّذِينَ هَدَى ٱللَّهُ فَبِهُدَىٰهُمُ ٱقْتَدِهْ﴾ (یہی وہ لوگ ہیں جنہیں اللہ نے ہدایت دی ہے، پس تم بھی ان کی ہدایت کی پیروی کرو)۔ اور ابو رجاء نے کہا: وہ فرشتے ہیں (1)۔

اور کہا گیا: یہ جن، انس اور فرشتوں میں سے ہر مومن کے لیے عام ہے۔ اور «بکافرین» میں 'با' تاکید کے لیے زائد ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أُوْلَٰٓئِكَ ٱلَّذِينَ هَدَى ٱللَّهُ فَبِهُدَىٰهُمُ ٱقْتَدِهْۖ قُل لَّآ أَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًاۖ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرَىٰ لِلْعَٰلَمِينَ ٩٠﴾ (یہی وہ لوگ ہیں جنہیں اللہ نے ہدایت دی ہے، پس تم بھی ان کی ہدایت کی پیروی کرو۔ کہہ دیجئے: میں اس پر تم سے کوئی اجر نہیں مانگتا، یہ تو صرف تمام جہانوں کے لیے ایک نصیحت ہے)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أُوْلَٰٓئِكَ ٱلَّذِينَ هَدَى ٱللَّهُ﴾ مبتدا اور خبر ہے (2)۔ ﴿فَبِهُدَىٰهُمُ ٱقْتَدِهْ﴾ میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَبِهُدَىٰهُمُ ٱقْتَدِهْ﴾ اقتداء کا معنی ہے: کسی دوسرے کے فعل میں اس کی موافقت طلب کرنا۔ پس کہا گیا: معنی یہ ہے: صبر کرو جیسے انہوں نے صبر کیا (3)۔ اور کہا گیا: «فَبِهُدَىٰهُمُ ٱقْتَدِهْ» کا معنی ہے: توحید، جبکہ شریعتیں مختلف ہیں۔

اور بعض علماء نے اس آیت سے ان معاملات میں انبیاء کی شریعتوں کی پیروی کے واجب ہونے پر استدلال کیا ہے جن میں نص موجود نہ ہو (4)، جیسا کہ «صحیح مسلم» (5) وغیرہ میں ہے: کہ ربیع کی بہن ام حارثہ نے ایک انسان کو زخمی کر دیا، تو وہ جھگڑا لے کر نبی ﷺ کے پاس آئے، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «القصاص القصاص» (بدلہ، بدلہ)۔ ام ربیع نے کہا: اے اللہ کے رسول،

کیا فلاں سے قصاص لیا جائے گا؟! اللہ کی قسم اس سے قصاص نہیں لیا جائے گا۔ تو نبی ﷺ نے فرمایا: «سبحان اللہ اے ام ربیع! قصاص اللہ کی کتاب ہے»۔ اس نے کہا: اللہ کی قسم اس سے کبھی قصاص نہیں لیا جائے گا۔ راوی کہتے ہیں: وہ اپنی بات پر اڑی رہیں یہاں تک کہ انہوں نے دیت قبول کر لی۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «بے شک اللہ کے بندوں میں سے کچھ ایسے ہیں کہ اگر وہ اللہ پر قسم کھا لیں تو اللہ ان کی قسم کو سچا کر دیتا ہے»۔

(1) اسے طبری نے 389/9 میں، اور نحاس نے معانی القرآن 456/2 میں روایت کیا ہے۔ (2) ان کا قول: "مبتدا اور خبر"، (ظ) اور (م) میں نہیں ہے۔ (3) معانی القرآن للزجاج 270/2۔ (4) ملاحظہ ہو اعراب القرآن للنحاس 81/2، تفسیر ابی اللیث 499/1، احکام القرآن للکیا الطبری 124/3 اور المفہم 36/5۔ (5) نمبر (1675) کے تحت، اور اس پر گفتگو اسی جلد کے صفحہ 21 پر گزر چکی ہے۔

Surah Al-An'am, Verse 90 453

...to honor his oath."

So the Messenger of Allah (peace be upon him) referred to His saying: "And We ordained for them therein a life for a life" [Al-Ma'idah: 45] verse. There is no text in the Book of Allah Almighty regarding retaliation (Qisas) in teeth except in this verse, which is news from the law of the Torah. Nevertheless, he ruled by it and referred to it (1). This was the view of most of the companions of Malik and the companions of Al-Shafi'i, that one must act upon what is found therein. Ibn Bukayr said: This is what Malik's principles (2) demand. Many of Malik's companions, Al-Shafi'i's companions, and the Mu'tazilah disagreed with this, based on His saying: "To each of you We prescribed a law and a method" [Al-Ma'idah: 48]. However, this is not an argument against it, because it is subject to restriction: except for the stories related to you from their news that are not mentioned in your Book.

In "Sahih al-Bukhari" from Al-Awwam (4), he said: I asked Mujahid about the prostration in Surah "Saad," and he said: I asked Ibn Abbas about the prostration in Surah "Saad," and he said: Have you not read: "and of his progeny, David and Solomon" until His saying: "Those are the ones whom Allah has guided, so follow their guidance"? And David, peace be upon him, was among those whom your Prophet (peace be upon him) was commanded to follow (5).

Second: Hamza and Al-Kisa'i read: "Iqtadi qul" (follow, say) without the letter 'ha' in continuation (6). Ibn Amir read: "Iqtadihee qul" (7). Al-Nahhas said (8): This is a grammatical error; because the 'ha' is to clarify the vowel in a pause.

---

(1) Al-Mufhim 5/36-37. (2) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/23. Ibn al-Arabi said: The correct view is that the laws of those before us are binding upon us regarding what our Prophet (peace be upon him) informed us about them, but not what reached us from others, due to the corruption of the paths to them. This is the explicit school of Malik in all his principles. (3) In (d) and (z): "unless what was stated," and in (kh) and (zh): "unless in what was stated," and the text established is from (m). (4) Sahih al-Bukhari (4632), and it is with Ahmad (3388), and Al-Awwam is Ibn Hawshab. (5) In (kh), (d), (z), and (m): "by following him," and the text established is from (zh) and the sources. (6) And they pause with the 'ha'. Al-Sab'ah p. 262, and Al-Taysir p. 105. (7) Meaning with the saturation of the 'ya' after the 'ha', and it is from

the narration of Ibn Dhakwan from him. Al-Taysir p. 105. (8) In I'rab al-Qur'an 2/81, and what preceded it is from it.

सूरह अल-अनाम, आयत 90 453

...उसकी कसम पूरी करने के लिए।"

तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अल्लाह के इस फरमान का हवाला दिया: "और हमने उनमें उनके लिए लिख दिया था कि जान के बदले जान" [अल-माइदा: 45] आयत। अल्लाह की किताब में दांत के बदले बदले (क़िसास) का कोई स्पष्ट पाठ इस आयत के अलावा नहीं है, और यह तौरात के कानून के बारे में एक खबर है। इसके बावजूद, उन्होंने इसके द्वारा फैसला किया और इसका हवाला दिया (1)। मलिक के अधिकांश साथियों और शाफ़ई के साथियों का यही मत था, कि जो कुछ उनमें पाया जाए उस पर अमल करना अनिवार्य है। इब्न बुकैर ने कहा: मलिक के सिद्धांत (2) यही मांग करते हैं। मलिक के कई साथियों, शाफ़ई के साथियों और मुअतज़िला ने इसका विरोध किया; अल्लाह के इस फरमान के कारण: "तुममें से प्रत्येक के लिए हमने एक शरीयत और एक स्पष्ट रास्ता बनाया है" [अल-माइदा: 48]। और इसमें कोई दलील नहीं है; क्योंकि इसमें प्रतिबंध की संभावना है: सिवाय उन खबरों के जो उनके बारे में तुम्हें बताई गई हैं जो तुम्हारी किताब में नहीं आई हैं।

और "सहीह अल-बुखारी" में अल-अव्वम (4) से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने मुजाहिद से सूरह "साद" के सजदे के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: मैंने इब्न अब्बास से सूरह "साद" के सजदे के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: क्या तुम नहीं पढ़ते: "और उसकी संतानों में से दाऊद और सुलेमान" अल्लाह के इस फरमान तक: "यही वे लोग हैं जिन्हें अल्लाह ने मार्गदर्शन दिया, तो तुम उनके मार्गदर्शन का अनुसरण करो"? और दाऊद (अलैहिस्सलाम) उन लोगों में से थे जिनका अनुसरण करने का आदेश आपके नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को दिया गया था (5)।

दूसरा: हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: "इक्तदि कुल" (अनुसरण करो, कहो) बिना 'हा' के मिलाकर पढ़ने की स्थिति में (6)। और इब्न आमिर ने पढ़ा: "इक्तदिही कुल" (7)। अल-नहस ने कहा (8): और यह एक भाषाई गलती है; क्योंकि 'हा' रुकने की स्थिति में हरकत (स्वर) को स्पष्ट करने के लिए है।

---

(1) अल-मुफ़हिम 5/36-37। (2) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन 1/23 देखें। इब्न अल-अरबी ने कहा: सही बात यह है कि हमारे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने हमें उनके बारे में जो कुछ बताया है, वह हमारे लिए पिछले लोगों के शरीयत का पालन करना अनिवार्य है, न कि वह जो दूसरों से हम तक पहुँचा है, क्योंकि उन तक पहुँचने वाले रास्तों में बिगाड़ है। और यह मलिक के

सभी सिद्धांतों में उनका स्पष्ट मत है। (3) (द) और (ज़) में: "सिवाय जो स्पष्ट किया गया," और (ख़) और (ज़) में: "सिवाय उसमें जो स्पष्ट किया गया," और जो स्थापित है वह (म) से है। (4) सहीह अल-बुखारी (4632), और यह अहमद (3388) के पास भी है, और अल-अव्वम, इब्न हौशब हैं। (5) (ख़), (द), (ज़) और (म) में: "उनके अनुसरण द्वारा," और जो स्थापित है वह (ज़) और स्रोतों से है। (6) और वे 'हा' के साथ रुकते हैं। अल-सबअह पृ. 262, और अल-तयसीर पृ. 105। (7) यानी 'हा' के बाद 'या' को खींचकर पढ़ना, और यह उनके बारे में इब्न ज़कवान की रिवायत से है। अल-तयसीर पृ. 105। (8) इराब अल-क़ुरआन 2/81 में, और उससे पहले का हिस्सा वहीं से है।

سورہ الانعام، آیت 90 453

لأَبُرَّهُ». تو رسول اللہ ﷺ نے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کا حوالہ دیا: ﴿وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ﴾ [المائدہ: 45] آیت۔ اور اللہ تعالیٰ کی کتاب میں دانت کے بدلے قصاص کا کوئی نص اس آیت کے علاوہ نہیں ہے، اور یہ تورات کی شریعت کی ایک خبر ہے۔ اس کے باوجود آپ ﷺ نے اس کے مطابق فیصلہ کیا اور اسی کا حوالہ دیا (1)۔ اور اسی طرف امام مالک کے اکثر اصحاب اور امام شافعی کے اصحاب گئے ہیں، اور یہ کہ ان میں سے جو کچھ پایا جائے اس پر عمل کرنا واجب ہے۔ ابن بکیر نے کہا: یہی وہ بات ہے جس کا تقاضا امام مالک کے اصول (2) کرتے ہیں۔ اور امام مالک کے بہت سے اصحاب، امام شافعی کے اصحاب اور معتزلہ نے اس کی مخالفت کی ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا﴾ [المائدہ: 48]۔ اور اس میں کوئی دلیل نہیں ہے؛ کیونکہ اس میں تخصیص کا احتمال ہے: سوائے ان خبروں کے جو ان کے بارے میں تمہیں بتائی گئی ہیں جو تمہاری کتاب میں نہیں آئیں۔

اور "صحیح بخاری" میں العوام (4) سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے مجاہد سے سورہ "ص" کے سجدے کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے کہا: میں نے ابن عباس سے سورہ "ص" کے سجدے کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے کہا: کیا تم نہیں پڑھتے: ﴿وَمِن ذُرِّيَّتِهِۦ دَاوُۥدَ وَسُلَيْمَٰنَ﴾ اللہ کے اس ارشاد تک: ﴿أُو۟لَٰٓئِكَ ٱلَّذِينَ هَدَى ٱللَّهُ فَبِهُدَىٰهُمُ ٱقْتَدِهْ﴾؟ اور داؤد علیہ السلام ان لوگوں میں سے تھے جن کی پیروی کا حکم آپ کے نبی ﷺ کو دیا گیا تھا (5)۔

دوسری بات: حمزہ اور کسائی نے پڑھا: "اقتدِ قل" (پیروی کرو، کہو) وصل کی حالت میں 'ہ' کے بغیر (6)۔ اور ابن عامر نے پڑھا: "اقْتَدِهِي قُلْ" (7)۔ نحاس (8) نے کہا: اور یہ ایک لسانی غلطی ہے؛ کیونکہ 'ہ' وقف کی حالت میں حرکت کو ظاہر کرنے کے لیے ہوتی ہے۔

(1) المفہم 36/5 - 37۔ (2) ملاحظہ ہو ابن العربی کی احکام القرآن 1/23۔ ابن العربی نے کہا: صحیح قول یہ ہے کہ ہم سے پہلے والوں کی شریعت ہم پر لازم ہے اس حد تک جس کی خبر ہمارے نبی ﷺ نے ہمیں دی ہے، نہ کہ وہ جو دوسروں کے ذریعے ہم تک پہنچی ہے، کیونکہ ان تک پہنچنے والے راستوں میں خرابی ہے۔ اور یہی امام مالک کے تمام اصولوں میں ان کا واضح مسلک ہے۔ (3) (د) اور (ز) میں ہے: "مگر جو صراحت کی گئی،" اور (خ) اور (ظ) میں ہے: "مگر اس میں جو صراحت کی گئی،" اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔ (4) صحیح بخاری (4632)، اور یہ احمد (3388) کے ہاں بھی ہے، اور العوام سے مراد ابن حوشب ہیں۔ (5) (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "ان کی پیروی کے ساتھ،" اور جو متن میں ہے وہ (ظ) اور مصادر سے ہے۔ (6) اور وہ وقف 'ہ' کے ساتھ کرتے ہیں۔ السبعہ ص 262، اور التیسیر ص 105۔ (7) یعنی 'ہ' کے بعد 'ی' کے اشباع کے ساتھ، اور یہ ان سے ابن ذکوان کی روایت ہے۔ التیسیر ص 105۔ (8) اعراب القرآن 2/81 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ وہیں سے ہے۔

Page 454 Surah Al-An'am: Verses 90 - 91

It is not the "ha" of pronoun (ha' al-idmar), nor is there a "waw" or "ya" after it. Likewise, it is not permissible to say: "fa bi-hudahum iqtadi qul" (without the ha'). Whoever avoids grammatical error and follows the written script (the 'Savad') reads: "fa bi-hudahum iqtadih", pausing and not joining; because if he joins with the "ha", he commits a grammatical error, and if he deletes it, he goes against the written script.

The majority (jumhur) recited with the "ha" when joining, with the intention of pausing, not (1) with the intention of inclusion (idraj), following its presence in the script. Ibn Abbas (2) and Hisham recited: "iqtadihi qul" with a kasra under the "ha" (3), which is a mistake not permissible in Arabic (4).

Allah's saying: {Say, "I do not ask you for it a reward."} meaning: a fee for the Quran. {It is not} i.e., the Quran {but a reminder for the worlds} i.e., an admonition for creation. He attributed guidance to them, saying: "So by their guidance be led" because guidance occurred through them. And He said: {That is the guidance of Allah}; because He is the Creator of guidance.

Allah's saying: {And they did not appraise Allah with true appraisal when they said, "Allah did not reveal to a human being anything." Say, "Who revealed the Book which Moses brought as a light and guidance for the people? You [Jews] make it into pages, disclosing [some of] it and concealing much. And you were taught that which you did not know - neither you nor your fathers." Say, "Allah [revealed it]." Then leave them in their empty discourse, amusing themselves.}

Allah's saying: {And they did not appraise Allah with true appraisal} meaning: in what is mandatory for Him, impossible for Him, and permissible. Ibn Abbas said: They did not believe that He is powerful over everything. Al-Hasan said: They did not glorify Him with His true greatness (5). This is like their saying: "So-and-so has status (qadr)". The explanation of this is that when they said: {Allah did not reveal...

---

(1) In the copies: "and on", instead of "not on", and what is established is from "Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at" 1/439, and the speech is from it, and "Al-Qira'at fi al-Sab'a" p. 262, and "Al-Taysir" p. 105. (2) In (d) and (m): Ibn 'Ayyash, and it was not found in (z), and what is established is from (kh) and (z). (3) "Al-Sab'a" p. 262, and "Al-Taysir" p. 105 from Hisham. (4) "Al-Sab'a" p. 262, Ibn Mujahid said: because this "ha" is a "ha" of pause, it is not inflected in any case, but is added to show the vowel of what precedes

it. Abu Hayyan said in "Al-Bahr" 4/176: And Ibn Mujahid's deeming the kasra reading a mistake is itself a mistake. See "Al-Durr al-Masun" 5/32 - 33. (5) "Al-Nukat wa al-'Uyun" 2/141, and the report of Ibn Abbas was narrated by al-Tabari 9/397.

पृष्ठ 454 सूरा अल-अनाम: आयतें 90 - 91

यह सर्वनाम का "हा" (हा अल-इज़मार) नहीं है, और न ही इसके बाद "वाव" या "या" है। इसी तरह, यह कहना जायज़ नहीं है: "फ़ बि-हुदाहुम इक्तादि कुल" (बिना 'हा' के)। जिसने व्याकरण संबंधी अशुद्धि (लहन) से परहेज किया और लिखित पाठ (सवाद) का अनुसरण किया, उसने "फ़ बि-हुदाहुम इक्तादिह" पढ़ा, जहाँ वह रुका और मिलाया नहीं; क्योंकि यदि वह "हा" के साथ मिलाता है, तो वह अशुद्धि करता है, और यदि वह इसे हटा देता है, तो वह लिखित पाठ के खिलाफ जाता है।

बहुमत (जमहूर) ने मिलाने के समय रुकने के इरादे से "हा" के साथ पढ़ा, न कि (1) समावेश (इदराज) के इरादे से, पाठ में इसकी स्थिरता का अनुसरण करते हुए। इब्न अब्बास (2) और हिशाम ने "इक्तादिहि कुल" पढ़ा, जिसमें "हा" के नीचे कसरा (3) है, जो एक गलती है और अरबी में जायज़ नहीं है (4)।

अल्लाह का कहना: {कह दो, "मैं तुमसे इस पर कोई बदला नहीं माँगता।" } यानी: कुरान पर कोई शुल्क। {यह नहीं है} यानी: कुरान {मगर दुनिया वालों के लिए एक नसीहत} यानी: सृष्टि के लिए एक उपदेश। उसने हिदायत को उनकी ओर मंसूब किया और कहा: "तो उनकी हिदायत का अनुसरण करो" क्योंकि उनके माध्यम से हिदायत हुई। और उसने कहा: {यह अल्लाह की हिदायत है}; क्योंकि वही हिदायत का निर्माता है।

अल्लाह का कहना: {और उन्होंने अल्लाह की वैसी कद्र नहीं की जैसी कि उसकी कद्र करने का हक था, जब उन्होंने कहा कि, "अल्लाह ने किसी इंसान पर कोई चीज़ नाज़िल नहीं की।" कह दो, "वह किताब किसने नाज़िल की थी जिसे मूसा रोशनी और लोगों के लिए हिदायत बनाकर लाए थे? तुम उसे कागज़ों के टुकड़ों में कर देते हो, जिन्हें तुम ज़ाहिर करते हो और बहुत कुछ छुपाते हो। और तुम्हें वह कुछ सिखाया गया जिसे न तुम जानते थे और न तुम्हारे बाप-दादा।" कह दो, "अल्लाह (ने नाज़िल की थी)।" फिर उन्हें उनकी फ़िज़ूल बातों में खेलते हुए छोड़ दो।}

अल्लाह का कहना: {और उन्होंने अल्लाह की वैसी कद्र नहीं की जैसी कि उसकी कद्र करने का हक था} यानी: जो उसके लिए अनिवार्य है, जो उसके लिए असंभव है, और जो मुमकिन है। इब्न अब्बास ने कहा: उन्होंने इस बात पर ईमान नहीं लाया कि वह हर चीज़ पर क़ादिर (शक्तिशाली) है। अल-हसन ने कहा: उन्होंने उसकी वैसी महानता बयान नहीं की जैसी उसकी महानता का हक था (5)। यह

उनके इस कथन से है: "फलां व्यक्ति की कद्र (रुतबा) है"। इसकी व्याख्या यह है कि जब उन्होंने कहा: {अल्लाह ने नाज़िल नहीं किया...

---

(1) प्रतियों में: "और पर", "नहीं पर" के बजाय, और जो स्थापित है वह "अल-कश्फ अन वुजूह अल-किराआत" 1/439 से है, और कथन उसी से है, और "अल-किराआत फि अल-साब'आ" पृष्ठ 262, और "अत-तयसीर" पृष्ठ 105। (2) (द) और (म) में: इब्न अय्याश, और यह (ज़) में नहीं मिला, और जो स्थापित है वह (ख़) और (ज़) से है। (3) "अल-साब'आ" पृष्ठ 262, और "अत-तयसीर" पृष्ठ 105 हिशाम से। (4) "अल-साब'आ" पृष्ठ 262, इब्न मुजाहिद ने कहा: क्योंकि यह "हा" रुकने (वक़्फ़) का "हा" है, इसे किसी भी स्थिति में बदला नहीं जाता है, बल्कि यह केवल इससे पहले वाले अक्षर की हरकत (स्वर) को स्पष्ट करने के लिए आता है। अबू हय्यान ने "अल-बहर" 4/176 में कहा: और इब्न मुजाहिद द्वारा कसरा वाली किराअत को गलत बताना ही गलत है। देखिए "अद-दुर्र अल-मसून" 5/32 - 33। (5) "अन-नुकात व अल-उयून" 2/141, और इब्न अब्बास की रिपोर्ट तबरी 9/397 द्वारा उद्धृत की गई है।

صفحہ ٤٥٤ سورة الانعام: آیت ٩٠ - ٩١

اور یہ 'ہائے اضمار' (ضمیر کی ہ) نہیں ہے، اور نہ ہی اس کے بعد 'واؤ' یا 'یا' ہے، اور اسی طرح یہ بھی جائز نہیں ہے: "فبہداہم اقتد قل"۔ اور جس نے لغت کی غلطی (لحن) سے بچنے کی کوشش کی اور رسم الخط (سواد) کی پیروی کی، اس نے "فبہداہم اقْتَدِہْ" پڑھا، پس وہ ٹھہر گیا اور ملایا نہیں؛ کیونکہ اگر وہ 'ہ' کے ساتھ ملاتا ہے تو وہ غلطی کرتا ہے، اور اگر وہ اسے حذف کرتا ہے تو وہ رسم الخط کی خلاف ورزی کرتا ہے۔

اور جمہور نے ملا کر پڑھتے وقت وقف کی نیت سے 'ہ' کے ساتھ پڑھا، نہ کہ (١) ادراج (شامل کرنے) کی نیت سے، خط میں اس کے ثبوت کی پیروی کرتے ہوئے۔ اور ابن عباس (٢) اور ہشام نے پڑھا: "اقْتَدِہِ قُلْ" 'ہ' کے کسرہ (زیر) کے ساتھ (٣)، جو کہ ایک غلطی ہے جو عربی میں جائز نہیں ہے (٤)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُل لَّا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا﴾ یعنی: قرآن پر کوئی معاوضہ۔ ﴿إِنْ هُوَ﴾ یعنی: قرآن۔ ﴿إِلَّا ذِكْرَىٰ لِلْعَالَمِينَ﴾ یعنی: مخلوق کے لیے نصیحت۔ اور اس نے ہدایت کو ان کی طرف منسوب کیا اور فرمایا: "پس ان کی ہدایت کی پیروی کرو" کیونکہ ہدایت ان کے ذریعے واقع ہوئی۔ اور فرمایا: ﴿ذَٰلِكَ هُدَى اللَّهِ﴾؛ کیونکہ وہ ہدایت کا خالق ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ إِذْ قَالُوا مَا أَنزَلَ اللَّهُ عَلَىٰ بَشَرٍ مِّن شَيْءٍ قُلْ مَنْ أَنزَلَ الْكِتَابَ الَّذِي جَاءَ بِهِ مُوسَىٰ نُورًا وَهُدًى لِّلنَّاسِ تَجْعَلُونَهُ قَرَاطِيسَ تُبْدُونَهَا وَتُخْفُونَ كَثِيرًا وَعُلِّمْتُم مَّا لَمْ تَعْلَمُوا أَنتُمْ وَلَا ءَابَاؤُكُمْ قُلِ اللَّهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ﴾ یعنی: اس میں جو اس کے لیے واجب ہے، اس پر محال ہے اور جائز ہے۔ ابن عباس نے کہا: انہوں نے یہ ایمان نہیں لایا کہ وہ ہر چیز پر قادر ہے۔ اور حسن نے کہا: انہوں نے اس کی ویسی تعظیم نہیں کی جیسا کہ اس کی عظمت کا حق تھا (٥)۔ اور یہ ان کے اس قول سے ہے: فلاں کی قدر (منزلت) ہے۔ اور اس کی وضاحت یہ ہے کہ جب انہوں نے کہا: ﴿مَا أَنزَلَ اللَّهُ...

---

(١) نسخوں میں: "وعلی" ہے، "لا علی" کے بجائے، اور جو ثابت ہے وہ "الکشف عن وجوہ القراءات" ٤٣٩/١ سے ہے، اور کلام اسی سے ہے، اور "القراءات فی السبعۃ" ص ٢٦٢، اور "التیسیر" ص ١٠٥۔ (٢) (د) اور (م) میں: ابن عیاش ہے، اور (ز) میں نہیں ملا، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے۔ (٣) "السبعۃ" ص ٢٦٢، اور "التیسیر" ص ١٠٥ ہشام سے۔ (٤) "السبعۃ" ص ٢٦٢، ابن مجاہد نے کہا: کیونکہ یہ 'ہ' وقف کی 'ہ' ہے، یہ کسی بھی حال میں معرب نہیں ہوتی، بلکہ یہ صرف اس سے پہلے والی حرکت کو واضح کرنے کے لیے داخل ہوتی ہے۔ ابو حیان نے "البحر" ١٧٦/٤ میں کہا: اور ابن مجاہد کا کسرہ کی قرأت کو غلط قرار دینا خود غلط ہے۔ دیکھیے "الدر المصون" ٣٢/٥ - ٣٣۔ (٥) "النکت والعیون" ١٤١/٢، اور ابن عباس کی روایت طبری ٣٩٧/٩ نے تخریج کی ہے۔

Surah Al-An'am: Verse 91 455

"...on any human being any thing" [they] attributed to Allah, the Almighty and Majestic, that He does not establish proof against His servants, nor does He command them with what is good for them. Thus, they did not exalt Him with His due exaltation, nor did they know Him with His true knowledge (1). Abu Ubaidah (2) said: i.e., they did not know Allah with His true knowledge. An-Nahhas (3) said: This is a good meaning; because the meaning of 'I valued (qadartu) the thing' or 'I estimated (qaddartu) it' is: I knew its worth. This is indicated by the words of the Almighty: "When they said: 'Allah did not reveal anything to any human being'", meaning they did not know Him with His true knowledge, as they denied that He would send a messenger. Both meanings are close. It has also been said: They did not appreciate Allah's blessings with their true appreciation. Abu Haywah read: "And they did not value Allah with His true value (qadarihi)" with a fatha on the dal, which is a dialect (4). "When they said: 'Allah did not reveal anything to any human being'", Ibn Abbas and others said: meaning the polytheists of Quraish (5). Al-Hasan and Sa'id bin Jubayr said: The one who said it was one of the Jews, he said: Allah did not send down any book from heaven. Al-Suddi said: His name is Pinhas (6). From Sa'id bin Jubayr also, he said: He is Malik bin al-Sayf; he came to argue with the Prophet ﷺ, so the Prophet ﷺ said to him: "I adjure you by Him who revealed the Torah to Moses, do you not find in the Torah that Allah hates the fat rabbi?" And he was a fat rabbi, so he became angry and said: By Allah, Allah has not revealed anything to any human being. His companions who were with him said to him: Woe to you! Not even to Moses? He said: By Allah, Allah has not revealed anything to any human being. Then this verse was revealed (7).

(1) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 2/82. (2) In Majaz al-Qur'an 1/200. (3) In Ma'ani al-Qur'an 2/456. (4) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 2/82. (5) Narrated by al-Tabari 9/396-397 from al-Hasan and Mujahid, and we did not find it from Ibn Abbas. (6) Narrated by al-Tabari 9/394. (7) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 215, and narrated by al-Tabari 9/394.

सूरा अल-अनआम: आयत 91 455

"...किसी भी इंसान पर कोई चीज़" उन्होंने अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी, पर यह आरोप लगाया कि वह अपने बंदों के विरुद्ध प्रमाण स्थापित नहीं करता, और न ही उन्हें वह आदेश देता है जिसमें उनकी भलाई हो। इसलिए, उन्होंने उसकी वैसी महिमा नहीं की जैसी उसकी महिमा का हक था, और न ही उसे वैसा जाना जैसा उसे जानने का हक था (1)। अबू उबैदा (2) ने कहा: यानी, उन्होंने अल्लाह को उसकी सही पहचान के साथ नहीं जाना। अन-नहस (3) ने कहा: यह एक अच्छा अर्थ है; क्योंकि 'क़दरतु' (मैंने कद्र की) या 'क़द्दरतु' (मैंने अनुमान लगाया) का अर्थ है: मैंने उसका मूल्य जाना। यह सर्वशक्तिमान के शब्दों से संकेतित है: "जब उन्होंने कहा: 'अल्लाह ने किसी इंसान पर कोई चीज़ नाज़िल नहीं की'", यानी उन्होंने उसे उसकी सही पहचान के साथ नहीं जाना; क्योंकि उन्होंने इस बात से इनकार किया कि वह कोई रसूल (दूत) भेजेगा। दोनों अर्थ करीब हैं। और यह भी कहा गया है: उन्होंने अल्लाह की नेमतों (कृपा) की वैसी कद्र नहीं की जैसी उनकी कद्र का हक था। अबू हय्याह ने पढ़ा: "और उन्होंने अल्लाह की वैसी कद्र नहीं की जैसा कि उसकी कद्र (क़दरिहि) का हक था" दाल पर ज़बर के साथ, जो कि एक भाषा (बोली) है (4)। "जब उन्होंने कहा: 'अल्लाह ने किसी इंसान पर कोई चीज़ नाज़िल नहीं की'", इब्न अब्बास और अन्य ने कहा: इसका अर्थ कुरैश के मुशरिक (मूर्तिपूजक) हैं (5)। अल-हसन और सईद बिन जुबैर ने कहा: यह बात यहूदियों में से एक ने कही थी, उसने कहा: अल्लाह ने आसमान से कोई किताब नहीं उतारी। अल-सुद्दी ने कहा: उसका नाम फिनहास है (6)। सईद बिन जुबैर से यह भी वर्णित है कि उन्होंने कहा: वह मलिक बिन अल-सैफ था; वह पैगंबर ﷺ से बहस करने आया, तो पैगंबर ﷺ ने उससे कहा: "मैं तुम्हें उसकी कसम देता हूँ जिसने मूसा पर तौरात नाज़िल की, क्या तुम तौरात में यह नहीं पाते कि अल्लाह मोटे रब्बी (विद्वान) से नफरत करता है?" और वह एक मोटा रब्बी था, इसलिए वह क्रोधित हो गया और कहा: अल्लाह की कसम, अल्लाह ने किसी इंसान पर कोई चीज़ नाज़िल नहीं की। उसके साथ मौजूद उसके साथियों ने उससे कहा: तुम पर धिक्कार है! मूसा पर भी नहीं? उसने कहा: अल्लाह की कसम, अल्लाह ने किसी इंसान पर कोई चीज़ नाज़िल नहीं की; तब यह आयत नाज़िल हुई (7)।

(1) इराब अल-कुरआन, अन-नहस 2/82। (2) मजाज़ अल-कुरआन 1/200 में। (3) मआनी अल-कुरआन 2/456 में। (4) इराब अल-कुरआन, अन-नहस 2/82। (5) अल-तबरी 9/396 - 397 ने अल-हसन और मुजाहिद से इसे उद्धृत किया है, और हमें इब्न अब्बास से इसके बारे में पता नहीं

चला। (6) अल-तबरी 9/394 ने इसे उद्धृत किया है। (7) असबाब अल-नुज़ूल, अल-वाहिदी पृ. 215, और अल-तबरी 9/394 ने इसे उद्धृत किया है।

سورۃ الانعام: آیت 91 455

"...کسی انسان پر کوئی چیز" انہوں نے اللہ عزوجل کی طرف یہ منسوب کیا کہ وہ اپنے بندوں پر حجت قائم نہیں کرتا، اور نہ ہی انہیں ان کاموں کا حکم دیتا ہے جن میں ان کی بھلائی ہے، چنانچہ انہوں نے اللہ کی ویسی تعظیم نہ کی جیسی اس کی عظمت کا حق تھا، اور نہ ہی اسے ویسا پہچانا جیسا اسے پہچاننے کا حق تھا (1)۔ ابوعبیدہ (2) نے کہا: یعنی انہوں نے اللہ کو اس کی صحیح پہچان کے ساتھ نہ پہچانا۔ النحاس (3) نے کہا: یہ ایک اچھا معنی ہے؛ کیونکہ 'قَدَرْتُ الشیء' اور 'قَدَّرْتُہ' کا معنی ہے: میں نے اس کی قدر و قیمت جان لی۔ اور اللہ تعالیٰ کا یہ قول اس پر دلالت کرتا ہے: ﴿جب انہوں نے کہا: اللہ نے کسی انسان پر کوئی چیز نازل نہیں کی﴾ یعنی انہوں نے اسے اس کی صحیح پہچان کے ساتھ نہ پہچانا؛ کیونکہ انہوں نے اس بات کا انکار کیا کہ وہ کوئی رسول بھیجے گا۔ اور دونوں معنی ایک دوسرے کے قریب ہیں۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: انہوں نے اللہ کی نعمتوں کی ویسی قدر نہ کی جیسی ان کی قدر کا حق تھا۔ اور ابوحیوہ نے "وما قدروا اللہ حق قَدَرِہ" دال کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے، اور یہ ایک لغت (لہجہ) ہے (4)۔ ﴿جب انہوں نے کہا: اللہ نے کسی انسان پر کوئی چیز نازل نہیں کی﴾ ابن عباس اور دیگر مفسرین نے کہا: اس سے مراد مشرکین قریش ہیں (5)۔ الحسن اور سعید بن جبیر نے کہا: یہ بات یہودیوں میں سے ایک شخص نے کہی تھی، اس نے کہا: اللہ نے آسمان سے کوئی کتاب نازل نہیں کی۔ السدی نے کہا: اس کا نام فنحاص ہے (6)۔ اور سعید بن جبیر ہی سے مروی ہے، انہوں نے کہا: وہ مالک بن الصیف تھا؛ وہ نبی ﷺ سے جھگڑنے آیا، تو نبی ﷺ نے اس سے فرمایا: "میں تمہیں اس اللہ کا واسطہ دے کر پوچھتا ہوں جس نے موسیٰ پر تورات نازل کی، کیا تم تورات میں یہ نہیں پاتے کہ اللہ موٹے عالم (حبر) سے دشمنی رکھتا ہے؟" اور وہ ایک موٹا عالم تھا، تو وہ غصے میں آ گیا اور کہا: اللہ کی

قسم، اللہ نے کسی انسان پر کوئی چیز نازل نہیں کی۔ اس کے ساتھ موجود اس کے ساتھیوں نے اس سے کہا: تجھ پر افسوس! کیا موسیٰ پر بھی نہیں؟ اس نے کہا: اللہ کی قسم، اللہ نے کسی انسان پر کوئی چیز نازل نہیں کی؛ چنانچہ یہ آیت نازل ہوئی (7)۔

(1) اعراب القرآن للنحاس 2/ 82۔ (2) مجاز القرآن 1/ 200 میں۔ (3) معانی القرآن 2/ 456 میں۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 2/ 82۔ (5) اسے طبری نے 9/ 396 - 397 میں حسن اور مجاہد سے روایت کیا ہے، اور ہمیں ابن عباس سے اس کا علم نہیں ہوا۔ (6) اسے طبری نے 9/ 394 میں روایت کیا ہے۔ (7) اسباب النزول للواحدی ص 215، اور اسے طبری نے 9/ 394 میں روایت کیا ہے۔

456 Surah Al-An'am, Verse 91

Then He said, refuting their claim and responding to them: "Say, 'Who sent down the Book which Moses brought, a light and guidance for the people? You make it [into] scrolls,'" meaning: on scrolls, "'disclosing [some of] it and concealing much.'" This is for the Jews who hid the description of the Prophet ﷺ and other rulings. Mujahid said: The Almighty's saying: "Say, 'Who sent down the Book which Moses brought...'" is an address to the polytheists, and His saying: "You make it into scrolls" is to the Jews, and His saying: "and you were taught what you did not know, you nor your fathers" is to the Muslims(1). This is valid based on the recitation of those who read: "They make it into scrolls, disclosing it and concealing" with the letter 'ya' (third person plural). The alternative view, based on the recitation with 'ta' (second person plural), is that it is all addressed to the Jews(2), and the meaning of "and you were taught what you did not know" would be: and you were taught what neither you nor your fathers used to know, as a way of reminding them of the favor of revealing the Torah. The Torah was made into scrolls; hence He said: "scrolls you disclose," meaning: you disclose the scrolls. This is a censure of them; therefore, scholars disliked writing the Quran in separate parts. "Say, 'Allah,'" meaning: Say, O Muhammad: Allah is the one who revealed that Book to Moses and this Book to me. Or say: Allah taught you the Book. "Then leave them in their empty discourse, playing," meaning: acting as players; if it were an answer to the command, He would have said "let them play." The meaning of the speech is a threat. It is also said: it is among the verses abrogated by the command to fight(3). Then it was said: "you make it" is in the position of an adjective for "light and guidance"(4), so it would be in the relative clause, and it is possible for it to be a new sentence(5). The estimation is: you make it possess scrolls(6).

Footnotes: (1) Narrated by al-Tabari 9/396. (2) Ibn Kathir and Abu Amr read with 'ya', and the rest with 'ta'. Al-Sab'ah p. 262-263, and Al-Taysir p. 105. (3) See Al-Muharrar al-Wajiz 2/321. Ibn Atiyyah said: This verse is abrogated by the verse of fighting if interpreted as reconciliation; it may not be subject to abrogation if it is considered to include a threat and warning devoid of reconciliation. (4) We did not find this grammatical analysis; what is in the sources is that "you make it" is in the position of accusative as a circumstantial clause (hal), either from "the Book" or from the pronoun in "with it." See Mushkil I'rab al-Quran 1/260, Al-Durr al-Masun 5/35, and Fath al-Qadir 2/138. (5) Al-Imla' on the margin of al-Futuhat al-Ilahiyyah 2/591. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/321.

456 सूरा अल-अनआम, आयत 91

फिर उन्होंने उनके दावे का खंडन करते हुए और उन्हें उत्तर देते हुए कहा: "कहो, 'किसने वह किताब उतारी जिसे मूसा लाए थे, जो लोगों के लिए प्रकाश और मार्गदर्शन थी? तुम उसे कागजों (पन्नों) में बनाते हो,'" अर्थात: कागजों में, "'तुम उन्हें प्रकट करते हो और बहुत कुछ छुपाते हो।'" यह उन यहूदियों के लिए है जिन्होंने नबी ﷺ के गुणों और अन्य आदेशों को छुपाया था। मुजाहिद ने कहा: अल्लाह तआला का कथन: "कहो, 'किसने वह किताब उतारी जिसे मूसा लाए थे...'" मुशरिकों (बहुदेववादियों) के लिए संबोधन है, और उनका कहना: "तुम उसे कागजों में बनाते हो" यहूदियों के लिए है, और उनका कहना: "और तुम्हें वह सिखाया गया जो न तुम जानते थे और न तुम्हारे बाप-दादा" मुसलमानों के लिए है(1)। यह उन लोगों के पाठ (किरात) के अनुसार सही है जिन्होंने पढ़ा: "वे उसे कागजों में बनाते हैं, उसे प्रकट करते हैं और छुपाते हैं" 'या' (तीसरा व्यक्ति बहुवचन) के साथ। 'ता' (दूसरा व्यक्ति बहुवचन) के साथ पाठ के आधार पर दूसरा पहलू यह है कि यह सब यहूदियों के लिए है(2), और "और तुम्हें वह सिखाया गया जो तुम नहीं जानते थे" का अर्थ होगा: और तुम्हें वह सिखाया गया जो न तुम जानते थे और न तुम्हारे पूर्वज, उन पर तौरात उतारने के उपकार को याद दिलाने के तौर पर। तौरात को पन्नों में बनाया गया था; इसलिए उन्होंने कहा: "कागज जिन्हें तुम प्रकट करते हो," अर्थात: तुम कागजों को प्रकट करते हो। यह उनकी निंदा है; इसलिए विद्वानों ने कुरान को अलग-अलग हिस्सों में लिखना नापसंद किया। "कहो, 'अल्लाह,'" अर्थात: कहो ऐ मुहम्मद: अल्लाह वही है जिसने मूसा पर वह किताब उतारी और मुझ पर यह किताब। या कहो: अल्लाह ने तुम्हें किताब सिखाई। "फिर उन्हें उनकी व्यर्थ चर्चाओं में खेलते हुए छोड़ दो," अर्थात: खेलते हुए; यदि यह आदेश का उत्तर होता, तो वे कहते "उन्हें खेलने दो"। वाणी का अर्थ धमकी है। और कहा गया है: यह युद्ध के आदेश द्वारा निरस्त (मंसूख) आयतों में से है(3)। फिर कहा गया: "तुम उसे बनाते हो" "प्रकाश और मार्गदर्शन"(4) के लिए विशेषण के स्थान पर है, इसलिए यह उपवाक्य (सिलाह) में होगा, और यह संभव है कि यह एक नया वाक्य (मुस्तनफ) हो(5)। अनुमान है: तुम उसे कागजों वाला बनाते हो(6)।

पाद टिप्पणियाँ: (1) तबरी द्वारा उद्धृत 9/396। (2) इब्न कसीर और अबू अम्र ने 'या' के साथ पढ़ा, और बाकी ने 'ता' के साथ। अस-सबअह पृ. 262-263, और अत-तयसीर पृ. 105। (3) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/321। इब्न अतिय्याह ने कहा: यदि इसे सुलह माना जाए तो यह आयत युद्ध की आयत से निरस्त है; यह संभव है कि इसमें निरसन प्रवेश न करे यदि इसे सुलह रहित केवल धमकी

और चेतावनी माना जाए। (4) हमें यह व्याकरणिक विश्लेषण नहीं मिला; स्रोतों में जो है वह यह है कि "तुम उसे बनाते हो" 'हाल' (परिस्थिति) के रूप में कर्मकारक (नसब) की स्थिति में है; या तो "किताब" से, या "उसमें" (बेहि) के सर्वनाम से। देखें मुश्किल एराब अल-कुरान 1/260, अल-दुर्र अल-मसून 5/35, और फतह अल-कादिर 2/138। (5) अल-इमला' अल-फुतूहात अल-इलाहिया के हाशिये पर 2/591। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/321।

456 سورہ الانعام، آیت 91

پھر ان کے قول کی تردید اور ان پر رد کرتے ہوئے فرمایا: ﴿قُلْ مَنْ أَنزَلَ الْكِتَابَ الَّذِي جَاءَ بِهِ مُوسَى نُورًا وَهُدًى لِلنَّاسِ تَجْعَلُونَهُ قَرَاطِيسَ﴾ یعنی: ورقوں میں ﴿تُبْدُونَهَا وَتُخْفُونَ كَثِيرًا﴾ یہ ان یہودیوں کے لیے ہے جنہوں نے نبی ﷺ کی صفت اور دیگر احکام کو چھپایا۔ اور مجاہد نے کہا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ مَنْ أَنزَلَ الْكِتَابَ الَّذِي جَاءَ بِهِ مُوسَى﴾ مشرکین سے خطاب ہے، اور اس کا قول: ﴿تَجْعَلُونَهُ قَرَاطِيسَ﴾ یہودیوں کے لیے ہے، اور اس کا قول: ﴿وَعُلِّمْتُم مَّا لَمْ تَعْلَمُوا أَنتُمْ وَلَا آبَاؤُكُمْ﴾ مسلمانوں کے لیے ہے (1)۔ اور یہ ان کی قرأت پر صحیح بیٹھتا ہے جنہوں نے ﴿یجعلونه قراطیس یبدونها ویخفون﴾ "یاء" کے ساتھ پڑھا۔ اور "تاء" کی قرأت کی صورت میں یہ سب یہودیوں کے لیے ہو گا (2)، اور ﴿وَعُلِّمْتُمْ مَا لَمْ تَعْلَمُوا﴾ کا معنی ہو گا: یعنی تمہیں وہ سکھایا گیا جو نہ تم جانتے تھے اور نہ تمہارے باپ دادا، ان پر تورات نازل کرنے کے احسان کے طور پر۔ اور تورات کو اوراق کی صورت میں بنایا گیا تھا؛ اسی لیے فرمایا: "قراطیس جنہیں تم ظاہر کرتے ہو" یعنی: تم اوراق کو ظاہر کرتے ہو۔ یہ ان کی مذمت ہے؛ اسی لیے علماء نے قرآن کو اجزاء میں لکھنے کو ناپسند کیا ہے۔ ﴿قُلِ اللَّهُ﴾ یعنی: اے محمد! کہو: اللہ ہی ہے جس نے وہ کتاب موسیٰ پر اتاری اور یہ کتاب مجھ پر۔ یا کہو: اللہ نے تمہیں کتاب سکھائی۔ ﴿ثُمَّ ذَرْهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ﴾ یعنی: کھیلتے ہوئے؛ اور اگر یہ امر کا جواب ہوتا تو فرمایا جاتا "یلعبوا" (تاکہ وہ کھیلیں)۔ اور کلام کا معنی تہدید (دھمکی) ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ قتال کے ذریعے منسوخ ہونے والی آیات میں سے ہے (3)۔ پھر کہا گیا: "تجعلونہ" (تم اسے بناتے ہو) ﴿نُوراً وَهُدًى﴾ کے لیے صفت کے مقام پر ہے (4) پس یہ صلہ میں ہو گا، اور احتمال ہے کہ یہ جملہ مستانفہ (نیا جملہ) ہو (5)۔ اور تقدیر یہ ہے: اسے کاغذوں والا بناتے ہو (6)۔

حواشی: (1) اسے طبری نے 9/396 میں روایت کیا ہے۔ (2) ابن کثیر اور ابو عمرو نے "یاء" کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے "تاء" کے ساتھ السبعۃ ص 262 - 263، اور التیسیر ص 105۔ (3) دیکھیے المحرر الوجیز 2/321، ابن عطیہ نے کہا: یہ آیت آیتِ قتال سے منسوخ ہے اگر اسے مصالحت پر محمول کیا جائے، اور یہ بھی احتمال ہے کہ اس میں نسخ داخل نہ ہو اگر اسے ایسی تہدید اور وعید قرار دیا جائے جو مصالحت سے خالی ہو۔ (4) ہمیں یہ اعراب نہیں ملا، اور جو مصادر میں ہے وہ یہ کہ ﴿تجعلونه﴾ حال کے محل میں منصوب ہے؛ یا تو "الکتاب" سے، یا "بہ" میں ہاء (ضمیر) سے۔ دیکھیے مشکل اعراب القرآن 1/260، الدر المصون 5/35، اور فتح القدیر 2/138۔ (5) الاملاء علی ہامش الفتوحات الالہیۃ 2/591۔ (6) المحرر الوجیز 2/321۔

Surah Al-An'am: Verses 91 - 93 457

And His saying: "you reveal it and conceal much," it is possible that it is an adjective for "scrolls" (qaratīs); because an indefinite noun is described by clauses. And it is possible that it is a new sentence (musta'nafan) (1) as previously mentioned.

Allah's saying: {And this is a Book which We have sent down, blessed and confirming what was before it, that you may warn the Mother of Cities and those around it. Those who believe in the Hereafter believe in it, and they maintain their prayers. 92}

Allah's saying: {And this is a Book} meaning the Quran. {which We have sent down} is an adjective. {blessed} i.e., blessed therein, and blessing (Barakah) means increase. It is permissible for it to be in the accusative case (mansub) as a circumstantial phrase (hal) in contexts other than the Quran. Similarly, {confirming what was before it} (2) i.e., of the books revealed before it, for it agrees with them in negating polytheism and affirming monotheism. {that you may warn the Mother of Cities} He means Makkah - the meaning of its naming as such has been mentioned before (3) - and the intention is its people, so the possessive (mudaf) was omitted, i.e., We sent it down for blessing and warning. {and those around it} meaning all horizons (the whole world). {Those who believe in the Hereafter believe in it} He means the followers of Muhammad ﷺ, as evidenced by His saying: {and they maintain their prayers}. The faith of one who believes in the Hereafter but does not believe in the Prophet ﷺ nor in his Book is not considered.

Allah's saying: {And who is more unjust than one who invents a lie against Allah or says, "It has been revealed to me," while nothing has been revealed to him, and one who says, "I will reveal [something] like what Allah revealed"? And if you could but see when the wrongdoers are in the overwhelming pangs of death while the angels extend their hands, [saying], "Discharge your souls! Today you will be awarded the punishment of [extreme] humiliation for what you used to say against Allah other than the truth and [that] you were, toward His verses, being arrogant." 93}

Allah's saying: {And who is more unjust} Subject and predicate, i.e., no one is more unjust. {than one who invents} i.e., fabricates. {a lie against Allah or says, "It has been revealed to me"} claiming that he is a prophet {while nothing has been revealed to him}. It was revealed concerning...

(1) Meaning His saying: "and they conceal much," as for His saying: "they reveal it," only one aspect was mentioned for it, which is the accusative as an adjective for

"scrolls". See 'Mushkil I'rab al-Qur'an' 1/260, and 'al-Durr al-Masun' 5/35-36. (2) 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 2/82. (3) 5/208.

सूरह अल-अनाम: आयतें 91 - 93 457

और अल्लाह का कथन: "तुम उसे प्रकट करते हो और बहुत कुछ छुपाते हो," यह संभव है कि यह "पन्नों" (करात़ीस) के लिए एक विशेषण हो; क्योंकि एक अनिश्चित संज्ञा का वर्णन उपवाक्यों द्वारा किया जाता है। और यह भी संभव है कि यह एक नया वाक्य (मुस्तअनफ़न) हो (1) जैसा कि पहले बताया गया है।

अल्लाह तआला का कथन: {और यह एक किताब है जिसे हमने उतारा है, बरकत वाली और अपने से पहले की पुष्टि करने वाली, ताकि आप बस्तियों की माँ (मक्का) और उसके आसपास रहने वालों को चेतावनी दें। जो लोग आखिरत पर विश्वास करते हैं वे इस पर भी विश्वास करते हैं, और वे अपनी नमाज़ों की रक्षा करते हैं। 92}

अल्लाह तआला का कथन: {और यह एक किताब है} यानी कुरान। {जिसे हमने उतारा है} एक विशेषण है। {बरकत वाली} यानी इसमें बरकत दी गई है, और बरकत का अर्थ है वृद्धि। कुरान के अलावा अन्य संदर्भों में इसे 'हाल' (परिस्थिति) के रूप में 'मनसूब' (द्वितीय विभक्ति) होना भी संभव है। इसी तरह {अपने से पहले की पुष्टि करने वाली} (2) यानी इससे पहले उतारी गई किताबों की, क्योंकि यह शिर्क के खंडन और एकेश्वरवाद (तौहीद) की पुष्टि में उनके अनुरूप है। {ताकि आप बस्तियों की माँ को चेतावनी दें} इसका अर्थ मक्का है - इसे यह नाम क्यों दिया गया, इसका अर्थ पहले बताया जा चुका है (3) - और इसका अर्थ वहाँ के निवासी हैं, अतः 'मुज़ाफ़' (सम्बन्धवाचक) को हटा दिया गया है, यानी हमने इसे बरकत और चेतावनी के लिए उतारा है। {और उसके आसपास रहने वालों को} यानी सभी क्षितिजों (पूरी दुनिया) को। {जो लोग आखिरत पर विश्वास करते हैं वे इस पर भी विश्वास करते हैं} इससे मुराद मुहम्मद ﷺ के अनुयायी हैं, जैसा कि अल्लाह के इस कथन से सिद्ध है: {और वे अपनी नमाज़ों की रक्षा करते हैं}। उस व्यक्ति का ईमान जो आखिरत पर तो विश्वास करता है लेकिन नबी ﷺ और उनकी किताब पर विश्वास नहीं करता, मान्य नहीं है।

अल्लाह तआला का कथन: {और उससे बड़ा ज़ालिम कौन होगा जिसने अल्लाह पर झूठ गढ़ा या कहा कि "मेरी ओर वह्य (प्रकाशना) की गई है," जबकि उसकी ओर किसी चीज़ की वह्य नहीं की गई थी, और जिसने कहा कि "मैं भी वैसा ही उतारूँगा जैसा अल्लाह ने उतारा है"? और काश कि आप देखते जब ज़ालिम मौत की सख्तियों में होते हैं और फ़रिश्ते अपने हाथ फैलाए हुए होते हैं [कि] "अपनी जानें निकालो! आज तुम्हें अपमानजनक अज़ाब का बदला दिया जाएगा उस झूठ के कारण

जो तुम अल्लाह पर कहते थे और इसलिए कि तुम उसकी आयतों से तक़ब्बुर (अहंकार) करते थे।" 93}

अल्लाह तआला का कथन: {और कौन अधिक अन्यायी है} कर्ता और क्रिया, यानी कोई भी अधिक अन्यायी नहीं है। {जिसने गढ़ा} यानी मनगढ़ंत बात कही। {अल्लाह पर झूठ या कहा कि "मेरी ओर वह्य की गई है"} यह दावा करते हुए कि वह एक नबी है {जबकि उसकी ओर किसी चीज़ की वह्य नहीं की गई थी}। यह आयत... के बारे में उतरी।

(1) यानी अल्लाह का कथन: "और वे बहुत कुछ छुपाते हैं", जहाँ तक उनके कथन "वे इसे प्रकट करते हैं" का संबंध है, इसके लिए केवल एक ही पहलू का उल्लेख किया गया है, और वह है 'कराऱीस' के विशेषण के रूप में मनसूब होना। देखिए 'मुश्किल ए'राब अल-कुरान' 1/260, और 'अद-दुर्र अल-मसून' 5/35-36। (2) 'ए'राब अल-कुरान' अन-नह़्हास द्वारा 2/82। (3) 5/208।

سورة الانعام: آیات 91 - 93 457

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "تم اسے ظاہر کرتے ہو اور بہت کچھ چھپاتے ہو،" اس کا امکان ہے کہ یہ "قراطیس" (کاغذوں/اوراق) کی صفت ہو؛ کیونکہ نکرہ کی صفت جملوں سے بیان کی جاتی ہے۔ اور اس کا امکان یہ بھی ہے کہ یہ جملہ مستانفہ (1) ہو جیسا کہ پہلے ذکر ہوا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور یہ ایک ایسی کتاب ہے جسے ہم نے نازل کیا ہے، برکت والی، اپنے سے پہلی (کتابوں) کی تصدیق کرنے والی، تاکہ آپ بستیوں کی ماں (مکہ) اور اس کے گرد و نواح والوں کو ڈرائیں۔ اور جو لوگ آخرت پر ایمان رکھتے ہیں وہ اس پر بھی ایمان لاتے ہیں اور اپنی نمازوں کی حفاظت کرتے ہیں۔ 92}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور یہ ایک کتاب ہے} یعنی قرآن۔ {جسے ہم نے نازل کیا ہے} صفت ہے۔ {برکت والی} یعنی اس میں برکت رکھی گئی ہے، اور برکت کا مطلب ہے زیادتی۔ قرآن کے علاوہ میں اسے بطور 'حال' منسوب پڑھنا بھی جائز ہے۔ اسی طرح {اپنے سے پہلے کی تصدیق کرنے والی} (2) یعنی ان کتابوں کی جو اس سے پہلے نازل ہوئیں، کیونکہ یہ شرک کی نفی اور توحید کے اثبات میں ان کے موافق ہے۔ {تاکہ آپ بستیوں کی ماں کو ڈرائیں} اس سے مراد مکہ ہے - اسے یہ نام دینے کی وجہ پہلے گزر چکی ہے (3) - اور مراد اس کے رہنے والے ہیں، پس مضاف کو حذف کر دیا گیا، یعنی ہم نے اسے برکت اور ڈرانے کے لیے نازل کیا۔ {اور اس کے گرد و نواح والوں کو} یعنی تمام آفاق (پوری دنیا) کو۔ {اور جو لوگ آخرت پر ایمان رکھتے ہیں وہ اس پر بھی ایمان لاتے ہیں} اس سے مراد محمد ﷺ کے پیروکار ہیں، جیسا کہ اللہ کے اس ارشاد سے ثابت ہے: {اور وہ اپنی نمازوں کی حفاظت کرتے ہیں}۔ اور اس شخص کا ایمان معتبر نہیں جو آخرت پر تو ایمان لائے لیکن نبی ﷺ اور آپ کی کتاب پر ایمان نہ لائے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اس سے بڑا ظالم کون ہوگا جس نے اللہ پر جھوٹ باندھا یا کہا کہ "مجھ پر وحی کی گئی ہے،" حالانکہ اس پر کسی چیز کی وحی نہیں کی گئی تھی، اور جس نے کہا کہ "میں بھی ویسا ہی نازل کروں گا جیسا اللہ نے نازل کیا ہے"؟ اور کاش کہ آپ دیکھیں جب ظالم موت کی سختیوں میں ہوں گے اور فرشتے اپنے ہاتھ پھیلائے ہوئے ہوں گے (کہ) "اپنی جانیں نکالو! آج تمہیں ذلت آمیز عذاب کا بدلہ دیا جائے گا اس وجہ سے جو تم اللہ پر ناحق کہتے تھے اور اس لیے کہ تم اس کی آیات سے تکبر کرتے تھے۔" 93}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور کون زیادہ ظالم ہے} مبتدا اور خبر، یعنی کوئی بھی اس سے زیادہ ظالم نہیں۔ {اس سے جس نے جھوٹ گھڑا} یعنی من گھڑت بات کہی۔ {اللہ پر جھوٹ یا کہا کہ "مجھ پر وحی کی گئی ہے"} یہ دعویٰ کرتے ہوئے کہ وہ نبی ہے {حالانکہ اس پر کسی چیز کی وحی نہیں کی گئی تھی}۔ یہ آیت... کے بارے میں نازل ہوئی۔

(1) یعنی اللہ تعالیٰ کا قول: "اور وہ بہت کچھ چھپاتے ہیں"، جہاں تک ان کے قول "وہ اسے ظاہر کرتے ہیں" کا تعلق ہے، اس کے بارے میں صرف ایک ہی صورت ذکر کی گئی ہے، اور وہ ہے 'قراطیس' کی صفت ہونے کی وجہ سے اس کا منسوب ہونا۔ دیکھئے 'مشکل اعراب القرآن' 1/260، اور 'الدر المصون' 5/35-36۔ (2) 'اعراب القرآن' للنحاس 2/82۔ (3) 5/208۔

Rahman of Yamama, al-Aswad al-Ansi, and Sajah, the wife of Musaylimah (1); all of them claimed prophethood and asserted that Allah had revealed inspiration to them. Qatadah said: It has reached us that this was revealed (2) regarding Musaylimah. This was also stated by Ibn Abbas. I say: Of this type are those who turn away from jurisprudence (fiqh) and the Sunnah, and what the righteous predecessors were upon regarding the Sunnahs. They say: 'It occurred to my mind such and such,' or 'My heart informed me of such and such.' Thus, they judge by what occurs in their hearts and what dominates their thoughts, claiming that this is due to their hearts' purity from (3) impurities and their being free from others. Divine sciences and Lordly truths are then manifested to them, so they stand upon the secrets of beings (4), and know the rulings of particulars, thus becoming independent of the universal legal rulings. They say: 'These general legal rulings are only to be judged upon the foolish and the commoners; as for the saints and the chosen ones, they do not need those texts.' It has come in what they report: 'Seek fatwa from your heart even if the muftis give you fatwa' (5). They cite Al-Khidr as evidence for this, and that he was independent with what was manifested to him of those sciences from what Moses had of those understandings. This statement is heresy and disbelief; the one who says it is killed and is not asked to repent, and there is no need for questioning or answering him.

(1) See Tafsir al-Tabari 9/407, al-Nukat wal-'Uyun 2/143, and Asbab al-Nuzul by al-Wahidi 1/215. Rahman of Yamama is Musaylimah the Liar; Ibn al-Jawzi said in al-Muntazam 4/21: He was named thus because he used to say: 'The one who comes to me is named Rahman.' Al-Hafiz said in al-Fath 9/89: He used to be called Rahman of Yamama due to his great status among his people. Al-Aswad al-Ansi is 'Abhalah bin Ka'b; he claimed prophethood during the life of the Prophet ﷺ, then Fayruz al-Daylami killed him. See al-Muntazam 4/18-20, and al-Mufhim 6/44. Sajah is the daughter of al-Harith al-Tamimiyyah; she claimed prophethood during the apostasy, married Musaylimah, then after he was killed, she returned to Islam and lived until the caliphate of Mu'awiyah. Al-Isabah 12/326. Al-Tabari said: Everyone who fabricated lies against Allah is included in this verse. (2) In (D) and (M): 'That Allah revealed this.' What is established is from the rest of the copies and Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/458, and the words are from it. Abd al-Razzaq narrated the report in the Tafsir 1/213, and al-Tabari 9/406-407. (3) In (M): 'From'. (4) In the copies: 'The universals'. What is established is from al-Mufhim 5/218, and the words are from it. (5) Ahmad

(17742) narrated something similar from the hadith of Abu Tha'labah al-Khushani from the Prophet ﷺ who said: 'Righteousness is that with which the soul finds rest and the heart finds tranquility, and sin is that which the soul does not find rest with and the heart does not find tranquility with, even if the muftis give you fatwa.'

रहमान अल-यामामा, अल-असवद अल-अंसी, और सजाह, मुसयलिमा की पत्नी (1); उन सभी ने नुबुव्वत (पैगंबरी) का दावा किया और दावा किया कि अल्लाह ने उन पर वही (प्रकाशना) भेजी है। कतादा ने कहा: हम तक यह खबर पहुंची है कि यह आयत मुसयलिमा के बारे में नाजिल हुई (2)। इब्न अब्बास ने भी यही कहा। मैंने कहा: और इस प्रकार के वे लोग हैं जो न्यायशास्त्र (फिकह) और सुन्नत से मुंह मोड़ लेते हैं, और उन सुन्नतों से भी जो पूर्वजों के पास थीं। वे कहते हैं: 'मेरे मन में ऐसा आया,' या 'मेरे दिल ने मुझे ऐसा बताया।' इस प्रकार, वे वही फैसला करते हैं जो उनके दिलों में आता है और उनके विचारों पर हावी होता है, और दावा करते हैं कि यह उनके दिलों की अशुद्धियों से शुद्धता (3) और गैर-अल्लाह से खाली होने के कारण है। फिर उन पर ईश्वरीय विज्ञान और रब्बानी सच्चाइयाँ प्रकट होती हैं, जिससे वे प्राणियों के रहस्यों (4) को जान लेते हैं, और विवरणों के फैसलों को जानते हैं, इस प्रकार वे व्यापक शरीयत के फैसलों से बेनयाज़ (स्वतंत्र) हो जाते हैं। वे कहते हैं: 'ये सामान्य शरीयत के फैसले केवल मूर्खों और आम लोगों पर लागू होते हैं; जहाँ तक औलिया और खास लोगों की बात है, उन्हें उन ग्रंथों की आवश्यकता नहीं है।' उनकी बातों में आता है: 'अपने दिल से फतवा मांगो, भले ही फतवा देने वाले तुम्हें फतवा दें (5)। वे इस पर अल-खिज़्र का उदाहरण देते हैं कि वे उन विज्ञानों के माध्यम से स्वतंत्र थे जो उन पर प्रकट हुए थे, मूसा की उन समझों से। यह बात अधर्म और कुफ्र (अविश्वास) है; इसे कहने वाले को मार दिया जाता है और उससे तौबा करने के लिए नहीं कहा जाता है, और न ही उसके साथ किसी सवाल या जवाब की ज़रूरत होती है।

(1) देखें तफ़सीर अल-तबरी 9/407, अल-नुकत वल-उयून 2/143, और अस्बाब अल-नुज़ूल अल-वाहिदी द्वारा 1/215। रहमान अल-यामामा झूठा मुसयलिमा है; इब्न अल-जौज़ी ने अल-मुंतज़म 4/21 में कहा: उसे इसलिए ऐसा कहा जाता था क्योंकि वह कहता था: 'जो मेरे पास आता है उसका नाम रहमान है।' अल-हाफ़िज़ ने अल-फतह 9/89 में कहा: अपनी कौम में उसकी बड़ी हैसियत के कारण उसे रहमान अल-यामामा कहा जाता था। अल-असवद अल-अंसी अब्बला बिन काब है; उसने पैगंबर ﷺ के जीवनकाल में नुबुव्वत का दावा किया था, फिर फिरोज़ अल-दैलामी ने उसे मार दिया। देखें अल-मुंतज़म 4/18-20, और अल-मुफ़हिम 6/44। सजाह अल-हारिस अल-तमीमिया की बेटी है; उसने धर्मत्याग (रद्दा) के दौरान नुबुव्वत का दावा किया, मुसयलिमा से शादी की, फिर उसके मारे जाने के बाद, वह इस्लाम में वापस आ गई और मुआविया के खिलाफत तक जीवित रही। अल-इसाबा 12/326। तबरी ने कहा: हर वह व्यक्ति जिसने अल्लाह पर झूठ गढ़ा है, वह इस आयत में

शामिल है। (2) (द) और (म) में: 'कि अल्लाह ने इसे नाजिल किया।' जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों और अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 2/458 से है, और शब्द उसी से हैं। अब्द अल-रज्जाक ने तफसीर 1/213 में और अल-तबरी 9/406-407 में खबर बयान की है। (3) (म) में: 'से'। (4) प्रतियों में: 'कुलियात (व्यापक)'। जो स्थापित है वह अल-मुफहिम 5/218 से है, और शब्द उसी के हैं। (5) अहमद (17742) ने अबू सालबा अल-खुशनी की हदीस से पैगंबर ﷺ से इसी तरह की रिवायत की है जिन्होंने कहा: 'नेकी वह है जिससे आत्मा को सुकून मिले और दिल को चैन मिले, और गुनाह वह है जिससे न आत्मा को सुकून मिले और न दिल को चैन, भले ही फतवा देने वाले तुम्हें फतवा दें।'

رحمان الیمامہ، اسود عنسی اور سجاح زوجہ مسیلمہ (1)؛ ان سب نے نبوت کا دعویٰ کیا اور زعم کیا کہ اللہ نے ان کی طرف وحی بھیجی ہے۔ قتادہ نے کہا: ہمیں یہ خبر پہنچی ہے کہ یہ آیت مسیلمہ کے بارے میں نازل ہوئی (2)۔ اور یہی بات ابن عباس نے کہی۔ میں کہتا ہوں: اور اسی طرز کے وہ لوگ ہیں جنہوں نے فقہ اور سنن سے اعراض کیا، اور اس طریقے سے بھی جس پر اسلاف سنن کے معاملے میں کاربند تھے، پس وہ کہتے ہیں: 'میرے دل میں ایسا خیال آیا،' یا 'میرے دل نے مجھے ایسی خبر دی۔' چنانچہ وہ اس کے مطابق فیصلہ کرتے ہیں جو ان کے دلوں میں آتا ہے اور ان کے خیالات پر غالب آتا ہے، اور دعویٰ کرتے ہیں کہ یہ ان کے دلوں کی آلودگیوں سے صفائی (3) اور غیر اللہ سے خالی ہونے کی وجہ سے ہے، پس ان پر الٰہی علوم اور ربانی حقائق منکشف ہوتے ہیں، چنانچہ وہ کائنات کے اسرار (4) سے واقف ہوتے ہیں، اور جزئیات کے احکام جانتے ہیں، اس طرح وہ کلی شرعی احکام سے بے نیاز ہو جاتے ہیں۔ وہ کہتے ہیں: 'یہ عمومی شرعی احکام تو صرف احمقوں اور عوام پر نافذ ہوتے ہیں؛ جہاں تک اولیاء اور خواص کا تعلق ہے، انہیں ان نصوص کی حاجت نہیں ہے۔' اور ان کی مرویات میں یہ بھی آیا ہے: 'اپنے دل سے فتویٰ طلب کرو اگرچہ مفتی تمہیں فتویٰ دیں' (5)؛ اور وہ اس پر حضرت خضر سے استدلال کرتے ہیں کہ وہ ان علوم کی بدولت جو ان پر منکشف ہوئے تھے، ان سمجھ بوجھ سے بے نیاز ہو گئے تھے جو موسیٰ علیہ السلام کے پاس تھی۔ اور یہ بات زندقہ اور کفر ہے، اس کا کہنے والا قتل کیا جائے گا اور اس سے توبہ کا مطالبہ نہیں کیا جائے گا، اور نہ ہی اس کے ساتھ کسی سوال و جواب کی ضرورت ہے۔

(1) دیکھئے تفسیر طبری 9/407، النکت والعیون 2/143، اور اسباب النزول للواحدی 1/215۔ رحمان الیمامہ مسیلمہ کذاب ہے، ابن الجوزی نے المنتظم 4/21 میں کہا: اسے اس نام سے اس لیے پکارا جاتا تھا کہ وہ کہتا تھا: 'جو میرے پاس آتا ہے اس کا نام رحمان ہے۔' الحافظ نے الفتح 9/89 میں کہا: اپنی قوم میں اس کی بڑی منزلت کی وجہ سے اسے رحمان الیمامہ کہا جاتا تھا۔ اسود عنسی عبہلہ بن کعب ہے، اس نے نبی ﷺ کی زندگی میں نبوت کا دعویٰ کیا، پھر فیروز دیلمی نے اسے قتل کر دیا۔ دیکھئے المنتظم 4/18-20، اور المفہم 6/44۔ سجاح بنت الحارث تمیمیہ ہے، اس نے ارتداد کے دور میں نبوت کا دعویٰ کیا، مسیلمہ سے نکاح کیا، پھر اس کے قتل کے بعد وہ اسلام کی طرف لوٹ آئی اور معاویہ کی خلافت تک زندہ رہی۔ الاصابہ 12/326۔ طبری نے کہا: جو کوئی بھی اللہ پر جھوٹ گھڑنے والا ہو، وہ اس آیت میں داخل ہے۔ (2) (د) اور (م) میں ہے: 'کہ اللہ نے اسے نازل کیا،' اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں اور معانی القرآن للنحاس 2/458 سے ہے، اور کلام اسی سے ہے، اور عبد الرزاق نے تفسیر 1/213 اور طبری 9/406-407 میں اس خبر کی تخریج کی ہے۔ (3) (م) میں: 'سے' ہے۔ (4) نسخوں میں ہے: 'الکلیات' اور جو ثابت ہے وہ المفہم 5/218 سے ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (5) احمد (17742) نے ابو ثعلبہ خشنی کی حدیث سے نبی ﷺ کے حوالے سے اسی طرح تخریج کی ہے: 'نیکی وہ ہے جس پر نفس مطمئن ہو جائے اور دل کو قرار آ جائے، اور گناہ وہ ہے جس سے نفس مطمئن نہ ہو اور نہ ہی دل کو قرار آئے، اگرچہ تمہیں فتویٰ دینے والے فتویٰ دیں۔'

Surah Al-An'am, Verse 93 459

For it would necessitate the destruction of the rulings, and the affirmation of prophets after our Prophet ﷺ. A further explanation of this meaning will come in Surah "Al-Kahf" (1), God willing.

His saying, Exalted is He: {And who said, 'I will reveal the like of what Allah has revealed'} "Who" (man) is in a genitive position, meaning: And who is more unjust than him who said, 'I will reveal' (2). The person intended is Abdullah ibn Abi Sarh, who used to write down the revelation for the Messenger of Allah ﷺ, then he apostatized and joined the polytheists (3).

The reason for that, as mentioned by the commentators, is that when verse [12] in "Al-Mu'minun" was revealed: {And certainly did We create man from an extract of clay}, the Prophet ﷺ called him and dictated it to him. When he reached His saying: {then We developed him into another creation}, Abdullah was amazed by the detailed description of human creation and said: "Blessed be Allah, the best of creators!" The Messenger of Allah ﷺ said: "Thus it was revealed to me." At that, Abdullah doubted and said: "If Muhammad is truthful, then I have been inspired just as he was inspired, and if he is a liar, then I have said just as he said." So he apostatized from Islam and joined the polytheists, and that is His saying: {And who said, 'I will reveal the like of what Allah has revealed'}. Narrated by Al-Kalbi from Ibn Abbas (4).

Muhammad ibn Ishaq mentioned it, saying: Shurahbil told me, saying: It was revealed concerning Abdullah ibn Sa'd ibn Abi Sarh: {And who said, 'I will reveal the like of what Allah has revealed'}; he apostatized from Islam, and when the Messenger of Allah ﷺ entered Mecca, he ordered his killing and the killing of Abdullah ibn Khatal (5) and Miqyas ibn Subabah (6) even if they were found...

---

(1) In the commentary of verse (82) of it. (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/82. (3) Recorded by Al-Tabari 9/405-406 from Ikrimah and Al-Suddi. (4) Asbab al-Nuzul by Al-Wahidi p. 216; Al-Tabari said 9/407: There is no disagreement among the scholars of the Ummah that Ibn Abi Sarh was among those who said: "I have said the like of what Muhammad said." (5) From Banu Taym ibn Ghalib, the Prophet ﷺ sent him after he had embraced Islam as a 'musaddiq' - meaning a collector of charities - and with him was a client (maula) who served him and was a Muslim. He attacked the client and killed him, then apostatized as a polytheist. He was killed by Sa'id ibn Hurayth al-Makhzumi and Abu Barzah al-Aslami. Tarikh al-Tabari 2/59-60. (6) He embraced Islam

and then apostatized, and Abdullah ibn Numaylah killed him after the Prophet ﷺ had declared his blood lawful. Tarikh al-Tabari 2/59-60.

सूरह अल-अनआम, आयत ९३ ४५९

क्योंकि इससे आदेशों का विनाश और हमारे पैगंबर ﷺ के बाद नबियों (पैगंबरों) की पुष्टि अनिवार्य हो जाएगी। इस अर्थ का और अधिक विवरण 'अल-कहफ' (१) में आएगा, यदि ईश्वर ने चाहा।

अल्लाह का कथन: {और जिसने कहा, 'मैं अल्लाह द्वारा उतारे गए के समान उतारूँगा'} यहाँ 'कौन' (मन्) षष्ठी विभक्ति में है, जिसका अर्थ है: और उससे अधिक अन्यायी कौन है जिसने कहा कि मैं उतारूँगा (२)। इससे तात्पर्य अब्दुल्लाह बिन अबी सरह है, जो अल्लाह के रसूल ﷺ के लिए वह्य (प्रकाशना) लिखा करते थे, फिर वे धर्मभ्रष्ट (मुर्तद) हो गए और बहुदेववादियों (मुशरिकों) से जा मिले (३)।

इसका कारण, जैसा कि व्याख्याकारों ने उल्लेख किया है, यह है कि जब 'अल-मुमिनून' की आयत [१२] उतरी: {और हमने मनुष्य को मिट्टी के सत्व से बनाया}, तो नबी ﷺ ने उन्हें बुलाया और उन्हें वह आयत लिखवाई। जब वे उनके इस कथन पर पहुँचे: {फिर हमने उसे एक और रचना में विकसित किया}, तो अब्दुल्लाह मानव रचना के विस्तृत विवरण पर चकित हुए और कहा: 'बड़ा ही बरकत वाला है अल्लाह, जो सबसे अच्छा पैदा करने वाला है!' अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: 'मेरे पास भी इसी तरह उतारा गया है।' तब अब्दुल्लाह को संदेह हुआ और उन्होंने कहा: 'यदि मुहम्मद सच्चे हैं, तो मुझ पर भी वैसी ही वह्य (प्रकाशना) आई है जैसी उन पर आई है, और यदि वह झूठ बोल रहे हैं, तो मैंने भी वही कहा है जो उन्होंने कहा।' अतः वह इस्लाम से विमुख हो गए और मुशरिकों से जा मिले, और यही अल्लाह का कथन है: {और जिसने कहा, 'मैं अल्लाह द्वारा उतारे गए के समान उतारूँगा'}। इसे अल-कल्बी ने इब्न अब्बास (४) से वर्णित किया है।

मुहम्मद बिन इसहाक ने इसका उल्लेख करते हुए कहा: शूरहबील ने मुझसे कहा, उन्होंने कहा: यह अब्दुल्लाह बिन साद बिन अबी सरह के बारे में उतरी: {और जिसने कहा, 'मैं अल्लाह द्वारा उतारे गए के समान उतारूँगा'}; वह इस्लाम से फिर गया, और जब अल्लाह के रसूल ﷺ मक्का में प्रविष्ट हुए, तो उन्होंने उसकी हत्या और अब्दुल्लाह बिन खतल (५) तथा मिक़यस बिन सुबाबा (६) की हत्या का आदेश दिया, चाहे वे कहीं भी पाए जाएँ..

---

(१) उसी की आयत (८२) की व्याख्या में। (२) एराब अल-कुरान, अल-नहहास २/८२। (३) इसे अल-तबरी ९/४०५-४०६ ने इक्रमा और अल-सुद्दी से उद्धृत किया है। (४) असबाब अल-नुज़ूल, अल-वाहिदी पृ. २१६; अल-तबरी ने ९/४०७ में कहा: उम्मा के विद्वानों के बीच कोई असहमति नहीं है कि

इब्न अबी सरह उन लोगों में से थे जिन्होंने कहा: 'मैंने मुहम्मद के कहने जैसा ही कहा है।' (५) बनू तैम बिन गालिब से, नबी ﷺ ने उन्हें इस्लाम स्वीकार करने के बाद एक 'मुसद्दिक़' - यानी दान संग्रहकर्ता - के रूप में भेजा था, और उनके साथ उनका एक गुलाम (मौला) था जो उनकी सेवा करता था और मुसलमान था। उन्होंने गुलाम पर हमला किया और उसे मार डाला, फिर वे मुशरिक के रूप में धर्मभ्रष्ट हो गए। उन्हें सईद बिन हुरैत अल-मखज़ूमी और अबू बरज़ा अल-अस्लमी ने मार डाला। तारीख अल-तबरी २/५९-६०। (६) उन्होंने इस्लाम स्वीकार किया और फिर धर्मभ्रष्ट हो गए, और अब्दुल्लाह बिन नुमैला ने उन्हें मार डाला जब नबी ﷺ ने उनके खून को वैध घोषित कर दिया था। तारीख अल-तबरी २/५९-६०।

سورة الأنعام، الآية ٩٣ ٤٥٩

کیونکہ اس سے احکام کا انہدام اور ہمارے نبی ﷺ کے بعد انبیاء کا ثبوت لازم آئے گا۔ اس معنی کی مزید وضاحت 'الکہف' (1) میں آئے گی، انشاء اللہ تعالیٰ۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {وَمَنْ قَالَ سَأُنْزِلُ مِثْلَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ} (اور جس نے کہا کہ میں عنقریب اس کی مثل نازل کروں گا جو اللہ نے نازل کیا ہے) میں 'من' جر کی حالت میں ہے، یعنی: اور اس سے بڑھ کر ظالم کون ہے جس نے کہا کہ میں عنقریب نازل کروں گا (2)۔ مراد عبداللہ بن ابی سرح ہے جو رسول اللہ ﷺ کے لیے وحی لکھا کرتا تھا، پھر وہ مرتد ہو گیا اور مشرکوں کے ساتھ جا ملا (3)۔

مفسرین کے ذکر کردہ اس کے سبب کے بارے میں ہے کہ: جب سورۃ 'المؤمنون' کی وہ آیت [12] نازل ہوئی: {وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ} (اور یقیناً ہم نے انسان کو مٹی کے خلاصے سے پیدا کیا)، تو نبی ﷺ نے اسے بلایا اور اسے لکھوایا۔ جب وہ آپ ﷺ کے اس قول تک پہنچے: {ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ} (پھر ہم نے اسے ایک دوسری ہی مخلوق بنا دیا)، تو عبداللہ انسانی تخلیق کی تفصیل پر حیران ہوا اور کہا: 'تَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ' (اللہ بہت بابرکت ہے جو سب سے بہترین پیدا کرنے والا ہے)۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: 'اسی طرح مجھ پر نازل ہوئی ہے'۔ تب عبداللہ کو شک ہوا اور اس نے کہا: 'اگر محمد سچے ہیں تو مجھ پر بھی اسی طرح وحی آئی ہے جیسے ان پر آئی، اور اگر وہ جھوٹے ہیں تو میں نے بھی وہی کہا جو انہوں نے کہا'۔ پس وہ اسلام سے پھر گیا اور مشرکوں کے ساتھ جا ملا، تو اللہ تعالیٰ کا یہ قول اسی کے بارے میں ہے: {وَمَنْ قَالَ سَأُنْزِلُ مِثْلَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ}۔ اسے الکلبی نے ابن عباس (4) سے روایت کیا ہے۔

اور محمد بن اسحاق نے اسے ذکر کیا ہے، وہ کہتے ہیں: مجھ سے شرحبیل نے بیان کیا، وہ کہتے ہیں: یہ آیت عبداللہ بن سعد بن ابی سرح کے بارے میں نازل ہوئی: {وَمَنْ قَالَ سَأُنْزِلُ مِثْلَ مَا أَنْزَلَ

اللَّهُ}؛ وہ اسلام سے مرتد ہو گیا تھا، پس جب رسول اللہ ﷺ مکہ میں داخل ہوئے تو آپ ﷺ نے اس کے قتل کا اور عبداللہ بن خطل (5) اور مقیس بن صبابہ (6) کے قتل کا حکم دیا، خواہ وہ کہیں بھی پائے جائیں...

---

(1) اسی کی آیت (82) کی تفسیر میں۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 2/82۔ (3) اسے الطبری 9/405-406 نے عکرمہ اور السدی سے روایت کیا ہے۔ (4) اسباب النزول للواحدی ص 216؛ اور الطبری نے 9/407 میں کہا: علمائے امت کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ ابن ابی سرح ان لوگوں میں سے تھا جنہوں نے کہا: میں نے محمد کی کہی ہوئی بات کی طرح کہا ہے۔ (5) بنو تیم بن غالب میں سے تھا، نبی ﷺ نے اسے اسلام لانے کے بعد صدقات جمع کرنے والا بنا کر بھیجا، اس کے ساتھ اس کا ایک مولیٰ (غلام) تھا جو اس کی خدمت کرتا تھا اور مسلمان تھا، اس نے اپنے مولیٰ پر حملہ کر کے اسے قتل کر دیا اور پھر مرتد ہو کر مشرک ہو گیا۔ اسے سعید بن حریث المخزومی اور ابو برزہ الاسلمی نے قتل کیا۔ تاریخ الطبری 2/59-60۔ (6) اسلام لایا پھر مرتد ہو گیا، اور عبداللہ بن نمیلہ نے اسے اس وقت قتل کیا جب نبی ﷺ نے اس کا خون مباح قرار دے دیا تھا۔ تاریخ الطبری 2/59-60۔

Surah Al-An'am, Verse 93 460

...under the coverings of the Kaaba. So, Abdullah bin Abi Sarh fled to Uthman (may Allah be pleased with him), who was his foster brother—his mother had breastfed Uthman. Uthman hid him until he brought him to the Messenger of Allah (peace be upon him) after the people of Makkah had felt secure. Uthman requested safety for him. The Messenger of Allah (peace be upon him) remained silent for a long time, then said: "Yes." When Uthman departed, the Messenger of Allah (peace be upon him) said to those around him (1): "I only remained silent so that one of you might stand up and strike his neck." A man from the Ansar said: "O Messenger of Allah, why didn't you signal to me?" He replied: "It does not befit a Prophet to have deceitful eyes (clandestine signals)." (2).

Abu Omar (3) said: Abdullah bin Saad bin Abi Sarh embraced Islam during the days of the Conquest [of Makkah]. His Islam became good, and nothing objectionable appeared from him after that. He was one of the noble, wise, and generous people of Quraysh, and a renowned knight of the Bani Amer bin Lu'ayy. Later, Uthman appointed him over Egypt in the year 25 AH. Africa was conquered at his hands in the year 27 AH. He campaigned against the Asawid (Nubians) in the land of Nubia in the year 31 AH, and he is [the one] who made the truce with them that remains to this day. He led the naval expedition of Dhat al-Sawari in the territory of Rome in the year 34 AH. When he returned from his delegations, Ibn Abi Hudhayfa (4) barred him from entering Al-Fustat, so he went to Ashkelon and stayed there until Uthman (may Allah be pleased with him) was killed.

It is also said that he stayed in Ramla until he died, fleeing from the fitna (strife). He supplicated to his Lord, saying: "O Allah, make the end of my deeds the Fajr prayer." He performed ablution and then prayed. In the first rak'ah, he recited the Umm al-Qur'an (Al-Fatihah) and Al-Adiyat, and in the second, Umm al-Qur'an and another Surah. Then he gave taslim to his right and was about to give taslim to his left when Allah took his soul. All of this was mentioned by Yazid bin Abi Habib and others. He did not pledge allegiance to Ali nor to Mu'awiyah (may Allah be pleased with them both).

(1) His saying: "to those around him," is not in (M). (2) Asbab al-Nuzul by Al-Wahidi p. 216, and Al-Isti'ab 6/221. Narrated by Abu Dawood (2683) and Al-Nasa'i in detail in Al-Mujtaba 7/105-106 from the hadith of Sa'd bin Abi Waqqas (may Allah be pleased with him). (3) In Al-Isti'ab 6/222, and what follows in brackets is from it. (4) He is

Muhammad bin Abi Hudhayfa bin Utbah bin Rabi'ah, born in the land of Abyssinia during the first migration. His father was among the early pioneers and those who fought at Badr. He took control of Egypt after Ibn Abi Sarh left it to visit Uthman, and he was killed in Palestine in the year (36 AH). Al-Siyar 3/479.

सूरह अल-अनाम, आयत 93 460

...काबा के पर्दों के नीचे। तो, अब्दुल्ला बिन अबी सरह उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) के पास भाग गया, जो उसका दूध का भाई था—उसकी माँ ने उस्मान को दूध पिलाया था। उस्मान ने उसे तब तक छिपाए रखा जब तक कि मक्का के लोगों के आश्वस्त होने के बाद वह उसे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास नहीं ले आया। उस्मान ने उसके लिए सुरक्षा माँगी। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) काफी देर तक चुप रहे, फिर कहा: "हाँ।" जब उस्मान चले गए, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अपने आस-पास के लोगों से कहा (1): "मैं केवल इसलिए चुप रहा ताकि तुममें से कोई उठकर उसकी गर्दन उड़ा दे।" अंसार के एक व्यक्ति ने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, आपने मुझे इशारा क्यों नहीं किया?" उन्होंने उत्तर दिया: "किसी नबी के लिए यह शोभा नहीं देता कि उसकी आँखें धोखेबाज हों (चोरी-छिपे इशारा करें)।" (2)।

अबू उमर (3) ने कहा: अब्दुल्ला बिन साद बिन अबी सरह ने फतह [मक्का] के दिनों में इस्लाम स्वीकार किया। उसका इस्लाम अच्छा रहा, और उसके बाद उससे कोई आपत्तिजनक बात प्रकट नहीं हुई। वह कुरैश के कुलीन, बुद्धिमान और उदार लोगों में से एक थे, और बनी आमिर बिन लुई के एक प्रसिद्ध घुड़सवार थे। बाद में, उस्मान ने उन्हें 25 हिजरी में मिस्र का गवर्नर नियुक्त किया। उनके हाथों 27 हिजरी में अफ्रीका विजय हुआ। उन्होंने 31 हिजरी में नूबिया की भूमि में असाविद (नूबियाई) के खिलाफ अभियान चलाया, और वह वही हैं जिन्होंने उनके साथ वह संधि की जो आज तक कायम है। उन्होंने 34 हिजरी में रोम के क्षेत्र में धत अल-सवारी के नौसैनिक अभियान का नेतृत्व किया। जब वे अपने प्रतिनिधिमंडलों से लौटे, तो इब्न अबी हुजैफा (4) ने उन्हें अल-फुस्तात में प्रवेश करने से रोक दिया, इसलिए वे अश्कलोन चले गए और उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हत्या होने तक वहीं रहे।

यह भी कहा जाता है कि वे फितने (विद्रोह) से बचकर रामला में रहे जब तक कि उनकी मृत्यु नहीं हो गई। उन्होंने अपने रब से प्रार्थना की: "हे अल्लाह, मेरे कर्मों का अंत फज्र की नमाज को बना दे।" उन्होंने वूज़ू किया और फिर नमाज पढ़ी। पहली रकात में उन्होंने उम्म अल-कुरान (अल-फातिहा) और अल-आदियात पढ़ी, और दूसरी में उम्म अल-कुरान और एक और सूरह। फिर उन्होंने अपने दाहिनी ओर सलाम फेरा और अपने बाईं ओर सलाम फेरने ही वाले थे कि अल्लाह ने उनकी रूह कब्ज़ कर ली। यह सब यजीद बिन अबी हबीब और अन्य लोगों द्वारा वर्णित है। उन्होंने न तो अली और न ही मुआविया (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के प्रति निष्ठा की शपथ ली।

(1) उनका कहना: "अपने आस-पास के लोगों से," (म) में नहीं है। (2) वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 216, और अल-इस्तीब 6/221। अबू दाऊद (2683) और अल-नसाई द्वारा अल-मुजतबा 7/105-106 में साद बिन अबी वक्कास (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से विस्तार से वर्णित है। (3) अल-इस्तीब 6/222 में, और कोष्ठक में जो कुछ है वह उसी से है। (4) वह मुहम्मद बिन अबी हुजैफा बिन उत्बा बिन रबीआ है, जिसका जन्म पहली हिजरत के दौरान हबशा की भूमि में हुआ था। उनके पिता शुरुआती अग्रदूतों और बद्री योद्धाओं में से थे। इब्न अबी सरह के उस्मान के पास जाने के बाद उन्होंने मिस्र पर अधिकार कर लिया, और (36 हिजरी) में फिलिस्तीन में मारे गए। अल-सियार 3/479।

سورہ الانعام، آیت 93 460

کعبہ کے پردوں کے نیچے۔ تو عبداللہ بن ابی سرح عثمان رضی اللہ عنہ کے پاس بھاگ گیا، جو ان کا رضاعی بھائی تھا—ان کی ماں نے عثمان کو دودھ پلایا تھا۔ عثمان نے اسے چھپا لیا یہاں تک کہ جب اہل مکہ کو امان مل گئی تو وہ اسے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے پاس لے آئے۔ عثمان نے ان کے لیے امان مانگی۔ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کافی دیر تک خاموش رہے، پھر فرمایا: "ہاں"۔ جب عثمان رخصت ہوئے تو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے اپنے گرد موجود لوگوں سے فرمایا (1): "میں صرف اس لیے خاموش رہا تاکہ تم میں سے کوئی کھڑا ہو کر اس کی گردن مار دے۔" انصار میں سے ایک شخص نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، آپ نے مجھے اشارہ کیوں نہیں کیا؟ آپؐ نے فرمایا: "نبی کے لیے یہ لائق نہیں کہ اس کی آنکھیں خائن ہوں (خفیہ اشارہ کریں)" (2)۔

ابو عمر (3) نے کہا: عبداللہ بن سعد بن ابی سرح فتح کے ایام میں اسلام لائے، پس ان کا اسلام بہت اچھا رہا اور اس کے بعد ان سے کوئی ایسی بات ظاہر نہیں ہوئی جس پر اعتراض کیا جائے۔ وہ قریش کے شریف، عقلمند اور سخی لوگوں میں سے تھے، اور بنو عامر بن لوئی کے مانے ہوئے شہسوار تھے۔ پھر عثمان نے انہیں سن 25 ہجری میں مصر کا گورنر مقرر کیا۔ ان کے ہاتھوں سن 27 ہجری میں افریقہ فتح ہوا۔ انہوں نے سن 31 ہجری میں سرزمینِ نوبہ کے اساود (نوبیا کے باشندوں) کے خلاف جہاد کیا، اور وہ وہی ہیں جنہوں نے ان کے ساتھ وہ صلح کی جو آج تک باقی ہے۔ انہوں نے سن 34 ہجری میں رومیوں کی سرزمین میں معرکہ ذات الصواری (سمندری جنگ) لڑی۔ جب وہ اپنے وفود سے واپس آئے تو ابن ابی حذیفہ (4) نے انہیں فسطاط میں داخل ہونے سے

روک دیا، چنانچہ وہ عسقلان چلے گئے اور وہیں رہے یہاں تک کہ عثمان رضی اللہ عنہ شہید کر دیے گئے۔

اور کہا گیا ہے کہ وہ رملہ میں رہے یہاں تک کہ فتنے سے بھاگتے ہوئے وفات پا گئے۔ انہوں نے اپنے رب سے دعا کی اور کہا: "اے اللہ! میرے عمل کا خاتمہ نمازِ فجر پر کر۔" چنانچہ انہوں نے وضو کیا اور پھر نماز پڑھی۔ پہلی رکعت میں ام القرآن (سورہ فاتحہ) اور سورہ العادیات پڑھی، اور دوسری رکعت میں ام القرآن اور ایک سورت پڑھی، پھر اپنے دائیں طرف سلام پھیرا اور بائیں طرف سلام پھیرنے ہی والے تھے کہ اللہ نے ان کی روح قبض کر لی؛ یہ سب یزید بن ابی حبیب اور دیگر نے ذکر کیا ہے۔ انہوں نے نہ علیؓ کی بیعت کی اور نہ معاویہؓ کی (رضی اللہ عنہما)۔

(1) ان کا قول: "اپنے گرد موجود لوگوں سے،" (م) میں نہیں ہے۔ (2) اسباب النزول للواحدی ص 216، اور الاستیعاب 221/6۔ اسے ابو داؤد (2683) اور النسائی نے المجتبیٰ 105/7-106 میں سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ کی حدیث سے طویل بیان کیا ہے۔ (3) الاستیعاب 222/6 میں، اور جو کچھ قوسین کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (4) یہ محمد بن ابی حذیفہ بن عتبہ بن ربیعہ ہیں، پہلی ہجرت کے دوران سرزمینِ حبشہ میں پیدا ہوئے۔ ان کے والد اولین سابقین اور بدری صحابہ میں سے تھے۔ انہوں نے ابن ابی سرح کے عثمان کے پاس جانے کے بعد مصر پر قبضہ کر لیا تھا، اور سن 36 ہجری میں فلسطین میں قتل ہوئے؛ السیر 479/3۔

Surah Al-An'am: Verse 93 461 ... from both of them, and his death was before the people gathered around Mu'awiyah. It was said: He died in Africa. The correct view is that he died in Ashkelon in the year thirty-six or thirty-seven. It was also said: the year thirty-six (1). Hafs bin Omar narrated from Al-Hakam bin Aban, from Ikrima: This verse was revealed regarding Al-Nadr bin Al-Harith; because he opposed the Quran and said: "By the grinders grinding, and the kneaders kneading, and the bakers baking bread, and the swallowers swallowing bites" (2). The Almighty's saying: {And if you could but see when the wrongdoers are in the floods of death} i.e., its hardships and agonies. Al-Ghamra: hardship, and its origin is the thing that overwhelms things and covers them, from which comes: water overwhelmed (ghamarahu) him (3). Then it was placed in the meaning of hardships and calamities, from which comes "the flood (ghamra) of war" (4). Al-Jawhari said (5): Al-Ghamra: hardship, and the plural is Ghumar, like Nawba and Nuwab. Al-Qutami said, describing the ark of Noah, peace be upon him: And the time came for those floods to recede (6) And the floods of death: its hardships. {And the angels are stretching out their hands} subject and predicate. The original is "basituna" (stretching out - plural). It was said: with punishment and iron hammers; on the authority of Al-Hasan and Al-Dahhak. And it was said: to take their souls (7), and in the Revelation: {And if you could but see when the angels take the souls of those who disbelieved... striking their faces and their backs} [Al-Anfal: 50], so this verse combined the two opinions. It is said: he stretched out his hand towards him with something disliked.

---

(1) Thus in the manuscripts, and this repetition did not occur in 'Al-Isti'ab', and the speech is from it, as preceded. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/459. (3) In (Kh), (D), and (Zha): Ghamra. (4) In (D) and (M): Ghamarat al-Harb (floods of war), and see Tafsir al-Razi 13/85, and Tafsir al-Baghawi 2/116. (5) In Al-Sihah (Ghamar). (6) Its beginning: To Al-Judi until it became... and Al-Qutami is Umayr bin Shuyaym, and the verse is in his Diwan p. 144, his saying: "talika" with a kasra on the lam, a dialectical variant of "tilka" (that). Al-Khizana 9/130. (7) Al-Mawardi mentioned these two opinions in Al-Nukat wa al-'Uyun 2/144.

सूरह अल-अन'आम: आयत 93 461 ...उन दोनों से, और उनकी मृत्यु मुआविया के पास लोगों के इकट्ठा होने से पहले हुई थी। कहा गया है: उनकी मृत्यु अफ्रीका में हुई थी। सही बात यह है कि उनकी मृत्यु हिजरी सन छत्तीस या सैंतीस में अश्कलोन में हुई थी। और यह भी कहा गया है: सन छत्तीस (1)। हफ़्स बिन उमर ने अल-हकम बिन अबान से, उन्होंने इकरीमा से रिवायत की है: यह आयत अल-नद्र बिन अल-हारिस के बारे में नाजिल हुई थी; क्योंकि उसने कुरान का विरोध किया और कहा: "पीसने वालियों की कसम जो खूब पीसती हैं, और गूंथने वालियों की जो खूब गूंथती हैं, फिर रोटी पकाने वालियों की जो रोटी पकाती हैं, फिर निगलने वालियों की जो निवाले निगलती हैं" (2)। अल्लाह तआला का इरशाद: {और काश! तुम देखते जब ज़ालिम लोग मौत की सख़्तियों में होते हैं} यानी: उसकी कठिनाइयों और बेहोशियों में। 'अल-गमरा' का अर्थ है: कठोरता, और इसका मूल अर्थ वह चीज़ है जो चीज़ों को डुबो दे और उन्हें ढँक दे, इसी से निकला है: पानी ने उसे डुबो दिया (3)। फिर इसे कठिनाइयों और विपत्तियों के अर्थ में इस्तेमाल किया जाने लगा, इसी से "युद्ध की बाढ़ (गमरा)" शब्द आया है (4)। अल-जौहरी ने कहा है (5): अल-गमरा: कठोरता, और इसका बहुवचन 'गुमर' है, जैसे 'नौबा' का 'नुवब'। अल-कुतामी ने नूह अलैहिस्सलाम की कश्ती का वर्णन करते हुए कहा है: और उन लहरों (बाढ़) के उतरने का समय आ गया (6) और मौत की 'ग़मरात': उसकी सख़्तियाँ। {और फरिश्ते अपने हाथ फैलाए हुए होते हैं} यह मुब्तदा (विषय) और ख़बर (विधेय) है। मूल रूप 'बासितूना' (फैलाने वाले) है। कहा गया है: अज़ाब और लोहे के हथौड़ों के साथ; अल-हसन और अल-दहहाक के हवाले से। और कहा गया है: उनकी रूहें निकालने के लिए (7), और कुरान में है: {और अगर तुम देखते जब फरिश्ते काफ़िरों की जान निकालते हैं, उनके चेहरों और उनकी पीठों पर मारते हुए...} [अल-अनफ़ाल: 50], तो इस आयत ने दोनों कथनों को समाहित कर लिया है। कहा जाता है: उसने उसकी ओर बुराई के साथ हाथ फैलाया।

---

(1) पांडुलिपियों में ऐसा ही है, और यह दोहराव 'अल-इस्तिआब' में नहीं हुआ है, और यह बात वहीं से है, जैसा कि पहले बताया जा चुका है। (2) मआनी अल-कुरान, अल-नहहास 2/459। (3) (ख़), (द) और (ज़) प्रतियों में: गमरा। (4) (द) और (म) प्रतियों में: गमरात अल-हर्ब, और देखें तफ़सीर अल-राज़ी 13/85, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/116। (5) अल-सिहाह (ग़मर) में। (6) इसका पहला मिसरा है: अल-जूदी की तरफ यहाँ तक कि वह... और अल-कुतामी उमैर बिन शुयैम हैं, और यह शेर उनके दीवान पृ. 144 में है। उनका कहना: 'तालिक' लाम के नीचे ज़ेर के साथ, 'तिल्का' की एक भाषा

(बोली) है। अल-खिज़ाना 9/130। (7) अल-मावर्दी ने इन दो कथनों को 'अल-नुक़त वल-'उयून' 2/144 में उल्लेख किया है।

سورة الانعام: آیت 93 461 ...ان دونوں سے، اور ان کی وفات معاویہ پر لوگوں کے اکٹھا ہونے سے پہلے ہوئی تھی۔ کہا گیا ہے کہ ان کی وفات افریقہ میں ہوئی۔ اور صحیح بات یہ ہے کہ ان کی وفات عسقلان میں سن چھتیس یا سینتیس ہجری میں ہوئی۔ اور کہا گیا: سن چھتیس (1)۔ حفص بن عمر نے الحکم بن ابان سے، انہوں نے عکرمہ سے روایت کی ہے کہ: یہ آیت النضر بن الحارث کے بارے میں نازل ہوئی؛ کیونکہ اس نے قرآن کا مقابلہ کیا اور کہا: "قسم ہے پیسنے والیوں کی جو خوب پیستی ہیں، اور گوندھنے والیوں کی جو خوب گوندھتی ہیں، پھر روٹی پکانے والیوں کی جو روٹیاں پکاتی ہیں، پھر لقمے نگلنے والیوں کی جو لقمے نگلتی ہیں" (2)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور کاش! تم دیکھتے جب ظالم موت کی سختیوں میں ہوتے ہیں} یعنی: اس کی شدائد اور سکرات میں۔ 'الغمرہ' کے معنی ہیں: سختی، اور اس کی اصل وہ چیز ہے جو چیزوں کو ڈبو دے اور انہیں ڈھانپ لے، اسی سے ہے: پانی نے اسے غرق (غمرہ) کر دیا (3)۔ پھر اسے شدائد اور ناپسندیدہ چیزوں کے معنی میں استعمال کیا جانے لگا، اسی سے "جنگ کی سختی (غمرہ)" ہے (4)۔ جوہری نے کہا (5): الغمرہ: سختی، اور اس کی جمع 'غُمر' ہے، جیسے 'نوبہ' کی جمع 'نُوب'۔ قطامی نے نوح علیہ السلام کی کشتی کی صفت بیان کرتے ہوئے کہا ہے: اور ان سختیوں (پانی کی طغیانی) کے چھٹنے کا وقت آ گیا (6) اور 'غمرات الموت': اس کی سختیاں۔ {اور فرشتے اپنے ہاتھ پھیلائے ہوئے ہوتے ہیں} یہ مبتدا اور خبر ہے۔ اصل میں 'باسطون' (پھیلانے والے) تھا۔ کہا گیا ہے: عذاب اور لوہے کے ہتھوڑوں کے ساتھ؛ حسن اور ضحاک سے مروی ہے۔ اور کہا گیا: ان کی روحیں قبض کرنے کے لیے (7)، اور قرآن میں ہے: {اور اگر تم دیکھتے جب فرشتے کافروں کی روحیں نکالتے ہیں، ان کے چہروں اور ان کی پیٹھوں پر مارتے ہوئے...} [الأنفال: 50]، پس اس آیت نے دونوں اقوال کو جمع کر دیا ہے۔ کہا جاتا ہے: اس نے اس کی طرف برائی کے ساتھ ہاتھ پھیلایا۔

(1) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور یہ تکرار 'الاستیعاب' میں نہیں ہوا ہے، اور یہ کلام اسی سے ہے، جیسا کہ پہلے گزرا۔ (2) معانی القرآن للنحاس 459/2۔ (3) (خ) اور (د) اور (ظ) میں: غمرہ۔ (4) (د) اور (م) میں: غمرات الحرب، اور دیکھئے تفسیر رازی 13/85، اور تفسیر بغوی 116/2۔ (5) الصحاح (غمر) میں۔ (6) اس کا مصرع اول ہے: الجودی کی طرف یہاں تک کہ وہ... اور قطامی عُمیر بن شُبَیم ہے، اور یہ شعر اس کے دیوان ص 144 میں ہے، اس کا قول: 'تالک' لام کے کسرہ کے ساتھ، 'تلک' کی ایک لغت ہے۔ الخزانہ 130/9۔ (7) ماوردی نے یہ دونوں قول 'النکت والعیون' 144/2 میں ذکر کیے ہیں۔

462

Surah Al-An'am: Verses 93 - 94

{Bring out your souls} means: save them from the punishment if you can, and it is a rebuke.

It was said: bring them out forcibly; because the soul of the believer (1) is active to go out to meet its Lord, while the soul of the disbeliever is wrenched out violently. It is said: O wicked soul, come out dissatisfied and cursed, to the punishment of Allah and His humiliation. This was mentioned in the hadith of Abu Hurairah (2) and others. We have covered it in the book "Al-Tadhkirah" (3), and praise be to Allah.

It was also said: It is like someone saying to a person being punished: "I will make you taste punishment and I will bring out your soul," because they do not take out their own souls; rather, the Angel of Death and his assistants seize them. It was said: this is said to the disbelievers while they are in the Fire.

The answer is omitted due to the greatness of the matter, meaning: if you could see the wrongdoers in this state, you would see a great punishment. 'Hawn' and 'hawan' (humiliation) are the same. {You were arrogant} means: you considered yourselves great and were disdainful of accepting His signs (4).

Allah says: {And indeed you have come to Us alone as We created you the first time, and you have left behind your backs what We had bestowed upon you. And We see not with you your intercessors whom you claimed that they were among you partners. Certainly, the link between you is cut off, and that which you used to claim has vanished from you (94)}.

Allah says: {And indeed you have come to Us alone}: This refers to the Gathering (Resurrection). "Furada" (alone) is in the accusative case as a circumstantial adverb (hal), and it is indeclinable because it has the feminine 'alif'. Abu Haywa recited it as "furadan" with nunation (tanwin), which is the dialect of Tamim, and these people (5) say in the nominative case: "furadun". And Ahmad bin...

---

(1) In (D) and (M): soul. (2) Narrated at length by Ahmad (8769) and (25090), Ibn Majah (4262), and al-Nasa'i in al-Mujtaba 4/8-9. (3) P. 50. (4) See Tafsir al-Baghawi 2/116. (5) In the copies: "and they do not say" instead of "and these people say", and what is established is from "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 2/83, and the speech is from him. See "al-Durr al-Masun" 5/45. The recitation of Abu Haywa was also

mentioned by Makki in "Mushkil I’rab al-Qur’an" 1/216 and Abu Hayyan in "al-Bahr" 4/182, and Ibn Khalawayh attributed it in "al-Qira’at al-Shadhdhah" p. 38 to ‘Isa bin ‘Umar.

462

सूरा अल-अनाम: आयत 93 - 94

{अपनी आत्माओं को बाहर निकालो} का अर्थ है: यदि संभव हो तो उन्हें दंड से बचाओ, और यह एक झिड़की है।

यह कहा गया: उन्हें जबरदस्ती निकालो; क्योंकि आस्तिक (मोमिन) (1) की आत्मा अपने प्रभु से मिलने के लिए निकलने के लिए सक्रिय होती है, जबकि काफिर की आत्मा को हिंसक रूप से खींचा जाता है। कहा जाता है: ऐ दुष्ट आत्मा, अल्लाह के दंड और उसके अपमान की ओर असंतुष्ट और शापित होकर बाहर आ। यह अबू हुरैरा (2) और अन्य लोगों की हदीस में आया है। हमने इसे "अल-तदकिरा" (3) पुस्तक में विस्तार से बताया है, अल्लाह की प्रशंसा हो।

यह भी कहा गया है: यह उस व्यक्ति के कहने जैसा है जो दंडित कर रहा है: "मैं तुम्हें दंड का स्वाद चखाऊंगा और तुम्हारी आत्मा को बाहर निकाल दूंगा," क्योंकि वे अपनी आत्माएं स्वयं नहीं निकालते हैं; बल्कि मौत का फरिश्ता और उसके सहायक उन्हें पकड़ते हैं। कहा गया: यह काफिरों से तब कहा जाता है जब वे आग में होते हैं।

उत्तर को बात की महानता के कारण छोड़ दिया गया है, जिसका अर्थ है: यदि आप गलत काम करने वालों को इस स्थिति में देख सकते, तो आप एक महान दंड देखते। 'हौन' और 'हवान' (अपमान) एक ही हैं। {तुम अहंकार करते थे} का अर्थ है: तुम अपने आप को बड़ा समझते थे और उसकी आयतों को स्वीकार करने से कतराते थे (4)।

अल्लाह का कहना है: {और वास्तव में तुम हमारे पास अकेले आए हो जैसा कि हमने तुम्हें पहली बार पैदा किया था, और जो कुछ हमने तुम्हें प्रदान किया था उसे तुम अपनी पीठ के पीछे छोड़ आए हो। और हम तुम्हारे साथ तुम्हारे उन सिफारिशियों को नहीं देखते जिनके बारे में तुम्हारा दावा था कि वे तुम में भागीदार हैं। निश्चित रूप से तुम्हारे बीच का संबंध टूट गया है, और जो तुम दावा करते थे वह तुमसे ओझल हो गया है (94)}।

अल्लाह का कहना है: {और वास्तव में तुम हमारे पास अकेले आए हो}: यह हश्र (पुनरुत्थान) के बारे में एक वाक्यांश है। "ﻓُﺮَادَى" (अकेले) हाल (परिस्थिति) के रूप में नसब (accusative) की स्थिति में है, और यह 'अलिफ तनीथ' के कारण अविकारी है। अबू हय्या ने इसे "ﻓُﺮَادًى" (तनवीन के साथ)

पढ़ा है, जो तमीम की बोली है, और वे रफा (nominative) की स्थिति में (5) "फ़ुरादुन" कहते हैं। और अहमद बिन...

---

(1) (D) और (M) में: रूह (आत्मा)। (2) अहमद (8769) और (25090), इब्न माजह (4262), और अल-नसाई ने अल-मुजतबा 4/8-9 में विस्तार से उल्लेख किया है। (3) पृ. 50। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 2/116 देखें। (5) प्रतियों में: "और वे नहीं कहते" के बजाय "और ये लोग कहते हैं", और जो स्थापित है वह अल-नहस द्वारा "इराब अल-कुरान" 2/83 से है, और बात उन्हीं की है। "अल-दुर्र अल-मसन" 5/45 देखें। अबू हय्या की किरात का उल्लेख मक्की ने "मुशकिल इराब अल-कुरान" 1/216 और अबू हय्यान ने "अल-बहर" 4/182 में भी किया है, और इब्न खलवाय ने इसे "अल-किराआत अल-शज्जा" पृ. 38 में ईसा बिन उमर के लिए जिम्मेदार ठहराया है।

٤٦٢

سورة الانعام: آیات ٩٣ - ٩٤

﴿أَخْرِجُوا أَنفُسَكُمُ﴾ یعنی: اگر تم کر سکتے ہو تو انہیں عذاب سے چھڑاؤ، اور یہ ڈانٹ ڈپٹ ہے۔

اور کہا گیا: انہیں زبردستی نکالو؛ کیونکہ مومن (١) کی جان اپنے رب کی ملاقات کے لیے نکلنے کو بے تاب ہوتی ہے، اور کافر کی روح کو بڑی سختی سے کھینچا جاتا ہے، اور کہا جاتا ہے: اے خبیث نفس، اللہ کے عذاب اور اس کی رسوائی کی طرف ناپسندیدگی اور غصے کی حالت میں نکل؛ اسی طرح ابو ہریرہ (٢) کی حدیث اور دیگر میں آیا ہے۔ اور ہم نے اسے اپنی کتاب «التذکرة» (٣) میں بیان کیا ہے، والحمد للہ۔

اور کہا گیا: یہ عذاب دینے والے کے اس قول کے مانند ہے جو وہ عذاب پانے والے سے کہتا ہے: "میں تجھے ضرور عذاب کا مزہ چکھاؤں گا اور تیری جان نکال دوں گا،" اور یہ اس لیے کہ وہ خود اپنی جانیں نہیں نکالتے بلکہ ملک الموت اور ان کے معاونین اسے قبض کرتے ہیں۔ اور کہا گیا: یہ کافروں سے اس وقت کہا جائے گا جب وہ آگ میں ہوں گے۔

اور جواب معاملے کی عظمت کی وجہ سے حذف کر دیا گیا ہے، یعنی: اگر تم ظالموں کو اس حالت میں دیکھ لیتے تو تم بڑا عذاب دیکھتے۔ اور 'ہون' اور 'ہوان' (رسوائی) ایک ہی معنی میں ہیں۔ اور ﴿تَسْتَكْبِرُونَ﴾ یعنی: تم تکبر کرتے تھے اور اس کی آیات کو قبول کرنے سے عار محسوس کرتے تھے (٤)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادَىٰ كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَتَرَكْتُم مَّا خَوَّلْنَاكُمْ وَرَاءَ ظُهُورِكُمْ وَمَا نَرَىٰ مَعَكُمْ شُفَعَاءَكُمُ الَّذِينَ زَعَمْتُمْ أَنَّهُمْ فِيكُمْ شُرَكَاءُ لَقَد تَّقَطَّعَ بَيْنَكُمْ وَضَلَّ عَنكُم مَّا كُنتُمْ تَزْعُمُونَ ٩٤﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادَىٰ﴾ یہ حشر کی کیفیت کا بیان ہے۔ اور «فُرَادَى» حالتِ نصب میں 'حال' ہونے کی وجہ سے ہے، اور یہ غیر منصرف ہے کیونکہ اس میں الفِ تانیث ہے۔ اور ابو حیوہ نے «فُراداً» تنوین کے ساتھ پڑھا ہے، جو کہ قبیلہ تمیم کی لغت ہے، اور وہ (٥) حالتِ رفع میں «فُرَادٌ» کہتے ہیں۔ اور احمد بن...

---

(١) (د) اور (م) میں: روح۔ (٢) اسے احمد (٨٧٦٩) اور (٢٥٠٩٠)، ابن ماجہ (٤٢٦٢) اور نسائی نے المجتبیٰ ٨/٤ - ٩ میں تفصیل سے روایت کیا ہے۔ (٣) ص ٥٠۔ (٤) دیکھیے تفسیر بغوی ١١٦/٢۔ (٥) نسخوں میں ہے: "اور وہ نہیں کہتے"، بجائے: "اور یہ لوگ کہتے ہیں"، اور جو درست کیا گیا ہے وہ نحاس کی اعراب القرآن ٨٣/٢ سے ہے، اور عبارت انہی کی ہے، اور دیکھیے الدر المصون ٤٥/٥۔ اور ابو حیوہ کی قراءت کا تذکرہ مکی نے مشکل إعراب القرآن ٢١٦/١ اور ابو حیان نے البحر ٤/ ١٨٢ میں بھی کیا ہے، اور ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذة ص ٣٨ میں عیسیٰ بن عمر کی طرف منسوب کیا ہے۔

Yahya said: "Furāda" without nunation (tanwin), said: like "thulātha" (three) and "rubā'a" (four) (1). And "furādā" is the plural of "fardan", like "sukārā" as the plural of "sukrān" (drunkard), and "kusālā" as the plural of "kaslān" (lazy person) (2). It is also said: Its singular is "fard" with a sukun on the 'ra', "firid" with a kasra, "farad" with a fatha, and "farid" (3). The meaning is: You have come to us one by one, each of you alone, without family, wealth, or children, and without any helper from those who used to accompany you in misguidance, and what you worshipped besides Allah did not benefit you. Al-A'raj recited: "fardā" like: "sukrā" and "kuslā" without the alif (4). {And you have come to Us alone as We created you the first time} i.e., solitary as you were created. It is also said: naked as you came out from your mothers' wombs, barefooted, uncircumcised, having nothing with them (5). Scholars said: The servant will be resurrected tomorrow with the same limbs he had on the day he was born; whoever had a limb cut off, it will be restored to him on the Day of Resurrection. This is the meaning of his saying: "uncircumcised," i.e., not circumcised, meaning what was cut off from them during circumcision will be returned to them. The Almighty's saying: {and you have left behind what We bestowed upon you} i.e., what We gave you and made you possess. "Al-Khawal" is what Allah gives to humans in terms of servants and livestock (6). {behind your backs} i.e., behind you. {And We do not see with you your intercessors} i.e., those whom you worshipped and made as partners - referring to idols - i.e., My partners. The polytheists used to say: Idols are partners of Allah and our intercessors with Him.

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/83, and Ahmad bin Yahya: he is Tha'lab. It was read in the anomalous readings as "furād"; as in Al-Kashshaf 2/36 and Al-Bahr 4/182. (2) Tafsir Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 157, and Tafsir al-Baghawi 2/116. (3) See Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 1/345, Tafsir al-Tabari 9/414, and Tafsir Gharib al-Qur'an by Ibn Aziz p. 359. (4) Tafsir al-Baghawi 2/116, and Abu Hayyan mentioned it in Al-Bahr 4/182 on the authority of Abu 'Amr and Nafi' from the narration of Kharijah. The general reading is "furādā", and everything else mentioned is from the anomalous ones, Al-Durr al-Masun 5/45. (5) The author refers to the hadith of Abdullah bin Unays narrated by Ahmad (16042) and previously mentioned in 5/413. His saying: "buhman" means: they have none of the defects and conditions that exist in the world, such as blindness, one-eyedness, lameness, etc. Al-Nihayah (b-h-m). Narrated by Ahmad (24265), Al-Bukhari (6527), and Muslim (2859) from the hadith of Aisha,

may Allah be pleased with her, without his saying: "buhman". (6) In (kh) and (z): and sheep.

सूरह अल-अन'आम: आयत 94 463

यह्या ने कहा: "फ़ुरादा" (furāda) बिना तन्वीन के, कहा: जैसे "थुलाथा" (तीन) और "रुबाआ" (चार) (1)। और "फ़ुरादा" (furādā) "फर्दान" का बहुवचन है, जैसे "सुकरा" (sukārā) "सुकरान" का बहुवचन है, और "कुसाला" (kusālā) "कसलान" का बहुवचन है (2)। यह भी कहा गया है कि इसका एकवचन "फर्द" (fard) है जिसमें 'रा' पर सुकून है, "फ़िरिद" (firid) कसरा के साथ, "फरद" (farad) फत्हा के साथ, और "फरीद" (farid) (3)। इसका अर्थ है: तुम हमारे पास एक-एक करके आए हो, तुममें से प्रत्येक अकेला है, बिना किसी परिवार, धन या संतान के, और उन लोगों में से किसी भी सहायक के बिना जो गुमराह करने में तुम्हारे साथ थे, और अल्लाह के अलावा जिनकी तुम पूजा करते थे, उन्होंने तुम्हें कोई लाभ नहीं पहुँचाया। अल-अराज ने "फर्दा" (fardā) पढ़ा जैसे: "सुकरा" और "कुसला" बिना अलिफ़ के(4)। {और तुम हमारे पास अकेले ही आए हो जैसे हमने तुम्हें पहली बार पैदा किया था} अर्थात: वैसे ही अकेले जैसे तुम पैदा हुए थे। यह भी कहा गया है: नग्न जैसे तुम अपनी माताओं के गर्भ से निकले थे, नंगे पैर, बिना खतना के(uncircumcised), उनके साथ कुछ भी नहीं था (5)। विद्वानों ने कहा: बंदे को कल उन्हीं अंगों के साथ उठाया जाएगा जो उसके पैदा होने के दिन थे; जिसका कोई अंग काट दिया गया था, कयामत के दिन उसे वापस लौटा दिया जाएगा। और यही उनके इस कथन का अर्थ है: "ग़ुर्ला" (uncircumcised) अर्थात: बिना खतना के, यानी खतना के समय उनसे जो हिस्सा काट दिया गया था, वह उन्हें वापस लौटा दिया जाएगा। सर्वशक्तिमान का कथन: {और जो कुछ हमने तुम्हें प्रदान किया था उसे तुम पीछे छोड़ आए हो} अर्थात: जो कुछ हमने तुम्हें दिया था और जिसका तुम्हें मालिक बनाया था। "अल-खवल" वह है जो अल्लाह मनुष्यों को दासों और मवेशियों के रूप में देता है (6)। {तुम्हारी पीठ के पीछे} अर्थात: तुम्हारे पीछे। {और हम तुम्हारे साथ तुम्हारे सिफारिश करने वालों को नहीं देखते} अर्थात: वे जिनकी तुम पूजा करते थे और जिन्हें तुमने साझीदार बनाया था - इसका अर्थ मूर्तियों से है - अर्थात: मेरे साझीदार। और मुशरिक (बहुदेववादी) कहा करते थे: मूर्तियाँ अल्लाह के साझीदार हैं और हमारे पास उसके साथ हमारी सिफारिश करने वाली हैं।

(1) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/83, और अहमद बिन यह्या: वह थलाब है। इसे "फ़ुराद" के रूप में असामान्य पाठों में पढ़ा गया है; जैसा कि अल-कशाफ 2/36 और अल-बहर 4/182 में है। (2) इब्न कुतैबा द्वारा तफ़सीर ग़रीब अल-कुरान पृ. 157, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/116। (3) अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान 1/345, तफ़सीर अल-तबरी 9/414, और इब्न अज़ीज़ द्वारा तफ़सीर

ग़रीब अल-कुरान पृ. 359 देखें। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 2/116, और अबू हयान ने अल-बहर 4/182 में अबू अम्र और नाफ़ी से खारिजा के रिवायत पर इसका उल्लेख किया है। आम पाठ "फ़ुरादा" है, और इसके अलावा जो कुछ भी उल्लेख किया गया है वह असामान्य पाठों में से है, अल-दुर्र अल-मसनून 5/45। (5) लेखक अब्दुल्ला बिन अनैस की हदीस की ओर इशारा करते हैं जिसे अहमद (16042) ने निकाला है और पहले 5/413 में उल्लेख किया गया है। उनका कहना है: "बुहमन", अर्थात: उनमें से कोई भी दोष और बीमारियाँ नहीं हैं जो दुनिया में होती हैं, जैसे अंधापन, कानापन, लंगड़ापन आदि। अल-निहाया (ब-ह-म)। इसे अहमद (24265), अल-बुखारी (6527), और मुस्लिम (2859) ने आयशा की हदीस से निकाला है, अल्लाह उनसे खुश हो, उनके"बुहमन" कहे बिना। (6) (ख) और (ज़) में: और भेड़।

سورہ الانعام: آیت 94 463

یحییٰ نے کہا: "فُرادَ" بغیر تنوین کے، کہا: جیسے ثلاث اور رباع (1)۔ اور "فرادی" فُردان کی جمع ہے جیسے سُکاری سُکران کی جمع ہے، اور کُسالی کَسلان کی جمع ہے (2)۔ اور کہا گیا ہے: اس کا واحد فَرْد ہے؛ راء کے جزم کے ساتھ، اور فِرِد؛ کسرہ کے ساتھ، اور فَرَد؛ فتحہ کے ساتھ، اور فرید (3)۔ اور معنی یہ ہے کہ: تم ہمارے پاس ایک ایک کر کے آئے، تم میں سے ہر ایک تنہا ہے، بغیر اہل و عیال، مال یا اولاد کے، اور ان لوگوں میں سے کسی مددگار کے بغیر جو گمراہی میں تمہارے ساتھ تھے، اور جن کی تم اللہ کے سوا عبادت کرتے تھے انہوں نے تمہیں کوئی فائدہ نہیں پہنچایا۔ اور الاعرج نے پڑھا: "فَرْدَی" جیسے: سُکری اور کُسلی بغیر الف کے (4)۔ ﴿ كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ ﴾ یعنی: تنہا جیسے تم پیدا ہوئے تھے۔ اور کہا گیا: برہنہ جیسے تم اپنی ماؤں کے پیٹ سے نکلے تھے، ننگے پاؤں، بغیر ختنہ کے (uncircumcised)، ان کے ساتھ کچھ نہ تھا (5)۔ اور علماء نے کہا: بندے کو کل انہی اعضاء کے ساتھ اٹھایا جائے گا جو اس کے پیدا ہونے کے دن تھے، جس کا کوئی عضو کاٹ دیا گیا تھا وہ قیامت کے دن اس پر لوٹا دیا جائے گا۔ اور یہی ان کے قول: "عُرْلاً" کا معنی ہے یعنی: غیر مختون (بغیر ختنہ کے) یعنی ان سے ختنہ کے وقت جو حصہ کاٹا گیا تھا وہ ان پر لوٹا دیا جائے گا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَتَرَكْتُم مَّا خَوَّلْنَكُمْ ﴾ یعنی: ہم نے جو تمہیں دیا اور جس کا تمہیں مالک بنایا۔ اور "الخَوَل": وہ ہے جو اللہ انسان کو غلاموں اور چوپایوں میں سے عطا فرماتا ہے (6)۔ ﴿ وَرَاءَ ظُهُورِكُمْ ﴾ یعنی: تمہارے پیچھے۔ ﴿ وَمَا نَرَى مَعَكُمْ شُفَعَاءَكُمُ ﴾ یعنی: وہ جن کی تم عبادت کرتے تھے اور انہیں شریک ٹھہرایا تھا - اس سے مراد بت ہیں - یعنی: میرے شریک۔ اور مشرکین کہا کرتے تھے: بت اللہ کے شریک اور اس کے پاس ہمارے سفارشی ہیں۔

(1) اعراب القرآن للنحاس 2/ 83، اور احمد بن یحییٰ: وہ ثعلب ہے۔ اور اسے شواذ (غیر معروف قرأتوں) میں "فراد" پڑھا گیا ہے؛ جیسا کہ الکشاف 2/ 36، اور البحر 4/ 182 میں ہے۔ (2) تفسیر غریب القرآن لابن قتیبہ ص 157، اور تفسیر البغوی 116/2۔ (3) دیکھیے معانی القرآن للفراء 1/ 345، اور تفسیر الطبری 9/ 414، اور تفسیر غریب القرآن لابن عزیز ص 359۔ (4) تفسیر البغوی 116/2، اور ابو حیان نے اسے البحر 4/ 182 میں ابو عمرو اور نافع سے خارجہ کی روایت سے ذکر کیا ہے۔ اور جمہور کی قرأت فُرادی ہے، اور اس کے علاوہ جو کچھ ذکر کیا گیا ہے وہ شواذ میں سے ہے الدر المصون 45/5۔ (5) مصنف عبداللہ بن انیس کی اس حدیث کی طرف اشارہ کر رہے ہیں جسے احمد نے روایت کیا ہے (16042) اور پہلے 5/ 413 میں گزر چکی ہے۔ ان کا قول: "بُهماً"، یعنی: ان میں کوئی عیب اور آفات نہیں ہیں جو دنیا میں ہوتی ہیں، جیسے اندھا پن، کانا پن اور لنگڑا پن وغیرہ۔ النہایہ (بہم)۔ اور اسے احمد (24265)، بخاری (6527)، اور مسلم (2859) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے بغیر ان کے قول: "بُهماً" کے۔ (6) (خ) اور (ظ) میں ہے: اور بھیڑ۔

Surah Al-An'am: Verse 94 464

{Indeed, it has been cut off between you} Nafi', al-Kisa'i, and Hafs recited [it] with the accusative (fathah) as an adverb (1), meaning: your connection between you has been severed. The removal of the word 'connection' is indicated by His saying: {And We do not see with you your intercessors whom you claimed}. This indicates the severing and abandonment between them and their partners; since they disowned them and were not with them. Their severing from them is their leaving their connection with them, so it was appropriate to imply 'connection' after 'has been cut off' because the speech points to it. In the codex of Ibn Mas'ud, there is what indicates the accusative in it: "Indeed, what is between you has been cut off," and in this, only the accusative is permissible; because you mentioned the thing cut off (2), which is "what" (mā), as if he said: the connection between you has been severed. It was said: the meaning is: the matter between you has been severed. And the meanings are close.

And the others recited: "baynukum" with the nominative (dammah) (3) on the basis that it is a noun, not an adverb, so the verb was predicated on it and it was raised. Making "bayn" a noun is strengthened by the entry of a preposition upon it in the Almighty's saying: {and between us and you is a partition} [Fussilat: 5], and {This is a parting of what is between me and you} [Al-Kahf: 78].

It is possible that the recitation of the accusative is on the meaning of the recitation (4) of the nominative, and it was only put in the accusative because of its frequent use as an accusative adverb, [so it was given a fathah] while it is in the position of being raised (nominative), and this is the opinion of Al-Akhfash. Thus, both recitations on this [basis] have one meaning, so recite with whichever you wish.

{And gone from you} i.e.: disappeared. {what you used to claim} i.e.: what you used to lie about in the world. It is narrated that the verse was revealed concerning An-Nadr bin Al-Harith (5).

It is narrated that 'A'ishah, may Allah be pleased with her, recited the words of Allah Almighty: {And indeed you have come to Us individually as...

(1) Al-Sab'ah p. 263, and Al-Taysir p. 105. (2) In the manuscript copies: 'al-munqati'', and what is fixed is from (m), which matches what is in Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/441, and the speech is from him, and the recitation of Ibn Mas'ud is in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 39. (3) Al-Sab'ah p. 263, and Al-Taysir p. 105. (4) His saying: recitation,

from (kh) and (z), which matches what is in Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/441, and the speech and what will appear in brackets is from him. (5) Narrated by Al-Tabari 9/417 from Ikrimah.

सूरह अल-अनाम: आयत 94 464

{वास्तव में, तुम्हारे बीच सब कट गया है} नाफी', अल-किसाई और हफ़्स ने इसे क्रिया विशेषण (ज़र्फ़) के रूप में नस़ब (फ़तह) के साथ पढ़ा है (1), जिसका अर्थ है: तुम्हारे बीच का तुम्हारा संपर्क कट गया है। 'संपर्क (वस्ल) शब्द के विलोप का प्रमाण अल्लाह का यह कथन है: {और हम तुम्हारे साथ तुम्हारे उन सिफारिशियों को नहीं देखते जिनका तुम दावा करते थे}। यह उनके और उनके भागीदारों के बीच अलगाव और बहिष्कार का संकेत देता है; क्योंकि उन्होंने उनसे पल्ला झाड़ लिया और वे उनके साथ नहीं थे। उनका उनसे अलगाव उनके साथ उनके संपर्क को छोड़ना है, इसलिए 'तक़त्ता' (कट गया) के बाद 'संपर्क को अंतर्निहित मानना उचित था क्योंकि बातचीत उस ओर संकेत करती है। इब्न मसूद के पाठ में वह है जो इसमें नस़ब (फ़तह) का संकेत देता है: "बेशक जो कुछ तुम्हारे बीच है वह कट गया है", और इसमें केवल नस़ब ही जायज़ है; क्योंकि आपने उस चीज़ का उल्लेख किया है जो कटी हुई है (2), जो कि "मा" (जो कुछ) है, मानो उसने कहा: तुम्हारे बीच का संपर्क कट गया है। और कहा गया: अर्थ यह है: तुम्हारे बीच का मामला कट गया है। और अर्थ एक-दूसरे के करीब हैं।

बाकियों ने पढ़ा: "बैनुकुम" (baynukum) रफ़ (पेश) के साथ (3) इस आधार पर कि यह एक संज्ञा (इस्म) है न कि क्रिया विशेषण, इसलिए क्रिया को इसके प्रति संबद्ध किया गया और इसे रफ़ दिया गया। "बैन" को संज्ञा बनाने की पुष्टि अल्लाह के इस कथन में उस पर पूर्वसर्ग (हर्फ़ए-जर) के प्रवेश से होती है: {और हमारे और तुम्हारे बीच एक पर्दा है} [फ़ुस्सिलत: 5], और {यह मेरे और तुम्हारे बीच का अलगाव है} [अल-कहफ़: 78]।

यह संभव है कि नस़ब का पाठ रफ़ के पाठ के अर्थ (4) पर हो, और इसे केवल नस़ब इसलिए दिया गया क्योंकि क्रिया विशेषण के रूप में इसका उपयोग बहुत अधिक होता है, [तो इसे फ़तह दिया गया] जबकि यह रफ़ के स्थान पर है, और यह अल-अख़फ़श का मत है। इस प्रकार, दोनों पाठ इस आधार पर एक ही अर्थ रखते हैं, इसलिए आप जिसे चाहें पढ़ें।

{और तुमसे गुम हो गया} यानी: चला गया। {जिसका तुम दावा करते थे} यानी: दुनिया में जिसके बारे में तुम झूठ बोलते थे। वर्णित है कि यह आयत अन-नज़र बिन अल-हारिस के बारे में अवतरित हुई थी (5)।

और वर्णित है कि आयशा (रज़ि.) ने अल्लाह तआला के इस कथन को पढ़ा: {और वास्तव में तुम हमारे पास अकेले आए हो जैसे...

(1) अल-सबअ़ पृ. 263, और अल-तयसीर पृ. 105। (2) हस्तलिखित प्रतियों में: 'अल-मुनक़ृति' (al-munqati'), और जो प्रमाणित है वह (म) से है, जो अल-कश्फ़ अ़न वुजूह अल-क़िरात 1/441 में है, और बात उसी की है, और इब्न मसूद का पाठ अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ाह पृ. 39 में है। (3) अल-सबअ़ पृ. 263, और अल-तयसीर पृ. 105। (4) उसका कथन: 'क़िरात' (recitation), (ख) और (ज़) से, जो अल-कश्फ़ अ़न वुजूह अल-क़िरात 1/441 में है, और बात और जो कोष्ठक में आएगा वह उसी का है। (5) अल-तबरी 9/417 ने इकरीमा से उद्धृत किया।

سورہ الانعام: آیت ۹۴ ۴۶۴

﴿لَقَد تَّقَطَّعَ بَيْنَكُمْ﴾ نافع، کسائی اور حفص نے اسے ظرف کی بنا پر نصب (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے (۱)، اس معنی میں کہ: تمہارے درمیان تمہارا رابطہ منقطع ہو گیا۔ لفظ 'وصل' (رابطہ) کے حذف ہونے پر اللہ تعالیٰ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: ﴿وَمَا نَرَىٰ مَعَكُمْ شُفَعَاءَكُمُ الَّذِينَ زَعَمْتُمْ﴾ (اور ہم تمہارے ساتھ تمہارے وہ سفارشی نہیں دیکھتے جن کا تم گمان کرتے تھے)۔ پس یہ ان کے اور ان کے شریکوں کے درمیان قطع تعلق اور ہجرت (دوری) پر دلالت کرتا ہے؛ کیونکہ انہوں نے ان سے بیزاری کا اظہار کیا اور وہ ان کے ساتھ نہیں تھے۔ ان کا ان سے قطع تعلق کرنا، ان کے ساتھ اپنا رابطہ چھوڑنا ہے، تو 'تقطع' کے بعد 'وصل' کو پوشیدہ ماننا بہتر ہوا کیونکہ کلام اس پر دلالت کرتا ہے۔ ابن مسعود کے نسخہ میں وہ چیز موجود ہے جو اس میں نصب پر دلالت کرتی ہے: "لقد تقطع ما بينكم" (بیشک وہ جو تمہارے درمیان ہے منقطع ہو گیا)، اور اس میں صرف نصب ہی جائز ہے؛ کیونکہ آپ نے منقطع ہونے والی چیز کا ذکر کیا ہے (۲)، اور وہ ہے "ما" (جو)، گویا اس نے کہا: تمہارے درمیان رابطہ منقطع ہو گیا۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ تمہارے درمیان معاملہ ختم ہو گیا۔ اور معانی قریب قریب ہیں۔

باقیوں نے پڑھا: "بَيْنُكُمْ" رفع (پیش) کے ساتھ (۳) اس بنیاد پر کہ یہ اسم ہے ظرف نہیں ہے، تو فعل کی نسبت اس کی طرف کی گئی لہٰذا اسے رفع دیا گیا۔ "بین" کو اسم بنانا اللہ تعالیٰ کے اس قول میں اس پر حرفِ جر کے داخل ہونے سے قوی ہوتا ہے: ﴿وَمِنْ بَيْنِنَا وَبَيْنِكَ حِجَابٌ﴾ [فصلت:۵]، اور ﴿هَذَا فِرَاقُ بَيْنِي وَبَيْنِكَ﴾ [الکہف:۷۸]۔

اور یہ جائز ہے کہ نصب والی قرات رفع والی قرات (۴) کے معنی میں ہو، اور اسے صرف کثرت استعمال کی وجہ سے بطورِ ظرفِ منصوب لایا گیا، [پس اسے زبر دی گئی] حالانکہ یہ رفع کے

مقام پر ہے، اور یہی اخفش کا مذہب ہے۔ پس دونوں قراتیں اس لحاظ سے ایک ہی معنی میں ہیں، لہٰذا ان میں سے جو چاہیں پڑھیں۔

﴿وَضَلَّ عَنكُمْ﴾ یعنی: چلا گیا۔ ﴿مَا كُنتُمْ تَزْعُمُونَ﴾ یعنی: جس کے بارے میں تم دنیا میں جھوٹ بولتے تھے۔ مروی ہے کہ یہ آیت نضر بن الحارث کے بارے میں نازل ہوئی (۵)۔

اور مروی ہے کہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے اللہ تعالیٰ کا یہ قول پڑھا: ﴿وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادَى كَمَا

---

(۱) السبعہ ص۲۶۳، اور التیسیر ص۱۰۵۔ (۲) قلمی نسخوں میں: 'المنقطع' ہے، اور ثابت شدہ (م) سے ہے، جو 'الکشف عن وجوہ القراءات' ۱/۴۴۱ کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے، اور ابن مسعود کی قرات 'القراءات الشاذہ' ص۳۹ میں ہے۔ (۳) السبعہ ص۲۶۳، اور التیسیر ص۱۰۵۔ (۴) اس کا قول: 'قرات' (Recitation)، (خ) اور (ظ) سے ہے، جو 'الکشف عن وجوہ القراءات' ۱/۴۴۱ کے موافق ہے، اور کلام اور جو کچھ بریکٹوں میں آئے گا اسی سے ہے۔ (۵) اسے طبری نے ۹/۴۱۷ میں عکرمہ سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-An'am, Verses 94 - 95 465

"...as We created you the first time." She said: O Messenger of Allah, woe is me! Will men and women be gathered together, looking at each other's private parts? The Messenger of Allah (ﷺ) said: "Every person among them on that Day will have a concern of his own to keep him occupied; men will not look at women, nor women at men; they will be too preoccupied with themselves." This is an established authentic Hadith (1), narrated by Muslim (2) with its meaning.

His Almighty's saying: "Indeed, Allah is the splitter of the grain and the date-stone. He brings forth the living from the dead and brings forth the dead from the living. That is Allah; so how are you deluded?" [95]

His Almighty's saying: "Indeed, Allah is the splitter of the grain and the date-stone." He counted among the wonders of His handiwork that which their idols are incapable of doing even the slightest bit. 'Al-Falq' means splitting; i.e., He splits the dead seed, and from it emerges green leaves, and likewise the grain. And from the green leaves emerge a dead seed and a grain; this is the meaning of: "He brings forth the living from the dead and brings forth the dead from the living" (3). Narrated from Al-Hasan and Qatadah (4).

Ibn Abbas and Ad-Dahhak said: The meaning of 'Faliq' (Splitter) is Creator. Mujahid said: By 'Al-Falq' he meant the split that is in the grain and in the date-stone (5). 'An-Nawa' is the plural of 'Nawat' (stone/pit), and it applies to everything that has a stone, like apricots and peaches. "He brings forth the living from the dead and brings forth the dead from the living." He brings forth the living human being from the dead sperm-drop, and the dead sperm-drop from the living human being; on the authority of Ibn Abbas (6). The saying of Qatadah and Al-Hasan has preceded. And this was mentioned previously in "Al-Imran" (7).

---

(1) In (D), (Z), and (M): established in the Sahih. (2) In his Sahih (2859), and it is with Ahmad (24265), and Al-Bukhari (6527), and the wording is for Al-Tabari 415/9. (3) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 83/2. (4) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-Uyun 146/2, and narrated by Al-Tabari 420/9 from Qatadah. (5) Al-Tabari narrated these sayings 421/9 - 422. (6) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 83/2, and narrated by Al-Tabari 423/9 - 424. (7) 85/5 - 86.

सूरह अल-अनआम, आयतें 94 - 95 465

"...जैसा कि हमने तुम्हें पहली बार पैदा किया था।" उसने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, अफ़सोस! क्या पुरुषों और महिलाओं को एक साथ इकट्ठा किया जाएगा, वे एक-दूसरे के गुप्त अंगों को देखेंगे? अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने कहा: "उस दिन उनमें से हर व्यक्ति को अपनी ही इतनी चिंता होगी जो उसे दूसरों से बेपरवाह कर देगी; पुरुष महिलाओं की ओर नहीं देखेंगे, और न ही महिलाएं पुरुषों की ओर; वे एक-दूसरे से बेखबर अपने आप में व्यस्त होंगे।" यह एक प्रमाणित और सही हदीस है (1), जिसे मुस्लिम (2) ने इसके अर्थ के साथ बयान किया है।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: "निस्संदेह, अल्लाह अनाज और गुठली को फाड़ने वाला है। वह मृत से जीवित को निकालता है और जीवित से मृत को निकालने वाला है। वही अल्लाह है; फिर तुम कहाँ बहके जा रहे हो?" [95]

अल्लाह तआला का फ़रमान है: "निस्संदेह, अल्लाह अनाज और गुठली को फाड़ने वाला है।" उसने अपनी कारीगरी के उन अजूबों में से गिनाया जिनसे उनके बुत रत्ती भर भी करने में असमर्थ हैं। 'अल-फ़ल्क़' का अर्थ है: फाड़ना; यानी, वह मृत बीज को फाड़ देता है, और उससे हरी पत्तियां निकलती हैं, और इसी तरह अनाज भी। और हरी पत्तियों से एक मृत बीज और दाना निकलता है; यह "वह मृत से जीवित को निकालता है और जीवित से मृत को निकालता है" (3) का अर्थ है। अल-हसन और क़तादह (4) के माध्यम से।

इब्न अब्बास और अद-दह्हाक ने कहा: 'फ़ालिक़' (फाड़ने वाला) का अर्थ रचयिता (खालिक़) है। मुजाहिद ने कहा: 'अल-फ़ल्क़' से उनका तात्पर्य उस दरार से है जो अनाज और गुठली में होती है (5)। 'अन-नवा' गुठली (नवात) का बहुवचन है, और यह हर उस चीज़ पर लागू होता है जिसमें गुठली होती है; जैसे खूबानी और आड़ू। "वह मृत से जीवित को निकालता है और जीवित से मृत को निकालने वाला है।" वह मृत वीर्य की बूंद से जीवित मनुष्य को निकालता है, और जीवित मनुष्य से मृत वीर्य की बूंद को निकालता है; इब्न अब्बास (6) के माध्यम से। क़तादह और अल-हसन का कथन पहले आ चुका है। और यह "आल इमरान" (7) में पहले ही गुजर चुका है।

---

(1) (द), (ज़) और (म) में: सहीह में प्रमाणित। (2) अपनी सहीह (2859) में, और यह अहमद (24265) और बुखारी (6527) के पास है, और शब्द अल-तबरी 415/9 के हैं। (3) इराब अल-कुरान, अन-नह्हास 83/2। (4) अल-मावर्दी ने अल-नुक़त वल-उयून 146/2 में उनके बारे में इसका उल्लेख

किया है, और अल-तबरी 420/9 ने इसे क़तादह से निकाला है। (5) अल-तबरी ने इन कथनों को 421/9 - 422 में निकाला है। (6) इराब अल-कुरान, अन-नह्हास 83/2, और अल-तबरी 423/9 - 424 ने इसे निकाला है। (7) 85/5 - 86।

سورہ الانعام، آیات 94 - 95 465

"...جیسا کہ ہم نے تمہیں پہلی بار پیدا کیا تھا۔" اس نے کہا: اے اللہ کے رسول، ہائے افسوس! کیا مرد اور عورتیں سب ایک ساتھ جمع کیے جائیں گے، وہ ایک دوسرے کی شرمگاہوں کو دیکھیں گے؟ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اس دن ان میں سے ہر شخص کو ایسی فکر ہوگی جو اسے دوسروں سے بے پروا کر دے گی، مرد عورتوں کی طرف نہیں دیکھیں گے اور نہ عورتیں مردوں کی طرف، وہ ایک دوسرے سے بے خبر اپنے آپ میں مشغول ہوں گے۔" یہ ایک ثابت شدہ صحیح حدیث ہے (1) جسے مسلم (2) نے اس کے معنی کے ساتھ روایت کیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "بے شک اللہ دانے اور گٹھلی کو پھاڑنے والا ہے۔ وہ مردہ سے زندہ کو نکالتا ہے اور زندہ سے مردہ کو نکالنے والا ہے۔ یہی اللہ ہے، پھر تم کہاں بہکے جاتے ہو؟" [95]

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "بے شک اللہ دانے اور گٹھلی کو پھاڑنے والا ہے"۔ اس نے اپنی کاریگری کے ان عجائب میں سے شمار کیا جن سے ان کے معبود ذرہ برابر بھی عاجز ہیں۔ 'الفلق' کے معنی پھاڑنا ہیں؛ یعنی وہ مردہ گٹھلی کو پھاڑ دیتا ہے، پھر اس سے سبز پتے نکلتے ہیں، اور اسی طرح دانے سے بھی۔ اور سبز پتوں سے مردہ گٹھلی اور دانہ نکلتا ہے، اور یہی معنی ہے: "وہ زندہ کو مردہ سے نکالتا ہے اور مردہ کو زندہ سے نکالتا ہے" (3)۔ حسن اور قتادہ (4) سے مروی ہے۔

ابن عباس اور ضحاک نے کہا: 'فالق' کا معنی پیدا کرنے والا (خالق) ہے۔ مجاہد نے کہا: 'الفلق' سے مراد وہ شگاف ہے جو دانے اور گٹھلی میں ہوتا ہے (5)۔ 'النویٰ' نوات (گٹھلی) کی جمع ہے، اور یہ ہر اس چیز کے لیے استعمال ہوتا ہے جس میں گٹھلی ہو؛ جیسے خوبانی اور آڑو۔ "وہ زندہ کو مردہ سے نکالتا ہے اور مردہ کو زندہ سے نکالنے والا ہے۔" وہ مردہ نطفے سے زندہ انسان کو

نکالتا ہے، اور زندہ انسان سے مردہ نطفہ نکالتا ہے؛ ابن عباس (6) سے مروی ہے۔ قتادہ اور حسن کا قول پہلے گزر چکا ہے۔ اور یہ "آل عمران" (7) میں پہلے گزر چکا ہے۔

---

(1) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: صحیح میں ثابت ہے۔ (2) اپنی صحیح (2859) میں، اور یہ احمد (24265) اور بخاری (6527) کے ہاں ہے، اور الفاظ طبری 415/9 کے ہیں۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 83/2۔ (4) ماوردی نے اسے النکت والعیون 146/2 میں ان دونوں سے نقل کیا ہے، اور طبری نے 420/9 میں اسے قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (5) طبری نے ان اقوال کو 421/9 - 422 میں نقل کیا ہے۔ (6) اعراب القرآن للنحاس 83/2، اور طبری نے اسے 423/9 - 424 میں نقل کیا ہے۔ (7) 85/5 - 86.

And in "Sahih Muslim"(1) from Ali: By Him who split the grain and created the soul, it is the covenant of the Unlettered Prophet ﷺ to me that none loves me but a believer, and none hates me but a hypocrite. "That is Allah": Subject and predicate. "So how are you deluded?": From where are you turned away from the truth despite what you see of the power of Allah, Exalted and Majestic(2). Allah's saying: "He is the Cleaver of the dawn and has made the night for rest and the sun and moon for calculation. That is the determination of the Exalted in Might, the Knowing." (96) Allah's saying: "Cleaver of the dawn" is an adjective for the name of Allah the Almighty, meaning: that is Allah your Lord, the Cleaver of the dawn. It was said: The meaning is: Indeed Allah is the Cleaver of the dawn. "Subh" and "Sabah" mean the beginning of the day, and so does "Isbah", meaning: the Cleaver of the morning every day, referring to the dawn. "Isbah" is the verbal noun of "Asbaha". The meaning is: splitting the light from the darkness and revealing it. Ad-Dahhak said: "Cleaver of the dawn" means the Creator of the day(3). It is a definite noun in which nunation (tanween) is not permissible according to any of the grammarians [except Al-Kisa'i]. Al-Hasan and 'Isa ibn 'Umar recited it as: "Faliq al-Asbah" with a fatha on the hamza, which is the plural of subh (dawn)(4). Al-A'mash narrated from Ibrahim al-Nakha'i that he recited: "Falaqa al-Isbah" on the pattern of "fa'ala", with the hamza being kasra and the ha being mansub (with fatha)(5). Al-Hasan, 'Isa ibn 'Umar, Hamzah, and Al-Kisa'i recited: "and He made the night a rest" without an alif and with "al-layl" in the accusative case (mansub)(6), based on the meaning of "Faliq" in both places.

---

(1) No. (78). (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/84. (3) Reported by al-Tabari 9/426. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/84; what precedes in brackets is from it. Ibn Khalawayh mentioned this recitation in "Al-Qira'at al-Shadhdhah" p. 39 from Al-Hasan alone. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/84. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/84, and it is also the recitation of 'Asim. "Al-Sab'ah" p. 263, and "Al-Taysir" p. 105.

और 'सहीह मुस्लिम'(1) में अली से रिवायत है: उस रब्ब की कसम जिसने बीज को फाड़ा और रूह को पैदा किया, उम्मी नबी ﷺ का मुझसे यह वादा है कि मुझसे सिर्फ मोमिन ही मोहब्बत करेगा और मुझसे सिर्फ मुनाफ़िक ही नफरत करेगा। "वही अल्लाह है": मुब्तदा (विषय) और खबर (विधेय)। "फिर तुम कहाँ भटके फिरते हो?": तुम हक़ से कहाँ फेरे जा रहे हो जबकि तुम अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल की कुदरत देख रहे हो(2)। अल्लाह का फरमान है: "वही सुबह का फाड़ने वाला है और उसने रात को सुकून के लिए बनाया और सूरज और चाँद को हिसाब के लिए। यह उस ज़बरदस्त, जानने वाले का मुक़र्रर किया हुआ अंदाज़ा है।" (96) अल्लाह का फरमान: "सुबह का फाड़ने वाला" अल्लाह तआला के नाम की सिफ़त (विशेषण) है, यानी: वही अल्लाह तुम्हारा रब है, सुबह का फाड़ने वाला। और कहा गया है: इसका मतलब है: बेशक अल्लाह सुबह का फाड़ने वाला है। "सुब्ह" और "सबाह": दिन का आगाज़ है, और इसी तरह "इसबाह" भी है, यानी: हर दिन सुबह को फाड़ने वाला, इससे मुराद फज्र है। और "इसबाह" 'असबाहा' का मस्दर (क्रियावाचक संज्ञा) है। और इसका मतलब है: अंधेरे से रोशनी को चीरना और उसे ज़ाहिर करना। अज़्-ज़ह्हाक ने कहा: "सुबह का फाड़ने वाला" यानी दिन का पैदा करने वाला(3)। यह मारिफ़ा (निश्चित संज्ञा) है जिसमें किसी भी नह्वी (व्याकरणविद्) के नज़दीक तनवीन (नुनुएशन) जायज़ नहीं है [सिवाय अल-किसाई के]। हसन और ईसा बिन उमर ने इसे "फ़ालिकुल असबाह" पढ़ा है, हम्ज़ा पर ज़बर के साथ, जो 'सुब्ह' की जमा (बहुवचन) है(4)। अल-आमश ने इब्राहिम अल-नखई से रिवायत की है कि उन्होंने इसे "फ़लाका अल-इसबाह" पढ़ा है 'फ़अला' के वज़न पर, और हम्ज़ा ज़ेर के साथ और हा ज़बर के साथ है(5)। और हसन, ईसा बिन उमर, हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा है: "और उसने रात को सुकून बनाया" अलिफ के बिना और 'अल-लैला' को नसब के साथ(6), दोनों जगहों पर 'फ़ालिक' के मानी पर महमूल करते हुए।

---

(1) नंबर (78)। (2) इ'राब अल-कुरान लिन-नह्साह 2/84। (3) इसे अत-तबरी ने 9/426 में निकाला है। (4) इ'राब अल-कुरान लिन-नह्साह 2/84, और जो कुछ ब्रैकेट में है वो इसी से है। इब्न खालवैह ने इस किरत का ज़िक्र 'अल-किरात अल-शाज़्ज़ा' सफ़ा 39 में सिर्फ हसन से किया है। (5) इ'राब अल-कुरान लिन-नह्साह 2/84। (6) इ'राब अल-कुरान लिन-नह्साह 2/84, और यही आसिम की भी किरत है। अस-सब'आ सफ़ा 263, और अत-तयसीर सफ़ा 105।

466 سورة الانعام، آیات 95 - 96

اور «صحیح مسلم»(1) میں علی سے مروی ہے: اس ذات کی قسم جس نے دانے کو پھاڑا اور جان کو پیدا کیا، یہ نبی امی ﷺ کا مجھ سے عہد ہے کہ مجھ سے صرف مومن ہی محبت کرے گا، اور مجھ سے صرف منافق ہی بغض رکھے گا۔ ﴿ذَٰلِكُمُ اللَّهُ﴾ مبتدا اور خبر ہے۔ ﴿فَأَنَّىٰ تُؤْفَكُونَ﴾: پس تم کہاں حق سے پھرائے جاتے ہو باوجود اس کے کہ تم اللہ عزوجل کی قدرت دیکھ رہے ہو(2)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَالِقُ الْإِصْبَاحِ وَجَعَلَ الَّيْلَ سَكَنًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ حُسْبَانًا ذَٰلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ 96﴾ ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿فَالِقُ الْإِصْبَاحِ﴾ اللہ تعالیٰ کے نام کی صفت ہے، یعنی: وہ اللہ تمہارا رب ہے جو صبح کو پھاڑنے والا ہے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: بیشک اللہ صبح کو پھاڑنے والا ہے۔ اور "صبح" اور "صباح": دن کا آغاز ہے، اور اسی طرح "اصباح" بھی ہے، یعنی: ہر روز صبح کو پھاڑنے والا، اس سے مراد فجر ہے۔ اور "اصباح" 'اصبح' کا مصدر ہے۔ اور معنی ہے: اندھیرے سے روشنی کو چیرنے والا اور اسے ظاہر کرنے والا۔ اور ضحاک نے کہا: "فالق الاصباح" یعنی دن کا پیدا کرنے والا(3)۔ اور یہ معرفہ ہے جس میں کسی بھی نحوی کے نزدیک تنوین جائز نہیں [سوائے کسائی کے]۔ اور حسن اور عیسیٰ بن عمر نے: «فالق الأصباح» ہمزہ کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے، اور وہ 'صبح' की جمع ہے(4)۔ اور اعمش نے ابراہیم نخعی سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے پڑھا: «فَلَقَ الإصباح» 'فَعَلَ' کے وزن پر، اور ہمزہ مکسور اور حاء منصوب ہے(5)۔ اور حسن، عیسیٰ بن عمر، حمزہ اور کسائی نے پڑھا: «وجَعَلَ اللَّيْلَ سَكَناً» بغیر الف کے اور 'اللیل' کے نصب کے ساتھ(6)، دونوں جگہوں پر «فالق» کے معنی پر محمول کرتے ہوئے؛

---

(1) نمبر (78)۔ (2) إعراب القرآن للنحاس 2 / 84 . (3) اسے طبری نے 9 / 426 میں روایت کیا ہے۔ (4) إعراب القرآن للنحاس 2 / 84 ، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) में है وہ اسی سے ہے، اور

ابن خالویہ نے اس قرأت کا ذکر 'القراءات الشاذة' صفحہ 39 میں صرف حسن سے کیا ہے۔ (5) إعراب القرآن للنحاس 2 / 84 . (6) إعراب القرآن للنحاس 2 / 84 ، اور یہی عاصم کی بھی قرأت ہے۔ السبعہ صفحہ 263، اور التیسیر صفحہ 105۔

because it is in the sense of 'falaq' (split); because it is something that has already occurred, so ["ja'ala" (made)] was interpreted based on the meaning. Also, because the following verbs are in the past tense, namely His saying: {He has made for you the stars} [Verse: 97]. {He sent down water from the sky} [Verse: 99]. Thus, the beginning of the speech was aligned with its end. This is strengthened by their consensus on the accusative case (nasb) for the sun and the moon based on an implied verb, and they did not interpret it as a subject (fa'il) to put it in the genitive case (khafd). This was stated by Makki, may Allah have mercy on him (1).

Al-Nahhas said: Yazid ibn Qutayb al-Sukkuni recited: "And the maker of the night for rest, and the sun and the moon for calculation" in the genitive case as an attachment to the word (2).

I say: Makki, al-Mahdawi, and others mean the consensus of the seven reciters. And Allah knows best.

Ya'qub recited in the narration of Ruways from him: "And the maker of the night still" (3). The people of Medina recited: {And the maker of the night for rest} (4), meaning: a place for tranquility.

In "Al-Muwatta" from Yahya ibn Sa'id: It reached him that the Messenger of Allah ﷺ used to supplicate saying: "O Allah, Splitter of the dawn, Maker of the night for rest, and the sun and the moon for calculation, pay off my debt, enrich me from poverty, and let me enjoy my hearing, my sight, and my strength in Your path" (5).

If it is asked: How did he say: "And let me enjoy my hearing and my sight," while in the books of al-Nasa'i, al-Tirmidhi, and others it says: "And make them my heirs" (6), and that perishes with the body?

---

(1) In 'Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at' 1/441, and what preceded in brackets is from it. (2) 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 2/84, and the recitation in 'al-Qira'at al-Shadhdhah' p. 39. Al-Nahhas said: The genitive is far-fetched; due to the weakness of the genitive governor, and because you have separated [the words]. Yazid ibn Qutayb al-Sukkuni al-Himsi is among the men of 'al-Tahdhib' 4/426. (3) Abu 'Amr al-Dani said: This is not correct from him. 'al-Muharrar al-Wajiz' 2/326, and 'al-Bahr' 4/186. And see what follows. (4) It is the recitation of Nafi', Ibn Kathir, Abu 'Amr, Ibn 'Amir, Abu Ja'far, and Ya'qub. 'al-Sab'ah' p. 263, 'al-Taysir' p. 105, and 'al-Nashr' 2/260. (5) 'Al-Muwatta' 1/212

- 213. Ibn 'Abd al-Barr said in 'al-Tamhid' 24/50: The meaning of this hadith is connected from various aspects. Then he reported it from the hadith of Abu Hurayrah and Aisha, may Allah be pleased with them. (6) We did not find it in al-Nasa'i, and al-Mizzi mentioned it in 'al-Tuhfah' 12/235 and attributed it only to al-Tirmidhi, and it is in his Sunan (2480) through Habib ibn Abi Thabit, from Urwah, from Aisha from the Prophet ﷺ. Al-Tirmidhi said: This is a good strange hadith - and in 'al-Tuhfah': This is a strange hadith - He said: I heard Muhammad (meaning al-Bukhari) say: Habib ibn Abi Thabit did not hear anything from Urwah ibn al-Zubayr.

467 सूरह अल-अनाम: आयत 96

क्योंकि यह 'फलाक' (फाड़ने) के अर्थ में है; चूंकि यह एक ऐसी बात है जो हो चुकी है, इसलिए ["ज'आला" (बनाया)] को अर्थ के आधार पर लिया गया। इसके अलावा, क्योंकि बाद की क्रियाएं भूतकाल में हैं, और वह अल्लाह का कथन है: {उसने तुम्हारे लिए तारे बनाए हैं} [आयत: 97]। {उसने आकाश से पानी उतारा} [आयत: 99]। इस प्रकार, वाणी के आरंभ को उसके अंत के अनुरूप रखा गया। इसकी पुष्टि सूर्य और चंद्रमा के लिए एक निहित क्रिया के आधार पर कर्म कारक (नस्ब) पर उनके आम सहमति से होती है, और उन्होंने इसे कर्ता (फाइल) नहीं माना जिससे इसे संबंध कारक (खफ्ज़) में रखा जाता। मक्की (رحمه الله) ने यह बात कही है (1)।

अल-नह़्हास ने कहा: यजीद बिन.क़ुलैब अल-सकुनी ने पढ़ा है: "और रात को सुकून बनाने वाला, और सूरज और चाँद को हिसाब के लिए" शब्द के साथ संबंध कारक में (2)।

मैं कहता हूँ: मक्की, अल-मह़दवी और अन्य का अर्थ सात पाठकों की आम सहमति है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

य'क़ूब ने रुवैस के वर्णन में पढ़ा: "और रात को शांत बनाने वाला" (3)। मदीना के लोगों ने पढ़ा: {और रात को सुकून बनाने वाला} (4), अर्थात: सुकून की जगह।

य़ह़्या बिन सईद से "अल-मुवत्ता" में: उन तक यह बात पहुँची कि अल्लाह के रसूल ﷺ यह दुआ किया करते थे: "ऐ अल्लाह, सुबह को फाड़ने वाले, रात को सुकून बनाने वाले, और सूरज और चाँद को हिसाब का जरिया बनाने वाले, मेरा कर्ज चुका दे, मुझे गरीबी से मुक्ति दे, और मुझे मेरे सुनने, देखने और मेरी ताकत से अपनी राह में लाभ पहुँचा" (5)।

यदि यह पूछा जाए: उन्होंने यह कैसे कहा: "और मुझे मेरे सुनने और देखने से लाभ पहुँचा", जबकि अल-नसा़ई, अल-तिर्मिज़ी और अन्य की पुस्तकों में है: "और उन्हें मेरा वारिस बना" (6), जबकि वह शरीर के साथ नष्ट हो जाता है?

---

(1) 'अल-कश्फ अन वुजुह अल-किरात' 1/441 में, और कोष्ठक में जो पहले आया है वह इसी से है।
(2) अल-नह़्हास की 'इराब अल-कुरान' 2/84, और 'अल-किरात अल-शाज्जाह' पृ. 39 में पाठ। अल-नह़्हास ने कहा: खफ्ज़ (संबंध कारक) दूर की बात है; खफ्ज़ देने वाले की कमजोरी के कारण, और इसलिए कि आपने अलग कर दिया है। यजीद बिन.क़ुलैब अल-सकुनी अल-हिम्सी 'अल-तहज़ीब'

4/426 के व्यक्तियों में से हैं। (3) अबू 'अम्र अल-दानी ने कहा: यह उनके बारे में सही नहीं है। 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/326, और 'अल-बहर' 4/186। और आगे देखें। (4) यह नाफी', इब्न कसीर, अबू 'अम्र, इब्न आमिर, अबू जाफ़र और य'क़ूब का पाठ है। 'अल-सबआह' पृ. 263, 'अल-तयसीर' पृ. 105, और 'अल-नश्र' 2/260। (5) 'अल-मुवत्ता' 1/212 - 213। इब्न 'अब्द अल-बर ने 'अल-तमहीद' 24/50 में कहा: इस हदीस का अर्थ विभिन्न पहलुओं से जुड़ा है। फिर उन्होंने इसे अबू हुरैरा और आयशा (الله عنهما। رضي) की हदीस से उद्धृत किया। (6) हमें यह अल-नसाई के पास नहीं मिला, और अल-मिज़ी ने 'अल-तुहफा' 12/235 में इसका उल्लेख किया और इसे केवल अल-तिर्मिज़ी के जिम्मे किया, और यह उनकी सुनन (2480) में हबीब बिन अबी साबित के माध्यम से उरवा से, आयशा से नबी ﷺ के हवाले से है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक हदीस हसन गरीब है - और 'अल-तुहफा' में: यह एक हदीस गरीब है - उन्होंने कहा: मैंने मुहम्मद (अर्थात् अल-बुखारी) को कहते सुना: हबीब बिन अबी साबित ने उरवा बिन अल-जुबैर से कुछ नहीं सुना।

٤٦٧ سورة الانعام: الآية ٩٦

کیونکہ یہ 'فَلَق' کے معنی میں ہے؛ کیونکہ یہ ایک ایسا امر ہے جو واقع ہو چکا ہے، لہٰذا [«جعل»] کو معنی پر محمول کیا گیا۔ نیز اس لیے کہ اس کے بعد فعل ماضی آئے ہیں، اور وہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿جَعَلَ لَكُمُ النُّجُومَ﴾ [الآیۃ: ٩٧]۔ ﴿أَنزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً﴾ [الآیۃ: ٩٩]۔ چنانچہ کلام کے اول کو اس کے آخر پر محمول کیا گیا۔ اس کی تائید سورج اور چاند کو ایک پوشیدہ فعل کی بنا پر نصب دینے پر ان کے اجماع سے ہوتی ہے، اور انہوں نے اسے فاعل پر محمول نہیں کیا کہ اسے جر (خفض) دیتے۔ یہ بات مکی رحمہ اللہ نے کہی ہے (١)۔

اور نحاس نے کہا: اور یزید بن قطیب السکونی نے پڑھا ہے: «وجاعِلُ الليلِ سكناً والشمسِ والقمرِ حُسباناً» لفظ کے عطف پر خفض کے ساتھ (٢)۔

میں کہتا ہوں: مکی، مہدوی اور دیگر سے مراد ساتوں قراء کا اجماع ہے۔ واللہ اعلم۔

اور یعقوب نے اپنی ایک روایت میں رویس سے نقل کیا ہے: «وجاعِلُ الليلِ ساكناً» (٣)۔ اور اہل مدینہ نے پڑھا ہے: ﴿وجاعِلُ اللَّيْلِ سَكَناً﴾ (٤) یعنی: سکون کی جگہ۔

اور «الموطأ» میں یحییٰ بن سعید سے مروی ہے کہ انہیں یہ خبر پہنچی کہ رسول اللہ ﷺ یہ دعا مانگتے تھے: «اللهمَّ فالِقَ الإصباح، وجاعِلَ الليلِ سَكَناً، والشمس والقمرَ حُسباناً، اقضِ عني الدَّيْنَ، وأغْنِني من الفقر، وأمْتِعني بسَمْعي وبصري وقوَّتي في سبيلك» (٥)۔

اگر یہ کہا جائے: انہوں نے یہ کیسے کہا: «وأمتعني بسمعي وبصري»، حالانکہ نسائی اور ترمذی وغیرہ کی کتابوں میں ہے: «واجعَلْه الوارثَ منّي» (٦)، اور وہ تو بدن کے ساتھ فنا ہو جاتا ہے؟

(١) الكشف عن وجوه القراءات ٤٤١/١ میں، اور جو کچھ پہلے بریکٹ میں گزرا وہ اسی سے ہے۔ (٢) إعراب القرآن للنحاس ٨٤/٢، اور القراءة فی القراءات الشاذة ص ٣٩۔ نحاس نے کہا: خفض بعید ہے؛ خفض دینے والے کی کمزوری کی وجہ سے، اور اس لیے کہ آپ نے فاصلہ کر دیا ہے۔ یزید بن قطیب السکونی الحمصی، رجال التہذیب ٤٢٦/٤ میں سے ہیں۔ (٣) اور ابو عمرو الدانی نے کہا: ان سے یہ صحیح ثابت نہیں ہے۔ المحرر الوجیز ٣٢٦/٢، اور البحر ٤/ ١٨٦۔ اور اس کے بعد دیکھیں۔ (٤) اور یہ نافع، ابن کثیر، ابو عمرو، ابن عامر، ابو جعفر اور یعقوب کی قرأت ہے۔ السبعة ص ٢٦٣، والتیسیر ص ١٠٥، والنشر ٢ / ٢٦٠۔ (٥) الموطأ ٢١٢/١ - ٢١٣۔ ابن عبد البر نے التمہید ٢٤/ ٥٠ میں کہا: اس حدیث کا معنی کئی وجوہ سے مربوط ہے۔ پھر انہوں نے اسے ابوہریرہ اور عائشہ رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا۔ (٦) ہمیں یہ نسائی کے ہاں نہیں ملا، اور مزی نے التحفہ ١٢/ ٢٣٥ میں اس کا ذکر کیا اور اسے صرف ترمذی کی طرف منسوب کیا، اور یہ ان کی سنن (٢٤٨٠) میں حبیب بن ابی ثابت، از عروہ، از عائشہ، از نبی ﷺ کے طریق سے ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے - اور التحفہ میں ہے: یہ حدیث غریب ہے - انہوں نے کہا: میں نے محمد (یعنی بخاری) کو کہتے سنا: حبیب بن ابی ثابت نے عروہ بن زبیر سے کچھ نہیں سنا۔

Surah Al-An'am: Verse 96 468

It was said to him: There is a metaphor in the speech, and the meaning is: O Allah, do not let me lose them before I die. It has been said that the intended meaning of hearing and sight here are Abu Bakr and Umar, because of the saying of peace and blessings be upon him concerning them: "They are hearing and sight." This is a far-fetched interpretation; what is meant by them are the two physical organs (1).

And the meaning of {Husbanan} (for calculation) is: according to a calculation that relates to the welfare of the servants. Ibn Abbas said regarding the words of the Almighty: {The sun and the moon [move] by precise calculation} [Ar-Rahman: 5], i.e., by calculation (2).

Al-Akhfash (3): "Husban" is the plural of "hisab" (calculation), like "shihab" and "shuhban" (meteor/meteors). Yaqub (4) said: "Husban" is the verbal noun (masdar) of "hasibtu ash-shay'a ahasibuhu hasban" (5), "husbanan", "hisaban", and "hisbatan"; and "al-hisab" is the noun.

Others said: Allah Almighty made the movement of the sun and the moon according to a calculation that does not increase or decrease, so Allah Almighty showed them through that His power and His oneness (6).

It was said: "{Husbanan}" means: light (7), and "Al-Husban" is fire in one language; and Allah Almighty said: {and send upon it a bolt [husbanan] from the sky} [Al-Kahf: 40]. Ibn Abbas said: a fire (8). And "Al-Husbanah" is a small pillow (9).

(1) Al-Qabas 413/2, and the saying of the Prophet (PBUH) about Abu Bakr and Umar (may Allah be pleased with them): "They are hearing and sight," narrated by At-Tirmidhi (3671) from the hadith of Abdullah bin Hanthab from the Prophet (PBUH). At-Tirmidhi said: This is a mursal hadith, and Abdullah bin Hanthab did not reach the Prophet (PBUH). It was narrated by Al-Lalaka'i in the Creed of the People of the Sunnah (2507) from the hadith of Jabir. See Majma' az-Zawa'id 52/9, and Fayd al-Qadir 89/1-90. (2) Narrated by At-Tabari 170/22, and mentioned by An-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 461/2, and it appeared in (D) and (M): {And the sun and the moon for calculation}. (3) In his Ma'ani al-Qur'an 498/2, and the author quoted it from him via An-Nahhas in I'rab al-Qur'an 84/2. (4) He is Ibn as-Sikkit, and his words are in Islah al-Mantiq, p. 263. (5) His saying: "hasban", from (Kh) and (Z). (6) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 84/2. (7) Narrated by At-Tabari 430/9 from Qatada. (8) Narrated by At-Tabari 266/15. (9) Tafsir at-Tabari 431/9, Mujmal al-Lughah 233/1, and as-Sihah (hasab).

सूरह अल-अनआम: आयत 96 468

उनसे कहा गया: बातचीत में रूपक है, और अर्थ है: हे अल्लाह, उन्हें मुझसे पहले खत्म न कर। यह भी कहा गया है कि यहाँ सुनने और देखने से तात्पर्य अबू बक्र और उमर से है; क्योंकि उन पर शांति और आशीर्वाद हो, ने उनके बारे में कहा: "वे सुनना और देखना हैं।" यह एक दूर की व्याख्या है; उनसे तात्पर्य केवल दो शारीरिक अंग ही हैं (1)।

और {हुस्बानन} (गणना के लिए) का अर्थ है: एक ऐसी गणना के अनुसार जो सेवकों के कल्याण से संबंधित है। इब्न अब्बास ने सर्वशक्तिमान के शब्दों के बारे में कहा: {सूरज और चाँद [चलते हैं] एक सटीक गणना के साथ} [अर-रहमान: 5], यानी, गणना के साथ (2)।

अल-अखफश (3): "हुस्बान" "हिसाब" (गणना) का बहुवचन है, जैसे "शिहाब" और "शुहबान" (उल्का)। याकूब (4) ने कहा: "हुस्बान" "हसिबतु अल-शय'अ अहसिबुहु हसबन" (5), "हुस्बानन", "हिसाबन", और "हिस्बतन" का क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) है; और "अल-हिसाब" संज्ञा है।

दूसरों ने कहा: अल्लाह सर्वशक्तिमान ने सूरज और चाँद की गति को एक ऐसी गणना के अनुसार बनाया है जो न तो बढ़ती है और न ही घटती है, इसलिए अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उनके माध्यम से अपनी शक्ति और अपनी एकता को दिखाया (6)।

कहा गया: "{हुस्बानन}" का अर्थ है: प्रकाश (7), और "अल-हुस्बान" एक भाषा में आग है; और अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और उस पर आकाश से एक बिजली [हुस्बानन] गिरा दे} [अल-कहफ़: 40]। इब्न अब्बास ने कहा: एक आग (8)। और "अल-हुस्बाना" एक छोटा तकिया है (9)।

(1) अल-क़बस 413/2, और अबू बक्र और उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के बारे में पैगंबर (उन पर शांति हो) का कहना: "वे सुनना और देखना हैं," तिरमिज़ी (3671) द्वारा पैगंबर (उन पर शांति हो) से अब्दुल्ला बिन हंतब की हदीस से वर्णित है। तिरमिज़ी ने कहा: यह एक मुरसल हदीस है, और अब्दुल्ला बिन हंतब पैगंबर (उन पर शांति हो) तक नहीं पहुंचे थे। इसे अल-लालका'ई ने 'अहले सुन्नत के विश्वास' (2507) में जाबिर की हदीस से वर्णित किया है। मजमा अल-ज़वाइद 52/9, और फ़ैज़ अल-क़दीर 89/1-90 देखें। (2) अल-तबरी 170/22 द्वारा वर्णित, और अल-नहस द्वारा 'मा'नी अल-कुरान' 461/2 में उल्लेखित, और यह (D) और (M) में इस प्रकार आया है: {और सूरज और चाँद गणना के लिए}। (3) उनकी 'मा'नी अल-कुरान' 498/2 में, और लेखक ने इसे अल-नहस के माध्यम से 'इराब अल-कुरान' 84/2 में उनसे उद्धृत किया है। (4) वह इब्न अस-सिक्कीत हैं, और

उनके शब्द 'इसालाह अल-मन्तिक', पृ. 263 में हैं। (5) उनका कहना: "हसबन", (Kh) और (Z) से। (6) अल-नहस द्वारा 'इराब अल-कुरान' 84/2। (7) अल-तबरी द्वारा क़तादा से 430/9 में वर्णित। (8) अल-तबरी द्वारा 266/15 में वर्णित। (9) तफ़सीर अल-तबरी 431/9, मुजमल अल-लुग़ह 233/1, और अस-सिहह (हसब)।

سورة الانعام: آیت 96 468

ان سے کہا گیا: کلام میں مجاز ہے، اور معنی یہ ہیں: اے اللہ، انہیں مجھ سے پہلے ختم نہ فرما۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ یہاں سمع و بصر (سماعت و بصارت) سے مراد ابوبکر و عمر ہیں؛ کیونکہ آپ ﷺ نے ان کے بارے میں فرمایا: "وہ سماعت اور بصارت ہیں"۔ اور یہ دور کی تاویل ہے، ان سے مراد صرف دو اعضاء ہی ہیں (1)۔

اور {حُسْبَانًا} کا معنی ہے: یعنی ایسے حساب کے ساتھ جو بندوں کے مفادات سے متعلق ہو۔ اور ابن عباس نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں فرمایا: {سورج اور چاند ایک حساب کے پابند ہیں} [الرحمن: 5]، یعنی حساب کے ساتھ (2)۔

الاخفش (3): "حُسبان" حساب کی جمع ہے، جیسے "شہاب" اور "شُہبان"۔ اور یعقوب (4) نے کہا: "حسبان" مصدر ہے "حَسِبْتُ الشيءَ أَحْسَبُه حَسْباً" (5) اور "حسباناً" اور "حساباً" اور "حسبةً" کا، اور "الحساب" اسم ہے۔

اور دوسروں نے کہا: اللہ تعالیٰ نے سورج اور چاند کی چال کو ایسے حساب پر رکھا ہے جو نہ بڑھتا ہے اور نہ گھٹتا ہے، پس اللہ عزوجل نے اس کے ذریعے ان پر اپنی قدرت اور اپنی وحدانیت کی دلیل قائم کی (6)۔

اور کہا گیا: "{حُسْبَانًا}" یعنی: روشنی (7)، اور "الحُسبان" ایک لغت میں آگ ہے؛ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور اس پر آسمان سے عذاب [حُسباناً] بھیجے} [الکہف: 40]۔ ابن عباس نے فرمایا: آگ (8)۔ اور "الحُسبانة" چھوٹے تکیے کو کہتے ہیں (9)۔

(1) القبس 413/2، اور ابوبکر و عمر رضی اللہ عنہما کے بارے میں نبی ﷺ کا ارشاد: "وہ دونوں سماعت اور بصارت ہیں" اسے ترمذی (3671) نے عبداللہ بن حنطب کی نبی ﷺ سے روایت سے نقل کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث مرسل ہے، اور عبداللہ بن حنطب نے نبی ﷺ کا دور نہیں پایا۔ اسے اللالکائی نے اعتقاد اہل السنہ (2507) میں حضرت جابر کی حدیث سے نقل کیا ہے۔ دیکھئے مجمع الزوائد 52/9، اور فیض القدیر 89/1-90۔ (2) اسے طبری نے 170/22 میں نقل کیا ہے، اور نحاس نے معانی القرآن 461/2 میں اس کا ذکر کیا ہے، اور (د) اور (م) میں اس طرح ہے: {وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ حُسْبَانًا}۔ (3) ان کی کتاب معانی القرآن 498/2 میں، اور مصنف نے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 84/2 میں ان سے نقل کیا ہے۔ (4) وہ ابن السکیت ہیں، اور ان کا کلام اصلاح المنطق ص 263 میں ہے۔ (5) ان کا قول: حسباً، (خ) اور (ظ) سے۔ (6) اعراب القرآن للنحاس 84/2۔ (7) اسے طبری نے 430/9 میں قتادہ سے نقل کیا ہے۔ (8) اسے طبری نے 266/15 میں نقل کیا ہے۔ (9) تفسیر طبری 431/9، مجمل اللغہ 233/1، اور الصحاح (حسب)۔

Surah Al-An'am, Verses 97 - 98 469

The Almighty's saying: ﴿وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ النُّجُومَ لِتَهْتَدُوا بِهَا فِي ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ ۗ قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾ [And it is He who placed for you the stars that you may be guided by them through the darknesses of the land and sea. We have detailed the signs for a people who know.] (97)

The Almighty's saying: ﴿وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ النُّجُومَ﴾ explained the perfection of His power. Stars have numerous benefits; He mentioned some of them in this verse, which the Sharia encourages knowing. In the Revelation: ﴿وَحِفْظًا مِّن كُلِّ شَيْطَانٍ مَّارِدٍ﴾ [And as protection against every rebellious devil] [As-Saffat: 7], and ﴿وَجَعَلْنَاهَا رُجُومًا لِّلشَّيَاطِينِ﴾ [We have made them as missiles to drive away the devils] [Al-Mulk: 5]. "Ja'ala" (placed/made) here means "created". ﴿قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ﴾ means: We have clarified them in detail to be more profound for consideration. ﴿لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾ He specified them because they are the ones who benefit from them.

The Almighty's saying: ﴿وَهُوَ الَّذِي أَنشَأَكُم مِّن نَّفْسٍ وَاحِدَةٍ فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ ۗ قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ﴾ [And it is He who produced you from one soul and [gave you] a place of dwelling and a place of storage. We have detailed the signs for a people who understand.] (98)

The Almighty's saying: ﴿وَهُوَ الَّذِي أَنشَأَكُم مِّن نَّفْسٍ وَاحِدَةٍ﴾ means Adam, peace be upon him. This was previously mentioned at the beginning of the Surah (1). ﴿فَمُسْتَقَرٌّ﴾ Ibn Abbas, Sa'id ibn Jubayr, Al-Hasan, Abu Amr, Isa, Al-A'raj, Shaybah, and An-Nakha'i read it with a kasra on the letter 'qaf' [mustaqirrun] (2), while the rest read it with a fatha [mustaqarrun].

It is in the nominative case (raf') as a subject (ibtida'), except that the interpretation for those who read it with a kasra is: among them is one remaining/settled, and the reading with a fatha means: for it is a place of dwelling.

Abdullah ibn Mas'ud said: It has a place of dwelling (mustaqarrun) in the womb, and a place of storage (mustawda'un) in the earth where it dies. This interpretation points towards the reading with a fatha. Al-Hasan said: It means settled (mustaqarrun) in the grave (3).

Most of the commentators say: The dwelling (mustaqarr) is what was in the womb, and the storage (mustawda') is what was in the loin (4); reported by Sa'id ibn Jubayr from Ibn Abbas, and said by An-Nakha'i (5).

(1) Page 318 of this volume. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/85, and it is the reading of Abu Amr and Ibn Kathir. As-Sab'ah p. 263, and At-Taysir p. 105. (3) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/85, and the two reports were cited by at-Tabari 9/433, 442. (4) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/85. (5) Cited by at-Tabari 9/436 - 442 from them and from Mujahid, 'Ata, as-Suddi, Qatadah, ad-Dahhak, and Ibn Zayd.

सूरह अल-अनआम, आयतें 97 - 98 469

अल्लाह का कथन: ﴿وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ النُّجُومَ لِتَهْتَدُوا بِهَا فِي ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ ۗ قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾ [और वही है जिसने तुम्हारे लिए तारे बनाए ताकि तुम उनके माध्यम से ज़मीन और समुद्र के अंधेरों में रास्ता पा सको। हमने उन लोगों के लिए निशानियाँ स्पष्ट कर दी हैं जो ज्ञान रखते हैं।] (97)

अल्लाह का कथन: ﴿وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ النُّجُومَ﴾ उसकी शक्ति की पूर्णता को स्पष्ट किया। तारों के कई लाभ हैं; उसने इस आयत में उनमें से कुछ लाभों का उल्लेख किया है, जिन्हें जानने के लिए शरीयत प्रोत्साहित करती है। अवतरण (कुरान) में है: ﴿وَحِفْظًا مِّن كُلِّ شَيْطَانٍ مَّارِدٍ﴾ [और हर सरकश शैतान से सुरक्षा के रूप में] [अस-साफ़ात: 7], और ﴿وَجَعَلْنَاهَا رُجُومًا لِّلشَّيَاطِينِ﴾ [हमने उन्हें शैतानों को मारने का साधन बनाया है] [अल-मुल्क: 5]। यहाँ "जा'अला" का अर्थ "पैदा किया" है। ﴿قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ﴾ अर्थात्: हमने उन्हें विस्तार से स्पष्ट किया है ताकि वे विचार करने में अधिक प्रभावशाली हों। ﴿لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾ उन्हें विशेष रूप से इसलिए चुना क्योंकि वही उनसे लाभ उठाते हैं।

अल्लाह का कथन: ﴿وَهُوَ الَّذِي أَنشَأَكُم مِّن نَّفْسٍ وَاحِدَةٍ فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ ۗ قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ﴾ [और वही है जिसने तुम्हें एक ही जान से पैदा किया, फिर (तुम्हारे लिए) एक ठिकाना है और एक अमानत रखने की जगह। हमने उन लोगों के लिए निशानियाँ स्पष्ट कर दी हैं जो समझ रखते हैं।] (98)

अल्लाह का कथन: ﴿وَهُوَ الَّذِي أَنشَأَكُم مِّن نَّفْسٍ وَاحِدَةٍ﴾ से मुराद आदम (अ.) हैं। सूरह के शुरू में इसका ज़िक्र हो चुका है (1)। ﴿فَمُسْتَقَرٌّ﴾ इब्न अब्बास, सईद बिन जुबैर, अल-हसन, अबू अम्र, ईसा, अल-आरज, शैबाह और अन-नखई ने इसे 'क़ाफ़' पर कसरा (जेर) के साथ पढ़ा है [मुस्तक़िररुन] (2), और बाक़ी लोगों ने इसे फ़तहा (ज़बर) के साथ पढ़ा है।

यह इब्तिदा (विषय) के रूप में रफ़अ की स्थिति में है, सिवाय इसके कि जिन लोगों ने क़ाफ़ को कसरा के साथ पढ़ा है उनके अनुसार अर्थ है: उनमें से कुछ ठहरे हुए (स्थिर) हैं, और फ़तहा के साथ अर्थ है: उसके लिए एक ठिकाना है।

अब्दुल्ला बिन मसूद ने कहा: उसका गर्भाशय में एक ठिकाना (मुस्तक़र्र) है, और उस ज़मीन में एक अमानत की जगह (मुस्तौदअ) है जहाँ वह मरता है। यह व्याख्या फ़तहा वाली क़िरात की ओर इशारा करती है। अल-हसन ने कहा: कब्र में ठिकाना (3)।

और अधिकांश मुफ़स्सिरों का कहना है: मुस्तक़र्र वह है जो गर्भाशय में था, और मुस्तौदअ वह है जो पीठ (शुक्राणु के रूप में) में था (4); इसे सईद बिन जुबैर ने इब्न अब्बास से रिवायत किया है, और अन-नखई ने भी यही कहा है (5)।

(1) इस भाग का पृष्ठ 318। (2) इ'राब अल-कुरान, अन-नहहास 2/85, और यह अबू अम्र और इब्न कसीर की क़िरात है। अस-सबअ पृ. 263, और अत-तयसीर पृ. 105। (3) इ'राब अल-कुरान, अन-नहहास 2/85, और अल-तबरी ने इन दो रिवायतों को 9/433, 442 में उद्धृत किया है। (4) इ'राब अल-कुरान, अन-नहहास 2/85। (5) इसे अल-तबरी 9/436 - 442 ने उनसे और मुजाहिद, अता, अस-सुद्दी, कतादह, अद-दहाक और इब्न जैद से उद्धृत किया है।

سورة الانعام، آیات 97 - 98 469

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ النُّجُومَ لِتَهْتَدُوا بِهَا فِي ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ ۗ قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾ [اور وہی ہے جس نے تمہارے لیے ستارے بنائے تاکہ تم ان کے ذریعے خشکی اور تری کی تاریکیوں میں راستہ پا سکو۔ ہم نے علم رکھنے والے لوگوں کے لیے نشانیاں کھول کر بیان کر دی ہیں۔] (97)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ النُّجُومَ﴾ اس نے اپنی قدرت کے کمال کو بیان کیا۔ ستاروں میں بے شمار فوائد ہیں؛ اس آیت میں ان کے بعض فوائد کا ذکر کیا گیا ہے، جن کی معرفت کی شریعت نے ترغیب دی ہے۔ قرآن مجید میں ہے: ﴿وَحِفْظًا مِّن كُلِّ شَيْطَانٍ مَّارِدٍ﴾ [اور ہر سرکش شیطان سے حفاظت کے لیے] [الصافات: 7]، اور ﴿وَجَعَلْنَاهَا رُجُومًا لِّلشَّيَاطِينِ﴾ [ہم نے انہیں شیطانوں کو مار بھگانے کا ذریعہ بنایا ہے] [الملک: 5]۔ یہاں «جعل» پیدا کرنے کے معنی میں ہے۔ ﴿قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ﴾ یعنی: ہم نے انہیں تفصیل سے بیان کر دیا ہے تاکہ وہ غور و فکر میں زیادہ مؤثر ہوں۔ ﴿لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾ ان کو خاص کیا کیونکہ وہی ان سے فائدہ اٹھانے والے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَهُوَ الَّذِي أَنشَأَكُم مِّن نَّفْسٍ وَاحِدَةٍ فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ ۗ قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ﴾ [اور وہی ہے جس نے تمہیں ایک ہی جان سے پیدا کیا، پھر (تمہارے لیے) ایک ٹھکانا ہے اور ایک امانت رکھنے کی جگہ۔ ہم نے سمجھ بوجھ رکھنے والے لوگوں کے لیے نشانیاں کھول کر بیان کر دی ہیں۔] (98)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَهُوَ الَّذِي أَنشَأَكُم مِّن نَّفْسٍ وَاحِدَةٍ﴾ اس سے مراد آدم علیہ السلام ہیں۔ اس کا ذکر سورہ کے آغاز میں گزر چکا ہے (1)۔ ﴿فَمُسْتَقَرٌّ﴾ ابن عباس، سعید بن جبیر، حسن، ابو عمرو،

عیسیٰ، اعرج، شیبہ اور نخعی نے اسے قاف کے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے (2)، اور باقیوں نے اسے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے۔

یہ ابتدا کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، سوائے اس کے کہ جنہوں نے قاف کو کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے ان کے نزدیک تقدیر یہ ہے: پس ان میں سے بعض ٹھہرے ہوئے ہیں، اور فتحہ کے ساتھ معنی ہے: پس اس کے لیے ایک ٹھکانا ہے۔

عبداللہ بن مسعود نے فرمایا: پس اس کے لیے رحمِ مادر میں ایک ٹھکانا (مستقر) ہے، اور اس زمین میں ایک امانت کی جگہ (مستودع) ہے جہاں وہ فوت ہوتا ہے۔ یہ تفسیر فتحہ والی قرآت پر دلالت کرتی ہے۔ حسن نے کہا: پس قبر میں ٹھکانا ہے (3)۔

اور اکثر مفسرین کہتے ہیں: مستقر وہ ہے جو رحم میں ہو، اور مستودع وہ ہے جو پیٹھ (صلب) میں ہو (4)؛ اسے سعید بن جبیر نے ابن عباس سے روایت کیا ہے، اور نخعی نے بھی یہی کہا ہے (5)۔

(1) اس جلد کا ص 318۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 2/ 85، اور یہ ابو عمرو اور ابن کثیر کی قرآت ہے۔ السبعۃ ص 263، اور التیسیر ص 105۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 2/ 85، اور الطبری نے ان دو روایتوں کو 9/ 433، 442 میں نقل کیا ہے۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 2/ 85۔ (5) اسے الطبری 9/ 436 - 442 نے ان دونوں سے اور مجاہد، عطا، سدی، قتادہ، ضحاک اور ابن زید سے نقل کیا ہے۔

And on the authority of Ibn Abbas as well: "Mustaqarr" (a place of settlement) is in the earth, and "Mustawda'" (a place of storage) is in the loins(1). Said ibn Jubayr said: Ibn Abbas said to me: Have you married? I said: No. He said: Indeed, Allah, the Almighty and Majestic, will bring forth from your back what He has deposited in it(2). And it was also narrated from Ibn Abbas that the "Mustaqarr" is who has been created, and the "Mustawda'" is who has not yet been created; Al-Mawardi mentioned it(3). And on the authority of Ibn Abbas as well: "And a place of storage with Allah"(4). I say: And in the Revelation: {And for you on the earth is a place of settlement and enjoyment for a time} [Al-Baqarah: 36]. And "Al-Istiyda'" (being deposited) is an indication of their being in the grave until they are resurrected for reckoning; and it has been previously mentioned in "Al-Baqarah"(5). {Indeed, We have detailed the signs for a people who understand}. Qatadah said: "We have clarified and established"(6). And Allah knows best. His statement (Exalted is He): {And He it is who sends down water from the sky; with it We produce vegetation of all kinds; from it We bring forth green [foliage], out of which We produce grain, packed in layers; and from the date-palm, from its pollen-sheaths, clusters of dates hanging low; and gardens of grapes and olives and pomegranates, similar and yet dissimilar. Look at its fruit when it fruits and its ripening. Indeed, in that are signs for a people who believe (99)}. In it are seven issues: The first: His statement (Exalted is He): {And He it is who sends down water from the sky} meaning: rain. {with it We produce vegetation of all kinds} meaning: every kind of plant. And it was said: the sustenance of every animal. {from it We bring forth green [foliage]} Al-Akhfash said: meaning: green; as the Arabs say: "Show it to me as a leopard [spotted skin], I will show it to you as rainy"(7).

---

(1) Reported by Al-Tabari 9/435. (2) Reported by Abd al-Razzaq (12581), Said ibn Mansur (893 - Tafsir), and Al-Tabari 9/437 and 441. (3) In "Al-Nukat wal-'Uyun" 2/149, it has: "what was created... what was not created", instead of: "who was created ... who was not created". (4) Reported by Al-Tabari 9/435. (5) 1/477. (6) Reported by Al-Tabari 9/444. (7) "Ma'ani al-Qur'an" by Al-Akhfash 2/498, and this proverb is in "Jamharat al-Amthal" 1/54, and "Majma' al-Amthal" 1/294, =

और इब्न अब्बास से यह भी रिवायत है: 'मुस्तक़र' (ठहरने की जगह) ज़मीन में है, और 'मुस्तौद' (अमानत रखने की जगह) पीठ में है(1)। सईद इब्न जुबैर ने कहा: इब्न अब्बास ने मुझसे कहा: क्या तुम्हारी शादी हो गई है? मैंने कहा: नहीं। तो उन्होंने कहा: अल्लाह, जो सर्वशक्तिमान और प्रतापी है, तुम्हारी पीठ से वह निकालेगा जिसे उसने उसमें अमानत रखा है(2)। और इब्न अब्बास से यह भी वर्णित है कि 'मुस्तक़र' वह है जिसे पैदा किया जा चुका है, और 'मुस्तौद' वह है जिसे अभी पैदा नहीं किया गया है; अल-मावर्दी ने इसका उल्लेख किया है(3)। और इब्न अब्बास से यह भी है: "और अल्लाह के पास एक अमानत की जगह है"(4)। मैंने कहा: और वह्य (प्रकाशना) में है: {और तुम्हारे लिए ज़मीन में एक ठिकाना (मुस्तक़र) और एक समय तक के लिए लाभ है} [अल-बक़रह: 36]। और 'अल-इस्तैदा' (अमानत रखना) इस बात का संकेत है कि वे हिसाब के लिए उठाए जाने तक कब्र में रहेंगे; और इसका उल्लेख पहले 'अल-बक़रह' में हो चुका है(5)। {हमने उन लोगों के लिए निशानियाँ स्पष्ट कर दी हैं जो समझते हैं}। क़तादह ने कहा: "हमने स्पष्ट किया और निर्धारित किया"(6)। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। उनका कथन (वह महान है): {और वही है जिसने आसमान से पानी बरसाया; फिर हमने उसके द्वारा हर प्रकार की वनस्पति निकाली; फिर हमने उससे हरी-भरी टहनियाँ निकालीं जिनसे हम एक-दूसरे पर चढ़े हुए अनाज के दाने निकालते हैं; और खजूर के गाभ से नीचे लटके हुए गुच्छे; और अंगूरों के बाग़ और जैतून और अनार, एक-दूसरे से मिलते-जुलते और अलग भी। उसके फल को देखो जब वह फल लाता है और उसके पकने को। वास्तव में इसमें उन लोगों के लिए निशानियाँ हैं जो ईमान लाते हैं (99)}। इसमें सात मसले (विषय) हैं: पहला: उनका कथन (वह महान है): {और वही है जिसने आसमान से पानी बरसाया} अर्थात: वर्षा। {फिर हमने उसके द्वारा हर प्रकार की वनस्पति निकाली} अर्थात: वनस्पतियों की हर किस्म। और कहा गया: हर जानवर का रिज़्क (रोज़ी)। {फिर हमने उससे हरी-भरी टहनियाँ निकालीं} अल-अख़्फ़श ने कहा: अर्थात: हरा; जैसा कि अरब कहते हैं: "मुझे उसे चितकबरा दिखाओ, मैं तुम्हें उसे बरसाती दिखाऊँगा"(7)।

---

(1) इसे अल-तबरी ने 9/435 में उद्धृत किया है। (2) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक (12581), सईद बिन मंसूर (893 - तफ़सीर), और अल-तबरी 9/437 और 441 ने उद्धृत किया है। (3) 'अल-नुकात वल-उयून' 2/149 में, इसमें है: 'जो पैदा किया गया... जो पैदा नहीं किया गया', इसके बजाय: 'जिसे पैदा किया गया... जिसे पैदा नहीं किया गया'। (4) इसे अल-तबरी ने 9/435 में उद्धृत किया है। (5)

1/477। (6) इसे अल-तबरी ने 9/444 में उद्धृत किया है। (7) अल-अख़्फ़श द्वारा 'मानी अल-कुरान' 2/498, और यह कहावत 'जमहरात अल-अमशाल' 1/54 और 'मजमा अल-अमशाल' 1/294 में है,
=

470 سورة الانعام، آیات 98 - 99

اور ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے کہ: 'مستقر' (ٹھہرنے کی جگہ) زمین میں ہے، اور 'مستودع' (امانت رکھی جانے والی جگہ) پشتوں (اصلاب) میں ہے(1)۔ سعید ابن جبیر نے کہا: ابن عباس نے مجھ سے کہا: کیا تم نے شادی کر لی ہے؟ میں نے کہا: نہیں، تو انہوں نے فرمایا: بے شک اللہ عزوجل تمہاری پیٹھ سے وہ نکالے گا جو اس نے اس میں ودیعت (امانت) کیا ہے(2)۔ اور ابن عباس سے یہ بھی روایت ہے کہ 'مستقر' وہ ہے جو پیدا ہو چکا، اور 'مستودع' وہ ہے جو ابھی پیدا نہیں ہوا؛ الماوردی نے اس کا تذکرہ کیا ہے(3)۔ اور ابن عباس سے یہ بھی ہے: "اور اللہ کے پاس ایک امانت کی جگہ ہے"(4)۔ میں نے کہا: اور وحی میں ہے: {اور تمہارے لیے زمین میں ایک ٹھکانا اور ایک وقت تک فائدہ ہے} [البقرہ: 36]۔ اور 'استیداع' (امانت رکھنا) اس بات کی طرف اشارہ ہے کہ وہ حساب کے لیے اٹھائے جانے تک قبر میں رہیں گے؛ اور یہ بات 'البقرہ' میں پہلے گزر چکی ہے(5)۔ {بے شک ہم نے ان لوگوں کے لیے نشانیاں تفصیل سے بیان کر دیں جو سمجھ رکھتے ہیں}۔ قتادہ نے کہا: "ہم نے واضح کر دیا اور طے کر دیا"(6)۔ واللہ اعلم (اور اللہ بہتر جاننے والا ہے)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور وہی ہے جس نے آسمان سے پانی برسایا؛ پھر ہم نے اس کے ذریعے ہر قسم کی نباتات نکالی؛ پھر ہم نے اس سے ہریالی نکالی جس سے ہم ایک دوسرے پر چڑھے ہوئے دانے نکالتے ہیں؛ اور کھجور کے گابھے سے جھکے ہوئے گچھے؛ اور انگوروں کے باغات اور زیتون اور انار، ایک دوسرے سے ملتے جلتے اور جدا جدا بھی۔ اس کے پھل کو دیکھو جب وہ پھل لاتا ہے اور اس کے پکنے کو۔ بے شک اس میں ان لوگوں کے لیے نشانیاں ہیں جو ایمان لاتے ہیں (99)}۔ اس میں سات مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور وہی ہے جس نے آسمان سے پانی برسایا} یعنی: بارش۔ {پھر ہم نے اس کے ذریعے ہر قسم کی نباتات نکالی}

یعنی: نباتات کی ہر صنف (قسم)۔ اور کہا گیا: ہر جانور کا رزق۔ {پھر ہم نے اس سے ہریالی نکالی} الاخفش نے کہا: یعنی: سبز؛ جیسا کہ عرب کہتے ہیں: "مجھے وہ چیتے کی کھال کی طرح [دھبے دار] دکھاؤ، میں تمہیں وہ بارش والی دکھاؤں گا"(7)۔

---

(1) اسے الطبری نے 9/435 میں نکالا ہے۔ (2) اسے عبدالرزاق (12581)، سعید بن منصور (893 - تفسیر)، اور الطبری 9/437 اور 441 نے نکالا ہے۔ (3) 'النکت والعیون' 149/2 میں، اس میں ہے: 'جو پیدا ہوا... جو پیدا نہیں ہوا'، بجائے اس کے: 'جو پیدا ہوا... جو پیدا نہیں ہوا'۔ (4) اسے الطبری نے 9/435 میں نکالا ہے۔ (5) 477/1۔ (6) اسے الطبری نے 9/444 میں نکالا ہے۔ (7) معانی القرآن لِلاخفش 498/2، اور یہ مثال جمهرة الامثال 54/1، اور مجمع الامثال 294/1 میں ہے، =

471 Surah Al-An'am: Verse 99

And al-khadhir: fresh herbs. Ibn Abbas said: he means wheat, barley, sult (hull-less barley), maize, rice, and all other grains(1). {We bring forth therefrom thick-clustered grain} i.e., some of it is atop others like an ear of corn.

Second: The Almighty's saying: {And of the date-palm, from its pollen, clusters of dates hanging low} is a subject and a predicate. Al-Farra'(2) allowed in other than the Qur'an: 'qinwanan daniyah', as a conjunction to what preceded it. Sibawayh said: Among the Arabs are those who say: 'qunwan'. Al-Farra' said: This is the dialect of Qais, while the people of Hijaz say: 'qinwan', and Tamim say: 'qunyan'. Then they agree on the singular and say: 'qinw' and 'qunw'.

And al-tal' (spadix): it is al-kufurra before it splits from the ighridh(3). And the ighridh is also called tal'. And al-tal' is what is seen from the stalk of the palm tree. Qunwan is the plural of qinw, and its dual is qinwan, like sinw and sinwan with the kasra (i-sound) on the 'noon'. And the plural came in the form of the dual(4).

Al-Jawhari(5) and others said: The dual is sinwan, and the plural is sinwan with the damma (u-sound) on the 'noon'. And al-qinw: the stalk, and the plural: al-qinwan and al-aqna'; he said: Long of aqna' (clusters) and athakil (date bunches)(6).

Others said: 'Aqna' is the plural of paucity (jam' al-qilla)(7).

= Al-Mustaqsa 1/144, and the author of al-Lisan (namir) attributed it to Abu Dhu'ayb. The pronoun in 'arniha' refers to the cloud, and namirah: meaning it has black and white, and this proverb is set for a matter whose occurrence is certain when its signs and precursors appear. (1) Mentioned by al-Razi 13/108. Al-Sult: barley, or a type of it, or the sour part of it. Al-Qamus (s-l-t). (2) In Ma'ani al-Qur'an 1/347, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/87. (3) Al-Ighridh: what the pollen splits from, and it is said: everything white and fresh. And al-kufurra: the container of the palm pollen. Al-Lisan. (gh-r-dh) and (k-f-r). (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/275, and Tafsir al-Tabari 9/445. (5) In al-Sihah (q-n-a) and (s-n-a). (6) And before it: Su'da has seen kata'il in it, and it is in Islah al-Mantiq p. 394, and al-Sihah (q-n-a). Al-Athakil is the plural of al-ithkal and al-uthkul - a variant of al-ithkal and al-uthkul - which is the stalk in which there are twigs. And al-kata'il: plural of katilah, which is the tall palm tree. Al-Lisan (th-k-l) and (k-t-l). (7) Tafsir al-Tabari 9/445.

471 सूरह अल-अनाम: आयत 99

और अल-खदिर: ताजी जड़ी-बूटियां। इब्न अब्बास ने कहा: उनका तात्पर्य गेहूं, जौ, सुल्त (बिना छिलके वाला जौ), मक्का, चावल और अन्य सभी अनाज (1) से है। {हम उससे घनीभूत दाने निकालते हैं} यानी, इसका कुछ हिस्सा दूसरों के ऊपर चढ़ा होता है जैसे मक्के की बाली।

दूसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और खजूर के पेड़ों में से, उनके पराग से, खजूर के गुच्छे नीचे लटके हुए हैं} एक कर्ता और एक विधेय है। अल-फर्रा (2) ने कुरान के अलावा अन्य स्थानों पर 'क़िनवानन दानियाह' की अनुमति दी, जो उससे पहले जो आया उसके साथ संयोजन के रूप में है। सिबावैह ने कहा: अरबों में वे लोग भी हैं जो 'कुनवान' कहते हैं। अल-फर्रा ने कहा: यह क़ैस की बोली है, जबकि हिजाज़ के लोग 'क़िनवान' कहते हैं, और तमीम 'कुन्यान' कहते हैं। फिर वे एकवचन पर सहमत होते हैं और 'क़िनव' और 'कुनव' कहते हैं।

और अल-तलअ (खजूर का पराग): यह इघरीद (3) से अलग होने से पहले अल-कुफुर्रा (पराग का आवरण) है। और इघरीद को भी 'तलअ' कहा जाता है। और 'तलअ' वह है जो खजूर के पेड़ के गुच्छे से दिखाई देता है। कुनवान, किनव का बहुवचन है, और इसका द्विवचन किनवान है, जैसे सिनव और सिनवान जिसमें 'नून' के नीचे कसरा (इ की ध्वनि) है। और बहुवचन द्विवचन के रूप में आया है (4)।

अल-जौहरी (5) और अन्य लोगों ने कहा: द्विवचन सिनवान है, और बहुवचन सिनवान है जिसमें 'नून' पर धम्मा (उ की ध्वनि) है। और अल-किनव: गुच्छा, और बहुवचन: अल-क़िनवान और अल-अक़ना; कवि ने कहा: लंबी अक़ना (गुच्छों) और अथाकिल (खजूर के गुच्छों) वाली (6)।

दूसरों ने कहा: 'अक़ना' अल्पता का बहुवचन (जम अल-किल्ला) है (7)।

= अल-मुस्तक़सा 144/1, और लिसान अल-अरब (नमर) के लेखक ने इसे अबू ज़ुऐब से संबंधित किया है। 'अरनीहा' में सर्वनाम बादल की ओर जाता है, और नमिरह: यानी इसमें काला और सफेद रंग है, और यह कहावत उस मामले के लिए कही जाती है जिसके होने का यकीन हो जब उसके लक्षण और संकेत दिखाई दें। (1) अल-राजी 108/13 द्वारा उल्लेखित। अल-सुल्त: जौ, या उसकी एक किस्म, या उसका खट्टा हिस्सा। अल-क़ामूस (स-ल-त)। (2) मानी अल-कुरान 347/1 में, और लेखक ने इसे नहहस के माध्यम से इराब अल-कुरान 87/2 में उद्धृत किया है। (3) इघरीद: जिससे पराग फूटता है, और कहा जाता है: हर सफेद और ताजी चीज। और अल-कुफुर्रा: खजूर के पराग का

आवरण। अल-लिसान (ग-र-ध) और (क-फ-र)। (4) मानी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 275/2, और तफ़सीर अल-तबरी 445/9। (5) अल-सिहाह (क़-न-अ) और (स-न-अ) में। (6) और इससे पहले: सुदा ने इसमें कटाईल देखी हैं, और यह इस्लाह अल-मन्तिक पृष्ठ 394 और अल-सिहाह (क़-न-अ) में है। अल-अथाकिल, इथकाल और उथकूल का बहुवचन है - जो इथकाल और उथकूल का एक रूप है - जो वह डंठल है जिसमें टहनियाँ होती हैं। और कटाईल: कतीला का बहुवचन, जो लंबा खजूर का पेड़ है। अल-लिसान (थ-क-ल) और (क-त-J)। (7) तफ़सीर अल-तबरी 445/9।

471 سورہ الانعام: آیت 99

اور الخَضِر: تر و تازہ سبزیاں۔ ابن عباس نے فرمایا: اس سے مراد گندم، جو، سُلت (جو کی ایک قسم)، مکئی، چاول اور دیگر تمام اناج ہیں(1)۔ ﴿نُخْرِجُ مِنْهُ حَبًّا مُتَرَاكِبًا﴾ یعنی: اس کا کچھ حصہ ایک دوسرے پر چڑھا ہوا ہوتا ہے جیسے خوشہ (بالی)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمِنَ النَّخْلِ مِن طَلْعِهَا قِنْوَانٌ دَانِيَةٌ﴾ مبتدا اور خبر ہے۔ الفراء(2) نے قرآن کے علاوہ میں 'قنواناً دانيةً' کی اجازت دی ہے، اس سے پہلے والے پر عطف کرتے ہوئے ۔ سیبویہ نے کہا: عربوں میں سے کچھ لوگ 'قُنْوان' کہتے ہیں۔ الفراء نے کہا: یہ قیس کی لغت ہے، اور اہل حجاز 'قِنْوان' کہتے ہیں، اور بنو تمیم 'قُنْیان' کہتے ہیں۔ پھر وہ واحد میں متفق ہو جاتے ہیں اور 'قِنْو' اور 'قُنْو' کہتے ہیں۔

اور الطَّلْع: شگوفہ پھوٹنے سے پہلے کھجور کا غلاف (کُفُرَّی) ہے(3)۔ اور شگوفے کو بھی 'طلع' کہا جاتا ہے۔ اور 'طلع' وہ ہے جو کھجور کے درخت کے خوشے سے نظر آتا ہے۔ 'قنوان' قنو کی جمع ہے، اور اس کا تثنیہ 'قنوان' ہے، جیسے صنو اور صنوان نون کے کسرہ کے ساتھ اور جمع تثنیہ کے لفظ پر ہی آئی ہے(4)۔

جوہری(5) اور دیگر نے کہا: تثنیہ 'صنوان' ہے، اور جمع 'صنوان' نون کے پیش (ضمہ) کے ساتھ ہے۔ اور القنو: خوشہ، اور اس کی جمع: القنوان اور الأقناء ہے؛ شاعر نے کہا: لمبی أقناء (خوشوں) اور أثاكل (کھجور کے گچھوں) والی(6)۔

دیگر نے کہا: 'أقناء' جمع قلت ہے(7)۔

= المستقصى 1/144، اور صاحب لسان (نمر) نے اسے ابو ذؤیب کی طرف منسوب کیا ہے۔ اور 'أرنیها' میں ضمیر بادل کی طرف لوٹتی ہے، اور 'نمرة' کا مطلب ہے: جس میں سیاہی اور سفیدی ہو، اور یہ مثال اس کام کے لیے دی جاتی ہے جس کا ہونا یقینی ہو جب اس کے آثار اور نشانات ظاہر ہونے لگیں۔ (1) اسے رازی نے 13/108 میں ذکر کیا ہے۔ السُلت: جو، یا اس کی ایک قسم، یا اس کا کھٹا حصہ۔ القاموس (سلت)۔ (2) معانی القرآن 1/347 میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 2/87 میں نقل کیا ہے۔ (3) الإغریض: جس سے شگوفہ پھوٹتا ہے، اور کہا جاتا ہے: ہر سفید اور تر و تازہ چیز۔ اور الكُفُرَّى: کھجور کے شگوفے کا غلاف۔ اللسان (غرض) اور (کفر)۔ (4) معانی القرآن للزجاج 2/275، اور تفسیر الطبری 9/445۔ (5) الصحاح (قنا) اور (صنا) میں۔ (6) اور اس سے پہلے ہے: قد أبصرت سعدی بها کتائلی، اور یہ اصلاح المنطق ص 394 اور الصحاح (قنا) میں ہے۔ الأثاكل، الإثكال اور الأثكول کی جمع ہے - جو العثكال اور العثكول کی ایک لغت ہے - اور یہ وہ خوشہ ہے جس میں ٹہنیاں ہوتی ہیں۔ اور الكتائل: كتيلہ کی جمع ہے، جو لمبا کھجور کا درخت ہے۔ اللسان (ثکل) اور (کتل)۔ (7) تفسیر الطبری 9/445۔

Surah Al-An'am: Verse 99 472

Al-Mahdawi said: Ibn Hurmuz read: "Qinwan" with a fatha on the Qaf (1), and it was reported from him with a damma (2). So, based on the fatha: it is a collective noun (ism al-jam') that is not broken (non-pluralized form), similar to "rakb" (riders) according to Sibawayh, and similar to "al-baqir" (cows) and "al-jamil" (camels); because the pattern "fa'lan" is not among the examples of broken plurals (3). And the damma of the Qaf is on the basis that it is the plural of "qinw" (4), which is the "idhaq" (with a kasra on the 'ayn), meaning the bunch of dates. While "ad-hadhq" (with a fatha on the 'ayn) is the palm tree itself (5). It was also said: "Qinwan" refers to the "jummar" (the heart of the palm tree) (6). {Daniah}: Near, reachable by both those standing and sitting; narrated from Ibn Abbas, Al-Bara ibn Azib, and others (7). Al-Zajjaj said (8): "Some are near and some are far, so [the latter] was omitted, similar to: {garments to protect you from the heat} [An-Nahl: 81]. He specified the near ones because the purpose of the verse is to mention [divine] power and the bestowal of favor, and favor is more apparent in what is easier to reach." Third: His, the Almighty's, saying: {And gardens of grapes}, meaning: And We brought forth gardens. Muhammad ibn Abd al-Rahman ibn Abi Layla and Al-A'mash read it - and it is the correct reading from Asim - as "jannatun" (gardens) in the nominative case (marfu') (9). Abu Ubayd and Abu Hatim rejected this reading, until Abu Hatim said: "It is impossible;"

(1) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 39, and Al-Muhtasib 1/223. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/328, Al-Bahr 4/189, and Ibn Khalawayh attributed it in the anomalous readings to Abu Amr from the narration of Abd al-Wahhab, to Al-A'mash, and to Ali from the narration of al-Sulami from him. (3) Al-Muhtasib 1/223. And "al-jamil": a herd of camels with its shepherds and owners, like "al-baqar" and "al-baqir". Lisan al-Arab (jamal). (4) With a damma on the Qaf, while the kasra is more famous among the Arabs. Al-Muharrar al-Wajiz 2/328. (5) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 2/275. (6) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 2/464. The "jummar" is the heart and fat of the palm tree at its very top; its singular is "jummara". Mu'jam Matn al-Lugha (jamar). (7) Reported by Al-Tabari 9/446-447. (8) In Ma'ani al-Qur'an 2/275. (9) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/86 onwards. His saying: "It is the correct reading from Asim," is subject to scrutiny; it is a narration from Shu'bah as mentioned by Ibn Zanjalah in Hujjat al-Qira'at p. 264, and Abu Hayyan in Al-Bahr 4/190. The famous narration from him and from Hafs (both narrators from Asim) is the majority reading.

सूरह अल-अनआम: आयत 99 472

अल-महदवी ने कहा: इब्न हुरमुज़ ने "क़िनवान" पढ़ा, जिसमें क़ाफ पर फ़त्हा (1) है, और उनसे दम्मा (2) के साथ भी रिपोर्ट किया गया है। अतः फ़त्हा के आधार पर: यह एक सामूहिक संज्ञा (इस्म अल-जम) है जो टूटा हुआ नहीं है, सिबवेह के अनुसार "रकब" (सवारों) के समान, और "अल-बाक़िर" (गायों) और "अल-जामिल" (ऊंटों) के समान है; क्योंकि "फ़ालान" का स्वरूप बहुवचन के उदाहरणों में से नहीं है (3)। और क़ाफ का दम्मा इस आधार पर है कि यह "क़िनव" (4) का बहुवचन है, जो कि "इधक़" (ऐन पर कसरा के साथ) है, जिसका अर्थ खजूर का गुच्छा है। जबकि "अद-हधक़" (ऐन पर फ़त्हा के साथ) स्वयं खजूर का पेड़ है (5)। यह भी कहा गया है: "क़िनवान" से तात्पर्य "जुम्मार" (खजूर के पेड़ का हृदय/कोमल भाग) से है (6)। {दानिया}: निकट, खड़े और बैठे दोनों द्वारा सुलभ; इब्न अब्बास, अल-बारा इब्न अज़िब और अन्य से वर्णित है (7)। अल-ज़ज्जाज ने कहा (8): "कुछ निकट हैं और कुछ दूर, इसलिए [बाद वाले को] छोड़ दिया गया, जैसे: {ऐसे वस्त्र जो तुम्हें गर्मी से बचाएं} [अन-नहल: 81]। उन्होंने निकट वालों का विशेष उल्लेख किया क्योंकि आयत का उद्देश्य [ईश्वरीय] शक्ति और अनुग्रह प्रदान करने का उल्लेख करना है, और अनुग्रह उस चीज़ में अधिक प्रकट होता है जिसे पाना आसान हो।" तीसरा: महामहिम अल्लाह का कथन: {और अंगूर के बाग}, अर्थात्: और हमने बाग निकाले। मुहम्मद इब्न अब्द अल-रहमान इब्न अबी लैला और अल-अ'मश ने इसे पढ़ा - और आसिम से यह सही पाठ है - "जन्नातुन" (बाग) के रूप में (रफ़ा की स्थिति में) (9)। अबू उबैद और अबू हातिम ने इस पाठ को अस्वीकार कर दिया, यहाँ तक कि अबू हातिम ने कहा: "यह असंभव है;"

(1) अल-क़िरात अल-शाध्ह पृ. 39, और अल-मुहतासिब 1/223. (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/328, अल-बहर 4/189, और इब्न खलवैह ने अबू अम्र की विषम पाठों में इसे जिम्मेदार ठहराया, जो अब्द अल-वहाब के वर्णन से, अल-अ'मश से, और अली से अल-सुलामी के वर्णन के माध्यम से है। (3) अल-मुहतासिब 1/223. और "अल-जामिल": अपने चरवाहों और मालिकों के साथ ऊंटों का झुंड, जैसे "अल-बक़र" और "अल-बाक़िर"। लिसान अल-अरब (जमल)। (4) क़ाफ पर दम्मा के साथ, जबकि अरबों में कसरा अधिक प्रसिद्ध है। अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/328. (5) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-क़ुरआन 2/275. (6) अल-नहस द्वारा मा'नी अल-क़ुरआन 2/464. "जुम्मार" खजूर के पेड़ के शीर्ष पर स्थित उसका हृदय और चर्बी जैसा हिस्सा है; इसका एकवचन "जुम्मारा" है। मु'जम मतन अल-लुगह (जमर)। (7) अल-तबरी 9/446-447 द्वारा वर्णित। (8) मा'नी अल-क़ुरआन 2/275

में। (9) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-क़ुरआन 2/86 और उसके बाद। उनका कथन: "यह आसिम का सही पाठ है," विचारणीय है; यह शु'बा से एक वर्णन है जैसा कि इब्न ज़ंजाला ने हुज्जत अल-क़िरात पृ. 264 में उल्लेख किया है, और अल-बहर 4/190 में अबू हयान ने। उनसे और हफ़्स से प्रसिद्ध वर्णन (वे दोनों आसिम के वर्णनकर्ता हैं) बहुमत का पाठ है।

سورہ الانعام: آیت 99 472

المهدوی نے کہا: ابن ہرمز نے "قنوان" قاف کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے (1)، اور ان سے اس کا ضمہ (پیش) بھی مروی ہے (2)۔ پس فتحہ کی صورت میں: یہ اسم جمع ہے جو مکسر (جمع مکسر) نہیں ہے، سیبویہ کے نزدیک "رَکْب" (سواروں کی جماعت) کے درجے میں ہے، اور "باقر" (گائیوں کا ریوڑ) اور "جامل" (اونٹوں کا ریوڑ) کے ہم پلہ ہے؛ کیونکہ "فَعَلان" جمع کی مثالوں میں سے نہیں ہے (3)۔ اور قاف کا ضمہ (پیش) اس بنیاد پر ہے کہ یہ "قِنْو" کی جمع ہے (4)، اور وہ "عِذْق" (عین کے کسرہ/زیر کے ساتھ) ہے، یعنی کھجور کا گچھا۔ جبکہ "عَذْق" (عین کے فتحہ/زبر کے ساتھ) خود کھجور کا درخت ہے (5)۔ اور کہا گیا ہے: "قنوان" سے مراد "جُمَّار" (کھجور کا گودا/مخ) ہے (6)۔ ﴿دَانِيَةٌ﴾: قریب، جسے کھڑا ہونے والا اور بیٹھنے والا (دونوں) حاصل کر لیں؛ یہ ابن عباس، براء بن عازب اور دیگر سے منقول ہے (7)۔ الزجاج نے کہا (8): ان میں سے کچھ قریب ہیں اور کچھ دور، تو (دور والی بات) حذف کر دی گئی، اسی کی مثال یہ ہے: ﴿سَرَٰبِيلَ تَقِيكُمُ الْحَرَّ﴾ [النحل: 81] (ایسے لباس جو تمہیں گرمی سے بچائیں، یعنی اور سردی سے بھی)۔ اور دانیة (قریبی) کا ذکر اس لیے خاص کیا؛ کیونکہ آیت میں مقصد قدرت کے اظہار اور نعمت کے احسان کا تذکرہ ہے، اور احسان اس چیز میں زیادہ ہوتا ہے جس کا حصول قریب تر ہو۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَجَنَّٰتٍ مِّنْ أَعْنَابٍ﴾ یعنی: اور ہم نے انگوروں کے باغات نکالے۔ محمد بن عبد الرحمن بن ابی لیلیٰ اور الاعمش نے اسے - اور یہی عاصم کی قرات سے صحیح ہے - "وجناتٌ" رفع (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے (9)۔ ابو عبید اور ابو حاتم نے اس قرات کا انکار کیا ہے، یہاں تک کہ ابو حاتم نے کہا: یہ محال (ناممکن) ہے۔

(1) القراءات الشاذة ص 39، اور المحتسب 223/1۔ (2) المحرر الوجيز 328/2، اور البحر 189/4، اور ابن خالویہ نے اسے شاذ قراتوں میں ابو عمرو کے حوالے سے عبد الوہاب کی روایت سے، اور الاعمش، اور علی سے سلمی کی روایت سے منسوب کیا ہے۔ (3) المحتسب 223/1۔ اور "الجامل": اونٹوں کا ریوڑ جس کے ساتھ چرواہے اور مالکان ہوں، جیسے گائیوں کا ریوڑ (بقر اور باقر)۔ اللسان (جمل)۔ (4) قاف کے ضمہ کے ساتھ، جبکہ عربوں کے ہاں کسرہ زیادہ مشہور ہے۔ المحرر الوجيز 328/2۔ (5) معانی القرآن للزجاج 275/2۔ (6) معانی القرآن للنحاس 464/2، اور "الجُمَّار": کھجور کے درخت کا قلب اور اس کی چربی جو اس کی چوٹی پر ہوتی ہے، اس کا واحد "جمارة" ہے۔ معجم متن اللغة (جمر)۔ (7) الطبری نے ان دونوں کا قول 446/9 - 447 پر نکالا ہے۔ (8) معانی القرآن 275/2 میں۔ (9) إعراب القرآن للنحاس 86/2 اور اس کے بعد۔ اور ان کا قول: "یہ عاصم کی قرات سے صحیح ہے"، اس میں نظر (تامل) کی گنجائش ہے، کیونکہ یہ شعبہ سے ایک روایت ہے جیسا کہ ابن زنجلہ نے "حجة القراءات" ص 264 میں ذکر کیا ہے، اور ابو حیان نے "البحر" 190/4 میں، جبکہ ان سے اور حفص سے مشہور روایت (اور یہ دونوں عاصم کے راوی ہیں) جمہور کی روایت ہے۔

Surah Al-An'am, Verse 99 473

Because gardens do not come from palm trees. An-Nahhas said (1): The reading is permissible, but the interpretation is not based on this; rather, it was raised (marfūʿ) as a subject (mubtadaʾ) and the predicate (khabar) is omitted, meaning: "And for them are gardens." Just as a group of reciters read: {And wide-eyed houris} (2). Sibawayh (3), Al-Kisa'i, and Al-Farra' (4) permitted the like of this, and there are many similar instances. Based on this as well: "And wide-eyed houris" (in the accusative case, wahūran ʿīnan) as related by Sibawayh (5), who recited: "Bring me the like of the sons of Badr for their people, or the like of the family of Manzur ibn Sayyar." (6) It was also said: The implied meaning is: "And gardens of grapes We brought forth," like saying: "I honored Abdullah and [also] his brother," meaning: "and his brother I honored as well." (7) As for olives and pomegranates, there is nothing but the accusative case (nasb) due to the consensus on that. (8) It was also said: "and gardens" (wā-jannātun) in the nominative case (rafʿ) is a conjunction with "clusters" (qinwān) in form, even if it is not of its kind in meaning. (9)

(1) In I'rab al-Qur'an 2/86, and what precedes it. (2) This is the recitation of Nafiʿ, Ibn Kathir, Abu ʿAmr, Ibn ʿAmir, and ʿAsim. Hamza and Al-Kisaʾi read: "wahūri ʿīnin" with both in the genitive case. Al-Sabʿah p. 622, and Al-Taysir p. 207. (3) In Al-Kitab 1/172. (4) In Maʿani al-Qur'an 1/346 and 3/123. (5) In Al-Kitab 1/95 on the authority of Ubayy ibn Kaʿb (may Allah be pleased with him), and Ibn Khalawayh also mentioned it on the authority of Ubayy in Al-Qiraʾat al-Shadhdhah p. 151. Ibn Jinni added its attribution in Al-Muhtasab 2/309 to Ibn Masʿud, saying: meaning, "They are given or married to wide-eyed houris." (6) Al-Kitab 1/94 and 170. The verse is by Jarir, and it is in his Diwan 2/237. The point of evidence (shahid) in it is that he made the second "mithl" (like) accusative, carrying it over to the position of the "ba" and what it acted upon; because the meaning of his saying "Bring me the like of" is "Fetch me the like of them," so it is as if he said: "Fetch the like of the sons of Badr or the like of the family of Manzur." Sharh al-Shawahid by Al-Shantamari p. 108. (7) Al-Wasit 2/305. (8) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 2/86. (9) See Maʿani al-Qur'an by Al-Farra' 1/346, and Al-Durr al-Masun 5/77. Al-Samin said: It is like the saying: "And they blackened the eyebrows and the eyes," coordinating "eyes" with "eyebrows" by way of proximity, even though eyes are not blackened.

सूरह अल-अन'आम, आयत 99 473

क्योंकि बाग खजूर के पेड़ों से नहीं होते। अल-नह़्हास ने कहा (1): पाठ जायज़ है, लेकिन व्याख्या इस पर आधारित नहीं है, बल्कि इसे इब्तिदा (विषय) के रूप में रफ़अ (कर्तृवाचक कारक) दिया गया है और खबर (विधेय) हटा दी गई है, यानी: "और उनके लिए बाग हैं।" जैसा कि पाठकों के एक समूह ने पढ़ा है: ﴿وَحُورٌ عِينٌ﴾ {और बड़ी आँखों वाली हूरें} (2)। सिबवईह (3), अल-किसाई और अल-फर्रा (4) ने इस तरह की अनुमति दी है, और इसके कई उदाहरण हैं। इसके आधार पर यह भी है: "व-हूरन 'ईनन" (व-हूरन 'ईनन) जैसा कि सिबवईह ने बताया है (5), और उन्होंने यह शेर पढ़ा: "मेरे पास उनके लोगों के लिए बदर के बेटों के जैसा कोई लाओ, या मंज़ूर बिन सय्यार के परिवार के जैसा।" (6) कहा गया है: निहित अर्थ है: "और अंगूरों के बाग हमने निकाले," जैसे कि आप कहें: "मैंने अब्दुल्ला का सम्मान किया और उसके भाई का भी," यानी: "और उसके भाई का भी मैंने सम्मान किया।" (7) जहाँ तक जैतून और अनार की बात है, तो उस पर आम सहमति के कारण केवल नसब (कर्मवाचक कारक) ही है। (8) यह भी कहा गया है: "व-जन्नतुन" (और बाग) रफ़अ के साथ, "किनवान" (गुच्छों) पर शाब्दिक रूप से एक संयोजन (अत्फ़) है, भले ही वह अर्थ में अपनी जाति का न हो। (9)

(1) इ'राब अल-क़ुरआन 86/2 में, और उससे पहले जो कुछ है। (2) यह नाफ़े, इब्न कसीर, अबू अमर, इब्न आमिर और आसिम का पाठ है। हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: "व-हूरि 'ईनिन्" दोनों को ज़र्र (संबध कारक) के साथ। अस-सबअह पृ. 622, और अत-तयसीर पृ. 207। (3) अल-किताब 172/1 में। (4) मा'नी अल-क़ुरआन 346/1 और 123/3 में। (5) अल-किताब 95/1 में उबैय बिन काब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से, और इब्न खलावेह ने उबैय से अल-क़िराआत अल-शाज़ह पृ. 151 में इसका उल्लेख किया है, और इब्न जिन्नी ने अल-मुहतसिब 309/2 में इसे इब्न मसूद की ओर भी जोड़ा है, और कहा: यानी: "उन्हें बड़ी आँखों वाली हूरें दी जाती हैं या उनसे ब्याही जाती हैं।" (6) अल-किताब 94/1 और 170, और यह शेर जरीर का है, और यह उनके दीवान 237/2 में है। इसमें गवाही (शाहिद) यह है कि उन्होंने दूसरे "मिस्ल" को नसब दिया, इसे 'बा' के स्थान और उसने जो कार्य किया उस पर ले गए; क्योंकि उनके कहने "मेरे पास ... के जैसा लाओ" का अर्थ है: "मुझे उनके जैसा दो," तो मानो उन्होंने कहा: "बदर के बेटों के जैसा या मंज़ूर के परिवार के जैसा लाओ।" शरह अल-शवाहिद अल-शंतमरी पृ. 108। (7) अल-वसीत 305/2। (8) इ'राब अल-क़ुरआन अल-नह़्हास 86/2। (9) देखें मा'नी अल-क़ुरआन अल-फर्रा 346/1, और अद-दुर्र अल-मसनून 77/5। अल-समीन

ने कहा: यह उसके कहने जैसा है: "और उन्होंने भौंहों और आँखों को काला किया," निकटता (मुजावराह) की प्रबलता के कारण आँखों को भौंहों के साथ जोड़ा गया है, जबकि आँखों को उस तरह काला नहीं किया जाता (जैसा भौंहों को)।

سورہ الانعام، آیت 99 473

کیونکہ باغات کھجور کے درختوں سے نہیں ہوتے۔ النحاس (1) نے کہا: یہ قرأت جائز ہے، لیکن تاویل اس پر مبنی نہیں ہے، بلکہ اسے ابتدا کے طور پر رفع دیا گیا ہے اور خبر محذوف ہے، یعنی: "اور ان کے لیے باغات ہیں۔" جیسا کہ قراء کی ایک جماعت نے پڑھا ہے: ﴿وَحُورٌ عِينٌ﴾ (2)۔ سیبویہ (3)، الکسائی اور الفراء (4) نے اس کی اجازت دی ہے، اور اس کی مثالیں کثیر ہیں۔ اسی پر مبنی یہ بھی ہے: "وحوراً عیناً" جسے سیبویہ نے نقل کیا ہے (5)، اور شعر پڑھا: "میرے پاس ان کی قوم کے لیے بنو بدر جیسا کوئی لاؤ، یا منظور بن سیار کے خاندان جیسا۔" (6) اور کہا گیا ہے: تقدیر یہ ہے: "اور انگوروں کے باغات ہم نے نکالے،" جیسا کہ تم کہو: "میں نے عبداللہ کی عزت کی اور اس کے بھائی کی بھی،" یعنی: "اور اس کے بھائی کی بھی میں نے عزت کی۔" (7) رہے زیتون اور انار، تو اس پر اجماع کی وجہ سے صرف نصب ہی ہے۔ (8) اور کہا گیا: "وجناتٌ" رفع کے ساتھ، "قنوان" پر لفظی طور پر عطف ہے، اگرچہ وہ معنی میں اس کی جنس سے نہ ہو۔ (9)

(1) اعراب القرآن 2/86 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ۔ (2) یہ نافع، ابن کثیر، ابو عمرو، ابن عامر اور عاصم کی قرأت ہے۔ حمزہ اور الکسائی نے "وحورِ عینٍ" دونوں کے کسرہ (جر) کے ساتھ پڑھا ہے۔ السبعۃ ص 622، اور التیسیر ص 207۔ (3) الکتاب 1/172 میں۔ (4) معانی القرآن 1/346 اور 3/123 میں۔ (5) الکتاب 1/95 میں ابی بن کعب رضی اللہ عنہ سے، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذۃ ص 151 میں اسے ابی سے بھی نقل کیا ہے، اور ابن جنی نے المحتسب 2/309 میں اس کی نسبت ابن مسعود کی طرف زیادہ کی ہے، اور کہا: یعنی: "انہیں بڑی آنکھوں والی حوریں دی جاتی ہیں یا ان سے بیاہی جاتی ہیں۔" (6) الکتاب 1/94 اور 170، اور یہ شعر

جریر کا ہے، اور یہ ان کے دیوان 2/237 میں ہے۔ اس میں شاہد یہ ہے کہ انہوں نے دوسرے "مثل" کو "باء" اور اس کے عمل کے مقام پر محمول کرتے ہوئے نصب دیا؛ کیونکہ ان کے قول "جئنی بمثل" کا معنی ہے: "مجھے ان جیسا دو،" تو گویا انہوں نے کہا: "بنو بدر جیسا یا منظور کے خاندان جیسا لاؤ۔" شرح الشواہد للشتمری ص 108۔ (7) الوسیط 2/305۔ (8) اعراب القرآن للنحاس 2/86۔ (9) دیکھئے معانی القرآن للفراء 1/346، اور الدر المصون 5/77۔ السمین نے کہا: یہ اس کے قول کی طرح ہے: "وزججن الحواجب والعیونا"، مجاورت کے غلبہ کی وجہ سے آنکھوں کو ابروؤں پر عطف کیا گیا، حالانکہ آنکھوں کو زج (ابرو کی طرح لمبا اور باریک کرنا) نہیں کیا جاتا۔

Surah Al-An'am: Verse 99 474

"And the olives and the pomegranates, similar and dissimilar": Meaning, similar in leaves; i.e., the leaf of the olive tree resembles the leaf of the pomegranate tree in how it covers the entire branch and in the size of the leaf, but dissimilar in taste. From Qatadah and others (1). Ibn Jurayj said: "similar" in appearance and "dissimilar" in taste (2); like two pomegranates, their color is the same but their taste is different. He specifically mentioned pomegranates and olives because of their proximity to them and their status among them. This is like His saying: {Do they not look at the camels - how they are created?} [Al-Ghashiyah: 17]. He referred them to camels because they are what they know most. Fourth: His Almighty's saying: {Look at its fruit when it bears fruit}, meaning: a look of reflection, not just a sight devoid of contemplation. "Al-Thamar" (fruit) in language is the harvest of the tree. Hamza and Al-Kisa'i recited it as: "thumuru-hu" with a damma on the 'tha' and 'mim'. The others recited it with a fatha on both (3), as the plural of "thamara" (a fruit), like "baqara" (a cow) and "baqar" (cows), and "shajara" (a tree) and "shajar" (trees). Mujahid said: "Al-Thumur" refers to types of wealth, and "Al-Thamar" is the fruit of the palm tree (4). It's as if the meaning according to Mujahid's saying is: look at the wealth that is obtained from it (5). So "Al-Thumur" with two dammas is the plural of "thimar", which is "fructified" wealth. It was narrated from Al-A'mash: "thumru-hu" with a damma on the 'tha' and a sukun on the 'mim'; the damma was omitted due to its heaviness, seeking lightness. It is also possible that "thumur" is the plural of "thamara", like "badana" (sacrificial camel) and "budun" (6). And it is possible that "thumur" is a plural of a plural; so we say: thamara (singular), thimar (plural), then thumur (plural of plural), like himar (donkey) and humur (donkeys).

---

(1) Reported by Al-Tabari in brief, 9/449. (2) Reported by Al-Tabari, 9/594 in the interpretation of verse (141) of this Surah; the wording there is "similar". (3) Al-Sab'ah p. 264, and Al-Taysir p. 105. (4) Reported by Al-Tabari, 9/450. (5) In (m): from which fruit is obtained, and in the rest of the copies: from which the fruit is obtained, and what is confirmed is from Al-Muharrar Al-Wajiz 2/328, and the speech is from it. (6) I'rab Al-Qur'an by Al-Nahhas 2/87, and Abu Ali Al-Farsi mentioned it in Al-Hujjah 3/369 from Abu Amr.

सूरह अल-अनआम: आयत 99 474

"और जैतून और अनार, मिलते-जुलते और अलग-अलग": अर्थात् पत्तों में समान; यानी जैतून का पत्ता अनार के पत्ते के समान होता है कि वह पूरी टहनी को ढकता है और पत्ते के आकार में भी, लेकिन स्वाद में अलग होता है। क़तादा और अन्य से उद्धृत (1)। इब्न जुरैज ने कहा: देखने में "समान" और स्वाद में "अलग" (2); जैसे दो अनार जिनका रंग एक जैसा हो लेकिन स्वाद अलग-अलग हो। उन्होंने विशेष रूप से अनार और जैतून का उल्लेख किया क्योंकि वे उनके निकट थे और उनके पास उनका स्थान था। यह उनके इस कथन के समान है: {क्या वे ऊंटों की ओर नहीं देखते कि वे कैसे पैदा किए गए?} [अल-गाशिया: 17]। उन्होंने उन्हें ऊंटों की ओर भेजा; क्योंकि वे सबसे अधिक उन्हें ही जानते हैं। चौथी बात: अल्लाह तआला का कथन: {इसके फल की ओर देखो जब वह फल देता है}, यानी: चिंतन की दृष्टि से, न कि बिना विचार के केवल देखने की दृष्टि से। भाषा में "अथ-थमर" (फल) पेड़ की फसल है। हमज़ा और अल-किसाई ने इसे "थुमुहु" पढ़ा है; 'था' और 'मीम' पर दम्मा के साथ। बाकी लोगों ने दोनों पर फतह के साथ पढ़ा है (3), "थमरा" (एक फल) के बहुवचन के रूप में, जैसे "बक़रा" (एक गाय) और "बक़र" (गायें), और "शजरा" (एक पेड़) और "शजर" (पेड़)। मुजाहिद ने कहा: "अथ-थुमुरा" धन के प्रकार हैं, और "अथ-थमर" खजूर के पेड़ का फल है (4)। मुजाहिद के कथन के अनुसार अर्थ ऐसा लगता है: उस धन की ओर देखो जो इससे प्राप्त होता है (5)। तो दो दम्मा के साथ "अथ-थुमुरा", "थिमर" का बहुवचन है, और वह फलदायी धन है। अल-आमश से रिवायत है: "थुम्रुहु" 'था' पर दम्मा और 'मीम' पर सुकून के साथ; भारीपन के कारण सुगमता के लिए दम्मा को हटा दिया गया। यह भी संभव है कि "थुमुरा", "थमरा" का बहुवचन हो, जैसे "बदना" और "बुदुन" (6)। और यह भी संभव है कि "थुमुरा" बहुवचन का बहुवचन हो, तो हम कहते हैं: थमरा, थिमार और थुमुरा, जैसे हिमार (गधा) और हुमुर (गधे)।

---

(1) अल-तबरी द्वारा संक्षिप्त में उद्धृत, 9/449। (2) अल-तबरी द्वारा उद्धृत, 9/594 इस सूरह की आयत (141) की व्याख्या में, और वहां शब्द है: "मुतशाबिहन" (समान)। (3) अल-सबआ पृष्ठ 264, और अल-तयसीर पृष्ठ 105। (4) अल-तबरी द्वारा उद्धृत, 9/450। (5) (m) में: जिससे फल प्राप्त होता है, और बाकी प्रतियों में: जिससे फल (थमरा) प्राप्त होता है, और जो पुष्ट है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/328 से है, और कथन उसी का है। (6) अल-नहस द्वारा एराब अल-क़ुरआन 2/87, और अबू अली अल-फ़ारसी ने अल-हुज्जा 3/369 में अबू अम्र के हवाले से इसका उल्लेख किया है।

سورة الانعام: آیت 99 474

"اور زیتون اور انار، ایک دوسرے سے ملتے جلتے اور جدا جدا": یعنی پتوں میں ملتے جلتے؛ یعنی زیتون کا پتہ انار کے پتے سے مشابہ ہوتا ہے اس لحاظ سے کہ وہ پوری شاخ کو گھیر لیتا ہے، اور پتے کے سائز میں بھی، لیکن ذائقے میں جدا جدا ہوتا ہے۔ قتادہ وغیرہ سے روایت ہے (1)۔ ابن جریج نے کہا: دیکھنے میں "مشابہ" اور ذائقے میں "غیر مشابہ" (2)؛ جیسے دو انار جن کا رنگ ایک جیسا ہو اور ذائقہ مختلف ہو۔ اور انار اور زیتون کا ذکر خاص طور پر ان کے قریب ہونے اور ان کے ہاں ان کی حیثیت کی وجہ سے کیا۔ یہ اللہ کے اس قول کی طرح ہے: {کیا وہ اونٹوں کی طرف نہیں دیکھتے کہ وہ کیسے پیدا کیے گئے؟} [الغاشیہ: 17]۔ اس نے انہیں اونٹوں کی طرف متوجہ کیا؛ کیونکہ وہ سب سے زیادہ انہی کو جانتے تھے۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اس کے پھل کی طرف دیکھو جب وہ پھل لائے}، یعنی: عبرت کی نظر سے، نہ کہ محض غور و فکر سے خالی دیکھنے کی نظر سے۔ لغت میں "الثمر" (پھل) درخت کی پیداوار ہے۔ حمزہ اور کسائی نے اسے "ثُمُرِہِ" پڑھا ہے؛ ث اور م پر ضمہ (پیش) کے ساتھ۔ باقیوں نے دونوں پر فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے (3) جو کہ "ثمرة" کی جمع ہے، جیسے "بقرة" اور "بقر"، اور "شجرة" اور "شجر"۔ مجاہد نے کہا: "الثُّمُر" مال کی اقسام ہیں، اور "الثَّمَر" کھجور کا پھل ہے (4)۔ گویا مجاہد کے قول کے مطابق معنی یہ ہے کہ: اس مال کی طرف دیکھو جو اس سے حاصل ہوتا ہے (5)۔ پس دو ضمہ کے ساتھ "الثُّمُر" ، "ثِمار" کی جمع ہے، اور وہ پھل دار مال ہے۔ اعمش سے مروی ہے: "ثُمْرِہِ" ث پر ضمہ اور م پر سکون کے ساتھ؛ بوجھل پن کی وجہ سے تخفیف کے لیے ضمہ گرا دیا گیا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ "ثُمُر" ، "ثمرة" کی جمع ہو، جیسے "بدنة" اور "بُدُن"

(6)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ "ثُمُر" جمع الجمع ہو، پس ہم کہیں گے: ثمرة، ثمار اور ثُمُر، جیسے حمار اور حُمُر۔

---

(1) اسے طبری نے مختصراً 449/9 میں روایت کیا ہے۔ (2) اسے طبری نے 9/594 میں اس سورہ کی آیت (141) کی تفسیر میں روایت کیا ہے، اور وہاں لفظ "متشابهاً" ہے۔ (3) السبعہ ص 264، اور التیسیر ص 105۔ (4) اسے طبری نے 450/9 میں روایت کیا ہے۔ (5) نسخہ (م) میں ہے: جس سے پھل حاصل ہوتا ہے، اور باقی نسخوں میں ہے: جس سے ثمرہ حاصل ہوتا ہے، اور جو ثابت شدہ ہے وہ المحرر الوجیز 328/2 سے ہے، اور کلام اسی کا ہے۔ (6) نحاس کی اعراب القرآن 87/2، اور اسے ابو علی فارسی نے الحجہ 369/3 میں ابو عمرو سے ذکر کیا ہے۔

Surah Al-An'am: Verse 99 475

And it is permissible for it to be the plural of 'thamara' (fruit), like 'khashaba' (piece of wood) and 'khushub' (wood), not a plural of a plural (1). Fifth: His, the Almighty's, saying: ﴿وَيَنْعِهِۦٓ﴾ [and its ripening]. Muhammad bin al-Samayfa' read it as: "wa yanihih" (2). Ibn Muhaysin and Ibn Abi Ishaq read it as: "wa yun'ih", with a damma on the letter 'ya'. Al-Farra' said: This is the dialect of some people of Najd (3). It is said: 'yana'a al-thamaru yayna'u', and the fruit is 'yani' (ripe). And 'ayna'a yuni'u', and the fruit is 'muni'' (4). The meaning is: and its ripening. 'Yana'a' and 'ayna'a' mean: when it has ripened and matured. Al-Hajjaj said in his sermon: "I see heads that have ripened and whose harvest time has come" (5). Ibn al-Anbari said: 'Al-yan'' is the plural of 'yani'', like 'rakib' (rider) and 'rakb' (group of riders), and 'tajir' (merchant) and 'tajr' (merchants), and it refers to that which is mature and fully grown. Al-Farra' said: 'Ayna'a' is more frequent than 'yana'a', and its meaning is: it turned red. From this is what was narrated in the hadith of Mula'anah: "If she gives birth to him red like 'al-yan'ah'", which is a red bead; it is said that it is carnelian or a type of it (6). The verse indicated for whoever ponders and looks with his sight and heart, the look of one who reflects (7), that changes must have a changer. This is because He, the Almighty, said: ﴿Look at its fruit when it bears fruit and its ripening﴾. So you see it first as spadix (tal'), then as spathe (ighrid) when the spadix splits from it - and 'ighrid' is also called 'dahik' (laughter) - then as green dates (balah), then as unripe dates (sayyab),

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/328, see also Al-Durr al-Masun 5/80. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/87, and Ibn Khalawayh attributed it in the irregular readings p.39 to Ibn Muhaysin. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/87, and the reading was mentioned by Ibn Khalawayh in the irregular readings p.39 from Mujahid and Ibn Abi Ishaq. (4) Tahdhib al-Lugha 3/221. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/464. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/733, and the hadith with this wording was mentioned by al-Khattabi in Gharib al-Hadith 1/225, al-Zamakhshari in al-Fa'iq 4/129, Ibn al-Jawzi in Gharib al-Hadith 2/512, and Ibn al-Athir in al-Nihayah (y-n-'). (7) In (Z): reflects.

सूरह अल-अनाम: आयत 99 475

और यह संभव है कि 'थ़मरा' (ثمرة) का बहुवचन हो, जैसे 'खशबा' (लकड़ी) और 'खुशुब' (लकड़ी का ढेर), न कि बहुवचन का बहुवचन (1)। पांचवां: अल्लाह ताला का फरमान: ﴿وَيَنْعِهِۦ﴾ (और उसके पकने को)। मुहम्मद बिन अल-समीफा ने इसे «وَبَانِعِهِ» (वयानिहिह) पढ़ा (2)। इब्न मुहैसिन और इब्न अबी इसहाक ने इसे «وَيُنْعِهِ» (वयुन्इहिह) पढ़ा, 'या' पर दम्मा (पेश) के साथ। अल-फर्रा ने कहा: यह नजद के कुछ लोगों की भाषा है (3)। कहा जाता है: 'यना-अल-थ़मरु यैनउ' (फल पक गया), और फल 'यानिअ' (पका हुआ) है। और 'अयना-यूनिउ', और फल 'मूनिअ' है (4)। अर्थ है: और उसका पकना। 'यनाअ' और 'अयनाअ' का अर्थ है: जब वह पक गया और तैयार हो गया। अल-हज्जाज ने अपने खुतबे (भाषण) में कहा: "मैं ऐसे सिर देख रहा हूँ जो पक गए हैं और उनके कटने का समय आ गया है" (5)। इब्न अल-अंबारी ने कहा: 'अल-यन्अ' (الينْع), 'यानिअ' का बहुवचन है, जैसे 'राकिब' और 'रकब' (सवार), और 'ताज़िर' और 'तज़्र' (व्यापारी), और इसका मतलब है परिपक्व और पूर्ण रूप से विकसित। अल-फर्रा ने कहा: 'अयनाअ', 'यनाअ' से अधिक इस्तेमाल होता है, और इसका अर्थ है: लाल हो जाना। इसी से वह है जो मुलानह (शाप विनिमय) की हदीस में वर्णित है: "अगर वह उसे 'अल-यनअ' की तरह लाल जन्म देती है," जो एक लाल मनका है; कहा जाता है कि यह अकीक (हकीक) है या उसका एक प्रकार है (6)। आयत ने उस व्यक्ति के लिए संकेत दिया जो विचार करता है और अपनी दृष्टि और हृदय से देखता है, एक विचार करने वाले की दृष्टि (7), कि परिवर्तनों के लिए एक परिवर्तक का होना आवश्यक है। ऐसा इसलिए है क्योंकि अल्लाह ताला ने फरमाया: ﴿उसके फल को देखो जब वह फल देता है और उसके पकने को﴾। तो आप इसे पहले 'तल्अ' (कलिका) के रूप में देखते हैं, फिर 'इग़रीद' के रूप में जब उससे 'तल्अ' फट जाता है - और 'इग़रीद' को 'दहिक' (हंसी) भी कहा जाता है - फिर 'बलह' (कच्ची खजूर), फिर 'सय्याब' (अधपकी खजूर),

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/328, और अल-दुर्र अल-मसून 5/80 देखें। (2) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 2/87, और इब्न खालवैह ने इसे शाज़ (अनियमित) किराअत में पृष्ठ 39 पर इब्न मुहैसिन से संबंधित बताया। (3) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 2/87, और यह किराअत इब्न खालवैह ने शाज़ किराअत में पृष्ठ 39 पर मुजाहिद और इब्न अबी इसहाक से उद्धृत की है। (4) तहजीब अल-लुग़ा 3/221। (5) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 2/464। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/733, और इस शब्दावली के साथ हदीस अल-खत्ताबी ने गरीब अल-हदीस 1/225 में, अल-

ज़मखशरी ने अल-फइक 4/129 में, इब्न अल-जौजी ने गरीब अल-हदीस 2/512 में, और इब्न अल-अथ़ीर ने अल-निहाया (य-न-अ) में उल्लेख की है। (7) (ज़) में: विचार करता है।

سورہ الانعام: آیت 99 475

اور یہ جائز ہے کہ یہ 'ثمرہ' کی جمع ہو، جیسے 'خشبہ' اور 'خُشُب' (لکڑی)، نہ کہ جمع الجمع (1)۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَيَنْعِهِ﴾ (اور اس کے پکنے کو)۔ محمد بن السمیفع نے اسے «وَيَانِعِهِ» (ویانِعہ) پڑھا (2)۔ اور ابن محیصن اور ابن ابی اسحاق نے «وَيُنْعِهِ» (ویُنْعِہ) پڑھا، یاء کے ضمہ (پیش) کے ساتھ۔ الفراء نے کہا: یہ اہل نجد کے بعض لوگوں کی لغت ہے (3)۔ کہا جاتا ہے: 'يَنَع الثمرُ يَيْنَعُ' (پھل پک گیا)، اور پھل 'يانع' (پکا ہوا) ہے۔ اور 'أينَعَ يُونِعُ'، اور پھل 'مُونِع' ہے (4)۔ اور معنی ہے: اس کا پکنا۔ 'يَنَعَ' اور 'أينَعَ' کا مطلب ہے: جب وہ پک گیا اور پختہ ہو گیا۔ اور حجاج نے اپنے خطبے میں کہا: "میں ایسے سر دیکھ رہا ہوں جو پک گئے ہیں اور ان کے کٹنے کا وقت آ گیا ہے" (5)۔ ابن الانباری نے کہا: 'اليَنْع' 'يانع' کی جمع ہے، جیسے 'راقب' اور 'ركب' (سوار)، اور 'تاجر' اور 'تجر' (تاجر)، اور اس سے مراد پختہ اور حد کمال کو پہنچا ہوا ہے۔ اور الفراء نے کہا: 'أينَعُ' 'يَنَعَ' سے زیادہ مستعمل ہے، اور اس کا معنی ہے: سرخ ہو جانا۔ اسی سے وہ مروی ہے جو حدیثِ ملاعنہ میں ہے: "اگر وہ اسے 'الينعہ' جیسا سرخ جنے"، اور وہ ایک سرخ منکا ہے، کہا جاتا ہے کہ یہ عقیق ہے یا اس کی ایک قسم ہے (6)۔ پس آیت نے اس شخص کے لیے جو غور و فکر کرے اور اپنی بصیرت اور دل سے دیکھے، ایک فکر کرنے والے کی نظر (7)، یہ رہنمائی کی کہ تبدیلیوں کے لیے ایک بدلنے والے کا ہونا ضروری ہے۔ اور وہ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اس کے پھل کو دیکھو جب وہ پھل لائے اور اس کے پکنے کو﴾۔ پس تم اسے پہلے 'طَلْع' (کونپل) دیکھتے ہو، پھر 'إغريض' جب اس سے 'طلع' پھٹ جاتا ہے - اور 'إغريض' کو 'ضحک' (ہنسی) بھی کہا جاتا ہے - پھر 'بلح' (کچی کھجور)، پھر 'سياب' (کچی کھجور کی ایک حالت)۔

(1) المحرر الوجيز 2/328، اور دیکھئے الدر المصون 5/80۔ (2) إعراب القرآن للنحاس 2/87، اور اسے ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص 39 میں ابن محیصن کی طرف منسوب کیا۔ (3) إعراب القرآن للنحاس 2/87، اور اس قرأت کا ذکر ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص 39 میں مجاہد اور ابن ابی اسحاق سے کیا ہے۔ (4) تہذیب اللغہ 3/221۔ (5) معانی القرآن للنحاس 2/464۔ (6) أحکام القرآن لابن العربی 2/733، اور اس لفظ کے ساتھ حدیث کا ذکر الخطابی نے غریب الحدیث 1/225 میں، اور الزمخشری نے الفائق 4/129 میں، اور ابن الجوزی نے غریب الحدیث 2/512 میں، اور ابن الاثیر نے النہایہ (ی ن ع) میں کیا ہے۔ (7) (ظ) میں: 'یتفکر' (فکر کرتا ہے) ہے۔

Surah Al-An'am: Ayah 99 476

Then it is called *jadal* when it turns green and round before hardening, then *busr* when it becomes large, then *zahw* when it turns red; it is said: *azha yuzhi*, then *mu'aqqat* when spots of ripening appear in it. If that is from the direction of the tail (base), it is *mudhannabah*, which is *at-tadhnuub*. If it becomes soft, it is *tha'dah*. If ripening reaches half of it, it is *mujazza'ah*. If it reaches two-thirds, it is *hulqanah*. If ripening covers it all, it is *munsabitah*(1); it is said: *rutab munsabit*, then it dries and becomes *tamr* (dates).

So Allah Almighty drew attention through its transition from one state to another, its change, and its existence after it was not, to His oneness and the perfection of His power, and that He is for it a Capable, Knowing Creator. This also indicates the possibility of resurrection, by the creation of plants after drought. Al-Jawhari(2) said: *yana'at ath-thamar* (the fruit ripened) *yayna'u* and *yayni'u*, *yan'an* and *yunu'an*, meaning: it ripened.

Sixth: Ibn al-Arabi(3) said: Malik(4) said: Ripening (*al-ayna'*) is goodness without corruption or 'scratching' (*naqsh*). Malik said: 'Scratching' is when the bottom of the unripe date (*busrah*) is scratched until it ripens(5); meaning: it is pierced so that air enters it quickly, thus it ripens prematurely. This is not the ripening intended in the Quran, nor is it what the Messenger of Allah (peace be upon him) tied the sale to; rather, it is what occurs from itself without artifice. In some fig-producing countries(6), which are cold lands, it does not ripen until a stick dipped in oil is inserted into its 'mouth'. Once it becomes good, its sale becomes lawful; because that is out of necessity for air and the custom of the land, otherwise it would not ripen at its proper time.

---

(1) *Adab al-Katib* by Ibn Qutaybah, pp. 101-102. (2) In *As-Sahah* (under the root *y-n-'*). (3) In *Ahkam al-Quran* 2/734. (4) His saying: Malik said, is not in *Ahkam al-Quran*. (5) In manuscript (z): "that the base of the fruit is scratched until it ripens", and in other copies: "that the people of Basra scratch the fruit until it ripens". What is established is from *Ahkam al-Quran* by Ibn al-Arabi 2/734 and 3/1241, and likewise the author will mention it in the commentary on verse (25) of Surah Maryam. (6) In the margin of *Ahkam al-Quran* by Ibn al-Arabi: Yemen (a version).

सूरह अल-अनआम: आयत 99 476

फिर इसे 'जदाल' (jadal) कहा जाता है जब यह सख्त होने से पहले हरा और गोल हो जाता है, फिर 'बुस्र' (busr) जब यह बड़ा हो जाता है, फिर 'ज़ह्व' (zahw) जब यह लाल हो जाता है; कहा जाता है: अज़्हा युज़ही, फिर 'मुअक़्क़त' (mu'aqqat) जब इसमें पकने के धब्बे दिखाई देने लगते हैं। यदि वह पूंछ (आधार) की ओर से हो तो वह 'मुज़न्नब' (mudhannabah) है, जिसे 'तज़्नूब' (at-tadhnuub) कहा जाता है। यदि यह नरम हो जाए तो यह 'सा'दा' (tha'dah) है। यदि पकना इसके आधे हिस्से तक पहुँच जाए तो यह 'मुज़ज़्ज़ा' (mujazza'ah) है। यदि यह दो-तिहाई तक पहुँच जाए तो यह 'हुल्क़ाना' (hulqanah) है। यदि पकना पूरे हिस्से को ढक ले तो यह 'मुन्सबिता' (munsabitah)(1) है; कहा जाता है: 'रुतब मुन्सबित' (rutab munsabit), फिर यह सूख जाता है और 'तम्र' (tamr - खजूर) बन जाता है।

अतः अल्लाह तआला ने एक अवस्था से दूसरी अवस्था में इसके संक्रमण, इसके परिवर्तन और इसके न होने के बाद इसके अस्तित्व के माध्यम से अपनी एकता और अपनी शक्ति की पूर्णता की ओर ध्यान आकर्षित किया, और यह कि वह इसके लिए एक सक्षम, जानने वाला सृष्टिकर्ता है। और यह सूखे के बाद पौधों की उत्पत्ति द्वारा पुनरुत्थान की संभावना को भी दर्शाता है। अल-जौहरी(2) ने कहा: 'यनअत अस-स़मर' (फल पक गया) 'ययनउ' और 'ययनिउ', 'यनअन' और 'युनूअन', अर्थात: वह पक गया।

छठा: इब्न अल-अरबी(3) ने कहा: मालिक(4) ने कहा: पकना (अल-इयना') बिना किसी भ्रष्टाचार या 'नक़्श' (खुरचने) के अच्छाई है। मालिक ने कहा: 'नक़्श' यह है कि कच्चे खजूर (बुस्र) के निचले हिस्से को तब तक खुरचा जाए जब तक वह पक न जाए(5); मतलब: इसमें छेद किया जाता है ताकि हवा जल्दी अंदर जा सके जिससे वह समय से पहले पक जाए। कुरआन में यह पकना अभिप्रेत नहीं है, और न ही यह वह है जिससे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने बिक्री को जोड़ा है; बल्कि यह वह है जो बिना किसी प्रयास के अपने आप होता है। अंजीर पैदा करने वाले कुछ देशों(6) में, जो ठंडे देश हैं, यह तब तक नहीं पकता जब तक कि तेल में डूबी हुई लकड़ी इसके'मुंह' में न डाली जाए। एक बार जब यह अच्छा हो जाता है, तो इसकी बिक्री वैध हो जाती है; क्योंकि यह हवा की आवश्यकता और देश की प्रथा के कारण है, अन्यथा यह अपने पकने के समय पर अच्छा नहीं होता।

(1) इब्न कुतैबा द्वारा अदब अल-कातिब पृ. 101 - 102। (2) अस-साह (यनअ) में। (3) अहकाम अल-कुरआन 2/734 में। (4) उनका कहना: मालिक ने कहा, अहकाम अल-कुरआन में नहीं है। (5) (ज़) में: "कि फल के आधार को तब तक खुरचा जाए जब तक वह पक न जाए", और शेष प्रतियों में: "कि बसरा के लोग फल को तब तक खुरचते हैं जब तक कि वह पक न जाए"। इब्न अल-अरबी 2/734 और 3/1241 द्वारा अहकाम अल-कुरआन से जो प्रमाणित है, और इसी तरह लेखक सूरह मरियम की आयत (25) की व्याख्या में इसका उल्लेख करेंगे। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरआन के हाशिये में: यमन (एक संस्करण)।

سورہ الأنعام: آیت 99 476

پھر اسے 'جدال' کہا جاتا ہے جب وہ سخت ہونے سے پہلے سبز اور گول ہو جاتا ہے، پھر 'بسر' جب وہ بڑا ہو جاتا ہے، پھر 'زہو' جب وہ سرخ ہو جاتا ہے؛ کہا جاتا ہے: ازہی یزہی، پھر 'موقت' جب اس میں پکنے کے دھبے ظاہر ہونے لگتے ہیں۔ اگر وہ دم (نیچے والے حصے) کی طرف سے ہو تو وہ 'مذنبہ' ہے، جسے 'تذنوب' کہا جاتا ہے۔ اگر وہ نرم ہو جائے تو وہ 'ثعدہ' ہے۔ اگر پکنا اس کے آدھے حصے تک پہنچ جائے تو وہ 'مجزعہ' ہے۔ اگر یہ دو تہائی تک پہنچ جائے تو وہ 'حلقانہ' ہے۔ اگر پکنا اسے پوری طرح ڈھانپ لے تو وہ 'منسبتہ'(1) ہے؛ کہا جاتا ہے: 'رطب منسبت'، پھر وہ خشک ہو جاتا ہے اور 'تمر' (کھجور) بن جاتا ہے۔

پس اللہ تعالیٰ نے اس کے ایک حالت سے دوسری حالت میں منتقلی، اس کی تبدیلی اور اس کے نہ ہونے کے بعد اس کے وجود کے ذریعے اپنی وحدانیت اور اپنی قدرت کے کمال پر توجہ دلائی، اور یہ کہ وہ اس کا بنانے والا، قدرت رکھنے والا اور علم والا خالق ہے۔ اور یہ خشک ہونے کے بعد پودوں کے پیدا ہونے سے قیامت (دوبارہ جی اٹھنے) کے جواز پر دلالت کرتا ہے۔ جوہری(2) نے کہا: 'ینع الثمر' (پھل پک گیا) 'ییننہ' اور 'ییننیہ'، 'ینعا' اور 'ینوعا'، یعنی: وہ پک گیا۔

چھٹا: ابن العربی(3) نے کہا: امام مالک(4) نے کہا: 'ایناع' (پکنا) سے مراد بغیر کسی خرابی یا 'نقش' (خراش) کے عمدہ ہونا ہے۔ مالک نے کہا: 'نقش' یہ ہے کہ کھجور (بسرہ) کے نچلے حصے میں خراش ڈالی جائے یہاں تک کہ وہ پک جائے(5)؛ یعنی: اس میں سوراخ کیا جائے تاکہ ہوا تیزی سے اس میں داخل ہو سکے، پس وہ وقت سے پہلے پک جائے۔ قرآن میں یہ پکنا مراد نہیں ہے، اور نہ ہی یہ وہ ہے جس سے رسول اللہ ﷺ نے بیع (خرید و فروخت) کو جوڑا ہے، بلکہ یہ وہ ہے جو بغیر کسی کوشش کے خود سے ہوتا ہے۔ انجیر والے بعض ملکوں(6) میں، جو کہ سرد ممالک

ہیں، وہ اس وقت تک نہیں پکتا جب تک کہ تیل لگی ہوئی لکڑی اس کے 'منہ' میں نہ ڈالی جائے، پس جب وہ اچھا ہو جاتا ہے تو اس کی بیع حلال ہو جاتی ہے؛ کیونکہ یہ ہوا کی ضرورت اور ملک کی عادت کی وجہ سے ہے، ورنہ وہ پکنے کے وقت پر عمدہ نہ ہوتا۔

---

(1) ادب الکاتب لابن قتیبہ ص 101 - 102۔ (2) الصحاح (ینع) میں۔ (3) احکام القرآن 2/ 734 میں۔ (4) ان کا قول: امام مالک نے کہا، احکام القرآن میں نہیں ہے۔ (5) نسخہ (ز) میں: "پھل کی جڑ میں خراش ڈالی جائے یہاں تک کہ وہ پک جائے"، اور باقی نسخوں میں: "اہل بصرہ پھل میں خراش ڈالتے ہیں یہاں تک کہ وہ پک جائے"۔ اور ثابت شدہ بات ابن العربی کی احکام القرآن 2/ 734 اور 3/ 1241 سے ہے، اور اسی طرح مصنف اسے سورہ مریم کی آیت (25) کی تفسیر میں ذکر کریں گے۔ (6) ابن العربی کی احکام القرآن کے حاشیہ میں ہے: یمن (ایک نسخہ)۔

I said: This ripeness (al-yan') upon which the permissibility of selling dates depends, and by which they become good to eat and safe from blight, occurs at the rising of the Pleiades (al-Thurayya), according to what Allah, the Sublime, has established by habit and perfected by knowledge and power. Al-Mu'alla ibn Asad mentioned from Wuhaib, from 'Asal ibn Sufyan, from 'Ata', from Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him) that he said: The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: "When the Pleiades rise in the morning, blight is lifted from the people of the land." The Pleiades: it is the star constellation, there is no disagreement about that. Its rising in the morning is twelve nights into the month of Ayar, which is the month of May (1). And in Al-Bukhari: Kharijah ibn Zaid ibn Thabit informed me that Zaid ibn Thabit did not used to sell the fruit of his land until the Pleiades rose, so that the yellow could be distinguished from the red (2).

Seventh: Those who waived [losses due to] agricultural disasters (al-jawa'ih) in fruits used these reports as evidence, along with similar reports of his (peace and blessings be upon him) prohibition against selling fruit until its ripeness appears, and against selling fruits until the blight has gone. 'Uthman ibn Shuraqah (3) said: I asked Ibn 'Umar: When is this? He said: The rising of the Pleiades (4).

Al-Shafi'i said: It has not been proven to me that the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) commanded the waiving of agricultural disasters. Had it been proven to me, I would not have surpassed it. The agreed-upon principle is that whoever buys what is permissible to sell and takes possession of it, the loss is upon him. He said: If I were to say that disasters should be waived, I would waive them for both small and large amounts. This is the opinion of Al-Thawri and the Kufans (5).

---

(1) Al-Tamhid 2/192, and the hadith was narrated by Ahmad (8495), and Al-Tahawi in Sharh Mushkil Al-Athar (2287) and (2282). (2) Sahih Al-Bukhari, as a comment following Hadith (2193); the speaker "informed me" is Abu Al-Zinad, Fath 4/395. Narrated by Malik in Al-Muwatta 2/619 from Abu Al-Zinad, from Kharijah ibn Zaid. (3) He is 'Uthman ibn 'Abdullah ibn Suraqah Al-Qurashi Al-'Adawi, Abu 'Abdullah Al-Madani, his mother is Zainab bint 'Umar ibn Al-Khattab, he was the governor of Mecca, died in the year (118 AH). Al-Tahdhib 3/67. (4) Narrated by Ahmad (5012), and Ibn 'Abd Al-Barr in Al-Tamhid 2/192, and the words are from him. Narrated by Al-Bukhari (1486), and Muslim (1524): (52) from Ibn 'Umar (may Allah be pleased with them both), he said: The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said:

"Do not sell fruit until its ripeness appears." It was said to Ibn 'Umar: What is its ripeness? He said: Its blight goes away. (5) Al-Tamhid 2/193 - 195.

मैंने कहा: यह पकना (अल-यना) जिस पर खजूर की बिक्री की अनुमति निर्भर करती है, और जिसके द्वारा वे खाने में अच्छी हो जाती हैं और बीमारी (आफ़त) से सुरक्षित हो जाती हैं, कृत्तिका नक्षत्र (अल-थुरय्या) के उदय होने पर होता है, जैसा कि अल्लाह सुभानहु ने अपनी आदत के अनुसार जारी किया है और अपने ज्ञान और शक्ति से इसे पुख्ता किया है। अल-मुअल्ला इब्न असद ने वुहैब से, उन्होंने असल इब्न सुफ़यान से, उन्होंने अता से, उन्होंने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जब कृत्तिका नक्षत्र सुबह के समय उदय होता है, तो देश के लोगों से बीमारी (आफ़त) उठा ली जाती है।" अल-थुरय्या: यह नक्षत्र है, इसमें कोई मतभेद नहीं है। इसका सुबह का उदय अयार के महीने की बारह रातों के बाद होता है, जो मई का महीना है (1)। और बुखारी में है: खारिजाह इब्न जैद इब्न साबित ने मुझे सूचित किया कि जैद इब्न साबित अपनी भूमि के फलों को तब तक नहीं बेचते थे जब तक कि कृत्तिका उदय न हो जाए, ताकि पीले का लाल से अंतर पता चल सके(2)।

सातवाँ: जिन्होंने फलों में दैवीय आपदाओं (अल-जवाइह) के कारण नुकसान को माफ करने की बात कही है, उन्होंने इन हदीसों से और इसी तरह की अन्य हदीसों से दलील दी है जिसमें नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फलों को बेचने से तब तक मना किया है जब तक कि उनकी परिपक्वता (सलाह) ज़ाहिर न हो जाए, और फलों को तब तक बेचने से मना किया जब तक कि बीमारी खत्म न हो जाए। उस्मान इब्न शुराक़ह (3) ने कहा: मैंने इब्न उमर से पूछा: यह कब होता है? उन्होंने कहा: कृत्तिका नक्षत्र का उदय (4)।

इमाम अल-शाफ़ई ने कहा: मेरे पास यह साबित नहीं हुआ है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने आपदाओं (के नुकसान) को माफ करने का आदेश दिया हो। अगर यह मेरे पास साबित होता, तो मैं इससे आगे नहीं बढ़ता। सर्वसम्मत सिद्धांत यह है कि जिस किसी ने वह वस्तु खरीदी जिसे बेचना जायज़ है और उस पर कब्ज़ा कर लिया, तो आपदा का नुकसान उसी का है। उन्होंने कहा: अगर मैं आपदाओं को माफ करने वाला होता, तो मैं इसे कम और ज़्यादा दोनों के लिए करता। यह अल-थौरी और कूफ़ा वालों का विचार है (5)।

---

(1) अल-तमहीद 2/192, और हदीस को अहमद (8495) ने और अल-तहावी ने शरह मुश्किल अल-आसार (2287) और (2282) में उद्धृत किया है। (2) सहीह बुखारी, हदीस (2193) के बाद एक

टिप्पणी के रूप में; कहने वाले "मुझे सूचित किया" अबू अल-ज़िनाद हैं, अल-फतह 4/395। मालिक ने मुवत्ता 2/619 में अबू अल-ज़िनाद के माध्यम से, खारिजाह इब्न जैद से इसे रिवायत किया है। (3) वह उस्मान इब्न अब्दुल्ला इब्न सुराक़ह अल-क़ुरैशी अल-अदवी, अबू अब्दुल्ला अल-मदनी हैं, उनकी माँ ज़ैनब बिन्त उमर इब्न अल-खत्ताब थीं, और वे मक्का के गवर्नर थे, वर्ष (118 हिजरी) में उनकी मृत्यु हुई। अल-तहदीब 3/67। (4) अहमद (5012) ने इसे उद्धृत किया है, और इब्न अब्दुल बर्र ने अल-तमहीद 2/192 में, और ये शब्द उन्हीं के हैं। बुखारी (1486) और मुस्लिम (1524): (52) ने इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "फलों को तब तक न बेचें जब तक कि उनकी परिपक्वता प्रकट न हो जाए।" इब्न उमर से पूछा गया: उसकी परिपक्वता क्या है? उन्होंने कहा: उसकी बीमारी दूर हो जाए। (5) अल-तमहीद 2/193 - 195।

میں نے کہا: اور یہ پکنا (الینع) جس پر کھجوروں کی فروخت کا جواز موقوف ہے، اور جس سے ان کا کھانا خوشگوار ہوتا ہے اور وہ بیماری (آفت) سے محفوظ ہو جاتی ہیں، یہ ثریا (ستارہ) کے طلوع ہونے کے وقت ہوتا ہے، اس کے مطابق جو اللہ سبحانہ نے اپنی عادت کے مطابق جاری کیا ہے، اور اپنے علم اور قدرت سے اسے پختہ کیا ہے۔ معلی بن اسد نے وہیب سے، انہوں نے عسل بن سفیان سے، انہوں نے عطاء سے، انہوں نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: ”جب ثریا صبح کے وقت طلوع ہوتا ہے تو ملک والوں سے آفت اٹھا لی جاتی ہے۔“ اور ثریا: ستارہ ہے، اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ اور اس کا صبح کے وقت طلوع ہونا ماہ ایار کی بارہ راتیں گزرنے پر ہوتا ہے، اور وہ مئی کا مہینہ ہے (١)۔ اور بخاری میں ہے: خارجہ بن زید بن ثابت نے مجھے خبر دی کہ زید بن ثابت اپنی زمین کے پھل اس وقت تک نہیں بیچتے تھے جب تک ثریا طلوع نہ ہو جائے، تاکہ زرد سرخ سے واضح ہو جائے (٢)۔

ساتویں بات: جنہوں نے پھلوں میں آسمانی آفات (جوائح) کی صورت میں نقصان معاف کرنے کا استدلال کیا ہے، انہوں نے ان روایات سے اور اس جیسی دیگر روایات سے دلیل لی ہے جن میں آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے پھل بیچنے سے منع فرمایا یہاں تک کہ اس کی صلاحیت (پکنا) ظاہر ہو جائے، اور پھلوں کو بیچنے سے منع فرمایا یہاں تک کہ بیماری چلی جائے۔ عثمان بن شراقہ (٣) نے کہا: میں نے ابن عمر سے پوچھا: یہ کب ہوتا ہے؟ انہوں نے کہا: ثریا کا طلوع (٤)۔

امام شافعی نے کہا: میرے نزدیک یہ ثابت نہیں ہوا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے آفات (کے نقصان) کو وضع کرنے (ختم کرنے) کا حکم دیا ہو، اور اگر یہ میرے نزدیک ثابت ہو جاتا تو میں

اس سے تجاوز نہ کرتا۔ اور متفقہ اصول یہ ہے کہ جس کسی نے ایسی چیز خریدی جس کا بیچنا جائز ہے اور اس پر قبضہ کر لیا تو اس کا نقصان اسی کا ہے۔ انہوں نے کہا: اگر میں آفات کو وضع کرنے کا قائل ہوتا تو میں اسے تھوڑے اور زیادہ دونوں میں کرتا۔ اور یہی قول ثوری اور اہل کوفہ کا ہے (٥)۔

---

(١) التمہید ٢/ ١٩٢، اور حدیث کی تخریج احمد (٨٤٩٥) نے کی ہے، اور طحاوی نے شرح مشکل الآثار (٢٢٨٧) اور (٢٢٨٢) میں۔ (٢) صحیح بخاری تعلیقاً حدیث (٢١٩٣) کے بعد؛ اور کہنے والے کہ "مجھے خبر دی" وہ ابوالزناد ہیں، الفتح ٤/ ٣٩٥۔ اور اسے مالک نے موطا ٢/ ٦١٩ میں ابوالزناد سے، انہوں نے خارجہ بن زید سے روایت کیا ہے۔ (٣) وہ عثمان بن عبد اللہ بن سراقہ القرشی العدوی، ابوعبداللہ المدنی ہیں، ان کی والدہ زینب بنت عمر بن الخطاب ہیں، اور وہ مکہ کے گورنر تھے، سنہ (١١٨ھ) میں فوت ہوئے۔ التہذیب ٣/ ٦٧۔ (٤) اسے احمد (٥٠١٢) نے نکالا ہے، اور ابن عبد البر نے التمہید ٢/ ١٩٢ میں، اور کلام انہی کا ہے۔ اور بخاری (١٤٨٦) اور مسلم (١٥٢٤): (٥٢) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "پھل نہ بیچو یہاں تک کہ اس کی صلاحیت ظاہر ہو جائے۔" تو ابن عمر سے پوچھا گیا: اس کی صلاحیت کیا ہے؟ انہوں نے کہا: اس کی آفت چلی جائے۔ (٥) التمہید ٢/ ١٩٣ - ١٩٥۔

Malik and most of the people of Medina went to its waiver (abatement of price due to crop damage); because of the hadith of Jabir: that the Messenger of Allah (peace be upon him) ordered the waiver of 'jawa'ih' (calamities/crop disasters). It was narrated by Muslim (1). This was how Umar ibn Abd al-Aziz used to judge, and it is the opinion of Ahmad ibn Hanbal, the rest of the scholars of Hadith, and the people of Zahir school; they waived it from the buyer in small and large amounts based on the generality of the hadith. However, Malik and his companions considered that the 'jaihah' (calamity) must reach one-third of the fruit or more. Anything less than a third they disregarded and considered it incidental (2); since no fruit is free from a small amount of it being poor, or some minor spoilage occurring in it. Asbagh and Ashhab did not look at the quantity of fruit but at the value; if the value was one-third or more, it would be waived from him (3).

A 'jaihah' (calamity) is what cannot be averted according to Ibn al-Qasim. Accordingly, theft is not considered a calamity, and likewise in the book of Muhammad. In 'al-Kitab': it is (4) a calamity, and it was narrated from Ibn al-Qasim, but his companions and people disagreed with him (5). Mutarrif and Ibn al-Majishun said: whatever affects the fruit from the sky like rot, hail, thirst, heat, or breaking of trees by something other than human action, it is a calamity. They differed regarding the 'army' (6); in a narration from Ibn al-Qasim: it is a calamity. The correct view regarding legumes is that they are like fruit (7).

Whoever sells fruit before its ripening becomes apparent on the condition of it remaining (on the tree), the sale is annulled and returned; because it was prohibited, and because it is consuming wealth unjustly; due to the Prophet's saying (peace and blessings be upon him): "See, if Allah prevents the fruit, for what does one of you take his brother's wealth without right?" This is the opinion of the majority. Abu Hanifa authenticated it.

---

(1) In his Sahih (1554): (17), and it is with Ahmad (14320). (2) The phrase in al-Tamhid: "What was less than a third they disregarded, and the loss in their view was borne by the buyer, and they made what is less than a third incidental and not to be considered." (3) Al-Tamhid 2/195 - 197. (4) Meaning: the thief. (5) See al-Mudawwana 5/38, al-Tamhid 2/197, and al-Mufhim 4/426. (6) In (D), (Z), and (M): 'thirst', and it occurred in al-Mufhim 4/426 (and the speech is from him): 'the army', instead of: 'the

military camp'. Likewise, it occurred in al-Mudawwana 5/38: 'the army'. (7) In (M): that in them is a calamity like fruit.

मलिक और मदीना के अधिकांश लोग इसके माफ़ी (फसल खराब होने पर कीमत में कमी) की ओर गए; जाबिर की हदीस के कारण: कि अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने 'जवाइह' (फसल की आपदाओं) की माफ़ी का आदेश दिया। इसे मुस्लिम (1) ने वर्णित किया है। इसी के आधार पर उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ फैसला करते थे, और यही अहमद बिन हंबल, हदीस के बाकी विद्वानों और ज़ाहिर संप्रदाय के लोगों का मत है; उन्होंने हदीस की व्यापकता के आधार पर इसे कम और ज़्यादा दोनों में खरीदार से माफ कर दिया। हालांकि, मलिक और उनके साथियों ने माना कि 'जईहा' (आपदा) फलों का एक तिहाई या उससे अधिक होना चाहिए। एक तिहाई से कम होने पर उन्होंने इसे नज़रअंदाज़ कर दिया और इसे गौण माना (2); क्योंकि कोई भी फल थोड़े खराब होने या मामूली नुकसान से मुक्त नहीं होता। असबाघ और अशब फल की मात्रा को नहीं बल्कि मूल्य को देखते थे; यदि मूल्य एक तिहाई या उससे अधिक होता, तो उसे माफ कर दिया जाता (3)।

इब्न अल-कासिम के अनुसार 'जईहा' (आपदा) वह है जिसे टाला नहीं जा सकता। तदनुसार, चोरी एक आपदा नहीं है, और मुहम्मद की पुस्तक में भी ऐसा ही है। 'अल-किताब' में: यह (4) एक आपदा है, और यह इब्न अल-कासिम से वर्णित है, लेकिन उनके साथियों और लोगों ने उनसे असहमति जताई (5)। मुतर्रिफ और इब्न अल-माजीशून ने कहा: आसमान से फल को जो कुछ भी पहुँचता है जैसे सड़न या ओले, या प्यास या गर्मी, या मानवीय क्रिया के बिना पेड़ों का टूटना, वह आपदा है। 'सेना' (6) के संबंध में उनमें मतभेद था; इब्न अल-कासिम के एक वर्णन में: यह एक आपदा है। फलियों के संबंध में सही विचार यह है कि वे फल की तरह हैं (7)।

जो कोई फल पकने के लक्षण दिखाई देने से पहले इस शर्त पर बेचता है कि वह (पेड़ पर) बना रहेगा, तो बिक्री रद्द कर दी जाती है और लौटा दी जाती है; क्योंकि इसे मना किया गया था, और क्योंकि यह गलत तरीके से धन हड़पना है; पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के कहने के कारण: "देखो, यदि अल्लाह फल को रोक लेता है, तो तुम में से कोई अपने भाई का धन बिना किसी अधिकार के किस लिए लेता है?" यह बहुमत का मत है। अबू हनीफा ने इसकी पुष्टि की।

---

(1) उनके सहीह (1554) में: (17), और यह अहमद (14320) के पास है। (2) अल-तम्हीद में वाक्यांश: "जो एक तिहाई से कम था उसे उन्होंने नज़रअंदाज़ कर दिया, और उनके अनुसार नुकसान खरीदार का था, और उन्होंने एक तिहाई से कम को गौण बना दिया जिस पर ध्यान नहीं दिया जाता।"

(3) अल-तम्हीद 195/2 - 197। (4) यानी: चोर। (5) देखें अल-मुदव्वना 38/5, अल-तम्हीद 197/2, और अल-मुफ्हिम 426/4। (6) (द) और (ज़) और (म) में: 'प्यास', और अल-मुफ्हिम 426/4 में हुआ (और भाषण उनसे है): 'सेना', इसके बजाय: 'लश्कर'। इसी तरह अल-मुदव्वना 38/5 में हुआ: 'सेना'। (7) (म) में: कि उनमें फल की तरह ही आपदा है।

478 سورہ الانعام: آیت 99

امام مالک اور مدینہ کے اکثر اہل علم اس (جائِحہ یعنی آفت زدہ فصل کی قیمت کی کمی) کے قائل ہوئے؛ حضرت جابر کی حدیث کی وجہ سے: کہ رسول اللہ ﷺ نے آفت زدہ پھلوں (جائِحہ) کی قیمت چھوڑ دینے کا حکم دیا۔ اسے مسلم (1) نے روایت کیا ہے۔ اسی کے مطابق عمر بن عبدالعزیز فیصلہ کیا کرتے تھے، اور یہی احمد بن حنبل، دیگر محدثین اور اہل ظاہر کا قول ہے؛ انہوں نے حدیث کے عموم کی بنیاد پر اسے تھوڑے اور زیادہ دونوں میں خریدار سے معاف کر دیا۔ البتہ امام مالک اور ان کے اصحاب نے یہ اعتبار کیا کہ آفت پھل کے ایک تہائی یا اس سے زیادہ تک پہنچ جائے، اور جو ایک تہائی سے کم ہو اسے انہوں نے کالعدم قرار دیا اور اسے تابع (ضمنی) مانا (2)؛ کیونکہ کوئی پھل اس بات سے خالی نہیں ہوتا کہ اس کی کچھ مقدار پکنے سے رہ جائے یا اس کے تھوڑے حصے میں خرابی آ جائے۔ اصبغ اور اشہب پھل کی مقدار کو نہیں بلکہ قیمت کو دیکھتے تھے، پس اگر قیمت ایک تہائی یا اس سے زیادہ ہوتی تو اسے معاف کر دیا جاتا (3)۔

ابن القاسم کے نزدیک جائِحہ (آفت) وہ ہے جسے دور کرنا ممکن نہ ہو۔ اس بنا پر چوری جائِحہ نہیں ہوگی، اور اسی طرح محمد کی کتاب میں ہے۔ اور "الکتاب" میں ہے کہ وہ (4) جائِحہ ہے، اور یہ ابن القاسم سے مروی ہے، لیکن ان کے اصحاب اور لوگوں نے ان سے اختلاف کیا (5)۔ مطرف اور ابن الماجشون نے کہا: پھل کو آسمان سے جو کچھ پہنچے جیسے سڑن یا اولے، یا پیاس یا گرمی، یا انسانی عمل کے بغیر درختوں کا ٹوٹنا، تو وہ جائِحہ ہے۔ اور "لشکر" (6) کے بارے میں اختلاف ہوا؛ ابن القاسم کی ایک روایت میں ہے: وہ جائِحہ ہے۔ اور سبزیوں کے بارے میں صحیح یہ ہے کہ وہ پھلوں کی طرح ہیں (7)۔

اور جس نے پھل کے پکنے کے آثار ظاہر ہونے سے پہلے اسے (درخت پر) باقی رکھنے کی شرط پر بیچا تو اس کی بیع فسخ ہو جائے گی اور (رقم) واپس کر دی جائے گی؛ اس کی ممانعت کی وجہ سے، اور اس لیے کہ یہ باطل طریقے سے مال کھانا ہے؛ حضور ﷺ کے اس ارشاد کی وجہ سے: "تمہارا کیا خیال ہے اگر اللہ پھل کو روک دے، تو تم میں سے کوئی اپنے بھائی کا مال ناحق کس بنیاد پر لے گا؟" یہ جمہور کا قول ہے۔ اور امام ابوحنیفہ نے اسے صحیح قرار دیا ہے۔

---

(1) اپنی صحیح (1554) میں: (17)، اور یہ احمد (14320) کے پاس ہے۔ (2) التمہید کی عبارت ہے: "اور جو ایک تہائی سے کم تھا اسے انہوں نے لغو قرار دیا، اور ان کے نزدیک اس میں مصیبت خریدار کی تھی، اور انہوں نے ایک تہائی سے کم کو تابع قرار دیا جس کی طرف توجہ نہیں دی جاتی۔" (3) التمہید 195/2 - 197 . (4) یعنی: چور۔ (5) دیکھئے المدونہ 38/5، اور التمہید 197/2، اور المفہم 426/4 . (6) (د) اور (ظ) اور (م) میں: "العطش" (پیاس)، اور المفہم 426/4 میں آیا ہے (اور کلام اسی سے ہے): "الجیش" (فوج)، بجائے: "العسکر" کے۔ اور اسی طرح المدونہ 38/5 میں آیا ہے: "الجیش"۔ (7) (م) میں ہے: کہ ان میں جائِحہ پھلوں کی طرح ہے۔

...and his companions, and they interpreted the prohibition as being disliked (Makruh) (1). The majority went towards the permissibility of selling it before the onset of ripening, provided it is cut. Al-Thawri and Ibn Abi Layla prohibited it, adhering to the prohibition mentioned regarding that. The majority specified it by clear analogy; because it is a known item for sale whose possession is valid at the time of the contract; so its sale is valid like other items for sale (2). The Almighty's saying: {And they have attributed to Allah partners [from] the jinn, while He has created them, and they fabricated for Him sons and daughters without knowledge. Exalted is He and high above what they describe.} [Verse 100]. The Almighty's saying: {And they have attributed to Allah partners [from] the jinn} this mentions another type of their ignorance, meaning: among them are those who believed there are partners for Allah from the jinn. Al-Nahhas said (3): "al-jinn" is the first object, and "shuraka'" (partners) is the second object, like: {and made you kings} [Al-Ma'idah: 20], {and I granted him extensive wealth} [Al-Muddaththir: 12], and this is frequent in the Qur'an. The estimation is: "And they made the jinn partners for Allah." It is also permissible for "al-jinn" to be a substitute (badal) for "shuraka'" and the second object is: (for Allah). Al-Kisa'i allowed the nominative case for "al-jinn" (al-jinnu) meaning: they are the jinn. {while He has created them} This is the reading of the group (the majority), meaning: He created those who made partners for Him. It was also said: He created the jinn who are partners. Ibn Mas'ud read: "wa huwa khalaqahum" (and He created them) (4) with the addition of "huwa" (He). Yahya bin Ya'mar read: "wa khalqahum" with a sukun on the lam (l), and said: meaning: they made their creation partners for Allah; because they used to create a thing and then worship it (5). The verse was revealed regarding the polytheists of the Arabs. The meaning of their associating partners with the jinn is: that they obeyed them just as they obey...

---

(1) Al-Mufhim 4/388, and the Hadith was narrated by Al-Bukhari (2198), and Muslim (1555) on the authority of Anas (may Allah be pleased with him). Without his saying: "without right". (2) Al-Mufhim 4/389. (3) In "I'rab al-Qur'an" 2/87. (4) "I'rab al-Qur'an" by Al-Nahhas 2/87, and "Al-Muharrar al-Wajiz" 2/329. (5) "I'rab al-Qur'an" by Al-Nahhas 2/87, and the reading of Yahya was also mentioned by Ibn Khalawayh in "Al-Qira'at al-Shadhah" p. 39, and Ibn Jinni in "Al-Muhtasab" 1/224.

सूरह अल-अनाम: आयतें 99 - 100 479

...और उनके साथी, और उन्होंने निषेध को 'मकरूह' (नापसंदीदा) माना (1)। बहुमत इस बात की ओर गया कि पकने की शुरुआत से पहले इसे काटना शर्त होने पर बेचना जायज़ है। अल-थौरी और इब्न अबी लैला ने इसके बारे में आए निषेध पर टिके रहते हुए इसे मना किया। बहुमत ने इसे स्पष्ट सादृश्य (क़यास) द्वारा विशिष्ट किया; क्योंकि यह एक ज्ञात बिक्री योग्य वस्तु है जिसका कब्ज़ा अनुबंध के समय मान्य है; इसलिए इसकी बिक्री अन्य बिक्री योग्य वस्तुओं की तरह मान्य है (2)। अल्लाह का कहना है: {और उन्होंने जिन्नों को अल्लाह का शरीक (साझेदार) ठहराया, हालाँकि उसी ने उन्हें पैदा किया है, और उन्होंने उसके लिए बिना ज्ञान के बेटे और बेटियाँ गढ़ लीं। वह पवित्र और बहुत ऊँचा है उन बातों से जो वे बयान करते हैं।} [आयत 100]। अल्लाह का कहना है: {और उन्होंने जिन्नों को अल्लाह का शरीक ठहराया} यह उनकी अज्ञानता के एक और प्रकार का उल्लेख है, यानी: उनमें से वे हैं जो जिन्नों में से अल्लाह के शरीक होने का विश्वास रखते थे। अल-नहहास ने कहा (3): "अल-जिन्न" पहला कर्म (मफ़ऊल) है, और "शुरका" दूसरा कर्म है, जैसे: {और तुम्हें राजा बनाया} [अल-माइदा: 20], {और मैंने उसे बहुत धन दिया} [अल-मुद्दस्सिर: 12], और यह कुरान में अक्सर होता है। अनुमान यह है: "और उन्होंने जिन्नों को अल्लाह के लिए शरीक बनाया।" यह भी संभव है कि "अल-जिन्न", "शुरका" का बदल (substitute) हो और दूसरा कर्म: (अल्लाह के लिए) हो। अल-किसाई ने "अल-जिन्न" को रफ़ा (पेश) के साथ पढ़ने की अनुमति दी, जिसका अर्थ है: वे जिन्न हैं। {हालाँकि उसी ने उन्हें पैदा किया है} यह जमात (बहुमत) का पाठ है, यानी: उसने उन्हें पैदा किया जिन्होंने उसके लिए शरीक बनाए। यह भी कहा गया: उसने जिन्नों को पैदा किया जो शरीक हैं। इब्न मसूद ने पढ़ा: "वहुवा खलाक़हुम" (और उसने उन्हें पैदा किया) (4) "हुवा" (वह) की वृद्धि के साथ। यहया बिन यामर ने "खल्क़हुम" पढ़ा, लाम पर सुकून के साथ, और कहा: यानी: उन्होंने अपनी रचना को अल्लाह का शरीक बनाया; क्योंकि वे एक चीज़ बनाते थे और फिर उसकी पूजा करते थे (5)। यह आयत अरब के मुशरिकों (बहुदेववादियों) के बारे में उतरी है। जिन्नों के साथ उनके शरीक ठहराने का अर्थ है: कि उन्होंने उनकी वैसे ही आज्ञा मानी जैसे वे आज्ञा मानते हैं...

---

(1) अल-मुफ़हिम 4/388, और हदीस बुखारी (2198), और मुस्लिम (1555) द्वारा अनस से वर्णित है। बिना उनके कहे: "बिना हक़ के"। (2) अल-मुफ़हिम 4/389। (3) 'इराब अल-कुरान' 2/87 में। (4) 'इराब अल-कुरान' लिल-नहहास 2/87, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/329। (5) 'इराब अल-

कुरान' लिल-नहहास 2/87, और यहया का पाठ इब्न खलवैह ने 'अल-किरात अल-शाज़ह' पृष्ठ 39 में और इब्न जिन्नी ने 'अल-मुह्तसब' 1/224 में भी उल्लेख किया है।

سورہ الانعام: آیات 99 - 100 479

اور ان کے ساتھیوں نے، اور انہوں نے ممانعت کو کراہت پر محمول کیا(۱)۔ جمہور اس طرف گئے ہیں کہ پکنے کے آثار ظاہر ہونے سے پہلے کاٹنے کی شرط پر اسے بیچنا جائز ہے۔ ثوری اور ابن ابی لیلیٰ نے اس بارے میں وارد ممانعت سے تمسک کرتے ہوئے اسے منع کیا۔ جمہور نے اسے قیاس جلی کے ذریعے خاص کیا؛ کیونکہ یہ ایک معلوم فروخت شدہ چیز ہے جس پر عقد کے وقت قبضہ درست ہے؛ لہٰذا اس کی بیع دیگر اشیاء کی بیع کی طرح صحیح ہے(۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ وَخَلَقَهُمْ وَخَرَقُوا لَهُ بَنِينَ وَبَنَاتٍ بِغَيْرِ عِلْمٍ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يَصِفُونَ ﴾. اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ﴾ یہ ان کی جہالتوں کی ایک اور قسم کا تذکرہ ہے، یعنی: ان میں وہ بھی ہیں جنہوں نے جنوں میں سے اللہ کے لیے شریک مانے۔ نحاس نے کہا(۳): "الجن" مفعول اول ہے، اور "شرکاء" مفعول ثانی، جیسے: ﴿وَجَعَلَكُمْ مُلُوكًا﴾ [المائدہ: ۲۰]، ﴿وَجَعَلْتُ لَهُ مَالًا مَمْدُودًا﴾ [المدثر: ۱۲]، اور یہ قرآن میں بکثرت ہے۔ تقدیر (عبارت کی اصل) یہ ہے: "وجعلوا لله الجن شركاء" (اور انہوں نے جنوں کو اللہ کا شریک ٹھہرایا)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ "الجن"، "شرکاء" سے بدل ہو اور مفعول ثانی (لله) ہو۔ اور کسائی نے "الجن" کے رفع (پیش) کے ساتھ پڑھنے کی اجازت دی ہے، جس کا معنی ہے: وہ جن ہیں۔ ﴿وَخَلَقَهُمْ﴾ یہی جمہور کی قرات ہے، یعنی: اس نے ان کو پیدا کیا جنہوں نے اس کے لیے شریک ٹھہرائے۔ اور کہا گیا: اس نے ان جنوں کو پیدا کیا جو شریک ہیں۔ اور ابن مسعود نے پڑھا: "وهو خلقهم"(٤) لفظ "هو" کے اضافے کے ساتھ اور یحییٰ بن یعمر نے "وخَلْقَهم" لام کے سکون کے ساتھ پڑھا، اور کہا: یعنی: انہوں نے اپنی تخلیق کو اللہ کا شریک ٹھہرایا؛ کیونکہ وہ کوئی چیز بناتے تھے پھر اس کی عبادت کرتے

تھے(٥)۔ اور یہ آیت مشرکین عرب کے بارے میں نازل ہوئی۔ اور جنوں کے ساتھ ان کے شریک ٹھہرانے کا معنی یہ ہے کہ: انہوں نے ان کی ایسی اطاعت کی جیسی اطاعت...

---

(١) المفہم ٤/ ٣٨٨ ، اور بخاری (٢١٩٨) اور مسلم (١٥٥٥) نے حضرت انس رضی اللہ عنہ سے حدیث روایت کی ہے۔ "بغیر حق کے" کے الفاظ کے بغیر۔ (٢) المفہم ٤/ ٣٨٩ ۔ (٣) إعراب القرآن ٢/ ٨٧ میں۔ (٤) إعراب القرآن للنحاس ٢/ ٨٧ ، اور المحرر الوجیز ٢/ ٣٢٩ ۔ (٥) إعراب القرآن للنحاس ٢/ ٨٧ ، اور یحییٰ کی قرات کا تذکرہ ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ٣٩ ، اور ابن جنی نے المحتسب ١/ ٢٢٤ میں بھی کیا ہے۔

480 Surah Al-An'am: Verse 100 ...Allah, Almighty and Majestic; this was narrated from Al-Hasan and others. Qatadah and Al-Suddi said: They are those who said: The angels are daughters of Allah (1). Al-Kalbi said: It was revealed concerning the heretics (Zanadiqa); they said: Indeed, Allah and Iblis (Satan) are brothers; so Allah is the creator of humans and beasts, and Iblis is the creator of snakes (2), predators, and scorpions (3). Close to this is the saying of the Magians (Majus), for they said: The world has two makers: an ancient god, and the second is a created devil originating from a thought of the ancient god; and they claimed that the maker of evil is created. Likewise, the Khabitiyya from the Mu'tazilah, followers of Ahmad bin Khabet (4), claimed that the world has two makers: the Ancient God, and the other is created, whom Allah, Almighty and Majestic, created first, then delegated to him the management of the world, and he is the one who will judge the creation in the Hereafter. Exalted is Allah far above what the wrongdoers and deniers say. And they "wakharaqu" (fabricated). The reading of Nafi' is with Tashdid (stressing the 'r') (5) to denote multiplicity; because the polytheists claimed that Allah has daughters, and they are the angels, and they called them Jinn because of their hidden nature (6). And the Christians claimed Christ is the son of Allah. And the Jews said: Uzair is the son of Allah. Thus, their disbelief was manifold; so the verb was stressed to match the meaning. Exalted is Allah above what they say. The rest read it with Takhafif (without stressing the 'r') to denote scarcity (7).

(1) Zad al-Masir 3/96, and Al-Tabari recorded their saying in 9/455. (2) In (M): The Jinn. (3) Tafsir Abi al-Layth 1/504, and Tafsir al-Baghawi 2/119. (4) In (M): Al-Ha'itiyya... Ha'it, and in the manuscripts: Al-Khabitiyya... Khabet. What is confirmed in 'Al-Lubab fi Tahdhib al-Ansab' 1/408 is that Ibn al-Athir specified it with a fatha on the 'kha' and a kasra on the 'ba'. Ahmad bin Khabet and al-Fadl al-Hadathi were followers of al-Nazzam. They studied the books of philosophers and mixed the words of the transmigrationists, philosophers, and Mu'tazilites with each other. 'Al-Milal wa al-Nihal' 1/60, see there for details of what the author mentions about them and others of their misguidance and denials. (5) Al-Sab'ah p. 264, and Al-Taysir p. 105. (6) Meaning: because of their concealment. Al-Lisan (j-n-n). (7) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/443. The last phrase in it was: and the rest read it with takhafif; because takhafif indicates both little and much.

480 सूरह अल-अनआम: आयत 100 ...अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल; यह अल-हसन और अन्य लोगों से रिवायत है। क़तादाह और अल-सुद्दी ने कहा: वे वे हैं जिन्होंने कहा: फ़रिश्ते अल्लाह की बेटियाँ हैं (1)। और अल-कल्बी ने कहा: यह ज़नादिक़ा (नास्तिकों) के बारे में नाज़िल हुई; उन्होंने कहा: निश्चय ही अल्लाह और इबलीस भाई हैं; तो अल्लाह इंसानों और जानवरों का खालिक़ (निर्माता) है, और इबलीस साँपों (2), दरिंदों और बिच्छुओं (3) का खालिक़ है। मजूसियों (पारसियों) की बात इसके क़रीब है, क्योंकि उन्होंने कहा: दुनिया के दो निर्माता हैं: एक प्राचीन ईश्वर, और दूसरा एक शैतान जो प्राचीन ईश्वर के विचार से पैदा हुआ; और उन्होंने दावा किया कि बुराई का निर्माता नव-निर्मित है। इसी तरह मुअतज़िला की खाबितिया शाखा, जो अहमद बिन खाबित (4) के साथी थे, ने दावा किया कि दुनिया के दो निर्माता हैं: प्राचीन ईश्वर, और दूसरा जो मुह्दथ (नया बनाया हुआ) है, जिसे अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने पहले पैदा किया, फिर उसे दुनिया का प्रबंधन सौंप दिया, और वही आख़िरत (परलोक) में मख़लूक़ (सृष्टि) का हिसाब लेगा। अल्लाह उन बातों से बहुत बुलंद और पाक है जो ज़ालिम और इनकार करने वाले कहते हैं। और उन्होंने "वख़रक़ू" (गढ़ लिया)। नाफ़े की क़िरात (पठन) तशदीद (5) के साथ है जो अधिकता (तकसीर) को दर्शाता है; क्योंकि मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने दावा किया कि अल्लाह की बेटियाँ हैं; और वे फ़रिश्ते हैं, और उन्होंने उन्हें उनके छिपे होने के कारण जिन्न कहा (6)। और ईसाइयों ने दावा किया कि मसीह अल्लाह के बेटे हैं। और यहूदियों ने कहा: उज़ैर अल्लाह के बेटे हैं, तो उनका कुफ़्र (अविश्वास) बढ़ गया; इसलिए अर्थ के अनुरूप क्रिया पर ज़ोर (तशदीद) दिया गया। अल्लाह उनकी कही बातों से पाक है। बाकियों ने इसे कमतर दर्शाने के लिए तख़फ़ीफ़ (हल्का उच्चारण) के साथ पढ़ा (7)।

(1) ज़ाद अल-मसीर 3/96, और अल-तब़री ने उनका कथन 9/455 में उद्धृत किया है। (2) (म) में: अल-जान्न। (3) तफ़्सीर अबी अल-लैस 1/504, और तफ़्सीर अल-बग़वी 2/119। (4) (म) में: अल-हाइतिया... हाइत, और हस्तलिखित प्रतियों में: अल-खाबितिया... खाबित। 'अल-लुबाब फ़ी तहज़ीब अल-अंसब' 1/408 में जो पुष्ट है, उसके अनुसार इब्न अल-असीर ने इसे 'खा' पर फ़त्हा और 'बा' पर कसरा के साथ दर्ज किया है। अहमद बिन खाबित और अल-फ़ज़्ल अल-हदसी अल-नज़्ज़ाम के साथी थे। उन्होंने दार्शनिकों की पुस्तकें पढ़ीं, और आवागमन (पुनर्जन्म) के सिद्धांतों, दार्शनिकों और मुअतज़िला की बातों को आपस में मिला दिया। अल-मिलल व अल-निहल 1/60, लेखक उनके और उनके अन्य भटकावों और इनकार के बारे में जो कुछ उल्लेख करेंगे, उसके विवरण के लिए वहाँ देखें। (5) अल-सबआ पृ. 264, और अल-तयसीर पृ. 105। (6) अर्थात: उनके छिपने के कारण।

अल-लिसान (ज-न-न)। (7) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात 1/443, और इसमें अंतिम वाक्यांश था: और बाकी लोगों ने इसे तख़फ़ीफ़ के साथ पढ़ा; क्योंकि तख़फ़ीफ़ कम और ज़्यादा दोनों को दर्शाता है।

٤٨٠ سورہ الانعام: آیت ١٠٠ اللہ عزوجل؛ یہ حسن بصری وغیرہ سے مروی ہے۔ قتادہ اور سدی نے کہا: یہ وہ لوگ ہیں جنہوں نے کہا: فرشتے اللہ کی بیٹیاں ہیں (١)۔ اور کلبی نے کہا: یہ زنادقہ کے بارے میں نازل ہوئی؛ انہوں نے کہا: بیشک اللہ اور ابلیس بھائی ہیں؛ اللہ انسانوں اور چوپایوں کا خالق ہے، اور ابلیس سانپوں (٢)، درندوں اور بچھوؤں (٣) کا خالق ہے۔ مجوسیوں کا قول بھی اسی کے قریب ہے، کیونکہ انہوں نے کہا: عالم کے دو خالق ہیں: ایک قدیم خدا، اور دوسرا ایک حادث شیطان جو قدیم خدا کے ایک خیال سے پیدا ہوا؛ اور انہوں نے گمان کیا کہ شر کا خالق حادث ہے۔ اسی طرح معتزلہ کے گروہ خابطیہ، جو احمد بن خابط (٤) کے اصحاب میں سے تھے، نے یہ دعویٰ کیا کہ عالم کے دو صانع (بنانے والے) ہیں: ایک قدیم خدا، اور دوسرا محدث (نو پیدا)، جسے اللہ عزوجل نے سب سے پہلے پیدا کیا، پھر اسے دنیا کا انتظام تفویض کر دیا، اور وہی آخرت میں مخلوق کا حساب لے گا۔ اللہ تعالیٰ ان باتوں سے بہت بلند و برتر ہے جو ظالم اور منکر کہتے ہیں۔ ﴿وخرقوا﴾ (اور انہوں نے گھڑ لیا)۔ نافع کی قرات تشدید (٥) کے ساتھ ہے جو کثرت پر دلالت کرتی ہے؛ کیونکہ مشرکین نے دعویٰ کیا کہ اللہ کی بیٹیاں ہیں؛ اور وہ فرشتے ہیں، اور انہوں نے ان کے پوشیدہ ہونے کی وجہ سے انہیں جن کہا (٦)۔ اور نصاریٰ نے دعویٰ کیا کہ مسیح اللہ کے بیٹے ہیں۔ اور یہودیوں نے کہا: عزیر اللہ کے بیٹے ہیں، پس ان کا کفر کثیر ہو گیا؛ چنانچہ معنی کی مطابقت کے لیے فعل کو تشدید کے ساتھ پڑھا گیا۔ اللہ تعالیٰ ان کی باتوں سے پاک ہے۔ باقی قراء نے اسے قلت (٧) کے پیش نظر تخفیف کے ساتھ پڑھا۔

(١) زاد المسیر ٣/٩٦ ، اور طبری نے ان دونوں کا قول ٩/٤٥٥ میں روایت کیا ہے۔ (٢) نسخہ (م) میں: الجانّ۔ (٣) تفسیر ابی اللیث ١/٥٠٤ ، اور تفسیر بغوی ٢/١١٩ ۔ (٤) نسخہ (م) میں: الحائطیة... حائط، اور خطی نسخوں میں: الحابطیة... حابط، اور 'اللباب فی تہذیب الانساب' ١/٤٠٨ میں جو ثابت

ہے اس کے مطابق ابن الاثیر نے خائے معجمہ پر فتحہ اور بائے موحدہ کے کسرہ کے ساتھ اسے مقید کیا ہے۔ احمد بن خابط اور فضل حدثی، نظام کے اصحاب میں سے تھے، انہوں نے فلاسفہ کی کتب کا مطالعہ کیا اور تناسخیوں، فلاسفہ اور معتزلہ کے کلام کو ایک دوسرے کے ساتھ ملا دیا۔ الملل والنحل ١/٦٠ ، اس میں ان کے اور ان کے علاوہ دیگر گمراہیوں اور انکار کی تفصیل دیکھی جا سکتی ہے جو مصنف بیان کریں گے۔ (٥) السبعة ص٢٦٤ ، اور التیسیر ص١٠٥ ۔ (٦) یعنی: ان کے مستور (پوشیدہ) ہونے کی وجہ سے۔ اللسان (جنن)۔ (٧) الکشف عن وجوہ القراءات ١/٤٤٣ ، اور اس میں آخری عبارت یہ تھی: اور باقی قراء نے تخفیف کے ساتھ پڑھا؛ کیونکہ تخفیف قلیل اور کثیر دونوں پر دلالت کرتی ہے۔

Al-Hasan al-Basri was asked about the meaning of "wa kharraqu lahu" (and they attributed falsely to Him) with emphasis (tashdid), and he said: It is "wa kharaqu" without emphasis (takhfif), an Arabic word. If a man lied in a gathering, it would be said: "He ripped it (lied), by the Lord of the Kaaba." Linguists said: The meaning of "kharraqu" is: they fabricated and invented, and "kharraqu" implies multiplicity (1). Mujahid, Qatadah, Ibn Zaid, and Ibn Jurayj said: "kharraqu" means: they lied (2). It is said that the meanings of "kharaqa", "ikhtaraqa", and "ikhtalaqa" are the same; meaning: he originated (something new) (3).

Allah's saying: {Originator of the heavens and the earth. How could He have a son when He does not have a companion and He created all things? And He is, of all things, Knowing. (101)}

Allah's saying: {Originator of the heavens and the earth} meaning: their Innovator (4); so how is it permissible for Him to have a son?! "Badi'" (Originator) is the predicate of a hidden subject, i.e., He is the Originator. Al-Kisa'i allowed it to be in the genitive case as an attribute of Allah, Almighty and Majestic, and in the accusative case with the meaning: "originating the heavens and the earth" (5). This is an error according to the Basrians because it refers to the past (6).

{How could He have a son} meaning: from where could He have a son?! The offspring of everything is its likeness, and there is no likeness to Him (7). {when He does not have a companion} meaning: a wife. {and He created all things} is a general statement with a specific meaning, i.e., He created the universe. His speech and other attributes of His essence are not included in this. Similar to it is: {and My mercy encompasses all things} [Al-A'raf: 156], yet it did not encompass Iblis nor those who died as disbelievers. And similar to it is: {destroying everything} [Al-Ahqaf: 25], yet it did not destroy the heavens and the earth.

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/466. (2) Their saying was narrated by al-Tabari 9/454 - 456. (3) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/443. (4) In (m): their innovator (dual). (5) In (d) and (z): for the heavens. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/87. (7) The previous source.

सूरह अल-अनाम, आयतें १०० - १०१ ४८१

अल-हसन अल-बसरी से "व खर्रकु लहू" (और उन्होंने उसके लिए गढ़ लिया) के अर्थ के बारे में तशदीद (ज़ोर) के साथ पूछा गया, तो उन्होंने कहा: यह वास्तव में "व खरक़ु" है बिना तशदीद (हल्का) के जो एक अरबी शब्द है। जब कोई व्यक्ति सभा में झूठ बोलता था, तो कहा जाता था: "काबा के रब की कसम, उसने इसे फाड़ दिया (झूठ गढ़ा)।" भाषाविदों ने कहा: "खर्रकु का अर्थ है: उन्होंने गढ़ा और आविष्कार किया, और "खर्रकु अधिकता को दर्शाता है (१)। मुजाहिद, क़तादा, इब्न ज़ैद और इब्न जुरैज ने कहा: "खरक़ु" का अर्थ है: उन्होंने झूठ बोला (२)। यह कहा जाता है कि "खरक़ा", "इख़्तरक़ा" और "इख़्तलक़ा" के अर्थ एक ही हैं; यानी: उसने कुछ नया उत्पन्न किया (३)।

अल्लाह का कथन: {आकाशों और धरती का आदिकर्ता। उसके कोई संतान कैसे हो सकती है जबकि उसकी कोई संगिनी नहीं है? और उसने हर चीज़ को पैदा किया और वह हर चीज़ को अच्छी तरह जानने वाला है। (१०१)}

अल्लाह का कथन: {आकाशों और धरती का आदिकर्ता} यानी: उनका आविष्कारक (४); तो उसके लिए पुत्र होना कैसे संभव हो सकता है?! "बदी" (आदिकर्ता) एक छिपे हुए कर्ता का विधेय है, यानी: वह आदिकर्ता है। अल-किसाई ने इसे अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के विशेषण के रूप में 'ज़र' (genitive) की अनुमति दी, और 'नस्ब' (accusative) में इसका अर्थ होगा: "आकाशों और धरती को नया बनाने वाला" (५)। बसरा के विद्वानों के अनुसार यह गलत है; क्योंकि यह अतीत के लिए है (६)।

{उसके कोई संतान कैसे हो सकती है} यानी: उसके लिए पुत्र कहाँ से हो सकता है?! हर चीज़ की संतान उसके समान होती है, और उसके समान कोई नहीं है (७)। {जबकि उसकी कोई संगिनी नहीं है} यानी: पत्नी। {और उसने हर चीज़ को पैदा किया} एक सामान्य कथन है जिसका अर्थ विशिष्ट है, यानी: उसने ब्रह्मांड को बनाया। इसमें उनका कलाम (वाणी) या उनकी ज़ात के अन्य गुण शामिल नहीं हैं। इसी के समान है: {और मेरी दया हर चीज़ को घेरे हुए है} [अल-अराफ़: १५६], जबकि इसमें इबलीस या काफ़िर होकर मरने वाले शामिल नहीं हैं। और इसी तरह: {जो हर चीज़ को नष्ट कर देती है} [अल-अहक़ाफ़: २५], जबकि इसने आकाशों और धरती को नष्ट नहीं किया।

---

(१) अल-नहहास द्वारा मा'नी अल-कुरान २/४६६। (२) अल-तबरी ने उनके कथन को उद्धृत किया ४५४/९ - ४५६। (३) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िराअत १/४४३। (४) (म) में: उन दोनों का

आविष्कारक। (५) (द) और (ज़) में: आकाशों के लिए। (६) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान २/८७। (७) पिछला स्रोत।

سورة الانعام، آیات ۱۰۰ - ۱۰۱ ۴۸۱

حسن بصری سے «وخَرَّقوا له» کے معنی کے بارے میں تشدید کے ساتھ پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: یہ دراصل «وخَرَقوا» تخفیف کے ساتھ ہے، یہ ایک عربی لفظ ہے، جب کوئی شخص مجلس میں جھوٹ بولتا تھا تو کہا جاتا تھا: «خَرَقها وربِّ الكعبة» (رب کعبہ کی قسم، اس نے اسے پھاڑ دیا یعنی جھوٹ گھڑا)۔ اہل لغت نے کہا: «خرَّقوا» کے معنی ہیں: انہوں نے گھڑا اور بنا لیا، اور «خرَّقوا» کثرت پر دلالت کرتا ہے (۱)۔ مجاہد، قتادہ، ابن زید اور ابن جریج نے کہا: «خرقوا» یعنی انہوں نے جھوٹ بولا (۲)۔ اور کہا جاتا ہے کہ «خرق»، «اخترق» اور «اختلق» کے معنی ایک ہی ہیں؛ یعنی: اس نے نیا پیدا کیا (ایجاد کیا) (۳)۔

فرمانِ باری تعالیٰ ہے: ﴿بَدِيعُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ أَنَّى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُن لَّهُ صَاحِبَةٌ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ۱۰۱﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿بَدِيعُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ یعنی: ان کا موجد (ایجاد کرنے والا) (۴)؛ تو کیسے جائز ہو سکتا ہے کہ اس کی کوئی اولاد ہو؟! اور «بَدِيعُ» ایک پوشیدہ مبتدا کی خبر ہے، یعنی: وہ بدیع (موجد) ہے۔ کسائی نے اللہ عزوجل کی صفت ہونے کی بنا پر اسے زیر (خفض) کے ساتھ پڑھنا جائز قرار دیا ہے، اور اسے «بديعاً السماوات والأرض» کے معنی میں زبر (نصب) کے ساتھ بھی (۵)۔ اور بصریوں کے نزدیک یہ غلط ہے؛ کیونکہ یہ ماضی کے لیے ہے (۶)۔

﴿أَنَّى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ﴾ یعنی: اس کی اولاد کہاں سے ہو سکتی ہے؟! اور ہر چیز کی اولاد اسی کی طرح ہوتی ہے، اور اس جیسی کوئی چیز نہیں ہے (۷)۔ ﴿وَلَمْ تَكُن لَّهُ صَاحِبَةٌ﴾ یعنی: بیوی۔ ﴿وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ﴾ یہ عموم ہے جس سے مراد خصوص ہے، یعنی: اس نے کائنات کو پیدا کیا۔ اس میں اس کا کلام یا اس کی ذات کی دیگر صفات شامل نہیں ہیں، اور اس کی مثال یہ ہے: ﴿وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ

شَيْءٍ﴾ [الأعراف: ١٥٦] حالانکہ اس کی رحمت میں ابلیس اور کفر پر مرنے والے شامل نہیں ہیں، اور اس کی مثال: ﴿تُدَمِّرُ كُلَّ شَيْءٍ﴾ [الأحقاف: ٢٥] حالانکہ اس نے آسمانوں اور زمین کو تباہ نہیں کیا۔

---

(١) معانی القرآن للنحاس ٤٦٦/٢۔ (٢) طبری نے ان کا قول نقل کیا ہے ٤٥٤/٩ - ٤٥٦۔ (٣) الکشف عن وجوہ القراءات ٤٤٣/١۔ (٤) نسخہ (م) میں ہے: مبدعهما (ان دونوں کا موجد)۔ (٥) نسخہ (د) اور (ز) میں ہے: للسماوات۔ (٦) اعراب القرآن للنحاس ٨٧/٢۔ (٧) سابقہ مصدر۔

482 Surah Al-An'am, Verses 102 - 103

The Almighty's saying: {That is Allah, your Lord; there is no deity except Him, the Creator of all things, so worship Him. And He is Disposer of all things.} [102] The Almighty's saying: {That is Allah, your Lord; there is no deity except Him} "That" (Dhalikum) is in the position of the nominative (raf') as a subject (mubtada'). "Allah, your Lord" is an apposition (badal). {Creator of all things} is the predicate (khabar) of the subject. It is also permissible for "your Lord" to be the predicate, and "Creator" to be a second predicate, or based on a hidden subject, i.e., "He is the Creator." Al-Kisa'i and Al-Farra' allowed the accusative case (nasb) for it (1).

The Almighty's saying: {Vision perceives Him not, but He perceives [all] vision; and He is the Subtle, the Acquainted.} [103] The Almighty's saying: {Vision perceives Him not} He, glorified be He, clarified that He is transcendent above the attributes of createdness, among which is perception in the sense of encompassing and limitation, as other creatures are perceived, while vision (of Him) is established. Az-Zajjaj said (2): That is, it does not reach the essence of His reality, as you say: "I perceived such and such"; because authentic Hadiths from the Prophet (peace be upon him) have been established regarding the seeing [of God] on the Day of Resurrection. Ibn Abbas said: Vision does not perceive Him in this world. And the believers will see Him in the Hereafter; because of Allah's information about it in His saying: {[Some] faces, that Day, will be radiant, Looking at their Lord.} [Al-Qiyamah: 22-23] (3) and Al-Suddi said this too. This is the best of what has been said; because of the indication of the Revelation (the Quran), and the reports received regarding the seeing of Allah in Paradise. Its explanation will come in [Surah] "Yunus" (4). It was also said: "Vision perceives Him not" means vision does not encompass Him, while He encompasses it. This is also from Ibn Abbas (5). And it was said: The meaning is: the eyes of the hearts do not perceive Him, i.e., minds do not perceive Him so as to imagine Him; for {There is nothing like unto Him} [Ash-Shura: 11].

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/88. (2) In "Ma'ani al-Qur'an" by him 2/278 - 279, and the author quoted it from him via al-Nahhas in "Ma'ani al-Qur'an" 2/467. (3) See "Al-Waseet" 2/307. (4) At the interpretation of verse (26) thereof. (5) Narrated by al-Tabari 9/459, and mentioned by Qadi 'Iyad in "Al-Shifa" 2/383.

पृष्ठ ४८२ सूरा अल-अनाम, आयतें १०२ - १०३

अल्लाह तआला का फरमान है: {वही है अल्लाह तुम्हारा रब, उसके सिवा कोई इबादत के लायक नहीं, हर चीज़ का पैदा करने वाला, सो उसी की इबादत करो, और वह हर चीज़ का निगहबान है।} [१०२] अल्लाह तआला का फरमान: {वही है अल्लाह तुम्हारा रब, उसके सिवा कोई इबादत के लायक नहीं} "वही" (जालिकुम) मुब्तदा (विषय) होने के कारण रफ़अ की हालत में है। "अल्लाह तुम्हारा रब" बदल (समानाधिकरण) है। {हर चीज़ का पैदा करने वाला} मुब्तदा की ख़बर है। यह भी मुमकिन है कि "तुम्हारा रब" ख़बर हो और "पैदा करने वाला" दूसरी ख़बर हो, या किसी छिपे हुए मुब्तदा पर आधारित हो, यानी: वह पैदा करने वाला है। अल-किसाई और अल-फर्रा ने इसमें नसब (द्वितीया विभक्ति) की अनुमति दी है (१)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {आंखें उसे नहीं पा सकतीं और वह आंखों को पा लेता है, और वह बड़ा सूक्ष्मदर्शी, पूरी खबर रखने वाला है।} [१०३] अल्लाह तआला का फरमान: {आंखें उसे नहीं पा सकतीं} अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने स्पष्ट किया कि वह नश्वरता के लक्षणों से पाक है, जिनमें से एक है 'इदराक' यानी किसी चीज़ को पूरी तरह घेरना और उसकी सीमा निर्धारित करना, जैसे अन्य प्राणियों को पाया जाता है, जबकि (अल्लाह का) दीदार साबित है। अज़-ज़ज्जाज ने कहा (२): यानी, वह उसकी हकीकत की गहराई तक नहीं पहुँच सकती, जैसा कि आप कहते हैं: "मैंने फलां-फलां चीज़ को पा लिया (समझ लिया)"; क्योंकि कयामत के दिन दीदार के बारे में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से सही हदीसें प्रमाणित हैं। इब्न अब्बास ने कहा: दुनिया में आंखें उसे नहीं पा सकतीं। और मोमिन आखिरत में उसे देखेंगे; क्योंकि अल्लाह ने इसके बारे में अपने इस फरमान में खबर दी है: {उस दिन बहुत से चेहरे तरोताज़ा होंगे, अपने रब की तरफ देख रहे होंगे।} [अल-कियामाह: २२-२३] (३) और अस-सुद्दी ने भी यही कहा है। यह कही गई बातों में सबसे बेहतर है; क्योंकि कुरआन के संकेत और जन्नत में अल्लाह के दीदार के बारे में आने वाली खबरें इसकी गवाही देती हैं। इसका वर्णन "यूनुस" (सूरा) में आएगा (४)। और कहा गया है: "आंखें उसे नहीं पा सकतीं" का अर्थ है कि वे उसे घेर नहीं सकतीं, जबकि वह उन्हें घेरे हुए है। यह भी इब्न अब्बास से रिवायत है (५)। और कहा गया है: इसका अर्थ है: दिलों की आंखें उसे नहीं पा सकतीं, यानी: अक्ल उसे नहीं पा सकती कि उसकी कल्पना कर सके; क्योंकि {उसके जैसा कोई नहीं} [अश-शूरा: ११] ।

(१) ए'राब अल-कुरआन, अन-नहहास ८८/२। (२) उनकी किताब "मा'आनी अल-कुरआन" २७८/२ - २७९ में, और लेखक ने इसे अन-नहहास के माध्यम से "मा'आनी अल-कुरआन" ४६७/२ में उद्धृत

किया है। (३) देखिए अल-वसीत ३०७/२। (४) इसकी आयत (२६) की तफसीर में। (५) इसे अल-तब़री ने ९/४५९ में निकाला है, और काजी अयाज़ ने 'अश-शिफा' ३८३/२ में इसका उल्लेख किया है।

صفحہ ٤٨٢ سورة الانعام، آیات ١٠٢ - ١٠٣

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبُّكُمْ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوْهُ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيْلٌ ﴿١٠٢﴾ ﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبُّكُمْ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ ﴾ «ذلکم» ابتدا کی وجہ سے محلِ رفع میں (مبتدا) ہے۔ «اللّٰهُ رَبُّكُمْ» بدل ہے۔ ﴿ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ ﴾ مبتدا کی خبر ہے۔ یہ بھی جائز ہے کہ «ربکم» خبر ہو، اور «خالق» خبرِ ثانی ہو، یا کسی پوشیدہ مبتدا کی بنیاد پر ہو، یعنی: وہ خالق ہے۔ الکسائی اور الفراء نے اس میں نصب کو بھی جائز قرار دیا ہے (١)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْاَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيْفُ الْخَبِيْرُ ﴿١٠٣﴾ ﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُ ﴾ اللہ سبحانہ نے واضح فرمایا کہ وہ حادث (مخلوق) ہونے کی صفات سے منزہ ہے، جن میں سے ایک ادراک بمعنی احاطہ اور تحدید ہے، جیسا کہ دیگر مخلوقات کا ادراک کیا جاتا ہے، جبکہ رویت (دیدار) ثابت ہے۔ الزجاج نے کہا (٢): یعنی، وہ اس کی حقیقت کی گہرائی تک نہیں پہنچ سکتیں، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "میں نے فلاں فلاں چیز کو پا لیا (سمجھ لیا)"؛ کیونکہ قیامت کے دن رویت کے بارے میں نبی ﷺ سے صحیح احادیث ثابت ہیں۔ اور ابنِ عباس نے فرمایا: دنیا میں آنکھیں اس کا ادراک نہیں کر سکتیں۔ اور مومنین آخرت میں اسے دیکھیں گے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اپنے اس فرمان میں اس کی خبر دی ہے: ﴿ وُجُوْهٌ يَّوْمَئِذٍ نَّاضِرَةٌ ﴿٢٢﴾ اِلٰى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ ﴿٢٣﴾ ﴾ القيامة: ٢٢-٢٣ اور یہی سُدّی نے کہا ہے۔ اور یہ کہی گئی باتوں میں سب سے بہتر ہے؛ کیونکہ قرآنِ کریم کے اشارے اور جنت میں اللہ تعالیٰ کے دیدار کے بارے میں وارد شدہ خبریں اسی پر دلالت کرتی ہیں۔ اس کا بیان "یونس" میں آئے گا (٣)۔ اور کہا گیا: «لا تدرکه الأبصار» یعنی وہ اس کا احاطہ نہیں کر سکتیں، جبکہ وہ ان کا احاطہ کیے ہوئے ہے۔ یہ بھی ابنِ عباس سے مروی ہے (٥)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: دلوں کی آنکھیں اس کا ادراک نہیں کر

سکتیں، یعنی: عقلیں اس کا ادراک نہیں کر سکتیں کہ اس کا تصور کر سکیں؛ کیونکہ ﴿ لَيْسَ كَمِثْلِهِۦ شَيْءٌ ﴾ [الشوریٰ: ١١]۔

(١) إعراب القرآن للنحاس ٨٨/٢۔ (٢) ان کی کتاب "معانی القرآن" ٢٧٨/٢ - ٢٧٩ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے "معانی القرآن" ٤٦٧/٢ میں نقل کیا ہے۔ (٣) دیکھیے الوسیط ٣٠٧/٢۔ (٤) اس کی آیت (٢٦) کی تفسیر میں۔ (٥) اسے طبری نے ٤٥٩/٩ میں روایت کیا ہے، اور قاضی عیاض نے الشفا ٣٨٣/٢ میں اس کا ذکر کیا ہے۔

Surah Al-An'am: Verse 103 483

It was said: The meaning is that created eyes in this world do not perceive Him, but He creates for whomever He wishes to honor a vision and perception through which they see Him, like Muhammad, peace and blessings be upon him; as seeing the Almighty in this world is intellectually permissible. If it were not permissible, the request of Moses, peace be upon him, would have been impossible, and it is impossible for a prophet to be ignorant of what is permissible for God and what is not. Rather, he only asked for what was permissible and not impossible (1).

The predecessors differed concerning our Prophet, peace and blessings be upon him, seeing his Lord. In Sahih Muslim, it is narrated from Masruq who said: I was reclining at Aisha's house, and she said: "O Abu Aisha! There are three things, whoever speaks of one of them has committed a great fabrication against Allah." I asked: "What are they?" She replied: "Whoever claims that Muhammad saw his Lord has committed a great fabrication against Allah." He said: I was reclining and then sat up and said: "O Mother of the Believers, give me a chance and do not rush me. Did Allah Almighty not say: 'And he had indeed seen him on the clear horizon' [At-Takwir: 23], 'And he saw him in another descent' [An-Najm: 13]?" She said: "I was the first of this nation to ask the Messenger of Allah (peace be upon him) about that, and he said: 'It was only Gabriel; I did not see him in the form in which he was created except on these two occasions. I saw him descending from the sky, the greatness of his form filling the space between the sky and the earth.'" She then said: "Have you not heard that Allah Almighty says: 'No vision can grasp Him, but His grasp is over all vision: He is above all comprehension, yet is acquainted with all things' (6:103)? Have you not heard that Allah Almighty says: 'It is not fitting for a human being that Allah should speak to him except by inspiration, or from behind a veil, or by the sending of a messenger to reveal, with Allah's permission, what Allah wills: for He is Most High, Most Wise' [Ash-Shura: 51]?" She continued: "And whoever claims that the Messenger of Allah (peace be upon him) concealed anything from the Book of Allah has committed a great fabrication against Allah, while Allah the Almighty says: 'O Messenger, convey what has been sent down to you from your Lord, and if you do not, then you have not conveyed His message' [Al-Ma'idah: 67]. She said: And whoever claims that he informs of what will happen tomorrow has committed a great fabrication against Allah, while Allah the Almighty says: 'Say: None in the heavens or on earth knows the unseen except Allah' [An-Naml: 65]" (2).

And towards what Aisha (may Allah be pleased with her) held regarding the lack of vision, and that he only saw Gabriel:

(1) Al-Shifa 1/382. (2) Sahih Muslim (177), and narrated by Ahmad in a shortened version (25993).

सूरा अल-अनाम: आयत 103 483

यह कहा गया है: इसका अर्थ है कि इस दुनिया में बनाई गई आँखें उसे नहीं देख सकतीं, लेकिन वह जिसके लिए वह सम्मान करना चाहता है, उसके लिए एक दृष्टि और धारणा बनाता है जिसके माध्यम से वे उसे देखते हैं, जैसे कि मुहम्मद, उन पर शांति और आशीर्वाद हो; क्योंकि इस दुनिया में सर्वशक्तिमान को देखना बौद्धिक रूप से अनुमेय है। यदि यह अनुमेय नहीं होता, तो मूसा, उन पर शांति हो, का अनुरोध असंभव होता, और एक नबी के लिए यह असंभव है कि वह इस बात से अनभिज्ञ हो कि अल्लाह के लिए क्या अनुमेय है और क्या नहीं। बल्कि, उन्होंने केवल वही माँगा जो अनुमेय था और असंभव नहीं था (1)।

पूर्वजों के बीच हमारे नबी, उन पर शांति और आशीर्वाद हो, के अपने रब को देखने के संबंध में मतभेद था। सहीह मुस्लिम में, मसरूक से वर्णित है जिन्होंने कहा: मैं आयशा के पास बैठा हुआ था, और उन्होंने कहा: "ऐ अबू आयशा! तीन बातें ऐसी हैं, जो भी उनमें से एक के बारे में बात करता है, उसने अल्लाह पर बहुत बड़ा झूठ गढ़ा है।" मैंने पूछा: "वे क्या हैं?" उन्होंने जवाब दिया: "जो कोई यह दावा करता है कि मुहम्मद ने अपने रब को देखा है, उसने अल्लाह पर बहुत बड़ा झूठ गढ़ा है।" उन्होंने कहा: मैं लेटा हुआ था और फिर बैठ गया और कहा: "ऐ मोमिनों की माँ, मुझे एक मौका दें और मुझ पर जल्दी न करें। क्या अल्लाह सर्वशक्तिमान ने नहीं कहा है: 'और उसने उसे स्पष्ट क्षितिज पर देखा था' [अत-तक्वीर: 23], 'और उसने उसे एक और बार उतरते हुए देखा' [अन-नज्म: 13]?" उन्होंने कहा: "मैं इस उम्मा में पहली थी जिसने अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) से इसके बारे में पूछा था, और उन्होंने कहा: 'वह केवल जिब्रील थे; मैंने उन्हें उस रूप में नहीं देखा जिसमें उन्हें बनाया गया था, सिवाय इन दो अवसरों के। मैंने उन्हें आसमान से उतरते देखा, उनके स्वरूप की विशालता आसमान और जमीन के बीच के स्थान को भर रही थी।' " फिर उन्होंने कहा: "क्या तुमने नहीं सुना कि अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: 'कोई दृष्टि उसे नहीं पा सकती, लेकिन उसकी पकड़ सभी दृष्टियों पर है: वह सूक्ष्म और सर्वज्ञ है' (6:103)? क्या तुमने नहीं सुना कि अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: 'किसी भी मनुष्य के लिए यह संभव नहीं है कि अल्लाह उससे बात करे, सिवाय वह्य (प्रेरणा) के माध्यम से, या पर्दे के पीछे से, या किसी रसूल (दूत) को भेजकर जो अल्लाह की अनुमति से वह प्रकट करे जो अल्लाह चाहता है: वास्तव में वह सर्वोच्च, अत्यंत बुद्धिमान है' [अश-शूरा: 51]?" उन्होंने आगे कहा: "और जो कोई यह दावा करता है कि अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने अल्लाह की किताब से कुछ भी छुपाया है, उसने अल्लाह पर बहुत बड़ा झूठ गढ़ा है, जबकि अल्लाह

सर्वशक्तिमान कहता है: 'ऐ रसूल, वह पहुँचा दें जो आपके रब की ओर से आप पर उतारा गया है, और यदि आप ऐसा नहीं करते हैं, तो आपने उसका संदेश नहीं पहुँचाया' [अल-माएदा: 67]। उन्होंने कहा: और जो कोई यह दावा करता है कि वह कल होने वाली बातों की खबर देता है, उसने अल्लाह पर बहुत बड़ा झूठ गढ़ा है, जबकि अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: 'कह दीजिए: आसमानों और ज़मीन में अल्लाह के सिवा कोई भी ग़ैब (अदृश्य) को नहीं जानता' [अन-नमल: 65]" (2)।

और आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने जो विचार रखा कि दृष्टि नहीं हुई, और यह कि उन्होंने केवल जिब्रील को देखा:

(1) अल-शिफ़ा 1/382। (2) सहीह मुस्लिम (177), और अहमद द्वारा संक्षिप्त रूप में (25993) वर्णित।

سورة الانعام: آیت ۱۰۳ ۴۸۳

اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ اس دنیا میں مخلوق آنکھیں اس کا ادراک نہیں کرتیں، لیکن وہ جس کے لیے اپنی کرامت کا ارادہ کرتا ہے، اس کے لیے ایسی بصارت اور ادراک پیدا کر دیتا ہے جس سے وہ اسے دیکھ سکے جیسے کہ محمد علیہ الصلاۃ والسلام؛ کیونکہ دنیا میں اللہ تعالیٰ کا دیکھنا عقلاً جائز ہے؛ کیونکہ اگر یہ جائز نہ ہوتا تو موسیٰ علیہ السلام کا سوال محال ہوتا، اور یہ محال ہے کہ ایک نبی اس بات سے ناواقف ہو کہ اللہ کے حق میں کیا جائز ہے اور کیا نہیں، بلکہ انہوں نے صرف وہی مانگا جو جائز تھا نہ کہ ناممکن (۱)۔

اور سلف میں ہمارے نبی علیہ الصلاۃ والسلام کے اپنے رب کو دیکھنے کے بارے میں اختلاف پایا جاتا ہے، چنانچہ «صحیح» مسلم میں مسروق سے روایت ہے انہوں نے کہا: میں عائشہ (رضی اللہ عنہا) کے پاس ٹیک لگائے بیٹھا تھا، تو انہوں نے کہا: اے ابو عائشہ! تین باتیں ایسی ہیں جس نے ان میں سے کوئی ایک کہی اس نے اللہ پر بڑا بہتان باندھا۔ میں نے پوچھا: وہ کیا ہیں؟ انہوں نے کہا: جس نے یہ دعویٰ کیا کہ محمد ﷺ نے اپنے رب کو دیکھا، اس نے اللہ پر بہت بڑا جھوٹ باندھا۔ انہوں نے (مسروق نے) کہا: میں ٹیک لگائے ہوئے تھا پھر بیٹھ گیا اور کہا: اے ام المؤمنین، مجھے مہلت دیں اور جلد بازی نہ کریں، کیا اللہ عزوجل نے نہیں فرمایا: ﴿وَلَقَدْ رَآهُ بِالْأُفُقِ الْمُبِينِ﴾ [التکویر: ۲۳]۔ ﴿وَلَقَدْ رَآهُ نَزْلَةً أُخْرَى﴾ [النجم: ۱۳]؟ تو انہوں نے کہا: میں اس امت کی پہلی فرد ہوں جس نے رسول اللہ ﷺ سے اس بارے میں پوچھا تھا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: «وہ تو صرف جبرائیل تھے، میں نے انہیں ان کی اس صورت میں جس پر وہ پیدا کیے گئے ہیں ان دو مرتبہ کے علاوہ نہیں دیکھا، میں نے انہیں آسمان سے اترتے ہوئے دیکھا، ان کی خلقت کی عظمت نے آسمان و زمین کے درمیان کے حصے کو پُر کر رکھا تھا»۔ پھر انہوں نے کہا: کیا تم نے نہیں سنا کہ اللہ عزوجل فرماتا

ہے: ﴿لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ﴾؟ کیا تم نے نہیں سنا کہ اللہ عزوجل فرماتا ہے: ﴿وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَن يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِن وَرَآيِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِإِذْنِهِ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ عَلِيٌّ حَكِيمٌ﴾ [الشوری: ۵۱]؟ انہوں نے کہا: اور جس نے یہ دعویٰ کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے کتاب اللہ میں سے کچھ چھپایا، تو اس نے اللہ پر بڑا بہتان باندھا، حالانکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِن رَّبِّكَ وَإِن لَّمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ﴾ [المائدہ: ۶۷]۔ انہوں نے کہا: اور جس نے یہ دعویٰ کیا کہ وہ (نبی ﷺ) کل پیش آنے والے واقعات کی خبر دیتے ہیں، تو اس نے اللہ پر بڑا بہتان باندھا، حالانکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿قُل لَّا يَعْلَمُ مَن فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ الْغَيْبَ إِلَّا اللَّهُ﴾ [النمل: ۶۵] (۲)۔

اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کا جو موقف رویت نہ ہونے کے بارے میں ہے، اور یہ کہ آپ ﷺ نے صرف جبرائیل کو دیکھا تھا:

(۱) الشفا ۱/ ۳۸۲ ۔ (۲) صحیح مسلم (۱۷۷)، اور اسے احمد نے مختصراً روایت کیا ہے (۲۵۹۹۳)۔

Surah Al-An'am: Verse 103 484

Ibn Mas'ud, and similarly from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), [said] that he only saw Jibril, and opinions differed from them. A group of hadith scholars, jurists, and theologians denied this and argued the impossibility of seeing Him.

And from Ibn Abbas: That he saw Him with his eyes; this is the famous [opinion] from him, and his evidence is the Almighty's saying: {The heart did not lie [about] what it saw} [An-Najm: 11]. Abdullah ibn al-Harith said: Ibn Abbas and Ka'b(1) met, and Ibn Abbas said: As for us, the Banu Hashim, we say: Muhammad saw his Lord twice. Then Ibn Abbas said: Are you surprised that [Divine] friendship was for Ibrahim, speech was for Musa, and vision was for Muhammad - peace and blessings be upon him and upon them all. He [the narrator] said: So Ka'b magnified Allah until the mountains answered him, then he said: Indeed, Allah divided His vision and His speech between Muhammad and Musa, peace be upon them both; He spoke to Musa and Muhammad ﷺ saw Him.

And Abd al-Razzaq(2) narrated that Al-Hasan used to swear by Allah that Muhammad had seen his Lord. Abu 'Umar al-Talamanki(3) narrated it from 'Ikrimah, and some theologians narrated it from Ibn Mas'ud, though the former [opinion] from him is more famous. Ibn Ishaq narrated that Marwan asked Abu Hurairah: Did Muhammad see his Lord? He said: Yes.

And Al-Naqqash narrated from Ahmad ibn Hanbal that he said: I follow the hadith of Ibn Abbas: With his eye he saw Him, he saw Him... until his breath cut off, meaning Ahmad's breath.

This was the view taken by Sheikh Abu al-Hasan al-Ash'ari and a group of his companions: that Muhammad ﷺ saw Allah with his sight and the eyes of his head. This was said by Anas, Ibn Abbas, 'Ikrimah, al-Rabi', and al-Hasan. Al-Hasan used to swear by Allah, besides Whom there is no god, that Muhammad had seen his Lord.

A group of them, including Abu al-'Aliyah, al-Qurazi(4), and al-Rabi' ibn Anas, said: He only saw his Lord with his heart.

---

(1) In the manuscripts: "and Ubayy ibn Ka'b", and the correct version is what we have established. The report was related by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 2/252, and similarly by al-Tirmidhi (3278), and mentioned by Qadi 'Iyad in Al-Shifa 1/378, and the speech is from him. The mentioned Ka'b is Ka'b al-Ahbar. See Al-Mustadrak 2/575-576. (2) In

Al-Tafsir 2/379, and the author quoted him via Qadi 'Iyad in Al-Shifa 1/379. (3) Ahmad ibn Muhammad ibn Abdullah al-Ma'afiri, the reciter and hadith scholar, resident of Cordoba, died in the year (429 AH). Tabaqat al-Qurra' al-Kibar 1/385-386. Al-Talamanki refers to Talamanka, a city in Andalusia. Mu'jam al-Buldan 4/39. (4) He is Muhammad ibn Ka'b. Al-Shifa 1/378.

सूरह अल-अनाम: आयत 103 484

इब्न मसूद, और अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से भी इसी तरह रिवायत है कि उन्होंने केवल जिब्रील को देखा था, और उनके बारे में मतभेद है। हदीस विद्वानों, न्यायविदों और धर्मशास्त्रियों के एक समूह ने इस बात का खंडन किया और उनके देखे जाने की असंभवता की बात कही।

और इब्न अब्बास से रिवायत है: कि उन्होंने उन्हें अपनी आँखों से देखा; यह उनसे प्रसिद्ध राय है, और उनका प्रमाण अल्लाह का यह कहना है: {दिल ने जो देखा उसे झूठ नहीं बताया} [अन-नज्म: 11]। अब्दुल्ला इब्न अल-हारिस ने कहा: इब्न अब्बास और काब (1) मिले, तो इब्न अब्बास ने कहा: जहाँ तक हमारा, बनू हाशिम का सवाल है, हम कहते हैं: मुहम्मद ने अपने रब को दो बार देखा। फिर इब्न अब्बास ने कहा: क्या तुम्हें आश्चर्य होता है कि 'खुलत' (मित्रता) इब्राहिम के लिए थी, 'कलाम' (बातचीत) मूसा के लिए थी, और 'रुयत' (दृष्टि) मुहम्मद - उन पर और उन सब पर शांति और आशीर्वाद हो - के लिए थी। उन्होंने (कथावाचक ने) कहा: तो काब ने अल्लाह की महानता का बखान किया (तकबीर कही) यहाँ तक कि पहाड़ों ने उन्हें उत्तर दिया, फिर उन्होंने कहा: बेशक, अल्लाह ने अपनी दृष्टि और अपनी बातचीत को मुहम्मद और मूसा (दोनों पर शांति हो) के बीच विभाजित कर दिया; उन्होंने मूसा से बात की और मुहम्मद ﷺ ने उन्हें देखा।

और अब्द अल-रज्जाक (2) ने वर्णन किया कि अल-हसन अल्लाह की कसम खाया करते थे कि मुहम्मद ने अपने रब को देखा था। अबू उमर अल-तलामंकी (3) ने इसे इकरीमा से वर्णित किया, और कुछ धर्मशास्त्रियों ने इसे इब्न मसूद से वर्णित किया, हालांकि उनसे पहली राय अधिक प्रसिद्ध है। इब्न इशाक ने वर्णन किया कि मरवान ने अबू हुरैरा से पूछा: क्या मुहम्मद ने अपने रब को देखा था? उन्होंने कहा: हाँ।

और अल-नक्कास ने अहमद इब्न हनबल से वर्णित किया कि उन्होंने कहा: मैं इब्न अब्बास की हदीस को मानता हूँ: अपनी आँखों से उन्होंने उन्हें देखा, उन्हें देखा... यहाँ तक कि उनकी साँस टूट गई, यानी अहमद की साँस।

शेख अबू अल-हसन अल-अशअरी और उनके साथियों के एक समूह ने यही दृष्टिकोण अपनाया: कि मुहम्मद ﷺ ने अल्लाह को अपनी दृष्टि और अपने सिर की आँखों से देखा। अनस, इब्न अब्बास, इकरीमा, अल-रबी और अल-हसन ने यही कहा। अल-हसन अल्लाह की कसम खाते थे, जिसके सिवा कोई माबूद नहीं, कि मुहम्मद ने अपने रब को देखा था।

उनमें से एक समूह ने, जिसमें अबू अल-आलिया, अल-कुरज़ी (4) और अल-रबी इब्न अनस शामिल थे, कहा: उन्होंने अपने रब को केवल अपने दिल से देखा।

---

(1) पांडुलिपियों में: "और उबैय इब्न काब", और सही वही है जो हमने स्थापित किया है। यह रिपोर्ट अब्द अल-रज्जाक द्वारा अल-तफसीर 2/252 में, और इसी तरह अल-तिर्मिज़ी (3278) द्वारा वर्णित की गई है, और काज़ी अयाज़ द्वारा अल-शिफा 1/378 में उल्लेखित है, और यह बात उन्हीं की है। उल्लिखित काब, काब अल-अहबार हैं। अल-मुस्तदरक 2/575-576 देखें। (2) अल-तफसीर 2/379 में, और लेखक ने काज़ी अयाज़ के माध्यम से अल-शिफा 1/379 में उनसे उद्धृत किया। (3) अहमद इब्न मुहम्मद इब्न अब्दुल्ला अल-माअफ़िरी, पाठकर्ता और हदीस विद्वान, कोर्डोबा के निवासी, मृत्यु वर्ष (429 हिजरी)। तबकात अल-कुर्रा अल-किबार 1/385-386। अल-तलामंकी अंडालूसिया के एक शहर तलामंका के संदर्भ में है। मुअजम अल-बुलदान 4/39। (4) वे मुहम्मद इब्न काब हैं। अल-शिफा 1/378।

سورة الانعام: آیت ۱۰۳ ٤٨٤

ابن مسعود، اور اسی طرح ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے صرف جبرائیل کو دیکھا تھا، اور ان دونوں سے اس بارے میں اختلاف نقل کیا گیا ہے۔ محدثین، فقہا اور متکلمین کی ایک جماعت نے اس کا انکار کیا اور اللہ تعالیٰ کو دیکھنا ناممکن قرار دیا۔

اور ابن عباس سے مروی ہے: کہ انہوں نے اللہ تعالیٰ کو اپنی آنکھوں سے دیکھا؛ ان سے یہی مشہور ہے، اور ان کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: {دل نے جھوٹ نہ کہا جو اس نے دیکھا} [النجم: ۱۱]۔ عبداللہ بن الحارث نے کہا: ابن عباس اور کعب(۱) ملے، تو ابن عباس نے کہا: جہاں تک ہم بنو ہاشم کا تعلق ہے، ہم کہتے ہیں: محمد ﷺ نے اپنے رب کو دو مرتبہ دیکھا۔ پھر ابن عباس نے کہا: کیا تمہیں اس پر تعجب ہے کہ 'خلت' (دوستی) ابراہیم کے لیے، 'کلام' موسیٰ کے لیے، اور 'رویت' (دیدار) محمد ﷺ کے لیے مقرر کی گئی، ان سب پر اللہ کی رحمتیں اور سلامتی ہو۔ راوی کہتے ہیں: تو کعب نے اس قدر بلند آواز سے تکبیر کہی کہ پہاڑوں نے انہیں جواب دیا، پھر انہوں نے کہا: بے شک اللہ تعالیٰ نے اپنی رویت اور اپنے کلام کو محمد اور موسیٰ علیہما السلام کے درمیان تقسیم کر دیا؛ موسیٰ سے کلام کیا اور محمد ﷺ نے انہیں دیکھا۔

اور عبد الرزاق(۲) نے نقل کیا کہ حسن بصری اللہ کی قسم کھا کر کہتے تھے کہ محمد ﷺ نے اپنے رب کو دیکھا تھا۔ اور ابوعمر الطلمنکی(۳) نے عکرمہ سے یہ روایت نقل کی، اور بعض متکلمین نے اسے ابن مسعود سے نقل کیا، اگرچہ ان سے پہلا قول زیادہ مشہور ہے۔ ابن اسحاق نے نقل کیا کہ مروان نے ابوہریرہ سے پوچھا: کیا محمد ﷺ نے اپنے رب کو دیکھا تھا؟ تو انہوں نے کہا: ہاں۔

اور النقاش نے احمد بن حنبل سے نقل کیا کہ انہوں نے کہا: میں ابن عباس کی حدیث کا قائل ہوں کہ: اپنی آنکھ سے انہوں نے انہیں دیکھا، انہیں دیکھا... یہاں تک کہ ان کا سانس ٹوٹ گیا، یعنی امام احمد کا۔

شیخ ابوالحسن الاشعری اور ان کے ساتھیوں کی ایک جماعت کا یہی مسلک ہے کہ: محمد ﷺ نے اللہ تعالیٰ کو اپنی بصارت اور سر کی آنکھوں سے دیکھا۔ انس، ابن عباس، عکرمہ، ربیع اور حسن کا یہی قول ہے۔ اور حسن بصری اس اللہ کی قسم کھاتے تھے جس کے سوا کوئی معبود نہیں کہ محمد ﷺ نے اپنے رب کو دیکھا تھا۔

ان میں سے ایک جماعت نے، جس میں ابوالعالیہ، القُرَظی(٤) اور ربیع بن انس شامل ہیں، کہا: انہوں نے اپنے رب کو صرف اپنے دل سے دیکھا۔

---

(١) نسخوں میں: "اور ابی بن کعب" ہے، لیکن صحیح وہ ہے جو ہم نے ثابت کیا ہے، اور اس خبر کو عبد الرزاق نے التفسیر ٢/٢٥٢ میں، اور اسی طرح ترمذی (٣٢٧٨) نے نکالا ہے، اور قاضی عیاض نے الشفا ١/٣٧٨ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ مذکورہ کعب، کعب الاحبار ہیں۔ ملاحظہ ہو المستدرک ٢/٥٧٥ - ٥٧٦۔ (٢) التفسیر ٢/٣٧٩ میں، اور مصنف نے ان سے قاضی عیاض کے واسطے سے الشفا ١/٣٧٩ میں نقل کیا ہے۔ (٣) احمد بن محمد بن عبداللہ المعافری المقرئ المحدث، قرطبہ کے رہنے والے، وفات (٤٢٩ھ)۔ طبقات القراء الکبار ١/٣٨٥ - ٣٨٦۔ اور الطلمنکی، اندلس کے شہر طلمنکہ کی طرف نسبت ہے۔ معجم البلدان ٤/٣٩۔ (٤) وہ محمد بن کعب ہیں۔ الشفا ١/٣٧٨۔

485 Surah Al-An'am: Ayah 103 ...and his heart. It was also narrated from Ibn Abbas and Ikrimah. Abu Umar (1) said: Ahmad ibn Hanbal said: He saw Him with his heart, and he refrained from saying He could be seen in this world with physical sight. It is narrated from Malik ibn Anas that he said: He is not seen in this world because He is Eternal (Baqi), and the Eternal cannot be seen by the transitory (fani). When it is the Hereafter and they are provided with eternal sight, they will see the Eternal with that which is eternal. Qadi 'Iyad (2) said: This is good and fine speech, and there is no evidence in it for impossibility except in terms of weakness of capacity. If Allah Almighty strengthens whoever He wills of His servants and enables them to bear the burdens of vision, it would not be impossible for them. Something regarding this concerning Moses, peace be upon him, will follow in 'Al-A'raf', God willing (3). His words, the Almighty: "And He perceives [all] vision" meaning: nothing is hidden from Him; He sees and knows everything. He specified "visions" for stylistic consistency (tajnis al-kalam). Al-Zajjaj (4) said: In this speech there is evidence that creation does not perceive visions, i.e., they do not know the true nature of sight, and what it is that makes a human see through his eyes rather than through the rest of his organs. Then He said: "And He is the Subtle, the Acquainted" meaning: Kind to His servants. It is said: so-and-so was subtle (latafa) with so-and-so, meaning he was gentle with him. Subtlety (al-lutf) in work (5) is gentleness in it. Subtlety from Allah Almighty means success (tawfiq) and protection ('ismah). And "altahu bi-kadha" means he treated him with kindness. The noun is "al-lutf" with a vowel (harakah). It is said: a "latafah" came to us from so-and-so, meaning a gift. And "mulatafah" means mutual kindness; from Al-Jawhari and Ibn Faris (6). Abu Al-Aliyah said: The meaning is: Subtle in extracting things; Acquainted with their location (7). And he said...

---

(1) Mulla Ali al-Qari said in Sharh al-Shifa 1/422: It appears he meant Ibn Abd al-Barr, contrary to those who said it was the aforementioned Abu Umar, meaning al-Talamanki. End. And we have not found it in the speech of Ibn Abd al-Barr. (2) In al-Shifa 1/384. (3) In the exegesis of Ayah (123) thereof. (4) In Ma'ani al-Qur'an 2/278. (5) In [manuscripts] (kh) and (m): the action. (6) Al-Sihah (l-t-f), and al-Mujmal 3/808. (7) Narrated by al-Tabari 9/469.

485 सूरह अल-अनआम: आयत 103 ...और उसका हृदय। इब्न अब्बास और इकरीमा से भी यही वर्णित है। अबू उमर (1) ने कहा: अहमद इब्न हंबल ने कहा: उन्होंने उन्हें अपने दिल से देखा, और उन्होंने दुनिया में आंखों से उन्हें देखने की बात कहने से परहेज किया। मालिक इब्न अनस से वर्णित है कि उन्होंने कहा: उन्हें दुनिया में नहीं देखा जाता क्योंकि वे शाश्वत (बाकी) हैं, और जो नश्वर (फानी) है वह शाश्वत को नहीं देख सकता। जब परलोक होगा और उन्हें शाश्वत दृष्टि प्रदान की जाएगी, तो वे शाश्वत को शाश्वत के माध्यम से देखेंगे। कादी इयाद (2) ने कहा: यह सुंदर और अच्छी बात है, और इसमें असंभव होने का कोई प्रमाण नहीं है सिवाय क्षमता की कमजोरी के। यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान अपने दासों में से जिसे चाहे उसे शक्ति प्रदान करे और उसे दर्शन का भार उठाने में सक्षम बनाए, तो यह उनके लिए असंभव नहीं होगा। मूसा (अलैहिस्सलाम) के संबंध में इस बारे में कुछ बातें 'अल-आराफ' में आएंगी, इंशाअल्लाह (3)। अल्लाह का कथन: "और वह दृष्टियों को पा लेता है" यानी: उससे कुछ भी छिपा नहीं है; वह सब कुछ देखता और जानता है। उन्होंने विशेष रूप से 'दृष्टियों' (अल्-अब्सार) का उल्लेख भाषाई सामंजस्य (तजनीस अल-कलाम) के लिए किया है। अज़-ज़ज्जाज (4) ने कहा: इस कथन में यह प्रमाण है कि सृष्टि दृष्टियों को नहीं पाती, अर्थात वे दृष्टि की वास्तविकता की प्रकृति को नहीं जानते, और वह क्या चीज़ है जिससे मनुष्य बाकी अंगों के बजाय अपनी आँखों से देखता है। फिर उसने कहा: "और वह अत्यंत सूक्ष्म (लतीफ़), पूर्ण जानकार है" यानी: अपने दासों के प्रति दयालु। कहा जाता है: अमुक व्यक्ति अमुक के साथ सूक्ष्म (लतफ़ा) था, अर्थात वह उसके साथ कोमल था। काम (5) में सूक्ष्मता (अल-लुत्फ) का अर्थ उसमें कोमलता है। अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से सूक्ष्मता का अर्थ सफलता (तौफीक) और संरक्षण (इस्मः) है। और "अल्ताफ़हु बी-कज़ा" का अर्थ है कि उसने उसके साथ दयालुता का व्यवहार किया। संज्ञा "अल-लुत्फ" है। कहा जाता है: अमुक की ओर से हमें एक "लतफ़ा" प्राप्त हुआ, अर्थात एक उपहार। और "मुलातफ़ा" का अर्थ है आपसी दयालुता; अल-जौहरी और इब्न फारिस (6) के अनुसार। अबू अल-आलिया ने कहा: अर्थ यह है: चीजों को निकालने में सूक्ष्म; उनके स्थान का पूर्ण जानकार (7)। और उन्होंने कहा...

---

(1) मुल्ला अली अल-कारी ने शरह अल-शिफा 1/422 में कहा: स्पष्ट है कि उनका तात्पर्य इब्न अब्द अल-बर्र से था, उन लोगों के विपरीत जिन्होंने कहा कि यह पूर्वोक्त अबू उमर, यानी अल-तलमंकी थे। और हमें इब्न अब्द अल-बर्र के कथनों में यह नहीं मिला। (2) अल-शिफा 1/384 में। (3) इसकी

आयत (123) की व्याख्या में। (4) मा'नी अल-कुरान 2/278 में। (5) [पांडुलिपियों] (ख) और (म) में: क्रिया। (6) अल-सिहाह (ल-त-फ), और अल-मुजमल 3/808। (7) अल-तबरी 9/469 द्वारा उद्धृत।

485 سورۃ الانعام: آیت 103 ...اور اس کا دل۔ اور ابن عباس اور عکرمہ سے بھی یہی مروی ہے۔ اور ابو عمر (1) نے کہا: احمد بن حنبل نے کہا: انہوں نے انہیں اپنے دل سے دیکھا، اور دنیا میں آنکھوں سے ان کے دیدار کے قول سے گریز کیا۔ اور مالک بن انس سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: وہ دنیا میں نہیں دیکھے جاتے کیونکہ وہ باقی (ہمیشہ رہنے والے) ہیں، اور فانی، باقی کو نہیں دیکھ سکتا۔ پس جب آخرت ہو گی اور انہیں باقی (دائمی) آنکھیں عطا کی جائیں گی، تو وہ باقی کو باقی کے ذریعے دیکھیں گے۔ قاضی عیاض (2) نے کہا: اور یہ کلام حسن و ملیح ہے، اور اس میں محال ہونے پر کوئی دلیل نہیں سوائے قوت کی کمزوری کے۔ پس جب اللہ تعالیٰ اپنے بندوں میں سے جسے چاہے قوت بخش دے اور اسے دیدار کا بوجھ اٹھانے کے قابل بنا دے، تو ان کے حق میں یہ ناممکن نہیں رہے گا۔ اور اس بارے میں حضرت موسیٰ علیہ السلام کے حق میں کچھ باتیں 'الاعراف' میں آئیں گی، ان شاء اللہ (3)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ﴾ یعنی: اس پر کوئی چیز مخفی نہیں مگر یہ کہ وہ اسے دیکھتا اور جانتا ہے۔ اور ابصار (آنکھوں/بینائیوں) کو کلام کی ہم آہنگی (تجنیس الکلام) کے لیے خاص کیا گیا۔ اور الزجاج (4) نے کہا: اور اس کلام میں یہ دلیل ہے کہ مخلوق ابصار (بینائی) کو نہیں پا سکتی، یعنی وہ بصارت کی حقیقت کی کیفیت کو نہیں جانتے، اور وہ کیا چیز ہے جس کی وجہ سے انسان اپنی آنکھوں سے دیکھتا ہے بجائے اس کے کہ وہ اپنے باقی اعضاء سے دیکھے۔ پھر فرمایا: ﴿وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ﴾ یعنی: اپنے بندوں کے ساتھ مہربان، کہا جاتا ہے: فلاں شخص فلاں کے ساتھ لطیف (نرم) ہوا، یعنی اس کے ساتھ نرمی برتی۔ اور عمل (5) میں لطف کا مطلب اس میں نرمی ہے۔ اور اللہ تعالیٰ کی طرف سے لطف کا مطلب توفیق اور عصمت ہے۔ اور "ألطفه بكذا" یعنی اس نے اس کے ساتھ حسن سلوک کیا۔ اور اسم "اللطف" ہے حرکت کے ساتھ۔ کہا جاتا ہے: ہمیں فلاں کی طرف سے "لطفہ" ملا، یعنی تحفہ۔ اور

"ملاطفہ" کا مطلب باہمی حسن سلوک ہے؛ جوہری اور ابن فارس (6) کے حوالے سے۔ ابو العالیہ نے کہا: معنی یہ ہیں: چیزوں کو نکالنے میں لطیف؛ ان کے مقام سے باخبر (7)۔ اور کہا...

---

(1) ملا علی القاری نے شرح الشفا 1/422 میں کہا: ظاہر ہے کہ ان کی مراد ابن عبد البر تھے، ان لوگوں کے برعکس جنہوں نے کہا کہ یہ وہی سابقہ ابو عمر یعنی الطلمنکی ہیں۔ اور ہمیں ابن عبد البر کے کلام میں یہ نہیں ملا۔ (2) الشفا 1/384 میں۔ (3) اس کی آیت (123) کی تفسیر کے وقت۔ (4) معانی القرآن 2/278 میں۔ (5) نسخہ (خ) اور (م) میں: "الفعل" (فعل) ہے۔ (6) الصحاح (لطف)، اور المجمل 3/808۔ (7) اسے طبری نے 9/469 میں روایت کیا ہے۔

Al-Junayd: The Subtle (Al-Latif) is He who enlightened your heart with guidance, nourished your body with food, granted you guardianship in trials, guards you while you are in flames, and admits you into the Garden of Refuge. Others have said besides this, things whose meaning refers back to the sense of kindness and more. What the scholars have said in this regard will come in "Ash-Shura" (1), God willing.

His (The Exalted's) words: {Clear proofs have come to you from your Lord. So whoever sees, it is for [the benefit of] his own soul, and whoever is blind [to them], it is against it. And I am not a guardian over you.} [Verse 104]

His (The Exalted's) words: {Clear proofs have come to you from your Lord} means: signs and evidences by which one sees and deduces (2); it is the plural of 'basirah', which is the indication. The poet said: "They came with their proofs on their shoulders, while my insight is carried by a swift and capable horse." (3) He means by 'basirah': the clear and manifest evidence. And he described the indication as 'coming' to magnify its status; for it was like an absent one whose presence was expected by the soul. As it is said: "Well-being has come and illness has departed," or "Good fortune has approached and ill fortune has turned away." {So whoever sees, it is for [the benefit of] his own soul} Seeing: it is perception with the sense of sight, i.e., whoever deduces and comes to know; has benefited his own soul. {And whoever is blind} did not deduce, thus becoming like a blind person; so the harm of his blindness returns upon himself. {And I am not a guardian over you} means: I have not been commanded to guard you against (4) destroying yourselves.

---

(1) At the exegesis of verse (19) thereof. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/88. (3) The verse is by Al-As'ar bin Hamran al-Ju'fi, and the verse is in Al-Asma'iyyat p. 141, Al-Ma'ani al-Kabir 2/1013, Tahdhib al-Lugha 12/176, and Sharh al-Hamasa by al-Marzuqi 1/134. His saying: 'atad'; with fatha or kasra on the 'ta': it is the strong, well-built horse prepared for running. And 'al-wa'i': the fast, capable horse. Tahdhib al-Lugha 2/196 and 15/652. In sources, 'rahu' (they went) appears instead of 'ja'u' (they came). The meaning of the verse as mentioned by al-Marzuqi: that they left their opinions behind and discarded them, whereas his opinion is effective and continuous. Al-Azhari mentioned that 'basa'ir' means 'diyat' (blood money), meaning they took blood money which became a shame, and I carried my revenge on my horse to demand it. (4) In the copies: 'upon', and what is established is from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/88, and the speech is from him.

४८६ सूरह अल-अनआम, आयत १०३ - १०४

अल-जुनैद: अल-लतीफ (सूक्ष्म) वह है जिसने आपके दिल को हिदायत (मार्गदर्शन) के नूर से रोशन किया, आपके शरीर का पोषण भोजन से किया, आपको विपत्तियों में अधिकार प्रदान किया, आपकी रक्षा तब की जब आप आग की लपटों में थे, और आपको जन्नत-उल-मावा (शरण के बगीचे) में प्रवेश कराया। इसके अलावा भी बातें कही गई हैं, जिनका अर्थ दयालुता और अन्य चीजों की ओर जाता है। विद्वानों ने इस बारे में जो कुछ कहा है वह इंशाअल्लाह "अश-शूरा" (१) में आएगा।

अल्लाह ताला का कथन: {तुम्हारे पास तुम्हारे रब की ओर से खुली निशानियाँ आ चुकी हैं। फिर जो देखेगा, वह अपने ही भले के लिए है और जो अंधा रह जाएगा, उसका प्रभाव उसी पर पड़ेगा। और मैं तुम पर कोई संरक्षक नहीं हूँ।} [आयत १०४]

अल्लाह ताला का कथन: {तुम्हारे पास तुम्हारे रब की ओर से खुली निशानियाँ आ चुकी हैं} अर्थात: ऐसी आयतें और प्रमाण जिनसे देखा जा सके और निष्कर्ष निकाला जा सके(२); यह 'बसीरत' का बहुवचन है, जिसका अर्थ दलील है। कवि ने कहा है: "वे अपने कंधों पर अपनी दलीलें लेकर आए, जबकि मेरी अंतर्दृष्टि एक तेज़ और शक्तिशाली घोड़े द्वारा आगे बढ़ाई जाती है।" (३) यहाँ 'बसीरत' से उसका तात्पर्य है: स्पष्ट और प्रत्यक्ष प्रमाण। और दलील के'आने' का वर्णन उसकी महिमा बढ़ाने के लिए किया गया है; क्योंकि वह आत्मा के लिए उस अनुपस्थित व्यक्ति के समान थी जिसके आने की उम्मीद हो। जैसे कहा जाता है: "स्वास्थ्य आ गया और बीमारी चली गई," या "सौभाग्य आ गया और दुर्भाग्य लौट गया।" {फिर जो देखेगा, वह अपने ही भले के लिए है} देखना: यह दृष्टि की इंद्रिय के माध्यम से बोध है, अर्थात: जिसने दलील तलाशी और जान लिया; उसने स्वयं को लाभ पहुँचाया। {और जो अंधा रह जाएगा} जिसने दलील नहीं तलाशी, वह अंधे के समान हो गया; अतः उसके अंधेपन का नुकसान उस पर ही लौटता है। {और मैं तुम पर कोई संरक्षक नहीं हूँ} अर्थात: मुझे तुम्हारी रक्षा करने का आदेश नहीं दिया गया है (४) कि तुम स्वयं को नष्ट न कर लो।

---

(१) इसकी आयत (१९) की व्याख्या में। (२) इराब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा, २/८८। (३) यह छंद अल-असार बिन हमरान अल-जुफी का है, और छंद अल-असमाय्यत पृष्ठ १४१, अल-मानी अल-कबीर २/१०१३, तहजीब अल-लुगा १२/१७६ और शराह अल-हमासा अल-मरज़ुकी १/१३४ में है। उनका कथन: 'अतद'; 'ता' पर फतह और कसरा के साथ: वह मजबूत, पूर्ण रूप से निर्मित घोड़ा है जो दौड़ने के लिए तैयार किया गया हो। और 'अल-वयी': तेज़, शक्तिशाली घोड़ा। तहजीब अल-लुगा

२/१९६ और १५/६५२। स्रोतों में 'जाऊ' (वे आए) के स्थान पर 'राहू' (वे गए) आया है। छंद का अर्थ जैसा कि अल-मरज़ुकी ने उल्लेख किया है: उन्होंने अपनी राय पीछे छोड़ दी और त्याग दी, जबकि उनकी राय प्रभावी और निरंतर है। अल-अज़हरी ने उल्लेख किया कि 'बसायर' का अर्थ 'दियत' (रक्त धन) है, अर्थात उन्होंने रक्त धन लिया जो अपमान बन गया, और मैंने बदला लेने के लिए अपने घोड़े पर अपना प्रतिशोध लिया। (४) प्रतियों में: 'पर', और जो पुख्ता है वह अल-नहहास की इराब अल-कुरान २/८८ से है, और कथन उन्हीं का है।

۴۸۶ سورة الانعام، آیت ۱۰۳ - ۱۰۴

الجنید: اللطیف وہ ہے جس نے تیرے دل کو ہدایت کے نور سے روشن کیا، تیرے جسم کی غذا سے پرورش کی، مصیبت میں تجھے ولایت (اختیار) دی، اور تیری حفاظت کی جب تو آگ کے شعلوں میں تھا، اور تجھے جنت الماویٰ میں داخل کیا۔ اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے، جس کا مفہوم نرمی اور دیگر معانی کی طرف لوٹتا ہے۔ اس بارے میں علماء کے اقوال ان شاء اللہ «الشوریٰ» (۱) میں آئیں گے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تمہارے پاس تمہارے رب کی طرف سے بصیرتیں (کھلی نشانیاں) آ چکی ہیں۔ سو جس نے دیکھا تو اپنے ہی بھلے کے لیے دیکھا، اور جو اندھا رہا تو اس کا وبال اسی پر ہے۔ اور میں تم پر کوئی نگہبان نہیں ہوں۔} [آیت ۱۰۴]

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تمہارے پاس تمہارے رب کی طرف سے بصیرتیں آ چکی ہیں} یعنی: ایسی آیات اور دلائل جن سے دیکھا جائے اور استدلال کیا جائے (۲)؛ یہ بصیرت کی جمع ہے، اور وہ دلیل ہے؛ شاعر نے کہا: "وہ اپنی بصیرتیں (دلیلیں) اپنے کندھوں پر اٹھائے آئے، اور میری بصیرت ایک تیار اور طاقتور گھوڑے کے ساتھ رواں دواں ہے۔" (۳) بصیرت سے مراد: واضح اور ظاہر دلیل ہے۔ اور دلیل کے 'آنے' کا وصف اس کی شان کی تعظیم کے لیے ہے؛ کیونکہ وہ اس غائب کی مانند تھی جس کی حاضری کی نفس کو توقع ہو، جیسے کہا جاتا ہے: "عافیت آگئی اور بیماری چلی گئی، اور خوش بختی آئی اور بدبختی پیٹھ پھیر گئی۔" {سو جس نے دیکھا تو اپنے ہی بھلے کے لیے} دیکھنا: بصارت کی حس سے ادراک کرنا ہے، یعنی: جس نے دلیل پکڑی اور پہچان لیا؛ تو اس نے اپنی جان کو فائدہ پہنچایا۔ {اور جو اندھا رہا} اس نے دلیل نہ پکڑی، تو وہ اندھے کی طرح ہو گیا؛ پس اس کے اندھے پن کا نقصان اس کی اپنی ذات پر لوٹتا ہے۔ {اور میں تم

پر کوئی نگہبان نہیں ہوں} یعنی: مجھے یہ حکم نہیں دیا گیا کہ تمہیں اس بات سے بچاؤں (۴) کہ تم خود کو ہلاک کر لو۔

---

(۱) اس کی آیت (۱۹) کی تفسیر کے وقت۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۲/۸۸۔ (۳) یہ شعر الاسعر بن حمران الجعفی کا ہے، اور شعر الاصمعیات ص ۱۴۱، والمعانی الکبیر ۲/۱۰۱۳، وتہذیب اللغۃ ۱۲/۱۷۶، وشرح الحماسۃ للمرزوقی ۱/۱۳۴ میں ہے۔ ان کا قول: عتد؛ تاء کے فتحہ اور کسرہ کے ساتھ: وہ مضبوط اور مکمل خلقت والا گھوڑا ہے جو دوڑنے کے لیے تیار کیا گیا ہو۔ اور الوأی: تیز رفتار، طاقتور گھوڑا۔ تہذیب اللغۃ ۲/۱۹۶ اور ۱۵/۶۵۲۔ اور مصادر میں 'جاؤوا' کی جگہ 'راحوا' آیا ہے۔ شعر کا مطلب جیسا کہ مرزوقی نے ذکر کیا: یہ کہ انہوں نے اپنی آراء پیچھے چھوڑ دیں اور پھینک دیں، جہاں تک اس کا تعلق ہے تو اس کی رائے نافذ اور مسلسل ہے۔ اور ازہری نے ذکر کیا کہ بصائر سے مراد دیات (خون بہا) ہیں، یعنی انہوں نے دیات لے لیں جو عار بن گئیں، اور میں نے اپنا بدلہ لینے کے لیے اپنے گھوڑے پر سوار ہو کر مطالبہ کیا۔ (۴) نسخوں میں: 'علی' (پر)، اور جو ثابت ہے وہ اعراب القرآن للنحاس ۲/۸۸ سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔

487 Surah Al-An'am: Verses 104 - 105

And it is said: i.e., I do not protect you from the punishment of Allah. And it is said: «bi-hafiz» (as a guardian): as an overseer; I count your deeds, and I am only a messenger conveying to you the messages of my Lord, and He is the Guardian over you, nothing of your actions is hidden from Him(1). Al-Zajjaj(2) said: This was revealed before fighting was ordained, then he was commanded to prevent them with the sword from worshipping idols.

Allah Almighty's saying: {And thus We diversify the signs and that they may say, "You have studied," and that We may make it clear for a people who know.}

Allah Almighty's saying: {And thus We diversify the signs} The 'kaaf' in 'kadhalika'(3) (thus) is in the position of 'nasb' (accusative case); i.e., We diversify the signs like what We have recited to you(4). Meaning: Just as We diversified the signs in the promise, the threat, the exhortation, and the warning in this Surah, We diversify them in others.

{And that they may say, "You have studied"} The 'waw' (and) is for conjunction to an implicit [clause]; i.e., We diversify the signs so that the proof is established and so they say, "You have studied."

And it is said: i.e., and so they say you studied what we diversified, so it is the 'laam' of consequence (lam al-sayrurah). Al-Zajjaj(5) said: This is like you saying: so-and-so wrote this book for his death; i.e., his matter led to that. Likewise, when the signs were diversified; their matter led to them saying: You studied and learned from Jabr and Yasar, and they were two Christian youths in Makkah, so the people of Makkah said: He only learns from them(6).

Al-Nahhas(7) said: In meaning, there is another good saying, which is that the meaning of "Nusarrif" (We diversify) is...

(1) Tafsir al-Tabari 9 / 470 - 471. (2) In Ma'ani al-Qur'an 2/279. (3) His saying: in 'kadhalika', from (m). (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/88. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/280, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/88. And what is before it is from him. (6) Abu al-Layth mentioned this report 1/505, and it appeared in it: Hebrews, instead of: Christians. (7) In I'rab al-Qur'an 2/88.

487 सूरह अल-अनाम: आयत 104 - 105

और कहा गया: यानी, मैं तुम्हें अल्लाह के अज़ाब (दंड) से नहीं बचाऊंगा। और कहा गया: «बिक़फ़ीज़» (रक्षक): एक निरीक्षक के रूप में; मैं तुम्हारे कर्मों की गणना करता हूँ, और मैं केवल एक रसूल हूँ जो तुम्हें मेरे रब के संदेश पहुँचाता हूँ, और वही तुम्हारा रक्षक है, तुम्हारे कार्यों में से कुछ भी उससे छिपा नहीं है(1)। अल-ज़ज्जाज(2) ने कहा: यह युद्ध अनिवार्य होने से पहले अवतरित हुआ था, फिर उन्हें तलवार के साथ मूर्तियों की पूजा करने से रोकने का आदेश दिया गया था।

अल्लाह तआला का कथन: {और इसी तरह हम आयतों को फेर-फेर कर बयान करते हैं ताकि वे कहें, "आपने अध्ययन किया है," और ताकि हम इसे उन लोगों के लिए स्पष्ट कर दें जो ज्ञान रखते हैं।}

अल्लाह तआला का कथन: {और इसी तरह हम आयतों को फेर-फेर कर बयान करते हैं} 'कज़ालिका'(3) में 'काफ़' नसब (accusative) की स्थिति में है; यानी: हम आयतों को वैसे ही फेर-फेर कर बयान करते हैं जैसा हमने आप पर तिलावत की(4)। यानी: जैसे हमने इस सूरह में वादे, धमकी, उपदेश और चेतावनी में आयतों को फेर-फेर कर बयान किया, वैसे ही हम दूसरों में भी करते हैं।

{और ताकि वे कहें, "आपने अध्ययन किया है"} 'वाव' (और) एक निहित [वाक्यांश] के लिए संयोजन है; यानी: हम आयतों को फेर-फेर कर बयान करते हैं ताकि दलील (तर्क) स्थापित हो जाए और ताकि वे कहें, "आपने अध्ययन किया है।"

और कहा गया: यानी, और ताकि वे कहें कि आपने वह अध्ययन किया है जिसे हमने फेर-फेर कर बयान किया, तो यह 'लाम-ए-आक़िबत' (परिणाम का लाम) है। अल-ज़ज्जाज(5) ने कहा: यह वैसा ही है जैसे आप कहें: अमुक व्यक्ति ने यह पुस्तक अपनी मृत्यु के लिए लिखी; यानी: उसका मामला उसी पर समाप्त हुआ। इसी तरह जब आयतों को फेर-फेर कर बयान किया गया; तो उनका मामला इस बात पर समाप्त हुआ कि उन्होंने कहा: आपने जब्र और यसार से अध्ययन किया और सीखा है, और वे मक्का में दो ईसाई गुलाम थे, तो मक्का के लोगों ने कहा: वह केवल उन्हीं से सीखता है(6)।

अल-नह़्हास(7) ने कहा: अर्थ में एक और अच्छी बात है, और वह यह है कि "नुसर्रिफ़ु' (हम फेर-फेर कर बयान करते हैं) का अर्थ है...

(1) तफ़्सीर अल-तब़री 9 / 470 - 471। (2) मा'नी अल-क़ुरआन 2/279 में। (3) उसका कथन: 'कज़ालिका' में, (एम) से। (4) एराब अल-क़ुरआन अल-नह़्हास द्वारा 2/88। (5) मा'नी अल-क़ुरआन 2/280 में, और लेखक ने इसे नह़्हास के माध्यम से एराब अल-क़ुरआन 2/88 में उद्धृत किया है। और इससे पहले का हिस्सा उसी से है। (6) अबू अल-लैथ ने इस समाचार का उल्लेख 1/505 में किया है, और इसमें 'नसरानिय्यीन' (ईसाई) के बजाय 'इब्रानिय्यीन' (इब्रानी) शब्द आया है। (7) एराब अल-क़ुरआन 2/88 में।

487 سورہ الانعام: آیات 104 - 105

اور کہا گیا ہے: یعنی، میں تمہیں اللہ کے عذاب سے نہیں بچاؤں گا۔ اور کہا گیا ہے: «بِحَفِيظٍ»: نگہبان کے طور پر؛ میں تمہارے اعمال کا حساب رکھتا ہوں، اور میں تو صرف ایک رسول ہوں جو تمہیں اپنے رب کے پیغامات پہنچاتا ہوں، اور وہی تمہارا نگہبان ہے، تمہارے اعمال میں سے کچھ بھی اس سے پوشیدہ نہیں ہے(1)۔ الزجاج(2) نے کہا: یہ قتال فرض ہونے سے پہلے نازل ہوا تھا، پھر اسے حکم دیا گیا کہ انہیں تلوار کے ذریعے بتوں کی پوجا سے روکے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَكَذَٰلِكَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ وَلِيَقُولُوا دَرَسْتَ وَلِنُبَيِّنَهُ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَكَذَٰلِكَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ﴾ 'كذلك' میں 'كاف'(3) حالتِ نصب میں ہے؛ یعنی: ہم آیات کو اس طرح پھیر پھیر کر بیان کرتے ہیں جیسے ہم نے آپ پر تلاوت کی(4)۔ یعنی: جس طرح ہم نے اس سورت میں وعدے، وعید، نصیحت اور آگاہی میں آیات کو مختلف طریقوں سے بیان کیا، ہم دوسروں میں بھی ایسا ہی کرتے ہیں۔

﴿وَلِيَقُولُوا دَرَسْتَ﴾ 'واؤ' ایک مقدر [جملے] پر عطف کے لیے ہے؛ یعنی: ہم آیات کو پھیر پھیر کر بیان کرتے ہیں تاکہ حجت قائم ہو جائے اور تاکہ وہ کہیں کہ آپ نے پڑھا ہے۔

اور کہا گیا: یعنی، اور تاکہ وہ کہیں کہ آپ نے پڑھا ہے جو ہم نے بیان کیا، پس یہ لامِ عاقبت (لام الصیرورۃ) ہے۔ الزجاج(5) نے کہا: یہ ایسا ہی ہے جیسے تم کہو: فلاں نے یہ کتاب اپنی موت کے لیے لکھی؛ یعنی: اس کا معاملہ اسی پر ختم ہوا۔ اسی طرح جب آیات کو مختلف طریقوں سے بیان کیا گیا؛ تو ان کا معاملہ اس بات پر ختم ہوا کہ انہوں نے کہا: آپ نے جبر اور یسار سے پڑھا اور

سیکھا ہے، اور وہ مکہ میں دو عیسائی غلام تھے، تو اہل مکہ نے کہا: وہ صرف ان ہی سے سیکھتا ہے(6)۔

النحاس(7) نے کہا: معنی میں ایک اور اچھا قول ہے، اور وہ یہ ہے کہ «نُصَرِّفُ» کے معنی ہیں...

(1) تفسیر طبری 9 / 470 - 471 - (2) معانی القرآن 279/2 میں۔ (3) اس کا قول: 'كذلك' میں، (م) سے۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 88/2 - (5) معانی القرآن 2 / 280 میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 88/2 میں نقل کیا ہے۔ اور اس سے پہلے کا حصہ بھی اسی سے ہے۔ (6) ابو اللیث نے یہ خبر 505/1 میں ذکر کی ہے، اور اس میں 'عبرانیین' کا لفظ 'نصرانیین' کی جگہ آیا ہے۔ (7) اعراب القرآن 88/2 میں۔

Surah Al-An'am: Verse 105 488

...the Verses": We bring them verse after verse so they would say: You have studied with us, thus they mention the first along with the last. This is literal, and what Abu Ishaq said is metaphorical. In "Darasta" (you studied), there are seven readings. Abu Amr and Ibn Kathir read: "Daarasta" with an Alif between the Dal and the Ra, like the form "Fa'alta". This is the reading of Ali, Ibn Abbas, Said bin Jubayr, Mujahid, Ikrima, and the people of Makkah. Ibn Abbas said: The meaning of "Daarasta" is: You have followed/recited (1). Ibn Amir read: "Darasat" with a Fatha on the Seen and a Suqun on the Ta without an Alif, like "kharajat" (it went out). This is the reading of Al-Hasan (2). The rest read: "Darasta" (you studied) like "kharajta" (you went out) (3). According to the first reading: You studied with the People of the Book and they studied with you, meaning: you discussed with them and they discussed with you. This was said by Said bin Jubayr (4). This meaning is indicated by the words of Allah Almighty reporting about them: {and another people assisted him therein} [Al-Furqan: 4], meaning: the Jews assisted the Prophet ﷺ with the Quran and discussed it with him. All of this is the claim of the polytheists. Similar to it is their saying: {And they say, "Legends of the former peoples which he has written down, and they are dictated to him morning and afternoon."} [Al-Furqan: 5]. {And when it is said to them, "What has your Lord sent down?" they say, "Legends of the former peoples."} [Al-Nahl: 24] (5). It was said: The meaning is: You studied with us, so its meaning is like the meaning of "Darasta". Al-Nahhas mentioned this and chose it. The first was mentioned by Makki; and Al-Nahhas claimed it was metaphorical (6), as he said:

---

(1) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 2/468, and narrated from Ibn Abbas, Mujahid, and Said bin Jubayr in Al-Tabari 9/473-476. (2) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 2/468, and narrated by al-Tabari 9/477 from Ibn Mas'ud, Ibn al-Zubayr, and al-Hasan. (3) Al-Sab'a p. 264, and Al-Taysir p. 105. (4) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 2/468. (5) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/444. (6) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/89, and Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/444.

सूरह अल-अन'आम: आयत 105 488

"...निशानियाँ": हम उन्हें एक के बाद एक आयत लाते हैं ताकि वे कहें: आपने हमारे साथ अध्ययन किया है, इसलिए वे पहले को बाद वाले के साथ याद करते हैं। यह वास्तविकता (हक़ीक़त) है, और जो अबू इसहाक़ ने कहा वह रूपक (मजाज़) है। "दरास्ता" (Darasta) में सात क़िरात (पढ़ने के तरीके) हैं। अबू अम्र और इब्न कसीर ने पढ़ा: "दारास्ता" (Daarasta) दाल और रा के बीच अलिफ़ के साथ, "फ़ा'अलता" के वज़न पर। यह अली, इब्न अब्बास, सईद बिन जुबैर, मुजाहिद, इकरीमा और मक्का वालों की क़िरात है। इब्न अब्बास ने कहा: "दारास्ता" का अर्थ है: आपने पाठ किया (1)। इब्न आमिर ने पढ़ा: "दरासत" (Darasat) सीन पर फतह और अलिफ़ के बिना ता पर सुकून के साथ, जैसे "खरजत" (वह निकली)। यह अल-हसन की क़िरात है (2)। बाकी सब ने पढ़ा: "दरास्ता" (आपने पढ़ा) जैसे "खरजता" (आप निकले) (3)। पहली क़िरात के अनुसार: आपने अहले किताब (किताब वाले) के साथ अध्ययन किया और उन्होंने आपके साथ अध्ययन किया, यानी: आपने उनके साथ चर्चा की और उन्होंने आपके साथ चर्चा की। यह सईद बिन जुबैर (4) ने कहा था। इस अर्थ का प्रमाण अल्लाह सर्वशक्तिमान का उनके बारे में बताते हुए यह कथन है: {और दूसरे लोगों ने इसमें उसकी सहायता की है} [अल-फ़ुरकान: 4], यानी: यहूदियों ने कुरान पर पैगंबर ﷺ की सहायता की और उनके साथ इस पर चर्चा की। यह सब बहुदेववादियों (मुशरिकों) का कहना है। इसी तरह उनका कहना है: {और उन्होंने कहा, "प्राचीन लोगों की कहानियाँ हैं जिन्हें उसने लिख लिया है, और वे सुबह और दोपहर उसे सुनाई जाती हैं।" } [अल-फ़ुरकान: 5]। {और जब उनसे कहा जाता है, "तुम्हारे पालनहार ने क्या उतारा है?" वे कहते हैं, "प्राचीन लोगों की कहानियाँ।" } [अन-नहल: 24] (5)। और कहा गया: इसका अर्थ है: आपने हमारे साथ अध्ययन किया, तो इसका अर्थ "दरास्ता" के अर्थ के समान होगा। अल-नहस ने इसका उल्लेख किया और इसे चुना। पहला मक्की द्वारा उल्लेख किया गया था; और अल-नहस ने दावा किया कि यह रूपक (मजाज़) है (6), जैसा कि उन्होंने कहा:

---

(1) म'आनी अल-कुरान, अल-नहस 2/468, और अल-तबरी 9/473-476 में इब्न अब्बास, मुजाहिद और सईद बिन जुबैर से उद्धृत। (2) म'आनी अल-कुरान, अल-नहस 2/468, और अल-तबरी 9/477 द्वारा इब्न मसूद, इब्न अल-जुबैर और अल-हसन से उद्धृत। (3) अल-सब'आ पृ. 264, और अल-तयसीर पृ. 105। (4) म'आनी अल-कुरान, अल-नहस 2/468। (5) अल-कश्फ अन वुजूह अल-क़िरात 1/444। (6) ए'राब अल-कुरान, अल-नहस 2/89, और अल-कश्फ अन वुजूह अल-क़िरात 1/444।

سورة الانعام: آیت 105 488

آیات»: ہم ایک کے بعد ایک آیت لاتے ہیں تاکہ وہ کہیں: تم نے ہم پر پڑھا ہے، پس وہ پہلے کو دوسرے کے ساتھ ذکر کرتے ہیں۔ یہ حقیقت ہے، اور جو ابو اسحاق نے کہا وہ مجاز ہے۔ اور لفظ «دَرَسْتَ» میں سات قرأتیں ہیں۔ ابو عمرو اور ابن کثیر نے پڑھا: «دارَسْتَ» دال اور را کے درمیان الف کے ساتھ، کفاعَلْتَ کے وزن پر۔ اور یہ علی، ابن عباس، سعید بن جبیر، مجاہد، عکرمہ اور اہل مکہ کی قرأت ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: «دارَسْتَ» کے معنی ہیں: تم نے تلاوت کی (1)۔ اور ابن عامر نے پڑھا: «دَرَسَتْ» سین کے فتحہ اور الف کے بغیر تاء کے سکون کے ساتھ، جیسے «خَرَجَتْ»۔ اور یہ حسن کی قرأت ہے (2)۔ اور باقی حضرات نے پڑھا: «دَرَسْتَ» جیسے «خَرَجْتَ» (3)۔ پس پہلی قرأت کے مطابق: تم نے اہل کتاب کے ساتھ درس لیا اور انہوں نے تمہارے ساتھ درس لیا، یعنی: تم نے ان سے مذاکرہ کیا اور انہوں نے تم سے مذاکرہ کیا۔ یہ بات سعید بن جبیر (4) نے کہیا اور اس معنی پر اللہ تعالیٰ کا یہ قول دلالت کرتا ہے جو ان کے بارے میں خبر دیتے ہوئے فرمایا: {اور دوسرے لوگوں نے اس پر اس کی مدد کی ہے} [الفرقان: 4]، یعنی: یہودیوں نے قرآن کے سلسلے میں نبی ﷺ کی مدد کی اور ان سے اس بارے میں مذاکرہ کیا۔ اور یہ سب مشرکین کا قول ہے۔ اور اسی طرح ان کا یہ قول ہے: {اور انہوں نے کہا کہ یہ پہلے لوگوں کی داستانیں ہیں جو اس نے لکھ لی ہیں، پھر وہ صبح و شام اسے پڑھ کر سنائی جاتی ہیں} [الفرقان: 5]۔ {اور جب ان سے کہا جاتا ہے کہ تمہارے رب نے کیا نازل کیا ہے؟ تو کہتے ہیں: پہلے لوگوں کی داستانیں} [النحل: 24] (5)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: تم نے ہمارے ساتھ درس لیا، تو اس کا معنی وہی ہوگا جو «دَرَسْتَ» کا معنی ہے۔ اسے نحاس نے ذکر کیا اور اسی کو اختیار کیا۔

اور پہلا قول مکی نے ذکر کیا ہے؛ اور نحاس کا گمان ہے کہ وہ مجاز ہے (6)، جیسا کہ انہوں نے کہا:

---

(1) معانی القرآن للنحاس 468/2 ، اور اسے الطبری نے 473/9 - 476 میں ابن عباس، مجاہد اور سعید بن جبیر سے روایت کیا ہے۔ (2) معانی القرآن للنحاس 468/2 ، اور اسے الطبری نے 477/9 میں ابن مسعود، ابن زبیر اور حسن سے روایت کیا ہے۔ (3) السبعة ص 264 ، اور التیسیر ص 105۔ (4) معانی القرآن للنحاس 468/2۔ (5) الکشف عن وجوہ القراءات 444/1۔ (6) إعراب القرآن للنحاس 89/2 ، اور الکشف عن وجوہ القراءات 444/1۔

Surat Al-An'am, Verse 105 489

"For death is what the mother gives birth to." (1)

And for whoever recited: "darasta" (you have studied), the best that was said regarding this recitation is that the meaning is: lest they say it (the revelation) has ceased and been erased, and Muhammad ﷺ brings nothing else. (2) Qatadah recited: "durisat" meaning: it was read. (3) Sufyan bin 'Uyaynah narrated from 'Amr bin 'Ubayd, from Al-Hasan that he recited: "daaras-ta" (you have studied with others). (4) Abu Hatim held the view that this recitation is not permissible; he said: because the verses (of the Quran) do not "study together". Others said: Recitation in this way is permissible, and the meaning is not as Abu Hatim went towards, but its meaning is: your Ummah has studied with you; i.e., your Ummah studied with you, even if no prior mention was made of this, like His saying: {Until it was hidden by the veil [of night]} [Saad: 32]. Al-Akhfash recounted: "wa liyakooloo darusat" (5), and it is with the meaning of "darast" except that it is more eloquent. Abu Al-'Abbas recounted that it was recited: "wa liyakooloo daras-ta" with a sukoon on the Lam as a command. It contains the meaning of a threat; i.e., let them say what they wish, for the truth is clear, as Allah Almighty said: {So let them laugh a little and weep much} [At-Tawbah: 82]. As for whoever gives the Lam a kasra, then for him it is the Lam of purpose (Lam kay). And all these recitations trace their derivation back to one thing: to softening and making subservient. (6) And "darasta" is from "darasa yadrusu diraasatan", which is reading to others. It is said: "darastuhu", meaning: I made it easy/subservient through frequent reading. Its origin is: "darasa al-ta'aam", meaning: he trod upon it. And "al-dayaas" (treading/threshing) is "al-diraas" in the dialect of the people of...

(1) Previously mentioned 3/49. (2) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/89. (3) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 2/468, and transmitted by al-Tabari 9/476, and mentioned by Ibn Jinni in al-Muhtasib 1/225. (4) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 2/468, and mentioned by Ibn Khalawayh in al-Qira'at al-Shadh-dhah p. 40. (5) With a damma on the Ra', and it is in Ma'ani al-Quran by al-Akhfash 2/499, and the author quoted him through al-Nahhas in Ma'ani al-Quran 2/469, and the speech is from him, and Ibn 'Atiyyah mentioned it in al-Muharrar al-Wajiz 2/331, and Abu Hayyan in al-Bahr 4/197. (6) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 2/469-470.

सूरा अल-अन'आम, आयत 105 489

"मृत्यु के लिए ही माँ जन्म देती है।" (1)

और जिसने पढ़ा: "दरस्ता" (आपने अध्ययन किया है), तो उनके पढ़ने के बारे में सबसे अच्छी बात यह कही गई है कि इसका अर्थ है: ताकि वे यह न कहें कि यह (रहस्योद्घाटन) बंद हो गया है और मिट गया है, और मुहम्मद ﷺ इसके अलावा कुछ और नहीं लाते हैं। (2) क़तादाह ने पढ़ा: "दुरिसत" अर्थात: यह पढ़ा गया। (3) सुफ़यान बिन उयैना ने अम्र बिन उबैद से, अल-हसन से रिवायत की है कि उन्होंने पढ़ा: "दारसता" (आपने दूसरों के साथ अध्ययन किया है)। (4) अबू हातिम की राय थी कि यह पाठ जायज़ नहीं है; उन्होंने कहा: क्योंकि आयतें (कुरान की) आपस में "अध्ययन" नहीं करती हैं। दूसरों ने कहा: इस तरह से पाठ करना जायज़ है, और अर्थ वह नहीं है जो अबू हातिम ने माना था, बल्कि इसका अर्थ है: आपके उम्माह (समुदाय) ने आपके साथ अध्ययन किया है; यानी, आपके उम्माह ने आपसे अध्ययन किया, भले ही इसका कोई पिछला उल्लेख न किया गया हो, जैसे कि उनका कहना है: {जब तक कि वह ओझल न हो गया पर्दे (रात के) में} [साद: 32]। अल-अख़फ़श ने बयान किया: "व लियक़ूलू दुरूसत" (5), और यह "दरसत" के अर्थ में ही है, सिवाय इसके कि यह अधिक प्रभावशाली है। अबू अल-अब्बास ने बयान किया कि इसे पढ़ा गया: "व लियक़ूलू दरस्ता" लाम पर सुकून के साथ एक आदेश के रूप में। इसमें धमकी का अर्थ है; यानी, वे जो चाहें कहें, क्योंकि सच्चाई स्पष्ट है, जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {तो उन्हें थोड़ा हंसने दो और बहुत रोने दो} [अत-तौबा: 82]। जहाँ तक लाम पर कसरा (ज़ेर) लगाने वालों की बात है, तो उनके लिए यह उद्देश्य का लाम (लाम कय) है। और ये सभी पाठ अपनी व्युत्पत्ति में एक ही चीज़ की ओर लौटते हैं: नरम करने और अधीन करने की ओर। (6) और "दरस्ता" "दरसा यदरुसु दिरासतन" से है, जिसका अर्थ दूसरों को पढ़कर सुनाना है। कहा जाता है: "दरस्तहु", अर्थात: मैंने इसे बार-बार पढ़ने के माध्यम से आसान/अधीन कर दिया। इसका मूल है: "दरसा अल-ताआम", अर्थात: उसने उसे रौंद दिया। और "अल-दयासा" (रौंदना/गाहना) "अल-दिरास" है ... के लोगों की भाषा में।

(1) पूर्व में उल्लेखित 3/49। (2) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 2/89। (3) मा'नी अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 2/468, और अल-तबरी द्वारा प्रसारित 9/476, और अल-मुहतसिब 1/225 में इब्न जिन्नी द्वारा उल्लेखित। (4) मा'नी अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 2/468, और अल-किरा'अत अल-शाज़ाह पृष्ठ 40 में इब्न खलवैह द्वारा उल्लेखित। (5) रा पर दम्मा (पेश) के साथ, और यह अल-अख़फ़श द्वारा मा'नी अल-कुरान 2/499 में है, और लेखक ने अल-नहस के माध्यम से मा'नी अल-

कुरान 2/469 में इसे उद्धृत किया है, और यह उनका कथन है, और इब्न अतिय्याह ने इसे अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/331 में और अबू हयान ने अल-बहर 4/197 में उल्लेख किया है। (6) मा'नी अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 2/469-470।

سورة الانعام، آیت 105 489

"پس موت کے لیے ہی وہ ہے جسے ماں جنم دیتی ہے" (1)

اور جس نے پڑھا: "دَرَسْتَ" (آپ نے پڑھا)، تو اس کی قرات کے بارے میں بہترین بات یہ کہی گئی ہے کہ اس کا معنی ہے: اور تاکہ وہ یہ نہ کہیں کہ یہ (وحی) منقطع ہو گئی اور مٹ گئی، اور محمد ﷺ اس کے سوا کچھ نہیں لاتے۔ (2) اور قتادہ نے پڑھا: "دُرِسَتْ" یعنی: پڑھی گئی۔ (3) اور سفیان بن عیینہ نے عمرو بن عبید سے، حسن سے روایت کی کہ انہوں نے پڑھا: "دارَسْتَ" (آپ نے دوسروں کے ساتھ مل کر پڑھا)۔ (4) اور ابو حاتم کا خیال تھا کہ یہ قرات جائز نہیں ہے؛ انہوں نے کہا: کیونکہ آیات (قرآن کی) آپس میں ایک دوسرے سے نہیں پڑھتیں۔ دوسروں نے کہا: اس طریقے سے قرات جائز ہے، اور معنی وہ نہیں ہے جس کی طرف ابو حاتم گئے، بلکہ اس کا معنی ہے: آپ کی امت نے آپ کے ساتھ مل کر پڑھا؛ یعنی: آپ کی امت نے آپ سے پڑھا، اگرچہ اس کا پہلے ذکر نہیں ہوا، جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: {یہاں تک کہ وہ پردے (رات کی اوٹ) میں چھپ گئے} [ص: 32]۔ اور اخفش نے حکایت کی ہے: "وَلِيَقُولُوا دَرُسَتْ" (5)، اور یہ "دَرَسَتْ" کے معنی میں ہے سوائے اس کے کہ یہ زیادہ فصیح ہے۔ اور ابو العباس نے حکایت کی کہ اسے پڑھا گیا: "وَلِيَقُولُوا دَرَسْتَ" لام کے سکون کے ساتھ بحیثیتِ امر۔ اس میں تہدید (دھمکی) کا معنی ہے؛ یعنی: وہ جو چاہیں کہیں کیونکہ حق واضح ہے، جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: {پس انہیں چاہیے کہ وہ تھوڑا ہنسیں اور زیادہ روئیں} [التوبہ: 82]۔ رہا وہ شخص جس نے لام کے نیچے کسرہ (زیر) پڑھا، تو اس کے نزدیک یہ "لامِ کے" (وجہ بیان کرنے والا لام) ہے۔ اور ان تمام قراتوں کا ماخذ ایک ہی چیز کی طرف لوٹتا ہے، یعنی نرم کرنے اور مطیع کرنے کی طرف۔ (6) اور "دَرَسْتَ" 'دَرَسَ يَدْرُسُ دِرَاسَةً' سے ہے، اور وہ ہے دوسروں کو پڑھ کر سنانا۔ اور کہا گیا ہے:

"دَرَسْتُهُ"، یعنی: کثرتِ قرات سے میں نے اسے سہل/مطیع کر دیا۔ اور اس کی اصل ہے: "دَرَسَ الطَّعَامَ"، یعنی: اس نے اناج کو روندا۔ اور "الدَّیَاسُ" اہل... کی لغت میں "الدِّرَاسُ" ہے۔

(1) سلف 3/49۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 2/89۔ (3) معانی القرآن للنحاس 2/468، اور اسے طبری نے نکالا ہے 9/476، اور ابن جنی نے المحتسب 1/225 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (4) معانی القرآن للنحاس 2/468، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ صفحہ 40 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (5) راء کے ضمہ (پیش) کے ساتھ، اور یہ اخفش کی معانی القرآن 2/499 میں ہے، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے معانی القرآن 2/469 میں نقل کیا ہے، اور کلام انہی کا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 2/331 میں اور ابو حیان نے البحر 4/197 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (6) معانی القرآن للنحاس 2/469 - 470۔

Al-Sham. It is also said: its root is from "darastu al-thawba adrusuhu darsan", meaning: I wore it out (1). And "darasa al-thawbu darsan" means: it became worn out. This also refers back to humility. It is said: Idris was so named because of his frequent study (darasah) of the Book of Allah. "Darastu al-kutuba," "tadaraastuha," and "iddaaraastuha" all mean: I studied them. "Darastu al-kitaba darsan wa dirasatan" (2). A woman's "dars" means she menstruated. It is said that a woman's private part is nicknamed "Abu Adras" (3), referring to menstruation. "Al-dars" also means a hidden path. Al-Asma'i narrated: a camel that has not been "darsed" (لم يُدرَس) means it has not been ridden. And "darasat" from "darasa al-manzil" means when it is effaced or erased.

Ibn Mas'ud, his companions, Ubayy, Talhah, and Al-A'mash read: {and that they may say: 'He (Muhammad) has studied'} (4), meaning: Muhammad studied the verses.

{And that We may make it clear} meaning the speech and its varied forms, or the Quran (5) {for a people who know}.

Allah's statement: {Follow what has been revealed to you from your Lord; there is no god but He; and turn away from the polytheists (106)}.

Allah's statement: {Follow what has been revealed to you from your Lord} meaning the Quran; i.e., do not preoccupy your heart and mind with them, but occupy yourself with the worship of Allah. {There is no god but He; and turn away from the polytheists} is abrogated (6).

---

(1) Tahdhib al-Lugha 12/358-360. (2) Al-Sihah (root: d-r-s). (3) The author quoted Ibn Faris in Al-Mujmal 2/322. In Al-Sihah and Al-Lisan (root: d-r-s): Abu Waras. (4) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 40 from Ibn Mas'ud, and Al-Muhtasib 1/225 from Ibn Mas'ud and Ubayy. Al-Tabari transmitted it from them 9/478, and Ibn Kathir said regarding the interpretation of this verse: "This is strange, as something contrary to this was narrated from Ubayy bin Ka'b." Then he mentioned what Ibn Mardawayh and Al-Hakim in Al-Mustadrak 2/238 narrated and authenticated: That the Prophet (peace be upon him) recited it as: "darasta" (you have studied). (5) In version (Zha): "and the indications (al-qara'in)". (6) Mentioned by Makki in Al-Idah for Nasikh and Mansukh al-Qur'an p. 286 from Ibn Abbas that he said: "The Verse of the Sword {so kill the polytheists} [Al-Tawbah: 5] abrogated it." Makki said: "Most people are of the opinion that it is 'muhkam' (firmly established, not abrogated)."

सूरा अल-अनआम: आयत 105 - 106 / पृष्ठ 490

अल-शाम। और कहा गया: इसका मूल "दरस्तु अत-थौबा अद्रुसुहु दर्सन" से है, जिसका अर्थ है: मैंने उसे पुराना कर दिया (1)। और "दरस अत-थौबु दर्सन" का अर्थ है: कपड़ा पुराना हो गया। यह विनम्रता की ओर भी वापस जाता है। कहा जाता है: इदरीस का नाम इसलिए रखा गया था क्योंकि उन्होंने अल्लाह की किताब का बहुत अध्ययन (दरासह) किया था। "दरस्तु अल-कुतुबा", "तदारास्तुहा", और "इद्दारास्तुहा" सभी का अर्थ है: मैंने उनका अध्ययन किया। "दरस्तु अल-किताबा दर्सन व दिरासतन" (2)। एक महिला का "दर्स" का अर्थ है कि वह मासिक धर्म से थी। यह कहा जाता है कि एक महिला के निजी अंग का उपनाम "अबू अद्रस" (3) है, जो मासिक धर्म का संकेत देता है। "अद-दर्स" का अर्थ एक गुप्त मार्ग भी है। अल-अस्माई ने वर्णन किया है: एक ऊँट जिसे "दर्स" नहीं किया गया है, इसका अर्थ है कि उस पर सवारी नहीं की गई है। और "दरसत" का अर्थ "दरस अल-मंजिल" से है जब वह मिट गया हो।

इब्न मसूद, उनके साथियों, उबैय, तल्हा और अल-अ'मश ने पढ़ा: {और ताकि वे कहें: 'उसने (मुहम्मद ने) अध्ययन किया है'} (4), अर्थात: मुहम्मद ने आयतों का अध्ययन किया।

{और ताकि हम इसे स्पष्ट कर दें} यानी वाणी और उसके विभिन्न रूप, या कुरान (5) {उन लोगों के लिए जो जानते हैं}।

अल्लाह का कथन: {उसका अनुसरण करें जो आपके रब की ओर से आप पर उतारा गया है; उसके सिवा कोई ईश्वर नहीं है; और मुशरिकों (बहुदेववादियों) से मुँह मोड़ लें (106)}।

अल्लाह का कथन: {उसका अनुसरण करें जो आपके रब की ओर से आप पर उतारा गया है} यानी कुरान; अर्थात: अपने हृदय और मन को उनमें न उलझाएं बल्कि अल्लाह की इबादत में लगे रहें। {उसके सिवा कोई ईश्वर नहीं है; और मुशरिकों से मुँह मोड़ लें} निरस्त (मनसूख) है (6)।

---

(1) तहजीब अल-लुगा 12/358-360। (2) अस-सिहह (धातु: द-र-स)। (3) लेखक ने अल-मुजमल 2/322 में इब्न फारिस से उद्धृत किया। अस-सिहह और अल-लिसान (धातु: द-र-स) में: अबू वरस। (4) अल-क़िराअत अल-शाद्दाह पृ. 40 इब्न मसूद से, और अल-मुहतासिब 1/225 इब्न मसूद और उबैय से। अल-तबरी ने उनसे 9/478 में इसे उद्धृत किया, और इब्न कसीर ने इस आयत की व्याख्या में कहा: "यह अजीब है, क्योंकि उबैय बिन का'ब से इसके विपरीत कुछ वर्णित है।" फिर उन्होंने इब्न

मरदवैह और अल-हाकिम द्वारा अल-मुस्तदरक 2/238 में वर्णित और प्रमाणित बात का उल्लेख किया: कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने इसे इस तरह पढ़ा: "दरस्ता" (आपने अध्ययन किया है)। (5) संस्करण (ज़ा) में: "और सुराग (अल-क़राइन)"। (6) मक्की ने अल-इदाह नासिख और मनसूख अल-कुरान पृ. 286 में इब्न अब्बास से उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: "तलवार की आयत {मुशरिकों को मार डालो} [अत-तौबा: 5] ने इसे निरस्त कर दिया।" मक्की ने कहा: "अधिकांश लोगों की राय है कि यह 'मुहकम' (दृढ़ता से स्थापित, निरस्त नहीं) है।"

سورة الانعام: آیات 105 - 106 / صفحہ 490

الشام۔ اور کہا گیا: اس کی اصل "دَرَسْتُ الثوب أدْرُسه دَرْساً" سے ہے، یعنی: میں نے اسے پرانا کر دیا (1)۔ اور "دَرَس الثوب دَرْساً" کا مطلب ہے: کپڑا پرانا ہو گیا۔ یہ عاجزی کی طرف بھی لوٹتا ہے۔ کہا جاتا ہے: ادریس کا نام اس لیے رکھا گیا کہ وہ اللہ کی کتاب کا کثرت سے مطالعہ (درس) کرتے تھے۔ "دَارَسْتُ الكتب"، "تَدَارَسْتُها" اور "ادَّارَسْتُها" سب کا مطلب ہے: میں نے ان کا مطالعہ کیا۔ "دَرَسْتُ الكتاب دَرْساً ودراسة" (2)۔ عورت کا "درس" ہونے کا مطلب ہے کہ اسے حیض آیا۔ کہا جاتا ہے کہ عورت کی شرمگاہ کی کنیت "ابو ادراس" (3) ہے، جو حیض کی طرف اشارہ ہے۔ "الدرس" کے معنی پوشیدہ راستے کے بھی ہیں۔ اصمعی نے روایت کیا: وہ اونٹ جسے "درس" نہ کیا گیا ہو، یعنی جس پر سواری نہ کی گئی ہو۔ اور "دَرَست" کا تعلق "دَرَس المنزل" سے ہے جب وہ مٹ جائے یا پرانا ہو جائے۔

ابن مسعود، ان کے ساتھیوں، ابی، طلحہ اور اعمش نے پڑھا: ﴿وليقولوا دَرَسَ﴾ (4) یعنی: محمد (ﷺ) نے آیات کا مطالعہ کیا۔

﴿وَلِنُبَيِّنَهُ﴾ یعنی کلام اور اس کی مختلف صورتیں، یا قرآن (5) ﴿لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اتَّبِعْ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِن رَّبِّكَ لَا إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ ١٠٦﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اتَّبِعْ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِن رَّبِّكَ﴾ یعنی قرآن؛ یعنی: اپنے دل و دماغ کو ان میں مشغول نہ کریں، بلکہ اللہ کی عبادت میں مصروف رہیں۔ ﴿لَا إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ﴾ منسوخ ہے (6)۔

(1) تہذیب اللغۃ 12/358-360۔ (2) الصحاح (مادہ: درس)۔ (3) مصنف نے المجمل 2/322 میں ابن فارس سے نقل کیا۔ الصحاح اور اللسان (مادہ: درس) میں: ابو وراس۔ (4) القراءات الشاذة ص 40 ابن مسعود سے، اور المحتسب 1/225 ابن مسعود اور ابی سے۔ طبری نے ان سے 9/478 میں اسے روایت کیا، اور ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں کہا: "یہ غریب ہے، کیونکہ ابی بن کعب سے اس کے خلاف مروی ہے۔" پھر انہوں نے ابن مردویہ اور الحاکم کی المستدرک 2/238 میں روایت کردہ اور صحیح قرار دی گئی بات کا ذکر کیا: کہ نبی کریم ﷺ نے اسے اس طرح پڑھایا: "دَرَسْتَ" (آپ نے مطالعہ کیا)۔ (5) نسخہ (ظ) میں: "والقرائن"۔ (6) مکی نے "الایضاح لناسخ القرآن ومنسوخہ" ص 286 میں ابن عباس سے ذکر کیا ہے کہ انہوں نے فرمایا: "اسے تلوار والی آیت ﴿فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ﴾ [التوبۃ: 5] نے منسوخ کر دیا۔" مکی نے کہا: "اکثر لوگوں کا خیال ہے کہ یہ 'محکم' (غیر منسوخ) ہے۔"

Surah Al-An'am, Verses 107 - 108 491

His, the Almighty's, word: {If Allah had willed, they would not have associated [others with Him]. And We have not made you over them a guardian, nor are you a manager over them (107)}

His, the Almighty's, word: {If Allah had willed, they would not have associated [others with Him]} is a clear text indicating that shirk (associating others with Allah) happens by His will, and it is a refutation of the Qadariyyah sect as mentioned before (1). {And We have not made you over them a guardian} means: You cannot protect them from the punishment of Allah. {nor are you a manager over them} means: a person in charge of their affairs regarding the interests of their religion or their worldly life, such that you act with kindness toward them in obtaining what is due to them; so you are not a guardian in that regard, nor a manager in this. You are only a conveyer [of the message]. And this was before he was commanded to fight.

His, the Almighty's, word: {And do not insult those they invoke other than Allah, lest they insult Allah in enmity without knowledge. Thus We have made fair-seeming to every community their deeds. Then to their Lord is their return, and He will inform them about what they used to do (108)}

There are five points regarding it:

First: His, the Almighty's, word: {And do not insult those they invoke other than Allah} is a prohibition. {lest they insult Allah} is the result of the prohibition. So Allah, the Glorified, forbade the believers from insulting their idols; because He knew [that] if they insulted them, the disbelievers would be repulsed and increase in disbelief (2).

Ibn Abbas said: The disbelievers of Quraysh said to Abu Talib: "Either you forbid Muhammad and his companions from insulting our gods and disparaging them, or we will insult his God and satirize Him"; so the verse was revealed (3).

Second: The scholars said: Its ruling remains for this nation in all circumstances; whenever a disbeliever is in a position of strength, and it is feared that he will insult Islam, or the Prophet, peace and blessings be upon him, or Allah, the Mighty and Majestic, then it is not permissible for a Muslim to insult their crosses, their religion, or their churches, nor to expose himself to what leads to that; because it is equivalent to inciting disobedience. And he expressed idols - which do not reason -

(1) 1/230. (2) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/89, and what was previously between brackets is from it. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/305, and it was recorded by al-Tabari 9/480.

सूरह अल-अनाम, आयत 107 - 108 491

अल्लाह तआला का फरमान: {और यदि अल्लाह चाहता तो वे साझी न ठहराते। और हमने आपको उन पर कोई रक्षक नहीं बनाया, और न ही आप उन पर कोई कार्यवाहक हैं (107)}

अल्लाह तआला का फरमान: {और यदि अल्लाह चाहता तो वे साझी न ठहराते} यह इस बात का स्पष्ट पाठ है कि शिर्क(साझी ठहराना) उसकी इच्छा से होता है, और यह कदरिया संप्रदाय के मत का खंडन है जैसा कि पहले बताया गया है (1)। {और हमने आपको उन पर कोई रक्षक नहीं बनाया} यानी: आप उन्हें अल्लाह के अज़ाब से नहीं बचा सकते। {और न ही आप उन पर कोई कार्यवाहक हैं} यानी: उनके धर्म या दुनिया के हितों के मामले में उनके कार्यों का ज़िम्मेदार, ताकि आप उनके साथ उनकी ज़रूरतों को पूरा करने में दयालुता बरतें; अतः आप इसमें रक्षक नहीं हैं और न ही इसमें कार्यवाहक हैं, आप तो केवल संदेश पहुँचाने वाले हैं। और यह युद्ध का आदेश दिए जाने से पहले की बात है।

अल्लाह तआला का फरमान: {और उन्हें गाली न दो जिन्हें वे अल्लाह के सिवा पुकारते हैं, अन्यथा वे अज्ञानतावश शत्रुता में अल्लाह को गाली देंगे। इसी प्रकार हमने प्रत्येक समुदाय के लिए उनके कर्मों को सुशोभित कर दिया है। फिर उनके रब की ओर ही उनका लौटना है, फिर वह उन्हें बता देगा जो कुछ वे किया करते थे (108)}

इसमें पाँच मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {और उन्हें गाली न दो जिन्हें वे अल्लाह के सिवा पुकारते हैं} यह निषेध (मनाही) है। {अन्यथा वे अल्लाह को गाली देंगे} यह निषेध का उत्तर है। अल्लाह सुभानहु ने मोमिनों को उनके बुतों को गाली देने से मना किया; क्योंकि वह जानता था कि यदि वे उन्हें गाली देंगे, तो काफिर बिदक जाएंगे और कुफ्र में बढ़ जाएंगे (2)।

इब्न अब्बास ने कहा: कुरैश के काफिरों ने अबू तालिब से कहा: "या तो आप मुहम्मद और उनके साथियों को हमारे देवताओं को गाली देने और उनकी निंदा करने से रोकें, या फिर हम उनके ईश्वर को गाली देंगे और उनकी बुराई करेंगे"; तब यह आयत उतरी (3)।

दूसरा: विद्वानों ने कहा: इसका हुक्म इस उम्मत के लिए हर हाल में बाकी है; जब भी काफिर शक्ति में हो, और यह डर हो कि वह इस्लाम, या नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम, या अल्लाह अज़्ज़ा व

जल्ला को गाली देगा, तो किसी मुसलमान के लिए उनके क्रूस, उनके धर्म या उनके चर्चों को गाली देना जायज़ नहीं है, और न ही ऐसी किसी चीज़ में शामिल होना जो इसका कारण बने; क्योंकि यह गुनाह पर उकसाने के समान है। और उसने मूर्तियों के बारे में व्यक्त किया - जो बुद्धि नहीं रखतीं -

---

(1) 230/1. (2) इ'राबुल कुरआन लिन-नह़्ह़ास 89/2, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह उसी से है। (3) अल-मुह़र्ररुल वजीज़ 305/2, और इसे तबरी ने निकाला है 480/9.

سورہ الانعام، آیات ۱۰۷ - ۱۰۸ ۴۹۱

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكُوا وَمَا جَعَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا وَمَا أَنتَ عَلَيْهِم بِوَكِيلٍ (١٠٧)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكُوا﴾ اس بات پر نص ہے کہ شرک اس کی مشیت سے ہے، اور یہ فرقہ قدریہ کے مذہب کی تردید ہے جیسا کہ پہلے گزرا (۱)۔ ﴿وَمَا جَعَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا﴾ یعنی: آپ انہیں اللہ کے عذاب سے نہیں بچا سکتے۔ ﴿وَمَا أَنتَ عَلَيْهِم بِوَكِيلٍ﴾ یعنی: ان کے دین یا دنیا کے مفادات کے امور کے نگران، تاکہ آپ ان کے واجبات کے حصول میں ان کے ساتھ نرمی برتیں؛ پس آپ اس معاملے میں نہ نگہبان ہیں اور نہ اس میں وکیل، آپ تو صرف پیغام پہنچانے والے ہیں۔ اور یہ قتال کا حکم دیے جانے سے پہلے کی بات ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِن دُونِ اللَّهِ فَيَسُبُّوا اللَّهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ كَذَلِكَ زَيَّنَّا لِكُلِّ أُمَّةٍ عَمَلَهُمْ ثُمَّ إِلَى رَبِّهِم مَّرْجِعُهُمْ فَيُنَبِّئُهُم بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (١٠٨)﴾

اس میں پانچ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِن دُونِ اللَّهِ﴾ یہ نہی ہے۔ ﴿فَيَسُبُّوا اللَّهَ﴾ نہی کا جواب ہے۔ اللہ سبحانہ نے مومنوں کو ان کے بتوں کو گالی دینے سے منع فرمایا؛ کیونکہ اسے معلوم تھا [کہ] اگر وہ انہیں گالی دیں گے تو کافر بدک جائیں گے اور کفر میں بڑھ جائیں گے (۲)۔

ابن عباس نے کہا: قریش کے کفار نے ابو طالب سے کہا: "یا تو آپ محمد اور ان کے ساتھیوں کو ہمارے معبودوں کو گالی دینے اور ان کی توہین کرنے سے روکیں، یا ہم ان کے معبود کو گالی دیں گے اور ان کی ہجو کریں گے"؛ تو یہ آیت نازل ہوئی (۳)۔

دوسرا: علماء نے کہا: اس کا حکم اس امت میں ہر حال میں باقی ہے؛ پس جب بھی کافر غلبہ میں ہو، اور یہ اندیشہ ہو کہ وہ اسلام، یا نبی صلی اللہ علیہ وسلم، یا اللہ عزوجل کو گالی دے گا، تو کسی مسلمان کے لیے جائز نہیں کہ وہ ان کے صلیبوں، ان کے دین یا ان کے گرجوں کو گالی دے، اور نہ ہی کسی ایسی چیز کا سامنا کرے جو اس کا باعث بنے؛ کیونکہ یہ گناہ پر اکسانے کے مترادف ہے۔ اور بتوں کے بارے میں اظہار کیا - جو عقل نہیں رکھتے -

---

(۱) ۱/۲۳۰۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۲/۸۹، اور جو پہلے بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۲/۳۰۵، اور اسے طبری نے نکالا ہے ۹/۴۸۰۔

Page 492 Surah Al-An'am, Ayah 108

... to "those" [alluding to] the belief of the disbelievers regarding them(1).

Third: This verse also contains a form of peaceful coexistence and evidence for the obligation of ruling by "blocking the means" (Sadd al-Dhara'i'), as previously mentioned in [Surah] "Al-Baqarah"(2). In it is evidence that one who is in the right may be restrained from his right if it leads to harm in religion(3). From this meaning is what was narrated from Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) that he said: "Do not settle judgments between relatives for fear of severing ties"(4). Ibn al-Arabi said(5): "If the right is obligatory, it should be taken in every case, but if it is permissible, then this saying applies to it."

Fourth: His (Exalted is He) saying: {عدوا} (out of enmity/transgression), meaning: ignorance and transgression. It is narrated from the people of Makkah that they recited: "ʿuduwwan" with a dammah on the 'ayn and the dal, and a shaddah on the waw. This is the recitation of al-Hasan, Abu Raja, and Qatadah(6), and it refers back to the first recitation, both of which mean injustice.

The people of Makkah also recited: "ʿaduwwan" with a fathah on the 'ayn and a dammah on the dal, meaning "enemy." It is a singular noun representing a plural, as He said: {For they are an enemy to me, except the Lord of the worlds}(7) [Ash-Shu'ara: 77]. And the Almighty said: {They are the enemy} [Al-Munafiqun: 4]. It is in the accusative case (mansub) as a verbal noun (masdar), or as an object of purpose (maf'ul min ajlih)(8).

Footnotes: (1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/305. (2) 2/294. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/735. (4) Reported by al-Bayhaqi 6/6 with the wording: "Send back litigants if there is kinship between them, for settling judgments inherits animosity." He mentioned with it other reports from Umar with the same meaning regarding non-relatives, then said: "These reports from Umar are interrupted (munqati'), and Allah knows best." (5) In Ahkam al-Qur'an 2/735. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/89, and al-Muhtasib 1/226; it is the recitation of Ya'qub among the ten. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/89. Ibn Khalawayh mentioned the recitation in "The Unusual Recitations" p. 40 from some Meccans, and al-Tabari 9/483 from some Basrans. (8) Meaning in the recitation of the majority "ʿadwan" and the recitation of Ya'qub: "ʿuduwwan". As for the recitation: "ʿaduwwan", it is in the position of being an adverb of manner (hal). I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/89.

पृष्ठ ४९२ सूरा अल-अनआम, आयत १०८

... "उन लोगों" पर काफिरों के उनके बारे में विश्वास के अनुसार (१)।

तीसरा: इस आयत में भी एक प्रकार का शांतिपूर्ण सह-अस्तित्व (शांति समझौता) है, और "साधन अवरुद्ध करने" (सद्द अद-धाराई) के सिद्धांत के अनुसार निर्णय लेने के दायित्व का प्रमाण है, जैसा कि पहले "अल-बकरा" में उल्लेख किया गया है (२)। इसमें इस बात का प्रमाण है कि जो सत्य पर है, उसे उसके अधिकार से रोका जा सकता है यदि इससे धर्म में कोई हानि होती हो (३)। इसी अर्थ में उमर इब्न अल-खत्ताब (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "रिश्तेदारों के बीच फैसला न करो, इस डर से कि कहीं रिश्ते न टूट जाएं' (४)। इब्न अल-अरबी ने कहा (५): "यदि अधिकार अनिवार्य (वाजिब) है, तो उसे हर हाल में लिया जाना चाहिए, और यदि यह वैकल्पिक (जाइज़) है, तो यह बात उस पर लागू होती है।"

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {عدوا} यानी: अज्ञानता और उल्लंघन के कारण। मक्का के लोगों से वर्णित है कि उन्होंने इसे पढ़ा: "ʿuduwwan" (ऐन और दाल पर ज़म्म के साथ और वाव पर शद्दा के साथ)। यह अल-हसन, अबू रजा और कतादा की किराअत (पठन शैली) है (६), और यह पहली किराअत की ओर लौटती है, और दोनों का अर्थ 'अन्याय' (ज़ुल्म) है।

मक्का के लोगों ने इसे "ʿaduwwan" (ऐन पर फतह और दाल पर ज़म्म के साथ) भी पढ़ा है, जिसका अर्थ 'शत्रु' है। यह एकवचन है जो बहुवचन का प्रतिनिधित्व करता है, जैसा कि अल्लाह ने कहा: {क्योंकि वे मेरे शत्रु हैं, सिवाय संसार के रब के} (७) [अश-शुआरा: ७७]। और सर्वशक्तिमान ने कहा: {वही शत्रु हैं} [अल-मुनाफ़िकून: ४]। यह 'मस्दर' (भाववाचक संज्ञा) के रूप में, या 'मफ़ऊल मिन अजलह' (कारण बताने वाला कर्म) के रूप में 'मन्सूब' (कर्म कारक) है (८)।

पादलेख: (१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३०५/२ । (२) २९४/२ । (३) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान ७३५/२ । (४) अल-बैहकी ६६/६ द्वारा इन शब्दों के साथ उद्धृत: "झगड़ा करने वालों को वापस भेज दो यदि उनके बीच रिश्तेदारी है, क्योंकि फैसले का निपटारा नफरत पैदा करता है।" उन्होंने इसके साथ उमर से अन्य विवरणों का उल्लेख किया, जो रिश्तेदारों के अलावा अन्य के बारे में समान अर्थ में हैं, फिर कहा: "उमर से ये रिवायतें कटी हुई (मुनक़तिअ) हैं, और अल्लाह बेहतर जानता है।" (५) अहकाम अल-कुरान ७३५/२ में। (६) इराब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा ८९/२, और अल-मुहतासिब २२६/१, और यह दस प्रमुख किराअतों में से याकूब की किराअत है। (७) इराब

अल-कुरान अन-नहहास द्वारा ८९/२, और इब्न खालवैह ने "अल-क़िराअत अश-शाज़्ह" पृष्ठ ४० में कुछ मक्का वासियों से इसका उल्लेख किया है। और अल-तबरी ४८३/९ में कुछ बसरा वासियों से।
(८) यानी बहुसंख्यक (जम्हूर) की किराअत में "ʿadwan" और याकूब की किराअत में:
"ʿuduwwan", जहाँ तक किराअत "ʿaduwwan" का संबंध है, तो यह 'हाल' (अवस्था) के स्थान पर मन्सूब है। इराब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा ८९/२ ।

صفحہ ٤٩٢ سورۃ الانعام، آیت ١٠٨

بـ «الذین» ان کے بارے میں کافروں کے عقیدے کے مطابق(١)۔

تیسرا: اس آیت میں بھی ایک قسم کی صلح و مصالحت ہے، اور "سد ذرائع" (برائی کے راستوں کو بند کرنا) کے اصول کے مطابق فیصلہ کرنے کے وجوب کی دلیل ہے، جیسا کہ "البقرہ" میں پہلے گزر چکا ہے(٢)۔ اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ حق پر ہونے والے کو اس کے حق سے روکا جا سکتا ہے اگر اس سے دین میں کوئی نقصان پیدا ہوتا ہو(٣)۔ اسی معنی میں حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: "رشتہ داروں کے درمیان قطعی فیصلے نہ کرو، قطع رحمی (رشتہ ٹوٹنے) کے ڈر سے"(٤)۔ ابن العربی نے کہا(٥): "اگر حق واجب ہے تو اسے ہر حال میں لیا جائے گا، اور اگر جائز (اختیاری) ہے تو اس میں یہ بات کہی جائے گی۔"

چوتھا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {عدوا} یعنی: جہالت اور زیادتی کی وجہ سے۔ اہل مکہ سے مروی ہے کہ انہوں نے اسے "عُدُوًّا" (عین اور دال کے پیش اور واؤ کی تشدید کے ساتھ) پڑھا، اور یہ حسن، ابو رجاء اور قتادہ کی قرات ہے(٦)، اور یہ پہلی قرات کی طرف لوٹتی ہے، اور یہ دونوں ہی 'ظلم' کے معنی میں ہیں۔

اہل مکہ نے اسے "عَدُوًّا" (عین کے زبر اور دال کے پیش کے ساتھ) بھی پڑھا ہے جو کہ 'دشمن' کے معنی میں ہے۔ یہ واحد ہے جو جمع کی طرف سے کفایت کرتا ہے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: {پس وہ میرے دشمن ہیں سوائے رب العالمین کے}(٧) [سورہ شعراء: ٧٧]۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {وہی دشمن ہیں} [سورہ منافقون: ٤]۔ یہ مصدر ہونے کی بنا پر یا مفعول لہ (مفعول من اجلہ) ہونے کی بنا پر منصوب ہے(٨)۔

حواشی: (١) المحرر الوجیز ٣٠٥/٢ ۔ (٢) ٢٩٤/٢ ۔ (٣) احکام القرآن لابن العربی ٧٣٥/٢ ۔ (٤) اسے بیہقی نے ٦٦/٦ میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: "جھگڑا کرنے والوں کو واپس کر دو اگر ان کے درمیان رشتہ داری ہو، کیونکہ فیصلے کا نفاذ دشمنی پیدا کرتا ہے،" اور اس کے ساتھ عمر رضی اللہ عنہ سے غیر رشتہ داروں کے بارے میں بھی اسی معنی میں دیگر روایات ذکر کیں، پھر کہا: "عمر رضی اللہ عنہ سے یہ روایات منقطع ہیں، واللہ اعلم۔" (٥) احکام القرآن ٢/٧٣٥ میں۔ (٦) اعراب القرآن للنحاس ٨٩/٢، اور المحتسب ٢٢٦/١ اور یہ دس قراء میں سے یعقوب کی قرات ہے۔ (٧) اعراب القرآن للنحاس ٨٩/٢، اور ابن خالویہ نے "القراءات الشاذہ" ص ٤٠ میں بعض اہل مکہ سے اس قرات کا ذکر کیا ہے۔ اور طبری نے ٤٨٣/٩ میں بعض بصریوں سے۔ (٨) یعنی جمہور کی قرات میں "عَدْوًا" اور یعقوب کی قرات: "عُدُوًّا" ہے، جہاں تک قرات "عَدُوًّا" کا تعلق ہے تو یہ 'حال' کے محل میں منصوب ہے۔ اعراب القرآن للنحاس ٨٩/٢ ۔

Surah Al-An'am: Verses 108 - 109 493

Fifth: The words of the Almighty: "Thus We have made fair-seeming to every people their deeds" (6:108), meaning: just as We have made their deeds fair-seeming to these people, so too We have made fair-seeming to every nation their work. Ibn Abbas said: We made obedience fair-seeming to the people of obedience, and disbelief fair-seeming to the people of disbelief(1); and it is like His saying: "He misleads whom He wills and guides whom He wills" [An-Nahl: 93]. And in this is a refutation of the Qadariyah.

The words of the Almighty: "And they swear by Allah their strongest oaths that if a sign came to them, they would surely believe in it. Say, 'The signs are only with Allah.' And what will make you perceive that even if it came, they would not believe?" (6:109)

The words of the Almighty: "And they swear by Allah their strongest oaths that if a sign came to them, they would surely believe in it" contains two issues:

First: His words: "And they swear" means: they took an oath. And "Jahd" (effort/strength) of an oath is its strongest form, which is by Allah. So His words: "the strongest of their oaths" means: the utmost extent of their oaths that their knowledge reached, and where their capability ended. This is because they used to believe that Allah is the greatest God, and that they only worship these idols thinking that they bring them closer to Allah in position(2), as He informed about them in His saying: "We only worship them that they may bring us nearer to Allah in position" [Az-Zumar: 3]. And they used to swear by their fathers, by idols, and by other things, and they used to swear by Allah the Almighty, and they called it "Jahd al-Yameen" (the strongest oath) when the oath was by Allah.

"Jahda" is in the accusative case as an infinitive (Masdar), and its governing agent (Aamil) is "Aqsamu" according to Sibawayh's school, because it is similar in meaning(3).

And "Al-Jahd" with a fatha on the Jeem means: hardship; it is said: I did that with "Jahd" (great effort/hardship). And "Al-Juhd" with a damma means: energy/capacity; it is said: this is my "Juhd," meaning: my capacity. Some people make them the same and argue with His saying: "and those who find nothing but their effort (juhdahum)" [At-Tawbah: 79]. It was also read as: "jahdahum" with fatha; narrated from Ibn Qutaybah(4).

(1) Cited by Al-Wahidi in Al-Waseet 2/310. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/736. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/333. (4) In Adab al-Katib p. 308, and the reading was attributed by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhah p. 54 to Al-A'raj, 'Ata, and Mujahid, and the mutawatir (mass-transmitted) reading is: {جُهْدَهُمْ} with a damma on the Jeem.

सूरह अल-अनआम: आयत 108 - 109 493

पाँचवाँ: सर्वशक्तिमान का वचन: {كَذَٰلِكَ زَيَّنَّا لِكُلِّ أُمَّةٍ عَمَلَهُمْ} अर्थात: जिस प्रकार हमने इन लोगों के लिए उनके कार्यों को सुशोभित किया है, उसी प्रकार हमने प्रत्येक राष्ट्र के लिए उनके कार्यों को सुशोभित किया है। इब्न अब्बास ने कहा: हमने आज्ञाकारिता के लोगों के लिए आज्ञाकारिता को सुशोभित किया, और कुफ्र (अविश्वास) के लोगों के लिए कुफ्र को सुशोभित किया(1); और यह उनके इस वचन के समान है: {يُضِلُّ مَن يَشَاءُ وَيَهْدِي مَن يَشَاءُ} [अन-नहल: 93]। और इसमें क़दरिया (संप्रदाय) का खंडन है।

सर्वशक्तिमान का वचन: {وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَٰنِهِمْ لَئِن جَاءَتْهُمْ ءَايَةٌ لَّيُؤْمِنُنَّ بِهَا قُلْ إِنَّمَا الْآيَاتُ عِندَ اللَّهِ وَمَا يُشْعِرُكُمْ أَنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ}

सर्वशक्तिमान का वचन: {وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَٰنِهِمْ لَئِن جَاءَتْهُمْ ءَايَةٌ لَّيُؤْمِنُنَّ بِهَا} इसमें दो मसले (विषय) हैं:

पहला: उनका वचन: {وَأَقْسَمُوا} अर्थात: उन्होंने शपथ ली। और शपथ का "जहद" (शक्ति/प्रयास) उसकी सबसे मजबूत स्थिति है, जो अल्लाह के नाम पर होती है। तो उनके शब्द: "उनकी कसमों की पूरी ताकत" का अर्थ है: उनकी कसमों की वह सीमा जहाँ तक उनका ज्ञान पहुँचा और जहाँ उनकी क्षमता समाप्त हुई। ऐसा इसलिए था क्योंकि वे मानते थे कि अल्लाह सबसे बड़ा ईश्वर है, और वे इन मूर्तियों की पूजा केवल इस सोच के साथ करते थे कि वे उन्हें अल्लाह के करीब लाएँगी(2), जैसा कि उन्होंने उनके बारे में अपने वचन में बताया है: {مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَىٰ} [अज़-ज़ुमर: 3]। और वे अपने पूर्वजों की, मूर्तियों की और अन्य चीजों की कसमें खाते थे, और वे अल्लाह सर्वशक्तिमान की कसमें खाते थे, और जब कसम अल्लाह के नाम पर होती थी तो वे उसे "जहद अल-यमीन" (सबसे मजबूत कसम) कहते थे।

और "जहदा" शब्द मस्तर (इनफिनिटिव) के रूप में मंसूब (अक्यूज़ेटिव केस में) है, और सिबावैह के मत के अनुसार इसमें कारक (आमिल) "अक्समू" है; क्योंकि यह अर्थ में समान है(3)।

और "अल-जहद" (जीम पर ज़बर के साथ) का अर्थ है: कठिनाई; कहा जाता है: मैंने वह काम "जहद" (कठिनाई/कड़े प्रयास) के साथ किया। और "अल-जुहद" (जीम पर पेश के साथ) का अर्थ है: ऊर्जा/क्षमता; कहा जाता है: यह मेरा "जुहद" है, अर्थात: मेरी क्षमता। कुछ लोग इन दोनों को एक ही मानते

हैं और उनके इस वचन से दलील देते हैं: {وَالَّذِينَ لَا يَجِدُونَ إِلَّا جُهْدَهُمْ} [अत-तौबा: 79]। इब्न कुतैबा से "जहदुहुम" (ज़बर के साथ) भी पढ़ा गया है(4)।

---

(1) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 2/310 में इसका उल्लेख किया है। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/736। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/333। (4) अदब अल-कातिब पृष्ठ 308 में, और किरत को इब्न खालवैह ने अल-किरात अल-शादाह पृष्ठ 54 में अल-अराज, अता और मुजाहिद की ओर मनसूब किया है, और मुतवातिर किरत: {جُهْدَهُمْ} है (जीम पर पेश के साथ)।

سورہ الانعام: آیات 108 - 109 493

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ كَذَٰلِكَ زَيَّنَّا لِكُلِّ أُمَّةٍ عَمَلَهُمْ ﴾ یعنی: جس طرح ہم نے ان لوگوں کے لیے ان کے اعمال کو مزین کر دیا، اسی طرح ہم نے ہر امت کے لیے ان کے عمل کو مزین کر دیا۔ ابن عباس نے کہا: ہم نے اہل اطاعت کے لیے اطاعت کو مزین کیا، اور اہل کفر کے لیے کفر کو مزین کیا(1)؛ اور یہ اللہ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿ يُضِلُّ مَن يَشَاءُ وَيَهْدِي مَن يَشَاءُ ﴾ [النحل: 93]۔ اور اس میں قدریہ کا رد ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَٰنِهِمْ لَئِن جَاءَتْهُمْ ءَايَةٌ لَّيُؤْمِنُنَّ بِهَا قُلْ إِنَّمَا الْآيَاتُ عِندَ اللَّهِ وَمَا يُشْعِرُكُمْ أَنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَٰنِهِمْ لَئِن جَاءَتْهُمْ ءَايَةٌ لَّيُؤْمِنُنَّ بِهَا ﴾ اس میں دو مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَأَقْسَمُوا ﴾ یعنی: انہوں نے قسمیں کھائیں۔ اور "جُہد الیمین" سے مراد انتہائی پکی قسم ہے، اور وہ اللہ کی قسم ہے۔ پس اللہ کا قول: "جَهْدَ أيمانهم" یعنی: ان کی قسموں کی وہ انتہا جہاں تک ان کا علم پہنچا، اور ان کی قدرت ختم ہوئی۔ اور یہ اس لیے کہ وہ یہ عقیدہ رکھتے تھے کہ اللہ ہی سب سے بڑا معبود ہے، اور وہ ان بتوں کی عبادت صرف اس گمان میں کرتے تھے کہ وہ انہیں اللہ کے قریب کر دیں گے(2)، جیسا کہ اللہ نے ان کے بارے میں خبر دی: ﴿ مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَىٰ ﴾ [الزمر: 3]۔ اور وہ اپنے آباء و اجداد، بتوں اور دیگر چیزوں کی قسمیں کھاتے تھے، اور وہ اللہ تعالیٰ کی قسم کھاتے تھے، اور جب اللہ کی قسم ہوتی تھی تو اسے "جُہد الیمین" کہتے تھے۔

لفظ "جَهْدَ" مصدر ہونے کی بنا پر منصوب ہے، اور سیبویہ کے مذہب کے مطابق اس میں عامل "أقسموا" ہے؛ کیونکہ یہ اس کے ہم معنی ہے(3)۔

اور "الْجَهْد" جیم کے فتحہ (زبر) کے ساتھ اس کے معنی ہیں: مشقت؛ کہا جاتا ہے: میں نے یہ کام جُہد (مشقت) سے کیا۔ اور "الْجُهْد" جیم کے ضمہ (پیش) کے ساتھ اس کے معنی ہیں: طاقت و وسعت؛ کہا جاتا ہے: یہ میرا جُہد ہے، یعنی: میری طاقت۔ بعض اہل علم ان دونوں کو ایک ہی معنی میں لیتے ہیں، اور اللہ کے اس قول سے دلیل پکڑتے ہیں: ﴿ وَالَّذِينَ لَا يَجِدُونَ إِلَّا جُهْدَهُمْ ﴾ [التوبة: 79]۔ اور ابن قتیبہ سے "جَهْدَهُم" فتحہ کے ساتھ بھی مروی ہے(4)۔

---

(1) اسے الواحدی نے الوسیط 2/310 میں ذکر کیا ہے۔ (2) احکام القرآن از ابن العربی 2/736۔ (3) المحرر الوجیز 2/333۔ (4) ادب الکاتب صفحہ 308 میں، اور اس قرات کو ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ صفحہ 54 میں الاعرج، عطا اور مجاہد کی طرف منسوب کیا ہے، اور قراتِ متواترہ: ﴿ جُهْدَهُمْ ﴾ جیم کے ضمہ کے ساتھ ہے۔

٤٩٤ Surah Al-An'am: Verse 109

And the reason for the verse - as mentioned by commentators: Al-Qurtubi, Al-Kalbi, and others - is that Quraysh said: O Muhammad, you tell us that Moses struck the stone with his staff and twelve springs gushed forth from it, and that Jesus used to revive the dead, and that Thamud had a she-camel; so bring us some of these signs so that we may believe you. He said: "What thing would you like?" They said: Make Al-Safa gold for us, for by Allah, if you do it, we will all follow you. So the Messenger of Allah (PBUH) stood up praying, and Gabriel (PBUH) came to him and said: "If you wish, Al-Safa will become gold, and if Allah sends a sign and they do not believe in it, He will surely punish them, so leave them until those who repent, repent." Then the Messenger of Allah (PBUH) said: "Rather, those who repent will repent," so this verse was revealed (1). And the Lord clarified that whoever the eternal knowledge preceded that he would not believe, then he will not believe, even if he swore to believe.

Second: His Almighty's saying: {their strongest oaths}. It was said: it means: with the most solemn of oaths they have. And a great legal issue arises here; which is a man's saying: Oaths are binding upon him if such and such is the case.

Ibn al-Arabi (2) said: This oath was known in early Islam in a different form; they used to say: Upon me is the most severe thing anyone ever took upon another; so Malik said: His wives are divorced. Then the forms multiplied until they reached a form among people which is the origin of these. And our Sheikh Al-Fihri Al-Turtushi (3) used to say: He must feed thirty poor people if he breaks it; because his saying: "the oaths" (Al-Ayman) is the plural of "oath" (Yamin), and if he said: "Upon me is an oath," and broke it, we would oblige him with an expiation. And if he said: "Upon me are two oaths," two expiations would be binding upon him (4) if he broke it. And "Al-Ayman" is the plural of "Yamin"; so three expiations are binding upon him for it.

I said: And Ahmad ibn Muhammad ibn Mughith mentioned in his "Watha'iq": The scholars of Kairouan differed regarding it;

---

(1) Tafsir al-Baghawi 2/122. Narrated by al-Tabari 9/485, and al-Wahidi in "Asbab al-Nuzul" p. 218 from Muhammad ibn Ka'b al-Qurazi; Ibn Kathir said in the commentary of this verse: This is Mursal (disconnected), and it has witnesses from other paths. (2) In "Ahkam al-Qur'an" 2/736. (3) Muhammad ibn al-Walid ibn Khalaf Abu Bakr al-Fihri al-Andalusi. (4) In the manuscripts: "Alzamnahu" (we obliged him), and what is established is from (m) and Ibn al-Arabi's "Ahkam al-Qur'an".

६१६ सूरह अल-अनाम: आयत १०१

आयत का कारण - जैसा कि मुफस्सिरों (टीकाकारों) ने उल्लेख किया है: अल-कुर्तुबी, अल-कल्बी और अन्य - यह है कि कुरैश ने कहा: हे मुहम्मद, आप हमें बताते हैं कि मूसा ने अपनी लाठी से पत्थर पर प्रहार किया तो उससे बारह झरने फूट पड़े, और ईसा मुर्दों को जीवित करते थे, और समूद के पास एक ऊंटनी थी; तो हमारे पास इनमें से कुछ चमत्कार लाओ ताकि हम तुम पर विश्वास कर सकें। उन्होंने कहा: "तुम्हें क्या चीज़ पसंद है?" उन्होंने कहा: हमारे लिए सफ़ा की पहाड़ी को सोना बना दो, अल्लाह की कसम, अगर आपने ऐसा किया तो हम सब आपका अनुसरण करेंगे। फिर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) प्रार्थना करने के लिए खड़े हुए, तो जिब्रील (अलैहिस्सलाम) उनके पास आए और कहा: "यदि आप चाहें, तो सफ़ा सोना हो जाएगा, और यदि अल्लाह कोई निशानी भेजता है और वे उस समय विश्वास नहीं करते हैं, तो वह उन्हें निश्चित रूप से दंडित करेगा, इसलिए उन्हें छोड़ दें जब तक कि तौबा करने वाले तौबा न कर लें।" तब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "बल्कि, उनके तौबा करने वाले तौबा करेंगे," तो यह आयत उतरी (१)। और रब ने स्पष्ट किया कि जिसका शाश्वत ज्ञान में यह पहले से तय है कि वह विश्वास नहीं करेगा, तो वह विश्वास नहीं करेगा; चाहे वह विश्वास करने की कितनी ही कसमें क्यों न खा ले।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {उनकी कड़ी कसमें}। कहा गया: इसका अर्थ है: उनके पास सबसे गंभीर कसमें। और यहाँ एक महान कानूनी मसला सामने आता है; जो एक आदमी का यह कहना है: अगर ऐसा और वैसा हो तो उस पर "ऐमान" (कसमें) अनिवार्य हैं।

इब्न अल-अरबी (२) ने कहा: इस्लाम के शुरुआती दौर में यह कसम इस रूप के अलावा किसी और रूप में जानी जाती थी; वे कहते थे: मुझ पर वह सबसे कठिन चीज़ है जो किसी ने किसी पर ली है; तो मलिक ने कहा: उसकी पत्नियों को तलाक हो जाएगा। फिर ये रूप बढ़ते गए यहाँ तक कि लोगों के बीच उस रूप तक पहुँच गए जो इनका मूल है। और हमारे शेख अल-फ़हरी अल-तुरतुशी (३) कहते थे: यदि वह इसे तोड़ता है तो उसे तीस गरीबों को खाना खिलाना चाहिए; क्योंकि उसका कहना: "ऐमान" (कसमें), यमीन (कसम) का बहुवचन है, और यदि उसने कहा होता: "मुझ पर एक कसम है", और उसने उसे तोड़ दिया होता, तो हम उस पर कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) अनिवार्य कर देते। और यदि उसने कहा होता: "मुझ पर दो कसमें हैं", तो टूटने पर उस पर दो कफ़्फ़ारे अनिवार्य होते (४)। और "ऐमान", यमीन का बहुवचन है; इसलिए इसमें उस पर तीन कफ़्फ़ारे अनिवार्य हैं।

मैंने कहा: और अहमद बिन मुहम्मद बिन मुगीथ ने अपनी किताब "वसाईक" में उल्लेख किया है: कैरवान के विद्वानों का इसमें मतभेद था;

---

(१) तफ़सीर अल-बग़वी २/१२२। इसे अल-तबरी ९/४८५ और अल-वाहिदी ने "अस्बाब अल-नुज़ूल" पृष्ठ २१८ में मुहम्मद इब्न काब अल-कुराज़ी के हवाले से उद्धृत किया है; इब्न कसीर ने इस आयत की व्याख्या में कहा: यह मुरसल है, और इसके अन्य स्रोतों से प्रमाण मिलते हैं। (२) अहकाम अल-कुरआन ७३६/२ में। (३) मुहम्मद बिन अल-वलीद बिन खलफ अबू बक्र अल-फ़हरी अल-अंदालुसी। (४) पांडुलिपियों में: "अलज़मनाहु" (हमने उसे मजबूर किया), और जो स्थापित है वह (एम) और इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरआन" से है।

٤٩٤ سورة الانعام: آیت ١٠٩

آیت کا سبب - جیسا کہ مفسرین نے ذکر کیا ہے: القرطبی، الکلبی وغیرہ - یہ ہے کہ قریش نے کہا: اے محمد، آپ ہمیں بتاتے ہیں کہ موسیٰ نے اپنے عصا سے پتھر پر ضرب لگائی تو اس سے بارہ چشمے پھوٹ پڑے، اور عیسیٰ مردوں کو زندہ کرتے تھے، اور ثمود کے پاس ایک اونٹنی تھی؛ پس ہمارے پاس ان میں سے کچھ نشانیاں لائیں تاکہ ہم آپ کی تصدیق کریں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "تمہیں کیا چیز پسند ہے؟" انہوں نے کہا: صفا (پہاڑی) کو ہمارے لیے سونا بنا دیں، خدا کی قسم اگر آپ نے ایسا کر دیا تو ہم سب آپ کی پیروی کریں گے۔ پس رسول اللہ ﷺ دعا کرنے کے لیے کھڑے ہوئے، تو جبرئیل علیہ السلام آپ کے پاس آئے اور فرمایا: "اگر آپ چاہیں تو صفا سونا ہو جائے گا، اور اگر اللہ نے کوئی نشانی بھیجی اور انہوں نے اس وقت تصدیق نہ کی تو وہ انہیں ضرور عذاب دے گا، پس انہیں چھوڑ دیں یہاں تک کہ توبہ کرنے والا توبہ کر لے۔" تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بلکہ ان کے توبہ کرنے والے توبہ کریں گے" پس یہ آیت نازل ہوئی (١)۔ اور رب نے واضح کر دیا کہ جس کے بارے میں ازلی علم میں یہ طے ہے کہ وہ ایمان نہیں لائے گا، تو وہ ایمان نہیں لائے گا؛ اگرچہ وہ ایمان لانے کی قسمیں ہی کیوں نہ کھائے۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿جَهْدَ أَيْمَٰنِهِمْ﴾ کہا گیا: اس کا معنی ہے: ان کے نزدیک سخت ترین قسموں کے ساتھ اور یہاں احکام کا ایک بڑا مسئلہ سامنے آتا ہے؛ اور وہ ایک شخص کا یہ قول ہے: مجھ پر "ایمان" (قسمیں) لازم ہیں اگر ایسا ویسا ہو۔

ابن العربی (٢) نے کہا: اسلام کے ابتدائی دور میں یہ قسم اس صورت کے علاوہ کسی اور صورت میں معروف تھی؛ وہ کہا کرتے تھے: مجھ پر وہ سخت ترین چیز ہے جو کسی نے کسی پر لی ہے؛ تو مالک نے کہا: اس کی عورتوں کو طلاق ہو جائے گی۔ پھر یہ صورتیں بڑھتی گئیں یہاں تک کہ

لوگوں کے درمیان اس صورت تک پہنچ گئیں جو ان سب کی اصل ہے۔ اور ہمارے شیخ الفہری الطرطوشی (۳) کہا کرتے تھے: اگر وہ اسے توڑے تو اسے تیس مسکینوں کو کھانا کھلانا لازم ہے؛ کیونکہ اس کا قول: "الایمان"، یمین (قسم) کی جمع ہے، اور اگر وہ کہتا: "مجھ پر ایک قسم ہے"، اور وہ اسے توڑ دیتا تو ہم اس پر کفارہ لازم کرتے۔ اور اگر وہ کہتا: "مجھ پر دو قسمیں ہیں" تو توڑنے پر اس پر دو کفارے لازم ہوتے (۴)۔ اور "الایمان" یمین کی جمع ہے؛ پس اس پر اس میں تین کفارے لازم ہیں۔

میں نے کہا: اور احمد بن محمد بن مغیث نے اپنی کتاب "وثائق" میں ذکر کیا ہے: قیروان کے مشائخ کا اس میں اختلاف تھا؛

---

(۱) تفسیر البغوی ۱۲۲/۲۔ اور اسے الطبری ۴۸۵/۹ اور الواحدی نے "اسباب النزول" ص ۲۱۸ میں محمد بن کعب القرظی سے روایت کیا ہے؛ ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں کہا: یہ مرسل ہے، اور اس کے دوسرے طرق سے شواہد موجود ہیں۔ (۲) احکام القرآن ۷۳۶/۲ میں۔ (۳) محمد بن الولید بن خلف ابو بکر الفہری الاندلسی۔ (۴) خطی نسخوں میں: "الزمناہ"، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور ابن العربی کی "احکام القرآن" سے ہے۔

Surah Al-An'am, Verse 109 495

Abu Muhammad bin Abi Zaid said: He is bound by three divorces for his wife, walking to Mecca, distributing one-third of his wealth, an expiation for an oath, and freeing a slave. Ibn Mughith said: This was also said by Ibn Arfa'a Ra'suhu (1) and Ibn Badr (2), among the jurists of Toledo. Sheikh Abu Imran al-Fasi (3), Abu al-Hasan al-Qabisi, and Abu Bakr bin Abd al-Rahman al-Qarawi said: One divorce is binding on him if he had no specific intention. Their argument for this is the narration of Ibn al-Hasan from Ibn Wahb regarding the statement: "The most stringent oath taken by anyone against another is that he owes an expiation for an oath" (4). Ibn Mughith said: He made those we named among the proponents of "oaths are binding upon him": one divorce; because his state would not be worse than his saying: "The most stringent oath taken by anyone against another is that he owes an expiation for an oath." He said: And this is what we say. He said: The former argued with the statement of Ibn al-Qasim regarding one who says: "By the covenant of Allah, His solemn pledge, His guarantee, and the most stringent oath taken by anyone against another, that I shall not do such a thing," and then he does it. He said: If he did not intend divorce or manumission and excluded them from that, then there should be three expiations. If he had no specific intention when swearing, then let him perform two expiations for his saying: "By the covenant of Allah and His solemn pledge." And he should free his slave (5), his wives are divorced, he walks to Mecca, and gives one-third of his wealth in charity for his saying: "and the most stringent oath taken by anyone against another." Ibn al-Arabi said (6): As for the path of evidence: the definite article (al-) in "al-ayman" (the oaths) must either refer to the genus or to the specific referent. If it is for the specific referent, then the referent is your saying: "By Allah," so it becomes what he said.

(1) Ahmad bin Qasim, Abu Ja'far, was a memorizer and mufti, and Ibn Mughith learned jurisprudence from him. Tartib al-Madarik 4/819. (2) He is Ahmad bin Muhammad bin Badr, one of the great consultants of his time, he held the position of judge in Malaga, and he is among those who learned jurisprudence from Ibn Mughith. Tartib al-Madarik 4/790 and 819. (3) Musa bin Isa bin Abi Hajj al-Fasi al-Maliki, a scholar of Kairouan, learned jurisprudence from Abu al-Hasan al-Qabisi and others, and took the science of rational theology from Judge Abu Bakr bin al-Baqillani, died in the year (430 AH). As-Siyar 17/545. (4) Al-Nawadir wa al-Ziyadat 4/12, and Al-Bayan wa al-Tahsil 3/181, and Ibn al-Hasan is Abd al-Malik. (5) In the copies: "a

neck" (a slave), and what is established is from Al-Nawadir wa al-Ziyadat 4/11, and Al-Bayan wa al-Tahsil 3/180, and the discussion is in both. (6) In Ahkam al-Qur'an 2/737.

सूरा अल-अनाम, आयत १०९ ४९५

अबू मुहम्मद बिन अबी जैद ने कहा: उसे अपनी पत्नी के लिए तीन तलाक, मक्का की पैदल यात्रा, अपनी संपत्ति का एक तिहाई हिस्सा बांटना, शपथ का प्रायश्चित और एक गुलाम को आजाद करना अनिवार्य है। इब्न मुगीथ ने कहा: यही बात इब्न अरफ़ा रसुहु (१) और टोलेडो के फकीहों में से इब्न बद्र (२) ने भी कही थी। शेख अबू इमरान अल-फासी (३), अबू अल-हसन अल-काबिसी और अबू बक्र बिन अब्द अल-रहमान अल-करावी ने कहा: यदि उसका कोई इरादा न हो तो उस पर एक तलाक अनिवार्य है। इसके लिए उनका तर्क इब्न अल-हसन की इब्न वहब से रिवायत है, जिसमें कहा गया है: "सबसे सख्त कसम जो कोई किसी के खिलाफ लेता है वह यह है कि उसे शपथ का प्रायश्चित करना होगा" (४)। इब्न मुगीथ ने कहा: उन्होंने उन लोगों को जिन्हें हमने "शपथ उस पर अनिवार्य है" के समर्थकों में शामिल किया था: एक तलाक; क्योंकि उसकी स्थिति उसके यह कहने से बदतर नहीं होगी: "सबसे सख्त कसम जो कोई किसी के खिलाफ लेता है वह यह है कि उसे शपथ का प्रायश्चित करना होगा।" उन्होंने कहा: और हम यही कहते हैं। उन्होंने कहा: पहले लोगों ने इब्न अल-कासिम के उस कथन से तर्क दिया जिसमें उन्होंने कहा था कि जो कोई कहता है: "अल्लाह के अहद, उसके कड़े वादे, उसकी जमानत, और सबसे सख्त कसम जो कोई किसी के खिलाफ लेता है, कि मैं ऐसा काम नहीं करूँगा," और फिर वह उसे कर लेता है। उन्होंने कहा: यदि उसने तलाक या गुलामी से मुक्ति का इरादा नहीं किया था और उन्हें उससे अलग रखा था, तो तीन प्रायश्चित होने चाहिए। यदि शपथ लेते समय उसका कोई विशेष इरादा नहीं था, तो उसे उसके इस कथन के लिए दो प्रायश्चित करने दें: "अल्लाह के अहद और उसके कड़े वादे पर।" और वह अपने गुलाम को आजाद करे (५), उसकी पत्नियों को तलाक हो जाएगा, वह मक्का पैदल जाएगा, और उसके इस कथन के लिए अपनी संपत्ति का एक तिहाई दान करेगा: "और सबसे सख्त कसम जो कोई किसी के खिलाफ लेता है।" इब्न अल-अरबी (६) ने कहा: जहां तक साक्ष्यों के मार्ग का प्रश्न है: "अल-अयमान" (शपथों) में निश्चित लेख (अल-) का अर्थ या तो संपूर्ण वर्ग (जीनस) से है, या किसी विशिष्ट संदर्भ से। यदि यह विशिष्ट संदर्भ के लिए है, तो संदर्भ आपका यह कहना है: "अल्लाह की कसम," तो यह वही बन जाता है जो उसने कहा था।

(१) अहमद बिन कासिम, अबू जाफर, एक हाफिज और मुफ्ती थे, और इब्न मुगीथ ने उनसे न्यायशास्त्र सीखा। तरतीब अल-मदारिक ४/८१९। (२) वह अहमद बिन मुहम्मद बिन बद्र हैं, जो अपने समय के महान परामर्शदाताओं में से एक थे, उन्होंने मलागा में न्यायाधीश का पद संभाला था, और

वह उन लोगों में से हैं जिन्होंने इब्न मुगीथ से न्यायशास्त्र सीखा था। तरतीब अल-मदारिक ४/७९० और ८१९। (३) मूसा बिन ईसा बिन अबी हज अल-फासी अल-मालिकी, कैरुआन के एक विद्वान, अबू अल-हसन अल-काबिसी और अन्य से न्यायशास्त्र सीखा, और न्यायाधीश अबू बक्र बिन अल-बाकिलानी से तर्कसंगत धर्मशास्त्र का विज्ञान प्राप्त किया, वर्ष (४३० हिजरी) में उनकी मृत्यु हुई। अस-सियार १७/५४५। (४) अल-नवादिर वा अल-ज़ियादात ४/१२, और अल-बयान वा अल-तहसील ३/१८१, और इब्न अल-हसन अब्द अल-मलिक हैं। (५) प्रतियों में: "एक गर्दन" (एक गुलाम), और जो स्थापित है वह अल-नवादिर वा अल-ज़ियादात ४/११, और अल-बयान वा अल-तहसील ३/१८० से है, और दोनों में चर्चा है। (६) अहकाम अल-कुरान २/७३७ में।

ابو محمد بن ابی زید نے کہا: اس پر اپنی بیوی کے سلسلے میں تین طلاقیں، مکہ تک پیدل چلنا، اپنے مال کا ایک تہائی حصہ تقسیم کرنا، قسم کا کفارہ اور ایک غلام آزاد کرنا لازم ہے۔ ابن مغیث نے کہا: اور یہی بات فقہائے طلیطلہ میں سے ابن ارفع رأسہ (۱) اور ابن بدر (۲) نے کہی ہے۔ شیخ ابو عمران الفاسی (۳)، ابو الحسن القابسی اور ابو بکر بن عبد الرحمن القروی نے کہا: اگر اس کی کوئی نیت نہ ہو تو اس پر ایک طلاق لازم ہے۔ اس پر ان کی دلیل ابن الحسن کی ابن وہب سے روایت ہے جس میں کہا گیا ہے: "سب سے سخت بات جو کسی نے کسی پر لی ہو وہ یہ ہے کہ اس پر اس سلسلے میں قسم کا کفارہ ہو (۴)۔" ابن مغیث نے کہا: چنانچہ انہوں نے ان لوگوں کو جن کا ہم نے نام لیا اس قول پر محمول کیا کہ "قسمیں اس پر لازم ہیں: ایک طلاق؛ کیونکہ اس کی حالت اس کے اس قول سے بدتر نہیں ہو سکتی کہ: سب سے سخت بات جو کسی نے کسی پر لی ہو وہ یہ ہے کہ اس پر قسم کا کفارہ ہو، انہوں نے کہا: اور یہی ہمارا قول ہے۔ انہوں نے کہا: پہلوں نے ابن القاسم کے اس شخص کے بارے میں قول سے استدلال کیا جو کہے: "مجھ پر اللہ کا عہد، اس کا پختہ میثاق، اس کی کفالت اور سب سے سخت بات جو کسی نے کسی پر لی ہو، اس بات پر کہ وہ یہ کام نہیں کرے گا، پھر اس نے وہ کام کر لیا، تو انہوں نے کہا: اگر اس نے طلاق اور عتاق (آزادی) کا ارادہ نہیں کیا تھا اور ان دونوں کو اس سے الگ رکھا تھا، تو تین کفارے ہونے چاہئیں۔ پس اگر حلف اٹھاتے وقت اس کی کوئی نیت نہیں تھی تو اسے اپنے اس قول پر دو کفارے دینے چاہئیں: مجھ پر اللہ کا عہد اور اس کا پختہ میثاق ہے۔ اور وہ اپنے غلام کو آزاد کرے (۵)، اس کی بیویاں طلاق یافتہ ہو جائیں گی، وہ مکہ پیدل جائے گا، اور اپنے اس قول کے بدلے تہائی مال صدقہ کرے گا: اور سب سے سخت بات جو کسی نے کسی پر لی ہو۔ ابن العربی (۶) نے کہا: جہاں تک دلائل کا

تعلق ہے: تو لفظ "الأيمان" (قسموں) میں الف لام یا تو جنس کے لیے ہے یا عہد کے لیے۔ پس اگر وہ عہد کے لیے ہے، تو عہد سے مراد آپ کا یہ قول ہے: "باللہ" (اللہ کی قسم)، تو وہی ہو گا جو اس نے کہا۔

(۱) احمد بن قاسم، ابو جعفر، حافظ اور مفتی تھے، ابن مغیث نے ان سے فقہ حاصل کی۔ ترتیب المدارک ۴/ ۸۱۹۔ (۲) وہ احمد بن محمد بن بدر ہیں، اپنے وقت کے بڑے مشاورین میں سے تھے، مالقہ کے قاضی رہے، اور وہ ان لوگوں میں سے ہیں جنہوں نے ابن مغیث سے فقہ حاصل کی۔ ترتیب المدارک ۴/ ۷۹۰ اور ۸۱۹۔ (۳) موسیٰ بن عیسیٰ بن ابی حاج الفاسی المالکی، قیروان کے عالم، ابو الحسن القابسی وغیرہ سے فقہ حاصل کی، اور قاضی ابو بکر بن الباقلانی سے علم عقلیات حاصل کیا، ۴۳۰ھ میں وفات پائی۔ السیر ۱۷/ ۵۴۵۔ (۴) النوادر والزیادات ۴/ ۱۲، اور البیان والتحصیل ۳/ ۱۸۱، اور ابن الحسن سے مراد عبد الملک ہے۔ (۵) نسخوں میں: "رقبة" (گردن/ غلام) ہے، اور جو ثابت ہے وہ النوادر والزیادات ۴/ ۱۱، اور البیان والتحصیل ۳/ ۱۸۰ سے ہے، اور کلام ان دونوں میں ہے۔ (۶) احکام القرآن ۲/ ۷۳۷ میں۔

Al-Fihri. And if it enters for the genus, then 'divorce' is a genus; it enters into it and its number is not fully exhausted. For what suffices to enter from (1) each genus is one meaning; for if the whole meaning entered the genus, it would be necessary for him to give away all his wealth as charity; as charity with wealth can be an oath. And Allah knows best.

The Almighty's saying: {Say: "The signs are only with Allah"} meaning: Say, O Muhammad: Allah is the One capable of bringing them, and He only brings them if He wills. {And what will make you realize} meaning: and what will let you know about their faith(2); so the object was omitted. Then He resumed and said: {That when they come, they will not believe} with the 'kasra' of 'inna', and it is the reading of Mujahid, Abu Amr, and Ibn Kathir(3). This is supported by the reading of Ibn Mas'ud: "And what will make you realize if they come, they will not believe"(4).

Mujahid and Ibn Zayd said: Those addressed by this are the polytheists(5), and the speech was completed, ruling upon them that they do not believe, and He has informed us in the verse after this that they do not believe. This interpretation resembles the reading of those who read: "tu'minun" (you believe) with the letter 'ta'(6).

Al-Farra(7) and others said: The address is to the believers; because the believers said to the Prophet ﷺ: O Messenger of Allah, if the sign were revealed, perhaps they would believe. So Allah Almighty said: {And what will make you realize} meaning: inform you and let you know, O believers. "Annaha" with 'fatha', and it is the reading of the people of Medina and Al-A'mash.

(1) In (Kh) and (M): in. (2) In (Kh) and (Za): your faith, and the discussion is in "Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at" 1/445, and "Al-Hujjah lil-Farisi" 3/377. (3) "Al-Sab'ah" p. 265, and "Al-Taysir" p. 106 from Abu Amr and Ibn Kathir, and Abu Bakr with a difference from him, and the rest read with 'fatha' on the hamza as will come, and Mujahid's reading in "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 2/90. (4) Thus mentioned by the author, and transmitted from him by al-Shawkani in "Fath al-Qadir" 2/152, and mentioned by al-Farra in "Ma'ani al-Qur'an" 1/350 with the wording: "And what will make you realize if they come to them that they do not believe", and it is in the anomalous readings p. 40 with the wording: "And what will make them realize if they come to them they do not believe" without attribution, and see "Al-Muharrar al-Wajiz" 2/334. (5) "Al-Muharrar al-Wajiz" 2/333, and narrated from Mujahid by al-Tabari 9/486-487. (6) It is

the reading of Ibn 'Amir and Hamzah. "Al-Sab'ah" p. 265, and "Al-Taysir" p. 106. (7) In "Ma'ani al-Qur'an" 1/350.

४९६ सूरह अल-अनआम: आयत १०९

अल-फिहरी। और यदि यह जाति (genus) के लिए प्रवेश करता है, तो 'तलाक' एक जाति है; यह इसमें प्रवेश करता है और इसकी संख्या पूरी तरह से समाप्त नहीं होती है। क्योंकि (१) प्रत्येक जाति से प्रवेश करने के लिए जो पर्याप्त है वह एक अर्थ है; क्योंकि यदि संपूर्ण अर्थ जाति में प्रवेश कर जाता, तो उसके लिए अपनी सारी संपत्ति दान करना आवश्यक हो जाता; क्योंकि संपत्ति के साथ दान एक शपथ हो सकता है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

सर्वशक्तिमान का कहना है: {कहो: "निशानियाँ तो केवल अल्लाह के पास हैं"} अर्थात: कहो, हे मुहम्मद: अल्लाह उन्हें लाने में सक्षम है, और वह उन्हें केवल तभी लाता है जब वह चाहता है। {और तुम्हें क्या पता} अर्थात: और तुम्हें उनके ईमान के बारे में क्या पता(२); अतः कर्म (object) को हटा दिया गया। फिर उसने पुनरारंभ किया और कहा: {कि जब वे आएँगी, तो वे विश्वास नहीं करेंगे} 'इन्ना' के'कसरा' के साथ, और यह मुजाहिद, अबू अम्र और इब्न कसीर की क़िरात (पठन) है(३)। इब्न मसूद की क़िरात इसकी पुष्टि करती है: "और तुम्हें क्या पता कि यदि वे आएँगी, तो वे विश्वास नहीं करेंगे"(४)।

मुजाहिद और इब्न ज़ैद ने कहा: इससे संबोधित लोग बहुदेववादी (मुरिक) हैं(५), और बात पूरी हुई, उन पर यह फैसला सुनाते हुए कि वे विश्वास नहीं करते हैं, और उसने इस आयत के बाद वाली आयत में हमें सूचित किया है कि वे विश्वास नहीं करते हैं। यह व्याख्या उन लोगों की क़िरात के समान है जिन्होंने 'ता' के साथ "तूमिनून" (तुम विश्वास करते हो) पढ़ा है(६)।

अल-फर्रा(७) और अन्य ने कहा: संबोधन विश्वासियों के लिए है; क्योंकि विश्वासियों ने पैगंबर ﷺ से कहा: हे अल्लाह के रसूल, यदि आयत अवतरित होती, तो शायद वे ईमान ले आते। तो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और तुम्हें क्या पता} अर्थात: तुम्हें सूचित करता है और तुम्हें बताता है, हे विश्वासियों। "अन्नहा" 'फ़था' के साथ, और यह मदीना के लोगों और अल-आमश की क़िरात है।

(१) (ख) और (म) में: में। (२) (ख) और (ज़) में: तुम्हारा ईमान, और चर्चा "अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात" १/४४५, और "अल-हुज्जाह लिल-फ़ारसी" ३/३७७ में है। (३) "अल-सबअह" पृ. २६५, और "अल-तयसीर" पृ. १०६ अबू अम्र और इब्न कसीर से, और अबू बक्र उनसे मतभेद के साथ, और बाकियों ने हमज़ा पर 'फ़था' के साथ पढ़ा जैसा कि आएगा, और नहहास द्वारा "एराब अल-क़ुरआन" २/९० में मुजाहिद की क़िरात। (४) लेखक द्वारा इस प्रकार उल्लेख किया गया है, और अल-शौकानी

द्वारा उनसे "फ़तह अल-क़दीर" २/१५२ में उद्धृत किया गया है, और अल-फर्रा द्वारा "मआनी अल-क़ुरआन" १/३५० में शब्दों के साथ उल्लेख किया गया है: "और तुम्हें क्या पता कि यदि वे उनके पास आएँगी कि वे विश्वास नहीं करेंगे", और यह अनियमित क़िरात पृ. ४० में शब्दों के साथ है: "और उन्हें क्या पता कि यदि वे उनके पास आएँगी तो वे विश्वास नहीं करेंगे" बिना श्रेय के, और देखें "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" २/३३४। (५) "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" २/३३३, और अल-तबरी ९/४८६-४८७ द्वारा मुजाहिद से वर्णित। (६) यह इब्न आमिर और हमज़ा की क़िरात है। "अल-सबअह" पृ. २६५, और "अल-तयसीर" पृ. १०६। (७) "मआनी अल-क़ुरआन" १/३५० में।

الفہری۔ اور اگر یہ جنس کے لیے داخل ہوا ہے تو 'طلاق' ایک جنس ہے، پس وہ اس میں داخل ہوتی ہے اور اس کی تعداد پوری نہیں کی جاتی، کیونکہ (۱) ہر جنس میں سے داخل ہونے کے لیے جو کافی ہے وہ ایک معنی ہے؛ کیونکہ اگر جنس میں تمام معنی داخل ہو جاتے تو اس پر لازم ہوتا کہ وہ اپنا سارا مال صدقہ کر دے؛ کیونکہ مال کے ساتھ صدقہ ایک قسم ہو سکتی ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کہہ دیجئے کہ نشانیاں تو اللہ ہی کے پاس ہیں} یعنی: اے محمد! کہہ دیجئے: اللہ ان کے لانے پر قادر ہے، اور وہ انہیں تبھی لاتا ہے جب وہ چاہتا ہے۔ {اور تمہیں کیا خبر} یعنی: اور تمہیں ان کے ایمان کی کیا خبر(۲)؛ پس مفعول کو حذف کر دیا گیا۔ پھر ازسرنو کلام شروع کیا اور فرمایا: {کہ جب وہ (نشانیاں) آئیں گی تو وہ ایمان نہیں لائیں گے} 'انَّ' کے کسرہ کے ساتھ، اور یہ مجاہد، ابو عمرو اور ابن کثیر کی قرات ہے(۳)۔ ابن مسعود کی قرات اس کی گواہی دیتی ہے: "اور تمہیں کیا خبر کہ جب وہ آئیں گی تو وہ ایمان نہیں لائیں گے"(۴)۔

مجاہد اور ابن زید نے کہا: اس سے مخاطب مشرکین ہیں(۵)، اور کلام مکمل ہو گیا، ان پر یہ حکم لگاتے ہوئے کہ وہ ایمان نہیں لاتے، اور اس نے ہمیں اس کے بعد والی آیت میں بتا دیا ہے کہ وہ ایمان نہیں لاتے ہیں۔ اور یہ تاویل ان لوگوں کی قرات سے مشابہ ہے جنہوں نے 'ت' کے ساتھ "تؤمنون" پڑھا ہے(۶)۔

اور الفراء(۷) اور دیگر نے کہا: خطاب مومنوں کے لیے ہے؛ کیونکہ مومنوں نے نبی ﷺ سے کہا تھا: اے اللہ کے رسول، کاش کوئی نشانی نازل ہوتی شاید وہ ایمان لے آتے، تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا:

{اور تمہیں کیا خبر} یعنی: تمہیں آگاہ کرتا ہے اور تمہیں بتاتا ہے اے مومنو۔ "أنَّها" فتحہ کے ساتھ، اور یہ اہل مدینہ اور الاعمش کی قرات ہے۔

(۱) (خ) اور (م) میں: فی۔ (۲) (خ) اور (ظ) میں: ایمانکم، اور اس پر بحث "الکشف عن وجوہ القراءات" ۱/۴۴۵، اور "الحجة للفارسی" ۳/۳۷۷ میں ہے۔ (۳) "السبعة" ص ۲۶۵، اور "التیسیر" ص ۱۰۶ ابو عمرو اور ابن کثیر سے، اور ابو بکر ان سے اختلاف کے ساتھ، اور باقیوں نے ہمزہ کے فتحہ کے ساتھ پڑھا جیسا کہ آگے آئے گا، اور نحاس کی "اعراب القرآن" ۲/۹۰ میں مجاہد کی قرات۔ (۴) مصنف نے اسی طرح ذکر کیا ہے، اور شوکانی نے ان سے "فتح القدیر" ۲/۱۵۲ میں نقل کیا ہے، اور الفراء نے "معانی القرآن" ۱/۳۵۰ میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے: "اور تمہیں کیا خبر کہ جب وہ ان کے پاس آئیں گی کہ وہ ایمان نہیں لائیں گے"، اور یہ شاذ قراتوں میں ص ۴۰ پر ان الفاظ کے ساتھ ہے: "اور انہیں کیا خبر کہ جب وہ ان کے پاس آئیں گی تو وہ ایمان نہیں لائیں گے" بغیر نسبت کے، اور دیکھیے "المحرر الوجیز" ۲/۳۳۴۔ (۵) "المحرر الوجیز" ۲/۳۳۳، اور اسے طبری ۹/۴۸۶-۴۸۷ نے مجاہد سے روایت کیا ہے۔ (۶) یہ ابن عامر اور حمزہ کی قرات ہے۔ "السبعة" ص ۲۶۵، اور "التیسیر" ص ۱۰۶۔ (۷) "معانی القرآن" ۱/۳۵۰ میں۔

Surah Al-An'am: Verse 109 497 And Hamza, meaning: perhaps when it comes, they will not believe. Al-Khalil said: "anna" (that) means "la'allaha" (perhaps it); narrated from him by Sibawayh (1). And in the Revelation: {What will make you perceive? Perhaps he would be purified} [80:3], meaning: that he would be purified. And it is reported from the Arabs: "Come to the market that you may buy something for us," meaning: perhaps you will. Abu al-Najm said: I said to Shayban, draw near to meet him, That we may feed the people from his roast (2). And 'Adi ibn Zayd said: O reproacher, what makes you know that my death is not within an hour of this day or in the forenoon of tomorrow? (3) Meaning: perhaps. And Durayd ibn al-Simma said: Show me a generous man who died of emaciation, for I see what you see, or a miser who lives forever (4). Meaning: perhaps I. This is common in the speech of the Arabs; "anna" (that) meaning "la'alla" (perhaps). Al-Kisa'i related that it is also thus in the Mushaf of Ubayy ibn Ka'b: "And what makes you know, perhaps it" (5). Al-Kisa'i and al-Farra' said (6): "la" (not) is extra/redundant, and the meaning is: And what makes you perceive that they - i.e., the signs - if they came to the polytheists, they would believe; so "la" was added, just as "la" was added in the saying of the Almighty: {And it is forbidden to a town which We have destroyed that they should not return} [Al-Anbiya': 95]; because the meaning is: and forbidden to a destroyed town is their return. And in His saying: {What prevented you that you should not prostrate?} [Al-A'raf: 12]. The meaning is: What prevented you from prostrating. Az-Zajjaj, an-Nahhas (7), and others weakened the view of "la" being redundant and said: It is a mistake and an error; because it...

(1) In Al-Kitab 3/123, see Al-Hujja by Al-Farisi 3/376-380. (2) Tafsir al-Tabari 9/489, Al-Hujja by Al-Farisi 3/379, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/334. It is in Al-Kitab 3/316, and Al-Khizana 8/501 with the narration: "kama nughaddi" (as we feed) instead of "anna nughaddi" (that we feed). (3) Ash-Shi'r wa ash-Shu'ara' 1/226, Tafsir al-Tabari 9/488, Al-Hujja by Al-Farisi 3/380, and Jamharat Ash'ar al-Arab 1/499. (4) Previously mentioned 2/398. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/333, mentioned by Al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 1/350, and Al-Tabari 9/488. (6) In Ma'ani al-Qur'an 1/350, and the saying of Al-Kisa'i in I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 2/90. (7) Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 2/283, and I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 2/90.

सूरा अल-अनाम: आयत 109 497 और हमजा, जिसका अर्थ है: शायद जब वह आए, तो वे विश्वास न करें। अल-खलील ने कहा: "अन्ना" (कि) का अर्थ "लाअल्लहा" (शायद वह) है; सिबावैह (1) द्वारा उनसे यह वर्णित है। और अवतरण (कुरान) में है: {और तुम्हें क्या पता? शायद वह सुधर जाए} [अबासा: 3], जिसका अर्थ है: कि वह सुधर जाए। और अरबों से उद्धृत है: "बाजार आओ कि तुम हमारे लिए कुछ खरीद सको," जिसका अर्थ है: शायद तुम। अबू अल-नज्म ने कहा: मैंने शैबान से कहा, उसके मिलन के करीब आओ, कि हम लोगों को उसके भुने हुए मांस से खिला सकें(2)। और अदी इब्न ज़ैद ने कहा: ऐ कोसने वाली, तुम्हें क्या पता कि मेरी मृत्यु आज के किसी घंटे में या कल के पूर्वाह्न में नहीं है? (3) अर्थात: शायद। और दुरैद इब्न अल-सिम्मा ने कहा: मुझे कोई उदार व्यक्ति दिखाओ जो दुर्बलता से मर गया हो, क्योंकि मैं वही देखता हूँ जो तुम देखती हो, या कोई शाश्वत कंजूस (4)। अर्थात: शायद मैं। अरबों की बोली में यह बहुत है; "अन्ना" (कि) का अर्थ "लाअल्ला" (शायद) होता है। अल-किसाई ने उल्लेख किया कि उबय इब्न काब के मुसहफ में भी ऐसा ही है: "और तुम्हें क्या पता, शायद वह" (5)। अल-किसाई और अल-फर्रा ने कहा (6): "ला" (नहीं) अतिरिक्त है, और अर्थ है: और तुम्हें क्या एहसास कराता है कि वे - यानी निशानियाँ - यदि वे मुशरिकों (बहुदेववादियों) के पास आतीं, तो वे विश्वास करते; इसलिए "ला" जोड़ा गया; जैसे सर्वशक्तिमान के इस कथन में "ला" जोड़ा गया: {और उस बस्ती पर प्रतिबंध है जिसे हमने नष्ट कर दिया है कि वे वापस न लौटें} [अल-अंबिया: 95]; क्योंकि अर्थ है: और नष्ट हुई बस्ती के लिए उनका लौटना वर्जित है। और उनके इस कथन में: {किस बात ने तुझे रोका कि तू सज्दा न करे?} [अल-आराफ़: 12]। अर्थ है: तुझे सज्दा करने से किसने रोका। अज़-ज़ज्जाज, अन-नहहास (7) और अन्य लोगों ने "ला" के अतिरिक्त होने के विचार को कमजोर माना और कहा: यह एक गलती और त्रुटि है; क्योंकि यह...

(1) अल-किताब 3/123 में, अल-फ़ारसी द्वारा अल-हुज्जा देखें 3/376 - 380। (2) तफ़सीर अल-तबरी 9/489, अल-फ़ारसी द्वारा अल-हुज्जा 3/379, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/334। यह अल-किताब 3/316 में है, और अल-खिजाना 8/501 में रिवायत के साथ: "कमा नुगद्दी" (जैसे हम खिलाते हैं), "अन्ना नुगद्दी" (कि हम खिलाते हैं) के बजाय। (3) अल-शेर व अल-शुआरा 1/226, तफ़सीर अल-तबरी 9/488, अल-फ़ारसी द्वारा अल-हुज्जा 3/380, और जमहारत अशार अल-अरब 1/499। (4) पूर्ववर्ती 2/398। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/333, अल-फ़र्रा द्वारा मानी अल-कुरान 1/350 में उल्लेखित, और अल-तबरी 9/488। (6) मानी अल-कुरान 1/350 में, और अन-नहहास द्वारा एराब

अल-कुरान में अल-किसाई का कथन 2/90। (7) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 2/283, और अन-नहहास द्वारा एराब अल-कुरान 2/90।

سورة الانعام: آیت ۱۰۹ ۴۹۷ اور حمزہ، یعنی: شاید کہ جب وہ آئے تو وہ ایمان نہ لائیں۔ الخلیل نے کہا: «أنها» بمعنی «لعلَّها» (شاید وہ) ہے؛ یہ ان سے سیبویہ (۱) نے حکایت کیا ہے۔ اور وحی میں ہے: ﴿وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّهُ يَزَّكَّىٰ﴾ یعنی: کہ وہ پاک ہو جائے۔ اور عربوں سے مروی ہے: «بزار آؤ کہ تم ہمارے لیے کچھ خریدو»، یعنی: شاید تم۔ اور ابو النجم نے کہا: میں نے شیبان سے کہا، اس کے ملنے کے قریب آؤ، کہ ہم لوگوں کو اس کے کباب (بھنے ہوئے گوشت) سے کھلائیں (۲)۔ اور عدی بن زید نے کہا: اے ملامت کرنے والی، تجھے کیا معلوم کہ میری موت آج کے کسی لمحے میں یا کل کی چاشت میں ہے؟ (۳) یعنی: شاید۔ اور درید بن الصمہ نے کہا: مجھے کوئی ایسا سخی دکھاؤ جو لاغری سے مرا ہو، کیونکہ میں وہی دیکھتا ہوں جو تم دیکھتی ہو، یا کوئی کنجوس جو ہمیشہ رہنے والا ہو (۴)۔ یعنی: شاید میں۔ اور یہ عربوں کے کلام میں بہت ہے؛ «أنَّ» بمعنی «لعلَّ»۔ اور الکسائی نے حکایت کی ہے کہ ابی بن کعب کے مصحف میں بھی ایسا ہی ہے: «وما أدراكم لعلها» (۵)۔ اور الکسائی اور الفراء (۶) نے کہا: «لا» زائدہ ہے، اور معنی یہ ہے: اور تمہیں کیا معلوم کہ وہ - یعنی نشانیاں - جب مشرکین کے پاس آئیں گی تو وہ ایمان لے آئیں گے، تو «لا» کا اضافہ کیا گیا؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے اس قول میں «لا» زائدہ ہے: ﴿وَحَرَامٌ عَلَىٰ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا أَنَّهُمْ لَا يَرْجِعُونَ﴾ [الانبیاء: ۹۵]؛ کیونکہ معنی یہ ہے: اور ہلاک شدہ بستی پر ان کا لوٹنا حرام ہے۔ اور اس کے قول میں: ﴿مَا مَنَعَكَ أَلَّا تَسْجُدَ﴾ [الاعراف: ۱۲]۔ اور معنی ہے: تجھے سجدہ کرنے سے کس چیز نے روکا۔ اور الزجاج اور النحاس (۷) اور دیگر نے «لا» کے زائدہ ہونے کو ضعیف قرار دیا اور کہا: یہ غلطی اور خطا ہے؛ کیونکہ یہ...

(۱) الکتاب ۳ / ۱۲۳ میں، اور ملاحظہ کریں الحجہ للفارسی ۳ / ۳۷۶ - ۳۸۰ ۔ (۲) تفسیر الطبری ۹ / ۴۸۹ ، اور الحجہ للفارسی ۳ / ۳۷۹ ، اور المحرر الوجیز ۲ / ۳۳۴ ۔ یہ الکتاب ۳ / ۳۱۶ میں

ہے، اور الخزانہ ۸ / ۵۰۱ میں اس روایت کے ساتھ: «كما نغدي»، بجائے: «أنا نغدي»۔ (۳) الشعر والشعراء ۱ / ۲۲۶ ، اور تفسیر الطبری ۹ / ۴۸۸ ، اور الحجہ للفارسی ۳ / ۳۸۰ ، اور جمہرة اشعار العرب ۱ / ۴۹۹ ۔ (۴) سابقہ ۲ / ۳۹۸ ۔ (۵) المحرر الوجیز ۲ / ۳۳۳ ، اور اسے الفراء نے معانی القرآن ۱ / ۳۵۰ میں ذکر کیا ہے، اور الطبری ۹ / ۴۸۸ ۔ (۶) معانی القرآن ۱ / ۳۵۰ میں، اور النحاس کی اعراب القرآن ۲ / ۹۰ میں الکسائی کا قول۔ (۷) معانی القرآن للزجاج ۲ / ۲۸۳ ، اور اعراب القرآن للنحاس ۲ / ۹۰ ۔

Page 498 Surah al-An'am, Verses 109 - 110

It is only added to what is not problematic. It was said: there is an omission in the speech, and the meaning is: "And what will make you realize that when it comes, they will not believe or [they will] believe", then this was omitted to inform the listener; mentioned by al-Nahhas (1) and others. The Almighty's saying: {And We will turn away their hearts and their eyes just as they refused to believe in it the first time. And We will leave them in their transgression, wandering blindly.} This is a problematic verse, especially with the phrase: {And We will leave them in their transgression, wandering blindly}. It was said: the meaning is: We will turn their hearts and their eyes (2) on the Day of Resurrection over the flame of Fire and the heat of burning coals, just as they did not believe in this world. And We leave them in this world, meaning: We grant them respite and do not punish them. So part of the verse is regarding the hereafter, and part of it is regarding this world. Its likeness is: {Faces, that Day, will be humbled} [Al-Ghashiyah: 2], this is in the Hereafter. {Laboring [and] exhausted} [Al-Ghashiyah: 3], in this world (3). And it was said: "And We turn" is in this world, meaning: We intervene between them and faith if that sign came to them, just as We intervened between them and faith the first time (4) when you called them and showed the miracle. In the revelation: {And know that Allah intervenes between a man and his heart} [Al-Anfal: 24]. The meaning is: they should have believed when the sign came to them, for they saw it with their eyes and knew it with their hearts. So when they did not believe, that was by Allah turning their hearts and eyes {just as they refused to believe in it the first time}. The "kaf" [like/as] entered upon an omitted word, meaning: they do not believe just as they did not believe in it the first time; i.e., the first time signs came to them which they were unable to oppose, like the Qur'an and others. And it was said: We turn the hearts of these people so they will not believe, just as the disbelievers of previous nations did not believe when they saw...

(1) In Ma'ani al-Qur'an 2/474. Ibn Atiyyah said in al-Muharrar al-Wajiz 2/334: This is a weak opinion not supported by the wording of the verse nor required by it. (2) In (m): and their sights. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/90. (4) Narrated by al-Tabari 9/490 from Mujahid.

पृष्ठ ४९८ सूरा अल-अनाम, आयत १०९ - ११०

यह केवल उसी में जोड़ा जाता है जो समस्याग्रस्त नहीं है। कहा गया है: कलाम में लोप (हटाना) है, और अर्थ यह है: "और तुम्हें क्या पता कि जब वह (निशानी) आएगी, तो वे विश्वास नहीं करेंगे या विश्वास करेंगे", फिर इसे सुनने वाले को सूचित करने के लिए हटा दिया गया; नह़्ह़ास (१) और अन्य लोगों ने इसका उल्लेख किया है। अल्लाह तआला का फरमान: {और हम उनके दिलों और उनकी आँखों को फेर देंगे जैसे वे पहली बार उस पर ईमान नहीं लाए थे। और हम उन्हें उनकी सरकशी में भटकता हुआ छोड़ देंगे।} यह एक कठिन आयत है, विशेष रूप से इसमें: {और हम उन्हें उनकी सरकशी में भटकता हुआ छोड़ देंगे}। कहा गया: इसका अर्थ है: हम क़यामत के दिन उनके दिलों और आँखों (२) को आग की लपटों और सुलगते कोयलों की गर्मी पर उलट-पुलट करेंगे, जैसे वे दुनिया में ईमान नहीं लाए थे। और हम उन्हें दुनिया में छोड़ देते हैं, अर्थात: हम उन्हें मोहलत देते हैं और उन्हें सज़ा नहीं देते। तो आयत का कुछ हिस्सा आख़िरत (परलोक) में है, और कुछ हिस्सा दुनिया में है। इसका उदाहरण है: {उस दिन बहुत से चेहरे अपमानित होंगे} [अल-गाशिया: २], यह आख़िरत में है। {कठिन परिश्रम करने वाले, थकने वाले} [अल-गाशिया: ३], दुनिया में (३)। और कहा गया: "और हम फेर देंगे" दुनिया में है, अर्थात: हम उनके और ईमान के बीच रुकावट डाल देंगे अगर वह आयत (निशानी) उनके पास आती, जैसा कि हमने उनके और ईमान के बीच पहली बार (४) रुकावट डाली थी जब आपने उन्हें पुकारा और चमत्कार दिखाया। कुरान में है: {और जान लो कि अल्लाह आदमी और उसके दिल के बीच आड़ बन जाता है} [अल-अनफाल: २४]। अर्थ यह है: उन्हें ईमान लाना चाहिए था जब आयत आई, क्योंकि उन्होंने उसे अपनी आँखों से देखा और अपने दिलों से उसे पहचाना। तो जब वे ईमान नहीं लाए, तो यह अल्लाह द्वारा उनके दिलों और आँखों को फेर देने के कारण था {जैसे वे पहली बार उस पर ईमान नहीं लाए थे}। 'काफ़' (जैसा) एक लुप्त शब्द पर आया है, अर्थात: वे ईमान नहीं लाते जैसे वे पहली बार उस पर ईमान नहीं लाए थे; यानी: पहली बार उनके पास ऐसी आयतें आईं जिनका मुक़ाबला करने में वे असमर्थ रहे, जैसे क़ुरान और अन्य। और कहा गया: हम इन लोगों के दिलों को फेर देंगे ताकि वे ईमान न लाएँ जैसे पिछली उम्मतों के काफ़िर ईमान नहीं लाए थे जब उन्होंने देखा...

(१) मा'आनी अल-कुरान २/४७४ में। इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज २/३३४ में कहा: यह एक कमज़ोर राय है जिसे न तो आयत के शब्द पुष्ट करते हैं और न ही इसकी आवश्यकता है। (२) (m)

में: और उनकी दृष्टियाँ। (३) इ'राब अल-कुरान, नह़्ह़ास २/९०। (४) अल-तबरी ९/४९० द्वारा मुजाहिद से रिवायत।

صفحہ ۴۹۸ سورۃ الانعام، آیات ۱۰۹ - ۱۱۰

یہ صرف اسی چیز میں زیادہ کیا جاتا ہے جو مشکل نہ ہو۔ اور کہا گیا: کلام میں حذف ہے، اور معنی یہ ہے: "اور تمہیں کیا معلوم کہ جب وہ (نشانی) آ جائے گی تو وہ ایمان نہیں لائیں گے یا ایمان لائیں گے"، پھر سننے والے کو بتانے کے لیے اسے حذف کر دیا گیا؛ اسے النحاس (۱) اور دیگر نے ذکر کیا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہم ان کے دلوں اور ان کی آنکھوں کو پھیر دیں گے جیسا کہ وہ پہلی بار اس پر ایمان نہیں لائے تھے، اور ہم انہیں ان کی سرکشی میں بھٹکتا ہوا چھوڑ دیں گے۔} یہ ایک مشکل آیت ہے، خاص طور پر اس میں: {اور ہم انہیں ان کی سرکشی میں بھٹکتا ہوا چھوڑ دیں گے}۔ کہا گیا: اس کا مطلب ہے: ہم قیامت کے دن ان کے دلوں اور ان کی آنکھوں (۲) کو آگ کے شعلوں اور دہکتے ہوئے انگاروں کی تپش پر الٹ پلٹ کریں گے، جیسا کہ وہ دنیا میں ایمان نہیں لائے تھے۔ اور ہم انہیں دنیا میں چھوڑ دیتے ہیں، یعنی: ہم انہیں مہلت دیتے ہیں اور انہیں سزا نہیں دیتے، تو آیت کا کچھ حصہ آخرت میں ہے، اور کچھ دنیا میں۔ اس کی مثال ہے: {اس دن بہت سے چہرے ذلیل ہوں گے} [الغاشیہ: ۲]، یہ آخرت میں ہے۔ {مشقت کرنے والے تھکنے والے} [الغاشیہ: ۳]، دنیا میں (۳)۔ اور کہا گیا: "اور ہم پھیر دیں گے" دنیا میں ہے، یعنی: ہم ان کے اور ایمان کے درمیان حائل ہو جائیں گے اگر وہ نشانی ان کے پاس آتی، جیسا کہ ہم ان کے اور ایمان کے درمیان پہلی بار (۴) حائل ہوئے تھے جب آپ نے انہیں دعوت دی اور معجزہ ظاہر کیا۔ اور قرآن میں ہے: {اور جان لو کہ اللہ انسان اور اس کے دل کے درمیان حائل ہو جاتا ہے} [الانفال: ۲۴]۔ اور معنی یہ ہے کہ: انہیں ایمان لانا چاہیے تھا جب نشانی آئی، تو انہوں نے اسے اپنی آنکھوں سے دیکھا اور اپنے دلوں سے اسے پہچانا۔ چنانچہ جب وہ ایمان نہیں لائے، تو یہ اللہ کی طرف سے ان کے دلوں اور آنکھوں کو پھیرنے کی وجہ سے تھا {جیسا کہ وہ پہلی بار اس

پر ایمان نہیں لائے تھے}۔ 'کاف' ایک محذوف (لفظ) پر داخل ہوا ہے، یعنی: وہ ایمان نہیں لاتے جیسا کہ وہ پہلی بار اس پر ایمان نہیں لائے تھے؛ یعنی: پہلی بار ان کے پاس ایسی آیات آئیں جن کا مقابلہ کرنے سے وہ عاجز رہے، جیسے قرآن اور دیگر۔ اور کہا گیا: ہم ان لوگوں کے دلوں کو پھیر دیں گے تاکہ وہ ایمان نہ لائیں، جیسا کہ پہلی امتوں کے کافر ایمان نہیں لائے تھے جب انہوں نے دیکھا۔۔

(۱) معانی القرآن ۲/ ۴۷۴ میں۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲/ ۳۳۴ میں کہا: یہ قول ضعیف ہے جسے نہ آیت کے الفاظ تائید کرتے ہیں اور نہ ہی اس کا تقاضا ہے۔ (۲) (م) میں: اور ان کی بصارتوں کو۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۹۰۔ (٤) اسے طبری ۹/ ٤۹۰ نے مجاہد سے روایت کیا ہے۔

٤٩٩ (499)

Surah Al-An'am: Verses 110 - 111

What they proposed of signs. It was said: there is a transposition and delay in the speech, i.e.: that if it (the sign) came they would not believe just as they did not believe the first time, and We turn away their hearts and their eyes {and We leave them in their transgression, wandering blindly}: they are confused. And this has been mentioned in 'Al-Baqarah'(1). The Almighty's saying: {And even if We had sent down to them the angels and the dead had spoken to them and We had gathered against them every thing in front [of them], they would not have believed unless Allah willed. But most of them are ignorant} The Almighty's saying: {And even if We had sent down to them the angels} so they saw them with their own eyes {and the dead had spoken to them} by Us reviving them. {And We had gathered against them every thing} they asked for of the signs. {In front} (Qubulan) means face to face; narrated from Ibn Abbas, Qatadah, and Ibn Zaid, and it is the reading of Nafi' and Ibn 'Amir(2) - and it was said: witnessing(3) - they would not have believed. Muhammad bin Yazid said: {Qubulan} is in the sense of: direction (side); as you say: I have money with (towards) so-and-so; so {Qubulan} is in the accusative case as an adverb (ظرف)(4). The rest read: {Qubulan} with 'damma' on the 'qaf' and 'ba', and its meaning is: guarantors; so it would be the plural of 'qabeel', meaning: guarantor, like: ragheef and rughuf, as He said: {or you bring Allah and the angels before us face to face (qabeelan)} [Al-Isra: 92] i.e.: they guarantee that; from Al-Farra(5). Al-Akhfash(6) said: It is in the sense of: tribe by tribe (qabeel qabeel); i.e.: group by group; and Mujahid(7) said it. It is in the accusative case as a 'hal' (state/circumstance) according to both sayings. Muhammad bin Yazid said: {Qubulan} i.e.: facing(8), and from it: {If his shirt is torn from}

---

(1) 1/317. (2) The rest read: 'Qubulan' with damma on the qaf and ba as will follow. Al-Sab'ah p. 266, and Al-Taysir p. 106. (3) Narrated by Al-Tabari 9/495 from Ibn Abbas and Qatadah. (4) I'rab Al-Qur'an by Al-Nahhas 2/91, and Al-Muharrar Al-Wajiz 2/335. (5) In 'Ma'ani al-Qur'an' for him 1/350 - 351. (6) In 'Ma'ani al-Qur'an' for him 2/501. (7) Narrated by Al-Tabari 9/496. (8) In (d), (z) and (m): Muqabalah (face to face), and the speech is in I'rab Al-Qur'an by Al-Nahhas 2/91.

٤٩٩ (499)

सूरा अल-अनाम: आयत 110 - 111

जो उन्होंने संकेतों (निशानियों) का प्रस्ताव रखा था। कहा गया है: वाणी में शब्दों का आगे-पीछे होना (तक़दीम व ताख़ीर) है, यानी: कि यदि वे (निशानियाँ) आ भी जाएँ तो वे उसी प्रकार ईमान नहीं लाएंगे जैसे वे पहली बार ईमान नहीं लाए थे, और हम उनके दिलों और उनकी आँखों को फेर देंगे {और हम उन्हें उनकी सरकशी में भटकता हुआ छोड़ देंगे}: वे भ्रमित हैं। और यह 'अल-बक़राह' (1) में आ चुका है। अल्लाह का कथन: {और यदि हम उन पर फ़रिश्ते उतार देते और मुर्दे उनसे बात करते और हम हर चीज़ को उनके सामने इकट्ठा कर देते, तो भी वे ईमान न लाते, सिवाय इसके कि अल्लाह चाहे। लेकिन उनमें से अधिकांश अज्ञानी हैं} अल्लाह का कथन: {और यदि हम उन पर फ़रिश्ते उतार देते} तो वे उन्हें अपनी आँखों से देखते {और मुर्दे उनसे बात करते} हमारे द्वारा उन्हें जीवित करने के कारण। {और हम उन पर हर चीज़ इकट्ठा कर देते} जो उन्होंने निशानियों में से माँगी थीं। {क़ुबुलन} (सामने); इब्न अब्बास, क़तादा और इब्न ज़ैद से; और यह नाफ़े और इब्न आमिर की क़िरात (पढ़ने का तरीका) है(2) - और कहा गया है: आँखों देखी(3) - वे ईमान नहीं लाते। मुहम्मद बिन यज़ीद ने कहा: {क़ुबुलन} का अर्थ है: दिशा (नाहिया); जैसे आप कहें: मेरे पास फलां व्यक्ति की ओर से धन है; तो {क़ुबुलन} ज़रफ़ (क्रिया विशेषण) होने के कारण नसब (अव्यय) में है(4)। बाकी लोगों ने पढ़ा: {क़ुबुलन} (क़ाफ़ और बा पर पेश के साथ), और इसका अर्थ है: ज़मानतदार (ज़ामिन); तो यह 'क़बील' का बहुवचन होगा, जिसका अर्थ है: ज़मानतदार (कफ़ील), जैसे: रग़ीफ़ और रुगुफ़, जैसा कि उन्होंने कहा: {या अल्लाह और फ़रिश्तों को हमारे सामने ले आए (क़बीलन)} [अल-इसरा: 92] यानी: वे इसकी ज़मानत देते हैं; अल-फर्रा से(5)। अल-अख़फ़श(6) ने कहा: इसका अर्थ है: कबीले दर कबीले (क़बील क़बील); यानी: समूह दर समूह; और मुजाहिद(7) ने यही कहा है। और यह दोनों कथनों के अनुसार 'हाल' (अवस्था) के तौर पर नसब में है। मुहम्मद बिन यज़ीद ने कहा: {क़ुबुलन} यानी: आमने-सामने(8), और इसी से है: {यदि उसकी कमीज़ फाड़ी गई}

---

(1) 1/317. (2) शेष लोगों ने 'क़ुबुलन' पढ़ा, जैसा कि आगे आएगा। अल-सबआ पृ. 266, और अल-तयसीर पृ. 106। (3) इसे अल-तबरी 9/495 ने इब्न अब्बास और क़तादा से उद्धृत किया है। (4) इराब अल-क़ुरान, अल-नहहास 2/91, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/335। (5) उनके लिए 'मआनी अल-कुरान' में 1/350 - 351। (6) उनके लिए 'मआनी अल-कुरान' में 2/501। (7) इसे अल-तबरी

9/496 ने उद्धृत किया है। (8) (द), (ज़) और (म) में: मुक़ाबला, और बात अल-नहहास की इराब अल-क़ुरान 2/91 में है।

(499) ٤٩٩

سورہ الانعام: آیات 110 - 111

جو نشانیاں انہوں نے تجویز کیں۔ کہا گیا ہے: کلام میں تقدیم و تاخیر ہے، یعنی: کہ اگر وہ (نشانیاں) آ جاتیں تب بھی وہ ایمان نہ لاتے جیسا کہ وہ پہلی بار ایمان نہیں لائے تھے، اور ہم ان کے دلوں اور ان کی آنکھوں کو پھیر دیں گے ﴿وَنَذَرُهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾: وہ حیران و پریشان پھرتے ہیں۔ اور یہ 'البقرہ'(1) میں گزر چکا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَوْ أَنَّنَا نَزَّلْنَا إِلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةَ وَكَلَّمَهُمُ الْمَوْتَى وَحَشَرْنَا عَلَيْهِمْ كُلَّ شَيْءٍ قُبُلًا مَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا إِلَّا أَن يَشَاءَ اللَّهُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ يَجْهَلُونَ﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَوْ أَنَّنَا نَزَّلْنَا إِلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةَ﴾ تو وہ انہیں اپنی آنکھوں سے دیکھ لیتے ﴿وَكَلَّمَهُمُ الْمَوْتَى﴾ ہمارے انہیں زندہ کرنے کی وجہ سے۔ ﴿وَحَشَرْنَا عَلَيْهِمْ كُلَّ شَيْءٍ﴾ جو انہوں نے نشانیوں میں سے مانگا تھا۔ ﴿قُبُلًا﴾ یعنی آمنے سامنے؛ ابن عباس، قتادہ اور ابن زید سے مروی ہے، اور یہ نافع اور ابن عامر کی قرات ہے(2) - اور کہا گیا ہے: معائنہ (آنکھوں سے دیکھنا)(3) - کہ وہ ایمان نہیں لائیں گے۔ محمد بن یزید نے کہا: ﴿قُبُلًا﴾ کا معنی ہے: جانب (ناحیہ)؛ جیسے آپ کہیں: میرا فلاں شخص کی طرف (قِبَل) مال ہے؛ تو ﴿قُبُلًا﴾ ظرف ہونے کی بنا پر منصوب ہے(4)۔ باقیوں نے ﴿قُبُلًا﴾ (قاف اور با کے ضمہ کے ساتھ) پڑھا، اور اس کا معنی ہے: ضامن؛ تو یہ 'قبیل' کی جمع ہوگا، بمعنی: کفیل (ضمانت دینے والا)، جیسے: رغیف اور رغف، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿أَوْ تَأْتِيَ بِاللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ قَبِيلًا﴾ [الاسراء: 92] یعنی: وہ اس کی ضمانت دیں؛ الفراء سے مروی ہے(5)۔ الاخفش(6) نے کہا: اس کا معنی ہے: قبیل قبیل؛ یعنی: جماعت جماعت؛ اور مجاہد(7) نے بھی یہی کہا ہے۔ اور یہ دونوں قولوں کے مطابق 'حال' ہونے کی بنا پر منصوب ہے۔ محمد بن یزید نے کہا: ﴿قُبُلًا﴾ یعنی: آمنے سامنے(8)، اور اسی سے ہے: ﴿إِن كَانَ قَمِيصُهُ قُدَّ مِن﴾

(1) 317/1۔ (2) باقیوں نے 'قُبُلًا' قاف اور با کے ضمہ کے ساتھ پڑھا جیسا کہ آگے آئے گا۔ السبعۃ ص 266، اور التیسیر ص 106۔ (3) اسے الطبری نے 495/9 میں ابن عباس اور قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 91/2، اور المحرر الوجیز 335/2۔ (5) ان کے لیے 'معانی القرآن' میں 350/1 - 351۔ (6) ان کے لیے 'معانی القرآن' 501/2 میں۔ (7) اسے الطبری نے 496/9 میں روایت کیا ہے۔ (8) (د)، (ز) اور (م) میں: مقابلہ، اور کلام نحاس کی اعراب القرآن 91/2 میں ہے۔

"Qubulan" [Yusuf: 26]. From it: the front (qubul) of a man and his back (dubur); because of what was before him and what was behind him. From it also: the beginning (qubul) of menstruation. Abu Zayd narrated: I met so-and-so "qibalan", "muqabalatan", "qubulan", and "qubulon", all in the sense of face-to-face; thus the damma (vowel) is like the kasra in meaning, and the two readings are equal; as said by Makki (1). Al-Hasan read it as "qublan", removing the damma from the letter 'ba' because of its heaviness (2). According to Al-Farra', it means the speaking of that which does not speak, and in the guarantee of that which does not reason, there is a great sign for them. According to Al-Akhfash, it refers to the gathering of species which is not customary. "Al-Hashr" means gathering (3). "They were not such as to believe unless Allah so willed." "An" is in a position of exception that is not from the first (4), i.e., but if Allah wills that for them. It is said: the exception is for the people of happiness whose faith was previously known in the knowledge of Allah. In this is consolation for the Prophet ﷺ. "But most of them are ignorant," i.e., they are ignorant of the truth. It is also said: they are ignorant that it is not permissible to propose signs after they have seen one sign. The words of the Almighty: "And thus We have made for every prophet an enemy - devils from mankind and jinn, inspiring one another with flowery speech by way of deception. But if your Lord had willed, they would not have done it. So leave them and what they invent." The words of the Almighty: "And thus We have made for every prophet," He comforts His Prophet and consoles him; i.e., just as We have tested you with these people, so too We made an enemy for every prophet before you, i.e., enemies. Then He described them, saying: "devils from mankind and jinn" (5).

(1) In Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/447. And the saying of Abu Zayd in Al-Nawadir fi al-Lughah p. 235. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/91. Al-Zajjaj said in Ma'ani al-Qur'an 2/283: Everything of this pattern, its lightening is permissible, such as: al-suhuf and al-suhf, al-kutub and al-kutb, al-rusul and al-rusl. (3) See Al-Hujjah by al-Farisi 3/385 - 386. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/91. (5) Tafsir al-Baghawi 2/124.

सूरा अल-अनआम: आयतें 111 - 112 500

"क़ुबुलन" [यूसुफ: 26]। इसी से है: पुरुष का अगला हिस्सा (क़ुबुल) और उसका पिछला हिस्सा (दुबुर); क्योंकि वह उसके सामने और उसके पीछे था। इसी से है: मासिक धर्म की शुरुआत (क़ुबुल)। अबू ज़ैद ने वर्णन किया है: मैं फलां से "क़िबलन", "मुक़ाबलतन", "क़ुबुलन", और "क़ुबुलुन" मिला, ये सब आमने-सामने के अर्थ में हैं; इस प्रकार दम्मा (स्वर) अर्थ में कसरा की तरह है, और दोनों पाठ समान हैं; यह मक्की (1) ने कहा है। अल-हसन ने इसे "क़ुब्लन" पढ़ा, 'बा' अक्षर से दम्मा को उसके भारीपन के कारण हटा दिया (2)। अल-फर्रा के अनुसार, इसका अर्थ है उसका बोलना जो बोलता नहीं है, और जो तर्क नहीं करता उसके आश्वासन में उनके लिए एक महान संकेत है। अल-अख़फ़श के अनुसार, इसमें उन प्रजातियों का जमा होना है जो प्रथागत नहीं है। "अल-हश्र" का अर्थ है जमा करना (3)। "वे विश्वास करने वाले नहीं थे जब तक कि अल्लाह न चाहता।" "अन" अपवाद की स्थिति में है जो पहले से नहीं है (4), यानी, लेकिन अगर अल्लाह उनके लिए ऐसा चाहता है। यह कहा गया है: अपवाद उन सुखद लोगों के लिए है जिनका विश्वास अल्लाह के ज्ञान में पहले से ही ज्ञात था। इसमें पैगंबर ﷺ के लिए सांत्वना है। "लेकिन उनमें से अधिकांश अज्ञानी हैं," यानी, वे सच्चाई से अनभिज्ञ हैं। यह भी कहा गया है: वे इस बात से अनभिज्ञ हैं कि एक संकेत देखने के बाद और संकेतों का प्रस्ताव करना जायज़ नहीं है। सर्वशक्तिमान का कथन: "और इसी प्रकार हमने हर पैगंबर के लिए दुश्मन बनाए हैं - इंसानों और जिन्नों में से शैतान, जो धोखे से एक-दूसरे को बनावटी बातों का सुझाव देते हैं। और यदि तुम्हारा रब चाहता तो वे ऐसा न करते। अतः उन्हें और जो वे गढ़ते हैं, छोड़ दो।" सर्वशक्तिमान का कथन: "और इसी प्रकार हमने हर पैगंबर के लिए," वह अपने पैगंबर को दिलासा देते हैं और उन्हें सांत्वना देते हैं; यानी, जैसे हमने इन लोगों के साथ तुम्हारी परीक्षा ली, वैसे ही हमने तुमसे पहले हर पैगंबर के लिए दुश्मन बनाए, यानी, दुश्मन। फिर उन्होंने उनका वर्णन करते हुए कहा: "इंसानों और जिन्नों के शैतान" (5)।

(1) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात 1/447 में। और अल-नवादिर फ़िल लुग़ा पृ. 235 में अबू ज़ैद का कहना। (2) अल-नहस द्वारा इराब अल-क़ुरआन 2/91। अल-ज़ज्जाज ने मानी अल-क़ुरआन 2/283 में कहा: इस पैटर्न का सब कुछ, इसका हल्का होना जायज़ है, जैसे: अल-सुहुफ़ और अल-सुहफ़, अल-कुतुब और अल-कुतूब, अल-रुसुल और अल-रुस्ल। (3) अल-फ़ारिसी द्वारा अल-हुज्जाह 3/385 - 386 देखें। (4) अल-नहस द्वारा इराब अल-क़ुरआन 2/91। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 2/124।

سورة الانعام: آیات ۱۱۱ - ۱۱۲ ۵۰۰

﴿قُبُلًا﴾ [یوسف: ۲۶]۔ اسی سے ہے: مرد کا قُبُل (اگلا حصہ) اور اس کا دُبُر (پچھلا حصہ)؛ اس وجہ سے جو اس کے سامنے اور جو اس کے پیچھے تھا۔ اور اسی سے ہے حیض کا آنا (قُبُل)۔ ابو زید نے بیان کیا: میں فلاں سے "قِبَلًا"، "مقابلۃً"، "قُبُلًا" اور "قُبُلًا" ملا، یہ سب آمنے سامنے کے معنی میں ہیں۔ تو ضمہ (پیش) معنی میں کسرہ (زیر) کی طرح ہے، اور دونوں قراتیں برابر ہیں؛ یہ مکی (۱) نے کہا۔ اور حسن نے "قُبْلًا" پڑھا، 'ب' سے ضمہ کو اس کے بوجھل ہونے کی وجہ سے حذف کر دیا (۲)۔ اور فراء کے قول کے مطابق اس میں ایسی چیز کا بولنا ہے جو نہیں بولتی، اور جو عقل نہیں رکھتی اس کی ضمانت میں ان کے لیے بڑی نشانی ہے۔ اور اخفش کے قول کے مطابق اس میں ایسی اصناف کا جمع ہونا ہے جو مانوس نہیں ہیں۔ اور "الحشر" کا مطلب ہے جمع کرنا (۳)۔ ﴿مَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا إِلَّا أَن يَشَاءَ اللَّهُ﴾ "أن" استثنا کے مقام پر ہے جو پہلے سے نہیں ہے (۴)، یعنی: لیکن اگر اللہ ان کے لیے یہ چاہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ استثنا ان خوش نصیب لوگوں کے لیے ہے جن کا ایمان اللہ کے علم میں پہلے سے طے تھا۔ اور اس میں نبی ﷺ کے لیے تسلی ہے۔ ﴿وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَهُمْ يَجْهَلُونَ﴾ یعنی: وہ حق سے جاہل ہیں۔ اور کہا گیا: وہ اس بات سے جاہل ہیں کہ ایک نشانی دیکھ لینے کے بعد مزید نشانیوں کا مطالبہ کرنا جائز نہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَكَذَٰلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنسِ وَالْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَكَذَٰلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ﴾ اللہ اپنے نبی کو دلاسا اور تسلی دیتا ہے؛ یعنی: جس طرح ہم نے آپ کو ان لوگوں کے ذریعے آزمایا، اسی طرح ہم نے آپ سے پہلے ہر نبی کے لیے دشمن بنایا، یعنی: دشمن۔ پھر ان کی صفت بیان کرتے ہوئے فرمایا: ﴿شَيَاطِينَ الْإِنسِ وَالْجِنِّ﴾ (۵)۔

(۱) الکشف عن وجوہ القراءات ۱/۴۴۷ میں۔ اور ابو زید کا قول النوادر فی اللغہ ص ۲۳۵ میں۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۲/۹۱۔ زجاج نے معانی القرآن ۲/۲۸۳ میں کہا: جو کچھ بھی اس مثال پر ہو اس کی تخفیف جائز ہے، جیسے: الصحف اور الصحف، الکتب اور الکتب، الرسل اور الرسل۔ (۳) دیکھئے الحجہ للفارسی ۳/۳۸۵ - ۳۸۶۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۲/۹۱۔ (۵) تفسیر البغوی ۲/۱۲۴۔

Surah Al-An'am: Ayah 112 501

Sibawayh narrated: "Ja'ala" (made/appointed) means "wasafa" (described). "Adūwan" (an enemy) is the first object. "Li-kulli nabiyyin" (for every prophet) is in the position of the second object. "Shayātīn al-insi wal-jinni" (devils of mankind and jinn) is an appositive (badal) for "adūwan". It is also permissible for "shayātīn" to be the first object and "adūwan" to be the second object (1); as if it were said: We made the devils of mankind and jinn an enemy.

Al-A'mash recited: "devils of jinn and mankind" by placing "jinn" first. The meaning is the same (2).

{Inspiring one another with flowery speech by way of deception} is an expression of what the devils of the jinn whisper to the devils of mankind. It is called "wahyan" (inspiration) because it occurs secretly. Their deceptive talk was called "zukhruf" (flowery/adorned) because they beautify it (3); from this, gold is called "zukhruf". Everything that is beautifully embellished is "zukhruf". "Al-muzakhraf" means the adorned. "Zakhārif al-mā'" means its ripples or patterns (4).

And "ghurūran" (by way of deception) is in the accusative case as a verbal noun (masdar); because the meaning of {inspiring one another} is: they deceive them with that as a deception. It is also permissible for it to be in the position of a circumstantial clause (hal). "Ghurūr" means falsehood.

Al-Nahhas said (5): It was narrated from Ibn Abbas with a weak chain of narration that he said regarding the words of Allah Almighty: {inspiring one another}: He said: [For Iblis] with every jinn there is a devil, and with every human there is a devil. One meets the other and says: I have misled my companion with such-and-such, so mislead your companion with the like of it. The other says something similar; this is the inspiration of one to another (6). This was also said by Ikrimah, Al-Dahhak, Al-Suddi, and Al-Kalbi (7). Al-Nahhas said: The first view is supported by: {And indeed, the devils inspire their allies to dispute with you} [Al-An'am: 121]; this explains the meaning of that (8).

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/91. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/476. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/92. (4) Al-Sihah (z-kh-r-f). (5) In I'rab al-Qur'an 2/92, and what precedes it and what will come between brackets is from it. See also Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/284. (6) Reported by Ibn Abi Hatim 4/1372 (7791). (7) Tafsir al-Baghawi 2/124, and reported from al-Suddi and Ikrimah by al-Tabari 9/498. (8) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/92, and by "the first view" he means what al-Nahhas mentioned before the report from Ibn Abbas, which is that =

सूरा अल-अनआम: आयत 112 501

सिबावह ने वर्णन किया है: "जअला" (बनाया/नियुक्त किया) का अर्थ है "वसफ़ा" (वर्णन किया)। "अदुवन" (एक शत्रु) पहला कर्म (मफ़ऊल अव्वल) है। "लि-कुल्लि नबिय्यिन" (हर नबी के लिए) दूसरे कर्म के स्थान पर है। "शयातीन अल-इन्सि वल-जिन्नि" (इंसानों और जिन्नों के शैतान) "अदुवन" का बदल (badal) है। यह भी जायज़ है कि "शयातीन" पहला कर्म हो और "अदुवन" दूसरा कर्म हो (1); जैसे कि कहा गया हो: हमने इंसानों और जिन्नों के शैतानों को शत्रु बनाया।

अल-अमश ने पढ़ा: "जिन्नों और इंसानों के शैतान" जिन्न को पहले रखते हुए। अर्थ एक ही है (2)।

{धोखा देने के लिए एक-दूसरे के मन में चिकनी-चुपड़ी बातें डालते हैं} यह उस बात की अभिव्यक्ति है जो जिन्नों के शैतान इंसानों के शैतानों के मन में वसवसे (बुरी बातें) डालते हैं। इसे "वह्यन" (प्रेरणा) कहा गया है क्योंकि यह गुप्त रूप से होता है। उनकी धोखेबाज़ी वाली बातों को "ज़ुखरुफ़" (अलंकृत/सजी-धजी बातें) कहा गया है क्योंकि वे इसे सुंदर बनाते हैं (3); इसी से सोने को "ज़ुखरुफ़" कहा जाता है। हर वह चीज़ जो सुंदर ढंग से सजाई गई हो, "ज़ुखरुफ़" है। "अल-मुज़ख़्रफ़" का अर्थ है सजाया हुआ। "ज़खारीफ़ अल-मा" का अर्थ है पानी की लहरें या धारियाँ (4)।

और "ग़ुरूरन" (धोखे के तौर पर) मस्तर (क्रियावाचक संज्ञा) के रूप में नसब (accusative) में है; क्योंकि {एक-दूसरे के मन में बातें डालना} का अर्थ है: वे उन्हें उस धोखे से धोखा देते हैं। यह 'हाल' (circumstantial clause) के स्थान पर भी हो सकता है। "ग़ुरूर" का अर्थ है असत्य/बातिल।

अल-नह़्हास ने कहा (5): इब्न अब्बास से एक कमज़ोर सनद के साथ रिवायत है कि उन्होंने अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में कहा: {एक-दूसरे के मन में बातें डालना}: उन्होंने कहा: [इब्लीस के लिए] हर जिन्न के साथ एक शैतान है, और हर इंसान के साथ एक शैतान है। उनमें से एक दूसरे से मिलता है और कहता है: मैंने अपने साथी को फलां-फलां चीज़ से गुमराह किया है, तो तुम भी अपने साथी को उसी तरह गुमराह करो। दूसरा भी वैसा ही कहता है; यह उनका एक-दूसरे के मन में बातें डालना है (6)। यही बात इकरीमा, अज़-ज़ह़्हाक, अस-सुद्दी और अल-कल्बी ने भी कही है (7)। अल-नह़्हास ने कहा: पहली बात का प्रमाण यह है: {और निःसंदेह शैतान अपने मित्रों के मन में बातें डालते हैं ताकि वे तुमसे विवाद करें} [अल-अनआम: 121]; यह उसके अर्थ को स्पष्ट करता है (8)।

(1) इराब अल-क़ुरआन, अल-नह़्हास 2/91। (2) मानी अल-क़ुरआन, अल-नह़्हास 2/476। (3) इराब अल-क़ुरआन, अल-नह़्हास 2/92। (4) अल-सिह़ाह़ (ज़-ख-र-फ़)। (5) इराब अल-क़ुरआन 2/92 में, और इससे पहले जो है और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह इसी से है। और देखें ज़ज्जाज की मानी अल-क़ुरआन 2/284। (6) इब्न अबी हातिम ने उद्धृत किया 4/1372 (7791)। (7) तफ़सीर अल-बग़वी 2/124, और सुद्दी और इकरीमा से त़बरी ने उद्धृत किया 498/9। (8) इराब अल-क़ुरआन, अल-नह़्हास 2/92, और 'पहली बात' से उनका तात्पर्य वह है जो अल-नह़्हास ने इब्न अब्बास की रिवायत से पहले उल्लेख किया था, जो कि =

سورة الانعام: آیت 112 501

سیبویہ نے حکایت کی ہے: "جعل" (بنایا) بمعنی "وصف" (بیان کیا) ہے۔ "عدُوًّا" (دشمن) مفعول اول ہے۔ "لِكُلِّ نَبِيٍّ" (ہر نبی کے لیے) مفعول ثانی کی جگہ پر ہے۔ "شَيَاطِينَ الإِنسِ وَالْجِنِّ" (انسانوں اور جنوں کے شیطان) "عدوّ" سے بدل ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ "شیاطین" مفعول اول ہو اور "عدوًّا" مفعول ثانی ہو (1)؛ گویا یہ کہا گیا: ہم نے انسانوں اور جنوں کے شیطانوں کو دشمن بنایا۔

الاعمش نے "شیاطین الجن والانس" پڑھا، جن کو پہلے ذکر کیا۔ اور معنی ایک ہی ہے (2)۔

﴿يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا﴾ (ایک دوسرے کے دل میں دھوکہ دینے کے لیے ملمع کی ہوئی باتیں ڈالتے ہیں) یہ اس بات سے عبارت ہے جو جنوں کے شیطان انسانوں کے شیطانوں کے دلوں میں وسوسہ ڈالتے ہیں۔ اسے "وحی" کا نام اس لیے دیا گیا کیونکہ یہ پوشیدہ طور پر ہوتا ہے، اور ان کی ملمع سازی کو "زخرف" (آراستہ/سجی ہوئی باتیں) قرار دیا گیا کیونکہ وہ اسے مزین کرتے ہیں (3)؛ اسی سے سونے کو "زخرف" کہا جاتا ہے۔ ہر وہ چیز جو بظاہر خوبصورت اور ملمع شدہ ہو وہ "زخرف" ہے۔ "المزخرف" کا مطلب ہے آراستہ کیا ہوا۔ اور "زخارف الماء" کا مطلب ہے پانی کی لہریں یا دھاریاں (4)۔

اور "غُرُوراً" مفعولِ مطلق (مصدر) ہونے کی وجہ سے منصوب ہے؛ کیونکہ ﴿يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ﴾ کا معنی ہے: وہ انہیں اس کے ذریعے دھوکہ دیتے ہیں۔ یہ 'حال' کے مقام پر بھی ہو سکتا ہے۔ اور "غرور" کا مطلب باطل ہے۔

النحاس کہتے ہیں (5): ابن عباس سے ایک ضعیف سند کے ساتھ مروی ہے کہ انہوں نے اللہ عزوجل کے اس قول: ﴿يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ﴾ کے بارے میں فرمایا: [ابلیس کے لیے] ہر جن کے ساتھ ایک شیطان ہے، اور ہر انسان کے ساتھ ایک شیطان ہے، ان میں سے ایک دوسرے سے ملتا ہے تو کہتا ہے: میں نے اپنے ساتھی کو فلاں فلاں بات سے گمراہ کیا ہے، تم بھی اپنے ساتھی کو اسی طرح گمراہ کرو۔ دوسرا بھی ویسا ہی کہتا ہے؛ تو یہ ان کا ایک دوسرے کی طرف وحی (بات ڈالنا) ہے (6)۔ یہی بات عکرمہ، ضحاک، سدی اور کلبی نے بھی کہی ہے (7)۔

النحاس نے کہا: پہلے قول کی دلیل یہ ہے: ﴿وَإِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ إِلَىٰ أَوْلِيَائِهِمْ لِيُجَادِلُوكُمْ﴾ [الانعام: 121]؛ (اور بے شک شیطان اپنے دوستوں کے دلوں میں باتیں ڈالتے ہیں تاکہ وہ تم سے جھگڑا کریں)؛ یہ اس کے معنی کو واضح کرتا ہے (8)۔

(١) اعراب القرآن للنحاس ٩١/٢ ـ (٢) معانى القرآن للنحاس ٤٧٦/٢ ـ (٣) اعراب القرآن للنحاس ٩٢/٢ ـ (٤) الصحاح (زخرف)۔ (٥) اعراب القرآن ٩٢/٢ میں، اور اس سے پہلے جو کچھ ہے اور جو آگے بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے، اور دیکھیے معانى القرآن للزجاج ٢/ ٢٨٤ ـ (٦) اسے ابن ابی حاتم نے تخریج کیا ہے ٤ / ١٣٧٢ (٧٧٩١)۔ (٧) تفسير البغوى ٢/ ١٢٤ ، اور اسے سدی اور عکرمہ سے الطبری نے تخریج کیا ہے ٤٩٨/٩ ـ (٨) اعراب القرآن للنحاس ٩٢/٢ ، اور پہلے قول سے مراد وہ ہے جو النحاس نے خبرِ ابن عباس سے پہلے ذکر کیا ہے، اور وہ یہ ہے کہ =

Surah Al-An'am: Verse 112 502

I said: This is indicated in the authentic Sunnah by his saying, peace and blessings be upon him: "There is not one of you but has a companion assigned to him from among the jinn." It was asked: "Not even you, O Messenger of Allah?" He said: "Not even me, except that Allah helped me against him and he submitted (aslamu/ aslama), so he does not command me except with good." (1). It is narrated as "fa-aslamu" with a damma on the mim and "fa-aslama" with a fatha. The damma (fa-aslamu) means: "so I am safe from his evil." The fatha (fa-aslama) means: "so he became a Muslim" (2).

He said: "There is not one of you," and he did not say: "nor from the devils"; except that it is possible he alerted one of the two types by the other, so it would be from the chapter: {garments that protect you from the heat} [An-Nahl: 81], and there is some distance in this, and Allah knows best.

Awf bin Malik narrated from Abu Dharr that he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "O Abu Dharr, have you sought refuge in Allah from the evil of the devils of mankind and jinn?" He said: I said: O Messenger of Allah! And are there devils among mankind? He said: "Yes, they are worse than the devils of the jinn" (3).

Malik bin Dinar said: Indeed, the devil of mankind is harder on me than the devil of the jinn; that is because if I seek refuge in Allah, the devil of the jinn leaves me, but the devil of mankind comes to me and drags me into sins openly (4).

And Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) heard a woman chanting: Indeed, women are aromatic plants created for you ... and all of you desire to smell the aromatic plants.

- From mankind are devils and from jinn are devils; taking from the fact that the meaning of 'shaytan' is a rebel in disobedience to Allah Almighty, whose harm reaches others. The author did not mention it; he only mentioned the second opinion, which is what was narrated from Ibn Abbas and others that the intended meaning by the verse is the children of Iblis, excluding the children of Adam and the jinn. See Tafsir al-Tabari 9/497-499. (1) Narrated by Ahmad (3648) and Muslim (2814) from the hadith of Abdullah bin Mas'ud (may Allah be pleased with him). (2) Al-Mufhim 7/401. (3) Narrated by al-Tabari 9/499 and its chain of narration contains an ambiguous narrator. It was narrated by Ahmad (21546), and an-Nasa'i in al-Mujtaba 8/275, and its chain of narration contains

an unknown and abandoned narrator. Al-Tabari also narrated it 9/500-501 from Qatadah; it reached him from Abu Dharr... and its wording in it is: Or are there devils from mankind? So the Prophet (peace be upon him) said: "Yes." Ibn Kathir mentioned paths for the hadith when interpreting this verse and said: Their sum total indicates its strength and authenticity. (4) Al-Wasit 2/313, and Tafsir al-Baghawi 2/124.

सूरह अल-अनाम: आयत 112 502

मैंने कहा: यह प्रामाणिक सुन्नत में उनके(सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) इस कथन से संकेतित है: "तुममें से ऐसा कोई नहीं है जिसके साथ जिन्नों में से एक साथी नियुक्त न किया गया हो।" पूछा गया: "ऐ अल्लाह के रसूल, क्या आप भी नहीं?" उन्होंने कहा: "मैं भी नहीं, सिवाय इसके कि अल्लाह ने उसके विरुद्ध मेरी सहायता की और वह आत्मसमर्पण कर गया (अस्लमु/अस्लमा), इसलिए वह मुझे केवल भलाई का आदेश देता है" (1)। इसे "फ़-अस्लमु" (मीम पर दम्मा के साथ) और "फ़-अस्लमा" (फ़था के साथ) के रूप में वर्णित किया गया है। दम्मा (फ़-अस्लमु) का अर्थ है: "तो मैं उसकी बुराई से सुरक्षित हूँ।" फ़था (फ़-अस्लमा) का अर्थ है: "तो वह मुसलमान हो गया" (2)।

उन्होंने कहा: "तुममें से ऐसा कोई नहीं है," और उन्होंने यह नहीं कहा: "और न ही शैतानों में से"; सिवाय इसके कि यह संभव है कि उन्होंने एक प्रकार के माध्यम से दूसरे के बारे में सचेत किया हो, तो यह इस अध्याय से होगा: {वस्त्र जो तुम्हें गर्मी से बचाते हैं} [अन्नहल: 81], और इसमें कुछ दूरी है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

औफ़ बिन मलिक ने अबू धर से वर्णन किया कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "ऐ अबू धर, क्या आपने इंसानों और जिन्नों के शैतानों की बुराई से अल्लाह की पनाह मांगी है?" उन्होंने कहा: मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल! और क्या इंसानों में भी शैतान होते हैं? उन्होंने कहा: "हाँ, वे जिन्नों के शैतानों से भी बदतर हैं" (3)।

मालिक बिन दीनार ने कहा: वास्तव में, इंसान का शैतान मेरे लिए जिन्न के शैतान से अधिक कठिन है; वह इसलिए क्योंकि यदि मैं अल्लाह की पनाह मांगता हूँ, तो जिन्न का शैतान मुझे छोड़ देता है, लेकिन इंसान का शैतान मेरे पास आता है और मुझे खुलेआम पापों की ओर खींचता है (4)।

और उमर इब्न अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने एक महिला को यह गाते हुए सुना: निश्चित रूप से, महिलाएँ तुम्हारे लिए बनाई गई सुगंधित जड़ी-बूटियाँ हैं ... और तुम सभी उन सुगंधित जड़ी-बूटियों को सूंघने की इच्छा रखते हो।

- इंसानों में से शैतान हैं और जिन्नों में से शैतान हैं; इस तथ्य से लिया गया है कि 'शैतान' का अर्थ अल्लाह सर्वशक्तिमान की अवज्ञा में एक विद्रोही है, जिसका नुकसान दूसरों तक पहुँचता है। लेखक ने इसका उल्लेख नहीं किया है; उन्होंने केवल दूसरी राय का उल्लेख किया है, जो इब्न

अब्बास और अन्य लोगों से वर्णित है कि आयत का अर्थ इब्लीस की संतान है, आदम की संतान और जिन्नों को छोड़कर। देखें तफ़सीर अल-तबारी 9/497-499। (1) इसे अहमद (3648) और मुस्लिम (2814) ने अब्दुल्ला बिन मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। (2) अल-मुफ़हिम 7/401। (3) इसे अल-तबारी 9/499 ने उद्धृत किया है और इसकी वर्णन श्रृंखला में एक अस्पष्ट कथावाचक है। इसे अहमद (21546) और अल-मुजतबा 8/275 में अन-नसाई ने उद्धृत किया है, और इसकी वर्णन श्रृंखला में एक अज्ञात और परित्यक्त कथावाचक है। अल-तबारी ने इसे कतादाह से 9/500-501 में भी उद्धृत किया है; यह उन तक अबू धर से पहुँचा... और उसमें इसके शब्द हैं: या क्या इंसानों में से शैतान हैं? तो पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "हाँ।" इब्न कसीर ने इस आयत की व्याख्या करते समय हदीस के मार्गों का उल्लेख किया और कहा: इनका कुल योग इसकी ताकत और प्रामाणिकता का संकेत देता है। (4) अल-वसीत 2/313, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/124।

سورہ الأنعام: آیت ۱۱۲ ۵۰۲

میں نے کہا: اور اس پر صحیح سنت سے آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ قول دلالت کرتا ہے: «تم میں سے کوئی ایسا نہیں ہے مگر اس کے ساتھ جنوں میں سے اس کا ایک ہم نشین (قرین) مقرر کر دیا گیا ہے» پوچھا گیا: اور کیا آپ بھی اے اللہ کے رسول؟ فرمایا: «اور نہ ہی میں، سوائے اس کے کہ اللہ نے اس کے خلاف میری مدد فرمائی تو وہ مطیع ہو گیا (فأسلمُ/فأسلمَ)، پس وہ مجھے سوائے بھلائی کے کسی چیز کا حکم نہیں دیتا» (۱)۔ لفظ «فأسلم» میم کے رفع (پیش) اور نصب (زبر) کے ساتھ مروی ہے۔ پس رفع کا مطلب ہے: میں اس کے شر سے سلامت رہتا ہوں۔ اور نصب کا مطلب ہے: وہ خود مسلمان ہو گیا (۲)۔

پس فرمایا: «تم میں سے کوئی نہیں» اور یہ نہیں فرمایا: «اور نہ ہی شیطانوں میں سے»؛ سوائے اس کے کہ یہ احتمال ہے کہ انہوں نے ایک جنس کے ذریعے دوسری پر تنبیہ کی ہو، پس یہ اس باب سے ہو گا: ﴿ سَرَابِيلَ تَقِيكُمُ الْحَرَّ ﴾ [النحل: ۸۱] (ایسے لباس جو تمہیں گرمی سے بچاتے ہیں)، اور اس میں دوری (بعید ہونا) ہے، واللہ اعلم۔

اور عوف بن مالک نے ابو ذر رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «اے ابو ذر، کیا تم نے انسانوں اور جنوں کے شیطانوں کے شر سے اللہ کی پناہ مانگی ہے؟» انہوں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول! کیا انسانوں میں سے بھی شیطان ہوتے ہیں؟ فرمایا: «ہاں، وہ جنوں کے شیطانوں سے بھی بدتر ہیں» (۳)۔

اور مالک بن دینار نے کہا: بے شک انسان کا شیطان مجھ پر جن کے شیطان سے زیادہ سخت ہے، اور وہ اس لیے کہ جب میں اللہ کی پناہ مانگتا ہوں تو جن کا شیطان مجھ سے دور ہو جاتا ہے، جبکہ انسان کا شیطان میرے پاس آتا ہے اور مجھے علانیہ گناہوں کی طرف کھینچتا ہے (۴)۔

اور عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ نے ایک عورت کو یہ گاتے ہوئے سنا: بے شک عورتیں تمہارے لیے پیدا کی گئی خوشبودار بوٹیاں ہیں ... اور تم سب خوشبودار بوٹیوں کو سونگھنے کی خواہش رکھتے ہو۔

- انسانوں میں سے بھی شیطان ہیں اور جنوں میں سے بھی؛ اس بات سے اخذ کرتے ہوئے کہ شیطان کا معنی ہے: اللہ تعالیٰ کی نافرمانیوں میں سرکش جس کا نقصان دوسروں کو پہنچے۔ مصنف نے اس کا ذکر نہیں کیا، انہوں نے صرف دوسرا قول ذکر کیا ہے، اور وہ وہی ہے جو ابن عباس رضی اللہ عنہما وغیرہ سے مروی ہے کہ آیت سے مراد ابلیس کی اولاد ہے، نہ کہ اولادِ آدم اور نہ ہی جن۔ دیکھیے تفسیر طبری ۹/۴۹۷ - ۴۹۹۔ (۱) اسے احمد (۳۶۴۸) اور مسلم (۲۸۱۴) نے عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) المفہم ۷/۴۰۱۔ (۳) اسے طبری نے ۹/۴۹۹ میں روایت کیا ہے اور اس کی سند میں ابہام ہے، اور اسے احمد (۲۱۵۴۶) اور نسائی نے المجتبیٰ ۸/۲۷۵ میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں مجہول اور متروک راوی ہیں۔ طبری نے اسے ۹/۵۰۰ - ۵۰۱ میں قتادہ سے بھی روایت کیا ہے؛ انہیں یہ روایت ابو ذر سے پہنچی... اور اس میں اس کے الفاظ ہیں: یا کیا انسانوں میں سے بھی شیطان ہیں؟ تو نبی ﷺ نے فرمایا: «ہاں»۔ ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں حدیث کے مختلف طرق ذکر کیے اور کہا: ان کا مجموعہ اس کی قوت اور صحت کا فائدہ دیتا ہے۔ (۴) الوسیط ۲/۳۱۳ ، اور تفسیر البغوي ۲/۱۲۴۔

Umar (may Allah be pleased with him) replied to her: Indeed, women are devils created for us... we seek refuge in Allah from the evil of devils. (1)

His Almighty words: {And if your Lord had willed, they would not have done it} meaning: they would not have practiced the suggestion of deceptive speech. {So leave them} is a command carrying the sense of a threat. Sibawayh said: One does not say 'wadhara' or 'wada'a'; they sufficed themselves with 'taraka' (left) (2).

I said: This is according to the majority usage. In the Revelation: {And leave those} [Al-An'am: 70], {and leave them} [Al-An'am: 91], and {has [not] forsaken you} [Ad-Duha: 3] (3). And in the Sunnah: "People must stop abandoning (wad'ihim) the Friday prayers" (4). And his saying: "If they do - meaning sins - then they are forsaken (tudu'a)" (5). Al-Zajjaj said: The 'waw' is heavy, so since 'taraka' lacks a 'waw' and carries the same meaning, the versions with 'waw' were abandoned. This is the meaning of his statement and not its literal wording (6).

His Almighty words: {And [it is] so the hearts of those who do not believe in the Hereafter will incline toward it and that they will be satisfied with it and that they will commit what they are committing}.

His Almighty words: {And so that [their hearts] may incline toward it}. 'Tasgha' means: to incline; it is said: 'Saghawtu asgha' (7).

---

(1) We did not find this report from Umar (may Allah be pleased with him); it was mentioned by Al-Subki in 'Tabaqat al-Shafi'iyyah' 1/298 from Al-Shafi'i. Al-Tha'alibi mentioned the two verses in 'Thimar al-Qulub' p. 270 without mentioning the story, with the narration: 'created for us' instead of 'created for you'. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/92, and see 'Al-Kitab' 4/109. (3) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 175, and Al-Muhtasib 2/364. (4) Narrated by Ahmad (2132) and Muslim (865) from the hadith of Abdullah bin Umar and Abu Hurairah (may Allah be pleased with them). Ibn al-Athir said in 'Al-Nihayah' (w-d-'): Grammarians say that the Arabs let the past tense of 'yada'u' and its verbal noun die out, and they sufficed with 'taraka'. The Prophet (peace be upon him) is more eloquent, and their saying is only interpreted as a rarity in usage; thus, it is irregular in usage but correct in grammatical analogy. (5) Narrated by Ahmad (6521) from the hadith of Abdullah bin Amr (may Allah be pleased with them) with the wording: "If you see my Ummah fearing the oppressor to the point that they do not say to him: 'O oppressor', then they are forsaken." (6)

I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/92. (7) In (m): 'asghu', and both are correct. See 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Zajjaj 2/284, and Tafsir al-Tabari 9/503.

उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने उसे उत्तर दिया: निस्संदेह स्त्रियाँ हमारे लिए बनाई गई शैतान हैं... हम शैतानों की बुराई से अल्लाह की शरण माँगते हैं। (१)

अल्लाह का कथन: {और यदि तुम्हारा पालनहार चाहता तो वे ऐसा न करते} अर्थात्: वे धोखे वाली बातों को प्रेरित न करते। {अतः उन्हें छोड़ दो} यह एक आदेश है जिसमें धमकी का भाव है। सिबवैह ने कहा: 'वज़रा' या 'वदआ' नहीं कहा जाता; उन्होंने 'तरका' (छोड़ना) से काम चला लिया (२)।

मैंने कहा: यह केवल बहुमत के उपयोग पर आधारित है। और वह्य (प्रकाशना) में है: {और उन लोगों को छोड़ दो} [अल-अनआम: ७०] और {उन्हें छोड़ दो} [अल-अनआम: ९१] और {तुम्हें [नहीं] छोड़ा} [अद-दुहा: ३] (३)। और सुन्नत में है: "लोग जुमे की नमाज़ छोड़ने (वदइहिम) से बाज़ आ जाएँ' (४)। और उनका कथन: "यदि वे ऐसा करते हैं - अर्थात् पाप - तो उन्हें छोड़ दिया गया (तुदुआ)" (५)। अल-ज़ज्जाज ने कहा: 'वाव' अक्षर भारी है, और चूंकि 'तरका' में 'वाव' नहीं है जबकि वह वही अर्थ देता है, इसलिए 'वाव' वाले शब्दों को छोड़ दिया गया। यह उनके कथन का अर्थ है, उनका सटीक शब्द नहीं (६)।

अल्लाह का कथन: {और ताकि परलोक पर विश्वास न करने वालों के दिल उसकी ओर झुक जाएँ और वे उससे प्रसन्न हो जाएँ और जो कुछ वे कर रहे हैं वही करते रहें}।

अल्लाह का कथन: {और ताकि [उनके दिल] उसकी ओर झुक जाएँ}। 'तसग़ा' का अर्थ है: झुकना; कहा जाता है: 'सग़ौतु असग़ा' (७)।

---

(१) हमें उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से इस समाचार का पता नहीं चला; सुबकी ने इसे अल-शाफई से 'तबाक़ात अल-शाफईय्या' १/२९८ में उल्लेख किया है। अल-तआलिबी ने 'तिमार अल-कुलूब' पृष्ठ २७० पर कहानी का उल्लेख किए बिना इन दो पंक्तियों का उल्लेख किया है; इस पाठ के साथ: 'हमारे लिए बनाई गई', बजाय 'तुम्हारे लिए बनाई गई'। (२) नह्हास द्वारा इराब अल-क़ुरआन २/९२, और देखें 'अल-किताब' ४/१०९। (३) अल-किराआत अल-शाज़्ज़ा पृष्ठ १७५, और अल-मुहतसिब २/३६४। (४) इसे अहमद (२१३२) और मुस्लिम (८६५) ने अब्दुल्ला बिन उमर और अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है। इब्न अल-असीर ने 'अल-निहाया' (व-द-अ) में कहा: व्याकरणविद कहते हैं कि अरबों ने 'यदाउ' के भूतकाल और उसके कृदंत (मस्दर) को छोड़

दिया था, और 'तरका' से काम चला लिया। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) सबसे वाक्पटु हैं, और उनकी बात का अर्थ केवल इसके कम उपयोग के रूप में लिया जाता है; अतः यह उपयोग में अनियमित है, लेकिन व्याकरणिक नियमों में सही है। (५) इसे अहमद (६५२१) ने अब्दुल्ला बिन अम्र (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "जब तुम मेरी उम्मत को किसी अत्याचारी से इतना डरते देखो कि वे उससे न कह सकें 'हे अत्याचारी', तो उन्हें छोड़ दिया गया है।" (६) नह्हास द्वारा इराब अल-क़ुरआन २/९२। (७) (म) में: 'असग़ू', और दोनों सही हैं। देखें अल-ज़ज्जाज का 'मानी अल-क़ुरआन' २/२८४, और तफ़्सीर अल-तबरी ९/५०३।

عمر رضی اللہ عنہ نے اسے جواب دیا: بے شک عورتیں شیطان ہیں جو ہمارے لیے پیدا کی گئیں... ہم شیطانوں کے شر سے اللہ کی پناہ مانگتے ہیں۔ (۱)

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ﴾ یعنی: وہ دھوکہ دہی والی باتوں کی وحی (پکار) نہ کرتے۔ ﴿فَذَرْهُمْ﴾ ایک امر ہے جس میں تہدید (دھمکی) کا معنی ہے۔ سیبویہ نے کہا: 'وَذَرَ' اور 'وَدَعَ' نہیں کہا جاتا؛ انہوں نے 'تَرَکَ' کے ذریعے ان سے استغنا حاصل کر لیا (۲)۔

میں نے کہا: یہ صرف اکثر استعمال پر مبنی ہے۔ اور وحی میں ہے: ﴿وَذَرِ الَّذِينَ﴾ [الأنعام: ۷۰] اور ﴿وَذَرُوهُمْ﴾ [الأنعام: ۹۱] اور ﴿وَدَعَكَ﴾ [الضحى: ۳] (۳)۔ اور سنت میں ہے: "لوگ جمعوں کو چھوڑنے (وَدْعِهِم) سے باز آجائیں" (۴)۔ اور ان کا قول: "اگر وہ ایسا کریں - یعنی گناہ - تو انہیں چھوڑ دیا گیا (تُدِّعَ)" (۵)۔ الزجاج نے کہا: 'واؤ' بھاری ہے، تو جب 'تَرَکَ' میں 'واؤ' نہیں تھا اور اس میں وہی معنی تھا جو 'واؤ' والے لفظ میں تھا، تو 'واؤ' والے لفظ کو چھوڑ دیا گیا۔ یہ ان کے قول کا مفہوم ہے، ان کا بعینہ لفظ نہیں (۶)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلِتَصْغَىٰ إِلَيْهِ أَفْئِدَةُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ وَلِيَرْضَوْهُ وَلِيَقْتَرِفُوا مَا هُم مُّقْتَرِفُونَ﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلِتَصْغَىٰ إِلَيْهِ أَفْئِدَةُ﴾ 'تَصْغَىٰ' کا معنی ہے: مائل ہونا؛ کہا جاتا ہے: 'صَغَوْتُ أَصْغَىٰ' (۷)۔

---

(۱) ہمیں عمر رضی اللہ عنہ سے اس خبر کا علم نہیں ہوا؛ اسے السبکی نے 'طبقات الشافعیہ' ۱/۲۹۸ میں الشافعی سے ذکر کیا ہے، اور الثعالبی نے 'ثمار القلوب' صفحہ ۲۷۰ پر قصے کے ذکر کے بغیر ان دو اشعار کا ذکر کیا ہے؛ اس روایت کے ساتھ: 'خلقن لنا' (ہمارے لیے پیدا کی گئیں)،

بجائے 'خلقن لکم'۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۲/۹۲، اور الکتاب ۴/۱۰۹ ملاحظہ کریں۔ (۳) القراءات الشاذة صفحہ ۱۷۵، اور المحتسب ۲ / ۳۶۴۔ (۴) اسے احمد (۲۱۳۲) اور مسلم (۸۶۵) نے عبداللہ بن عمر اور ابو ہریرہ رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ابن الاثیر نے 'النہایہ' (ودع) میں کہا: نحوی کہتے ہیں کہ عربوں نے 'یدع' کے ماضی اور اس کے مصدر کو ترک کر دیا تھا، اور 'ترک' کے ذریعے اس سے استغنا حاصل کر لیا، اور نبی ﷺ سب سے زیادہ فصیح ہیں، اور ان کا قول صرف اس کے کم استعمال پر محمول کیا جاتا ہے، پس یہ استعمال میں شاذ ہے لیکن قیاس (قواعد) میں صحیح ہے۔ (۵) اسے احمد (۶۵۲۱) نے عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "جب تم میری امت کو دیکھو کہ وہ ظالم سے ڈرتی ہے کہ اسے کہے: اے ظالم، تو انہیں چھوڑ دیا گیا ہے۔" (۶) اعراب القرآن للنحاس ۲/۹۲۔ (۷) (م) میں: 'أصغو'، اور دونوں صحیح ہیں۔ دیکھیے معانی القرآن للزجاج ۲ / ۲۸۴، اور تفسیر الطبری ۹/۵۰۳۔

504 Surah Al-An'am: Verse 113

[The words] Saghwa and Sughuwwa, and Saghaytu Asgha, and Saghiya (with a kasra) is also said - it is said from it: Saghiya Yasgha Sagha and Sughiyyan - and Asghaytu ilayhi Isghaa'an [I listened/inclined to him] with the same meaning. The poet said: You see the foolish person has deviation from every firm [matter], and in him is an inclination towards resemblance [ambiguity]. (1) It is said: Asghaytu al-inaa': when I tilted it so that its contents would gather. Its root meaning is: inclining towards something for a specific purpose. From it is "the stars saghat": they inclined towards setting. And in the Revelation: "for your hearts have inclined" [At-Tahrim: 4]. Abu Zayd (2) said: It is said: Saghwuhu ma'ak and Sighwuhu ma'ak (3), and Saghahu ma'ak, meaning: his inclination. And in the Hadith: "He tilted the vessel for her" (4) meaning for the cat. And "Honor so-and-so in his Saghiya", meaning: in his relatives who incline towards him and seek what he has. And the she-camel asghat: when she tilts her head towards the man (5) as if she is listening to something when he fastens the saddle (6) on her; Dhu al-Rumma said: She inclines her head while he fastens the saddle, leaning down until he is steady in her stirrup, then she leaps. (7)

The lam in "wa li-tasgha" [and so that it may incline] is the lam of purpose (lam kay), and its governing factor is "yuhi" [inspires]; its estimation is: some of them inspire others to deceive them and so that [their hearts] may incline. Some claimed it is the lam of command (lam al-amr), which is a mistake; because it would have had to be: "wal-tasgh ilayhi" with the deletion of the alif, but it is indeed the lam of purpose. Similarly, [the phrase] "wa li-yardawhu" [and that they may be pleased with it].

(1) Tafsir al-Tabari 9/504, and Al-Nukat wa al-'Uyun 2/158. (2) His saying in Al-Sihah (Sagha). (3) His saying: "with you", is not in (D) and (M). (4) Part of a Hadith narrated by Ahmad (22580), Abu Dawood (75), al-Tirmidhi (92), and al-Nasa'i in al-Mujtaba

1/55, and Ibn Majah (367) from Abu Qatadah. (5) In (Z) and (Za): the saddle. (6) Al-Sihah (Sagha), see Tahdhib al-Lugha 8/159, and Mufradat al-Raghib p. 485. (7) Diwan Dhu al-Rumma 1/48, Abu al-Nasr, the commentator of the Diwan, said: Al-Koor: the saddle. Jaanihah: sticking to the ground, close to it. Al-Gharz: the camel's stirrup.

504 सूरह अल-अनआम: आयत 113

'सघ़्वन' और 'सुग़ुव्वन', और 'सघ़यतु असग़ा', और 'सघ़ियतु' (कसरा के साथ भी) - इससे कहा जाता है: 'सघ़िया यसग़ा सघ़ा' और 'सुग़िय्यन' - और 'असग़ायतु इलैहि इसग़ाअन' (मैंने उसकी ओर कान लगाया) एक ही अर्थ में। कवि ने कहा: तुम मूर्ख को देखोगे कि वह हर पुख्ता बात से विचलित हो जाता है, और उसमें संदिग्धता की ओर झुकाव होता है। (1) और कहा जाता है: 'असग़ायतु अल-इना': जब मैंने बर्तन को झुकाया ताकि उसमें मौजूद चीज़ जमा हो जाए। इसका मूल अर्थ है: किसी उद्देश्य के लिए किसी चीज़ की ओर झुकना। इसी से है "सितारे सघ़त हुए": वे डूबने के लिए झुक गए। और कुरान में है: "बेशक तुम्हारे दिल झुक गए हैं" [अत-तहरीम: 4]। अबू ज़ैद (2) ने कहा: कहा जाता है: 'सघ़्वुहु मअक' और 'सिघ़्वुहु मअक' (3), और 'सघ़ाहु मअक', अर्थात: उसका झुकाव। और हदीस में है: "उसने उसके लिए बर्तन झुका दिया" (4) अर्थात बिल्ली के लिए। और "फलां का उसके'साग़िया' (करीबियों) के मामले में सम्मान करो", अर्थात: उसके वे रिश्तेदार जो उसकी ओर झुकते हैं और जो उसके पास है उसकी तलाश करते हैं। और ऊंटनी 'असग़ात' हुई: जब वह अपना सिर आदमी की ओर झुकाती है (5) जैसे कि वह कुछ सुन रही हो जब वह उस पर काठी (6) बाँध रहा हो; ज़ू अर-रुम्मा ने कहा: वह अपना सिर झुकाती है जब वह उसे काठी से बाँधता है, ज़मीन की ओर झुकते हुए जब तक कि वह उसकी रकाब में जम नहीं जाता, फिर वह छलांग लगाती है। (7)

"व लि-तस्ग़ा" में 'लाम' उद्देश्य (लाम-ए-कै) के लिए है, और इसका कारक "यूही" है; इसका अर्थ यह है: उनमें से कुछ दूसरों को धोखा देने के लिए और ताकि (उनके दिल) झुक जाएँ, प्रेरित करते हैं। कुछ ने दावा किया कि यह 'लाम-ए-अम्र' (आदेश का लाम) है, जो गलत है; क्योंकि (यदि ऐसा होता तो) यह 'अलिफ' के विलोप के साथ "वल-तस्ग़ इलैहि" होना चाहिए था, जबकि यह वास्तव में उद्देश्य का लाम है। इसी तरह "व लि-यरदौहु" में भी है।

(1) तफ़सीर अल-तबरी 9/504, और अन-नुकात वल-'उयून 2/158। (2) अस-सिहाह (सग़ा) में उनका कथन। (3) उनका कथन: "तुम्हारे साथ", (द) और (म) में नहीं है। (4) एक हदीस का अंश जिसे अहमद (22580), अबू दाऊद (75), तिरमिज़ी (92), और नसाई ने अल-मुजतबा 1/55 में, और इब्न माजह (367) ने अबू कतादा से उद्धृत किया है। (5) (ज़) और (ज़ृ) में: काठी। (6) अस-सिहाह (सग़ा), देखें तहज़ीब अल-लुग़ा 8/159, और मुफ़रदात अल-राग़िब पृ. 485। (7) दीवान ज़ू अर-रुम्मा 1/48, दीवान के टीकाकार अबू अल-नस्र ने कहा: अल-कूर: काठी। जानिहा: ज़मीन से सटी हुई, उसके पास। अल-ग़र्ज़: ऊंट की रकाब।

504 سورة الانعام: آیت 113

صَغْواً اور صُغُوًّا، اور صَغَيْتُ أصْغَى، اور صَغِيتُ (کسرہ کے ساتھ بھی) - اس سے کہا جاتا ہے: صَغِيَ يَصْغَى صغى اور صُغِيًّا - اور أصغيت إليه إصغاءً یعنی ایک ہی معنی میں۔ شاعر نے کہا: تم بے وقوف کو دیکھو گے کہ وہ ہر محکم بات سے منحرف ہو جاتا ہے، اور اس میں مشابہت (ابہام) کی طرف جھکاؤ پایا جاتا ہے۔ (1) اور کہا جاتا ہے: أصغيتُ الإناء: جب میں نے اسے جھکایا تاکہ اس میں موجود چیز جمع ہو جائے۔ اس کی اصل ہے: کسی خاص مقصد کے لیے کسی چیز کی طرف مائل ہونا| اسی سے ہے "ستارے صغت ہوئے": وہ غروب ہونے کے لیے مائل ہوئے۔ اور وحی ہے: "بے شک تمہارے دل مائل ہو چکے ہیں" [التحریم: 4]۔ ابو زید (2) نے کہا: کہا جاتا ہے: صَغْوُه معك اور صِغْوُه معك (3)، اور صغاه معك، یعنی: اس کا جھکاؤ۔ اور حدیث میں ہے: "اس نے اس کے لیے برتن جھکا دیا" (4) یعنی بلی کے لیے۔ اور "فلاں کی اس کے صاغیہ (متعلقین) کے معاملے میں عزت کرو"، یعنی: اس کے وہ رشتہ دار جو اس کی طرف مائل ہوتے ہیں اور جو اس کے پاس ہے اس کے طلبگار ہوتے ہیں۔ اور اونٹنی أصغت ہوئی: جب وہ اپنا سر آدمی کی طرف جھکاتی ہے (5) گویا وہ کچھ سن رہی ہو جب وہ اس پر کجاوہ (6) باندھ رہا ہو؛ ذو الرمہ نے کہا: وہ اپنا سر جھکاتی ہے جب وہ اسے کجاوے سے باندھتا ہے، زمین کی طرف جھکتے ہوئے یہاں تک کہ جب وہ اس کے رکاب میں جم جاتا ہے تو وہ اچھل پڑتی ہے۔ (7)

لفظ "ولِتَصْغَى" میں "لام' لامِ کئی (تعلیل کے لیے) ہے، اور اس میں عمل کرنے والا لفظ "یوحی" ہے؛ اس کی تقدیر یوں ہے: ان میں سے بعض بعض کی طرف وحی (اشارہ) کرتے ہیں تاکہ وہ انہیں دھوکہ دیں اور تاکہ (ان کے دل) مائل ہو جائیں۔ بعض نے گمان کیا کہ یہ لامِ امر ہے، جو کہ غلط ہے؛ کیونکہ (اگر ایسا ہوتا تو) یہ "ولْتَصْغَ إليه" الف کے حذف کے ساتھ ہونا چاہیے تھا، جبکہ یہ درحقیقت لامِ کئی ہے۔ اسی طرح "وَلِيَرْضَوْهُ" بھی ہے۔

(1) تفسیر طبری 504/9، اور النکت والعیون 158/2۔ (2) الصحاح (صغا) میں ان کا قول۔ (3) ان کا قول: "تمہارے ساتھ"، (د) اور (م) نسخوں میں نہیں ہے۔ (4) ایک حدیث کا ٹکڑا جسے احمد (22580)، ابو داؤد (75)، ترمذی (92)، اور نسائی نے المجتبیٰ 55/1 میں، اور ابن ماجہ (367) نے ابو قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (5) (ز) اور (ظ) میں: کجاوہ۔ (6) الصحاح (صغا)، دیکھیں تہذیب اللغۃ 159/8، اور مفردات راغب ص 485۔ (7) دیوان ذی الرمہ 48/1، دیوان کے شارح ابو النصر نے کہا: الکور: کجاوہ۔ جانحۃ: زمین سے لگی ہوئی، اس کے قریب۔ الغرز: اونٹنی کا رکاب|

Surah Al-An'am: Verse 113 505

{And so that they may commit}(1) except that Al-Hasan recited: "And so that they may be pleased with it, and so that they may commit" with a sukun (vowellessness) on the Lam, making it a Lam of command which carries the meaning of a threat, as is said: Do what you will(2).

The meaning of {And so that they may commit what they are committing} is: and so that they may earn; narrated from Ibn Abbas, Al-Suddi, and Ibn Zayd(3). It is said: He went out to "yaqtarifu" for his family, meaning: he earns for them. And so-and-so "qarafa" this matter: if he committed it and did it. And you "qarraftani" with what you claimed against me, meaning: you cast suspicion upon me. And he "qarafa" the wound: if he peeled something from it(4) and committed a lie. Ru'bah said:

"The committing of a fabricated lie has exhausted the piety of the pious and the chastity of the chaste."(5)

Its origin is: cutting off a piece from something.

The eighth volume of Al-Qurtubi's Tafsir is complete, followed by the ninth volume, and its beginning is the interpretation of the Almighty's saying from Surah Al-An'am:

---

(1) See Al-Imla' on the margins of Al-Futuhat al-Ilahiyyah 2/625. (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/92. Al-Hasan's recitation was mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhah p. 40, and by Ibn Jinni in Al-Muhtasib 1/227, and he also attributed to Al-Hasan the word: "And so that they may incline" (meaning with the sukun on the Lam) and mentioned that it is a Lam of purpose (Lam kay) in these places, then he said: but the sukun of this Lam is irregular in usage despite its strength in linguistic analogy. (3) Al-Tabari recorded their saying 9/505 - 506. (4) See Tafsir al-Tabari 9/505, and Mufradat al-Raghib p. 667. Al-Qarhah: The wound. Mu'jam Matn al-Lughah (Q-R-H). (5) We did not find it in his Diwan, and it is in Majaz al-Qur'an 1/205, and Tafsir al-Tabari 9/505.

सूरह अल-अनाम: आयत 113 505

{और ताकि वे कर सकें}(1) सिवाय इसके कि अल-हसन ने पढ़ा: "और ताकि वे इससे प्रसन्न हों, और ताकि वे कर सकें" लाम पर सुकून के साथ, इसे आदेश का लाम बनाते हुए जिसमें धमकी का अर्थ है, जैसा कि कहा जाता है: जो चाहो करो(2)।

और {और ताकि वे वही कर सकें जो वे कर रहे हैं} का अर्थ है: और ताकि वे अर्जित कर सकें, इब्न अब्बास, अस-सुद्दी और इब्न ज़ैद से वर्णित है(3)। कहा जाता है: वह अपने परिवार के लिए "यकतरिफु" करने निकला, अर्थात: वह उनके लिए कमाता है। और अमुक ने इस बात को "क़रफ़ा" किया: यदि उसने इसे किया और इसे अंजाम दिया। और आपने मुझ पर जो दावा किया उससे मुझे "क़रफ़्फ़तनी" किया, अर्थात: आपने मुझ पर संदेह किया। और उसने घाव को "क़रफ़ा" किया: यदि उसने उससे कुछ छील दिया(4) और झूठ गढ़ा। रुबाह ने कहा:

"गढ़े हुए झूठ के अपराध ने धर्मपरायणों के धर्मपरायणता और शुद्धचित्तों की शुद्धता को थका दिया है।"(5)

इसका मूल है: किसी चीज़ से एक टुकड़ा काटना।

अल-कुर्तुबी की तफ़सीर का आठवां भाग पूरा हुआ, इसके बाद नौवां भाग है, और इसकी शुरुआत सूरह अल-अनाम से सर्वशक्तिमान के इस कथन की व्याख्या है:

---

(1) देखें अल-इमला अल हामिश अल-फ़ुतुहात अल-इलाहिया 2/625। (2) नह्हास द्वारा इराब अल-कुरान 2/92। अल-हसन के पाठ का उल्लेख इब्न खलवैह ने अल-किरात अल-शाधाह पृष्ठ 40 में किया है, और इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासिब 1/227 में किया है और उन्होंने अल-हसन को यह शब्द भी दिया है: "और ताकि वे झुकें" (अर्थात लाम पर सुकून के साथ) और उल्लेख किया कि यह इन स्थानों में उद्देश्य का लाम (लाम कय) है, फिर उन्होंने कहा: लेकिन इस लाम का सुकून उपयोग में अनियमित है, भले ही भाषाई सादृश्य में इसकी ताकत हो। (3) तबरी ने उनके कथन को 9/505 - 506 में दर्ज किया है। (4) देखें तफ़सीर अल-तबरी 9/505, और मुफ़रदात अल-राग़िब पृष्ठ 667। अल-क़रह़ा: घाव। मुअज़म मतन अल-लुग़ा (क़-र-ह़)। (5) हमें यह उनके दीवान में नहीं मिला, और यह मजाज़ अल-क़ुरान 1/205 में है, और तफ़सीर अल-तबरी 9/505 में है।

سورہ الانعام: آیت 113 505

{اور تاکہ وہ ارتکاب کریں}(1) سوائے اس کے کہ الحسن نے پڑھا: "اور تاکہ وہ اس سے راضی ہوں، اور تاکہ وہ ارتکاب کریں" لام کے سکون کے ساتھ، اسے لامِ امر قرار دیا جس میں دھمکی کا مفہوم ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: جو چاہو کرو(2)۔

اور {اور تاکہ وہ وہی کما سکیں جو وہ کما رہے ہیں} کا مطلب ہے: اور تاکہ وہ کما سکیں؛ ابن عباس، السدی اور ابن زید سے مروی ہے(3)۔ کہا جاتا ہے: وہ اپنے اہل و عیال کے لیے "یقترف" کرنے نکلا، یعنی: وہ ان کے لیے کماتا ہے۔ اور فلاں نے اس معاملے کو "قارف" کیا: جب اس نے اسے کیا اور اس کا ارتکاب کیا۔ اور تم نے مجھ پر جو دعویٰ کیا اس سے مجھے "قرفتنی" کیا، یعنی: تم نے مجھ پر تہمت لگائی۔ اور اس نے زخم کو "قرف" کیا: جب اس نے اس سے کچھ چھیلا(4) اور جھوٹ گھڑا۔ رؤبہ نے کہا:

"گھڑے ہوئے جھوٹ کے ارتکاب نے پرہیزگار کے تقویٰ اور پاکدامن کی عفت کو تھکا دیا ہے-(5)"

اس کی اصل ہے: کسی چیز سے ٹکڑا کاٹنا۔

تفسیر قرطبی کا آٹھواں حصہ مکمل ہوا، اس کے بعد نواں حصہ ہے، اور اس کا آغاز سورہ الانعام سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر سے ہوتا ہے:

---

(1) دیکھیے الاملاء علی ہامش الفتوحات الالہیہ 2/625۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 2/92۔ اور حسن کی قرات کا ذکر ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص 40 میں کیا ہے، اور ابن جنی نے المحتسب 1/227 میں اور انہوں نے حسن کی طرف یہ لفظ بھی منسوب کیا: "ولتصغی" (یعنی لام

کے سکون کے ساتھ) اور ذکر کیا کہ یہ ان مقامات میں لامِ کی (مقصد کا لام) ہے، پھر کہا: مگر اس لام کا سکون استعمال میں شاذ ہے باوجود اس کے کہ یہ قیاس میں قوی ہے۔ (3) طبری نے ان کا قول نقل کیا ہے 9/505 - 506۔ (4) دیکھیے تفسیر طبری 9/505، اور مفردات راغب ص 667۔ والقرحہ: زخم۔ معجم متن اللغہ (قرح)۔ (5) ہمیں یہ ان کے دیوان میں نہیں ملا، اور یہ مجاز القرآن 1/205 میں ہے، اور تفسیر طبری 9/505 میں ہے۔

فهرس الجزء الثامن (Index of Part Eight) 507

Index of Part Eight

- Saying of the Almighty: "And We ordained for them therein a life for a life, an eye for an eye, a nose for a nose, an ear for an ear, a tooth for a tooth..." [45] 5
- Saying of the Almighty: "And We sent, following in their footsteps, Jesus, the son of Mary, confirming that which came before him in the Torah; and We gave him the Gospel, in which was guidance and light and confirming that which preceded it..." [46-47] 34
- Saying of the Almighty: "And We have revealed to you the Book in truth, confirming that which preceded it of the Scripture and as a criterion over it..." [48] 35
- Saying of the Almighty: "And judge between them by what Allah has revealed and do not follow their inclinations..." [49] 40
- Saying of the Almighty: "Then is it the judgement of [the time of] ignorance they desire? But who is better than Allah in judgement for a people who are certain [in faith]?" [50] 43
- Saying of the Almighty: "O you who have believed, do not take the Jews and the Christians as allies. They are [in fact] allies of one another. And whoever is an ally to them among you - then indeed, he is [one] of them. Indeed, Allah guides not the wrongdoing people." [51] 46
- Saying of the Almighty: "So you see those in whose hearts is disease hastening into [association with] them, saying, 'We fear lest a misfortune strike us.' But perhaps Allah will bring conquest..." [52-53] 48
- Saying of the Almighty: "O you who have believed, whoever of you should revert from his religion - Allah will bring forth [in place of them] a people He will love and who will love Him [who are] humble toward the believers, powerful against the disbelievers..." [54] 51
- Saying of the Almighty: "Your ally is none but Allah and His Messenger and those who have believed..." [55] 54
- Saying of the Almighty: "And whoever is an ally of Allah and His Messenger and those who have believed - indeed, the party of Allah - they will be the predominant." [56] 56

- Saying of the Almighty: "O you who have believed, take not those who have taken your religion in ridicule and amusement among the ones who were given the Scripture before you..." [57] 57
- Saying of the Almighty: "And when you call to prayer, they take it in ridicule and amusement. That is because they are a people who do not use reason." [58] 59
- Saying of the Almighty: "Say, 'O People of the Scripture, do you resent us except [for the fact] that we have believed in Allah...'" [59-60] 74
- Saying of the Almighty: "And when they come to you, they say, 'We believe,' but they have entered with disbelief and they have departed with it. And Allah is most knowing of what they were concealing." [61-63] 80
- Saying of the Almighty: "And the Jews say, 'The hand of Allah is chained.' Chained are their hands, and cursed are they..." [64] 81
- Saying of the Almighty: "And if only the People of the Scripture had believed and feared Allah, We would have removed from them their misdeeds and admitted them to Gardens of Pleasure." [65-66] 87
- Saying of the Almighty: "O Messenger, announce that which has been revealed to you from your Lord..." [67] 89
- Saying of the Almighty: "Say, 'O People of the Scripture, you are [standing] on nothing until you uphold [the law of] the Torah, the Gospel, and what has been revealed to you from your Lord.' And that which has been revealed to you from your Lord will surely increase many of them in transgression and disbelief..." [68] 93
- Saying of the Almighty: "Indeed, those who believed and those who were Jews or Sabeans or Christians - those [among them] who believed in Allah and the Last Day..." [69] 94
- Saying of the Almighty: "We had already taken the covenant of the Children of Israel and had sent to them messengers..." [70] 96
- Saying of the Almighty: "And they thought there would be no trial, so they became blind and deaf..." [71] 97

आठवें भाग की अनुक्रमणिका (فهرس الجزء الثامن) ५०७

आठवें भाग की अनुक्रमणिका

- अल्लाह का वचन: "और हमने उनमें उनके लिए लिख दिया था कि जान के बदले जान, और आँख के बदले आँख, और नाक के बदले नाक, और कान के बदले कान, और दाँत के बदले दाँत..." [45] 5
- अल्लाह का वचन: "और हमने उनके पदचिन्हों पर मरियम के बेटे ईसा को भेजा, जो अपने से पहले की तौरात की पुष्टि करने वाले थे; और हमने उन्हें इंजील प्रदान की, जिसमें मार्गदर्शन और प्रकाश था, और जो उससे पहले की तौरात की पुष्टि करने वाली थी..." [46-47] 34
- अल्लाह का वचन: "और हमने आपकी ओर सच्चाई के साथ किताब उतारी, जो अपने से पहले की किताबों की पुष्टि करने वाली और उन पर संरक्षक है..." [48] 35
- अल्लाह का वचन: "और यह कि उनके बीच उसी के अनुसार फ़ैसला करें जो अल्लाह ने उतारा है और उनकी इच्छाओं का पालन न करें..." [49] 40
- अल्लाह का वचन: "क्या वे फिर अज्ञानता काल का फ़ैसला चाहते हैं? और यक़ीन रखने वाले लोगों के लिए अल्लाह से बेहतर फ़ैसला करने वाला कौन हो सकता है?" [50] 43
- अल्लाह का वचन: "ऐ ईमान लाने वालो! यहूदियों और ईसाइयों को अपना मित्र न बनाओ, वे एक-दूसरे के मित्र हैं। और तुममें से जो कोई उन्हें मित्र बनाएगा, वह उन्हीं में से होगा। बेशक अल्लाह ज़ालिम लोगों को मार्ग नहीं दिखाता।" [51] 46
- अल्लाह का वचन: "अत: आप उन लोगों को देखेंगे जिनके दिलों में रोग है कि वे उनके बीच दौड़-धूप कर रहे हैं, कहते हैं कि हमें डर है कि हम पर कोई विपत्ति न आ जाए। तो निकट है कि अल्लाह कोई विजय ले आए..." [52-53] 48
- अल्लाह का वचन: "ऐ ईमान लाने वालो! तुममें से जो कोई अपने दीन (धर्म) से फिर जाएगा, तो अल्लाह शीघ्र ही ऐसे लोगों को लाएगा जिनसे वह प्रेम करेगा और वे उससे प्रेम करेंगे, जो ईमान वालों के प्रति विनम्र और काफ़िरों (अधर्मियों) के प्रति कठोर होंगे..." [54] 51
- अल्लाह का वचन: "तुम्हारा मित्र तो केवल अल्लाह और उसका रसूल और वे लोग हैं जो ईमान लाए हैं..." [55] 54
- अल्लाह का वचन: "और जो कोई अल्लाह और उसके रसूल और ईमान लाने वालों को अपना मित्र बनाएगा, तो अल्लाह का गिरोह ही प्रभावी होने वाला है।" [56] 56

- अल्लाह का वचन: "ऐ ईमान लाने वालो! उन्हें अपना मित्र न बनाओ जिन्होंने तुम्हारे दीन को हँसी और खेल बना लिया है, उनमें से जिन्हें तुमसे पहले किताब दी गई थी..." [57] 57
- अल्लाह का वचन: "और जब तुम नमाज़ के लिए पुकारते हो, तो वे उसे हँसी और खेल बना लेते हैं। यह इसलिए कि वे ऐसे लोग हैं जो बुद्धि से काम नहीं लेते।" [58] 59
- अल्लाह का वचन: "कह दीजिए, 'ऐ किताब वालो! क्या तुम हमसे केवल इस बात का बदला लेते हो कि हम अल्लाह पर ईमान लाए हैं...'" [59-60] 74
- अल्लाह का वचन: "और जब वे तुम्हारे पास आते हैं तो कहते हैं, 'हम ईमान लाए,' जबकि वे कुफ़्र (अधर्म) के साथ आए थे और उसी के साथ वापस गए। और जो कुछ वे छिपाते थे अल्लाह उसे भली-भाँति जानता है।" [61-63] 80
- अल्लाह का वचन: "और यहूदियों ने कहा, 'अल्लाह का हाथ बँधा हुआ है।' उन्हीं के हाथ बाँध दिए गए और उन पर लानत (धिक्कार) की गई..." [64] 81
- अल्लाह का वचन: "और यदि किताब वाले ईमान लाते और डरते (अल्लाह से), तो हम अवश्य ही उनकी बुराइयाँ उनसे दूर कर देते और उन्हें नेमत (सुख-चैन) के बाग़ों में प्रवेश देते।" [65-66] 87
- अल्लाह का वचन: "ऐ रसूल! पहुँचा दीजिए जो कुछ आपकी ओर आपके रब की तरफ़ से उतारा गया है..." [67] 89
- अल्लाह का वचन: "कह दीजिए, 'ऐ किताब वालो! तुम किसी चीज़ पर नहीं हो जब तक कि तुम तौरात और इंजील को और जो कुछ तुम्हारे रब की ओर से तुम्हारी तरफ़ उतारा गया है, उसे स्थापित न करो।' और जो कुछ आपके रब की ओर से आपकी ओर उतारा गया है, वह उनमें से बहुतों की सरकशी और कुफ़्र (अधर्म) को और बढ़ा देगा..." [68] 93
- अल्लाह का वचन: "बेशक जो लोग ईमान लाए और जो यहूदी हुए और साबिई और ईसाई, जो भी अल्लाह और अंतिम दिन पर ईमान लाया..." [69] 94
- अल्लाह का वचन: "हमने बनी इसराईल से पक्का वचन लिया था और उनकी ओर रसूल भेजे थे..." [70] 96
- अल्लाह का वचन: "और उन्होंने समझा कि कोई आज़माइश न होगी, तो वे अंधे और बहरे हो गए..." [71] 97

فهرس الجزء الثامن (فهرست پاره هشتم) ٥٠٧

فهرست الجزء الثامن

- قوله تعالى: ﴿وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْأَنفَ بِالْأَنفِ وَالْأُذُنَ بِالْأُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ...﴾ [٤٥] ٥
- قوله تعالى: ﴿وَقَفَّيْنَا عَلَىٰ ءَاثَارِهِم بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَاةِ وَءَاتَيْنَاهُ الْإِنجِيلَ فِيهِ هُدًى وَنُورٌ وَمُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ...﴾ [٤٦-٤٧] ٣٤
- قوله تعالى: ﴿وَأَنزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيْمِنًا عَلَيْهِ...﴾ [٤٨] ٣٥
- قوله تعالى: ﴿وَأَنِ احْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ...﴾ [٤٩] ٤٠
- قوله تعالى: ﴿أَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ﴾ [٥٠] ٤٣
- قوله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارَىٰ أَوْلِيَاءَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ وَمَن يَتَوَلَّهُم مِّنكُمْ فَإِنَّهُ مِنْهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾ [٥١] ٤٦
- قوله تعالى: ﴿فَتَرَى الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم مَّرَضٌ يُسَارِعُونَ فِيهِمْ يَقُولُونَ نَخْشَىٰ أَن تُصِيبَنَا دَائِرَةٌ فَعَسَى اللَّهُ أَن يَأْتِيَ بِالْفَتْحِ...﴾ [٥٢-٥٣] ٤٨
- قوله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَن يَرْتَدَّ مِنكُمْ عَن دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٍ عَلَى الْكَافِرِينَ...﴾ [٥٤] ٥١
- قوله تعالى: ﴿إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا...﴾ [٥٥] ٥٤
- قوله تعالى: ﴿وَمَن يَتَوَلَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا فَإِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْغَالِبُونَ﴾ [٥٦] ٥٦

- قوله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَكُمْ هُزُوًا وَلَعِبًا مِّنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِن قَبْلِكُمْ...﴾ [٥٧] ٥٧
- قوله تعالى: ﴿وَإِذَا نَادَيْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ اتَّخَذُوهَا هُزُوًا وَلَعِبًا ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَّا يَعْقِلُونَ﴾ [٥٨] ٥٩
- قوله تعالى: ﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ هَلْ تَنقِمُونَ مِنَّا إِلَّا أَنْ آمَنَّا بِاللَّهِ...﴾ [٥٩-٦٠] ٧٤
- قوله تعالى: ﴿وَإِذَا جَاءُوكُمْ قَالُوا آمَنَّا وَقَد دَّخَلُوا بِالْكُفْرِ وَهُمْ قَدْ خَرَجُوا بِهِ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا كَانُوا يَكْتُمُونَ...﴾ [٦١-٦٣] ٨٠
- قوله تعالى: ﴿وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ وَلُعِنُوا...﴾ [٦٤] ٨١
- قوله تعالى: ﴿وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْكِتَابِ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَكَفَّرْنَا عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلَأَدْخَلْنَاهُمْ جَنَّاتِ النَّعِيمِ...﴾ [٦٥-٦٦] ٨٧
- قوله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِن رَّبِّكَ...﴾ [٦٧] ٨٩
- قوله تعالى: ﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَسْتُمْ عَلَىٰ شَيْءٍ حَتَّىٰ تُقِيمُوا التَّوْرَاةَ وَالْإِنجِيلَ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْكُم مِّن رَّبِّكُمْ وَلَيَزِيدَنَّ كَثِيرًا مِّنْهُم مَّا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِن رَّبِّكَ...﴾ [٦٨] ٩٣
- قوله تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئُونَ وَالنَّصَارَىٰ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ...﴾ [٦٩] ٩٤
- قوله تعالى: ﴿لَقَدْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَأَرْسَلْنَا إِلَيْهِمْ رُسُلًا...﴾ [٧٠] ٩٦
- قوله تعالى: ﴿وَحَسِبُوا أَلَّا تَكُونَ فِتْنَةٌ فَعَمُوا وَصَمُّوا...﴾ [٧١] ٩٧

Index of Part Eight 508 - The words of the Almighty: {They have certainly disbelieved who say, "Allah is the Messiah, the son of Mary"...} [72-74] ... 99 - The words of the Almighty: {The Messiah, son of Mary, was not but a messenger; [other] messengers have passed on before him...} [75] .... 101 - The words of the Almighty: {Say, "Do you worship besides Allah that which holds for you no harm or benefit...} [76] ..... 102 - The words of the Almighty: {Say, "O People of the Scripture, do not exceed limits in your religion other than the truth...} [77-78] ..... 103 - The words of the Almighty: {They used not to prevent one another from wrongdoing that they did. Wretched was that which they were doing.} [79] . 105 - The words of the Almighty: {You see many of them becoming allies of those who disbelieved. Wretched is that which they have advanced for themselves...} [80] ..... 106 - The words of the Almighty: {And if they had believed in Allah and the Prophet and in what was revealed to him, they would not have taken them as allies; but many of them are defiantly disobedient...} [81-82] 107 - The words of the Almighty: {And when they hear what has been revealed to the Messenger, you see their eyes overflowing with tears because of what they have recognized of the truth...} [83] 113 - The words of the Almighty: {And why should we not believe in Allah and in what has come to us of the truth...} [84] ..... 114 - The words of the Almighty: {So Allah rewarded them for what they said with gardens beneath which rivers flow, wherein they abide eternally. And that is the reward of the doers of good...} [85-87] 115 - The words of the Almighty: {And eat of what Allah has provided for you [which is] lawful and good. And fear Allah, in whom you are believers.} [88] ... 120 - The words of the Almighty: {Allah will not impose blame upon you for what is meaningless in your oaths, but He will impose blame upon you for [breaking] what you intended of oaths...} [89] ... 121 - The words of the Almighty: {O you who have believed, indeed, intoxicants, gambling, [sacrificing on] stone alters, and divining arrows are but defilement from the work of Satan, so avoid it that you may be successful...} [90-92] 156 - The words of the Almighty: {There is not upon those who believe and do righteous deeds [any] blame concerning what they have eaten...} [93] ..... 167 - The words of the Almighty: {O you who have believed, Allah will surely test you through something of the game that your hands [and spears] can reach...} [94] ..... 176 - The words of the Almighty: {O you who have believed, do not kill game while you are in the state of ihram. And whoever of you kills it intentionally - then an equivalent of what he killed...} [95] 180 - The words of the Almighty: {Lawful to you is game from the sea and its food as provision for you...} [96] ..... 208 - The words of the Almighty: {Allah has made the Ka'bah, the Sacred House, standing for the people and [has sanctified] the sacred

months and the sacrificial animals and the garlands [thereof]. That is so you may know that Allah knows what is in the heavens and what is in the earth...} [97] 220 - The words of the Almighty: {Know that Allah is severe in penalty and that Allah is Forgiving and Merciful...} [98-99] ..... 224 - The words of the Almighty: {Say, "Not equal are the evil and the good, although the abundance of evil might impress you...} [100] ..... 225 - The words of the Almighty: {O you who have believed, do not ask about things which, if they are shown to you, will distress you...} [101-102] . 229 - The words of the Almighty: {Allah has not appointed [such innovations as] bahirah or sa'ibah or wasilah or ham...} [103] ..... 237 - The words of the Almighty: {And when it is said to them, "Come to what Allah has revealed and to the Messenger...} [104-105] ..... 248 - The words of the Almighty: {O you who have believed, testimony [should be taken] among you when death approaches one of you at the time of bequest - [that of] two just men from among you or two others from outside...} [106-108] 254 - The words of the Almighty: {[Be warned of] the Day when Allah will assemble the messengers and say, "What was the response you received?" They will say, "We have no knowledge. Indeed, it is You who is Knower of the unseen."} [109] 279

आठवें भाग की अनुक्रमणिका ५०८ - अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द: {निश्चय ही वे काफिर हो गए जिन्होंने कहा, "बेशक अल्लाह ही मसीह इब्न मरियम है"...} [७२-७४] ... ९९ - अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द: {मसीह इब्न मरियम बस एक रसूल ही तो थे, जिनसे पहले और भी रसूल गुज़र चुके हैं...} [७५] .... १०१ - अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द: {कह दीजिए, "क्या तुम अल्लाह के सिवा उसकी इबादत करते हो जो न तुम्हें कोई नुकसान पहुँचा सकता है और न कोई फायदा...} [७६] ..... १०२ - अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द: {कह दीजिए, "ऐ किताब वालो, अपने दीन में हक के खिलाफ हद से न बढ़ो...} [७७-७८] ..... १०३ - अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द: {वे एक-दूसरे को उन बुरे कामों से नहीं रोकते थे जो वे करते थे, यकीनन बहुत बुरा था जो वे कर रहे थे।} [७९] . १०५ - अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द: {आप उनमें से बहुतों को देखते हैं कि वे काफ़िरों से दोस्ती करते हैं, बहुत बुरा है वह जो उन्होंने अपने लिए आगे भेजा है...}
[८०] ..... १०६ - अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द: {और अगर वे अल्लाह और नबी पर और जो कुछ उन पर उतारा गया उस पर ईमान लाते, तो वे उन्हें अपना दोस्त न बनाते, लेकिन उनमें से बहुत से नाफरमान हैं...} [८१-८२] १०७ - अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द: {और जब वे उसे सुनते हैं जो रसूल पर उतारा गया, तो आप उनकी आँखों को आँसुओं से छलकता हुआ देखते हैं क्योंकि उन्होंने सच को पहचान लिया है...} [८३] ११३ - अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द: {और हमें क्या हुआ है कि हम अल्लाह पर और उस पर जो हमारे पास हक आया है ईमान न लाएँ..} [८४] ..... ११४ - अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द: {तो अल्लाह ने उनके इस कहने के बदले उन्हें ऐसे बाग दिए जिनके नीचे नहरें बहती हैं, वे उनमें हमेशा रहेंगे। और यही नेकी करने वालों का बदला है...} [८५-८७] ११५ - अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द: {और अल्लाह ने तुम्हें जो कुछ पाक और हलाल रोज़ी दी है उसमें से खाओ और उस अल्लाह से डरो जिस पर तुम ईमान रखते हो।} [८८] ... १२० - अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द: {अल्लाह तुम्हारी उन कसमों पर तुम्हारी पकड़ नहीं करेगा जो बेइरादा ज़बान से निकल जाएँ लेकिन वह उन कसमों पर तुम्हारी पकड़ करेगा जिन्हें तुमने पक्का किया हो...} [८९] ... १२१ - अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द: {ऐ ईमान वालो! शराब, जुआ, थान (बुत) और पांसे (क़िस्मत आज़माने के तीर) शैतानी काम की गंदगी हैं, सो उनसे बचो ताकि तुम कामयाब हो जाओ...} [९०-९२] १५६ - अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द: {उन लोगों पर जो ईमान लाए और उन्होंने नेक काम किए, उस चीज़ में कोई गुनाह नहीं जो उन्होंने चखा हो...} [९३] ..... १६७ - अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द: {ऐ ईमान वालो! अल्लाह शिकार के उस हिस्से के ज़रिए ज़रूर तुम्हारी आज़माइश करेगा जो तुम्हारे हाथों और नेज़ों की ज़द में होगा...}

[९४] ..... १७६ - अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द: {ऐ ईमान वालो! जब तुम एहराम की हालत में हो तो शिकार न मारो, और तुममें से जो कोई उसे जान-बूझकर मारे तो उसका बदला उसी के जैसा जानवर है...} [९५] १८० - अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द: {तुम्हारे लिए समुद्र का शिकार और उसका खाना हलाल किया गया है, तुम्हारे फायदे के लिए...} [९६] ..... २०८ - अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द: {अल्लाह ने काबा को, जो इज़्ज़त वाला घर है, लोगों के लिए सहारा बनाया और आदर के महीनों को और कुर्बानी के जानवरों और उनके गलों के पट्टों को भी। यह इसलिए ताकि तुम जान लो कि अल्लाह जानता है जो कुछ आसमानों में है और जो कुछ ज़मीन में है...} [९७] २२० - अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द: {जान लो कि अल्लाह सख्त सजा देने वाला है और यह कि अल्लाह बहुत बख्शने वाला, निहायत रहम करने वाला है...} [९८-९९] ..... २२४ - अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द: {कह दीजिए, "खराब और पाक बराबर नहीं हो सकते, चाहे खराब की कसरत तुम्हें कितनी ही भली क्यों न लगे...} [१००] ..... २२५ - अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द: {ऐ ईमान वालो! ऐसी चीज़ों के बारे में न पूछो कि अगर वे तुम पर ज़ाहिर कर दी जाएँ तो तुम्हें बुरी लगें...} [१०१-१०२] . २२९ - अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द: {अल्लाह ने न तो बहीरा मुकर्रर किया है और न साइबा और न वसीला और न हाम...} [१०३] ..... २३७ - अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द: {और जब उनसे कहा जाता है कि आओ उस चीज़ की तरफ जो अल्लाह ने उतारी है और रसूल की तरफ...} [१०४-१०५] ..... २४८ - अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द: {ऐ ईमान वालो! जब तुममें से किसी की मौत का वक्त आ जाए तो वसीयत के समय तुम्हारे दरमियान गवाही देने वाले दो मोतबर (न्यायप्रिय) आदमी तुममें से हों या दो दूसरे गैर लोगों में से...} [१०६-१०८] २५४ - अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द: {जिस दिन अल्लाह रसूलों को जमा करेगा और फरमाएगा, "तुम्हें क्या जवाब दिया गया?" वे कहेंगे, "हमें कोई इल्म नहीं, बेशक तू ही गैब की बातों को खूब जानने वाला है।" } [१०९] २७९

فہرست پارہ ہشتم ۵۰۸ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {یقیناً ان لوگوں نے کفر کیا جنہوں نے کہا کہ اللہ ہی مسیح بن مریم ہے...} [۷۴-۷۲] ... ۹۹ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {مسیح بن مریم تو بس ایک رسول ہی ہیں، ان سے پہلے بھی بہت سے رسول گزر چکے ہیں...} [۷۵] .... ۱۰۱ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {کہہ دیجیے کہ کیا تم اللہ کے سوا ان کی عبادت کرتے ہو جو تمہارے لیے نہ کسی نقصان کے مالک ہیں اور نہ کسی نفع کے...} [۷۶] ..... ۱۰۲ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {کہہ دیجیے کہ اے اہل کتاب! اپنے دین میں ناحق غلو نہ کرو...} [۷۸-۷۷] ..... ۱۰۳ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وہ ایک دوسرے کو اس برے کام سے نہیں روکتے تھے جو وہ کرتے تھے، بلاشبہ بہت ہی برا تھا جو وہ کر رہے تھے-} [۷۹] . ۱۰۵ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {آپ ان میں سے بہت سے لوگوں کو دیکھتے ہیں کہ وہ کافروں سے دوستی کرتے ہیں، بہت ہی برا ہے وہ جو انہوں نے اپنے نفسوں کے لیے آگے بھیجا ہے...}

[۸۰] ..... ۱۰۶ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور اگر وہ اللہ پر اور نبی پر اور اس چیز پر جو ان کی طرف نازل کی گئی ایمان لاتے تو وہ ان کو دوست نہ بناتے، لیکن ان میں سے اکثر نافرمان ہیں...} [۸۲-۸۱] ۱۰۷ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور جب وہ اسے سنتے ہیں جو رسول پر نازل کیا گیا تو آپ ان کی آنکھوں کو آنسوؤں سے چھلکتا ہوا دیکھتے ہیں اس وجہ سے کہ انہوں نے حق کو پہچان لیا ہے...} [۸۳] ۱۱۳ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور ہمیں کیا ہوا ہے کہ ہم اللہ پر اور اس حق پر جو ہمارے پاس آیا ہے ایمان نہ لائیں...}

[۸۴] ..... ۱۱۴ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {تو اللہ نے ان کے اس کہنے کے صلے میں انہیں ایسے باغات عطا فرمائے جن کے نیچے نہریں بہتی ہیں، وہ ان میں ہمیشہ رہیں گے- اور یہی محسنین کا بدلہ ہے...} [۸۷-۸۵] ۱۱۵ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور اللہ نے جو تمہیں حلال اور طیب رزق دیا ہے اس میں سے کھاؤ اور اللہ سے ڈرو جس پر تم ایمان رکھتے ہو-} [۸۸] ... ۱۲۰

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اللہ تمہاری لغو قسموں پر تمہارا مواخذہ نہیں فرمائے گا، لیکن ان قسموں پر مواخذہ فرمائے گا جن کو تم نے پختہ کیا ہو...} [۸۹] ... ۱۲۱ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اے ایمان والو! بلاشبہ شراب، جوا، بت اور فال نکالنے کے تیر گندی باتیں اور شیطانی کام ہیں، پس ان سے بچو تاکہ تم فلاح پاؤ...} [۹۲-۹۰] ۱۵٦ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {ان لوگوں پر جو ایمان لائے اور انہوں نے نیک کام کیے، اس چیز میں کوئی گناہ نہیں جو انہوں نے چکھا ہو...} [۹۳] ..... ۱٦۷ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اے ایمان والو! اللہ ضرور شکار کے اس حصے کے ذریعے تمہاری آزمائش فرمائے گا جو تمہارے ہاتھوں اور نیزوں کی زد میں ہو گا...} [۹٤] ..... ۱۷٦ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اے ایمان والو! شکار نہ مارو جبکہ تم احرام کی حالت میں ہو، اور تم میں سے جو کوئی اسے جان بوجھ کر مارے گا تو اس کا بدلہ اسی کے مثل جانور ہے...} [۹۵] ۱۸۰ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {تمہارے لیے سمندر کا شکار اور اس کا کھانا حلال کر دیا گیا ہے، تمہارے فائدے کے لیے...} [۹٦] ..... ۲۰۸ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اللہ نے کعبہ کو، جو حرمت والا گھر ہے، لوگوں کے لیے قیام (کا ذریعہ) بنایا اور حرمت والے مہینوں کو اور قربانی کے جانوروں اور پٹوں والے جانوروں کو بھی۔ یہ اس لیے تاکہ تم جان لو کہ اللہ جانتا ہے جو کچھ آسمانوں میں ہے اور جو کچھ زمین میں ہے...} [۹۷] ۲۲۰ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {جان لو کہ اللہ سخت سزا دینے والا ہے اور یہ کہ اللہ بہت بخشنے والا، نہایت رحم والا ہے...} [۹۹-۹۸] ..... ۲۲٤ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {کہہ دیجیے کہ ناپاک اور پاک برابر نہیں ہو سکتے، خواہ ناپاک کی کثرت تمہیں کتنی ہی اچھی کیوں نہ لگے...} [۱۰۰] ..... ۲۲۵ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اے ایمان والو! ایسی چیزوں کے بارے میں سوال نہ کرو کہ اگر وہ تم پر ظاہر کر دی جائیں تو تمہیں بری لگیں...} [۱۰۲-۱۰۱] . ۲۲۹ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اللہ نے نہ تو بحیرہ مقرر کیا ہے اور نہ سائبہ اور نہ وصیلہ اور نہ حام...} [۱۰۳] ..... ۲۳۷ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور جب ان سے کہا جاتا ہے کہ آؤ اس چیز کی طرف جو اللہ نے نازل کی ہے اور

رسول کی طرف...} [۱۰۵-۱۰٤] ..... ۲٤۸ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اے ایمان والو! جب تم میں سے کسی کی موت کا وقت آ جائے تو وصیت کے وقت تمہارے درمیان گواہی کے لیے دو عادل آدمی تم ہی میں سے ہوں یا دو دوسرے غیروں میں سے...} [۱۰۸-۱۰٦] ۲٥٤ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {جس دن اللہ رسولوں کو جمع فرمائے گا اور پوچھے گا کہ تمہیں کیا جواب دیا گیا؟ وہ کہیں گے کہ ہمیں کچھ علم نہیں، بیشک تو ہی غیب کی باتوں کو خوب جاننے والا ہے۔} [۱۰۹] ۲۷۹

Index of the Eighth Part 509

- His words: "When Allah will say, 'O Jesus, Son of Mary, remember My favor upon you and upon your mother...'" [110] 281
- His words: "And when I inspired to the disciples, 'Believe in Me and in My messenger,' they said, 'We have believed, and bear witness that we are Muslims.'" [111] 283
- His words: "When the disciples said, 'O Jesus, Son of Mary, can your Lord send down to us a table from heaven?' He said, 'Fear Allah, if you are believers.'" [112] 284
- His words: "They said, 'We wish to eat from it and let our hearts be reassured and know that you have indeed told us the truth and be among the witnesses...'" [113] 287
- His words: "Jesus, the son of Mary, said, 'O Allah, our Lord, send down to us a table from heaven...'" [114] 288
- His words: "Allah said, 'Indeed, I will send it down to you, but whoever disbelieves afterwards from among you - then indeed, I will punish him with a punishment the like of which I have not punished anyone among the worlds.'" [115] 291
- His words: "And [beware the Day] when Allah will say, 'O Jesus, Son of Mary, did you say to the people, "Take me and my mother as two gods besides Allah...?"'" [116] 300
- His words: "I said not to them except what You commanded me - to worship Allah, my Lord and your Lord...'" [117] 303
- His words: "If You should punish them - indeed they are Your servants; but if You forgive them - indeed it is You who is the Exalted in Might, the Wise." [118] 304
- His words: "Allah said, 'This is the day when the truthful will benefit from their truth...'" [119] 307
- His words: "To Allah belongs the dominion of the heavens and the earth and whatever is within them. And He is over all things competent." [120] 309
- Interpretation of Surah Al-An'am 310
- His words: "[All] praise is [due] to Allah, who created the heavens and the earth and made the darkness and the light..." [1] 313
- His words: "He it is who created you from clay and then decreed a term and a specified time [known] to Him; then [still] you are in doubt." [2] 318

- His words: "And He is Allah, [the only deity] in the heavens and the earth. He knows your secret and what you reveal, and He knows what you earn..." [3-5] 322
- His words: "Have they not seen how many generations We destroyed before them which We had established upon the earth..." [6] 324
- His words: "And even if We had sent down to you, [O Muhammad], a written scripture on a page and they had touched it with their hands..." [7-8] 326
- His words: "And if We had made him an angel, We would have made him [appear as] a man, and We would have covered them with that in which they cover themselves..." [9-10] 327
- His words: "Say, 'Travel through the land; then observe how was the end of the deniers...'" [11-12] 329
- His words: "And to Him belongs whatever resides in the night and the day, and He is the Hearing, the Knowing..." [13-16] 332
- His words: "And if Allah should touch you with adversity, there is no remover of it except Him; and if He touches you with good - then He is over all things competent..." [17-19] 335
- His words: "Those to whom We have given the Scripture recognize it as they recognize their own sons..." [20] 338
- His words: "And who is more unjust than one who invents about Allah a lie or denies His signs? Indeed, the wrongdoers will not succeed..." [21-22] 339
- His words: "Then there will be no [more] fitnah for them except that they will say, 'By Allah, our Lord, we were not polytheists.'" [23] 340
- His words: "Look how they will lie about themselves, and lost from them will be what they used to invent." [24] 341

आठवें भाग की अनुक्रमणिका ५०९

- अल्लाह का कथन: "जब अल्लाह कहेगा: 'हे मरयम के बेटे ईसा, मेरे उस उपकार को याद करो जो मैंने तुम पर और तुम्हारी माँ पर किया था...'" [११०] २८१
- अल्लाह का कथन: "और जब मैंने शिष्यों के दिल में यह बात डाली कि मुझ पर और मेरे रसूल पर ईमान लाओ, तो उन्होंने कहा: 'हम ईमान लाए और गवाह रहो कि हम मुसलमान हैं।'" [१११] २८३
- अल्लाह का कथन: "जब शिष्यों ने कहा: 'हे मरयम के बेटे ईसा, क्या तुम्हारा रब हमारे लिए आकाश से खाने का थाल उतार सकता है?' उसने कहा: 'अल्लाह से डरो यदि तुम मोमिन हो।'" [११२] २८४
- अल्लाह का कथन: "उन्होंने कहा: 'हम चाहते हैं कि उसमें से खाएँ और हमारे दिलों को संतोष मिले और हमें विश्वास हो जाए कि तुमने हमसे सच कहा है और हम उस पर गवाह बन जाएँ..'" [११३] २८७
- अल्लाह का कथन: "मरयम के बेटे ईसा ने कहा: 'ऐ अल्लाह, हमारे रब, हम पर आकाश से भोजन का एक थाल उतार...'" [११४] २८८
- अल्लाह का कथन: "अल्लाह ने कहा: 'मैं उसे तुम पर उतारने वाला हूँ, फिर जो तुम्हारे बीच इसके बाद कुफ़्र (अविश्वास) करेगा तो मैं उसे ऐसी यातना दूँगा जो संसार में किसी और को नहीं दी होगी।'" [११५] २९१
- अल्लाह का कथन: "और जब अल्लाह कहेगा: 'ऐ मरयम के बेटे ईसा, क्या तुमने लोगों से कहा था कि अल्लाह के सिवा मुझे और मेरी माँ को दो पूज्य बना लो...?'" [११६] ३००
- अल्लाह का कथन: "मैंने उनसे वही कहा था जिसका तूने मुझे आदेश दिया था कि अल्लाह की इबादत करो जो मेरा रब और तुम्हारा रब है...'" [११७] ३०३
- अल्लाह का कथन: "यदि तू उन्हें दंड दे तो वे तेरे दास हैं और यदि तू उन्हें क्षमा कर दे तो निःसंदेह तू ही प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है।" [११८] ३०४
- अल्लाह का कथन: "अल्लाह ने कहा: 'यह वह दिन है जब सच्चों को उनकी सच्चाई काम आएगी...'" [११९] ३०७

- अल्लाह का कथन: "अल्लाह ही के लिए है आकाशों और धरती की बादशाही और जो कुछ उनमें है, और वह हर चीज़ पर सामर्थ्य रखता है।" [१२०] ३०९
- सूरह अल-अनआम की व्याख्या ३१०
- अल्लाह का कथन: "सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है जिसने आकाशों और धरती को बनाया और अंधेरे और उजाले को बनाया...'" [१] ३१३
- अल्लाह का कथन: "वही है जिसने तुम्हें मिट्टी से पैदा किया फिर एक समय निश्चित कर दिया और एक निश्चित समय उसी के पास है, फिर भी तुम संदेह करते हो।" [२] ३१८
- अल्लाह का कथन: "और वही आकाशों और धरती में अल्लाह है। वह तुम्हारे छिपे और प्रकट को जानता है और जानता है जो तुम कमाते हो...'"
  [३-५] ३२२
- अल्लाह का कथन: "क्या उन्होंने नहीं देखा कि हमने उनसे पहले कितनी नस्लों को नष्ट कर दिया जिन्हें हमने धरती पर वह स्थान दिया था...'" [६] ३२४
- अल्लाह का कथन: "और यदि हम तुम पर कागज़ में लिखी हुई कोई किताब उतारते और वे उसे अपने हाथों से छू भी लेते...'" [७-८] ३२६
- अल्लाह का कथन: "और यदि हम उसे फ़रिश्ता बनाते तो उसे आदमी (के रूप में) बनाते और उन पर वही उलझन डालते जिसमें वे पड़े हुए हैं...'" [९-१०] ३२७
- अल्लाह का कथन: "कह दो: 'धरती में सैर करो, फिर देखो कि झुठलाने वालों का क्या परिणाम हुआ...'" [११-१२] ३२९
- अल्लाह का कथन: "और जो कुछ रात और दिन में रहता है वह उसी का है, और वह सब कुछ सुनने वाला, जानने वाला है...'" [१३-१६] ३३२
- अल्लाह का कथन: "और यदि अल्लाह तुझे कोई कष्ट पहुँचाए तो उसके सिवा उसे दूर करने वाला कोई नहीं, और यदि वह तुझे कोई भलाई पहुँचाए तो वह हर चीज़ पर सामर्थ्य रखता है...'" [१७-१९] ३३५
- अल्लाह का कथन: "जिन्हें हमने किताब दी है, वे उसे (मुहम्मद को) वैसे ही पहचानते हैं जैसे वे अपने बेटों को पहचानते हैं...'" [२०] ३३८
- अल्लाह का कथन: "और उस व्यक्ति से बड़ा अत्याचारी कौन होगा जिसने अल्लाह पर झूठ गढ़ा या उसकी आयतों को झुठलाया? निःसंदेह अत्याचारी सफल नहीं होंगे...'"
  [२१-२२] ३३९

- अल्लाह का कथन: "फिर उनका उपद्रव कुछ और न होगा सिवाय इसके कि वे कहेंगे: 'अल्लाह की क़सम, जो हमारा रब है, हम मुशरिक (साझेदार ठहराने वाले) नहीं थे।'" [२३] ३४०
- अल्लाह का कथन: "देखो उन्होंने अपने आप पर कैसा झूठ बोला, और जो कुछ वे गढ़ते थे, सब उनसे लुप्त हो गया।" [२४] ३४१

فہرست حصہ ہشتم ۵۰۹

- قولِ باری تعالیٰ: "جب اللہ فرمائے گا: 'اے عیسیٰ ابن مریم، میرے اس احسان کو یاد کرو جو میں نے تم پر اور تمہاری والدہ پر کیا تھا...'" [۱۱۰] ۲۸۱
- قولِ باری تعالیٰ: "اور جب میں نے حواریوں کے دل میں یہ بات ڈالی کہ مجھ پر اور میرے رسول پر ایمان لاؤ، تو انہوں نے کہا: 'ہم ایمان لائے اور گواہ رہو کہ ہم مسلمان ہیں۔'" [۱۱۱] ۲۸۳
- قولِ باری تعالیٰ: "جب حواریوں نے کہا: 'اے عیسیٰ ابن مریم، کیا تمہارا رب ہم پر آسمان سے خوان نازل کر سکتا ہے؟' انہوں نے کہا: 'اللہ سے ڈرو اگر تم مومن ہو۔'" [۱۱۲] ۲۸۴
- قولِ باری تعالیٰ: "انہوں نے کہا: 'ہم چاہتے ہیں کہ اس میں سے کھائیں اور ہمارے دل مطمئن ہو جائیں اور ہمیں یقین ہو جائے کہ تم نے ہم سے سچ کہا ہے اور ہم اس پر گواہوں میں سے ہو جائیں...'" [۱۱۳] ۲۸۷
- قولِ باری تعالیٰ: "عیسیٰ ابن مریم نے کہا: 'اے اللہ، ہمارے رب، ہم پر آسمان سے ایک خوان نازل فرما...'" [۱۱۴] ۲۸۸
- قولِ باری تعالیٰ: "اللہ نے فرمایا: 'میں اسے تم پر نازل کرنے والا ہوں، پھر جو کوئی اس کے بعد تم میں سے کفر کرے گا تو میں اسے ایسا عذاب دوں گا جو جہان میں کسی کو نہیں دیا ہوگا۔'" [۱۱۵] ۲۹۱

- قولِ باری تعالیٰ: "اور جب اللہ فرمائے گا: 'اے عیسیٰ ابن مریم، کیا تم نے لوگوں سے کہا تھا کہ اللہ کے سوا مجھے اور میری ماں کو دو معبود بنا لو...؟'" [۱۱۶] ۳۰۰
- قولِ باری تعالیٰ: "میں نے ان سے وہی کہا تھا جس کا تو نے مجھے حکم دیا تھا کہ اللہ کی عبادت کرو جو میرا رب اور تمہارا رب ہے..." [۱۱۷] ۳۰۳
- قولِ باری تعالیٰ: "اگر تو انہیں عذاب دے تو وہ تیرے بندے ہیں اور اگر تو انہیں معاف کر دے تو بے شک تو ہی غالب ہے، حکمت والا ہے۔" [۱۱۸] ۳۰٤
- قولِ باری تعالیٰ: "اللہ نے فرمایا: 'یہ وہ دن ہے جب سچوں کو ان کی سچائی فائدہ دے گی...'" [۱۱۹] ۳۰۷
- قولِ باری تعالیٰ: "اللہ ہی کے لیے ہے آسمانوں اور زمین کی بادشاہت اور جو کچھ ان میں ہے، اور وہ ہر چیز پر قادر ہے۔" [۱۲۰] ۳۰۹
- تفسیر سورہ الانعام ۳۱۰
- قولِ باری تعالیٰ: "سب تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا اور اندھیرے اور روشنی بنائی..." [۱] ۳۱۳
- قولِ باری تعالیٰ: "وہی ہے جس نے تمہیں مٹی سے پیدا کیا پھر ایک مدت مقرر کر دی اور ایک مقررہ مدت اسی کے پاس ہے، پھر بھی تم شک کرتے ہو۔" [۲] ۳۱۸
- قولِ باری تعالیٰ: "اور وہی آسمانوں اور زمین میں اللہ ہے۔ وہ تمہارے چھپے اور ظاہر کو جانتا ہے اور جانتا ہے جو تم کماتے ہو..." [۳-۵] ۳۲۲
- قولِ باری تعالیٰ: "کیا انہوں نے نہیں دیکھا کہ ہم نے ان سے پہلے کتنی نسلوں کو ہلاک کر دیا جنہیں ہم نے زمین پر وہ تمکن عطا کیا تھا..." [۶] ۳۲٤

- قولِ باری تعالیٰ: "اور اگر ہم تم پر کاغذ میں لکھی ہوئی کوئی کتاب نازل کرتے اور وہ اسے اپنے ہاتھوں سے چھو بھی لیتے..." [۷-۸] ۳۲۶
- قولِ باری تعالیٰ: "اور اگر ہم اسے فرشتہ بناتے تو اسے آدمی (کی صورت میں) بناتے اور ان پر وہی التباس ڈالتے جس میں وہ پڑے ہوئے ہیں..." [۹-۱۰] ۳۲۷
- قولِ باری تعالیٰ: "کہہ دو: 'زمین میں چلو پھرو، پھر دیکھو کہ جھٹلانے والوں کا انجام کیا ہوا...'" [۱۱-۱۲] ۳۲۹
- قولِ باری تعالیٰ: "اور جو کچھ رات اور دن میں بستا ہے اسی کا ہے، اور وہ سب کچھ سننے والا، جاننے والا ہے..." [۱۳-۱۶] ۳۳۲
- قولِ باری تعالیٰ: "اور اگر اللہ تمہیں کوئی تکلیف پہنچائے تو اس کے سوا اسے کوئی دور کرنے والا نہیں، اور اگر وہ تمہیں کوئی بھلائی پہنچائے تو وہ ہر چیز پر قادر ہے..." [۱۷-۱۹] ۳۳۵
- قولِ باری تعالیٰ: "جنہیں ہم نے کتاب دی ہے، وہ اسے (محمد ﷺ کو) ویسے ہی پہچانتے ہیں جیسے وہ اپنے بیٹوں کو پہچانتے ہیں..." [۲۰] ۳۳۸
- قولِ باری تعالیٰ: "اور اس شخص سے بڑا ظالم کون ہوگا جس نے اللہ پر جھوٹ گھڑا یا اس کی آیتوں کو جھٹلایا؟ بے شک ظالم فلاح نہیں پائیں گے..." [۲۱-۲۲] ۳۳۹
- قولِ باری تعالیٰ: "پھر ان کا فتنہ کچھ اور نہ ہوگا سوائے اس کے کہ وہ کہیں گے: 'اللہ کی قسم، جو ہمارا رب ہے، ہم مشرک نہیں تھے۔'" [۲۳] ۳۴۰
- قولِ باری تعالیٰ: "دیکھو انہوں نے اپنے آپ پر کیسا جھوٹ بولا، اور جو کچھ وہ گھڑتے تھے، سب ان سے گم ہو گیا۔" [۲۴] ۳۴۱

Index of the Eighth Part - 510

- Saying of the Almighty: {And of them are some who listen to you, but We have set veils over their hearts lest they should understand it...} [25] 344
- Saying of the Almighty: {And they forbid [others] from it and keep themselves away from it. And they do not destroy except themselves, but they perceive [it] not.} [26] 347
- Saying of the Almighty: {And if you could but see when they will be made to stand before the Fire and will say, "Oh, would that we could be returned..."} [27] 350
- Saying of the Almighty: {But that which they used to conceal before has [now] appeared to them. And if they were returned, they would certainly revert to that which they were forbidden; and indeed they are liars.} [28] 354
- Saying of the Almighty: {And they say, "There is nothing but our worldly life, and we will not be resurrected."} [29] 355
- Saying of the Almighty: {And if you could but see when they will be made to stand before their Lord...} [30-31] 356
- Saying of the Almighty: {And the worldly life is nothing but amusement and diversion, but the home of the Hereafter is best for those who fear Allah, so will you not reason?} [32] 360
- Saying of the Almighty: {We know that you are saddened by what they say. And indeed, they do not call you a liar...} [33-34] 364
- Saying of the Almighty: {And if their aversion is difficult for you, then if you are able to seek a tunnel into the earth or a ladder into the sky that you may bring them a sign...} [35] 366
- Saying of the Almighty: {Only those who hear will respond. But the dead - Allah will resurrect them; then to Him they will be returned...} [36-37] 366
- Saying of the Almighty: {And there is no creature on [or within] the earth or bird that flies with its wings except [that they are] communities like you.} [38] 367
- Saying of the Almighty: {But those who deny Our signs are deaf and dumb within darknesses.} [39-41] 369
- Saying of the Almighty: {And We have already sent [messengers] to nations before you, [O Muhammad]; then We seized them with poverty and hardship that perhaps they might humble themselves.} [42] 373

- Saying of the Almighty: {Then why, when Our punishment came to them, did they not humble themselves?...} [43-45] 376
- Saying of the Almighty: {Say, "Have you considered: if Allah should take away your hearing and your sight and set a seal upon your hearts..."} [46-47] 378
- Saying of the Almighty: {And We send not the messengers except as bringers of good tidings...} [48] 382
- Saying of the Almighty: {But those who deny Our signs - the punishment will touch them for their defiant disobedience...} [49-50] 384
- Saying of the Almighty: {And warn by it those who fear that they will be gathered before their Lord...} [51] 385
- Saying of the Almighty: {And do not send away those who call upon their Lord morning and afternoon...} [52] 386
- Saying of the Almighty: {And thus We have tried some of them through others that they [the disbelievers] might say, "Is it these whom Allah has favored from among us?"...} [53] 387
- Saying of the Almighty: {And when those come to you who believe in Our verses, say, "Peace be upon you..."} [54] 391
- Saying of the Almighty: {And thus do We detail the verses, and [so] that the way of the criminals may become evident.} [55] 392
- Saying of the Almighty: {Say, "Indeed, I have been forbidden to worship those you invoke besides Allah..."} [56] 395
- Saying of the Almighty: {Say, "Indeed, I am on clear evidence from my Lord, and you have denied it..."} [57] 397
- Saying of the Almighty: {Say, "If I had that for which you are impatient, the matter would have been decided between me and you, and Allah is most knowing of the wrongdoers..."} [58-59] 398
- Saying of the Almighty: {And it is He who takes your souls by night and knows what you have committed by day...} [60] 400
- Saying of the Almighty: {And He is the subjugator over His servants, and He sends over you guardian-angels...} [61-62] 407
- Saying of the Almighty: {Say, "Who rescues you from the darknesses of the land and sea [when] you call upon Him imploring [aloud] and privately..."} [63-64] 408
- Saying of the Almighty: {Say, "He is the [one] Able to send upon you punishment from above you or from beneath your feet or to confuse you into [opposing] sects..."} [65] 412 413

आठवें भाग की अनुक्रमणिका - 510

- सर्वशक्तिमान का कथन: {और उनमें से कुछ ऐसे भी हैं जो तुम्हारी ओर कान लगाते हैं, और हमने उनके दिलों पर पर्दे डाल दिए हैं कि वे उसे समझ न सकें..} [25] 344
- सर्वशक्तिमान का कथन: {और वे उससे रोकते हैं और स्वयं भी उससे दूर रहते हैं; और वे अपने आप को ही विनाश में डाल रहे हैं, जबकि उन्हें इसका आभास नहीं है।} [26] 347
- सर्वशक्तिमान का कथन: {और यदि तुम देख सको जब वे अग्नि के सामने खड़े किए जाएंगे और कहेंगे, "ऐ काश! हमें वापस लौटा दिया जाए..."} [27] 350
- सर्वशक्तिमान का कथन: {बल्कि जो वे पहले छुपाया करते थे, वह उनके सामने आ गया। और यदि उन्हें वापस लौटा दिया जाए, तो वे फिर वही करेंगे जिससे उन्हें रोका गया था; और वे निश्चित रूप से झूठे हैं।} [28] 354
- सर्वशक्तिमान का कथन: {और उन्होंने कहा, "यह तो बस हमारा सांसारिक जीवन ही है, और हमें दोबारा नहीं उठाया जाएगा।"} [29] 355
- सर्वशक्तिमान का कथन: {और यदि तुम देख सको जब वे अपने रब के सामने खड़े किए जाएंगे...} [30-31] 356
- सर्वशक्तिमान का कथन: {और सांसारिक जीवन खेल और मनोरंजन के अतिरिक्त कुछ नहीं है, लेकिन परलोक का घर उन लोगों के लिए श्रेष्ठ है जो अल्लाह से डरते हैं; तो क्या तुम बुद्धि से काम नहीं लेते?} [32] 360
- सर्वशक्तिमान का कथन: {हम जानते हैं कि जो वे कहते हैं उससे तुम्हें दुख होता है। वास्तव में, वे तुम्हें झूठा नहीं कह रहे...} [33-34] 364
- सर्वशक्तिमान का कथन: {और यदि उनका मुँह फेरना तुम पर भारी है, तो यदि तुम सक्षम हो कि धरती में कोई सुरंग या आकाश में कोई सीढ़ी खोज निकालो ताकि तुम उनके पास कोई निशानी ले आओ...} [35] 366
- सर्वशक्तिमान का कथन: {उत्तर वही देंगे जो सुनते हैं। और मृतकों को तो अल्लाह ही जीवित करके उठाएगा; फिर वे उसी की ओर लौटाए जाएंगे...} [36-37] 366
- सर्वशक्तिमान का कथन: {और धरती में चलने वाला कोई भी जीव और अपने पंखों से उड़ने वाला कोई भी पक्षी ऐसा नहीं है जो तुम्हारी ही तरह के समुदाय न हों।} [38] 367

- सर्वशक्तिमान का कथन: {परंतु जिन्होंने हमारी आयतों को झुठलाया, वे अंधेरों में बहरे और गूँगे हैं।} [39-41] 369
- सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने तुमसे पहले भी कई समुदायों की ओर रसूल भेजे थे; फिर हमने उन्हें दरिद्रता और कठिनाइयों में पकड़ा ताकि वे विनम्र हों।} [42] 373
- सर्वशक्तिमान का कथन: {तो फिर जब उन पर हमारी ओर से पकड़ आई, तो वे विनम्र क्यों नहीं हुए?...} [43-45] 376
- सर्वशक्तिमान का कथन: {कहो, "क्या तुमने विचार किया कि यदि अल्लाह तुम्हारी सुनने और देखने की शक्ति छीन ले और तुम्हारे दिलों पर मुहर लगा दे..."} [46-47] 378
- सर्वशक्तिमान का कथन: {और हम रसूलों को केवल शुभ-सूचना देने वाले के रूप में भेजते हैं...} [48] 382
- सर्वशक्तिमान का कथन: {परंतु जिन्होंने हमारी आयतों को झुठलाया, उन्हें उनकी अवज्ञा के कारण दंड छुएगा...} [49-50] 384
- सर्वशक्तिमान का कथन: {और इसके द्वारा उन लोगों को चेतावनी दो जो इस बात से डरते हैं कि वे अपने रब के सामने इकट्ठा किए जाएंगे...} [51] 385
- सर्वशक्तिमान का कथन: {और उन लोगों को दूर न करो जो सुबह और शाम अपने रब को पुकारते हैं...} [52] 386
- सर्वशक्तिमान का कथन: {और इसी प्रकार हमने उनमें से कुछ को दूसरों के द्वारा आज़माया ताकि वे कहें, "क्या यही वे लोग हैं जिन पर अल्लाह ने हममें से उपकार किया है?"...} [53] 387
- सर्वशक्तिमान का कथन: {और जब वे लोग तुम्हारे पास आएं जो हमारी आयतों पर ईमान लाते हैं, तो कहो, "तुम पर शांति हो..."} [54] 391
- सर्वशक्तिमान का कथन: {और इसी प्रकार हम आयतों का विस्तार से वर्णन करते हैं, ताकि अपराधियों का मार्ग स्पष्ट हो जाए।} [55] 392
- सर्वशक्तिमान का कथन: {कहो, "मुझे उन लोगों की इबादत करने से मना किया गया है जिन्हें तुम अल्लाह के सिवा पुकारते हो..."} [56] 395
- सर्वशक्तिमान का कथन: {कहो, "मैं अपने रब की ओर से एक स्पष्ट प्रमाण पर हूँ और तुमने उसे झुठला दिया है..."} [57] 397

- सर्वशक्तिमान का कथन: {कहो, "यदि मेरे पास वह चीज़ होती जिसके लिए तुम जल्दी मचा रहे हो, तो मेरे और तुम्हारे बीच मामले का निर्णय हो चुका होता, और अल्लाह ज़ालिमों को भली-भाँति जानता है..."} [58-59] 398
- सर्वशक्तिमान का कथन: {और वही है जो रात में तुम्हारी आत्माएं ले लेता है और जानता है जो कुछ तुम दिन में करते हो...} [60] 400
- सर्वशक्तिमान का कथन: {और वह अपने दासों पर पूर्ण प्रभुत्व रखने वाला है, और वह तुम पर रक्षक नियुक्त करके भेजता है...} [61-62] 407
- सर्वशक्तिमान का कथन: {कहो, "कौन तुम्हें थल और जल के अंधेरों से बचाता है, जिसे तुम गिड़गिड़ाकर और चुपके से पुकारते हो..."} [63-64] 408
- सर्वशक्तिमान का कथन: {कहो, "वह इस पर सक्षम है कि तुम पर तुम्हारे ऊपर से या तुम्हारे पैरों के नीचे से दंड भेजे या तुम्हें समूहों में विभाजित कर दे..."} [65] 412 413

فہرست آٹھواں حصہ - ۵۱۰

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ان میں سے بعض وہ ہیں جو آپ کی طرف کان لگاتے ہیں اور ہم نے ان کے دلوں پر پردے ڈال دیے ہیں کہ وہ اسے سمجھ نہ سکیں...} [۲۵] ۳۴۴
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور وہ اس سے روکتے ہیں اور خود بھی اس سے دور رہتے ہیں؛ اور وہ صرف اپنی جانوں ہی کو ہلاک کر رہے ہیں اور انہیں شعور نہیں ہے۔} [۲۶] ۳۴۷
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اگر آپ دیکھیں جب وہ آگ کے سامنے کھڑے کیے جائیں گے اور کہیں گے کہ اے کاش! ہمیں واپس لوٹا دیا جائے...} [۲۷] ۳۵۰
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بلکہ ان پر وہ بات ظاہر ہو گئی جو وہ پہلے چھپایا کرتے تھے، اور اگر انہیں واپس لوٹا دیا جائے تو وہ پھر وہی کام کریں گے جس سے انہیں روکا گیا تھا؛ اور بے شک وہ جھوٹے ہیں۔} [۲۸] ۳۵۴
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور انہوں نے کہا کہ یہ تو بس ہماری دنیاوی زندگی ہی ہے اور ہم دوبارہ نہیں اٹھائے جائیں گے۔} [۲۹] ۳۵۵
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اگر آپ دیکھیں جب وہ اپنے رب کے سامنے کھڑے کیے جائیں گے...} [۳۰-۳۱] ۳۵۶
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور دنیاوی زندگی تو بس ایک کھیل اور تماشا ہے، اور آخرت کا گھر ان لوگوں کے لیے بہتر ہے جو تقویٰ اختیار کرتے ہیں؛ تو کیا تم عقل سے کام نہیں لیتے؟} [۳۲] ۳۶۰
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ہم جانتے ہیں کہ جو باتیں وہ کہتے ہیں اس سے آپ کو رنج ہوتا ہے۔ پس حقیقت یہ ہے کہ وہ آپ کو نہیں جھٹلاتے...} [۳۳-۳۴] ۳۶۴

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اگر ان کی بے رخی آپ پر شاق گزرتی ہے تو اگر آپ کو قدرت ہو کہ زمین میں کوئی سرنگ یا آسمان میں کوئی سیڑھی ڈھونڈ نکالیں کہ ان کے پاس کوئی نشانی لے آئیں...} [۳۵] ۳۶۶
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بات وہی مانیں گے جو سنتے ہیں۔ اور مردوں کو تو اللہ ہی (دوبارہ) اٹھائے گا؛ پھر وہ اسی کی طرف لوٹائے جائیں گے...} [۳۶-۳۷] ۳۶۶
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور زمین میں چلنے والا کوئی جانور اور اپنے پروں سے اڑنے والا کوئی پرندہ ایسا نہیں ہے جو تمہاری ہی طرح کی امتیں نہ ہوں۔} [۳۸] ۳۶۷
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جن لوگوں نے ہماری آیتوں کو جھٹلایا، وہ اندھیروں میں بہرے اور گونگے ہیں۔} [۳۹-۴۱] ۳۶۹
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور یقیناً ہم نے آپ سے پہلے کی امتوں کی طرف بھی رسول بھیجے تھے؛ پھر ہم نے انہیں سختیوں اور تکلیفوں میں پکڑا تاکہ وہ عاجزی اختیار کریں۔} [۴۲] ۳۷۳
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر جب ہماری پکڑ ان پر آئی تو انہوں نے عاجزی کیوں نہ اختیار کی؟...} [۴۳-۴۵] ۳۷۶
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کہہ دیجیے کہ بھلا تم نے دیکھا کہ اگر اللہ تمہاری سماعت اور بصارت چھین لے اور تمہارے دلوں پر مہر لگا دے...} [۴۶-۴۷] ۳۷۸
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہم رسولوں کو نہیں بھیجتے مگر خوشخبری دینے والے بنا کر...} [۴۸] ۳۸۲
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جن لوگوں نے ہماری آیتوں کو جھٹلایا، انہیں ان کی نافرمانی کی وجہ سے عذاب چھوئے گا...} [۴۹-۵۰] ۳۸۴

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اس کے ذریعے ان لوگوں کو ڈرائیں جو اس بات سے ڈرتے ہیں کہ وہ اپنے رب کے پاس جمع کیے جائیں گے...} [۵۱] ۳۸۵
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ان لوگوں کو دور نہ کیجیے جو صبح و شام اپنے رب کو پکارتے ہیں...} [۵۲] ۳۸۶
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اسی طرح ہم نے ان میں سے بعض کو دوسروں کے ذریعے آزمائش میں ڈالا تاکہ وہ کہیں کہ کیا یہی وہ لوگ ہیں جن پر اللہ نے ہم میں سے احسان کیا ہے؟...} [۵۳] ۳۸۷
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جب آپ کے پاس وہ لوگ آئیں جو ہماری آیتوں پر ایمان لاتے ہیں تو کہیے کہ تم پر سلامتی ہو...} [۵۴] ۳۹۱
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اسی طرح ہم آیتوں کو کھول کر بیان کرتے ہیں تاکہ مجرموں کی راہ واضح ہو جائے۔} [۵۵] ۳۹۲
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کہہ دیجیے کہ مجھے ان کی عبادت سے منع کیا گیا ہے جنہیں تم اللہ کے سوا پکارتے ہو...} [۵۶] ۳۹۵
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کہہ دیجیے کہ میں اپنے رب کی طرف سے روشن دلیل پر ہوں اور تم نے اسے جھٹلا دیا ہے...} [۵۷] ۳۹۷
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کہہ دیجیے کہ اگر میرے پاس وہ چیز ہوتی جس کی تم جلدی مچاتے ہو تو میرے اور تمہارے درمیان معاملہ طے ہو چکا ہوتا، اور اللہ ظالموں کو خوب جانتا ہے...} [۵۸-۵۹] ۳۹۸
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور وہی ہے جو رات کے وقت تمہاری روحیں قبض کرتا ہے اور اسے علم ہے جو کچھ تم دن میں کرتے ہو...} [۶۰] ۴۰۰

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور وہی اپنے بندوں پر غالب ہے، اور وہ تم پر محافظ بھیجتا ہے...} [۶۱-۶۲] ۴۰۷
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کہہ دیجیے کہ کون تمہیں خشکی اور تری کے اندھیروں سے بچاتا ہے، تم اسے گڑگڑا کر اور چپکے چپکے پکارتے ہو...} [۶۳-۶۴] ۴۰۸
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کہہ دیجیے کہ وہ اس پر قادر ہے کہ تم پر تمہارے اوپر سے یا تمہارے پاؤں کے نیچے سے عذاب بھیج دے یا تمہیں گروہوں میں تقسیم کر دے...} [۶۵] ..... ۴۱۲ ..... ۴۱۳

Index of Part Eight 511

- Allah the Almighty says: {But your people have denied it while it is the truth. Say, "I am not over you a manager."} [66-67] 417
- Allah the Almighty says: {And when you see those who engage in [offensive] discourse concerning Our verses, then turn away from them...} [68] 418
- Allah the Almighty says: {And those who fear Allah are not held accountable for the disbelievers at all, but [only for] a reminder, that perhaps they will fear Him.} [69] 422
- Allah the Almighty says: {And leave those who take their religion as amusement and diversion and whom the worldly life has deluded...} [70] 423
- Allah the Almighty says: {Say, "Shall we invoke instead of Allah that which neither profits us nor harms us and be turned back on our heels..."} [71-73] 426
- Allah the Almighty says: {۞And [mention, O Muhammad], when Abraham said to his father Azar, "Do you take idols as deities? Indeed, I see you and your people in manifest error."} [74] 432
- Allah the Almighty says: {And thus did We show Abraham the realm of the heavens and the earth that he would be among the certain [in faith].} [75] ... 435
- Allah the Almighty says: {So when the night covered him [with darkness], he saw a star. He said, "This is my lord."...} [76] 438
- Allah the Almighty says: {And when he saw the moon rising, he said, "This is my lord."...} [77-78] 441
- Allah the Almighty says: {Indeed, I have turned my face toward He who created the heavens and the earth...} [79] 442
- Allah the Almighty says: {And his people argued with him. He said, "Do you argue with me concerning Allah while He has guided me? And I fear not what you associate with Him [except] as my Lord should will something..."} [80] 443
- Allah the Almighty says: {And how should I fear what you associate while you do not fear that you have associated with Allah that for which He has not sent down to you any authority?...} [81-82] 444
- Allah the Almighty says: {And that was Our argument which We gave Abraham against his people. We raise by degrees whom We will. Indeed, your Lord is Wise and Knowing.} [83] 445

- Allah the Almighty says: {And We gave to him Isaac and Jacob - all [of them] We guided...} [84-86] 446
- Allah the Almighty says: {And [some] among their fathers and their descendants and their brothers - and We chose them and We guided them to a straight path.} [87] ... 450
- Allah the Almighty says: {That is the guidance of Allah by which He guides whomever He wills of His servants...} [88-89] 451
- Allah the Almighty says: {Those are the ones whom Allah has guided, so from their guidance take an example...} [90] 452
- Allah the Almighty says: {And they did not appraise Allah with true appraisal when they said, "Allah did not reveal to a human being anything." Say, "Who revealed the Book that Moses brought..."} [91] 454
- Allah the Almighty says: {And this is a Book which We have sent down, blessed and confirming what was before it...} [92-93] 457
- Allah the Almighty says: {And you have certainly come to Us alone as We created you the first time...} [94] 462
- Allah the Almighty says: {۞Indeed, Allah is the cleaver of grain and date stones. He brings the living out of the dead...} [95] 465
- Allah the Almighty says: {[He is] the cleaver of daybreak and has made the night for rest and the sun and moon for calculation...} [96] 466
- Allah the Almighty says: {And it is He who placed for you the stars that you may be guided by them through the darknesses of the land and sea...} [97-98] . 469
- Allah the Almighty says: {And it is He who sends down rain from the sky, and We produce thereby the growth of all things...} [99] 470
- Allah the Almighty says: {But they have attributed to Allah partners of the jinn, while He has created them...} [100] 479
- Allah the Almighty says: {[He is] Originator of the heavens and the earth. How could He have a son...} [101] 481
- Allah the Almighty says: {That is Allah, your Lord; there is no deity except Him, the Creator of all things, so worship Him...} [102-103] 482

आठवें भाग की अनुक्रमणिका ५११

- अल्लाह तआला फरमाता है: {और तुम्हारी क़ौम ने उसे झुठला दिया, जबकि वह सत्य है। कहो, "मैं तुम पर कोई प्रबंधक (दारोगा) नहीं हूँ।"} [६६-६७] ४१७
- अल्लाह तआला फरमाता है: {और जब तुम उन लोगों को देखो जो हमारी आयतों में उलझ रहे हैं, तो उनसे मुँह फेर लो...} [६८] ४१८
- अल्लाह तआला फरमाता है: {और जो लोग (अल्लाह से) डरते हैं, उन पर उनके(इनकार करने वालों के) हिसाब का कुछ भी बोझ नहीं है, सिवाय इसके कि उन्हें याद दिलाते रहें, ताकि वे भी अल्लाह से डरें।} [६९] ४२२
- अल्लाह तआला फरमाता है: {और उन लोगों को छोड़ दो जिन्होंने अपने धर्म को खेल और तमाशा बना रखा है और जिन्हें सांसारिक जीवन ने धोखे में डाल रखा है...} [७०] ४२३
- अल्लाह तआला फरमाता है: {कहो, "क्या हम अल्लाह के सिवा उसे पुकारें जो न हमें लाभ पहुँचा सकता है और न हानि, और हम अपनी एड़ियों के बल पीछे फेर दिए जाएँ.."} [७१-७३] ४२६
- अल्लाह तआला फरमाता है: {۞और जब इब्राहीम ने अपने पिता आज़र से कहा, "क्या आप मूर्तियों को उपास्य बना लेते हैं? मैं आपको और आपकी क़ौम को प्रत्यक्ष पथभ्रष्टता में देख रहा हूँ।"} [७४] ४३२
- अल्लाह तआला फरमाता है: {और इसी तरह हम इब्राहीम को आकाशों और पृथ्वी का साम्राज्य दिखाते थे ताकि वह विश्वास करने वालों में से हो जाए।} [७५] ... ४३५
- अल्लाह तआला फरमाता है: {फिर जब रात ने उसे ढाँप लिया, तो उसने एक तारा देखा। उसने कहा, "यह मेरा रब है।"...} [७६] ४३८
- अल्लाह तआला फरमाता है: {फिर जब उसने चंद्रमा को चमकते हुए देखा, तो कहा, "यह मेरा रब है।"...} [७७-७८] ४४१
- अल्लाह तआला फरमाता है: {निश्चित रूप से मैंने अपना रुख उस (अल्लाह) की ओर कर लिया है जिसने आकाशों और पृथ्वी को पैदा किया है...} [७९] ४४२
- अल्लाह तआला फरमाता है: {और उसकी क़ौम ने उससे झगड़ा किया। उसने कहा, "क्या तुम मुझसे अल्लाह के बारे में झगड़ते हो जबकि उसने मुझे मार्गदर्शन दिया है? और मैं उनसे नहीं

डरता जिन्हें तुम उसके साथ शरीक ठहराते हो, सिवाय इसके कि मेरा रब कुछ चाहे..."} [८०] ४४३
- अल्लाह तआला फरमाता है: {और मैं उनसे कैसे डरूँ जिन्हें तुमने शरीक ठहराया है, जबकि तुम इस बात से नहीं डरते कि तुमने अल्लाह के साथ उन्हें शरीक किया है जिसके लिए उसने तुम पर कोई प्रमाण नहीं उतारा है?...} [८१-८२] ४४४
- अल्लाह तआला फरमाता है: {और यह हमारी वह दलील थी जो हमने इब्राहीम को उसकी क़ौम के विरुद्ध प्रदान की थी। हम जिसे चाहते हैं, उसे दर्जों में ऊँचा कर देते हैं। निस्संदेह आपका रब तत्वदर्शी, सर्वज्ञ है।} [८३] ४४५
- अल्लाह तआला फरमाता है: {और हमने उसे इसहाक़ और याक़ूब प्रदान किए - हमने उन सबको सीधे मार्ग पर लगाया...} [८४-८६] ४४६
- अल्लाह तआला फरमाता है: {और उनके बाप-दादा, उनकी संतान और उनके भाइयों में से भी - और हमने उन्हें चुन लिया और उन्हें सीधे मार्ग की ओर मार्गदर्शन किया।} [८७] ... ४५०
- अल्लाह तआला फरमाता है: {वह अल्लाह का मार्गदर्शन है जिससे वह अपने बंदों में से जिसे चाहता है, मार्गदर्शन करता है...} [८८-८९] ४५१
- अल्लाह तआला फरमाता है: {वे ही लोग हैं जिन्हें अल्लाह ने मार्ग दिखाया, अतः आप उनके मार्ग का अनुसरण करें...} [९०] ४५२
- अल्लाह तआला फरमाता है: {और उन्होंने अल्लाह की वैसी कद्र नहीं की जैसी उसकी कद्र करनी चाहिए थी जब उन्होंने कहा, "अल्लाह ने किसी मनुष्य पर कुछ भी नहीं उतारा।" कहो, "किसने वह किताब उतारी जिसे मूसा लाए थे..."} [९१] ४५४
- अल्लाह तआला फरमाता है: {और यह एक किताब है जिसे हमने उतारा है, बरकत वाली और अपने से पहले की (किताबों की) पुष्टि करने वाली...} [९२-९३] ४५७
- अल्लाह तआला फरमाता है: {और तुम हमारे पास अकेले ही आ गए जैसे हमने तुम्हें पहली बार पैदा किया था...} [९४] ४६२
- अल्लाह तआला फरमाता है: {۞बेशक अल्लाह अनाज और गुठली को फाड़ने वाला है। वह जीवित को मृत से निकालता है...} [९५] ४६५
- अल्लाह तआला फरमाता है: {वह सुबह का फाड़ने वाला है और उसने रात को आराम के लिए बनाया और सूर्य और चंद्रमा को हिसाब के लिए...} [९६] ४६६
- अल्लाह तआला फरमाता है: {और वही है जिसने तुम्हारे लिए सितारे बनाए ताकि तुम उनके माध्यम से थल और जल के अंधेरों में रास्ता पा सको...} [९७-९८] . ४६९

- अल्लाह तआला फरमाता है: {और वही है जिसने आसमान से पानी बरसाया, फिर हमने उससे हर प्रकार की वनस्पति निकाली...} [९९] ४७०
- अल्लाह तआला फरमाता है: {और उन्होंने जिन्नों को अल्लाह का साझीदार बना दिया, जबकि उसने उन्हें पैदा किया है...} [१००] ४७९
- अल्लाह तआला फरमाता है: {आकाशों और पृथ्वी का अद्वितीय सृष्टा! उसके संतान कैसे हो सकती है...} [१०१] ४८१
- अल्लाह तआला फरमाता है: {वही अल्लाह तुम्हारा रब है, उसके सिवा कोई पूज्य नहीं, वह हर चीज़ का सृष्टा है, अतः उसी की इबादत करो...} [१०२-१०३] ४८२

فہرست پارہ ہشتم ۵۱۱

- اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {اور آپ کی قوم نے اسے جھٹلا دیا حالانکہ وہ حق ہے۔ کہو، "میں تم پر کوئی داروغہ نہیں ہوں۔"} [٦٦-٦٧] ۴۱۷
- اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {اور جب آپ ان لوگوں کو دیکھیں جو ہماری آیات میں جھگڑ رہے ہوں، تو ان سے منہ پھیر لیں...} [٦٨] ۴۱۸
- اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {اور جو لوگ ڈرتے ہیں، ان پر ان (کافروں) کے حساب کا کچھ بھی بوجھ نہیں ہے، لیکن (ان کے ذمہ) نصیحت کر دینا ہے تاکہ وہ بھی ڈریں۔} [٦٩] ۴۲۲
- اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {اور ان لوگوں کو چھوڑ دو جنہوں نے اپنے دین کو کھیل اور تماشا بنا رکھا ہے اور جنہیں دنیاوی زندگی نے دھوکے میں ڈال رکھا ہے...} [٧٠] ۴۲۳
- اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {کہو، "کیا ہم اللہ کے سوا اسے پکاریں جو نہ ہمیں نفع دے سکے اور نہ نقصان، اور ہم اپنی ایڑیوں کے بل پیچھے پھیر دیے جائیں..."} [٧١-٧٣] ۴۲۶
- اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {۞اور جب ابراہیم نے اپنے باپ آزر سے کہا، "کیا آپ بتوں کو معبود بناتے ہیں؟ میں آپ کو اور آپ کی قوم کو کھلی گمراہی میں دیکھ رہا ہوں۔"} [٧٤] ۴۳۲
- اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {اور اسی طرح ہم ابراہیم کو آسمانوں اور زمین کی سلطنت دکھاتے تھے تاکہ وہ یقین کرنے والوں میں سے ہو جائے۔} [٧٥] ... ۴۳۵
- اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {پھر جب رات نے اسے ڈھانپ لیا، تو اس نے ایک ستارہ دیکھا۔ اس نے کہا، "یہ میرا رب ہے۔"...} [٧٦] ۴۳۸
- اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {پھر جب اس نے چاند کو چمکتے ہوئے دیکھا، تو کہا، "یہ میرا رب ہے۔"...} [٧٧-٧٨] ۴۴۱

- اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {یقیناً میں نے اپنا رخ اس (اللہ) کی طرف کر لیا ہے جس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا ہے...} [۷۹] ۴۴۲
- اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {اور اس کی قوم نے اس سے جھگڑا کیا۔ اس نے کہا، "کیا تم مجھ سے اللہ کے بارے میں جھگڑتے ہو حالانکہ اس نے مجھے ہدایت دے دی ہے؟ اور میں ان سے نہیں ڈرتا جنہیں تم اس کے ساتھ شریک ٹھہراتے ہو، سوائے اس کے کہ میرا رب کچھ چاہے..."} [۸۰] ۴۴۳
- اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {اور میں ان سے کیسے ڈروں جنہیں تم نے شریک ٹھہرایا ہے، حالانکہ تم اس بات سے نہیں ڈرتے کہ تم نے اللہ کے ساتھ انہیں شریک کیا ہے جس کے لیے اس نے تم پر کوئی سند نازل نہیں کی؟...} [۸۱-۸۲] ۴۴۴
- اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {اور یہ ہماری وہ حجت تھی جو ہم نے ابراہیم کو اس کی قوم کے خلاف عطا کی تھی۔ ہم جسے چاہتے ہیں درجات میں بلند کر دیتے ہیں۔ بے شک آپ کا رب حکمت والا، علم والا ہے۔} [۸۳] ۴۴۵
- اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {اور ہم نے اسے اسحاق اور یعقوب عطا کیے - ہم نے سب کو ہدایت دی...} [۸٤-۸٦] ۴۴۶
- اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {اور ان کے باپ دادا، ان کی اولاد اور ان کے بھائیوں میں سے بھی - اور ہم نے انہیں چن لیا اور انہیں سیدھے راستے کی ہدایت دی۔} [۸۷] ... ۴۵۰
- اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {وہ اللہ کی ہدایت ہے جس کے ذریعے وہ اپنے بندوں میں سے جسے چاہتا ہے ہدایت دیتا ہے...} [۸۸-۸۹] ۴۵۱
- اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {یہ وہی لوگ ہیں جنہیں اللہ نے ہدایت دی، پس آپ ان کی ہدایت کی پیروی کریں...} [۹۰] ۴۵۲

- اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {اور انہوں نے اللہ کی ویسی قدر نہیں کی جیسی اس کی قدر کرنے کا حق تھا جب انہوں نے کہا، "اللہ نے کسی انسان پر کچھ نازل نہیں کیا۔" کہو، "کس نے وہ کتاب اتاری جسے موسیٰ لائے تھے..."} [۹۱] ۴۵۴
- اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {اور یہ ایک کتاب ہے جسے ہم نے نازل کیا ہے، برکت والی اور اپنے سے پہلی (کتابوں) کی تصدیق کرنے والی...} [۹۲-۹۳] ۴۵۷
- اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {اور تم ہمارے پاس تنہا ہی آ گئے جیسا کہ ہم نے تمہیں پہلی مرتبہ پیدا کیا تھا...} [۹٤] ۴۶۲
- اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {۞بے شک اللہ دانہ اور گٹھلی کو پھاڑنے والا ہے۔ وہ زندہ کو مردہ سے نکالتا ہے...} [۹۵] ۴۶۵
- اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {وہ صبح کا پھاڑنے والا ہے اور اس نے رات کو سکون کے لیے بنایا اور سورج اور چاند کو حساب کے لیے...} [۹٦] ۴۶۶
- اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {اور وہی ہے جس نے تمہارے لیے ستارے بنائے تاکہ تم ان کے ذریعے خشکی اور تری کے اندھیروں میں راستہ پا سکو...} [۹۷-۹۸] . ۴۶۹
- اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {اور وہی ہے جس نے آسمان سے پانی نازل کیا، پھر ہم نے اس سے ہر قسم کی نباتات نکالی...} [۹۹] ۴۷۰
- اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {اور انہوں نے جنات کو اللہ کا شریک بنا دیا، حالانکہ اس نے انہیں پیدا کیا ہے...} [۱۰۰] ۴۷۹
- اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {آسمانوں اور زمین کا بلا نمونہ پیدا کرنے والا! اس کی اولاد کیسے ہو سکتی ہے...} [۱۰۱] ۴۸۱
- اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {وہی اللہ تمہارا رب ہے، اس کے سوا کوئی معبود نہیں، وہ ہر چیز کا خالق ہے، پس اسی کی عبادت کرو...} [۱۰۲-۱۰۳] ۴۸۲

Index of Part Eight 512

- Saying of the Most High: {Indeed, insights have come to you from your Lord. So whoever sees, it is for his [own] soul; and whoever is blind, it is against it...} [104] 486
- Saying of the Most High: {And thus do We vary the verses so the disbelievers will say, "You have studied"...} [105] 487
- Saying of the Most High: {Follow what has been revealed to you from your Lord...} [106] 490
- Saying of the Most High: {And if Allah had willed, they would not have associated [others with Him]...} [107-108] 491
- Saying of the Most High: {And they swear by Allah their strongest oaths that if a sign came to them, they would surely believe in it...} [109] 493
- Saying of the Most High: {And We will turn away their hearts and their eyes just as they did not believe in it the first time...} [110] 498
- Saying of the Most High: {And even if We had sent down to them the angels and the dead had spoken to them and We had gathered together every [created] thing in front of them...} [111] 499
- Saying of the Most High: {And thus We have made for every prophet an enemy...} [112] 500
- Saying of the Most High: {And [it is] so the hearts of those who do not believe in the Hereafter will incline toward it...} [113] 503
- Index 507

आठवें भाग की अनुक्रमणिका 512

- अल्लाह तआला का फ़रमान: {तुम्हारे पास तुम्हारे रब की ओर से अंतर्दृष्टि आ चुकी है। तो जिसने देख लिया, वह उसके अपने ही लाभ के लिए है, और जो अंधा बना रहा, वह स्वयं अपना ही नुकसान करेगा...} [104] 486
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और इसी प्रकार हम अपनी आयतें फेर-फेरकर सुनाते हैं ताकि वे (काफिर) कहें कि तुमने पढ़ लिया है...} [105] 487
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {उसका पालन करो जो तुम्हारे रब की ओर से तुम्हारी ओर वह्य (प्रकाशना) की गई है...} [106] 490
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और यदि अल्लाह चाहता तो वे शिर्क न करते...} [107-108] 491
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और वे अल्लाह की कड़ी सौगंधें खाकर कहते हैं कि यदि उनके पास कोई निशानी आ जाए, तो वे अवश्य उस पर ईमान ले आएंगे...} [109] 493
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हम उनके दिलों और उनकी आँखों को फेर देंगे, जैसा कि वे पहली बार उस पर ईमान नहीं लाए थे...} [110] 498
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और यदि हम उनकी ओर फ़रिश्ते उतार देते और मुर्दे उनसे बातें करते और हम हर चीज़ को उनके सामने इकट्ठा कर देते...} [111] 499
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और इसी प्रकार हमने हर नबी के लिए शत्रु बनाए...} [112] 500
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और ताकि उन लोगों के दिल उसकी ओर झुक जाएं जो परलोक पर ईमान नहीं रखते...} [113] 503
- अनुक्रमणिका 507

فہرست حصہ ہشتم ۵۱۲

- فرمان باری تعالیٰ: ﴿بے شک تمہارے پاس تمہارے رب کی طرف سے بصیرتیں آ چکی ہیں۔ تو جس نے دیکھ لیا اس کا اپنا ہی بھلا ہے اور جو اندھا رہا اس کا اپنا ہی نقصان ہے...﴾ [۱۰۴] ۴۸۶
- فرمان باری تعالیٰ: ﴿اور اسی طرح ہم آیتیں پھیر پھیر کر بیان کرتے ہیں تاکہ (کافر) کہیں کہ تم نے (کسی سے) پڑھ لیا ہے...﴾ [۱۰۵] ۴۸۷
- فرمان باری تعالیٰ: ﴿تمہارے رب کی طرف سے جو وحی تمہاری طرف بھیجی گئی ہے اس کی پیروی کرو...﴾ [۱۰۶] ۴۹۰
- فرمان باری تعالیٰ: ﴿اور اگر اللہ چاہتا تو وہ شرک نہ کرتے...﴾ [۱۰۸-۱۰۷] ۴۹۱
- فرمان باری تعالیٰ: ﴿اور انہوں نے اللہ کی کڑی قسمیں کھائیں کہ اگر ان کے پاس کوئی نشانی آ جائے تو وہ ضرور اس پر ایمان لے آئیں گے...﴾ [۱۰۹] ۴۹۳
- فرمان باری تعالیٰ: ﴿اور ہم ان کے دلوں اور ان کی آنکھوں کو پھیر دیں گے جس طرح وہ پہلی مرتبہ اس پر ایمان نہیں لائے تھے...﴾ [۱۱۰] ۴۹۸
- فرمان باری تعالیٰ: ﴿اور اگر ہم ان کی طرف فرشتے نازل کر دیتے اور مردے ان سے باتیں کرتے اور ہم ہر چیز ان کے سامنے اکٹھی کر دیتے...﴾ [۱۱۱] ۴۹۹
- فرمان باری تعالیٰ: ﴿اور اسی طرح ہم نے ہر نبی کے لیے دشمن بنائے...﴾ [۱۱۲] ۵۰۰

• فرمان باری تعالیٰ: ﴿اور تاکہ ان لوگوں کے دل اس کی طرف جھک جائیں جو آخرت پر ایمان نہیں رکھتے...﴾ [۱۱۳] ۵۰۳
• فہرست ۵۰۷